

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

PATR

CURSU

IÆ

7

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS,

OECONOMICA,

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE
ECCLESIASTICORUM

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD USQUE INNOCENTII III TEMPORA
FLORUERUNT;

RECUSIO CHRONOLOGICA OMNIUM QUÆ
EXISTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM
PRIORA ECCLESIE SÆCULA,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM
DILIGENTER CASTIGATA;

DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS LECTIONIBUSQUE VARIANTIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA;

OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS
DETECTIS, AUCTA;

INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS, SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI
SUBSEQUENTIBUS, DONATA;

CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM
DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA;

OPERIBUS CUM DUBIIS TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM
ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA;

DUOBUS INDICIBUS GENERALIBUS LOCUPLETATA: ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID
UNUSQUISQUE PATRUM IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO
SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBIVIUM QUINAM PATRES ET IN
QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ
TEXTUS COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR: CHARACTERUM NITIDITAS,
CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS
TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO OPERIS DECURSU CONSTanter
SIMILIS, PRETI EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA. METHODICA ET CHRONOLOGICA,
SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM
AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS
FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES PRIMA,

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIE LATINÆ
A TERTULLIANO AD GREGORIUM MAGNUM.

ACCURANTE J.-P. MIGNE, *Cursuum Completorum* IN SINGULOS SCIENTIÆ
ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIÆ TOMUS VII.

LACTANTII TOMUS SECUNDUS ET ULTIMUS.

APPENDICES AD SCRIPTA SS. PP. MARCELLINI, MARCELLI, EUSEBII ET MELCHIASIS,
QUI IN SEXTO TOMO MEMORANTUR.

PARISII, EXCUDERAT VRAYET,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PRÈS LA BARRIÈRE D'ENFER,
OU PETIT-MONTROUGE.

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
10 ELMSLEY PLACE
TORONTO 5, CANADA.

DEC 4 1931

2007

BQ
310
.M35

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

OPERA OMNIA,

AD PRÆSTANTISSIMAM LENGLETHI-DUFRESNOY EDITIONEM EXPRESSA ;
BUNEMANNI, O. F. FRITZSCHE, N. LE NOURRY CUM EMENDATIONIBUS TUM
DISQUISITIONIBUS CRITICIS AUCTA :

EDITIO NOVISSIMA,

QUÆ OMNIUM INSTAR ESSE POTEST, AD OCTOGINTA ET AMPLIUS MSS. CODICES EDITOSQUE
QUADRAGINTA COLLATA NOTISQUE UBERIORIBUS ILLUSTRATA.

SEQUUNTUR

APPENDICES AD SCRIPTA SS. PP. MARCELLINI, MARCELLI, EUSEBII ET MELCHIASIS,
QUI IN SEXTO TOMO MEMORANTUR.

LACTANTII TOMUS SECUNDUS ET ULTIMUS.

PARISIIS

EXCUDERAT VRAYET,

IN VIA DICTA D'AMBOISE, PRÈS LA BARRIÈRE D'ENFER,

OU PETIT-MONTROUGE.

1844.

ELENCHUS

OPERUM QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

Liber de Opificio Dei.	col. 9
Liber de Ira Dei.	77
Dissertatio N. le Nourry in librum de Ira Dei.	147
Disquisitio Nicolai de Lestocq in librum de Mortibus persecutorum.	157
Appendix de duobus locis cod. ms. hujus libri.	171
Dissertatio Henrici Dodwelli de <i>Ripa Striga</i> .	175
Liber de Mortibus persecutorum.	190
Lactantii fragmenta.	275
Incerti auctoris PHOENIX Lactantio tributus.	<i>Ibid.</i>
Incerti auctoris carmen de Passione Domini.	283
Carmen de Pascha.	285
Cæciliæ symphosii Ænigma.	289
Stephani Baluzii notæ in librum de Mortibus persecutorum.	297
Ejusdem in duo loca ejusdem libri duæ epistolæ.	379
Petri Diazii sententiæ de quodam loco Lactantii corrupto.	<i>Ibid.</i>
Epistola Baluzii ad Diazium.	380
Ejusdem epist. ad Henricum de Noris.	381
Epistola Joannis Columbi ad Gisbertum Cuperum.	385
Lectori benevolo.	387
De libro hoc judicia et testimonia aliquot.	388
Joannis Columbi notæ in librum de Mortibus persecutorum.	389
Nicolai Toinardi monitum lectori.	435
Notæ Toinardi in librum de Mortibus persecutorum.	<i>Ibid.</i>
Gisberti Cuperi notæ.	463
Pauli Baudri notæ in librum de Mortibus persecutorum.	587
Dissertatio N. le Nourry in librum de Mortibus persecutorum.	839
Ejusdem disquisitiones dogmaticæ in Lactantium.	1011

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DE OPIFICIO DEI, VEL FORMATIONE HOMINIS,

LIBER,

AD DEMETRIANUM AUDITOREM SUUM.

CAPUT PRIMUM.

Proœmium et adhortatio ad Demetrianum.

Quam minime sim quietus et in summis necessitatibus, ex hoc libello poteris existimare; quem ad te rudibus pene verbis, prout ingenii mediocritas tulit, Demetriane, perscripsi, ut quotidianum studium meum et nosses, et non deessem tibi, præceptor etiam nunc, sed honestioris rei meliorisque

A doctrinæ. Nam si te in litteris, nihil aliud quam linguam instruentibus, auditorem satis strenuum præbui: quanto magis in his veris, et ad vitam pertinentibus, docilior esse debebis? Apud quem nunc profiteor, nulla me necessitate vel rei, vel temporis impediri, quominus aliquid excudam, quo philosophi nostræ sectæ, quam tuemur, instructiores doctioresque in posterum fiant; quamvis nunc male audiant, castigenturque vulgo, quod aliter

VARIORUM NOTÆ.

De Opificio Dei, vel Formatione hominis. Geminum hunc ad imitationem Platoniam titulum ex Hieronymo, Honorio Augustodunensi, Lactantii veteribus editis, ac plurimis mss. codicibus restituimus. In quibusdam est solum *de Opificio Dei*; in aliis, *de Opificio hominis dumtaxat*; in duobus vero recentioribus, uno scilicet Oxoniensi, altero Colb. et lib. II cap. 9 Div. Institut. legitur, *Opus mundi ac Opificium Dei*. De omnibus corporis humani partibus optime etiam disserit Theodoretus Serm. 3 et 4 de Providentia. Vide præterea, si lubet, Gregor. Nyssen. de Creat. hominis.— Liber de Opificio, qui omnium Lactantii librorum maxime est depravatus, et quem vellem ad II. scriptos accuratius exigi, separatim prodiit Colon. ex offic. Quentell. 1506 (ad ed. Ven. 1497), deinde cum notis Des. Erasmi Basil. 1529, Paris. 1529, et Willichii 1542. FRITZSCHE.

Ad Demetrianum auditorem suum. Hunc librum Demetriano fuisse inscriptum indicant ipsemet Lactantius infra, initio cap. 1 et 20, ac lib. II Div. Institut. cap. 10, post medium, et Hieronymus, lib. de Scriptoribus Ecclesiasticis; nec ablutud omnes ferme editi et plures mss. non ad *Demetrium*, nec ad *Donatum*, ut cuidam viro erudito visum est.

Quam minime sim quietus. Quoties auget quam, eleganter præponitur nominibus superlativis, ut *quam plurimis* sive *cum plurimis*. Cæterum cum usurpatur pro *quantum*, non memini apud caste loquentes auctores jungi nisi positivis. Hoc igitur loco dixissem, *quam non sim quietus*, aut, *quam nihil mihi sit quietis*. ERASMUS.

Et in summis necessitatibus. Monet Erasmus in quibusdam codicibus vitiose legi *etiam*, pro. *et*. Quod indicio est postremam particulam in aliis haberi. Quam hic queri inde arguit, quod non novum sit

hominem in summis necessitatibus, seu persecutionibus versatum, minime quietum esse; cum si conjunctio *et* retineatur, solum repetetur quod antea dictum est, hoc sensu, *et quam sim*. SPARK.

Itaque restituimus, *et*, postulante sensu, faventibusque editis Graph., Gymnic., Crat., Is. ac mss. B Erasmi. et I Colbertino, in quo a prima manu legitur *et*, lineola recentiori ac nigriori atramento superscripta, sic indicante secunda manu esse *etiam*, ut in plurimis mss. et editis: nisi legere malis cum alio Colbertino *et jam*. In tertio Colb. est *etc.*, cum signo abbreviationis.

Excudam. Ms. Reg. Pat. et 3 rec. *excudam*; nec male.

Philosophi. Inmemer hic Erasmus fuit, etiam a Justino Martyre, Clemente Alexandrino et aliis doctrinam christianam *philosophiam*, et doctores christianos dici *philosophos*. Demonstravit hoc multis Kortolt. in Comment. ad Justin. Mart. Bux.

Nostræ sectæ. Eleganter quidem, sed parum theologice annotavit christianos, quod hunc libellum fore contextit stylo philosophico, quemadmodum C Boetius librum de Consolatione philosophiæ. Sectam autem usurpavit in bonam partem, quod facit aliquoties Tertullianus, quam idem apud Græcos sonet *hæresis*, quod nobis *secta*; et pius appellat *sapientes*, pietatem *sapientiam*, *novam professionem* christianismum. ERASM.— Sed pullulantibus in Ecclesia extraneis dogmatibus, sectæ nomen odiosum fieri cœpit.— *Nostræ sectæ.* Alibi noster sectam in malam partem sumpsit, ex gr., lib. IV Institut. cap. 50, et de Ira, cap. 2. Hic sumit in bonam partem; quomodo Tertullianus in Apolog. cap. 1, 21 et 40, *Christianæ sectæ origo*. Bux.

Castigenturque. Castigare dixit, non pro emendare, sed pro corrigere, sive flagellare. ERASM.

quam sapientibus convenit vivant, et vitia sub obtentu nominis celent, quibus illos aut mederi oportuit, aut ea prorsus effugere, ut beatum atque incorruptum sapientiae nomen vita ipsa cum praeceptis congruente praestarent. Ego tamen, ut nos ipsos simul et ceteros instruam, nullum laborem recuso. Neque enim possum oblivisci mei, tum praesertim, cum maxime opus sit meminisse; sicut ne tu quidem tui, ut spero, et opto. Nam licet te publicae rei necessitas a veris et justis operibus avertat: tamen fieri non potest, quin subinde in caelum aspiciat.

Mens sibi conscia recti.

Ego quidem factor omnia tibi, quae pro bonis habentur, prospere fluere; sed ita, si nihil de statu mentis immutent. Vereor enim ne paulatim consuetudo, et jucunditas earum rerum (sicut fieri solet) in animum tuum repat. Ideoque te moneo,

Et repetens iterumque monebo

ne oblectamenta ista terrae, pro magnis aut veris bonis habere te credas; quae sunt non tantum fallacia, quia dubia, verum etiam insidiosa, quia dulcia. Nam ille colluctator et adversarius noster scis quam sit astutus, et idem ipse violentus, sicuti nunc videmus. Is haec omnia, quae illicere possunt, pro laqueis ha-

bet, et quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, ne possint hominis provisione vitari. Summa ergo prudentia est, pedetentim procedere; quoniam utrobique salutis insidet, et offensacula pedibus latenter opponit. Itaque res tuas prosperas, in quibus nunc agis, suadeo ut pro tua virtute aut contemnas, si potes, aut non magnopere mireris. Memento et veriparentis tui, et in qua civitate nomen dederis, et ejus ordinis fueris. Intelligis profecto quid loquar. Nec enim te superbiae arguo, cujus in te ne suspicio quidem ulla est: sed ea quae dico, ad mentem referenda sunt, non ad corpus, cujus omnis ratio ideo comparata est, ut animo tanquam domino serviat, et regatur nutu ejus. Vas est quidem corpus quodammodo fictile, quo animus, id est homo ipse verus continetur, et quidem non a Prometheo factum (ut poetae loquuntur), sed a summo illo rerum conditore atque artifice Deo; cujus divinam providentiam perfectissimamque virtutem, nec sensu comprehendere, nec verbo enarrare possibile est.

Tentabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiae meae pervidet, explicare. Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de Repu-

VARIORUM NOTAE.

Illos. Deest in ms. Bov. idque sat apte. Sicut. Ita restitui ex mss. optimo Regio-Put., Goth., Em., Merton., Christ., 2 Colb., Brun., Bov. et editis Graph. et Cellar., approbante Walchio. In undecim mss. rec. et omnibus fere impressis erat sic.

In. Deest in ms. Bov. et recte.

Mens. Virg., 1 Aeneid., v. 608.

Prosperare fluere. Sic apud Ciceronem lib. 1 de Officiis, de Fortitudine: Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam, fastidium, arrogantiamque magnopere fugiamus.

Repat. Pro irrepit, simplex pro composito, quod Lactantio est familiare: itaque perperam substitutum irrepit, in sex mss. rec. et sensim intrusum in quinque, et ex rec. edit. Expunxi, utpote adverbium inutile, siquidem mox praecessit paulatim, quod idem est. In ms. Bov. legitur manum tuam repat: sed est erratum. Ibi etiam sublatum est sensim, et recte.

Et repetens iterumque monebo. Lips. 2 et nonnulli editi, ex. gr., Ven. 1493, 97: et repetens iterum iterumque moneo, in praesenti, ut vult Cellarius. Parrh., Ald., Crat., Fas., Gryph., Torn., Thomas., Thys., Gall.: Repetens iterumque monebo. Ven. 1471 et Rost. haec omnia omittunt. Bun.

Habere te credas. Apte Seneca ep. 8: Ad omne fortuitum bonum suspiciosi pavidi que subsistite. Munera fortunae putatis? insidiae sunt. BUNEMAN.— Habere te credas. Hic loci Erasmus virgula censoria Lactantium notat, quasi dure hoc dixisset; eo quod habere te credas, idem sonat quod credere te credas. At pace tanti viri puto Lactantium communi significato verbum habendi usurpare, pro possidere.

SPARKIUS.

Pedetentim. Id est, caute. Praecessit, Summa ergo prudentia est. Donatus ad Terentii Phorm. III, 3, 19: Pedetentim, caute, a pedibus et tentando. Cicero in Ver. Act. 1, cap. 7: Pedetentim cauteque; pro Cluentio, caute pedetentimque.

Procedere. Sic ex mss. optimis et vetustissimis Bon. et Regio-Put., Bov. aliisque undecim reposui-

mus. In 2 rec. et in vulgatis est incedere. In 4 mss. rec. ambulare; in 2 aliis rec. verbum deest.

Saluti insidet. Sic legunt mss. 2 Bonon., Erasm., Em. et omnes fere editi: quae lectio bona est, et viris doctis placet. In 21 mss. et 2 editis est saltus insidet. In 4 Reg. et Bov. et edit. Graph., saltus insidet.

Offensacula. Pro offensa, verbum insolitum: hic active sumitur.

Latenter. Vocula Ciceronis et Ovidii. Apposite Cyprianus de Unitate Ecclesiae edit. Oxon. et Brem. fol. 804: Plus metuendus est et cavendus inimicus, cum latenter obrepat, cum per pacis imaginem fallens occultis accessibus serpit... Ea est ejus semper astutia, ea est circumvenendi hominis caeca et latebrosa fallacia. Sic ab initio... verbis mendacibus rudes animas incauta credulitate decept: sic Dominum ipsum.... latenter accessit.

Prosperas. Ita emendavi ex mss. 4 Oxoniensibus et Bov. et editis Crat., Graph., Gymnic., Tornes., et Watch. In 7 Reg., Clarom. et Brun., 4 Colb. et 7 editis est proprias. Vide seqq. sed et prospera res apud Ciceronem de Cl. 12.

In qua civitate nomen dederis. Id est, baptismo initiatus fueris. In mss. 2 Bonon., 2 Reg. rec., Tax., 2 Colb. et Baluz., in quam civitatem.

Ratio ita comparata. Editi omnes, ideo comparata Scripsi ex Goth. ita comparata. Ita quoque Heumanus conjecit recte. Ad rem confer lib. II, cap. 12; lib. VI, cap. 1.

Vas est quidem corpus quodammodo, etc. Ita mss. Bov., alii vero legunt Vas est enim quodammodo fictile, sed minus bene.

Fictum. Bon., Tax., Bun., fictus.

Pusillitas. Vox parum trita apud probatos auctores.

De Republica libro. Hic liber intercidit; quem Platonem imitatus scripserat Cicero. At idem argumentum cum Lactantio tractant Basilius magnus et Ambrosius in Hexameron, et Theodoretus Cyri epi-

blica libro, cum id facere tentasset, nihil prorsus effecit; nam materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quæque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit excutus, ipse testatus est, nec voluntatem sibi defuisse, nec curam. In libro enim de Legibus primo, cum hoc idem summam stringeret, sic ait: *Hunc locum satis (ut mihi videtur) in iis libris, quos legistis, expressit Scipio.* Postea tamen in libro de Natura deorum secundo, hoc idem latius exequi conatus est. Sed quoniam ne ibi quidem satis expressit, aggrediar hoc manus et sumam mihi audacter explicandum, quod homo disertissimus pene omisit intactum. Forsitan reprehendas, quod in rebus obscuris coner aliquid disputare; cum videas tanta temeritate homines existisse, qui vulgo philosophi nominantur, ut ea, quæ abstrusa prorsus atque abdita Deus esse voluit, scrutarentur, ac naturam rerum cælestium terrenarumque conquirerent, quæ a nobis longe remotæ, neque oculis contractari, neque tangi manu; neque percipi sensibus possunt: et tamen de illarum omnium ratione sic disputant, ut ea, quæ afferunt, probata et cognita videri velint. Quid est tandem, cur nobis invidiosum quisquam putet, si rationem corporis nostri dispicere et contemplari velimus? Quæ plane obscura

A non est; quia ex ipsis membrorum officiis, et usibus partium singularum, quanta vi providentiæ quidque factum sit, intelligere nobis licet.

CAPUT II.

De generatione belluarum et hominis.

Dedit enim homini artifex ille noster ac parens Deus sensum atque rationem; ut ex eo appareret nos ab eo esse generatos, quia ipse intelligentia, ipse sensus ac ratio est. Cæteris animantibus quoniam rationalem istam vim non attribuit, quemadmodum tamen vita eorum tutior esset, ante providit. Omnes enim suis ex se pilis textit, quo facilius possent vim pruinarum ac frigorum sustinere. Singulis autem generibus, ad propulsandos impetus externos, sua propria munimenta constituit; ut aut naturalibus telis repugnent fortioribus, aut quæ sunt imbecilliora, subtrahant se periculis pernecitate fugiendi, aut quæ simul, et viribus, et celeritate indigent, astu se protegant, aut latibulis sepiant. Itaque alia porcum, vel plumis levibus in sublime suspensa sunt, vel suffulta unguis, vel instructa cornibus; quibusdam in ore arma sunt dentes, aut in pedibus adunci unguis; nullique munimentum ad tutelam sui deest.

VARIORUM NOTÆ.

scopus in libris de Providentiâ; atque ultimis temporibus, Granatensis in Catechismo, et Illustr. Fenellonius archiep. Cameracensis in eximio de Existentiâ Dei Libello gallico.

Nihil prorsus effecit; nam. Sic reposui ex mss. 2 Bon., 2 Reg., Tax., 2 Colb., Baluz. et Clarom. in marg. Ita vero absunt a 16 mss. et ab ipsa editione O. F. Fritzsche. In omnibus fere vulgatis, pro nam, est et.

Leviter summa quæque decerpens. Ita vulgati ms. et editi: at ms. Bov. legit, *leviter summam quæque decerpens.*

Scipio. Hic, teste Ciccone lib. 1 de Legibus, c. 6, scripserat sex libros de Republica optima.

Oculus contractari. Proba omnium editorum et mss. lectio, si animum excipias Bononiensem, in quo legitur *contuari*, et editionem Cellarii, in qua reposuit *conlustrari* sine ulla manuscriptorum auctoritate. At contra hanc correctionem, seu potius depravationem, insurrexit erud. Heumannus, ostenditque ex variis præcorum auctorum locis, videlicet Taciti l. iii Annal. cap. 12, Ovidii Metamorph. l. vi, fab. 7, Augustini. epist. 5, Greg. Naziani. Orat. 1 Theolog., Cicer. Quest. Tuscul. lib. iii, Chrysostomi Homil. 3 ad pop. Antioch., probum esse, imo elegantius hoc dicendi genus. Sed et non modo Latinis et Grecis acceptum est, verum etiam nos Galli dicimus, *faire coucher une chose au doigt et à l'œil.* Sed et idem loquendi modus est Lactantii Divin. Institut. lib. v, c. 21, ante finem.

Afferunt. Sic restitui ex veter. edit. et Cellar. cunct. mss. præter recentes duos Colla., 1 Brun. et Bov. in quibus legitur *asserunt*, sicut et in rec. editis.

Dispiciere. Ita reposui ex mss. 2 Bonon., Tax., 2 Colb., 1 Reg., faventibus Reg.-Put. itemque alio Regio, in quibus est *dispicere.* In recentioribus undecim sicut et in editis, est *inspicere.*

Quidque factum sit. Concinnata lectio, quam restitui ex editis quinque et mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., Pen., Cauc., Ult., 4 Colbert., Baluz., Clarom., Bon., accedentibus Regio-Puteano, Goth. et Em. in quibus legitur *quidquid factum sit.* In rec. 3 Reg., 2 Colbert.

Marm. et editis octo, *quisque factus sit.*

Dedit. Caput istud cum sequenti totum est contra Lucretium, qui naturam in faciendo homine iniquitatis insinuat.

Artifex ille. Sæpe ille eleganter additur, ut cap. 4, a summo illo... *artifice Deo*; lib. vi Institut., cap. 23, *adversarius ille noster.* Bov.

Sensum. Id est, mentem, intellectum. Vide not. ad cap. 4 *percipi sensu.* Confer lib. vi, cap. 2; Apuleius, lib. ii Met. pag. 279: *Ac dum religiosum scrupulum apud sensum meum disputo.* Bov.

Rationalem istam vim. Ita legitur in novem editis et in vet. ac opt. mss. Reg. Put., Cauc. et Erasim. eamque lectionem probant Galeus et Walchius. In 15 rec. et vulgatis septem est *vitam*; in uno Lipsiensis et Bov. *rationabilem istam vitam.*

Ante providit. Doctiss. Francius, pro *ante*, suspicabatur legendum esse, *apte.*

Omnes enim suis ex se pilis textit. Sic habent vet. et opt. mss. Bonon. et Cauc. ac editi Graph., Crat., Spark. quod Erasmus probat: *pilis*, qui cum ipsis animalibus nascuntur. In 21 mss. et in 9 editis, *pellibus*; in Em. et Bov. *ex suis pellibus textit.* Durius hic usus est pronomine reciproco; neque enim se refertur ad Deum, sed ad animantes. Deinde non omne animal tectum est pilis, aut etiam pellibus; quædam enim munitur testa, ut ostrea et testudines; quædam concha, quædam corio, alia squammis, alia pennis, alia setis, alia spinis, alia aculeis, alia villis, alia crustis, alia laminis. Hæc copiose tractantur ab Aristotel., iv de part. anim., cap. 10; Plin. præfat. vii, et Greg. Nyssen. de hominis Opificio cap. 7. — *Quemadmodum tamen... ante providit.* Omnes enim, etc. Ita quoque Aristot., iv de part. anim. cap. 10; Lucret., v; nam quæcumque vides, etc.; Cic. ii de Nat. deor.; Plutarch., lib. de Fort.; Plin. præfat. 7; Tyr. Maximus, Dial. περί τῆς ζωῆς, ἐπιτομή; Gregor. Nyss. de hominis Opificio, cap. 7.

ISÆUS.

Vim pruinarum ac frigorum sustinere. Sic reposui ex veteriniss. et optimis mss. 2 Bonon., Regio-Pute., 3 al. Reg., 4 Colbert., Baluz., Clarom., Tax., Pen.,

Si qua vero in prædam majoribus cedunt, ne ta- A men stirps eorum funditus interiret, aut in ea sunt relegata regione, ubi majora esse non possunt; aut acceperunt uberem generandi fecunditatem, ut et bestis, quæ sanguine aluntur, victus suppeteret ex herbis, et illatam tamen eladem, ad conservationem generis, multitudo ipsa superaret. Hominem autem, ratione concessa, et virtute sentiendi atque eloquendi data, eorum, quæ cæteris animantibus attributa sunt, fecit expertem, quia sapientia reddere poterat, quæ illi naturæ conditio denegasset, statuit nudum, et inermem, quia et ingenio poterat armari, et ratione vestiri. Ea vero ipsa, quæ mutis data, et homini denegata sunt, quam mirabiliter homini ad pulchritudinem faciunt, exprimi non potest. Nam si in homine ferinus dentes, aut cornua, aut ungues, B aut ungulas, aut caudam, aut varii coloris pilos addidisset; quis non sentiat quam turpe animal esset futurum, sicut muta, si nuda et inermia fingerentur? Quibus si detrahas, vel naturalem sui corporis vestem, vel ea quibus ex se armantur, nec speciosa poterunt esse, nec tuta; ut mirabiliter, si utilitatem cogites, instructa, si speciem, ornata videantur: adeo miro modo consentit utilitas cum decore.

Hominem vero, quem æternum animal atque immortale fingebat, non forinsecus, ut cætera, sed interius armavit; nec munimentum ejus in corpore,

sed in animo posuit: quoniam supervacuum fuit, cum illi, quod erat maximum, tribuisset, corporalibus eum tegere munimentis; cum præsertim pulchritudinem humani corporis impedirent. Unde ego philosophorum, qui Epicurum sequuntur, æmiantiam soleo mirari, qui naturæ opera reprehendunt, ut ostendant, nulla providentia instructum esse ac regi mundum; sed originem rerum insecabilibus ac solidis corporibus assignant, quorum fortuitis concursionibus universa nascantur, et nata sint. Præterea quæ ad ipsum mundum pertinentia vitio dant, in quo ridicule insaniant; id sumo, quod ad rem, de qua nunc agimus, pertinet.

CAPUT III.

De conditione pecudum et hominis.

Queruntur, hominem nimis imbecillum et fragilem nasci, quam cætera animalia nascuntur; quæ ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi, et gestire discensibus, statimque aeri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint: hominem contra, nudum, et inermem tanquam ex naufragio in hujus vitæ miserias projici et expelli; qui neque movere se loco, ubi effusus est, possit, nec alimentum lactis appetere, nec injuriam temporis ferre; itaque naturam, non matrem esse humani generis, sed novercam, quæ cum mutis tam

VARIORUM NOTÆ.

Brun. et Bov. in rec. tamen 5 Reg., 2 Colb. et in vulgatis, *vin prunarum ac frigora sustinere*. Ast apud Ciceronem est *frigoris vis*.

In ea sunt relegata regione. Ita multi mss. et editi. Et ita alibi Lactantius dicitur sexto casu pro quarto, et contra. Nonnulli habent *religata regione*; quidam *religata religione*, ut ms. Bov., sed male. — In eam sunt relegata regionem. Erasmus in ed. Frob. 1529, Gymn., Torn., Betul., Paris., 1561: *In eam relegata sunt regionem*. Rost. vitiose, *religata*. Goth., Lips., Reimmann., 1465-1524, Thomasius et seqq.: *In ea relegata regione*. *Relegare* valet *amovere*, *ablegare*, *segregare*. Sæpius cum dativo jungitur. Sic ex Virgilio Lact. lib. 1, c. 17:

Secretis alma recondit

Sedibus, et nymphæ Igerie nemorique relegat, etc.

Bun.

Si in homine. Ita restitui ex vetustissimis et optimis mss. 2 Bonon., Reg.-Put. aliisque 2 Reg., Tax., 2 Colb., Baluz. In undecim rec. et in editis est, si homini.

Quis non sentiat. Sic reposui ex omnibus mss. et vet. editis. Rom., Gynnic., Graph. In undecim recentioribus editis legitur, *sentit*. Prior lectio Lactantiana recta est.

Quem. Ita rescribendum est, teste Heumanno ex editionibus 1472, 1478, 1515 et 1515, in aliis legitur *quodam*, quod minus bene videtur.

Philosophorum. Scilicet Lencicppi et Dentocriti, quas secutus est Epicurus, atque Lucretii qui secutus est Epicurum.

Insecabilibus, etc. Scilicet, atomis.

Nascantur et nata sint. Sic, id quo optime mss. Bov. atque editiones 1472, 1476, 1478.

Quæ ad ipsum mundum pertinentia. Ita cum omnibus fere editis, mss. 2 Bonon., Regio-Put., Tax., Cit., Esc., Clorum. a primo manu. At Erasmus in mss. codice a se viso leg. 1. *ad ipsum mundum pertinentia*, deleta quæ. In sex vero Colbertinis, Marin.,

Brun. ac in editis tribus deest *pertinentia*.

Queruntur hominem nimis imbecillum et fragilem nasci. Scilicet Lucret. v, sub initium, Plin. præfat. vii, immerito tamen et fatue, ut ait Aristoteles, iv de part. cap. 10, Senec. iv de Benef. c. 18, Gal. 1, cap. 2 et seqq., Plutarch. de Fortuna, Basil. Homil. 10 in Hexameron., Gregor. Nyss. de hominis Opificio. Isæus.

Nimis imbecillum... quam cætera animalia. Id est, præ cæteris animalibus, forma loquendi inusitata, quam vix apud ullum auctorem reperies. — Nimis imbecillum... nasci, quam. Sparkius quoque hanc loquendi formam vocat inusitam. Keihernus quidem in suo Theatro Plauti, *nimis quam cupio*, exponit *plus quam cupio*: sed significat potius *valde admodum*. Plura etiam de formula *nimis quam*, Gronovius ad Gel. lib. v, cap. 14, pag. 523 et Burmann. ad Quintil. lib. iv Inst., cap. 2, pag. 336. Bun.

Ut sunt edita... protinus. Eleganter ut... protinus, sicut in Cicerone, Cæsare et Livio: *ut... statim*; *ut... confestim*; *ut... continuo*; *ut... exempto*; *ut... subito*. Vide Tursell. de part. ed. ii, Schwartz, pag. 1099; seq. Bun.

Statim.... idonea esse, quod. Subl., Rost., Ven., 1471, 72, utraque 78-1515, Paris., Crat., Frob., et Gymn.: *statim.... idonea esse, quam*. Iterum nove, inquit Erasmus, *usurpavit hanc vocem statim quam, pro simul atque*. Non adsperneret, *quam Erasmo nove usurpata dictam voculam, memor, nostrum dixisse lib. vii Institut. cap. 5: non statim, quam natus est*. Bun.

Hominem contra, nudum, etc. Tertullianus de Carne Christi: *Horres utique infantem cum suis impedimentis profusum et oblitum*. Seneca ad Marcianum: *Quid est homo? imbecillum corpus et fragile, nudum, et suapte natura inerme*. Præcæus.

Ubi effusus est. Partus eleganter dicitur *fundi, effundi*. Lib. in Inst., c. 19: *locus, in quo quisque est effusus ex utero*.

liberaliter se gesserit, hominem vero sic effuderit, A nonne maximos suscipiunt in educando labores? ut ut inops, et infirmus, et omni auxilio indigens, nihil interdum aliquid humanæ intelligentiæ habere videantur: aliquid enim, aut luto ædificant, aut virgultis et frondibus construunt; et ciborum expertes incubant ovis; et quoniam foetus de suis corporibus alere datum non est, cibos convehunt, et totos dies in hujusmodi discursatione consumunt, noctibus vero defendunt, fovent, protegunt. Quid amplius facere homines possunt? nisi hoc solum fortasse, quod non expellunt adultos, sed perpetua necessitudine ac vinculo charitatis adjunctos habent. Quid, quod avium foetus multo fragilior est, quam hominis: quia non materno corpore ipsum animal edunt; sed quod materni corporis fœtu et calore tepefactum, animal efficiat, quod tamen cum spiritu fuerit animatum, id vero implume ac tenerum, non modo volandi, sed ambulandi quoque usu caret. Non ergo ineptissimus sit, si quis putet male cum volucris egisse naturam, primum quod bis nascuntur; deinde, quod tam infirma, ut sint quesitis per laborem cibis a parentibus nutriendæ. Sed illi fortiora eligunt, imbecilliora prætereunt.

Cui tantum in vita restet transire malorum.

Quæ cum dicunt, vehementer sapere creduntur, propterea quod unusquisque inconsiderate suæ conditioni ingratus est: ego vero illos nunquam tam desipere contendo, quam cum hæc loquuntur. Considerans enim conditionem rerum, intelligo nihil fieri aliter debuisse, ut non dicam, potuisse, quia Deus potest omnia; sed necesse est, ut providentissima illa majestas id effecerit, quod erat melius et rectius.

Libet igitur interrogare istos divinatorum operum reprehensores, quid in homine deesse, quia imbecillior nascitur, credant? Num idcirco minus educuntur B homines? num minus ad summum robur ætatis provehantur; num imbecillitas aut incrementum impediat, aut salutem? quoniam quæ desunt, ratio dependit. At hominis, inquit, educatio maximis laboribus constat; pecudum scilicet conditio melior, quod hæc omnes, cum fœtum ediderint, non nisi partus sui curam gerunt; ex quo efficitur, ut uberibus sua sponte distentis, alimentum lactis foetibus ministratur, et id cogente natura, sine matrum sollicitudine appetant. Quid aves, quarum ratio diversa est,

VARIORUM NOTÆ.

Tam liberaliter se gesserit. Abest se a mss. 7 Reg., 6 Colbert., Clarom., Christ., Merton. et editis Rom. 1470 et Graph.

Suis. Abest a Mss. teste Heuman. Abest etiam a ms. Bov. quod rectius videtur.

Nunquam tam desipere. Sic restitui ex Mss. 4 Reg., Bonon., Cauc., 2 Colb. bonæ notæ, Baluz. Eaque (ut opinor) genuina est Lactantii lectio, qui non uno in loco vocula tam utitur cum verbo. Sic Divinar. Institut. lib. 1 cap. 7: *Tam non multum a mutis animalibus differentes.*

Debuisse. Post hanc vocem, expunxi quam factum est, ut glossema inutile, quod abest a melioribus mss. 14 et a vet. editis Rom., Graph. et Cellar.

Nihil fieri aliter debuisse.... quia Deus potest omnia, etc. An Deus aliquid melius facere possit, quam fecerit, et an mundum facere meliorem potuerit, et possit, quam fecerit, disputant theologi cum Magistro i sentent. distinct. 44, ubi S. Thomas, quæst. unic., art. 1 et 2; S. Bonav., quæstio 1 et 5; Richard. quæst. 1; Albert p. p., quæst. 77, memb. 3; Alens. n. p., quæst. 26, memb. 3. I. S. U. S.

Ut providentissima illa majestas. Sic reposui ex decem antiquioribus et potioribus mss. In Pen. e. t prudentissima; in 7 est quod illa, quæ voces in 5 desunt.

Provehantur. In ms. Bov., provehentur.

Dependit. Ita mss. 5 Reg., Goth. Tornes., Colomes., Balliol., Em., Cant., 4 Colb., Lips., Clarom., Brun. et edit. Rom. 1470, Crat. in marg. et Graph. id est, *rependit*, quod est in Regio-Put. seu *compensat*, ut in edit. Betul. In 3 Reg., 2 Colb., Baluz. et in novem vulgatis *deprehendit*, vitiose: *reprehendit*, adhuc pejus in Marm.

Fœtum ediderint. Ut inf. Lips. tert. Reimm., factum emiserint. Arnob. lib. II, p. 54, *Ex alvis funditur atque emittitur matrum.* Bon.

Gerunt. In ms. Bov. Gerant.

Sine matrum sollicitudine. Sic legunt Mss. Regio-Put., 2 al. Reg., Bonon., 2 Colb., Erasm., Baluz., Cauc., Lips. et cuncti fere editi. Abest matrum a de-

cem mss. rec. et edit. Rom. 1470.

Et ciborum. In Ms. Bov., *Etiam ciborum.*

Discursatione. Ita reposui ex omnibus fere mss. codicibus et vet. editis Rom., Gymn., Graph., Tornes., Betul. necnon Cellar. et Walch. Et recte, ut puto. Vide infra ad finem hujusce capituli, *quæ per aerem libera discursatio.* In ms. 1 Colb. rec. et 9 editis est *discursione*; in 1 Reg. *conlatione.*

Quia non materno corpore. Hæc duo extrema vocabula abstant a mss. 1 Bon., Cauc. et vulgatis quinque: extant autem in cæteris maximo numero, tum mss. tum editis.

Sed quod. Buneman. habet, *sed id, quod*, et notam sequentem exhibet.— *Sed id, quod.* Ven., 1443, 97, Parrh., Ald., Crat., Fasit., Gryph., Torn., Betul., Thomas. et seqq., *sed quod.* Plenius Anglicani septem, Goth., Lips., Reimm., Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, Paris., Erasm., Frob. 1529, gymn., *sed id quod.* Heumannus ex *id quod effingit ovum.* Bun.

Fœtu. In quibusdam rec. mss. et vulgatis est *fœtu*, D corrupte.

Id vero implume ac tenerum. Hæc verba Glossema videntur Heumanno; ac recte.

Non ergo. Ita mss. 5 Reg., 4 Colbert., Baluz., Marm., Clarom., Lips., Brun., Bov., edit. Rom. 1470, 1474, Graph., Cellar., Walch. In 1 Colb. rec. et novem editis est *Num ergo.*

Tam infirmæ. Adde *Nascuntur.*

Igitur. In ms. Bov. *ergo*; ac fere semper, ubi in editis est *igitur*, ms. Bov. legit *ergo.*

Utrum malint humanam sapientiam. Sic veteres editi et mss. præter 1 Bonon. et 1 Colb. ac rec. edit. quibus est *humanam sapientiam.*

Cum illarum natura. Irrationali scilicet. In mss. 6 rec. et edit. 2 Rom. est *illarum*; in 1 Colb., eorum. Expunxi spuria quatuor vocabula, *Quid optant, quid eligunt?* quæ abstant a 26 mss. et a vet. editis. At extant in uno Bononiensi et in 5 rec. vulgatis.

Scilicet. Hic sumitur pro certe

gloriam multo, quam nunc est, dummodo humanam, A quam illam irrationabilem firmitatem. Sed videlicet prudentes viri, neque hominis rationem volunt cum fragilitate, neque mutuum firmitatem sine ratione. Quod nihil est tam repugnans, tamque contrarium, quod unumquodque animal, aut ratio instruat necesse est, aut conditio naturæ. Si naturalibus munimentis instruat, supervacua ratio est. Quid enim excogitabit? quid faciet? aut quid molietur? aut in quo lumen illud ingenii ostendet, cum ea, quæ possunt esse rationis, ulro natura concedat? Si autem ratione sit præditum, quid opus erit sepimentis corporis? cum semel concessa ratio naturæ munus possit implere: quæ quidem tantum valet ad ornandum tuendumque hominem, ut nihil potuerit majus ac melius a Deo dari. Denique cum et corporis non magni homo, et exiguarum virium, et valetudinis sit infirmæ, tamen quoniam id, quod est majus accepit, et instructor est cæteris animalibus, et ornator. Nam cum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est, et ea omnia, quæ firmitera nascuntur, etiamsi vim cæli fortiter patiuntur, ab homine tamen tutâ esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis, neque magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quominus aut opprimantur a nobis, aut nostræ subjecta sint potestati.

Potestne igitur aliquis, cum videat etiam hoves lucas, aut equos, cum immanissimis etiam corporibus ac viribus servire homini, queri de opifice rerum Deo, quod medicas vires, quod parvum corpus ac- C ceperit? nec beneficia in se divina pro merito æsti-

mat, quod est ingrati, aut (ut verius loquamur) insani. Plato, ut hos, credo, ingratos refelleret, naturæ gratias egit, quod homo natus esset. Quod et ipsum quale sit, non est hujus materiæ ponderare. Quanto melius, et sanius, qui sentit conditionem hominis esse meliorem, quam isti, qui se pecudes natos esse maluerunt. Quos si Deus in ea forte converterit animalia, quorum sortem præferunt suæ, jam profecto cupiant remigrare, magisque clamoribus conditionem pristinam flagitent; quia non est tanti robor ac firmitas corporis, ut officio linguæ careas, aut avium per aerem libera discursatio, ut manibus indigeas: plus enim manus præstant, quam levitas ususque pennarum, plus lingua, quam totius corporis fortitudo. Quæ igitur amentia est, ea præferre, quæ, si B data sint, accipere detrectes?

CAPUT IV.

De imbecillitate hominis.

Idem queruntur, hominem morbis et immaturæ mortis esse subjectum. Indignantur videlicet, non deos se esse natos. Minime, inquirunt: sed ex hoc ostendimus, hominem nulla providentia esse factum, quod aliter fieri debuit. Quid si ostendero, id ipsum magna ratione provisum esse, ut morbis vexari posset, et vita sæpe in medio cursus sui spatio rumpe- retur? Cum enim Deus animal, quod fecerat, sua sponte ad mortem transire cognovisset, ut mortem ipsam, quæ est dissolutio naturæ, capere posset, dedit ei fragilitatem, quæ mortis aditum ad dissolven- dum animal inveniret. Nam si ejus roboris fieret, ut ad eum morbus et ægritudo adire non posset, ne mors

VARIORUM NOTÆ.

Quam illam. In ms. Bov., *quam vel illam.*

Quod. Ita omnes mss. et antiquiores editi. Rectius forsitan *quo*, ut in editis Graph. et Crat. Plerique editi, *Quare.*

Quod unumquodque animal. Mss. 5 rec. et edd. 2 rec., sed unumquodque animal. Mss. 2 rec. Colb., ut.

Si. In ms. Bov., *Etsi.*

Vim cæli. Conf. cap. 2, *vim pruinarum.* Brun.

Boves lucas. Sic mss. 4 Bon. antiq., Reg.-Put. et 2 alii Reg., 2 Vatic., Cauc., 4 Colb., Ultr., Pen., Nav., Viet., Goth., Gat., Em., Brun., Clarom. a prima manu, edd. Antwerp. 1570, Tornes., Soubr., 2 Paris., Spark., Cellar. Vera lectio, quæ placuit Cujacio et Petro Ciacionio. Et ita legitur semel et iterum apud Lucretium, lib. v. paulo ante finem, qui ab auctore nostro conlatatur. Elephantis autem vocantur *boves lucæ*, eo quod primum in Lucania fuissent visi, teste Varrone de LL., lib. vi, *luca bos, elephas.* Quod alii non intelligentes, *lucas* mutarunt, in *vaccas* ut factum est in 3 Reg., 5 Vatic., 3 Colb., 1 Sorb., 4 Clarom. a secunda manu, in ed. Rom. 1468, 1470, Ald., Paris. 1525, Crat., Fasitel., Thomas. In 4 Vatic. est, *lucanos*; in 1 al. Vatic. et 4 Colb., *lucos*; in Lips., *lupos*; in Cant., Tornes., Marm., *equos*; in 5 rec., *equos, lupos, vaccas.* Sed quæ horum omnium immanissima corpora? aut quando serviunt lupi? Ita Lucret.

Idem natus lucas turrilo corpore tetros
Anguimatos belli docuerant volucera Pœni.

Fuam. Addidi ex ms. Bov.

Acceperit. Ita restitui ex veteribus editis et omnibus mss. præter Reg. rec. in quo est *accepit.*

Ut verius loquamur. Numerum vero singularem ad-

hibet Bunemannus ex multis mss. quos refert in nota sequenti.— *Ut verius loquar.* Pro plurimorum, *loquamur*, scripsi ex Bon., Tax., Pen., Lips., 2, 3, Reim. Ven. 1472, utraque, 1478, *loquar.* Bun.

Plato. Quem ob hoc ipsum exagitat Lactantius, lib. iii, c. 19, contenditque *unquam quidquam dictum esse in rebus humanis delirius.*— In quinque mss. rec. et nonnullis editis præmittitur *melius igitur*, quod mox sequitur; et desideratur in cæteris mss. et vetustior. editis cum Cellar. et Waleh.

Quod et... ponderare. Hæc desunt in ms. Bov.— Erasmus., Goth., Lips. alique, necnon et ab ipsa editione O. F. Fritzsche.

Sensit. Ms. Bov., *sensit*, et ita etiam Heumannus et Bunemannus.

Maluerunt. Ita omnes mss. et vet. editi. In vulgatis octo est *maluerint.*

Cupiant. Ms. Bov. *cupiant.*

Hominem morbis subjectum. In 8 mss., *homines mortis subjectos.*— *Idem queruntur hominem morbis et immaturæ mortis esse subjectum*, etc. Lucretius, v, sub initium:

Cur anni tempora morbos, etc.;

Theophrastus apud Cicero., in Tuscul., prope fin.; et quidem immerito, ut ait Sallustius initio Jugurth. Quintilianus, l. xii Institut., c. 11; Senec., initio l. de Brevit. vitæ. Isærus.

Quid si ostendero. Mss. 2 Reg., 2 Colb. et Brun., *quid si ostendo.*

Vita sæpe in medio. Ms. Bov., *vita sua in medio.*

Ad Deest in Bov.

quidem posset, quoniam mors sequela morborum est. **A** Immatura vero mora quomodo abesset ab eo, cui esset constituta matura? Nempe nullum hominem mori volunt, nisi cum centesimum ætatis compleverit annum. Quomodo illis in tanta repugnantia rerum ratio poterit constare? Ut enim ante annos centum mori quisque non possit, aliquid illi roboris, quod sit immortale, tribuendum est. Quo concesso, necesse est conditionem mortis excludi. Id autem ipsum cujusmodi potest esse, quod hominem contra morbos et iclus extraneos solidum atque inexugnabilem faciat? Cum enim constet ex ossibus, et nervis, et visceribus, et sanguine, quid horum potest esse tam firmum, ut fragilitatem repellat ac mortem? Ut igitur homo indissolubilis sit ante id tempus, quod illi putant oportuisse constitui, ex qua ei materia corpus **B** attribuent? Fragilia sunt omnia, quæ videri, ac tangi possunt. Superest, ut aliquid ex cælo petant, quoniam in terra nihil est, quod non sit infirmum.

Cum ergo homo sic formandus esset a Deo, ut mortalis esset aliquando, res ipsa exigebat, ut terreno et fragili corpore fingeretur. Necesse est igitur, ut mortem recipiat quandolibet, quoniam corporalis est; corpus enim quodlibet solubile atque mortale est. Stultissimi ergo, qui de morte immatura queruntur; quoniam nature conditio locum illi facit. Ita consequens erit, ut morbis quoque subjectus sit; neque enim patitur natura, ut abesse possit infirmitas ab eo corpore, quod aliquando solvendum est. Sed pute- **C** mus fieri posse, quemadmodum volunt, ut homo non

ea conditione nascatur, qua morbo mortive subjectus sit, nisi peracto ætatis suæ spatio, ad ultimam processerit senectutem. Non igitur vident, si ita sit constitutum, quid sequatur, omni utique cætero tempore mori nullo modo posse: sed, si prohiberi ab altero victu potest, mori poterit; res igitur exigit, ut homini, qui ante certum diem mori non potest, ciborum alimentis, quia subtrahi possunt, opus non sit. Si opus cibo non erit, jam non homo ille, sed Deus fiet. Ergo (ut superior dixi) qui de fragilitate hominis queruntur, id potissimum queruntur, quod non immortales et sempiterni sint nati. Nemo, nisi senex, mori debet. Nempe ideo mori debet, quia Deus non est. Atqui mortalitas non potest cum immortalitate conjungi. Si enim mortalis est in senectute, immortalis esse in adolescentia non potest; nec est ab eo conditio mortis aliena, qui quandoque moriturus est; nec ulla immortalitas est, cui sit terminus constitutus. Ita fit, ut et immortalitas exclusa in perpetuum, et ad tempus recepta mortalitas, hominem constituat in ea conditione, ut sit in qualibet ætate mortalis.

Quadrat igitur necessitas undique, nec debuisset aliter fieri, nec fas fuisse. Sed isti rationem sequentium non vident, quia semel erraverunt in ipsa summa. Exclusa enim de rebus humanis divina providentia, necessario sequebatur, ut omnia sua sponte sint nata. Hinc invenerunt illas minorum seminum plagas, et concusiones fortuitas, quia rerum originem non videbant. In quas se angustias cum coniecissent, jam **C** coegebat eos necessitas existimare, animas cum cor-

VARIORUM NOTE.

Matura. Ita mss. Tornes., Erasm., Cauc. cum editis Graph., Crat., Betul., Thomas. et Spark. Quæ lectio optime refertur ad illud, *immatura mors*, quod proxime præcedit. In 21 mss. et 5 excusis *natura*, corrupte. Hæc vox deest in tribus Oxoniensibus.

Quid horum. Sic repositus ex omnibus mss. et vulgatis, præter Clarom. et edd. tres in quibus est, *quod*.

Aliquando. Post *aliquando*, mss. 2 Bon., Tax., Bodl., 2 Reg. rec., 2 Colb., Clarom. in marg. et edit. 1472, 1478 et 1497. Trid., Florent. et Is. addunt, *et per se ipsum mobilis semper*, quæ in cæteris desunt. — Cæterum hæc verba, quæ glossema sunt, omittit etiam O. F. Frizsche in sua recenti Lactantianorum operum editione.

Mortem recipiat. Id est, mortis capax sit, ut mori possit. **Bun.**

Stultissimi ergo. Ita cum vetustioribus editis et Cellar. omnes mss. præter 2 rec. et al. edit. in quibus *idit* sunt.

Quod aliquando solvendum est. Sic restituiimus ex mss. 3 Reg., 3 Colb., Marm., Lips., Goth., Em., Cam., Clarom. et vetustioribus editis ac Cellar. in Watch., *sit*; accedentibus et faventibus 1 Reg., Viet., Nav., 1 Colb., Brun. in quibus est, *quod aliquando resolvendum est*; et respuunt, *idecirco non solidum firmumque natum est ut*, quod interjecerunt mss. 2 Colb., 1 Sorbon., Clarom. in marg., multique editi inter hæc duo verba, *quod aliquando*.

Omni utique cætero tempore mori nullo modo posse. Ita emendavimus ex mss. Regio-Put. aliisque 2 Reg., 2 Colb., Goth., Brun. faventibus mss. 3 al Reg., 2 Colb., Ultr., Em., Marm. in quibus est *omni*. Pen. et Clarom., *cætero*; sed in posteriore est *homini*, ut in 2 Colb. et Baluz. In 7 mss. est *cæto*, corrupte. In 2 Bonon., Tax., et Lips. et in prioribus vulgatis

est, *hominem utique certo tempore mori nullo modo posse*; in Cauc. et 7 excusis, *hominem utique nisi certo tempore*. Vide seq.

Si prohiberi ab altero victu potest. Præter ms. Torn. et 7 edit. rec. in quibus est *altore*, scripti et edd. omnes habent *altero*. Sic etiam Betul. codex. Optima et genuina lectio. *Altero* enim non refertur ad *trō victu*, ut quidam putaverunt. Id est, si alter, impedimento sit, quominus victu utatur, aut alimenta subtraxerit. Et sic infra loquitur Lactantius. — *Ab altero victu.* Nudum in scripo Erasmus, Gallæus, Io. Cauci hic quæsierunt. Ortus hic lapsus ex falsa constructione. *Omnia plana*, si recte ita construas: *Sed si homo ab altero (alio homine) potest victu prohiberi*; sive, ut statim sequitur: *Si ab altero (sc. alio) ei ciborum alimenta subtrahi possunt, poterit mori*. **Bun.**

Fiet. Omnium mss. est ac editorum, præter Thomas., Thys., Gal., Spark. in quibus est *fiet*.

Qui de fragilitate hominis queruntur. Ita emendavi ex omnibus mss. et editis præter Gall. qui legit, *homines*.

Nemo. Mss. sex rec. totidemque editi addunt *enim*, quod cæteris deest. Objectio est ex adversario qua querelis nata, cui Lactantius subinde respondet.

Nempe... non est. Desunt in ms. Bov.

Fieri. Hoc verbum, quod est in omnibus editis præter Cellar. et in 2 mss. Regiis, desideratur in cæteris.

Minorum seminum. Francius suspicatur legendum esse *segniannum*: id est atomorum, de quibus lib. III Div. Instit., c. 17, et I. de Ira Dei, c. 10.

Plagas. Ita constanter omnes libri, nihilque hic mutandum. *Minorum seminum plagæ* sunt atomorum impulsiones. Cicero de Fato hic expressus, c. 10: *Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem præ-*

poribus nasci, et item cum corporibus extinguï. Assumps-
erant enim nihil fieri mente divina. Quod
ipsam non aliter probare poterant, quam si ostende-
rent esse aliqua, in quibus videretur providentiæ
ratio claudicare. Reprehenderunt igitur ea, in quibus
vel maximo divinitatem suam providentiâ mirabiliter
expressit, ut illa, quæ retuli de morbis et immatura
morte, cum debuerint cogitare, his assumptis, quid
necessario sequeretur (sequuntur autem illa, quæ
dixi: si morbum non reciperet, neque tectis, neque
vestibus indigeret. Quod enim ventos, aut imbres,
aut frigora metueret, quorum vis in eo est, ut morbos
afferant? Ideo enim accepit sapientiam, ut adver-
sus nocentia fragilitatem suam muniat. Sequatur ne-
cesse est, ut quoniam retinendæ rationis causa mor-
bos capit, etiam mortem semper accipiat; quia is ad
quem mors non venit, firmus sit necesse est: infir-
mitas autem habet in se mortis conditionem; firmitas
vero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere,
nec mors, quæ sequitur senectutem.

Priore, si mors certè constituta esset ætati, fiet
homo insolentissimus, et humanitate omni care-
ret. Nam fere jura omnia humanitatis, quibus inter
nos cohæremus, ex metu, et conscientia fragilitatis
oriuntur. Denique imbecilliora, et timidiora quæque
animalia congregantur, ut quoniam viribus tueri se
nequeunt, multitudine tucantur: fortiora vero soli-
tudines appetunt, quoniam robore viribusque confi-
dunt. Homo quoque si eodem modo haberet ad propul-
sanda pericula suppetens robur, nec ullius alterius

Auxilio indigeret, quæ societas esset? quæve ratio?
quæ humanitas? aut quid esset tetrius homine? quid
efferaus? quid immanius? Sed quoniam imbecillis
est, nec per se potest sine homine vivere, societatem
appetit, ut vita communis et ornatior fiat, et tutior.
Vides igitur omnem hominis rationem in eo vel
maxime stare, quod nudus fragilisque nascitur, quod
morbis afficitur, quod immatura morte multatur. Quæ
si homini detrahantur, rationem quoque ac sapien-
tiam detrahi, necesse est. Sed nimis diu de rebus
apertis disputo, cum sit liquidum, nihil sine providen-
tia, nec factum esse unquam, nec fieri potuisse.
De cuius operibus universis, si nunc libeat disputare
per ordinem, infinita materia est. Sed ego de uno
corpore hominis tantum institui dicere, ut in eo divi-
næ providentiæ potestatem, quanta fuerit, osten-
dam his dumtaxat in rebus, quæ sunt comprehensi-
biles et apertæ; nam illa quæ sunt animæ, nec sub-
jici oculis, nec comprehendi queunt. Nunc de ipso
vase hominis loquimur, quod videmus.

CAPUT V.

De figuris animalium et membris.

In principio, cum Deus fingeret animalia, noluit ea
in rotundam formæspeciem conglobare atque colligere,
ut et moveri ad ambulandum, et flectere se in quam-
libet partem facile possent: sed ex ipsa corporis
summa produxit caput; item produxit membra quæ-
dam longius, quæ vocantur pedes, ut alternis motibus
solo fixa producerent animal, quo mens tulisset, aut
quo petendi cibi necessitas provocasset. Ex ipso au-

VARIORUM NOTÆ.

lat. Itaque tertius quidem motus oritur extra pondus et
plagam, cum declinat atomus intervallo minimo. Lucretius,
lib. II, v. 531:

Undique pro telo plagarum continuato,

et lib. IV, v. 188, 190:

Quæ quasi triduntur.

. sequenti concita plaga. Ben.

Divinitatem suam providentia. Haud secus legitur in
mss. 5 Reg. vetustioribus, Cauc., 5 Colb., Ultr., Em.,
Cantab., Carist., Merton., Marm., Brun., Clarom. a
prima manu, et in cunctis ferme editis. At 2 Bon., 6
alii et 5 editi rec. habent divinitas suam providen-
tiam. Utraque lectio bona. Nobis firmiter et verior
visa est prior scriptura.

U' illa. Ms. Bov., ut ea.

His assumptis, quid necessario sequeretur. Scilicet illa
providentia. Hæc est lectio 2 Bononien., 2 al. Reg.,
Tax., 2 Colb., Baluz.; in ms. Regio-Pul., quidem ne-
cessario sequeretur, male. Nullus enim tunc phrasin in-
tegræ nexus. In 4 al. Reg., 4 Colb., Em., Cantab.,
Clarom., Brun. et cunctis ferme vulgatis est, quæ ne-
cessario sequerentur. In editis Ald. e. Paris. 1525, quæ
necessario sequuntur.

Si morbum non reciperet, neque vestibus indigeret. . .
aut frigora metuerat. Sic castigavimus ex mss. Regio-
Pulciano tribusque aliis Reg., 4 Colb., Goth., Lips.
ac vetustioribus editis. Hæc enim referuntur ad ho-
minem de quo supra, ut sit in quolibet ætate mortalis,
et mox ultra accepit sapientiam. . . muniat; morbos ca-
pit, etiam mortem semper accipiat. In recentioribus
mss. 2 Reg., 2 Colb., Clarom., Baluz. et edit. 4 plura-
tivo numero recipiunt, indigerent, metuerent; vitiose.
Sequitur necesse est Phrasin Lactantiana. Sic emen-

datum ex mss. et vetustioribus editis. Sequitur neces-
sario, in vulgaribus libris. Sed necesse est ut quo-
niam in Clar.

Ad quem mors non venit. Ita emendavimus ex mss.
5 Reg., 5 Colb., Goth., Lips., Clarom., Em., Cant.,
Brun., Bov. et vulgatis Rom. 1470, 1474, Parrhas.,
Is., Cellar., Walch. In recentissimis 2 Reg., 1
Colbert., Baluz. et recent. edd., morbus non venit.
Vid. seqq.

Imbecilliora et timidiora quæque. Rariora sunt exem-
pla, ubi quisque comparativis jungitur. Iterum,
cap. 14, placidiora quæque. Ad sectionem integram,
conf. lib. III, c. 15. Bun.

Quæve ratio. Ita reposui ex vetustioribus editis et
mss. multis, rejectis iis, quæ in recentioribus quin-
que et in vulgatis novem interseruntur, quæ reveren-
tia inter se? quis ordo? At in ms. Bov., quæ societas
esset quæ reverentia, quæve ratio, etc.

Quid esset tetrius homine. Sic 23 mss. et 6 editi; et
apud Ciceronem, lib. II Officior. n. 77, et lib. III, n. 36.
In cæteris vulgatis et septem mss. rec. legitur deterius
homine. Sic infra in fine capitis 5: horribile atque tet-
rum.

Sine homine. Supple, altero aliquo. FRANCIUS.

Loquimur, quod videmus. Ita restitui ex vetustiori-
bus tum editis, tum mss. 4 Reg., 2 Bonon., Tax., Pen.,
Cauc., Goth., 4 Colb., Baluz., Em., Cant., Brun. At in
rec. 2 Reg., 2 Colbert., Clarom. et rec. excusis est, lo-
quantur. Thomasiana editio loquamur. — Nunc loqui-
mur. Rectior, ni fallor, respectu præcedentium est
indicandi modus; determinat enim et explicat his
verbis distinctius propositionem sive thema libri hu-
jus, et ipsam demum tractionem de corpore hominis
suscepit cap. 8. Bun.

Producerent animal. Sic reposui ex vetustioribus

tem vasculo corporis quatuor fecit extantia : bina posterius, quæ sunt in omnibus pedes ; item bina capiti et collo proxima, quæ varios animantibus usus præbent. In pecudibus enim ac feris sunt posterioribus pedes similes, in homine autem manus ; quæ non sunt ad ambulandum, sed ad faciendum temperandumque sunt natæ. Est et tertium genus, in quo priora illa, neque pedes, neque manus sunt, sed alæ, in quibus pennæ per ordinem fixæ volandi exhibent usum. Ita una fictio diversas species et usus habet. Atque ut ipsam corporis crassitudinem firmiter comprehenderet, majoribus et brevibus ossibus invicem colligatis, quasi carinam compegit, quam nos spinam dicimus, eamque noluit ex uno perpetuoque osse formare, ne gradiendi flectendique se facultatem animal non haberet. Ex ejus parte quasi media costas, id est transversa et plana ossa porrexit in diversum, quibus elementer curvatis, et in se velut in circulum pene conductis, interna viscera contegantur, ut ea, quæ mollia et minus valida fieri opus erat, illius solidæ cratis amplexu possent esse munita. In summa vero constructionis ejus, quam similem navis carinæ diximus, caput collocavit, in quo esset regimen totius animantis ; datumque illi hoc nomèn est, ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium sensus ac nervi.

Ea vero, quæ diximus de corpore, vel ambulandi, vel faciendi, vel volandi causa esse producta, neque nimium longis, propter celerem mobilitatem, neque C

A nimium brevibus, propter firmitatem, sed et paucis et magnis ossibus constare voluit. Aut enim bina sunt ut in homine ; aut quaterna, ut in quadrupede : quæ tamen non fecit solida, ne in gradiendo pigritia et gravitas retardaret, sed cavata et ad vigorem corporis conservandum medullis intrinsecus plena ; eaque rursus non æqualiter porrecta finivit : sed summas eorum partes crassioribus nodis conglobavit, ut et substringi nervis facilius, et verti tutius possent, unde sunt vertibula nominata. Eos nodos firmiter solidatos leni quodam opereulo textit, quod dicitur cartilago ; scilicet, ut sine attritu et sine sensu doloris aliquo flecterentur. Eisdem tamen non in unum modum informavit : alios enim fecit simplices, et in orbem rotundos, in iis dumtaxat articulis, in quibus moveri membra in omnes partes oportebat, ut in scapulis ; quoniam manus utrolibet agitari et contorqueri necessarium est : alios autem latos, et æquales, et in unam partem rotundos, et in his utique læcis, ubi tantummodo curvari membra oportebat, ut in genibus et in cubitis, et in manibus ipsis. Nam sicut manus ex eo loco, unde oriuntur, ubique versus moveri, speciosum simul et utile fuit : sic profecto, si hoc idem etiam cubitis accideret, et supervacuum esset ejus modi motus, et turpis.

Jam enim manus amissa dignitate, quam nunc habet, mobilitate nimia proboscidi similis videretur, essetque homo plane anguimanus : quod genus in illa

VARIORUM NOTÆ.

editis et omnibus mss. codicibus, uno dempto recentissimo Colbertino, in quo, sicut et in vulgatis, est *perducerent* : quod idem est. Eodem sensu *producere*, pro *producere*, apud Terentium. Nec dubito quin hæc genuina sit Lactantii lectio. Eodem sensu *producere*, apud Columellam. Quis enim librarius in *producerent*, commutasset *perducerent*, vocem omnibus notam ?

Enim ac feris. Desunt hæc in ms. Bov.

Sed ad faciendum temperandumque. Vera, ut cum Cellario opinor, Lactantii lectio, quæ est manusciporum 4 Reg., Cauc., Goth., 5 Colb., Nav., Vict., Ult., Lips. 1 Brun. ac edd. Rom. 1470, 1474, et Betul. cum mss. 1 Colb. et Marm., in quibus est *temperandumque*, omissis *sed ad faciendum*. Ed. Rom. 1468 habet *reparandumque*, pro *temperandumque* ; quod verbum non intelligentes plures librarii, ei substituerunt *tenendumque*, ut 2 Bon., 2 Reg., 2 Colb., Tax., Bold., 1 Sorb., Clar., Baluz., 1 Brun. quod idem est. Sed quid sibi vult cæteri editi complures, in quibus est, *sed ad faciendum operandumque* ? quasi facere, non idem sit ac operari.

Majoribus et brevibus ossibus. Mss. Brun. et edit. Betul. *majoribus et brevioribus ossibus*.

Mollia. Mss. 1 Bonon., 2 Reg., 2 Colbert., Baluz. *molliora*. Cæteri cum omnibus editis, ut in textu nostro.

Solidæ cratis. Virgil., xii Æn. v. 508 :

Transadigit costas et crates pectoris ense.

Ovid. lib. viii Metam. vers. 806 :

Pectus et a spinæ tantummodo crate teneri.

Lib. xii Metam. vers. 370 :

Quæ (hasta) laterum cratem perrupit. Bun.

Vel faciendi. Additum ex cunctis mss. et 14 editis : deest vero in Thys. et Gall.

Et paucis. Similiter additum ex 14 excisis et omnibus mss. dempto uno Colbertino, cui est *et parvis*.

Desideratur in edd. Thys. et Gall.

Finivit. In ms. Bov. *fuirent*.

Informavit. Restitui ex vetustioribus editis cunctisque mss., demptis 2 Colb. rec. in quibus est *reformavit*, et uno Reg. item rec. in quo, sicut et in vulgatis rec. est *formavit*, quod idem est. Sæpe enim Lactantius verba composita usurpat pro simplicibus, et simplicia pro compositis : quæ recentiores emendato volentes perperam immutarunt. — *Informavit.* Compositum scite pro simplici posuit, ut cap. 8 : *Noluit Deus (aures) mollibus pelliculis informare* ; cap. 12 : *Utraque coagulata informari* ; c. 19, *corporis informatio*. Bun.

Curvari membra oportebat. Ven. 1472, utraque 78, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., sunt male interserunt *curvari membra* in omnes partes oportebat, incommode ex prioribus repetita, quibus repugnat tantummodo. Bun.

Ex eo loco unde oriuntur ubique, etc. Sic repositi ex vetustioribus editis et quamplurimis mss. Quinque alii et vulgati rec. eo omittunt, et post *oriuntur* addunt, *a corpore* : quod superfluum.

Proboscidi similis videretur. Proboscis manus est elephantis, qua obvia quæque sibi objecta submovere dicitur : quæ cum serpentis instar flexilis sit, ab hac elephantum anguimanum dixit Lucret., lib. ii et v. De eadem Cicero, in de Nat. Deor., et Aristot., lib. ii de Partib. anim., cap. 16, Isidorus lib. xii, cap. 2. Rostrum elephantis promuscis dicitur, quo ille pabulum ori admovet, et est angui similis. RITTERSHUSIUS. — Mss. septem habent *proboscidis similis* ; octo cum ed. Rom. 1470, *promuscidis* ; 2 Reg. rec. et Marm., *promuscidis*.

Anguimanus. Notat Lucretium, qui elephantum anguimanum cognominat, lib. ii, eo quod proboscis, anguim instar, in omnes partes circumflectitur.

immanissima bellua mirabiliter effectum est. Deus enim, qui providentiam et potestatem suam multarum rerum mirabili varietate voluit ostendere, quoniam caput ejus animalis non tam longe porrexerat, ut terram posset ore contingere, quod erat futurum horribile atque tetrum, et quia os ipsum profusis dentibus sic armaverat, ut etiamsi contingeret, pascendi tamen lenitatem dentes adimerent; produxit inter eos a summa fronte molle ac flexibile membrum, quo prendere, quo tenere quodlibet posset, ne rationem victus capiendi, vel dentium prominens magnitudo, vel cervicis brevitatis impediret.

CAPUT VI.

De Epicuri errore; et de membris eorumque usu.

Non possum hoc loco teneri, quominus Epicuri stultitiam rursus coarguam; illius enim sunt omnia quæ delirat Lucretius: qui, ut ostenderet animalia non artificio aliquo divinæ mentis, sed, ut solet, fortuito esse nata; dixit, in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie et magnitudine fuisse natas, sed eas permanere non potuisse, quod illas aut sumendi cibi facultas, aut coeundi generandique ratio defecisset. Videlicet ut et atomis suis locum faceret per infinitum et inane volitantibus, divinam providentiam voluit excludere. Sed cum videret in omnibus quæ spirant, mirabilem

Providentiæ inesse rationem, quæ (malum!) vanitas erat dicere fuisse animalia prodigiosa, in quibus nascendi ratio cessaret?

Quoniam igitur omnia quæ videmus cum ratione nata sunt, id enim ipsum nasci, efficere nisi ratio non potest, manifestum est, nihil omnino rationis expers potuisse generari. Ante enim provisum est in singulis quibusque fingendis, quatenus et ministerio membrorum ad necessaria vitæ uteretur, et quatenus adjunctis corporibus elata soboles, universas generatim conservaret animantes. Nam si peritus architectus, cum magnum aliquod ædificium facere constituit, primo omnium cogitat, quæ summa perfecti ædificii futura sit, et ante emittit, quem locum leve pondus expectet, ubi magni operis statura sit moles, quæ columnarum intervalia, qui, aut ubi aquarum cadentium decursus et exitus, et receptacula, hæc, inquam, prius providet, ut quæcumque sunt perfectæ jam operi necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur: cur Deum quisquam putet in machinandis animalibus non ante providisse, quæ ad vivendum necessaria essent, quam ipsam vitam daret? Quæ utique constare non posset, nisi prius effecta essent quibus constat.

Videbat igitur Epicurus in corporibus animalium divinæ rationis solertiam: sed ut efficeret, quod ante imprudenter assumpserat, adiecit aliud deliramentum superiori congruens. Dixit enim, neque oculos ad

VARIORUM NOTÆ.

Inmanissima. Frequens epitheton de elephantis: Cæcilius, *hinc* cap. 8 dixit: *Boves lucas cum inmanissimis corporibus.*

Deus enim, qui. Omnium mss. et editorum est hæc lectio, si excipias i Reg. ac ed. Gall. et Spark. in quibus est *quod*.

Ne. Sic restitui ex 17 mss. et ed. Betul. et Cellar. In 6 mss. editisque multis est *ut*.

Sed ut solet. Omnes libri, *sed, ut solet*; ita solet l. 1 Instit., cap. 12: *Stoici ut solent*; lib. vii, c. 7: *Ut Academici solent*. Posui eum ed. Paris. 1513, in parenthesis (ut solet). BEN.

Et atomis suis locum faceret. Vulgo addunt nonnulla verba quæ nec in mss. insunt, neque in ed. Rom. Et mox recentiores, in quibus nascendi ratio cessasset. Sed neque nascendi in vet. libris est. CELL.

Per infinitum et inane volitantibus. Hæc absunt a 15 mss. et ed. Rom. Extant autem in cæteris editis et mss. 2 Bonon., 2 Reg., 3 Colb., Sorb., Cauc., Tax., Pen., Ultr., Baluz. — *Per infinitum et inane volitantibus.* Hæc respondent stylo Lactantii lib. iii, cap. 17: *Non est providentiæ opus. Sunt enim semina per inane volitantia*; de Ira, cap. 10: *Si quidem per inane atomi volitant.* Heumannus: *Per infinitum inane.*

BENEMAN.

Quæ (malum!) vanitas erat. Sic legunt mss. cod. 2 Bon., 2 Reg., Cauc., Erasmi., 3 Colb., B. daz. et typis vulgati Crat., Betul., Antwerp. 1570, Turnes., Soubiron. 2 Paris., Is., Spark., Gall. eaque lectio probatur ab Erasmo, hæc sententiam Terentianæ ibi similem dicente, *qui, malum! ali.* Malum enim hic interjectionis vim obtinet. Cæteri mss. et editi habent, *quod malum vanitatis erat*; vitiose, ut recte sensu Erasmi. In Lips. *quid malum vanitatis erat*; in 1 Colb. *quod inane vanitatis erat.* Lectio nostra confirmatur ex antiquis Latinis. Sic Q. Curtius, lib. vii. *Quæ malum! amentia te cogit belli fortunam expere.* — *Quæ malum!* Monach. v. 242: *Quæ hæc, malum! impudens est?* — *Quæ malum!* vanitas erat: Ita Cæcilius, O. 31. i Philipp. cap. 6: *Quæ malum, malum,*

est ista voluntaria servitus; lib. ii Offic. cap. 15: *Quæ te, malum, inquit, ratio in istam spem inducit*; adde pro Roscio Comædo, in fine. Livius, lib. v, cap. 54: *Quæ, malum, ratio est?* Seneca ad Marciam, cap. 3: *Quæ enim, malum, amentia est?* BEN.

In quibus nascendi ratio. Male ommissa est hæc nascendi dictio in mss. 20 et pluribus vulgatis, quæ legitur in 1 Reg., 1 Bonon., Tax., 1 Colb., Baluz. aliisque optimis, necnon in editis Thomas., Is., Thys., Gall., Spark.

Cessaret. Ita emendavi ex mss. 1 Bonon. antiq., 1 Colb., Marm., Clarom. Quæ lectio nobis melior visa est, quam in cæteris *cessasset*.

Nihil omnino rationis expers, potuisse generari. Id est, nihil potuisse generari, in quo non aliquo modo ratio, et providentia conditoris eluceret. ISÆRS.

Ante enim. Sic reposui ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., 4 Colb. multisque aliis. In sex scriptis totidemque vulgatis est *At enim*; in ms. Ultr., *Aut enim*; in 1 Reg. et 1 Colb., *Ad eo enim*.

Adjunctis corporibus. Sic omnes. Verbum alii ex Pacuvio et Plinio probarunt; rariora ex glossis antiquis, *abjugassere, abjugare, abjugus.* BEN.

Ubi magni operis. Ms. 1 Bonon. antiq., *oneris.* — *Magni operis.* Bon. apud Iseum prave, *magnum oneris*; sic modo infra, *perfecto operi*; lib. vii, cap. 1: *Fundamenta firma et idonea... operi perseverando.* Seneca, ep. 55: *spelunca... magni operis.* Plura Gronov. ad Liv. lib. xvi, cap. 57. BEN.

Prius providet. Sic restitui ex mss. Bonon., 4 Reg., 5 Colb., Marm., Baluz., Brun., edit. Rom., Crat. et Cellar. Et melius quadrat hæc lectio cum mox sequentibus *ante providisse*, quam 2 mss. et 9 edit. *prius providet.* In 10 editis est *prius pervidet.*

In machinandis animalibus. In prepositi ex omnibus mss. et ed. Rom., Cymnic., Walch. Deest in vulgatis octo.

Dixit enim. Hæc ex Lucretio libro iv. De hoc jam loquitur Lactantius libro iii Divinar. Institut. cap. 5.

videndum esse natos, neque aures ad audiendum, neque pedes ad ambulandum, quoniam membra hæc prius nata sunt quam esset usus videndi, et audiendi, et ambulandi: sed horum omnia officia ex natis extitisse. Vereor ne huiusmodi portenta et ridicula refutare non minus ineptum esse videatur. Sed libet ineptire, quoniam cum inepto agimus, ne se ille nimis argutum putet. Quid ais, Epicure? Non sunt ad videndum oculi nati? Cur igitur vident? Postea, inquit, usus eorum apparuit. Videndi ergo causa nati sunt; siquidem nihil possunt aliud quam videre. Item membra cætera, cujus rei causa nata sunt, ipse usus ostendit: qui utique nullo modo posset existere, nisi essent membra omnia tam ordinate, tam providenter effecta, ut usum possent habere.

Quid enim, si dicas aves non ad volandum esse natas, neque feras ad sæviendum, neque pisces ad natandum, neque homines ad sapiendum; cum appareat ei naturæ, officioque servire animantes, ad quod est quæque generata? Sed videlicet qui summam ipsam veritatis amisit, semper erret necesse est. Si enim non providentiâ, sed fortuitis atomorum concursibus nascuntur omnia, cur nunquam fortuito accidit, sic coire illa principia, ut efficerent

animal ejusmodi, quod naribus potius audiret, odoraretur oculis, auribus cerneret? Si enim primordia nullum genus positionis inexpertum relinquunt, oportuit ejusmodi quotidie monstra generari, in quibus et membrorum ordo præposterus, et usus longe diversus existeret. Cum vero universa genera, et universa quoque membra leges suas, et ordines, et usus sibi attributos tueantur, manifestum est nihil fortuito esse factum, quoniam divine rationis dispositio perpetua servatur. Verum alias refellemus Epicurum; nunc de providentiâ (ut cæpinus) disseramus.

CAPUT VII.

De omnibus corporis partibus.

Deus igitur solidamenta corporis, quæ ossa dicuntur, nodata et adjuncta invicem nervis alligavit atque constrinxit, quibus meus, si excurrere, aut resistere velit, tanquam retinaculis uteretur; et quidem nullo labore, nulloque conatu: sed vel minimo nutu totius corporis molem temperaret ac flecteret. Hæc autem visceribus operuit, ut quemque locum decebat, ut quæ solida essent, conclusa tegerentur. Item visceribus ipsis venas admiscuit, quasi rivos

VARIORUM NOTÆ.

Neque aures ad audiendum. Hæc quæ desunt in ed. Thys. et Gall. restitui ex cæteris excusis et omnibus mss. Et quidem recte. Vide paulo post, *usus videndi, et audiendi, et ambulandi*, quibus hæc tria membra respondent. In mss. 4 Sorbon., 2 Colb. et Baluz. C pro *neque* est utrobique *nec*.

Vereor ne... non nimis ineptum... videatur. Lips. tert. Reimm. *perperam, Vereor ne... non nimis.* Erasmus, *Sermo*, inquit, *videtur imperfectus, nisi addas, quam dicere, aut simile quippiam.* Sed salva et integra hic omnia. Pari modo de Ira, cap. 10: *Vereor, ne non minus delirare videatur, qui hæc putet referendum; respondeamus tamen, etc.* Conf. lib. vii, cap. 12. *BUN.*

Non sunt. Ita omnes pene mss. et vulgati. Expunxi-
mus si, quod præponunt mss. 1 Bonon., Lips. et
ec. 5 editi.

Cujus rei causa nata sunt. Ex omnibus mss. et veteribus editis restitui sunt. In vulgatis recentioribus est *sint*.

Ordinate. Ita mss. omnes; at Bov. habet *ordinata*.
— *Tam ordinate.* Confirmo ex lib. in Institut. cap. 17:
Quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est. *BUN.*

Feras ad sæviendum. Videtur respicere ad Od. Anaer. — *Aves... feras ad sæviendum etc.,* Videtur respexisse ad illa Quintil., lib. 1 Inst. cap. 1: *Sicut aves ad volatum, equi ad cursum, ad sævitiam feræ gignuntur: ita nobis propria est mentis agitatio atque solertia.* *BUN.*

Ad quod est quæque generata. Sic emendavi ex omnibus mss. et multis editis. In 7 vulgatis rec. legitur, *sunt quæque generata*, sed vitiose; ad quid enim referatur? ad feras? ad animantes?

Summam ipsam veritatis. Ipsam addidi ex editis Is. et Cellar. et omnibus mss. dempto uno Regio rec. in quo, ut et in 10 vulgatis, desideratur.

Oderaretur. Ita restitui ex mss. 6 Reg., 1 Bonon. antiq., Cauc., 4 Oxon., 5 Colbert., Em., Clarom., Brun. ac editis Rom. et aliis sex. In mss. 7 est *aut odoraretur*; in 1 Reg., 5 Colb., Cant., Marm. et in 8 vulgatis est *odorare*.

Positionis. Id est, situm, statum Lib. in Institut., cap. 17: *Vario ordine ac positione comeniunt.* *BUN.*

Inexpertum relinquunt. Mss. 8 rec., *expertum.* — *Nullum genus positionis expertum relinquunt.* Male, inquit Cellarius, vulgo *inexpertum.* Nohem, ita vir clarissimus pronuntiasset. Confirmo ex libro de Ira, cap. 10; *Atomis... nullam positionem relinquunt, quam non experiantur.* Ut vero nihil *expertum relinquere* vix dici potest, ita sapissime alterum occurrit. Virgilius, lib. iv *Æn.* 415:

Ne quid inexpertum frustra moritura reliquit.

Ovidius, Heroid. ep. 20, v. 42.

Ardor inexpertum nil sinet esse meus.

Sæpe ita Curtius, lib. iii, cap. 6: *Nec Philippus quidquam inexpertum omisit.* *BUN.*

Universa quoque membra. Ita rectius plurimi scripti et omnes editi, quam Bonon. *Universa quaque membra.* *BUN.*

Solidamenta. Non ex antiquioribus mihi innotuit; Lexica addunt Augustinum. Nostri præceptor Arnobius, lib. ii, dixit *solidata ossa.* *BUN.*

Nervis alligavit, etc. Vide Galenum, qui duo nervorum genera esse dicit, et Aristot. lib. iii de Histor. animalium, cap. 5.

Resistere. Id est, *subsistere*, oppositum præcedentis *excurrere*. Vide not. ad lib. de Ira, cap. 4: *In extremo gradu restitit.*

Vel minimo nutu. Ita in mss. 5 Reg., 4 Colb., Em., Brun., Clarom. cunctisque editis; in nonnullis deest, *vel.* In 7 mss. est *motu.*

Visceribus operuit. Viscera non intestina magis, quam quidquid carniæ est cute tectum. Sic utitur Ovid in epist. Pen.:

Viscera nostra tua dilacerantur ope.

Unde viscerationes, de quibus apud Cic. in Off. ab interpretibus dicitur. *BETUL.*

Ut quemque locum decebat. Mss. 4 rec. et tres editi, *ut quemcumque, etc.*

Ut quæ solida essent, conclusa tegerentur. Ita potiores et antiquiores mss. decem, cum editis quatuor. Mss. decem rec. cum 7 editis ferunt, *utque solida ossa conclusa tegerentur*; tres editi. *tegerent.* Ms. Lips. *utque solida*

per corpus omne divisos, per quas discurrens humor, et sanguis, universa membra succis vitalibus irrigaret; et ea viscera, formata in eum modum, qui unicuique generi ac loco aptus fuit, superjecta pelle contextit, quam vel sola pulchritudine decoravit, vel setis adoperuit, vel squamis munivit, vel plumis insignibus adornavit. Illud vero commentum Dei mirabile, quod una dispositio, et unus habitus, innumerabiles imaginis præferat varietates. Nam in omnibus fere, quæ spirant, eadem series et ordo membrorum est. Primum enim caput, et huic annexa cervix. Item collo pectus adjunctum, et ex eo prominentes armi, adhærens pectori venter. Item ventri subnexa genitalia. Ultimo loco femina pedesque.

Nec solum membra suum tenorem ac situm in omnibus servant, sed etiam partes membrorum. Nam in uno capite ipso certam sedem possident aures, certam oculi, nares item, os quoque, et in eo dentes, et lingua. Quæ omnia cum sint eadem in omnibus animantibus, tamen infinita et multiplex diversitas figuratorum est; quod ea quæ dixi, aut productiora, aut contractiora lineamentis varie differentibus comprehensa sunt. Quid, illud nonne divinum, quod in tanta

A viventium multitudine, unumquodque animal in sui genere et specie pulcherrimum est? ut si quid vicissim de altero in alterum transferatur, nihil impeditius ad utilitatem, nihil deformius ad aspectum videri necesse sit: ut si elephanto cervicem prolixam tribuas, aut camelo brevem; vel si serpentibus pedes, aut pilos addas, in quibus porrecti æqualiter corporis longitudo nihil aliud exhibeat, nisi ut maculis terga distincti, et squamarum levitate suffulti, in lubricis tractus sinuosis flexibus laberentur. In quadrupedibus autem, idem opifex contextum spinæ a summo capite deductum longius extra corpus eduxit, et acuminavit in caudam, ut obscenæ corporis partes, vel propter sceditatem tegerentur, vel propter teneritudinem munitur, ut animalia quædam minuta et nocentia motu ejus arcerentur a corpore: quod membrum si detrahas, imperfectum sit animal, ac debile. Ubi autem ratio, et manus est, tam non est id necessarium, quam indumentum pilorum: adeo in suo quæque genere aptissime congruunt, ut neque nudo quadrupede, neque homine tecto excogitari quidquam turpius possit.

Sed tamen cum ipsa nuditas hominis mire ad pulchritudinem valeat, non tamen etiam capiti congrue-

VARIORUM NOTÆ.

Per quas. Sic reposui ex mss. 2 Bon., 2 Reg., 2 Colbert., Tax., Baluz., Marm., Clarom. a secunda manu, et editis quinque. Recte ut puto, referendo ad *venas*; nec male, *per quos* in decem vulgatis, si referas ad rivos. Mss. decem cum edit. Rom. *per quæ.* *Setis adoperuit.* Reimm. *prave, satis adaptavit.* *Betul. operuit.* Lib. vii, c. 27: *adoperta.*

Insignibus. Deest in ms. Bov. *Imaginis.* Mss. 7 cum edit. Is. habent *imaginis.* 1 Colbert., *imagines*, mendose. Cæteri mss. et excusi, *animantium.* Quid si legas, *innumerabiles imaginum præferat varietates.* In plerisque enim codicibus est *animantium*, forte pro *imaginatione*; et legitur infra, *multiplex diversitas figuratorum est.*

Præferat. Ita restitui ex 7 editis omnibusque mss., dempto uno Regio. in quo, sicut in decem vulgatis, *est perferat*; in 1 Colbert. *proferat.*

Eadem series et ordo membrorum est. Phrasis est Lactantiana, quæ simili gaudet. Infra cap. 10: *pedes duo et item manus.* Alius dixisset, *et idem ordo membrorum... et duæ item manus.*

Subnexa. Mss. 2 Bon. *subnixa.* *Femina.* Nullus dubito, quin sic scripserit Lactantius: quis enim *femora*, vocem nulli non notam (quæ novem rec. mss. et editorum est) mutasset in *femina*, quod est 3 Reg., 2 Bonon., Cauc., Tax., 1 Colb., Baluz., Brun. In Maria. et Clarom. est *femorata*, corrupte. Vide quoque *femineum... longitudo*, infra, cap. 15, paulo post initium.

Solum. At in ms. Bov. *sola*, idque satis apte. *In eo.* Scite quamplurimi mss. vetustioresque editi. In 5 mss. rec. et editis 10 *in ore*, ingrata repetitione, siquidem modo præcessit, *os quoque.*

Figuratum. Ita ex mss. 4 R g., 6 Colbert., 4 Oxon., Coth., Lips., Clarom., Em., Cantab., Marm., Brun., vetustioribusque editis reposui; in 2 Reg. et Baluz. multisque vulgatis est *figuratum.*

In sui genere et specie. Restituimus sui, ex vetustioribus editis et mss. 6 Reg., 5 Colbert., Cauc., Pen., Ultr. et 1 Bon. antiq. in quo est *in sui generis specie.* In 5 rec. et in cunctis ferme vulgatis, *in suo genere et specie.* Deest copula in 5 mss. et 2 editis.

Nihil inopinatius ad utilitatem, nihil deformius ad as-

pectum. Lactantius sæpe ejusmodi adjectiva ita ponit. Hoc libro, cap. 8: *Ad speciem nullus est perfectior numerus.* Ibid.: *quo nihil ad speciem sedius, ad usum inutilius;* cap. 10: *Ad usum digitorum tractabilis;* ibid.: *Illud ad usum miris modis habile;* de Ira, cap. 10: *Quo nihil potest esse nec dispositius ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatus ad pulchritudinem, nec majus ad molem.* Bux.

Exhibeat. Legitur apud Buneman. *exigebat*; et ille sic rationem reddit hujus variantis. — *Exigebat.* Sic edo ex Bon., Tax., Isæo, quod Spark. et Heuman. comprobant. Reimm. et reliqui, *exhibeat*, quod valeret idem quod supra, *præferat.* Bux.

Maculis terga distincti. Græcismus est, *distincti* quoad terga attinet.

Squamarum levitate suffulti. Cellarius dubitat an sincere. Sic vero omnes, in quibus meliori orthographia Parrh., Betul. et Torn. 1587 *squamarum levitate*, per æ. Sic de Ira, cap. 10, *levitudo*, ut hic, *levitate* in lubricis tractus. Sic Plinius, lib. ii, cap. 3, *levitate lubricum corpus serpentibus tribuit.* Nec *suffulti* debet esse suspectum. Noster cap. 2, *suffulta unguis.* Bux.

Acuminavit. De hac voce consule Savaronem, qui plura exempla collegit ad Sidon. lib. vii, et ad lib. viii.

Si detrahas. Sic reposui ex omnibus mss. et 5 editis. In undecim vulgatis est, *si detrahas.*

In suo quæque genere. Ita emendavi ex mss. Bon., 4 Regiis, Em., Brun. et edit. Rom., Graph., Betul., Tornes., Soubron., 2 Paris., Is., Cellar., Welch., approbantibus Betuleio et Francio. In cæteris legitur *quoque.*

Possit. Correxì ex mss. et omnibus fere editis. In 5 vulgatis rec. habetur *possit.*

Sed tamen cum. Additum *Sed*, ex mss. 2 Reg., 2 Bonon., Tax., 2 Colbert., Baluz., Clarom. a secunda manu, et editis quinque. Cæteris deest. *Sed cum tamen ipsa nuditas hominis*, etc. Hinc forte, quod statuae nudæ Græcis placuerint, quia illi nihil velant. Plin. xxxiv, 5: *Placuerunt, et nudæ, tenentes hastas ac epheborum et gymnasiis exemplaribus, quas Achilleas vocant. Græci res est nihil velare. Romana ac militaris virtus addere.* Et hanc nuditatem in signo senis

bat; quanta enim in eo futura deformitas esset, ex calvitio apparet. Texit ergo illud pilo; et quia in summo futurum erat; quasi summum aedificii culmen ornavit: qui ornatus non est in orbem coactus, aut in figuram pilei teres factus, ne quibusdam partibus nudis esset informis, sed alicubi effusus, alicubi retractus pro cuiuslibet loci decencia. Frons ergo vallata per circuitum, et a temporibus effusi ante aures capilli, et earum summæ partes in coronæ modum cinctæ, et occipitium omne contextum, speciem miri decoris ostentant. Jam barbæ ratio incredibile est quantum conferat, vel ad dignoscendam corporum naturitatem, vel ad differentiam sexus, vel ad decorem virilitatis ac roboris; ut videatur omnino non constatura fuisse totius operis ratio, si quidquam aliter esset effectum.

CAPUT VIII.

De hominis partibus, oculis et auribus.

Nunc rationem totius hominis ostendam, singulo-

VARIORUM NOTÆ.

areo a sese empto, Plin. Nepos, lib. III, epist. 6, non excusat solum, sed et deprædicat, hoc modo: *Est enim nudum, nec aut vitia, si qua sunt, celat, aut laudes parum ostentat.* EDMUND. FIGRELLIUS.

Quanta enim in eo futura deformitas esset, ex calvitio apparet. Hæc absunt a mss. Goth., 3 Colb., Lips., Clarom., Brun., Bov. et edit. Rom., et quatuor aliis antiquioribus. Confer Theodoret. Serm. 4 *περί προνοίας*, et Historiam 51, 55, ab Isidoro Pelusiota narratam. PRÆEUS.—Quod tamen hominis proprium est, nisi innatum sit. Plin. De calvitiei deformitate passim apud auctores. Hinc calvitii laus, *ἄδοξον* argumentum. Cæterum de comæ decore lege cap. II Epist. prioris ad Corinth. Summam vel in pilis providentiam Dei apparere, vox ipsius Christi testatur, cum ait, ne pilum quidem capitis sine voluntate Patris cadere. Videndus Theodoretus, magnus ille Providentiæ admirator, sermone de Providentiâ Dei 4, pilorum rationem considerans. Postea loquitur de capillorum usu et ornatu. Deinde multum agit de calvitiei dedecore.

Summum aedificii culmen. Ita cap. 10: *Caput totius divini operis quasi culmen est.* Sic cap. 8, caput vocat summum fastigium; et libenter nôster et alii vocabulis *culmen*, *fastigium*, addunt *summum*. Ita Livius, lib. 1, cap. 34, vocat caput summum culmen hominis; et Lactantius lib. VI, cap. 15: *ad summum culmen*; lib. VI, cap. 24: *Summum fastigium.* BUN.

Aut in figuram pilei. Sic reposui ex mss. 4 Reg., 4 Colbert., 4 Oxon., Marm., Brun. multisque editis; in 2 Bonon., 2 Reg., Tax., Erasm., Clarom., Baluz., *pila*, sed vitiose. In 3 ed. rec. *pili*.

Alicubi effusus, alicubi retractus. Sic restitui ex 2 veterimiss mss., 1 Bonon., Cauc., edit. Is. et quibusdam aliis impressis. In cæteris bis *alibi*; in nonnullis *infusus*. Heumannus tamen putat esse legendum *alibi effusus, alibi retractus pro cuiuslibet*, etc.

Cuiuslibet. In ms. 1 Bonon. antiq., *cuiusque*.

Vallata. Editi omnes, vallata, ut cap. 10: *Palpebræ... pilis in ordine stantibus vallatæ.* BUN.

Incredibile, quantum conferat. Lips. 2, male, *confert*. Adde ex Cic. II de Natura deorum, cap. 59: *Incredibile est... quanta opera machinata natura sit.* BUN.

Totius operis ratio. Gennina lectio petita ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., 4 Colb., Tax., Ultr., Baluz., Brun. In 7 rec. et editis est, *corporis*. Verum utraque lectio recta videtur.

Habitus. Id est, conditionem, rationem, formam. WALCHIUS.

rumque membrorum, que in corpore aperta, aut operata sunt, utilitates et habitus explicabo. Cum igitur statuisset Deus ex omnibus animalibus solum hominem facere cœlestem, cætera universa terrena, hunc ad cœli contemplationem rigidum erexit, bipedemque constituit, scilicet ut eodem spectaret, unde illi origo est; illa vero depressit ad terram, ut quia nulla his immortalitatis expectatio est, toto corpore in humum projecta ventri pabuloque servirent. Hominis itaque solius recta ratio, et sublimis status, et vultus Deo patri communis ac proximus, originem suam, fictoremque testatur. Ejus prope divina mens, quia non tantum animantium, quæ sunt in terra, sed etiam sui corporis est sortita dominatum, in summo capite collocata, tanquam in arce sublimis speculatur omnia, et contuetur. Hanc ejus aulam, non obductam porrectamque formavit, ut in mutis animalibus, sed orbi et globo similem; quod omnis rotunditas perfectæ rationis est, ac figuræ. Eo igitur mens et ignis ille divinus tanquam cœlo tegitur: cuius cum summum

Cœlestem. De hoc vide Institution. Divin. lib. II, cap. 9, ubi docet duo fuisse elementa, alterum divinum, ex quo fictus sit animus hominis, alterum terrenum, unde corpus humanum formatum est.

Ut eodem spectaret. Hæc lectio manuscriptorum 2 Reg., 2 Colbert. bonæ notæ et Baluz. melior nobis visa est, quam ut eadem spectaret, in 4 Reg., 4 Colb., Marm., Clarom., Brun. et in vulgatis. Vide Divin. Instit. lib. I, cap. 5 et lib. IV, cap. 17.

Corpore in humum projecta. Lib. VI Institut., cap. 19, sic emendo: *In terram toto et corpore et ore projectum, ventri... et pabulo servit.* BUN.

Ventri, etc. Sallustius princ. Cat.

Recta ratio. Ms. 1 Bonon. solus et ed. rec. addunt est, quod expunximus, utpote inutile.—*Hominis... recta ratio.* Id est, erecta conditio, rectus status corporis humani.—Lib. II, cap. 1: *cum ratio corporis recta sit.* Vide not. ad lib. II, cap. 1, et ad lib. VII, cap. 9. BUN.

Communis. Francius legit *confinis*.

Vultus Deo patri communis, ac proximus. Legitur *vultus... communis aut proximus* apud Buneman. qui notam sequentem exhibet:—*Vultus... communis aut proximus.* Reimm., *Vultus... communis ac proximus.* Goth., *communis ac proprius.* Lib. VII Institut., cap. 5: *Homo... solus ita formatus est, ut oculi ejus ad cœlum, facies ad Deum spectans, vultus cum suo parente communis sit.* Conf. not. ad Epit. cap. 70. BUN.

Ejus prope divina mens. Qua de re vide Platonem in Phædone, quem Cicero non semel, sed iterum, iterumque expressit in libris philosophicis.

Tanquam in arce. Sic cap. 16: *Tanquam in arce corporis.* Expressit Ciceronem lib. I Tuscul., cap. 40: *Rationem in capite, tanquam in arce, posuit natura.*—*In arce sublimi.* Sic edo ex Reimm. et Paris. 1515, itaque Heumannus conjecit. Editi, *sublimis*, scilicet mens. Puto litteram sibilantem ex prima in speculatur ortam. BUN.

Ejus aulam. Mss. rec. 2 Reg., 2 Colb., Baluz. et 41 edd. rec. addunt *Deus*; que vox a cæteris abest.

Orbi et globo similem. De hoc vide Platonem in Timæo.

Omnis rotunditas. Sic legere malo ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., 2 Colbert., Baluz., Sangerman., Clarom. in marg., *quam orbis*, ex aliis 12 mss. et edd.

Eo igitur mens et ignis ille divinus, etc. Eo, subaudi capite. Nonnulli credidere animam esse igneam. Tertuli. de Anima cap. 5: *Animam effluat*

lustrigium naturali veste texisset, priorem partem, A
quæ dicitur facies, necessariis membrorum ministeriis et instruxit pariter et ornavit.

Ac primum, quod oculorum orbes concavis foraminibus conclusit, a quo foratu frontem nominatam Varro existimavit; et eos, neque minus, neque amplius, quam duos esse voluit, quod ad speciem nullus est perfectior numerus, quam duorum: sicut et aures duas, quarum duplicitas incredibile est quantum pulchritudinem præferat, quod tum pars utraque similitudine ornata est, tum ut venientes altrinsecus voces facilius colligantur; nam et forma ipsa mirandum in modum ficta, quod earum foramina noluit esse nuda et inobsepta, quod et minus decorum et utile minus fuisset, quoniam simplicium cavernarum angustias prætervolare vox posset, nisi B

exceptam per cavos sinus, et repercussu retentam foramina ipsa cohererent: illis similia vasculis, quibus impositis solent angusti oris vasa compleri.

Eas igitur aures (quibus est inditum nomen a vocibus *hauriendis*, unde Virgilius:

..... Vocemque his auribus hausi;

aut quia vocem ipsam Græci *αὐδῆν* vocant, ab auditu, per immutationem litteræ, aures velut audes sunt nominata) noluit Deus artifex mollibus pelliculis informare, quæ pulchritudinem demerent pendulae atque flaccentes, neque duris ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles essent immobiles ac rigentes: sed quod esset horum medium excogitavit, ut eas cartilago mollior alligaret, et haberent aptam simul et flexibilem firmitatem. In his audiendis tantum offi-

VARIORUM NOTÆ.

Hipparchus et Heraclitus, ex igni; Hippon et Thales, ex aqua, etc. Cic. Tuscul. lib. 1, *Zenoni Stoico animus ignis videtur.* Et de Nat. deor. lib. III: *Omnia Stoici ad igneam naturam referre, Heraclitum, opinor, senti.* Sic etiam Ennius in Epicharmo a Prisciano lib. VI, prolatus:

Terra corpus est; at mentis ignis est.

Virg. *Æneid.* lib. VI:

Ignis est illis rigor, et cælestis origo.

Hinc etiam delirium illud, de quo Servius ad lib. I *Æneid.* *Grave esse perire naufragio, quia anima est ignea.* GATAKER. — Hinc veteres *extingui, pro mori, dixerunt, et extincto calore, occidimus ipsi,* ait Cicero, de Natura deorum, lib. II, cap. 9.

Et instruit pariter, etc. Sic omnes. Vide not. ad lib. IV Institut. cap. 1. Hic addo Ovidii lib. IV, Trist. 2, 13:

Et pariter matres, et quæ sine crimine castes
Perpetua servant virginitate locos.

Sulpicius Sever. VII. Martin. cap. 9: *Et ostensus pariter et destructus est mimicus.* BEN.

Quod. Rejicitur ab Heumanno juxta editiones 1472, 1478, 1497, 1513.

Conclussit. Mss. I Bonon. antiq. et Sangerm. *inclusit.*

A quo foratu. Ita mss. et editi. Legere mallem cum Franco, *A quorum foratu.*

Duplicitas. Item cap. 10: *Duplicitate.* Walchius, quas, inquit, præter Lactantium vocem hanc posuerit, nescio. Ego quidem illam legi in Terull. lib. V adv. Marcion., cap. 41: *Cum duplicitas eorum intercedit.* BEN.

Pulchritudinem præferat. Id est, præ se ferat, quod in multis vulgaris est; in cunctis autem mss. et vetustioribus editis præferat, ut apud Pliniam lib. I, epist. 22, *qui sapientie studium habitu corporis præferunt.* Et CELLARIO.

Noluit esse nuda. Sic legunt Janus, Guillelmus et Bæros. Mss. 2 rec. cum editis Rom. et Paris., *voluit, vitiose.* In cæteris *noluit.*

Inobsepta. Reimm., *prave, inobsepta.* Ven. 1497, *inobsepta.* Nondum hoc adjectivum *inobseptus* ex illis observatum. BEN.

Angustias prætervolare vox posset. Mss. 2 Reg., 5 Colb., Baluz. multique editi addunt *et spargi*, quas voces delevi, velut inutiles et sensum depravantes. Absunt autem a cæteris mss. ac vet. edit. Rom.

Acceptam. Ita restant ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., Baluz., faventibus I Colbert., et I Clarom. in marg. in quibus est *incepto* et, corrupte; in I Col-

bert. *perfecta, mendose;* in cæteris mss. et editis *perceptam.*

Repercussu retentam. Sic emendavi ex 7 editis et omnibus mss., præter I Colb., Clarom., Brun., in quibus, ut et octo exeusis, est *retenta;* mendose.

Cohererent. Ita correxi ex mss. 4 Colb. et Baluz. *accidentibus et faventibus Cauc. et Brun. in quibus est cohererent.* 2 Bon., 4 Reg., 2 Colb., Sorb., Tax., Clar., *cohererent;* Ultr., *comburent;* I Clarom. *roborent;* Pen. *coercerent.* In 4 Reg., 3 Colbert., Marn. *editisque est comburent.* — *Foramina ipsa combiberent.* Optime sane convenit cum sequentibus vocibus, compleri, hauriendis auribus, hausi; et eleganter dicitur, *auris bibere. aure bibere.* Plautus ex ms. Vatie. et Camerar. in Mil. Glor. III, 5, 10: *Postquam adhibere aures meæ tuam moram orationis.* Horat. lib. II, Carm. 15, v. 32:

Densum humeris bibit aure vulgus.

BEN.

Angusti oris vasa. Sic profecto cum Jano Guillelmi legendum ex mss. 12, in quibus scriptum est *corrupto angustiores vasa:* unde facilis mutatio in *angusti oris vasa;* in 14 scriptis et exeusis, *angustiora vasa.* Quæ verba cum nullum habeant sensum, placet emendatio J. Guil. qui hoc pacto legendum putat, *angusti oris vasa.* Nam, ut inquit ille, in mente fuit Lactantio Quintilianii locus: *Ut vascula angusti oris superfusam humoris copiam respuunt, sensum autem influentibus, vel instillantibus, complentur; sic animi puerorum quantum excipere possint videndum est.* RETUL.

Vocem. Virg. IV *Æneid.*, 359.

Quæ pulchritudinem demerent. Ita mss. 4 Reg., Cauc., I Bonon. et 12 alii ac sex editi. Est *ne* in 2 Colbert., Baluz., Bodl., Balliol., Clarom. a secunda manu, et plerisque editis; in Tornes., Soubron. et Fasit., *ut pulchritudinem.* Veteres mediocres aures præcussisse videntur. Sueton. in August. cap. 79: *Mediocris aures habuit Augustus.* Aspasie etiam breviores aures tribuit Ælianus, Variar. Hist. XII; ibi enim fornam ejus describens, addit inter alia *ὡς εἴη τῶν ὀφθαλμῶν.* Opponuntur iis longæ aures apud Martial. VI, 39:

Hunc vero acuto capite, et auribus longis,
Quæ sic moventur, ut solent asellorum,
Quis moriosis ilium neget Cythere.

— FRANC. FF. JUNIUS. *Quæ pulchritudinem.* Graph. *prave, ut pulchritudinem.* Thomasius, Isarus, Galt., Sporkius, *ne pulchritudinem.* Non male, ut mox eadem ratione, *ne... inhabiles essent.* BEN.

Videndi. Repete officium. Eleganter Cicero, lib. I

cium constitutum est, sicut in oculis videndi; quorum præcipue inexplicabilis est ac mira subtilitas, quia eorum orbis gemmarum similitudinem præferentes, ab ea parte qua videndum fuit, membranis perluculentibus texit, ut imagines rerum contra positarum tanquam in speculo refulgentes, ad sensum intimum penetrarent. Per eas igitur membranas sensus ille, qui dicitur mens, ea quæ sunt foris transpiciit. Ne forte existimes, aut imaginum incursionem nos cernere (ut philosophi dixerunt) quoniam videndi officium in eo debet esse quod videt, non in eo quod videtur: aut intentione aeris, cum acie aut effusione radiorum, quoniam, si ita esset, radium quem oculis advertimus, videremus, donec intentus aer cum acie, aut effusi radii ad id quod videndum esset pervenirent.

Cum autem videamus eodem momento temporis, plerumque vero aliud agentes, nihilominus tamen universa quæ contra sunt posita intueamur, verius et

A manifestius est mentem esse, quæ per oculos ea quæ sunt opposita, transpiciat, quasi per fenestras lucente vitro, aut speculari lapide obductas. Et idcirco mens, et voluntas ex oculis sæpe digoscitur. Quod quidem ut refelleret Lucretius, ineptissimo usus est argumento. Si enim mens (inquit) per oculos videt, eratis et effossis oculis magis videret; quoniam evulsæ cum postibus fores plus inferunt luminis, quam si fuerint obductæ. Nimirum ipsi, vel potius Epicuro, qui eum docuit, effossi oculi erant, ne viderent, effossos orbis, et ruptas oculorum fibras, et fluentem per venas sanguinem, et crescentes ex vulneribus carnes, et obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere, nisi forte auribus oculos similes nasci volebat; ut non tam oculis, quam fo-

B raminibus cerneremus: quo nihil ad speciem foedius, ad usum inutilius fieri potest. Quantum enim videre possemus, si mens ab intimis penetralibus capitis per exiguas cavernarum rimulas attenderet; ut

VARIORUM NOTE.

de Divin., 52: *Si sine oculis non potest existere officium et munus oculorum.* BUN.—*Quorum præcipue inexplicabilis est ac mira subtilitas,* etc. Quam subtilitatem miratur, et cæteris longa ac præclara disantatione admirandam præbet Galen: lib. x, c. 6; Basil., ubi supra. ISÆUS.

Membranis perluculentibus texit. Cic. *ut de Natura deorum.* ISÆUS.

Ut imagines rerum contra positarum tanquam in speculo refulgentes, ad sensum intimum penetrarent, etc. Nobilem illam atque arduam questionem tangit de modo ac ratione videndi, in qua variarum sectarum principes philosophi desudarunt, aliis per intus susceptionem, rursusque aliis per materialium et corporearum, aliis per spiritualium et immaterialium rerum influxum, aut effluxum, visionem fieri asserentibus. Qua de re Plato videndus in Timæo, ubi de oculis, Arist. *ut, de Anim.* text. 66 et seqq., et lib. de Sens. et Sensil. cap. 2; Lucr. *iv*; Plutarch. de Placit. lib. *iv*, cap. 15; Gell. lib. *v*, cap. 16; Macrob. *iii Saturni.* cap. 14; Galen. lib. *x*, cap. 12 et de Placit.; Hippoc. et Platon. lib. *vii*, cap. 9 et seqq.; Aven-Rois Collig. lib. *iii*, cap. 58. Quid Lactantius sentiat, hand satis perspicuum. Supra positus quidem verbis videtur asserere, imagines rerum penetrare ad sensum intimum, id est; recipi interiorius, quod non Aristotelem solum docuisse, verum etiam Platonem gravissimi viri probaverunt, Leonicus in proloquiis comment. ad lib. de Sens. et Sensil. et ad 2 ejusdem lib. Scalig. de Subtilit. ad Cardan. Exercitat. 325, cap. 5, alii. ISÆUS.

Sensus ille, qui dicitur mens, etc. Juxta illud vulgatum Heracliti, de quo meminit Aristoteles Problematis Section. 11, Problem. 33: *Mens videt, mens audit.* Sed melius dixisset, *anima*, sive *animus*, ut Cic. *i Tuscul.* nam longe aliter accipi *mentem* et *animam*, quam putet Lactantius, dixi supra, lib. *vii* Iustit. cap. 12. ISÆUS.

Quæ foris sunt, transpiciit. Lips. 2, *perspiciit.* Nihil muto. Imitatur Lucretii, lib. 4, v. 272-279; *foris... transpiciuntur.* BUN.

Imaginum incursionem nos cernere. Sic legimus in omnibus editis et mss., præter 1 Colbert. cui est *incursionem*; mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., 2 Colbert., Baluz., Clarom., *concuriones.*

Ut philosophi dixerunt. Mss. 2 Colb., Em., Brun. ac edit. Betal., Cellar., *disserunt.* Cæteri ut in textu.

Aut intentione aeris, cum acie. etc. Hæc opinio radios non evocat: sed a pupillæ radiis vicinam aerem

in res visas impingi, atque ita ipsius aeris adjumento, ac quasi futura vectioneque, putat fieri visionem; verberatum quippe aerem illum, qui pupillam contingit, asPELLI ad objectum, in quo fiat basis metæ, cujus fastigium sit in ipsa pupilla: quod commentum non modo inane ostendit Lactantii ratio, sed etiam, quia nihilo pejus videmus, cum retro cedimus, at regrediendo impulsio illa fieri non potest, sed duntaxat stando, aut procedendo. Aer præterea sub aquas non penetrabit, quoniam in fundo res posite videntur. ISÆUS.

Aut effusione radiorum. Cujus opinionis fuere optici omnes, et plerique philosophorum usque ad Aristotelem, quos deinde secutum Galenum castigat Aven-Rois, et cum veterum quolibet conferendus Julius Cæsar Scalig. de Subtilit. Exercit. 298, c. 16. ISÆUS.

Radium quem oculis advertimus, videremus. Ita 5 Reg., 2 Colbert. vet. edd. Rom. Tridin. Florent. Cæteri typis excusi et mss. (præter 1 Bonon. antiq. cui est *oculus*) habent, *tardius quam oculis advertimus videremus.* At lectio nostra sensum multo clariorrem habet.

Mentem esse, quæ per oculos ca, etc. Salvia. de Provid. lib. *iii*, cap. 7: *Sciens fenestras quodammodo esse nostrarum mentium lumen oculorum.* Alii *oculos animi portas* dixere; Origenes Adamantius, Physiognom. lib. 1, cap. 1; Cicero de Orat., *animi indices* vocat. GATAKER.

Quasi per fenestras. Sic Cic. *i Tusculanar.* *Ut facile, inquit, intelligi possit animum, et audire, et videre, non eas partes, quæ quasi fenestras sunt,* etc. ISÆUS.

Lucente vitro. Mss. 2 Bonon. et 4 alii. *perlucente.* Sic etiam Heumannus amat scribere, verum cæteri habent *lucente.*

Speculari lapide. Lapis hic pellucidus in tenuissimis bracteis scissus fenestris indubatur. De hoc plena manu Pitiscus in Lex. Ant. Rom. T. 2. f. 826. BUN.

Lucretius. Hujus hi sunt versus.

Præterea si pro foribus sunt lumina nostra,
Jam magis exemptis oculis, debere videtur
Cernere res animus, sublatis postibus ipsis.

Nasci volebat. Sic a me ex omnibus mss. et ed. Rom. aliisque antiquioribus est emendatum. In 14 vulgatis est *volebant.*

Ad usum. Ita restitui ex mss. 2 Bonon., 5 Reg., 6 Colb., 5 Oxon. et 9 aliis, ed. Rom. 1470 et Cellar.

si quis velit transpicere per cicutam, non plus profecto cernat, quam cicutæ ipsius capacitas comprehendat. Itaque ad videndum membris potius in orbem conglobatis opus fuit, ut visus in latum spargeretur, et quæ in primori facie adhererent, ut libere possent omnia contueri. Ergo ineffabilis divinæ providentiæ virtus fecit duos simillimos orbes, eosque ita devinxit, ut non in totum converti, sed moveri tamen ac flecti cum modo possent. Orbes autem ipsos humoris puri ac liquidissimi plenos esse voluit, in quorum media parte scintillæ luminum conclusæ tenerentur, quas pupillas nuncupamus, in quibus puris ac subtilibus cernendi sensus ac ratio continetur. Per eos igitur orbes seipsam mens intendit ut videat, miraque ratione in unum miscetur et conjungitur amborum luminum visus.

CAPUT IX.

De sensibus eorumque vi.

Libet hoc loco illorum reprehendere vanitatem, qui dum volunt ostendere sensus falsos esse, multa colligunt, in quibus oculi fallantur; inter quæ illud etiam, quod furiosis et ebriis omnia duplicia videantur: quasi vero eju erroris obscura sit causa. Ideo enim fit, quia duo sunt oculi. Sed quomodo id fiat, accipe. Visus oculorum intentione animi constat. Itaque quoniam mens (ut supra dictum est) oculis tanquam fenestris utitur, non tantum hoc ebriis aut in-

sanis accidit, sed et sanis, ac sobriis. Nam si aliquid nimis propius admoveas, duplex videbitur; certum est enim intervallum, ac spatium, quo acies oculorum coit. Item si retrorsum avoces animum, quasi ad cogitandum, et intentionem mentis relaxes, tum acies oculi utriusque diducitur, tunc singuli videre incipiunt separatim.

Si animum rursus intenderis, aciemque direxeris, coit in unum quiddam duplex videbatur. Quid ergo mirum, si mens veneno, ac potentia vini dissoluta, dirigere se non potest ad videndum, sicut ne pedes quidem ad ambulandum, nervis stupescens debiles? aut si vis furoris in cerebrum saviens concordiam disjungit oculorum? Quod adeo verum est, ut luscis hominibus, si aut insani, aut ebrii fiant, nullo modo possit accidere, ut aliquid duplex videant. Quare si ratio apparet, cur oculi fallantur, manifestum est non esse falsos sensus; qui aut non falluntur, si sunt puri et integri, aut si falluntur, mens tamen non fallitur, quæ illorum novit errorem.

CAPUT X.

De exterioribus hominis membris, eorumque usu.

Sed nos ad Dei opera revertamur. Ut igitur oculi munitiores essent ab injuria, eos ciliorum tegminibus occultuit; unde oculos dictos esse, Varroni placet. Nam et ipsæ palpebræ, quibus mobilitas inest, et palpatio vocabulum tribuit, pilis in ordine stantibus

VARIORUM NOTÆ.

Recte juxta Thomasius. In 2 rec. et excusis 33, ad visum. Sequitur ubique, fieri potest. Francius suspicatur legendum fingi potest.

Si quis velit transpicere per cicutam..... cernat. Ex cunctis pene mss. reposui velit, quod melius cohereret cum cernat, quam vellet, quod est omnium editorum ac 2 Reg. et Em. in quorum postremo est cerneret. Cicutam autem, quod juxta Servium est proprie spatium inter cannarum sive fistularum nodos, hic pro fistula ipsa, aut potius fistulæ foraminibus accipitur. Virgilius enim Ecloga 2 dixerat:

Est mihi disparibus septem compacta cicutis
Fistula.

Itaque ad videndum membris potius in orbem conglobatis opus fuit, etc. Non tamen in orbem perfectum, quia figura exacte spherica non congruebat, ut docet Galen. lib. x, cap. 6.

Et quæ in primori facie adhererent, etc. Quia cernitur per directum, Arist. II de Part., cap. 10.

Simillimos. At in ms. Bov. similes.

Orbes. Hinc oculi eleganter ita vocantur. Conf. supra et mox. Alia exempla dant Savaro ad Sidon. Apoll. lib. 1, ep. 2, Barthius ad Statii Theb. 1, 53. Pari modo apud Sophoclem OEd. v. 1294, ὀφθαλμοὶ dicuntur oculorum orbes. Vide Spanhem. ad Callimachi Pallad. v. 87. Bun.

Illorum reprehendere vanitatem. Pro illorum, in solo Bononiensi antiquiore codice legitur Archesile.

Sensus esse falsos. Sicut Lucretius lib. IV. Hinc illud nonnullorum, sensibus non est habenda fides, de quo Cartesius disserentem vide.

Quod furiosis et ebriis omnia duplicia videantur. Quæ de re Aristot. Problem. 11, 17 et 18.

Et. Sic in mss. Bov. et Sangera. In aliis etiam.

Duplex videtur. Apud Virgilius, Æn. IV, 470. demens Penibius videt

Et solem geminum, et duplices se ostendere Thybas;

ad quem locum consulatur Taubmannus. Bun.

Tum acies oculi. Reposui tum ex cunctis pene mss. In rec. 2 Reg. et 4 Colb. est cum, sicut et in editis 13. In Marm. tamen.

Diducitur. Mss. 2 Bonon. et Brun. deducitur, corrupte. — Diducitur. Ven. prima prave, ducitur; Ven. 1493, 97, pejus, dicitur; in Sparkio omittitur hoc verbum vitiose. At rectum, diducitur. Vide not. l. IV, cap. 5, diduci. Diducere h. l. idem quod infra, disjungere. Bun.

Tunc singuli. Ita typis mandati et multi mss. In 2 Colbert. et Baluz. tum; in 2 Bonon. et Tax. et singuli.

Nulla modo. Sic restitui ex vet. ed. Rom. necnon Cellar. omnibusque mss., dempto 1 Reg. rec. in quo, sicut et in 14 vulgatis, est nullo pacto.

Cur oculi fallantur. Ita emendavi ex vetustissimis Regio-Pat. 2 Bonon., Cauc., Tax., Pent., Sangerm., edit. Cellar., approbante Francio, faventibus 5 Reg., 6 Colb., Baluz., Marm., Clarom., Brun. editisque 2

vet. Rom. in quibus est cur oculi falluntur; in 1 Reg. rec. et 14 vulgatis, cur illi falluntur.

Qui aut. Apud Buneman., quia aut. Sic edo ex Reim. et sic Heunanno visum. Editi, qui. Posset esse, quippe qui. Bun.

Sunt. Ita mss. Sangerm. et Bov. alii legunt sint.

Eos. Ahest a ms. Anglie.

Occuluit. Solus ms. Bov., operuit.

Unde oculos dictos esse, etc. Sequuntur Varronem reliqui etiam Grammatici, pugnantem interim scriptio- nis et quantitatis ratione. Nam oculus simplici c, primam brevem habet: oculare vero eandem geminato ce positione producit. BETL.

Palpatione, etc. Id est, tremendo, interprete Peroto, qui tamen a palpando id est prestantando nomen ducit. Sunt autem palpebræ tumere, quæ tegunt oculos.

In ordine. Sic ms. Sangerm., sic Virgilius Ecloga 7.

Illos referbat in ordine Thyrsis.

vallatæ, septum oculis decentissimum præbent. Quorum motus assiduus incomprehensibili celeritate concurrens, et videndi tenorem non impedit, et reficit obtutum. Acies enim, id est membrana illa perlucens, quam siccare et obarescere non oportet, nisi humore assiduo tersa pure niteat, obsolescit. Quid ipsa superciliorum fastigia pilis brevibus adornata? nonne, quasi aggeribus, et munimentum oculis, ne quid superne incidat, et speciem simul præstant? Ex quorum confinio nasus exoriens, et veluti æquali porrectus jugo, utramque aciem simul et discernit et munit. Inferius quoque genarum non indecens tumor, in similitudinem collium leniter exurgens, ab omni parte oculos efficit tutiores; provisumque est ab artifice summo, ut si quis forte vehementior ictus extiterit, eminentibus repellatur. Nasi vero pars superior usque ad medium solida formata est, inferior autem cartilagine adhaerente mollita, ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. In hoc autem, quamvis simplici membro, tria sunt officia constituta; unum decendi spiritus; alterum capiendi odoris; tertium ut per ejus cavernas purgamenta cerebri defluant: quas ipsas Deus quam mirabili, quam divina

A ratione molitus est, ut tamen hiatus ipse nasi otis speciem non deformaret. Quod erat plane futurum, si unum ac simplex foramen pateret. At id velut pariete per medium ducto intersepsit atque divisit, fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. Ex quo intelligimus quantum dualis numerus, una et simplici compage solidatus, ad rerum valeat perfectionem.

Nam cum sit corpus unum, tamen totum ex simplicibus membris constare non poterat, nisi ut essent partes vel dextræ, vel sinistræ. Itaque ut pedes duo, et item manus, non tantum ad utilitatem aliquam usumque, vel gradiendi, vel faciendi valent, sed et habitum, decoremque admirabilem conferunt: sic in capite, quod totius divini operis quasi culmen est, et auditus in duas aures, et visus in duas acies, et odoratio in duas nares a summo artifice divisa est: quia cerebrum, in quo sentiendi ratio est, quamvis sit unum, tamen in duas partes membrana interveniente discretum est. Sed et cor, quod sapientiæ domicilium videtur, licet sit unum, duos tamen intrinsecus sinus habet, quibus fontes vivi sanguinis continentur, septo intercedente divisi; ut sicut in ipso mundo summa

VARIORUM NOTÆ.

At ms. Bov. legit in ordinem.

Vallatæ. Cic. de Natura Deorum lib. II: *Munitæque sunt palpebræ tanquam vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et somno coniventibus, quoniam oculis ad cernendum non egremus, ut tanquam involuti quiescerent.* Hic locus apud Nonium Marcel. falso ex II de Oratore citatur. Hæc desumpta sunt ex Platone, atque similiter loquitur Galenus.

Et obarescere. Cellarius ex Goth. et Lips. ediderat, et arescere; et sic in Reimm. mss. invenit. Parrh., Paris., Junt., Aid., Crat., Erasmi. Gymn., Fasit., Gryph., Torn., Bet., Thomas. Isæus, Gall., Spark., præferunt, et obarescere. Putavi, hoc compositum esse genium, nec ausus sum priora minus antiqua mss. tot editionibus æque fere antiquis, et ex antiquissimis mss. sumptis præferre.

Superciliorum fastigia.... ne quid.... incidat. Apuleius, lib. I: *Habit. Doctr. Plat., p. 16: Superciliorum sepes præmuniunt oculos, ne desuper proruat, quod tenoris visiones mollesque perturbet.*

Leniter exurgens. Ita mss. 3 Reg., 2 Bonon., 1 Colbert. aliique, cum cunctis ferme vulgatis. In mss. Regio-Put., 5 al. Reg., 4 Colbert., 5 alias. edd. Rom. 1470, ac Gymnic. legitur *leniter*; in 1 Colb. *lenis*; in Marm. *levis*. Malo legere *leniter* cum Cellario aliisque viris doctis, et hæc ex indole latini sermonis, ut apud Plinium, lib. V, epist. 6: *Villa in colle ino sita, ita leniter et sensim clivo fallente consurgit, ut cum ascendere non putes, sensitas ascendisse.* Et Calpurnius Eclog. 7, v. 23,

Et clivos lene jacentes.

Sic et Julius Caesar, lib. II de Bell. Gal., *lene jugum montis.*

Eminentibus. Heumannus putat legendum esse, *eminentiâ.*

Usque. Deest in ms. Bov.

Inferior autem cartilagine adhaerente mollita, ut, etc. Sic emendavi ex mss. Regio-Put., 2 al. Reg., 2 Colb., Baluz., Clarom., Sugerum. Et hæc mihi omnium optima videtur lectio. Vide præcedentia. Accedunt alii

mss. 4 Reg., 4 Colbert., Goth., Em., Cant., Lips., Marm., Brun., edit. Rom. 1470, in quibus est: *cartilagine adhaeret mollita*, mendose. Vulgari fere omnes dividunt *mollita*, etiam vitiose; Spark., *cartilagini adhaeret molli, ita ut.*

Ut per ejus cavernas. Ex mss. et multis editis additum ejus.

Quas ipsas Deus. Ita correxi ex ms. 7 Reg., Ultr., Baluz., Brun., ed. Rom. 1470, Graph., Cellar., Walsh., optime. Sic idem infra, *hiatus, ipse nasi, et ipsa duplicitate.* In mss. rec. 1 Colb., Marm., Clarom., et 12 editis *quas ipse Deus.*

Quam mirabili. Sic reposui ex mss. 7 Reg., 3 Colb., Ultr., Baluz., Brun., ed. Rom. 1470, Graph., Cellar., Walsh. Et recte, sic infra Auctor noster, *quam decens, quam decens.* In scriptis rec. 1 Colb., Clarom., Marm. et 11 vulgatis, *tan mirabili.*

Si unum ac simplex foramen. Ita præferunt veterimi mss. Regio-Put., 2 Bonon. et Tax. ac edd. Thomas., Is., Thys., Gall., eademque locutione mox utitur Lactantius, cum ait: *una et simplici compage.* Desideratur *unum ac*, in 24 rec. mss. et in 15 vulgatis.

Ex quo intelligimus. Sic restitui ex vetustioribus editis et ex omnibus mss. præter 1 Reg., in quo, sicut et in octo impressis, est *ex quo intelligitur.*

Itaque. Deest in Bov. contra fidem aliorum mss.

In duas partes. *Koivias*, id est ventriculis nominavit Galen. *Koivias* $\alpha\iota\ \epsilon\pi\alpha\iota\ \epsilon\ \epsilon\pi\alpha\gamma\alpha\gamma\iota\sigma\ \delta\iota\sigma$. Item lateratur duas secundum quosdam esse, ubi nihil iam mens principatus residet. Vesalius certe etiam tertium ventriculolum addit figura 5 et 6 ab. vi. Aristoteles in I de Hist. animalium, cap. 16.

Duos: men intrinsecus sinus. Plinius lib. II, cap. 37. Prima d. m. i. c. i. a. intra se animo et sanguine præbet sinuoso specu, et in magnis animalibus triplici, in nullo non gemino: ibi mens habitus, etc. Hipp. in lib. de Cordæ, hos sinus *γαστέρας* nominat; Julius Pollax *κρίπτος* appellat. BETUL.

Quibus fontes vivi. Ex hoc fonte duæ grandes venæ in priora et terga discurrent, sparseque ramorum serie per alias artus, omnia membra vitali sanguine rigent. In II. III. ramus describitur ut a Vesalio p. t. a. et secunda 15 capitulis figuris lib. III. Barcepinus.

rerum, vel de simplici duplex, vel de duplici simplex, et gubernat, et conatet totum: ita in corpore de duobus conversa compacta, indissociabilem præterderent unitatem. Oris quoque species, et rictus ex transverse puerictus, quam utilis, quam decens sit, enarrari non potest: cuius usus in duobus constat efficiendis, sumendi victus, et loquendi.

Lingua intus inclusa, quæ vocem motibus suis in verba discernit, et est interpret animi; nec tamen sola potest per se loquendi munus implere, nisi acumen suum palato illiserit, nisi iuta vel offensione dentium, vel compressione labiorum: dentes tamen plus conferant ad loquendum; nam et infantes non ante incipiunt fieri, quam dentes habuerint, et senes autem sensis dentibus ita balbutiunt, ut ad infantiam revoluti denuo esse videantur. Sed hæc ad hominem solum pertinent, aut ad aves, in quibus acuminata et vibrata certis motibus lingua, innumerabiles cantuum flexiones, et sonorum varios modos exprimit. Habet præterea et aliud officium, quo in omnibus, sed tamen solo in mutis utitur, quod contritos et commolitos dentibus cibos colligit, et conglobatos vi sua de-

primit, et transmittit ad ventrem. Itaque Varro a ligando cibo putat linguæ nomen impositum. Bestias etiam potu adjuvat; protenta enim cavataque hauriunt aquam, eamque comprehensam linguæ sinu, ne tarditate ac mora effluat, ad palatum celeri mobilitate complodunt. Hæc itaque palati concavo tanquam testudine tegitur; eamque dentium septis Deus quasi muro circumvallavit.

Dentes autem ipsos mirabili modo per ordinem fixos, ne nudi ac restricti magis horrore quam ornamento essent, gingivis molibus, quæ a gignendis dentibus nominantur, ac deinde labiorum tegminibus honestavit, quorum durities, sicut in molari lapide, major est et asperior, quam in cæteris ossibus, ut ad conterendos cibos pabulumque sufficerent. Labra ipsa, quæ quasi antea cohærebant, quam decenter intercedit; quorum superius sub ipsa medietate narium lacuna quadam levi, quasi valle signavit, inferius honestatis gratia foras molliter explicavit. Nam quod attinet ad saporem capiendum, fallitur, quisquis nunc sensum palato inesse arbitratur; lingua est enim, qua sapes sentiuntur: nec tamen tota; nam partes

VARIORUM NOTÆ.

In... mundo summa rerum... de duplici simplex. Hæc de Deo Patre et Filio interpretantur Thysius et Heumannus; quæ mihi videntur sumenda de duobus principibus elementis igni et aqua, ex quorum discordia concordia mundum constare ostendit uberius lib. II Institut., cap. 9. Adde ex lib. II, cap. 8, locum dubium in notis: *Quorum mixtura et temperatione mundus, et quæ in eo sunt, universa constarent.* Certe non memini, Deum a Lactantio alicubi summam rerum vocatum esse.

Lingua intus inclusa, quæ vocem motibus suis in verba discernit. Plat. in Timæo; Xenophon ubi supra; Aristot. ut de Anima in fine., et lib. IV de Hist. anim., cap. 16 et 17. Cic. ubi supra; Gal. lib. VIII, cap. 3; lib. IX, cap. 8; lib. II, cap. 10; lib. XVI, cap. 5. Isæus.

Nisi iuta vel offensione dentium. Ita restitui ex mss. 3 Reg., 1 Colb., Clarom. a prima manu, Marm., Bon. et Bov., ac 2 vet. edd. Rom. et Cellar., a ceteris mss. Goth., 3 Colb. et Lipsiensibus, in quibus legitur mendose *vita*, pro *iuta*. In mss. 3 Reg., 2 Colb., Baluz., Clarom. et Sangerm. a secunda manu, et edit. Ald. et Parrhas. *adjuta*, quos secuti sunt ceteri, fortasse quia usu magis tritum videbatur. Nec tamen insolens simplex; Tacitus enim lib. XIV, cap. 4, initio ait: *Placuit solertiu, tempore etiam iuta.*

Ad infantiam revoluti. Lips. 3 et Reimm.: *Ad infantiam revoluti*, male. Lib. VII Institut., cap. 13: *Quasi ad alteram infantiam revoluta.* Lib. VII, cap. 22: *Denuo ad ateram revolvi atque ad infantiam regredi.* Bun.

Quo in omnibus, etc. Sic legitur in vulgatis; et in mss. Bov. et Sangerm. atque aliis multis. Verum in Regio-Pat. et in uno Bonon. est, *quod in omnibus.* Ms. Heasm. *quæ in hominibus.* Lingua utitur officio colligendi cibos in omnibus mutis animalibus, sed hoc solo, quam in homine generium præbeat usum. Læssus. — Heumannus autem legit *quæ non in hominibus solum, sed etiam in mutis utitur.*

Itaque Varro a ligando, etc. Isidor. lib. II Orig., cap. 4, refert Varronem non a ligando cibo, ut ait Lactant. sed a ligando cibo linguam dictam putasse, alios vero a ligandis vocibus, quod per articulatos sonos verba liget. Isæus.

Effluat. Ita reposui ex mss., præter 1 Bonon. in quo *refluat*, 2 Reg. et vulg. in quibus sic *defluat*.

Eamque dentium septis Deus, etc. Sic restitui ex editis Rom. 1470, Is., Cellar., Walch., et ex omnibus ms. præter Cæc. in quo, sicut et in decem exiis, legitur; *eamque dentium ordine septis Deus.* — *Eamque dentium septis Deus quasi muro circumvallavit.* Cellius, lib. I, cap. 15. Scribit Homerum dixisse, petulantia verborum coercenda vallum esse oppositum dentium, refertque ipsius carmina. Isæus.

Mirabili modo per ordinem fixos. Licet recentiores scripti Angl., Goth., Lips., Reimm., et ab 1465-1566 excusi hæc verba non habeant, et Cell. et Walch. denuo præscribant; tamen germana hæc est lectio Lactantii, quam præstant duo antiquissimi codices Bononienses et Taxaq. ex quibus Thomas. Isæus, Gall. Sparkius, Heumannus recte judicarunt recipienda. Simili ratione voster, c. 5: *Penna per ordinem fixæ.* BEN. — *Mirabili modo per ordinem fixos.* Has quinque voces recte ex optimis codicibus mss. 2 Bonon. et Tax. restituit Thomasius, quæ a cæteris mss. et a vulgatis absunt, præter Is. et Spark.

Ac deinde labiorum tegminibus honestavit. Labia enim tum dentium tuendorum causa, tum ad usum sermonis sunt comparata, Arist. II de Part., cap. 16. Isæus.

In molari lapide, etc. Unde dentes molares, ad quos videtur alludere: eos etiam maxillares vocant.

Ut ad conterendos. Ha mss. 2 Bonon., 7 Reg., 5 Colb., Tax., Pen., Clarom., Brun., et vet. edd. In nonnullis mss. et 5 vulgatis legitur *aut*; in 1 Colb. et Marm., etc.

Sensum palato, etc. Fallitur ergo Aristoteles, fallitur Plinius, fallitur cum his universa (et quidem docta) antiquitas. Namque hæc vox metonymicòs, sicut etiam gula, pro voluptate ab auctoribus crebro usurpatur; apud Ciceronem enim, ubi de Finib. lib. II de Lælii sapientia verba facit: *Non sequitur, ut qui cor sapiat, ei non sapiat palatus.* et Quintil. lib. I, cap. 2, ægrefert, quod ante palatus puerorum, quam os instituitur. Phavorinus apud Gell. lib. XV, cap. 8, reprehendit perfectos Popinæ, qui aiunt eos palatum non habere, qui superiorem partem avium atque atilium edunt. Hor. 2 Epist. :

ejus, quæ sunt ab utroque latere teneriores, saporem subtilissimis sensibus trahunt. Et cum neque ex cibo quidquam, neque ex potione minuatur; tamen inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor, eadem ratione, quia nihil de quaque materia odoris capio decerpit.

Cætera quam decora sint, vix exprimi potest. Ductum clementer a genis mentum, et ita inferius conclusum, ut acumen ejus extremum signare videatur leviter impressa divisio; rigidum ac teres collum; scapulae velut mollibus jugis a cervice demissæ; valida et substricta nervis ad fortitudinem brachia; insignibus toris extantium lacertorum vigens robur; utilis ac decens flexura cubitorum. Quid dicam de manibus, rationis ac sapientia ministris? quas solertissimus artifex plano ac modice concavo sinu fictas, ut si quid tenendum sit, apte possit insidere, in digitis terminavit: in quibus difficile est expedire, utrum-

A ne species, an utilitas major sit. Nam et numerus perfectus, ac plenus, et ordo ac gradus decentissimus, et articularum parium curvatura flexibilis, et forma unguium rotunda, concavis tegminibus digitorum fastigia comprehendens atque firmans, ne mollitudo carnis in tenendo cederet, magnum præbet ornatum. Illud vero ad usum miris modis habile, quod unus a cæteris separatus cum ipsa manu oritur, et in diversum maturius funditur: qui se velut obvium cæteris præbens, omnem tenendi faciendaque rationem vel solus, vel præcipue possidet, tanquam rector omnium atque moderator; unde etiam pollicis nomen accepit, quod vi et potestate inter cæteros polleat. Duos quidem articulos extantes habet, non ut alii ternos, sed unus ad manum carne connectitur pulchritudinis gratia. Si enim fuisset tribus articulis et ipse discretus, fœda et indecora species ademisisset manibus honestatem.

VARIORUM NOTÆ.

Tres mihi convivæ prope dissentire videntur, Poscentes vario multum diversa palato.

Philosophi tamen linguæ juxta, palatoque, sive gula, saporis sensum tribunt Arist. in Probl. sect. 28, et apud Gell. lib. xix, cap. 2. BETULEIUS.

Nihil de quaque materia. Sic restitui ex veterissimis optimisque mss., 2 Bon., Regio Put. et 3 al. Reg., Cauc., 2 Colbert., Baluz. Cæteri manu exarati et typis mandati habent de quacunque.

Odoris capio decerpit. Ita mss. 2 Bon., Regio-Put. et 2 alii Reg., Cauc., Baluz., 5 Colb., Clarom. in marg., edd. Graph., Thom., Is., Cellar. Quæ lectio, ut patet, minime corrupta est; nam Lactantius hic usus est vocabulo raro, sed proprio. *Capio, capionis*, eum nomen est, quo Jureconsulti sæpe usi sunt, ut *usucapio, pignorum-capio*, in lib. vii cod. Theodos. de exactionibus, et tit. de distracto. pignorum. Gellius lib. vii, c. 10, docet Varronem ita *pignoris-capionem* dixisse, ut hic odoris. In cæteris mss. et in editis *capio* non extat, idque, ut videtur, male ad lumen orationis. In Thys. et Gall. est *caplio*, corrupte.

Deductum clementer a genis mentum, etc. Menii non obesi, sed succulentis lacteam cutem requirit Sidonius; Apuleius quoque in descript. Bathyliti, modico mento facies. Anacreon in pictura amice postulat delicatum ac molle mentum. Varro apud Nonium in *Mollitudinem*. Arnob. lib. iii, *mentionis* dicuntur, quibus mentum plus justo prominet. FRANC. F. F. JUNIUS.

Rigidum, Id est, rectum, erectum. Notavi ad lib. ii Institut., cap. 1, *Rigidi ac stantibus*. Lib. ii, cap. 17, et de Opif., cap. 8. BEN.

Insignibus toris extantium, etc. Sic emendavi ex veterissimis et optimis mss. 2 Bonon., Regio-Put. et 5 al. Reg., Cauc., Goth., 5 Colb., Baluz., Utr., Lips., Em., 1 Sorb., Brun. et edit. Thomas. In 4 mss. rec. multisque editis est *extantium lacertorum ingens robur*; in Marin. *extantium*; in Clarom. *extantium*. Vide paulo post. *duos articulos (pollex) extantes habet*. Præcipua Hercules commendatio a lacertis ejus petitur, ut Apollinis a cœna, juxta illud ex appendice Virgil.

Phobus comosus, Hercules lacertosus.

Docti etiam *thoris* scribunt. Vesalius, cap. 2 secundi libri, ubi de muscuis agit, dicit thorium simplicem carnem fibris obductam esse. Tori potissimum in ea parte brachii sunt, quæ ab hameris incipit, in cubitum desinit. Relinquitur ergo, contra Grammaticos, lacertos superiorum brachii partem esse. observandum etiam vel ex locis superioris jam citatis est, et

tori et lacerti raro apud auctores fieri mentionem, nisi robur significetur: sicut etiam brachii voce in Bibliis, quo nomine ὁ βραχίων apud LXX est. BETULEIUS.

Quid dicam de manibus, etc. Arist. vnetus, lib. 1, epist. xvi: Εἶδος χεῖρας ἀγρᾶς καὶ πόδας τὰ λαμπρὰ τοῦ κάλλους γραφίσματα. Vidi summus manus ac pedes splendide formæ indicia. Hic a Lactantio patule laudantur, ut et a Sydonio: teneras quoque ac nonnulli proceras facit Apuleius Bathyliti manus; *Manus ejus tenere*, inquit. Ovid. quoque Amor. lib. 1, Eleg. iv, non videtur molles manus improbare. Mollibus porro ac teneris manibus opponuntur,

Vellere Thusco
Vexatæ duræque manus.

(Ex Juven. Sat. v.)

Manus funditur. Id est dilatat. Ita correxii ex optimis mss. 1 Bon., Regio-Put., 1 al. Reg. a secunda manu, 5 Colb. Clarom., Murr. et Baluz. a prima manu. Hoc est, pollex a manu suam quidem habet initium, sed maturius, seu citius quam alii digiti in diversum funditur. Mss. rec. 3 Reg. Em., Cant., Brun. omnesque editi habent *maturius funditur*; 2 Reg., 1 Colb., Baluz., *manus funditur*; 1 Colb. et 1 Bonon. rec. et 4 vulgati rec. *manus funditur*.

Qui se velut obvium, etc. Theodoretus sermone περί τῆς προνομίας 4 manuum structuram solertissimam, et usum multiplicem græce non minus eleganter, quam Lucianus latine descripsit.

Inter cæteros Heuman. credit Lactantiam scripsisse præter cæteros, id est, præ cæteris; ut lib. i Institut., cap. 6: *Erythra, que celebrior inter cæteras et nobilior habetur*. BEN.

Non ut alii ternos. Ex mss. 1 Bonon. antiq., Regio Put., 5 al. Reg., vter Reg. a secunda manu, Goth., Tax., Lips., 6 Colbert., Clarom. et editis Rom. 1470. Beul., Tornes., Soubron., Cellar., Walk., sic repaui. In 1 Bon. rec., 1 Reg. a prima manu, Brun. et 11 est *trinos*.—Ternos. Servo ternos. Videat nostro observatus Pfinis, lib. vi, cap. 45, sect. 99: *Homines digiti articulos inveniunt ternos. pollex binos, et digitis adversus universis flectitur, per se vero in obvium porrigitur*. BEN.

Sed unus ad manum carne connectitur pulchritudinis gratia. Ita continuo tenore et sine ullo vocum emendatio scriptum est in duobus antiquissimis codicibus Cauc. et Reg. Put., nisi quod posterior habet *manus*. In 18 scriptis, *ad manum carne necitur*; et sic legendum esse censet Hequetius, doctor Medicus Parisiensis, suadente partis situ et positura. Gaudem

Jam per totam latitudinem sublimis, et exposita oculis, A
mirabilem præ se fert habitus sui dignitatem. Cujus
hæc causa est, quod videtur hominem solum Deus
veluti supinum formasse (nam fere nullum aliud animal
jacere in tergum potest), mutas autem animantes
quasi alterno latere jacentes, fuisse, atque ad terram
compressisse. Idcirco illis angustum pectus, et
ab aspectu remotum, et ad terram versus abjectum :
hominem autem patens et erectum; quia plenum ratio-
nis a cælo datæ, humile, aut indecens esse non de-
luit. Papillæ quoque leviter eminentes, et fusciori-
bus ac parvis orbibus coronatæ, non nihil addunt
væcillitatis, feminis ad alendos fœtus datæ, maribus
ad solum decus, ne informe pectus, et quasi inutile
videretur. Hæc subdita est planities ventris, quam
mediam fere umbilicem non indecenti nota signat, ad
B hæc factus, ut per eum fœtus, dum est in utero, nutri-
atur.

CAPUT XI.

De intestinis in homine, eorumque usu.

Sequitur necessario, ut de internis quoque visce-
ribus dicere incipiam : quibus non pulchritudo, quia
sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est,
quoniam opus fuerat, ut terrenum hoc corpus succo
aliquo de cibis ac potibus aleretur, sicut terra ipsa
imbribus ac pruinis. Providentissimus artifex in me-
dio ejus receptaculum cibis fecit, quibus concoctis et
liquefactis, vitales succos membris omnibus disper-
taret. Sed cum homo constet ex corpore atque animæ,
illud quod supra dixi receptaculum, soli corpori
præstat alimentum : animæ vero aliam sedem dedit.
Fecit enim genus quoddam viscerum molle atque
rarum, quod pulmonem vocamus, in quod spiritus
reciproca vicissitudine commearat; eumque non in
uteri modum finxit, ne effunderetur simul spiritus,
aut inflaret simul. Ideoque ne plenum quidem viscus
effecit, sed inflabile, atque aeris capax; ut paulatim

VARIORUM NOTÆ.

das, doctor medicus Aurelianensis, legi mallet cum
sex mss. et 9 editis, *Sed totus ad manus carnem necitur
pulchritudinis gratia*; isque illi videtur genuinus
Auctoris nostri sensus, quoniam Lactantius in hoc
opere ad elegantiam ac pulchritudinem corporis
maxime attendit. Alias *ad manum connectitur* potius
araderet. Araderet et Eustachio doctori, item me-
dico Aurelianensi, qui tamen cum ms. Pen. legere
maxillæ, *ad manum carne vestitur*. Is admonet errare
Lactantium in eo, quod duos duntaxat articulos ex-
tantes esse in pollice dicit, cum tres habeat, quorum
C primus unum non est ex ossibus manus, quibus non
est sensibilis motus, dum articuli primi motus est
manifestissimus. Itaque Firmianus noster (ut ex ca-
pitis quinti medio colligitur, agnovisse videtur du-
plicis generis articulos in pollice, duos scilicet ex-
tantes et visibiles, alterum ad manum nexum, et
musculari tectum, qui sit tertius, *Unus quidem ad ma-
nam carnem vestitur*; Jo. Cauci, *carne convestitur*.

Jam per totam latitudinem sublimis. Aut nunc, vel leviori
mutatione *jam* legendum est, aut multa desunt, ut
annotarunt viri eruditi Betuleius, Francius, Iseus,
Sparkius, Wachius, Aristoteles, item Galenus et
Pollux manuum tractationis pectus subjiciunt, *το στή-
θος*. Cæterum cur homini latum pectus Conditor tri-
guerit, Lactantii rationes longe quam Aristotelis me-
dicus sciet. Vide Aristotelem in 4 de Partibus. BETU-
LEIUS.

Aliud. Deest in ms. Bon., Bov. in quibusdam edi-
tis, idque recte.

Abjectum. Sic restitui ex mss. 2 Bonon., Regio-
Pat. et 4 al. Reg., 5 Colb., Tax., Ultr., Pen.,
Em., Cant., Clarom., Ed. Rom. 1470, Is., Cellar.,
Wach., Inventibus 1 Reg., 4 Colb. et Brun., in qui-
bus est *abjectum*, pro *abjectum*; Baluz., *objectum*; in
10 impressis, *subjectum*.

Hominis. Ita legendum ex plerisque mss. et editis,
nec non ex præcedenti voce *illis*. In 12 scriptis et 4
excusis est *hominis*.

Patens et erectum. Hæc est lectio edit. Graph. et
omnium mss., præter 1 Reg. rec. in quo, sicut et in
cæteris editis, est *rectum*.

Plenum rationis a cælo datæ. Sic restitui ex mss.
2 al. Reg., 4 Colbert., Marm., Em.,
a prima manu, et ed. Graph. In
1^a ed. in altero Colbert. a cælo
Colb., Clarom. a secunda

Papillæ quoque leviter eminentes. Mss. 5 rec. et 4
edit. habent. *leniter*. At *leviter* melior lectio quam *le-
niter*. Hic enim agitur de partis prominentia, nequa-
quam de cutis lenitate. Hæcquet, doctor medicus Parisi-
ensis. Juvænalis, Sat. 6 de Messalina Claudii Cæ-
saris conjuge. Martialis, lib. viii, epist. 64 :

Et talis tumor excitet papillas,
Quales cruda viro puella servat.

Hinc subdita est planities ventris, etc. Laudatur
γαστήρ ὑπίροστος, qualem junior Philostratus tribuit
Meleagro. Præcipuum in ventre ut sit planus; *pro-
fundus umbilicus, planus venter*. Turpis est mollis
venter. Horat. Epou. Od. 8. JUNIUS.

Umbilicus non indecenti, etc. Arist. lib. vii de Hist.
Animal. cap. 8, et lib. ii de Generat. Anim., cap. 5,
Hippocrates de Nat. Pueri.

Receptaculum, soli corpori. Nam Platoni etiam *ἡ
ὀνυμακμένη κατὰ κοιλία ὑπόδοχη* nominatur : stomac-
chus, sive ventriculus Latinis, Ciceroni alvus. Illius
officium est, cibi concoctio. BETULEIUS.

Animæ vero. Id est, spiritui vitali. FRANCIUS.
Molle. *Μαλακίη*. Plato, Ovid.

Cernis ut e molli sanguis pulmone remissus.

Ex levibus enim et asperis arteriis constat; et ut Plin-
ius et Celsus inquitur, spongiosus est.

In quod spiritus reciproca vicissitudine commearat.
Hæc habent mss. 2 Bon., 2 Reg., 2 Colb., Sorbon.,
Clarom. in marg. et 13 vulgati. At illa absunt a 19
mss. et edit. 2 vet. Rom. et Cellar.

In uteri. Heuman. legit *in uteris*.

Ne effunderetur simul spiritus, aut inflaret simul. In
mss. sæpe reperies simul, pro *semel*, et e converso.
In 19 mss. est *semel*, bis.

Ideoque ne plenum quidem viscus effecit. Mss. 2
Reg. omnesque editi præter ed. Rom. 1468 habent
ne. Absent a 29 mss. Sed profecto retinendum. *Ne
plenum*, id est non compactum, ut moris est quibus-
dam visceribus, quæ Parenchymata vocantur, utpote
glandulis et vasculis arte stipata densatæ, cujus
sortis est jecur. De pulmone secus est; viscus enim
est fistulis et vesiculis mille distinctum. Igitur *pul-
monem ideo ne plenum quidem viscus effecit, sed infla-
bile, etc.* Inflari enim non potuisset, si fuisset ple-
num viscus, parenchymatis instar; ideoque loculis
mille pervium esse debuit. Hæcquet.

spiritum reciperet, dum vitalis ventus per illam spargitur raritatem, et eundem rursus paulatim redderet, dum se ex illo explicat. Ipsa enim vicissitudo flandi et spirandi, respirandique tractus, vitam sustentat in corpore.

Quoniam ergo duo sunt in homine receptacula, unum aeris, quod alit animam, alterum ciborum, quod alit corpus, ut flecti cervix, ac moveri facile possit, duas esse per collum fistulas necesse est, cibalem, ac spiritalem, quarum superior ab ore ad ventrem ferat, inferior a naribus ad pulmonem. Quarum ratio, et natura diversa est. Ille enim qui est ab ore transitus, mollis effectus est, et qui semper clausus cohæreat sibi, sicut os ipsum; quoniam potus, et cibus, dimota et patefacta gula, quia corporales sunt, spatium sibi transmeandi faciunt. Spiritus contra, qui est incorporalis, ac tenuis, quia spatium sibi facere non poterat, accepit viam patentem, quæ

vocatur gurgulio. Is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus, quasi ex annulis in cicuta modum invicem compactis et coherentibus; patetque semper hic transitus. Nullam enim requiem meandi habere spiritus potest, quia is, qui semper comitat, demissa utiliter de cerebro membri portione, cui uva nomen est, velut occursu quodam refrænatur, ne aut teneritudinem domicilii cum impetu veniens attracta pestilenti aura corrumpat, aut totam necendi violentiam internis receptaculis perferat. Ideoque etiam nares breviter sunt apertæ, quæ ideo sic nominantur, quia per eas vel odor, vel spiritus nare non desinit, quæ sunt hujus fistulæ quasi ostia. Tamen hæc fistula spiritalis non tantum ad nares, verum ad os quoque interpates in extremis palati regionibus, ubi se colles faucium spectantes uvam tollere incipiunt in tumorem. Cujus rei causa et ratio non obscura est; loquendi enim facultatem non haberemus, si, ut gule iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum pa-

VARIORUM NOTÆ.

Vicissitudo flandi, et spirandi respirandique tractus, etc. Ob id folli confertur, vel potius humana industria naturale solertiam imitata est. Vide Theodoretum, Sermone 3 de Providentia Dei. Verbum *flandi* legitur in mss. 2 Reg., 2 Bonon., 2 Colb., Baluz. et in omnibus fere vulgaris. Abest autem a 15 mss. nec non ab editis Rom. et Cellar., sed retinendum. *Flandi*, id est spiritu ductum aerem reddendi... *Spirandi*, id est spiritu ductum aerem admitendi: in hæc enim admissi redditique aeris reciprocatione consistit omnis *respirandi tractus*, id est totum respirandi negotium. Itaque legendum *vicissitudo flandi et spirandi*, abstinendo a virgula interjecta inter *flandi et spirandi*, quam apponi præstabit post *spirandi*, utpote cum vicissitudo de qua hic agitur, non sit flandi tantum, sed et spirandi. Hecquer.

Vitam sustentat, etc. Ita tamen, ut quidquid utile ac vitæ necessarium in pulmonibus elaboratum est, ad sinistram cordis ventriculum deferatur: quidquid inutile, illæ, qua inspiravimus, effletur. Ad de hoc Theodoretum cum admiratione disserentem. BETULEIUS.

Quod alit animam. Non hic rationalem intelligas, sed vitalem illam nobis cum brutis communem. ISÆUS.

Ut flecti cervix, ac moveri facile possit. Hæc verba absumt a 19 mss. atque editis 2 vet. Rom. ac Cellar. In 3 Colbert. et in Baluz. pro adverbio *facile*, est *facillime*.

Duas esse per collum fistulas... cibalem, ac spiritalem. Quam cibalem Lactantius nominat, ea gula est, quæ *ὀσσογόρος* Græcis nominatur. Atque etiam quibusdam *σπυγγώρος*, et adeo ab ipso etiam Celso et Galeno. Spiritalis vero, Græcis *πρωχθία ἀσπυγγία*, aspera arteria, eo quod cartilagineis annulis constat. Noster gurgulionem vocat. BETUL.

Ille enim qui est ab ore transitus. Ita restitui ex omnibus impressis et mss. si excipias unum Colb. rec. et edit. Gall. in quibus est, *illi enim qua*.

In cicuta modum. Virg. Eclog. 2:

Est mihi disparibus septem compacta cicutis
Fistula.

Patetque semper hic transitus. Ita mss. in editis est *hinc*.

Nares, etc. Numerat Galenus spiritus instrumenta, nares, os, fauces, asperam arteriam, et pulmonem: nutrimenti vero vasa, os, dentes, stomachum, ventriculum, jejunum et tenuia intestina. Cæterum alia narium est, secundum Festum, derivatio: nempe

quod per ea nasi foramina, odoris ejusque gnari simus. BETUL.

Vel spiritus nare non desinit. Ita Festus et Isidor. Orig. lib. xi, cap. 1, qui pro *nare* habet *manare*; sed hinc restituendus ISÆUS. *Nare*, hic idem quod *fluere*.

Quæ sunt hujus fistulæ quasi ostia. Hæc restituenda fuerunt Lactantio ex Bonon., Tax., Pen., Lips. quæ in aliis desunt.

Ad os quoque interpates. Sic emendavi ex mss. 2 Bonon., Tax., Regio-Put., 5 al. Reg., 5 Colb., 4 Oxon., Goth., Pen., Lips., Em., Gal., Marm., Sorbon., Viet., Baluz., Clarom., ed. Cell. et Walch. meliori sensu, quam hæc quæ in 4 rec. et in editis sunt verba *iter patet*, quæ cum syntaxi constare nequaquam possunt. *Interpatet* autem dixit, quia non recta ad os tendit, sed ad nares. Aliquantulum autem patet ad os, et meatum quoque ad illud habet. Vox autem hæc satis latina. Ita pulmonem *interpates* rimis dixit Macrobius, lib. vii Saturnal., cap. 15. Partim ex Thyrio. Nec Lactantius noster vocis hujus auctor est: extat quoque apud alios.

Colles faucium. Jo. Cæci et Isæus legendum putant *tolles*; quod in nullo reperi codice. In 4 Colb. rec. est *calles faucium*; in 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1474, Veneta 1490, Florent., Junt., Graph., *folles faucium*. At in Mss. 2 Bonon., Regio-Put. et 4 al. Reg., 7 Vaticanis, 3 Colb., Sorbon., Ultr., Cant., Em., Cant., Gal., Marm., Viet., Clarom., Baluz., Brun. et in 14 vulgaris est *colles faucium*. Perpendat lector an pro *colles* et *folles*, *tolles* sit legendum. *Tolles* enim vocantur glandulæ ob quamdam glandis similitudinem. *Tolles* autem seu *toles* est (ut observat Festus) tumor in faucibus, quæ per diminutionem *tonsillæ* dicuntur. Plin., lib. ii, c. 37, *tonsillæ in homine, in sue glandulæ*. Sed et *tolles*, seu *tonsillæ*, quas Celus vocat glandulas, recentiores medici vocant amygdalas, Græci autem *paristhmia*. *Tolles* autem a tollendo, quia partem attolunt in tumorem. Legi autem forte præstaret (inquit Hecquetius) *tolli* quam tollere. Unde sic restituendus veniret hic locus: *Ubi se tolles faucium spectantes uvam tolli incipiunt in tumorem*. Et utinam huic lectioni faverent mss., confra quorum fidem nihil mutare volui. Nihil enim obstat quominus tumor faucium collis appelletur, nec repugnant peritissimi medici Gaudefridus et Eustachius.

Si, ut gule iter. Ita reposui ex mss. omnium vetustissimis optimisque 1 Bonon. et Regio-Put. necnon ex Isæana editione: quod melius fuit, quam si *sicut gule iter* 12 manuseriptorum rec. et edit. favent

teret, nec procedens ex eo spiritus efficere vocem sine linguae ministerio posset.

Aperuit igitur viam voci divina solertia ex illa fistula spiritali, ut posset lingua ministerio suo fungi, et vocis ipsius inoffensum tenorem pulsibus suis in verba concidere. Qui meatus, si aliquo modo interceptus sit, mutum faciat necesse est. Errat enim profecto quisquis aliam causam putat, cur homines muti sint. Non enim (ut vulgo creditur) vinciam gerunt linguam: sed si vocalem illum spiritum per nares quasi mugientes profundunt, quod voci transitus ad os aut nullus omnino est, aut non sic patens ut plenam vocem possit emittere. Quod plerumque natura fit; aliquando etiam casu accidit, ut morbo aliquo hic aditus obseptus vocem non transmittat ad linguam, faciatque de loquentibus mutos. Quod cum acciderit, auditum quoque obstrui necesse est; ut quia vocem emittere non potest, ne admittere quidem possit. Loquendi ergo causa patefactus est hic meatus. Illud quoque praestat, ut in lavacris celebrandis, quia nares calorem ferre non possunt, aer fervens ore ducatur; item, si forte spiramenta narium frigoris pituita praeculerit, per os auram trahere possimus, ne obstructa meandi facultate, spiritus stranguletur. Cibi vero in alvum recepti, et cum potus humore permixti, cum jam calore percocci fuerint, eorum succus inenarrabili modo per membra

A diffusus, irrigat universum corpus, et vegetat.

Intestinorum quoque multiplices spirae, ac longitudo in se convoluta, et uno tamen substricta vinculo, quam mirificum Dei opus est? Nam ubi maceratos ex se cibos alvus emiserit, paulatim per illos interiorum anfractus extruduntur, ut quidquid ipsis inest succi, quo corpus alitur, membris omnibus dividatur. Et tamen necubi forte obhaereant, ac resistant, quod fieri poterat, propter ipsorum voluminum flexiones in se saepe redeuntes, et fieri sine pernicie non poterat, oblevit ea intrinsecus crassiore succo, ut purgamenta illa ventris ad exitus suos facilius per lubricum iterentur. Illa quoque ratio subtilissima est, quod vesica, cujus usum volucres non habent, cum sit ab intestinis separata, nec ullam habeat fistulam, qua ex illis urinam trahat, completer tamen, et humore distenditur. Id quomodo fiat, non est difficile pervidere, intestinorum enim partes, quae ab alvo cibum potumque suspiciunt, patentiores sunt quam caetera spirae, et multo tenuiores. Hae vesicam circumplectuntur, et continent: ad quas partes cum potus et cibus mixta pervenerint, fimum quidem crassius fit, et transmeat, humor autem omnis per illam teneritudinem percolatur, eumque vesica, cujus aequae tenuis subtilisque membrana est, absorbet, et colligit, ut foras, qua natura exitum patefecit, emittat.

VARIORUM NOTÆ.

etiam textui nostro 2 Colb., Baluz., Brun., in quibus C solum legitur sicut galæ iter, deleto si.

Næ procedens ex eo spiritus efficere vocem sine lingua ministerio posset. Hæc suppleta sunt ex mss. 2 Bonon., 4 Reg., Tax., 5 Colb., Baluz., Sorbon., Clarom., in marg. atque editis Is. et Spark. quæ in aliis desiderantur, et in ipsa editione O. F. Fritzsche.

Errat enim, etc. Errat igitur princeps medicorum, Hippocrates, qui aphris. 59 l. vii, ait eos quibus celebrant aliqua ex causa concussum fuerit, necesse esse statim mutos fieri; et aphris. 5 lib. v, ex ebrietate hoc malum etiam evenire subindicat, et id letale adeo esse, si convulsus fuerit, nisi febris corripiatur. Vide ad hæc Vuillehium. BETUL.

Nares quasi mugientes. Addidi quasi ex mss.—*Quasi mugientes profundunt.* Eadem fere causa est affectionis et Lætanis in mutato et surdo. Vide Aristot. problem. 2 et 4, sectio 55. Alexandrinum Aphrodis. probl. 158. Is.

De loquentibus. De pro. ex. Frequens hoc Lactantio, et alius Ovidio, Floro, Justino, quorum loca indicavit Burmannus ad Ovid., lib. 1 Amor., 10, 8:

Et quodquid magno de Jove locit amor. Bæx.

Auditum quoque, etc. Experientia contrarium testatur, immo qui surdi nascuntur, muti sint necesse est.—*Auditum quoque obstrui necesse est.* Si tamen natura et a nativitate contigerit, quod si deinde morbo aliquo, non id necesse esse tradunt medici, ut refert Astruc, ubi supra. Is.

Ne admittere quidem possit. Ex 21 mss. et 10 vet. ed. exprimit vocem auditum, que sat inutilis videtur, cum hic de voce emittenda et de voce admittenda agatur, quod non recte intelligit. *Ne auditum admittere quidem possit* perperam legitur in 2 Bonon., Tax. et 6 manuseriptorum vulgatis.

Auram trahere possimus. Ita restitui ex mss. veteribus 1 Bonon., Reg., Put., Cam., Ultr., 5 Colb., Baluz., Viet., Brun.; ed. Rom. 1470 Et sic legendum

esse patet ex precedentibus. In 2 Reg. rec., 5 Colb., Clarom. excusis quæ multis, *possumus, male.*

Spiritus stranguletur. Isæus et Gaudefridus legendum esse censent *strangulemur*, quia strangulatio ad hominem, non ad aerem pertinet. Sed repugnant mss. et editi præter Is. Et dici potest aerem strangulari, id est faucibus premi.

Eorum succus, etc. Non alvi hoc officium est, sed ince-tinorum, que exceptum ex ventriculo succum tantisper fovent, dum per venam mesericam in jejunum evectus, in sanguinem convertitur, indeque universa corporis membra nutriuntur. BETUL.

Intestinorum quoque multiplices spiræ, etc. Maxime illas quod *αἰσῖ* vocatur, gracile nimirum illud. Flexuosissimos orbes Plinius nominat: Celsus vero, sinus. BETUL.

Et uno tamen substricta vinculo. Ita 15 mss. quorum duo sunt veterrimi, et 8 editi. In 10 scriptis rec. et 7 impressis rec. et uno latum. Utraque lectio bona, et in idem recidit.

Et tamen necubi forte obhaereant. Sic ex veterrimis et optimis mss. 2 Bonon., Regio-Put., 4 al. Reg., 5 Colb., Baluz., Tax. emendavi *necubi*, quod est *ne alicubi*; in 7 rec. est *in cui*; in sex rec. et in vulgatis, *ne qui*.

Oblevit. Vera lectio, quam restitui ex mss. Tornes. et Erasm. atque editis Graph. et Betul. eademque sententia, Erasmo teste, reperitur apud Aristotel. et Plin. In 9 mss. et 6 excusis rec. est *opplevit, male.*

Iterentur. Ex mss. vetustissimis 1 Bonon., Regio-Put., 4 al. Reg., Pen., Gôth., 4 Colb., Viet., Gat., Marm., Clarom., Brun., edit. vet. 3 Rom., Ald. 1515, Paris. 1525, Parrhas., Florent., Graph., Is., Cellar., sic emendavi, rectius quam *iterentur*, quod est 9 manuseriptorum rec. et 6 vulgatorum.

Vesica, cujus usum volucres, etc. Plin. Infra alvum a priore parte vesica, que nulli ova gignentium, præter testitudinem (taetenus ex Arist.) nulli nisi san-

CAPUT XII.

De utero, et conceptione, atque sexibus.

De utero quoque et conceptione, quoniam de internis loquimur, dei necesse est, ne quid præterisse videamur: quæ quanquam in operto latent, sensum tamen atque intelligentiam latere non possunt. Vena in maribus, quæ seminum continet, duplex est, paulo interior quam illud humoris obscæni receptaculum. Sicut enim renes duo sunt, ita testes, ita et venæ seminales duæ, in una tamen compage coherentes; quod videmus in corporibus animalium, cum interfecta pateliunt: sed illa dexterior masculinum continet semen, sinisterior foemininum; et omnino

A in toto corpore pars dextra masculina est, sinistra vero foeminina. Ipsum semen quidam putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad venam genitalem confluere, ibique concreescere. Sed hoc, humana mens, quomodo fiat, non potest comprehendere. Item in foeminis uterus in duas se dividit partes, quæ in diversum diffusæ ac reflexæ, circumplacantur, sicut arietis cornua. Quæ pars in dextram retorquetur, masculina est; quæ in sinistram foeminina.

Conceptum igitur Varro et Aristoteles sic fieri arbitrantur. Aiunt non tantum maribus inesse semen, verum etiam foeminis, et inde plerumque matribus B similes procreari: sed earum semen sanguinem esse

VARIORUM NOTÆ.

guineum pulmonem habenti, nulli pedibus carentium, etc. BETUL.

De utero, etc. Quæ hoc et sequenti capite, ait Cellarius, de hominis formatione in utero traduntur, multum plebeia opiniois tenent, quæ satius fuisset Lactantio et castius etiam tacuisse. Qui veriora rescire cupit, philosophos naturæ scrutatores adeat.

Sensum. Ita mss. Sangerm. et Bov. editi vero minus bene habent *sensus*: atque nostram lectionem veram putat Heumannus.

Quæ seminum continet. Ita restitui ex mss. Regio-Put., 2 ai. Reg., Brun. ac ed. Betul., Iaventibus mss. Bodl., Baluz., 3 Colb., Clarom. in marg. in quibus est *quæ seminum rationem continet*; in 3 Reg., 2 Colbert. a prima manu, ed. Rom. 1470, *quæ semina continet*; in Marm., *quæ semina continent*; in 4 Colb. rec. et multis editis, *quæ semen continet*.

Ita. Sic mss. Bov. reliqui habent *itemque*.

Venæ seminales duæ. Quæ sic in medicorum definitionibus describuntur: *Παραστάται* (vasa assistentia Philippus transtulit). Observa obiter, quod rursus dualem urget numerum. Sed ex Vesalii descriptione duos in pene seminis meatus non invenio. BETUL.

In una tamen compage. Sic emendo ex vet. mss. 2 Bonon., Cauc., 6 Reg., 4 Colb., Tax., Pen., Uitr., Vic., Gat., Marm., Brun. et 2 vet. edit. Rom., Pasisit., Betul. In 4 mss. rec. et 9 excusis edit. *in una tantum*; in 4 vulgaris rec. est *una tantum*, absque præpositione.

Interfecta. Recte Heumannus existimat legendum esse *intersecta*, quia hic res est de Anatomia.

Pateliunt. Id est, secantur. Francius.

Dexterior masculinum continet semen, etc. Plutarchus et Censorinus hujus sententiæ auctores faciunt Anaxagoram et Empedoclem. Lege in Arist. lib. iv de Generat. animal. cap. 4. Aphoris. Hippocratis est D 48. BETUL.

Et omnino in toto corpore. Sequor maximam mss. vetustissimorum et optimorum partem, cum Isæo Graphæo et Cellario. Legitur *Et ideo in scriptis 10 rec. et editis 13*: utraque lectio bona.

Quidam putant ex medullis tantum, quidam. Sic ferunt mss. Bonon., Regio Put., 1 ai. Reg., 2 Colb., 4 Sorb. et omnes ferme editi; at mss. rec. 4 Reg., 1 Colbert., Goth., Lips., Em., Cant., Vict., Gat., Marm., Clarom., Brun., edit. 2 Rom. et Cellar. omissis quinque prioribus verbis, habent: *quidam aiunt ex omni corpore.* Cæterum Platonis hæc sententia est in Timæo pauculis verbis delibata, nimirum ab aliud agente. Censorinus Hipponi hoc dogma tribuit. BETUL. — *Quidam putant ex medullis tantum.* Per spumam e cerebro labi dicebat Aristoteles. probl. 56, section. 10. — *Quidam ex omni corpore, ut refert Aristoteles, l. i de Gene. anim., cap. 17.* quam opinionem refellit ibid. cap. 18. Isæus.

Circumplacantur. Verbum in Fabro ex solo Prudentio probatum, præter in nostro, observavi quoque in Gell., lib. xvii, n. a. cap. 9. Bun.

Sicut arietis cornua. De nominibus matricis prius Plinium audiamus. *Fœmenis*, inquit, *ea omnia, præterquam vesicæ junctus utriculus, unde dictus uterus, quod avo nomine Locos appellant.* Hoc in reliquis animalibus vulvam. Cæterum de cornibus arietinis, adeoque de uteri forma, præter alios lege Vesalium, lib. v, cap. 15, et ejusdem libri figuram 25 cum aliquot ordine sequentibus. BUNEMAN.

Varro. Fortasse in eo libro, quem de Origine Humana ab ipso conscriptum testatur Censorin. de die Natal. Hodie non extat. Isæus.

Varro et Aristoteles. Aristot. hæc non dissimulanter negat in primo de Generatione, cap. 20. Fuit de hoc olim inter auctores controversum. Adseribam autem Censorini verba: *Illud quoque ambiguum facit inter auctores opinionem, utrumne ex patris tantummodo semine partus nascatur, ut Diogenes et Hippo: Stoicique scripserunt; an etiam ex matris (ὡς ἂν ὕψους) emittere, tanquam sudorem a coeluctatione, sed haud quamquam seminalem. Hippo emittere quidem foeminas semen, non minus maribus, sed quod ad generationem non conferat, ut quod citra vulvam excidat, διὰ τὸ ἐκτὸς πίπτει τῆς ὑστερίας*: unde nonnullas sapienterum citra coitum illum semen emittere, præsertim quæ vidua degant. Sunt qui a mare ossa, carnes vero a foemina esse contendunt. Hippocrates in libro de Genitura (sive si Polybius ipsius discipuli est) asserit mulieres etiam semen generationi idoneum ejaculari. BETUL. — *Et Aristoteles.* Sed ille hoc potius negare videtur i de Gener. Anim. c. 18, et seq. cum S. Thom. assentitur in iii Part. quest. 51, art. 3, ad 5. Sed quia quidam alii celeberrimi auctores contrariam sententiam tinentur, videndus est de questione copiose disputans Cajetanus 2-2, quest. 134, art. 2. ISÆUS.

Aiunt non tantum. Mss. 3 rec. et 14 editi, *Aiunt enim*.

Et inde plerumque matribus similes procreari. Quid de prolis similitudine philosophi senserint, sigillatim referre longum foret: indicabimus saltem aliquot auctorum loca. Vide Aristot. lib. iv de Gen. Anim. cap. 5, et lib. vii hist. Anim., cap. 6; Plutarch. de Placit. Philosoph. lib. v, cap. 11 et 12; Stob. in Eclog. Phys.; Galen. lib. ii de Semine; Plin. lib. vii, cap. 12; Solin. cap. 5; Dionys. Halicarn. *περὶ τῶν τῶν τῶν*: Strab. lib. xvi; August. lib. v contra Ju-

purgatum, quod si recte cum virili mixtum sit, utraque coeacta et simul coagulata informari: et primum quidem cor hominis effingi, quod in eo sit et vita omnes et sapientia; deinde totum opus quadragesimo die consummari. Ex abortionibus hæc fortasse collata sunt. In avium tamen foetibus primum oculos fingi dubium non est, quod in ovis sæpe deprehendimus. Unde fieri non posse arbitror, quin foetus a capite sumat exordium.

Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant. Cum semina inter se permixta coalescunt, si virile superaverit, patri similem provenire, seu matrem seu feminam; si muliebrem prævaluerit, proge-

niem cujusque sexus ad imaginem respondere materiam. Id autem prævalet et duobus, quod fuerit uberius; alterum enim quodammodo amplectitur et includit: hinc plerumque fieri, ut unius tantum lineamenta prætendat. Si vero æqua fuerit ex pari semine permixtio, figuræ quoque misceri; ut soboles illa communis, aut neutrum referre videatur, quia totum ex altero non habet, aut utrumque, quia partem de singulis mutuata est. Nam in corporibus animalium videmus, aut confundi parentum colores, ac fieri tertium neutri generantium simile; aut utriusque sic exprimi, ut discoloribus membris per omne corpus concors mixtura varietur. Disparis quoque natura hoc modo

VARIORUM NOTÆ.

lian. cap. 9; Isidor. lib. II Orig. cap. 1; Pet. Messina, l. I Variar. lect. c. xiii; Lev. Lemnium, lib. I de Occult. Nat. mir., cap. 4; Joan. Biolan. lib. de Humanis Procreat. cap. 12; Franc. Bonamic. lib. de Aliment. cap. 34; Bidduin. Rons. lib. de Hum. vite primordio, c. 10. LINDENBROGIUS.

See avium semen sanguinem esse purgatum. Ita scribit Aristoteles, et ita scribo cum 5 vet. edd. et omnibus firmo mss., sicut legendum esse censent tres peritissimæ med. et quos consului. Mss. rec. 1 Reg. et 1 Colb. impressivæ II habent *sanguine*, male. Sanguinem eam menstruum (ait Hequetius) in partem hominis formaturæ venire putarunt medici veteres.

Et primum quidem cor hominis, etc. Addita conjuncto, et. ex mss. et editis, præter Gall. et Spark. in quibus dissidatur. Censorinus de die Natali, capite 5, motus multorum opinionum recensens, in hæc Empedoclis dogma fuisse secutum Aristotelem ait. Aristotelis locus alius mihi non est in promptu, nisi ille fortassis, qui est in II de Partibus animalium, cap. secundum Theodori demissiones 4, ubi quidem non primum partium corporis humani facit, *ἀπὸ τοῦ πρώτου πύλου τοῦ αἵματος ἀπὸ τοῦ ἀνάτολου*. Probat id rationibus probabilibus; nempe quod fons sanguinis sit, et ob hoc ipsum, quia corporis fere medietatem in totum se corpus diffundat. Aristoteles fortassis etiam Plin. pro more secutus est. Ejus verba sunt: *Cor primum nascendum formari in utero tradit, et inde cerebrum, sicut tardissime oculos.* Sed apud Plin. et Gall. *ἀπὸ τοῦ*, id est lumbos, sicut carinam navis, primum formari Aristoteli tribuitur; cor autem secundum medicos, in quo videlicet ventrum aperianturque principium est. Sed Gal. in lib. de Factum formatione post peccur formari ait, Chryssippi et stolorum dogmata refellens. BERULEIUS.

Illi. Ita ex 19 melioribus et antiquioribus mss. et edit. Cellar. restitui. In 9 scriptis rec. et 15 vulgatis est *confingi cor hominis*; qua de re vide Censorinum de Die Natali, cap. 5, ubi philosophorum de formatione hominis recenset opiniones. — *Et primum quidem cor hominis confingi.* Causam offert Aristoteles; et id verum existimari in omnibus animalibus tradit Plin. lib. x, cap. 53. Varias opiniones pinxit Censorin. cap. 5. ISÆUS.

Cor hominis. Sic reposui ex 21 mss. potioribus, et editis Cellar. Wicli. In 5 rec. descriptis et 14 excusis est *cor hominis*.

Et quædam. Juxta opinionem eorum, qui mentem in capite sitam volunt, qua de re latius inl. cap. 16. ISÆUS.

Totum opus. Mss. 1 Colbert. et Brun. ac Betul. edit. totum opus, I. et quædam bona; eademque lectio nona v. indolisplina cap. 15: *Totum opus quadragesimo die consummari.* Putrich. lib. x de Placit. Philos. Hippocrate noscitur confirmatum 30 diebus, factum 42 fieri existimavit. At Aristoteles, libro vi de

Hist. Animal. cap. 3, longius tempus statuit, nimirum in masculis 40 dies, in foeminis tres menses. LINDENBROGIUS. — Dispar est tamen in utroque sexu ratio. Nam Plinius, lib. vii, cap. 6, masculis motum in utero quadragesimo die tribuit, foemellis, nonagesimo. Hæc fortassis ex Arist. (ut plerumque) transtulit, amputatis tamen quibusdam, vel mutatis. Vide etiam Plut. lib. v Placit. c. 15. BETUL. — *Deique totum opus quadragesimo die consummari.* Sic quidem Plin. lib. vii, cap. 6, opinionem autem recenset Plutar. v Placit. cap. 21. Varronem non quadragesimo, ut hic refert Lactantius, sed quadragesimo nono scripsisse refert Gellius, lib. iii, cap. 10. ISÆUS.

Primum oculos fingi, etc. Hoc experientiæ repugnare egregie demonstrat Guiliel. Harvey in doctissimo, quem de Generatione animalium, conscripsit, libello hunc consilere de hac re ne pigeat; egregia enim sunt ipsius observationes. GALLÆUS. — Et Aristoteles de Generat. II ait, omnium animantium oculos sero nasci, nullo excepto. — *In avium tamen foetibus primum oculos fingi.* Huic opinioni adversantur plerique omnes, ut refert Plin. d. cap. 53. ISÆUS.

Sumat exordium. Ut lib. I Institut., cap. 2: principium sumere. Macrobl., Somn. Scip., lib. 1, cap. 18: *Ab uno sumamus exordium.* Bux.

Similitudines, etc. De hoc lege præcipue Hippocratem *περί τοῦ ὄρατος*; Galen. de formatione foetuum; Aristotelem, lib. iv de Generatione animalium, capite tertio. Philosophorum de hac re dogmata quære apud Censorium, Plutarchum et Galenum, locis jam supra citatis. BETUL. — *Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant, etc.* Nonnulli scilicet, contra quos disputat Arist. lib. I de Gener. Anim., cap. 3, qui postea opinionem suam effert eod. lib. cap. 17, et seqq., et lib. x de Gener. Anim., cap. 3. ISÆUS.

Si virile superaverit, etc. Non semper hæc locum habent. Vide Hippocrat., Galen., Aristot.

Patri similem provenire. Mss. rec. 1 Reg., 1 Colb., Gat., Brun. pervenire. Marm., 1 Colb. rec., edit. Is. *provehit.* Ceteri maximo numero ut in textu.

Fieri. Mss. Gat., Marm. et editi multi perperam addunt *solet*, quod respuunt ceteri mss. et editi 2 Rom. ac Cellar.

Prætendat. Sic a me ex vet. editis 5 et Cellar. omnibusque mss. emendatum, præter 1 Colb. cui est *prætendat.* Gat., *prertendat.*

Æqua. Id est, æqualis, ut not. ad lib. II Institut. cap. 8; Livius, lib. ii, cap. 3, fin.: *Vivere æquo jure cum cæteris.* Bux.

Ex pari semine. Ita scripsisse Lactantium probant meliores note mss. Reg.-Pat., 2 al. Reg., 2 Colb., Clarom. Brun. edit. Rom. 1470, Graph. lavente I. al. Colb. qui habet *sententia.* In 3 Reg., 3 Colb., Marm., Batez. et 15 editis, *semine*, quod et usitatus substituerunt recentiores librarii.

fieri putantur. Cum forte in lævam uteri partem masculinæ stirpis semen inciderit, marem quidem gigni opinatio est; sed quia sit in fœminina parte conceptus, aliquid in se habere fœminicum, supra quam decus virile patiat; vel formam insignem, vel nimium candorem, vel corporis levitatem, vel artus delicatos, vel staturam brevem, vel vocem gracilem, vel animum imbecillum, vel ex his plura. Item, si partem in dextram semen fœminini sexus influxerit, fœminam quidem procreari: sed quoniam in masculina parte concepta sit, habere in se aliquid virilitatis, ultra quam sexus ratio permittat; aut valida membra, aut immoderatam longitudinem, aut fuscum colorem, aut hispidam faciem, aut vultum indecorum, aut vocem robustam, aut animum audacem, aut ex his plura.

Si vero masculinum in dexteram, fœmininum in sinistram pervenerit, utrosque fœtus recte provenire; ut et fœminis per omnia materię suę decus constet, et maribus tam merito, quam corpore robur virile servetur. Istud vero ipsum quam mirabile institutum Dei, quod ad conservationem generum singulorum, duos sexus maris ac fœminię machinatus est; quibus inter se per voluptatis illecebras copulatis, successiva soboles pareretur, ne omne genus viventium conditio mortalitatis exstingeret. Sed plus roboris maribus attributum est, quo facilius ad patientiam jugi maritalis fœminię cogerentur. Vir itaque nominatus est, quod major in eo vis est, quam in fœminā; et hinc virtus nomen accepit. Item mulier (ut Varro interpretatur) a mollitie, immutata et detracta littera,

VARIORUM NOTÆ.

Recte provenire. Sic restitui ex 20 mss. et vet. editis octo ac Cellar. In sex rec. scriptis totidemque vulgatis est *recte pervenire*.

Quam mirabile institutum Dei! Juxta omnes ferme mss. expunxi post *Dei* verbum *est*, quod erat in 11 vulgatis. In 13 scriptis et editis vet. 2 Rom. legitur *constitutum Dei*; in edit. Graph. *constitutum Deo*.

Successiva soboles. Ita cum cunctis impressis mss. 3 Reg., 1 Colb., Vict., Brun., et recte. In 2 Bonon., Pen., Tax., Cauc., *successiva soboles*; in 3 Reg., 3 Colb., Gat., 1 Sorbon., Clarom. a secunda manu, *subsiciva*; alii mendose, *subsicina*, *subricina*, etc. 1 Reg. Put., *sicut soboles*; corrupte. *Successiva soboles pareretur*: vera lectio tribus doctissimis medicis probata. Scriptis 6 est *pararetur*; nec male.

Vir itaque, etc. Idem etiam affirmat Cic. Tusculanarum questionum secundo: *Vir*, inquit, *propria maxime est fortitudo: cujus munera duo maxima sunt, mortis acerbisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius, si viri volunt esse: quoniam a viris virtus nomen est mutuata.* Sic etiam Grecis *ἡ ἀνδρεία, ἀπὸ τοῦ ἀνδρός*. BETUL.

Item mulier (ut Varro interpretatur) a mollitie. Sex mss. rec. et 12 vulgati addunt *est dicta*; sed frustra. Vide precedentia. Hæc due voces absumt a vet. et opt. mss. 1 Bonon., Regio-Put., 4 al. Reg., 4 Colbert., Pen., Vict., Gat., Marm., Clarom., Beau. et 7 vet. editis. Ad Varronem omnes hanc derivationem referunt; major tamen usus istius vocis est, ut viro polita, a virgine discernatur, presertim apud Juriconsultos. Eadem fere differentia, quæ est apud Grecos, qui *παρθένον* dicunt eam que virum non gestavit; *ὑπόγονον*, que gestavit quidem, sed ex eo non peperit; *γεννητά*, que etiam peperit; sed *ὑπόγονον*, que jam parere desit, quæ differentia est apud Isacium Tzetzaum

velut mollier; cui suscepto fœtu, cum partus appropinquare jam cœpit, turgescentes mammæ dulcibus succis distenduntur, et ad nutrimenta nascentis fontibus lacteis fœcundum pectus exuberat. Nec enim decebat aliud quam ut sapiens animal a corde alimoniam duceret. Idque ipsum solertissime comparatum est, ut candens ac pingui humor teneritudinem novi corporis irrigaret, donec ac capiendis fortiores cibos, et dentibus instruat, et viribus roboretur. Sed redeamus ad propositum, ut cætera, quæ supersunt breviter explicemus.

CAPUT XIII.

De Membris inferioribus.

Poteram nunc ego ipsorum quoque genitalium membrorum nificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab hujusmodi sermone revocaret: itaque a nobis indumento verecundiæ, quæ sunt pudenda velentur. Quod ad hanc rem attinet, queri satis est homines impios, ac profanos, summum nefas admittere, qui divinum et admirabile Dei opus, ad præparandam successionem inexcogitabili ratione provisum et effectum, vel ad turpissimos questus, vel ad obscenæ libidinis pudenda opera convertunt; ut jam nihil aliud ex re sanctissima petant, quam inanem et sterilem voluptatem. Quid reliquæ corporis partes, nam carent ratione, ac pulchritudine? Conglobata in nates caro, quam sedendi officio apta et eadem firmiter, quam in cæteris membris, ne premente corporis mole ossibus cederet. Item fœminum deducta, et la-

in Lycophronis commentario. In Sacris litteris *ἡ γυνή*, fere *ἀπὸ τοῦ ἀλόχου* usurpatur. BETUL.

Ad nutrimenta nascentis fontibus lacteis. Sic emendavi ex veterimis mss. 2 Bonon., Cauc., Regio-Put., al. 3 Reg., 6 Colb., Tax., Pen., Ultr., Em., Vict., Gat., Marm., Clar., Baluz., Brun., edit. Betul. accedente 1 Sorbon. in quo est *ad nutrimenta nascentibus fontibus lacteis*; in 2 Reg. et 14 vulgatis *nascentis fontibus lacteis*; in 5 al. editis *nascentibus fontibus lactis*. Editi annorum 1472 et 1478 habent etiam *fontibus lacteis*. — *Fontibus lacteis.* Sic ubera vocat, et Gellius. lib. xii. cap. 1, fontem illum sanctissimum corporis, generis humani educatorem, etc. Basiliius Homil. 9, in Hexaemer. *ἐπιζῆται δὲ τὸς αἰνίως παρὰς τοῦ γάλακτος*, etc. S. Augustin., 1 Cordess., cap. 7. Pulcherrimam quoque uberem cum fontibus comparisonem habes a Plutarcho in Paulo Æmil. ISÆUS.

Indumento verecundiæ, quæ sunt pudenda, etc. Vide Paulum Ephes., v, 4. Præclarus est locus apud Aristot., lib. vii Polit., cap. ult.

Quæ sunt pudenda, etc. Pudenda, virilia, ad imitationem Græcorum, qui *αἰδοῖα* nominant Arist., in 1 de Hist. animalium, virilia propria sic vocari ait: fœminina autem, *ὑστέρον*. Sed medicorum schola differentiam hanc non observat, utriusque sexus pudenda *αἰδοῖα* nominans. ut et Jul. us Pollux.

Sterilem voluptatem. Id est, sine spe prolis. FRANCUS.

Quid reliquæ corporis partes? Haec reposui ex mss. 2 Bonon., Regio-Put. et 5 al. Reg., 6 Colb., Tax., Pen., Lips., Em., Marm., Clarom., Baluz. in 6 mss. et editis Rom. Hæc est 1470, *quæ reliquæ*; in 2 Reg. et 12 impressis. *Quæ reliqua*.

Ut eadem. Hoc in manu legitur *et eadem*.

tioribus toris valida longitudo. quo facilius onus corporis sustineret: quam paulatim deficientem in angustam genua determinant, quorum decentes nodi flexuram pedibus, ad gradiendam sedendunquæ apertissimam, præbent. Item crura non aequali modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes, sed terebuis suris elementer extantibus, sensimque tenuatis, et firmata sunt et ornata.

In plantis vero eadem quidem, sed tamen longe dispar, quam in manibus ratio est: quæ quoniam totius corporis quasi fundamenta sunt, mirificans eas artiæx non rotunda specie, ne homo stare non posset, aut aliis ad standum pedibus indigeret, sicut quadrupedes, sed parrectiores, longioresque formavit, ad stabile corpus efficerent planitie sua; unde illis indutum nomen est. Digiti æque totidem, quot in manus, speciem magis, quam usum majorem præferentes, ideoque et juncti, et breves, et gradatim compositi: quorum qui est maximus, quoniam illum sicut in manu discerni a cæteris opus non erat, ita in ordinem redactus est, ut tamen ab aliis magnitu-

dine, ac modico intervallo distare videatur. Hæc eorum speciosa germanitas, non levi adjumento nisum pedum firmat; concitari enim ad cursum non possumus nisi, digitis in humum pressis soloque nitentibus, impetum saltumque capiamus. Explicasse videor omnia, quorum ratio intelligi potest. Nunc ad ea venio, quæ vel dubia vel obscura sunt.

CAPUT XIV.

De intestinorum quorundam ignota ratione.

Multa esse constat in corpore, quorum vim, rationemque perspicere nemo, nisi qui fecit, potest. An aliquis enarrare se putat posse quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens, qua circumretitur alvus, ac tegitur? Quid renem gemina similitudo? quos ait Varro ita dictos, quod rivi ab his obsceni humoris orientur: quod est longe secus, quia spinæ atrinsecus supini coherent, et sunt ab intestinis separati. Quid splen? quid jecur? quæ viscera quasi ex conturbato sanguine videntur esse concreta: quid fellis amarissimus liquor? quid globus cordis?

VARIORUM NOTÆ.

Valida. Deest in ms. Bov.

Flexuram pedibus, ad gradiendum sedendunquæ apertissimam, præbent. Sic legunt omnes ferme mss. et odd. At mss. 2 Bon. et rec., 1 Reg., Tax., 2 Colber., Clarom. habent, *flexuram in pedibus ad gradiendum sedendunquæ apertissimum usum præbent.*

Sed. Hæc vox et quatuor sequentes desunt in ms. Bov.

Suris elementer extantibus. Id est leniter prominentibus. Eodem enim sensu adverbis *elementer, leniter, molliter* utitur Lactantius. *Sura* est pars posterior cruris, eaque carnosior.

Et firmata sunt et ornata. Sic reposui ex editis Betul., Cellar., Walch. omnibusque mss. præter 2, Reg. rec. cæterosque typis excusos, quibus est *et firma sunt et ornata.*

Corporis. Ita mss. 2 Colb., Claromont., Brun., Bov. et alii. Reliqui multi habent *operis.*

Quam usum majorem præferentes. Ita cum edit. Rom., 1470 et Cellar. emend. mss. præter 1 Reg. rec. et 11 vulgatos, quibus deest, *majorem.* — *Speciem magis, quam usum præferentes.* Non ita Galenus, qui usum eorum, et quidem maximum ac modiciformem ostendit, lib. iii, cap. 8 et alibi.

Germanitas. Hoc est fraena societas. Sic apud Silvanum, libro ii contra avantiam, cap. 6, legitur *Apostolorum germanitas.* HERMANNUS.

Nisum. Ms. Bov., *Nisum.*

Tenuis membrana illa perlucens. Græce *λεπιδώδης*: Pollux. Hujus nomenclature Latini carentis, græco nomine ut suo utatur, nisi quod aliqui abdominis membranam nuncupant; a circummumendo videtur nomen esse deductum: potissimum enim hic istius usus est. Galis etiam dicitur *peritonia.* Eæ BETULEIO.

Quæ circumretitur alvus. Ita resultat ex veterinibus et opilatis mss. 2 Bonon., Regio-Pal., 3 ai. Reg., Clarom., Tax., Pen., 6 Colb., Em., Lut., Sorbon., Viet., Gat., Marm., Baluz., Clarom., Brun. et edit. Betulæ. Id est, membrana illa sicut reti involvitur alvus. In mss. rec. 2 Reg., Caubrig., 1 Colbert. a secunda manu, et in quamplurimis excusis est *circumretitur alvus.* Membrana autem illa, seu peritonium, comprehendit ventriculum, intestina, omentum, mesenterium, jecur, hepate, renes, utraque vesicula, uterum, et vasa denum quæcumque inter septum et hunc visum sita sunt habent. Et hæc Lactantius dicitur non solum in archæologia, sed et tamen in libro vii, quodum leand. quædam aliquot emendat Andreas Vesalius in præfatio de Humani

corporis fabrica opere, lib. nempe v, cap. 2. Eæ BETULEIO. — *Quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens, qua circumretitur alvus, etc.* Id totum copiose enarrat Vesalius, lib. v de Hum. corp. fabricæ, cap. 2.

Quod rivi. Quod sensus postulat: id reposui ex præcipuis mss. viginti supra laudatis, et editis Graph. et Gynæc. In 2 Colb., Baluz., Brun. est *quos rivi*; in uno Reg. recentiore et 15 vulgatis, *quasi rivi*: ἀπό τῶν βένων fortassis, si Grammaticorum deductioni credimus. Sed mihi parum placent derivationes ex Græcis, ubi ipsi alias istius rei nomenclaciones habent: sicut ipsis βένων ovem, Latinis renem idem quod illis νεφρός significat.

BETUL.

Quia spinæ. etc. Aliter Arist. sub finem primi de Hist. Animalium.

Quid splen? Cum in splene multe sparsæ sint arteriæ, calorem recipit a corde, quo illum feculentum et limosum sanguinem magis coquit, et aliquid assumit inde quo nutritur.

BETUL.

Quid jecur? Quid, Lactanti? Nescis hoc membrum esse generosum? nescis hoc inter organa nutritive potentie præcipuum esse? nescis officinam sanguinis? nescis hepar in hoc ipso cordi tradere matras operas? nescis id quod Plato dicit, ὄρε τὸ ἔπερ πύρρον γὰρ τὸς ἀσπυρῶς? Recte interim facis, quod agnoscis, quoduvat concoctionem in ventriculo, virtute aliarum caloris.

BETUL.

Ex conturbato sanguine. Verum hoc quidem est, quod jecoris substantia sit sanguini nuper concreto similitudo.

BETUL.

Quid fellis, etc. Flava bilis (cujus vesicula bilis folliculus Latine, Græcis γλεχιδώδης appellatur) incredibiliter quidem sanitatem infestat: habet tamen etiam sua commoda. Nam ut sanguis purificetur, opus est derivari aliquo flavam bilem copiosiora. Est enim, ut inquit Pin. fel nihil aliud, quam purgamentum pessimum sanguinis. Est igitur opus receptaculo, in quo bilis et calefacta hepar, et conservat ne putrescat. Pellit item nutrimentum intestinali, et absorbet intestinorum serdes. Vide de hoc Vesalium copiose disserentem c. 8, lib. v; Pina. lib. xxviii, c. 9, medicinas ex animalibus enumerans, *Inter omnia, inquit, animalium fel præstantius in effectu.* Est enim vis ejus exa'facere, mordere, scindere, extrahere, discolorare, etc.

BETULEIUS

Quid globus cordis. Post hæc verba, manu exarati rodices septem, scilicet 2 Bon., 1 Reg., 1 Sorbon. ?

Nisi forte illis credendum putabimus, qui affectum iracundiæ in felle constitutum putant, pavoris in corde, in splene lætitiæ. Ipsius autem jecoris officium volunt esse, ut cibos in alvo concoquat amplexu et calefactu suo: quidam libidines rerum venerarum in jecore contineri arbitrantur.

Primum ista perspicere acumen humani sensus non potest, quia horum officia in aperto latent, nec usus suos patefacta demonstrant. Nam si ita esset, fortasse placidiora quæque animalia, vel nihil fellis omnino, vel minus haberent, quam feræ; timidiore plus cordis, salaciora plus jecoris, lasciviora plus splenis habuissent. Sicuti igitur nos sentimus audire auribus, oculis cernere, naribus odorare: ita profecto sentiremus, nos felle irasci, jecore cupere, splene gaudere. Cum autem, unde affectus isti veniant, minime sentiamus, fieri potest, et aliunde veniant, et aliud viscera illa, quam suspicamur, efficiant. Nec tamen convincere possumus, falsa illos, qui hæc disputant,

VARIORUM NOTÆ.

Colbert., Tax. et Baluz. addunt, qui vivus sanguinis fons est. In 1 Colb. et Clarom. ad marg., unus; in 15 excusis qui unus sanguinis fons est. Unus, id est solus. At hæc 3 verba absunt ab antiquissimis mss. Cauc., 2 Reg. et 22 aliis, nec non ab edit. 2 vet. Rom. eaque expunxi ut Glossena. Apud Platonem in Timæo, paulo ante finem, cor dicitur venarum origo, fonsque sanguinis per omne corpus impetu quodam manantis; quo in loco non est vivus, nec unus. Concoquat. Ita ms. Bov. coquat, idque recte.

Patefacta. Scilicet, cum aperiantur.

Placidiora quæque, etc. Quæ animalia fel habeant, docet Arist. lib. de Hist. Animal. 1, cap. 13, lib. 4, cap. 17. Item lib. de Partibus Animal. 4, cap. 2. Pin. in Chersoneso, fel non omnibus datum animalibus esse scribit, in Eubœæ Chalcide nullum pecori, in Naxo prægrande geminumque, etc. Sed hæc, ut alia, ex Aristotele habet. — Placidiora quæque. Ita omnes jungunt hoc loco ut cap. 4: Imbecilliora et timidiora quæque. Cyprianus lib. 11, 10: Adversarius fortiosem quemque magis aggreditur. Valla Lactantium reprehendit ob pronomen quisque comparative jancium: sed defendit nostrum ex Cicerone et aliis Vosius de Construct. cap. 16.

BUNEMAN.

Timidiora, plus cordis, etc. Ironiæ genus est: quia cum pavor tribuatur cordi, plus cordis, idem est ac plus pavoris haberi. — Hæcquet. In ms. Reg.—Put. est timidiora plus jecoris; male. Siquidem auctor noster in jecore nemini virtutem coctionis ciborum, et libidines rerum venerarum locat. — Timidiora, plus cordis, etc. Imo ob id cervi maxime timidi. Plin.: Ceteris corruptis vitalibus in corde durat. Bruta existuntur animalium, quibus durum riget; audacia, quibus parvum est; pavida, quibus prægrande. Maximum autem est, proportione omnibus, lepori, asino, cervo, pantheræ, mustelis, hyenis, et omnibus timidis, aut propter metum infidelis, etc. BIN.

Salaciora, plus jecoris. Hæc desunt in ms. Bov. sicut et in multis aliis.

Numeris. Ms. 5 rec. numeris, corrupte: scripti sex et quinque editi, nervis τοῦ ἐπὶ θύμῳ τῶν, sicut cor τοῦ θυμοῦ δίδωσι, sicut ἡγεμονικὸν ἐν καρδίᾳ. Et Democrit. ad Hippocratem scribens, καρδίαν δὲ κατὰ τὴν ἰσχυρίαν τῆς θύμης.

Jecore cupere. Galenus non dicit nos jecore cupere, sed hepar facit sedem.

Tot viscerum. Ms. Bov. tanta viscera. Tanta hic numerum significant: sic lib. 1 Divin. Inst. c. 5, circa finem, Tantarum rerum gubernationem, pro totorum.

Vocem esse definitum. Rectius et elegantius legeres deinde esse. Sic etiam legendum esse putat Fleminianus,

A dicere. Sed omnia, quæ ad motus animi animæque pertineant, tam obscuræ altæque rationis esse arbitrator, ut supra hominem sit, ea liquido pervidere. Id tamen certum et indubitatum esse debet, tot res, tot viscerum genera, unum et idem habere officium, ut animam contineant in corpore. Sed quid proprie numeris singulis sit injunctum, quis scire, nisi artifex, potest, cui soli opus suum notum est?

CAPUT XV.

De Voce.

De voce autem quam rationem reddere possumus? Grammatici quidem ac philosophi vocem esse definiunt, aerem spiritu verberatum: unde verba sunt nuncupata, quod perspicue falsum est. Non enim vox extra os gignitur, sed intra; et ideo verisimilior est illa sententia, stipatum spiritum, cum obstantia faucium fuerit illisus, sonum vocis exprimere: veluti cum in patentem cicutam, labroque subjectam demit-

Aerem spiritu verberatum, etc. Seneca in 11 Natur. quest. de tonitruis agens: Præter hæc, inquit, natura est aptus aer ad voces. Quidni? cum vox nihil aliud sit, quam ictus aer. Idem paulo superius: Quid enim est vox, nisi intensio aeris audiatur, lingue formata percussu? Hæc philosophus, et quidem stoicus. Ex Grammaticis Diomedes, lib. 11: Vox est (ut stoicis placet) spiritus tenuis, auditu sensibilis, quantum in ipso est. Fit autem vel exitis auræ pulsus, vel verberati aeris ictu. Priscianus: Philosophi definiunt, vocem esse aerem tenuissimum ictum. BETUL. — De Vocis formatione lege Cordomæsum (Cordemoy) in oratione Physica de loquela. — Grammatici quidem ac philosophi vocem esse definiunt, aerem spiritu verberatum. Grammatici quidem, Diomedes, lib. 11; Priscian. ubi de Voce; ex Philosophis, Plato in Timæo docet, vocem esse pulsationem quandam ab aere per aures, cerebrumque et sanguinem usque ad animam penetrantem; Arist. de Anim. tex. 90 percussione respirati aeris ab anima, quæ est in his partibus ad vocatam arteriam. Idem habet v de Gener. Animal., cap. 7; Senec. 11 Natural. quæst., cap. 29. Vide Plutarch. quæst. 6 Platoniar. quæst. et lib. 4 de Placitis, cap. 19; Gellium, lib. 5, cap. 15. Laert. in Zenon. ISÆUS.

Unde verba sunt, etc. Lactantio subscribitur Priscianus et Diomedes, inter Latinos Grammaticos coryphæi. Sed Quintilianus exhibet. Varro a veritate deduci mavult. Græci τὸ ῥῆμα ἀπὸ τοῦ ῥέειν deducunt. Unde Epicuri, teste Gellio, vocem ῥῆμα λόγος dixerunt. BETUL.

Non enim vox, etc. Hæc ratio huius definitioni confundende non sufficit; nam hæc verberatio non extra os, sed intra fauces fit. Neque enim illa verberatio in auribus audientis, sed est in gutture loquentis. BETUL.

Veluti cum in patentem cicutam. Vide Theodoretum præclare disserentem sermone vi de Curat. Græcar. Affect. qui est de providentia divina, quomodo ars nature imitatrix organa musica ad vocis humanae organorum similitudinem effinxerit. Esse autem in instrumentis humane vocis commistam quandam tibie lyricæque musicæ similitudinem ostendit præclare Nyssen. De hominis optiæ. cap. 9. ISÆUS.

Demittimus spiritum. Ita reposui ex mss. 2 Reg., 2 Colbert., Brun. et c. lib. Betul. Cæteri vulgati et decem scripti rec. ferum dimittimus. In optimo et vetustissimo Regio-Put. est mittimus, quod magis placeret. Versio enim Latina Platonis in Timæo ante finem sic habet: Πάλιν διαστρίπτειν οὐχὺς, liberā et expeditά spiracula nobis non exhibet, et hinc quidem nullus mittimus spiritus.

linus spiritum, et is eic ita concavo repercutus ac A
 revolutus a funda, dum ad descendentem occursum suo
 redit, ad exitum mens, sonum signat, et in vocalem
 spiritum restans per se ventus animatur. Quod quide
 m an verum sit, Deus artifex viderit. Videtur enim
 non ab ore, sed ab intimo pectore vox oriri. Denique
 et ore clauso, ex naribus emittitur sonus qualis pot
 est. Præterea et maximospiritu, quo anhelamus, vox
 non efficitur, et levi, et non coarctato spiritu, quo
 ties volumus, efficitur. Non est igitur comprehen
 sionem, quemodo fiat, aut quid sit omnino. Nec me
 nunc in Academia sententiam delabi putes, quia
 non omnia sunt incomprehensibilia. Ut enim faten
 dum est multa nesciri, quæ voluit Deus intelligenti
 am hominis excedere: sic tamen multa esse, quæ
 possunt et sensibus percipi, et ratione comprehend. B
 Sed erit, nobis contra philosophos integra disputatio.
 Conficiamus igitur spatium, quod nunc decurrimus.

VARIORUM NOTÆ.

Cicuta. Fistula, ut apud Virgil. in Ecl.
 Est nobis disparibus septem compacta ciculis
 Fistula.

Theophrastus in Serin. 3 de Providentia Dei artem
 naturæ vel ipsius adeo sapienitiæ divinæ imitatricem
 esse dicit in eo, quod organa musica, ad vocis huma
 næ modulationem exprimendam, industria huma
 na effluerit.

Dum ad descendentem occursum suo redit. In plu
 ribus editis deest dum, quod restitui ex mss. ex quibus
 novem habent redit; alter reducit. Decem mss. et 14
 ex ista, descendentem occursum suo reddit; male.

Deus. Deo-U in ms. Bov.
 Ab intimo pectore, etc. Sic Homerus Ulyssæam, vi
 rum sapienti læcundia præditum, vocem mittere ait,
 non ex ore, sed ex pectore, Il. 7.
 Vox oriri. Abest vox ab uno Reg. rec. et edit. Ald.
 Paris. 1525.

Ex naribus. Ita restitui ex quampluribus impres
 sis, et omnibus mss. præter 2 Reg. et edd. 6 in quibus
 est a naribus.

Et utrimo spiritu. Ita omnes fere mss. At editi ex.
 Et levi. Heuman. legit ex levi.

Non est igitur comprehensionem, etc. Imo satis com
 prehensum. Nam animalium vox quæ ζῆλον λέγει
 dicitur, aut est ἔργασιατος: atque hæc est sermo, vel
 loquela, ἔργασιατος Galeno; aut est ἐργασιατος, quam
 homo eam amantibus pulmonem habentibus com
 munem habet. Utraque fit respiratione, ut nos Arist.
 totius definitio docuit. Διαίτησιον, hoc est, sermone
 instrumenta Galenus de locis affectus primam assignat
 linguam, quam ἐργασιατος ἔργασια nominat; deinde
 nares, et labia et dentes. Hæc enim suis ἰσθμίοις
 vocem alicuiam hiantem consonantibus stridere facit,
 et reddit ζῆλον λέγει ἐργασιατος. Arist. dicitur et
 pulmonem respirationis instrumentum facit. BERL.

Quoniam. Hanc vocem, quæ exiat in veterinis opti
 misque mss. Regio-Put. B-non, aliisque, et in cunctis
 fere editis, retinui in textu, licet absit a 13 mss.
 rec. et 2 edd. Rom.

Spatium. Cicero de Amicitia, cap 12 : spatium car
 ritatisque simul componit.

Quo ante decurrimus. Sic reposui ex vetustissi
 mo et optimo uno Regio-Put. approbante doctissimi
 Franco. Caeteri solides habent quo.

Vox est igitur philosophus de natura ejus, ac loco.
 Vocatus est Arist. in de Anim. Metaph. in Somm.
 Sep. in. 1, c. 14. Locum quidem ejus ad cor et
 Arist. et Galysso, ad caput esse affirmant, ut Plato
 et Galenus, qui hanc quæstionem copiose tractat toto

De mentia, et ejus sede.

Mentis quoque rationem incomprehensibilem esse
 quis nesciat, nisi qui omnino illam non habet, cum
 ipsa mens quo loco sit, aut ejusmodi, nesciat?
 Varia ergo a philosophis de natura ejus ac loco dis
 putata sunt. At ego non dissimulabo, quid ipse sen
 tiam; non quia sic esse affirmem (quod est insi
 pientis in re dubia facere), sed ut exposita rei diffi
 cultate, intelligas, quanta sit divinatorum operum ma
 gnitudo. Quidam sedem mentis in pectore esse volue
 runt. Quod si ita est, quanto tandem miraculo dig
 num est, rem in obscuro ac tenebroso habitaculo
 sitam, in tanta rationis atque intelligentiæ luce ver
 sari? tum quod ad eam sensus ex omni corporis parte
 conveniant, ut in qualibet regione membrorum præ
 sensus esse videatur. Alii sedem ejus in cerebro esse

lib. II et III de Placit. Hippocrat. et Platon. vide Lucret.
 lib. III; Plutarch. IV Placit., cap. 2 et seqq. ISEUS.
 At ego. Ita mss. et plerique edd. Vulgati 5 Ac ego,
 minus apte; et proxime præcessit.

Quidam sedem mentis in pectore, etc. Parmenides et
 Epicurus, videlicet ἐν τῷ ἔργασιατος. Stoici ad animum
 toto in corde. Diogenes in arteriaco cordis ventriculo,
 qui animalis, id est, spiritus est Plutarcho. Et in hæc sententia
 fuisse apparet eos, qui prudentes cordatos appellarunt.
 De quo audiamus Cæronem in I Tuscul. quest. disserentem: Quid sit porro ipse
 animus, aut ubi, aut unde, magna dissensio est. Aliis cor
 ipsum animus videtur: ex quo ex cordes, ne cordes, con
 cordesque dicuntur. Empedocles autem animum esse cen
 set, cordi suffusum sanguinem. Aliis pars quedam ce
 rebri visa est animi principatum tenere. Aliis nec cor
 ipsum placet, nec cerebri quamdam partem esse ani
 mum; sed alii in corde, alii in cerebro discernit animi
 esse sedem et locum, etc. Plurimæ sunt passim apud
 auctores locutiones, quibus consilium et cogitatio in
 pectore et corde ponuntur. Sed missis illis, videamus
 quid Sacre literæ dicant, in quibus vocabulum νόος
 varie usurpatur. Paulus etiam utitur pro animi prin
 cipatu, quem ἰσθμίοσιον appellant, Rom. VII, v. 25;
 Mentem Christus, Matth. VI, v. 22, Lumen appellat.
 Anima non semel et spiritus mentem significat, ut in
 hoc dicit Virgilius apud Lucan, cap. I, 46 et 47. Νόος
 pro intellectu ponitur, I Cor. XIV, 15. Caeterum
 quod Scripatur phrasid cor mentis sedem, et cogita
 tionum consiliorumque quasi officinam quamdam facit,
 minime obscurum esse potest is, qui in ea non
 oscitantur versantur. Corde creditur ad justitiam, in
 quit Paulus. Credere autem mentis officium est, et
 quidem debetate, et per Spiritum S. illuminare.
 Foret infiniti negotii, hujus rei testimonia colligere;
 sufficiat ergo nunc hoc, quod Dominus κενόδοκῶσιτος
 appellatur, Act. I et XV. Obtrudenda itaque et obji
 cienda Scripturæ auctoritas hæc est, qui rationibus nisi,
 dogmatibus inter se pugnant. Theodorot., Serin. 3 de
 Providentia, cordi totius corporis imperium, seu
 regimen assignat, et Hieronymus multis in locis hoc
 asserit. Atqui non desunt Scripturæ testimonia,
 quibus demonstrari potest cor affectum sedem esse.
 Nam Dominus non minus renes, quam cor scrutatur;
 et etiam cor explorat, probat an contritum satis et
 humiliatum sit, an festinet livore seu odio. Nam hic
 majori ex parte dominatur lex carnis. BERL.

Sede in ejus in cerebro. Plutarch. Πρώτος, Διφασκαριστος,
 ἐν τῷ τῷ ἐργασιατος. Στόμιον ἐν ἰσθμίοσιον. Vide disputatio
 nem bene loquam in Vesali Anatomico, lib. VI. BERL.

lib. II et III de Placit. Hippocrat. et Platon. vide Lucret.
 lib. III; Plutarch. IV Placit., cap. 2 et seqq. ISEUS.
 At ego. Ita mss. et plerique edd. Vulgati 5 Ac ego,
 minus apte; et proxime præcessit.
 Quidam sedem mentis in pectore, etc. Parmenides et
 Epicurus, videlicet ἐν τῷ ἔργασιατος. Stoici ad animum
 toto in corde. Diogenes in arteriaco cordis ventriculo,
 qui animalis, id est, spiritus est Plutarcho. Et in hæc sententia
 fuisse apparet eos, qui prudentes cordatos appellarunt.
 De quo audiamus Cæronem in I Tuscul. quest. disserentem: Quid sit porro ipse
 animus, aut ubi, aut unde, magna dissensio est. Aliis cor
 ipsum animus videtur: ex quo ex cordes, ne cordes, con
 cordesque dicuntur. Empedocles autem animum esse cen
 set, cordi suffusum sanguinem. Aliis pars quedam ce
 rebri visa est animi principatum tenere. Aliis nec cor
 ipsum placet, nec cerebri quamdam partem esse ani
 mum; sed alii in corde, alii in cerebro discernit animi
 esse sedem et locum, etc. Plurimæ sunt passim apud
 auctores locutiones, quibus consilium et cogitatio in
 pectore et corde ponuntur. Sed missis illis, videamus
 quid Sacre literæ dicant, in quibus vocabulum νόος
 varie usurpatur. Paulus etiam utitur pro animi prin
 cipatu, quem ἰσθμίοσιον appellant, Rom. VII, v. 25;
 Mentem Christus, Matth. VI, v. 22, Lumen appellat.
 Anima non semel et spiritus mentem significat, ut in
 hoc dicit Virgilius apud Lucan, cap. I, 46 et 47. Νόος
 pro intellectu ponitur, I Cor. XIV, 15. Caeterum
 quod Scripatur phrasid cor mentis sedem, et cogita
 tionum consiliorumque quasi officinam quamdam facit,
 minime obscurum esse potest is, qui in ea non
 oscitantur versantur. Corde creditur ad justitiam, in
 quit Paulus. Credere autem mentis officium est, et
 quidem debetate, et per Spiritum S. illuminare.
 Foret infiniti negotii, hujus rei testimonia colligere;
 sufficiat ergo nunc hoc, quod Dominus κενόδοκῶσιτος
 appellatur, Act. I et XV. Obtrudenda itaque et obji
 cienda Scripturæ auctoritas hæc est, qui rationibus nisi,
 dogmatibus inter se pugnant. Theodorot., Serin. 3 de
 Providentia, cordi totius corporis imperium, seu
 regimen assignat, et Hieronymus multis in locis hoc
 asserit. Atqui non desunt Scripturæ testimonia,
 quibus demonstrari potest cor affectum sedem esse.
 Nam Dominus non minus renes, quam cor scrutatur;
 et etiam cor explorat, probat an contritum satis et
 humiliatum sit, an festinet livore seu odio. Nam hic
 majori ex parte dominatur lex carnis. BERL.

dixerunt. Et sane argumentis probabilibus usi sunt : A omne collustret, et si velit, maria pervolet, terras, ac oportuisse scilicet, quod totius corporis regimen haberet potius in summo, tanquam in arce habitare; nec quidquam esse sublimius, quam id, quod universum ratione moderetur, sicut ipse mundi dominus et rector in summo est. Deinde quod sensus omnis, id est audiendi, et videndi, et odorandi ministra membra in capite sint locata, quorum omnium viæ non ad pectus, sed ad cerebrum ferant : alioqui necesse nos esset tardius sentire, donec sentiendi facultas longo itinere per collum ad pectus usque descenderet. Si vero aut non multum, aut fortasse non errant.

Videtur enim mens, quæ dominantiam corporis tenet, in summo capite constituta, tanquam in cælo Deus : sed cum in aliqua sit cogitatione, commeare ad pectus, et quasi ad secretum aliquod penetrare secedere, B ut consilium, tanquam ex thesauro recondito, eliciat ac proferat; ideoque cum intenti ad cogitandum sumus, et cum mens occupata in altum se abdiderit, neque audire quæ circumsonant, neque videre, quæ obstant, solemus. Id vero sive ita est, admirandum profecto est, quomodo id fiat, cum ad pectus ex cerebro nullum iter pateat. Sin autem non est ita, tamen nihilominus admirandum est, quod divina nescio qua ratione fiat, ut ita esse videatur. An potest aliquis non admirari, quod sensus ille vivus atque cælestis, qui mens, vel animus nuncupatur, tanta mobilitatis est, ut ne tum quidem, cum sopitus est, conquiescat; tanta celeritatis, ut uno temporis puncto cælum C

omne collustret, et si velit, maria pervolet, terras, ac urbes peragret, omnia denique, quæ libuerit, quamvis longe lateque summota sint, in conspectu sibi ipse constituat.

Et miratur aliquis, si divina mens Dei per universas mundi partes intenta discurret, et omnia regit, omnia moderatur, ubique præsens, ubique diffusa; cum tanta sit vis ac potestas mentis humanæ intra mortale corpus inclusæ ut ne septis quidem gravis hujus ac pigri corporis, cui alligata est, coerceri ullo pacto possit, quominus sibi liberam vagandi facultatem, quietis impatientem, largiatur? Sive igitur in capite mens habitat, sive in pectore, potestne aliquis comprehendere, quæ vis rationis efficiat, ut sensus ille incomprehensibilis aut in medulla cerebri hæreat, aut in illo sanguine bipartito, qui est inclusus in corde? ac non ex eo ipso colligat, quanta sit Dei potestas, quod animus se ipsum non videt, aut qualis, aut ubi sit; nec si videat, tamen perspicere possit, quo pacto rei corporali res incorporalis adjuncta sit? Sive etiam mentis locus nullus est, sed per totum corpus sparsa discurret, quod et fieri potest, et a Xenocrate Platonis discipulo disputatum est, siquidem sensus in qualibet parte corporis præsto est, nec quid sit mens ista, nec qualis, intelligi potest, cum sit natura ejus tam subtilis ac tenuis, ut solidis visceribus infusa, vivo, et quasi ardenti sensu, membris omnibus misceatur.

Illud autem cave, ne unquam simile veri putaveris,

VARIORUM NOTÆ.

Tanquam in arce habitare. Sic mss. 2 Reg. et Cant. cum ed. pene omnibus. Mss. 25, inter quos sunt duo antiquissimi, habent *in arce corporis* : sed perperam; siquidem vox corporis mox præcessit linea superiori.

Audiendi, et videndi, et odorandi ministra membra in capite sint locata. In tribus mss. rec. et omnibus editis legitur *sunt*. In optimis mss. Regio - Pat. aliisque 15 *sint*; recte. Vide præcedentia, *quod haberet... quod moderetur.*

Sed cum in aliqua sit cogitatione. Ita restitui ex antiquissimis mss. Regio - Pat., Bonon., Cauc. aliisque 16. In 3 rec. et vulgatis est, *sed quando in aliqua sit cogitatione.*

Secedere. Sic reposui ex cunctis mss. et veteribus editis. In 3 vulgatis rec. est, *cedere.*

Cum ad pectus ex cerebro, etc. Ergo, Lactanti, tua censura, Pythagoras longe aberravit, qui antice imperio fines, seu terminos cor et cerebrum constituit. Deus spiritus est; mens divinum quiddam est. Unde sequitur, mentem seu animam esse ἀσώματος. Ergo circumscriptione locorum mens opus minime habet. Taceo jam, quod cerebrum mentis sedes, non modo spiritum animale ita tenuem parat, ut rebus divinis exequendis sit idoneus; sed etiam sensuum instrumenta per nervos, veluti per funiculos distribuit. Utrihbet animæ parti non sensus modo parent dictanti; sed ad ipsarum nutum omnes corporis particulæ excubias agunt, jussum expectantes. Nam si voluntas, id est rectæ rationis dictamen aliquid videre jubeat, tunc in promptu oculorum officium est. Eadem ratio in cæteris quoque sensuum organis, artibus, et cæteris membris est. BETULEIUS.

Sin autem non est ita. Ex vetustissimis mss. Regio - Pat., 2 Bonon., Cauc., septemque aliis ita restitui. In

cæteris desiderantur duo extrema verba, in nonnullis ultimum dumtaxat: in vet. editis 4: *Sin autem non est ita, hoc tamen.* At ms. Bov. sat recte habet, *Sin autem non est, nec tamen nihilominus admirandum est.*

Qui mens, vel animus nuncupatur. Ergo pro eodem accipit Lactantius mentem, et animam. Sic sæpe Lucretius in 3; Cic. in Somn. Scip., ubi videndus Macrobius d. c. 14. isæts.

Vis. In ms. Bov., *virtus.*

Alligata. Sic ms. Bov. alii *illigata*, minus recte.

Ullo pacto. In ms. Bov. *alio modo*, idque sat bene. — Bonemannus habet, *ullo modo* et notam sequentem exhibet. — *Ullo modo.* Sic Goth., Lips., Reimm. Editi autè Cellarium, *ullo pacto*. Prius hic præfero, quia modo infra sequitur, *quo pacto*. Amat vero copiam. In Ven. 1471, 93, 97. Pier. nullo. BEN.

Inclusus. In ms. Bov., *infusus*.

Animus se ipsum non videt, etc. Purgatus et defecatus hoc secundum Plotinum poterit; sed juxta Catholicos, anima a corpore libera. BERL.

Quod et fieri potest. Sic restituo ex potioribus mss. et ed. Graph. In aliis est *quod et etiam*; vel *et quod etiam*.

Xenocrate. Cicer. iv Academ. quest. varias variorum sententias enumerans: *An (inquit) ut Xenocrates, mens nullo corpore, quod intelligi quæ sit via potest, etc.* Cæterum Xenocratis argumentum, ut a Nemesio refertur, est hoc:

Omne corpus altur. Anima non altur;

Anima itaque corpus non est.

BERL.

Nec quid sit mens ipsa, nec qualis. Addidi ipsa ex vetustiss. et optimo ms. Regio - Pat. alio item Reg., 2 Colb., Em., Brun., et ed. Graph.

quod Aristoxenus dixit : Mentem omnino nullam esse, A
sed quasi harmoniam in fidibus, ex constructione
corporis, et compagibus viscerum vim sentiendi existi-
tere. Musici enim intentionem concentumque nervo-
rum in integros modos, sine ulla offensione conso-
nantium, harmoniam vocant. Volunt igitur animum
simili ratione constare in homine, qua et concors
modulatio constat in fidibus; scilicet, ut singularum
corporis partium firma conjunctio, membrorumque
omnium consentiens in unum vigor, motum illum
sensibilem faciat, animumque concinet, sicut sunt
nervi bene intenti ad conspirantem sonum. Et sicut
in fidibus, cum aliquid aut interruptum, aut relaxatum
est, omnis canendi ratio turbatur, et solvitur : ita in
corpore, cum pars aliqua membrorum duxerit vitium,
destruit universa, corruptisque omnibus atque turbatis, B
occidere sensum, eamque mortem vocari. Verum ille,
si quidquam mentis habuisset, non harmoniam de fi-
dibus ad hominem transtulisset. Non enim canere
sua sponte fides possunt, ut sit ulla in his comparatio
ac similitudo viventis. Animus autem sua sponte et
cogitat, et movetur. Quod si quid in nobis harmo-
nie simile esset, ictu moveretur externo, sicut nervi
manibus, qui sine tactu artificis pulsuoque digitorum,
muti atque inertes jacent. Sed nimirum pulsandus ille
manu fuit, ut aliquando sentiret; quia mens ejus ex
membris male compacta torpebat.

CAPUT XVII.

De Anima, deque ea sententia philosophorum.

Superest de anima dicere; quamquam percipi ratio
ejus et natura non possit. Nec ideo tamen immortale
esse animam non intelligimus; quoniam quidquid
viget, moveturque per se semper, nec videri, aut
tangi potest, aeternum sit necesse est. Quid autem sit
anima, nondum inter philosophos convenit, nec un-
quam fortasse conveniet. Etenim alii sanguinem esse
dixerunt, alii ignem, alii ventum; unde anima, vel
animus nomen accepit, quod Græce ventus ἀνεμος di-
citur; nec illorum tamen quisquam dixisse aliquid vi-
detur. Non enim, si anima sanguine aut per vulnus
effuso, aut febrium calore consumpto, videtur extin-
gui, continuo in materia sanguinis animæ ratio pon-
enda est: veluti si veniat in quæstionem, lumen quo
utimur, quid sit, et respondeatur oleum esse, quo-
niam consumpto illo, lumen extinguitur; cum sint
utique diversa, sed alterum sit alterius alimentum.
Videtur ergo anima similis esse lumini, quæ non ipsa
sit sanguis, sed humore sanguinis alatur, ut lumen
oleo.

Qui autem ignem putaverunt, hoc usi sunt argu-
mento, quod præsentem anima corpus caleat, rece-
dente frigescat. Sed ignis et sensu indiget, et videtur,
et tactu comburit. Anima vero et sensu aucta est, et

VARIORUM NOTÆ.

Quod Aristoxenus dixit, etc. Priora hujus dogmatis C
pars Dicaearchus magis attribuit, quam Aristoxeno :
tribuitur tamen utrique. Cic. in 1 Tusc. quæst. : *Dicaear-
chus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid,
aut qualis esset intelligentia, nullam omnino animum esse
dixerunt.* Sed in eodem paulo ante : *Dicaearchum vero
cum Aristoxeno, æquari et condiscipulo suo, doctos sane
homines orantamus, quorum alter ne condoluisset quidem
unquam videtur, qui animum se habere non sentiat;
alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad hunc
transferre cometur, etc.* BETULEIUS. De Aristoxeni
opinionem vide Lactantium, lib. vii Div. Institut.
cap. 15.

Omnino. Deest in mss. Bov.

Sicut. Restitutum ex omnibus mss. et 8 vet. editis.
In 3 vulg. leg. *ut est.*

Sicut sunt nervi bene intenti ad conspirantem sonum.
Sic repositi ex mss. veter. Caue., Regio-Pol., 5 al.
Reg., 4 Colb., Viet., Tax., Em., Cantabrig., Gat.,
Mann., Clarom., Brun. et 10 vet. impressis, et 2 rec.
Cellar., Watch. In 7 mss. et 6 vulgatis legitur, *sicut
nervi bene intenti conspirantem sonum.* D

Interruptam. Ita restitua ex supradictis mss. et edd.
Brant. ac Cellar. In 6 rec. scriptis et 14 vulgatis est
interceptum.

Duxerit vitium. Notior phrasls est, *facere vitium.*
Cicero Topic. iii : *Si ades eæ corrumpit vitiumque fecer-
ant.* Vide cap. 4 et Rhellican., Glandorp. et Brant.
ad Casar B. Hispan., cap. 19 : *Turris ab imo vitium
fecit.* BUN.

Occidere sensum. Hoc est, mentem. FRANE.

Non harmoniam. Mss. 9 ac Bonon. præcipue a
Thomasio inspecci, cum ed. Graph. *namquam harmo-
niam.* Ceteri tam manu exarati, quam impressi, ut
in textu.

Similitudo viventis. Id est, similitudo *anim* vivente.

FRANE.

Sine tactu artificis. Sic viderim mss. et 15 typis
vulgati : in 7 scriptis cum ed. Rom. 1493 est *tracti;*

in 6 aliis *tractatu.*—Sine tractatu artificis. Sic edo ex
Bonon. et Taxaq. ad stipulante Heumanno. Parrh. et
seqq. *sine tactu,* notiori voce pro rariori substituta :
Tractare, tractabilis, tractatus interdum idem, quod
tangere, tangibilis, tactus. Vide Pierium ad Virg. lib.
iii Georg., v. 302 :

Pellis et ad tractum tractanti dura resistit.

Conf. not. ad Lact. lib. vii Institut., cap. 21, et ad
lib. v Institut. cap. 21 : *Oculis manique tractabile.*

BUN.

Alii ignem. Zenon videlicet, ut supra ex Cicerone
citavimus : unde Stoici *ἀεραία πνεύμα.* Sed apud Nemesium
Democritus ignis est anima, apud Macrobius Hipparcho
aqua. Hinc illud Virg. in vi :

Ignis est illis vigor et celestis origo.

(Item in iv Æn.)

Quod Græce ventus ἀνεμος. Alia ratione, sive spiri-
tum, sive flatum animam nos dicimus; non tanquam
aer quidam sit, qualis spiritus ille, quem spirando
trahimus, sed spiritum, quia propriam quandam ha-
bet naturam corporis expertem, et mundanae molis ele-
mentis omnibus excellentiorem substantiam, ut Augus-
tin. epistol. 28 : *Flatum, quia Deo est insufficiente crea-
ta, ut ex Mose, lib. 1, cap. 2, vers. 7. Idem de Civit.
Dei, lib. xiii, cap. 24. Lactant. certe contraplane quam
stoici, quia partu animam in corpus insinuari statue-
bant, quod et Lactantius monet; Aristoteles, de Ani-
ma, lib. 1, cap. 5. Latinis etiam animus et anima παρά
τὸν ἀνεμος. Serv. ad Æneid. lib. 1. CATABER.*

Consumpto illo. Ms. Clarom. *consumpto oleo;* sicque
legi malebat Francius.

Alatur. Ita mss. Bov. quod rectius juxta Heumann-
um ex editione 1472. In aliis alitur, sed minus bene.

Sensu aucta. Id est, sensu præcessit oppos. *sensu
indiget.* Vide not. ad lib. i Institut., cap. 5 : *Sensi-
bile esse, quod sensu præditum gignat, et habere sen-
sum, cujus pars sensu aucta sit.* BUN.

videri non potest, et non adurit. Unde apparet, animam nescio quid esse Deo simile. At illi, qui ventum putant, hoc falluntur, quod ex aere spiritum ducentes, vivere videamur. Varro ita definit: « *Anima est aer conceptus ore, tepefactus in pulmone, fervefactus in corde, diffusus in corpus.* » Hæc apertissime falsa sunt. Neque enim tam obscuram nobis huiusmodi dico esse rationem, ut ne hoc quidem intelligamus, quid verum esse non possit. An si mihi quis dixerit, æneum esse cælum, aut vitreum, aut, ut Empedocles ait; aerem glaciatum, statimne assentiar, quia cælum ex qua materia sit ignorem? sicut enim hoc nescio, ita illud scio. Anima ergo non est aer ore conceptus, quia multo prius gignitur anima, quam concipi aer ore possit. Non enim post partum insinatur in corpus, ut quibusdam philosophis videtur, sed post conceptum proficit, cum factum in utero necessitas divina formavit; quia adeo vivit intra viscera genitricis, ut et incrementò augeatur, et crebris pulsibus gestiat emicare. Denique abortum fieri necesse est, si fuerit animal intus extinctum. Cæteræ definitionis partes eo spectant, ut illis novem mensibus, quibus

A in utero fuimus, mortui fuisse videamur. Nulla ergo ex his tribus vera sententia est. Nec tamen in tantum falsos esse dicendum est, qui hæc senserant, ut omnino nihil dixerint; nam et sanguine simul, et calore, et spiritu vivimus. Sed cum constet anima in corpore his omnibus adunatis, non expresserunt proprie quid esset, quia tam non potest exprimi, quam videri.

CAPUT XVIII.

De anima et animo, coramque affectionibus.

Sequitur alia, et ipsa inextricabilis questio: idemne sit anima, et animus; an vero aliud sit illud, quo vivimus, aliud autem, quo sentimus et sapimus. Non desunt argumenta in utramque partem. Qui enim unum esse dicunt, hanc rationem sequuntur, quod neque vivi sine sensu possit, neque sentiri sine vita; ideoque non posse esse diversum id, quod non potest separari, sed quidquid est illud, et vivendi officium, et sentiendi habere rationem. Idcirco animum et animam indifferenter appellant duo Epicurei poetæ. Qui autem dicunt esse diversa,

VARIORUM NOTÆ.

Animum nescio quid esse Deo simile. Sic ferunt quamplures et potiores mss. septemque editi. In 4 scriptis rec. et 12 excusis est *similem*. Hæc sobrie intelligenda sunt.—*Animam... Deo simile.* Scite Augustin. in Psalm. LXX: *Cum Deus sit vita animæ, anima vero vita corporis, sicut corpus vivere non potest abque anima, ita non nisi Deo præsentem animam vivere valet.* BUN.

Ventum putant. Mss. 9 et 5 rec. e. d. addunt *essa*; sed perperam. A cæteris abest. Vide supra, *ignem putaverunt.*

Videamur. Ita tres mss. rec. cunctique impressi. Vide supra, *quod... corpus caleat, recedente frigescat.* In 17 scriptis est *videmur*; in Cantabrig. *videantur.*

Varro ita definit. Sic repositi ex vet. mss. 2 Bonon., Cauc., Regio-Put., alio item Regio, 3 Colbert., Lips., Ultr., Clarom., Viet., Brun., ed. Betal., Cellar. Mss. 9 rec. itaque diffinit.

Anima est aer conceptus ore, tepefactus in pulmone, fervefactus in corde. Vera lectio juxta Vossium, et tres peritissimos Medicos quos consului. Apud plures alios auctores, qui illum ex Varrone locum referunt, *Anima dicitur aer susceptus ore, tepefactus in pulmone, accensus in corde, diffusus in corpus.* Quod idem est. *Tepor* ad pulmonem pertinet, fervor ad cor; quod enim calidi habet pulmo, accitium illi est, utpote a corde profectum, cor enim antiquis caloris vitalis promptuarium habebatur aut officina. Itaque vitiose in mss. 27 reperitur scriptum, *deservefactus in pulmone, temperatus in corde*; in Marm. *nudefactus in pulmone, temperatus in corde*; in 2 Reg. et editis 16, *deservefactus in pulmone, tepefactus in corde.* Vide Vossium libro II de Idololatria, cap. 85. In mss. Bov. *Deservevens in pulmone, temperatus in corde.*—Buneman vero. *Deservefactus in pulmone, temperatus in corde.* Subl., Rost., Ven. 1471, 95, 97-1519, Torn., Bet., Thomas., Iseus, Thys., *Deservefactus in pulmone, tepefactus in corde.* Cum vero Vossius, I. II de Idolatr. Gent. 85: *natura rei sic postulante, legendum censeret: tepefactus in pulmone, fervefactus in corde,* talis viri auctoritate moti Gallæus et Sparkius eam emendationem in textum receperunt; et Henmannus, *Ego quoque, inquit, assentior, ipsa re hinc scripturæ patrocinante.* Ego cum viris doctis anatomie et rerum physicarum peritis nihil certi hic definitionibus tutus putavi exhibere scripturam Bon., Tax., Pen., Ultr.,

Bodl., Gott., Mert., Ball., C. C. C. Emman. Guelf., Goth., Lips. trium, Reimn., Ven. 1472, utriusque 1478, et Cellar., *deservefactus in pulmone, temperatus in corde.* BUN.

Huiusmodi. Mss. 6 et editi octo rec. perperam addunt *verum*, quod abest a prius censis, et a mss. Regio-Put., aliisque 4 Reg., Cauc., 4 Colb., Viet., Marm., Clarom., Brun., Bov. et ut inutile expunxi.—*Huiusmodi rerum.* Abest a Lips. 2, Goth., Reimn., Cauc., Rost., Ven. 1495, 97, Parrh. Ald., Gryph., Torn., rerum: sed addunt Bon., Taxaq., utraque 1478, Erasur. in Frob., Gymn., Thomas., etc. BUN.

Aut vitreum, aut ut Empedocles ait, aerem glaciatum. Ita mss. 1 Bonon., antiquior, Cauc., Viet. et typis excisi Gymnic., Graph., Tornes., Soubrou., Betal., 2 Paris., Is., Thys., Spark., Gall. In 18 mss. et 8 vulgatis est, *aut vitream, ut Empedocles ait, aerem glaciatum*; in Cantabrig. et Em. *aut vitreum, ut Empedocles, aut aerem glaciatum*; minus apte ut puto.

Ita illud scio. Scilicet non esse id., etc. FRANCIVS.—*Ita illud scio.* Scribendum, inquit Henmannus, *necessario: Ita nec illud scio.* Sed omnes libri, ita illud scio, et recte. Sensus est: *Hoc nescio, ex qua materia sit, illud vero scio, non esse cælum teneum, aut vitreum.* BUN.

Crebris pulsibus gestiat emicare. Id est, exsilire, prosilire ex utero. Anna Fabri ad Flor. lib. 1, cap. 18: *Hæstem rati, emicant, proprie, inquit, de piscibus, qui corpora salta in aera subjiciunt, unce ad alia transferunt.* Sic eleganter dicitur, *cor nâcare, emicare, id est, silire, ut Heinsius ad Ovidium et Helmenhorst.* BUN.

Mortui fuisse. Ita mss. 2 Bonon., 1 Reg., 2 Colb., Balaz. ac editi 16. At mss. 16 cum edit. Rom. 1470 et Cellar. habent *mortui esse.*

Quam videri. Rectissime Henmannus supplet, *quam non potest videri: unde confirmantur dicta ad lib. vi Institut. cap. 9: Sic vita sine luce.* BUN.

Ipsa. Deest in ms. Bov.

Neque sentiri. Ita ms. Bov. editi habent *nec sentiri.* Duo Epicurei poetæ. De Lucretio constat, *cujus versiculos ex lib. III adscribam:*

Nunc totum atque animam dico conjuncta teneri
Inter se, atque unam naturam sentire ex se:
Sed non potest esse quasi, et deminari in corpore toto,

sic argumentantur : ex ea posse intelligi, aliud esse mentem, aliud animam, quia incolumi anima mens possit extingui, quod accidere solet insanis; item, quod anima morte sopiatur, animus somno, et quidem sic, ut non tantum, quid fiat, aut ubi sit, ignoret, sed etiam rerum falsarum contemplatione fatiatur. Quod ipsam quomodo fiat, non potest pervideri; cur fiat, potest. Nam requiescere nullo pacto possumus, nisi mens visionum imaginibus occupata teneatur. Latet autem mens oppressa somno, tamquam ignis obducto cinere sopitus, quem si paululum commoveris, rursus ardescit, et quasi evigilat. Avocatur ergo simulacris, donec membra sopore irrigata vegetentur; corpus enim, vigilante sensu, heet jaceat immobile, tamen non est quietum, quia flagrat in eo sensus, et vibrat, ut flamma, et artus omnes ad se adstrictos tenet.

Sed postquam mens ad contempiandas imagines ab intentione tractata est, tunc demum corpus omne resolvitur in quietem. Traducitur autem mens cogitatione caeca, cum eogenibus tenebris secum tantummodo esse coepit: dum intenta est in ea, de

quibus cogitat, repente somnus obrepit, et in species proximas sensim ipsa cogitatio declinat: sic ea, quae sibi ante oculos posuerat, videre quoque incipit. Deinde procedit ulterius, et sibi avocamenta invenit, ne saluberrimam quietem corporis interrumpat. Nam ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat, ita falsis nocte, ne excitetur. Nam si nullas imagines cernat, aut vigilare illam necesse erit, aut perpetua morte sopiri. Dormiendi ergo causa tributa est a Deo ratio somniandi; et quidem in commune universis animantibus: sed illud homini praecipue, quod cum eam rationem Deus quietis causa daret, facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium. Nam et historiae saepe testantur extitisse somnia, quorum praesens et admirabilis fuerit eventus; et responsa vatum nostrorum ex parte somnii constiterunt. Quare neque semper vera sunt, neque semper falsa, Virgilio teste, qui duas portas voluit esse somniorum. Sed quae falsa sunt, dormiendi causa videntur; quae vera, immittuntur a Deo, ut immineas bonum aut malum hac revelatione discamus.

VARIORUM NOTÆ.

Consilium, quod nos animam mentemque vocamus.

Sunt qui Actianam hanc sententiam huc referunt: Sapientis animo, frigidior animo: sine animo anima est debilis. Cicero primus. Tusce. quest. philosophorum de anima dogmata regionis, inter cetera sic scribit: *Animum autem animam etiam fere nostri declarant nominari. Nam et agere animam, et efflare deo animo, et amicos, et bene animatos, et ex animi aciem. Iste autem animus ab anima dicitur est.* Actiane sententiae similes Nonius Marcellus effert his verbis: *Animus est quo sapientis, anima quo ceterorum.* Cornelius Fronto: *Animus qualitas viventis, anima causa vite.* Sed audiamus ex catholicis aliquem, et quidem Augustinum, diu in philosophici studii versatum. In libro de Spiritu et anima cap. 54 sic scribit: *Spiritus pro spiritali anima, vel pro eo quod spiritus in corpore. Item animam idem dicimus, quod animam: sed utroque vite, animus consilii. Unde dicit philosophus, et sicque animo vitam vivere, et sine mente animam durare, sicut in amentibus. Ad mentem enim pertinet videre, ut sciat; ad animam, ut velit.* BETL. Alterum nomen Episcoporum creditur a Lactantio Virgilium fuisse designatum. Virgilius enim in Ciris vers. 5 et 4 ipse se Episcopium proficitur. Hinc Falastus, lib. iii. cap. 55 Balth. Græc. Virgilium renuntiat inter Episcopos. Alii tamen Horatium putant, cuius inter Epicureos poetas numerant, praecipue ex Ode 3 libri 1, et Sermonum lib. ii. Satyr. 3.

Aliud animam. Sic ms. Bov., in editis vero minus bene legitur aliud esse animam.

Fiat in ms. Bov. Faciat. et Bux. — Quid faciat. Rost. Ven. 1471. 72, utraque 78 - 1515. Paris., Junt., Crat., Gryph., Thom., Isaac., Galles., Spark., quid fiat, Heumann approbante. At Emm., Cant., Goth., Lips., Reimm., quid faciat. Bux.

Nisi mens, etc. Est enim, ut Cl. pro Alcebi docet, mentis incredibilis vitandi veri cupiditas. Sed ea pars que ~~pro~~ Græcis, latine imaginatione dicitur, erroribus obnoxia, mentem saepe secum in errores trahit. Lactantius ait, animam verum falsarum contemplatione falli, falli etiam insomniis. Phantasia, loci namque cogitationem eorum nominat. BETL.

Nam requiescere.... imaginibus teneatur. Quod qui non somniant, et tamen dormiunt et quiescunt, ut scribit Arist. in libell. de Somno in fin. et iv de

Histor. animal, cap. 10, sed et in eo falsus Lactantius est, quod et somnium et insomnium mentis affectus esse putat, cum sint phantasie, ut lib. de insomn. c. p. et dixi sup. lib. vii Institut., cap. 12.

ISÆUS.

Sopore irrigata vegetentur. Quod caret alterna quiete, durable non est; inquit Ovidius. Necesse est etiam mentem quiescere: quae quies somnus dicitur, cum somnus nihil aliud sit, quam animi quies.

Hic reparat vires, fessaque membra novat.

Ovid. ex BETL.

Mens cogitatione caeca. Scilicet phantasia.

Avocamenta in ms. Bov. *adnotamenta.*

Necesse erit. Sic reposui ex mss. Regio-Put., 3 al. Reg., G Colbert., Mar., Em., Baluz., Clarom., Bann., ed. Cellar. In 1 Reg. et cunctis pene vulgatis, *necesse est.*

Illud homini praecipue. Heumannus putat legendum esse, *sed illud hominis praecipuum est*, juxta hanc Ciceronis locutionem Orat. pro Ligario n° 9: *Hoc certe praecipuum Tiberonis fuit, quod.*

Futura per somnium. Ut Josephus et Daniel somniorum interpretes fuerunt, et Dominus per Johelem hoc divinationis genus mortalibus promisit. Sed et in Gentium historicis saepe insomnia minime vana occurrunt: quæ Valerius, lib. 1 aliquot collegit, quamquam peripatetici omnem fere divinationem ex somnis tollunt. Circumferitur Arteniadori, liber de somniorum interpretatione, mens referus nugis. Macrobius, cap. 5, lib. 1 de Somno Scipionis, quinque somnium genera discrete et copiose prosequitur.

BETL.

Vatum nostrorum. Id est prophetarum. FRANCIS.

Ex parte somnii constiterunt. Ita omnes mss. et editi Rom. 1470, 1474, Cellar., Walch. In cæteris impressis est *ex parte somnii constituerunt*: quod magis placet si manuscriptorum fulcietur auctoritate; quasi diceret: *Omniaculorum nostrorum pars maxima, vaticinantium nomina fuerunt, sed quædam vera, et quædam falsa.* — Hæcquet. Attamen editiones Aldi, Erasmi, Thomasi, Thysii, etc., habent *somniis constituerunt.*

Virgilio teste. Vide Virgil. Æneid. vi circa finem: hanc somni fictionem primus expressit Homerus, Odyssee lib. τ., ubi Penelope describit insomnium.

CAPUT XIX.

De anima, eaque a Deo data.

Illud quoque venire in quæstionem potest, utrumne animâ ex patre, an potius ex matre, an vero ex utroque generetur. Sed ego id in eo jure ab ancipiti vendico. Nihil enim ex his tribus verum est, quia neque ex utroque, neque ex alterutro seruntur animæ. Corpus enim ex corporibus nasci potest, quoniam conferatur aliquid ex utroque; de animis anima non potest, quia ex re tenui et incomprehensibili nihil potest decedere. Itaque serendarum animarum ratio uni ac soli Deo subjacet.

Denique, cœlesti sumus omnes semine oriundi :
Omnibus ille idem pater est,

ut ait Lucretius. Nam de mortalibus non potest quidquam nisi mortale generari. Nec putari pater debet, qui transfudisse, aut inspirasse animam de suo nullo modo sentit; nec, si sentiat, quando tamen, aut quomodo id fiat, habet animo comprehensum.

Ex quo apparet, non a parentibus dari animas, sed ab uno eodemque omnium Deo patre, qui legem rationemque nascendi tenet solus, siquidem solus efficit. Nam terreni parentis nihil est, nisi ut humorem

A corporis, in quo est materia nascendi, cum sensu voluptatis emitat, vel recipiat; et citra hoc opus homo resistit, nec amplius quidquam potest: et ideo nasci sibi filios optant, quia non ipsi faciunt. Cætera jam Dei sunt omnia, scilicet conceptus ipse, et corporis informatio, et inspiratio animæ, et partus incolumis, et quæcumque deinceps ad hominem conservandum valent; illius munus est, quod spiramus, quod vivimus, quod vigemus. Nam præterquam quod ipsius beneficio incolumes sumus corpore, et quod victum nobis ex variis rebus subministrat, sapientiam quoque homini tribuit, quam terrenus pater dare nullo modo potest: Ideoque et de sapientibus stulti, et de stultis sapientes sæpe nascuntur; quod quidam fato, ac sideribus assignant. Sed non est nunc locus de fato deserendi. Hoc dicere satis est, quod etiamsi astra efficientiam rerum continent, nihilominus a Deo omnia fieri certum est, qui astra ipsa et fecit, et ordinavit. Inepti ergo, qui hanc potestatem Deo detrahunt, et operi ejus attribuant.

Hoc igitur Dei munere cœlesti atque præclaro, an utamur, an non utamur, in nostra esse voluit potestate. Hoc enim concesso, ipsum hominem virtutis sacramento religavit, quo vitam posset adipisci. Magna

VARIORUM NOTÆ.

Sed ego id in eo jure ab ancipiti vendico. Ita ms. Bov. quasi dicas: *At ego in re dubia et ancipiti id judicandum puto, nihil ex his tribus verum esse.* Vulgati ita scribunt, *sed ego id meo jure ab ancipiti vendico;* quod nullum efficit sensum.

Nihil ex his tribus verum est. Vides in toto hoc capite negari animæ per traducem propagationem: unde falsum est, quod Rufinus apud Hieron. lib. II adv. Rufinum, scripsit: *Legi quosdam dicentes, quod pariter cum corpore per humani corporis traducem etiam animæ diffundantur, et hæc, quibus poterant, adsertionibus confirmabant, quod puto inter Latinos Tertullianum sensisse; vel Lactantium fortasse, et nonnullos alios.* Rectius Hieronymus refutat Rufinum: *Quantum memoria suggerit, nisi tamen fallor, nescio, me legisse, Lactantium συσπειρομένην (id est ex traducem factam) animam dicere.* Cæterum qui legisse te scribis, dic, in quo libro legeris, ne ut me dormientem, sic illum mortuum calumniatus esse videaris. Lactantii opinionem cognoscas ex cap. 17, lib. VII, Institut., cap. 5 et lib. II Institut., cap. 10. BUN.

Seruntur animæ. Ms. Cauc. et 10 editi addunt *corporibus*, quod cæteri respiciunt, sicut et mss. Francius forte, *inseruntur.* Ms. Lips. *seruntur anima et corpus.* — *Quia neque.... Seruntur animæ.* Quæritur, utrum anima sit ex traducem, id est, utrum anima cum semine traduci et transmitti possit. Lactantius negat. Rectissime. Nam contraria assertio damnata est. Vid. Aug. in lib. de heresibus ad Quod vult deum, cap. 86, in epist. ad S. Hieronym. per Vros. presbyterum missa, et in epist. ad Optat.; Eucher., I super Genes. ad ea verba, *Et cœlificavit Dominus Deus costam;* Hieronym. ad versum 15 psalmi. xxxii; S. Thomam. II contr. Gent., cap. 86, p. p. quæst. cxviii, art. 2. ISÆUS.

Denique cœlesti, etc. Præter Lucretium habes Arati auctoritatem, quam Atheniensibus olim obtrusit Doctor gentium: *Τὸ ἄρ καὶ γένος ἐσπέν;* *Ipsius enim et genus sumus.* Locus Lucretii est libro II vers. 990.

Pater. Subaudi animæ.

De suo. Mss. 10 et edd. 5, *de sua.* Utraque lectio bona.

Quando tamen, aut quomodo. Abest tamen a sex

mss. et 4 editis; in tribus est *quantum, pro quando;* in ms. Pen., *qua ratione tamen.*

Non a parentibus dari animas. Certum est, Deum vocari patrem spirituum, quia ipse animas creat et corporibus infundit. Per generationem nullo modo potest produci anima rationalis; non enim virtus corporea, qualis est generatio, potest assurgere ad productionem rei spiritualis. Hoc etiam argumentum rem hanc evincit: quidquid fit, est vel ex aliqua præjacente materia, vel fit ex nihilo, vel, secundum illos, qui *modos* tanquam medios inter ens et nihil ponunt, ex *modis rei.* Anima autem non est ex materia, quia ita esset corporalis, quod repugnat ejus actionibus, quas independenter a materia producit; neque ex *modis*, modi enim nihil producent: saltem hoc certum est, non posse producere spiritum qui etiam post corporis interitum subsistit. Restat itaque ut fiat ex nihilo: homo autem ex nihilo non potest producere aliquid, quia inter ens et nihil infinita est distantia, quæ non potest superari, nisi vi infinita.

GALL.

Citra hoc opus homo resistit. Ita omnes fere editi: quidam tamen mss. hic legunt *citra hoc opus humoris istum homo resistit.* Ad hæc ultima lectio mendosa est, etiam teste Heumanno. In 8 vulgatis est *et circa.* Post opus mss. 1 Bonon., Regio-Put. et 6 al. Reg., 6 Colb., Vict., Gat., Marm., Baluz., Em., Brun., edd. Rom. 1470. Ald., Graph., Crat. addunt *humoris istius*, qui jam dictum est. — *Homo resistit.* Id est, sistit, verbum compositum pro simplici; nihil amplius agit. Vel, hoc opere omisso, homo non nasceretur.

Incolumes sumus corpore. Ex mss. et priscis vulgatis sex et 2 rec. reposuimus *incolumes;* in editis novem est *incolumi.*

An utamur, an non utamur. Posterius membrum, quod in mss. 2 Bonon., Tax. et 4 rec. desideratur, huc ex 21 scriptis et ex ed. Rom. 1468, Cellar. et Welch. revocavimus.

Reliquavit. Vide supra lib. IV Div. Institut. cap. 28, initio, id est, *obligavit.*

Quo vitam posset adipisci. Post hæc verba, oratio posita in inferiore libri ora extat in mss. 6 Reg., 8 Vaticanis, 6 Colbert., 2 Sorbon., 4 Oxon. ac 15 aliis.

est enim vis hominis, magna ratio, magnum sacramentum; a quo si quis non defecerit, nec fidem suam devotionemque prodiderit; hic beatus, hic denique (ut breviter finiam) similis Deo sit necesse est. Errat enim quisquis hominem carne metitur. Nam corpusculum hoc, quo induti sumus, hominis receptaculum est. Nam ipse homo neque tangi, neque aspicere, neque comprehendi potest, quia latet intra hoc quod videtur. Qui si delicatus magis ac tener in hac vita fuerit, quam ratio ejus exposcit, si virtute contempta, desideris se carnis addixerit, cadet, et premetur in terram. Sin autem (ut debet) statum suum, quem rectum recte sortitus est, prompte constanterque defen-

A derit, si terræ, quam calcare ac vincere debet, non servierit, vitam merebitur sempiternam.

CAPUT XX.

De seipso, et veritate.

Hæc ad te, Demetrianæ, interim paucis, et obscurius fortasse quam decuit, pro rerum ac temporis necessitate peroravi; quibus contentus esse debebis, plura, et meliora laturus, si nobis indulgentia cœlitus venerit. Tunc ergo te ad veræ philosophiæ doctrinam, et planius, et verius cohortabor. Statui enim, quam multa potero, litteris tradere, quæ ad vitæ beatæ statum spectent; et quidem contra philoso-

VARIORUM NOTÆ.

in 8 vet. edit. Rom. in Ald. 1513, Paris. 1525 et 10 aliis. Quæ tamen cum in antiquissimis optimisque mss. Bononiensi, Regio-Put., Cauc. aliisque a Thomasio et Galæo laudatis, et pluribus editis non reperitur, multaque continet Mönichæismum redolentia, qualia plurima scriptis Lactantianis a veteratoribus istis inserta fuisse olim monuimus; idcirco tanquam adulterina manu adjuncta, a textu in inferiorum libri oram a nobis rejecta est, ne nos mala fide egisse videamur, qui ejusdem criminis eos insimulamus qui tam indignis modis Lactantium acceperunt. Sic autem prodit isthuc Oratio: *Dedit ei et constituit adversarium nequissimum et fallacissimum spiritum, cum quo in hac terrestri vita sine ulla securitatis requie dimicaret. Cur autem Deus hunc vexatorem generi hominum constituerit, breviter exponam.* (Hic incipit in vulg. caput 20.) *Ante omnia diversitatem voluit esse; ideoque vulgo non aperuit veritatem, sed eam paucissimis revelavit: quæ diversitas omne arcum mundi continet. Hæc est enim, quæ (5 Colb. et Bov., facit etsi) faciat virtutem, quæ scilicet sine ipsa non modo non esse, sed ne apparere quidem possit; quia virtus esse non poterit, nisi fuerit compar aliquis, in quo superando vim suam vel exerceat, vel ostendat. Nam, ut victoria constare sine certamine non potest: sic nec virtus quidem ipsa sine hoste. Ita, (ms. Bov., Itaque) quoniam virtutem dedit homini, statuit illi ex contrario inimicum, ne virtus otio torpens naturam suam perderet. Cujus omnis ratio in eo est, ut concussa et labefactata firmetur, nec aliter ad summum fastigium possit venire, nisi (ms. Torn., trudenti) prudenti manu semper agitata, se ad salutem suam dimicandi tenore (1 Bonon. rec., sudaverit) fundaverit. Noluit enim Deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere pervenire. Daturus ergo virtutem, dedit hostem prius, qui animis hominum cupiditates et vitia immulteret, qui esset auctor errorum, malorumque omnium machinator; ut quoniam Deus hominem ad vitam vocat, ille contra, ut rapiat et traducat ad mortem. Hic est, qui aut inducit, aut decipit eos, qui veritati student, aut si dolo et studiis non quiverit, virilem gerit animum, quo (qua ms. Bov.) sublimium vigorem labefectare conetur, infanda dictu et execrabilia moliens: vexat, interficit; et tamen, ut prosternit multos, sic a multis victus prostratusque discedit. Hæc sunt quæ aliena manu huc inserta fuerunt.*

Hominis receptaculum. Videtur Lactantium naturam hominis in sola anima constituere, cum tamen ex duabus huius partibus essentialibus constat. Qui corpus hominis videt, videt etiam, et tangere potest aliquid hominis, Lactantius igitur nimis generaliter asserit, corpus tantum hominis esse receptaculum.

GALLIUS.

Nam ipse homo. Ms. 1 Bonon. antiquior, *Nam mens hominis*: quam lectionem probat Thomasio. Ego a vulgata lectione, quæ est codicum mss. 6 Reg., 8 Vatic., 6 Colbert., Tax., Pen., 1 Bon. rec., Clarom., Baloz, Bruu. editorumque 19 non recedo. In illa

B enim Lactantius permanet opinione, quod mens hominis sit ipse homo, de qua late dictum est ad c. 3 l. ii Div. Institut. Isæus. — *Nam ipse homo.* Rem conficiunt loca gemina. Lib ii, cap. 3. *Cum ipsi ne hominem quidem videant, quem videre se credunt.* Hoc enim quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est; et paulo post: *Qui colunt simulacra, corpora sunt hominibus carentia;* lib. v Institut., cap. 21: *Aninus, in quo solo est homo;* de Opif. cap. 1: *(Corpus) vas est quodammodo fictile, quo animus, id est, homo ipse verus continetur.* Nec aliter Macrobius lib. ii Somn. Scip. cap. 12: *Anima, qui verus homo est, ab omni conditione mortalitatis aliena est.* Bun.

Quia latet intra hoc. Mss. 4 rec., in hoc. Post hæc verba in 1 Lips. codice adduntur hæc duæ voces *animal homo;* in aliis mss. desunt.

Qui si delicatus magis. Desideratur adverbium in 19 mss. et ed. Rom. 1470.

Sin. In ms. Bov. legitur si.

C *Quem rectum recte sortitus est.* Hunc locum ita restitui ex 16 mss. et 12 editis. Mirum quam hic variantum scripti, tum excusi codices. In aliis mss. rec. 1 Reg., 1 Colbert. et Marim. pro *rectum*, est *rectus*, in Regio-Put., quem *rectum rectus*; in 1 Sorbon. et Bruu., quem *rectum ratione*. A Baluz. abest *rectum*; a 2 Bonon. et Tax. editisque rec. quatuor *recte*. Post *sortitus est*, 20 mss. ac vulgati 5 addunt conjunctionem et, quam respuunt alii, quamque inutilem judicavi. Attamen voculam *recte* Gallæus delevit, delendamque iudicat Heumannus.

F *Debebis.* Sic reposui ex vet. mss. 2 Bonon., Regio-Put., Cauc. aliisque 8 et edd. 4, faventibus 4 aliis scriptis, in quibus est *debetis*, corrupte. In mss. decem rec. totidemque editis legitur *debeas*.

Meliora laturus. Ita mss. 2 Bon., 4 Reg., 4 Colb., Viet., Gat., Marm., Christ., Em., Cant., Clarom., Bruu. et alii, ac vet. edd. 7. In 6 scriptis et 10 impressis est *lecturus*.

D *Tunc ergo.* Sic legunt editi a Thomasio, Thysio, et Galæo, verum in 16 mss. et 7 vulgati: alii 2 scripti et 7 vet. edd. *Tunc et ego*; 4 mss. *Tum ego*; plures editi, *Tunc ego*.

Planus et verius. Ita omnes mss. et impressi: Francius, forte *plenius*.

Et verius. Clarom. a prima manu, et *melius*.

Quæ ad vitæ beatæ statum spectant, etc. Hinc constat, hunc librum prius fuisse scriptum, quam illos vi libros contra Philosophos. THOMAS. — Pollicetur se quam multa poterit litteris traditurum, quæ ad vitæ beatæ statum spectant; atque hoc munere defunctus fuit in septem lib. Institut. ac præsertim de Vita beata libro vii conscripsit: talis enim titulus illi libro datus, ut constat ex ejusdem lib. cap. 5. non ille quem editi, de Divino Præmio, præ se ferunt. GALL.

Philosophos. Eos Hæreticorum Patriarchas vocat Tertullianus

phos, quoniam sunt ad perturbandam veritatem perniciosi et graves. Incredibilis enim vis eloquentiæ, et argumentandi dissendiq; subtilitas, quemvis facile deceperit: quos partim nostris armis, partim vero ex ipsorum inter se concertatione sumptis revincemus; ut appareat, eos induxisse potius errorem, quam sustulisse.

Fortasse mireris, quod tantum facinus audeam. Patiemurne igitur extingui, aut opprimi veritatem? Ego vero libentius vel sub hoc onere defecerim. Nam si Marcus Tullius, eloquentiæ ipsius unicuique exemplar, ab indoctis et ineloquentibus, qui tamen pro vero nitebantur, sæpe superatus est, cur desperemus veritatem ipsam contra fallacem captiosamque facundiam sua propria vi et claritate valituram? Illi qui-

VARIORUM NOTÆ.

Incredibilis enim vis eloquentiæ. In scriptis 3 rec. et pluribus editis, Incredibilis est enim.. In cæteris est non extat.

Qui tamen. Ita ms. Bov. et sic eruditi Francius et Heumannus suspicabantur esse legendum. Alii vero habent, quia tamen.

Captiosam. Mss. 3 Colbert. et Brun., copiosam.

Quod ipse. Ita restitui ex veterimis et optimis

A dem sese patronos veritatis profiteri solent: sed quis potest eam rem defendere, quam non didicit, aut illustrare apud alios, quod ipse non novit? Magnum videor polliceri: sed celestis opus est munere, ut nobis facultas ac tempus ad proposita persequenda tribuatur. Quod si vita est optanda sapienti, profecto nullam aliam ob causam vivere optaverim, quam ut aliquid efficiam quod vita dignum sit, et quod utilitatem legentibus, etsi non ad eloquentiam, quia tenuis in nobis facundiæ rivus est ad vivendum tamen afferat: quod est maxime necessarium. Quo perfecto, satis me vixisse arbitror, et officium hominis implese, si labor meus aliquos homines ab erroribus liberatos ad iter coeleste direxerit.

B mss. Regio-Put., 2 Bonon., Tax. In 1 Regio, 3 Colb. et Clarom. est *quæ ipse*. Plures rec. manu exarati et typis vulgati habent *quam*. Relativum deest in 2 Colbert. rec. et Vict.

Ad vivendum. Bene scilicet.

Homines. Rectius et elegantius est, si deleatur, juxta Heumannum. Hoc verbum, inquit, e margine in textum irrepsit.

ANALYSIS LIBRI DE IRA DEI.

Quæstio hujus libri: An Deus vere irascatur?

Philosophi nonnulli negarunt, eo quod Deum vel beneficium esse tantum naturam, vel nihil omnino curare staterent. Lactantius contra, Deum vere irasci hoc libro demonstrat his argumentis:

I. Aut ira tribuenda est Deo, et gratia detrahenda; aut utrumque detrahendum: aut ira demenda est, et gratia tribuenda; aut utrumque tribuendum. Primum falsum est, quia nemo de Deo unquam dixit, irasci eum tantummodo, et gratia non moveri. Alterum est Epicureum. Statuit enim Epicurus, nec iram in Deo esse, nec gratiam, ut qui nihil omnino caret: sed falso; Deus enim non esset, nisi moveretur: nec dignior Deo administratio assignari potest, quam mundi gubernatio. Nulla etiam beatitudo est rei immobilis. Tertium est stoicum, gratiam in Deo esse, iram non esse: falsum id quoque, Nam si Deus non irascitur impiis, nec piis diligit. Relinquitur igitur quartum, quod est verum, nempe iram et gratiam Deo tribuendam (Cap. 1, 2, 3, 4, 5, 6).

II. Quæcumque opinio tollit religionem, vana est et falsa.

Opinio quæ Deo sive gratiam, sive iram, sive utrumque detrahit, tollit religionem; igitur opinio illa vana est et falsa.

Majorem probat cap. 7: religionem nempe non posse dissolvi, quia sit propria hominis. Minorem confirmat cap. 8. Si enim Deus nihil cuiquam boni tribuit, stultum est eum colere.

Excipiunt quidam: Prodesse quidem hoc credere, sed inutilis, non veritatis gratia, ut conscientiam terreatur, quas leges punire possunt.

Lactantius negat hoc; et religionem, non utilitatis tantum, sed veritatis gratia fuisse institutam, asserit cap. 9, 10, 11.

III. Si in rebus humanis sunt bona et mala, necesse est ad utramque partem moveri Deum, et ad gratiam, cum justa fieri videt, et ad iram, cum cert nit injusta

C Verum prius, quod ostenditur cap. 13, 14, 15: igitur et posterius.

Objectio Epicuri: Si est in Deo lætitiæ affectus ad gratiam, et odii ad iram, habebit igitur et timorem, et libidinem, et cupiditatem.

Respon. Non sequitur: quia gratia, et ira, et miseratio habent in Deo materiam, id est, causam, reliqui affectus non habent: quibus vacat Deus, quia vitiorum affectus sunt, alios sicut hos habet, quia sunt virtutis (Cap. 16).

Objectio alia: Deus ideo beatus est, quia semper quietus; igitur nec irascitur, nec gratia commoveatur.

Respondet Lactantius, Deum non esse quietum, quia nec dormiat, nec moriatur. Curare igitur eum hominum vitam, et vi consequentis irasci malis, favere bonis. Deinde, sicut crudelitatis est potius, quam pietatis, si quis homo contumelias non vindicet: ita, inquit, non virtutis est in Deo, ad ea, quæ injuste fiunt, non commoveri (Cap. 17).

D Objectio: Atqui Deus sine hoc affectu peccata potest corrigere.

Respon. Ipse peccati aspectus indignus est. Nam qui non movetur, omnino aut probat delicta, aut molestiam castigandi fugit, quorum utrumque est vitiosum. Hoc loco reprehendit dictum Archæi Tarentini, qui cum in agro corrupta esse omnia compersisset, villæ suæ culpam redarguens, miserum dixit, quem jam verberibus necassem, nisi iratus essem. Nam propter iræ magnitudinem penam non donandam, sed differendam fuisse docet (Cap. 18).

IV. Si Deus sanctissimam vivendi legem posuit, voluitque universos innocentes ac beneficos esse, utique non potest non irasci, cum videt legem suam contemni. Verum prius; ergo et posterius.

V. Si est mundi administrator, non utique contemnit id quod est in mundo vel maximum.

VI. Si est pater ac Deus universorum, certo et virtutibus hominum delectatur et vitis commove-

tur: ergo et justos diligit, et impios odit (Cap. 19). A

VII. Si potest ignoscere, potest et irasci: sed potest ignoscere, quia est legis suæ ipse disceptator et iudex, potest igitur et irasci (Cap. 20).

Objecit: Cur ergo qui peccant, sæpe felices suat, et qui pie vivunt, sæpe miseri?

Resp. Quia fugitivi et abdicati libere vivunt, strictius autem et frogatius, qui sub disciplina patris sunt. Deinde quia virtus per mala probatur, vitia per voluptatem. Præterea non est perpetua felicitas malorum.

Instantia: Si irascitur Deus, statim debuit vindicare.

Respon. Si id faceret, nemo superesset, nec ex peccatoribus aliqui converterentur (Cap. 20).

Objectio: Deus hominem irasci vetat in lege sua: igitur nec ipse irascitur.

Resp. Lex refrenat iram hominis injustam; nec in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Quin Deus præcepit irasci; itaque et ipse irascitur (Cap. 21).

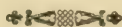
VIII. Prophetæ universi divino Spiritu repleti nihil aliud, quam de gratia Dei erga justos, et de ira ejus adversus impios loquuntur.

IX. Sibyllæ et ipsæ iram Deo attribuunt, Apollo item Milesius (Cap. 22, 23).

Conclusio sequitur parænetica, qua hortatur universos, ut Deum ament, quod pater, eundemque ve-reantur, quod Dominus sit. SCULTETUS.

LIBER

DE IRA DEI, AD DONATUM.

CAPUT PRIMUM.

De sapientia divina et humana.

Animadverti sæpe, Donate, plurimos id existimare (quod etiam nonnulli philosophorum putaverunt), non irasci Deum; quoniam vel benefica sit tantummodo natura divina, nec cuiquam nocere, præstantissimæ atque optimæ congruat potestati; vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia ejus quidquam boni perveniat ad nos, neque ex maleficentia quidquam mali. Quorum error, quia maximus est, et ad evitendum vitæ humanæ statum spectat, coarguendus est a nobis, ne et ipse fallaris, impulsus

B auctoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos tam arrogantes sumus, ut comprehensam nostro ingenio veritatem gloriemur: sed doctrinam Dei sequimur, qui scire solus potest, et revelare secreta. Cujus doctrinæ philosophi expertes existimaverunt, naturam rerum conjectura posse deprehendi. Quod nequaquam fieri potest, quia mens hominis, tenebroso corporis domicilio circumsepta, longe a veri perspectione summotam est; et hoc difert ab humanitate divinitas, quod humanitatis est ignorantia, divinitatis scientia.

Unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas C tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio, quo-

VARIORUM NOTÆ.

Liber de ira Dei, ad Donatum. Ita ferunt plerique mss. et editi. In ms Bonon. antiquiore est *L. Cæli Firmiani Lactantii incipit de Ira Dei liber viii.* In Regio-Puteano, *Cæli Firmiani institutum Divinarum de Vita beata explicit septimus liber, incipit de Ira Divina liber viii.* Legitur quoque *de Ira Divina*, in 1, Oxoniensi. In 16 mss. deest *ad Donatum*. Extat de hoc libro honorificum B. Hieronymi testimonium ad cap. iv Epist. ad Ephesios, his verbis: *Firmianus noster librum de Ira Dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit, quem qui legerit, puto ei ad iræ intellectum satis abundeque sufficere*, etc. Eundem librum appellat *putcherrimum* in libro de Scriptor. Ecclesiast. in Firmiano. Cavendum tamen a themate illius, quod est *de Ira Dei*; nam toto libro docet, iræ affectum et alios quosdam vere et proprie in Deo reperiri, et præsertim cap. 13, 16 et 17 quod etiam assensit lib. ii Div. Institut. cap. 18. Quem locum ad. I.ÆG.S.

Animadverti sæpe, Donate. Imitatio est Ciceronis, qui *Paradoxa sua* sic inchoat: *Animadverti sæpe, Beate.—Donate.* Hunc nonnulli fuisse censent Donatum confessorem, cui Lactantius summ. *de Mortibus Persecutorum* dicavit librum. Alii volunt fuisse Donatum hæresiarcham Donatistarum, alteri vero Ælium Donatum Grammaticum S. Hieronymi præceptorem: quod cum divinari magis, quam certo sciri possit, ponet lectorum remitto examen et iudicium.

Plurimos id existimare. Ita veteres 2 edit. Rom. et Betul. cum omnibus mss. præter 2 Bonon. et Tax. in quibus est *astimare*. Ceteri edit. *id* tanquam in-

tile abjecerunt.

Coarguendus est a nobis. Abest præpositio a ms. 1 Bonon. antiq.

Ne et ipse fallaris. Additum et ex omnibus mss. et vet. ed. Rom. an. 1470.

Nec tamen nos tam arrogantes sumus. Tam abest a 21 mss. et 3 vet. editis.

Tenebroso corporis domicilio circumsepta. Platonice hoc est, qui alibi τὸ σῶμα τῆς ψυχῆς σκῆνος, alibi ὄργανον nominat, alibi φυλακὴν: Cicero nunc vas, nunc receptaculum. De quo in Divinis Institut. plura dicta sunt. Pauli philosophia magnificentius de dignitate corporis humani sentit. Sic Corinthiis scribit i Cor. cap. 3, v. 6: *Nescitis, quia templum Dei estis, et Spiritus Dei habitat in vobis.* Rursus, *Nescitis, quoniam corpora vestra membra sunt Christi*, cap. 5 v. 15.

Longe a veri perspectione. Ita plures edd. et omnes fere mss. cum Thomasio. Et recte. In 5 mss. rec. et edit. Rom. 1470, *a veri perspectione*, male; in 6 editis, *a Dei perspectione*, vitiose; non enim ibi de Dei cognitione sermonem instituire vult Lactantius, sed ostendere Deum esse auctorem cognitionis veritatis. GALLEUS.—De hac sententia vide lib. ii Institut. cap. 9.

Humanitate. Humanitas hic non notat illam virtutem, quam proprie homo alteri homini præstat, sed naturam humanam, ipsum hominem. Minutius Felix in Octavio: *Timorem omnem, quo humanitas regitur, penitus sustulerunt.*

niam in carne mortali agentes, nostris sensibus divinare non possumus. Lumen autem mentis humanæ Deus est, quem qui cognoverit, et in pectus admisserit, illuminato corde mysterium veritatis agnoscat: remoto autem Deo cœlestique doctrina, omnia erroribus plena sunt. Recteque Socrates, cum esset omnium philosophorum doctissimus, tamen ut cæterorum argueret inscitiam, qui se aliquid tenere arbitrabantur, ait se nihil scire, nisi unum, quod nihil sciret. Intellexit enim, doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil veri; nec, ut putant quidam, simulavit ipse doctrinam, ut alios refelleret; sed vidit ex parte aliqua veritatem. Testatusque est etiam in iudicio (sicut traditur a Platone) quod nulla esset humana sapientia: adeo doctrinam, qua tum philosophi gloriabantur, contempsit, derisit, abjecit, ut id ipsum B pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit, apparet esse divinam, nec ulli alii, quam Deo veritatis notitiam subjacere. Deus igitur noscendus est, in quo solo veritas est. Ille mundi parens, et conditor rerum, qui oculis non videtur, mente vix cernitur. Cujus religio multis modis impugnari solet ab iis, qui neque veram sapientiam tenere potuerunt, neque magni et cœlestis arcani comprehendere rationem.

CAPUT II.

De veritate, deque ejus gradibus, atque de Deo.

Nam cum sint gradus multi, per quos ad domicilium

VARIORUM NOTÆ.

Nostris sensibus. Mss. 7 præmittunt *de*. Recteque Socrates. Francius, forte *Itaque*. In Em. est *Recte ergo*.

Inscitiam. Reimm. *Justitiam*. Prave. Pierr., Parrh., *insaniam*. Rost. Ven. 1471, utraque 78, Paris., Ald., et hoc recentiores omnes, *inscitiam*. Lond., Reg., Goth., Ven. 1495, *inscientiam*. Recepti vocem Ciceroni et nostro gratam. Vid. lib. v. Confer. Gronov. ad Liv. xxvii, cap. 25. BUNEMAN.

Se nihil scire. Apud Platon. in Apolog. Soerat. sub initium, et Cic. i Acad. quest.

Putant. Ita ms. Bov. quam lectionem probat Heumannus; alii *putabant*.

Simulavit ipse doctrinam. Mss. 7, *ipse*. Scripti 9 et 2 vet. edd. Rom., *dissimulavit ipsam*.

Ex parte aliqua veritatem. Lond., Reg., *Ex parte aliquam veritatem*. Non male. Reliqui, *ex parte aliqua*, ut lib. iii, cap. 3: *Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint, ex parte attingerint veritatem*. Idem ex Cicerone lib. iii, *aliqua ex parte*.

Testatusque. Abest que a Colbert. 1 et 9 editis. Plato scripsit pro Soerate Apologiam, quemadmodum etiam Xenophon et Lysias. In ea Plato Socratem causam suam contra calumniatores defendentem inducit, ac ut elevaret cujusdam sapientiæ titulo turgentis opinionem, pulcherrima et modesta syncrisi sapientiæ illius suam præfert, quod ipse de nulla sapientiâ gloriaretur, ille vero cum nihil sciat, sapiens tamen videre velit. Aristophanes Comicus, a Socratis æmulis pecunia corruptus, eum ludo scenico indignis modis præscindit, inter cætera calumnias, quod *περιουσιώδης* pro mercede æquum et iniquum doceat. Hanc calumniam Commentator fideliter (ut cæteras quoque) retulit.

BETUL.

Platone. Plato in Apolog.

Adeo doctrinam. Sic omnes mss. et plerique editi In 6 impressis est *adeoque*.

A veritatis ascenditur, non est facile cuilibet eveli ad summum. Caligantibus enim veritatis fulgore luminibus, qui stabilem gressum tenere non possunt, involvuntur in planum. Primus autem gradus est, intelligere falsas religiones, et abjicere impios cultus deorum humana manu fabricatorum. Secundus vero, perspicere animo, quod unus sit Deus summus, cujus potestas ac providentia effecerit a principio mundum, et gubernet in posterum. Tertius, cognoscere ministrum ejus ac nuntium, quem legavit in terram; quo docente, liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formatique ad veri Dei cultum, justitiam disceremus. Ex quibus omnibus gradibus, ut dixi, pronus est lapsus et facilis ad ruinam, nisi pedes inconcussa stabilitate figantur.

De primo gradu eos excuti videmus, qui, cum falsa intelligant, tamen verum non inveniunt, contemptisque terrenis fragilibusque simulacris, non ad colendum se Deum conferunt, quem ignorant: sed mundi elementa mirantes, cœlum, terram, mare, solem, lunam, cæteraque astra venerantur. Sed horum imperitiam jam coarguimus in secundo Divinarum Institutionum libro. De secundo vero gradu eos dicimus cadere, qui cum sentiant, unum esse summum Deum, iidem tamen a philosophis irretiti, et falsis argumentationibus capti, aliter de unica illa majestate sentiunt, quam veritas habet; qui aut figuram negant

C *In quo solo veritas est.* 1 Reg. rec. et 7 editi, in quo sola.

Stabilem gressum tenere. Lucanus lib. 1:

Inconcussa tenens dubio vestigia cursu.

Senec. in Thiest. 5:

Stabilem in plano figere gressum.

Conf. not. infra. BUN.

Fabricatorum. Scilicet deorum. Sic emendavi ex cunctis fere mss. et vulgatis Gymnic., Is., Cellar., Walch., multo melius quam *fabricatos* 4 manuscriptorum rec. et 11 editorum. Quid enim sibi vult *cultus deorum fabricatos*? Sed et supra lib. vii Div. Inst., ad *impios cultus manufactorum deorum*.—*Cultus deorum humana manu fabricatorum*. Voces *humana manu* que sunt in omnibus, non puto sollicitandas, libenter Latini istas voces conjungunt. Noto ad Lact. lib. v, cap. 22: *Non sacrificare lapidibus humana manu factis*: Lib. vii, cap. 11: *Manibus humanis laboratum*. BUN.

Cognoscere ministrum ejus ac nuntium, etc. Angelum nimirum magni consilii. *Hæc est enim vita æterna*, inquit ipse Dominus. Joan. xvii, *ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum*. Si missus, ergo legatus, nuntius, angelus, seu apostolus, salva tamen majestate divina. Item eadem conditione *minister*. Rom. xv.

Implicati. Ms. Bov.

Verum. At ms. Bov. legit *vera*.

Horum imperitiam jam coarguimus in secundo Divinarum Institutionum libro. Inde patet Divinarum Institutionum libros ante librum *de Ira Dei* fuisse conscriptos.

Qui cum sentiant. Ita emendatum ex omnibus pene mss. et edit. Rom. 1470 et Gymnic. Vide seq. Reg. i rec. et edit. Rom., *qui cum sentiunt*. Multi impressi, *qui consentiunt*

habere ullam Deum, aut nullo affectu commoveri putant, quia sit omnis affectus imbecillitatis, quæ in Deo nulla est. De tercio vero si præcipitantur, qui cum sensant legatum Dei, eundemque divini et immortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum, aut aliter accipiunt, quam fides poscit: quos ex parte jam retulimus in quarto supradicti operis libro, et referabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas experimus, quæ veritatem, dum disputant, perdidit.

Nunc vero contra eos disseremus, qui de secundo gradu lapsi, prava de summo Deo sentiunt. Aiunt enim quidam, nec gratificari eum cuiquam, nec irasci; sed securum, et quietum, immortalitatis suæ bonis perfrui. Alii vero iram tollunt, gratiam relinquunt Deo: naturam enim summa virtute præstantem ut non maleficam, sic beneficam esse debere. Ita omnes philosophi de ira consentiunt; de gratia discrepant. Sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio, huiusmodi facienda nobis, et se-

quenda partitio est, cum diversa et repugnantia sint, ira, et gratia. Aut ira tribuenda est Deo, et gratia detrahenda; aut utrumque pariter detrahendum. Aut ira demenda est, et gratia tribuenda, aut utrumque tribuendum. Aliud amplius, præter hæc, nihil potest capere natura, ut necesse sit in uno istorum aliquo verum, quod queritur, inveniri. Consideremus singula, ut nos ad latebras veritatis, et ratio et ordo deducat.

CAPUT III.

De bonis et malis in rebus humanis, eorumque auctore.

Primum illud nemo de Deo dixit unquam, irasci eum tantummodo, et gratia non moveri. Est enim disconveniens Deo, ut ejusmodi potestate sit præditus, qua noceat, et obsit, prodesse vero, ac benefacere nequeat. Quæ igitur ratio, quæ spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantummodo auctor est Deus? Quod si sit, jam majestas illa venerabilis, non ad iudicis potestatem, cui licet servare ac libe-

VARIORUM NOTÆ.

Qui aut figuram nequam habere ullam Deum nemo vidit unquam. Quæ ergo est illa figura ad quam homo, inquit, creatus est? Sed ne ipsa quidem humanis oculis occurrat, quæ, ut ipse fateris, vix mente cogi situr. Nos figuram Dei nullam cognoscimus. Vide Tertullianum adversus Marcionem, et Basilium Homil. 10. — *Figuram... habere... Deum.* Statuit quidem tibi, Deum esse incorporeum, e. g., lib. vii, cap. 3 et alius: figuram tamen Deo tribuit. Confer. cap. 11 et 18. in quo erravit cum abis. Bux.

Aut nullo affectu commoveri. Sic lego cum mss. 7 Vaticanis, Regio-Put., 2 al. Reg., 5 Colb., Marm., 1 Carom., Brun., et 4 impressis. Mendum irrepit in 5 Reg., 2 Vatic., 1 Colb., et multis editis, ubi pro *nullo* legitur *ullo*, quod res ipsa repudiet; nam Lactantius eos arguit, qui *nullo affectu Deum commoveri putant.*

Deum et immortalis templi conditorem. Templi vivis constructum lapidibus, I Pet., ii, ejus templi dicatio divini Spiritus opus est. Sacerdos vero idem qui et conditor, æternus ille nimirum, secundum ordinem Melchisedech, ut ad Hebræos scriptum est. BETUL.

Quos ex parte. Mss. 2, Quod.

Supradicti. Vide de hac voce not. lib. vi, cap. 5. Usus eadem Vojsicus in Aureliano cap. 9 et 56, licet satis comande possint esse due voces. Bux.

Et referabimus postea, etc. Videtur Lact. in animo habuisse ad omnes sectas tum in christianismo ortas respondere. Rivetus in Notis mss.

Dum disputant. Janus Gualtelmus ad Plant. Menesim. cap. 4, testatur, in quibusdam exemplaribus haberi, *dum dissipant*, quam lectionem probat ipse. Isæus — Ban-man. quoque hanc ultimam lectionem habet, et sic etiam probat. — *Veritatem dum dissipant, perdidit.* Idem toties inculcavit Lactantius; maxime de sceleris, ad quos respicit, dixit lib. iv, cap. 50: *Dissiduum facerent, et ecclesium (in qua veritas) dissiparent;* lib. ii, cap. 10: *ut veritas... solet variis sermonibus dissipata corrumpi;* lib. vii, cap. 22: *opinio veri et veritatem per diversa ora sermonesque variis dissipatam mutavit.* Bux.

Quæ veritatem, dum disputant, perdidit. Sic legitur in pierque mss. sic etiam editi. At Janus Gualtelmi non ut agere cum antiquis suis codicibus *dissipant*, quibus etiam similes sunt mss. Ultr., Em., Br., 2 Reg., 5 Colb. Ratio ejus est, quod veritas disputata non perditur, sed ego nihil instans. Gualtelmus elegans enim et scopo est apta lectio. GALÆUS.

Alii vero iram tollunt. Ita legendum esse ex omnibus mss. et 6 impressis textus ipse suadet, non ut in 12 editis, *illi vero*.

Ut non maleficam, sic beneficam esse debere. Lond., Reg., Goth., Lips., 2 Keimm.: *Ut non maleficam esse debere.* Cant., id est, Subl., Rost., Ven. 1471, utraque 78, 95, 97, Parrhas.: *Et non maleficam esse debere.* Paris., 1515: *Præstantem, non maleficam esse debere.* Bux.

Et sequenda partitio est. Sic lego ex antiquioribus et melioribus mss. 2 Bon., 1 Regio-Put. et 2 al. Reg., 3 Colb. multisque aliis. In scriptis 6 Reg. et editis est, *et exsequenda, quod idem est; asqui enim, pro ex qui legitur apud Ciceronem.*

Utrumque pariter detrahendum. Ex omnibus mss. et 15 vet. editis additi pariter, quod cæteris impressis deest.

Aut utrumque tribuendum. Ita meliores et antiquiores mss. In 1 Reg. rec. et multis vulgatis est *aut neutrum tribuendum.* Plurimi mss. et editi 2 vet. Rom. et Betul. ferunt *aut neutrum detrahendum.* — *Aut utrumque tribuendum.* Hæc lectio tenenda est, vel alia alterius codicis S. Salvatoris minus antiqui, Tax. et P. *aut neutrum detrahendum*, quæ sensu eadem est cum priori. Quod si legatur ut in Aldina, et cæteris editionibus, aut neutrum tribuendum, hoc quartum membrum idem fuerit cum eo, quod ille secundo loco posuit, videlicet, *aut utrumque pariter detrahendum;* hoc animadvertit quoque Thomasius in notis. ISÆUS.

Disconveniens Deo. Mss. 2 Bon., 1 Reg. rec., Tax., 1 Sorbon., 2 Colb. et ed. Betul. et Is. emendationis gratia præferunt *inconveniens Deo.* At vox *disconveniens*, quæ legitur in cæteris mss. et 12 editis, est Ciceroniana, ut existimant grammatici quidam. — *Inconveniens Deo.* Sic habet Bux. et notam sequentem exhibet: Angl. etiam Lond., Reg., Goth., Guelf., Memb.: *Disconveniens Deo.* Novi quidem Horatii, *disconvenit;* et Tertull., *disconvenientiam*, ab aliis observatam. Ita lib. i, cap. 11: *Quanto id magis inconveniens Deo.* Epist. Taurin., *putant inconveniens fuisse.* Bux.

Si malorum tantummodo auctor est Deus? Theologi distinguunt inter malum pœnæ et malum culpæ; prioris auctor est Deus, culpæ non item. GALÆUS. — *Si malorum tantummodo auctor est Deus?* loquitur de malis pœnarum, quæ Deus iratus infligit, quorum auctorem et causam Deum esse fatetur quoque sanctos Thomas, p. quæst. 49, art. 2. ISÆUS.

rare, sed ad tortoris et carnificis officium deducetur. A Cum autem videamus, non modo mala esse in rebus humanis, sed etiam bona, utique si Deus est auctor malorum, esse alterum necesse est, qui contraria Deo faciat, et det nobis bona. Si est, quo nomine appellandus est? aut cur nobis, qui male faciat, notior est, quam ille, qui bene? Si autem nihil potest esse præter Deum, absurdum est et vanum, divinam putare potestatem, qua nihil est majus, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse. Et ideo nemo extitit, qui auderet id dicere; quia nec rationem habet, nec ullo modo potest credi. Quod quia convenit, transcamus et veritatem alibi requiramus.

CAPUT IV.

De Deo, deque ejus affectibus, Epicurique reprehensione.

Quod sequitur, de schola Epicuri est; sicut iram in Deo non esse, ita nec gratiam quidem. Nam cum putaret Epicurus, alienum esse a Deo malefacere at-

VARIORUM NOTÆ.

Utique si Deus est auctor malorum, esse alterum necesse est, qui contraria Deo faciat. Ita reposui ex mss. 2 Bonon. 1 Reg., 3 Colb., 1 Sorbon., Tax., edd. Thom. et Walch. In mss. 11 et 5 editis legitur: *Utique si Deus est, auctorem esse alterum necesse est, qui; in 5 editis rec. Utique si Deus non est, esse alterum necesse est qui; in scriptis 9 et totidem impressis: Utique si Deus non est, auctorem esse alterum necesse est qui.* — *Utique si Deus est... qui contraria Deo faciat.* Retinui communem lectionem, quamvis B. et T. habeant, *Utique si Deus est auctor malorum, esse alterum necesse est qui contraria, etc.* Si Deus, inquit, non est auctor, scilicet tam bonorum, quam malorum, ita ut solum malefaciat hominibus, alterum igitur constituere auctorem beneficiorum necesse est, cum et bona et mala experiamur. Sed alius præter Deum constitui non potest: ergo idem Deus auctor est tum malorum, id est, pœnarum, tum bonorum, id est beneficiorum, atque præmiorum. ISÆUS.

Nocere posse, prodesse non posse. Tria postrema verba absunt a 20 mss. et 5 ed.

Quod quia convenit. Id est, quia in eo conveniunt omnes; sive nostri verbis de Opif., cap. 17: *Quod quia inter philosophos convenit.* Ita Cicero, lib. 1 invent., cap. 9: *Quid factum sit, convenit.* Lib. 1 de Natura deor., cap. 52: *Conveniat id quoque.* BUN.

Malefacere. Sic Lactantius infra cap. 5, et sic omnes mss.; duobus rec. demptis, in quibus est *malum facere*, ut in excusis. — At Bun.: *Malefacere.* Restituo ex Bon., Tax., Lond., Reg., Goth., Lips. 2, 3 Reimm., Heumanno consentiente, *malefacere*, ut cap. 5: *Cur qui male facit, notior est, quam ille, qui bene;* cap. 5: *nec quicquam male faciat;* cap. 1: *ex maleficientia.* Ven. 1695-97: *malum, quod;* reliqui, *malum facere, quod.* Lib. III, cap. 17, ex sententia Epicuri: *Sapientis est... malefacere... Deus non irascitur quicquam.* BUN.

Atque nocere. Hæc, quippe haud necessaria, Emm., Cant., Lond., Reg., Lips. 2, 3, Reimm., Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95, 97, Pier., Parrh., Paris., Isæus delent; addunt vero Ald., Crat., Gynn., Fasit., Torn., Betul., Thomas., Thys., Gall., Spark., Cell., Walch., Heumann. BUN.

Ex hoc inquit. Lucret., l. 1, v. 56:

Omnis enim per se Divum natura necesse est.
Immortali ævo sum ut cum pace fruatur.
Semota a nostris rebus, etc.

que nocere, quod ex affectu iracundiæ plerumque nascitur, ademittit ei etiam beneficentiam, quoniam videbat consequens esse, ut si habeat iram Deus, habeat et gratiam. Itaque ne illi vitium concederet, etiam virtutis fecit expertem. Ex hoc, inquit, beatus et incorruptus est, quia nihil curat, neque habet ipse negotium, neque alteri exhibet. Deus igitur non est, si nec movetur, quod est proprium viventis: nec facit aliquid impossibile homini, quod est proprium Dei, si omnino nullam habet voluntatem, nullum actum, nullam denique administrationem, quæ Deo digna sit. Et quæ major, quæ dignior administratio Deo assignari potest, quam mundi gubernatio, maximeque generis humani, cui omnia terrena subjecta sunt.

Quæ igitur in Deo potest esse beatitudo, si semper quietus, et immobilis torpet? si precantibus surdus, si colentibus cæcus? Quid tam dignum, tam proprium Deo, quam providentia? Sed si nihil curat, nihil providet, amisit omnem divinitatem. Qui ergo totam vim, totam Deo substantiam tollit, quid aliud dicit,

Versus sunt Lucretii: sed sententia est Epicuri. Lactantius enim nos admonet, lib. de Opificio, cap. 6, *Epicuri esse omnia quæ delirat Lucretius;* eundemque errorem Epicuro adscriptis Cicero, lib. 1 de Natura deorum. Hæc prima est τῶν κριτῶν δόξων: *Quamquam, inquit Cicero, video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas habet, quas appellatis κριτίας δόξας, hæc (ut opinor) prima sententia est: Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium, etc.* Adscribendus simul, notandusque Tertulliani de hac re locus est, ex Apologetici, cap. 46. *Alii incorporalem asseverant, alii corporealem, ut tam Platonici, quam Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, sicut Epicurus et Pythagoras; alii ex igne, qualiter Heraclito visum est. Et Platonici quidem curantem rerum, Epicurei otiosum et inexercitum, et (ut ita dixerim) neminem humanis rebus, positum vero extra mundum, etc.* In primo membro videri possent et Platonici et Stoici Deum corporealem facere, cum utriusque incorporalem faciunt. Nam Plato θεῶν Deum dixit. Sed cur Tertulliano sum iniquior, quod Stoicos dicit Deum corporeum facere, cum hoc idem etiam faciat Origenes contra Celsum? Adde quod Stoici Deum ignem dicunt: ignis autem corpus. BETULEIUS.

Nec movetur. Vide infra, nullum motum. Lact., lib. II, cap. 8: *Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in eo, quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur... Quod insensibile est, inert et torpidum semper jacet, et nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius.* BUN.

Quod est proprium Dei. Ut supra, lin. præced. *quod est proprium viventis.* Mss. 3 rec., *Deo.*

Quam mundi gubernatio. Mss. rec. et edd. addunt, *quam cura viventium*, quod non coheret cum aliis Lactantii verbis, et abest ab antiquioribus mss. Regio-Put., Bonon. et Tax.

Immobilis torpet. Vide Notas ad lib. II, cap. 8. Conf. Not. lib. VI, cap. 17: *Immobilis stupor mentis;* de Ira, cap. 17: *Qui Deum faciunt immobilem.* BUN.

Sed si nihil curat. Id est in multis mss. Extat autem in 1 Reg., 2 Bon., 2 Colb. aliisque, et in omnibus fere impressis. Vide infra semel et iterum, ergo nec cura ullius rei, nec providentia est in eo.

Divinitatem. In ms. Bov. *dignitatem.*

Deo substantiam. Heumanno legendum videtur.

nisi Deum omnino non esse? Denique Marcus Tullius a Posidonio dictum refert, id Epicurum sensisse, nihil deos esse, sed ea, quæ de diis locutus sit, deprecanda invidiæ causa dixisse: itaque verbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere, quibus nullum motum, nullum tribuit officium. Quod si ita est: quid eo fallacius? quod a sapiente et gravi viro debet esse alienum. Hic vero si aliud sensit, et aliud locutus est, quid aliud appellandus est, quam deceptor, bilinguis, molus, et propterea stultus? Sed non erat tam versutus Epicurus, ut fallendi studio ista loqueretur, cum hæc etiam scriptis ad æternam memoriam consignaret: sed ignorantia veritatis erravit. Inductus enim a principio verisimilitudine unius sententiæ, necessario in ea, quæ sequebantur, incurrit. Prima enim sententia fuit, iram in Deum non convenire. Quod cum illi verum et inexpugnabile videretur, non poterat consequentia recusare, quia uno affectu amputato, etiam cæteros affectus adimere Deo necessitas ipsa cogebat. Ita qui non irascitur, utique nec gratia movetur, quod est iræ contrarium: jam si nec ira in eo, nec gratia est, utique nec metus, nec lætitia, nec mœror, nec misericordia. Una est enim ratio cunctis affectibus, una commotio, quæ in Deum

A cadere non potest. Quod si nullus affectus in Deo est, quia quidquid afficitur, imbecillum est; ergo nec cura ullius rei, nec providentia est in eo.

Ilucisque pervenit sapientis hominis disputatio; cætera, quæ sequuntur; obtulit: scilicet, quia nec cura sit in eo, nec providentia; ergo nec cogitationem aliquam, nec sensum in eo esse ullum: quo efficitur, ut non sit omnino. Ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu restitit, quia jam præcipitium videbat. Sed quid prodest reticuisse, ac periculum dissimulasse? Necessitas illum vel invitum cadere coegit. Dixit enim quod noluit, quia argumentum sic ordinavit, ut ad illud, quod evitabat, necessario deveniret. Vides igitur quo perveniat, ira sublata, et Deo adempta. Denique aut nullus id credit, aut admodum pauci, et quidem scelerati, ac mali, qui sperant peccatis suis impunitatem. Quod si et hoc falsum invenitur, nec iram in Deo esse, nec gratiam, veniamus ad illud, quod tertio loco positum est.

CAPUT V.

De Deo stoicorum sententiæ; de Ira et gratia ejus.

Existimantur stoici, et alii nonnulli, aliquanto

VARIORUM NOTÆ.

Dei. Libri, Deo. Ita Salvianus lib. iv, cap. 9: *Nam qui nihil aspici a Deo affirmant, prope est, ut cui aspectum adimunt, etiam substantiam tollant; et quem dicunt omnino nihil cernere, dicant etiam omnino non esse.* BUN.

Denique Marcus Tullius, etc. Sub finem lib. 1 de Natura deor.: *Verius est igitur, nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de Natura deorum, nullos esse deos Epicuro videtur.*

Refert. Vide Cicero, lib. 1 de Nat. deorum circa finem.

Unus illum deos relinquere, re ipsa tollere. Cicero cap. 1, in hunc: *Itaque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit Deos;* et lib. 1 de Natura deor., cap. 50: *Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisset deos, re sustulisset.* BUN.

Quid eo fallacius? Eo, scilicet Epicuro, quid fallacius? Quod fallacem esse) a sapiente... debet esse alienum. Mox intra Epicurum fallendi studio ista dixisse negat. Hinc Cicero lib. 1 de Nat. deor. cap. 51: *pr. Sicut quæ existimant, quod ille plane inscitia loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime rasro (Lact. non versuto) male existimant.* BUN.

Consignaret. Ita restitui ex 9 impressis cunctisque mss. præter Lips. in quo est *consignaretur.* In cæteris editis est *consignetur.* Francius malebat, *consignari.*

Inductus enim. Sic emendavi ex omnibus mss. et octo editis veteribus. Et res ita poscit. Cæteri impressi habent *inductus.* — *Inductus.* Lib. iii, cap. 17: *Cum hæc igitur cogitaret Epicurus, earum rerum velut iniquitate inductus... existimavit.* Lips. 2 et Reimm. *Inductus enim... vero legitur.*

Unius sententiæ. Exponxi ut inutilem falsæ vocem, quæ in inscienti quamplurimi edidi: respiciunt autem omnes scripti tres vet. edit. Rom., Parrhas., Cellar., Walch. — *Unius sententiæ.* Ald., Crat., Gymn., Fas., Gryll., Beul., Torn., Thomas., Isæus., Thys., Gell., Spark. *unus falsæ sententiæ.* Et erat omnino jectum: unde cum Lactantius refutat; at antiquiores non agnoscunt. BUN.

Item in Deum non convenire. Hanc locutionem,

que omnino Ciceroniana est, restitui ex omnibus prope mss. codicibus. In tribus rec. est in *Deo*; in 15 editis est *Deo* sine præpositione.

Consequentia recusare. Sic reposui ex cunctis fere scriptis. In tribus mss. et 2 vet. edit. Rom. est *recusari*; in 5 rec. manu exaratis et multis editis *resecare.* *Nec ira.* Ita omnes mss. præter 2 Reg. rec. in quibus est *non ira*, ut in editis.

Quæ in Deum cadere non potest. Scribit Lactantius hæc verba ex mente Epicuri, non sua. BUN.

Sapientis hominis. Epicuri, per ironiam sic dicti. *Restitit.* Ms. Goth. *perstitit*; 2 Reg. rec. et edd., *constitit.* — *Restitit.* De Opif. c. 14: *Circa hoc opus homo resistit;* et cap. 7: *Quibus mens si... resistere velit, tanquam reinaculis uteretur.* BUN.

Quo perveniat. Mss. habent *pervenias*; 2 *perveniret*; plurimi editi, *perveniat.* Quamplurimi mss. et 2 vet. edd. Rom. ut in textu *perveniat*, Epicurus scilicet.

Impunitatem, etc. Hanc sperare non potest, qui Deum novit omniscium, et justissimum. Nam et magistratus sæpe, et ludimagister, et pater suorum delicta sine ira puniunt, promptiores ad veniam, nisi disciplina vel publica, vel domestica aliud flagitaret. Neque enim unus duntaxat finis puniendi, ratiove castigandi est, sed plures: quæ, ut reipsa, ita nominibus quoque inter se distant. De quo lege Gell. l. vi, c. 14. BETUL.

Existimantur stoici, etc. Reprehendit stoicos, quod Deo gratiam tribuant, clementem sibi fingant Deum, non item severum, iracundia ipsum privantes. Argumentum potissimum quo nititur, est: Quod omnia que moventur, moveantur in utranque partem: Deum itaque, si moveatur gratia, moveri etiam ira. Hoc concederem, si sensus corporis utriusque affectionis opposita pariceps esset, ut: Quidquid sentit calorem, idem frigus quoque sentit. Sed in Deum (quia incorporeus est) nulla passio cadit: Ira passio est, et ob id imbecillitas. Gratia vero non modo, non passio est, sed virtus iusuper, et virtus divina: quia *χωριστός* pars quæ Deo soli recte, non ut accidens, sed ut proprium *ἀχωριστός* tribuitur. Ex quibus apparet, gratiam et iram in Deo, non

melius de Divinitate sensisse, qui aiunt, gratiam in A Deo esse, iram non esse. Favorabilis admodum, ac popularis oratio, non cadere in Deum hanc animi pusillitatem, ut ab illo se læsum putet, qui lædi non potest; ut quieta illa, et sancta majestas concitetur, perturbetur, insaniat, quod est terrenæ fragilitatis. Iram enim, commotionem mentis esse ac perturbationem, quæ sit a Deo aliena. Quod si hominem quoque, qui modo sit sapiens et gravis, ira non deceat (si quidem, cum in animum ejusquam incidit, velut sæva tempestas tantos excitet fluctus, ut statum mentis immutet, ardescant oculi, os tremat, lingua titubet, dentes concrepent, alternis vultum maculet nunc suffusus rubor, nunc pallor albescens): quanto magis Deum non deceat tam fœda mutatio? Et si homo, qui habet imperium ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subvertat, populos deleat, provincias ad solitudinem redigat; quanto magis Deum, qui habeat totius generis humani, et ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse universa credibile sit, si irasceretur?

i Absesse igitur ab eo tam magnum, tam perniciosum malum oportere. Et si absit ab eo ira, et concitatio, quia et deformis, et noxia est, nec cuiquam malefaciat, nihil aliud superesse, nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus, conservator. Iam enim demum et communis omnium pater, et optimus

maximus dici poterit, quod expetit divina celestisque natura. Nam si inter homines laudabile videtur prodesse potius quam nocere, vivificare quam occidere, salvare, quam perdere, nec immerito innocentia inter virtutes numeratur et qui hæc fecerit, diligitur, præfertur, ornatur, benedictis omnibus votisque celebratur, denique ob merita et beneficia Deo simillimus judicatur; quanto magis ipsum Deum par est, divinis perfectisque virtutibus præcellentem, atque ab omni terrena labe summotum, divinis et celestibus beneficiis omne genus hominum promereri? Speciose ista, populariterque dicuntur, et multos illiciunt ad credendum: sed qui hæc sentiunt, ad veritatem quidem propius accedunt; sed in parte labuntur, naturam rei parum considerantes. Nam si

B Deus non irascitur impiis et injustis, nec pios utique justosque diligit. Ergo constantior est error illorum, qui et iram simul, et gratiam tollunt. In rebus enim diversis, aut in utramque partem moveri necesse est, aut in neutram. Ita qui bonos diligit, et malos odit, et qui malos non odit, nec bonos diligit: quia et diligere bonos, ex odio malorum venit; et malos odisse, ex bonorum charitate descendit. Nemo est qui amet vitam sine odio mortis, nec appetat lucem, nisi qui tenebras fugit. Adeo natura ista connexa sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat.

Si quis Dominus habens in familia servos, bonum

VARIORUM NOTÆ.

ut in magistratu, seu principe, contrario ex diametro C BETULEIUS.

Gratiam in Deo esse, iram non esse. Ut qui non velit obesse, me possit, ut ait Senec. lib. ii de Ira, ubi de hoc disserit. ISÆUS.

Favorabilis admodum. Ita antiquissimi et optimi mss. Regio-Put., 2 Bonon., 5 Colbert., Tax., Pen. Auctor noster favorabilis active posuit, quod rarum est. Admodum abest a 10 mss. et a 15 editis.

Popularis oratio. Id est, quæ populo grata est et accepta, quæ studet voluntati populi. WALCH.

Animi pusillitatem. Mss. 6 rec. et 5 edd., pusillanimitatem.

Iram enim, commotionem mentis esse. Sufficiat semel monuisse, quoties iram Deo tribuimus, eo id sensu nos intelligere, quod Durandus lib. ii, dist. 30, quæst. 2, ubi ait: *Deus dicitur iratus, non secundum affectum, sed effectum, in quantum præparat alicui pœnam vel infligi.* Duriuscule enim loquitur. Lactantius, cum iræ affectum ita Deo competere affirmet, quatenus illi motum quemdam imprimat. SPARKIUS.

Siquidem cum in animum ejusquam incidit, etc. Hieron. in Epist. ad Titum cap. i de irato homine: *Torvo vultu, tremantibus labiis, rugata fronte, effrenatis conviciis, facie inter pallorem ruboremque variata.* Seneca de Ira, lib. i, cap. i: *Multus ore toto rubor, exæstuante ab imis præcordiis sanguine: labia quætiuntur, dentes comprimuntur, horrent ac subriguntur capilli, spiritus coactus, stridens articulum seipsos torquentium sonus, genitus mugitusque, et parum explanatis vocibus sermo præruptus, et compositæ sæpius manus, et pulsata humus pedibus, et totum concitum corpus, magnisque minas agens, fœda visu et horrenda facies depravantium se atque incumescantium.* ELMENHORST.

Excitet fluctus. Francius, excitat.

Ardescant. Vide Senec. de Ira, initio lib. i, cap. 1.

Alternis. Eleganter alternis absolute dicitur, pro eo quod fit per vices. Lucretius i, 1010:

Ut sic alternis infinita omnia reddat.

Plinius lib. v, ep. 18. *Quæ interdum alternis, et interdum simul facio.* BUN.

Perditurum fuisse universa credibile sit. Duas voces postremas addidi ex omnibus ferme mss. et 12 vet. editis. Absunt autem a mss. 5 et totidem impressis. — *Credibile sit.* Hæc videntur necessaria. Ut enim modo supra dixit: *Quod si hominem . . . non deceat . . . quanto magis Deum non deceat;* sic in applicatione. BUN.

Malefaciat. Mss. 3, malefacit; Clarom., malefaciet. Nihil aliud superesse. Sic lego ex mss. 2 Bonon., 1 Reg. aliisque et edit. Is. Et sic legendum esse patet ex præcedentibus. In multis tum scriptis, tum impressis legitur abest.

Communis omnium pater. Ut lib. v, cap. 8: *communem omnium patrem Deum.* Elegantia Terentiana. Vide Not. ad Lact. lib. iii, cap. 18. BUN.

Et optimus maximus. Ita mss. 3 Reg. inter quos est antiq. Regio-Put. et ed. Rom. 1470, Cellar., Walch. Aliis est, et vere maximus. — *Maximus.* In ms. Bov. est *maximusque.*

Ornatur. Ita cum editis Rom. 1470 ac Cellar. omnes mss. præter 2 rec. in quibus est honoratur, ut in impressis multis.

Benedictis omnibus votisque celebratur. Sic lego cum editis cunctisque mss. præter 2 rec. quibus est, ornatur benedictis, votisque omnibus celebratur.

In parte. Lond., Reg., in partem. At prius est rectius. Lib. iii, cap. 6: *in parte sustulerant.* Lib. vii, cap. 22: *in parte corruperint . . . in parte consentiunt.* BUN.

Naturam rei. Francius. Forte legendum *Dei.* Ms. Clarom., *verna.*

Ita qui bonos diligit, etc. Tres mss. Reg. sequentia verba respuunt, et malos odit, et qui malos non odit.

Natura ista connexa sunt. Lond., Reg., Reim.,

ac malum, non utique aut ambos odit, aut ambos A beneficiis et honore prosequitur: quod si faciet, et iniquus et stultus est: sed bonum et alloquitur amice, et ornat, et domi ac familia suisque omnibus rebus praeferit: malum vero maledictis, verberibus, nuditate, fame, siti, compedibus punit, ut et hic exemplo ceteris sit ad non peccandum, et ille ad promerendum, ut alios metus coerceat, alios honor provocet. Qui ergo diligit, et odit; qui odit, et diligit; sunt enim, qui diligi debeant, sunt qui odio haberi. Et sicut is, qui diligit, confert bona in eos, quos diligit: ita qui odit, irrogat mala iis, quos odio habet; quod argumentum, quia verum est, dissolvi nullo pacto potest. Vano ergo et falsa est sententia eorum, qui cum alterum Deo tribuant, alterum detrahunt, non minus, quam illorum qui utrumque detrahunt. B Sed illi, ut ostendimus, ex parte non errant, sed id quod melius est ex duobus retinent. Ii vero, quos ratio et veritas argumenti hujus inducit, falsa omnino sententia suscepta, in maximum errorem cadunt. Non enim sic oportebat eos argumentari: Quia Deus non irascitur, ergo nec gratia commovetur; sed ita, Quia Deus gratia movetur, ergo et irascitur. Si enim certum et indubitatum fuisset, non irasci Deum, tunc ad illud alterum venire esset necesse. Cum autem magis sit ambiguum de ira, pene manifestum de

gratia; absurdum est, ex incerto certum velle subvertere, cum sit promptius, de certis incerta firmare.

CAPUT VI.

Quod Deus irascatur.

Hæ sunt de Deo philosophorum sententiæ. Aliud præterea nihil quisquam dixit. Quod si hæc, quæ dicta sunt, falsa esse deprehendimus, unum illud extremum superest, in quo solo possit veritas inveniri, quod a philosophis nec susceptum est unquam, nec aliquando defensum; consequens esse, ut irascatur Deus, quoniam gratia commovetur. Hæc tuenda nobis et asserenda sententia est. In eo enim summa omnis, et cardo religionis pietatisque versatur. Nam neque honos ullus deberi potest Deo, si nihil præstat colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti.

CAPUT VII.

De Homine et Brutis, ac Religione.

Cum sæpe philosophi per ignorantiam veritatis a ratione desciverint, atque in errores inciderint inextricabiles (id enim solet his evenire, quod viatori viam pascienti et non fatenti se ignorare, ut vagetur, dum pasciuntari obvios erubescit) illud tamen nullus philosophus asseruit unquam, nihil inter hominem et pecudem interesse; nec omnino quisquam, modo qui sapiens videri vellet, rationale animal cum mutis et

VARIORUM NOTÆ.

Goth., *Natura ista comexa est, quasi natura esset nominativus; sed est ablativus. Imitatur Quintilianum, ex quo citavit lib. vi, c. 25: Quæ inter se natura comexa sunt.* BUN.

Verberibus, nuditate, etc. Respexit ad Cyprian. ad Demetrianum: *Servum flagellis, verberibus, fame, siti, nuditate, frequenter ferro et carcere edfigis et crucias.* Conf. Lact. lib. v, cap. 18, lib. vii, c. 27. BUN.

Qui odit, et diligit. In quamplurimis editis est, et qui odit et diligit.

Qui cum alterum Deo tribuant, alterum detrahunt. In mss. 41 deest alterum Deo detrahunt. Sex alii, qui alterum Deo tribuant.

Non minus, quam illorum utrumque detrahunt. Sic legunt mss. et edit. Thomas. atque hanc esse genuinam lectionem, censeo. Si editorum receptatur lectio, *quam illorum aut utrumque*, expuncto *et detrahunt*, sensus erit obscurior, poteritque æque ad tribuant referri, quod scopo Lactantii repugnaret. Ex IS. EO.

Illi. Scilicet stoici. BUN.

Sed id quod melius est. Francius, et id.

Ii vero. Sed. Epicurei, qui utrumque detrahunt.

BUN.

Falsa omnino sententia suscepta. Deest sententia in 11 mss. rec. et in ed. Rom. 1470 et 1474. Pro omnino 1 Carolin. habet animo; abestque sententia. — Apud Boneman. vero legitur: *Ob falsa omnino suscepta.* Ven., utraque 1478. 1515 et recentiores omnes, *falsa omnino sententia suscepta.* Bene, si addiderunt mss. Confer c. 6, *sententia.* Iterum Lact. de Ira, cap. 6, quod a philosophis nec susceptum est. Lib. ii, cap. 17: *Sic cum, qui in principio falsam susceperat, consequentium rerum necessitas ad deliranda pertrahit.* BUN.

Pene manifestum. Francius, forte bene aut plene.

Absurdum ... et incerto certum ... subvertere, etc. LD. D. cap. 9: *Se ... nihil assumpt ... cum ita multo magis certis, quam illud, propter quod assumptum est. ... Ii puto maluit colligere quod falsum est. cum et vero, quod certum. Ii cum debeant inverti de*

certis probari, hic probationem sumpsit ex incerto ad evertendum quod erat certum. BUN.

Sententia est. Additum est ex cunctis mss. et compluribus editis.

In eo. 3 Colbert. Clarom. a secunda manu, et ed. Gymnic. in ea. Clarom. a prima manu, in qua.

Nam neque honos ullus deberi potest Deo, etc. Simili modo in Hieremiam Origenes benignum Deum dicit, ne desperemus; severum, ne benignitatem contemnamus. Sed quemadmodum Cicero in Officiis docet, virum bonum non peccare, etiam improbitate proposita? Oderunt enim peccare boni virtutis amore; et contra, oderunt peccare mali formidine pœnæ. Quid quod Paulus etiam ait, Justis legem non esse positam? Benignitas Dei contemptum sui adeo non gignit, ut (si Paulo credimus) Deus suam erga nos charitatem tum maxime commendavit, cum adhuc peccatores essemus. Porro si hæc sive Lactantii, sive Origenis sententia rata esset, irrita fieret tota Pauli de predestinatione disputatio. Nam deest in 12 mss. et 4 editis. In Em. est ulli. Et Heuman. putat delendum esse punctum post versatur.

Si non irascitur, etc. Deum irasci testantur multa Scripturæ loca. At notandum, iram non esse passionem violentam in Deo, sed voluntatem puniendi, et Deo attribui effective, non affective, ut loquantur; hoc est, Deum facere quod irati faciunt, non vero propterea affici aliqua perturbatione animi, quemadmodum homines irati. GAL.

Ut vagetur. Mss. Ultr., Brun., ut evagetur. Edd., Ald., Fasitell., Tornes., ut vagatur.

Nihil inter hominem. Ita mss. 2 Bonon., Tax., 3 Colb. totidemque editi. In aliis corrupte legitur non nihil, quod sententiæ Lactantii repugnat. — *Nihil inter hominem, etc.* Ita B. T. quod corrupte in nonnullis legitur nonnihil, etc. Id sententiæ Lactantii repugnat, qui hoc loco respicit ab errore alias habito, rationem mutis etiam inesse, de quo disserui secundo Instit., cap. 5. ISÆUS.

Rationale animal, etc. Non dissimilia sunt, quæ Aristoteles in primo de Anima, Anaxagoræ dogmata

irrationabilibus cœquavit : quod faciunt quidam imperiti, atque ipsis pecudibus similes, qui cum ventri ac voluptati se velint tradere; aiunt, eademratione senatos, qua universa quæ spirant; quod dici ab homine nefas est. Quis enim tam indoctus est, ut nesciat, quis tam imprudens, ut non sentiat, aliquid inesse in homine divini? Nondum venio ad virtutes animi et ingenii, quibus homini cum Deo manifesta cognatio est. Nonne ipsius corporis status et oris figura declarat, non esse nos cum mutis pecudibus æquales? Illarum natura in humum pabulumque prostrata est; nec habet quidquam commune cum cœlo, quod non intuetur. Homo autem recto statu, ore sublimi, ad contemplationem mundi excitatus, confert cum Deo vultum; et rationem ratio cognoscit.

Propterea nullum est animal, ut ait Cicero (1 de Legibus) præter hominem, quod habeat aliquam notitiam Dei. Solus enim sapientia instructus est, ut religionem solus intelligat; et hæc est hominis atque mutorum, vel præcipua, vel sola distantia. Nam cætera, quæ videntur hominis esse propria, et si non sint talia in mutis, tamen similia videri possunt. Pro-

prius homini sermo est : tamen et in illis quædam similitudo sermonis. Nam et dignoscunt invicem se vocibus; et, cum irascuntur, edunt sonum jurgio similem; et, cum se ex intervallo vident, gratulandi officium voce declarant. Nobis quidem voces eorum videntur inconditæ, sicut illis fortasse nostræ : sed ipsis, quæ se intelligunt, verba sunt; denique in omni affectu certas voces notas exprimunt, quibus habitum mentis ostendant. Risus quoque est homini proprius; et tamen videmus in aliis animalibus quædam signa lætitiæ, cum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciviam resolvunt. Quid tam proprium homini, quam ratio, et providentia futuri? Atqui sunt animalia, quæ latibus suis diversos et plures exitus pandant, ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis; quod non facerent, nisi inesset illis intelligentia et cogitatio. Alia provident in futurum; ut

Ingentem formicæ farris acervum
Cum populant, hyemis memores, tectoque reponunt;

ut apes, quæ

VARIORUM NOTÆ.

fuisse refert; nempe universis tam majorum quam minorum gentium animalibus mentem esse dicens, non tamen eam, cui prudentia tribuitur, quæ ne cunctis quidem hominibus insit. Hæc eadem fere de Anaxagora Plutarchus in v Placitorum, cap. 20. BETUL.

Cœquavit. Sic reposui ex mss. et edit. vet. Rom., Florent., Junt., Is., Cellar., Cæteri impressi habent *cœquaverit*; et pro *similes* mss. 2 Bonon., 1 Reg. rec., 2 Colb. et Tax. habent, *simillimi*.

Æquales. Expungunt nos plerique mss. quorum sex, scilicet Regio-Put., 1 Bl. Reg., 2 Colbert., 1 Clarom., 8 Brun. habent, *oris figura declarat, non esse cum mutis pecudibus æqualis*.

Habet. Mss. 4 rec., *habet... intuentur.* Francius, forte leg. *habent... intuentur*.

Homo autem recto statu. Lactantius supra lib. vii cap. 9 Divin. Instit. : *Cujus corpus ab humo excitatum, vultus sublimis, status rectus originem suam quærit.* Quod autem dicit, *Confert cum Deo vultum*, intellige cum meditatur de similitudine, quæ ei communis est cum Deo, ait Walchius.

Confert cum Deo vultum. Walchii emendatio : *Confert ad Deum vultum*, non admittenda in loco sano, maxime cum Lactantius eadem phrasi usus sit lib. ii, cap. 2 : *Corpus idcirco rectum accepisti, quo oculos atque mentes cum eo, qui fecit, conferre posses.* BUN. D

Et rationem ratio cognoscit. Francius malebat, *et rationem ratione cognoscit.*—*Rationem ratio cognoscit.* Sensus est, *rationem divinam* (sive Deum, qui et ipse ratio dicitur, lib. i, cap. 5), *ratio hominis* (sive homo rationalis) cognoscit. BUN.

Homini esse propria. Legitur homini, etc., et notam sequentem exhibet.—*Homini esse propria.* Ita statim, *proprius homini sermo*; postea, *risus... est homini proprius*; denique, *quid tam homini proprium*; et loco gemino lib. iii, cap. 10 *Quæ putantur esse homini propria.* BUN.

Similia. Seneca lib. de Ira. c. 3 : *Muta animalia humanis affectibus carent : habent autem similes illis quosdam impulsus.* Adde reliqua, et Arnob. lib. 7, Vossium, lib. iii Idol. cap. 44. BUN.

Tamen et in illis quædam similitudo sermonis. Francius, tamen est. Hæc sententiæ similia habet Lucret. lib. v, et Basil. Mag. Oration. 8. Hexamen. et in 9 ubi similitudinem quædam ratiocinationis n. canibus

esse præclare demonstrat; sicut et B. Ambros. lib. vi. Hexam. cap. 4 per *ὑποπόπῳον* quamdam, proponit nobis canem venaticum *συλλογίζμενον* in composito multiforme : de quo præclare disserunt et Franc. Vallesius l. v de Sacra Philosophia. Cl. Vossius in lib. de Idololat.

Nam et dignoscunt invicem se vocibus; et, cum irascuntur, edunt sonum. In mss. 14 et 2 vet. edit. Rom. legitur, *Nam et dignoscuntur, edunt sonum.* Minus bene. Sensus imperfectus.

Nobis... voces eorum... inconditæ... Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., incognitæ; ut Senec. i de Ira, cap. 1, *parum explanatæ voces.* BUN.

Quæ se intelligunt. Recte quæ; nam de mutis animalibus loquitur. Verum error est in 8 editis et 12 mss. ubi legitur *qui se intelligunt*.

In omni affectu. Editi sex effectu.

Aures demulcent. Id est, demittunt. Horat., lib. ii, od. 13 :

... Illis carminibus stupens
Demittit atres bellua centiceps.
Aures.

TURNEBIUS.

Providentia futuri. Et infra, *provident in futurum.* Francius, forte *providentia... et provident*.

Ingentem farris acervum, etc. Virgilius hæc similitudine laborantium operas describit Georgic. primo ;

Populatque ingentem farris acervum :
Curceta, atque inopi metuens formica senectæ.

Vide Horat. ad Mecœnatem, sat. i :

... Sicut,
Parvula nam exemplo est magni formicæ laboris,
Ore trahit quodcumque potest, atque adit acervo
Quem strati, hinc ignara, se non incerta fatenti.

Quid quod Salomon pigrum formicæ exemplo ad operas excitat, Proverb., c. vi, et trigesimo colligit etiam industria animalium exempla. Cæterum de formicarum industria Esopi apotogus est. De hujus natura consulendus est Plinius l. xi, c. Deest, Ælianus, lib. viii : Aristot. lib. i Hist. Animalium, cap. 13. BULLIUS.

Cum populant. Ex vetustissimo et optimo ms. Regio-Put. restitui *cum populant*, nec aliter legitur apud

Patriam solæ, et certos novere penates,
Venturaque hyemis memores, æstate laborem
Experantur, et in medium quæstia reponunt.

Longum est, si exequi velim, quæ a singulis generibus animalium fieri soleant humanæ solertiæ simillima. Quod si horum omnium, quæ adscribi homini solent, in mutis quoque deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem, cujus in mutis nec vestigium aliquod, nec ulla suspicio inveniri potest. Religionis enim est propria justitia, quam nullum aliud animal attingit. Homo enim solus imperat; cætera sibi conciliata sunt. Justitiæ autem Dei cultus adscribitur; quem qui non suscipit, hic a natura hominis alienus, vitam pecudum sub humana specie vivet. Cum vero a cæteris animalibus hoc pene solo differamus, quod soli omnium divinam vim potestatemque sentimus, in illis autem nullus sit intellectus Dei: certe illud fieri non potest, ut in hoc vel muta plus sapiant, vel humana natura desipiat; cum homini ob sapientiam et cuncta quæ spirant, et omnis rerum natura subjecta sit. Quare si ratio, si vis hominis hoc præcellit et superat ceteras animantes, quod solus notitiam Dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolvi.

A

CAPUT VIII.

De religione.

Dissolvitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

Omnis enim per se divum natura necesse est,
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris rebus, sejunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periculis,
Ipsa suis pollens opibus, nihil indiga nostri,
Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira.

Quæ cum dicit, utrum aliquem cultum Deo putat esse tribuendum, an evertit omnem religionem? Si enim Deus nihil cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refert, quid tam vanum, tam stultum, quam templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil assequamur? B Atenim naturam excellentem honorari oportet. Quis honos deberi potest nihil curanti et ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei, qui nihil habeat commune nobiscum? «Deus, inquit Cicero, si talis est, ut nulla gratia, nulla hominum charitate teneatur, valeat. Quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini.» Quid contemptius dici potuit in Deum? Valeat, inquit; id est, abeat et recedat, quando prodesse nulli potest. Quod si negotium

VARIORUM NOTÆ.

Virgilium, iv Æneid., vs. 405 et Georgic. 1, vs. 185, *populat*, per archaismum, cum veteres et *populo* active posuerint, observante Servio. Is. Nonium cap. 7, n. 26. Et WALCHIO.—In cæteris Lactantii mss. et editis est comportant. Aristotel., libro 1 de Hist. Animalium, c. 1. BETUL.

Ut apes, quæ patriam solæ, etc. Georg. quarto, quo libro apum regnum describit. Consule Plin., lib. 11 Naturalis Historiæ, c. 5; Varron., de Re rust., l. 11, c. 16; Columellam, l. x a capite 11 usque ad fin.; Palladium, l. 1, c. 37, et l. vi, c. 8; Constantinum, l. xv, capitibus aliquot; Arist., de Nat. Animal., l. v, c. 21 et 22, et l. 9, c. 14. Lege ad hæc omnino Theodoretii, sermonem quintum, quo ex animalium industria providentiam probat, sacrarum litterarum testimoniis ubique instructus. Id.

Longum est, si exequi velim. Non ineleganter. Sic Cicero, l. 1 de Nat. deor., c. 64: *Longum est... persequi*. Lactantius iterum de Ira, c. 11: *Longum est singulorum sententias persequi*; Epit., c. 14: *Longum est recensere*. Bux.

In mutis quoque. Ita legendum esse ostendunt omnes prope mss. et textus ipse. In 4 mss. rec. et in editis amanuensium errore legitur multis.

Religionis enim est propria justitia. Addidi enim ex mss. antiq. Cauch., 1 Colb. et 3 Reg. necnon ex omnibus fere impressis. Quod melius cohereret.

Quam nullum aliud animal attingit. Plerique mss. et 5 editi habent quæ — l. ne ultimam lectionem habet Buneman., et exhibet notam sequentem: — *Quæ nullum aliud animal attingit*. Rectissime et elegantissime. Lib. 11, c. 11: *Quæ (immortalitas) nec aliud animal, nec corpus attingit*; Epit., c. 35: *Quia et pecudus attingit hoc duplex homin?* Ibid. Antea: *Sed hoc unum muta contingit*. Cicero, l. 1 de Nat. deor., *Laborem Deum non attingit*; lib. 11, de Natur. deor., cap. 15: *Quorum Deum nihil attingit*. Bux.

Homo enim solus impertit... conciliata sunt. Non quadrat, inquit Heumannus. Quare credo, glossæ hæc esse inferiori adscriptam a quopiam ad hæc verba: *Hominum cuncta subjecta sunt*. Genium vero esse hunc locum, liquido constat ex Epit., c. 55, ubi dicit, solum esse *justitiam*, quæ nec sibi tantum conciliata sit,

nec occulta, sed foras tota promineat, et ad *benefaciendum prona sit*, ut quamplurimi prosit. — Cætera sibi conciliata sunt. L. v, c. 17: *In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent aliis, ut sibi prosint*. Cic., in Fin., c. 5: *Simul atque natum sit animal, ipsum conciliari et commendari ad se conservandum*; lib. 1 de Nat. deor., c. 27: *Non vides, quam blanda conciliatrix, et quasi sui sit lena natura. Illud sibi conciliatum esse vel decies Seneca in una epist. 121 inculcavit*. Bux.

Vitam pecudum vivet. Sic cum quarto casu vivere, dixit Lactantius Divin. Institut., l. v, c. 8, et l. vii, c. 24. In 7 editis pro *vivet* legitur *vivit*.

In illis... nullus intellectus Dei. Vide not. ad c. 12: *Divinitatis intellectus... quo differimus a belluis*. Bux.

Si ratio, si vis hominum. Ita restitui ex omnibus prope mss. et 8 vet. editis, *mentis vis ac ratio*, apud Cicero. l. 1 de Nat. deor. 26. Alii *jus*.

Nam privata. Ita quamplurimi mss. et 8 editi, ac Lucretius ipse Scripti 9 rec. et sex impressi, *jam privata*. Nil indiga nostri. Mss. 6 et 2 edit., nihil.

Nihil cuiquam boni. Sic restitui ex mss. 2 Bonon., 3 Reg. inter quos est Regio-Put., 3 Colb., Baluz., Goth., Ultr., Lips., Em., Brun. et 5 edit. In mss. D Can., 1 Colb., Pen., Clarom. est, *nihil unquam cuiquam boni*; in rec. 3 Reg., 1 Colb., Cant. et 10 excusis legitur, *nihil unquam boni*; in 1 Colb. pro *boni*, est *homini*.

Sacrificia facere, dona conferre. Hæc 4 verba desiderantur in mss. 20 rec. et in 3 ed. Rom. Sunt autem in antiquissimis Regio-Put. 2 Bonon. aliisque multis, et 12 editis.—*Templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem*. Lact., l. vi, c. 25: *Apud istos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quidquid auro argenteoque fabricatur; item, quidquid purpura et serico textitur: sacrificium est victima, et quæcumque in ara cremantur*. Confer. l. vi, c. 1; Epit., c. 58 integro. Bux.

Cicero. Cic., l. 1 de Nat. deor. ad finem.

Quando prodesse. Ita fere omnes mss. et editi pro *quandoquidem*, quod perperam substituerunt scripti sex et editi quatuor, seu pro *quantum*, ut apud Cicero-nem lib. 11 Offic. cap. 58. et lib. v Epist. Fam. 20.

Deus nec habet, nec exhibet, cur non ergo delinquamus, quoties hominum conscientiam fallere licebit, ac leges publicas circumscribere? Ubicumque nobis latendi occasio arriserit, consulamus rei, auferamus aliena, vel sine cruore, vel etiam cum sanguine, si præter leges nihil est amplius quod colendum sit.

Hæc dum sentit Epicurus, religionem funditus delat; qua sublata, confusio ac perturbatio vitæ sequetur. Quod si religio tolli non potest, ut et sapientiam, ua distamus a belluis, et justitiam retineamus, qua communis vita sit tutior; quomodo Religio ipsa sine metu teneri aut custodiri potest? Quod enim non metuitur, contemnitur: quod contemnitur, utique non colitur. Ita fit, ut religio, et majestas, et honor metu constet: metus autem non est, ubi nullus irascitur. Sive igitur gratiam Deo, sive iram, sive utrumque detraxeris, religionem tolli necesse est, sine qua vita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrænat homines conscientia, si credamus nos in conspectu Dei vivere; si non tantum quæ gerimus, videri desuper, sed etiam quæ cogitamus, aut loquimur, audiri a Deo putemus. Atenim prodest id credere, ut quidam putant, non veritatis gratia, sed utilitatis; quoniam leges conscientiam punire non possunt, nisi aliquis desuper terror impendeat ad cohibenda peccata. Falsa est igitur omnis religio et divinitas nulla est. Sed a viris prudentibus universa conficta sunt, quo rectius innocentiusque vivatur. Magna hæc, et a materia quam proposuimus C

A aliena questio est: sed quia necessario incidit, debet quamvis breviter attingi.

CAPUT IX.

De providentia Dei, deque sententiis illi repugnantibus.

Cum sententiæ philosophorum prioris temporis de providentia consensissent, nec ulla esset dubitatio, quin mundus a Deo, et ratione esset instructus, et ratione regeretur: primus omnium Protagoras ex tit temporibus Socratis, qui sibi diceret non liquere, utrum esset aliqua divinitas, necne. Quæ disputatio ejus adeo impia, et contra veritatem et religionem judicata est, ut et ipsum Athenienses expulerint suis finibus, et libros ejus in concione, quibus hæc continebantur, exusserint. De cujus sententia non est opus disputare, quia nihil certi pronuntiavit. Post hæc Socrates, et auditor ejus Plato, et qui de schola Platonis, tanquam rivuli diversas in partes proflexerunt; stoici et peripatetici, in eadem fuere sententia, qua priores.

Postea vero Epicurus Deam quidem esse dixit, quia necesse sit esse aliquid in mundo præstans, et eximium, et beatum; providentiam tamen nullam: itaque mundum ipsam nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica instructum, sed naturam rerum quibusdam minutis seminibus et inseparabilibus conglobatam. Quo quid repugnantius dici possit, non video. Etenim si est Deus, utique providens est, ut Deus; nec aliter ei potest divinitas attribui, nisi et præterita teneat, et

VARIORUM NOTÆ.

Arriserit, consulamus rei. Hæc duo postrema verba absunt a 15 mss. et vet. edit. Rom.

Quod colendum sit. Ita mss. pene omnes et veteres editi. In 4 scriptis rec. et editis multis *verendum sit*. Ultraque lectio bona. 2 Mss. rec. levissima mutatione, *dolendum sit*.

Sentit Epicurus. 2 Reg. et edit. Rom. 1470, *Sentit Lucretius*. Et quidem Epicuri echo est Lucretius.

Sequitur. Ita cuncti mss., præter 2 rec. in quibus est ut, in editis, *sequitur*.

Ut et sapientiam. Qua distamus a belluis, et justitiam. Quatuor postrema verba desiderantur in 20 mss. et 7 editis. — *Qua distamus a belluis, et justitiam.* L. III, cap. 10: et 11 maxime de Ira, cap. 11: *Diximus, religione sublata, nec sapientiam teneri posse, nec justitiam, dum divinitatis intellectus, quo differimus a belluis, in homine solo reperitur;* quæ verba aperte nostrum locum respiciunt. BUN.

Non veritatis gratia, etc. Sic enim Numam, Scipionem et alios religionem simulasse Valerius exemplis docet. BERUL. — Idque ut morosos populos timore deorum ad legum observantiam adigerent.

Sed utilitatis. Regio-Put. *utilitati*. Mss. 15, *utilitate*.

Terror impendat. Ita omnes ferme mss. et 6 editi. Scripti tres rec. et 7. excusi mendose *impendat*. 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1470, *impediunt*. 4 Colbert. *torret impendat*.

Conficta sunt. Sic reposui ex cunctis nene mss. et 3 editis. In 10 scriptis et 12 impressis legitur *confecta sunt*. — *Conficta sunt.* Ut Arnobius I. VII: *Religionibus artifex in comminiscendis Numa.* Lactantius imitator Ciceron. I. 1 de Nat. deor., cap. 52: *Quid ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus.* BUN.

Quamvis breviter. Ita omnes prope mss. et 6 vetustiores editi, ac Cellar., Walch. In 3 rec. mss. et 10 impressis est, *quam breviter*.

Protagoras, etc. Vide Laetium. De Protagora dictum est lib. I Institut. c. 2. Refertur etiam ab Arnobio, lib. VIII adversus Gentes. Similes catalogi sunt apud Cicer. de Natura deorum primo; et inter ecclesiasticorum scriptores, apud Epiphanium in Epitome, apud Eusebium de Præparat. Evangel. lib. XIV cap. 4. Irenæus lib. II cap. 19. Anaxagoram ἄθεος nominat, nisi lectio sit mendosa; quod non puto. BERULIUS. — Cicero lib. I de Nat. deor. c. 25: *Abderites Protagoras, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset: De Divis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere; Atheniensium jussu urbe atque agro est exterminatus, librique ejus in concione combusti.*

Temporibus Socratis. Teste Laetio, floruit Olympiade LXXIV. Sed hanc librorum exustionem Euseb. in Chronicis anno tertio Olympiadis LXXXIV ponit, et floruit sane tum Socrates, et eum Socratis fuisse synchronon testatur etiam Platonis Dialogus, qui Protagora nomine inscriptus fuit. Quanquam de hoc quæstio est apud Macrob. lib. I Sat. cap. 1. BERULIUS.

Et libros ejus in concione, etc. Vide quæ supra diximus ad cap. 22 lib. I. Ex hoc loco corrigendus locus Minutii Felic. ubi nonnulli legunt, *scripta ejus deriserint*, legendum, *deusserint*. Patet hoc ex Lactant. etiam ex Diogene Laert. qui de omni hac re disserit. Vide et Ciceronem lib. I de Natura deorum.

Et auditor ejus Plato, etc. Quam inconstanter autem is de rebus divinis disseruerit, non modo Velleius Epicureus apud Ciceronem objicit, sed etiam Euseb. de Præp. Evang. lib. XIII collatione scriptorum ipsius diligenter evidenter demonstrat. BERUL.

Inseparabilibus. Atomis scilicet.

presentiam sciat, et tutura prospiciat. Cum igitur providentiam sustulit, etiam Deum negavit esse. Cum autem Deum esse professus est, et providentiam simul esse concessit. Alterum enim sine altero nec esse prorsus, nec intelligi potest. Verum iis postea temporibus, quibus jam philosophia defloruerat, extitit Melius quidam Diagoras, qui nullum esse omnino Deum diceret, ob eamque sententiam nominatus est *ἄθεος*; item Cyrenæus Theodorus: ambo quia nihil novi poterant reperire, omnibus jam dictis et inventis, maluerunt vel contra veritatem id negare, in quo priores universi sine ambiguitate consenserant. Hi sunt, qui tot sæculis, tot ingeniiis assertam atque defensam providentiam calumniati sunt. Quid ergo? utrumne istos minutos et inertes philosophos ratione, an vero auctoritate præstantium virorum refellemus? an potius utroque? Sed proparandum est, ne longius a materia divagetur oratio.

VARIORUM NOTÆ.

Cum autem Deum esse professus est. Additum autem ex omnibus mss. et multis editis, quod in cæteris deerat. Ms. 1 Bon. antiq. legit *confessus est*.

Defloruerat, etc. Diagoras tamen ab Eusebio eadem Olympiade ponitur, qua Protogoras supra a Laertio positum esse diximus, id est LXXIV. Theodorus autem Olympiade CXVIII, cum Epicurus vix paucis annis antiquior fuerit. Nam Laertius ejus obitum in Olympiade CVII posuit: quanquam Eusebius eum Olymp. CXVII floruisse referat. BETULEIUS.

Melius quidam Diagoras. Melius a patria, sicut infra Cyrenæus Theodorus. Mss. 1 Reg. antiq. habet *Ælius*; 1 Bonon. antiquior, et 8 alii ac 2 vet. ed. Rom., *Alius*; Regio-Put., 1 al. Reg., 2 Colbert., Goth., Navar., Gat., Marm., Ultr., Pen., Brun., *Ælius*; ms. Tornesianus et ed. Genev. *Melius*, quod existimo vitiose a librario scriptum pro *Melius*, sicut vocatur a Cicerone, lib. 1, de Nat. deor. Ms. Baluz. et 15 exestis, *Extitit Athenis quidam Diagoras*. Nec contemnenda hæc lectio: Suidas enim ad v. *Diagoras*, refert Diagoram post capam Melum (unde *Melius* dictus est) recessisse Athenas. Mss. 1 Reg. rec., Clarom., 1 Sorbon., 5 Colb. legunt *Extitit Athenis quidam et Diagoras*, nisi quod particula et a duobus prioribus abest. Cæterum de hoc Diagora vide quæ notata sunt ad initium, cap. 2, lib. 1: *Divin. Institut.*

— *Athenis quibus Diagoras.* Vulgata est lectio pene omnium librorum, a qua discedere non ausus sum. P. tamen habet, *Ælius quidam Diagoras*, et B., alius quidam, unde quis suspicari possit legendum esse: *Melius quidam Diagoras*; nam Melum quidem vocat cum Cicero initio 1 de Nat. deor. ubi hæc ipsa pertractat; Plotarch. 1 Plector., cap. 7; Sext. Empyric. Pyrron., Hypotyp. lib. III, c. 24; Arnob. IV, Minucius et alii. Quod autem Lactantius, et nostratum alii permulti Diagoram, Theodoram et cæteros, de quibus etiam lib. 1, Institut., cap. 2, *ἄθεος*, hoc est absque Deo cognominant, videndum est, ne forte a christianis etiam in eosdem bonos ac doctos viros vetus ethnicorum calumnia importetur; cum enim in deorum multitudinem totique monstra atque portenta, quæ stulta colabant gentilitas, invaderent, putati sunt *ἄθεοι*, et nullum omnino deum credidisse, quod queruntur quidem certe ac miratur et Clemens Alexandrinus. ISACUS.

Cyrenæus Theodorus. Meruit et hic *τῶν ὀρίων* epitheton, etiam a Euphame teste. Et sic legendam censent Chronici Eusebii, ubi *Theodorus Athenæus* legitur, nec minus tempora refragantur. Augustinus contra litteras Petilianæ Donatistæ libro secundo putat, in hunc Theodorum esse dictum hoc Psalmi: Dixit

CAPUT X.

De Mundi ortu et rerum natura, et Dei providentia.

Qui nolunt divina providentia factum esse mundum, aut principis inter se temere coeuntibus dicunt esse concretum, aut repente natura extitisse; naturam vero (ut Straton) habere in se vim gignendi et minuendi: sed eam nec sensum habere ullum, nec figuram, ut intelligamus, omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice, nec auctore. Utrumque vanum et impossibile. Sed hoc evenit ignorantibus veritatem, ut quidvis potius excogitent, quam id sentiant quod ratio deponit. Primum minuta illa semina, quorum concursu fortuito totum coisse mundum loquuntur, ubi aut unde sint, quæro. Quis illa vidit unquam? quis sensit? quis audivit? An solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profecto solus omnium cæcus et excors fuit, qui ea loqueretur,

stultus, quod non est Deus. BETUL.

Maluerunt vel contra veritatem. Vel, quod hic est pro etiam, Gallice même, abest a 10 mss. totidemque editis.

Id negare. Mss. 2 Donon., 1 Reg. rec., 2 Colb., Tax., Baluz., *id denegare*.

Qui tot sæculis, tot ingeniiis. Hæc lectio 4 vet. editorum, et omnium mss. est, præter 1 Reg. rec. in quo, ut et in 15 editis, est *sæculis et ingeniiis*. — *Tot sæculis, tot ingeniiis.* Tot sæculis sumo in auferendi, at tot ingeniiis dandi casu, pro a tot ingeniiis. L. IV, cap. 2: *Tot ingeniiis totque temporibus summo studio et labore quæsita sapientia.* Epit., cap. 40, in fin. dixit, *veritatem tot ingeniiis, tot ætatebus requisitam.* BON.

Auctoritate præstantium. Hi erant maximarum sectarum principes, quos infra adducit ante capitis 10 finem, et cap. 11. Mss. 12 cum edit. Rom., 1470, legunt *veritate, alter virtute*.

Utroque. Ita mss. et editi. Francius forte legendum putat, *utraque*.

Divagetur. Ita mss. prope omnes cum 7 editis; in cæteris vulgaris est *divagetur*; in 1 Reg. rec. evagetur; in 1 Colb. et Clarom. a prima manu dirigatur.

Straton. Straton Lampsacenus, Arcefilii Philadelphii: vir acri ingenio, qui cum maxime necessariam philosophiæ partem, quæ posita est in virtute et in moribus, reliquisset, totum se ad investigationem naturæ contulit; unde Physici cognomentum assecutus est. Floruit Olymp. 125. Ejus vitam scribit Laert. libro v. Multa hujus mentio passim fit apud Ciceronem, unde etiam hæc transcripta sunt; hæc enim fere ad verbum leguntur in primo libro de Natura deorum. BETULEIUS. — Vide eundem Ciceronem in Lucullo ad finem.

Vim gignendi et minuendi. Plenius Cicero, l. 1, de Nat. Deorum, cap. 13: *Nec audiendus... Strato, is qui Physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quæ causas gignendi, augendi, contineri habet: sed caret omni sensu et figura.* BON.

Concursu fortuito. Abest fortuito a 15 mss. et a 2 vet. edit. Rom. Sed est in aliis, apud eundem Lactantium, Epitom., cap. 36 et apud Ciceronem, lib. 1 de Nat. deor., cap. 24, seu n. 66.

Totum coisse mundum. Bene, ut patet ex præcedentibus et sequentibus. In 14 scriptis et ed. Is. colossisse. Bona utraque lectio.

An solus Leucippus oculos habuit? Francius,

Oculos an, Pari, solus habes?

Licet Laertius in Leucippo nullam de atomis mentio-

quæ nec æger quisquam delirare, nec dormiens A
posset somnare.

Quatuor elementis constare omnia philosophi vete-
res disserebant: ille noluit, ne alienis vestigiis videretur insistere. Sed ipsorum elementorum alia voluit esse primordia, quæ nec videri possint, nec tangi, nec ulla corporis parte sentiri. Tam minuta sunt, inquit, ut nulla sit acies ferri tam subtilis, qua secari ac dividi possint, unde illis nomen imposuit atomorum. Sed occurrebat ei, quod si una esset omnibus eademque natura, non possent res efficere diversas, tanta varietate, quantum videmus inesse mundo. Dixit ergo, lævia esse, et aspera, et rotunda, et angulata, et hamata. Quanto melius fuerat tacere, quam in usus tam miserabiles, tam inanes, habere linguam: et quidem vereor, ne non minus delirare B
videatur, qui hæc putet refellenda. Respondeamus tamen velut aliquid dicenti. Si lævia sunt et rotunda, utique non possunt invicem se apprehendere, ut aliquid corpus efficiant; ut si quis nihil vellet in unam coagmentationem constringere, lenitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. Si aspera et angulata sunt, et hamata, ut possint coherere; dividua ergo et secabilia sunt: hamos enim necesse est et angulos eminere, ut possint amputari.

VARIORUM NOTÆ.

nem faciat, et Plutarchus eos ad Democritum auctorem referat, Arist. tamen in primo τῆς Γενέσεως Democritum et Leucippum plerumque in hoc dogmate conjungit. Atque item Cicero in primo de Natura deorum: Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi; esse corpuscula quædam lævia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, et quædam pyramidata, curvata quædam, et quasi adunca: ex his effectum esse cælum atque terras, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hoc deinde dogma Epicurus etiam amplexus est: sicut nihil in Physiæ Epicuri fuit, quod non habuerit a Democrito. Quamquam, ut in 1, de Finibus idem Cicero scribit, quæ Democriti Epicurus corrigere vult, ea depravare videatur. Ita Democriti atomi motum ex æterno tempore habent, Epicurei declinationem. Cujus differentie etiam Augustinus meminit, ubi de inanibus et inutilibus questionibus scribit. BEROL. — Vide lib. iii Div. Institut., cap. 17. — An solus Leucippus. Cicero de hoc, lib. i de Natura deor., cap. 24, tradidit: Ista flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quædam lævia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quædam, et quasi adunca; ex his effectum esse cælum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. CELL.

Posset somnare. Ita reposui ex 5 vet. edd. et omnibus mss. præter 1 Colberti. cui est ut 12 editis possit.

Quatuor elementis, etc. Non quidem omnes philosophi in hoc consentiunt. Empedocles et Anaxagoras primi fuerunt, qui quatuor elementa asseruerunt: qui tamen illi constant et solvantur concordia et discordia. Quod Aristotelis reprehensionem non evitat, qui et ipse quintam essentiam fovet. BEROLEUS.

Lævia esse et aspera, etc. Hæc sunt particule cartesianæ.

Et angulata, et hamata. Abest et angulata a recentioribus mss. 4 reg., 4 Colb., Goth., Lips., Marn., 1 Sorbon., Clarom. et Brun. Sed adesse debet, ut legenti mox patebit. — Et rotunda, et angulata, et hamata. Recepi quia ita magis conveniunt cum se-

Itaque quod amputari ac divelli potest, et videri poterit et teneri. « Hæc, inquit, per inane irrequietis motibus volitant, et hæc, atque illæ feruntur, sicut pulveris minutias videmus in sole, cum per fenestram radios ac lumen immiserit. Ex his arbores et herbæ, et fruges omnes oriuntur: ex his animalia et aqua, ignis et universa gignantur, et rursus in eadem resoivantur. » Ferri hoc potest, quam diu de rebus parvis agitur. Ex his etiam mundus ipse concretus est. Implevit numerum perfectæ insanix; nihil videtur ulterius dici posse: sed invenit tamen ille quod adderet. « Quoniam est omne, inquit, infinitum, nec potest quidquam vacare; necesse est ergo innumerabiles esse mundos. » Quæ tanta vis fuerat atomorum, ut moles tam inestimabiles ex tam minutis conglobarentur? Ac primum requiro, quæ sit istorum seminum, vel ratio, vel origo. Si enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur unde esse dicemus? quæ natura tantam copiam ad efficiendos innumerabiles mundos subministrabit? Sed concedamus, ut impune de mundis deliraverit: de hoc loquamur, in quo sumus, et quem videmus. Ait, omnia ex individuis corpusculis fieri.

Si hoc ita esset, nulla res unquam sui generis semine indigeret. Sine ovis alites nascerentur, ac ova

quantibus, uli hæc quinque repetuntur: Si lævia et rotunda, aspera, et angulata, et hamata sunt. Merulf Epit., cap. 36. Si hamata et angulata, ergo secabilia sunt. Noster habet a Cicerone, lib. i de Nat. deor., cap. 24: esse corpuscula quædam lævia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, hamata. BUN.

Aliquid dicenti. Mss. 12 rec. et edit. Rom. 1470, aliqua dicenti.

Lenia sunt et rotunda. Mss. 3 Reg., 4 Colb. et editi lævia, male.

Lenitudo ipsa granorum. Sic a me restitutum ex mss. fore omnibus et vet. edit. Rom., Scripti 4 rec. cuicunque pene impressi, lenitudo.

Si aspera et angulata sunt et hamata, etc. Ita mss. veterissimi 2 Bonon. et Regio-Put. Alii 12 et 2 edd. addunt, inquit; et cum eis alteri 8 scripti et inpressi 40 expuncto si.

Hamos enim... et angulos. Sic restitui in quarto casu ex multis antiquioribus et melioribus mss. et edit. vet. Rom. ac Cellar. In cæteris impressis et 5 scriptis rec. est hamis... et angulis.

Pulveris minutias. Mss. 7, micæ.

Perfectæ insanix. Mss. 6 pertectæ, 1 al., protector.

Nihil videtur ulterius dici posse. Rectius, ut puto, ex 2 mss. Bonon., 1 Reg., 2 Colbert. Baloz. quam adjici cæterorum; nam cum verbo adjici inuide esset ulterius.

Quod adderet. Sic reposui ex mss. In editis est quid.

Vacare. Id est, vacuum esse. FRANCUS.

Innumerabiles esse mundos. ἄριθμους κόσμους Philoni, ἀρίθμους Laertio et Plut., ἀρίθμους κόσμους Epiphonio, Democriti mundi proverbio locum tenere. Plut. in Placitis libro ii, cap. 1 Democritus, Epicurus, eorumque discipulus Metrodorus, innumerabiles in infinito mundos per omnem ejus complexum in immensum expandentem dixerunt. BURLEIUS.

Ac primum requiro. Mss. 8: At primum requiro.

Istorum seminum vel ratio, vel origo, etc. Ταύτων; etiam Virgilius et Lucretius semina nominaverunt; Lucret. non longe ab initio libri primi

sine partu, item cætera viventia sine coitu: arbores, A et quæ gignuntur e terra, propria semina non haberent, quæ nos quotidie tractamus, et serimus. Cur ex frumento seges nascitur, et rursus ex segete frumentum? Denique si atomorum coitio et conglobatio efficeret omnia, in aere universa concrecerent; si quidem per inane atomi volitant: cur sine terra, sine radicibus, sine humore, sine semine, non herba, non arbor, non fruges oriri augerique possunt? Unde apparet, nihil ex atomis fieri; quandoquidem unaquæque res habet propriam certamque naturam, suum semen, suam legem ab exordio datam. Denique Lucretius, quasi oblitus atomorum, quas asserebat, ut redargueret eos, qui dicunt ex nihilo fieri omnia, his argumentis usus est, quæ contra ipsum valerent. Sic enim dixit:

Nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
Omne genus nasci posset nil semine egeret.

Item postea,

Nil igitur fieri de nilo posse fatendum est
Semine quando opus est rebus, quo quæque creatæ
Aeris in teneras possint proferri auras.

Quis hunc putet habuisse cerebrum, cum hæc diceret, nec videret sibi esse contraria? Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cujusque rei certum est; nisi forte et ignis, et aquæ naturam ex atomis esse credemus. Quid, quod durissimi rigoris materiae, si ictu vehementiore colliduntur, ignis excutitur? Num in ferro aut silice atomi latent? Quis inclusit? aut cur sua sponte non emicant; aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt?

Non herba. Sic reposui ex mss. et editis vet. Rom. Gymnic., Cellar. In cæteris editis legitur, *non herba.*

Augerique possunt. Mss. 14 et 13 edd., aut generari possunt.

Fieri de nilo. Lips. 2, Reimm., Rost., Ven. 1471 de nullo. Bonon., Goth., Ven. utraque 1478, Betul., Torn., Walch., fieri de nihilo posterius repugnat versui; prius de nullo Lucretii mori, qui libenter nihilum in nilum contrahit, exempli gratia,

... Ad nilum quæque reverti;

Et vers. 674:

Ne tibi res redeant ad nilum funditus omnes.

Fatendum est. Mss. 2 Bonon., 1 Reg., rec., 3 Colbert., Pen., Clarom., putandum est. 1 Sorbon., sciendum est.

Quis hunc putet habuisse cerebrum? Sic ex mss. fere omnibus resitui; in 4 rec. et in editis legitur putat. *Habuisse cerebrum*, id est rationem et sanam mentem; nam veteres in cerebro dixerunt animi esse sedem. Cic. Tuscul. 1, cap. 9. — *Habuisse cerebrum.* Eleganter, ut Phædrus de Larva lib. 1, 7, 2: *O quanta species*, inquit, *cerebrum non habet.* Ubi vide Bunemannum in novo commentario. Iterum Lact. epit. cap. 54: *Homines inanis cerebri*; de Opif. cap. 16: *Alii sedem ejus (mentis) in cerebro esse dixerunt.* BUN.

Credemus. 1 Colbert., credimus; 1 al. Colbert. et Brun., credamus.

Ignis excutitur. Sic omnes scripti editique, præter Ven. primam 1478, excutitur, prave. Malleim, si libri

Omigo silicem ac ferrum. Orbem vitreum plenum aquæ si teneris in sole, de lumine, quod ab aqua refulget, ignis accenditur etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem esse credendum est? atqui de sole ignis ne æstate quidem accendi potest. Si ceræ inhalaveris, vel si vapor levis aliquid attigerit, aut crustam marmoris, aut laminam, paulatim per minutissimos rores aqua concrescit. Item de halitu terræ aut maris nebula existit: quæ aut dispersa humefacit quiddid texerit; aut collecta, in arduos montes in sublime vento rapta, stipater in nubem, atque imbres maximos dejicit. Ubi ergo dicimus liquores natos esse? Num in vapore? Num in halitu? Num in vento? Atqui nihil potest consistere in eo, quod nec tangitur, nec videtur. Quid ego de animalibus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum videmus; adeo ut solertissima, et diligentissima omnium partium membrorumque descriptio, casum ac fortunam repelat. Sed putemus artus et ossa et nervos et sanguinem de atomis posse concrescere. Quid sensus, cogitatio, memoria, mens, ingenium, quibus seminibus coagmentari possunt? minutissimis, inquit. Sunt ergo alia majora. Quomodo igitur insectabilia?

Deinde, si ex invisibilibus sunt, quæ non videntur, consequens est, ut ex visibilibus sint, quæ videntur; cur igitur nemo videt? Sed sive invisibilia quæ sunt in homine consideret, sive tractabilia, quæ veniunt sub aspectum, ratione utraque constare quis non videt? Quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil

VARIORUM NOTÆ.

annuerent, excutitur, ut Virg. 1 Æn. 174:

Ac primum silicis scintillam excudit Achates.

BUN.

Orbem vitreum, etc. Hæc cristalli natura est, quæ nihil aliud est, quam aqua in lapidis duritiem frigore et vetustate congelata. Vide Marbodeum cum suis commentatoribus. De ignis natura Theophrasti liber extat. Sunt similes ignis eliciendi rationes apud Plin. et Lucretium ipsum, atque etiam apud Senecam in Natural. quest. BETUL.

Credendum est. Mss. 5, credent.

Atqui de sole ignis, etc. Hallucinatur Lactantius; experientia contrarium testatur.

Ceræ inhalaveris. Mss. 1, Reg. rec., 5 Colbert. et Baluz., *Si ceræ in alveariis.*

Vapor levis. Mss. 6 Goth., lenis; 1 Bonon. antiq., lene. Aut maris. Mss. 6 et maris.

Quid ego. Sic legendum ex vet. mss. 1 Bonon., Cauc. Cæteri et edd. habent ergo; Brun., igitur.

Deinde. Ita reposui ex omnibus mss. præter 3 rec. in quibus est *Denique*, ut in editis.

Si ex invisibilibus sunt, quæ non videntur, nemo videt? Sic legendum ex utroque Bonon., 5 Colbert., Baluz. et Tax., non ut alii, *si ex invisibilibus sunt, quæ videntur, cur igitur nemo videt?* Utitur argumento a contrariis: si ea quæ non videntur, manant a corporibus invisibilibus; ergo quæ videntur, prodeunt ex visibilibus; ea igitur cur non videntur? Isæus.

Consideret. Mss. 7 consideres.

Tractabilia. Mss. 16 inter quos est Regio-Put. habent *tactibilia*; Bonon. antiq., *tactilia*; 2 Colb., *tactabilia*; 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1470, *intactabilia*; al. ed.

esse in omni mundo, quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quæ, quia supra hominis sensum et ingenium est, cui rectius, quam divinæ providentiæ tribuenda est? An simulacrum hominis et statuam ratio et ars fingit; ipsum hominem de frustis tenere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile veritatis in ficto, cum summum et excellens artificium nihil aliud, nisi umbram et extrema corporis lineamenta possit imitari? Num potuit humana solertia dare operi suo aut motum aliquem, aut sensum? Omitto usum videndi, audiendi, odorandi, cæterorumque membrorum, vel apparentium, vel latentium, mirabiles utilitates. Quis artifex potuit, aut cor hominis, aut vocem, aut ipsam fabricare sapientiam? Quisquamne igitur sanus existimat, quod homo ratione et consilio facere non possit, id concursu atomorum passim cohærentium perfici potuisse? Vides in quæ deliramenta inciderint, dum nolunt effectiorem curamque rerum Deo dare.

Concedamus tamen his, ut ex atomis fiant quæ terrena sunt: num etiam cælestia? Deos aiunt incorruptos, æternos, beatos esse; solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum concreti esse videantur. Si enim dii quoque ex illis constitissent, dissipabiles fierent, seminibus aliquando resolutis, atque in naturam suam revertentibus. Ergo si est aliquid, quod atomi non effecerint, cur non cætera eodem modo intelligamus? Sed, quæro, antequam mundum primordia ista generarent, cur sibi dii habitaculum non ædificaverint? Videlicet nisi atomi coissent, cælumque fecissent, adhuc dii per medium igne penderent. Quo igitur consilio, qua ra-

tionem de confuso acervo se atomi congregaverunt, ut ex aliis inferius terra conglobaretur, cælum desuper tenderetur, tanta siderum varietate distinctum, ut nihil unquam excogitari possit ornatus? Tanta ergo qui videat et talia, potest existimare nullo effecta esse consilio, nulla providentia, nulla ratione divina; sed ex atomis subtilibus, exiguis concreta esse tanta miracula? Nonne prodigio simile est aut natum esse hominem, qui hæc diceret, aut extitisse, qui crederet? ut Democritum, qui auditor ejus fuit, vel Epicurum, in quem vanitas omnis de Leucippi fonte profluxit. At enim (sicut alii dicunt) natura mundus effectus est, quæ sensu et figura caret. Hoc vero multo est absurdus. Si natura mundum fecit, consilio et ratione fecerit, necesse est; is enim facit aliquid, qui aut voluntatem faciendi habet, aut scientiam. Si caret sensu ac figura, quomodo potest ab ea fieri, quod et sensum habeat et figuram? nisi forte quis arbitretur, animalium fabricam tam subtilem a non sentiente formari animarumque potuisse; aut istam cæli speciem, tam providenter ad utilitates viventium temperatam, nescio quo casu, sine conditore, sine artifice, subito extitisse.

« Si quid est, inquit Chrysippus, quod efficiat ea, quæ homo, licet ratione sit præditus, facere non possit, id profecto est majus, et fortius, et sapientius homine. » Homo autem non potest facere cælestia; ergo illud, quod hæc efficiet vel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate. Quis igitur potest esse, nisi Deus? Natura vero, quam veluti matrem esse rerum putant, si mentem non habet, nihil efficit unquam, nihil molitur. Ubi

VARIORUM NOTÆ.

Rom. 1474, *intactabilia*; altera Rom. 1468 cum cæteris impressis ac scriptis *tractabilia*, ut in textu. Unde liquet, sicut ex variis lectionibus aliis, tres Romanas editiones a se invicem diversas. Sed et alibi legimus apud Lactantium lib. v. *Divin. Institut.*, cap. 22, *oculis manumque tractabile*; ubi vide Not. ad lib. de Officiis, cap. 1 *manu et oculis constructuræ.*

Extrema corporis lineamenta. Lond., Reg., Reinm. et omnes libri, *extrema*. Recte ergo ex hoc loco D. Bouthier monet adversus Davisium; etiam in Cicerone lib. 1 de Nat. Deor., cap. 44: *Lineamenta dumtaxat extremis servandum esse*. Pari modo Lact. lib. v, cap. 2. *Lineamenta et summam figuram dixit.* Bun.

Omitto. Ms. 1 Bon. antiq., *Mitto*. Pro *usum videndi*, in edit. Venet. Trid. Florent. est *sensum videndi*, male, mox enim vox *sensum* præcessit.

Effectiorem. Rara vox, quæ tamen reperitur apud Ciceronem, lib. II de Finibus, cap. 45, et lib. III, cap. 21, *artis effectio*.

Si enim dii quoque ex illis constitissent. Sic restitui ex plurimis mss. inter quos sunt antiquissimi 1 Bonon. et Reg.-Put. In 6 scriptis et editis legitur, *deos quoque ex illis constituisse*; in 3 Reg. rec., Clarom., ed. Rom. 1470, *deos... constituisse*.

Dissipabiles. Hæc vox vix occurrit apud alios scriptores: nihilominus extat apud Ciceronem, lib. III de Natura deor., cap. 12: *Aer natura cedens est maxime et dissipabilis*.

Revertentibus. Mss. 2 Bon., Tax., 1 Colb., *recurventibus*.

Primordia ista generarent. 1 Bonon. antiq. *generasent*.

Non ædificaverint. Mss. 7 et 4 editi, *non ædificaverunt*. — *Quæro cur non... ædificaverint.* Rost., Ven. 1471-1515, et Paris., *Quæro... cur non ædificaverunt*. Haud male, iudice Heumanno, qui nec prius Lactantio indignum ex supradictis censet. Mihi prius solum Lact. dignum videtur, qui, ubi non corruptus, semper post *quæro cur*, conjunctivum ponit. Sic lib. II, cap. 4, restitui: *Quæro cur illi... Sacilegia non vindicaverint*; lib. III, cap. 13: *Solent quæverere, cur... reperiantur*. Cicero, lib. I de Nat. deor., cap. 9: *Sciscitor, cur mundi ædificatores repente extiterint... quæro, cur Pronæ vestra cessaverit*; de Fato, cap. 8: *Quæro... cur non possint*. Bun.

Terra conglobaretur. Ita mss. antiquiores et potiores Bonon., Regio-Put. aliique, et ed. Is. At scripti 12 rec. et editi *terræ conglobarentur*.

Subtilibus exiguis. Legitur vero *subtilibus exiguis* apud Buneman., inque hanc vocem notam sequentem habet. — *Subtilibus exiguis* Betul., Torn., 1587-1615, Genev. 1650, Walch., *Subtilibus et exiguis*. Lond., Reg., et Goth., *Subtilibus exiguis*. Frequenter ita Arnobius, frequentius Minucius, ac vix semel atque iterum ita Lactantius. Ita Goth. *minora, humilia*, ubi plures, *minora et humilia*; unde secutus sum Lond. et Goth. membranas: *Subtilibus exiguis, pro subtilissimis, minutissimis*. Bun.

Tam subtilem, Mss. 6 et 2 edd. addunt *tamque mirabilem*; Cauc. et 9 editi, *tam subtiliter a non sentiente natura formari*.

Si mentem non habet. Cicero de Nat. deor., II, diversas de natura sententias seu definitiones describit: unam eorum, qui naturam censent vim quamdam sine ratione cientem motus in corporibus

causa non est cogitatio, nec motus est ullus, nec effectus. Si autem consilio utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, virtute ad consummandum, potestate ad regendum et continendum; cur natura potius quam Deus movetur? Aut si concursus atomorum, vel carens mente natura, ea, quæ videmus, effecit, quæro: cur facere cælum potuerit, urbem aut domum non potuerit? cur montes marmoris fecerit, columnas et simulacra non fecerit? Atqui non debuerat tamen etiam ad hæc efficienda concurrere; siquidem nullam positionem relinquunt, quam non expectantur. Nam de natura, quæ mentem non habeat, non est mirandum, quod hæc facere obilita sit. Quid ergo est? Utique Deus, cum inchoaret hoc opus mundi, quo nihil potest esse nec dispositus ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatus ad pulchritudinem, nec majus ad molem, quæ fieri ab homine non poterant, fecit ipse; in quibus etiam hominem ipsum, cui particulam de sua sapientia dedit; et instruxit eum ratione, quantum fragilitas terrena capiebat, ut ipse sibi efficeret, quæ ad usus suos essent necessaria.

VARIORUM NOTÆ.

necessarios; alteram eorum, qui definiunt vim rationis atque ordinis participem, tamquam via progredientem, declarantemque quid cuiusque causa res efficiat, quid sequatur, ejus solertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando.

BETULEIUS.

Nec motus, etc. Atqui natura Zenonis artifex, opifex, consultrix, et provida utilitatum opportunitatumque omnium mundi, omnes motus habet voluntarios, conatusque et appetitiones, quas *ὁπάς* græce vocant. Cic. de Nat. deor., lib. II. BETUL.

Consilio. Mss. 7 addunt *suo*, quod ab aliis et a vulgatis abest, necnon a cæteris periodi membris.

Effecit. Mss. 2 Colb., Clarom., ed. Gymnic. et Spark., *effecit*.

Cur... cælum potuerit, urbem... non potuerit? Hæc similia illis Ciceronis lib. II de Natura deorum, c. 37: *Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quæ sunt minus operosa, et multo quidem facilliora.* BEN.

Atqui non debuerant tamen. Ita restitui ex mss. antiquissimis et opt. 2 Bon., 3 Reg., 5 Colbert., Clarom., Baluz., Braut., faventibus 3 aliis a quibus abest negatio. In 3 scriptis rec. et 10 edd. *pro debuerant*, est *potuerant*; in aliis quatuor impressis *potuerunt*.

Bunemanus legit debuerant, omisso non: « *Edici, inquit, habent, atqui potuerant.* Lond., Reg., Goth., Lips. 2, 3, Reimann: *atqui non debuerant.* Tum non, pro *nonne* sumendum. Sed Bon., Tax., Pen., Eimann.: *Atqui debuerant.* »

Nullam positionem. De Opific., cap. 6. *Si primordia nullum genus positionis inexpertum relinquunt.* BEN.

Quantum fragilitas terrena capiebat. Sic restitui ex cunctis mss. et 10 editis. Cæteri vulgati legunt *cupiebat*.

Ad usus... necessaria. Ita jungit constanter. Lib. I: *Derelictis ad tutelam vitæ necessariis;* Epit., cap. 36; princ.: *Necessarium ad salutem.* Seneca, ep. 3: *Mulus ad quotidianum usum necessarius opus est.* BEN.

Animus... rector corporis. Lib. II, cap. 12, lib. VI, c. 1; de Opif., c. 1; Sallusi. Jug. I, 5. BEN.

Ad usus suos. Sequor antiquiores et potiores mss.

Si vero in hujus mundi (ut ita dixerim) republica nulla providentia est, quæ regat, nullus Deus, qui administret, nec omnino sensus ullus in hæc rerum natura pollet; unde igitur mens humana tam solers, tam intelligens orta esse credetur? Si enim corpus hominis ex humo fictum est, unde homo nomen accepit; animus ergo qui sapit, qui rector est corporis, cui membra obsequuntur tanquam regi et imperatori, qui nec aspici, nec comprehendi potest, non potuit ad hominem nisi a sapiente natura pervenire. Sed sicut omne corpus mens et animus gubernat: ita et mundum Deus. Nec enim verisimile est, ut minora et humilia regimen habeant, majora et summa non habeant. Denique M. Cicero in Tusculanis, et in Consolatione: « *Animorum (inquit) nulla in terris origo inveniri potest. Nihil est enim, inquit, in animis mistum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur; nihilne aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum. His enim naturis nihil inest, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quod et præterita teneat, et futura prævideat, et complecti possit præsentia, quæ sola divina sunt. Nec enim inveniuntur unquam, unde ad*

2 Bonon., Regio-Put. aliosque multos, et edd. Is. In cæteris editis et 10 scriptis rec. est *in usus suos*.

Corpus hominis ex humo fictum est. Cum. vet. ed. Rom. sic ferunt omnes mss. præter 1 Reg. rec. et Clarom. a prima manu, quibus est, ut in editis, *factum est*. Vido infra *fictum esse*.

Unde homo nomen accepit. Allusio est, non verum etymon, quod est ab Hebræo petendum, FRANCIVS.— Vide Lactantium supra lib. II Divin. Institut., c. 11, et Vossii Etymologicon Lingue Latine. In editis 7 deest *homo*.

M. Cicero in Tusculanis et in Consolatione. In Tusculanis Questionibus, lib. I, c. 27 ex libro suo de Consolatione, quæ sequuntur verba produxit. Ait enim: *Hanc nos sententiam secuti, his ipsis verbis in Consolatione hæc expressimus: Animorum nulla in terris, etc.* CELL.

Nihil est enim, inquit. In 12. mss. rec. et 7 edd. desideratur enim, quod est in cæteris codicibus, et apud Ciceronem in fragmentis de Consolatione.

Atque fictum esse. Ita mss. edit. Betul. ac Cicero ipse, in 2 Reg. rec. et editis est *factum*.

Nihilne aut humidum quidem. Ita Cicero. Accedunt mss. 2 Reg. antiq., 5 Colb., Baluz., Brun., in quibus est *nihilne humidum quidem*; in Bonon. antiq. et 4 aliis *nihilne aut humidum quidem*.

Flabile. Id est, aerium. FRANCIVS.

His enim naturis nihil inest. Ita mss. cum vet. ed. Rom. 1470, Vebet. 1490. In 2 Colb., Baluz. et in 10 impressis legitur, *His enim innatum nihil est.* — *His enim in naturis.* Eleganter Lond., Reg., Goth., Lips. 2, cum Cicero, *in naturis*. BEN.

Quod, etc. Sic cum mss. 2 Bonon., Tax., 2 Colb., Baluz., Clarom. a secunda manu, edit. Crat., Graph., Cellar., Walch., Cicero ipse. Cæteri, quo, et.

Prævideat. Sic lego cum mss. 1 Bonon. antiq., Pen. et ipso Cicero. Clarom. prima manu, *pervideat*. Cæteri, *provideat*.

Nec enim inveniuntur. Ita constanter omnes mss. et impressi, præter 4 edd. rec. in quibus est, *invenitur*, et apud Ciceronem. Buneman. vero legit, *invenitur*, et notam sequentem exhibet: — *Nec enim invenitur unquam.* Habebant, *inveniuntur unquam*, plures libri; solus Betul. *nec enim inveniuntur*

hominem venire possiat, nisi a Deo. » Exceptis igitur duobus tribusque calumniatoribus vanis, cum constet, divina providentia mundum regi, sicut et factus est, nec sit quisquam, qui Diagoræ Theodorique sententiam, vel Leucippi inane commentum, vel Democriti Epicurique levitatem præferre audeat auctoritati, vel illorum septem priorum, qui sunt appellati sapientes, vel Pythagoræ, vel Socratis, vel Platonis, cæterorumque philosophorum, qui esse Providentiam judicaverunt; falsa igitur est et illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia Religionem a sapientibus institutam, quo se homines imperiti a peccatis absterent.

Quod si verum sit, ergo derisi ab antiquis sapientibus sumus. Quod si fallendi nostri, atque adeo totius generis humani causa commentum sunt Religionem; sapientes igitur non fuerunt, quia in sapientem non cadit mendacium. Sed fuerint sapientes; quæ tanta felicitas mentiendi, ut non tantummodo indoctos, sed Platonem quoque ac Socratem fallerent, et Pythagoram, Zenonem, Aristotelem, maximarum sectarum principes, tam facile deluderent? Est igitur divina providentia, ut senserunt ii homines, quos nominavi; cujus vi ac potestate omnia, quæ videmus et facta sunt, et reguntur. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in servandis ordinibus temporibusque constantia, aut olim potuit sine provido artifice oriri, aut constare tot sæculis sine incola potenti, aut in perpetuum gubernari sine perito ac sentiente rectore: quod ratio ipsa

declarat. Quidquid est enim, quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. Ratio autem sentientis sapientisque naturæ est: sapiens vero sentiensque natura nihil aliud potest esse, quam Deus. Mundus autem, quoniam rationem habet, qua et regitur, et constat; ergo a Deo factus est. Quod si est conditor rectorque mundi Deus, recte igitur ac vere Religio constituta est; auctori enim rerum parentique communi honos veneratioque debetur.

CAPUT XI.

De Deo, eoque uno, cujusque providentia mundus regatur et constat.

Quoniam constitit de providentia, sequitur ut doceamus, utrumne multorum esse credenda sit, an potius unius. Satis (ut opinor) ostendimus in nostris Institutionibus, deos multos esse non posse; quod divina vis ac potestas si distribuatur in plures, diminui eam necesse sit: quod autem minuitur, utique et mortale est; si vero mortalis non est, nec minui, nec dividi potest. Deus igitur unus est, in quo vis et potestas consummata, nec minui potest, nec augeri. Si autem sunt multi, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis, summa ipsa decrescit: nec poterunt singuli habere totum, quod est commune cum pluribus: unicuique tantum deerit, quantum cæteri possidebunt. Non possunt igitur in hoc mundo multi esse rectores: nec in una domo multi domini, nec in navi una multi gubernatores, nec in armento aut grege duces multi, nec in uno examine multi reges.

VARIORUM NOTÆ.

usquam. Scripsi cum Cicerone, Isæo, Spark., Heum., Nec enim invenietur, scilicet origo; dixit enim supra, Animorum nulla in terris origo inveniri potest. BUN.

Cæterorumque philosophorum. Ita cum omnibus ferne mss. editi. Rom. 1470. At scripti recentissimi 1 Reg., 2 Colb., Baluz. et impressi interjiciunt, summorum.

Commenti sunt. Mss. 13 rec. et ed. Rom. 1470, commentati sunt.

Sed fuerint sapientes. Vox sapientes deest in Colb. et Pen. In ms. Cauc. et 7 vulgatis legitur, sed ut fuerint.

Et Pythagoram. 1 Bon. ant., ut Pythagoram.

In servandis ordinibus. Mss. 12 rec., in conservandis.

Aut olim potuit. 2 Bon., Tax., 2 Colb., Baluz., aut demum.

Sine perito ac sentiente rectore. Sic restitui ex veterinis et optimis mss. Regio-Put., Cauc., 2 al. Reg., 3 Colbert., Ultr., Clarom., Em., Brun. et edit. Betul. Vide infra, sentientis, etc. quam Deus. 2 Colbert. et Baluz. ac sapiente; 2 Bonon., 5 al. rec. et 6 editi, ac sciente: quæ verba desunt in 7 impressis.

Naturæ est: sapiens vero sentiensque. Hæc verba absunt a Lond., Reg., Lips. 2 et Reimmann. mss. item Rost., Ven. 1471, utraque 78, 95, 1497, ut ita cohæreant: Ratio autem sentientis sapientisque naturæ nihil aliud potest esse. Parrh. et Paris. Ratio a sentientis sapientisque naturæ nihil aliud potest esse. At Goth., Lips. 5, Ald., Crat., Gymn., Fasit., Gryph., Torn., Bel., Thomas., Isæus, reliqui, ut est editum; nisi quod Torn., Betul., Walch., vocem aliud non habent. BUN.

Constitit. Apud Buneman. *Constat.* Londin., Reg., Goth., Lips., Reimm. et editi omnes, *Constitit.* Emm.,

Constat, quod præfero: ita quoque Heumannus rescribit. Ita fert mos Lactantii. Confer c. 10: Cum constet; et c. 15 lib. III, c. 11. BUN.

Multorum esse. Mss. 3 et edd. 4 interjiciunt *deorum*; mss. 5 rec., *multorum credenda sit.*

Ostendimus in nostris Institutionibus. Mss. 10, *docuimus.* Inde patet, Divinarum Institutionum libros a Lactantio conscriptos ante librum de Ira Dei.

Quod divina vis ac potestas si distribuatur in plures. Ita omnes editi cum mss. præter septem, quibus est *distratur.*

Diminui eam necesse sit: quod autem minuitur utique et mortale est; si vero. Sic mss. 2 Bonon. pluresque alii ac nonnulli editi; et concinnius quam in cæteris; quibus est, *diminuitur utique, et mortalis est; si vero.*

Non possunt, etc. Argumento ab analogia ducto, et inductione quadam Socratica statuit monarchiam divinam: Hinc rei confirmanda Philo Judæus Homericus utitur versu, quem non magis de politicis monarchiis, quam de cælesti dictum credit.

Nec in armento, aut grege. Reimmann. *armento et grege.* Heumannus rescribit, *nec in armentorum greges,* quia etiam in l. de Mort. Pers. c. 37: *armentorum greges.* In Epitome, c. 2: *Si plures in armento duces.* Minucius tamen distinguit ut in nostro loco, c. 18: *Rex unus apibus, dux unus gregibus.* In armentis rector unus. BUN.

Nec in uno examine, etc. Ita legendum ex omnibus fere tua mss. tum editis. Quia antea posuerat exempla hominum, postea descendit ad muta animalia: itaque intelligendum est omnino de examine apium, quarum singula examina regem suum habent. Mss. septem et 4 impressi, *regimine.* — *Nec in uno examine.* Verissima hæc lectio utriusque Bonon. Con-

Sed nec in celo quidem multi soles esse potuerunt, sicut nec animæ plures in uno corpore : adeo in unitate natura universa consentit. Quod si mundum

Sanctos atque alia totamque infusa per artas
Mens agit tacitam, et magno se corpore miscet,

apparet testimonio poetæ, unum esse mundi habitatorem Deum; siquidem corpus omne nisi ab una mente cœli regique non potest. Omnem igitur divinam potestatem necesse est in uno esse, cujus nutu et imperio regantur omnia; et ideo tantus est, ut ab homine non possit, aut verbis enarrari, aut sensibus æstimari.

Unde igitur ad homines opinio multorum deorum persuasione pervenit? Nimirum ii omnes, qui coluntur ut dii, homines fuerunt, et iidem primi, ac maximi reges : sed eos, aut ob virtutem, qua profuerant hominum generi, divinis honoribus affectos esse post mortem; aut ob beneficia et inventa, quibus humanam vitam excoluerant, immortalem memoriam consecutos, quis ignorat? nec tantum mares, sed et fœminas. Quod cum vetustissimi Græciæ scriptores, quos illi θεολόγους nuncupant, tum etiam Romani, Græcos secuti et imitati, docent; quorum præcipue Euhemerus, ac noster Ennius, qui eorum omnium

natales, conjugia, progenies, imperia, res gestas, obitus, sepulera demonstrant. Et secutus eos Tullius tertio de Natura deorum libro dissolvit publicas religiones : sed tamen veram, quam ignorabat, nec ipse, nec alius quisquam potuit inducere. Adeo et ipse testatus est, falsum quidem apparere, veritatem tamen latere. Utinam (inquit) tam facile vera invenire dissem, quam falsa convincere! Quod quidem non dissimulanter, ut Academicus, sed vere atque ex animi sententia proclamavit : quia veritas humanis sensibus erui nunquam potest, quod assequi valuit humana providentia, id assecutus est, ut falsa detegeret. Quidquid enim fictum et commentitium, quia nulla ratione subnixum est, facile dissolvitur. Unus est igitur princeps, et origo rerum Deus, sicut Plato in Timæo et sensit et docuit; ejus majestatem tantam esse declarat, ut nec mente comprehendi, nec lingua exprimi possit.

Idem testatur Hermes, quem Cicero ait in numero deorum apud Ægyptios haberi, eum scilicet, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus nominatus, et erat non modo Platone, verum etiam Pythagora septemque illis sapientibus longe antiquior. Apud Xenophontem Socrates disputans

VARIORUM NOTÆ.

firmiter ex antiquissimo Taurinensi in Epit. c. 2 : Si multi sint in examine apum reges. Bux.

Potuerunt. Ita ms. Editi, poterunt.

Quod si, etc. Ab auctoritate Maronis. Nam hi versus sunt ex Æneidos sexto vers. 726. Sed Lactantius noster libro vii, capite tertio, hos versus alio torquet : reprehendit enim Gentiles, quod Deum mentem, Dei corpus mundum fecerint. BETULEIUS.

Mundi habitatorem. Lips. 2 et 5, gubernatorem, aptius, ut videtur, quia c. 10 conditor rectorque mundi Deus. Sed plurimorum habitatorem defenditur per sequentia verba, incolit. Ita l. iv Institut., c. 29. Hic mundus una Dei domus est, et filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus. Forte legendum, habitatorem et gubernatorem. Bux.

Aut verbis enarrari. Sic ante Lactantium Minucius Felix : Hic nec videri potest, visu clarior est : nec comprehendi potest, nec æstimari; sensibus major est; infinitus, immensus, et sibi soli, tantus quantus est, notus.

Persuasione. Francius suspicabatur legendum esse persuasione. — Persuasione. Ingemose Heumannus, persuasione, id est, sive persuasio, legendum putat. In Reimm. ductus litterarum tales sunt, ut persuasione legi possit. Sane ablativus hic male quadrat, licet sit in omnibus editis. Bux.

Dii, homines fuerunt. Eadem pene habes lib. i Div. Institut. c. 13. Theophilus ad Autolicum : και τὰ θεῶν ἕκαστα, ὡς γὰρ, σέβασθαι θεῶν, ὁρίσασθαι ἐστὶ νεωτέρων ὁμολογῆσαι. Deinde longa inductione sylvam exemplorum adducit. BETULEIUS.

Qua profuerant. Ita mss. 2 Bonon. aliique multi. Vnde infra quibus. Scripti 12 et editi quia.

Immortalitatem memoriam. Mss. 7. immortalitatis memoriam.

Habentis. De hoc dictum est lib. i, cap. 41 Div. Institut.

Sepulera demonstrant. Ita mss. 2 Bonon. aliique plures. Multi mss. et editi legunt simul-cra; quod parum, aut nihil probaret.

Quia veritas. Francius, forte, quia autem veritas; alii qui non coheret.

Erui nunquam potest. Sic multi mss. inter quos sunt antiquissimi 2 Bon., Reg.-Pot. Pro nunquam 11 mss. cum editis habent non.

Assequi valuit. Voluit est in mss. quamplurimis. Septem rec. ferunt, potuit; 2. rec. et editi, valuit.

Sicut Plato in Timæo. Cujus verba ita Cicero transtulit in lib. de Universo : Atque illum quidem quasi parentem laujis universalitatis invenire difficile, et cum inveneris, indicare in vulgus nefas. ISÆUS.

Idem testatur Hermes. Mercurius scilicet ille Trismegistus, ejus hæc ad Tatium sententia legitur apud Stobæum in Collectaneis Serm. 80, qui est de Diis, et Physiolog. circa cœl. ac mund. Deum cogitare animo difficile est, eloqui impossibile. ISÆUS.

Cicero. Id est Cic. iii Nat. deor., ut lib. i Institut., cap. 6.

Trismegistus nominatus. Edit. Gymnic., nominatur. Trismegistus, id est ter maximus, ut habetur in tribus mss. rec. interpretationis gratia. Trismegistus apud Stobæum Serm. 80 de Diis.

Et erat non modo, etc. Mose dicitur multo recentior, ut Marsilius ex Augustino indicat. Nam quo tempore Moses natus est, floruit Atlas astrologus, Promethei physici frater, ac maternus avus majoris Mercurii, cujus hic Trismegistus filius fuit. BETUL. — Alii tamen hunc Trismegistum Mose multo antiquiorem fuisse non sine causa putant.

Apud Xenophontem, etc. Apud Xenophontem, Ἀπομνημονεύματων quarto, Socrates cum Euthydemo disputans, non Deum modo τὸν ἀνεροπόνητα ἰσοπέτος dicit, sed etiam ministros deorum invisibiles esse affirmat. Atque paulo inferius animas nostras quiddam de divinitate participare docet. Hæc Xenophontea verba vide lib. iv memorab. Diotor. et Factor. Socratis circa medium; vide lib. vii Platon. de Leg. et Ciceron. lib. i de Nat. deor. — Apud Xenophontem, etc. Cujus hæc verba sunt lib. iv. Memorab. Socrat. Quod igitur dii sint, hominumque habere curam, tu quoque, o Euthydemus, cognosces, si non expectes, quousque deorum videris formas; satis namque erit opera eorum considerando, colere ac honorare eos, etc.

ISÆUS.

ait, « formam Dei non oportere conquiri; » et Plato A in Legum libris : « Quid omnino sit Deus, non esse quaerendum; quia nec inveniri possit, nec enarrari. » Pythagoras quoque unum Deum confitetur dicens, incorporalem esse mentem, quæ per omnem rerum naturam diffusa et intenta, vitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem Deum dixit, quamvis gentes et urbes suos habeant populares. Eadem fere et Aristoteles cum suis peripateticis, et Zeno cum suis stoicis. Longum est enim singulorum sententias exequi, qui licet diversis nominibus sint abusi, ad unam tamen potestatem, quæ mundum regeret, concurrerunt. Sed tamen summum Deum, cum et philosophi, et poetæ, et ipsi denique qui deos colunt, sæpe fateantur; de cultu tamen et honoribus ejus B nemo unquam requisivit nemo disseruit; ea scilicet persuasionem, qua semper beneficum incorruptamque credentes, nec irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbitrantur. Adeo religio esse non potest, ubi metus nullus est.

VARIORUM NOTÆ.

Et Plato in Legum libris, etc. In septimo de Legibus sic legimus, sub persona hospitis Atheniensis: Τὸν μέγιστον θεόν, καὶ ὅλον τὸν κόσμον φαμέν ὅτι ζῆστέιν δεῖν, ὅτι πολλοπραγμοῦν τὰς αἰτίας ἐρευνῶντας. Sunt quædam similia etiam in x, sed huc non referenda.

Pythagoras quoque, etc. Simile quiddam est apud Cic. in primo de Natura deorum; nempe Pythagoram censuisse, Deum esse animum per naturam rerum omnem intentum et commentem, ex quo nostri animi carperentur. Quæ tamen a Velleio etiam Epicureo reprehenduntur; neque immerito. Crassior est illa, quæ legitur apud Epiphanium, et plane ab hac nostra discrepans, ubi Epicurus Deum non mentem, sed corpus facit. Sed ex Platone in x. de Legibus. Astra non deorum corpora facit idem Epicurus; sed deos ipsos: librum Platonis adeas. Hanc definitionem, quæ hic citatur, produximus supra lib. 1, cap. 5, sicut etiam Antisthenis jamjam sequentem.

BETUL.

Incorporalem. Pythag. apud Cic. lib. 1 de Natura deorum.

Diffusa et intenta. Lact. de Opif. c. 16: *Divina mens Dei per universus mundi partes intenta discurret..... ubique diffusa.* Minucius Fel. cap. 19: *Pythagoræ Deus est animus per universam rerum naturam commeans et intentus, ex quo etiam animalium omnium vita capiatur.* Confer. Lact. lib. 1, cap. 5: *Quamvis ipse per totum se corpus intenderat.* BUN.

Antisthenes autem in physico. Respice ad lib. 1 Institut., cap. 6. Ciceronis verba sunt de Natura deor., lib. 1, cap. 15: *Antisthenes in eo libro, qui Physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum.* CELL.

Physico. Liber fuit Antisthenis.

Suos habeant populares. Mss. 9 addunt deos.

Eadem fere et Aristoteles, etc. Libro primo, capite 5. Lactantius est confessus, Aristotelem secum dissidere; in summa tamen, Mentem esse mundi præsidem. De illa ipsa vero dissensionem lege Cic. in primo de Natura deorum. BETUL. — De Aristotel. et Zenone, vide Ciceron. lib. 1 de Nat. deor.

Et Zeno, etc. Vide omnino Lactantium ipsum et Ciceronem locis jam sæpius citatis, ubi hæc, quæ hic in medio suspensa relinquuntur, excutiuntur diligentius.

Concurrerunt. Sic restitui ex multis editis et omnibus mss. præter 1 Colb. rec. in quo, ut et in

CAPUT XII.

De religione et Dei timore.

Nunc quoniam respondimus impie quorundam detestabilique prudentiæ, vel potius amentie, redeamus ad propositum. Diximus, religione sublata, nec sapientiam teneri posse, nec justitiam; quia sapientia divinitatis intellectus est, quo differimus a belluis: in homine solo reperiri justitiam, quæ nisi cupiditates nostras Deus, qui falli non potest, coercuerit, scelerate impieque vivemus. Spectari ergo actus nostros a Deo, non modo ad utilitatem communis vitæ attinet, sed etiam ad veritatem; quia religione justitiaque detracta, vel ad stultitiam peccatum amissa ratione devolvimur, vel ad bestiarum immanitatem: imo vero amplius; siquidem bestiarum sui generis animalibus parcent. Quid erit homine truculentius, quid immitius, si dempto metu superiore, vim legum aut fallere poterit, aut contemnere? Timor igitur Dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem, per quem vita ipsa susti-

excusis, est concurrunt.

Detestabilique prudentiæ. Malebat Francius legere *impudentiæ*. At legendum cum mss. Regio-Put. aliisque decem, et 2 vet. edd. Rom. ac Betul. *prudentiæ*, id est sapientiæ vel scientiæ gentium philosophorum, ut sumitur hac notione apud Cicer.

Quia sapientia divinitatis intellectus est. Sequor lectionem antiquissimorum et opt. concium mss. 2 Bonon., 3 Colbert., Baluz. et ed. Plantin. probatam a Thomasio in notis suis, Is. Spark. Ceteri multariam legunt: alii dum; alteri cum divinitatis intellectus..... reperitur, justitiam; alii justitia: hanc postremam vocem plures respuunt. — *Quia sapientia est divinitatis intellectus, etc.* Secutus sum lectionem mss. optimorum, et Plantiniane probatam, et explicatam a Thomasio in suis notis. Antonius Augustinus pro eo quod legitur, *In homine solo reperiri justitiam*, malebat, *In homine solo reperitur justitia*. Impressi libri fere omnes habent, *Cum divinitatis intellectus, quo differimus a belluis, in homine solo reperitur, quæ nisi cupiditates, etc.* quam lectionem mutilam esse, nec bene cum superioribus coherere, omnes, ut puto, intelligunt. BON.

Reperiri justitiam. Ita mss. 2 Bonon., 3 Colb., Baluz. In aliis est *reperitur*.

Quæ nisi cupiditates. Sic lego cum mss. 2 Reg., 3 Colbert., Christ., Merton., Lips., Ultr., Em., Brun. et ed. Fasitel., Basil. 1552, Egnat. Al., quia.

Impieque vivemus. Ita omnes mss. et vet. edd. Rom. non ut in editis *viveremus*. Nam dixerat *coercuerit*.

Actus. Pro actione etiam infra cap. 17, *singulorum actus animadvertit*.

Religione justitiaque detracta. Hæc locutio Lactantii est, illamque in ejus scriptis frequenter reperies. In 2 mss. Bonon. et 5 aliis rec. est *detractis*.

Devolvimur. Ex omnibus mss. et vulgatis editis ita restitui, quod latinius et rotundius est, quam *volvimur*, ut in pluribus editis.

Dempto metu de superiore. Sic legitur apud Bunsman. qui notam sequentem exhibet: — *Dempto metu de superiore.* Perique scripti: editi vero omnes, *metu superiore.* Ita Cyprianus epist. ad Donatum: *nullus de legibus metus est; de quesitore, de judice pavor nullus.* Silius Italus, 17, 394:

Sævus magno de nomine terror.

BEN.

Per quem. Lond.; Reg. Lips. 2, et Reimm., p.

sed etiam mundus ipse sit vilis? Ideo, inquit, incorruptus est ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo administratio tantarum rerum cessit, si hæc a Deo negantur, quæ videmus ratione summa gubernari? aut quietus esse quomodo potest, qui vivit et sentit? Nam quies aut somni res est, aut mortis. Sed nec somnus habet quietem. Nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit, animus tamen irrequietus agitur: imagines sibi, quas cernat effingit, ut naturalium suum motum exerceat varietate visorum; avocaturque se a falsis, dum membra saturantur, ac vigorem capiant de quiete. Quies igitur sempiterna solius mortis est. Si autem mors Deum non attingit, Deus igitur nunquam quietus est. Dei vero actio quæ potest esse, nisi mundi administratio? Si vero mundi curam gerit, curat igitur hominum vitam Deus, ac singulorum actus animadvertit, eosque sapientes ac bonos esse desiderat. Hæc est voluntas Dei, hæc divina lex; quam qui sequitur, qui observat, Deo carus est. Necessè est igitur, ut ira moveatur adversus eum, qui hæc æternam divinamque legem, aut violaverit, aut spreverit. Si nocet, inquit, alicui Deus, jam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram

A sive humanam, sive divinam, acerbitalis et malitiae nomine infamant, putantes nocentem dici oportere, qui nocentes afficit pœna. Quod si est, nocentes igitur leges habemus, quæ peccantibus supplicia sanxerunt; nocentes iudices, qui scelere convictos pœna capitis afficiunt. Quod si et lex justa est, quæ et nocenti tribuit quod meretur, et iudex integer ac bonus dicitur, cum male facta vindicat (bonorum enim salutem custodit, qui malos punit), ergo et Deus, cum malis obest, nocens non est; ipse autem est nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut pluribus noceat.

B Libet querere ab his, qui Deum faciunt immobilem, si quis habeat rem, domum, familiam, servique ejus contemnentem patientiam domini, omnia invaserint, ipsi bonis ejus fruuntur, ipsos familia ejus honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur: utrumne sapiens esse possit, qui contumelias non vindicet, suisque rebus eos perfrui patitur, in quos habeat potestatem? Quæ tanta in ququam potest patientia reperiri? Si tamen patientia nominanda est, et non stupor quidam insensibilis. Sed facile est ferre contemptum. Quid si fiant illa,

VARIORUM NOTÆ.

in Bonon. et Tax. *Quæ tantæ negligente causa est.*

Vilis. Lib. vi Institution., c. 22: *Cum... justi tam viles habeantur.* Tacit. lib. i Annal. 40: *Si viles ipsi laus.* BUN.

Cui ergo administratio tantarum rerum. Sic in mss. omnibus lego, et in editis vet. Rom. et Crat. Vide infra mundi administratio. In cæteris impressis est, *Cui ergo ministratio.*

Tamen. Sic mss. Thomasii: alii plures legunt *autem*, minus bene.

Avocaturque se a falsis. Sic vetustissimæ editiones et mss. 2 rec. et multi editi, *falsis*; 2 al. rec., *de falsis*. — Legitur *avocaturque se falsis* apud Bunemann., in hancque variantem notam sequentem exhibet. — *Avocaturque se falsis.* Reim. prave, *Advocaturque se a falsis*; idque Heumannus defendit et exponit, *Avocatur se a falsis imaginibus. id est, somnare cessat.* At Goth., Merton., C.C.C. Rost., Ven. 1471, 1493, 97, Paris. 1513 et Cellarius, *Avocaturque se falsis.* Quæ lectio est unice recta. Noster iterum de Opif. c. 18: *Ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat; ita falsis nocte (scilicet avocatur) ne excitetur; et ibidem ante: Avocatur ergo (mens) simulacris, donec membra sopore irrigata vegetentur.* Est igitur sensus verborum, ut iterum ibid. *Mens visionum imaginibus occupata tenetur; et postea, Mens ad contemplandum imagines ab intentione traducitur.* BUN.

Vigorem capiant de quiete. Quies igitur. Thomasius, *capere vigorem de quiete*, inquit, *latine non dicitur. Ex his autem denique re facile potuit fieri de quiete, cui postmodum addita est dicitio igitur, ut aliquis sensus eliceretur.* Sequor nihilominus lectionem Goth., Lips., Reimm., Ultr., Cauc., Anglic., Rost., Ven. 1471, 72, utriusque 78, 90, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., Junt., Aldi, Crat., Gymn., Fas., Gryph., Torn., Betuleii, *Vigorem capiant de quiete. Quies igitur* (Emm. ergo). Quis enim simpliciter dixerit, *membra saturari*, ac videri capere, non addito, unde saturantur ac vigorem capiant? Verba, *Dum membra saturantur ac vigorem capiant de quiete*, idem dicunt, quod illa de Opif. c. 18. *Donec membra sopore irrigata vegetentur, et ibid. Postquam ut assat contemplandas imagines tractaverit est, tunc domini corpus omne resolvitur in quiete.*

tem. Plinius lib. xxiii H. N. c. 4: *Oleo mollitur corpus, vigorem et robur accipit. De quiete valet, ex quiete, ex sopore, more Lactantio frequenti, ubi de, pro ex ponit. Uti vero capere fructum, utilitatem, voluptatem ex re dicitur; sic latine dici capere vigorem de, vel ex re, nihil impedit.* BUN. — *Capiant de quiete. Quies igitur sempiterna.* Sic reposui ex antiquis mss. Reg.-Put., Cauc., al. 4 Reg., 6 Colbert., Ultr., Em., Brun., multis editis et 1 Clarom., nisi quod habet *capiat.* 1 Bon. Antiq., Cant. et 4 impressi *capiant. Denique requies sempiterna.* Hanc tamen veram esse scripturam existimat Heumannus.

Si nocet, inquit, alicui Deus. Abest inquit a quamplurimis scriptis et impressis: at extat in antiquissimis mss. Regio-Put., 1 Bonon. et editis Gymnic., Is., Gall., Thys., Spark.

Acerbitalis et malitiæ. Haud secus veterissimi Regio-Put. et 1 Bonon., edd. Thomas., Is., Thys., Gall., Spark. In aliis deest et *malitiæ.*

Qui scelere convictos. Ita restitui ex quamplurimis editis et omnibus mss. præter 1 Reg. cui est corrupte *conjunctos*, pro *convictos*. In pluribus editis est *convicto*, mendose. — *Scelere convictos.* Paris: *Scelere convictos.* Cant. editio, *Scelere convicto*, vitiose. Suetonii est, ut Lexica indicant, in Nerone, c. 51. *Scelere convictus.* BUN.

Ipsæ autem est. At Buneman. *Is autem est.* editi omnes, *Ipsæ autem est.* Bonon. *Is est autem.* Reimm. *Is autem est.* Etiam Heumanno *Is rectum est.* BUN.

Libet querere. Manuscriptorum est et 9 vet. edit. In 7 vulgatis est *Licet.*

Immobilem. Cap. 22: *Deum faciunt immobilem.* Conf. not. l. vi, c. 17: *Ad immobilem stuporem mentis perducere.* BUN.

Omnia invaserint. At Bun. addit *ejus*, et sic rationem reddit: — *Omnia ejus invaserint.* Ex Lips. 2, 3 Reimm., Rost., Ven. 1472, utraque 78, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., Junt., Isæb., Heumanno scribo, *Omnia ejus invaserint.* Cæteri *ejus* neglexerunt. Studio illud *ejus* ter repetiit. BUN.

Perfrui. Major vis in composito subinnuit securam copulitatem. BUN.

Astra etiam cætera, vel ortu, vel occasu suo, A certis stationibus opportunitates temporum subministrant. Sed et navigiis, quominus errabundo cursu per immensum vagentur, regimen præbent, cum ea rite gubernator observans, ad portum destinati litoris pervehatur. Ventorum spiritu attrahuntur nubes, ut sata imbribus irrigentur, ut vites foetibus, arbusta pomis exuberent. Et hæc per orbem vicibus exhibentur, ne desit aliquando, quo vita hominum sustineatur. At enim cæteras animantes eadem terra nutrit, et ejusdem foetu etiam muta pascuntur. Num etiam mutorum causa Deus laboravit? Minime, quia sunt rationis expertia. Sed intelligimus, et ipsa eodem modo in usum hominis a Deo facta, partim ad cibos, partim ad vestitum, partim ad operis auxilia; ut clarum sit, divinam providentiam rerum B

VARIORUM NOTÆ.

Certis stationibus. Nihil mutandum. *Certæ stationes* sunt siderum. Vide Senec. Quest. Nat., lib. vii, cap. 25, et Plinii lib. ii Hist. Nat., cap. 15, sect. 12, exir.

Temporum subministrant. Ms. Cauc. et 7 edit. interserunt, plane. BUN.

Ea rite... observans. Curtius vii, 4: *Navigantium modo noctu sidera observant, ad quorum cursum iter dirigunt.* Laet. lib. vi, cap. 8: *Naves, nisi aliquod caeleste lumen observent, incertis cursibus vagantur.* BUN.

Pervehatur. Sic restitui ex omnibus prope mss. et 5 vet. editis. In 2 Reg. rec., Cauc. totidemque excusis est *provehatur*; in 3 vulgaribus, *provehantur*; in quibusdam editis, *provehantur*, teste Iseo, mendose; in Egnat. Paris. 1525, et Graph. C *provehat.*

Ventorum spiritu attrahuntur nubes. L. vii Institut., cap. 6: *Cur ventorum spiritus citent nubes.* BUN.

Vites foetibus. Emmann. *Vites avis*, sapit glossam. *Fructus etiam foetus* dicuntur. Cyprianus contra Demetrianum, *Arboreis foetibus autumnæ secunda*, imitatur Virgilii lib. i Georg. 55: *Arboreis foetus.* BUN.

Arbusta pomis exuberent. Cyprian. Bon. Patient. *Exuberare pomis arbusta.* BUN.

Per orbem vicibus. Ut lib. ii, cap. 9: *Quæ orbis temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices successione conficiant.* Tacitus lib. 5 Ann., cap. 55: *Nisi forte rebus cunctis incest quidam velut orbis, ut quemadmodum temporum vices, ita morum vertantur.* BUN.

Num etiam mutorum causa. Imo illorum causa Deus laboravit, sed tantum secundario, hominis vero primario.

In usum hominis. Ita mss. omnes præter 3 Reg. rec. qui habent, *ad usum.*

Ad vestitum. Sic a me restitutum ex 6 vet. edit. cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. in quo est *vestitum*, ut in cæteris impressis.

Ad operis auxilia. *κατ' ἐξοχήν* h. l. significat *opus rusticum, agriculturam*, quod docet maxime Laet. lib. ii, cap. 10. *Ut animalia usui hominibus esse possent, alia... ad cibos, alia vero ad vestitum: quæ autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra jvantur.* BUN.

Vitam instruere atque ornare. Hic refer Senecam ad Marciam, cap. 48. *Disces, docebisque artes, alias, quæ vitam instruant, alias, quæ ornent, alias, quæ regant.* BUN.

Sed Academici, etc. De hoc ex quarto Academicarum Ciceronis supra lib. vii, cap. 4, dictum est. Augustinus contra Manichæos in Gen. lib. i, cap. 16, respondet illis hominibus eidem errori obnoxiiis,

et copiarum abundantia hominum vitam instruere atque ornare voluisse, ob eamque causam, et aerem volucris, et mare piscibus, et terram quadrupedibus implevit. Sed Academici contra Stoicos disserentes solent querere, cur, si Deus omnia hominum causa fecerit, etiam multa contraria, et inimica, et pestifera nobis reperiantur, tam in mari, quam in terra. Quod Stoici veritatem non respicientes ineptissime repulerunt. Aiunt enim, multa esse in gigantibus, et in numero animalium, quorum adhuc lateat utilitas: sed eam processu temporum inveniri; sicut jam plura prioribus sæculis incognita necessitas et usus invenierit. Quæ tandem utilitas potest in muribus, in biatis, in serpentibus reperiri, quæ homini molesta et perniciosa sunt? An medicina in his aliqua latet? Quæ si est, invenietur aliquando,

animantia omnia aut utilia esse, aut perniciosa, aut omnino inutilia et abjecta. De utriusque cæta ratio est; perniciosa nos propter peccata exerceant. Exempla nec nostra tempora carent, nec Testamenti Veteris libri; et in iis que videntur nobis ab omni usu aliena esse, materiam nobis existere, ut Deum etiam in formicarum humilitate laudemus. Et omnino hinc colligit, universitatis integritatem inde compleri. Basilius ad mores transfert. Possunt enim, vel Salomonis testimonio, nos ab inertia ad sequitatem excitare: quanquam suas naturales virtutes habeat etiam illud animal: et Caristus serpentum exemplo sapientiam nobis commendat, etc. BETULIUS.

In gigantibus, et in numero animalium. Omnes libri exhibent in gigantibus. *Gigantia sunt genita, quæ sunt arbores, frutices, etc.* Laet. lib. i, cap. 12: *In quo (Sole) est natura et causa gigantum.* Eodem sensu dicit de Ira, c. 10. *Arbores et quæ gignantur et terra.* BUN.

Quorum adhuc lateat utilitas. Deest adhuc in 15 mss. et 12 edit. — *Quorum adhuc lateat.* Testatur Iseus in variis, haberi voculam *adhuc* in Bonon. unde illa a Thomasio, Iseo, Thys., Gall., Sparkio admissa, a Cellario et reliquis non debet ita fastidiri. BUNEMAN.

In muribus. Neque hoc animalculum tam vile est, quin celebrari etiam ab optimis scriptoribus meruerit. Ducentis nummis in obsidione Massitana venit, Strabone, Plinio et Valerio auctoribus. Id etiam accidit in Parisiensi anni 1590 et in Rupellensi anni 1623 obsidionibus. Taceo salubritatem; nam murium caput caudarumque cinerem oculis claritate inducere tradunt, si ex melle inungatur. Plures ejus virtutes quære apud Plinium, cum alibi, tum vero præcipue l. xxix cap. 6. Sextam vero philosophum, qui Adriani temporibus floruit, cap. 21. BETUL.

Blattis. Inter insecta et Aristoteles et Plin. nenerant. Aristoteles suas *πρωτοσπεριδους* nominat, sic enim Gaza transtulit: sed ex scarabeis nasci, cum Gaza ex alvearis nasci dicat; unde locus nihil suspectus est. Plinius suas ex humido vapere nasci ait. Virgilius in iv Georg. et Columella lib. 8, *vermicus* cognominat. Nam et Plinius eas lucem fugere ait, et earum vitam tenebrarum alumnam dicit. Est aliud genus, quod Græci *μύλοχοι* vocant, vel (ut aliis placet) *σάφρον*, vermiculum infestum libris et studiosis. Ad prius genus referendam puto medicinam, quæ refertur a Plin. sub finem 29, ubi ait quamdam ejus esse, si caput avellatur. Hanc enim tritam una cum rosaceo, auribus mire prodesse, etc. Ergo biatarum etiam in medicinis salubris mortalibus usus aliquis est. BETULIUS.

In serpentibus. Utriusque notum est, ex illis therapiacon, homini valde utile, confici. GALL.

neque adversus mala, cum id illi querantur esse omnino malum. Viperam ferunt exutam in cineremque dilapsam, mederi ejusdem bestiae morsui. Quanto melius fuerat eam prorsus non esse, quam reventum contra se ab ea ipsa desiderari?

Breviter igitur, ac verius respondere potuerunt in hunc modum. Deus cum formasset hominem veluti simulacrum suum, quod erat divini opificii summum, inspiravit ei sapientiam soli, ut omnia imperio ac ditione sua subjugaret omnibusque mundi commodis uteretur. Proposuit tamen ei et bona et mala; quia sapientiam dedit; ejus omnis ratio in discernendis malis ac bonis sita est. Non potest enim quisquam eligere meliora et scire quid bonum sit, nisi sciat simul rejicere ac vitare quæ mala sunt. Invicem sibi alterutra connexa sunt; ut sublato alterutro, utrumque tolli sit necesse. Propositis igitur bonis malisque, tum denum opus suum peragit sapientia; et quidem bonum appetit ad utilitatem, malum rejicit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt homini, quibus fini posset; sic etiam mala, quæ caveret.

VARIORUM NOTÆ.

Nempe adversus mala, cum id illi querantur. . . . malum. Hæc verba omnia Heumannus ejicit. Cellarius et Walch. *Nempe adversus mala, cumque illi querantur.* Sensus videtur esse: Si vel maxime aliqua medicina in iis (perniciosis) est, et aliquando invenietur, nempe adversus mala erit, et ita medicina ex malis adversus mala; cum Academici velint, nullum omnino malum esse debere, ne medicina ex malis contra mala opus sit. Confer infra, *Si malum nullum sit.*

Viperam ferunt exutam, etc. Vide Plinium lib. xxix Natur. histor. cap. 4. Galenum in Therapeutica ad Pisonem.

Quod ætate divini opificii summum. Abest divini a 16 mss.

Et bona et mala, etc. Sæpe hæc et similia inculcat Lactantius: fallitur autem quam maxime; omnia enim quæ Deus creavit, erant valde bona, ut textus sacer nimit. Si igitur nonnullæ creaturæ homini noxias habent qualitates, non creatoris vitio, sed hominis peccato imputandum; illud enim totum hunc mundum vanitati obnoxium reddidit, ut innuit B. Paulus ad Romanos cap. viii.

Ac bonis sita est. Sic restitui ex mss. omnibus præter 3 rec. in quibus est, ut in editis, *posita est*; mss. quidem, *sita sit*.

Invicem sibi alterutra connexa sunt. Ita ferunt veterimi mss. Regio-Put. et Cauc., alique plures, ac Beulæii edit. In multis aliis, *alterutrum connexa sunt.*— Hanc ultimam lectionem recipit Buneman, et notam sequentem exhibet. — *Invicem sibi alterutrum connexa sunt.* Goth. et Betul. *alterutra*, numero multitudinis, elegantius sane. Ita ante nostrum Tertullianus de Resurr. Carn., cap. 44, *Membra alterutrum sumus.* Cyprianus lib. iii Testim. n. 9. *Alterutrum onera sustinete, et alibi.* Ipse Lactantius in Epit. c. 29: *Vides. . . bonum et malum ita sibi esse connexa, ut alterum sine altero constare non possit.* BUN.

Sublato alterutro, etc. 1 Bonon. antiq., *altero.* Scripsi Cauc., Ultr., *alterutra.* Huic questioni non satis apposte respondet Lactantius. Cum enim Deus sui operis inspector, quæcumque totius naturæ complexæ continebantur, proprio effluo bona pronuntiaret, ut ut quæ demerps mala acciderint, sibi homo necesse sit accepta referat, quæque quæ non naturæ, sed peccati humani sequela essent; tam longe abest, ut quod infra asserit Lactantius, *sublato alterutro,*

A Nam si malum nullum sit, nullum periculum, nihil denique, quod loedere hominem possit, tollitur omnis materia sapientiæ, nec erit homini necessaria. Positis enim tantummodo in conspectu bonis, quid opus est cogitatione, intellectu, scientiâ, ratione? cum quocumque porrexerit manum, id naturæ aptum et accommodatum sit: ut si quis velit apparatusimam cœnam infantibus, qui nondum sapiant, apponere, utique id appetent singuli, quo unumquemque aut impetus, aut fames, aut etiam casus attraxerit, et quidquid sumpserint, id illis erit vitale ac salubre. Quid igitur nocebit, eos sicuti sunt, permanere et semper infantes ac nescios esse rerum? Si autem admisceas vel amara, vel inutilia, vel etiam venenata, decipiuntur utique per ignorantiam boni ac mali, nisi accedat his sapientiâ, per quam habeant malorum rejectionem bonorumque delectum.

Vides ergo, magis propter mala opus nobis esse sapientiâ: quæ nisi fuissent proposita, rationale animal non essemus. Quod si hæc ratio vera est, quam

utrumque tolli sit necesse, ut cœli incolis nihil eo nomine decedat, quod omni contrarietatis metu immunis, felici necessitate in alteram duntaxat partem ferantur. Hæc itaque pœnæ mala consecuta sunt malum culpæ, quod in se Adamus admisit, securus alioqui a prioribus futurus, si innocens perstitisset.

SPARRIUS.

Tollitur omnis materia sapientiæ. Falsum hoc esse patet in Adamo; fuit enim antequam mala essent. — *Tollitur omnis materia sapientiæ.* Et fuit sapientiâ antequam mala essent, et erit perpetua, sublatis malis omnibus. Caute ergo, quæ hoc loco dicuntur, accipienda sunt, cum pœnæ mala non ante culpam hominis fuerint, neque ad exercitium sapientiæ instituta. CELL.

Cum quocumque porrexerit. Abest cum a 10 mss. totidemque editis.

Naturæ. . . accommodatum. Imitatur Ciceronem, l. v, fin., cap. 9: *Cœptat et ea, quæ naturæ apta sentiit, appetere et propulsare contraria. Ergo omni animali illud, quod appetit positum est in eo, quod naturæ est accommodatum.* BUN.

Accommodatum sit. Sic restitui ex antiquiss. mss. 1 Bonon., Regio-Put., 1 al. Reg. rec., 2 Colbert., Baluz. et Clarom. in marg. In aliis et editis *commodum.*

Vitale ac salubre. Isa reposuit ex 2 veterimis et optimis mss. Bonon., Regio-Put. Et recte; respicitur enim ad cœnam supra. Aliis est *utile.* — *Vitale ac salubre.* Legitur *utile ac salubre* apud Buneman. Approbatur tamen in nota sequenti nostram lectionem. — Singulariter idque eleganter Bonon. *Vitale ac salubre*; ut *vitalis sit ad vitam utilis.* Videntur nonnullam hæc voces confusæ. Forte aliquis suspicitur, l. vi, cap. 43, pro *vitalis viri*, legendum, *utilis viri.* BUN.

Opus nobis. Sic emendavi ex mss. 2 Bonon., 1 Reg., 2 Colbert., Baluz., Tax: In cæteris libris legitur *bonis*, mendose.

Quæ nisi fuissent proposita. Scilicet mala. Vide præced. et in fine capituli. Ita correxi ex editis vet. Rom., Betul., Is. et omnibus mss., præter 1 Reg. rec. et 1 Colbert. in quibus legitur *fuisse*, ut in 15 vulgaris.

Rationale animal non essemus. An Adam utique in paradiso non fuit animal rationale? num homines

stoici nullo modo videre potuerunt, dissolvitur A etiam argumentum illud Epicuri. Deus, inquit, aut vult tollere mala et non potest; aut potest et non vult; aut neque vult, neque potest; aut et vult et potest. Si vult et non potest, imbecillus est; quod in Deum non cadit. Si potest et non vult, invidus; quod æque alienum a Deo. Si neque vult, neque potest, et invidus et imbecillus est; ideoque neque Deus. Si vult et potest, quod solum Deo convenit, unde ergo sunt mala? aut cur illa non tollit? Scio plerosque philosophorum, qui providentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere et invitos pene adigi, ut Deum nihil curare fateantur, quod maxime quærit Epicurus. Sed nos ratione perspecta, formidolosum hoc argumentum facile dissolvimus. Deus enim potest quidquid velit, et imbecillitas, vel invidia in Deo nulla B est; potest igitur mala tollere: sed non vult; nec ideo tamen invidus est. Idcirco enim non tollit, quia sapientiam (sicut edocui) simul tribuit, et plus est boni ac jucunditatis in sapientia, quam in malis molestiæ. Sapientia enim facit, ut etiam Deum cognoscamus et per eam cognitionem immortalitatem assequamur; quod est summum bonum. Itaque nisi prius malum agnovérinus, nec bonum poterimus agnoscere. Sed hoc non vidit Epicurus, nec alius quisquam; si tollantur mala, tolli pariter sapientiam, nec ulla in homine virtutis remanere vestigia, cujus ratio in sustinenda et superanda malorum acerbitate consistit. Itaque propter exiguum compendium sublatorum malorum maximo et vero et proprio nobis bono careremus. Constat igitur omnia propter hominem propo- C sita, tam mala, quam etiam bona.

VARIORUM NOTÆ.

hanc proprietatem in cælis amittent, eo quod ibi nulla sint mala? GALLÆUS.

Quam stoici nullo modo videre potuerunt, dissolvitur. Mss. 15 et edit. 2 vet. Rom., Parrhas., Tridin., Florent., *quam stoici posuerunt, dissolvitur*; non recte, quia supra dixerat stoicos repulisse questionem academicorum, etc. ISÆUS. — *Quam stoici nullo modo videre potuerunt.* Stoici illam rationem de sapientia nullibi posuerunt, et ipse Lactantius infra affirmat neque Epicurum, nec alium quemquam hoc vidisse; ergo nec stoici illam rationem posuerunt. Bux.

Si vult et potest, quod. Ita antiquissimi mss. 1 Bonon., 1 Regio-Put., 1 Colbert. et editi fere omnes. In 14 mss. rec. et impressis Rom. et Gymnic. legitur, *si et vult et potest, quod.* D

Sicut edocui. Ita restitutum ex 4 Reg. inter quos est Regio-Put., aliisque multis, accedentibus 2 al. Reg., 5 Colb., Clarom. et ed. Rom. 1470, quibus est *et docui.*

Et plus est boni. Ex Regio-Put., 5 Colbert. aliisque additi est, pro quo legitur *et* in 6 scriptis; deest autem in cæteris.

Sapientia enim facit. Ita lego ex vetustissimis mss. 2 Bonon., Regio-Put., aliisque 2 Reg., 6 Colb. sexque aliis et ed. Betul. ac Is. non ut in mss. 5 Reg. rec. et in quampurimis editis, *Sapientia etiam.* Nam causam affert, cur in sapientia plus sit boni ac jucunditatis, neque placet hic et iterum nox *etiam.*

Cujus ratio in sustinenda, etc. Præpositionem in addidi ex omnibus fere mss. et 6 editis. Abest a 2 Reg. et excusis 8.

Recto corpore Ita quampurimi mss. inter quos

CAPUT XIV.

Cur Deus fecerit hominem.

Sequitur ut ostendam cur fecerit hominem ipsum Deus. Sicut mundum propter hominem machinatus est, ita ipsum propter se, tamquam divini templi antistitem, spectatorem operum rerumque cælestium. Solus est enim, qui sentiens, capaxque rationis, intelligere possit Deum, qui opera ejus admirari, virtutem potestatemque perspicere; idcirco enim consilio, mente, prudentia instructus est. Ideo solus præter cæteras animantes recto corpore ac statu factus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse videatur. Ideo sermonem solus accepit, ac linguam cogitationis B interpretem, ut enarrare majestatem domini sui possit. Postremo idcirco ei cuncta subjecta sunt, ut factori atque artifici Deo esset ipse subjectus. Si ergo Deus hominem suum voluit esse cultorem, ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur; utique justissimum est et eum qui tanta præstiterit, amare et hominem, qui sit nobiscum divini juris societate conjunctus. Nec enim fas est cultorem Dei a Dei cultore violari. Unde intelligitur religionis ac justitiæ causa esse hominem figuratum. Cujus rei testis est Marcus Tullius in libris de Legibus, ita dicens: « Sed omnium, quæ in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos. » Quod si est verissimum, Deus ergo vult omnes homines esse justos, id est, Deum et hominem caros C habere: Deum scilicet honorare tamquam patrem,

sunt veterrimi Bonon. et Reg. At 14 rec. et totidem impressi, *rectus corpore.*

Ideoque illi, etc. In mss. 4 Lips. *Idcirco illi titulum tantum honoris.* In nullo alio, quod sciam, ita legitur, ideoque nihil mutare volui.

Herum omnium dominaretur. Per Græcicum; insolens enim constructio dominari cum gignendi casu. Apud Ciceronem jungitur quarto vel sexto casui cum præpositione in.

Utique justissimum est et eum qui tanta præstiterit, amare et hominem, qui sit. Sic lego et emendo ex mss. Regio-Put., 2 Bonon., Tax., Em., 4 Colb., quod rectius et purius est, quam, *Utique justissimum est et Deum colere, videlicet eum qui tanta præstiterit et amare hominem, etc.*, quod glossam sapit, ut in ms. Cauc. in 5 editis, *præstitit*; in 5 vulgatis, demptis conjunctionibus. 4 Reg., 2 Colb. et Baluz. ut in textu, nisi quod pro *et eum*, habent *eum videlicet*; 4 Lips. et 5 impressi, et *Deum colere qui tanta præstiterit et amare hominem qui, etc.* Vide infra, *Deum et hominem caros habere.*—*Eum qui tanta præstiterit, amare et hominem.* Valde antiquus codex Cauci, Fasit., Gryph., Torn., Betul., Walch., Heumann.; Justissimum est et Deum colere, videlicet eum, qui tanta præstiterit, et amare hominem. Hanc lectionem puto verissimam, verbumque *colere* est necessarium; nam hoc ipso numero dixit: *Deus hominem suum voluit esse cultorem; et infra, Deum honorare... hominem diligere.* Conf., cap. 6. Bux.

Unde intelligitur. Mss. 2 Bonon., 1 Reg. rec., 2 Colbert., Tax., Baloz., *intelligitur.*

Omnes homines esse justos. Ex omnibus mss. et

hominem diligere velut fratrem; in his enim duobus tota iustitia consistit. Qui ergo aut Deum non agnoscit, aut homini nocet, injuste et contra naturam suam vivit, et hoc modo rumpit institutum legemque divi-

CAPUT XV.

Unde ad hominem peccata pervenerint.

Hic fortasse quærat aliquis, unde ad hominem peccata pervenerint, aut quæ pravitas divini instituti regulam ad pejora detorserit, ut cum sit ad justitiam genitus, opera tamen efficiat injusta. Jam superius explanavi, simul Deum proposuisse bonum ac malum; et bonum quidem diligere, malum autem, quod huic repugnat, odisse: sed ideo malum permisisse, ut et bonum emicaret, quod alterum sine altero (sicut sæpe docui) intelligimus constare non posse: denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus et invicem copulatis esse coneratum, igneo et humido, nec potuisse lucem fieri, nisi et tenebræ fuissent; quia nec superum potest esse sine infero, nec oriens sine occidente, nec calidum sine frigido, nec molle sine duro. Sic et nos ex duobus atque repugnantibus compacti sumus, anima et corpore: quorum alterum cælo ascribitur, quia tenue est et intractabile; alterum terræ, quia comprehensibile est: alterum solidum et æternum est, alterum fragile atque mortale. Ergo alteri bonum adheret, alteri malum: alteri lux, vita, iustitia; alteri tenebræ, mors, injustitia. Hinc extitit in hominibus naturæ suæ depravatio; ut esset necesse constitui legem, qua possent et vitia prohiberi, et virtutis officia imperari. Cum igitur sint in rebus humanis bona et mala, quorum rationem declaravi, necesse est in utramque partem moveri Deum, et ad gratiam, cum justa fieri videt; et ad iram, cum cernit injusta.

Sed occurrit nobis Epicurus, ac dicit: « Si est in

A Deo lætitiæ affectus ad gratiam, et odii ad iram, necesse est habeat, et timorem, et libidinem, et cupiditatem, ceterosque affectus, qui sunt imbecillitatis humanæ. Non est necesse ut timeat, qui irascitur; aut mœreat, qui gaudet: denique iracundi, minus timidi sunt; et natura læti, minus mœrent. Quid opus est de humanis affectibus dicere, quibus fragilitas nostra succumbit? Consideremus divinam necessitatem; nolo enim naturam dicere, quia Deus noster nunquam creditur natus. Timoris affectus habet in homine materiam, in Deo non habet. Homo, quia multis casibus periculisque subjectus est, metuit, ne qua vis major existat, quæ illum verberet, spoliet, laeret, affigat, interimat. Deus autem, in quem nec egestas, nec injuria, nec dolor, nec mors eadit, timere nullo pacto potest; quia nihil est, quod ei vim possit inferre. Item libidinis ratio et causa in homine manifesta est. Nam quia fragilis et mortalis effectus est, necesse fuit alterum sexum diversumque constitui, cujus permistione soboles effici posset ad continuandam generis perpetuitatem. Hæc autem libido in Deo locum non habet; quia et fragilitas et interitus ab eo alienus est, nec ulla est apud eum femina, cujus possit copulatione gaudere, nec successione indiget, qui semper futurus est. Eadem de invidia et cupiditate dici possunt; quæ certis manifestisque de causis in hominem cadunt, in Deum nullo modo. At vero, et gratia, et ira, et miseratio habent in Deo materiam; recteque illis utitur summa illa et singularis potestas ad rerum conservationem.

CAPUT XVI.

De Deo ejusque ira et affectibus.

Quæret quispiam, quæ sit ista materia? Primum accidentibus malis afflicti homines ad Deum plerumque confugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum

VARIORUM NOTÆ.

multis edd. addidi *tò homines*, quod a nonnullis impressis abest.

In his duobus. Matth. xxii, Rom. xiii, Gal. v.

Quæ pravitas... regulam... detorserit. Veræ lectioni detorserit in Reimm. inscriptum, detraserit male; prius elegans et rectum. Lib. vi, cap. 21: Hic sensus non est ad vitium detorquendus. BUS.

Simul Deum proposuisse bonum ac malum. Id est, permisisse. Hic loquitur de malo culpæ. I. EUS.

Et bonum quidem diligere; malum autem, quod huic repugnat, odisse. Sic lego cum mss. 1 Reg. et antiquissimis Cauc. et 1 Bonop., 3 Colbert., Clarom. et 14 vulgatis, nisi quod pro *malum autem*, 7 editi habent *ac malum*; 4 scripti rec., et *malum*. In 1 Bon. antiq. et ed. Is. pro huic, est *bono*. Regio Pat., et *bonum quidem diligere*; pugnat *odisse*, *omissis*, *malum autem quod huic re*. Mss. 4 Reg. rec., 2 Colb., Ultr., Brun. et vet. edit. Rom., et *bonum quidem diligere*, pugnas *odisse*; Pen. et 1 Colb., habent *eligere*, pugnas *odisse*.

Intelligimus constare non posse. Caute lege, quæ de malo arguit et necessitate proponit Lactantius: in his eadem una ubique sanus est.

In utramque partem. Ita omnes mss. præter 2 Reg. rec. quæ habent *ad utramque partem*.

Consideremus divinam necessitatem. Ita omnes fere

mss. et editi. In scriptis 5 est, *Quod si consideremus divinam bonitatem*; minus apte.

Noster. Deest in veterib. edition.

Et causa. Deest in 6 rec. mss. et 9 editis.

Nam quia fragilis. Ita corrigendum fuit illud librarium erratum, 5 mss. rec. et 8 edit. in quibus legitur, *Nam qui*.

Ad continuandam generis perpetuitatem. Sic restitui ex mss. vetustissimis 1 Bonon., Regio-Put., Cauc., Goth., 1 Colbert., 1 Lips., Em., Brun., edit. Betul., Cellar. Walch. et Spark. in marg. melius quam *ad continendam*, ut in 15 scriptis et 10 vulgatis.

Quæret quispiam. Sic mss. Marm. et 1 Clarom. a secunda manu. Et sic Cicero, et mox inquit, cap. 20. Multi scripti, *quærit*; 1. al., *Quærat*.

Accidentibus malis. Mss. 1 Bon. antiq. Pen. et ed. Rom. 1468. Torn. Soubron. Walch. *accidentibus*.

Mitigant. Quod verbum mutat Kemmannus in *eumque obsecrant*. — *Mitigant, obsecrant.* Lib. vi, cap. 10 *Offensus ab his Deus eos... Subjugabat, donec rursus penitentia populi mitigatus liberaret*; lib. v, cap. 15: *Si... cum Deos sibi abirantur iratos, tamen domus, et sacrificiis, et odoribus placari eos credunt... cur Deum nostrum tam inmitem, tam implacabilem putent?* BUS.

ait, « formam Dei non oportere conquiri; » et Plato A in Legum libris : « Quid omnino sit Deus, non esse querendum; quia nec inveniri possit, nec enarrari. » Pythagoras quoque unum Deum confitetur dicens, incorporealem esse mentem, quæ per omnem rerum naturam diffusa et intenta, vitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem Deum dixit, quamvis gentes et urbes suos habeant populares. Eadem fere et Aristoteles cum suis peripateticis, et Zeno cum suis stoicis. Longum est enim singulorum sententias exequi, qui licet diversis nominibus sint abusi, ad unam tamen potestatem, quæ mundum regeret, concurrerunt. Sed tamen summum Deum, cum et philosophi, et poætæ, et ipsi denique qui deos colunt, sæpe fateantur; de cultu tamen et honoribus ejus B nemo unquam requisivit. nemo disseruit; ea scilicet persuasionem, qua semper beneficium incorruptamque credentes, nec irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbitrantur. Adeo religio esse non potest, ubi metus nullus est.

VARIORUM NOTÆ.

Et Plato in Legum libris, etc. In septimo de Legibus sic legimus, sub persona hospitis Atheniensis: Τὸν μέγιστον θεὸν, καὶ ὅλον τὸν κόσμον φασὲν οὕτως ζητεῖν δεῖν, οὔτε πολυπραγμασοῦν τὰς αἰτίας ἐρευνῶντας. Sunt quædam similia etiam in x, sed huc non referenda.

Pythagoras quoque, etc. Simile quiddam est apud Cic. in primo de Natura deorum; nempe Pythagoram censuisse, Deum esse animum per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur. Quæ tamen a Velleio etiam Epicureo reprehenduntur; neque immerito. Crassior est illa, quæ legitur apud Epiphanium, et plane ab hac nostra discrepans, ubi Epicurus Deum non mentem, sed corpus facit. Sed ex Platone in x. de Legibus. Astra non deorum corpora facit idem Epicurus; sed deos ipsos: librum Platonis adeas. Hanc definitionem, quæ hic citatur, produximus supra lib. 1, cap. 5, sicut etiam Antisthenis jamjam sequentem.

BETUL.

Incorporealem. Pythag. apud Cic. lib. 1 de Natura deorum.

Diffusa et intenta. Lact. de Opif. c. 16 : Divina mens Dei per universas mundi partes intenta discurrit..... ubique diffusa. Minucius Fel. cap. 19 : Pythagoræ Deus est animus per universam rerum naturam commeans et intentus, ex quo etiam animalium omnium vita capiatur. Confer. Lact. lib. 1, cap. 5 : Quamvis ipse per totum se corpus intenderit. BUN.

Antisthenes autem in physico. Respice ad lib. 1 Institut., cap. 6. Ciceronis verba sunt de Natura deor., lib. 1, cap. 13 : Antisthenes in eo libro, qui Physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum. CELL.

Physico. Liber fuit Antisthenis.

Suos habeant populares. Mss. 9 addunt deos.

Eadem fere et Aristoteles, etc. Libro primo, capite 5. Lactantius est confessus, Aristotelem secum dissidere; in summa tamen, Mentem esse mundi præsidem. De illa ipsa vero dissensione lege Cic. in primo de Natura deorum. BETUL. — De Aristotel. et Zenone, vide Ciceron. lib. 1 de Nat. deor.

Et Zeno, etc. Vide omnino Lactantium ipsum et Ciceronem locis jam sæpius citatis, ubi hæc, quæ hic in medio suspensa relinquuntur, excutiantur diligentius.

Concurrerunt. Sic restitui ex multis editis et omnibus mss. præter 1 Colb. rec in quo, ut et in 5

CAPUT XII.

De religione et Dei timore.

Nunc quoniam respondimus impiæ quorundam detestabilique prudentiæ, vel potius amentix, redeamus ad propositum. Diximus, religione sublata, nec sapientiam teneri posse, nec justitiam; quia sapientia divinitatis intellectus est, quo differimus a belluis: in homine solo reperiri justitiam, qua nisi cupiditates nostras Deus, qui falli non potest, coæcuerit, scelerate impieque vivemus. Spectari ergo actus nostros a Deo, non modo ad utilitatem communis vitæ attinet, sed etiam ad veritatem; quia religione justitiæque detracta, vel ad stultitiam pecudum amissa ratione devolvimur, vel ad bestiarum B immanitatem: imo vero amplius; siquidem bestiæ sui generis animalibus parcunt. Quid erit homine truculentius, quid immitius, si dempto metu superiore, vim legum aut fallere potuerit, aut contemnere? Timor igitur Dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem, per quem vita ipsa susti-

excusis, est concurrunt.

Detestabilique prudentiæ. Malebat Francius legere *impudentiæ*. At legendum cum mss. Regio-Put. aliisque decem, et 2 vet. edd. Rom. ac Betul. *prudentiæ*, id est sapientiæ vel scientiæ gentilium philosophorum, ut sumitur hac notione apud Cicer.

Quia sapientia divinitatis intellectus est. Sequor lectionem antiquissimorum et opt. codicum mss. 2 Bonon., 3 Colbert., Baluz. et ed. Plantin. probatam a C Thomasio in notis suis, Is. Spark. Cæteri multifariam legunt: alii *dum*; alteri *cum divinitatis intellectus*..... reperitur, *justitiam*; alii *justitia*: hanc postremam vocem plures respuunt. — *Quia sapientia est divinitatis intellectus*, etc. Secutus sum lectionem mss. optimorum, et Plantinianæ probatam, et explicatam a Thomasio in suis notis. Antonius Augustinus pro eo quod legitur, *In homine solo reperiri justitiam*, malebat, *In homine solo reperitur justitia*. Impressi libri fere omnes habent, *Cum divinitatis intellectus, quo differimus a belluis, in homine solo reperitur, qua nisi cupiditates*, etc. quam lectionem mutilam esse, nec bene cum superioribus coherere, omnes, ut puto, intelligunt, BUN.

Reperiri justitiam. Ita mss. 2 Bonon., 3 Colb., Baluz. In aliis est *reperitur*.

Qua nisi cupiditates. Sic lego cum mss. 2 Reg., 3 Colbert., Christ., Merton., Lips., Ultr., Em., Brun. et ed. Fasitel., Basil. 1532, Egnat. Al., quia.

Impieque vivemus. Ita omnes mss. et vet. edd. Rom. non ut in editis *vivemus*. Nam dixerat *coæcuerit*.

Actus. Pro actione etiam infra cap. 17, singulorum actus animadvertit.

Religione justitiæque detracta. Hæc locutio Lactantii est, illaque in ejus scriptis frequenter reperies. In 2 mss. Bonon. et 5 aliis rec. est *detractis*.

Devolvimur. Ex omnibus mss. et vulgatis editis ita restitui, quod latinus et rotundus est, quam *volvimur*, ut in pluribus editis.

Dempto metu de superiore. Sic legitur apud Bunceman. qui notam sequentem exhibet: — *Dempto metu de superiore.* Plerique scripti: editi vero omnes, *metu superiore*. Ita Cyprianus epist. ad Donatum: *nullus de legibus metus est; de quæsiore*, de judice pavor nullus. Silius Italus, 17, 594:

Sævis magno de nomine terror.

BUN.

Per quem. Lond., Reg., Lips. 2, et Reimm., per

sed etiam mundus ipse sit vilis? Ideo, inquit, incorruptus est ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo admittitur ratio tantarum rerum cessit, si hæc a Deo negantur, quæ videmus ratione summa gubernari? aut quietus esse quomodo potest, qui vivit et sentit? Nam quies aut somni res est, aut mortis. Sed nec somnus habet quietem. Num cum soporati sumus, corpora quidem quiescunt, animus tamen irrequietus agitatur: imagines sibi, quas creavit effingit, ut naturalem suum motum exerceat varietate visorum; avocantque se a falsis, dum membra saturantur, ac vigorem capiant de quiete. Quies igitur sempiterna solius mortis est. Si autem mors Deum non attingit, Deus igitur nunquam quietus est. Dei vero actio quæ potest esse, nisi mundi administratio? Si vero mundi curam gerit, curat igitur hominum vitam Deus, ac singulorum actus animadvertit, eosque sapientes ac bonos esse desiderat. Hæc est voluntas Dei, hæc divina lex; quam qui sequitur, qui observat, Deo carus est. Necesse est igitur, ut ira moveatur adversus eum, qui hæc æternam divinamque legem, aut violaverit, aut spreverit. Si nocet, inquit, alicui Deus, jam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram

A sive humanam, sive divinam, acerbitatis et malitiæ nomine infamant, putantes nocentem dici oportere, qui nocentes afficit pœna. Quod si est, nocentes igitur leges habemus, quæ peccantibus supplicia sanxerunt; nocentes iudices, qui scelere convictos pœna capitis afficiunt. Quod si et lex justa est, quæ et nocenti tribuit quod meretur, et iudex integer ac bonus dicitur, cum male facta vindicat (honorum enim salutem custodit, qui malos punit), ergo et Deus, cum malis obest, nocens non est; ipse autem est nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut pluribus noceat.

B Libet querere ab his, qui Deum faciunt immobilem, si quis habeat rem, domum, familiam, servique ejus contemnentem patientiam domini, omnia invaserint, ipsi bonis ejus fruuntur, ipsos familia ejus honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur: utrumne sapiens esse possit, qui contumelias non vindicat, suisque rebus eos perfrui patitur, in quos habeat potestatem? Quæ tanta in ququam potest patientia reperiri? si tamen patientia nominanda est, et non stupor quidam insensibilis. Sed facile est ferre contemptum. Quid si fiant illa,

VARIORUM NOTÆ.

in Bonon. et Tax. *Quæ tantæ negligente causa est.*

Vilis. Lib. vii Institution., c. 22: *Cum... justis tam viles habeantur.* Tacit. lib. i Annual. 40: *Si viles ipsi laus.* Bux.

Cui ergo administratio tantarum rerum. Sic in mss. omnibus lego, et in editis vet. Rom. et Grat. Vide infra mundi administratio. In cæteris impressis est, *Cui ergo ministratio.*

Tamen. Sic mss. Thomasi: alii plures legunt autem, minus bene.

Avocatque se a falsis. Sic vetustissimæ editiones et mss. 2 rec. et multi editi, *falsis*; 2 al. rec., *de falsis*. — Legitur *avocatque se falsis* apud Buemannum, in hancque variantem notam sequentem exhibet. — *Avocatque se falsis.* Reim. prave, *Avocatque se a falsis*; idque Heumannus defendit et exponit. *Avocat se a falsis imaginibus, id est, somniare cessat.* At Goth., Merton., C. G. C. Rost., Ven. 1471, 1495, 97, Paris. 1513 et Cellarius, *Avocatque se falsis.* Quæ lectio est unice recta. Noster verum de Opif. c. 18: *Ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat; ita falsis nocte (scilicet avocatur) ne excitetur; et ibidem ante: Avocatur ergo (mens) simulacris, donec membra sopore irrigata vegetentur.* Est igitur sensus verborum, ut iterum ibid. *Mens visionum imaginibus occupata tenetur; et postea, Mens ad contemplandas imagines ab intentione traducitur.* Bux.

Vigorem capiunt de quiete. Quies igitur. Thomasius, *capere vigorem de quiete, inquit, latine non dicitur. Ex his autem denique re facile potuit fieri de quiete, cui postmodum addita est dicitio igitur, ut aliquis sensus eliceretur.* Sequor nihilominus lectionem Goth., Lips., Reimm., Ultr., Cauc., Anglic., Rost., Ven. 1471, 72, utriusque 78, 90, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., Junt., Abb., Grat., Gymn., Fas., Gryph., Torn., Betulei, *Vigorem capiunt de quiete. Quies igitur* (Eimm. ergo). Quis enim simpliciter dixerit, *membra saturari*, ac vigorem capere, non addito, unde saturantur ac vigorem capiunt? Verba, *Dum membra saturantur ac vigorem capiunt de quiete*, idem dicunt, quod illa de Opif. c. 18: *Dum membra sopore irrigata vegetentur; et tunc, Postquam mens ad contemplandas imagines traducta est, tunc domum corpus omne resolvitur in quie-*

tem. Plinius lib. xxii H. N. c. 4: *Oleo molitur corpus, vigorem et robur accipit. De quiete valet, ex quiete, ex sopore, more Lactantio frequenti, ubi de, pro ce ponit. Ut vero capere fructum, utilitatem, voluptatem ex re dicitur; sic latine dici capere vigorem de, vel ex re, nihil impedit.* Bux. — *Capiunt de quiete. Quies igitur sempiterna.* Sic repositi ex antiquis mss. Reg. Put., Cauc., al. 4 Reg., 6 Colbert., Ultr., Em., Brun., multis editis et Clarom., nisi quod habet *capit.* 1 Bon. Antiq., Cant. et 4 impressi *capiant. Denique requies sempiterna.* Hanc tamen veram esse scripturam existimat Heumannus.

C Si nocet, inquit, alicui Deus. Abest inquit a quamplurimis scriptis et impressis: at extat in antiquissimis mss. Regio-Put., 1 Bonon. et editis Gymnic., Is., Gall., Thys., Spark.

Acerbitatis et malitiæ. Haud secus veterrimi Regio-Put. et 1 Bonon., edd. Thomas., Is., Thys., Gall., Spark. In aliis deest et malitiæ.

Qui scelere convictos. Ita restitui ex quamplurimis editis et omnibus mss. præter 1 Reg. cui est corrupte conjunctos, pro convictos. In pluribus editis est convicto, mendose. — *Scelere convinctos.* Paris. *Scelere convictos.* Cant. editio. *Scelere convicto,* vitiose. Suetonii est, ut Lexica indicant, in Nerone, c. 51. *Scelere convictos.* Bux.

D Ipse autem est. At Buemann. *Is autem est.* editi omnes, *Ipse autem est.* Bonon. *Is est avem.* Reimm. *Is autem est.* Etiam Heumannus *Is rectum est.* Bux. *Libet querere.* Manuscriptorum est et 3 vet. edit. In 7 vulgatis est *Licet.*

Immobilem. Cap. 22: *Deum faciunt immobilem.* Conf. not. l. vi, c. 17: *Ad immobilem stuporem mentis perducere.* Bux.

Omnia invaserint. At Bux. addit *ejus*, et sic rationem reddit: — *Omnia ejus invaserint.* Ex Lips. 2, 3 Reimm., Rost., Ven. 1472, utraque 78, 95, 97, Pier., Parrh., Paris., Junt., Isæo, Heumanno scribo, *Omnia ejus invaserint.* Ceteri *ejus* neglexerunt. Studio illud *ejus* ter repetit. Bux.

Perfrui. Major vis in composito subinnuit securam impunitatem. Bux.

quæ a Cicerone dicuntur? « Etenim quæro, si quis paterfamilias liberis suis a servo interfectis, uxore occisa, incensa domo, supplicium de servo non quam acerrimum sumpserit; utrum is clemens ac misericors, an inhumanus et crudelissimus esse videatur? » Quod si ejusmodi facinoribus ignoscere crudelitatis est potius quam pietatis; non est ergo virtutis in Deo, ad ea, quæ injuste fiunt, non commoveri. Nam mundus tanquam Dei domus est, et homines tanquam servi: quibus si ludibrio sit nomen ejus, qualis aut quanta patientia est, ut honoribus suis cedat, prava et iniqua fieri videat, et non indignetur, quod proprium et naturale est ei, cui peccata non placeant? Irasci ergo rationis est; auferuntur enim delicta, et refrænatur licentia, quod utique juste sapienterque fit.

Sed Stoici non viderunt esse discrimen recti et pravi; esse iram justam et injustam: et quia medellam rei non juventiebant, voluerunt eam penitus excidere. Peripatetici vero non excidendam, sed temperandam esse dixerunt: quibus in sexto libro Institutionum satis respondimus. Nescisse autem philosophos, quæ ratio esset iræ, apparet ex definitionibus eorum, quas Seneca enumeravit in libris, quos de

A Ira composuit. « Ira est, inquit, cupiditas ulciscendæ injuriæ. Alii, ut ait Posidonius, cupiditas puniendi ejus, a quo te inique putes læsum. » Quidam ita definiunt: « Ira est incitatio animi ad nocendum ei qui, aut nocuit, aut nocere voluit. » Aristotelis definitio non multum a nostra abest. Ait enim iram esse cupiditatem doloris rependendi. Hæc est ira, de qua superius diximus, injusta; quæ etiam mutis inest: in homine vero cohibenda est, ne ad aliquod maximum malum prosiliat per furorem. Hæc in Deo esse non potest, quia illæsibilis est; in homine autem, quia fragilis est, invenitur. Inurit enim læsio dolorem; et dolor facit ultionis cupiditatem. Ubi est ergo illa ira justa adversus delinquentes? quæ utique non est cupiditas ultionis, quia non præcedit injuria. Non dico **B** de iis qui adversus leges peccant, quibus etsi judex sine crimine irasci postest, fingamus tamen, eum sedato animo esse debere, cum subiecti pœnæ nocentem, quia legum sit minister, non animi, aut potestatis suæ; sic enim voluit, qui iram conatur evellere. Sed de iis potissimum dico, qui sunt nostræ potestatis, ut servi, liberi, conjuges et discipuli: quos cum delinquere videmus, incitatur ad coercendum.

Necesse est enim hono ac justo displicere, quæ

VARIORUM NOTÆ.

Supplicium de servo non quam acerrimum sumpserit. In omnibus Lactantii mss. et edd. est cum negatione hic locus; apud Ciceronem Orat. 4 in Catilinam c. 6, quam acerbissimum, sine negatione in quibusdam edditis: Lambinus vero, Isaus, alique legunt non quam acerrimum. Et ita apud Lactantium.

Sed stoici non viderunt. Perturbatio. *πλῆθος*, ut Cicero in 4 Tusc. ex Zenonis sententia definiit, est aversa a recta ratione contra naturam animi commotio. Quidam appetitum vehementiorem, *ὀργὴν πλεονάζουσαν*: iram autem ut formam libidini, *τῆ ἐπιθυμίας*, libidinem vero perturbationi subjiciunt, sic definiunt: Ira est libido ejus, qui videtur læsisse injuria. Ergo stoici posuerunt iram inter morbos et vitia. **BETULEUS.**

Penitus excidere. Lips. Terl., occidere, Torn., *Penitus excindere.* Sic sæpe variare dixi ad lib. v, cap. 3: Horatius lib. II, Sat. 3:

Denique quatenus excidi penitus vitium iræ
Cætera item nequeant stultis hærentia. **BUN.**

Ira est, inquit, cupiditas, ulciscendæ injuriæ. Seneca lib. I de Ira, cap. 3: *Primum diximus cupiditatem esse pœnæ exigendæ.* Ad verbum diximus, commentatur ita Lipsius: nempe in iis, quæ e Lactantio reperimus. Et lib. II de Ira, cap. 3, ait: *Ira est incitatio animi ad ultionem voluntate et judicio pergentis.* **CELL.**

Alii (ut ait) Posidonius. Siclego cum Lambino, Gothofredo, Francio, aliisque doctis viris; non *Possidonius*, ut in mss. et editis nostris. Posidonius, forte a *Ποσειδών*, Neptunus, ait Francius. — Buneman. vero habet: *Aut, ut ait*, et notam sequentem exhibet: — Goth., Lips., Reimm., et editi: *Alii, ut ait*, Per., *Vel, ut ait.* Bonon., *Aut, ut ait.* Hunc sequor. Possset tamen vox alii quoque hic locum habere; non tantum enim Posidonius, sed etiam Zeno dixit, teste Laertio: *Ὀργὴν ἐπιθυμίας τυραννίας.* **BUN.**

Iram. Aristot. II Rhetor., cap. 2, et apud Senec. ubi supra.

Injusta. Hæc vox deest in 3 vulgaris et 12 mss. At extat in vetustissimis 1 Bonon., Regio-Put., 1 al. Reg., 2 Colb., Baluz. et Clarom. in marg. necnon in editis Thom., Is., Thys., Gail., Spark., Walch., estque

necessaria, quia de ira justa post loquitur.
Ne ad aliquod maximum malum. Ita ms. Regio-Put. cum multis editis. In plerisque deest *malum.* — *Ad aliquod maximum malum prosiliat.* Necessario hic substantivum addendum. Sic c. 18: *Hinc quotidie ad immania facinora prosilitur*; et infra: *Evadent ad majus malum.* Epit. c. 61: *Inde ad immania facinora prosilitur*; ubique vero ad, non in, ut in Parrh. dicitur; hinc bis lib. VI, cap. 3, et lib. VI, cap. 18: *prosilire ad nocendum.* **BUN.**

Illæsibilis. Rara vox, quam nullibi reperire potui. — Legitur apud Buneman. *Ille stabilis*, et in hanc variantem notam sequentem exhibet: — *Ille stabilis.* Omnes editiones, *illæsibilis*: etiam duo Guelferb., *illæsibilis*, et sequitur *læsio*. Suspecta mihi dudum visa vox *illæsibilis*, qua alibi semper abstinuit; unde c. 17: *Nihil est, quod ei (Deo) vim possit inferre*; et c. 5: qui lædi non potest. Optime hæc ratio alteri sequenti, quia fragilis est, opponitur. Ita cap. 15: *In homine... quia fragilis et mortalis est... in Deo locum non habet, quia et fragilitas et interitus ab eo alienus est... qui semper futurus est, id est, stabilis est.* Eadem oppositio lib. V Institut., cap. 21: *Corpus... imbecillum, fragile, mortale... animus stabilis et constantis et perpetuus.* Iterum de Deo lib. VI Institut. cap. 15: *Ut idem (Deus) sit semper et stabilis, et immutabilis, et inconcussus.* Ne tamen lexica aliquid detrimenti capiant proscripta hæc voce, quam Walchius maxime raram, nec alibi eam se potuisse reperire dicit, in Lactantii locum, sufficiam Tertullianum, qui dixit adv. Valentin. cap. 27: *Pater impassibilis, illæsibilis.* **BUN.**

Inurit enim læsio dolorem. Sic restitui ex mss. 4 Reg. aliisque mss. plurimis, vet. edit. Rom. et Cellar. In 6 scriptis et 14 excusis est *Irritat*. Sed et infra dixit, *dolorem inureret*, cap. 18 Circa med.

Ille ira justa. Mss. tres. rec. addunt *qua movetur*; 5 al. rec. *quæ movetur*; quas voces utpote inutiles expunxi, et absunt a cæteris mss. et vet. edit. Rom.

Quibus etsi judex. Ita cuncti fere mss. ac 2 vet. edd. In 3 scriptis rec. et aliis editis est et.

Ut servi liberi, ut conjuges, et discipuli. Distributio

prava sunt, et cui malum displicet, moveri, cum id fieri videt. Ergo surgimus ad vindictam; non quia lasi sumus, sed ut disciplina servetur, mores corrigantur, licentia comprimatur. Hæc est ira justa, quæ sicut in homine necessaria est ad pravitatis correctionem, sic utque in Deo, a quo ad hominem pervenit exemplum. Nam sicuti nos potestati nostræ subiectos coercere debemus, ita etiam peccata universorum Deus coercere debet. Quod ut faciat, irascatur necesse est; quia naturale est homo ad alterius peccatum moveri et incitari. Ergo definire debuerunt: Ira est motus animi ad coercenda peccata insurgentis. Nam definitio Ciceronis « Ira est libido ulciscendi, » non multum a superioribus distat. Ira autem, quam possumus vel furorem, vel iracundiam nominare, hæc ne in homine quidem debet esse, quia tota vitiosa est. Ira vero, quæ ad correctionem vitiorum pertinet, nec homini adimi debet, nec Deo potest, quia et utilis est rebus humanis, et necessaria.

CAPUT XVIII.

De peccatis vindicandis, sine ira fieri non posse.

Quid opus est, inquit, ira, cum sine hoc affectu peccata corrigi possint? Atqui nullus est, qui peccantem possit videre tranquille: possit fortasse, qui legibus præsidet, quia facinus non sub oculis ejus admittitur, sed defertur aliunde tanquam dubium, nec

unquam potest esse scelus tam clarum, ut defensionis locus non sit; et ideo potest iudex non moveri adversus eum, qui potest innocens inveniri. Cumque detectum facinus in lucem venerit, jam non sua, sed legum sententia utilis. Potest concedi, ut sine ira faciat, quod facit; habet enim quod sequatur. Nos certe, cum domi peccatur a nostris, sive id cernimus, sive sentimus, indignari necesse est; ipse enim peccati aspectus indignus est. Nam qui non movetur omnino, aut probat delicta, quod est turpius et injustius, aut molestiam castigandi fugit, quam sedatus animus et quieta mens aspernaturæ renuit, nisi stimula veritatis ira et incitaverit. Qui autem cum moveatur, tamen intempestiva lenitate, vel sapius quam necesse est, vel etiam semper ignoscit, is plane et illorum vitam perdit, quorum audaciam nutrit ad facinora majora, et sibi ipsi æternam molestiarum materiam subministrat. Vitiosa est ergo in peccatis iræ suæ cohibitio.

Laudatur Archytas Tarentinus, qui cum in agro corrupta esse omnia comperisset, villici sui culpam redarguens, Miserum te, inquit, quem jam verberibus necassem, nisi iratus essem. Unicum hoc exemplum temperantiæ putant: sed auctoritate ducti non vident quam inepta et locutus fuerit, et fecerit. Nam si (ut ait Plato) nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur, apparet quam malum vir sapiens

VARIORUM NOTÆ.

et copulatio est mss. CELL. — Huc pertinet lib. vi, cap. 19: *Iræ affectus ad coercendum peccata eorum, qui sunt in nostra potestate, id est, ut arcitore disciplina minor ætas ad probitatem justitiamque formetur.* Nostis reliqua. Bux.

Moveri. Sic lego ex præcedenti periodi membro, et ex mss. Cauc., Baluz., aliisque ac multis editis. In quampluribus mss. et 4 edd. est *moveatur*.

Cum id fieri videt. Cauc. et 18 impressi, *videat*.

Sic utique in Deo. Scilicet est necessaria. Reimm. : *Sit utique in Deo. Sicut... sic sæpe et eleganter se excipiunt in Cicerone et nostro.* Bux.

Nam definitio Ciceronis. Stoica, seu ex sententia stoicorum lib. iv Tusc. cap. 9 producta: *Sic definiunt, inquit, ut ira sit libido puniendi ejus, qui videtur læsisse injuria.* CELL. — Non ad illum quem Cellarius imicat, locum respexit Lactantius, sed ad lib. iv Tusc. cap. 19: *Est enim ira ulciscendi libido.* Ubi confer Davisionum. Idem Cicero lib. iii Tusc. cap. 5: *Sic enim definiunt iracundia: Ulciscendi libido.* Bux.

Ira autem. Hæc verba quæ scriptis Bonon., Tax., Lips. et 5 vulgaris desunt, addimus ex mss. 5 Reg., 6 Colb., 4 Oxon., 5 alii et 4 excusis. In Cauc., Ultr. et 5 vet. editis est *Iram autem, mendose.*

Quia tota vitiosa est. Mss. rec. 1 Reg. et 1 Colb. ac 15 edit., *quæ.*

Qui peccantem. Sic repositi ex 3, vet. edd. Rom. et omnibus mss. præter Pen. in quo est *qui peccata;* in cæteris editis, *qui peccatorum.*

Sed defertur aliunde... et ideo potest iudex non moveri. Hæc retinenda fuerunt, ut in mss. et in edd. Aldin. et Plant. quæ in 10 mss. et edit. 5 desiderantur.

Potest concedi. 1 Reg. rec. et 3 Colo. ac 7 edici præponunt *sed.*

Ut sine ira faciat, quod facit. Deest *quod facit* in 7 mss. et 5 editis.

Aut probat delicta, etc. Dilemma infirmum. Nam Sopater, ut est. apud Stobæum, mediam quandam

rationem invenit, ut nec iudex irascatur, nec impunitas subditis fenestram ad nequitiam aperiat. BÉTEL.

Nisi stimula veritatis ira et incitaverit. Ita mss. 2 Bonon. et plures edit. In 7 scriptis et in ed. Roman. deest *ira et incitaverit.* In multis est *ira*, sed deest, *et incitaverit.*

Qui autem cum moveatur tamen, etc. Sic lego ex veteribus mss. 2 Bonon., Regio-Put., 4 aliis Reg., et aliis quinque, in quibus scriptum est *commoveatur* uno vocabulo, eum sint duo, *cum moveatur.* Et sic legunt docti viri.

Lenitate. Ita edit. Rom. 1470 et 5 al. cum mss. omnibus, præter Baluz. et Bron., quibus est *levitate*, ut 14 vulgatis.

Æternam molestiarum materiam subministrat. Æternam, id est perpetuam. Mss. 2 Bon., Tax., *æternam molestiam subministrat.*

Laudatur Archytas Tarentinus. Reperitur hæc chria vel epopothegma etiam apud Ciceronem, in iv Tusc. quest. apud Valer. Max., lib. iv. cap. 1, de Animi moderatione; apud Plutarch., de Pueris educandis; atque rursus apud eundem, de Sera numinis animadversione.

Miserum te. Ambrosius, lib. i Off., c. 21, ita: *O te infelicem! quam te afflictarem, nisi iratus essem!* Seneca similia, lib. i de Ira, c. 15, de Socrate; et l. iii de Ira, c. 12, de Platone. Bux.

Unicum hoc exemplum. Observat Heumannus, *unicum* hic esse plane singulari. Aliquoties ita ipse Lactantius, ex. grat., de Opif., c. 20. *M. Tullius eloquentiæ ipsius unicum exemplar.* Bux.

Si (ut ait Plato) nemo prudens punit, etc. Recte: vide seqq. At mss. Cauc., 2 Reg. et 5 alii, necnon 19 edit., *Sicut.* Vide Plat. de Leg. ii. Similis locus est apud eundem Platonem in Protagora, ad quem Lactantius verius respexisse videtur. Est rursus alius locus Platonis in quinto de Legibus, hisce pulchre subserviens, et ad sequentem figuram explicandam mirè conveniens. Vide apud eundem Platonem locum citatum ab A. Gellio, lib. vi Noct. Attic., c. 14;

proposuerit exemplum. Si enim senserint servi dominam suam sævire cum non irascitur, tum parcere cum irascitur, non peccabunt utique leviter, ne verberentur; sed quantum poterunt gravissime, ut stomachum ejus incitent atque impune discedant. Ego vero laudarem, si cum fuisset iratus, dedisset iræ suæ spatium, ut residente per intervallum temporis animi tumore, haberet modum castigatio. Non ergo propter iræ magnitudinem donanda erat pœna, sed differenda, ne aut peccanti majorem justo dolorem iniret, aut castiganti furorem. Nunc vero quæ tandem æquitas, aut quæ sapientia est, ut aliquis ob exiguum delictum puniatur, ob maximum non puniatur? quod si naturam rerum causasque didicisset, nunquam tam importunam continentiam profiteretur, ut nequam servus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. Nam sicut corpus humanum Deus multis et variis sensibus ad usum vitæ necessariis instruxit, sic et animo varios attribuit affectus, quibus vitæ ratio constaret,

VARIORUM NOTÆ.

ex Gorgia; et apud Senec., in fine 1 de Ira, et ad lin. n. cap. 31.

Ut stomachum ejus incitent. Mss. 9, pro *ejus*, legunt in his. Mss. 2 Bonou. et 6 alii, *ut stomachum perversi hominis incitent.* Quæ lectio aridet Isæo. Ms. Ball., *perversi homines.*

Residente.... animi tumore. Eleganter dicta hæc omnia : *resistente*, id est composito, sedato. Cic., lib. iii Tusc., c. 12 : *Cum tumor animi resedisset.* Bux.

Differenda. Ea vero mens fuit Socratis, de quo Seneca, lib. 1, de Ira, cap. 15 extr. Bux.

Dolorem inureret. Sic supra, *inurit læsio dolorem*, cap. 17, 1 Colb., *vinceret*, pro *inureret*, 3 Colb., Brun., *inniteret.* Cæteri, ut in textu. — *Dolorem inureret.* Videtur noster respexisse ad Cicer. lib. iii Tusculan., cap. 9 : *Proprium est irati cupere a quo læsus videatur, ei quam maximum dolorem inurere.* Bux.

Quæ tandem æquitas, aut quæ sapientia est. Ita quamplurimi mss. et edit. Rom. 1470, et al. 5. In ms. Ultr. legitur, *quamnam sapientia est*; in Cauc. 1, Colb., Brun. et 8 vulgaris, *aut sapientia est*; in 2 Reg. rec., 2 Colb. et Baluz., *quæ tandem aut æquitas, aut quæ sapientia est.*

Ob exiguum delictum. Sic mss. antiquiss., 2 Bon., Regio-Put. et 1 al. Reg. rec., 2 Colb., Clarom. ac 12 ediii. Et recte. Lege et expende quæ præcesserunt, et ea quæ sequuntur. In 12 scriptis rec. et 2 vet. ed. Rom., pro *delictum* legitur *dolorem.* — *Ob exiguum delictum*, Ep., c. 38. *Qui..... nullam facit differentiam delictorum, aut levia magnis suppliciiis afficienda censet, quod est crudelis judicis, aut gravia parvis, quod est dissoluti, utrumque republicæ incommodum.* Si enim summa scelera leviter puniantur, audacia malis crescet ad facinora majora; et si levibus delictis pœna gravior irrogetur, multi... in periculum venient. Bux.

Affectus. Quæ his sectionibus dispatat, similiter executus est lib. vi, cap. 19. Bux.

Prodendæ sobolis gratia. Ita repositi ex omnibus mss. demptis 2 Reg. rec., in quibus, ut et in editis, est, *producendæ.* Ed. Rom. 1463, corrupte, *perdendæ pro prodendæ.*

Ira et affectu. Id est, iræ affectu, ἐν δὴν δὸς. Nisi et hic malis legere *iræ affectu*, uti l. vi, c. 19, his *iræ affectus* dicitur. Bux.

Ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam paribus. In mss. Lipsiensibus, 4 Reg. rec., 4 Colb., Clar., 2 vet. ed. Rom., deest *ergo etiam non peccantibus*; item in 8 al. ed., ubi *irascuntur aut paribus*; alia de-unt.

Aut etiam superioribus. Eleganter, aut etiam, ut c. 20 Cic., lib. ii de Nat. deor., c. 3, cæteris rebus

A ut libidinem prodendæ sobolis gratia dedit, sic iram cohibendorum causa delictorum.

Verum ii qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libidine utuntur ad corruptelas et ad voluptates, sic ira et affectu ad nocendum, dum iis quos odio habent irascuntur. Ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam paribus aut etiam superioribus. Hinc quotidie ad immania facinora prosilitur : hinc tragœdiæ sæpe nascuntur. Esset igitur laudandus Archytas, si, cum alicui civi et pari facienti sibi injuriam fuisset iratus, repressisset ac tamen et patientia furoris impetum mitigasset. Hæc sui cohibitio gloriosa est, qua compescitur aliquod imminens magnum malum. Servorum autem filiorumque peccata non coercere, peccatum est; evadent enim ad majus malum per impunitatem. Hic non cohibenda ira, sed etiam, si jacet, B excitanda est. Quod autem de homine dicimus, id etiam de Deo, qui hominem similem sui fecit. Omitto de figura Dei dicere, quia stoici negant habere ullam

aut pares, aut etiam inferiores. Vides annot. ad l. 1, c. 4, aut etiam reges. Ita l. v, c. 3 : *vel paria, vel etiam majora.* Epit. c. 61 : *Irascuntur paribus, aut etiam potioribus.* Bux.

Ad immania facinora. Sic restitui ex mss. 2 Bon., Regio-Put., Cauc., 5 Colbert. et 10 aliis, et edit. Betul., Is., Spark. In 1 Reg. rec., 1 Colb. et 13 ed. est *ad maxima facinora.*

Omitto de figura Dei dicere. Tò Dei non extat in 7 mss. Contrarium videre est lib. ii, cap. 9, et lib. vi, cap. 25, ubi recte de Deo sensit. — *Quod autem de homine dicimus, id etiam de Deo, qui hominem similem sui fecit.* Omitto de figura Dei dicere, etc. Corporea Deum præditum esse figura multis locis asserere videtur Lactantius, cum tamen in Instit., cap. 9, et lib. vi, cap. ult., et lib. vii, c. 3, 9 et 21, vere et recte fateatur, ipsum corporis expertem : adeo facile scriptores interdum sibi contraria et dicunt, et sentiunt. Id asseruerunt non modo philosophi quidam, ut Aristoteles scribit in Metaph. text. 7, scilicet Epicurei, de quibus Cic. i de Nat. deor., et Galen., de philosophic. hist. cap. 29, sed etiam Judæorum nonnulli, et ex nostris quidam hæretici, ut Tertullian., quem tamen pie interpretatur S. Augustinus, in libro de Hæresib. ad Quodvultdeum, cap. 86. Vadiani item, et Manichei, ut habetur ex S. Augustino, in iii Confess., cap. 7, qui omnes ab errore illo cognomen Anthropomorphitarum adepti sunt. De quibus videnda sunt quæ scribit Nicephor., lib. ii, cap. 14, et lib. xiii, cap. 10, eo quoque infectum olim pene omne genus monachorum qui in Agypto morabantur, scribit Cassianus, Collat. 10, cap. 1. Quod enim Scriptura dicat hominem ad Dei imaginem et similitudinem creatum, illi humilem litteræ sonum attendentes, eam errorem concepiant. Ibi vero similitudo et imago non corporaliter, sed spiritualiter accipitur, sive Latinorum sententiam amplectamur, ut illa imago dicatur respectu mentis humane, et trium ejus potentiarum, quibus sanctissima Trinitas aliquo modo representetur, ut docet sanctus Augustinus in lib. de Trinitat. sive graecorum patrum, ut illa imago et similitudo sit respectu domini quod obtinet, non modo terrenarum omnium rerum, ut Chrysost. sensit Homil. 8, in 1 Genes., sed etiam suorum affectuum et metuum per libertatem arbitrii, quatenus rationi adversantur, ut Clemens Alexandr., vi Strom., Basil., Homil. 10, in Hexaemer.; Chrysost., Homil. 25 super Genes.; Plato in Phædon., referente Euseb., lib. ii Preparat. cap. 14, et Porphyrius, eodem Eus. attestante. Vide contra eam hæresim concilium Late-

formam Deum: et ingens alia materia nasceretur, si eos coarguere velimus: de animo tantum loquor. Si Deo subjacet cogitare, sapere, intelligere, providere, præstare, ex omnibus autem animalibus homo solus hæc habet: ergo ad Dei similitudinem factus est: sed ideo procedit in vitium, quia de terrena fragilitate permistus, non potest id quod a Deo sumpsit, incorruptum purumque servare, nisi ab eodem Deo justitiæ præceptis imbuatur.

CAPUT XIX.

De anima et corpore, deque Providentia.

Sed quoniam compactus est, ut diximus, edubus, animo et corpore, in altero virtutes, in altero vitia continentur, et impugnant se invicem. Animi enim bona, quæ sunt in continentis libidinibus, contraria sunt corpori: et corporis bona, quæ sunt in omni genere voluptatum, inimica sunt animo. Sed si virtus animi repugnaverit cupiditatibus, easque compresserit, erit vere Deo similis. Unde apparet animam hominis, quæ virtutem divinam capit, non esse mortalem: Sed discrimen illud est, quod cum virtus ha-

beat amaritudinem, et sit dulcis illecebra voluptatis, vincuntur plurimi, et abstrahuntur ad suavitatem. Ii vero, qui se corpori rebusque terrenis addixerunt, premuntur in terram, nec assequi possunt divini muneris gratiam, quia se vitiorum labibus inquinaverunt. Qui autem Deum secuti, eique parentes, corporis desideria contempserint, et virtutem præferentes voluptatibus, innocentiam justitiamque servaverint: hos Deus ut sui similes recognoscit.

Cum igitur sanctissimam legem posuerit, velitique universos, innocentes ac beneficos esse; potestne non irasci, cum videt contemni legem suam, abjici virtutem, appeti voluptatem? Quod si est mundi administrator, sicut esse debet, non utique contemnit id quod est in omni mundo vel maximum. Si est providus, ut oportet Deum, consulit utique generi humano, quo sit vita nostra et copiosior, et melior, et tutior. Si est pater ac Deus universorum, certe virtutibus hominum delectatur, et vitis commovetur; ergo et justos diligit, et impios odit. Odio (inquit) opus non est; semel enim statuit bonis præmium, et malis pœnam. Quod si aliquis juste innocenterque vivat, et idem Deum nec colat, nec curet omnino, ut Aristides,

VARIORUM NOTÆ.

ranens. sub Innoc. III, in cap. Firmiter, de Summ. Trinit.; S. Augustin. ubi supra, et lib. II Confess., cap. 10, super Genes. ad litt. lib. x, cap. 25; de Doctrina Christi, cap. 6 et 8; S. Thom. I, cont. Gentes, cap. 21, et I part. quæst. 3, art. I. ISÆTIS.

Materia nasceretur. Ms. Reg. et editi, nascitur.

Hæc habet. Sic reposui ex ed. Gynnic. et cunctis mss., præter 1 Reg. rec., 4 Colbert., Cant., in quibus est, ut in editis, hoc habet.

Compactus est. Supple homo. — *Compactus est, ut diximus, e duobus.* Cap. 15: Sic et nos e duobus æque repugnantibus compacti sumus, anima et corpore, etc. Bux.

Impugnant se invicem. Abest se a 9 mss. et ed. Rom. 1470. In Golt. et Lips. est repugnant invicem. — *Repugnant invicem.* Lib. VI Instit., cap. 3: Sive... virtutes inferas, vitia sua sponte decedent; sive vitia exitus, virtutes ultro subibunt. Sic bonorum ac malorum constituta natura est, ut se invicem semper oppugnent, semper expellant. Lib. VII cap. 10: Vitia virtutem semper impugnant. Pro media lectione siue pronomine sunt libri in loco gemino. Lib. VII Inst., c. 5: Ergo quia virtutem proposuit homini Deus, licet anima et corpus consociata sint, tamen contraria sunt, et impugnant invicem. Bux.

Repugnaverit cupiditatibus. Hæc lectio est antiquissimorum et opt. mss. 2 Bonon., Regio-Put., Cauc. et 1 al. Reg., 2 Colb., Lips., Baluz. et 14 impressorum. In 15 rec. scriptus ac 2 vet. edd. Rom. et Is. est voluptatibus. Sic quoque Buneman. et notam se juvenem exhibet. — *Repugnaverit voluptatibus.* Alii, *Repugnaverit cupiditatibus*; prius Heumannus præfert: Ea vox mihi hic rector videtur, quia eo vocabulo perpetuo hic utitur lib. IV, cap. 17: Utuntur libidine ad capiendas voluptates. Epit., cap. 61 pr.: Libido... appetit voluptates. Conf. infra. Instar commentarii esse possunt, quæ disputat de voluptatibus lib. VI, cap. 20, 21, 22 et 25. Bux.

Easque compresserit. 1 Colb., oppresserit; 2 Bon. et Tax., represserit. Vide infra, cap. 21 initio, temperari debuit furor ejus et comprimi. — *Easque compresserit.* R primere parum est, cum sint comprimendæ. Distinctionem observo ex Cic. Orat. 4 in Catil., c. 12:

Hoc uno interfecto, intelligo hanc reipublicæ pestem paullisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Bux.

Erit vere Deo similis. Ita antiq. mss. Regio-Put. et Cauc., 2 al. Regii, Colb. alique multi, necnon 15 editi. In 2 Colb. est, *erit vero Deo similis*; in 2 Bonon., Tax., Baluz., *vere Deo similis invenietur*; in 1 Reg. rec., 1 Colb. et 4 vulgatis, *invenitur*. Hanc vocem addit etiam Buneman. ut in nota sequenti. — *Vere Deo similis invenitur.* Alii, *Erit vere Deo similis*. Satis bene. Thomas. Thys. Gall. Spark., *vere similis Deo invenitur*. Bonon. Tax. Isæus, *vere Deo similis invenitur*. Præ tuli ob eodd. antiquitatem, et quia ingratum aliquid habere videtur altera lectio, *compresserit, erit*. Alias res eodem redit. De Opif., cap. 19. *Hic beatus, hic... similis Deo sit necesse est.* Lib. II Inst., cap. 18: *Hic cælo dignus judicabitur.* Lib. VI, cap. 18: *Quia virtute... nihil homine dignius inveniri potest.* Bux.

Qui se corpori. In 6 mss. et edd. vet. Rom. est quia, quod mox sequitur.

Divini muneris. Sic reposui ex quamplurimis mss. inter quos sunt veterissimi et optimi 2 Bonon., Regio-Put., Cauc. et edd. Betul. ac Cellar. In 3 Reg. rec. et 4 Colb. ac 13 vulgatis est *divini muneris*; in Clarom., *nominis*; male.

Inquinaverunt. Ita lego cum omnibus fere mss. et edit. Rom. 1470, Florent., I. At ceteri vulgati codices cum mss. 1 Reg. rec., 2 Colb., Clarom. habent, *inquinarunt*.

Quod si est mundi administrator. 1 Bonon. recen-tior, *Qui*.

Si est providus. Ita cum veteribus editis omnes mss. præter 1 Reg. rec. et Cauc. quibus est *providens*, ut 15 impressis.

Inquit. Ms. Em. et edd. Cellar., Walch., (*inquit aliquis*.)

Aristides. Nullus mihi restat ambigendi locus, quin hic legendum sit *Aristides*, tum ex Cicrone, qui eum de iracundia citat, et Timonem de odio; tum ex antiquissimis et optimis mss. 1 Bonon., Regio-Put., 1 Vatic., 1 Colbert., Bodl. et Clarom. in marg. quod recentiores mss. et editi corruperunt in *Aristoteles*. *Aristides* autem Græcus Atheniensis erat, cujus virtutes, verba et exempla commemorat Cicero Tuscul. Quæst. lib. V, n. 106, de Officiis lib. III, n. 44 et

ut Aristides et Timon, cæteri que philosophorum, ce-
detne huic impune, quod cum legi Dei obtemperarit,
ipsum tamen spreverit? Est igitur aliquid, propter quod
Deus possit irasci, tanquam fiducia integritatis adver-
sus eum rebellanti. Si huic potest irasci propter super-
beriam, cur non magis peccatori, qui legem cum
ipso pariter latore contempserit? Iudex peccatis veni-
am dare non potest, quia voluntati servit alienæ.
Deus autem potest, quia est legis suæ ipse discepta-
tor et iudex: quam cum poneret, non utique ademit
sibi omnem potestatem, sed habet ignoscendi licen-
tiam.

CAPUT XX.

De peccatis et Dei misericordia.

Si potest ignoscere, potest igitur et irasci. Cur
ergo, inquiet aliquis, et qui peccant, sæpe felices sunt,
et qui pie vivunt, sæpe miseri? Quia fugitivi et abdicati
libere vivunt, et qui sub disciplina patris, aut domini
sunt, strictius et frugalius. Virtus enim per mala et
probat, et constat; vitia per voluptatem. Nec tamen ille
qui peccat, sperare debet perpetuam impunitatem, quia
nulla est perpetua felicitas:

Sed scilicet ultima semper
Expectanda dies homini; dicique beatus
Aute obitum nemo supraque funera debet.
(Ovid., *Mctan.*, lib. III, vers. 135.)

ut ait poeta non insuavis. Exitus est, qui arguit felicitatem;
et nemo iudicium Dei potest, nec vivos effugere, nec
mortuos. Habet enim potestatem, et vivos præcipitare
de summo, et mortuos æternis afficere cruciatibus. Imo,
inquit, si irascitur Deus, sta-

tim debuit vindicare, et pro merito quemque punire.
Atem si id faceret, nemo superesset. Nullus est enim,
qui nihil peccet; et multa sunt, quæ ad peccandum
irritent; ætas, violentia, egestas, occasio, præmium.
Adeo subjecta est peccato fragilitas carnis, qua induti
sumus, ut nisi huic necessitati Deus parceret, nimium
fortasse pauci viverent: propter hanc causam patientis-
simus est, et iram suam continet. Nam quia perfecta
est in eo virtus, necesse est patientiam quoque ejus
esse perfectam, quæ et ipsa virtus est. Quam multi
ex peccatoribus justis posterius effecti sunt, ex malis
boni, ex improbis continentest quam multi in prima
ætate turpes, et omnium iudicio damnati, postmodum
tamen laudabiles extiterunt! Quod utique non fieret,
si omne peccatum poena sequeretur.

Leges publicæ manifestos reos damnant: sed pluri-
mi sunt, quorum peccata occultantur; pluri, qui delatorem
comprimunt, aut precibus, aut premio; pluri, qui
iudicia eludunt per gratiam, vel potentiam. Quod si
eos omnes, qui humanam poenam effugiunt, censura
divina damnaret, esset homo aut rarus, aut etiam
nullus in terra. Denique vel una illa causa delendi
generis humani justa esse potuisset, quod homines,
contempto Deo vivo, terrenis fragilibusque figmentis
honorem divinum tanquam cælestibus deferunt,
adorantes opera humanis digitis laborata. Cumque
illos Deus artifex, ore sublimi, statu recto figuratos,
ad contemplationem cæli et notitiam Dei excitaverit,
curvare se ad terram maluerunt pecudum modo.
Humilis enim, et curvus, et pronus est,

VARIORUM NOTÆ.

Orat. 32, pro P. Sextio n. 141: Si apud Athenienses
homines Græcos Themistoclem illum conservatorem patriæ
non deterruit... Aristidis fuga, qui unus omnium
invictissimus fuisse traditur... propositis tot exemplis
iracundiæ, etc.

Et Timon. Fuit Cicerone teste etiam Atheniensis,
Laertio vir frugi, solitudinis et hortorum amans,
hominum osor. Eius dicta refert Cicero Tuscul. Quest.
lib. IV, n. 25 et 27, ac de Amicitia n. 87. Abest Timon
ab 11 mss. et 3 edd. Alii volunt hunc fuisse Philigis-
imum Pyrrhonis discipulum.

Ut Aristides et Cimon. Unus Vat., Ald., Crat.,
Gynn., Fas., Gryph., Torn., Bet., Paris. 1561, Thomas.,
Thys., Gall., Spark., Timon: Siquidem in anti-
quissimis mss. Bonon. et Taurin. forma majuscula D
litterarum c et t propemodum una et eadem est. De
Aristide clare Nepos in Aristide, cap. 2: Memoria ejus
justitiæ et æquitatis et innocentia multa. Eiusdem justitiam
Lactantius lib. III, c. 19, commendat. Add. lib. VI
Institut., cap. 6. Ut vero emendarem, Cimon, fecit
plane genuinus locus Lactantii lib. VI Institut., cap. 9:
Deum qui ignorat, et ipsam justitiam ignoret necesse
est. Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali et inge-
nito bono veras virtutes capiat, qualem fuisse Cimonem
Athenis accepimus, qui et egentibus stipem dedit, et pau-
peres invitavit et nudos induit: tamen cum illud urum,
quod est maximum, deest agnitio Dei, jam bona illa
omnia supervacua sunt et inania, ut frustra in his asse-
quendis laboraverit. Omnis enim justitia ejus similis est
humano corpori caput non habenti. Vides nostrum hoc
etiam loco de Cimine et philosophis agere.

BUNEMAN.

Rebellanti. Ita ferunt 15 mss. inter quos est Regio-
Put. In 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1470 est *rebellati*; in

2 Bonon. et aliis 5, *rebellante*; in omnibus fere editis
est *rebellandi*.

Potest igitur et irasci. Sic lego cum mss. Regio-Put.,
4 al. Reg., 2 Colb., Baluz., Clarom. In 2 Bonon.,
Tax., 1 Colb., et ed. Is. deest *igitur*; in vulgatis desi-
deratur et. Mss. 1 Reg., 5 Colb., 2 Lips., Brun. et
edd. Rom. 1470, 1474, Tridin., Florent. legunt: Si
potest igitur irasci, cur ergo?

Abdicati. Id est repudiati.

Qui arguit felicitatem. Id est demonstrat, probat.
Minucius Felix., cap. 36. In fin.: itaque ut aurum
ignibus, sic nos discriminibus arguimur. Hieronymus
epist. ad Paulum: humilitas vestrum non timentes
animos arguebat. Ben.

Violentia. Ita emendavi ex omnibus fere mss. in-
ter quos sunt 2 Bon., Regio-Put., 2 al. Reg., 5 Col-
bert., 4 Oxon., Tax., Em., Cant., Brun., edit. Rom.
1470 ac Cælar. Et ita Joan. Cauçet et Francius legen-
dum esse suspicabantur; quam lectionem probat Heu-
mannus. At in 5 Reg. rec., 5 Colb., Marini, Clarom.
editisque 15 est *violentia*.

Quorum peccata occultantur. Sic restitui ex ed.
Gynnice. et manuscriptis, præter 2 Reg. rec., 5 Colb.
in quibus est *occultantur*, ut in pluribus editis.

Aut etiam nullus. Ex omnibus prope mss. et ed.
Gynnice. additum etiam, quod cæteris impressis et 4
rec. scriptis deest.

Laborata. Francius, forte elaborata. Est tamen la-
boratus eodem sensu apud Ciceronem xiii Attic. 3 et
pro Cælar. 54.

Mulierunt pecudum modo. Ita reposui ex veteribus
edit. Rom. et 12 aliis impressis, Manuscriptis Regio-
Put. et 14 al. nisi quod mss. Cauçet., Clarom. ac 12
impressi legunt *more*, pro modo. Regius unus, Bo-

qui ab aspectu cœli Dei que patris aversus, terrena, que calcare debuerat, id est, de terra ficta et formata, veneratur. In tanta igitur impietate hominum tantisque peccatis id assequitur patientia Dei, ut se ipsi homines damnatis vitæ prioris erroribus corrigant. Denique, et boni sunt justique multi, et abjectis terrenis cultibus, majestatem Dei singularis agnoscunt. Sed cum maxima et utilissima sit Dei patientia, tamen, quamvis sero, noxios punit, nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles esse pervident.

CAPUT XXI.

De ira Dei et hominis.

Superest una et extrema quæstio. Nam dixerit fortasse quispiam, adeo non irasci Deum, ut etiam in præceptis hominem irasci vetet. Possem dicere, quod ira hominis refræuanda fuerit, quia injuste sæpe irascitur; et præsentem habet motum, quia temporalis est. Itaque ne fierent ea, quæ faciunt per iram et humiles, et mediocres, et magni reges, temperari debuit furor ejus, et comprimi, ne mentis impos aliquid inexpiabile facinus admitteret. Deus autem non ad præsens irascitur, quia æternus est perfectæque virtutis; et nunquam nisi merito irascitur. Sed tamen non ita res se habet. Nam si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificii sui fuisset,

qui a principio iram jecori hominis indidisset: siquidem ereditur, causam hujus commotionis in humore fellis contineri. Non igitur in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis; nam si maneat, confirmantur inimicitiae ad perniciem sempiternam. Deinde rursus cum irasci quidem, sed tamen non peccare præcepit, non utique evellit iram radicitus, sed temperavit: ut in omni castigatione modum ac justitiam teneremus. Qui ergo irasci nos jubet, ipse utique irascitur: qui placari celerius præcepit, est utique ipse placabilis; ea enim præcepit, quæ sunt justa, et rebus utilia communibus.

Sed quia dixeram non esse iram Dei temporalem, sicut hominis, qui præsentanea commotione fervescit, nec facile regere se potest propter fragilitatem; intelligere debemus, quia sit æternus Deus, iram quoque ejus in æternum manere: sed rursus, quia virtute sit maxima præditus, in potestate habere iram suam; nec ab ea regi, sed ipsum illam, quemadmodum velit, moderari: quod utique non repugnat superiori. Nam si prorsus immortalis fuisset ira ejus, non esset satisfactio aut gratia post delictum locus; cum ipse homines ante solis occasum reconciliari jubeat. Sed ira divina in æternum manet adversus eos, qui peccant in æternum. Itaque Deus

VARIORUM NOTÆ.

non., Tax., Lips. addunt *humi repere*; scripti 5, ir-repere.

Aversus, terrena, quæ calcare debuerat. Bene. Vide seqq. mss. Regio-Put. et 1 al. Reg., edit. Rom. 1470, Ald., Fasis., Betul. habent, *aversus, terram quam calcare debuerat.* Mss. 13 et ed. Rom. 1468, *adversus terram quam calcare debuerat.*

Majestatem Dei singularis agnoscunt. Sic et alibi passim Lactantius. Vide Not. ad lib. de Mortib. Persecut. cap. 1. Ms. Em. habet *Dei cælestis*; 2 Reg. rec., 3 Colb., Clarom. et 2 vet. edd. Rom., *cognoscunt.*

Superest una et extrema quæstio. Ita libri antiquiores, tum mss. tum editi. Multi impressi post *una* addunt *maxima*; 1 Colbert. *permaxima*; scripti 4 rec. *una et maxima.*

Ut etiam in præceptis. Reposui etiam ex editis Grand. et Cellar. cunctisque scriptis, præter 4 mss. rec. in quibus, ut in cæteris impressis, legitur *et*; in Em., *ipse.*

Debuit. Ita ex vet. edd. Rom. et Is. ac quamplurimis mss. reposui. In Canc. et in 8 impressis est *debuerat*; in 5 scriptis et 4 vulgatis est *debuerit.*

Ne mentis impos aliquid inexpiabile facinus admitteret. mss. 14 inter quos est Regio-Put. et unus Jano Gualliemi visus, editioque Romana 1468 habent, *ne mentis impossibile aliquid*, nullo sensu; unde Guillelmus et Gallæus legendum esse putant, *ne mentis impos a bile, aut in bile.* Mss. 2 Bon., 1 Reg. rec., Tax., 2 Colb., 1 Sorbon., Baluz., Clarom. in marg. *ne post aliquid*, etc. 1 Colb., *ne post iram aliquid.*

Qui a principio. Mss. 14 et totidem editi, *quia in principio.*

Iram jecori hominis. Mss. 2 Reg., 4 Colbert., *iram jecoris hominis*; Em., *felli hominis*. — *Iram jecori hominis indidisset.* Legitur apud Baneman. *iram felli hominis*. In hacque variantem notam sequentem exhibet: — *Iram felli hominis indidisset.* Editi omnes, *iram jecori*. Scripti ex Emanson., *iram felli*. Sudent sc-

quentia, *in humore fellis*; et lib. vi Institut. cap. 15: *Affectus iræ in felle, libidinis in jecore*; et de Opif. cap. 14: *Affectum iracundiæ... in felle constitutum... libidines rerum venerarum in jecore.* BUN.

Deinde. Ita restitutum ex edit. Bonon. 1470, Betul., Cellar. In 1 Reg. rec. et 12 excusis est *Denique.*

Cum irasci quidem, sed tamen non peccare præcepit, non utique. Mss. 3 rec. et 14 edd., *eum irasci... scripti 3 rec., præcepit.*

Sed tamen non peccare, etc. Psal. iv apud Septuaginta quidem est *ὀργισθε, καὶ μὴ ἀμαρτάνετε.* Sed Hebræi transferunt *contremiscite*; qui sensus est, ut abhorreamus a peccatis. BETUL.

Qui placari. Ita correxi ex omnibus mss. multisque editis: in nonnullis impressis est *placare.*

Celerius præcepit. Sic lego ex mss. quamplurimis antiquissimis et optimis, approbante Francio: quod superioribus respondet, ubi est *jubet.*

Ea enim præcepit. Sic restitui ex cunctis mss. et vet. ed. Rom. In 12 impressis est, *siquidem præcepit.*

Nec facile regere se potest propter fragilitatem: intelligere debemus, etc. Ita ferunt omnes manuscripti et 5 editi. Atque vera et genuina est lectio Tridin. et Florent., Ven. 1490. Vitiose in impress. aliis, *non ideo intelligere, etc.* quæ lectio scopo Lact. contraria est, ut bene observarunt Thomasius et Isæus.

Iram ejus in æternum manere. Id est, ab omnipotentia aliisque Dei attributis illud necessario fluit, ut eos odio habeat quoquoque adversus ipsius majestatem obstinato animo deliquerint. Uti rursus ab infinita Dei misericordia proficiatur, quod eos sinit secum in gratiam redire, qui (ut noster infra loquitur) *concessa, respisceadi et sui corrigendi facultate bene utuntur.*

SPARKIUS.

Aut gratia post delictum locus. 1 Bonon. antiq., *aut gratia positus locus.*

Ante solis occasum, etc. Non Christi, sed Pauli vox

non thure, non hostia, non pretiosis muneribus, quæ omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur; et qui peccare desinit, iram Dei mortalem facit. Idecirco enim non ad præsens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi et corrigendi sui facultatem.

CAPUT XXII.

De peccatis, deque iis recitati versus Sibyllæ.

Hæc habui, quæ de ira Dei dicerem, Donate charissime; ut scires quemadmodum refelleres eos qui Deum faciunt immobilem. Restat, ut more Ciceronis utamur epologo ad perorandum. Sicut ille in Tusculanis de morte disserens fecit: ita nos in hoc opere testimonia divina, quibus credi possit, adhibere debemus, ut illorum persuasionem revincamus, qui sine ira Deum esse credentes, dissolvunt omnem religionem: sine qua, ut ostendimus, aut inmanitate beluis, aut stultitia pecudibus adæquamur; in sola enim religione, id est, in Dei summi notione sapientia est. Prophetæ universi divino Spiritu repleti nihil

aliud, quam de gratia Dei erga justos, et de ira eius adversus impios loquuntur. Quorum testimonia nobis quidem satis sunt: verum iis quoniam non credunt isti, qui sapientiam capillis et habitu jactant, ratione quoque et argumentis fuerant a nobis refellendi. Sic enim præpostere agitur, ut humana divinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis divina debuerint. Quæ nunc sane omittamus ne nihil apud istos agamus, et in infinitum materia procedat. Ea igitur quarum testimonia, quibus illi possint aut credere aut certe non repugnare.

Sibyllas plurimi et maximi auctores tradiderunt; Græcorum, Aristo Chius et Apollodorus Erythræus; nostrorum, Varro et Fenestella. Hi omnes præcipuum, et nobilem præter cæteras Erythræam fuisse commemorant. Apollodorus quidem ut de civi ac populari sua gloriatur. Fenestella vero etiam legatos Erythræ a senatu esse missos refert, ut hujus Sibyllæ carmina Romam deportarentur, et ea consules Curio et Octavius in Capitolio, quod tunc erat curante Quinto Ga-

VARIORUM NOTÆ.

hæc est, Eph. iv. Ergo tantum auctoritatis tribuit scriptis Pauli, ut oraculi loco habeat, quod a numine divino dictata sint.

Resipiscendi et corrigendi sui facultatem. Deest et *corrigendi sui* in 20 mss. sed in 12 est *resipiscendi sui*, quamvis tamen sui cum casu *resipiscendi* componi nequeat. Edit. Beul. habet, *homo recipiendi sui facultatem*. Verum hæc Lactantiana verba ex Cicerone sunt desumpta, ubi legas *resipiscendi et corrigendi sui*.

Refelleres. 1 Bon. antiq., *refellas*.

Illorum persuasionem revincamus. Ita reposuit ex omnibus prope mss. edit. Venet., Tridin., Florent., Is., Cellar. In ms. Brun. legitur *persuasione*; in 1 Colbert., Marm., Clarom., *persuasiones*; in 1 Reg. rec., *persuasionem revincamus*; in Cauc., 1 Colb. et 14 impressis, *persuasionem vincamus*. — *Revincamus.* Optime. L. 1 Institut., c. 16: *Quod genus probationis adversus eos magis adhibere debemus, quam ut eos deorum suorum testimonij revincamus.* De Opif., c. 10: *Quos... armis... ex ipsorum inter se concertatione sumptis revincemus, et alibi sæpius.* BENEMANN.

Iis... non credunt isti. L. 1, c. 5: *Sed omittamus testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio videatur de his, quibus omnino non creditur.* BUN.

Qui sapientiam capillis et habitu jactant. Nam promissum capillum gerebant, et pallis induebantur, qui sapientiam profitebantur, ut l. iii Institutionum, cap. 25, diximus. Is. — Vide etiam libro v, c. 2.

Fuerant... refellendi. Heumann. legit, *fuerunt*. Libri, *fuerant*. Similis locus, l. v, c. 4, ubi, *qua materia* (Cyprianus) non est usus, ut debuit. Non enim scripturæ testimoniis quam ille (Demetrius) ... commentitiam... putabat, sed argumentis et ratione fuerat refellendus.

Ut humana divinis tribuant auctoritatem, cum potius humana divina debuerint. Ita omnes fere mss. ex quibus sunt antiquissimi, et 7 vet. ed. In scriptis 5 et multis impressis mendose legitur: *Ut humanam divinis tribuat, cum potius humana divinam debuerint*; 1 Colb., *tribuerint*.

Sibyllas. Mss. 4 rec. et edd. 16 addunt, *multas fuisse*: quæ duo verba a cæteris absunt. De Sibyllis lego quæ diximus, tom. I, lib. 1, c. 6. Confirmant Lactantii sententiam, quæ plurima memorat Suidas, haud dubie ex vetustissimorum auctorum monumentis collecta. Affermat is decem fuisse, diversis temporibus et

locis. Verum Sebastianus Castalio, quidquid Sibyllarum nomine fertur, ab una profectum affirmat; ac in suam me propemodum traxit sententiam, argumentis non in speciem modo probabilibus, sed justis quibusdam rationibus roboratis. Sed interim vetustatis auctoritas faciebat, ut rationes diligentius expendere. Obstitit primum incredibilis Sibyllæ, quam ex multis unam facit, longævitas, a diluvio nimirum usque ad Tarquiniorum tempora: quod spatium complectitur annos circiter 1770. Et quamquam Sibyllæ vivacitas olim in proverbium abiit, fidem tamen excedit ætas ita prodigiosa, ut a nullo scriptore tanta commemoretur. Inde obstat nominum varietas, non ex gentibus variis variantium, sed propriorum maxime. Postremo adduci vix potero ut credam Noë tempore græce eas scripsisse, et quidem muneris heroicis, tam facile ad Homerum, vel Hesiodum (vel si mavis antiquioris Orpheum) suavitatem fluentibus. Et ut facile credo decem non extitisse Sibyllas, ita malim subscribere illis qui duas solummodo posuerunt, aut quatuor. BEUL. — Sed quidquid hic dicit Betaleius, vide quæ de Sibyllis diximus libro 1, cap. 6.

Aristo Chius. Sic plures mss. et omnes ferme editi; nec aliter dicitur Ciceroni, l. 1 de Legib., n. 78, ubi refert ejus dogmata; et Minucio Felici in Octavio. Itaque vitiose scribitur in 2 Colb. et ed. Rom. 1470, *Aristochius*; pejus in Reg.-Put., Cauc. et 7 aliis, *Aristonicus*; in Marm., *Aristo meus*, pro *Aristomæus*; in 1 Bon. antiq., *Aristo Stoicus*; in 1 Reg. rec., 2 Colbert., ed. Rom. 1468, *Aristoricus*; in nonnullis editis, *Aristarchus*. Hic *Aristo patria* fuit Chius, Stoicus Philosophus; de quo vide Diogenem Laertium, l. vi, ad finem, et l. vii ad finem Zenonis.

Apollodorus Erythræus. Laudatus etiam, l. 1, c. 6. CELL.

Erythræus. Ita plurimi mss. et omnes editi. Varii alii. Ms. Baluz. legit *Erythraeus*; Reg.-Put., *Erythraea a Senatu*; 2 rec. et ed. Rom. 1468, *Erythraeus*; 1 Colbert., *Erythros*; Bon., 1 Reg.-Brun., *Erythro*; 1 Colb., *Erythreo*; 1 alter Colb., *Erytheo*.

Deportarentur. Vel *deportarent*.

Consules Curio et Octavius. Lips. tert., Remm., Rost., *Octavianus.* Præve. Curio et Octavius fæcere consules anno U. C. 678. BUN.

Q. Catulo. Ita mss. et plures editi; nec aliter legere lib. ii et iii de Oratore. Alii, *Catullo*.

tulo restitutum, ponenda curarent. Apud hanc de summo et conditore rerum Deo hujusmodi versus per-
periuntur :

Ἀθάρατος αἰτίας αἰώνιος αἰθέρα ναίων,
Τῶν ἀκαλοῦσιν ἄμαρτον, πόλιν μετ' ἄστρον μισθόν;
Τοῖς δὲ κακῶν ἄδικαια τε χόλον, καὶ θυμὸν ἔτριψον.

Rursus alio loco enumerans, quibus maxime facinoribus incitetur Deus, hæc intulit :

Φεῖο δὲ λατρείας ἀνόμοιοι, θεῶν ἕσαντε λάτρεια.
Μετ' ἄστρον, τὴν πύλασσι, καὶ ἄρσενος ἄρσενον εὐνήν,
Ἰδίαν ἑκάστου παιδῶν κρατε, μήδε φόνου.
Καὶ γὰρ ὁ αἰετῶνος κεχλωσῆσται, ὄσκει ἄμαρτη.

Indignatur ergo adversus peccatores.

CAPUT XXIII.

De ira Dei, et peccatorum punitione, deque ea Sibyllarum carmina recitata : castigatio præterea et adhortatio.

Verum quia plures, ut ostendi, Sibyllæ a doctissimis auctoribus fuisse traduntur, unius testimonium satis non sit ad confirmandam, sicut intendimus, veritatem. Cumeæ quidem volumina, quibus Romanorum fata conscripta sunt, in arcanis habentur : cæterarum tamen fere omnium libelli, quominus in usu sint omnibus, non velantur; ex quibus alia de nuntiatis universis gentibus iram Dei ob impietatem hominum, hoc modo exorsa est :

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῆ,
Ἐσχατὸν εἰς αἰῶνα θεοῦ μνημάτα φανῶ,
Πᾶσι προφητεύουσα κατὰ πόλιν ἀνθρώπων.

Alia quoque per indignationem Dei adversus injustos

A cataclysmum priore sæculo factum esse dixit, ut malitia generis humani extingueretur.

Ἐξ οὗ μνησκάντος ἰπουρανιοῦ θεοῦ
Αὐταῖσι πόλινσι καὶ ἀνθρώπωνσι ἄσασιν.
Ἦν ἰκαλύψι θάλασσα κατακλυσμοῦ βαγίντος.

Simili modo deflagrationem postea futuram vaticinata est, qua rursus impietas hominum deleatur.

Καὶ ποτε τὴν ὀργὴν θεὸν οἷα ἴτι κρανόντα,
Ἄλλ' ἰεραθρίθοντα, καὶ ἰελλόντα τε γένιον
Ἀνθρώπων, ἀσασιν ἕξ' ἡμρησμοῦ πέρθοντα.

Unde apud Nasonem de Jove ita dicitur :

Esse quoque in fati reminiscitur, affore tempus, Quo mare, quo tellus, correptaque regia cæli Ardeat, et mundi moles operosa laboret.

Quod tunc fiat necesse est, cum honor, et cultus Dei summi apud homines interierit.

Eadem tamen necesse, placari eum pœnitentia factorum et sui emendatione contestans, hæc addidit :

Ἄλλ' ἕλεις μετὰθεοι βροτοὶ νῦν, μὴ δὲ πρὸς ὀργὴν
Μαντεύειν ἀγάγητε θεὸν μέγαν.

Item paulo post :

Ὅχι ὀλίγοι, παύσει δὲ πάλιν χόλον, εὐτ' ἂν ἅπαντες
Εὐσεβέων ἔριτων ἐπὶ φρεσὶν ἀσκήσητε.

Deinde alia Sibylla cœlestium terrenorumque genitorem diligi oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio ejus insurgat :

Μήποτα θυμῶνσι θεὸς ἄρσενος ἰεκαπόλεση
Πάν γένος ἀνθρώπων, βίοντον καὶ φύλον ἀνακίδι,
Διὶ στήθεων γενετήρα θεὸν σοφὸν αἰὼν ἰόντα.

C Ex his apparet vanas esse rationes philosophorum,

VARIORUM NOTÆ.

Ἀθάρατος, etc. Interpret. lat.

Incorruptibilis conditor æternus in æthere habitans, Bonis hominum profers, multo majorem mercedem; Malis autem et injustis iram et firemore excitans.

Τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθόν. 1 Reg. rec., 1 Colbert. et 7 editi. Τοῖς ἀκαλοῖς ἄσασιν. Cæteri cum Autolyco ut in textu.

Hæc intulit. Ex cunctis mss. et edd. Rom. 1470, Betul., sic reposui. Cæteris vulgaris est retulit. Φεῖο δὲ. Latine :

Fuge vero religiones impias, et Deo vivo famulare. Ab adulterio te abstine, et a masculi commixtione impura. Propriam generationem filiorum nutri, et ne occidas, Etenim immortalis irascitur ei qui peccaverit.

Ἰδῶν γενεῶν. Ms. Lactantii Regio-Put. his majusculis litteris exprimit, ΘΗΝΔΙΔΙΑΝ ΘΗΝΔΗ.

Indignatur ergo adversus peccatores. Hæc addidi ex omnibus mss. et vet. 5 edit. Róm., Florent., Betul. et Cellar. quæ in cæteris excusis non habentur.

Ut ostendi. Cap. 22 et l. 1 Inst., c. 6 et seqq. Bun.

Fata. Reliqui fata, unde, quod commodè Heumannus hic observat, libri Sibyllini dicti libri fatales Livio l. v. c. 14 et 15, et l. XLII, c. 2. Addo etiam Fulv. Sabinum in Vopisci Aureliano c. 19, dixisse ex Aureliani litteris, ut insipientiarum fatales libri. Etiam Suetonius in Cæsare cap 79, hæc carmina dixit libros fatales; in Augusto c. 34, libros fatidicos. Bun.

Denuntians. De rebus gravissimis et minis. Conf. infra hæc l. II, cap. 15; lib. VII, cap. 16 et 13. Cicerone l. II Act., ep. 25 extr., terrores jacit atque denuntiat.

Ἐρχομένης, etc. Serin. viii init. Latine :

Veniente ira magna ad mundum pertinacem, Postremum ad sæculum Dei edicta pando, Omnibus vaticinans oppidatum hominibus.

Ἐξ οὗ, etc. Serin. iv init. Latine :

Ex quo irato supercœlesti Deo Ipsis urbis et hominibus cunctis, Terram cooperuit mare diluvio erupto.

Πολίεσσι. Regii duo, πολίεσιν; 1 alter Reg. et edit. rom. 1470, πολέεσι.

Καὶ ποτε. Serin. iv ad fin. Latine :

Et aliquando Deum iram non amplius placantem, Sed aggravantem, et perdentem genus Hominum, ac totum id incendio depopulantem.

Πραυνόντα. Ms. Regio-Put. παραινόντα, passive; male.

Nasonem. Metam. i vers. 256.

Ἄλλ' ἕλεις, etc. Serin. iv. Latine :

Sed misericordia convertimini homines nunc, neque ad iram

Omni genam aducite Deum magnum.

Ὅχι ὀλέσει. Serin. iv. Latine :

Non perdet, sed abitem autem iterum iram, cum omnes Pietatem pretiosam in præcordiis exercueritis.

Pro εὐτ' ἂν ἅπαντες. Ms. Regio-Put. ἦν ἄρα πάντες; 1 Colb. et edit. Rom. 1470, ἐπὶ ἅπαντες; alter Colb., ἐπειδὴ πάντες. Quidam mss. et edd., περίθυμῶν. Libri Sibyllæ impressi, περίθυμῶν, 1 Colb., περίθυμῶν. Sed omnium rectissimus Regio-Put., ἐρίθυμῶν, approbante Opsopœio.

Μή ποτε, etc. Latine :

Ne forte iratus Deus incorruptibilis perdat

qui Deum putant sine ira; et inter cæteras laudes ejus id ponunt, quod est inutilissimum, detrahentes ei, quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa majestas. Regnum hoc imperiumque terrenum nisi metus custodiat, solvitur. Aufer iram regi, non modo nemo parebit, sed etiam de fastigio præcipitabitur. Imo vero cuilibet humili eripe hunc affectum, quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non afficiet injuria? Ita nec indumenta, nec sedem, nec victum poterit habere, aliis quidquid habuerit diripientibus; nedum putemus cœlestis imperii majestatem sine ira et metu posse consistere. Apollo Milesius, de Judæorum religione consultus, responso hoc indidit:

Ἡδὲ Θεὸν βασιλεῖα καὶ γεννητὴρα πρὸ πάντων,
Ὀν τρέμεται καὶ γαῖα, καὶ οὐρανὸς, ῥοδὶ θάλασσα,
Ταρταροὶ τε μυχοί, καὶ δαίμονες ἄκριπτοισιν.

Si tam lenis est, quam philosophi volunt, quomodo ad nutum ejus non modo dæmones, et ministri tantæ potestatis, sed etiam cælum, et terra, et rerum natura omnis contremiscit? Si enim nullus alteri servit nisi coactus, omne igitur imperium metu constat: metus autem per iram: nam si non moveatur quis adversus parere nolentem, nec cogi poterit ad obsequium. Consulat unusquisque affectus suos: jam intelliget neminem posse sine ira et castigatione imperio subjugari. Ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque non erit. Deus autem habet imperium; ergo et iram,

VARIORUM NOTÆ.

Omne genus hominum, vitam et gentem impudentem, Oportet amare genitorem Deum sapientem qui semper est.

Sine ira. Heuman. legit *sine ira esse.*

Id ponunt... per quod constat ipsa majestas. Sic habent uterque Bonon., Tax., Pen. In Lips., 2 Brun., Ultr. aliisque, mutilus est locus, et sic legitur: *id ponunt quod est contra ipsam majestatem. Regnum hoc. Isæus.* — In veterrimo Regio-Put. est, *id ponunt quod est constat ipsa majestas.* Desunt verba intermedia a primo quod usque ad tertium quod. In quo patet fuisse amanuensis erratum, ex prætermissa linea. Videtur Lactantius respexisse ad ea quæ habet sub finem cap. 17 supra, ubi ait de ira, *quia utilis est rebus humanis et necessaria.* — *Id ponunt, quod est inutilissimum, detrahentes ei, quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa majestas.* Non ausus fui repudiare hanc codicum ex omnibus antiquissimorum, duorum scilicet Bononiensium, et Taxaquetii et Peniæ, ex quibus Thomasius, Isæus, Thys. Gall. Sparcius et ed. Cantabr. in textum receperunt.

Ἡδὲ Θεόν. Latine:

Et Deum Regem et genitorem (1) omnium,
Quem contremiscit terra, et cælum ac mare, o
Tartareaque latebræ et dæmones horrescunt

Tantæ potestatis. Non inconcinne legit Heumannus *Tartareæ potestatis*; quod exprimitur vocula græca *ταρταροῦ.* — *Ministri tantæ potestatis.* Ego servo, *tantæ*, sc. *divinæ majestatis.* Nam dicit infra; de hac tanta potestate: *Qui rerum dominator habet in omnes veram et æternam potestatem.* Conf. supra. Dæmones hujus tantæ potestatis dicantur regni ministri. Bun.

Metu constat. Id dicas de terreno imperio, quod legibus et metu constat: attamen dicit Livius lib. II: *Imperia legum potentiora sunt quam hominum.* II

A qua constat imperium, habeat necesse est. Quapropter nemo vaniloquentia philosophorum inductus ad contemptum se Dei erudiat; quod est maximum nefas. Debemus hunc omnes et amare, quod pater est; et vereri, quod dominus; et honorificare, quod beneficus; et metuere, quod severus: utraque persona in eo venerabilis. Quis salva pietate non diligit animæ suæ parentem? aut quis impune contemnat eum, qui rerum dominator, habeat in omnes veram et æternam potestatem? Si patrem consideres, ortum nobis ad lucem, qua fruimur, subministrat: per illum vivimus, per illum in hospitium hujus mundi intravimus. Si Deum cogites, ille nos innumerabilibus copiis alit, ille sustentat, in hujus domo habitamus, hujus familia sumus; et si minus obsequens, quam decelbat, minusque officiosa, quam domini et parentis immortalia merita posebant: tamen plurimum proficit ad veniam consequendam, si cultum ejus notionemque teneamus; si abjectis humilibus terrenisque tam rebus, quam bonis, cœlestia et divina sempiterna meditemur. Quod ut facere possimus, Deus nobis sequendus est, Deus adorandus et diligendus est; quoniam in eo est materia rerum, et ratio virtutum, et fons honorum.

Quid enim Deo aut potentia majus est, aut ratione perfectius, aut claritate luculentius? Qui quoniam nos ad sapientiam genuit, ad justitiam procreavit; non est fas hominem, relicto Deo sensus, ac vitæ datore,

C idem est de cœlesti imperio, quod amor et spe potius quam metu continetur. Lex pœnalis et metus in religione non sunt nisi pro injustis, quia gratia et amore seu timore filialis justus ducitur.

Quapropter, etc. Hic in mss. 4 Colbert., Clarom. et edd. Rom. 1470, 1474, Parrhas. et Is. incipit *Caput xxiv.* quod cæteri superiori connectunt.

Vaniloquentia. In Reimm. *vana eloquentia est correctum vana loquentia.* Recepta est Plauti, Livii, Taciti vox.

Utraque persona in eo venerabilis. Hoc est, venerari eum debemus, non solum velut patrem beneficum, sed etiam tanquam severum dominum. Id jam dixerat Lactantius Divin. Institut. lib. IV cap. 4 initio, ubi ait: *Quoniam utramque personam sustinet (Deus) et patris et Domini, et amare eum debemus, quia filii sumus, et timere, quia servi.* HEUMANNUS.

Habeat. Heuman. legit *habet.*

Si Deum cogites. Ita quidem libri omnes: mallet cum Davisio ad Epit. c. 70. *si dominum cogites*; mox enim *domini et parentis.* Conf. I. I, c. 7. Bun.

Officiosa. Subaudi *familia.* HEUMANNUS.

Notionem. Γνωστω. Vid. not. I. II Inst., c. 15, et I. V, c. 14. Bun.

Cœlestia et divina sempiterna meditemur. Ita mss. et editi. Francius legebat, *et sempiterna*, sicut et Heumannus, qui omittendum putat *divina.* — *Cœlestia et divina sempiterna.* Sic omnes libri, mallet et ejecto: *cœlestia, divina, sempiterna*; nisi forte *sempiterna* explicas, quæ sempiterna sunt. Bun.

Et diligendus est. Abest a 14 mss. inter quos est Regio-Put. et a 10 vulgatis. Sed ex cæteris reponendum et retinendum, ut fiat ad tria sequentia relatio; et duo veterrimi mss. Bonon. habent in textu ut scripsimus. Quam lectionem recte propugnat Thomasius ex hoc ipso Lactantii loco. *Deus sequendus est*, quia in eo est materia rerum; *adorandus*, ob rationem virtutum; *diligendus*, quia est fons honorum.

Materia rerum. Id est, *causa rerum.* ΣΡΑΡΚ.

(1) Mss. Baluz., Brun. et ed. Rom. 1470, pro *omnium*, legunt *ante omnia*, juxta græcum *πρὸ πάντων.*

terrenis fragilibusque famulari, aut querendis temporalibus bonis inhaerentem, ab innocentia et pietate desciscere. Non faciunt beatum vitiosæ ac mortiferæ voluptates, non opulentiæ libidinum incitatrix, non inanis ambitio, non caduci honores, quibus illaqueatus animus humanus, non corpori mancipatus, æterna morte damnatur: sed innocentia sola, sola iustitia, ejus legitima et digna merces est immortalitas, quam statuit a principio Deus sanctis et incorruptis mentibus, quæ se a vitis et ab omni labe terrena integras inviolatasque conservant. Hujus præmii cœlestis ac sempiterni participes esse non possunt, qui facinoribus, fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscientiam polluerunt, quique injuriis hominum, nefariis commissis, ineluibiles sibi maculas inusserunt. Proinde universos oportet, qui sapientes, qui homines merito dici volunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despiciere, ut possint cum Deo beatissima necessitudine copulari.

VARIORUM NOTÆ.

Desciscere. Mss. 15 et edd., *descedere*. — *Desciscere.* L. i Inst., cap. 21: *ab humanitate desciscant.* Seneca de Otio Sap. c. 29: *desciscere a præceptis*; l. iv, Benef. 17: *a lege descivit.* BEN.

Incitatrix. Mss. Bonon., *irritatrix.*

Qui facinoribus, fraudibus. Sic *facinoribus* restitui ex mss. Regio-Put., 4 al. Reg., 2 Colbert., Baluz., Clarom. in margine. Deest in cæteris tum scriptis, tum impressis.

Ineluibiles. Ita mss. quod vix in scriptoribus latinis reperias, nisi apud Lactantium libro vii Divin. Institut. cap. 20, circa medium. Quædam editiones habent *indelebiles*, Cellarii scilicet et aliorum; sed malitiosus sequi mss. et editos. — *Ineluibiles maculas* Ciceronis est, l. v, in Ver., c. 46, et pro sectio, cap. 27, *maculas eluere.* BEN.

Impartiat. 1 Colb., *impartiamur.* Regio-Put., 4 Colb., Clarom., edit. Cantabrig., *impetiatur.*

Tam immortalis. Reimmann., *tam immortalis*, in singulari, non indocte; ut statim, *mens et anima...* assequitur. BEN.

Deus... in corde... consecratus, l. vi Inst., cap. 25. *Secum... habet Deum semper in corde suo consecratum, quoniam ipse est Dei templum.* Minuc. Fel., c. 52: *Nonne utrius in nostra dedicandus est mente, in nostro imo consecrandus est pectore?* BEN.

Destructilia. Sic lego cum vetustissimis et optimis

Auferatur impietas, discordiæ; dissensionesque turbulentiæ ac pestiferæ sopiantur, quibus humanæ societates, et publici scederis divina conjunctio rumpitur, dirimitur, dissipatur: quantum possumus, bonæ ac benefici esse meditemur; si quid nobis opus, si quid suppetit copiarum, id non voluptati unum, sed multorum saluti impartiat. Voluptas enim tam mortalis est, quam corpus, cui exhibet ministerium. Justitia vero et beneficentia tam immortales, quam mens et anima, quæ bonis operibus similitudinem Dei assequitur. Sit nobis Deus non in templis, sed in corde nostro consecratus. Destructilia sunt omnia, quæ manu sunt. Mundemus hoc templum, quod non fumo, non pulvere, sed malis cogitationibus sordidatur; quod non cereis ardentibus, sed claritate ac luce sapientiæ illuminatur. In quo si Deum semper crediderimus esse præsentem, ejus divinitati secreta mentis patent, ita vivemus, ut et propitium semper habeamus, et nunquam vereamur iratum.

mss. Bonon., 2 Reg., 2 Colb., Tax. Scripti recentiores et editi ferunt *destructibilia*. — *Destructilia.* Quinque syllabis, quod adjectivum tuetur versus Prudentii Peristeph. II., x, 546, sqq. :

Ædem sibi ipse mente in hominis condidit
Vivam, serenam, sensualem, stabilem,
Solvî incapacem posse, nec destructilem.

Idem aliquoties cum Vitruvio et Celso dixit, *structilis*; ut Tertullianus, *instructilis.* BEN.

Malis cogitationibus sordidatur. L. v Inst., c. 20. *Quanto satius est mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur.* BEN.

Quod non cereis ardentibus. Vide Not. supra ad lib. vi Inst., cap. 6.

Sed claritate ac luce sapientiæ. Ms. Bodl. habet, *sed Dei claritate*; editi nonnulli *ac duce sapientia.*

Cujus divinitati secreta mentis patent. Hæc desunt in 19 rec. mss. et edd. Rom. quorum vice legitur *ejus divinitatis potentia ita vivemus*; ita etiam habent vetustæ sæculi XV editiones. At in Bonon. multisque aliis est ut in textu; in Regio-Put. vero, *cujus divinitatis ita potentia vivemus*. — *Cujus divinitati secreta mentis patent, ita vivemus.* Ita l. vi Inst., c. 24: *Deo... nihil potest esse secretum... patemus Deo... Dei divinitas nec visceribus submovi potest.* BEN.

DISSERTATIO

DE LACTANTII LIBRO DE IRA DEI.

AUCTORE DOM LE NOURRY O. S. B.

CAPUT PRIMUM.

Analysis hujus libri.

Libri hujus initio (Cap. 1) eum a se idcirco scriptum esse significat, ut plurimorum ac quorum

dam etiam philosophorum coargueret errorem, quo Deum irasci pernegabant. Fatetur autem se non eo arrogantia devenisse, ut persuasum haberet veritatem, quam nemo homo, teste Socrate, per se ipsum solum comparare potest, suo se comprehendisse in

genio: sed Dei, qui solus occultæ veritatis patefaciendæ potestatem habet, doctrinam se sequi proficitur.

Tribus vero gradibus ad hanc, inquit (*Cap. 2*), veritatem conscenditur. Primus est falsas intelligere religiones, et abjicere impios deorum cultus. Secundus, cognoscere verum, unicum, summumque Deum, qui omnia potestate sua creavit, et providentia gubernat. Tertius, agnoscere Dei legatum ac nuntium, qui homines erroribus liberatos, ad hujus veri Dei cultum ac justitiam formavit. Breviter autem indicat ubinam illos, qui hunc triplicem veritatis gradum explicando aberraverint, aut confutaverit, aut deinceps confutaturus sit.

His ita prælibatis, docet quadruplicem de ira Dei haberi posse questionem. Primo, an Deo ira tribuenda sit, et demenda gratia. Secundo, an utraque ipsi detrahenda. Tertio, an gratia ipsi ascribenda, et tollenda ira. Quarto, an utraque ipsi attribuenda. De prima questione non potest, inquit (*Cap. 3*), ulla esse disceptatio. Quid enim dictu magis absurdum, quam Deum, boni auctorem, nemini prodesse ac benefacere, sed nocere tantum omnibus, et irasci?

Epicurei vero plane somniaverant in Deo nullum esse aut gratiæ aut iræ motum (*Cap. 4*). Sed pauci, iique scelerati homines hac falsissima dicebantur opinione. Si Deus enim, sicut illi garriebant, non movetur; si ulla absque voluntate aut providentia torpet immobilis, is proculdubio Deus non est. Quamobrem si hæc sit Epicuri opinio, ille profecto non reipsa, sed verbo tenus Deum existere asseruit.

Stoici autem alique nonnulli arbitrabantur (*Cap. 5*) gratiam in Deo quidem esse, sed nullam unquam iræ commotionem. Etenim sicuti benignitas, aiebant, et beneficentia in Deo esse debet, ita et quælibet mentis perturbatio ab eo omnino absit, necesse est. Contra vero Lactantius: Si Deus, inquit, movetur gratia; ergo et ira. Verumenimvero qui bonus et pius diligit, ille impiis et iniquis irascitur. Boni quippe dilectio ex mali odio, et mali odium ex boni dilectione manat ac profluit. Qui ergo gratiæ motu bonis benefacit, ille etiam malis iratus, eos pro merito corripit et castigat.

Itaque auctor noster censet (*Cap. 6*) eam solam sententiam veritati consonam esse, quæ asserit Deum sicut gratia, ita et ira reipsa commoveri. In hoc autem totius religionis summam et cardinem versari existimat (*Cap. 7*). Quod quidem eo demonstrat, quod homo, etsi multa cum brutis communia, aut iis similia habeat, sapientia tamen ac potissimum religione, sive notitia et cultu Dei ab aliis distinguitur. Atqui religio sine sincero Dei, peccatoribus offensi, atque irati, metu stare non potest. Iram ergo Dei perperam tollere conabantur Epicurei (*Cap. 8*), qui illum nihil curare effutiebant. Frustra enim nihil curanti, nihilque cum nobis commune habenti, templa ædificantur, ac fiunt sacrificia. Nullus enim honos ei debetur. Ad hæc vero: si Deus non irascitur, utique non timetur; si non timetur, nec etiam colitur; quin imo

homines nullo conscientiæ fræno coerciti, in omni scelerum genere volutabuntur.

Respondabant autem religionem et divinitatis metum a prudentibus viris conficta fuisse non veritatis, sed utilitatis gratia, ut alii nimirum vitam majori innocentia ac morum integritate ducerent. Fatetur quidem Lactantius magnam hoc responso sibi proponi disputandi materiam, et a suo proposito alienam, quam tamen breviter attingit. Narrat itaque (*Cap. 9*) Protagoram primum omnium in dubium vocasse, an sit aliquis Deus: deinde Epicurum aperta penitusque absurda contradictione docuisse divinam esse quamdam naturam, sed cujus providentia nulla sit; denique Diagoram et Theodorum omnino negasse ullum esse Deum.

Tam falsas autem has opiniones ut funditus evertat, variis ac validis profecto rationum momentis ostendit (*Cap. 10*) illos plane errare, qui mundum nulla Dei providentia, sed minutis et insecabilibus, sicuti Leucippus, Democritus, Epicurus et Lucretius, corpusculis concretum, sua sola natura extitisse somniaverant. Non leviori dehinc brachio, nec minoris ponderis argumentationibus errorem concutit destruitque Stratonis, qui stulte prædicabat naturam, sensu et figura carentem, ullo sine artifice, vel auctore, sed sua sponte generatam. Aliis vero argumentis evidentissime ostendit hominem, qui ab humo nomen sortitus est, et ejus animam, ac totum mundum a Deo fuisse creatam; illiusque providentia gubernari. Plane ergo, si omnes, inquit ille, delirabant, qui religionem C metus ac terroris causa institutam venditabant.

Pluribus posthæc exemplis et rationibus manifestissime demonstrat (*Cap. 11*) unum tantummodo esse posse hunc Deum. Quod quidem, post patefactam impij plurium deorum cultus originem, publico, nec dubio certe Platonis, Trismegisti, Socratis, Pythagoræ, Antisthenis et Aristotelis testimonio confirmat. Sed hi, inquit, quenamodum poetæ, et alii gentiles etiamsi concesserint unum esse Deum; quia tamen nihil de ejus, quem beneficum credebant, cultu statuerunt, idcirco arbitrati sunt illum ira nunquam concitari. Ex his porro, quæ hactenus dicta sunt, ille concludit (*Cap. 12*) funditus eversam esse illorum responsionem, qui contendebant religionem utilitatis tantum gratia introductam.

Aliis tamen adhuc rationum momentis convincit Deum reipsa irasci. Sed ut hæc adhuc planiora omnibus fierent, luculenter ille ostendit (*Cap. 13*) mundum non muturum animalium, sed hominum causa fuisse a Deo conditum.

At si ita est, inquiebant Academici, cur tam multa ipsimet homini contraria ac pestifera inveniuntur? Respondabant quidem Stoici latentem eorum utilitatem posse deinceps agnosci, ac ex ipsis animalibus contra eorum venena haberi remedium. Sed hos refellit Lactantius, quia multa nulli videntur esse utilitati, ac satius esset nulla fieri noxia et mortifera, quam ex illis adversus ipsa remedium quærere. Quapropter ille respondet soli ex animalibus homini in

ditam a Deo sapientiam, qua bona discernat a malis, A enim, probaret delictum, et ad majora iter securum atque illa eligat, et hæc ac quæcumque sibi noxia sunt, devitet.

Eadem ratione aliam evertit argumentationem, quam sibi ipse hunc proposuit in modum : Aut Deus potest, et non vult mala tollere, eoque ipso invidus est : aut vult, et non potest, et ita est infirmus. Ergo nec Deus dicendus erit. Concedit autem Lactantius Deum posse malum tollere, sed ideo illud non sustulisse ; quia nomini, uti dictum est, dedit sapientiam, qua potest malum agnoscere, et summum bonum, seu beatam immortalitatem adipisci.

Quemadmodum vero Deus mundum propter hominem, sic et huic propter se creavit, id est, ut ab illo cognoscatur, ac debita veneratione colatur. Inde autem scite colligit (*Cap. 14*) eundem hominem religionis, si ut ait Cicero, justitiæ causa fuisse creatum. Si quis vero seiscitetur, unde ergo peccata ad hominem pervenerint, responsum a Lactantio is accipiet (*Cap. 15*), se jam huic quæstioni satisfacisse, cum dixit Deum homini bonum proposuisse et malum, hoc autem, quod odit, permisisse, ut illud, quod amat, inde emicaret. At quia homo, non secus ac mundus, componitur rebus contrariis et repugnantibus, anima videlicet solida et æterna, et corpore fragili et mortali, hinc profecto orta sunt et naturæ ejus depravatio, et vitia, quæ Dei legibus prohiberi oportuit. Deus ergo in bonos homines eis morem gerentes gratia, atque in prævaricatores ira commovetur.

Neque Epicurus objicere poterat in Deo pariter esse debere timoris, libidinis, et cupiditatis affectus. C Nam hi aliique similes motus, ex hominis fragilitate orti, in Deum, qui immortalis est, et nullius rei eget, cadere non possunt (*Cap. 16*). Contra vero ira adversus malos homines, et erga bonos charitas, atque in afflictos miseratio, sunt affectus Deo plane digni, suamque habent in ipso materiam. Secus enim omnia scelerum genera mundum impune inundarent.

Instabat Epicurus Deum esse beatum, ergo quietum et nihil curantem. At sentit certe, uti arguit Lactantius (*Cap. 17*), semperque vivit. Agit igitur. Quæ autem est actio Dei, nisi mundi administratio ? At si curam mundi et hominis habet, vult profecto ab homine legem suam observari, et illius prævaricatoribus irascitur.

Nec erat profecto quod adhuc urgeret Epicurus D eum, qui alteri nocet, non esse bonum. Non enim nocent, qui debitas a reis et iniquis pœnas repetunt.

Ex variis deinde, quas Stoici et alii attulerunt iræ definitionibus, planum utique Lactantius facit eos profecto non intellexisse quidnam inter iram justam et injustam sit discriminis. Data autem justæ iræ vera fuitiæne, colligit (*Cap. 18*) eam nec ab homine, nec ab ipso Deo posse adimi. Quid igitur, inquebant ? Nonne sine iræ affectu peccata corrigi possunt ? Recte, ait Lactantius, si scelus occultum sit, aut ei humana lege cæcetur. At quando cognitum et apertum est, quam illius Julicem indignari necesse est. Alioqui

enim, probaret delictum, et ad majora iter securum panderet.

Neque sinit sibi objici Archytæ exemplum, qui propterea quod villico peccanti iratus erat, eum punire noluit. Unicum quippe exemplum est, quod nullus, uti ille Platonis testimonio variisque rationibus probare contendit, debet imitari. At de Deo, inquit, de cujus tamen figura tacet, idem dicendum ac de homine, quem similem sibi fecit.

Verum quia homo anima constat et corpore quibus ad virtutes, aut contra sancitam a Deo legem ad vitia fertur ; idcirco Deus, omnium pater et rector, delectatur illius virtutibus, et vitiis commovetur ; bonos diligit, et injustos odio habet (*Cap. 19*).

At quid ei, inquebant, opus odio, qui et bonis statuit præmium, et malis pœnam ? Quia, inquit Lactantius, si quis juste ac recte vivat, Deum vero nec colat, nec curet, tunc ipse Deus hunc non sinit esse impunitum, ac propter ejus superbiam ira in eum commovetur. Quemadmodum ergo ignoscere potest, ita et irasci.

Interroganti autem cur ii, qui peccant, sæpe felices, et qui pie vivunt, sæpe miseri sint ; respondet auctor (*Cap. 20*) noster filios sub disciplina patris sui constitutos, strictius et frugalius aliis fugitivis et abdicatis vivere. Deinde vero, qui peccant, inquit, non effugient Dei judicium, et debitas æternasque scelerum pœnas aliquando dabunt.

Instabant : cur Deus, si peccantibus irascitur, in eos statim non animadvertit ? Quoniam cum ea, ait Lactantius, sit humana fragilitas, ut nemo non peccet, paucissimi profecto viverent. Deinde vero multi ex malis et improbis fiunt justi et continentis, pluresque ex idolorum cultoribus verum Deum agnoverunt. Utilissima igitur est patientia Dei, qui tametsi noxios sero puniat, eos nihilominus qui pertinaciter emendari nolunt, longius procedere non patitur.

Verum acris adhuc alii urgebant tantum abesse, ut Deus irascatur, quin potius hominem irasci omnino prohibeat. Sed hoc facile diluit Lactantius (*Cap. 21*). Nam Deus quidem vetat hominem irasci ; quia sæpe sæpius injusta est ejus ira : ipse vero Deus nunquam ira nisi justa movetur. Ad hæc vero Deus non prohibuit, ne homo quovis iræ motu tangatur, sed ne in eo permaneat. Quapropter illam temperari jussit, et hominem ante solis occasum fratri suo reconciliari. Quamvis autem ipse sit æternus, iræ tamen suæ motum in potestate sua ita habet, ut iis tantum, qui semper peccant, in æternum irascatur.

Ea porro ira Deum revera commoveri auctor noster rursus probat (*Cap. 22 et 23*) non iis quidem, quæ ethnici rejiciebant, sacrorum nostrorum vatum testimoniis, sed aliorum, atque in primis Sybillarum et Apollinis Mile-ii, quibus refragari ethnici omnino non poterant. Addit vero imperium sine metu, ac metum sine ira consistere non posse. Atqui Deus imperium habet, ergo et iram, atque idcirco dæmones, et cætera omnia ad nutum ejus contremiscunt.

Denique librum hunc Lactantius absolvit epitogo

quo concludit Deum amandum, quia optimus pater; A
 tinendum, quia severus dominus; honorandum, quia
 Deus beneficentissimus est. Concludit itaque morem
 illi gerendum, caducis et fragilibus bonis, voluptati-
 bus, et vitiiis nuntium remittendum, vacandum operi-
 bus justitiæ, innocentiae, beneficentiae, aliisque vir-
 tutibus; ut beatissima necessitudine ipsi Deo copu-
 lati, semper propitium habeamus, nec amplius vereamur
 iratum.

CAPUT II.

*De hujus libri auctore, titulo, argumento, ætate, quave
 scribendi ratione ab illo compositus, ac quomodo Cice-
 ronem imitatus sit.*

Librum hunc a Lactantio nostro profectum fuisse
 tam certum constansque est, ut nulla unquam fuerit, B
 aut esse possit ea de re disceptatio aut controversia.
 Suis enim ille verbis se ipsum hujus libri, quem se
 scripturum promiserat, prodit auctorem. In secundo
 siquidem Divinarum Institutionum libro, ubi in ser-
 monem de ira Dei incidit: « Seponatur, inquit, inter-
 im locus hic nobis de ira Dei disserendi, quod et uberi-
 or est materia, et opere proprio latius exsequenda. »
 At promissis suis stetit ipsemet discrete significat.
 In hoc quippe libro nos sapius ad secundum, quar-
 tum et sextum divinarum Institutionum suarum sic
 mittit, ut omnium horumce librorum verum paren-
 tem se fuisse palam fateatur. Plura igitur in rem
 adeo claram, adeoque aperte ab ipsomet auctore
 nostro confessam, testimonia aliorum scriptorum
 congerere tam facile esset, quam supervacaneum. C
 Hieronymum tamen cum ob illius antiquitatem, tum
 ob eam quam de hoc libro fert sententiam, penitus
 omittere non possumus. Primum itaque ad Magnum
 urbis Romæ oratorem sic de hoc libro scripsit:
 « Lactantius de Ira et Opificio Dei duo volumina con-
 didit, quos si legere volueris, dialogorum Ciceronis
 in eis *ἐπιτομὴν* reperies. » Suo autem Scriptorum Ec-
 clesiasticorum in catalogo, ubi ad ipsum Lactantium
 venit: « Habemus, inquit, ejus librum, et pulcherri-
 mum de Ira Dei. » Denique alio in opere: « Firmianus
 noster librum de Ira Dei, docto pariter et elo-
 quenti sermone conscripsit, quem qui legerit, puto
 ei ad iræ intellectum satis abunde posse sufficere. »
 An vero illud Hieronymi hoc de libro judicium æquum
 sit, et omnibus probetur, nos infra examinabimus. D
 Jam vero ex citatis illius, atque Lactantii etiam no-
 stri verbis colligimus illum hujusce libri esse verum
 genuinumque parentem.

Nec minus clare perspicimus ab illo de Ira Dei
 fuisse inscriptum. Tametsi enim de hac inscriptione
 Hieronymus et ipsemet Lactantius plane tacuissent,
 eam sane totus ipse, quantus est, liber clamat et as-
 serit. Non alius siquidem in eo scribendo Lactantii
 scopus finisque fuit, quam ut palam omnibus faceret
 Deum revera irasci. Neque aliud etiam toto fere in
 hoc libro, quam de ira Dei tractatur argumentum, et
 ad illud omnia referuntur. Quod quidem ex facta a
 nobis illius analysi, vel etiam levissima libri ipsius

lectione, perspicuum cunctis fiet et manifestissimum.

Postremo ex iisdem Lactantii, quos citavimus, lo-
 cis eadem profecto evidentia demonstratur hunc li-
 brum ab ipso, post septem divinarum Institutionum
 libros compositum, et juris factum publici. Non lon-
 gum autem inter utrosque intercessisse temporis spa-
 tium haud absurde dici potest. Cum enim scripsit se-
 cundum divinarum Institutionum librum, pollicitus
 est, uti paulo ante observavimus, fore ut hunc li-
 brum conficeret. At eum cito fidem suam liberasse
 inde colligitur, quod persuasum plane habuerit, hanc
 de ira Dei quæstionem eo majoris esse momenti,
 quod a plurimis, ut diximus, scriptoribus, et a philo-
 sophis ethnicis nec paucis quidem, nec ignobilibus,
 qui eam negabant, religio funditus tolleretur. At quo
 tuendæ veritatis, quemadmodum vidimus, ardore erat
 incensus, non potuit utique longiorem ad alios ab er-
 rore liberandos, et vera doctrina informandos, mo-
 ram interponere.

Præterea Lactantius « Extrema senectute », uti
 ait Hieronymus, « magister Cæsaris Crispi, filii Con-
 stantini, in Gallia fuit. » Crispus autem bellum in
 Galliis circa annum 320 gerebat, et anno 326, quo
 vix dum ætatis suæ tricesimum attingerat, mortuus
 est. Atqui Lactantius operam, sicuti diximus, conscri-
 bendis Institutionum divinarum libris circa annum
 321, ætate jam provecus navabat. Non longum ergo
 post tempus hunc, sicuti promiserat, librum de Ira
 Dei composuit, publicamque emisit in lucem.

Eodem porro hunc ac superiores libros stylo, ead-
 emque scribendi ratione ab illo exaratum fuisse,
 nemo sane, qui eos semel cursimve legerit, unquam
 inficiabitur. Ubique enim in eo idem atque in aliis
 emicat argumentandi genus, eadem sermonis elegan-
 tia, idem orationis cultus, ornatus et nitor. Quam-
 obrem hoc fusius probare, quid aliud est, quam me-
 ridiano soli lucem afferre supervacuum?

Animadversione vero aliqua haud prorsus indignum
 illud erit, quod Lactantius in hujus libri peroratione
 significat imitandum sibi proposuisse Ciceronem.
 Audi, quæso, ejus verba: « Restat, ut more Cice-
 ronis utamur epilogo ad perorandum: sicut ille in Tus-
 culanis de morte disserens fecit, ita nos in hoc opere
 testimonia divina, quibus credi possit, adhibere debe-
 mus. » Ibi autem ille primum Tusculanarum Quæstio-
 num librum indicat, cujus epilogum se imitari haud
 immerito proficitur.

Nonne autem, inquiet aliquis, hanc ob rationem
 Hieronymus Magno scribebat *ἐπιτομὴν* dialogorum Ci-
 ceronis in hocce libro reperiri? Minime quidem, uti
 putamus. Latinum enimvero oratorem in epilogo
 dumtaxat se imitari significat, nec eorum quæ ob illo
 dicta sunt, fecit compendium: quin immo testimoniis
 utitur ab iis, quæ Cicero adhibet, plane penitusque
 diversis. Vox itaque *ἐπιτομή* ab Hieronymo eo, nisi
 fallimur, sensu usurpatur, quo a nobis superius ex-
 plicata est.

CAPUT III.

Quibus Lactantius rationibus ad hunc librum conficiendum adductus sit, et quis Donatus, cui eum præcepit: de hujus libri in capita divisione, et capitum argumentis, de codicibus manuscriptis et editis, ac variorum in eum observationibus.

Præcipua ratio, quæ Lactantium ad hunc librum exarandum impulit, hæc esse videtur, quod ille in asserenda Dei ira, quam a plurimis negari compererat, omnem religionis pietatisque summam, ac cardinem versari arbitrabatur. Ea quippe sublata, putabat, ut paulo ante dicebamus, veram quoque religionem fuditus tolli, deleri et extinguï. Cum itaque videret hanc Dei iram a pluribus non infimi nominis hominibus, et a celeberrimis philosophis negari, hos omnes libro publico refellendos esse censuit. Noverat enim Stoicos, quorum maxima profecto erat auctoritas, palam asseruisse Deum gratia quidem, sed nequaquam ira moveri. Nec minus exploratum habebat divulgatos fuisse in favorabilis, ut ipse loquitur, hujus opinionis defensionem a Seneca libros, quibus ob doctrinæ et æquitatis famam, plures in errorem posse induci opinabatur. Certo denique certius noverat pessimam cæterorum omnium esse opinionem Epicureorum, qui jactabant Deum nec ira excitari, nec tangi gratia. Ne quis ergo maxima horum impietate ac falsa pietate Stoicorum amplius deciperetur, ad utrosque confutandos, et quam veram putabat de ira Dei sententiam stabilendam hunc librum edidit. Neque id ille profecto dissimulat. Nam libri initio Donatum, atque ejus nomine, alios omnes his affatur verbis: « Quorum errore, qui maximus est, et ad evertendum vitæ humanæ statum spectat, coarguendus est a nobis; ne et ipse fallaris, impulsus auctoritate hominum, qui se putant sapientes. » Rursus vero in libri epilogo: « Hæc habui, qui de ira Dei dicerem, Donate charissime; ut scires, quemadmodum refelleres eos, qui Deum faciunt immobilem. » Ibi vero præcipue designat Epicureos, qui cum sectæ suæ principe, ut ipsemet Lactantius ait, docebant Deum ideo esse incorruptum et beatum; quia semper quietus est, nec ideoque nunquam irascitur.

Donatum autem, sicuti mox audivisti, compellit initio et sine hujus libri, quem ipsi direxit et nuncupavit. Quis autem ille sit, dictu sane difficillimum. Nonnulli quidem suspiciantur aut eum fuisse, qui sectæ Donatarum parens et auctor fuit, aut Ælium Donatum, Hieronymi præceptorem. Sed hæc gratis nullaque data aut ratione, aut conjectura vero saltem simili, finguntur.

Quidam vero haud ignobiles certe nostræ ætatis

A Scriptores arbitrati sunt hunc Donatum eundem esse, cui Lactantius alium de Mortibus persecutorum librum hoc titulo, *ad Donatum confessorem*, antea direxerat. At optandum certe foret, ut eruditi illi viri quamdam satis validam opinionis suæ rationem attulissent. Non enim alia nituntur, quam nominis similitudine, qua quidem Lactantium, sicuti summopere cupiebant, hujus libri auctorem esse confici posse putaverunt. Sed solitam eorum perspicacitatem hic plane desideramus. Maxima siquidem est inter utrumque illum Donatum differentia. Is quippe, cui liber de Mortibus persecutorum dedicatur, altero, uti alibi ostendimus, ætate antiquior, celeberrimus martyr fuit, de quo scriptum ab ejusdem libri auctore legitur: « Novies tormentis cruciatibusque variis subjectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti. » Alter vero Donatus cui liber de Ira Dei nuncupatur, tyro adhuc erat, needum satis in christiana doctrina exercitatus, de quo Lactantius, sicuti ex citatis paulo ante ejus verbis vidimus, timebat ne falsis philosophorum de ira Dei opinionibus imbueretur et ludificaretur. Quantum autem prior Donatus nobilissimo martyrii triumpho celebris fuit, tantum posterior cunctis incognitus est. Nil enim aliud de eo comperit habemus, ipsi quod ex Lactantii dictis didicimus, illum nisi amicitia conjunctissimum ac discipulum ejus fuisse. Plura siquidem de illo certiora nobis non suppetunt, satiusque duximus in his tantum, quæ certa sunt, consistere, quam plura inquirendo vanis indulgere conjecturis.

C At certe constat hunc de Ira Dei librum a Lactantio, quemadmodum superiores, scriptum fuisse absque ulla in capita distributione. Enimvero non antiquissimi tantum manuscripti codices id manifestissime probant, verum etiam editi. Scimus quidem in Romana editione, et alia quæ eadem in urbe ab Isæo adornata est, viginti quatuor capita exhiberi: sed alie viginti tria tantum continent. At variam hanc divisionem a Lactantio profectam non esse quis diffitebitur? Si ergo hic liber ab eo nulla in capita divisus fuit, multo minus capitum argumenta, quæ in editis quoque sunt diversa, ab ipso prodierunt. Cum ergo hæc omnia posterioribus temporibus addita, maleque composita sint, fas unicuique est illa in meliorem ordinem redigere ^(a).

D ^(a) Cum de omnibus et singulis Lactantii operibus plurimos et perlongas dissertationes ediderit doctissimus le Nourry, quibus solis facile unum voluminum nostrorum completeretur, satis superque intellegit lector benevolus quanta necessitate coacti, hic et alibi harum dissertationum non nisi excerpta typis mandaverimus. EDD.

PROLEGOMENA

IN LIBRUM DE MORTIBUS PERSECUTORUM.

LENGLETHI MONITUM.

Aureolus iste liber ita confectus, tam sincere elaboratus est, ut non solum expressos videas in eo singulares persecutionis eventus, id est, infaustum ejus initium, seriem atram atque folicam exitum; sed etiam ubique emineat Omnipotentis dextera vindex in tyrannos, et quam ubique se Deus præstet propugnátorem pietatis, propulsátoremque injuriarum, quæ cultoribus suis a malis principibus inferuntur. Elucet e contra, quanta cura, quantoque studio Summa Divinitas fovet eos principes, qui erant fidelibus benevóli, qualis semper fuit Constantinus, vel eos, qui solummodo ita moderati fuerunt, ut liberam christianis suæ religionis citra molestiam colendæ facultatem dederint, qualis tunc temporis videbatur esse Licinius.

Mens mea est, librum hunc legitimum esse Lucii Cæcili Firmiani Lactantii fœtum. Sic opinati sunt doctiores quique, nec ab eorum sententia nostrum est recedere. Hunc reperit vir clarissimus Stephanus Baluzius in bibliothecæ Colbertinæ manuscripto codice, qui fuit olim antiqui Cœnobii Moissiacensis in diocesi Cadurcensi. Jam a pluribus sæculis ignotus delitescebat thesaurus ille in angulis hujusce monasterii bibliothecæ. Vix dum in lucem prodit, cum statim non solum exceperunt eum avide cuncti diversarum gentium Litterati studiose legendum; sed illum etiam iterum excudendum curaverunt tum Angli, tum Sæci: quæ et versus est in linguas Gallicam et Anglicam. Hunc notis eruditissimis illustrarunt viri doctissimi sive Galli, sive Batavi ii sint. Anno 1710 rursus eum publici juris fecit Dominus Nicolaus le Nourry, e Congregatione sancti Mauri monachus Benedictinus: sed non dubitavit modo, imo et asseruit, C hunc librum non esse Lactantii nostri, sed cujusdam

A Lucii, vel potius Lycii Cæcili ignoti scriptoris. Verum paucos, id est, tres aut quatuor in suam Nourrisius adduxit opinionem. Quin et doctiores quidam ejus errorem, acrius quam decet, redarguerunt, eumque ita exagitarunt, ut apertæ probabilique responsioni locus non supersit. Nec sane difficilis fuit reprehensio; nam ubique Lactantii stylus, ubique ejus ingenium, ubique Lactantianæ, eæque singulares loquendi formulæ sparsim reperiuntur in isto libello, cujus unicus superest codex manuscriptus, integer quidem et antiquus, sed ita ob amanuensis imperitiam et lacunas quasdam deformatus, ut sæpissime in ipso explicando adhibendæ sint vel conjecturæ, vel etiam divinationes. At cum interesse putamus redarguere Nicolai le Nourry rationes, quamvis eæ sint exigui momenti, ideo hic excudi curavimus eruditam dissertationem viri clarissimi Nicolai de Lestocq, doctoris et socii sorbonici, decani Ecclesiæ Ambianensis, et abbatis sancti Axeoli, quocum mihi vetus ab annis quinquaginta et amplius intercedit necessitudo et summa familiaritas. Ne tamen existimet lector eruditus, huic editioni aliquid deesse, ob prætermisam a me domni Theoderici Ruinart e Congregatione sancti Mauri Benedictini monachi præfationem in *Acta Martyrum vera et sincera* ab ipso edita anno 1689, ac sæpius recusam aut Amstelodami, aut Venetiis, aut etiam Parisiis, eamque Gallicè versam. Hæc præfatio eximia quidem est; sed quamvis excusa sit a Paulo Baudri ad calcem Lactantianæ suæ editionis, nihilominus non putavi e re esse eam adhuc septima vice excudere, cum ea olim paulo rarior, nunc vulgaris in omnium manibus versetur, nihique, aut parum conferat ad auctorem nostrum intelligendum.

DISQUISITIO

DE AUCTORE LIBRI CUI TITULUS :

LUCII CÆCILII DE MORTIBUS PERSECUTORUM,

QUI FIRMIANO LACTANTIO TRIBUI SOLET.

Auctore Nicolao de Lestocq, Doctore ac Socio Sorbonico, Ecclesiæ Cathedralis Ambianensis Decano, Vicario Generali Episcopi Ambianensis, et Abbate Sancti Axeoli.

Repertus est a doctissimo viro Domino Stephano Baluze in codice manuscripto bibliothecæ Colbertinæ, nunc Regiæ, Liber cum hoc titulo : *Lucii Cæ-*

cilii liber de Mortibus Persecutorum. Hunc Firmiano ascripsit, ac Parisiis anno 1679. jussu Joannis Baptistæ Colberti typis mandari curavit, tomo secundo

suorum Miscellaneorum, hac inscriptione præfixa: **A** Lucii Cecillii Firmiani Lactantii liber de Mortibus Persecutorum.

Prodierunt postea variis in Europæ partibus istius libri editiones alie, quibus summo consensu in titulo *Lucii Cecillii* seu *Cælii* vocibus præfixa sunt *Firmiani Lactantii* vocabula.

At Dominus Nicolaus le Nourry, Ordinis S. Benedicti Monachus, vir utique eruditissimus, ejus studio et opera anno millesimo septingentesimo decimo nova libri *de Mortibus Persecutorum* editio Parisiis adornata est, *Lucii Cecillii* nomina tantum in titulo reliquit, nec *Firmiani Lactantii* voces addidit. Idque præstitit, tum quia manuscriptus ille codex *Firmiani Lactantii* nomina non habet, tum quia *infirmæ esse* existimavit argumenta, quibus hic liber Lactantio tribuitur, *aliaque*, ut sibi visum est, *suppetere censuit, nec minimi momenti, quibus ab eo abjudicaretur.*

In ea re D. Stephanus Baluzius et Dominus Nicolaus le Nourry consentiunt, codicem manuscriptum, qui unus extat, et e quo typis expressus est liber hic *de Mortibus Persecutorum*, præter hiatus lacunasque nonnullas, mendis infectum esse plurimis. Ostendit præterea Dominus le Nourry, *plurima esse loca in eo codice, quæ non solum Librarii, ut assolet, aut oscitatione ac negligentia, aut nimia scribendi festinatione, sed magna etiam, ut ait p. 419 linguæ latinæ ignorantia depravata sunt penitusque corrupta.*

Quæ igitur in libro *de Mortibus Persecutorum* ignave, crasse, obscure et mendose scripta sunt, atque a claritate ac nitore sermonis, aut etiam opinionibus **C** Lactantii aliena occurrunt, ea scribæ, non autem auctori imputanda sunt; nec ob ejusmodi vitia liber *de Mortibus Persecutorum* Lactantio detrahendus est. Hinc tamen occasionem arripit doctus et Benedictino sodalitis vir religiosus, ad probandum librum istum non esse Lactantii.

Hac autem unica observatione prævia, nonnulla argumenta, quibus opinionem illam, quæ librum *de Mortibus Persecutorum* Lactantio tribuit, convellere nititur Dominus le Nourry, ruere ac solvi, vel leviter attendenti manifestum erit.

Jam ab anno 1745 durius, quam par est, Dominum Nicolaum le Nourry exagitaverat in Observationibus Criticis (1), quas edi curaverat D. de la Crose tomo VII Diarii Litterarii, parte I (*Journal Littéraire* anni **D** 1745, à la Haye), ubi docte præcipua Nicolai le Nourry momenta evertit: sed nostra Disquisitio erit multo pacatior.

His prænotatis, quæ communi de Auctore hujus libri sententiæ favent, simul et inter argumenta, quæ huic adversari Dominus le Nourry putat, illa, quæ remitti responsione indigere mihi vix sunt, expendam.

1º Titulus libri *de Mortibus Persecutorum* præfert nomina *ILLIUM*, vel *LYCI CECILLII*, quæ quidem viden-

tur esse duo *Firmiani Lactantii* prænomena. Quamvis enim Lactantius vulgo dicatur Cælius, et desint in libro *de Mortibus Persecutorum* nomina *Firmiani Lactantii*; in pluribus tamen indubitatorum Lactantii operum manuscriptis nominatur *Lucius Cecilius*, et in quibusdam aliis manuscriptis *Lucii Cælii* nomina desiderantur, ut fatetur Dominus le Nourry: de his agemus ad finem hujusce Disquisitionis. Insuper nullus scriptores inter ecclesiasticos præter Lactantium *Lucius Cecilius* recensetur; omnino ignotus est quisvis alius ejusdem nominis, cui liber *de Mortibus Persecutorum* adscribi possit.

2º Sanctus Hieronymus in Catalogo Scriptorum Ecclesiasticorum memorat Lactantii *de Persecutione librum unum*. At liber iste *de Persecutione* non videtur alius esse a libro *de Mortibus Persecutorum*. Liber enim iste unus est, sicut et liber *de Persecutione*; ac in eo libro non agitur tantum *de mortibus persecutorum*, verum etiam de acerba in christianos a diversis Imperatoribus excitata persecutione: unde potuit utrumvis titulum præ se ferre. Minimum quidem duas inter istas inscriptiones discrimen est; qui enim *de persecutione* verba facit, debet et *de persecutoribus* agere: ea sane inter se connexa sunt. Sic ea non discrevit Lactantius ipse, Epitomes cap. LII, ubi de persecutione, id est, suppliciis christianorum, simulque de mortibus persecutorum conjunctim loquitur.

3º Liber *de Mortibus Persecutorum* inscribitur *Donato*; inscripsit et Lactantius *Donato* librum de Ira Dei. Auctor utriusque libri Donatum appellat *charissimum*. Videtur ergo esse unus et idem *Donatus*, cui liber uterque nuncupatur; asserit tamen Dominus le Nourry, Donatum, cui dicatur a Lactantio liber *de Ira Dei*, diversum esse a *Donato*, cui inscribitur liber *de Mortibus persecutorum*; quod ita probat: *Donatus, cui Lactantius librum de Ira Dei dicavit, ab illo expressis verbis appellatur tyro implicatus sæculi negotiis, christiana doctrina non satis imbutus*. Atqui cum Lactantius scripsit librum de Ira Dei, non potuit appellare Donatum tyronem implicatum sæculi negotiis, nec satis christiana doctrina imbutum, si sit idem cum Donato, cui inscribitur liber *de Mortibus Persecutorum*; siquidem liber de Ira Dei scriptus est multis annis post finitam persecutionem, in qua per sex annos *Donatus* fuerat catenis et carcere constrictus ob Christi nomen, novies pugnauerat adversus tyrannos, et invictus steterat, ut habetur in libro *de Mortibus Persecutorum*. Confessorem tam eximium postea tyronem appellari potuisse, sæculi negotiis implicatum, et christiana religione non satis imbutum, quis credat?

Sed non est tam explorata illa ratio, ad mentem atque opinionem, quam Dominus le Nourry astruere nititur. Nullibi enim in libro *de Ira Dei Donatus* a Lactantio *expressis verbis appellatur tyro implicatus sæculi negotiis, et Christiana religione non satis imbutus*. Non solum illud non habetur de *Donato* apud

(1) Réflexions sur la nouvelle édition du Traité de la Mort des persécuteurs, avec une dissertation de dom Nicolas le Nourry, in-8°, Paris, 1740.

Lactantium expressis verbis : verum etiam nihil omnino apud eum occurrit, quo quisquam illum de Donato ita sensisse suspicari possit.

Duobus tantum in locis Lactantius orationem ad Donatum convertit in libro de *Ira Dei*, nempe cap. 1, ubi sic habet : *Adverti sæpe, Donate, plurimos existimare non irasci Deum..... quorum error, quia maximus est, et ad evertendum vitæ humanæ statum spectat, coarguendus est a nobis, ne ipse fallaris impulsus auctoritate hominum, qui se putant esse sapientes.* Alter locus legitur cap. 22, ubi sic loquitur Lactantius : *Hæc habui, quæ de Ira Dei dicerem, Donate charissime, ut scires quemadmodum refelleres eos, qui Deum faciunt immobilem.... Prophetæ universi divino Spiritu repleti nihil aliud, quam de gratia Dei erga justos, et de ira Dei adversus impios loquuntur, quorum testimonia nobis quidem satis sunt : verum iis quoniam non credunt isti, qui sapientiam capillis et habitu jactant, ratione quoque et argumentis fuerunt a nobis refellendi.*

Ex hic locis liquet, consilium Lactantii fuisse, ita Donatum circa Dei providentiam erudire, ut posset ipsos Philosophos, qui eam tollebant, rationum momentis refellere. Sed adeo non appellat eum tyronem implicatum sæculi negotiis, et christiana religione non satis imbutum, ut ex verbis Lactantii colligatur, Donatum non ignorasse, quid Prophetæ universi dicerent de gratia Dei erga justos, et de ira ejus adversus impios, atque ita Donato eorum testimonia esse nota, ut ipsi satis essent, quemadmodum ipsi Lactantio ; quorum testimonia, inquit, nobis satis sunt.

Arbitror equidem plurimos fuisse martyres eximios christiana religione satis imbutos, et etiamnum esse nonnullos pietate conspicuos christianos, qui tamen non possent ratione et argumentis, ut in eo libro de *Ira Dei* præstare conatus est Lactantius, extricare se argumentis philosophorum adversus Dei providentiam. Ejusmodi enim sunt ista argumenta, ut cap. 13 dicat Lactantius, his plerosque Philosophorum, qui providentiam defendunt, perturbari solere, et invitos pene adigi, ut Deum nihil curare fateantur.

Videtur Dominus le Nourry memoriæ lapsu tribuere Donato, quod Lactantius Demetriano dicit in libro de Opificio Dei. Demetriano scilicet librum istum de Opificio Dei inscripserat, et hunc velat tyronem sic alloquitur. *Præceptor, ait capite primo, etiam nunc, sed honestioris rei meliorisque doctrinæ... te moneo repetens, iterumque monebo, ne oblectamenta ista terræ pro magnis aut veris bonis habere te credas.* Et capite ultimo : *Si Deus dederit, inquit, te ad veræ philoso-*

Hæc leguntur numero secundo libri de Mortibus Persecutorum : *Extremis temporibus Tiberii Cæsaris, ut scriptum legimus, Dominus noster Jesus Christus a Judæis cruciatus est post diem decimum Kalendarum Aprilis, duobus Geminis Consulibus.*

Textus libri de Mortibus Persecutorum consentit cum duobus textibus e regione positis, eo quod dica-

phiæ doctrinam et planius, et verius colortabor. Ista certe verba Lactantii præceptoris sunt tyronem christiana religione non satis imbutum alloquentis : at hæc Demetrianum, non autem Donatum spectant.

4° Lactantium auctorem esse libri de Mortibus Persecutorum, inde probatur, quod Nicomediæ in Bithynia, sicut et auctor libri de *Mortibus Persecutorum*, commorabatur etiam Lactantius eo tempore, quo persecutio in Christianos grassata est, et Dei templum eversum est. Id ipsum de se testatur Lactantius, libro v, Institutionum, cap. 2, ubi sic loquitur : *Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, contigissetque, ut eodem tempore Dei templum evertetur.* Silivæ urbis nomen, in qua docuit Lactantius : sed Hieronymus non prætermisit ; ait enim loco supra citato, Lactantium Rhetoricam Nicomediæ docuisse. Auctor etiam libri de *Mortibus Persecutorum* Nicomediæ se, ipsa persecutione sæviante, et cum templum Dei solo adæquatum est, mansisse, revera non dicit : sed rem totam ita narrat num. 12, ut in oculis ejus gestam esse intelligatur. *Repente, inquit, adhuc ducta luce ad Ecclesiam... venit ; et revulsis foribus simulacrum Dei quæritur, Scripturæ repertæ incenduntur, datur omnis prædæ : rapitur, trepidatur, discurritur. Ipsi (imperatores) vero in speculis (in alto enim constituta Ecclesia ex palatio videbatur) diu inter se concertabant, utrum ignem potius supponi oporteret. Vicit sententia Diocletianus, cavens, ne magno incendio facto, pars aliqua civitatis arderet. Veniebant igitur Prætoriani acie structa cum securibus et aliis ferramentis, et immissi undique, tamen illud editissimum paucis horis solo adæquarunt.* Et num. 13 : *Postridie propositum est edictum, quo cavebatur, ut religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis subjecti essent... Quod edictum quidam, etsi non recte, magno tamen animo diripuit et consedit... ita tunc productus, non modo extortus, sed etiam legitime coactus, cum admirabili patientia postremo exustus est.* Præterea quæ habentur num. 17 de morbo, quo Nicomediæ laboravit Diocletianus ; et num. 35 de Edicto Galerii Nicomediæ propositio, ac de die, quo cognita fuit Nicomediæ mors Galerii, illa auctorem istum libri de *Mortibus Persecutorum* aliquandiu Nicomediæ degisse abunde probant.

5° Idem est auctoris libri de Mortibus Persecutorum, ac Lactantii stylus. Quod ut clarius pateat, hic descripsi tum res, tum sententiæ, tum locutiones, easque singulares et Lactantio proprias, quæ in libro de *Mortibus persecutorum*, et in aliis indubitatis Lactantii operibus similes reperiuntur, atque ob oculos e regione posui.

Hæc leguntur, libro iv Institutionum, c. 10 : *Sub imperio Tiberii Cæsaris, cujus anno quinto decimo, id est, duobus Geminis Consulibus, ante diem septimum (ita nullæ editiones) Kalendarum Aprilium, Judæi Christum crucifixerunt.*

Et ejusdem libri cap. 22 : *Mirari desinet Deum ab hominibus esse cruciatum.*

tur sub Tiberio Cæsare Christus a Judæis cruciatus, duobus Geminis Consulibus.

Sed duo sunt, in quibus textus libri de Mortibus A Persecutorum pugnare videtur cum textu, cap. 10 lib. iv Institutionum.

Primum est, quod iuxta textum libri de Mortibus Persecutorum, cruciatus est Christus *extremis temporibus* Tiberii Caesaris; et iuxta textum libri iv Instit. *anno quinto decimo* Tiberii Caesaris. Cum autem Tiberius imperaverit annis duobus et viginti, si Christus cruciatus est *anno quinto decimo* Tiberii, non fuit cruciatus *extremis temporibus* Tiberii.

Respondetur, auctorem libri de Mortibus Persecutorum ita locutum fuisse, quia annus decimus quintus Tiberii vergit ad ejus Imperii finem potius, quam ad initium, nec ibi res est de accurata annorum computatione.

Hæc leguntur eodem num. 2, libri de Mortibus Persecutorum: *Cum resurrexisset die tertio, congregavit discipulos, quos melius comprehensionis ejus in fugam verterat, et diebus quadraginta cum his commoratus, aperuit corda eorum, et Scripturas interpretatus est, quæ usque ad id tempus obscuræ atque involutæ fuerunt; ordinavitque eos et instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ, disponens Testamenti Novi solennem disciplinam. Quo officio expleto, circumvolvit eum procella nubes, et subtracuum oculis hominum rapuit in cælum. Et inde discipuli... dispersi sunt in omnem terram... et per omnes provincias et civitates Ecclesiæ fundamenta miserunt.*

Textus illè libri de Mortibus persecutorum aliis C textibus Lactantii è regione positus similis est, tum quoad res, tum quoad verba. At tamen Dominus le Nourry ex his verbis libri de Mortibus persecutorum, *Ecclesiæ fundamenta miserunt*, concludit, hunc librum non fuisse a Lactantio scriptum. Quis autem, inquit, bonæ Latinitatis auctor unquam dixit, *mittere fundamenta*? Is certe non est Lactantius, qui melius scripsit, *fundamenta Ecclesiæ ubique jecerunt.*

Ut argumentum istud dissolvatur, observandum primo, in textu capituli 20 Institutionum lib. iv Lactantii non haberi, *fundamenta Ecclesiæ ubique jecerunt*, sed *posuerunt*; deinde a Cicerone has voces, *jacere et mittere* eodem sensu usurpari in libro, cui titulus *Orator*, ubi ait, *oratorem salibus uti in jaciendo mittendoque ridiculo.* Præterea Horatius MIT- D TERE, pro *jacere ac ponere* dixit Sat. 3 lib. II:

Mittere aperto
Me capite in flumen.

Et ejusdem libri Sat. 1:

Hæc leguntur eodem numero 2 libri de Mortibus persecutorum: *Discipuli... dispersi sunt per omnem terram ad Evangelium prædicandum, sicut ille MAGISTER DOMINUS imperaverat, et... per omnes provincias et civitates Ecclesiæ fundamenta miserunt. Cumque jam Nero imperaret, Petrus Romam adventit, et editis quibusdam miraculis, quæ virtute ipsius Dei, data sibi a Deo potestate, faciebat, convertit multos ad JUSTITIAM, deque templum FIDELIS ac stabile collocavit. Qua re ad Neronem delata... prosilivit ad evadendum celeste templum. delendamque JUSTITIAM. Et primus omnium persequentis Dei servos, Petrum cruci affixit, et Paulum interfecit. Nec tamen habuit impune... Dejectus itaque fastigio imperii, ac devolutus a summo tyrannus*

Aliorum, in quæ videntur pugnare isti duo textus est, quod in libro de *Mortibus Persecutorum* legatur Christus cruciatus *post diem decimum Calendarum*: in libro autem Institutionum legatur, *ante diem septimum Calendarum.*

Respondetur in notis ad textum libri Institutionum editionis 1800. Lactantii, observatum esse in quibusdam manuscriptis haberi, *ante diem decimum Calendarum*; atque in eis notis proferri hæc verba Pauli Jureconsulti: *Ante diem decimum Calendarum, et post diem decimum Calendarum, utroque sermone undecimus dies significatur.* Si ita sit, omnis istorum textuum pugna evanescit. Negari tamen non potest, quin aliquid mendum circa numerum dierum in illos textus irrepserit: sed Librariis id est tribuendum.

Hæc leguntur lib. iv Institut., c. 49: *Tertio die... e sepulcro vivus egreßus, in Galilæam projectus est, ut discipulis suos quaereret.*

Et ejusdem libri, c. 20: *Discipulis iterum congregatis, Scripturæ sanctæ litteras, id est, Prophetarum arcana patefecit, quæ antequam pateretur, perspicui nullo modo poterant... quæ post resurrectionem ejus scripta sunt, Novum Testamentum nominatur.*

Et ejusdem libri c. 21: *Ordinatio vero discipulis suis evangelica ac nominis sui prædicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in cælum sustulit, quadragesimo post passionem die... Discipuli vero per provincias dispersi fundamenta Ecclesiæ ubique posuerunt.*

Mitteret in Pyrgum talos;

Et in libro de Arte poetica:

In scenam missos magno cum pondere versus.

Quin etiam ipse Lactantius *mittere*, pro *jacere*, promiscue utitur lib. I Institut. cap. 24, ubi ait: *Satur-nus in Latio eodem genere sacrificii cultus est; non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed ut in Tiberim de ponte Milvio mitteretur... Verum id genus sacrificii... dicitur esse sublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines jacerentur.* Quod confirmat ex Ovidio Lactantius, cujus hos versus refert, in quibus *mittere* et *jacere* indiscriminatim adhibentur eodem sensu:

Illum stramineo in aquam misisse Quirites
Herculis exemplo corpora falsa jace.
Tum quoque priscorum virgo simulacra virorum
Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Hæc, ut puto, satis superque probant, verba ista, *fundamenta miserunt*, non solum esse bonæ latinitatis, sed etiam Lactantii stylo congruere.

Hæc leguntur lib. iv Instit. cap. 21: *Discipuli vero per provincias dispersi, fundamenta Ecclesiæ ubique posuerunt, facientes et ipsi nomine MAGISTRI DEI magna, et pene incredibilia miracula; quia discedens instruxerat eos virtute ac potestate... Petrus et Paulus Romæ prædicaverunt... cum eos Nero interemisset, etc.*

Ex eodem libro cap. 14: *Apparet prophetas omnes denuntiassse de Christo, fore aliquando, ut... constitueret æternum templum Deo, quod appellatur Ecclesiæ... hæc est domus FIDELIS, hoc IMMORTALE TEM- PLEUM.*

Ex libro v Institut. cap. 1: *Cultores Dei summi, hoc est, justos homines torquent*

impotens nusquam repente comparuit , ut ne sepulture A quidem locus in terra tam male BESTIÆ appareret.

Et numero 3 : *Post hunc alter non minor tyrannus... diutissime tutusque regnavit , donec impias manus adversus Dominum tenderet. Postquam vero ad persecuendum JUSTUM POPULUM instinctu Dæmonum incitatus est , tunc traditus in manus inimicorum luit penas.*

Et num. 4 : *Quis JUSTITIAM nisi malus persequatur.*

Et num. 9 : *Maximianus... omnibus , qui fuerunt , malis pejor. Inerat huic BESTIÆ naturalis barbaritas.*

Et num. 21 : *Corpora jam cremata , lecta ossa , et in pulverem comminuta jactabantur in flumine ac mari.*

Et num. 32 : *Dolet BESTIA et mugit.*

Sensus et voces in his textibus consonant. Persecutores Ecclesiæ appellantur utrobique *bestiæ* ; ossa martyrum dicuntur in cineres *comminuta*. Præterea attendendum ad istas locutiones utrinque similes ,

Hæc eodem num. 3 libri de Mortibus persecutorum leguntur : *Ecclesia... secutis... temporibus , quibus boni principes Romani imperii clavum regimæque tenuerunt... manus suas in Orientem Occidentemque porrexit , ut jam nullus esset terrarum angulus tam remotus , quo non religio Dei penetrasset , nulla denique natio tam feris moribus vivens , ut non , suscepto Dei cultu , ad justitiæ opera mitesceret.*

Juxta textus istos , nulla est gens , nulla natio , quæ non susceperit Dei cultum ; et eisdem verbis

Hæc num. 9 et 10 libri de Mortibus persecutorum leguntur : *Dioeletianus... quam vero causam persequendi habuerit , exponam. Ut erat pro timore scrutator rerum futurarum , immolabat pecudes , et in jecoribus earum ventura querebat. Tum quidam ministrorum , scientes Dominum , cum assisterent immolanti , imposuerunt FRONTIBUS suis IMMORTALE SIGNUM. Quo facto , fugatis demonibus , sacra turbata sunt. Trepidabant Aruspices , nec solitas in extis notas videbant ; et quasi non liasset , sæpius immolabant. Verum identidem mactatæ hostiæ nihil ostendebant , donec magister ille Aruspicum Tagis , seu suspitione , seu visu , aut , idcirco non respondere sacra , quod rebus divinis profanii hominis interesset. Tunc ira furoris , sacrificare non eos tantum , qui sacris ministrabant , sed universos , qui erant in palatio , jussit , et in eos , si detrectassent , verberibus animadverti.*

In utroque textu eadem non tantum persecutionis causa assignatur ; verum etiam res eodem modo et

Hæc num. 16 libri de Mortibus persecutorum leguntur : *Vexabatur ergo universa terra , et præter Gallias , ab Oriente usque ad Occasum tres acerbissimæ bestie sæviebant.*

Non mihi si lingue centum sicut , oraque centum , Perrea vox , omnes scelerum comprehendere formas , Omnia pœnarum percurrere nomina possem , quæ Judices per provincias justis atque innocentibus intulerunt.

Eodem libro num. 13 : *Omnis sexus et ætatis homines ad exstionem rapi... tormentorum genera inaudita excogitabantur.*

Persecutorum furor in textibus ex utraque parte idem , eodemque fere modo exprimitur.

Hæc num. 38 lib. de Mortibus persecutorum ha-

Et eodem libro cap. 2 : *Eodem ipso tempore , quo justus populus nefarie lacerabatur.*

Et eodem libro cap. 7 : *Justitia nihil aliud est , quam Dei unici pia et religiosa cultura.*

Et eodem libro cap. 11 : *Impietatem suam adversus JUSTOS violenter exercent , nec immerito a prophetis BESTIÆ nominantur... Nam quis Caucasus , quæ India , quæ Hircania tam immanes , tam sanguinarias unquam BESTIAS aluit... illa est vera BESTIA , cujus una jussione*

Fuallitur aler ubique eror , crudelitis ubique Luctus , ubique pavor , et plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere , quæ uno loco recubans ; tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit ; et non tantum artus hominum dissipat , sed et ossa ipsa comminuit , et in cineres furit , ne quis extet sepulture locus.

Et eodem libro v Institut. cap. 25 : *Injustissimi persecutores... non se putent impune laturos... punientur enim judicio Dei... propterea vindicaturum se in eos celeriter pollicetur , et exterminaturum BESTIAS malas de terra.*

Magister Dominus , Magister Deus , templum fidele et stabile , templum æternum , domus fidelis , Deo collocare , Deo constituere : populus justus , Justi , pro veri Dei cultoribus ; justitia , pro Dei singularis cultura.

Hæc lib. vii Institut. cap. 15 leguntur : *Roma... sublata Carthagine , quæ tandiu æmula Imperii Romani fuit , manus suas in totum orbem terra marique... porrexit.*

Et libro v Institut. cap. 13 : *Cum vero ab ortu solis usque ad occasum lex divina suscepta sit , et omnis sexus , omnis ætas , et gens , et regio , unius ac paribus animis Deo serviant.*

Ecclesiæ et Imperii Romani magnitudo describitur.

C Hæc lib. iv Institut. , cap. 27 leguntur : *Cum diis suis immolant , si assistat aliquis signatam frontem gerens , sacra nullo modo litant ;*

Nec responsa potest consultus reddere vates.

Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus Dominis assisterent , imposito FRONTIBUS signo , deos illorum fugaverunt , ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent Aruspices , instigantibus iisdem Dæmonibus , quibus prosecant , conquerentes profanos homines sacris interesse , egerunt principes suos in furorem , ut expugnarent Dei templum , seque vero sacrilegio contaminarent , quod gravissimis persequentium pœnis expiaretur. Sed quoniam neque accedere ad eos possunt... quos SIGNUM IMMORTALE munierit.

iisdem pene verbis exponitur.

D Lib. v Institut. cap. 11 hæc leguntur : *Quæ autem per totum orbem singuli gesserint , enarrare impossibile est. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita , tam varia genera crudelitatis ? Accepti enim potestate , pro suis moribus quisque savivit... Itaque dici non potest , hujusmodi Judices quanta et quam gravia tormentorum genera excogitaverint.*

! Et lib. vi. cap. 17 : *Spœctatæ sunt , spœctanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei , quibus excruciantis nova et inusitata tormenta excogitata sunt.*

Et lib. vi Institut. cap. 25 : *Quid dicam de iis , qui*

hæntur : *Hinc vere sapientia, et sic ra omnes, qui fuerint, etiam in capillis, quid arcum nescio, nisi cæca et effrenata: et tamen his verbis exprimere pro indignatione sua non potest. Vincit officium linguæ sceleris magnitudo.*

In his duobus textibus locutiones omnino similes occurrunt. Mendosus tamen est textus libri de Mortibus persecutorum : sed si addatur vox ista mens, que potuit amanuensis culpa omitti, sic legendum

Hæc num. 5 lib. de Mortibus Persecutorum leguntur : *Nomine mirabile est ausum esse quemquam... cogitare adversus majestatem singularis Dei regentis et continentis universa?*

Et num. 12 : *Templum paucis horis solo adæquarunt.*

Et num. 15 : *Constantiæ..... conventicula, id est, parietes, qui restitui poterant, dirui passus est.*

Num. 16 : *Auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem; de Hierocle dicitur.*

Eodem numero : *Sæculum cum auis terroribus triumphasti.*

Eodem numero : *Nefanda jussione contempta. Jussio, vox Lactantiana.*

Eodem num. *Nullus laqueus inducat.*

Num. 18 de Mortibus persecutorum : *Multorum sibi odia quæsisset; verbum Lactantianum, pro acquisivisset.*

Eodem numero : *Ita plane.*

De Mortibus persecutorum, num. 21 : *IN SERVITIUM se addicunt; id est, in servitum.*

De mortibus persecutorum, num. 23 : *Contra omne jus humanitatis occidit.*

De Morte persec., num. 24 : *Jam propinquavit illi iudicium Dei.*

Eodem num. *Ei imperium per manus tradidit.*

De Mort. persec., num. 26 : *Quærebat quatenus. Quatenus eo loci, pro quomodo.*

De Mortib. persec., num. 27 : *Inflammatum ira; sic et supra, num. 14 : Inflammatum ira.*

De Mort. Persec. num. 28. *Tanquam superbus alter, exactus est. Loquitur de Tarquinio.*

De Mort. persec. num. 30. *Habuit impune.*

Et num. 33. *Percussit enim Deus insanabili plaga.*

Eodem num. *Forinsecus; vox insolita.*

Eodem num. *Inæstimabile scutebat examen.*

De Mort. Persec. num. 36. *Ad præsens.*

Et num. 38. *Ingenuas virgines imminutas servis suis donabat.*

Num. 44 libri de Mort. Persec. sic habetur : *Et quævis se Maxentius Romæ contineret, quod responsum acceperat periturum esse, si extra portus urbis exisset... commonitus est in quiete Constantinus, ut colesse signum Dei notaret in scutis.*

Notentur in utroque textu locutiones istæ similes : *Se Romæ contineret; castris se contineret, commonitus est in quiete, per quietem monens.*

A abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent?... Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? Vincit officium linguæ sceleris magnitudo.

erit : *Et tamen his verbis exprimere mens pro indignatione sua non potest; et sensus erit planus et apertus; ita emendarunt doctiores quique.*

Hæc cap. 1 lib. 1 Institut. leguntur : *Majestatem Dei singularis ac veri et cognovisti, et honorasti.*

Et lib. iv Institut., cap. 21 : *Futurum esse dixerunt, ut... civitates eorum solo adæquaret.*

Et lib. v Institut., cap. 11 : *Unus in Phrygia... universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit.*

Lib. v Divin. Institut., cap. 11 : *Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tunc e numero Judicum, et qui auctor in primis FACIENDÆ PERSECUTIONIS fuit. Hæc etiam de Hierocle.*

Lib. iv, Divin. Institut., cap. 26 : *Mortem cum suis TERRORIBUS TRIUMPHARET; et l. vi, c. 25.*

Lact., Inst., l. iv, c. 15, eodem verbo jussio ulitur, et l. v, c. 11 et 15.

Lact., l. vi Div. Inst. c. 21, in eisdem laqueos inducantur.

Sic Lact., Div. instit. l. i, c. 20; l. ii, c. 12; l. iv, c. 1; l. v, c. 1; l. vii, c. 11, 14 et 15. Epitom., c. 4, 20 et 27 : his omnibus in locis quære, pro acquirere.

Lact., Div. Inst., l. i, c. 11; l. ii, c. 2 : *Ita plane, eodem modo.*

Lact., Epit., c. 52 : *Tradet in servitium Gentes universas, eodem sensu.*

Lact., l. v Div. Inst., c. 19 et 22 : *Contra jus humanitatis; l. vi, c. 10 : Contra jus humanitatis et fas omne spoliant, cruciant, occidunt, exterminant.*

Lact., Div. Inst., l. vii, c. 14 : *Cujus iudicii tempus appropinquare ostendam; et c. 24 : Et jam propinquare summum illam conclusionis extremæ diem. Sic propinquare eodem modo ulitur Lactantius in Epitome, c. 71 initio.*

Lact., Div. Inst. l. ii, c. 4 : *Vixit usque ad senectutem, regnumque filio per manus tradidit.*

Lact., Div. Inst. l. ii, c. 21, quatenus etiam eodem sensu accipitur, sicuti et l. iv, c. 27; l. vii, c. 6.

Lact., Div. Inst. l. vii, c. 17, inflammatum ira.

Lact., Div. Institut. lib. iv, cap. 14. *Tarquinus superbus exactus est.*

Lact., Epitome, cap. 53. *Impune habuit; et cap. 53, Impune habens.*

Et lib. vii Institut. cap. 15. *Percussit Ægyptum Deus insanabili plaga.*

Lact., de Opific. Dei cap. 2. *Forinsecus, eodem sensu.*

Lact., Divin. Institut. lib. i, cap. 16; lib. de Ira cap. 10. Epitomes cap. 72. *Inæstimabilis, eodem sensu.*

Lact., Divin. Institut. lib. vii, cap. 6, 10 et 15, et de Ira cap. 2, ad præsens eodem sensu usurpatur.

Et lib. 1 Institut. cap. 10 : *Omitto virgines quas imminuit.*

Lib. ii Institut. num. 7 sic habetur : *Tiberio namque Atinio homini plebeio per quietem observatus esse Jupiter dicitur.*

Et postea loquens de Augusto, sic habet : *Medico ejus Artorio Minervæ species observata est, monens ne propter corporis imbecillitatem castris se contineret Cæsar.*

De Mort. Persec. num. 44: *Et suum proprium*; vobis omnino Lactantianæ.

De Mortibus Persec. num. 47: *Quiverunt*, verbum Lactantio frequens.

Et num. 49: *Insustentabili dolore usque ad rabiem mentis elatus est*.

Et num. 52, qui et ultimus est: *Deus gregem suum partim vastatum a lupis rapacibus, partim vero dispersum reficere ac recolligere dignatus est, et bestias malas extirpare*.—Et num. 50: *Sic omnes impii vero et justo iudicio Dei eadem, quæ fecerunt, receperunt*.

Congruunt utrinque textus isti. Notandum, vocem hanc, *insustentabili*, forte in nullo alio auctore reperiri.

Has procul dubio loquendi formulas, quæ unum eundemque representant auctorem, sat diligenter non contulerat dominus le Nourry: alioquin in eam, ut puto, tam libere non ivisset opinionem, a qua discrepant omnino viri quique doctissimi. Hanc porro si amplecti statuisset, non frigidis, non levibus, non vanis uti debuerat argumentis: sed firmas, imo et gravissimas ipsius erat adhibere rationes, quibus possent eruditi a pristina sua dimoveri sententia. Nec dicat Nourrysus, non nisi casu et fortuito similes fuisse repertas in utroque auctore locutiones. Id quidem potest fieri semel, aut bis, sed non ubique, ac quadragies et amplius, sicuti evenit in libello sexaginta circiter paginarum; præcipue vero cum agatur de his formulis ita singularibus, ut vix eas in aliquibus reperias scriptoribus.

Ex his ergo locis, quos non e libro tantum de Mortibus Persecutorum, verum etiam ex indubitatis Lactantii operibus exscripti, stylum eundem esse libri de Mortibus Persecutorum ac Lactantii constat.

Disertum certe scriptorem in eloquendo facilem, comptum et apertum, quique bonarum artium auctores pervolutaverit, quæ sunt quoque Lactantii dotes, liber de Mortibus Persecutorum exhibet.

Tandem librum de Mortibus Persecutorum Lactantio tribuendum suadet adhuc, quod sicut docet libri istius auctor num. 4 et 50, *universos christiani nominis persecutores a summo Deo debellatos, et digna ultione fuisse deletos*: Ita Lactantius lib. v Institut. c. 22 et 23 tradit, Deum in *malos principes et injustissimos persecutores vindicasse populi sui vexationes, semperque accidisse, ut ultio consecuta fuerit*.

Has rationes qui contulerit in unum, non mirabitur, quod, statim ac in lucem prodit liber de Mortibus Persecutorum, iudicium hoc omnium litteratorum fuerit, eum Lactantio esse adscribendum.

Agamus nunc de præcipuo Nicolai le Nourry argumento. Codex ms. inquit, de Mortibus Persecutorum, præ se fert nomen LYCII, vel LUCII CÆCILII; ergo non est Lactantii. Miror, doctum editorem hic non meminisse, quod ipse tamen fassus est, amanuensem hujus codicis scriptorem, *vel oscitatione ac negligentia aut nimia scribendi festinatione, atque etiam lingue Latine ignorantia, multa in eo libro depravasse, peni-*

Lact. Divin. Institut. lib. iii cap. 10; lib. iv cap. 43; lib. v cap. 11; De Opific. cap. 2, ubi *suum proprium, suo proprio, sua propria* semper adhibentur.

Lact. Div. Institut. lib. ii cap. 5; lib. v cap. 22, ubi etiam *quiverunt* et *quiverint* usurpantur eadem significatione.

Et lib. vi Institut. cap. 46: *Hic insustentabili dominatione vexabit orbem*.

Et lib. v Institut. cap. 23: *Punientur iudicio Dei... vindicaturum se in eos celeriter pollicetur, et exterminaturum malas bestias de terra... veniet, veniet rabiosis et voracibus lupis merces sua*.

usque corrupti se. Quæ cum ita sint, numquid librarius iste non potuit omittere ultima duo LUCII CÆCILII LACTANTII FIRMIANI nomina? At nusquam reperire datur, ait Dominus le Nourry Lactantium LYCII CÆCILII, sive LUCII CÆCILII prænominibus insignitum fuisse. At id certe multo minus, verba sunt editoris, *in alicujus libri ab eo scripti titulo poterit inveniri*. Quis non crederet viro summe religioso æque ac erudito rem ita affirmanti? Jurarem ipse in verba docti editoris, eum contulisse codices manuscriptos omnes, quotquot reperiri potuerunt apud nostrates, in iisque nusquam legi prænomen Lucii Cæcili et Lucii Cæcili Lactantio adscripta. Longe tamen aliter est. Dominus le Nourry, cum edidit librum de Mortibus Persecutorum, Parisiis tunc degebat. Qui igitur ratione non perlustravit Regis Christianissimi Bibliothecam? Hoc in Regio Thesauro vidit ipse codices multos, eosque appellat in Apparatu suo ad Bibliothecam SS. Patrum tomo ii. Quidni eos curiosius et attentius inspexit? Quod vero per incuriam non fecit Nourrysus, id ipsum accuratius exequamur.

Primus igitur codex nongentorum annorum, numero 1662, hæc habet verba, folio 25:

CÆCILII FIRMIANI de falsa Religione liber primus explicit.

Incipit liber secundus Lactantii CÆCILII FIRMIANI de Origine erroris ad Constantinum imperatorem.

Ad calcem septimi libri ita scriptum est: CÆCILII FIRMIANI Institutionum divinarum de Vita beata explicit septimus liber.

Folio 179 verso legitur: CÆCILII FIRMIANI de Ira divina liber vii explicit.

Folio 191: CÆCILII FIRMIANI de Opificio Dei liber viii explicit.

Omissum equidem est his in locis prænomen LUCII.

Sic in codice ms. numero 1664, ad finem tertii libri, ita legas: L. CÆCILII FIRMIANI, omisso Lactantii nomine.

In fine sexti libri extat: CÆCILII FIRMIANI LACTANTII explicit liber vi de vero Cultu.

Codex 1663 sic habet: *Incipit liber FIRMIANI Institutionum divinarum*. At legitur ad oram codicis litteris rubricatis: CÆCILII FIRMIANI de Religione et rebus divinis ad Constantinum imperatorem.

In fine autem primi libri scriptum est: L. CÆCII

FIRMIANI *Institutionum divinarum liber primus explicit* A *liber primus explicit, omisso tunc scilicet CÆLI, vel* CECILII nomine, quod nihilominus in aliis libris legitur.

In fine quarti libri legere est: CÆLI FIRMIANI *Institutionum divinarum liber IV explicit.*

Ad calcem quinti libri scribitur: L. CÆLI FIRMIANI *Institutionum divinarum liber V de Justitia explicit.*

Manuscriptum Regium, numero 1675 sic habet: LUCH CÆLI LACTANTII FIRMIANI *divinarum Institutionum adversus Gentes ad Constantinum Imperatorem liber primus.*

Ad calcem vero ms. codicis habetur: L. CÆLI LACTANTII FIRMIANI *divinarum Institutionum adversus Gentes septimus et novissimus liber ad Constantinum Imperatorem feliciter explicit.*

Sic in codice 1674 ejusdem Bibliothecæ legitur: B L. CÆLI LACTANTII FIRMIANI *divinarum Institutionum adversus Gentes, de falsa Religione libri primi Præfatio ad Imperatorem Constantinum.*

Codex Colbertinus, nunc in Bibliotheca Regia numero 1667, cui præfixa est inscriptio his verbis: LUCH CÆLI LACTANTII FIRMIANI *liber incipit contra Gentes.*

In codice Lactantiano, qui est in Bibliotheca Majoris-Monasterii juxta Turones, initio libri primi sic habetur: LACTANTII FIRMIANI CÆCILII *de falsa Religione Deorum, incipiunt Rubricæ libri primi.*

Ad calcem libri secundi legere est: FIRMIANI LACTANTII CECILII.

Tandem in fine sexti libri scribitur: CECILII FIRMIANI LACTANTII, etc.

His in locis per incuriam omissum est prænomen LUCH.

Quin et in antiquo Bononiensi codice, cui tamen duo priora desunt folia, legitur tamen ad calcem libri primi: L. FIRMIANI LACTANTII *de falsa Religione*

In fine librorum II, III et VII habetur: L. CÆLI FIRMIANI LACTANTII, etc.

Verum, desinente libro IV habes: L. CÆLI LACTANTII FIRMIANI, etc. inverso, ut vides, ordine.

Ad finem autem libri de Ira Dei legere datur: LU. CÆLI LACTANTII, prætermisso FIRMIANI nomine.

At cur Dominus Nicolaus le Nourry non inspexit codicem ms. Lactantii, qui extat in Sangermanensi Bibliotheca, ubi tunc degebat? In eo procul dubio hæc legisset ad calcem libri de Opificio Dei: L. CÆLI FIRMIANI LACTANTII *de Ratione ad Demetrium explicit.* Attamen in libris Institutionum appellatur solummodo FIRMIANUS LACTANTIUS tribus aut quatuor vicibus.

Unde, quæso, tot editores hujus auctoris descriperunt prænomina et cognomina, scilicet LUCH CÆLI FIRMIANI LACTANTII? Nonne ex mss. codicibus, quibus usi sunt? Non enim ea vel excogitarunt, vel ediderunt casu ac fortuito. Sequitur ergo negligentius atque confidentius, quam par est, scripsisse Nicolaum le Nourry, nusquam Lactantium in codicibus mss. LUCH CÆLI, aut LUCH CÆCILII prænominibus insignitum fuisse. Imo constat, ita prioribus voculis appellari, ut æque agnoscat sub Lucii Cæli aut Cæcilii, ac sub Firmiani Lactantii nominibus.

Sublato igitur præcipuo Domini le Nourry argumento, tota ejus corrui sententia; nec obstat quominus Lactantio adjudicetur libellus *de Mortibus Persecutorum*, quamvis tantum præ se ferat nomina LUCH CECILII: præsertim cum sat recte docuerimus, idque rationibus multis, soli Lactantio ascribi posse elegans ac perutile istud opusculum.

APPENDIX

DE DUOBUS LOCIS CODICIS MANUSCRIPTI LIBRI DE MORTIBUS PERSECUTORUM, QUORUM IMMUTATÆ SUNT QUÆDAM VOCES IN TEXTU EDITIONIS DOMINI LE NOURRY.

I.

Primus locus habetur n. 2, col. 196, ubi in textu editionis Domni le Nourry sic legitur de Nerone: *Primus omnium persecutus Dei servos Petrum cruci affixit, et Paulum interfecit; nec tamen habuit impuæ; respexit enim Deus vexationem populi sui. Dejectus itaque fastigio imperii, ac devolutus a summo tyrannus impotens, nusquam repente comparuit; ut ne sepulture quidem locus in terra tam male bestie appareret. Unde illum quidam deliri credunt esse translatum, ac vivum reservatum. Sibylla dicente, matricidam profugum a senibus esse venturum, ut quia primus persecutus est, idem etiam novissimus persequatur, et Antichristi præcedat adventum.*

Notavit Dominus le Nourry, in manuscripto legi *deleri*, quæ vox cum non cohereat cum aliis, nec quid ibi significet intelligatur, ponendam duxit in edito textu vocem *deliri*. Verum emendatio ista admitti non debet; omnino enim adversatur auctoris menti. Non equidem Lactantius istam quorundam de Nerone opinionem, existimantium eum esse translatum et vivum reservatum, suam esse dicit: sed hæc ita exponit, ut ab ipso minime repudiari manifestum sit; siquidem istius quorundam opinionis probabiles affert rationes. Primo enim hinc eam natam esse tradit, quod Nero nusquam repente comparuerit, ne tam male bestie sepulture locus inveniretur. Deinde docet, hæc opinionem fulciri

auctoritate Sibyllæ, quæ plurimum tunc temporis valebat, cujus verba refert. Assignat etiam causam, propter quam reservatus putabatur; nempe ut præcursor Antichristi fieret, et qui primus persecutus fuerat, idem etiam novissimus persequeretur. Demum duorum prophetarum exempla recenset, qui vivi translati fuerunt.

Non ergo istius auctoris mens fuit eos deliros appellare, qui ita sentirent. Idque eo minus verisimile est, quod hic auctor nec occisum, nec mortuum Neronem dixerit; et hæc opinio eadem ætate in animos Christianorum plurimorum et eruditorum, et sanctorum pervaserat, Neronem esse reservatum. Id testatur Severus Sulpitius lib. II Historiæ Sacræ, num. 40, agens de Nerone: *Qui non dicam regum, inquit, sed omnium hominum, et vel immanium bestiarum sordidissimus dignus exitit, qui persecutionem in christianos primus inciperet; nescio, an et postremus experit: siquidem opinione multorum receptum sit, ipsum Antichristum venturum; et n. 42: Interim vero... humanis rebus eximitur... certe corpus illius interemptum: unde creditur... curato vulnere ejus, servatus, secundum illud, quod de eo scriptum est: Et plaga mortis ejus curata est, sub sæculi fine mitendus, ut mysterium iniquitatis exerceat.*

Idem Severus Sulpitius Dialogo 2 de Virtutibus Beati Martini, hoc habet eam in rem: *Cæterum cum ab eo, nempe Beato Martino, de sæculi fine quereremus, ait nobis, Neronem et Antichristum prius esse venturos; Neronem in Occidentali plaga, regibus subactis decem, imperaturum... et ipsum denique Neronem ab Antichristo esse perimendum.*

Sanctus Augustinus, lib. xx de Civit. Dei, cap. 19, hæc de variis opinionibus circa Neronem scribit: *Nonnulli ipsum resurrecturum, et futurum Antichristum supicantur: alii vero nec eum occisum putant, sed abstractum potius, ut putaretur occisus, et vivum occultari... donec... restituatur in regnum. Sed multum mihi mira est opinantium tanta præsumptio.*

Quam falsi autem essent omnes isti de Nerone rumores, liquet ex Suetonio lib. vi de Cæsaribus, ubi et genus mortis Neronis, funeris rationem et expensas, tumuli locum et structuram narrat. *Ferrum, inquit, jugulo adegit, juvante Epaphrodito a libellis... nihil prius ac magis a Comitibus exegerat, quam ne potestus capitis sui cuiquam fieret: sed ut quoquo modo totus cremaretur. Permisit hoc Icellus, Galbæ libertus... reliquias Eclogæ et Alexandra nutrices cum Acte concubina gentili Domitiorum monumento condiderunt, quod prospicitur e campo Martio, etc.*

Licet vocem deliri e textu libri de Mortibus persecutorum tollendam putem, quid tamen eo loci significet vox deleri, prorsus nescio; nec quod cum aliis ignoro, solus volo scire videri.

II.

Alter locus, in quo immutate sunt quædam voces codicis manuscripti libri de Mortibus persecutorum in textu editionis Domini le Nourry, habetur n. 52, pag. 99, ubi legitur in textu præfate editionis

(nostræ vero pag. 250): *Quæ omnia secundum fidem scientium loquor, ita ut gesta sunt, mandanda litteris credidi.* Notat Dominus le Nourry, in manuscripto haberi: *quæ omnia secundum finem, scienti enim loquor, ita ut gesta sunt, mandanda litteris credidi.* Contendo, verba ista, *scienti enim*, immutari non debuisse. Sensum enim planum et apertum habent, qui certe auctoris menti congruit. Ibi Donatum, cui librum de Mortibus Persecutorum nuncupaverat, alloquitur Lactantius, cum ait, *scienti enim loquor.* Revera vox ista, *finem*, cujus sensus statim non apparet, dedit locum suspicandi aliquid esse in hæc phrasi immutandum. Sed si vox ista *finem* immutanda fuit, quia obscurior videbatur, non idcirco dux sequentes voces, quarum apertissimus est sensus, immutandæ erant. Supponamus emendandam vocem istam *finem*, ut emendata fuit in textu edito, nihil præterea immutari debuit; exhibet enim phrasim, quæ Tullii omnino stylum redolet, in hunc modum: *Quæ omnia secundum fidem, scienti enim loquor, ita ut gesta sunt, mandanda litteris credidi.* Perinde ac si dixisset: *Quæ omnia secundum rei veritatem, quæ certe tu, Donate, nosti, ita ut gesta sunt mandanda litteris credidi.* Juxta Ciceronem, in Epistola quarta libri tertii ad Quintum fratrem, *secundum fidem loqui*, est dicere, loqui prout se res habent. En verba Ciceronis: *Mihi illud jucundum est, quod cum testimonium secundum fidem et religionem gravissime dixissem, reus dixit, etc.* Nemo est, qui non videat, *testimonium secundum fidem dicere*, idem esse ac *secundum rei veritatem*.

Jam vero sitæ eo loci mutanda vox *finem*, expendendum est. Retinenda sane est, si ex illa idoneus quidam sensus affulgere possit. Hunc vero sensum, si retineatur, habere potest: *Secundum finem*, id est, *prope mundi finem*; ita ut sensus sit: *Quæ omnia imminente mundi fine, quod tu ipse, Donate, nosti, quomodo gesta sunt, mandanda litteris credidi.*

Vocem *finis*, sumi aliquando a scriptoribus Ecclesiasticis pro mundi fine, constat ex Tertulliano cap. 39 Apologetici, ubi ait: *Oramus pro Imperatoribus, pro ministris eorum, ac potestatibus, pro statu sæculi, pro rerum quiete, pro mora finis.* Orare pro mora finis in isto Tertulliani loco, est orare, ut mundi finis retardetur. Quod eo loci vocat *finem*, *clausulam sæculi* nominaverat cap. 52 ejusdem Apologetici, his verbis: *Est et alia major necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu Imperii, rebusque Romanis, quod vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam sæculi acerbitate horrendas comminantem, Romani Imperii commeatu (id est, diuturnitate) scimus retardari. Itaque volumus experiri, et dum precamur differri, Romanæ diuturnitati favere.*

Antiquus auctor Commentariorum in Epistolas sancti Pauli, editus ad calcem operum sancti Ambrosii, in hæc verba cap. xiv Epist. I ad Cor. v. 24: *Demus finis, cum tradiderit regnum Deo et Patri*, sic habet: *Deinde finis*; hoc dicit, quia, tradito regno, finis erit mundi.

Multos primis Ecclesiae saeculis Christianos in ea fuisse sententia notum est, mundi finem propinquare. Hanc fuisse ipsius Lactantii, patet ex Institutionum lib. vii, cap. 16, ubi tradit Romanum nomen brevi de terra tollendum; et in Epitome, cap. 10, docet interitum mundi expletis sex annorum millibus fieri necesse esse. Quod, inquit, in proximo est, quantum de numero annorum, deque signis, quae a Prophetis praedicta sunt, colligi potest; et cap. 23 libri vii Institutionum supra citati ait: *Omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum videtur annorum, licet variant historiarum circa numerum annorum ab exordio mundi.*

Id ipsum non minus diserte affirmaverat ante eum Sanctus Cyprianus scribens ad Thibaritanos. *Scire enim debetis, inquit, ac tenere, diem pressurae super caput esse coepisse, et occasum saeculi atque Antichristi*

tempus appropinquasse; et in libro ad Demetrianum tradit, totum jam ipsum mundum in defectione esse et in fine.

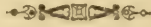
Hoc etiam ita Beato Martino persuasum fuerat, ut, teste Sulpitio Severo, Dialogo 2 de Virtutibus Beati Martini, num. 16, Beatus Martinus de fine saeculi disserterens, dixerit, dubium non esse, quin *Antichristus esset in annis puerilibus constitutus, aetate legitima sumpturus imperium.* Subdit vero Sulpitius Severus: *Quod autem haec ab illo audivimus, annus octavus est. Vos autem aestimate, quo in praecipitio consistent quae futura sunt.*

Nec mirum videri debet, si Lactantius in libri de *Mortibus persecutorum* Epilogo ad Donatum orationem convertens, mentionem aliquam injecerit de fine saeculi, quem imminere nec Lactantius, nec ille nobilissimus confessor Donatus dubitabat.

HENRICI DODWELLI

Dissertatio

DE RIPA STRIGA

Ad Lactant. de *Mortibus Persecutorum* § XII.

§ I. Ripa haec non Maris erat, sed Fluvii. — § II. *Striga* vox gromatica et castrensis. — § III. Castra Romana, ut plurimum quadrata. Castrorum fixorum frons Oriens, mobilium hostis. — § IV. Frontem itaque castrorum strigam veteres, latus scaenium appellabant. — § V. Coloniae Romanae pro Castris disciplina dispositae. Praetenturae Colonialium strigae. — § VI. Agrorum, castrorum, provinciarumque praecipue Romanarum limites Fluvii. — § VII. Praetenturarum Illyricianarum limes Danubius. Provinciae Illyricianae Ripenses ab ejusdem Danubii ripa. — § VIII. Idem probatur e castris stativis in Danubii ripa frequentissimis, et ab Historicis Praetenturarum Romanarum quibus monumentis. Explicatur adversus Rheumum Tertullianus. — § IX. Idem ex Attilae provincia Romanae crepta. — § X. Ripam Danubii egressi aliquando, sed non Romani. — § XI. Quominus saepe egredierentur, impediebat opinio de Fatalibus imperiorum terminis. Nullam tamen provinciam Transdanubianam retinebant aetate Diocletiani. — § XII. Convenit haec ripae strigae mentio cum consilio atque itinere Diocletiani.

§ I. *Sic aetate transacta, per circuitum RIPE STRIGAE, Nicomediam venit,* etc. RIPAM STRIGAM, cujus meminit in Diocletiani a Ravenna Nicomediam versus itinere Lactantius, de mendo suspectam habet et Lactantii editor; vel, si vere sit Lactantii, de ora Propontidis, quam legitur Diocletianus, putat intelligendam. Fallitur utrobique vir doctissimus. Maris oram *limes*, legi apud puros Romanae linguae auctores, facile concedent eruditi; ne id quidem difficile, ut raro forsam maris etiam *ripam* aiquando legamus, longe tamen esse illam in fluvii, quam in mari, frequentiorum Fluvii itaque *ripam* fuisse verisimilissimum est, quae Striga appellatur, non maris, non Propontidis. Id vero restat praeterea difficile, quid Striga nomine intelligat Lactantius, utque ea possit in Bavianum convenire, et quem ille fluvium denotare voluerit, ita Diocletiani iter exploratissimum habebimus.

§ II. Est itaque Striga vox agrimensaria seu gro-

matica, a castrametatione primum, inde ad Colonialium agros, qui pro castrorum norma mensurari atque distribui solebant, traducta atque usurpata. Castrense esse vocabulum docet nos disertissime Charius. Neque vero est quod quis putet, hoc in ea voce singulare. Idem de peritia Gromatica universa sentiendum, deque vocibus illius artis item universis. Ad introitum Praetorii locum Gromae appellat Hyginus; et quem scripsit de *Castrametandi ratione* librum, eundem etiam *Gromaticum* inscripsit. Idem Hyginus a Groma illa, quam dixi, castrensi professores ejus artis testatur *Gromaticos* fuisse cognominatos. Est itaque a castrensi hujus vocis usu de alio quovis usu secundario omnino statuendum.

§ III. Castrorum ergo figuram ut aliam nonnquam Romani adhiberint, quam quadratam, nemo tamen est qui dubitet, illam omnium fuisse longe frequentissimam. Non est quod dubitemus, eodem ordine constitutos in castris milites, quo in acie. Ad quadrato agmine incessisse constat, quoties immineret a propinquo hoste periculum. Illam scilicet credebant figuram munitionibus aptissimam. Numerum quaternarium *ἑτεροσ* habebant Pythagorae; invictaeque constantiae virum solent philosophi *τετραπύρον* appellare. Recte ergo illam pro gromatica artis norma statuemus. Est autem duplex quadratae figurae limes, in longitudinem alius, alius in latitudinem. Idque certum, horum alterum strigam, alterum scaenium appellasse. Duplex autem erat castrorum situs: alius pro re nata et belli exigentia, incertus atque mobilis; *fixus* alius et immobilis, ut in *castris stativis*. In situ *fixo* Orientem, in *mobili* hostem respiciebat *porta Praetoria*. Ita scilicet Hyginum intelligo atque Vegetium. Quod Orienti castra obverterint, in eo, ut existimo, salubritatis rationem habebant. Situm enim illum commendant scriptores rei rusticae, ut omnium saluberrimum. Sed hostis procul dubio potior erat, quam Orientis ratio. Ita tamen ut, quoties nullum aliunde metueretur incommodum, Orientem aliis caeli

plagis antefereat. Id unum hoc in loco observare volui, idem valere apud gramaticos scriptores in *stativo* situ Orientem, quod in *mobili* hostem; ut proinde quem limitem in *stativo* situ Orienti obverterent, eundem essent *mobilium* hosti obversuri.

§ IV. Ita intelligemus, quam posituram obtinuerint in castris disciplina *Striga* atque *scannum*. Agrum illum *strigatum* appellat Aggenus Urbicus, qui a *Septentrione in longitudinem in Meridianum decurrit*; *scannatum autem, qui eo modo ab Occidente in Orientem crescit*. Ita dispositae phalanges in *longitudinem a Septentrione versus Meridiam*, vultus potius *Orienti*, quam *Septentrioni* obversos habuerint. Ita *aquilas* respexerint *portamque Prætoriam* in forma *castris fixa*. Nec aliter ipse Frontinus : *Quicquid autem (inquit) secundum hanc conditionem in longitudinem est delimitatum, per STRIGAS appellatur; quicquid per altitudinem, per SCAMNA*. De agrorum divisione hæc Frontinus, non equidem singulorum colonorum sortibus atque portionibus, quarum limites poterant ab invicem esse diversissimi; sed eorum agrorum, qui coloniarum universae fines includerent, seu quorum *modus universus civitati est assignatus*. Proinde non est quod dubitemus, quin et uniusmodi limites ager istiusmodi complectatur, et cum castrametatione conformes. Constat autem, pro castrametandi disciplina, aciem in fronte longissimam, ne circumiri posset, hostibus opponi solitam. Accedunt denique et illa Hygini verba : *Quoties per STRIGAS distribuimus, non plusquam triperitii esse debent*. Non aliam existimo triperitam illam distributionem, quam illam in *militia Romana* notissimam, *hastatorum, principum*, atque *triariorum*. At qui triplex ista acies hosti erat opposita. Qui itaque limes in sepulcrorum inscriptionibus *IN FRONTEM* appellatur, illam *STRIGAM* appellat in castrametatione *Gromatici*; et vicissim quem *SCANNUM* *Gromatici* eundem solent *IN AGRUM* designare inscriptiones. Convenit et *scanni* significatio apud auctores rei rusticæ. Si qua enim inter arandum terra fuerat ab aratro præterminata, illam pro *scanno* habebant. Situs ergo agri secundo sulco est *scannatus*, situs sulcis transversus *strigatus* appellabitur. At transversus sulco situs vultus militum representat in acie consistentium.

§ V. Jam vero quæ in castris vigeant leges, eadem in coloniis limitaneisque præsidiiis etiam viguerunt. Nec enim illæ telluris *colendæ* modo sunt, sed finium etiam *propugnandorum* causa deductæ. Id satis est ex ipsis rei agrariæ vocibus manifestum. *Territorium* illis id omne dicitur, quod *hostis terrendi causa constitutum est*. *Ager arcissimus*, inquit e Varrone Frontinus, *ab arcendis hostibus est appellatus*. Erant itaque coloniarum limitaneæ magna quedam quasi castra, ut non sit utique quod miremur, si pro castrorum more illæ atque disciplina disponerentur. Voces certe adhibent castrorum proprias, *centurias, perticas*, innumeras alias, ut intelligamus eodem modo respexisse invicem in agrorum distributione colonos, quo in acie milites. Forma etiam castrorum quadrata colonias representant scriptores rei agrariæ. Ipsa autem *prætoriarum* vox, qua utitur in præsidiorum limitaneorum causa Ammianus, facit omnino ut ne prorsus dubitemus, tam castrorum vicem representasse exebantes pro Reipub. salute colonias, quam etiam in magnis illis universæ Reipub. quasi castris eum prætoriarum situm obtinuisse, quem in castris *Strigæ*. Tenent enim apud Gromaticos scriptores turmæ illæ, quæ alterutrum Prætorii latus occupant, *retundunt* fortasse illæ, quæ pone; at *prætendunt* certe illæ, quæ *præ* Prætorio hosti obijciuntur, et *portæ Prætoriarum*. Sequitur itaque, ut quaecumque habuerint in fronte metam, ea etiam *Striga* appellanda sit.

§ VI. Porro inter agrorum limites rivos numerat Siculus Flaccus, flumina Frontinus, de privatorum colonorum præcipue limitibus intelligendi. Id tamen longe potiori ratione in castrametatione erat prætoriarumque limitaneis necessarium. Duplicem enim castris utilitatem præstabat fluvius, tam aque illam,

A quam etiam munitionis. Proinde eam operam dederunt periti Imperatores, etiam in castris tumultuariis, ut unam saltem castrorum metam fluvius allueret. In *stativis* autem castris limitaneisque, quorum et locus posset eligi, quæque ipsa defensionis potius, quam oppugnationis causa conderentur, id observasse veteres, est adhuc longe verisimilius. Sunt enim fluvii quasi nativi quidam provinciarum termini ab ipso Numine instituti, poteratque hostis in ipsa fluvii transmissione opprimi facilius, quam si cum illo in aperto esset liberoque campo congregiendum. Id certum veteres, ut alia loca impedita, sic et fluviorum vada munire solitos. Et quo major erat fluvius, minusque vadosus, eo munitionem credebant, aptioremque hostibus arcendis, eo etiam, si hostis transisset, faciliorem suorum in munita loca receptum. Non est itaque quod Geographorum scrinia compilemus de fluvii provinciarum terminis. Ubique enim occurrunt exempla. Ne longius abeamus, Romani, de quo agimus, imperii limites insignes habemus fluvios. Galliam defendebat adversus Germanos terminabatque Rhenus Syriam in Parthos Euphrates. Quidni itaque dicamus et Illyricianarum prætoriarum limitem fuisse Danubium; nec alium quærendum esse fluvium, cujus ripam *Strigam* Lactantius appellavit? Illum enim in fronte hostibus obiectum habebant prætoriarum Illyricianarum.

§ VII. Danubium certe Romani imperii limitem veteres plerique agnoverunt. Strabo : *Τριῶν δὲ ἡπείρων ὁδοῶν, τῆν μὲν Ἑυρώπην σχεδὸν τι πάσαν ἔχουσι, πλὴν τῆς ἔξω τοῦ ἸΣΤΡΟΥ, καὶ τῶν μετὰ τὸ Ἕβρου καὶ τοῦ Ταπίδος παρασκευασθῶν*. Rex Agrippa apud Josephum : *Ὅς γὰρ ἐξήγαγεν αὐτοῖς ὄλος Ἐυφράτης ὑπὸ τὴν ἀνατολὴν, οὗ δὲ τῶν παρασκευῶν ἸΣΤΡΟΣ, etc.* Et nonnullis interpositis : *Ἐν δὲ ἸΣΤΡῳ κατοικοῦντες, οὗ ὄντος μόνος τάγμασιν, ὑπέιχοντο, μὲθ' ὧν οὐκ οὐκ τὰς Δακῶν ἀνακόπτουσαν ὄρουσιν*. Tacitus : *Ripamque Danubii Legionum duæ in Pannonia, duæ in Mæsia attinebant, totidem apud Dalmatiam locatis, quæ positi regionis a tergo illis*. Appianus : *Ἐν δὲ τῇ Ἑυρώπῃ ποταμοὶ δύο, Ἕβρος τε καὶ ἸΣΤΡΟΣ μέγιστα τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν ὀρίζουσι*. Sic et post Diocletianum tempora Festus *Ripam* Romani imperii metam ad Danubium usque protendit, provinciarumque limitanearum terminum ipsum semper Danubium designat. Inde tot habemus ex ea parte provincias Ripenses, ita scilicet cognominatas, ut ab aliis ejusdem nominis provinciis mediterraneis distinguerentur. Ripensem Daciæ agnoscut omnes, cui et Valeriam Noricumque accenset Imperii Notitia ipsas quoque *Ripenses*. Sed et Saviium sive Pannoniam secundam Ripariensem, a præsidiiis, ni fallor, *Ripariis* illa cognominatam. *Ripam* enim Danubii obsidebant illa præsidia. *Sub dispositione ducis Valeria Ripensis equites legimus Dalmatas* in loco, cui *Ripa alta* nomen, ab illa præcedit dubio *ripa* Danubii. *Sub dispositione ducis Provinciæ Rhætiae primæ et secundæ : præfectum legionis cortiæ Italiae partis superioris deputatæ Ripæ primæ Submontiorum*. Ad illam certe ripam exebant egi sub Diocletiano Galerius, ita enim queritur ille apud Lactantium, *fluxisse auro quatuordecim ex quo in Illyricum, vel ad ripam Danubii relegatus, cum gentibus barbaris luctaret, cum aliis in ea locis res et quietiores terra delibate imperantibus*. Præsertim norma et *Rheni ripæ præfectum* memorat Lactans. Idem Tacitus ostendit duas illas legiones, quibus limitum aliorum tutelam creditam testatur tam ipse, quam rex etiam Agrippa, in Pannonia fuisse collocatas. Ita non erit quod miremur, Pannonicos præcipue milites, utpote vetustissimos illorum finium propugnatores, cognominatos esse *Riparios*. Inde *Ripariensis* audiebat Pannonia illa partem, quam *Ripensis*.

§ VIII. Idem produnt et *stativa* castra in nostra, de qua agimus, Danubii *ripa* longe frequentissima. Hostium certe limitibus propinqua illa oportuit fuisse castra, quæ hostium arcendorum causa instituerentur. Idem ipse etiam Historiæ. Pulsi ab Hunnis Gothi Danubium transmittere non audebant, ni veniant

prius à Romano Imperatore Valente impetrassent. Nemo id quo minus auderet, in causa erant Præ-
sedia limitaria. *Ἰαὐτὸς ὁ ἔχων ἐπιτροπικαῖνους Ποταμίων*
appellat Euphratem, quos *Ripa Præfectos Tacitus*. Ita
namque Ripam cum obsidebant illa Præsidia, ut locum
transirentem, ad alium sacrum relinquere. Sic enim
Lacerti viciis limites solebant ambire Præsenturæ. Id
discimus ex Avonioni Libello de rebus Bellicis. Sic
enim ille: *Est præterea uter commodi Reip. utilis li-*
mitum suo ambientium ubique latus imperii, quorum
interit assidua mediis castella prospiciant, ita ut mille-
nis interrupta passibus stabili muro et firmissimis turri-
bus circumtur, Quos quidem munitiones possessorum dis-
tributa sollicitudo sine publico sumptu constiterat, ni-
quas æcos et agrorum exercendis, ut provinciarum quiete
circumdatis quodam presidii cingulo requiescat. Ea itaque
conditione agros Coloniarum distribuebant Duna-
viri, ut propriis Colonorum sumptibus, et muniendi
essent Coloniarum fines atque propagandi. Idem
nempe illud Romanorum Coloniarum fere jus, quod
apud Turcas Timariotarum, apud nostros, *servitii*
militaris. Proprium autem id fortasse Romanorum,
quod imperii fines universos firmioribus præsidis
contineat, quam nostræ castra, in ipso etiam Belli
periculo, perpetuo manum stabilique muro, turribus
etiam, seu castellis validissimis per millenorum pas-
suum singula intervalla. Id genus munimenta habemus
in nostra hodieque Britannia, in muris Adriani,
Antonini, atque etiam Severi. Id etiam intatus est
recentior O.E. noster in vallo illo, quod ejus retinet
hodieque nomen, Angliam inter Walliamque limita-
tione. Nec alio retulerim Tertulliani illa: *Maurorum*
gens et Getulorum barbaries a Romanis obsidentur. De
bello hæc nescio quo intelligi doctissimus Rhenanus,
quod eo tempore vigerit, quo scripsit hæc Tertul-
lianus. Atqui alium apud illos seculi Scriptores de
Bello illo silentium. Nec includendis intra suos fines
hostibus, sed vero potius ut e Romanis finibus exclu-
derentur, omnis illa instituta est obsidio, *ne regio-*
num, inquit Tertullianus, suarum fines excedant; id
circo *legionum suarum præsidis imperium suum mun-*
derent Rom. nos. Præsenturam hæc in loco formam
representat, ut dixi, omnino Tertullianus, que tam
ipsa a Castrorum obsidionalium forma non
parum abhorret. Nempe duplicem, quem dixi, usum
præstabant Castra obsidionalia, non modo hostes: ut
obsessos *castrorum*, sed ut externorum quoque hos-
tium armata *excluderet*. Sic enim Castrorum illorum
externam quoque limitem solebant munire Romani,
ut et inde hostem, etiam vicibus aliquo parum, fa-
cile epererent. Ita ipsum quoque Aemiliam repe-
rentem in obsidione Capenæ, et Gallionum exercitum
numeratissimum Cæsar in obsidione Vercingetorigis
Alonestæ. Nempe etiam externam limitem vallo
manatissimum habebant, turribusque certo sibi invi-
cum intervallo respondeantibus. Externum itaque Cas-
trorum obsidionalium limitem referebant Præten-
tura.

A huic commercio designavit Attila, quod novæ suæ
provincia fuisset finis? Equis non proinde videat,
cum antiquus commereii locus fuisset ripa Danubii,
id propterea esse factum, quod etiam antiquus fuisset
imperii limites? Recte itaque conjicit Pater Oxoniensis
in Strigoni urbis nomine *RIPA STRIGÆ* memoriam hodie-
que constare, quæ et ipsa ad *Danubii Ripam* sita est.

B § X. Hæc cum ita se habuerint, caute tamen fateor
ista subjunxisse Appianum: *"Οροι μὲν οὗτοι κατ' ἡγε-*
ρον, ὡς ἐγγύστατα εἶδθαι τοῦ ἀρχαίου. Tam enim Rhe-
num, quam Euphratem, quam ipsum Danubium, su-
perarunt aliquando Romani. Provinciam Transdun-
abi-rum Daciam tenebant, cum illa scriberet Appianus,
a Trajano nempe debellatam. Addidit Marcomannos
Quadosque Marcus, quos et præsidis occupaverat.
Marci tamen illa præsidia detraxit statim a Marci
morte Commodus. Trajani erat provincia longe diu-
turnior. Sed et illam præsidis ultro nudavit Aureli-
anus ante Diocletianum, tractus alio colonis. Ita nihil
erat quod obstaret, quin minus accuratissime posset
hæc *Ripa striga* appellari sub Diocletiano. Et tamen
raro admodum Præsenturam jam fixos limites pote-
rant superare Romani. Observavit id de suis Afrorum
præsenturis, quod dixi loco, Tertullianus. *Nec trans is-*
tas, inquit, *gentes porrigere vires regni sui possunt.* Id
si etiam in Africa verum fuerit, longe certe potiori
ratione in *ripa Danubii*. Ita sensit procul dubio Aure-
lianus, quem tamen victoriosissimum, idque merito,
appellat nummi atque inscriptiones. Tantus impe-
rator, totque barbarorum spolis triumphisque deco-
ratus, credidit nihilominus Transdunabiana ne qui-
dem posse defendi. Nec enim ulibi barbarorum im-
petus frequentiores fortioresve sustinere Romani, et
quidem æca *belli* admodum incerta.

C § XI. Quid quod ea etiam ætate vigerit, opinio di-
cam, an potius superstitio? qualisecumque tamen, illa
certe viget: ut fundorum, ita et imperiorum termi-
nos fuisse sacros atque fatales, quos nemo violare
posset impune. Proinde tactum fulmine Capenæ,
quod sacros Thebærum muros auderet primus irru-
pere; cæsum Protesilaum, quod sacra Neptuno littora
primum hostium insidire. Pæculo innoxus credebatur,
et sacram quandam Nemesim seu Adrastiam conci-
tare, nec facile placandam Numinis invidiam, qui me-
tas generi humano præfixas transgredere. Eadem
de Romani imperii finibus sententia vulgo est re-
cepta. Carum itaque imperatorem fortissimum propterea
fatale petuum censuerunt, quod fatalem illum
imperii finem, Euphratem nempe, superasset. Penam
enim illam fulminis habebant, pro manifestissimo
lest Numinis indicio. Id Cari exemplum, cum in alia
adversus Persas expeditione, seu Galeri Maximiani,
seu potius fortasse Juliani, animos militum minus
alacres ad audendam redderet, cum proinde opinio-
nem sibi rebellem censuit Vopiscus. Ea fuerit in
causa fortasse, quod boni imperatores imperii limites
ne vellent quidem proferre. *Consilium coercendi intra*
terminos imperii ab Augusto emanasse Tacitum habemus
auctorem. Nec alia mente Adrianum fuisse probabile
est, cum jam debellatas a Trajano provincias sponte sua
liberas præsidis, nec hoste ullo cogente, relinqueret.
Nec me lateat tamen alio hæc referri ab Historicis,
verum ingenio potius id, quam probato fidei monimentum
ullo teste, conjunctantibus. Si quam igitur habuerint
inquam Illyricianæ Dioceseos metam aliam, quam
Danubium, raro tamen id contigisse consentaneum est.
Ita constans eorum partium fixisque lines illa fuit,
quam dixi, *ripa Danubii*. In ea præsenturæ et præ-
tenturarum perpetua munimenta. In ea *vallum*,
et certis valli spaciis sibi respondentia castella.
Ut alia deest, hæc sufficienter abunde, ut recte
striga possit hæc *ripa* appellari. Provinciarum limitum
enim plurimarum perpetua erat meta Danubius.
Sed Diocletiani ætate omnium fuisse jam ostendimus.

D § XII. Porro convenit admitti hæc *ripa strige*
mentio cum consilio atque finere Diocletiani. *Mor-*

bum jam levem atque perpetuum ait contraxisse Lactantius, chronicum plane illum, non acutum. At chronicis morbis, præcipue inclinatis, gestationem tradit nihilissimam esse Celsus, qui tamen febre cavant. Talis fuit noster ille Diocletiani. Inter gestationis autem genera tam illam numerat quæ esset in lectica, quam aliam illam quæ in navi, vel in portu, vel in flumine, quam etiam pronuntiat omnium esse lentissimam. Proinde Roma Ravennam usque lectica plurimum vehabatur noster imperator. Inde ad Danubium fortasse lectica, reliquum deinde iter in navi, et secundo Danubii flumine, per Pontum Euxinum usque ad Nicomediam. Tractus ille universus infirmo cor-

*A*pori erat sage saluberrimus; nec alium illum ita tutum possunus et innocuum reperire, aut in itinere tam longo tædi cum salubritate minoris. Cum autem, pro more fluviorum, huc illic fleeteretur sæpe Danubius, ideo per circuitum *Ripæ strigæ Nicomediam venisse* dicitur. Nec vero corpori curando duntaxat hoc inserviebat iter; erat etiam imperatorum. Ita potuit illustrare præsidia limitanea, in illis præsertim partibus, quibus frequentissimum imminebat ab hoste periculum. Quam illis partibus metuerit, testes sunt multæ in *Illyrico* datæ leges, et præfectus Cæsar omnium pugnacissimus.

HENRICI DODWELLI

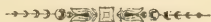
CHRONOLOGIA PERSECUTIONUM,

ITEM

STEPHANI BALUZII

CHRONOLOGIA DIOCLETIANEA,

PROUT RATIO TEMPORUM EXEGIT, INTERMIXTÆ. ADDITI SUNT INSUPER CUJUSQUE ANNI
CONSULES, ALIQUÆ RERUM EVENTUS.

AN. LXIV.

Anno Domini secundum Æram Vulgarem, LXIV.

Coss. C. Lecanius Bassus.

Coss. M. Licinius Crassus. *Pagi.*

Persecutio Neronis in christianos; ipsisque imputat incendium ab ipso Romæ excitatum ex Tacito. DODWELL. — 19 junii SS. Gervasius et Protasius Mediolani martyrio coronati.

LXVI.

Coss. C. Suetonius Paulinus

Coss. L. Pontius Telesinus.

SS. Petrus et Paulus morti addicti 29 junii; ille per crucem, hic per gladium. LENGLET.

XCIV.

Coss. Domitianus Aug. xvii.

Coss. T. Flavius Clemens. *Pagi.*

Persecutio Domitiani post. septembr. 15 incæpit, ex Brutio. DODWELL. — Qua in persecutione morti addictus est a Domitiano T. Flavius Clemens consul ob religionem.

XCVI.

Coss. C. Fulvius Valens.

Coss. C. Antistius Verus. *Pagi.*

Revocavit christianos ab exilio Domitianus paulo ante septemb. 18. Necdum enim redierant exules ante novum edictum Nervæ. DODW.

XCVII.

Coss. M. Cocceius Nervæ iii.

Coss. T. Virginus Rufus.

Nervæ imperator statuas omnes Domitiani sustulit. Accusatos christianismi absolvit; vetuitque quemquam eo nomine accusari. LENGLET.

CVII.

Coss. C. Sosius Senecius iv.

Coss. L. Licinius Sura iii. *Pagi.*

Persecutio sub Trajano, qua passus est Ignatius, ex actis ejus. S. Simeon episcopus Hierosol. martyrio afficitur Pax reddita hoc ipso anno Florii

B et Arii Antonini persecutiones hoc ipso etiam for-
tasse anno. DODWELL.

CVIII.

Coss. Ap. Annus Trebonianus Gallus.

Coss. M. Atilius Metilius Bradua. *Pagi.*

Post Ignatii mortem, quæ decembri mense die xx, anni superioris contigerat, cum nauium de morte in Asia accepisset, necdum tamen gesta Ignatii haberet explorata, epistolam scripsit ad Philippenses Polycarpus. DODW. — Evaristus papa martyrio coronatur.

CIX.

Coss. A. Cornelius Palma.

Coss. C. Calvisius Tullus.

Onesimus, S. Pauli discipulus, Ephesiorum episcopus, in carcerem conjicitur, et Romæ lapidibus obruitur. LENGLET.

CVXI.

Coss. Æmilianus.

Coss. L. Antistius Verus. *Pagi.*

Passus Simeon Cleophæ, et extincta est familia Davidis. DODWELL.

CLIII.

Coss. C. Bruttius Præsens.

Coss. A. Junius Rufinus. *Pagi.*

Edictum Antonini Pii pro christianis, si forte fuerit Pii. DODWELL.

CLXI.

Coss. M. Aelius Aurelius Verus Cæsar. iii.

Coss. L. Aelius Commodus ii. *Pagi.*

Idem edictum, si Marco potius sit, quam Pio tribuendum. DODWELL.

CLXVII.

Coss. L. Aurelius Verus Aug. iii.

Coss. Quadratus. *Pagi.*

Persecutio Gallorum Lugdunensium Viennensiumque sub Marco. DODWELL.

CLXVIII.

Coss. L. Vettius Paulus.
T. Junius Montanus. *Pagi.*

Athenagora legatio pro Christianis post reditum Lucii. DODWELL.

CLXX.

Coss. M. Cornelius Cethegus.
C. Erucius Clarus. *Pagi.*

Melitonis Sardensis et Apollinaris Hierapolitani apologeticæ. DODWELL.

CCL.

Coss. L. Septimius Severus Aug. III.
Aurelius Antoninus Caracalla Aug. *Pagi.*

Post VIII Id. April. ante Solstitium incœpit persecutio Severi. Annus XVII ætatis Origenis. DODWELL.

CCIII.

Coss. L. Fulvius Plantianus.
P. Septimius Geta. *Pagi.*

Annus XVIII Origenis, hujus persecutionis secundus. DODWELL.

CCIV.

Coss. L. Fabius Cilo II.
M. Annius Libo. *Pagi.*

Anno seculari ineunte, desit hæc Severi persecutio. DODWELL.

CCXXXV.

Coss. Severus.
Quinctianus. *Pagi.*

Sub finem anni persecutio Maximini. Persecutio in Asia. DODWELL.

CCXXXVI.

Coss. C. Julius Verus Maximianus Aug.
Julius Africanus. *Pagi.*

Initio anni finis persecutionis. Defecerunt in Africa Gordiani mense Maio, in Italia Senatus. DODWELL.

CCXXXVII.

Coss. L. Ovinus Cornelianus.
P. Titius Perpetuus. *Pagi.*

Mense Junio occisi in Africa Gordiani. Mense Julio Augustum imperium susceperunt Maximus et Balbinus; Cæsareum Gordianus tertius. DODWELL.

CCXXXVIII.

Coss. Pius.
Pontianus. *Pagi.*

Ludis Capitolinis, ante Jun. 22 occisi Maximus et Balbinus. Augustum imperium suscepit Gordianus. DODWELL.

CCXLVIII.

Coss. M. Julius Philippus Aug. III.
M. Julius Philippus Aug. II. *Pagi.*

Persecutio Alexandrina in fine anni. DODWELL.

CCXLIX.

Coss. Fulvius Æmilianus II.
Vettius Aquilianus. *Pagi.*

Sub finem anni incœpit cum imperio Decii persecutio. In Africa saltem hujusque incruenta. DODWELL.

CCL.

Coss. Cn. Messius Quintus Trajanus Decius Aug. II.
Annius Genus. *Pagi.*

Initio Aprilis ad cædes progressa est persecutio in Africa, confestim facta remissior. Persecutionis Alexandrinæ anni secundi maxima pars in hunc annum incidit. DODWELL.

CCLI.

Coss. Cn. Trajanus Decius Aug. III.
Q. Herennius Etruscus Decius Cæsar. *Pagi.*

Tertius annus persecutionis Alexandrinæ. Remissa persecutio tam Alexandrinæ, quam etiam in Africa. DODWELL.

CCLII.

Coss. C. Vibius Trebonianus Gallus Aug. II.
C. Vibius Volusianus Cæsar. *Pagi.*

Lucæ sub Gallo, ejusdemque persecutio brevissima. DODWELL.

CCLVII.

Coss. P. Licinius Valerianus Aug. IV.
P. Licinius Gallienus Aug. III. *Pagi.*

A Sub initium Augusti persecutio Valeriani, sed sine martyriis. DODWELL.

CCLVIII.

Coss. M. Aurelius Memmius Tuscus.
Bassus. *Pagi.*

Sub initium Augusti edictum Valeriani de pœna capitulis. DODWELL.

CCLXI.

Coss. Gallienus Aug. IV.
Petronius Volusianus. *Pagi.*

Purpuram arripuit in Ægypto Æmilianus. Revocata in reliquo imperio Valeriani persecutio a Gallieno. DODWELL.

CCLXII.

Coss. P. Licinius Gallienus Aug. V.
Faustinus. *Pagi.*

Revocata a Gallieno eadem persecutio in Ægypto, capto jam Æmiliano. DODWELL.

CCLXXV.

B Coss. L. Domitius Aurelianus Aug. IV.
T. Avonius Marcellinus. *Pagi.*

Sub initium anni, sub finem Aureliani, emissa ab eo persecutionis edicta. DODWELL.

CCLXXXIV.

Coss. Imp. M. Aurelius Carinus II.
Imp. M. Aur. Numerianus II. SPARK.
Suffecti secundum Lidyati computum.

Kal. Maiis } Val Diocletianus.
vel Octob. } Annius Bassus.

Kal. sept.: } M. Aur. Val. Maximianus.
vel novemb.: } M. Junius Maximus. IDEM.

Diocletianus levatur Imperator die XVII septembris. Hoc anno incipit æra Diocletianea, vel æra martyrum, die XXIX mensis Augusti, quo incipit annus Ægyptiorum, qui etiam nunc ea utuntur æra. LENGLET.

CCLXXXV.

C Coss. Valerius Diocletianus II.
Aristobolus. SPARK.
Maximianus Herculius a Diocletiano creatur Cæsar. CCLXXXVI.

Coss. M. Junius Maximus II.
Vettius Aquilianus.

Kalendis Aprilis Augustus creatur Maximianus Herculius, ac proinde in consortium Imperii appellatur a Diocletiano. Maximianus Thebæam legionem martyrio donat. LENGLET.

CCXCII.

Coss. Annibalianus.
Asclepiodotus.

Kalendis Martiis Diocletianus et Maximianus adoptant Constantium cognomento Chlorum et Galerium, Maximianum cognomento Armentarium, eosque nuncupant Cæsares. Constantius repudiat Helenam, ex qua Constantium, cui postea Magno cognomen hæsit, susceperat, et Theodoram Herculii privignam ducit. Galerius, repudiata quoque conjuge, Valerianum Diocletiani et Priscæ Augustæ filiam accepit uxorem. BALUZIIUS.

CCXCIII.

Coss. Imp. Val. Diocletianus V.
Maximianus Herculius IV.
Constantius Chlorus ex Batavia et Belgio Francos pellit, quos mittit ad Suesiones et ad Rhemos. LENGLET.

CCXCVII.

Coss. Maximianus Herculius V.
Galerius Maximianus Cæsar II. SPARK.
Narsens Rex Persarum vincit ac fugat in Mesopotamia Galerium, ac postea in Armenia.

Nisibim venit Diocletianus. Narsens victus fugatusque est a Galerio, et conjux filæque ejus captæ, cum maxima pudicitie custodia reservatæ sunt ad augendam triumphî pompam. Capta magna præda cum argentibus manibus. BALUZIIUS.

CCCL.

Coss. Postumius Titianus II.

Fl. Popilius Nepotianus. SPARK.

Prima Diocletiani persecutio in milites. DODWELL.

Constantius vincit Germanos in Lingonibus, quo processerant.

CCCLII.

Coss. Fl. Val. Constantius Cæsar IV.

Galerius Max. Arment. IV.

Diocletianus e Nicomedia, ubi tum regia sedes erat, in Orientem profectus, illic substitit usque ad hyemem. Tum vero Nicomediam redux, ibi cum Galerio consultavit de bello christianis inferendo.

BALUZIUS.

Victus a Galerio Narseus Persarum rex. DODWELL.

CCCLIII.

Coss. Imp. Val. Diocletianus VIII.

Maximianus Hercules VII.

SPARK.

Annus primus persecutionis inchoatus a Feb. 25. Nicomediae.

DODWELL.

Persecutio adversum Christianos hoc anno commota, omnium quæ unquam fuerunt atrocissima. Initium factum a civitate Nicomediensi, cujus ecclesia eversa est vi Kalendas Martias, ipso Terminalium die. Postridie propositum est edictum Imperatorum et Cæsaris adversus christianos, ut per univrsam orbem sacrificare cogerentur.

BALUZIUS.

Diocletianus Romam proficiscitur, illicque vicennialia celebrat et triumphum agit de Persis. Mox facta pace, quæ in tempus Divi Constantini reservata duravit, Persæ Mesopotamiam cum Transstigritanis quinque regionibus reddiderunt, limite imperiorum super ripam Tigridis constituto.

IDEM.

Gothi, trajecto Istro, vicinam provinciam invaserunt, et indigenas expulerunt.

IDEM.

Diocletianus offensus nimia Romanorum diacritate, statim post peracta vicennialia discedit, et xii Kalendas Januariæ proficiscitur Ravennam.

IDEM.

CCCLIV.

Coss. Imp. al. Diocletianus IX.

Maximianus Hercules VIII.

SPARK.

Annus primus persecutionis absolutus; secundus inchoatus, sed primus Eusebio.

DODWELL.

Diocletianus novum consulatum auspiciat Ravennæ. Postea in difficilem morbum incidit, cujus vi de statu mentis suæ demotus, demens factus est; ac post ætatem, Nicomediam pervenit. Circum illic dedicavit anno post vicennialia repleto, et Idibus Decembris, intercepto spiritu. visus est expirasse.

BALUZIUS.

Eodem tempore, quo Diocletianus novum consulatum auspiciat est Ravennæ, Maximianus Hercules octavam iunxit Romæ; et annum imperii vicesimum ingressus postea est Kalendis Aprilis. Deinde ætate ejus anni fuit in Campania.

IDEM.

Fine anni Galerius Maximianus Cæsar Nicomediam venit ad Diocletianum, ut eum compelleret ad deponendum imperium, quum antea idem persuasisset Herculo.

IDEM.

CCCLV.

Coss. Constantius Chlorus V.

Galer. Maxim. Arment. V.

SPARK.

Annus secundus persecutionis absolutus; tertius inchoatus, sed secundus Eusebio. Purpuram deposuerunt Diocletianus et Maximianus. Nova deinde et sævior persecutio instaurata in Oriente a Galerio et Maximino, omnium deinceps Christianorum, cum antea solum fuisset Clericorum. Agon quinquennialis Cæsareæ. Desit persecutio in Occidente.

DODWELL.

Kalendis Martiis Diocletianus apud Nicomediam processit in publicum, ut se vivum esse probaret populo.

BALUZIUS.

Kalendis Malis Diocletianus prope Nicomediam, et Maximianus Hercules Mediolani purpuram deponunt, et Constantium Galerumque Augustos nuncupant,

A Diocletianus Galerium, Herculum Constantium.

IDEM.

Eodem die Severus et Maximinus Daza facti sunt Cæsares, nominati quidem a Galerio, sed induti a Maximiano Severus, a Diocletiano Maximinus. Tum Diocletianus in patriam suam, hoc est, Diocleam in Dalmatia revertitur, ubi præclaro otio consenuit. Hercules in Lucaniam concessit.

CCCLVI.

Coss. Constantius Chlorus VI.

Galer. Maxim. Arment. VI.

SPARK.

Annus tertius persecutionis absolutus, quartus inchoatus. Incepit Cæsareæ nova illa persecutio Maximini, quæ omnes cogebat sacrificare.

DODWELL.

Constantius Augustus filium suum Constantinum repetit a Galerio, apud quem velut obses tenebatur. Is ergo in Galliam profectus, ad patrem in extremis agentem pervenit xii Kalendas Augusti. Quatriduo post Constantius extinguitur Eboraci in Britannia: cui successit Constantinus, cum patris supremam voluntate, tum militum consensu, qui ei purpuram injecerunt.

BALUZIUS.

Imago laureata Constantini defertur ad Galerium. Ille vero purpuram ad eum misit, Cæsaremque nuncupavit vi Kalendas Januariæ, quum aut eodem die, aut paulo ante Severum Augustam dixisset.

IDEM.

Edictum emittit Constantinus in gratiam christianorum.

Interim, quum imagines Constantini Romam allatæ essent, Maxentius Herculi filius, patre diu retrahente, imperium invadit vi Kalendas Novembris; et patrem, qui tum in Campania erat, ad se vocans, eumque bis Augustum nominans, consortem imperii facit.

IDEM.

Maxentius purpuram Augustæam usurpat; Romam ac Italiam sibi subjecti die Octobris xxviii.

CCCLVII.

Coss. Maximianus Hercules IX.

Constantinus Cæsar.

SPARK.

C Annus quartus persecutionis absolutus, quintus inchoatus. Cœperunt pro cadibus mutilationes. Mors Urbani Præfecti Palestinæ persecutoris.

DODWELL.

Galerius Maximianus Severum Augustum, cui Italiae custodia demandata fuerat, exercitum jubet ducere adversus Maxentium. Ille vero statim Romam obsidet, Ravennam fugit, ad Tres tabernas (a) extinguitur, ut videtur, circa mensem Aprilem.

Maximianus Hercules bis Augustus in Gallias proficiscitur, ubi Constantinum, qui hactenus Cæsaris appellatione contentus fuerat, Augustum nuncupat pridie Kalendas Aprilis, et eidem in matrimonium locat filiam suam Faustam.

BALUZIUS.

Interæ Galerius Maximianus immensum exercitum ducit in Italiam, mortem Severi vindicaturus. Romam frustra obsidet, et redit inglorius in Illyricum.

IDEM.

Tum vero Hercules e Gallia redux, filium Maxentium denudare conatus in concione, convicia militum tulit; et urbe Italiaque pulsus, rursus ad Constantinum pergit in Gallias. Illic aliquantulum moratus, mox Carnuntum in Pannonia ad Galerium profectus,

(a) Ad Tres tabernas. Hæc est, scribebat Græce in eadem materia Zosimus, lib. II Hist., εἰς τὰς τρεῖς ἐθνοὺς ἢ τρεῖς καπηλίας, τρεῖς ταβερνῆς. Ad verbum igitur, ubi ad quemdam locum venisset, cui TRES CAUPONÆ nomen sunt, vel erant. Est enim unice τὸ καπηλείου ποτὸς omnibus, sive veteribus, sive recentioribus, quos potuerim videre, *caupona*, aut *popina*. Neque aliter vel hoc loco nuperus nostras Diocletianicæ Chronologicæ Interpres, *meurt aux trois Tavernes*; vel Isidorus Pelusiotæ et Grotius ad Act. xxviii, 15: ἐξήθου εἰς ἅπαντας ἡμῶν ἄλλης ἁπλῶς ἕθρου καὶ τρεῖς ταβερνῆς. Et solemne tamen Genevensibus verbis Galæus *tres Lucæ tabernas*, simpliciter per *trois boutiques*, non cum Lovaniensibus et aliis, per *trois tavernes* interpretari: *Il s'en vont au-devant de nous en marchés d'Appus et aux Trois boutiques*

ibi Diocletianum invenit, interfectusque in Idus Novembris nuncupatum Licini Augusti, quem Galerius Maximianus substituit in locum Severi. Cum vero frustra Diocletianum heredes esset ad revocandum imperium, ab eo repudiatum postea in Galliam, ubi iterum deposuit imperium, ac postea hinc reliquum vite sue egit. IDEM.

CCCCVIII.

Coss. Maximianus Herculius x.
Galerius Max. Arment. vii.

Annus quintus ab olivis, sextus inchoatus. Constantinus Augustus de larator. Firmilianus Palestinae praeses mutilationibus, potius quam caedibus, persecutus est. Persecutio remissa a mense Augusto ad Novembrem, rursusque sub hujus anni finem novo Maximiani edicto instaurata, ita tamen, ut mense Decembri redierint ad mutilationes persecutores.

DOBWELL.

Maximianus Herculius X et Galerius Maximianus VII consules fuere, constituta jam concordia inter eos et Maxentium. BALUZES.

20. Aprilis Maxentius Consul Romae declaratur; cum Romulo Herculio in Gallias fugit, ubi res novas molitur contra Constantinum.

CCCCIX.

Licinius Aug. vel post Consulatum x Herculii et vii. Galerii Maximiani.

Coss. Maxentius ii.
Romulus ii.

Annus sextus absolutus, septimus inchoatus. Martii 7 passus est Eubulus ultimus Martyrum Caesarensium. Inde neglecta Gentilium rediit Christianis pax.

DOBWELL.

CCCX.

Coss. Maxentius iii, sine collega. SPARK.
Secundum Lydiatum.

Coss. Galerius Maxim. Arment. viii,
suffecto

Licinio Liciniano Augusto. IDEM.

Annus septimus absolutus, octavus inchoatus. Nova rursus, invidia Gentilium, orta Christianorum persecutio: verum ea brevissima, et unius impetus. DOBWELL.

Cum Franci turbarent statum Galliarum, et de eis reprimendis Constantinus cogitaret, Herculius semper inquietus, subdolos, et infidus, auctor et fuit ne omnem exercitum solum deceret, posse barbaros a paucis debellari. Caecidit Constantinus et seni et socio. Interim Herculius cupiditate imperii simulatus, cum putaret Constantinum longius abesse, milites largitionibus et promissis sollicitat ad defectionem, thesauros invadat, et purpuram tertio induit in Belgiam; et restitente Constantino mira celeritate, timens quod meruerat, fugit in secundam Narbonensem, et se civitatis Arelatensis mœnibus includit. Dein adventante Constantini exercitu, Massiliam contendit; ubi obsessus a Constantino, captus est, et increpito vita donata. Verum postea post eundem Constantini jussu strangulatus est, cum deprehensus esset in insidiis quas Constantino molebatur, ut cum periret. BALUZES.

Eodem anno Galerius Maximianus in gravem ac periculosam morbum incidit, quo per annum perpetuum afflictus est; isque mortuus cum invasit, cum miret decimum octavum imperii sui annum. IDEM.

CCCXI.

Coss. Gal. Maxim. Arment. viii.
Maximianus ii.

Annus octavus absolutus, nonus inchoatus. Edictum Galerii pro pace, inter Kal. Mart. et prid. Kal. Maias. Pax illa ne sex quidem mensium integrorum, ita ut sub finem Octobris redierit persecutio, sed etiam alias impetus, sanguinolenta. Legationes primas militem accepit Nicomediae Maximianus. DOBWELL.

Galerius semper egrotans, admodum morbum illius commisisse sibi propter mala que Constantinus in Italia, edicto proposito persecutionem committere postea anno passim coepit occurrere. Tum aperti careeribus

A christiani qui illic detinebantur, abire permisi sunt. Paulo post Galerius moritur Sardie, mense, ut videtur, Maio, cum prius Licinio Valerium conjugem suamque Cassidianum commendasset, atque in manibus tradidisset. Sed hi cum comitatu Maximiani infeliter praetulissent, miserandam sortem habuerunt, ut postea dicitur. BALUZES.

Maxentius bellum Constantiano indicit, quasi necem patris sui Herculii vindicatorum.

Bellum inde inter Licinium et Maximinum de imperio certantes. Sed conditionibus certis pax et amicitia componitur in Bosphoro Thraecio, ubi constitutus est limes imperii utriusque. IDEM.

Maximinus postea indulgentiam communi principum consensu christianis datam tollit, subornatis legationibus civitatum, quae pererent, ne illis intra civitates suas conventicula extruere liceret. Hinc acrius in eos saevitum, donec Constantini litteris Maximinus detereretur. IDEM.

Hoc vel sequenti anno crux in caelo Constantino apparet.

CCCXII.

Coss. Fl. Val. Constantinus Aug. ii.
Licinius Aug. ii. SPARK.

Annus nonus absolutus, decimus inchoatus. Secundum legationes cum decretis adversus christianos. Maximiani ad illas rescripta de petendis ex illis urbibus christianis, earumque urbium territoriis, post menses Maium. Persecutio nova inchoata, sed mutilationum duntaxat, et statim minimis litterisque Constantini sedata adversus Maxentium moventis. Constantinus Alpes transceudit, atque copias Maxentii vincit fugatque in Taurinis aliisque in locis. Tandem juxta Romam caecidit 27 Octob. crux signum victorie ipsi ostensa pridie eum pugnam committeret, in qua profligator Maxentius ipse 28 Octobris, ibique in Tiberi submergitur. Constantinus victor Urbem ingreditur: prius Augusti titulus Constantino a Senatu decretus. Primum Maximiani edictum pro pace.

DOBWELL.

C Valeria Galerii vidua in exilium jussu Maximini projecta cum matre Prisca, et in desertis Syriae solitudines relegata, patrem suum Diocletianum per oculos multos gnorum calamitatis suae facit. Repetenti vero eam patri Maximinus negavit. BALUZES.

Eodem tempore Maximianus Herculii statu Constantini jussu revellebantur; et imagines quoque Diocletiani, quia cum Herculio pictus erat, detrahebantur. Hinc dolor Diocletiani qui paulo post fame atque angore confectus interitum Novas Decembris. IDEM.

Maximinus legatos Romanos ad Maximinum mittit occulte, et amicitiam cum eo facit. IDEM.

Initium indictioem aut i aut xiv die septembris.

CCCXIII.

Coss. Fl. Val. Constantinus iii.
Licinius Augustus iii. SPARK.

Annus decimus absolutus, undecimus inchoatus. Victus a Licinio Maximianus in campo sereno die 30 Aprilis: edictum Constantini et Licinii pro pace Nicomediae propositum Jun. 13, quo tempore decemdam hanc persecutionem terminat Lactantius, ann. 48. Secundum deinde Maximini pro christianis edictum. DOBWELL.

Rebus in urbe compositis, Constantinus circa xv Kalendas Februarii Roma ingressus, Mediolanum contendit, ibique nuptias Constantiae sororis suae cum Licinio celebravit. Ea re peracta, Constantinus in Gallias revertitur, Licinius in Illyricum. BALUZES.

Interim Maximianus exercitum movet e Syria, bellum Licinio illaturus, provincias ejus occupaturus. Occurrit ei Licinius in Taracia. Pugnatur pridie Kalendas Maias in campo quem vocabant Sereum, inter Hadrianopolim videlicet et Heracleam. Victoria perces Liciniana fuit. IDEM.

Diocletianus moritur hoc anno, forte Maio mense. Maximinus summa celeritate fuga Nicomediae, hinc in Cappadociam, postremo in Lyciam ubi ni-

serando horrendoque mortis genere extinetus est apud A
Tarsum. IDEM.

Fuso fugatoque Maximino, Licinius traiecit exer-
citurum in Bithyniam; et Nicomediam ingressus die
Idum Juniarum proponi jussit edictum de restituenda
Ecclesia, verboque etiam hortatus est, ut conventi-
cula in statum pristinum redderentur.

Pax Ecclesie data post bellum decennale. IDEM.
Licinius Valerium, Candidianum Galerii Maximini
filium, Severi filium Severianum, liberos Maximini
occidi jubet. IDEM.

CCCXIV.

Coss. Volusianus II.
Anianus.

Primum Constantini bellum adversus Licinium ad
Cibalium in Pannonia victum die 31 octobris. Iterum
pugnatur ad Mardiam in Thracia, sed æquo Marte.

Pax Constantinum inter et Licinium.
Valens a Licinio Cæsar eligitur, postea mutuo Aug-
ustorum consensu expellitur ac dignitate privatur. B

CCCXV.

Coss. Constantinus IV.
Licinius IV.

Valeria filia Diocletiani et uxor ejus Prisca Thessa-
lonicæ capite truncantur.

Hoc anno Lactantius suum de Mortibus Persecu-
torum librum edidit.

CCCXVII.

Coss. Gallicanus.
Bassus.

Crispus et Constantinus Constantini Magni filii Cæ-
sares creantur, sicut et Licinianus, filius Licinii.
Nascitur Constantius filius alter Constantini et
Faustæ.

Hoc anno desinente, ut putamus, advocatur Nico-
media in Gallias Lactantius.

CCCXVIII.

Coss. Licinius Augustus V.
Crispus Cæsar.

CCCXIX.

Coss. Constantinus Aug. V.
Licinius Junior Cæsar.

Hoc anno removet a suo Palatio Christianos Licinius
Augustus.

Arius in hæresim prolabitur, damnaturque in con-
cilio centum Episcoporum.

CCCXX.

Coss. Constantinus Aug. VI.
Constantius Cæsar II.

Persecutio Liciniana ex Eusebio in Chronico.

Crispus Cæsar Francos et Alamannos prælio vicit.

Hoc anno vel sequenti suas edidit Lactantius Insti-
tutiones.

CCCXXI.

Coss. Crispus Cæsar II.
Constantinus Cæsar.

Nazarius Romæ Panegyricum Constantino dicit Kal.
Martii.

Donatistæ Roma ejecti.

Constantinus de feriando die dominico sanctionem
edit.

CCCXXII.

Coss. Petronius Probianus.
Anicius Julianus.

Constantinus Sirmatas in Pannonia debellat. et ibi
Rex eorum Rausimondus cecidit.

CCCXXIII.

Coss. Acilius Severus.
Junius (vel Vettius) Rufinus.

Alterum bellum Constantini adversus Licinium: hic
die III Julii ad Adrianopolim a Constantino de-
bellatur.

Iterum Licinius terra vincitur a Constantino juxta
Chrysopolim et Chalcedonem, et mari a Crispo
Cæsare in Hellesponto.

Nicomediam fugit Licinius, atque veniam petit in
præteritum, exorante Constantia ejus uxore ac
sorore Constantini. Cæsar a Constantino adhi-
betur, atque exul Thessalonicam mittitur; ubi
ejus post quosdam menses, ob res novas quas
moliebatur, fauces laqueo innectuntur, atque
Martianus Cæsar a Licinio creatus in Cappa-
docia trucidatur. (Vide Tillemont tom. IV, Imperat.,
pag. 495.)

Constantinus Constantini filius Cæsar eligitur.

CCCXXIV.

Coss. Crispus Cæsar III.
Constantinus Cæsar III.

Constantinus ad Arium litteras scribit, ut eum ab
errore revocet.

CCCXXV.

Coss. Anicius Faustus Paulinus.
P. Cejonius Julianus.

Synodus prima universalis Nicææ in Bithynia cogitur
a 18 vel 19 Junii ad 25 Augusti; in qua dam-
natur Arius.

25 Julii vicennalia celebrat Constantinus.

CCCXXVI.

Coss. Constantinus August. VII.
Constantius Cæsar.

Constantinus Romam petit; atque circa Julium mea-
sem trucidari jubet Crispum Cæsarem; qui falsi
criminis reus agitur: morti similiter addicitur
Fausta Constantini uxor.

CCCLXII.

Fl. Mamertinus.
Fl. Nevitta.

Persecutio Juliani, cum ageret Antiochiæ, sub finem
Octobris, cum flagrasset simulacrum Jovis Olympii,
ut colligitur ex Ammiano XXII. DODWELL.

LUCII CECILII FIRMIANI LACTANTII

LIBER

AD DONATUM CONFESSOREM, DE MORTIBUS PERSECUTORUM.

I.

Audivit Dominus orationes tuas, Donate clarissime,

VARIORUM NOTÆ.

Ad Donatum. Illustrem horum temporum confes-
sorem, qui novies tormenta varia pertulit pro no-
mine Christi, sex annorum spatio detentus in carcere,

quas in conspectu ejus constanter fundis per dies
omnes, et carissimorum fratrum, qui gloriosa con-

unde emissus est extremis Galerii Maximiani tempo-
ribus, ut legitur infra cap. 46, et 25. BALUZ.

De Mortibus persecutorum. Vide Dissert. nostram

fessione sempiternam sibi coronam pro fidei sue meritis quesierunt. Ecce addetur his omnibus adversarius; et restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper Ecclesia rursus exsurgit, et majore gloria templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur. Excitavit enim Deus principes, qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt, humano generi providerunt; ut jam quasi discusso transacti temporis nobilitate, mentes omnium pax jocunda et serena laetificet. Nunc post tantæ tempestatis violentos turbines, placidus aër et optata lux refalsit. Nunc placatus servorum suorum

precibus, Deus jacentes et afflictos cœlesti auxilio sublevat. En nunc mœrentium lacrymas, extincta impiorum conspiratione, deterget; et qui illuctati erant Deo, jacet; qui templum sanctum everterant, ruina majori ceciderunt; qui justos excarnificaverunt, cœlestibus plagis, et cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt; serius quidem, sed graviter ac digne. Distulerat enim pœnas eorum Deus, ut ederet in eos magna et mirabilia exempla; quibus posteri discerent, et Deum esse unum, et eundem vindicem, digna videlicet supplicia impiis ac persecutoribus irrogare. De quorum exitu scripto testificari placuit.

VARIORUM NOTÆ.

in lib. de Mortibus persecut. Ita et *mortes* dixit Lactantius plurali numero supra, lib. v, cap. 20. *Ex mortibus*, lib. vi, cap. 10. Ita *mortes* duæ propositæ sunt.

Quas in conspectu ejus... quasi runt. In prioribus editionibus legebatur: *Ejus per omnes horas tota die fundis, ceterorumque fratrum nostrorum, qui, etc.* Sed ex reliquis litterarum conjiciamus legendum esse, ut in textu insinavimus. — In cod. Colb. Sic nullitas laeus habetur: *Quas in conspectu ejus cons... n... S. Simm qui gloriâ fessione sepit... pro fidei... rittis.* Sic restituit O. F. Fritzsche in sua jam a nobis citata Lactantianorum operum editione: *Quas in conspectu ejus constitutus fundere solus, imo et pœnas sanctissimorum martyrum in sempiternam sibi coronam pro fidei sue meritis.* Similiter Lactantius ultimis suis Divinarum Institutionum Epitomes verbis ait: *ut possit Deo iudice pro virtutis suæ meritis, vel coronam fidei, vel primum immortalitatis adipisci; et lib. vi, cap. 14, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac vitioribus quesierunt.* — *Quasierunt.* Pro *acquisierunt.* Ita et lib. i Divin. Instit., cap. 20, lib. vi, cap. 14, et alibi Lact. Vide infra Not. ad cap. 18.

Additur. Ea in ms. pro *additur*; atque sic legendum esse in præ-enti, præcedens præteritum *Adverit*, et sequentia verba *assurgit et fabricatur* confirmant. Verum deditissimus Joan. Bapt. Cottelerius Ecclesia Græcæ Monumen. tom. ii, p. 528, legendum esse monuit *adverit*, scilicet antithesi ex *adverit*, et *assurgit*; sed minus bene.

Adversarius. Id est, diabolus; et ita vocatur a Lactantio lib. de Opificio Dei, cap. 1: *Nam ille collectator et adversarius noster seis quam sit astutus... quæ vitæ cære possum, pro laqueis habet.* — O. F. Fritzsche, *Ecce deletis omnibus adversariis.*

Et restituta per orbem. In ms. deest *et*, sed locus hujus syllabæ remanet vacuus; deinde legitur *restituta per orbem, etc.*; sed scriptoris errore, ubi *restituta*, pro *restituta* scriptum est.

Profligata nuper Ecclesia. Sic Lactantius dicit Divin. Instit. lib. v, c. 2, *PROFLIGARE sapientiam; et c. 4, omnes... uno semel impetu PROFLIGAREM.*

Templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur. Templum Nicomediense, de quo Lactant. agit c. 13 et lib. v Instit. cap. 2: *Igo cum in Bithynia octavas litoras accitus dicerem, contigissetque ut eodem tempore DEI TEMPLUM EVERTERETUR.* Videm eandem locutionem? Atque enim Cuperus et Baluzius in secunda editio, per *templum* intelligunt *Cœdem Christianorum*; verum non potest dici de fidelium Societate restauranda quod *fabricatur*. Verbum istud non intelligitur nisi de opere materiali, non de congregatione fidelium et unione Christi sub præfatio pastore instaurata.

Principes. Constantinum et Licinium. Horum diploma vide infra n. 48.

Qui Tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt. Lactantius, lib. v Divin. Instit. cap. 11, *Rescripsit* PRINCIPEM NEFARIA; lib. vii, cap. 25: *Qui*

posses vera pietate aliorum male consulta rescindere.

Transacti. ms. Colb., *transansari*; Bun., *tristi nefarii*. O. F. Fritzsche nobiseum, *transacti*. Mox ubi ms. habet *postata*, Bun. legit *post atræ*; nos, *post tante*, cum O. F. Fritzsche, malimus.

Precibus. Verbum istud addidimus, ut sensum clariorem eliciamus.

Et afflictos. At in ms., *ut afflictos*.

Sublevat. En nunc. Aliæ editiones legunt *Sublevavit*. Nunc. Sed propius et scrupulosus inspecto Manuscripto codice, legi *sublevat*. En nunc, quod sonat elegantius.

Deterget; et qui. Priores editi habent *detersit*; sed adnoto lumine, legitimus *deterget*, et *luii*, etc., quod ultimum verbum recte ab editoribus interpretatur *Qui*.

Illuctati. In ms. legitur *illustrati*; at unius litteræ mutatione lego *illuctati*, quasi dicas *adversati*; quod ultimum verbum erat in prioribus editis *qui illuctati erant Deo, jacet*. Ita igitur a me restitutum: sic apud Statium reperitur participium *illuctans*. Jam vero quod ad hujusce verbi regimen atinet, infra, cap. 18, legitur quoque *luctari* cum tercio casu, etiamque *relectari* cap. 11, et *obluctari* Virgil. in *Æneid*. Et Lactantius his vocibus *luctari*, *relectari*, *luctatio*, *eluctatio*, *eluctari* sæpe utitur, lib. v cap. 20, lib. iii cap. 11 bis, lib. iv cap. 25 et 30, lib. v cap. 21. Lib. vi cap. 18, 25, 24. Porro verbum *jacet*, præcedenti verbo *illuctati erant* optime respondet. Auctor noster, eodem sensu, lib. vi Divin. Instit. cap. 26, dixit: *Qui cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent*.

Justos. Id est, Christianos. Sic eos vocat Lact. lib. i cap. 1 lib. v cap. 14.

Excarnificaverunt. Sic in ms. aliæ editiones *excarnificaverunt*. At mi mutandum esse putavimus.

Serius quidem. In ms. corrupte legitur *Seruit... Distulerat.* In prima editione et in aliis deinceps, *profuderunt... Distulerat*. Cætera autem verba ommissa erant; quæ Nourisus recte primus ex ms. restituit. O. F. Fritzsche ponit: *Sero id quidem*.

Quibus posteri discerent. Sic habet ms. codex: itaque post *quibus*, expunxi *et*, quod est in omnibus editis.

Et eundem vindicem, digna videlicet supplicia, etc. Ita restituendum iudicavimus; in ms. enim legitur, *et eundem vindicem digna vid... supplicia, etc.* Verum primaria editio habebat, *et eundem mortem digna vitione superbis et impiis*; sed hæc non concordant cum scriptura manuscriptorum. Maxime ergo depravatus est aliarum editionum textus, quem hic ad ms. fidem accommodamus. Loco *Vindicem* supplavimus *Vindicem*, ex eo quod lib. v Divin. Instit. cap. 21 initio legitur, *Deus ipse vindex erit*.

De quorum exitu scripto testificari placuit. In ms. legitur, *de quo exitu... testificari placuit*. Sed cum phrasis sit imperfecta, eas sic restituvimus; quorum, loco vocis *quo*, atque post *exitu*, addidimus *scripto tes*, quia Libellus iste tum exules vel remotos, tum poste-

ut omnes qui procul amoti fuerunt, vel qui postea futuri sunt, scirent, quatenus virtutem ac majestatem suam in excindendis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet. Hinc itaque utile est, si a principio ex quo est Ecclesia constituta, qui fuerint persecutores, et quibus poenis in eos cœlestis judicis severitas vindicaverit, exponam.

II.

Extremis temporibus Tiberii Cæsaris, ut scriptum

VARIORUM NOTÆ.

ros docere debet. Nourisius restituerat de quo exitu palam iustificari, etc. Sed palam, minus apte positum est: vox scripto eo loci aptior est. Exitus vero idem est ac Mors. Sic infra, cap. 50, circa medium, exitu ejus audito, protinus fugit.

Procul amoti fuerunt. In ms. legitur tantum *procul moti fuerunt*, id est, in exilium pulsati, vel relegati, unde supplendum esse judicavi litteram a, ita ut legatur *amoti*; hinc exurgit sensus clarior. Sic apud Tacitum amoveri in insulam, pro in exilium pelli.

Postea futuri sunt. In ms. hæc solum leguntur *parturi sunt*; supplevimus juxta spatium quod exhibet ms.: alii legunt *post nos futuri sunt*; alii vero *post nos victuri sunt*: Sed elegimus verba simplicia, quæ sensum optimum juxta spatium ms. repræsentarent.

Virtutem ac majestatem suam. Et infra, cap. 5: *Adversus majestatem singularis Dei.* Lactantius Divin. Institut. lib. 1 cap. 1: *Majestatem Dei singularis ac vere cognovistis*, etc.; lib. III cap. 4, lib. II cap. 1: *Singularis Dei asserere majestatem*; bis, lib. IV cap. 26: *Virtutem majestatemque Dei singularis interpretari*; lib. VI cap. 9: *Virtutem ac majestatem Dei singularis narrat*; lib. V cap. 15 et 22, lib. VII frequentior, lib. IV, adhuc cap. 29, lib. VI cap. 17, lib. de Ira Dei, cap. 20, et abjectis terrenis cultibus, majestatem Dei singularis agnoscunt. Epitom. cap. 3 et 4. Et alibi passim.

In excindendis delendisque, etc. In ms. legitur, in e... *dis delendisque*: post litteram x appareat pars media litteræ x; itaque supplevimus *excindendis*, quam vocem usurpat infra auctor noster cap. 2, circa medium hoc modo: *Prosilivit (Nero) ad excindendum cœlestis templum delendamque justitiam*; vel supple *extinguendis*: sic initio cap. 46, has voces ita jungit, *ut Christianorum nomen extingueret funditusque deleret.*

Deus summus. Et cap. 47. Hæc dictiones inter Lactantii scripta centies deprehendes, lib. I Divin. Institut., cap. 1: *Te Deus summus ad beatum Imperii cultum evexit.* Ibd. cap. 5, cap. 6, lib. II, cap. 1; lib. III, cap. 11; lib. IV, cap. 4, bis cap. 6, cap. 10, cap. 15, cap. 16; lib. VII, cap. 27; Epitom., cap. 12, cap. 28, 45, 49; bis, lib. de Ira Dei, cap. 2. Et alibi passim. Quin hæc etiam epitheta *singularis* et *summus*, inter alia (ait Baudri) Lactantium istius quoque libelli parentem esse suadeant, dubitari non potest.

Ostenderet. Forte legendum *ostenderit*: vide præcedentia.

Hinc itaque utile est, si. In ms. legitur tantum *Vincita... est, si*, unde sensum formavimus in hunc modum, *hinc itaque utile est, si*, etc., idque juxta spatium ms.

Qui fuerint persecutores. In ms. est *qui fuerint... ecutores...* deficientibus 4 litteris ante *ecutores*. Hinc itaque locum sic restituendum esse existimo. *qui fuerint persecutores.* Parisiensis editio an. 1710 habet fuerint, quod contrarium est ms. codici, et stare non potest cum *vindicaverit* quod sequitur. Hæc editio legit fuerint auctores, sed male. Namque in ms. clare scriptum est fuerint: deinde male auctores scribit, cum appareat pars inferior litteræ p, et superior litteræ s.

legimus, Dominus noster Jesus Christus a Judæis cruciatus est, post diem decimum Kalendarum Aprilium, duobus Geminis consulibus: cum resurrexisset die tertio, congregavit discipulos, quos metus comprehensionis ejus in fugam verterat; et diebus quadraginta cum his commoratus, aperuit corda eorum, et Scripturas interpretatus est, quæ usque ad id tempus obscuræ atque involutæ fuerunt. Ordinavitque eos, et instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ, disponens Testamenti novi solemne dis-

Itaque legendum est *persecutores*. Vide specimen supra positum.

In eos... vindicaverit. Lactantius noster, lib. II Divin. Institut., cap. 4: *In sacrilegos vindicaverunt*; et lib. IV, cap. 17. *Ego vindicabo in eum.*

Jesus Christus... cruciatus est: Id est cruci afflixus, eodem sensu utitur eadem voce Lactantius Div. Institut. lib. I, cap. 16. *Ab hominibus insigni supplicio affectum et excruciatum*; lib. IV, cap. 18, et Epitom. Div. Institut. cap. 18. *Et cruciaverunt illum in humilitate magna*; lib. IV, cap. 22, *ut mortalis occisus... Deum ab hominibus esse cruciatum*; et Epitom. cap. 18: *Cum igitur ad dexteram Dei sedeat, calcaturus inimicos suos qui eum cruciaverunt.* Sic lib. IV, cap. 16, *cruciando*, eodem sensu.

Post diem decimum Kalendarum Aprilium. Ms. habet Aprilium, non Aprilis. Lactantius, lib. IV Div. Institut., cap. 10: *Duobus Geminis consulibus ante diem decimum Kalendarum Aprilium Judæi Christum cruci affixerunt*; quod idem est. Vide supra Not. lib. IV ad finem capitis 10. Est elliptica locutio, quam supplere possis, post exortum diem decimum Kalendarum Aprilium, sive post eum diem inceptum. Ita verba Christi, *Post tres dies resurgam*, Marc. VIII, 31, a plerisque doctioribus exponuntur *die tertio*, vel *postquam venerit dies tertius*. Partim ex JOANNE COLUMBO.

Sed post diem decimum Kalendarum Aprilium, et ante diem decimum Kalend. Aprilium idem esse ac *die decimo Kalendarum*, postea in nostra ad hunc librum Dissertatione abunde demonstrabimus, ex ipso Lactantio alisque. Eam consulere non te pigeat.

Duobus Geminis Consulibus. Hoc assignat Institutionum libro IV, cap. 10, anno Tiberii quatuordecimo. Id quidem convenienter consulatui duorum Geminorum. At observa, Lector, quam immaniter inde hallucinetur. Tiberius annum imperii quintum decimum iniiit anno 28 æræ vulgaris. Hoc ipso Tiberii anno Joannes Baptista, uti apud Lucam cap. III, 1, 2, 3, legimus, penitentiam prædicare cœpit. Erat is juxta nostrum Lactantium Tiberii annus quintus decimus... Baptizatus itaque Christus die sexto Januarii, *consulibus duobus Geminis* anno æræ vulg. 29, et passus die vigesimo tertio mensis martii insequentis, nonnisi per duos menses ac dimidium ea omnia peregit, quæ ab ipsius baptismo ad mortem usque referuntur. Quod quidem portentosum est dictu, quamvis ab aliis multis Veterum inconsulte pronuntiatum fuerit, ac Fastis Idatiani infatum. Quid enim tandem fiet de quatuor Paschatibus, quibus Servatoris ministerium apud Evangelistas distinguitur? etc. Hæc Doctiss. Nic. Toynardus Aurelianensis.

Comprehensionis. Eodem significatione bis offendes *comprehensi* et *comprehendat*, Divin. Institut. lib. VII, cap. 17 et infra, cap. 15.

Ordinavitque eos, et instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ. Lactantius, lib. IV Divin. Institut. cap. 21, et Epitom. cap. 47: *Ordinata vero discipulis Evangelii ac nominis sui prædicatione*; vel juxta mss. codices Jun. et Goth., *Ordinata discipulis suis evangelica doctrina*; et mox, *prædicaverunt*,

cipulam. Quo officio repleto, circumvolvitur enim pro-
cessa nubis, et subtractum oculis hominum rapuit in
caelum. Et inde discipuli, qui tunc erant undecim,
assumptis in locum Judae proditoris Matthia et Paulo,
dispersi sunt per omnem terram, ad Evangelium
praedicandum, sicut illis magister Dominus impera-
verat; et per annos quinque et viginti usque ad prin-
cipium Neroniani imperii, per omnes provincias et
civitates Ecclesiae fundamenta miserunt. Cumque
jam Nero imperaret, Petrus Romam advenit; et

A editis quibusdam miraculis, quae virtute ipsius Dei,
data sibi ab eo potestate, faciebat, convertit multos
ad justitiam, Deoque templum fidele ac stabile col-
locavit. Qua re ad Neronem delata, cum animadver-
teret non modo Romae, sed ubique quotidie magnam
multitudinem deficere a cultu idolorum, et ad
religionem novam, damnata vetustate, transire;
ut erat execrabilis ac nocens tyrannus, proslivit ad
excidendum caeleste templum, delendamque justitiam,
et primus omnium persecutus Dei servos, Pe-

VARIORUM NOTÆ.

Repleto. Quod facilius in ms. legitur, quam *expleto*,
quod est in editis: igitur nil mutare debuerunt edi-
tores.

Rapuit in caelum. Lactantius Div. Institut. lib. vii,
cap. 17: *Rapitur in caelum.*

Assumptis in locum Judae proditoris Matthia et Paulo.
Ne ex his verbis inferas, Paulum una cum Matthia
fuisse Judae ab apostolis sullectum. Tantum (in-
certius paulo scribens) Lactantius innuere voluit,
loco Judae alios duos Apostolatus munere fuisse func-
tos, Matthiam scilicet sorte lectum (Act. 1, 26),
et Paulum ab ipso Christo assumptum. TOINARDES.

Ad Evangelium praedicandum. Lactant. lib. iv,
cap. 21: *Petrus et Paulus Romae praedicaverunt.*

Magister Dominus. Lactantius, lib. iv, cap. 21: In
nomine *Magistri Dei*, et cap. 26 necnon lib. vi, cap. 8.
Et alibi passim.

Et per annos quinque et viginti, etc. A consulatu
duorum Gallinarum, sive ab anno aere vulg.
chr. xxxix, quo ex Lactantii hypotesi Apostoli post
Pentecosten praedicaverunt ubique Evangelium, anni
quidem sunt 25 completi usque ad xii diem Octobris
anni chr. lxxv, quo Nero successit Claudio: at ab anno
aere chr. xxxviii, quo revera passus est Christus,
ad lxxv, sunt anni 25.

Fortassis ex his viginti quinque annis, qui ad
praedicationem omnium Apostolorum ex aequo perti-
nent, orta est opinio de 25 annis, quos quidam vete-
res, et innumerabile recentiorum agmen S. Petro
Apostolo tribuunt in sede Romana... Si autem fas
esset recedere a vulgari et in animis hominum insita
opinionem, ei Lactantianam lubenter preferrem, id
est, Petrum quidem Romae praedicasse Evangelium
facile concederem, non sub Tibarico Claudio, ut
vulgo putant, sed sub Nerone Claudio. Quippe sta-
bilisita senel hac verissima (ut puto) sententia,
conquiescit statim omnis disputatio absque ullo in-
commodo auctoritatis Romani pontificis. Neque enim
longa annorum series quibus Petrus fuerit episcopus
Romae, primatum illius Ecclesiae stabilivit, sed per-
sona Petri, qui cathedram suam ibi collocavit, et eam
suo sanguine solidavit ac confirmavit. Ex BALUZIO.

Ecclesiae fundamenta miserunt. Id est, posuerunt;
mittere, pro *ponere*. Ita usurpant passim Agrimen-
senses, *inlitem mittere, mettre une borne; mittere murum
aut vallum*, apud Lampridum in Vita Sept. Severi.
Sed et apud Ciceronem: in Verrem *mittere in posses-
sionem, mettre en possession*; apud Seneccam legitur
mittere in Acta, Gallice mettre dans les Registres; apud
Livium, *mittere urbes in servitutem, mettre les villes en
servitude*; apud Statium, *copus mittere sepulcro, met-
tre un corps dans le tombeau*. Apud Salmastium Apollina-
riam, lib. ii, epist. 11, *jam senel nisi fundamenta
certantis amicitiae*. Apud veterem Vulgate nostrae In-
terpretem vinum novum in utros novos mittunt, etc.
Matth. cap. ix, 17, cap. xv, 26. — *Ecclesiae funda-
menta miserunt.* Quis, inquit Nurrus, bone Latini-
tatis auctor unquam dixit, *mittere fundamenta*? is
certe non est Lactantius, qui melior scripsit, *funda-
menta Ecclesiae ubique jecerunt*. Phisum vero funda-
menta *mittere*, Columbus recte constituit. Hieron. in
Vita Iliar: *non prius abire passi sunt, quam futurae*

Ecclesiae lineam mitteret; et Ambros. lib. i Offic.,
cap. 29: *Ecce mitto lapidem in fundamentum Sion*, id
est, *Christum in fundamentum Ecclesiae*, quod mox ex-
ponit: *Paulus fundamentum posuit Christum*. Etiam
interpr. Iranci lib. iii, cap. 28: *Ego mitto in fundam-
enta Sion lapidem pretiosum*. Ha quoque Cyprianus
Erasmii lib. ii adv. Judaeos, cap. 16, pro quo Pam-
ilius: *immitto in fundamenta*. Etiam Curtius lib. v,
sect. 4: *triginta pedes in terram turrium fundamenta
demissa sunt*. BEN.

Cumque jam Nero imperaret, Petrus Romam advenit.
Multi duplicem Petri adventum ad urbem Romam sub
Claudio et Nerone asserunt, alii tantummodo unum
sub Nerone agnoscunt; nonnulli vero heterodoxi
Apostolicae et Romanae Ecclesiae inimici utrumque
negant, quos solide admodum confutarunt ejusdem
religionis Joan. Pearsonius in Operib. posthum. et
Samuel Basnagius Exercitat. Histor. ad an 44, n. 25.

TOINARDES.

Convertit multos ad justitiam. Sic infra dicit ad *de-
lendam Justitiam*, id est, religionem cultumque veri
Dei. Lactantius eodem sensu dixit, lib. v, cap. 7: *Red-
dita quidem terra, sed paucis assignata Justitia est, quae
nihil aliud est, quam Dei unici pia et religiosa cultura*;
et lib. v, cap. 12: *invalenscente Justitia*; lib. vii,
cap. 16 et 26, in Epitologo ad Constantinum, *Te Deus
summus ad restituendum Justitiae domicilium excitavit*.
Et lib. i cap. 1: *Per quem... Justitia et sapientia
restituta est*.

Deoque templum fidele ac stabile collocavit. Infra
de Nerone, *Proslivit ad excidendum caeleste templum,
delendamque justitiam*; et cap. 15: *Nam Constantius...
verum Dei templum quod est in hominibus,
incolumae servavit*. Lactantius lib. iv Div. Institut.
cap. 14: *Verunt templum Dei, quod non in parietibus
est, sed in corde ac fide hominum, qui credunt in
eum, ut vocantur fideles*; et cap. seq.: *Aeternum et
immortale Dei templum*; et cap. 24: *Habebatque radi-
cem et fundamentum, stabilisque apud homines et fixa
permaneat*. Et lib. iv, cap. 10, *ut constitueret Deo
templum, doceretque justitiam*.

Templum fidele. Hic et infra per *templum caeleste*
intelligitur religio christiana, vel coetus christianorum;
quod ex adjunctis vocibus *fidele* et *caeleste*,
recte interpretatur.

Execrabilis ac nocens tyrannus. Sic infra, cap. 4:
*Execrabile animal Decius. Nocens est, nefarius et im-
pius. Vox execrabilis saepe apud Lactantium*. Vide
lib. i, cap. 21; lib. iii, cap. 18; lib. vi, cap. 17 et
cap. 25; lib. vii, cap. 16, etc. Epitom. cap. 65.

Ad excidendum caeleste templum. Ita Lactantius nos-
ter, lib. iii Div. Institut. cap. 26, dixit *excidere vitia*;
lib. vi, cap. 15: *vitia penitus excidant*; lib. v, cap. 5,
veritatem penitus excidere; et lib. de Ira Dei cap. 17,
voluerunt cum penitus excidere.

Delendamque justitiam. Id est, religionem christia-
nam, cultumque veri Dei.

Primus omnium persecutus Dei servos. Sic Tertul-
lianus, Apolog. cap. 5; S. August. l. ii contra litteras
Peltilian. c. 92; Sulpic. Severus, lib. ii de Nerone
loquens: *Dignus exitu qui persecutionem in christianos
primus inciperet*. A Lactantio post omnium, erat cum

trum cruci affixit, et Paulum interfecit. Nec tamen habuit impune; respexit enim Deus vexationem populi sui. Dejectus itaque fastigio imperii, ac devolutus a summo tyrannus impotens, nusquam repente comparuit; ut ne sepulturae quidem locus in terra tam malae bestiae appareret. Unde illum quidam deliri credunt esse translatum, ac vivum reservatum, Sibylla dicente matricidam profugum a finibus esse venturum; ut quia primus persecutus est, idem etiam novissimus persequatur, et Antichristi praecedat adventum. Itaque fas est credere, sicut

duos Prophetas vivos esse translatos in ultima tempora, atque initium Christi sanctum ac sempiternum, eum descendere cœperit, quod Sibyllæ futurum prænantiant: eodem modo etiam Neronem venturum putant, ut præcursor diaboli ac prævius sit ventientis ad vastationem terræ, et humani generis everisionem.

III.

Post hunc, interjectis aliquot annis, alter non minor tyrannus ortus est, qui cum exerceret injustam

VARIORUM NOTÆ.

Eusebio addendum *imperatorum*; vel *a constituta Ecclesia*. Præcesserant enim martyria SS. Joannis Baptistæ, Jacobi, et Stephani, quo tempore ex Actis cap. viii fuit magna persecutio Hierosolymis. In ms. Colb. pro *persecutus*, est *persecutus*; mendose.

Nec tamen habuit impune. Ita ms. Colb. *habuit*, ut et infra ad initium capitis 30, ubi pariter legitur in eodem ms., *habuit impune*. In posteriore loco editio Parisiensis an. 1710 et in priore præcæ editiones substituerant *abiit*; sed perperam. Eadem enim locutione utitur Lactantius in Epitome cap. 55: *Nec ullus impune habuit quod Deum læsit*; et cap. 53: *Cur impune habent Aegyptii, qui pecudes et omnis generis bestias colunt? Habuit*, vox est inter lineas in ms. addita, sed eadem plane manna.

Respexit enim Deus vexationem populi sui. Suetonius: *Cum a Senatu Nero quæreretur ad pœnam, e palatio fugrens, ad quantum Urbis milliarium in suburbano liberti sui, inter Salarium et Numantoniam viam semet interfecit anno ætatis sue 52*. Quod contigit anno Christi LXVIII, die 9 Julii. TOINARD.

Nusquam repente comparuit, etc. S. Augustinus, de Civitate Dei lib. ix, cap. 19: *Nonnulli ipsam Neronem resurrecturum, et futurum Antichristum; Alii vero nec eum occisum putant; sed substractum potius, ut putaretur occisus; et vivum occultari in vigore ipsius ætatis in qua fuit, cum crederetur extinctus, donec suo tempore recedat, et restituitur in regnum*. Fuit illa plerumque opinio tertio etiamque quarto sæculo, Neronem venturum ante sæculi finem, et ipsum vel fore Antichristum, vel iisdem temporibus per Occidentem sæviturum, quibus ille per Orientem. Quæ fuit etiam opinio S. Martini Turonensis, et Sulpic. Severi, Dialog. 2 atque Historiæ Sacræ lib. 11: *Sed multum mira hæc opinantium præsumptio*, inquit Augustinus, loco supra citato. Contra Lactantii et Sulpicii opinionem facit, quod a Plutarcho refertur in Vita Galbæ; maxime vero quod ait Suetonius, lib. vi, cap. 50: *Funeratus est impensa ducentorum milium, stragulis albis auro intextis, quibus usus Kalend. Januarii fuerat. Reliquias Aegyptæ et Alexandria nutrites cum Acte concubina gentili Domitiorum monumentis condiderunt, quod prospicitur et campo Martio impositum colle hortorum. In eo monumento solum porphyretici marmoris superstant Lunensi ara circumseptum est lapide Thasio*. TOINARD.

Tam malæ bestiae. Eadem locutione utitur de tyranno scribens infra cap. 4. Et cap. 9, de Maximiano Galario: *Inerat huic bestiae naturalis barbaries et feritas*; et cap. 16, 23, 52, 59 et 52. Divinam autem Institut. lib. v, cap. 11: *Ille est vera bestia*, etc. Et cap. 25: *Postea vindicturum se in eos Deus pollicetur, et exterminaturum bestias mulas de terra*; nec non lib. vi cap. 9. Belluas etiam eos nominat, lib. v cap. 11, lib. vi c. 17.

Deiiri. Ms. *deleri*.

Credunt esse translatum ac vivum reservatum. Fabula, cuius origo non obscura. Plures enim pseudodoneses fuerunt. Primus in insula Cythra, Tacit. ii histor. cap. 8; alter, qui nomen Terentio maximo, Zonaras in Tito; tertius sub Domitiano, Vignii: mal-

post Neronis mortem, Sueton. *Neron. extr.* Nam varius super exitu ejus rumor, pluribus vivere eum fingentibus credentisque.

Sibylla dicente. Sic libros Sibyllinos laudare solet Lactantius, tam etsi illos sciret non unius esse Sibyllæ, sed plurimum. Ita ipse lib. i Div. Institut. cap. 6: *Et sunt singularum singuli libri: qui quia Sibyllæ nomine inscribuntur, unius esse creduntur*. Sed et nos confusè Sibyllam dicemus, sicubi testimonium earum fuerit abutendum. Hi loci videntur esse ex lib. v et vi Sibyllinorum oraculorum. Vid. Not. Baluz.

À finibus. Doctissimus Janson ab Ahnelbven addendum esse ait terræ, quod excidisse putat.

Persequatur. Ita ms. sed litteris brevialis; quod melius convenit cum præcedat.

Itaque fas est credere. Ita restitui, apprimè observata Manuscripti scriptura, in quo *fas* tantum satis apte legitur; spatium vero præcedit quicquid vel sex litterarum, unde repositi itaque. Hæc vox spatium implere potest. Aliæ editiones habent, *nefas est credere*. Sed lectio quam sequimur, in textu consonantior mihi videtur cum ms. et cum sequentibus auctoris verbis.

Duos. ms. habet *duas*, sed male.

In ultima tempora, atque initium Christi. Post *ultima* abrasa sunt in ms. duo saltem verba. Sed cum inspecta diligenter scriptura legantur tres ultimæ litteræ vocis *atque*, tunc supplendum putavi *tempora atque*. At duo Prophete quorum hic habetur mentio, sunt Moses atque Elias. — *In ultima ... initium Christi*. In ultima ætate, *Initium Christi* videtur initium millenarii esse, quod Lactantius variis locis adstruxit. CELL. — *In ultima ... initium*. Ibi duo aut tria verba abrasa sunt, teste Nurrio. Num de millenario hæc intelligenda sint, incertum, quia locus mancus; et dubitat Bauldr. quia sequitur *sempiternum*. BUN.

Quod Sibyllæ futurum prænantiant. Post *cœperit*, desunt in ms. decem circiter litteræ, usque ad *um pronuntiant*. Has existimavi suppleri posse his verbis, quæ brevialis litteris istud spatium replere possunt. Cæteræ editiones habent *pronuntiant*, quod verbum breviatum legi potest *prænantiant*. De his porro Sibyllarum prophetiis vide lib. vii Institut. cap. 13 usque ad 20.

Ut præcursor, etc. Hic in ms. legitur solum *cursor*, atque ante vocem istam tres aut quatuor desunt litteræ, quas per istas, *ut præcursor*, supplevimus, vel per *qui præcursor*.

Humani generis. In ms. desunt litteræ duæ ultimæ *Humani*, ac priores duæ *generis*: itaque non difficile hinc his supplere.

Aliquot. In ms. legitur *aliquod*, quod erratum frequens est in eo libro.

Alter non minor tyrannus ortus est, id est, imperare cœpit; Domitianus, duodecim Casarum postremus. TOINARD. — Domitianus *Calvus Nero* dicitur a Juvenale, quem Tertullianus in Apologetico, c. 5, vocat *portionem Neronis in crudelitate*; et Eusebius, l. iii Hist. eccles., c. 17: *Neronianæ impietatis et ad avertendum Deum successorem*. BALUZ.

Injustam. Sic potest legi in ms., cæteræ editiones

condnationem, subjecerunt tamen cervicibus incubavit quam durissime, tutusque regnavit, donec impas manus adversus Dominum tenderet. Postquam vero ad persequendum justum populum instinctu demonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum fuit pœnas. Nec satis ad ultionem fuit, quod est interfectus : domi etiam memoria nominis ejus erasa est. Nam cum multa mirabilia opera fabricasset, cum Capitolium aliaque nobilia monumenta fecisset, Senatus ita nomen ejus persecutus est, ut neque imaginum, neque titulorum ejus relinqueret ulla vestigia, gravissimis decretis etiam mortuo notam inureret ad ignominiam sempiternam. Rescissis igitur actis tyranni, non tantum in statum pristinum Ec-

habent invisam.

Subjecerunt cervicibus incubavit. Lactantius Div. Institut., l. v, c. 5 : *Soli absconditis incubarent ; et c. 9 : In eos totis carnificinæ suæ viribus incumbunt ; l. vii, c. 19 : Capio mundo, cum magnis latronum exercitibus incubabit.*

Traditus in manus inimicorum fuit pœnas. Domitianus mense februario anni Chr. 94 seviræ cœpit. Peremptus est anno Christi 96, 14 kal. octobr. (sive die 18 septembr.), ut in confesso est apud omnes. TORNARD.—Neque aliter Lactant., Divin. Instit., l. vii, de Antichristo : *Et captus, tandem scelerum suorum luat pœnas.* Idem Epitom., cap. 68.

Interfectus, domi. Sic legere malimus cum doctissimo Cuperio, quam cum cæteris, *interfectus domi.*

Memoria nominis ejus erasa est. Et infra, c. 52, et *erasti de terra.* Macrobi., l. i Saturnal., c. 12 : *Octobrem vero suo nomine Domitianus invaserat : sed uti infaustum vocabulum ex omni ære vel saxo placuit eradi.* BALUZ.

Cum multa mirabilia opera fabricasset. Suetonius in Domitiano : *Plurima et amplissima opera incendio absumpta restituit, in quæ et capitolium, quod rursus arserat, sed omnia sub titulo tantum suo, ac sine ulla pristini auctoris memoria.* BALUZ.

Neque imaginum, neque titulorum ejus, etc. Id ipsum scribit Eusebius, l. iii, c. 20 Hist. eccl. Suetonius : *Contra Senatus adeo lertatus est, ut repleta certatim Curia, non temperaret quam mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo acclamationum genere laceraret, scalas etiam inferri, clypeosque et imagines ejus coram detrahi, et ibidem solo affigi juberet, novissime eradendos ubique titulos, abolendamque omnem memoriam decerneret.* Ex BALUZ.

Relinqueret. Mss. relinquerent.

Gravissimis. In ms. est *gravissime*, cum majuscula initiali littera, præcedente puncto, male.

Rescissis actis tyranni. Vide supra, not. ad c. 1.

Non tantum. Sic ms breviter litteris *tm* ; at in editis est, *non modo*, male.

Ecclesia restituta. Narrat Dio apud Xiphilinum, Nervam omnes, qui impietatis in deos rei fuerant, absolvisse, exules in patriam reduxisse, edicto insuper vetuisse, ne cui liceret aut impietatis sive Judaicæ sectæ (sic tum vocabant religionem Christi) quempiam delicta insimulari. Ea porro occasione Joannes apostolas, qui in Patrum insulam a Domitiano fuerat relegatus, exilio solutus, Ephesum reversus est, ut ex Clemente Alexandrino recitat Eusebius lib. iii, cap. 23.

Ac hanc conjunctionem Heumannus putat esse deiciendam ut melius fiat oratio.

Boni principes. Quamvis pagani, scilicet Nerva, Trajanus, Antonini, etc., qui edicta contra christianos non promulgaverunt. Lactantius in fine libri septimi Div. Instit. ad Constantinum : *Quoniam unus ex omnibus existit qui præcipua virtutis et sanctitatis exem-*

A ecclesia restituta est, sed etiam multo clarius ac floridius enituit ; secutisque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regimenque tenuerunt, nullos inimicorum impetus passa, manus suas in orientem occidentemque porrexit ; ut jam nullus esset terrarum angulus tam remotus, quo non religio penetrasset ; nulla denique natio tam feris moribus vivens, ut non suscepto Dei cultu, ad justitiæ opera mitesceret. Sed enim postea longa pax rupta est.

IV.

Exstitit enim post annos plurimos execrabile animal Decius, qui vexaret Ecclesiam. Quis enim justitiam, nisi malus persequatur ? Et quasi hujus rei gratia provecus esset ad illud principale fastigium, fu-

VARIORUM NOTÆ.

B *pla præberes, quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat, non modo æquales, sed etiam, quod est maximum, præterires, etc.* De bonis Principibus, qui et libertatem credendi nostris hominibus permisierunt, et eorum ministerio in palatio et in principis usi sunt, eosque ad maximas dignitates evexerunt, videndus Eusebius initio libri vii Hist. eccl. BALUZ.— *Boni principes.* Zozimus, lib. 1, c. 7 : *Ab hoc tempore viri boni (ἐντεῦθεν ἄνδρες ἀγαθοὶ) principatum adepti, Nerva, Trajanus, et post eum Adrianus et Antoninus Pius et per illud fratrum Verus atque Lucius, multa vitata correxerunt.* Lactantius, l. vi, c. 16, in notis, habet egregium locum : *Quos tamen fama inter bonos numerat, quos non modo æquales, sed etiam, quod est maximum, præterires.* BUS.

Nullos inimicorum impetus passa. Id est, fere nullos, aut levioris momenti.

C *Manus suas in Orientem Occidentemque porrexit.* Lactantius, l. vii Div. Instit., c. 15 : *Roma... sublata Carthagine, manus suas in totum orbem terra marique porrexit.* Epitom., c. 51 : *Alas suas in Orientem Occidentemque porrexit.*

Nullus terrarum angulus tam remotus, quo non religio Dei penetrasset. Lact., l. iv Div. Inst., c. 26 : *Cruæ potius electa est, quæ significaret illum tam conspicuum, tanque sublimem futuram, ut ad eum cognoscendum pariter et colendum, cuncte nationes ex omni orbe concurrerent.* Denique nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio ejus, aut sublimitas majestatis ignota sit. BALUZ.

Quo non. In ms., *co n.*

Denique natio. In ms., *denique de natio.*

Nulla denique natio, etc. In ms. post *denique*, est *di natio.* Vel est *mundi*, vel est *Dei* : quam vocem, ut superfluum, expungendam esse dicit BALUZ.

D *Exstitit post annos plurimos execrabile animal Decius, etc.* Seviusse Decium statim ac imperavit, docet quoque Chronicon Paschale his verbis : *Initio imperii Decii persecutione contra christianos concitata....* Constat beccum sublinem anni 251 ad Abrittum, sive Abrittum in prelio adversus Carpos interisse et imperasse plus quam duos annos ; nempe ab illo temporis spatio quod est intra diem 17 junii et 19 octobris anni 249 usque ad finem novembris anni 251, atque adeo annos duos cum mensibus circiter quinque. TORNARD.

Quis enim justitiam, nisi malus persequatur ? Per justitiam hic intellige justum populum, populum Dei, servos Dei.

Provecus esset ad illud principale fastigium. Et infra, c. 18, *sublime fastigium*, imperatoriam scilicet dignitatem. Haud secus Lactant., Div. Instit. l. vii, c. 26 ad finem, in eplogo ad Constantinum imperatorem : *Te providentia summæ divinitatis ad fastigium principale provecit.* Viden utriusque operis au-

rere protinus contra Deum cœpit, ut protinus caderet. Nam profectus adversus Carpos, qui tum Daciam Mœsiamque occupaverant, statimque circumventus a barbaris, et cum magna exercitus parte deletus, nec sepultura quidem potuit honorari: sed exutus ac nudus, ut hostem Dei oportebat, pabulum feris ac volucris jacuit.

V.

Non multo post Valerianus quoque non dissimili furore correptus, impias manus in Deum intentavit; et multum, quamvis brevi tempore, justi sanguinis fudit. At illum Deus novo ac singulari pœnæ genere affecit, ut esset posteris documentum, adversarios

A Dei semper dignam scelere suo recipere mercedem. Hic captus a Persis, non modo imperium, quo fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam cæteris ademerat, perdidit, vixitque in servitute turpissime. Nam Rex Persarum Sapor, is qui eum ceperat, si quando liberit aut vehiculum ascendere, aut equum, inclinare sibi Romanum jubebat, ac terga præbere, et imposito pede supra dorsum ejus, illud esse verum dicebat (triumphi genus) exprobrans ei cum risu, non quod in tabulis aut parietibus Romani pingent. Ita ille dignissime triumphatus, aliquandiu vixit, ut diu barbaris Romanum nomen ludibrio ac derisui esset. Etiam hoc ei accessit ad penam, quod B cum filium haberet Imperatorem, captivitatis suæ ta-

VARIORUM NOTE.

Profectus adversus Carpos, qui tum Daciam Mœsiamque occupaverant, etc. Carpos in hoc Lactantii loco, Francos in Chronico Paschali, Getas sive Gothos apud Jornandem, et Scythas apud Zozimum, eisdem esse ostendit du Cangius in notis, p. 547 ad Chronic. Pasch. TOINARD.

Adversus. In ms., *adversu.*

Carpos. Populos transdanubianos ex Ptolom. aut Gallos, juxta Cedrenum.

Deletus, nec sepultura quidem potuit honorari. Pro nec, mallem ne: sic supra, cap. 11. *Ut ne sepultura quidem locus.... appareret.* Decii necem ultionis quoque divinæ tribuunt Cyprianus initio libri de Lapsis, et ad Demetrianum, nec non Hieronymus in Zachar. xv. Inter paludes enim victus, cum exercitu deletus est, ex Aurelio Victore.

Ut hostem Dei oportebat. Locutio Lactantiana, lib. de Ira Dei, cap. 19: *Si est providus, ut oportet Deum.* Utrobique suppl. esse.

Non multo post Valerianus. Post septem annos. Nam anno Christi 257 sæviit, imperii sui 5. TOINARD. Mira sunt, quæ de modesta ac mansuetudine, reliquisque summis Valeriani virtutibus tradit Trebellius Pollio: quæ confirmantur etiam ab Eusebio, qui lib. vii Hist. Eccles., cap. 10, illum vel ex eo maxime commendat, quod mansuetissimus, ac benignissimus fuerit erga Christianos; additque, nullum superiorum Principum, ne illos quidem ipsos, qui palam Christiani fuisse dicuntur, tanta humanitate ac benevolentia nostros complexum esse, quantam Valerianus præ se ferebat initio principatus sui, totamque ejus familiam Christianis hominibus abundasse, ita ut Dei Ecclesia esse videretur. Sed postea immensum mutatus ab illo, crudelissime sæviit in Christianos; ac mox secuta Dei manus, quæ illum graviter afflixit. BALUZ.

In Deum. Ms., In Deo.

Pœnæ. Ms., Pene; ac ideo Heuman. legit, singulari prorsus pœnæ genere.

Ut esset posteris documentum. Vide supra cap. 1, *Distulerat pœnas eorum Deus, ut ederet in eos magna et mirabilia exempla, quibus posteri discerent, et Deum esse unum, et eundem vindicem digna videbret supplicia impiis ac persecutoribus invogare.*

Adversarios Dei semper dignam scelere suo recipere mercedem. Semper, ita ms. legit, id est, dignam semper suo scelere mercedem Dei hostes recipere. Quamvis non de omnibus persecutoribus agat Lactantius, sed de multis, quos posteris in dignæ ultionis exemplum adducere ira divina voluit. Pro semper antiqui editi legunt sæpe, contra fidem ms.

Quo. Ms., Quod.

Sapor, is qui eum ceperat. Ita mss. Priscæ editiones habent Sapore, qui; male.

Inclinare sibi Romanum. Non stratoris officium ex-

hibebat Sapor Valerianus: sed plane vicem stapedis, aut scalæ illi in equum ascensuro præstabat, ut colligitur ex Actis S. Pontii Martyris, cap. 24: *Valerianus scilicet Imperator in captivitatem ductus a Sapore, Rege Persarum, non gladio, sed ludibrio omnibus diebus vitæ suæ merita pro factis percepit; ita ut quotienscumque Rex Sapor equum conscendere vellet, non manibus ejus, sed incurvato dorso, et in cervice ejus pede posito, equo membra locaret.* Similia tradit Hugo Floriacensis in Chronico: *Valerianus Dei præsidio destitutus, a Rege Persarum Sapore captus.... donec vixit, hanc insanis officii pœnam semper tulit, ut acclinis humi Regem ascensurum, non manu, sed dorso attolleret.* BALUZ.

Romanum. In ms., *Romanam;* mendose.

Imposito. In ms. *imposita;* male.

Supra dorsum. Ita ms., sed breviter litteris. Hanc historiam Heumannus in dubium revocat. Priscæ editiones habent *super.* — *Imposito pede super dorsum ejus.* In mss. *Supra.* Nurrius: *Quis unquam, inquit, phrasin huic similem in veris Lactantii libris animadvertit?* Ego vero dico, Lactantium non abhorre ab stylo antiquæ versionis, et phrasin huic similem in veris Lactantii libris animadverti, lib. iv Inst., cap. 14: *Imponite cidarim mundam super caput ipsius;* et ibid.: *Et posterunt cidarim super caput ejus.* Eodem modo Cypr. l. ii. Quirin. c. 13, Curt. lib. ix, cap. 7: *Pedem super cervicem jacentis imposuit.* BON.

Triumphii genus. Hæc addidimus verba tanquam necessaria, quamvis non legantur in ms.

Exprobrans ei. Ita ms., ei, non et.

In tabulis aut parietibus. Mos olim fuit principum gesta in tabulis pingi et in parietibus illustrari. Sic Capitolinus in Maximino, cap. 12: *Jussit tabulas pingi ita, ut erat bellum ipsum gestum, et ante curiam proponi, ut facta ejus pictura loqueretur:* vide etiam Herodianum, lib. iii, cap. 9.

Ille. Ms. Illæ, mendose.

Dignissime triumphatus. Dignissime, scilicet ut merebatur: triumphatus passive. Itaque non mirum, si infra triumphare junxerit cum quarto casu, c. 16. *seculum cum suis terroribus triumphasti.* Similiter Lactantius scribit, *catenam mortem cum suis terroribus triumpharet,* lib. iv, c. 26: *Triumphato seculo,* Epitom. c. 66, *captivos triumphavit,* c. 46, *triumphari deos, Dæmones,* c. 51, *terram triumphabit,* Div. Inst. l. vi, c. 23. Valeriani servitus fuit decem annorum.

Cum filium haberet Imperatorem. Gallienum nempe seniore, quem jam ab anno Christi 251 fecerat imperii consortem, quique capto patre, solus per multos annos summam rerum administravit; nec unquam eum a persecutore vindicare voluit, licet Bactriani, Hiberi, Arabi et Parescythæ auxilia parant possent, ad Valerianum de captivitate liberandum, ut scribit Trebellius Pollio in Valeriano seniore.

men et servatus extreme non invenit ullorem, nec omnino repetitus est. Postea vero quam pudendam vitam in illo dedecore finivit, direpta est ei cutis, et exuta visceribus pellis est infecta rubro colore, ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimam triumphum poneretur, legati-que nostris semper esset ostentus, ne nimium Romani viribus suis fiderent, cum exuvias capti principis apud deos suos cerneant. Cum igitur tales poenas de sacrilegis Deus exegerit, nonne mirabile est, ausum esse quemquam postea non modo facere, sed etiam cogitare adversus maiestatem singularis Dei regentis et continentis universa?

VI.

Aurelianus, qui esset natura vesanus et præceps, cum deus captivitate Valeriani meminisset, tamen editus sceleris ejus et poenæ, iram Dei crudelibus factis accessivit. Verum illi ne perficere, quidem quæ cogitaverat, licuit: sed protinus inter initia sui furoris extinctus est. Nondum ad provincias ulteriores cruenta ejus scripta pervenerant, et jam Cœnosphurio,

Extremæ. Ms., extreme, male.

Direpta est ei cutis. Ita ms., sed male. Diripere est expilare: diripere agros, urbes. Mallem hic legere cum doctissimo Nic. licinsio, derepta. Deripere est detrahere, auferre, ut ostendit in Notis ad Ovidium. Ex hoc versu metamorph., v. 388:

Clamanti cuius est summus derepta per artus.

Nec omnino repetitus est. Doctiss. Nurr. hunc locum nimis extendit. Sed Vollio contra Cæcili nostri opinionem tres nobis representat epistolas, quibus Betsoldus et Artabandes Reges libertatem Valeriani a Sapore postulaverunt. Quamobrem hæc epistole Cæcilio incomperæ omnino videntur; nisi probaveris, nihil aliud ejus verbis significari, quam ipsum a nullo nomine Romano aut Romano subdito fuisse repetitum. Quid si simplicissime exponas de filio, de quo unice præcessit, ut subintelligatur pronomen, uti sæpe: non invenit ullorem (eum), nec (ab eo) repetitus est. Bon.

Est. Hæc vox non legitur in ms. sed tantum adest quedam virgula.

Clarissimæ triumphi. Ms. Karissimæ.

Ostentus. Ita ms. at in editis est ostentus.

Principis. Ms. Principes, male.

Apud deos suos. Id est, in templo deorum suorum.

Aurelianus qui esset. Ita ms. Colb. Almelo. forte quem esset: sal recte.

Vesanus et præceps. Ex Flavio Vopisco: Aurelianus serenus, truculentus, sanguinarius fuit princeps. Ex Eutrop., lib. ix, qd eodem: Vir in bello potens, animi tamen immodici, et ad crudelitatem propensus. Et præceps distincte non legitur in ms. sed virgula quedam cum voce prebs, quod æque diceretur Vesanus princeps. Attamen non inconcinne in editis est præceps, sic Livius eleganter ait præceps in avaritiam et crudelitatem animus.

Inter initia sui furoris extinctus est. Concitavit namque persecutionem solummodo sub finem anni 274 vel initio subsequenti. Interemptus est enim mense Aprilii anni 275, qua de re vide Euseb. Hist. Eccles. l. vii, c. 50.

Cœnosphurio. Medio itinere inter Heracleam et Byzantium ad mare. Flavius Vopiscus in D. Aureliano: Sed cum iter faceret, ad Cœnosphurium mansione, qua est inter Heracleam et Byzantium: castra nocturni

qui locus est Thraciæ, cruentas ipse humi jacebat, falsa quadam suspitione ab amicis suis interemptus. Talibus et tot exemplis coerceri posteriores tyrannos oportebat. At hi non modo territi non sunt, sed audacius etiam contra Deum confidentiusque fecerunt.

VII.

Diocletianus, qui scelerum inventor et malorum machinator fuit, cum disperderet omnia, nec a Deo quidem manus potuit abstinere. Hic orbem terrarum simul et avaritia, et timiditate subvertit. Tres enim participes regni sui fecit, in quatuor partes orbe diviso, et multiplicatis exercitibus, cum singuli eorum longe majorem numerum militum habere contenderunt quam priores principes habuerant, cum soli republicam gererent. Adeo major esse cœperat numerus

accipientium, quam dantium, ut enormitate indictionum consumptis viribus colonorum, deserentium agri, et cultura vertenterentur in sylvam. Et ut omnia terrore completerentur, provincie quoque in frusta concisæ, multi præsidēs, et plura officia singulis regionibus, ac pene jam civitatibus incubare, item ra-

VARIORUM NOTÆ.

sui et manu Mucaporis interemptus est. Vide Eutropium, lib. ix. Baluz.

Non modo. Non abest a ms.

Fecerunt. Id est, egerunt.

Diocletianus. Qui (ex fine cap. 9) Diocles ante imperium vocabatur.

Malorum machinator. Ita Lactantius, lib. vii Divin. Instituti., cap. 24; qui est MACHINATOR omnium MALORUM.

Nec a Deo quidem. Mallem legere ne, ut legitur sub initium cap. 6, verum illi ne perficere quidem, quæ cogitaverat, licuit.

Orbem terræ. Intellige immensam Imperii Romani amplitudinem.

Avaritia. De qua Vopiscus in Numeriano vide infra Baluzii notas ad istud caput.

Timiditate. Qua tres regni sui participes fecit, nempe Maximianum cognomento Herculium, anno Christi 283. Constantium cognomento Chlorum; et Galerium Maximinum, cognomento Armentarium. anno 293.

In quatuor partes. Orientem regebat Diocletianus, Italiam et Africam Maximianus Herculius; Transalpinas provincias Constantius Chlorus; Illyricum et Thraciam Galerius Maximianus. Nicomedia Bithyniæ Diocletiani sedes era, regia, Mediolanum Herculii, Augusta Trevirorum Constantii, et Galem Sirmium in Pannonia.

Majores esse cœperant. Ms. Majores esse cœperant, mendose.

Enormitate indictionum. Ms., inharmoniæ. Indictionum, id est tributorum, extra orbem, ad barbarum victoris, aut secundum necessitates Republicæ. COLUMBUS.

Provinciæ quoque in frusta concisæ. Ex hoc videmus originem multiplicationis provinciarum, quæ aliunde non clare cognoscatur. Numerum novum provinciarum exhibent notitia imperii utriusque, et alia notitia Episcopatum, et Libellus provinciarum Schonovii, quem nuper cum Sexto Rufo edidimus, et in Occidentali imperio ipse Sextus Rufus, sive Rufus Festus. CELL.

Officia. Id est, Præfecti, vel ii qui iunguntur Officiis. De iis vide Pancirollum ad notitiam imperii, cap. 9 et Yossiam lib. iii de vitis Serm. cap. 50.

Civitatibus incubare. Sic et Lactantius Divin. Instituti. lib. vii, cap. 10; Siquidem capte munitæ cum: incipit

fionales multi et magistri, et vicarii præfectorum, quibus omnibus civiles actus admodum rari, sed condemnationes tantum et proscriptiones frequentes, exactiones rerum innumerabiles, non dicam crebræ, sed perpetuæ, et in exactionibus injuriæ non lerendæ. Nec quoque tolerari possunt, quæ ad exhibendos milites spectant. Idem insatiabili avaritia thesauros nunquam minui volebat: sed semper extraordinarias opes ac largitiones congregabat, ut ea quæ recondebant, integra atque inviolata servaret. Idem cum variis iniquitatibus immensam faceret charitatem, legem pretis rerum venalium statnere conatus est. Tunc ob exigua et vilia multus sanguis effusus, nec venale quidquam metu apparebat, et charitas multo deterius exarsit, donec lex necessitate ipsa post multorum exitium solveretur. Huc accedebat infinita quedam cupiditas ædificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis, et artificibus, et plaustris omnibus, quæcumque sint fabricandis operibus necessaria. Hic basilica, hic circus, hic mœneta, hic armorum fabrica, hic uxori domus, hic filia. Repente magna pars civitatis exceditur. Migra-

bant omnes cum conjugibus ac liberis, quasi urbe ac hostibus capta. Et cum perfecta hæc fuerant cum interitu provinciarum: Non recte facta sunt, idem: alio modo fiant. Rursus dirui ac mutari necesse erant, iterum fortasse casura. Ita semper dementabat. Nicomediam studens urbi Romæ cœquare. Jam illud prætereo, quam multi perierint possessionum aut opum gratia. Hoc enim usitatum et fere licitum consuetudine malorum. Sed in hoc illud fuit præcipuum, quod ubicumque cultiorem agrum viderat, aut ornatius ædificium, jam parata domino calumnia et pena capitalis, quasi non posset rapere aliena sine sanguine.

VIII.

Quid frater ejus Maximianus, qui est dictus Herculeus? non dissimilis ab eo. Nec enim possent in amicitia tam fideli coherere, nisi esset in utroque mens una, eadem cogitatio, par voluntas, æqua sententia. Hoc solum differebant, quod avaritia minori altero fuit plus, majori vero minus; sed plus timiditatis, pius vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male. Nam cum ipsam imperii sedem teneret Italiam, subjacerentque opulentissimæ provincie vel

VARIORUM NOTÆ.

iatronum exercitiis incubavit: lib. 5, cap. 11, uno loco recubans.

Rationales. Id est, Fisci Regii Procuratores missi in provincias: sic Lampridius in Alexandro, cap. 45: *Procuratores, id est rationales*.

Non dicam crebræ, sæc perpetuæ. Sic et Lactantius Divin. Instit. lib. III, cap. 22: *NON DICAM multorum, sed peccudum et belluarum*. Et lib. II, cap. 4: *Qui non furtum, sæc patam Deos ludibrio habuisse*: omissis solum et etiam.

Nec quoque tolerari possunt. Nec præcedentia postulant, injuria non ferendæ, etc. In ms. est hæc. Doctissimi viri Almelov. et Baudri adnotaverunt legendum esse nec.— *Nec quoque tolerari possunt*. Ms. *Hæc quoque*. Pro hæc lectione substituitur *nec quoque*. At quorsum illud? Annon jam in superioribus de indicationibus occasione, militum lectione est? Clarum est quid velit, potuisse equidem hæc adhuc tolerari, si ejus animus insatiabilis hic substitisset. Meg. ad illustr. Van-Mastricht. qui Megii sententiam adprobavit. BENEMAN.

Ad exhibendos milites. Vel ad suppeditandos ipsos militie homines ex quolibet pago, ut vulgo fit hodie; vel potius ad militibus præstanda stipendia, ac ministranda alimenta et cetera ad vitam necessaria: sic Justin. 9, 2: *Alimentis exhibere*; et 11, 10: *Vitam exhibere*.

Spectant. In ms. est *expectant*.

M. Heuman. legit tam, recte.

Lex necessitate ipsa. Baiuz. *Quoniam leges cu intentione late sunt, ut proficiant; non ut noceant*, ut ad Avitum Viennensem Episcopum scribit Papa Symmachus.

Hic. Distributive sumitur pro *atibi*.

Moneta. Hic sumitur pro ædificio, in quo nummi eunduntur.

Magna pars civitatis exceditur. Scilicet Nicomedie, ubi habitabat Diocletianus; et quam studebat urbi Romæ cœquare, ut statim dicit Lactantius. Hinc lectioni similiter dicitur Gallice, *toute la ville est sortie, tout Paris est sorti*, etc. *Exceditur*, vel disceditur, id est, tam vastiorum ædificiorum constructione coguntur cedere loco quamplurimi cives, et ex urbe migrare, alias sedes extra questuri. *Exceditur autem*

hic dicit Lactantius, ut *acceditur* infra initio capitis 47. Itaque admitti potest vulgata lectio. Heuman. loco *exceditur*, legit *exciditur*. Quasi dicas, veteres domus destruuntur, ut locus aperiat novis ædificandis palatiis.

Aiebat. Ms., *agebat*, sed male.

Ita semper dementabat. Ita ms. codex; non *dementabatur*, nec *dementabat*, ut nonnullis doctis viris visum est. *Adeo stulte impendiosus erat*. BACURI Galliens interpres Macroix: *Ainsi sa vanité (des bâtimens) n'avait point de bornes. Dementabat*, in est, insaniebat.

Cœquare. Ms. *Quo equare*; male.

Fere licitum consuetudine. Comœdia Queroli: *Nam facile intelligo perjurium jocularè; quid putas? Tamnon transeamus, quod, ut video, consuetudo jam fecit leve*. S. Ambrosius, epist. 66: *Numquid ideo licet, quia non est prohibitum?*

Quid frater ejus Maximianus? Non natura, sed Imperatoria dignitate frater ejus, scilicet Diocletiani, de quo capite præcedenti egimus. Gallice, *son associé à l'empire*.

Qui est dictus Herculeus. Ms. *Que dictus Irculius*. In hoc codice ms. sæpe omnes litteræ h omittuntur.

Fideli coherere. Ms. *Rideis quo credere; mendose*. Mens una. Ms. *Mensura*. Sed futura n additur supra r, eadem tamen manu, ac eodem atramento.

Avaritia minori altero fuit plus, majori vero minus, sed plus invidialis, etc. Hic dicere volens Lactantius. Herculeum avariorem Diocletiano fuisse. Locus videtur corruptus. Nonnulli extrudere volunt vocabula *majori et minori*, ut ex margine in textum intrusa, et legere *avaritiæ*. Simillimus verborum positus et agura locus, lib. IV, div. Institut., cap. 5 inveniatur; ex quo constare possit hæc quoque verè, Lactantii esse: *In illa priori parte ut variè minus, sæ plus difficultatis est, quod obscura rerum ratio cogit averpa sentire. Hic ut periculi plus, ita minus est difficultatis; quod ipse usus rerum et quotidiana experientia possunt docere, quid sit veritas et melius*. P. L. M. de COLEMANO

Bacurissimus Almelov. expungebat *altero*; et *invidialis*, legebat, *altero* vero plus animi.

Ipsam. Ms. *Ipsa*: sed male.

Africa, vel Hispania, non erat in custodiendis opibus tam diligens, quarum illi copia suppetebat. Et cum opus esset, non deerant locupletissimi Senatores, qui subornatis indicibus, affectasse imperium dicerentur, ita ut effoderentur assidue lumina Senatus. Cruentissimus fiscus male partis opibus affluibat. Jam libido in homine pestifero, non modo ad corruptendos mores, quod est odiosum ac detestabile, verum etiam ad violandas primorum filias. Nam quacumque iter fecerat, avulsæ a conspectu parentum virgines, statim præsto. His rebus beatum se iudicabat; his constare felicitatem imperii sui putabat, si libidini et cupiditati malæ nihil denegaret.

Constantium prætereo, quoniam dissimilis cæterorum fuit, dignusque qui solus orbem teneret.

IX.

Alter vero Maximianus, quem sibi generum Diocletianus asciverat, non his duobus tantum, quos tempora nostra senserunt, sed omnibus qui fuerunt,

VARIORUM NOTÆ.

Vel Africa, vel Hispania. Ita ms. codex. Aut vel est hic pro et; aut ex margine in textum hæc fuerunt intrusa.

Et. Heumannus legi vult At.

Indicibus. Id est, indicibus, vel delatoribus.

Ita ut effoderentur assidue lumina Senatus. Lactantius, lib. vii, Div. Institut., cap. 26, de Roma. *Precaudusque nobis et adorandus est Deus cæli, si tamen statua ejus et placita differri possunt, ne citius quam potenus tyrannus ille abominandus veniat, qui tantum facinus molitur, ac lumen illud effodiat, cujus interitu mundus ipse lapsurus est; et lib. v, cap. 12: effodiantur oculi. Et infra, cap. 36: Itaque confessoribus effodiebantur oculi. Et de Opif., cap. 8.*

Pestifero. Ms. Pestifero. Nonnulli legere mallent pestifera, referendo ad vocem libido.

Ad corruptendos mores. Et hoc etiam tradit Victor: Quippe Hercules libidine tanta agebatur, ut ne ab obsidum corporibus quidem animi labem comprimeret. Quod observavit erud. Cuperus. Postea quis non videat mores legendum esse, non mores, ut in Manuscripto, cum libido non mores hominum spectet, sed corporis usum. Adde antithesim, violationem filiarum. Adde quod dicit odiosum ac detestabile esse. ALMELOV.

Et hec (inquit Barnetus) gradatio videtur minus congrua a crimine Sodomie ad raptus virginum, apud Romanos tamen hoc crimen illo majus habebatur; forte quia in raptu libabus vis inferebatur, maribus minime, qui prece, vel pretio, aliisque lenociniis fuerant allecti et conciliati.

Odiosum. Ms. Otiosum; male.

Violandas. Ms., Volandas; mendose.

Quocumque. Ms., Quecumque te.

Constantium. Chlorum scilicet, Constantini Magni patrem, principem optimum ac benignissimum.

Quoniam. Ms., Qm. Eleganter, porro esset locutio, si diceretur quam dissimilis, etc. per admirationem.

Alter vero Maximianus. Cui prænomen Galerio fuit, cognomen Armeniarum, quoniam armentorum fuerat pastor. Gener fuit Diocletiani, quia Valeriam filiam habuit uxorem, mulierem castissimam et infelicissimam. Sed de ea postea pluribus agemus. BALUZ.

Generum. Vide Eutropium, lib. 9.

BESTIÆ. Sic vocat Galerium Maximianum, aliosque Christianorum persecutores. Huic Galerio aptari posse putant ea, quæ scribit Lactantius Div. Institut., lib. v, cap. xi: *Non quis Carceus, quæ Indu, quæ Hircania tam immanes, tam sanguinarias, nunquam BESTIAS alunt? Quoniam ferarum omnium rabies usque*

malis pejor. Inerat huic bestiæ naturalis barbaries, et feritas a Romano sanguine aliena. Non mirum, cum mater ejus Transdanuviana, infestantibus Carpis, in Daciam novam transjecto amne confugerat. Erat etiam corpus moribus congruens, status celsus, caro ingens, et in horrendam magnitudinem diffusa et inflata. Denique et verbis, et actibus, et aspectu terrori omnibus ac formidini fuit. Socer quoque eum metuebat acerrime. Cujus timoris hæc fuit causa, Narseus, rex Persarum, concitatus domesticis exemplis avi sui Saporis, ad occupandum Orientem cum magnis copiis inhiabat.

Tunc Diocletianus, ut erat in omni tumultu metuculosus, animique disiectus, simul et exemplum Valeriani timens, non ausus est obviam tendere: sed hunc per Armeniam misit, ipse in Oriente subsistens et occupans exitus rerum. Ille insidiis suis barbaros, quibus mos est cum omnibus suis ad bellum pergere, multitudine impeditos, et sarcinis occupatos non difficiliter oppressit; fugatoque Narseo rege,

ad ventris satietatem fuerit, fameque sedata protinus conquiescit. Illa est vera BESTIA, cujus una jussione funditur ater ubique cruor, crudelis ubique luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago. Nemo hujus tantæ belluæ inhumanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco rœcubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit; et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis extet sepultura locus. BALUZ. — Ibid., c. 24, *BESTIAS malas exterminaturum de terra.*

Naturalis barbaries. Heumannus legi natalis, non male. — *Naturalis.* Sic Jul. Capitol. in Maximinis cap. 20: *Senatus Maximini et naturalem et necessariam crudelitatem timens. Vim τῶς naturalis Casaubonus ad Pers. Sat. 2, pag. 225, illustrat. BUN.*

Et feritæ. Ms., Efferitæ.

Cum mater ejus... confugerat. Hic cum est pro quoniam. Simili pacto, cap. 17 ait: *Cum libertatem populi Romani ferre non poterat, prorupit;* et cap. 18: *Cum inde... sibi nihil præter nomen videbat accedere, respondit, Terentii exemplo, qui scribit: Cumque huic veritus est optumæ adolescenti facere injuriam; non veritus sit.* Ex Paulo BAULDRI.

Transdanuviana. Ita ms. v, pro b, apud veteres Latinos, et apud recentiores Græcos.

Transjecto. Ms. Trasjecto.

Status celsus. Sic profecto scribi syntaxis et sequentia postulant: *caro ingens, etc. status celsus.* Si enim legas *statu celsus*, ut in ms. ad quid refertur *celsus?* ad corpus neutrius generis? Sed pariter legitur apud Lactantium lib. ii, Divin. Institut., cap. 1, *status celsus;* et lib. iii, cap. 1 *status rectus,* ac lib. 9 et alibi. Quibus in locis *status* est, pro *statura.* Cicero, In Orat., cap. 18, *status erectus et celsus.*

Metuebat acerrime. Ex Virgilio lib. i Æneid., v. 366, *Aut metus acer erat.*

Concitatus... exemplis. In Lactantio, lib. vi, cap. 23: *Exemplo ipso concitata. BUS.*

Animique disiectus. Ita in manuscripto; non *dejectus*, quod melius. In hoc ms. sepe videas in verbis compositis *dis et di*, pro *de.* ALMELOV. — Columbus, et Tollius legebat *dejectus.*

Exemplum Valeriani. A Persis capti, et in servitutum abducti.

Insidiis suis. Tollius vult rescribi *Insidiis usus.*

Impeditos. Ms. Imperitos, et sartinos occupatos; corrupte.

Difficiliter. Rara vox; legitur tamen in Cicerone lib. iv Academicæ.

reversus cum præda et manubiis ingentibus, sibi attulit superbiam, Diocletiano timorem. In tantis namque fastis post hanc victoriam elevatus est, ut jam detractaret Cæsaris nomen. Quod cum in litteris ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat: **QUOUSQUE CÆSAR?** Exinde insolentissime agere cœpit, ut ex Marte se procreatum, et videri, et dici vellet, tamquam alterum Romulum; maluitque Romulæ matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus videretur. Sed differo de factis ejus dicere, ne confundam tempora. Postea enim quam nomen Imperatoris accepit, exuto socero, tum demum furere cœpit, et contemnere omnia. Diocles (sic) enim ante imperium vocabatur: cum rempublicam talibus consiliis et talibus sociis everteret, cum

A pro sceleribus suis nihil non mereretur, tamdiu tamen summa felicitate regnavit, quamdiu manus suas justorum sanguine non inquinaret. Quam vero causam persequendi habuerit, exponam.

X.

Cum ageret in partibus Orientis, ut erat pro timore scrutator rerum futurarum, immolabat pecudes, et in jecoribus earum ventura quærebat. Tum quidam ministrorum scientes Dominum, cum adsciterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum. Quo facto, fugatis dæmonibus, sacra turbata sunt. Trepidabant aruspices, nec solitas in exitis notas videbant; et quasi non litassent, sæpius immolabant. Verum identidem mactatæ hostiæ nihil ostendebant, donec magister ille aruspicum

VARIORUM NOTÆ.

Elevatus est. Heumannus existimat Lactantium B *rent Dei templum.* Baluz

scripsisse elatus est.

Detractaret. Ita hic ms. codex; alibi *detractaret.*

In litteris ad se datis audisset. Audisset Diocletianus ex litteris Galerii. CELL.— Imo Galerius audisset, sive vidisset. BUN.

Quousque Cæsar? Ambiebat enim Galerius vocari et esse Imperator et Augustus, id est primum habere locum; Cæsar enim non erat, nisi secundo loco.

Ut ex Marte se procreatum. Imitatus Diocletianum, qui se Jovium; et alterum Maximianum, qui Herculum, quasi a diis progenitoribus, appellerunt. De Galerio Epit. Victoris, cap. 57: *Is insolenter affirmare ausus est, matrem more Olympiadis, Alexandri Magni creatricis, compressam dracone, septem concepsisse.* CELL.

Romulam. Hæc erat Galerii mater, a qua Romulianum oppidum fuit appellatum.

Postea enim quam. Sic cap. 5: *Postea vero quam.* Lib. iv Inst., c. 15. *Postea vero animadversa sunt,* quam. BUN.

Exuto socero. Id est, postquam Diocletianus purpura exuta se Imperio abdicavit, et Galerius Imperator factus est. Eadem est loquendi ratio apud nos Gallos; dicimus enim vulgo: *Cet homme, s'est dépourillé pour son fils.* Sic et infra cap. 40. Vel potius *exuto socero*, id est, postquam Galerius Diocletianum coegit imperio cedere, ut infra c. 18. juitio, quod est rectius.

Sic. Hanc particulam supplevimus cum Cupero, sine qua manca est oratio. Ita cap. 19 infra: *Huic purpuram Diocletianus injecit suam, qua se exiit; Diocles iterum factus est.*

Persequendi. Adde eos, id est justos, quod nomen mox præcessit.

Quam ageret. Amat hanc locutionem hoc sensu Lact. lib. iv, cap. 27. ubi eadem res., et lib. iv, cap. 25. BUN.

Pro timore. Emenda *præ timore*, id est. *præ timiditate.*

Quidam ministrorum, etc.... Et hic quoque locus aperte ostendit librum istum esse Lactantii. Similia enim omnino ipse habet in libro iv Institut. Divin. cap. 27: *Nam cum diis suis immolant, si adstant aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant, nec responsa potest consultus reddere vates. Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequenat malis Regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligenat aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus quibus prosecant, conquerentes prophanos homines sacris interesse, egerunt Principes suos in furorem, ut expugna-*

Scientes Dominum. Ita Lactantius, lib. vii Div. Inst. cap. 20: *Judicabuntur ergo qui Deum scierunt; scilicet Christiani.* — *Scientes Dominum.* Lib. iii, cap. 29: *Qui Deum sciunt;* ut lib. vii Inst., c. 20: *Qui Dominum scierunt*, id est, *Fideles.* BUN.

Immortale signum. Lactantius Div. Institut. lib. iv cap. 27, quos signum immortale munierit tanquam inexpugnabilis murus, etc. Ubi miraculum fugatorum dæmonum signo Crucis iisdem fere verbis refertur a Lactantio. De hujus signi potentia S. Cyrillus Jerosolymitanus episcopus Cateches. 13: *Trophæum Jesu salutare, Crux... curat morbos, dæmones fugat,* etc. Eadem Cateches. 15. *Cum a Deo sit hæc gratia Signum fidelium, et timor dæmonum;* et Cateches. 4. *Crucem... tu palam ad frontem obsignato, ut dæmones regium Signum intuentis, tremuli procul aufugiant.*

Signo autem isto utere tum edens ac bibens, tum sedens ac cubans, de lecto surgens, loquens, ambulans; et ut semel dicam, in omni re omnique negotio. S. Ignatius Martyr: *Crucis Signum trophæum est contra principis mundi virtutem, quod videns expavescit, et audiens timet.* Vide S. August. Enarrat. 4 in Psal. xxx, et in Psal. l. n. 1: *Quod si forte Christiani in ipso circo aliqua ex causa expavescant, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abscederent, si hoc in corde portarent.* Et de Civitate Dei, lib. xxii, n. 3. *Quin et Theodoretus ait lib. 3 Hist. Eccles., cap. 5: Cum isti vero dæmones solita specie apparuisent, coegit Julianum timor imponere fronti Crucis Signum.* De Signo Crucis, ejusque vi et efficacia vide præterea Origenem, Tertullianum, Basilium, Athanasium de Incarnatione Verbi Dei, tom. 1, pag. 73, Gregor. Nazianz. carm. 61, tom. ii, pag. 142, et Orat. 3 adversus Julianum, p. 206; Ambrosium, Paulinum, aliosque SS. Patres.— *Imposuerunt frontibus suis immortale signum.* Vid. quæ notavi ad Lact. lib. iv, c. 26. Nurrus ad hæc verba Cæcilius p. 183. locum Lactantii plane pervertit.— *Ut ait, aut verius sicut somniat Benueannus.* Miror quantum hoc loco exagiterent A Catholicis: hi enim nihil non movent ut eliminent vim hujus Lactantiani testimonii, quod multum facit in gratiam Orthodoxorum rituum Ecclesiæ catholicæ. Istud enim immortale signum ad Christum solum refert Benueannus. Sed legat ipse locum; legat attentè et videbit non tantum a Christo per impositum frontibus Christianorum signum fugatos esse dæmones; verum etiam ministros Diocletiani, qui fortasse cum sacrificiis assisterent, tunc ab iis fugabantur dæmones, statim atque imponebant ipsi frontibus suis immortale signum, id est, signum Crucis, sicuti eo tempore usus erat in veteri Ecclesia. Vide quæ annotavimus ad hoc caput de Mort. Persecut. et ad caput 27, libri iv Divin. Instit.

Signum fidelium, et timor dæmonum; et Cateches. 4. *Crucem... tu palam ad frontem obsignato, ut dæmones regium Signum intuentis, tremuli procul aufugiant.*

Signo autem isto utere tum edens ac bibens, tum sedens ac cubans, de lecto surgens, loquens, ambulans; et ut semel dicam, in omni re omnique negotio. S. Ignatius Martyr: *Crucis Signum trophæum est contra principis mundi virtutem, quod videns expavescit, et audiens timet.* Vide S. August. Enarrat. 4 in Psal. xxx, et in Psal. l. n. 1: *Quod si forte Christiani in ipso circo aliqua ex causa expavescant, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abscederent, si hoc in corde portarent.* Et de Civitate Dei, lib. xxii, n. 3. *Quin et Theodoretus ait lib. 3 Hist. Eccles., cap. 5: Cum isti vero dæmones solita specie apparuisent, coegit Julianum timor imponere fronti Crucis Signum.* De Signo Crucis, ejusque vi et efficacia vide præterea Origenem, Tertullianum, Basilium, Athanasium de Incarnatione Verbi Dei, tom. 1, pag. 73, Gregor. Nazianz. carm. 61, tom. ii, pag. 142, et Orat. 3 adversus Julianum, p. 206; Ambrosium, Paulinum, aliosque SS. Patres.— *Imposuerunt frontibus suis immortale signum.* Vid. quæ notavi ad Lact. lib. iv, c. 26. Nurrus ad hæc verba Cæcilius p. 183. locum Lactantii plane pervertit.— *Ut ait, aut verius sicut somniat Benueannus.* Miror quantum hoc loco exagiterent A Catholicis: hi enim nihil non movent ut eliminent vim hujus Lactantiani testimonii, quod multum facit in gratiam Orthodoxorum rituum Ecclesiæ catholicæ. Istud enim immortale signum ad Christum solum refert Benueannus. Sed legat ipse locum; legat attentè et videbit non tantum a Christo per impositum frontibus Christianorum signum fugatos esse dæmones; verum etiam ministros Diocletiani, qui fortasse cum sacrificiis assisterent, tunc ab iis fugabantur dæmones, statim atque imponebant ipsi frontibus suis immortale signum, id est, signum Crucis, sicuti eo tempore usus erat in veteri Ecclesia. Vide quæ annotavimus ad hoc caput de Mort. Persecut. et ad caput 27, libri iv Divin. Instit.

Imposuerunt frontibus suis immortale signum. Vid. quæ notavi ad Lact. lib. iv, c. 26. Nurrus ad hæc verba Cæcilius p. 183. locum Lactantii plane pervertit.— *Ut ait, aut verius sicut somniat Benueannus.* Miror quantum hoc loco exagiterent A Catholicis: hi enim nihil non movent ut eliminent vim hujus Lactantiani testimonii, quod multum facit in gratiam Orthodoxorum rituum Ecclesiæ catholicæ. Istud enim immortale signum ad Christum solum refert Benueannus. Sed legat ipse locum; legat attentè et videbit non tantum a Christo per impositum frontibus Christianorum signum fugatos esse dæmones; verum etiam ministros Diocletiani, qui fortasse cum sacrificiis assisterent, tunc ab iis fugabantur dæmones, statim atque imponebant ipsi frontibus suis immortale signum, id est, signum Crucis, sicuti eo tempore usus erat in veteri Ecclesia. Vide quæ annotavimus ad hoc caput de Mort. Persecut. et ad caput 27, libri iv Divin. Instit.

Tagis, seu suspitione, seu visu, ait idcirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines interessent. Tunc ira furoris sacrificare non eos tantum, qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio jussit, et in eos, si detrectassent, verberibus animadverti; datisque ad prepositos litteris, etiam milites cogi ad nefandi sacrificia precepit, ut qui non parassent, milita solverentur. Haecenus furor eius et ira processit. nec amplius quidquam contra legem aut religionem Dei fecit. Deinde interjecto aliquanto tempore, in Bithyniam venit hiematum; eodemque tum Maximianus quoque Caesar in Britanniam scelere advenit. ut ad persequendos christianos instigaret senem vanum, qui jam principium fecerat. Cujus furoris hanc causam fuisse cognovi.

XI.

Erat mater ejus deorum montium cultrix, mulier admodum superstitiosa. Quae cum esset, dapibus sacrificabat pene quotidie, ac vicariis suis epulis exhibebat. Christiani abstinebant; et illa cum Gentibus epulante, jejuniis hi et orationibus insistebant. Hinc concepit odium adversus eos, ac filium suum non

VARIORUM NOTÆ.

Tagis. Aliis est *Tages*, *etis*. Hic Thuscus erat, et omnium Aruspicum primus: Vide Arnobium, lib. II adversus gentes, *Tagis* porro aut id nomen erat dignitatis ejus, qui praeerat Aruspicum disciplinae, aut, ut ait Baluzius noster, auctor oratorio more loquitur, quia Tages Thuscus fuit olim magnus Artuspex et magister Aruspicum, de quo prater Arnobium vide Caeroneum, lib. II de Divinat. vel etiam, ut putat Henmannus, vox *Tugis* ex Margine translata fuit in textum.

Profani homines. Christiani, qui a Gentilibus prophanis, impiis, et irreligiosi vocabantur.

Ira furoris sacrificare non eos tantum..... jussit. Optina ms. codicis lectio: quam ob causam immutata fuit in editis, etiamque praeis codicibus, nescio. Quid enim clarius hac elocutione, et mox? *Haecenus furor ejus et ira processit.* In aliis editis extat *ira furoris*: sed ms. sequor. Nourrisus in margine inferiori suae editionis habet, *ira furori*. Sed *ira furoris* habet ms. quasi duas *ira furoris plena*: sic apud Plerumque *atatis plenus*, et apud Livium *animi plenus*. Il porro dicimus, ut non immutetur textus.

Si detrectassent. Henmann. recte movet legendum esse *qui detrectassent*.

Præpositos. Hi fuerunt militares Praefecti, qui erant post tribunos, et tamen praerant cohorti perinde ac tribuni, ut observat Henricus Valesius ad Ammianum Marcellinum. Lactantius cap. 46. præpositos tribunosque etiam simul commemorat. Ex eorum numero fuit S. Doctobus ille, cujus encomium enarrat Euseb. lib. vii Eccl. Hist., c. 1.

Milites cogi, etc. Ab his hanc persecutionem exortam prater Lactantium adnotat Eusebius lib. viii, c. 1, nempe tum ulterius processisse.

Haecenas. Ms. habet *ac tenus*: sed mendose.

Interjecto tempore. Ms., *Interdicto*; mendose.

Bithyniam. Ms., *Bethaniam*; corrupte.

Maximianus Caesar. Scilicet Galerius.

Inflammatum scelere advenit. Ha Cicero § Accus. in Verrem Inse *inflammatum scelere ac furoris in forum venit*. Sic Lactant. lib. vii Institut. cap. 1: *Inflammati amore potentior*; et cap. 17. *Impius Rex inflammatus*.

Senex vanum. Diocletianum intelligit.

Mater ejus. Scilicet Galerii Maximiani, quam Ro-

minus superstitiosum quereis muliebribus ad tollendos homines incitavit. Ergo habito inter se per totam hyemem consilio, cum venio admitteret, et omnes de summo statu republicae tractari arbitrantur, diu senex furori ejus repugnavit, ostendens quam perniciosum esset inquietari orbem terrae, fundi sanguinem multorum; illos libenter mori solere, satis esse si palatinos tantum ac milites ab ea religione prohiberet. Nec tamen deflectere potuit præcipitis hominis insaniam. Placuit ergo amicorum sententiam experiri. Nam erat hujus malitiae, cum bonum quid facere decrevisset, sine consilio faciebat, ut ipse laudaretur. Cum autem malum, quoniam id reprehendendum sciebat, in consilium multos advocabat, ut aliorum culpæ adscriberetur quidquid ipse deliquerat. Admissi ergo judices pauci, et pauci miliares, ut dignitate antecedeant, interrogabantur. Quidam proprio adversus Christianos odio, inimicos deorum et hostes religionum publicarum tollendos esse consueverunt; et qui aliter sentiebant, intellecta hominis voluntate, vel timentes, vel gratificari volentes, in eandem sententiam congruerunt. Nec sic qui-

mulam supra vocavit.

Mulier admodum superstitiosa. Quae cum esset, etc. Locus contumacatus, aut confusus. An legendum in versione verborum: *Quae cum esset mulier superstitiosa* aut cum Tollo, *quae cum esset Nicomediae*, vel cum Columbo sic intelligendum: *Quae cum esset*, id est *cum eaderet, ut cavaret?*

Vicariis suis epulis exhibebat. Almefov. et Gall. forte *epulas*. Hic aliquid mendum subesse suspicor. Nonnulli volunt vicanos *epulis exhibebat*; *vicanos*, id est, inquit, ejusdem loci habitatores. Alii, *vicarios suis epulis exhibebat*. Et quidem proba esset lectio; legitur enim apud Justinum ix. 2. *Non patrimonium dicit Scythas, sed viæ alimentis exhibeat. Exhibere, est alere*. *Vicariis*, id est, ministris aulicis, vel domesticis.

Ad tollendos. Scilicet e medio, seu occidendos. Ha vulgata nostra Joan. Cap. xix, v. 45: *Tolle, tolle, crucifige eum*. Sic apud Justinum histor. lib. xxxviii, *tollendos, pro occidendos*.

Homines. Ms., habet *omines*: sed mendose.

Senex. Diocletianus.

Ejus. Scilicet Galerii Maximiani.

Orbem terræ. Id est imperium Romanum; ut supra monui.

Palatinos. Id est, *Palatii proceres*.

Præcipitis hominis. Galerii. De quo jam, initio capituli 6 supra, dicitur quod *præceps* erat, id est *inconsiderate agens ac temere*.

Nam. In ms. *Non*; sed male.

Aliorum culpæ adscriberetur. Sic de Diocletiano Eutropius habet lib. ix Hist., cap. 16: *Moratus calidè fuit, qui severitatem suam aliena invidia vellet explere*.

Proprio adversus Christianos odio. In ms. est *proprium odium*, mendose. Lactantius lib. v divin. Institut. cap. 11, de hac ipsa persecutione loquens: *Alii sui proprio adversus justos odio*. Lactantio *justos*, idem est ac *Christianos*.

Qui aliter. Ms. habet *qualiter*; male.

Timentes. Lactantius ibidem lib. v, cap. 11: *Alii prænumera timiditate plus ausi sunt, quam jubebantur*.

Gratificari volentes. Idem ibid.: *Nonnulli ut placerent et hoc officio viam sibi ad aliora munirent*

dem flexus est Imperator, ut accommodaret assensum: sed deus potissimum consulere statuit, misitque aruspicum ad Apollinem Milesium. Respondit ille ut divina religionis inimicus. Tractus est itaque a proposito. Et quoniam nec amicis, nec Cesari, nec Apollini poterat reluctari, hanc moderationem tenere conatus est, ut eam rem sine sanguine transigi juberet, cum Caesar vivos cremari vellet, qui sacrificio repugnassent.

XII.

Inquiritur peragenda rei dies aptus, et felix; ac potissimum Terminalia delignantur, quæ sunt ad septimum kalendas Martias, ut quasi terminus imponeretur huic religioni.

Ille dies primus lethi, primusque malorum Causa fuit,

quæ et ipsi, et orbi terrarum acciderunt. Qui dies cum illuxisset, agentibus Consulatum senibus ambobus octavum et septimum, repente adhuc dubia luce ad Ecclesiam Præfectus cum duobus, et Tribunis et rationalibus venit; et revulsis foribus, simulacrum Dei quaritur. Scripturæ reperte incenduntur, datur omnibus præda. Rapitur, trepidatur, discur-

VARIORUM NOTÆ.

Imperator. Diocletianus. *Milesium.* Vide supra lib. iv cap. 13 et Euseb. l. ii Hist. Constantini cap. 1.

Cæsar. Galerius. *Terminalia.* Dies festus erat Romanis ob deum Terminum. De Termino deo vide Lactant. lib. i Institut. cap. 20. Florum hist. lib. i, cap. 7. Ciceron. lib. vi, Epist. ad Attic. initio.

Delignantur. Ms., *Delegantur*; male. *Ad septimum kalendas Martias.* Id est, 23 die Februarii. an. Christi 305. Vide Tillemontium, tom. 4. Histor. Imperatorum artic. 40. et ejusdem Histor. Ecclesiasticæ, tom. v. artic. 8, et Not. 7, pag. 598. col. ii, nec non Baluzii Notam.

Ut quasi terminus imponeretur huic religioni. Quis, inquit Bauldrius, cum auctore terminum imponere, pro fine imponere, usurpavit? Sed iterum in hac parasi agnoscitur Lactantius; ita enim invenio in lib. iv Inst., c. 19: *Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post tridui somnum.* Pari modo simplici usus est Apulei., lib. iv Metam.: *Et ille quidem dignum virtutibus suis vitæ terminum posuit.* Eutropius l. iv c. 11, n. 6: *Bellogue terminum posuit.* Et Lact. iterum lib. vii, cap. 2, dixit: *Ut injustum hoc sacrum... terminum sumat, pro fine sumat.* Sic terminum habere lib. vii, c. 5 et c. 10. Bx.

Ecclesiam. *Nicomediæ* scilicet: sic vulgo Christiani ædem rebus sacris destinatam vocabant. — *Ad Ecclesiam.* Ædem christiani conventus, templum christianum in urbe Nicomedia. Atque ita non tantum Scriptores christiani illorum temporum, sed ipsi etiam de Christianis profani hoc vocabulo utuntur. Zoëmus, lib. v, cap. 24. *ἄλλα τοῖνυν εὐδρα τῆ ἐκκλησίας νεκρὸς ἐμυρόντες... ἕτε γὰρ Ἐκκλησία κατεφύετο πάντα.*

CELL.

Præfectus. Sic legere cogimur. In ms. est *professus*, nullo sensu; cum illa enim voce nihil est, quod conveniat. Bunemannus vero legit *profectus*.

Simulacrum Dei queritur. A paganis, qui putabant templa non posse sine simulacris esse. Lact., lib. ii, cap. 2. *SIMULACRUM DEI non illud est.*

Scripturæ reperte incenduntur. Inde ortum est *traditorum* vocabulum iis, qui penarum metu sacras Scripturas iudicibus imperialibus tradiderant.

Ipsi. Diocletianus et Galerius

Aritur ipsi vero in speculis (in alto enim constituta Ecclesia ex palatio videbatur) diu inter se concertabant, utrum ignem potius supponi oporteret. Vix sententiâ Diocletianus, cavens ne magno incendio facto, pars aliqua civitatis arderet. Nam multæ ac magnæ domus ab omni parte cingebant. Veniebant igitur Prætoriani acie stracta, cum securibus et aliis ferramentis; et immissi undique, fanum illud editissimum paucis horis solo adæquarunt.

XIII.

Postridie propositum est edictum, quo cavebatur, ut Religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis subiecti essent, ex quocumque ordine aut gradu venirent, adversus eos omnis actio **B** caleret; ipsi non de injuria, non de adulterio, non de rebus ablatiis agere possent, libertatem denique ac vocem non haberent. Quod edictum quidam, etsi non recte, magno tamen animo diripuit et conscidit, cum irridens diceret, victorias Gothorum et Sarmatarum propositas. Statimque productus, non modo extortus, sed etiam legitime coctus, cum admirabili patientia postremo exustus est.

Oporteret. Adde, *quam dirui, ut sensus clarior fiat.*

Fanum illud editissimum. In ms. est *tamen*, quod nullum sensum præstat. Cum doctiss. Toitio, Paulo Bauldri, aliisque, pro *tamen*, substituo *Fanum*, quod tot litterarum tractus habet. *Fanum* de templo, seu majori ecclesia dictum observat in Notis Paulus Bauldri suæ editionis, quem vide infra.

Adversus eos omnis actio caleret. Ita constanter mss. non *valeret*. *Hic caleret* recte latine dicitur a Lactantio; non ut quidam volunt, ex vocibus græcis latinus facit, ut *sophia*, pro *sapientia*, lib. iii, cap. 16, *anastasis*, pro *resurrectio*, lib. vii, cap. 25, *antihens*, lib. ii, cap. 10, etc.

Quod edictum quidam diripuit et conscidit. Quis ille fuerit, non constat. Ex silentio Lactantii, qui tunc Nicomediæ erat, satis datur intelligere, ignotum fuisse nomen hominis, quia haud dubie de piebe erat. Perperam alii dicunt, nominatum fuisse S. Joannem martyrio affectum die septimo mensis Septembris, alii S. Georgium martyrem passum 25 Aprilis; cum ex Lactantio et Eusebio certo colligatur, virum hunc statim productum, statim morti traditum fuisse, adeoque expirasse exeunte Februario. *Ex BALUZIO.*

Diripuit. Sic legendum, non *deripuit*. **D** *Propositas.* Sic viri docti malunt, quam *præpositas*, quod est in ms.

Extortus. Quo verbo utitur infra., c. 27.

Legitime coctus. Scilicet lento igne, quali carnes assari solent; primo coctus, inde exustus. *Ex CUFERO.* — Alii vellent, *intissime coctus*, ut infra., cap. 21, *datis legibus, ut post tormenta damnati lentis ignibus urerentur.* *Legitime coctus*, id est, *ambustus*. Modus coquendi Christianos vivos explicatur infra., cap. 21. *Denique incense faces, et extinctæ admocebantur singulis membris... Quod postremo accidebat cum per multum diem decocta ovum case, vis ignis ad minima penetrasset. Legitime autem coctum dixit, quia coctus erat secundum leges quas Augusti tulerant, sicut, lib. v. Institut., c. 51, lib. vi, cap. 9, eadem ratione illa vox usurpatur. *Ex BALUZIO et FOULARDO.**

Cum admirabili patientia. etc. De eo Euseb., lib. viii. Histor. Eccles., cap. 5: *Letitiam ac tranquillitatem animi usque ad ultimum spiritum conservavit.*

XIV.

Sed Cæsar non contentus est edicti legibus. Aliter Diocletianum aggredi parat. Nam ut illum ad propositum crudelissimæ persecutionis impelleret, occultis ministris palatio subiecit incendium. Et cum pars quædam conflagrasset, Christiani arguebantur, velut hostes publici, et cum ingenti invidia simul cum palatio Christianorum nomen ardebat: illos, consilio cum eunuchis habito, de extinguendis Principibus cogitasse, duos Imperatores domi suæ pene vivos esse combustos. Diocletianum vero, qui semper se volebat videri astutum et intelligentem, nihil potuit suspicari: sed ira inflammatus, excarnificare omnes suos protinus cœpit. Sedebat ipse, atque innocentes igne torrebat. Item iudices universi, omnes denique, qui erant in palatio magistri, data potestate, torquebantur. Erant certantes, quis prior aliquid inveniret. Nihil usquam reperiebatur; quippe cum familiam Cæsaris nemo torqueret. Aderat ipse, et instabat, nec patiebatur iram inconsiderati senis deflagrare. Sed quædecim diebus interjectis, aliud rursus incendium molitus est. Id celerius animadversum, nec

A tamen auctor apparuit. Tunc Cæsar medio hyemis profectioe parata prorupit, eodem die contestans fugere se, ne vivus arderet.

XV.

Furebat ergo Imperator jam non in domesticis tantum, sed in omnes, et primam omnium filiam Valeriam, conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit. Potentissimi quondam eunuchi necati, per quos palatium et ipse ante constabat. Comprehenso Presbyteri ac ministri, et sine ulla probatione ac confessione damnati, cum omnibus suis deducebantur. Omnis sexus et ætatis homines ad exustionem rapti: nec singuli, quoniam tanta erat multitudo, sed gregatim circumdato igni amburebantur; domestici, alligatis ad collum molaribus, mari mergebantur. Nec minus in cæterum populum persecutio violenter incubuit. Nam iudices per omnia templa dispersi, universos ad sacrificia cogebant. Pleni carceres erant. Tormentorum genera inaudita excogitabantur; et ne cui temere jus diceretur, aræ in secretariis ac pro tribunali positæ, ut litigatores prius sacrificarent, atque ita causas suas dicerent; sic ergo ad iudices, tanquam ad

VARIORUM NOTÆ.

Cæsar. Galerius: nondum Augustus erat.

Est. Heuman. vocolam istam delendam putat.

Incendium. Cujus etiam meminit Eusebius, lib. viii, Hist. Eccles., cap. 6.

Christiani arguebantur, velut hostes publici, etc. Gentiles in odium Christianorum illis falsa affingebant crimina, et omnes eis imputabant, quæ orbi universo eveniebant calamitates, quod dii sui (inquiebant) a nostris non colerentur. Arnob. S. Cyprianus Tractatu 4, contra Demetrianum, et S. Augustinus, lib. 1, de Civit. Dei acriter hac de re Ethnicos reprehendunt: illos consule, si lubet.

Invidia. In ms. *Vidia*; male, per errorem.

Christianorum. Heuman. ex Tertull. Apolog., cap. v, legit *Christianum nomen*, non male.

Illos consilio. Ms., *Illo consilio*; mendose.

Combustos. Videtur deesse verbum *feriebatur*, vel *dicebatur*. ALMELOV.

Ira inflammatus. Apud Lactantium, lib. vii, Divin. Institut., cap. 17: *INFLAMMATUS IRA veniet cum exercitu magno*.

Excarnificare omnes suos. Aulicos, seu domesticos. Ms., *Excarnificari*, quod sequens verbum *cœpit* non patitur.

Cœpit. Ita restitui ex ms. Editi, *præcepit*.

Sedebat ipse. Diocletianus.

Judices universi, etc. Apud Diocletianum erant domestici maximo numero christiani. Ex iis non solum magistri palatii; sed et iudices universi torquebantur ipsi, data atque eis iudicandi potestate; quippe si eam habebant iudices, nulla eos dari potestatem iudicandi necessitas erat. Non video, qua de causa mutatum sit *cœpit* in *præcepit*, torquebantur, in torquebant, quod alium omnino sensum exhibet; cum familiam Cæsaris Galerii nemo torqueret. Huc spectare videntur quæ scribit Lactantius, Div. Institut., lib. v, cap. 24: *Ministros furoris alieni, satellites impiæ justificationis necessitas fecit. Non enim honor ille aut provectio dignitatis fuit... Quis voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? ACCEPTA enim POTESTATE, pro suis moribus quisque sævit, etc.*

Erant certantes, etc. Pro certabant, vel certabantur, etc. Gallice: *On cherchait à l'envis. Dicit non potest quanta, et quam gravia tormentorum genera excogitarent hujusmodi iudices. Itaque in excogitandis pœna-*

rum generibus nihil aliud, quam victoriam cogitant. Sciunt enim certamen esse illud et pugnam. Lactant., lib. v, Div. Institut., cap. 11.

Cæsaris. Galerii.

Aderat ipse. Galerius Maximianus.

Iram inconsiderati senis deflagrare. Id est, deservere, imminui, decrescere. Apud Livium, lib. xl, *deflagrare iras vestras*.

Id celerius. Ita editio Aboensis et Heumann.; reliquæ habent *sed*.

Imperator. Diocletianus.

Filiam Valeriam, conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit. Erant forte Christianæ. Valeria nupta erat Galerio Maximiano Cæsari jam ab. an. 292. Vide Euseb. Hist. Eccles. lib. viii, cap. 4.

Quondam. Ms. *Cda.* Scriptura mendosa.

Eunuchi. Inter quos erat Petrus. Vide Euseb. Hist. Eccles., lib. viii, cap. 6.

Palatium et ipse ante constabat. Quidam legunt *Per quos Palatium et ipse ante constabat*: alii *per quos palatium rexisset ante constabat*. Sed lectio ms. magis arridet.

Ministri. Diaconi.

Sine ulla probatione ac confessione. In ms. est *ac confessione*, mendose: *lego ac confessione*; id est, Gallice, *sans aucune preuve de témoins, et sans être convaincus d'aucun crime par leur propre aveu*.

Sed gregatim circumdato igni amburebantur. Sic lego *sed*, pro *et*, quod ortum videtur in ms. pro *set*. *Circumdare et ambire* idem est: quid sibi vult cum *circumdato ambiabantur*, quod est in editis? *Lege amburebantur*: quod verbo Lactantius non uno in loco utitur, et præcipue lib. vii, Div. Institut., cap. 17: *Procedet ignis de ore ejus, atque AMBURET illum*; et cap. 21, *perstringentur igni, atque AMBURENTUR*.

Ne cui temere, etc. Temere, incogitantia, Gallice, *par mégarde, sans y penser*. Ne forte alicujus Christiani causam iudices imprudenter audirent, ac didicarent. Qua de re vide Acta Crisp. apud Mabillon. Analect. tom. 3.

In secretariis. In Curiis judicialibus. *Secretaria* enim fuerunt proprie loca in quibus iudices de causis civilibus, vel criminalibus cognoscebant, sedebantque. BAULDRI. — De Secretariis vide Cod. lib. iii, titul. 24. l. 5

deos adiretur. Etiam litteræ ad Maximianum atque Constantium commeaerant, ut eadem facerent. Eorum sententia in tantis rebus expectata non erat. Et quidem senex Maximianus libens paruit per Italiam, homo non adeo clemens. Nam Constantius, ne dissentire à majorum præceptis videretur, conventicula, id est, parietes, qui restitui poterant, dirui passus est: verum autem Dei templum, quod est in hominibus, incolume servavit.

XVI.

Vexabatur ergo universa terra, et præter Gallias, ab Oriente usque ad occasum tres acerbissimæ bestię sæviebant.

Non mihi si linguæ centum sint oraque centum,
Ferreæ vox, omnes scelera comprehendere formas,
Omnia pœnarum percurrere nomina possim,

quas iudices per provincias justis atque innocentibus intulerunt. Verum quid opus est illa narrare, præcipue tibi, Donate carissime, qui præter cæteros tempestatem turbidæ persecutionis expertus es? Nam

VARIORUM NOTÆ.

Etiam. Sic ms.; at editi habent et *jam*, quod minus bene putat Hermann.

Expectatu non erat. Id est, non expectabatur. In ms. legitur *spectata*.

Senex Maximianus. Scilicet Maximianus Herculeus. *Non adeo clemens.* De asperitate et sevitia Maximiani Herculi vide Eutropium libris ix et x.

Constantius. Præerat Galliis et Magnæ Britannię. *Dissentire.* Ms. habet *desentire*.

Majorum. Id est, Augustorum, qui Cæsaribus superiores erant.

Parietes... dirui passus est. Itaque Ecclesias in nonnullis Galliarum locis dirui passus est, nullo jussit edicto. Sicque Eusebius Lactantio non contradicit, ut existimavit Baluzius. Vide Not. ejusdem.

Verum autem Dei templum. Id est, hominem christianum. Vide Lactantium, Div. Institut. lib. v, cap. 8, et lib. vi, cap. 25: *Secum denique habeat Deum semper in corde suo consecratum, quoniam ipse est DEI TEMPLUM.*

Universa terra. Id est, Romanum Imperium.

Tres acerbissimæ bestię sæviebant. Ita apud Lactantium Div., Institut. lib. vi, cap. 6, *Dominationes acerbæ;* et lib. vii, cap. 9, *acerbi census.* Istæ autem tres acerbissimæ bestię erant Diocletianus, Maximianus, Herculeus, et Galerius Maximianus. Constantium enim Galliis imperantem non ponit in numero persecutorum. Lactantius lib. v, c. 2: *Nec immerito a Prophetis BESTIÆ nominantur... Asperrantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi SÆVIORES. Nam... quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias unquam BESTIAS aluit?.. Illa est vera BESTIA, cujus una jussione funditur ater ubique cruor, etc.* Vide supra Not. ad caput 9.

Non. Virgil. vi, Æneid., v. 625.

Possim. Sic restitui ex ms. Colbertino, et sic lego cum Virgilio, et quidem eleganter pro *possem*, quod ferunt omnes Lactantii editiones; exempli gratia, *hic si sis, aliter sentias, pro hic si esses, aliter sentires.*

Quas. Ms. *quæ*, male; neque enim referri potest ad nomina. Legendum profecto *quas*, referendo ad *quæ pœnarum*.

Donate. Donatus ille est Lactantii nostri amicus, illustris Christi confessor, qui sub tribus Judicibus novies tortus, de diabolo triumphans e carcere liber dimissus est.

Flaccinum præfectum. Scilicet Bithynię.

Hieroclem. Bithynię Præsident.

Auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem.

cum incidisses in Flaccinum præfectum, non pusillum homicidam, deinde in Hieroclem ex Vicario Præsidentem, qui auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem fuit, postremo in Priscillianum successorem ejus, documentum omnibus invictæ fortitudinis præbuiti. Novies enim tormentis cruciatibusque variis subjectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti. Novem præliis zabulum cum satellitibus suis debellasti: novem victoriis seculum cum suis terribus triumphasti.

Quam jocundum illud spectaculum Deo fuit, cum victorem te cerneret, non candidos equos, aut immanes elephantos, sed ipsos potissimum triumphatores currui tuo subjugantem? Hic est verus triumphus, cum dominatores dominantur. Victi enim tua virtute ac subjugati sunt; quandoquidem nefanda jussione contempta, omnes apparatus ac terriculas tyrannicæ potestatis fide stabili et robore animi profligasti. Nihil adversus te verbera, nihil unguæ, nihil ignis,

Persecutionem facere, phrasis fuit illorum temporum. Lactantius lib. v Div. Institut., cap. 11. *Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tum e numero judicium, et QUI AUCTOR in primis FACIENDÆ PERSECUTIONIS FUIT.*

Priscillianum. Bithynię præsidem ex menologio Græcor. ad diem 12 Junii.

Zabulum. Id est, *diabolum*. Nihil vulgatus in antiquis libris mss. quam vox *zabuli*, vel *zaboli*, pro *diaboli*; *zabotici*, pro *diabotici*. Ita passim apud S. Patres. Vide Not. 2 ad novam Operum S. Paulini Nolani J. B. le Brun editionem, Paris. an. 1685.

Seculum cum suis terribus triumphasti. *Triumphare* cum quarto casu etiam Lactantiana dictio est; lib. iv Institut.: *Mortem cum suis terribus triumpharet;* lib. vi, cap. 25: *Hic terram triumphabit;* Epitom., c. 46: *triumphabit captivos;* ibid., c. 54: *Cum videant deos suos per Crucem ad hominibus triumphari;* tandem, cap. 66: *Triumphato sæculo.*

Quam jocundum illud spectaculum Deo fuit. Cyprianus, ep. 9: *O quate illud fuit spectaculum Domino!*

Elephantos. Nam et elephantos ad currum junxerunt antiqui, ut patet ex Lampridio in Vita Antonini Heliogabali, et ex aliis locis. Auctor est Flavius Vopiscus in triumpho, quem Aurelianus egit de Zenobia et Tetrico, elephantos viginti præcessisse. Vide Bulengerum in libro de Triumphis, cap. 24.

Subjugantem... subjugati sunt. Hæc verba quæ eruditissimo Nic. Heinsio displicent, nihilominus Lactantiana sunt; sic enim Div. Institut. lib. vii ait: *Falsus igitur Aristippus, qui hominem voluptati, hoc est malo, tanquam pecudem subjugavit.*

Cum dominatores dominantur. Hic dominari est passiva significatione, ut apud Ciceronem in libro i Officiorum: *O domus antiqua, heu quam dispare dominare domino!*

Nefanda jussione. Sic Lactantius Div. Institut. lib. iv, cap. 15: *Verbo ac jussione faciebat* et lib. v, cap. 13: *Non tyrannicus jussiones;* et ejusdem, cap. 11: *Illæ est vera bestia, cujus una jussione funditur ater ubique cruor.* Et paulo post, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ jussionis necessitas aut invenit, aut fecit. *Jussionis* vox, juxta Gangiam, præceptionem notat maxime Principis.

Terriculas. Id est, terrores. Livius lib. xxxiv, cap. 11: *Nullis minis, nullis terriculis se motos.* De hæc voce ad Nonium.

COLUMB.

Nihil unguæ. *Unguæ*, genus quoddam ferræe forcipis, inter tormenta olim adhibitæ. Formam vide

nihil ferrum, nihil varia tormentorum genera valeant. Animere tibi idem ac devotionem nulla vis potuit. Hoc est esse discipulum Dei: hoc est militem Christi, quem nullus hostis expugnet, nullus lupus de castris caerestibus rapiat, nullus laqueus inducat, nullus dolor vincat, nullus cruciatus affligat. Denique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus a te tribulus victus est, non est ausus ulterius congreedi tecum, quem tot praeliis expertus est non posse superari. Et cum tibi parata esset victrix corona, desit amplius provocare, ne jam sumeres. Quam licet non acceperis in praesenti, tamen integra tibi pro virtutibus tuis et meritis in regno Domini reservatur. Sed redeamus ad ordinem rerum.

XVII.

Hoc igitur scelere perpetrato, Diocletiani cum jam felicitas ab eo recessisset, perrexit statim Romam, ut illic vicennalium diem celebraret, qui erat futurus ad xii kalendas Decembres. Quibus solemnibus celebratis, cum libertatem populi Romani ferre non poterat, impatiens, et ager animi, prorupit ex urbe impendentibus kalendis Januariis, quibus tibi nomen consulatus deferrebat. Tredecim dies tolerare non potuit, ut Roma potius quam Ravenna procederet Consul. Sed profectus hyeme, saevientē frigore atque imbribus verberatus, morbum levem, at perpetuam traxit; vexatusque per omne iter, lectica pluri-

num vehebatur. Sic aestate transacto, per circuitum ripae Istricae Nicomediam venit, morbo jam gravi insurgente. Quocumque se premi videret, prolatus est tamen, ut circum, quem fecerat, dediceret anno post vicennalia repleto; deinde ita languore oppressus, ut per omnes deos pro vita ejus roicaretur, donec idibus Decembribus luctus repente in palatio, incēstilla et lacrymae, iudicium trepidatio, et silentium. Tota civitate jam non modo mortuum, sed etiam sepultum dicebant, cum repente mane postridie pervagari fama quod viveret, domesticorum ac iudicum vultus alacritate mutari. Non defuerunt qui suspicerent celari mortem ejus, donec Caesar veniret, ne quid forte a militibus novaretur. Quae suspicio tantum valuit, ut nemo crederet eum vivere, nisi kalendis Martiis prodississet, vix agnosendus, quippe qui anno fere toto aegritudine tabuisset. Et ille idibus Decembribus sopitus animam receperat, nec tamen totam. Demens enim fractus est, ita ut certis horis insaniret, certis respiceret.

XVIII.

Nec multis post diebus Caesar advenit, non ut patri gratularetur, sed ut eum cogeret imperio cedere. Jam conflixerat nuper (cum) Maximiano senē, eumque terruerat injecto armorum civilium metu. Aggressus est ergo Diocletianum, primum mollior et amice, jam senem esse dicens, jam minus vali-

VARIORUM NOTÆ.

apud Gallonium, lib. de Cruciatibus martyrum, c. 5, C atque alios qui de martyribus egerunt.

Hoc est, militem Christi. Ita ms. Mox processit, *Hoc est esse discipulum Dei*: hic pro, *est*, mallem *esse*: vel *reputi*, *hoc est esse*.

Nullus laqueus inducat. Eadem est locutio apud Lactantium Div. Instit. lib. vi, cap. 24, post medium, *in eodem LAQUEOS INDICANTUR.*

Domini. Sic in ms. *Dni*; quando verum tibi nomen *Dei* scribitur, *Di* sic legitur. Ceteri tamen editi habent *Dei* contra fidem ms.

Diocletiani. Sic ms. editi vero habent *Diocletianus*.

Vicennalium. Magno sumptu *quinquennialia*, *decennialia*, *vicennialia* celebrabant Imperatores.

Cum libertatem populi Romani ferre non poterat. Hic cum est pro *quoniam*; ideoque non regit subjunctivum. *Libertatem*: in ms., *libertate*; male.

Morbum levem, at perpetuam traxit. Cum viris doctis criticis pro, *ac*, quod est in mss. *lego at traxit*, est pro *contraxit*. Verbum simplex pro composito; ut solet Lactantius.

Per circuitum ripae Istricae. In ms., *ripae Strigae*. Multi viri docti mendam suspicantur in vocabulo *Strigae* quod est in ms. *Legunt Istricae*, id est, juxta ripam Istricae provincie, quam petere debebat Diocletianus, cum relicta Ravenna Nicomediam iret. Ad quid enim longius iter carperet versus Danubium, cum brevis esset et facilis, id est, juxta ripam Istricae, et Dalmatiae ipsius Diocletiani patriae: deinde per Illyrium ubi erant vice militare, per quas Byzantium adiret, ac deinde Nicomediam praeternavigaret? Dicit vero *per circuitum*, quia ut peteret ripam Istricae, circumire debebat juxta partem septentrionalem sinus Adriatici. Qui plura desiderat, legat Henrico Dodwelli dissertationem de Ripa Strigae ad caucem hujus voluminis.

Quocumque se premi videret. Bene, per metathe-sim pro quoque *cum se premi videret*. Idem, *salis Deo*

fecerimus, lib. iv Divin. Instit., cap. 17.

Oppressus. Supple, *est*, quod Lactantius saepe subaudit.

Ac. Ms. habet *ad*, mendose.

Mutari. Heumann legi vult *mutati*.

Donec Caesar. Galerius Maximianus veniret.

Toto. Ms. habet *tota*, mendose.

Sopitus in editis praemissum est *morte*, quod deest in ms. alii malunt *morti*, alteri *morbo*; sed perperam. Nam ut recte adnotavit doctissimus Graevius, *sopiti* dicuntur, qui deliquio animi corporis quoque sensum ad tempus amittant, ut pro mortuis jaceant. Liv. lib. 1: *Populion Tanquil alloquitur, jubet bono animo esse: sopitum fuisse Regem subito ictu; ferrum habitante in corpus descendisse, jam ad se redisse.* Qui locus fere Lactantii genium est. *Animam receperat*, id est est ac ad se rediit. Qui somno sopiuntur, aut vulnere, aut morbo, evigilant, et ad se redeunt; qui morte sopiuntur, somnum ferreum illum dormientem ex quo nunquam excitantur in his terris. GRAEVIVS.

Insaniret. Hujus insanientis testis est Eusebius lib. viii, Hist. Eccl. cap. 15.

Caesar. Galerius Maximianus.

Non ut patri gratularetur. Diocletiani erat filius adoptivus; atque etiam gener. cap. 9. Diocletiani enim filiam *Galerium Valerium* duxerat Galerius. TOINARD.

Cogeret imperio cedere. Ms. ut et infra, *imperium credere*.

Conflixerat (cum) Maximiano senē. Herculo scilicet. Cum deest in ms. sed Lactantium suspicor scripsisse, ac inde sensus sit clarior.

Aggressus est ergo Diocletianum, jam senem esse, etc. Hic incipit dialogus inter Diocletianum et Maximianum Galerium, isto sacerum urgente ad deponendum imperium, altero repugante. Quod valde animadvertendum est. Hactenus enim existimavimus spontaneam fuisse Diocletiani abdicationem, et longo tempore meditatam: quod certe evidentissime colli-

dam, et administrandæ reipublice inhabilem, debere A
 illum requiescere post labores. Simul et exemplum
 Nervæ proferebat, qui imperium Trajano tradidisset.
 Ille vero aiebat, et indecens esse, si post tantam sub-
 limis fastigii claritatem in humilis vitæ tenebras
 decidisset, et minus tutum, quod in tam longo impe-
 rio multorum sibi odia quæsisset. Nervam vero uno
 anno imperantem, cum pondus et curam tantarum
 rerum vel ætate, vel insolentia, ferre non quiret,
 abiecit gubernaculum reipublicæ, atque ad priva-
 tam vitam rediisse, in qua consenuerat. Verum si
 nomen Imperatoris cuperet adipisci, impedimento
 nihil esse, quominus omnes Augusti nuncuparentur.
 At ille, qui orbem totum jam spe invaserat, cum sibi
 aut nihil præter nomen, aut non multum videbat
 accedere, respondit debere ipsius dispositionem in B
 perpetuum conservari, ut duo sint in reipublica ma-
 jores, qui summam rerum teneant; item duo minores,

VARIORUM NOTÆ.

gebatur ex vetustis auctoribus, qui vulgatas tantum
 historias scribebant, arcana rerum non noverant. At
 Lactantius, qui Nicomediam a Diocletiano fuerit ac-
 citus, qui frequens erat in palatio, melius totam hanc
 historiam scire potuit, quam illi qui postea animum
 ad scribendam historias appulerunt. BALUZ.

Simul et exemplum Nervæ proferebat, etc. Id vero
 est longe falsissimum; neque enim Trajanus a Nervæ
 adoptatus imperavit, nisi eo demortuo. Observandum
 est autem, id non a Lactantio tanquam auctore, sed
 apud Lactantium a Maximiano referri in tem suam.
 Hoc quippe exemplo volebat abuti apud Diocletianum,
 hominem illitteratum et historia rudem, sed etiam
 in augustis positum, ut eum ad abdicandum impe-
 rium induceret. TOINARD.

Aiebat, et indecens esse. Restitui et ex ms. Et nul-
 lus dubito, quin Lactantius sic scripserit. Alioqui
 scripsisset sibi, ut infra, non ei, ut in editis, aiebat
 Diocletianus.

Decidisset. In ms. *decidisse.*

Quæsisset. In ms., *quæsisse*, id est, *acquisivisset*,
 vel ex eo certum, quod nemo sibi ultro multorum odia
 conciliet, sed invitus semper sustineat. Item *quæsi-*
erunt, pro *quisierunt* supra hujusce libri initio, et
 infra, cap. 31, post medium, *cibus labore quæsitos*,
 pro *acquisitos*. In Lactantii more est *querendi* ver-
 bum in *acquirendi* significatione adhibere, simplex
 pro composito lib. I Div. Institut. cap. 20, et Epitom.,
 cap. 20: *Flora cum magnas opes ex arte meretricia*
quæsisset; lib. II, cap. 42: *Per ejus divinitam atque*
unicum nomen sibi misericordiam querit; lib. IV,
 cap. 1: *Mortem sibi perpetuam cum diis et cum bonis*
corporalibus quæsierunt; lib. V, cap. 1, ante finem,
 loquens de S. Cypriano, *Magnam sibi gloriam ex artis*
Oratorie professione quæsierat; lib. VI, cap. 42:
Perdantem rem familiarem meo aut majorum labore
quæsitam? lib. VII, cap. 41: *Virtutis suæ nomen inde-*
lebile quæsierunt; Ibid. cap. 14: *Suis meritis non*
immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus
quæsierunt; Ibid. c. 45: *male quæsitum*, pro *male*
acquisitum; et Epitom. cap. 27.

Nervam imperantem... abiecit. Ex omnium erudi-
 torum consensu sic reposuimus, cum esset in ms.
 codice et editis *Nervæ imperante... abiecit* gubernaculum
Reipublicæ, mendose, ut cuius præcedentia
 et sequentia legenti patebit.

Quiret. Vide infra Not. ad capitis 37 initium.

At ille. Cæsar Galerius, scilicet.

Orbem totum jam spe invaserat. Omnes fere viri
 docti non solum legendum esse censent; quidam in-
 hiberent. In ms. est, *ipse invenerat*

qui sint adjumento - inter duos facile posse concor-
 diam servari, inter quatuor pares nullo modo. Si
 ipse cedere nolui-
 set, se sibi consulturum, ne am-
 plius minor et extremus esset. Jam fluxisse annos
 quindecim, in Illyricum, id est, ad ripam Danubii
 relegatus, cum gentibus barbaris luctaretur, cum
 alii intra laxiores et quietiores terras delicate impe-
 rarent.

His auditis, senex languidus, qui jam et Maxi-
 miani senis litteras acceperat, scribentis quæcumque
 locutus fuisset, et didicerat augeri ab eo exercitum.
 lacrymabundus:

DIOCLET. Fiat, inquit, si hoc placet. Supererat ut,
 communi consilio omnium Cæsares legerentur.

GALERIUS. Quid opus est consilio, cum sit necesse
 illis duobus placere quidquid nos fecerimus?

D. Ita plane. Nam illorum filios nuncupari ne-

Cum sibi, etc. Ita ms. non *inde*, ut in editis.

Aut non multum. Negationem, quæ deest in ms.,
 addidi, ut omnino necessarium, eamque sensus postu-
 list. Vide idem lib. I Divin. Institut. cap. 8. ALMELOV.

Dispositionem. Formam constituende, seu regen-
 dæ Reipublicæ. Recepta tunc erat ea vox. Apud
 Lactantium, *dispositiones Dei*, lib. II Institut. cap. 6,
 et lib. VII cap. 2: *In dispoſitione vitæ suæ, formam-*
disque moribus, lib. III, cap. 7. Vide Jac. Gothofre-
 dum ad titulum Codicis Theodosi, *De proximis*.

Majores. Id est, duo Augusti Imperatores.

Duo minores. Id est, duo Cæsares, qui erant Au-
 gustis minores.

Cedere noluisse. Ms., *Crederet noluisse.*

Se sibi, etc. Gal. Maximianus minor erat Augustis
 (Diocletiano et Maximiano Herculeo) utpote tantum
 Cæsar; atque erat extremus Cæsarum, quia Constantio
 inferior. Id vero jam pridem ferebat molestissime;
 nam fugato Narsco Persarum Rege (cap. 9), *truci vultu*
ac voce terribili exclamabat: Quousque Cæsar? TOI-
 NARD.

Jam fluxisse annos quindecim. Lactantius Div. In-
 stitut. lib. III, cap. 17, ex mente adversariorum,
multum diem, nullum denique temporis punctum ex-
fluere nobis sine voluptate patiamur. JOAN. COLUMB.
in Aboensi editione.

In Illyricum, id est. Sic ms. In omnibus fere editis
 est *vel ad ripam*. In plerisque impressis est *vel*, pro
id est. In Illyricum, lege *cum in Illyricum*, juxta
 doctores quosque criticos.

Relegatus. Ms., *reliquitus*.

Luctatur. Ita ms. Omnes ferme editi, *luctaret*.

Senex languidus. Diocletianus.

Et. Legitur in ms.; deest in editis omnibus.

Maximiani senis. Herculi.

Locutus fuisset. Id est, scribentis quæcumque sibi
 Galerius locutus fuisset.

Fiat et. Quoniam quod reliquum est hujus capitis
 subobscurum est et perplexum propter loquentium
 personarum mutationem, cum Thoma Sparkio, in
 Dialogi formam cuncta digessimus, præfixis Diocle-
 tiani et Galerij litteris nominum initialibus, ut quæ
 alteruter dixerit facilis innotescat.

Supererat. Pro *superesset*, ut erat, pro *esset*, apud
 Ciceronem pro lege Manilia.

Quid opus est. Hæc sunt verba Galerij Maxi-
 miani.

Ita plane. Nam, etc. Loquitur Diocletianus. Fa-
 miliaris Lactantio phrasid: lib. I Div. Institut. c. 11.
 Ita plane. Nam eundem neque virginibus, neque mari-
 tatis unquam peperisset; et lib. II cap. 2: Ita plane

cesse est. Erat autem Maximiano (filius) Maxentius, A hujus ipsius Maximiani gener, homo perniciosæ ac male mentis, adeo superbus et contumax, ut neque patrem, neque socerum solitus sit adorare. Et ideo utrique invisus fuit. Constantio quoque filius erat Constantinus, sanctissimus adolescens, et illo fastigio dignissimus, qui insigni et decoro habitu corporis, et industria militari, et probis moribus, et comitate singulari, a militibus amaretur, a privatis et optaretur. Eratque tunc præsens, jam pridem a Diocletiano factus tribunus ordinis primi.

D. Quid ergo fiet?

G. Ille, inquit, dignus non est. Qui enim me privatus contempsit; quid faciet, cum imperium acceperit?

D. Hic, vero et amabilis est, et ita imperaturus, ut patre suo melior et clementior judicetur.

G. Ita fiet, ut ego non possim facere quæ velim. Eos igitur oportet nuncupari, qui sint in mea potestate, qui timeant, qui nihil faciant, nisi meo jussu.

D. Quos ergo faciemus?

G. Severum, inquit.

D. Illumne saltatorem, temulentum, ebriosum, cui nox pro die, et dies pro nocte?

G. Dignus, inquit, quoniam militibus fideliter præbuit, et eum misi ad Maximianum, ut ab eo induatur.

D. Esto. Alterum quem dabis?

G. Hunc, inquit, ostendens Daim adolescentem quemdam semibarbarum, quem recens jusserat Maximianum vocari de suo nomine. Jam et ipsi, B Diocletianus nomen ex parte mutaverat omnis causa

VARIORUM NOTÆ.

quemadmodum vulgus existimat mortuorum animas circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare. Et lib. VI, cap. 24: Licet PLANE. NAM, etc.

Filius. Abest a ms. et nullum est spatium vacuum.

Maxentius. Homo ferus, inquit Aurelius Victor, et inhumanus, nulli carus, ne patri, aut socio quidem Galerio.

Ipsius. Ita ms. At editio Nourrisii habet ipse.

Malæ. Bis repetitur in ms. per errorem.

Adorare. Id est, inclinare, incurvare se profunde, ut de Davide ante Jonathan legitur 1 Reg., cap. xx, v. 41, et 11 Reg., cap. 24, v. 24, etc. Eodem sensu etiam sæpe sumitur apud mediæ ævi scriptores. Ita de Diocletiano dicit Entropius, lib. ix, cap. 16: Regiæ consuetudinis formam iniecit, adorarique se jussit, cum ante eum cuncti saluarentur.

Constantio. At in ms., Constantius.

Sanctissimus adolescens. De eodem Constantino Lactantius in libri VII Div. Instit. Epilogo cap. 26: SANCTISSIMÆ Imperator sanctissimus adolescens, Paganorum elogium, id est, integerrimus; ita Cicero Phil. 13. Octavianum Cæsarem dixit: sanctissimum adolescentem. Vide et Volleium, lib. II, cap. 53.

Decoro. In ms., Decore. Mendum est.

A privatis et optaretur. Ita ms. Nota hic obiter privatum a milite distingui.

Eratque tunc præsens. Submitto doctis meam opinionem, anne Anonymi Valesiani verba hunc admittant sensum: Galerium ideo potius Severum fecisse Cæsarem, quod esset ignobilis moribus et ebriosus, quum Constantinus ejusmodi vitia non nosceret, sed longe ab iis esset, tanquam sanctissimus adolescens et probis moribus. Subjiciam ipsa anonymi verba: (Galerius) annos imperavit XIX. Severus Cæsar ignobilis et moribus et natalibus, ebrius, et ob hoc (ebrietatem maxime) Galerio amicus. Hunc ergo et Maximum Galerius Cæsares fecit, Constantino nihil tale noscente; et mox semitur de Galerio apud Anonymum: Galerius sic ebriosus fuit, ut jubret temulentus, etc. Id enim nemo facile negabit, nosse, noscere, peritum esse, non raro de vitis dici; atque hinc princeps Nurrîi argumentum non minus incertum, quam ipse Anonymus auctor. BUNEMAN.

Diocletiano. Et sic habet manuscriptus, non Deciano: extendatur membrana, ms. quæ hic constricta est, et legatur.

Quid ergo fiet. Loquitur Diocletianus.

Ille. Scilicet Maxentius.

Inquit. Galerius.

Dignus non est. De Maxentio dicitur.

Hic. Constantinus. Verba sunt Diocletiani ad Ga-

lerium.

Ita fiet. Verba Galerii.

Inquit. Galerius.

Illumne. Loquitur Diocletianus.

Temulentum. Ms., Tumulentum; mendose.

Inquit. Galerius.

Militibus fideliter præbuit. Nimirum stipendia, annonam militarem, quam præbendam vocant auctores varii. CUPERUS. Præbuit, melius tamen esset præfuit.

Maximianum. Herculum, scilicet.

Ut ab eo induatur. Purpura, qua Cæsares insigniebantur.

Esto. Loquitur Diocletianus.

Inquit. Galerius.

Daim. Sive Dazam, filium sororis Galerii, ob hoc ipsum Galerium Maximianum dictum in adoptione.

Jusserat Maximianum vocari de suo nomine. Baluzius V. C. in notis agnoscit, hic et fere semper alibi legi in veteri codice Maximianum. Unde suspicio mihi inest, Dazam a Gal. Maximiano de pleno ipsius nomine vocatum fuisse Maximianum, non Maximianum. Etenim in duabus Thermarum Diocletiani inscriptionibus apud Gruterum, p. CLXXXVIII, 2 et 7 post Constantium et Maximianum Augg. ac Severum Cæs. recensetur Maximianus Cæsar, qui alius esse nequit a Daza. Adde apud Græcos scriptores eundem promiscue appellari Maximianum. Existimaverim itaque, quoniam jam duo erant Maximiani (Herculus et Galerius) apud vulgum obtinuisse, ut discriminis ergo, Daza non Maximianus, sed Maximinus diceretur. TOINARD.

Diocletianus nomen ex parte mutaverat omnis causa, etc. Toinardus legendam censet nomen ex fratre mutuaverat, omnis causa. An enim (inquit) quispiam dicendus est alicujus nomen ex parte mutare, qui aliquid integrum illi adjicit, quale est istud Maximiani impositum Galerio per Diocletianum? Mutaverat a Lactantio hic usurpatum, pro mutuatus fuerat. Sic enim apud Priscianum lib. VIII, de verbo Meto et Metor, Mutuo et Mutuor; et apud Nonium cap. 17, n. 48. Ut vero correctionis istius ratio intelligatur, sciendum est, Maximianum Herculum fuisse a Diocletiano fratrem appellatum, imperii nempe consortio. TOINARD. — Ex parte mutaverat. Hoc est, Galerium jusserat vetus prænomen abjicere, et posthac nominari Maximianum Galerium. Ita non ex toto, sed ex parte nomen ejus mutaverat. Si hæc interpretatio in mentem Toinardi venisset, non tantum frustra laborasset, ut probaret legendum esse, nomen ex fratre mutuaverat. BEUMANNUS. — Omnis cau-

quia Maximianus fidem summa religione præstabat.

D. Quis est hic, quem mihi offers?

G. Meus, inquit, affinis.

D. At ille gemebundus: Non idoneos homines mihi das, quibus tutela Reipublicæ committi possit.

G. Probavi eos, inquit.

D. Tu videris, qui regimen imperii suscepturus es. Ego satis laboravi, et providi quemadmodum, me imperante, Respublica staret incolumis. Si quid accesserit adversi, mea culpa non erit.

XIX.

Cum hæc essent constituta, procedit kalendis Maiis. Constantinum omnes intuebantur. Nulla erat dubitatio. Milites qui aderant, et priores militum electi, et acciti ex legionibus, in hunc unum intenti gaudebant, optabant, et vota faciebant. Erat locus altus extra civitatem ad millia fere tria, in cujus summo

VARIORUM NOTÆ.

sa. Ms. *Hominis*, mendose. Cum viris doctis Cuperò, Toimardo, aliisque scribo *omnis*. Dicit autem *omnis causa*, quia (inquit) sperabat eum sibi tam fidum futurum ac erat Maximianus, cujus nomen alteri dabit, Herculius.

Maximianus. Ita ms. Is erat senex Maximianus Herculius.

Quis est hic, quem mihi offers? Verba sunt Diocletiani.

Inquit. Scilicet Galerius.

Affinis. Quia Galerii sororis filius erat.

Ille gemebundus. Diocletianus.

Non idoneos. Ms. habet *ideos*, cum calami ductu sive lineola super *de*.

Probavi eos. Loquitur Galerius.

Tu videris. Formula improbantium. Hæc et cætera usque ad capituli finem, verba sunt Diocletiani. —

Tu videris.... non erit. Loquitur Diocletianus, cujus verbis Lactantius hoc colloquium concludit. In hoc vero colloquio doctiss. Nurr. tantas difficultates esse putavit, ut sine magna animi contentione, et singulis quibusque dialogi hujus verbis ponderatis, nemo facile agnoscere possit, quæ a Diocletiano aut Galerio dicta sint; atque ob has tantas difficultates interpretes certas literas colloquentium verbis diversis addidisse dicit: debuisse vero ipsum Scriptorem ejusmodi notas præfigere. Deinde interpretes, si res tam difficilis fuisset, forsan in assignandis personis hic lapsi essent: sed quum præter unum Bauldrium omnes verba Diocletiani et Maximiani Galerii recte indicaverint, ea ipsa convenientia testatur de hujus colloquii perspicuitate; imò Baluzius, Columbus, Cuperus, alii nullas notas personarum colloquentium apposuerunt: quod ubi a Toimardo, Cellario, Walchio et nobis factum, non tanta obscuritatis causa, sed eorum in gratiam esse factum, qui aut festinant, aut hebetis nimis ingenii sunt, aut in sua sententia libenter ab aliis confirmari volunt. Si quædam videntur minus clara, eo accidit, quod istud colloquium aliis historicis omnibus ignotum est. Lactantius vero, ut recte Baluzius censuit, qui Nicomediam a Diocletiano fuerat accitus, qui frequens erat in Palatio, melius hanc historiam scire potuit, quam illi, qui postea animum, ad scribendas historias appulerunt. Bux.

Accesserit. Ita ms. Non, *acciderit*; quamvis Heumannus cum Galeo optaret legi *acciderit*.

Kalendis Maiis. Hinc constat kalendis Maii anni 305. Diocletianum et Maximianum Herculium purpuram deposuisse.

Priores militum. Ita ms. Quidam vellent legi

Maximianus ipse purpuram sumpserat; et ibi columna fuerat erecta cum Jovis signo. Eo pergitur. Concio militum convocatur. Inquit senex cum lacrymis, alloquitur milites: se invalidum esse, requiem post labores petere, imperium validioribus tradere, alios Cæsares subrogare. Summa omnium expectatio quid afferret. Tunc repente pronuntiat Severum et Maximinum Cæsares. Obstupefunt omnes in tribunali. Constantinus astabat sursum: hasitare inter se, num Constantini immutatum nomen esset, cum in conspectu omnium Maximianus manum retrorsum extendens, pro-raxit a tergo Daïam, Constantino repulso, et exutum vestem privatam, constituit in medium. Mirari omnes qui esset, unde esset. Nemo tamen reclamare ausus est, cunctis insperatæ novitate rei turbatis. Huic purpuram Diocletianus iniecit suam, qua se exiit, et Diocles iterum factus est. Tum descenditur; et rheda per civitatem veteranus Rex fo-

primores militum, sicut *primores civitatum*, infra cap. 21. At utraque lectio bona. Vide not. Cuperi et Glossarium Cangii.

Extra civitatem. Prope Nicomediam.

In cujus summo Maximianus, etc. Galerius scilicet Armentarius. — *Maximianus ipse*. Nurr. p. 258 et p. 279 cum nonnullis exponit de *Max. Herculio*: sed rectius videtur sumi de *Max. Galerio*: nam de eo hoc capite sermo infra, et ita pronomen *ipse* requirit, quod eodem modo de *Galerio Maximiano*, c. 18. Bux.

Concio militum convocatur. Inquit senex. Locus, ut putant, mendosus. At ms. legit *inquit senex*. Quidam reponendum esse putant *in qua senex*; alii *convocetur, inquit senex*. Sed vel *legas inquietus senex*, juxta editos, vel *inquit senex*, aut etiam *concio militum convocetur, inquit senex, cum lacrymis*, etc., idem fere est.

Maximinum. Scilicet Daïam. In ms. semper dicitur *Maximianus*. Et Græci et Latini sæpe utrunque confundunt. Ubique reposuimus *Maximinum*, ne qua difficultas lectorem remorari posset.

Constantinus astabat. Ut protectorum tribunus, ac munia sua obiens; qua enim ratione abfuisset a tam celebri actione?

Susum. Pro *sursum*, est apud Plautum Cistel. Act. II, scen. 3, v. 78.

Hesitare. In ms. *stare*: sed in margine eadem manu eodemque atramento *esitare*, quod non est aliud quam *hesitare*, quod rectum habet sensum. Editi vero habent *sciscitari*, bono etiam sensu. Doctiss. igitur Baluzius substituit *sciscitari*, pro *stare*, quod est in ms. et *esitare* in margine, pro *hesitare*: at eruditus vir Paulus Bauldri, pro *susum stare*, suspicabatur legendum esse *sussurrare*; quod huic loco convenire potest, æque ac *sciscitari*.

Inter se. Intellige, *quærentes*.

Maximianus. Galerius.

Exutum. Daïam: ita emendavit inter errata Baluzius, et ita poscit ratio syntaxeos, non *exuto*, ut in ms. — *Exutum vestem privatam*. Spark. et Bauldrius malunt, *veste privata*. Sed fatua lectio ms. quod habet *exuto*. N. 30 ad l. act. lib. IV, c. 14: *Indutus vestimenta sordida*. Bux.

Orientem calcandum. Cic. n. Philipp. c. 23: *Quum Cæsar huic... conculem Italiam tradidisset*. Lact. lib. VI, cap. 18: *Dolorem mortemque calcamus*. Bux.

Inesperate novitate rei: Sic for. emendandum. In manuscripto est: *inspiratæ novitatem rei*: mendose.

Huic purpuram Diocletianus iniecit suam. Diocletianus sua veste purpurea Maximianum Daïam Cæsarem

ras exportatur, in patriamque dimittitur. Daia vero sublati vapor a pecoribus et sylvis, statim seularius, continuo protector, mox tribunus, postridie Cesar, accepit Orientem calcandum et conterendum quippe qui neque militiam, neque Rempublicam sciret, jam non potorum, sed militum pastor.

XX.

Maximinus, postquam senibus expulsis, quod voluit et fecit, se jam solum totius orbis dominum esse velatur. Nam Constantium, quamvis priorem nominari esset necesse, contemnens, quod et natura mitis esset, et validitudo corporis impeditus. Hunc sperans brevi obtinurum; et si non obisset, vel infortunio exire facile videbatur. Quid enim taceret, si a tribus egeretur imperium deponere? Habebat ipse Liberium veteris Constantii amicum, etiam patris notum familiarem, cuius consiliis ad omnia regenda utebatur. Sed eam Casarem facere noluit, ne illum nominaret, vel ut postea in Constanti loco occuparet Augustum atque fratrem; tunc vero ipse principatum teneret, ac pro arbitrio suo dabat locus in orbem terrarum, vicennalia celebraret, ac consilio Casare filio suo qui tunc

erat novennis, et ipse deponeret: ita cum imperii summam tenerent Licinius ac Severus, et secundum Casarem nomen Maximinus et Candidianus, inexpugnabili muro circumseptus securam et tranquillam degeret senectotem. Hoc consilia eis ostendebant. Sed Deus, quem sibi fecit intestum, cuncto illius cogitata dissolvit.

XXI.

Adeptus igitur maximam potestatem, ad vexandum orbem, quem sibi patefecerat, animum intendit. Nam post devictos Persas, quorum hic ritus fuit mos est, ut Reges suis in servitium se addicant, et Reges populo suo tantamquam familia videntur, hunc morem nefarius homo in Romanam terram voluit inducere quem ex illo tempore victoria sine pudore laudabat. Et quia id aperte jubere non poterat, sic agebat, ut et ipse libertatem hominibus auferret. In primis honore ademit. Temerebantur ab eo non decuriones modo, sed principes etiam civitatum, egregii ac perfectissimi viri, et quidem in causis levibus atque civilibus. Si morte digni viderentur, cruces stabant; sinu manus, comedes parati. Matresfamilias ingenuae ac nobiles in gynaeceum rapiebantur. Si quis esset verberandus, de-

VARIORUM NOTÆ.

vescit: unde colligi potest, eandem tunc fuisse imperatorem et Casarem vestes.

Diaius iterum factus est. Hoc est, privatam egit vitam, et a totius orbem regendum suscepisset imperium.

Patrem. Patrem in Dalmatia, cuius ruina sunt e regione septentrionalis orbis, prope castellum de Cassa Spalato in villa erat Diocletiani, ubi obiit. Sic de eo S. Hieron. in Chronico: *Diocletianus laud prope e Salsis in villa sui Spalato moritur.*

Senatus. Id est, gregarius miles.

Protector. Id est, stipator imperatoris custodie iuste viris.

Maximianus. Galerius.

Senibus expulsi. Diocletiano et Maximiano Herculino.

Et fecit. Facto effecit. Sic Lactant. lib. vi, cap. 14: *Et fecit ut effecit quod voluit.*

Ipse rebatur. In ms. esse ferobatur. Quidam legunt esse se rebatur: in editis esse ferabat, legitur.

F. Lactant. Ita ms. Cons. de Dausqueum in orthographis, voce valendo, et valitudo.

Obisset. Ms. Novisset; mai.

A tribus. Scilicet a Galerio, Severo et Maximiano.

Ipse. Maximianus Galerius.

Vel. Post nominaret. in manuscripto est vacuum spatium duarum litterarum, quas credi fuisse *ul*, propter ductam sursum lineolam, ut hic expressi. Quod si veis litteras fuisse et, fuerit etiam.

Nuncuparet Augustum atque fratrem. Ut supra cap. 8 et in legibus divi fratres Marcus et Lucius Antonini. Nec vero id perpetuum; nam et Augusti filios suos Augustos imperatores fecerunt, ut Severus, Philippus, Theodosius. CELL.

Tunc vero ipse. Ipse Galerius, hoc consilio se oblectans. CELL.

Filio suo. Candidiano e concubina nato. Nuntum enim suscepit illum ex sua uxore Valeria, Daceliani filia, que sterilis fuit, ut docet Lactantius eodem cap. 30.

Ipse deponeret. Galerius etiam deponeret imperium, evenit in Diocletiano et Maximiano Herculino.

Candidianus. Filius Galerii, tum novennis. CELL.

Inexpugnabili muro. In solis Lactantius. Lib. vi c. 27: *Inexpugnabili muro.* Bux

Hoc consilia eis ostendebant. Cum viris doctis lego consilia. In ms. est *consilia eis* Galerio scilicet, et Licinio, cupis consiliis ad omnia regenda usum fuisse Galerium supra vidimus. Edii habent, *consilia ei ostendebant.* Doctissimus Grævius legendum esse existimat, *Huc consilia eius videbantur.*

Adeptus igitur. Galerius.

Devictos Persas. Vide supra, c. 9.

In servitium se addicant. Hic servitium, pro *servitute*, ut apud Lactantium Epitoma, cap. 52 ad militiam, *trades in servitium gentes universas*: Div. Institut. lib. ii cap. 1: *Totus se ab omnibus addicunt*: lib. vi cap. 20, et 25: *Quia se corpori addixerant. in quo habet inores potestatem.* De instituta seu consuetudine hæc Persarum legatur Brissonius.

Familia. Id est, famulus, servus, ut apud Persas. In ms. est *milia tantum* et deest *fa*.

Terram. In ms. *Terā*.

Sic agebat, ut et ipse. Heum. *Id agebat, ut reapse.* Ego quidem mallem. *Sic agebat, ut tacite libertatem hominibus auferret.* Bux.

Torquiebantur Decuriones. Jure civili Romanorum non licebat torquere Decuriones, ut patet ex Egestola Constantii ad Probianum proconsulem Africae. Postea tamen Constantinus legem tulit, ut Decuriones torqueri liceret in crimine falsi. Baluz.

Civitatum. In ms., *civitatibus*, et apponitur *u*, supra ultimam syllabam.

Egregii ac perfectissimi viri. Dignitates honorariæ, de quibus vide Leg. 1 cod. Theod. de honorariis codicibus. Lactantius lib. v Div. Instit. cap. 14: *Nemo egregius, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordie largitus fuerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit.* Perfectissimus dignitas, ut ait Valerius ad librum xxi Ammiani Marcellini, minor erat clarissimatus: et ut clarissimi apud Praefectum urbis conveniebant, sic perfectissimi apud Vicariam Praefecturam.

Matresfamilias nobiles in Gynaeceum rapiebantur. Gynaeceum, ut vox ipsa loquitur, erant loca destinata operibus mulieribus, in quæ interdum poenae loco adhibebantur et viri et femine. Vide Valerium annotationes ad Eusebium, pag. 211, et Cangium in Glossario.

fixi in stabulo pali quatuor stabant, ad quos nullus unquam servus distendi solebat. Quid lutorium, vel delicias ejus referam? Habebat ursos ferociae ac magnitudinis suae simillimos, quos toto imperii sui tempore elegerat. Quoties delectari liberaei, horum aliquem afferri nominatim jubebat. His homines non plane comedendi, sed obsorbendi objectabantur: quorum artus cum dissiparentur, ridebat suavissime; nec unquam sine humano errore cenabat. Dignitatem non habentibus poena ignis fuit; et haec illi primo adversus Christianos permiserat, datis legibus, ut post tormenta damnati lentis ignibus urerentur. Qui cum deligati fuissent, subdebatur primo pedibus lenis flamma tandem, donec callum solorum contractum igni ab ossibus revelleretur. Deinde incense faeces et extincte admovebantur singulis membris, ita ut locus nullus in corpore relinqueretur intactus. Et inter haec suffundebatur facies aqua frigida, et os humore ablu- batur, ne arescentibus siccitate faucibus, cito spiritus

redderetur, quod postremo accidebat, cum per multum diem decocta omni cute, vis ignis ad intima viscera penetrasset. Hinc rogo facto cremabantur corpora jam cremata; lecta ossa, et in pulverem comminuta, jactabantur in flumina ac mare.

XXII.

Quae igitur in Christianis excruciantis didicerat, consuetudine ipsa in omnes exercebat. Nulla poena penes eum levis: non insulae, non carceres, non metalla; sed ignis, crux, ferru, in dlo erant quotidiana et facilia. Domestici et administratores lancea emendabantur. In curia poena capitis et animadversio gladii admodum praece quasi beneficium deferebatur, qui ob merita vetera impetraverant bonam mortem. Jam illa huic levia fuerant. Eloquebantur extincta, causticis sublatis, iureconsulti aut relegati, aut necati. Litterae autem inter multas artes habita, et qui eas noverant, pro inimicis hostibusque orotriti et execrati. Licentia rerum omnium, solutis legibus, ad-

VARIORUM NOTÆ.

Gynæceum. Ita ms. *Geniceum.*

In stabulo. Ita ms. non *stabulo*, ut quibusdam placeret. *Stabulum* hic, non equorum, sed equiteorum, ejusque generis catastarum accipe, et ubi homines ad palos fixi et prope suspensi stabant. Sic *stabulum ferriterium* habes apud Plantum, Pers. act. iii, scen. 7, v. 13, ex emendatione Gronovii. COLUMBUS.

Ad quos nullus unquam servus distendi solebat. Ita ms. nonnulli mallent legere, nisi servus.

Lutorium. Theatrum, sive amphitheatrum, ubi ludi publici edebantur, ut pluribus ostendit Gargius. Sallustianus. lib. vi, pag. 125, secunda editionis BALUZ. Acta sancte Seraphice virginis et martyris. BALUZ.

Ferocia. Ms., *Ferocia*; mendose.

Ac magnitudinis suae simillimos. Similis secundo casu gaudet apud Lactantium lib. iv, cap. 24, *hominum simillimum*; lib. iii, cap. 20, *suorum simillimos*; lib. de Ira Dei cap. 18, *hominem similem sui fecit*, et cap. 49, *hos Deus ut sui similes recognoscit*; de Opif. cap. 16, *SIMILE VERI*.

Elegerat. Ursos, aliis corpulentiores, immaniores, et ferocissimos.

Nominatim. Fortasse cuique urso nomen aliquod imposuerat Tyrannus.

Sed obsorbendi. Scilicet ursi lambere et sorbere sanguinem, et ita corpus consumere solent; unde *αἰσχρογόρος ἄνθρωπος* eos recte accenset Eusebius Hist. Eccles. lib. viii, cap. 7. *Obsorbere* autem etiam apud Plantum Truc. 2, 3, 30, occurrit: *Quae obsorbent quidquid venit intra pessidos*; et Mil. 5, 2, 21, *quia enim obsorbui*. Ex Virgilio iv Georg. et ii Æneid.

Objectabantur. Pro *objiciebantur*.

Homines... quorum artus cum dissiparentur. Locutio Lactantiana lib. v Insult. cap. 11: *Nemo hujus tantae belluae immanitatem potest pro merito describere, quæ... omnibus ferreis... non tantum ARTUS HOMINUM DISSIPAT, sed, etc.*

Et haec ille primo, etc. Sic lego cum doctissimo viro. In ms. legitur, *et exilii primo adversus Christianos permiserat datis legibus*. An legendum *promiserat*? Cicero de Legib., lib. 1, cap. 22.

Deligati. Idem quod *ligati*. Ms., *Delegati*.

Callum solorum. De hac pedum indurata pelle loquitur Cicero. lib. v Tusculanar.

Spiritus redderetur. Lactant. lib. v, Institut., cap. 11: *Contentundum igitur ut vincant, et exquisitis dolores corporibus immittant, et nihil devitant, quam ut ne torti moriantur.* Et paulo post: *Illi autem pertinaces stultitia subent curam: tortis diligenter adhiberi, ut ea*

alios cruciatu membra renoventur, et reparentur novus sanguis ad panam. BALUZ.

Accidebat. Ms. *Accedebat*.

Cum per multum diem, etc. Approbantibus omnibus viris doctis, lego *eam*, pro *tunc*, quod est in ms. eodem tractuum numero.

Lecta ossa et in pulverem comminuta. Eodem pertinent verba libri v Institut., cap. 11: *Nemo nujus tantae belluae immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sedit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres parit, ne quis exstet sepultura locus, quasi vero id affectum qui Deam confitentur, ut ad eorum sepulcra veniant. Legere ossa sic est conferre, colligere.* BEX.

In flumine ac mare. Ita ms., nec aliter legendum. Nam olim, ut apud Nansenem et Varronem, scilicet batur mare in sexto casu: quem cum propositione in, pro quarto positum non semel offendet apud Lactantium. Vide Columbi notam ad hanc memm. *Jactabantur*, pro *jaciebantur*. Heumannus tamen vult legi *in flumen ac mare*.

Nulla poena penes eum levis. In veteri exemplar legitur, *nulla poena cum levis*. Pessima lectio bonam nobis indicavit BALUZ.

insulae. Ms. *Insulae*.

Carceres. Ms. *Incarceris*.

Illo... quotidiano. Ms., *Illo... cotidiano*.

Facilia... id est, facile concessa. ALMELOV.

Domestici. Erant qui varias in scholas divis. intrapatium familiaris militabant, ita tamen, ut atq; nonnunquam mitterentur in provincias. BEX.

Administratores. In aula ministrantes.

In curia poena capitis et animadversio gladii. Sic lego, approbante eruditissimo viro, nulla aut levissima mutatione facta. In manuscripto enim legitur, *In ca poena capitis et animadversio gladii*; mendose. Edm habent *In causa capitis et animadversio gladii*, omisso *poena*.

Quasi beneficium. Sic lego cum duobus doctis viris, pro *beneficium*, quod est in manuscripto; nec opus est voce loco addita.

Bonam mortem. Id est, non coactam vi tormentorum, nec in publico patibulo turpem scilicet ac ignominiosam: sed facilem, et privatam, ut est venarum prosetio, vel venenum, saepe ad libitum reorum. Vide infra, cap. 26 ad finem. In ms., *bona morte*.

Jam illa huic. Reposuit huic, scilicet Gaferio, pro *his*. Vide procedentia *didicerat... exercebat... in illo*.

Execrati. Passive, ut infra *metebantur*.

sumpta et iudicibus data. Iudices militares, humanitatis litterarum rudes, sine assessoribus in provincias inmissi.

XXIII.

At vero illud publicæ calamitatis et communis luctus omnium fuit, census in provinciis et civitates semel missus, censoribus ubique diffusis, et omnia exagitantibus, hostilis tumultus, et captivitatis horrendæ species erant. Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, in civitatibus urbanae ac rusticæ plebes admatæ, fora omnia gregibus familiarum referta; unusquisque cum liberis, cum servis aderant: tormenta ac verbera personabant, filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur, uxores adversus maritos. Si omnia defecerant, ipsi contra se torquebantur; et cum dolor vicerat, adscribebantur quæ non habebantur. Nulla ætatis valetudinis excusatio. Ægri et debiles deferebantur; æstimabantur ætates singulorum parvulis adiciebantur anni, senibus detrahebantur. Luctu et mœstitia plena

omnia. Quæ veteres adversus victos jure belli fecerant, hæc ille adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est; quia parentes ejus censui subjugati fuerant, quem Trajanus Dacis assidue rebellantibus pœnæ gratia victor imposuit. Post hoc, pecuniæ pro capitibus pendebantur, et merces pro vita dabatur. Non tamen hisdem censoribus fides habebatur: sed alii super alios mittebantur, tamquam plura inventuri. Et duplicabatur semper, illis non invenientibus, sed ut libuit addentibus, ne frustra missi viderentur. Interea minuebantur animalia, et mortales obibant, et nihil minus solvebantur tributa pro mortuis, ut nec vivere jam, nec mori saltem gratis liceret. Mendici supererant soli, a quibus nihil exigi possit, quos ab omni genere injuriæ tutos miseria et infelicitas fecerat. Atqui homo impius miserus est illis, ut non egerent. Congregari jussit, et exportatos naviculis in mare mergi. Adeo hominem misericordem, qui providerit ne quis, illo imperante, miser esset. Ita, dum cavet, ne quis simulatione mendicitatis censum subterfugiat, multitudinem virorum miserorum contra omne jus humanitatis occidit.

VARIORUM NOTÆ.

Assessoribus. Id est, consiliariis.
Omnium fuit. Ita ms. Duo viri docti suspicantur, pro omnium, legendum esse initium.
Semel missus. Illi duo eruditi, pro semel, malle simul. Utrunque in ms. sepe confunditur.
Glebatim. Ita in ms. Id est, de gleba ad glebam.
ALMELOV.
Metiebantur. *Metiebantur*, passive; ita quoque apud Arnobium, et apud Quint. Curtium, lib. III. In ms., *mitiebantur*.

Scribebantur. Id est, annotabantur; in tabulas eorum numerus et species referebantur, ut inde pro iis vectigal solveretur. Sic *scriptura* non semel apud Ciceronem pro vectigali sumitur.
Adunatæ. Quo vocabulo utitur etiam Lactantius de *Opificio Dei*, cap. 17, sub finem.
Fora omnia. Ms., *Foras omnia*; mendose.
Suspendebantur. Adde ex *Equaleo*.
Fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur. Contra regulam juris, quæ vetat servos in domino- rum caput interrogari.

Si omnia defecerant. Ita ms. Quidam viri docti legere volunt: si tormenta, vel tormina defecerant. Mallem; si hæc omnia defecerant.
Ipsi contra se torquebantur. Id est tormentis huc adigebantur, ut se ipsos accusarent, quasi et convincerent. Amat Lactantius tales arguitus. Sic divin. Institut., lib. V, cap. 2: *Ipsæ adversus se gravis censor, et accusator acerrimus*; lib. 6, cap. 6: *Et gradus per quos ascenderent amputant, ne quis illos contra se ipsos possit militari*; lib. 1, cap. 13, et lib. II, cap. 1, lib. VI, cap. 8: *Ipsæ se fugiet*.

Adscribebantur. Id est, annotabantur possessiones etiam quæ non habebantur, ut eas vel earum pretium fisco addicerent.

Valitudinis. Ita ms. Præmittendum est *nulla*, vel *aut*, quod excidit ex ms. Heumann. scribit, vel *valitudinis*.

Parvulis adiciebantur anni, senibus detrahebantur. En tibi utriusque rei causam ex Ulpiano de Censibus, Digest., lib. L, tit. 13, § ubi dicit: *Ætatem, aut, in censendo significare necesse est: quia quibusdam ætas tribuit, ne tributo onerentur; voluitin Syriæ a quatuordecim annis masculi, a duodecim femine usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur. Ætas autem spectatur censendi tempore.* BAULDRI.

— *Parvulis adiciebantur anni*, ut possent torqueri, vel potius ut tributum penderent. Nam legibus Imperatorum cautum erat, ut qui verbi causa annos decem non haberent, quique plus quam sexaginta nati essent, tributum capitisolvere non tenerent, uti patet ex lib. ut D. de Censibus; lib. IV et 6 Cod. Theod. eodem, ubi potest videri Jac. Gothofredus.

Quæ veteres. Scilicet Romani. Nullam invenio causam immutandæ hujus lectionis, quæ est in ms. et subsistere potest. Editores sequendo Baluzium substituerunt *victores*.

Hæc illæ. Ms., *Et ille*; male ab amanuensi.

Parentes. Id est, majores, propter matrem transdanubianam.

Dacis. Ita ms. cum duplici i. Erat enim duplex Dacia, superior, et inferior; et apud Paulinum Nol. Episcop., carm. 17, ad Nicæam. v. 249.

Et uterque Dacus. Vides supra, *census in provinciis missus*. Ideoque nihil mutare volui. Utraque lectio bona.

Post hoc. Heumann. legit *post hæc*.

Hisdem. Lege *iisdem*.

Mortales. Hæc voce pro homines utitur Lact., l. I, Div. Inst., *Opus quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit*; l. VII, c. 15, *Mortalia sunt opera mortalium*; ibid., c. 14, *mortales quosdam*; et alibi passim. Item *mortalitas* eodem sensu, l. IV, c. 24.

Et nihil minus. AlmeloV. Gal. et edit. Aboensis, et nihilominus.

Quos ab omni genere injuriæ tutos miseria et infelicitas fecerat. Lactantius, Epitom., c. 59, ante finem, *se tutos ab injuriis facerent*. Attamen vir quidam eruditus volebat legere, ut in ms., *injuria ætatis*, seu temporum, Gallice *par le malheur des temps* — *Miseria et infelicitas.* In ms., *Miseriæ et infelicitatis*; mendose.

Homo impius. Ita ms. Mallem cum nonnullis viris doctis legere *homo pius*, ironice, propter vocabulum *miseriæ* quod sequitur in manuscripto, non *imiseriæ*.

Ita dum cavet. Quidam vellent legere *cavet*, propter *subterfugiat* quod sequitur in ms. vel legendum *subterfugeret*. Sic Tollius, Columbus et Heumannus.

Virorum miserorum. Ita ms. Mallem *virorum miserorum*.

Contra omne jus humanitatis occidit. Ita et Lactan-

XXIV.

Jam propinquavit illi judicium Dei, secutumque tempus est, quo res ejus dilabi ac fluere cœperunt. Nondum animum intendat ad evertendum pellendumve Constantium. Dum est occupatus his rebus, quas superius exposui, et expectabat obitum ejus: sed tam celeriter non putabat obiturum. Qui cum graviter laboraret, miserat litteras, ut filium suum Constantium remitteret sibi videndum, et quidem jamdudum. Ille vero nihil minus volebat. Nam et in insidiis sæpe juvenem appetiverat; quia palam nihil audebat, ne contra se arma civilia, et, quod maxime verebatur, odia militum concitaret. Sub obtentu exercitii ac lusus feris illum objecerat: sed frustra; quoniam Dei manus hominem protegebat, qui illum de manibus ejus liberavit in ipso cardine. Namque sæpius cum jamdiu necare non posset, dedit illi sigillum, inclinante jam die, præcepitque ut postridie

A mane, acceptis mandatis, proficisceretur, vel ipse illum occasione aliqua retenturus, vel præmissurus litteras ut a Severo teneretur. Quæ cum ille prospiceret, quiescente jam imperatore, post cœnam properavit exire, sublatisque per mansiones multas omnibus equis publicis, evolavit. Postridie imperator, cum consulto ad medium diem usque dormisset, vocari eum jubet. Dicitur ei post cœnam statim profectus. Indignari ac fremere cœpit. Posebat equos publicos, ut eum retrahi faceret. Nudatus ei cursus publicus nuntiatur. Vix lacrymas tenebat. At ille incredibili celeritate usus, pervenit ad patrem jam deficientem, qui ei, militibus commendato, imperium per manus tradidit; atque ita in lecto suo requiem vitæ, sicut optabat, accepit. Suscepto imperio, Constantinus Augustus nihil egit prius, quam christianos cultui ac Deo suo reddere. Hæc fuit prima ejus sanctio sanctæ religionis restitutæ.

VARIORUM NOTE.

tius, Div. Inst., l. v. c. 19: *In iisne mala mens est, contra jus humanitatis, contra jus omne lacerantur*; et c. 22: *Nec alienum quidquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis ledat oratio*; l. vi, c. 10: *Ergo pro bellis immanibus sunt habendi qui hominibus nocent, qui contra jus humanitatis et fas omne spoliunt, cruciant, occidunt, exterminant*. Vide etiam cap. 20, si lubet.

Jam propinquavit illi judicium Dei. Videtur auctor in mente habuisse illud II Machab., c. ix, v. 18: *Supervenerat enim in eum justum Dei judicium*. Verbum autem *propinquare* poeticum est ex Plauti Truculento, act. ii, scen. 6, aut ex Virgilio; estque etiam infra initio, c. 46. Est et apud Lactantium, Div. Inst., l. ii, c. 8: *Corruptibile incorrupto propinquare non potest*; lib. vii, c. 14, *cujus judicii propinquare tempus ostendam*; et infra, eodem lib. vii, c. 24: *Et jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem*; et l. ii, c. 9, necnon epitom., c. 71.

Res ejus dilabi ac fluere. Respicit notum illud Virgilii *Æneid.*, lib. ii, v. 169:

Ex illo fluere, ac retro sublapsa referri
Spes Danaum.

Laboraret. Adde morbo.

Et quidem jamdudum. Approbante doctissimo viro, pro quem, reponere malui quidem leviori mutatione, quam addere duo verba frustra repetierat, cum nulla sit in ms. lacuna.

Nam et in insidiis. Præpositionem in habet ms. codex.

Dei manus hominem protegebat. Idem Lact., Div. Inst., l. ii, c. 15: *Quos Dei manus potens et excelsa protegit*.

In ipso cardine. Id est, in ipso articulo vel in ipsa liberationis opportunitate; in ultimo et decretorio momento. BAULDRI. Ex Virgil., 1 *Æneid.*, v. 676.

In ipso cardine. Sic Lactantius, Div. Inst., l. ii, c. 8: *Hic est ergo cardo rerum, hic vertuntur omnia*. Similiter lib. iii, c. 7, et libro de *4ra Dei*, c. 6: *In ea enim summa omnis et cardo religionis pietatisque versatur*. COLUMB.

Namque superius cum jamdiu necare non posset. Nulum autumo vocabulum addendum; nec mutandum diu in diutius, necare in negare. Jamdiu illum clam necare voluisset, nec poterat, nulla habita occasione apta; palam enim non audebat; supra.

Stigillum. Id est, epistolæ dimissoriam sigillo munitam. Vide Cangii glossarium.

Acceptis mandatis. Quæ (ut existimo) ad patrem Constantium ferret.

Teneretur. Id est, retineretur a Severo. Quippe e Nicomedia euntes in Galliam pergendum erat per Italiam, ubi Severus imperabat. Fragmentum de Constantio Chlora, p. 471: *Qui ut Severum per Italiam transiens vitaret, summa festinatione veredis post se truncatis Alpes transgressus, ad patrem Constantium venit apud Bononium*.

Sublatis. Zoimus in libro ii narrat Constantium, veritum ne forte fugiens apprehenderetur, equos stabularios quos respublica aiebat, cum primum aliquod stabulum attingisset, mutilasse et inutiles reliquisset, cumque id de loco in locum pergens faceret, exclusisse ab ulteriore progressionem persequentes. Eadem ferme leguntur in epitome Victoris.

Evolavit. Scribe cum Heumanno *evolavit*, quo verbo utitur Cicero lib. i Tusculan. cap. 43, *me hinc avolaturum*, inquit.

Nudatus ei cursus publicus. Ita ms. Id est, nulli erant in mansionibus equi publici cursuri, quia eos mutilaverat Constantinus.

Ei in ms. *eis*, mendose.

Ei... imperium per manus tradidit. Lactantius lib. ii, Divin. Institut. cap. 4: *Vixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit*.

Militibus commendato. Nam et patris voluntate et militum una consensu imperium est consecutus.

CELL.

In lecto suo requiem vitæ accepit. Fasti Idatiani Constantio VI et Maximiano VI Consulibus: *His Consulibus diem functus Constantius, et postea levatus est Constantinus viii Kal. Augusti*. Chronicon Eusebii: *Constantius, sexto decimo imperii anno diem obiit in Britannia, Eboraci*; ibidemque sepultus est, si vera sunt quæ de ejus tumulo narrantur a doctissimo viro Guillelmo Camdeno, pagina 572 Britannicæ. Contigit istud anno Christi cccvi, ut recte adversus Petavium contendit Valesius in annotationibus ad Eusebium; et quidem die viii kalend. augusti. BALUZ.

Nihil egit prius, quam Christianos cultui ac Deo suo reddere. Ita ms. pro Hellenismum. Alioquin legendum esset, *quam ut... redderet*. Lactantius in præfatione libri i Div. Institut. ad Constantium: *Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum Imperii culmen evexit, salutarem universis et optabilem principatum præclaro initio auspiciatus es, cum eversam sublataque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti*.

Prima ejus sanctio, sanctæ Religionis restitutæ. Sic ms. restitutæ, pro restitutio. Ita dicitur *missa*, pro missio; *relata*, pro relatio; *Ascensu*, pro Ascensio; *defensa*, pro defensio; *accessa*, pro accessio; *exposita*, pro expositio

XXV.

Paucis post diebus, laureata imago ejus allata est ad malum bestiam. Deliberavit diu an susciperet. In ea pene res fuit, ut illam, et ipsum qui attulerat, exiret; nisi eum amici ab illo furore flexissent, admonentes eum periculi, quod universi milites, quibus invitis, ignoti Cæsares erant facti, suscepturi Constantinum fuissent, atque ad eum concursuri alacritate summa, si venisset armatus. Suscepit itaque imaginem admodum invitus, atque ipsi purpuram misit, ut ultro ascivisse illum in societatem videretur. Jam turbatae rationes ejus fuerant, nec poterat alterum extra numerum nuncupare, ut voluerat. Sed illud excogitavit, ut Severum, qui erat ætate maturior, Augustum nuncuparet, Constantinum vero non Imperatorem, sicut erat factus, sed Cæsarem cum Maximino appellari juberet, ut eum de secundo loco rejiceret in quartum.

XXVI.

Compositæ ei res quodam modo jam videbantur,

A cum subito illi alius terror allatus est, generum ipsius Maxentium Romæ factum Imperatorem. Cujus motus hæc fuit causa. Cum stansisset censibus institutis orbem terræ devorare, ad hanc usque prosiluit insaniam, ut ab hac captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immunem. Ordinabantur jam Censitores, qui Romam missi describerent plebem. Eodem fere tempore castra quoque Prætoria sustentat. Itaque tempore pauci, qui Romæ in castris relictæ erant, opportunitatem nacti, occisis quibusdam judicibus, non invito populo, qui erat concitatus, Maxentium purpuram induerant. Quo nuntio allato, aliquantum rei novitate turbatus est, nec tamen nimium territus. Et oderat hominem, et tres Cæsares facere non poterat. Satis visum est semel fecisse quod noluit. Severum accessit, et hortatus ad recipiendum imperium, mittit eum cum exercitu Maximiani ad expugnandum Maxentium; et mittit Romam, in qua milites illi summis deliciis sæpissime excepti, non modo salvam esse illam urbem, sed ibi vivere opta-

VARIORUM NOTÆ.

remissa, pro remissio, apud Tertullianum et S. Cyprianum Lactantii populares.—Sanctio. Heium. legit, *functio*. Nihil videtur corrigendum: sic cap. 48. *Hujus sanctionis nostræ benevolentia forma*; et denuo: *Hujus benevolentia nostræ sanctio*. Mox ms. restituta. Vitiose. BUS.

Laureata imago ejus allata est. Ejus, scilicet Constantini. Laureatam imaginem dixit Lactantius, quoniam qui res lætas et bene gestas nuntiabant, laureatas tabellas afferebant, ut pluribus explicat Salmastius in Notis ad Lampridium, pag. 255. BALUZ.

Ad malam bestiam. Galerium Maximianum, qui ut crudelis persecutor a Lactantio vocatur. *Mala bestia*. Vide supra Not. ad cap. 2 et 16 ejusdem libri.

Res fuit. Ms., *rex fuit*.

Amici. Id est, qui erant a consiliis.

Flexissent. Pro *deflexissent*.; simplex pro composito, quod Lactantio, ut sæpe diximus, familiare est.

Suscepturi. Ms., *suscepturum*.

Ad eum concursuri alacritate summa, si venisset armatus. Ms., *ad eum concursus alacritate summa, si invenisset armatus*.

Turbatae rationes. In ms., *turba rationes per errorem*.

Nec poterat alterum extra numerum nuncupare. Id est, præter quatuor, ne mutaret Diocletiani dispositionem, quam ipse tantopere dixerat debere custodiri, supra cap. 18. BALUZ.

Illud excogitavit. Lactantius de Opif. Dei cap. 3: *Quid enim excogitabit? quid faciet? quid molietur?*

Non Imperatorem, sicut erat factus. At Constantinum a patris morte ad nuptias faustæ usque, non Imperatorem, sed Cæsarem fuisse, probatur tum ex nummis apud Cingium et alios, tum ex panegyrico utriusque simul, Maximiano socero et Constantino, dicto, cap. 4 a 5, si quis Zosimo forsitan in hoc fidem nolit habere lib. II, cap. 9. CELL.—*Non Imperatorem*. Variant scriptores. Eusebius cum nostro consentit: Quid de aliis et incerto auctore panegyrici sentiendum cum cura docet Nurr: Mox ms. pro more suo, cum Maximiano. BUS.

Maximino. Ms. semper *Maximiano*.

Quodam modo. Ms., *quo modo*.

Allatus est. Ita ms. Sed infra est *allato*, sequor ms. *Maxentium Romæ factum Imperatorem*. Erud. Toynardus vult legi seu intelligi Cæsarem, non Augustum. At multis eximilis rationibus, et ex Eutropio lib. X. Decussim viri Baluzius et Paulus Bauldri probant eum a Prætorianis Augustum fuisse nuncupatum: quæ auctores ad si lubet.

• *Orbem terræ devorare*. Lactantius lib. VII Div. Institut. cap. 16: *Disperdet omnia, et comminuet, et devorabit*. Atque sic etiam Epitomes cap. 11: *Decem viri occupabunt orbem, et partientur, et vorabunt*; et mox, *vorabit omnem terram, prout est in omnibus editis et mss. codicibus, si excipias Taurinensem, in quo est vexabit*.

Prosiluit. Ita ms. Et recte. Plures edidit, *prosiluit*. Utraque lectio, bona; nihilque mutandum.

C *Ab hac captivitate*. Id est, ab hoc tributo. Censur enim non fiebat, nisi ut vectigal imponeretur.

Describerent plebem. Lactantius Divin. Institut. lib. I, cap. 22: *Deos per familias descripsit*.

Castra Prætoria sustentat. Non omnino: sed imminuerat. Alioqui quomodo Prætoriani, si nulli fuissent, Maxentium Imperatorem nuncupare potuissent? Recte Aurelius Victor in libro de Cæsaribus: *Hinc etiam quasi truncatæ vires urbis, imminuto Prætoriarum cohortium atque in armis vulgi numero*. BALUZ.

Nacti. Bumenannus habet, *Nacti*. Et in hanc vocem notam sequentem exhibet. *Nacti*. Ita ms. quod defendit Columbus eum doctis nonnullis. Sic codex florentinus in Pandect., lib. I, tit. 2, de Origine Juris, qui scientiam nacti sunt; et Gloss. Cyrill. *δραγμαίος, nactus* et codex Petri Danielis in Val. Max., lib. IV, cap. 4, n. 6. *Nacti*, Edit. torren.

Occisis judicibus. Abellio prius intersecto, inquit Zozimus, quod is Præfecti Urbis locum obtinens, horum molitionibus adversari visus esset. BALUZ.

D *Maxentium purpuram induerant*. In ms.: *Maxentium purpuram induerat*: utraque lectio non æque bona. Indicat una Maxentium ex se ipso purpuram sumpsisse, rebus perturbatis per motus populares; altera, sed melior, Maxentium a militibus purpura donatum.

Turbata est. Galerius Maximianus.

Nimium territus. *Nimium*, id est, *valde*. Div. Inst. lib. V, cap. 10: *Si nimium pii fuerint*. Et de Opificio Dei, cap. 9: *Si aliquid nimis propius admoveas*.

Tres Cæsares facere non poterat. Obstante dispositione Diocletiani. Vide supra cap. 18 et 25.

Accessit, et hortatus. Ita ms. Potest tamen legi *hortatus* vel *hortatur*. Lectionem secuti sumus, quæ melius sonat.

Recipiendum. Id est, *recuperandum*.

Maximiani. Herculii nimirum.

Maxentium. Ms., *Maximianum*, mendose.

Ibi vivere. Ms., *ut vivere*.

rent. Maxentius tanti facinoris sibi conscius, licet A jure hæreditatis paternos milites traducere ad se posset, cogitans tamen fieri posse, ut Maximianus socer idipsum metuens Severum in Illyrico relinqueret, atque ipse cum suo exercitu ad se oppugnandum veniret, quærebat quatenus se a periculo impendente muniret. Patri suo post depositum imperium in Campania moranti purpuram mittit, et bis Augustum nominat. Ille vero et rerum novarum cupidus, et qui deposuerat invitus, libenter arripuit. Severus interim vadit, et ad muros Urbis armatus accedit. Statim milites, sublatis signis, abeunt, et se contra quem venerant, tradunt. Quid restabat deserto, nisi fuga? Sed occurrebat jam resumpto imperio Maximianus, cujus adventu Ravennam confugit, ibique se cum paucis militibus inclusit. Qui cum videret futurum, ut Maximiano traderetur, dedit sese ipse, vestemque purpuream eidem, a quo acceperat, reddidit. Quo facto, nihil aliud impetravit, nisi bonam mortem. Nam venis ejus incisis, leniter mori coactus est. Ab hoc cepit suos persequi.

VARIORUM NOTÆ.

Maxentius tanti facinoris sibi conscius. Hoc est, sumptu sine senioris Augusti consilio purpureæ, usurpatique simul Italiæ Imperii, quod Galerius Severo cum Occidente cesserat. BAULDRÏ.

Maximianus. Scilicet Galerius, cujus filiam Maxentius duxerat.

Quærebat quatenus. Quatenus est pro quomodo. Lactantius Divin. Institut. lib. 1 cap. 21 : *Isidus Ægyptia sacra sunt, QUATENUS filium parvulum vel perdidit, vel invenerit; lib. IV, cap. 27 : Sciet qui viderit, QUATENUS adjurati per Christum de corporibus fugiant; l. VII, c. 6 : QUATENUS aut quamobrem homines procreati.*

Columbus. Lib. de Opificio Dei bis, cap. 6.
Se a periculo impendente muniret. Lactantius Epit. cap. 6 : *Severissimis legibus vita nostra MUNITUR; de Opific. Dei, cap. 4 : Ut adversus nocentia fragilitatem suam MUNIRET; cap. 10 : Ut oculi munitiores essent ab injuria.*

Campania. Eutropius lib. 1x, circa finem, et Zozimus lib. 11, cap. 10. *Lucaniam* dixerunt : forsàn villa in utriusque confinibus fuit.

Bis. Id est, iterum.
Severus interim vadit. Haud secus ms. non *Italiam* invadit, ut quidam suspicatur.
Et se contra quem venerant, tradunt. Ms. *et; non ei.*

Ravennam confugit. Severus.
Maximiano. Herculiq.
Dedit sese ipse. Ms. habet *dedit de se ipse.*
Vestemque purpuream. Ita ms. nec aliter excudi debuit : aliæ editiones habent, *Vestemque et purpuream.*

Eidem. Ms., et *idem.* *Eidem,* id est Herculo, a quo acceperat. Vide c. 18 sup.

Bonam mortem. Quid hic sit bona mors, vide id quod sequitur, et supra ad caput 22.

Venis ejus incisis. Sic ms. ad editio Baluz. *Venis ei incisis.* Contra Zozimum, lib. 11, et auctor Fragmenti de Constantio Chloro scribunt, ut paulo ante vidimus, Severum fractis laqueo cervicibus exspirasse.

BALUZ.

Cæpit. In ms., *capite.* De hoc loco, quem corruptum esse fatentur Interpretes, vide Baluzium infra p. 316 et Doctiss. Columbi Not. Quinque ultima verba hujus capituli putat Heumannus esse delenda.

Herculius. Ms., *Hirculius.*
Maximiani. Galerii scilicet.
Inflammatum ira. Ita et supra cap. 14. Lactantius

XXVII.

Herculius vero cum Maximiani nosset insaniam, cogitare cœpit illum, audita nece Severi, inflammatum ira, cum exercitu esse venturum, et fortasse adjuncto Maximino, ac duplicatis copiis, quibus resisti nullo modo posset : urbe munita, et rebus cœptis inimicis diligenter instructis, proficiscitur in Galliam, ut Constantinum partibus suis conciliaret, suæ minoris filiaë nuptiis. Ille interea, coacto exercitu, invadit Italiam, ad Urbem accedit, Senatum extincturus, populum trucidaturus. Verum clausa et munita omnia offendit. Nulla erat spes irrumpendi : oppugnatio difficilis ; ad circumsedendum mœnia non satis copiarum, quippe qui nunquam viderat Romam, æstimaretque illam non multo esse majorem, quam quas noverat civitates. Tunc quædam legiones detestantes scelus, quod socer generum oppugnaret, et quod Romani milites Romam, translatis signis, imperium reliquerunt. Et jam cæteri milites

lib. VII Div. Institut. cap. 17 : *INFLAMMATUS IRA; et eodem lib. VII, cap. 1 : INFLAMMATI amore potentia.*

Adjuncto Maximino. Daza, Editi, *Maximino.* A Lactantio enim Daza indiscriminatim *Maximianus* et *Maximinus* fuit appellatus. Vide Not. ad caput 18.

TOINARD.

Et rebus cœptis inimicis diligenter instructis. Ita ms. Locus subobscurus : attamen nihil immutandum esse puto. Redderem Gallice, *par des entreprises qui annonçaient ou déclaraient la guerre.* Pro cœptis quidam volunt *aptis.* — *Instructis.* Quidam legunt *instruens.*

Suæ minoris filiaë nuptiis. Ms., *sic minoris familiaë nuptiis,* quod editi recte immutaverunt. Miror nullum ex eruditis viris inquisisse, quænam esset Faustæ soror natu major, et an fuerit unquam; nullam enim reperire mihi datum est apud Romanæ Historiæ scriptores. Attamen lectio ms. merito fuit immutata, nec prout jacet in Lactantio potuit conservari. Nullo Maximianus Herculus alios ex sua uxore Eutropia habuit liberos, quam Maxentium, de quo capite 26, et Faustam, de qua cap. 30. Verum Eutropia, priusquam nupta esset cum Herculo, filiam habuit Theodoram quam uxorem duxerat Constantius Chlorus Constantini Pater. Theodoram vero Eutropiæ filiam, ut suam, procul dubio habebat Herculus. Itaque de Faustâ potuit Lactantius dicere, quod Herculi filia minor esset. — *Et rebus cœptis inimicis diligenter instructis.* Pro *instructis* Buneman. habet, *instruens* et in hunc locum notam sequentem exhibet : — *Et rebus... diligenter instruens.* Ego suspicabar, ob litterarum similitudinem, legendum : *Urbe munita, et rebus et copiis inimicis diligenter instructis,* id est *paratis proficiscitur.* Ea ratione sunt omnia plena. Postquam urbs munita, et res copiqæ diligenter parata et instructa essent, proficiscitur. Nemo enim nescit, *instructus* eleganter poni pro *paratus;* atque inde sæpe conjungi. BUX.

Ille interea. Galerius Maximianus.

Circumsedendum mœnia. In ms. *circumsedendam;* mendum, pro *circumsedendum;* editi habent *circumsedenda mœnia.*

Quas noverat civitates. Sic apud Virgilium Tityrus :

Urbem quam dicunt Romam, Melibæe, putavi
Stultus ego, hunc nostræ similem.....

Detestantes scelus. Ms., *detestande.* Forte legendum est *detestatae.*

Imperium reliquerunt. Galerii nimirum. Forte et

nutabant, cum ille, fracta superbia, dimissisque animis, et Severi exitum metuens, ad pedes militum provolutus orabat, ne hosti traderetur, donec promissis ingentibus flexit animos quorundam, et retro signa convertit, ac fugam trepidus capessivit; in qua opprimi facillime potuit, si cum paucis quispiam sequeretur. Quod cum timeret, dedit militibus potestatem, ut dispersi quam latissime diriperent omnia, vel corrumpere; ut si quis insequi voluisset utensilia non haberet. Vastata est igitur ea pars Italiae, quo pestiferum illud agmen incessit: expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae, extorti parentes et mariti, ut filias, ut conjuges, ut opes suas proderent. Abacta tanquam de barbaris praedae pecorum ac jumentorum. Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum Commodus quondam Imperator, nunc populator Italiae, hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille, ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus, cujus titulum immutari volebat; ut non romanum imperium, sed Dacicum cognominaretur.

XXVIII.

Post hujus fugam, cum se Maximianus alter e Gallia recepisset, habebat imperium commune cum filio. Sed juveni magis parebatur, quam seni, quippe cum

VARIORUM NOTÆ.

gendum Imperatorem. Vide infra, quia milites erant, qui Severum reliquerant.

Nutabant. Ms., nutabantur.

Dimissisque animis. Forte legendum, demissisque animis, id est, abjectis. Ita Cicero variis in locis. ALMELOV.

Et. Ex ms. sed omissum in editis.

Flexit animos quorundam. Ms., felix animus quorum. Editores reposerunt flexit animos eorum. Ego ponendo quorundam, perstiti in manuscripti codicis lectione unam addendo syllabam; eamque vocem ac lectionem genuinam puto.

Opprimi potuit. Pro potuisset. Sic lib. VI Institut., cap. 24: potuit esse verus Dei cultor, si quis illi monstrasset. Conf. lib. I, cap. 4, oportuit. BEN.

Utensilia non haberet. Utensilia sunt cibaria, copiae victui necessariae.

Quo. Qua, juxta Tollium et Heumannum.

Se ad suas sedes recepit. Maximianus Galerius.

Vexasset. Baluzius putat legendum esse vastasset. Attamen infra num. XXXI dicit auctor vexationem generis humani.

Daciscum. Sic lego cum manuscripto, ut apud Vopiscum in Aureliano, cap. 38, non Dacicum, ut habent plures editi. Dacicum, quod ipse natus esset ex Dacia.

Maximianus alter. Scilicet, Hercules.

Gallia. In ms. Gallie: sed mendose.

Cum prior et major. Heumannus. Cum prior esset et major. At alibi quoque omisit Lactantius praecedente cum verbum substantivum. Conf. lib. VII Institut., cap. 2. BEN.

Filii potestas esset. Addidi verbum esset, quod deest in manuscripto, sed necessario addendum.

Qui etiam. In ms. codice est et ea.

Quod. Ms., quos, mendose; forte quæ vellet.

Milites erant sui. Scilicet, Maximiani Herculi Imperatoris. Cum doctiss. viris Gish. Cuperio et Paulo Bauldri addo sui, et sensus omnino postulat, ut sic legatur: idque verum esse patet ex capite 44 et similitudo litterarum sui, et qui, vocem eam extricare potuit. Ex CUPERO.

Auctorem malorum, principem calamitatum. Item

A prior et major filii potestas esset, qui etiam patri reddiderat imperium. Ferebat iniquo animo senex, quod non posset libere facere quod vellet, et filio suo puerili æmulatione invadebat. Cogitabat ergo expellere adolescentem, ut sibi sua vindicaret. Quod facile videretur, quia milites erant [sui] qui Severum reliquerant. Advocavit populum ac milites, quasi concionem de praesentibus republicae malis habiturus. De quibus cum multa dixisset, convertit ad filium manus; et illum esse dicens auctorem malorum, illum principem calamitatum, quas respublica sustineret, diripuit ab humeris ejus purpuram. Exutus ille praecipitem se de tribunali dedit, et a militibus exceptus est. Quorum ira et clamore perturbatus est senex impius, et ab urbe Roma, tanquam Superbus alter, exactus est.

XXIX.

Rediens rursus in Gallias, ubi aliquantum moratus est, profectus ad hostem filii sui Maximianum, quasi ut de componendo republicae statu et cum eo disputaret; re autem vera ut illum per occasionem reconciliationis occideret, ac regnum ejus teneret, exclusus a suo, quocumque venisset. Aderat ibi Diocles, a genero nuper accitus, ut quod ante non fecerat, praesente illo imperium Licinio daret, substituto in Severi loco. Itaque sit utroque praesente. Sic uno

Lactantius Epitom. cap. 72: Ipse demonum princeps, auctor et machinator malorum.

C Quas respublica sustineret. Lactant. Div. Institut. lib. VI, cap. 8: Mala omnia sustinere; et cap. 18: Sustineamus invicem, et mala hujus vitae adjumentis perferamus. COLUMB.

Diripuit ab humeris ejus purpuram. Ita ms. Dicendum foret diripuit, id est, de corpore filii detraxit; cum contra diripere significet in frusta concidere. Ita Ovid. IV Met.,

... velamina Progne

Diripuit ex humeris.

Ex CUPERO.

Exutus. In ms., exutus.

Tanquam Superbus alter, exactus est. Id est Tarquinius Superbus, Rex Romanorum ultimus. Lactantius lib. IV Institut., cap. 14: Tarquinius superbus exactus est. BALUZ.

Ad hostem filii sui Maximianum. Id est Hercules proficiscitur ad Galerium filii sui hostem.

Et cum eo disputaret. Sic ms. editi omittunt et, idque bene. Disputaret, id est, conferret, cum eo ageret.

D Sic apud Ciceronem II Famil., 8, et Orat. pro Caelio.

Per occasionem reconciliationis. Propositio per hic aliquid antiquae elegantiae continet, uti apud Livium et Senecam per fidem, quod Caesari sive Hirtio quoque Davies ad lib. VIII Gall., cap. 48, n. 3, vindicavit. BEN.

Quocumque venisset. Aderat. Benemannus vero non ponit punctum post venisset, et hunc locum sic habet: Quocumque venisset aderat, etc., notamque sequentem addit. — Criticus anon. ita distinguit: Exclusus a suo, Quocumque venisset, aderat ibi Diocletianus. Placet Heumanno et mihi. BEN.

Aderat ibi Diocles. Apud Maximianum Galerium generum suum, a quo nuper fuerat accitus.

Substituto. In ms. potest legi substituto, aut etiam substituturo.

In Severi loco. Sic ms. Docti malunt scribere, in Severi locum: sed utraque lectio defendi potest.

Utroque praesente. Diocletiano nimirum, et seno Maximiano Herculeo.

tempore sex fuerunt. Quare impeditis consiliis senex Maximianus tertiam quoque fugam moliebatur : redit in Galliam plenus malæ cogitationis ac sceleris, ut Constantinum imperatorem generum suum, generi filium, dolo malo circumveniret; et ut posset fallere, deponit regiam vestem. Francorum gens in armis erat. Persuadet nihil suspicanti, ne omnem secum exercitum duceret, paucis militibus posse barbaros debellari; ut et ipse haberet exercitum, quem occuparet, et ille opprimi posset ob militum paucitatem. Credit adolescens, ut perito, ac seni; paret, ut socero: proficiscitur, relicta militum parte majore. Ille, paucis diebus expectatis, cum jam Constantinum æstimaret intrasse fines barbarorum, repente purpuram sumit, thesauros invadit, donat, ut solet, large; fingit de Constantino, quæ in ipsum protinus reciderunt. Imperatori prope gesta sunt, nuntiantur. Admirabili celeritate cum exercitu revolat. Opprimitur homo ex improvise, nondum satis instructus; milites ad Imperatorem suum redeunt. Occupaverat Massiliam, et portas obseraverat. Accedit propius Imperator; et in muro adstantem alloquitur, non aspere, nec hostiliter: sed rogat quid sibi voluisset, quid ei defuisset, cur faceret quod ipsum præcipuo non deceret. Ille vero ingerebat maledicta de muris. Tum subito a tergo ejus portæ reserantur, milites recipiuntur. Attrahitur ad Imperatorem rebellis Imperator, pater impius, socer perfidus. Au-

dit scelera quæ fecit, detrahitur ei vestis, et increpito vita donatur.

XXX.

Sic amisso imperatoris ac soceri honore, humilitatis impatiens, alias rursus insidias machinatus est. Quia semel habuit impune, vocat filiam Faustam, eamque nunc precibus, nunc blandimentis sollicitat ad proditionem mariti, alium digniorem virum pollicetur, petit cubiculum patens relinquere, et negligentius custodiri sinat. Pollicetur illa facturam, et referi protinus ad maritum. Componitur scena, qua manifesto facinus teneretur. Supponitur quidam vilis eunuchus, qui pro Imperatore moriatur. Surgit ille nocte intempesta; videt omnia insidiis opportuna. Rari excubitores erant, et ii quidem longius; quibus tamen dicit vidisse somnium, quod filio suo narrare vellet. Ingredditur armatus, et spadone obtuncato, prosiliit gloriabundus, ac profitetur quod admiserit. Repente se ex altera parte Constantinus ostendit cum globo armorum. Profertur e cubiculo cadaver occisi: hæret manifestarius homicida, et mutas stupet:

Quasi dura silex, aut stes Marpesia cautes;

impietatis ac sceleris increpatur. Postremo datur ei potestas liberæ mortis:

Ac nodum informis leti trabe necit abâha.

Ita ille Romani nominis maximus Imperator, qui per longum temporis intervallum cum ingenti gloria

VARIORUM NOTÆ.

Sex fuerunt. Ita ms. Nonnulli mallent præfuerunt. C Reipublicæ scilicet, seu Imperatores, seu Cæsares; nempe Hercules, Galerius, Maximinus Daza, Constantinus, Maxentius et Licinius.

Quare. Ex Terent. Andr. Act. III, Scen. 5.

Maximianus. Scilicet Hercules.

Moliebatur. Id est, parabat. Æneid. II, v. 108.

Cogitationis. Ita mss. Et recte. Priscæ editiones, *contagionis*: fortasse eo quod lib. v Div. Instit. Lactantii, cap. 12 initio legitur, *pectus purum ab omni sceleris contagione præstare*.

Constantinum Imperatorem generum suum. Faustam enim Maximiani Herculi filiam duxerat. TOINARD. — Legitur mendose Constantium apud Toinardum.

Generi filium. Constantii Chlori, cui Flavia Maximiana Theodora, ejusdem Herculi privigna, nupsit. Ideo Constantius ducta privigna habetur vitrici gener. TOINARD.

Dolo malo. Doli vocabulo nunc tantum in malis utimur: apud antiquos autem etiam in bonis rebus utebamur; unde adhuc dicimus sine dolo maximo: nimirum quia dici solebat et Bonus. BUN.

Francorum gens in armis erat. De hoc forte Francorum bello loquitur Euseb. in vita Constantini lib. I, cap. 25.

Persuadet. Id est, Hercules persuadet Constantino nihil suspicanti.

Posset. in ms., *Possit*.

Paucitatem. In ms., *paucitate*: forte *paucitate*.

Æstimaret. Legunt eruditi *existimaret*.

Fingit de Constantino, etc. Id est, fingit Constantinum oppressum esse ab hostibus, sicut ipse, paulo post, inopinato generi recursu opprimebatur. CELLARIUS.

Imperator. Scilicet, Constantino.

Revolat. Lactantius Div. Institut., lib. VII, cap. 12: *Donec anima emissa corporis claustrum ad sedem suam revolet*: quam vocem apud ullum auctorem Christiana-

num non reperies; et hausit a Cicerone et Virgilio Georgic. I, v. 361, eorum imitator Firmianus noster.

Homo. Senex Hercules.

Non deceret. Quia Constantinus gener erat Herculi, quem quodammodo non decebat, ut Socer genero belium inferret.

A tergo ejus. Id est, portæ quæ a tergo erant Herculi.

Milites. Constantini.

Pater impius. Pater, scilicet Faustam, quam uxorem duxerat Constantinus; impius, quia inhumanus.

Audit scelera quæ fecit. Eleganter de obnoxio. Sic Lactantius, lib. v Divin. Institut., cap. 19: *Audit quæ illi Deus comminatur*.

Detrahitur ei vestis. Imperatoria scilicet, id est, purpura.

Humilitatis impatiens. Id est, abjectæ et vilis conditionis impatiens. Ita more veterum Cic., cap. 18, cap. 43, et lib. VI, cap. 4. BUN.

Machinatus est, quia semel habuit impune vocat. Ita distinxit cum Gabo, Boherello, critico anon. et Heumanno. Antea edebatur: *Machinatus est; quia semel abiit impune, vocat.* BCN.

Habuit impune. Nec aliter ms. et Lactantius Epitom., cap. 53: *Impune habuit*; et cap. 55: *Impune habent*. Hic in editis est abiit.

Scena. In ms. *scheda*; quasi pronuntiandum esset *cheda*, more scilicet Italorum.

Filio suo. Id est, genero suo, Constantino scilicet, quia erat Maximiani Herculi filiae maritus.

Prosiliit. Melius foret *prosiliit*.

Hæret manifestarius homicida. Lactantius lib. I Div. Institut., cap. 7: *Quasi subductis et consumptis omnibus viis, subsistit, hæret, deficit*. Ex Plauto in Aulular., et Trinummo.

Quasi. Virgil. VI, Æneid. v, 471.

Ac. Idem, lib. XII, v. 605.

Intervallum. In ms. *intervallo*.

viginti annorum vota celebravit, eliso et fracto superlucissimum gutture, vitam detestabilem turpi et ignominiosa morte finivit.

XXXI.

At hoc Deus, religionis ac populi sui vindex, oculis ad Maximianum alterum transtulit, nefande persecutionis ructorem, ut in eo etiam virtutem majestatis ostendisset. Jam de agendis et ipse vicennialibus cogitabat; et ut qui jamdudum provincias afflixerat auri argentique indictionibus factis, quæ promiserat redderet, etiam in nomine vicennialium securem alteram afflixit. Qua vexatione generis humani exactio celebrata sit, maxime rei annonariæ, æquis enarrare digne potest? Officiorum omnium milites, vel potius carnifices, singulis adhærebant; cui prius satisfaceret, incertum: venia non habentibus nulla; sustinendi multiplices cruciatus, nisi exhiberetur statim, quod non erat: multis custodiis circumsepto nulla respirandi

facultas: nullo tempore anni vel exigua requies; frequens super hisdem hominibus, vel ipsis iudiciis, vel militibus iudicum pugna: nulla area sine exactore, nulla vindemia sine custode, nihil ad victum laborantibus relictum. Quæ quamquam intolerabilia sint, eripi ab ore hominum cibos labore quæsitos, tamen sustentabile aliquo modo vel spe futurorum. Quid vestis omnis generis? quid aurum? quid argentum? Nonne hæc necesse est ex venditis fructibus comparari? Unde igitur hoc, ô dementissime tyranne, præstabo, cum omnes fructus auferas, universa nascentia violenter eripias? Quis ergo non bonis suis eversus est, ut opes, quæ sub imperio ejus fuerunt, conraderentur ad votum, quod non erat celebraturus.

XXXII.

Nuncupato igitur Licinio imperatore, Maximinus iratus, nec Casarem se, nec tertio loco nominari vo-

VARIORUM NOTÆ.

Viginti annorum vota. Id est, vicennialia, quæ cum Diocletiano Romæ celebravit. BALUZ.—Vide Valesium in Eusebium de Vita Constantini, lib. iv, cap. 47.

Turpi. In ms. *turbi*, *p*, in *b* mutato, quod scribenti sæpe accidit.

Ignominiosa morte. De qua Euseb. Histor. Eccles., lib. viii, cap. 13. Massilia scilicet strangulatus est. Euseb. in Chronico.

Maximianum alterum. Id est, a Maximiano Herculio ad Maximianum Galerium, cognomento Armentarium.

Auctorem. Id est, unum ex auctoribus persecutionis; de quibus vide supra cap. 2, *persecutores*: non unicus erat auctor, sed plures.

Etiã virtutem. Sic lego ex ms. in quo est *et... em*, cum vacuo spatio 7 aut 8 litterarum; nec aliter legendam esse arbitror. In omnibus editis legitur *etiã vim*, quod cum reliqua codicis scriptura stare non potest; et quidem in hoc ms., *etiã* vulgo scribitur per quatuor litteras *etiã*. Lectio nostra eadem confirmatur locutione cap. 1: *Quatenus virtutem ac majestatem suam in excandendis delendisque nominis sui hostibus ostenderet.* Ita et Lactantius, lib. iv Divin. Institut., cap. 26: *Virtutem majestatemque Dei singularis interpretari*; et lib. vi, cap. 9: *Virtutem ac majestatem Dei singularis enarrat.*

Et ut. Post *cogitabat*, in ms. quatuor desunt litteræ, quas supplendas esse duxi per *et ut*.

Redderet. In ms., *rediret*, mendose.

Etiã in nomine vicennialium securem alteram. Inquinatissima verba ita Grævius purganda censet: *Quæ promiserat reddere, et ipsani nomine vicennialium securem alteram infixit.* Videtur dici, nova indictione, vicennialium proxime celebrandorum nomine provincias vexasse, ut apparatus et pompa ludorum necessaria conquirerentur.—*Etiã in nomine vicennialium.* Lego, *etiã nomine vicennialium*, id est, sub postrema, sub obtentu vicennialium. Videtur in ex postrema littera vocis *etiã*, aut prima sequentis vocis ortum. BEN.

Securem alteram afflixit. Ita ms. idem quod *infixit*. Et sane illud Ciceronis pro Cn. Plancio, cap. 9, Auctor noster respexit: *Quam enim illi iudices graviolem potuerit Reipublicæ infligere securim, etc.*

Æquis enarrare digne potest? Ms. et quis. Levissima ver pene ulla mutatione posui *æquis*; cum *t* et *c* in plerisque mss. sint similes, aut pene similes.

Officiorum omnium milites. Id est, milites omnium magistratuum, vel milites qui magistratibus auxilium præstabant.

Venia non habentibus nulla. Sic lego, ita ut sit. *ve-*

nia nulla non habentibus quod solverent. Ms. habet, *veniam non habentibus nullas abstinenti multiplices cruciatus.* Locus corruptus, qui tamen levi admodum mutatione emendari potest. In dictione *veniam* est mendum, *m* redundat: item *s* in voce *nullas*, quam litteram suspicor esse initium vocentis verbi *abstinenti*; ita ut sit *nulla sustinenti*, vel *sustinendi multiplices cruciatus*; quæ omnia eximium sensum exhibent.

Exhiberetur. Adde *vectigal*, cujus solvendo paræs non erant.

Quæ quamquam intolerabilia sint, eripi ab ore hominum cibos labore quæsitos. Ita quibusdam viris doctis approbantibus hunc locum emendavi. In ms. est: *Quæ quam tolerabilia sint*, pravo sensu; id enim non tolerabile. Legendum etiam cum eruditus ab ore pro labore, quod in ms. exceptum est ex voce labore mox sequente. Cæterum verbum *quæsitos* hic est pro *acquisitos*, ut supra ostendi in Not. ad caput 18, illudque verbum simplex pro composito a Lactantio multoties usurpatum; Divin. Institut., lib. vi, cap. 12: *Perdanne rem familiarem meo aut majorum labore quæsitam*; et l. de Opificio Dei, c. 3 circa med.: *Quæsitis per laborem cibus*; et lib. de Ira Dei, c. 25: *Querendis temporalibus bonis.*

Sustentabile. Ita ms. Priscæ editiones *tolerabile*, quod idem est; sicut Lactantius, Divin. Institut., lib. vii, cap. 16, dixit *insustentabili dominatione, pro intolerabili.* *Sustentabile*, forte legendum est *sustentabantur*. Pluralis numerus præcedit.

Spe futurorum. Erud. Paulus Bauldri volebat legere *spe facturarum*, seu proventus animantium; *factura* enim (inquit) Latinis proventus animantium est, et ipsemet vestis, *facturæ*.

Quid vestis omnis generis? Adde Exigitur, vel eripitur. Paul. Bauldri aliquod verbum excidisse putabat, quale est illud quod damus.

Ad votum. Sic vocabant festa, in quibus vota concipiebantur pro incolumitate et diuturna principum vita; atque sicut vicennialia celebrabant, sic deos exorabant ut tribuerent pariter eorum tricennialia celebrari. BALUZ.

Quod non erat celebraturus. Hic locus est magni momenti, cum ex eo certo colligatur Galerium Maximianum non pervenisse ad vigesimum annum imperii sui; foedo enim morbo antea extinctus est, ut notat Doctiss. BALUZ.

Maximinus. Ms. pro more, *Maximianus*. Cæterum ex Eusebii Hist. eccl., lib. viii, cap. 13, noster confirmatur; et iterum hoc nostro libro, cap. 44, primi nominis titulum sibi Maximinus vindicabat. BEN.

lebat. Mitti ergo ad eum sæpe legatos : orat sibi pareat, dispositionem suam servet, cedat ætati, et honorem deferat canis. At ille tollit audacius cornua, et præscriptione temporis pugnat se priorem esse debere, qui prior sumpsit purpuram; preces ejus et mandata contemnit. Dolet bestia, et mugit, quod cum ideo ignobilem fecisset Cæsarem, ut sibi obsequens esset, is tamen tanti beneficii sui oblitus, voluntati ac precibus suis impie repugnaret. Victus contumacia, tollit Cæsarem nomen, et se Liciniumque Augustos appellat, Maxentium et Constantinum filios Augustorum, Maximinus postmodum scribit, quasi nuntians in campo Martio proxime celebrato Augustum se ab exercitu nuncupatum. Recepti ille mœstus ac dolens; et universos quatuor, imperatores jubet numerari.

XXXIII.

Jam decimus et octavus annus agebatur, cum percussit eum Deus insanabili plaga. Nascitur ei ulcus malum in inferiori parte genitalium, serpitque latius. Medici secant, curant. Sed inductam jam cicatricem scindit vulnus; et raptâ vena, fluit sanguis usque ad periculum mortis. Vix tamen cruor sistitur. Nova ex integro cura. Tamen perducitur ad cicatricem. Rursus levi corporis motione vulneratur: plus sanguinis quam ante decurrit. Albescit ipse, atque absumptis viribus tenuatur; et tunc quidem rivus cruoris inibetur. Incipit vulnus non sentire medicinam: proxima quoque cancer invadit; et quanto magis circumsecatur, latius sævit, quanto curatur, increscit.

Cessere magistri

Phillyrides Chiron, Amythaoniusque Melampus.

B

Undique medici nobiles trahuntur. Nihil humane

VARIORUM NOTÆ.

Mitti ergo ad eum sæpe legatos. Galerius Maximianus ad Maximinum, ut eum placaret.

At ille. Maximinus, scilicet.

Præscriptione. In ms., *præscriptionem.*

Contemnit. Sic emendo ex verbis præcedentibus et sequentibus, quæ sunt in tempore præsentis. Ms., *contempsit.*

Dolet bestia. Galerius Maximianus. Sic *bestias malas* Lactantius vocat imperatores, qui Christianos vexant.

Et mugit. Ita ms. Nonnulli volunt, *rugit.*

Quod cum. Ms. fert eum, cujus vice scripsi eum, quod infra is tamen postulat.

Victus contumacia. Sensus est Maximinum, vi contumacie suæ abreptum, non paruisse Maximiano æqua postulanti. TOINARD.

Tollit Cæsarem nomen. Trium, id est, Maximiani, tum Constantini, et Maxentii. TOINARD.

Maxentium et Constantinum filios Augustorum. Plane accedo Baluzio suspicanti Maximinum legendum esse, non Maxentium. Hunc enim ut hostem publicum odio Galerius prosequeretur, ut ejus hæc partitione rationem nullam habere posset, neque Maximinum præterire, qui quamvis non genitus Augusto patre fuisset, fuit tamen ab Augusto adoptatus.

Maxentium. Corrigit Granvilius, Maximinum, multisque illustrat in epist. de Numo Maximini, quæ adhæret Banduri bibliothecæ Numar. ed. J. A. Fabricii, p. 278-281. Add. Heumannum. BUN.

In campo Martio. Campus Martius non est hic nomen loci, qualis erat Romæ; sed potius, ut ita dicam, *Comitiorum militarium*, in quibus lustrabatur exercitus. An vero statis temporibus, vel quotiescumque juberet imperator, celebraretur *Campus Martius*, D non liquet. TOINARD.

Nuncupatum. In ms., *nuncupato.*

Universos quatuor, imperatores jubet numerari. Adde virgulam post quatuor et lege nominari pro numerari. Hoc modo: *universos quatuor imperatores jubet nominari*, nempe Licinium, Maximinum, Constantinum, ac Maxentium. Hic autem per imperatores significatur Augusti. TOINARD.

Numerari. Forte leg. *nominari.* Attamen Heumannus ex Cicerone putat legendum esse *numerari*, ut est in ms.

Percussit eum Deus. Scilicet Galerium Maximianum. *Insanabili plaga.* Sic Lact., lib. vii Institut., cap. 5: *Percussit Egyptum Deus insanabili plaga.*

In inferiori parte genitalium. Vide Eusebium, lib. viii, Hist. Eccles., cap. 46. et lib. i de Vita Constantini, cap. 57; Rufinum, lib. viii, cap. 48; Fragmentum de Constantio Chloro, pag. 472, atque etiam Paulum Orosium, lib. vii, cap. 28.

Medici secant, curant. Ita ms. *Medici*, vulnerarii scilicet, nunc dicti chirurgi. Nonnulli legere volunt ex Celso, *secant, urunt.* Attamen nihil infra de ustione; estque tantummodo *secatur et curatur.*

Inductam jam cicatricem scindit vulnus. Ita Celsus lib. iv, v. 26, quo *cicatrix inducitur.* Locustissimas Grævius legendum esse putat *rescindit*; nec male. Lactantius enim Divin. Institut. lib. vii, cap. 24, ait *perniciem rescissis vulneribus effundere.* Joannes Columbus, *scindit se*, quomodo apud Virgilium Æneid. lib. i, v. 571: *Scindit se nubes.* Nonnulli, *inducta jam cicatrice scinditur vulnus.* Item ms. præterquam quod *habet scindit*; non *scinditur.*

Tamen. Mox præcessit. Mallem *Tandem.*—*Vix tamen.* Recte, inquit, Heumannus, Boherellus et Gælius rescribunt, *vix tandem.* Propertius. lib. iii El. 20, v. 7: *Vix tamen aut semel admittit, cum sæpe negavit.* Ovidius Heroid. Ep. Orestæ: *Vix equidem meminim, meminim tamen.* Phædr. lib. iv, fab. 5: *ægre* (id est, vix) *recepti, tamen evaserunt necem.* BUN.

Motione. Sic restitui: quippe post litteram initialem *m*, in ms. desunt 5 aut 6 litteræ. Editi ferunt, *moti*; quæ vox (cum post *m*, tres duntaxat litteræ sequantur) hujus loci esse non potest.

Vulneratur. Ms., *vulneratus*, mendose; non enim video ad quid referri possit. Quidam volunt *vulnerato*; nec rejicienda hæc lectio.

Albescit ipse. Id est, *palescit*, quomodo *pallor albescens* dicitur a Lactantio libro de Ira Dei, cap. 5.

Tenuatur. Id est, pinguedo evanescit; erat enim ut supra cap. 9, dictum est *caro ingens... et inflata.* Ex Virgil. Georg. lib. iii, v. 429.

Proxima. In mss., *promaxima*: sed mendose.

Sævit. Heuman. putat legendum esse *serpit.*

Phillyrides, etc. Hic versus ex Virgilio restitutus, cum in mss. Colb. legatur corrupte omnino, *Phyllides Cirona, Metonius Melampus* contra metri leges.

Trahuntur. Id est, advocantur.—*Medici... trahuntur.* Cellarius exponit, *advocantur.* Recte. Sic Lactant. lib. i, cap. 47: *Medicum... curando juveni advocavit.* Nurrus: *Non male*, inquit, p. 528, dixi, *trahuntur*, id est, nolentes et invit. Nam, ut habet versio Eusebii lib. viii, cap. 48, extr. H. E.: *Ex medicis alii, quam nec ipsam odoris gravitatem sustinere possent, interficiebantur; alii, quam nullum remedium afferre possent... ob id ipsum necabantur.* BUN.

Humane manus. Ipse Cicero non refugit hunc sonum, ut notavi ad Lact. de Ira cap. 2, *humano manu.* BUN.

Asclepius. Lactantium maluisse uti Græco nomine quam Latino monuit Gronovius Observat. ad Script. Ecclesiast., p. 482. Quod et ipsum facere nonnihil videtur ad asserendum hæc scriptum auctori suo

manus promovent. Confugitur ad idola. Apollo et Asclepius orantur; remedium flagitatur. Dat Apollo curam. Malum multo pejus augetur. Jam non longe perniciēs aberat, et inferiora omnia corripuerat. Computrescent forinsecus viscera, et in tabem sedes tota dilabitur. Non desinunt tamen infelices Medici, vel sine spe vincendi mali, fovere, curare. Repercussis medullis, malum recidit introrsus, et interna comprehendit; vermes intus creantur. Odor ita autem non modo per palatium: sed totam civitatem pervadit. Nec mirum, cum jam confusi essent exitus stercoris et urinæ. Comestum a vermibus et in putredinem corpus cum intolerandis doloribus solvitur.

Clamores simul horrendos ad sidera tollit,
Quales mugitus fugit saucius taurus.

quippe in quo videamus. vocem illam *Asclepius* recurrere, pro *Æsculapio*, lib. 1, cap. 17.

Confugitur ad idola... orantur. Sic. lib. 11, Inst., cap. 1: *Ad Deum confugitur... Deus... oratur.* De *Asclepio* conf. lib. 1 Inst., cap. 17: *Asclepium... advocant.* BEN.

Dat Apollo curam. Id est, docet remedium. *Dare* alicui, pro *dicere* alicui, *docere* aliquem, apud Virgilium *Eclog. 1, v. 19: Da, Tityre, nobis.* id est, doce nos. Ex GRÆVIO.—Heumann. tamen, loco verbi *dat*, putat legendum esse *negat*, vel potius *non dat*.

Jam non longe perniciēs aberat... computrescent forinsecus viscera, et in tabem sedes tota dilabitur. Eodem sensu legitur apud Lactantium lib. vi Divin. Institut. c. 24, *perniciem rescissis vulneribus effundere.*

Forinsecus. Hac insolita voce usus est Lactantius lib. de Opificio Dei, c. 2: *Non forinsecus ut cætera, sed interius armavit.*

Sedes tota. Pars corporis qua sedetur. In mss. est *sedis*, mendose.

Repercussis medullis. Id est, iniquiunt nonnulli, affectis medullis. Forte legendum, *Repercussum medullis, aut medelis.* Quis enim unquam aut audivit, aut legit *Repercuit medullas?* Addita itaque post malum virgula, scribe: *Repercussum medelis malum, recidit introrsus.* Positum est enim *medelis*, pro *medecinis.* Ita supra, *Incipit vulnus non sentire medicinam.* Partim ex TOINARDO.

Malum recidit introrsus. Hic *recidere* est, reverti, redire; *recidere introrsus, rentrer au dedans.* Lactantius, lib. vi Div. Institut. cap. 17: *Neque enim capere videtur natura, ut aliquid in contrarium recidat.* Ex COLLEBO.

Odor ita autem. Sic lego cum doctissimis viris Vossio et Boherello, unius literæ adjectione, pro *Odoritantem*, quod est in ms.

Comestum a vermibus et in putredinem corpus. Hæc vera nobis videtur lectio, *comestum* referendo ad corpus, quod mox sequitur. Ms., *Comestus*, male. Nonnulli malunt *Comestur*, id est, *Comeditur.*

Clamores. Forte hic addendum *arant*, ut apud Virgilium; et sic legendi hi duo versus:

Clamores simul horrendos ad sidera tollit,
Quales mugitus, fugit cum saucius arant
Taurus.

Virg. 11 *Æneid.* v. 222 et seqq.

Coacta et calida animalia. Ita ms. Vir eruditus mallet *coacta*, pro *viva*.

Eligeret. In ms., *eligeret*; mendose.

Quies resolutis. Animalia illa non apposita fuerunt vulneribus sine faciliis, quarum ope melius ulceratis perniciis applicarentur, suoque loco insisterent. Obligata enim erant cum vulneribus animalia; et quando

Apponebantur ad sedem fluentem cocta et calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Quies resolutis, inæstimabile scatebat examen; et tamen multo majorem copiam tabescendorum viscerum perniciēs fecunda generaverat. Jam diverso malo partes corporis amiserant speciem. Superior usque ad vulnus aruerat, et miserabili macie cutis lurida longe inter ossa considerat. Inferior sine ulla pedum forma, in utrium modum inflata discreverat. Et hæc facta sunt per annum perpetem; cum tandem malis domitus Deum coactus est confiteri: novi doloris urgentis per intervalla exclamat, se restitutum Dei templum, satisque pro scelere facturum. Et jam deficiens edictum misit hujusmodi.

B

VARIORUM NOTÆ.

postea fasciæ removebantur, ipsa quoque animalia resolvebantur. Est enim in mille locis *resolvere*, id quod ligatum fuerat dissolvere. Noster cap. 46: *Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt.* Lactantius Epitom. cap. 72: *Sed et ipse dæmonum princeps... catenis igneis alligatus, etc. Peractis vero mille annis ac resolutis dæmonum principe.* BAULDR.—Quam vocem sic acceptam in alio quovis Christiano scriptore vix (ut puto) reperies.

Inæstimabile scatebat examen. Vermiculorum scilicet. *Inæstimabile*, pro *innumerable*, vox Lactantio peculiaris; l. 1 Div. Institut. cap. xvi: *Nam cum hominum vix incredibilis numerus sit et inæstimabilis, Gallice, une quantité innombrable;* lib. de Ira Dei, cap. 10: *Atomorum moles tam inæstimabiles ex tam minutis conglabarentur;* et Epitom. cap. 72, *vis inæstimabilis Angelorum.*

Tabescendorum viscerum perniciēs. Ita ms. Nonnulli malunt *tabescentium*; quidam, *tabe exesorum*, Gallice, *un ulcère dans les entrailles.* Eodem sensu Lactantius lib. vi, Div. Institut. cap. 24: *perniciem rescissis vulneribus effundere.* ut mox notavimus.

Fœcunda. Priscæ editiones, *secunda.*

Diverso. Heumann. legit *disperso.* Forte legendum *adverso.*

Amiserant. In ms., *Admiserant.*

Lurida Longe. In ms., *luride longe.*

Discreverat. Ita ms., *Discreverat a disresco*, non autem a *discerno.* Rarum verbum. *Disresco*, pro *distendo; discescere*, vel *distendere* aut potius *distendi*, Gallice, *étendre davantage.* Plures volunt legi *increverat.*

Per annum perpetem. Id est, integrum, totum. Sic et Lactantius lib. vii, cap. 26: *Tunc per septem annos perpetes intactæ erunt sylvæ.*

Deum coactus est confiteri. Vide similem Antiochi historiam, lib. 11 Machab. c. 9. Ruffin. lib. viii, cap. 18. Oros. lib. viii c. 28.

Novi doloris urgentis. Heumann. legit, *nam vi doloris urgente.*

Dei templum. Scilicet Nicomediæ.

Satisque pro scelere facturum. Ita et Lactantius lib. v Div. Institut. cap. 15: *Ut pro facinore suo satisfaceret;* lib. vii, cap. 1: *Satis et huic parti faciamus;* et lib. iv, c. 17: *Si peccata nostra confessi, satis Deo fecerimus.* Nota divisa bipartito verba.

Edictum misit. Id est, *emisit.* Extat apud Eusebium lib. viii, cap. 17, ex latina lingua translatum ab eo in Græcum sermone, et dein ex Græco versum in latinum a Ruffino, ut ipse docet. *Hæc de latino in græcum versa nos rursus transfudimus in latinum.* Quod igitur hodie legitur primum latine, beneficium est Lactantii. BALUZ.—De tempore missi edicti vide Not. ad initium c. 55

XXXIV.

EDICTUM GALERII.

Inter cætera quæ pro Reipublicæ semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac, juxta leges veteres et publicam disciplinam, Romanorum cuncta corrigere, atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent. Siquidem eadem ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset, et tanta stultitiâ occupasset, ut non illa varent instituta sequerentur, quæ forsitan primum parentes eorumdem constituerant: sed pro arbitrio suo, atque ut hisdem erat libitum, ita sibi leges facerent, quas observarent, et per diversa varios populos congregarent. Denique cum ejusmodi nostra jussio extitisset, ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subjugati, multi etiam deturbati sunt; atque cum plurimi in proposito perseverarent, ac videremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere, nec christianorum Deum observare, contemplatione mitissimæ nostræ clementiæ intuentes et consuetudinem sempiternam, qua

A solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam; ut denuo sint Christiani, et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant. Alia autem epistola judicibus significaturi sumus, quid debent observare. Unde juxta hanc indulgentiam nostram debent Deum suum orare pro salute nostra, et Reipublicæ, ac sua, ut undiqueversum Respublica persistet incolumis, et securi vivere in sedibus suis possint.

XXXV.

Hoc edictum proponitur Nicomediæ pridie Kalendas Maias, ipso octies, et Maximino iterum Consulibus. Tunc apertis carceribus, Donate carissime, cum cæteris confessoribus e custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. Nec tamen ille hoc facto veniam sceleris accepit a Deo: sed post dies paucos, commendatis Licinio conjuge sua et filio, atque in manu traditis, cum jam totius corporis membra defluerent, horrenda tabe consumptus est. Idque cognitum Nicomediæ Id. men-

VARIORUM NOTÆ.

Edictum. De hoc edicto vide Eusebium, lib. viii Hist. Eccl., cap. 17.

Ad bonas mentes redirent. Ejurando scilicet Christianam religionem in paganismi gratiam, qui Galerio sola bona religio erat. BALZ.—Lact. l. v, c. 19, ad hoc fortassis edictum respiciens: Sed hæc ipsa ignominatio efficit, ut in persecendis sapientibus tam mali sint, fingantque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare.

Primum. Priscæ editiones, primi.

Hisdem. Vel eisdem: apud Eusebium Ἐκατῶς; atque ideo legisse videtur, cuique.

Diversa. Adde, loca.

Denique. Heumann. legit proinde, quia in Eusebio est παραρῶν.

Deturbati. Apud Eusebium legitur παραχθέντες παντοῖους θανάτους ὑπέπερον. Proinde Lactantius scribere debuit, perturbati et variis moribus affecti sunt.

HEUMANNUS.

Observare. Subaudi palam.

Contemplatione. Ita legendum. In ms. est vero contemplatione.

In his. Docti legunt tantum his.

Credidimus. Ms., credimus.

Conventicula sua componant. Hæc de reedificandis Christianorum ecclesiis nonnulli intelligunt; alii de eorum cælibus celebrandis, quod rectius est: sic Gallice, tenir leurs assemblées.

Ne quid contra disciplinam agant. Plinius i, lib. x, ep. 82 (79). Si qui contra disciplinam gesserint, id est, egerint. BUN.

Alia autem epistola. Ms., Aliam autem epistolam: aut proponendum per; aut legendam ut repositum est in textu.

Significaturi sumus. Male Rufinus, indicavimus, rem quasi jam peractam narrans, cum ad futurum referatur. Neque istud tribuendum est errori typographorum, cum hanc lectionem exhibent tres vetusti codices manuscriptorum bibliothecæ Colbertinæ. Christophorus et Valesius recte verterunt significavimus. BALZ.

Persistet. Ms., Præstetur, mendose.—Attamen Bunnemannus habet, Præstetur incolumis et notam sequentem exhibet.—Præstetur incolumis. Editi, persistet; at ms. persistet: unde commodò, uti Critico quoque anonymo et Heumanno visum, præstetur. Nam Eusebius vertit παραρῶν. Si cui tamen placeat

persistet, conferat cap. 48, fin. Respublica staret incolumis. BUN.

In sedibus suis. Rufinus vertit in laribus, quemadmodum legitur in uno codice Colbertino. Sed alii mss. et editiones habent in laboribus. Christophorus vertit in suis familiis; Valesius, in suis domiciliis. BALZ.

Hoc edictum proponitur Nicomediæ pridie kalendas maias. Cum in titulo præfati edicti Galerius Maximianus dicatur tribunitiæ potestatis xx constat illud emissum esse post kalendas martias currentis anni (311), quibus tribunitiæ potestatem xx auspiciatus est idem Galerius. Post illum diem datum, ex nummis etiam græcis apud Goltzium certum redditur. Ultimus enim, in quo annus Augusti ejus imperii notatur, exhibet hos characteres L. Z. id est, annus septimus. Nam cum, Lactantio teste, kalendis maii anni cccv Augustus renuntiatus fuerit, kalendis maii currentis Christi anni septimum imperii Augustei annum incæpit. Quare cum idem imperator jam deficiens edictum illud promulgavit, apparet Lactantii sententiam Galerii Maximiani nummis corroboratam esse, perperamque scripsisse Valesium in notis Eusebianis, aliosque viros doctos, edictum illud ante mensem martium datum esse (Pagius in Critic. Baron. ad an. Chr. 311, num. 42 et 45).

Prodiit tandem absoluto anno persecutionis viii; ineunte ix, edictum Galerii, quo persecutio penitus extincta, inter kal. martias quibus xx tribunitiæ potestatem inchoaverat, et pridie kal. maias, quod Nicomediæ dicit propositum fuisse Lactantius) Dodwellus Diss. Cyprian. XI, num. 82).

Ipsa. Nempe Galerio Maximiano. In ms., ipsa.

Ipsa octies, et Maximino iterum Consulibus. Anno scilicet 311, Maximino; in ms., Maximiano.

E custodia. In ms., et custodia.

Fuerit. Vel fuisset.

In manu. Pro in manum, in sexto casu pro quarto: infra cap. 39, sub initium, in matrimonio postulat; et sæpe apud eundem Lactantium; lib. iii, cap. 3: Quæ in rerum natura cadunt; lib. iv, cap. 17: In tera toto et corpore et ore projectum; lib. de Opif. cap. 2, in ea sunt relegata regione.

Membra defluerent. Nonnulli mallent, diffuerent, ut est lib. iii Div. Institut. cap. 4, corruptum vaneat, ac diffuit: et cap. 20. Corpus relictum ab anima

sis eiusdem, cum futura essent vicennalia Kalendis Martis impendentibus.

XXXVI.

Quo nuntio Maximinus audito, dispositis ab Oriente cursibus pervolavit, ut provincias occuparet, ac Licetum morante, omnia sibi usque ad fretum Chalcedoniam vindicaret. Ingressusque Bithyniam, quo sibi ad præsens favorem conciliaret, eum magna omnium læticia sustollit eensum. Discordia inter ambos imperatores, ac pene bellum. Diversas ripas armati tenebant. Sed conditionibus certis pax et amicitia componitur, et in ipso fretu foedus fit, ac dexteræ copulantur. Rediit ille securus, et fit qualis in Syria et in Ægypto fuit. In primis indulgentiam Christianis communi titulo datam tollit, subornatis legationibus civitatum, quæ peterent, ut intra civitates suas Christianis conventicula extruere liceret, ut suasu coactus et impulsus facere videretur, quod erat sponte factu-

rus. Quibus annuens, novo more sacerdotes maximos per singulas civitates singulos ex primoribus fecit, qui et sacrificia per omnes deos suos quotidie facerent, et veterum sacerdotum ministerio subnixi, darent operam, Christiani neque fabricarent, neque publice aut privatim cohererent: sed comprehensus suo iure ad sacrificia cogere, vel iudicibus offerrent. Parumque hoc fuit, nisi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu singulos quasi Pontifices superponeret; et eos utrosque candidis chlamydis ornatos iussit incedere. Facere autem parabat, quæ jam dudum in Orientis partibus fecerat. Nam cum clementiam specie tenus profiteretur, occidi servos Dei vetuit, debilitari iussit. Itaque confessoribus effodiebantur oculi, amputabantur manus, pedes detrahebantur, nares vel auriculæ descabantur.

XXXVII.

Hæc ille molliens, Constantini literis deterretur.

VARIORUM NOTÆ.

diffiuit. Utrobique in mss. rec. et omnibus fere editis est *diffiuit*.

Id. mensis ejusdem. Cum hic ante mensis in ms. sit vacuum duarum duntaxat litterarum spatium, nullam aliam vocem substituere posse credidi quam *Id.* pro *Idibus* mensis ejusdem maii, quo mense maio obiit Galerius anni aræ Vulgaris 511. — *Nicomediæ... mensis ejusdem.* In ms. legitur: *Idque cognitum Nicomediæ mensis quidem, quum futura essent vicennalia Kl. Mar. impendentibus.* Bux.

Kalendis martis impendentibus. Scilicet sequentis anni 512.

Maximinus. In ms. *Maximianus.*

Pervolavit. Heumann. legit *provolutavit*, quia apud Livium legitur, *infensis hastis provolutant duo Fabii.* — *Pervolavit.* Heum. *provolutavit.* Bene, nisi *pervolavit* indicat diligentiam in accelerando itinere, ut per in compositis augeat vim verbi: unde interpret Gall., *se rendit en diligence dans l'Orient.* Bux.

Fretum Chalcedonium. Id est, Bosphorum Thracium, cui adjacet in Bithynia Chalcedon.

Ad præsens. Lactantius Instit., l. vii, c. 6: *Et que alia non nisi ad præsens valent*; cap. 10: *Vitia omnia temporalia sunt; ad præsens commoventur*; cap. 13: *Quamvis ad præsens virtutum Dei hominibus ostenderet*; libro de Ira Dei, cap. 22: *Nou ad præsens noçium quemque punit.* COLUMB.

Sustollit. Heuman. legit *sustulit*.

Discordia. Ms., *Discordiam.*

Pene. In ms., *pæna, male.*

Diversas ripas. Id est, littora freti Chalcedonii. — *Diversas ripas.* Littora freti Chalcedonii armati tenebant; in Bithyniæ ora Maximiani, in Thraciæ, Liciniani. CELL.

Armati. In ms., *armata.*

Freto. In ms., *fretu.*

Rediit ille. Scilicet Maximinus.

Communi titulo. Ita legendum esse censent doctissimi viri Cotelærius, Gangius, Cuperus et Columbus. Respicit enim Lactantius ad Constitutionem editam, cap. xxxiv, quæ pro more tum recepto inscripta erat nominibus Maximiani Galerii et Maximini Daçæ, id est, *communi titulo.* In ms. est corrupte *tutelo.*

Conventicula extruere liceret. *Conventicula,* id est, Ecclesias.

Ut suasu coactus et impulsus facere videretur. Ita ms. Recte quidem, ut puto. *Suasu a suadeo.* *Suadere* autem *loqui*, est communibus suffragis postulare legem. Gallæ dicitur, *porter tout son suffrage sur une loi.* Itaque, *ut suasu coactus*, est quasi diceret, *comme y ayant été porté par les suffrages de toutes les*

villes qui demandaient cette loi.

Maximos. In ms., *Maximus.*

Deos. In ms., *dos*: forte etiam *domos suas*, quod bonum sensum efficit. Elige.

Per omnes deos suos. Id est per omnia deorum suorum templa, seu in omnibus templis.

Subnixi. In ms., *subneati.* — *Ministerio subnixi.* Ex more Lactantii, lib. iv Inst., cap. 10: *Jurisdictione subnixi*; lib. iv, cap. 10: *Potestate subnixum*; lib. v, cap. 6: *Gladiorum potestate subnixi.* Bux.

Darent operam, Christiani neque fabricarent. Subaudiendum ut. *Vellem faceres, pro vellem ut faceres.*

Quam vellem domi mansisses, pro ut domi mansisses.

Coherent. Mallem eam Galeo, Critico anonymo, Heumanno, coheret. Bux.

Comprehensus. In ms., *comprehensus.*

Cogerent. In ms., *cogeret.*

Parum hoc fuit, nisi etiam. En Lactantii stylum, lib. i, cap. 10: *Parum videbatur nisi etiam*; lib. v, cap. 9: *Parum habent... nisi etiam*; lib. vii, cap. 5: *Et hoc parum est... nisi etiam.* Bux.

Superponeret. Hoc verbum, inquit Columbus, frequentissimum illo ævo; addit occurrere etiam apud Minucium Felicem. Lactantius ipse lib. ii, cap. 2: *Quid capitibus vestris terram superponitis?* Bux.

Candidis chlamydis, etc. Scilicet candidi coloris vestes induebant sacerdotes, exceptis iis, qui inferis operabantur, uti notissimum est. Et sic in specie docet Porphyr., iv, 19 de Abst. *προφύτας* Jovis in Creta utos esse ejusmodi vestimentis. Silius, lib. iii, sacerdoti *vestem niveam* tribuit; Plinius Druidibus *candidam*, lib. xvi, c. ult., et Apuleius Antustibus sacrorum *candidum lineamem*, lib. ii. CUPER.

Quæ jam dudum. Quod adverbium deest in priscis editis; legitur autem in ms.

Clementiam specie tenus. Nihil frequentius his vocibus sic junctis apud Lactantium; nec attinet, opinor, exseribere. Inter tam varia autem genera crudelitatis illud pessimum genus est, cui clementiæ species falsa blanditur: ille gravior, ille savior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Lactant., lib. v Divin. Inst., cap. 11.

Debilitari iussit. Id est, mutilari, quemadmodum illi, vel hi gratia, Confessores, quibus candenti terro, debilitati fuerunt sinistri poplites. Vide Eusebium, lib. viii, cap. 42, et lib. i de Vita Constantini, cap. 58, ubi in Interpretatione Valesii irrepsit per errorem nomen Licinii, pro nomine Maximini.

Litteris. In ms., *litteras.* De his litteris vide Eusebium, Histor. Eccles., lib. ix, cap. 9.

Dissimulavit ergo. Et tamen si quis incidderat, mari **A** occulte **mergebatur**. Consuetudinem quoque suam non intermisit, ut in palatio per singulos dies sacrificaretur. Et hoc primus invenerat, ut animalia omnia, quibus vesceretur, non a coquis, sed a sacerdotibus ad aras immolarentur, nihilque prorsus mensæ apponeretur, nisi aut delibatum, aut sacrificatum, aut perfusum mero; ut quisquis ad cœnam vocatus esset, inquinatus inde atque impurus exiret. In cæteris quoque magistri sui similis. Nam si quid reliqui, vel Diocles, vel Maximianus reliquerunt, hic abrasit, sine ullo pudore auferens omnia. Itaque horrea privatorum claudebantur, apothecæ obsignabantur, debita in futuros annos exigebantur. Hinc fames, agris ferentibus; hinc charitas inaudita. Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiebantur **B** ad sacrificia quotidiana, quibus eos adeo corruerat, ut aspernarentur annonam, et effundebant passim

VARIORUM NOTÆ.

Mergebatur. In ms. *mergebantur.*

Palatio. In ms. *Palatium.*

Delibatum. Erat particula cœnæ parata, quam decerptam diis offerebant. Solebant autem cibos etiam libare. Sil. Ital., lib. 7:

Primum Vestæ detersit honorem,

Undique et in mediam jecit libamina flammam.

Quod Dionysius Halicarn., iv Antiquit. Rom., dicit, Cœnarum primitias libare. GREVIUS.

Sacrificatum. Est, quod ex victimis diis oblata præcisum erat in epulas, ut solebant partem victimarum prosequare et adolere, partem sacerdotum et sacrifici **C** antium epulis reservare. GREVIUS.

Perfusum mero. Scilicet quo solebant supplicare, ut hi cibi quasi sacrarentur. Quis enim ignorat thure et vino solitos veteres supplicare, etiam inter epulas? Horat., iv Carmin., 5, de Augusto:

Te mensis adhibet deum.

Te multa prece, te prosequitur mero

Defuso pateris, et laribus tuum

Miscet numen.

GREVIUS.

Magistri sui similis. Scilicet Galerii Maximiani. Ita supra, cap. 21 magnitudinis suæ simillimos.

Reliqui. Heumanus delet hoc verbum.

Apothecæ. Id est, cellæ vinarie, de qua voce Phædrus, lib. iv, fab. 4.

Debita. Heuman. addit tributa.

Hinc fames, agris ferentibus. Ita ms. nihil mutandum. *Agris ferentibus*, id est, licet agris ferentibus. Vide præcedentia abrasit... horrea privatorum claudebantur, etc. Editi legunt non ferentibus, minus bene.

Hinc fames, agris ferentibus. Alii corrigunt, agris non ferentibus; alii, agricolis non ferentibus. Et recte Nurius: *Quamvis*, inquit, agri multos fructus ferrent, homines tamen fame enecabantur; quia Maximini satellites et vina cuncta, et fruges omnes, ac quæcumque agri ferrent, immuni crudelitate auferabant, ut ea in fisci publ. gratiam aliis in regionibus venduntarentur. BUN.

Armentorum, etc. Hæc omnia valde corrupta sunt tum in ms. tum in editis, ita ut vix intelligi queant. Ea vero sic legenda esse credidi: *Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiebantur ad sacrificia quotidiana, quibus aulicos adeo corruerat, ut aspernarentur annonam; et effundebant passim sine delectu, sine modo, cum satellites universos, quorum numerus ingens erat, pretiosis vestibus et aureis nummis excoleret* (id est, demulceret), *gregariis et tyronibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret.*

sine delectu, sine modo; quum satellites universos, quorum numerus ingens erat, pretiosis vestibus et aureis nummis expungeret, gregariis et tyronibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret. Nam quod viventium bona vel aufererat, vel dono suis dabat, [prout] quisque petierat aliena, nescio an [non] agendas illi fuisse gratias putem, quod more clementium latronum incruenta spolia detrahebant.

XXXVIII.

Illud vero capitale, et supra omnes, qui fuerunt, corrumpendi cupiditas, quid dicam nescio, nisi cæca et effrænata, et tamen his verbis exprimi pro indignatione sua non potest. Vincit officium lingue sceleris magnitudo. Eunuchi, lenones scrutabantur omnia. Ubicumque liberalior facies erat, secedendum patribus ac maritis fuit. Detrahebantur nobilibus fœminis

Eos. Vel suos, id est, aulicos.

Corruerat. Quia jam mos invaluerat, ut in conviviis carnes præberentur, quæ idolis oblata fuerant.

Effundebant. Alii, *effundebat.*

Satellites. In ms. *lites*, sine ulla lacuna: verum cum doctiss. Toinardo et Tollo repositi *satellites*; nostraque correctio confirmatur tum ex sequentibus *dono suis dabat*, tum ex Ruffino, lib. viii, cap. 17: *Unde et montes auri, ut ita dixerim, congregatos familiaribus suis ac satellitibus largiebatur*; et Lactantius infra, cap. 58, sub finem: *His satellitibus et protectoribus cinctus.*

Expungeret. Ms., Expungerent. — *Aureis nummis expungeret.* Quod est, *satellites pretiosis vestibus et aureis nummis. Rejiciendi genus est, protinus aliud invicem.*, Seneca, lib. iv, Ben., c. 30: *Mittere, et munus munere expungere.* BUN.

Barbaros omni genere largitionis honoraret. Ms., omni genere largitionibus.

Prout. In ms. desideratur. — *Dabat, ut quisque.* Prius editi, *dabat prout quisque.* In ms. teste critico anonymo, *dabatur quisque*: hinc ille criticus rectius fuit, *dabatur, ut quisque*, addo, *aliorum prout me nusquam alibi in Lactantio observasse.* BUN.

Nescio an [non] agendas illi fuisse gratias putem. Lego cum Cupero *an non*, quod est ironia. Non deest in ms.

More clementium latronum. Sic Salvianus: *Latrones hoc proverbio uti solent, ut quibus non auferunt vitam, dedisse se dicant.*

Capitale. In ms., *Capitali.*

Et. Ita ms. Alii ei, pro et.

Quid dicam nescio. Lactantius, lib. i, cap. 21: *Nam de infantibus, qui Saturno immolabantur propter odium Jovis, quid dicam nescio.*

Exprimi pro indignatione sua non potest. in ms., *exprimere.* Quod si legas, *deesse videtur Mens*; atque sic esset legendum, et tamen his verbis [mens] exprimere pro indignatione sua non potest. Sic Lactantius, lib. vi Divin. Institut., cap. 25: *Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? vincit officium lingue sceleris magnitudo.*

Nobilibus fœminis. Augebat indignitatem rei, quod nobiles essent. Nam servile prorsus, et liberis corporibus detestabile erat, sic considerari. Servitia sic solebant a manganibus inspicienda sisti licitantibus. COLUMB. — Ruffinus, lib. viii, cap. 17: *Cui etiam inter cætera hoc etiam singulare studium erat, ne ullam non dico urbem, sed vel breve oppidum, absque adulterio nobilium matronarum, quæ præteriret. Latinis fœ-*

vestes, itemque virginibus, et per singulos artus inspiciebantur, ne qua pars corporis regio cubili esset indigna. Si qua detractaverat, in aqua necabatur; tamquam majestatis crimen esset sub illo adultero pudicitia. Aliqui, constupratis uxoribus, quas ob castitatem ac fidem carissimas habebant, quum dolorem ferre non possent, se ipsos etiam necaverunt. Sub hoc monstro, pudicitiae integritas nulla, nisi ubi barbaram libidinem deformitas insignis arcebat. Postremo hunc jam induxerat morem, ut nemo uxorem sine permisso ejus duceret, ut ipse in omnibus nuptiis prægustator esset. Ingenuas virgines imminutas servis suis donabat uxores. Sed et Comites ejus sub tali Principe imitabantur [hoc exemplum, et civium] suorum cubilia impune violabant. Quis enim vindicaret? Medioerium filias, ut cuique libuerat, rapiabat. Primariae, quæ rapi non poterant, in beneficiis petebantur; nec recusari licebat, subscribe Imperatore, quin aut pereundum esset, aut habendus gener aliquis barbarus. Nam fere nullus stipator in latere ei, nisi ex gente horum, qui a Gothis tempore vicennialium terris suis pulsati,

A Maximiano se tradiderunt, malo generis humani, ut illi barbaram servitutem fugientes, in Romanos dominarentur. His satellitibus et protectoribus cinctus, Orientem ludibrio habuit.

XXXIX.

Denique quum libidinibus suis hanc legem dedisset, ut fas putaret quidquid concupisset, ne ab Augusta quidem, quam nuper appellaverat matrem, potuit temperare. Venerat post obitum Maximiani ad eum Valeria, quum se putaret in patribus ejus tutius moraturam, eo maxime quod habebat uxorem. Sed animal nefarium protinus inardescit. Adhuc in atris vestibus erat mulier, nondum luctus tempore impleto. Legatis præmissis in matrimonio postulat, ejecturus uxorem, si impetrasset. Respondit illa libere, quæ sola poterat: primo non posse de nuptiis in illo ferali habitu agere, tepidis adhuc cineribus mariti sui, patris ejus; deinde illum impie facere, quod sibi fidam conjugem repudiet, idem utique facturus et sibi; postremo, nefas esse illius nominis ac loci feminam sine more, sine exemplo, maritum alterum experiri. Nuntiatior homini quid esset ausa. Libido

VARIORUM NOTÆ.

minæ non solæ sunt, quæ viris junctæ sunt, sed et virgines. Glossaria Labbei, *Fœmina*, *θηλεα* quam vocem vulgo per *fœminea*, seu quæ fœminei sexus est, interpretantur, quod virginitas quoque proprium est.

BAULDRI.

Vestes. In ms. *Vris*, male.

Per singulos artus inspiciebantur. Casaubonus notat, ut servos, sic et servas nudas ab emptoribus fuisse inspectas. Non absimilis (inquit Tollius) olim Persarum licentia, et hodie Turcarum, atque item Persarum.

Detractaverat. Ms. legit *detractaverat*.

Tamquam majestatis crimen esset sub illo adultero pudicitia. Ita ms. Nescio quo pacto dictio *pudicitia*, tam necessaria ad hujus loci intelligentiam, in nulla editione reperitur.

Castitatem ac fidem. In ms., *castitate ac fide*.

Monstro, pudicitiae. Ministro constanter legitur in ms. quod ferri non potest; dictio enim *ministri* non convenit Principi. Legendum, *Sub hoc monstro, pudicitiae integritas nulla; aut, Sub hoc monstro impudicitiae, integritas nulla.* ALMELOV. et BAULDRI.

Ut ipse in omnibus nuptiis prægustator esset. Id est, novam nuptiam defloraret; si hoc verbo uti licet.

Ingenuas virgines imminutas. Imminutas, id est corruptas, vel violatas. Proba ms. codicis lectio; nec miranda, siquidem ipsemet Lactantius, Div. Institut., lib. 1, cap. 10, paulo ante finem, de spurco illo Jove Paganorum ait: *Reliquam suam vitam in stupris adulterisque consumpsit. Omitto virgines quas imminuit.*

Comites. Id est, aulæ proceres, qui principem secabantur.

Imitabantur [hoc exemplum, et civium] suorum, etc. Ms., *Imitabatur*, mendose. Per hoc exemplum et civium, quindecim litterarum lacunam manuscripti codicis supplevi. Aliter tamen legi posset, cum propius inspiciantur appareant in ms. duæ litteræ *Tr.* quæ prioribus sunt litteræ vocis *Tribuni*.

In Beneficiis. Beneficium eo loco significat remunerationem concessam ob quædam munia recte suscepta et perfecta.

Recusari licebat. Ita ms. *Malem, recusare licebat*, metu submersionis.

Stipator in latere ei. Sic reposuerunt editores, pro *in lata rei*, quod est in ms. corrupte

A Gothis... pulsati. Ad Galerium Maximianum Cæsarem confugerunt, et postea se Maximino, quem Galerius adoptaverat, adjunxerunt, et in numerum Satellitum ac protectorum ejus allecti sunt. BALUZ.

Protectoribus. Id est, corporis custodibus.

Orientem ludibrio habuit. Ms. pro *ludibrio*, habet *indiria*, corrupte. Hæc mire conveniunt cum extremis verbis capitis 19: *Daia vero... accepit Orientem calcandum atque conterendum.*

Concupisset. Sic et Lactantius, *audisset, quæsisset.*

Matrem. Propter Maximini adoptionem a Maximiano Galerio factam, cujus uxor et vidua erat Valeria.

Ad eum. Scilicet Maximinum Daïam, in cujus anlum illa post mariti mortem concesserat, ibi se tutius moraturam esse putans, spreto Licinio, cui eam Galerius commendaverat. BALUZ.

Præmissis. Ms., *primis*. — Buneman. sequitur ms. et habet, *Legatis primis*, notamque sequentem exhibet: — *Legatis primis.* Editi omnes, *legatis præmissis.* At ms. *primis.* Ad indicandam impudentiam videtur dixisse legatis primis, id est *per primos jam legatos.* BUN.

Quæ sola poterat. Subaudi, *libere respondere.* Non verebatur enim, ne ipsam vi stupraret, vel necaret Maximinum. Tantum scilicet in Imperatoris uxorem viduam non audebat tyrannus. HEGMANNUS.

Ferali. Ms. *fedali*, corrupte.

Patris ejus. Scilicet Galerii Maximiani, qui erat per adoptionem pater Maximini.

Fidam. In ms. *fidem*. Forte, *fidelem*, brevialis litteris.

Nominis ac loci. Id est, dignitatis. lib. v Institut., cap. 1: *Non ignobilis... loci.* Spartianus in Antonino Geta, cap. 3: *Sed jam optimi in republica loci.* Lampridius in Alex. Sever., cap. 5: *Non magni satis loci.* BUN.

Feminam. In ms. *femina*.

Sine exemplo. Via exemplum secundarum nuptiarum in Augusteis feminis habemus, præter Lucillæ Lucii Veri uxoris, quam post veri mortem pater Marcus Antoninus Claudio Pompeiano seni, equitis Romani filio, invitam tamen tradidit. Vide *Capitolin. in Marco*, cap. 20.

Homini. Pro illi, scilicet Maximino

in iram furorēque convertitur. Statim mulierem A proscrit, bona ejus rapit, auferit comites, spadones in tormentis necat, ipsam cum matre in exilium re- legat; nec in locum certum: sed huc atque illuc præ- cipitem cum ludibrio exturbat, et amicas ejus afflicto adulterio damnat. j

XL.

Erat clarissima fœmina, cui ex filiis juvenibus jam nepotes erant. Hanc Valeria tamquam matrem alteram diligebat, cujus consilio negatam sibi suspicatur. Dat negotium Præsidi Eratino, ut eam cum dedecore in- terficiat. Huic aliæ duxæ adjunguntur, æque nobiles, quarum altera Vestalem famulam virginem Romæ re- liquerat, fugitivæ tunc Valeriæ familiaris. Altera vi- rum habuit senatorem, non nimis Augustæ proxima. Sed utraque ob eximiam pulchritudinem corporis ac pudicitiam necabatur. Rapiuntur subito mulieres, non ad judicium, sed ad lactrocinium. Nec enim quisquam accusator extabat. Invenitur quidam Judæus ob alia facinora reus, qui spe impunitatis inductus, adversus insontes mentiatur, Judæx æquus et diligens extra ci- vilitatem cum præsidio, ne lapidibus obruatur, protu- lit. Agebatur hæc tragœdia Nicææ. Inrogantur tor- menta Judæo, dum quæ jussus [erat diceret; hæ ne] loquerentur, pugnis a tortoribus coercentur: inno-

VARIORUM NOTÆ.

Comites. Hic femininæ generis.

Ipsam cum matre in exilium relegat. Valeriam nempe C cum Prisca Diocletiani uxore, de qua pluribus actum est ad cap. 15. *Ipsam*, in ms. *ipsa*.

Amicas ejus. Scilicet Valeriæ.

Afflicto. Ms. afflicto, corrupte.

Suspiciatur. Sic in ms. *Editti vero suspicabatur.* Maximinus scilicet *suspiciatur*.

Eratino. Locus videtur corruptus: Præsidis no- men est. *BALUZ.* — Forsan *Eratino*, ut sit Græcum ἑρατεινός, quod idem ac ἐραστῆς. Attamen Heumannus loco *Eratino* suspiciatur legendum esse *protinus*, quod verbum Lactantio est familiare, ut videtur hujusce libri cap. 29, 30 et 39.

Famulam. Nonnulli legere volunt jure ac merito *filiam*.

Fugitivæ. In ms. *furtive, male.*

Non nimis Augustæ proxima. Ita ms. Nonnulli legere volunt *non minus*; alii *non nihil*.

Necabatur. Ms. *necabantur*.

Invenitur quidam Judæus, etc. Non hoc primum a Maximino inventum. Præverat enim illi vir boni exempli Nero, cum Octavianam uxorem repudiare vel- let in gratiam Poppeæ. Vide. Tacit. lib. xiv Annalium.

Judæx æquus et diligens. Ironice dictum.

Obruatur. Scilicet a civibus, qui earum innocentiam noverant; vel forte, ne Judæus ipse ob falsum testi- monium lapidibus obruatur.

Jussus erat diceret; hæ ne loquerentur. Sic restituit criticus anonymus, qui ms. inspexerat in quo qua- tuordecim circiter desunt litteræ. Alii legunt *jussus clam erat, palam*, et sic legendum esse conjiciebat doctissimus Nic. Heinsius. At in ms. legi *loquerentur* et *coercentur*, que nolui mutare.

Jubentur. Adde, ad supplicium.

Tantum. Ms. *tanti*.

Contraxerat. Id est, advocaverat ad spectaculum.

Manibus. In ms. *manus*.

Promoti. Vel *progressi*, vel ut volunt quidam, duces militares, qui ad ordines priores promoti sunt.

centes duci jubentur. Fletus et comploratio, non illius tantum mariti, qui aderat bene meritæ uxori, sed om- nium, quos res indigna et inaudita contraxerat. Ac ne impetu populi de carnificum manibus raperentur, promoti militari modo instructi velites et sagittarii prosequuntur. Ita mediæ inter cuneos armatorum ad supplicium deductæ. Jacuissentque insepultæ, domes- ticus in fugam versis, nisi eas furtiva amicorum miseri- cordia sepelisset. Nec adulterio amicum promissa persolvitur: sed patibulo affixus, aperuit omne mys- terium, et sub extremo spiritu inquit omnibus, qui videbant, [ac] innocentes et occisas esse testatur.

XLI.

Augusta vero in desertas quasdam solitudines Syriæ relegata, patrem suum Diocletianum per occul- tos gnarum calamitatis suæ fecit. Mittit ille legatos, et rogat ut ad se filiam remittat. Nihil proficit. Ite- rum ac sæpius obsecrat. Non remittitur. Postremo cognatum suum quendam militarem ac potentem virum legat, qui eum beneficiorum suorum admoni- tum deprecetur. Is quoque, imperfecta legatione, irritas preces renuntiat.

XLII.

Eodemque tempore senis Maximiani statuæ Con- stantini jussu revellebantur, et imagines cum quo pic-

Instructi velites et sagittarii prosequuntur. Sic lego cum Baluzio inter suæ editionis errata, cum sit in ms., *instructibile mens essagitari*, nullo sensu, et sit idem litterarum numerus. Recte enim hic (inquit) conjunguntur *velites et sagittarii*, cum utriusque sint levis armaturæ milites.

Jacuissentque. Ita ms. et recte. Deest que in priscis editionibus.

Adultero. Scilicet Judæo. *Adultero*, in ms., *adul- terio*.

Aperuit. Heumannus legit *aperit*.

Inquit. Ms. in *quod*. Redundat hoc verbum, vel mutandum ut fecimus, cum additione conjunctionis, ac quæ deest in ms. quasi diceret, *sub extremo spi- ritu locutus est, vel ait omnibus qui videbant, ac inno- centes occisas esse testatur*.

Augusta. Valeria nempe, Galerii Maximiani vidua.

Gnarum. Ms. *magnarum, male*.

Calamitatis. In ms., *calamitates*.

Deprecetur. Ms. *Deprecatur.* — *Deprecetur.* Valde precetur. Cic. lib. ii, epist. 24: *Legatos senatus non ad deprecandam pacem, sed ad bellum denuntiandum miserat.* — *Deprecetur.* Ms., *deprecatur*. Illud prius rectius, pro *precetur*, ex indole Lactantii, cujus exempla indicari ad lib. iii Instit. cap. 47. Bux.

Imperfecta legatione. Ita ms. nonnulli eruditi legi volebant, *perfecta legatione*. Quam ultimam lectio- nem valde probat Bunemannus notam sequentem exhibens: — *Perfecta legatione.* Sic omnino cum Heinsio legendum pro *edd.* ex ms. imperfecta; nisi malis, jam perfecta legatione. Bux.

Eodemque tempore. Ita ms. Duo eruditi viri vellent, *eodem quoque tempore*.

Senis. In ms. *senex*.

Maximiani. Herculi nempe.

Senis Maximiani statuæ... revellebantur. Confir- mantur ab Eusebio, hist. Eccl. lib. viii, cap. 13; lib. i Vitæ Constantin., cap. 47, de quibus disputant Baluzius et Nurrius. Bux.

Imagines cum quo pictus esset. Ita ms. absque ulla lacuna. Post *imagines*, videtur deesse *illius*.

lus esset, detrahebantur. Et quia senes ambo simul plerumque pieti erant, et imagines simul deponabantur amborum. Itaque quum videret vivus, quod nulli unquam imperatorum acciderat, duplici ægritudine affectus, moriendum sibi esse decrevit. Jacabat se huc atque illuc, æstuante anima per dolorem, nec somnum, nec cibum capiens. Suspiria et gemitus, crebræ lacrymæ, jugis volutatio corporis, nunc in lecto, nunc humi. Ita viginti annorum felicissimus imperator, ad humilem vitam dejectus adeo, et proculcatus injuriis, atque in odium vitæ dejectus, postremo fame atque angore confectus est.

XLIII.

Unus jam supererat de adversariis Dei, cujus nunc exitum ruinamque subnectam. Cum haberet æmulationem adversus Licinium, quia prælatus ei a Maximiano fuerat, licet nuper cum eo amicitiam confirmasset, tamen ut audivit Constantini sororem Licinio esse desponsam, existimavit affinitatem illam duorum imperatorum contra se copulari. Et ipse legatos ad urbem misit occulte, societatem Maxentii atque amicitiam postulatum. Scribit etiam familiariter. Recipiuntur legati benigne, sit amici-

VARIORUM NOTÆ.

Senes ambo. Diocletianus scilicet, et Maximianus Herculius.

Cum videret vivus. Diocletianus, cujus viventis imagines deponabantur; quia conjunctæ erant cum imaginibus Herculii.

Nulli. In ms., nulla.

Duplici ægritudine. Scilicet ob contumeliam tum filie, tum sibi illatam. HEUM.

Anima. In ms., animam.

Per dolorem. Id est, præ dolore, vel propter dolorem.

Suspiria. Cuspianus in Diocletiano: Quidam dicunt stupore mentis, et longa ægritudine confectum, animam inter suspiria efflasse. EX CEDRENO.

Adeo. Viri docti legebant a Deo.

In odium vitæ dejectus. Ita ms. licet mox præcesserit dejectus. Quare plures legere mallent dejectus; alii adductus, ut Cicero in odium, in invidiam adducere. — *In odium vitæ dejectus.* Legitur pro dejectus, deductus apud Buneman. qui notam sequentem dedit: — *In odium vitæ deductus.* Ita Grævius correxit. Lactantius lib. II, cap. 1: Ad extremam mendicandi necessitatem deductus; lib. II, cap. 1: deductus ad... cæcitatem. Val. Max. lib. 1, cap. 1: Regius ad captivi fortunam deductus. Ipsa phrasid vix invenitur. BUN.

Fame atque angore confectus est. Alii eum morbo aque intercutis extinctum ferunt, alii veneno, Suidas suspensio. Ut ut se res habeat, perisse eum constat anno 312, ante nuptias Licinii et Constantiæ. PACIUS.

Unus supererat. Nimirum Maximinus cognomine Daza vel Daia, adhuc qui Orientali præerat.

Quia. In ms. qui ad.

Ut. In ms. bis repetitur ut, ut.

Constantini sororem. Constantiam, quæ postea sic Ario lavit, ut etiam fratrem suum ad eum protegendum impelleret. BALUZ.

Desponsam. Id est, desponsatam.

Postulatum. In ms. legitur postulatum; editi habent postulans. Scripsimus postulatum, quod rectius videtur.

Familiariter. Id est, amice.

lia, utriusque imagines simul locantur. Maxentius tanquam divinum auxilium libenter amplectitur. Jam enim bellum Constantino indixerat, quasi necem patris sui vindicaturus. Unde suspicio inciderat, senem illum tam exitiabilem fluxisse discordiam cum filio, ut ad alios succidendos viam sibi faceret, quibus omnibus sublatis, sibi ac filio totius orbis imperium vindicaret. Sed id falsum fuit. Nam id propositi habebat, ut et filio, et cæteris extinctis, se ac Diocletianum restitueret in regnum.

XLIV.

Jam mota inter eos fuerant armæ civilia. Et quamvis se Maxentius Romæ contineret, quod responsum acceperat, perituro esse, si extra portas urbis exisset; tamen bellum per idoneos duces gerebatur. Plus virium Maxentio erat, quod et patris sui exercitum receperat a Severo, et suum proprium de Mauris atque Italis nuper extraxerat. Dimicatum, et Maxentiani milites prævalebant; donec postea confirmato animo Constantinus, et ad utrumque paratus, copias omnes ad urbem propius advovit, et e regione Pontis Mulii consedit. Imminebat dies, quo Maxentius imperium ceperat, qui est ad sextum

Necem patris sui. Maximiani Herculii, quem Constantinus strangulari jusserat apud Massiliam. Zozius lib. II: Maxentius occasiones gerendi adversus Constantinum belli querebat, seque dolere propter obitum patris sui simulans, cui mortis causam Constantinus præbuisset. BALUZ.

Senem illum. Maximianum Herculium.

Tam exitiabilem. Sic reposui, cum in ms. sit *xtabilem*, eum defectu trium aut quatuor initialium litterarum. Potest etiam legi, si mavis, *detestabilem*, supprimendo tam.

Finxisse Discordiam. Eutropius lib. X: Inde ad Gallias profectus est, dolo composito, tanquam a filio esset expulsum. BALUZ.

Succedendos. In ms. succedendos.

Jam mota inter eos fuerant arma civilia. Inter Constantinum et Maxentium, ab anno nempe 311.

Responsum. Ab oraculo scilicet.

Duces. Ms., ducere.

Et suum proprium. Locutio Lactantiana: lib. IV, cap. 14: *Suum proprium*; lib. III, cap. 10 et lib. IV, cap. 40: *Suo proprio*; lib. V, cap. 2: *Alii suo proprio adversus justos odio*; et de Opif. cap. 2: *Singulis autem generibus ad propulsandos impetus externos sua propria munimenta constituit.*

Italis. Heum. putat, et quidem recte, legend. esse *Getulis*, qui Mauris erant proximi. — *De Mauris atque Italis.* Heuman. ingeniose, *de Mauris ac Getulis.* Nempe enim hi vicini junguntur. Tolerari tamen potest ms. recepta lectio; nam vel maxime necessarium fuit, etiam ex Italis, quippe propinquioribus locis extractum exercitum Romam versus contrahere. BUN.

Dimicatum, etc. Heumannus legit, *Dimicatum est.* *Ad utrumque paratus.* Eventum puta peremptorium, citam mortem, aut victoriam lætam. Apud Virgilium Æneidos, l. II, v. 61:

Fidens animi, atque ad utrumque paratus.

Pontis Mulii. Sequor ms. qui haud secus habet. In editis est *Mulvii*, quod verum est nomen, hodie *Ponte Mole*.

kalendas novembris; et quinquennalia terminabantur. Commonitus est in quiete Constantinus, ut cœlesti signum Dei notaret in scutis, atque ita prælium committeret. Fecit ut justus est, et transversa X littera, summo capite circumflexo, Christum in scutis notat. Quo signo armatus exercitus capit ferum. Procedit hostis obviam sine imperatore, pontemque transgreditur. Acies pari fronte concurrunt. Summa vi utrinque pugnant. Neque his fuga nota, neque illis. Fit in urbe seditio, et dux increpatur, velut desertor salutis publicæ. Tumque repente populus (Circenses enim natali suo edebat), voce subclamat, Constantinum vinci non posse.

Qua voce consternatus proripit se, ac vocatis quibusdam Senatoribus, libros Sibyllinos inspicere jubet, in quibus repertum est, illo die hostem Romanorum esse periturum. Quo responso in spem victoriæ inductus procedit, in aciem venit. Pons a tergo ejus scinditur. Eo viso, pugna crudescit, et manus Dei supererat aciei. Maxentianus proterretur; ipse in fugam versus properat ad pontem, qui interruptus erat, ac multitudine fugientium pressus, in Tiberim deturbatur. Confecto tandem acerbissimo bello, cum

magna Senatus populi que Romani lætitia susceptus Imperator Constantinus, Maximini perfidiam cognoscit, litteras deprehendit, statuas et imagines invenit. Senatus Constantino, virtutis gratia, primi nominis titulum decrevit, quem sibi Maximinus vindicabat, ad quem victoria liberata Urbis quum fuisset allata, non aliter accepit, quam si ipse victus esset. Cognito deinde Senatus decreto, sic exarsit dolore, ut inimicitias aperte profiteretur, convicia joci mixta adversus imperatorem maximum diceret.

XLV.

Constantinus, rebus in Urbe compositis, hyeme proxima Mediolanum contendit. Eodem Licinius advenit, ut acciperet uxorem. Maximinus ubi eos intellexit nuptiarum solemnibus occupatos, exercitum movit e Syria, hyeme quam cum maxime sæviente, et mansionibus geminatis, in Bithyniam concurrat, debilitato agmine. Nam maximis jumentibus, et nivibus, et luto, et frigore, et labore jumenta omnis generis amissa sunt, quorum miserabilis per viam strages speciem jam futuri belli, et similem cladem militibus nuntiabat. Nec ipse intra fines suos moratus

VARIORUM NOTÆ.

Dies, quo Maxentius imperium ceperat... 6 kalend. novemb., etc. Maxentius, ut ex Lactantio liquet, 6 kalend. novemb. id est, 27 octob. imperator Romæ appellatus est. Maxentium vicit Constantinus 6 kalend. novemb. auctore eodem Lactantio.

Commonitus in quiete. Proprium hoc verbum. *Moneri* enim dicuntur, quibus Deus aliquid per somnum imperat. Vide Inscript. Antiq. TOLLIIUS.

Cœlesti signum. Immortale signum alibi vocat Lactantius lib. iv, cap. 27, id est, signum crucis. Iste porro locus est magni momenti. Signat enim, et locum, et diem quo crux, in qua vinceret, ostensa est Constantino. Nam cum ex testimonio Eusebii, qui se id accepisse ait ab ore Constantini, constat visum ab eo crucis trophæum in cœlo horis meridianis, sole in occasum vergente; et addubitanti quidnam hoc spectrum sibi vellet, nocte sequenti Christum Dei dormienti apparuisse cum signo illo, quod in cœlo ostensum fuerat, præcepisseque, ut militari signo ad similitudinem ejus, quod in cœlo vidisset, fabricato, eo tamquam salutari præsidio in præliis uteretur: certum est utramque visionem uno in loco, et intra spatium aliquot horarum contigisse.

Et transversa X littera, summo capite circumflexo. Christum in scutis notat. Ms. Christo. Hæc ita intelligenda sunt, ut Christi Monogramma circumflexum fuerit in capite Labari, ut videmus in nummis veteribus.

Sine imperatore. Sine Maxentio.

Concurrunt. Concurrere, passim est ad pugnam, ad prælium procedere. Accipio autem hic *pari fronte concurrere*, pro eadem fiducia et alacritate, qua contra te veniant hostes, obviam illis ire. Vel si mavis, omnes aequali fronte concurrunt. Concurrunt, alii concurrunt.

Neque his fuga nota, neque illis. Hæc Virgillii Verba in antiquissimo Lactantii codice conservata confirmant a Pierio asserta, lib. x Æn. vers. 757: *bis neque... neque*, non vero, ut hodie, *neque nec* legendam esse. BUS.

Dux increpatur. Maxentius.

Natali suo. Id est, die illo quo imperator factus est.

Edebat. Ms. *Cumque... et debita*, nullo sensu. Pro *et debita*, cum nonnullis viris doctis lego *edebat*, scilicet Maxentium. Ms. *Cumque*, lego *tumque*; aliis

cunctus.

Scinditur. De exciso ponte vide Euseb. lib. ix Hist. Eccles. cap. 9, et Zozimum, lib. xi, cap. 15.

Supererat aciei. Biblica hæc phrasim esse videtur: Exod. cap. xvii, v. 11. Forte legendum *suberrat aciei* (inquit Baudri) id est, sese huc et illuc per pugnantium ordines extendit, vim suam lateenter contra Maxentii milites exerens. *Acies* enim sæpe pugna, seu prælium est. *Suberrare* autem *aciei*, ut apud Claudianum, *suberrare montibus*. Sed Heumann. ita legendum esse putat: *At manu Dei superante, acies Maxentiana proterretur.*

Maxentianus proterretur. Ita ms. Maxentianus scilicet miles. Alii volunt, *Maxentiana*, nempe *aciei*. Nonnulli malunt, *Maxentiani proterrentur*. Si quid immutandum esset, mallem, *Maxentius proteritur*. *Protertere* est terrendo fugare.

Ac. In ms., *hac*.

Tandem. Ms., *tamen*.

Titulum. Scilicet *maximi*. Post mortem Galerii Maximinus, quia prior Cæsar, quanquam postremo Augustus fuerat, primas sibi in titulis atque honoribus inter ejus temporis Augustos vindicabat, ait Eusebius, Hist. Eccles. lib. ix, cap. 10. Jam vero Senatus decrevit, ut primus Augustorum Constantinus esset.

Vindicabat. Forte, *vindicarat*.

Adversus imperatorem maximum. Imperatoris filium, qui Transalpinas provincias hæreditate, Italiam et Africam victoria tenebat. Non enim veri est simile, senatus illo decreto *maximi* tum cognomen datum fuisse. Ad Cuperum. CELL.

Contendit. Verbum istud in ms. *manum est* et prope detritum, ac vix legi potest.

Uxorem. Scilicet Constantiam, Constantini uxorem.

Quam. Voculam hanc defendam putat Heumannus. *Mansionibus geminatis.* Id est, una die tantum fecit itineris, quantum duæ mansiones in via Regia distabant invicem. Nec in prima, sed in secunda quiescebat. CELLAR.

In Bithyniam concurrunt. Ita ms. Nonnulli volunt, *accurrit*; Almælov. *concurrit*. Nam facile *cu*, in *cum*, et postea in *con*, mutatum est.

est : sed transjecto protinus freto, ad Byzantii portas A accessit armatus. Erant ibi milites præsiarii, ad hujusmodi casus a Licinio conlocati. Hos primum munere et promissis illicere tentavit : postea vi et oppugnatione terrere ; nec tamen quidquam vis aut promissa valuerunt.

Jam consumpti erant dies undecim , per quos fuit spatium nuntios litterasque mittendi ad Imperatorem, cum milites non fide, sed paucitate diffisi, seipsos dederunt. Hinc promovit Heracleam ; et illic eadem ratione detentus, aliquot dierum tempus amisit. Et jam Licinius, festinato itinere, cum paucis Adrianopolim venerat, cum ille, accepta in ditione Perintho, aliquanto moratus, processit ad mansionem millia decem et octo. Nec enim poterat ulterius, Licinio jam secundam mansionem tenente distantem millibus totidem ; qui, collectis ex proximo quantis potuit militibus, pergebat obviam Maximino, magis ut eum moraretur, quam proposito dimicandi, aut spe victoriae. Quippe cum ille septuaginta millium armorum exercitum duceret, ipse vix triginta millium numerum collegisset. Sparsi enim milites per diversas regiones fuerant, et adunari omnes angustiae temporis non sinebant.

XLVI.

Propinquantibus ergo exercitibus, jam futurum propediem prælium videbatur. Tum Maximinus ejusmodi votum Jovi vovit, ut si victoriam cepisset, Christianorum nomen extingueret, funditusque dele-ret. Tunc proxima nocte Licinio quiescenti adsistit Angelus Dei, monens ut ocius surgeret, atque oraret Deum summum cum omni exercitu suo ; illius fore victoriam, si fecisset. Post has voces, cum surgere sibi visus esset, et cum ipso qui monebat, ad-stare ; tunc docebat eum quomodo et quibus verbis esset orandum. Discussit deinde somno, notarium jussit acciri, et sicut audierat, hæc verba dictavit : *Summe Deus, te rogamus. Sancte Deus, te rogamus. Omnem justitiam tibi commendamus, salutem nostram tibi commendamus, imperium nostrum tibi commenda-mus. Per te vivimus, per te victores et felices existimus. Summe sancte Deus, preces nostras exaudi. Brachia nostra ad te tendimus. Exaudi, sancte summe Deus.* Scribuntur hæc in libellis pluribus, et per præposi-tos tribunosque mittuntur, ut suos quisque milites doceat. Crevit animus universis, victoriam sibi creden-tibus de cælo nuntiatam. Statuit imperator præ-lium diei kalendarum maiarum, quæ octavum annum

VARIORUM NOTÆ.

Transjecto protinus freto. Thraciæ nimirum. Vulgo Bosphorus Thracius nuncupatur.

Ad hujusmodi casus. In veteri codice legitur, *ad hu-jusmodi causa Licinio conlocati.* Nostra emendatio C bona est. Et sæpe in antiquis codicibus reperitur scriptum *causa*, pro *casus* ; ut apud S. Ambrosium epist. 43 : *In natura casus est, in electione judicium ;* pro quo in vetustissimo codice ms. Ecclesiæ Bello-vacensis scriptum est *causa*, quamvis non bene.

BALUZ.

Illicere. In ms. *illicire.*

Nec tamen quidquam vis aut promissa valuerunt. Ita ms.

Imperatorem. Scilicet Licinium.

Paucitate diffisi. Gal. malebat, *Paucitate defecti.* Nihil mutandum. Sic Tacitus lib. II Hist., cap. 23 : *Diffisus paucitate cohortium ;* uti Jac. Gronovius ex ms. Oxon. restituit. Contrario modo Livius, lib. VI, cap. 25 : *fidentes militum numero.* Lactantiana vero phrasim, lib. VIII Institut., cap. 1 : *Dum... cælesti mercede diffidit.* BUN.

Heracleam. Ms. *Heracliam.* Scilicet Thraciæ, quæ est et Perinthus infra. Zozimus lib. I, cap. 62.

Accepta in ditione. Ita Ms. Legendum esset *in ditionem.* Sed ut jam supra adnotavi, sic loquitur Lac-tantius.

Perintho. Ms., *Perentho.*

Licinio jam secundam mansionem tenente distantem millibus totidem. Sic lego cum Vossio et Baluzio. In Manuscripto est, *secunda mansione tenente distantem, mendose omnino.*

Qui collectis. Cum Vossio lego, *Qui ;* scilicet Lici-nius. In ms. est, *atque.*

Quantis. Pro *quot.*

Quippe cum ille. Maximinus.

Ipsæ viz. Licinius.

Propinquantibus. Verbum ex poetis, ut jam supra observavi ad initium capitis 24, estque apud Lactan-tium.

Si victoriam cepisset. Id est, reportasset. Quid aliud enim victoriam *capere* esse possit, quam, ut vulgo Latini locuti sunt, reportare, adipisci, consequi ? Sed

quis interim, præter nostrum, *victoriam* capere usur-pavit ? Nam nullum mihi usquam exemplum observa-tum. Nihil usitatus eo loquendi modo apud Lactan-tium, in ejus scriptis, et præcipue lib. VII, fre-quenter legimus, *capere virtutem, capere sapientiam, capere originem, capere fructus, capere notitiam,* lib. de Ira Dei, cap. 7 : *capere morbos ;* lib. de Opific., cap. 4, *capere mortem.* Ibid.

Christianorum nomen extingueret. Lactantius Div. institut. lib. I, cap. 18 : *Magnum partem generis huma-ni extinxit.*

Quiescenti. Id est, dormienti. Confer elegantissimum Lactantii locum libri de Opificio Dei, cap. 18 : *Corpus enim vigilante sensu licet jaceat immobile, ta-men non est quietum ;... ne saluberrimam quietem cor-poris interrumpat.*

Deum summum. Hoc epitheto, cum de vero Deo agitur, vix quidquam frequentius in indubitatis Lactan-tii lucubrationibus ; et in hoc opere cap. 1, cap. 47 et alibi. Quin hæc etiam inter alia Lactantii istius quoque libelli parentem esse suadeant, dubitari non potest. BALDRI.

Si fecisset. Lege potius, *id si fecisset,* ait Heuman-nus.

Notarium. Id est, unum a secretis.

Acciri. Ms. *asciri.*

Omnem. Heumann. putat scribendum esse *nos-tram.*

Libellis. Id est, chartis brevioribus ; ita post Gis-bertum Cuperum doctiss. Heumannus.

Præpositos. Præpositi erant primarii, qui præ-rant legionibus, ut patet ex quibusdam Gruteri in-scriptionibus.

Universis. Scilicet Licinii militibus.

Statuit imperator prælium diei Kal. Maiarum. Im-perator, ut videtur, Licinius. Kalendis Maii factus fue-rat Cesar Maximinus.

Diei. Docti putant scribendum esse *in diem ;* non male.

nuncupationis ejus implebant, ut suo potissimum A natali vinceretur, sicut ille victus est Romæ. Maximinus voluit præire maturius: pridie mane aciem composuit, ut natalem suum postridie victor celebraret. Nuntiatur in castra movisse Maximinum. Capiunt milites arma, obviamque procedunt. Campus intererat sterilis ac nudus, quem vocant Serenum. Erat jam utraque acies in conspectu. Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt, ad cælum manus tendunt, præeuntibus Præpositis, et post Imperatorem precem dicunt. Audit acies peritura precantium murmur. Illi, oratione ter dicta, virtute jam pleni, reponunt capitibus galeas, scuta tollunt. Procedunt Imperatores ad colloquium. Ferri non potuit Maximinus ad pacem. Contemnebat enim Licinium, ac desertum iri a militibus existimabat, quod ille esset in largiendo tenax, ipse autem profusus, eoque proposito moverat bellum, ut, exercitu Licinii sine certamine accepto, ad Constantinum duplicatis viribus statim pergeret.

VARIORUM NOTÆ.

Ejus. Scilicet Maximini.—*Nuncupationis ejus.* Quo Maximinus Cæsar creatus fuerat. Natalis ergo est imperii, non vitæ. Et id Licinius agebat, ut Maximinum ipsius natali vinceret, sicut natali suo victus fuerat Maxentius. CELL.—Mox Ms. prave, implebunt. BUN. Implebant. Ms., Implebunt.

Ut suo potissimum natali vinceretur. Videlicet Maximinus:

Sicut ille victus est Romæ. Ille, scilicet Maxentius. Nuntiatur in castra movisse. Scilicet Licinii. Sic apud Ciceronem, orat. pro Milone, nunciatum esse in hortis, et lib. de Claris orat.: in Tusculanum mihi nunciabantur gladiatorii sibili.

Sterilis. Ms., sterilis, mendose.

Serenum. Circa Resiston, Thraciæ locum inter Hadrianopolim et Heracleam, contra Zosimum, qui pugnam hanc in Illyriis pugnatam refert. Ex BALUZIO.—*Quem vocant serenum.* Plerique littera majuscula aut diversis typis, quasi esset nomen proprium Serenum: sed omnis campus ab arboribus nudus dicebatur serenus, lucidus. Sic. Lact., lib. vi Inst., cap. 3: *Habere planum iter, Lucidum amænunque campum.* BUN.

Utraque acies. Ms. utroque.

Galeas resolvunt. Id est, resolvunt nexus ligaminum quibus galeæ capiti aptabantur, et constringebantur ne exciderent. Itaque milites, nonnisi depositis galeis, nudoque proinde capite, quam edocti fuerant dixerunt precem, vel juxta præceptum angeli qui dictaverat precem, vel juxta illud Apostoli I ad Corinthios, cap. ii, cap. iv et vii: *Omnis vir orans velato capite dedecorat caput suum... vir enim non debet velare caput.*

Et post Imperatorem precem dicunt. Sic lego. In Ms. est *p* imperatore *prc* dicunt. Prima littera *p* scripta est cum lineola subter transversa, quam existimo significare *post*; deinde imperatore cum lineola transversa super e finale; et tandem duæ lineolæ super *p* et *c*, ita ut sit *precem*. Sic et lib I Divin. Institut.: *Cum precem... expromeret.* Attamen Cellarius scribendum putat *pro imperatore*, sed minus recte.

Virtute. Id est, fortitudine bellica; sicut et infra. *Scuta tollunt.* Id est, attollunt.

Ferri. In ms. *ferre*, parum latina loquentio.—*Ferri non potuit.* Heumannus corrigi, *perpelli non potuit.* Dixit quidem cum Cicerone noster l. v Inst., c. 16: *Ad utilitates suas... ferri*; sed hoc minus hic convenit. Mal-

XLVII.

Ergo propius accedunt, tubæ canunt, signa procedunt. Liciniani, impetu facto, adversarios invadunt. Illi vero perterriti, nec gladios expedire, nec tela jacere quiverunt. Maximinus aciem circumire, ac milites Licinianos nunc precibus sollicitare, nunc donis. Nullo loco auditur. Fit impetus in eum, et ad suos refugit. Cædebat acies ejus impune, et tantus numerus legionum, tanta vis militum a paucis metebatur. Nemo nominis, nemo virtutis, nemo veterum præmiorum memor; quasi ad devotam mortem, non ad prælium venissent, sic eos Deus summus jugulandos subjecit inimicis. Jam strata erat ingens multitudo. Videt Maximinus aliter rem geri quam putabat. Projecit purpuram, et sumpta veste servili fugit, ac fretum trajecit: at in exercitu pars dimidia prostrata est, pars autem vel dedita, vel in fugam versa est. Ademerat enim pudorem deserendi desertor imperator. At ille kalendis maiis, id est, una nocte atque una die, Nicomediam alia nocte perve-

lem propius litteris mss., *flecti non potuit ad pacem.* BUN.

Tenax. Avarum fuisse Licinium multis exemplis probat Eusebius, l. i de Vita Constantini, c. 55. Fragmentum de Constantio Chloro, p. 474: *Licinius scelere, avaritia, crudelitate, libidine sæviebat.* BALUZ.

Exercitu. In ms., *exercitum.*

Quiverunt. Istud verbum amat Lactantius, et in multis ejus operum locis memini me legere, ut supra, c. 18, post initium *quirit*; l. ii Div. Institut., c. 5, intelligere quiverunt; lib. v, c. 10, post medium, *iram frenare nequiverit*; c. 22, *si id efficere non quiverint*; l. vi, c. 2, *non queat contineri.* Sic l. vii, c. 7, et de Opific., c. 4. At in ms., *quieverunt*, vitiose.

Metebatur. Ms., metuebatur. Sed legendum est, *metebatur.* Sic Silius Italicus, lib. iv, v. 464:

Metit agmina tectus

Cœlesti clypeo et sternit, etc.

Sic Lactantius ipse, lib. vii, c. 15: *Tunc peragrabit ciades orbem, metens omnia.* CELLAR.—*Metebatur.* Sic recte correctum pro ms. vitioso, *metuebatur.* Metere hoc sensu illustravi ad l. vii Inst., c. 15. BUN.

Ad devotam mortem. Devota mors hic loci est mors destinata, quomodo apud Virgilium, *Æneid.* i, 746... Gallice, *à une mort volontaire.* MAUCROIX.—Hoc est ad mortem voluntariam, sensu feliciter declarato.

BAULBRI.

Deus summus subjecit. Martyrium S. Basitei, episcopi Amasæ: *Licinius igitur omnipotentis Domini nostri Jesu Christi manu adjutus victoriam de Maximino reportavit.* BALUZ.

Putabat. Lege putarat, ex HEUMAN.

Sumpta veste servili. Confirmat hanc narrationem Eusebius, l. ix Hist. eccl., c. 40, et l. i de Vita Constantini, c. 53. BALUZ.

Fretum trajecit. Id est, Bosphorum Thracicum, atque ex Europa in Asiam navigavit.

At in exercitu. Cum Tollo lego at pro ac, quod est in ms. et mox præcessit. Almelov. legebat, ac ita exercitus pars dimidia prostrata est.

Pars autem. Adde altera.—*Pars autem.* Heuman. pars altera corrigi; ego nihil mutò: sed subaudio ex prioribus, *pars autem dimidia.* BUN.

Una die. Post hæc verba deesse videtur juxta doctos nomen mansionis, quam petierat hæc die, cum altera nocte Nicomediam petierit. Forte deest *Melantiada.*—*Una nocte atque una die... Nicomediam.* Deesse videtur nomen mansionis, unde altera nocte Nicomediam pervenerit. Columbo videtur fugiens, aut simile desiderari. CELL.

ni, cum loens profecti dasset millia centum sexaginta; A
 raptaque filis et axore, et paucis ex palatio comiti-
 bus, petivit Orientem. Sed in Cappadocia, collectis
 ex Syria et ab Oriente militibus, substitit. Ita vestem
 recipiavit.

XLVIII.

Lactantius vero, accepta exercitus parte ac distri-
 buta, trajecit exercitum in Bithyniam paucis post
 pagum diebus, et Nicomediam ingressus, gratiam
 Deo, cuius auxilio vicerat, retulit; ac die iduum
 Juniarum, Constantino atque ipso ter consulibus,
 de restituenda Ecclesia huiusmodi litteras praesidem
 nunc proponi iussit.

LITTERÆ LICINII.

Cum feliciter, tam ego Constantinus Augustus,
 quam etiam ego Licinius Augustus, apud Mediola-
 nam convenissemus, atque universa, quæ ad com-
 moda et securitatem publicam pertinerent, in tracta-
 tum habereamus, hæc inter cætera quæ videbamus
 pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinan-

VARIORUM NOTÆ.

Locus prælii. Forte prope Heracleam ad 14 millia
 passuum versus Occidentem.

Petivit Orientem. Lozimus: *Per Orientem in
 Cappadociam discedens, spe cogendarum copiarum, quantæ
 in tanto bello sufficienti.* BALUZ.

In Cappadocia. In ms. *ac Cappadocia.*

Vestem recipiavit. Nimirum purpuram, signum im-
 peratoria majestatis.

Distributa. In suas legiones, ut inde supplementum
 esset legionibus.

Trajecit. Per Bosphorum Thracium.

Pagum. In ms. *pagum*; male.

Græci an Deo... restitit. Alius tam Licinius fuit ab eo,
 qui postea factus est: laudatus etiam ab Eusebio,
 l. ix. c. 9. Bux.

In Idium Juniarum. Ista non sunt intelligenda
 de die quo data est: edictum, sed de die quo Licinii
 jussa propositum est Nicomediæ. BALUZ.

Constantino atque ipso ter consulibus. Id est, anno
 Christi 313.

De restituenda Ecclesia. Nicomediensi scilicet, cæ-
 terisque, quæ ante decennium per totam Bithyniam,
 cuius Nicomedia princeps erat civitas, fuerant
 exarsæ. Nam Nicomediensis quidem prima omnium
 exarsa fuerat, et solo adequata, ut ex capite 12
 certum est.

Litteras. Eas descripsit Eusebius, l. x, c. 5, sed e
 romana lingua in græcum sermonem translatis, ut ipse
 ait. Quod ergo eas nunc habemus latine, uti editæ
 prius sunt, minus Lactantii diligentia debemus. Sed
 hoc omisit prælationem, quam Eusebius habet. Ba-
 luz. — *Litteræ.* Id est, ex utriusque interpretis ver-
 sione, editæ. It. Paginus quidem exerte in hoc ipso
 a fundamento, *epistolam*, inquit, *et edictum hic non dis-
 tribuit.* Sed esse, ut ante loquendo, nonnihil dis-
 crepantis inter edicti et litteras imperatorum ad præ-
 sides datas, jura autè, ni fallor, ostendit Paulus
 Baudri notæ ultima ad has litteras infra.

Prorsus Vapiscus, in Firmo, c. 5, *edictum proponi
 profecti.* Frequens verbum *proponere* hoc modo. Bux.

Tam epistolam atque edictum. Ms., *tam ego quam Con-
 stantinus*; male. Vid. sup.

Quam etiam. Aliæ exempla particularum *tam...*
 omnia etiam desunt ad Lact. l. v. lusi., c. 20, *tam con-
 tinuata*, *et non tam injurias.* Bux.

Credidimus. Ms., *credimus.*

Divinitatis. Ms., *divinitas.*

Continuata. Heumann., *continetur.*

Supra. In Ms. *sequenti.*

da esse credidimus, quibus divinitatis reverentia
 continebatur, ut daremus et christianis, et omni-
 bus liberam potestatem sequendi religionem, quam
 quisque voluisset, quo quidem divinitas in sede
 cœlesti, nobis atque omnibus qui sub potestate
 nostra sunt constituti, placata ac propitia possit
 existere. Itaque hoc consilio salubri ac rectissima
 ratione incundum esse credidimus, ut nulli omnino
 facultatem abnegandam putarem, qui vel observa-
 tioni christianorum, vel ei religioni mentem suam
 dederat, quam ipse sibi aptissimam esse sentiret; ut
 possit nobis summa divinitas, cuius religioni liberis
 mentibus obsequimur, in omnibus solium favorem
 suum benevolentiamque præstare. Quare scire Dica-
 tionem tuam convenit, placuisse nobis, ut, amotis

B omnibus omnino conditionibus, quæ prius scriptis ad
 officium tuum datis super christianorum nomine vi-
 debantur, nunc vere ac simpliciter unusquisque eo-
 rum, qui eandem observandæ religioni christiano-
 rum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem

Quo quidem divinitas, etc. Quidam legunt *ut qui-
 dem divinitas*; nonnulli quo, pro *ut*, sicut *infra quo
 scires.* Pronum fuit cum erudito Toinardo exscribere
 ex Eusebio, l. x, c. 5, et Nicephoro, l. vii, c. 41:
*Quo quidquid est divinitatis et rei cœlestis, nobis et
 universis qui sub imperio nostro degunt constituti, pro-
 pitium esse possit.* Ego ut a manuscripto minus recedam,
 leviori mutatione lego cum doctissimo Grævio:
*Quo quidem divinitas in sede cœlesti nobis, atque om-
 nibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placata
 et propitia possit existere.* Almelo. et Sparkius le-
 gunt, *quod quidem divinitas... placatum et propitium
 possit efficere.*

C *Consilio.* Lege *consilium*, deleta virgula post *salubri*,
 ex Græco Eusebii.

Dederat. Ita ms. Priscæ editiones, *dederet*: lege
 potius *dederit*.

Summa divinitas. Nec aliter Lactantius *Divin. Insti-
 tut.* lib. vii, cap. 26, in Epilogo ad Constantinum
 imp. ante finem: *Te providentia summæ divinitatis ad
 fastigium principale provexerit.* Et lib. v, cap. 40:
*Offensa divinitas scelere hominum præce religiosorum,
 gravi eos infortunio maclat.* Et supra, *divinitatis reve-
 rentia.* Nota *divinitatem*, pro *Deo* a Lactantio usurpari.
 — *Summa divinitas.* Non Jupiter, ut quidam putant,
 sed Deus summus indicatur. Conf. Nurr., p. 571.
 Sæpe ita Lactantius, lib. iv, cap. 5: *Divinitas, que
 gubernat hunc mundum*; lib. v, cap. 10: *Offensa divi-
 nitas, etc.* Bux.

D *Solitum favorem.* Ms. *solita fervorem.*
Dicationem. Id est, *dignationem*. Vide, si lubet,
 Cangii Glossarium lat. Apud Eusebium est, *Devotio-
 nem*. — *Dicationem.* Sic, pro aliorum *dignationem*, ex
 ms. restituendum. *Dicatio*, inquit Nurrius, *est titulus
 honoris, qui præsulibus et proconsulibus dabatur.* Bux.

Scriptis ad officium tuum datis. Pro ad officium tuum,
 apud eundem Eusebium legitur, *ad devotionem tuam.*

*Super christianorum nomine videbantur, nunc vere
 ac simpliciter unusquisque.* Supplenda et corrigenda ex
 Eusebii Grævis, lib. x, cap. 5: *Super christianorum
 nomine continebantur, et quæ prorsus lavæ, et a nostra
 clementia alienæ esse videbantur, eas tollantur; et nunc
 libere ac simpliciter unusquisque.* Vide ad hæc observa-
 tionem erud. Pauli Baudri ex edit. Ultrajectina, infra.

Pro nunc vere apud Eusebium est *libere*; in ms.
 non cavere.

Ullam inquietudinem. Ms. *itam*.

ac molestiam sui idipsum observare contendant. Quæ sollicitudini tuæ plenissime significanda esse credimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendæ religionis suæ facultatem hisdem christianis dedisse. Quod cum hisdem a nobis indultum esse pervideas, intelligit Dicitio tua, etiam aliis religionis suæ vel observantiæ potestatem similiter apertam, et liberam pro quiete temperis nostri esse concessam; ut in colendo quod quisque delegerit habeat liberam facultatem, quia (nolumus detrahi) honori, neque cuiquam religioni aliquid a nobis. Atque hoc insuper in persona christianorum statuendum esse censuimus, quod si eadem loca, ad quæ antea convenire consueverant, de quibus etiam datis ad officium tuum litteris certa antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliqui vel a fisco nostro, vel ab alio quocumque videntur esse mercati, eadem christianis sine pecunia, et sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituantur. Qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter hisdem christianis quantocius reddant: etiam vel hi qui emerunt, vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur. Quæ omnia corpori christianorum protinus per intercessionem tuam, ac sine mora tradi oportebit. Et quoniam iidem christiani non ea loca tantum, ad quæ convenire consueverunt, sed alia etiam habuisse noscuntur, ad jus corporis eorum, id est, Ecclesiarum,

A non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege, qua superius, comprehendimus, citra ullam prorsus ambiguitatem vel controversiam hisdem christianis, id est, corpori et conventiculis eorum reddi jubebis, supradicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio, sicut diximus, restituerint, indemnitate de nostra benevolentia sperent. In quibus omnibus supradicto corpori christianorum intercessionem tuam efficacissimam exhibere debebis, ut præceptum nostrum quantocius compleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publica consulatur. Hactenus fiet, ut sicut superius comprehensum est, divinus juxta nos favor, quem in tantis sumis rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine nostra publica perseveret. Ut B autem hujus sanctionis benevolentia nostræ forma ad omnium possit pervenire notitiam, perlata programme tuo hæc scripta et ubique proponere, et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut hujus benevolentia nostræ sanctio latere non possit.

His litteris positis, etiam verbo hortatus est, ut conventicula in statum pristinum redderentur. Sic ab eversa Ecclesia usque ad restitutum fuerunt anni decem, menses plus minus quatuor.

XLIX.

Sequenti autem Licinio cum exercitu tyrannum, profugus concessit, et rursus Tauri montis angustias C petiit: munimentis ibidem ac turribus fabricatis,

VARIORUM NOTÆ.

Plenissime. In ms. *plenissima.*

Hisdem. In ms. *isdem.*

Dicitio tua. Apud Eusebium, *devotio tua.*

Ut in colendo quod quisque delegerit. Sic lego cum doctissimo Grævio, levi facta mutatione. Ms. habet, *ut in colenda quod quisque diligeret, habeat liberam facultatem, qui.*

Quia nolumus detrahi. In ms. est *qui*, cujus vice posui *quia*, et duo verba quæ desunt, ex Eusebio supplevi per nolumus *detrahi.*

In persona. Heumann. ex Eusebio legit in *personam.*

Eadem. Eorum, juxta Heumannum.

Ad quæ antea. In ms. *ad quæ q. antea.*

Consueverant. Tollius legit, *consueverunt.*

Aliqui. Ita restituit ex ms. Apud Eusebium est, *si qui aut a fisco nostro.* Omnes editi ferunt *aliquid.*

Restituantur. Sic ms. Prisci editi habent *restituunt.*

Fuerunt. Lege *fuert.* ex Græco Eusebii.

Dono fuerunt. Ita ms. *donaverunt.*

Si petiverint. Ita scripsisse Lactantium ex Eusebio pro certo habeo, non *putaverint*, quod est in manuscripto corrupte, ac nullum sensum præstat. Et mox idem Eusebius, *προσέδρασι τῶ ἐπὶ τῶπων Ἐπάργω δικάζοντες*, *adeant locorum Præfectum qui jus dicit.* Itaque hic legendum profecto Vicarium per V majuscule. In editis est *putaverint*, corrupte.

Vicarium postulent. Id est, *ad Vicarium nostrum eant, ex Græco Eusebii.* Alii putant legendum esse, *si petiverint de nostra benevolentia aliquid vicarium, postulent, quo et ipsis, etc.* Vicarium, id est, rem ejusdem pretii. — *Vicarium postulent.* Diazius atque Tollius *aliquid vicarium, rem vicariam* intelligunt, pro restitutione; et iste etiam *optaverint, pro putaverint.* At Cuperus et Baluzius Vicarium provincie interpretantur, notum ex imperii notitia magistratum. Cell.

Quo. In ms., *co.*

Corpori. Id est, *societati.*

Idem. Ms., *idem.*

Non ea loca. Ms., *Non in ea loca.*

Consueverunt. Ms., *consueverunt*; sicut n° 7, *consueverant.* HEUMANN.

Qua superius, comprehendimus. Vel juxta Græcum Eusebii, *sicut superius comprehensum est.* HEUMANN.

Hisdem. Ms., *idem.*

Restituerint. Ms., *restituunt.*

In tantis... rebus. Id est, in tam multis. Euseb. ἐν πολλοῖς. BUN.

Perlata. In Ms., *P'lata*, quod est *perlata*, non *prolata*, ut in editis; pro enim in hoc ms. exprimitur per p, cum lineola transversa ad partem inferiorem litteræ.

Ad... scientiam perferre. Plin., lib. x, ep. 45: *Hæc in notitiam tuam perferre non existimavi.* Cyprianus, lib. 1, ep. 3: *In notitiam tuam perferenda.* BUN.

Hortatus est. Licinius. *Est* deest in ms.

In. Deest in ms.

Anni decem, etc. Id est, a Kalendis, seu die 1 Martii anni 305, ad diem 43 mensis Junii 315. Sunt proinde anni decem, menses tres et dies tredecim.

Sequenti, etc. ... perimpentibus. Quatuor has lineas sic legit Heumannus: *Sequenti autem Licinio cum exercitu, Tyrannum Maximinum profugus recessit, et rursus Tauri montis angustias petiit, munimentis ibidem ac turribus fabricatis iter obstruere conatus est. Sed undique versus perimpentibus omnino victoribus, etc.* Igitur ex vocabulis *inde dextrorsum* facit Heumannus *undique versus*, qua locutione usus est Lactantius supra, num. 34, ad finem.

Tyrannum. Maximinum.

Concessit. Id est, loco cessit, vel abeundo locum illi dedit.

Petiit. Ita recte. Ms., *petit*, male *Munimentis* In ms., *monumentis*

iter obstruere conatus est; et inde dextrorsum per-
rumpentibus omnia victoribus, Tarsum postremo con-
fugit. Ibi cum jam terra marique peteretur, nec ul-
lum speraret refugium, angore animi ac metu con-
fugit ad mortem, quasi ad remedium malorum quæ
Deus in caput ejus ingessit. Sed prius cibo se in-
fersit, ac vino ingurgitavit, ut solent hi qui hoc ul-
timo se facere arbitrantur. Et sic hausit venenum.
Cujus vis, referto stomacho repercussa, valere non
potuit in præsens, sed in languorem malum versa
pestilentia similem, ut diutius protracto spiritu
cruciantia sentiret. Jam scivire in eum cæperat
virus; cuius vi cum præcordia ejus furerent, insusten-
tabili dolore usque ad rabiem mentis elatus est, adeo
ut per dies quatuor insania percitus, haustam mani-
bus terram velut esuriens devoraret. Deinde post

A multos gravesque cruciatus, cum caput suum parie-
tibus infligeret, exilierunt oculi ejus de caveis. Tunc
demum, amisso visu, Deum videre cœpit candidatis
ministris de se judicantem. Exclamabat ergo sicut
ii qui torqueri solent; et non se, sed alios fecisse
dicebat. Deinde, quasi tormentis adactus, fatabatur,
Christum subinde deprecans, et plorans ut suimet
misereretur. Sic inter gemitus, quos tamquam cre-
maretur, edebat, nocentem spiritum detestabili ge-
nere mortis efflavit.

L.

Hoc modo Deus universos persecutores nominis
sui debellavit, ut eorum nec stirps, nec radix ulla
remaneret. Nam Licinius summa rerum potitus, in
B primis Valerium, quem Maximinus iratus nec post fu-
VARIORUM NOTÆ.

Iter obstruere. Licinio nimirum.

Dextrorsum. Ms., *detrorsum.*

Ibi. In ms., *Hibi*, mendose.

Peteretur. Haud secus Lactantium scripsisse credo
cum doctissimo Grævio; neque prolixius verbum pati-
tur vacuum ms. codicis spatium, quod vix est 5 aut
6 litterarum post primam litteram p, nec sine compen-
dendio, ita ut scriptum fuerit, *petetur*, loco *peteretur*.

*Prius cibo se inferisit, ac vino ingurgitavit, ut solent
hi, etc.* Exempla sunt apud Florum, l. ii, c. 48 et 4,
2 et 12. Ad hunc locum mirum in modum facit alter
Lactantii de Vita Beata lib. vii ult.: *Quanto quisque
civitas in senectutem vergentibus appropinquare cernit
illius diem, quo sit ei ex hac vita demigrandum, cogitet
quam purus abscedat, quam innocens ad judicem ven-
iat; non ut factum quidam cæcis mentibus nixi, qui
jam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur
ultimo necessitatis, ut cupidius, ut ardentius haurien-
dis libidibus intendunt.*

Et sic. Id est, et deinde.

Hausit venenum. Non itaque periit morte simplici,
ut tradit Epitome Victoris.

Repercussa. In ms. *repercussus*, mendose.

In præsens. Id est, tempore tunc præsentis.

Versa. In ms. *verso*.

Cujus vi, cum præcordia ejus furerent. *Furerent*, in
ms. *furens*: sed error, ut puto, Amanuensis, pro
furerent. Editi vero habent, *cujus vis cum præcordia
ejus ureret*: forte etiam satis bene. Nihil quantum
possumus mutamus, et quod fieri potest per parvam
mutationem, id potissimum eligimus, dummodo sen-
sum optimum eliciamus. *Furerent vi morbi*, recte
dici potest, id est, vi morbi adurerentur.

Insustentabili. Viri docti ignorare se fatentur,
quæ ita omnino ante hunc auctorem nostrum fuerit lo-
cutus. Lactantius ipse est, qui Divin. Institut. lib.
vi, cap. 16, ait: *insustentabili dominatione vexabit
orbem.* Porro *insustentabilis* est *intolerabilis*. Quis
non sibi persuadeat Lactantium istius quoque libelli
esse parentem? — *Insustentabili dolore.* Offendo
quoque in Vulg. Versione, Orat. Manass. Libro II.
Paralip. cap. xxxvi. Adjunctæ: *Quia importabilis est
magnificentia gloriæ tuæ, et insustentabilis ira com-
mulationis tuæ.* BUN.

Insania percitus. Ita nos emendavimus, cum in
codice veteri scriptum sit, *insania percitus*. Lactan-
tius, lib. i Institut. cap. 9: *Idem furore atque insania
percitus, uxorem suam cum liberis interemit.* BALUZ.

Haustam manibus terram. Id est, effossam. Caesar,
libr. v de B. Gall. c. 42: *Manibus sagulisque terram
excavare cogebantur.* Statius, lib. iii Theb. v. 50:
Haustaque ... arena, id est, accepta. Vid. Schol. et
Bartini, p. 185. BUN.

Caput parietibus infligeret. Hoc est unum ex de-
testabilibus, ut in tertio Tusculana Cicero vocat, ge-

neribus lugendi. Vide Casauboni notas in Julium
Capitolinum.

Exilierunt oculi. Idem scribit Eusebius, lib. ix Hist.
Eccles., cap. 40, et lib. i de Vita Constantini, cap.
59; item Euty chius, Theophanes et Anastasius.
Meminit etiam D. Chrysostomus, Oratione in S. Bab-
ylam, et S. Hieronymus in Zachariam, ut videbi-
mus not. i ad cap. 50. BALUZ.

Candidatis ministris. Id est, *Deum circumdatum
candidatis ministris, sive, angelis suis.* Vide Paulum
Baudri ad hunc locum.

Fatabatur. Adde, *se fecisse.*

Plorans. Henman., *Implorans.*

Nocentem spiritum detestabili genere mortis efflavit.
Maximinus periit eo anno quo pax data est Ecclesiæ,
quo etiam Lactantius finem imposuit huic operi, at-
que persecutio cœpit anno 305, exeunte Februario.
Luce igitur clarius est Maximinum extinctum fuis-
se anno 515, qui decimus annus erat a cœpta persecu-
tione. BALUZ.

Persecutores... debellavit. Lactantius, lib. vii In-
stitut., cap. 26: *Illi enim, qui ut impias Religiones
defenderent, cælestis ac singularis Dei cultum tollere
voluerunt, profligati jacent.* Eadem observant Euse-
bius in libro i de Vita Constantini, cap. 3, Auctor
Fragmenti de Constantio Chloro, p. 475, et Hierony-
mus in caput xiv Zachariæ. Adeatur, si lubet, Ba-
luzius.

Stirps. Ms., *stirpis.*

Radix. In ms. *radis.*

Valerium, quem. Ita ms. Valerium scilicet Valen-
tem, de quo anno 306 num. 15, sic loquitur Pagius.
Eodem tempore quo Alexander, qui Præfectori Præto-
rii Africæ munere fungebatur, apud Carthaginem
imperator fit, *Valens imperator creatur*, inquit Victor
in Epitome, qui postquam Maximini mortem narra-
vit, subjungit: *Valens a Licinio morte mulcatur.* De
hoc Valente loquitur Lactantius, libro de Mortibus
Persecutorum, cap. 50, ut primus omnium observavit
eruditiss. Abbas Ludovic. Du Four de Longueue, in
litteris ad Pagium scriptis; ibi Lactantius de Maxi-
mini morte ait: *Licinius summa rerum potitus, in
primis Valerium, quem Maximinus iratus nec post fugam
quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus
occidere, necari jussit.* Nec dubitari potest quin Va-
lerius ille idem sit cum Valente a Victore memorato,
cum Goltzius inter nummos triginta Tyrannorum, qui
imperante Gallieno Reipublicam Romanam afflixere,
hunc referat: ΑΥΤ. Κ. ΠΟΥ. ΟΥΑΑΡΡ. ΟΥΑΑΕΝΚ. ΟΕΒ.
L. A. id est, *Imperator Cæsar Publius Valerius Valens
Augustus Anno primo.* PAGIUS. — Atamen cum doct.
Cæpero aliisque criticis Bauzius secundis curis legit
Valerium quam. — Huic assentit Buemannus.

Iratus. Scilicet ob negatum sibi matrimonium,
legendò supra Valerian.

gam quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus occidere; item Candidianum, quem Valeria ex concubina genitum ob sterilitatem adoptaverat, necari jussit. Mulier tamen, ut eum vixisse cognovit, mutato habitu, comitatu ejus se miscuit, ut fortunam Candidiani specularetur; qui quia Nicomediae se obtulerat, et in honore haberi videbatur, nihil tale metuens, occisus est. Et illa, exitu ejus audito, protinus fugit. Idem Severi filium Severianum, jam ætate robustum, qui fugientem Maximinum fuerat ex acie sequutus, tamquam post obitum ejus de sumenda purpura cogitasset, capitali sententiæ subjectum interemit. Qui omnes Licinium jam pridem, quasi malum metuentes, cum Maximino esse maluerant, præter Valeriam, quæ volens Licinio in omnes Maximiani hæreditates jure suo cedere, idem Maximino negaverat. Ipsius quoque Maximini filium, tum maximum, agentem in annis octo, et filiam septennem, quæ desponsa fuerat Candidiano, extinxit. Sed prius mater eorum in Orientem præcipitata est. Ibi sæpe illa castas feminas mergi jusserat. Sic omnes impii vero et justo judicio Dei eadem quæ fecerant receperunt.

LI.

Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio cultu pervagata, postremo apud Thessalonicam cognita, comprehensa cum matre

VARIORUM NOTÆ.

Item Candidianum. Ms., idem Cundidianum. Mulier tamen, ut eum vixisse cognovit. Ita ms. Vide Columbum et Paulum Bauldri. *Mulier, id est, Valeria.*

Qui quia. In ms. deest qui.

Exitu. Id est, morte.

Præter Valeriam. Ms., præ Valeria.

Volens. Doctiss. Cuperus legendum esse censet nolens. Ms., volenti. — Cuperò assentit Buneman, et lectionem sequentem exhibet. Quæ nolens Licinio. Ms. quæ volenti Licinio. Non male, ut censet Nurrius, p. 272, hunc sensum eliciens: Licinium voluisse in omnes invadere Galerii hæreditates, atque idcirco Valeriam festimam ab eo fugisse, ut ad Maximinum, qui uxorem habebat, sese tutius reciperet. BUNEMAN.

In omnes. Ms., in omnia.

Maximini filium, tum Maximum. Pro tum est suum in ms. Maximum. Adde natu.

Mater eorum. Uxor Maximini, cujus nomen ignotum est.

In Orientem præcipitata est. Ita ms. Plerique conjecerunt rescribendum esse in *Orontem*, quia constat fluvium in hoc loco designari: quod pluribus argumentis erudite profecto ostendit clarissimus Cuperus. Quia tamen et ipse tradit nonnullos veteres *Orientem* vocasse eum fluvium, quem reliqui vulgo dicunt *Orontem*, nolui textum immutare.

Est. Deest in ms.

Ibi sæpe illa. Ita ms., non, ille.

Plebeio cultu. Id est, plebeio habitu.

Cum matre. Prisca scilicet, uxore Diocletiani.

Illis. In ms. Illic.

Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit. Ms., conditioni, mendose. Exitio fuit, quia et Licinio et Maximino Valeria nubere recusavit. TOLLIVS. — Pars igitur pudicitia: eo quoque sæculo habebatur, verbi gratia, in mulieribus, unius tantum viri fuisse uxores. Suo enim ævo Tertullianum cum Montanistis monogamiam in utroque sexu requisivisse omnibus notum est ex ejus libro de Monogamia. Observandum

pœnas dedit. Ductæ igitur mulieres cum ingenti spectaculo et miseratione tanti casus, ad supplicium, et, amputatis capitibus, corpora earum in mare abjecta sunt. Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit.

LII.

Quæ omnia secundum fidem (scienti enim loquor), ita ut gesta sunt mandanda litteris credidi; ne aut memoria tantarum rerum interiret, aut, si quis historiam scribere voluisset, corrumpere veritatem, vel peccata illorum adversus Deum, vel judicium Dei adversus illos reticendo. Cujus æternæ pietati gratias agere debemus, qui tandem respexit in terram, quod gregem suum partim vastatum a lupis rapacibus, partim vero dispersum, reficere ac recolligere dignatus est, et bestias malas extirpare, quæ divini gregis pascua protriverant, cubilia dissipaverant. Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Joviorum et Herculiorum cognomina, quæ primum a Dioclete ac Maximiano insolenter assumpta, ac postmodum ad successores eorum translata, viluerunt? Nempe delevit ea Dominus, et erasit de terra.

Celebremus igitur triumphum Dei cum exultatione, victoriam Domini cum laudibus frequentemus, diurnis nocturnisque precibus celebremus; celebremus, ut pacem post annos decem plebi suæ datam confirmet in sæculum. Tu præcipue, Donate charissime, qui a Deo mereris audiri, Dominum deprecare, ut

C interim, conditionem quam hic noster memorat, æqualiter quidem matri et filia, seu, quod idem est, Priscæ et Valeriæ convenire: verum addita pudicitia mentio specialiter pertinet ad Valeriam. BAULDRI. — Miror Lactantium non dixisse fuisse Valeriæ exitio sacrificia, quibus cogente Diocletiano patre suo polluta fuerat, Christiana cum esset, cap. 15. TORNARD.

Fidem, scienti enim loquor, ita, etc. Ms. habet *secundum finem scienti enim loquor ita, etc.* Editi vero habent *secundum fidem scientium loquor, ita, etc.*, sed male. Nil mutandum puto, nisi *finem*, cujus loco scribimus *fidem*. *Scienti enim loquor*, duas inter parentheses. Hic autem Donatum alloquitur auctor noster sub finem libri, sicut initio fecit; et ita recte procedit oratio. Donatus enim pars ipse persecutionis fuerat, cum in eum per plures annos sævierint persecutores. Miror ergo hanc lectionem tam facilem, tam promptam, non fuisse subodoratam a prioribus hujusce libri editoribus.

Interiret. In ms., interire.

Corrumperet veritatem. In ms., præmittitur non; sed male.

Peccata. In ms., spectata.

Adversus. In ms., adversos.

Æternæ. Heuman. legit paternæ.

Pietati. In ms., pietatis. Pietati vero, id est, benignitati, clementiæ.

Bestias malas. Tyrannos, christianorum persecutores, de quibus supra in not. ad hujus libri caput 2: Et bestias malas. Et deest in ms.

Magnifica. Ms., magnificentia, vitiose.

Viluerunt. A vilescio. In ms. viguerunt: sed minus bene.

Ea. In ms., eam.

Celebremus. Bis in ms. repetitur verbum istud: ideo bis illud scribimus; et eo loci non parum ad elegantiam confert.

miserordiam suam aervet æternam famulis suis A diaboli a populo suo arceat; ut florescentes Ecclesias propitias ac mitis; ut omnes insidias atque impetus perpetua quiete custodiat.

VARIORUM NOTÆ.

A. *sciam* *lego* *legem* *erud.* Boherello aliisque viris datus, *quo et tam*, quod est in ms. Forte primo scriptum et a *et tam*, quod breviter s litteris est *æternam*.

B. *U florissantes, Ecclesias perpetua quiete custodiat.* Sic legi hunc locum a Balazio ipso emendatum in

indice errorum suæ editionis, aliisque post illum. In ms. est, *ut florescentes Ecclesie perpetua quiete custodiat*, mendose; vel recte, juxta Heinsium et Grævium legeres, *ut florentis Ecclesie perpetuam quietem custodiat*.

LACTANTII FIRMIANI

FRAGMENTA (a).

I. Timor, amor, lætitia, tristitia, libido, concupiscentia, ira, miseratio, zelus, admiratio, hi motus animi, vel affectus a Domino ab initio hominis existunt conditi, et naturæ humanæ utiliter et salubriter sunt inserti, ut per eos ordinate et rationabiliter regendo se homo, virtutes bonas viriliter agendo exercere possit, per quas a Domino perpetuam accipere vitam juste meruisset. Hi namque animi motus intra fines proprios coercenti, hoc est in bona parte positi, in præsentem virtutes bonas et in futuro æterna præmia parant; extra metas vero suas affluentes, hoc est in malam partem declinantes, vitia et iniquitates existunt et æternas poenas pariunt. V. Muratorii Antiqu. ital. med. ævi III, p. 849.

II. Nostra quoque memoria Lactantius de metris, pentameter, inquit, et tetrameter. Maxim. Victorin. de carmine heroico, c. 5, p. 1957. Putsch. (cf. Hieron. catal. c. 80: habemus et aliam librum, qui inscribitur Grammaticus).

III. Firmianus ad Probum de metris comædiarum sic dicit: « Nam quod de metris comædiarum requisisti, et ego scio plurimos existimare, Terentianas vel maxime fabulas metrum non habere comædiæ græcæ, i. e. Menandri, Philemonis, Diphili, qui tri-

metris versibus constant. Nostri enim veteres comædiæ scriptores in modulandis fabulis sequi maluerunt Eupolim, Cratinum, Aristophanem, ut præfatum est. » Mensuram esse in fabulis, h. e. *μετρον*, Terentii et Plauti ac cæterorum comicorum et tragicorum dicant hi, Cicero, Scaurus, Firmianus. Rufinus grammaticus de metris comicis, p. 2712 s. Putsch.

IV. Lactantii nostri quæ in tertio ad Probum volumine de hac gente opinatus sit verba ponemus. Galli, inquit, antiquitus a candore corporis Galatæ nuncupabantur; et Sibylla sic eos appellat. Quod significare voluit poeta cum ait: Tum lactea colla Auro innectuntur (Virg. Æn. viii, 660 s.), cum posset dicere candida. Hinc utique Galatia provincia, in quam Galli aliquando venientes, cum Græcis se miscuerunt. Unde primum ea regio Gallogræcia, post Galatia nominata est. Nec mirum si hoc ille de Galatis dixerit, et occidentales populos tantis in medio terrarum spatiis prætermisissis, in orientis plaga cœdisse memorarit. — Hieronym. commentar. in ep. ad Gal. I. II, Opp. ed. Vallars. vii, 1, p. 426. (Hieron. de viris ill. c. 80: habemus ad Probum epistolarum libros quatuor.)

(a. Fragmentum de extremo judicio (Nullus vel negat vel dubitat... esse ventura), quod Steph. Baluzius in c. Colbert. 1095, libro vii Institutionum subjunctum invenerat et Lactantio tribuerat, Augustini est, de Civit. Dei xx, c. 50. Legitur etiam in quibusdam aliis codicibus et Kell. Augustini nomine adjecto idque vir quidam plus subiecit, ut lector ab erroribus Lactantii de regno millenario caveret.

Adhuc præterea de epistolis Lactantii deperditis hæc Damasci et Hieronymi testimonia: « Fateor tibi, eos quos mihi jampridem Lactantio dederas libros, ideo non libenter lego, quia et plurimæ epistolæ ejus usque ad mille spatia versus tenduntur, et raro de nostro dogmate disputant: quo fit, ut et legenti lastidium generet longitudo, et si qua breviter sunt, scho-

lasticis magis sunt apta, quam nobis, de metris et regionum situ et philosophis disputantia (al. disputantibus). » (Damasc. ep. ad Hieron. xxxv. Opp. Hier. ed. Vallars. I, 1, p. 159). « Multi per imperitiam scripturarum, quod et Firmianus in octavo (Vallars. rescribit altero) ad Demetrianum epistolarum libro facit, asserunt ep. s. sæpe patrem, sæpe filium nominari; et cum perspicue in trinitate credamus, tertiam personam auferentes, non substantiam ejus volunt esse, sed nomen. » (Hieron. in ep. ad Gal. iv, 6., add. ei. ad Pammach. et Ocean. ep. lxxxiv. ed. Vallars I, 1, p. 528, de v. ill. c. 80: habemus... ad Demetrianum auditorem suum epistolarum libros duos.)

O. F. FRITZSCHE.

INCERTI AUCTORIS PHOENIX

LACTANTIO TRIBUTUS.

- Est locus in primo felix oriente remotus, A
 Qua patet æterni maxima porta poli;
 Nec tamen æstivos, hyemisque propinquus ad
 [ortus;
 Sed qua Sol verno fundit ab axe diem.
- 5 Illic plautities tractus diffundit apertos :
 Nec tumulus crescit, nec cava vallis hiat.
 Sed nostros montes, quorum juga celsa pu-
 Per bis sex ulnas eminent ille locus. [tantur,
 Ille Solis nemus est : stat consitus arbore multa
- 10 Lucus perpetuæ frondis honore virens.
 Cum Phaethontæis flagrasset ab ignibus axis,
 Ille locus flammis inviolatus erat.
 Et cum diluvium mersisset fluctibus orbem,
 Deucalionæas exuperavit aquas.
- 15 Non huc exangues morbi, non ægra senectus,
 Nec mors crudelis, nec metus asper adit;
 Nec scelus infandum, nec opum vesana cupido,
 Aut Mars, aut ardens cædis amore furor.
 Luctus acerbus abest, et egestas obsita pannis,
 20 Et curæ insomnes, et violenta fames.
- 25 Sed fons in medio est, quem vivum nomine
 [dicunt,
 Perspicuus, lenis, dulcibus uber aquis.
 Qui semel erumpens per singula tempora
 [mensum,
 Duodecies undis irrigat omne nemus.
 Hic genus arborum cum procero stipite surgens,
 30 Non lapsura solo mitia poma gerit.
 Hoc nemus, hos lucos avis incolit unica
 Unica, sed vivit morte reflecta sua. [Phœnix:
 Paret, et obsequitur Phœbo memoranda satellites :
 Hoc natura parens munus habere dedit,
 B 35 Lutea cum primum surgens aurora rubescit,
 Cum primum rosea sidera luce fugat :
 Ter quater illa piis immergit corpus in undas ;
 Ter, quater e vivo gurgite libat aquam.
 Tollitur, ac summo consedit in arboris alta.

ANNOTATIONES.

- Incerti auctoris.* Carmina hæc, quæ in libris in pressis Lactantio tribuntur, in nullis antiquis codicibus inveni. Ea tamen legimus in ms. Sangermanensi, etsi non antiquo Phœnicis carmina Lactantii non creduntur, saltem christiani, quamvis sint ab elegantissimo aliquo poeta scripta, quem tamen certo credo non fuisse christianum. Nam Phœnicem nominat Solis sacerdotem; et sic de nemore illo loquitur, et de Phœbo, tamquam ille revera sit deus, et habeat nemus illud charissimum, ac sibi dicatum. Carmina autem illa de resurrectione, sive de pascha, quod ad elegantiam spectat, cum illis de Phœnice comparari non possunt; et ex ipsis apparet manifeste non eundem fuisse eorum auctorem. Hæc vero inter opuscula Venantii Fortunati, poetæ christiani, quæ sunt in bibliotheca Vaticana, ab optimo et litterato viro Antonio Girona admonitus, inveni; de quibus postmodum aliqua annotabo. Illius tertii poematis, de Passione Domini, nullum vestigium usquam invenire potui: in quo tamen non multi errores reperiuntur, ut diligentis emendationis in eo non valde fuerit necessaria. THOMAS ERASMUS non inconcinnè esse carmina Phœnicis iudicat, sed nemo potest affirmare esse Lactantii: de iis enim non loquitur Hieronymus, ubi agit de Auctoris nostri operibus. Nicolaus Heinsius Lactantii genuinum in eo factum agnoscit et prædicat.
- Phœnix.* Tota hæc Phœnicis historia inter fabulas annumeranda est. Nolumus tamen omittere, ne aliquid desit huic nostræ Editioni; atque hæc Carmina continentium cum ms. Sangermanensi.
- Vers. 1. *Primo oriente.* Id est, in Arabia, ubi fabulantur Phœnicem habitare. Multi tamen apud Indos sedem statuissè Phœnicem dicunt: qua de re Ausonius et Claudianus.
- Vers. 2. *Qua patet.* Lege apud Ovidium initio ii libri *Metamorphos.* Regiæ solis descriptionem elegantissimam.
- Ibidem. *Maxima porta poli.* Ita ms. Sangermanensis. Editi habent *Janua celsa poli*: sed minus bene, ut videtur, propter *Juga celsa*, quæ leguntur vers. 7
- Vers. 4. *Sed qua.* In ms. Sangerm. *In qua.*
- C Vers. 6. *Nec tumulus crescit,* etc. Ergo plura sunt omnia, nec fraudi datur locus. Nam juxta Virgilium *Æneid.* ii :
 Est curvo anfractu valles accommoda fraudi.
- Vers. 9. *Stat.* Sic legunt Nicol. Heinsius et Heermannus. Alii editi legunt *et*.
- Vers. 10. *Honore virens.* Quia frondes sunt honor et pulchritudo arboris. Ms. Sangerman. et editi 1472, 1478, 1497, et alii legunt *virens*; editi vero vulgares legunt *viret*.
- Vers. 11. *Phaethontæis.* De hac fabula vide Ovidium, lib. ii *Metamorph.*
- Vers. 14. *Exuperavit aquas.* Quod falsum est, si intelligatur de diluvio universali, quod exuperavit etiam altissimos montes. Attamen de solo Deucalionis diluvio hic agitur, quod universale non fuit.
- Vers. 15. *Huc.* Ita editio Aldina: verum editi 1472, 1478, 1497, et 1513 legunt *hunc*.
- Ibidem. *Exangues morbi.* Morborum vulgare epitheton. Sic Ovid. lib. xv *Metamorph.* :
 Pallidaque exangui squallebant corpora morbo.
- Vers. 18. *Aut Mars,* etc. Ms. Sangerman. legit
 Aut metus, aut ardens cedit amore furor,
 idque minus bene; nam de metu jamjam locutus est.
- Vers. 22. *Rore pruina legit.* De rore et pruina differentia vide Aristotel. in *Meteorologicis*, lib. i, cap. 10.
- Vers. 25. *Sed fons,* etc. Hic fons multis nominibus illustratur: *vivus* enim est, *perspicuus*, *lenis*, *dulcis*.
- Vers. 27. *Mensum.* Pro *mensium*.
- Vers. 31. *Unica.* Sic de Phœnice, unde proverbium, *Phœnice rarior*.
- Vers. 32. *Sed vivit.* De hoc vide infra *Ænigma xxxi*, ubi de Phœnice ait, *vita mihi mors est*, etc. De Phœnicis resurrectione vide Ovidium in *Metamorph.*, et Tzetzem, in varia historia.
- Vers. 33. *Obsequitur Phœbo.* Credidit antiquitas aves, sicut et arbores, diis esse sacratas: sic Aquila Iovi; Columba Veneri; ita et Phœbo Phœnix.

- 40 Vertice, quæ totum despicit una nemus :
Et conversa novos Phœbi nascentis ad ortus,
Expectat radios, et jubar exoriens.
Atque ubi sol pepulit fulgentis limina portæ,
Et primi emicuit luminis aura levis ;
- 44 Incipit illa sacri modulamina fundere cantus,
Et mira lucem vece movere novam :
Quam nec Ædoniæ voces, nec tibia possit
Musica Cyrrhæis assimulare modis.
Sed neque odor moriens imitari posse putatur,
Nec Cyllenææ fila canora lyræ.
- 50 Postquam Phœbus equos in aperta refudit olympi,
Atque orbem totum protulit usque means ;
Illa ter alarum repetito verbere plaudit
Non errabilibus nocte dieque sonis.
- 55 Atque eadem celeres etiam discriminat horas ; B
Igniferumque caput ter venerata, silet :
Antistes nemorum, et luci veneranda sacerdos,
Et sola arcanis conscia, Phœbe, tuis ;
Quæ postquam vitæ jam mille peregerit annos,
60 Ac se reddiderint tempora longa gravem ;
Ut repararet lapsam fatis urgentibus ævum,
Assueti nemoris dulce cubile fugit.
Cumque renascendi studio loca sancta reliquit ;
Tunc petit hunc orbem, mors ubi regna tenet.
- A 65 Dirigit in Syriam celeres longæva volatus ;
Phœnicis nomen cui dedit ipsa Venus ;
Secretosque petit deserta per avia lucos,
Hic ubi per saltus silva remota latet.
Tum legit aërio sublimem vertice palmam,
70 Quæ gratum Phœnix ex ave nomen habet ;
Et qua nulla nocens animans perrumpere possit,
Lubricus aut serpens, aut avis ulla rapax.
Tum ventos claudit pendentibus Æolus antris,
Ne violent flabris aëra purpureum ;
75 Neu concreta Noto nubes per inania cœli
Summoveat radios solis, et obsit avi.
Construit inde sibi seu nidum, sive sepul-
[chrum ;]
Nam perit, ut vivat : se tamen ipsa creat.
Colligit hinc succos et odores, divite silva
80 Quos legit Assyrius, quos opulentus Arabs ;
Quos aut Pygmææ gentes, aut India carpit,
Aut molli generat terra Sabæa sinu.
Cinnama dehinc, auramque procul spirantis
[amomi]
Congerit, et misto balsama cum folio.
85 Non casiæ mitis, nec olentis vimen acanthi,
Nec thuris lachrymæ, guttaque pinguis abest.
His addit teneras nardi pubentis aristas,

ANNOTATIONES.

Vers. 40. *Despicit.* Quia quodammodo aliæ arbores huic sunt inferiores.

Vers. 44. *Aura levis.* Sic Ovidius :

Et levis impulsos retro dabat aura capillos.

Vers. 46. *Movere.* Sic ms. Sangerman. Editi habent *ciere.* Variant tamen libri. Heinsius opinatur legendum esse *fovere.*

Vers. 47. *Quam nec Ædoniæ.* Locus corruptus. Ms. Sangerman. habet *Idonæ* : editi legunt *Julææ.* At juxta Gallæum, Frideric., Gronovius et Heinsius emendaverunt *Ædoniæ.*

Vers. 48. *Cyrrhæis.* Id est, Castaliis modis musicis, vel Musarum et Apollinis; *Cyrrha* siquidem oppidum est ad radicem montis Parnassi.

Vers. 50. *Cyllenææ.* Quasi dicat Mercerialis, quia Marcus Cyllenæ natus est. Hinc Mercurius ipse *Cyllennis* vocatur a Claudiano i libro de Raptu Proserp.

Vers. 51. *Postquam Phœbus equos,* etc. Hoc est, postquam sol supra horizontem ascendit. De fabula Phœtonis vide Ovidium in *Metamorph.*

Vers. 53. *Illa ter alarum,* etc., usque ad *Antistes nemorum.* Ms. Sangerman. sic legit quatuor ista carmina : D

Illa ter alarum repetito verbere plaudit,
Igniferumque caput ter venerata, silet.
Atque eadem celeres etiam discriminat horas
Non errabilibus nocte dieque sonis.

Sed minus bene, ut puto. *Celeres horas*; horas enim solis comites facit Ovidius.

Vers. 59. *Jam mille peregerit annos.* Sic etiam Claudianus ad mille annos vitam Phœnicis producit; Plinius vero tantum ad 600, quamvis id fabulosum putet, alii etiam breviorum statuunt terminum.

Vers. 61. *Lapsam fatis.* Sic emendavimus cum Gallæo et ex ms. Sangermanensi : editi habebant *lassum spatium* : sed sine sensu.

Vers. 66. *Venus.* Sic Heumann. legit. Ea culta erat in Syrophœnicæ. In editis est *vevus.*

Vers. 69. *Sublimem Palmam.* Quam arboream inter

eas quas fert Syria, Plinius numerat, scilicet lib. XIII, cap. 4.

Vers. 71. *Et qua nulla nocens animans,* etc. Sic habet ms. Sangerman. Editi vulgares legunt :

Quam nec dente nocens animal perrumpere possit.

Heuman. vero,

In quam nulla nocens animans perrumpere possit,
cum editis 1472, 1478, 1513 et 1515, quod concordat cum nostra lectione.

Vers. 74. *Flabris.* Id est, flatibus.

Ibidem. *Purpureum aera.* Forte intelligit matutinas horas, quas auroras vocamus.

Vers. 75. *Noto.* Ventus iste nubes colligit. Verum a Plinio astuosus appellatur.

Ibidem. *Per inania cœli.* Id est, mediam aeris regionem.

Vers. 77. *Sepulcrum.* De sepulcro quod sibi Phœnix condit, vide Claudianum in Epigram. his verbis :

Arentes tepidis de collibus eligit herbas,
Et cumulum texens pretiosa fronde Sabæum,
Componit, bustumque sibi partiumque futurum.

Vers. 80. *Opulentus Arabs.* Sic de Arabibus Horatius :

Otia divitiis Arabum liberrima cantat.

Id tamen intellige de Arabia felici.

Vers. 81. *Pygmææ gentes.* Quas veteres quidam ponunt in India, alii ultra Arabiam : sed quæ de hac gente narrantur fabulæ sunt.

Vers. 82. *Terra Sabea sinu.* Sic Virgil. lib. i Georg.

India mittit ebur, molles sua thura Sabæi.

Vers. 83. *Cinnama.* Versum istum sic legit ms. Sangerm. :

Cinnamum hic avisque procul spirantis amomi.

Vers. 85. *Casiæ mitis.* Casia veterum non eadem est ac recentiorum.

- Et sociat myrrhæ pascua grata nimis. A
 Protinus in strato corpus mutabile nido,
 90 In talique thoro membra quietata locat.
 Ore dehinc succos membris circumque supraque
 Injicit, exequiis immoritura suis.
 Tunc inter varios animam commendat odores;
 Depositi tanti nec timet illa fidem.
 95 Interea corpus genitali morte peremptum
 Æstuat, et flammam parturit ipse calor;
 Æthereoque procul de lumine concipit ignem :
 Flagrat, et ambustum solvitur in cinerem.
 Quos velut in massam cineres in morte coac-
 [tos]
 100 Conflat, et effectum seminis instar habet.
 Hiac animal primum sine membris fertur
 [oriri :] B
 Sed fertur vermi lactens esse color.
 Crevit in immensum subito cum tempore certo,
 Sequè ovi teretis colligit in speciem :
 105 Inde reformatur, qualis fuit ante figura,
 Et Phœnix ruptis pullulat exuviis.
 Ac velut agrestes, cum filo ad saxa tenentur,
 Mutari tineæ papillone solent.
 Non illi cibus est nostro concessus in orbe ;
 110 Nec cuiquam implerem pascere cura subest.
 Ambrosios libat cœlesti nectare rores,
 Stellifero tenues qui cecidere polo.

- Hos legit; his alitur mediis in odoribus ales,
 Donec maturam perferat effigiem.
 115 Ast ubi primæva cœpit florere juventa,
 Evolat ad patrias jam reditura domos.
 Ante tamen, proprio quicquid de corpore res-
 [tat,]
 Ossaque, vel cineres, exuviasque suas;
 Unguine balsameo, myrrhaque, et thure so-
 [luto]
 120 Condit, et in formam conglobat ore pio.
 Quam pedibus gestans contendit solis ad ortus,
 Inque ara residens, ponit in tæde sacra.
 Mirandum sese præstat præbetque videntis;
 Tantis ubi decor est, tantus abundat honor.
 125 Principio color est, qualis sub cortice lævi,
 Mitia quem croceum punica grana legunt.
 Qualis inest foliis, quæ fert agreste papaver,
 Cum pandit vestes Flora rubente polo.
 Hoc humeri pectusque decens velamine ful-
 [gent;]
 130 Hoc caput, hoc cervix, summaque terga ni-
 [tent.]
 Caudaque porrigitur fulvo distincta metallo,
 In cujus maculis purpura mixta rubet.
 Clarum inter pennas insigne est desuper, Iris
 Pingere seu nubem desuper alta solet.
 135 Albicat insignis mixto viridante smaragdo;

ANNOTATIONES.

Vers. 88. *Et sociat myrrhæ.* Ms. Sangerm.:

Et sociam myrrhæ vim Banachea tuam.

alii :

Panatheæ thure.

Vers. 89. *Mutabile.* Ms. Sangerm., *motabile.*

Vers. 90. *In talique thoro.* Sic ms. Sangerman.
 Editi habent:

Vitalique thoro membra quietata locat.

Vers. 95. *Genitali morte.* Antithesis.

Vers. 96. *Æstuat.* Verum non est corpus mortuum ita æstuat, ut flammam generet; melius itaque Claudianus, qui flammam ad solis radios refert.

Fervet odoratus telis (*id est radiis*) cœlestibus agger,
 Consumitque senem.

Vers. 97. *Æthereoque.* Sic ms. Sangerm.; editi vero habent *Aerioque.*

Vers. 99. *Quos.* Ita ms. Sangerman.; editi *Hos.*

Vers. 100. *Conflat.* In ms. Sangerman., *constat.*

Vers. 102. *Vermi.* Sic ms. Sangerm.; editi *Vermis.*
 De Vermis loquitur Plinius, non vero Claudianus.

Vers. 105. *Crevit.* Forte *crecscit.*

Vers. 104. *Ovi.* Nil de ovo Claudianus.

Vers. 107. *Ac velut agrestes, cum filo ad saxa tenentur, Mutari tineæ papillone solent.* Admonuit Thomasium vir doctiss. Didacus Covarruvias, episcopus Segobiensis, ut in secundo versu loco *pennæ*, scriberetur *tineæ*, quod valde probandum est. Nam *tineæ* sunt vermes illi ex quibus serici papillones nascuntur. Hoc vero in loco videtur poeta imitari voluisse Ovidium, libro ultimo *Metamorph.*, qui de hac eadem mutatione sic ait :

Quæque solent canis frondes intexere filis
 Agrestes tineæ, res observata colonis,
 Ferali mutant cum papillone figuram,

C Ac sane non dubito quin pro illo nomine, *pennæ*, legendum sit, *tineæ*, sed in priori versu, illa : *filo ad saxa tenentur*, videntur mihi non satis cum re ipsa convenire, cum fila illa potius ad frondes, vel ad ramos ducantur, quam ad *saxa*; propterea puto potius legendum *taxa*, quam *saxa*. Hæc ait THOMASIVS.
 Vers. 109. *Non illi cibus.* De cibo Phœnicis vide Claudianum in Epigram. de Phœnice, versu 13, etc.

Vers 111. *Ambrosios.* Apud poetas Ambrosia cibus, nectar potus deorum est : sic Martialis :

Jupiter Ambrosia satur est, et nectare vivit.

Vers. 112. *Tenues.* Id est, *rores tenues.* Ita ms. a Galileo laudatus. Editi habent *teneri*, quod refertur ad *rores*, et sensum elegantem facit. *Polo*, id est, *cælo.*

Vers 115. *Alitur mediis.* Sic ms. Sangerman. et editi 1472 et 1478. Vulgati legunt *mediis alitur*, sed male.

D Vers. 114. *Perferat.* Ita codex Sangermanensis et alii. In editis vero *proferat*, sed minus bene.

Vers 116. *Patrias domos.* Sic ms. Sangerman., alii *primas domos.*

Vers 117. *Ante tamen,* etc. Hac de re vide Claudianum in Epigram. de Phœnice, vers. 72, qui concordat cum iis quæ hic dicuntur.

Vers 125. *Sub cortice lævi, Mitia quem croceum.* Ita Heumannus ex emendatione Nicol. Heins. Editi vero habent *qualis sub sydere cæli.*

Vers. 128. *Cum pandit vestes Flora rubente polo.* Sic emendavimus partim ex ms. Sangerman., partim ex editis. Ms. habet :

Cum pandit vestes flore rubente polo.

at editi legunt :

Cum pendens vestit sole rubente polus.

Vers. 129. *Fulgent.* Ms., *Fulget.*

- Et puro cornu gemmea cuspis hiat.
 Ingentes oculos credas geminos hyacintos;
 Quorum de medio lucida flamma micat.
 Equatur toto capiti radiata corona,
 140 Phœbei referens verticis alia decus.
 Cœca tegunt squamæ flavo distincta metallo:
 Ast unguis roseus pingit honore color.
 Elligies inter Pavonis mixta figuram
 Cernitur, et pictam Phasidis inter avem.
 145 Magnicem, terris Arabum quæ gignitur ales,
 Vix æquare potest, seu fera, seu sit avis.
 Non tamen est tarda, ut volucres, quæ corpore
 [magno
 Incessus pigros, pergrave pondus habent:
 Sed levis et velox, regali plena decore.
 150 Talis in aspectu se exhibet usque hominum.
 Huc venit Ægyptus tanti ad miracula visus;
 Et raram volucrem turba salutat ovans.
 Protinus exsculpunt sacro in marmore formam;

- A Et signant titulo remque diemque novo.
 155 Contrahit in cœtum sese genus omne volantum;
 Nec prædæ memor est ulla, nec ulla metus.
 Alituum stipata choro volat illa per altum;
 Turbaque prosequitur munere læta pio.
 Sed postquam puri pervenit ad ætheris auras;
 160 Mox redit ista; suis conditur ille locis.
 At fortunatæ sortis filique volucrum,
 Cui de se nasci præstitit ipse Deus!
 Fœmina sit, vel mas, seu neutrum, seu sit utrum-
 [que,
 Felix, quæ Veneris fœdera nulla colit.
 165 Mors illi Venus est; sola est in morte voluptas:
 Ut possit nasci, hæc appetit ante mori.
 Ipsa sibi proles, suus est pater, et suus hæres,
 Nutrix ipsa sui, semper alumna sibi.
 Ipsa quidem, sed non eadem, quæ est ipsa, nec
 [ipsa est.
 170 Æternam vitam mortis adeptæ bono.

VARIORUM NOTÆ.

Vers. 136. *Et puro cornu, etc.* Rostrum cornu quidem esse dicit, sed ita lucidum, ut gemma esse videatur.

Vers. 137. *Ingentes oculos credas, etc.* Sic lege ex ms. Vossiano.

Vers. 139. *Corona Phœbei verticis.* Id est, radii Solares.

Vers. 142. *Roseus.* Ms. Sangerm., *Roseo.*

Vers. 144. *Phasidis avem.* Id est, Phasianam, a Phaside fluvio Colchidæ nominatam, ad nos per Argonutas advectam. Martialis Epigram. lib. xiii, 72.

Vers. 145. *Magnicem.* Quæ sit hæc avis ignoratur, vel forte pro *magnitudinem*.

Vers. 151. *Huc venit.* Ita Sangerm. ms.; editi vero, *convenit*.

Vers. 153. *Exsculpunt.* Sic ms. Sangerm. et alii; editi vero legunt, *Insculpunt*.

Vers. 155. *Genus omne volantium.* Qua de re vide Claudianum, vers. 76, etc.

Vers. 157. *Alituum.* Pro *alatum*; sic Virgil. Æneid. 8:

Alituum pecudumque genus sopor altus habebat

Vers. 158. *Munere læta pio.* Id est, pietatis et reverentiæ officio erga tantæ dignitatis avem. *Munere*, Heinsius emendat male, *marmure*.

Vers. 160. *Mox redit ista suis conditur ille locis.* Sic legitur in ms. Sangerman. atque veteri a Galæo memorato; in editis legitur,

Mox redit illa; suis conditur inde locis,
 nec male.

Vers. 161. *At fortunatæ sortis filique volucrum.* Hæc est emendatio Heinsii, referentis *filum* ad Parcas,

Quæ dispensant mortalia fila sorores:

C verum ms. Sangerman. legit.

At fortunatæ sortis, felixque volucrum.

Galæus putat legendum esse:

O fortunatæ sortis, fatique volucrum;

editi habent

Hæc fortunatæ sortis, fatique volucris.

Vers. 163. *Fœmina sit, vel mas, seu neutrum, seu sit utrunque.* Ita emendavimus ex ms. Sangerman. et editione Heumannii. Vulgati habent:

Fœmina vel mas hæc, vel neutrum sit magis felix.

Vers. 169. *Quæ est ipsa.* Ita ms. Sangerm. Editi habent, *quia et ipsa*.

INCERTI AUCTORIS CARMEN

DE PASSIONE DOMINI.

Quisquis ades, mediique subis in limina templi,
 Siste parum, insonemque tuo pro crimine passum
 Respice me; me conde animo, me in pectore serva.
 Ille ego, qui casus hominum miseratus acerbos.
 5. Huc veni pacis promissæ interpret, et ampla
 Communis culpæ venia: hic clarissima ab alto
 Reddita lux terris, hic alma salutis imago;
 Hic tibi sum requies, via recta, redemptio vera.
 Vexillumque Dei, signum et memorabile facti.
 10. Te propter vitamque tuam sum Virginis alvum

D lagressus, sum factus homo, atque horrentia passus
 Funera; nec requiem terrarum in finibus usquam
 Inveni, sed ubique minas, sed ubique labores.
 Horrida prima mihi in terris mapalia Judæ
 15. Hospitia in partu, sociæque fuere parenti.
 Hic mihi fusa dedit bruta inter inertia primum
 Arida in angustis præ-epibus herba cubile.
 in Phariis primos vixi regionibus annos,
 Hierolis regno prolonga: reliquosque reversus
 20. Judæam, semper perjurata, semper et ipsam

Pauperiem extremam, et rerum inferiora secutus, A
 Semper agens monitis humana salubribus almæ
 Ingenia ad studium probitatis, aperta salubri
 Plurima doctrinæ injungens miracula; quare
 25. Impia Hierusalem rabidis exercita curis
 Invidia, sævisque odiis et cæca furore,
 Insonit est pœnis lethalibus ausa cruentam
 In cruce terribili mortem mihi quærere. Quæ si
 Latius ipse velim distinguere, sique per omnes
 30. Ire juvet gemitus, mecum et sentire dolores;
 Collige consilia insidiasque meicque nefandum
 Sanguinis innocai pretium, et simulata clientis
 Oscula, et insultus, et sævæ jurgia turbæ.
 Verbera præterea, et promptas ad crimina linguas
 35. Fige animo, et testes, et cæci infanda Pilati
 Judicia, ingentemque humeros et fessa prementem
 Terga crucematque graves horrenda ad funera gressus.
 Nunc me, nunc vero desertum, extrema secutum
 Supplicia, et dulci procul a genitrice levatum,
 40. Vertice ad usque pedes me lustra: en aspice crines
 Sanguine concretos, et sanguinolenta sub ipsis
 Colla comis, spinisque caput crudelibus haustum,
 Undique diva pluens vivum super ora cruorem.
 Compressos specularè oculos, et luce carentes,
 45. Afflictosque genas, arentem suspice linguam
 Felle venenatam, et pallentes funere vultus.
 Cerne manus clavis fixas, tractosque lacertos,
 Atque ingens lateri vulnus: cerne inde florem
 Sanguineum, fossosque pedes, artusque eruentos.
 50. Flecte genu, lignumque crucis venerabile adora

Flebilis; innocuo terramque cruore madentem
 Ore petens humili, lacrymis suffunde subortis,
 Et me nonnunquam devoto in corde, meosque
 Fer monitus. Sectare meæ vestigia vitæ;
 55. Ipsaque supplicia inspiciens, mortemque severam
 Corporis, innumeros memorans animique dolores,
 Disce adversa pati et propriæ invigilare salutî.
 Hæc monumenta tibi, si quando in mente juvabit
 Volvere, si qua fides animo tibi ferre meorum,
 60. Debita si pietas, et gratia digna laborum
 Surget, erunt veræ stimuli virtutis, eruntque
 Hostis in insidias clypei, quibus acer in omni
 Tutus eris, victorque feres certamine palmam.
 Hæc monumenta tuos si labilis orbis amicos
 65. Avertent sensus, fugiente decoris ab umbra
 Mundani, efficient, ne spe captatus inani,
 Mobilis occiduis fortunæ fidere rebus
 Ausaris, aut vitæ sperare fugacibus annis.
 Sed et nimirum sic ista caduca videntem
 70. Secura, et exutum patricæ melioris amore,
 Orbis opes, rerumque usus, et vota piorum
 Moribus extollent sacris, vitæque beatæ
 Spe, duras inter pœnas, te rore fovebunt
 Cœlesti, pactique boni dulcedine pascent.
 75. Purpuream donec, post ultima fata relicto
 Corpore, sublimes animam revocabit ad auras
 Gratia magna tibi. Tunc omnem exuta laborem,
 Angelicos tunc læta choros aciesque beatas
 Sanctorum inspiciens, æternæ pacis amœna
 80. Perpetuo felix mecum regnabit in aula.

LECTIONES VARIANTES.

V. 22. *Semper agens*, etc. Al. *Egens*.

V. 35. *Fige*. Al. *Finge*.

V. 52. *Suffunde*. Al. *Perfunde*.

V. 55. *Et me nonnunquam*. Al. *Et me nunquam non*.

V. 58 et 64. *Hæc monumenta*. Al. *Hæc monumenta*.

V. 72. *Moribus extollent sacris*. Al. *Moribus expolient sacris*.

V. 77. *Gratia magna tibi*. Al. *Gratia magna Dei*.

VENANTII HONORII

CLEMENTIANI FORTUNATI,

PRESBYTERI ITALICI, AD FELICEM EPISCOPUM, DE PASCHA.

<p>Tempora florigero rutilant distincta sereno;
 Et majore poli lumine porta patet.
 Altius ignivomum solem cæli orbita ducit,
 Qui vagus Oceanas exit, et intrat aquas.</p> <p>5 Armatus radiis elementa liquentia lustrans,
 Hac in nocte brevi tendit in orbe diem.
 Splendida sincero producunt æthera vultu,
 Lætitiæque suam sidera clara probant.
 Terra ferax vario fundit munuscula cultu,</p> <p>10 Cum bene vernarit; reddit et annus opes.</p> | <p>D Mollia purpureum pingunt violaria campum:
 Prata virent herbis, et micat herba comis.
 Paulatim subeunt stellantia lumina florum:
 Floribus arrident gramina cuncta suis.</p> <p>15 Semine deposito, late seges exilit arvis,
 Spondens agricolæ vincere posse famem.
 Caudice deserto, lacrymat sua gaudia palmes:
 Unde merum tribuat, dat modo vitis aquam.
 Cortice de matris tenera lanugine surgens</p> <p>20 Præparat ad partum turgida gemma sinum;</p> |
|--|---|

ANNOTATIONES.

Venantii... ad felicem episcopum. In carminibus Resurrectionis, quia aperte invenitur ejus illa essent, mutata est tota inscriptio, et ea adscripta est, quæ est in illis opusculis, Venantii Honorii, etc., quæ sunt in bibliotheca Vaticana, ex quibus multa in libris impressis emendantur; multa tamen relicta sunt, quia meliori

visa est lectio vulgaris, quam illa codicis Vaticani. Est enim ille codex valde corruptus; tamen is est, qui eum juvare possit, qui eo cum judicio utatur. Et sane sic faciendum est eis, qui hanc curam emendandi veterum auctorum libros suscipiant, ut sæpe ex pluribus malis codicibus unicum optimum efficiant. THOMASIVS.

- Subque hyemis tempus foliorum crine refuso, A Tristia cessarunt infernæ vincula legis;
 Jam reparat viridans frondea tecta nemus. Expavitque chaos luminis ore premi.
 Mixta salix, abies, corylus, siler, ulmus, acer, Depereunt tenebræ Christi fulgore fugatæ:
 [nux.] Æternæ noctis pallia crassa cadunt.
 Plaudit quæque suis arbor amœna comis. 65 Sollicitam sed redde fidem, precor, alma potestas.
 25 Constructura favos apis hinc alvearia linquens, Tertia lux rediit: surge, sepulte meus.
 Floribus instrepitans poplite mella rapit. Non decet ut vili tumulo tua membra tegantur;
 Ad cantus revocatur avis, quæ, carmine clauso, Non pretium mundi vilia saxa premant.
 Pigror hyberno frigore muta fuit. Indignum est, cujus clauduntur cuncta pugillo,
 Hinc Philomela suis attemperat organa cannis; 70 Ut tegat inclusum rupe vetante lapis.
 30 Fitque repercusso dulcior aura melo. Linteæ tolle, precor; sudaria linque sepulcro:
 Ecce renascentis testatur gratia mundi, Tu satis es nobis; et sine te nihil est.
 Omnia cum domino dona redisse suo. Solve catenatas inferni carceris umbras,
 Namque triumphanti post tristia tartara Christo Et revoca sursum quicquid ad ima ruit.
 Undique fronde nemus, gramina flore favent. 75 Redde tuam faciem, videant ut sæcula lumen;
 35 Legibus inferni oppressis, super astra meantem B Redde diem, qui nos, te moriente, fugit.
 Laudant rite Deum lux, polus, arva, fretum. Sed plane implesti remeans, pie victor, olympum:
 Qui crucifixus erat, Deus ecce per omnia regnat; Tartara pressa jacent, nec sua jura tenent.
 Dantque creatori cuncta creata precem. Inferus insaturabiliter cava guttura pandens,
 Salve, festa dies, toto venerabilis ævo, 80 Qui raperet semper, sit tua præda, Deus.
 40 Qua Deus infernum vicit et astra tenet. Eripis innumerum populum de carcere mortis;
 Mobilitas anni, mensum, lux alma dierum, Et sequitur liber, quo suus auctor abis.
 Horarum splendor, stridula cuncta favent. Evomit absorptam pavide fera bellua plebem;
 Hinc tibi sylva comis, hinc plaudit campus aristis; Et de fauce lupi subtrahit agnus oves.
 Hinc grates tacito palmite vitis agit. 85 Hinc tumulum repetens post tartara, carne re-
 45 Hinc tibi nunc avium resonant virgulta susurro; [sumpta,]
 Has inter nimio passer amore canit. Belliger ad cælos ampla trophæa refers.
 Christe salus rerum, bone conditor atque redemptor, Quos habuit pœnale chaos, jam reddidit iste;
 Unica progenies ex deitate patris, Et quos mors peteret, hos nova vita tenet.
 Irrecitabiliter manans de corde parentis, Rex sacer, ecce tui radiat pars magna trophæi,
 50 Verbum subsistens, et patris ore potens, C 90 Cum puras animas sacra lavacra beant.
 Æqualis, concors, socius, cum patre cœvus, Candidus egreditur nitidis exercitus undis;
 Quo sumpsit mundus principe principium; Atque vetus vitium purgat in anne novo.
 Æthera suspendis, sola congeris, æquora fundis; Fulgentes animas vestis quoque candida signat;
 Quæque locis habitant, quæ moderata vigent. Et grege de niveo gaudia pastor habet.
 55 Qui genus humanum cernens mersum esse pro- 95 Additur hac Felix concors mercede sacerdos,
 [fundo,] Qui dare vult Domino dupla talenta suo.
 Ut hominem eriperes, es quoque factus homo. Ad meliora trahens gentili errore vagantes,
 Nec nostro tantum voluisti e corpore nasci, Bestia ne raperet, munit ovile Dei.
 Sed caro, quæ nasci pertulit, atque mori. Quos prius Eva nocens infecerat, hos modo reddit
 Funeris exequias patris novus auctor, et orbis, 100 Ecclesiæ pastor ubere lacte sinu.
 60 Intra mortis iter dando salutis opem.

LECTIONES VARIANTES.

- V. 23. *Acer nux.* Alii legunt, *acernus.*
 V. 42. *Cuncta.* Al. *Puncta.*
 V. 46. *Has inter,* etc. Aliter:
 Has inter minimus passer amore cano.
 V. 50. *Patris ore.* Al. *Penetrare.*
 V. 59. *Funeris,* etc. Aliter:
 Funeris exequias patris vite auctor et orbis.
 V. 60. *Intra.* Al. *Intras.*
 V. 61. *Tristia cessarunt.* Al. *Tristia cesserunt.*

- D V. 64. *Æternæ.* Al. *Et terræ.*
 V. 65. *Sollicitam.* Al. *Pollicitam.*
 V. 68. *Non.* Al. *Nec.* Al. *Neu.*
 V. 80. *Raperet.* Al. *Rapuit.*
 V. 82. *Abis.* Al. *Adit.*
 V. 87. *Iste.* Al. *In te.*
 V. 89. *Trophæi.* Al. *Triumphii.*
 V. 93. *Concors.* Al. *Consors.*

ANNOTATIONES.

Vers. 59. *Salve festa dies, toto venerabilis ævo, Qua Deus infernum vicit et astra tenet.* Auctoritate codicis Vaticani mutatus est versus, ut esset post viginti disticha, quo sane in loco esse debet. Nam ante nihil de Passione vel Resurrectione Christi dicitur: sed ver ipsum ex multis propriis naturæ suæ bonis commendatur. Postquam vero facta est mentio Resurrectionis, recte illud additur: *Salve festa dies, etc.,*

cui disticho recte etiam illud continenter adjungitur

Nobilitas anni, mensum, lux alma dierum,
 Horarum splendor, stridula puncta favent.

Nobilitas enim legendum est ex codice Vaticano, ut laus aliqua illi diei, quem laudare vult, attribuat; cum ex mobilitate, ut erat ante, nulla laus ad diem aliquem accedere possit, quia hoc est omnibus

Mitibus alloquiis agrestia corda colendo,
 Munere Felicis de vepre nata seges.
 Aspera gens Saxo, vivens quasi more ferino,
 Te medicante sacer, bellua reddit ovem.
 105 Centeno reditu tecum mansura per ævum,

A Messis abundantis horrea fruge reple.
 Immaculata tuis plebs hæc agitur in ulnis,
 Atque Deo purum pignus ad astra feras.
 Una corona tibi detur et tribuatur ab alto,
 110 Altera de populo vernet adepta tuo.

VARIORUM NOTÆ.

commune. Legendum quoque est, *stridula puncta* in secundo versu, ut omnia ad diem referantur. Aliqua alia in his carminibus mutantur, quæ tamen meliora facta sunt : quod quivis hunc librum cum aliis conferens intelligere poterit. THOMASIVS.

Vers. 101. *Mitibus*. Hi sequentes versus additi sunt ex codice Vaticano a Thomasio, cujus hæc verba sunt. In hoc poemate ex illo codice addidi decem versus, qui optime cum re ipsa conveniunt, et declarant cur illa carmina ad Felicem Episcopum Venantius scripserit, qui sane Felix nullus est

Romanorum Pontificum, sed fuit aliquis ex primis illis Saxonum Episcopis. Nam Saxones, cum a Carolo Magno post bellum triginta annorum et amplius victi essent, religionem Christianam susceperunt : ex Romanis vero Pontificibus ultimus qui nomen hoc Felicis habuit fuit Felix IV, qui multo ante Carolum Magnum vixit. Illos vero decem versus propterea judicavi addendos, quia optime cum re de qua agitur conveniunt, et quia in fine poematis additus erat numerus versuum cx, ita ut omnino decem ad explendum numerum deessent.

COELI SYMPHOSII

ÆNIGMATA.

Hæc quoque Symphosius de carmine lusit B
 [inepto ;
 Sic tu, Sexte, doces, sic te deliro magistro.
 Annua Saturni dum tempora festa redirent,
 Perpetuo semper nobis solemnia ludo,
 5 Post epulas lætas, post pocula dulcia mensæ
 Deliras inter vetulas puerosque loquaces,
 Cum streperet late madidæ facundia linguæ :
 Tum verbosa cohors studio sermonis inepti
 Nescio quas passim magno de nomine nugas
 10 Est meditata diu, sed frivola multa locuta.
 Nec mediocre fuit magni certaminis instar,
 Ponere diverse, vel solvere quæque vicissim.
 Ast ego ne solus fœde tacuisse viderer,
 Qui nihil attuleram tecum quod dicere pos-
 [sem,
 15 Hos versus feci subito de carmine vocis.
 Insanos inter sanum non esse necesse est.
 Da veniam, lector, si non sapit ebria Musa.
 1. *Graphium sive stylus*.
 De summo planus, sed non ego planus in imo,
 Versor utrinque manu, diversa et munera fun-
 [gor ;
 Altera pars revocat quicquid pars altera fecit.
 2. *Arundo*.
 Littora semper amo, ripis vicina profundis,
 Suave canens Musis; nigro perfusa colore,
 Nuntia sum linguæ, digitis signata magistri.

5. *Annulus cum gemma*.
 Corporis extremi non magnum pondus adhæsi ;
 Ingenitum dicas, ita pondere nemo gravatur :
 Una tamen facies, plures habitura figuras.
 4. *Clavis*.
 Virtutes magnas de viribus affero parvis.
 Pando domos clausas : iterum sed claudio patentes ;
 Servo domum domino : sed rursus servor ab ipso.
 5. *Catena*.
 Nexa ligor ferro, multos habitura ligatos.
 Vincior ipsa prius, sed vincio victa vicissim.
 Et solvi multos, nec sum tamen ipsa soluta.
 C 6. *Tegula*.
 Terra mihi corpus, vires mihi præstitit ignis :
 Alta domus quæro, sedes est semper in imo :
 Perfundor liquidis, sed me cito deserit humor.
 7. *Fumus*.
 Sunt mihi, sunt lacrymæ, sed non est causa doloris.
 Est iter ad cælum, sed me gravis impedit aer ;
 Et qui me genuit, sine me non nascitur ipse.
 8. *Nebula*.
 Nox ego sum facie, sed non sum nigra colore ;
 Inque diem mediam tenebras tamen affero tecum :
 Nec mihi dant stellæ lucem, nec Cynthia lumen.
 D 9. *Pluvia*.
 Ex alto venio, longa delapsa ruina.
 De cælo cecidi medias transmissa per auras :
 Excepitque sinus, qui me simul ipse recepit.

VARIORUM NOTÆ.

Cæli Symphosii. Primus, quod sciam, Christophorus Heumannus hos versus Lactantio tribuit, quorum quidem meminit S. Hieronymus. Hi prius editi fuerant sub nomine *Cæli Firmiani Symphosii Poetæ* a Nicolao Caussino e Societ. Jesu, atque adjecti *Hieroglyphicis Hori Apollinis*. Jam ab anno 1533, publici juris fecerat hæc ænigmata sub nomine *Symphosii poetæ* Joachimus Perionius. Alii vero non *Symphosium*, sed *Symposium* vocarunt. Ansam vero arripuit haud dubie Heumannus Lactantio tribuendi hæc ænigmata, quod

in quibusdam editionibus *Cæli Firmiani* titulum præferant; et nomen Poetæ qui *Symphosius* dicebatur putavit *Symposium*, id est, *convivium* inscribendum esse. Sic etiam recentiores quidam ediderunt *Sermones conviviales*. Attamen eruditi omnes, ac præsertim Joan. Albert. Fabricius, non descenderunt in Heumanni sententiam.

Dulcia mensæ. Hinc patet hos versus nihil aliud esse, quam sermones conviviales; proindeque *Symposium* nomen esse operis, non poetæ,

10. *Glacies.*

Unda fui quondam, quod me cito credo futuram :
Nunc rigidi cœli duris connexa catenis,
Nec calcata pati possum, nec munda tener.

41. *Flumen et piscis.*

Est domus in terris, clara quæ voce resultat :
Iussu domus resonat, tacitus sed non sonat hospes ;
Ambo tamen currunt, hospes simul et domus una.

42. *Nix.*

Falvis aque tenuis modico cum pondere lapsus,
Sole madens, æstate fluens, in frigore siccus,
Fumina facturus, totas prius occupo terras.

43. *Navis.*

Longa feror velox formosæ filia silvæ,
Innumera pariter comitum stipante caterva :
Curro vias multas, vestigia nulla relinquens.

44. *Pullus in ovo.*

Mira tibi veteram nostræ primordia vita.
Nondum natus eram, nec eram tum matris in alvo :
Jam posito partu, natum me nemo videbat.

45. *Vipera.*

Non possum nasci, si non occidero matrem.
Occidi matrem : sed me manet exitus idem.
Id mea mors patitur, quod jam mea fecit origo.

46. *Tinea.*

Littera me pavit, nec quid sit littera novi.
In libris vixi, nec sum studiosior inde.
Exedi Musas, nec adhuc tamen ipsa profeci.

47. *Aranea.*

Pallas me docuit texendi nosse laborem.
Nec pepili radios poscunt, nec licia telæ.
Nulla mihi manus est, pedibus tamen omnia fiunt.

48. *Cochlea.*

Porto domum mecum, semper migrare parata,
Mutatoque solo non sum miserabilis exsul,
Sed mihi consilium de cœlo nascitur ipso.

49. *Rana.*

Rauca sonans ego sum media vocalis in unda ;
Sed vox laude sonat, qua se quoque laudet et ipsa :
Cumque canam semper, nullus mea carmina laudat.

20. *Testudo.*

Tarda gradu lento, specioso prædita dorso,
Docta quidem studio, sed sævo perdita fato,
Viva nihil dixi, quæ sic modo mortua canto.

21. *Talpa.*

Cæca mihi facies atris obscura tenebris.
Nox est ipsa dies, nec sol mihi cernitur ullus.
Malo tegi terra : sic me quoque nemo videbit.

22. *Formica.*

Provida sum vitæ, duro non pigra labori,
Ipsa ferens humeris securæ præmia brumæ :
Nec gero magna simul, sed congero multa vicissim.

23. *Musca.*

Improba sum, fateor ; quid enim gula turpe veretur ?
Frigora vitabam, quæ nunc æstate revertor :
Sed cito summoveor falso conterrita vento.

24. *Curculio.*

Non bonus agricolis, non frugibus utilis hospes :
Non magnus forma, non recto nomine dictus :

A Non gratus Cereri, non parvam sumo saginam.

25. *Mus.*

Parva mihi domus est, sed janua semper aperta.
Exiguo sumptu furtiva vivo sagina.
Quod mihi nomen inest, Romæ quoque consul habebat.

26. *Grus.*

Littera sum cœli pennas per scripta volantes,
Bella cruenta gerens, volucris discrimina Martis ;
Nec vereor pugnas, dum non sit longior hostis.

27. *Cornix.*

Vivo novem vitas, si non me Græcia fallit ;
Atraque sum semper nullo compulsula dolore :
Et non irascens ultro convicia dico.

28. *Vespertilio.*

Nox mihi dat nomen primo de tempore noctis.
B Pluma mihi non est, cum sit mihi pinna volantis.
Sed redeo in tenebris, nec me committo diebus.

29. *Ericius.*

Plena domus spinis, parvi sed corporis hospes,
Incolumi dorso telis conflixus acutis.
Sustinet armatas segetes habitator inermis.

50. *Pediculi.*

Est nova notarum cunctis captura ferarum,
Ut, si quid capias, id tu tibi ferre recuses,
Et, quod non capias, tecum tamen ipse repertes.

31. *Phœnix.*

Vita mihi mors est ; morior, si cœpero nasci :
Sed prius est fatum leti, quam lucis origo.
Sic solus Manes ipsos mihi dico parentes.

32. *Taurus.*

C Mœchus eram regis, sed lignea membra sequebar ;
Et Cilicum mons sum, sed non sum nomine solo ;
Et vehor in cœlis, et in ipsis ambulo terris.

33. *Lupus.*

Dentibus insanis ego sum, qui vinco bidentes,
Sanguineas quærens prædas victusque cruentos
Multa cum rabie : vocem quoque tollere possum

34. *Vulpes.*

Exiguum corpus, sed cor mihi corpore majus.
Sum versuta dolis, arguto callida sensu ;
Et fera sum sapiens, sapiens fera si qua vocatur.

35. *Capra.*

Alma Jovis nutrix, longo vestita capillo,
Culmina difficili peragrans sed et ardua gressu,
Custodi pecoris tremula respondeo lingua.

D

36. *Porcus.*

Setigeræ matris fœcunda natus in alvo
Desuper ex alto virides exspecto saginas,
Nomine numen habens, si littera prima periret.

37. *Mula.*

Dissimilis patri, matri diversa figura,
Confusi generis, generi non apta propago,
Ex aliis nascor, nec quicquam nascitur ex me.

38. *Tigris.*

A fluvio dicor, fluvius vel dicitur ex me :
Junctaque sum vento, vento velocior ipso,
Et mihi dat ventus natos, non quæro maritum.

39. *Centaurus.*

Quattuor insignis pedibus, manibusque duabus,

Dissimilis mihi sum, quia sum non unus et unus ;
Et velor et gradior, quia me duo corpora portant.

40. *Papaver.*

Grande mihi caput est, intus sed membra minuta :
Pes unus solus, sed pes longissimus unus :
Et me somnus amat, proprio nec dormio somno.

41. *Malva.*

Anseris esse pedes similes mihi, nolo negare :
Nec duo sunt tantum, sed plures ordine cernis ;
Et tamen hos ipsos omnes ego porto supinos.

42. *Beta.*

Tota vocor græce, sed non sum tota latine ;
Aute tamen mediâ cauponis scripta tabernam.
In terris nascor, lymphâ favor, ungor olivo.

43. *Cucurbita.*

Pendeo, dum nascor : rursus pendendo tumesco.
Pendens commoveor ventis, et nutrior undis.
Pendula si non simi, non sum jam jamque futura.

44. *Cepa.*

Mordeo mordentes, ultro non mordeo quemquam ;
Sed sunt mordentem multi mordere parati :
Nemo timet morsum, dentes quia non habeo ullos.

45. *Rosa.*

Purpura sum terræ, pulchro perfusa colore,
Septaque, ne violer, telis defendor acutis.
O felix, longo si possem vivere fato !

46. *Viola.*

Magna quidem non sum, sed inest mihi maxima virtus.
Spiritus est magnus, quanvis in corpore parvo.
Nec mihi germea habet noxam, nec culpa ruborem.

47. *Thus.*

Dulcis odor nemoris flamma fumoque fatigor :
Et placet hoc superis, medios quod mittor in ignes,
Cum mihi peeandi meritum natura negarit.

48. *Myrrha.*

De lacrymis et pro lacrymis mea cœpit origo.
Ex oculis fluxi, sed nunc ex arbore nascor,
Lætus honos frondi, tristis sed imago doloris.

49. *Ebur.*

Deus ego sum magnus, populis cognatus Eois.
Nunc ego per patres in corpora multa recessi,
Nec remanent vires, sed formæ gratia mansit.

50. *Fœnum.*

Herba fui quondam viridi de gramine terræ ;
Sed chalybis duro mollis præcisa metallo,
Mole premor propria, tecto conclusa sub alto.

51. *Mola.*

Ambo sumus lapides, una sumus, ambo jacemus ;
Quam piger est unus, tantum non segnis it alter.
Ilic manet immotus, non desinit ille moveri.

52. *Farina.*

Inter saxa fui, quæ me contrita premebant :
Vix tamen effugi totis collisa medullis :
Et nunc forma mihi minor est, sed copia major.

53. *Vitis.*

Nolo thoro jungi, quamvis placet esse maritam.
Nolo virum thalamo : per me mea nata propago est
Nolo sepulcra pati ; scio me submergere terre.

A

54. *Hanus.*

Exiguum corpus, flexu mucronis adunci
Fallaces escas medio circumfero fluctu :
Blandior, ut noceam ; morti præmitto saginam.

55. *Aeus.*

Longa, sed exilis, tenui producta metallo,
Mollia duco levi comitantia vincula ferro :
Et faciem læsis, et nexum reddo solutis.

56. *Caliga.*

Major eram longe quondam, dum vita manebat :
Sed nunc exanimis, lacerata, ligata, revulsa,
Dedita sum terræ ; tumulo sed condita non sum.

57. *Clavus caligaris.*

In caput ingredior, qui de pede pendeo solo :
Vertice tango solum : capitis vestigia signo :
B Sed multi comites casum patiuntur eundem.

58. *Capitulus.*

Findere me nulli possunt, præciliere muli.
Sed sum versicolor, albus quandoque futurus.
Malo manere niger : minus ultima fata verebor.

59. *Pila.*

Non sum cineta comis, et non sum compta capillis ;
Intus enim crines mihi sunt, quos non videt ullus :
Meque manus mittunt, manibusque remittor in auras.

60. *Serra.*

Dentibus innumeris toto sum corpore plena :
Frondicomam sobolem morsu depascor acuto :
Mando tamen frustra, quæ respno præmia dentis.

61. *Pons.*

Stat nemus in lymphis, stat in alto gurgite silva,
C Et manet in mediis undis immobile robur.
Terra tamen mittit, quod terræ munera præstat.

62. *Spongia.*

Ipsa gravis non sum, sed aquæ mihi pondus inhæret ;
Viscera tota tument patulis diffusa cavernis.
Intus lymphâ latet, sed non se sponte refundit.

63. *Tridens.*

Tres mihi sunt dentes : quos unus continet ordo :
Unus præterea deus est et solus in imo ;
Meque tenet numen, ventus timet, æquora curant.

64. *Sagitta.*

Septa gravi ferro, levibus circumdata pennis,
Aera per medium volueri contentendo veatu,
Missaque discedens nullo mittente revertor.

65. *Flagellum.*

D De pecudis dorso pecudes ego terreo enctas,
Obsequium reddens moderati lege doloris :
Nec volo contemni, sed contra nolo nocere.

66. *Laterna.*

Cornibus apta cavis, tereti perlucida gyro,
Lumen habens intus divini sideris instar,
Noctibus in mediis faciem non perdo dierum.

67. *Specular.*

Perspicior penitus, nec luminis arceo visus,
Transmittens oculos intra mea membra meantes
Nec me transit hiems, sed sol tamen emicat in me.

68. *Speculum.*

Nulla mihi certa est, nulla est peregrina figura.
Fulgor inest mihi natus radianti luce coruscans,

98. *Ancora.*

Macro mihi geminus ferro conjungitur uaco.
Cum vento factor, cum gurgite pugno profundo;
Scrutor aquas medias, ipsas quoque mordeo terras.

99. *Lagena.*

Mater erat tellus, genitor fuit ipse Prometheus,

A Auriculæque regunt redimitæ ventre cavato.
Dum cecidi infelix, mater mea me divisit.

100.

Nunc mihi jam credas, fieri quod posse negatur.
Octo tenes manibus, sed me monstrante magistro,
Sublatis septem reliqui tibi sex remanebunt (!).

VARIORUM NOTÆ.

(!) Multis verbis de hoc ænigmate explanando dixit Heumannus, qui varias v. d. interpretationes attulit. Heynæus ita explicat: « Veteres per digitos numerabant: sex significabant omnibus sinistrae præter annularem, seu minimo proximum expansis; septem solo minimo depresso; octo depresso annulari et minimo, seu auriculari. Si ergo auricularem septem exprimentem erigebant, relictus est annularis digitus depressus, ergo numerus senarius. » Ceterum in edi-

tione Perionii neque hoc, neque illud ænigma invenitur, quod in ed. Lemairii n. 100 legitur, ut Reusnerus hoc ex illa ed. transcripsisse falso dicatur. Ænigma hoc est:

Cuculus.

Frigore digredior, redeunte calore revertor.
Desero quod pepererim; hoc tamen educat altera mater.
Quid tibi vis aliud dicam? me vox mea prodit.

STEPHANI BALUZII TUTELENSIS

NOTÆ

IN LIBRUM DE MORTIBUS PERSECUTORUM.

Inter multos ac varios codices manuscriptos, quos **B** vir litterarum ac litterarum amatissimus, et in omni genere laudis excellentissimus, *Joannes Baptista Colbertus*, in publicam studiorum utilitatem ex omni Europa, Asia, Africa comparavit, repertus est unus contra æstimandum, in quo continetur Lucii Cæcili **Firmiani** Lactantii liber de persecutione, sive de mortibus persecutorum, quo hæcenus caruerat Ecclesia. Non facit ille quod plerique solent; qui si veteris ejusmodi scriptoris opus ineditum, quantumvis leve sit ac tenue, nacti fuerint, diligenter occultant, tamquam in tenebris magis luceat, ut gloriari possint se solos possidere, quod omnes habere vellent; eaventque summopere, ne in manus aliorum venire possit. Liberalior excelsiorque est animus illustrissimorum viri, quam ut falsa illa gloria teneri possit. Itaque cum intellexisset hunc Lactantii librum extare inter antiquos codices manuscriptos bibliothecæ suæ, satisque compertum haberet quantum hinc utilitatis accederet Ecclesiæ, si vulgaretur, quamquam antea frequenter manderat ut, si quid ineditum videretur in eisdem antiquis codicibus, id totum prælo committeretur, tamen ea occasione mandatum dedit speciale, et solita magnitudine animi statim jussit, ut hic Lactantii liber in clarissimam lucem eaderet.

Damus igitur illum ex codice 1297 Bibliothecæ Colbertinæ (nunc in *Biblioth. regia, in-4°, num. 2627*), qui octingentorum, aut circiter, annorum esse videtur, integrum quidem, sed ab imperita manu scriptum, adeoque pluribus mendis infectum. Atque ea quidem quorum emendatio facilis et obvia erat libere nos emendavimus: sed ea intacta reliquimus, in quibus audacia corrigendi non vacabat periculo. Fortassis alii feliciores erunt. Compositus et absolutus est liber eo anno, quo post extinctos persecutores felicissimum et pulcherrimum pacis nomen auditum est in Ecclesia Christi, nostrisque hominibus tranquillitas ac loquendi scribendique libertas restituta. Quis enim historiam istiusmodi scri-

beret in medio atrocissimæ persecutionis? Sane Lactantius libros divinarum Institutionum scripsit furenti persecutione, in ipsis ejus initiis, ut ex capite secundo et quarto libri quinti colligitur: sed non emisit, impeditus videlicet rei et temporis necessitate, ut ipse loquatur in principio libri de Opificio Dei. At cum data esset pax, omnisque metus a pectoribus Christianorum depulsus beneficio Constantini M. imperatoris, tum vero Ecclesiastici scriptores indulgentia benignissimi principis usi, animum converterunt ad scribendum: quod antea non erant ausi. Itaque tum Lactantius divinarum Institutionum libros, in quibus loca quedam sparsim reperiuntur, quæ manifesto constat scripta esse post bellum sedatum atque extinctum, recensuit, pleraque addidit, imprimis vero ea, quæ in initiis librorum et in epilogo dicuntur ad Constantinum; quæ perperam nonnulli judicant notha esse, ac supposititia, adeo ut eorum præjudicio fretus Josephus Isæus, qui postremam Lactantii editionem Romanam emisit, universa deleverit, quæ in aliis editionibus ad Constantinum scripta leguntur. Et tamen puto non posse vere dubitari quin ea sint Lactantii, cum et ejusdem sint styli cum cæteris ejusdem operibus, et phrases quedam, quæ illic habentur, eadem sint in variis locis istius historie, et reliquarum Lactantii incubrationum. Sed haud dubie duæ antiquitas fuere divinarum Institutionum editiones, una ferme statim post datam Ecclesiæ pacem emissa, cum adhuc Lactantius esset in Bithynia, altera post bellum Cibalense et Mardense, cum venisset in Gallias propter Crispum Constantini filium. Qui ergo priore editione usi sunt, ea profecto non habuerunt quæ postea de Constantino addita sunt; atque adeo mirum non est ea desiderari in quibusdam exemplaribus. Sed ut redeamus ad librum de mortibus persecutorum, a quo nos abduxit occasio disserendi de tempore quo scripti sunt libri divinarum Institutionum, certum est eum ab Auctore scriptum Nicomediæ in Bithynia, ubi is habitavit per

totum illud tempus quo persecutio in Oriente grassata est, et absolutum fuisse post confectum bellum apud Cispium Serenum in Thracia, post quod integra fuit Ecclesia pax, profligata, ac paulo post extincto Maximo, homine nostræ religionis inimicissimo. Colligitur illud ex pluribus ejusdem historiae locis, sed præcipue ex epilogo, in quo Auctor verbis apertissimis innuit hæc scripta a se esse post datam patriæ pacem Dei, quæ per annos decem partim vastata, partim dispersa fuerat. Adde quod librum suum nuncupasti illustri regionum illarum confessori Donato, quam etiam compellat in medio operis, et in fine. Hæc enim indicant eos tum simul fuisse, aut certe non magno locorum intervallo disjunctos. Illud etiam diligenter observandum est, eam illa tantum edicta, quæ pro Christianis data sunt, in hoc opere descripsisse, quæ proposita Nicomediæ sunt, aliorum mentionem non facere: quia nimirum ea tantum refert, quæ ipse proponi vidit, et quorum propterea copiam facile habere potuit.

De patria Lactantii video varias esse sententias; quarum ea infirmior videtur, quæ Firmo Piceni oppido eum ortum contendit, quia Firmianus vocatur. Eam ego præfero, quæ Afrum fuisse censet. Nam et in Africa præceptore usus est Arnobio; et Nicomediam accitit a Diocletiano, ut illic literas oratorias doceret, ut ipse scribit, non aliunde venisse videtur, quam ex Africa, cum apud Hieronymum, in libro de viris illustribus legatur, ὁδυσσοπόρος suum ab Africa Nicomediam usque versibus hexametris descripsisse. Erat autem Nicomediæ tempore persecutionis, quæ sub Diocletiano universam commovit Ecclesiam; etiam cum data pax est. Nam quæ in libro de Mortibus persecutorum dicuntur, de proposita Nicomediæ Constitutione Constantii et Licinii, deque adventu Lactantii in eam urbem, ea protecto ab alio scribi non poterant, quam ab eo qui que scriberet oculis usurparet. Cum vero postea Constantinus, post bellum Gibaldense, quod confecit anno Christi 304, 8 Idus Octobris, in Thraciam ac Macedoniam profectus esset, tum haud debite Lactantius, et forte et olim cognitus, e Nicomediâ ad eum venit, et postea jussu ejus Gallias petiit, ubi Crispum Constantini filium latinis literis erudit. Putavit vir doctissimus Franciscus Chiffletius, Crispum a Lactantio institutum fuisse anno Christi cccxii, eodem nimirum tempore quo primum Constantinus, ut ille ait, mox mater ejus Helena Christum agnovere, fidei nostræ sacramenta edocuit ab Eusebio Episcopo Vesuntionensi, et Crispum cum Helena et Lactantio relictum Vesuntione a Constantino, cum is in Italiam profectus est adversus Maxentium. Verum narratio ex qua Chiffletius hæc historiam contexit posterioris ac sequioris sæculi scriptum est, et nullam fidem meretur. Præterea certum est Lactantium adhuc in Bithynia fuisse, cum bellum parabatur adversus Maxentium, et aliquanto post. Venit ergo Lactantius in Galliam (quod etiam placuisse video clarissimo viro Jacobo Gothofredo 1 anno tantum cccxv cum pace post pugnam Gibaldensem atque Mardensem constituta inter Constantianum et Licinium, Magnus Gallias repetiit. Rediisse enim illum ad uxorem suam facile colligitur ex Zozimo et Epitome Victoris, ubi scriptum est Constantium Magni filium, in *Arelatensi oppido ante non multos dies editum*, lactum fuisse Casarem cum Crispo, et Liciniano Licinii filio, quod contigisse anno Christi cccxvi, Kalendis Martiis, docent Fasti Martiani. Nam cum pugnam in Pannonia sit anno cccxiv exeunte, et ineunte anno cccxvii natus in Gallia sit Constantinus, Constantii filius, necesse est patrem medio temporis in Gallia fuisse, adeoque illuc rediisse post pacem factam cum Licinio. Qua occasione verisimile est Lactantium, verum omnium suo tempore eruditissimum, ut Eusebius ait, a Constantino adductum fuisse in Gallias, ut Crispum imbueret cognitione historię, et ceterarum bonarum litterarum. Et quidem facile as-

A sentior doctissimis viris Christophoro Browero et Ægidio Bucherio, qui tamquam rem certam tradunt, Lactantium Treviris senectutem extremam egisse, cum erudiendo Crispo daret operam, et hic verisimiliter libros divinarum Institutionum ad Constantinum Imperatorem contextuisse. At Chiffletius, honesto et decore patriæ amore ductus, hunc honorem æquali lance partium inter Treviros et Vesuntionenses, sic Bucherio concedens Crispum Treviris eruditum a Lactantio fuisse, ut id tamen factum velit etiam Vesuntione. Sed conjectura illa nullum omnino fundamentum habet, præter bonam clarissimi et optimi viri voluntatem, et inclinationem in suos Vesuntionenses. Cæterum Lactantium alibi quam in imperio Licinii fuisse, cum is religioni Christi manifesto contrarius apparuit, adeoque tum in Gallia fuisse, docet ipse ad Constantinum scribens in initio libri primi divinarum Institutionum. *Nam malis, inquit, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviant, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet.* Cœpit autem Licinius aperte sævire in Christianis anno cccxx, ut certis argumentis ostenderunt viri doctissimi. Unde colligi potest Lactantium adhuc eo tempore in humanis fuisse. Imo ultra hunc annum eum produxisse ætatem docere ipse videtur in fine libri quarti divinarum Institutionum, ubi inter varias hæreticorum sectas numerat etiam Arianos. Nam cum illi plene orbi universo non innotuerint, nisi post habitam Synodum Nicenam, apparet Lactantium superstitem huic Synodo fuisse, si vera est lectio. Scio virum clarissimum et eruditissimum Michaelæm Thomsium sustulisse ab eo loco nomen Arianorum, in ea quam curavit Lactantianorum operum editione, et habuisse sententiæ suæ suffragatorem Josephum Isæum. Sed cum illi paucos veteres libros habeant istius suæ sententiæ assertores et vindices, et de novem Vaticanis, duobusque Vallicellianæ bibliothecæ, quod hanc clausulam habeant, fidem faceret illustrissimus Cardinalis Baronius; cum scirem præterea unum Bononiensem, quem et Thomsius, et Latinus Latinus viderunt, tum etiam quatuor bibliothecæ Regiæ, sive Colbertinæ, et veteres editiones, eas nimirum, quæ Thomsianam antecesserunt, cum scirem, inquam, tot veteres codices et editiones mentionem hic facere Arianorum, et pauca admodum exemplaria vetera proferri, in quibus hoc nomen non extet, præ multitudine eorum, quæ illud habent, non invitus assentiebam eidem Baronio Thomsium reprehendenti, quod contra omnium fere veterum exemplarium et editionum fidem, textum Lactantii corripere, nulla, vel levi addita ratione cur id fecisset. Sed nunc, dum mecum repeto codices qui Arianos commisceant hæreticis a Lactantio commemoratis non esse admodum veteres, duas vero bibliothecæ Regiæ signatos 3735 et 3736 sane vetustissimos et optimos, tum etiam vetustissimum illum Bononiensem, quo Thomsius utebatur, nullam eorundem Arianorum mentionem facere, dubitare cogor non retinenda sit emendatio ejusdem Thomasi contra tot exemplarium manuscriptorum fidem, cum certum sit in istiusmodi rebus multitudinem testium, qui per imperitiam temeritatemque Scriptorum falsi fictique esse possunt, cedere interdum debere dignitati et auctoritati paucorum antiquiorum. Utcumque se res habeat, cum constet Lactantium in extrema senectute præceptorem Crispi fuisse, necesse est illum circa ea tempora mortuum, quibus Constantinus vicennalia sui imperii celebravit. Accideritne illius mors Augustæ Trevirorum, an alibi, exploratum non est. Ego huc valde inclino, ut cum Bucherio sentiam, eum in civitate illa et extinctum, et sepultum esse, cum id extrema illius senectus, quam illum egisse in Gallia docet Hieronymus, facile persuadeat.

Lucii Cæcili. In veteri codice ita simpliciter conceptus est titulus istius operis: *Lucii* (vel potius *Lycii Cæcili*). *Incipit liber ad Donatum confessorem, de mortibus per-*

secutorum. Quod autem is sit Lactantius, cujus extant libri septem divinarum Institutionum, et alia quedam opuscula, tanta ac tam manifesta sunt argumenta, ut res extra omnem controversiam posita esse videatur. Nam et stylus omnino Lactantianus est, ut facile periti rerum istarum aestimatores agnoscent; et versus interdum Virgilianos huic operi interserit auctor, ut solet Lactantius; denique pleraque, quæ illic leguntur, eadem fere ad verbum in aliis ejusdem libris leguntur, ut suis infra locis adnotabimus. Adde auctoritatem sancti Hieronymi, qui in catalogo virorum illustrium recensens opera Lactantii, inter ea commemorat librum de persecutione, nimirum huic nostrum. Neque movere quemquam debet, quod in Lactantii editionibus, quæ manibus eruditorum feruntur, non Cæcilius, sed Cælius appellatur, tamquam hinc colligi posse videatur Lucium Cæcilium libri istius auctorem diversum esse a Lactantio. Nam licet verum sit eum semper vocari Cælium in editionibus quæ prænomine ejus habent, ut sunt omnes posteriores, in Romana tamen anni mcccclxx, quam curavit Joannes Andreas Episcopus Aleriensis, vocatur simpliciter Lactantius Firmianus absque ullo prænomine; et in codice 1975, bibliothecæ Colbertinæ, in quo continentur vulgate Lactantii lucubrationes, diserte in titulo vocatur Lucius Cæcilius Firmianus Lactantius; in codice vero 5756 bibliothecæ regni, Cæcilius Firmianus. Imo cum videam eum appellari tantum Firmianum in codicibus 5757, 5758, 5740 bibliothecæ regni, et in codicibus 5575, 4095 et 4495 Colbertinæ, tum etiam in optimo et vetustissimo exemplari manuscripto Academiæ Oxoniensis, facile adducor ut credam pleraque vetera lucubrationum ejus exemplaria neque Cæli prænomen habere, neque Cæcili, ac nihilominus verum ejus nomen esse Cæcilium, cum ita constanter vocetur in titulo istius historiæ in codice 5756 bibliothecæ regni, et in codice 1975 Colbertinæ, ut monuimus. Quanquam, fatendum enim est, L. Cælius Firmianus semper scribitur in codice regio 5755, quem diximus esse vetustissimum et optimum. Cur autem in titulo libri de mortibus persecutorum, et in codice illi regio prætermisissus sit verum nomen Lactantii, quod est ultimum ex quatuor quæ illi tribuuntur, id (ut in simili causa Sirmundus adnotavit ad Sidonium) librarii oscitantia evenisse credendum est: qui cum omnia Scriptoris istius nomina brevitate studio adscribere nollet, pro ultimo, quod proprium erat, id potius imperite delegit, quod primo loco occurrebat.

Ad Donatum illustrem horum temporum confessorum, qui novies tormenta pertulit pro nomine Christi; sex annorum spatio tentus in carcere, unde emissus est extremis Galerii Maximiani temporibus, ut legitur infra, cap. 16 et 35 istius operis. Eidem librum de Ira Dei nuncupavit Lactantius, scriptum post datam divinitus pacem.

De mortib. persec. Apud Hieronymum legitur simpliciter Lactantium scripsisse de persecutione librum unum. Sed nos retinimus lectionem veteris exemplaris, quoniam manifestum est, consilium institutumque auctoris fuisse, ut miserabiles exitus eorum describeret, qui persecutionem adversus Christianos excitaverant. Mortes autem dixit, quomodo Cicero libro secundo de Finibus: *Præclare mortes sunt imperatoriarum.* Item in fine libri primi Tusculanarum Questionum: *Clare vero mortes pro patria oppelita, non solum gloriose rhetoribus, sed etiam beatè videri solent.* Tacitus, l. xi annalium: *Multasque mortes jussu Messalinæ patratas.* Et lib. xiv: *Sequuntur virorum illustrium mortes.* Item, lib. in Histor.: *Varia pereuntium forma, et omni imagine mortium.* Item lib. i: *Laudatis antiquorum mortibus pares exitus.* Et Statius in libro nono Thebaidos:

Desertasque tulit sine funere mortes.

Et paulo post:

Nil opus arma ultra tentare et perdere mortes

Sanctus Augustinus, epist. 68: *Insuper etiam, si quas*

mortes sibi ultro ingerunt, nobis volunt esse invidiosas. Idem, lib. i contra Gaudentium, cap. 6: *Hæc est innocentia partis Donati, ut hoc faciatis, adjunctis mortibus vestris, quod etiam apud Carthaginem in invidiam nostram de basilicis, quæ vestræ fuerunt, sicut potuistis, et cum quibus potuistis, fecisse asseverantini sine mortibus vestris.*

CAPUT PRIMUM.

Excitavit Deus Principes. Ut Constantinum et Licinium, qui tum cum hæc scribebat Lactantius pacem Ecclesiæ dederant, nondum commota a Licinio persecutione adversum nostros.

Qui illucati, vel qui adversati. In veteri libro legitur *illustrati*, quod nos mutavimus, quia emendatio certa erat.

Templ. sanc. evert. In prima editione scripsi ex capite 15 istius libri, et ex libro v Divinarum Institutionum, cap. 11, patere hæc agi de templo Neomedicæ everso a Diocletiano et Maximiano. Postea cum viderem virum clarissimum et eruditissimum Gisbertum Cuperum aliam loci istius interpretationem adduxisse, quæ veritati videatur esse consentanea, illam lubenter amplexus sum. Putat ergo intelligi istic debere in genere Christianam religionem, cum veteres, post apostolum, corpus Christianorum vocare soleant templum Dei, ut observamus ad caput secundum.

Nocentes animas profuderunt. Diocletianus puerum, Maximianus Herculeum, Galerius Maximianus, et Maximinus Daza, quorum horrendæ mortes describuntur in hoc libro.

Virtutem ac majest. Lactantius, lib. iv Institut., cap. 26: *virtutem majestatemque Dei singularis interpretari.* Et lib. vi, cap. 9: *virtutem ac majestatem Dei singularis enarrat.*

CAPUT II.

Post diem decimum. Hic in primis locus confirmat librum istum vere esse Lactantii. Nam idem ipse libro quarto Divinarum Institut., cap. 10, loquens de Judæis, ait: *Exinde Tetrarchas habuerunt ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Cæsaris, cujus anno quinto decimo, id est, duobus Geminis consulibus, ante diem decimum Kalendarum Aprilium Judæi Christum cruci affixerunt.* Sic enim legitur in omnibus antiquis Lactantii exemplaribus manuscriptis, in editione Romana anni 1470, in Veneta anni 1521, et apud Paulum de Middelburgo in Paulina. Xystus tamen Beulæus contendit, in melioribus Lactantii editionibus legi, *ante diem septimum Kalendarum*, Romanamque illam suggillat, quæ ante decimum habet. Sed tandem anno 1650 Josephus Isæus veterem lectionem huic loco restituit, auctoritate plurimorum veterum exemplarium, quæ nunc confirmatur ex ista quoque Lactantii lucubratione. Vide porro doctissimi viri Michaelis Thomasi Notas ad locum illum ex Divinarum Institutionum libro quarto.

Post diem decimum. In libro quarto Institutionum legitur *ante diem decimum.* Verum hæc discrepantia nullam importat repugnantiam. Idem enim valet *post diem*, ac *ante diem*, ut monet Paulus in l. Anniculus, 152 Dig. de verbor. significat.: *Anniculus amittitur, qui extremo anni die moritur. Et consuetudo loquendi id ita esse declarat, Ante diem decimum kalendarum, Post diem decimum kalendarum.* Sed hic locus Pauli non caret difficultate. Nam Marcellus Francolinus, in tractatu de tempore horarum canonicarum, cap. 73, contendit hæc per verba *post diem* non posse intelligi aliquem diem, qui sunt ante kalendas, sed decimum post kalendas, id est, nonum mensis diem; idque confirmare nititur pluribus exemplis. Frustra. Nam cum Lactantius eandem rem duobus in locis referens, in uno quidem dixerit, *ante diem decimum*, in alio vero *post diem decimum*, manifestum est horum verborum eundem debere sensum esse. Præterea Romani nunquam a Kalendis denominaverunt dies qui sequuntur post Kalendas, sed eos tantum qui antecessunt, ut nemini paulo erudito est obscurum.

Congregavit discipulos. Lactantius, lib. iv Institut., A cap. 24 : *Discipulis iterum congregatis, Scripturae Sacrae litteras, id est, prophetarum arcana patefecit, quae antequam patere per seipsum nullo modo poterant.* Et cap. 15 : *Sicut etiam voces Prophetarum, quae cum per annos mille quingentos, et eo amplius, lectae fuissent a populo Judaeorum, nec tamen intellectae sunt, nisi usquam illas Christus et verbo, et operibus interpretatus est.*

Ordinavit. Lactantius, ibid., cap. 21 : *Ordinata vero esse patris suis evangelica ac nominis sui predicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in caelum sustulit.*

Per annos 25. Ait Lactantius Apostolos, et in his Martiandum et Paulum, qui post mortem Christi Domini relictis adjuncti fuerant, evangelium per omnem terram praedicavisse per annos xxv usque ad principium Neroniani imperii, et Petrum Romam profectum, cum Nero illi imperaret. Et hanc quidem fuisse tam communem de Petri ad urbem Romam profectione opinionem, tamen etsi aliter post nonnullos veteres senserit Eusebium, valde probabile est, cum Lactantius nullam de ea re controversiam moveat. Fortassis ergo ex his viginti quinque annis, qui ad praedicationem omnium Apostolorum ex aequo pertinent, orta est opinio de viginti quinque annis, quos quidam veteres, et innumerabile recentiorum agmen sancto Petro apostolo tribuunt in sede Romana. Sane licet frustra ac supervacanea a nonnullis negari putem adventum ejus ad urbem Romam, qui clarissimis veterum testimoniis comprobatus est, de tempore tamen multum ambigo, cum videam tot tantisque difficultates habere eorum sententiam, qui illum Romanum venisse volunt Claudio imperante, ut coacti sint duplicare profectionem ejus in urbem, et duplex item ejus cum Simone mago certamen comminisci, primum quidem temporibus Claudii, dein principatu Neronis. Quae res quae absurda sit, cum id a nullo veterum proditum sit memoriae litterarum, pervident istarum rerum periti. Nam quod a recentiore auctore sine alicujus vetustioris auctoritate profertur contemnitur, ut monuit illustrissimus Cardinalis Baronius. Itaque, si fas esset recedere a vulgari et in animis hominum insita opinione, ei Lactantianam lubentius praeferram; id est, Petrum quidem Romae praedicasse Evangelium facile concederem, non sub Tiberio Claudio, ut vulgo putant, sed sub Nerone Claudio. Quippe stabilita semel hac verissima, ut puto, sententia, conquiescit statim omnis disputatio, absque ulla incommo-
C auctoritatis Romani Pontificis. Neque enim longa annorum series, quibus Petrus fuerit episcopus Romae, primatum illius Ecclesiae stabilivit, sed persona Petri, qui Cathedram suam ibi collocavit, et eam suo sanguine solidavit ac confirmavit.

Fundamenta miserunt. Id est, posterunt, ut ipse Eusebius scripsit in loco paulo ante laudato : *Discipuli vero per provincias dispersi fundamenta Ecclesiae ibique posuerant, facientes et ipsi in nomine magistri Dei magna et pene incredibilia miracula.* Agrariae rei Scriptores mitere dicunt pro ponere, ut pluribus ostendit vir clarissimus Nicolaus Rigaltius in Glossis.

Convertit mul. ad justitiam. Id est, ad cultum veri Dei, ut loquitur Lactantius, lib. vi Institut., cap. 17. Item, lib. v, cap. 7 : *Reddita quidem terre, sed paucis assignata justitia est, quae nihil aliud est quam Dei unici praesentis et religiosa cultura.* Qua voce passim ad significandam religionem Christi utitur Lactantius in hoc libro, et in reliquis lucubratiombus suis. Sulpitius Severus, lib. ii sacrae hist., loquens de Romanis ad audiendum Paulum convenientibus : *Qui veritate intellecta, virtutibusque Apostolorum, quas tum crebro ediderant, permoti, ad cultum Dei sese conferebant.*

Templum fidei ac stabile. Ecclesiam nimirum, quae est *templum templum Dei, quod non in parietibus est, sed in veritate ac fide hominum qui credunt in eam, ac voluntate fidei.* ut ait Lactantius in libro quarto Institut., cap. 14. Et in capite sequenti Eccle-

siam vocat aeternum et immortale Dei templum; quod etiam repetit in capite secundo libri de Ira Dei. Hinc infra de Nerone in hoc ipso libro : *Prosiliit ad excidendum caeleste templum.* Et cap. 15 : *Nam Constantinus, ne dissentire a majorum praecipis videretur, conventicula, id est, parietes, qui restitui poterant, dirui passus est, verum antem Dei templum, quod est in hominibus, incolunt servavit.* Hinc libro quarto Institut., cap. 10, ait, necesse fuisse Dei Filium descendere in terram, ut constitueret Deo templum doceretque justitiam.

Stabile collocavit. Lactantius, lib. vii Institut., cap. 10 : *Sibi domicilium stabile collocavit.*

Primus omnium persecutus. Tertullianus in Apologetico, cap. 5 : *Consultite commentarios vestros. Illic reperietis primum Neronem in hanc sectam tum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur.* Petilianus, Episcopus Constantiniensis, sive Cirtensis, partis Donatistarum, apud Augustinum, lib. ii contra litteras Petilianae, cap. 92 : *Relinquam Neronem, qui primus persecutus est Christianos.* Sulpitius Severus, lib. ii, de Nerone loquens : *qui, non dicam Regum, sed omnium hominum, et vel inhumanum bestiarum sordidissimus, dignus exiti qui persecutionem in Christianos primus inciperet.*

Ne sepult. q. locus. Contra Suetonium docet eum fuerat esse impensa ducentorum millium, et reliquias ejus Domitorum monumento conditas, quod prospiciebatur e campo Martio impositum colle hor-
B torum, et fuisse qui per longum tempus vernis aetivisque floribus tumulum ejus ornarent.

Vivum reservatum. Ea fuit quorundam veterum persuasio Neronem non esse mortuum, sed adhuc vivere, et venturum ante saeculi finem, et vel ipsum fore Antichristum, vel temporibus iisdem per Occidentem seviturum, quibus ille per Orientem, ut observavit Casaubonus ad Suetonium. Qua de re vide etiam Annales ecclesiasticos illustrissimi Cardinalis Baronii. Sed aliam sententiam fuit, qui eos qui ita sentiant delirare pronuntiat. Quare falsa prorsus est conjectura Josephi Isaei, qui in Notis ad librum septimum Divinarum Institutionum, cap. 16, suspicatur Lactantio eam sedisse sententiam, ut crederit Regem illum potentissimum, qui in fine mundi princeps omnium constitueret, futurum Neronem; eoque nomine Lactantium arguit erroris.

Sibylla dicente. Sic libros Sibyllinos laudare solet Lactantius, tamenetsi illos sciret non unius esse Sibyllae, sed plurium. Ita ipse libro primo Divinar. Institut., cap. 6 : *Et sunt singularum singuli libri : qui quia Sibyllae nomine inscribuntur, unius esse creduntur. Sed et non confuse Sibyllam dicentem, sicubi testimoniis earum jus est abutendum.* Duo autem sunt loca in vulgatis Sibyllarum oraculis, ad quae respexisse hoc loco reor Lactantium. Primus habetur in libro quinto :

Ἢὲ δ' ἐκ παράτων γαίης μεταρρακτόνος ἀνὴρ
 φύγων φέτ νόον, δὲν στέμα μαρμαρίζων,
 ὅς σπῆσαν γαίαν κατέλει, καὶ πάντα πράττεισι.

Quae sic latine versa sunt a Sebastiano Castalione :

Matris et occisor quidam de finibus orbis
 Vir fugiens veniet, spirans inhumane, fremensque,
 Omnes qui terras vastabit, et omnia vincet.

Secundus locus ita habet in libro octavo Sibylliarum oraculorum :

... Ἢ' ἔταν γ' ἰκανέθη
 Ἐκ παράτων γαίης ὁ σπῆρας μεταρρακτόνος ἰσθῶν,
 Ταῦτ' ἀπαισι δίδουσι, πλείους μέγαν Ἀσσίδη θῆσθ.

Ut quando redibit
 Extremo casus matris fugitivus ab orbe,
 Omnibus has donans, Asiam locupletet abunde.

CAPUT III.

Alter non minor. Id est, Domitianus, calvus Nero

dictus a Juvenale, quem Tertullianus in Apologetico, cap. 5, vocat portionem Neronis de crudelitate; et Eusebius, lib. III Hist. eccles., cap. 17, Neronianam impietatis et odii adversus Deum successorem. Tertullianus: *Tentaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate: sed quia et homo, facile captum repressit, restituit etiam quos relegaverat.* Ita veteres editiones, et duo vetusti codices Bibliothecæ Colbertinæ. Posteriores editores maluerunt *qua*: quam bene, viderint alii. Cæterum quod heic a Tertulliano dicitur de restitutis Christianis quos Domitianus relegaverat ita interpretatur Franciscus Zephyrus, ut intelligi velit Domitianum, quia non omnem exuerat humanitatem, neque dignos exilio aut alia muleta Christianos videret, repressisse impetum, et quos jam in insulam aliaque passim loca relegaverat, eundem ipsum restituisse. Istud vero ego olim falsum putavi, quia ex Dione et Clemente Alexandrino, tum etiam ex Lactantio constat Christianos revocatos ex insulis non fuisse ante imperium Nervæ. Nunc vero existimo hanc repugnantiam sic posse conciliari, ut dicamus Domitianum quidem revocasse Christianos in insulas aliæ exilia deportatos, sed illos indulgentia ejus potiri non potuisse ante imperium Nervæ, quia statim post illam datam Domitianus excessisse videtur e vivis. Hæc porro conciliatio inea non est, sed Henrici Dodwelli, viri doctissimi.

Erasa est. Macrobius, lib. I Saturnal., cap. 12: *Octobrem vero suo nomine Domitianus invaserat: sed uti infaustum vocabulum ex omni ære vel saxo placuit eradi.*

Mul. mir. op. fabricasset. Suetonius in Domitiano: *Plurima et amplissima opera incendio absumpta restituit, in quæis et Capitolium, quod rursus arserat, sed omnia sub titulo tantum suo, ac sine ulla pristini auctoris memoria.*

Neq. imag. n. titulos. Id ipsum scribit Eusebius, lib. III, cap. 20 Historiæ ecclesiasticæ. Suetonius: *Contra Senatus adeo traxit est, ut repleta certatim curia non temperaret, quin mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo acclamationum genere laceraret; scalas etiam inferri, clypeosque et imagines ejus coram detrahi, et ibidem solo affigi juberet; novissime eradendos ubique titulos abolendamque omnem memoriam decerneret.* Vide etiam Xiphilinum in Nervæ, et Procopii Cæsariensis Historiam arcanam, pag. 37, editionis Lugdunensis.

Ecclesia restituta. Narrat Dio, apud Xiphilinum, Nervam omnes qui impietatis in deos rei fuerant absolvisse exules in patriam reduxisse, edicto insuper vetuisse, ne cui liceret aut impietatis, sive Judaicæ sectæ (sic tum vocabant religionem Christi) quæpiam debinc insimulari. Ea porro occasione Joannes Apostolus, qui in Fatmon insulam a Domitiano fuerat relegatus, exilio solutus, Ephesus reversus est, ut ex Clemente Alexandrino recitat Eusebius, lib. III, cap. 33.

Boni principes. Quamvis pagani. Lactantius in fine libri septimi Divinarum Institutionum ad Constantinum: *Quoniam unus ex omnibus extitisti, qui præcipua virtutis et sanctitatis exempla præberes, quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat, non modo æquares, sed etiam, quod est maximum, præterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes justis fuerunt. Qui enim moderatore universitatis Deum ignorat, similitudinem justitiæ assequi potest, ipsam vero non potest.* De bonis principibus qui et libertatem credentis nostris hominibus permiserunt, et eorum ministerio in palatio et in provinciis usi sunt, eosque ad maximas dignitates exegerunt, videndus Eusebius in initio libri octavi Hist. eccles.

Nullus terr. angulus. Lactantius, lib. IV Institut., cap. 24: *Nam quoniam ei qui patibulo suspenditur, et conspicuus est omnibus, et cæteris alior, crux potius electa est, quæ significaret illum tam conspicuum tamque sublimem futurum, ut ad eum cognoscendum*

A pariter et colendum cuncta nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana est, nulli regio tam remota, cui aut passio ejus, aut sublimitas majestatis ignota sit.

Nulla denique natio. In veteri codice legitur, *nulla denique Dei natio.* Sed nos vocem *Dei*, quæ hic omnino superflua erat, abjecimus. Et nostram emendationem confirmat Lactantii locus mox relatus.

CAPUT IV.

Principale fastigium. Lactantius in epilogo libri septimi ad Constantinum: *Te providentia summæ divinitatis ad fastigium principale provexit.*

Adversum Carpos. Constantinus in oratione ad sanctorum cœtum, cap. 24, Gelas sive Gothos vocat; auctor Chronicæ Alexandrini Francos: *Zozimus*, libro primo historiarum, Scythas, de quibus etiam interpretatur Cuspinianus. Ac sane Constantinus in eadem oratione scribit Decium periisse in campis Scythicis. Res ista sic conciliari potest, ut quia Carporum Gothorumque eadem origo erat, et quia utrique propter Istrum fluvium sedes habebant, ut Zozimus docet, facile eorum nomina permutarentur, et alius ad Gothos referret, quæ alibi de Carpis et Scythis leguntur. Quod de Francis quoque hominibus, qui ejusdem cum Carpis Gothicisque originis erant, intelligi velim.

Nec sepultura. Epitome Victoris: *In solo barbarico inter confusas turbas eurgite paludis submersus est, ita ut nec cadaver ejus potuerit inveniri.* Rem multo aliter narrat auctor Chronicæ Alexandrini, qui scribit Decium ab uno aliquo principum nactatum una cum filio fuisse in Abyrto. Eusebius in Chronicæ: *Decius cum filio in Abritto occiditur; ubi vide Notas Josephi Scaligeri.*

CAPUT V.

Valerianus. Mira sunt quæ de modestia ac mansuetudine reliquisque summis Valeriani virtutibus tradit Trebellius Pollio: quæ confirmantur etiam ab Eusebio, qui lib. VII Hist. eccles., cap. 10, illum vel ex eo maxime commendat, quod mansuetissimus ac benignissimus fuerit erga Christianos; additque nullum superiorum principum, ne illos quidem ipsos qui palam Christiani fuisse dicuntur, tanta humanitate ac benevolentia nostris complexum esse, quantam Valerianus præ se ferebat initio principatus sui, totamque ejus familiam Christianis hominibus abundasse, ita ut Dei Ecclesiæ esse videretur. Sed postea immensum mutatus ab illo, crudelissimè sævit in Christianos; ac mox secuta Dei inanus, quæ illum graviter afflixit.

Inclinare sibi Romanum. Acta sancti Pontii martyris, cap. 24: *Valerianus scilicet imperator in captivitate ductus a Sapore Rege Persarum, non gladio, sed ludibrio omnibus diebus vitæ suæ merita pro factis percepit, ita ut quotienscumque Rex Sapor equum conscendere vellet, non manibus ejus, sed incurvato dorso, et in cervice ejus pede posito, equo membra locaret.* Non stratoris igitur officium exhibebat Sapor Valerianus: sed plane vicem stapedis aut scalæ illi in equum ascensuro præstabat, ut recte ex hoc Actorum sancti Pontii loco, quorum auctorem facit Eutropium, observavit Salsmasius, ad Trebellium Pollionem, pag. 276.

Filius imperatorem. Nimirum Gallienum, de quo narrat idem Pollio, quod comperta patris captivitate gauderet, tantum absuit ab ea vindicanda. Addit paulo post Trebellius: *Et cum plerique patris ejus captivitatem mærerent, ille specie decoris, quod pater ejus virtutis studio deceptus videretur, supra modum lætatus est.*

Direpta est ei cutis. Id est, Valeriano. Confirmat hæc historiam Constantinus imperator in oratione ad sanctorum cœtum, cap. 24: *Tu quoque, Valeriane, cum eandem crudelitatem in famulos Dei declarasses, justum Dei judicium omnium oculis subjectis, captus ab*

hospibus, in vinculis circumductus cum chlamyde purpurea et reliquo imperiali cultu, tandem vero a Sapore Persarum rege, detracta tibi cute, condiri iustus, sempiternum calunitatis tuæ tropæum spectandum præbuit. Qui locus hunc accipit ex Lactantio. Vade porro quæ illic adnotat vir clarissimus Henricus Valesius.

Ad n. mor. triumphii. Hoc est illud tropæum, quod a Persis tantopere jactatum scribit ad Saporem eorum Regem Constantinus apud Eusebium, lib. iv de Vita ejus, cap. 11.

CAPUT VI.

Vesanus et præceps. Flavius Vopiscus: Aurelianus, quod negari non potest, severus, truculentus, sanguinarius fuit princeps. Eutropius, lib. ix de eodem: Vir in bello potens, animi tamen inmodici, et ad crudelitatem propensioris.

Fatinctus est. Eleganter idem Constantinus in eodem cap. 24: Tu item, Aureliane, fax omnium vitiorum, quam præsentis et perspicua divini muneris vindicta, dum furor percitus Thraciam percurveres, in medio viae publicæ casus, sulcos aggeris publici inipio sanguine complexisti.

Cænosphurium. Inter Heracleam et Byzantium. Flavius Vopiscus in D. Aureliano: Sed quum iter faceret, apud Cænosphurium mansionem, quæ est inter Heracleam et Byzantium, malitia Notarii sui et manu Mucaprius interemptus est. Vide Eutropium, lib. ix.

Falsa suspitione. Eam historiam multis enarrat idem Vopiscus, quem consule.

CAPUT VII.

Avaritia. Idem Vopiscus in Numeriano: Quum Diocletianus apud Tungros in Gallia quadam in caupona moraretur, in minoribus adhuc locis militans, et cum Druyde quodam muliere rationem convictus sui quotidiani faceret, ac illa diceret: Diocletiane, nimium avarus, nimium parcus es, joco non serio Diocletianus respondisse fertur: Tunc ero largus, quum Imperator fuero.

Tres participes regni. Maximianum, cognomento Herculium anno Christi 285, Constantium cognomento Chlorum et Galerium Maximianum cognomento Armentarium, anno 295. Quatuor sane principes mundi, inquit Vopiscus in Carino, fortes, sapientes, benigni, et admodum liberales, unum in republica sententia. Sed hæc scribebantur de vivis principibus; et adolito suberat, ut patet ex libro Juliani Imperatoris de Caesaribus. In Chronico Alexandrino scriptum est, Diocletianum communicasse imperium cum Maximiano Herculio anno tertio imperii sui, et Maximiano Jovium et Constantium in consortio imperii adsectos Nicomediæ, 12 Kal. Jun. anno nono imperii Diocletiani, id est, anno Christi 292, ut interpretatur Baronius, seu verius anno 295. Sed postea dicturi sumus de initiis Maximiani Herculii et aliorum. Nunc satis erit admonere graviter errare auctorem Chronici Alexandrini, quum tradit Maximianum Jovium et Constantium factos fuisse Cæsares 12 kalendas Junias, quos ad principale fastigium evectos esse kalendis Martiis extra omnem est controversiam.

Enormitate indictionum. Id est, tributorum. Salvianus, libro quinto, pag. 105 secundæ et tertie editionis nostræ: Quibus enim aliis rebus Bucundæ facti sunt, nisi iniquitatibus nostris, nisi improbitatibus iudicium, nisi eorum proscriptionibus et rapinis, qui exactionis publicæ nomen in questus proprii emolumenta vertentur, et indictiones tributarias prædas suas esse fecerunt? Et pag. 107: Decernuntur his nova munera, decernuntur novæ indictiones. Item pag. 108 extrema: Nam sicut in onere novarum indictionum pauperes gravantur, ita in novorum remediatorum optulatioue sustentant: sicut tributis novis minores maxime deprimuntur, sic remediis novis maxime sublevantur.

Desererentur agri. Item Salvianus, pag. 103. Jam vero illud quale, quam familiare Romanis, quod se invicem exactione proscribunt. Item, pag. 104: Inter hæc vastantur pauperes, viduæ gemunt, orphanum proculcantur, in tantum ut multi eorum, et non obscuris natali

bus editi, et liberaliter instituti, ad hostes fugiant, ne persecutionis publicæ afflictione moriantur; et reliqua.

Rationales. Id est, procuratores Principum, quorum cura erat ut in provinciis bona caduca et vacantia fisco vindicarent, quemadmodum ad Ammianum Marcellinum et ad Eusebium observavit vir doctissimus Henricus Valesius. Recte autem hoc tempore mittebantur Rationales, quia multa bona vacabant ob desertionem agrorum.

Ad exhibendos milites. Id est, ad præstanda stipendia militibus. Nam in jure civili exhibere significat suppeditare alimenta et cætera ad vitam necessaria, ut in l. i Dig. De off. præf. urbi, et l. xxxiv Dig. de negotiis gestis. Sic etiam in jure canonico. Exstat enim in libro tertio Extravagantium communium, in titulo De censibus, constitutio Benedicti XII, in qua verbum exhibere sumitur pro procurare, ut heic notat glossa, id est, alimenta ministrare. Imo in eadem octavo Actorum legitur eodem sensu: In locis autem illis erant prædia principis insulæ, nomine Publii, qui non suscipiens, triduo benigne exhibuit.

Legem pret. rer. venal. Apposite prorsus ad hunc locum Ammianus Marcellinus, lib. xxii, pag. 226 editionis Henrici Valesii, de Juliano Imperatore agens: Inter præcipua tamen et seria illud agere superfluum videbatur, quod nulla probabili ratione susceptæ popularitatis amore vilitati studebat venditum rerum, quæ nonnuquam secus quam convenit ordinata, inopiam gignere solet et famem. Vilitatem vocabant antiqui, cum res parvo pretio constabant, ut pluribus ostendit idem Valesius ad hunc Ammiani locum. Arnobius in libro primo adversus Gentes: Sæpenumero maximos annonæ fuisse proventus, vilitates atque abundantias rerum tantas, ut commercia stuperent universa, pretiorum auctoritate prostrata.

Lex necessitate ipsa. Quoniam tege ea intentione lata sunt, ut proficiant, non ut noceant, ut ad Avitum Viennensem episcopum scribit Papa Symmachus. L. Valerius apud T. Livium, lib. xxxiv, loquens de abrogatione legis Oppiæ: Cui non appareat ob inopiam et miseriam civitatis, quia omnium privatorem pecunie in usum publicum vertendæ erant, istam legem scriptam, tandiu mansuram, quamdiu causa scribendæ legis mansisset?

Magna pars civitatis. Nicomediæ, ubi habitabat Diocletianus, quam vero studebat urbi Romæ cœquare, ut statim dicit Lactantius. Sic Constantinus M. Constantinopolim Romæ desideravit æquare. Fragmentum de Constantio Chloro et Constantino M. editum ab Henrico Valesio post Ammianum Marcellinum, pag. 475: Constantinus autem ex Byzantio Constantinopolim nuncupavit ob insigne victoria; quam velut patriam cultu decoravit ingenti, et Romæ desideravit æquare. Eutropius, lib. x, loquens de Constantino: Primus urbem nominis sui ad tantum fastigium evehere molitus est, ut Romæ æmulam faceret.

Licitum consuetudine. Comœdia Queroli. Non facile intelligo perjurium joculare quid putas. Tamen trans-eamus quod, ut video, consuetudo jam fecit leve. S. Ambrosius, epist. 64: Numquid ideo licet, quia non est prohibita?

CAPUT VIII.

Frater ejus. Ista non sic accipienda sunt quasi Maximianus Herculius fuerit natura frater Diocletiani, sed frater imperii, ut eleganter loquitur Severus Imperator ad Albinum scribens apud Julium Capitolinum, ex more videlicet Regum, qui se fratres solent vocare, uti pluribus ad Annam Commenan, pag. 274, ostendit vir eruditissimus Carolus Dufresnius. Nam planum est ex panegyrico quem Mamertinus Herculio dixit, non natura illum Diocletiani fratrem fuisse, sed electione, ut verbis utamur sancti Ambrosii ex epistola 65: Diversum sanguinem inquit Mamertinus, affectibus miscuistis. Non fortuita in vobis est germanitas, sed electa. Illud ipsum confirmat etiam Eumenius in panegyrico primo ad Constanti-

num M., ubi post laudatam Diocletiani constantiam A et anno sequenti Augustus; an vero statim Augustus dictus et frater, omissio nomine Caesaris. Controversiam hanc quidam moverunt argumento sumpto ex libro 27 Ammiani Marcellini, cap. 6. ubi, cum dixisset Gratianum puerum a patre Valentiniano factum esse consortem imperii, quod anno Christi 367, contigit, addit id factum esse contra morem institutum antiquitus, quia Gratianum non prius Casarem fecerat Valentinianus, sed statim Augustum nuncupaverat. Ex quo collegerunt viri eruditissimi Maximianum, qui multo ante Valentiniani tempora evectus est ad dignitatem imperatoriam, primo Casarem factum a Diocletiano, præsertim quia sic eum videbant vocari ab Eutropio, lib. ix, ubi agit de Bagaudis in Gallia domitiis. Addit deinde Eutropius Diocletianum uno eodemque tempore Maximianum Herculium ex Casare fecisse Augustum, Constantium et Galerium Maximianum Casares. Sed vir doctissimus Henricus de Noris, in dissertatione de numismate Diocletiani et Maximiani, cap. 2, vel ex eo capite contendit errasse Eutropium, quod inauguratio Maximiani Augusti pleno quinquennio antecesserit designationem Casarum. Intellexit vir iisdem istarum rerum peritissimus Antonius Pagius vim pondusque istius argumenti; et, ut illud infringat, ait Eutropium gesta diversis annis brevi, ut assolet, summa describere. Sane responsio illa esset optima, si Eutropius isthic non observasset ordinem temporum. Sed cum dicat Maximianum factum Augustum, postquam Carausius Britannias occupaverat, Quinquegentianis Africam infestaverant, Narseus Orienti bellum intulerat, et Achilleus in Ægypto rebellarat, quæ contigisse per annos tertium, quartum et quintum imperii Diocletiani docet Chronicon Eusebii, planum est designari tempus quo Constantius et Galerius Maximianus facti sunt Casares. Et sic recte a viro clarissimo observatum est Eutropium errasse in hoc loco. Unde nos certo colligimus locum illum nullius momenti esse ad astruendam eorum opinionem, qui putant Herculium primo Casarem, deinde Augustum fuisse factum a Diocletiano. Augustum enim statim dictum esse probant plures leges latæ sub Consulatu Diocletiani et Aristobuli, quæ in titulo præferunt nomen Diocletiani et Aristobuli Augustorum; inter quas una est data Nonis Augusti. Cum autem anno illo Maximianus in consortium imperii adscitus sit a Diocletiano, quo leges publicæ nomen ejus præferunt ut Augusti, non ut Casaris, videtur ambigi non posse de hac illius dignitate. Neque vero accusandi negligentie aut erroris in hoc loco sunt, qui Codicem Justiniani, in quo leges illæ referuntur, collegere: sed potius laudanda eorum diligentia, qui recte ista distinxerunt. Nam, exempli causa, legem a Diocletiano latam Carino et Numeriano consulibus, qui fuere consules anno quo Diocletianus levatus est imperator, unius Diocletiani nomine inscripserunt: eam vero quæ Diocletiano v et Maximiano iv cons. lata est, cum Constantius et Maximianus Casares essent, ita: *Imp. Diocletianus et Maximianus AA. et Constantius et Maximianus nobilissimi Casares*. Eodem modo legem aliam a Constantio et Galerio Maximiano latam post abdicationem superiorum Augustorum, non illorum solam nominibus inscribunt qui tolerant, sed Severi etiam et Maximiani, sive Maximini nobilissimorum Casarum, qui eodem tempore ad fastigium illud evecti sunt quo Constantius et Galerius Maximianus supremum gradum consecuti. Itaque leges illæ, quæ a Diocletiano et Maximiano Augustis datæ reperuntur sub Consulatu Diocletiani et Aristobuli, cum nullæ sint, ostendunt Maximianum Herculium fuisse factum Augustum anno illo quo eum Diocletianus fecit participem suæ dignitatis ac potestatis.

In utroque mens una. Id est, Diocletiano et Maximiano, quos notant antiqui pari in societate potentie fuisse concordēs, et Maximianum Diocletiano in omnibus semper obsecundasse. Mamertinus in panegyrico quem dixit Maximiano: *Vestra hæc concordia*

num M., ubi post laudatam Diocletiani constantiam in retinendo vitæ privata usu, addit: *Hunc ergo illum, qui ab illo fuerat frater adscitus, puduit imitari*. Denique Diocletianus erat Balmata, iste Pannonius. Adde quod nullus historicus tradit eos natura fratres fuisse. Eodem porro more Galerius Maximianus, quia Cæsar cum Constantio factus fuerat, ejus frater vocatur a Trebellio Pollione in D. Claudio: *Quæ idcirco posui, ut sit omnibus clarum Constantium, divini generis virum, sanctissimum Casarem, et Augustæ ipsum familiæ esse, et Augustos multos de se daturum, salvis Diocletiano et Maximiano Augustis, et ejus fratre Galerio*. Imo qui eodem aut pari magistratu fungebantur in republica, fratres vocabantur, ut potest ex epistola 160 sancti Augustini. Cæterum in constituendis Maximiani Herculi initiis, variæ ac multum inter se discrepantes sunt eruditorum virorum sententiæ, quas in libro xi de doctrina temporum, c. 34, enumerat Dionysius Pelavus. Ipse ea ponit in anno Christi 285, quo tribuniticæ potestatis perinde ut Imperii secundum annum Diocletianus inivit. Id autem colligit vir doctissimus ex eo, quod incertus auctor panegyrici Maximiano et Constantino dicti affirmet, Maximianum vigilas et curas imperatorias viginti annis expertum esse, et vicesimo anno Imperatorem, octavo consulem fuisse; tum etiam quia Aurelius Victor tradit ei anno minus potentiam fuisse quam Diocletiano. Sane anni imperii Maximiani hanc certam, ut mihi videtur, regulam habent, quod vigesimus annus imperii debet concurrere cum octavo ejusdem Consulatu. Cum ergo certum sit octavam Consulatum ejus incidisse in annum Christi 304, et ex Fastis Idatianis sciamus initium imperii ejus fuisse kalendas Apriles, consequens est illum a Diocletiano factum fuisse imperatorem kalendis Aprilibus anni 285, cum Diocletianus jam imperaret a mense Novembri proxime præterito. Nam et Eusebius in Chronico Maximianum dicit in consortium imperii adscitum anno secundo Diocletiani, non quidem in editione Scaligeri, sed in tribus antiquis exemplaribus manuscriptorum bibliothecæ Colbertinæ, quorum unum est antiquissimum et optimum, tum etiam in veteri illa editione Veneta, et in ea quam Arnaldus Pontacus, Episcopus Vasatensis, emisit ad veterum exemplarium fidem castigatam. Quod tamen non ita intelligendum est, ut Maximianus dicatur adscitus in consortium imperii, cum jam Diocletianus imperasset per annum integrum: sed anno secundo ex quo Diocletianus levatus fuerat, incipiendo a Kalendis Januariis, ut tum auspiciari solebant annum. Ad quam etiam regulam revocanda sunt verba Aurelii Victoris dicentis, Maximiano anno minus potentiam fuisse quam Diocletiano, inchoato videlicet, non completo. Nam, ut dixi, certa illa est regula, vigesimum annum imperii Maximiani non posse disjungi ab octavo ejus Consulatu. Referenda sunt autem verba panegyrici. *Te rursus vicesimo anno Imperatorem, octavo Consulem, ita amplexu quodam suo Roma voluit detinere, ut videretur augurari jam et timere quod factum est*. Quæ verba sic interpretari oportet, ut dicamus Maximianum Romæ remansisse post discessum Diocletiani, et illic consulem processisse kalendis Januariis anni 304, imperii sui 19 exeunte; vigesimum inchoasse kalendis Aprilibus, quæ in Consulatum ejus octavam inciderunt; deinde Roma digressum eo anno quo consul octavum erat, excitate querelas et suspiciones civium Romanorum, quasi jam augurarentur et timerent quod factum est, id est, depositionem imperii, quæ anno sequenti post Consulatum ejus octavam evenit, cum ipse inisset vigesimum primum imperii sui annum. Itaque Diocletianus imperium habuit mensibus tantum quatuor et duodecim diebus plus quam Maximianus. Imperavit autem per annos viginti, menses quinque, dies duodecim, Maximianus vero per annos viginti et mensem unum integrum. Hæc rursus sese offert alia difficultas, utrum scilicet Maximianus a Diocletiano factus sit primum Cæsar.

fuit, vicissim principes, ut vobis in tanta aequalitate A
 successum etiam fortuna responderet. Rempublicam
 enim una mente regitis; neque vobis tanta locorum di-
 versitas est, quo minus etiam veluti junctis dexteris gu-
 leretis. Idem in Genethliaco: *Intelligimus enim, sacerrimorum principes, geminum vobis, quamvis disparis
 situs atque, inesse consensum; neque tibi ille circue-
 ctatur, sed invicem vosmet imitari, invicem vestros
 affectus amos. Sic vos estis juniores, ambo seniores.
 Neque plus suis moribus favet. Uterque se vult esse
 quod frater est.* Flavius Vopiscus in Carino, loquens
 de Diocletiano et Maximiano, Galerio Maximiano et
 Constantio: *Quatuor sane principes mundi, fortes, sa-
 pientes, benigni, et admodum liberales, unum in repu-
 blica sentientes.* Aliter tamen sensisse video Julianum
 Imperatorem, qui in libro de Caesaribus ait, Deos
 quidem admiratos esse illorum concordiam, sed
 unum eorum acerbe et intemperanter se gerentem,
 rerum novarum cupidum et perfidia plenum, neque
 in omnibus tetrachordo concordem, a Sileno admis-
 sum non fuisse in convivium Imperatorum. Quo loco
 designari Maximianum Herulium satis apparet.

Avaritia minori Altero. Hæc sane corrupta ac de-
 pravata sunt. Quippe heic dicere videtur Lactantius
 Herulium avaritorem Diocletiano fuisse, quem tamen
 paulo post scribit non admodum diligentem fuisse in
 conservandis opibus, quas ei Africa et Hispania, opu-
 lentissimæ provinciæ, subministrabant. Et infra,
 cap. 29, de eodem loquens, ait: *Thesaurus invadit,
 donat, ut solet, large.* Unde colligi potest quanta fides
 habenda sit Actis sancti Mauritii et sociorum ejus ab
 Eucherio conscriptis, ubi Herulius describitur ferus
 animo, avaritia crudelis. Tentaverunt viri clarissimi
 emendationem hujus loci, Sparkius nimirum et Co-
 lumbus. Et Columbus quidem ita legendum censet:
*Hoc solum differebant, quod avaritiæ majori altero fuit
 plus, sed et plus timiditatis, minori vero minus, plus
 vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male.*
 Sparkius autem: *Hoc solum differebant, quod avaritiæ
 minori altero fuit plus (Majori vero minus, sed plus
 timiditatis), plus vero animi, non ad bene faciendum, sed
 ad male.* Idem refert virum eruditissimum Episcopum
 Asiphensem existimare ita legendum esse: *quod avari-
 tiæ minori altero fuit plus, sed plus timiditatis, ma-
 jori vero minus, sed plus animi.* Harum emendationum
 neutra mihi satis probatur. Si tamen una earum ad-
 mittenda esset, præferenda mihi videretur ea quam
 Sparkius esse diximus; sic tamen, ut ita simpliciter
 legamus uti nos edidimus, nisi quod reponendum
 avaritiæ pro avaritia. Quo casu ita intelligendus
 esset hic locus. Diocletianum quidem fuit avarus adeo
 ut insatiabili avaritia thesaurus nunquam minui vel-
 let: sed semper extraordinarias opes ac largitiones
 congereret, ut ea quæ recondebant, integra atque in-
 violata servaret. Maximianus avarus quoque erat, sed
 non tam diligens in custodiendis opibus; ideoque avari-
 or Diocletiano dici potest, quia cum opes profunderet,
 novos quotidie modos novasque artes ingen-
 darum coacervandarumque pecuniarum invenire
 cogebatur, ob quam fortassis causam eum avaritia
 crudeliter vocant Acta illa sancti Mauritii ab Eucherio
 conscripta. Timiditatem quoque isthic uni Imperato-
 rum attributam in Diocletianum cadere debere per-
 spicuum est. Hinc usque omnia recte convenire posse
 puto. Postea desunt, ut existimo, nonnulla ad perfi-
 cendam compositionem. Quæ enim deinceps se-
 quuntur ea profecto non pertinent ad Diocletianum,
 sed ad Maximianum.

Locupletes senatores. Exemplo videlicet D. Aureli-
 anum, de quo hæc scribit Vopiscus in vita ejus: *Dici-
 tur præterea hujus fuisse crudelitatis, ut perlicisæ Sen-
 atoribus simulatam ingereret factionem conjurationis
 ac tyrannidis, quo facilius eos posset occidere.*

Effunderentur lumina. Lactantius, lib. vii Institut.
 cap. 26, de Roma: *Precondensque nobis et adorandus
 est Deus cæli, si tamen statuta ejus et placita differri
 possunt, ne citius quam putemus tyrannus ille abomi-*

*nandus veniat, qui tantum facinus molitur ac lumen
 illud effodiat, cujus interitu mundus ipse lapsurus est.*
 De eodem Senatu Romano agens Mamertinus in ge-
 nethliaco Maximiani sic scribit: *Ipsa etiam gentium
 domina Roma, immodico propinquitatis vestræ elata
 gaudio, lumina senatus sui misit.*

Constantium. Cognomento Chlorum, Constantini
 M. patrem, principem optimum et benignissimum,
 uti jure meritoque vocatur in veteri inscriptione Ni-
 comediensis nondum edita, quam in ea urbe ante hos
 annos ex veteri lapide in area Moschæ novæ re-
 pertio descripsit vir clarissimus Joannes Vaillant,
 antiquarius regius, et mecum humanissime communi-
 cavit. Sic autem habet:

OPTIMO. BENIGNISSIMO.
 PRINCIPI. FLAVIO. VALERIO.
 CONSTANTIO. NOB. CESARI.
 GERMANICO. MAX. CONS. COLONIA.
 NICOMEDIENSIVM. D. N. M. Q. EJUS.

Posita est hæc inscriptio post victoriam quam Con-
 stantius reportavit de Germanis sive Alamannis, post-
 quam vocatus est Germanicus, anno Christi 294, cum
 ipse et Galerius Maximianus essent Consules. De hac
 victoria sic loquitur Eutropius, lib. ix: *Per idem tem-
 pus a Constantio Casare in Gallia pugnatum est circa
 Lingones. Die una adversam et secundam fortunam ex-
 pertus est. Nam cum repente barbaris ingruentibus in-
 tra civitatem esset coactus tam præcipiti necessitate, ut
 clausis portis in murum funibus tolleretur, vix quin-
 que horis mediis adventante exercitu, sexaginta fere
 millia Alamannorum cecidit. Quod si quis titulum
 Germanici addidit Constantio velut post devictos
 Francos, potest et ea quoque sententia bona esse.*

CAPUT IX.

Maximianus. Cui prænomen Galerius fuit, cogno-
 men Armentarium. Genuit fuit Diocletiani, quia Valeri-
 am filiam ejus habuit uxorem, mulierem castissimam
 et infelicissimam. Sed de ea postea pluribus
 agemus.

Hinc bestia. Sic persecutores Christianorum nomi-
 nare solet Lactantius. Cujus appellationis hanc red-
 dit rationem in libro quinto Divinarum Institutionum,
 cap. 14: *Nam quis Caucasus, que India, que Hirca-
 nia tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias
 aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad ven-
 tris satietatem fuit, fameque sedata, protinus con-
 quiescit. Illa est vera bestia, cujus una jussione fundi-
 tur ater ubique cruor, crudelis ubique luctus, ubique
 pavor, et plurima mortis imago. Nemo hujus tante
 bellæ immanitatem potest pro merito describere, que
 uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus
 ferreis sævit, et non tantum artus hominum dissipat,
 sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres fuit, ne quis
 extet sepulturæ locus.* Hunc locum beneficio indicinæ
 nostræ repertum intellexit vir illustris Ezechiel Span-
 heimius in annotationibus ad Cæsares Juliani imper.,
 pag. 52, ubi describens Lactantii verba quæ isthic
 illustrantur, addit eum alicubi rationem reddere,
 cur imperatores illos bestias appellet. Non absurda
 autem conjectura fuerit, si quis hæc quoque dicta
 suspicetur adversus Galerium Maximianum, homi-
 nem crudelissimum, quem et Lactantius et cæteri
 vocant auctorem persecutionis adversum Christianos
 excitatæ, ut observabimus infra. Eadem ratione Sul-
 pitius Severus in libro secundo sacræ Historiæ Nerone-
 rum vocat immanium bestiarum sordidissimum;
 et Victor, lib. v de persecutione Vandalica, Huneri-
 cum regem bestiam quoque vocat.

Mater ejus. Romula, de qua paulo post.

Daciam novam. Id est, Daciam Aureliani, nimirum
 eam Mæsiæ partem in quam Aurelianus populos
 transtulerat, quos ex Dacia Trajani abduxerat. Ea
 amissa fuerat sub Gallieno, sed ab Aureliano revo-
 cata ad Romanam ditionem, ac postea rursus ab eo
 intermissa, quia desperabat posse retineri, abducti-

que ex ea Romani in media Mœsia collocati sunt, ut in libro nouo tradit Eutropius. Flavius Vopiscus in D. Aureliano : *Cum vastatum Illyricum ac Mœsiam deperditam videret, provinciam trans Danubium Daciam a Trajano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri; abductosque ex ea populos in Mœsiam collocavit, appellavitque suam Daciam, quæ nunc duas Mœsias dividit.* Tum ergo haud dubie Romula mater Galerii, quæ erat Transdanubiana, confugerat in Daciam novam.

Trajecto anue. Id est, Danubio, ubi constitutus erat limes duarum Daciarum illius temporis.

Caro ingens. Consentanea Lactantio narrat Eusebium, lib. vii Hist. eccles. cap. 16, et libro primo de Vita Constantini, cap. 55, nimirum Galerio Maximiano totam corporis molem ob nimiam alimenti copiam in immensam quandam pinguedinem excrevisse, etiam ante morbum quo periit.

Per Armeniam. Majorem, ut docet Sextus Rufus. Duæ itaque fuere Armeniæ, Euphrate fluvio invicem disternatæ. Minor Cappadociæ juncta erat, major Persarum regno contigua. Itaque cum heilum in Armenia majore parabatur, procul erant exercitus a Nicomedia, adeoque Diocletianus tutus erat adversus timorem de Persis. Narrat ergo Sextus Rufus Maximianum Caesarem, cum prima congressione pulsus fuisset a Persis, a Diocletiano vix impetrasse ut reparato de limitaneis Daciæ exercitu eventum Martis repereret. In Armenia majore ipse Imperator cum duobus equitibus exploravit hostes, et cum viginti quinque milibus superveniens castris hostilibus, subito innumera Persarum agmina adgressus ad internecionem cæcidit. Rex Persarum Narseus effugit. Uxor ejus et filie captæ sunt, et cum maxima pudicitia custodia reservatæ. Pro qua admiratione Persæ non modo armis, sed etiam moribus, Romanos superiores esse confessi sunt : Mesopotamiam cum Transgrigianis quinque regionibus reddiderunt. Insignis est hic locus, et qui merebatur a nobis describi.

Fugato Narseo. Ista contigisse anno Christi 298 pluribus probat Henricus Valesius in notis ad Eusebium, pag. 170, quem consule. Quanquam, fatendum enim est, victoriam Galerii de Persis contigisse anno 17 imperii Diocletiani diserte scriptum est in optimo illo et antiquissimo Chronico Eusebiano bibliothecæ Colbertinæ : in veteri vero editione Veneta revocatur ad annum 14. Triumphus autem de Narseo victo actus est Romæ tempore vicennalium, anno 505, ut ostendemus infra ad caput 17.

Detraheret Cæsaris nomen. Non fuit ille solus qui imperium habere quam expectare mallet. Julianus Cæsar eum secutus est; qui Cæsaris nomine non contentus, Augustum se appellari et voluit et passus est. Quod ubi ad Constantium Imperatorem perlatum est, ille Leonam Quæstorem suum, ut in libro xx tradit Ammianus Marcellinus, in Gallias cum litteris datis ad Julianum pergere celeri statuit gradu, eum, si salutis suæ proximorumque consuleret, tumentis flatu deposito, intra Cæsaris se potestatem continere præcipiens. Sed Julianus restitit, sub nomine celsi se imperii multo officiosius paritum asseverans, ut legitur in Epitome Victoris.

Diocles ante imperium. Infra, cap. 19 : *Illic purpuram Diocletianus injectit suam, qua se exiit, et Diocles iterum factus est.* Epitome Victoris : *Diocletianus Dalmata, Anulini senatoris libertinus, matre pariter atque oppido nomine Dioclea, quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles appellatus, ubi orbis Romani potentiam cepit, Gratium nomen in Romanum morem convertit.* Vide Valesium in notis ad Eusebium, pag. 165. Emendandus ergo Flavius Vopiscus in loco a nobis supra relato ex vita Numeriani : ubi legendum *Diocles nimirum avarus*, pro eo quod ibi legitur, *Diocletiane*.

Summa felicitate regnavit. Vide quæ adnotamus infra, ad caput 17.

CAPUT X.

Scrutator rer. futur. Aurelius Victor : *Namque imminetium scrutator, ubi fato intestinas clades, etc.*

Quidam ministrorum. Et hic quoque locus aperte ostendit librum istum esse Lactantii. Similia enim omnino ipse habet in libro quarto Institutionum, cap. 27 : *Nam cum diis suis inmolant, si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant, nec responsa potest consultus reddere vates. Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi malis Regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus Dominis assisterent, imposito frontibus signo deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus isdem dæmonibus quibus prosecrant, conquerentes prophanos homines sacris interesse, egerunt principes suos in furorem ut expugnarent Dei templum. Quo loco, ut illud obiter admoveam, lapsus graviter est Josephus Isæus, putans heic agi de templo Jovis, Apollinis, vel cujusvis alterius dæmonis expurgato, cum tamen hic locus intelligendus sit de Ecclesia, sive de corpore Christianorum, ut recte ista explicat laudatus supra Cuperus. Nam eo tempore quo principes acti sunt in furorem ut expugnarent Dei templum, Diocletianus non erat apud Nicomediam, sed in Oriente, ut docet Lactantius : qui quod in libro quarto dixit de expugnato Dei templo explicat de perniciosis et injustis Diocletiani jussis, qui non eos tantum qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio sacrificare jussit, et milites etiam cogi præcepit ad nefanda sacrificia.*

Itaque prima illa militum persecutio incidit in annum 302. Neque certe furor, sed pietate potius opus est ad expurgandum templum : ad expugnandum vero templum sive corpus Christianorum, quod Deus, qui in templo Christianorum colebatur, sacra turbasset quibus Imperatores operam dabant, furor animi addidit. Melius Thomasius, qui vocem *expugnarent* heic retinuit, aliam rejectit : quoniam si legemur *expurgarent*, per Dei templum esset intelligendum Apollinis vel alterius hujusmodi, quod Lactantius non templum Dei, sed dæmonis profanum domicilium nominasset. Sed idem tamen hujus loci sensum assecutus non est. Existimat enim heic per templum intelligi viros illos Christianos, qui sacrificiis intererant, qui martyrio affecti sint ob querelas dæmonum et eorum sacerdotum, cum certum sit heic agi de Ecclesia in universum. Errandi itaque occasio fuit vox *expugnarent*, quam quædam editiones habent pro *expugnarent*. Porro legendum esse *expugnarent* docent sex vetusti codices Bibliothecæ regię, totidem Colbertinæ, item alii duo vetusti codices Bononienses, quos et Thomasius et Isæus viderunt; ut testatum fecit Latinus Latinius in ora sui Lactantii, quem mecum pro amicitia nostra communicavit clarissimus et eruditissimus conterraneus meus Antonius Faure, Doctor Theologus Parisiensis, et Præpositus Ecclesiæ Remensis. Quo etiam modo Petrus Ciaconius legendum esse monuit in margine Lactantii sui, quem mihi etendum dedit idem vir clarissimus. Atque ita sane habent vetus illa editio Romana, Veneta, anni 1521, et Basileensis Xysti Betsuleii.

Immortale signum. Lactantius, lib. iv Institut., cap. 27 : *Quos signum immortale munierit tanquam inexpugnabilis murus. Alibi dixit cælestis signum.*

Tagis. Puto hæc oratorio more dicta esse, quia Tages Thuscus fuit olim magnus aruspex et magister aruspicum. Arnobius, libro secundo adversus Gentes : *Antequam Thages Thuscus oras contingeret luminis, quisquam hominum sciebat, aut esse noscendum condiscendumque curabat, an fulminum casus aut extorum aliquid significaretur in venis?* Ubi vide observationes Gebharti Elmenhorstii. Hinc illud Ammiani Marcellini ex libro xvii, pag. 101 : *In Tageticis libris legitur Vejovis fulmine mori tongendos adeo hebetari, ut nec tonitruum, nec majores aliquos possint audire*

fragores. Sic hunc locum emendavit Henricus Valesius, cum antea legeretur *Tageis Thusci.* In veteri codice ms. Lipsiensi Colbartianæ scripturam est *Tageitibus.*

Propositi. Nomen id dignitatis militaris, et quidem post Tribunos, qui tamen præerant cohorti perinde ac Tribuni, ut observat Henricus Valesius ad Ammianum Marcellinum. Lactantius, cap. 46 istius Historice: *Scribuntur hæc in libellis pluribus, et per Præpositos Tribunosque mittuntur.* Ex eorum numero fuit Dorotheus ille cujus encomium narrat Eusebius, lib. viii Hist. eccl., cap. 1, ut ex Actis Martyrum Indis et Domne colligit idem Valesius.

Milites cogi. Recte itaque adnotat Eusebius in eodem capite primo libri octavi, orsam primum persecutionem fuisse ab illis qui militabant. Neque tunc illa processit ulterius.

Bithyniam. In veteri codice legitur *Bethaniam*, manifesto errore. Certum quippe est ea que deinceps narrantur, peracta esse apud Nicomediam Bithyniæ metropolim.

CAPUT XI.

Mater ejus. Galerii Maximiani, quam Romulam supra vocavit.

Deor. Montium cultrix. Commodianus, lib. 1, cap. 21: *Monteses deos dicitis.* Sic enim legitur in vetustissimo codice ms. sancti Albini Audegavensis. ex quo instructiones Commodiani descripsit Jacobus Sironodus, cum in utraque editione Regalii scriptum sit: *Montes et deos dicitis.* Male. Nam vel ipse titulus, qui *Montesianis* inscriptus est, admonebat retinendam esse lectionem veteris exemplaris. Difficile est autem interpretari qui fuerint dii montenses. Nam vetus inscriptio Romana, in qua istorum deorum mentio extat, eorum explanationem reddit difficiliorem. Habetur apud Gruterum, pag. 21:

ARAB. JOVI. FULGERATORIS. EX. PRECEPTO. DEORUM. MONTESIUM. VAL. CRESCENTIO. PATER. DEOR. OMNIUM. ET. AUR. EULPFRANTII. SACRDOT. SILVANI. CUN. FRATRIBUS. ET. SORORIBUS. DEDICAVERUNT.

Porro alii fuisse Monteses, qui commemorantur a Prædestinato, lib. 1, cap. 69. et in Constitutione Honorii Aug. edito in appendice codicis Theodoriani, titulo XII, quos sanctus Augustinus in epistola ad Quodvultum vocat Montenses, ut et multi alii, quos recenset vir clarissimus Carolus Dufresnius in verbo *Montenses.* Hi fuisse Donatista, ut satis notum est vel ex libro secundo Optati Mileviani.

Jejunis insi-tebant. Sic Maria, vocilla Tertulli principalis, ut in actis ejus legitur: *Natae itaque filii celebrante Tertullo, cum impuris idolis vanisque simulacris hostias immolaret, Maria incubebat jejuniis.*

Inter se. Id est, inter Diocletianum Aug. et Maximianum Cesarem: quod sequentia docent.

Illos libenter mori. Sulpitius Severus, in libro secundo Hist. eccl., de hac ipsa persecutione loquens: *Quippe certatim tum gloriosa in certamina ruebatur. Nihil vulgatis in actis martyrum, quam voces ille ultrone: Christianis suis, mori volo, et cetera hujusmodi.* Hinc sancta illa Christianorum invidia erga defunctos, quod digni non fuissent eorum mortis esse participes, ut Valerius in Actis sancti Pontii martyris. Hanc etiam quorundam rabidus zelus ac pius, ut ita dixerim, furor sese ultro morti ac tormentis offerentium; adversus quos exarsit Mensurus, episcopus Carthaginiensis, ut testatur sanctus Augustinus in Breve de Collatione cum Donatistis, lib. III, cap. 43, ubi docet scriptam a Mensurio fuisse epistolam ad secundum episcopum Tigisitanum, in qua legebatur: *Eos qui se offerrent persecutionibus non comprehensi, et ultro dicerent se habere scripturas quas non traderent, a quibus hoc nemo quasierat, displicuisse Mensurio, et ab eis honorandis eum prohibuisse Christianos.* Quo etiam spectat canon ex Eliberitanis. Elegans autem est et cum primis memorabilis locus Pontii Diaconi in Vita sancti Cypriani, ubi legitur

A de fuga ejus cum ad martyrium quæreretur ait: *Fuit vero formido illa, sed justa, formido quæ Dominum timeret offendere, formido quæ præceptis Dei mallet obsequi, quam sic conari. Dicata enim in omnibus Deo mens, et fides divinis admonitionibus mansueta, credidit se, nisi Domino latebram tunc jubenti paruisset, etiam ipsa passione peccare.* Hinc denique quorundam præces ad martyres, orantium ut martyrii consortes esse mererentur; ut Eulampia in Menologio Græcorum ad diem decimum Octobris in tomo secundo antiquæ lectionis Henrici Canisii. Sufficiunt enim hæc exempla ex multis ac prope innumeris que recitari facile possent.

Alior. culpa adscriberet. Eutropius, lib. IX: *Diocletianus moratus callide fuit, sagax præterea, et admodum subtilis ingenio, et qui severitatem suam aliena invidia vellet explere.* Eadem de illo narrat Suidas, ingenio fuisse dicens vario et callido, sed singulari prudentia et acumine vitia nature sæpe celavisse, res omnes asperiores in alios conferendo.

B *Proprio adv. Christianos odio.* Lactantius, lib. V sustitut. cap. 41, de hac ipsa persecutione loquens: *Alii suo proprio adversus justos odio.*

Tollendus esse. Acta passionis sancti Salvini episcopi et martyris: *Pars major populi clamabant, dicentes: Christianum tollantur, et voluptas consuæ.*

Timentes. Lactantius, ibidem: *Alii præ nimia timiditate plus ausi sunt, quam jubebatur.*

Gratificari volentes. Idem, ibidem: *Nonnulli ut placerent, et hoc officio viam sibi ad altiora munirent.*

Apollinem Milesium. Hanc historiam narrat Eusebius in libro secundo de Vita Constantini, cap. 1, sed non explicat ad cujus Apollinis templam pertineat. Tradit Pausanias in Arcadiis Xerxem Daril filium Milesii ademisse anem Apollinem qui in Branchidis fuerat, quem multis post annis Selencus iislem remisit. Branchide porro locus erat in agro Milesio supra Panorum portum, celebris Apollinis oraculo, quem Iones et Æoles olim consultare solebant, ut ex libro primo Herodoti observat Henricus Valesius ad Ammianum Marcellinum, pag. 382. Lactantius, lib. VII Institut., cap. 43: *Polytes quidam consulit Apollinem Milesium.* Macrobius, lib. I Saturnal., cap. 17: *Memorand scribit Milesios Apollinem odibus pro salute sua immolare.*

Ut. die relig. ianivus. Nimirum justos viros in terris degentes, id est, Christianos, obstare sibi quo minus vera prædicaret, atque idcirco falsa ex tripode oracula reddi, ut docet Eusebius in libro secundo de vita Constantini. Quæ verba transcripsit et sua fecit auctor Actorum sancti Georgii martyris apud Surium.

CAPUT XII.

Ad Sept. Kal. Mart. Recte. Hoc enim die signantur Terminalia in veteri Calendario Romano, quod editum est tempore Constantini, et ab Herwarto et Bucherio factum publici juris. Sanctus Augustinus, lib. VII de Civitate Dei, cap. 7: *Terminalia mense Februario celebrari dicunt, cum fit sacrum purgatorium quod vocat februum.* Dies igitur primus istius persecutionis, quod notandum est, fuit VII kalendas Martias, ipso Terminalium die; quod probatur etiam ex cap. 48, ut illic observabatur.

Agentib. cons. senib. amb. Id est, Diocletiano et Maximiano Herculeo, quos anno Christi 305 Consules VIII et VI fuisse constat. Hæc porro verba certo indicant tempus istius persecutionis, de quo tanta contentione inter se digladiantur viri docti. Nam Onuphrius, Baronius, Petavius, ne singulos commemorare, continent eam cepisse anno Christi trecentesimo secundo; Scaliger, Valesius et alii multi, anno sequenti; quorum opinionem esse veram præbet hic locus Lactantii. Nam præterea apparet ex cap. 17 ista contigisse paulo ante quam Diocletianus Romanum pergeret. Aque certum est eum Romanum profectum esse anno decimo nono imperii sui exeunte, ibique triumphasse de Narseo Rego Persarum: ut recte notat Jose

plus Scaliger ad Chronicon Eusebii. Præterea Lactantius infra, cap. 48, historiam istius persecutionis colligens, cum dixisset edictum Constantini et Licinii pro Christianis, quo pax data est Ecclesiæ, propositum fuisse Nicomedie die idum Juniarum, Constantino et Licinio ter consulibus, ait ab eversa ecclesia Nicomediensi usque ad restitutum fuisse annos decem, menses plus minus quatuor. Atqui si a die septimo kalendas Martias anni 303 (quo diruta est ecclesia Nicomediensis) usque ad diem idum Juniarum anni 313 colligas, invenies ab eversa ecclesia illa usque ad restitutam fluxisse annos decem, menses tres, dies novemdecim. Denique persecutionem cepisse anno 305, hinc etiam probari potest quod Eusebius, lib. vii, cap. 16, ait eam post octavum annum aliquantisper remittere cepisse. Nam si tempora numeres a festis paschalibus anni 303, usque ad mensem Aprilem anni 311, quo Galerius Maximianus in extremis agens persecutionem quiescere jussit, facile reperies annos octo integros effluxisse ab initio persecutionis, et initium noni fuisse. Itaque remittere cepit post annum octavum, ut observavit Eusebius. Quare argumenta quæ Petavius in lib. xi de doctrina temporum, cap. 52, adducit ex Sulpitio Severo, ut probet persecutionem cepisse anno 302, infirma esse constat, cum eo fundamento nitatur, quod ea desierit anno 312, quam certum est non nisi anno demum sequenti conquies-
visse.

Simulacrum Dei quaritur. Nimirum ut inter paganos, qui non putabant templa esse posse sine simulacris. Et tamen Plinius, lib. ii, cap. 7, dixerat: *Effigiem Dei formamque querere imbecillitatis humanæ reor.* Simulacris itaque carebant ecclesiæ Christianorum, ut pluribus observat Desiderius Heraldis ad librum sextum Arnobii. Vide etiam Casaubonum in Notis ad Alexandrum Severum Ælii Lampreidii.

Scripturæ incenduntur. Narrat ista Eusebius, lib. vii Hist. eccles., cap. 2, ac plures alii quos supervacaneum esset commemorare. Res enim est notissima. Hinc natum contumeliosum traditoris vocabulum adversus eos qui metu pœnarum libros divinos tradiderant iudicibus imperialibus. Qua de re consuli in primis Africani scriptores, præcipue vero Donatista ille, qui descripsit Acta sanctorum martyrum Saturnini, Daviti et sociorum. Neque interim omitenda gesta purgationis Cæciliani episcopi Carthaginensis et Felicis episcopi Aptungitani.

CAPUT XIII.

Prostridie. Id est, sexto kalendas Martias. Hoc igitur die propositum est Nicomediæ edictum Diocletiani et Maximiani adversus nostros, coepit jam persecutione. Verum Eusebius, lib. vii, cap. 2, scribit propositum fuisse mense Martio, appetente die festo dominicæ passionis; et auctor Chronici Alexandrini propositum ait die 25 Martii, ipso die paschæ. Ista vero sic conciliari posse mihi videntur, ut primo quidem edictum illud propositum fuerit Nicomediæ, velut in civitate regia, 6 kalendas Martias, deinde missum ad cæteras imperii civitates, mense quidem Martio propositum in eo loco ubi tum Eusebius habitabat, in Palestina mense Aprili, Alexandriæ vel alibi ipso die paschæ.

Carerent omni honore. Ista sic expressit Ruffinus apud Eusebium lib. viii, cap. 2: *Si quis inter nostros alicujus honoris prærogativa muniretur, sublata hac maneret infamis.*

Libertatem non haberens. hæc apertius explicantur ab Eusebio, lib. viii, cap. 2, secundum interpretationem Ruffini. Reliqui enim interpretes sensum legis non satis feliciter assecuti sunt. Sic ergo habet Ruffinus: *Si quis servorum permansisset Christianus, libertatem consequi non possit.* Primum enim pœnæ constitutæ sunt adversus honoratos, tum adversus plebem, postremo adversus servos; quibus adempta omnis spes libertatis, si permansissent in professione religionis Christianæ. Ut constat falli virum alioqui eruditissimum Henricum Valesium, qui in Notis ad

A Eusebium, p. 164, ait hanc Ruffini interpretationem ferri non posse. Longius etiam aberravit Nicephorus Callistus, qui lib. vii, cap. 3, ita intellexit hunc locum edicti, ut putaverit servis libertatem datam esse, qui Christianismum abjurarent. Attamen vir clarissimus Gisbertus Cuperus putat Lactantium heic non respicere ad servorum libertatem, et Valesii sententiam ita probat, ut de ea ne dubitandum quidem existimet. Verum cum Ruffinus fuerit utriusque lingue peritus, tum proximus temporum quibus ista fuerant constituta, valde probabile est illum scisse et vim verborum Eusebii, et quoniam modo res gesta fuisset in ea persecutione Diocletiani. Præterea melior fuisset conditio servorum quam honoratorum, si nulla adversus eos pœnæ fuissent constitutæ. Verisimilior videretur opinio clarissimi Dodwelli locum istum interpretantis de libertis. Sed ne ego eam amplectar obstat semper auctoritas ejusdem Ruffini.

Quod edictum quidam. Ex silentio Lactantii, qui tum Nicomediæ erat, satis datur intelligi ignotum fuisse nomen istius hominis, quia haud dubie de plebe erat. Nam si fuisset vir illustris et secularium honorum prærogativa conspicuus, ut eum describit Eusebius, qui ita vel fando audiverat, vel ex traditione majorum acceperat, ejus nomen neque ignorasset Lactantius, neque tacuisset, et ad Eusebium quoque pervenisset. Intererat quippe rei publicæ christianæ, ut nomen illius viri cunctis Ecclesiis innotesceret, qui magnum illud facinus fuerat ausus. Quare suspecta mihi valde sunt quæ in vetustis quibusdam martyrologiis leguntur ad diem septimam mensis Septembris, ubi descriptis Ruffini verbis Eusebium interpretantis, hæc facta dicuntur a quodam beato Joanne. Nam cum ex Lactantio et Eusebio certo colligatur virum hunc statim productum statim morti traditum fuisse, adeoque exspirasse exeunte Februario, quomodo fieri potest ut natalis ejus dies incidat in mensem Septembrem, tam procul ab initio persecutionis? Ac sane licet illorum martyrologiorum auctoritas apud me vacillet, assentiri tamen non possum clarissimo viro Codefrido Henschenio, qui tom. tertio Februarii, p. 107, contendit hanc historiam intelligi debere de sancto Georgio martyre, quem passum ait Nicomediæ anno Christi 303, die 23 mensis Aprilis, instante dominicæ et salutaris passionis solemnitate. Præterquam quod enim certum est persecutionem cepisse exeunte Februario, et eum qui edictum diripuit ac conscidit eodem mense extinctum fuisse, duobus videlicet mensibus ante diem vigesimam tertiam mensis Aprilis, Acta illa sancti Georgii, quæ Henschenius edidit, non id dicunt, et tot fabulis ac portentosis narrationibus plena sunt, ut plane cons et nihil boni sanque ex illis posse colligi. Una Alexandra Imperatricis historia, quæ cum Christiana esset, capite damnata dicitur a Diocletiano ipso profertente sententiam, historia est quæ omnia poetarum figmenta stoverat, cum certum sit, ut dicemus paulo post, nullam aliam Diocletianum toto principatus sui tempore conjugem habuisse, quam Priscam. Præterea, cum ipse Henschenius scribat pascha incidisse anno 303, in diem 18 Aprilis, et dominicam passionem in diem decimam sextam, planum est hanc historiam non posse intelligi de sancto Georgio, qui, si passus fuit anno quo pascha incidit in diem 18 Aprilis, ut vult Henschenius, certe passus non est imminente solemnitate Paschali, sed post transactos dies festos. Atqui hoc erat validius Henschenii argumentum sumptum ex præfatione libri Eusebii de martyribus Palestine, ubi scriptum est edicta de destruendis ecclesiis et comburendis sacris codicibus proposita fuisse in Palestina mense Aprili, cum salutaris passionis dies immineret. Quod ut verum esse potest ratione Palestine, falsum est ratione Nicomediæ, ubi certum est edictum fuisse propositum 11 kalendas Martias, prostridie Terminalium.

Etsi non recte. Ruffinus apud Eusebium, lib. viii, cap. 5: *Calore nimio fidei ignitus, tanquam repen-*

deret imprudentem et intempestivum illius ardorem A
pro fide Christi.

Victorias Gothor. et Sarmat. Quia imperatores se in titulo edicti vocabant Gothicos et Sarmaticos, ut in veteri inscriptione, quam refert Caspianus in libro de Caesaribus, pag. 155. In titulo autem edicti posita fuerunt non solum nomina Diocletiani et Maximiani imperatorum, sed etiam Constantii et Galerii Maximiani Caesarum, ut facile colligi potest ex historia passionis sanctorum martyrum Saturnini, Dativi, Felicis et sociorum, et ex martyrio sanctarum Agapæ, Chionix et Irenes.

Legitime coctus. Modus coquendi Christianos vivos explicatur infra, cap. 21. Legitime autem coctum dixit, quia coctus erat secundum leges quas Augusti tulerant; sicut lib. v Institut., cap. 11, legitima sacra vocat ea, quæ secundum veterem morem fiebant, quia mos vim legis obtinet. Eadem ratione dixit, lib. vi, cap. 9, injurias hostibus legitime inferri, scilicet postquam, servato belli jure, bellum per legatos demeritum et indictum est. Fallitur enim heic vehementer Josephus Isaacus, qui vocem legitime ironice positam putat hoc loco esse, quia videlicet non intellexit veram ejus significationem.

Cum admirabili patientia. Verba sunt Ruffini interpretantis et explicantis Eusebium. Continuo omni in eum crudelitatis genere deservientes, ne hoc quidem solum efficere quiverunt, ut eum maestum aliquis videret in pœnis, sed læto atque hilari vultu, cum jam viscera in supplicii defecissent, spiritus tamen letabatur in vultu. Ex quo tortores sui gravius cruciabantur, quod omnia suppliciorum genera consumebant in eum quem ne tristem quidem ex his reddere poterant.

CAPUT XIV.

Subjecti incendium. Eusebius, lib. viii, cap. 6, agens de hoc incendio, nescire se fatetur quo casu excitatum fuerit. Alii palatium fulmine ictum conflagrasse scribunt, ut Constantinus in oratione ad sanctorum C
cœtum, cap. 25.

Omnes suos prot. præc. In veteri codice legitur: omnes suos protinus cepit. Nos emendavimus.

Data potestate. Lactantius, lib. v Institut., cap. 11, de hac ipsa persecutione agens: Accepta enim potestate, pro suis moribus quisque sævit. Alii præ nimia timiditate plus ausi sunt quam jubebatur. Alii proprio adversus justos odio, quidam naturali mentis feritate, nonnulli ut placerent, et hoc officio viam sibi ad altiora munirent. Aliqui ad occidendum præcipites extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit.

Torquebant. Sic scriptum est in veteri libro: sed supra ultimam lineam, ut fere fit, appositum est signum quod ostenderet legendum esse torquebantur, manifesto sane errore. Atque hunc esse fontem plurimorum errorum quæ in vetustis auctoribus occurrunt, nos sæpe deprehendimus in codicibus manuscriptorum. Librarii enim primo describebant libros, qui deinde tradebantur emendatoribus. Isti vero frequenter bonam lectionem vertebant in malam per speciem emendationis. D

Erant certantes. Lactantius in loco paulo ante laudato: Itaque in excogitandis præparum generibus nihil aliud quam victoriam excogitant.

Familiam Cesaris. Id est, Galerii. Hanc itaque placuit excipere, tanquam abominabile esset ubi scelus adversus Diocletianum suspicari de familia Cesaris, et ne auctores incendii, qui ex domo ejus prodierant, detegerent, si locus inquisitioni datus fuisset.

Profectione parata. Bellum ea tempestate nullum, quod sciam. Sed ita contumaciter et superbe egit homo vesani ac ferocis animi, ut hoc agendi modo Diocletianum vehementius impelleret ad exidium christianæ religionis, quem videbat molliter hactenus tanto operi incumbere

CAPUT XV.

Filiam Valeriam. Nuptiam Galerio Maximiano Cæsari, quæ miseram vitam traduxit post mortem mariti, et miserabili morte cum matre periit, sub imperio Licinii, ut docet Lactantius in fine hujus operis. Ex qua narratione pessumdatum omnino conjectura illustrissimi cardinalis Baronii, qui ad annum 294 scribit filiam Diocletiani, quæ conjugio juncta fuit Galerio Maximiano, haud diu post nuptias fuisse superstitem, cum nulla ejus memoria extet in antiquioribus monumentis, sed nec ex ea proles aliqua legatur esse suscepta. Addit deinde patrem, et filiam defunctæ memoriæ consecraret æternitati, Pannoniæ partem ejus nomine institui atque cognominari voluisse; citatur in eam rem librum xix Ammiani Marcellini. Verum id non dicit Marcellinus, sed tantum eam Pannoniæ partem ad honorem Valeriæ Diocletiani filiæ et institutam, et ita cognominatam. Referam autem ipsa ejus verba: *Valerian venit, partem quondam Pannoniæ, sed ad honorem Valeriæ Diocletiani filiæ et institutam, et ita cognominatam.* Porro nec institutam a Diocletiano, nec cognominatam, sed a Galerio Maximiano docet Aurelius Victor in libro de Cesaribus: *Provinciam uxoris nomine Valerian appellavit.* Illis ita constitutis, tanquam certa essent, addit Baronius Diocletianum, cum Valeriæ morte resoluta esset affinitas quæ inter eum et Galerium contracta erat, quam in sua cognatione haberet gradu propinquiore virginem, eam illi federe nuptiarum conjugere festinasse: Susannam nimirum filiam Gabinii germani Caii papæ, qui ambo Diocletiano sanguine conjuncti erant, utpote nati ex fratre ejusdem Diocletiani, ut patet ex Actis ejusdem sanctæ Susannæ. Verum tota hæc Historia ruit, ruente fundamento super quo posita fuerat, id est, morte Valeriæ, quam diu supervixisse Galerio constat. Adeo autem periculosi sunt magnorum virorum errores, ut hic Baronii lapsus plerosque viros doctos secum traxerit, Odoricum Raynaldum, Joannem Bollandum et alios.

Conjugem Priscam. Quæ postea, vivo adhuc marito, in exitum cum filia Valeria projecta est a Maximino, et demum jussu Licinii capite plexa, ut docet Lactantius in fine hujus operis. Sed hic se offert ingens difficultas. Nam in vetustis Actis sanctæ Susannæ virginis, quæ martyrium Romæ consummasse scribitur sub imperio Diocletiani, mentio est Serenæ Augustæ uxoris ejusdem principis, quæ occulte Christiana erat, ubi dies natalis ejus consignatus est ad diem 17 kalendas septembres. Gravis sane difficultas, si de Actorum illorum veritate et auctoritate constaret. Sed cum illa multa eaque magna suppositionis indicia habeant, tum ex hoc sane capite falsa esse probantur, quod Serenam uxorem Diocletiani fuisse volunt. Quippe ostensurus sum Diocletiano nullam aliam toto principatus sui tempore uxorem fuisse, quam Priscam. Etenim si ea mater Valeriæ fuit, ut sane fuit, necesse est eam Diocletiano nupsisse antequam is fieret imperator, id est, ante annum Christi 284, cum Valeria Galerio Maximiano juncta matrimonio sit anno 295, ætatis suæ ut minimum duodecimo. Vixisse autem tum Priscam matrem ejus hinc certe colligitur, quod diu postea superstes fuit, et anno tantum 345 extincta est post victoriam, quam Licinius reportavit de Maximino. Hæc monumenta non senserat illustrissimus Annalium ecclesiasticorum conditor, Cardinalis Baronius: et tamen suspicabatur futuros, qui eam de Serenæ Augustæ Historiam in dubium revocarent, quod nulla penitus de ea mentio alibi habeatur, neque apud scriptores ethnicos, neque in antiquis inscriptionibus; ac tanquam ei difficillimæ questioni finem imposuisset, interrogat litteratos, si his displiceat nomen Serenæ Augustæ, ut dicant quomodo alio nomine Diocletiani conjugis Augustæ ab antiquioribus dicta inveniat, et cum non invenerint, non faciant de nomine controversiam. Satisfactum est igitur cumulatissime interro-

gationi ejus. Rejeeta itaque supposititia illa Diocle-
 A tianæ uxore, videamus an Eleutheria, quam vir clar-
 rissimus, Hadrianus Valesius in defensione discep-
 tationis suæ de Basilicæ uxore Diocletiani fuisse
 collegit ex Vita Vigilii papæ, quæ extat in gestis pon-
 tificiæ, quæ vulgo tribuuntur Anastasio Bibliotheca-
 rio, vere Diocletiani uxor fuerit. Venerat Vigilius
 Constantinopolim ex præcepto Justiniani et Theodo-
 ræ; et, cum ad ea cogeretur quæ facere volebat, ait:
*Ut video, non me fecerunt venire ad se Justinianum et
 Theodora piissimi principes, sed hodie scio quod Diocle-
 tianum et Eleutheriam inveni.* Ex hoc itaque loco col-
 legit vir ille clarissimus Eleutheriam Diocletiani uxore
 fuisse, quod certum sit illic comparationem in-
 stituit inter Justinianum et Diocletianum, et inter
 Theodoram Justiniani conjugem et Eleutheriam, prop-
 terea Diocletiani uxorem. Verum ex argumentis quæ
 adversus Serenam allata sunt efficitur etiam Eleu-
 theriam, sive Lutheriam, ut est in vetustissimo co-
 dice manuscripto 417 bibliothecæ Colbertinæ, aut Leu-
 therem, quomodo scriptum legitur in codice 733
 B bibliothecæ regię, non fuisse uxorem Diocletiani, cum
 certum sit, ut antea dixi, nullam aliam eum uxorem
 habuisse quam Priscam, toto principatus sui tem-
 pore. Erravit ergo Vigilius in Historia, aut corruptus
 in hoc loco est Gestorum pontificum liber. Sane in
 codice 736 ejusdem bibliothecæ Colbertinæ ita habet-
 ur: *Sed hodie scio quod Diocletianum et Decium, vel
 Leutheriam inveni.* Jam ergo fœmina illa in virum
 mutata est. Porro ex his quæ hæcenus dicta sunt de
 Serena et Eleutheria facile colligere quis potest
 quæ fides adhibenda sit Historiæ sancti Georgii Mar-
 tyris, in qua scriptum est Alexandram imperatricem,
 Diocletiani conjugem, viso quodam insigni miraculo
 in persona Martyris perpetrato, veritatem agnovisse,
 id est, Christi fidem esse amplexam. Hæc nimirum
 est Alexandra, Diocletiani conjux, mater conjugis
 Maximiani, ut refertur in Vita ejusdem Georgii, cu-
 jus fragmentum in tomo tertio Aprilis, pag. 103, edi-
 dit Godefridus Enschemus. Eandem delinctam ab
 inferis oratione sola ejusdem Georgii revocam tra-
 dit Nicephorus Callistus, lib. vii, cap. 45.

Pollui coegit. Ex hoc loco viri doctissimus Henri-
 cus Dodwellus collegit in dissertationibus Cypriani-
 cis Diocletiani uxorem Priscam et filiam ejus Vale-
 riam fuisse christianas; eamque sententiam confirmat
 auctoritate Eusebii, qui lib. viii, cap. 1 Hist. Ec-
 cles., commemorans ea quæ persecutionem Diocle-
 tiani antecesserunt, ait uxores imperatorum palam
 ac publice fuisse christianas, et ea quæ religionis
 suæ erant, tam verbis quam factis libere exequen-
 di coram imperatoribus potestatem ab ipsis habuisse.
 Nam quamvis imperatores non nominet, qui hæc
 facultatem dederunt uxoribus suis, hæc tamen Lac-
 tantii verba innuere videntur intelligi debere de
 Diocletiano et Gudio. At enim si illic vere christianæ
 fuerunt, quomodo existimari potest sacrificio fuisse
 pollutas, etiam coactas? Quis enim credat fœmi-
 nas principes in edito loco constitutas non fuisse
 ausas refragari, cum pueri et mulierculæ, ut in
 libro quinto Divinarum Institutionum, cap. 13, ait
 Lactantius, tormentis non cederent; Eunuchi vero
 necari maluerint, quam negare fidem Christi, quam
 impio sacrificio pollui? Præterea ubicumque de Pris-
 ca et Valeria agitur in hoc libro, nullum illic vesti-
 gium religionis earum; cujus tamen mentionem fe-
 cisset Lactantius, saltem cap. 2, ubi describens ear-
 um exitum, ait illis pudicitiam et conditionem
 exitu fuisse.

Eunuchi necati. Et inter hos Petrus, cujus marty-
 rium describit Eusebius, lib. viii, cap. 6. Item Indes,
 ut prodant Acta martyrii ejus.

Ad executionem rapti. Confirmat ista Eusebius ibi-
 dem, scribens imperiali jussu quotquot Nicomediæ
 erant Dei cultores acervatim cum suis familiis,
 alios gladio, alios flammis consumptos perisse.

Mari mergebantur. Eusebius ibidem: *Alios quoque*

*innumerales victos et scaphis impositos carnifices
 in profundum mare projicere.* Idem in libro de Marty-
 ribus Palestinæ, cap. 6. narrans martyrium Agapii,
 ait illum appensis ad pedes ejus lapidibus medio mari
 submersum esse.

Homo non adeo clemens. Herculum Maximianum
 fuisse hominem asperum, crudelem ac inhumanum
 tradunt vetusti Scriptores. Eutropius, lib. ix: *Hercu-
 lius autem propalam ferus et incivis ingenii, asperita-
 tem suam etiam vultus horrore significans.* Item lib. x:
*Vir ad omnem asperitatem sævitique proclivis, in-
 fidus, incommodus, civilitatis penitus expertus.* Etiam
 Diocletianus, qui summum imperium cum eo com-
 municaverat, ejus asperitatem reprehendere solitus
 erat, ut docet Flavius Vopiscus in D. Aureliano. Vide
 etiam Julianum imperatorem in libro de Casa-
 ribus.

Parietes dirui passus est. Contra Eusebius, lib. viii,
 cap. 13, aperte scribit Constantium neque eccle-
 siarum ædes, sive conventicula, ut hic dicit Lac-
 tantius, itemque Rullinus in versione hujus loci Eu-
 sebiani, subvertisse, nec quicquam adversus nos-
 tros esse molitum.

Verum Dei templum. Id est, hominem christianum.
 Lactantius, lib. v Instit., cap. 8: *Cujus templum est,
 non lapides, aut lutum, sed homo ipse, qui figuram
 Dei gestat; quod templum non auro et gemmarum donis
 corruptibilibus, sed æternis virtutum muneribus orna-
 tur.* Idem, lib. vi, cap. 25: *Non templa illi congestis
 in altitudinem saxi extruenda sunt: in suo, cuique con-
 secrandus est pectore.* Et infra: *Secum denique habet
 Deum semper in corde suo consecratum, quoniam ipse
 est Dei templum.* Idem, lib. ii, cap. 2, lib. vi, cap. 10,
 ait hominem esse Dei simulacrum.

CAPUT XVI.

Præter Gallias. Libellus precum Constantino M.
 oblatu a Donatistis apud Opatum Milevitanum, lib.
 i: *Rogamus te, o Constantine optime imperator, quon-
 iam de genere justo es, cujus pater inter cæteros im-
 peratores persecutionem non exercuit, et ab hoc facin-
 ore immunis est Gallia, petimus ut e Gallia nobis ju-
 dices dari præcipiat pietas tua.* Gallie ergo fuerunt
 C immunes ab hæc persecutione, quod illic imperaret
 Constantius benignissimus imperator, et qui, ut
 Eusebius tradit, persecutionis adversum nos concita-
 tæ expertus omnino fuit, et cultores Dei sub ipsius
 imperio degentes ab omni noxa et injuria immunes
 servavit, ac neque Ecclesiarum ædificia subvertit,
 nec novi quicquam adversus nos statuit. Quin et Eu-
 troplius in initio libri decimi dicere videtur Gallicum
 sanguinem non fuisse fsum in hæc persecutione.
 Loquens enim de Constantio, ita ait: *Hic non modo
 amabilis, sed etiam venerabilis Gallis fuit, præcipue
 quod Diocletiani suspectam prudentiam, et Maximiani
 sanguinariam temeritatem imperio ejus evaserant.* Sed
 adversus hæc reclamant historiæ nonnullarum Gal-
 liæ civitatum ac provinciarum, quæ suos martyres
 hæc persecutione ad Deum translatos prædicant, ita
 ut vix ulla civitas fuerit intra Gallias, quæ tum non
 dicatur maduisse sanguine Christianorum. Ista sic
 conciliari possunt, initio quidem Gallias a persecu-
 tione non fuisse prorsus immunes, occupato videlicet
 Constantio contra barbaros (ut illustrissimus
 episcopus Monspelienis Franciscus Bosquetus ait in
 libro quarto Historiarum Ecclesiæ Gallicanæ, cap. 2),
 ac pro consuetudine, et solito Gentilium furore,
 multos christianos in Gallis cesos fuisse. Confirmat
 hæc Eusebius in fine libri de martyribus Palestinæ:
*Nam quæ ulterius sitæ sunt regiones, inquit, Italia
 videlicet tota, et Sicilia, Gallia quoque, et quæcunque
 ad occasum solis porrigitur, Hispania, Mauritania
 et Africa, cum vix duobus primis persecutionis annis
 integris furorem belli expertæ essent, divini numinis
 presentissimum auxilium et pacem brevi sunt consecu-
 tæ.* Hunc tamen locum ita intelligi vult doctissimus
 Dodwellus in Dissertationibus Cyprianicis, ut an-

num illum Occidentalis imperii tractum Eusebii præcipuis Provinciis nominatis designaret, nec ultra secundum perseuisionis annum ipsum in toto illo tractu durasse inticaret, ac tamen interim Gallias ab ea immunes fuisse. Ac sane ejus argumentatio multam veri speciem habet, et in hanc ego sententiam facile transibit, nisi constaret Eusebium nominata in Gallias exprimere voluisse.

Tres bestie. Id est, Diocletianus, Maximianus Herculus et Galerius Maximianus. Perstat itaque Lactantius in sententia, et Constantium Gallis imperantem non ponit in numero persecutorum.

Flaccinum præfectum. Bithyniæ, in qua præsidatum gessit Hierocles, antequam præfecturam Ægypti, qua etiam ornatum fuisse in annotationibus ad Eusebium, pag. 177, docet Henricus Valesius, administraret. Crudelem autem fuisse Flaccinum hinc colligitur, quod cum Lactantius vocat non pusillum homicidam. Eadem tempestate vixit Flavianus præfectus Ægypti, ejus mentio extat in Menologio Græcorum ad diem octavam Julii, quod editum est ab Henrico Capisio in tomo secundo lectionis antiquæ.

Hieroclem. Hic locus confirmat conjecturam illustrissimi cardinalis Baronii, qui sequentia Lactantii verba, quæ nos describuntur sumus ex libro quinto Divinarum Institutionum, existimaverat esse intelligenda de Hierocle. Fuit autem Hierocles præses Bithyniæ, ut jam dictum est, et multam carnificinam de Christianis exercuit.

Auctor et consularius. Lactantius, lib. v Instit., cap. 2: *Alias eundem matrum mordacius scripsit, qui erat tum e numero judicum, et qui auctor in primis faciendæ persecucionis fuit.*

Priscillianum. Bithyniæ præsidem, ut legitur in Menologio Græcorum ad diem 12 mensis Junii: *Eodem die sancta martyris Antoninæ. Apud Nicæam Bithyniæ, Diocletiano et Maximiano imperatoribus, Priscillianus præside, Antonium in christiane fidei confessione constanter perseverans, demum gladio percussus, martyrio coronata est.* Eadem habentur in Martyrologio Romano.

Adversarium vicisti. Cyprianus, epist. 7 ad Rogatianum et ceteros confessores: *Quantum dolemus ex illis quos tempestas inimica prostravit, tantum letamur ex vobis, quos diabolus superare non potuit. Hortamur tamen per communem fidem, per pectoris nostri veram circa vos et simplicem charitatem, ut qui adversarium prima hac congressione vicisti, gloriam vestram fortè et perseveranti virtute teneatis.*

Zabulum. Id est, diabolum. Sic apud Commodianum, lib. ii, cap. 17: *Cuncta de Zabuli pompa; et cap. 18: Aut tota Zabuli pompa; et lib. i, cap. 53: Zabulum legem omnes omnino vitate.* Rursum lib. ii, cap. 51: *Germinè Zabulico ut fucialis turbe provale.* Referimus autem hæc loca juxta fidem veteris codicis. Nam editio diversa est. Nihil vulgatius quam Zabuli vox in antiquis libris. Eadem ratione scribebant Zaritorum pro Diaritorum, ut in collatione prima Carthaginiensi, cap. 139. Quod cum non animadvertenter lapsus Massonus, heic pro *Hipponensium Zaritorum*, que est vera lectio, scripsit *Hypensis Zaritorensis*: quam lectionem retinuit etiam Petrus Pithæus in sua editione collationis Carthagensis. Quare in veteri Notitia Africæ, quam Simondus edidit, et post eum Chiffletius, pro eo quod illic legitur, *Marianus Hippzaritensis*, scribendum est *Marianus Hipponensium Zaritorum*, id est, Diaritorum, sive Diarhytorum, ut apud Plinium, lib. v Hist. naturalis, cap. 4. Sic etiam, apud Commodianum, Zacones pro Diaconibus. Numizianum quoque pro Numidia legi in veteri codice ms. bibliothecæ Colbertinæ.

Triumphasti. Lactantius, lib. iv Institut. cap. 26: *Postremo etiam mortem suscipere non recusavit. ut homo illo duce subactum et cæcutatum mortem cum suis terroribus triumpharet.*

Jucundum spectaculum. Cyprianus, epist. 9: *O quale illud fuit spectaculum Domino, quam sublime, quam*

magnum, quam Dei oculis sacramento ac devotione militis ejus acceptum!

Elephantos. Nam et elephantos ad currum junxerunt Antiqui, ut patet ex Lampridio in vita Antonini Hellogabali, et ex aliis locis. Auctor est Flavius Vopiscus, in triumpho quem D. Aurelianus egit de Zenobia et Tericio, elephantos viginti præcessisse. Joannes abbas Biclarenensis ad annum 9 Justini Imperatoris adnotat Justinianum Ducem Romanæ militiæ 24 elephantos Constantinopolim direxisse pro triumpho, qui de Persis devictis agendus erat. Vide Sirmondum, in notis ad panegyricum Anthemii, apud Sidonium, et Bulengerum in libro de Triumphis, cap. 21.

Dominatores dominantur. Passiva significatione, ut apud Ciceronem, in libro primo Officiorum: *O domus antiqua, heu quam dispare dominare domino! Virgilius in secundo Æneidos: multos dominata per annos.*

Desit provocare. Emissas est Donatus et carcere extremis Galerii Maximiani temporibus, ut legitur infra, cap. 55.

CAPUT XVII.

Felicitas ab eo recess. Nimirum a Diocletiano, quem per totos viginti annos imperii fuisse felicem produnt antiqui historiarum scriptores. Neque opus est reiterare testimonia singulorum. Sufficiet unicus auctor panegyrici Maximiano et Constantio dicti in nuptiis Faustæ. Sic ergo ille: *Sed profecto exegit hoc ipsa varietas et natura fortunæ, cui nihil mutare licuerat dum vos imperium teneretis, ut illa viginti annorum continua felicitas intervallo aliquo distingueretur.*

Perrexit Romam. Diocletianus, quibus de causis, ut vicennalia celebraret, et triumphum ageret de Narsee rege Persarum ante aliquot annos victo. Hec enim anno actus est triumphus, non autem anno decimo octavo imperii, ut putavit Henricus Valesius, qui propterea cum triumpho conjunxit vilitatem annonæ, quam imperatores jus-sisse docent Fasti Idaliani, tanquam id ab eis post triumphum constitutum esset in gratiam populi Romani. Recte igitur Scaliger in animadversionibus ad Chronicon Eusebii adnotat, triumphum a Diocletiano et Maximiano anno vicessimo imperii, aliquot mensibus antequam purpuram deponeret. Sed postremum illud falsum. Nam retinuerunt adhuc imperium fere per sesquiannum, ut postea videbimus. Porro triumphum actum esse tempore vicennalium, quod nobis incumbit probandum, patet ex capite decimo Lactantii, ubi, post narratum victoriam de Persis, ait Diocletianum in Orientem profectum, et annum illic egisse qui persecutionem antecessit, deinde hyemationem venisse in Bithyniam, actum quidem captum consilium destruendarum ecclesiarum, et mense Februario sequenti captam persecutionem. Igitur certum est Diocletianum non fuisse Romam anno 18 imperii sui, quo cum triumphasse contendit Valesius secutus Eusebium, quem propterea reprehendit Josephus Scaliger. Sane, quod negari non potest, in vulgatis Chronicis Eusebiani editionibus, et in perisque antiquis exemplaribus, triumphus ille notatur in anno 18 Diocletiani. Verum in vetustissimo et optimo codice Colbertino, et in aliis antiquis quos Pontacus vidit, ponitur in anno 19, sed præpostero ordine, cum antecedit historiam persecutionis. Quæ fuit occasio errandi clarissimo Valesio. Probabile autem est dilatum tandem a Diocletiano triumphum de Persis, ut cum conjungeret cum festis vicennalium, et ea sic faceret clariora atque celebriora. Nunc referenda sunt Eusebii verba: *Diocletianus et Maximianus Augusti insigni pompa Romæ triumpharunt, antecedentibus currum eorum Narsei conjugis, sororibus, liberis, et omni præda qua Partus spoliaverunt.* Eadem habet Eutropius in fine libri noni, ubi ait, Diocletianum et Herculium deposuisse purpuram post triumphum inclytum quem Romæ ex numerosis gentibus egerant, pompa ferulorum illustri, qua Narsei conjuges, sororesque et liberi ante currum ducti sunt.

Sed emendandus heic est Eutropius, ubi de conjugibus Narsci ante curram ductis loquitur. Quippe Sextus Rufus in duobus locis, et Eusebius in Chronico, qui accepisse videtur ex Eutropio, de una tantum Narsci uxore loquuntur. Igitur Diocletianus in Oriente fuit anno 302, eoque exeunte venit Nicomediam; ineunte anno 303, cœpta persecutione, Romam postea profectus est, ut triumphum ageret et vicennalia celebraret.

Vicennalium diem. Hæc agenda erant ineunte anno vigesimo imperii; et non uno solum die agebantur, sed continuatis diebus, ut patet etiam ex his, quæ de Romano martyre narrat Eusebius in libro de martyribus Palestine. Ad ista Diocletiani quod attinet, certum est ea Romæ celebrata fuisse per mensem integrum, cum Lactantius dicat illum iis sollempnibus celebratis, impatientem et ægrum animi prorupisse ex urbe, et tredecim dies tolerare non potuisse, ut Romæ potius quam Ravennæ procederet consul. Porro Diocletianum eo ipso anno vicennalia celebrasse, quo cœpta est persecutio adversus Christianos, vel hic locus evincit, celebrata autem fuerunt eo anno, quo ipse consulatum octavum agebat. Nam prorupit ex urbe paucis diebus ante kalendas Januariæ, quibus nonus consulatus illi deferebatur.

Kalendas decembris. Quoniam imperium Diocletiani fundus est istius historiæ, res postulare videtur ut ejus initia brevi sermone constituamus, ut finis tandem imponatur dissidiis quæ ex ea occasione emergerunt inter viros doctos. Ac de anno sane quo is ad remp. administrandam accessit, non arbitror ambigi nunc posse, cum eum fuisse annum Christi 284 luculenter probaverit in libro xi de Doctrina temporum, cap. 30, vir istarum et multarum aliarum rerum peritissimus Dionysius Petavius. Denique, si persecutio adversus Ecclesiam commota est anno Christi 303, ut certum faciunt plurima loca istius Lactantiane iucubrationis, quæ nos supra retulimus, commota autem sit anno imperii Diocletiani 19, ut omnes consentiunt; negari non potest principatum ejus incipere ab anno 284 exeunte. Major itaque difficultas est in constituendo die quo factus est imperator. Ante Petavium persuasum erat hominibus eruditissimum Pallibus ipsi, id est 11 kalendas maias, a militibus imperatorem esse salutatum; quam sententiam, ut falsam, merito refellit idem vir eruditissimus et addit: *Resipiscant itaque deinceps Chronologi omnes, et hanc de primo Diocletianei imperii die πρόκλησιν tam levi modo nullo argumento subvertant, deducant, ac meliorem commutent. Gratia vero Alexandrino illi Chronico debentur, cujus auctor ex actis publicis diem nobis designat, quo primum Chalcedone Diocletianus imperator est appellatus, nimirum 15 kal. octobris.* Si Petavius nunc viveret, certum sum eum, ut erat veri amantissimus, gloriam constitutæ illius diei, quam falso tribuit auctori Chronici Alexandrini, reddidituro Lactantio, et 15 kal. octobris mutaturum in 12 kal. decembris, quem diem Lactantius docet fuisse natalem imperii Diocletiani, quo vicennalia Romæ celebrantur erat. Atque eo modo solvitur difficultas, quam Valesius in annotationibus ad Eusebium, pag. 175, indicavit, nimirum ex eo quod Eusebius dicit Romanum die 17 novembris martyrium consummasse, cum Diocletiani vicennalia agerentur, cum, si illud verum est, sequi videatur primum diem imperii Diocletiani incidere in mensem novembrem, non autem in septembrem, ut tradit auctor Chronici Alexandrini. Incidit itaque in mensem novembrem, sed posterius die decima septima ejusdem mensis. Sed adversus hæc vir clarissimus Antonius Pagius opponit 12 kal. decembrum diem a Lactantio tributum vicennialibus Diocletiani non esse natalem ejus, sed Maximiani Herculi: quod ex eo quoque probat, quod in libro tertio codicis Justiniani descripta sit lex Diocletiani data idibus octobris, Carino II et Numeriano consulibus, id est, eo anno quo nos quoque scripsimus illum fuisse factum imperatorem, adeoque certum sit eum ad principale fastigium fuisse evectum diu ante 12 kal. decembris.

A Sane fateor istud esse magni momenti, si constaret certam esse lectionem. Verum, cum in codice Justiniano unica tantum istiusmodi lex reperitur, quæ propterea auctoritatem ab aliis ejusdem temporis mutuari non potest, et in quatuor vetustis codicibus bibliothecæ regie, septem Colbertina, tum etiam in tribus qui fuere Petri Pithœi, viri clarissimi, adscriptum non sit tempus quo data est, in uno autem regio, in uno Colbertino, et in tribus Pithœanis dicitur esse Diocletiani et Maximiani Augustorum et Caesarum, patet nihil hinc boni firmique accipi posse ad constituenda initia imperii Diocletiani; adeoque etiam post illam Pagii observationem nobis liberum est existimare veram esse quam ex Lactantio concepimus opinionem de die quo idem Augustus ad imperium primo pervenit; præsertim cum Fasti Idatiani doceant Maximianum imperatorem fuisse levatum kalendis aprilibus, non vero 12 kal. decembris.

Libert. p. r. ferre n. poterat. Immoderatam videlicet, eo acriorem, quod intermissa erat. Magnam enim vero oportuit fui-se populi Romani petulantiam et loquendi libertatem, quæ Diocletianum, satis bonum alioqui Principem, si persecutionem adversus nostros motam excipias, coegerunt urbem relinquere sic præcipitanter. Eadem licentia Constantinum etiam movit, ut Romam relinquere et sedem imperii alio transferret, ut in libro secundo historiarum suarum narrat Zozimus. Quamquam alia causa transferendi imperii habetur in donatione Constantini.

Prorupit ex urbe. Tertio decimo kalendas Januarii, post terminata vicennalia. Nam vicennialium festa duraverunt per mensem integrum, ut jam diximus.

Nonus consulatus. Hæc etiam evincunt persecutionem excitatam esse anno Christi 303, cum nonum consulatum Diocletiano destinatum fuisse dicat ad kalendas Januariæ, quæ proximæ post commotam persecutionem fuerunt. Nonus enim consulatus Diocletiani incidit in annum Christi 304.

Deferebatur. A senatu nimirum. Sed ista explicanda sunt. Nam certum est nominationem consulum fuisse tum prorsus in potestate imperatorum. Itaque senatus non designabat quidem consules, ut olim, sed eos declarabat, eis insignia consulatus tradebat, et sic quodammodo consulatum deferre ac tribuere videbatur. Ita nos docet Valerianus imper. in oratione ad Aurelianum, qui postea fuit imperator, apud Flavium Vopiscum: *Nam te consulem hodie designo, scripturus ad senatum, ut tibi deputet scipionem, deputet etiam fuses.* Hæc enim imperator non solet dare, sed a senatu, quando fit consul, accipere. Itaque Diocletianus sibi consulatum destinaverat in annum sequentem; et, si mansisset Romæ, ejus insignia pro more consulum accepisset a senatu. Sed tredecim dies tolerare non potuit ut sumeret, propter nimiam populi Romani licentiam.

Ravennæ. Discedens igitur Roma Diocletianus profectus est Ravennam, qua rectum iter est in Illyricum et Bithyniam.

Procederet consul. Ælius Lampridius in Hellogabalo: *Denique kal. Januarii, cum simul tum designati essent consules, noluit cum consobrinio procedere.* Fasti Idatiani Diocletiano II et Aristobolo: *His cons. occisus est Carinus Margo, qui ipso anno cum Aristobolo consul processerat.* Chronicon Alexandrinum, pag. 641: *Diocletianus imperator 15 kalendas Octobr. Chalcedone renuntiatus, 5 kalendas Octobris Nicomediam purpuratus intravit, et kalendis Januarii consul processit.* Antiquorum consulum processio, ut ego quidem arbitror, et ut sunt omnia ferme initia, modesta erat et simplex. Postea vanitas et ambitio multa addidit, quæ deum omnem modum excessere. Hinc illa querela Flavii Vopisci in D. Aureliano: *Vidimus proxime consulatum Furii Placidi tanto ambitu in Circo editum, ut non præmia dari arvis, sed patrimonium viderentur, cum darentur tunica subsericea, lineæ paragaudæ, darentur etiam equi, ingemiscentibus frugi hominibus.* Factum est enim ut jam divitiarum sit non

hominum consularis, quia utique si virtutibus de-feratur, editorem spectare non debet. Periculi casta illa tempera, et magis ambitione populari peritura sunt. Proflua autem plurimorum liberalitas in editione consularis varias extorsit principum leges, quibus modum poneret immensitati donorum, ut colligitur ex novella 105 Justiniani, qui processiones consularum enumerat per annum septem, et statuit quomodo illae celebrandae sint. De munificentia ejusdem Justiniani in editione primi consularis sui vide Marcellinum comitem.

Profectus hyeme. Henricus Valesius in notis ad Eusebium, pag. 168, disputans adversus Josephum Scaligerum, qui contendit Diocletiani triumphum actum esse Romae anno imperii ejus vigesimo, aliquot mensibus antequam purpuram deponeret, adversus eum, inquam, disputans Valesius, ait istam opinionem ferri non posse, quod ex ea sequatur Diocletianum hyberno tempore triumphasse, et media adhuc hyeme ab urbe Roma profectum Nicomediam venisse. *Quorum neutrum probabile est, inquit, cum nec triumphum per hyemem agi solerent ab imperatoribus Romanis, nec Diocletiani aetas ac valetudo tam longi itineris laborem hybernis mensibus sustinere valuerit.* Haec tamen, quae absurda visa sunt viro clarissimo, vera sunt, et ea pro veris agnovisset ipse, si hanc Lactantii lucubrationem vidisset. Nam et certum est triumphum actum eodem tempore quo vicennalia, et Diocletianum Roma profectum hyeme, scilicet frigore, et dein Nicomediam venisse, non quidem ipsa hyeme, sed post aestatem sequentem. Neque verum est quod paulo post subdit idem Valesius, morbum illum quo Diocletianus de statu mentis paululum perturbatus est primum Nicomedia cum corripuisse paulo post excitatum ab eo persecutionem. Neque id dicit Constantinus. Is morbus cum corripuit post triumphum et vicennalia, cum in itinere esset, ut heic scribit Lactantius.

Ripa strigae. Quo tempore hunc Lactantii librum emisimus, monimus aut locum hunc cubare in mendo, aut ripae Strigae nomine intelligi debere oram Propontidis circa Nicomediam. Conjecturam nostram non putavit vir clarissimus Thomas Sparkius esse veram; ideoque eruditam sane et elegantem dissertationem edidit ut ostenderet, ripae Strigae nomine, quidvis potius intelligi, quam oram Propontidis; et, post longos circuitus de significatione vocis Strigae et de ripa Danubii, pronuntiavit isthic intelligi ripam Danubii, sive Istri, quo vectum ait Diocletianum zegrum usque ad Pontum Euxinum. Verum Lactantius non ait illum navigio peregrisse iter suam, sed per circuitum ripae: quod manifeste evincit illud terra fuisse confectum, cum secundum Ulpianum, lib. LXVIII ad Edictum, quod in ripa fit non videatur in flumine factum. Confecit ergo Diocletianus iter suum terra, nimirum per ea loca quae in Itinerario Antonini describuntur *per ripam a Viminacio Nicomediam*, quae est ipsa ripa Istri, cujus meminit etiam Oridius, lib. I de Ponto, eleg. IX:

Stat vetus urbs ripae vicini nominis Istri,

quo loci poeta intelligit Istrum Antonini, seu Istropolim Plinii. Ptolemæi, tabula Peutingerianæ, et aliorum. Quin et legiones riparienses vocabantur quae locatae erant in ripa Istri, ut patet ex notitia imperii. Ister autem est idem fluvius qui a jugo Abnobae montis ortus Danubius dicitur, donec perventum est Axiopolim, ubi Danubium accipere nomen Istri tradit Ptolemæus. Axiopolim porro sitam fuisse inter Suclidavum et Capidavam videre est apud eundem Ptolemæum, in Itinerario Antonini, et in tabula Peutingeriana. Itaque Diocletianus, relicta Ravenna, post hyemem iter ingressus, per viam publicam, quae in eodem Itinerario descripta est et in tabula Peutingeriana, pervenit Nicomediam sub exitum mensis Novembris, id est, per Veronam, Altinum, Concordiam, Aquileiam, Sarnium, Taurunum, Viminacium,

et tunc per ripam Strigam, sive Istricam, per Cuppas et cætera loca, usque ad Dorostolum, Suclidavam, Axiopolim, Capidavam, Istrum, Develtum, Burtudizum, Drispiram, Heraclæam, Byzantium, Panticlium, Libysam, et hinc statim Nicomediam. Haec loca nominavi, quia inter illa quae ad ripam Istricam sunt majorem habent celebritatem, et quia eorum magna pars notata est in constitutionibus quibusdam Diocletiani codice Justiniano comprehensis, quae progressum itineris ejus demonstrare videntur. Nam ex ea quae data est Ravennae 15 kal. Aprilis anno 304 colligitur, cum Ravenna digressum non esse ante mensem Martium, eumque Veronae fuisse 14 kal. Junias docet lex alia illic eo die lata. Hinc profectus est Aquileiam, Sarnium, Taurunum, Viminacium, ubi cum aliquando substitisse colligi posse videtur ex legibus ibidem datis, sive subscriptis, ab excessu mensis Augusti usque ad kalendas Octobris. Dorostoli deinde eum fuisse liquet 12 et 11 kal. Novembris. Tertio dein kal. erat Develtum, 3 Non. Burtudizi, 6 Idus Heraclæae, 5 kal. Decembris Nicomediae. Ista colligi possunt, ut dixi, ex legibus Diocletiani quae extant in codice Justiniano. Nolim tamen contendere ista esse omni ex parte vera, cum sciam illum iisdem diebus aliorum annorum potuisse esse in iisdem locis. Affero tantum conjecturam meam, quae satis mihi videtur esse probabilis. Si quis tamen eam non probaverit, potest eam rejicere ut falsam, et iudicio suo frui, praesertim si non obscuras dissentienti causas habeat.

Circum dedicaret. Apud Nicomediam, quam vir adificandi cupidissimus urbi Romae coaequare studebat.

Anno p. v. repleto. Id est, ut ego arbitror, 12 kalendas Decembris. Sic enim postulat sensus. Sane postea Lactantius cum aliquo intervallo memorat Idus ejusdem mensis. Non deposuit ergo purpuram Diocletianus anno Christi 304, ut placuit viris eruditissimis, sed altero post actum triumphum et celebrata vicennalia, id est, anno Christi trecentesimo quinto. Melius igitur Scaliger, qui in animadversionibus ad Chronicon Eusebii ait, Diocletianum deposuisse purpuram aliquanto tardius quam vulgo censent viri docti, eo inter cætera argumento, quod certum sit Diocletianum gessisse decimum consularum, et dici non possit eum fuisse consulens post depositam purpuram. Nam Cassiodorus ait Diocletianum et Maximianum deposuisse purpuram eo anno quo Diocletianus decimum et Maximianus septimum consularum agebant. Quod etiam legitur in vetustissimo codice ms. bibliothecae regiae litteris uncialibus scripto, qui inscriptus est *Chronica Georgii Ambianensis episcopi*. Quanquam, ut verum fatear, decimus ille Diocletiani consularum mihi multum suspectus est, et valde huc inclino, ut existimem conflatum esse per errorem ex illis verbis Pastorum. *Item decies et Maximiano septimum*, quae referenda sunt ad Maximianum Herculium et Galerium Maximianum. Ista tamen non impediunt quin abdicatio facta dicatur anno trecentesimo quinto, praesertim cum res eadem aliis adhuc testimoniis probetur. Nam cum Zozimus scribat, a consularum Chilonis et Libonis, quo Severus ludos seculares exhibuit, centum et unum annos effluxisse usque ad eum quo Diocletianus et Maximianus abdicaverunt, quem falso notat incidere in Diocletiani IX et Maximiani VIII consularum, et Scriptorum omnium consensu ludi illi seculares anno Christi 204 celebrati fuerint, luce clarius est rem quae centesimo primo post anno gestata est anno Christi 305 evenisse. Quod adeo verum est, ut cum Joannes Fridericus Herwardus in capite 250 suae chronologiae retulisset hunc Zozini locum, in eaque sententia esset ut Diocletianum abdicasse anno 304 censeret, centum et unum annos, qui a ludis Severi usque ad annum abdicacionis fluxerant, sic interpretari coactus est, ut utrumque extremum eo numero includi assereret, 204 nimirum, et 304. Videbat enim quod si inciperet ab anno 205

ut par erat, numerus annorum centum et unius non congrueret cum anno abdicationis imperii, quam, ut dixi, putavit anno 304 evenisse. At, si scivisset eam sequenti tantum anno peractam, non redactus fuisset in has angustias. Porro abdicationem contigisse anno quod diximus probatur etiam ex capite 44 Lactantii, in quo ille scribit annum octavum nuncupationis Maximini cognomento Dazæ completum fuisse kalendis maiis anni quo ille pugnam commisit cum Licinio : quæ cum pugna fuerit anno 313, consequens est Diocletianum abdicasse, et Maximianum fuisse nuncupatum Cæsarem anno 305 kalendis maiis.

Clari mortem. Ut fieri olim solebat post mortem principum. Nam id de Augusto narrat Tacitus in libro primo Annalium, de Constantino Ruffinus, l. 1, cap. 11 Historiæ ecclesiasticæ. Possunt inveniri etiam alia exempla. Sed ista tanti non sunt.

Kal. Martis. Anni sequentis, id est, anni trecentessimii quinti. Nam, cum certum sit Diocletianum vicennalia celebravisse Romæ anno 305, et hinc digressum medio decembri, Nicomediam pervenisse post ætatem anni 504, et Circum dedicavisse anno post vicennalia repleto, id est, mense novembri, deinde ita ægrotasse, ut mortuus crederetur idibus decembris, manifestum est kalendas martias, quæ post idus illas subsequatæ sunt, incidisse in annum 305, adeoque adhuc eo tempore Diocletianum fuisse imperatorem. Sed paulo post eum visuri sumus cum Galerio deliberantem de abdicando imperio.

Demens factus est. Eusebius, lib. viii, cap. 15, recte hunc Diocletiani morbum, cuius vi demotus est de mentis suæ statu, accidisse ait post acta vicennalia, et post motam adversus nostros persecutionem. Recte quidem. Sed idem tamen in eo castigandus est, quod vicennalia ab eo expleta ait antequam bellum inferret Christianis, cum ex Lactantio teste oculato constet motam primo persecutionem, vicennalia deinde acta exeunte anno. Meminit autem amentiam Diocletiani et Chrysostomus oratione in sanctum Babylon martyrem.

CAPUT XVIII.

Exemplum Nervæ. Qui senio gravis, ac ideo se contemni vides, Trajanum adoptavit, eodemque die in senatu Cæsarem designavit, ut Xiphilinus tradit ex Dione. Eandem causam adoptionis affert Plinius in panegyrico : *O novum atque inauditum ad principatum iter ! Non te propria cupiditas, proprius metus, sed aliena utilitas, alienus timor principem fecit.* Et infra : *Ut dare posset imperium imperator qui reverentiam amiserat, auctoritate ejus effectum est cui dabatur. Simul filius, simul Cæsar, mox imperator et consors tribunitiæ potestatis.*

Indecens esse. Heic incipit dialogus inter Diocletianum et Galerium, isto socerum urgente ad deponendum imperium, altero repugnante. Quod valde animadvertendum est. Hactenus enim existimavimus spontaneam fuisse Diocletiani abdicationem, et longo tempore meditatam : quod certe evidentissime colligebatur ex vetustis auctoribus, qui vulgatas tantum historias scribebant, arcana rerum non noverant. At Lactantius, qui Nicomediam a Diocletiano fuerat accitus, qui frequens erat in palatio, melius totam hanc historiam scire potuit, quam illi qui postea animum ad scribendas historias appulerunt.

Invaserat vel Inhiaverat. In veteri codice legitur *invenerat.*

Dispositionem. Formam constituendæ seu regendæ reipublicæ. Recepta tum erat ea vox. Epistola D. Aureliani ad Flavium Arabianum, apud Flavium Vopiscum : *Nunc tuum est officium, Arabiane jucundissime, elaborare ne mee dispositiones in irritum veniant.* Valeriani epistola ad Ragonium Clarum, apud Trebellium Pollionem in triginta Tyrannis, cap. 17 : *Dispositionem Balisæ prosequere. Huc in forma temp. vides.* Vide Lactantium, lib. ii Institut., cap. 16

A lib. iii, cap. 7 et 10, et Jacobum Gothofredum, ad titulum codicis Theodos. *De proximis.*

Disposit. conservari. Ut quia ipse primus orbem Romanum in quatuor partes divisisset, quarum duas a duobus Augustis, reliquas duas a duobus Cæsariibus in spem imperii allectis teneri insituerat, jam et ipse hanc dispositionem non immutans, sed custodiens, cederet imperio cum senè Maximiano, et se Constantiumque, qui tum Cæsares erant, Augustos diceret, in istorum vero loco duos novos Cæsares faceret. Daret exemplum posteris quomodo conservari oporteret immensum reipublicæ corpus.

Inter duos concordiam. Proponebat tacite Galerius exemplum Diocletiani et Maximiani Herculi, qui per tot annos mira concordia imperium tenerant, ut ostenderet rem non esse difficilem. Re autem vera res est difficilissima concordia, præsertim ubi summa potentia est ; recteque Tacitus in libro quarto Annalium scribit potentiam et concordiam eodem loci esse vix posse. Idem lib. xiii, loquens de Seneca et Burrho, rectoribus juventæ Neronis imperatoris, annotat tanquam rem difficilem et extraordinariam eos pari in societate potentia fuisse concordēs. Denique discordia quæ postea fuit inter Constantinum et Licinium, qui Romanum imperium æqua potestate tenebant, probavit concordiam difficile servari inter duos imperatores.

Minor et extremus. Infra cap. 20 : *Nam Constantium, quamvis priorem nominari esset necesse, contemnebat.* Hæc loca ostendunt priorem in adoptione locum datum esse Constantio, haud dubie propter nobilitatem generis, quod referebat ad Claudium imperatorem. Sed de hoc postea.

Illyrico vel. Codex vetus Illyricum. Idem autem valet in hoc loco vox *vel*, ac *id est.* Neque enim vera est observatio Cuperi, censentis Illyricum non fuisse ad ripam Danubii, sed ad mare Adriaticum. Nam Næsia utraque, quæ est ad ripam Danubii, pertinebat ad Illyricum, ut satis notum est. Carpi vero et Bastarni, quos a Galerio victos postea ait idem vir clarissimus, erant Transdanubiani.

Ita plane. Familiaris Lactantio phrasis. Lib. i divin. Institut., cap. 11 : *Ita plane. Nam cum idem neque virginibus neque maritalis unquam peperisset.* Et lib. ii, cap. 11 : *Ita plane : quemadmodum vulgus existimat mortuorum animas circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare.*

Illos. filios nuncupari. Equum sane ac rationi consentaneum erat quod proponebat Diocletianus, ut filius Herculi Maxentius et Constantii filius Constantinus fierent Cæsares, ne principum filii privati viverent. Sed contra obtinuit perversæ Galerius, et alios Cæsares fecit, præserte etiam Constantino.

Neque patrem. Eadem de Maxentio referuntur in Epitome Victoris. *Is Maximianus (Leg. Maxentius, ut patet etiam ex libro xi Historiæ miscellaneæ) carus nulli unquam fuit, ne patri aut socero quidem Galerio.* Erat ille, ut vulgo scribitur, Herculi Maximiani filius. Sed tamen paulo ante in eadem Epitome ista legitur : *Genuit ex Eutropia Syra muliere Maxentium et Faustam conjugem Constantino, cuius patri Constantio tradiderat Theodoram privianam. Sed Maxentium suppositum servat arte muliebri tenere mariti animum laborantis auspicio gratissimi partus cepti a puero.* Hanc enim ego lectionem merito, ut optior, reliquias præfero. Historiam hanc confirmat incerti panegyricus Constantino dictus post victum Maxentium, cuius auctorem esse Nazarium putabat vir doctissimus Petrus Pithæus : *Ut enim omittam illa quæ non decet comparari, quod erat ille Maximiani suppositus, tu Constantii pii filius : ille despectissime pravitatis (Leg. parvitas), detortis solutisque membris, nomine ipso abusiva appellatione mutilato, tu, quod sufficit dicere, tantus ac talis. Auctor fragmenti de Constantio Chilo-ro et Constantino : De cuius origine mater ejus, cum quesitum esset, Syro quodam genitum esse confessæ respondit.*

Tumentum, ebriosus. Idem auctor : *Severus Ca-*
sa quodlibet, et caribus, et matulibus, ebriosus, et hoc
Galerium dicitur. Censit enim auctor hujus fragmenti
Galerium fuisse ebriosum, quem tamen ebri non fa-
ciunt, sed caribus, matulibus, ut dicitur. Sic ergo ille :
Galerium ebriosum per se, ut in Praefato ad valit constit-
ta, ut passu ejus aliquid post praedictum faceret. Con-
stat haud dubie auctor fragmenti Galerium Maxi-
mium esse Galerium Maximum, quam narrat Euse-
bium, lib. viii, cap. 11, tumentum et crapula eo us-
que potum suam fuisse, ut in compositionibus insaneret
et raveret, et ea imperaret eboras, quorum postridie
comam perhibebat. Et ita quidem verba Graeca Eu-
sebi vererunt Christophorus et Valesius. At
Ruffinus alium sensum his dedit, dicens Maximum
alio tumentum fuisse, ut insanus et mente captus
visu errore putaretur, et ea ebrius fieri juberet, quae
in postera se fuisse nesciret. De eodem haec ha-
berunt in Epitome Victoris, quae magis congruunt
cum interpretatione virorum clarissimorum. Vini,
trinit, auctor : quo ebrius, quaedam corrupta mente
aspici jubebat, qui cum piger factum, differri quae
percepisset in tempus sobriam ac matulinum statuit.
De quoque victus a Licinio, cum Tarsum profectus esset,
neque illum speraret refugium, angore et metu con-
cepit ad mortem, quasi ad remedium malorum, et
palis se verbo inferis ac vino ingurgitavit, ut dicit
infra Lactantius cap. 49.

Eum nisi ad Maximianum. Audax sane nimium
 fuit Galerius, qui nondum consulto Diocletiano Se-
 verum miserat ad Maximianum, ut ab illo fieret Caesar.
 Qui locus etiam ostendit quam preceps et vesanus
 fuerit Galerius, et quam parum libera ac spontanea
 Diocletiani abdicatio.

Et ab eo induatur. Purpura videlicet : quod erat
 insignis principalis fastigii. Itaque idem Severus ab
 Herculo postea victus ad Ravennam, *vestem et pur-*
puram eidem a quo acceperat reddidit, ut ait infra Lac-
tantius cap. 24.

Ostendens Daiani. Sive Dazam, filium sororis Ga-
 leria, ob hoc ipsum Galerium Maximum dictum in
 adoptione. Epitome Victoris : *Galerius Maximinus so-*
roris Armentarii progenitus, veroque nomine ante impe-
rium Daza dictus.

Jusserat Maximianum. In veteri codice, et heic, et
 fere semper legitur *Maximianum*, sueto Graecis Lati-
 nisque librarum errore, ut Maximianus et Maximini
 nomina persaepe confundant. Quoniam vero certum
 est istum, non Maximianum, sed Maximum fuisse
 vocatum, nos ubique emendavimus, ne qua lectorem
 difficultas remorari posset.

Uominis. Cuperus et Sparkius monent legendum
 esse *omnis* : quod ego valde probo.

CAPUT XIX.

Proceditur kal. maiis. Anno Christi 305, ut dixi-
 mus. Mendum itaque est apud Lozimum et in Fastis
 Idatiani, ubi ista contigisse dicuntur Diocletiano ix,
 et Maximiano viii cons. die kal. aprilis. Alii abdic-
 tionem Imperatorum ponunt in die 11 kal. maii. Ipsi
 Pandibus ; Lubens kalendis Augusti, nescio quo aucto-
 re. Sed nunc neque de anno, neque de die disputa-
 re fas est, post tam tumentum et accuratam abdi-
 cationis istius horam, quam nobis exhibet Lactan-
 tius.

Constantinum o intueb. Ex hoc loco et ex pluri-
 bus aliis veterum scripturarum testimoniis probari potest
 Constantinum non apud Diocletianum fuisse re tempo-
 re quo ista gerantur. Quare necesse est mendum
 esse in fragmento de Constantio Chloro et Constantio,
 pag. 172, ubi scriptum est, Severum et Maximianum
 meum Constantium, *Constantinum nihil tale nosse.*
 Ubi legimus, ut Constantio, absque quo et abdicatio
 facta, et Caesaris successi, ut dicit Lactantius.

Maximianum ipse Galerius. Argumento Armenta-
 rii.

Purpuram sumpsit. Magni momenti sunt haec ver-
 ba, neque leviter praetereunda. Signant enim locum
 ubi Galerius Maximianus adoptatus est a Diocletiano,
 nimirum prope Nicomediam. Quippe alium de ea re
 silentem est apud antiquos historiarum scriptores,
 nisi quod in Chronico Alexandrino scriptum est
 Maximianum Jovium et Constantium in consortium
 imperii adesse esse Nicomediae. Sigonius, in libro
 primo de Occidentali imperio, putat id factum esse
 in Illyrico. Sed errare illum evincit hic locus Lactan-
 tii. Rursum heic annotandum est : Diocletianus et
 Maximianus sicut uno eodemque die imperium depo-
 serunt, prior ad Nicomediam, aliter apud Mediola-
 num, ita uno eodemque die Caesares adoptati ab il-
 lis fuisse, Galerium quidem a Diocletiano ad Nicome-
 diam, Constantium vero ab Herculo in Italia, ac
 forte an Mediolani.

Requiem petere. Hinc haud dubie orta communis
 opinio Diocletianum semel volentem ac spontaneum
 imperio exuisse propter senium et infirmam valetu-
 dinem, et id ab eo factum post diuinam delibatio-
 nem, ut colliguit, et recte, viri docti ex veteri pane-
 gyrice, qui Maximiano Herculo et Constantino
 dictus est post nuptias Constantini et Faustae. Verum
 Lactantius areanum istius historiae aperuit, quod se
 ignorare fassus est Eusebius in libro primo de Vita
 Constantini, cap. 18, ubi, ait, seniores Augustos *nescio*
quo pacto imperio se abdicasse. Ruffinus, lib. viii, cap.
 15, ait Diocletianum Augustum in id vanitatis atque
 amabile pervenisse, quo depositis cum collega pariter
 Augusto regni insignibus, privati et plebei post
 imperium viverent. At Constantinus in oratione ad
 sanctorum caelum cap. 25, cui astipulari videtur
 Eusebius, lib. viii, cap. 13, diserte affirmat Diocle-
 tianum ob mentis alienationem sponte se imperio ab-
 dicasse : quem Valesius in annotationibus suis refellit,
 et merito. Sed erat idem Valesius in eo, quod ad
 consilium de abdicando imperio diu ante persecutio-
 nem cepisse Diocletianum, tunc scilicet, cum de Per-
 sis aliisque barbaris nationibus Romae triumphavit.
 Nam ex serie istius lucubrationis Lactantiane constat
 consilium de abdicando imperio captum fuisse post
 commotam persecutionem, post reditum Diocletiani
 ab urbe, post vicennalia repleta, adeoque post diffi-
 cilem illum morbum, cuius vi demotum de mentis
 suae statu visum fuisse Diocletianum tradit Eusebius.
 Praeterea triumphus actus non est ante persecutionem,
 ut supra ostensum est.

Severum et Maximianum. Fasti Idatiani Diocletiano
 ix et Maximiano viii consulibus : *His cons. depo-*
suerunt purpuram privati effecti Diocletianus et Maxi-
mianus, et vestierunt Severum et Maximinum ; Seve-
 rum quidem Herculis apud Mediolanum, Maximum
 Diocletianus ad Nicomediam. Sed male apud Euse-
 bium in Chronico, ubi scriptum est Galerium solum
 biennio Augustum imperium tenuisse, et anno post
 seniorum Augustorum abdicationem Maximianum et
 Severum a Galerio Maximiano Caesares factos. Ita qui-
 dem in plerisque editionibus. Sed in Veneta anni 1485
 et in antiquis codicibus manuscriptis a Pontaeo lau-
 datis, tum etiam in vetustissimo et optimo codice
 Colbertino, ea desunt quae de Galerio solo imperium
 per biennium obtinente illic dicuntur, et substituta
 Severi et Maximini Caesarum ponitur in eodem anno
 quo facta est abdicatio. Petavii tamen vulgatam Euse-
 biani Chronici lectionem propugnat in libro xi de
 Doctrina temporum, cap. 34, et verba illa de Galerio
 biennio sic interpretatur, ut is biennium solus, id est,
 novum creatis Caesaribus, imperasse dicatur, Caesares
 autem electos anno illo quo Constantinus excessit
 e vivis. Haec in libro xiii, qui est chronologicus, col-
 ligere se ait ex fragmento anonymi Scriptoris, qui
 post Ananimum Marcellinum Valesii editus est, Seve-
 rum aliquando antea copis in Italia prebuisse, quae
 Caesar fieret, neque tum eum eam dignitatem adop-
 tura, sed eodem tere tempore quo Constantinus
 Constantii filius. Quae omnia falsa esse agnosceret sane

Petavius, si librum istum Lactantii videret.

Severum et Maximinum. Certum est hæc acta Nicomediae fuisse, ubi tunc erant Diocletianus et Galerius Maximianus. Et tamen Socrates in initio suæ historiæ, ut quidem verterunt Musculus, Christophorus et Valesius, ait Galerium post abdicationem Diocletiani et Maximiani Herculi profectum in Italiam, duos Cæsares, Maximinum in Oriente, Severum in Italia constituisse. Aliter vixit Epiphanius scholasticus, et quidem congruentius ad veritatem historiæ: *Cum Diocletianus et Maximianus Herculi privatam elegissent vitam, et Maximianus Galerius, qui cum eis imperaverat, tenens Italiam, duos Cæsares fecisset, Maximinum in Oriente, et Severum in Italia, tunc Constantinus in Britannia patre mortuo ordinatur imperator.* Utcumque se res habeat, manifestum est Socratem existimasse Maximinum et Severum factos fuisse Cæsares, postquam Italia cessit in ditionem Galerii, quæ tempore abdicationis evenerat Constantio. Atque in eadem sententia fuisse videtur etiam Eutropius in initio libri decimi, ubi scribit Galerium, cum Italiam quoque sicut Constantio administrationi suæ accessisse sentiret, Cæsares duos creavisse. Errat ergo uterque, cum ex Lactantio appareat Cæsares factos esse apud Nicomediam eodem tempore quo sciores Augusti deposuerunt imperium... Occasio illis errandi, ut arbitror, illa fuit, quod cum Maximianus Herculi abdicasset apud Mediolanum, præsentem Severo, qui ab eo factus est Cæsar, et ab eo purpuram accepit, crediderunt haud dubie utrumque Cæsarem in Italia factum esse a Maximiano, non distinguentes inter Maximianum Herculum et Galerium Maximianum, id vero fieri non potuisse, nisi post abdicationem. Vide Sigonium in libro secundo de Occidentali imperio.

Susum. In superiori parte, in loco signato, ut ait Papias. Veteres dicebant *susum*, pro *sursum*, ut pluribus ostendit in suo Glossario vir clarissimus Carolus Dufresnius. Et Rigaltius ad librum secundum Testimoniorum sancti Cypriani ad Quirinum, cap. 28, ubi legitur, *vocavit caelum sursum*, annotat in Beneventano et Veronensi codicibus legi *susum*.

Sciscitari vel hesitare. In veteri libro scriptum est *stare*, et in margine *hesitare*, per speciem emendationis. Ego utramque lectionem puto falsam esse, et vocem *sciscitari* melius convenire huic loco.

Constantino repulso. Vel unicus hic locus, quavis alia argumenta non desint, ostendit Constantinum non fuisse factum Cæsarem cum Severo et Maximino. Hæc ipsum probatur etiam ex silentio scriptorum illius ævi, et ex quibusdam antiquis inscriptionibus exaratis post abdicationem Diocletiani, et ante obitum Constantii; in quibus post Constantium et Galerium Augustos, Severi et Maximiani Cæsarium nomina in scripta sunt, omisso nomine Constantini. Harum unam exhibet Onuphrius Pavinius in libro secundo Fastorum, alteram Gruterus, p. 178. Præterea hæc erat dispositio a Diocletiano introducta in administratione reipublicæ, quam in perpetuum conservari debere contendebat Galerius, ut quatuor tantum essent principes, *duo majores, qui summam rerum teneant, item duo minores, qui sint adiumento*, ut docet Lactantius, c. 17 hujus operis. Itaque, cum postea Galerius accepisset mortem Constantii, et Constantinum in loco ejus positum, cum valde cuperet imperium tenere solus, nec tamen vellet ordinem mutare in republica constitutam, maluit collegam Augustum assumere, quam tertium Cæsarem *extra numerum nuncupare*, ut ait Lactantius in capite 25 ejusdem historiæ. Ex his quæ hæctenus dicta sunt manifeste colligitur Constantium non fuisse factum Cæsarem cum Severo et Maximino. Et tamen in Epitome Victoris ista leguntur: *Constantius Constantii pater atque Armenianus Cæsares Augusti appellavit, creavit Cæsares, Severo per Italiam, Maximino Galerii sororis filio per Orientem; eisdemque tempore Constantinus Cæsar efficitur.* Negari sane non potest quin Constan-

tinus fuerit Cæsar, cum id nummi plures proferant in quibus visitur imago ejus laureata, cum hæc inscriptione: *CONSTANTINUS NOB. CÆS.* In uno vero et pro nomina etiam Constantium leguntur hoc modo: *IMP. VAL. CONSTANTINUS NOB. C.* Crediti vir eruditissimus, innox auctoritati Aurelii Victoris, Constantium a Maximiano Augusto et socio consecutum esse dignitatem Cæsaris eodem mense quo Constantius pater ejus Augustus est renuntiatus. Contra Josephus Scaliger, in animadversionibus ad Eusebium, p. 247, contendit eum non fuisse Cæsarem sub patre, sed sub Galerio, tametsi postea annotat nullam historiam referre eum Cæsarem a Galerio dictum. Si isthæc Lactantii Historia viris doctissimis nota fuisset, haud dubie ab his scribendis abstinuisset, quæ veritati consentanea non sunt. Nam primo certum est, ut diximus, Constantinum non fuisse factum Cæsarem cum Severo et Maximino. Deinde non potest eodem tempore fieri Cæsar a Maximiano Herculo, cum apud eum non esset, sed apud Diocletianum. Neque tum Hercules socio ejus erat, quandoquidem Constantium Faustam Herculi filiam duxit tantum post obitum Constantii, ut dicemus suo loco. Denique videbimus infra Lactantium docere Constantinum Cæsarem a Galerio dictum fuisse: quod apud nullum historicum reperiebatur ætate Scalgeri.

Purpuram injecti. Ut eum veste imperatoria indueret ac vestiret quem Galerius veste privata exuerat. Vestire enim est vocabulum quo tum significabantur insignia summæ potestatis. Fasti Idatiani: *Vestierunt Severum et Maximinum.* Et Lactantius in hoc capite loquens de Severo: *Misi ad Maximianum, ut ab eo induatur.*

Veteranus rex. Eleganter Diocletianum vocat veteranum regem, quia regnaverat per annos viginti integros, tanquam si propterea meruisset privilegia similia iis quæ concessa erant militibus qui per viginti annos in legione vel vexillatione militaverant.

In patriam dimittitur. Id est, Diocleam prope Salonas Dalmatiæ oppidum, ubi prælaro otio consenuit.

Scutarius. Varia scutarium genera fuerunt in palatio imperatorum romanorum, de quibus agit Henricus Valesius in annotationibus ad Ammianum Marcellinum, p. 35.

Protector, mox tribunus. Per eosdem gradus, sed non ita cito, ad imperium pervenerat Constantius. Fragmentum editum ab Henrico Valesio, p. 471: *Constantius D. Claudii optimi principis nepos ex fratre, protector primum, dein tribunus, postea præses Dalmatiarum fuit.* Protectores autem dicti sunt ex eo quod principis latus protegerent, et ad custodiam corporis ejus electi erant. Horum alii in comitatu manebant, alii in provincias cum comitibus et magistris militum mittebantur, quidam etiam ad custodiam limitis ex ea schola erant deputati. De his prioribus agit Henricus Valesius in annotationibus ad Ammianum Marcellinum, p. 55, 46, 152.

CAPUT XX.

Semibus expulsis. Id est, Diocletiano et Herculo, quorum primus secessit in Dalmatiam, alter in Lucaniam, ut perique tradunt.

Solum orbis Dominum. Non quod vera esset solus imperator, cum collegam haberet Constantium, sed quia, cum istum contemneret, illum pro nullo habebat. Apud Socratem quoque, l. i. Hist. eccles., c. 11, scriptum est Galerium Maximianum totius imperii clavum tenuisse. Quæ benignè intelligenda e se ait Henricus Valesius: *Neque enim, inquit, Galerius totius imperii revera clavum tenuit, cum duo eum eodem tempore essent Augusti, Constantius in Gallis, et Marentius Rome. Vtrum summum imperii nihilominus aucta strasse dicitur, ex quo ipse sentit erat Augustus, et a primo ibas Augustis ista patris est bato. Ista viri doctissimi observatio habet iniqui veritas non omnia. Nam quovis contemneret Galerium a Constantino, ut erat ille vir multa civilibus studiis fuisse instar patris, certum est non ita cultum fuisse.*

a Maxentio, quamvis socer ejus esset, immo nunquam bene inter eos conveuisse, etiam vivente Diocletiano, et bellum inter eos fuisse gravissimum ex eo tempore quo Maxentius sumpsit purpuram, usque ad imperium Licinii.

Profecto nominari. Supra, c. 48, Galerius Maximianus aliquando Diocletianum ait: *Si ipse cedere noluisse, se sibi consuluerim, ne amplius minor et extremus esset.* Eusebius, in libro primo de Vita Constantini, c. 48, ad Constantium, cum seniores Augusti imperio se abdicassent, primum Augustum renuntiatum esse, et primum Augustum appellatum inter quatuor, qui postmodum designati sunt. Idem semper priore loco nominatur in Fastis Idatianis a Zozimo, Eutropio, in codice Justiniani, in veteri inscriptione de consecratione Thermanum Diocletianarum, et in aliquot aliis inscriptionibus, quæ apud Crutrum leguntur, pag. 58, 159, 161, 164, 279, 1065. Et tamen Aëtius Spartianus in Aëlio Vero, et Flavius Vopiscus in primo, Galerium Maximianum nominant ante Constantium, et id quidem tempore Diocletiani. Sane sapienter volebatur ut is qui adoptabatur a Diocletiano, et qui filium ejus Valerium habebat uxorem, priorem locum haberet supra eum qui adoptabatur a Maximiano, secundi loci principe. Contra, rationi consentanea erat ut vir magne nobilitatis, et ejusmodi erat Constantius, non postponeretur homini agresti, pastoris pecorum, atque illum post se haberet in adoratione reipublice. Ego crediderim Spartiani et Vopisci testimonia postponenda esse auctoritati veterum inscriptionum, et eorum auctorum qui diserte ante primum locum datum esse Constantio presentant eum si qui illum Galerio tribuunt non tractant hanc historiam ex professo, sed per transcursum et aliud agentes. Quod etiam dicendum est de auctore vite sancti Procopii martyris, quæ habetur in tomo quarto Suri, ubi Galerius primo loco nominatur ante Constantium.

A tribus. Id est, a Galerio, Severo et Maximino.

Licinium v. c. amicum. Idem tradit Socrates, l. 1, c. 2, ubi ait Galerium Maximianum abisse et vita, cum Licinio prius imperatorem creavisset, veterem amicum, et contubernalem suum, qui ex Dacia erat oriundus.

Ne filium nominaret. Ego arbitror hunc istorum et sequentium verborum sensum esse. Cum Galerius Licinium haberet veterem amicum et contubernalem, bonum militia, ut Taciti verbo utar, et victoria socium, cujus consiliis ad omnia regenda utebatur, non tamen illum facere Cæsarem, ne filium eum nominaret, cum quo per omnem vitam vixerat velut frater: sed destinata in longum faciens, eum in locum Constantii, aut brevi morituri, aut certe per vim deturbandi, substituere cogitabat, ut sic Augustum et fratrem nuncuparet. Nam qui fiebant Cæsares in filiorum numerum veniebant, et filii Augustorum dicebantur. Qui vero nuncupabantur Augusti fratres imperatorum appellabantur, ut supra vidimus de Maximiano Herulo.

Decennalia celebravit. Ad exemplum Diocletiani, qui post octiduos novemdecim annos imperii Romani veniens, initia vigesimi tanto apparatu celebravit, ut propterea dixerit Sextus Rufus notam esse primum victorie, quæ sub Diocletiano principe reportata de Persis est. Sed multum eo tempore distabat Galerius a vicennialibus suis. Nam ex capite 33 hujus libri colligitur ea celebrari debuisse kalendis martiis, quæ mortem ejus subsequente sunt. Igitur mortuus est anno ex quo Cæsar factus est decimo nono incunte, cum obiit mense maio, qui fuit proxima ante diem vicennialium. Mortuus est autem cum ageret octavum consulatum, ut scriptum est in hac historia et in Fastis Idatianis. At, si ista vera sunt, quomodo fieri potest, ut Galerius imperaverit annis uno et viginti? Tot enim numerantur a consulatu Tiberiani et Dionis, quo Galerius dicitur factus Cæsar, usque ad consulatum ejus octavum. Deinde ipse in

hoc libro Lactantii, c. 48, docet se eo tempore quo Diocletianum impellebat ad abdicationem, jam per annos quindecim in Illyrico ad ripam Danubii luctasse cum gentibus barbaris, interim dum alii intra laxiores et quietiores terras delicate imperarent. Profecto si annos sex, quibus ille rempublicam administravit post secessum Diocletiani, addas ad quindecim qui effluerant cum hæc dicebantur a Maximiano, manifestum erit illum mortuum esse *vicesimo primo imperii sui anno*, ut legitur in vulgatis editionibus Eusebii Chronici. Quamquam in vetustissimo et optimo codice ms. bibliothecæ Colbertinæ, et in variis antiquis exemplaribus quæ Pontacus testatur se vidisse hæc tantum leguntur: *Galerius Maximianus moritur.* Verum, cum ea sit auctoritas Lactantii, ut ei contradicere non possit, et Aurelius Victor scribat Galerium potentiam Cæsaris annos tredecim gessisse, imperium quinquennio, tum Eutropius in initio libri noni, et auctor Chronici Alexandrini, p. 651, doceant Constantium, qui Cæsar cum Galerio factus est, obiisse Eboracim in Britannia, anno decimo tertio principatus sui, in fragmento præterea de Constantio Chloro, p. 472, legatur Galerium imperasse annis novemdecim, necesse est ut in eam sententiam concedamus, quæ potentiam ejus intra novemdecim annos coeret, et quindecim illos annos per quos cum gentibus barbaris luctavit, interpretemur partim de bellis quæ illic gessit cum adhuc privatus esset, partim postquam Cæsar factus est, et initia imperatus ejus revocemus ad kalendas martias anni 293, ut sic per annos 155 Cæsar fuisse dici possit anno 315, quo Diocletianus deposuit imperium.

Cæsare filio suo. Galerii, ut opinor, infra, cap. 35, commendatis Licinio conjuge sua et filio. Nusquam alibi legitur Galerio filium fuisse. Sane si habuisset, ex priore uxore habuisset. Quo casu Cæsares duos extra suam familiam non quæsiisset: sed filium suum primo saltem loco nominasset. Ex Valeria non habuit. Sterilis enim fuit, ut docet infra Lactantius in capite quinquagesimo. Hæc itaque intelligenda sunt de Candidiano, qui paulo post nominatur, et quem Lactantius infra in eodem capite quinquagesimo annotat ex concubina natum, a Valeria Galerii uxore adoptatum ob sterilitatem, ac desponsum filia septenni Maximini Augusti. Hunc ergo Cæsarem facere destinabat pater post celebrata vicennialia. Occisus est autem a Licinio Candidianus anno Christi 315, ætatis suæ 46.

Ipsè deponeret. Imperium. Meditabatur ergo Galerius secessionem a republica post celebrationem vicennialium, ut fortunam Diocletiani imitaretur. Sed Deus cuncta illius cogitata dissolvit. Nam neque vicennialia celebravit, neque Candidianum fecit Cæsarem, nec consequi potuit otii dulcedinem.

CAPUT XXI.

Torquebantur decuriones. Rem istam annotavit Lactantius tanquam actam contra jus et morem. Nam jure civili Romanorum non licebat torquere decuriones, ut patet ex epistola Constantini ad Probianum proconsulem Africæ. Quare Baronius, ad annum 314, admonet Acta purificationis Felicis, episcopi Aptungitani, corrupta esse eo loco ubi Aelianus proconsul ait ad Ingentium: *Noti itaque tibi blandiri, quod cum mihi dicas Dei cultorem te esse, ac propterea non possis torqueri; et decurionem legendum heic esse pro Dei cultorem.* Postea tamen, ut illic observat Baronius, Constantinus legem tulit, ut decuriones torqueri liceret in crimine falsi.

Perfectissimi viri. Lactantius, lib. v Institut. cap. 15: *Nemo perfectissimus nisi qui omnes gradus impleverit.* Perfectissimatus dignitas, ut ait Valesius ad lib. xxi Annorum Marcellini, minor erat clarissimatus; et ut Clarissimi apud præfectum ubi conveniebantur, sic perfectissimi apud vicariam præfecturam. Vide etiam notas Balduini in Eumenii orationem de scholis instaurandis, Juretum, in notis ad epistolam 40 libri

decimi Symmachi, et Jacobum Gothofredum, ad codicem Theodosianum, l. iii, p. 418.

Gynæceum. Gynæcea, ut vox ipsa loquitur, erant loca destinata operibus mulieribus, in quæ interdum pœnæ loco deiciebantur et viri et fœminæ. Plura de istius modi gynæceis observavit vir clarissimus Carolus Dufresnius in suo Glossario, et nos etiam in notis ad Reginonem, p. 568, et ad Capitularia, p. 1009. Vide quoque Valesii annotationes ad Eusebium, p. 241.

Lusorium. Theatrum, sive amphitheatrum, ubi Iudi publici edebantur, ut pluribus ostendit idem Dufresnius. Salvianus, lib. vi, p. 122 secundæ editionis nostræ: *Equidem quia longum est nunc dicere de omnibus, amphitheatris scilicet, odeis, lusoriis, pompis, athletis*, etc. Acta sanctæ Seraphiæ virginis et martyris, cap. 3: *Præses vero post tertium diem paravit lusorium trans pontem super arcum Albini, ubi solebat feri themela.* Aliud sunt lusoriæ apud Vopiscum, naves nimirum, quas Romani habebant in fluminibus quæ Romanum imperium determinabant a barbaris, semper instructas et paratas ad arcendos eorum transitus et incursus, ut explicat Salsmasius in notis ad eundem Vopiscum, p. 475. De quibus etiam fuse agit Jacobus Gothofredus ad tit. codicis Theodos. *De lusoriis Dambii.* Aliibi lusorius idem valet ac derisorius, ut in libro xliii, Digestor. l. ult.: *Ne quid in loco publico fiat, ubi ita legitur: Qui adversus edictum prætoris ædificaverit, tollere ædificium debet. Atque inane et lusorium prætoris imperium erit.* Item Seneca, lib. v de Benefic. cap. 8: *Velut lusorium nomen statim transit.* Apud eundem epist. 80: *Spectaculum non fidele et lusorium.* Et in epistola Gelasii papæ ad Euphemium, episcopum Constantinopolitanum, ubi sic vulgo legitur: *Aut ad veniam luxuriæ de me cognosceris ista jactare.* Pro quo in vestustissimis et optimis codicibus mss. Ecclesiæ Beltovacensis et monasterii Corbejensis scriptum vidi: *Aut da veniam, lusorie de me cognosceris ista jactare.* Neque insolens est hic error. Observat enim Salsmasius in loco paulo ante laudato, pro eo quod ipse apud Vopiscum edidit, *Romanas lusorias barbari incendissent*, vulgo excudi solitum, *Romanas luxurias.* Et Jacobus Gothofredus in loco paulo ante laudato commemorat tria loca codicis Theodosiani, ubi scriptum est *luxuriis pro lusoriis.*

Spiritus redderetur. Lactantius, lib. v Institut., cap. 11: *Contentundum igitur ut vincant, et exquisitos dolores corporibus immittunt, et nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur.* Et paulo post: *Illi autem pertinaci stultitia jubent curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, et reparetur novus sanguis ad pœnam.*

CAPUT XXII.

Nulla pœna penes. In veteri exemplari legitur, *Nulla pœnis cum levis.* Pessima lectio bonam nobis indicavit.

In causa capitis. Emendatio quoque ista nostra est. Nam vetus codex habet: *In causa pœna capitis et animadversio gladii admodum paucis*, etc. Scilicet vox *pœna* in hunc locum irrepsit ex superiore.

Bonam mortem. Id est, non coactam vi tormentorum, sed facilem et absque cruciatibus: cujusmodi sunt prosectio venarum, strangulatio et venenum. Infra, cap. 26 de Severo: *Quo facto nihil aliud impetravit, nisi bonam mortem. Nani venis ei incis, leniter mori coactus est.* Et cap. 50 de Maximiano Herennio: *Postremo datur ei potestas liberæ mortis, ac nodum informis lethitrabe necit ab alia.* Sed in hoc Lactantius adversantem sibi Tacitum habet, quod ait Severum leniter mori coactum incis venis. Nam Tacitus, lib. xvi Annalium, extremo agens de Petronio, qui eo genere mortis extinctus est, ait: *Mox lenitiadine exitus graves cruciatus afferente.*

CAPUT XXIII.

Census in provincias. Censualis professio duo con-

A linebat, modum agrorum et numerum capitum, tam liberorum quam servilium, ut pluribus erudite suo more explicat Henricus Valesius ad Ammianum Marcellinum, p. 167. Cæterum hic Lactantii locus confirmat conjecturam doctissimi viri Jacobi Gothofredi, qui ex l. ii cod. Theodos., *De censu*, collegit mutationem aliquam a Galerio Maximiano factam esse per Lyciam et Pamphyliam post abdicationem Diocletiani, nimirum urbanam plebem capitationi subjectam. Quæ lex magnam profecto lucem accipit ex isto capite Lactantii.

Servi contra dominos. Regula juris est, ut Casaubonus ait ad Flavianum Vopiscum, servum in caput domini non posse interrogari. Sed excepta sunt constitutio Severi aliquot crimina, adulterii, fraudati census et majestatis. Hanc igitur constitutionem lege sua antiquavit Tacitus imperator. Galerius revocavit, nescio an lege lata, certe in executione. Paulus, lib. i Sentent., tit. 15: *In caput domini patrivæ, nec servus, nec libertus interrogari potest.*

Quæ victores. Primo, secuti vetus exemplar, edideramus: *Quæ veteres.* Postea emendatio se obtulit ingenio. Deinde reposuimus etiam *ea*, pro *et*.

Trajanus Dacis. Galerius enim Maximianus ortus erat e Dacia ripensi, et loco quem ipse Romanorum ex nomine Romule matris appellavit, haud longe a Sardia, ut docent Eutropius et Eusebius in Chronico. Duæ porro Trajani expeditiones in Dacos fieri, prima quarto ejus consulatu, altera quinto, cum sextum jam annum imperaret, ut ad Spartianum observavit Casaubonus. Et Xiphilinus quidem ex Dione commemorat utranque Trajani expeditionem in Dacos: sed nullibi meminit tributis eis imperati. Illud tantum ait, Daciam factam fuisse provinciam; quod etiam tradit Flavius Vopiscus in D. Aureliano. Sed, cum ea fuerit certa ac constans regula apud Romanos, ut quæcumque gens quæ in provincia formam redacta fuerat vectigalis esset, ac populi Romani magistratui obediret, quemadmodum observat Sigonius in libro primo de jure Provinciarum, ambigi non potest quin Dacia tributaria fuerit, præsertim cum Lactantius id expressis verbis affirmet.

Injuriam tutos. In veteri libro mendose scriptum est *injuriæ tutos*; atque ita nos primo edidimus. At in extrema pagina monuimus legendum esse *injuriæ tutos*; quam emendationem, quia certa est, nunc translulimus in textum.

CAPUT XXIV.

Constantinum remitteret. Zozimus, qui inimicus erat Constantino, historiam hanc aliter tractat quam Lactantius, discessum ejus a latere Galerii non referens ad mandata Constantii, sed ad ambitionem et cupiditatem Constantium jam dudum cum animo suo de imperio cogitantis, qui, ex quo Severum et Maximinum Cæsares factos vidit, ea loca relinquenda statuit in quibus agebat, et ad patrem Constantium proficisci, qui apud nationes transalpinas erat, et in Britannia plerumque vivebat. Eadem habet Aurelius Victor in libro de Cæsaribus, scribens Constantinum, cujus jam tum a puero ingens potensque animus ardore imperitandi agitabatur, cum tolerare nequissimum Severum et Maximinum factos fuisse Cæsares, se videlicet prætermissis, fugæ commento (quod apud Eusebium quoque legitur in libro primo de vita Constantii, cap. 20) in Britanniam ad patrem Constantium vitæ ultimæ agentem pervenisse, eoque cunctis qui aderant annitentibus, imperium cepisse. Sed in Epitome Victorii, ubi eadem repetuntur, nec scriptum est Constantinum juveniculum a Galerio in urbe Roma religionis specie obsidem tantum fuisse; quod post Epitomen illam scribere etiam Barenus, Camdenus et Morinus. Verum Galerius Romanum temporis non viderat, ut certo colligitur ex capite 27 istius operis, et nunquam pedem in urbem intulit. Præterea constans est omnium Scriptorum opinio, eum obsidem apud Diocletianum et Maximianum

fuisse, non pot in Bithynia, ubi Diocletianus habitabat. Atque ad eum docet Praxagoras apud Photium, cod. 12, et colligitur eum ex politica sanctorum Memoriamis et Alexandri apud eundem Photium cod. 200, et ex his in fine primo de Vita Constantini, cap. 19. Si vera essent quae Necessiphorus Callistus, lib. vii, cap. 18, refert de Constantino, hae diuerepantiae adde coeclimpossent. Aliter enim Constantinus non illo Constantem nominat, puerum Constantemque una cum matre Romam adducti curavisse, verum ad matrem illi abscissa requam a Theodora legitime uxore sua, qua Constantini ueritatem erat, et Constantium et conjugalem emulationem accideret, cum Nicomedia ad Diocletianum, qui illi cum Galerio Maximiano genero erat, misisse, ibique illum in palatio apud Imperatorem vixisse. Antequam vero hinc recedat, admonendus est lector hunc locum ex Epitome Victoris in alienam sensum a Baronio esse translatum, dum quae illic dicuntur de Constantino *religionis specie* ob id tento a Galerio, Baronius in re vertitur de religione Christiana: sive quod juvenis Helena Christiana matre natus, et patre Constantino regem Christianis propensiore, specimen aliquod addidisset, quo patrem suum videretur ei religioni; seu quod cum Constantius admodum favorabilis esset votis hominum, apud Galerium de prodita avita superstitione in suspensionem venerit. Quam ob causam eum Constantium in custodia tenentem Romae a Galerio deo obsedis, et Christiani religionis arrepto impellitur, ne optima aedulis juvenis patri succederet. Verum hanc mutatione operis non erat ad explicandum hunc locum idoneus, cuius simplex et aperta narratio est. Hinc tantum voluit auctor, Constantium insidem apud Galerium fuisse *religionis specie*, id est, specie amoris praecipui et officii, tanquam si eum a patre potius esset tendentem in re militari et in arte administrando Republicae. Nam neque tam Helena Christiana erat, nec Christianissimum Constantino obnoxius Galerius, homo superstitiosus, cum Diocletianus consuetudinis Heruli et Constantii creandas esse Galerius. Atque armis juvenem a summo fastigio removere conatus est Galerius, insidias nimirum, expolitio eam variis periculis.

Laudatum frustra repeterat. Haec verba non habentur in veteri codice. Quomodo vero sensus erat ante 18, et constabat hoc aliquid deesse, non hae duo vocabula, addidimus propter auctoritatem Fragmenti de Constantino Chloro, in quo ita legitur: *Constantinus comes apud Diocletianum et Galerium sub insidem periturus in Asia militavit; quem post depositum imperium Diocletianus et Heruli Constantius a Galerio repeterit; sed hunc Galerius objecit ante pluribus periculis.* Attamen si quis hiatum illum his verbis non posse suppleri existimat, pro his substituere potest non videtur, sed aliquid simile.

Insidias apprehendit. Item Fragmentum: *Sed hunc Galerius abscissa ante pluribus periculis.* Nam et in Sarmatae prope equestri militans ferroem barbarum capillos tenti reptam ante pedes supplicem Galerii imperatoris adduxerat. Deinde Galerio moriente per paludem, equo impressus sub viam ceteris fecit ad Sarmatas, ex quibus plurimum stratis Galerio vicioriam reportavit. Tunc eum Galerius patri remisit. Vide etiam Eusebium, lib. 1, de Vita Constantina, cap. 29, et Annales Zonarii.

Feris objecerat. Praxagoras in libro de Gestis Constantini ait Galerium Maximianum insidias adolescenti et herules, et ad pugnam eum ferro leone incedam cum se misse, illum vero feram superasse et occidisse. Eadem habet etiam Zonaras in imperio Diocletiani.

Scipitum. Id est, epistulam missam sigillo munitam. Vide Glossarium Bursianum.

A Sarmatae prope. Quippe et Nicomedia eum in Galliam perducendum erat per Italiam, ubi Severus occubuit. Fragmentum de Constantino Chloro, pag. 47. *Cui a Severo per Italiam transiens ceteri, summa festinatione, veredis post se truncatis. Alpes*

transgressus, ad patrem Constantium venit apud Bononiam.

Sublatis equis publicis. Zozimus in libro secundo narrat Constantium, veritum ne forte fugiens apprehenderetur, equos stabularios, quos respublica alebat, cum primum aliquod stabulum attingisset, mutilasse et inutiles reliquisse; cumque id de loco in locum pergens faceret, exclusisse ab ulteriore progressionem persequentes. Eadem ferme leguntur in Epitome Victoris.

Cursus publicus. Vide Casaubonum in notis ad Spartianum, ubi multa docte et erudite disserit de cursu publico et fiscali.

Pervenit ad patrem. Duodecimo Kalendas augusti, ut ego quidem arbitror. Nam in veteri calendario edito ab Herwarto haec ad eam diem scripta sunt: *Adventus Divi*, id est, Constantini, ut manifestum est. Quippe calendarium illud scriptum est eo imperante. Qui vero putant eum pervenisse ad patrem 8 kalendas augusti, hinc decepti sunt, quod Aurelius Victor in libro de Caesaribus, et alii veteres scribunt illum in Britanniam ad patrem Constantium vitae ultima agentem pervenisse; quae verba sic interpretantur, quasi necesse sit illum qui in extremis erat mortuum fuisse statim post adventum Constantini. De ejus porro adventu ad Constantium patrem, et de his quae tum circa Constantium gesta sunt, vide Eusebium in libro primo de Vita ejus, cap. 21, et Pelitium sanctorum Metrophanis et Alexandri apud Photium. Pervenit autem ad patrem e Nicomedia, non vero e Roma, in falso scripsit Camdenus in Britannia sua, pag. 52, deceptus ab auctore Epitomes Victoris.

Imp. per manus tradidit. Lactantius, lib. xi Institutum, cap. 4: *Vixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit.*

Imperium tradidit. Idem scribit Eusebius in libro primo de Vita Constantini, cap. 25. Quare frustra Josephus Scaliger in animadversionibus ad Chronicum Eusebii redarguit auctorem Politei sanctorum Metrophanis et Alexandri, quod scripserit Constantium a Constantio moriente successorem in imperio designatum. Neque ille consensus militum, cui initia imperii Constantiani assignat Scaliger, quicquam prejudicat adversus ea quae scribit auctor Politei. Probat haec Eumenius in panegyrico Constantini, ubi, cum dixisset Constantium manifesta sententia patris electum fuisse imperatorem, mox subdit: *Sed hunc, quanta Constantium piam etiam in excessu suo felicitate donastis! imperator transitum facturum in caelum vidit quem relinquere heredem. Ille enim atque ille terris fuerat exemptus, universus in te consensus exercitus, te omnium mentes oculique signant.* Item Julianus imperator in oratione prima ad Constantium: *Igitur quemadmodum pater tuus post parentis sui obitum, non modo ipsius iudicio, verum etiam exercituum omnium suffragio imperium sit adeptus, quid est quod digne gentis prosequamur? Orosius, lib. vii, cap. 26. Constantius vero Augustus summa mansuetudinis et civilitatis in Britannia mortem obiit, qui Constantium filium ex concubina Helena creatum imperatorem Galbarum reliquit.*

Requiem vitae accepit. Fasti Idatiani Constantio vi et Maximo vi consulibus: *His cons. diem sanctus Constantius, et postea levatus est Constantinus 8 kal. augusti.* Chronicon Eusebii: *Constantius sextodecimo imperii anno diem obiit in Britannia Eboraci; ibidemque sepultus est, si vera sunt quae de ejus tumulo narrantur a doctissimo viro Gulielmo Camdeno in pagina 572, Britanniae.* Contigit istud anno Christi 306, ut recte adversus Petavium contendit Valesius in annotationibus ad Eusebium. Tum vero, ut Socrates ait, Constantius creatus est imperator in locum patris sui Constantii, qui ante diem octavam kalendarum augusti excesserat e vivis. Hic est itaque primus annus imperii Constantini. Unde in vetustissimo calendario ita legitur apud Herwartum et Bucherium: *8 kal. augusti nat. divi Constantini.* Male ergo in hi-

bro primo Historiæ tripartitæ, et in libro undecimo Historiæ miscellanæ scriptum est, Constantinum factum esse imperatorem 6 kal. augusti. Eumenius in panegyrico supra laudato: *O fortunata et nunc omnibus beatior terris Britannia, quæ Constantinum Cæsarem prima vidisti!*

Christianos cultui reddere. Lactantius in præfatione libri primi divinarum Institutionum ad Constantinum: *Nam cum ille dies felicissimus orbis terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum imperii culmen eiecit, salutem universis et optabilem principatum prætorum initio auspiciatus es, cum eversam sublatamque justitiam reducens, terrivnum aliorum facinus expiasti.*

Restituta. Puto reponendum restitutum, ita ut legatur: *Hæc fuit prima ejus sanctio, sanctæ religionis restitutum.* Columbus reponit restituta.

CAPUT XXV.

Imago ejus ablata. Eumenius in panegyrico Constantini: *Et quamquam tu ad seniores principes de summa republica quid fieri placeret retulisses, prævenit tamen studio, quod illi mox judicio probaverunt.* Vir clarissimus Hadrianus Valesius, in libro primo rerum Francicarum, pag. 20, hæc per seniores principes intelligit Diocletianum, Maximianum, Hercolium et Galerium Maximianum, quos ait comprehensisse factum militum qui Constantino purpuram injecerant. Patietur vir doctissimus me ab ea sententia recedere, cum certum sit nullas tum Diocletiani et Hercolii partes in republica fuisse, adeoque nullum operæ pretium fuisse, ut ad eos Constantinus referret de imperio sibi delato. Seniores ergo principes interpretor Galerium Maximianum, Augustum, Severum et Maximinum Cæsares. Quamquam hæc valde inclino, ut existimem reatum ad solum Galerium fuisse, qui tum solus erat rerum dominus: sed Eumenium pro more oratorum ex formula locutum esse, et ad cunctos principes retulisse, quæ de uno tantum dici debebant. Laureatam autem imaginem dixit Lactantius, quoniam qui res lætas et bene gestas nuntiabant, laureatas tabellas afferebant, ut pluribus explicat Salmasius in notis ad Lampridiam, pag. 255.

Purpuram misit. Insigne regie dignitatis, ut ait Lactantius lib. iv. Institut. cap. 7. *Nunc Romanis indumentum purpure insignis regie dignitatis assumptæ.* Non indigebat Constantinus purpura, quam ad eum Galerius mitteret, cum illam in initio imperii accepisset a militibus. Eumenius in loco paulo ante laudato: *Purpuram statim tibi, cum principem tu fecit egressus, milites utilitati publicæ magis, quam tuis affectibus servientes, in precæ lacryarum.* Sic Probus accepit purpuram. Auctor Flavius Vopiscus in libro de Vita ejus: *Ornavit etiam pallio purpureo, quod de statua templi oblatum est.* Item idem in Saturnino. *Ibi tamen non cogitare cepisset intum sibi non esse, si prius viveret, deposita purpura ex simulacro Veneris, eyclade novitia militibus circumstantibus amictus et odoratus est.* Quia de re vide faciat boni notis in Capitolinum. Verum id delectus habet, cum purpura tribuebatur a principe. Ita Severus accepit ab Hercolio, Maximinus a Diocletiano, rursus Hercolius a filio Maxentio Romæ imperante. Nam hinc ostendebatur consensus in novam principem.

Patra numerum. Hæc, præter quatuor, ne mirari dispositionem Diocletiani, quam ipse tantopere dixerat debere custodiri.

Severum Aug. nuncuparet. Certum est Severum hæc nuncupatum fuisse Augustum, cum id tantum doceret, qui apud Adolphum Occoem repertum. De tempore quo titulum Augusti sumpsit, non adeo constat. Sicut qui scribant, inquit Panthæus in libro secundo Pastorum, cum adversus Maxentium cap. exercitum venisset, se ipsam Augustum appellasse. Quam sententiam amplectitur Tristram Santarantius. Dubitari non potest quin id evenit paulo antequam Romam proficisceretur adversus Maxentium. Verum

id factum non est occasione sumpti a Maxentio imperii, sed eo tempore post mortem Constantii, id est, anno Christi 306 exeunte, ut arbitror. Quia de re postea. Porro hinc etiam colligi potest Severum dignitate Augusti ornatum fuisse, quod cum Galerius imperium Licinio dedit, id est, Augustum creavit, eum Lactantius, cap. 24, scribit substitutum fuisse in locum Severi. Quod placet verum non esset, si Severus non fuisset Augustus. Occo Cæsarem et Augustum a Galerio dictum tradit: sed tempus non annotat.

Sed Cæsarem. Jam antea ostendimus Constantinum non fuisse factum Cæsarem cum Severo et Maximino. Quia tamen ex nominis constat eum misisse Cæsarem, et hætenus viri docti frustra quæserunt tempus quo ad eam dignitatem evectus est, operæ pretium videtur hæc aliquantisper immorari, ut istius nuncupationis initia constituamus. Nam cum in hoc panegyrico Maximiano et Constantino dicitur Constantii Augusti Faustæ doctæ Constantinum, eum imperii imperium reliquisset. Cæsaris tamen appellatione contentum, expectare maluisse, ut idem illum declararet Augustum, qui patrem ejus Constantium eo titulo decoraverat, neque dicat quo tempore istud factum sit, res nobis integra est, tanquam si vestigiis illius scriptoris auctoritate careremus, itaque sic constituere debemus. Constantius obiit anno Christi 306. 8 kalendas augusti. Hinc statim successit Constantinus; et cum laureata imago ejus ad Galerium delata esset, is Constantium Cæsarem nuncupavit, ut eum de secundo loco, quem obtinebat in locum patris suffectus, rejiceret in quartum, et sic postremum faceret. Constantinum porro tum Cæsarem a Galerio nuncupatum fuisse, patet etiam ex capite sequenti; ubi scriptum est Galerium, cum ad eum nuntius perlatus esset de Maxentio Romæ facto imperatore Severum accessivisse, et quia tres Cæsares facere non poterat, eum hortatum esse ad rejiciendum imperium. Ex quo certissima conjectura colligitur, jam tum duos in imperio Cæsares fuisse, nimirum Maximianum et Constantinum. Nam Severus nuncupatus erat Augustus post mortem Constantii, adeoque istæ non computatur in numero Cæsarem. Confirmant hæc interpretationem verba quæ statim sequuntur: *Satis visum est, inquit, senet fecisse quod voluit.* id est, Constantinum non misisse Cæsarem. Aliqui enim nihil usque ad hunc diem fecerat, quod voluit, et, hæc empta fecerat quæ voluerat. Constantinum ergo puto declaratum a Galerio Cæsarem fuisse anno eodem 306 exeunte. Nam in veteri calendario, quod eo imperante scriptum, ab Herwarto primum, deinde ab alijs quoque editum est, hæc leguntur: *8 kal. januarii, Natalis Invicti.* Hoc locus non videtur ad alium diem referri posse, quam ad eum quo Constantinus promissus est Cæsar.

Nam quod vir clarissimus Petrus Lambecius in libro quarto Commentariorum de Bibliotheca Vindobonensi, pag. 288, hæc notatam refert ad Constantium auctoritate Pastorum Iditarorum, revincitur ex ipsius eorumdem Pastorum verbis, ubi veterum quidem depositus dicitur 8 kalendas januarii: sed Constantius levatus est Cæsar tantum idibus martii sequentibus, qui est dies natalis Constantii. Per hæc quoties in hoc calendario legitur simpliciter nomen *Dies aut Invicti*, absque alio nomina addido, certum est toties debere intelligi Constantinum Magnum Cæsarem nova prorsus est opinio viri clarissimi Petri Francisci Giffonii, qui in notis ad Vigilium Lipsensium, pag. 154, opinatur Constantium a Galerio Maximiano creatum Cæsarem 8 kal. augusti, ante Christi 305, cum in ejus una lingua a patre datus obsecrasset, et deinde cursu Cæsarem declaratum. Eborac in Britannia anno sequenti secundum obitum Constantii patris. Sed hæc opinio veritate non constat.

Postea Constantinus nuncupatus est imperator a Maximiano Hercolio 14 Augusti anno 307, cum ducturus esset exercitum Fledam Hercolii filiam Maxenti

docet auctor panegyrici paulo ante laudati: *Dixerint, A cum liberi Constantini Galliae, Orienti Italiaeque praesent.* inquit, licet plurimi, multique dicturi sint, ea quibus caetera facta vestra summarumque virtutum merita laudantur, sacratissimi principes Maximiane, velis, nolis, semper Auguste, et Constantine oriens imperator; mihi caetera curam est ea praecipue isto sermone complecti, quae sunt iuxta propria letitia, qua tibi Caesari addita nonnisi imperii, et istarum caelestium nuptiarum festa celebrantur. Et paulo post: *Quid enim aut tu carius dare, aut tu carius accipere potuisti, cum hac affinitate vestra et tibi, Maximiane, per generum iuventa renovata sit, et tibi, Constantine, per socerum nomen imperatoris accreverit?* Ista quidem certa et manifesta sunt. Caeterum Labbeus, in parte prima Chronologiae historicae, pag. 225, laudat ejusdem rei testes Eusebium atque Zozimum, apud quos ego nihil istius modi reperire potui. Quatuor ergo, ut notatur in veteri Calendario, fuerunt natales Constantini, 5 kalendas martii, 8 kalendas augusti, 8 kalendas januarii, et pridie kalendas aprilis. Primus, ut recte observavit vir eruditissimus Carolus Dufresnius, pertinet ad genuinum Constantini natalem, quo nempe est in lucem editus; secundus ad eum diem, quo patri Constantio successit; tertius ad eum, quo Caesar nuncupatus est a Galieno; quartus denique ad eum, quo imperatoris et Augusti nuncupationem sortitus est. Quintum, quem in die 5 kalendas aprilis locat Calendarium Philocali, non puto diversum esse ab eo, quem aliae editiones ponunt 5 kalendas martias; et hinc arbitror emendandam esse Philocali editionem.

CAPUT XXVI.

Maxentium f. Ulp. Fragmentum de Constantio Chloro, pag. 472: *Subito in urbe Roma praetoriani milites Maxentium filium Herculi imperatorem crearunt.* Eutropius, lib. x: *Romae interea praetoriani, excitato tumultu, Maxentium Herculi filium, qui haud procul ab urbe in villa publica morabatur, Augustum nuncupaverunt.* Idem scribit Eusebius in Chronico. Fuit ille filius Maximiani Herculi, gener vero Galerii Maximiani, ut haec et supra cap. 18 et paulo infra c. 17, docet Lactantius. Quod etiam in Epitome Victoris ita traditur: *Is Maximianus (Leg. Maxentius) curus nulli unquam fuit, ne patri aut socero quidem Galerio.* Et Fragmentum de Constantio Chloro, pag. 472: *Gener apud socerum, id est, Maxentius apud Galerium.* Quare miror doctissimum virum Josephum Scaligerum in Animadversionibus ad Chronicon Eusebii mirari, quod cum Maxentius fuerit Herculi Maximiani filius, in nummis tamen ejus ita legatur: IMP. MAXENTIVS DIVO MAXIMIANO PATRI SOCERO AETERNA MEMORIA. Nummus hic cusus non est in memoriam Maximiani patris, sed Galerii Maximiani soceri.

Castra praetoria sustulerat. Non omnino: sed diminuerat. Alioqui enim quomodo Praetoriani, si nulli fuissent, Maxentium imperatorem nuncupare potuissent? Recte Aurelius Victor in libro de Caesaribus: *Hinc etiam quasi truncate vires urbis, inminuto praetorianum cohortem atque in armis vulgi numero. Ubi locum legendum: atque inermis vulgi.*

Occisio judicibus. Abellio prius interfecto, inquit Zozimus, quod is praefectus urbis locum obtinens, horum militum adversari visus esset.

Turbatus est. Galerius Maximianus.

Tres Caesares f. u. poterat. Obstante dispositione Diocletiani, qui duos Augustos esse debere instituerat duos Caesares; et eamque dispositionem servaverat Galerius, cum Augusti nuncupationem accepit. Postea tamen tres Caesares facti sunt a Constantino et Licinio anno Christi 517. Crispus nimirum, Constantius Constantini filius, et Licinianus filius Licinii. Deinde victo occisio Licinio, extinctis quoque Crispo et Liciniano, Constantius et Constantus minores filii Constantini facti sunt Caesares variis temporibus. Ad quae tempora referenda est illa Eutropii observatio ex libro decimo: *Eo tempore res Romae sub uno Augusto et tribus Caesaribus (quod nunquam alias fit,*

Maxentium. In veteri libro legitur Maximianum, sane mendose, sicut paulo ante vidimus eundem errorem commissum fuisse in Epitome Victoris.

Paternos milites. Qui erant in exercitu Severi, ut dicitur paulo supra.

In Campania. Alii omnes Maximianum Herculum tunc temporis in Lucania, quo se contulerat post abdicationem, fuisse consentium, ut Eutropius, Zozimus, Suidas. Itaque sic constituenda reseat, recessisse quidem Herculum in Lucaniam, cum deposuisset imperium: sed tum cum ista agebantur, in Campaniam venisse, ut inde, tanquam et propinquo, militum praetorianorum, qui Romae tendebant, animos tentare ac sollicitare posset, et, si daretur, aut imperium resumeret quod invitus deposuerat, aut Maxentio filio procuraret. Nam ista per longum temporis spatium tractata ab Herculo fuisse docet Aurelius Victor in libro de Caesaribus: *Interim Romae vulgus turnaeque praetoriae Maxentium, retractante diu patre Herculo, Imperatorem confirmant.* Miror autem celeberrimum in rei nummaria: cognitione virum Santamantium in contrarium omnino sensum traduxisse hunc locum, tanquam si Maxentius retractante, id est, repugnante patre, fuisset factus imperator; quod etiam placuisse video doctissimo viro Hadriano Valesio. Sed eos decepit haud dubie falsa Andreae Schoetti admonitio, scribentis haec vocem retractante idem significare quod detractante. Retractare idem significat ac tractare. Lactantius, lib. iv Instit., cap. 28: *Qui autem omnia quae ad cultum deorum pertinent retractarent, et tanquam relegerent, ii dicti sunt religiosi.* Et paulo post: *Religiosos a relegendo appellatos, qui retractant ea diligenter, quae ad cultum deorum pertineant.* Hinc libri Retractationum sancti Augustini. Sufficiens enim haec exempla. Postquam ergo Maxentius factus est imperator, statim Maximianus ab eo evocatus Romam profectus, paulo post Severum morti tradidit; ac mox in Galliam, illic filiae Faustae nuptias cum Constantino celebravit ea aestate, qua Galerius exercitum duxit in Italiam adversus Maxentium, ut visuri postea sumus.

Quare mirum in modum deceptus est Petavii auctoritate anonymi Scriptoris, de Constantio Chloro res eo quo gesta sunt ordine non referentis. Scribit ergo Petavii in libro xiii de Doctrina temporum, pag. 745, Galerium Maximianum cum ingentibus copiis Romam advolasse anno Christi 507, et contemptum, et a perisque suorum destitutum abisse in Illyricum, Licinium fecisse Caesarem, et Sardicam regressum esse: tum Maximianum Herculum ad spem erectum resumendi fastigii Romam advolasse e Lucania, Diocletianumque ut idem faceret adhortatum esse; postea Severum perjurio deceptum custodie tradidisse ac jugulasse: deinde, cum insidias Maxentio strueret, pulsum Roma in Galliam ad Constantium venisse, eique filiam Faustam collocasse, et eum Augusti appellatione donasse. Quae omnia, non sane contra fidem Historiae, sed perturbato prorsus temporum ac rerum ordine scripta esse nullus est dubitandi locus. Faedius aberravit Sethus Calvisius, Maxentium tum demum imperium invasisse scribens, postquam Constantinus a Maximiano Herculo creatus fuisset Augustus, et Maximianum a Romanis persuasum anno sequenti resumpsisse imperium. At quomodo Constantium declarare potuit Augustum is, qui neque Imperator esset, neque Augustus?

Rerum novar. cupidus. Eadem de Herculo tradit Julianus Imperator de Caesaribus.

Deposuerat invitus. Constantius est omnium Scriptorum sententia, si incertum panegyristam excipias, qui Herculi Maximiani et Constantini laudes prosecutus est. In nuptiis Constantini et Faustae, omnium, inquam, scriptorum sententia est, hunc Maximianum invitum deposuisse imperium. Verum illi aliter hanc historiam narrant quam Lactantius. Hic enim, cap. 18, docet Herculum abdicare coactum a Galerio, ab eoque

territum injecto armorum civilium metu. Alii contra scribunt Diocletianum, cum, ingravescente ævo, parum se idoneum moderando imperio esse sentiret, auctorem Herculio fuisse, ut in privatam concederent, eique agræ collegam obtemperavisse, sed tamen obtemperavisse.

Liberenter arripuit. Purpuram quam deposuerat. Incerti panegyricus paulo ante laudatus : *Fecit enim Roma ipsa pro majestate nominis sui. ut ostenderet posse se etiam imperatoribus imperare. Abduxit exercitus suos, ac tibi reddidit; et cum ad sedandos animos auctoritatem privati principis attulisses, supplices tibi manus tendens, vel potius queribunda, clamavit : Quousque hoc, Maximiane, patiar, etc.* Et paulo post : *Imperasti pridem rogatus a fratre, rursus impera jussus a matre. Purpuram facile resumebat Herculius, quippe qui ter sumpsisse invenitur. Atque hoc pessimum exemplum causa fuit mortis Licinii; quem cum Constantinus viciisset, ac ei vitam concessisset, postea Herculii Maximiani soceri sui motus exemplo, ne iterum depositam purpuram in perniciem Reipublicæ sumeret, tumultu militari exigentibus in Thessalonica jussit occidi; ut legitur in Fragmento de Constantio Chloro, pag. 475, Bonifacius vni timens ne, si Caesertinus v liberam vitam ageret, pontificatum, quo se abdicaverat, resumeret, cum in custodia detineri jussit. Cui præverat Callisti n exemplum erga Burdinum.*

Ravennam confugit. Zozimus in libro secundo scribit Herculium circumvento sacramentis Severo persuasisse, ut Ravenna excedens, quo se contulerat, Romam veniret eoque pergente, ubi quemdam ad locum venisset, quem Tres tabernas vocant, ab insidiis quas eo loco Maxentius collocaverat, apprehensum, inserta laqueo cervicem necatum. Incerti panegyricus Constantino dictus post victoriam de Maxentio parva : *Duxerat magnum Severus exercitum, et hostem suum perfidia desertus armaverat.* Auctor Fragmenti de Constantio Chloro, pag. 472 : *Desertus Severus a suis fugit Ravennam. Per Maxentium filium (sic enim legendum) evocatus illic venit Herculius, qui per perjurium Severum deceptum custodiæ tradidit, et captivi habitu in urbem perduxit, et in villa publica Appæ vic tricesimo milliario custodiri fecit. Postea cum Galerius Italianus peteret, ille jugulatus est, et deinde relatus ad octavam milliariam, conditus in Galieni monumento.* Ex quo loco collegit Henricus Valesius falli Eutropium et Aurelium Victorem, qui Severum Ravennæ occisum esse scribunt. De loco igitur ubi Severus vitam finivit controversiunt inter eroditos. Nam Scaliger, in animalversionibus ad Eusebium, ait non dubitare se quin illa Tres taberna in agro Ravennate fuerint, neque aliter colligi posse ex verbis Zozimi. Contra Valesius contendit Tres illas tabernas fuisse in via Appa prope Romam. Parum autem probabile est id quod Sigonius in libro secundo de Occidentali imperio collegit ex Zozimo, Severum Maximiani fidem secutum Ravenna excessisse, atque ad Tres tabernas sese contulisse, haud dubia spe ductum urbem se Maximiani opera recepturum. Quam Sigonii opinionem secutus est Hieronymus Kubeus in libro secundo Histor. Ravennatum.

Venis incisus. Contra Zozimus libit, et auctor Fragmenti de Constantio Chloro scribunt, ut paulo ante vidimus, Severum fractis laqueo cervicibus exspirasse.

CAPUT XXVII.

Adjuncto Maximino. Cognomento Daia vel Daza, qui Orientem administrabat.

Proficiscitur in Galliam. Huic narrationi fidem adstruit etiam Zozimus, tamen etsi in rerum erret ordiæ narrandarum, Herculium iniquens eo conatu frustratum, quo Diocletianum pertrahere nistis erat ad resumendum imperium, rursus versus Alpes contendisse, at commorantem ibi Constantinum conveniret, et filiam ei Faustam promississe, eoque promissio impleto, fallere conatum hominem. Erret, inquam, Zozimus. Nam ex capite 27 et 29 Lactantii

A patet illum bis in Galliam profectum antequam Carnuntum peteret, et Diocletianum non vidisse, nisi post nuptias Constantini et Faustæ. At enim quod Lactantius et Zozimus aiunt, Herculium Constantino filiam promississe, aliter legitur in panegyrico incerti auctoris dicto in nuptiis Constantini et Faustæ, ubi scriptum est Constantinum eam postulasse a Maximiano. *Sed profecto sicut tuo, Constantine, socio ante est conciliata divinitus, quam ab eo pignus ipsi carissimum postulaves, sic et nunc quoque in hoc gratulatione prius illa dicenda sunt, quæ in te considerans tantus iste, et paterni, et tui auctor imperii, letatus est quod petisti.* Ubi interim observandum est illud, quod ait Scriptor istius panegyrici, Herculium esse auctorem imperii Constantini. Qua de re vide quæ supra dicta sunt ad caput 25.

Sua minoris filie. Heic admoneri convenit, mendose in veteri codice scriptum esse, *sic minoris familiae.* Intelligit autem Faustam. Sed inquirendum est in tempus, quo nuptiæ Constantini et Faustæ celebratæ sunt. Certum est Severum Augustum extinctum fuisse anno Christi 307 in eunte, quamquam de mense non constat. Postea Maximianus Herculius Faustæ pater in Galliam profectus est, ut Constantinum paribus suis conciliaret, promissis illi Faustæ minoris filiae nuptiis; eoque promissio impleto, ut Zozimus ait, persuadere conabatur Constantino ut discedentem ex Italia Galerium Maximianum prosequeretur. Ex quibus verbis colligitur nuptias fuisse celebratas eo tempore, quo Galerius erat in Italia, vel certe cum in prociectu esset Italicæ expeditionis. Cum autem ille in Illyricum ex Italia redux fuerit anno eodem 307 ante mensem septembrem, ut opinor, et ex capite 27 istius libri Lactantiani constat Herculium Romam iterum profectum post fugam Galerii, ac cum rursus eodem anno rediisset in Gallias, ibi aliquantulum moratum esse, et postea in Illyricum ad urbem Pannoniæ Carnuntum venisse, ibique fuisse 5 idus novembris, quo die Licinius a Galerio factus est imperator, manifestum Constantini et Faustæ nuptias aliquanto tempore ante mensem septembrem anni 307 coisse. Si certa essent quæ de Constantini initiis dicuntur a R. P. Petro Fr. Chiffletio in notis ad Vigilium Tapsensem, non opus esset ea inquisitione in qua nos hactenus exercuimus. Is enim contendit nuptias Constantini cum Fausta, et initium augustæ dignitatis in eum collate a Maximiano socio, evenisse 8 kalend. augusti anni 307, eadem nimirum auctoritate qua Constantinum scribit primo Caesarem factum a Galerio anno 305, 8 kalend. augusti, et rursus Caesarem declaratum 8 kalendas augusti anni 306, secundum obitum patris. Sed quia hæc a viro clarissimo non probantur, necessaria fuit ea cura, quam nos adhibuimus in investigando tempore istarum nuptiarum.

Ille interea. Galerius Maximianus. Caterum totum huic apparatus Galerii sic paucis perstringit Zozimus : *Cum autem Maximianus Galerius haud æquatus animo quæ in Severum Caesarem designata fuerant, ab Oriente Romam eundem statuit, et abmissorum nomine meritis Maxentio pœnas irrogandas. Ut in Italian appulset, parum fidos erga se multum animos sentiens, ad Orientem nullo commisso prælio rediit.*

Populum trucidaturus. Fragmentum de Constantio Chloro, pag. 472 : *Dehinc Galerius cum ingentibus copiis Romanam venit, minutus civitatis interitum, et castra Interavina ad Tiberim posuit. Tunc legatos ad urbem misit Licinum et Probum, per colloquium petens, ut gener apud socerum, id est, Maxentius apud Galerium precibus magis quam armis optata mercaretur. Qui contemptus agnovit promissis vtrorum Maxentii partes suas deseruisse. Quibus perturbatus retro versus est; et, ut militi suo prædium quæcumque conferret, flammam jussit auferri. Quid sibi velit hoc loco vox flammam, necesse se fatetur Henricus Valesius, et deesse hinc nontalia putat, quæ ad Maximianum Herculium pertinebant. Ego petus existimarem,*

postquam hoc verum pertinere ad ea cum quibus con-
 junctior, ut sensus sit Galerium, ut nulli suo pra-
 edam quancumque conferret, id est, ut summam et
 nullis legibus exercitum praeaudire utam daret,
 etiam ea flammis tradi jussisse, quae auferri non
 possent; ut si quis insequi voluisset, at assilia, id est,
 res ad victum necessarias, non haberet, ut mox dicit
 Lactantius. Itaque seribendam censet *flammis omnia*,
 pro *flamma*, ob vulgarem errorem librarium qui
 frequenter primas vocabulorum syllabas amittit. Et
 admittis fortassis error ab eo qui cum habet *flamma*
 vel *flammonia* valisset scriptam, neque satis
 intelligeret quod hoc vocabuli esset, sciret porro
 veteres flammam dixisse pro flammio, emen-
 dandum putavit hanc vocem, reducendamque ad suam
 originem. Nam et veteres glossae Isidori et aliorum,
 tum etiam Silius, et duae veteres inscriptiones,
 quas ex Gruteri thesuro describit Jacobus Getho-
 frodus ad l. 24 col. Theod. de decurionibus, et La-
 rina inam Savara, et Summas ad Salamam
 flammionem dicitur pro flammio. Sed Lactantium
 prorsus locutionem esse, neque dici solum flammis
 rem quampiam auferri. Sed in auctore excerptam
 non requiramus elegantiam sermonis. Sed itaque con-
 jecturam meam non esse veram facile colligo ex ea
 quam mecum pro amicitia nostra communicavit. Vir
 istarum artium ac plurimarum litterarum peritissi-
 mus Carolus Baresinus Cingius, qui haec, pro *flam-
 mia*, legi debere putat *flamma*, id est, signa mili-
 taria: quibus erectis, necesse est milites stare in agie:
 cadentibus vero, facile dissipantur. Vide Glossarium
 latinarum ejusdem Dufrenoi.

Fluit animos quor. Ita olim manuum esse emen-
 dandum, cum primo edidissent *fluit animos*.

Fugam capessit. Hadrianus Valesius, in libro primo
 rerum Francicarum, scribit Licinium creatum
 Caesarem a Galerio fuisse anno 508 episcopi tutela Ily-
 riae delegata, Galerium cum maximis copiis in-
 gressum Italiam, Maxentium generum suum Romae ob-
 sessisse, et arte Maximiani Herculii ab urbe repulsum
 esse. Ostensuri postea sumus Licinium factum im-
 peratorem post reditum Galerii ex Italia. Nunc vero
 id tantum observandum, potum probabiliter videri quod
 ait vir doctissimus, Galerium arte Maximiani Herculii
 ab urbe repulsum esse, cum ex capite 27 et 28
 Lactantii certo constat illum in Gallia apud Constanti-
 num fuisse pro totum illud tempus, quo G. deus Italia
 Italia, quod etiam colligi facile potest ex verbis *Lozium*.

Opprimi potuit. Apud *Lozium* Herculius dicitur
 persuadere voluisse Constantino, ut discedentem ex
 Italia Galerium prosequeretur. Sed cum ille natura
 inquietus et infidus esset, non mirum si Constanti-
 nus ejus consilia spreverit.

Vexasset. Puto legendum esse *vastasset*.
Titulum inuenerat. Haec alibi non legitur. Et mi-
 rum est ab aliis historicis praetermissa fuisse.
Dicissimum. Quod ipse natus esset ex Dacia.

CAPUT XXVIII.

Maximianus pater. Cognomento Herculius, qui re-
 sponserat imperium, illudque habebat cognomen
 cum illo Maxentio.

Proximi filii potestas. Ratione nimirum habita novi
 imp. r. Nam prius deponerat intera imperium, et
 in privatum vitam concesserat. Postea in consensum
 imperii aditus fuerat a Maxentio, qui ad eum par-
 ticipare iussit, et his Augustinus confirmavit.

Miles a. q. Severi. re. q. Id est, milites ex veteri
 Maximiani Herculii exercitu, a Galerio missi cum
 Severo ad expugnandum Maxentium, qui transfugis
 egnis, Severum deserens, se Maximiano tradide-
 rat. Hos, qui sui olim fuerant, existimari huius
 Maximiani cum aduersariis.

Ita parit imperium. Eutropius lib. xi. *Herculius*
Maximianus post haec in consensum imperii filium
Maxentium a Maxentio conatus abire, et consilio
multum illi bene precor, utque Constantinus

tus post devictum Maxentium. *Ipsae demique, qui*
*pater illius credebatur, discissam ab humeris purpu-
 ram detrahere conatus, etc.* Apud Soeratem, lib. 1,
 cap. 2. legitur Herculium recuperandi imperii cupidi-
 tate raptum conatum esse interficere, sive de medio
 tollere filium suum Maxentium. Ita quidem versiones
 Christopherson et Valesii, propter vocem *apud*,
 quae varias significationes habet. Melius, ut arbitror,
 Euphrasius scholasticus: *Hoc ejus pater imperandi*
cupidine voluit filium regno privare. Nam ista interpreta-
 tio melius congruit cum narratione Lactantii et alio-
 rum.

Superbus alter. Id est, Tarquinius superbus, rex
 Romanorum ultimus, Lactantius, lib. iv Institut.,
 cap. 14: *Tarquinius superbus exactus est.*

CAPUT XXIX.

Maximianum Galerium.

Aderat ibi Diocles. Aurelius Victor loquens de fuga
 et exitu Severi: *Hoc acrior Galerius, adscito in con-
 sultum Jorio, Licinium veteri cognatione amantia Caesarem*
creat Augustum; et orbe ad invincendum Ilyrici ac
Thraciae relicto, Romam convalidit. Sed in hoc errasse
 convincitur Victor, quod ait Licinium creatum esse
 Augustum post mortem Severi, et antequam Galerius
 exiret in Italiam duceret adversus Maxentium:
 cum e contra testimonio Lactantii et aliorum certum
 sit Licinium factum esse imperatorem in loco S-
 veri post reditum Galerii ex Italia, et eam tum Gale-
 rio mentem fuisse, cum imperium Licinio tribueret,
 ut eo crederet in bello quod susceperat adversus Ma-
 xentium. *Lozium.* Maximianus Galerius ex societate
 superiorum temporum sanctissimum sibi Licinium impera-
 torem creavit, quod ejus opera bello Maxentium persequi
 cogitavit. Auctor Fragmenti de Constantio Choro,
 pag. 475: *Licinius itaque ex nova Dacia vilioris ori-
 gine a Galerio factus imperator, velut adversus Maxen-
 tium pugnavit.* Et tamen Victor cum ait in Ilyrico
 relictum eo tempore, quo Galerius maxime cogitabat
 de bello Italico. Sed id quoque falsum esse necesse
 est, cum auctor ejusdem Fragmenti, pag. 472, scribat
 Licinium fuisse in exercitu Galerii Romam obsiden-
 tis, et ab eo missum in urbem cum Probo, ut viam
 aliquam invenirent concordiae inter sacerum et gene-
 rum. Quae etiam evincunt privatam adhuc fuisse, adeo-
 que invidiam imperatorem. Et mirum valde sit vi-
 ram doctissimum Hadrianum Valesium secutum in
 hac historia sententia fuisse Victorium potius quam
 ea verba auctori istius fragmenti consuetanos.

Quod ante non fecerat. Nimirum ut Licinium face-
 ret imperatorem. Quod facere iam tum poterat, cum
 Severum et Maximianum lecti Caesaris: sed noluit,
 propter rationes supra allatas in capite vigesimo.
Imperium Licinio daret. Bigledianus inter se viri
 docti in constitutione anno quo Licinius factus est
 imperator, quibus in id eventus consentibus anno
 Christi 507, his sapienter. Ego utrorumque rationes
 afferam. Qui priorem sententiam teneant, his argu-
 mentis aut nuntur, aut uti possunt. Anno Christi
 507 nota sunt arma adversus Maxentium, qui sine
 auxilio superioris imperii invaserat, et Severus Ce-
 sar Augustus, qui ad expugnandum eum Romam ac-
 cesserat missus a Galerio Maximiano, repulsus, ac
 postremo miserabili mortis genere exactus est anno
 secundo imperii sui, ut legitur in Chronico Eusebii.
 Id est anno Christi 507, ante kalendas maias, quibus
 hiennio antea factus fuerat Caesar ab Herculio Maxi-
 miano. Ita Onofrius Panvinius in commentario ad
 hunc secundum Pastorem, ad annum C. C. 509, qui
 congruit eodem anno Christi 508. *Hoc anno Licinius*
*in il Severus, qui a Galerio Caesare per se a et A-
 priam creatus fuerat, cum adversum Maxentium ab orien-
 tum atque Maxentii Romam cum exercitu venisset,*
*multum a Maxentio seclere deservit, usque postea al-
 tero imperii anno Maxentio interceptus est.* Accensae
 ea Severum Gerasius, in quem hoc debent incidere
 ba in in auctorem belli, incredibili celeritate ex Ily-
 ricis Romam cum intente exercitu advecta, et ex-

Quod ante non fecerat. Nimirum ut Licinium face-
 ret imperatorem. Quod facere iam tum poterat, cum
 Severum et Maximianum lecti Caesaris: sed noluit,
 propter rationes supra allatas in capite vigesimo.
Imperium Licinio daret. Bigledianus inter se viri
 docti in constitutione anno quo Licinius factus est
 imperator, quibus in id eventus consentibus anno
 Christi 507, his sapienter. Ego utrorumque rationes
 afferam. Qui priorem sententiam teneant, his argu-
 mentis aut nuntur, aut uti possunt. Anno Christi
 507 nota sunt arma adversus Maxentium, qui sine
 auxilio superioris imperii invaserat, et Severus Ce-
 sar Augustus, qui ad expugnandum eum Romam ac-
 cesserat missus a Galerio Maximiano, repulsus, ac
 postremo miserabili mortis genere exactus est anno
 secundo imperii sui, ut legitur in Chronico Eusebii.
 Id est anno Christi 507, ante kalendas maias, quibus
 hiennio antea factus fuerat Caesar ab Herculio Maxi-
 miano. Ita Onofrius Panvinius in commentario ad
 hunc secundum Pastorem, ad annum C. C. 509, qui
 congruit eodem anno Christi 508. *Hoc anno Licinius*
*in il Severus, qui a Galerio Caesare per se a et A-
 priam creatus fuerat, cum adversum Maxentium ab orien-
 tum atque Maxentii Romam cum exercitu venisset,*
*multum a Maxentio seclere deservit, usque postea al-
 tero imperii anno Maxentio interceptus est.* Accensae
 ea Severum Gerasius, in quem hoc debent incidere
 ba in in auctorem belli, incredibili celeritate ex Ily-
 ricis Romam cum intente exercitu advecta, et ex-

Italia in Illyricum revolat inglorius, totum illud terrarum spatium bis emensus intra quinque aut sex ut plurimum menses, de castigando pelliendoque Maxentio acriter cogitans, quod vincere suetus, nunc cum ingenti dedecore coactus erat terga vertere. Ea de causa Licinium post reditum ex Italia creat Imperatorem, de-tinans eum Italiae adversus Maxentium. Acta hæc 3 idus novembris, ut legitur in Fastis idatiensis et in Chronico Alexandrino. Sed quamvis hi duo libri consentiant de die, de anno tamen non conveniunt. Nam Chronicon Alexandrinum initia imperii Liciniani refert ad annum, quo Fl. Constantinus Augustus solus consul fuit; Fasti ad annum sequentem, qui sic notatur: *Item decies et Maximiano* VII. Quo etiam modo, ut hoc obiter moneam, Græca illa, *παλινδεκατος*, quæ legitur in Chronico Alexandrino, vertenda sunt pro eo quod Raderus vertit *Palindecato*, coactus advenere in margine hæc intelligenda esse de decimo Diocletiani consulatu. In quo sane lapsus est vir eruditissimus. Nam si Diocletianus decies consul fuit, decimus ejus consulatus incidit in annum Christi 303, ut supra vidimus. Itaque hic locus intelligendus est de decimo Maximianum Herculi consulatu, qui tum imperium resumpserat. Sed his omissis, ad quæ per transitum tantum, et quasi aliud agendo animum advenimus, et persequamur argumenta quibus probari potest Licinium factum esse imperatorem anno Christi trecentesimo septimo. Certum est Constantianum fuisse factum imperatorem post mortem patris anno Christi 306, mense julio exeunte. Itaque primus imperii ejus annus finitus est eodem mense julio anni sequentis. Cum autem Eusebius in Chronico imperatorum Licinii dignitatem ponat in anno secundo imperii Constantini, dubium non est quin secundum Eusebii testimonium ejus initia referenda sint ad annum 307 exeuntem. Denique si tribunitia potestas imperatorum illius ævi numerabatur a die quo imperium adepti erant, ut placet viris eruditissimis, hinc etiam confirmatur Licinium factum esse imperatorem anno Christi 307, cum in edicto quo Galerius mortuus edidit anno 311 in gratiam Christianorum, quod vero Nicomediae propositum est pridie kalendas maias, adnotatus sit annus quartus tribunitiæ potestatis Licinii apud Eusebium in editione Valesii, et apud Nicephorum. Atqui, si annos Licinii colligas, et illos a mense novembri anni 307 incipias, nullo negotio reperies annum 311 fuisse quantum tribunitiæ ejus potestatis adeoque etiam imperii. Et hæc sunt quæ dici possunt pro confirmanda eorum opinione, qui arbitrantur Licinium anno 307 evecum ad dignitatem imperatoriam. Sed adversus hæc reponi potest magnam esse auctoritatem Fastorum idatiarum, in quibus historia illa refertur ad annum sequentem, et merito. Primum enim non potuisse Galerium Maximianum sic raptim et precipitanter proficere in Italiam cum ingentibus copiis, Romam obsidere ac reducere exercitum in Illyricum, ut omnia facta dici possint intra quinque aut sex mensium spatium; adeoque probabilius videri excessum Galerii ex Italia contigisse anno trecentesimo octavo. Præterea credibile non esse Maximianum Herculum, hominem senem, qui apud Carnuntum cum Diocletiano erat eo tempore quo Licinius factus est imperator, intra sex mensium spatium Italiam Galliasque emensus esse, nuptias Constantini et Faustæ celebravisse, rursum in Italiam redisse post fugam Galerii, tum etiam iterum in Galliam, et hinc in Pannoniam profectum ad Diocletianum. Denique in Eptome Victoris legi Maximianum Dazam Casarem quadriennio fuisse. Augustum triennio. Cum autem ille factus fuerit Casar anno 303 kalendis maias, consequens esse ut Casaris nomine contentus fuerit usque ad annum 308 exeuntem. Alioquin quadriennio Casar non fuisset, sed triennio, si Licinius factus fuisset imperator anno superiore. Ista quidem magna momentum habere statim videntur. Sed profecto, si consideremus statum reipublicæ illius temporis ingenium Galerii feroc,

iraaculum, præceps et superbum, instabilitatem et perfidiam ac mobilitatem Herculi, quæ sane vitia semper eos præcipiant, quibus inhaerent, quia in animis hominum potentiora virtutibus sunt, ut ait Laetantius in libro primo divinarum Institutionum, facile intelligemus ea quæ primo intuitu fere impossibilia videntur, fieri tamen potuisse ab hominibus inquietis et summum imperium retinere cupientibus. Nam, exempli gratia, Illyricum, ubi Galerius habitabat, Italiae adjacet: adeoque facile illi fuit in Italiam venire, et dein recedere, etiam cum exercitu, intra illud sex mensium spatium quod diximus: præsertim cum ex Zozimo et auctore Fragmenti de Constantio Chloro intelligamus illum ex Italia discessisse nullo commisso prælio, hoc est, parvam ejus in Italia moram fuisse. Herculum vero, cupidum imperii, quod invitus deposuerat, quis miretur tanta celeritate tot itinera fecisse, quem dubium non est illa fecisse abjecta omni cunctatione et tarditate? Solvebat a Roma, et mare trajiciens, cum Massiliam pervenisset, cito ad Augustam Trevirorum, ubi sedes erat Constantini. Quæ omnia itinera confecti profecto possunt intra mensem ab homine diligenti. Postea aliquanto tempore apud Constantium fuit occasioe nuptiarum. Mense dein altero ei opus fuit ad redeundum in Italiam, unde brevi pulsus est. Adde alium mensem pro secunda profectioe in Gallias, ubi non multam moratus est, et mensem pro itinere ab Augusta Trevirorum usque ad Carnuntum in Pannonia. Patet jam totum hunc numerum mensium satis congruere spatio temporis, quod fluxit a morte Severi (nam tum primo Herculus in Galliam profectus est) usque ad diem tertium idus novembris, quo die Licinius factus est imperator. Imo suspicor Severum diu ante kalendas maias occisum esse, nimirum mense februario. Nam in veteri calendario quod Herwartus edidit, natalis Constantini notatur pridie kalendas apriles. Quod cum de die quo factus est Cesar interpretari debere putaverit vir eruditissimus, ego crediderim intelligendum esse de eo die quo Maximianus Herculus eum nuncupavit Augustum; quod quidem evenisse anno 307, nullis, ut opinor, dubitandi locus esse potest. Itaque si Maximianus exeunte Martio Constantinum dixit Augustum, jam pro sex mensibus, quis ab exitu Severi usque ad imperium Licinii numerabamus, habemus fere novem, intro quos utrique Maximiano facile fuit hos cursus et has peregrinationes conficere, de quibus antea diximus. Porro natalis Constantini pridie kalendas apriles non posse referri ad diem quo factus fuit Cesar, hinc puto colligi, quod aut factus est Cesar cum Severo et Maximiano, aut cum pervenisset ad patrem, aut certe cum Cesar nuncupatus est a Galerio. Atqui jam ostendimus factum non fuisse Casarem cum Severo et Maximiano. Quod tamen etsi factum fuisset, tamen natalis ille non posset congruere, cum constet Severum et Maximianum fuisse factos Casares, non pridie kalendas apriles, sed kalendis maias. Non potest etiam congruere tempori quo patri successit, cum ille exierit exeunte mense julio. Congrueret ergo tantum hinc tempori quo Constantinus a Galerio factus est Cesar. Verum ne illud quoque incidet in pridie kalendas apriles. Quippe ambigi non potest quin lauream Constantini imago ad Maximianum perlata sit statim atque ille in locum Constantii patris successit, id est, exeunte julio, non secus ac ejus imago Romanæ statim allata est; quod quidem occasio fuit Maxentio invadendi imperii, ut Zozimus docet in libro secundo. At si exeunte julio nuntius accepti a Constantino imperii perlatus est ad Galerium, cum Laetantius non doceat moram fuisse in mittenda purpura ad Constantium, par est credere, et Casarem factum, et purpuram missam intra eandem diem quo imago allata est, atque adeo diu ante mensem martium. Et certe rationi consentaneum est, ut dies accepti summæ fastigi annotatus sit in calendario: quem si non referas ad pridie kalendas apriles, nullibi notatus reperietur dies, quo

Constantinus imperator et Augustus dictus est. Quod attinet ad auctoritatem ex epitome Victoris allatam, ea non efficitur his quae hactenus dicta sunt. Nam multa sunt in hac epitome quae non coherent, nominatim vero in hoc loco, ubi septem tantum imperii annos tribuit Maximino, quem certum est imperasse per annos octo integros et aliquot menses. Postremo reddendum nobis ad tributum potestatem, quae magnum momentum habet in hoc negotio. Quod cum intelligeret vir clarissimus Henricus Valesius, qui contendit Licinium anno tantum 508 factum esse imperatorem, huc descendit in annotationibus ad Eusebium pag. 171, ut lateatur observationem de tributum potestate incommode sententiae suae de initiis Licinii, coactus etiam edictum illud, in quo quartus annus tributum potestatis Licinii annotatus est, rejicere ad exitum anni 311, ut sic inveniret annum illum quartum tributum potestatis Licinii. Sed ruit conjectura illa, cum ex Lactantio constet edictum illud propositum fuisse Nicomediae pridie kalendas maias, et Galerium obiisse paulo post. Itaque etiam ex illa eruditissimi viri observatione colligimus verissimum esse illorum sententiam, qui Licinium anno Christi 507 putant creatum fuisse imperatorem. Hinc etiam puto confirmari posse Licinium fuisse factum imperatorem anno 507, quod Maximianus Herculius et Galerius Maximianus consulum simul gessisse reperiuntur anno sequenti, et quod deinceps bellatum non fuit adversus Maxentium Herculii filium. Concordiam enim, quae postea inter eos fuit, illo tempore constitutam fuisse oportet, quo Herculius et Galerius simul fuerunt apud Carnuntum, cum videamus Galerium tum maxime de bello adversus Maxentium gerendo consilia agisse, cum Licinium procehere destitit ad principale fastigium, et hunc ardorem statim deterbuisse post promotionem ejus. Quod si consulum ab Herculio et Galerio, quod negari non potest, communi consensu susceptus est post amicitiam inter eos conglutinatam apud Carnuntum, cum is in annum Christi 508 incidit, manifestum est Licinium exiunte anno 507 factum fuisse imperatorem. His ita constitutis, reliquum est ut de alia difficultate quae huc occurrit, an nimirum Licinius primum factus fuerit Caesar, ac postmodum Augustus, ut placuit quibusdam, an vero uno eodemque tempore Caesar et Augustus, ut alii volunt, nonnulla dicamus. Res est, quae facile decidi potest vel unico Lactantii testimonio, qui imperium Licinio ac primo loco post Galerium datum fuisse scribit, etiam supra Maximinum, quod etiam confirmatur auctoritate Eusebii, ut ostendimus paulo post. Itaque difficultas illa non indiget ampliori examine. Orta autem est ex male in edito Aurelii Victoris loco, ubi agit de Licinio facto Caesare et Augusto. Vide Scaligerum in animalversionibus ad Caronaeon Eusebii.

Uti quoque praesente. Nimirum Diocletiano et Maximiano Herculio, ut mox dicemus. Venerat Herculius ad Diocletianum, ut Zozimus ait, id temporis Carnunti degentem, ut eum impelleret ad resumendum imperium; sed venerat e Gallia, ut docet Lactantius, non vero ex Italia, ut putavit Cluverius, qui in libro de Vindicta et Norico cap. 5 scribit, auctore, ut ipse ait, Zozimo, Herculium e Lucania Italiae regione Carnuntum ad Diocletianum profectum fuisse, ac per Ravennam transisse in eundo et redeundo. Quod utique procul dubio fatum est. Nam, ut dixi, Herculius e Gallia profectus est Carnuntum, ubi reperit Diocletianum; et ab eo discedens in Galliam reversus est, ut etiam colligi potest ex panegyrico quem Eumenius Constantino dixit, ubi varios Herculii errores recto ordine recenset hoc modo: *Fati ac sensus tulit ut ille pientii tuae hanc referret vicem, caen tu ab urbe pulsus, ab Italia fugation, ab Illyrico expulsiōna, tuos provincis, tuis copis, tuo pulchro receptis.* Recte, ut quoniam. Nam cum filium Maxentium deinde in regno pressare vellet, exactus ab urbe petisset Italia ad Constantinum confugit. Dein

in Pannoniam Illyrici provinciam profectus est, ut Galerio strueret insidias; ibique Diocletianum, quem antea per litteras frustra tentasse colligi potest ex Eutropio, hortatus ad resumendum imperium, cum nihil suis suasionibus effecisset, impeditis consiliis, ut Lactantius ait, tertium fugam molitus, rediit in Galliam. Quae ita, ut in panegyrico leguntur, gesta esse probat Lactantius. Memorabilis autem in primis est vox Diocletiani imperium respuentis, cum ad illud resumendum eum hortarentur Herculius et Galerius. Epitome Victoris: *Dum ab Herculio atque Galerio ad recipiendum imperium rogaretur, tanquam pestem aliquam detestans, in haec modum respondit: Utinam Salona possesit visere olera nostris manibus instituta. Profecto nunquam istud tentandum judicaretis.* Itaque ex hoc Lactantii loco habemus, quem antea neciebamus, annum quo Herculius ad Diocletianum profectus est, eum nempe quo Licinius factus est imperator. Caeterum haec observandum est errasse Arnaldum Pontacum Episcopum Vasatensem in notis ad Chronicon Eusebii, pag. 678, et Josephum Scaligerum in libro quinto de Emendatione temporum, pag. 497, postremae editionis, ubi redarguentes Zozimum, qui dixerat Diocletianum conventum ab Herculio fuisse Carnunti Celtarum oppido, aiunt id falsum esse, cum Diocletianus post abdicatum imperium nunquam pedem posuerit in Gallia, imo non exulaverit Salonis Dalmatiae. Prima pars observationis vera est, nempe Diocletianum nunquam pedem posuisse in Gallia post abdicatum imperium. Sed tamen fuit Carnunti in Pannonia, ubi eum Herculius convenit. Et pedem eum exulasse Salonis patet ex responso ejus, quod paulo ante retulimus: *Utinam Salona possesit visere olera.* Nam si tum cum haec dicebat fuisset Salona, locus non erat huic exclamationi. Itaque longe aberat a Salonis. Gravius etiam errat vir doctissimus Joannes Morinus in parte secunda libri de Ecclesia per Constantinum liberata, cap. 1, pag. 126, 129; et cap. 5, pag. 155, ubi scribit Maximianum Herculium ea scripsisse ad Diocletianum, quae dicta, non scripta, esse jam vidimus, et longam confingit epistolam ad eum scriptam, cujus nullum vestigium extat apud veteres, et Diocletianum, post acceptam epistolam illam brevi eam responso dignatum esse, quod nos retulimus ex epitome Victoris. His ita constitutis, videndum est an vera esse possint quae a viro clarissimo Hadriano Valesio in libro primo rerum Francicarum, pag. 22, dicta sunt de profectioe Maximiani Herculii in Illyricum, et de discessu ejus. Ait ergo Herculium, cum videret omnes Romani imperii provincias teneri a Galerio, Maximino, Maxentio et Constantino, adeoque nusquam sibi locum consistendi esse, nec se sine provinciis et sine exercitu imperatoriam dignitatem tueri diutius posse, iterum cessisse imperio, postquam annos circiter duos insignia principatus retinuerat, cum se odio esse Maxentio et ejus milibus sciret, a Galerio petiisse sibi ut per filium ex Urbe et Italia expulso in Illyrico reliquum vitae agere privato liceret, repudiatumque ab Galerio, anno secundo post consulatum suum decimum et Galerio septimum, sub specie officii, velut visendi Constantini generi sui gratia, in Galliam profectum, a Maxentio se pulsam simultantem. Haec sunt enim omnino verba viri clarissimi. Primum illud stare non potest quod ait, Herculium cessisse imperio antequam proficeretur in Illyricum, quandoquidem Lactantius docet id ab illo factum esse, postquam ex Illyrico redisset ad Constantinum. Deinde certum est eum ad Galerium profectum intra primum annum restuppi imperii, non vero postquam annos circiter duos insignia principatus retinuerat. Nam purpuram resumpsit anno Christi 306 exeunte, et sequenti profectus est in Illyricum mense, ut tardus, octobri. Quod autem ait eum petiisse a Galerio, ut sibi in Illyrico reliquum vitae agere privato liceret, cum illud apud neminem alium reperiam, puto Valesium paraphrasticè traxisse ex illis Eumenii ver-

bis, ubi legitur Herculium ab Illyrico repudiatum, tanquam si aliter repudiari non potuisset, quam negata ei habitatione Illyrici. Verus autem verborum Eumenii, ut ego quidem arbitror, sensus hic esse debet, ut ab Illyrico repudiatus dicatur, quia illic, ut diximus, suasionibus suis efficere non potuit ut Diocletianus resumeret imperium. Neque vero repudium illud contigit anno secundo post consulatum decimum Herculii, id est, anno Christi 310, ut putat Valesius, sed statim post collatam in Licinium dignitatem imperatoriam. Siquidem Lactantius de discessu ejus ab Illyrico sic scribit, tanquam de fuga desperata, adeoque de discessu subito et precipiti profectione. Denique reditum Herculii ad Constantinum sic narrat Valesius, tanquam si nondum ille Constantinum vidisset post exactionem suam ab urbe Roma, adeoque apud eum conquestus non fuisset de filii sui crudelitate adversum se; cum tamen certo sciamus ex Lactantio Herculium Roma profugum venisse primo in Galliam ad Constantinum, et hinc in Illyricum ad Galerium et Diocletianum, et ab isto repudiatum rediisse in Galliam ad Constantinum.

Utroque præsente. Diocletiano nimirum et Maximiano Herculio. Unum heic occurrit examinandum, an istorum præsentia trahenda sit ad consensum, præsertim cum ista agentur a Galerio, homine admodum pervaciaci ac superbo, et qui stricto velut ense supplicare suetus erat, et an consensus ille trahendus rursus sit ad cæteros, penes quos reipublicæ potestas erat. Nam id dicere videtur Eusebius lib. vii, cap. 15 : *Δικίως δὲ ἐπὶ τοῖσις ὑπὸ κοινῆς ψήφου τῶν κρατούντων ἀποστράφηται καὶ σεβαστὸς ἀναπέμψαι.* Hunc locum interpretes in varios sensus traduxerunt. Et Rufinus quidem ita verit : *Sed et Licinius communi omnium sententiâ adscitus in imperium, Augustus pronuntiatur.* Musculus : *Licinius vero communi sententiâ potentatum et ipse imperator et Augustus creatur.* Christophorus : *Licinius deinceps communi eorum suffragio et consensu penes quos summa potestas erat, imperator et Augustus declaratur.* Denique Valesius : *Licinius communi imperatorum suffragio imperator et Augustus declaratus est.* Rufinus igitur in ambiguo relinquit quos intelligi velit. Neque clarius se Musculus explicat, quid potentatum vocabulo significare velit, incertum relinquens. At Christophorus et Valesius aperte pronuntiant id factum esse communi imperatorum, sive eorum penes quos summa potestas erat, suffragio. Verum ista interpretatio plurimum habet difficultatis. Nam cum istud concilium præcipitanter, ut palam est, captum a Galerio sit, temporis angustia non permiserunt ut Cæsarum, qui in provinciis erant, consensus expeteretur; et non erat hic mos Galerii. Præterea certo colligi potest ex Eusebio et Lactantio, uti postea dicemus, neque Maximinum, neque Constantinum interrogatos fuisse. Neque probabile item est Maxentii consensum fuisse requisitum, adversus quem bellum parabatur. Reliquum igitur est ut hic Eusebii locus intelligatur de Imperatoribus, nimirum de Diocletiano veterano Rege, de Maximiano Herculio, qui tum imperium resumpserat, et de Galerio Maximiano. Nam hi tres tñm erant Carnunti, cum Licinius factus est Augustus. Itaque verum non est omni ex parte quod heic ait Eusebius, Licinium factum esse imperatorem et Augustum communi eorum consensu, qui tum reipublicam possidebant.

Sex fuerunt. Nimirum Maximianus Herculius, Galerius Maximianus, Maximinus cognomento Daia vel Daza, Constantinus, Maxentius et Licinius.

Generum suum. Constantinum, qui Faustam, senioris Maximiani minorem filiam, paulo ante duxerat, eodem anno nimirum, quo et Severus occisus, et Licinius factus est imperator. Incerit panegyricus Maximiano et Constantino dictus in nuptiis Faustæ : *O divinum tuum, Maximiane, iudicium, qui hunc tibi jure adoptionis nepotem, majestatis ordine filium, etiam generum esse voluisti!*

Generi filium. Nam Constantius Constantini pater, repudiata, ut jussus erat, Helena, Theodoram duxit, quam nonnulli tradunt Herculii filiam fuisse, alii privignam.

Deponit regiam vestem. Id est, purpuram; et sic iterum ad vitam privatam rediit. Factum istud ab Herculio scribit Hadrianus Valesius in libro primo rerum Francicarum, p. 21, antequam proficisceretur in Illyricum, id est, anno 307 exeunte. Verum repugnat Lactantius huic sententiæ, qui secundam Herculii abdicationem discrete vocat ad posteriora tempora: sed annum non indicat. Probabile tamen est id factum non ita multo postquam ad Constantinum rediisset ex Illyrico, id est, anno 308 ineunte, ipso decies et Maximiano septies consulibus. Nam nulla deinceps facinorum ejus mentio habetur usque ad annum 310 quo interit; et vir cupidissimus signando annos per consulatus suos, consul deinceps non reperitur fuisse.

Relicta militum parte. In potestate soceri sui Maximiani. Sed homo perfidus eos sollicitavit ad defectionem. Testis, præter Lactantium, Eumenius in panegyrico quem postea dixit Constantino, ubi cum dixisset Maximianum genero suo pejerasse, statim addit : *Hæc est fides, hæc religio palatini sacrarii devota penetratibus, ut lente et cunctanter, jam scilicet cum illis belli consiliis, timere confecto, consumptis copiis manitionum, ne quis consequi posset exercitum, repente intra parietes consideret purpuratus, et bis depositum tertio usurparet imperium, litteras ad sollicitatione exercitus mitteret, secure scilicet usus exercitu, quem venales manus habere docuisset.* Istius loci sensum Livineius ait hunc esse, ut Maximianus Herculius intelligatur resumpsisse purpuram Arelati, cum urbe pulsus, Italia fugatus, ac Illyrico repudiatus, a Constantino est exceptus. Recte sane, quantum ad Historiam. Sed nescio ubi invenerit acta hæc esse apud Arelatem. Neque enim id dicit Eumenius, sed tantum se conclusisse in civitate Arelatensi, quo eum persecutus est exercitus Constantini, et inde Massiliam postea fugisse. Mihi certum videtur Herculium purpuram, quam bis deposuerat, resumpsisse in ipsa civitate Trevirorum, aut non multo procul. Id mihi colligere videor ex his verbis Lactantii, ubi ait eum paucis post diebus, quam Constantinus profectus erat adversum Francos, cum thesauro publico invasisset, purpuram repente sumpsisse, cum æstimaret Constantinum intrasse fines barbarorum. Nam Francorum limes erat circa Danubium. Et læsauro publici, quos tum invasit Herculius, non alibi potuerunt esse quam in palatio Imperatoris, id est, in civitate Treverensi. Itaque Herculius non potuit intra paucos dies purpuram resumere Arelati, quæ longo intervallo distat a Treveris.

Quod ipsum non deceret. Eumenius in panegyrico Constantini : *Talibus te pro utilitate ac dignitate publica rebus intentum averterunt in se novi motus ejus hominis, quem successibus tuis maxime favere decuisset.*

CAPUT XXX.

Refert ad maritum. Eutropius lib. x : *Detectis igitur insidiis per Faustam filiam, quæ dolum vivo enuntiaverat, profugit Herculius Massiliam; ibique oppressus, pœnas dedit justissimo exitu.* Fallitur Eutropius. Nam Herculius ante Massiliam profugerat, quam hunc dolum componeret, ut patet ex Lactantio. Gravius etiam erravit Zozimus, aens Herculium, quod Fausta conatum illius antevertis-et, ac rem totam Constantino indicasset, in desperationem rerum omnium adductum, apud Tarsum morbo extinctum esse. Confudit heic videlicet Maximianum cum Maximino, qui Orientem tenebat, et qui pulsus a Licinio, apud Tarsum postremo in Cilicia obiit, ut annotabitur infra. Sed neuter dolum explicavit, quem reclusse videntur ad invasionem imperii. Unus Eucherius, episcopus Lugdunensis, in historia Martyrum Agacnesium annotavit Maximianum Herculium struxisse insidias Con-

stantino, ut ei vitam auferret. Cum dispositis insidias, inquit, genero suo Constantino tunc regnum tenenti mortem moliretur, depresso dolo ejus, apud Massilianum captus, nec multo post sitientibus, teterrimoque hoc supplicio affectus, baptismi vitam dignam morte finivit. Recte sane et consentaneè Lactantio. Meminit autem hujus Heruli fiduciam, ac dein mortis Eusebii, in libro primo de vita Constantini, cap. 47, scribens, alterum è non qui se imperio abdicaverant, cum insidias in neminem tam tantum pararet, deprehensum ineffissimè mortis genere interisset. Hæc Eusebius, aperte desquans Maximianam Herulicam. Sed quoniam statim Eusebius tradit, ejus quem ita interisse scribit, imagines et statuas tamens ubique terrarum dejectas esse, et hanc mortem describit longo intervallo post caput in quo egit de prodigato Maxentio, huc descendit Valesius, in Annotatiombus suis, ut putaverit, corruptum esse locum Eusebi, atque na emendari debere, ut Maximianus heic intelligatur, qui una cum Severo factus est Cesar. Maximianus enim interit post victoriam quam Constantinus reportavit de Maxentio, et quidem mortis genere turpissimo, ut ex Eusebio libro octavo et nono colligi posse ait. Et hæc quidem vir doctissimus annotavit ad hunc locum, que ego puto contra veritatem historie pugnare. Nam primo certum est Eusebium loqui de altero eorum qui se imperio abdicaverant. Quod de alio quam de Maximiano Herulico intelligi non potest, qui secundum in imperio locum obtinebat, et cum Diocletiano se abdicavit. Id vero nullo pacto dici potest de Maximiano, qui nullibi legitur abdicasse. Demde ille, de quo loquitur Eusebius, extinctus est, cum deprehensus fuisset insidias parare in necem Constantini. Quam historiam ad Herulicum referendam esse nihilominus certum est, quam certum est Constantium insidias appetitum ab Herulico fuisse; id quod et Lactantius in hoc libro, et reliqui historici produnt univocè consensu. Sane utriusque imagines dejectæ post mortem eorum sunt, ut patet ex Eusebio. Narratio porro de eade Maxentio, que præcedit Historiam mortis Heruli, nihil tunc sententiæ officit. Eusebius enim (ut observat Socrates in initio sue historie), in libris quos de vita imperatoris Constantini conscripsit, pleraque obiter tantum perstrinxit: quippe cui, ut in encomiis fieri solet, imperatoris laudes et panegyricam orationem contexere magis curæ esset, quam res gestas accurate commemorare. At in libro octavo Historiæ ecclesiasticæ, cap. 15, ubi ordinem temporum sequitur, e. ubi hæc eadem de Maximiano narrat, que leguntur etiam in vita Constantini, docet ea non posse, neque debere accipi de alio quam de Herulo, cum statim initio sequentis capitis dicat Maxentium ejus filium fuisse, de quo antea locutus est.

Componitur scena. In manuscripto legitur *schemata*. Factus fuit emendatio. Apud Tacitum, lib. xiii *Annal.*, Agrippina Neronis mater sic loquitur: *Nunc per concubinum Annam et hircinonem Pauidum quasi vena juvenalis componit Acta purgationis Felices episcopi* Apud tant. *Semper in fulsion per terrorem, per scelestis, per involgibus nonnem actum est ab his, qui catholice religioe consuetudine moluerunt.*

Viginti annor. vota. Id est, vicennalia, que cum Diocletiano Romæ celebravit.

Eliso guttore. Epitome Victoris: *Maximianus Herulicus a Constantino apud Mussilianum obsessus, deinde captus, pœnus mortis genere postremo, fractis laqueo carinibus, hinc Orosius, lib. vii, cap. 28: Herulicus Maximianus in Galliam profectus est, ut Constantino genero æque dolo juvenis auferret imperium: sed per fiduciam deprehensus et proditus, deinde in fugam versas, Mussilianum oppressus et interfectus est.* Aberrant autem in hoc loco omnes historici, qui in viam redeuntur a Lactantio. Pessime Suetonius, qui Diocletianum a Senatu proclamatum esse, Maximianum vero se suspendisse scribit. Isti porro Maximianum Herulicum mors dicitur in Fastis datantibus evenisse anno secundo post consulatum *Itelianum et septimum*, qui congruit cum anno Christi

510. Non est autem occisus a Constantino Maximianus ob purpuram tertium sumptam, ut putavit vir doctissimus Hadrianus Valesius, sed quia post violatum iusjurandum, post bellum civile commotum, post sollicitatos milites, postremo Constantinum occidere voluerat, et occidisset, si Faustam sibi consentientem habuisset.

CAPUT XXXI.

Maximianum alterum. Galerium, cognomento Armentarium.

Persecutionis auctorem. Ita etiam Eusebius in libro primo de Vita Constantini, cap. 58; Rufinus lib. viii, cap. 15: *Ille vero, qui ei secundus in honore, postmodum etiam in primis successor fuit, qui et inventor ac signifier nostræ persecutionis extiterat.* Et cap. 28: *Ipsius namque auctorem sceleris ultio divina corripuit.* Fragmentum de Constantio Chloro, p. 472: *Tunc Galerius in Illyrico Licinium Cæsarem fecit. Deinde illo in Pannonia relicto, ipse ad Serdicanam regressus, morbo ingenti occubitus sic distabit, ut aperto et putrescente viscere moreretur, in supplicium persecutonis iniquissimæ ad auctorem scelerati præcepti justissimæ pœna redunte.* Vide Lactantium supra cap. 1 et sequentibus. Frustra ergo Scallger in Animadversionibus ad Chronicon Eusebii ait Galerium Maximianum nunquam persecutum esse Christianos, cum bonus et laudabilis princeps fuerit eximius et fortis bellator. Atque heic cum merito reprehendit Petavius in lib. xi de Doctrina temporum, cap. 54, et lib. xiii, p. 714.

Etiam vim majestatis. In hoc loco desiderantur aliquot litteræ in veteri exemplari, in quo ita legitur: *ut in eo et... in majestatis ostenderet.* Nos ex vestigiis litterarum, que perierunt, conjecimus ita legendum esse, sicut se habet hæc editio. Et conjecturam nostram confirmat ipse Lactantius, cujus hæc sunt verba in libro primo divinarum Institutionum, cap. 3: *Quid quod summa illa verum potestas ac divina vis ne semel quidem dividi potest.* Et lib. iii, cap. 17: *Vim majestatemque veri Dei non intellexerunt.* Alibi virtutem dixit pro vi; ut lib. iv, cap. 26: *Virtutem ac majestatem Dei singularis interpretari.* Et lib. vi, cap. 9: *Virtutem ac majestatem Dei singularis enarrat.*

De agentibus vicennialib. Ad exemplum Diocletiani, cujus imitationem affectabat ita, ut etiam de deponendo imperio aliquando cogitasset. Sed tamen vicennalia non celebravit, extinctus antequam eorum agendorum tempus adesset.

Venia non hab. Primo edideramus: *Veniam non habentibus nullas abstinendi multiplicis cruciatus.* Quanquam autem ita omnino scriptum sit in archetypo, non dubito tamen quin ea lectio vera sit, quam nunc constituimus.

Quæ quam tol. Hic locus ita habet in vetere codice: *Quæ quam tolerabilia sint, eripi a labore hominum cibos labore quosus.* Partem ultimam recte, ut opinor, restitimus. Priorem convellere non sumus ausi, licet olim existimaverimus reponi posse: *Quanquam intolerabile sit.* Sparkius ita scribendum esse ait: *Quæ cum intolerabilia sint.* Conjecturam nostram prætulit Columbanus.

Votum. Sic vocabant festa in quibus vota concipiebantur pro incolunitate et diuturna principum vita, ut sicut vicennalia, exempli causa, celebrabant, sic dii tribuerent, ut tricennalia celebrarent. Sed opus non est me plura dicere de hoc argumento, cum nuper duo eruditissimi viri Carolus Pufresnius et Henricus Noris hanc materiam abunde tractaverint; ille in disertatione de numismatibus inferioris avi, que post tomum tertium Glossarii edita est, alter in dissertatione chronologica de votis decennialibus, que edita est cum dissertatione de nummis Diocletiani et Licini. Vide etiam Casauboni notas in Spartianum.

Quod non erat celebratum. Hic locus est magni momenti, cum ex eo certo colligatur Galerium Maximianum non pervenisse ad vigesimum annum imperii sui.

CAPUT XXXII.

Maximinus iratus. Eusebius, lib. viii, cap. 43, cum dixisset Licinium et imperatorem et Augustum factum fuisse, addit: *Quod quidem Maximinus aigre admodum tulit, qui haecenus Cæsar duntaxat ab omnibus appellabatur. Hic ergo præ cæteris tyrannico ingenio præditus, Augustus a semetipso renuntiatus est.*

Mittit ergo. Galerius ad Maximum, ut eum placaret.

Disposit. suam seruet. Quia Licinium veterem contubernalem et victoriæ socium fecerat imperatorem secundæ læci.

Dejerat canis. Dictam id propter Galerium, qui senex erat. Nam de Licinio non posse intelligi, hinc patet, quod cum interit, nondum erat sexagenarius. Epitome Victoris: *Hic Licinius anno dominationis sue post quintumdecimum, vite proximæ sexagesimum, occiditur.* In Fastis idalianis occisus dicitur sub consulatu Paulini et Juliani, qui in annum 325 incidit. Obiit autem sub finem anni. In fragmento de Constantio Chloro dicitur regnasse annos 19, filio et uxore successitibus. Quod verum ex omni parte non est. Nam ab anno 307 exegit usque ad annum 324, quo ad vitam privatam mense octobri rediit victus a Constantino, numerantur anni tantum 17. Quod si anno 324, cum ageret decimum septimum imperii sui annum, nondum nactus erat annum ætatis suæ sexagesimum, jam constat eum factum fuisse imperatorem anno circiter ætatis suæ quadragesimo. Itaque quæ de canis heic dicuntur ad eum referri non possunt.

Tollit Cæsarem nomen. Non quidem ut nomen Cæsaris aboleret, quod imperatores semper retinuerunt, sed ut ab eo deinceps absterent illi, qui in spem imperii adoptarentur, et sic excluderetur Maximianus. Hunc pato hujus loci sensum esse. Contra vir religionis et doctrinæ laude insignis Antonius Pagnus in dissertatione hypatica, p. 138, putat alium esse verborum Lactantii sensum, eaque ad Galerium Maximum cognomento Daïam referenda esse, non vero ad Galerium Maximianum. At Joannes Columbus, in annotationibus ad hunc locum, mirari se ait Antonium Pagnum hæc de Maximiano Daïa accipere, cum series verborum et res ipsa doceat intelligenda esse de Galerio Maximo: istum enim, qui jam veteranus erat, contumacem dici non posse in novitium imperatorem Maximum, cum contumacia sit inferioris in superiore. Ego vero arbitror recte in hoc loco reprehensum esse Pagnum a Columbo.

Maxentium. Aut valde fallor, aut Maxentii nomen iste, ut in Chronico Alexandrino, perperam positum est pro Maximo. Nulla enim inter hæc mentio Maxentii, quem Galerius Maximianus socer ejus oderat, et ut hostem publicum paulo ante bello appetierat. At vir clarissimus Joannes Columbus refinet in hoc loco nomen Maxentii, addit vero Maximini Daïæ nomen, quod a dormitante librario omissum esse putat, et quatuor imperatores paulo post nominatos ait esse Licinium, Maximum, Maxentium et Constantium. Mihi multo similis vero videtur ita intelligendum esse hunc locum, ut quatuor illos, quos imperatores nominari jussit Galerius, dicamus hos esse, ipsum videlicet primo Galerium, ut par erat, tum Licinium, deinde Maximum, postremo Constantium. Nam, ut antea dixi, nulla tum mentio Maxentii; et certum est Maximum non potuisse præteriri. Habebat enim exercitum fortem.

Constantinum fil. aug. Ex hoc præcipue loco colligo consensus Constantini requisitum non fuisse, cum Licinius factus est imperator. Quippe prohibere non est eum, qui imperator et Augustus dictus ab Heiculo fuerat, qui filius et gener Augustorum erat, verum præterea spectantia militia, fortissimum exercituum ducent, et victoriis multis insignem, passurum fuisse sui præteriri hominem novum. Et scire nescio an ista sic ex omni parte statuerent. Nam in edicto anni 311 ubi tres imperatores nominantur,

A Galerii quidem nomen, ut senioris principis, primo loco ponitur, tum Constantini, deinde postremo Licinii. Quod indicat dignitatem istius passum esse aliquam contradictionem apud Constantium, eamque non aiter sospitam, quam rejiciendo Licinium in tertium locum.

Augustum se nuncupatum. Singularis est huicque Lactantii scriptio plane convergens locus Rufini ex lib. ix, cap. 3, ubi loquens de eodem Maximo ait: *Et quicquid ei agere cuncta ex sententia liceret, quippe qui jam sibi etiam Augusti concessam præsumperat dignitatem, videri licet non vult quod aliquibus justis hæc rationibus cogit.* Confirmat Eusebius, lib. viii, cap. 13, ubi eum dixisset Licinium imperatorem et Augustum declaratum esse addit: *Quod quidem Maximinus aigre admodum tulit, qui haecenus Cæsar duntaxat ab omnibus appellabatur. Hic ergo præ cæteris tyrannico ingenio præditus, Augustus a semetipso renuntiatus est.*

CAPUT XXXIII.

B *Dec. et oct. annus.* Is est annus Christi 310, ut ostendit tempus mortis Galerii. Nam cum ille inciperet agrotare anno 18 imperii sui, agrotaverit autem per annum perpetui, et obierit anno 311, mense maio, planum est annum octavum et decimum imperii ejus congruere cum anno Christi 310.

Insanabili plaga. Lactantius, lib. vii Institut., cap. 15: *Percussit Ægyptum Deus insanabili plaga.*

In inf. pa. genitalium. Vide Eusebium, lib. viii Hist. eccles., cap. 16, et lib. i de Vita Constantini, cap. 57; Rufinum, lib. viii, cap. 18; Fragmentum de Constantio Chloro, pag. 472, et Orositum, l. vii, cap. 28.

Inductam jam cic. In codice manuscripto legitur: *Sed inducta jam cicatrice, scindit vulnus.* Ex quo nos primo confeceramus: *Sed inductam jam cicatricem scindit vulnus.* Nunc vero videmus retinendam esse lectionem veteris libri; pro *scindit* lamem reponendum esse *scinditur*. Noster, lib. vi Institut., cap. 24: *Pernicium rescissis vulneribus effundit.* Paulo post lacuna, ut olim monuimus, sic forte supplenda est: *Itarsum levi corporis motu vulneratus. Ubi Columbus legi debere ait vulnerato.*

Asclepius. Sic etiam lib. iii Institut., cap. 19: *Timent videlicet ne apud Rhodanantem reciperent voti reus fieret ab Asclepio.* Hæc est enim scriptura vetustissimorum Lactantii exemplarium, cum in vulgatis legatur, ab *Esculapio*. Paulo supra ibidem editum est, *pro se sacrorum.* Metius, ut arbitror, codex regius 3753, *prosecrarent.* Ita etiam prima habuit eodex 3756 ejusdem b. bibliothecæ. Sed postea syllaba *sa* addita est supra lineam. Et sic constituta est editio vulgata. Infra lib. iv, cap. 27: *Instigantibus istidem demonibus, quibus prosecrant.*

Vernes intus creantur. Vide Eusebium, lib. viii, cap. 16, et Orositum, lib. vii, cap. 28. Simile omnino historiam de Juliano, qui avunculus apostata fuit, narrat D. Joannes Chrysostomus oratione in sanctum Babylonem, Sozomenus, lib. v, cap. 8, et Theodoretus, lib. iii, cap. 45.

Odoritam. Certum est hunc locum esse mendosum. Itaque conjecteram sic restitui posse: *Odor tener non modo per palatium.* Sparkius deinde facilius, ut ipse ait, emendatione legendum censet: *Odor autem.* Cuperus: *Odoritas tener.* Columbus: *Odor ita tener.* Quid, si reponatur: *Odoris diuus.*

beam coactus est conpteri. Memorabile est, quod hoc loco narrat Rufinus, lib. viii, cap. 18. Referam autem ejus verba: *Denique plerisque medicorum, inquit, quod nec morbo aliquid mederi, nec vim febris tolerare possent, interfecti sunt. In quibus cum quidam jugulatus vellet, quam medicatus assistens, inspiratus a Deo: Cur, inquit, imperator, erras, et quod Deus inquit, ab hominibus iudatus posse revocari? Nec tantum est iste morbus, nec a medicis curatur. Sed revocare quod in sermone Dei egeris, quæcumque in religionem duntaxat impros et profanos cæteris, et in-*

telliges tanto tibi sunt poscendi remedia. Nam et ego quidem mori cum ceteris potero; tu tamen a medicis non curaberis. Tunc primum se Maximianus hominem esse intellexit, etc. Eundem historiam compendio perscribit Orosius, lib. viii, cap. 28, et ex eo auctor Historie miscellaneae, lib. xl. At Eutychius in Avallibus tradit Maximianum sponte sensitisse ac dixisse se ea pati, quia christianos interfecerat, et litteras in omnes provincias suas dedisse, ut christiani, qui in carceribus erant, dimitterentur. Sed idem tamen in hoc graviter errat, quod cum ex hoc morbo convalescit scribit precibus christianorum, ac postea ad majorem impietatis gradum, quam antea prolapsus, Christianos ubique jussisse occidi et penitus extirpari. Qui error ei evenit ex confusione nominum Maximiani et Maximini, dum uni tribuit, quod a duobus factum esse constat. Fallitur etiam Sotius Calvisius, qui tum putat persecutionem decennem quiescere post edictum illud mortemque Galerii, cum octavus tantum persecutionis annus esset, ut supra diximus.

Edictum misit. Exstat apud Eusebium, l. viii, c. 17, ex latina lingua translatum ab eo in graecum sermonem, et dein ex Graeco versum in latinum a Rufino, ut ipse docet: *Hæc de Latino in Graecum versa nos Romanum transfudimus in Latinum.* Quod igitur hodie legitur prima latina, beneficium est Lactantii.

CAPUT XXXIV.

Ad bonas mentes red. Lactantius, lib. v, cap. 19, ad hoc fortassis edictum respiciens: *Sed hæc ipsa ignorantio efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint, fugantque illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare.* Acta sanctorum Saturnini, Dativi et Felicis, cap. 7: *Debuimus alios ad bonam mentem revocare, et non contra præcepta imperatorum et Caesarum facere.*

Ut non vet. inst. seq. Taxat christianos, quod a prisca illa parentum suorum simplicitate decesserint, Eusebium sane, lib. viii, cap. 1, calamitosum Ecclesie illius ævi statum describens, invidios, obtractationes, quasi bella intestina inter Christianos, antistitem adversus antistes certamina, et cetera quae iram Dei adversus ipsos excitant, hinc ortam esse aut persecutionem Diocletiani et Maximiani adversus Ecclesiam. Vide etiam Rufinum, lib. eod., cap. 1, et Lactantium, initio libri de Opificio Dei.

Significatur sumis. Male Rufinus, indicavimus, rem quasi jam peractam narraus, cum ad futuram referatur. Neque istud tribuendum errori typographorum, cum hanc lectionem exhibeant tres vetusti codices manuscriptorum bibliothecae Colbertinae: Christophorus et Valesius recte verterunt *significabimus*.

Ac sua. Hæc verba omisit Rufinus, quæ recte alii reposuerunt.

In sedibus. Rufinus vertit in *lavibus*, quemadmodum legitur in uno codice Colbertino. Sed alii et editiones habent in *laboribus*. Christophorus vertit, in *suas familiis*; Valesius, in *suas domiciis*.

CAPUT XXXV.

Propontiarum Nicomedia. Absente nimirum Galerio Augusto, qui apud Sardicam aegrotabat. Itaque verum esse non potest quod ad vir eruditissimus Henricus Valesius in annotationibus ad Eusebium pag. 171, hoc edictum emissum fuisse post initium anni 311, ante mensem mortuum. Nam anni Galerii imp. consurgebant ex kalendis mortuus.

Ipsa octies et Maximino iter. cons. In Fastis Maximianus dicitur consul vias, solus. Quod etiam tradunt auctor ignotus de consulis, et auctor quoque de pontificibus Romanis, a Cuspiniano citati. At heic additur Maximianus iterum. Quod valde mirum est, præsertim cum de primo illius consulatu nulla usquam mentio habeatur. Verum dubitare non licet quin is iterum consul fuerit, cum luculentissimam de eo extet Lactantii testimonium.

Apertis carceribus. Rufinus, lib. ix, cap. 1: *Ju-*

dicis vero per singulas civitates edicta mittentes, legemque præferentes relaxari cunctos qui tenebantur in carcere, quæque in metallis, aut quibuslibet vinculis asservabantur, omnes abscedere liberos jubent.

Conjuge sua. Valeria Diocletiani filia. Hæc tamen non mansit in aula Licini, ob ferociam ejus: sed ad Maximinum transfugit, ubi pessime habita est, ut videbimus infra, cap. 59.

Filio. Candidiano, de quo dictum est supra, cap. 20.

Horrenda tabe consumptus. Rufinus, lib. viii, cap. 15, ait Galerium tam multis variisque morbis, et corporis tabe atque insanam mentis afflictum esse, ut post longas atque inextricabiles languores, scelorum suorum furis agitatus, sponte vitam nefariam proderet, id est, ut Orosius explicat in capite 28 libri septimi, *viam vite sue attulit.* Sed hæc vera non sunt. Mortuus autem est anno Christi 311, quo inierat nonum et decimum imperii sui annum. Ita enim colligitur in primis ex Lactantio teste luculentissimo. Nam cum ex capite 55 constet Galerium aegrotare cœpisse anno decimo et octavo imperii sui, et morbum ejus duravisse per annum perpetuum, ac postea illum deficientem anno sequenti edictum misisse ut Christianis liceret Deum publice colere, mortuumque esse cum jam futura essent vicennalia, kalendis martii impendentibus, clarum est eum non pervenisse ad annum vigesimum imperii sui, sed mortuum esse anno decimo nono. Consentit Lactantio Aurelius Victor in libro de Caesaribus, ubi ait Galerium potentiam Caesaris gessisse annos tredecim, quinque imperium tenuisse. *Huic quinquentium imperium, inquit, Constantio annuum fuit, cum sane uterque potentiam Caesarum annos tredecim gessissent.* Quod confirmatur auctoritate Eutropii in initio libri noni, et ex Chronico Alexandrino, pag. 651, ubi scriptum est Constantium, qui Caesar cum Galerio factus est, et eodem die Augustus nuncupatus est, quo Galerius, obiisse Eboraci in Britannia anno decimo tertio principatus sui, exacto videlicet, cum ab aliquot mensibus iniisset decimum quartum. Atqui supra, cap. 17, probavimus Diocletianum et Maximianum deposuisse imperium anno Christi 305, kalendis maiis. Itaque qui tum Caesar erat ab annis tredecim, adoptatus fuerat anno Christi 295, kalendis martii. Quod si addas quinquentium, seu potius sexennium imperii, facile reperies consurgere numerum annorum novendecim, quibus cum imperasse colligitur ex Lactantio. Nam et auctor quoque fragmenti de Constantio Choro, pag. 492, eundem Galerium tradit imperasse annos novendecim. Quod cum videret vir clarissimus Henricus Valesius, persuasumque habere illum regnasse per annos viginti et unum, sic locum fragmenti interpretatus est, ut diceret annos quidem 19 integros ac plenos imperasse Galerium, sed præterea duos semiplenos senexivos. In constitutione sane, quam Lactantius supra descripsit, quæ data est paulo ante mortem ejus, ipse se vocat imperatorem 19 apud Eusebium et Rufinum. Scio eundem virum eruditissimum, quem

B

C

D

rii consortem et Augustum nuncupatum apud Carnuntum putat a Galerio, cum se imperio gerendo inep- tum conspiceret. Quippe neque ea causa fuit assumendi Licinii in consortium imperii, sed quo pluribus munimentis insisteret, et ut eo uteretur in bello adversus Maxentium. Deinde illud factum non est extremis Galerii temporibus: sed quadriennio ante, ut supra ostensum est. Committendi vero hujus erroris hæc occasio fuit, quod plerique veteres Galerii mortem consecutam scribunt post collatam Licinio dignitatem imperialem. Eutropius lib. x: *Per hoc tempus a Galerio Licinius imperator est factus; Dacia oriundus, notus ei antiqua consuetudine, et in bello, quod adversus Narseum gesserat strenuus laboribus et officiis acceptus. Mors Galerii confestim secuta.* Zoimus, lib. II: *Maximianus Galerius ex societate superiorum temporum familiarem sibi Licinium imperatorem creat, quod hujus opera bello Maxentium persequi cogitaret. Posteaquam Galerius hæc agitans consilia ex incurabili vulnere vitam cum morte commutasset, imperium Licinius quoque sibi vindicabat.* Orosius quoque lib. VII, cap. 28, et auctor Fragmenti de Constantio Chloro, pag. 472, sic describunt hanc historiam, ut statim post levatum Licinium subsequatur mors Galerii. Et Aurelius Victor, qui Licinium imperatorem factum ait antequam Galerius iret in Italiam, scribit, eum paulo postquam Italia decesserat, vulnere pestilenti consumptum esse. Et in Epitome Victoris: *Hic Licinius annum dominationis fere post quintum decimum occiditur; numerando videlicet ab excessu Galerii.* Et Socrates, lib. I, cap. 2, ait Maximianum abiisse e vita, cum Licinium prius imperatorem creavisset. His igitur ducibus erravit Sigonius, quem secutus est Morinus.

Mensis ejusdem. Id est maii.

Kal. martii. Eo enim die Galerius Maximianus factus fuerat Cæsar cum Constantio, adeoque kalendis semper martiis inchoabantur anni ejus imperii, et vicennalia celebrari debebant kalendis martis impendentis anni, qui futurus erat vigesimus imperii ejus. Fasti Idatiani Tiberiano et Dione consulis: *Eo anno levati sunt Constantius et Maximianus Cæsares die kal. mart.* Eumenii panegyricus Constantio dictus: *O kalendæ martiæ, sicuti olim annorum voventium, ita nunc æternorum auspices imperatorum!* Sed heic rursus occurrit difficultas de annis imperii. Nam si verum est, Galerium factum fuisse Cæsarem sub consulatu Tiberiani et Dionis, et illorum consulatum congruere cum anno Christi 311, ut vulgo putant, constabit eum mortuum fuisse anno imperii 21 in eunte. Cum autem contradicere non possit argumentis ex Lactantio petitis, querenda aliqua via est, qua nos expediamus ex his difficultatibus. Et sane optimos illos Fastos Idatianos certum est non carere nævis et erroribus, ut facile probari posset.

CAPUT XXXVI.

Licinio morante. Qui tum erat in Dacia Mediterranea apud Sardiæam, aut non multo procul. Nam illic mortuus erat Galerius.

Fretum Chalcedonium. Hunc itaque litem Orientalis imperii constituere volebat Maximianus, ut intra illum esset etiam Bithynia usque ad Chalcedonem, provinciæ vero ultra fretum Chalcedonium pertinerent ad imperium Occidentale, ita ut sedes imperii, quæ tum erat apud Nicomediam, ad se, qui prior factus fuerat Cæsar, pertineret, non autem ad Licinium.

Bithyniam. In veteri codice legitur *Bhyaniam*. Certam esse emendationem, probat primo iter Maximini, qui ex Oriente ad Chalcedonem properabat; deinde ipse Maximianus, qui in epistola sequenti anno scripta ad Sabinum, quam recitat Eusebius, docet se anno præterito Nicomediæ fuisse. Cum anno præterito, inquit, *Nicomediæ feliciter essem ingressus, cives ejus vobis me illic degentem adierunt.* Quare recte observatum est ab Henrico Valesio in Annotationibus ad Eusebium, pag. 485 et seq. Maximianum, mortuo Ga-

lerio, Asiam ac Bithyniam occupasse, quas Galerius una cum Illyrico et Thracia sibi retinuerat.

Diversas ripas. Nimirum Maximianus, ut palam est, ripam Bithyniæ, Licinius adversam, in qua Byzantium.

In ipso freto sædus. Haud dubie in faucibus Bosphori Thracii, inter Byzantium et Chalcedonem. Et Bithyniam quidem cecisise in jus et ditionem Maximini, colligitur ex martyrio sancti Luciani Antiocheni, quod enarrat Eusebius, lib. IX, cap. 6.

Indulgentiam. Id est, pacem, cessationem a persecutione. Supra cap. 34, in edicto: *Indulgentiam nostram credidimus porrigendam: quam vocem in suis versionibus recte Ruffinus et Valesius retinuerunt.* Christophorus male omisit. Lactantius in libro de Ira Dei, cap. 20: *Si nobis indulgentia cœlestis venerit.* Acta sanctorum Saturnini, Dativi et Felicis, cap. 13: *Qui vult ex vobis ad indulgentiam pervenire, ut salvus esse possit, profiteatur.* Optatus Milevianus in libro primo: *Tempestas persecutionis peracta et definita est. Jubente Deo, indulgentiam mittente Maxentio, Christianis libertas est restituta.* D. Augustinus frequenter hanc vocem usurpat adversus Donatistas, cum loquitur de rescriptis principum, quibus libertatem sui dogmatis dederant iisdem Donatistis.

Communi tutelæ. Certum est, heic agi de edicto, quod extremis Galerii temporibus editum est in favorem Christianorum. *Communi autem tutelæ dixit, pro communi consensu.* Hanc vocem non reperi alibi. Fortassis est corrupta. Vir doctissimus et summus amicus meus Joannes Baptistæ Cotelerius, quem magno rei litterariæ et ecclesiasticæ damno nuper amisimus, tom. III Monumentorum Ecclesiæ Græcæ, pag. 662, censet, reponendum esse *tutelo*. Eadem est sententia Cuperi et Columbi. Sparkius vero *tutela* rescribit, admonens interim, virum quemdam doctum et suis existimare legendum esse *tutelo*. Vir doctissimus Carolus Dufresnius Cangius putat, legendum omnino esse *tutelo*: recte. Respicit enim Lactantius ad constitutionem editam in capite 34, quæ pro more tum recepto inscripta erat nominibus Galerii Maximiani et Maximini Dazæ, id est, *communi tutelæ*.

Subornatis legationibus. Hæc pluribus explicat Eusebius, lib. IX, cap. 2, initium factum dicens ab Antiochensibus: *Sed et alios, inquit Ruffinus, per singulas civitates similiter deterrimos cives ad simile facinus impellit, et ex omnibus provinciis hujusmodi legationem dirigi componit.* Quæ verba ideo retuli, quod aptiora sint, quam Græca Eusebii.

Sacerdotes maximos. Hæc confirmantur ab Eusebio, lib. VIII, cap. 14, et lib. IX, cap. 4. Vide Valesii annotationes ad eundem Eusebium, pag. 469.

Candidis chlamydibus ornatos. Eusebius in locis mox commemoratis annotat quidem, addita ornamenta sacerdotibus per provincias constitutis a Maximiano, quæ coercent ad militare satellitium, id est, ad lictores et apparitores: qua de re vide annotationes Valesii. At Lactantius addit, illum jussisse, ut Pontifices illi, qui super provincias erant, incederet ornati candidis chlamydibus. Chlamydem autem heic accipio pro paludamento, ut apud Nonium, seu illa albæ tunicæ specie, auro interdum limbate, qua utebantur soli ministri imperatorum; de quibus plura Salmasius in Notis ad Lampridium, pag. 241. Itaque Maximianus vestes ministrorum palatinorum communicavit cum summis pontificibus, quos per provincias ordinavit. Et hinc fortassis explicabitur locus ille Trebellii Pollionis in D. Claudio, *Chlamydes veri luminis limbatas duas*, ubi Salmasius verum lumen interpretatur de colore purpureo.

Debilitari jussit. Vide Eusebium, lib. VIII, cap. 42 et in libro primo de Vita Constantini, cap. 58, ubi in interpretatione Valesii irrepsit nomen Licinii, pro nomine Maximini.

Effodiabantur oculi. Non adnotassen ista, quæ ab Eusebio quoque commemorantur, nisi admonere

volensiam, hanc crudelitatem a Suida referri ad Diocletianum et Maximianum, eumque hoc loco, ut sepe solet in rebus historicis, lapsum esse

CAPUT XXXVII.

Constantii literis. Constantius post partem de Maximo victoriam, cum apud Mediolanum convenisset cum Licinio, constitutionem emiserat admodum favorabilem Christianis, eamque miserat in Orientem ad Maximinum, ut is eam in provinciis suis proponi curaret. Auctor est Eusebius, lib. ix, cap. 9, cum primum quidem ad hanc graviter ingessisset; postea tamen, cum nec videri vellet Constantino ac Licinio cessasse, nec rursus id, quod jussu et ut, suppressere, metu eorum qui jusserant, epistolam ad Sabinum praefectum scripsisse, veluti suapte moti et ex propria auctoritate, in qua eadem feram de Christianis sancivit, quae in illa Constantii ac Licinii constitutione continetur. Addiderat autem Constantius literas ad Maximinum, quarum mentionem facit Eusebius in postrema parte ejusdem capitis.

A sacrificiis immolari. Quod heic ait Lactantius de Maximino edis immolatis quotidie vescente, id ab eo publice edicto constitutum ait Eusebius in libro de Martyribus Palaestinae, cap. 9, ita, ut cuncti tam viri, quam mulieres, una cum servulis et infantibus, sacrificare et libare diis immortalibus cogentur, et immolatis hostiarum carnis vesci, et ut cuncta in loro venia sacrificiorum libationibus iniquarentur. Istud ipsum docent etiam Acta passionis sancti Luciani martyris Antiocheni, quem idem Maximinus morte affecti: *Quin etiam ad tantum processit savitiam, ut ne infantibus quidem parceret, sed ipsos quoque interimeret, quoniam nec poterat quidem eis persuadere, ut gustarent ea, quae sacrificabantur demonibus.* Secutum in hoc fuisse Maximinum vestigia magistri sui Galerii, docent Acta sanctorum martyrum Agapae, Chioniae et Irenae, quae Thessalonice martyrum consummaverunt anno secundo persecutionis, Diocletiano ix et Maximiano viii c. usulibus. In illis enim Actis legitur, Cassandrum beneficiarium ita scripsisse ad Dulcetium praesidem: *Scito, mi Domine, Agathonem, Agapen, Chioniam, Irenem, Casam, Philippum et Eutychem nolle his vesci, quae das sunt immolata.* Eadem habentur in Actis sanctorum Sergii et Bacchi, qui sub eodem Maximino passi sunt: item in Actis sancti martyris Vari et sociorum ejus, et in Actis Theodori Amaseni cognomento Tyrone. Imo diu ante hanc superstitionem usurpata esse, reperio in Actis sanctorum Terentii, Aphricani et socorum, ubi scriptum est, becum imperatorem in universas Romanum imperii provincias edictum misisse, ut omnes Christiani ad immolandum et comedendum ea, quae idolis essent immolata, pertraherentur. Quare quod ait Lactantius, Maximinum hoc primum invenisse, ut animalia omnia, quibus vescerentur, non a coquis, sed a sacerdotibus ad aras immolarentur, intelligendum non est de edicto sui generalis legis, cum multis ante annis id consilium misisset a Drego et Galero Maximiano: sed de privato palatino cubicularum usu. Porro hunc usum in regiones quoque extra hunc Romanum positas penetrasse, docent Acta sancti Sabae Gothi qui martyrium consummavit in Cappadocia prope ibas apris, Modesto et Armitheo consulis id est, anno Christi 572. Ceterum ab istiusmodi edis immolatis, quos obolantia vocabant, semper abhorrisse Ecclesiam, notus est, quam ut necesse sit veterum testimonio comprobare.

Perperita more. Lactantius lib. vi Institut., cap. 1: *Il nunces autem, nebaeta jussuta, cum sint omnibus populus in sacrificiis expiant, religiosus se putant, si templa ac aras nostrarum sanguine cruentaverint, si focos odorati ac veteris vini profusione madefecerint. Quia enim sacras dupes apparant, et exquisitas epulas, quasi aliqua inde libaturis offerant.* Et cap. seq.:

Mucunt igitur optimas ac pingues hostias Deo quasi esurienti, profundunt vina tanquam sitiendi.

Hinc famas. Crudelitatem istius famis describit Eusebius lib. ix, cap. 8. Videndus etiam Rufinus, qui non nulla habet, quae apud Eusebium non leguntur. Meminit et hujus famis Eutycheus Alexandrinus in suis Annalibus.

Dono suis dabit. Rufinus, lib. viii, cap. 16: *Unde et montes arvi, ut ita dixerim, congregatos familiaribus suis ac satellitibus largiebatur.*

More elem. latronum. Salvianus in fine libri octavi de Gubernatione Dei, pag. 191: *Latrones quidem hoc proverbio uti solent, ut quibus non auferunt vitam, dedisse se dicant.*

CAPUT XXXVIII.

Vincit officium. Eadem omnino verba habentur in libro sexto divinarum Institutionum, cap. 23.

Nobilibus feminis. Rufinus libro viii, cap. 17: *Cui etiam inter cetera hoc singulare studium erat, ne ullam non dico urbem, sed vel breve oppidum, absque adulterio nobilitum matronarum, quae per loca fuissent repertae, vel corruptione virginum, praeferret.*

Prægustator. Metaphora ducta a cibo et potu, qua etiam usus est Gregorius in oratione pro domo sua: *Scilicet tu helluoni spurcissimo, prægustatori libidinum tuarum, homini egentissimo et facinorosissimo Sexto Roscio, etc.* Prægustator itaque est, qui cibos potusque gustu explorat, apud viros principes præcipue, ne forte venenum cum cibo potusque hauriant. Ea de causa Antonius timeas sceleratam Cleopatrae Solerti m, non nisi prægustatos cibos sumebat, ut docet Plinius, lib. xxi, cap. 5, Historie naturalis. Suetonius, in Claudio, cap. 44: *Et veneno quidem occisum convenit: ubi autem, et per quem dato discrepat. Quidam tradunt epulanti in arce cum sacerdotibus per Halotum spadonem prægustatorem. Tacitus, lib. xiii Annalium: Illic epulante Britannico, quia cibos potusque ejus dilectus ex ministris gustu explorabat.* Gregorius papa XI, in epistola scripta ad Carolum V, regem Francorum, et Johannam ejus uxorem, edita in tomo quarto Spicilegii Dacheriani, pag. 500: *Et insuper, ut hi, qui hujusmodi ova, lac, butyrum et caseum, seu ferula ex eis parabunt, et etiam illi, qui de eis vobis servient, duntaxat pro proba faciunda, gustare de ipsis valeant, concedimus per praesentes.* Quod heic Gregorius dicit pro proba faciunda, nos dicimus hodie, pour faire l'essai.

Evodius Upsalensis in libro secundo de Miraculis sancti Stephani, cap. 3: *Jubet illi prægustatori vini sui.*

Inimutas. Putabam olim, hunc locum esse corruptum, et conjeceram rescribendum esse *invitas*. Postea viri clarissimi Sparkius et Columbus adnumerunt, retinendam esse lectionem, quae habetur in codice veteri, quia *vox inimutas* nihil aliud sonat, quam prægustatas, seu præfatas; quod exemplis aliquot ostendit item Columbus, et isto praesertim Lactantii libro primo Institut., cap. 10: *Omitto virgines quas imminuit.*

Cubilia impune violabant. Rufinus, lib. viii, cap. 17, *Delicias, luxu atque omni dissolutionum genere fluitans turpissima suis militibus prebebat exempla. Denique quidquid lascivie, quidquid perulante, quidquid luxuriose gestum a rectoribus vel militum, vel provinciarum fuisset, nullum cedebat ob imperatoris exemplum.*

A Gothi pulsi. Cum Diocletianus Italiam petisset vicennialia celebraturus, Gothi, sive populi ripam Istri fluminis incolentes, ea occasione usi, aliquam partem vicine provincie invaserunt, et indigenas expulerunt. Ii vero pulsi sedibus suis ad Galerium Maximinum Caesarem confugerunt, et postea se Maximino, quem Galerius adoptaverat, adjuverunt, et in numerum satellitum ac protectorum ejus affecti sunt.

CAPUT XXXIX.

Ne ab Augusta quidem. Valeria, Galerii vidua, quae post mortem mariti in aulam Maximini concesserat,

spreto Licinio, cui eam Galerius commendaverat.

Patris ejus. Galerii, qui Maximinum adoptaverat, et Casarem fecerat.

Ipsam cum matre. Diocletiani uxore, de qua pluribus actum est ad caput 15. Eam Octavius Strada mortuum esse ait aliquot annis ante maritum. Sed errare Stradam, probat auctoritas Lactantii, qui dicit infra, eam anno 315, capite plexam fuisse, cum Diocletianus vita jam excessisset anno superiore.

CAPUT XL.

Eratineo. Locus corruptus. Presidis nomen est. Quid, si Flaccini nomen heic reponatur, quem noster cap. 16 non pusillum homicidam vocat?

Non minus. Ea emendatio non est mea, sed Columbii. Nam vetus codex habet *nimis*. Certum est autem, sæpe voces illas consuesse permutari in antiquis libris.

Quidam Judæus. Non hoc primum a Maximino inventum. Præverat enim illi vir boni exempli D. Nero, cum Octavianum uxorem repudiare vellet in gratiam Poppæe. Qua de re videandus Tacitus in libro xiv Annalium.

Instructi velites. In veteri codice scriptum est *instructibile mens essagitari*. Certum mendum: sed non statim obvia certa emendatio, quæ tandem reperta est post absolutam editionem. Columbus tamen mavult *vigiles*, quam *velites*.

CAPUT XLI.

Augusta vero. Valeria. Ubi notandum est, nihil nunc de matre ejus dici, neque repetitam a Diocletiano, cum Valeria repereretur. Et tamen illa vivebat adhuc, ut patet ex capite 31.

CAPUT XLII.

Senis Maximiani statuæ. Ruffinus, lib. viii, cap. 16, ait, Maximianum Herculium turpiter deprehensum in insidiis, quas Constantino struebat, turpius periisse, ita ut post interitum statuæ ejus atque imagines auferrentur, et in ædibus publicis vocabula ejus nominis mutarentur. Apud Eusebium lib. viii, cap. 15, hæc historia sic describitur, tamquam si Herculius primus fuisset, cujus statuæ et imagines disjectæ fuissent. Quod cum falsum esse videret Christophorus, ita Eusebium vertit, ut velit, illum dixisse eam contumeliam irrogatam viventis. Quod non esse verum, patet ex sequentibus Lactantii verbis, ubi ait, nulli imperatorum ante Diocletianum contigisse, ut imagines viventis deicerentur. Itaque Henricus Valesius alio se convertit, non quidem Herculium fuisse primum omnium imperatorum, qui a primordio imperii fuerunt, cui inustum sit hoc dedecus: sed primum eorum, qui ætate illa rempublicam administraverant. Sic Trebellius Pollio in triginta tyrannis cap. 28, ait, imaginem Celsi *novo injuriæ genere* sublatam esse in crucem: cum tamen, ut heic annotat Casaubonus, soliti fuerint Græci Latiniq; damnatorum imagines deicere, lutare, frangere, scalis Genoniis inferre, omni denique contumeliæ genere afficere; quod probat etiam auctoritas Plutarchi.

Cum videret vivus. Diocletianus, cujus viventis imagines deponerentur, quia conjunctæ erant cum imaginibus Herculii.

Suspiria. Cuspinianus in Diocletiano: *Quidam dicunt, stupore mentis et longa ægritudine confectum, animam inter suspiria efflasse*; quod puto illum accepisse a Cedreno.

Fame atque angore confectus. Alii Diocletianum alio mortis genere extinctum tradunt: quidam morbo aquæ intercutis, alii veneno, Suidas suspendio. Vide etiam quæ infra dicuntur ad caput quinquagesimum. Obiit autem haud procul Salonis in Dalmatia, in villa sua Aspalato, ubi et sepultus est. Vide Henrici Valesii notas ad Ammianum Marcellinum, p. 112. Variæ porro sunt doctorum virorum opiniones de anno, quæ Diocletianum interiit, aliis censentibus id evenisse

anno 313, aliis triennio serius. Istos in hanc sententiam impulit auctoritas Fastorum Idatianorum, in quibus scriptum est, Diocletianum diem functum esse in Salona 5 nonas decembris, Sabino et Rufino consulibus. Sed horum Fastorum auctorem falso ea scripsisse jam constat, cum Lactantius doceat, Diocletianum esse mortuum ante nuptias Licinii et Constantiæ, et ante Maximinum Dazam. Cum ergo mortuus sit post Galerium et ante Maximinum, exeunte anno, manifestum est, decessisse anno 312 exeunte. Nam Maximinus periit anno sequenti, ut ostendunt. Itaque verum non est quod legitur in Epitome Victoris, Diocletianum annos prope novem egisse in communi vita. A kalendis enim maiis anni 305, usque ad 5 nonas decembris anni 312, sunt tantum anni septem et menses septem cum aliquot diebus. Sed adversus hæc dici potest id quod quibusdam placuisse video, Diocletianum non potuisse dici mortuum anno 312, cum in l. 2 cod. Theodos. *De censu*, quæ data est anno 313, kalendis Junii, Constantinus eum vocet dominum et parentem, divum vocaturus, si mortuus fuisset. Verum eam argumentationem falsam esse, probat epistola Maximini Aug. ad Sabinum apud Eusebium, lib. ix, cap. 9, ubi is Galerium Maximianum, quem ab anno superiore mortuum fuisse constat, vocat tamen dominum ac parentem suum; qui tamen in edicto, quod ibidem apud Eusebium extat, eumdem Maximianum et Diocletianum vocat divos parentes suos. Cæterum cum ex hoc Lactantii loco constet, Diocletianum mortuum esse ante nuptias Licinii et Constantiæ, consequens est, falsum esse quod legitur in Epitome Victoris, nimirum eum morte consumptum esse, ut satis patuit, per formidinem voluntariam: *Quippe cum a Constantino atque Licinio vocatus ad feste nuptiarum, per senectam, quominus interesse valeret, excusavisset, rescriptis minacibus acceptis, quibus increpabatur Maxentio favisse ac Maximino favere, suspectans necem dedecorosam, venenum dicitur hausisse.* Parum autem probabile est, qui noluerat iterum accedere ad regimen reipublicæ, et qui vitam privatam imperio anteposuit memorabili et sapientissimo apophthegmate, quod supra p. 75, ex eadem Epitome retulimus, suspectum fuisse habitum, quod Maxentio et Maximino faveret, præcipue vero Maximino, a quo sciret, gravissimas contumelias irrogatas filix Valeriæ conjugis Priscæ, et a quo contemptum illum fuisse, dum Valerianum repeteret, recentius erat, quam ut oblivisci tam cito potuerit.

CAPUT XLIII.

Unus supererat. Nimirum Maximinus cognomento Daza. Adversarios Dei Lactantius appellat Diocletianum, Herculium, Galerium et Maximinum. In eodem numero non ponit Maxentium, quia, licet crudelis ac sævus fuerit, visus tamen est favere Christianis. Inter eos item non numerat Licinium, quia tum cum hæc scribebat Lactantius, ille videbatur esse amicus Christianorum. Postea se prodidit.

Nuper anticitiam. Id est, eo tempore, quo pax inter Licinium et Maximinum constituta est in Bosphoro Thracio, paulo post mortem Galerii.

Constantini sororem. Constantiam, quæ postea sic Arrio favit, ut etiam fratrem suum ad eum defendendum impelleret.

Misit occulte. Eusebius lib. viii, cap. 14, istud ipsum commemorat, nimirum Maximinum iniisse clam fœdus cum Maxentio.

Bellum Constantino indixerat. Ex hoc loco et ex libro secundo Zozimi apparet, consilia agendi belli a Constantino profecta non esse, sed a Maxentio; atque adeo Constantinum velut invitum ad arma prosilisse, tum etiam invitatum postea a Romanis tyrannidem Maxentii ægre ferentibus. Et tamen vir clarissimus Hadrianus Valesius in libro primo rerum Francicarum, p. 25, bellum istud imputat arrogantix

Constantini, qui status suas Romæ jussu Maxentii A
aversas adeo iniquo tulerit animo, ut eam injuriam
armis vindicandam putarit; ejusque memoriam acriter
ae contumeliose sugillat, quod cum Maximiani
saceri sui status subverti jussisset in Galliis, parem
sibi a Maxentio ejus filio factam injuriam ferre non
poterat. Veri amor et magni principis memoria postulant,
ut heic observemus, immensum esse discrimen
inter hæc duo facinora. Constantinus everterat sta-
tus inimici sui, sed mortui, et qui propterea contu-
meliam sibi irrogatam ulcisci non potuit. At Maxen-
tius dejecerat venerandas, ut ait Nazarius, imagines
principis viventis ac fortissimorum exercituum duc-
torum, qui propterea et potuit, et debuit eum casti-
gare, a quo cum tanta ignominia læsus esset. Sane
Dioletianus, ut infra scribit Lactantius, adeo com-
motos est cum videret status suas everti, quæ cum
status Herculi conjuncte erant, tamen etsi ista ad-
versus eum non fierent consilio, sed necessitate, ut
hæc acceperit magnum atque incredibilem dolorem,
et propterea moriendum sibi esse decreverit. At
Constantinus injuriam illam, quæ erat magnitudine
animi, remittere Maxentio paratus erat, si is ad æquas
pacis condiciones descendere voluisset. Sed ille Con-
stantinum aspernatus est: appetitum ejus (verba
sunt Nazarii) relugit, aversatus est, horruit; et cum
voluntas pacificandi alienata esset, eo dementia pro-
cessit, inquit idem Nazarius, ut ultro etiam læcesseret,
quem ambire deberet. Unde constat, arrogantia im-
merito argui Constantinum in hæc loco: qui si inju-
riam suam ultus non fuisset adversus hostem fero-
cem ac bonitati ejus illudentem, profecto majorem
ignominiam ex ea injuria oblivione reportasset,
quam ut verbis ullis explicari possit.

*Necnon patris sui Maximiani Herculi, quem Con-
stantinus strangulavit jussu apud Massiliam. Zozimus,
ab. ut: Maxentius occasiones gerendi adversus
Constantinum belli quærebat, sequæ dolere propter obitum
patris sui simulans, cui mortis causam Constantinus
præbisset.*

*Intestabilem vel exitabilem. Hoc in loco desunt
aliquot litteræ in veteri exemplari, ubi hæc tantum
leguntur, etabilem. Ex quo collegimus reponendum
esse intestabilem. Intestabilis autem idem valet, ac
detestabilis et invisus.*

*Finitisse discordiam. Eutropius, lib. x: Inde ad Gal-
lius profectus est, dolo composito, tamquam a filio esset
expulsus.*

CAPUT XLIV.

Inter eos. Maxentium et Constantinum.

*Responsum acceperat. Incerti panegyricus Constan-
tino datus post devictum Maxentium: Stultum et
accipiam animal usquam extra parietes egredi audebat.
Ita enim aut prodigiis, aut metus sui præsigiis move-
batur.*

*Sectionis kal. Nov. Hic ergo dies primus Maxentium
vixit imperatorem; contra quam alii scribunt, qui
ad quæ 8 kal. Octobris eum imperium invasisse scri-
bunt, prædicæ extinctæ: quorum neutrum verum est.
Cæsus enim est die natali suo, ut docent Lactantius
et auctor panegyrici paulo ante laudati. Sed iste
tameam hoc fallitur, quod ait, Maxentium diem na-
talis sui eade sua signasse, ne septenarium illum nu-
merum sacrum et religiosum vel inchoando violaret.
Nam si cæsus est ipso die natalis sui, manifestum
est, cæsum eo die, quo imperium inierat. Hunc
quippe diem antiqui vocabant natalem imperatorum.
Cæsus est igitur Maxentius anno Christi 512, 6 kal.
novembris, sexto imperii sui anno exacto, in ipsis
tantis septimi. Atque ita intelligendi sunt Aurelius
Victor et auctor Chronici Alexandrini, cum aiunt,
cum perisse anno tyrannidis sue sexto. At Eutro-
pius ait, Constantinum quinto imperii sui anno bel-
lum commovisse adversus Maxentium. Commovit
sane, sed non perfect. Itaque verba illa veteris ka-
lendarii a Bucherio editi: Quinto kal. novembr.*

*evictio tyranni, 6 kal. ingressus Divi, capienda qui-
dem sunt de Maxentio et Constantino, ut recte cen-
suerunt eruditissimi viri Petrus Franciscus Chiffle-
tius et Henricus Noris; sic tamen, ut dies 5 kal. non
referatur ad diem quo Maxentius periit, ut illi arbi-
trati sunt; sed ad posterum, quo corpus ejus inven-
tum est, ut docet auctor fragmenti de Constantio
Chloro, quo certa fuit victoria, 6 vero kal. ad diem
quo Constantinus victor urbem Romam ingressus est.
Et hæc quidem certa atque extra omnem omnino
controversiam posita esse videntur. Et tamen vir cla-
rissimus Petrus Lambecius in libro quarto Commen-
tatorum de bibliotheca Vindobonensi, pag. 298,
evictionem illam tyranni refert ad tempus illud, quo
Licinius a Constantino pulsus Byzantio et Chalcedo-
ne, Nicomediam, se recepit, ibique etiam obsessus,
rebus desperatis, ut Zozimus ait, quod sciret, nullas
sibi restare justas et satis amplas ad dimicandum co-
pias, egressus urbe, supplex Constantino factus est, et
allata purpura, imperatorem et Dominum clamavit,
veniamque præteritorum poposcit. Quæ omnia conti-
gere anno Christi 324, Crispo III, et Constantino III,
consulibus, ut est in Fastis Idatianis. Verum hæc
Lambecii sententia vera esse non potest, cum constet,
verba illa veteris kalendarii accipienda esse de
Maxentio profligato. Præterea nullibi adnotatum est,
deditionem Licinii incidisse in diem quintam kalen-
darum novembrium. Quod in primis necessarium
esset demonstrare. Immo eam factam aliquanto ante,
colligi posse videtur ex eo, quod Zozimus ait, Licini-
um, luso deditoque exercitu, cum e quibus reli-
quis et paucis peditum nullibus Nicomediam se rece-
pisse post captam Chalcedonem, id est, 14 kal.
octobris, ut legitur in Fastis. Quam exiguo autem
temporis intervallo victor exercitus pervenire potue-
rit Nicomediam, nemo est rei geographicæ vel tenuiter
peritus, qui non satis intelligat. Quare profectio-
nem Divi, quæ in veteri kalendario notatur ad diem
v kalendas octobris, valde suspicor accipi debere de
Constantini ingressu ab urbe Chalcedone, ut Nico-
mediam proficisceretur. Itaque cum hinc via sit certa
neque longa, non absurda conjectura erit, si dica-
mus, deditionem Licinii factam esse paucis post
diebus, id est, sub initium mensis octobris; cum ex
Zozimo liqueat, eum non tolerasse diu obsidionem
Nicomediam, et ex fragmento de Constantio Chloro,
quod Henricus Valesius edidit, colligi possit, Constans
uxorem Licinii in castra Constantini fratris ve-
nisse sequenti die post adventum ejus. Neque magnum
momentum habet, quod idem vir clarissimus adnotat
heic, ut in codice Theodosiano, Licinium κατ' ἔξοχὴν,
sive per excellentiam appellari tyrannum. Nam et
Maxentium quoque tyrannum dictum legitimus in pa-
neyrico quem Nazarius dixit Constantino; ubi agens
de his quæ post devictum Maxentium acta Romæ
sunt a Constantino, addit: Quarum rerum miraculo
sic omnes devinciebantur, ut non tam omnes dolerent
quod illum tyrannum ita diu tulerant, quam quod tali
principe tam sero fruerentur. Et supra de eodem
Maxentio: Illius ipsium tyrannum non mors virilis, sed
fuga turpis prodidit. Item: Sequebatur hunc comitatum
suum tyranni ipsius terribissimum caput. Fragmentum de
Constantio Chloro, pag. 475: Interea Constantinus
apud Veronam, victis ducibus tyranni, Romam petiit.
Vetus inscriptio posita Constantini memoriam post
victoriam de Maxentio: Quod instinctu divinitatis,
mentis magnitudine, cum exercituum suo tam de tyranno,
quam de omni ejus factione uno tempore justis repu-
blicam ultus est armis. Prudentius libro primo adver-
sus Symmachum: Multius exceptum tyberina in sta-
gna tyrannum præcipitans. Immo in codice quoque
Theodosiano per tyrannum intelligitur Maxentius
in l. un. De ingenuis, qui tempore tyranni servierunt,
et in l. 1 De cohortalibus.*

*Quinquennialia terminabantur. Certum est, Maxen-
tium quinquennialia celebravisse. Manifesta est enim
auctoritas Lactantii. Sed præterea extat apud Occo-*

*Quinquennialia terminabantur. Certum est, Maxen-
tium quinquennialia celebravisse. Manifesta est enim
auctoritas Lactantii. Sed præterea extat apud Occo-*

nem, pag. 544, nummus Maxentii, in cujus aversa parte hæc scripta sunt: VICTORIA DD. NN. AUG. ET CÆS. VOT. V. MULT. X. Quin ergo celebrata a Maxentio sint quinquennalia, et quidem post exactum annum quintum, ambigi non potest. Illud tantum quero, quomodo fieri possit, ut quæ secundum morem acta sunt die prima anni sexti, terminata fuerint in fine ejusdem anni. Scio vota illa magno apparatu celebrata fuisse: festa hæc per multos dies durasse; et non solum in urbe regia usurpata, sed etiam in provinciis. Verum illa non solvunt difficultatem. Nisi si dicamus hominem voluptarium et desidiam amatorem, cujusmodi fuisse describitur Maxentius, voluisse novo more quinquennalia sua commendata facere, ac propterea per annum integrum ea continuasse: quod parum probabile videtur. Vel fortassis, sicut primus anni dies, quo quinquennalia celebrabantur, ludis ac sacrificiis transigebatur, sic eadem solemnia repetebantur in ultimo die ejusdem anni, ut sic quinquennalia eo modo terminarentur quo cœperant, pari fere modo, quo processiones consulum septem erant per annum, ut patet ex novella 105 imperatoris Justiniani. Quid si natales imperatorum festi erant, cum per unumquemque mensem recurrerant? Nam in Actis sancti Marcelli centurionis, qui passus est in civitate Tingitana sub imperio Diocletiani, reperio diem 12 kalendarum Augusti fuisse festam in imperio Romano: *Jam die duodecimo kalendarum augustarum*, inquit, *apud signa legionis istius, quando diem festum imperatoris vestri celebrastis, publica voce respondi, me Christianum esse.* Diocletianus quippe factus est imperator 12 kal. Decembris. Sic quidam olim natali Epicuri vespera luna sacrificabant, feriasque omni mense custodiebant, quas Ieadas vocabant, ut Plinius ait, libro xxxv Historiæ natur., cap. 2.

Cæleste signum. Immortale signum, ut alibi dicit Lactantius, id est, signum crucis. Iste porro locus est magni momenti. Signat enim et locum, et diem, quo erux, in qua vinceret, ostensa est Constantino. Nam cum ex testimonio Eusebii, qui se accepisse ait ab ore Constantini, constet visum ad eo crucis tropæum in cælo horis meridiana, sole in occasum vergente, et addubitanti quidnam hoc spectrum sibi vellet, nocte sequenti Christum Dei dormienti apparuisse cum signo illo, quod in cælo ostensum fuerat, præcepisseque ut militari signo ad similitudinem ejus quod in cælo vidisset, fabricato, eo tamquam salutari præsidio in præliis uteretur, certum est, utramque visionem uno in loco et intra spatium aliquot horarum contigisse. Quod si ita est, ut certe est, habent viri docti unde finem tandem imponant nobili controversiæ de loco, ubi signum crucis ostensum est Constantino, et unde fides adstruatur auctori vitæ sancti Artemii ex duce Ægypti, cujus auctoritatem vir eruditissimus Petrus Franciscus Chiffletius circuitu et aufractu infregere et elevare conatus est. Hæc sunt verba Artemii memoriam Constantini defendentis coram Juliano imperatore: *Ad Christum autem declinavit ab illo vocatus, quando difficillimum commisit prælium adversus Maxentium. Tunc enim ei in meridie apparuit signum crucis radiis solis splendidus, et litteris aureis belli significans victricem. Nam nos quoque ipsi signum adspeximus, cum bello intercessemus, et litteras legimus. Cum etiam totus quoque id est contempletus exercitus, et multi hujus rei testes sunt in tuo exercitu.* Apud Surium die 20 mensis Octobris. Mirum vero fortassis euidam videbitur quod hæc ait Artemius, multos hujus rei testes tum fuisse in exercitu Juliani imperatoris. Nam si ista dicebantur anno Christi 342 exeunte, effluerant anni quinquaginta a morte Maxentii, et difficile est multos milites superfuisse ex eo exercitu, qui tum adversus eum pugnarunt. Verum id mirum nequaquam videri debet. Nam in dialogo de claris Oratoribus, cujus auctorem esse Quintilianum plerique censent, alii Tacitum, quidam Suetonium, in dialogo, inquam, illo, qui scriptus est anno sexto principatus Vespasiani, testatur auctor vidisse se in

A Briannia senem, qui se fateretur ei pugnae interfuisse qua Cæsarem inferentem arma Britannicæ, arcere litoribus et pellere aggressi sunt: quod contigerat ante annos fere centum viginti. Et sanctus Hieronymus in dialogo adversus Luciferianos, quem Baronius putat scriptum circa annum Christi 382, ait tum superfuisse homines, qui synodo Nicænæ interfuerant, raros tamen propter antiquitatem. Itaque, ut ad rem nostram redeamus, ita constituendum est, visionem illam crucis Constantino ostensæ contigisse in castris dum Romam obsideret, 7 kal. Novembris anno Christi 312. Audax enim vero nimium fuit Jacobus Oiselius, qui in Thesauro numismatum antiquorum pag. 465, ait, eum qui totum hoc negotium de cruce ostensa Constantino ad pias veterum fraudes retulerit, parum a rei veritate aberraturum. Quid enim deinceps verum censebitur, si historiam hanc, quæ Lactantii, Publii Optatiani Porphyrii, Eusebii, ac veterum etiam numismatum testimonio nititur, inter fabulas et pias, ut ille ait, veterum fraudes connumerare fas fuerit? Religiosius ista tractanda sunt, et irreligiosa illa temeritas procul abesse debet a peccatoribus christianorum.

Circum flexo, Christum. Hæc ita intelligenda sunt, ut Christi monogramma circumflexum fuerit in capite Labari, ut videmus in nummis veteribus.

Libros Sibyllinos inspicere. Zoizimus lib. II: *Maxentius inclusus diis hostias immolat, et extispices de belli eventu consulit, ipsis quoque Sibyllinis oraculis pervertigatis. Cunque reperisset oraculum quo significaretur in fati esse, ut qui ad detrimentum populi Romani spectantiu designaret, miserabili morte periret, de semetipso id oraculum accipiebat, quasi qui Romam adortus eamque capere cogitantes propulsaret. Eventus autem comprobavit id, quod verum erat.* Hæc vero prorsus congruunt cum narratione Lactantii.

CAPUT XLV.

Hymene proxima. Id est, hymene quæ mortem Maxentii statim subsecuta est. Atqui Maxentius periit anno 512, 6 kalendas Novembris. Igitur Constantinus Mediolanum profectus est eo anno exeunte, aut sub initium sequentis: quod magis credo. Quippe Nazarius in panegyrico quem Constantino dixit, sic de mora, quam ille Romæ traxit, loquitur, ut plane constet, eum illic fuisse per duos menses. *Quidquid mali, inquit, sæcennio toto dominatio ferulis inflaxerat, bimestris fere cura sanavit.* Probabile autem non est, eum qui sic proximus erat kalendis Januariis, Romam reliquisse illis impendentibus, ut alibi potius quam Romæ, procederet consul. Præterea extat in codice Justiniani imp. lib. XI, tit. 57, lex a Constantino data Romæ 15 kalend. Febr. ipso et Licinio tertium consulibus, id est, mense Januario, qui proximus fuit post extinctum Maxentium, ex qua colligi posse videtur, Constantinum Roma digressum non esse ante diem, qua lex illa data dicitur. Quod si ita est, sic accipienda videntur verba Nazarii, ut illa bimestris fere cura, quam componendis rebus urbanis Constantinum impendisse tradit, eo modo intelligatur, quo sanctus Augustinus in libro ad Donatistas post collationem cap. 55, ait, Æliam proconsulem causam Felicis episcopi Aptungiani audivisse 13 kalendas Martias, post menses ferme quatuor, quam Caecilianus a Melchide fuerat judicatus; cum tamen a die 6 nonas Octobris, quo ille indatus est, usque ad 15 kalendas Martias, quo causa Felicis audita est, intercesserint menses quatuor cum dimidio. Eadem ratione sanctus Leo papa in epistola quinquagesima secunda ad Ravennam Arclatensem et cæteros Galliarum episcopos scribens ait, synodum Chalcedonensem constitisse ex sexcentis fere episcopis, cui interfuisse 650 episcopos constantis est omnium ferme scriptorum sententia. Accessit ergo Mediolanum Constantinus sub finem mensis Januarii. Eo vero venit etiam Licinius, uxorem ducturus Constantiam Constantini sororem. Eadem commemorat

et Zozimus, recte adnotans, hæc acta post devictum Maxentium, et antequam bellum esset inter Maximinum et Licinium. Quare ipsum esse patet virum doctissimum Joannem Morionum, qui in libro de Ecclesia per Constantinum liberata, pag. 528, scribit, Licinium venisse Mediolanum ad Constantinum post devictum extinetumque Maximinum, ibique Constantiam in matrimonium duxisse. *Eo peracto*, inquit Zozimus, *Constantinus ad Colas revertitur*, Licinius in Ilyricum, et tradit auctor Fragmenti de Constantio Choro, pag. 475. Sed antequam Mediolano discederent, legem pro Christianis ediderunt, quæ paulo post recitatur.

Existimant viri quidam doctissimi, nuptias Licinii et Constantiæ celebratas fuisse Mediolani mense Martio, argumento petito ex lege prima codicis Theodosiani *De bonis vacantibus*, quæ scribitur data a Constantino 6, idus Martias Mediolani, Constantino Aug. III, et Licinio consulibus. Quamquam mensem Martium in Maium esse mutandum in hac constitutione censet Mornus in libro de Ecclesia per Constantinum liberata, pag. 520, quia, ut inquit ille, Constantinus mense Martio illius anni adversus barbaros pugnavit in Germania. Sane, quod semel hæc observasse sufficiat, nihil certi colligi potest ex subscriptionibus legum codicis Theodosiani comprehensarum; adeoque ex eis concludi non potest, Constantinum eo tempore in his locis fuisse, in quibus datæ dicuntur. Nam si id certum esset, certum quoque esset, eum intra sex dierum spatium fuisse Heracleæ in Macedonia, aut in Thracia, et Mediolani in Italia, cum lex, de qua diximus, data legatur Mediolani 6 idus Martias, et lex prima, *De actoribus*, Heracleæ 5 non. Mart. sub iisdem consulibus. Fortius urget exemplum, quod sumi potest ex l. 2, *De penis*, et ex l. 1, *Si petitionis socius sine hærede defecerit*: quarum prima data dicitur Cabilluno, altera Antiochiæ, utraque 12 kal. April. Constantino Aug. IV et Licinio IV, consulibus. Vir doctissimus Jacobus Gothofredus vidit, difficultatem esse in subscriptione posterioris istius legis, et aut eam pronuntiavit tribuendam esse Licinio, qui Orientem, cujus vertex Antiochia, tenebat, aut reponendum esse nomen Antigoniæ prope Stolis in Macedonia, quæ Constantino cessit, cum pax inter eum et Licinium constituta est post pugnam Cibalensem. Sed hæc non solvant difficultatem. Nam semper difficile erit istam discrepantiam componere, cum certum sit, Constantinum non potuisse uno eodemque die esse in Gallia et in Macedonia. Rursum quomodo fieri potest, ut idem, qui Cabilluno et Antiochiæ fuerit 12 kal. Aprilis, eodem anno 8 idus Martias, fuerit Thessaloniciæ, et biduo post, id est 6, idus Martias, Romæ? Nam id colligitur ex subscriptionibus l. 1, *De diversis officiis*, et ex l. 2, *Ad l. Julianæ de vi pub. et privata*. Idem deinde idibus Septembris ejusdem anni censendus esset fuisse Romæ, et sexto post die apud Naissum in Dacia. Quippe lex prima *De jure fisci* data dicitur idibus Septembris Romæ, et lex prima *De Centonariis* 14 kal. Octobris Naissus. Deoque idem Constantinus, si hæc regula certa esset, fuisset anno sequenti 12 kal. Maias Sardiciæ, Romæ vero ipsis kalendis Maiis, intra spatium dierum duodecim, cum id colligi possit ex subscriptionibus l. 2 et 3 *De donationibus*. Possent et alia exempla afferri. Sed ista sufficiunt. Unde colligi debet, id quod antea dicebamus, ex subscriptionibus legum codicis Theodosiani nihil colligi posse certi ad signanda loca, in quibus Constantinus habitavit per varia tempora imperii sui; adeoque infirma esse argumenta, quæ viri doctissimi hinc sumperunt, ad confirmandas et constabulandas conjecturas suas historicas.

Ad hujusmodi casus. In veteri codice legitur, *ad hujusmodi causa Licinio collocati*. Nostra emendatio bona est. Et sepe in antiquis codicibus reperitur scriptum *causa pro casus*, et apud S. Ambrosium epist. 45: *In natura casus est, in electione iudicium*:

A pro quo in vetustissimo codice ms. ecclesiæ Bellovacensis scriptum est *causa*, quamvis non bene.

Perintho. Id est, Heraclea. Sic enim vocatur Heraclea Thraciæ, ad differentiam aliarum ejusdem nominis urbium, ut recte notavit Henricus Valesius ad librum XII. Ammiani Marcellini. Menologium Græcorum ad diem decimam Maii: *Perinthum urbem Thraciæ, quæ nunc Heraclea dicitur*. Apud Canisium tom. XI, antiquæ lectionis pag. 768.

Milia decem et octo. Circa Resiston, qui locus primus occurrit in Itinerario Antonini euntibus ab Heraclea Hadrianopolim, quamquam ibi dicitur abesse M. P. 22 ab Heraclea.

Secundam mansionem. Representanda est rursus scriptura veteris exemplaris, quæ sic habet: *Secunda mansione tenente destante militibus totidemque collectis*. Nos olim conjeceramus legendum esse: *Secundam mansionem tenente distantem militibus totidem atque collectis*. Postea animadverti conjecturam Britannicam non solum distinctione esse, sed veram; ideoque illam transtuli in textum. Quamquam Columbus non probat ex ea emendatione quod a nobis prælatum fuerat.

CAPUT XLVI.

Summe Deus. Vir clarissimus Joannes Columbus putat, ad hanc orationem respicere Eusebium lib. IV de Vita Constantini cap. 19, dum scribit, illum militibus, qui divinæ fidei doctrinam nondum susceperant, lege lata præcepisse, ut dominicis diebus in campum purum procederent, et precationem, quam antea didicissent, simul omnes signo dato ad Deum funderent. Et mox in capite sequenti formulam ejus describit. Verum illa multum diversa est ab ea, quam Angelus edocuit Licinium; et valde probabile est, illam a Constantini militibus sepe antea fuisse recitatam, cum ex libro secundo de Vita ejus cap. 4 et 12 constet, eum preces semper ad Deum fudisse, antequam ad manus atque ad pugnam veniret.

Kalendarum Maiarum. Hoc enim die factus fuerat Cæsariano Christi 505 ut supra vidimus. Ex quo etiam confirmantur quæ a nobis dicta sunt de anno, quo Diocletianus deposuit imperium. Nam si kalendis Maiis anni 515 complebatur annus octavus nuncupationis Maximini, ut ait Lactantius, necessarium est, illum nuncupatum fuisse Cæsarem anno 505 kalendis Maiis. Errant ergo qui putant, eum per annos tantum septem imperium tenuisse, et quadriennio quidem Cæsarem, triennio Augustum per Orientem fuisse. Imperavit enim per annos octo integros et aliquam partem noni.

Sicut ille. Id est, Maxentius, qui victus est ipso die natali suo.

Vocant serenum. Circa Resiston, ut diximus, locum Thraciæ inter Hadrianopolim et Heracleam. Campus sane hac pugna illustris, quæ pacem afflictæ Ecclesiæ peperit. Fallitur ergo Zozimus, qui pugnam illam in Ilyriis pugnatam putat. Hæc sunt ejus verba: *Bellis civilibus inter Licinium et Maximianum accensis, acriter facto prælio in Ilyriis, ab initio quidem superari visus est Licinius: sed confestim redintegrata pugna, Maximianum in fugam vertit*.

Tenas. Avarum fuisse Licinium multis exemplis probat Eusebius lib. I de Vita Constantini cap. 55. Fragmentum de Constantio Choro pag. 474: *Licinius scelere, avaritia, crudelitate, libidine sæviebat*.

CAPUT XLVII.

Deus summus. Martyrium sancti Basilei episcopi Amasæ: *Licinius igitur omnipotente Domini nostri Jesu Christi manu adjutus, victoriam de Maximino reportavit*.

Sumpta veste servili. Confirmat hanc narrationem Eusebius lib. IX Hist. eccles., cap. 10 et lib. I de Vita Constantini cap. 58.

Fretum trajecit. Pugnatum est igitur in ea parte imperii, quam Licinius tenebat id est, inter Hera-

cleam et Hadrianopolim in campo quodam vocato Sereno, ut in capite superiori dixit Lactantius. Aberat autem m. p. 60 a Nicomedia.

Petivit orientem. Zozimus : *Per Orientem in Ægyptum discedens, spe cogendarum copiarum quantæ gerendo bello sufficerent.*

Vestem resumpsit. Nimirum purpuram, signum imperatoris majestatis.

CAPUT XLVIII.

Nicomediam ingressus. Meminit adventus Licinii Nicomediam Joannes presbyter Nicomediensis in Vita sancti Basilei episcopi Anasææ, ex quo discimus, Constantium quoque Licinii uxorem venisse cum eo Nicomediam post victum Maximinum : *Itaque post justam Maximini pœnam et divinitus invecam iran: Licinius, cum totum Orientem sub se haberet, magno cum apparatu ad nostræ regionis urbem Nicomediam venit una cum conjuge sua, ut in regia domo habitaret, et Orientis imperium gubernaret. Jam vero primum summa quedam pax repente per totum regionis orbem, post vehementes illas insanientis idololatriæ commotos fluctuationes ac pugnas, Licinii arbitrio atque opera invecu est.* Quanquam sint, quibus hæc Basilei Acta videntur esse falsa et supposititia, in hoc loco sincera esse, satis manifestum est.

Die iduum Juniar. Ista non sunt intelligenda de die, quo datum est edictum : sed de die, quo Licinii jussu propositum est Nicomediae.

Constantino atque ipso ter consul. Id est, anno Christi 315.

Litteras. Eas descripsit Eusebius lib. x, cap. 5, sed e Romana lingua in Græcum sermonem translata, ut ipse ait. Quod ergo eas nunc habemus latine, ut editæ primo sunt, unius Lactantii diligentia debemus. Sed iste omisit præfationem, quam Eusebius habet.

Ut possit nobis summa divinitas. Eusebius vertit ὁπως ὁ τι ποτέ ἐστι θεός τῶν αἰσθητῶν πλάσματος. Alii autem Valesius, hanc lectionem non esse sanam. Certe non congruit cum verbis edicti.

Cujus religioni liberis mentibus obsequimur. Hæc Eusebius non reddidit Græcæ.

Dicationem. Id est, dignationem. Hæc enim vocabula promiscue et indifferenter usurpari video. Paulo post in hac epistola legitur : *Intelligit dicationem tua.* Eadem vox reperitur in collatione prima Carthaginensi, cap. 40 et 49, et in relatione Annulni præconsulis ad Constantinum Augustum, in collatione tertia, cap. 220 et apud sanctum Augustinum, epist. 68. Plura exempla si quis requiret, consulat Glossarium Dufresnii.

Conditionibus. Eusebius vertit τῶν αἰρέσεων. Quæ vox multum laboris attulit hominibus eruditiss, ut patet ex Valesii Annotationibus ad hunc locum. Nunc itaque facilis erit loci istius intellectus. Nam juris periti apud Græcos hæreses vocarunt, quas nos conditiones appellamus, ut videre est in variis locis Basilicorum, precipue vero in libro XLIV, tit. 49, 50, et sequenti, in codice juris Græco-Romani et alibi. Constantinus Harmenopolus lib. v, tit. 8 : *αἱ παρόνομοι καὶ κατὰ νόμους αἰρέσεις περὶ αἰσθητῶν τῶν ἐπιπέσεων καὶ τῶν κερμάτων, καὶ χωρὶς αἰρέσεων ταῦτα παρὰ νόμους.* Quom locum sic recte vertit Joannes Mevcerus : *Conditiones, quæ contra leges vel derisorie sunt, in institutionibus et legatis pro non adjectis habentur, atque adeo hæc absque ejusmodi conditione præstantur.* In codice Theodosiano l. 9 et 40 de Prædiciis naviculariorum hæresis significat functionem, sive conditionem navalem : *Navalem hæresim in omnibus volumus custodiri, ut usque ante viginti annos quæcumque possessiones subhastariæ sorte distractæ sunt, et propter contractum publicum navali fuerant hæresi separatæ, si huic oneri ante eas subjacuisse constiterit. rursus ad debitam functionem teneantur obnoxie.*

Quia.... honori. Hæc corrupta sunt apud Eusebium, ubi sic legitur ex interpretatione Valesii : *At-*

que id a nobis eo factum est, ut ne cui divino cultui atque honori quidquam a nobis detractum esse videtur. Melius sane, quam Musculus et Christophorus.

Datis litteris. Loquitur de priore Constantini et Licinii constitutione, quæ lata erat paulo post devictum Maximinum. Vide annotationes Valesii.

Quiemerunt. Hanc constitutionem renovavit Constantinus post partem de Licinio victoriam, ut patet ex libro secundo Eusebii de Vita ejus, cap. 41, in editione Valesii.

Vicarium. Cum Eusebius Græcæ loqui vellet, nec verbum haberet, quo vicarii dignitas significaretur, interpretatione et circuitione usus est. Deinde Eusebii interpretes præfectum verterunt, qui in illa provincia seu regione jus dicit. — (Vide infra, col. 370 duas epistolas Baluzii in hunc locum.)

Hortatus est. Nemepe Licinius.

Anni decem. Hic locus ostendit, et supra diximus, persecutionem cœpisse die 7 kalendas Martias, quo die eversa est Ecclesia Nicomediensis. Nam si numeres a die vigesima tertia Februarii anni 305 usque ad diem tertiam decimam mensis Junii anni 315, qua propositum est Nicomediae edictum de restaurandis ecclesiis, reperies effluxisse annos decem, menses tres, dies vero novemdecim; id est, ut heic ait Lactantius, annos decem, menses plus minus quatuor.

CAPUT XLIX.

Tauri montis angustias. Sive fauces, ut alii loquuntur. Sunt autem inter Cappadociam et Ciliciam. Nam Maximinum fugientem transiisse per Cappadociam, docet Lactantius cap. 47. Et certe venienti e Bithynia in Ciliciam rectum iter est per Cappadociam. Itaque angustias illas eo loci positas reor, ubi portæ Cilicicæ notantur in tabulis geographicis.

Tarsum confugit. Lactantius in capite 47 testatur, Campum Serenum, ubi Maximinus victus ac fugatus est ab exercitu Licinii, abfuisse a Nicomedia m. p. 160. In Itinerario autem Burdegalensi notatum est, a Nicomedia usque Ancyram Galaticæ numerari m. p. 258, ab Ancyra Tarsum usque m. p. 343. Fiant m. p. 761. Scio Maximinum fugisse cum summa diligentia donec Nicomediam pervenisset. Sed postea puto conquievisse aliquatenus animum ejus, et deleruisse aliquantisper ardorem fugiendi. Itaque cum ei superfuisset peragranda m. p. 601 a Tarsum Cilicicæ urbem perveniret, collectis autem ex fuga et ab Oriente militibus, in Cappadocia primum substitit, dein in Tauri montis angustias, ubi monumenta ac turres fabricavit, ad arcendos insequentium Licinianorum impetus, fieri non potuit, ut is, qui kalendis Maiis pervenit Nicomediam, Tarsum perveniret ante mensem Julium sequentem. Quod ideo heic adnotare visum est, quod videam, plerisque placere, Maximinum hunc Junio mense extinctum fuisse, et virum alioqui eruditissimum Henricum Noris in dissertatione de numismate Licinii cap. 2 contendere, mortem ei evenisse anno 314, ineunte vere. Sed de anno postea videbimus. Interim observare oportet, non statim mortuum esse Maximinum, ac Tarsum pervenit : sed aliquanto tempore supervivisse ignominie suæ, gravis-imosque dolores perditu sustinuisse ita, ut affirmare fas sit, non esse mortuum ante mensem Augustum.

Insania percitus. Ita nos emendavimus, cum in codice veteri scriptum sit, *insania percitus.* Lactantius lib. i Institut. cap. 9 : *Idem furore aciepe insania percitus uxorem suam cum liberis interemit.* D. Joannes Chrysestonus in oratione de sancto Babyla, loquens de mortibus persecutorum, ait, unum ex illis adhuc viventium pupillas ex oculis exilisse, id est, Maximino, alium furore percitum, alium alio oppressum incommodo mortem oppetuisse. Quod autem heic de furore dicitur, Henricus Valesius interpretatur est de Diocletiano, quem ex Eusebio et Constantino colligit demementem perisse. Verum id non dicunt Eusebius et Constantinus : sed tantum illum de mentis statu

vi morbi deturbatum extremo anno imperii sui. Et a sane Lactantius, qui morbum ejus describit, nihil adnotat de dementia ac furore. Quod si Chrysostomus se non explicasset, facile crederem, ea, quæ de impatore furore percito ab eo dicuntur, ad Maximinum referenda esse, propter hunc locum Lactantii.

Caput parietibus infligeret. Hoc est unum ex detestabilibus, ut in tertia Tusculana Cicero vocat, generibus arguendi. Vide Casauboni Notas in Julium Capitolinum.

Exilierunt oculi. Idem scribit Eusebius lib. ix Hist. eccl. cap. 10; lib. I de Vita Constantini, cap. 59, item Eutychius, Theophanes, et Anastasius. Meminit etiam D. Chrysostomus oratione in sanctum Babyloniam, et sanctus Hieronymus in Zachariam; ut videbitis paulo post.

Tanquam cremaretur. In Annalibus Eutychii scriptum est, Maximinum in morbum incidisse, quo adustum est corpus ipsius adeo, ut carbonis instar esset, et ita tostum fuisse, ut rumpentur viscera ejus præ calore, quem intus sentiebat, et exidentes ipsius oculos in terram decidisse, adstantque carnem ab ossibus separatam esse. Sed ista melius explicat Anastasius bibliothecarius in Historia ecclesiastica, his verbis: *Divina præveniens ira comprehendit eum. Flamma enim de medio viscerum et medullarum succensa cum dolore intolerabili primum super terram anhelantem prostravit ita, ut uterque oculus ejus exiliret, et oculus, ut revera scelestus, relinqueretur. Porro cum carnes ejus putrescunt præ innumerabili ossium incendio caderent, ipse impugnantem Deum projecit animam.* Sumpsisse autem ista Anastasium ex Theophane, manifestum est.

Noctem spiritum efflavit. In Epitome Victoris scriptum est, illum simplici morte periisse, id est naturali, seu fato suo. Et Eutropius tradit, eum vicinum exitum fortuita morte prævenisse. Quod utrumque verum est. Communis doctorum virorum sententia est, eam mortem evenisse anno Christi 315. Petavius tamen l. xi de Doctrina temporum cap. 54, scribit, auctore, ut ipse ait, Eusebio in Chronico, adstantibus Victore et Eutropio, Maximinum extinctum fuisse anno altero, quam Galerius Maximianus periit, id est, anno Christi 312. Verum cum certum sit, illum obiisse anno sequenti post eadem Maxentii, jure hoc loco Petavius reprehendit Henricus Noris. Sed ipse tamen in hoc errare convincitur, quod seculus Baronium contendit mortem Maximini contigisse anno 314, ineunte vere. Nam cum ex postremis Lactantii capitibus constet, illum periisse eo anno, quo pax data est Ecclesie, quo etiam Lactantius finem imposuit huic operi, et persecutionem ostenderimus cepisse anno 305, exeunte Febuario, luce clarius est, Maximinum extinctum fuisse anno 313, qui decimus erat a cœpta persecutione. Nititur sane vir doctus probabilis in speciem argumento, iis nimirum Maximini verbis ex edicto, quod paulo ante mortem dedit in gratiam Christianorum apud Eusebium, lib. ix, cap. 10, ubi ait, se superare anno datis ad singulos provinciarum præsidis litteris statuisset eadem, quæ in Constantini et Licinii litteris continebantur. Cum itaque ea Constantini ac Licinii constitutio lata fuerit anno 315, ineunte, evidentissime lucere istam, quæ sequenti anno data est, in annum 314 rejiciendam esse, adoque eo anno tyrannum imperium cum vita amisisse. Gravis sane argumentatio, si constaret, Maximinum numerasse annos suos a kalendis Januariis. Sed cum octavus imperii ejus annus impletus fuerit kalendis Maiis anni 315, ut docet Lactantius, edictum ab eo post aliquot menses datum ad sequentem, id est, novum imperii ejus annum refertur; sed non ad annum Christi 314, præsertim cum ex narratione Eusebii constet, datum esse paulo postquam a Licinio victus erat. Itaque Baronius et victoriam Licinii, et exitum Maximini conjungens, ista contigisse scribit

anno Christi 314, unius anni errore. Nam quæ de sexto anno Maximini Augusti addit ex nummis vir doctissimus Henricus Noris, ea sane non offeiciunt opinioni eorum, qui anno Christi 313, assignant mortem Maximini, cum is, qui titulum Augusti sumpserat exeunte anno 307, aut sub initium sequentis, sextum imperii sui annum numerare potuerit anno 315. Quo anno mortuum esse illum, probari potest etiam auctoritate Aurelii Victoris, qui scribit, eum post biennium augustum imperium, id est, biennio post mortem Galerii, fusum fugatumque a Licinio, apud Tarsum periisse. Nam cum Galerius extinctus sit anno 314, mense Maio, Maximinus moriens anno 313, recte scribitur biennium in Oriente regnasse; qui si anno tantum 314 mortuus fuisset, excessisset biennium, quod illi tribuitur ab Aurelio Victore.

Istâ ego putaveram vera esse, aut vero similia, quod nullam aliam emergendi ex ea difficultate viam invenirem præter rationem numerandi annos Maximini a kalendis Maiis. Postea vir plurimæ lectionis limatque judicii Henricus Dodwellus hanc explanationem censuit non esse bonam, eo quod sæculi illius usu receptum non esset, ut anni imperatorum accrescerent ab eorum die natali, testatus tamen, se pronum esse in eam sententiam concedere, si idoneo aliquo probataque fidei exemplo usus ille posset confirmari. Aliam ergo viam sequitur, edictumque superioris anni commemoratum a Maximino revocat ad annum Christi 312 exeuntem, argumento sumpto ex lege Constantini edita in Codice Theodosiano, quam Romæ edidit sub initium Decembris, inquit, *sed Roma statim discessurus.* Itaque existimat, edictum Constantini et Licinii de pace Ecclesie datum Mediolani medium circiter Decembrem pervenisse eodem mense ad Maximinum, eumque prius illud edictum in secundo commemoratum emitte potuisse eodem anno. Addit deinde, non esse quod quis miretur ista sic constitui, si veredariorum celebritatem, ipsiusque Maximini præceps ingenium exploratum habuerit.

Arbitror eam esse viri modestiam et æquabilitatem, ut non ægre passurus sit, si heic adnotavero difficultates, quæ mihi occurrerunt ejus verba serio examinanti, non quod ei me præponere, aut æquiparare velim: sed ut per amicas velitationes veritatem queramus invicem; qui esse debet unicus scopus studiorum nostrorum. Primo fateor, non fuisse tum in usu, ut anni numerarentur a die natali imperatorum, sed a kalendis Januariis, a processione consulum, qui fastos signabant, et annis nomen imponebant, ut verbis Lactantii utar et libro Institutionum, cap. 4. Quod si quis tamen heic contendere vellet, afferri adversum ista posset observatio illustrissimi cardinalis Baronii, qui in Annalibus ecclesiasticis adnotat, Diocletianum instituisse, ut anni deinceps numerarentur a prima die sui imperii, eoque exemplo Maximinum, qui ei successerat, annos suos eodem modo numeravisse. Sed missa ista faciamus, quæ testimoniis veterum non fulciuntur. Ait vir clarissimus, Constantinum Romam ingressum esse die 29 Octobris, illicque duos menses non explevisse; quod accepit ex panegyrico, quem Nazarius Constantino dixit. At si sub initium mensis Decembris Romam reliquit, ut ex lege superius adducta colligi posse putavit vir eruditissimus, perit illa bimestris cura, quam laudat Nazarius. Quippe eo modo Constantinus vix mense integro fuerit Romæ. Sed quod jugulum petit, extat, ut diximus, in codice Justiniani imp. lib. xi, tit. 57, lex a Constantino data Romæ declinante mense Januario, qui proximus fuit post extinctum Maxentium, quæ manifeste, ut reor, ostendit, Constantinum Roma disgressum non esse ante mensem Januarium exeuntem. Præterea impensum est spatium ab urbe Roma Mediolanum, quod exiguo temporis intervallo confici non potest, cum m. p. 528 numerentur in itinerario Antonini, a Mediolano autem Nicomediam quatuor-

decies centum et septuaginta sex millia passuum. Impossibile est, legem, quæ data est Mediolani circa medium Decembrem, perferri potuisse Nicomediam eodem mense, quantumvis expediti cursores fuerint, aut equi celeres et veloces. Neque heic quicquam facit Maximini in præcepis ingenium, cum e contra tarditatem ejus in hoc negotio culpet Eusebius lib. ix cap. 9 Historiæ ecclesiasticæ. His ita rite constitutis, puto ambigi deinceps non posse, quin redeundum sit ad explicationem nostram, cum constet, primum Maximini edictum fuisse datum anno 313, mense, ut videtur, Aprili, posteriori vero, in quo prioris velut anno superiore dati meminit, emissum circa mensem Septembrem. Vel certe, quod probabilius videtur, dicendum est, Maximinum numeraveris annos Græco more, adeoque initium anni ipsi fuisse mensem Septembrem. Quæ explicatio si admittitur, jam difficile non erit intelligere, quomodo Constitutio data mense Aprili anni Romani 313 dicatur data anno superiore ab eo, qui annum inciperet a Septembri, secundum morem Græcorum.

CAPUT L.

Persecutores debellavit. Lact., l. vii Instit. c. 26 : *Illi enim, qui, ut impias religiones defenderent, cælestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent.* Eadem observant Eusebius in libro primo de Vita Constantini, c. 3, et auctor Fragmenti de Constantio Chloro, p. 475. Hieronymus in caput xiv Zachariæ : *Legamus ecclesiasticas historias, quid Valerianus, quid Decius, quid Diocletianus, quid Maximianus, quid sævissimus omnium Maximinus, et nuper Julianus passi sint; et tunc rebus probabimus, etiam juxta litteram prophetiæ veritatem esse completam, quod computruerint carnes eorum, et oculi contabuerint, et lingua in pedem et saniem dissoluta sit.* Scaliger in animadversionibus ad Eusebium, p. 248, sic interpretatur hunc locum, ut Hieronymum puet Maximinum inter eos posuisse, quorum carnes computruerint. Sed ego puto, hunc non esse sensum verborum Hieronymi. Loquitur primo de miserabili morte Valeriani et Decii : sed mortis genus non explicat. Nam verba prophetiæ, quæ susceperat interpretanda, non poterant trahi ad genus mortis, quo duo illi principes perierunt. Deinde putredinem carniū refert ad Maximianum, tabem oculos ad Maximinum, linguæ pedorem et saniem ad Diocletianum, si vera sint, quæ de eo narrant Eutychius Alexandrianus et Georgius Cedrenus, nimirum eum morti propinquum ex faucibus multitudinem vermium ipsa cum lingua, quæ computruerat, eiecisse.

Valerian. Cum viderem diserte in veteri libro scriptum esse, *Valerium quem, non ausus sum mutare in prima libri istius editione, veritatis scilicet, fortassis aliquis homo istius nominis alicubi lateret.* Postea vero animadverti, dubium non esse, quin vetus liber mendosus sit in hoc loco, et Valeriæ nomen heic reponendum esse. Itaque reposui.

Ut eum vixisse. Columbus suspicatur, scribendum esse, *ut eum;* id est, Licinium, *edixisse cognovit.* Mihi autem videtur, nihil omnino esse mutandum. Sensus enim hic est. Licinius Candidianum necari jussit. Quia vero non statim mandato est satisfactum, Valeria, ut eum vixisse tum cognovit, cum necari jussus erat, comitatus se Licinii miscuit, ut fortunam Candidiani specularetur.

Mater eorum. Id est, uxor Maximini, cujus nomen se nescire fatentur eruditi.

In Orientem. Plerique conjecerunt, rescribendum, *in Orontem,* quia constat, fluvium in hoc loco signari; quod pluribus argumentis erudite profecto ostendit clarissimus Cuperus. Quia tamen et ipse tradit, nonnullos veteres Orientem vocasse eum fluvium, quem reliqui vulgo dicunt Orontem, nolui textum mutare; licet idem vir clarissimus non dubitet, quin Lactantius scripserit *Orontem et Orientem* in locum veri nominis irrepisse per librarios ea ætate, qua ita loquebantur.

CAPUT LI.

Corrumperet veritatem. Lact., lib. iii Inst., c. 1 : *Deus hanc voluit esse rei naturam, ut simplex et nuda veritas esset luculentior; quia satis ornata per se est, ideoque ornamentis extrinsecus additis facata corrumpitur.*

Jovior. et Herculi. Sic vocatæ familiæ Diocletiani, qui se Jovium dicebat, et Maximiani senioris, qui Hercules dictus est, tamquam si a Jove et Hercule genus ducerent, ut observatum est a viris eruditissimis. Annotat Aurelius Victor, hinc militaribus auxiliis in exercitu præstantibus nomen impositum, id est, ut Herculi vocarentur. Unde apud Ammianum Marcellinum, l. xx et xxii, mentio Jovianorum et Herculanorum.

Atque heic tandem finis esto notarum nostrarum ad librum Lactantii de mortibus persecutorum. Eiusdem argumenti opus, si vera fides, scripserat Aurelius Victor, historiam comprehendens persecutionum Ecclesiæ usque ad Diocletianum, quod in bibliotheca Vaticana exitisse sua ætate, testatur Marianus Victorius ad epistolam xxi Hieronymi, quæ inscripta est Paulo Monacho Concordiensi, a quo Hieronymus postulabat : *Commentarios Fortunianis, et propter notitiam persecutionum, Aurelii Victoris historiam.* Multum tamen ambigo, an vere dici possit, Aurelium Victorem, hominem minime christianum, scripsisse historiam istius modi, cum locus ille Hieronymi corruptus sit in vulgatis editionibus, adeoque intricatus, ut virum doctissimum Andream Schottum in horrendas ambages impulerit, dum Aurelium Victorem persecutionum Ecclesiæ Scriptorem quærit, huc descendere coactus, ut existimaret plures Victores historiæ augustæ scriptores fuisse, et unum etiam Christo nomen dedisse. Nam si historia illa exitisset in bibliotheca Vaticana, qua tempestate Victorius scholia sua scribebat in Hieronymum, certe non evasisset eruditas ac diligentes Baroniæ manus, neque tot doctissimorum et antiquitatis ecclesiasticæ amantissimorum hominum, qui post Pii Vi pontificatum et Mariani Victorii tempora Romæ vitam egesserunt, et in edendis recensendisque ac emendandis Scriptorum, in primis vero ecclesiasticorum, lucubrationibus laudabilem operam posuerunt. Profecto concors illud ac perpetuum tot præstantissimorum virorum silentium de re tanti momenti, qui ne verbo quidem ullam istius Aurelii Victoris historiæ mentionem uspiam faciunt, me vel invitum ac reluctantem suspicari cogit, aut memoria lapsus esse Victorium, aut impositum illi fuisse, præsertim cum ex verbis Hieronymi colligi non possit, Aurelium Victorem scripsisse historiam persecutionum; sed tantum ejus historiam, in qua tractatur de vita Imperatorum usque ad Julianum, utilem esse ei, qui velit habere *notitiam persecutorum,* id est, eorum imperatorum, qui persecuti sunt Ecclesiam Dei. *Persecutorum* enim heic legendum esse, non vero *persecutionum,* docent in primis codices 175 et 2789 bibliothecæ Regiæ, vetus alter codex ejusdem bibliothecæ, qui fuit olim viri clarissimi Claudii Puteani, tum codex 305 bibliothecæ Colbertinæ, prima editio Romana anni 1468, Veneta anni 1488, et Lugdunenses annorum 1508, 1513 et 1518. Primus omnium Erasmus reposuit *persecutionum,* auctoritate haud debue vetusti alicujus exemplaris, cum in codice quoque 4110 ejusdem bibliothecæ Colbertinæ ita legatur. Hunc secutus est Victorius. Sed profecto ex his, quæ dicta hactenus sunt, satis constat, hanc lectionem non esse bonam, et eam retineri debere, quam veteres libri et editiones exhibent, cum nullam habeat difficultatem. Agamus autem gratias Iamense Dei optimi maximi benignitati, qui istum Lactantii librum nobis post tot sæcula redonavit, eoque utamur ad majorum ipsius gloriam et sanctæ Ecclesiæ utilitatem, in cujus gratiam susceptus est hic labor.

STEPHANI BALUZII

EPISTOLÆ DUÆ,

IN QUIBUS EXPLICANTUR ET ILLUSTRANTUR DUO LOCA EX LIBRO LACTANTII DE MORTIBUS
PERSECUTORUM.

(Præfixa est initio observatio viri doctissimi de altero eorundem locorum.)

Illustrissimi viri Petri Valeri Diazi, consilii regis Hispaniarum in supremo consilio Aragonum, sententia de quodam loco Lactantii corrupto.

In libro Lactantii de Mortibus Persecutorum, quem literatis orbis restitutum nuper vidit studio et virtute illustrissimi Dom. Stephani Baluzii, locus est præ aliis valde corruptus pag. 45, ubi sic eduntur videremus (col. 269): *Etiam vel hi, qui emerunt, vel qui dono erunt consecuti, si putaverint de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur.*

Ego vero tribus emendationibus repurgandum esse hunc locum, et in hanc formam scribendum, censeo: *Et jam vel hi qui emerunt, vel qui dono erunt consecuti, si optaverint de nostra benevolentia aliquid vicarium, postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur.*

Ac primum quidem tò etiam non congruere huic parti, manifestum satis est, ac levi divisione substituendum et jam, quod idem significat, ac tum, vel mox, aut postquam, ut Plautus in Truculentæ scena ultima dixit: *Jam abis postquam aurum habes.* Mens enim imperatorum in proposito edicto hæc erat, ut bona Christianis restituerentur sine ullo pretio quantocius, ac deinde de indemnitate, ut postea dicunt, tractaretur, si eam cuperent. Secundo loco illud putaverint facili errore inductum est ex permutatione transpositionisque litterarum o et u. Ratio autem sermonis optime constat, legendo optaverint. Nam in eadem constitutione inferius dicitur, *de nostra benevolentia sperent.* Hæc vero duo optandi et sperandi verba conjuncta sæpe occurrunt, et Cæcero orat. 27, ad Quirites dixit: *Multa præterea a diisim mortalibus optata consecuti sumus.*

Præcipua autem animadversio nostra est circa tò Vicarium, quod verbum dominus Baluzius majuscula littera initiali curavit imprimi, fortassis quia in manuscripto Colbertino exemplari sic reppererat, vel, quod magis puto, de suo adscripsit, Vicarii dignitatem significari hoc loco existimans, secutusque Eusebii antiquam lectionem et sententiam; quam et priorum interpretum Christophororum, et novissimum, cumque longe doctiorem accuratiorumque Henricum Valesium, suis versionibus expressisse viderat. Cæterum erravit Eusebius (quod pace ejus dixerim) aliosque in errorem induxit, quem Lactantii locus hic nobis detexit. Nam in imperiali hoc edito, quod Latine, ut fuerat conceptum, transcripsit, non de gubernatore, Vicario, aut jure alio provincie mentio facta est: sed aliquid vicarium, vel rem aliquam vicariam, seu vice et loco hanc, que restituta fuisset Christianis, reddendam ab imperatoribus; id quod sequentibus rationibus evincitur. Nam Lactantius discrete dixerat has litteras imperiales ad Præsidentem datas, non ad Vicarium: et illarum sermo totus directus est ad eundem, cui executione reseruationis faciendæ committabatur: ut absurdum plane esset, ad aliam quædam præteritum, qui in ipsa provincia jus diceret, verba imperatorum converti.

Am vere hæc loquendi ratio, aliquid vicarium optare

et postulare, Latine scribentibus eleganter usurpatur. Quin et aliquid vicarium reddere dictam legimus in sancta Scriptura, Levitici cap. xxiv, versu 19, ibi: *Qui percusserit animal, reddet vicarium, id est, animal pro anima; et interfuerit versu 21: Qui percusserit jumentum, reddet aliud.* Quo loco Cornelius a Lapide, ut alios criticos sacros omittam, interpretatur *animal vicium vice animalis a se occisi.* Lorinus vero ait: *Vicarium animal significat aliud, quod suppleat vicem percussæ, sive occisæ.* Ac deinde subjungit: *Hoc tantum loco usum reperio interpretem nomine vicarii.*

Illustrissimo doctissimoque viro Petro Valero Diazio, consiliario regio, Stephanus Baluzius Tutelensis.

Ex litteris a te superiore anno datis ad illustrem notique nominis abbatem camerarium intellexi, bene te agere, illustrissime domine, et mei mentionem facere, nec injucundam, nec inutilem; quippe qui non solum amico et honorifice de me studiisque meis loqueris; sed etiam admones, quid tibi videatur emendandum in quadam constitutione Constantini M. que extat in libro Lactantii de Mortibus persecutorum. Amplector utrumque cum ea reverentia et cum ea grati animi significacione, que tibi a me debentur, eruditissime vir; ideoque officii mei esse putavi has ad te litteras dare, tum ut tibi gratias agam pro hæc animi tui in me propensione, tum ut per eam occasionem utar familiaritate ejus viri, quem is, cum quo meliorem vite mee partem exegi, vir immortalis memoria: Petrus de Marca, archiepiscopus Parisiensis, plurimi faciebat, et cum Antonio Augustino conferre solebat. Revoco te, ut vides, ad scopulos Bresconis, illustrissime vir, unde initium commercii tui cum summo viro; quo in cælum postea sublato, et tu magno amico orbatus es, et ego optimo patrono.

Venio nunc ad locum Lactantii, cujus a te tentata emendatio est. Obscurum esse illum ac mutilum, satis constat, propter defectum nimirum unius vocis; que si semel suppleta fuerit, nulla, ut ego quidem arbitror, difficultas remanebit. Quæ autem illa sit, ipsa quidem Lactantii verba satis indicare videntur, clarior vero versio græca Eusebii, ex qua colligimus, vocem *poscendum*, aut aliquam similem addendam esse in hoc loco, et sic legendam: *Etiam vel hi, qui emerunt, vel qui dono erunt consecuti, si poscendum putaverint de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur.* Hanc restitutionem confirmant verba legis primæ codicis Theodosiani de Officio rectoris provincie: *Si de civibus causis quicquam putaverint esse poscendum.* Tu vero, vir eruditissime, censes, ita legendum et interpuendum: *Et jam vel hi, qui emerunt, vel qui dono erunt consecuti, si optaverint de nostra benevolentia aliquid vicarium, postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur.* Et conjectura quidem tua docto et erudito viro digna est, et plurimum habet veri similitudinem. Veteres quippe eleganter dicebant vicariam operam, manus vicarias, amorem vicariam, pacem vicariam, mortem vicariam, et alia hujusmodi. Opinio tamen illa tua, si

me permittis libere loqui, non vacat difficultate. Nam præterquam quod tu non suppleas vocem, quæ illic deest, vocemque *putaverint* mutas in *optaverint*, quod non licet absque evidentissima necessitate, sensus postulare videatur, ut Princeps designet personam, cui provinciales spoliati porrigant preces suas. Cum vero Vicarium totius collationis ac transmissionis cura constringeret, ut legitur in titulo Codicis Theodosiani de Officio Vicarii, nihil alienum ab ejus officio fecit Constantinus, cum jussit, ut qui patarent aliquid ab ejus benevolentia poscendum pro bonis, quæ coacti reddidissent corpori Christianorum, Vicarium adirent, nimirum ut is ad Principem referret quicquid illud esset.

Sed tu, vir doctissime, ais, Lactantium diserte dixisse, has litteras imperiales ad præsidem datas esse, non ad Vicarium, et totum illarum sermonem directum esse ad eundem, cui executio restitutionis faciendæ committebatur; absurdumque planè esse, ad alium quempiam Præfectum, qui in illa provincia jus diceret, verba imperatoris referri. Sed heic, ni fallor, observandum est, nomen præsidis non fuisse positum in fronte constitutionis, cum edicta generalia consueverint inscribi nominibus Præfectorum prætorio, quamvis ad eum missa fuerit a Licinio. Hic enim, cum manifesto divini Numinis auxilio victoriam de Maximino reportasset, cum primum postea Nicomediam ingressus est, gratiam summo Deo relaturus, litteras illas misit ad præsidem, ut ejus cura proponeretur in ea urbe. Cum autem præsidis nomen generale sit, et ad omnes pertineret, qui provincias imperii Romani regebant, videtur Lactantium isthic per Præsidem intellexisse, aut Vicarium Ponticæ dioceseos, aut consularem Bithyniæ, quam fuisse constat sub dispositione ejusdem Vicarii. Itaque cum summus post præfectum magistratus in ea regione esset Vicarius Ponticæ, videtur censendum, servatam ei fuisse suam auctoritatem in edicto, quod jussum est proponi in urbe Nicomediensi, adeoque retinendam lectionem vulgatam istius loci Lactantiani. Ego tibi, vir doctissime, mentem meam aperio, et conjecturas meas committo, facile amplexurus opinionem, quam tu probaveris esse veram. Jamdudum ausculto de epistolis Antonii Augustini, quas fama erat te vulgaturum. Magna est inter nos viri istius reverentia et auctoritas lucubrationsque ejus avidissime arripimus. Itaque si nondum ea editio facta est, oro te, vir illustrissime, nomine eorum omnium, qui bonas litteras amant, ne diutius protrahas expectationem nostram. Non dubito autem, quin inter epistolas Latini Latini plures legeris datas ad eundem Antonium, alias de eo loquentes, unam etiam ipsius ad Latinium. Cæterum disquirendum est, verane sit suspicio Latini ad Metellum scribentis, alienatum nimirum ab eo fuisse animum Antonii, quod ad ipsum interdum scribens, amplissimos illustrium reverendissimorumque titulos, quibus Hispani valde delectarentur, ei non tribuerit. Ego enim Augustinum animadverti fuisse inanium contemptorem; ac proinde suspicor, alias fuisse causas, ob quas ille interrupit litterarum commercium, quod ipsi erat cum Latini. Tui judicii facio totum illud negotium, eruditissime vir, tibi que longam ac felicem vitam opto.

Lutetiæ-Parisiorum, kal. Maii 1683.

Clarissimo viro Henrico de Noris, Augustiniano, Stephanus Baluzius Tutelensis,

S. P. D.

Cum ante hoc biennium vir tui meique ac communium studiorum nostrorum amantissimus, idemque doctissimus Antonius Magliabecus ad me misisset opus tuum, eruditissime vir, quo Cenotaphia Pisana Caii et Lucii Casarum illustrasti, constitueram ad te scribere de controversia, quam video inter nos

ortam esse propter verba quædam obscura Pauli juriconsulti; sic tamen ut totum illud negotium facerem tui judicii. Verum quoniam eo tempore multum occupatus eram in edendo primo tomo meorum Conciliorum, adeoque laborabam otii penuria, coactus sum deserere consilium illud meum, aut saltem in aliud tempus differre. Interim magnus ille studiorum meorum factor et altor Joannes Baptista Colbertus excessit e vivis; eoque cadente, fateor, ita mœrere abjectum ac profligatum esse animum meum, ut, cum in libris meis quærerem refugium ac solatium, nihil minus cogitaverim, quam ut ludicri certaminis speciem præberem; adeoque memoriam quoque ipsam perdidisti istius nostræ concertationis, de qua paulo ante memoravi. Revocata est autem occasione litterarum, quas amicus ille noster ad me dedit 15 kalendas Februarias hujus anni; quas accepi tardiuscule, nimirum 18 kal. Aprilis. Mentionem quippe in illis faciens novæ lucubrationis a te emissæ, quam se missurum pollicetur, excitavit memoriam Cenotaphiorum Pisanorum, et tuæ mecum disputationis. Accedo itaque tandem bonæ, ut reor, causæ qualiscumque patronus, cum apud te acturus, vir eruditissime, te, inquam, judicem habiturus, quem ante expertus sum adversarium. Neque enim mihi metuendum est sub tali judice; qui præterquam quod amicus meus est, justus et recti tenax, tres personas, ut Cicero de se aiebat, unus sustinebit surama animi æquitate, suam, adversarii, judicis.

Igitur hæc sunt verba Pauli in editionibus per typographos vulgatis, quæ manibus nunc eruditorum teruntur: *Anniculus amittitur, qui extremo anni die moritur. Et consuetudo loquendi id ita esse declarat. Ante diem decimum kalendarum, post diem decimum kalendarum. Neque utro enim sermone undecim dies significatur.*

Hunc ego locum sic interpretatus sum in Annotationibus ad librum Lactantii de Mortibus persecutorum, ut existinaverim, eundem diem significari duobus loquendi modis adductis a Juriconsulto. Tu contra, vir clarissime, putas priore modo intelligi debere dies decem, qui kalendas antecedunt, posteriore, decem qui subsequantur easdem kalendas, id est, decimum diem mensis sequentis. Quamvis autem Rebuffus scripserit, hanc questionem plus subtilitatis, quam utilitatis habere, putaverinque Budæus et Alciatus, Paulum ludere potius et morari lectorem hæc grypho voluisse, quam docere, adeoque inutile videri possit ultra perscrutari verum verborum illorum sensum; emittam tamen pro virum mearum modulo ostendere, quid dicere voluerit Juriconsultus, simulque confirmabo opinionem meam de verbis Lactantii.

Duplex antiquitus fuit editio verborum Pauli, in quibus tota consistit difficultas, et quæ crucem fixerunt viris eruditissimis. Quidam enim codices habent: *Æque utroque enim sermone undecimus dies significatur*; alii contra: *Neutro enim sermone undecimus dies significatur*. Prior editio, quam Paulus de Middelburgo, Valla, Budæus, Alciatus, Rebuffus et Dionysius Gothofredus amplecti sunt, nititur auctoritate veterum exemplarium manuscriptorum, quorum unum est bibliotheca Regiæ, reliqua Colbertina; cum quibus congruit etiam codex Germani Colladoni laudatus ab eodem Gothofredo. Altera, quam Cujacius, Antonius Augustinus, Marcellus Francolinus et Dionysius Petavius sequi maverunt, suffragatores habet duos veteres libros bibliothecæ Regiæ, quorum unus fuit olim Emari Ranconeti viri doctissimi; neque eam alibi reperi. An illam adjuvet auctoritas Pandectarum Florentinarum, videbimus postea. Interim expendamus utramque editionem, affirmativam videlicet et negativam, ut eas quidam vocaverim.

Affirmativam habent, ut dixi, octo vetera exemplaria bibliothecæ Regiæ et Colbertina. Et in Regio quidem signato 4673, sic legitur: *Æque enim utro sermone undecima dies significatur*. Codices vero Col-

bertini notati 524, 529, 2608, habent: *Aequè utroque enim sermone undecimus dies significatur.* Codex 745: *Aequè utroque sermone undecimus dies significatur.* Codices 597 et 461: *Utroque enim sermone undecimus dies significatur.* Codex denique 585: *Utroque sermone 11 dies significatur.* Contra in codice Regio notato 4672, scriptum est: *Neutro enim sermone undecima dies significatur.* In eo vero, qui fuit Amari Raneoneti, sic: *Neutro enim sermone undecimus dies significatur.* Ubi illud admonendum est, supra lineam istius ultimi codicis scriptum esse antiquitus alibi legi *utro* pro *neutro*; quæ lectio propius accedit ad eam, quam codex Florentinus exhibet, in quo sic legi etiam tu ipse testaris: *Neque utro enim sermone undecim dies significatur.*

Investigandum nunc est, utrum illa codicis vestri lectio bona sit, et utrum negativam, ut nonnulli putant, adjuvet, an potius revocari debeat ad eam, quam tot vetera exemplaria praeferunt. Prima sane fronte codex ille vester, omnium, qui hodie extant, sine controversia vestustissimus, videtur ostendere, neutro horum loquendi modorum, ut etiam scriptum est in libris Regis, et ut in vestro legisse se ait Antonius Augustinus, significari diem undecimum kalendarum, atque ita confirmare censendus est lectio nem, quam vocant negativam. At si consideremus, verisimium illud esse, quod vir doctissimus Nicolaus Rigalius observavit ad Tertullianum, veterum librorum auctoritate falsissimas interdum lectiones asseri, ac præterea ex adverso statuamus, consensum tot veterum codicum, qui lectionem affirmativam praeferunt, dubitare jure meritoque licebit, an huic vestro exemplari insistendum sit, an vero amplectenda lectio, quam reliqui codices exhibent, quam negari non potest sumptam esse ex antiquioribus exemplaribus. Neque fortassis aberraverit, qui putabit, in vestro per errorem scriptum esse *neque*, pro *aeque*; sicut in Fragmento sancti Ambrosii relato in gestis primæ Synodi Ephesinæ, codices 1565 et 1600 bibliothecæ Colbertinæ, et antiquissima exemplaria veteris versionis latinæ ejusdem synodi habent, *Nec ipsa littera*, pro eo, quod in editionibus Operum ejusdem sancti Ambrosii legitur, *Hæc ipsa littera*, et apud Marium Mercatorem, et in editione Contiana ejusdem Synodi, *Et ipsa littera*, ut monui nuper, dum recenserem eandem antiquam versionem.

Præterea quis in animum inducere queat, virum gravem Paulum jurisconsultum uti negatione voluisse ad eam rem confirmandam, quæ maxime egebat probatione affirmativa? Probandum enim erat, eum censi anniculum, qui extremo anni die moritur, sive incipiente, sive exacto. Similitudine igitur istud ostendere volens Jurisconsultus, ait eo modo, quo idem dies significatur, sive dicas ante decimum kalendarum, sive post decimum kalendarum, id est, sive ante absolutum, sive post absolutum diem, eodem modo anniculum esse censendum eum, qui extremo anni die extinguitur, sive dies ille sit absolutus, sive non sit absolutus. Porro dum viri docti hæc verba, *Ante diem decimum kalendarum*, sic interpretati sunt, ut significare docerent rem actam ante diem decimum absolutum et finitum, nobis documentum dederunt, ut ista, *Post diem decimum kalendarum*, interpretemur de ipso die decimo kalendarum, sed tamen exacto et finito. Quoniam autem hi duo loquendi modi promiscue et indifferenter a populo usurpabantur, consuetudine factum est, ut utroque sermone idem dies ita intelligeretur, ut quicquid intra viginti quatuor horas diei et noctis actum esset, perinde existimaretur quasi quavis hora lucis actum esset, ut docet idem Paulus, lib. xii, ad Sabinum: *Mores Romano, inquit, dies a media nocte incipit, et sequens noctis media parte finitur. Itaque quicquid in his viginti quatuor horis (id est, duabus dimidiatis noctibus et luce media) actum est, perinde est quasi quavis hora lucis actum esset.* Confirmat Censorinus, cap. 23, cujus

A verba transcribo: *Romani, inquit, a media nocte ad median noctem diem esse existimaverunt. Indicio sunt sacra publica, et auspicia etiam magistratum: quorum si quid ante median noctis est actum, diei, qui præterit, adscribitur; si quid autem post median noctem et ante lucem factum est, eo die gestum dicitur, qui eam sequitur noctem. Idem significat, quod qui a media nocte ad proximam median noctem in his horis quatuor et viginti nascuntur, eundem diem habent natalem.*

Hinc colligi posse mihi videtur, Romanos, quamvis diem ordirentur a media nocte, in vulgari tamen sermone diem dixisse illud spatium, quod est inter ortum solis et occasum, id est, diem naturalem, et quod agebatur summo mane, sive ante lucem, ut ante me observavit Josephus Scaliger (*Scalig., lib. II, de Emend. temp.*), vocavisse initio ante kalendas, quod post recessum solis, post kalendas: sed deinde paulatim utroque loquendi modo idem tempus significatum, quia tum populus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi, non attendebat ad discrimen, quod olim ita loquendo ponebant inter diem incipientem et exactum. Itaque Cicero ad Tironem scribens, cujus tu locum, vir eruditissime, attulisti ad confirmandam opinionem tuam, ait se nonis Novembris fuisse apud Alyziam, indeque ante lucem proficiscentem, ante diem octavum idus Novembris has litteras dedisse (*Cicero, lib. xvi, ad Famul. epist. 5*); quod etsi de quavis hora diei capi possit, proclivius est, ut interpretemur de die incipiente, cum Cicero scribat, se litteras illas dedisse cum Alyzia proficisceretur, quod fuit ante lucem. Eodem modo Seneca Claudium imperatorem, quem animam agere cœpisse ait, cum sol ad occasum festinaret, hora inter sextam et septimam, tradit mortuum esse ante tertium idus Octobris, quem Suetonius scribit, defecisse prope lucem, id est sub initium diei naturalis. Quod confirmari quoque potest ex verbis Taciti; qui cum docuisset, celatam aliquandiu fuisse mortem ejus, addit, Neronem egressum esse ad cohortem medio diei ejusdem.

C Itaque ut ad id revertamur, unde digressi sumus, cum veteres dicebant, *Ante decimum kalendas*, *Post decimum kalendas*, utroque sermone significare volebant diem decimum kalendarum, ipsis kalendis numeratis. Hanc interpretationem ex lectione quoque codicis vestri hausit doctissimus contreraneus meus Simeo Bosius, qui in animadversionibus ad epistolam primam Ciceronis earum quæ date sunt ad Atticum, ait, utroque loquendi modo diem ipsum decimum kalendarum significari. Contra Cujacius (*Cujac. lib. xiii D. de verbor. oblig.*), existimat quidem utroque loquendi modo significari diem decimum, sic tamen, ut decimum diem, qui vocatur post kalendas, interpretetur de decimo die mensis, qui sequitur post kalend. Quo loco, ne quid dissimulem, consentaneam habet Cujacius veterem glossam interlinearem codicis 524 bibliothecæ Colbertinæ; in quo supra hæc verba, *Ante diem decimum kalendarum*, scriptum est, *scilicet kalendas præcedentem*; supra vero ista, *Post diem decimum kalendarum*, itidem scriptum est, *scilicet kalendas sequentem*. Verum et vetustum hunc glossatorem, et Cujacium ipsum, aliosque, quia destituti erant exemplo simili, quod habetur apud Lactantium, ad hanc interpretationem adegit obscuritas hujus loci; qui si exemplum illud Lactantii habuissent, attentèque considerassent, veteribus Romanis in usu positum non fuisse, ut dies, qui sequuntur post kalendas annexerent kalendis, sed nonis, aut idibus, nunquam eo modo detorsissent sensum verborum Pauli. Nam si fas esset ita interpretari veteres, ex conjectura tantum, absque nullo exemplo, absque auctoritate, mallem dicere, aut Paulum existimasse utroque loquendi modo intelligi diem undecimum kalendarum, ut habent pleraque vetera exemplaria, aut librarium, qui primus hunc locum rescripsit, a quo ceteri acceperint, errore undecimum posuisse pro decimo, potius quam lectores in eam

sententiam trahere, cui omnis retro antiquitas adversatur. In obscuris enim, ut docet idem Paulus, inspicitur solet quod verisimilius est, aut quod plerumque fieri solet.

Scio uti vos solere quodam loco Ciceronis, seu potius M. Cælii ad Ciceronem scribentis, ex quo colligitur, eum tempora divisisse in ante et post kalendas, quia is refert, dixisse Pompeium, *se ante kalendas Martias non posse sine injuria de provinciis Cæsaris statuere, post kalendas Martias se non dubitaturum* (Cicero, lib. viii ad Famil. Epist. 8). Verum cum locus ille sit temporis indeterminati et indefiniti, nullo pacto juvat opinionem vestram, neque eam lahefaciat, quam ego tucor. Nemo enim diligitur, quin dici optime possit, rem quampiam non posse agi ante kalendas, posse agi post kalendas. Sed istud non probat, dies qui sequuntur post kalendas, consuesse conjungi cum kalendis, ita ut exempli causa quæ acta sunt 41 idus Januariarum, dici quoque possint acta post 10 kalendas Januariarum.

At Plutarchus in vita Ciceronis ait, eum natum *ἡμέρα τρίτη τῶν νέων καλανδῶν*, idque Franciscus Fabricius verit post diem tertium kalendarum Januarii, quia ex Cicerone ipso et A. Gellio constat, eum natum tertio nonas ejusdem mensis. Ergo dies tertius nonarum est etiam tertius kalendarum. Fateor, diem tertium nonarum eundem esse cum tertio post kalendas. Sed quamvis Fabricius locum Plutarchi sic interpretatus sit, ut dixerit, Ciceronem natum esse post diem tertium kalendarum Januarii, istud causæ nostræ non officit, quia Fabricius non habet auctoritatem antiquitatis, adeoque nullius momenti est ad ostendendum, dies qui sequuntur post kalendas, adjungi solitis kalendis in computatione dierum. Plutarchus, homo Græcus, Græco more locutus est, Cicero et Gellius Latino; et Ciceronem Latine de se scribentem sequi malo, quam Plutarchum Græce de Cicerone loquentem. Quamquam nec ipsa Plutarchi verba admodum favent vestræ opinioni, cum ex ipsis nihil aliud colligi possit, quam Ciceronem natum esse die tertio novarum kalendarum, quæ cœperant, seu potius desierant prima die mensis Januarii.

Objicitur etiam nobis auctoritas Cæii jurisconsulti, cujus hæc sunt verba: *Post kalendas Januariarum die tertio pro salute principis vota suscipiuntur*. Quo loquendi modo intelligi tertium diem nonarum Januarii, tu recte observas. Verum huic objectioni jam satisfactum a me est in disputatione de die natali Ciceronis, et certum præterea est, hæc Cæii verba non pertinere ad hanc nostram controversiam. Non dicit enim, *Post tertium kalendas Januariarum*, ut necesse esset eum dicere ad fulciendam opinionem vestram: sed *Post kalendas Januariarum die tertio*. Quod nos ultro concedimus verum esse.

Antequam huic disputationi meæ finem imponam redeundum esse mihi video ad postremam partem loci Paulini, quam satis scio mihi posse opponi etiam post omnia illa, quæ a me dicta huc usque sum. Nam tamenetsi mihi concedatis, his duobus loquendi modis, *Ante diem decimum kalendarum, Post diem decimum*

A *kalendarum*, unum eundemque diem demonstrari, semper tamen verum erit, neutro eorum significari diem undecimum kalendarum; hincque colligetur, veriorum esse lectionem, quam vocant negativam. Fateor, hanc difficultatem esse magnam, eique facile responderi non posse. Verum cum illa nullum detrimentum afferat causæ nostræ, sed illam potius confirmare videatur, in eam ultra inquirere non est animus; cum, si negativam lectionem ut veram assumimus, sic capienda putem verba Pauli, ut dicere voluisse videatur, hinc colligi posse, his duobus loquendi modis intelligi diem decimum kalendarum, prout Romani numerare consueverant, quia neutro undecimus significatur. Et sic propositio negativa converteretur in affirmativam.

Abunde, ni fallor, ostendi, quænam sit verior explicatio verborum Pauli, quæ viros doctissimos exercuerunt. Ut vero probationes meas cumulem, afferam etiam auctoritatem Lactantii; et quemadmodum testimonio Pauli usus olim sum, ut ostenderem discrepantiam verborum Lactantii nullam importare repugnantiam, ita nunc Lactantii verbis utar, ut evincam nullam esse contradictionem in verbis Pauli. Nam cum utriusque par omnino similisque sit sermo, manifestum est, eos lucem a se invicem mutuari, et quæ obscura in uno eorum sunt, alterius ope posse fieri clariora. Ait ergo Lactantius in libro quarto divinarum Institutionum, c. 10, Christum cruci affixum fuisse a Judæis *ante diem decimum kalendarum Aprilium*; in libro vero de Mortibus persecutorum, eum cruciatum fuisse ab iisdem Judæis *post diem decimum kalendarum Aprilis*. Tu vero, vir clarissime, censens horum loquendi modorum sensum esse diversum, et priore quidem intelligi debere diem vigesimum tertium Martii, posteriore decimum Aprilis. Ego vero a te peto, utrum probabile sit Lactantium, virum doctum et eruditum, sibimetipsi contraria et contradicentia scripsisse; præsertim cum ejus ætate persuasum vulgo esset, Christum passum esse die decimo kalendarum Aprilis, nullus haec scripsisset, passum esse die decima Aprilis? Huic argumento non puto quemquam posse obniti, cum sit robustissimum et validissimum, adeoque affirmari posse credo absque ullo periculo, Lactantium his duobus loquendi modis eandem omnino rem exprimere voluisse, nimirum Christum cruci affixum die vigesima tertia mensis Martii. Quod si ita est, ut certe est, jam constat, verborum quoque Pauli unum eundemque debere sensum esse, et priore posterioreque modo intelligi debere diem decimum, qui antecedit kalendas, nullo modo decimum, qui subsequitur kalendas.

Hæc apud te, doctissime vir, ad defensionem opinionis meæ peroravi quanta potui brevitate. Tui deinceps, ut initio dicebam, judicii erit constituere, quid censendum sit de toto isto negotio; meque pro tua humanitate in viam revocabis, veriora monstrando, si forte me limitem veritatis excessisse cognoveris. Interim vale, et me semper ama tui nominis studiosissimum.

Lutetiæ-Parisiorum 4 idus Apr. 1634.

JOANNIS COLUMBI NOTÆ IN LACTANTIUM.

Perillustri et amplissimo viro D. Gisberto Cupero, ab ordinibus Transsylvaniæ ad illustrissimorum et præpotentium fœderatorum Belgii ordinum generalium conventum delegato, inclytæ reipublicæ Daventriensium consuli, Joannes Columbus.

S. P. D.

Licet in patria quoque mea gaudeam dari magnas

et illustres animas, quæ bonas litteras ament et recipiant perbenigne, modisque multis conatus etiam meos foveant atque ornent; præsens tamen hoc opusculum sua sponte ab hoc solo, trans mare nimirum, et in sinus tuos, vir amplissime, evolare dicam, an redire festinabat. Ego certe, nisi hoc, quicquid est, tibi misissem primo, nomenque tuum

illustrissimum frons ipsa ut praeferret, curassem, gravi quidem erigina inquit effugere vix posse mihi videbat. Nam aut paginam forem, qui deo tibi corpori iijecissem manus; aut peculato quodammodo tenerer, vel etiam sceleri quadruplatoris adfuissem existerem, si tot praecelatas res tuas, publicis destinatas usibus, privatum sub titulum avertissem. Animi quidem ingrati notam, hostis omnibus aequè invidiam ac detestabilem, nequaquam evitarem, tibi, operaeque et auxilio tuo protectes hic meos nisi referrent acceptos. Non tam mihi satis certum iuxtaque erat editiois consilium, cum in modo scriptum hoc Lactantii ludans, mole emendationes meas, alias probans, alias regens et reducens in viam, observationes denique tuas committens, quae per se etiam ac sole quantumvis editioni meae conciliarent pretium, ut insisterem ceptis perfectisti. Atque haec inter maximas curas ac negotia, quibus popolorum salus continetur, quibusque te numeris amplissimi partes plerumque distringunt, mei causa facere non gravatus es. Denique editionis Britannicae exemplum, dum, sed frustra nostris a bibliopolis expectationem, a publico tabellano mihi ut afferretur, per consuetam tibi beneficentiam effectum est. Non mirum igitur, si nemini priusquam tibi qualescumque has curas meas, imo et tuas multo felici res, totumque adeo opusculum hoc constitui mittere. fas etiam et aequum fuit, primo ex aditu lectoris, quid enimque debitum sint, ut cognoscerent. Ceterum editio ipsa si minus elegantiae tuae satisfacit, oro absentem meae condones; per quam praeterea vereor factum esse, ut quaedam serius inissa delata sint in tempus aliud. Hoc vero fore propediem, quo liceat et illa proferre in lucem, spei non nihil superest. Nihil certe eorum vitio meo periisse, quorum me participem facere dignata est summa bonitas tua, dum vivam, notum testatumque facere, Deo bene juvante, laborabo. Vale, vir insignis, et conatus meus consule boni. Scrib. Upsalæ, prid. kal. Jul. ann. 1684.

LECTORI BENEVOLO S.

Ex quo tempore vir quidam illustris hoc opusculum, cui Lactantium auctorem non dubie videbatur inserbere, libros inter publicam in lucem tunc prodeuntes non gravabatur mihi indicare, arsisse me fateor studio non levi penitus illud cognoscendi. Cumque tandem, ut una cum ceteris a Cl. Baluzio editis voluminibus afferretur, perfectissem, res expectationi non male respondere, nec a candido illo et terso orationis Lactantianae filo scriptio hæc abhorrere visa est; multaque alia, praesertim vero raritas rerum, et cum narrationibus aliorum vel fida convenientia, vel discrepantia etiam minus nonnunquam suspecta, fidem aliquam ferrebat, mercem non vanam tanto sub nomine venditori. Sed et genus hoc apud antiquos usurpatum reperisse me putabam; ut in tribus illis C. Fabii libris, quibus ille narravit exitus occisionum, aut reatorum a Nerone, quos C. Plinius minor lib. v Epist. 3, *subtiles, diligentes, et Latinos vocat, atque inter sermorum historicorumque medios*. Adque genus Trebellii Potho servatis etiam videtur, qui scriptos sibi libris pluribus, non historicis, nec discretis, sed pedestri eloquio ait, satis quidem modeste. Agnovi praeterea quaedam desumpta ex libris biblicis, secundo praesertim Maccabaeorum (quam librum post Christi tempora confictum arbitror), temporibus persecutionum: fidem ejus certe in historicis laborare dicitur, cum notaverunt eruditum; item ex B. Cypriano Patrumque auctis, quae pro facultate mea passim indicare studui. De eodem hoc opusculo, quod B. Hieronymus simplice titulo *De persecutione* designat, quomodo et Tertulliani librum memorat; quem ipse paulo fusius *De fuga in persecutione* inseribit, agam, si Deo visum fuerit, prolixius olim; praesertim si meas in manus pervenerint subsidia, haec enim quidem frustra quaesita, uti Joannis Sarisburiensis opusculum arguementi ejusdem, de quo ipse Polycratici, seu de

A *Nugis Corjalium lib. viii, c. 20, p. m. 648: Libellus, inquit, qui de exitu tyrannorum inscriptus est, quid de tyrannus sententiam plenius poterit aperire, diligenti tamen compendio, etc.* Sed ille libellus an exstat, satis liquido me non scire fateor; si exstat, spero inde lucis nonnihil accessurum huic praesenti. Contententi mihi praeterea hæc cum Lactantianis jam olim vulgatis pluscula fateor occurrisse, quæ convenire videntur: ex quibus ea, quæ minus operose poterant excerpti, locis apposui (si quid video) aptis et perquam similibus; ut horum sylvula, vel judicium ex colatione facere volentibus praesto esset, vel juventuti prodesset, una cum rebus memorabilibus sermonis ubique purioris venanti vestigia. Neque tamen dissimulare, usque et usque oggessisse auribus sese veterem Epimarehi cantilenam, *Nōpe xai μέγιστος ἀπερσιβ.* Imprimisque optabam, uti me de manuscripto tantum servante thesaurum plura docuisset C. Baluzius; praesertim ubi lauerit antea, et cuius hominis, aut societatis armario relicto, in illustris-

B *simi Colberti migraverit bibliothecam. Obversabantur animo etiam cogitationes aliae huc fere ducentes. Illam orationis Lactantianae imaginem forsitan labore summo admiratam; illos rerum insignes apparatus, quasi scenam quandam ad captandos applausus, videri posse compositos. In ipso codice quaedam arte sordidata, arrosa, pertusa, omnia ad ementendum vetustatis habitum. Jam olim similes fabulas dedisse ambitionem illorum, qui otio abundantes, vel effingere aliena ingenia et facultates, vel sub eorum nominibus illudere aliorum credulitati gestiebant. Haec et alia hujus generis prope victa tamen fateor ab his, quæ parti favebant adversæ. Videbam Cl. Baluzii fidem et candorem, non minus quam eruditionem, a viris emunctæ naris laudari. Viros dein laudis raræ huc magis propendere deprehendi, ut ludos hic tales fieri minus credant. Plurimum quoque valuit rerum alibi non temere invenendarum (de quibusdam loquor) praestantia, aliæque non levis momenti. Quibus fultus erectusque institi ceptis, et ut aliquid etiam his quod haberent, darem, qui sublatis vetustatis maculas, et alia ejus generis, pene eodem loco ponunt, quo redaviarum et praesegnum curam. Verum hæc celerius deperoperata, postquam illustrissimus D. Cuperi epistola advenire, tandemque etiam Oxoniensis editio, saltem paucos, et harum rerum magis gnaros, criticas velitationes non rejecturos confusus, ea perfecti, quæ hic vides. Friere his, si videtur, mi lector; majora autem et magis exquisita ab his expecta, quibus senescentia jam litterarum studia majore successu reducere ac reformare datum est. Quos inter celeberrimum Gravium habes, cujus in hoc opusculum emendationes promissas avide et prope impotenter expecto. In memorata editione Britannica non tam doleo quaedam D. Cuperi meisque conjecturis præcepta, quam lector, et his ipsis, concurrentibus magnoorum hominum studiis, accederet robur et fidem, scriptoque ipsi auctoritatem. Emendationes illas nunc excerptare non vacat; fiet hoc, uti spero, prope diem, alioque in schedo pluribus eas impertiar. Adolescentes vero ne quid erroris ex his imbibant, si quando hic auctor nimium in studium armorum et militiæ, quod in Diocletiano necessarium fuit, invehitur, meminerint, Lactantium alibi gravissimo errore bella inter Christianos in totum damiare. Vide lib. vi, cap. 20, p. 648. Quis igitur eum in re tam absurda sequi velit ducem? Sed de his fortasse alibi agam pluribus. Interim vale, mi lector, et quam expectas ipse ab aliis, mihi, sicuti lapsus sum, veniam indulge.*

DE LIBRO HOC TESTIMONIA ET JUDICIA ALIQUOT.

Hieronymus in *eccles. scriptorum Catalogo.*

Inter cetera Lactantii opera, memorat *De Persecutione librum unum.* Sequuntur Hieronymum Fre-

culphus, Honorius Augustodunensis, Abbas Trithemius, et alii.

Ex litteris Nicolai Heinsii, datis Vianæ ad Leccam, mno 1680, a. d. 20 Jan., ad J. C. Upsalian :

« E Gallia libros complures haudquaquam contemnendos nuper accepi, atque in his elegantissimum Lactantii libellum de ferali ac violento exitu Cæsarum Romanorum, qui ab imperio Neronis ad sua tempora Christianos essent persecuti. Hunc Cl. Baluzius Miscellaneorum suorum volumini insertum primus publicavit. »

Ex litteris Gisberti Cuperi ad Constantinum Hugenium, celsissimo ac serenissimo Arausionensium principi a sociis, a. d. 5 Cal. Jan. anno 1682 :

« Lactantii ille liber elegans admodum est ; et quia novitate rerumque clarissimarum diversitate mihi placebat mirum in modum, cœpi varia loca diligentiori examine excutere, etc. »

Idem in litteris ad J. C. scriptis Hagæ Com. 5 non. Oct. anno eodem :

« Quod de Lactantio edendo cogitas, recte facis ; est enim libellus ejus dignus qui ab adolescentibus legatur etiam, ut jam a teneris videant, *Christum Deum* ter optimum et ter maximum, verum esse *Sospitatorum, Defensorem, Propugnatorum, Tutorem et Conservatorum* (qui utiui eminentis Gentilium diis dantur immerito (Ecclesiæ, quam sanguine suo redemit. »

Stephanus Baluzius in Præfatione Miscellaneorum libri secundi :

« Damus, Lector, secundum Miscellaneorum nostrorum librum, in quo primum jure meritoque locum obtinet liber Lactantii de Mortibus persecutorum,

nunc primum editus ex vetustissimo codice manuscripto bibliothecæ Colbertinæ ; de cujus libri præstantia non opus est plura dicere in præsentiarum, cum abunde huic argumento satisfactum sit in Notis ad illum nostris. »

Idem initio notarum :

« Inter multos ac varios codices manuscriptos, quos vir litterarum ac litterarum amantissimus, et in omni genere laudis excellentissimus, *Joannes Baptistæ Colbertus*, in publicam studiorum utilitatem ex omni Europa, Asia, Africa comparavit, repertus est unus auro contra æstimandus, in quo continetur Lucii Cæcili Firmiani Lactantii liber de persecutione, etc. »

Ludovicus Moreri in Lexico Historico, edito Gallica lingua Lugdunî, anno 1681 :

« M. Baluze a publié dans le 2e volume de ses Mélanges un traité de Lactance, que nous avons perdu. C'est le livre à Donat Confesseur, *De Mortibus persecutorum*. Il y a ajouté de très-belles Notes de sa façon. »

Antonius Pagi in Dissertatione Hypatica seu de consulis Cæsareis, hujus libri testimonia passim vocat ad partes, neque usquam quin sit Lactantii dubitat.

Ex Præfatione ad lectorem, in editione Orontensi :

« Exhibemus scilicet Lactantii nostri librum de Mortibus persecutorum, auro contra æstimandum, quem per plus mille annos desideratum eruditissimi Baluzii studio nuperrime recepinus. Eumque male mutatum et lacunis sapientis hinc inde, partim ex nostris, partim doctissimorum virorum, episcopi Asaphensis et Isaacii Vossii, conjecturis subinde restituumus, etc. »

NOTÆ JOANNIS COLUMBI

IN LIBRUM

DE MORTIBUS PERSECUTORUM.

IN TITULUM.

L. Cæcili Lact. Firm. Secutus hic sum, ut in plerisque cæteris, editionem Parisiensem, in qua auctor non L. Cælius quemadmodum in vulgatis antehac operibus, sed L. Cæcilius Lactantius Firmianus appellatur. Hoc ita mutatum est a Cl. Baluzio, vetusti illius codicis bibliothecæ Colbertinæ auctoritate, qui scriptum hæc nobis servavit ; titulum autem hunc præfert : *Lucii Cæcili incipit liber ad donatum Confessorem, de Mortibus persecutorum*. Suffragatur ejusdem bibliothecæ codex alius, in quo cætera Lactantii, quæ quidem habemus, opera extant, ubi similiter vocatur L. Cæcilius Lact. Firmianus.

Ad Donatum Confessorem. Cui liber etiam de Ira Dei, a B. Hieronymo impense laudatus, inscribitur. Cæterum quis hic fuerit ex tanta multitudine eorum, qui memorantur hoc nomine apud veteres, difficile dicere est. Cum tamen infra cap. 16, et 55, novies tormenta cruciatuque varios ob cælestem veritatem passus, sex item annorum carcere detentus, nec tamen victus dicatur, illustris temporum illorum confessoris laude merito eum a Baluzio celebrari constat. Confessores enim appellabantur ea tempestate martyres, ut Tertullianus vocat, designati, nempe qui diris vexati modis, in confitendo nomine Christi fortiter persistebant, nondum tamen ad mortem rapti. Unde B. Cyprianus epist. 52, ad Antonianum, *Presbytero, Moyse*, inquit, tunc adhuc confessore, *nunc etiam martyre subscribente*. Hodie Pontifici Romano addicti Confessores vocant, nullis quidem per-

secutionum turbibus agitato, præ reliquis tamen mortalibus, ut isti quidem autumant, vitæ sanctitate conspicuos.

De Mortibus persecutorum. Mortes in numero multitudinis Tullio cæterisque notæ optimæ scriptoribus esse frequentatum, Vossius de Analogia, lib. 1, c. 40, et Baluzius initio notarum ad hunc librum, exemplis docuere plurimis. Quibus addi possent haud pauca, si foret opus ; ut illud Prudentii *περὶ Στεφ.* hymno v :

Nil ista vis exercita
Tot noxiorum mortibus
Agone in isto prolucit ;
Ars et dolorum vincitur.

Imò et illud Lactantii lib. vii, c. 10 : *Nam sicut duæ vitæ propositæ sunt homini, quarum est altera animæ, ac altera corporis, ita mortes duæ propositæ sunt.*

IN CAPUT PRIMUM.

Audivit Dominus orationes tuas. Respexit, ut opinor, illud II Macchab. 1, 5 : *Exaudiat orationes vestras, et reconciliet vobis.*

Pro fidei suæ merito. Joan. Vorstius ad Sulpicii Severi sacram historiam, quem librum Sulpicii recte et utiliter lectiant adolescentes, lib. 1, c. 25, et quidem ad verba, *merito fidei noctem advertit*, hæc annotavit : Quot auctor Ep. ad Hebr. toties dicit, *πίστευ, fide*, itemque *διὰ πίστεως, per fidem*, id noster dicit, *merito fidei*. Et vox merito lere *παρέδει, ut in illo cap. 12 : Benedictionis merito majorem minori præposuisset*, id est benedictione, vel per benedictio-

nem. Vide et notas ejusdem in c. 47. Illud *fidei merito* A
 usurpat Sulpicius etiam Dial. II, c. 41. Nempe *mereri*
 saepe accipitur pro *nancisci*, *adipisci*, *sortiri*, ita ut
 eventum potius, quam jus et dignitatem, vel even-
 tum etiam, non solum jus et dignitatem notet, aucto-
 re magno illo Gronovio, Obs. ad Script. eccles.
 c. 7, p. 76, ubi vide quæ ex Plauto, Terentio, Cice-
 rone, aliisque affert. Sic in precibus Ecclesiæ veteris,
Ut per ejus adventum purificatis tibi mentibus
servire mereamur. Nihil in scriptis horum temporum
 frequentius.

Addetur his omnibus adversarius. Paganis, qui vi-
 debantur antehac impune grassari in Christi gregem,
 apponitur ultor, qui eos coerceat. Sic Virg. Georg. II:

An memorem portus, Lucrinoque addita claustra,

Et Æn. VI, in verbis Sibyllæ :

Nec Teucris addita Juno
 Usquam aberit.

Vide illic Servium, imprimisque Macrobi. Saturn. VI,
 c. 4.

Profigata nuper. Sic Lactantius, Instit. V, c. 2 :
Quippe cum sapientiæ professor (Epicurus) profigare
sapientiam niteretur. Cap. 4 : *Ut omnes, qui ubique*
idem operis efficiunt, uno semel impetu profigantem.
 Idem verbum Lactantio reddendum est lib. VI, c. 25 :
Animas ad sanctitatem genitas, velut in cœni quærite
demersit, pudorem extinxit, pudicitiam profigavit. Sic
 aliquot et scripti, et editi codices, teste Servatio
 Galæo, cujus tamen editio habet, *flagitavit*; ipse
 mallet, *flagitavit* : quorum neutrum sat firmis illic
 adstrui potest tibiciniibus. De recto usu verbi hujus
 adeant adolescentes Gellium, lib. VI, cap. 25.

Nunc placatus servorum suorum Deus. Excidisse
 videtur vox *precibus*, aut alia similis; quam si resti-
 tuas, plenior sermo erit, multoque concinnior. Sic
 lib. de Ira Dei, c. 21 : *Itaque Deus non thure, non*
hostia, non pretiosis muneribus, sed morum emenda-
tione placatur. *Moyseis precibus placatum Dominum*
cladem avertisse, ait Sulp. Severus. Nonnihil dubi-
 tationis tamen injicit II Macch. I, 2. Qui liber quo
 loco habeatur a doctis, haud nescio : assidue tamen
 eum legisse videntur Christiani temporibus persecu-
 tionum, ob argumenti convenientiam. Hujus certe
 scripti auctorem aliquot locis ex illo quedam verba
 retulisse, satis constat infra. Obscurior est series
 verborum : sed ita jungenda tamen ea puto, ut *ser-*
vorum suorum fidelium Deus dicatur, quomodo et alibi
 in sacris Litteris frequentissime Deus Abraham,
 Isaac et Jacob dicitur. Inspice sodes; et utrum putes
 eligendum, ipse, mi lector, statue.

Distulerat pœnas eorum Deus. Graviter in argu-
 mento simili Gregorius Nazianzenus, Invect. III, in
 Jul. : *πρότερον μὲν οὖν ἦν ἡκα ἔτι ἀνεῖχε, καὶ ἀνεβύλλετο*
τὴν ὑπὲρ ἡμῶν ὀργὴν ὁ Θεός, καὶ οὐπω πάντα τὸν ἑαυτοῦ
ζῆλον ἐξέκαυσεν, ἀλλ' ὑψήλην ἔτι κατὰ τῶν ἀπεθῶν εἶχε
τὴν χεῖρα, καὶ τὸ τόξον ἐνετείχε μὲν καὶ ἠτοίμασε. Κατεῖχε
δὲ βία, καὶ ὡσπερ τι νόσημα ὑποκίον καὶ κακίους
ἠκραγῖνα πρότερον ἦν ἀποῦ πονηριῶν ἀνέμενε. *Ὅσπερ*
ὁπ τῆς χριστιᾶς θεοῦ νόμος, ἐν ἡ σάση μετανοία, ἡ κοίλα-
σται δεικνύει. Verum hanc doctrinam ex divinis
 Litteris, et fidelibus earum interpretibus antiquis no-
 visse tradere, non est instituti mei. Præter eas tamen,
 unde præcipue peti illa debet, non contemnenda sunt
 penitus, quæ ducti lege conscientia data, aut ab
 aliis edocti pronuntiarunt *οὐ ἔξω.* Qualis illa interro-
 gatio Andromachæ ad Menelaum, apud Euripidem :

Τὰ θεῖα δ' οὐ θεῖ, οὐδ' ἔχειν κτῆρ' ἰδίων :

Item illa chori, in alia ejusdem tragedia :

Πρῶτον μὲν, ἀλλ' ἔρωσι αἰθέρα καὶ
 ὄντες ἔρωσι τὰ βροτῶν ἀσπίδα.

Quam eximia etiam illa, quæ ex Antio pa ejusdem
 conservavit nobis Stobæus :

Δίκαι τοὶ θεοὶ χρόνους.
 Ἄλλ' ὄντας ὑποκίους...
 Ἐ' ἰδὲθεν ὄταν ἴδῃ,
 Τὴν ἀσπίδα βροτῶν.

Hoc est, interprete Grotio, viro illustri,

Jus sero veniat licet,
 Jus est, attamen impio
 Pœnas quas decet. irrogans,
 Tanquam ex insidiis laet.

Ubi *Dice*, seu *Justitia*, paganorum deam notat; estque
 eadem quæ Astræa, Themis, Erigone, Nemesis,
 Adrastia, aut certe non valde diversa. De qua fusius
 agit vir eruditionis raræ prorsusque copiosæ, Samuel
 Bochartus, Hierozoici part. II, lib. V, cap. 2, ubi
 præcepit illud Melitensium de S. Paulo judicium, *ὅτι*
ἡ Δίκη ζῆν οὐκ εἶασεν, Act. XXVII, 4, docte peritque
 expendit et illustrat. Cujus notæ plura cum et alibi,
 tam in diverbiis, quam in choris, ubi partes suas
 agere solet poeta, passim apud Euripidem extant,
 mirum non sine causa videri possit, cur Plutarchus,
 et forsitan Sextus Empiricus, in versibus quos emenda-
 tiores nobis dedit Petrus Petitus, vir doctissimus,
 impiam et sacrilegam sententiam, quam ex persona
 Sisyphi protulit, ipsi Euripidi, tam solerti et perito
 rerum humanarum rimatori, tribuere non dubitet.
 Sed in hæc penitus nunc inquirere nihil attinet.
Vigilat utique, vigilat sempiternus ille justitiæ vigor,
vigilat oculus arbiter et vindex rerum perpetuus; ali-
quoties serus, sed scrupulosus quæsitore recte gestorum
vel sceleris, ut fere ait Am. Marcellinus. *Quam autem*
lento gradu ad vindictam sui procedit, tarditatem sup-
plicii gravitate compensat, ut habet Val. Maximus. Qua
 de re clarius et prolixius theologi. Nec penitus tam-
 en contemnenda sunt, quæ scripsere de hoc argu-
 mento extranei, præsertim Seneca et Plutarchus;
 nec quæ ex diversis congressere eandem in sententiam
 varii, ut Erasmus in Adagiis, *Dii læneos habent pedes;*
Reperit Deus nocentem; Mornæus de Verit. Rel. Christ.
 c. 12, et 24; Lipsius de Constantia lib. II, c. 15, 14,
 15; Barthius Advers. p. 2907; Christoph. Ad. Ruper-
 tuss ad Val. Max. p. 51, etc.

De quo exitu. Verba que exciderunt, ita forte sun-
 plenda sunt, ait vir amplissimus Cuperus : *De quo*
exitu imperiorum testificari placuit, ut omnes qui pro-
cul moti fuerunt, vel qui post nos futuri sunt, scirent
quatenus virtutem ac majestatem suam in perdendis
delendisquæ nominis sui hostibus Deus summus osten-
deret. Idem paulo post : *Auctores...* Excidit forte,
 inquit, *tantorum scelerum, vel, persecutionis.* Ego de
 cæteris assentior viro amplissimo : pro eo autem
 quod subjicit imperiorum, commodius substitui
 arbitror *crudelium principum, aut tyrannorum;* quo-
 modo et postea librum edidit Joannes Sarisberiensis,
 de *Exitu tyrannorum;* nec multo aliter vir illustris,
 Nicolaus Heinsius, ut ex verbis allatis colligere est,
 præsens hoc opusculum appellasse, alisque forsitan
 appellandum putasse videtur. Paulo aliter etiam se-
 quentia fateor me antehac accepisse. Nam per *motos*
procul, intellexi procul a veritate motos, sive dimotos;
 ut in Plalmis *כֹּחַ* et affinia verba solent reddi : quo-
 modo etiam *laptos* appellarunt Christiani, qui defe-
 cerunt in gravissimis illis persecutionum certamini-
 bus, et vel penitus rediere ad paganismum, vel seme-
 mel deliquerunt, thure in aram idolorum jaciendo.
 Et huic quidem conjecturæ si quid tribuendum, locus
 totus sic fuerit constituendus : *De quo exitu sævissi-*
morum principum testificari placuit, ut omnes qui
procul moti fuerunt, vel posthac aberraturi sunt, sci-
rent quatenus virtutem ac majestatem suam in perden-
dis delendisquæ nominis sui hostibus Deus summus
ostenderet. Recte autem et ordine sermo deus persecu-
surus est, si a principio qui fuerint auctores persecu-
tionis, et quibus penis, etc.

Qui fuerunt auctores. Et ratio syntaxeos, et sequens
 verbum *vindicaverit*, ostendunt scriptum fuisse a
 Lactantio, qui fuerint auctores, non fuerunt.

In eos vindicaverit. Lactantius, lib. II, c. 4: *A Atenim sæpe ipsi quoque in sacrilegos vindicaverunt.* Similiter idem c. 4 ejusdem libri, et lib. IV, c. 17, item Hegesippus (sive ille est Ambrosius, ut vere videtur collegisse vir quidam magnus, sive alius) et ecclesiastici Patres Latini, nec non Vegetius, Gellius, Julius Capitolinus, alique passim.

IN CAPUT II.

Cruciatu est. Glossæ Labbæi *Cruciat et crucifecat, σκαρποι.* Lactant. Instit. I, c. 15: *Ab hominibus insigni supplicio affectum et excruciatum.* Et mox, *impiu consilium de eo tollendo cruciandoque ceperunt.* c. 18: *Et cruciaverunt eum in humilitate magna.* c. 21: *Mirari desinet Deum ab hominibus esse cruciatum.*

Post diem x. kal. apr. Elliptica locutio, quam suppleere possis, post exortum diem decimum kal. apr. sive post eum diem inceptum. Ita verba Christi, μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐγείρομαι, a plerisque doctoribus exponuntur, postquam venerit dies tertius. Sic apud Marcum c. II, v. 2, *post sextiduum*, valet, sexto die inchoato. Hæc et plura, post Antonium Augustinum et quosdam alios interpretes juris, ad legem 122, de verb. signif. Scioppius, Wisembachius, et nuper ad intelligenda veterum scripta utili opere de intercalatione Philippus Munckerus, quem ad lib. I, c. 2, num. 4.

Duobus Geminis consulibus. Problema chronologorum de anno, mense, et die, quo Christus Dominus salutifera passione genus humanum redemit, mei quidem propositi non est explicare; hoc enim agere si quis instituerit, ut veterum pariter diversas excutiat sententias, et recentiorum etiam calculos subducatur, opus est. Suffecerit in præsens monuisse, multorum e Patribus opinionem hanc fuisse, quam Lactantius sequitur; Tertulliani nempe, Julii Africani, Hieronymi, Augustini, nec non Sulpicii Severi, et Pauli Orosii; imo et recentiorum, Glareani atque Haloandri, uno tantum anno Christum prædicasse Evangelium solemniss, eoque peracto, proximo inde, C. Rubellio Gemino et Fusio Gemino consulibus, passione ac morte functum esse. Eorum autem, qui hoc tempore cum cura quæstionem hanc agitant, illis videtur præ cæteris accedendum, qui consentiunt quidem in hoc cum veteribus, quintodecimo anno Tiberii imperatoris Christum baptizatum esse, cum hoc dicat Lucas disertè, c. III, nimirum Appio Junio Silano et P. Silio Nerva consulibus: ex eo autem quatuor paschata egisse, aut certe ante quartum, ingens illud, et omnibus omnium temporum hominibus piis venerandum sacrum obiisse; atque adeo hoc Sergio Sulpitio Galba et L. Cornelio Sulla consulibus fuisse peractum. Et hæc sententia est Scaligeri, cui se adjungunt ex nostris, qui feliciter horum temporum rationes componunt. His proximum assecuti videntur gradum, qui unum addunt annum, ante pascha quintum rati Filium Dei mortem illam generi humano salutarem occubuisse: cæteri abeunt longius. Ad mensem et diem quod attinet, satis constat ex historia sacra Christum passum et mortuum esse die quarta decima mensis Nisan, primo post æquinoxium plenilunio; hoc est, si Scaligerum sequimur, Aprilis die tertia. Sin unum adjuccendum Scaligerianæ summæ putaverimus annum, lunarem nempe (nam intercalatio ter in octaeteride fieri solita in illum annum incidisse non videtur), dies σκαρπώσιμος fuerit, x. kal. apr. in quo, aut circa quem, plurium et veteribus vel computatio vel secuta priores narratio conquiscescit. Sed hæc plenius ac limatius elaboranda lubens aliis relinquo.

Quo officio repleto. Eleganter officii voce utitur, pro administratione. Nihil notius aut usitatus de comitibus palatii, præsidibusque et iudicibus provinciarum, imo et de apparitoribus: afferam tamen nonnulla forsitan infra. Græci quoque Patres ministerium Christi διονομήζον vocant.

Procella nubis. Monet optime perillustri Cuperus,

A a divinarum ductu litteratum non fuisse recedendum. Certe externas istas tenebras cum cælesti luce temere interdum miscuisse, non parum obfuit quibusdam Ecclesiæ præsar Patribus. Ita hic quoque vereor, ne ἐννόημα istud, quasi Christus repentina intervenit procellæ sive ereptus oculis suorum, obhæserit Lactantio ex iis, quæ de Romulo apud Livium cæterosque historicos Romanos leguntur: ut de Homeri aut Virgilio nubibus, quibus illi deos suos aut heros abscondunt, nihil dicam. Haud multo melius lib. IV, c. 21, nubem illam repente se circumfudisset dicit; cum tamen ex divinis Scripturis placide ac leniter, ut pleraque Christi acta in terris, res gesta colligatur. B. Cyprianus prope finem libelli de Vanitate idolorum, paulo simplicius et rectius: *Tunc in cælum, inquit, circumfusa nube sublatus est.*

Fundamenta miserunt. Sidonius Apollinaris lib. II, epist. 11: *Neque jam semel missa fundamenta certantis amicitia, diversis honorum generibus extruere cessarem.* Non multo secus agraræ rei scriptores dixerunt, *lineam aut limitem mittere, secundum fundi litterariam normam mittere*, et similia. *Radicem mittere* habes apud veterem Bibliorum interpretem, II Reg. XIX: *Murum aut vallum mittere*, apud Lampridium in Vita Sept. Severi, c. 12, pro quibus vetustiores, *agere radicem, ducere murum*, dixerunt.

Petrus Romam advenit. Historiæ illius veritas adhuc in dubio est, qua Petrum attinet.

Ac stabile. Solet ita etiam Lactantius ipse; ut lib. IV, c. 24: *Habeatque radicem et fundamentum, stabilisque apud homines et fixa permaneat*; et lib. VII, c. 10: *Cum vero sibi domicilium stabile collocavit*, etc. *Fidele* vero quod vocat, idem est; alterum enim interpretatur. Existimo autem hebraisum esse, et respici verba Dei, quibus per Ahiam prophetam Jeroboamo, sub conditione si pie ageret, Deique legibus insisteret, firmam ac stabilem domum promittit, I, Reg. X, v. 38: *Ero tecum, et edificabo tibi domum fidem, quomodo edificavi David domum.* Veram autem Dei Ecclesiam, ut annotavit ad superius caput illustris Cuperus, sancti Patres passim domum aut templum Dei vocant, sacrarum nempe litterarum ducta. Et sic Lactantius quoque multis in locis: ut lib. IV, c. 10, ait: *Filium Dei descendisse in terram, ut constitueret Dei templum, doceretque justitiam.* Sic cap. 11: *Volens igitur Deus metatorem templi sui mittere in terram, noluit eum in potestate et claritate cælesti mittere*; cap. 13: *Ecclesia est verum templum Dei, quod non in parietibus est, sed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles; illud verò Solomonium templum, quia manu factum est, manu cecidit.* Adde initium capituli 14, ubi multa et præclara. Item lib. de Ira, c. 2, ubi similiter Christum vocat divini et immortalis templi conditorem. Ex aliis plura colligere vitandæ prolixitatis gratia supersedeo.

Ad religionem novam. Dicam hanc ubique Christianis impigisse homines e pago verum est; ac idem facit etiam Galerius in edicto, quod Græve apud Eusebium et Nicephorum, latine infra hujus libri capite 34, legitur. De sensu verborum Julii Capitolini, si omnino et mihi eundem est in partes, Casaubono me accedere fateor; alter vir summus in modo, quem ipse fatetur difficilem, sic ad emendationem confugere videtur, ut Poeta non optimus ad machinam. Sed hoc amor veritatis excuset dictum de viro, quem alioquin, uti par est, admiror et suspicio.

Ad excidendum cælesti templum. Sic Lactantius lib. V, c. 3: *Cum veritatem penitus excidere conituz esset.* Ita excidere vita lib. III, c. 26, quomodo illie duo vetustiores codices; item lib. VI, c. 15, et de Ira Dei, c. 17.

Nusquam repente comparuit. Hoc ita ab auctore hujus opusculi paulo minus mirabimur tradi, si meminimus a Tacito lib. II Hist., c. 8, narrari, diu post mortem ejus vagatum de eo quasi vivo famam. *Sub idem tempus*, inquit, tenente scilicet rerum

summam Neopas. mo, Aethiopia atque Asia falso metu ex-
 cessu, tunc Nero adveniret: vario super exitu ejus
 rursus, capite paribus eum vivere fugentibus creden-
 tis esse. Persecutus deum, quas turbas dederit Ne-
 roem se ingens viliis quidam homuncio; de quibus
 ipsum a H. storico, aut Casauboni notas ad Suetoni-
 um, Frotatum vero falsis hinc rumoribus errorem,
 qui adhaesisse videtur multis temporum illorum
 Christianos, Neroem aut superstitem, aut novissimis
 temporibus revicturum, ut adversus Christianum
 nomen omne seviat, cum Laetantio nostro tangit
 et refutant quidam Ecclesie veteris Patres; ut Hiero-
 nymus in c. xi, Danielis, Augustinus de Civit. Dei
 lib. xi, c. 119, Ambrosius ad I Cor. iv, v. 9; alii
 et ipsi Neroem aut Antichristi typanum, aut ipsum
 Antichristum fuisse ac futurum esse, suspicati sunt.
 Vide Chrysost. in II Thess. ii, homil. 4, p. m. 1504,
 et serm. de Eleemos. Sever. Sulp. Sacr. Hist. lib. ii,
 c. 29, et Dod. ii, c. ult., etc.

Cum descendere carperit.... Formulæ veteres ele-
 gantissimæ sermonis amare Laetantium vident, qui
 cum legunt; optimeque notat vir insignis, idem in
 voce descensoris, aut descendere factum. Adeantur
 insuper, si placeat, Adr. Turnebus Advers. l. ix,
 c. 9. Interpretes Virgilii ad Georg. ii, v. 526, et
 Torrentius ad illud Horatii Epod. 43.

Et imbres nivesque deducunt Jovem.

In his, quæ ad pertusæ a blattis, aut vetustate læsæ
 paginæ defectus circa hunc locum supplendos spec-
 tant, nihil habeo quod adjiciam, nisi quod existimem
 legi posse minori mutatione, et in ultima ætate; et sic
 porro, ut præsit amplissimus Cuperus: aut et in ultima
 sæcula, initium Christi sanctum ac sempiternum cum
 descendere ceperit, redituros pronuntiant. Enochum
 vero cum Elia reversurum, quidam veterum puta-
 vere, teste Augustino lib. ix, de Genesi ad litteram,
 cap. 6. Cujus verba attulere jam alii, qui quid Gre-
 gorius Magnus eadem de re existimaverit, etiam
 ostenderunt. Includere huc videtur etiam Andreas
 Casarensis, commentario in Apocalypsin, p. m. 45,
 quem edidit una cum quibusdam Chrysostomi libris
 Syburgius; ut jam his multo antiquioris Tertulliani
 verba omniam aliorum opera item nota, quæ leguntur
 apud ipsum lib. de Anima, c. 50, ubi plura ex eod-
 em, prope ejusdem sententiæ, collegit Pamelius.
 Imo hoc ipsum e Syr. c. 44, v. 41, firmare quidam
 nostrorum temporum heterodoxi sunt conati, quibus
 non tam verba Symeide Græcæ, quam interpretis
 latini versio favet: *Henoch placuit Deo, et translatus est*
in Paradisum, ut det gentibus penitentiam. In Græcæ
 Hasselii editione, quam ad vetustissima exemplaria
 emendavit, legitur: *Ἠνὼχ, εὐνοήσας τοὺς ἔθνη, καὶ μετα-*
τέλλων, ἀνέβη πρὸς πατέρα τοῦ θεοῦ. Verum de his
 malo satius fuerit adire celebratissimi nominis
 theologum Helmstedtensem D. Georgium Gallix-
 tum, tractatus de supr. Jud. parte ea, quæ de signis
 agit de reformation illam diem præcesserit. Ab eo re-
 futatum esse hanc errorem egægie, judicium est Joan.
 Haer. Baræti, viri celeberrimi et doctissimi, Histor.
 Univ. pag. 219.

IN CAPUT III.

Non minor tyrannus. Idem Domitianus, quem dixit
 vitam sua Nerone, ut ait Ausonius; Portio-
 nis Nerone de crudelitate vocavit Tertullianus in
 Apoc. getico; et in lib. de Pætho, Subneroniam.

Inhibuit carceribus. Lactant. Instit. lib. v, cap. 9:
 Qui autem cultores Dei se non abnegaverint, in eos totis
 carceribus suis vinculis manebant. L. vii, c. 19: Si-
 quidem capto mundo eum ingens latronum exercitibus
 inestabit.

Ecce memoria nominis ejus crasa est. Meminerunt
 hujus titus Dio Cassius, Herodianus, et Latini scrip-
 tores histore Auguste, multis in locis. Imo et Lac-
 tantius in opusculi capite ultimo ad eum alludit.

Opera fabricasset. Symmachus lib. i, epist. 52:

A Urbana opera summis fastigiis excitabam. Spartianus
 in Vita Hadriani, c. 19: Cum opera ubique infinita
 fecisset, nunquam ipse, nisi in Trajani patris templo,
 nomen suum scripsit. Sed hoc vulgatissimum est.
 Opera autem Domitiani recensentur a Suetonio, Eu-
 tropio, plenissimeque ab Eusebio in Chronico, num.
 MMC. Capitolium refectum, Odeum, Forum transi-
 torium, Stadium, Horrea piperatoria, et plura: de
 quibus ad viros maximos, qui memoratos scriptores
 illustrarunt notis.

Nomen ejus persecutus. Tertull. de Patientia, c. 2:
 Nomen cum familia ipsius persequentes. Aur. Victor
 de Casaribus, c. 5: Gentem omnemque affinitatem
 armati persequuntur.

Manus porrexit. Lact. lib. vii, c. 15: Sublata enim
 Carthagine, manus suas in totum orbem terrarum terra
 marique porrexit.

IN CAPUT IV.

Quis enim justitiam, nisi mulus persequatur? Tertul-
 lianus Apolog. cap. 5: Tales semper nobis insecu-
 tores, injusti, impii, turpes: quos et ipsi damnare con-
 suetis, et a quibus damnatos restituere soliti estis.
 Confer. lib. i adversus Nationes, c. 7, et alia alio-
 rum dicta hujus sensus plurima. Nam pii quorum-
 libet temporum homines vere sic gloriantur, solis se
 malis odio esse: sed verba eorum afferre prolixæ
 foret opera.

Profectus adversus Carpos. Auctor hujus libri Car-
 pos nominat solos, cum constat adfuisse cum Carpis
 populos alios multis partibus numerosiores; Boro-
 nos puta, Gothos, Vringundos, ut eos vocare solet
 Zozimus; imo et Astringos, Taphilos et plures,
 quos recenset in hac Historia Jornandes. Solos tam-
 en Carpos Laetantius nominat, quippe qui crebris
 incurisibus in Romanæ cæteris essent notiores. Idem
 Jornandes de rebus Geticis c. 16: Sed et Carporum
 tria millia accessere, genus hominum ad bella nimis
 expeditum, qui saepe Romanis infesti sunt. Adde quæ
 notantur eruditissimi viri, Cellarius ad Zozimum
 lib. i, c. 28, et Baluzius ad hæc Laetantii. Factum
 vero esse non raro, ut a gente vixdum victa, nedum
 perdomita, cognomen assumerent imperatores, no-
 tum est; item tyrannos ab iis populis titulos habuisse
 quos ne læcessivissent quidem bello. Verum de his
 pluribus fortasse alias.

IN CAPUT V.

Illud esse verum dicebat. Ambigebam nonnihil, ex-
 cidissetne hic vox aliqua, jugum videlicet, aut tro-
 pæum, aliæ similis. Sed consultus ea de re amplis-
 simus et doctissimus Cuperus, hunc scrupulum mihi
 exemit. Quod autem res suas per picturas, aut inci-
 sos lapides, memoria prodere solerent Romani, vi-
 tio vertendum non pato. Quot res pulcherrimas ha-
 beremus notiores, si studium hoc fuisset gentibus
 etiam aliis! Legantur, si lubet, quæ Plinius lib. xxxv,
 c. 4, de Messala, L. Scipione, Hostilio Mancino, im-
 primisque de Augusto narrat, item quæ Aur. Victor
 de L. Emilio triumphum de Liguribus in tabula
 pictum proponente publice, et alia apud alios pas-
 sim. Nec pingebant modo: sed marmoribus item in-
 cidabant res gestas frequentissime; quod ex tropæis
 marmoreis Marii, quæ supersunt etiam nunc, ex ar-
 cabus Constantii aliorumque triumphalibus, monu-
 mentisque aliis, docet Cesar Bulengerus in com-
 mentario de triumphis. Nummi quoque, ut jam mo-
 nuit illustris Cuperus, ostendunt passim, victorias
 suas quanto studio posteris notas reddere laborave-
 rint; in quibus non modo plurimi occurrunt, Cæsa-
 rum qui referant tropæa, sed nonnulli libera quoque
 civitate facti, in quibus victor premit victi cervicem,
 aut terga. Exemplo sit ille Pauli Emilii apud
 Goltzius, in quo non multo secus ac Sapores insultat
 victo victor.

Usque ad vitium tamen laborasse Romanos de suis
 omnibus pictura similibusque exprimentis artibus,
 temporis præsertim eorum, qui hic memorantur, in-

peratorum, non dissimulat Caspobonus ad Vitam Pescennii Nigri, cap. 6, quem velim adiri. Sed jam exigit (pinto) lector, ut laudata superius ab amplissimo Cupero Nazianzeni verba exhibeam. Νόμος ἐστὶ βασιλικός, οὐκ οἶδα μὲν εἰ καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις πῶς ὅσους τὸ βασιλεύεσθαι, Ῥωμαῖοι δὲ καὶ τῶν σφόδρα (Ed. Gr. Lat. Par. A. 1630, λίαν) σπουδαζομένων, εἰκόσι δημοσίας τιμᾶσθαι τοὺς βασιλευμένους. οὐ γὰρ ἐξήκρουσιν οἱ στέφανοι, καὶ τὰ δικαιώματα, καὶ τὸ τῆς ἀλουργίδος ἄνθος, ὅτε ἀριθμύμενοι νόμοι, καὶ φόροι, καὶ τὸ τῶν ἀρχομένων πλάθος, συγχερατῆν (Ead. συγκροτεῖν) τοῦτοις τὴν βασιλείαν. ἀλλὰ δεῖ καὶ προσκνηνύσεως αὐτοῖς, ὅψ' ἢς γεννότεροι δόξουν οὐκ ἐν αὐτοῖς προσκύνονται μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν (Ead. τῶν πᾶν) ἐν πλάσματι τε καὶ χρώμασιν, ἐν ἧ τὸ σέβας αὐτοῖς ἀπληστότερον τε καὶ τελειότερον (Ead. τελειότερον) ταῦται ταῖς εἰρήναι ἄλλοι μὲν ἠλλοτῆ τῶν βασιλείων προσπαρηγοράσθαι χροιοῦσιν. οἱ μὲν τῶν πόλεων τὰς λαμπρότερας διοργανοῦσας, οἱ δὲ νίκης ὑπὲρ κεφαλῆς στεφανώσας, οἱ δὲ τοὺς ἐν τέλει προσκυνούντας, καὶ τοὺς τῶν ἀρχῶν τιμωμένους (Ead. τιμωμένους) συνθήμασιν. οἱ δὲ θρησκονίας καὶ εὐστορίας, οἱ δὲ βάρβαρων ἠπτημένους, καὶ ὑπὸ τοῖς πασὶν ἐρριμμένους [ἢ κτεινομένους] (Desunt in eadem editione voces uncinulis inclusa). Ead. post verba τῶν πραγμάτων μόνον, addit: ἐψ' αἷς μέγα φρονοῦσιν) πολυσιδῶ σχήματα. φιλοῦσι γὰρ οὐ τὰς, ἀλλ' ὅσους τῶν πραγμάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ (Ead. καὶ τὰ τούτων) τούτων ἰδιώματα. Vere hæc sanctus ille Scriptor; foretque facillimum hæc omnia singulatum illustrare. Sed cum quivis idem positon nimium ignarus rerum Romanarum, contentus ero notasse in præseis, originem conculcandorum a victoribus collarum, aut tergorum, videri ab Oriente profectam, et perantiquam esse. Ita Josue ducis jussu, primores Israelitarum colla regum devictorum calcant pedibus, Jos. x, 24. Ab hæc tam veteri, tam nota consuetudine, phrasis illa videtur orta, συστρίβειν ὑπὸ τοῦς πόδας, sive conculcare: significare autem subigere, seu domare, aut in ordinem redigere hostem, modumque illi ponere, ne noccat in posterum. Habes eam C Genes. iii, 15; ps. cxix, cxviii; Rom. xvi, 20. Quibuscum aliquot alia dicta Biblica conveniunt. Que omnia licet sanctissima sint, planeque mystica, consuetudinem tamen Orientalium ostendant. Verum de his alii pluribus.

IN CAPUT VI.

Vesanus et præceps. Id inter alia satis ostendit usurpatus Domini ac Dei titulus, de quo vide illustr. Spaubemium in de Præst. et usu num. p. m. 729. De persecutione ab eodem instituta, vide que collegit Ant. Pagnus in dissertatione erudita de consulibus Cæsareis, p. 380.

Cænofrutio. καὶνὸν φρούριον vocat Prænius; ideoque per æ scribendum esse, ne Scaligerum quidem monere piguit.

Ab amicis interemptum. Amicos dici regum, quos ad interiorem admisionem et consilia secretiora sibi habent proximos, et hanc esse illam Aristotelis, καθ' ὑπεροχὴν φίλων, docuerunt homines eruditionis laudatissimæ. Aurelium vero, sanguinarii principis, minas ut occuparet Mnestheus, unus libertorum ejus (Zozimo dicitur Eros, et τῶν ἐξ ἡδονῆς φερομένων ἀποκρίσειον κληυτῆς τετακμένους, lib. 1, c. 62, id est, Officiorum magister), plures in necem ejus, partim veris, partim falsis terroribus concitavit: prorsus ut postea Commodas in se irritavit suos, apud Spartianum in Commodo, c. 9. Vide Vopiscum in Aurel. c. 56; Aurelium Vict. Cæs. c. 55, Epit. c. 50; Eutropium lib. ix, c. 9.

Contra Deum fecerunt. Coelium apud Ciceronem ad Au. lib. x: Nunc te contra victorem Cæsarem facere, summæ stultitiæ est. Ita indignus ille loco suo antistes, seu episcopus, apud Optatum Milevitanum: Et hunc occidi, et quicumque contra me fecerit, occidam.

IN CAPUT VII.

Ut firmet id, quod npra dixit, Christianos non nisi

A malis odio fuisse, de Diocletiano imperitque ejus participibus dicturus, multa eos perverse docet egisse; inque mores et instituta eorum graviter invehitur. Quamquam vero tyranni isti sævissima et atrocissima Christianorum lamena omnis ævi, quod exinde fuit, et postbac, si sic Deo visum, futurum est, odia meruerint; videant tamen gnari illorum temporum, serviatne hic in nonnullis Lactantius proposito suo, idque sic, ut nonnunquam ea carpat, quorum ratio diversa est, multoque secus ab aliis narratur et explicantur.

Scelerum inventor et malorum machinator. Lact. Div. Institut. vii, c. 24: Princeps daemonum, qui est machinator omnium malorum. Ita scelerum inventor Ulisses Maroni, Ruffianus Claudiano appellatur.

Tres enim participes regni. Idem Claudianus 2, in Ruf.:

Increpat Augustum, scandat sublime tribunal, Participem sceptri, socium declaret honoris.

B Sic apud Am. Marcellinum lib. xxvi, dicitur Valentinianum fratrem Valentem produxisse participem legitimum potestatis, sed in modum apparitoris morigerum. Et auctor Vitæ Sept. Severi. c. 8: Cumque Severum ad participatum vocaret (Pescennius Niger,) contemptus est. Porro ut de instituto hoc Diocletiani in adolescentie gratiam summatum aliquid dicam, nihil notius est illo Homericò, οὐκ ἀγαθὸν πελοποιραγία, εἰς καιρὸς ἔστω. Hoc plurimis comprobatum est assensibus aliorum, ut Euripidis Androm. Act. ii, choro:

Ἐνὸς ἂ δυνάμει δυνά τε μιθάρη, κατὰ τε πόλιας.

Senecæ item, et Philosphi lib. 1 de Clementia, c. 4, et Poetæ in Medea, Lucani lib. 1, et quorum ibi illustris Grotius meminit. Quia Hieronymi quoque ad Rusticum Monachum hæc sunt verba: Etiam muta animalia et ferarum greges ductores sequuntur suos. In apibus principes sunt: grues unam sequuntur ordiæ litterato. Imperator unus, judex unus provincie, et reliqua. Quibus adde Cyprianum, de Idolorum vanitate, p. m. 289, et ejus verba mutuantem Minucium Felicem, ex quo simul Fulvii Ursini emendatio firmatur, pro discessit, legentis desit; ubi habes plures in hunc sensum laudatos a clarissimo doctissimoque Ouzelio, p. 139. Nec præterire decet Lactantium nostrum Inst. 1, c. 5 et 5. Horum aliorumque judicia ipsa probat veritas; fecissetque haud dubie prudentius imperator Diocletianus, si non tam æquando sibi paulatim Maximiano, cæterisque dein adiungendis, aperuisset in futura tempora latam intestinis discordiis fenestram, quam legendis idoneis ubique ministris et vicariis; summaque imperii per omnes partes retenta, quieti suorum ratione tutiore consuisset. Ita certe judicat Firmianus noster, et recte. Alios tamen quosdam haud nescio abire in alia omnia. Laudat profecto Valentinianum Ammianus, lib. xxvi, quod magnitudine urgentium negotiorum se superari considerans, nihil morandum putaret, quin fratrem Augustum pronuntiaret. Idem de Diocletiano pronuntiat Zonaras Annal. 1. 2: Απειδὸν δὲ πρὸς τὸ τῆς βασιλείας ὑπέροχόν, κοινόν αὐτῆς προσημαίνεσθαι κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ. ἢ καθ' ἑτέρους, κατὰ τὸ δεύτερον. At Mamertinus nimium παρηγορητικῶς: Vos, qui imperium non terræ, sed cæli regionibus terminatis, tantam vim, tantam potestatem multo vobis impartire, divinæ profecto immortalisque fiduciæ est, quam cupiditas perturbet: Paneg. ad Maximianum, c. 10. Quibus paria, aut etiam ampliora habes in Gemethiaco, cap. 6. Quid dicemus igitur de tetrachordo hoc a Juliano Parabate aliisque non parum laudato? Respondet noster etiam hic scriptor, non fuisse sinceram illam concordiam, sed temporum causa servatam utcumque societatem: non amicitiam virtute matre natam et cultam, sed qualis inter latrones et υιοτροπολίτας in mutuum opem fit, conspirationem. Nec profecto indignum est observatu, vultus quoque simillimos habuisse (inspice num-

mos utriusque), quos natura ingenii, fortuna, serie, A
 vata, iustitias et actionibus tam apte comparaverat.
 At si ceteros deos spectamus, Constantius ob ingeni-
 um levitatem ac comitatem, non probavit parvis istius
 crudelissimi mores: sed tulit utcumque, cum emen-
 dare non posset. In Galerio autem tetrachordum
 nimis discrepat, qui et alias terrori fuit duobus
 illis senioribus, et ad extremum coegit imperio se
 abdicare socerum Diocletianum, quem et Herculius
 dein est imitatus. Sed hæc hactenus; nam si quis
 seria paret opera exulere, non injucundæ, fors nec
 inutili dissertationis argumentum hinc nascetur.

Indictionum. Indictiones initio videntur extra or-
 dinem factæ, ad arbitrium victoris, aut ad necessitates
 Reipublicæ; atque id sensisse videtur Asconius, cum
 has a *canone* et *oblatione* diversas faceret. Postmo-
 dum tamen et hæc temporis certo sunt assignatæ. Sed
 vide Jurisconsultos. Etiam interpres Bibliorum, II
 Reg. xv: *Indixitque Manueh argentum super Israel*
cunctis potentibus et divitibus; et cap. xviii: *Indixit Rex*
Assyrius Ezechia Regi Jude trecenta talenta argenti,
et triginta talenta auri. Adde capitulum xiiii partem
 extremam.

Multi præsidēs. Attingit hanc rem leviter Eutro-
 pius, lib. ix, cap. 15, simulque ostendit, qua fuerit
 occasione usus ad hæc perficienda Diocletianus, bel-
 lis scilicet ac victoriis; his enim potius, suo nutu et
 arbitrio provincias singulas temperavit composuitque.
 Exemplum est Ægyptus, prostrato in ea Achilleo:
Victoria, inquit, acerbe usus est; totam Ægyptum
gravibus prescriptionibus cautibusque sedavit. Ea
tamen occasione ordinavit, provide multa et dis-
posuit, quæ ad nostram ætatem manent. Clarius et
 magis apposite Posanius: *καὶ αὐτὸς διωδικτιανὸς ἐν*
Ἀίγυπτον τὸν Ἀχιλλεῖα νικῶντας, ὡστὸν τε διαχρήσατο, καὶ
διὰ πάντας ὑποθέτους ἐπέβηκε τῇ νίκῃ, τοὺς μὲν καταστρά-
ξας τὸν Ἀχιλλεῖου, τοὺς δὲ λοιποὺς φόρους τὰς ἑως μά-
λαστα θυροτάτους. ἐκ τούτων δὲ τῆς αἰτίας καὶ πάσαι τοὺς
βασίλευσένους τὰς εἰσοχὰς ἐπέβηκε διακταροῦσάμενος τὴν
γῆν, καὶ εἰς ἕκαστην ἰσαμετροῦν ἅπαντα, ὅσων καὶ εἰς
τοὺς ἐκράτουν. Quare omnia cum his belle consen-
 tiant; indeque apparet, non ita *ἀυστήματα* semper
 esse, quæ Metaphrastes ille habet pleniora, sive ea
 de suo adjecit, sive Eutropio copiosiore usus est,
 quam utitur hodie nos. Rei vero, qua de hic agitur,
 vestigia observasse videor in legibus etiam istorum
 et sequentium deinceps temporum: sed ad ea colligenda
 nunc satis otii non est. Recte autem *præsides*
 noster vocat, quia ab imperatore missi constitutique
 erant. Vide Lips. Excurs. ad Tacit. Annal. lib. 1,
 cap. 75; lib. xii, cap. 60; Salmas. ad Spart. Had-
 rianum, c. 43 et 55; Spanhem de Præst. et usu
 numis. p. m. 572. Per officia, hoc quidem loco in-
 telligit Præsidiū Judiciumque apparitoris, minores
 nempe magistratus cum militibus; quo loco fere fue-
 rant, quos antiquior ætas *accensos, statores* (quan-
 quam habuit et recentior suos *statores*) et, si sum-
 mis apparerent magistratibus, *lictiores*, posterior,
 communi nomine *officiales* appellabat. Nihil frequen-
 tis in Actis Martyrum, in Legibus illius ævi, in no-
 titiis utriusque imperii, scriptisque aliis. Imo et Suetonius
 in Vespasiano sic locutum ostendit ὁ πῶς
 Gronovius in Obs. ad Scriptores Ecclesiasticos. Sic
 Orientis quidam comes 600 homines habebat in of-
 ficio: prefectus prætorii Africa, 588; alii plures,
 alii pauciores, prout res exigere videbantur. Vide qua
 collegit de his Pancirolius ad cap. 9 Notitiæ imperii
 Orientis. Sin contentat aliquis, hic a Lactantio præsidēs
 potius ipsos dici, ἢ scilicet διὰ δουλεία, aut ipsis paulo
 majores, pares, suppressive, magnopere quidem
 non repugnabo. Memini namque hos etiam venire
 officiorum nomine; præsertim ipsorum contempla-
 tione imperatorum. Sic Trajanus Plinio scribit: *Di-*
plomatis quæ officio tuo dedi, Epist. ult., lib. x.
 Sic alii rursus Bithyniæ præsidi, hoc libro, cap. 48,
 Licinius, *dati ad officium tuum litteris.* Verum hæc
 jam ante nota esse possunt.

Rationales multi. Etiam *Rationales* in provinciis
 constituti officium, seu apparitionem habebant, ut
 ostendit ex lege 7 de Cohortilibus, et leg. 2 et 4 de
 Bonis vacantibus, in cod. Theod. doctissimus Vale-
 sius. Illi autem damnatorum bona, et sententia Ju-
 diciali proscriptorum occupabant. Inspice Valesium ad
 Am. Marcell. lib. xxviii. Imo *Rationales* erant pro-
 curatores principum, qui relictus provinciales quosvis
 ad principes spectantes exigebant. Adde Dufresnium
 in Glossario.

Et Magistri. Vocabulum *Magistri* late patet; nam
 sic dicti quicumque vel homines moderantur, com-
 ponuntque vitam eorum et mores, vel rebus præsent.
 Ita Tullius ipse consules Romanos vocat, *magistros*
populi. Ita censores, *magistri morum* audiunt passim.
 Ita *magistros operum* (nostris *Arbetes Fongtar*, Græcis
 ἐργωδιώκτας), habes in veteri versione Bibliorum,
 Exod. 1. Ita *magistri dicebantur*, qui ex auctoritate
 prætoris præerant dividendis bonis, aliisque plurimi.
 Festus, et ex eo Gronovius ad Liv. lib. xxxiv, c. 25,
 magis proprie dictos recensent *magistros padorum,*
societatum, vicorum, collegiorum, equitum, ludorum,
præterea et convivorum, denique doctores artium;
 quorum omnium dignitas *magisterium*, non *magistra-*
tu. Postea cepit ea vox in aulis imperatorum fre-
 quentari; erantque *magistri militum*, de quibus vide
 eundem Gronovium, Obs. in Script. Eccles. p. 217.
 Item *magistri officiorum*, de quibus ad Corippum
 Africanum, lib. iii, v. 472, ibique notata a doctis,
 præsertimque Salsamium ad Julii Capitolini M. An-
 tonium philosophum, cap. 8, et Valesium ad Am-
 mianum Marcell. lib. xxvi. Sed et *magistri epistola-*
rum, memoriae, libellorum, dispositionum, census,
vestis linear, vestis privatae, et alii rerum aliarum;
 de quibus inspicere notitiam utriusque imperii, et nos
 virorum raræ eruditionis fama illustrium ad Histo-
 riam Augustam.

Civiles actus. Actus pro actionibus illa ætate cre-
 brum. Et sic etiam Lactantius de Ira Dei, c. 12:
 Spectari actus nostros a Deo; cap. 17: *Singulorum*
actus animadvertit.

Exactiones. Unde *exactores, ἐπιστάται*, qui vel tri-
 buta, vel opera exigunt. Vide interpretes Mosis,
 Exod. v, v. 6 et 14: *Flagellati sunt, qui præerant*
operibus filiorum Israel ab exactoribus Pharaonis. Sed
 de his passim etiam alibi in sacris extraneisque lit-
 teris. Exactiones vero has in Diocletiano nonnihil
 excusant creberrima bella, quæ imperante eo vexa-
 bant orbem terrarum. Nam ut initia ipsa omittam,
 Bagaude Gallias, Britanniam Carausius cum incolis
 ejus insulæ, Orientem Persæ, Ægyptum Achilleus,
 Africanam reliquam Julianus et nationes Quinquegen-
 tante quæiebant. Unde et auctor hujus scripti infra:
Hæc quæque tolerari possunt, quæ ad exhibendos mil-
ites spectant. Porro de censu, sive censitione hac,
 imprimis de capitacione, vide Lipsium ad Taciti
 Annal. 1, cap. 51.

Legem pretiis rerum venalium. Olim quidem ab
 Edilibus, quos ἀγορανόμοις Græci appellant, venditum
 coerceretur rabies. Vide quæ ad Aristot. Polit. lib. vi,
 cap. 8, collegit Piccarius; nisi mavis et
 Romanorum, et reliquarum gentium tabularia excutere.

Donec lex necessitate ipsa solveretur. Imperata vi-
 litate nimia, venditores omnes de compacto rem ge-
 runt, quasi in velabro olearii, ut cum Plauto loquar,
 resque annotas frustra desiderari faciunt. Hac aliisque
 de causis *usus legum corrector multas experiendo arguit,*
 ut ait fere Livius lib. xlv, cap. 52, quod inter
 alia de iis vel maxime venit accipiendum, quæ ad
 pretii pertinent mensuram. Illa enim vernis est ventis
 incertior. Vide Becleri dissertationem de Men-
 sura pretii, et quos ibi vir ille summus laudat.

Hic moneta. Glossæ veteres, *Moneta τόπος, τὸ*
χαρῆργεῖον. Item, *Moneta, τόπος ἔδρα τὸ νόμισμα*
χρησισσεται. Sic *Monetae Trevericæ* mentio fit in la-
 pidis mutili inscriptione apud Grut. pag. 93, Num.
 3. Sic ab Ausonio celebrantur, quæ Mediolani fuere

Templa, palatinæque arces, opulensque Moneta. Cujus carminis versus aliquot in veteri marmore exstare docet Ferretius in Musis Lapidariis, lib. iv, nem. 21. Emendationem vero viri docti, qui in notis ad Ausonium reponit, et *læti mores*, ubi legebatur antehac, *Antiqui mores*, marmor illud non comprobatur. Et sane notum illud Famii, *Moribus antiquis*, a Plauto bis repetitum, laudatum etiam a Vespasiano imperatore apud Tacitum ib. iii, c. 57, et a M. Antonio Philos. imp. apud Volcatium Gallicanum in vita Avidii Cassii, c. 5, locum satis aptum in Ausoniano illo carmine habere videtur.

Ita semper dementabat. Id est, insaniebat, furiosus et demens erat, Hincmarus de divortio Lotharii: *Alii autem pati, alii autem cibo a certariis dementati sunt.* Glossæ Lat. Gr. *Dementat* εἰς τῆς αἰτίας *Dementire*, dixit Tertullianus lib. de Anima, Lactantius ipse in Instit. aliiq. Cuperus. Verba Lactantii, lib. iv, c. 27, hæc sunt: *Ecce aliquis instinctu demonis percitus, dementit, effertur, insanit.* Quibus gemina sunt ista, lib. i, c. 21: *Sectis namque humeris, et utraque manu distractos gladios exserentes currunt, efferrunt, insanunt.* Hæc omnino retinenda est lectio, non illa quam invitis libris obtrudunt nobis Dempsterus et Galkens, et efferantur. Ciceronem imitatur Lactantius, ut pleuramque alias. Orat. pro Cælio, c. 9: *Læsi dolent, irati efferuntur*; Contra Rullum, c. 35: *Sed certo continebuntur, progrediantur longius, efferuntur.* Verum ut ad præsentia redeamus, dementare sic positum est, ut apud Hegesippum efferare. *Ita efferaverat*, inquit, *Herodes in universos.* Vide Gronov. Obs. in Hist. Eccl. p. 71: *Sic ponere, mutare, movere, præcipitare*, aliaque multa, intransitive interdum, ad elliptice potius, ita ut rō se subaudiendum sit. Adeant adolescentes ingenui Vossium, lib. iii de Analogia, cap. 3.

IN CAPUT VIII.

Frater ejus Maximianus. Max. Hercules frater fuit Diocletiani, non nature, sed imperii consortio: qui nominis ejus usus frequentatus est historicis et panegyristis illius ævi. Baluzium vide, aut ipsum potius, quem allegat, Mamertinum cæterosque.

Herculus. Nempe ut Diocletianus Jovem, ita Maximianus Herculem patri opem contra hostes ferentem simulabat; unde et Joviorum et Herculiorum longius producta ad posterus nomina, de quibus hic scriptor infra extremo hoc libro. Ad Mamertini panegyricum, præsertim priorem, Maximiano dictum. Mira autem insolentia deorum nomina et honores multi principum invaserunt olim. Sic Antigonus, sic unus Grypi filiorum Antiochus, item Mithridates, et post eos M. Antonius, nec non et C. Calpurnia, Bacchum referre studebant; Menecrates Mercurium; Themiso, Alexander, Pyrrhus, Commodus, et hic Maximianus Herculem: imo et Maximianus superior eundem. Augustus Apollinem egit, non refugiens tamen quandoque Jovis nomen; sic certe ab Ovidio aliiq. vocatus non semel: quod et de cæteris legas aliquoties. Fusius hoc ostenderunt Andreas Schottus, lib. iii, c. 5. obs. Hist. et illustris Spanhemius de Præst. et usu num. aliquot locis.

Quod avaritia minori altero fuit plus, majori vero minus, sed plus timiditatis, plus vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male. Corrupta hæc et depravata esse fatetur clariss. Baluzius; nec dissimulat amplissimus et doctissimus Cuperus locum esse difficilem. Tentabo tamen, qua potero: existimo autem sic posse restitui. *Hoc solum differabant, quod avaritia majori altero fuit plus, sed et plus timiditatis: minori vero minus; plus vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male.* Diocletianum timidum callidumque fuisse, eundemque avarum (et est sane timidior qui non viribus, sed artibus dolosis, pugnat; rursusque avaritiæ cum utroque vitio solet esse convenientia) talem, inquam, Diocletianum fuisse narrat historici passim. Maximianum luxum, profundendique et temere donandi libido ad rapinas et injurias alias instigavit; ut mi-

rum non sit, et ipsum dici avarum, licet altero minus. Ejus nempe generis homines *rapta spargere, sparsa rapaci avaritia colligere certant*, ut ait Seneca, lib. i de Benef., sive ut Ovidius:

Quærere ut absument, absumpta requirere certant,
Atque ipsæ vitis sunt alimenta vices.

Item Manilius l. iv, v. 25:

Luxuriamque lucris emimus, luxuque rapinas;
Et summum census pretium est, effundere census.

Adde, si videtur, Aristotelem, Nicom. lib. iv, c. 3. Sed ut redeam ad hæc Lactantiana, simillimus verborum positus et figura locus, lib. iv, c. 3 invenitur; ex quo constare possit, aut hæc quoque vere Lactantii esse, aut auctorem scripti hujus eum esse studiosius imitatum. *In illa priori parte, ut periculi minus, sic plus difficultatis est: quod obscura rerum ratio cogit diversa sentire. Hic ut periculi plus, ita minus est difficultatis: quod ipse usus rerum et quotidiana experientia possunt docere, quid sit verius et melius.*

Statim præsto. Cic. de Nat. deorum, lib. i, c. 38: *Quid, quod simul ac mihi collibitum est, præsto est imago?*

Constantium prætereo. Hæc ita nonæ sectioni, sive capiti, rectius videtur accessura.

IN CAPUT IX.

Efferitas a Romano sanguine aliena. Scribe et feritas: sic infra, c. 40 *essagitarii*, pro *sagitarii*. Amplecti se hanc, duasque sequentes emendationes meas, scribit perbenigne amplissimus Cuperus.

Statu celsus. Ita editio Parisiensis: sed legendum esse *status celsus*, docent Lactantii similia complura Div. Instit. l. ii, c. 2: *Nobis autem status rectus, sublimis vultus ab artificibus datus est*: cap. 2: *Subjectam pedibus vestris terram contemneretis, corporis statu salvo*; c. 17: *Statum sublimem accepinus*. L. iii, c. 4: *Quorum status rectus est*, lib. vii, c. 9: *Cujus corpus ab humore excitatum, vultus sublimis, status erectus, originem suam quarit*. De ira D. c. 7: *Recto statu, ore sublimi*. De Opif. c. 8: *Hominis itaque solius recta ratio est, et sublimis status*. Similiter Min. Felix, p. 138, et ex vetustioribus Plautus, Amphitruone, *Formam cepi hujus in me et statum*.

Animique dejectus. Scribo, *dejectus*, ut apud Claudianum opera viri magni nunc emendatiorem, l. iii de Raptu Proserp. v. 297:

Supplex dejectaque vestris
Advolvor genibus.

Alibi quoque *dejectum clientem* dixit idem: quomodo et Statius, Silius, Prudentius, aliiq. Etiam Glossæ, *Dejectio*, καταφέρω, καταβάλλω τὸ ὑπόδημα, καταβάλλω.

Cum omnibus suis ad bellum pergere. De gentibus Orientis, quibus prælum ineuntibus,

Est acerrima nullo

Ordine mobilitas, insperatique recursus,

ut ait Claudianus, non est cur ea, quæ apud veteres novosque observata sunt scriptores, huc congeram. Videat qui volet Julium Casarem de B. Gall. lib. iii, c. 5; Herodianum, l. iv, c. ult., Senecam, de Ira l. iii, c. 3; Florum, lib. iii, c. 3; Num. 5, etc. Servant majorum morem hunc etiam hodierni Turcæ.

Ut jam detractaret. Ita apud Min. Felicem, p. 260, *insparsa mendacia*; apud Symmachum, l. vi, ep. ult. *commandare*; apud alios, *contractabil* impartire, obaudire, circumseclere.

IN CAPUT X.

Erat pro timore scrutator rerum futurarum. Præ timore aut præ metu, est equidem usitatus. Opinor tamen dici posse pro timore, ut apud interpretem Bibliorum, ii, Reg. vi: *Conturbatumque est cor regis Syriæ pro hac re*; et quomodo Sulp. Severus Sac. Hist. i, c. 9: *Fratres, post patris obitum pro conscientia pavent-*

tes benigne habuit. Erudite vero dicit, divinationem superstitiosam profectam esse a timore et sollicitudine, qua futura avertimus. Arrianus in Epict. I II, c. 7: Τὸ τὸν ἰσθῆος ἐπὶ τὸ συνεχῆς μετεπέσθαι ἄνευ, ἢ δαίλια, καὶ γοεῖσθαι τὰς ἐχθίστας. Lucianus in Pseudomanti: Κατανοοῦσι τὸν τὸν ἄνθρωπον ἰστοῦ ὑπὸ θεῶν τούτων μεριστῶν τυραννοῦμενοι. Ἐπιπόδος καὶ φόβου... ἐν ἀργοτέρους ἴσθ, τῆ τὸ δαίλιον, καὶ τῆ ἐπιπόδου, ἔγραψαν τὴν περιγραφαί ἀναγοραῖσται τὴ καὶ ποθενοῦσται ὄσων, καὶ δαίλιος ὄστω πᾶσαι πλουτήσας... καὶ ἄλλων, καὶ κλέρον, καὶ βραγχύδης, et reliqua, quae apud ipsum rectus legentur. Saeviter etiam Valerius Flaccus, lib. IV.

Fulere sed mens caeca nequit quantumque propinquat Phasis, et ille operum summus labor, hoc magis anguit Proxima; nec vates sat jam mihi Mopsas et Idmon.

Magister aruspicum Tagis. Existimo retineri posse Tagis, etiam in recto casu, more Graecorum, apud quos occurrit Tagis Pythagoricus, cujus Stobaeus meminit: item Agis, Bacis, Betis, Datis, Lysis, Eupolis, et alia virorum nomina sic terminata. Sed ne quid dissimulet, suspecta mihi est vox aruspicum, ut glossema, cujus hoc loco auguror fuisse interpretum Tagis, aut aliquid tale: quomodo in narratione similima, et cum hac utitur conferenda. Prudentius, Apotheos. v. 467:

Postremosque animae pulsus in corde tepenti Callidus interpretes numeris et fine notabat.

Adjice his, quae de eodem Juliano narrant Gr. Nazianzenus et Theodoretus; unde constare potest impia illa Paganorum sacra Christianorum interventu saepius fuisse disturbata.

Profani homines. Quod impostor ille seelstissimus, de quo Lucianus, in re senulata, idem in seriis fecerunt alii, ut Christianos, solos vero pios, impietatis et sacrilegii accusarent. Sic Flavio Clementi (Fabium male vocat editio Leunclavi) consuli Romano, et uxori ejus Pomitilla, Domitiani conjugis cognatis ἀρροῖς ἀσεβείας καὶ ἀθεοῦτος ἔργηματα ἐπαπέσθη: de quorum supplicis Divus librum LXVII adire licebit; nisi quis ipsa consulere malit Christianorum Martyrologia. Adde Baluzium ad verba capituli tertii, Ecclesiae restituta.

IN CAPUT XI.

Deorum montium Cultrix. Cl. Baluzius, cujus non levi beneficio librum hunc republica litteraria, ut vindicet ac editori primo, debet, Deos hocse montium, quoque tangit Commodianus, Deos monteses, (sic enim legendum censet) necnon Deos montenses, quorum ex praescriptis Jovi dedicata est ara illa apud Gruterum, cujus dabimus mox inscriptionem, non dubitat eosdem habere; qui tamen, aut quorum nomen illi sint, fassus sibi non liquere. Et certe res non caret obscuritate. Videamus tamen, quam hic nobis viam praestet Cuperus noster, vir eruditionis pariter et dignitatis amplissimae. Ex notis suis ad apotheosin Homeri, quod opus ad umblicum nunc, ut audio, festinus cupide a praescarum studiosis elegantiarum expectatur, haec excerpta, pro reliqua benignitate sua, necum communicavit viri humanitatis celebratissimae. Postquam de Homeri in monte summo positi pictura agere cepit, montium, inquit, magna olim veneratio, inque iis extractae aerae et templa, ut satis superque ex historia tam sacra, quam profana patet, plerisque nummibus fuerunt. Tude apud Philostratum Indi Caucasum Θεῶν ὄρων vocant; Persae apud Herodotum, ἐπὶ τῆ ἀρροῖσται τὸν ὄρειον ἀναβαίνοντες, Jovi hostias immolant. Montinus, qui montibus praestat deus, apud Arnobium occurrit; mater Galerii Maximiani Deorum montium cultrix mulier admodum superstitiosa Laetantio dicitur. Dii Montenses in Inscriptione apud Gruterum, p. 21, celebrantur; quae quia Romae inventa, videntur significari dii, qui septem montibus praesidebant, quorumque in honorem constitutum forsant et sacrum septimontium, quod celebratur a montanis, id est, qui montes inhabitabant, non autem a toto populo, uti apud Varronem lib. v. de L. Lat. legere

haec: in septem quoque locis, teste Festo, faciebant sacrificium diis, ut opinor, praesidibus; ut apud eundem palatualis flamen ad sacrificandum ei deo constitutus erat, in cujus tutela palatum esse putant. Pergit dein de monte Argeo, de deo Penina, de Jove item in montibus culto disserere, quae rectius ex ipso libro petentur, propedem in usus publicos proditura. At in alia epistola, quae mihi attulit eas viri insignis notas, quibus hic fruuntur lectores, isthaec adjoicit. Haec de re antea scripsi: sed cum non solos montes ut deos venerati sint, vide an potius legendum sit omnium. Sic c. 36: Qui et sacrificia per omnes deos suos quotidie faceret. Sed forte praecipue Elagabalum et alios deos coluit, qui sub montis effigie colebantur. Nam Elagabalus ita dictus est, quasi deus mons, vel deus montis, uti post Fullerum docet Salmasius ad Hist. Augustam; et ex Herodiano numismis patet, ejus simulacrum nihil aliud fuisse, quam saxum ingens. Huc pertinet mater Deum, vel Cybele, quae fera montium dea vocatur Maceiati apud Diomedem, l. III, p. 514, vel quia in montibus culta, vel quia lapis informis ex monte excisus. Atlantem certe montem ut deum coluisse accolae, et Cappadocibus montem fuisse καὶ θεῶν, καὶ ὄρων, καὶ ἀγαλμα, scribit Max. Tyrius dissert. xxxviii. Quam in rem plura notari possent: sed accipe occasione matris deum duas emendationes, quas judicii tui facio. Strabo lib. x. p. 469, scribit, Phryges eam a loco πολύνην vocare: at πολύνη est urbs Aetoliae, teste Stephano et Statio. Scribo quapropter Σατυρόνην, quod nomen datum fuit matri deum; et ita in marmore Arundeliano Magnesii et Smyrnaei jurant per μητέρα τὴν σατυρόνην. Alter locus est Varronis apud B. Augustinum, lib. VII, c. 24, de Civitate Dei. Eandem dicitur matrem magnam, quod tympanum habeat, significari esse orbem terrae; quod turres in capite, oppida; quod sedes singulorum circa eam, cum omnia moveantur, ipsam non moveri. Ultima sic restitue: quod sedens fingatur, circa eam cum omnia moveantur, ipsam non moveri. Id est, ideo Dea sedens fingitur, uti ex nominis plurimis patet, quia ipsa, sive terra, non movetur, cum tamen omnia circa eam moveantur. Non est hujus loci inquirere in placita philosphorum, qui vel terram moveri, vel stare immobilem docuerunt. Recte autem apud Laetantium, deorum cultrix; et ita Marticultores in inscriptione veteri apud Gruterum occurrunt. Quae sequuntur, ita jam olim emendabam, cum interesset dapibus, sacrificabat pene quotidie, ac vicariis suis epulas exhibebat. Ex ultima littera vocis cum, et brevi scribendi ratione, ir pro inter, ommissa est haec propositio; et epulas legendum esse ex ipsa loquendi ratione patet. Vicariis igitur suis, sive ministris aulicis, comitibus, praefectis, qui circa eam erant, epulas exhibebat; iisque, ut sequitur, abstinebant Christiani. Scilicet cum illa dapes exhibere volebat, etiam sacrificabat, atque sacrificiorum δειπάνα mensis jubebat inferri. Haec erant idolothya, a quibus quomodo abstinere se Christiani debeant, Lucas et Paulus docent. Nonnulla, eaque non enivis obvia, haec de re notare possem: sed tempus non sinit; tantumque monebo, eadem adversus Christianos fraude grassatum esse Maximinum, c. 37, infra. Hic amplissimus et doctissimus Cuperus; quae cum satis luculentam afferant huic loco explicationem, et elegantia sua placeant plurimum, meas cogitationunculas de his in pauca contraham. Emendationes illae duae, verborum nempe Varronis apud B. Augustinum, et Strabonis de matre Idaea, seu Sipylena, placent vehementer; nec dubito, quin viris multo me doctioribus sese approbatum eant. Sed nec male, pro montium, reponere videtur omnium deorum cultricem; et sane dis deabusque omnibus, Jovi ac diis omnibus, Silvano et diis omnibus, similiaque complura, multae olim dicatae sunt aerae. Quia tamen tutius est insistere lectioni codicis antiqui, montium deos interpretor, deos a profanis cultos Gentibus; has enim Moses ipse ait, deos suos collocasse super montes excelsos, et colles, et subter omne

lignum frondosum, Deut. c. xii, v. 2. Adde ii, Reg. A xvii, v. 11 et plura; quælia sacrarum Litterarum testimonia et formulæ Lactantio ob oculos fuisse videntur, consolatorum scriptum ad Christianos meditantem, cum nihil ad consolationem eis efficacius, nihil ad leniendam acerbiteriam rerum potentius existat: quare ad eas conformat stylium suum sapius. Tamen aut septimontii deos, quorum meminit etiam Tertullianus ad Nationes, lib. ii, c. 15. *Arquis, et Jani, et montium septimontium* (ubi fors legendum *septimontii*), aut *montium Romanorum*, qui fuere in Piceno in regione Reatina, (de quibus Siculus Flaccus, et Rei Agraria scriptores cæteri,) horum, dico, aut ahiorum deos montium nulla vetat religio sub istis comprehendere: nisi quod Sylvanus ille finium tutor Romulæ istius sacrificium non admisit; hunc enim a fœmina sine coli nefas fuit. At a cœtu montensium deorum, de quibus inscriptio loquitur, Sylvanum minime excludendum puto, neque ex eorum caterva, in quos intendit digitum Commodianus; Exuperantius enim iste Sylvani se jactat sacerdotem, et mihi quidem verisimile sit, sacrificium illum, Sylvanum ejusque *συμβόλους και συννάους*, Herculeum puta Rusticum, Liberum patrem, Nymphas et similia monstra, hic vel maxime innuere, utpote quorum et sacris operaretur, et monitis nocturnis, sibi, aut aliis factis, esset deditissimus. Sed eni rudis illius aræ marmoreæ, in Quirinali colle repertæ, inscriptionem:

ARAM. JOVI. FULGEDITORIS. EX PRECEPTO. DEORUM.
MONTENSIIUM. VAL. CRESCENTIO. PATER. DEORUM.
OMNIUM. ET AUR. EXUPERANTIUS. SACER-
DOS SILVANI. CUN. FRATRIBUS. ET
SORORIBU. DEDICAVERT. NT.

Ubi PATER, pro PATRI, vitio lapicidæ, aliaque, sed facileprehendenda, occurrunt. Forma autem vocis MONTENSIS certos hic designare videtur montes, quomodo Nemorenses Dianam Aricipam vocarunt, et ad eandem formam Frententes, Fabricenses, Comitantes, apud Ammianum leguntur. Certius itaque dictu videtur, deos quidem hos incertos, et in quorum numerum aut nomina inquirere non auderent, sic fuisse cultos, notis tamen in montibus; ut CAMPESTRES in Inscriptione alia apud Grut., pag. 1015, n. 2, aut ut Genium, Tutam, præsidēs locorum deos passim venerabantur. Huc refer historiolam de ajo locutio; item formulas, SIVE DEUS SIVE DEA, DIS OMNIUM, DIS PRÆSENTIUM, DEO GENIO TUTELE HUIUS LOCI, DIS PRÆSIDIBUS H. L. aliasque plures, in quibus sollicite cavebatur, ne quem male præterirent. Ut igitur certos intra fines sermo meus redeat, Lactantium quidem et Commodianum omnes Gentium deos, Romæ præsertim coli solitos, aut illos septimontii, quos diserte *montium deos* vocare vidimus Tertullianum, innuere arbitror: Inscriptionem vero illam aram præsentibus tantum in illis montibus, ubi ara fuit sacra, dicatam fuisse. Verba autem, *Quæ cum esset*, cum sequentibus recte se habere auguror, modo distinctione juventur, hoc nempe modo: *Quare cum esset, dapibus sacrificabat quotidie. Cum esset*, id est, ederet, aut cænaret. Sic ista non esses, apud Val. Maximum, l. iv, c. 3 in fine; sic secundum Hyginum, Fab. 159, rogabat Opem Saturnus, ut esset quod illa peperisset. Quæ duo loca indicavit mihi ad Ovid. Art. Am. l. iii, v. 757, illustris Ileinisius. *Sacrificare* autem *dapibus*, ut apud Lact. l. c. 21: *In quibus ipsi Sacerdotes non suo, sed alieno cruce sacrificant*. Et lib. vi, c. ult. *Verbo ergo sacrificari oportet Deo, siquidem Deus Verbum est. Si summo Jovi argento sacrificassem*, habes apud Plautum in Mostellari. *Vicarios* autem intelligo in re sacerdotali. Sic M. Antoninus imperator apud Capitolinum, c. 2, dicitur nullum sacrificium per Vicarium fecisse, nisi cum æger esset.

Nam erat hujus maliitæ, Eutropius l. ix, c. 16. *Diocletianus moratus callide fuit: sagax præterea, et*

admodum subtilis ingenio, et qui severitatem suam aliena vellet invidia explere. Similia legas in Excerptis Joannis Antiocheni à Valesio editis. Simonidæ præceptum respexisse videtur Diocletianus, quod Hieroni dedit apud Xenophontem: verum justo latius extendisse. *Ἀνδρὶ ἄρχοντι τὸ μὲν ἀνέγνως θεύων, ἄλλοις προσηκόντων εἶναι κολάζειν, τὸ δὲ ἄλλα ἀποδοῖναι, δι' ἑαυτοῦ ταυτέων*.

Et qualiter sentiebant. Legendum esse, *Et qui aliter sentiebant*, vidit in addendis cl. Baluzius.

Apollinem Milesium. De oraculo Milesii Apollinis, seu Branchidarum, vide Strabonem lib. ix, et quæ collegere eruditi ad Marmoræ Oxoniensia. Cumprimis autem adeundus Valesius ad Am. Marcell. l. xxiv, et pauca, sed præclara afferens Isaacus Vossius ad Melam. lib. i, c. 17.

IN CAPUT XII.

Ad septimum kal. Mart. Vide fuerint hic ellipsis vocatæ *diem ferenda*, quæ hodie etiam vulgo frequens. Porro non illud modo kalendarium, cujus meminit Baluzius, Terminalis ponit a. d. vii. kal. mart., sed et alia nihilo minus vetusta, inter quæ celebratissimum illud a Ciacciono, Paulo et Aldo Manutiis, abisque deinceps editum sapius: quod autem quædam discrepare videntur, ab intercalatione est, quam eo factam mense notum. Rursum nec illi magnopere falluntur, qui dicunt, ecclesias tempore paschatis subversas. Nam persecutioni cœptæ in Terminalibus acriter vere proximo, imo toto anno, Tyranni instituerunt.

Agentibus consulatum senibus. Hæc verbæ certo indicant tempus, de quo non levi certamine quidam cruditorum disquirunt, uti movet etiam hinc Baluzius; tempus, inquam, cœptæ persecutionis, annum nempe Christi trecentessimum tertium, id quod Scaliger et Valesius vere existimant. Vide quomodo hoc colligam Baluzius, Pagius et alii, qui sibi hæc cum cura sumpserunt expendenda. Fuit autem hic annus, secundum Scaligerum, Antiochenus 351 Christi; Dionysianus, 303. Numerus aureus xix, Cyclus solis iv.

Ad Ecclesiam profectus. Omnino scribendum est *præfectus*, prætorii nempe: alioqui series verborum hians et abrupta pendebit. Eviucunt id etiam sequentia, in quibus prætoriani memorantur ecclesiam evertisse, imperatores autem ambo fuisse in speculis.

Tamen illud editissimum. Opinor scribendum *tutamen*. Hæc voce usi Virgilius, Livius, et Arnobius Lactantii præceptor, haud multo secus, quam ipse hoc loco. Sermo est de animalibus, lib. ii, pag. 53, edit. Lugd. Bat. *Nonne alia cervinum opportunissimis sedibus nidulorum sibi construere mansiones: alia saxis et rupibus tegere et communire suspensis: excavare alia telluris sola, et in fossilibus foveis tutamina sibimet ac cubilia præparare?* Et pag. 17: *Neque donorum, aut vestium tutamina sibi et velamina conquirent.*

IN CAPUT XIII.

Libertatem denique ac vocem non haberent. Similis quærela B. Gregorii Nazianzeni, Invect. 1: *ταῦτα δ' ἢ πάσης μὲν παρθένους ἀποστερείσθαι χριστιανούς, πάντων δὲ αὐτοῦς εἰργασθαι τυλλόγη, ἀργεῖον, πανηγύρεων, τῶν δικαστηρίων αὐτῶν. Μὴ γὰρ εἶέναι καὶ χριστιανῶν τοῦτοις, ὅστις μὴ κατὰ τῶν βλαβῶν ὑπαράσκειν ἐπιπροσθευ κειμένων, καὶ μισθὸν δόξαι μέγαν ὄντων καὶ τοσοῦτο πράγματος*. Quibus adjungi possunt ea quæ infra c. 15, a nostro narrantur.

Etsi non recte. Non est quod existimet aliquis, hæc formula aliquid leviter tantum improbari. Utitur ea Bibliorum interpret vetus de his, quæ longissime abeunt a recto et pio, II Reg. vii, v. 9: *Non recte iudicimus; hæc enim dies boni nuntii est*. Cap. xvii, v. 8: *Et irritaverunt filii Israel verbis non rectis Dominum Deum suum*. II Paralip. xxi, v. ult.: *Ambulantque non recte*. Sap. ii, 1: *Dixerunt enim impii cogitantes non recte*. Et cap. vi: *Quoniam cum essetis ministri regni*

ipsum, non recte iudicatis. Ita vetustiores quoque A passion, ut Cic. pro Cl. Planco, c. 6: *Iste potius, quam ego? vel nescio, vel non dico; vel denique, quod male prorsusnam esset dicere, sed impune tamen debere dicere, non recte.* Quin etiam Lactantius ipse supra, c. 7, sic loquitur; alibi vero, non pie, non perfecte, non integra conscientia, dixit:

Magno tamen animo. Sapientibus nihil magnum, nisi quod et bonum: sed hi sequuntur nonnunquam vulgarem consuetudinem, duntaxat in sermone. Sic Tullius in Milone prædicat animi magnitudinem. Sic Livius reprehenditur a Seneca, quod virum animi boni a viro magni animi distinguat, lib. III de Ira, c. ult. Et tamen ipse L. Seneca ad Marcium c. 16: *Græchos, inquit, etiam qui bonos negaverit, magnos fatebitur.* Similia videor legisse apud Hegesippum de Excidio Jerosolymitano. Notum utique est illud Nasonis: *Magnis tamen excidit ausis.* Quod expressum videtur ex isto veteri senario, qui legitur apud Dionys. Longinum:

Μεγάλα ἀποκτείναντες, ἀμείωτοι ὄντες:

ubi viderint eruditi rectiusne legant,

Μεγάλα ἀποκτείναντες.

Legitime coctus. Ego arbitror his verbis inesse quid, quale illis B. Laurentius apud Prudentium:

Converte partem corporis
Satis crematam jugiter:
Et fac periculum, quid tuus
Vulcanus ardens egerit.
Præfectus inverti iubet.
Tunc ille: Coctum est, devora;
Et experimentum cape,
Sit crudum, an assum suavius.

Legitime, ait, coctus, id est, ut interpretandum puto, legitimo, sive consueto sacra paganica, aut etiam culinaria tractantibus more. Nostri dicerent, *Van bleff steeki van ordinarie voits, eller som en annau Steek.* Sic *Legitimum sacrum,* in divinis humanisque libris sæpe. *Legitima verba* apud Nasonem:

Curio legitimis tunc Fornacalia verbis
Maximus indicit.

Legitima fossa, apud Vegetium, lib. I, c. 21. Hinc ipse Lactantius *legitima sacra* dixit, lib. V, c. 2.

IN CAPUT XIV.

Excarnificari omnes suos protinus præcepit. Non præcepit, sed cepit, in codice illo vetusto extare fateatur Baluzius. Existimo hoc relictum ab auctore in tyranni invidiam, *Excarnificare suos omnes protinus cepit.* Addit enim, *Sedebat ipse, et reliqua. Omnes suos* interpretare aulicos, qui ipsi serviebant; c. 15, *domesticos* vocat, ut bene monet amplissimus et doctissimus Cuperus. Nam proxima tempora *domesticos* peculiariter vocabant corporis imperatorii custodes, equites peditesque, qui quidem domi excubabant; qui vero militie, *protectores.*

Erant certantes. Figura est *μαχολογίας*, seu productionis, de qua vide Buchnerum de commutata Ratione dicendi, l. I, c. 21. In grecis latinisque Bibliis hoc genus est frequentissimum. Sed et Lactantius ita, lib. II, c. 15: *Aberantes a Dei notitia gentes esse ceperunt.* Cic. de Nat. deor. l. II, c. viii: *Omnia enim hæc meliora sunt, quam ea, quæ sunt his carentia.*

Sed celerius anim idversum. Loco τοῦ sed, quod præcedebat, id non dubia conjectura videbatur reponendum.

IN CAPUT XV.

Alligatis ad collum molaribus. Quid, igne ambusti fidemne, qui dein alligatis molaribus immergebantur mari? Imo vero alii. Sed et superiora minus apte coherent. Corrigendum censeo, *Ne singuli, quoniam tanta erat multitudo; sed gregatim circumdato igni*

amburebantur: domestici, alligatis ad collum molaribus, mari mergebantur. Sic lib. VII, c. 21: *Tunc quorum peccata pondere, vel numero prævaluerint, perstringentur igni, atque amburentur.* Cypr. de Opere, etc. *Et ibunt in ambustionem æternam.* Am. Marcell. l. 50: *Internis nimietate calorum ambustus.* Sic Inscriptio vetus apud Antonium Augustinum, Dialogo X: *AMBUSTO CORPONE,* id est, exusto. Et sic alii passim. Si quis tamen ideo quod ignem multi præferrent suffocationi per aquas faciendæ, rati flammam animas sibi cognatas lustrare purgareque, aquam vero easdem elidere atque extinguere, ab ethnicis imperatoribus hoc velut indultum dicat domesticis, ut igne consumerentur, ceteros aquis, ut nefarios et sacrilegos fuisse abolitos, non obnitar vehementer, quin legi posse concedam: *Gregatim circumdato igni amburebantur domestici; alii, ligatis ad collum molaribus,* etc. Sed elige nunc priora, cum ea non displiceant illustrissimo Cuperio.

B *Aræ in secretariis.* Secretarium, seu secretum, locus est, in quo sedent iudices pro tribunali. Vide Hesych. in *Σέκρητον*, et Suidam in *Σετήλη*. Vales. ad Am. Marcell. lib. XV: *Ab hoc iudicium secularium more manasse videtur, ut secretaria in ecclesiis haberent episcopi et presbyteri, ubi audiendis fratrum negotiis vacarent.* Hæc Valesius. Meminit et Sulpicius Severus, Dial. 2, c. 1. Item Epist. 1 et 3 de Vita Martini; ubi consule etiam Notas Vorstii. Aræ autem a Paganis insidiosè positæ memorantur non uno in loco in prisca Annalibus. Sic de ara Victoria in Senatu ponenda Symmachus vehementer laborabat. Sic donativum divisurus militibus Julianus præcepit, ut singuli aurum accepturi grana aliquot thuris in aras jacerent, adeo minuta, ut multos Christianorum falleret, ignaros quid agerent.

Commeant literæ. Symmachus l. I, Epist. 91: *Mææ litteræ quoniam acceptæ sunt tibi, crebrius commeant.*

C *Verum autem Dei templum.* Læet. Epitome, cap. 8: *Evacuatur omni labe pectus, ut templum Dei esse possit, quod non auri, non eboris mtor, sed fidei et castitatis fulgor illustrat.* Hieronymus ad Nepotianum: *Multi ædificant parietes, et columnas ecclesiæ substruunt: marmora nitent, auro splendens laquearia, gemmis altare distinguitur; et ministrorum Christi nullâ electio est.*

IN CAPUT XVI.

Tres acerbissimæ bestie. Ita veritas acerba, Lact. 4, c. 26: *Dominationes acerbæ, l. VI, c. 6: Acerbi census, l. VII, c. 9.*

Deinde in Hieroclem. Hic ille est Hierocles, qui postea præfuit Egypto; cumque indignis modis in Christianos sæviret, ab Ædesio inter ceteros martyres nomen professore verius asperis exceptus et pugno cæsus est. Vide Euseb. Hist. Eccl. lib. VI, cap. 5. Diversus autem ab hoc fuit, vetustiorque paulo Hierocles ille, de quo Dio Cassius in Excerptis Valesianis, fœdissimum Elagabali mancipium; et ab utroque rursum diversus Hierocles philosophus, in christianam veritatem nihilo æquior, sub Juliano Parabate virulentissima sparsit scripta. Consule Jonsium de Scripturibus Hist. Phil. lib. III, c. 18.

Priscillianum. Præfectum Bithyniæ post superiores istos. Vide notas Baluzii.

D *Novies adversarius vicisti.* Tertull. Apolog. c. 27: *Et illos (Demones) nunquam magis triumphamus, quam cum pro fidei obstinatione damnamur.* Similia occurrunt apud Cyprianum, Ambrosium, Prudentium; item in Martyrologiis.

Zabolum cum satellitibus. Æoles Δ mutant in Ζ, ut ζανυκτός, pro διανυκτός; ζαβάδων, pro διαβάδων: unde ζάβολος, pro δαβόλος, quo et usi Cyprianus, Hilarius, alii. Imo Paulinus vix aliter inquam, quam *Zabolum* dicit. Simileque zeta, pro *diæta*. Hæc Vossius de Arte Gram. lib. I, c. 21. Gronov. Obs. lib. IV, c. 13, p. 208.

Quam jucundum illud spectaculum Deo ... Cyprianus epist. 9 ad Martyres: *O quante fuit illud spectaculum Domino! quam sublimē! quam magnum! quam Dei oculis Sacramento ac devotione militis ejus acceptum!* Adde quæ ex Minutio Felice, item quæ ex Epicteto affert Lipsius ad nota illa verba Senecæ, lib. 1 de Provid. c. 2: *Ecce spectaculum dignum, ad quod respiciat intentus operi suo Deus: ecce par Deo dignum, vir fortis cum mala fortuna compositus.*

Cum dominatores dominantur. Cypr. ep. 6: *Nunc est ut magis insidiantem adversarium metuant, qui fortiorē quemque magis aggreditur, et acrior factus hoc ipso, quod victus est, superantem superare conatur.* Et ep. 34, de Celerino Mart.: *Jacuit inter pœnas pœnis suis fortior, inclusus includentibus major, jacens stantibus celsior, vincientibus firmior victus, sublimior judicantibus judicatus.*

Nefanda jussione. Sic lib. IV Instit. c. 15: *Verbo ac jussione faciebat; lib. v. c. 15: Non tyrannicus jussiones, non præsidium gladios tremunt.* Plura Elmenhorstius ad Arnob. lib. II, p. 67.

Ac terriculas. De hac voce ad Nonium. Præterea e Nævio cassam terriculam afferunt, et e Senecæ deperditis, *Omnes ejus terriculas delude.* Imo habet et Livius lib. XXXIV, c. 11: *Nullis minis, nullis terriculis se motos.*

Fide stabili. Suspicio leviter excidisse vocem unam; ut fuerit, *fide stabili et invicto robore animi.*

Nihil unguæ. Unguæ, genus quoddam ferreæ forcipis, inter tormenta adhibitæ olim. Formam vide apud Gallonium, aut inter ea, quæ subjiciuntur libro Mægii de Equuleo, pag. 176 et 81.

IN CAPUT XVII.

Vicennalium diem. Solemniū votorum, quinquennialium nempe, decennialium, et deinceps, quæ origo, quæque ratio fuerit, licet traditum sit a doctis, repetam breviter tamen, in gratiam eorum, quibus hoc genus librorum non ita facile esse potest ad manus. Cæsar Augustus, cum Romanis rebus post motus et turbas maximas a se compositis et constitutis decennio præfuisset, sive tadio valetudinis diuturnæ, curisque ac laboribus imperii fractus, de reddenda republica serio cogitaret, (quod affirmare videtur Suetonius in Aug. c. 28) sive hoc tantum præ se ferret ob causas a Dione prælixius expositas, convocato Senatu, rationem administrati imperii sic reddidit, ut tamen, quasi decernente eodem, in proximum quinquennium potestatem constituendæ republicæ retineret. Verum hoc elapso, rursus aliud quinquennium, post decennium, ac eo finito, aliud iterum decretum est; ita ut continuatis decenniis, per totam vitam imperii summam obiturerit. Cujus exemplum quodammodo secuti successores, etsi non ad certum tempus, sed per omne vitæ spatium imperium d-latum sibi haberent, singulis tamen decenniis festum pro renovatione ejus agebant. Hæc fere Dio ita refert lib. LIII, et ex eo recentiores. Id primo gestum Augusto septimum, Agrippa tertium consulibus. Sequentes igitur Augusti singulis decenniis celebrarunt has *πεντηκάστης*, ob id *δεκαετηρίδας* dictas Xiphilino, quibus vota diis solvebantur, initio ejusque decennii solemniter postmodum suscipi consueta; militibus donantur, et annonæ populo circenses exhibebantur. Imo singulis etiam lustris, sive quinquenniis, res hæc dein repeti cœpta. Fiebat ergo vota quinquennialia primo anno initæ dignitatis: sed solvebantur exacto lustro; tum decennialia nuncupabantur, lustro altero demum completo solvenda. Vota vicennialia suscipiebantur anno quintodecimo imperii: festum vero ipsum agebatur vicesimo, quo munera etiam imperatori mitti solebant; de quibus vide Symmachum, lib. X, Epist. 26. Rei præterea carceribus exinebantur, Deo gratiæ agebantur, pecuniæ distribuebantur per civitates, et lætitia publica multis modis fiebat testator. Hæc ex nummis plenius docent Adolphus Occo,

A Erizyus et Chalucius, firmantque, aut repetunt alii; ut Carolus Dufresnius dissertatione de Numismatibus ævi inferioris, pag. 29. Magna itidem cum cura argumentum idem tractarunt Henricus Norisius Dissertatione de Votis decennialibus, et Antonius Pagius dissertatione Hypatica, seu de Consulatu Cæsaris.

Ad XII. kalendas decembres. Videndus est de hoc loco Antonius Pagius, jam dicti operis pagina 90, 92 et 93, ubi tradit, non ideo celebrata a Diocletiano hoc die vicennialia, quod is esset imperii ejus natalis: sed quia tunc Maximianus Herculeus Cæsar esset nuncupatus. Idque factum aliquoties, atque post Constantini Magni tempora, ut causa quæpiam interveniente, non ipsius Imperatoris primi, sed participis ejus die natali, hoc est, quo particeps imperium auspicatus fuerat, festum hujus generis celebraretur.

Quodcumque se premi. Lego, Quo utcumque se premi.

Animam ... nec tamen totam. Id est, vitam, aut vitales spiritus. Sic vetus Bibliorum Interpres II Sam. I, v. 9: *Quoniam tenent me angustiae, et adhuc tota anima mea in me est.* Martyrologium Usuardi, prid. kal. febr.: *Ibique spiritum, qui in eo supererat, injecerunt.* Vide Barthii adversaria, pag. 1682.

IN CAPUT XVIII.

Aiebat ei indecens esse. Scribe, *Aiebat et indecens esse*, ut hoc membrum sequenti, et minus tutum, lepidius respondeat.

Multorum sibi odia quæsisset. Lactant. lib. II, c. 12: *Per ejus divinum atque unicum nomen hominum sibi misericordiam quærit.* Et lib. IV, c. 1: *Mortem sibi perpetuam cum diis et cum bonis corporalibus quæsierunt.* Adde Gronov. ad Sen. Herc. Fur. v. 285.

Nerva vero uno anno imperante. Nervam vero uno anno imperantem scribendum esse, ratio syntaxeos evincit.

Jam ipse inhiaerat ... Lego, Jam spe inhiaerat, cum inde sibi aut nihil præter nomen, aut non multum videbat accedere. Nihil, aut exiguum nimis, videbatur Galerio, si duo majores retinerent summam imperii, ipse contentus nomine Cæsaris, tertium aut quartum teneret locum.

Jam fluxisse annos quindecim. Lactant. I. III, c. 17, ex mente adversariorum: *Nullum diem, nullum denique temporis punctum effluere nobis sine voluptate patiamur.*

Annos quindecim, in Illyricum. Videtur respexisse verba Livii, lib. VII, c. 35: *An æquum esse dedititios suos illa felicitate perfrui (Editio Lugd. Bat. A. 1631: dedititios suos illa fertilitate atque amenitate perfrui); se militando fessos, in pestilenti atque arido circa urbem solo luctari?*

Filios nuncupari. Instit. I. I, c. 8: *Quos imperiti et insipientes tanquam deos et nuncupant, et adorant.* Sic lib. IV, c. 4: *Nuncupare patrem, nuncupare dominum, sensu nonnihil diverso.* Nam hic nuncupare, est Cæsarem pronuntiare, atque adeo in hæreditatem et jus obtinendi olim imperii vocare.

Sanctissimus adolescens. Id est, vitæ integerrimæ et innocentissimæ. Sic de Paganis Lactant. I. V, c. 10: *Qui licet sanctis moribus vivant, in summa fide atque innocentia, tamen quia deos colunt, a justitia et nomine veræ pietatis sunt alieni.* Symmacho hæc vox valde frequens est, Christianos, ut opinor, æmulanti. Vel uno in quinto libro in quoties eam repetat, Epist. 15: *Sancto Lampadio, germano tuo;* Ep. 20: *Sanctus Aurelius;* Ep. 29: *Sancti Asclepiadis philosophi;* Ep. 39: *Sanctus Sabius;* Ep. 49: *Ex tuo sanctissimo et luculentissimo ore.* Plura non congero.

Fideliter præbit. Omnino vera est prior hujus loci apud Cuperum interpretatio. Sic in Bibliis Latinis, II Paralip., xxxi. v. 18: *Sacerdotibus per familias et Levitis fideliter cibi de his, que sanctificata fuerant, præbebantur.* Amnianus Marc. lib. xxviii: *Quod ipsi ad expeditionales usus præbere necessaria detrectarunt.* Sic dicebant, *præbere congrua, præbere justa, annua, diurna, et similia.* Lactantius Instit. I. IV,

c. 8. *Ut generanti nos Deo iusta et debita opera praebeamus.*

Ut ab eo induatur. Vestire dixerunt alii, ut Ammianus Marcell. l. xxvi: Si tuos annos, imperator optime, habes fratrem; si rempublicam, quare quem vestias.

Datum adolescentem. Opinor sic dictum, quod originem daceret e Baharum populo, non tam illo, proxime qui situs ad mare Caspium fuit, noto per scriptores rerum Alexandri, quam Europæo, et quidem Germanico. Vide que de eo collegimus Cluverius in Germ. Ant. Freinshemius ad Curt. Dausquejus ad Sil. Itæcum.

IN CAPUT XIX.

Kal. maiis. Annotavit Baluzius, Zozimum et Fastos idatianos dicere hoc factum kalendis aprilibus, alios etiam longius recedere; cum Lactantio tamen Kal. maias tenendas esse, Antonius Pagius etiam non ambigendam putat. Vide eundem, pag. 259 dissertationis memoratæ, et locis aliquot aliis.

Et priores militum. Existimo legendum, *primores militum*, quomodo Livius, Tacitus, aliique frequentissime. *Primores Judæorum* dixit etiam Lactantius, lib. iv, c. 46; Hegesipus de Excid. Jer. l. ii, c. 15: *Etiam quibusdam officis militie primoribus.*

Inquit senex. Emendavit, in qua *senex*, concione scilicet: *recipit*, quod suggerit vir quidam doctissimus, cum sequenti *alloquitur*, apte hic convenire non potest.

Alloquitur milites. Proprie, ut ab aliis est annotatum; unde *allocutiones* in nummis sæpe.

Omnes in tribunali. Distingue, *Obstupefunt omnes.* In tribunali *Constantinus adstabat susum.* Non enim soli obstupere, qui stabant in tribunali, sed et cæteri. *Susum* habes apud Plautum, Cistell. Act. ii, sc. 3, v. 78:

Quid nunc supina susum in cælum suspicis?

Ita quidem duo vetusti codices, teste Paræo in Analect. quomodo et his edidit Groterus. Utitur et Cato de R. R., c. 157, sub finem. Sic in decreto arbitro finium regendorum inter Genuates et Veituros, quod legitur in Collectione Gruteriana, p. 204: *IBEL. TERMINUS. STAT. INDE. FLOVIO. SUSO. VORSOM. IN. FLOY. LEMURIO. INDE. FLOVIO. LEMURI. SUSUM. USQUE. AD RIVUM. COMBERANE. INDE. RIVO. COMBERANE. SUSUM. USQUE. AD. CONVALLEM. CEPTIEMAM.* Manet eadem vox in compositis, *sustollo*, *suspendo*, *suscipio*, *sustineo*, et si qua sunt similia. Plura Duange in Glossario.

Statim sentarius, continuo protector. Gradus hi sunt militie honoratæ, de quibus docti abunde egerunt. Comparimus vide Valesium ad Am. Marcell., lib. xiv, qui docet, sentariorum scholas, inter Palatinas, alias fuisse sagittariorum, alias elbanariorum: *protectores* autem latus principis protexisse, et alios in comitatu mansisse, alios cum comitibus et magistris militum missos in provincias. *Constantinus Chlorus, divi Claudii, optimi principis, nepos ex fratre, protector primum, ezin tribunus, postea præses Dalmatarum fuit*, uti docent publicata a Valesio Excerpta.

IN CAPUT XX.

Quod voluit et fecit. Effecit ab auctore scriptum puto. Sic Instit. div. I. vi, c. 14: *Mox videbimus, an efficiant quod velint.* Inscriptio temporum eorundem apud Ad. Occonem, pag. 11, num. 3, in editione Commelini:

IMP. MAXIMIAN. HERCUL. CÆS. AUG.
CONSTANTIO IN OCCID. CÆS. EFFECTO.
ET. IMP. REIP. LONGE. LATEQUE. AUCTO.
ET. CÆM. DIOCLETIANO. PRINCIPE. INVICT.
ETIAM. UNO. TEMPORE. COLLEGA. EFFECTO.

Dominum esse ferebat. Illud esse suspicor a librario adjectum. Velleius Paterculus, l. i, c. 14: *Qui se Philippum regiarque stirpis ferebat.* Tacitus, Annal. i, c. 2, *consulem se ferens.*

Cæsare filio suo. Candidiano, ex concubina nato, sed quem adoptaverat etiam Valeria conjux, uti narrabit

A noster infra, c. 50. Hæc ita vere interpretatum arbitror Baluzium.

IN CAPUT XXI.

Se addicent. Div. Instit., l. ii, c. 1: *Totos se libidinibus addicent.* Lib. vi, c. 20 et 25: *Quia se corpori addicent in quo habet mors potestatem.* De instituto, seu consuetudine hæc Persarum legatur Brissonius.

Sic agebat. Clam sic agebat, aut artibus sibi consuetis, aut aliquid simile nisi adjeceris, nihil erit, quod præcedenti aperte respondeat.

Egregii ac perfectissimi viri. Non Decuriones modo, qui quidem *egregii ac perfectissimi viri* non erant dicti, sed et his potiores, quales fuere Duumviri, et defensores civitatum, item sacerdotes, curiales, et si quis ex his, aut præter hos, codicillis ab imperatoribus datis, honores et ornamenta *egregiorum et perfectissimorum* erant concessi, eorundem dignitatum nulla ratione habita, atque sic iis amissis, subiciebantur ab eo tormentis. Plura de his cæterisque titulis Paucioribus ad Notii. imperii.

Defixi in stabulo. Stabulum hic non equorum, sed equuleorum, ejusque generis catastarum, accipe, et ubi homines ad palos fixi et prope suspensi stabant. Sic *stabulum ferriterium* habes apud Plautum, Pers., Act. iii, sc. 5, v. 15 ex emendatione Gronavii.

Quid lusorium. Lusorium, id est, amphitheatrum, si Salmasium ad Spartianum sequimur. Ex hoc loco tamen colligere possis, destinatum peculiariter oblectationi imperatoris in spectanda confectione ferarum, aut lanienis quæ per eas fiebant, adificium intelligi hoc vocabulo. Scholiastes Juvenalis ad sat. iv, v. 100: *In lusorio Cæsaris juvenis iste ursos sæpe ut venator occidit.* Salvianus quoque *Lusorium*, ut ab amphitheatro diversum, recenset verbis a Dufresnio adductis, apud quem vide plura. Imo et Seneca, Epist. 80: *Cogito mecum quam multi corpora exerceant, quam ingenia pauci; quantum ad spectaculum non fidele et lusorium fiat concursus; quanta sit circa artes bonas solitudo.*

Habebat ursos. Non dissimilia de Valentiniano Marcellino, lib. xxix: *Cum duas haberet ursas, sævas, hominum ambratrices, Micam auream, et Innocentiam, cura agebat enixa, ut earum caveas prope cubiculum suum locaret, custodesque adderet fidos, viros sollicitos, ne quo casu ferarum rumperet luctificus calor.* Innocentiam denique, post multas quas ejus viderat laniatu cadaverum sepulturas, ut bene meritam in sylvas abire dimisit innoxiam.

Et illi. Locus est difficilis, et quem ab aliis restitutum videre malim, ac lubens: tentabo tamen et ipse. Puto compendium descriptionis *ros*, quod *cæteros* debuit notare, mutatum fuisse in *Christianos*; *exilii* vero *æri* *ros* *exilium*, fuisse scriptum, ut proximo capite *beneficii*, pro *beneficium*, et *imperii*, pro *imperium*, apud Aur. Victorem de Cæsaribus, c. 35, ut bene conjectavit Schottus, subsidente videlicet nonnuquam librarii manu. His observatis, scribo: *Dignitatem non habentibus pœna ignis fuit*; aut, si omnino videtur necessaria mentio Christianorum, quia de his maxime agitur: *Christianis dignitatem non habentibus pœna ignis fuit; exilium primoribus* (Romaniis puta; nam de municipiorum decurionibus prius est actum) *permiserat adversus cæteros datus legibus, ut post tormenta lentis ignibus urerentur.* Cyprianus, Epist. 82, non plane dissimilem suppliciorum recenset seriem, quam illic rectius leges.

Cum per multum diem. Ita jam typis Aboæ fuerat descriptum, doctissimi viri, ut opinor, conjectura, qui illic non gravatus est præesse huic labori, ut opusculum istud recte ederetur. Firmarunt postea litteræ amplissimi Cuperi. In Parisiensis fuit, *Quod postremo accedebat. Tunc per...* Pro in *flumine ac mare*, item recte forsan est repositum, in *flumina ac mare*; sic enim scripsisse Lactantium facile credam. Nec tamen plane novum est *jectabantur in flumine*. Nam in passione Savini episcopi et martyris habes, cap. x, *omnia jussit comminui et projici in flumine*: quomodo et

Lactantius non raro, ut ostendam infra. *Mare pro navi* A Naso quoque locis aliquot, et ante cum Varro uterque dixerunt, ut ab aliis est observatum. Non repugnabo igitur, si quis retinendam contendat editionis primæ lectionem.

IN CAPUT XXII.

Nulla pœna penes eum levis. Assentior cl. Baluzio, ex eo quod in manuscripto fuit, *pœnis*, facienti *penes*. Sed cum vox *pœna*, teste ipso, legatur inferius, existimo hæc ita esse coniecienda: *Nulla penes eum levis pœna*.

Emendabantur lancea. Arbitror speciem fastigationis hoc genus supplicii fuisse, quod et Cupero nostro est visum: lanceam vero loco fustis, ut minus ignominiosam, adhibitam esse. Apuleius, lib. x. c. 1: *Lanceam longissimo hastili conspicuam, quam scilicet non disciplina tunc quidem causa, sed propter terribiles miseros viatores,.... composuerat. Emendare legibus res Romanas, emendare urbes iudicis, habes apud Horatium et Quintilianum.*

Beneficii loco. Voce loco inserta opus non esse, scribendumque *beneficium*, dixi ad caput præcedens. Dio, lib. LVIII, p. m. 654: *καὶ τῶν ἰσθμῶν τιμωρίαν τῆς, καὶ τὸν θάνατον εὐσπλαγχνῶς ἔποιε.* Et sic alii.

Bonam mortem. Id est, facilem, et cruciatibus carentem. Plin., lib. II, ep. ult.: *Quousque miserum cruciatibus? quid invidetis bonam mortem, cui vitam dare non potestis?* Ubi adde quæ habent Gruterus et Buchnerus. P. Syrus:

Bona mors est homini, vitæ quæ tollit mala.

IN CAPUT XXIII.

Censitoribus ubique diffusis. Quæ de ratione census provincialis, sive censitionis, deque ejus ab urbano censu discrimine, commentatus sum, afferre non sinit festinatio. Augustum etiam sic descripsisse provincias nemini ignotum. Fecerunt et postea Vespasianus; Constantinus Magnus, Arcadius, Justinianus C et alii, uti leges diserte docent.

Fora omnia. Sic emendavi, doctissimo Cupero approbante. In Parisiensi fuit, *foras omnia*.

Ipsi contra se torquebantur. Id est, tormentis hinc adigebantur, ut se ipsos accuserent quasi, et convincerent. Amat Lactantius tales argutas. Sic Inst. Div., I, 1, c. 18: *Se ipso minor aut deformior; c. 22: Sed cum aliis falleret, seipsum tamen non sefellit; I, II, c. 1: In gratiam secum ipsos reducere, ne se untopere despiciant; ibid. ipsi ergo sibi renuntiant.* Magis etiam hinc faciunt ista, I, III, c. 27: *Tam incerti fuerunt, sibi quæ sæpe contrariis disserentes; I, V, c. 2: Ipse adversus se gravis censor, et accusator acerrimus; I, VI, c. 6: Et gradus per quos ascenderunt anputant, ne quis illos contra seipsum possit imitari; I, VII, c. 2: Sibi contrarie sententiæ.* Similia etiam alii; quos inter Ovidius argute:

Contra te solers, hominum natura, fuisti;
Et nimium damnis ingeniosa tuis.

Nec non et Cicero plane similiter, et æque in re judiciaria. Orat. pro Roscio Comædo, c. 6: *Quid tu, Saturni, qui contra hunc venis, existimas aliter? c. 15: Te te, inquam Fanni, ab tuis subsellis contra te testem suscitabo, c. 14: Contra se nunquam testimonium dicet.* Et alibi similia. Estque vocula *contra* in iudiciis usitatissima, et formulam sapit. Jul. Capitolinus in Ant. Pio, c. 6: *Contra procuratores suos conquerentes libenter audivit.* Ita veteribus etiam sæpe; ut cum Cicero ait, *contra alium patronum causam defendere, contra disputare*, et similia.

Quæ veteres adversus victos. Lege cum Baluzio in addendis, *quæ victores adversus victos*.

Pro capitibus pendebantur. Capitationem non rejecisse veteres Romanos, apud quos capite censi pauperiores fuere, notum est. Constantinus solam Romanam plebem huic tributo exemit. Vide Franciscum Balduinum de Legibus Constantini, M. p. m. 454.

Nec mori saltem gratis. Alludit ad proverbium *ἀπὸ νεκροῦ τίς εἶσι*, quod habes apud Aristotelem Rhetor., lib. II, c. 6, ut. 14.

Atquin homo impius. Alii mallet ubique separatim scribere, *at quin*. Vide Brissonium in Pæregis, aut Isaacum ad Lactantium, I, 1, c. 4. Item Lactantius, I, IV, c. 12: *Atquin propheta utrosque adventus ejus paucis verbis comprehendit.* Sic codex Franc. Penicæ, teste Servatio Galæo. Magis necessaria est correctio, I, V, c. 9, ubi nunc legitur: *Æque fieri non potest, ut ipsi qui errant in omni vita, et in religione fallantur.* Ubi legendum fortasse, *non et in religione fallantur.* Nisi ex vestigiis libri Bononiensis, qui pro æque habet *atquin*, scribendum, *At fieri non potest, quin ipsi, qui errant in omni vita, et in religione fallantur.* Sen sus utique est, nec religionis iter rectum tenere posse, quos per omnem vitam error agit. Porro cum *δυστροπῆς* hic traducatur tyrannus, verosimile est, non hominum impiam, sed piam illum dictum, per ironiam. Notum enim est, pro misericordibus aut propensis illa ætate *pios* dictos principes, ut in illo Claudiani:

Sis pius in primis; nam cum vincamur in omni
Munere, sola deos æquat clementia nobis.

Quo de modo loquendi videndus Augustinus de Civ. Dei, I, X, c. 1, et ex recentioribus Scaliger, ad Ausonium. Similis ironia apud Terent. Andr., 5, 2, *o Chreme pietatem quati*.

Adeo hominem misericordem. Lact., Div. Inst., I, 1, c. 21: *Tam barbaros, tam inmanes fuisse homines, ut parricidium suum sacrificium vocarent.* Cic., I, V, ep. 11: *Hominem gravem et civem egreium.* Plura vide apud Gronov. ad Sen. Cons. Marc., cap. 9.

Iu, dum cavet. Rectius *cavet*; sequitur enim *subterfugiat*.

Contra omne jus humanitatis. Lact., Div. Inst., I, V, c. 19: *In iisne mala mens est, qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? c. 22: Nec alienum quicquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis ledat oratio.* De jure eodem agit pluribus I, VI, c. 10 et 20.

IN CAPUT XXIV.

Judicium Dei. Videtur in mente habuisse illud II Machab., IX, v. 4: *Cælesti eum judicio perurgente; et v. 18: Supervenerat enim in eum justum Dei judicium.*

Res ejus dilabi ac fluere. Respicit notum illud Virgilii, Æn. II:

Ex illo fluere et retro sublapsa referri
Spes Danaum.

Sæpe in insidiis. Deleteretur forsitan rectius *τὸ ἴν*. *Dei manus hominem protegebat.* Lact., I, II, c. 15: *Quos Dei manus potens et excelsa protegit.*

In ipso cardine. Sic Inst. Div., I, II, c. 8: *Hic est ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia.* Similiter, I, III, c. 7, et de Ira Dei, c. 6.

Cum jam diu necare. Negare Baluzius curis secundis recte emendavit. Ac forsitan præterea pro *diu*, scribendum *diutius*.

Dedit illi sigillum. *Sigillum*, præceptum, epistola, diploma, litteræ ipsæ sigillo munitæ, ut *Bulla*, diploma bulla sua instructum. Gloss. Gr. Lat. *σφραγῖδα*, sigillum, *σφραγῖς*. Hæc et plura Carolus Du Fresne, vir harum litterarum eximie gnarus. Nec diffidendum est, diplomata, quibus cursus dabatur publicus, Augusti tempore et proximorum principum, ab imperatore ipso, aut proconsulum præsidumve aliquo subnotata fuisse. Aliquo tamen ævo tesseræ tantum fuisse certas, cum sigillo principis, non male videtur statuisse Budæus; in cujus sententiam inclinare se factus est Schefferus noster, vir in juvenis litteris, dum vita et vires erant, indefessi laboris, libro priore de Vehiculari re, c. 18, p. 264, *synthema* vocat Hieronymus, epistola ad Julianum. *Jam demisso*, inquit, *synthemate*, equus publicus sternebatur, et no-

bilem juvenem punicea indutum tunica baltheus am-
 bat. *Συθηματα* etiam a Polybio memorata (quamquam
 hæc ab ipsis haud dubie diversa) secretas notas, per
 quas mandata mittentis vera esse cognoscerentur, vocat
 Livius. Adde Lips. ad Tac. Annal. 15. c. 2, Casaub.
 ad Æneam Tacticum, Salmas. ad Jul. Capitol.
 Pertinac., c. 1. Nec absurde quis dixerit, in his
 comparuisse notarum genus, que sigla dicuntur a Ju-
 stiniano imperatore, quibus utebantur *σημειογράφοι*,
 sive *ταχγράφοι*. Nam hos, qui per sigla illa intel-
 lexere singulares litteras, de quibus Val. Probus,
 refellit Nicolaus Heusius, vir illustris, in epistola ad
 Socerum meum, τὸν μακαρίτην, jam olim ab hoc meo
 spontis, jamdudum donata foret publicæ luci. Quod et
 de aliis non paucis dictum velim, que nunc in scri-
 niis B. Soceri delitescunt, me quidem prorsus no-
 lente et invito.

Requiem vitæ, sicut optabat. Elegantissimæ ejus
 verba refert auctor Politianus Metrophanis et Alexandri
 apud Photium : Νὺν ὁ θάνατός μοι τῆς ζωῆς ἡδύτερος ,
 μέγιστον ἐνθάπου λαβόντι τὴν σὴν ἡμεροσίαν, ὡς μου.
 τὸ γὰρ καταλιπεῖν ἐπὶ γῆς βασιλεία, τὰ χριστιανῶν ἄ-
 κρινα περιμάχῃ θανάτων, καὶ στίσιαι τὸν ἄδικον γόνον,
 ὃν Μαξιμιανὸς οὐ λήγει κατὰ τῶν χριστιανῶν παλαμάωμε-
 νος ἤδη μοι τὴν μακαρίων δίδουσι λήξιν.

Deo suo reddere. Deus suo ut redderet, forsitan Concini-
 nius.

Sanctæ religionis restitutæ. Sic recte emendari puto,
 cum in Parisiensi sit restituta. Sic infra, c. 48, *hujus
 benevolentia nostræ sanctio.* Utitur ætas ea frequentis-
 sime etiam hoc modo. Posset tamen (si cui brevitatis
 hæc non satis placent) legi, hæc fuit prima ejus sanctio,
 sanctitas religioni restituta. Cic., 1 de Nat. deo-
 rum, c. 4 : Sanctitas est scientia colendorum deorum ;
 l. II, c. 2 : Deorum cultus et religionum sanctitates,
 initio conjunxit. Immo Lactantius ipse similiter in-
 titio divinarum Inst. : Per quem rebus humanis justitia
 et sanctitas restituta est. Eisdem sancta religio, homo
 sanctum animal, sanctæ litteræ et similia, satis cre-
 bra.

IN CAPUT XXV.

Laureata imago jus. Multiplex fuit laureatarum,
 seu, ut postea dicebantur, *laularum* usus : sed præci-
 pius in imperatorum inaugurationibus. Statim enim
 atque augustam erant adepti dignitatem, mittebantur
 in provinciis eorum aduati, in signum adeptæ dig-
 nitate, et ut a populis exciperentur. Philostorgius,
 l. XII, c. 10 : Αἱ δὲ τοῦ Κωνσταντίνου ἐπίνοες, ὡς ἔθος ἦν
 τοῖς ἄρχι προεβήσαν ἐπὶ βασιλείαν πύραυτον, ἀναπέ-
 ποται πρὸς τὴν εἰσὼν. Hæc fere et plura in eundem
 sensum Ducange in doctissimo glossario, quibus
 pleuseula addi possent ex aliis, si foret opus. Vide
 infra ad c. 42.

Turbatæ rationes ejus. Rationibus turbatis seu con-
 turbatis, opponuntur liquide et expeditæ. Sic *turbare
 censum, turbare peregrinas delicias,* apud Petronium ;
 de quibus vide Gronov. Observ. 3, 11. Nisi mavis
 hæc ad turbatas agrorum rationes referre, de quibus
 agrarie rei scriptores, et ad eos Rigaltius et Cœ-
 sius, viri doctissimi.

Sed illud excogitavit. Lactantius de Opif. Dei, c. 3 :
 Quid enim excogitavit ? quid faciet ? quid molietur ?

IN CAPUT XXVI.

Orbem terræ devorare. Interpres. *Essæe* vetus, cap.
 24, v. 6 : Propter hoc maledictio vorabit terram. Lac-
 tant., VII, c. 16 : Disperdent omnia, et comminuent,
 et devorabunt. Atque sic etiam Epitome, c. 11, bis
 loquitur, ut nunc vestustiores omittam.

Describerent plebem. Lactant., Inst. l. I, c. 22 :
 Deos per familias descripsit. Usitatissimum verbum de
 censu, aut censitione ; quomodo et apud Græcos,
 ἀπογραφή et ἀπογράφειν.

Opportunitatem nacti. Nacti, quod est in editione
 Parisiensi, nollem mutatum. Atque sic in Livio do-

ctiores scribi curavere, *Sine arbitris Mericum nan-*
ctus, l. XXV, c. 50. Glossæ, *nactus, δραξόμενος.* In
 veteribus libris comparat etiam apud alios.

Nimium territus. Nimium, id est, valde *άγαν,* Inst.
 Div., l. V, c. 10 : Si nimium pii fuerint ; de Opif. Dei,
 c. 9 : Si aliquid nimis propius admoveas ; ubi legen-
 dum, *nimio propius.* Sic Liv. 1 : Nimio plus, quam sa-
 tis tutum esset accolis. Horat.

Et tollens vacuum nimio plūs gloria verticem !

Nimio satius, dixit Plautus, aliisque non dissimi-
 lia.

Quærebat quatenus. Quatenus, illo ævo, sæpius no-
 tat quomodo. Lact. Div. Instit. l. I, cap. 21 : *Isidis
 Ægyptia sacra sunt, quatenus filium parvulum vel per-*
diderit, vel invenerit ; l. IV, c. 27 : *Sciet qui viderit,*
quatenus abjurai per Christum de corporibus fugiant ;
 lib. VII, c. 6 : *Quatenus, aut quamobrem homines pro-*
creati.

Se a periculo impendente muniret. Lact. Epitom.,
 c. 6 : *Severissimis legibus vita nostra munitur ;* de Opif.
 Dei, cap. 4 : *Ut adversus nocentia fragilitatem suam*
munitur ; cap. 10 : *Ut oculi munitiores essent ab inju-*
ria.

Severus interim vadit. Oratio hæc elegantie Firmiani
 nostri minus respondere videtur. *Severus vadit, et ad
 muros accedit.* Arbitror scribendum : *Severus interim
 Italiani inpadit.* Nec officit, paulo post hæc voces re-
 peti, nimirum capite proximo. Videmus enim La-
 ctantium frequentare consuetas verborum formulas,
 duntaxat ubi hoc sine legentium tædio fieri posse vi-
 debatur.

Vestemque et purpuram. An est ἢν διὰ δυοῖν ? Cre-
 diderim potius, et interiorē vestem, et exteriorē
 intelligi, cum in utraque majestatis imperatorie ali-
 qua extiterint insignia.

Ab hoc capite suos persequi. Verba hæc mutila quor-
 um spectent, difficile pronuntiatu fatentur etiam
 viri doctissimi. Suspicio leviter dicere auctorem
 hujus scripti, Max. Galerium a Severo suos perse-
 quendi fecisse initium, sive caput pro homine, sive
 pro initio accipias. Ita Ovid. :

Hanc ego suspiciens, et ab hac Capitola cernens.

Curt., l. V, c. 2 : *Post hos Antigonus, et ab eo Lyn-*
cestes Amyntas fuit. Florus, l. III, c. 18 : *Ut victrix
 Asiæ Europæque a Corfinio Roma peteretur.* Et sic alii
 non raro.

IN CAPUT XXVII.

Urbe munita, et rebus cæptis inimicis. Mihi videtur
 fuisse, *urbe munita, et rebus cæptis inimica reddita,*
bellum diligenter instruens, in Galliam proficiscitur.
Rebus cæptis, a Severo puta, ac occiso illo a Galerio :
 his rebus, id est, molitionibus inimicam urbem red-
 didit. *Instruere certamen* habes etiam apud Lactan-
 tium, l. VI, c. 22.

Dimissisque animis. Aptius, ut puto, demissis.
Promissis ingentibus felix animus. Scribendum est
 cum Baluzio : *Donec promissis ingentibus flexit animos
 eorum ;* aut, quod ego malim, *donec promissis ingen-*
tibus flexis animis quorundam, retro signa convertit.

Sed Dacium. In Parisiensi editione fuit *Daciscum,*
 quod non temere velim mutatum. Nam *Daciscos,* pro
Dacis, habes etiam apud Vopiscum in Aureliano, c. 58
 extremo ; quomodo eos et *Humiscos, Teotiscos,*
Mauriscos, dixisse docet Salmasius.

IN CAPUT XXVIII.

Maximianus alter. Herculius, qui ut supra, c. 26,
 dictum, resumptum imperium commune habebat cum
 Maxentio filio.

Principem calamitatum. Sic principes religionum Ju-
 piter, Div. Inst. l. I, c. 21 et ibidem, principes in-
 telligendi divina cures ; pythagorici, stoici, peri-
 patetici, principes omnis disciplinæ, l. II, c. 8.

Quas respublica sustineret. Div. Inst. l. VI, c. 8 :

Propter quæ tanti sit, et voluptates omittere, et mala omnia sustinere; c. 18: Sustineamus invicem, et nata hujus vitæ mutuis adjumentis perferamus.

IN CAPUT XXIX.

Ubi aliquantulum moratus est, profectus. Distingue, ubi aliquantulum moratus, est profectus... aut profectus est ad hostem filii sui... Infra, substituto in Severi locum puto scriptum fuisse, non loco; quanquam non immemor, exempla reperiri etiam alterius.

Quod ante non fecerat. Tò ante accipit Antonius Pagius Dissertatione Hypat., p. 245, de tempore, quo Severum Augustum, vel Licinium Cæsarem renuntiavit. Ego motus auctoritate eorum, quæ allegavit pro se amplissimus Cuperus, Licinium non puto se declaratum Cæsarem, ut plene adoptatus esset in proximam spem imperii. Quod tamen ab Aurelio Victore Schotti, c. 40, et auctore ignoto de Vita Constantii Chlori, ejusque filii Constantini Magni, dicatur a Galerio Cæsar factus, id tale esse auguror, quale quod de Maximino supra dicitur, c. 18: Jam et ipsi Diocletianus nomen ex parte mutaverat, aliquem scilicet illi gradum factum per faventem adeo Galerium, non in totum Cæsarem declaratum.

Sic uno tempore sex fuerunt. Unde colligere licet, Diocletianum, seu Dioclem, iis non accensendum esse; quam tamen Antonius Pagius autumat, ideo ab Aurelio Victore dici tenuisse imperium viginti quinque annis, quia hoc quoque anno publicis interfuerit consiliis, id quod ex hoc satis liquet loco. Sine eo certe sex fuerunt, nempe ut eos recenset etiam cl. Baluzius, Maximianus Herculeus, Galerius Maximianus, Maximinus, Constantinus, Licinius. Hercules tunc equidem bona fide non imperabat: hunc tamen potius, quam Dioclem numerum istum implere crediderim.

Plenus male contagionis ac sceleris. Hoc genus loquendi in sacris extraneisque scriptis frequens est. Sic. Jos., vii, dicitur Israel anathemate pollutus, et Achan scelere contaminatus. Inexpiabili scelere contaminari atque distingui dixit Lactantius, l. v, c. 1, et Epit. c. 6. Paulo aliter Salomo., Prov. v, c. 22: Iniquitates suæ capiunt impium, et suavis peccatorum suorum constringitur. Quod Græci perolegatorum Παρολογιαὶ ἀνδρα ἀρροῦσαι, σαρπὶς δὲ τῶν ἐαυτοῦ ἀμαρτιῶν σφίγγεται. Adde Salmasium ad Solin., p. 1091.

Cum exercitu revolat. Lact., Div. Inst. l. ii, c. 12: Donec emissa corporis claustris, ad sedem suam revolet.

Audit scelera quæ fecit. Eleganter de obnoxio. Sic l. v Div. Inst., c. 19: Audit quæ illi Deus commineatur.

IN CAPUT XXX.

Vocat filiam Faustam. Cujus imaginem in numismate habes apud illustrissimum Spanhemium de Usu et Præst. Num. p. 639. Obiit hæc postea balneo supra modum calefacto, quod mariti jussu factum criminati sunt pagani. Sed hoc non immerito suspectum habet clarissimus Cellarius in Notis ad Eutrop. l. x, c. 4, Num. 13. Amata vero plurimum fausta illa, ut Tacitus vocat, nomina, non in viris modo, sed et feminis. Hinc Felicitas, Fausta, Faustina, Faustilla, Fortuna, Felicissima, Tyche, Callityche, Profutura, et alia jam ante ab insignibus viris recensita.

*Digniore virum pollicetur. Non male prorsus hoc de honorum dignitate acceperis. Sic Lact., iii, 11: At nihil virtute pulchrius, nihil sapientia dignius inveniri potest. Usuardus in Martyrologio: Sepultusque est ad Ecclesiam, ubi fuerat dignus minister constitutus. Et sic cum alii, tum ecclesiastici frequentissime. In nostro quoque sermone veteres similiter, ut et Rex Birgerus, qui in Prefatione Legum Uplandicarum, archiepiscopum eleganter vocat *Bærdogan Verra*. In hoc tamen Lactantii loco rectius fortasse dignum interpretabimur hæc conditione conjugii: ut*

A apud Tibullum, l. iv, eleg. 7:

..... Cum digno digna fuisse ferar.

Qua manifesto facinus teneretur. Quid sit manifesto teneri, jurisconsulti docent. Vide Brissonium et alios.

Hæret manifestarius homicida. Lact., l. i, c. 7: Quasi subductis et consumptis omnibus viis, subsistit, hæret, deficit. Glossæ veteres, hæreo, ἀπτομαι, ἐνέχομαι. Manifestarius sur occurrit apud Plautum in Aulularia et Trinummo. Posteriores manifestum dicere malebant; græci, ἐπατοφόρος.

Vigintiannorum vota. Contra Norisium docet Antonius Pagius, Dissertatione Hypat., p. 157, non anticipasse Maximianum vicennalia sua, sed legitimo tempore celebrasse; quippe qui biennio Cæsar antequam gustus fuerit nuncupatus. Ipse videatur.

Morte finivit. Admodum consentanea his habent cum alii, tum Zonaras præcipue; adeo ut ea quoque, quibus factum putat ille, ut dissenserint inter se antiquiores, vera esse pateat, et ex hac tam luculenta narratione multo evadant clariora. Sed ea huc afferre nimis foret prolixum negotium.

IN CAPUT XXXI.

De agendis et ipse vicennialibus. Non quod Galerium adesset eorum tempus: sed quod apparatu sibi ad ea plurimum annorum opus esse imperatores putarent. Ad laudatum modo Ant. Pagium, diligenter hoc argumentum exequentem, Diss. Hyp., p. 188. Egregium hunc locum esse ad ostendendam impensarum magnitudinem, quas occasione istiusmodi faciebant, docet idem, p. 247.

Qui jamdudum. In lacunula hac arbitror deesse, ut diis suis, nempe redderet quæ promiserat; quæ verba mox sequuntur.

*Securim alteram afflicti. Securum alterum legendum putat vir doctissimus, imperatorem nempe; quod assequi me non fateor, cum hic non de imperatore Diocletiano, sed de provinciis agatur. Nec mihi dubium, quin Ciceronis illud pro Cu. Plancio respexerit, c. 29: Quam enim illi Iudices graviores poterunt reipublicæ insingere securim, quam cum illum e civitate ejecerunt, qui prætor finitimo, consul domestico bello reipublicam liberaret? Præterea licet usitatus multo sit quod nunc editum est, mallem tamen ex istius rei consuetudine retentum fuisse, quod est in editione Gallica, *securem*. Sic enim etiam Prudentius in passione Naryiris Prudentii, v. 328:*

*Adeon' securum publicam
Mollis retundit levitas?*

Etiam Ammianus, lib. xxx, p. m. 430: Papius cursor ea tempestate dictator securem per licetorem expandi.... jussit. Sed talia nostris adolescentibus non sunt imitanda; licet etiam sitem legatur apud Prudentium et Boethium, cutem apud Corn. Celsum, imo apud Maronem etiam turrem, si Charisium sequimur, et alia apud alios.

Exactio celebrata sit. Optatus Milevitanus, lib. iii: Si quando in iudicis publicis aliqua celebrata sit actio; lib. v. Cum videret a Filio Dei tantas celebrari virtutes, id est, tanta divine potentie opera edi; lib. vii: Nullum judicium celebratum est: sed sententia est operatus effectus.

Veniam non habentibus, nullas. Lege cum Baluzio ad umbilicum voluminis secundi: Venia non habentibus nulla abstinenti multiplices cruciatus; aut Venia non habentibus, quod ego malim; ut sit sensus, non licuisse missis ad hoc magistratibus abstinere cruciatus a provincialibus, licet non haberent quod præstarent.

Nullæ areæ sine exactore. Veteres aliquandiu frumenta habebant in areis, donec extrita et purgata reconderent in horreis et apothecis. Vide scriptores Rei Rusticæ. Etiam Liv. l. xxxiv, c. 9: Id erat forte tempus, ut frumentum in areis haberent.

Quæ quam tolerabilia sint. Emenda cum Baluzio: Quanquam intolerabile sit eripi ab ore hominum cibos

libere quisquis; nisi quod quærens aut ἀρρησίοιο videatur fieri posse. Sancto, quod ad figuram accipimus, est illud Lactantii. lib. v. c. 9: *Hoc vero inenarrabile est, quod fit adversus eos, qui infeliciter nesciunt; quod ad sententiam vero, illud Livi, lib. xxi, c. 13: Hoc quæquam sint gravia atque acerba. fortuna vestra vobis suadet.*

O dimentissime. Hic locus alterum revocat mihi in memoriam, qui nunc apud Lactantium haud dubie corruptus exstat. Videlicet Div. Instit. lib. v, c. 10: *Quid ergo potest hac pietate dementius; quam mortuis humanis victimas immolare, et ignem cruore hominum tanquam oleo pascere? Hic pietatis primum dementia male opponitur; dein efficiunt hæ duæ voces, hac pietate, ut sequens membrum, quam mortuis humanas, etc. non habeat cui apte possit respondere. Servatius Galenus testatur, ἑστὶ τὸν dementius in uno codice vetusto legi *inclementius*; unde veram lectionem hanc esse colligo: *Quid esse potest hac pietate inclementius? quid de mortuis, quam mortuis humanas victimas immolare, et ignem cruore hominum tanquam oleo pascere?* ut hoc velit, nihil inclementius, adeoque nihil. Enca, qui plura se j. etavit, indignus (nam et clementia pietas ducta, ut prius est ostensum), quam cadere et exurere crudeliter innocuos homines; nihil inclementius duci perito et prudenti, quam credere mortuis postea cruore humano. Judicent alii, sicutie scriptis se videri possit Lactantius.*

Bonis suis eversus. Ciceronem imitatur, qui et ipse similiter dicit, *evectere quempiam bonis, aut fortunis suis*, ut ab aliis est annotatum.

IN CAPUT XXXII.

Mitti ergo ad eum saepe legatos. Galerius nempe ad Maximianum. Vide Eusebium lib. viii, c. 13, cujus verba attulere jam alii complures.

Præscriptione temporis. Quod purpuram diu ante Licinium sumpsisset Maximianus.

Victus contumacia. Maror Antonium Pagium hæc de Maximino Daia, sive Baza, accipere. cum series verborum et res ipsa doceat, intelligendum esse Galerium. Quomodo enim Galerius, imperator jam veteranus, contumax diceretur in novitium Baiam? Contumacia inferioris utique est in superiorem. Dein sane mentis nihil fuisse in Maximino Daia, si vivo Galerio Cesarum nomen tollere, et unus omnia suo arbitratu turbare verius, quam administrare tentasset. At Pagius instat: Quid ergo fiebat de Maximino? Huncne Galerius deiecit gradu omni? Primum respondere possum, non eum nominatum in presentia, quippe Galerio inimicum jam, penitusque invisum; postmodum ejus fieri mentionem, cum ratio jam non posset non haberi. Dein si miraris, præteritum a Galerio Baiam, quante magis mirabor ego, a Daia præteritum Galerium? an ideo tamen potuit eum e fastigio suo dejicere? sed ut serio magis agam, opinor, hic omissum esse a dormitante librario Maximini Daia nomen, scribendumque, Maximinum, Maxentium, et Constantinum, filios Augustorum. Sæpe utique omnia erunt planissima, liquidissime vere hæc Baluzium interpretatum esse de Galerio. Firmant sequentia: *Omnes*, inquit Lactantius, *quæ non imperatore jubentur: Lib. viii: scribet, Maximianum, Maxentium et Constantinum: omnes hos quatuor promittit imperatores: non de ipso Galerio qui tot annos jam imperaverat, vœno ambigebat. Spero accessuros mihi in hoc diligentibus hæc expendent, etque comprimis, amplissime et decussime Cupere; quod si fiat, aliquos dissendere moleste non feram.*

Filios Augustorum. Sic apud Julium Capitolinum in Vero, cap. 5: *Nec aliud ei honorificentie ad nomen adjectum est, quam quod Augusti filius est appellatus.*

IN CAPUT XXXIII.

Jam decimus octavus annus. Annus decimus octavus Galerii Maximiani cæpit kalendis martis anni 509: quo

A cæpit, vel circiter, eo morbo is afflictus est, usque ad anni sequentis finem, ac initium anni 511, quo post kalendas martias, ac tribunitiâ potestatem vicessimam susceptam (vide edicti, quod infra habes capite proximo. Inscriptionem, apud Euseb. lib. viii, c. 17 Eccl. Hist.), edictum in Christianorum gratiam misit, et post kal. maias ejusdem anni, cum futura essent Vicennalia kal. martis anni 512 miseram efflavit animam. Hæc et plura Ant. Pagijs Diss. Hypat. p. 159, quem in hoc puto sequendum.

Percussit eum Deus insanabili plaga. In animo habuit illud II Macchab. c. 9, v. 5: *Scd qui universa respicit, Dominus Deus Israel, percussit eum insanabili et invisibili plaga.* Sic de Herode Eusebius et Nicephorus: *Θεὸς αὐτὸν κατὰ λαθροῦσα μαστίη, εἰς θάνατον συνέλασσε.* Atque hoc pronuntiavit Herodi, qui ab eo de morbo consulentur: *Ποιῶν τὸν πάλλου καὶ δυσσεβῆος (dele particulam καὶ cum Nicephoro et aliquot libris, τὸ ποῖο δυσσεβῆος, multa impietas) ταύτων εἰσπράττεσθαι ὁ θεός (vide an fuerit, τὸν θεόν) παρὰ τὸν βασιλέως; Hanc multiplicis impietatis pœnam Deum a rege exposcere. Docent hoc exempla plurima, solemnem hanc esse, aut immanis sacrilegii et impietatis, aut aliorum atrocium scelorum pœnam. Aliquot ego nunc festinans recitabo. Pherejima, plus quam fœmina in exigendis ab hostibus suppliciis, viva in vermes efferebunt, teste Herodoto, libro quarto in fine. Pherecydes Syrus, lingue adversum deos incontinentissime impurissimæque, quam fœde pererit, seu pediculis, seu serpentibus e corpore ipso enatis, narrabit Elianus Var. Hist. l. iv, c. 28, et Plin. vii, 51. Sulla, homo crudelitatis notissime, phthiriasi periit, uti tradit Plutarchus; eodemque morbo Eunus, servus prestigiator, dira fax atrocis ser vorum in Sicilia belli adversum dominos Romanos. Herodem magnum, de quo cœpi dicere, τὸς τε ἤτρον φεραῖου, καὶ αἰσίου σπεσῶν ἀνάγκης γενῶσα, plane gemina his Galerii malis, e medio abstolere; de quibus Eusebius, et vetustior eo Josephus, adeundi. Occubuit et nepos ejus Agrippa σκιάκαθ' ἄριστος, qui et ipse Herodes dictus, Act. xii, 25: *Claudius Herminianus in Cappadocia, cum Christianis crudeliter tractasset, solusque, in pretorio suo vastatus peste, vivus veribus ebullisset: Nemo sciat, inquit, ne spegaudeant Christiani. Postea, cognito errore suo, quod tormentis quosdam a proposito suo excidere fecisset, pene Christianus decessit;* narratio est Tertulliani, lib. ad Scapulam, c. 5, ubi plura vides licet. Caput Hæreticorum Arrius tetra correptus morbi genere, cum ejus factorum ne ipsa quidem cloacæ ferrent, disruptis effusisque intestinis, impuram animam eructatus est. Socr. Schol. Hist. Eccl. l. i. His accensendus etiam Julianus, Parabatæ avunculus, de quo vide laudatos Baluzio. Plures dabunt, Plutarchus in Vita Sullæ; Helladius apud Photium, p. 870, edit. Schotti; et Schottus ipse in notis ad Aur. Victoris Sullam. Plures iterum Sam. Bochartus ὁ θαυράσιος, part. ii, l. iv, c. 18 Hieroz. Has similesque historias gravi judicio prosequitur B. Hieronymus ad illud Zachariæ, cap. xiv, v. 12: *Tabescent carnes eorum, etc. Nos autem dicemus, inquit, omnes persecutores qui afflixerunt Ecclesiam Dei, ut taceamus de futuris cruciatibus, etiam in presentis sæculo recepisse quæ fecerint. Legamus ecclesiastica historia; quid Valerianus, quid Decius, quid Diocletianus. quid Maximianus, quid sævissimus omnium Maximinus, et nuper Julianus, passi sint; et tunc rebus probabimus etiam juxta litteram, etiam prophætie veritatem esse completam, quod contabuerint carnes eorum, et oculi computruerint. Unum his nunc addam illud B. Greg. Nazianzeni. invec. 11: *Νέστος μὲν διὰ τὸν ἀσεβῆον (miro errore editio Hervagii habet εὐσεβῆον) ἐθνήσιος, καὶ ἡῆξεις ὅτι ἄρρηκτῆς, καὶ πολυτρήτους ἄλλως πικρῆς καὶ μαστιγῆς, τὸς τετυμῆκισι παρρησιῶν. καὶ θαυμάσιος ὡς κατὰ τὸ εὐδὸς χαρήσασθαι, καὶ τὸς ἐν αὐτοῖς τοῖς θεννοῖς ἐξομολογεῖσθαι καὶ ἠνομήτους ὑπερηβῆσαι, τὸς τε δι' ἀνεπίστον παιδεύσεις, καὶ τὰ κατ' ὄψαρ φακτοσμοσθα, τὸς ἐν ἄξιῳ ἐκτραγωδῆσθαι.***

B

Ulcus malum. Eusebius, l. viii. c. 16, ait, primum A
fuisse apostema, dein ulcus in imo fistulosum. Plura
ipse.

Medici secant, curant. Languidiora hæc sunt, nisi
scriperis, Medici secant, urunt, curant. Corn. Cel-
sus, l. vi, c. 18, num. 3, ubi de partium istarum ma-
lis hujus generis: Si medicamenta vincuntur, hic quo-
que scalpello, quidquid corruptum est, sic, ut aliquid
integri secum trahat, prævidi debet. Illud quoque æque
perpetuum est, exciso cancro vulnus esse adurendum.
Adjice sequentia, ubi de motu, mananteque ex eo
sanguine. S. Pacianus in Paranesi Prædentes agri
medicos non verentur, ne in oculis quidem corporum
partibus, etiam secuturos, etiam perusturos. Memini-
mus quosdam remota etiam et verecunda corpo-
rum non erubescentes, in ferro, et cauterio, et gravis-
sima illa pulveris mordacitate, durasse. Et quantum est
illud, quod homines præstiterunt? Peccator timebit?
peccator erubescet perpetuam vitam præsentem pudore
mercari? et offerenti manus Domino vulnera male tecta
subducet? Inferius etiam eodem simili sæpius uti-
tur.

Cicatricem scindit vulnus. Baluzius testatur in vete-
ri libro fuisse, sed inducta jam cicatrice, scindit vul-
nus, ubi ille scribendum censet, scinditur. Ego ma-
lum, scindit se, quomodo Virgil. scindit se nubes.

Levi corporis m^{tt}. Motu bene reponere videtur Ba-
luzius, inventoris vero requirit syntaxis, ut scribas,
vulnerato; Galerio nempe vulnerato plus decurrit sangui-
nis.

Albescit ipse. Id est, pallescit, quomodo pallor al-
bescens dicitur lib. de Ira Dei, cap. 5.

Tenuatur. Ut Virgil. :

Ipsi autem macie tenuant armenta volentes.

Cessare magistri. Ita se emendasse, commentario
ad Apotheciosin Homeri, scribit ampliss. Cuperus,
et hanc esse sententiam: optimos magistros, qui
aderant, non potuisse curare Galerium, et prop-
terea ex aliis regionibus alios attractos fuisse. Sicque
eundem alibi sui temporis aruspicum magistrum,
inventoris nomine, vel certe veteris aruspis, Ta-
gem appellasse. Fateor, et me primo intuitu Virgi-
lianos istos versus agnovi-se, qui leguntur prope
finem libri tertii Georgicorum.

Undique medici nobiles trahuntur. Lact. Inst. vi, c.
4: Quos cupiditas, aut voluptas præcipites trahit.
Ammianus, l. xxviii: Ex præjudiciis variis plures a
disjunctissimis regionibus trahuntur.

Apollo et Asclepius. Lactantius etiam in editis ma-
luisse uti Græco nomine, quam latino, monuit ô
πύου Gronovius, Observ. ad script. ecclesiast. pag.
182. Quod et ipsum facere nonnihil videtur ad asse-
rendum hoc scriptum auctori suo; quippe in quo vi-
deamus eodem modo vocem illam recurrere, Ascle-
pius, non Æsculapius.

Malum recidit introrsus. Lact. vi, 17: Neque enim
capere videtur natura, ut aliquid in contrarium reci-
dat.

Odoratum. Mihi videtur fuisse apud Lactantium,
odor ita teter, aut odoris fetor. Hegesippus lib. v, c.
2: Omnes artus caesorum civium diro odore fetebant.

Comestus a vermibus. Baluzius legit... et unius co-
mesti a vermibus, exitus nempe. At amplissimus
Cuperus, comestus a vermibus est: et in... Mihi vi-
dentur aptius hæc jungi sequentibus, si scribamus
comestur; hoc enim melius respondet verbis, solvi-
tur et tollit. Comest activum usurpavit etiam Cicero,
teste Nonio, apud quem plura vide. Diomedes gram-
maticus etiam passivum, quod nunc adhibui, docet
fuisse in frequenti usu. In passivo autem, inquit, de-
clinatur edor, ederis, estur; nem ambador, et comedor.
Simplex estur occurrit apud Plantum, Ovidium et
Columellam.

Cocta et calida animalia. Forsan legendum, incocta
et calida animalia.... adhuc nempe viva, sed secundo

aperta, qualia memini a medicis interdum applicari.
Sed pro hoc vehementer non pugno.

Inæstimabile. Sic Lact. lib. 1, c. 16: Cum homi-
num vis incredibilis, numerus sit inæstimabilis. Sic
inæstimabiles acervi, vulgus inæstimabile barbarorum,
et alia illius ævi scriptoribus frequentissima, quibus
interdum æstimare, prope idem atque numerare,
aut potius de numero conjecturam facere; ut Amm.
Marcellino lib. xxxi: Ita sunt cæci, ut ex prædicto
numero non plus, quam quinque milia, ut æstimabatur,
evaderent.

Tabescendorum viscerum. Tabescendus qua ratione,
aut qua analogia dici possit, non video. Pro eo mal-
let aliquis forsan tabidosorum, que vox occurrit in
Apologetico Tertulliani, cap. 14. Sed Lactantius di-
cendi artem diu professus in plerisque multo scripsit
castigatus. Verius igitur tabescentium restitui posse
auguror; quomodo et Cyprianus de Bono patientiæ:
Accedit vulnere vastitas, et tabescentes ac fluentes ar-
tus edax quoque vermium pœna consumit. Aut, si ne-
que hoc satis placet, tabe exesorum.

Pernicies secunda. Eleganter et proprie; nam
perniciæ a pernecaudis aut pritis, aut cor-
pore toto dicitur: unde conjungitur sæpe cum
peste, salutem autem opponitur. Sic Div. Inst. lib. vi
c. 24: Ergo satius est, aut effundere conscientiam, aut
nos ipsos ultra aperire animum, et perniciem rescissis
vulneribus effundere.

Inflatu discreverat. Id est, decreverat, contractionis,
sive brevior facta. Glossæ veteres, discrevete, ἀπο-
μειώθηται.

Annum perpetuum. Lactantius lib. vii, cap. 26:
Tunc per septem annos perpetes intactæ erunt sylvæ.
Habet etiam apud Salp. Severum, Dialogo I item
Mamertinum in panegyricis aliquoties, et alios.

Novi doloris urgentis. Scribendum puto: Nova vi
doloris urgentis, aut, urgente vel intervallo. Cypria-
nus ad Demetrianum: Tunc torquendus fuisset, tunc
ad confessionem criminis vi doloris adigendus. Am.
Marcell. l. xxxix: Sensit inmensa in quadam urgente
morborum, ultima necessitatis adesse præscriptum.

Satisque pro scelere facere. Lact. lib. v, cap. 13: Ut
pro facinore suo satis faceret; lib. vii, cap. 1: Satis
et huic parti facimus.

IN CAPUT XXXIV.

Primi... constituerant. Non quod auctores exstis-
sissent, aut conditores primi: sed quod ea prius fir-
maverant et sanciverant cum cæteris; id enim sæpe
est constituere, si qua disjuncta sunt, reponere, et
firmiore statu roburare. Unde et Eusebius vertit,
ὑπερ ἕως πρότερον καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν ἦσαν καταστά-
σαντες.

Sibimet leges facerent. Duo capita sunt criminis,
quæ objicit Primum, quod in re divina suas quas-
dam leges sequerentur, rejectis et damnatis publicis.
Alterum, quod hetarias, sive cætas facerent, in se
quidem innocios plane sanctosque, sed imperatori-
bus tamen prorsus invisos, quibus nihil magis sus-
pectum, quam injussa ipsorum facta collectio homi-
num, quocumque demum ea titulo fieret. Assentior
autem amplissimo Cupero, in præcedentibus agi de
facta secessione ab ethnicis; in sequentibus vero,
nec christianorum Deum observare, ad hæreses res-
pici.

Quas observarent. Ad rem divinam spectat hæc
vox. Cyprianus epist. 10: Contempta Domini lege et
observatione, quam iidem sancti martyres et confesso-
res tenendam mandant. Arnobius lib. 1: Sine ulla ali-
qua sollicita observatione sacrorum. Vide illic notata
ab Herald. p. m. 41 et 42.

Multi periculo subjugati. Eusebius: Τοῖς αὐτοῦ
καρδίας ἐν ἡμῶν προσηλυτισμοῦ περιελαβόμενοι, ὥστε ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀποστασίας κατασταθῆναι εὐνοίας παρεπι-
σοῦσι; πλεῖστον μὲν ἀποδύοντες ὑποβιβάζοντες, πλείστον δὲ
ταραλίοντες, κατὰ τὸν βασιλέως ὑπερῶνον. Hic ὁ ὑπο-
βιβάζοντες ἀπόστολος non sunt objecti discriminibus, ut

vertunt, sed ut Lactantius, aut potius ipse Galerius habet, *subjugati periculo*, id est, penitus victi, de quo constantia gradu dejecti, et turpiter subacti. Id enim est *ὑποβάλλεσθαι* interdum, quod etiam ex pollice liquet, qui conjungit *ὑποβαίνω, ταπεινῶν, ὑποβάλλω*, lib. iv, cap. 6. Exemplaque sic loquentium exhibita sunt ab aliis. Eodem modo utitur verbo *deturbandi* veteres; quos inter Ammianus Marcellinus lib. xxix: *Abcessit innocuus, Pasiphilo eximente philosopho; qui, ut eum mendacio injusto perverteret, crudeliter tortus, de statu robustæ mentis non potuit deturbari*. Ceteri vexati, afflicti et sollicitati, (τοῦ; παραθήρας sic interpretandos puto) in statu suo manserunt: sive, ut ipse ait, *παντοῖους θανάτους ὑπέσπερον*; quod vertere simpliciter, ut opinor, licet, *diversas mortes*, aut si mavis, *supplicia varia subiere*. Cum autem verosimile non sit, Eusebium, qui cætera hujus edicti tam apte expresserit, in hoc uno procul recessisse, legendum, pro *deturbati*, arbitror, *indeturbati*, aut certe verba aliquot excidisse.

Contemplationem nostræ clementiæ. Cyprianus ep. 54: *Quod credimus vobis quoque paternæ misericordiæ contemplatione placiturum*. Pacianus epist. 1: *Nemo episcopum hominis contemplatione despiciat honestatis merito censetur*. Et sic illo ævo passim loquebantur.

IN CAPUT XXXV.

Et Maximino iterum. Ad hunc locum conciliandum cum scriptoribus cæteris, quorum alii dicunt, Maximianum Galerium hoc anno solum fuisse consulem, alii Licinium habuisse collegam, nondum quidem aliud quidpiam inventi aptius, quam ea, quæ in hæc diligenter inquirens Antonius Pagius tradit. Illud igitur in hæc si placet sequi, initio quidem anni Galerius solus consul processisse dicendus est; paulo post autem Licinium sibi adjunxisse collegam; kalendis maiis Maximinum adscivisse; nempe quia consulatus imperatorie majestatis esse quædam accessio deberet; et hunc adeo consulatum non ordinarium, sed suffectum fuisse, quemadmodum et ante Licinii. Imo et priorem consulatum Maximini fuisse suffectum, gestumque post Constantium Chlorum et Maximianum Galerium novos Augustos, et anno 306 ordinarios consules. Hæc, inquam, sive omnia, sive ex parte recipimus, manet tamen illud novum et prope singulare in hoc loco, rationem suffecti consulatus ita haberi, ut ejus causa Maximinus iterum consul dicatur. Verum de his alias fortasse operosius.

Carcer... pro domicilio. Lactant. lib. vi, c. 10: *Sed frondes et herbas pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus habentur*.

In manu traditis. In veteri Bibliorum versione latina hoc genus est frequentissimum. Gen. xxx, xxxv: *Cunctum autem gregem unicolorum tradidit in manu filiorum suorum*; cap. xxxix: *Qui tradidit in manu ejus universos vinclos, qui in custodia tenebantur*; 1 Sam. xxiv, v. 11: *Quod tradiderit te Dominus in manu mea*; II Paral. xxxiv, 10: *Tradiderunt in manus eorum, qui præerant operariis*. Notum vero est etiam Ciceronem dixisse, *veni in senatu*, et Varro nem, *qua in Cælio monte itur*; qualia tamen adolescentibus non tenere sunt imitanda. Multo frequentiora hæc fuere posterioribus sæculis; observatque pluscula Vorstius in perelegantii scriptore Sulpitio Severo. Unde nec Lactantius refugit, lib. iii, c. 3: *Quæ in rerum natura cadunt*; l. iv, c. 17: *In terra toto et corpore et ore projectum*; de Opif. Dei, cap. 2: *In ea sunt relegata regione*.

Membra defluerent. Instit. lib. iii, c. 1: *Mendacium vero specie placet aliena; quia per se corruptum vanescit ac defluit, nisi aliunde ornetur*; cap. 20: *Corpus relictum ab anima defluit*.

Nicomediæ mensis ejusdem. Legendum. Idque cognitum *Nicomediæ medio mensis ejusdem*. Idem firmavit postea per literas suas illust. Cuperus.

Kalendis martis impendentibus. Recte Baluzius in-

telligi docet kal. martias anni sequentis, si modo hanc narrationem præstamus esse integram, quæ hoc capite exhibetur. Nam si mense maio cognita fuit Nicomediæ mors horrenda Galerii, utique kalendæ martiæ potuerunt eo anno amplius impendere. Quod ut annotaret, factum est per dubitationem viri ejusdem politissimi, sed in hoc, ut ipse fatetur, festinantis. Ac fieri potest, ut necdum mentem ejus satis perceperim.

IN CAPUT XXXVI.

Ad præsens. Lactant. lib. vii, c. 6: *Et quæ aliæ nonnisi ad præsens valent*; cap. 10: *Vitia omnia temporalia sunt; ad præsens commoventur*; cap. 15: *Quantvis ad præsens virtutem Dei hominibus ostenderit*; de Ira Dei, c. 21: *Non ad præsens nozium quemque punit*.

Sustollit censum. Reponendum putavi, *sustulit*, cum præcedat, *ut conciliaret*. Parum tamen interesse nunc arbitror, cum idem sit verbum Lactantio perusitatum; ut l. ii, c. 5. Itaque multi philosophorum religiones *sustulerunt*; l. iii, c. 5: *Recto ergo aliorum sustulit disciplinas*.

Diveras ripas armati tenebant. Observa ripas dici Propontidis littora, præsertim ad augustias Bosphori. Sic Plin. ix, c. 15: *Thumi dextra ripa intrant, exeunt læva*. Plura vide apud illust. Heinsium, add. not. in Ovid. epist. 6, v. 54.

Communii tutelæ. Baluzius ad hæc: *Hanc vocem non reperi alibi; fortassis est corrupta*. Omnino corruptam esse et ego censeo, scribendumque pro ea *titulo*. Nam communii imperatorum nomine data Christianis hæc pax fuit, uti liquet ex edicto, apud Eusebium in fine libri octavi. Ovidius:

Te satis est titulum mortis habere meæ.

Et alibi:

Utilitas tua sit: titulus donetur amicæ.

C Auctor elegiæ ad Liviam:

Et titulum belli dux duce fratre tulit.

Legum latorum titulos habes apud Corn. Tacitum, Annal. i, c. 8: *Administrationis titulum* apud Symmachum, lib. x, epist. 4, et similia apud alios.

Sacerdotes maximos. Parabam ego, quoniam fuissent illorum temporum aut antecedentium Asiarchæ qui *στεφανορροῖο ἀρχιερεῖς* sive sacerdotes maximi, paulo fuisius exponere: sed non sinunt labores academici alii, qui me nunc tenent districtum. Et præstiterunt in his multa jam ante viri longe doctissimi Seldenus ad Eutychii origines, et ad recensionem Smyrnenisum donariorum, aliique ad marmora Arundelliana, sive Oxoniensia; Dionysius Gothof. ad Leg. 8, D. tit. de Vacatione et Excusat. munerum; Pancirollus ad Notit. Imp. Orient. c. 105.

Provinciis superponeret. Hoc verbum frequentissimum illi ævo; occurrit etiam apud elegantissimum Minuc. Felicem, p. 152. *Episcopus ille naturam tamen superponit*.

Specie tenus. Nihil frequentius his vocibus sic junctis apud Lactantium; nec attinet, opinor, excubere. De genere autem hoc crudelitatis, cui *clementiæ species falsa blanditur*, plura idem, lib. v, c. 41.

IN CAPUT XXXVII.

Ut animalia omnia. Signate dixit omnia. Priores quoque technis usi talibus: sed admittebant tamen etiam alias carnes; hic nonnisi substitutione inquinatas. Hujus rei contemplatione prius hoc invenisse dicitur.

Apothecæ. Veteribus *Apotheca* fuit cella vinaria major, aut aliud penu capax. *Apothecus frumenti, vini et olei*, habes II Paralip. xxxii. Utitur et Arnobius l. viii. Ex vetustioribus plura collegerunt alii.

Quibus eos adeo corruerat. Lego, *quibus suos adeo corruerat*. Ego mox non dubitabam milites reponere,

honoratioris nempe intelligens, sive palatinos quomodo vocem eam tempore isto sæpe usurpatam esse doctissimi viri jam ostendunt. Corruptos autem dicit milites sacrificiis quotidianis, propter epulas sacras, quibus saginati, viliores vereque militares cibos fastidiebant. Plane idem refert de Juliano Nazianzenus; nec mihi dubium est, quin desertor ille, sive transfugam dicere mavis, multa Diocletiani et συλλήβωνος principum sit imitatus; idque constat ex invectivis sancti illius Patris, quem dixi. Porro scribendum esse expungeret (quomodo jamdudum typis, me curante, expressum est), non expugnaret, vidit etiam illustrissimus Cuperus. Expungi autem nomina, seu debita, cum solvuntur, et homines ipsos sic expungi, notum est ex Tertulliano, qui sic loquitur frequentissime, aliisque etiam vetustioribus; docuitque ὁ πᾶσι in Observatione ad scripti. eccles. Quomodo etiam S. Cyprianus, epist. 38: *Cumque ego vos pro me vicarios miserim, ut expungeretis necessitates fratrum nostrorum sumptibus...*; ille intercesserit, ne quis possit expungi neve ea, quæ desideraveram, possent diligenti examinatione discerni: comminatus sit etiam fratribus nostris, qui primi expungi accesserant.

IN CAPUT XXXVIII.

Quid dicam nescio. Lactant. l. 1, c. 21: *Nam de infantibus, qui Saturno immolabantur propter odium Jovis, quid dicam nescio; lib. vi, c. 23: Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? vincit officium lingue sceleris magnitudo.*

Exprimere pro indignatione. Lego, *Exprimi ea pro indignatione.* CUPERUS. — Hæc conjectura, quæ vera certaque esse videtur, arridere quidem potest satis: sed obstant voces, pro indignatione sua; nec enim satis commode diceretur: *Cupiditas pro indignatione sua non potest exprimi*, nisi forsam pro indignatione, legamus indignitate. Sed mihi videbatur minore mutatione legendum (dummodo pro his, meminerimus scriptum ais, id est, animus): *Et tamen animus verbis exprimere pro indignatione sua rem non potest: aut, animus his verbis; et loco lacunne, rem sædissimam, aut ejus generis quidpiam.* Ita ego, antequam advenissent litteræ optimi doctissimique hujus ἐπεφύκτος nostri. Nunc arbitrium totum ipsi et lectoribus defero.

Nobilibus feminis. Augebat indignitatem rei, quod nobiles essent. Nam servile prorsus, et liberis corporibus detestabile erat, sic considerari. Servitia sic solebant a mangonibus inspicienda sisti licitantibus. Vide quæ ex Suetonio et Martiali protulit doctissimus et celebris D. Rappoitus ad Horatium, pag. 600 in hæc sententiam.

Virgines imminutas. Emendat Baluzius lib. extremo, immitas, quod mihi non probatur. Nam et de spurco illo Jove paganorum Lactantius l. 1, c. 40: *Omitto virgines, quas imminuat; reperiesque similia apud Plautum, et in jure Romano. Quin etiam ipse Cicero, violare et imminuere jus et officium dixit.*

Sub tali principe imitabantur. Supple, *exemplum, et amicorum (Cuperus), aut, Domini mores, et suorum cubilia impune violabant.* Sic de Jove eodem Lactantius, lib. v, c. 6, deque ejus domesticis: *Quoniam mores ac vitia regis imitari, genus obsequii judicatur, abjecerunt omnes pietatem; ne exprobrare regi scelus viderentur, si pie viverent.*

IN CAPUT XXXIX.

Quam nuper appellaverat matrem. Adoptaverat enim illum maritus Valeriæ Maximianæ Galerius, ut supra cap. 18, vidimus. Itaque speravit ea, sibi apud hunc tutius fore præsidium, quam apud Licinium, cui commendata fuerat a Galerio. Imaginem hujus Valeriæ, Diocletiani filie, conservant nobis nummi, quorum unum exhibet illustrissimus Spanhemius in opere de Præstantia et usu numismatum; alium D. Patinus, inter imperatorum Rom. num. in ære med. et min. p. 422, etc. In ejusdem honorem pars Pannoniæ Valeria cognominata est, Ammiano Marc. teste, lib. xix.

In matrimonio postulat. Sic Sulp. Severus: *Eamque sibi in matrimonio a patre postulans, septem annorum servitio se mancipavit.* Ubi vir doctus in matrimonio reponit, lassus tamen alibi talia apud Sulpitium crebra esse. Vide quæ notavi supra ad c. 35: *in manu traditis.*

Amicus ejus. Ut amicos principum, ita Augustarum amicus hic dici licet notare. Redi ad cap. 6. Eodem spectant infra memoratæ comites.

IN CAPUT XL.

Cujus consilio sibi negi. Recte emendare videtur amplissimus Cuperus, *Ejus consilio negatam.*

Præsidi Eratino. Foisan Eratino, ut sit Græcum ἐρατεινός, quod idem ac ἐρατικός.

Non minus Augustæ proxima. In exemplari Parisiensi mendose, non nimis. Proxima autem, ut apud Lactantium, l. 1, c. ult.: *Ulysses eodem gradu proximus fuit.* Ita etiam Apulcio oppido proxima humanitas, et similia. Vide Soccri mei τοῦ μακαρίτου notas ad Phædri versum,

Negabat illa se esse culpæ proximam.

Dum quæ jussus. Exciderunt forte, *jussus a mala bestia erat, loqueretur.* CUPERUS.

Promoti militari modo. Ita putabam hæc jungenda esse, quasi diceret, eos ritu militari productos fuisse, haud secus, ac solebant milites sub tribuno, aut centurione ducere damnatos. Nunc non adversabor, si quis malit, *militari modo instructi*, propter ea quæ sequuntur.

Bite mens essagitarii. Prior conjectura Cl. Baluzii, *milites et sagitarii*, sips ita refutat se, cum nihil attinisset dicere, milites militari modo promotos, aut instructos fuisse in actu tali; hoc enim per se facile intelligi posset. Alteram, *velites et sagitarii*, fateor me aliquandiu tenuisse; eo quod et Pacatus in panegyrico, cap. 35, et Am. Marcellinus locis pluribus eorum meminerint, ut quorum etiam illo sæculo in bello non exiguus fuerit usus. Præ cæteris huic facere videbatur, quod historicus ille lib. xxiv, p. m. 264 et 271, stipatores Juliani velites fuisse dicit. In præsens tamen placet magis, *militari modo instructi vigiles et sagitarii*, aut, *vigiles et Cretenses* (aliudve hujus loco) *sagitarii*. Colligebantur vigiles ex variis corporibus artificum, uti constat ex legitis Romanis, quas habes apud Pancirollum ad Notit. imp. Orient. cap. 27, et consultos juris alios: apte igitur dicuntur promoti, aut instructi militari more, cum ipsi milites non essent, adjunctos tamen sibi haberent sagitarios. Et videor alibi legisse, dimidiam partem eorum, qui vigilias aut prætenturas in provinciis agent, milites fuisse Romanos; reliquis collectos ex oppidanis, aut provincialibus aliis. Sed nunc festino ad alia.

IN CAPUT XLII.

Senis Maximiani. Quemadmodum imaginem eorum, qui jam capessiverant imperium, mittebantur in provincias, et a magistratibus populisque excipiebantur cum veneratione, quod supra dictum ad cap. 25, possetque firmari pluribus: ut cum dicit Zozimus lib. II, c. 9, Romæ Constantini imaginem κατά τὸ σινιγές δευξείτων, pro more exhibitam, Maxentio bilem misisse; narratque idem cap. 12, eundem, cum sibi constabulum putaret imperium, mi-isse in Africam, qui imaginem ejus circumferrent; quæque alia offerri possent ex aliis: ita non paucioribus traditum, imagines eorum et signis militaribus detractas, et dejectas status fuisse, quorum res vehementer displicere, damnataque post mortem fuit memoria. Hoc de Maximino Thrace, ejusque filio, narrat Herodianus lib. viii, c. 5, et ex eo Jul. Capitolinus in Maximiano, c. 25, et in Gordiano c. 9. De Maximiano Herculeo refert id Eusebius lib. viii, c. 13 extremo, quasi primo hæc ea contigisset ignominia: sed hoc accipiendum de principibus eorum temporum putat Valesius. Eodem igitur modo licebit opinor, tueri, quod

maxime dicit, hoc Diocletiano primo evenisse, ut vi-
 vos imagines suas statuasque aboleri videret. Nam
 hoc statuasque statuasque non esse, vel ex eo patet, quod
 Tacitus lib. in Hist. c. 15. Vitellii imagines direptas,
 etc. 88. ipsam Vitellium inter ceteras contumelias
 rufianus statuas suas coniecit subactum narret. Verum
 ut hoc potius, quod instare videtur, agamus,
 Verba hoc a blattis et carne non arbitror evasisse
 illius. Nam et his dicitur idem, amborum imagines
 in se depositas, nec cetera satis apta et concinna vi-
 dentur. Porro melius se habebunt, si legerimus, *Ima-
 gines suas, cum quo pius esset*; et pro, *Et quia, etenim
 ante senes ambo simul pietisque erant*. Ac fortas-
 sis in principio etiam, pro *eademque tempore*,
etiam in senes tempore, scribendum.

In aliquo vero dejectus. Utiq; Lactantius neuti-
 quove scripsit, *ad humanitatem vitam dejectus, et in odium
 vitam dejectus*, uno eodemque in loco. Somnolenti li-
 berati repant interdum vices, cum se ad pro-
 aliis sanis somni. Loco igitur posteriore adductus, aut
 defuitur, repone; quomodo et Cicero *deducere ali-*
quod in hanc inque misericordiam dicit.

IN CAPUT XLIII.

Unus jam supererat. Maximum intelligi satis liquet
 ex sequentibus. Verum an evidens ratio sit Antonii
 Iudii. Maximum interiisse anno Christi 515 non, ut
 alii dicunt, A. 514, quia Lactantius non nisi narrato
 Diocletiani exitu, de morte Maximini agit, quem Dio-
 cletiano constat fuisse superstitem, alios velim dispi-
 cere. Ad, si vacat, opis laudatum, pagina 248.

Unus habet amulationem. Lactantius de Ira Dei,
 c. 15: *Nisi cedat sapientia, per quam habent malori-
 bus rejectionem*. Hieronymus ad Nepotianum: *Habeto
 prudentiam, justitiam, temperantiam, fortitudinem*.
 Spartianus in Hadr. cap. 5: *Tantum clementiae stu-*
dium habuit.

Et ipse legatos. Suspicio fuisse, *Ergo et ipse legatos
 ad vobem mittit occulte*. *Et ipse, puta, non secus, ac
 amice conspiraverant inter se Constantinus et Li-*
cinus.

IN CAPUT XLIV.

De Mauris atque Italys nuper extraxerat. Usitatus,
 contraxerat. Arbitror tamen et alterum alicubi locum
 habere.

Ad utrumque paratus. Virgilii est :

Fidens animi atque ad utrumque paratus.

Æn. II, vs. 61. Alterum :

Neque his fuga nota, neque illis.

quod paulo post sequitur, habes *Æn. lib. x, vs. 755*.

Connotans in quiete Constantinus. Multa ad hunc
 locum amplissimus Cuperus, quæ cum lectoribus
 curiosis placitura esse non dubitem, tanto pauciora
 erunt, quæ a me nunc addidentur. Ac de veritate
 huius historiarum cum remine serram longæ contentio-
 nis ducere vult. probe memor eorum, quæ se narrat
 Eusebius ab ipso Constantino audivisse; item eorum,
 quæ pro dicitur ab his, qui moment satis probabile
 habent, Deum, ut primam christianæ religionis
 originem plurimum, ita eisdem sub Constantino lat-
 tissime propaganda progressum, saltem hoc uno, si
 non et pluribus miraculis adjuvante. Veruntamen
 in eodem, non quod humanitas, sed quid Deo fuerit vi-
 sum, velle spectandum arbitror; adeoque quid vere
 factum in historiis non dubie fidei narretur, non
 quid humani iudicii indubitatis conveniens futurum
 fuisse arbitretur. Ergo si, bona cum pace secus sen-
 tentiarum, licet in hoc aliquid autumare, existi-
 mus apparere dicitur, secundum loca, modum et
 tempora multum diversas, misceri in unam. Cum Ju-
 lianus celsissis sacramenti desortor pelarius, gregem
 humilitatis veritate pariter et crudelitate summa vas-
 taret, neque cum rabiem quoque Judæorum con-
 claret, non in vestimentis modo hominum, ut testan-
 tur plurima, sed et in cælo signum crucis, et hoc

A quidem splendidissimam in faciem emicuisse, nar-
 rant auctores non levis fidei. Ex quibus audiamus, si
 placet, unum, Nazianzenum nempe, notæ sanctitatis
 et constantiæ Patrem. Invectiva in Julianum secunda
 in ea loquitur. *Οὐ δὲ ἐστὶ τοῦτου (Deest vobis τοῦτου in
 Ed. Gr. Lat. Par. A. 1650) παραδόξωτερον καὶ περιαι-
 νεστέρον, ἔστι γὰρ ἐν τῷ ὄρασι τὸν σταυρὸν περιγρά-
 φων, καὶ τὸ πρότερον ἐπὶ γῆς ἀτυμαζόμενον τῆς ἀθείας
 καὶ σχήμα, καὶ ὄραμα, οὗ ἐν ὄρασι δεινύταται πᾶσι
 ἐπίσης, καὶ γίνεται τρεῖς καὶ βῆθ τῆς κατὰ τὸν
 ἀπείθου νόου, τρεῖς καὶ βῆθ (Eadem habet hoc loco τρε-
 πῖσος, pro τρεῖς καὶ βῆθ) πάντως ἰδιόμορφον πρὸς ταῦτα, τί
 φέρονται (Eadem φέρονται) ὅ τὸν αἰῶνα τοῦτου σοφῶν.*

B Hoc si reclamante veritate scripsisset Gregorius,
 eopse propomodum tempore, quo facta forebantur,
 quam male consulisset pietati christianæ! Mea igitur
 opinio est, vidisse quidem etiam Constantinum
 crucis figuram in somnio nimirum divinitus profecto.
 Sin vero vidisset etiam in cælo, vix tacuisset hoc loco
 tam opportuno Nazianzenus; vix omisisset Lactan-
 tius; aut certe clarius et magis dilucide narra-
 set. Posset etiam dici, satis visum Deo, pium imperato-
 rem, et ad fovendam religionem sanctam impigre
 omnia facientem, apparitione gratiosa per quietem
 monere atque instigare: Paganis vero et Judæis ad
 distrubandos impios conatus majore opus fuisse ter-
 rore. Sed veniam mihi dent alius hæc rimari atque
 excutere soliti, si non satis perite videor in his ver-
 sari. Eusebium fusius de viso isthoc differentem cum
 forte legere, videbar mihi tempus, quo contingeret
 illud Constantino, videre clarioribus ab Eusebio ipso
 verbis designatum, quam visum id est interpretibus,
 visis me partibus multis doctioribus. At Eusebius
 lib. I de Vita Constantini, c. 28 : *Ἄρτι μεσημβρινῶς
 ἡλίου ὄρατος, ἅδρα τῆς ἡμέρας ἀποδινοῦσας, hoc impera-
 τори monstratum fuisse. Nec multo aliter vel Nice-
 phorus, vel Socrates, Zonarasve. Pugnare videntur
 illis hæc duo, de meridie, sive circa meridianas horas,
 et inclinate in vesperam die, cum sint eadem. Nam
 Isidorus lib. xx, c. 3, disertè ait, id etiam tempus
 meridiem appellari, quod post medium diem est; et
 Censorinus de Die nat. cap. ult. de meridie id factum
 dici, quod factum est ante supremam, id est, ut plu-
 rimi exposuere, ante occasum solis. Nam et in XII
 Tabulis scriptum erat, *sol occasum suprema tempestas
 esto*. Pletoria tamen (lex alii legunt prætorialia) tempus
 jussit esse supremum, quo prætor in comitio supre-
 mam pronuntiavit populo, teste Varrone de L. L.
 lib. v. Hinc dies in meridiem vergere dicitur Ammiano
 Marcellino, lib. xvi, in Aligentione Juliani. Idem
 lib. xxxi, p. m. 455: *Exorsumque prælium, vergente
 in meridiem die, tenebre occupare nocturnæ*. Ex his
 patet, Eusebium isthinc non scripsisse pugnantiæ: sed
 meridiem dici apud veteres etiam horas occasum solis
 propius antecedentes sed hæc eo tantum spectare ve-
 lim, ut quodam tempus ab Eusebio designetur, de-
 clarent: de visione ipsa pluribus in præsens agere nec
 vacat, nec forsitan aumat.*

D *Cumque repente populus*. Quæ notat ampliss. Cupe-
 rus, fateor mihi venisse in mentem, antequam adve-
 nissent litteræ ipsius: nisi quod pro *Cumque, cum*,
 deleta particula enclitica, et loco τὸς erant, quod vir
 ille doctissimus reponit, *dabat mihi conjectura mea
 suggerebat, aut debebat*. Quod posterius si eti probatum
 fuerit, pro *debita*, forsitan legendum *elata*, aut *sub-
 blata voce*. Circenses autem solemne munus natalibus
 principum, sive eos, principes darent populo, sive
 senatus populisque honori dicaret principum. Jul.
 Capitolinus in Antonino Pio, c. 5 : *Circenses natali suo
 dicatos non respuit, aliis honoribus refutatis*.

Maurus Dei supererat aciei. Biblica hæc p̄arsis esse
 videtur. Vide Ps. xxxviii (lat. xxxvii), 2; Ps. xxxix,
 11, etc.

Proterretur. Opinor ego vocem miles huc reponen-
 dam esse.

Primi nominis titulum. Ex amplissimi Cuperi ad
 hanc locum conjecturis amplector eam, quæ statuit

Constantino nominique ejus primum inter Augustos A illos locum.

IN CAPUT XLV.

Hyeme quam cum maxime sævient. Sæpius illo quam remoto, aut subaudito, dicunt cum maxime, quod valet, in præsentī, hoc tempore, ut voluit viri doctissimi. Ferri tamen posse etiam hanc lectionem puto, ἔλαιπτοῦς scilicet, pro hyeme tam sævientē quam cum maxime.

Mansionibus geminatis. Id est, ita ut quotidie tantum itineris conficerent, quantum alias b' duo. Nam mansio sumebatur ut plurimum, pro unius diei itinere, videlicet quia mutationes veredorum, ac diversoria, ubi manerent, ad certam stadiasmi rationem sic erant disposita, ut singulis mansionibus responderent singulorum itinera dierum; nisi quod camelorum aequationes interdum variarant. Sed vide plenius hæc explicationem Salmasium, Exercit. Plin. ad Solin., pag. 494, 495.

Vis aut promissa. Suspicio scripsisse Lactantium: Nec tamen quicquam aut vis, aut promissa valuerunt.

Jam secunda mansione tenente. Mallet clariss. Baluzius: Jam secundam mansionem tenente, distantem. Nequaquam assentior; alterum enim, Licinio secunda mansione tenente, sic dictum accipio, ut illud Livii, l. xxxii, c. 7: Qua abscissæ rupes erant, statio paucorum armatorum tenebat. Quomodo et alibi locutum esse Livium docuit ὁ πόνος Gronovius ad lib. xxiv, c. 3. In cæteris paulo felicior conjectura videtur editoris primi; totumque hoc ita relegendum puto: Nec enim poterat ulterius, Licinio jam secunda mansione tenente, distante millibus totidem; hic itaque collectis ex proximo quantis potuit militibus, pergebat obviam Maximino. Quantis, pro quot; quomodo non illa tantum ætate dicebant frequentissime, sed et sua Propertius, lib. i, Eleg. 5:

At tibi curarum millia quanta dabit ?

IN CAPUT XLVI.

Notarium jussit. Notarios tempestate illa Augustorum, exceptores, præsidum acta qui scriberent, fuisse dictos, accuratissimus Valesius docet ad Am. Marcell. lib. xiv, apud quem plura vide.

Summe Deus. Fallor, an huc respicit Constantinus apud Eusebium, libro de Vita ipsius quarto, c. 19, cum militibus, qui nondum susceperant salutarem christianæ fidei doctrinam, sancita lege præcepit, ut Dominicis diebus in campum purum procederent, et precationem, quam antea didicissent, simul omnes signo dato ad Deum funderent. Sensus quidem formulæ precum non longe abit: Σε μόνον ὀψάμεν θεόν, σὲ βασιλέα γυμνάζομεν, σὲ βοηθὸν ἀνακαλοῦμεθα, παρά σου τὰς νίκας ἠράμεθα, et reliqua.

In libellis pluribus. Libelli sunt chartæ breviores; et hoc ævo ponebantur interdum pro epistolis, ut ab eodem Valesio observatum est ad Am. Marcell. lib. xvi, secus ac tempore Cicerois usurpabant, nunc ad epistolas ejus (lib. ii, epist. 41) Paulo Manutio.

Per præpositos. Hos præfuisse cohortibus putant viri doctissimi, perinde ac tribunos; tribunis autem inferiores habitos, quod ex Veget. lib. ii, c. 12, colligitur. Josephus χιλάρχους vertit; itemque Apuleius, millonorum armatorum duces. Plura alii.

Statuit imperator prælium diei calendarum Maiarum. Forsan voluit in diem, aut ad diem. Quid si legerimus, statuit imperator prælio diem calendarum Maiarum? Puto tamen ferri utomque etiam posse, statuere illi diei prælium, ἀντὶ τοῦ constitui in illum diem prælium.

Quem vocant Serenum. Id est, placidum, quietum, ventis carentem. Claudianus de Raptu Pros. lib. iii, v. 252:

Cum rore serenus

Albet ager:

Ubi similiter serenus a Gualtero Pyrrhone placidus exponitur. Quomodo et Glossæ veteres, Serenus, ὑπέριος.

Ter dicta. Ternarium numerum amasse in precibus videntur veteres Christiani, non tam imitatione prava Paganorum, quam ad memoriam sanctissimæ in Deo Trinitatis; quod diserte ait Cyprianus de oratione Dominica, videorque etiam apud alios legisse. Ter etiam cantari audivit puer ille, cujus meminist Nicéphorus lib. xiv, c. 46, post diros terrores terræ motuum, congregatis ad supplicationes Christianis, sublimis raptus, et paulo post redditus mortalium cœtū, sed eidem rursus per mortem erectus; ter, inquam, cantari audiverat hæc verba: Ἄγιος ὁ θεός, ἄγιος ἰσχυρός, ἄγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς. Quod fere idem canitur etiam hodie ab orthodoxa Ecclesia, et in lingua nostra. Habuit et Latina Ecclesia.

IN CAPUT XLVII.

A paucis metebatur. Plane veram hanc lectionem esse censeo. Lactantius lib. vii, c. 15: Tunc peragrabit clades orbem, metens omnia, et tanquam messen cuncta prosternens. Hieronymus ad Heliodorum: Ecce bis acutus gladius, ex ore procedens regis, obviam queque metit. Virg. Æn. x:

Proxima queque metit gladio, latumque per agmen
Ardens limitem agit ferro

Plura illustris Heinsius ad Ovid. Metamorph. lib. v, vs. 404.

Nemo nominis... memor. Solebant in præliis duces, sicubi segnius rem geri viderent, nominatim suos compellere, ut ostenderent quemlibet eorum sibi notum esse, nec defere laudes et præmia, prout e jusque virtus meritumque spectaretur. Sed hic, omnibus immisso divinitus terrore trepidantibus ars illa nihil profecit.

Una nocte atque una die. Subjice fugiens; nam sine illo, aut simili verbo, hæc cum sequentibus non cohærebant, ubi dicitur pervenisse Nicomediam nocte alia, id est altera seu proxima.

IN CAPUT XLVIII.

Quod quidem divinitas. Hæc sana non esse vel ex eo perspicitur potest, quod non conveniunt: Quod quidem divinitas placatum ac propitium possit existere. Scribendum esse puto: Quo quicquid demum esset divinitatis in sede cælesti. In Eusebio nunc occurrit: Ὅπως ὁ, τι ποτέ ἐστι θεός, καὶ ὁράσιον, παράγωτος, ἡμῶν καὶ πάντε τοῖς ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν διαγινώσκοντες εἶναι δυνατοῖς. Ubi videri legendum, ὁ, τι ποτέ ἐστι θεοῦ θεός, cum indicassem amplissimo Capero, fassusque essem ambigere me, posse tamen ratione quadam ferri in Lactantio, quo quicquid esset divinitas in cælo, hoc nobis esset propitium; quasi diceret: Sive cum his, sive cum illis, de natura numinis fuerit sententiam, nomen utique nobis propitium esset, in hunc modum mihi respondit:

« Recte perspexisti, in verbis, quo quidem divinitas... utens latere. Et primo quidem Eusebium non aliter scripsisse, quam θεοῦ θεός, Græcæ linguae persuadet genius; deinde apud Lactantium vestigiis tuis Eusebiique verbis insistens reperio, quo quicquid divinitatis in sede cælesti. Nam si τὸ divinitas retinetur, ad nullam vocem potest referri placatum ac propitium; et ita loquantur imperatores, quia Christianorum Deum et ethnicorum deos intelligunt. Sic paulo post: Ut possit nobis summa divinitas, cujus religione liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem benevolentiamque præstare. Id est, tam Christianis, quam Gentilium numina. » Hæc ille. Sed scrupulum iniecit alium Nicéphorus, qui ut in cæteris plerisque sequitur Eusebium, ita in hoc quoque edicto, quod lib. vii, c. 44, refert, rarius ab eo discedit. Is igitur hæc verba sic concepit: ὁ, τι ποτέ ἐστι θεοῦ θεός, καὶ ὁράσιον παράγωτος. Verum huc magis inclino, apud Nicéphorum quoque legendum θεοῦ θεός, video eum plurimis in locis corruptum, hæud dubie descriptorum vitio, mi-

rorque eos, qui tam splendide illum edidere, non contulisse eum diligentius eum Eusebio, nec ea saltem in quibus manifesta sunt menda, correxisse. Verum hoc levius damnari censendum, in scriptore fidei non oblique optime. Redeamus igitur ad Lactantium. In quo videntur juniores vocem *divinitatis*, ex consuetudine statim anni, pro Deo, sive numine usurpari. Hoc in Tertulliani libris, præsertim illis serius repertis, quos ad Nationes inscriptis, est frequentissimum. Sic in eorum triumphali Constantinus scripsit, se *DIVINITATIS, INSTINCTU, DE TYRANNO, OMNQUE, EJUS, FACTIONE, JUSTIS, TEMP. AERIS, ULTIMO, ESSE.* Inter alios plurimos citam Sylvianus lib. II de Gubern. Dei, sic loquitur: *Aspectus divinitatis propitiæ munus est conservationis humane.* Adjiciam et illud modo memorati Tertulliani, Apologet. c. 34, quia ad rem quoque ipsam facit: *Videte, ne et hoc irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religiosis, et interdicare optionem divinitatis, ad non liceat mihi colere quem velim, sed cogor colere quod nolum.* Idem judicium fuit Joviani imperatoris apud Socratem, lib. III Hist. Eccl.: *ὡς τὸ ἐπειθεῖν θεοτάτην, ὡς ἑκάστοι βοδύονται.* Verum hanc questionem plenius agitare aliorum est; itaque plura de ea attenta superseleo.

Antiquis nominibus omnino conditionibus. Conditions hic vocatur, Eusebio *ἀρετῆς* dicuntur, ut egregie observatum Baluzio, quem vido.

Nunc cavere ac simpliciter. Hæc quoque corrupta esse facile agnoscer attentus lector, imo et mutilata. Est autem hæc eorum sensus (nam de verbis præstare non ausim, cum hoc erudit omnes minime probaturi sint, si quis paret sua pro veterum verbis obtrudere): *Quare scire dicationem tuam convenit, placuisse nobis, ut amotis omnibus omnino conditionibus, que scriptis prius ad officium tuum datis super Christianismo nomine, lævæ prorsus, et a elementia nostra aliene esse videbantur, nunc cavere, ut libere ac simpliciter, et reliqua.* Hic ea tantum diverso stylo, sive litterarum forma alia, curavi elenda, quæ adjecta sunt ex Græcis. Quod ut constet melius, an opportune sit factum, puscula Græca exhibebo: *Ἄνω ἀποτὸς ἀρετῶν ἡμῶν ἀπεπρήσθη ἀλλοτρίων ἢ, τῶν ἀγαθεισῶν παλαιῶν τῶν ἀρετῶν, ἀποτὸς τοῖς προτέροις ἡμῶν γραμματικῶν τῶν πρὸς τὴν τὴν κηθουσίαν ἀποσταλαίσει περὶ τῶν χριστιανῶν ἐπιχοίτων, καὶ ἄνω πάντων σκαλιῶ, καὶ τῶν ἀρετῶν προήθητων ἡλικίῳ εἶναι ἔδοκε, ταῦτα ὑπαρῆθη, καὶ τῶν ἐπιχοίτων τε καὶ ἀπληρώς ἑκάστοι τῶν τῶν ἀποτὸς παραίτησι ἐσχηκότων τοῦ φυλάττειν τὴν τῶν χριστιανῶν ἁγιοσύνην, ἀποτὸς τῶν ἀρχαίων, τοῦτο αὐτὸ παραπρήσθη.*

Quas ... honori. Vel quia, etc. Fuisse auguror: *Quod a nobis factum est, ut neque honori cuiquam, neque religioni detractum aliquid, aut imminutum esse a nobis videtur.* aut certe ejus sententiæ quidpiam Græca Eusebio. *τοῦτο δὲ ἔσθ' ἡμῶν γέροντες, ὅπως μηδεμία τιμῆ μηδὲ ἁριστίας τῶν μεμνησθῆναι τι ἔσθ' ἡμῶν δούλοῖ.*

Priore tempore aliquid. Aliqui scribendum. Eusebii, *τῶν δὲ τῶν ἢ παρὰ τοῦ ταμίου.*

Quantocius reddant. Inter voces non latinæ habuere το *quantocius* duo viri summi, Vossius et Borrichius. Legitur tamen apud Sulp. Severum, dial. III, cap. 4: *Discede quantocius, ne me ob injuriam tuam caelestis ira commovet.* Habet etiam Bibliothorum vetus interpres, Gen. XLV, 9, Glossæ Labbei: *Quam ocius, τὴν ταχίστην scribe, quantocius.*

Etiam vel hi, qui emerunt. Distinguo a superioribus, et suis quoque locis ita repono ... *quantocius reddant. Etiam hi, qui vel emerant, vel qui dono erant (non erant) consecuti, si putaverint, de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent; quo et ipsis ... Postulare hoc sensu, est desiderium suum, vel amici apud eum, qui jurisdictioni præest, exponere, docente Ulpiano, lib. I de Postulando. Vide Brisson. de Verb. Signif.*

IN CAPUT XLIX.

Semeni autem Licinio. Necessarium videtur, ut mox legamus, angustias petit; munitissimisque...

Insustentabili dolore. Sic lib. VII Div. Instit., cap. 16: *Hic insustentabili dominatione verabit orbem. Luxuriat in talibus Lactantius, in quo similiter inextricabilis, inexcogitabilis, illicibilis, inviolabilis, inelutibilis, incomprehensibilis, cruciabilis, dissipabilis, ineloquibilis; et alia multa reperies, quorum quædam extant etiam apud alios.*

IN CAPUT L.

Ut eum vivisse cognovit. Inconcinuus sermo; *ut eum, Candidianum, vivisse cognovit, immiscuit se ejus comitatu, ut fortunam Candidiani specularetur.* Nam aliter, τὸ vivisse accipere non possis, quam per ἐπισημασμός, de Candidiano neci jam destinato: verum cætera nimium reclamant. Rectius igitur, *ut eum, Licinium, hoc edicisse cognovit, immiscuit se ejus, nempe imperatoris, comitatu.* Mox, *Qui quia se Nicomediæ obtulerat, si legeris, erunt et illa expeditiora.*

Agentem in annis octo. Forsan legendum: *Agentem in Cilicia annis octo.* Sic certe solet Lactantius: *ut lib. V, cap. 22: Qui in rebus prosperis agit, impatiens est; lib. VI, cap. 2: Velut in tenebris agenti; de Opilio dei, cap. 1: Res tuas, in quibus nunc agis. Egil vitam tot annis, habes in Inscriptione veteri:*

TIGRINIANO. CONJUGI. BENEMERENTI. PROFUTURA. FECIT. QUI. VIXIT. MECUM. ANNO. XXV. EGIT. AUTEM. VITAM. IN. ANNIS. LVIII. IN. PAGE.

In Orientem præcipitata est. Ex epistola illustrissimi Cuperi ad virum item suis suorumque decoribus fulgentissimum, Constant. Hugonium, celsissimum Aragonensium principi a secretis. Cum paucis abhinc diebus fruerer tuo fratrisque colloquio, et de variis antiquitatibus non confabularer, incidit, ut fieri amat, mentio Libri Lactantii de Mortibus persecutorum, quem t. II Miscellaneorum inseruit Stephanus Baluzius, vel hoc nomine plurimum meritis de Historiæ Ecclesiastica. Latem viro motam in Galliis affirmabat doctissimus frater tuus ob hæc verba cap. 50, *Sed prius mater eorum in Orientem præcipitata est,* cum ratio et sequentia plane suadeant, fluvium hic signari, et legendum esse, *in Orientem.* Ego continuo amplius deliberandum esse censebam; et me legisse asseverabam, *Orientem* appellatum fuisse *Orientem.* Sed quia numeros tantum tenebam, accipe quæ mihi ad locum istum domi annotata sunt. Nunquam certe dubitavi, quin disertissimum Patrum Lactantium scripserit *Orientem*: verum *Oriens*, in locum *Orontis*, per librarios irrepsit ea procul dubio ætate, qua ita loquebantur; nec tam male fecit vir doctissimus, quod repertam in membranis vetustis scripturam retinuerit. Unus enim idemque fluvius intelligitur; et Hegesippus lib. III cap. 5 Excidii, ac Isidorus lib. XII, cap. 24, Orig: testantur, fluvium hunc *Orientem* appellatum fuisse: unde et Eustathius Thessalonicæ episcopus, ad Dionysii Periegesin *Orontem* interpretatur Ἀνατολικόν. Ἄλλοι δὲ φασιν ὅτι Καῖσαρ Τεβέριος ἐκ Δράκοντος αὐτὸν Ὀρόντην μετωνόμασεν, ὃ σημαίνει Ῥωμαῖος τὸν Ἀνατολικόν. Verum uti a veritate alienum, Tibertium imperatoris Augusti successorem (nisi tamen posterior aliquis intelligendus sit), hunc fluvium *Orontem*, ejus jam mentio apud Polybium occurrit, ex Dracone appellasse: ita respicit procul dubio ille ad Orientis vocem; et cum aliis auctoribus excusat aliquo modo lectionem vulgatam quæ clare docet, non absque ratione Hegesippum et Isidorum tradere, *Orontem* dicunt esse *Orientem.* Hæc ibi. In literis vero superiore autumno ad me datis hæc adject vir doctissimus. Hoc de loco quid sentiam, misi ante. Propertius, ut hoc addam, celebrat *Orontem* myrrham; quia illa ex Arabia Antiochiam, celeberrimum Syria; et ad *Orontem* fluvium positum emporium, deferebatur. Gaspar Hofmannus (lib. III, cap. 4 Var. lect.) myrrham non a fluvio *Oronte*, sed a Cypro, in qua regnavit *Cyprus*, Myrrha: pater, dictam esse putat; Cyprum præterea fuisse Syriae quondam partem, teste Plin. II, 88, indeque se apud Ovid. Met. X, rescribere:

Undique lecti
Te cupiunt proceres, totoque *Oronte* juvenus,

pro *Oriente*; nec quemquam moveri debere, quod prima in *Orontes* syllaba brevis sit: tandemque existimat, aroma hoc ab Arabibus semper fuisse petiitum; *Orontes*, teste Plin., vi, 26, populos Arabicos esse, et inde myrrham esse cognominatam. Non perdam tempus his refellendis. Sed *Orontes* non sunt populi in Arabia, verum Gordiæis proximi in Mesopotamia. Et quantum ea in regione Arabes vixerint, et interdum Arabiæ nomen se eo usque extendat, tamen *myrrha* in ea non gignitur. Columelæ lib. x, celebratur Achaica myrrha, quia, teste Dioscoride, in Bœotia etiam provenit; quæ, uti nosti, Achaicæ nomine cum adjacentibus regionibus venit. Hæc amplissimus Cuperus. Ne quid autem desideret, quod in præsens queat afferri, studiosus lector, afferam Hægesippi verba ex lib. iii, cap. 5, ubi describit Antiochiam: *Fluvius eam medius intersecat, qui a solis ortu oriens, non longe ab Urbe mari conditur; quem de originis suæ tractu Orientem veteres appellavere, ut vulgo putetur locis nomen dedisse, cum inde acceperit. Cujus fluentis ipso impetu frigidioribus, et zephyris assiduo per ea loca spirantibus, tota civitas momentis prope omnibus refrigeratur, ut Orientis in partibus Orientem abscondat. Eadem legas apud Isidorum lib. xiii, cap. 21. His igitur a viro dignitatis amplissimæ copiosissimeque eruditionis præclare explanatis, nihil habeo, quod addam, nisi applausum. Eustathii verba non dubie corrupta esse censeo. Typhœnem dictum Orientem narrat Strabo: Draconis vero nomen ei datum, usquam, nisi hic, legisse non recordor. Equidem suppetit conjectura, ἔξ Ὀρόντος αὐτὸν Ὀριέντην μεταβόησσε. Sed cum credibile sit, hanc quoque facile Cuperum vidisse, verum ut audacem nimis repudiasse: rectius forsitan ab aliis opem certiozem expectabimus. De nomine tractus illius, cujus meminit Hægesippus, ex Constantino de Thematibus omnia possunt nota esse.*

IN CAPUT ULTIMUM.

Non corrumpet veritatem. Præcessit ne; quare τὸ

A non, a librario adjectum, delendum censeo.

Respexit in terram. Non modo in extraneorum litteris, quod ostenderunt satis viri docti, elegans hoc loquendi genus est perusitatum, sed etiam in sacris. Deut. xxvi, 7: *Qui exaudivit nos, et respexit humilitatem nostram, et laborem, atque angustiam; et vs. 15: Respice desanctuario tuo, et excelso caelorum habitaculo, et benedic populo tuo sancto.* Sic Virgo θεοτόκος in admirando illo hymno, Ὅτι ἐπέδλεψεν ἐπὶ τὴν ταπεινωσὴν τῆς δούλης αὐτοῦ, ubi collegit plura Priscaens. Utitur et Eusebius de hac ipsa pace Ecclesie reddita, de qua scriptor hic agit, Hist. Eccles. lib. viii, cap. 16: Ὅς γὰρ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπισκοπὴν εὐμενῆ καὶ ὁμοῦ ἡ θεοῦ καὶ οὐράνιος χάρις ἐνεδείκνυτο. Nisi mavis illic ab inspectione, seu visitatione, metaphoram duci, quam fecerunt οἱ ἀρρωστῆρες, sive qui ad res sociorum aut provincialium cognoscendas et constituendas missi erant. De qua doctissimus et celeberrimus Buchnerus ad Hymnum natalitium, quem Christo Servatori cecinit Prudentius.

Ut florescentes ecclesie perpetuæ quiete. Duo doctissimi viri legendum putarunt: *Ut florescentes ecclesie perpetua quiete custodiat.* Mihi magis ex consuetudine temporum illorum scribi posse videtur: *Ut florescentis Ecclesie perpetuam quietem custodiat.* Non enim nisi de una illa et vera agit Ecclesia. Cetera quoque sic fuerint convenientiora stylo Lactantii; ut lib. vi, c. 10: *Ut quietem noctis tutam sibi faceret;* lib. 7, cap. 2: *Piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, autem denique, ut poetæ vocant, seculum, Deo ipso regnante, florescat.* Amabile vero quietis nomen Romanis Romanorumque principibus vehementer placuit, ut ex nummis liquet, alique ostenderunt. Inter alios hoc amavit et Constantinus Magnus (ne de paganis dicam), qui in arcu triumphali numismatico, LIBERATOR URBS, FUNDATOR QUIETIS vocatur, alibi que PACIS, aut QUIETIS PUBLICÆ dulcissima exhibet nomina. FAXIT DEUS OPT. MAX. ut omne christianum nomen, pace et quiete solida ac diuturna, nominatimque ut cum RECEPIO, forti, felice, patria nostra jam dictis aliisque bonis propriis et perpetuis æternum efflorescat.

NICOLAI TOINARDI MONITUM LECTORI.

Ex quo ea, quæ in his notis ad cap. 4, de *Sabbato magno*, deque BB. Polycarpi ac Pionii passionibus, fere animi gratia scripsi, typis mandata sunt, operæ pretium duxi profiteri, probabilem admodum mihi videri sententias illas duas, quæ pluribus a me alias exponuntur: nempe *Sabbato ipso magno Judaico*, id est, quod decimam quartam lunam paschalem proxime præcedit, Polycarpum martyrium fecisse die 26 mensis Martii (prout in Actis), et quidem anno Christi D

447; Pionium autem comprehensum fuisse *Sabbato* quoque magno, die 22 Martii anni 251, et martyrio fuisse affectum die 12 septimi Asiæcorum mensis, qui supradicto 251 anno in Sabbatum, atque in 5 diem Aprilis incidit.

His, qui hanc tuebuntur sententiam, nulla erit habenda consulatium ratio, utpote Actis proconsularibus perperam adjectorum.

NOTÆ TOINARDI AURELIANENSIS

IN LIBRUM

DE MORTIBUS PERSECUTORUM.

IN CAPUT PRIMUM.

Ecce addetur his omnibus adversarius; et restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper Ecclesia rursus exurgit. V. G. Joan. Bapt. Coletorius *Ecclesias*

Græcæ monumentorum, Parisiis anno 1684 editorum, pag. 328, in notis legendum jubet: *Ecce adteritur his omnibus adversarius; aperto, ut ait, sensu et scita antithesi ex adteritur et exurgit.* Eximiam viri eruditissimi, mihi que olim conjunctissimi, emendationem

tum hanc enim meas inter notas principem hic exhibendam dixi, tu o ne in peregrino loco latens, Laetanti studiosis maneret ignota.

IN CAPUT II.

Ex omnibus temporibus Tiberii Cæsaris, ut scriptum legitur, Dominus noster Jesus Christus a Judæis cruciatus est, post diem decimum kalendarum Aprilis, ductus Geminis consensibus. His paucis in verbis error non oritur. Primus quidem est ex librarii oscitantia, ita ut pro *ante*, inieperit *post*. Hic enim legendum puto, *ante diem decimum*, ut ipse Lactantius habet a. o. in loco, scilicet Instantium, lib. iv, cap. 10, ubi de Judæis ait: *Exinde Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Cæsaris, capus anno quinto decimo, id est, duobus Geminis consensibus, ante diem decimum kalendarum Aprilium Judæi Christum cruci affixerunt.*

Clarissimus Stephanus Baluzius, hujus tanti thesauri diligentissimus editor, Parisiis anno 1679, in notis ad superius cap. 2 negat contrarietatem esse ullam inter duas istas loquendi formulas, *post et ante diem decimum*, fretus auctoritate Pauli J. C. D. de Verb. Signific. L. Annuculus cxxxii. Vide ejus verba.

At clariss. Henr. Norisius ingentis *Cenotaphium Pisanorum operis* Venet. anno 1681 editi, p. g. 34b, hunc sententiam confutat; atque ex ipso *Pandectarum* autographo, Florentiæ asservato, germanam verborum Pauli lectionem profert his verbis: *Ante diem decimum kalendarum post diem decimum kalendani; neque utro enim sermone undecim dies significantur.* Deinde ait:

« Ex hac autem germana lectione textus, Riccioli opinio refellitur. . . . Etenim illa verborum Pauli recitatio optimum sensum habet, et verissima est, quamvis non isdem jurisconsulti verbis expressa. Idem enim, lib. cxxxiv, D. De Verbor. significat. ait: *Annuculus non statim ut natus est, sed trecentesimo sexagesimo quinto die dicitur, incipiente plane, non exacto die.* Itaque qui inchoato extremo anni die moritur, ut inquit lib. cxxxii, *annuculus amittitur*; quod proba argumento a vulgata loquendi consuetudine ducto, qui dicentes, *ante diem decimum kalendarum*, ipsum diem *terentium*, nempe primas sequentes kal. computamus, non autem diem undecimum, qui kalendas sequitur, nempe diem secundum mensis (1) Quare, inquit jurisconsultus, etiam annuculum amitti, qui ipso die trecentesimo sexagesimo quinto incipiente plane, non exacto, amittitur; neque necesse est amitti die primo anni insequentis. Itaque constat auctore celeberrimo jurisconsulto, ea vulgata dicendi formula, *Ante diem decimum kalendarum*, non significari undecim dies, sed tantum decem, ipsis kalendis computatis. »

Tandem, insequenti pagina, post relatam utrusque loci Lactanti per clarissimum Baluzium conciliationem diem Norisius subdit: « Verum doctissimi interpretes sacris Pauli textum intelligunt. Antonius Augustinus, lib. iv Emendat. ad Iordanum legem Pauli ait. *Ante diem tertiam nonas, et tertio nonas, et die tertio post kalendas idem esse deprehenditur.* Itaque Cujacii verba in *adversariis* olim notavi: *Post diem decimum kalend. significatur dies decima post kalendas, ut ipsa kalenda computatur.* Ergo post diem decimum kalend. *Januaris, id est xv idus Januarii.* Recte notat P. Manutius in epist. 12 lib. iii Familiarium Tullii, *ante diem tertium nonas*, veteres Latinos dixisse, id est, *tertio die ante nonas*; nam cum dicitur *tertio nonas*; concisa locutio est; subintelligitur enim *die ante*, siquidem præpositis tacita kalendas in quarto casu regit. Quare *post decimum ante kalend. Aprilis*, idem est, ac *decimo die post kalendas Aprilis.* Neque Paulus commemoratè doctissimi Baluzii opinioni suffragatur. Nam scribit, neutra loquendi formula *ante diem deci-*

num kalend. et post diem decimum kalend. diem undecimam significari, sed decimam, non quidem ejusdem mensis, sed tum decimam diem ante, id est, precedentem kalendas, tum decimam post, nempe posteriorem kalendis. Hinc Caius jurisconsultus eodem D., lib. L. cxxxii, ait: *Post kalendas Januarias die tertio pro salute principis vota suscipiuntur*; nempe 3 nonas Januarias. Hinc apparet, alium plane mensem significari hisce loquendi phrasibus: *Ante decimum kalend. Aprilis, ac post decimum kal. Aprilis*; prior enim modo dicendi designatur dies 23 Martii; altero vero (1) dies posterior decimo kal. Aprilis.

« Quare Lactantii verborum formula neminem veterum Latinorum auctorem habet, ac doctissimis recentioribus improbat. Scio, astronomos diem a meridie precedentis ad meridiem insequentis diei numerare. Hinc dies 23 Martii post meridiem ipsis dicitur *post diem decimum kal. Aprilis.* Lactantius uti designaret tempus diei, qua passus est Dominus, videlicet post meridiem diei 23 Martii, scripsit juxta modum loquendi astronomorum. Hæc tamen non quidem eruditissimo Baluzio opposita, sed proposita; ac ejusdem censure supposita velim. »

Hactenus clarissimus Norisius, cujus locum fere integrum ideo exhibui, tam ob ipsius præstantiam, quam quia *Cenotaphia Pisana* omnium non sunt in manibus.

Norisii autem sententiæ omnino accedo, ita ut istis verbis *post diem decimum kalendarum Aprilis*, intelligatur *decimus dies mensis Aprilis*, computatis ipsis kalendis.

Frustra autem excusando, vel interpretando Lactantio celeberrimus auctor astronomos in auxilium vocat; quid enim Lactantio eum astronomos in re minime astronomica, ut ad istas subtilitates confugiat, de quibus nequiquam cogitaverit Lactantius? »

Deinde si locum haberet iste loquendi modus astronomorum, sequeretur ex eo, quod dies decimus kalendarum Aprilium juxta astronomos exactus sit ad meridiem diei 23 Martii, atque adeo nonus inieperit, Lactantium dixisse, Christum eo die post meridiem cruci fuisse affixum; siquidem, ipso auctore, cap. 2 hujus libri, *post decimum diem kalendarum Aprilis cruciatus est, quo vocabulo significatur, cruci affixus.*

At vero Lactantius non scribit sigillatim de diei parte, sed solummodo universim de ipso die, in quo Christus crucem subit; unde nihil quid nam expectitum est, quam dicere *post* in isto loco esse librarii errore, ac pro eo reponendum *ante*. Idque eo magis, quod Institut. lib. iv, cap. 10, ubi *Ante decimum diem* recte legitur, ibidem in nonnullis editionibus, quales sunt Lugdunensis anni 1548, in-12, et Antuerpiensis anni 1555, in-8°, legebat sit: *Ante diem septimum*, pro *Ante diem decimum*; uti est universim in compluribus antiquis codicibus et castigatis editionibus.

Quemadmodum itaque in *Institutionum* loco positum et vocabulum *septimum*, pro *decimum*; ita plane in hoc *de Mortibus Persecutorum*, pro vocabulo *ante*, male scriptum est, *post*.

Joannes Columbus, qui votis Abæ in Finlandia anno 1684, editis huic eundem librum illustravit, in hunc locum habet insequentia: vide ejus verba, col. 565.

Hactenus Joannes Columbus, cujus sententia exiis, que supra a Norisio atque a me allata sunt, satis superque confutatur.

Præterea vir eruditus non advertit, in altero Marci ix, 12, exemplo quod quidem est Matth., xvii, 1, nequiquam posse *septimum diem inchoatum* intelligi, sed exactum. In loco enim parallelo apud Luc., ix, 28, numerantur *ὅσσι ἡμέραι ἔτιωσεν* fere dies octo. In Matthæo itaque et Marco *sex dies* censendi sunt integri,

(1) *Diem undecimum, qui kalendas sequitur, nempe diem secundum mensis* Pace eruditissimi Norisii dixerim, scribendum non: *Diem decimum*, qui kalendas præcedit, nempe diem decimum ante finem mensis.

(1) *Dies posterior decimo kal. Aprilis.* Scribe: *Dies decimus posterior kal. Aprilis*, nempe dies decimus mensis Aprilis.

ut insequens septimus propius accedat ad octo, quot A et Paulum ab ipso Christo assumptum.

Et per annos 25 usque ad principium Neroniani imperii, per omnes provincias et civitates Ecclesie fundamenta miserunt. A consulatu duorum Geminarum, sive ab anno æræ vulgaris Christi 29, quo, ex Lactantii hypothesis, supra confutata apostoli post Pentecosten, Act. ii, 1, cum Marc. xvi, 20, prædicaverunt ubique Evangelium, anni quidem sunt 25 completi usque ad 13 diem Octobris anni Christi 54, quo Nero successit Claudio: at ab anno æræ Christi 33, quo revera passus est Christus, non sunt, nisi 21.

Cumque jam Nero imperaret, Petrus Romanæ adventi. In indiculo depositionis martyrum, edito per Egidium Bucherium Antuerpiæ 1634, in *Comment. De Doctrina temporum*, legitur: Octavo kalendas Martii (sive die 22 Februarii), Natale Petri de Cathedra. Id contigerit juxta Lactantii rationes, anno Christi 53, cum primus Neronis annus in cursu esset a 15 die Octobris antecedentis.

Quod si deinde eruditiss. virorum Godefridi Henschenii, initio primi tomii Sanctorum mensis Aprilis, editi Antuerpiæ 1675, et Danielis Papebrochii, in *Proopylæo ad Acta Sanctorum Maii*, edito ibidem 1685, sententia admittatur, quam eandem V. C. Ant. Pagi in *Critica Baroniana*, Parisiis 1688, edita, amplectitur, Petrum tertio kalendas Julias, *cons. Nervo Siliano et Vestino Attico*, id est, anno Ch. 63, Neronis 12, die 29 Junii, martyrium fecisse Romæ, non vixerit Petrus a consutata Romæ cathedra amplius quam annos 10, et menses 4 cum diebus 8.

Ex Fl. Josepho, atque etiam ex numismatis, prout in tractatu *De Numismatis Herodiadum* ostensus sum, constare debet, annum Ch. 45, Claudii imp. 5, ac Senioris Agrippæ 7 postremumque exiisse, quando Petrus Hierosolymis divina ope e vinculis ereptus est, ac deinde Agrippa ab angelo percussus, Act. xii, 5, 23, obiit Cæsareæ Palestina, ubi munus edebat in honorem Claudii Cæsaris, feste quodam pro ejus salute instituto. Joseph. Antiq. lib. xix, cap. ult.

Si itaque, ut supra, convenit *Natale Petri de Cathedra* diei 22 Februarii eujusdemque anni, ac Petrus anno Ch. 65, in crucem actus fuerit, necesse plane est, ipsum biennio ad minimum, præsertim ab Agrippa anno Ch. 45, in vincula mitteretur, Romam semel venisse, idque incunte primo Claudii imp. anno, ac labente mense post Caligulam anno Ch. 41, Januarii die 24 necatum, atque inde in Judæam rediisse, ut 25 annis ante suum obitum sedem Romæ constitueret.

Sin ista Petri excursio parum probetur, quod videatur non coherere cum serie rerum in Actis usque ad cap. xii relatarum, tum primus ejus in Urbem adventus non fuerit quam maxime cito, nisi anno Ch. 44, sub Claudio imp. die quidem 22 Februarii, ut supra, ex *Indiculo depositionis martyrum*, unde ad annum Ch. 65, et diem 29 Junii, quo, ex sententia Henschenii, Papebrochii, et Pagi supra relata, Petrus Romæ sævientis Nerone preceptus est, nequeunt anni numerari ultia 21, cum mensibus 4, et diebus 8.

Et certe quoniam in Chronico paschali, Parisiis denno per V. C. Carol. Ducangium nuper edito, quod *Alexandrinum* antea perperam appellabatur, nihil de Petri et Pauli obitu in anno Ch. 66, neque dumtaxat scribitur, intelligere est, ejus anteaquam anno obitu superiori huic eventum assignasse. Quis vero ille sit annus, elici non potest, propter lacunam, quæ 20 omnino annos in hoc Chronico intra annos Ch. 45 et 66 occupat.

Non moror in Fastis Idatiis, ad eadem Chronici ejusdem paschalis tertium editis Petrum et Paulum passos diei Nerone III, et Messala *cons.*, id est, anno Ch. 58. Quis enim sanus id ferat? etiamsi non esset ad manum Taciti locus, quem infra referam, ex quo evincitur, Neronem non sævisse, nisi anno Ch. 64.

Nec tamen abiit impune. Bospexit enim Deus vexa-

ut insequens septimus propius accedat ad octo, quot A et Paulum ab ipso Christo assumptum.

Dixi supra, cap. 2, initio, complures esse in verbis Lactantii errores. Confecto itaque eo, qui librarii erat, nunc in ipsum Lactantium vertendus stylus.

At, *Extremis temporibus Tiberii Cæsaris Christum cruciatum fuisse, duobus Geminis consulibus*. Extrema illa Tiberii tempora in altero Iustitio-num loco, sive lib. iv, cap. 10, assignat anno Tiberii quinto decimo. Id quidem convenienter consulatu duorum Geminarum. At observa, lector, quam immaniter inde hallucinetur.

Tiberius annum imperii quintum decimum initio anno 28 æræ vulgaris, die 19 mensis Augusti. Hoc ipso Tiberii anno Joannes Baptista, uti apud Lucam cap. iii, 1, 2, 5, legitur, pœnitentiam predicare incepit. Erat is, juxta Lactantium, Tiberii annus quintus decimus *iniens*, siquidem, juxta eundem, passus est Christus quinto decimo Tiberii anno, qui in cursu fuit usque ad 19 diem Augusti anni 29 æræ vulgaris.

Baptizatus itaque Christus die 6 Januarii, consulibus duobus Geminis, anno æræ vulgaris 29, et passus die 23 mensis Martii insequentis, non nisi per duos menses ac dimidium ea omnia peregerit, quæ ab ipsius Baptismo ad mortem usque referuntur. Quod quidem portentosum est dictu, quanvis ab aliis multis Veterum inconsulte pronuntiatum fuerit, ac Fastis Idatiis infatum.

Quid enim tandem fiet de quatuor omnino paschatis, quibus, ipso fatente viro clarissimo Harduino, in indice *Antirrhæti sui*, Parisiis anno 1689 editi, Servatoris ministerium apud evangelistas distinguit? Quis Philolæus, vel Ptolomæus; quis Cœpernicus, vel Tycho, in illo 29 æræ vulgaris anno reperiet caractères diei passionis Christi congruentes, feriam, inquam, sextam cum die paschatis concurrentem?

Et tamen ille ipse est Lactantius, qui cum aliis similibus auctoribus, id est, chronologicæ atque evangelicæ historię æque incuriosus, obtruditur ab iis, qui negant Christum æræ vulgaris anno 53; et quidem mensis Nisan die 14, sive Aprilis die 5, cruci fuisse affixum.

Verum absit, ut inde quidquam detractum velim Lactantii aliorumque ecclesiasticorum scriptorum auctoritati. Id unum contendo, eis, quanto magis ob vetustatem prædicantur, tanto minus in rebus chronologicis habendum esse fidei; cum enim unum Christum scirent et docerent, eumque crucifixum, rerum gestarum ordinem non ita accurate servabant.

Vir Clarissimus Joannes Harduinus in *Antirrhætico suo*, p. 67, questionem hanc definit insequentibus verbis: *Denique passum esse Dominum Jesum anno æræ vulgaris 29, ex eo intelligimus, tertio paschate post susceptum prædicandi munus, ut vetustissimi e Patribus unanimitè consensione prodidere, duobus Geminis consulibus*.

Deinde in *Addendis*, quæ sunt ad eadem libri, subdit: *Nam et Judæorum præterea ritus, et astronomi-cæ tabulæ in eum annum, ut alius dicens, consentiunt*.

Tum adversus vitum clarissimum Joannem Vail-lantium eadem n. 67, insurgens, ait: *Horum an tu quidquam es subodoratus? aut tibi aliquis ante nos indicavit?*

Huc usque clarissimus Harduinus, a quo stabilien-dæ huic sententiæ nescio equidem quid præferri possit. Neque enim Judæorum ritum plane sum rudis, neque porro astronomicis ex tabulis ulla unquam machina eruentur *seria sexta ac paschalis dies*, in quibus conjunctioni anno æræ, vulgaris 29 passus sit Christus.

Assumptus in locum Judæ proditoris Matthias et Paulo. Ne ex his verbis inferas, Paulum una cum Matthias fuisse Judæ ab apostolis subiectum. Tantum incuriosus paulo scribens Lactantius innuere voluit, loco Judæ alios duos apostolatus munere fuisse, *functos, Matihlam scifficef sorte lectum*, Act. i. 26.

terram populi sui... ut ne sepulturae quidem locus in terra tam male hostia appareret. Nero continuo post incensam Romam in Christianos saevit. Id expresse Tacitus lib. xv Annal. cap. 38, 44.

De hac incendio Sutorius quoque, in Nerone cap. 58, et Dio, pag. 708, quod, teste ibidem Tacito, cap. 53, contigit C. Lecanio Basso, M. Licinio Crasso Cassi, ad est. anno Ch. 64. Ejus principium 14 kalend. Sextiles, sive 19 die Julii, finis, sexto demum die, sive Julia 24 vel 25 ex Tacito, ibid. cap. 44, ubi addit: *Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos, et paucissimis panis affecit, quos per flagitia invidiosos talibus Christianos appellabat.*

Perus itaque Neroni reliquos septem vel octo Julii dies capiendo consilio, ut incensae Urbis invidiam in Christianos derivaret: consequens erit, persecutionem coepisse ineunte circiter mense Augusto anni Ch. 64. Annus autem Ch. 68, et dies 9 Junii insignes sunt Neronis nece. Intervallum divinae vindictae, anni 3, menses 10, ac dies circiter 9.

Et his atque ex supradictis, beati Apostoli martyrio fuerint affecti exeunte undecimo mense a concitata persecutione. Ab initio enim mensis Augusti anni Ch. 64, ad finem Junii anni 65, undecimus mensis fluxit.

IN CAPUT III.

Post haec, interjectis aliquot annis. Nempe 30 praeter 6 menses, ut dicitur infra.

Alter non minor tyrannus ortus est. Domitianus, duodecimo Caesarum postremus.

Subjectorum tamen cervicibus incubavit quam diutissime, tutusque regnavit, donec impias manus adversus Dominum tenderet. Tito, fratri suo, successit Domitianus anno Ch. 81, die 15 Septembris. Si saevire coepit adversus Christianos anno Ch. 94, mense circiter Februario, ut quidem existimo, tum vero imperaverit ante persecutionem annos 12, cum mensibus 4 ac plusquam dimidio.

Chronicon paschale initium Domitianae persecutionis annectit ann. Ch. 80, non autem 93, ut censet Y. C. Ant. Pagius in Dissertatione Hypatica, Lugduni anno 1680, edita, p. 140, et in Critica Baroniana ad annum Ch. 90, num. 5, p. 86, qui praeterea in Critica ibidem ait, hujus Chronici auctorem in putandis Olympiadiibus Eusebianam rationem sequi, sive uno anno eas antevertere, licet revera duobus annis ab auctore Chronici antevertantur. Earum enim initium, ducit ab anno Periodi Julianae 5956, cum incœperint duntaxat anno 5958.

Horum nihil quidquam, sicut nec alia complura, vidit ille, cujus chronologica opera usus est clariss. Duranogius in apponendis chronico paschali temporum characteribus.

In supradicta istius Chronici editione tanta quidem est perturbatio, nata ex ignorantia dicam, an memoria, ut annus concitate per Domitianum persecutionis fluctuans p. 250, inter annos Ch. 93, et 94 rem jactat; neque potero Olympiadi 218 primus annus, qui ibi Domitiani est 13, ullo omnino characterem notent.

Jam vero inquirendum, quo primum tempore Domitianus Ecclesiam vexaverit.

Ant. Pag. V. C. in Dissertatione Hypatica, p. 110, et in Critica Baroniana, p. 85, num. 4, id ponit sub finem anni Ch. 95, ex Taciti loco, qui in fine Vite Agricola felitem praedicat Agricolaum, quod Conlega Friseppe coas. anno scilicet Ch. 93, decimo kal. Septemb. sive 23 die Augusti, excesserit, atque adeo *etiam postremum illud tempus, quo Domitianus non jam per intervalla ac spianctia temporum, sed concitate, et aetna suo ictu, rempublicam exhaustis Unde et Ant. Pagius, persecutionem sub finem anni Ch. 93 incœperit.*

At, pro quidem judicio, inde tantummodo sequitur, Domitianum non saevisse, nisi post obitum Agricola. Cum autem incertum sit, quo postea tem-

pore id contigerit, ac praeterea videatur respublica primo, ac deinde Ecclesia male habita, nihil plane Taciti locus iste confert ad legendam persecutionem anno Ch. 95.

Henricus Dodwellus Anglus, V. C. in Dissertatione xi Cypriana, Oxonii anno 1684 edita, cui De Paucitate Martyrum Lemma affixit indignissimum homine utcumque christiano, nedum auctore literato, contendit quod Brutii verbis apud Eusebium, Hist. lib. iii, cap. 48, non nisi Ch. anno 95, Ecclesiam fuisse a Domitiano vexatam, quia videlicet ejus principatus anno 15, Flavia Domitilla, Flavii Clementis tum consulis ex sorore neptis, ob confessionem Christi in insulam Pontiam relegata est.

Sed a VV. CC. Anton. Pego in Critica Baroniana passim, et Theodorico Ruinartio, monacho Benedictino in praefatione ad acta Martyrum sincera et selecta, Parisiis anno 1689 edita non modo tota illa Dodwelli dissertatio egregie confutata est: sed etiam huic argumento, pro asserenda persecutionis Domitianae brevitate adducto, responsum est, nihil inde confici, nisi persecutionem istam anno Ch. 95 maxime efferbuisse.

Et certe in Chronico paschali ad 14 Domitiani annum habentur haec verba: *ιστορει ο Βρουτος (lege Βρουτιος) πολλους Χριστιανους κατα το ιδ ετος Δαμιτριανου μεμαρτυρηκεναι. Memoriae prodit Brutius, multos Christianos 14 anno Domitiani martyrium fecisse.*

Ut autem ex isto Brutii loco aliquid eliciatur, cui inniti possimus, secernenda sunt certa ab incertis, ac statuendum:

Primo, Domitiani annum 12 iniisse anno Ch. 92 die 15 Septembris, cum decurreret 217 Olympiadis annus 4.

Deinde, Olympiadem 218 incœpisse in Solstitio æstivo anni Ch. 95.

Tertio, Domitiani annum 13 ductum fuisse a die 15 Septembris anni Ch. 93, cum decurreret 218 Olympiadis annus primus.

Denique eidem annum 14 fuisse incœptum anno Ch. 94, cum ejusdem 218 Olympiadis annus alter esset in cursu.

Unde consequens est, biennio errare Chronici paschalis auctorem, qui Domitiani 13 annum alligat primo 218 olympiadis anno, et Iudictioni 5. Nam juxta hujus auctoris methodum et hypotheses, olympias 218 et annus 15 Domitiani ortum habuissent anno Ch. 91.

Non moror, consulatus in posterioribus Domitiani annis ab auctore Chronici paschalis perperam fuisse affixos. Id enim ad rem praesentem non attinet. Assumo duntaxat quod ibi refertur ex Brutii historia, *multos Christianos anno 14 Domitiani martyrium fecisse.* Cum enim inter eruditos conveniat, Domitianum non vexasse Ecclesiam, nisi postquam defuncto Agricola die 25 Augusti anni Ch. 95 (ex Tacito supra laudato) continuo et velut uno ictu rempublicam exhaustis, mihi videor medio tutissimus iturus, si dixerō, Domitianeam persecutionem incœpisse mense Februario insequentis anni 94, atque adeo eodem anno, die 6 Maii mensis, Joannem apostolum in dolium ferventis olei plenum fuisse immissum, ac deinde in Pathmon insulam relegatum: quod cum Hieronymo convenit, qui in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum ait, id contigisse *quartodecimo (Domitiani) anno, secundam post Neronem persecutionem movente Domitiano.*

Sic itaque a Neroniana persecutione, quae, ut supra ostendi, sub initium mensis Augusti anno Ch. 64 coepit, fuerint ad Domitianeam anni 50, praeter 6 menses, quot sunt nempe ab initio Augusti anni Ch. 64, ad finem Januarii anni 94.

Postquam vero ad persequendum justum populum instinctu daemonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit pœnas. Domitianus mense Februario anni Ch. 94, ut proxime dictum, saevire coepit. Pre-

emptus est anno Ch. 96, 14 kalend. Octobris, sive die 18 Septembris, ut in confesso apud omnes. Divinæ vindictæ intervallum, anni 2 et menses 7 cum dimidio circiter.

IN CAPUT IV.

Exstitit enim post annos plurimos execrabile animal Decius, qui vexaret Ecclesiam. Quis enim justitiam, nisi malus, persequatur? Et quasi hujus rei gratia proventus esset ad illud principale fastigium, furere protinus contra Deum cepit, ut protinus caderet. Sævissime Decium statim ac imperavit, docet quoque Chronicon paschale his verbis: Initio imperii Decii, persecutione contra Christianos concitata, Θεόκλωνος, Flavianus (lege Θεόκλωνος, Fabianus), Romanorum episcopus martyrium fecit. Jam inquirendum quo id tempore contigerit.

Decius successit Philippo, qui anno Ch. 249, 15 kal. Julias, sive 18 die Junii, Æmiliano et Aquilino cons. etiamtum imperabat, ex Cod. Justiniano, l. viii, tit. 56. De Revocandis donationibus, l. i, Decii autem Augusti nomen iisdem cons. 15 kal. Novemb., sive 19 die Octobris, ibid. inscribitur lib. iv, tit. 16. De Hereditariis actionibus, l. ii. Decius itaque imperium adeptus est intra dies 17 Junii, et 19 Octob.

Quod si demus, ipsum imperare coepisse sub finem Junii, vel sub initium Julii, ut infra dicitur, tum a Domitiana persecutione, quam Februario anni Ch. 94 assignavi, erunt ad Decianam, præter quinque circiter menses, anni 136 quos Lactantius plurimos jure merito appellat, quod insequentis persecutionis sibi invicem fere contiguæ fuerint.

Quod autem Lactantius ait, *Decium protinus cecidisse postquam vexavit Ecclesiam*, non omnino idem tempus æquat, quod fuit a concitata per Domitianam persecutione usque ad ejusdem necem, nempe a mense Februario anni Ch. 94 ad annum Ch. 96, et diem 18 Septembris. Intervallum est enim annorum 2 ad mensium 7 cum dimidio circiter; quod aliquanto minus esse in Decio, ita ostenditur.

Decius ex antedictis imperavit anno Ch. 249, intra diem 17 Junii, et 19 Octobris. Imperare desit anno Ch. 251, quo cos. in processit, collega filio suo, Decio Etrusco. Anno enim insequenti, sive 252, Trebonianus Gallus, amborum successor, Fastis jam tum Augustus nomen dedit, collega Vibio Volusiano, filio suo, jam tum Cæsare.

Quam vero anni tempestate Decii obierint, colligere est ex Trebellio Pollione in Valeriano, ubi hæc leguntur: *Duobus Decius cons. anno Ch. 251, 6 kal. Novemb. die, sive 27 Octob. cum ob imperatoris litteras in aede Castorum (Romæ) senatus haberetur, ireturque per sententias singulorum, cui deberet censura deferri, nam id Decii posuerant in senatus amplissimi potestate.... absente Valeriano, nam ille in prociectu suo cum Decio agebat, omnes una voce diaerunt, interrupto more dicenda sententia: Valeriani vita censura est.... Quæ cum essent sæpius dicta, addiderunt, omnes; atque ita discessum est. Hoc senatusconsultum ubi Decius accepit, omnes aulicos convocavit, ipsum etiam Valerianum præcepit rogari. Huc usque Trebellius Pollio.*

Unde liquet, delata senatui per Decios absentem eligendi censoris potestate, Valerianum, et ipsum absentem, censorem fuisse electum Romæ, die 27 Octobris.

Dogebat Valerianus in limite Mœsiæ cum Decius, qui ibi ante finem istius anni occisi sunt. Demus mensem circiter unum, tum renuntiando in Mœsiam isti senatusconsulto, tum deinde committendo prælio, in quo uterque Decius cecidit; Decii sub finem Novembris occisi fuerint.

Id contigit Abruttii, sive Abyrri, vel Abritti, ut testantur Victor. De Cæsariibus, Dexippus apud Syncellum, pag. 576 Regiæ editionis anni 1652, et Chronicon paschale anno Ch. 251, præter Jornandem libri De Rebus Geticis, cap. 18, apud quem habetur:

Veniensque Adabritto (sive abrupto) Mœsiæ civitatem, circumseptus a Gothis et ipse extinguitur; ubi legendum esse Abrutto, notavit V. C. Ant. Pagius Criticæ Baronianæ, pag. 51, ad hunc 251 Ch. annum: sed melius legeris ad Abrittum. Lege quoque Abruttii apud Victorem De Cæsariibus, loco Bruti.

Victor De Cæsariibus ait simpliciter, Decium imperasse exacti regni biennio; Victor alter, menses triginta. At nequeunt triginta illi menses in imperio Decii reperiri, nisi admittamus, Philippum statim obiisse postquam die 17 Junii anni Ch. 249, nomen ejus in Lege, de qua supra, inscriptum est; Decium vero sub finem anni 251 in prælio adversus Carpos interisse. Ita enim delibatus fuerit tricesimus mensis.

Interea ex his constat, Decios imperasse plus quam duos annos; nempe ab illo temporis spatio, quod est intra diem 17 Junii et 19 Octobris anni 249, usque ad finem Novembris anni 251, atque adeo annos duos cum mensibus circiter quinque.

B Et quidem tertium imperii annum Decios attingisse, docent variae inscriptiones, in quibus Decio Seniori assignatur *tribunitia potestas* ni, quarum altera Feltrinae apud Citerum cclxxxiii, 6; altera Vintiis in provincia Gallia, ubi etiamnum extat, ac refertur a V. C. Ant. Pagio, Dissert. Hypat., part. i, cap. 7, pag. 64, et in Criticæ Baroniana correctior ad annum Ch. 251, pag. 52.

Chronici paschalis auctor Decii imperium intra unius anni spatium perperam definit, ac persecutionem cum anno 251 connectit. Reite quidem, quantum ad utriusque Decii consulatum, sed adversus ipsos, qui ibi producuntur, martyrii Pionii characteres.

Verba ipsa, in quibus duo menda cubare suspicabar, non abs re forsitan erit referre, ac eorum castigationem proponere. Ea sunt:

C καὶ ἐν Σμύρνῃ τῆς Ἀσίας Πιόνιος... ἐπὶ Πρόκλο Κωνσταντινουπόλεως ἀβυπάτου τῆς Ἀσίας, πρὸ δ' εἰδῶν Μαρτίων, ὁ ἔστι κατὰ Ἀσιανοῦς, μηνὶ ἑπτῶ, ἡ δ' σαββάτου ὥρα δέκατη.— *Et Smyrnae Asiae Pionius... sub Proclo Quintiliano proconsule Asiae, 4 idus Martias, quod est secundum Asianos, mense sexto, die 12, sabbati hora decima. Venerat mihi in mentem, pro δ' εἰδῶν Μαρτίων, 4 idus Martias, et μηνὶ ἑπτῶ, mense sexto, legendum esse, δ' εἰδῶν Ἰουλίων, 4 idus Julias, et μηνὶ ἁπτῶ, mense ipso, sive, eodem.*

Quantum ad primam castigationem, post δ' εἰδῶν, 4 idus, loco Μαρτίων, Martias, reponendam Ἰουλίων, Julias, quia in toto Decii imperio nullum sabbatum, quod sit mensis dies 12, connectitur cum aliquo die 4 idus Martias; sed solummodo 4 idus Julias, et 12 dies mensis in anno Ch. 251 conveniunt sabbato; quod ita ostenditur.

Decius, ut dictum supra, imperavit ad summum post diem 17 Junii anni 249, usque ad finem Novembris anni 251. His annis, et 259 intermedio, sabbatum cum aliquo die 4 idus ejusvis mensis se habuit ut in diagrammate insequenti, in quo præterea indicatur, quoto mensis die sit 4 idus.

D Anno Ch. 249, littera dominicali G.
4 idus Februarias, dies 10 mensis.
4 idus Martias, dies 12. Id quidem corrigendo Chronico Paschali apprime conveniret, quoniam factis est mutatio τοῦ Μαΐου, Μαΐας, in Μαρτίων, Martias; at Decius in isto Maio, mense nondum imperabat, ut ostensum supra.

4 idus Novembris, dies 10.

Anno 250, lit. dom. F.

4 idus Augusti, dies 19 mensis.

4 idus Octobris, dies 12, sed ὀκτωβρίων, Octobres, minima differt a Μαρτίων, Martias.

Anno 251, lit. dom. E.

4 idus Julias, dies 12 ejusdem mensis Julii. Sunt enim idus die 15 Julii. Unde conjeceram Ἰουλίων, Julias, in Chronico Paschali legendum, pro Μαρτίων, Martias, ut 4 idus et sabbatum concurrerent cum

duodecimo die mensis: adeoque Pionii passionem anno Ch. 251 convenire.

Haec tamen de prima castigatione.

Quantum ad alteram, in qua *αὐτῶν. ἴερο. ῥεπιστόμῳ* pro *ἴερο. ἴερο. ἴερο.* sensus esset, diem idus includi in eodem illo mense, cuius ibi significatur esse diem duodecimum.

Vulsi et quamvis apud Romanos dinumeratio retrograda ex ante nonas vel idus instituitur, sicut et ante kalendas; id tamen sit cum hoc discrimine, quod dies numerati ex ante kalendas sint in mense, qui designat kalendas antecedit, adeoque alio, quam ipsae kalendae, secus ac dies, qui ex ante nonas vel idus putantur; sunt enim illi eodem in mense, ac nonae et idus, ex quibus retroguntur.

Auctor itaque Chronici Paschalis in Pionii martyrio, supradictis verbis *πρὸ ἡμερῶν β', mense ipso die 12, innumeret, 4 idus Julius esse ipsius mensis Julii diem 12 secundum Asianos*: quoniam Asiani ordine recto a prima die mensis dies mensium putant, non autem retrogrado a nonis, vel idibus insequentibus, ut faciunt Romani, apud quos quando dinumeratio procedit ex ante kalendas, tum designatus dies non eodem est in mense, ac kalendae.

Frostra ergo deinceps juxta illas correctiones quaeretur in Chronico Paschali, atque in Actis latinis passionis Pionii, sextus aliquis mensis in Martio, ut ab aliis antea factum est.

Tamen ut verum fatear, audacior mihi videtur mutatio vocabuli *μαρτυρῶν, Martius*, in *ἰουλίῳ Julius*; maxime cum addatur ut credam, Pionium anno Christi 250 passum fuisse, ut signatus in Actis passionis eius docet Bechi consulatus in, in quo collegam habuit Gratianum.

Itaque existimaverim, fuisse revera ab auctore Chronici Paschalis scriptum, *πρὸ ἡμερῶν β' ἰουλίῳ*, id est, ante 4 idus Martius: sed mensem Martium ibi intelligendum esse Xanthicum, qui in Asianorum praefectura anno solari sextus est, ducta dinumeratione a mense Iulio. Ut autem Ius in die 24 Septembris: ita Xanthicus die 22 Februarii.

Præterea cum S. Polycarpus, Smyrnae episcopus, passus sit *die secundo mensis Xanthici, ante diem 7 kal. Martias, magno sabbato, hora octava*, ut ex Ecclesiae Smyrnaensis epistola de Martyrio S. Polycarpi ab Usserio edita, et ex Graecorum menologiis dicitur, atque abunde in Actis passionis Pionii insequentia legantur: *Vicesima tertia mensis Februarii die, cum sabbatum magnum instaret, id est, adesset, Notabis scilicet beati martyris Polycarpi, veritate Bechi persecutione, Pionius presbyter, et Sabina ... comprehensi sunt*; quae in eisdem Pionii Actis a viro clarissimo Theod. Ruinartio editis, pag. 125 ita habentur: *Secundo itaque die sexti mensis, qui dies est quinto idus Martias, die sabbati quippe, Nuntio Polyconi celebrantes, etc.* Ex istis diei 23 et sabbati characteribus necesse est, Pionium comprehensum fuisse anno Christi 250.

Ut vero passus est insequentis Martii, sive Xanthici, die 12 qui in ferium tertium eo anno incidit, nemo non agnoscat vocabulum *αὐτῶν, sabb ti*, tum in Actis Pionii, tum in Chronico Paschali perperam additum fuisse a scolo aliquo, qui cum memoria teneret, Pionium missum fuisse in carcerem die sabbati, et quidem magnum, et martyrio nisi se affectum die 12 mensis Martii, sive Xanthici, praecipiti calamo sabbati characterem, qui diei 25 Februarii conveniebat, afflixerit diei 12 mensis Xanthici, nullo die, in quibus comprehensus et passus est Pionius, habito discrimine; quamvis eodem in anno die 23 Februarii et 22 Martii nequeant in sabbatum incidere.

Undem autem diud sabbatum, quod erat die 27 Februarii Juliani, anno Christi 166 quando Polycarpus martyrio affectus est, et anno 250, quando Pionius comprehensus, appelleret *magnum*, nescio an quisquam haec sit assecutus; neque vero me

A assecutum fuisse confido; at liceat id indagari, aliorumque inde excitare sagacitatem.

In duobus illis Christi 166 et 250 annis, pascha in diem 7 Aprilis incidit, adeoque prima quadragesima Dominica in 24 diem Februarii. Hinc sabbatum, quod primam illam quadragesimam Dominicam praecedat, potuit *magnum* appellari ab Asianis praefecturibus, quibus, ut pote Quartodecimanis, plurima erant, in rebus ad Pascha spectantibus, cum Judaeis communia.

Judaeis porro sabbatum, quod paschali imminet, dicitur *magnum*. Cum autem tempus in eundem quadragesimam pendat a paschate insequenti, deque paschate Christianos admonet, ideo Smyrnaenses sabbato quod est ante primam quadragesimam Dominicam, appellationem eandem dederint, quae a Iudeis sabbato quod est ante Pascha, tribuitur.

Ad rem praesentem nihil attinet, Smyrnaenses a cum Quartodecimanis pascha decima quarto ipsa luna, id est, iis Christi 166 et 250 annis, die 2 Aprilis, feria 3 celebrasse secus, ac ceteros Christianos. Quartodecimanis enim idem erat ac ceteris Christianis, quadragesimae initium.

Notavi supra, vocabulum *instaret* quod est in Actis passionis Pionii post *cum sabbatum magnum*, significare *adesset*. Enimvero redditum est ex *ἐπισταυένου* male accepto, quod erat post *αὐτῶν μεγάλου*, quasi de imminente sabbato magno diceretur, quamvis ibi sabbatum, quod jam adveniat, indicitur.

Saepe quidem latinis auctoribus *instans* appellatur illud tempus quod medium est inter *praeritum* et *futurum*: at quoniam significatus est ambiguus, prava est similis interpretatio, quae apud varios auctores lectionibus minus eruditissimis nonnunquam ausa fuit rectum male intelligendarum.

Varia latina Acta passionis Pionii ex editis ac manuscriptis codicibus retulit vir clarissimus Theodor. Ruinartius, de quo supra, inter Acta Martyrum sincera in selecta, pag. 138, ubi omisso die 12 qui est in Chronico Paschali, 4 Idus Martias, vel Martii, cum mense a quo plerumque jungitur, praeterquam in uno Bollandino, in quo legitur: *Ante 4 idus Martias, more Romanorum, Asia autem more, septimi mensis undecima, die sabbati, hora septima.*

Nescitur quidem, unde in isto codice Bollandino hora *septima* legatur pro *decima*; neque divinare est, quomodo huiusmodi in Actis latinis, et in graecis Menologiis dicitur Pionius die undecimo passus. At suspicio mihi haec, septimi mensis positum fuisse dedit opera pro *septi* mensis, quod nempe mensium dinumeratio ibi ducta sit ab Hyperberetensibus, qui variis gentibus et auctoribus caput est anni civilis, ita ut *Xanthicus* hunc in modum ex *sex* fiat *septimus*; licet contra alias sit *primus*, quando cum Aprilis committitur, sicut apud Chronici Paschalis auctorem iis in locis, in quibus ipse auctor loquitur.

Non moror, in locis supra laudatis menses citra ullam aliam designationem appellari juxta ordinem, quem singuli in anno obtinent. *Xanthicus* puta dicitur *primus*, et sic reliqui. Sed abs re forsitan non erit ex Fl. Josepho, apud quem Judaici menses lunares nonnibus mensium Syro-Macedonicorum appellantur, simile exemplum referre, in quo mendum curavi.

Illud est lib. v de Bello, cap. 25 in graecis, vel in, in latinis exemplaribus, pag. Gr. Lat. 888, D, ubi Vespasianus legitur Gadaram intrasse *τετάρτη ἡμέρα τοῦ μηνός*, id est, *die quarta Dystris mensis*; praecedat autem *Dystrus* Xanthicum. At paulo ante, nempe pag. 887, F, dicitur Sicarii festo *Azymorum*, quod medio mense Xanthico celebrabatur, invasisse oppidum Engaddi. Lege, *νακὰρ λέγι μὴ τῆς ἡμέρας, ἀλλ' ἡμέρας*, pro *ἡμέρας*, quod est, *τετάρτη ἡμέρα τοῦ μηνός*, *die quarta Dystris mensis*; adeoque die quarta mensis *Azymani*, qui Xanthicum proxime sequitur, Vespasianus Gadaram intravit, direpto per Sicarios ante novemdecim dies Engaddi. Artemisius simpliciter

quoque i Macchab. xiii, 51, appellatur δεσποτος μὴν, *A secundus mensis.*

Porro iisdem in Actis latinis passionis Pionii Decius dicitur consul fuisse diversimode collega *Vizeto Grato*, vel *Vicio Grato*, vel *Vitio Trato*: unde verum nomen illius *Grati* elici nequit.

Hic obiter, data occasione, jurisconsultos, vel alios quosvis codicis Justinianeï lectores, accuratiori chronologiæ minus addictos, monitos velim, precari anni anachronismo usque ad Diocletiani tempora in æræ Christi numeris, qui legibus illis appositi sunt, in quibus coss. notantur, v. g. supra laudatis legibus, quæ coss. Æmiliano et Aquilino latae sunt; annus enim æræ Christi 250 subicitur pro 249.

Error autem primo commissus est ab illustri *Fas-* **B** *torum* parente, Onuphrio Panvino, deinde ab ejus exscriptore. Panvinius enim ratus Servatoris nati- vitate uno anno esse antevortendam, *etatem et aram* Christi indisequinatim acceptas suis Fastis intrusit; in quo imitatore[m] habuit illum, qui Christi annos consularibus in codice designatis adiciendos sus- cepit.

Panvini errorem uno præterea anno eminentiss. Baronius in suis nunquam satis prædicandis Anna- libus auxit, uti a chronologis passim animadvertum. Sed, quod maxime stupendum, in illa tanta chrono- logiæ luce, ad eundem lapidem offendit vir clarissimus Carol. Coïntius, nuperus Annalium Francorum scriptor. Nunc e diverticulo in viam.

In Ducangiana Chronici Paschalis editione, pag. 270 eodem lato eodemque errore, ac annus Domi- tianæ persecutionis, de qua supra, annus quoque Decianæ persecutionis nudus ac vagus inter annos Ch. 253 et 254 duplici errore relinquitur.

Primo quidem, quod Decii imperium nullis omnino characteribus insigniatur. Deinde vero, quod con- nexo ibi Ch. 253 anno cum postremo Philippi imp. necesse sit, Decianam persecutionem ad summum cæpisse anno Ch. 254, cum sit longe certissimum Decium ante annum 252 obiisse, siquidem illo 252 **C** anno, ut notavi supra, successor ejus Trebonianus Gallus eos. ii processit, *jam tum Augustus*, collega Vibio Volusiano, filio suo, *jam tum Cæsare*.

In consignandis similibus eventibus passim hallu- cinatum fuisse clariss. Ducangium, minime miror, cui scilicet ut diffusissima inerat variarum recondi- tissimarumque rerum lectio, ita perexiguus ac pro- pæmodum nullus chronologiæ usus.

Nam projectus adversum Carpos, qui tum Daciam Mæsiamque occupaverant. Carpos in hoc Lactantii loco, Francos in Chronico Paschali, Getas, sive Got- thos, apud Jornandum, et Scythas apud Zozimum, eosdem esse ostendit vir clarissimus Ducangius in Notis p. 547 ad supradictum Chronici Paschalis lo- cum.

IN CAPUT V.

Non multo post Valerianus. Post 7 annos; nam anno Ch. 257, imperii sui 5, episcopos et presbyteros **D** exilio mulcavit, ut liquet ex vita, actis, et epistolis Cypriani. Insequenti autem 258, imperii sui 6, circa ætatem sævivi ut docet laudatus Cyprianus epist. ad Successum: unde hoc loco Lactantius ait, *Vale- rianum multum, quamvis brevi tempore, justè sanguis fuisse*, id est, intra unius anni spatium; nam captus est a Persis anno insequenti 259.

IN CAPUT VI.

Aurelianus inter initia sui furoris extinctus est. concitavit itaque persecutionem solummodo sub. li- nem anni 274 vel initio insequentis. Interemptus est enim Martio anni 275

IN CAPUT XI.

Misitque aruspem ad Apollinem Milesium. Coluisse Milesios Apollinem, docent, præter Strabonem, lib. xi^o pag. 654, et Pausaniam in Atticis pag. 15.

A complura numismata, inter quæ unum est magni moduli in Gaza Regia æreum Julii Veri Maximum imp. in hunc modum:

ΑΥ. Κ. Ι. ΟΥΗΡΟC. ΜΑΞΙΜΙΝΟC.

(*Cap. radiato.*)

ΑΜΙΚΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑC ΕΤ CΕΗ.

(*Apollo sedens, dextra tyram; Serapis stans, capite modiato, dextra spicus, sinistra lanceam.*)

Infra, inter utramque figuram globus.

In IDIO: ΑΜΙΧΝΩΝ ΜΙΑΗCΙΩΝ.

Id est: *IMperator. Cæsar. Julius. VERUS. MAXI- MINUS. AMISI LIBERÆ ANNO 268. AMISENO- RUM MILESIORUM.*

Ex hoc numismate intelliges, Serapidem cultum fuisse Amisenis, ut Apollinem Milesiis.

Ex notandis infra de altera Amisenorum æra, cu- sum est in obsequium Maximini, anno Per. Jul. 4950, U. C. 990, Ch. 237, post obitum amborum Gordia- norum.

Occasione litterarum numeralium in eo inscripta- rum, paucis dicam, duas fuisse ad summum Ami- senis æras.

Prima sumpta fuerit ab anno Per. Jul. 4667, U. C. 707, ante Ch. 47, quando Jul. Cæsar Amisenos *δευ- θερία ημεισφατο. Libertate remuneratus est*, teste Diono, lib. xlii, pag. 207, quod Pharnaces, Mithridatis filius parricida, virilitatem ipsis admisset, ut docet Hir- tius, Bell. Alexandr. cap. 44 et 70, cum Appiano lib. ii Bell. Civil., pag. 484, et Diono lib. xlii, pag. 206, apud quem, *τοῖς τε ἡδῶντας ἐν αὐτῇ πάντας ἀπέκτενε, puberes in ea omnes interjecit*, legendum ex duobus aliis auctoribus *ἀπέκτενε, exsecuit*; quod apud Appianum, *τοῖσιν ἐποῦσάτο*. Hoc vero mendam de- miror mansisse hæctenus inobservatum.

Istam primam Amisi æram exhibet Hadriani num- mus, si modo genuinus est, qui a Jos. Scaligero, Canon. Isagogic. lib. iii, pag. 301, Edit. Amsteld. num. xc, laudatur:

ΑΥΤ. ΚΑΙC. ΑΙΑ. ΑCΠΙΑΝΟC. CΕΗ. ΙΙ. Η. ΠΙ. Γ.

ΑΜΙΚΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑC ΕΤΟΥC. ΠΗΓ (nude, ΠΗ).

Id est: *IMperator. CÆsar. Ælius. HADRIA- NUS. AUGustus. Pater. Patrie. Consul. III. AMISI LIBERÆ, ANNO 185.*

Ibi Scaliger ΠΙ. Γ. Consul III. non modo male in- terpretatur *tertium*, quod est *ter*: sed etiam errat, cum dicit, eos 185 annos desinere anno periodi Ju- lianæ 4855, quo tertium Hadriani consulatum illegat; Hadrianus enim summus III ac postremum consulatum inivit anno per. Jul. 4852, U. C. 872, Ch. 119; unde utrovis modo, citra omne fundamentum, repetenda esset æra ab anno per. Jul. 4650 vel 4651, id est, ante Ch. 64 vel 63.

At vehemens mihi suspicio inest, eo in numm- legi debere, ΠΕΓ 163, sicuti alius ejusdem Hadriani argenteus nummus in Gaza Regia præfert:

ΑΥΤ. ΚΑΙ. ΤΡΑ. ΑΑΡΙΑΝΟC. CΕΗ. ΙΙΙ. Γ.

(*Cap. Laureato.*)

ΑΜΙΚΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑC ΕΤΟΥC ΠΕΓ

(*Pallas stans, dextra Victoriolam, sinistra clypeo inixta.*)

Census est, ut ex insequenti æra videbitur, anno per. Jul. 4851, U. C. 865, Ch. 152, Hadrianum imp. 15. Hadrianus enim, demortuo Trajano, anno Ch. 117, die 10 mensis Augusti imperium adeptus est.

Alteræ æra, quæ litteris numeralibus CΕΗ, 268 in supradicti Maximini numismate signatur, ducenta est ab ipso initio, anni: per. Jul. 4683. U. C. 725.

ante Ch. 31, quando Aniseni, necato vel expulso Stratone tyranno, libertatem sibi armis quasiverunt. Quod autem apud Strabonem lib. xii. pag. 347, libertas eis *addita* dicitur a Cesare Augusto post Actiacam pugnam, intelligendum est, *confirmata*.

Ilia eadem ara visitur in aereo moduli numismate Diadumenei, quod in Museo eruditiss. atque humaniss. viri Fr. Droiii asservatur.

M. OYEA. ANT. MIAOYMEYNIANOC CAICAP.
(Cap. nud.)
AMIKOY EAETHEPAC ETO. CME.
(Aquila expanis alis.)

Id est: Marcus. OPELIUS ANTONINUS. DIADUMENIANUS. CAESAR. AMISI LIBERAE ANNO 249.

Cusus est ante mensem Junium anni Ch. 218, siquidem Macrinus imp. eo anno, una cum filio Diadumeno, initio Junii, interemptus est.

Illic vero monendus est lector, Aelii Caesaris numisma, quod vir clarissimus Ant. Pagius sibi a me e Gaza Regia transmissum laudat in *Addendis Criticæ Baronianæ*, pag. 305, cum litteris PZE, 163, non pertinere ad Aelium Caesarem, neque esse in Gaza Regia. Id quidem ita memini me scribere viro clarissimo uti ab ipso exhibitum est: sed prius ita quoque ab amico per litteras, dolo non malo deceptus, acceperam.

Est autem hoc numisma Sabinæ, Hadriani uxoris quod habetur pag. 307 Thesauri Palatini per L. Bergerum Heidelbergæ anno 1685 editi. Inde mit tertia Amisenorum ara, quam Ant. Pagius ibid. in *Addendis* falso isti numismati superstruxit.

Neque præmittendum est, ab Holstenio quoque in notis ad Stephanum de Urhibus, voce *Amisus*, male referri Caracallæ nummam Amisi cusum, in quo ait, esse litteras CNE, 255, quæ neutri aere conveniunt. Sunt enim in eo CME, 245, prout leguntur in aereo maximi moduli nummo Gazæ regie, in hunc modum:

AT. K. M. AYP. ANTONINOC. TEPH.
(Capite radiato.)

AMIKOY EAETHEPAC.
(Victoria in bigis, dextra coronam, sin. palmam.)

In imo: ET. CME.

Id est: Imperator. Caesar. Marcus. AURELIUS. ANTONINUS. GERMANICUS. AMISI LIBERAE ANNO 245.

Caracalla Germanici appellationem non usurpavit, nisi decurrente sibi tribuenda potestate xvi, uti videre est in nummis apud Oeconem pag. 377, et Mediobarbium pag. 295. Tribunitia autem potestas tradita est Caracallæ anno Ch. 193, atque ita anno Ch. 213 tribunitiana potestatem xvi inivit, cujus duntaxat in decursu Germanicum se inscripsit.

Cusus est itaque iste nummus anno U. C. 967, Ch. 211, non autem U. C. 961, Ch. 208, ut censet clariss. Pagius eadem pag. 305, in *Addendis*, ubi in errorem ab Holstenio inducitur. Litteras CNE, 255, a priori Amisi ara, sive ab anno U. C. 707, repetit.

IN CAPUT XIII.

Legitime coctus. Id est, ambustus, ut cap. 24: Deinde incensæ faces et extinctæ admovebantur singulis membris. Quod postremo accidebat, cum per multum diem decocata omni cute, vis ignis ad intima penetrasset.

IN CAPUT XV.

Furebat ergo imperator jam non in domesticos tantum, sed in omnes; et primum omnium filiam Valerianam, conjugemque Priscam sursipio potius cogit. Erant itaque christianæ. Et hisse quidem christianas, nec semper ita male habitas. discas ex hoc Eusebio loco, reddito ad verbum (*Hist. Eccles. l. viii, cap. 1. quæ in initio*):

Τὸ δὲ περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλευσὶν ἰσχυρῶν αἰσῶν, καὶ τῶν ἐπι πάσῳ ἀρχόντων; οἱ τοὺς οὐκ αἰσῶν; εἰς πρόσω.

Αὐτὸν ἐπὶ τῇ θείῳ παροῦσιν ἰσχυροῦς λόγῳ τὴν καὶ βίῳ συν-εχρήσαν, γαμπτῶν, καὶ πιστῶν, καὶ αἰσῶν, μονοουχί καὶ ἔργῳ χάσθαι ἐπὶ τῇ παύσει τῆς πίστεως ἐπιτρέποντες, οὗς ἐξ ὄχλου, καὶ μάλλον τῶν συνθεοαπειούτων ἀποδοκτοῦς ἔργοντο ὡς ἐκείνῳ ἢ Διοδώρῳ. πάντων αὐτοῖς ἐνοδοῦστος τε καὶ πιστότατος ἢ καὶ πάντων ἐνεκα διαφροσύνης παρὰ τοὺς ἐν ἄρχαῖς καὶ ἡγεμονίαις ἐντιμότητος, ὅ τε συν αὐτῷ περιόδοτος Γοργόνιος. Quid opus est de iis dicere, qui in imperatorum erant domibus, et iis qui omnibus imperabant? qui suis coram circa rem divinam et sermone, et vivendi ratione libere se gerere sinebant, uxoribus, et liberis ac famulis, tantum non et gloriari super libera professione fidei permitlentes, quos eximie, et præ cæteris eorum consensit acceptos habebant: qualis ille erat Dorotheus, omnium erga ipsos benevolentissimus et fidissimus; et propterea præ iis, qui in magistratibus et præfecturis erant, honoratissimus, et cum ipso celebratus Gorgonius. Liceat hujusce textus duas alias subjicere versiones a clariss. viris editas, Joannis Christophorsorni alteram, atque alteram Henrici Valesii: ex quibus cum superiori illa collatis intelliget lector, quanta sit, quamque vesana nonnullorum interpretum libido, qui in reddendis auctoribus omnia susdeque vertunt, atque innumera vocabula infarciunt, futilia illa pleræque et inutilia; etiam citra omnem characterum distinctionem. Talia fere sunt, quæ in istis duabus versionibus curavi unicus includi.

Illam, quæ Joan. Christophorsoni est, primo loco, nupte antiquiorem, exhibeo. Est autem hujusmodi: Quid de his attinet dicere qui (sunt) in imperatorum palatio (magnum dignitatem adepti); denique (ipsis) imperatoribus, qui domesticis (suis) pro sermone divino propagando, et (pia) vitæ ratione (legendi ipsi veluti) inspectantes, copiam fecerunt libere (et ingenue) dicendi; atque (suis ipsorum) uxoribus, liberis et servis, quæsi (palam) de (nirra) fidei libertate gloriandi (exultandi-que) potestatem permiserunt? Quos certe chariores habuerunt, et magis eximie dilectos, quam (reliquam) servorum turbam). Ut Dorotheum illum, qui præter cæteros erga illos et benevolentiam summam ostendit, et fidem non minorem, ac propterea præ aliis, qui magistratus et præfecturas in imperio gerebant, amplissimum honoris gradum adeptus est. Ut Gorgonium, qui non dissimili fama (et celebritate) enituit.

Hactenus Christophorsonus, quem vides rō θείῳ accepisse tanquam adjectivum; reddidit enim, *divino*, et jungit illud cum *λόγῳ, sermone*. At male; siquidem substantive sumendum est, et interpretandum, *nummen*, vel *res divina*: unde reddidit Valesius per, *ea quæ religionis suæ erant*. Hujus integra versio sic se habet: Quid opus est dicere de iis, qui in imperatorum palatiis (versabantur), quid de imperatoribus (ipsis)? Qui domesticis (suis eorum) quæ uxoribus, liberis ac servis, ea quæ religionis (suæ erant), tam verbis quam factis libere eæsequendi eorum (semetipsis) potestatem dederunt; ipsis ob (hanc) fidei (suæ) libertatem gloriari, (ac se ostentare) quodammodo permitlentes, eosque præ cæteris (omnibus) ministris præcipuo (quodam) amore complectebantur. Cujusmodi fuit Dorotheus ille, qui summam erga ipsos benevolentiam ac fidem declaravit, eamque ob causam præ (cunctis) magistratibus provinciarum rectoribus magnum honorem promeruit. Huic adjungendus est celeberrimus ille Gorgonius.

Hactenus Valesius. In ejusdem notis hæc leguntur: *Γαμπτῶν*. Hæc verba de imperatorum conjugibus intellexit Christophorsonus, quibus scilicet imperatores permiserunt Christianam fidem libere profiteri. Sed quæ sequuntur, sensum hunc aperte rejungunt.

At el. viro non quæ sequuntur, sed quæ præcedunt, erant advertenda. Deprehendisset enim vocabulo *αἰσῶν*, quod superiori loco occurrit, quodque reddidit per, *suis*, tanquam generico, comprehendere tres personarum species, quæ in imperatorum palatiis versabantur, nempe *γαμπτῶν, παίδων, et οὐκέτασ*, uxoribus, et famulis, utique imperatorum omnium Dorotheum autem et Gorgonium nonnisi ad

tertiam speciem, sive classem, immediate præcedentem, pertinere, quæ est τῶν συνθεραπευόντων, eorum qui simul ministrant, quos una voce conservorum expressi. Dorotheus quippe erat eorum ex numero, quibus credita erant imperii præfecturæ: unde ibidem ex Actis martyrum Indis et Donnæ cap. 23. notat Valesius, fuisse illum civili dignitate insignem, ut qui præpositus vocaretur ab Italis.

IN CAPUT XVII.

Sic ætate transacta, per circuitum ripæ Strigæ. Rerone Istricæ, id est, Danubianæ; ab Ister, Danubius. Facilis enim fuit corruptio ex Istricæ in Stricæ, ac deinde Strigæ, dempta ex usu per librarios prima littera. Sic Strix ex Histrix. Unde Striculatus apud Arnobium pro Histriculus. Strionem, pro Histriionem. Isidorus et glossæ veteres: Strio, mimarius, scenticus. Hæc exempla cum multis aliis subministrat Magnus Salmasius ad Spartiani cap. 27, in Hadriano.

Henr. Dodwellus in dissertatione De Ripa Strigæ, Lactantii operibus Oxonii anno 1684 editis subjecta, delicias facit, cum dicit, « Strigam in hoc Lactantii loco esse vocem Agrimensariam, seu Gromaticam, a castrametatione primum, inde ad coloniarum agros, qui pro castrorum norma mensurari atque distribui solebant tractam atque usurpatam. » Quod postquam vir pereruditus multe conatu adstruxit, deum illi concludit: « Proinde Roma Ravennam usque lectica plurimum vehebatur noster imperator (Diocletianus). Inde ad Danubium fortasse lectica, reliquum deinde iter in navi, et secundo Danubii flumine, per Pontum Euxinum usque ad Nicomediam. »

At vero quis sanus admittat, ægrum corpore atque animo imperatorem per Danubii Catarractas, et Ponti Euxini brevia procellasque, longam ac periculosissimam navigationem suscepisse. Itaque satius diceretur Diocletianum lectica fuisse delatus ad Dravum vel Savum, eo loci ubi primum navigiorum sunt patientes; atque inde secundo flumine, uti et Danubio, in illas appulsiæ partes, quæ Hadrianopoli sunt magis vicinæ, unde recto itinere, lectica iterum, Nicomediam versus iter instituisset.

At isti, quamquam verisimiliori sententiæ, obstat atque ac Dodwellianæ Lactantii textus, in quo Imperator conficiendo supradicto itineri nequitiam legitur secundis fluminibus usus: unde aliunde petenda interpretatio, nempe ad itinerarium Antonini dicto, in quo videre est, duo fuisse itinera a Viminacio, quod in Mœsia situm, Nicomediam usque.

Diocletianus itaque Ravenna Viminacium venerit, urbem sibi pridem caram, ut variae leges ibi ab eo latæ docent; ubi duplex habuerit iter, quorum unum carperet.

Alterum quidem erat brevissimum; nam in eo, per Municipium et Hadrianopolim, non recensentur nisi viginti mansiones usque Ostudizum, quo duo itinera in se recurrunt. Sed illud a Diocletiano vitatum fuisse existimo, ac dextrorsus relictum, quod esset maxime arduum, et per hoc compendium plurimi montes, quos inter præcipue Hæmus, essent superandi.

Describitur pag. 30 Itinerarii Antonini, anno 1600 Colon. editi; atque operæ pretium duxi oculis illud subjicere, citra locorum omnium recensionem, vel intervallorum designationem, quod neutrum ad rem præsentem spectet.

VIMINACIUM.	
Municipium.	M. P. xviii.
Idium.	M. P. xvii. etc.
Burdipa.	
Hadrianopolim.	M. P. xxiiii.
Ostudizum.	M. P. xviii. etc.
Byzantium (Constantinopolis).	
Chalcedoniam.	
Trajectus in Bithyniam.	M. P. iii.
Pantichium.	M. P. xv.
Libysam,	M. P. xxiiii.
Nicomediæ,	M. P. xxi.

Alterum vero iter, in quo notandum τὸ per Ripam, ab eodem Viminacii termino ad eundem Ostudizum terminum, habetur pag. 49 atque ita inscribitur.

Item per RIPAM a Viminacio Nicomediam xij.	M. P. lxxii. sic.
Cuppas.	M. P. xxxiii.
Novas.	M. P. xxxiii.
Ratiariam. Leg. xiv Gemina.	M. P. xviii.
Œlæcon. Leg. Mac.	M. P. xii.
Novas. Leg. i. Ital.	M. P. xvii.
Trans Muriscam.	
Candidianam.	M. P. xiii.
Teglicium.	M. P. xii.
Dorostoron Leg. xi Cl.	M. P. xvii.
Sucidavam.	M. P. xviii.
Axiopolim.	M. P. xii.
Trosmin. Leg. i Jovia, Scythia.	
Arrebium.	M. P. ix.
Dinoguttiam.	M. P. ix.
Noviodunum. Leg. ii Herculeu.	M. P. xx.
Istrum.	
Tomos.	M. P. xxxvi.
Sadame	
Tarpodizon.	M. P. xviii.
Ostuzum.	M. P. xxxii.
Byzantium.	
Pantichium.	M. P. xv.
Libysam.	M. P. xxiiii.
NICOMEDIAM.	M. P. xxii.

Nota, in altera ista recensione omitti ab auctore Chalcedoniam, cum trajectu in Bithyniam, licet sint in prima.

Erat quidem proxime descriptum iter longissimum, quippe in mansiones habens, uti numeranti in ipso itinero patebit, sed expeditissimum imperatori male habenti, quod per plana fieret, legendo Ripam Istricam, id est, Flexus Danubii inferioris.

In latinis enim Ptolemæi exemplaribus, ea parte ubi græca desiderantur, pag. 57 Gr. Lat. Edit. Bernianæ, anni 1618, legitur: Flexio juxta Axium civi. id est Axiopolim, et hinc usque ad ostia vocatur ISTER. Adde ejusdem Itinerarii pag. 55. Iter quod est a Tauruno in Gallias ad Leg. xxx usque dici fieri per Ripam Pannoniæ, non per Ripam simpliciter, quia Istro ista denominatio xax' Ἐσθίου, pag. 49 convenit.

Postremum hoc iter elegerit Diocletianus, non modo tanquam commodius altero, quod erat per compendium; sed etiam quod per illud, si per valetudinem licuisset, imperatoris partes esset adimpleturus; lustrando scilicet identidem varias legiones in limitibus imperii supra relatiss collocatas, cum nullæ essent alio in itinere: ac præcipue i Joviam, in Trosmin, sive Trosinis, et ii Herculeam, Noviodunum; quæ ambæ de Diocletiani Maximianique senioris cognominibus nuncupate sunt, atque ad Honorii usque tempora persistenter, Claudiano teste in Bello Gildonis, his versibus:

Herculeam suis Alcides, Joviamque cohortem
Rex dicit Superam.

Jam, opinor, intelligis, lector, quid sit apud Lactantium circuitus Ripæ illius Istricæ, per quem Diocletianus, Ravenna Nicomediam venit, nempe pedestri itinere per varios flexus Danubii inferioris, usque ad ejus propemodum ostia, ac deinde Ostudizum.

Palmariam hæc observatioem accepti ab illustriss. abbate, in quo, præter stupendam eruditionem, ea est modestia, ut nomen satum eclari velit.

IN CAPUT XVIII.

Caput integrum hic exhibeo, versiculis non modo, sed etiam nominum Diocletiani et Gai. Maximiani adjectione distinctum. In eo præterea, ad majus discrimen, verba amborum charactere italicæ expressa sunt. Optandum autem esset, ut quorumvis auctorum, ac præcipue veterum, qui deinceps edentur libri, appositis similiter versiculis distinguerentur. Id fieret citandis eorum locis maximo lectoris commodo.

CAP. XVIII. 1. Nec multis post diebus Cæsar advenit, non ut patri gratularetur, sed ut eum egeret imperio cederet. 2. Jam conflixerat nuper Maximiano senæ, eumque terruerat objecto armorum civilium metu. 3. Aggressus est ergo Diocletianum, primum moliter et amice, jam senam esse dicens, jam minus valida et administranda reipublica inhabilem: debere illum respirare post labores. 4. Simul et exemplam Nervæ proferebat, qui imperium Trajano tradidisset.

5. Ille vero ait, et indecis esse, si, post tantam subitoniæ fastigii claritatem, in humilis vitæ tenebris lætidisset; et minus tutum, quod in tam longo imperio nullomodo sibi odia quisisset. 6. Nervam vero uno anno imperantem, cum pondus et curam tantarum rerum vel ætate vel insolentia ferre non quirit, objecisse gubernacula reipublicæ, atque ad privatam vitam redisse, in qua conseruerat. 7. Verum si nomen imperatoris caperet adipisci, impedimento nihil esse, quin omnes Augusti nuncuparentur.

8. At ille, qui orbem totum jam spe inhauerat, eum inde sibi aut nihil præter nomen, aut haud melius videbat accedere, respondit, debere ipsius dispositionem in perpetuum conseruari: ut duo sint in reipublica majores, quæ summam rerum teneant; item duo seniores qui sint adiumento. 9. Inter duos facile posse concordiam servari: inter quatuor pares nullo modo. 10. Si ipse cedere nolisset, se sibi consulturum, ne audivit minor et extremus esset. 11. Jam fluxisse annos quindecim, cum in Lyricum vel ad ripam Danuvii relegatus, cum gentibus barbaris luctaret, cum alii nitraliores et quietiores terras delicate imperarent.

12. His auditis senex lægulus, qui jam Maximiani senis literas acceperat, scribentis quemcumque locutus fuisset, et didicerat augeri ab eo exercitum, lacrymabundus.

13. **DIACL.** Fiat inquit, si hoc placet. Supererat ut communi consilio Cæsares legerentur.

14. **MAX.** Quid opus est consilio, cum sit necesse illis duobus placere quicquid nos fecerimus?

15. **DIACL.** Ita plane. Num illorum filios nuncupari necesse est.

16. Erat autem Maximiano (filius) Maxentius, hujus ipsius Maximiani gener, homo perniciosæ ac malæ mentis, adeo superbus et contumax, ut neque patrem, neque socerum solitus sit adorare, et ideo utrique invidus fuit. 17. Constantino quoque filius erat Constantinus, sanctissimus adolescens, et illo fastigio dignissimus, qui insigni et decoro habitu corporis, et industria militari, et probis moribus, et comitate singulari, a militibus amaretur, a privatis et optaretur. 18. Eratque tunc præsens, jampridem a Diocletiano factus tribunus ordinis primi.

19. *Quid ergo fiet?*

20. **MAX.** Ille, inquit, dignus non est. Qui enim me privatus contempsit, quid faciet, cum imperium acceperit?

21. **DIACL.** Ille vero et amabilis est, et ita imperaturus, ut patre suo minor et clementer judicetur.

22. **MAX.** Ita fiet, ut ego non possim facere quæ velim. Eos igitur oportet nuncupari, qui sunt in mea potestate, qui timeant, qui nihil faciant, nisi meo jussu.

23. **DIAC.** Quos ergo faciemus?

24. **MAX.** Severum, inquit.

25. **DIACL.** Ille nunc sicutator n, temulentum, ebriosum, cui non pro ore et dies pro nocte?

26. **MAX.** Dignus, inquit, quoniam militibus fideliter probavit; et enim nisi ad Maximianum, ut ab eo induatur.

27. **DIAC.** Esso. Alteram quem dabis?

28. **MAX.** Hæc, inquit, ostendens Daciam, adolescentem quemdam semibarbarum, quem recens jussere Maximianum vocari de suo nomine.

29. Jun et ipsi Diocletianum nomen ex fratre transtulerat, omnis causa, quia Maximianus fidem summa religione præstabat.

30. **DIACL.** Quis est hic quem mihi offers?

31. **MAX.** Meus, inquit affais.

32. At ille gemebundus.

DIACL. Non, inquit, eos homines mihi das, quibus tutela reipublicæ committi possit.

33. **MAX.** Probavi eos, inquit.

34. **DIACL.** Tu videris, qui regimen imperii suscepturus es. Ego satis laboravi et providi, quemadmodum, me imperante, reipublica staret incolentis. Si quid acciderit adversi, mea culpa non erit.

Sequitur jam nota in hoc caput.

Patri. Ejus erat filius adoptivus. Erat quoque gener. Diocletiani enim filiam, Galeriam Valeriam, duxerat Gal. Maximianus.

Senæ. Forte legendam, seni.

Simul et exemplum Nervæ proferebat, qui imperium Trajano tradidisset. Id vero est longe falsissimum; neque enim Trajanus a Nervæ adoptatus imperavit, nisi eo demerituo, quamvis post v. cl. Henricum Dodwellium in Appendice ad Dissertationes Cyprianicas, n. xl. idem sentiat illustris. D. Guilielmus Loydus, S. Asaphi in Cambria episcopus, ut docet ab ipso eruditissime ac solertissime scriptus Nervæ et Trajani Canon, quem curiose apud me servo, iterea dum præcedat in opere chronologico, quod a tanto viro omnes literati in dies expectant.

Observandum est autem, id non a Lactantio tanquam auctore, sed apud Lactantium a Maximiano referri in rem suam. Hoc quippe exemplo volebat abuti apud Diocletianum, non modo historię rudem, sed etiam tum in angustiis positum, ut eum ad abdicandum imperium induceret. Sed enim Diocletianus in illo rerum statu Gal. Maximiano fidem non audebat detrudere; atque ideo interius (v. 6) sive ignorantie rei, homo illiteratus, sive potius ob Maximiani ferociam, senex meticulosus falsitatem exempli minime redarguit.

Quomodo vero Nervæ imperium inierit, ac post adoptatum a se Trajanum, vivendi fecerit finem, paucis hic expellere non omnino abs re fuerit.

Domitiano 14 kal. Octobris, sive 18 die Septembris, interempto, anno Ch. 96, imperavit Nervæ; quæ eadem olim die, anno scilicet 56 Ch. natus erat Trajanus, ut apud Plinium, lib. x, epist. 28, atque in veteri apud Bucherium et Lambecium calendario. Unde in ejus Panegy. cap. 92, ille dies dicitur triplici gaudio lætus, qui principem abstulit pessimum (Domitianum), dedit optimum (Nervam), meliorem optimo genitæ (Trajanum).

Deinde paulo post Trajanum absentem anno 97; Octobri exeunte adoptatum, Nervæ moritur; nempe anno 98, die 21 Januarii. Neque enim ex Dione, pag. 771, B, imperavit amplius, quam annua unum, menses quatuor, et dies novem.

Certe Nervam post Trajani adoptionem non fuisse diu superstitem, intelligimus ex Plinio, Panegy. cap. 10, ubi de Nervæ ait: *Quem dii cælo vindicaverunt, ne quid post illud divinum et immortale factum mortale faceret; deberi quippe maximo operi hanc venerationem, ut novissimum esset, auctoremque ejus statim consecrandum, ut quandoque inter posteros quæreretur, an illud Deus fecisset.* Hactenus Plinius Junior.

Porro quoniam tempus, quod Nervæ post adoptionem Trajanum exegit, ab Aur. Victore tribus mensibus in Epitome delinatur, inde Trajani adoptio sub exitum mensis Octobris anni 97 convenienter assignatur; et quidem 5 kal. Novembris, id est, 28 die Octobris. Erat enim dies 5 kal. cujusvis mensis similibus imperatorum actionibus sacra, ut docet v. c. Anton. Pagus in Dissertatione Hypatica, et in Critica Barmana.

Abdicatum autem fuisse imperium a Nervæ, si revera abdicatum fuisset, quis scire potuit melius, quam Plinius Junior? At in ejus epistolis, atque in ipso Trajani panegyrico, non modo affirmum est ea de re sitentium: sed etiam contrarium plane ex his asseritur.

Id vero scripsit Aurel. Victor libro de Cæsariibus, A in qua de Nerva ista sunt verba : *Ubi prospexit, nisi a superioribus robustioribusque corpore animoque geri non posse (imperium) mense sexto ac decimo semet abdicavit.*

Quo loco autem ponenda sit istius scriptoris auctoritas de abdicato per Nervam imperio, ipse prodit, cum de eodem imperio ineunte scribit : *Quid enim Nerva Cretensi prudentius, magisque moderatum? qui cum extrema aetate apud Sequanos, quo tyranni defectu metu, imperium arbitrio legionum cepisset, etc. De quibus Jos. Scaliger num. 2113. Euseb. recte ait : Omnia falsa, et portentosa.*

Victori de Cæsariibus erroris ansa esse potuit, vel iste Lactantii locus, ubi Gal. Maximianus hoc exemplum obtrudit Diocletiano; vel alius idem male acceptus ex Plinio eodem, qui Panegyri. cap. 8, de Trajani adoptione loquens, ait de Nerva : *Inde quasi deposito imperio, qua securitate, qua gloria lætus, (quam quantumlibet refert, deponas, an partiaris imperium, nisi quod difficilius hoc est), non secus ac præsentibus tibi iunibus, tuis numeris se patriamque sustentans, tua juvenia, tuo robore invaluit?* Ex quibus isti auctori intelligendum erat, apud Plinium quidem oratorie loquentem deponere ac patri imperium fore idem esse : at tamen Nervam non deposuisse illud, sed solummodo esse partium.

Ino Eutropii de Diocletiano ipso loquentis verba sunt : *Solus omnium post conditum Romanum imperium ex tanto fastigio ad privatam vitam statum civilitatemque remeavit.* Quod partim falsum; id enim ei fuit cum fratre suo, Maximiano Herculeo, commune : ambebus autem vi, non ex libera voluntate, ut discimus ex hoc Lactantii libro, cap. 18, 19 et 20.

Ille vero aiebat, Diocletianus.

Et. Ita reposui, loco articuli ei, præmonstrante Joanne Columbo, nisi malis ei idem esse, ac sibi, *Nervam vero uno anno imperantem.* Ita legendum, pro *Nerva vero uno anno imperante.* Porro Nerva anno uno et sesquimum se circiter imperaverat, cum adoptavit Trajanum; quod temporis intervallum est a medio Septembri anni Ch. 96 ad 28 diem Octobris anni 97.

Ad privatam vitam ridisse, in qua consenuerat. Ex antedictis patet, Nervam post Trajani adoptionem tres menses vixisse, atque imperasse.

Nomen imperatoris. Quo significati de solis Augustis dicebatur. Ita hujus libri cap. 9 : *Postea enim quam nomen imperatoris accepit.* Tum cap. 25 : *Constantinum vero non imperatorem, sicut erat factus, sed Cæsarem.* Sic cap. 27 : *Olim quidem ille, ut nomen imperatoris acceperat.* Deinde cap. 29 : *Constantinum imperatorem.* Præterea cap. 30, amisso imperatoris honore. Denique cap. 52 : *Nuncupato Licinio imperatore; et ibidem in fine : Universos quatuor, imperatores jubet nominari.*

Omnes. Alii duo, qui Cæsares, nempe Constantius et ipse Gal. Maximianus.

At ille, Maximianus.

Spe. Male in autographo ipse, ut bene advertit Joannes Columbo.

Aut haud multum. Addidi haud ante multum, tanquam necessariam; non autem non, quoniam haud potius absorptum fuisse videtur in præcedente vocabulo aut.

Se sibi consultum, ne amplius minor et extremus esset. Gal. Maximianus minor erat Augustis (Diocletiano et Maximiano Herculeo) ut pote tantum Cæsar; atque erat extremus Cæsaris, quia Constantio inferior. Id vero jam pridem ferebat molestissime; nam sacato Narseo, Persarum rege truci vultu ac voce terribile exclamabat : *Quousque Cæsar?*

Quindecim, cum in Illyricum. Post quindecim addidi cum, erunt videlicet ex eim, postrema præcedentis vocabuli syllaba.

Fiat, inquit, si hoc placet. Supererat, ut communi

consilio omnium Cæsares legerentur. Continua sunt ipsius Diocletiani verba, non autem (a vocabulo *Supererat*), intermedia Lactantii, ut prima fronte videri possent. *Supererat* enim positum est, pro *superesset*; quemadmodum erat, pro *esset*, apud Cicero. in orat. pro lege Manilia : *Quod si Romæ Cn. Pompeius privatus esset hoc tempore, tamen ad tantum bellum erat deligendus atque mittendus.* Alia quoque occurrunt exempla.

Communi consilio omnium. Cujus nempe Maximianus Herculeus Augustus, et Constantius Cæsaris debebant esse participes.

Ilis duobus, Maximiano Herculeo, et Constantio. Ita plane. Nam. Iterum Nam, pro Autem.

Nuncupari. Cæsares.

Erat. Ab initio hujus v. 16 ad finem v. 18 una est sola parenthesis, complectens Lactantii verba.

Post Maximiano, additum filius, ut est v. 17 post Constantio...

Primus Maximianus, de quo ibi sermo, Herculeus est; alter vero, Galerius.

Quid ergo fiet? Diocletiani verba sunt, quibus continenter excipiuntur ejusdem postrema, quæ v. 15, habentur.

Ille Constantius, quem ibi tunc v. 18, præsentem Maximianus contempitum ostendebat.

Induatur. Purpuram, qua Cæsares insigniebantur.

Jusserat Maximianum vocari de suo nomine. Baluzius v. c. in notis agnoscit, hic et fere semper alibi legi in veteri codice *Maximiano*. Unde suspicio mihi inest, Dazam a Gal. Maximiano, de pleno ipsius nomine, vocatum fuisse *Maximianum*, non *Maximium*. Et enim in duabus Thernarum Diocletiani inscriptionibus, apud Gruterum pag. 185, 2 et 7, post Constantium et Maximianum Augg. ac Severum Cæs. recensetur Maximianus Cæs. qui alius esse nequit a Daza. Adde apud Græcos scriptores eundem promiscue appellari *Maximianum*.

Existimaverim itaque, quoniam jam duo erant Maximiani, Herculeus et Galerius, apud vulgum obtinuisse, ut discriminis ergo Daza, non *Maximianus*, sed *Maximianus* diceretur, sicut in græcis latinisque nummis inscribitur.

Porro Gal. Maximianus censendus est eodem Dazam tempore adoptasse, quo eum jussit vocari de suo nomine : siquidem cap. 39, Daza legitur Valerianam, Gal. Maximiani conjugem, appellasse matrem, atque ibidem Gal. Maximianus dicitur Dazæ pater.

Jam et ipsi, Gal. Maximiano Armentario.

Diocletianus nomen ex fratre mutaverat, omnis causa, quia Maximianus fidem summam religione præstabat. Ita reposui, pro eo quod scriptum erat : *Ex parte mutaverat, hominis causa, etc.* An enim quispian dicendus est alicujus nomen ex parte mutare, qui aliquid integrum illi adjeicit, quale est istud *Maximiani* impositum Galerio per Diocletianum?

Possent utrumque diei Gidei nomen a Diocletiano fuisse ex parte mutatum, si Galerius adeptorum nominum terminatione appellatus esset *Galerianus*, ut Octavianus ex Octavio, Valerianus ex Valerio, et similia pleraque : at imposito *Maximiani* nomine, nullam in Galerio appellationibus mutato nominis vestigium, sed plane addit.

Erit fortasse qui objiciet, innotatum fuisse Galerio nomen, quod pro *Armentario* appellatus sit *Maximianus* : sed id potum libenter. Neque enim *Armentarii* appellatio nomen est, sed cognomen joco impositum : quælia *Caligula*, *Cæcilius*, et *Tarantus*, quæ ore vulgi solummodo usurpata, in monumentis publicis, edictis puta, lapidibus, ac numismatis, inscripta haud reperias. Accedit non desisse Galerium, ex quo *Maximianus* appellatus est *Armentarium* quoque appellari, ut videre est, apud utrumque Victorem, et alibi.

Quivis Latine utrumque sciens intelliget ; et mu-

tuaverat a Lactantio hic usurpari, pro *mutuus fuerat* Priscianus enim lib. viii, De verbo: *Multa similiter accipitur terminatione in una eadem significatione proutierunt antiqui, ut partio et partior, meto et metor, madero et moderor, mutuo et mutior.* Haec tenus Priscianus, cujus unius auctoritas plurium instar esse possit. Lactantius hoc ipso libro cap. 46, habet: *Hic est verus triumphus, cum dominatores dominantur; victi enim tua virtute ac subjugati sunt.*

Istius quidem usus exempla in verbo *Mutuo* mihi in praesentia non occurrunt, praeter illud quod est Mathei, v, 42: *Volenti a te mutuari (δανείζασθαι) ne avertaris*; et aliud apud Nonium inter auctores linguae latinae cap. 17, num. 48, pag. 751.

Mutuet, mutuum sumat. Caecil. Asoto:

Ad amicum curret mutuatum, mutuet mea causa;

ubi legendum, *currat, et causa mea.*

His duobus exemplis adde, si voles, Plinium lib. ii, cap. 9 dicentem: *Solis fulgore reliqua siderum regi, siquidem in toto mutuata ab eo luce fulgere.*

Uero correctionis istius ratio intelligatur, sciendum est, Maximianum *Herculium* fuisse a Diocletiano *fratrem* appellatum, imperii nempe consortio.

Ita hujus libri cap. 8, statim initio, ubi de Diocletiano sermo est, legitur: *Quid FRATER EJUS Maximianus, qui est dictus Hercules?* Ita in Thermanum Diocletiani inscriptione apud Gruter. clxxxviii, 7, post relata Diocletiani et Maximiani (Herculii) Constantii et Maximiani (Galerii) Severi et Maximini (Daza) nomina, legere est:

THERMAS FELICES. DIOCLETIANUM. AUG. FRATRIS. SUI. NOMINE. CONSECRAV. ETC., ubi post vocabulum FELICES, vel quadratarum, vel exscriptoris incuria omissum est, MAXIMIANUS AUG. id est, Herculii nomen, uti est in consimili alia inscriptione, quae ibid. num. 8 mutila exhibetur.

Eum in iis, quae ad praesens institutum pertinent, partim supplere conabor in hunc modum.

	SENIORES. AUGC.
* <i>Lege</i> , D D.	* O N. N. CONSTANTIVS ET MAXIM. THERMAS FELIC. MAXIMIANVS. AUGC. PRAESENTIA. MAIE. SERRI. JUSSIT. ET DI ocletiani. NOMINI. CONSECRAVIT.
es. senior.	
.... suae.	
statis.	

Ibi vides τὸ MAXIMIANVS. AUGC. quod desideratur in prima inscriptione, in ista addi post THERMAS FELICES, quia nempe eas *Herculius* Diocletiano, *fratri suo*, consecraverat.

Praeterea hujus ipsius libri cap. 20, Augustus fuisse invicem *fratres*, Caesares autem fuisse ab Augustis *filios* appellatos, discimus his verbis: *Sed eum (Licinium) Caesarem facere noluit, ne filium nominaret, ut postea in Constantii locum nuncuparet AUGUSTUM atque FRATREM.*

Eandem Diocletiani et Maximiani Herculii fraternitatem praefert inscriptio in foro Tyri posita, quae in Thalmude Hierosol. codice *Havodah Zarah*, cap. 4, fol. 59, verso, col. 2, v. 17, refertur in hunc modum:

Ego Diocletianus imperator qui edificavi hoc forum Tyri fortunae Herculii FRATRIS MEI octoginta diebus.

Haec ex Bombergii editione Veneta, quae longe elegantior et correctior Cracoviensi illa anni Judaici 567 sive Ch. 1706.

Significat itaque Lactantius, Diocletianum, cui Maximianus Herculus frater erat, nomen Maximiniani Herculii, fratris sui, mutuisse, sive mutuatum esse, ut illud Galerio Armentario daret.

Dati nominis ratio subditur, nempe *ominis causa, quia Maximianus Herculus fidem summa religione praestabat.* Captaverat videlicet Diocletianus omen ex nomine, ratus Galerium, quem Caesarem creabat,

A fidum sibi futurum, si imperatoris Maximiani Herculii fratris sui, sibi fidi, nomen gereret. Apud Victorem quoque de Caesaribus, Maximianus Herculus legitur fuisse erga Diocletianum *fidus amicitia.*

IN CAPUT XX.

Maximianus, postquam senibus expulsis, quod voluit effecit, se jam totius orbis dominum esse ferebat. Censendus est tum voluisse Romani imperii titulum immutare, ut non ROMANUM imperium sed DACICUM cognominaretur.

Ad substituto Caesare filio suo, qui tunc erat novennis. Natus est itaque anno Ch. 296, post Maium mensem, vel 297, ante eundem mensem. Senes enim expulsi sunt kalend. Maiis anni Ch. 305, qui nempe consulatum IX Diocletiani proxime exceperit.

Candidianus. Nomen est filii Galerii Maximiani, quem ex concubina genitum Valeria ejusd. Maximiani uxor, ob sterilitatem adoptaverat. Quoniam vero in Illyrico, vel ad ripam Danubii, pater ejus per 15 annos bellum gessit, non omnino inepto dixeris, Candidianam, sive urbem, sive mansionem, quae ex itinerario Antonini pag. 63, supra relato, sita est inter Transmariscam et Teglicium, appellationem hanc accepisse, quod in ea vel natus esset, vel educatus Candidianus.

IN CAPUT XXIV.

Suscepto imperio, Constantinus Augustus nihil egit prius, quam Christianos cultui ac Deo suo reddere. Statim itaque Augustum egit, nunquam antea Caesar, ac secundum in imperio locum obtinuit, ut cap. 25, in fine. Eusebius quoque de Vita Constantii lib. i, cap. 22, ait, *Constantinum statim post Constantii mortem dictum fuisse Augustum*: nisi malis dicere, Constantinum a Lactantio Augustum per prolepsin appellari; neque enim hunc titulum sibi vindicavit, si quia fides auctori Panegyrici Constantini et Maximini, nisi postquam illum accepit a Maximiano Herculo, qui resumpta purpura, in Gallias venit anno 307, ut filiam Faustam nuptui daret Constantino.

At undenam tot varia numismata, aurea, argentea, aerea, in quibus CONSTANTINUS legitur CAESAR? An id Constantini moderationis tribuendum, cum nonnulla signata sint in provinciis, quae penes ipsum erant? An vero maximam partem eusa fuerint in Gal. Maximiani potius, quam in Constantini obsequium, iis in partibus, quae Gal. Maximiano erant obnoxiae, ut tot numismatis per imperium sparsis nuncupatio Augusti Constantino detraheretur?

Sic autem ratio, Gal. Maximianus Constantinum imperatorem, sicut erat factus, sed Caesarem cum Maximino, cap. 25, in fine, appellari iusserit. In ipsum etiam elicias ex cap. 26, in quo idem Maximianus legitur *Caesares facere non potuisse*: nempe Maxentium, duobus aliis Maximino et Constantino adjunctum.

IN CAPUT XXV.

D *Ut eum de secundo loco rejiceret in quartum.* Constantinus, c. 24, per patrem Constantium morti proximum commendatus militibus, factus fuerat Augustus; adeoque Gal. Maximiano par, atque in imperio Romano secundus. Severus autem et Maximinus a Gal. Maximiano (cap. 18, v. 24 et 28—31) facti fuerunt Caesares, antequam Constantinus dignitatem ullam obtineret. Rursus, Severo jam nuncupato Augusto, et Maximino tertium locum adepti, utpote facto pridem Caesare, necesse erat, Constantinum ambobus de suo loco concedere, si fuisset dantaxat Caesar appellatus; atque ita de secundo loco sibi post mortem patris sui a militibus dato, ut supra notatum sub finem, cap. 24 rejectus fuisset in quartum.

IN CAPUT XXVI.

Maxentium Romae factum imperatorem. Cave intelligas hoc imperatoris significatu Augustum, uti dein-

de (cap. 32 in fine) ipse Maxentius factus est. Hic nihil aliud est præter Cæsarem; infra enim, computato Maxentio, legitur: *Et oderat Maximianus hominem, et tres Cæsares facere non poterat.*

Et bis Augustum nominat. Id est, iterum, sive denuo.

IN CAPUT XXVII.

Adjuncto Maximiano. Id est, Maximino. A Lactantio enim Daza indiscriminatim *Maximianus* et *Maximinus* fuit appellatus. Vide notam ad cap. 28, v. 28.

Sux minoris filix nuptiis. Faustæ.

Ille. Gal. Maximianus.

Felix animis quorum. Lege, flexis animis eorum.

IN CAPUT XXIX.

Sex fuerunt. In numerum non intrat Diocles, sed Maximianus Herculeus, cui in Campania moranti Maxentius filius purpuram miserat, ac bis, id est denuo, Augustum nominaverat, ita ut commune pater ac filius Imperium haberent.

Constantinum imperatorem generum suum. Faustam enim, Maximium Herculi filiam, duxerat.

Generi filium. Constantii Chlori, cui Flavia Maximiana Theodora, ejusd. Herculi privigna, nupserrat. Ideo Constantius, ducta privigna, habetur vitrici gener.

IN CAPUT XXX.

Filio suo. Ita in inscriptione Constantiensi, quæ apud Gruterum pag. clxxvi, 7, Constantius dicitur Maximianus Herculi filius, etiam duntaxat privignæ ejus maritus, uti proxime notatum.

IN CAPUT XXXII.

Maximinus iratus, nec Cæsarem se, nec tertio loco nominari volebat. Inde intelliges, Maximinum priore se loco posuisse, quam Constantinum. Si enim Constantinum Augusti loco habuisset, ut factus fuerat, tum ipse non fuisset nisi quarto loco nominandus. Sed hoc non repugnat iis, quæ notavi supra ad cap. 24.

Mittit ergo ad eum sæpe legatos. Id est, Gal. Maximianus ad Maximinum.

Orat sibi pareat, dispositionem suam servet. Illam nempe, qua imperium Licinio dederat, substituto in Severi loco.

Cedat ætati, et honorem deferat canis. Maximino enim provectior erat ætate Licinius factus Augustus, quem Gal. Maximianus habebat, veteris contubernii amicum, et a prima militia familiarem.

Dolet bestia. Gal. Maximianus. Ita quoque initio cap. 25, mala bestia.

Victus contumacia. Omnino adscribo sententiæ v. e. Ant. Pagii, qui in Critica Baroniana ad an. Ch. 307, ait, hæc verba intelligi debere de Maximino; idque ostendit ex Eusebio, apud quem, lib. viii, cap. 13, post Licinium a Gal. Maximiano nuncupatum Augustum, legitur *Maximinus seipsum renuntiasse Augustum.*

Hæc vocabula, *victus contumacia*, idem significant, ac, *impar contumaciæ*, non quidem *alienæ*, sed *sux*. Sensus est, Maximinum vi contumaciæ suæ abreptum non paruisse Maximiano æqua postulanti; quem loquendi usum aliquot exemplis liceat illustrare, petitis præcipue ex Fl. Josepho. Est enim hic auctor mihi alicquantisper familiaris.

Plato in *Hipparcho*, statim initio, *φιλοκερδεις, cupidus lucri*, appellat *ἄττους τοῦ κέρδους*, ad verbum, *minores*, id est *victos, lucro*. Apud Herodianum habetur, *ἄττων ἀργῆς καὶ ἐρώτος, minor ira et amore.*

Antiquit. lib. xxii, cap. 5, pag. 404, de Onia Pontifice legitur, *χρημάτων ἄττων, pecuniis minor*, id est, *avarus*: quod vitium Fl. Josepho ibidem est *ἐδοχρηματία, cupiditas pecuniarum*. Deinde lib. xvii, cap. 10, pag. 600, de Herode, *ἀργῆς μὲν ἄττων, κρείσσων δὲ τοῦ δικαίου, ira quidem minor, melior autem iure.* Denique lib. xviii, cap. 41, pag. 613, de Cajo Ca-

ligula, *ἥσσων μὲν τοῦ ἀισχροῦ, κρείσσων δὲ τοῦ βέλτιστου, minor quidem turpitudine, melior autem eo quod optimum est, id est, honestate.*

Porro in istis Fl. Josephi locis, et lib. xiv, cap. 17, 484, ubi Sameas vir justus τοῦ θεοδιδάου κρείττους, *terreri melior*, id est, *terroribus superior* prædicatur, τὸ κρείσσων idem est ac *contemptor*. Apud Apuleium enim lib. vii *Metamorph.* verba sunt Tlepolemi phrasim Græcam Latine usurpantis: *Avete, fortissimo Deo Marti clientes, mihiq; jam fidi committitones; et virum magnanimæ vivacitatis volentem volentes accipite, libentius vulnera corpore excipientem, quam aurum manu suscipientem, ipsaque morte, quam formidant alii, meliorem.*

Ut vero apud Tacit. *Annal.* lib. xiii, cap. 46, *Poppea legitur imparem cupidini se, et forma Neronis captam simulans; et in Victoris Epitome, Julianum Apostatam cupido gloriæ flagrantior pervererat*: ita contra M. Porcius Cato dicitur Tit. Livio, lib. xxxix, 40, *invicti a cupiditatis animi; Julianus idem Apostata Victori de Cæs., cibi omnis, libidinis atque omnium cupidinum victor; imp. Gratianus in Victoris Epitome: Vini ac libidinis victor.* Denique apud Cicer. de *Finibus* legitur: *Et qui suum judicium retinent, ne voluptate victi faciant id, quod sentiunt non esse faciendum.*

Ex his liquet, vocabula ista, *victus contumacia*, non dici hoc loco de contumacia aliena, atque adeo hæctenus fuisse hallucinatos, qui ea Gal. Maximiano adscribere, cum de Maximino dicantur.

Tollit Cæsarem nomen. Trium, id est, sui ipsius, tum Constantini, et Maxentii.

Maxentium et Constantinum filios Augustorum. Maxentius et Constantinus natura erant filii Augustorum, nempe Maximiani Herculi et Constantii: sed dignitatis fuit ea appellatio, qua Maximinus ambos insignivit. Suspiciendi vero locus est, eos appellatione ista, duntaxat honorifica, in classem redigere voluisse; nulla enim vel exigua erat in imperio potestas eorum, qui *Filii Augustorum* dicebantur. Unde Capitolinus, cap. 3 de L. Vero imperatore, Antonini Pii filio adoptivo, ait: *Nec aliud ei, antequam imperaret, honorificentia ad nomen adjunctum est, quam quod Augusti filius est appellatus.*

Adde, me prætere suspicari numisma Constantini M. quod Mediob. pag. 439 exhibet, si modo genuinum est, cum epigraphæ, *CONSTANTINUS FIL. AUGG.*, id est, *FILIUS AUGUSTORUM*, nempe Constantii et Maximiani Herculi, fuisse dedita opera et jussu Maximini alicubi ejus in partibus percussam, ut numismatum ope sanctio illa vulgaretur, qua Maximinus Constantinum nonnisi *FILIVM AVGVSTI* haberi volebat.

In Campo Martio proxime celebrato Augustum se ab exercitu nuncupatum. Campus Martius non est hic nomen loci, qualis erat Romæ, sed potius, ut ita dicam, Comitiorum militarium, in quibus lustrabatur exercitus. An vero statis temporibus, vel quotiescunque juberet imperator, celebraretur *Campus Martius*, non liquet.

Verisimile est Maximinum, qui Syria et Ægypto, cap. xxxvi præerat, harum provinciarum Legiones in castra coegisse, ut ab ipsis militibus tanquam auctoribus nunciatus Augustus, securitatem sibi, propter appellationem, quam arripuerat, procuraret.

Neque vero solummodo apud Romanos, sed etiam eorum imitatione apud Francos *Campus Martius* celebrabatur. Audi Gregor. Turon. lib. ii, cap. 27, de Clodoveo Rege dicentem: *Transactio vero anno, jussit omnem cum armorum apparatu advenire phalangem, ostensuram in Campo Martio suorum nitorem*: unde firmatur quod supra dixi, *Campi Martii* celebrationem esse militarium copiarum recensionem. Illa autem Clodovei facta fuerit ineunte vere, quo exercitus ad bella educi solent.

Universos quatuor Imperatores jubet numerari. Adde virgulam post τὸ quatuor, et lege nominari, pro *numerari*, hoc modo: *universos quatuor, imperatores jubet nominari*: nempe Licinium, Maximinum, Constanti-

num ac Maxentium. Hic autem per imperatores si- A
gnificatur Augusti, ut ad cap. 18, v. 7, notatum.

IN CAPUT XXXIII.

Reperensis medullis, malum recidit introrsus. Quis
inquam aut audivit, aut legit, *reperenti medullis?*
Alibi itaque virgula post *malum*, scribe: *Repercussum*
medeis malum, recidit introrsus. Positum est enim
medeis, pro *medicinis*. Ita supra: *Incipit vulnus non*
sensire medicinam. Hanc emendationem, Lector, si
probas, acceptam refer Viro insigni, qui se ejus
auctorem a me laudari vetuit.

IN CAPUT XXXVII.

Sine modo, cum milites. Lege, *satellites.* Ita in
fine cap. 38. *His satellitibus et protectoribus cinctus.*

IN CAPUT XXXIX.

Postremo, nefas esse illius nominis ac loci feminam, B
sive more, sine exemplo, maritum alteram experiri.
Hæc dicebat Valeria, vel revera ignorance rei, vel
simulatione, ut Maximinus *insolentia exempli* a consi-
lio suo averteretur. Similium enim nuptiarum vetus
exemplum ante annos 142 suppetebat in Lucilla Aug-
usta, M. Antonini Philosophi, id est, M. Aurelii fi-
lia, L. Veri imp. vidua, teste Capitolino in M. Anto-
nino philosopho cap. 20 his verbis: *Proficiscens ad*
bellum Germanicum, filiam suam, non decurso luctus
tempore, grandævo Equitis Romani filio, Claudio Pom-
petiano dedit, genere Antiochensi, nec satis nobili, quem
postea bis consulens fecit, cum filia ejus esset Augusta,
et Augustæ filia.

Id contigit, inquam, ante annos 142, siquidem
tot esse a luctu Lucillæ ad luctum Valeriæ, ita osten-
ditur.

Gal. Maximianus ipso eos. viii obiit, mense maio,
cap. 21, adeoque Valeria anno Ch. 311, facta est
vidua.

L. Verus vivendi finem fecit *media hyeme*, ut tes-
tatur Galenus lib. de Præcognit. cap. 10 Hyems illa
fuit, quæ finem anni Ch. 169 et initium 170 occupa-
vit.

In præsentia non dissero, an ante finem anni 169,
an post initium insequentis L. Verus obierit: quam-
quam existimo, id contingere sub finem anni 169 utro-
vis enim modo consequens est, inde ad mensem
maium supradicti anni Ch. 311, quo obiit Maximianus,
annum 142 decurrere.

L. Verum obiisse sub finem anni 169 vel ad sum-
mum vitam produxisse usque ad initium anni insequen-
tis, agnoscere est ex initio et fine ejus imperii.

M. Aurelius et L. Verus ambo, novo exemplo, im-
perium adepti sunt post demortuum Antoninum Pium,
cui anno Ch. 161 e vivis excessit; et quidem, juxta
Tertullianum Apologet. cap. 25 et Dionem pag. 814,
die 17 martii.

Quo dato, cum L. Verus decimum Imperii annum
non attigerit, obiisse ipsum necesse est ante 17 diem
mensis martii anni Ch. 178. Secus enim decimum
Imperii annum attigisset.

Non attigisse autem nisi nonum annum, duobus
potissimum argumentis conficitur, quæ breviter expen-
diam.

Primum suppeditant numismata, tam Græca, quam
Latina, quorum nulla omnino ultra L. 6, id est, an-
num 9 vel ultra tr. p. 9 exhibent.

Alterum habetur in Chronico Paschali, ubi ad pri-
mum cxxxvii Olymp. annum, Indict. vi. Cons. Aproniano et Paulo, legitur Lucius Aurelius Commodus
mortuus esse, *ἡβῆς ἔτη θ*, cum imperasset an-
nos 9.

Neque vero ideo rejiciendum est auctoris istius
Chronici testimonium, quod biennii citius, quam par-
est, anno nempe Christi 168, L. Veri obitum consi-
gnet; sibi enim ipsi in hoc anachronismo constat,
quippe qui initium imperii ejusdem L. Veri in annum

Christi 159 retroagat: quæ duo ex Indictionum nu-
meris in hoc Chronico accurate appositus palam fiunt;
sicut et alius, isque perpetuus, in figendis Olympia-
dibus ejusdem auctoris biennii prochronismus, uti a
me supra notatum, pag. 151.

Si quis vero a me querat, undenam ergo apud Ca-
pitolinum in L. Vero dicatur L. Verus imperasse cum
fratre (M. Aurelio) annis undecim, responsum acci-
piet, vocabulum *undecim* ibi natum fuisse ex duabus
litteris numeralibus xi quæ fuerint transpositæ ex
aliis duabus ix, quibus *novem* significatur, ita ut ex
τῷ xi τὸ undecim plene deinde scriptum universa Ca-
pitolini exemplaria, quæ in nostras manus hactenus
pervenerunt, inundaverit.

Porro mirum nemini esse debet, apud Victorem
Epitomatorem, Cassiodorum atque Eutropium simili-
ter legi *undecim*. Hi enim omnes, corrupto semel fonte,
idem virus hauserunt.

Apud Cedrenum facilius est ejusdem erroris cor-
rectio, ubi legitur pag. 250 edit. Regiæ, anni 1617:
Μάρκος Ἀντωνῖνος ἐβασίλευσεν ἔτη θ', μετὰ μὲν Βήρου
(vale Σεβήρου) ὃν γαμβρὸν αὐτοῦ ἔτη ι. καὶ μήνας θ':
Marcus Antoninus imperavit annos 19, cum Vero quidem
(male Severo) genero suo, annos 10 et menses 9. Loco
enim ἔτη ι, καὶ μήνας θ', vel legendum est simpliciter,
ἔτη θ', annos 9, vel ἡ post ἔτη reponendum est, pro ι,
id est, 8 pro 10, quoniam mutatum fuerit τὸ ἡ, in ι,
prono lapsu tum ex figuræ similitudine, tum ex eam-
dem utriusque litteræ apud nonnullos pronuntiatione.
Unde L. Verus, qui medio martio anni Christi 161
imperare cœpit, obierit juxta Cedrenum anno 169
antequam, mediis decembris interventu, 10 mensem
anni delibasset.

Maneat itaque, L. Verum nonnisi 9 annos impe-
rasse, et vivendi finem fecisse anno Christi 169 exe-
unte, vel 170 ineunte: unde ad 311, quo Maximinus
Valeriæ nuptias post Gal. Maximiani obitum ambivit,
annos 142 fuit in decursu.

Addam quoniam id quoque confert ad instituendam
L. Veri chronologiam, corrigendum esse præterea
Capitolinum cap. 2 in L. Vero, ubi legitur: *Vixit an-*
nis quadraginta, duobus minus, id est, *triginta octo*;
quod optime convenit cum anno natiuitatis L. Veri in
prætura patris sui, 18 kalendas januarias, apud Ca-
pitoli, cap. 1. Sed de hoc alias.

Neque vero possum prætermittere asserendæ cor-
rectioni litterarum xi in ix egregium exemplum,
quod vir clarissimus Joannes Harduinus in Nummis
antiquis illustratis, Lutetiæ anno 1684 editis, pag.
316, voce ΜΑΣΣΑ, profert ex Plinio, apud quem lib.
xviii, sect. 69, permutatis annorum numeris, jubet
legi, *Urbis an. dxxvi, pro dxxv*.

Permulta non modo similium transpositionum, sed
etiam litterarum numeralium male acceptarum, ac
deinde ipsorum numerorum plene scriptorum exem-
pla ex Græcis Latinisque auctoribus congesti, quæ
aliquando loco haud alieno sum exhibiturus.

Inter illa unum est, si quod aliud insigne, apud Fl.
Josephum, Antiquit. lib. xvii, cap. 10, pag. Gr. L.
600, E. v. 9, ubi Herodis funus dicitur *Hierichunte*
processisse Herodium usque σταδία ὄκτω, per stadia
octo; cum in loco parallelo, lib. 1 de Bello cap. 21,
p. 774, v. 5, a fine, legatur id factum *σταδῖους διακο-*
κίους, per stadia ducenta.

Hujus utriusque loci conciliatio in devia abduxit
tres auctores alias sagacissimos, Wilhelmum Lan-
gium lib. ii de Annis Christi, cap. 18, pag. 350 edit.
Lugd. Batav. 1649; Jac. Usserium, Annal. parte poste-
riore, anno per. Jul. 4711, pag. 556 edit. Londin.
1654; et Christ. Noldium, Historiæ Idumææ pag. 71
edit. Franequeræ; quorum confutandis sententiis
longiorem operam olim impendi. In præsentia tan-
tummodo dicam, male in Antiquitatibus legi ὄκτω,
quod ex ἡ, numeri octonarii indice, plene scriptum;
cum τὸ ἡ ex sex, decernarii numeri nota perperam ef-
fecta, vel lecta, exaratum esset. Observandum enim
in libris Antiquitatum numeros compendiose per lit-

teras numerales fere universim exprimi, secus ac in A libris de Bello, ubi numeri ipsi integri scribuntur.

Accedit in illa Herodiane pompe funebris recensione, in libris de Bello, eandem litteram η male legi pro σ, nempe pag. 741, v. 6, a fine, in vocabulo Προήγης, id est, *Præcedebat*, loco πρόσγης, id est, *Præterea*. Sic enim locus se habet.

Προήγης δὲ ἡ λοιπὴ δύναμις; *Præcedebat autem reliquus exercitus*. Quod est plane contra seriem narrationis, ut legenti patebit, et contra id, quod huic loco respondet in *Antiquitatibus*, pag. 600, E. v. 6, his verbis:

Τούτων δὲ κατόπιν ἦδη πᾶς ὁ στρατός, *Post eos autem universus exercitus*.

IN CAPUT XLIV.

Jam nota inter eos fuerant arma civilia. Et quamvis se Maxentius Romæ contineret. Id anno Christi 312.

Senatus Constantino, virtutis gratia, primi nominis titulum decrevit, quem sibi Maximinus vindicabat. Titulus est *Maximi*, qui in fine hujus cap. et qui deinceps in Constantini numismatis observatur. Eum Constantinus anno præcedenti in Galliis acceperat, uti optime advertit illustrissimus Mediobarbus, præstantissimi Operis sui pag. 462, ex numismatis, in quibus, IMP. CONSTANTINUS MAX. P. F. AUG. SM. H. ER.

VOTIS V. MVLTV. X. VICTOR. AVG. P. TR.
Postremæ tres litteræ P. TR. significant percussa Treviris, supple moneta.

Porro *Maximi* titulum, quem sibi Maximinus ex Lactantio vindicabat, fuisse ab eo usurpatum, numismata vel inscriptiones nondum indicaverunt. Unde sentiebat vir eruditus, hoc loco per *primi nominis titulum*, intelligi debere *primi imperatoris nomen*, quod sibi præscriptione temporis Maximinus vindicabat, quoniam factus erat Cæsar (cap. 18) multo ante Constantinum.

IN CAPUT XLVI.

Sicut ille victus est Romæ. Maxentius, ut cap. 44.

IN CAPUT XLVIII.

Quod quidem divinitas in sede cælesti. Lege: Quo quicquid est divinitatis et rei cælestis, ex Eusebio, lib. x, cap. 5, et Nicephoro, lib. vii, cap. 41, ubi θεϊότητος legendum, pro θεϊότης in Eusebio, et pro θεϊοτάτου in Nicephoro.

Super Christianorum nomine videbantur, nunc cavere ac simpliciter unusquisque. Supplenda et corrigenda ex Eusebii Græcis, lib. x, cap. 5: *Super Christianorum nomine continebantur, et quæ prorsus lævæ, et a nostra clementiæ alienæ esse videbantur, eæ tollantur; et nunc libere ac simpliciter unusquisque.*

IN CAPUT L.

Imprimis Valerium. Omnino is est, de quo Sextus Victor Epitomes num. 55 habet: *Valens imperator creatur; et num 56: Valens a Licinio morte multatur; cujus est apud Oeconem, pag. 480 numisma:*

ΑΥΤ. Κ. ΒΟΥ. ΟΥΑΛΕΡ. ΟΥΑΛΕΝΚ. ΕΥ. ΚΕΒ. Λ. Α.

Id est: IMPERATOR. CÆSAR. PUBLIUS. VALERIUS. D. VALENS. PIUS. AUGUSTUS. Anno 1.

Hunc nummum non bene ad Valentem sub Gallieno Tyrannum retulit illustrissimus Comes Mediobarbus pag. 387. Nam Valens iste, cujus Pollio num. xviii meminit, Valens Thessalonicus appellabatur, ut docet nos Ammianus Marcellinus lib. xxi, cap. 16, non autem geminato nomine Valerius Valens. At potius ad eum pertinet alius apud Oeconem nummus, pag. 528, in hunc modum:

ΑΥΤ. ΚΑΙ Γ. ΙΟΥΛ. ΟΥΑΛΕΝΚ. ΚΕΒ. Ε. Α.

Id est: IMPERATOR. CÆSAR. CAIUS. JULIUS. VALENS. AUGUSTUS. Anno 1.

Unde ibidem istum Valentem male censet Oecon fuisse a Licinio morte multatum; siquidem erat tempore Gallieni.

Porro Valerius Valens in primo nummo inscriptus nequit esse Valens, quem Licinius, postquam inter

se et Constantinum bellum exarsit, Cæsarem creavit, non autem Augustum. Valens enim iste Cæsar, pace postmodum inter ambos imperatores facta, in ordinem solummodo redactus est, non vero interfectus, ut testantur Sirmundi Anonymus in Valesiana Ammiani editione, pag. 659, et Petrus de legationibus in Excerptis tomo i Hist. Bisant. pag. 27. Neque audiendus Zozimus, osor Constantini infensissimus, cum tradit, nec affirmat tamen (ut vox Græca ἄρρα, id est, *arbitror*, qua utitur, satis indicat) Constantino volente et jubente, Valentem istum Cæsarem fuisse occisum.

Alter Valens Augustus eodem fere tempore interemptus est, quo perit Maximinus; et *his absumptis, imperii jura penes Constantinum et Licinium devenere*, uti scribit Sextus Victor. Ad Constantinum autem et Licinium imperii jura devenere anno Christi 315. Tunc itaque Valens, seu Valerius Valens, perit, cujus meminit Victor: nam imprimis necatus est a Licinio, ut scribit Lactantius.

Nec Valerius iste Valeria Augusta est, ut in notis Oxoniensibus correctum; postremo enim, non vero imprimis Valeria a Licinio interfecta est, uti disertis verbis habetur cap. 41.

Hoc, præter complura alia, docuerat me olim illustrissimus et eruditissimus abbas Ludovicus Du Four de Longuerue, quod ab eo acceptum vir clarissimus Antonius Pagius nuper inseruit in *Critica sua Baroniana*, ad annum Christi 396 num. xv, pag. 20 professus, uti ingenium hominem decet, a quo id didicerat.

IN CAPUT LI.

Ita illis pudicitia et conditio exilio fuit. Miror Lactantium non dixisse, fuisse Valeriæ exilio sacrificia, quibus, cogente Diocletiano patre suo, polluta fuerat, Christiana cum esset, ut id cap. 15 disserui.

IN CAPUT LIH.

Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Joviorum et Herculiorum cognomina, quæ primum a Dioclete ac Maximiano insolenter assumpta, ac postmodum ad successores eorum translata, vigerunt? Nempe deleta ea Dominus et erasit de terra. Hæc oratorie et contra Historiæ fidem scripsit Lactantius, nisi dixeris, eorundem libro de Mortibus Persecutorum fuisse ab eo impositam in intermedio quodam tempore post debellatos universos persecutores nominis Dei, antequam causa essent insequentia numismata, in quibus Licinii ambo Jovii inscribantur.

Primum cum typo exhibitur in Familiis Byzantinis viri clarissimi Caroli Ducangii Lutetiæ anno 1680 editis, pag. 25, in hunc modum:

D. D. N. N. IOVII. LICINII. INVICTI. AVG. ET CAES.

Cap. gemmata. Protomæ Licinii Augusti et Licinii Cæsaris, manibus Victoriæ utriusque lauream porrigentem tenentium.

Alia duo sunt apud Mediob. pag. 455, relata his verbis:

D. D. N. N. IOVII. LICINII. INVICTI. AVG. ET CAES.

Capita cum Bustis, id est, cum effigie umbilico tenus, Liciniorum Patris et Filii, Laureata, se respicientia, dextris Victoriæ sustinent, quæ expansis brachiis, singulis manibus singulam tenet lauream.

Hoc numisma videtur idem esse, ac superius illud Ducangianum.

Sequitur postremum aliud ibid. apud Mediobarbum:

D. D. N. N. IOVI. LICINII. INVICTI. AVG. ET CAES.

Capita Liciniorum laureata, dextris sustinent Fortunæ typum, Figuram scilicet calatro caput ornatam, dextra, temonem sinistra cornucopiæ.

Accedit Legionæ, Alas equitum, et cohortes, Joviorum Herculiorumque nominibus semper insignitas permansisse, etiam sub ipso Constantino, et usque ad imperatorem Valentianum III, ut passim videre est in Notitia Dignitatum imperii.

Vale, lector. Votis tuis fortuna respiciat; mea sunt vota.

GISBERTI CUPERI NOTÆ.

Præfatio.

Ante annos aliquot, τοῦ παναγίτου Joannis Columbi viri eruditi rogatu, nonnulla in chartam tumultuaria opera conieci, quæ inservire arbitrabor posse uti aut alteri aurei hujus opusculi loco illustrando. Edita illa sunt Abœ, quæ urbs Finno- rum caput est: sed quemadmodum facile credo, ea doctis non plane probata fuisse, ita me non alia tunc temporis publici juris facere voluisse, velim iidem persuasum habeant. Columbus me certiore fecerat, multa sibi in Lactantium annotata esse; nolui propterea fal- cem in ipsius messem immittere: sed ut morem amico, præclarissimi Schefferi genero, et doctrinæ perolegantis viro, gererem, notulas mihi, quæ editæ in ultimo Septentrione sunt. Quid longiori vita vir dignior præsterit, palam est; cunq; animadvertam, haud pauca relicta esse, quæ merentur illustrari pluribus, et cum ipsi mihi nonnulla meorum, neque enim hoc diffiteri potest, minus placeant, cœpi dili- gentius elegantissimum opusculum excutere, et notas meas, quas cum suis edidit Columbus, ubi commode id fieri poterit, hisce novis inserere, ut omnes ea via sub unum quasi conspectum cadere queant, et ut qui sententiam meam cognoscere desiderant; non tenean- tur singulis momentis consulere viri præstantis curas. Natæ hinc mihi sunt annotationes longe auctiores: easque ut luce donem publica, facit Patrum diser- tissimus; faciunt res præclaræ, quas ille nos docet; et facit denique operis argumentum, quod hodie renasci miramur, et stupemus, quodque caput est om- nium confabulationum, saltem apud eos, qui vetera tempora, vulnera Ecclesie inflicta, et Persecutorum tragicos exitus secum animo revolvunt, quosque tan- git ac cruciat Ecclesia Dei tam miseris, tam horren- dis, et apud posteros forte fidem non inventuris mo- dis vexata. Quod si aliquid dignum Lactantio, viris- que doctis acceptum præstiterim, erit certe quod læter serium in modum; secus si accidit, sique morosi ingenii homines, quibus nihil, nisi quod ab ipsis proficiscitur, placet, multa invenire se posse putant, quæ ipsis displiceant, per me id fiat licet; quippe qui non libus et commissionibus, sed veræ eruditioni et humanitati, idque animi, cui lusus aliquando dari debet, relaxandi causa, vacuum a negotiis publicis tempus impendam.

Valere te juberem, lector, nisi manum injiceret Constantinus Magnus, decus et ornamentum libelli, quem a Lactantio compositum notis illustro. Nam cum is sæpe ad partes vocandus sit, cum multa de eodem oblata occasione moneam, non abs re me fa- cturum arbitratus fui, si in Illustrissimi Principis natalem inquirerem locum. Video eruditionis præstan- tis viros inter sese immane quantum dissentire, aliosque in Thracia, alios in Britannis, alios alibi existimare natum esse magnum illum Imperatorem, qui in nummis non absque ratione vocatur EXPERA- TOR OMNIUM GENTIUM, PRINCIPES PROVIDENTISSIMUS, UBI- QUE VICTOR, ET FUNDATOR PACIS: cuique in hisdem tribuitur SÆCULI FELICITAS, BEATA TRANQUILLITAS, nec non SECURITAS REIP. Hunc igitur principem Baronius, Pomponius Letus, archiepiscopus Arnauchanus, in Britannicarum Ecclesiarum Antiquitatibus, atque nus- per ed. Sallengfleet in Originibus Britannicis cen- suerunt natum esse in Britannia; alique Helenam, matrem ipsius, illam faciant regis cujusdam Britan-

niæ, quod certe purum putum figmentum est. Cæ- terum præcipuus prioris opinionis fundus est Panegy- ricus, quem Constantino Eumenius dixit: *O fortuna- ta, ait, et nunc omnibus terris beator Britannia, quæ Constantinum Cæsarem prima vidisti!* Illique adden- dus omnino est Panegyricus ab incerto auctore dic- tus Maximiano et Constantino, in quo hæc verba le- guntur: *Liberavit ille Britannias servitute, tu nobiles illic oriundo fecisti.* Verum, pace tantorum virorum quod fiat, alia ego omnia sentio; arbitrorque, Con- stantinum Magnum natum esse in Illyrico late sumpto, vel in Dacia Mediterranea, et quidem in urbe Næso. Constantinus certe Porphyrogeneta illud nos absque ambagibus docet lib. II. Themat. 9: *Præfec- tura Dacie Mediterraneæ sub Consiliario: urbes quin- que, Pantalia, Germanus, Naisos, et patris τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου: Naisus, patria Magni Constantini.* Stepha- nus, vel Epitomator ejus Hermolaus Barbarus, idem in V. Naisos testatur: *Naisos, πόλις Θρακίας, κτίσμα καὶ πατρίς Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως: Urbs Thraciæ, opus et patria Constantini imperatoris;* putoque idem tradere Julium Firmicum lib. I. Matheseos, atque apud eum legi debere cum Valesio ad Amm. Marcel- linum ex mss. *Naisum, non autem Tarsum;* id quo- editi libri servant: *Apud Naisum genitus Constanti- nus, a primo ætatis gradu gubernacula Imperii reti- nens.* Sed firmissimum argumentum nobis præbet auctor Excerptorum de Constantino Choro, et Con- stantino Magno; cujus hæc sunt verba: *Hic igitur Constantinus natus Helena matre vilissima in oppido Naiso.* Nihil certe clarius dici potest; transiremque ad alia, nisi conjecturam, quæ mihi commode in mentem venit, cujusque etiam mentionem feci ad cap. 26 supponere e repub. litteraria judicarem; non quod illam aliis obrudere velim, vel ipse etiam eam plane amplectar: sed ut diligentiores habeant, in quo sese exercere possint. Helenam ab aliis *concubi- nam* Constantii vocari notum est; verum nemo, quod æquidem sciam, inventus est, qui eam dixeri- fuisse *vilissimam* feminam, præter auctorem Excer- ptorum, qui tamen forte non ita scripsit, cum non sit verosimile, Christianum ita locuturum de piissima et venerabili, quemadmodum in nummis vocatur, C. Augusta. Quid igitur? titubanter et dubius plane dico, scriptum forte fuisse, *vilissimo in oppido.* Nam videtur hoc oppidum non valde illustre, vel magnum fuisse; et certe mox in iisdem Excerptis sequitur, Constantinum illud *mirifice ornasse:* Stephanus ejus- dem istud *κτίσμα* facit; et inde magnifice ornatum cum fuerit, mirum non est, vocari Amm. Marcel. XXI, 10, *copiosum oppidum:* Miror autem, eruditorum nonnullos hanc urbem eandem esse existimare cum *Nasto* et *Nesto* (quarum illam Stephanus facit urbem Thraciæ, alioque modo scribi *Νεστόν* addit; hanc vero urbem et fluviam Illyriæ) eosdemque memoria man- dare, Nesi urbis Illyriæ et fluvii neminem e veteri- bus meminisse; et Nestum, Thraciæ fluvium longe celeberrimum, memorare Melam, Plinium, Solinum. Nam ego quidem arbitrator, Plinium VII, 16, non alium, quam Illyriæ Nessum memorare, quando notat, in *Europa inter Acheloum tantum Nestumque annes leones esse;* et Scylax Caryandensis, vel qui ejus sub no- mine editas est Geographus, in Illyria memorat *χόλπον Νεστόν*, et urbem, vel fluvium, neque enim adjicitur

unum ex iis, *Νεστόν*. Quin imo Apollonius Rhodius iv, 1215, *Νεστώος* etiam eidem regioni adseribit; et notanda sunt Scholiastæ verba: *Τὸς Νεστώους Σκλαβὴ φησὶ ἔθνος Ἰλλυριῶν ἀπὸ τούτων περιπέλους ἔστιν εἰς τὸν πόλπον ἡμέρας μίας. Καὶ Ἐρατοσθένης ἐν Γ. γεωγραφουμένων φησὶ. Μετὰ Ἰλλυριῶς Νεστώοι, κατ' οὗς νῆος Φάρος, Φαρίων ἄπικτος.* Id est: *Nestæos Scylax dicit esse gentem Illyriæ: ab his in sinum unius diei est navigatio; et Eratosthenes in tertio Geograph. libro ait: Post Illyrios Nestæi, prope quos insula est Pharos, Phariorum colonia.* Fuit igitur in Illyria urbs et fluvius Nestus; fuit Nessus, vel Nestus fluvius Thraciæ, et denique Naisus urbs patria Constantini, quam et Thraciæ urbem facit Stephanus, late scilicet regionis hujus nomine sumpto: nisi cum Valesio quis rescribere velit *Δακίας*, et intelligere Daciæ mediterraneam, de quo in Notis satis multa doceo. In oppido igitur Naiso natus Constantinus, a rerum gestarum gloria postea Magnus dictus; videturque vile et parvum fuisse, quia Constantinus illud mirifice ornavit, ut scilicet natalem locum illustriorem redderet. *Vilissimum* inde dicitur auctori Excerptorum, si tamen conjectura mea vera est, quam vel eo nomine premere diutius nolui, ut ab Augusta Helena vilitas auferatur, quam etiam non memini ab ullo veterum illi objectam fuisse; nisi quod Eutropius narret Constantinum Constantii filium fuisse *ex obscuriori matrimonio*, quod certe respectu secundarum nuptiarum, quas Constantinus celebravit cum Valeria Diocletiani imp. filia, dici ab eo potuit. Sed ut pergam, nullo præterea modo temporum ratio permittit, ut in Britannia Constantinus nasci potuerit. Natus enim est anno Christi 272, coss. Aureliano et Basso, diu antequam pater Cæsarea dignitate fuit ornatus, quod factum est anno Christi 291. Neque enim insulam illam ingressus est, antequam Cæsar foret, et antea sine dubio ut plurimum in Illyrico egit; ut enim auctor Excerptorum loquitur, *Constantius D. Claudii optimi Principis nepos ex fratre, Protector primum, eam Tribunus, postea Præses Dalmatarum*, ultimamque dignitatem accepit a Cæro, qui regnare cœpit anno 282. vel certe eam sub eo gessit, uti patet ex Vopisco in Carino. Nec quicquam illustres viros juvat Eumenius: egoque arbitrator, alium longe verborum, quæ adferuntur, sensum esse: nempe, *Constantinum primam Britanniam vidisse Cæsarem*, non quia ibi natus, sed quia, patre mortuo, ab exercitu Cæsar est factus; id quod verum esse patet satis superque ex iis, quæ in notis observavi. Nec etiam quicquam alter panegyrista evincit, qui dicit, Constantinum *Britannias nobiles illic oriundo fecisse*. Nam *oriri* quidem dicuntur, qui nascuntur, et in vitam introeunt homines, iisdemque *ortus* tribuntur: sed eadem voces singulari elegantia etiam usurpantur de iis, qui Reges, Imperatores, vel Cæsares fiunt. Sic Caius et Lucius ab Augusto adoptati, et principes juventutis designati, *Orientes juvenes* dicuntur Paterculo, ii, 99 et *exortum principis Vespasiani* dixit Plinius xxxiii, 3, de initio imperii ipsius loquens; et de eodem, ut multis videtur, verba facit Curtius x, 9: *Proinde jure meritoque populus R. salutem se principi suo debere profitetur, cui noctis, quam pene supremam habuimus, novum sidus inluxit. Hujus hercule, non solis ortus, lucem caligantem reddidit mundo.* Neque aliter panegyristæ loqui solent. Cap. 1 Paneg. Maximiano et Constantino dicti: *Sacratissimi principes, Maximiane, velis nolis, semper Auguste, et Constantine ORIENS imperator;* cap. 8: *Hic est, qui in ipso ORTU Numinis sui, Gallias priorum temporum injuriis efferatas reip. ad obsequium reddidit;* id est, simul ac factus fuit imperator, initio imperii. Eumenius cap. 10 panegyrici dicti Constantino: *Ignobilem credo aliquam Barbarorum manum repentino impetu, et improvise atrocitatis ORTUS tui AUSPICIA tentasse;* idemque in alio Paneg. cap. 2, diem, quo Constantinus Cæsar est dictus, appellat *divinum ORTUM majestatis suæ.* Adeo ut quando Constantinus dicitur Britannias nobiles fecisse *illic oriun-*

do, nihil certe aliud evinci inde possit, quam illum ibi purpuram sumpsisse, et Cæsarem, vel Imperatorem factum esse, quæ etiam sententia est Justi Lipsii in Admirandis, et Joh. Livineii; estque loquendi ratio desumpta a sole, vel sideribus, quibus Imperatores volebant comparari. Britannicus ab Octavia sorore vocatur apud Senecam *sidus orbis*: Antoninus Philosophus se senem vocat *solem occidentem*, Commodum vero *orientem* *ανατέλλοντα*; et Geta atque Caracalla in rarissimo Epheusorum nummo apud Sponium et Morellium vocantur *ΝΕΟΙ ΗΛΙΟΙ*.

Quid mihi porro de Actis Pilati videatur palam feci ad cap. 36. Incidi postea in Opera posthuma Episcopi Cisterciensis; et animadverti, virum Illustrem pag. 81 notare: «Acta Pilati plena impietatis adversus Christum conficta ex mandato Maximini Tyranni, publice tam in agris, quam in civitatibus proposita, et a ludimagistris addiscenda pueris tradita esse; his Romanos usos esse sub Diocletiano et Maximino, ad Christianos a martyrio revocandos, ut testantur verba Maximini in passione SS. Tarachi, Probi, et Andronici: *Iniquissime, non scis quem invocas, Christum hominem quemdam factum, sub custodia Pontii Pilati positum, cujus acta reposita* (aliter legitur in editis) *sunt.* » Quod si illustris antistes per *Maximum* intelligit Galerium Maximinum, quo imperante Acta hæc conficta fuisse Eusebius testatur, certe illis sub Diocletiano et Maximino (vel *Maximiano* potius) uti non potuerit Romani; quippe qui purpura sese exuerent, antequam hæc Acta publicata sunt. Deinde Maximinus imp. verba in passione laudata non protulit, id quod videtur censere episcopus; sed Numerianus maximus preses, qui in jus martyres traxit Diocletiano et Maximiano Herculio (ex quibus ut hoc obiter moneam interpres Theodori Metochitæ male tres imp. facit, Diocletianum, Maximianum, et Herculium, cum ipse scripserit, *Διοκλητιανὸς καὶ Μαξιμιανὸς ὁ Ἐρκυλιος*) iterum Coss. uti Acta testantur, licet non inveniam, eos simul secundum consulatum gessisse. Præterea Eusebius hæc spurcissima Acta, ut monui, Galerio Maximino tribuit; unde et lib. 1, cap. 9, *χθές καὶ πρώην* illa inventa fuisse scribit. Vir doctus, qui dissertationem de legione fulminatrice publicavit nuper, scribit Diocletianum et Maximinum hæc Acta cudisse, cum tamen Diocletianus, iam imperio deposito, Salonæ ageret; arbitraturque, Acta Pilati laudata Justino Martyri, Tertulliano, et aliis, esse etiam supposita: cui tamen opinioni adversatur Episcopus Cisterciensis; quam item aliis relinquo examinandam.

Eodem capite 36 per *sumum sacerdotem* apud Prudentium, non pontificem Romanorum Maximum, sed Cybeles sacerdotem intelligi debere doceo. Et procul dubio is primus erat sacerdotum Cybeles, et reliquorum caput, quomodo et Apuleius lib. 1. Isis sacerdotem maximum celebrat: *Ac cum ad ipsum jam templum pervenimus, sacerdos maximus, quique divinas effigies progerebant... disponunt rite simulacra.*

Notatu insuper dignum est, Lactantium cap. 4 narrare, Valeriano *direptam* vel *dereptam*, uti scribendum judico, cutim et infectam rubro colore, in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimi triumpho positam, et legatis Romanorum semper fuisse ostentui. Nam auctor Chronici Alexandrini similia de Carino tradit: *cum nempe victum Carrus profugisset, et a Persis captum, mox interfectum esse, pellentque detractam eos fecisse saccum, et σμυρρίσαντες, vel unquentes servasse eis ἰδὼν διζων, gloriæ causa.* Unde hæc hausta sint, ignoro plane: Nam nemo aliorum auctorum tale quid de Carino memoria mandavit; quippe qui victus et occisus fuit in prælio, quod cum Diocletiano habuit apud Nargum in Mœsia. Adeo ut Chronici illius auctor valde caute legendus sit; uti eo ipso loco Carum facit avunculum Carini, qui tamen illius, nec non Numeriani, fuit pater. *Κάρνος ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τῶν πολεμίας κατὰ Περσῶν κατὰ τοῦ θείου αὐτοῦ κάρου:* Carinus in Persas profectus cum Car-

avunculo suo. Neque tantum ex patre avunculum facit: verum etiam scribit, Carinum patri in Persas proficiscenti comitem fuisse; cum contra Carinus Gannas reverit, et Numerianus expeditionem cum patre in Orientem suscepit, teste Vopisco. Quod si vox *αβου* abesset, vel addita foret ab ignavis libris, *θεου κάρου*, reddi posset, *Divi Cari*; quomodo si non modo in nummis, verum etiam a Nemesiano in Cynægetico, quod scripsit ad Carinum et Numerianum, appellatur:

Mox vestros meliore lyra memorare triumphos
Accoglar, divi fortissima pignora cari.

Ad cap. 16 notavi, humani aliquid Casaubonum V. Clar. pati, cum scribit Constantium bello Persas vicisse. Idem tamen etiam tradit auctor Chronicæ laudati pag. 642: *Πέρσαι, αἱ, κατὰ χρόνον ἐκινήθησαν ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Μαξιμιανῶν Ἰουλιῶν; Πέρσαι μάλιστα ἔβησαν ἀπὸ Κωνσταντίνου καὶ Μαξιμιανῶν Ἰουλιῶν ἐπὶ τῶν ἐπισημοῦν.* Hæc gesta esse dicuntur Maximiano Herouillo v. et Maximiano Jovio Cæsare n. coss., qui annus U. C. est 1030 et Christi 297, quo certe Galerius Maximianus Narseum superavit: sed Constantius in Britannis bellabat. Deinde Maximinus Jovius est Galerius Maximianus Jovius, cum C. Valerius Maximinus illo tempore nondum Cæsar fuerit factus.

Putabam (*Vid. not. ad cap. 29*), Aurelium Vletarem corrigendum esse; interposita particula *et*: sed vulgata etiam scriptura declarat, Licinium simul factum esse *Cæsarem Augustum*; cum alias primo Cæsarea dignitas, inde Augusti nomen daretur Principibus.

Disserui (*Vid. not. ad cap. 39*) de combustione cadaverum, putavique in his inscriptionibus hæc verba, *CORPUS INTEGRUM CONDITUM*, denotare corpus illud non crematum, verum humi mandatam esse. Nondum conjecturam illam damno: sed videant tamen eruditi, num potius significare illi, qui monumenta ista posuerunt, velint, corpora non mutilata, verum integra humata esse. Nam illud ut fieret, magna Gentiles tenebat religio; magnanique ipsis solatium erat, si florentibus et integris membris, ulimum valere rebus humanis dicerent. Statius n. Sylv. 1, 136:

Gratum est, fata tamen, quod non mors lenta facentis
Exedit puerile decus, manesque subivit
INTEGRUM, et nullo temeratis corpora damno,
Qualis erat...

Quo non incommode refert Gevartius factum Augusti, qui *supremo die, petito speculo, capillum sibi comi, ac malus labentes corrigi præcepit*, Suetonio teste. Scilicet umbras ita apud inferos versari, ut corpora ex vita decedebant, habebant persuasum; ut vel Deiphobus Apud Virgilium vi *Æn.* et Laïus apud Statium n. Theb. ne alia exempla advocem, docent. Inde est, quod tam graviter in Antonium invehatur Cornelius Severus apud Senecam Suas. vii, quod Ciceroni caput et manum amputari jusserat:

Hæc nec in Emathio mitis victoria Perso,
Nec te, dice Syphax, non fecit in hoste Philippo.
Inque triumphato ludibria cuncta Jugurtha
Abhorant, nostraque cadens ferus Annibal ira
Membra tamen Stygiis tulit inviolata sub umbras.

Et forte huc etiam respicit Nero, cum apud Sueton.: *Nihil prius ac magis a comitibus cægit, quam ne potestas cuiquam capitis sui ferret, sed ut quoque modo totus cremaretur*: quanquam ludibrium, et caput pilo infixum, ut fieri solebat, ante oculos habere poterit. Integri igitur inferos adire exoptabant Gentiles, ut scilicet integris etiam membris in campo Elysio choros et epulis operam dare possent. Hinc puto occisorum membra diligenter fuisse aptata, ut scilicet tanquam integri conderentur. Statius n. Th. 132.

Vulneraque alta replent lacrymis. Pars spicula dextra
Nequequam parente trahunt; pars molliter aptant
Brachia truncæ loco, et cervicibus ara reponunt

A *Vulnera itidem obligabant; uti apud Euripidem Phœn. vs. 1665, Antigone Creontem rogat, ut vulnera fratris Polyneicis occisi obligare posset:*

Ἄλλ' ἀμείπραματ' ἄριστα ταλαίφρονος Βαλέρου.

Capite eodem, de *rege sæculi* nonnulla ad Tertullianum explicandum monui, suspicatusque postea sum, scribi haud incommode posse, *pro diaboli scilicet æmulatione regis sæculi*; nam diabolus in Novo Testamento, et quidem in Evangelio Joannis, Ἄρχων τοῦ κόσμου, et in Epistola ad Corinthios secunda, ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου, vocatur: vel vulgatam scripturam ita explicari posse, pontificem maximum esse ad diaboli imitationem regem sæculi.

Adjiciendum tandem est, Freherum, vir. ampl. pererudite de tributorum variis generibus agere in dissert. quam de Numismate Censuum composuit; et valde illustrari Lact. caput tertium et vicesimum pro verba ejus, quæ sequuntur. Tequendum est certe, ait, (tributum soli, id est, agrorum, pro modo et latitudine eorum iudicatum fuisse, ut Ulpianus de Censibus docet; vel potius pro feracitate. Stipendium enim et tributum onera sunt fructuum, lib. vii D. de Usufr., lib. Neque D. de Impens. in res dotales factis. Udo Mæcenas apud Dionem: *φόρον ἐπιτάξας πᾶσαν ἀπλῶς τοῖς ἐπιμαρτίαν τῆς τῶ μακροτέρου αὐτὰ παρέχουσαι.* Nec agris solum, sed cæteris etiam facultatibus, agro facto et infecto, pecunia numerata, mancipiis, gregibus tributa imponebantur pro eorum modo. Qui ut inter divites et inopes diversus: ita et tributum onus; neque hoc inopibus valde formidandum. At capitis tributum in omnes peræque unum, liberos modo (nam servorum nulla capita: sed pecudum iustar pro pretiis suis a domino cum cæteris fortunis horum tributum dependebatur) divites et tenues, maritos et cælibes, parentes et orhos. Non dicam juvenes et senes, quod ei rei modus datus, ut nec ante vigesimum annum capite obligaretur, et senectuti sua immunitas esset: nisi quod in Judæa hæc etiam aliquantulum aggravatum Ulpianus auctor est D. lib. iii D. de Censibus.

Hic cum te iterum relinquere, lector, vellem, ecce affertur ex Italia Henrici Norisii, viri certe celeberrimi, et cui plurimum antiquitatis studium debet, Epistola Consularis, quam mihi ille dono mittebat. Ad caput Lactantii 10 doceo, Cæsares in Augustorum plane fuisse potestate, nec propterea mirum esse, Galerium Maximianum ad carpentum Diocletiani concurrissse. Hæc mea et aliorum sententia valde firmata viro præstantissimo; quippe qui p. 177 laudatæ Epistolæ docet, Cæsareum nomen nullius imperii iudicium fuisse. Antonius Pagi, vir itidem pereruditus, *imperium Cæsareum* subinde commemorat; hoc alii explodebant, quos ita loquentes introducit: Nos plane, inquit, ignoramus, quidnam sit hæc imperium Cæsareum Domitiani ac Commodi, ut ille tuus fingit. Nam Dio lib. lxi disserens de titulis imperator. testatur, appellationem Cæsaris *nihil peculiaris potentie* significare, sed tantum *successionem stirpis*. Et ne a Domitiano discedamus, Tacitus in fine lib. iii Hist. scribit, Domitianum post necem Vitellii a frequenti milite Cæsarem consulatum. Et initio lib. iv ait: *Nomen sedemque Cæsaris Domitianum acceperat.* Eo autem titulo nullum eidem imperium collatum. patet ex iis, quæ statim subiungit: *Prætura Domitiano et Consulare imperium decernuntur.* Prætura nullum imperium, sed jurisdictionis tantum potestatem Domitiano conferebat. Cæterum ut Cæsar, idemque filius Vespasiani Augusti, quidpiam auctoritatis ac potestatis supra privatos prætores haberet, eidem *Consulare imperium* S. C. decretum fuit, quod nuda illa Cæsaris appellatio nullum eidem imperium tribuebat. Marcus Aurelius filios adhuc pueros Cæsares creavit, nullo cum eidem imperio ejus ob ætatem nondum capaces erant, communicato. Idem vero post annum nomen imperium proconsulare Commodi tradidit, ante quod sine ullo imperio Cæsar tantum fuerat. Ete-

D

nim Augusti potestatem atque imperium intra urbem sibi reservantes, filios Caesares imperio proconsulari extra urbem insigniebant. Itaque Commodus ac reliqui Caesares, ante imperium proconsulare, omnis imperii expertes censebantur. Hinc cum anno 175 Senatus nuntium necis Avidii Cassii accepisset, inter festivas acclamationes absenti M. Aurelio factas dixerunt: *Commodo imperium justum rogamus, Commodus Tribunitiam potestatem rogamus*. Erat igitur Commodus sine imperio, quamvis jam inde ab anno 166 Caesar esset, destinatus tamen ad imperium, quod una cum tribunitia potestate eodem demum anno 175 accepit. Idem Commodus cum Albinum Caesaris nomine dasset, hic postea imperator pro concione dixit: *Commodum donantem ne Casariquo nomine contempsit*. Non imperium Casareum dixit, sed purum putum nomen Casareum. Horum auctor Capitolinus cap. 2 et 3 in Albino. Haec apud virum tam praeclearum, et Fastorum correctorem et conditorem, cujus amicitiam, humanitatem et eruditionem maximi facio, leguntur; atque ex his, lector, perspicere simul potes, non male Julianum sese vocasse *Apparitorum fidum*; et Galerium Maximianum apud Lactantium cap. 9 causas habuisse, quare detrectaret Caesaris nomen, cumque illud in literis ad se datis audisset, exclamaret truci vultu ac voce terribili: *Quousque Caesar?* et quare tandem Galerius Maximianus cap. 52, *nec Casarem se, nec tertio loco nominari voluit*.

Haec commodum digesseram, cum ecce mihi litterae a viro praestantissimo afferuntur; quas quia Casaream dignitatem magis illustrant, non secus ac animum, quo Constantius ac Galerius designati Caesares fuerunt, adjicere, lector, bona tua cum venia, visum fuit.

Illustrissimo Domino, eruditissimo ac clarissimo viro D. GIBERTO CUPERO, praepotentium ordinum Belgii Foederati senatori amplissimo.

Cum epistolam consularem tibi, vir illustrissime, mittere ausus sum, haud in votis mihi fuit, ut tu arduis, ac hoc praesertim armis Gallicis concussa Europa motu, praepotentium ordinum Belgii Foederati negotiis implicitus, oculos ad eandem deflecteres. Nam in supremum provinciarum Belgicarum senatum cooptatus, praesentia, ac quae vario eventu contingere possunt, consilio ac providentia curare debes, non autem in elapsa retro saecula animum revocare. Verum, qui tuus genius est, ubi in senatu maximis de rebus consilia discutis, ac Conso publicae litas, domi postea Minervae sacris operaris; quod utramque cum laude exequi his tantum datum, quos aequus amavit Jupiter. Hinc victoris genium populi Fastos a me emendatos laudas, qui ob praecleara abs te edita volumina in litterariae republicae Fastis ea laudatissimus. Lector autem plurimum, quod aureum Lactantii librum novis supra Baluzianas notis illustraturus sis; pleraque enim majoribus nostris ignorata ibidem exponuntur, ac chronologia imperii Diocletiani, quae Scalgerum, Panviniuum, Baronium, aliosque latuit, rectissime declaratur. Nicolaus Toinardus Aurelianusis dudum meam sententiam rogavit de anno, quo, juxta Lactantium, Constantius ac Galerius designati Caes. fuerint, cum Baluzius id actum putet anno aerae Christi vulgaris 295. At rescripsi Baluzium anni metachronismum admittente. Nam Galerius Maximianus in titulo edicti pro Christianis promulgati A. C. 311, quo et idem Augustus animum inter cruciatus projecit, inscribitur TRIB. POT. XX COS. VIII. At si ille tribunitiam potestatem accepisset A. C. 295, eadem tribunitia potestas anno demum 312 kalendis martiis vicies crepisset multiplicari. Panvinius scribit, eos Caesares designatos fuisse A. C. 291, quod antea Ida-

tiani Fasti tradiderant, eodem anno eclipsim etiam solis advocantes. Sed cum Baronio ea Casaram designatio referenda est ad kalendas martias A. Christi 292. Etenim ubi Lactantius cap. 33 de Galerio scripsisset: *Jam decimus et octavus annus agabatur, quo percussit eum Deus insarabili plaga, etc.*, addit. *Et haec facta sunt per annum perpelem, cum tandem malis domitus Deum coactus est confiteri, etc.*, et jam deficiens Edictum misit *lujusmodi*. Itaque agrotare cepit postrema parte anni imperii, sive TRIB. POT. XVIII ac toto anno TRIB. POT. XIX morbo vexatus fuit: initio vero TRIB. POT. XX, nempe post kalendas martias A. Christi 311 edictum emisit. Jam vero si edictum promulgasset anno eodem 311, ante kalendas martias, sub exitum TRIB. POT. XX primum initae A. C. 291, uti putat: anyinius, idem ante edicti promulgationem pleno biennio agrotasset; nempe postrema parte TRIB. POT. XVIII ac tursus TRIB. POT. XIX ac XX cum Consul VIII, anno scilicet 311, edictum emisit. Consulendae autem sunt tabulae astronomicae, si quae eclipsis anno 292 contigerit, uti produnt laudati Fasti. Petavius anno Christi 291 ponit eclipsim die 15 maii, hora tertia post meridiem. At Idacius eam eclipsim, ac illorum Casaram designationem perperam eodem anno 291 recitavit, cum creatio Casaram anno insequenti, si Lactantio fides, contigerit.

De imperio Casaram sub Augustis illa censeo. Quidam luere puri puti Caesares sine ullo imperio, uti Cajus ac Lucius, Augusti filii, statim post adoptionem; uti et Nero, antequam A. U. 804, imperio proconsulari ornaretur. Ita etiam et Commodus ejusque frater Annus Verus, cum essent parvuli. At quidam alii una cum Casarea dignitate imperium accipiebant. Ita Constantius ac Galerius cum primum Caesares facti sunt, proconsulare imperium acceperunt. Vopiscus cap. 6, de Vita Carini ait, hunc in animo habuisse, *ut Carino Casareum imperium abrogaret, cum ut initio de Vita Carini scribit, Casariquam teneret imperium*, quo nempe bellum in Occidente gerere poterat. Vide scripta mihi p. 189 Cenotaph. Pisanorum. Cum vero Constantius ac Galerius uti futuri bellorum administratores Caes. dicti fuerint, imperium etiam proconsulare una cum nomine Casareo inferunt. Hinc in plurimis rescriptis Codicis Justin. in titulis legum Diocletiani et Maximiani, *Augg.* et *Caesares* nominantur, nempe ob imperium proconsulare extra urbem. Ita cum Valeriano et Gallieno Caesar Valerianus etiam rescriptis ibidem praepositur, uti et Philippus Caesar cum Augusto patre. At in eodem Codice, ubi Divorum fratrum rescripta recitantur, nunquam legitur additus M. Aurelius Caesar: ex quo infero, hunc, vivente Antonino Pio, purum putum Casarem fuisse. Videsis lib. II Cod. tit. 1, 13 et 38; lib. VI, tit. 26. Nec item Commodus una cum patre M. Aurelio ac L. Vero legitur lib. III, tit. 31, lib. V, tit. 25, lib. VI, tit. 26. Itaque existimo, quosdam Augustos imperium proconsulare suis Casaribus tradidisse; alios vero nudam omni imperio dignitatem Casaream filiis sive natura, sive adoptione communicasse. At omnia haec singulari tua eruditioni examinanda propono ea mente, ut si paratus tuam in sententiam, quaecumque illa fuerit, pedibus transire; es enim Senator, ac apud me prima etiam, ut olim dicebant, sententiae consularis. Vale, vir doctissime, ac litterariae in Belgio rei decus et praesidium. Dabam Florentiae 10 kalendas decembris 1688.

Illustrissimae Dominat. Vestrae

Humillimus et addictissimus servus.

Haec Vir illustris doctrinae ad me misit; quae si tibi, lector, tantum quantum mihi placent, placebunt certe plurimum. Vale.

NOTÆ IN LACTANTIUM.

De Mortibus Persecutorum. Ex exemplis quæ Baluzio et Combuo notata sunt, satis patet Veteres frequenter mortes dixisse plurali numero. Neque aliter loquitur Manil. 1, 387:

Cesserat officium lacrymis: et funera deerant
Mortibus et lacrymas.

Sen. Suas. extrema: *Juba et Petreius mutuis vulneribus concurrerunt, et mortes seneraverunt*; quibus addendus Prudentius in contra Symm. 675. Cæterum id quod Columbus optabat, ut Joannis Sarisberiensis opusculum, quod de *Exitu tyrannorum*, ipso in de *Nugis Curialium* teste, inscripsit, lucem aspiceret publicam, id certe et ego vellem sumopere. Arbitror enim eum Diocletiani, Maximiani, aliorumque tyrannorum et θεοκτόνων mortes exitusque memorasse; et ut veteres auctores legere solebat, potuisse forte consulere hunc ipsum Lactantii libellum, cum sæculo vixerit XII, quo major longe mss. copia supererat. Laus inventionis editionisque hujus opusculi Anglis, vel Gallis reservata est, quia in utroque regno vitam egit; et certe eruditione præstantes viri omnem movere lapidem deberent, ut ea Joannis Sarisberiensis cura in lucem prodeat tandem. Balæo teste, inscribitur de *Malo tyrannorum exitu*. In Bibliotheca Bodleianæ manuscriptis laudatur ejusdem *Nero*; et arbitratur Grævius idem opusculum esse, quod a primo et sævissimo tyranno ac persecutore, *Nero*, et ab argumento, de *Exitu tyrannorum*, fuerat inscriptum: quem morem libros inscribendi vetustum esse, ex Cicerone et Varrone constat.

CAPUT PRIMUM.

Addetur his omnibus. Fallor, aut intelligitur diabolus qui præcipuus fidelium adversarius et hostis est, quemque dicit tandem etiam vincendum esse, non secus ac instrumenta ejus persecutores superati fuerunt: cap. 14: *Novies enim tormentis cruciatibusque variis subjectus, novies ADVERSARIUM gloriosa confessione vicisti*; mox idem repetens, cum *Zabulum*, vel *diabolum* vocat: *Novem præliis Zabulum cum satellitibus suis, id est, persecutoribus, debellasti*. Et quamquam Maxentius c. 43 dicitur unus interesse de *adversariis Dei*, tamen ille alique omnes eo, quo hæc scribebat tempore Lact. sublatis fuere persecutores; unde cap. 50: *Hoc modo Deus universos persecutores nominis sui debellavit, ut eorum nec stirps, nec radix ulla remaneret*. Et tamen his omnibus addetur *adversarius*, id est diabolus; id quod etiam indicat fine hujus libelli: *Ut omnes insidias atque impetus diaboli a populo suo arceat, ut florescentes ecclesias perpetua quiete custodiat*; quod si sit, diabolus certe victus est, et additur reliquis adversariis proculcatis. Atque ita diabolus dicitur marijribus certamina parare. Passio SS. Perpetuæ et Felic.: *Puella autem ferocissimam vaccam, ideoque præter consuetudinem comparatam, diabolus præparavit, sexti eorum etiam de bestia amulatus*. Græci hunc adversarium similiter vocant ἀντιχριστόν, quomodo Chrysostr. in cap. XII II ad Cor. Epistole, citans III Reg. IV, οὗτος ὁ Σαταν ἐν ἡμετέροις αἰσῶσι, explicat, τοῦτον αὐτὸν ἀντιχριστόν; et ita ὁ ἀντιχριστός; in Epist. ad Thessal. est Dei adversarius, vel Antichristus, qui semper et perpetuo Deum oppugnat.

Restituta per orbem tranquillitate. Ita eleganter loquebantur, quia bella tempestatibus, uti notissimum, et procellis comparabantur. Inde in nummo Antonini apud Tristan. t. 1, p. 576: TRANQUILLITAS. AUG., ut indicarent, Antoninum prudentia sua et virtute pacem et tranquillitatem dedisse imperio Ro-

mano. In aliis numismatis occurrit SERENA TRANQ. et ita mox Lactantio pax jocunda et serena dicitur.

Templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum. Hic agi de templo Nicomediæ, quod a Diocletiano et Maximiano eversum fuit, uti patet ex cap. 13, putat doctissimus Baluzius. Verum ego arbitror, intelligi in genere debere Christianam religionem, vel Christianos ante vexatos acerba persecutione, nunc vero per Constantinum paci et quieti redditos. Hinc mox nihil de ædificio extruendo sequitur, uti omnino necesse erat: verum de *mentibus*, quas pax jocunda et serena lactificat; hocque ad præcedentia respicere, patet ex particula enim satis superque. Neque aliter mihi interpretandum esse videtur, quod mox sequitur: *Qui templum sanctum everterant, ruina majore ceciderunt: qui justos excarnificaverant*; nam hoc in genere ad Persecutores referendum est, qui certe non jusserant templum Nicomediæ deleri omnes. Quin et initio capitis templum illud, sive cætum fidelium, ecclesiam vocat: *Restituta per orbem tranquillitate, profiligata nuper ecclesia rursus exurgit*; quamquam non ignorem, cap. 12 eandem vocem pro conventiculo poni. Solebant ad hæc Patres gentilium deorum ædes *templa*, et loca, in quibus Christiani conveniebant, *ecclesias*, vel *conventicula*, etc. vocare; id quod facit ipse Lactantius, cap. 5, 15, 35, 56, patetque ex Aureliani imperatoris epistola apud Vopiscum, et docuerunt satis eruditionis præstantis viri. Atque ut fideles in novo Fœdere dicuntur ναὸς Θεοῦ: ita et Patres Latini eosdem vocarunt *templum Dei sanctum, fidele, stabile, celeste*; uti facit ipse Lactantius cap. 2 et 15 necnon IV Institut. 25: *Conquerentes profanos homines sacris interesse, egerunt Principes suos in furorem, ut expugnantem Dei templum: ubi nequaquam respicere Lactantium arbitror ad templum Christianorum apud Nicomediam, verum ad fideles, quos per totum Romanum imperium conati sunt expugnare*; et vox hæc non de everso conventiculo, licet milites manus operi admovent: sed de Christianis persecutione afflictis commode potest usurpari. Sic lib. V Institut. 2, τὸ Θεοῦ additum indicare videtur, et ibi fideles debere intelligi, non secus ac cap. 33 infra, quia edictum, quod mox sequitur, omnes Christianos respicit.

Humano generi providerunt. Huc pertinent nummi, quibus inscribitur PROVIDENTIA ARG. et SAPIENTIA PROVIDENTISSIMI PRINCIPIS; et per genus humanum solemne est intelligere imperium Romanum: unde in iisdem nummis SALUS GENERIS HUMANI occurrit.

Nunc placatus. Putabam τὸ Deus poni debere post *placatus*, et Lactantium *jacentes et afflictos servorum* posuisse, pro miseris et afflictis servis: sed nunc non displicet Columbi *precibus*; quod et eruditus Anglis in mentem venit.

De quo exitu. Verba quæ exciderunt, ita forte supplenda sunt: *De quo exitu impiorum testificari placuit, ut omnes, qui procul moti fuerunt, vel qui post nos futuri sunt, scirent quatenus virtutem et Majestatem suam in perdendis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet*; mox, post auctores, puto excidisse *tantorum scelerum, vel persecutionis*. Angli aliter paulo suppleant, atque etiam Columbus; quorum conjecturas si quis meæ præferat, haud id feram gravate.

CAPUT II.

Cruciatus est. Id est, cruci affixus, uti ex Lactantii Institut. docet Columbus; neque aliter locutus est Hegesippus lib. XVIII: *Capiebantur innumeri; quingenti ferme ad diem cruciabantur*.

Quobus Geminis. Quam diversa alii sentiant, notum

est: vide Scaligerum, Petavium, Bucherium, Onuphrium, Langium, Christmannum, Th. Lydiat et alios.

Procella nubis. Plus dicit, quam in sacra Scriptura; ibi enim tantum *νεφέλης* mentio, et ablatio ipsa exprimitur *ἀνελήθη εἰς τὸν οὐρανόν*: quæ loquendi ratio procellam excludit plane, docetque placide J. Christum D. N. in cœlum sublatum esse.

Petrus Romam advenit. Tradit hoc etiam Lactantius IV Institut. 21: *Miracula* autem respiciunt procul dubio fabulam, quæ fertur de Simone mago, quæque narratur Arnobio et aliis.

Ac stabile. Id est, firmum, duraturum. Sic in nummis occurrit, TELLUS, vel TERRA STABILITA, apud Erizzum p. 386, quo significatur procul dubio, imperatores pacem duraturam et firmam dedisse orbi terrarum.

A cultu idolorum. Hoc Lactantius ut Christianus loquitur; nam Ethnicis dicebant *cultum deorum*. Inscriptio apud Gruterum:

DIOCLETIAN. CAES.
AUG. GALERIO. IN ORI
ENTE. ADOPT. SUPER
STITIONE. CHRIST.
VBIQ. DELETA. ET. CUL
TU. DEOR. PROPAGATO.

Utque ex innumeris tam Græcis, quam Latinis auctoribus, necnon ex martyrologiis et Actis martyrum patet, Gentiles statuas deos representantes ipsis deorum nominibus designabant.

Ad religionem novam. Et hoc est, quod obiciebatur continuo Christianis, uti patet satis superque ex Arnob. lib. I pag. 31, lib. II pag. 92. 93 et 94, aliisque. Inde Asclepiades gentilis apud Prudent. Hym. 10 *περὶ Ἑρεφ.* vs. 580 primo celebrat *sacra vetusta*, et inde *novellum dogma* Christianis obicit; et Baronium secutus Trist. tom. I, pag. 698, per *pueros et puellas novorum hominum* apud Capitol. in M. Ant. philosopho, intelligit pueros Christianorum: quamquam ego existimem, Casaubonum et Salsasium veriora tradere.

Primus omnium. Hoc uno ore narrant omnes; et quamquam a Claudio Christiani videantur male habiti, non secus ac Judæi, quorum nomine primis Ecclesiæ nascentis temporibus etiam illi venebant (quam in rem extat locus elegans apud Sulp. Sever. II, 99) non tamen motus ille inter persecutiones numeratus est. Claudium Judæos Roma jussisse excedere, tradit B. Lucas in Apostol. Actis; ac de eadem re ita loquitur Sueton. c. 24: *Judæos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit.* Per Christum procul dubio Christum D. N. intelligit, eumque ita vocabant, quia *Chrestus* erat nomen Romanis usitatum, uti ex inscriptionibus, et Cic. II ad Fam., 8, patet; et puto gentiles errore nominis Dominum nostrum ita nominasse, non autem per contumeliam, id quod tamen erudit existimant. Neque enim mihi illa contumelia esse videtur, aliquem *Chrestum*, id est, bonum, suavem, benignum nominare; quamquam erraverint satis superque gentiles, quando illud putaverunt Salvatoris nostri nomen esse. *Impellere* autem Christum Judæos non potuit, quippe qui imperante Tiberio cœlo redditus est: sed hoc ita mihi videtur esse interpretandum, nonnullos Judæorum nostrum Christum dixisse esse Messiam, alios contra id negasse; atque inde tumultus inter ipsos tam privatim, quam publice ortos esse. Sed tamen Claudius nihil aliud fecit, quam ut omnes Roma expelleret; illoque tempore absque dubio etiam Christianis eadem sors obigit: et quia solum tantum, fortunis religionæque salvis, mutare cogebantur, Claudius inter persecutores numeratus non est.

Tam male bestia. Ita Neronem, Diocletianum, et alios persecutores nominat optimo merito Lactantius, uti monuit Baluzius. Videantur capita 4, 9, 16, 25, 32 et 59, in quibus, modo *execrabile animal*, modo *nefarium*, modo *malu bestia* occurrit. Latinus Pacatus Maximum vocat *belluam furentem*; ubi si-

A milia ex Rutilio et Seneca observat Livineius. Neque aliter loquuntur de tyrannicis et impiis principibus Liv. XXXIV, XXXIX: Cic. lib. I et in Offic.; Lucianus pag. 1015, 1016, 200 et 206; Ed. Bourd. Dion. Cassius lib. LXXVII extremo; Arnob. v, p. 115; Asterius Homil. 1: quibus addi potest Rittersh. IV, 9 Lect. Sac., et in passione Seraphicæ Helpidius *rabidissimus canis* vocatur. Scilicet interdum non satis habebant generale nomen, ut *bestiæ, animalis* adhibere: sed quod eorum maxime fœdis hominibus conveniebat, vel convenire putabant, projiciebant. Ita Lycophron p. 20 Helenam propter impudentiam vocat *κῆνα*; p. 170, Clytemnestram *δράκωναν δράδα*; hominesque moribus sævis et asperis præditos *ὄφεις, δράκοντας*, et *scorpiones* dictos esse, observavit Meurs. ad Lycophr. p. 125. Sic Asterius p. 72 adulteram nominare nullus dubitat *ἀσπίδα καὶ ἔχιδναν*; et apud Livium XXXIX, 41, Hispana, mulier non satis pudica, *excetra* vocatur. Sic Julianus, Ep. 23, Constantinum

B appellat *πολυκέφαλον ὕδραν*; unde satis perspicui potest, quo odio Apostata ille Christianos fuerit persecutus.

Adventum ... nefas. Hæc sic suppleri posse existimo: quod *nefas est credere. Sicut duos prophetas vivos esse translatos, et in ultimo sæculo initium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere cœperit, præcessuros pronuntiant, eodem modo etiam Neronem venturum putant, qui futurus præcursor diaboli.* Et recte primo dicit Lactantius, nefas esse credere Neronem rediturum, et Antichristi præcessurum adventum; eosque paulo ante *quosdam deliros* nominat. Hinc patet auctorem nostrum, id quod monere oblitus non est Baluzius, non accedere eorum opinioni, qui censebant Neronem non esse mortuum, sed adhuc vivere, et venturum ante finem sæculi, ipsumque vel fore Antichristum, vel temporibus hisdem per Occidentem sæviturum, quibus ille per Orientem; quam in rem plura videri possunt apud Casaub. ad Sueton. Commodianus Instruct. 41 canit, Neronem de inferno reversurum; ejusque versus supponendi sunt, quia libellus ille rarus est admodum, et quia adventus Helicæ etiam facit mentionem:

Dixit Esaias: Hic homo qui commovet orbem
Et reges totidem, sub quo fiet terra deserta:
Audite, quoniam propheta de illo prædixit:
Nihil ego compositæ dixi, sed negligendo
Tum, scilicet mundus finitur, cum ille parebit;
In tres imperantes ipse divisit orbem,
Cum fuerit autem Nero de inferno levatus,
Helias veniet prius signare directos.
Res quas Africa regio et Arctoa natio tota
In septem annis tremebit undique terra
Sed medium tempus Helias, medium Nero tenebit.
Tunc Babylon meretrix incincta favilla
Inde ad Jerusalem perget victorque Latinus
Tunc dicit: Ego sum Christus quem semper oratis.

Per Prophetas autem *vivos translatos duos*, intelligendi sunt Enochus et Elias, uti patet ex Jo. Damasceno, IV, 27, de Orthod. Fide; quamquam alii solius Elie reverturi meminerint, quod etiam facit uti ex laudatis versibus patet, Commodianus. Præterea respicere Lactantius videtur ad regnum Christi milenarium, de quo videri etiam potest I. VII, c. 4 extremo, et cap. 14, alibi que Instit. Divinarum; illique addi potest Commodianus. Ut autem hoc loco *descendere* dicit Christum advenientem: ita etiam de ejus nativitate non aliter loquitur, IV Inst., 10: *Ut esset necesse, appropinquante sæculi termino, Dei filium descendere in terram.* Græci id vocant *καταβαίνειν*, et Jupiter *καταβάτης*, vel *Descensor* occurrit in nummis, eoque nomine ad adulationem proni Athenienses honorarunt Demetrium Polioretum, tanquam in eum mutatus Jupiter in terram descendisset. Non satis caute, mea ex sententia, Tristatus, tom. II, p. 571, explicat, *in terram fulmen jaculantem Jovem.* Nam quamvis Jupiter fulmen jaculans, et cum pluit, *καταβαίνειν*, et *descendere* possit dici, ipsumque adeo fulmen, vel *σκηπτός*, Lycophroni, p. 67, vocetur

καταβάσας, et eidem, p. 199, Ζεὺς καταβάσας dicitur in mane hostium domos incendere; quamvis loca fulmine sacra consecrata fuerint eidem Jovi, teste Magni Etymol. auctore in v. *Ἐνδοξία*, nec non Pausan. lib. ix. cap. 5, pato tamen, Deometriam uadit non fuisse, quia adoratores ipsam Jovem esse persuasum sese habere volebant videri. Sic et Jupiter *descendere* dicitur, quando pluit. Virg. in Georg. 524.

Tum pater omnipotens foecundis in nubibus aether
Conjugis in gremium late descendit.

et forte haec mythologia representatur in nummo Antonini Pii apud Sogannum, p. 197, in quo Jupiter in aere suspensus, et altum tenens fulmen una manu, altera ex cornu accipie effundit vel rorem, vel pluviam.

CAPUT III.

Donec impius manus. Interpres Vulgatus Esaiæ, xiv. 26 : *Et haec est manus extenta super universas gentes;* Lactant. cap. seq. : *Impius manus in Deum intendent;* nihilque aliud illa loquendi ratione significand, quam aliquem oppugnare. Alio sensu in Ios. apud Grut. l. deccxxx. *Procepit dicitur manus levare contra Deum, qui innocentem sustulit, addito ducarum elevatorum manuum ectypo;* nam illa se innocentem testatur obisse, deumque ut crudellem accusat, quod tam cito humanis sit erepta rebus.

Interfectus domi. Etiam memoria. Parum abest, quin distinguam : *Interfectus Domi etiam*, id est, Romæ; ex Senatus decreto, uti patet ex seqq. et Suetonio. De more autem damnandi memoriam alicujus vide Lips. ad vi Ann. Taciti; et Rad. Forner. ii, c. 17 et 18 Rer. Quotidianarum. Eoque pertinet nummus italium inupp. etiam abolutus et fusus fuisse, uti factum, Diono teste, mortuo Caligula; vel nihil eos valuisse, quemadmodum docet Arrianus de Nerone agens iv, 5, in Epictetum. At quanto melius cum bonis principibus habere *ἀγαθὸν μνημόνον*, quam iis tribuit Themistius Orat. nona! Quod si distinctio haec admittenda non est, per *τὸ domi* proculdubio intellexit Lactantius, Domitianum in palatio suo occisum, idque a suis, fuisse; uti patet ex Suet. c. 17, et hoc mihi nunc preferendum esse videtur.

In statum pristinum. Lactantium sentire hoc sub Nerva factum esse, non autem vivente adhuc Domitiano, satis patet ex verbis, quae praecedunt, *recessis igitur actis tyranni;* quod certe non nisi post mortem Domitiani evenire potuit. Non tamen ille diu Ecclesiam persecutus est; quin et meliori menti redditus, a persecutendis Christianis destitit, et exules revocavit, uti haud obscure ex Tertulliano patet : *Tentaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate; sed quia et homo, facile captum repressit, restituit etiam, quos relegaverat;* quod etiam tradit Hegesippus apud Euseb. iii, 20 Historie Eccles.

CAPUT IV.

Execrabile animal Decius. Si Martyrologis habenda fides, proximi tamen ejus Christiani fuerunt, ut *Trofonias* vel *Tryphonia*, vel *Tryphana*, filii ipsius Caesaris uxor, cujus celebratur memoria in Martyr. German. nuper ed. to a. d. xv kal. nov. hisdemque sacris imbuta fuit filia Caesaris ejusdem *Cyrilla*, teste Adone in Martyr. p. 179, 174 et 178. Sed cum diligenti cautela ejusmodi libri legendi sunt.

Exstitit enim post eum execrabile animal Decius. Nullus fore locus aequo notabilis in hoc toto libello est; nam inde discimus, Christianos temporibus Nerva, Trajani, Antoninorum, etc., promulgatis et propositis inupp. edictis, atque adeo ipsorum jussu persecutionem passos non esse; unde et cap. praeced. Lactantius eos nominat *bonos principes;* quod certe non fecisset, si res christiana tantum ab iis damnata accepisset, quantum martyrologia praese ferunt. Et observatione imprimis etiam dignum est, Prudent. lib. ii contra Simm. v. 669, Neronianae persecutioni subjungere Decianam, omissis non modo persecutioni-

bus, quæ Antoninis aliisque bonis principibus tribuuntur, verum etiam illa, qua Domitianus in pios grassatus.

Illius linctu primus Nero, matre perempta,
Sanguinem apostolicum bibit ac me strage piorum
Pelluit, et proprium facinus mihi sævus inussit.
Post hunc et Decius juvenis haecathusa aperitis
Insanam pavit rabiem mox : et sitis arsit
Mullorum similis.

Causas proculdubio suas habuit Prudentius cur Domitianum severitiam silentio involvere quam enarrare, maluerit. Scilicet persecutio illa non diu duravit, et consilium ille mutavit in melius. Anno enim imperii quartodecimo incepit sarvire in Christianos; eunq; anno quintodecimo occisis sit, per multos utique annos id fecere non potuit: id quod clarius patebit inde, quod, teste Tertulliano, *facile captum repressit, restituit etiam, quos relegaverat.* Nec omittendum, eundem Tertullianum uti verbo *tentare* : *Tentaverat Domitianus;* et Lactantium cap. praeced. *scribere, Domitianum subjectorum cervicibus incubasse quam ditissime, et tutum requasse donec impius manus adversus Dominum tenderet; et traditum esse in manus inimicorum suorum, cum ad justum populum persecutandum incitatus est.* Nam hæc loquendi formæ satis indicant superque Domitianum ultimo imperio suo persecutionem movisse : quin et vox *tentare*, eam emollire quodammodo, et inceptam esse significare videtur. Præterea Prudentius de cruciatibus et caedibus, quibus in Christianos sarviorum Nero et Decius, loquitur. At Domitianus eos tantum neci dedit, qui se oriundos Juda et cognatos Christi esse dicebant; reliquos autem relegavit, uti haud obscure ex Euseb. iii, 20, patet : hinc etiam a Tertulliano dicitur *restituisse eos, quos relegaverat;* et Nerva redire in patriam eos permisit, qui *ἀδικῶς* erant *ἐξεδρακύνοντο*, vel expulsi. Henr. Dodwell, Dissert. xi, in Cyprianum multus est in adstruenda martyrum paucitate; rejicitque Lactantium secutus, persecutiones, quæ Adriano et Antoninis tribuuntur. Ejus sententiam refellere conatur. Jo. Mabillonius in Itinere Italico, ope Prudentii Hymn. xi *περὶ Σααρ.*, ubi *numeros cineres* martyrum celebrat; et duarum inscriptionum, quarum prima Alexandrum quemdam sub Antonino, altera Marcum adolescentem, ducenti militiæ sub Hadriano, martyrio affectos esse testantur. Verum licet genitive hæc inscriptiones forent (id quod alijs forte secus videbitur) non tamen bini martyres numerum eorum valde augere poterunt; nec indicio erunt, Hadrianum et Antoninum tot Christianos Romæ neci dedisse, quot in Martyrologis memorantur. Deinde non disputatur, num aliqui Christiani sub iis passi Romæ, vel in provinciis sint (potuerunt enim illi facere præfecti, vel præsides imitatores, et superstitioni gentili magis devoti), sed num talia jusserint boni illi principes; id quod certe ego difficulter credere possum. Denique Prudentius post gravissimas Diocletiani aliorumque persecutiones scripsit, per quos certe Romæ plures martyrio affecti sunt; et donandum aliquid poetis, ubi rem exaggerare conantur.

Nam profectus adversus Carpos. Cum his bellavit Philippus, qui ante Decium imperavit, et, si nummis fides, eosdem vicit; æreus enim ipsius vultu, teste illustri Spanhemio, signatus inscribitur VICTORIÆ CARPICÆ. Sed vel non bene domiti fuerunt, vel rebelarunt, quia Decius contra eos profectus est; inque ejus nummo apud Trist. t. ii, p. 578, legitur VICTORIA CARPICA VOTIS x. Et ex nuncupatis votis decennialibus patet haud obscure, primo imperii sui anno prospere Decium adversus Carpos pugnavisse; videturque per totum biennium cum Carpis, aliisque barbaris, bella gessisse. Et quidem Zozius i, 2, testatur, cum Imperio admotum hostes cogisse recedere ad ripam Tanais, eosque ex Mœsia et Dacia, quas occupaverant, expulisse; unde in ejus nummis certum procul duci DACIA CAPTA, et DACIA FELIX. Neque tamen uti Carpi quieverunt; nam ab iis cæsus fuit, teste

Lactantio, et Zozimo, qui longiori narratione nititur. Aurelianus ab iisdem devictis *Carpicus* dictus est, narrante Vopisco. Hinc Diocletianus postea antiquis *excitōs eos sedibus transtulit in Pannoniam*, teste Am. Marc. xxviii, 1; Hicron. in Chron. p. 178; Entropio iv, 15; Aur. Victore 59, aliisque. Et ab iis proculdubio *Carporum vicus* in Mœsia nomen accepit, cuius meminit Ammianus xxvii, 5, ubi Valerius nota, *Carpos a Galerio victos fuisse, et deditione facta, omnes in Romanum solum translatos esse Tusco et Annullino coss.* Atque a devictis *Carpis Galerius δὲ Καρπῶν μέγιστος* dictus est apud Euseb. viii, 17, *Histor. Eccl.* Et hæc occasione eruditus illustrandas propono *urbes Carpias*, quas memorat Menander Rhetor, lib. i cap. 15 de Gen. Demonstrativo: *Τῶν δὲ ἀναγκάσιον, ὡς κατὰ τὰς πόλεις τὰς κατὰ τὸν ποταμὸν ὑπὲρ Ῥωμαίων κατοικηθείσας τὰς καλουμένας καρπίας, ὡς μὰ διαβαίνοντες οἱ βάρβαροι κατοικεῖται.* *Necessarii autem, ut quod attinet ad urbes juxta flumen conditas a Romanis, quæ Carpiæ dicuntur, ne trajicientes barbari infestarent,* uti vertit Græca Natalis Comes. Examinat autem alii, quæ hæc urbes fuerint, nunquæ ille *Carpiæ*, vel *Carpicæ* dictæ sint, quas Romani contra Carporum excursiones in ripa Danubii exstruxerunt; quod si verum, necesse est, multum sibi ab his barbaris initio metuisse Romanos. Ptolemæus oppidum *Κάρπιον* Danubio imponit.

Ne sepultura quidem. Et hoc inter pœnas Decio inflicta refert Lactantius. Gentiles maximo cadaverum, vel reliquiarum sepulturam exoptasse constat, quia persuasum habebant, insepultorum animas non quiescere, nec a superis, vel inferis diis recipi. Christiani etiam quamquam Augustinus dicit nihil interesse, huius quis, an alibi putrescat, sepulturae admodum studio fuerunt, illamque gentiles judices sæpe martyribus inviderunt, uti ex eorum historis patet satis superque; adeo ut mirum non sic Lactantium hæc notare, præcipue in imperatore, cui mausoleum capterequin erectum fuisset forte.

CAPUT V.

Illud verum esse dicebat. Verba hæc optime sese habent, nec quicquam, ut putabat vir eruditus, subauditur. Romani scilicet in parietibus, aut tabulis pingere solebant imperatores calcantes hostium et regum devictorum cervices et terga. Nummi certe moris illius indubitati testes sunt; et imp. ita pictos fuisse, docet locus elegans Gregorii Nazianzeni Inventa 4 in Julianum. Dicit igitur Persiarum rex fictitious et imaginarias esse picturas Romanorum, in quibus imperator calcabat regum, et forte ipsius Saporis cervices: verum illud verum esse, quod ille calcaret Valeriani terga. Ut autem clare hic locus possit percipi, notandum est, veterum sellas caruisse stapedibus, vel instrumentis, quibus hodie in ascendendis equis utimur, et quibus equites aliquo modo insistunt. Inde vel saltu equos ascendebant, vel aliorum opera in eos levabantur, et subiciebantur. Virgil. xii Æn., 287:

Infrænant alii currus, aut corpora saltu
Subjiciunt in equos, et strictis ensibus adsunt.

Et Vegetii etiam ætate, quemadmodum patet ex l. i, c. 18: *Tyrones condiscabant non solum a dextris, sed etiam a sinistris partibus et insilire, et desilire:* quo certe nihil pertinent *desultores* Livii aliorumque, nec *pares equi* Festi, quos advocat Stewechius. Hinc qui de equis descendendos, dicebantur *equis delabi, desilire, defluere*, uti ex Justin. l. i c. 10, Virgil. xi Æn. vs. 501, et Furio apud Macrob. vi Sat. 14, patet. Et Græci eodem sensu ἀποπηδῶν dixerunt, id est, *desilire*, uti ex Themistii Orat. 6 patet. Et quidem *desilire*, uti puto, est uno saltu sese equo liberare; *defluere* autem, lente et trans corpus, ut sic loquar, equi descendere: unde Furius ita locutus est de vulnerato; idemque facit Liv. lib. ii: *Nec quicquam equis vulnere retardato, moribundus Romanus, labentibus*

A super corpus armis, ad terram defluxit: unde et Virgilius per τὸ *desilire* majorem agilitatem possit videri Camillæ tribuere, quam turmæ ipsius, quam canit defluxisse. Alii, et quidem honoratioris, ab hominibus in equos sublevabantur; Liv. vi, 24: *Cum Camillus subjectus a circumstantibus in equum, et rapim subsidiis oppositis: Hæc est, inquit, milites, pugna, quam poposcitis.* Habebantque *stratores*, a sternendis, vel in-ternendis equis ita dictos, qui dominos in eos levabant. Spart. Caracal. iv: *Denique cum eum strator ejus levaret, pugione later ejus confodit;* Ammian. Marc. l. i. lxxviii: *Cum eum elatus non susciperet equus, anteriores pedes præter morem erigens in sublime, dextram stratoris militis jussit abscindi.* Ubi observa, milites id ministerium exhibuisse imperatoribus, loquitur enim de Valentiniano. Ita xxii, 1, de Juliano: *Lapsa milite, qui se inessurum equo dextra manu creavit.* In Ins. apud Grut. 7, c. 4, occurrit MATERNUS PERLETUS. MIL. LEG. VII. PR. P. F. STRATOR. et in 2. cccclxxxix SILIUS HOSPEDES HASTATUS. LEG. X. GEMINAE. STRATOR. EJUS. vel præsidis T. Cl. Candidi Nescio, an eodem sensu hæc vox occurrit in Ins. apud Sprenium, pag. 253 Miscell.

DIOMEDES AP
STRATOR
FAUSTÆ HEDIÆ.

Nam vir eruditus explicat *stratorem Appiæ*, qui viam sternebat eam, pavimentumque, ubi deficeret, restituebat. Quod si Faustam Hediam in equum hic Diomedes levavit, illustre documentum haberemus, mulieres etiam suos *Stratores* habuisse: sed, ut verum fatear, *Appiæ viæ strator* magis placet, qui uxoris forte suæ memoriam conservavit; et ita *strata* Virgil. et *straturum viarum* dixit Suetonius. Græcis homo qui equum ascendentibus idem officium præstabat, dicitur ἀναβολεύς; isque Suidæ exponitur ὁ ἐπὶ τὸν ἵππον ἀνάγων; idque exemplo ex nescio quo auctore sumptio firmat idem: ὁ δὲ Ῥωμαῖοὺς τὸν ΑΝΑΒΟΛΕΑ

προσκαλεσάμενος, καὶ ταχέως ἀναθῶς ἐπὶ τὸν ἵππον, ἤτησε πεινῶν. *Rex Stratorem vocans, celeriter conscenso equo, potum petit.* Neque aliter locutus est Plutarchus in Crasso: *Simul Crasso admotus est equus auratus frænis καὶ οἱ ἀναβολεῖς αὐτὸν ἀράμενοι παραβίβασαι; et stratores eum sublevantes imposuerunt:* unde simul patet, plures simul id officium unum eidemque homini præstitisse nonnunquam. Persas quoque *stapedas* ignorasse, et *stratores* servos habuisse, patet ex Historia Tiribazi apud Xenoph. lib. iv, nec non ex ejusdem Hipparchico pag. 956, unde videor colligere, *stratores* Græcis illo tempore adhuc incognitos, et morem a Persis deductum fuisse; nam scribit, juniores equites addiscere debere in equos insilire: ætate autem provectoribus hæud parum profuturum τὸν περσικὸν τρόπον ἀναβίβασθαι ὑπ' ἀλλήλων. Scythasque his usos non fuisse, ex Hippocrate docuit Magius in Miscellaneis. Sapor igitur ut equum conscendere posset, *stratoribus* usus non est, sed Valeriano, qui etiam ipsi *stratoris* vicem non præstabat, verum *stapæ*: quia dorso ejus imponebat pedes, uti optime observat illustris Salmasius ad Hist. Augustan. Et hoc notare oblitus non est auctor Passionis S. Pontii apud Baluzium: *Valerianus scilicet Imp. in captivitate ductus a Sapore rege Persarum, non gladio, sed ludibrio omnibus diebus vitæ suæ merita pro factis percepit, ita ut quotiescumque rex Sapor equum conscendere vellet, non manibus (ecce munus stratoris) ejus, sed incurvato dorso, et in cervice ejus (qui se. stapedis loco erat) pede posito, equo membra locaret; similiaque tradit Hugo Florentis in Chronico: Ad extremam autem ipse Valerianus Dei præsidio destitutus, a rege Persarum Sapore captus, ignominiosa apud eum servitute consentiit, et donec vixit, hunc infamis officii pœnam semper tulit, ut acclinis humi regem ascendendum, non manu, sed dorso attolleret.* Quis igitur *stapedum* usus antiquis fuerit ignotus, certe Alexandri Magni nummus, quem exhibet Laurenbergius in Græcia

Antiqua, vel suppositivus, vel male depictus est, A quia ille pedes instrumentis istis habet impositos; et similis plane nummus cernitur apud Lazium lib. i Græciæ: sed stapedes ex lateribus equi non dependent.

Et recte quoque propterea Sponius l. ii, p. 386, rejicit sellam, vel ephippium, quod Julio Casari attribuit Helvetii. In originem tamen horum instrumentorum inquirendum est; et Carolus quidem Pagius pag. 555 ea valde recentia facit. Scalliger quoque novitiam rem esse tradit; et eam ob causam maximum Constantini imperatoris nummum argenteum recentem esse judicat. Alii contra, interque eos Magius, antiquum, licet non antiquissimum morem esse contendunt, adducuntque Inscriptionem veterem, cujus hic finis est:

CASU. DESILIENS.

PES. HAESIT. STAPIAE. TRACTUS INTERII.
IN. REM. TUAM. MATURE. PROPERA. VALE.

Sed primo nihil de ætate hujus monumenti constat; deinde varii sunt, quæ illud vel ultimi ævi, vel suppositivum esse suadent: unde etiam Jaanus Gruterus illud spuris inscriptionibus inseruit. Negari tamen non potest, quin instrumenti hujus mentio sit apud Eustathium, qui floruit Manuælis Comneni temporibus, circa annum Christi MCL, item sub Alexio Comneno et Andronico, ad Odys. : *Ἀναβάλλειν καὶ τὸ εἰς ἵππου ἀγῶμαιν, ἐπιπποῦ ποιεῖν, ὅθεν καὶ ἀναβολῆς οὐ μόνον τὸ σιδήρεον ἢ τοῦς πόδας ἐντεθέντες ἐπιπποῦ γίνονται τειεῖς, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπος ὅς εἰς τοιοῦτον ἔργον καθυπόσργει*; id est, *Ἀναβάλλειν significat in equum levare, et equo ut insideat eques facere*: inde *ἀναβολῆς non modo ferrum notat, cui pedes inferentes equos nonnulli ascendunt, sed etiam hominem, qui eidem rei inservit*. Ante Eustathium Suidas, qui vixit temporibus Alexii Comneni prioris circa annum Christi 1080 idem instrumentum memorat: *Ἀναβολῆς καὶ ἡ παρὰ Ῥωμαίους λεγόμενα σκάλα*. Idque adducto testimonio ex auctore anonymo firmare conatur: *ὁ δὲ Μασσιῶς γρηῃσας, ἵππου χωρὶς ἀναβολῆς ἐπέβαινε*. Salmasius in Epist. de Cruce, et Reinesius III Var. 2 recte rescribunt *Μασσιῶστας*; illeque per *ἀναβολῆα non scalam, verum stratorem intelligit, qui domino equum ascendenti manum commodabat*. Polybii fortasse hoc fragmentum esse, putat vir illustris; et eoque *ῥῆσιν hanc desumpsisse Suidam, existimat Reinesius*: sed recte Lipsius notat, ejus auctorem esse Appianum, quippe qui lib. de bellis Punicis p. 107 ed. ultimæ, ita de Masinissa loquitur: *Corpore quoque magno et robusto ἐς γῆρας πολὺν fuit; usque ad mortem præliis interfuit, ἵππου δὲ χωρὶς ἀναβολῆς ἐπέβαινε, et equum sine stratore (possime redditur sine ephippiis) ascendit*. Adeo ut Suidæ quidem ætate scalæ fuerint nonnullis in usu: sed illæ in verbis laudatis nequaquam querende sunt, cum antiquioribus temporibus plane fuerint incognitæ. Leo imp. cognomento philosophus, qui imperium adiit mortuo patre Basilio Macedone, anno 886, lib. i Tact. c. 6, hæc instrumenta etiam memorat: *εἰς δὲ τῶς σέλλας δύο σκάλας σιδήρεας, ad sellas duas ferreas scalas*; imo ante eum Mauritius, quem vivisse voluit anno 491 iisdem verbis utitur lib. i cap. 2 Tacticorum. Quin et D. Hieronymi ætate, qui floruit anno 438 videntur hæc scalæ in usu fuisse: ita enim in Epistolis, teste Magio loquitur: *Si memoria non labat, se cum quasdam accepit litteras jumentum consensurum, jam pedem-habuisse in BISTAPIA*; imo Vossius i de Vit. serm. 7, fretus inscriptione antiqua ante a me laudata, fortasse paulo antiquiorem earum usum fuisse censet: sed leve hoc argumentum esse, ex his, quæ monui, constat. Atque ex his constabit utique Hugonem, i de Mil. Equestri c. 5, male existimare nullam hujus instrumenti mentionem extare, quam apud Eustathium Homeri interpretem. Notandum autem diligenter Eustathium dicere, *quosdam id ferrum usurpasse*; et illustrem Salmasium existimare Leonis imperatoris tempore equites istis scalis ferreis non

habuisse impositos pedes, dum equitarent: sed eas tantum usum præstitisse ad scandendum in equum, post subductas, et sub sellam fuisse reconditas; quod si verum, jam Leonis ætate absque illis scalis equitabant, et incognitis adhuc stapedarum nostrarum usus quas tamen Hieronymi *bistapia*, ipsiusque Leonis *dua ferreæ scalæ* (nam una suffecisset ascendenti) videntur agnoscere. Nam *bi* in *bistapia* proculdubio numerum dualem denotat, non serus ac in aliis compositionibus: sic apud Prudent. Hym. 12 *bifestus dies* est sacer duobus apostolis Paulo et Petro: *bipalium* apud Varr. l. 24 de R. R. *bicinium*. ubi duo canunt; *bilorus, biblex*; et *bisellium*, quod illustravit Chimentelius, quodque etiam occurrit in colloquio scolastico cum Glossis edito à Vulcaino: *Δότε ἴδε ὕρόνους, διῆρους, βῆθρον, διέθραν. Date huic sedes, sellas, scamnum, bisellium*; et in notis Tyronis p. 164: *Sella, sellarius, sellisternium, bisellium, subsellium, bidinium, tridinium*; ubi lege *biclinium, triclinium*. Quidquid sit, certa hujus moris origo difficulter potest ex tenebris in lucem protrahi. Casaubonus in Ath. vi, 16, antiquissimos Rabinorum *stapedum* mentionem facere se scribit alibi docere; et si nummus à Tristiano vulgatus genuinus, adscribendusque est Chosroi Persar. regi, à Justiniani, qui ille fuit æqualis, tempore, et a Persis fortasse mos hic repetendus est. Nam insidet equo Chosroes instar Solis (cujus se et Lunæ fratres dicebant Persarum reges) radiis ornatus, pedesque ejus stapedibus, quemadmodum ex cetypo patet, insistent. Cum autem omnes homines stratores non habebant, C. Gracchus, libera Repub. ut consuleret plebis commodis, conciliarietique Italorum sibi animos, vias stravit multas, columnas lapideas ad indicanda milliaria statuit: *Ἄλλους δὲ λίθους ἐταπτον ἀπέχοντας ἀλλήλων ἐκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ διέθικαν, ὡς εἶη ραδίως τοῖς ἵππους ἔχουσαν ἐπιβαίνειν ἐπ' αὐτῶν ἀναβολῶν μὴ θεορμῆνους*. Alios lapides *paulum a se invicem divisos ab utroque via latere constituit, ut qui equos haberent, facile eos ascendere possent absque opera stratorum, teste Plut. in ejus Vita*; et quia tunc temporis scalæ non fuerint in usu, certe nulla causa est cur Lipsius fluctuet, et ad instrumentum scansile verba illa trahi posse existimet. Idem autem quod Gracchus fecit, diu ante etiam memorat alicubi Xenophon.

Imposito pede super dorsum ejus. Variant auctores illius et posteriorum temporum in describenda calamitate, quæ Valerianum exercuit, uti videre licet apud Barthium ad Claudianum et ad Statium, l. ii Theb., v. 715, sed ipsi Saporem cervicem calcasse præter Victoris Epitomen, Passionem S. Savini, testis omni exceptione major est Lactantius noster. Vir eruditus tam ex Veteri Testamento, quam profanis auctoribus, illustrat, morem calcandi devictorum cervices; atque ex Coryppo imperatores romanos ita pictos fuisse docet:

Insum autem in media victorem pinxerat aula
Effera Vandaligi calcantem colla tyranni.

Inde conatur evincere, hæc verba: *Nam quamdiu vixit rex ejusdem provincie, incurvato eo, pedem cervicibus imponens solitus erat equum conscendere, assuta Eutropio aliunde esse, quia in melioribus codicibus non inveniuntur, atque etiam a Græco interprete omissa sunt; et postquam attulisset varias de Valeriani calamitate sententias, etiam Eusebium ad partes vocat, atque ex ejus lib. vii, c. 8, Hist. eccles. vel potius ex Dionysio, quem ille sequitur, docet Valerianum ita in imperio consensuisse, ut ipse affectus ætate tradiderit id regendum filiis; additque Eusebium rem Romano nomine indignam, reverentia suorum principum, vel negligentia, vel alia de causa, transire, eoque genere neminem nescire cum sæpius cum toto grege suo labi. Certe Valerianum duos filios habuit Gallienum et Valerianum, eumque Augustum, hunc Casarem fecit, antequam in Saporis venit potestatem: sed tamen apud neminem alium auctorem reperio, Valerianum ita in imperio*

consensisse, ut ætate affectus id tradiderit filiis. Nam primo ille in imperio non consensit, sed annos 70 natus imperator factus est; et cum ætatem ferret optime, multisque virtutibus præditus dignus esset imperio, non certe dici potest propter ætatem imperium filiis tradidisse, Gallienum licet initio principatus Augustum, et alterum filiorum Valerianum Cæsarem *absens*, forte ad bellum Persicum profectus, creaverit. Deceptus proculdubio Barthius est a Christophorsono Eusebii interprete, quem recte notat Valesius verba laudata intellexisse de Valeriano, cum ad Macrianum, ejus proxime mentio præcessit, sint referenda; unde hodie ita ille locus vertitur: *Macrianus vero imperandi cupiditate flagrans, tametsi imperio indignus, cum regium imperium induere non posset, ipse corpore debilis, duos filios paterna in se translaturus crimina imperio præfecit.* Et quadrant hæc optime cum iis quæ narrat in ipsius Vita Trebellii Pollio. Nam quamvis ille non memoret imperii cupiditatem, tamen ex consilio, quod eum Balista habuit (de quo iidem videatur in Gallienis), et quia statim manus ipsi dedit, puto satis patere, hanc scenam ipsos communi consilio egisse et ita Macrianum posse dici imperium concupivisse. Reliqua optime etiam conveniunt; nam Macrianus dixit: *Sed non hoc in me ætatis est: senex sum, ad exemplum equitare non possum; lavandum est mihi frequentius, edendum delicatius: divitiæ me jamdudum ab usu militiæ retraxerunt.* Cum autem Balista intellegeret eum de filiis cogitare, dixit: *Prudentiæ se ipsius rempublicam tradere: daret liberos Macrianum et Quietum fortissimos juvenes; atque ita factus est cum duobus filiis, cunctis militibus volentibus, imperator.* Sed quia Valeriani Cæsaris mentionem tam illustrem facit Lactantius, facere non possunt, quin Epitomen Victoris examinem. *Licinius Valerianus, cognomento Colobius, imperavit annos quindecim, parentibus ortus splendidissimis stolidus tamen et mulum iners, neque ad usum aliquem publici officii, consilio, seu gestis accommodatus. Hic filium suum Gallienum Augustum fecit, Gallienique filium Cornelium Valerianum Cæsarem.* Quod de ingenio Valeriani dicit ille, satis refellitur a Tristano initio, tom. III, quem arbitror verissima monere; deinde Valerianus non regnavit per annos quindecim, sed ad summum per annos sex. Factus enim imperator septuagenarius, teste Treb. Pollione, et quidem anno Christi 255 captusque a Persis fuit an. 259, Fulv. Emiliano et Pomponio Basso cons.; notantque viri eruditi, eum crudelissima morte obisse, a cervicibus eute ad imos pedes detracta Saporis jussu anno ætatis 77 quæ certe tot imperii annos excludunt, licet Chronicon. Alexandr. eidem etiam quatuordecim annos tribuat. Erroris fons forte petendus est ex iis auctoribus, qui scripserunt, Valerianum et Gallienum toidem annos imperasse; quod cum de Gallieno verum sit (quippe qui cum patre sex, solus novem annos imperium tenuit) alii id etiam de Valeriano interpretati sunt. Treb. Pollio ita loquitur in Gallienis: *De annis autem Gallieni et Valeriani ad imperium pertinentibus adeo incerta traduntur, ut cum 15 annos, eosdem imperasse constet, id est, Gallienum usque ad quintumdecimum perventisse, Valerianus vero sexto sit captus, alii 9 annis, alii decem etiam Gallienum imperasse, in literas mittant.* Neque aliam potuisse mentem esse auctoris Epitomes, patet ex iis, quæ mox narrat: *Regnavit annos quindecim (nimirum Gallienus) cum patre septem solus octo: unde Gallienus in Epistola Dionysii apud Euseb., VII, 23, vocatur παλαιός ἄμα βασιλεύς καὶ νέος.* Quod autem addit, Gallienum filium Cornelium Valerianum Cæsarem a Valeriano esse factum, id alii meliori jure ad Valerianum Valeriani filium referunt, qui alia, quam Gallienus matre, vel Mariniana Genitus, a patre absente Cæsar est appellatus, teste Trebellio Pollione; cum contra P. Licinius Cornelius Saloninus Valerianus Gallieni filius natus maior a patre sit factus Cæsar. Hic patre vivo mor-

tuus et consecratus fuit: alter vero cum fratre Gallieno occisus est; adeo ut mirer Balerum Cadusiorum, et Artabasdem Armeniorum reges in epistolis ad Saporem missis apud Trebellium Pollionem, meminisse tantum filii Valeriani et nepotis: *Valerianus et filium imperatorem (Gallienum) habet, et nepotem.* Sed hæc aliis relinquo excutienda; nec te pœniteat, lector, consulere illustrissimum Spanhemium dissertatione VII et Joannem Vaillant, virum doctissimum in Numismatis imperatorum præstantiorum; necnon notam Reinesii ad ins. XLI, classis III.

*Imposito pede super dorsum ejus. Athenæus, lib. VI, pag. 256, memoriæ mandat. Caricæ nonnullas fœminas accitas ab Artabazi et Mentoris uxoris, κλιμακίδας esse dictas, quia pro scalis ita se illis offerebant, ὥστε ἐπὶ τοῖς νότοις αὐτῶν τὴν ἰαβάσασιν γίνεσθαι, καὶ τὴν κατάβασιν ἐπὶ ταῖς τῶν ἀμαξῶν ὄχησόμεναις, ut per earum tergum in currum quo vehebantur, conscenderent, et ex eo ita descenderent; observatque Casaubonus, Eustachium notare post adducta Athenæi verba, pag. 1669, sua ætate id etiam factum esse, et cum eques non facile posset equum ascendere, aliqueum sese inclinasse, et cervicem ejus loco scalæ, vel stapedis fuisse: qui locus nos insuper docet, ipsius ætate illorum instrumentorum usum non fuisse promiscuum. Cæterum notanda est Persarum Orientaliumque gentium feritas; quippe qui tantum imperatorem tam fœdo affecerunt ludibrio. Et hæc referenda crudelitas Adonibese, qui septuaginta regulis digitos pedum et manuum amputavit, eosque sub mensa sua colligere micæ coegit, teste Judicum libro. Huc pertinet arrogantia Sesostris, qui curru suo junxit reges subactos, cum templum, vel urbem ingrederetur, uti apud Diod. Sic. legimus; et denique Tamurlanis non minus sævum factum, qui Turcorum imp. Bajazethem ferreæ cavæ inclusum ludibrii causa circumtulit, quemque etiam curru adjuncti, si fides habenda Matthæo Palmerio in Chronico ms. quod mihi utendum dedit Henr. Copezius. *Temberlanis, ait, incredibilis potentie imp. moritur. Fuerat apud Tartaros natus humili loco, et tantas vires adeptus, ut supra duodecies centena hominum millia haberet in castris. Qua multitudine, atritis bello Teucris (ita et Turcos alibi vocat) eorum imperatorem catenis vinctum aures curru, quo vehebatur, quasi triumphans adjuncterat.**

Quod cum filium. Gallienum, qui Christianos persecutus non est, unde a Dionysio Alexandrino apud Euseb. VII 23 Hist. Eccl. vocatur ὁ ὁσιώτερος καὶ φιλοθεώτερος, religiosissimus Deique amantissimus imperator.

Direpta est ei cutis. Mortuo scilicet; id quod etiam tradit Petrus Patricius in Excerptis Legationum, notante Valesio ad Eusebium, cap. 24 Orat. Constantini. Adeo ut male Cedrenus narret, vivum Valerianum excoxiatum fuisse: ὑπὸ Σαπώρου ἐκδαρτεῖ ἐτελεύτησεν; et frustra Barthius ad lib. II Thebaïdos Statio, vs. 715, hanc historiam in dubium vocet. Valeriano vivo cutem fuisse detractam tradit etiam Agathias, lib. IV. Nam postquam narrasset, Nachoragam a Chosroe ea pœna fuisse affectum, et fabulis adscripisset Marsyæ historiam, adjicit, Saporem, qui multo ante Chosroen tempore regnavit, hujus supplicii auctorem: eum valde injustum, præcipiendi ad iram et crudelitatem; et multas historias testari, Valeriano hanc pœnam ab ipso irrogatam fuisse.

Singularis Dei. Id est, unius, et qui solus Deus est. Lib. V c. 5 Inst. eum vocat *sgnularem rerum conditorem*; et cap. 14 libri ejusdem ita loquitur: *Qui justitiam veram defendere, Deoque singulari servire cupissent.*

Continents universa. Ita de mundo loquitur Cicero, II de Nat. deor.: *Mundus omnia complexu suo coerces et continet.*

CAPUT VII.

Tres participes regni fecit. Non simul, vel eodem tempore. Nam Maximianus Herculius assumptus est

in consortium imperii, et Augustus factus an. 285 a Diocletiano; illique ambo an. 295 Constantium Chlorum et Galerium Maximianum Caesares fecerunt. Puto enim errare Eutropium, cum, cap. 15 lib. xiv Herculium Caesarem, et cap. 14 eundem ex Caesare Augustum creatum esse narrat, licet eum sequantur Orosius, vii. 25, et P. Diaconus, lib. x Histor. Miscellae. Errat etiam auctor Epitomes Temporum apud Scalig., p. 277, et non satis caute scribit, Herculium factum esse *Caesarem* inveniunt terno anno imperii Diocletiani, cum illud factum sit kal. aprilibus, an. 285, et Diocletianus imperium adierit 12 kal. dec. 284, uti docet Baluzius in Chronologia.

Indictionum. Id est, tributorum, uti docet idem, pluribusque exemplis firmat Duacene in Glossario. infra e. 51, *Indictiones auri et argenti*; videturque initio extra ordinem imperate fuisse. Tangit hanc rem Victor, c. 59 de Caesaribus: *Hinc denique parti Italiae invectionem tributorum iniquis malum. Nam cum omnis eadem functione, morataque (Al. moderataque) ageret, quo exercitus atque imperator, qui semper, aut maxima parte aderant, ali possent pensionibus inducta lex nova.* Asterius, Homil. in Avar., p. 28, *ἐπιτετακται*, appellat.

Multa praesides. Notabilis valde locus, quippe qui inservit multum ad cognoscendum initium divisionis unius provinciae in plures, quae singulae suos praesides habebant; et digna haec verba sunt, quae alius, cui plus otii est, diligenter illustret, quippe quae proculdubio lucem magnam accendent tam ecclesiasticis, quam profanis auctoribus.

Civiles actus rari. Id est, raro hi iudices litibus privatorum dirimendis operam dabant: sed de criminibus atrocibus cognoscebant, damnabantque ad mortem homines, vel proscribebant. Cap. 21 *causas leves atque civiles dixit.*

Hic moneta. Pro aedificio, in quo moneta, vel nummi signabantur, vox haec sumitur. Aum. Marc. xii, 121: *Quod aram in moneta, quam regebat, evertisset.* Sidon. in carmine de Narbone:

Salve, Narbo, potens salubritate,
Portus, porticibus, foro, theatro,
Delubris, capitoliis, monetis,
Thermis, arcubus, horreis, naecellis.

Alii monetum dicebant, uti docet du Cange. Diocletianum autem multa praecleara extruxisse opera, ex hoc loco, et ex thermis ejus Romae constat, quae absolute *Diocletiana* vocantur scholiasta Juvenalis, cujus verba laudat Ferrarius i. El. 6: *Super Diocletianas, quae dicta sunt castra praetoria*; nam ultra has thermas fuerit illa castra. Sic Vopiscus in Carino, c. 19 testatur, Romae Diocletianum scenam, quae conflaverat, magnificentiorum reddidisse.

Armorum fabrica. In quibus vel omnis, vel hujus sive illius generis arma fabricabantur. Sic in Notitia imperii magister officiorum in Occidente praesse fabrice octo in Gallis dicitur: *Argentoratensi armorum omnium; Maticonensi sagittaria; Augustodunensi loricae; Suessionensi balistarum, et scutarum, et elibanarum.*

CAPUT VIII.

Quid frater ejus Maximianus. Nimirum Herculius, qui a Diocletiano locus erat consors imperii et Augustus. Num Caesarem dignitatem gesserit, magna in eruditissimis est. Entropius ix. 15, P. Diaconus in Hist. Misc., Hugo Floriac. in Chron., alique, Tristram, l. iii, p. 349, et Anton. Pagi, p. 157, memoriam mandant et contendunt, Herculium Caesarem factum esse, antequam Augustus creatus est. Sed Victor narrat, Diocletianum, ubi comperit Bagaudas, *populis agris, plerasque urbium tenere, Maximianum statim imperatore jussisse.* At Bagaudas ab eo Caesare sueratis esse, eruditi scribunt; deinde *Cesaris* dignitas in nominis ipsius nummis, quos collegit Mezzabarba, apparet Franciscus quidem Angeloni

unum recenset, cujus in antiqua parte cernitur Maximianus. Non. Cæs. in altera vero Prætorii Juxentur. Sed forte ille ad Galerium referendus est, cujus numeris talibus inscriptionibus ornantur. Sed et *Caesarem* eum vocat Mamertinus, cap. 6 Panegyri. quem Treveris dixit: *Vidimus te, Cæsar, eodem die pro Republ. et vota suscipere*; et mox: *Vidimus te, Cæsar, et in clarissimo pacis habitu.* Verum oratio dicta est Maximiano Herculio Augusto: unde et eum, cap. 4, *fratrem Diocletiani* vocat; et cap. 9 eos *virtutibus fratres* esse dicit. Sic cap. 1: *Revera enim te, sacratissime imp., merito quivis te, tuumque fratrem R. imperii dixerit conditores, quæ certe nequaquam Cæsari conveniunt*; et cum cap. 2 et cap. 5 narret varias Herculii victorias, et quidem de Burgundionibus, Alamannis, Chabonibus et Eralis, non potuit nisi imperatori et Augusto hic panegyricus dici, quia gentes ille superate sunt anno 287, Diocletiano Aug. iii et Maximiano Aug. coss., et quia Maximianus, ex sententia eruditiorum, factus est Augustus anno 286, cum Cæsar an. 285 foret creatus. Unde apparet *τὸ Cæsar* auctori panegyrici non esse secundi fastigii, sed, more antiquo, primi vocabulum.

Frater ejus Maximianus. Optime notat et verissime Baluzius, Maximianum fratrem dici Diocletiani, non quia iisdem parentibus, vel eodem patre, eademve matre geniti erant: sed quia erant imperii consortes, vel ambo Augusti. Atque ut illi dicebantur *fratres*, ita respectu Cæsarium dicebantur *patres*, et contra hi *illorum filii* quemadmodum patet ex cap. 20, quo praeclearum hujus moris vestigium continetur. Quin et Diocletianum atque Maximianum respectu eorum, quos ex Caesaribus fecerant Augustos, *patres* vocantur; uti patet ex ins. 7, pag. 178, apud Grut.

DD. NN. DIOCLETIANUS ET
MAXIMIANUS. INVICTI. SENIORES
AUGUSTI. PATRES. IMPERATORUM
ET CESARUM. CONSTANTIIUS. ET MAXI
MINIANUS. INVICTI. AUGG. ET SEVERUS. ET
MAXIMINUS. NOBILISS. CÆSARES. THERMAS
FELICES. DIOCLETIANI. AUG. FRATRIS
NOMINE. CONSECRAV. CÆPTIS. EDIFI
CIIIS. PRO. TANTI OPERIS MAGNITU
DINE. OMNI. CULTU. PERFECTAS.
ROMANIS. SUIS. DEDICAVERTUNT.

Qua in inscript. observandum præterea, Diocletianum et Maxim. Herculium post depositum imperium etiam Augustos, et denique Diocletianum ab Imp. et Caesaribus, quorum paulo ante dicitur *pater*, appellari *fratrem*. Atque ut hæc loquendi forma illustretur post Baluzium pluribus, notandum est, reges sese invicem *fratres* appellasse. Sapor apud A. Marc. xvii, 5, Constantinum Cæsarem nominat *fratrem suum*; idemque alios fecisse, tam ex sacris, quam profanis auctoribus probat Valesius. Et tam Romani quam Græci res animatas, vel inanimatas, si modo ejusdem originis, vel similes forent, non aliter designare solebant. Noti sunt sacerdotes, *fratres Arvales* dicti: et in ius. occurrunt *fratres fabriles*, qui scilicet ex uno corpore fabrorum sunt. Carthaginenses et Philippus cum Macedonibus in fœdere apud Polyb. vii, 2, sese vocant *γῆραις, καὶ οὐκείας, καὶ ἀδελφούς* notumque est Aeduos et Batavos a Romanis eo honore dignatos esse ex panegyricis et inscriptionibus: id quod et civitates alias fecisse, ex Aristide et Diono Prætorio notat Haradinus pag. 487, quomodo apud Polybium etiam cap. 25, Excerpt. Legat. Rhodii testantur, sese cum Solensibus oriundos Argis esse, et inde *ἀδελφούς* inter eos esse *συγγενέων*; et Carthago atque Uicia Tertuliano lib. de Pallio, sorores vocantur, quia ambe a Phœnicibus condite ferebantur. Res inanimatas eodem consanguinitatis nomine descriptas esse, docet Mela i, 5: *Montes sunt alti, qui continentur et quasi de industria in ordinem expositi, ob numerum septem ob similitudinem*

Fratres vocantur. Sic cum veteres crediderint Euphratem et Tigrim eodem fonte nasci, ut vel patet, ex Lucan. II, 256, inde fratres, vel quod plus est, gemini dicitur sunt. Mamert. in Genethl., c. 6: *Vobis Rhenus, et Ister, et Nilus, et cum gemino Tigris Euphrate.* Livianus geminum Euphratem interpretatur, qui in Mesopotamia se cum Tigride conjungit, ceteroquin seorsim fluens: verum geminus dicitur, quia isdem fontibus oritur; unde Eumenius etiam, c. 21, Orat. quam pro scholis restaur. habuit, eos gemina Persidos flumina appellat. Quamquam si quis hic malit duos fluvios intelligere, quomodo Virgil. geminos serpentes, Manil. geminum cardinem mundi, et alia dixerunt, nullas repugnantias sim. Apud Stephanum prætere Euphrates et Araxes ἀδελφοὶ dicuntur, quia ex eodem Armenia monte oriuntur; et auctor M. Etymol. ἀδελφὰ exponit ὄρεα; eoque sensu vox hæc usurpatur Elian. II, Var. XVII et XII, 1. Lucianus prætere lib. de Calum. assentationem facit ἀδελφῶν calumnie; Petron. paupertatem sororem bonæ mentis; Martialis *lodicæ sorores*; alique plures ita loquuntur.

Qui est dictus Hercules? non dissimilis ab eo; nec enim... translata interrogationis nota. Maximianus autem frequenter in Paneg. et lapidibus vetustis vocatur *Herculus*; inque nummis ejus cernitur Hercules, et *Virtuti Herculis*, uti videre licet apud Tristan. Spanhemium et alios.

Effoderentur assidue lumina Senatus. Virgilium suum expressit:

Postquam altos tetigit fluctus, et ad æquora venit,
Luminis effossi fluidum lavit inde cruore.

Quamquam hic proprie, ille metaphorice loquatur; plane ut Velleius, II, 52: *Collisa inter se duo Reip. capita, effossumque alterum Romanæ imperii lumen*, i. e. Pompeius: ubi tamen Scipiius mallet *effusum*. Ut autem Lactantius præcipuo Senatores vocat *lumina Senatus*: ita etiam Prud. Hymno 2 πρὸς Στεφ.

Ipsa et senatus lumina,
Quondam Luperci et Flamines,
Apostolorum et martyrum
Exosculantur lumina.

Cicero in Catil., *Lumina civitatis*, et Vell. II, 99, Tiberium alterum *Reip. lumen* appellant. Lathio Pacato, c. 16 Paneg. bini Theodosii vocantur *spes oculique Reipubl.*, et cap. 46 præcipui senatores, *senatus lumina*; et Agamemnon Euripidi, Hec. 814, μέγιστος Ἑλλήσι φως: Amphiarus Adrasto apud Pind., Ol. VI, p. 47. στρατιῶς ὀφθαλμὸς ἐπῆς. Quin et ad res alias hæc loquendi forma translata est. Athenæ et Sparta Justino lib. V sunt *duo Græciæ oculi*; et Plutarchus in Polit. narrat., Athenas a Lacedæmonis deletas non esse, ne Græcia fieret ἐτερόφθαλμος: quo pertinet Philonem Judæum alicubi scribere, Athenas id in Græcia esse, quod pupilla in oculo, et in anima ratio. Ciceroni, lib. III de Nat. Deor. Corinthus et Carthago *duo oculi oris maritimæ*, Pindaro, II Olymp. Agigentum *Σικελίας ὀφθαλμὸς*, et denique villa Catullo carm. 27 dicitur *peninsularum insularumque ocellus*.

Ad corrumpendos mores. Recte vidit, quemadmodum ex versione patet, doctissimus Buræus, scribi debere *mares*; et hoc etiam tradit Victor: *Quippe Hercules libidine tanta agebatur, ut ne ab obsequio corporibus quidem animi labem comprimeret.*

Felicitatem imperii. Quæ in variis imp. nummis occurrit; ut temporum felicitas, et perpetua Felicitati in nummis Commodi, Geta, Caracalla et aliorum: imo in uno perelegantur felicitia temporum. Felicem igitur ita se et beatum, uti præcedit, fore putabat. Et sic beatitudo publica, occurrit infra, c. 48, *beatissimi Cæsares* apud Nazar., cap. 1, et ult. Paneg. *beatissima victoria*, 52, *beatitudo urbis*, 33, et *beatissimum sæculum* apud Tac., c. 5 Agric. Quibus ex locis patet, alio sensu τὸ *beatus* veteribus sumi, quam hodie fieri solet.

IN CAPUT IX.

Alter vero Maximianus. Nimirum Galerius; ex quibus nominibus male duos Cæsares facit Jornandes:

A Ob quæ Constantius, et Galerius, ac Maximianus Cæsares assumuntur in regnum.

Narseus, rex Persarum. Diocletianus ante Persas vel vicerat, vel illi pacem cum ipso fecerat; nam Mamert. in Panegy. quem Maximiano Herculeo ante ipsius quinquennalia dixit, c. 7 ita loquitur: *Credo itidem, optimam illam fertilemque Syriam velut amplexu suo tenebat Euphrates, antequam Diocletiano sponte se dederent regna Persarum*; rursus, c. 10: *Hoc eodem modo rex ille Persarum, nunquam se ante dignatus hominem confiteri, fratri suo supplicat, totumque, si ingredi ille dignetur, regnum suum pandit*; et ipsam Herculeam ad Euphratem bella gessisse, haud dubie colligitur ex cap. 2. Unde et cap. 5 Genethl.: *Prætereo Francos ad petendam pacem cum rege venientes, Parthumque vobis munerum miraculis blandientem*: de quibus muneribus etiam in alio Panegyrico loquitur, esp. 10.

Avi sui Saporis. Si alios sequimur. Sapor fuit atavus Narsei. Scilicet Sapor successit filius Hormisdates; hunc exigui temporis regem excepit Vararanes, qui cum tribus annis regnasset, reliquit filium ejusdem nominis, annorum septem et decem regem: illum secutus est Vararanes tertius, cognomine Segansæ, quia pater Vararanes gentem eam devicerat, uti videre licet apud Agathiam, lib. IV. Tertii Vararanis filium Eruditi Narsen faciunt, et ex eorum sententia proinde Sapor ejus atavus fuit. Sed tamen non narrat Agathias, Narsen Vararane tertio fuisse genitum, quamvis eum exceperit; et si vera Lactantius scribit, Saporque Narsei avus fuit, potuit esse genitus Hormisdæ, ipsique propter infantiam avunculus, posteaque filii ipsius prælati sunt. Narses autem noster regnasse ab Agathia dicitur annos septem menses quinque quod certe verum esse nullo modo potest, si jam regnum Probi tempore obtinuit. Vopiscus, c. 16 Vitæ ipsius ita loquitur: *Fertur etiam epistola illius, repudiatis donis, quæ rex Parthorum miserat, ad Narseum talis esse.* Casaubonus notat, hunc Narseum fuisse Armenia regulum, jussum a rege Persarum, vel Parthorum hæc ad Rom. Principem deferre munera, et mentionem de hoc facere Aur. Victorem in Diocletiano. Victori certe nullus alius Narseus in Dioclet. memoratur, quam hic noster, qui Persarum rex, et a Galerio Maximiano victus fuit: unde satis patet superque, male virum doctissimum et tempora, et personas confundere, et male existimare, Narseum Vopisci laudari Victori in Diocletiano. Propterea illum facit Armenia regulum, cum tamen mihi etiam regi Persarum videatur esse: sed confundi cum Vararane, qui Probi tempore regnabat, si vera monet Agathias. Nam si Narseus dona atulit ad imperatorem Rom. et ita legati munus obii, non est verisimile, Probum ad ipsum præsentem epistolam daturum, nec posset dici *accepisse literas, nec tertius esse et pacem fecisse*; quæ omnia regi Persarum, vel Parthorum conveniunt. Forte Casaubonus ante oculos habuit, cum hæc scriberet, Narseum, quem Sapor, Narsis nostri nepos, misit ad Constantium anno 357, uti legitur apud Amm. Marcell., VII, 5, qui tamen non dicit, eum Armenia regulum fuisse. Eutropius prætere Narseum, vel Narseten, vel Narsen nostrum facit avum *Ormidæ et Saporis*; quod etiam examinandum est. Agathias narrat post Narseum regnasse filium ipsius Hormisdatem (qui avi forte nomen gessit) per totidem annos et menses, illumque excepsisse Saporem, filium posthumum, qui imperavit per annos LXV, et post mortem ipsius imperium ad fratrem ipsius Artaxerxem esse delatum; quæ certe ego vix capere possum. Nam si uxorem gravidam Hormisdates reliquit, isque regnare debebat, quem regina esset paritura, uti Agathias memoria mandat, clarum utique est, nec plures Hormisdati filios, nec Sapor fratrem fuisse. Unde et Persæ eum ex Magis intellexissent, regnam filiam et successorem daturam, citam utero ejus imposuerunt, et infantem necdum natum regem creaverunt, qui fuit Sapor nepos nostri Narsei. Errat certe Chevræus lib. IV, c. 3, cum Sapor, qui Vale-

C

rianum vicit, et indignis adeo habuit modis, tam felix omni futura potentia nondum nato accidisse scribit. Nam illud nequaquam huic Saporī tribui potest: verum ad alterum, qui vixit tempore Juliani, referendum est, uti vel Agathiam inspicienti patebit. Narratio hæc, ut dixi, fratrem plane excludit; et conciliari hæc non possunt, nisi dicamus, Artaxerxem concubina Hormisdati genitum, et plusquam septuagenarium regno admotum esse. Sed mirum est, Saporī fratrem successisse, cum duos filios regis, id est, Saporis nostri, memoret Amm. Marcell. xxv, 1. Quod si ponamus, illos diem suum obiisse, nec Saporem posteros reliquisse, ita Artaxerxes frater ejus, licet ex concubina genitus, succedere potuit, quia filii ex concubinis geniti a regno erant remoti, quamdiu justī et legitimi liberi superessent, uti ex Herodoto notavit Brissonius. Claris certe verbis testatur Agathias, post Saporem per quatuor annos fratrem ipsius Artaxerxem regnasse, et hunc exceptum fuisse a filio itidem Sapore dicto. Atque hinc etiam patere arbitror, *Hormisdam*, qui ad Constantinum Magnum fugit, non potuisse esse Saporis longævī fratrem; id quod tamen plerique Eruditi, et Henr. quoque Valesius ad Amm. xvi. 18. tradit, qui eum *Regalem* dicit fuisse, ut Zoimus et Suidas *Regis filium*: sed nemo eum Hormisdæ, Narsei filio, progenitum scribit. Scilicet Narseus quatuor filios habuit, *Adanarseum, Hormisdam, anonymum et Hormisdatem*. Adanarseus ob crudelitatem et sevum dictum (quod tamen aliud est ab eo, quod Hormisdas projecit) regno exiit; Hormisdas propter jactatam Marsyæ historiam, mortuo patre Narseo, et pulso Adanarse, in vincula conjectus est, quibus arte uxoris liberatus ad Constantinum Magnum aufugit: Hormisdati traditur regnum, qui alterum fratrem anonymum excecavit, uti videre apud Zonaram licet. Videntur tamen Veteres censuisse, Hormisdam fratrem fuisse Saporis, nepotem Narsei, uti vel ex verbis Eutropii patet. Nec certe omnia in tanta historie caligine liquido satis elucidari possunt. Restant duo illustranda, cum quo nimirum bellum intestinum gesserit Narseus, et num a Galerio captus sit. De priori re ita loquitur Mameri. c. 17 Genethi: *Ipsos Persas, ipsumque regem, ascitis Saccis, et Russis, et Gellis (vel Gethis) petit frater Ormies; nec respicit vel pro majestate quasi regem, vel pro potestate quasi fratrem*. Livineius scribit *Ormida*, et Eutropium notat Narseum facere avum Saporis et Ormisdæ. Sed si tempora inspicimus, patebit facile, Eutropii Hormisdam locum hic habere non posse. Dicitur est Panegyricus, uti ex initio ejus patet, ante celebrata quinquennalia Herculi, quæ inciderunt in annum 238 vel sequentem. Nam si Narseus per septem tantum annos et aliquot menses regnavit, ut Agathias memorat, si obit anno 302, uti Eruditi censent, sequitur necessario, eum incepisse regnare anno 295, ante quem Panegyricus ille pronuntiatus est; et deinde hoc bellum intestinum Narseus avum, vel patrem exercuisse. Alterum, Narseum nimirum cum uxore, liberis, sororibusque a Galerio captum fuisse, notant Eruditi; auctoresque sententia sue faciunt Eusebium in Chronicis, et Eutropium. Sed Eusebii scribit, Galerium, *superato Narseo, et uxore, ac liberis, sororibusque ejus captis, a Diocletiano ingenti honore susceptum esse; et Eutropius, Galerium, pulso Narseo, castris ejus diripuisse, uxores, soceros, liberos cepisse*: unde certe evinci nullo modo potest, Narsea in potestatem Galerii venisse. Narrat ita tamen Victor Aurelius, quem in hoc variis doctis præteritum esse: *Denique ibidem Narseem regem in ditionem subegit, simul liberos, conjugesque, et avam regiam*. Idemque tradit etiam Chevræus lib. iv, c. 3 Hist. Mundi. Verum uterque erravit; et ex aliis omnibus historicis, necnon Lactantio nostro, etiam patet, regem fug velapsum esse.

Fugatoque Narseo. Primo tamen victus fuit Galerius, uti ex Victore, Rufo, necnon Hieronymo constat, quorum hic ita loquitur *Galerius Maximianus victus a Narseo ante carpentum Diocletiani purpuratus cucurrit;*

eamque ad historiam respicit Amm. Marcell. iv, 41, ubi Galerius etiam non *Cæsar*, verum *purpuratus* vocatur; quia scilicet illi qui creabantur Cæsares, purpura induebantur, uti vel patet ex c. 19 Lactantii, et Amm. Marcell. lib. xv unde Julianus apud eundem xx, 5, milites alloquens Cæsar, sese *purpuratum* nominat. Sed si audimus P. Diac. x Hist. Misc. primum prælium Galerius secundum habuit; inde inter Callinicum et Carras congressus, pulsus est, posteaque feliciter in Armenia minore regnavit, Narseumque vicit: si vero Hugon. Floriacensem, Galerius, cum duobus jam præliis adversus Narseum conflixisset, tertio congressu victus, amissis copiis, ad Diocletianum refugit, postea meliori fortuna usus. Cæterum notatu valde dignum est, Diocletianum tam arrogantem et tam immanem fuisse, ut Cæsarem vel passus sit, vel jusserit ante carpentum purpuratum, id est, potestatis suæ insignibus ornatum currere. Similia exempla historie conservant. Eutropius vii, 5, narrat, multos reges ex regnis suis venisse, ut Augusto obsequerentur; et habitu Romano, togatos scilicet, ad vehiculum, vel equum ipsius cucurrisse: sed hoc voluntatis erat, alterum poena habebatur. Galba apud Suet. c. 6. ad *essedum Cæii imperatoris per xx passuum millia cucurrit*, qui tamen erat nobili et veteri prosapia oriundus. Et hujus arrogantis exemplum etiam præbet Epictetus episcopus, in Libello Precum, quem Faustinos et Marcellianus imperatoribus Valentiniano, Theodosio et Arcadio obtulerunt. *Denique cum pro fidei integritate persistit (Rufinianus) hunc Epictetus, atrox ille et dirus de Centumcellis episcopus, ante rheadam suam currere coegit; et cum diu currit, sic in via, ruptis vitalibus, sanguinem fundens expiravit*. Nec ququam mirum videri debet, Galerium paruisse Diocletiano; nam Cæsares in Augustorum plane erant potestate. Illi illis annonas, notarios, vehiculionem præbebant, officiaque domus Cæsarium ex eorum nutu pendebant, uti ex variis Ammiani Marcell. locis patet, apud quem propterea Julian. Cæs. sese vocat ipse *apparitorem fidem*.

Cum præda ingenti. Eleganter de hac, atque aliorum imperatorum et Cæsarium victoribus loquitur Eumenius in Oratione, quam pro restaurandis scholis habuit, cap. 21: « Ibi fortissimorum imperatorum pulcherrimæ res gestæ per diversa regionum argumenta recolatur; dum calentibus semperque venientibus victoriarum nuntiis, revisuntur gemina Persidos flumina, et Libyæ arva sitientia, et connexa Rhæni cornua, et Nili ora multifida; dumque sibi ad hæc singula intuentium animus affingit, aut sub tua, Diocletiane Auguste, elementia, Ægyptum furoreposito quiescentem, aut te, Maximiane invicte, percussa Maurorum agmina fulminantem, aut sub dextra tua, Domine Constanti, Bataviam Britanniamque squalidum caput sylvis et fluctibus exerentem, aut te, Maximiane Cæsar, Persicos arcus pharetrasque calcantem. » Præda autem ingenti potitum fuisse Galerium, alii etiam omnes testantur; et notandum imprimis, actum Συναγωγῆς ἱστορίας a Scaligero editum, p. 395, narrare, eum reversum fuisse βαλάντιον πεπληρωμένον ἔχοντα λίθον τιμίον καὶ μαργαρίτων. Diocletianum tunc primum veste et calcæis λίθους ἐτιμίους καὶ χρυσῆν πεκοσημένους usum esse, et eundem jusisse, ut spreto salutandī veteri more, adoraretur. Sed Eusebii initium hujus moris refert ad annum 295 victum vero Narseem ad annum 303. Quin et ante Diocletianum Carinus genitus in calcæis habuit, gemmata fibula usus est, et balteo sæpe gemmato, teste Vopisco c. 17. Imo ante Carinum Aurelianus, genitis et aurata omni veste, quod adhuc sere incognitum Romanis moribus videbatur, usus est, quemadmodum in Victoris Epitome legimus; adeo ut hujus moris auctor non fuerit Diocletianus, qui tamen gemmas augere et omnibus vestibus addere potuit. Tristanas t. III, p. 525, ex Eutropio notat, Diocletianum tibiaram tegumenta ex serico et purpura habuisse, se chausant même de bas de soie et de pourpre, ce dit

Eutrope; id quod tamen apud eum adhuc quero.

Manubis ingentibus. Præterea Persæ compulsi sunt Romanis cedere Mesopotamia et Transtigris regionibus quinque, teste Ruffo Festo; quas, mortuo Juliano, Jovianus illis reddere coactus est; ubi apud Ammianum xxv, 7, ubi etiam Maxim. Galerii mentio fit, legitur. Notatu insuper dignum est eundem xxiii, 5, narrare Juliano adversus Persas bellanti oblatum fuisse leonem mortuum, non secus ac ante Maximiano nostro oblatus erat leo et aper; ubi quid portenderint hæc omnia, disputat, Juliano scilicet mortem, Galerio victoriam.

Diocletiano timorem. Qui procul dubio noluit regiones novas adicere Romano imperio, ne insolentior fieret Galerius. Victor: *Adeo victor, ut ni Valerius, cujus nutu omnia gerebantur, incertum qua causa, abnuisset, Romani fasces in provinciam novam ferrentur*. Causam, quam se nescire fateatur Victor, ex Lactantio nostro discere licet. Sed tamen mirum est Victorem talia tradere, cum ex iis, quæ ad hoc ipsum caput notavi, pateat Narsen Mesopotamia, et quinque gentium trans Tigridem constitutarum ditone cessisse. Quæ ut conciliantur, statuendum est Romanos nihil recepisse, nisi quod Trajanus in potestatem redegerat. Illius sub imperio *limes Orientalis super ripas Tigridis est institutus*; et sub Diocletiano *Mesopotamia est restituta, et super ripam Tigridis limes est reformatus ita, ut quinque gentium trans constitutarum ditonem Romani assequerentur: quæ conditio fœderis in tempus Divalis Constantii reservata duravit*, teste Ruffo Festo. Nam *Transtigrinæ regiones ita vocantur respectu Persarum, non respectu Romanorum, quemadmodum docuit Valesius ad lib. xxv Ammiani Marcellini*.

Ex Marte se procreatum dici. Voluit scilicet imitari Diocletianum et Maximianum, qui non tantum dicebantur *Jovius et Hercules*, sed qui etiam Jovem et Herculem patres suos faciebant. Hinc Mamert., c. 1 Paneg., *Herculem appellat principem generis Maximiani*; et mox ita loquitur: *Quem similitudo ipsa stirpis tuæ, ac vis tacita naturæ ad honorandum natalem Romæ diem tam liberalem facit*. Idem Geneth., c. 2: *Siquidem vos diis esse genitos, et numinibus quidem vestris, sed multo magis virtutibus, approbatus*; c. 3: *Deinde præcipue vestri parentes, qui vobis et nomina (Jovii et Herculi) et imperia tribuerunt, perpetuis maximorum operum actionibus occupantur*; et mox Jupiter vocatur *Diocletiani auctor deus*, et ipse cum Hercule, *parentes dii auct. incertus Pan. Herc. et Const. dicti, c. 8, non aliter de illo loquitur: Hic est qui nomen quod accepit a Deo principe generis sui dedit vobis; qui se progeniem esse Herculis, non adulationibus fabulosis, sed æquatis virtutibus comprobavit*. Sed miror hanc Diocletiani et Maximiani arrogantiam non carpere Lactantium, cum eandem in Galerio reprehendat.

Romulanæ matrem. Ita etiam Galerii Maximiani matrem appellat auctor Epitomes Aurelii Victoris. additque, eum *insolenter affirmare autum fuisse matrem, more Olympiadis, Alex. Magni creatricis, compressam dracone senet concepsisse*; quod licet multum a Lactantii narratione abeat, æque tamen hominis arrogantiam arguit. Nomen autem hoc etiam aliis mulieribus datum est; et PETRONIA ROMULA occurrit in Ins. apud Reines. Nonnunquam ea vox est adjectiva, occurritque *Romula gens* apud Horat., *Romula sceptræ* apud Prudent., et *Romula vox* apud Grammat. vet. in Catalectis Pithœi. In principio autem capitis mulier hæc dicitur fuisse *Transdanuviana*, et confugisse in *Daciam novam*. Et primo observanda orthographia in voce *Transdanuviana*, cum fluvius ille cæteroque in fere *Danubius* scribatur. Sed similiter plane in nummo Trajani apud Trist. 1, p. 393, DANUVIUS occurrit, non secus ac in inscriptione 3, cccclxviii, apud Gruterum. Deinde nonnulla de *Dacia Nova* monenda sunt. Memoratur etiam illa auctori Excerpt. Valesii: *Licinius itaque, ex Nova DACIA vilioris originis, a*

Galerio factus imperator; et sicque *Dacia Aureliani*, uti recte docet Baluzius; et puto hanc ante oculos habuisse auctorem Expos. totius mundi a Gothofredo editum, cap. 6, ubi scribit, *Dacos habitasse ab ea parte Danubii, ubi Pannonia et Thracia sunt*. Epitome Victoris, quam P. Diaconus sequitur, narrat *Armentarium ortum Dacia Ripensi, ibique sepultum, locumque ab eo Romitanum ex vocabulo Romule matris appellatum esse*. Superioris seculi eruditi Daciam Transdanuvianam diviserunt in *Mediterraneanam, Ripensem et Alpestem*; quæ distinctio, si vera, sequitur Armentarium natum esse antequam mater ejus in Daciam Novam, vel Cisdanuvianam migraret. Sed neminem ex Veteribus adhuc inventi, qui *Dacia Alpestris* mentionem faciat. *Ripensis et Mediterranea* memorantur: verum illæ fuerunt ab hac parte Danubii, et quidem in Mœsia et Dardania, qua de pluribus ago ad c. 35. Hæc sunt duæ Dacie, quas recenset Rufus Festus in Breviario: *Trajanus Dacos sub rege Deceballo vicit, et Daciam trans Danubium in solo Barbariæ provinciam fecit, quæ in circuitu habuit decies centena millia passuum. Sed Galliceno imperatore amissa est, et per Aurelianum translatis exinde Romanis duæ Dacie in regionibus Mœsia ac Dardania factæ sunt*. Una harum Daciarum vocata est *Ripensis*, quia Danubio proxima; altera vero *Mediterranea*, quia inde remota et interior erat. *Daciam Novam* autem Istro proximam fuisse patet ex Eutropio, lib. II, c. 9: *Abductosque Romanos ex urbibus et agris Dacie in media Mœsia collocavit; et est in parte dextera, Danubio in mare fluente, cum ante fuerit in læva*. P. Diaconus, lib. x Hist. Misc. hoc sequitur, additque: *In Mœsia media collocavit, appellavitque eam Daciam, quæ nunc duas Mœsias dividit*; quæ verba male Eutropio tribuit vir illustris. Hausta hæc autem sunt ex Vopisco, c. 39 Aureliani, ubi illustris Salmasius *Daciam Ripensem et Mediterraneanam* recte interpretatur. Nec ob stare debet Aurelianum a Vopisco, Eutropio, ix, 9, Jornande, aliisque, dici *ortum esse Dacia Ripensi*; quia inde videtur sequi, jam ante ipsius imperium Daciam, ejusve partem, *Ripensem* fuisse appellatam. Nam anachronismum committunt auctores illi; et quæ, nascente Aureliano, *Mœsia* dicebatur, postea appellata est *Dacia Ripensis*; indeque factum est veterem quemdam auctorem tradidisse eum *Mœsia esse genitum*; quod miror non intellexisse Vopiscum, cum idem dicant, qui narrant, Aurelianum natum esse in *Dacia Ripensi*, et alii, qui tradunt, eundem genitum esse in *Mœsia*.

Exuto socero. Notanda est loquendi ratio elegans a-limodum. Nam *exuere* aliquis, verbi causa, *socerum* dicitur, qui soceri animum abjicit, seseque ut socerum adversus generum non gerit. Ita *exuere hominem* dixerunt Statius et Quintilianus, id est, ab humana natura quasi desciscere, ferum et barbarum fieri: *exuere faminam*, Seneca, ep. 95; *exuere principem*, et *induere rabidum tyrannum*, Haymo viii, 2 Histor. Eccles.; *exuere patrem*, Val. Maximus; *ἐξδύσαι τὸν ἄνθρωπον*, Hesychius in Vitis Philos.; et *induere proditorem et hostem*, Tacitus, vi Annal. Sed ita hoc loco non potest exponi loquendi ea ratio, quia Galerius non fuit socer, verum gener Diocletiani. Quare *exuto socero* nihil aliud est quam Diocletiano ab imperio remoto, vel postquam Diocletianus, purpura exuta, se imperio abdicavit, et Galerius imperator; vel Augustus factus est, tunc deum furere cœpit. Notum est, purpuram, vel paludamentum purpureum fuisse insigne tam Cæsareum quam Augustæ dignitatis: hinc qui creabantur Cæsares, vel Augusti, dicebantur simpliciter *indui*; qui vero imperium deponebant, vel deponere cogebantur, *exui*. Lactantius, cap. 18: *Et eum nisi ad Maximianum, ut ab eo induatur*; et cap. 29: *Exutus ille præcipitem se de tribunali dedit*. Et ita optime coherere sequentia, in quibus Diocletianum, utpote privatum, *Dioclem* nominat; quæque ita scribenda

judicio : *Dioctes* (*ita enim ante imperium vocabatur*) A
cum rex publicam...

CAPUT X.

Cum *Asia* in partibus *Orientis*. In notitia dignita-
tum ipsa initio legitur : *Notitia in partibus Orientis* ;
ubi omnes *Orientis* imperii provincie designantur,
cujus imperii *Oriens* pars fuit. Ut autem *Lactantius* ,
ita eam locutus est *Treb. Pollio* in *Gallienis* ex
emendatione *Salmastii* : *Cum Odenatus in Orientis*
partibus cepisset imperium ; et alibi : *Ergo Macrianus* ,
undique collectis exercitibus, Orientis partes petit ; nam
his in locis *Orientalis* imperii pars, *Oriens* dicta ,
intelligi debet, quia eum , vel illius *Orientis* partem ,
in potestatem redegit *Odenatus* , ipsoque mortuo te-
nent *Zenobia*. Et procedendo ea loquendi ratio inde
exorta, quia primo *Oriente* imperium erat pars
imperii *Romani* : deinde quia quot *Cæsares* , vel im-
peratores erant , in tot partes illud erat divisum ; et
tertio, quia *Oriens* etiam pars totius corporis erat.
Ibra c. 59 : *Venerat post obitum Maximiani ad eum*
Vateria cum se putaret in partibus ejus tutius moraturum ;
id est, in parte imperii *Rom.* quam regebat.
Hoc autem capite *Bithyniam*, et cap. 9. *Armeniam* ab
Oriente distinguit : unde dignum est ut inquiretur
quæ provincie eo nomine venerint. Viri eruditi ob-
servant judicant quæ *Asia* pars ita vocetur, putant-
que illam versus *Parthiam*, *Assyriam* et *Armeniam*
Minorem sitam fuisse. Ego existimo, si non omnes,
at saltem plerasque regiones, eo nomine fuisse com-
prehensas, quæ in *Notitia* imperii recensentur ; ut
sunt *Palæstina*, *Phœnice*, *Syria*, *Cilicia*, *Cyprus*,
Arabia, *Isauria*, *Palæstina Salutaris*, *Palæstina se-
cunda*, *Phœnice Libani*, *Euphratensis*, *Syria Salu-
taris*, *Osrhoena*, *Mesopotamia*, *Silicia secunda*. *Am-
mian. Marcell.*, xv, 8, describit *Orientales* provincias,
incipitque a *Cilicia* et *Isauria* : inde narrat has re-
giones ab orbe *Eoo* monte *Anano* separari et *Orien-
tis localem* in longum portum et rectum ab *Euphra-
tis fluminis ripis* ad usque *sapercilia Nili* porrigi, *leva*
Saracenis continenantem gentibus ; limitique *Orientis*
includit *Commagenam*, *Euphratensem*, *Syriam*,
Phœniciam, *Palæstinam*, *Arabiam* et *Cyprum* : adeo
ut in eo nomine ipsi non veniat *Cilicia*, *Isauria* et
Mesopotamia. Meminit etiam *Orientis* *Basilius*, lib. 1
de *Vita Theodor.* : *ἡδὴ δὲ ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς, τῆς γὰρ ἑώρας*
ὡς πόλις ἀπὸ γένου ; *Urbs* ea (*leonum*) est *Lycœonæ*, ab
Oriente non procul distans, *Asiam* tamen versus magis
accedens, et in ipso *Psidarum* *Plurgumque* regionis
aditu sita : ubi per *Asiam* intelligenda est *Asia Minor*
ad *Helluspontum* sita, cui *leonum* propior erat,
quam *Orienti* ultra *Amaraum* montem remoto. Sed
cum *Diocletianus* cap. 9 dicatur in *Oriente* substitisse,
videndum est ubi rostatem egerit. *Aurel. Victor* scribit
Joanem Alexandrium profectum esse, provincia
Crædita Maximiano Cæsari ; ibique tunc temporis
Abulennæ, qui *purpuram* sumpserat, vicit, ut idem
Victor, *Eutropius* et *Sudas* in verb. *Διοκλητιανός* me-
morie mandant. *Lactantius*, c. 36, tradit *Maximi-
anum* ab *Oriente* cursus disposuisse, inoique eum
locum esse, qualis in *Syria* et *Ægypto* fuit, unde
inveniri videntur ; adeo ut per *Orientem*, in quo sub-
stitit *Diocletianus*, videatur debere intelligi *Ægypto*,
ejus ad *fluvium Nili* *Orientis* limes sese ex-
tendit, teste *Anm. Marcellino*. *Valesius*, ad ejusdem
xiv, 7, narrat *Ægyptum* inter provincias *Orientis*
recenseri, cum ex *Notitia* et innumeris auctoribus
constet *Ægyptum* ab *Orientis* provinciis sejunctam
esse ; sed morari tandem se desusse addit, postquam
didicit *Ægyptum* et *Mesopotamiam* olim sub dispo-
sitione comitis *Orientis* fuisse ; idque docere veterem
Inscriptionem, quæ sic habet : M. VALEIO. MEMPHO.
PYRO. VALEVIO. CAECILIANO. PLACIDO. C. V. COMITI.
ORIENTIS. ARABTI. ET. MESOPOTAMIE. Certe *Ægyptum*
ab *Oriente* separant *Vopiscus* in *Probo.* cap. 9 ;
Eusebii *Præfata* *Fasino* oblatu *Valentiniano*,
c. 20. *Hymno* vii, 2 *Histor. Eccles.* ; et proinde

nondum video illam *Orientis* nomine fuisse com-
prehensam ; quod si verum foret, certe in *Inscriptione*
laudata etiam ab eo non distingueretur. Aliud igitur
Provinciæ orientales, aliud *Oriens* et *Provinciæ*
Orientis ; duplici sensu possunt usurpari, nempe
vel pro provinciis in genere versus *Ortum* remotis,
vel pro provinciis, quæ *Oriente* proprie dicto compre-
hendebantur. *Ammianus* recensere se dicit *Orientales*
provincias, quo certe nomine *Mesopotamia* et *Ægyptus*
fuerunt comprehensæ, licet illæ distinctæ sint
ab *Oriente*, vel *Orientis* stricte sumpti provinciis ;
quod diligenter notandum est. Quia autem *Lactantius*
diserte scribit *Diocletianum substituisse in Oriente*,
et *uccupatum esse rerum exitus*, potuit primo *Antio-
chiæ* (quæ *Orientis* caput erat) substituisse, et postea
Ægyptum petisse ; vel potius tempora distinguenda
sunt, quia utrunque bello adversus *Persas* accedere
potuit, sed non eodem anno. Nam contra *Persas*
bellatum est annis 294, 295, 296 et 297, et *Achilleus*
victus est, uti eruditi censent, anno 295, adeo ut
anno ultimo, quo victus est victor ante *Narses*,
Diocletianus in *Oriente*, et quidem *Antiochiæ*, videatur
substituisse.

Scrutator rerum futurarum. Sic *Diocletianus Aurelio*
Victori vocatur *imminentium scrutator* ; cumque pro-
pterea victimarum exta consuleret, et ita gentilium
diligenter deos coleret, hinc puto *Zozimium* ii, 10,
narrare eum noluisse resumere *purpuram*, quia pro-
spiciebat perturbationem rerum : *ὄλα καὶ τῆ περι τὸ θεῶν*
αὐτὶ προσεσίμενος, ut erat vir religionis observantissimus ;
id est, diligens deorum cultor et consultor. Atque ita
Ammianus Marcell., xxi, 1, narrat, *Julianum exta*
rimatum esse assidue, avesque suspicientem præscire
festinasse accidentium finem.

Sacra turbata sunt. Id est, sacrificia rite fieri non
potuerunt ; malum omen illis objectum est. *Virgil.* iii
Æn. 407 :

Ne qua inter sanctos ignes in honore deorum
Hostilis facies occurrat, et omnia turbet.

Magister ille aruspicum Tagis. Certe ita appellat
primum aruspicum, quia *Tagis* artem eam dicitur
invenisse, teste *Cicerone* et aliis ; atque adeo *aruspi-
ciam scripsisse*, si fides habenda *Fulgentio*, in *Expos.*
Serm. Antiqui : quomodo sui temporis medicos,
cap. 55, *Chironem* et *Melampum*, antiquis nominibus
designat. Nec insolitum est collegiorum sacerorum præ-
sides *magistros* vocare. In *inscript.* occurrit *Magister*
collegii fratrum Arvalium, ordinis sacerdotum dei
Solis invicti Mithræ, et Saliorum. Quin et ipse *Ma-
gister aruspicum* in lapide apud *Reines.*, v. 15, me-
moratur :

L. FONTEVS FLAVIANVS
HARVSPEX. AVGG. CC.
PONTIFEX. DICTATOR
ALBAN. MAG. PVBLICVS
HARVSPICVM. ORDINI
HARVSPICVM. EX. D. D.

Nescio an *Græci* hanc vocem nonnunquam per
διδάσκαλος expresserint. Certe apud *Euseb.*, lib. vii,
c. 40 *Hist. Eccles.*, celebratur ὁ διδάσκαλος καὶ τῶν
ἀπ' Ἀλεξάνδρου ἀρχιερέων ἀρχισυναγωγῶν, qui *Valerianum*
ad persequendos *Christianos* inclauvit, et per quem
nequaquam *Macrianum*, qui postea imperium arripuit,
intelligi cum *Valesio* posse existimo. Nam is dicitur
fuisse *καθολικός*, id est *Rationalis imperatoris* et *ἀσθεῖς*,
vel *ipsius*, nempe *Valeriano* et *archisynagogo*, egre-
giam gratiam retulisse : saltem nisi alia præcesserint,
ut hæc continuo ordine non narrantur ; id quod
etiam *Valesii* sententiæ non favet. Sed tutius est
intelligere eum præstantissimum *Francesco Spanhemio*
Judeum, quia *archisynagorum* et *magistrorum*
nomen illis proprium erat.

Profani homines. *Christiani*, quos propterea sacris
suis arcebant *Gentiles*, quosque *atheos*, *impios* et
Irreligiosos vocabant, quia deorum cultum damna-

bant, uti ex Luciani Pseudomante et Arnobio A et Cybele *dea montium* vocatur Mœcenati apud Diomedem, lib. iii, p. 514 :

Ades, inquit, o Cybele, fera montium dea.

Milites cogi ad nefanda sacrificia præcepit. Recte notat Baluzius Eusebium vii, 4, idem memoria mandare, qui etiam malorum, quæ hoc edictum secuta sunt, originem eleganter describit, quæque adicere placeat, ut unusquisque inde exemplum capiat. *Sensim ac moderate in nos cepit animadvertere (Deus), orsa primum persecutione ab iis qui militabant. Cum vero sensu omni destituti de placando Deo ne cogitaremus quidem, quin potius, instar impiorum quorundam, res humanas nulla sollicitudine ac providentia gubernari rati, alia quotidie criminibus aliis adjiceremus; cum pastores, spreta religionis regula, nutuis inter se contentiosis decertarent, nihil aliud quam jurgia, minas, amulationes, odia ac nutuis inimicitias augere studentes, principatum quasi tyrannidem quamdam contentiosissime sibi vindicantes; tunc demum, juxta dictum Jeremiæ, obscuravit Dominus in ira sua filiam Sion, etc.* Et milites christianos militia motos fuisse, si sacrificare nollent, docet idem, c. 4, ubi notandum στρατοπεδάρχων, quicumque is fuerit, milites primo persecutum esse. Hic proculdubio id jussu Diocletiani fecit, si Lactantium sequimur; si vero Eusebium, Maximianum Galerii: nam l. viii, p. 517, tradit Galerium diu ante reliquos imperatores, Christianos, qui in exercitu erant, et qui in palatio versabantur, persecutum, illumque miserandæ persecutionis auctorem fuisse. Ad sacrificia autem coacti sunt Christiani, quia nullum evidentibus signum erat deos colendi: unde et PIETAS in nummis cernitur cum instrumentis sacrificio adhiberi solitis, uti docet ad Homerii apothensin pag. 288, quod quia facere recusabant Christiani, *atheï* dicebant. Arnob., lib. vi, extremo: *Quoniam satis, ut res tulit quam inanerit sicut simulacra, monstratum est; de sacrificiis deinceps, de cædibus, atque immolationibus hostiarum, de mero, thure, deque aliis omnia, quæ in parte ista confunt, possit ordo quam paucis, et sine ullis circumlocutionibus dicere. Ita hæc enim consensitis parte invidias nobis tumultuosissimas concitare, appellare nos ATHEOS, et quod minime attribuamus diis, penas etiam capitis belluarum crudelitatis irrogare.*

CAPUT XI.

Deorum montium cultrix. Quid hoc de loco sentiam, patet ex iis quæ ad *Columbum τον μακαρίτην* misi, quæ ex viri eruditii notis commode huc transferri non potuerunt. Persuasus autem nunc sum lectionem hanc recte sese habere, et Galerii matrem *montes* ut deos coluisse; vel certe præcipue adorasse deos, quos in montibus, tanquam sedibus suis, versari putabant: quales *Monteses deos* in apographo Commodiani dici notavit etiam Rigaltius; quamvis præferat

Montes et Deos dicitis,

aliquid vel positum est pro *Montenses*, quomodo in ins. 7, p. xli Gruteri NEMORENSIS DIANA est *Nemorensis*; vel ita ex more loquendi illius sæculi scribitur. Sic *dii montium* occurrunt apud vulgatum interpr. III Reg. xx, 23: *Servi vero regis Syria dixerunt ei: Dii MONTIUM sunt dii eorum, ideo superaverunt nos: sed melius est ut pugnetis in campestribus.* Interpretes LXX singularem numerum servant: *θεός ἄρων Θεός Ἰσραήλ, καὶ οὗ θεός καὶ ἄδων.* Syri volunt significare deos, vel deum, quem Israelite adorabant, in montibus habitare, et dominari; quemadmodum canit Ovidius:

Dii sumus agrestes, et qui dominamur in altis
Montibus, imperium est in sua tecta Jovi.

Neque tantum *dii agrestes* vocari *montium dii* possunt, sed etiam illi qui in montibus colebantur, et alii qui in iis versari putabantur, ut Diana, quæ in montibus us feras agitabat, *montivaga* propterea dicta. Quia

Galerii igitur mater *deos montium*, vel *deos montes* coluit; quod ultimum si quis amplecti mavult, me certe haud fiet invito. Erat enim illa Dacia oriunda, et forte Dacis parentibus genita, ibique educata; unde nihil mirum esse debet si eorum superstitionem secuta est. Nam constat Getas, sive Dacos, *montium* quemdam instar numinis coluisse. Strabo, lib. vii: *παρὰ δὲ τοῖς Γέταις ὁ ἱερεὺς ἀνομάζεται θεός, καὶ τὸ ὄρος ὑπελειφθὲν ἱερόν, καὶ προσκαγορεύουσιν ὄστας.* Apud Getas sacerdos dicitur deus, et mons sacer existimatur, atque *βια* appellatur; et Statium conjuratum veritatem celebrare censent eruditi, quia Daci bella gesturi in eo monte conveniebant, et jurejurando sese obstringebant: quamquam Straboni mons ideo tantum sacer haberi potuerit, quia in eo sacerdos habitabat, qui *θεός*, exemplo a Zamolxi sumpto, vocabatur, et quia ἀντρώδεις illud *χορίον* reliquis, rege et famulis exceptis, esset *ἄβαστος*, uti apud eundem legimus; quæ res excludit Dacos sacramentum se obstringentes; forteque vox *ἱερόν* verti debet *templum*, quomodo Max. Tyrius, diss. 38, scribit Libya incolis Atlantem montem habitum fuisse *ἱερόν, καὶ θεόν, καὶ ὄρον, καὶ ἄγαλμα*; id est, *templum, deum, jusjurandum et simulacrum*. Quicquid sit, vel *dii montes*, vel *dii montium* sunt intelligendi apud Lactantium. Dum autem hanc superstitionem ad antiquum revoco, facere non possum quin primo doleam humanum genus quod digestas quidem, sed tamen rudes et informes moles instar numinum venerari potuit, quodque eundem honorem exhibuit informibus lapidibus et dealbatis stipitibus, columnisque, quæ nullam hominis præ se figuram ferebant. Propter argumenti similitudinem, quæ ea de re notavi, licet longinsecula, nec omnia nova sint, hac occasione adiciam, ut fœda et vesana superstitio omnium clarissime oculis pateat. LAPIDES igitur, vel saxa a gentilibus honore divino cultos, id est, unctos, coronatos, et adoratos fuisse, ex Arnobii lib. ii constat: *Picturatas veterinos in arboribus lænias si quando conspexeram, lubricatum lapidem, et ex olivi unguine sordidatum, tanquam inesset vis præsens, adulabam, affabam, et beneficia poscebam nihil sentiente de trunco; ubi videri possunt interpretes.*

Lucianus in Pseudomante notat Rutilianum, si quando *λίθον ἀπληγμένον ἢ ἐσπεραγμένον* conspexisset, continuo in genua cecidisse, adorasse, vota fecisse, et prospera ab illo postulasse. Et putò vere notare eruditione præstantes viros, superstitiosos homines imitato esse Jacobum lapidem unguento perfundentem in Bethel, Gen. xxviii, qui tamen, teste Augustino, more idololatriæ lapidem non perfudit oleo, velut faciens illum deum, neque adoravit illum lapidem, neque illi sacrificavit. Certe Palesina finitimi Arabes lapidem pro deo coluerunt. Max. Tyrius, Diss. 38: *Ἀράβιαι σέβουσιν μὲν, ὄντινα δὲ οὐκ οἶδω τὸ θεῖον ἄγαλμα ἢ εἶδον λίθος ἢ τετραγώνος.* Apud eosdem sanguine, quem ex majoribus digitis, vel pollicibus fœdus percutientium eliciebant acuto silice, ungebantur septem lapides in medio positi, invocabanturque Bacchus et Urania, teste Herod. iii, 8. Deum autem, quem lapidis forma colebant, Bacchus, ut reor, fuit alio nomine *Δουσάρης* dictus. Neque enim audiendus Suidas, qui illud mutat in *θεός*, id est, *θεός*, uti observatum illustri Bocharto: sed tamen ille recte simulacrum ejus describit: *Simulacrum autem est lapis niger quadratus, ἀπόπικτος, nullam figuram habens, altus quatuor, latus pedes duos, aureæ basi impositus.* Sic Tertulliano in Apol. Arabiæ deus dicitur esse *Byssares*; et apud Hesychium legitur *Δουσάρην του Διόνυσου, Νεβαταίοι*: quin et Stephanus scribit, *Δουσάρη scorpium*, et *χορυφὴν ὑψηλοτάτην* esse Arabiæ, nomeaque habere *ἀπὸ τοῦ Δουσάρου*, qui deus ab Arabibus colebatur. Clarissimus Vossius, vi, 59 Idol. Gentium, putat, lapidem *τετραγώνου* Max. Tyrii

laudatum fuisse loci exelsi verticem, vel cacumen, quod pro nomine Arabes coluerunt; quia Stephanus *ορεινός καὶ ἀριστός* vocat, et mox addit eundem, vel Hermodorum, clare narrare *Δυσάρον* esse dictum jugum, sive altissimum Arabiae locum, proque numine habitum ab Arabibus pariter ac Daeharenis: in quibus notandis humani aliquid patitur vir doctissimus. Nam Stephanus tantum narrat, cacumen, vel scopulum *Δυσάρον*, nomen habere a deo Dysare, ejusque simulacrum, non montem, verum lapidem quadratum fuisse, ex Suida edocti sumus. Et de hoc Arabum numine videtur explicandum esse Porphyrius, lib. II de Abstin.: *Δουμάτιοι δὲ τῆς Ἀραβίας κατ' ἕτος ἕκαστον ἔθνον παῖδα ἂν ὑπὸ βωλοῦ ἑθαπτον ὃ χρώεται ὡς ἑόρην. Dumutii quoque, Arabis populi, puerum quatuordecim sacrificabant, quem sub ara sepeliebant, qua simulacri loco utebantur; nam cum Arabum Deus lapis fuerit quadratus, testibus M. Tyrio et Suida, cum ea forma plurimae aere sint, eumque ara illa loco simulacri fuerit Arabibus, nihil certe causae video cur non ita Porphyrius explicari possit. Haec autem superstitione videtur etiam ad Saracenos transiisse, licet lapis, quem adorabant, habuerit lineamenta capituli, si quis accuratius illum inspiceret, teste Euthymio Zygabeno in Panoplia a Sylburgio edita. Quin imo et hodie Mahumedani in parvo templo, quod ab Adamo fabulantur esse conditum, postquam pulsos fuit paradisus, et in quo Abrahamus, Ismael et Mahometi preces suas, si eos sequimur, fecerunt, colunt et osculantur lapidem *Al-hajar Al-Aswad*, quem vocant *Brachtan*, eumque ex paradiso Gabrielem ad Abrahamum nugantur portasse, initio nive et lacte candidiorem, atque ad instar solis lucidum fuisse: sed nigrum factum propter peccata hominum, ut docet Chevreus in Historia mundi. Et de hoc lapide nescio an loquatur Antoninus martyr in Itiner.: *In parte ipsius montis habent Saracceni idolum suum positum marmoreum, quod est candidum sicut nix; ibi permanet sacerdos indutus dalmatica et pallio lineo. Quando autem venit tempus festivitatis eorum, percurrente luna, antequam sacerdos ingrediatur ad diem festum illorum, incipit marmor illud mutare colorem; et dum adorant idolum, fit marmor illud nigrum sicut pix; completeque tempore festivitatis, revertitur in pristinum colorem, unde et valde admirari sumus; prout illa verba ab aliis laudantur. Atque ut Arabes, vel Ismaelitae, patriarchas male imitatis sunt: ita Phoenices lapides consecraverunt, quos *Batulia*, vel *Batulos*, teste Damascio apud Photium, vocarunt; idemque nomen Graeci dederunt lapidi, quem Rhea loco Jovis fingitur Saturno dedisse devorandum, quemadmodum ex Hesychio, Prisciano et aliis, docuerunt Seldenus, Vossius, Bochartus, Salmasius et Reinesius: quam ad historiam respiciens Lycophron in Cassandria, p. 70, Jovem appellat *δίσκου μέγιστον, lapidem maximum*; ut enim notat Tretzes, *δίσκου δὲ τὸν δια λέγει διὰ τὸν ἔθλον ἂν ἐστὶ δῖος ὑπὸ Πέρας σπαργασθῆντα καὶ ὑπὸ Κρόνου καταποθῆντα*. Praeterea divi lapides occurrunt apud Lamprid. in Heliogab., c. 8: *Lapides, qui divi dicuntur, ex proprio templo Dianae Laodiceae ex adyto suo, in quo Orestes id posuerat, afferre voluit*. Salmasius arbitratur divos lapides fuisse in adyto Dianae Laodiceae; et Casaubonus notat lapides divos appellari famo-issimum illud simulacrum ab Oreste et Iphigenia e Taurica ablatum. Rubenius II, Elect. 31, divos fratres, id est, Castores intelligit, quorum templum Domitianus instauravit: sed simul fatetur animum sibi pendere, anpiusque esse delibendum; et post *τὸ τέμπλο* finit sensum, interseritque *τὸ simulacrum post Laodiceae*. Certo hi lapides non poterunt esse in adyto Dianae, neque quicquam contamine habent cum dea istius statua, nec ad Castores queunt ullo modo referri; quia discrete proprium templum divis lapidibus tribuitur, et quia Lampridius agit de novis diis, quos Romam ex Asia tabibus transferre voluit Heliogabalus. Hoc animadvertens Tristanus, t. II, p. 324, arbitrat *divos lapides***

nullos alios esse quam triginta lapides, forma quadrangulari, qui Pharis in Achaia circa simulacrum Mercurii stabant, quibusque singulis nomina deorum erant imposita, teste Pausania, lib. VII. Sed quominus et hanc explicationem amplecti possim, facit proprium templum, in quo divi lapides fuerunt positi. Templum quidem Pausaniae auctoritate his lapidibus tribuit Tristanus: verum apud eum nihil tale reperio, quippe qui tantum narrat, Pharis aquam esse Mercurio sacram, fonti nomen Hama, incolae piscibus parcere, quia eos sacros deo esse existimant, et prope ipsum illius signum lapides fere triginta positos esse quadrangula forma. Quid igitur? Puto hos lapides in Oriente et Syria querendos esse; et, sive scribas *divos lapides*, sive cum illustri Salmasio *vivos*, intelligi debere *Batulos*, quos non modo *ἐμφύχους λίθους* vocarunt Graeci, verum de quibus etiam multa mira narrabant, uti videlicet apud Photium in Damascio, quibusque in Oriente, Heliogabali patria, alicubi, et forte Hierapoli proprium templum fuit extractum. Et excidisse, vel subintelligi (id quod Obrechtus arbitratur) *τὸ simulacrum, sive signum*, satis patet ex relativo *id*, quod caeteroquin ad nullum praecedens potest commode referri; adeo ut ita Lampridii verba distinguenda mea ex opinione sint: *Lapides, qui divi dicuntur ex proprio templo, Dianae Laodiceae (signum) ex adyto suo, in quo Orestes id posuerat, afferre voluit*. Sed ut pergam, observandum diligenter, verbis disertis notare Dionem Chrysostomum, orat. 12, multos barbarorum paupertate, vel quia artem sculptoriam ignorabant, montes deos existimasse, καὶ δένδρα ἄργα, καὶ ἀσπίλους λίθους, sive informes lapides; et scribere Pausaniam in Achaicis, solenne fuisse antiquitus Graecis ἀργοῖς λίθους, rudibus lapidibus, ἀντὶ ἀγαλμάτων exhibere τιμὰς θεῶν; et in Corinthiicis eundem notare, autē ἑδὲμ Διανὴ Λυκίας jacere λίθον καλοῦμενον ἱερόν, super quo novem Traezenorum viri Orestem a matris caede purgant. Plinius praeterea II, 58, memoriae mandat in gymnasio Abydi lapidem suo tempore cultum fuisse, modicum quidem, sed quem in medio terrarum casurum (e sole nempe) Anaxagoras praedixerat: alium colli Cassandriae, quae Potidaea vocata est; et Anaxagoram alio tempore iterum praedixisse saxum e sole casurum; idque factum esse interdictum in Thraciae parte ad Aegos flumen, et lapidem istum ostensum fuisse vehis magnitudine, colore adustum. Cum talia igitur ferantur de Anaxagora, nihil utique mirum est Amm. Marcell. 22, 16, scribere illum praedixisse *lapides e caelo lapsuros*; mirorque Plinii verba non occurrisse doctissimo commentatori, qui scribit, cum Ammiano facere Philostratum et Tzetzem, sed caeteros omnes narrare, Anaxagoram praedixisse unum lapidem tantum casurum. Nam bis id praedixit, et utramque historiam, vel fabulam conjungere poterunt illi, qui scribunt *lapides casuros* praedixisse philosophum; vel si semel id factum esse habuerunt persuasum, poterunt plurali numero pro singulari, more loquendi vulgatissimo, usi esse: quomodo etiam Amm., cap. 8 libri ejusdem, narrat Anaxagoram Aegis-Potamis praedixisse *lapides ex caelo casuros*; qui tamen tantum unus fuit. Offert insuper *se mater deum*, quam sacrum lapidem scribit fuisse Liv. xxix, 11, quamque ex inaudita per omnia vastitatis petra, cui nomen Agdus, in finibus Phrygiae, cum lapidibus a Pyrrha et Deucalione in orbem mortalibus vacuum jactatis informatam esse, atque animatum divinitus, memoriae mandat Arnob., lib. quinto. Mons igitur, cui ortum suum *Montana*, vel ὄρειος θεός, sive Rhea, debeat, Agdus fuit vocatus; quod vocabulum restituendum esse Isidoro censet Reines. in Var. Lect., 17, apud quem in Glossis scribitur *Agadir*, vel, uti Vulcanius edidit, *abadir lapis*. Recte quidem vir eruditissimus reprehendit Barthium, qui in Germania hunc lapidem quaerit: sed male *Agdir, Agadir*, vel, si incorruptus Arnobius, *Agdum* lapidem esse, itemque deam cultam in simulacro lapidis grandis nigri e Phrygia Romam

transvecto, arbitratur. Nam *Aqdu* non fuit lapis, verum petra, vel mons inaudite vastitatis : deinde *Abdir*, *Abadir*, *Abaddir* est lapis βαΐτωλος, uti notatum est eruditus ex Prisciano, qui ita loquitur lib. 1 : *Abdir genus lapidis ; lib. 5 : Abadir deus est : dicitur et hoc nomine lapis ille, quem Saturnius dicitur devorasse pro Jove, quem Græci βαΐτωλον vocant : lib. vi : Abdir quoque et Abaddir ὁ βαΐτωλος, hujus Abaddiridis. Lapis autem, qui Deum miser esse existimabatur, lineamenta faciei muliebri videtur habuisse ; quæ etiam Saracenus lapidi tribuit Zygabenus. Prudent., Hym. 10, v. 155 :*

Lapis nigellus evehendus essedo,
Muliebris oris clausus argento sedet :

nisi hic sensus sit poetæ, capsam argenteam, cui lapis ille erat inclusus, retulisse faciem muliebrem ; ita ut clausus fuerit *argento muliebris oris* ; quod rogo eruditores examinent. Lapis etiam fuit *dens Alagabalus*, eumque Herodianus, lib. v, facit λίθον μέγιστον κατάθεν περιφερῆ λίγοντα εἰς ὄξυτητα ; additque κωνοειδῆ esse illi σχῆμα, et μέλανον χροίαν, ostendi in lapide eminentias nonnullas, et formas vel τύπους, solis imaginem esse humana arte non fabricatam, ac tandem e caelo cecidisse. Deus hic cernitur in nummo Helioagabali, insignisque lapis est aquila et tribus stellis apud illustrem Spanhemium ad Juliani Cæsares. In nummis præterea Seleucensium Pieriæ Syriæ, qui in honorem Trajani percussi sunt, repræsentatur mons, ejus cacumen foramen habet, vel lapis in medio templo positus, cum ins. ΖΕΥΣ ΚΑΣΙΟΣ : unde non immerito existimant eruditione præstantes viri, Jovem Casium exhiberi, vel montem hunc creditum esse Jovem Casium, quippe qui *tereti ambitu in sublime*, teste Am. Mareell. xxii, 14, *porrigitur*, qualis plane in nummo exhibetur. In Philippii patris numismate cernitur quoque templum, et in ejus medio rupes, vel mons, cum ins. ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΠΕΡΓΑΙΑΣ ; quæ haud vanum indicium est rupem illam, vel montem peculiari honore cultam, et Dianæ sacrum fuisse. In alio Caracallæ lapis rotundus et in acumen desinens templum medium occupat, cum ins. ΚΟΙΝ. ΔΕΙΗΘΝ ; quod Harduinus positum putat pro Δειῶν, refertque ad Dium, urbem Decapoli tanæ regionis in Syria, cujus Plinius et Steph. meminerunt, Tristanus vero et Holstenius ad Diam Arabiæ urbem ; representarique putant Venerem, quam ea forma cultam fuisse ex Clemente Alexandrino, Maximo Tyrio, Arnobio, Diono Chrysostomo, et Pausania docent. Sed Venerem non nominant Clemens, Maximus Tyrius, Arnobius, Dion ; et celebrant tantum λίθον, λίθον τετραράγωνον, vel *informem lapidem* ; poteruntque respicere ad lapidem quadratum ab Arabibus cultum, de quo ante meminimus agere. Vidit id forte etiam Tristanus ; utque evinceret lapidem hunc esse *Venerem Uraniam*, addit Pausaniam, lib. 1, narrare Athenis templum esse Veneri Uraniæ dedicatum, quam ferebant Parcarum vetustissimam, *dans lequel il y avoit une pierre faite en forme de Herme, ou borne, dont l'inscription marquait que c'étoit l'effigie de Venus Uranie*. Græca ita sese habent : Οὐρανίως ἄγαλμα τετραράγωνον κατὰ ταῦτα καὶ τοῖς Ἑρμαῖς ; quibus in verbis ego nullum lapidem acuminatum invenio, sed Veneris statuam quadratam ad instar Hermarum, id est, eam caput habuisse, et reliquum corpus fuisse quadratum absque brachiis, etc., quomodo Hermæ feri solebant. Huc omnino pertinet Venus Paphia, cujus simulacrum, teste Tacito in Historiis, *non effigie humana, sed continuus orbis latiore initio, tenuem in ambitum metæ modo exurgens, et ratio in obscuro* ; cujusque statuam nulli alii rei assimilari posse, quam πυραμίδι λευκῇ, scribit Max. Tyrius, diss. 38, qualis et illa cernitur in nummo Drusi apud Patinum, Trajani apud Tristandum, et aliis apud Jac. Gutherium in, 5, de Jure Pontif., qui male hæc numismata ad Dianam Paphiam refert. Eodem loco vir eruditus Lampridii paulo ante

laudata verba emendat : *Ex proprio templo Dianæ Lycææ, illam Laodicææ ex adyto suo, in quod Orestes posuerat, auferre voluit ; et intelligit lapidem qui, teste Pausania, ante adem Dianæ Lycææ jacebat, et sacer vocabatur ; additque Laodicenses Dianæ simulacrum Braurone auctum impetrasse a Seleuco, illudque signum deæ esse, quod olim e Taurica Orestes et Iphigenia sustulerant. Sed primo aliud sunt divi, vel vii lapides ; aliud lapis Træzene jacens ante templum Dianæ Lycææ : illi suum sibi templum habuerunt ; hic vero ne in templo quidem, sed ante eadem alterius numinis positus fuit. Deinde Pausanias non docet statuam Dianæ, quæ ex Braurone in Persiam asportata, et a Seleuco Laodicensibus Syriæ data fuit, esse Dianam Tauricam ; quin imo variis argumentis lib. iii id refellit, docetque Dianæ Orthiæ simulacrum, quod in Lymææ, Laconica agro, colebatur, potius illud esse quod ab Oreste et Iphigenia barbaris erat ablatum. Neque etiam mihi placet quod addit Gutherius, simulacrum prisce operis Praxitelis fuisse illius qui marmore felix et clarus habebatur. Nam cum Praxiteles tempore Cæ. Pompeii Magni vixerit, utique Dianæ Tauricæ simulacrum facere non potuit ; et Pausanias in Atticis scribit, Braurone esse Dianæ Brauronis sacellum, et simulacrum, Praxitelis opus : sed adjicit : καὶ τὸ ἀρχαῖον ἑορτὸν ἐστὶ ἐν Βραυρωνίῳ, Ἄρτεμις, ὡς λέγουσι, ἢ ταννοική : unde patet aliud antiquius longe signum ibi fuisse Dianæ Tauricæ ; quæ cum non distingueret vir doctus, in errore lapsus est. Sed ut pergam, Seldenus, ex Suida et Hesychio, observat Apollonis Ἀργιέως statuam esse, lapidem basi circulari, in conu desinentem : verum illi, non secus ac Harpocratio, Schol. Aristophanis, Stephanus, Auctor M. Etym. et Eustachius, p. 166, uno ore tradunt : Ἀργιέα ἀραμ esse ante fores ἐν σχήματι κίονος, vel κίονα εἰς ὄξυ λίγοντα, ὃν ἰστάσι πρὸ τῶν θυρῶν, vel κωνοειδῆ κίονα sucrum Apollini, vel Baccho, vel ambobus ; simulque ex his patet Apollinem Ἀργιέαν et Ἀργιέα dictum esse, id est, Ἐρόδιον, vel viarum præsidem : sed nondum discere ex iis auctoribus potui Apollinem tali forma cultum fuisse ; quin potius contrarium plane tradit Macroh. 1, Sat. 9 : *Et enim sicut Nigidius quoque refert, apud Græcos Apollo colitur, qui θυραῖος vocatur ; ejusque aras ante fores suas celebrant, ipsam exitus et introitus demonstrantes potentem. Idem Apollo apud illos et Ἀργιστὸς nuncupatur, quasi viis præpositus urbanis. Illi enim vias, quæ intra pomeria sunt, ἀργιστὸς appellant ; nam diserte Apollo ab ara distinguitur. Pausanias præterea, lib. 1, Megaris scribit esse lapidem, παρεχόμενον πυραμίδος σχῆμα οὐ μεγάλης, illumque nominatum fuisse Apollinem κερυνῶν ; et in Corinthiacis memorat Jovis Μελχίου et Dianæ Πατρῶας simulacra nulla arte facta, illius πυραμίδι, hujus vero columnæ, vel κίονι εἰκασμένα. Sic auctor Phoronidis apud Cl. Alexandrinum Junonis Argivæ statuam, κίονα, vel columnam non aliam ob causam nominat, notante Scaligero ad Eusebium. Bacchus, eodem Clemente teste, columnæ etiam forma cultus ; quod Dickinsonus, cap. 10, Delph. Phœni. ad columnam refert, quæ in veteri fœdere Mosi, ex quo Bacchum fecerunt, et Israelitis præfluxit ; nec immerito idem Clemens tradit olim columnas pro simulacris cultas esse : πρὶν γ' οὖν ἀκριβοῦσθαι τὸς τῶν ἀγαλμάτων σχήσεις ἵσταντες οἱ παλαιοὶ ἔσειον τούτους ὡν ἀφιδρόμισα τοῦ θεοῦ. Et huc etiam referri posset discus, quem pro sole Pæonias coluisse in Harpocrate doceo ; huc Penates Lavinii, quorum formam et figuram scribit Timæus apud Dionys. Hal. lib. 1, esse κηρύκια ἑδρηῶ καὶ χαλκῶ, καὶ κρημον Τρωικόν, caduceos ferreos et æreos, et testam fictilem Trojanam : nisi quis τὸ κρημον malit vertere lucernam cum Baudelotio de Dairual., tom. 1, p. 199, et huc tandem pertinet Saxonum idolum Irminsul, de quo peculiari libro egit Meibomius. Hic autem informium lapidum saxorumve cultus diu duravit, ipsaque plebs christiana in pagis eo infecta fuit.**

Iva Carnotensis, part. II, cap. 38, refert eaput concinam Nannetensis, quo funditus effodi jubentur lapides quos in riuosis locis et sylvestribus venerantur; et cap. 37, eaput concinam Agathensis, quo statuitur perscrutandum esse, si aliquis vota ad arbores, vel ad fontes, vel ad lapides quosdam quasi ad altaria faciat. Atque ex his satis superque patere arbiter Graecos, Syros, aliosque populos, lapides informes ut deos coluisse. Nunc dispendium est, num eo etiam vesania progressus sit Romuli populus, et gens togata. Matrem deum et Elagabalum eo coluisse, ut et lapides unxisse, notum est: sed id ago, ut examinem num ad quod numen patrium ea forma venerati sint. Certe Tristan. I, p. 427, notat Jovem dictum esse *ἐπιχρυσόν*, non solum quia in summis montibus colebatur, sed quia mons, vel rupes existimabatur Jupiter ipse, qui revera erat Juppiter cognominatus *Lapis*, Ciceroni memoratus, ejusque vestigiis alii antiquarii celebres insistant. Sed nihil huc pertinet *Romanus vetustissimus ritus*, ut Apuleio vocatur, *jurandi per Jovem lapidem*: vel *sacrossimum jusjurandum*, ut illud appellat Gellius I, 21. Nam quemadmodum docuerunt ex Festo et Polybio, Turnebus et Sanctius, locutio est elliptica; et qui ritu illo jurabant, lapidem silicem tenebant, haec verba dicentes: *Si sciens fallo, tum me Dispiter, salva urbe arceque, bonis ejiciat, ut ego hunc lapidem*; unde patet Jovem lapidis forma a Romanis cultum non fuisse. Habuerunt tamen illi lapidibus informibus honorem; uti *manali lapidi*, vel *petra quae erat*, Festo docecunt, *extra portam Capenam iuxta artem Martis, quam cum propter nimiam siccitatem in urbem protraherent, insequeretur statim pluvia, eoque, quod aquas maneret, manalem lapidem dixerunt*. Et ut lapis qui, Anaxagora praedicente, e sole decidit, colus fuit: ita in agro Crustumino, teste Livio VII, 9, lapis, qui in lucum Martis cecidit, sacer Indus est; si modo de eodem, et non de alio loquitur item cap. 15: *In Crustumino avem singulem (quam vocant) sacrum lapidem rostro cecidisse*. Ut autem ad alium mentrum me convertam, notandum gentiles etiam stipites nudos ut deos coluisse; quo pertinent *hastae*, de quibus ad apotheosin Homeri egi. Simulacrum etiam Dianae Ephesiae cum primum ex caelo decidit, vel ab Amazonibus consecratum est, fuit truncus acutus ulmeus, uti notat ad Eusebium Scaliger: quod si verum (alia enim sentit Petrus, cap. 50 politissimi libri de Amazonibus), non satis caute Petrus Faber I, sem. 3, simulacrum Dianae ab Amazonibus venatricis antiqua et solita figura fuisse consecratum scribit; et aequè male ostendere conatur Dianam Ephesiam non fuisse multo mannis et veribus extractam: quod tamen adeo clarum est, ut ne quidem probatione indigeat. Sed, ut ad rem redeam, audiendus est Arnob. lib. VI, adv. Gentes: *Rideatis temporibus priscis Persas fluvium coluisse, memorialia ut indicant scripta, informem Arabas lapidem, acinacem Seythiae nationes, ramum pro Cinia Thespiis, lignum Icaros (alii legunt Caryos, et Caryam, vel Caryetidem Dianam a Laconibus cultum indignant) pro Diana indolatum, Passimantos silicem pro dea autem, pro Marte Romanos hastam, Varrois ut indicat Musa; atque ut Aethlius memorat, ante usum disciplinamque florum, pluteum Sanctos pro Junone, et abstinetis a risu, cum pro diis immortalibus sigillatim hominum, et formis supplicatis humanis? Quae verba clarissime anilem hanc superstitionem nobis ob oculos ponunt. Sic Clemens Alex. Cinxie vel Junonis simulacrum, *περίεργον ἐκαστομέτρου*; Dianae, *ἕξαστον ἢ ἑξατομέτρου*; Junonis, *σαυδα*, uti eruditè observatum, appellat, neque aliter vel Junonem Sarranam, vel Minervam Lindiam describit Callimachus apud Euseb. III, 8 Praep., quemadmodum eruditè docet Vossius ad Catullum. De hujuscemodi statuis elegantè loquitur Tertull. I, 12, ad Nat.: *Si de hoc deusentia intercedit, quando distinguuntur a crucis stipite Pallae Aethra, et Ceres Pharia, quae sine forma, rudi palo (ita enim cum Stephano le Moynes, viro doctis-**

simo, legendum) et solo statico ligni informis representantur. Per *stipitem crucis* intelligit lignum crucis rectum, quod *ἕρπον* *ἕρπον* vocat Justinus; maleque hinc arbitratur Lipsius crucem aliquando solo arrectario ligno constituisse, quia sensus est non debere Gentes mirari Christianis crucem in pretio esse, cum ipsi sub forma stipitis, vel statici, atque adeo recti pali, qui partem crucis facit, Athenis quidem colant Palladem, in Aegypto autem Cererem sive Isidem. Unte eodem capite dixerat Tertull.: *Crucis qualitas, signum est de ligno: etiam de materia colitis penes vos cum effigie. Quamquam sicut vestrum humana figura est, ita et nostrum sua propria: viderint nunc lineamenta, dum una sit qualitas; viderit forma, dum ipsum sit Dei corpus*. His doctissimus Gothofredus verbis componi posse aetum inquisitionum existimat, utrum Tertulliani tempore cruci superaddita sit imago crucifixi; additque eum inter nationum et Christianorum crucis aperte hoc discrimen ponere, illas nimirum fuisse cum effigie humana, has sua propria figura, non humana effigie, non lineamentis humanis, sed ἀπηγρασμένους, simulacra nudas: quae certe quid sibi velint, vix capio. Nam ethnicos deorum suorum aliquem cruci affixum coluisse, vel cruci honorem (excipient alii forte Aegyptios, quorum in Hieroglyph. notis figura instar crucis apparet) habuisse, non putò apud Patrum vel alium quemquam reperiri: nec certe illa est mens Tertulliani; verum is ita argumentatur: Christianorum crucem signum de ligno esse; gentiles etiam colere quod de materia, sive ex ligno factum est: atque ita amborum eandem esse qualitatem; gentium quidem ligna representare figuras humanas, id est, statuas esse: crucem vero habere etiam figuram, non humanam, verum suam et propriam; quo pertinet scribere Minutium Felicem in Octavio: *Cruces etiam nec colimus, nec optamus. Vos plene qui ligneos deos consecratis, crucis ligneas, ut deorum vestrorum partes, forsitan adoratis*. Inde addit Tertullianus nullam rationem habendam esse lineamentorum, vel statuas preferendas esse cruci, cum sint ex ligno; subjicitque, si deus esse hic differentiam, nihil tamen a crucis arrecto stipite differre Palladem Aethiam, quae nescio an illa fuerit, quam et ligno Autochthonas posuisse refert Eusebius loco laudato. Frequens autem haec superstitio in agris, in quibus Terminus forma lapidis vel stipitis colebatur. Prius nos docei Prudent., et contra Sym., 4005:

Ultimur et ruris reditu, et ratione colendi
Exercere manus non penitet; et lapis illic
Si stetit antiquus, quem cingere siveverat error
Fasciis, vel gallinae pulmone rogare,
Frangitur et nullis violatur Terminis extis.

Alterum vero simul Ovid., et Fast.:

Termine sive lapis, sives es defossus in agro
Stipes, ab antiquis tu quoque Nomen habes.

Tibullus I, 4, vocat *stipitem desertum* (quem alii emendant, alii explicant, uti videre licet apud Scal. ad Varr. I de Re Rust. Barth. IV, Adv. 2, Voss. II, 7, 21, Harm. Evan. Giphani in Ind. Lucret. Jac. Loensem II Misc. 18, et poetae commentatores) et *deasciatum stipitem*, Prudent., in Hym. Romani martyris. Ejusmodi stipitem appellabant *delubrum*. Festus: *Delubrum dicebant iustum delibratum, hoc est decorticationem, quem venerabantur pro deo*. Doctissimus Vossius putat postrema verba esse Pauli, qui ubique hoc agit, ne Gentium religioni favere videatur; et licet ab ea opinione nequaquam sim alienus, tamen videor nonnullos scrupulos movere posse. Nam cum *delubrum* non usurpetur nisi de re sacra, vel loco religioso, nihil dixisset Festus, nisi ultimas adiecisset voces; et omnis iustus decorticationem, omnis stipes quocumque in loco, quocumque de causa defixus *delubrum* esset. Massurius Sabinus apud Servium II An., 225, *delubrum* interpretatur *effigiem, a delibratione corticis, quia antiqui feliciam arborum ramos cortice detracto in effigiem deorum formabant*. Ipse Servius ad lib. IV, simulacrum *delubrum* dici notat a libro, hoc est-

raso ligno, factum. quod græce *δέσμος* dicitur; et nonnulli apud Asconium tandem plane cum Festo (Servii enim loca etiam de statuis possunt exponi) faciunt. *Sunt etiam qui delubra ligna delibata, id est decorticata, pro simulacris deorum more veterum posita existiment; sed male; ubi quod dicit. more veterum, Festus videtur exprimere per venerabantur.* Hinc in Glossis *Delubrum* explicatur, *καθόρθωτα, ξύλον, ἀσβεστωμα*, et alibi *δέσμος, delubrum*. Ad hanc superstitionem etiam pertinet hasta pro Marte Romanis culta, testibus Arnobio et Plutarcho; et nescio an inde sit explicandus Servius ad *Æn.*, 525: *Quos tamen penates alii Apollinem et Neptunum volunt; alii Astates esse, et in regia positos tradunt.* Nam vel legendum *Hastatos*, quomodo *Penates* describit Dion. Halicarnasens, vel *Hastas*, et *positus*; et intelligendæ sunt *Hastæ Martis*, quas in regia collocatas esse testatur Jul. Obsequens. Et hæc quidem satis erunt ad fedam illustrandam superstitionem, et nonnulla auctorum loca illustranda; speroque æquum lectorem hoc, qualecumque est, boni consulerum.

Deorum cultrix. Ita Statius, v. Sylv. 4, 195, Priscillam vocat *propriam cultricem Cæsaris*; et in inser. apud Gruterum *Cultores Herculis, Jovis, Larum*, aliorumque deorum occurrunt, qui significant sese illos deos præcipua religione venerari. Deos autem in summis montibus cultos, et Jovem inde *Ἀρπύριος* dicitur esse, eundemque in Smyrncæorum nummo occurrere, docui ad Apotheosin; et rem tibi gratissimam fore, lector, spero, si communicem tecum inscriptionem elegantem admodum, Smyrnae nuper ad me cum aliis præclaris missam, quæ ejusdem Jovis memoriam conservat:

ΕΚ ΤΟΙΣ ΕΙΣΑΧΘΕΝΤΟΣ
ΥΛΑΤΟΣ. ΕΠΙ ΤΟΝ ΔΙΑ ΤΟΝ
ΑΚΡΑΙΟΝ. ΕΠΙ ΟΥΡΑΝΟΥ
ΤΡΑΙΑΝΟΥ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΕΝ ΤΑΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΑΙΣ
ΤΑΙΣ ΜΑΚΡΟΝ. ΙΟΥΝΙΩΝ
ΥΙΟΥ. ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΟΣ.

Ad Apollinem Milesium. Hujus oraculi videtur tunc temporis fama magna fuisse. Sic Licinius contra Constantinum bellatorem consuluit, teste Sozomeno, lib. 1, cap. 7, *τοῦ Διδορυμίου Ἀπολλωνίου Μιλετί* oraculum; quod auctor Histor. Tripartite ita vertit: *Dicunt eum tunc expertum divinationem Mileti Geminique Apollinis.* Cæterum hinc atque ex A. Marcellino, qui xiv, 6, narrat Serenianum familiarem suum ad templum fatidicum misisse, aliisque auctoribus patet oracula ex tempestate nondum plane conticuisse; vel fraudes sacerdotum omnium adhuc oculis non patuisse.

CAPUT XII.

Dies aptus et felix. Qui scilicet non foret nefastus, ater, vel infelix rebus agendis. Notissimum est Gentiles diebus nefastis, ominosis, sive Ægyptiacis, nihil egisse: sed illos, si quid aggredi velent, elegisse dies commodos atque felices; quam in rem nonnulla, eaque haud vulgaria, si id ageretur, in medium afferre possem.

Ad septimum kal. Martias. Non monerem rem vulgarissimam, scribendum nimirum esse diductis litteris, *a. d.*, id est, *ante diem*, nisi viderem et idem vitium superesse cap. 17 et 44. Quam variaz autem de initio Diocletianæ persecutionis sententiæ sint, vide apud Velsærum in notis ad conversionem S. Afræ.

Ut quasi terminus. Et sacra termino fiebant mense februario, qui habebatur ultimus anni antiquis temporibus. Ovid. 2 Fast., 47:

Sed tamen antiqui ne nescius ordinis erres;

Primus, ut est, Jani mensis et ante fuit.

Qui sequitur Januam veteris fuit ultimus anni:

Tu quoque sacrorum, Termine, finis eras.

Et quidem Ovidius videtur significare, post terminalia, vel sacra Terminò peracta, nullum amplius eo anno diem deo alicui festum agitatum fuisse. In calendariis certe, post terminalia nulla memorantur

A festa, nisi quæ post prima illa tempora, de quibus loquitur Ovidius, introducta sunt. Neque tamen puto ultimos quinque februarii dies Terminò sacros fuisse; nam illud si verum foret, quinque, imò sex dies Terminò dicati forent. Quæ et Dionysius Halicarnasens *statum diem*, vel *ἡμέρας τὰς αὐτὰς*, lib. 11, pag. 133, terminalibus tribuit; et Macrobi. 1 Sat., 15, Romanos scribit non confecto februario, sed post vicesimum et tertium diem ejus intercalasse, terminalibus scilicet jam peractis, deinde reliquos februarii dies, qui erant quinque, post intercalationem subjunctisse. Et fictione quadam, dies terminalium dies anni ultimus habebatur. Varro, lib. v. L. L.: *Terminalia, quod is dies anni extremus constitutus. Duodecimus enim mensis februaris; et cum intercalatur, inferiores quinque dies duodecimo demuntur mense: ita ut hi quinque dies una cum diebus intercalariis februario non fuerint annuerati.*

Præfectus. Optime existimat Columbus scribendum esse *præfectus*; neque enim imperator una ad Ecclesiam ivit, ut patet ex seq., ipsi vero in speculis; et *præfectum prætorii* intelligendum esse constat ex ducibus et tribunis qui ipsam comitabantur, necnon inde, quod milites prætoriani templum diruerunt.

Acie strunta. Vel legendum *instructa*, vel ut *strumentum pro instrumentum*, uti docet Du Cange in Glossario, ita etiam *struce* pro *instruere* posuerunt. Sed et *struere aciem* dixit Virgilius alicubi, si bene memini.

Farum illud editissimum. Initio Christiani privati in ædibus ad colendum D. N. J. C. conveniebant, uti satis superque ex Novo Testamento patet, in quo et Paulus, I ad Cor. c. ult. celebrat Ecclesiam, *καὶ οἶκος Ἀρδίας καὶ Πρῶσπιδος*. Sed postea non prohibentibus imperatoribus vel magistratibus ethnicis, propter multitudinem quæ quotidie Christo nomen dabat, in singulis urbibus extraxerunt domos laxas et grandes, uti ex Euseb., lib. viii, c. 4 Histor. Eccles. constat, nec non ex hoc Lactantii loco, in quo ecclesia vocatur *editissimum*, nimirum *ædificium*. Quod autem paulo ante dixit *nullas ac magnas domos ecclesiam ab omni parte cinxisse*, ita videtur interpretandum, ecclesiam undique cinctam fuisse a domibus privatorum, ita ut illa conspicere non posset ab ambulantiibus per plateas: quod proculdubio factum ad evitandam gentiliam invidiam; quomodo et hodie antiquiora monasteria undique cingi domibus videmus, ita ut eorum amplitudo conspici nequeat.

CAPUT XIII.

Tormentis subjecti essent. Ut enim ex jure Romano constat, omnes promiscue torqueri non poterant: unde et cap. 21, veluti rem insolitam notat, *Decuriones et primores civitatum egregios et perfectissimos viros tortos fuisse.*

Omnia actio caleret. Non improbo; quia *judicia calere*, *calere in agendo*, et *crimen calere* dixit Cæcero: sed tamen valde arridet *valeret*, ut jurisconsulti loquuntur.

Libertatem denique ac vocem non habent. Id est, de injuria, adulteriis, et cæteris contumeliis agere non possent, neque apud iudicem queri. Nec puto Lactantium respicere servorum libertatem, uti arbitratur Baluzius. Eusebium nunc quidem a Restino recte interpretatum esse arbitor; nam *ὅτι ἐν διατάξει προκλήδου* sunt *servi*; et qui *οἱ ἐν διατάξει διατάξας* alibi Eusebio dicuntur, nulli certe alii sunt quam imperatorum ministri, qui in familia, in palatio erant, quique serviunt, quamvis servi non sint proprie ita dicti.

Victorias Gothorum et Sarmatarum. Quos scilicet vicerant: unde in nummis Dioclet. et Maximiani occurrit *Victoria Sarmatica*; et *Gothos* ab his victos fuisse patet ex Mamertini Genethiaco. Vult igitur Christianus ille significare imperatores ex Christianis pessundatis titulum sibi debere adscribere, ut a *Gothis Gothici*, et a *Sarmatis devictis Sarmatici* dicebantur. Et quamquam Eusebius videatur laudare

hominem hunc, ego tamen arbitror meliorem sentire A Laetantium, qui scribit illud non recte factum esse.

Legitime coctus. Gallonius et Sagittarius in de Cruciatibus martyrum nihil moment de legitime coctis. Ego nunc puto eum lento igne, quali carnes assari solebant, primo coctum, inde exustum fuisse: quomodo in Christianos sevisse Galerium patet ex cap. 21, ubi inter alia legitur, *per multum diem decocta omni cute*; necnon ex Euseb. 8, 6, qui significanter dicit Petrum quemdam *instar carniū, quæ ad cibos parantur, igne assatum*, vel, uti Laetantius loquitur, *coctum fuisse*. Et ita certe, legitime, commode explicari eum Columbo potest: quamquam nec his repugnauerit, qui exponunt, *secundum leges* quas Augusti tulerant; quomodo legitimum oleum Petronio est, quo luctatores ex lege et more palaestrae perfundebantur, uti docuit Gronovius, vir doctissimus, ad Statium.

CAPUT XIV.

Oculis ministris. Forte positum est pro *per oculos ministras*; vel intelligendi sunt ministri et domestici Diocletiani, quibus inscius et non animadvertentibus, palatium incendi fecit.

Duos imperatores. Atqui unus tantum imperator, alter Cæsar erat: quod notandum diligenter, quia ejusmodi loquendi ratio apud alios etiam occurrit, et quia similiter Eusebius eos appellat βασιλεύς. Recte caeteroquin huc distinguit Laetantius, cap. 18, ubi Diocletianum Galerium Maximianum, qui Cæsar erat, alloquitur: *Verum si nomen imperatoris cuperet adipisci, impedimento nihil esse, quin omnes Augusti nuncuparentur.*

Omnes suos. Id est, amicos, qui ipsi serviebant: cap. 15, *domesticos* vocat. Observandum autem multos in palatio fuisse, qui Christo nomen dede- rant; eaque gratiam fecisse Dominum nostrum crudelissimorum persecutorum auticis, atque adeo proximis. Ita D. Paulus Epistola ad Philippenses extrema memorat, τοὺς ἄγιους, τοὺς ἐκ τῆς Καισαρίας αἰνίας; et notatu dignissima sunt Eusebii verba, lib. VII, cap. I Hist. Eccles.: *Argumento esse possit imperatorum benignitas erga nostros, quibus regendas etiam provincias committebant, omni sacrificandi metu eos liberantes ob singularem, qua in religionem nostram affecti erant, benevolentiam. Quid opus est dicere de iis, qui in imperatorum palatiis versabantur? Quid de imperatoribus ipsis, qui domesticis suis, eorumque uxoribus, liberis, ac servis, ea que religionis sue erant, tam verbis quam factis libere exsequenti coram senetipsis potestate dederunt, ipsis ob hanc fidei suæ libertatem gloriarī, ac se ostentare quodammodo permittentibus.* Atque ita idem VII, 10, scribit, Valerianum suumopere initio complexum Christianos, totamque ejus domum plenam fuisse θεοσεβῶν, ita ut ἐπίκλησι θεοῦ videtur esse.

CAPUT XV.

Sacrificio pollutæ cogit. Quid mihi hoc de loco videatur doceo ad cap. 1.

Per quos palatium. Id est, qui maxima auctoritate erant apud imperatorem; cuius rei historia Augusta satis multa exempla præbet, atque ita, quondam, non capiendum est de longo temporis intervallo, sed brevi, quo scilicet edictum præcedebat.

Presbyteri ac ministri. Id est presbyteri et diaconi. Isidorus apud Gratianum: *Hi (levitæ) Græcè diaconi, latine ministri dicuntur.* Canon 18 concilii Illiberitani agit de sacerdotibus et ministris, si mæchaverint. Canon 33 de episcopis et ministris, ut se ab uxoribus abstineant: quam in rem plura videri possunt apud Gasp. Zieglerum, lib. de Diaconis et Diaconissis Eccles. veteris, et apud du Cange in Glossario. Sulpicius Severus II, 43, generaliter hac voce utitur: *Equidem hoc exemplum non tacitus præterierim, legentiumque MINISTERUM ecclesiarum libenter ingesserim.* Sed quia concilii Illiberitani mentio, illustrandus

mihī, bona lectoris venia, erit *Januarius episcopus Sibiariensis*, vel, ut alii ex mss. scribunt, *Salariensis*, in illo memoratus. Mendoza testatur in codice Ecclesie Toletanæ legi *Januarius de Fiblaria*, et *Fibularia*; lectionemque eam non temere improbandam scribit, cum Plinius testetur Calagurrim *Fibulariam* a veteribus nuncupatam esse. Ego igitur judico scribi debere *Fibulariensem*; quia Luitprandis num. 226 adversariorum id nomen discrete servat: *In saucibus saltus Fibulariensis est fabularia, quam Mauri vocant Xergal, sedes episcopalis.* Sic in concilio Illiberitano XIV loco confirmat *Januarius episcopus Fibulariensis: sic in quibusdam codicibus.* Et inde constat vel alio ordine Episcoporum nomina in nonnullis codicibus posita fuisse, vel numerum XIV mutandum esse in XVII, quo loco in editis Januarius illius nomen recensetur. Laudat etiam hunc locum Gonzalez in notis ad illud concilium: sed non animadvertit eum ad Januarium, qui memoratur, pertinere; maleque inde evincere conatur, ultra episcopos relatos, etiam *Fibulariensem* interfuisse et subscripsisse concilio.

Cum omnibus suis. Nimirum domesticis, liberis, servis; quia mox sequitur, *ne minus in caeterum populum.*

Pleni carceres erant. Notandum imprimis, Eusebium, lib. VIII, cap. 6, scribere, initio persecutionis innumeros christianos neci datos esse, sed mox edictum fuisse propositum, ut omnes ecclesiarum antistites vineti carceribus includerentur, quia alii in Meliæna, alii in Syria imperium arripiebant, et carceres episcopis, presbyteris, diaconis, lectoribus atque exorcistis fuisse repletos: postea aliud edictum fuisse propositum, ut qui sacrificasset liber abiret, qui vero id recusasset facere tormentis gravibus afficeretur. Valerius, ex Libanio, notavit eum, qui in Syria imperium arripuit, *Eugenium* dictum esse: sed ingens historiae damnum est, ignorare nos quid in Meliæna, vel Armenia minore gestum sit; et utinam huic rei succurrisset, qui omnia probe scire potuit, Laetantius!

Ne cui temere. Id est, ne iudices forte darent sententias secundum Christianos, quod legibus erat vetitum, uti patet ex cap. 13.

A majorum præceptis... Id est Diocletiani et Herculii, qui erant Augusti, cum ipse tantum et Galerius forent Cæsares: τῶν πρεσβυτέρων posses dicere cum Eusebio, lib. IX, cap. 1. Et certe Constantius Christianis valde favit; et in Galliis, Britannia vicinisque locis non videbatur contra legem christianum quemquam esse, uti testatur Cassiod. lib. I, cap. 7 Hist. Tripart. Libellus Donatistarum apud Optatum Milev. Constantino oblatus: *Tuus pater inter caeteros imperatores persecutionem non exercuit, et ab hoc facinore innumis est Gallia.* Nam Constantio Gallia et Britannia obvenerant. In Galliis foriter circa Linguas pugnavit, multosque Alamannos occidit, teste Eutropio, IX, 15, unde et *Galliam Romanis legibus reddidisse* dicitur Vopiseo, cap. 18 Carini: ubi certe humani aliquid patitur Casaubonus, quando notat, Constantium nostrum bello Persas vicisse.

CAPUT XVI.

Zabulum. Quem adversarium mox, et cap. 1 vocat, uti ibi docui. Solebant autem martyres qui fortiter tormentis resistebant dici *abolutum vincere*, quia ille dux et imperator eorum est, qui Christi Ecclesiam persequuntur: quo pertinent visiones narrate in passionibus SS. Perpet. et Felic., quarum Perpetua, cum induere nollet habitum sacratarum Cereri, dicitur *caput jam Ægyptii, id est diaboli, calcasse.*

Non candidos equos, aut immanes elephantos... Scilicet et olim, et tunc candidi equi triumphantium curribus jungebantur. Ovid., 1 Artis:

Quattuor in niveis aureis ibis equis.

Unde iis *quadrigas niveas* tribuit Claud. v, 127 Belli A
 Getici:

Qui captos reges niveis egere quadrigis.

et Plautus Asin. II, 2, 13, *quadrigas albas*. Exem-
 plum a Camillo, cui tamen id factum invidiam con-
 flavit, quia Jovem solemque imitari velle videbatur,
 testibus Livio, auctore de Vir. illi Plutarcho, et aliis.
 Nec audio Freinshemium v. cl., qui ad Florum et
 Curtium commentatur, illud Camillo invidiam non
 conflesse, quia inter solemnia triumphi fuere equi
 albi. Nam postea illud quidem factum est: sed exem-
 plum primum a Camillo, resque insolita ipsi invidiam
 peperit. Neque accedo etiam Plutarcho narranti,
 nullum sequentium imperatorum ita triumphasse,
 cum ex historia Romana contrarium facili opera
 evinci possit.

Non candidos equos. Quorum exemplum, ut mo-
 nui, a Camillo; de quo ita loquitur Liv. v, 23: *Ma-
 xime conspectus ipse est, curru equis albis juncto urbem
 ingressus; parvumque id non civile modo, sed humanum
 etiam visum. Jovis solisque equis* (Schiefferus v. cl.
 lib. I, cap. 18, de Re Velic. rescribit Jovi solique
 equis) *æquiparari dictatorem, in religionem etiam tra-
 hebant; triumphusque ob eam viam maxime rem cla-
 rior, quam gratior fuit; et cap. 28: Camillus multo
 meliore laude, quam cum triumphantem per urbem
 vexerat equi, insignis iustitia fideque. Jovi albatas hos-
 tias immolatas Varro* (ne aliorum testimonia advo-
 cem) auctor est apud Gell. x. 15, e.usdemque cur-
 rum apud Persas ab albenibus equis tractum fuisse,
 Curtius III, 3, tradit. Et ejus coloris equos soli etiam
 sacri solcre docet nos elegans locus apud Erato-
 thenem (quem, ut hoc obiter moneam, diligenter
 sæpe sequitur scholiastes Germanici) cap. 15 Cata-
 sterismorum: *Hic est Erichthonius, Vulcani et Terra
 filius. Hunc, ut aiunt, Jupiter, cum vidisset primum
 inter homines equos currui junxisse, admiratus est, ότι
 τῷ τοῦ ἡλίου ἀντίμιμον ἐποίησάτο διαφορίων, ὑποστρέψας
 ὕππους λευκοῦς; quod currus Solis simulacrum invenis-
 set, jungens equos albos; et hoc ad quadrigas refert
 Scholiastes laudatus, hic primus currus homines equis
 junctis docuit similes quadrigæ solis facere: quæ
 etiam Hyginus tradit in Poet. Astronomico.*

Terriculas tyrannicæ potestatis... Id est, terrores:
 ita cap. 47 etiam locutus est; et Lucilius apud Lact.
 I Inst. 21, si fides habenda Barthio ad Stat. v, 68:

Terriculas, Lamias, Fauni quas Pompilique
 Insituere Numæ...

quas ille interpretatur idola, quæ terrorem injicie-
 bant pueris, vel aliis. Verum in editis circumfertur
*Terriculus Lamias; et Illustris Hueticus in Dem.
 Evang. rescribit Turricolas, quia Lamie turres et
 pectines Solis dixit proverbialiter Tertullianus.*

Ungule... Erant instrumenta ferrea, quæ ungu-
 es avium referebant, unde et id nomen acceperunt; qui-
 bus lauebantur homines ut plurimum in euleo
 extenti: de quibus præter Gallonium, Magium, alios-
 que, egit Ferrarius I, cap. 6 Electorum. Clare Pruden- D
 tius, Hym. 5 *περι Στραφ.*, v. 537:

Ille angularum duplices
 Sulcos pererrat oculis.

Duplices dicit, quia una ungula duo sulci una vice du-
 cebantur.

CAPUT XVII.

Nonus Consulatus... Zozimus II, 7, hunc scribit
 incidisse in annum centesimum primum, postquam
 Severus indos sæculares celebraverat: tempus vero
 quibus illi debebant celebrari, in consulatum Con-
 stantini et Licinii tertium; iisque ludis neglectis,
 infelix fuisse Romanum imperium. Qui locus diligen-
 ter propter temporis notam observandus est.

Procederet consul. Vox propria, ut docuit Balu-
 zius: inde in nummo apud Spanhemium, Diss. 8, FELIX
 PROCESSUS COS. VI. AUG. vel AUG. COS. VI; cui adde Wil-

themium ad Diptychon Leodiense, et Henr. Norisium
 in Dissert. de Votis Decennalibus. Solebant autem
 imperatores, simul ac imperium inibant. consulatum
 sumere: unde forte τὸ cons. in Aureliani nummo
consulem notat, quamquam aliter illum explicem in
 gemma Augustæ; et inque eodem sol potest vocari
 DON. IMP. ROM., quia Aurelianus solem magna reve-
 rentia, teste Vopiseo, prosequabatur. Atque hæc
 explicatio eo magis amplectenda videtur, quia τὸ
 cons. in nummis interdum *Consulem* denotat. Sir-
 mondus ad ep. 12 lib. II Sidonii hæc commentatur:
*Antica facies Valentiniani vultum exhibet, cum solita
 inscriptione: D. N. PLA. VALENTINIANUS P. F. AUG. ul-
 tera Maximum Senatorio habitu in sella sedentem, et
 volumen ejus in dextra, in læva scipionem cum aquila,
 nomine hinc adscripto: PÆTRONIVS. MAXIMVS. O. C.*
 cons. quem nummum pluribus illustrat Wilthemium
 libro laudato. Vox autem hæc fere usurpari solet,
 quando cum pompa et die solemnii in publicum venie-
 bant imperatores: ita cap. 19, ubi narrat Diocletia-
 num et Herculum imperium deposuisse, et novos
 Augustos atque Cæsares creasse: *Cum hæc essent con-
 stituta, proceditur Cnl. Maiis.* Diocletianus autem no-
 num Nicomedie, et octavum consulatum Romæ iniit
 Hercules; huncque ad an. 304 observat Baluzius
 per æstatem fuisse in Campania. Et quidem Nolæ
 fuit, ut videor affirmare posse ex passione S. Feli-
 cis: *post dies autem duodecim jussit eum præfectus
 prætorii post imperatores navigare; et mox: Jejunius
 autem venit Nolam.* Nam licet celebrentur imperato-
 res, præfectusque eum ad ambos mittere voluerit, ta-
 men Hercules soli oblatas fuit Felix, quia Diocletia-
 nus Nicomedia agebat: recteque passionis auctor,
 proculdubio vetustus, edictum, quo Christiani perse-
 qui jubentur, scribit promulgatum fuisse Diocletiano
 octies et Maximiano septies, eoss. id est, an. 305, non
 autem 304, uti in ora libri notatur, quo ultimo gladii
 supplicium Felix obiit. Sed difficultas ingens oritur,
 quod Felix dicitur esse decollatus a. d. 18 kal.
 C febr., quia an. 304 illo mense Hercules adhuc Romæ
 erat, ibique Aprilis ingressus est annum imperii vige-
 simum, notante Baluzio: qui nodus quomodo solvi
 possit, vix video; nisi ponamus initio anni 303
 Herculum adhuc in Campania hæsisse, et tunc neci
 datum fuisse Felicem: quod velim alii, quibus plus
 otii est, diligentius examinent.

Per circuitum ripæ strigæ. Heinsius, vir amplissimus
 et doctissimus, me monuit olim scribi debere, *ripæ
 Histricæ, vel Histricæ;* quomodo *striculus* pro *histri-
 culus, Spania* pro *Hispania*, et alia apud Salmasium
 ad Tertulliani Pallium inventiuntur: quæ emendatio
 si vera, non recta. Diocletianus Nicomediam petiit
 via, verum circumvixit litus illius regionis, vel Histr-
 icæ. Vel intelligenda erit ripa Danubii, qui *Hister*
 etiam vocatur, uti notissimum est. Certe circuitu
 usus est; et ita etiam Victor de Carino loquitur, qui
 in Gallis erat: *Illyricum prope Italia circuitu petiit.*

CAPUT XVIII.

Confixerat nuper Maximiano senè. Vel Græcos se-
 quitur, vel excidit particula *cum;* vel scribi debet
Maximiano seni, quomodo *certare aliqui* dixerunt,
 Virgil: Ecl. 5:

Montibus in nostris solus tibi cæret Amyntas.

Apud Catullum legimus, *noti pugnare duobus;* et apud
 Am. Marcell. xv, 4, *congradi barbaris:* quamquam
 possit subandiri particula *cum.*

Jam fluxisse annos quindecim... Videtur excidisse
 quibus, ut scripserit Lactantius, *Jam fluxisse annos
 quindecim quibus in Illyricum,* etc. Cæterum nihil
 mutandum est cum Baluzio; nam Illyricum strictè
 sumptum non fuit ad ripam Danubii, verum ad mare
 Adriaticum, quod et inde *Illyricum* dicitur: deinde
 non modo Illyricum, sed totus ille tractus usque ad
 Pontum Galerio commissus fuit. Aur. Victor: *Illyrici
 ora usque ad Ponti fretum Galerio commissa; atque*

Carpos et Basaeus ad Danubium habitantes post de- bellatum Narses dicit. Scio quidem Hlyricam sese longe lateque extendisse his, et maxime sequentibus tea poribus; docetque id illustrissimus annales Pe- tros de Marca in dissert. de Constantinopolitano Patriarchato, atque in Baluzium emendationem suam defendere posse: sed quid opus præter necessitatem aliquid mutare?

Erat autem Maximiano filius Maxentius. Herculio igitur natus fuit Maxentius. Sed Trist., l. iii, p. 576, ex Julani orat. 1, pag. 9, notat Eutropium interro- gatum si Maxentius Iulius filius esset, respondisse vitam sibi natum esse ex quadam Syra: quod si verum, Maxentius non filius, sed privignus Herculii, vel Her- culio suppositus fuit. Sed nihil ego quidem tale apud Julianum reperio; isque tantum memorat nonnullos Orientalium narrasse sese aviam Constantii, Con- stantini Magni filii, avo materno, id est Herculio, con- jugem dedisse; quia scilicet Eutropia erat Syra, et ex ea Faustian sustulit Herculius, Constantini Magni uxorem; qua de re pluribus agam ad cap. 59.

Solitus sit adorare. Scilicet Diocletianus adorari sese primus voluit, cum ante imperatores salutarentur. Eutropius ix. 16: Imperio Romano primus regie consuetu- tibus formam magis quam Romanæ libertatis in- venit, adorarique se jussit, cum arte eum cuncti saluta- rentur. Hieron in Chron.: Primus Diocletianus adorari se ut deum, et genuis vestibus calcamentisque inseri jussit, cum ante eum omnes imperatores more judicum salutarentur; et eburneum purpuram a privato habitum plus haberent: quæ etiam apud Jovianem, et alios legas. Diocletiani mores proculdubio secuti sunt Her- culius et Galerius; nec videtur culpandas esse Maxen- tius, quod divinum honorem imperatoribus reddere noluerit, non minus scilicet ac Macedones, qui ita etiam adulari Alexandro Magno noluerunt: adeo ut non videam, quare superbum et contumacem illum hoc respectu vocet Lactantius; nisi forte mos adorandi a Diocletiano inceptus in consuetudinem abierit, et Constantino absque etiam usitatus fuerit.

Utrique invidus. Idem traditur in Epitome Victoris: Is Maximianus carus nulli unquam fuit, ne patri aut socio quidem Galerio: ubi legendum esse Maxentius constat ex Paulo Diacono; notavitque Valesius ad Ex- cerpta, quæ cum A. Marcelli edita sunt.

Constantianus... Nihil mirum huic favere Diocletia- num, quippe quem pater Constantius Nicomediam ad eum miserat: τὰς ἐπιτομὰς, erudiendum, teste Praxa- gora apud Photium; vel ut in aula imperatoris, et sub oculis quasi ejus, quem diligentissimum et solertissi- mum principem vocat Eutropius, addisceret quæ ipsi quandoque ad imperandum futura essent necessaria. Alii eum obsidem narrat fuisse; et certe tals etiam haberi potuit. Excerpta Valesii: Hic igitur Constantius natus Helena matre vilissima in oppido Naiso, atque eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit, lit- teris minus instructus, obses apud Diocletianum et Ga- lerium, sub usdem fortiter in Asia nutritus. Quod proculdubio factum fuit, cum Galerius adversus Narsen bellaret, et Diocletianus Ægyptum rebellantem recuperaret. Nam comitem eum Diocletiano hæsisse legimus in Pollia sanctorum patrum Metrophanis et Alexandri apud Photium, p. 1406: Se autem vi- disse (narrat) Constantianum ἐν τοῖς ἐπιτομῶν περιόδοις in Palæstina, cum Diocletiano Ægyptum bellum inferenti adesset; quod bellum moverat seditio; id quod etiam tradit Paulus Diaconus lib. x, nec non Euseb. lib. 1, cap. 19 de Vita Constantini; qui et eum a sese ibi visum fuisse memorat: mandata.

Sancitissimus adhibens. Id est, integre et probe vite, qui servabat justitiam, et moribus bonis præditus erat. Apud Vell. in, 53, eo sensu Pompeius vocatur sancitissimus et privatissimus vir; et cap. 29, innocentiæ cunctius, sanctitate præcipuus. Plurima in me- diam tam ex auctoribus, quam inscriptionibus afferri possent exempla: sed illud esset otio suo abuti. In his autem sæpe occurrunt Sancitissimus maritus, sanc-

Atissima uxor, eoque elogio conjuges testantur mor- tuam, vel mortuam, continenter, sancte et pudice vixisse. Neque enim eruditio viro assentior, qui in inscripti Gratianopolitani arbitratur Valerium quem- dam Valerianum uxorem suam consecrasse, eamque propterea sanctam vocare. Nam nihil aliud hoc epi- theton significat, quam mulierem eam castè vixisse; quomodo Catullus Junonem nominat sanctam conju- gem Jovis.

Qui enim me privatus contempsit. Atqui jam dignitate auctus, tribunus ordinis primi, et simul filius Cæsa- ris erat; qualem certe nos hodie privatum non voca- renus. Locus hanc in rem est elegantissimus apud Horat. lib. iii, Od. 8, quem viros eruditissimos non satis intellexisse arbitror:

Negligens ne qua populus laboret,
Parce privatus nimium cavere, et
Dona præsentis rape lætus horæ, et
Linque severa.

B Martias kalendas celebrat poeta, quia iis prope occi- sus fuerat ab arbore, uti patet ex ii, 15, hortaturque Mæcenatem, ut anniversario illo die sese propter sos- pitem amicam exiliaret, mittatque curas civiles super urbe; idque eo magis, quia Daci et Cantabri victi, Medi et Parthi inter se infestis armis concurrebant, et Scythæ parabant domitionem. Hæc cum ita sese habeant, addeat: *parce privatus nimium cavere*: id est, ne nimis saluti urbis atque adeo imperii intentus sis; vel ne nimium, ut alibi loquitur, sollicitus urbi timeas, cum, non sis imperator, et penes quem sit summa re- rum, sed privatus. Scilicet postquam Romano res ad unum delata est, omnes alii, licet maximis dignitati- bus honoribusque ornati, respectu principis privati dicebantur. Hoc est quod Claudius apud Tac. ii A., 51, identidem interrogat, an ipse imperii compos? an Silius privatus esset? id est, num nondum esset factus imperator? Sic privata spectacula apud Sueton. Ner. 21, optime interpretantur Torrentius et Casaub.

C quæ ab aliis, licet magistratus forent, quam impera- tore, edebantur; eodemque sensu Tac., c. 39, Agricolam privatum appellat, licet cum imperio Britannias obtineret. Libera Rep. is privatus dicebatur, qui non erat cum imperio, vel illud deposuerat, licet alios honores obtineret, uti ex Suetonio, Casare, Cicerone et aliis constat; cumque Casares vel imperatores soli imperium obtinerent, reliqui mandata signa ferrent, uti eleganter canit Statius, atque adeo magistratus jurisdictionem a Principe acciperent, recte illi privati dicti sunt. Parce igitur, Mæcenas, cum ad te cura imperii non pertinet, sed ad Augustum, tanta semper cura providere, ne quid detrimenti populus Romanus negligens accipiat. Negligentem populum interpretor, salutis suæ negligentem, otio, ludis et desidie dedi- tum. Notum est Tacitum initio Annalium notare, Augustum, ubi militem donis, populum annonæ, cunctos dulcedine otii peltexit, munia senatus, magistratum, legem, in se transisse, nullo adversante; et Juvenalem Sat. 10 canere:

. . . . Jampridem ex quo suffragio nulli
Vendimus, effugit curas, nam qui dabat olim
Imperium, fasces, legiones, omnia, nunc se
Continet, atque duas tantum res anxius optat,
Panem et circenses.

D Notandum insuper privatum interdum militi opponi, et tunc significare paganos, vel qui militiæ nomen non dederant. Ipse Lactantius hoc me docuit paulo ante: *probis moribus, et comitate singulari, a militibus ama- retur, a privatis et optaretur.* Hæc occasione facere non possum, quin Ciceronem simul illastrem. Illi, qui de Jure pontificio scripserunt, quaerunt, num Pontifex Max. veteris Romæ privatus sit; multaque est in hac re explicanda Muretus ad 4 Catil., in qua Cicero ita loquitur: *An vero vir amplissimus P. Scipio, Pon- tificæ Max., T. Gracchum medioeriter labefactantem statu- Reip. privatus interfecit?* Ego, ut quaestionem Mureto. Gutherio et Bosio relinquam, arbitror eum

frustra fluctuare, et Ciceroni nunquam venisse in mentem dicere hoc loco Pont. M. esse *privatum*: sed P. Scipionem, qui postea factus est P. maximus, seditionem Gracchi compescuisse, cum adhuc esset *privatus*. Sic clare eum, et absque ambagibus, *privatum* facit, I de Offic.: *Nec plus Africanus singularis, et vir, et imperator in excidenda Numantia reip. profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Tib. Gracchum interemit.* Et licet Appianus, I Bcl. Civ., scribat Romanis ducem fuisse Scipionem pont. maximum, καὶ πρῶτος αὐτοῖς ὁ μέγιστος ἀρχιερεὺς λεγόμενος ἐξήρχε τῆς ἰδοῦ Κορυθίου Σκιπίων ὁ Νασικῆς, et Gracchanos cessisse tanto viro, vel κατ' ἀξίωσιν ἀνδρῶν ἀρίστων, mihi tamen contrarium plane verum videtur, et major est Velleii auctoritas, qui II, 3, scribit: P. Scipionem *Nasicam privatum et togatum* hæc fecisse, atque ob eas virtutes primum omnium *pont. maximum absentem esse factum*. Compescuit igitur Scipio seditionem *privatus*, et propter tam egregium facinus pontificatum maximum meruit; et quia eam dignitatem paulo post adeptus est, auctores, tempora non satis rite distinguentes, eum scripserunt Gracchum occidisse, cum pontifex maximus foret. P. Licinius Crassus dives pont. max. bello contra Aristonicum gesto perit. Epitome Livii 59: P. Licinius Crassus *cos., cum idem pont. max. esset (quod nunquam antea factum erat), extra Italiam profectus, prælio victus, et interemptus est.* Et quidem *cos.* Appio Claudio et M. Perpenna, teste Julio Obsequente, cap. 87, id est A. U. C. DCXXIII, cum anno priore Crassus fuisset consul, eodemque in bellum esset profectus, quo ipso anno eum alii etiam periisse volunt. Nullo igitur modo potuit Scipio seditione Gracchana, quæ repressa est anno 620 vel 621, pontificatum maximum gerere: sed occiso Licinio Crasso, primum is honore ipsi oblatum est, et quidem absenti, quippe qui, ut *invidiæ subtraheretur, per speciem legationis in Asiam ablegatus erat*, quemadmodum testatur auctor de Viris Illustribus.

Fidcliter præbuit. Nimirum stipendia, annonam militarem, quam *præbandam* vocant auctores varii. Duhitavi, fateor, num legi possit *præfuit*: sed priorem explicationem me haud invito amplectitur Columbus; quamquam loca, quæ laudat, sibi adjunctam habeant rem quæ præbebatur, qualia et apud Terent., Ciceron., Horat., aliosque occurrunt. Sed ut *præbere* hoc loco absolute ponitur, ita et *præbitoris* in codice Theodos. dicuntur provinciales, qui angarias et vehicula præbebant ad cursum publicum in certis provinciis, explicante Jac. Gothofredo.

Induatur. Nimirum purpuram, quæ signum erat imperatoris et Cæsareæ dignitatis. Ita c. 20 et 23 contrario sensu absolute *exuere* dixit, pro imperium deponere.

Nomen ex parte mutaverat... Locus hic obscurus, et, si quid video, corruptus est; ita tamen, ut levissima mutatione in integrum restitui possit. Dicit igitur Lactantius Galerium Maximianum affinis sui Dacæ vel Dazæ nomen mutasse, quia et ipsius nomen ante mutaverat Diocletianus: unde scribo, quem *reus jussert Maximianum vocari de suo nomine.* Nam et ipsi Diocletianus nomen ex parte mutaverat *omnis causa, quia Maxianus fidem summa religione præstabat.* Scilicet Galerius Maximianus ante dictus fuit *Galerius* et cognominatus *Armentarius*, quia, ortus parentibus agrariis, pastor armentorum fuerat. Inde hoc illi cognomen tribuitur ab Aur. Victore in Cæsar.: *His de causis Julium Constantium, Galerium Maximianum, cui cognomen Armentario erat, Cæsares creavit; et in Epitome: Constantium et Galerium Maximianum, cognomento Armentarium, Cæsares creavit.* Nam quamvis diserte non tradat Galerium ante adeptam Cæsaris potestatem *Armentarium* fuisse appellatum, tamen illud affirmare non dubito; quia verosimile non est aliquem ausurum fuisse eum ita cognominare; postquam ad id honoris fastigium erat elatus: licet non diffitear, mox in eadem Epitome eum, jam Cæsarem, sic appellari. *Ex parte*

A igitur, id est, cognomen *Armentarii* mutavit Diocletianus, illumque, retento *Galerii* nomine, vocavit *Maximianum*; idque *omnis causa, quia sperabat eum tam fidum sibi futurum, ac erat Maximianus, ejus nomen alteri debet, Herculeus, de ejus fidelitate ita loquitur Victor: Maximianum statim fidum amicitia, quamquam semiagrestem, militia tamen atque ingenio bonum, imperatorem jubet.* In Epitome tamen, *carus nulli, ne patri aut socio quidem Galerio, fuisse dicitur.* Sed cum Herculeus non fuerit filius Diocletiani, nec Galerium habuerit socerum, legendum utique est: *Is Maxentius carus nulli unquam fuit; ut supra meminimus ne monere, docent non modo Valesius, verum etiam Baluzius.*

Hominis causa. Corrupte, ut jam innuimus, pro *omnis causa.* Item autem vitium etiam est apud Schol. Juven. ad Sat. II, v. 142. *Steriles mulieres febrentibus Lupercis sese offerebant, et serula verberantur. Hoc homine, qui, etc., ubi scribe: verberantur, hoc omne; qui.* Reliqua absque mss. ope non videntur sanari posse.

Meus est affinis. Laxo sensu hæc vox sonitur pro sororis filio. Occurrit eadem in nummo, quem vulgavit du Cange in Famil. Byzant. IMP. MAXENTII. DIVO. CONSTANTINO. ADFINI: erat autem Maxentius frater ex matre Flavia Maximianæ Theodoræ, uxoris Constantini.

CAPUT XIX.

Kalendis Maiis. Recte notat Baluzius hunc verum diem esse, quo Diocletianus et Hercules imperium deposuerunt. Firmat id aliquo modo Eusebius; nam cum narrasset Dionysium decollatum fuisse a. d. 9 kal. April., addit, ἐν τούτῳ, id est, *per, vel circa idem tempus, mutationem factam esse imperatorum.* Errat igitur Idatius in Fastis, qui illud accidisse scribit kalendis Aprilibus: et potuit non satis bene intellexisse Eusebium, illudque ἐν τούτῳ, ad kal. Apriles, utpote proximus, retulisse: sed ex Lactantio patet de longiori tempore hoc intelligendum esse. Zoizimum idem narrare notavit Columbus, quod tamen nullibi apud eum extat; et puto virum et. non cepisse Baluzii mentem, quippe qui scribit, mendam quidem esse apud Zoizimum et in Fastis Idatianis, ubi ista contigisse dicuntur Diocletiano IX et Maximiano VIII *cos.* die kal. aprilis. Sed puto virum præclarum inuere Zoizimum narrare id accidisse Dioclet. IX et Maximiano VIII *cos.* Idatiam vero eodem consulibus et kal. aprilis memorare. Præterea Maximianum octavo suo consulatu sese imperio exuisse testatur etiam auctor panegyrici ipsi et Constantino dicti, c. 8, qui etiam mox nos docet Diocletianum tunc valedidne et annis laborasse, Maximianum vero integris solidisque fuisse viribus.

Priores militum... Sic *prior civitatis* in passione S. Mammarii apud Mabill. IV, *Annal.*, p. 94, *priores scriini* in cod. Theodos. et *prior loci, prior scholæ,* et similia apud du Cange in Glossario occurrunt.

Columna cum Jovis signo. Solebant veteres in locis publicis, et celebrata aliqua solemnibus, columnas erigere, illisque vel deorum, vel imperatorum status imponere. Multis id exemplis firmari, si id agerem, posset: sed monebo tantum Constantinopoli columnæ, quæ hodieque ibi extat, fuisse impositam Marciani imperatoris statuam, addita hac inscriptione, teste Sponio:

PRINCIPIS HANC STATUAM MARCIANI
CERNE TORQUE
TEREIVS VOVIIT QUOD TATIANUS OPUS.

Vir eruditus arbitratur eor. Marciani vast, quod columna imponitur, quadrato inditum, et cadaver forte sub columna fuisse positum; sed videant eruditi, num potius scribi debeat Forumque. Hic autem forte Jovis statua fuit collocata, quia Diocletianus Jove genitus volebat videri; *Jovius* propterea dictus, uti notissimum. Tristamus. t. II, p. 332, videtur in-

nuere Diocletianum purpuram deposuisse in templo Jovis. Certe scribit eum et Maximianum usos esse his verbis, cum purpuram deponerent: *Recipe, Jupiter, quod optasti. Ce que Diocletian fit à Nicomédie, et Maximian à Milan, dans le temple de Jupiter, usans tous deux de ces termes: Recipe, etc.* Sed auctor paneg., c. 12, unde hæc peita sunt, ne templi quidem meminit; et deinde de Maximiano solo loquitur, nulla mentione Diocletiani facta. Eumenius tamen, c. 15 panegyrici Constantino dicti, haud obscure innuit Herculium in Jovis, et quidem Capitolini, templo deposuisse imperium. Nam postquam laudasset Diocletianum, quod imperium resumere nollet, addit: *Huic ergo illum, qui ab illo fuerat frater adscitus, pudit imitari: huic illum in Capitolini Jovis templo jurasse pœnituit: non mirum, quod etiam genero pejeravit, id est: Herculius non imitatus est Diocletianum, et ipsum pœnituit se jurasse in templo Jovis Diocletiano sese ipsius exemplo bona fide imperium deponere.* Gesta autem hæc sunt ab Herculio Mediolani, ne quis forte Romam intelligat, propter Jovis Capitolini mentionem. Nam, exemplo Romæ, etiam capitolia in aliis urbibus fuerunt: quod de Capua testatur Suetonius in Tib., c. 40; de Tolosa, passio S. Saturnini apud Chiffletium, et Ado in marty., p. 195; de Ravenna, idem, p. 118; de Augustonudo, Eumen. in orat. de Restit. Scholis; de Corintho, Pausanias; qui in rem videri etiam potest Velserus, l. iv Rer. Aug. et in commentario, ad conversionem S. Afræ. Columna autem græcis *στήλη* dicitur; quæ vox frequenter etiam *statuum* notat, id quod sæpe viri eruditi non observant: in Anthol., l. iv, c. 8, tit. *εις εικονας*, etc., occurrit epigramma Posidippi *εις στήλην Ἀλεξανδρου τοῦ Μακεδόνος*, quod male vertitur in *columnam Alexandri*: id quod mirandum certe, quia poeta celebrat statuum Alexandri a Lysippo factam. Sic *στήλην Ἀραξοῦδα*, quam celebrat Plato in Axiocho, non puto reddendam esse *columnam*, verum *statuum Amazonis*; quod vitium etiam interpretes Plutarchi committunt in vita Thesei: *Nam is Hippolyten vocat eum, quam Theseus habuit, non Antiopen.* Quidam vero aium hanc cum Theseo pugnantem occubuisse *juculo a Molpudia transficium: καὶ τὴν στήλην παρὰ τὸ τῆς γῆς ἀουκίας ἱερὸν ἐπὶ ταῦτα κείσθαι; eique statuum eam, quæ est juxta telluris Olympiæ ædem, possiam esse: male vulgo columnam impositam esse.*

Huic purpuram Diocletianus injecit suam. Nimirum Maximino Daze, sive Daizæ. Verum hic interrogare eruditus libet, num intor purpuram imperatoris et purpuram Cæsaris aliquam differentiam fuisse existiment. Certe contrarium, suadet hic locus, quia Diocletianus Augustus purpura sua induit Cæsarem Maximinum; et inde iterum res quesitu digna est, quo insigni imperatores a Cæsaribus fuerint distincti. Nam tam Cæsares quam imperatores etiam diademata gestasse ex nummis patet, docueruntque illustres viri Spauhemiuss dissert. 8, et du Cange, numero 16 dissertationis de inferioris ævi Numismatis; ita tamen, ut interdum Cæsarea dignitas daretur *χορῆς τοῦ διαδήματος*, uti ex Chrysostomo notat ille: quomodo Demetrius rex Syriæ Myrænem Samium habuit *μαρμαρῶν ἔξω τοῦ διαδήματος*, teste Athenæo, lib. xiii, et quomodo Philostratus, lib. vii extremo, ἐν *Καίσαρος σχήματι*, et ἐν *διαδήματι* opponit: ubi Julianum scribit in habitu Cæsaris vivisse annos quinque, post Constantium vero cum diademate duos et dimidium. Unde clarissime patet illo tempore *diadema* solis Augustis fuisse reservatum; quamquam extent nummi in quibus Julianus diadematum cernitur cum **INS. D. N. JULIANUS NOB. CAES.**, quos ex alterius partis Inscriptionis **VOT. V. MULT.** ultimo Cæsare dignitatis anno percussos fuisse constat; ceteroquin in plerisque Cæsar Julianus absque diademate vel corona laurea cernitur. Unde et Julianus cum vivo Constantio a militibus Augustus crearetur, diademate, vel torque, quia illud non aderat ad manus, coronatus fuit; uti

deret potestatis, teste A. Marcell. l. xx, c. 4, ubi etiam notandum Cæsarem Julianum testari *se nunquam diadema habuisse*: unde certe mirum est eum in nummis adhuc Cæsarem diadematum cerni, nisi illo signatus fuerit eo ipso tempore quo dictus fuit Augustus, quia, teste eodem, lib. xxi, *quinquennialia jam Augustus edidit*: vel potius hoc adscribi debeat monetariis. Ceteroquin Constantius Chlorus, Constantinus, M. Licinius Junior, Crispus, Constantinus Junior, Constantius et Decentius Cæsares, in nummis apud Du Cange occurrunt vel radiati, vel laureati, vel nudè capiti; nisi quod **CONSTANTINUS JUN. NOB. CAES.** etiam diademate, sed gemmis non ornato, cingatur in nummo uno. Diadema autem primus Romanorum imperatorum sumpsisse dicitur Caius Cæsar, vel Caligula ab Aur. Victore: *Primus, diademate capiti imposito, Dominum se jussit appellari*: sed major Suetonio habenda fides, qui scribit eum non multum abfuisse quin diadema sumeret, speciemque principatus in regni formam converteret, cap. 22. Quin et oblitus sui Victor in Epitome, Aureliano hoc tribuit: *Iste primus apud Romanos diadema capiti innoxuit*; cumque Cedrenus alique moris hujus Constantinum Magnum faciant auctorem, vel dicendum est cum Valesio, ad lib. xxi, Amm. c. 4, Aurelianus non perpetuo usum eo fuisse, verum in festis duntaxat ac solemnioribus diebus; Constantinum vero primum perpetuum diadema gestasse, idque exinde inter insignia Augusti imperii fuisse habitum, nec Cæsaribus concessum: vel Aurelianus diadema innoxuisse capiti absque gemmis; Constantinum vero illi gemmas addidisse, quomodo certe in nummis ornatus occurrit. Aurelianus non conspicitur diademate cinctus; nisi quod Trist. l. iii, p. 211, nummum laudet, ejus in una area conspicitur *Vaballathus*, in altera *Aurelianus*, ita ornati; putatque ille nummum hunc percussum esse in Oriente a Vaballatho, ut indicaret se imperium Aureliano submittere, illudque significare *diadema*, quo Romani nondum capita suorum imperatorum hoc tempore cingebant. In nummo, quem similem plane publicavit Patinus, Aurelianus corona laurea cingitur, et Vaballathus diademate. Sed ante Aurelianus Antonius Caracalla diademate usus est, si modo nummis Græcis fides haberi debet; Tristanus enim t. ii, pag. 215, edidit unum in quo inde cernitur triremis, et **ΑΝΤΩΝΕΙΑΝΗC CEYHPAC**, infra **ΤΑΡΧΟΥ ΜΗΤΡΟΗ**. hinc vero Caracallo ex ejus sententia diademate cinctus, et **ΑΤΤ. Κ. Μ. ΑΥΡ. ΕΥΗΡΟC. ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC**: nisi dicamus hoc Tarsenses pro more Orientalium regum fecisse, nec diademate Caracallam usum esse unquam. Imo ante Caracallam Heliogabalus diadema, et quidem gemmatum usurpavit, uti notat illustris Salmasius, p. 370 Exerc. Plin.: *Diadema, ait, regium fascia erat candida et lata: tales erant sacerdotum insulæ ... Diadema Romanorum imperatorum tale fuit, quod primus Heliogabalus gemmatum usurpavit: diademate post Julium Cæsarem uti tentaverat Caligula; post Diocletianum vero omnes gemmato usi sunt.* Velim certe vir maximus hoc nos clarius docuisset. Herodianus quidem Heliogabali caput lib. v scribit exornasse *στέρων λίθων πολυτελών χρυσία διαρρηξιμέων, et coronam pretiosorum lapidum coloribus florentem*; et alibi eundem habuisse impositum *εις είδος θιάρας στεφάνου χρυσῶ καὶ λίθου ποικίλων τεταίσις, coronam ad τὴν αὐτῶν formam αὐρο lapillisque pretiosis insignem.* Sed non fuit hoc proprie *diadema*: deinde gessit illud Heliogabalus, non ut imperator, verum ut sacerdos dei sui, uti vel Herodianum insipienti patebit. Sed ut diademate relicto ad purpuram revertar, arbitror primum constare Diocletiani tempore nihil ad aliquem Augustum vel Cæsarem declarandum opus fuisse, quam purpuræ injectionem; et si diadema etiam illi rei inseruiisset, illud Lactantium silentio non preteriturum: deinde *purpuram* insigne tanti fastigii fuisse. Inde Constantino, quem milites, mortuo patre, Augustum fecerant, Galerius *purpuram* mittit, ut *ultra adscivisse*

illum in societatem videretur, cap. 25 infra; et Maxentius patri suo, post depositum imperium in Campania moranti, purpuram mittit, et bis Augustum nominat, cap. 26. Hinc qui sese imperio exuebant purpuram tradebant victori: ibid. *Dedit se ipse, vestemque et purpuram* (id est, purpuream vestem, purpureum paludamentum) *eidem a quo acceptat reddidit*; rursus: *Non invito populo, qui erat concitatus, Maxentium purpuram induerunt*: nimirum milites, quæ etiam videri possunt cap. 28, 29, 32, 47 et 50. Sed nota hæc sunt; et de hac purpura videri nonnulla possunt apud. Rad. Fornerium, v, 30 *Res. Quotidianarum*.

In patriamque dimittitur. Id est, Diocleam, prope Salonas Dalmatice oppidum, ubi præclaro otio conuenit, uti notat vir doctissimus. *Diocleam* certe patriam fuisse Diocletiani tradit Aur. Victor, cumque secutus Paulus Diaconus, lib. xi. Verum eum Salonas concessisse scribunt Eutropius, lib. x, et Zonaras: adeo ut in patriam possit exponi, in Dalmatiam, vel Salonas, uti nunc equidem mihi videtur. Aur. Victor certe Diocletianum, Herculio, Galerio et Constantio Illyricum scribit fuisse patriam. Constantinus Porphyr., l. ii Them., 9, Diocletianum oriundum facit ἀπό τῆς χωρίου Σαλώνας; et vel Salonom vocat χωρίου, quia a Sclavis tunc temporis erat vastata et deleta, vel designat agrum Salona: vicinum; vel χωρίου significat urbem, et ita Salonis ipsis natus esset. Zonaras enim ita loquitur: Διοκλητιανὸς ἐν Σαλώνας πόλει τῆς Δαλματίας ἐγένετο, ἥτις ἦν αὐτοῦ καὶ πατρίς, quæ nimirum urbs erat ipsi patria. *Dioclea* autem, vel *Diocla*, versus Epirum sita, et longe a Salona remota; nec potio plures eo nomine urbes fuisse. Salonom concessisse Diocletianum non modo patet clarissime ex responso quod Herculio et Galerio ad resumendum imperium eum in hortantibus dedit: *Ultimum Salona: possidetis visere olera nostris manibus instituta! profecto nunquam istud tentandum iudicaretis*; verum etiam ex palatio Diocletiani, quod prope Salonas fuit, quodque hodie *Spalato* dicitur, uti clare docet Sponius ὁ μακαρίτης, nec non Georgius Wheeler, eques Anglus, qui diligentissime illud descriperunt. Quin et in hoc palatio, vel hac villa mortuus est Diocletianus. Hieronymus in Chron.: *Diocletianus haud procul a Salonis in villa sua Spalato (aliis Aspalato) moritur, et solus omnium privatus inter deos refertur*. Quæ verba, si ab Hieronymo omnia profecta sunt, certe ante plus quam quadringentos annos palatium hoc *Spalato*, vel *Aspalato* dictum fuit. Sed mihi latinitatem Hieronymiani temporis consideranti videbatur nonnunquam vocem eam orre, ut loquuntur, libri adscriptam esse, et inde inter ipsa auctoris verba locum suum reperisse; atque id a vero alienum eo minus videtur, quia Eutropius, a quo Hieronymum hæc hausisse non absque ratione suspicatur Scaliger, scribit: *Diocletianum privatam in villa, quæ haud procul Salonis est, præclaro otio conuenisse*. Occurrit tamen et eadem vox in Notitia imperii. *Procurator Cynæcii Jovensis Dalmatice Aspalato*: adeo ut iis repugnare nolim, qui vocem hanc quadringentis annis vetustorem faciunt; nisi eam qui censent hic etiam adjectam explanationis causa fuisse. Habuit igitur Diocletianus prope Salonas villam vel palatium suum; ibi mortuus, ibique forte etiam sepultus est. Ann. Marell. xvi, 8, sepulchri ejus meminit: *Velum purpureum a Diocletiani sepulchro furatus quibusdam conscis occultabat*. Eruditissimus Valesius credit fornices et cameras subterraneas eleganti opere structas, Aspalathi Constantino Porphyrogenete descriptas, sepulchrum ipsum Diocletiani esse; quamquam tutius mihi videatur esse censere istas palatii totius esse reliquias, quod vastissimum fuisse ex Sponio constat. Neque modo Diocletianus ibi sepultus, verum etiam inter deos relatus fuit; et arbitratrur Valesius velamen purpureum in ejus sepulchro positum consecrationis certissimum indicium esse. Scio Eutropium atque Hieronymum narrare

nulli post natos homines præterquam Diocletiano contigisse, ut, cum privatus obiret, inter deos tamen referretur: sed non video, quale iudicium purpureum paludamentum ejus honoris præbere potuit, cum potius id vel lectulo ferali, vel sepulchro fuerit impositum, ad indicandum eum imperatorem fuisse. Deinde mirum mihi admodum videtur neminem præter laudatos auctores de Diocletiani consecratione loqui; nec eam vel in nummis, vel marmoribus occurrere, cum cæteroquin vivi imperatores pietatem suam his monumentis in defunctos testari soliti sint. Quid revera dicam hac de re, vix habeo, cum mihi verosimile non videatur Constantinum vel Licinium hunc honorem Diocletiano habuisse; quippe qui putabant eum Maxentio ac Maximino favisse, uti patet ex Victoris Epitome, et quorum Constantinus etiam passus est ipsius picturas una cum Maximiani picturis detrahi, teste Lactantio, c. 42. Galerius tamen Maximinus apud Enseb. ix, 10 Hist. Eccl., Diocletianum et Maximianum vocat θεοεικότους, quod non incommode vertitur per *Divos*: quamquam ita potuerit appellari a Christianorum itidem persecutore, honoris causa, licet consecratus non fuerit; qui honor tamen Maximiano Herculio, si modo is intelligitur, et non potius Galerius Maximianus, a Maxentio habitus fuit. Ut autem ad patriam Diocletiani revertar, arbitror eum natum esse Salonis, vel prope Salonas, sive in agro urbis illius suburbano, quia dicitur in patriam suam a Lactantio revertisse, et quia constat eum prope Salonis, deposito imperio, privatam vixisse. Sed tamen Victor *Diocleam* memorat, urbem Epiro proximam: *Diocletianus Dalmata, Anulini senatoris libertinus, matre pariter atque oppido nomine Dioclea, quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles appellatus*. Nullis ambagibus utitur Victor, clareque dicit Diocletianum vel Dioclem a matre et oppido, in quo natus erat, nomen suum traxisse. Quid tam veteri auctoritati opponam nescio fere; nisi dicamus cognatione nominis deceptum Victorem, vel verba luxata et loco suo mota esse. Sane hunc scrupulum de nihilo non esse alii mecum, ut arbitror, sentient, qui Pauli Diaconi, qui ubique Victorem sequitur, verba inspiciant: *Matre, oppido pariter atque nomine Dioclea, quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles est appellatus*. Longe hinc alius exoritur sensus; et Paulum si sequimur, Diocletianus non erit natus in urbe Dioclea: verum mater ibi edita in dias luminis oras idem nomen gessit, et ab ea, ut et oppido, unde fuit oriunda, filius Diocles fuit appellatus; potuitque eum mater prope Salonas, vel in ipsa ea urbe parere, licet oriunda foret Dioclea.

Sed quoniam nova editio Lactantii adhuc sudat sub prelo, facere non possum quin iis quæ de urbe Diocleam notavi nonnulla addam, si forte inde Diocletiani historia magis illustrari possit. Observo igitur, ex urbe illa oriundam Diocletiani matrem, aliosque in ea natum esse ipsum Diocletianum narrare. Sed intercedit Constantinus imperator; isque, cap. 29, de administrando imperio, scribit κάστρον Διοκλητιανῶν, quod suo tempore παρά τῶν Διοκλητιανῶν habitabatur, a Diocletiano extructum esse; et cap. 35, regionem Διοκλητῶν nomen habere a castro ibi a Diocletiano extructo, quod habitatoribus vacuum tunc etiam Dioclea vocabatur. Quin et cap. 31 necnon 35 testatur Diocletianum Romanos multos Roma exitis in Dalmatia collocasse; et proculdubio tunc etiam Diocleam extruxit, vel potius eo coloniam traduxit, locumque, ex quo mater erat oriunda, ornavit ac ampliore reddidit. Ut enim Constantinus cap. 30 scribit Salonom castrum esse ἔργον Διοκλητιανῶν βασιλέως, eum tamen urbem esse constat longe vetustiore esse, atque adeo eandem a Diocletiano non nisi ornari, augeri vel muniri potuisse: ita etiam Diocleam ab eodem principe ornata et auctam fuisse existimo, quod per condere Latini, per κτιρίζειν et οἰκοδομεῖν Græci exprimebant. Sed et illud observandum, eodem in libro bis

tionem *Aspalathum* fieri. Nam cap. 29 imperator *Diocletianum* τὸν Ἀσπαλίθου κτιστὸν ὄψον πάλαιον ἡμεῖς ἰσχυρῶς ἐκστρώσας; habuisse vellet *Aspalathum* illud, propriam autem et palatia ibi edificasse. *Perseque* iterum permissis: *superesse* ἐπισκοπιῶν τοῦ κατὰ τὴν, et templum *S. Domni*, quod fuerat cubiculum imperatoris; subter esse rotandas fornices, eosque posse custodias, in quas sanctos immunitate a se cruciatus conferebat; castram hoc non exstructum esse ex latere, neque encherego (materia quedam est), sed ex lapideis quadratis inter se ferro ac plumbo liquefacto conglutatis; esse ibi columnas complures cum epistylis, inque eis voluisse *Diocletianum* extruere fornices, et tegere oppidum, superque illos fornices domos binariam aut trinariam conglomerationem (nam ita puto Græci verba reddenda esse), mania autem urbis non habuisse ἀσπάλθου, neque propugnacula, sed muros solum alios (καὶ τοῦτοις ἐπισκοπιῶσι) in quibus foramina erant ad emitenda. Capite 30 iterum scribit *Salomon* et *Aspalathum* a *Diocletiano* exstructa, et hic ejus palatium fuisse. Horum ego certe nonnulla fabulis enumeranda esse existimo. Nam primo totam urbem fornibus tegere, et eis domos imponere *Diocletianum* voluisse, vix est verisimile: deinde que de martyrum cruciatibus narratur vana sunt, cum nemo Veterum memeret *Diocletianum*, postquam *Salomon* deposita purpura concessit, in *Christianos* sævis esse; et tandem dedito valde, nam *Aspalathum* significet *parvum palatium*. Præterea observandum *Constantinam* *Porphyrum*, c. 30 *Dioclem* facere propinquam oppidis *Dyrrachii* regionis, nullum illi aliud eo nomine memorari, et prorsus unam tantum sic dictam urbem proculdubio in eo tractu fuisse; et tandem *Constantium*, *Constantini Magni* patrem, cap. 53 *Constantem* perpetuo appellari; ibidemque narrari, cum, cum esset *Ταχόδοτος*, contra *Sarmatas* ad *Halyn* fluvium jussu *Diocletiani* exercitum duxisse, atque adeo ipsum, antequam *Cæsar* vel *Augustus* fieret, in *Asia* militasse.

Oriente calcandam. Id est vastandum, perdendum, conculcandum. Et ita loquebantur de gente victa, cui propterea in nummis imperatores pedum plantas imponunt. *Calcere gentem*, *Justinus*, lib. xii extremo; *calcere tyrannos*, *Corippus*; *calcere mortem*, *Julius Firmicus* (apud quem diutior metaphora etiam *calcere undas sub remis* legitur) dixerunt. Huc respicit *Ovid.* iv *Trist.* 2:

Criminis en etiam fertur Germania passis,
Et quos invicti sub pede mæsta sedet.

Tit. ii *El.* 2. ex *Ponto*:

Nec designata est abjectis *Illyris* annis
Cæsareum famulo vertice ferre pedem.

Prudent., lib. i contra *Sym.* v. 462, et lib. ii, v. 748, similiter loquitur; et quomodo *Maximinus* *Orientem* perdidit et vastaverit docet *Lactantius*, c. 38.

CAPUT XX.

Natura mitis esset. Quod et inde patuit, si *Orosio* fides habenda. vi, 25, quia *Galerio* cecit *Italia* et *Africa*, contentusque fuit *Hispania* et *Gallia*. Sed nuda hæc hauserit ille ignoro, cum *Diocletianus* sibi et *Galerio* retinuerit *Orientem* late sumptum, *Constantio* autem dederit *Britannias*, *Hispanias* et *Galias*, *Maximiano* vero *Herulicum*, *Italiam* et *Africam*, uti commentatur illustris *Antistes P. de Marca* initio dissertat. de *Patriarchatu* *Constantino*. Sed apud *Socratem*, quem laudat, nihil aliud reperio, quam *Diocletianum* *Nicomædne ex Sardis*, sive *regiam*, constituisse. *Nictor* ita de hac re loquitur: *Quasi partito imperio, cuncta, que trans Alpes Gallie sunt, Constantio commissa; Africa Italiaque Herulio, Illyricique ora ad usque Ponti fretum Galerio; cætera Valerius retinuit;* que clarè docent, *Orosium* dormitasse plane cum hæc scriberet.

Ne filium nominaret. Ita *Cæsares* vocabantur ab

Augustis, uti docet *Baluzius* ad cap. 8. *Incertus* auctor *Panegyric.*, qui est dictus *Maximiano* *Herulio* et *Constantino*, cap. 5: *O divinum tuum, Maximiane, iudicium, qui hinc tibi jure adoptionis nepotem, majestatis ordine filium, etiam generum esse voluisti!* Scilicet *Herulius* adoptaverat *Constantium*, patrem *Constantini*, qui inde ipsius nepos erat factus; uti majestatis ordine filius, quia *Cæsar* ab eo creatus, vel quia ab eo tunc temporis renuntiatus fuerat imperator: quod interdum factum fuisse ex *Inscriptione* veteri ad cap. 8 doceo. *Maximinus*, apud *Euseb.* ix, 10 *Historie Ecclesiasticæ*, *Diocletianum* et *Maximianum* vocat θεοτάτους γονέας, quia ab iis erat factus *Cæsar*.

CAPUT XXI.

Tanquam familia utantur. Id est tanquam servis, qui per familiam designatur. *Phaed.* *Fab.* 58.

Esopus domino solus cum esset familia;

Id est, cum nullum alium servum haberet quam *Esopus*; *Fab.* 46: *frusta jactat familia*. Sed nota hæc sunt. *Reges* autem *Persarum* omnes subditos ut servos existimasse docet multis exemplis *Brissonius* lib. i de *Regno Persarum*.

Honores ademit. Forte ideo, ut torqueri possent; cum ceteroquin *Deurionem* et honorati viri legibus *Romanorum* a *tortura* forent exempti, uti notat ad hunc locum *Baluzius*. *Inde* *Amm.* *Marcell.* xxviii, 7, de *Valentiniano*: *His ille cognitis offeratus, ut erat victorum inimicus acer magis, quam severus, uno prologo in hujusmodi causis, quas arroganter proposito majestatis inimicitæ miscebat, omnes quos juris prisci justitia, Divorumque arbitria questionibus exemere cruentis, si postulasset negotium, statuit tormentis affligi*. Verum, cum posita legati nobilitatis decreto missi orarent ne delictis supplicia sinè graviora, neve senator quisquam inusitato et illicito more tormentis exponeretur, emendatum est crudele preceptum, uti idem loquitur; torturæ honorati tantum sunt in crimine majestatis, quemadmodum docet *Valesius*, et ante eum *Fornerius*, iii, 8, *Rer.* Quotid. Sic *Lampadio* ablata prius fuit dignitas *præfecturæ*, antequam tortus est, teste *Amm.* *Marcell.*, lib. xv; quam in rem plura possunt videri apud *Langlæum*, lib. xiii, c. 1 *Semestrium*. Et huc pertinet aliquo modo locus elegans qui extat in *Libello* precum *Faustini*: *Sed Clementinus, licet non esset christianus, tamen exhibens reverentiam nomini episcopatus, in eo maxime homine, quem videbat rationabiliter et fideliter obtinere, respondit Osio: Non audeo, inquit, episcopum in exitum mittere, quando in episcopi nomine perseverat: sed da tu prior sententiam, eum de episcopatus honore dejiciens, et tunc demum caecuar in eum quasi privatum, quod ex precepto imperatorum fieri desideras*.

Lusorium. Scilicet *lusus* habebatur cum ursis aliisque feris bestiis pugnare; eratque illud inter juvenum exercitia. *Infra* c. 24: *Sub obtentu exercitii ac lusus feris illum objecerat*. Et forte *lusorium* hinc nomen habet, quia homines ad id exercitii cum feris quasi ludebant, et eas irrucens saltibus aliisve modis frustabantur, uti clarissime patet ex *Diplycho* *Leodiensi*, et iis que ad illud notat *Walthemius*, cui addi potest *Buleng.* c. 29, de *Ven.* *Circi*.

Afferri nominatim jubebat. Nomina scilicet sua habebant hæc feræ, quomodo apud *Marcell.* l. xxix, una *ursarum*, quas *Valentianus* aiebat, vocabatur *Mica aurea*, altera *Innocentia*. Est gemma apud *Leonardum* *Augustinum*, præcipuum *Urbs* *Antiquarium*, part. ii, N. 32, in qua cernitur homo flagellam tenens, eoque demulcens ursam ipsi assilientem, cum hac inscriptione in circuitu: ΕΤΥΧΗ ΜΑΡΚΕΑΑΕ, et supra dorsum bestie, ΕΡΗΝΗ, quorum hoc nomen proprium esse ursæ, altero vero homo bestiam circumducens bonam fortunam videtur exoptare. Et ita equos nomina singulos sua in *Circo* habuisse, ex *Suetonio*, *Dione*, inscriptionibus vetustis tam a *Crutero* quam *Sponio* editis constat.

Non plane comedendi, sed absorbendi. Scilicet ursi lambere et sorbere sanguinem, et ita corpus consumere solent: unde *αἰσθητοὶς θηρίων* eos recte accenset Eusebius VIII, 7 Hist. Eccl. *Absorbere* autem etiam apud Flautum True. 2, 3, 50, occurrit: *Quæ absorbent quicquid venit intra pessulos*; et Mil. 3, 2, 21, *quia enim absorbui*. Nam nimis calebit, amburebit guttorem. Sed quia ursorum mentio, tentabo explicare unum et alterum passionis SS. Perpetuæ et Felicitatis locum, qui elegantes admodum, nec satis, quod sciam, explicati sunt. Commodum imperatorem Xiphilius ex Dione narrat venationibus et confectionibus ferarum operam diligentem dedisse, atque inter cætera his verbis utitur: *Διείληπτο γὰρ τὸ θέατρον πᾶν συμπήκτους τισὶ διαμέτρους τῆν τε στέγην περιδρόμον ἔχουσαι, καὶ διὰ τῶν τεύχεων ἀλλήλα, ἢ ἔξ ὀλίγου πνταχθὲν τετραχθὲν τὰ θηρία μεμερισμένα βῶον ἀνοτιζοῦσαι*. Erat enim divisum theatrum omne connexis quibusdam diametris tectum habentibus, circa quod inambulari poterat, ac sese bifariam secantibus, quo facilius undique ex angusto loco belluæ divise in quatuor partes jaculis trajicerentur. Lucas Holstenius, vir paucis comparandus, censet Xiphilium loqui de pontibus amphitheatri, quorum mentio in passione SS. Perpetuæ et Felicitatis, ad quam hæc notat: « Quod paulo ante pontis est mentio, videtur instituto Commodi factum, ut in Amphitheatro pontes essent. Refert enim Xiphilius in Commodo hunc imperatorem per Amphitheatri arenam PONTES struxisse, ut inde feras conficeret. » Sed institutum Commodi nihil commune cum his pontibus habere persuasus sum, speroque id alios mecum existimatos, qui Dionis et Passionis antiquissimæ verba conferre atque examinare velint. Commodus enim amphitheatrum divisit *συμπήκτους τισὶ διαμέτρους*, id est, inter se junctis, et in altum erectis tabulis, quæ amphitheatri arenam in quatuor æquales partes ad hunc modum secabant. Has namque machinas ex ligno fuisse satis indicat τὸ πᾶρρημι, quia ea vox de ea materia fere semper et proprie usurpatur. *Πήκτι διαμέτρων, compactitia ædium* sunt fores, quæ ex pluribus tabulis compinguntur; *πήγμα, pagma*, machina lignea in amphitheatro, de qua multa satis monuerunt eruditi. Diametri insuper cingebantur *στέγη περιδρόμου*, quo significat Dio in orbem amphitheatri porticum esse tectam factam, per quam circumire, et ex qua bestias jaculis commodissime conficere poterat imperator. Male interpres tectum diametris tribuit, illudque plane a mente auctoris alienum esse sequens schema palam faciet.

A. Amphitheatrum. B. περιδρόμος. C. D. primus diameter. E. F. Alter diameter, qui ambo se invicem in angulos rectos secant.

Firmat hoc plane Herodianus, lib. I de eadem re verba faciens: *τῶ δὲ κομάρδῳ ΠΕΡΙΔΡΟΜΟΣ ΚΥΚΛΩ κατεσκευάστο. ὡς μὴ συστάσῃν τοῖς θηρίοις μαχόμενος κινδυνεύουσι, ἀνοτιζοῦσιν δὲ καὶ ἐκ ἀσφαλτοῦς ἀνοτιζοῦσιν ἐν στέγῃς μᾶλλον ἢ ἀνδρείας παρέχουσιν δεῖξιν*, id est, interprete Angelo Politiano: *Ubi cum spectaculi dies adfuit, pleno amphitheatro exardificatus Commodus peridromus fuerat, per quem decurrere in orbem possent, ne cominus cum bestiis pugnant periclitaretur, sed superne ac de tuto loco tela jaciendo, jaculari potius scientiam, quam fortitudinem, ostentaret*; et paulo post ait ipsum in orbem currentem superne jaculis confodisse nobilissima animalia: *περιθόμων ἕνθεον κατακτόντιζεν*. Peridromum, seu porticum, etiam Herodianus narrat: sed addit præterea Dio, *καὶ διὰ τῶν τεύχεων ἀλλήλα, ac sese bifariam secantibus*; vel, ut ego redderem, *ac sese æqualiter secantibus*. Sic enim locutus est Aristoteles lib. VI Politic.: *Ἐὼν διὰ γένηται διακτισθῆναι, si iudicium æquat in duo dividatur*. Neque certe alia sectio potest intelligi, cum paulo post dicat animalia quadrifariam fuisse partita, et diameter vix usurpetur, nisi cum totum in duas partes dividitur æquales, ut facili opera patet ex diametro globi terrestri, aliarumque circumorum, per quorum centrum

ductus binas partes æquales facit. In hoc amphitheatro duplex diameter est: unus in latitudinem, alter in longitudinem ductus; unde factum, ut moles illa divideretur in quatuor partes æquales: quod fieri in figura proposita liquido apparet. Rationem autem reddit Dio: *ἢ ἔξ ὀλίγου πνταχθὲν τετραχθὲν τὰ θηρία μεμερισμένα βῶον ἀνοτιζοῦσαι*: quo facilius undique ex angusto loco belluæ divise in partes quatuor jaculis trajicerentur; vel, ut verendum censeo, *quo facilius undique brevi tempore*. Cæterum merito quæri potest qua tandem ratione spectatores confectionem ferarum videre poterint, si peridromus a summo ad imum ex tabulis fuerit compactus. Nam si ea forma fuit, nullo modo spectaculo homines frui potuere. Puto igitur, vel hunc peridromum atque diametros non adeo altos, et inferiora sedilia vacua relicta fuisse; vel diametros quidem in altum erectos, peridromi vero partem inferiorem visui perviam, eumque tantum in superiore parte fuisse factum, ita ut Commodus circumire, et bestias jaculari, spectatores vero omnia oculis haurire possent. Cum hoc Commodi instituto Pontes, qui laudantur in passione, nihil commune habent; aliumque eorum usum foisse luce meridiana clarius docebo, ea tamen lege et conditione, ut de eorum origine, quæ plane ignoratur, nihil in medium allaturus sim. PONTES igitur fuerunt tabulata allevata in modum pontium, ita ut una pars terram tangeret, altera vero pedibus ligneis, ex aliave materia factis, allevaretur, in quibus damnati ab bestiis statuebantur vel constringebantur, ut majore impetu feræ in eos ferrentur, et dilaceratio seu *vexatio*, ut loquebantur, ab omnibus posset conspici. Nulla tum erat amphitheatri divisio, sed in ipsa arena patente, omniumque oculis exposita, PONTES erant extructi ad hunc ferme, ut opinor, modum. Firmat certe explicationem hanc Passionis auctor: *Et cum ad ursum substrictus esset in ponte, ursus de cavea prodire noluit*; id est, cum martyr vinculus in ponte deponeretur, ut ursus in eum impetum facere et savire posset, quod paulo ante, *apro subligere et subministrare dixit*: *Itaque cum apro subministraretur, venator potius, quam illum apro subliquaverat, suffossus ab eadem bestia post dies muneris obiit*; id est, dum in ponte, vel certe arena deponeretur vinculus, et offerretur apro dilaniandus. Atque hic vox in eadem Passione pulpitem appellatur. *Itaque in commissione spectaculi revocatus, leopardo expellus, etiam super pulpitem ab urso erat vexatus*: sive, in pulpito vel ponte positus, primum a leopardo, inde ab urso fuit vexatus, id est, morsus, læcatus; quo sensu hæc vox solet usurpari. Nam Arnobius atque Lactantius, lib. VII Instit. *vexationes* bestiis tribuunt, Græcique eam rem *ἐκλυθῶν τῶν θηρίων* appellant. Quin et ascendere respectu horum pulpitorum, vel pontium, martyres dicuntur, uti patet ex eadem passione: *Cæteri quidem immobiles et cum silentio ferrum receperunt, multo magis Saturnus, qui, ut prior ascenderat, prior reddidit spiritum*: ascenderat scilicet in pulpitem, vel pontem. Quamquam insensæ ire nolim, posse etiam spoliarium hoc loco intelligi; quod cum fuerit instar cavernæ subterraneæ (Cassius Severus specum, Plinius scævum *receptaculum* vocant), eumque Saturnus ex eo per gradus pervenerit in theatrum, non incommode ascendisse dicitur. Hæc mea hæc de re sententia; quam tamen mutare paratus sum, si quis meliora doceat.

CAPUT XXII.

Lanceæ emendabantur. Ut gladii pœna honoratio, quam securis: ita lanceæ emendari videtur honoratio fuisse, quam fustibus castigari; arbitrorque et gladium et lanceam militie suam originem debere. Non puto tamen apud Apul. lib. X hujus moris mentionem fieri, uti arbitratur vir doctus; et per *disciplinam* ibi intelligi disciplinam militarem, cujus ex præscripto exercitus ambulans ita sarcinas suas componere debebat. In passione sanctiarum Perpetuæ

et Felicitatis scela miræ magnitudinis in visione A
conspiciuntur a Perpetua, *cujus in latribus omne
ferroamentorum genus erat infixum, gladii, lanceæ,
hami, machære*; sed hæc lanceæ ideo memorantur
hic, ut puto, quia his martyris nonnunquam trans-
figebantur. Postquam autem hæc vox ab Hispanis
desumpta est, teste Gellio, xv, 50, frequens
ejus usus esse cepit; multæque nonnulli, qui ita
armati erant, *Lancearii* dicebantur, ut patet ex No-
titia imperii, et inscript. 3, p. ccccxcv. Cruteri, in
quæ præfectus *Lanceariorum* videtur memorari. Mu-
nimit et eorum libellus precum Faustini: *Et pri-
mum quidem exeat per publicas potestates: ita ut ali-
quoties solum intempesta nocte raptum per lancearios
de urbe sustulerit*. Et ante tentorium præfecti cas-
trorum lancea figebatur, teste Ubequente, lib.
extremo de Prodigis, forte, ut illud ab aliis inter-
nosci posset.

Bonam mortem. Occurrit et hujus mentio in P. Syro:
sed in editione ejus ultima male scribitur

Bona mora est homini, vitæ quæ extinguit mala.

Nam vel legi debet *hora*, vel *mors*; et in genere Sy-
rus mortem bonam vocat, quæ aliquem miserum et
infelicem e vita tollit. Clarissimus Baluzius etiam
inter bonas mortes recenset *strangulationem*, quia ho-
mines qui ita vitam finiunt absque cruciatibus et
tormentis moriuntur. Lactantius, c. 50, appellat *in-
forme letum*, exemplo Virgilii, et *turpem atque ignomi-
niosam mortem*, respectu decoreis quod ejusmodi
exitum sequebatur; et avi medi scriptor Witichin-
dus *malam mortem* libro tertio: *Tres duces gentis
Ungariæ capti, ducique Henrico præsentati, mala morte,
ut digni erant, mulctati; suspensio namque creperunt;*
nam strangulationem, et talem suspensionem, uno
eodemque loco habendas esse, unusquisque facile
concedet. Et jam olim Homerus extrema Odyssea X:
μη καθαρὸν θάνατον vocavit, quando quis suspensus
strangulabatur; notatque Eustathius *καθαρὸν θάνατον*
existimari τὸν διὰ ξίφους, μαρὸν vero, vel detesta-
bilem, τὸν ἀγκυραίων; quam in rem idem omnino
videri debet ad Od. A, pag. 1678. Ante Eustathium
eundem differentiam observavit Hesychius, eundem
Homeri locum explicans: *Μὴ μὲν δὴ καθαρὸν θανάτου δι'
ἀγκύρας. θάνατος οὐκ ἔστι καθαρὸς, ἀλλ' ὁ διὰ ξίφους. ὅθεν
οὐδὲ ἐναγίζονται τοῖς ἀπηξαιμένοις;* isque nos insuper
docet strangulationis ne quidem parentatum fuisse.
Xenophon, lib. ii de Exped. Cyri extremo, cædem
Menonis Thessali narrans, clare testatur honestissimam
mortem habitam fuisse, capita præcidere: *Sed
necatis jam ducibus cæteris, et ipse a rege mortis pena
mulctatus est, non ille quidem ut Clearchus, et duces
cæteri, quibus præcisæ sunt capita, ὅσπερ κἀλλιστος θά-
νατον εἶδον ἐν αἰσῇ, quæ mors esse videbatur honestis-
sima: sed ut homo sceleratus, anno toto excruciatius
vixit, tandem expirasse dicitur. Et Seneca alicubi
testatur nullo genere homines mollius mori, quam gla-
dio secta cervice. At contra strangulationem mortem
infamam et sæmineam vocat Latinus Pacatus cap. 28:
*Quorum alter post amplissimos magistratus, et purpu-
ras consulares, et contractum intra unam domum
quemdam honorum senatum, viâ sese abdicare compul-
sus est; alteri manibus satellitum Britannorum gula
domi fracta, et iniusta sæmineæ mortis infamia, ut scilicet
maluisse vir ferri amantissimus videretur laqueo per-
ire, quam gladio; atque ex Tacito et Suetonio ob-
servat clarissimus S. hefferus, mulieres hoc genere
supplicii affectas fuisse. Præterea notandum obiter
Tac., lib. xvi, Annal. extremo, ubi narrat lentitudi-
nem exitus graves cruciatibus attulisse ei qui venis
incisis moriebatur, non de Petronio, ut arbitrat
Baluzius, sed de Pato Thrasæa loqui.**

Bonam mortem. Id est, facilem, absque cruciatibus
et tormentis; quo sensu venarum sectionem *bonam
mortem* vocari cap. 26 observat Baluzius. Videtur
etiam honestus habitum fuisse gladio quam securi
percutsum vitam finire. Extrema rep. nondum gla-

dii pena in usu erat, uti recte ex Luciano notat Ca-
saubonus, sed sub imperatoribus usurpari cœpta;
utque lictores securi utebantur, ita milites gladio
cervicem damnatis demebant, adeo ut hic nos ab
iis videatur originem suam duxisse. *Miles decollandi
artifex*: memoratur Suetonio in Calig., cap. 52, et
Antoninus Caracalla interfectorem Papiniani incre-
pavit, quod eum securi percussisset, non gladio, teste
Dione, et Spartiano, *cujus hæc sunt verba: Papinia-
nus securi percussus est, et a militibus occisus; quo facto
percussori dixit: Gladio oportuit te exequi meum jus-
sum*: unde haud obscure patet militibus gladium
fuisse ordinarie in usu, illiusque penam honestiorem
habitam, quam securis. Et licet decollationem *bonam
mortem* vocet Lactantius, quia mollior, tamen et illa
potest cruciatibus suis et dolores habere nonnunquam;
quando scilicet miles, vel sector collorum, ut Cicero
in Orat. pro Roscio loquitur, plures ictus inferi. Lat.
Pacatus, cap. 41: *Nisi vero vel levior manus aliena,
quam propria, vel sædior mors privata, quam publica,
vel longior pœnia ferro incumbere, et corpore vulnus
onerare, et recipere intricum statim totum quam sup-
plicium dividere, poplitum flectere, cervicem extendere
ad plagam fortasse non unam*. Hinc penumiam dabant
lictoribus damnatorum proximi, ut ictu uno, levandi
cruciatus gratia, ipsis caput auferrent, quemadmodum
ex Ciceronis Orat. 5 in Verrem constat. Atque ex
eo loco, non secus ac ex Suetonio in Vita Calig., c.
50, dicimus populum tela non sumpsisse in carnifi-
cem, si plures ictus damnato infligeret, imo postea
lege vel consuetudine sancitum fuit, ut *carnifex* post
tertium ictum ferire amplius non auderet, si fides ha-
benda est historice passionis B. Cæcilia, Valeriani,
Tiburtii et aliorum, quam Bosius edidit, ejusque
pag. 26 hæc verba leguntur: *Quam cum spiculator
tertio ictu percussisset, caput ejus amputare non potuit;
sic autem seminecem eam cruentus carnifex dereliquit:
nam apud veteres lex erat ei imposita, ut si in tribus
percussionibus non decollaretur, amplius percutere non
audebat*.

Causidici sublati, jureconsulti aut relegati aut necati.
Recte hos distinguit, quia illi causas in foro vel judi-
cibus agebant; hi vero de jure respondebant, uti vel
ex Cicerone patet, et Hotomanni libello, quem *juris-
consultum* inscripsit.

Litteræ autem inter malas artes habitæ. Per malas
artes intelligit *magicas*, quæ imperatorum edictis
erant vitæ, quæ vocantur *artes male*, et *artes Dar-
danicæ*, uti doceo ad Homerii Apotheosin, p. 271:
Artes secretas vocat A. Marcell., xii, 6, *artem Atrac-
iam* Statius, i Thebaidos. Putaveram olim a Proclo
in laudatione B. Chrysostomi *magiam* vocari *artem
Mida*: sed nunc amplector unice quod mihi inter
confabulandum suggestit spectate nobilitatis vir Joh.
ab Haarsholten, tunc temporis Frisiorum nomine ad
confessum præpotentium generalium ordinum delegatus;
consequo apud eum scribi debere *Artemida
nudavit*, vel *fugavit*.

*Judices militares, humanitatis litterarum rudes, sine
assessoribus*. Id est, præsidēs, proconsules, duces,
comites, alii qui in provinciis militia præerant,
dicebant jus provincialibus, non adhibitis assessoribus,
vel jureconsultis, uti ante fieri etiam ipsis ab
imperatoribus solebat, docente Fornerio, lib. iv Rer.
Quot., cap. 10. Hi erant quasi consiliarii judicum,
unde in lus. veteri C. Calpurnius Asclepiades dicitur
assedisse magistratibus pop. Romani: qui Asclepiades
cum dicitur fuisse *medicus*, videntur et alii, quam
jureconsulti, esse adhibiti; nisi ponamus eum simul
juri operam dedisse. Atque ex hoc tempore paulatim,
ut opinor, consuetudo invaluit, ut *judices ordinarii*
vel *civiles* negligerentur, et causæ deferrentur ad
judicium militare; quod legibus latis prohibere
Constantianus, Arcadius, Honorius et Marcianus, im-
peratores, uti docet Gothofr. ad tom. i Cod. Theol.,
p. 86. Suidas in v Μαξιμίνος tradit eum factum impe-
ratorem, confestim amicos omnes, qui Alexandro fa-

miliares fuerant, quique σύνδρομοι vel assessores a Senatu vocantur, removisse; dumque in Oriente regnaret, multa nefaria facinora perpetrasset, Christianos persecutum esse, et tandem in gravissimum morbum incidisse, carnem instar cereæ liquefactam, corpus incendio quasi flagrasse, ita ut ipsa humana forma deleteretur. Unde patet et illum assessores removisse: quod tamen ita accipiendum est, ut eos tantum removerit, qui Alexandri erant amici. Haussit priora hujus narrationis Suidas ex initio libri 7 Herodiani; atque ex eo primum legi debet ἐπιλεχθέντες, vel electi; deinde respiciunt illa Maximinum, qui Alexandrum Severum exceperit: sed quæ de morte illius sequuntur referenda sunt ad C. Valerium Maximinum Damam, de quo similia plane narrat Eusebius, libro ix extremo, et Lactantius, cap. 49, vel ad Maximianum Galerium, de quo agitur cap. 53.

CAPUT XXIII.

Censitoribus ubique diffusis. Ita, cap. 26 et cap. 6: Non tamen hisdem Censitoribus fides habebatur. Qui scilicet in provinciis censum agebant, Censitores non Censores dicti: unde in Inscript. *Censitor provinciarum Hispaniarum ceterioris*, et aliarum provinciarum in iisdem lapidibus Censitores occurrunt. Erant autem in urbibus, vel civitatibus, debebantque illi, qui in agris habitabant, cum liberis et servis eo venire: unde fiebat, ut fora omnia urbium, vel civitatum, plena essent servorum, gregibus, utque in civitatibus urbanæ ac rusticæ plebes fuerint adunatæ, quamadmodum mox loquitur Lactantius.

Animalia omnis generis scribebantur. Id est, annotabantur, in tabulis eorum referabantur; et significanter atque proprie loquitur, nam vectigal, quod pro pecore pascendo dabatur libera Republica, scriptura appellatum fuit: inde *ager scripturarius* est pascuus, teste Festo; et publicani vocantur *scripturarii*, uti notum est. Quod autem addidi olim, Judæos pro arboribus vectigal solvisse, uti hoc loco jussu Galerii *vites et arbores fuerunt numeratæ*, nunc muto, putoque, Juven., Sat. 3, v. 15, in genere perstringere Romanorum avaritiam, et religionis veteris contemptum, quippe qui Camænarum sylvam lacebant Judeis.

Suspendebantur. Nimirum ex equuleo. Prudent. Hymno Romani martyris.

Incensur his Asclepiades jusserat
Eviscerandum corpus equuleo eminus
Pendere.....

Idem alibi:

Miserum putatis, quod retortis pendeo
Extentus ulnis.....

Passio S. Tarachi: *Dispoliate eum, cingite, et suspendite.* Rursus: *Cum suspensus es, consenti, et sacrificata.* Quæ loca bina cum Lactantio plane conveniunt, non secus ac alter Amm. Marcell., xiv, 9: *Eusebius objecta fidentius negans, suspensus in eodem gradu constantiæ stetit*; pro quo idem, xix, 12, dixit: *Div utique adhærens equuleo.* Corrupta vox, *Equuleus*, ut arbitrator, est apud Adonem in Martyrol., pag. 38: *Dein catenatus et in exilium directus est, in quo rursus diutius justibus cæsus*; sensus enim postulat, ut legatur, *equuleum*. Qua ratione autem torti et suspensi sint martyres noxiæ in equuleo, videre licet apud Magium, Gallonium, aliosque.

Filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur. Id est, liberi suspendebantur in equuleo, ut contra parentes testimonium dicerent; eos nimirum non recte bona sua profectos esse, eandemque ob causam servi per alia et proculdubio graviora tormenta interrogabantur: quod eleganter Lactantius exprimit per *τὸ vexabantur*. Vox enim hæc habet usum ingentis calamitatis; et ut Gellius, ii, 6, loquitur, *qui fertur et rapitur, et huc et illuc distrahitur, is vexari proprie dicitur*; cui addi potest Asconius in U. Verriam. Lactant., c. 27: *Nunc populator Italiae hostifera omnia vexasset*, id est, diripisset, vastasset; coque sensu frequens ea vox est

A Justino, Floro atque aliis: quibus adde Servium ad Eccl. 6 Virgiliū, et illustrem Salmasium, pag. 787, de modo Usurarum. Verbum hoc arenæ commissionibus etiam fuisse accomodatam, eosque *vexatos* dici a bestitiis, quos vel cornubus, vel ore lædabant, Ita ut non occiderent, docuit Holstenius ad Passionem SS. Perpetuæ et Felicitatis; et forte per *vexationem* apud Sueton., Tib. c. 61, tormenta debent intelligi.

Parvulis adjiciebantur anni. Vel hoc factum est, ut possent torqueri, quomodo Lips. ad Tacit. v. Annal., 9, notat, puerum quemdam a Triumviris in proscriptione jussu omnia togam virilem sumere, ut juste posset interfici; vel potius ut tributum penderet. Nam legibus imperatorum cautum erat, ut qui, verbi causa, annos decem non haberent, quique plusquam sexaginta nati essent, tributum capitis solvere non tenerentur, uti patet ex l. iii, D. de Censibus, l. iv et vi Cod. Theod. eodem, ubi potest videri Jacobus Gothofredus.

Pecuniæ pro capitibus. Lactantius hoc capite valde perstringit Galerium Maximianum, quod Censitores ipsius jussu omnia perquirerent et exquirent, referretque, agros glebatim ab ipsis dimensos fuisse, etc., tanquam illa omnia (tunc primum introducerentur; quod tamen longe aliter sese habet. Nam Ulpianus, qui Hadriani temporibus vixit, libro de Censibus scribit, *agros, arva, vineas, olivas, pratium, pascuia, sylvas carduas, vitium numerum, servos, eorumque ætates, officia et artificia, lacus piscatorios, portus, salinas, inquilinos*, fuisse in tabulas censuales relata, adeo ut nihil novi introduxerit Galerius, et vel culpandus sit ob nimiam acerbitatem, vel quia rem intermissam repetiverit, vel quia hoc tributum in provincias introduxit, quæ ante illud non solverant. Propterea insolitum quasi narrat, *in civitatibus urbanas ac rusticas plebes fuisse adunatas*. In civitatibus censitores, ut ante monui, tabulas censuales conficiebant, annotabanturque ibi agri, qui in territorio siti erant, uti patet ex l. iv, § 2, D. de Cens., atque similiter etiam rusticorum fuerunt annotata capita, qui in territorio oppidi alienigenæ habitabant. Neque tamen video quid novi et insoliti introduxerit Galerius, nisi Lactantius narret, cives et rusticos coactos fuisse capitis censum promiscue exsolvere, cum ante ab hac præstatione Honorati et Decuriones forent immunes, et in Orientalibus provinciis ipsa etiam plebs urbana, uti docet Valesius ad Amm. Marcell., xvi, 5, cui addi potest Contarenus, cap. 18 Variarum Lectionum.

CAPUT XXIV.

Peris illum objecerat. Leonem fuisse, recte ex Praxagora notat Baluzius, hujusque rei memoriam in nummo conservari, cum Trist. sentio, t. iii, p. 528, qui idem narrari a Pomponio Laeto tradit, idque eum ab alio quodam auctore, quam Praxagora, hausisse putat, qui forte fuit Zonaras, apud quem etiam eadem historia reperitur. Constantinum autem leonem vicisse *corps à corps*, ita ut eum comprimeret, nec armis foret instructus, apud Praxagoram non invenio; potuitque ita in nummis pingi, quia exemplo Herculis leonem vicit, quem fabularis historia tradit leonem pectore pressisse, uti Statius canit, vel brachiorum nexibus nudum elisisse.

In ipso cardine. In ipso puncto, quia ipsum manebant pericula, et quia patrem adhuc vivum visurus erat. *Acceptis mandatis.* Quæ, ut puto, ad Constantinum patrem ferret.

Nudatus ei cursus publicus. Id est, equos in iis nullus esse, quia præcedit, *sublatos per mansiones multos fuisse omnes equos publicos*. Flor., ii, 15: *Operis portus nudatus*. Cic., 13 ad Att.: *Nuda præsidio*. Hæc de re ita loquitur Auctor Epitomes Victoris: *Hic cum juvenculus a Galerio in urbe Roma religionis specie teneretur, fugam arripens, atque ad frustrandos insequentes publica jumenta quævis iter ageret, interficiens, ad Patrem in Britanniam pervenit*; ubi male Constantinum Romæ fuisse obsidem scribit. Errat etiam P. Diaconus, cum lib. 10 narrat Diocletianum dolo perimere Constantinum voluisse, quia scilicet eum intel-

et corporis robore, atque ingenio circa et solentem proflere valebat, et deprehendebat, hunc in arma tyrannidis et ejus dogmatis destructorem. Nam hæc omnia Galerio conveniunt; nec credibile est, Diocletianum id aguisse, quippe qui eum Cæsarem fore voluit. Unde etiam errare arbitror Philostorgium, 1, 5, ubi scribit, Constantium fugisse τῶν ἐπισημῶν ἀσθενῶσιν, insidias Diocletiani.

Vix lacrymas tenebat. Errat igitur auctor Excerptorum Valesianorum, cum scribit, Galerium Constantium patri remisisse, postquam causa fuerat victorie, quam de Sarmatis reportavit.

Parcenti ad patrem... Procul dubio Eboraci in Britannia ex morbo decubentem, et post quartum ab adventu ejus diem mortuum, uti arbitratur Baluzius. Sed abit inde multum auctor Excerptorum, scribitque, Constantium summa festinatione veredis post se transiit Alpes transgressum ad patrem Constantium venisse apud Bononiam, quam Galli prius Gesoriacum vocabant; post victoriam autem Pictorum Constantium patrem Eboraci mortuum esse. Errat is tamen proculdubio, nec in Galliis, verum in Britannis patrem suum agrum et morti proximum invenit Constantinus, uti alii uno ore testantur omnes. Deinde Constantius, ex sententia eruditorum, anno Christi 305 traiecit in Britanniam contra Pietos bellaturus, et anno 306 a. d. 8 kalendas Augusti diem suum obiit Eboraci. Sed turbat hoc valde Eumenius, vel alius auctor Panegyrici Constantio dicti cap. 7: *Jan tunc enim caelestibus suffragiis ad salutem Reipublicæ vocabaris, cum ad tempus ipsum, quo pater in Britanniam transfretabat, classi jam vela facienti repentinus tuus adventus illuxit: ut non advectus cursu publico, sed divino quodam adoluisse curriculo videreris.* Nam et is hæc obscure innuit, Constantium una cum patre Constantio ex Galliis petisse Britanniam, vel eum conspexisse patrem vela facientem; videturque talia non dicturus fuisse presenti Constantio, si vera non forent. Narrat igitur eadem fere Panegyrista, quæ Excerptorum auctor: sed victoriam de Pictis postea relatam plane rejicit, quia ex eodem et sequenti capite constat, haud multum Constantium post filii adventum supervivisse, docentque illud præcipue hæc verba: *Dii boni, quanta Constantium Pium cum in excessu suo felicitate donastis! Imperator transitum facturus in cælum, vidit quem relinquebat heredem.* Quæ aliis concilianda relinquo.

Per manus tradidit. In Pollia SS. Patrum Metrophanis et Alexandri apud Photium, pag. 1406 legimus, Constantium sacris Christianorum a patre imbutum, Cæsarem ab eodem renuntiatum esse, et a moribundo *βασίλειᾷ*, vel imperatorem. Sed Photius scribit, se nescire, unde ista hausta sint; quia scilicet noverat, a veritate aliena esse. Narrat eadem Acta, quæ Constantius moribundus ad filium verba habuerit, quæ si revera ita gesta sunt, lucem inde haud levem capiet *sequis vite*, quam Constantium accepisse, nos docet Lactantius. Propterea ibidem traditur, Constantium mortuum esse anno tertio persecutionis: quod tamen ita se non habet, si accuratam nimis computationem; nam initium persecutionis incidit in Terminata, vel 25 februarii diem anni 303, inde ad Martium anni 306 sunt anni tres: at Constantius obiit a. d. 8 kalendas Augusti anni 306, cum jam ageretur annus persecutionis quartus.

Sancite religionis restituta. Vel scribendum est *restitutio*, vel eum Columbo restituta; adeo ut vere Constantianus Restitutor Religionis Christianæ possit dici. In *Restitutor orbis vocatur* Aurelianus et Carus; *Restitutor exercitus Probus; Restitutor monetæ Alexander;* et in alio Aureoli nummo occurrit *LEGO. I. MINERVA. RESTITUTA.*

CAPUT XXV.

Laureata imago ejus. Quæ inde nomen accepit, ut patet, quod laurea cingebatur corona. Vide Meurs. in *Gloss. Græco-barbaro* v: *λαυράτος*, et Du Cange in

A *Gloss. Mediævi.* quomodo, *laureatus literas, laureatos postes*, et alia dixerunt.

Constantinum vero, non imperatorem, sicut erat factus, sed Cæsarem. Non conveniunt auctores; aliique dicunt, eum imperatorem, mortuo patre, alii vero eum Cæsarem tantum a militibus esse factum. Priorum sententiam sequitur Lactantius, Eusebius lib. viii, cap. 15. Socrates lib. 1, c. 2. Sed Zoimus II, 6, tradit, milites Constantino *καίσαρος ἀξίαν* tribuisse; et Excerpta Valesiana testantur, eum *omnium militum consensu Cæsarem esse creatum*; neque alia tradit Eumenius, cap. 11 Panegyrici quem ipsi Constantino Augusto dixit: *O fortunata, et nunc omnibus beatorum terris Britannia, quæ Constantinum Cæsarem prima vidisti!* Quæ certe non pronuntiasset Eumenius (qui videatur etiam cap. præcedente) si res aliter sese habuisset. Idem sequitur, licet posteriorum ætatum scriptor, Hugo Floriacensis, isque narrat in Chronico, Constantium ordinasse Licinium Cæsarem Hispaniarum, et filium suum Constantinum Cæsarem Galliarum; quod prius tamen a veritate alienum est plane. Et Cæsarem fuisse Constantinum, res est certissima, nummique illud testantur, in quibus non modo Cæsar, verum etiam fil. Augg. dicitur, quomodo Cæsares vocatos fuisse constat. Digna sunt panegyrici Maximiano Herculio et Constantio dicti verba c. 5: *Quamquam quid ego in te ætatis tuæ potius, quam gravitatis nomen usurpo? cujus tanta maturitas est, ut cum tibi pater imperium reliquisset, Cæsaris tamen appellatione contentus expectare materis, ut idem te, qui illum, declararet Augustum. Si quidem ipsum imperium hoc fore pulchrius judicabas, si id non hæreditarium ex successione crevisset, sed virtutibus tuis debitum a summo imperatore mivissis.* In quibus verbis nescio quomodo vir eruditus admodum invenire potuit, post nuptias *Faustæ Constantinum*, cum ei pater imperium reliquisset, *Cæsaris tamen appellatione contentum fuisse.* Neque enim ea mens panegyristæ, neque hoc loco loquitur de iis, quæ post Faustæ nuptias acciderunt: sed narrat,

B Constantinum, cum ipsi a patre Constantio esset relictum imperium, noluisse Augusti nomen accipere: sed Cæsarea dignitate fuisse contentum; ut scilicet idem illum diceret Augustum, qui patrem illo honoris fastigio ornaverat; id est, Maximianus Herculius, qui etiam in ipsis filix Faustæ et Constantini nuptiis eum creavit imperatorem. Idem initio Panegyri: *Sacratissimi principes, Maximiane (velis nolis) semper Auguste, et Constantine oriens Imperator, mihi tamen certum est ea præcipue isto sermone complecti, quæ sunt hujus propria latitæ, quæ tibi Cæsari additum nomen imperii, et istarum celestium nuptiarum festa celebrantur.* Constantinus igitur factus Augustus nuptiarum tempore; et observandum obiter, quam graviter Panegyristes aduierunt Imperatoribus, quando dicit, Constantinum expectasse, ut ab eodem, qui patrem Constantium creaverat Augustum, etiam Augustus diceretur. Nam hoc in mentem venire non potuit Constantino, quia Maximianus Herculius, cum Constantium moreretur, deposito imperio privatus vivebat in Campania, vel, ut Eutropius narrat, in Lucania. Quod autem in Epitome Victoris, et apud P. Diaconum initio lib. xi legimus, Constantinum Cæsarem esse factum eodem tempore, quo illa dignitas collata fuit in Severum et Maximinum, error certe est manifestus, uti etiam optime notavit Baluzius ad cap. 19, et quod Acta Metrophanis et Alexandri apud Photium narrat, Constantinum admodum juvenem a patre creatum fuisse Cæsarem, ante a me refutatum fuit.

Sed Cæsarem... Non male Baluzius veteris calendarii verba, *viii kal. Jan. Natalis Invicti*, refert ad illud tempus, quo Constantinus a Galerio Cæsar est nuncupatus, licet ob stare videatur, quod Constantius mortuus sit mense Julio anni 306, statimque Constantinus more sollemni laureatam imaginem miserit ad Galerium, et tamen primum ab eo ut Cæsar agnitus sit mense Decembri anni ejusdem. Sed, ut dixi, non displicet hæc conjectura, præferrique illa debet

explicationi Petavii; vir enim ille eruditissimus ad extremam Orat. iv Juliani, intelligit ludos in honorem solis invicti celebratos. Certe sol invictus sæpissime in nummis occurrit, et in uno Victorini absolute *invictus* vocatur. Sed si maxime hoc locum habere posset, non tamen video, quo sensu *Natalis Solis* diceretur: deinde, si in hunc diem ludi in honorem Solis celebrati rejiciuntur, Saturnaliorum diem ultimum proxime ii sequuntur, quibus Constantini temporibus octavum accessisse gratis equidem affirmatur. Nam ultimus Saturnalium dies est a. d. x kalendas januarii: *Natalis Invicti* vero incidit in 8 kalendarum earumdem. Cum autem eo Natalis Cæsaris Constantini forte celebratus sit, sequitur, Solis ludos incidisse in 9 kal. jan. Hoc certe die in calendario notatur *munus consummat*, illoque indicari videtur, nulla gladiatorum munera amplius eo anno fuisse celebrata; et cum Julianus dicto loco scribat, post agnem Solis in honorem celebratum nefas fuisse nihil *συνθροπῶν θεαμάτων* exhibere, suspicio mihi oborta est, ludos hoc die Soli sacrosatos fuisse ex instituto, vel Juliani, vel alterius imperatoris; nam ultimum Saturnalium diem proxime illi sequebantur: Ἀλλὰ, αἰτ, τοῖς κρονίοις ὅσκι θελευταίοις εὐθύς συνάπτει κατὰ κῆλον τὰ ἕλια; et paulo ante, πρὸ τῆς γεομηνίας εὐθείας μετὰ τῆν τελευταίαν τοῦ κρόνου ἡμέραν (ita legendum forte) ποῦόμεν ἕλιον τὸν περιφρανέστατον ἄστρον. Sed hæc velim alii diligentius examinent; optimeque id facere poterit dignitate et doctrina illustris Spanhemius, qui nobis Julianum emendatorem promisit, et quanta is eruditione præditus sit, docent satis superque in ejusdem imperatoris Cæsares notæ.

CAPUT XXVI.

Maxentium Romæ factum imperatorem. Eutropius lib. x, cap. 2, scribit, Maxentium haud procul ab urbe in villa publica moratum fuisse. Fuit Romæ villa publica in Campo Martio; eratque domus ampla, in qua exterarum gentium legatis lautia præbebantur, uti docent Nardinus et Donatus. Illa hic non debet intelligi, sed prætorium, vel villa, quæ publica, ut reor, vocatur, quia ad imperatores et rempublicam pertinebat; quomodo *jumenta publica* dicuntur, quibus cursus publicus peragebatur. Nam Epitome Victoris nos docet, Maxentium fuisse in villa sex millibus ab urbe discreta, ab itinere Labiano; eademque verba reperias apud P. Diaconum, qui tamen et villam appellat publicam. Sic in via Appia fuit alia via publica. Auctor Excerptorum Vales. pro Maxentio filio evocatus illuc venit Hercules, qui per perjurium Severum, deceptum custodie tradidit, et captivi habitus ad urbem perduxit, et in villa publica Appiæ viæ tricesimo miliarii custodiri fecit. Eutropius quoque, x, 2, narrat, Constantinum Magnum Nicomedie in villa publica obiisse. Interpres Græcus reddidit, ἐν Νικομηδείῳ χωρίῳ; non secus ac scilicet Plutarchus eadem a Sulla factam fuisse scribit ἐν χωρίῳ μετρώ, id est, in villa publica; quemadmodum Latini loquuntur. Nam χωρίον significat non modo agrum, verum etiam villam, vel domum in agro extra urbes constructam; et quando Constantinus Porphy., u Thiem. 9, dicit, Diocletianum oriundum esse ἀπὸ τινος χωρίου Σαδῶνος, indicare potest, eum in agro, vel villa prope Salonas, eo ipso in loco, ubi postea exstruxit palatium amplum, natum fuisse; qua de re videri possunt, quæ ad cap. 19 noto. Certe sic Maximianus Hercules haud procul Sirmio palatium exstruxit in loco, ubi parentes ejus exercebant opera mercenaria, teste Epitome Victoris, et P. Diacono; et Constantinus oppidum Naism, in quo natus atque educatus erat, magnifice ornavit, quemadmodum in Excerptis sæpius laudatis legitur: Constantinus natus Helena matre vilissima in oppido Naiso, atque eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit; ubi si quis rescribi debere judicaret, Helena matre, vilissimo in oppido Naiso, virtutem certe generis ab Helena tolleret.

Romæ factum imperatorem. Notatu dignum præci-

pue est, Eusebium, l. viii, c. 14. Historiæ eccl., narrare, Maxentium initio simulasse se christianum esse, ἐπ' ἀρεσκείᾳ καὶ κολακείᾳ τοῦ δήμου Ῥωμαίων, ut morem gereret, blandireturque populo romano. Nam inde video affirmare posse, christianorum numerum ingentem hoc tempore Romæ fuisse, et forte eos gentiles superasse. Neque enim aliam causam invenire, quantumque in partem hæc versem, possum, cur christianorum gratiam captaverit novus imperator, qui ethnica superstitioni erat devotissimus, et christianos odio prosequabatur.

Castra quoque prætoriana sustulerat. Ea diminuta fuisse à Diocletiano et Herculio, vel certe illo, docet nos Aurelius Victor: *Herculus libidine tanta agebatur, ut ne ab obsidum corporibus quidem animi labem comprimeret; Valerio parum honesta in amicos fides erat, discordiarum sane metu, dum evanterioribus posse agitari quietem consortii putat. Hinc etiam quasi truncate vires urbis, imminuto Prætoriarum cohortium atque in armis Vulgi numero, quo quidem plures volent imperium possuisse; ejus loci hunc sensum esse puto, Diocletianum raro cum aliis imperatoribus fuisse, quia discordias ex congressibus metuebat, nec sis habebat fidem; consortium posse coli censuisse per alios, quos sibi invicem mittebant; et imminuisse militum prætorianorum numerum, quia timebat, ne illis alius uteretur ad ipsi bellum inferendum. Et nota ex Eutropio est Diocletiani suspecta prudentia. Per in armis vulgus forte intelligi possent cohortes urbanae, quæ tunc temporis ex vulgo lectæ videntur; vel cum Cl. Baluzio legendum esse *inermis vulgi*, quia et vulgi magna multitudo seditionibus causam præbere solet. Quod autem hic imperator fecit, adscribit Galerio Lactantius, nisi ille postea etiam imminuerit prætorianorum numerum. Nam licet narret, eum castra prætoriana sustulisse, non tamen illud ex omni parte verum est, quia id postea fecit Constantinus Magnus, teste Zozimo ii, 17, aique ab eo imminutus valde præfectorum prætorio potestatem fuisse, docet Valensius ad Amm. Marcell. xiv, 9. Constantinus autem ea sustulit, quia milites prætoriani jussa Maxentii Romæ certo tempore obvios quosque occiderant, et ingentem stragem eiderant, tradentibus Eusebio viii, 14, et P. Diacono, l. xi, et quia apti erant fovendis factionibus. Victor: *Quos (senatum et plebem) in tantum afflictaverat, uti prætorianis eadem vulgi quondam annuerit; mox: Quorum odio prætoriana legionis ac subsidia factionibus aptiora, quam urbi Romæ, sublata penitus, simul arma atque usus indumenti militaris.* Non videntur autem multi prætorianorum militum superfuisse, cum Constantinus eos sustulit, quia ceciderunt magnam partem in prælio, quo victus Maxentius; ita enim mihi interpretanda videntur esse verba panegyrici auctoris incerti, c. 7: *Hostes territi, fugatique, et angustiis Mulvii pentis exclusi, exceptis latrocinii illius primis auctoribus, qui, desperata venia, locum, quem pugnae sumperant, texere corporibus; nam prætorianos intelligi, qui Maxentium fecerant imperatorem, et qui cædibus in Romanos fuerant grassati.**

Tres Cæsares facere non poterat. Obstante scilicet Diocletiani lege, uti optime explicat Baluzius ead. legis, vel dispositionis mentio, c. 18: *Quod autem sequitur, satis visum est semel fecisse quod noluit.* Constantinum respicit, quem invitos Cæsares admisit.

Severum accessit. Victor narrat Severum casu ac urbem (nimirum Romanam) fuisse, et jussisse Galerium, ut arma in hostem ferret propre. Certe Severus Italiam obtinuit, potiusque ad urbem fuisse: sed inde videtur accessit in Illyricum a Galerio, qui eum tunc hortatus est ad recipiendum imperium.

Ad recipiendum imperium. Italiae nimirum, quod cum Occidente cesserat Severo Augusto, quodque occupaverat Maxentius a milite prætoriano factus imperator. At si Zozimum sequimur, Severus fuit tantum Cæsar, non autem Augustus, quia ii, 10, narrat, Galerium ægre tulisse τὰ ἐπὶ τῷ Βασιλεὶ Σεβήρῳ

Severus. Sed fallitur; et quia per breve admodum A tempus in summo fastigio fuit constitutus, eum pro-
 cibat. Cæsarem vocat. Capite enim præcedente dis-
 serte Lactantius scribit, Severum Augustum esse
 creatum, et nomen ejus inseribuntur, IMP. C. SEVERUS.
 e. 1. c. 6. Tristanus, tom. III, p. 457, notat eum factum
 fuisse Augustum consensu Constantii atque Galerii:
 verum, ut ex Lactantio constat, mortuo demum Con-
 stantio, Severus Augustus est factus a Galerio, cum
 intellexisset Constantinum purpura indutum fuisse
 a militibus in Britannia. Num autem, accepto hoc
 nuntio, statim Severum dixerit Augustum Galerius,
 an vero id primum fecerit, postquam Maxentii con-
 atus intellexit, dubium est, stantibus pro utraque sen-
 tentia viris eruditiss. Ex Lactantio constat Severum
 Augustum esse creatum, cum laureata imago Con-
 stantini ad Galerium esset perlata; et Zozimus tes-
 tatur, l. II, c. 9. Maxentium Augustum esse factum,
 cum Romæ talis Constantini imago esset exhibitæ:
 adeo ut hinc pateat, non multum inter sese discre-
 pare viros eruditiss, et utrumque eodem fere tempore
 potuisse accidere, licet nihil necesse sit credere, Ga-
 lerium scivisse res, quæ Romæ gerebantur, cum Se-
 verum renuntiaret Augustum. Nummos observo Se-
 veri Cæsaris caput representare laureatum, Severi
 vero Augusti galeatum, ad indicandum forte, eum
 simul ac Augustus factus est, contra Maxentium pro-
 lectum fuisse; quo pertinet Augusti Severi nummos
 inscribi, CONCORDIA, VEL FIDES MILITUM, quæ in Cæsa-
 reis nequaquam apparent.

Venis et incisus. Errat igitur Politia SS. Patrum
 Metrophanis et Alexandri, in qua apud Photium, p.
 1407, scribitur, Severum morbo extinctum esse; et
 forte huic Severo tribuitur, quod Severo successori
 Nigri convenit. Si excerpta Valesii sequimur, jugula-
 tus fuit, idque non statim, sed postea, uti patet ex
 verbis, quæ modo laudavi; quæque etiam nos docent
 Herulum decepsisse Severum, et jusjurandum
 violasse.

CAPUT XXVII.

Urbe munita, et rebus captis inimicis. Locus non
 modo difficilis, verum etiam, si quid video, corruptus.
 Forte legendum est, *rebus captis inimici*, id est,
 rebus, quas ab inimico Severo ceperat, diligenter
 instruens et muniens.

Utensilia non haberet. Id est, res ad persequen-
 dum necessarias. Petrus Damian. apud eruditissimum
 du Cange in Glossario; *Calcaria, scutica, et si
 que alia equitandi sunt utensilia*, id est, instrumenta.

CAPUT XXVIII.

Quia milites erant, qui Severam reliquerant. Sen-
 sus postulat omnino, ut legatur, *quia milites erant
 sui, qui Severam reliquerant*; idque verum esse pa-
 tet ex cap. 44 et similitudo litterarum vocem eam
 extricare potuit.

Diripuit ab humeris purpuram. Si latine loqui vo-
 lumus, quædam foret *deripuit*, id est de corpore
 filii detraxit; cum contra *diripere* significet in fru-
 stra conedere, uti doceo lib. IV Observ., c. 5. Ita Ovid.,
 c. 7:

Velamina Progro
 Deripit ex humeris.....

Virgilius: *Tergora deripiunt costis*. Apud Socratem,
 ubi de hoc conatu Herculi agitur, legitur, ἀπολέσαι,
 quod commodissime verti potest, *perdere*.

CAPUT XXIX.

Cum eo disputaret. Id est, sermocinaretur, disse-
 reret, cum eo ageret. Cic. in Fam., 8: *Itaque me
 arbitror Synnadsis pro tribunali multis verbis disputa-
 visse*; Orat. pro Cælio: *Scitote, Judices, eas cupidita-
 tes atque hæc studia de quibus disputo, non facile in
 eorum nomine esse posse*; et sæpius alibi.

Exclusus a suo. Quod nempe, antequam secundo

Augustus erat factus, Diocletiano etiamnum im-
 perante, habuerat, uti patet ex cap. 7 et 8, et ad
 quod legendum nunc vocatus erat a filio Maxentio,
 cap. 28.

Aderat ibi Diocles. Notat vir doctus, Herulum
 nunc equidem bona fide non imperasse; hunc tamen,
 potius quam Diocletem, numerum senarium implere.
 Certe Diocles, vel Diocletianus, sex principibus an-
 numerari non potuit; quippe qui nunquam purpuram
 resumpsit: quod tamen ut faceret, adhortati eum
 fuerant Herculus, et Galerius, testibus Zozimo
 et Eutropio. At contra Herulus bona fide im-
 perabat: nam Maxentius Augustus ipsi purpuram
 miserat; et imperator secundo factus, dixit etiam
 Constantinum imperatorem, qui Cæsar tantum erat.
 Fateor vim imperii penes alios quam Herulum
 fuisse: sed tamen illi hoc respectu comparari Diocle-
 tianus non potest.

Imperium Licinio daret, substituto in Severi loco.
 Ergo statim Licinius Augustus factus est; nam, uti
 constat ex cap. 25, Severus a Galerio nuncupatus
 fuit Augustus. Auctor anonymus de Vita Constantini
 scribit, Galerium in Illyrico Licinium fecisse Cæsa-
 rem; eumque sequuntur Tristanus, t. III, p. 482
 (ubi etiam notat Licinium imperatoris titulum post
 Galerii mortem sumpsisse primo, quod valde a vero
 alienum est), Oselius ad Tab. XII, et Antonius Pa-
 gius in Dissertat. Hlypatica. Verum ex Lactantio,
 præsertimque ex cap. 20 (ubi disertis verbis narrat,
 Galerium Licinium veteris contubernii amicum, et a
 prima militia familiarem, Cæsarem facere voluisse, ne
 filium nominaret, ut postea in Constantii locum nun-
 cuparet Augustum atque fratrem), necnon ex iis quæ
 notat Henr. Norisius in Explicat. Nummi Diocletiani
 et Licinii, p. 38, contrarium videtur verum esse. In
 nummo tamen apud Stradam cernitur προτομή Li-
 cinii patris laureata, cum epigraphæ: LICINIUS. NOB.
 CÆS.; ab altera parte, CONCORDIA. AVGG. DD. NN. ET.
 Et in alio apud Angelonum, caput ejusdem laurea-
 tum, et D. N. VAL. LIC. LICINIUS. NOB. C. Norisius loco
 laudato notat, Licinium una simul Cæsarem et Au-
 gustum esse designatum, idque aperte satis ex
 Eusebio et ex nummorum inscript. patere. Quod si
 vera notat vir doctissimus videri alicui posset, nemi-
 nem Augustum esse illo tempore factum, quin ante
 fuerit creatus Cæsar; eosque qui Augusti creandi
 erant, dicis tantum causa, uno eodemque tempore,
 quo Augusti renuntiabantur, Cæsares esse dictos. Et
 ita Licinius, in Severi locum substitutus, factus erit
 Augustus: sed ut omnia rite peragerentur, ante in
 eum Cæsarea dignitas fuit collata. Idem de Maxentio
 sentiendum esse apparet, cujus nummi etiam inseri-
 buntur: M. VAL. MAXENTII NOB. CÆSAR. Liciniani au-
 tem laudati nummi evincunt, Scaligerum non satis
 caute notare Licinium in nummis non dici NOB. CÆS.
 Quin et Licinium simul Cæsarem atque Augustum
 esse factum firmat, si particula et interponatur, Vi-
 ctor Aurelius: *Hoc acrior Galerius, adscito in consi-
 lium Jovio, Licinium veteri cognito amicitia Cæs-
 arem creat et Augustum*. Particula et in editionibus,
 fateor, non apparet: absorpta tamen forte fuit ab
 ultima syllaba vocis præcedentis; nec puto Victorem
 obliturum fuisse ante memoria mandare, Licinium
 Cæsarem esse factum, si censuisset eum primo Cæs-
 arem, tunc vero temporis Augustum esse creatum:
 deinde ratio loquendi exigit, ut scribere debuisset
 Victor, *Licinium Cæsarem veteri cognito amicitia
 creat Augustum*, si indicare voluit, Licinium tunc
 temporis Augustum ex Cæsare esse factum.

Francorum gens.... Doctiss. Baluzius notat Fran-
 corum limitem circa Danubium fuisse. Sed illi prope
 Rhenum, quem proculdubio traxerat Constantinus,
 habitantur: inde late diffusus, uti patet ex Tabula
 Peutingeri, et variis auctoribus; deinde si ad Danu-
 bium habitantur, non potuit intra paucos dies fines
 eorum intrare Constantinus, id quod tamen ipsum
 fecisse constat ex hoc capite. Et hoc vel alio tem-

pore Constantinus Francos vicit : unde in ejus nummo captivus sedet, addita inscript. GAUDIUM ROMAN. et FRANCIA, apud Illustr. Spanhemium.

CAPUT XXX.

Quia semel abiit impune. Similiter plane Phædrus Fab. 8 :

Impune abire deinde quia jam non potest.

neque aliter Terentius, Cicero, Catullus et Seneca loquuntur.

Vidisse somnium... Proprie loquitur; unde frequenter in Inscript. ex visu. Interpres vulgatus LXI Gen. 1, post duos annos vidit Phærao somnium.

Eliso et fracto superbissimo gutture. Illustraturus mortem Herculi vir doctissimus notat, pessime Suidam scribere, Diocletianum a senatu jugulatum esse, Maximianum vera æ suspendisse. Certe Diocletianus non est jussu Senatus jugulatus : sed tamen Herculi, permissio mortis genere, suspensionem elegit; uti clarissime ex hoc Lactantii capite constat. Tradit idem etiam Suidas; adeo ut cur carpatur non videam : errat tamen, quod Maximianum Herculum, qui suspensio vitam finivit, vocet γαμβρόν vel Generum Diocletiani; quippe qui fuit Galerius Maximianus. Liberum autem mortis arbitrium multis olim permissum fuisse, satis superque ex Tacito, Suetonio et aliis constat.

Morte finivit. Massiliæ scilicet; notaque recte Zoizium Baluzius, quod Maximinum et Maximianum Herculum confundens, hunc scribat Tarsi morbo extinctum fuisse. Idem vitium committit Socrates 1, 2, nec non Cassiod. 1, 4 Histor. Tripartitæ : Hinc ejus (Maxentii) pater imperandi cupidine voluit filium regno privare, quod facere nequivit : post hæc autem Tarso Ciliciæ mortuus est.

CAPUT XXXI.

Quæ promiserat, redderet. Locus hic admodum difficilis est et vii video quis sensus illi insit. Videtur dicere, Galerium exactiones graves fecisse, ut vicennialia, quæ promiserat, splendide agere et celebrare posset.

Securem alteram affixit. Et hic mihi vix satisfacio. Si sensus est, ut existimat Columbus, Galerium affixisse, vel inflixisse securem alteram provincii, crediderim facile Lactantium novam exactionem designare et ab ea alteram, cuius mentio cap. 23, distinguere; et sic in nomine vicennialium nihil aliud erit, quam quia vicennialia jam nominabantur, deque iis multus sermo esset, et præparabantur quæ ad ea celebranda erant necessaria. Lacuna forte ita suppleri potest : cogitabat, et ut is qui jam dudum, etc.

Officiorum omnium milites... Eo tempore officium significabat comitatum, vel homines, qui viro illustri parebant : unde in Notitia Dignit. officium viri illustris præfecti prætorio Orientis, princeps, cornicularius; alibi, officium virorum illustrium præfectorum prætorio per Illyricum. Præterea ipse etiam dignitates eo nomine veniebant : Suetonius, Ner. 15 : Præterito quæstoris officio, id est quæstore; Ins. 1, CCLXII. PERFUNCTO OFFICIO PRÆFECTURE PRÆTORIO; infra cap. 48, ad officium tuum, id est, ad te judicem. Unde omnium officiorum milites non male exponi possunt, omnium magistratum milites, quos mox vocat milites judicum.

Area. In qua scilicet frumentum purgabatur, et discernebatur a palea. Videantur rei rusticæ scriptores.

Spe futurorum. Nimirum fructuum, qui in agris crescunt, et quibus sese alere poterant.

Præstabo. Id est, exhibebo, dabo. Ita præstare certam summam apud Sueton. Dom. c. 9; Cicero, vix video quod promissi præstare posse : inde præstatio et legatorum præstatio in Jure. Videtur autem Galerius vestes omnis generis, tapetia, aurum etiam atque argentum exegisse ad ornandam vicennialium pompam. Inde eum interrogat Lactantius : Unde hoc tibi

præstabo, vel dare potero, si tollis omnes fructus, ex quibus venditis talia mihi comparare debeo?

CAPUT XXXII.

Nec Cæsarem se, nec tertio loco... Ita fere sese gerit Maximinus, uti ante fecerat Galerius ipse, quem admodum patet ex cap. 9 et aliquo modo observare possumus Talionis legem; id est, ita eum a Maximino Cæsare vexatum fuisse, uti ipse vexaverat Diocletianum et Herculum. Galerius Maximianus Augustorum primus erat, Licinius secundus; Cæsaresque habebantur Constantinus, Maximinus, et Maxentius : sed coactus tandem est Galerius, uti ex fine capitis patet, quatuor imperatores numerare, ita ut quinque simul forent Augusti, Galerius, Licinius, Constantinus, Maximinus, et Maxentius. Sed quo loco Maximini nomen fuerit positum, nondum certo constat; et ille nec Cæsar, nec tertio loco Augustus, nominari volebat : unde clarum utique est eum censuisse secundum locum sibi deberi, nomenque suum post Galerii nomen ponendum esse. Mortuo certe Galerio primus esse voluit, uti nos docet Euseb. ix, 10 Hist. Eccl. και πρότον έαυτόν ταίς τιμαίς αναγορεύσειν : primum locum in titulis atque honoribus vindicare; recteque notat Valesius, Maximinum sese in operum Inscriptionibus publicorum statuarumque primum nominasse, quia ante Constantinum et Licinium creatus erat Cæsar. Et hinc ad veram causam deveniri forte posset, cur Maximini nomen in edicto apud Euseb. viii, 17, non reperiatur; quippe qui non tertio, sed secundo post Galerium loco nominari volebat. Quod si tamen edictum hoc promulgatum est communi titulo, uti docet Lactantius, cap. 36, id est prescriptis nominibus Galerii, Constantini, Licinii, Maximini et Maxentii ommissa forte a Christianis sunt ultimorum nomina, quia non nisi parumper destiterunt eos persequi : vel illa omiserit Galerius, Constantinus, et Licinius, quod quasi legem prescriptis; cap. 48 : Debere ipsius dispositionem in perpetuum conservari; cap. 34 : Quæ pro Reip. semper commodis atque utilitate disponimus. Inscr. velus : QUÆ. FORMA. INTERDICTI. ET DISPOSITIONIS. SUB. GLADI. FERICULO. CUSTODIENDA. MANDATUR.

Tollit audacius cornua... Majores animos sumit, audacior sit, atque superbius. Ovid. 1 Artis, 239. Tunc veniunt risus : tunc pauper cornua sumit. Idem iv Trist. 9 : Jam feror in pugnas et nondum cornua sumpsi ; Nec mihi sumendi causa sit ulla velim. Eodemque sensu Micyllo in Luciani Gallo dicuntur κέρατα είναι. Filios Augustorum. Verissima puto monere Columbus; et nullus alius victus contumacia Maximini dicitur esse a Lactantio, quam Galerius Maximianus. Constantinus autem et Maxentius revera filii erant Augustorum, unde et ita appellantur ab Eutropio, x, 3, Maximinus autem Daza, novus homo; cui tamen puto hunc titulum etiam fuisse datum, quia nequam est verisimile; Galerium eum, quem ipse Cæsarem fecerat, præteriturum plane.

In campo Martio proxime celebrato... Locus hic suas difficultates habet; nec capio, quid sit celebrare campum Martium. An significat habitas militum decursiones? an vero armilustrium fuisse factum? Sed

Idem iv Trist. 9 :

Jam feror in pugnas et nondum cornua sumpsi ;
Nec mihi sumendi causa sit ulla velim.

Eodemque sensu Micyllo in Luciani Gallo dicuntur κέρατα είναι.

Filios Augustorum. Verissima puto monere Columbus; et nullus alius victus contumacia Maximini dicitur esse a Lactantio, quam Galerius Maximianus. Constantinus autem et Maxentius revera filii erant Augustorum, unde et ita appellantur ab Eutropio, x, 3, Maximinus autem Daza, novus homo; cui tamen puto hunc titulum etiam fuisse datum, quia nequam est verisimile; Galerium eum, quem ipse Cæsarem fecerat, præteriturum plane.

In campo Martio proxime celebrato... Locus hic suas difficultates habet; nec capio, quid sit celebrare campum Martium. An significat habitas militum decursiones? an vero armilustrium fuisse factum? Sed

hoc celebratum non fuit in campo Martio, verum in regione Urbis vix, ubi a P. Victore memoratur, *Vicus Armilustri*. Deinde armilustrium non spectavit omnem exercitum, sed tantum *ancilia*, quæ, uti in observationibus doceo, *arma* vocantur. Varro, lib. v de L. Lat., *Armilustrium circumisse ludentes ancilibus armatis*. Præterea, Maximinus non erat Romæ, verum in Oriente, uti ex cap. 36 patet; unde discimus, alias urbes exemplo Romæ etiam *campos Martios* habuisse. Puto igitur, milites omnes in unum fuisse collectos, vel exercitum, vel alterius rei gratia, diemque illum fuisse solemnem; et præterea Lactantium dicere, *Campum Martium fuisse celebratum*. Et ita fere celebrare *asylum* legitur in Calendario, quod cum Ovidi Fastis editum est: *Templum factum est Carmentis. Celebratur asylum*; quod Ovidius, si nonnullas editiones sequimur, ita expressit: *vicini lucus celebratur asyli*; pro quo Heinsius rescribit *Hylem*; et celebrare *asylum* significat, diem illum colere, quo Romulus *asylum* aperuit; celebrare *lucum Hylem*, celebrare statum diem in honorem numinis, quod lucus illi præsidebat; et in celebrando campo Martio potuerunt etiam sacrificia Marti oblata fuisse.

CAPUT XXXIII.

Percussit eum Deus... II. Jobi, 7, *percussit Job ulcere pessimo*; Exod. ix, 15, *percussit te et populum tuum peste*; et Jerem. xxx, 12, *occurrit insanabilis fractura et pessima plaga*; moxque sequitur, *plaga enim inimici percussit te, castigatione crudeli*.

Cancer invadit, Gangrena, uti ex medicis latinis Celso et Scribonio, itaque quæ in Lexico Scriboniano notat Rhodius, patet.

Cessere magistri... Petium est ex Virgilio, scribi- que debet:

Cessere magistri

Phylicides Chiron, Amythaonisque Melampus,

uti doceo pag. 4 Apotheoseos Homeri.

Dat Apollo curam. Id est, oraculo suo præscribit, quæ remedia debeant adhiberi; et consulto sæpe ab ægris deos, eorumve oracula fuisse, ut ipsis medicinam facerent, notius est, quam ut probari debeat: tu vide Aristidem variis locis, et M. Anton. Philos. lib. v, § 8.

Sedes tota... Ita etiam infra *sedem fluentem*, partem corporis, qua sedemus, et per quam ejiciuntur excrementa, appellat. Græci similiter *τὴν ἔδραν* dixerunt, uti patet ex Hesychio in *ν Γαρυειδοσβήνα*.

Odoritatem... Nullus damno lectionem Balozii, *odor teter*: sed minimum a vulgata receditur scriptura, si legimus, *odoritas tetra*. Sic occurrunt *prioritas*, *commodioritas*, *superioritas*, notata Meursio cap. 52 Avil. Philologici; nec abi *uberitas* in nummis obvia, et alicubi memini me legisse *differitas*, pro differentia.

Inæstinabile... Id est, Innumerabile.

Corporis amiserant speciem. Ita plane Suidas: *Λαγοπόριος δὲ θηρολογικῶν καὶ ἀπὸ συνειρηθῆσαν τὰ ὄσπια, ὡς τὸ ἐλαρυσθῆναι καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς ὀφθαλμικῆς ἀρχῆς*: Cum autem incendio magno flagraret, ipsa etiam ossa tota sunt, ita ut humane formæ figura plane deleatur; nam hæc verba de Maximino, vel G. Iulio Maximino, non Maximino Alexandri Severi successore, intelligenda esse, docui ad cap. 22.

Annam perpetem. Id est, integrum, totum; eoque sensu vox hæc occurrit apud Plant. in Amph.; Justin. v, 7; Ios. 2, clxiv, adeo ut non satis caute notet Festus, illa solos poetas usos esse.

Noni doloris argenti... Vel Græcus imitatur, qui gentivum pro dativo absoluto ponere solent; vel quicquid vini lotet, quod non incommode tollit Columbus per, *nova vi doloris*. Cæterum Haymo, viii, 2 scribit, etiam Maximinum (ita Galerium Maximianum vocat) subito inflatis visceribus distentum, putrefactisque postmodum vulneribus vermes ebullisse, foetoremque intolerabilem exhalasse; et sine capitis se-

quentis, Maximinum Dazam, vehementi ægritudine et doloribus internorum viscerum correptum, amissis quoque morbo luminibus, et tunc magis quid adversus Christum commiserit videntem, vivendi finem fecisse. *lata prius lege pro libertate Christianorum.*

CAPUT XXXIV.

Atque utilitate... Quæ etiam in nummo occurrit, ejus in una area cernitur imp. laureatus et MAXIMIANUS P. F. AUG. in altera mulier stolata, singulis manibus tenens singulos globos, et, UTILITAS PUBLICA, apud Andream Morellium in pererudito specimine Universæ Rei Nummarie Antiquæ; et nota est sententia Cassii apud Tac. xiv An., 44: *Habet aliquid ex iniquo omne magnium exemplum, quod contra singulos utilitate publica rependitur.*

Juncta leges veteres et publicam disciplinam... Id est, juxta leges olim latas, ritusque usu receptos, vel præcepta quæ hoc tempore observantur. Plin. x, 82: *Si qui autem se contra disciplinam meam gesserint, statim coercentur.*

Ad boæ mentes redirent. II dicuntur *redire ad bonam mentem*, qui sententiis pravis relictis, meliores amplectuntur, et de errore in viam redeunt: quales Ciceroni in epist. ad Famil. dicitur *redire ad sanitatem*, id est, ad meliora consilia; et *bona mens* etiam occurrit apud Petron. *bonæ mentis soror est paupertas*: quo verbo significat, divitibus raro sanam mentem inesse, quia plerumque corrumpuntur lixu aliisque vitis.

Et per diversa varios populos congregarent... Eusebius verit, καὶ ἐν διαφόροις διαφόρα πλήθη συνάγειν; quod interpretantur, et in diversis sectis atque sententiis diversos cogere cæcus: cum ego reddere inanimi, et in diversis locis: putoque etiam Lactantium diversa, nimirum loca, vel oppida, similiter dixisse.

Multi periculo subjugati. Id est, multi tormentis et penis, quæ ex legibus nostris tolerare debebant, subjugati, Christo nuntium remiserunt: multi etiam absque tormentis illud fecerunt; si modo deturbare eo sensu, quo putat Du Cange, usurpatur. Loca enim quæ affert, potius notant *disjicere*, *turbam collectam segregare*, quam *détourner*. Prius expressit Eusebius per κινδύνα ὑπόδηθέντες; alterum vero per παραχθέντες, id est *deturbati*; vel qui metu tormentorum se ad Gentiles contulerunt. Nam *παράττειν* ut notissimum, significat *terre*, *consternare*, *percellere*, et *deturbare*, *dejicere*. Cic. v Fam., 7: *Sed hoc scito, tuos veteres hostes, novos amicos, vehementer hiteris percussos, atque ex magna spe deturbatos jacere*. Alibi: *Suum quemque scelus de sanitate ac mente deturbat.*

Nec Christianorum Deum observare. Aut fallor, aut hæc respiciunt plane hæreses hoc sæculo, vel præcedentibus natas; de quibus post alios præclare agit Frid. Spanhemius, theologus apud Batavos celebrissimus, Introd. ad Chronol. et Historiam sacram, cujus nunc secunda pars magno cum fructu et voluptate ab eruditissimis evolvitur. Nam inter alias fuere multæ, quæ Christum, vel Christianorum Deum, habebant ludibrio; et nescio quæ portenta religionum sibi fingebant, uti ex Augustino, Epiphano, Damasceno, Timotheo presbytero, aliisque patet. Edictum autem hoc difficultates suas habet: unde breviter quid mihi de uno et altero loco videatur supponam. Per hæc verba igitur, *qui parentum suorum reliquerant sectam*, intelligi debere puto Christianos, qui gentivum parentum et Majorum suorum superstitionibus nuntium remiserant: inde addit, *eos se reoccare voluisse ad bonam mentem*, sive facere, ut iterum deos colerent, et relictam sectam amplecterentur; additque rationem, quia scilicet tanta *avaria*, vel *stultiitia*, sive *demencia* eos invaserat, ut pro arbitrio sibi quisque religionem et cultum fingeret, et relinqueret instituta primorum Christianorum, qui scilicet uno ore, unoque corde deum colebant. Hinc adjicit, se jussisse, *ut ad veterum se instituta conferrent*; id est, ut relictis tam discrepantibus sententiis, deos Gentivum co-

lerent. Hunc puto verum horum locorum sensum esse; et licet ante suspicatus sim, hæc verba, ut non illa veterum instituta sequerentur, quæ forsitan primi parentes eorum constituerant, respicere etiam ad Gentilium superstitionem; tamen, re diligentius pensata, into sententiam, et arbitrator cum Baluzio, præstantis eruditissimi viro, taxari Christianos, quod defecissent a prisca illa parentum suorum simplicitate, et in plurimas sectas essent divisi. At quod sequitur, ut ad veterum se instituta conferent, de gentiliū superstitione capio, ad quam Christianos reducere tentaverat Galerius.

Indulgentiam nostram... Vox propria, atque in ipsis nummis obvia; significat autem clementiam benevolentiamque imperatorum, sive in remittendis reliquis, sive in largiendis et concedendis rebus, quæ petebantur. Meursius eam putat natam Ammiani Marcellini temporibus, quia is lib. xvi ita loquitur: *Denique id eum usque ad imperii finem et vite scimus similitudine observasse, ne per indulgentias, quas appellant, tributariæ rei concederet reliqua.* Sed nihil tale inde doceri posse existimo, quia Ammianus Marcellinus tantum dicit, reliqua tributorum si remitterentur ab Imperatoribus, rem illam indulgentias, uti revera erant, dictam fuisse. Est enim vox hæc apud longè vetustiores auctores obvia; et notat gratiam vel remissionem, quam imperatores largiebantur. Sic in nummo Caracallæ legitur, *INDULGENTIE SECUNDÆ*, apud Tristan. tom. II, p. 169, qui potest videri: in alio Severi, *INDULGENTIA AUG. IN CARTHIA.* Hinc Eumenius in Paneg. imperatores sæpe vocat *indulgentissimos principes*; et Ambrosius Orat. in obitum Theodosii, *amoniarum exigendarum relaxationem* ab eo promissam, sed morte prævento non præstitam, vocat *indulgentiarum hereditatem.*

Conventicula sua... Ita cap. 45 et 36 et 49, ubi vocantur loca, ad quæ convenire consueverant. Cicero, Orat. pro Domo et pro Sestio utitur hæc voce, pro coetu et congregatione.

Alia autem epistola iudicibus, etc. Vel significat se Christianis per iudices certa loca assignaturum, in quibus conveniant, vel mandatorum, ut observent quid in iis agatur, et ut provideant, ne quæ contra republicam consilia ineamt. Ea enim lege ipsis hæc libertas datur, uti patet ex illis verbis, *ita ut ne quid contra disciplinam agant*; id est, contra præcepta imperatorum, contra imperium, contra leges. Apud Euseb. est, *ὥστε μηδὲν ὑπεραντίον τῆς ἐπιστάτης ἀπόδος πράττειν*, quod non satis bene reddi credo, ita ut nihil contrarium disciplinæ suæ dīnceps facere cogantur; cum ea conditione libertas Christianis concedatur, ne quid in leges et constitutiones peccent. In principio eodem sensu dixit, *τὴν δημοσίαν ἐπιστάτην τὴν τῶν Ῥωμαίων*; quod Lactantio est, *publicas leges veteres et publicam disciplinam Romanorum.*

Deum suum... Libera republica, Romani deos suos rogabant pro salute reipublica, uti vel patet ex lib. 1, c. 40 et 22. Velleii, aliisque auctoribus. Primus fuit Cn. Pompeius Magnus, pro cuius salute universa Italia vota suscepit, teste eodem II, 48. Postquam inperii vis ad omnia fuit delata, pro ejus etiam salute deos rogant, uti docet idem lib. II extremo Sen. 1 Consol. ad Polyb. Plinius sine Panegyrici, Aristides, tom. 1, pag. 50, et Julius Firmicus, lib. 1 Mathes. Christiani idem imitati optimo merito; et Christum etiam pro salute imperatorum, licet gentiles forent, precati sunt, idque ex præcepto D. Pauli, I Timoth., II, 2, quod confirmatur v. 7, c. xxix Jeremie. Atque hoc eos fecisse, docent Theophilus ad Autheicum, lib. vii. pag. 76; Athenag. Legatione pro Christianis extrema; Passio S. Cypriani, pag. 11; Passio S. Victoris Massiliensis a Colomesio, viro erudito, edita, Tertull., c. 50 Apologeticis, et denique Dionysius apud Euseb., lib. vii Hist. Eccles., cap. 1, ubi narrat, Gallum occidisse τὸς ἑσθὺς ἄνδρας τὸς περὶ τῆς εἰρήνης αὐτοῦ καὶ τῆς ὑγιείας πρεσβυτέρων πρὸς τὸν Θεόν; qui etiam videatur cap 11 libri

A ejusdem. Sic hodie idem faciunt pro imperatoribus Turcorum patriarchæ Græcorum et Armenorum teste Ricauti in Vita Mahometi IV. Veterem consuetudinem etiam retinere Ægyptios nunc Christianos, et orthodoxos pro imperatoribus Ariana heresi infectis heum precatos esse, constat ex Iuliano Copticis, necnon ex Cyrillo Gatech. 4 et litteris Arminiensis synodi ad Constantium missis; quod utinam hodie nonnulli, qui se Christianos primi ordinis et loci volunt esse, observarent!

CAPUT XXXV.

Horrenda tabe... Quæ qualis fuerit patet ex cap. 55, recteque ibi notat Baluzius, similem historiam de Juliano, qui avunculus Apostatæ fuit, narrare Joann. Chrysostomum. Idem de eodem Juliano tradit Philostratus vii, 10, sed *vermes* omittit; quos tamen recenset auctor Passionis Theodoriti presbyteri Antiochiæ apud Mabill., tom. IV Annal., p. 153. Cæterum observandum, Maximiani hujus, licet crudelissimi principis, statuum tempore Juliani Antiochiæ adhuc visam fuisse. Amm. Marcell. xxv, 10: *Nam et Maximiani statua Cæsaris, quæ locata est in vestibulo regni, amisit repente spheeram aream, formatam in speciem poli, quam gestabat; quæ vel ibi semper mansit, vel reposita fuit ab intensissimo Christi hoste Juliano.*

Consumptus est. Obiit autem *Serdicæ*, vel prope eam urbem in Dacia mediterranea, uti notat Baluzius ad cap. sequens. Verum nulla in Dacia Serdica, et illa urbs Thraciæ adscribenda est. Neque tamen errant auctores, qui Galerium vel natum in Dacia non longe a Serdica, id quod fecit Eutropius, vel mortuum Serdica fuisse, scribunt. Nam, uti ante docui, Dacia ultra Danubium sita fuit provincia Romanorum a Trajano facta; postquam illa defendi non poterat, Aurelianus provinciales in alteram Danubii ripam transtulit, et regionem illam *Daciam* vocavit, cujus pars Danubio vicina dicebatur *Ripensis*, interior vero *Mediterranea*. Sic Amm. Marcell. xxi, 10 scribit, *suumitates Æmi et Rhodopes Illyrios interscindere et Thracas, hinc vicinas mediterraneis Dacis et Serdicæ, inde Thracias despectantes et Philippopolim, civitates amplius et nobiles; quæ certe non nisi de Mœsia, vel vicina regione, exponi possunt.* Idem, xxvi, 5, *Æquitium scribit relationem accepisse Antonii Tribuni, agentis in Dacia mediterranea militem; quæ iidem in Thracia, vel Mœsia, uti ex sequentibus patet, quærenda est.* Macedonia urbem *Serdicam* dicit ab Ammiano, lib. xxxi extremo, Ortelium secuti alii censent: sed nihil tale apud eum reperitur, uti ex ipsis verbis patet. *Obsessi vero apud Hadrianopolim.... egressi media nocte, viatis aggeribus publicis, per nemorosa et devia, pars Philippopolim, exinde Serdicam, alii ad Macedoniam currebant.* Nam tantum abest, ut Serdicam Macedoniae adscribat, ut contrarium potius plane assermet; et si alii petierunt ab Hadrianopoli Macedoniam, alii vero Philippopolim, et inde Serdicam, certe Serdica ab Ammiano Macedoniae adscribi non potuit: quin imo ab Hadrianopoli Philippopolim, et inde ad Serdicam nostram versus Occidentem rectissima via est, cum Macedonia ad Meridiem sita fuerit. Notant etiam eruditi Nicetam Choniatiem Serdicam memorare ad Istri ripam positam, et proinde a Mediterranea nostra diversam: sed ego tantum invento apud eum, pag. 19: *Hunnos, superato Istro; Brantizobam vastasse, et Sardicam spoliasse:* inde certe evinci nequaquam potest, Istro illius nominis urbem fuisse impositam, cum notum sit, quam multum itineris gentes illæ brevi temporis spatio facere solitæ sint, quippe quæ nulli alii rei, quam agendis prædis intentæ essent. Illyrico Serdicam adscribit Socrates II, 20 Histor. Eccles. Sed nec hæc a nostra diversa est, quia Illyrici nomen tunc longe lateque patebat. Nam Appianus usque ad Thraciæ fines Illyricum extendit, includitque illi Mœsiæ et alias regiones; et ex notitia imperii patet, per Illyricum octo præsidēs

fuisse Thessaliæ, Epiri veteris, Epiri novæ, Daciæ Ripensis, Mœsiæ primæ, Prævalitanæ, Dardaniæ et Macedoniæ Salutaris; et Rufus Festus *decem et septem provincias illi adscribit*: adeo ut mirum non sit, illius temporis auctores urbem hanc Illyrico adscripsisse. Ino, si consideramus præfectum prætorio Illyrici præsedisse *duobus diocesisbus Macedoniæ et Daciæ, et Daciæ complexam fuisse quinque provincias, Daciæ Mediterraneam, Daciæ Ripensem, Mœsiam primam, Dardaniam Prævalitanam, et partem Macedoniæ Salutaris*, apparebit facile, Serdicam etiam in Illyrico late sumpto fuisse. Constat præterea atque a viris doctis annotatum est, Illyricum dividi in Orientale et Occidentale: illud complexum fuisse partes duas, Mœsiam et Thraciam; provincias undecim, Mœsiam primam, sive superiorem, Prævalin, Dardaniam, Daciæ Ripensem, Daciæ Mediterraneam, Mœsiam secundam, sive inferiorem, Scythiam, Thraciam, Hæmimontum; Rhodopen et Europam, Illyricum vero Occidentale comprehendere partes quatuor: Rhetiæ, Noricum, Pannoniam et Illyrin; provincias novem: Rhetiæ, Vindeliciam, Noricum Mediterraneum, Noricum Ripense, Pannoniam primam, Pannoniam secundam, Saviam, Valeriam; et in Illyride populos Japodas, Liburnos et Delmatas. Sic excusari poterit Zozimus, qui scribit Licinium et Maximinum acie decertasse in *Illyriis*, cum tamen ex Lactantio et aliis constet, pugnam eam pugnatum fuisse prope Perinthum, vel Heracleam Thraciæ. Notant præterea eruditi, ex Cedreno et Caropate videri, ino ex his vetustiore Procopio, lib. iv *Ædific.*, *Serdicam* juxta Nessum Serviæ esse; et Sigonium, lib. v Occidentalis imperii eis Istrum in Daciæ Mediterranea inter duas Mœsias eam constituere. Priores auctores consulere nequeo: sed Sigonius non alia a me sentit, quia urbem eam cis Danubium collocat, et ita Daciæ transdanubianam excludit; et Daciæ Aureliani fuit inter utrasque Mœsias, et complectebatur etiam Dardaniam, vel Serviam, et forte Thraciæ partem: nisi dicamus, Dardaniam Thraciæ etiam nomine venisse. Nam ego unam tantum *Serdicam* agnoscere in Thracia posito: unde in lapide apud Grut., n. p. dXL: *NATIONE THRAX. CIVITATE SERDICA*; et quia Thraciæ forte pars Daciæ postea Mediterraneæ accessit, vel, ut dixi, Dardania etiam Thraciæ fuit annumerata, inde in Thracia et Daciæ Mediterraneæ; et quia Illyricum longe lateque sese extendebat, inde in Illyrico dicitur fuisse sita; existimantque eruditi plures eo nomine urbes celebrari; quod tamen a ratione alienum est plane. Sic late *Illyrici* voce utitur Victor, cum scribit, Diocletiano, Herculio, Constantio et Galerio *Illyricum patriam fuisse*; quia Galerius in Daciæ prope Serdicam, Diocletianus in Dalmatia, Herculius prope Sirmium, nati sunt; et quamquam Constantii natalis ignoretur locus, proculdubio tamen in iisdem regionibus genitus fuit, quippe qui ex Helena etiam in urbe Naïso procreavit Constantinum, testibus excerptis Valesianis. Hæc ita commentatus fueram, cum incidi in tabulam geographicam Sansonis, in qua vir harum rerum peritus admodum Illyricum delineavit. Anniadverti autem, eum *Sardicam* collocare ad fluvium Cebrum a parte Hæmi montis, quæ versus Dardaniam et mare Adriaticum est; cum contra in Tabulis Ptolomæi illa conspiciatur ab ea parte montis ejusdem, quæ versus Propontidem jacet. Et sententia firmari videtur per Ammianum Marcell. quem dicentem audivimus, summities Hæmi et Rhodopes *hinc vicinas esse Mediterraneis Daciæ et Serdicæ*: inde *Thracias despectas et Philippopolim*; et ita nulla Thraciæ pars contineretur Daciæ Mediterraneæ. Nihilquid sit, una tantum *Serdica* fuit. Et Ptolomæus disertè, lib. iii, c. 41, eam *Æmo monte* includit; nam primo scribit, in provincia esse *περαταρίας πρὸς μὲν ταῖς Μυσίας καὶ τὴν Ἰσθμὸν τοῦ Ἰσθμοῦ ἀπὸ τῶν Ἰσθμίων, πρὸς δὲ τὴν Ἰσθμὸν τοῦ Ἰσθμοῦ ἀπὸ τῶν Ἰσθμίων, πρὸς δὲ τὴν Ἰσθμὸν τοῦ Ἰσθμοῦ ἀπὸ τῶν Ἰσθμίων, πρὸς δὲ τὴν Ἰσθμὸν τοῦ Ἰσθμοῦ ἀπὸ τῶν Ἰσθμίων*, præterea *justi Mœsiam* utriusque, et circa nomen *Ænum* incipientibus *ab occasu*; et inter eas numerat *Sardicam*; et mox inter civitates Thraciæ Mediterraneæ recenset *Deul-*

tum Colontam, Oraclin, Carpudanum, Byziam, Sardicam, Tertam, Philippopolim, et alias.

Nicomediæ mensis ejusdem... Nullus dubito, quinscribendum sit, *Nicomediæ medio mensis ejusdem*, sive maii; neque enim citius commode potuit proponi Edictum Nicomediæ, cum Serdicæ ægrotaret Galerius, illudque ibi propositum fuit ante hunc nuntium acceptum, pr. kal. maias.

CAPUT XXXVI.

Fretum Chalcedonium... Quod etiam fuit limes imperii Maximini, uti patet ex cap. 45.

Communi tutelæ... Scribendum omnino est *tutela*, uti olim miseram ad Columbum. Nam communi imperatorum nomine data hæc libertas fuit Christianis; et inde sequitur Maximini etiam atque Maxentii nomina edicto fuisse præposita, quæ tamen hodie non apparent: qua de re vide quæ noto ad cap. 32. Post hoc edictum Christianis pacem datam esse, non modo ex Lactantio, verum etiam ex Euseb. c. 9 de Martyribus Palestinæ, ubi Maximini sævitia multis describitur, patet. Notandum autem Maximinum vix sex integros menses abstinuisse a persecutendis Christianis, et edictum in Oriente, cui præerat, non promulgasse: sed ducibus tantum suis mandasse, ut a persecutione Christianorum abstinerent; Præfectumque prætorio Sabinum scripsisse sententiam imperatoris ad provinciarum præsidēs, primum denique quod fecit, fuisse, Christianos a conventibus, qui *ἐν τοῖς κοιμητηρίοις* fiebant, arcere. *Tituli* autem comprehendebant nomina et honores. Suet. in Tib. c. 50 scribit, *titulis Tiberii adijciendum esse, Augusti et Livie filius*; et apud eundem in Dom. c. ult. Senatus decrevit, *eradendos ubique titulos, et abolendam omnem memoriam ejus.*

Sacerdotes maximos... Recte ad Euseb. viii, 14 notat Valesius, ante hæc tempora *ἀρχιερέας* et sacerdotes provinciarum fuisse; idemque multis docet Spanhemius in Dissert. nec omittendus insignis locus, qui exstat in Chronologia Monachi Altissiod. p. 59: *Erant etiam tunc, tempore Commodi, in Britannia viginti octo Flamines, id est, pontifices paganorum, necnon et tres archiflamines, quorum potestati cæteri iudices morum atque fanatici submittebantur. Hos denique ex præcepto apostolico idololatriæ eripuerunt; et ubi erant flamines, episcopos, ubi archiflamines, archiepiscopos posuerunt. Quanquam ignarus non sim, quamvis difficulter fides talibus monachorum narrationibus adhibenda sit, vestigia tamen ibi reperiuntur, gentiles habuisse sacerdotes provinciarum vel urbibus impositos. Per fanaticos autem intelligo sacerdotes, vel homines diis consecratos: quomodo in Inscript. *Fanaticus ab Isis Serapis; Fanaticus ex vico Bellonæ, et de æde Bellonæ, occurrunt.**

Per omnes deos suos facerent... Id est, omnibus diis sacrificarent. Mira locutio, quæ nescio an alibi sit obvia: cap. seq. dixit *per singulos dies sacrificare.*

Jure suo... Libere, nemine impediente, ex suo arbitrio. Cic. ii ad Att., 2; Flor. i, 17, et iii, 17 non aliter loquuntur.

Ex altioris dignitatis gradu singulos quasi Pontifices superponeret... Sacerdotes Maximii ex primoribus civitatum erant lecti, præerantque reliquis ejusdem civitatis sacerdotibus: at toti provinciæ impositus erat *Pontifex*; isque eligebatur ex viris majore dignitate, uti erant præsidēs, quam qua primores erant, præditis: id quod etiam clare docet Euseb. viii, 14, et ix, 4, ubi *sacerdotes maximos ispeas*, *Pontifices* vero *ἀρχιερέας* appellat. Per primores autem commode intelligi possunt decuriones, vel magistratus municipales, quomodo *primores civitatis* occurrit in l. xvi, D. de Usu et Usuf. Sed observandum *pontificem* provinciam impositum etiam sæpe vocari *sacerdotem provinciarum*, quemadmodum patet ex leg. 46 Cod. Theod. de Decurionibus, qua imperatores constituunt, *a solis advocatis, eorumque consortio, dari debere provinciarum sacerdotem*; ubi videatur Gothofredus, non secus ac

tom. vi ejusdem Codicis p. 254. Et huc pertinent *Asiarchæ*, de quibus consuli possunt Salmasius ad Solinum, Spanhemius in Dissertationibus, Augustinus ad Modestinum de Excusat., Gothofredus de Interdicta Christianis gentilium communione, Grotius ad N. Test., Rubenius de Urbibus Neocoris, et denique Harduinus, pag. 422. Nummorum Illustrat., qui omnes viri eruditissimi multis hac de re agunt. Hisque addendi sunt *Galatarchæ*, qui Communi Galatarum præerant, et ludos solennes curabant. Exstat eorum mentio in Inscript., apud me inedita, et Aneyra inventa.

Γ. ΑΙΑ. ΦΛΑΟΥΙΑΝΟΝ
ΣΟΥΑΒΗΚΙΟΝ. ΔΙΣ. Γ...
ΑΑΤΑΡΧΗΝ. ΤΟΝ
ΓΝΟΤΑΤΟΝ. ΚΑΙ ΔΙ .
ΚΑΙΟΤΑΤΟΝ
ΦΛΑΟΥΙΑΝΟΣ
ΕΥΤΥΧΗΣ
ΤΟΝ. ΓΑΥΚΥ
ΤΑΤΟΝ. ΗΑ
ΤΡΩΝΑ.
ΔΙΕΥΤΥΚΥ:

Et apud Gruterum 3, ccccix. et 1, ccccxi: *T. Flavius Caius Antonius* (ea enim nomina vir ille tulit, et ex interioribus Inscriptionibus alibi docebo) dicitur fuisse *Γαλατάρχης* et *Σεβαστοφόρης*. Sed quia Galatarum metropolis fuit *Aneyra*, non ingratus me Lectorem facturum spero, si aliam, eamque elegantissimam ineditam Inscriptionem, quæ ejus mentionem facit, supponam.

ΚΑΛΗΘΥΡΝΙΟΝ
ΠΡΟΚΑΟΝ. ΕΚ. ΣΥΝ
ΚΑΝΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΥΠΑΡ
ΧΩΝ. ΚΕΙΛΙΑΡΧΟΝ
ΕΝ. ΔΑΚΙΑ. ΔΗΓΙΩΝΝΟΣ.
Η. ΓΕΜΙΝΗΣ. ΔΗΜΑΡ
ΧΩΝ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΝ. ΡΩ
ΜΕ. ΕΠΙΜΕΛΗΘΕΝΤΑ. Ο
ΔΩΝ. ΗΓΕΜΟΝΑ. ΑΗΓΙ
ΝΟΣ. Α. ΑΘΗΝΑΣ...
ΑΝΤΥΠΑΤΟΝ ΓΑΔ...
ΑΣ. ΠΡΕΣΒΥΤΗΝ. ΚΑΙ. ΑΝΤΙΕΥΡ
ΤΗΓΟΝ. ΒΕΑΤΙΚΗΣ. Η ΜΗΤΡΟΠΟ
ΔΙΣ. ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΙΑΣ ΣΕΒΑΣ
ΤΗ. ΤΕΚΕΑΤΩΝ ΑΝ
ΚΥΡΑ. ΤΟΝ. ΕΛΤΗΣ. ΣΟΤΗ
ΡΑ. ΚΑΙ. ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ

Verum ut pergam, mulieres etiam provinciarum Sacerdotes fuere creatæ. Inscript. 8, pag. cccxxi.

PORCIE. M. F.
MATERNÆ
O. SACER. DESI
P. H. C. ET. POSTEA
O. SACERD. CÆSAR. M
TARRAC. PERPETUÆ
L. NUMISIUS
MONTANUS
VXORI.

Nam siglas *p. h. c.* explicant docti, *Provinciae Hispaniæ Citerioris*. Et notatu dignum est, hos provincia sacerdotes non videri fuisse omnium, qui in ea provincia colebantur, deorum sacerdotes: sed unius, cui tota provincia sacra faciebat; et maxime quidem Augustorum quemadmodum docet Rubenius: unde in scriptio 10, p. cccxxi, interpretanda est:

C. SEMPRONIO. SPERATO. FLAMINI. DIVORUM. AVGG.
PROVINCIAE. BÆTICÆ.

quæ insuper videtur docere, speratum fuisse Flaminem omnium imperatorum, qui inter Divos erant relati, vel qui ibi colebantur; similiterque apud Victorum, per *Africam decretum fuisse sacerdotem Flaviae genti*; quia scilicet Constantinus *Flavius* vocabatur. Huc pertinet *Flamen Augustalis in Bætica perpetuus*, *Flamen Provinciae Hispaniæ Citerioris*, et similes, qui in iisdem lapidibus occurrunt, quique nos docent, provinciis impositos *Flamines*, vel *sacerdotes* fuisse.

A Fateor tamen aliam esse eorum rationem, quos Maximinus, teste Lactantio, instituit, quippe qui reliquis omnibus præferint, cum alii tantum provinciæ Flamines, vel Sacerdotes possent esse appellati, quia commune provinciæ sacrum curabant. Sed restat *Sacerdos maximus* explicandus. Quemadmodum igitur ex Lactantio, et iis, quæ annotavi, patet, *sacerdos maximus* dictus est, qui reliquis in civitatibus singulis sacerdotibus, veluti caput erat impositus; nam per *veteres sacerdotes* intelligendi sunt, qui ante constitutos maximos Sacerdotes in urbibus, vel civitatibus illis sacra faciebant. Imperatores *pontifices maximos* dictos esse, notius est, quam ut vel monere necesse sit: præter eos, *pontifices*, vel *sacerdotes maximi* raro occurrunt, licet apud Græcos *Ἀρχιεπίσκοπος* frequentissimi sint, et nonnunquam eo vocabulo designent pontificatum Maximum imperatorum et aliorum, uti docuit præclare illustris Spanhemius dissert. vi. Apud Reines. Ins. 58, Cl. 5, servat memoriam mulieris sacerdotis maximæ:

B LABERIA. FELICIA
SACERDOS. MAXIMA
MATRIS. DEUM. M. I.

Sed arbitror eam ita vocari; quia ætate reliquas superabat; vel quia prima in Collegium erat adoptata. Festus certe ultimam rem Romæ in uia fuisse, testatur. *Minorum pontificum maximus dicitur, qui primus in id collegium venit; item minimus, qui novissimus; quomodo et virgo vestalium vetustissima, maxima fuit appellata, uti docuit Lipsius, vir certe eruditissimus, et qui plurimum Antiquitatis studia illustravit: quanquam ejusmodi pontifex, sacerdos et virgo vestalis, reliquos etiam absque dubio dignitate atque auctoritate antecesserit. In Cephaledio, parvo Siciliae apud Himeram fluvium oppido, etiam sacerdotem Maximum fuisse docet nos Cicero Act. ii in Verrem: Cephaledi mensis est certus, quo mense sacerdotem maximum creari oporteat, et ex sequentibus patet eum annum ex civibus, et in comitiis populi electum*

C fuisse; isque ita non ab ætate, verum ab auctoritate, dictus fuit: quomodo Festus testatur, alios putare *Prætores maximum* dici, qui maximi imperii titulum, qualis celebratur in Inscript. 4, pag. 305, apud Gruterum. *Augurem maximum* etiam recenset Joannes Andr. Bosius in pererudita dissertatione De Pontifice maximo Romæ veteris, cap. 2, sed eum, ut verum fatear, nondum vidi a veteri quoquam memorari; certe apud Festum in V. *maximum prætores*, non reperitur. Atque ex iis quidem patet, *maximi* titulum sacerdotibus datum fuisse nonnullis: sed illud dignum est examine, num Romani præter pontificem suum maximum alios ita appellaverint, sive Romæ sive extra Romam. Sentit id Gutherius, putatque in inscriptione veteri memorari *P. Vergilium pontificem maximum Sabinorum*: damnat hoc Bosius, et arbitratur, Reinesium secutus, hic scriptum fuisse *PONT. MAI.* hoc est *Majori*, vel *MAR.* id est, *Martis*. Sed ipse Reinesius postea sententiam videtur mutasse, quia pag. 445 Inscript. notat, hunc Vergilium pontificem maximum dici inter suos, et in collegio pontificum municipalium, uti inter minores pontifices, Romæ etiam maximum fuisse: quem tamen Bosius vel putat simpliciter *maximum* esse dictum, vel nomine scribæ (ita enim dici minores pontifices notat) aliove quopiam adjecto. Quiquid sit, rarissime certe præter Romanorum pontificem revera maximum, alii *pontifices maximi* memorantur. *Summum pontificem* invenio apud Prudent. Hym. 10. περί Στεφ. v. 223. ubi romanus martyr alloquitur Asclepiadem:

Spectator horum pontifex summus sedes,
quem puto pontificem provinciæ fuisse; eidemque celebratur summus sacerdos:

Summus sacerdos nempe sub terram scrobe

Acta in profundum consecrandus mergitur,
Mitra infulatur.....

Quibus versibus pontificem maximum describi male arbitrantur Buegerus, Reinesius pag. 622, epist. et pag. 77 Ins. Syllurgius ad Zozinum l. iv, c. 56, nec non eruditissimus vir pag. 172 Cenotaphiorum Pisonorum; cum summus ille sacerdos sit sacerdos Cybele, vel maris deorum, primus, qui eo modo consecratur; et de his sacris Præulantiū agere existimot etiam illustris Salmasius ad Hist. Aug.

Singulos quasi pontifices... Puto me docuisse hos maiores fuisse sacerdotibus in civitatibus constitutis; nihilque obstat illos *maximos*, hos vero simpliciter *pontifices* appellari. Nam pontificis nomen dignius semper habitum fuit, quam sacerdotis; illudque generale, hoc vero speciale est: unde non absque ratione Velleius II, 59, *Pontificatus sacerdotium* dixit. Imo et pontifex maximus nonnunquam *pontifex* absolute dicitur Latinis, et Græcis Ἀρχιερεὺς, omīssa voce μέγιστος, ut docet præclare illustris Spanhemius dissert. 6. Sic Geta in utrimque modo *pontifex* modo *pontifex maximus* dicitur; et in Plantilla minimo Caracalla vocatur *ANTON. P. AUG. PONT. TR. P. V. COS.* apud celeberrimum antiquarium et eruditum Joh. Vailantium; et Ciceroni in orat. de Arusp. Re-p. P. *Lentulus cos.* dicitur *pontifex*, qui erat pontifex maximus. Et ut Eusebii Lactantii *pontifices* appellat ἱερωσύνας, ita pontifices non aliter appellat Plutarchus in Numa. Νομῶ δὲ καὶ τῶν τῶν Ἀρχιερέων, οἷς ποτιφικῶς καλεῖται, διακρίσει καὶ κατὰ τὴν ἀποδοῦσαι, καὶ φασὶν αὐτῶν ἓνα τῶν τῶν πρώτων ἱερωσύνας: Jam etiam sacerdotum, quos *pontifices* vocant, ascribit institutionem Numæ; aiuntque ipsum inter eos *pontificem maximum fuisse*. Torquet hic me locus qui viri eruditū censent, Plutarchum narrare Numam regem *pontificem maximum fuisse*; firmatque eorum opinionem Zozinus, iv, 56. Sed mirari soleo illud memoriæ non mandasse Dionysium Halicarnasensem, Livium, aliumve auctorem Plutarcho et Zozimo vetustiorum; et suspicabar nonnunquam, apud eum scribi debere τὸ πρότερον, id est, *ipsum initio unum ex his fuisse*. Certe non video quomodo alias vox ἓνα locum habere possit; et Livius, quod apprime huc facit, scribit I, 20, Numam ipsum plurimum sacra obtinisse, ea maxime, quæ nunc ad *Dialem Flaminem pertinent*: idemque cum aliis testatur, Numam Marcium, Marci filium, et patribus lectum pontificem, eique sacra omnia exscripta designataque attributa esse a Numa rege. Nequequam me movet Zozini auctoritas, quippe qui et alia ibi male narrat, et nomine Numæ deceptus esse potuit.

Candidis chlamydidibus... Scilicet candidi coloris vestes induebantur sacerdotes, exceptis his qui interis operabantur, uti notissimum est. Et sic in specie docet Porphyr. iv, 19 de Abst. *προφήτας* Jovis in Creta usos esse ejusmodi vestimentis. Silius lib. III, sacerdoti vestem niveam tribuit; Plinius Druidibus *candidam* lib. XVI. c. ult. et Apuleius antistitibus sacrorum *candidum linteamen* lib. XI. Atque ut *chlamys* hoc loco tribuitur sacerdotibus, ita et idem facit Apuleius libro laudato: *Et humeris dependebat pone tergum pretiosa chlamyda*.

Confessoribus effundebantur oculi... Frequens hoc supplicium, ut et trunca e manus, pedes, nares, in Historia Eccles. Sed observatione dignum est, Euseb. viii, 42, narrare in rebus Diocletiani, imperatores, postquam iudices tormentorum et sanguinis satietas ceperat, jussisse, ut *oculi Christianis emerentur, et alterum crurium debilitarentur*: quia et idem memoriæ mandare Haymonem viii, 1 Hist. Eccl., et Saidam illud referre ad Diocletianam et Maximianam ipsius generum, qui fuit Galerius, quemque, uti ex sequentibus patet, cum Maximiano Herculo contudit. *Victos, ait, multitudine Christianorum, qui occidebantur, edictum promulgasse, ut omnibus Christianis, quotquot invenirentur, dexter oculos effunderetur, non solum propter acerbitatem doloris, sed etiam propter ignominiam, καὶ πρόδη-*

*λον, καὶ τῆς Ῥωμαίων πολιτείας ἀλλότριον; eamque conspiciam, et ob Romanæ civitatis alienationem, ut vertit Por-tus, cum mihi videatur Suidas dicere, pœnam hanc fuisse alienam à disciplina Romanorum, vel non usitatum in rep. Romana; id quod certe verum est: unde unusquisque statim cognoscere poterat eos Christianos esse. In Politia SS. Patrum Melfophanis et Alexandri apud Photium legitur, Paphnutii, qui interfuit concilio Nicæno, jussu Maximiani τοῦ μεσοχριστῶν dextrinum oculum erutum, et sinistri cubiti nervos incisos fuisse; καὶ τὴν λαίαν ἐνευροβηπτεσεν ἀργύλῳ: sed hoc verendum erat, et nervos sinistri poplitis incidit, quia ἀργύλῳ tam flexum poplitis, quam brachii, vel cubitum significat; et Eusebius post verba modo laudata diserte scribit, dextros Christianis oculos effossos, et τοὺς λοιποὺς πόδας κατὰ τῶν ἀργύλων candente ferro fuisse debilitatos. Notatu insuper non indignum est, Euseb. ix, 5, et post eum Haymonem viii, 5, narrare, ubi de hac Maximii persecutione agunt, *Simulacrorum pontifices in odia et necem Christianorum concitatos**

esse: quod ut aliqua justa ratione videretur fieri, conficti esse acta quadam velut apud Pilatum de Salvatore nostro habita, in quibus adversus Christianos omnis blasphemiam conscribitur. Unde sequitur ficta hæc Acta fidei A. C. 311 extremo, quia post Galerii mortem, quæ incidit in maium ejusdem anni, vix sex menses a persecutione Maximianus abstinuit. Sed eorum Aetorum antea fieri mentionem in actis præsidialibus Tarachi, Probi, et Andronici cap. 9, putat Valerius: *Inique non scis (ait maximus prases) quem invococ Christum, hominem quidem fuisse, factum sub custodia Pontii Pilati, et punitum, cajus existant Acta passionis.* Gesta hæc sunt Diocel. iv, et Maximiano III, coss. sive anno Christi 290, et si eadem Acta intelligi debent, certe illa præcesserunt persecutionem; utque tempora conciliet Valerius, scribendum putat, *Diocletiano IX, Maximiano VIII, quia in illis Actis fit mentio præcepti imperatorum, quo omnes jubebantur diis immortalibus sacrificare, et quia præses cap. 9 dicit, diuturnam et altam pacem principes præstistisse, quæ non erat Diocletiano quartum consule. Nonnum ille consulatum gessit an. 504, et sic quoque Pilati Acta ante Maximii persecutionem fuere conficta; ejus tamen initio Acta hæc supposititia edita fuisse diserte tradit Eusebius. Puto igitur in Actis Tarachi non respici ad illa Acta Pilati: sed vel præsidem Maximium innuere ipsam S. Scripturam; *cujus, non Pilati, sed Christi, ex historia litteris a Christianis mandata constat, eum cruci affixum esse; vel ad Acta, quæ Pilatus ad Tiberium imperatorem de passione, resurrectione, et miraculis Christi misit, et ad quæ provocant Tertullianus, Eusebius alique. Nam si nefaria, quæ ab impiis et scelestis illis Christo tribuuntur, scelera in Actis Pilati tunc lecta fuissent ab Ethnicis, procul dubio ea Maximus non reticuisset, nec dixisset tantum, Christianum hominem et punitum fuisse.**

Auriculae... Id est, aures: Poeta, *Auriculas asini Mida rex habet*; Arnob., lib. VI, p. 240: *Nunc vero, quia cernunt ora, oculos, capita, buccas, auriculas, nasos; notumque est illud Ciceronis, auricula infirma mollior.* Hæc autem suppliciorum genera apud Persas in usu fuisse frequenter docet Brissonius; et auctor M. Etymologici ἀρροσπράξεν inde deducit, quia faci-norosis veteres τὰ ἄκρα τῶν ὀτων abscindebant.

CAPUT XXXVII.

Ut quisquis ad cœnium vocatus esset, inquinatus inde atque impurus abiret. Jam monui ad cap. 11, uti ex Columbi notis patebit, hæc ad *idolothymu* referri debere: eandemque ob rationem abstinuisse Christianos ab epulis, quas Galerii mater Romula exhibebat. Quid de his apostolorum tempore statutum sit, quidque Paulus ad Corinthios scripserit, satis superque ex Novo Pœdere constat. Gentiles, cum sacrificarent diis suis, victimas quidem integras ante aras stangebant, casque diis sacrabant: sed tamen non totas offerabant; verum pars earum inserviebat amicis exci-riendis Val Flaccus II Argon v. 347;

Sacris dum vincitur extis

Prima fames.....

id est, carnibus, quæ ex sacrificio superfueraut. Ipse deus, qui sacrum erat factum, existimabatur convivas pascere; unde elegantissime Aristides, tom. 1, p. 97, Scarpin vocat ἐστιάτορα, uti optime explicat Salmasius in observ. ad Jus Att. et Rom. Erant tamen homines parci, qui reliquias sacrificiorum sale condiebant domum relatas; alii, qui eas macellaris vendebant, uti nos docet Theophrastus, cap. 23 Characterum; alii honestiores, qui ad evitandos sumptus, victimarum partes amicis mittebant, quemadmodum ex Theocrito et Plauto docuerunt eruditi. Sed qui eas dividebat non fuit dictus καθωκρέτης, uti arbitratur Castellanus in præfat. Syntagmatis de Festis Græcorum; verum id ipse sacrificans per certum hominem, et servum fortè, fœcit. Contra καθωκρέτης fuerit quaestor pecunie publicæ; et licet expensarum, quæ in sacris publicis fiebant, curam habuerit, acceperitque talium victimarum pelles et reliquias non secus ac sacerdotes, observante Scholiaste Aristophanis, tamen inde nequaquam inferri potest eum reliquias sacrificiorum divisisse, et ad sacrificantium amicos misisse. Porphyrius, lib. II, § 8 de Abstin. testatur, suo tempore animalium nonnullas partes sacrificatas, cætera epularum loco fuisse: καθάπερ ἡμεῖς νῦν ἐπὶ τῶν ἑσῶν ἀπαρξάμενοι γάρ, τὰ λοιπὰ δαῖτα τῶσδεμα; et § 27, putat homines, cum antiquitus fructuum primitias diis offerrent, et reliquos comederent, eodem exemplo de animalibus sacratis gustasse. Erant tamen sacrificia, in quibus nefas erat edere immolata. Idem Porphyr. II, 44: Omnes enim in hoc consenserunt theologi, ὡς οὔτε ἀπτόεν ἐν ταῖς ἀπτοροαῖς θυσίας τῶν θυομένων, καθαρσίως τε χρυστέον; quod in sacrificiis, quæ ad malum aliquid avertebantur sunt, ea quæ immolata non sunt comedenda, sed expiatoriis utendum sit. Abstinebant autem ab idolothytis primi Christiani; et præter exempla ab aliis allata, vide Adonem in Martyr., pag. 80, 142, 148 et 181, Analecta Mabillonii, tom. IV, pag. 152, qui locos singularis et elegans admodum, et pag. 141: et contra iis vesebantur Nicolaitæ, Valentinianique, uti testantur Epiphanius et Augustinus.

In cæteris quoque magistris sui similis. Arbitror designari Galerium Maximianum; nisi quis putet scribi debere magistris suis, quia mox Diocles et Maximianus memorantur.

Nine fames, agris... Hanc etiam memorat Haymo, lib. VII, cap. 5, sed alias affert causas.

Rapiebantur ad sacrificia quotidiana, quibus eos... Putabam antea, τὸ εὖς refferri debere ad agros; sed nunc illud damno, quia sequentia contrarium evincunt plane. Nec displicet Columbi suos; ita ut aulicos intelligat Lactantius, vel domesticos imperatoris, qui sacrificiorum reliquiis tam probe satiabantur, ut annonam vel victum, qui ipsis dabatur, tanquam vilem spernerent. Pertinet et hic locus ad idolothyta; illique similis fere invenitur apud A. Marcell. XII, 12: Hostiarum tamen sanguine plurimo aras crebritate nimia perfundeat (Julianus), tauros aliquoties immolando centenos, et innumeros varii pecoris greges, avesque candidas terra quæsitæ et mari: adeo ut in dies pene singulos milites carnis disintore sagina victantes incultius, potusque aviditate corrupti, humeris impositi transeuntium per plateas ex publicis adibus, ubi vindicandis potius quam sedandis conviviis indulgebant, ad sua diversoria portarentur. Per annonam autem intelligere debemus, carnem, oleum, vium, frumentum, uti discimus ex cod. Theod. de Frogat militaris annonæ; ad quem videatur Gothofredus, ut et Salmasius ad Histor. Ang. quibus addatur Zozimus II, 9, ex quo patet unum præfectum fuisse carni suille prætorianis præbendæ.

Et effundebant passim... Hæc ita scribenda esse iudico. annonam. Et effundebat passim sine delectu, sine modo, cum divites universos... expungeret, ita ut hæc omnia respiciant Maximinum Eusebius certe

A VIII, 14, narrat. Maximinum ditissimum quemque paternis et avitis bonis spuliasse, πλούτους ἀθρόως καὶ σωροὺς χρημάτων τοῖς ἀμφ' αὐτὸν κληθεῖσι τριβuisse Expungere autem vestibus et aureis nummis, nihil aliud est, quam alicuius rebus illis privare, ab aliquo eas auferre. Est tamen mira locutio, et nescio an alibi obvia. Expungere nomen, est debitum solvere; expungi pauperes dicuntur, quando iis solvitur, quod gratuitum propter Christum debet Ecclesia, uti docet clariss. Gronovius cap. 8 Observat. in Hist. Eccles. expunctus manipulus, qui in catalogo militum deletus, et sacramento solutus: expunctæ rationes abolitæ sunt et deletæ. Hæc omnia nihil commune cum Lactantianâ phrasi habent; et tanquam alicui videri posset, legi debere emungerent, quomodo Terent. Phormione scenam emungere argento dixit, tamen puto Lactantium scripsisse expungerent, quia similiter plane locutus est Papinianus in l. xv, D. de Re Milit.: Ex causa desertionis notatus, ac restitutus, temporis, quod in desertione fuerit, impendiis expungitur.

Nescio an agendas... Lego, an non agendas, quod ironice dicit Lactantius.

CAPUT XXXVIII.

Per singulos artus... Augusto idem obijcit Antonius apud Sæc. cap. 69: Condiciones quæsitæ per amicos, qui matres familias et adultas ætate virgines denudarent atque perspicerent: ubi Casaubonus notat, servos servasque nudas ab emptoribus fuisse inspectas; qua voce et Seneca lib. I Controv. utitur.

In aqua necabatur: tanquam majestatis crimenu esset. Non quod pœna læsæ majestatis esset submersio: sed quia crimen illud capitale erat, non quidem ex lege Julia, sed ex legibus posteriorum imperatorum. Nam cum lege Julia pœna talium foret exitium, seu aqua: et ignis interdictio, idque etiam ex Tacito pateat, Paulus tamen jurisconsultus suo tempore scribit, humiliores bestis obijci, vel viros exuri, honestiores capite puniri; et inde sequentibus temporibus (vixit Paulus sub Al. Severo) pœna capitis iis irrogata est, qui crimine læsæ majestatis tenebantur.

CAPUT XXXIX.

Quam nuper appellaverat matrem... Intellige Valeriam Galerii Maximiani, qui Maximinum Dazam adoptaverat, viduam. Sed opere pretium erit brevi quasi in tabella exhibere, quas uxores Diocletianus, Hercules, Galerius, aliique habuerint, quique ex his nati sint, ut ita lux clarior variis Lactantii locis affulgeat.

Diocletianum uxorem nomine Serenam habuisse testantur Ado in Martyr., p. 155, Tristanus et alii. Eleutherium eam appellat Valerius; Alexandram alii: sed vocatam fuisse Priscam docet Lactantius cap. 15, et priores omnes errasse videntur; nisi dicamus eam bina vel plura nomina habuisse. Genuit Diocletianus ex ea Galeriam Valeriam.

Galerium Maximianum quod attinet, illi Galeria nupsit; hunc enim Diocletianus adoptatum jussit, repudiata priore uxore, eam ducere, indeque gener Diocletiani dicitur capite 29. Fuit sterilis: inde Candidianum, Galerio natum ex concubina, quemque Casarem facere voluit, uti patet ex cap. 20, adoptavit, quemadmodum nos docet Lactantius cap. 50 Idem (Licinius) Candidianum, quem Valeria ex concubina genitum ob sterilitatem adoptaverat, necdri jussit. Morti proximus Galerius eam cum filio Candidiano commendavit Licinio, atque in manus tradidit, cap. 55. Sed Licinium reliquit exacerbatum, ut arbitratur, quia ipsi nubere nollet, et se cum matre credidit Maximino, cui tamen non satis bene cum marito convenerat, uti constat ex cap. 52 Causam autem relicti Licinii arbitrari latere in his hujus capituli verbis: Venerat post obitum Maximiani ad eum Valeria, cum se putaret in partibus ejus tutius moraturam, eo maxime quod habebat uxorem. Licinius scilicet erat

innuptus, quippe qui postea Constantiam, Constantini sororem, in uxorem duxit; et verisimile admodum est, Valeriam ab eo de concubio fuisse appellatam illamque eodem, quo Maximinum rejecit argumento usam esse: quia nefas erat illius nominis ac loci feminam sine more, sine exemplo, maritum alterum experiri. Neque enim video, quam aliam ob causam tam significanter dixisset Lactantius, eam se credidisse Maximino, eo maxime quod habebat uxorem; et rem, uti sese habebat, narrare ausus non est, quia inter Constantinum et Licinium firma erat amicitia, cum hic libellus editus fuit. Cum igitur Maximino etiam nubere nollet, pellitur ad eo in exilium cum matre, relegaturque in quasdam desertas Syriae solitudines, nec precibus Diocletiani veniam consequi potuit, cap. 20 et 41. Tandemque Licinius illius matrisque Priscæ capita Thessalonice amputari jussit, cap. 51, cujus verba corrupta ibi emendabo. Notandum autem, Adonem Viennensem, p. 105 Martyrol. scribere, filiam Diocletiani imperatoris a dæmonio vexatam, atque a S. Vito oratione curatam, imo p. 70, eandem vocari Artemiam, et a Cyriaco liberatam dæmonio, ac baptizatam fuisse; moxque ipsum addere, ipso tempore Maximinum interfecisse sororem suam Artemiam. Quibus si quid veri inest, Diocletianus duas filias habuerit, necesse est; sique illa, quæ occisa dicitur, eadem cum priore Artemia, scribi debet Maximiana, nimirum Galerius; quippe qui sororem ejus Valeriam habebat in matrimonio, suamque potest dici occidisse, interficiens uxoris sine germanam. Sed ut verum fatear, haud magna fides ejusmodi auctoribus adhiberi potest.

Maximianus Herculius uxorem habuit Valeriam Eutropiam, quæ ante ex homine Syro genuerat Theodoram, vel Flavianam Maximianam Theodoram, quæ nupsit Constantio Chloro; Herculio autem nupta genuit Maxentium.

Constantius Chlorus, cum Cæsar crearetur, repudiare coactus est Helenam, vel concubinam, vel conjugem, ex qua natus ipsi erat Constantinus, postea a rerum gestarum gloria Magnus dictus; et in uxorem duxit Herculi privignam Theodoram, quæ ipsi peperit Dalmatium, Constantium, Annibalianum, Constantiam, Eutropiam, et Anastasiam; quarum una nupsit Licinio, uti patet ex cap. 45: Ut audivit, Constantini sororem Licinio esse desponsam, existimavit affinitatem illam duorum Imperatorum contra se copulari. Et quia Theodoræ vitricus erat Max. Herculius, inde Constantius Chlorus, c. 29, ejus gener vocatur: Ut Constantinum imperatorem generum suum (propter Faustam uxorem) generi filium, dolo malo circumveniret; id est, Constantii Chlori filium, qui Theodoram, privignam Herculi, duxerat in uxorem, quæque, non mater, sed noværa erat Constantini.

Constantinus Magnus Herculi Maximiani filiam minorem, Faustam nomine, duxit in uxorem: ita cap. 27, Panegyricus incerti auctoris, et alii; idque cum prima illius uxor Minervina diem obiisset. Quos et quot liberos habuerit, notum satis est, docetque præclare illustris Du Cange.

Maxentius filius fuit Maximiani Herculi atque Eutropiæ. Eum puerum valde laudat Mamert. cap. 14 Panegyri. Sed profecto mature ille lucebat dies, cum vos videat Roma victores, et ulacrem sub dextera filium, quem ad honestissimas artes omnibus ingenii bonis natum felix aliquis præceptor expectat, cui nullo labore constabit divinam immortalenque progeniem ad studium laudis hortari. Eum tamen suppositum fuisse Herculio arte Eutropiæ, tenere mariti animum laborantis auspicio gratissimi partus cepti a puero, tradunt Epitomes Victoris, et Excerpt. Vales. auctor, et P. diaconus. Idem docet incerti panegyrici, cap. 3: Ipse denique, qui pater illius credebatur, discissum ab humeris purpuram detrudere conatus: ecce creditus; ergo non verus pater: unde mox cap. 4, Maxentium Maximiani suppositum vocat; idemque Julianum tradere putabat Tristanum, quem tamen errare docui ad cap. 18. Cæ-

A term in Politia SS. Patrum Metrophanis et Alexandri apud Photium Maxentius vocatur ἀδελφιδούς Μαξιμιανού. Adscribam totum locum, quia mihi valde esse videtur intricatus. Severo morbo extincto, Licinius, qui sororem Constantii conjugem habebat, imperavit, reliquam Orientis partem Maximianus tenuit. Μαξιμιανός δὲ τῆς κατὰ τὴν ἄνοιαν ἤρχον ἀδελφιδούς ὡν Μαξιμιανού· καὶ γὰρ ὁ μὲν ἦν Μαξιμιανός προτέρον, ὁ δὲ Διοκλητιανός. Maxentius vero Romæ imperabat, fratris Maximiani filius. Et hic quidem erat Maximiani prioris, alter vero Diocletiani filius. Ego certe vix me hinc extrico, speroque alios inventos iri, qui nodum solvent; neque enim lectum mihi, Maxentium natum fuisse fratre, vel sorore Maximiani, cum genitus sit Herculio et Eutropia Syra. Suspiscabar nonnunquam locum corruptum, et verba transposita esse, et quidem initio legi debere, Μαξιμιανός ἐπίσης ἀδελφιδούς ὡν Μαξιμιανού; nam Maximinus Orientem tenuit, fuitque sorore Galerii Maximiani genitus: deinde Maxentius dicitur filius Maximiani, nimirum Herculi; alter vero, vel Galerius Maximianus, filius Diocletiani, quia ab eo adoptatus, et filiam ejus habebat uxorem. Sed nihil certi definio, aliisque hæc relinquo excutienda. Maxentius, si Tristano credimus, uxorem habuit Magnam Urbicam, filiam Galerii ex priore conjugē, ex qua Romulum vivo patre mortuum consecratumque, et alium filium genuit, qui cum matre dicitur vixisse adhuc duobus ante cladem diebus: unde panegyrista narrat Maxentium ante biduum palatio emigrasse, et cum uxore et filio in privatam domum sponte concessisse.

Severus filium habuit Severianum, uti constat ex cap. 50, nomen uxoris et parentum incognitum. Tristano arbitratur, eum genitum esse sorore Maximiani Galerii: sed Zoizimus et Aurelius Victor, quos laudat, illud tantum de Galerio Maximino, Daza ante imperium dicto, commemorant. Et si hoc fuisse verum, non puto, Galerium Maximianum illud silentio obliteratum, cum alloqueretur Diocletianum, et cum eo de Cæsaribus creandis ageret, cap. 18 et 19.

C. Valerius Maximinus quem male Haymo, viii, 5, Severum Maximinum vocat, natus fuit sorore Galerii Maximiani. Epitome Vict.: Galerius Maximinus, sorore Armentarii progenitus, veroque nomine ante imperium Daza dictus: inde Galerius Maximianus eum cap. 18 appellat affinem suum, et P. Diacono dicitur filius sororis Galerii, cui tamen male Maximus vocatur. Tristano scribit, Zoizium eam facere sororem Maximiani Herculi: sed apud eum nihil tale invenio, quanquam idem tradant Hofmannus et Moreri in Lexicis suis. Uxor is nomen ignoratur cap. 59, et ipsa in Orontem præcipitata est, c. 50. Sustulit ex ea Maximinus filium et filiam Licinii jussu occisos, ibidem. Sed tamen, cap. 47, filios illi, non filium et filiam, tribuit. At ille kalendis maiis, id est, una nocte, atque una die, Nicomediam alia nocte pervenit... raptisque, filiis et uxore, et paucis ex palatio comitibus, petivit Orientem. Quin et cap. 50 filius ejus maximus memoratur: Ipsius quoque Maximini filium suum maximum agentem in annis octo, et filiam septennem, quæ desponsa erat Candidiano extinxit. Verum si plures filios habuisset, non certe oblitus fuisset Licinius eos interimere: unde priore loco filiorum nomine forte etiam filia venit, id quod factum fuisse, ex jure civili patet; et altero Maximus est nomen proprium, nisi dicamus, natu minorem in fuga fuisse mortuum. Nam duos Maximinum filios habuisse videtur clare docere Eusebius, lib. ix Historia Eccles. extremo: τούτοις ἄπιστι προσετίθεντο καὶ οἱ Μαξιμιανου παῖδες, οὓς ἦδη καὶ τῆς βασιλικῆς τιμῆς τῆς τε ἐν πινάξι καὶ γραφαῖς ἀναθέσεως πεποίητο κωνουοῦς. Adjecti sunt his omnibus Maximini liberi, quos ille jam imperii consortes, et tutorum atque imaginum participes fecerat. Scio, παῖδας in genere liberos significare, et completi posse filium filiamque Maximini: sed addi eos in tabulis pictos, imperiique consortes esse factos; quæ, ut

puto, in filiam non cadunt, nec quicquam ad hoc eludendum telum invenio, nisi dicamus, Eusebium plurali pro singulari numero usum esse. Atque hæc de imperatoribus, eorumque uxoris et liberis, monenda habui; judicavique, non ingratus lectori futurum, si et vultus illorum, aliorumque persecutorum genuinos Lactantiani opusculi initio exhiberem, ut ita uno quasi intuitu unusquisque sibi ob oculos poneret horrendas persecutiones, quibus illi Ecclesiam, et meritas pœnas, quibus eos Deus afflixit. *Magnam Urbicam* non addidi, quia Eruditi dubitant, num Maxentii conjux fuerit. *Licinium* adjeci, quia a Lactantio memoratur; et quia postea Ecclesiam persecutus est, locum suum inter Persecutores habet. Constantinum in medio tabellæ depingendum curavi cinctum patre, matre, noverca et uxore: quia Constantius Chlorus favit Christianis, et quia Constantinus tyrannorum victor, una cum Licinio pacem Ecclesie dedit, quam tamen hic postea, ut monui, turbavit.

Inardescit. Id est, libidine accenditur: *inardescitque tuendo.*

Nondum luctus tempore impleto. Quod fuit decem mensium, posteaque ex Lege Gratiani, Valentiniani et Theodosii, factum est mensium 12, uti notatur eruditi; adeo ut hæc acciderint anno 311 exeunte, vel ineunte 312, quia mense maio anni 311 obiit Galerius; et quia *nuper* scribit, eam appellatam a Maximo matrem, et tepidos adhuc mariti sui cineres esse queritur Valeria; me haud invito, hæc anno trecentesimo et undecimo ascribentur: unde simul patet, quamdiu fere illa apud Licinium morata sit.

In illo ferali habitu... Id est, nigro: unde paulo ante, *adhuc in atris vestibis erat mulier*; quamquam Lipsius ad Tacitum, et eum secutus Kirchmannus n, 48 de Funer. existimant, sub imperatoribus feminas in luctu vestes albas induisse. Verum illud esse patet ex Herodiano et Plutarcho: sed potuit hic mos Diocletiani tempore abolitus, vel non omnibus, imo et certis tantum casibus observatus fuisse.

Tepidis adhuc cineribus mariti... Ergo Maximianus Galerius rogo impositus, illoque tempore crematio adhuc in usu apud Gentiles fuit; nisi quis figuratam loquendi formam esse, censeat, velique significare tantum Valeriam, maritum suum nuper mortuum esse. Cremationem per Antoninos sublatam esse cap. 13, M. Ant. philosophi Capitolinum tradere, probare olim conati sunt eruditi: sed eorum error castigatus est; et nihil certe locus ille nos aliud docet, quam Antoninos, maxima pestilentia exorta, de sepulchris extruendis aliquid cavisse: quod tamen quale fuerit, certant inter se harum rerum peritissimi viri, Salmasius, Casaubonus, Jac. Gothofredus, et Obregthus, quorum Gothofredus mihi non plane aberrasse a vero videtur. Sed si Capitolini verba hanc opinionem non refellerent, certum utique est, eam admitti non posse propter sequentia exempla; quorum non minima sunt *Consecratio* cum rogo in nummis L. Septimii Severi, Caracalle, et Cesaris P. Cornelii Salonini Valeriani, filii Gallieni Augusti, obvia, necnon Galerius Maximianus crematus. Ego persuasus sum, cremationem lapsa temporis abolitam; nec male arbitrator censere eruditos, Christianos magnam hujus mutationis causam fuisse, qui, ut loquitur Felix Minucius, *nullum damnium sepulturae timebant; sed ut veterem et meliorem consuetudinem humani frequentabant.* Macrobius vii, 7 Saturn. scribit, *suo sæculo*, id est, imperante Theodosio Juniore, *urendi corpora defunctorum usum nullum fuisse.* Ipsam cremationem non fuisse veteris instituti, Gentiumque Cornelie primum Sullam dictatorem crematum esse, Plinius et Cicero tradunt. Quin et Domitiani tempore humationem a nonnullis usurpatam, vel cadavera fuisse condita, patet ex Statii Sylvis, ubi Priscillæ funus describit. Cumque in dies magis magisque accresceret consuetudo vetus, illaque humanior ipsis etiam Gentibus videretur, hinc puto

A factum esse, ut nonnunquam in monumentis vetustis *corpus integrum conditum esse*, legamus.

D. M.

L. IVLII. EPIGONI

VIXIT. AN. XXVI. M. V. D. XII.
CORPVS. INTEGRVM. CONDITVM.

M. IVLIVS. HAMVS

PATER. FILIO. PIISSIMO.

C. IVLIVS. HAMVS

DIS. MANIB.

L. IVLII. MARCELLI

NEPOTIS. SVI.

VIXIT. ANN. V.

DIEBVS. XXXI.

CORPVS. INTEGRVM

CONDITVM. SARCOPHAGO.

Nec certe displicet doctissimi celeberrimique viri sententia, qui putat, *catacumbas* a Gentibus factas, inque iis cadavera posita fuisse: sed non ægre eum laturum spero, si apponam, quid hac de re sentiat Joannes Bapt. Donius in libro, quem *De Restituenda salubritate agri Romani* inscripsit. « *Arenariæ*, ait pag. 52, *Cryptæ* antiquis temporibus ad extrahendam arenam in usum ædificiorum excavatæ, quod hodie diversa ratione faciunt superne effossæ terra, ut in pastinationibus solet, tam multæ exstant non in proximo tantum, ac sub vineis urbi propinquis, sed etiam longius, et in omnes fere partes ad mare usque et montes Prænestinos; atque ab alio cœli cardine in Etruriam etiam longissime (nec defuit quibusdam abditiora quædam ac penitus sepulta veteris ævi miracula rimandi studium), ut totus hic Latii ac Tusciæ suburbanæ tractus, cujus infimum solum unius nature est topheaceum et sabulosum, penitus suffosus, ac prope pensilis existimari possit: unde fit, ut vix unquam internis flatibus quatitur; ita longi, et multiplices, ac multifariam inter se impliciti subterranei meatus quoquo versus patent, ut immensi cujusdam labyrinthi speciem præbeant. Hujusmodi cryptæ, sive cuniculi, *Arenariæ* etiam simpliciter dictæ, leguntur in veteribus SS. Martyrum Actis; *Catacumbæ* etiam, quod sævientæ tyrannorum persecutione, innocens Christi plebs subterraneis hisce locis interdum potissimum delitesceret, cubaret, cibum caperet, sacrosque conventus haberet. Ab his, tanquam a genere species, distant Cœmeteria, quæ Urbi fere propinqua sunt, ac militaribus viis adita (multa enim supersunt) laxioribus, sed brevioribus spatiis diffusa, sacellis, sepulchris, aris, atque id genus ædificationibus luculenter ornata; qualia ferme nonnulla quoque fuerunt apud Ethnicos subterranea monumenta, quæ et conditoria dicebantur, opere lateritio parietibus in ambitum suffulta, in quibus crebri loculi cum urnis, atque ossuariis ad unicam fere familiam spectantibus. » Hæc est viri eruditi admodum de hisce cryptis et catacumbis sententia, quam examinandam relinquo eruditis, qui Romæ habitant, et agrum ejus suburbanum inspicere possunt. Neque tamen arbitrator, *Puticulos* cum his cryptis, vel cuniculis quicquam habere commune. Nam fuerunt primo extra portam Esquilinam in uno loco, cum contra catacumbæ et cryptæ illæ arenariæ reperiantur in ambitu Romæ: deinde verisimile nequam est, tantis sumptibus excavatam fuisse terram, ut ibi viliorum hominum cadavera sepelirentur; et denique aliud puteus, cujus diminutivum *puticulus*, aliud *catacumbæ*: ille patet, hæc vero sub terra sunt; et in loco, qui dicebatur *puticuli*, plures puteos fuisse, clare docent Varro et Festus, et ipsum *puticulatorum* nomen non aliud videtur suadere. Festus notat, *puticulos antiquissimum genus sepulturae appellatos esse, quod ibi in puteis sepelirentur homines*, et illa verba mihi aliud inuere videntur, quam cadavera scrobibus imposita et terra obruta antiquitus, scrobesque illas *puticulos* appellatas fuisse; indeque Varronem ejus nominis rationem redditurum

scribere, quod ibi in puteis obruebantur homines; nimirum terram, ut hodie solet. Si Ælium Gallum apud Varronem sequimur, projecta ibi fuere cadavera, et locus a putrescendo dictus; id quod etiam Festus docet verbis laudatis modo subjungens: *Qualis fuerit locus, quo nunc cadavera projici solent extra portam Exquilinam; quæ quod ibi putrescerent, nomen esse factum Puticulæ. Et tam Ælii Galli, quam Festi verba docere videntur, cadavera ne quidem fuisse terra obruta, sed tantum projecta, secanda et consumenda per ærem. Certe hoc firmat plane Horat. lib. 1 Sat. 8, ubi mortos Mæcenatis, qui in Exquilis et Puticulis fuerunt, describit:*

Asi importunas volueres in vertice arundo
Terret fixa, vetatque novis consistere in hortis.
Huc prius angustus ejecta cadavera cellis
Conservus vili portanda locabat in arca.
Hoc misere plebi stabat commune sepulchrum,
Pantolabo Scærræ Nomentanoque nepoti.
Mille pedes in fronte, trecentos cippus in agrum
Hæc dabat, hæredes monumentum ne sequeretur.
Nunc hæc Exquilis habitare salubribus atque
Aggero in aprico spatium, quomodo tristes
Albis informem spectabant ossibus ægerum.

Nam inde discimus primo, servorum corpora ex arcis, quæ locabantur, ejecta: deinde, infimæ plebis ibi etiam fuisse sepulchra; et denique, ossa cadaverum dispersa in eodem loco jacuisse: quæ omnia suadent, multa cadavera eum in locum esse projecta, et nulla, vel levi terra obruta, combustorumque forte reliquias, ossa nempe et cineres, non fuisse condita, sed in agro relicta. Nam et ustrina publicæ ibi fuerunt. Porphyri ad Od. v. Horatii notat in regione ægeris, quæ est extra portas Esquilinas, solita fuisse pauperum corpora vel comburi, vel projici; et Commentator a Cræquæ editus, non modo puticulos vocat fossas, atque ita sententiam meam plane firmat: verum etiam ibi fuisse scribit ustrinam publicam. A puteis, aut, fossis ad sepelienda cadavera pauperum locus dicitur esse puticuli; hic etiam erant ustrinæ publicæ. Hos igitur puticulos arbitror nos posse appellare serobes, fossas, vel Belgico idiomate *cuylen, groeven*. Quæ omnia si alius displicuerint, ego certe continuo inanus traditurus sum, si meliora fuero elocutus.

Sine more, sine exemplo... Nemo igitur Augusta, mortuo imperatore marito, alteri ad hoc usque tempus nupsit; id quod ex historia etiam patet satis superque: nec obstat Statilia Messalina, Neronis uxor ultima, quam quidem Otho matrimonio destinaverat, teste Suet. c. 10 Vitæ ipsius: sed illud, morte interveniente, contractum non fuit. Verum præcipue notandum eruditos existimare, Tertullianum tradere exhortat ad pudicitiam cap. 15, imperatores, utpote pontifices maximos, secundas nuptias ex lege non potuisse adire. *Flaminica*, aut, *univira* est, quæ et *Flaminis* lex est. Nam duo ipsi Pontifici maximo matrimonia iurare non licet, quod utique monogamiæ gloria est; et hb. 1, ad uxor. c. 7: *Sacerdotium viduitatis et cibum est opud nationes. Pro diaboli scilicet amulatione, regem sæculi pontificem maximum rursus nubere nefas est.* Joannes Andreas Bosius cap. 2 dissert. de pontif. max. veteris Romæ priore loco rescribit, *jam cum ipsi*, etc. ut ita scilicet relationem, quam *τὸ* Nam habet ad præcedentia, tolleret; deinde *regem sæculi* explicat, qui summa potestate inter ethnicos erat, hoc est, imperatorem, qui pontificatu maximo fungebatur. Sed tot sunt imperatorum exempla, qui plures uxores habuerunt, ut vel necesse sit dicere, eos legem sprevisse, vel aliter hæc loca interpretari debere, maxime cum in primis legator pontifici maximo, libera republica, secundas nuptias fuisse interdictas. Mallena igitur viras eruditos sequi, qui per pontificem maximum intelligunt Flaminem Dialem, quem maximum, nempe Flaminum quemque univirum fuisse, memorie mandat Cellius x, 15. Referrî hoc etiam posset forte

ad pontificem Cybeles, quem summum dictum fuisse ad cap. 56, docui. Nam et Tertullianus lib. de Præs. adv. Hæret. non aliter loquitur: *Quid? quod et summum pontificem in unis nuptiis stavit.* Quicquid sit, nequaquam verisimile est, imperatorem Romanum posse intelligi; et si vel Flaminem Dialem, vel alium pontificem Tertullianus pontificem maximum appellavit, eum dicere debuisset summum, ut fecit Prudentius, conlaudandum illud ipsi est. Hunc autem regem sæculi vocat, non quia ethnicorum princeps et imperator erat: sed quia caput quasi superstitiosis gentilis, quam puto per sæculum designari; et nullus repugnabo, si quis intelligere velit pontificem, vel Flaminem quemdam, qui in Africa erat impositus sacerdotibus, vel qui sacerdos, sive pontifex provinciarum erat.

CAPUT XL.

Vestalem famulam Virginem... Eleganter *famula dea* vocatur, quæ illi consecrata est; ut *Hecata Medea* apud Val. Flac. vi, 502:

Meque ille magistram

Sentiet, et rapti famule doluisse pudendo.

Idea vi, 643:

Famulamque ferebant

Phasidis intoaso nequaquam crine parentes.

Rursus vii, 366:

Mox famule monstrata seges, quæ lampade Phœbes

Sub decima juga facta metit...

Ænomao apud Eusebium, v Præpar. poeta vocatur *Μουσῶν θεράπων*, quia illis sacratus quasi est: imo Hyperborei; vel *δάρος ὑπερβορέων* Apollinis θεράπων dicitur Pindaro Olympiad. iii, quia cum præcipue colatur. *Gratiæ sunt famule Venus* apud Scholiast. Statii ad lib. ii Theb. quod nescio quare mutatum est Barthius; idemque nomen tandem datum est animalibus, quæ deorum jussa exquebantur; uti aper Calydonius, Ovid. viii, Metam. 287.

Est infestæ famulus vindexque Dianæ.

Nec alio nomine veniebant animalia diis peculiariter consecrata; quomodo cycni, *περδιχθίς*, et *ὀρνιθίς*, Apollinis θεράπωνες; appellabantur Æliano ii, 52; vi, 19 et xv, 4 Histor. Animalium.

Non minus Augustæ proxima. Hæc est, quæ æque familiaris erat Augustæ, ac altera, quæ semper cum ea agebat. Neque enim puto, *τὸ proxima* respicere ad gradum aliquem consanguinitatis, quomodo frequentissime usurpatur; quia voces non minus respiciunt familiaritatem, ejus mentio præcedit.

Ne lapidibus obruatur... Judæus nempe, cui populus, propter falsum, quod dicitur erat, testimonium, erat infestus; et hinc æquitatem ac diligentiam judicis ironice laudat Laetantius, quia eum, qui testis in tam gravi causa esse debebat, defendebat ab injuria populi.

Quæ jussus.... Forte hæc ita suppleri debent, *jussus a meta bestia*, vel *a judice nefario*, vel simile quid; mox forte etiam melius distingueretur, *coercetur innocentes, et duci jubentur*.

Coercetur. Nimirum duæ illæ nobiles scæminæ, quæ Judæum refellebant. Et ita apud Euseb. viii, 5, milites legimus pugnis coercuisse Christianos, ac loquerentur, neque dicerent, se nec sacrificasse, nec sacrificatos; quod etiam repetitur, cap. 4 de Martyribus Palestine. Reos autem et damnatos proprie et absolute dicit duci, quando ad carcerem vel locum supplicii deducebantur, notissimum est.

Bene merita. Nihil frequentius in inscriptionibus vetustis, quam maritum ab uxore, et uxorem a marito *bene merentem*, *bene meritum*, et *meritum* nominari, eaque loquendi forma Gentiles testabantur amorem conjugalem.

Promoti militari modo... Variè conantur eruditi

sanare hunc locum; ego, usque dum alii certiora proferant, eorum vestigiis insistens scribendum puto: *Promoti militari modo instructi, ut velites et sagittarii, prosequuntur.* Necessaria mihi videtur insertio particulae *ut*; quia non dicit, milites prosecutos esse nobiles illas mulieres: sed *promotos* instar velitum et sagittariorum armatos. *Promoti* sunt officiales iudicum, ad gradum aliquem promoti, ut patet ex l. ii, cod. Theodos. ad l. Jul. de Ambitu; viderique potest Jac. Gothofredus ad l. ii ejusdem codicis de Falsa Moneta. Quod si præter *promotos militari modo instructos* affuerint velites et sagittarii, commodè tò *ut* omitti, et pro *velites* etiam dici *militēs*, potest; quia id si sequimur, non milites dicuntur militari modo instructi, verum *promoti* fuisse.

Nec adultero... Judæo nimirum, qui falso coram iudice per tormenta interrogatus, confessus fuerat, se cum nobiles feminis rem habuisse; atque ita sese ipse adulterum fecerat: et hæc verba docent verum esse, quod capite præcedenti narrat, *amicas Vateria afficto adulterio damnatas esse.* Cæterum observanda pœna, qua adulter et adultera affecti sunt; eam nempe capitale esse. Lege Julia pœnam adulterii relegationem, et ex lege Constantini gladio in eos animadversum fuisse, sententiæ doctissimi Jurisconsulti. Sed cum lex Constantini, quæ est xxx, cod. ad l. Jul. de Adult. lata sit anno Christi 326, hæc vero acciderint anno 512, sequitur, hanc pœnam tyranni Maximini ingenio adscribi debere; vel pœnam capitale ante Constantini legem in adulteros fuisse statutam.

CAPUT XLI.

In quasdam Syriæ solitudines. Qua in Syriæ parte hæc fuerint, difficultim sane dictu est, cum regio illa longe lateque sese extenderit, et magna habuerit deserta. Auctor vitæ Damasi unum eorum memorat: *Et autem tempore, quo B. Damasus Ecclesiæ præerat, Hieronymus, vir fulgore scientiæ et sancti vite laudabilis, in ea orientalis plagæ solitudine, quæ Syriam juncta Barbariæ sine determinat; ubi forte Barbariam appellat Arabiam, vel regiones, quas Saraceni inhabitabant; ipse enim Hieronymus ita loquitur in Vita P. eremite: In ea eremi parte quæ juxta Syriam Saracenis jungitur, vidisse me monachos, et solum Barbaricum, atque adeo Barbariam, significasse eo tempore regiones Romæ imperatori non parentes, notum est.*

Militarem ac potentem virum... Id est qui magna valebat auctoritate, magnisque honoribus vel dignitatibus erat ornatus; quo sensu etiam c. 15, *potentissimos* eunuchos dixit.

CAPUT XLII.

Senis Maximiani statuæ... Id est, Herculi, qui, et Diocletianus, seniores Augusti vocantur pag. 178 Inscriptionum Gruteri; et ipsius Maximiani Herculi nummus inscribitur, D. MAXIMIANO. BEATISSIMO. SEN. AVG. Statuæ autem eorum, qui exuebant imperio, deiciebantur; unde hoc rebellionis initium frequenter. Vide A. Marc. xiv, 7.

Et imagines cum quo pictus esset, detrahebantur. Mox idem narrat Lactantius: *Et quia senes ambo simul plerumque picti erant.* Hinc suspicio mihi oborta, leve hic ulcus latere, quod sublatum elegantissimum dabit sensum. Distinguit igitur Lactantius inter *statuas*, quæ ex marmore, ære, auro, argento, aliave materia duriore erant factæ, et *imagines*, quæ in tabulis vel clypeis depictæ, in templis, curiis, aliisque locis publicis, dedicebantur: unde puto legi debere, *Et imagines cum quoque pictus esset, detrahebantur.* Hæc ad Herculum pertinent: sed quod sequitur, agre habuit Diocletianum, et quia senes ambo simul plerumque picti erant; inde etiam ejus *imagines*, non *statuæ*, quod notandum, deponere una cum imaginibus Herculi. Sic cap. 44, inter *statuas* et *imagines* distinguit: *Constantinus Maximini perfidium*

Agnoscit. litteras deprehendit, statuas et imagines invenit; et cap. 45, per Maxenti et Maximini *imagines simul locatas*, non videntur alia quam pictæ in clypeis posse intelligi: quoniam probe sciam, ipseque adeo docuerim, vocem *imago* de signis etiam vel statuæ ex marmore aliave materia factis usurpari. Sic Eusebius de Herculo loquens viii, 3, scribit *τὰς ἐπὶ τειχῆ γραφαῖς καὶ ἀνδριάντας*, dejectas fuisse; et exstat hanc in rem locus elegans apud eundem ix, 41, *Histor. Eccles. Γομφὶ τὲ ὄσσην εἰς τειχῆ αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ παίδων κατὰ πᾶσαν ἀντικειντὸ πόλιν:* Sed et *imagines vel picture*, quæ ipsi liberisque ejus (loquitur de Maximino) honoris causa positæ, per singulas prope urbes visebantur, aliæ e sublimi dejectæ contractæque sunt: *aliæ inutilis reddita, obliata nigris coloribus vultu: ἀνδριάντων τὲ ὄσσην ὀπίσσω εἰς τὴν αὐτοῦ τειχῆ διανεσπῆσαι ὄσσην εἰς τειχῆ ἀποτίνασθαι συναστρέφοντα; statuæ quoque quotquot honoris ejus causâ erectæ fuerant, dejectæ similiter atque contritæ.* Ut Lactantius *imagines et statuas*, ita Eusebius distinguit *γραφὰς* et *ἀνδριάντας*:

*Imaginumque alias detractas et solo illas, alias vero nigro colore obductas fuisse scribit; moxque narrat, Maximini liberos ultimo supplicio a Licinio esse affectos: οὓς ἡδὴ καὶ πῆς βασιλικῆς τειχῆς τῆς τε ἐν πύλασι καὶ γραφαῖς ἀναθήσεως πεποιτὸν κωνσταντῶς: quos ille jam imperii, et dedicacionis, vel consecrationis, in tabulis pictus fecerat consortes, uti locus ille verendus est. Haymo viii, 4, *Histor. Eccl.*, priora ita reddidit: *Ipsius vero tyranni imagines sculptas, vel pictas, præcipitari jubentur, vel atro fuscari, aut coloribus obliterari: quæ versio tamen, uti ex Græcis patet, non satis felix est. Ad picturas pertinent omnino clypei, in quibus depicti imperatores. Suet. Dom. c. 25: Senatus adeo lætatus est, ut, repleta certatim curia, scalas etiam inferri, clypeosque et imagines ejus (id est, imagines in clypeis depictas) curam detrahi, et ibidem solo affigi juberet: qui locus nos docet, clypeos illos in parietibus curiæ, aliore loco, fuisse suspensos, et inde non immerito Lactantium et Suetonium scribere, *imagines detractas fuisse.* Neque aliter loquitur Justinus xxxviii, 9: *Tunc populus statuas et imagines ejus detrahit: ubi similiter statuæ atque imagines distinguuntur; id quod etiam facit Venuleius Saturninus jurisconsultus l. vi, D. ad l. Jul. Maj. Modest., l. vii, § 4, D. cod. et Suet. Ner. c. 24, quorum Venuleius ita loquitur: Qui statuæ aut imagines Imperatoris jam consecratas confloerint, aliudve quid simile admiserint, lege Julia majestatis tenentur.* Hinc discimus, *imagines* conlari potuisse, id est, clypeos, in quibus imperatores pingebantur, ex auro vel argento sæpe factos fuisse; quomodo *clupeum aureum* Claudio senatum in curia collocasse narrat Trebell. Pollio: deinde, *statuas vel imagines imperatorum* solemniter collocatas et consecratas, eoque modo sacras ac religiosas factas esse; nam, teste Marciano, lib. vi D. ad l. Jul. Maj. § 2: *Severus et Antoninus Ponce rescriserunt, non videri contra majestatem fieri ob imagines Cæsaris nondum consecratas, venditas.* Sed hæc occasione interrogare eruditus placet, quam potuit fuisse differentiam inter ἀγάλμα, ἀνδριάντα, atque inter ἀειμαρτοποιόν et ἀνδριαντοποιόν. Polybius in Excerptis de viii, et Vitii, pag. 1468, Ed. ult. ea distinguit, ubi de Prusia Nicephorium spoliante loquitur: *Ἐσθλάσος δὲ καὶ τοὺς ἀνδριάντας, καὶ τὰ λίθινα τῶν ἀγαλμάτων; statuæ deorum immortalium spoliare ac diripere cepit, uti vertit eruditissimus editor, qui tamen non interpretatur λίθινα τῶν ἀγαλμάτων, nec quæ differentia inter ἀνδριάντας atque ἀγάλματα fuerit, docet. Et certe ego nullam rationem invenire possum, cur Prusias spoliaverit tantum, atque adeo abstulerit λίθινα τῶν ἀγαλμάτων, relictis argenteis et forte aureis: nisi dicamus statuas ex pretiosiore materia factas Pergamum fuisse deportatas, cum hostis agros illorum invaderet; nam λίθινα τῶν ἀγαλμάτων indicare videntur, alia etiam similia eodem in loco fuisse. Distinguit igitur Polybius ἀγάλματα atque ἀνδριάντας; eorumque artifices quasi plane diversos nobis exhibet Scholiastes Theocr,***

ad Idyl. 5. v. 103. Δύο δὲ φασὶ Πραξιτέλους. τὸν μὲν ἀρχαιότερον ἀνδραμοποῖόν, τὸν δὲ νεώτερον ἀγάλματοποῖόν. Οὗτος δὲ ἢ ἐπὶ Διμητρίου τοῦ βασιλέως, περὶ οὗ φησὶ ὁ Θεόφραστος. Errabo forsitan, si statuam ἀγάλματοποῖόν deorum, ἀνδραμοποῖόν vero hominum signa fuisse. Sed tamen illud videtur aliquo modo affirmari posse. Nam non modo Suidas ἀγάλματα interpretatur τὰ τῶν θεῶν μνημάτια: verum etiam has voces ita distinguit Pausanias lib. 1. p. 31: καὶ θεῶν Εἰρήνης ἀγάλματα κείται καὶ Ἑστίας, ἀνδριάντες δὲ ἄλλοι τε καὶ Ἀντόλοκος ὁ παρκρατιστής. Neque tamen asseverare velim, vel ipsum Pausaniam, vel alios auctores Græcos, hæc semper differentiam observasse; sed nihilominus arbitror illos quando has voces tam clare distinguunt etiam credidisse, eas significasse res a se invicem diversas; cum cæterogum satis fuisse memorare ἀγάλματα vel ἀνδριάντας. Herodotus etiam 1, 131 de Persis loquens, conjungit ἀγάλματα καὶ νηοὺς καὶ βωμοὺς; unde haud vānū argumentum duci forte potest, ἀγάλματα diis fuisse attributa. Apud Suidam ἀγάλμα Διός, Ἀπολλίνος et Διονυσίου, occurrit in vocibus Ἀγάλμα Ἀπόλλωνος, et Ἀδῆσθέντος; illaque omnia jungit in voce priore, ubi hæc verba, καὶ ἔστιν ἀγάλμα βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως ἐν Ἀντιόχειᾳ, reddit interpretēs. Est etiam Ἀντιόχεια simulacrum vastationis et solitudinis manifestum ac abominandum: quod certe nequaquam verum esse potest. Nam primo scribendum est ἐν Ἀντιόχεια, vel potius Ἀντιόχως; id est, in ea voce occurrit illud simulacrum; et in voce Ἀντιόχως Suidas memorat Antiochum ingressum esse Sanctuarium, atque in eo erexisse βωμόν καὶ εἰδῶλον βδέλυγμα ἐρημώσεως, id est, statuam alicujus dei, et proculdubio Jovis Olympii, cui templum Hierosolymitanum sacratum: quæ statua erat abominatio vastationis. Et ἀγάλμα ordinarie pro statua deorum vel heroum poni solere, docet Eustathius ad II. Δ pag. 456: Παλαιὸς δὲ τις γράφει οὕτως: "Ἀγάλμα οὐ συνήθως τὸ θεῶν ἢ ἡρώων, ἀλλὰ κοινῶς: id est Antiquus quidam commentator ita scribit, ἀγάλμα hoc loco non significat, ut solet, deorum vel heroum statuam, sed in genere usurpatur. Aliam longe differentiam inter ἔσανον, βρότας, et ἀγάλμα, statuit Ammonius; illudque scribit esse τὸ ἐξεργασμένον λίθον ἢ ἐπεφάντων, sculptum, ligneum, vel eborum; alterum mortali simile, æneum, vel ex simili materia factum ἀγάλμα vero porinum, sive lapideum ex lapide poro (cujus Plinius meminit) vel ex alio marmore factum simulacrum; adeo ut ἀγάλμα ad marmora restringat; quod si verum, possit videri Polybii λίθον τῶν ἀγαλμάτων simpliciter possuisse pro status marmoreis, nullo respectu habito ad ἀγάλματα ex alia pretiosioreque materia facta; quod aliis, quibus plus otii est, discutiendum relinquo. Theocritus Praxitelem, qui ex Scholiastæ sententia Demetrio regi æqualis fiat, tribuit craterem.

... καὶ δὲ κρητῆρ.
ἔργον Πραξιτέλους...

qui crater cum sculptus et figuris exornatus fuerit, videant eruditi, num aliqua inter ἀνδραμοποῖόν et ἀγάλματοποῖόν differentia hinc possit inveniri.

Atque ita ἀγάλματοποῖός esset cælator, quia Scholiastes observat Praxitelem juniorem craterem esse fecisse. Praxiteles statuarius et ἀρχαιότερος vixit Olympiade 104, teste Plinio xxxiv, 8, qui ejusdem etiam opera recenset xxxiv, 8, et xxxv, 5. Sed num is Demetrii tempora atque Ptolemæorum primorum, sub quibus floruit Theocritus attingit, non utique constat; hierique potuit ut alius ab eo fuerit, quem Theocritus craterem cælasse canit. Atque ita ἀγάλματοποῖός esset cælator; et ἀγάλμα significat γαλιώπισμα, πᾶν ἐν ᾧ τις ἀγγέλλεται καὶ χαιρεῖ: at contra ἀνδρίας δὲ signis vel statusis solis usurpari solet; vel statuendum est Praxitelem vixisse usque ad Demetrii regis tempora, cælasse etiam opera quædam; vel Comatam pastorem illius mentionem facientem introduci a Theocrito, quia magna viri fama erat, et ut exprimeret pastoris simplicitatem. A Praxitele autem veteri longe diversus

A alius est, qui Pompeii tempore Romæ floruit, et quem male Loydus, Hofmannus, et Morerius confundunt cum statuario nobili, et cui tribuunt opera memorata Plinio xxxvi, 5, quæ vetustioris omnino sunt. Deinde ille Praxiteles non fuit statuarius, verum cælator argenti, quemadmodum patet ex eodem Plin. xxxii, 12, et Cicerone lib. 1 de Divin. qui eum tamen non appellat argentarium; uti non satis caute facit neperus Interpres, adducens mox Ciceronis verba cum magna inter argentarium et argenti cælatorem fuerit differentia.

Viginti annorum felicissimus imperator. Aurel. Victor Diocletianum imperasse viginti quinque annis scribit: sed proculdubio fallitur; et annos, quibus imperio deposito privatus vixit, etiam numeravit. Nam a Christi 305, purpura se exiit, mortuusque est a. 312, uti clare docet Baluzius; adeo ut audiendi non sint Zozimus n, 8, et Suidas in voce Διοκλητιανός, qui scribunt, eum annis tantum tribus post abdicatum imperium vixisse. Sed quid Tristano fiet, qui Victorem secutus, Diocletianum post imperium depositum super fuisse scribit annos novem, l. III, pag. 325. Hoc si verum foret, jam idem Victor scribere debuisset, eum imperasse annos viginti novem. Hæc, ut opinor, verba ante oculos habuit vir eruditus, Vixit annos sexaginta octo, ex quibus communi habitu prope novem, egit. Locus certe hic difficultates suas habet; quia si totam Diocletiani vitam inspicimus, plus quam novem annos communi habitu, sive privatus vixit. Putabam nonnunquam scribi debere quadraginta novem, et extritam fuisse notam numeralem priorem; quibus si addantur viginti anni imperii, jam vixit annos octo et sexaginta. Sed Victoris vestigiis insistens P. Diaconus, lib. x extremo, memoriæ mandat, Diocletianum vixisse annos sexaginta octo, e quibus post imperium in communi habitu prope novem exegit. Significanter addit, post imperium; adeo ut nonnulli videantur censuisse, Diocletianum per tot annos vixisse, postquam sese purpura exiit, quod tamen verum esse non potest. Noluit autem Diocletianus, licet id suaderent Hercules et Galerius, imperium resumere: unde eum egregie laudat Eumenius cap. 15 Panegyrici Constantino dicti: « At enim divinum illum virum, qui primus imperium et participavit, et posuit, consilii et facti sui non pœnitet, nec amissis se putat, quod sponte transcripsit. Felix beatusque vere, quem vestra tantorum principum, colunt obsequia. Sed et ille multijugo fultus imperio, et vestro tegitur lætus umbraculo, quos scit ex sua stirpe crevisse, et glorias vestras sibi juste vindicat. Hunc ergo illum, qui ab illo fuerat frater ascitus, puduit imitari; huic illum in Capitolini Jovis templo jurasse pœnituit: non mirum, quod etiam genero pejeravit. »

Fame atque angore confectus est. Alio narrare, Diocletianum esse extinctum morbo aquæ intercutis, alios veneno, Suidam suspendio; alios ipsi linguæ pædorem, et ex faucibus erumpentes vermes, ac sanie tribuere, notat ad hoc et ad cap. 4, præstantissimus Baluzius. Sed ad cap. 30, observat idem, Suidam narrare, Diocletianum a Senatu jugulatum esse, Maximianum vero se suspendisse, quod certe memorie vitio adscribendum est. Unde autem hæc Suidas hauserit, ignoro: sed non memini, quemquam Veterum narrare, Diocletianum, vel Maximianum jussu senatus jugulatum, sive occisum fuisse: verum constat, Herculum libero mortis arbitrio ipsi a Constantino relicto, suspendio vitam finivisse; unde optime ei convenit ὁ δὲ ἡσπερὶνίζατο. Alii memoriæ mandant, Diocletianum μανέντα, furore percitum obiisse, uti ex Eusebio, et oratione Constantini apud eundem, et Chrysostomo in oratione de S. Babyla, notat Henricus Valesius. Eusebius viii, 13, scribit, Diocletianum post peracta vicennalia in difficilem morbum, νόσον οὐκ αἰσίων, incidisse, et de mentis statu dejectum fuisse: sed non narrat eum obiisse foribundum; et Constantinus, c. 25 orationis memoriæ mandat, Diocletianum διὰ τῆς ἀφροσύνης

ὄβριος, ob vitium insanie, vili quodam clausum domicilio pœnas dedisse: quod oratorie magis, quam vere dictum esse, persuasus sum; et quicquid sit, Constantinus non memorat, eum furore correptum obiisse. Chrysostomus, fateor, testatur Diocletianum *μωβήτα* perisse: sed potuit rhetorum more rem exaggerare; potuit etiam ad morbum, cuius Eusebius mentionem facit, quemque describit Lactantius, c. 57, digitum intendere. Neque enim persuaderi possum, Lactantium obliturum fuisse memoria et posteritati consecrare Diocletianum furore peritum obiisse, si hoc verum foret; et scire ille rem omnem potuit, utpote illorum temporum æqualis. At qui tragicos meritosque persecutorum exitus describit, narrat tantum Diocletianum in odium vitæ dejectum, et proculcatum injuriis, fame atque angore confectum fuisse; quæ verba nihil aliud sonant, quam, ut paulo ante loquitur, agritudine duplici confectum morientem sibi esse decrevisse; omniaque, quæ hoc capite narrantur, evincunt, Diocletianum dolore et angore, qui tantus fuit, ut et cibos respueret, vitam finivisse, atque adeo, quemadmodum Victor loquitur, morte consumptum esse per formidinem voluntaria; quia scilicet, ut sequitur, suspectabat necem dedecorosam: unde et venenum hausisse dicitur. Lactantius, cap. 17, morbo, in quem post peracta vicennia incidit Diocletianus, scribit, eum *dementem factum esse, ita ut certis horis insaniret, certis respiceret*. Sed hoc ita sese habere potuit, dum morbo agitur est, uti in multis hominibus observatur: potuit illud etiam per aliquod tempus, imo per omnem, reliquam vitam durasse: sed tamen variæ res, atque adeo mors ipsa, contrarium videntur suadere. Noluit enim resumere purpuram, licet Hercules et Galerius id eum rogarent enixe; illisque sapienter respondit: *Utinam Salona possitis visere! olera nostris manibus instituta! Projecto nunquam istud tentandum judicaretis*; quod Carnuti accidisse, non absque ratione existimat Baluzius, ad cap. 29. Scilicet eo a Galerio Maximiano accitus erat, ut quod ante non fecerat, præsentè illo imperium Licinio daret, et cum eo de summa Republica, et de creando Licinio imperatore, id quod docet clare Victor, concilium haberet; quod utique non fecisset, si ille de mentis statu fuisse dejectus; quibus adde Eutropium scribere præclaro eum otio consensisse. Narratio autem Constantini, quamvis rem scire potuit, videtur eum mica salis esse capienda. Nam non puto eum de morte Diocletiani loqui: verum innuere tantum, hunc ex morbo dementem factum deposuisse imperium, et inclusum vili domicilio pœnas dedisse persecutionis; et deinde non vile hoc fuit domicilium, vel *ἐνθακαφρόντος ὄκετος*: ast ingens splendidi que palatium, uti satis superque Sponius, longiorè vita dignissimus, in itinere ostendit. Quod si quis tamen Diocletianum post depositum imperium, modo sanum, modo mentis non comotem, per totam vitam fuisse censeat, insaniamque omnia adscribat, quæ narrat hoc capite Lactantius, nullus quidem ego repugnabo. Videtur tamen mihi satis ingens pœna fuisse, æstantem, edere nolentem, suspiria ducentem, et miseram mortem timentem, angore, et, uti Eusebius, lib. VIII, extreme scribit, *μακρὰ καὶ ἐπιδησαστή τῆ τοῦ σώματος ἀσθεσία*, diem suum obire. Atque ita etiam Maximinus a Licinio victus ac fugatus, *angore animi ac metu confugit ad mortem*. Cæterum, nescio unde hauserit Jornandes Diocletianum in Cappadocia defunctum esse; et puto etiam, non absque ratione eruditissimum Baluzium redarguere Victorem, qui narrat Diocletianum minaces literas a Constantino et Licinio accepisse, et ideo suspectantem necem dedecorosam venenum hausisse. Nam quamvis, ut lere semper, Victorem sequatur P. diaconus, lib. x, extremo, non puto tamen Lactantium præteritum historiam, quæ maxime notabilis foret in narranda Diocletiani morte. Cæterum, ad cap. 9 observo

Diocletianum in Ægypto apud Alexandriam cepisse et interfecisse Achilleum, qui purpuram sumpserat. Addit Orosius eum crudeliter victoria usum esse, Alexandriam direptioni dedisse, Ægyptum totam proscriptionibus cædibusque sælavisse. Quin insuper Alexandriam videtur castello coercuisse; nam Victor, episcopus Tunnunensis, ita loquitur in Chronico: *Exilio mittitur (nimirum Victor) et carceris castelli Diocletiani post prætorianum carcerem traditur*; et hoc Alexandria accidisse patet ex sequentibus: *Victor et Theodorus, ante facti episcopi Africani, de carcere ejiciuntur, et post disputationes in prætorio continuas dierum 15, ad aliam custodiam monasterii Tabenensiotarum, quod est apud Canopiam, 12 mil. procul ab urbe Alexandria, mittuntur*. Hoc monendum esse operæ pretium duxi, quia hoc in libella toties Diocletiani mentio occurrit; potuisset scribendum apud Victorem esse, *carceri castelli Diocletiani post prætorianum carcerem traditur*: quoniam illius ætatis Auctorum latinitas ad normam redigi nequaquam possit.

CAPUT XLIII.

Constantini sororem... Unde Licinius apud Photium in Actis Metrophanis et Alexandrii, pag. 1407, vocatur *ἐπ' ἀδελφῆ γαμβρὸς κοινσταντίνου*.

Utriusque imagines simul locantur. Nimirum in clypeis non secus ac Diocletiani et Maximiani Hercubi, cap. precedenti, ubi videatur nota. Sic in nummorum variorum una parte binorum imperatorum vultus sæpe junctos videmus.

Quasi necem patris... Recte addit quasi, quia eum non amaverat vivum; et Herculeus ea fecerat quæ certe amore omnem et reverentiam sustulissent, uti patet ex cap. 18 et 28. Prætextus igitur armorum fuit pater; nec aliam ob causam a Maxentio arbitrator consecratur fuisse Herculeum, uti nummi testantur, qui inscripti sunt, DICO. MAXIMIANO. SEN. OPT. FORT. neque enim puto, hoc alium, quam filium fecisse.

Senem hunc intestabilem... Ita emendat, ne haud invito, Baluzius; alii *discordiam intestabilem* dici male existimant.

CAPUT XLIV.

Quod responsum acceperat.... Maxentius quidem initio simulaverat sese Christianum esse, teste Euseb., VIII, 14, sed postea satis superque docuit se anile Gentilium fabulas amplecti; hocque etiam ex accepto responso ab oraculo absque dubio, et ex consultis libris Sybillinis patet. Sed mirum, imo plusquam mirum, Lactantium nihil narrare de sceleribus ejus, libidine, magicisque artibus, quæ omnia graphice depingit Eusebius, VIII, 24, illiusque vestigia insistens Haymo, VIII, 2, P. diaconus, lib. undecimo, et Politia SS. Patrum sapientia laudata apud Photium. Quin et ipse Aurelius Victor leviter ista tangit: *Maxus nece incredibile quantum lætitia gaudioque Senatus ac plebes exultaverint, quos in tantum afflictaverat, uti Prætorianis cædem vulgi quondam auverit; primusque instituto pessimo numerum specie patres oratoresque pecuniam conferre prodigenti sibi cogeret*; ubi non male eruditi rosecibunt, numerum specie: sed incaute advocant strems Augusto et Caligulae oblatas. Nam per *numera* intelligi debent iudi, spectacula, quæ edere destinaverat magnifica, eoque nomine pecunias corrucebat et exigebat immensas. Multus est etiam P. diaconus in narrandis crudelitibus et libidinibus Maxentii: additque agros relictos esse, et omni studio arandi serendique cessante, magnam famem Urbem atque omnia loca invasisse; quæ conveniunt his, quæ Maximo Daze adscribit Lactantius, c. 57 et 58. Notarios insuper Maxentii mores depingit Auctor veteris panegyrici Constantino dicti, c. 4 et c. 14, ubi eum *clivissimum hominem, stultum ac nequam animal* vocat: necnon Nazarius, cap. 51, qui omnino videatur.

Periturum esse, si... Tolerari potest: forte tamen excedit se, et scribi debet, periturum esse se, si...

De Mavoris atque Ital's... Scilicet in Africa Alexander imperium arripuerat: sed vicit eum Rufus Volusianus, præfectus pratorio, a Maxentio missus, testibus Aurelio Victore, cap. 59, et ZoZimo, II, 15. Hic autem Alexander videtur obsessus fuisse in urbe Cirta. Victor: *Tum per Africam sacerdotium decretum Flavio genti, Cirtae oppido, quod obsidione Alexandri ceciderat, reposito exornatoque nomine Constantina indutum;* id est, quod oppidum Numidiæ vastatum et direptum fuerat, cum in eo obsideretur Alexander, qui purpuram sumpserat. Potuit etiam illa fida mansisse Imperatoribus, et obsessa atque eversa fuisse ab Alexandro, quia ZoZimus scribit eum prano congressu victum, captum, et mox strangulatum fuisse. Priorem tamen sententiam amplectitur Tristanus, t. III, p. 440, uti ex his verbis patet: *Lesquels (Volusianus et Zenas) étant descendus en Afrique, défirent Alexandre dès la première rencontre, et le poursuivirent fuyant de si près, qu'ils l'attrapèrent dans Cirta, qu'ils prirent de force, et soudain l'étranglèrent.* Quicquid sit, urbs vastata surrexit, et *Constantina* nomen accepit. Vir eruditus ad Victorem Aurelium notat, eam etiam dictam fuisse *Nicephorium*, quod ab Alexandro Magno ibi insigni parta victoria illustris esset; additque eandem *Nisibenam Constantinam* in Notitia Imperii appellari, Sed Alexander Magnus nunquam Africam victoris peragravit: deinde *Nicephorium* fuit in Mesopotomia prope Edessam, testibus Stephano et Plinio, v, 24, qui illud ab Alexandro Magno conditum fuisse testatur, VI, 26: *In vicinia Euphratis Nicephorium, ut diximus, quod Alexander jussit condidi propter loci opportunitatem.* Si *Nicephorium*, quemadmodum Stephanus, et eum secutus Suidas scribunt, *Constantina* nomen tulit, videtur secui, eam ante vocatam *Amidam* fuisse, et *Constantina* nomen accepisse a Constantio, Constantini Magni filio, cum adhuc Caesar esset; quia eum *Amidam* mutato nomine dixisse *Constantinam* clare testatur Ammianus Marcell., XVII, 8 et 9, quod tamen eruditione præstantes viri non videntur animadvertisse. Sed ut non nego *Nicephorium*, quia id tradit Stephanus, dici potuisse *Amidam*: ita certe nihil commune habet cum *Amida*, vel *Constantina* laudata Marcellino. Nam *Nicephorium* situm fuit ad Euphratem, uti docent Plinius et Ptolomæus, v, 18. Sed *Amida*, vel *Constantina* Ammiani fuit vicina Nisibi, Tigri imposita, teste Procopio, lib. I, Persic. vel per fossam ex Tigri ad eam perveniri poterat, uti apud Ammianum legitur; quibus addi possunt que notat Bochartus, vir summus, pag. 21, Geograp. Sacre: adeo ut Stephani verba nihil eam Ammiani narratione commune habeant. Nisibi vicinam esse hanc urbem patet quoque ex Notitia, quippe in qua vocatur *Nisibina Constantina*, forte ad alterius, vel aliarum in eo tractu Constantinarum differentiam; quarum una, si Stephanum sequimur, fuit *Nicephorium* ad Euphratem sita; aliaque longius inde remota in Arabia Petraea, uti patet ex subscriptione concilii Constantinopolitani quam cum codice canonum a Pithæo restititio edidit illustri Polæcherus, et in qua *Prævincia Bostrom* episcopi memorantur, *Elpidius Dionisiensis, Chilon Constantinensis, Uranus Akratensis, vel Adra-nensis, et Severus Neapolitanus.* Et quamquam Constantius nomen illius mutaverit, tamen vetus etiam retinuit; et Procopius apud Photium memorie mandat, Anastasii imperatoris tempore *Amidam* a Persis fuisse obsessam; ejusque incolæ sine Excerptorum vocari *κωνσταντιναιοι*, persuasus sum. Nam *Nicephorium* hoc loco non posse intelligi, clarum est, quia inde Datus petiit Chosroes; que etiam fuit prope Nisibin, et ab Anastasio imperatore dicta est *Anastasiopolis*; nisi tamen hæc oppida fuerint valde vicina, et alterum *Amida*, alterum *Constantina* nomen tulerit. Nam in laudata subscriptione recensentur epi-

A scopi *provincia Mesopotamiae, Muras Amidensis, Jobianus Emarensis, Bathes Constantiniensis*: quamquam non diffitear Bathen alterius urbis potuisse esse episcopum, quæ *Constantina* nomen in Mesopotamia etiam tulit, uti Stephanus de Nicephorio memorat. Dio, lib. XI, et Strabo., lib. XVI, meminerunt etiam *Nicephorii*; atque ex hoc patet illud circa Carrhas fuisse. *Jovemque Nicephorium*, quem memorat Spartianus initio Hadriani, ab ea urbe nomen habere censent Eruditi; dubitavitque vir maximus an alia urbs hoc nomine sit: Jovem tamen Nicephorium a loco dici censet. Sed *Nicephorium* fuit etiam locus, vel vicus prope Pergamum, multis templis et statuis deorum illustris. Polyb., in Excerpt. de Virt. et Vitiis: *Postridie vero (Prusias), copius ad Nicephorium adductis, templa omnia vastare, delubra ac statuas deorum, ac imagines spoliare ac diripere cepit;* fuitque simul locus consitus ab Eumene rege: unde τὸ *Νικηφόρον ἱεῖος* memorat Strabo, lib. XIII. Patet id etiam ex regis Macedoniae responso ad T. Flaminium, apud Polybium., lib. XVII. Nam cum regis Attali legati, c. 2, petissent ut τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἱερόν ἀπέριον καὶ τὸ Νικηφόρον, ἀκατίεστρε, restitueret, respondet ille, cap. 6: *Nicephorium et Veneris templum, que sunt vastata, cum nequeam alias in integrum restituere, plantas et hortulos mittam, quibus locorum cultura sit futura cura, et Cesarum arborum incrementum;* qualia narrat etiam Livius, lib. XXXII, cap. 55 et 54, ubi *Veneris templum* similiter a *Nicephorio* distinguitur. Hinc video affirmare posse, lucum a templo primario, quod potuit fuisse Jovis *Νικηφόρον*, nomen accepisse, et ambitu, vel περιβολῆ, complexum fuisse Veneris aliorumque deorum templa. Diodorus certe Siculus, p. 294 Excerptorum, memorie mandat Philippum evertisse τὰ περὶ τὸ Βέργαμον ἱερά, τὸ τε Νικηφόρον πολυτέλεις κατασκευασμένων, καὶ τὰ ἄλλα γλυφὰς ἔχοντα θαυμάζομενα; et iterum, pag. 337., Prusiam, Bithyniæ regem, spe capiendi Attali frustratum, τὸ περὶ τῆς πόλεως τέμενος τὸ καλοῦμενον Νικηφόρον, καὶ τὸν νεόν κορρῦσσει, καὶ τοὺς ἀνδράνας, καὶ τὰ τῶν θεῶν ἔθνη, καὶ τὸ περιβόλον ἡγῆλιμα τοῦ Ἀσλαπίου, et denique ἱερά πάντα, templa omnia diripuisse. Quod si quis igitur Jovem Nicephorium hinc nomen habere, eundemque ita appellari, quod Victoriam manu teneret, qualis frequentissime in Græcorum et Romanorum numismatis conspicitur, censent, per me id certe licet. Sed ut ad Aurelium Victorem revertar, notat insuper vir eruditus, Straboni *Cirtam* per V. scribi, et *Virtum*, ab Alexandro conditum oppidum memorari Marcellino, lib. XX. In editione Casauboni *κίρτα* scribitur, quod levissimum est: verum *Virta*, ab Alexandro Magno condita, nihil cum *Cirta* nostra commune habet, nec fuit sita in Africa, sed in extrema Mesopotomia, uti vel Ammianum insipienti patebit. *Cirta* autem Africa, *Constantina* postea dicta fuit urbs olim celebris, *Regum quondam domus, procul a mari sita*, teste Mela, lib. I, cap. 6. Et Strabo, lib. XVII, eam etiam locat ἐν μεσομαί, urbemque scribit esse munitionem, et optime omnibus rebus instructam, maxime a Micipsa, qui eo Græcos colonos deduxit. Eam postea sub Arabibus floruisse, suo tempore celebrem fuisse, *Constantinæque* nomen retinere, tradit multis Leo Africanus in Descriptione Africa: idemque mihi testatus est Legatus imperatoris Marocci, qui non ita pridem ad præpotentes fœderatorum Belgarum ordines missus fuit: urbem magnam, amplam, splendidis antiquisque ædificiis et monumentis, quæ inscripta sunt litteris incognitis (græcis procul dubio et latinis) referentem, et longe a mari positam esse, identidem affirmans: quod ultimum etiam Strabonem et Melam narrare modo vidimus. Sed situm turbat valde Sallustius, urbemque mari vicinam facere videtur, c. 21 B. Jugurth.: *Inverim haud longe a mari prope Cirtam oppidum utriusque consedit exercitus:* quæ quomodo conciliari queant, ego vix video, cum et hodie *Constantina* longe a mari sit remota, nec duplex *Cirta* in Africa fuerit; licet

illud arbitretur Danæus ad Augustini cap. 69 de Hæresibus : quod miror etiam occurrere in Strabonis indice, cum apud eum nihil tale legatur. Et quia parum hæc urbs cognita est, non ingrati me tibi, lector, rem facturum existimo, si ecyptum ejus apponam, quem debeo amplissimo Witzio reip. Amstelodamensis consuli, quemque cum viro illustri communicavit non nemo, qui per tres in ea annos dura, at postea Tuneti splendidissima fortuna, licet Christianus foret, usus est.

Constantina igitur montis prope inaccessi vertici imposita, qui munitur insuper lapidibus 10 vel 12 pedes longis, 4 vel 5 latis, rotunda, et ejusdem fere ac Roterodamum magnitudinis est. Edificia pro genitis more et genio parvi momenti sunt : sed rudera et columnæ marmoreæ, quæ passim a fœdientibus terram eruantur, certissima indicia sunt olim illa splendida et magnifica fuisse. Qualia etiam fuerunt Leonis Africani tempore. *Edificia, ait, passim sumptuosissimum videre licet : quale summum est templum, duo collegia, tria aut quatuor monasteria, aliaque id genus complura.* Et hic locus revocat mihi in memoriam urbem eam fuisse olim metropolim Numidiæ. Canon concilii Milevitani 86, *De Archivo et Matrícula Numidiæ : Dein placuit omnibus episcopis qui in hoc concilio subscriperunt, ut matricula et archivus Numidiæ, et apud primam sedem sit, et in Metropoli, id est, Constantina :* de quo Canone nullis disputat Sam. Petitus, lib. III, cap. 1 Var. Lection., cui addatur omnino Ludovicus de Pin, vir certe eruditissimus, Dissert. Historica 1 de antiqua Ecclesiastica disciplina. Distat Constantina Tuneto 45 vel 50, Bona 20 vel 25, et Algeria 70 milliariibus Germanicis ; quibus faciendis ab ultima prefectus urbe quatuordecim impendit dies is qui hæc cum Witzio communicavit.

1. Turris alta, ex qua de nocte lucernæ dependent ardentes.

2. Castellum ad tuendum exitum veteris viæ, per quam solam urbs adiri poterat, in media urbe extractum.

3. Via, vel introitus urbis rupi incisus, tam latus atque altus, ut equis et camelis per eum in urbem ascendere potuerint. Nunc sordibus repletus est, quia gravè nimis onus incolis habebatur alimenta plurimis lucernis de die et nocte præbere ; quippe sine quibus hic aditus nullius usus esse poterat propter tenebras.

4. Castella, vel duplex potius murus turribus munitus, et defendendi aditus causa extractus : in exteriori erant duæ portæ, quæ ducebant obliqua via ad unam, quæ in interiori muro erat, portam ; per quam portam ad introitum in urbem rupi incisum dabatur aditus. Fuisse duas vias ad urbem Leo Africanus tradit : *Suntque duæ tantum viæ arctissimæ, quæ in urbem ducunt : quarum hæc ex oriente, illa vero ex occidente, patet. Portas quoque habet maximas, amplissimas, atque elegantias.* Sed *ἀπόπτης* noster suo tempore tantum hanc memorat ; et nisi situs obstaret, binæ hæc viæ ad binas exterioris muri portas ducere potuissent.

5. Hodiernus ad urbem aditus, quem Turcæ ex ruinis veterum adificiorum fecerunt ; sed qui adeo difficilis est, ut pedibus tantum uti, non autem equo quis vehi possit : adeo ut Turcæ et incola necesse habeant de camelis et equis descendere, eosque ducere.

6. Castellum, quo novus aditus defenditur.

7. Balnea aquæ calidæ corrupta fere, et in quibus nunc pauperes corpora sua purgant, mulieresque ope certî generis terræ, quæ vim cinis lixivii obtinet, quamque *tofill* nominant, linea vestimenta, et alia, reddunt nitida. De his balneis loquitur procul dubio Leo : « Ad flumen quibusdam gradibus descenditur rupi incisus ; in ipso autem flumine domus quadam est rupi quoque sic incisa, ut tectum, columnæ et muri unam tantum efficiant partem : hic Constantina mulieres panniculos ablucere solent. Est quoque huic

A oppido vicinum quoddam balneum aquæ calidæ, quæ inter rupes fluendo diffunditur. »

8. Molæ aquariæ, quas extruxerunt Mauri a Carolo V ex Andalusia et Granata ejecti.

9. Eorumdem Maurorum horti et viridaria. Leo Africanus : « Habet fluvius, qui in ea planitie præterfluit, hortos utrinque feracissimos, si recte colerentur. »

10. Catarractes, quem facit fons prope urbem Orientem versus exoricens, et multam vim aquæ eiciens ; qui urbem, qua Septentrionem spectat, cingit, et monimenti loco est, atque in profundam admodum vallem magno cum strepitu sese effundit. Leo Afr. « Rupibus altissimis cingitur : huic fluvius Safegmate subterfluit, qui et rupibus etiam clauditur, adeo ut fluvius profundissimus, una cum rupibus utrinque positus, Constantinae ceu fossam quandam præbeat. »

B 11. Rivus, vel fluvius, qui ex fonte predicto oritur. Hæc omnia, uti patet, fere conveniunt : sed mirum Leonem non facere mentionem aditus in urbem veteris ; nisi forte eum intelligat per *gradus rupi incisus*, per quos ad fluvium descendebatur. Sed hæc sufficient.

Mauris... Illi etiam in exercitu Severi fuerunt, et procul dubio cum reliquis militibus ad Maxentium transgressi sunt. Zoxtius enim, 2, 10, scribit Severum *διὰ τῶν Μαυροσίων ταγματῶν* venisse ; nec mirum, quia exercitum Herculi habebat, qui, teste Eutropio, bellum in Africa profregit, domitis Quingentanis, et ad pacem redactis : et hos Maurus insuper auxit Maxentius ; unde dicitur, *suum proprium de Mauris atque Italis exercitum nuper extraxisse.*

Maxentiani milites prævalebant. Haud obscure indicat Lactantius, initio non satis feliciter pugnasse Constantinum : at contra Eusebius, ix, 9, narrat eum primam, secundam et tertiam aciem tyranni vicisse, et ita accessisse ad urbem Romam dimicaturum cum ipso Maxentio. Et, quemadmodum ex panegyrico Constantino dicto patet, primo dimicatum sub ipsis Alpium jûgis, cap. 5, inde in campis Taurinatis, c. 6, tertio ad Veronam, c. 8, tandemque ad Pontem Mulvium ; quam in rem etiam videri potest Nazarius, cap. 17, 21 et sequentibus panegyrici sui. Atque ita Grosius, vii, 28, narrat Maxentium *sepe multis præliis fatigatum ultime ad pontem Mulvium victum et interfectum fuisse.* Neque tamen puto talia memoræ mandaturum Lactantium, si aliter se illa plane haberent. Et ipsi ad stipulatur Politia SS. Patrum, apud Photium, p. 1409, quippe ubi disertè narratur Constantinum, cum permovere non posset Maxentium ut a persecutione abstereret, bello eum aggressum esse ; et primo *haud procul abfuisse quin succumberet : καὶ συντακτικῆς μέχρη, τὰ πρῶτα μὲν ἔργα γινώσκων, τὰ δεύτερα τὸ ἔργον*, ut Græca sonant ; et inde de cruce in celo visa verba facit, quomodo rem fere etiam narrat Lactantius.

Quinquennialia terminabantur. Quid de hoc loco sentiant eruditi viri Baluzius et Pagius, vide in notis ad hunc locum, lector, et pag. 248 Dissert. Hypaticæ ; et inde disces ambos censere, sexto imperii anno exacto, ineunte septimo, Maxentium occubuisse. Firmat illam sententiam auctor Paneg. Constantino dicti, cap. 16 : *Et consumpto per desidiis senio, ipsum diem natalis imperii sui ultima cæde signaret, ne septenarium illum numerum sacrum et religiosum vel inchoando violaret.* Et arbitror non absque ratione censere eruditos annum sextum imperii vocari *quinquennialia*, quia primo illius anni die celebrabantur. Sed non vacat hanc in rem diligentius inquirere ; totamque hanc disputationem iis relinquo, qui tam in Galliis, quam Italia, summa cum eorum laude illi incumbunt.

Commonitus in quiete... Lactantium si sequimur, certum est Constantinum vigilantem hoc signum non vidisse in celo : sed nolo materiam examinare, quæ a tot eruditis viris excussa est ; tu vide Fred. Spanhemium, antiquitatis ecclesiasticæ peritissimum virum, in Introd. Chronologica, et Jac. Gothofredum, ad lib. 1, cap. 6. Philostorgii. Scribendum autem in sequen-

tibus, uti monni obiter ad Dissertationem de Utilitate A quam principes ex nummis capere possunt, *Christum in scutis notat*; id est, Christi nomen, quod exprimebatur per duas primas salutaris litteras. Non aliter loquitur Prudentius contra Symm.

Christus purpureum gemmantu textus in auro
Signabat labarum...

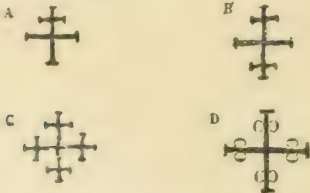
id est, Christi nomen, Christi monogramma. Et si Lactantium sequimur, fuit illud ad hunc modum compositum, quomodo saeculo IV, sequentibusque, Christianos signasse observat Baronius in Annalibus, et Gassendus in Notitiam Eccles. Dianensis. Nec aliter occurrit prima divini nominis littera in nummo Anastasii apud Arschotannum ducem, Tab. LXVII. Alii cruceam, ego vero Christi nomen facio; quia Christus, non autem crux, mundi, qui per globum designatur, salvator est. Potuit etiam monogramma illud tale fuisse,

quia similiter in nummis Constantini exprimitur, et quia Eusebius, lib. I, cap. 25 de Vita ejus, scribit primas Christi nominis litteras fuisse labaro intextas, *χριστομονον τοῦ Ρ κατὰ τὸ μεταίτατον*; quamquam et haec verba de priore figura, quam opinor Lactantium innuere, possint forte interpretari, cum littera Graeca P, si eam mediam linea secat, sit decussata. Certe a rei veritate aberrat plane eruditus Dissertationis historicae de Visione Constantini auctor, et male arbitrator, vulgarem circumflexi accentus notam adhibitam fuisse ad hunc modum,

quod non opus est multis refellere, cum certus sim virum illum sententiam suam relicturum, si nummos inspiciat, vel in hanc notam incidat. Finem hic facerem, nisi adjicere placeret ea quae ad illustrandas crucium nonnullarum formas ad Columbum *τὸν μακαριστῶν* miseram, quia notis ipsius inserta sunt. Illae igitur ita sese habent.

Non immorabor iis examinandis quae notat Carolus Du Fresne in Dissertatione de Inferioris XVI Numismatis, n. 25, sed monebo tantum in cruce, quae notatur littera A, superiore lineam transversam denotare tabulam, cui inscriptum fuit *βασιλεὺς Ἰουδαίων*; alteram vero lignum cui manus D. N. J. C. fuerunt affixae: in ea, quae notatur littera B, supremam et mediam eodem plane sensu accipi debere; infimam vero lineam significare locum cui pedes affixi Salvatoris fuere: in tertia, quam designat littera C, eadem denotari: sed cruce decussatas, ut vocant, mediam lineam transverse innuere loca in quibus clavi Dominicae manus ob peccata nostra perforarunt, et denique ultimae crucis, notata littera D., orbem summum referendum esse ad titulum, binos transversos ligni ad brachia, et infimum ad pedes transixos. Ratio haec omnia suadet, licet tempus, quo talis effingendi cruce nos initium sumpserit, ignotum mihi

sit plane; nec puto rem tanti esse, ut propterea nos cruciare vel tantillum debeamus. De monogrammate autem Christi in nummis expresso agit illustris Du Fresne, Num. 24 dissertationis laudatae; quae ut elegantia sunt, ita tamen non puto eum satis recte explicare gemmam in qua illud cernitur, et simul legitur SAL. DO. N. ALEX. FIL. LUCE. Neque enim illa ullo modo referri potest ad Alexandrum Mammææ filium: sed ad Alexium, quo nominis varii posterioribus temporibus imperatores fuerunt, spectat; et LUCE aequè commodo sensu exponi potest LUCEBIT, ut ita simul quasi vota suscipiantur pro Alexio imperatoris filio. Quamquam nec LUCEB respiciat, quia illud in aliis nummis apud Choulum obvium est. Præterea in Maxentii nummis cernitur Christi monogramma, pag. 277, apud eundem: sed, ut verum fatear, mihi nequaquam sit verisimile, ejus numismatis divinum characterem inditum vel impressum fuisse; et, si rationem temporum inire placet, nullo id modo fieri potuit, cum in ipsa illa acie, in qua primo Constantinus signum hoc præcedere exercitum jussit, perierit. Puto igitur deceptum esse Choulum, et id Maxentio adscribere, quod fecit Magnentius, ejus nummos ita signatos fuisse constat, docetque satis illustris Medio-barbus, qui et alium nummum Magnentio tribuit, quem idem Choulus, p. 187, Maxentio assignat. Putaveram ab illustri Du Cange etiam Deliorum nummum laudari insignem isto monogrammate, eumque suppositivum esse censueram: sed nunc demum animadverto, virum eruditum nihil aliud significare, quam in gemma, quae super caput Jovis exhibet Christi monogramma, cerni capita Jovis, Apollinis et Dianæ, uti illa occurrunt juncta in nummo Deliorum apud Goltzium, Tab. 18, quare hic me quidem propterea nimis libens libens confiteor. Qui autem factum sit, ut divinum illud signum Jovis capiti sit impositum, difficile admodum dicere est; nec certe hinc me extrico. Nam inscriptio addita VIVAS IN DEO F., id est, *Feliciter*, clare indicare videtur hanc gemmam a Christiano sculptam fuisse: nisi dicamus deorum capitibus monogramma et Inscriptionem postea adjecisse Christianum quemdam, ignarum forte quorum capita forent, vel ut rem profanam ita quasi in sacrum usum converteret. Notandum autem monogramma in nummis occurrere, qui non modo ante Constantinum, verum etiam ante Christi adventum salutare, signati sunt. Nam Scaliger ad Eusebium, et Rupertus in oratore historico Ptolomæi Apionis laudant numisma, ejus in una area cernitur caput cornibus arietinis cum diademate; in altera vero aquila unguibus fulmen retinens: juxta est cornu copiae; infra pedes alitis haec nota; in ambitu nummi, *ΗΤΘΑΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ*; et illi hanc notam esse arbitrantur *ΧΡΗΘΗΡΠΟΥ* oraculi Ammonis, Cyrenis, quarum ille rex erat, vicini. Vellem equidem, ejusmodi ut nummum inspicere possem, quippe qui certe inter rarissimos habendus est; et, ut illam interpretationem non respuo, ita memini me alicubi legisse notam hanc in nummis ante Constantinum percussis designare nomen monetarii: quod tamen, ut verum fatear, difficultates suas habet. X et P similiter sibi fere junctæ occurrunt in nummo Decii apud Tristan., t. II, p. 595, in quo legitur

B

C

BA~~X~~ATO.

Christum in scutis notat... Non, quemadmodum monui, Christi effigiem, sed monogramma. Et tempore Prudentii nondum illud etiam fiebat. Hym. II, *περί Στεφ.*, v. 98:

Quod Cæsaris scis, Cæsari
Da, nempe justum postulo.
Ni fallor, haud ullam tuos
Signat Deus pecuniam.

Nisi hæc referenda sint ad tempora Laurentii, qui martyr obiit anno 254. Sed nec Prudentii ætate id lactum est, quia primus imperator Græcorum Jus-

tinianus Rhinotmetus, qui regnare cepit anno 685, ita nummos signavit. Et recte Du Cange in dissertatione sæpius laudata rejicit Joannem Damasceenum, qui scribit, Constantinum nummo indidisse τότε ὄρανοφανῆ σημεῖον τοῦ Σωτηρίου σταυροῦ, καὶ θεανδρικῶν Χριστοῦ χαρακτῆρα μετὰ τοῦ ἰδίου; id est, *salutaris crucis, quod in caelo viderat signum, Christiane Dei hominis imaginem cum sua*. Nec puto Constantinum Sanctorum vultibus nummos signasse, licet id tradat Andreas Mamora in Historia insule Corcyrae, Venetiis anno 1672 edita. Exhibet enim nummum, cujus in una area cernitur Constantini caput, nec laurea, vel alia corona circum; in altera vero *Corcyra* sancta virgo et martyr stans in templo, et palmam in victoriae signum manibus tenens, cum inscriptione ΚΟΡΚΥΡΑΙΩΝ: quam Corcyram faciunt filiam Cereitlini, principis senatus Corcyraeorum, ad Christum conversam opera Jasonis et Sosipatri, discipulorum S. Pauli. Sed nihil illa προτομή commune cum Constantini habet vultu; deinde sibi suaviter imponunt, qui talia credere animum inducere possunt, cum a veritate aliena plane sint.

Quo signo armatus exercitus capit ferrum.... Non hanc, sed aliam rem miram, animasse Constantinum ad instruendam aciem, et prælium ineundum narrat Zozimus, II, 16, noctuas nimirum ἀπειροπλήθεισιν ἀνοήτους μύρους ἰμπεσσε, illudque conspicientem Constantinum jussisse ἀπέσθαι τοῖς ὀφθαλμοῖς, quod fingere potuerunt Ethnici, ut aliquid opponerent visioni, ἐν τούτῳ νικᾷ; et hinc etiam forte est, cur in ejus nummis conspiciatur noctua basi insistens, cujus a lateribus sunt hasta, clypeus et galea, cum inscriptione SAPIENTIA PRINCIPIS: quamquam commode hæc omnia ad Minervam, sapientiæ præsidem deam, possint referri.

Cumque repente populus... Hæc sic distinguo: *Cumque repente populus (Circenses enim natali suo) et edita voce...* ita ut subaudiatur erant; neque tamen improbo τὸ ἐδεβαν Columbi.

Vocatis quibusdam Senatoribus, libros Sybillinos inspicit jubeat.... Notum est Sibyllinos libros inspectos esse a *Duumviris*, inde a *Decemviris*, et tandem a *Quindecimviris* sacris faciendis. Et *Quindecimviro* usque ad Theodosii tempora mansisse, eumque sacerdotium cum veteris superstitionis sacris abrogasse, ut et Sibyllinos libros sub Honorio per Silyconem combustos esse, notatum erudit. Hoc tamen loco Maxentii jussu, non *Quindecimviri*, sed *quidam senatores* libros illos inspiciant: unde forte affirmari posset, vel tunc temporis *Quindecimviro* non fuisse amplius, vel libros Sibyllinos consultos fuisse ab illis, quos imperator eligebat. Sed prius verum esse vix potest, quia, notante illustri Salmasio ad Hist. Aug., Constantinum Magni temporibus id muneri etiam *quindecimviris* tribuit ipse Lactantius, I Institut., cap. 6, Vopiscus in Aureliano, cap. 19, *Pontifices* Sibyllinos libros inspicisse ex decreto senatus et jussu imperatoris docet. *Agite igitur pontifices, qui puri, qui mundi, qui sancti, qui vestitu animisque sacris commodi, templum ascendite, subsellia laureata constituite, veteranis (alii legunt veneratis) manibus libros evolvite, fata reipublicæ, quæ sunt æterna, perquirite.* Atque arbitratur vir idem eruditissimus *quindecimviro*, cum multi eorum etiam pontifices essent, nobilitati *omne pontifices* esse vocatos; eos tamen, non ut pontifices, sed ut *quindecimviro* curam inspicendorum et servandorum librorum Sibyllinorum habuisse. Sed hoc loco Lactantius *quosdam senatores* memorat: quæ quomodo conciliari possint, vix video, nisi vel amplectamur rationem a me allatam, alios nimirum, quam *quindecimviro*, si imperator juberet, libros illos inspicere potuisse; vel nisi potius statuumus hos senatores etiam fuisse *quindecimviro*, quomodo allocutio Ulpii Sullani apud Vopiscum etiam suadere videtur, pontifices illos ex senatorum numero fuisse. Nam antiquitus ex patribus *Decemviri* creabantur, et postea etiam pars eorum dimidia ex plebe. Lib. VI, 42: *Re-*

*A facti decimum iidem Tribuni Sextius et Licinius de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulere. Creati quinque patrum, quinque plebis; gradatim eo jam via facta ad consulatum videbatur; quod ita interpretor, ut quinque quindecimviro fuerint Patricii, quinque Plebei senatores; neque enim mihi fit verisimile hoc sacerdotium unicuique ex plebe datum fuisse. Et senatores fuisse pontifices, sacerdotibusque ut plurimum, constat: docetque vel unus Cic., 4 ad Att., 2: *Adhibentur omnes pontifices, qui erant senatores.**

Hostem Romanorum.... Ambiguum est hoc, ut pleaque talia; et si Constantinus fuisset victus, procul dubio illum appellasset *hostem*.

Pons a tergo ejus scinditur. Mulvius, ut videtur, ejus ante meminit. Victor hæc de re ita loquitur: *Dum cæsa acie fugiens sese Romam reciperet, insidiis, quas hosti apud pontem Mulvium locaverat, in transgressu Tiberis interceptus est;* et arbitror eum narrare de alio quam Mulvio ponte in fluvium Maxentium cecidisse. Mulvius pons factus est a M. Æmilio Scauro, teste Auctore de Viris Illustribus, et procul dubio lapideus fuit: quod si per hunc fuga sibi consulere voluit Maxentius, verosimile admodum est pontem fuisse injussu ejus scissum. Et, quamquam hoc a ratione alienum sit, tamen ea via Maxentium conatum sibi consulere mox tradit Lactantius: *Ipse in fugam versus properat ad pontem, qui interruptus erat, ac multitudine fugientium pressus in Tiberim deturbatur.* Celebrat etiam Prudentius, I contra Sym., pontem eundem:

Mulvius exceptum Tiberina in stagna tyrannum
Præcipitans.

Et Auctor incertus Paneg., cap. 17, scribit milites Maxentii ad primum impetum exercitus Constantini terrores fugatosque, et angustiis *Mulvii pontis exclusos in fluvium abiisse præcipites*. Sed Euseb., IX, 9, testatur Maxentium Tiberim scaphis junxisse, cumque per pontem inde factum fuga sibi consulere vellet, propriis insidiis periisse; id quod etiam memoriæ mandat Praxagoras apud Photium, et pluribus narrat Zozimus, II, 15 et 16, qui possunt videri. Eusebium, ut solet, sequitur Hymno, VIII, 5: *Maxentiumque tyrannum congregi parantem cum universis navibus, quibus fluvium straverat, demergit in profundum.* Quin et Epitome Victoris, necnon P. diaconus tradunt hunc pontem paulo superius a ponte *Mulvio*, et Maxentium lapsu equi in profundum demersum esse. Sed quod lapsu equi scribunt tyrannum cecidisse in flumen, id apud alios non reperitur; nisi idem significare censeamus Excerpta Valesiana, in quibus legitimus *equo eum præcipitatum* fuisse. Zozimus narrat tigna pontis non potuisse sustinere multitudinem fugientium et rupta fuisse; et Politia SS. Patrum apud Photium, p. 1407, ruptum esse pontem talicem, διαρρηγιστὸς ἀπὸ τοῦ γερῆρος σεροπισμένης. Atque hinc patet satis superque quid sibi velit hæc Victoris verba, Maxentium nempe *insidiis, quas hosti apud pontem Mulvium locaverat, interceptum fuisse*. Ille igitur de *Mulvio*, vel de ligno potius ponte in fluvium decidit; et forte Mulvium pontem interrupti fecit, ut Constantinum ad insidias pertraheret, si transire Tiberim, et inter pugnandum, vel ante pugnam, Romam occupare vellet. Non tamen statim submersus fuit tyrannus, sed equo vectus, conatus est evadere; quod quominus facere posset obstabat altior et abrupta ripa. Auctor Panegyrici, cap. 17: *Ipsum autem illum cum equo et armis insignibus frustra conatum per abrupta ripa ulterioris idem Tiberis correptum gurgite devoravit.*

Proterretur. Lege *proteritur*, nimirum cum exercitus, vel miles Maxentii, mi paulo ante Maxentium milites occurrant; nisi significare Lactantius velit, Maxentii milites primo impetu exercitus Constantini terrores fugatosque fuisse, uti loquentem audivimus modo panegyrici auctorem. Utuntur eadem voce non modo

Terentius et Plautus, verum etiam Virgilius, XII *Æn.*, A
quæ tantari solet Lactantius.

Præter nomen sibi titulum ... Variè fluctuabam ante; et, siqui potuerim hunc titulum *in Maximus* esse potuisse, quia ita in nummis et Inscript. Constantinus vocatur, et quæ mox Lactantius narrat Maximinum *consecrata vocis mæxi adversus imperatorem Maximum* attulisse, nam tamen arbitror nihil aliud indicari, cum Constantini nomen ex Senatus decreto primo loco positum fuisse, quia idem Lactantius scribit, *Maximianum primi nominis titulum sibi vindicasse*: quod etiam Eusebium tradere doceo ad cap. 32. Et iure id Maximinus videtur facere potuisse, quia ante Constantinum Cæsar erat factus.

CAPUT XLV.

Quam cum maxime ... Placet nonnunquam ad minutias descendere. Particula *quam cum maxime* et tempus denotant, et simul frigoris intensiorem; adeo ut deat Lactantius, tunc temporis maximum frigus fuisse. Sæpe tamen additur *in nunc*; et tunc nihil aliud, quam intendit et auget. Cic. pro Cluentio: *Mater, quæ natos jam annos, et nunc cum maxime filium interemptum cupit*; paulo aliter libri de Senect.: *Causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes*. Nazari, cap. 1, Paneg.: *Juciat quippe se nunc cum maxime*; et ante eos Terentius Phorm.: *Aqui opus est nunc cum maxime*.

Geminatis mansionibus. Id est, ut una die tantum itineris faceret, quantum duæ mansiones a se invicem distabant, nec in prima, sed secunda requiesceret. Vix reges distincte erant in *Mansionibus* et *Mutationibus*: in *Mansionibus* pernoctabant, ita ut ab una mansione ad aliam dies iter esset: in *Mutationibus* vero equos mutabant, et de die reficiendi sese causa subsistebant. Nam *Manere* Veteribus significabat pernoctare. Sen. III, de Ben. 16: *Quam invenies tam miseram, tam sordidam, ut illi satis sit unum adulterum par? Nisi singulis divisit horis, et non sufficit dies omnibus; nisi apud alium gestata est, apud alium mansit, id est, pernoctavit*. Cic. 1 de Div.: *Conclave illud, ubi erat mansurus, si nunc pernoctasset, prima nocte correat*; pro quo lib. II, dixit: *In eo conclavi illi cubandum fuisset; quemodo et loquitur Suetonius in Aug. 72, 78, et Calig., c. 55*. Hinc *mansiones* sunt loca in quibus aliquis pernoctat. Eo sensu *mansiones saliorum* occurrere in Inscriptioe veteri doceo, lib. IV, 2, Observationum. Hinc non modo *mansiones* a *mutationibus* distinguuntur in codice Theodosiano, Itinerario Burdigalensi, et alibi: verum etiam *mansio* pro itinere totius diei usurpatur Plinio XII, 14: *Mansionibus octo stat thurifera a monte excelso*. Erant autem hæ mansiones ædificia ampla, adeo ut imperatores in ipsis cum comitatu suo nonnunquam pernoctarent, uti constat ex Ambrosio in de Obitu Valentiniani, et Suet. Tito, et Vopisco, cap. 55, Aurel. Verum juncta ipsis fuere etiam horrea, vel horreorum usum præstabant, atque ibi recondebatur annona militaris, militibus dividenda euntibus via militari in expeditionem; quam annonam *copias mansionum* vocat Eumenius. Sed longum nimis foret hæc verba elucidare; et moncho tantum suilem loquendi rationem inveniri apud Justin. XII, 8. *Victus Neoptolema ad Anopuram et Craterum profugit, hisque persudavit ut, continvatis mansionibus, leto ex victoria, et suo suo fuga sua Eumeni superveniant*: deinde exstare inscriptionem elegantem apud Spon., 502, Miscellanearum, in qua vox *manere* etiam occurrit:

MERCURICUS. IUC. LUCRUM.
PROMITTIT. APOLLO. SALUTEM.
SEPTIMANUS. HOSPITIUM.
CUM. PRANDIO. QUI. VENERIT.
MELIUS. UTETUR. POST.
HOSPES. UBI. MANEAS. PROSPICE.

Obiura illa, fætor, est; et, si quid humani in ea explicanda potior, alios sequar meliora doctus continuo. P. P. pro hoc hospitio insigne fuisse Mercurianum et

A Apollinem; et hinc Septimanum arripere occasionem homines invitandi in suum hospitium: quo tamen melius ii utentur, qui prandium secum attulerint, vel qui ea hora venerint, cum prandium sumitur: at post prandium hospes prospicere debet ubi maneat, id est, pernoctet.

Accepta in deditione Perintho. Recte notant eruditi *Perinthum* esse *Heracleam*, quam paulo ante narravit fuisse obsessam; eamque urbem istud nomen tulisse observat Ammianus Marcell. XII, 2 et 27, 4, necnon Procop., lib. I Hist. Vandal., quibus addatur omnino Tristanus, t. II, p. 80.

Distantem militibus ... Aliorum conjecturis insistens lego, *militibus totidem, ibidemque collectis*. Vir doctissimus notat hoc circa *Resiston* accidisse, huncque locum primum occurrere in Itinerario Antonini euntibus ab *Heraclea* *Hadrianopolim*. Ego in Itiner., p. 37, invenio, inter *Trajanopolim* et *Heracleam* recenseri *Apros* et *Resiston*, illumque locum a *Trajanopoli* abesse 25 millia passuum, hunc 22; ita, si prima mansio fuit *Resiston*, secunda certe erit *Apros*, quia utrique paria milliaria tribuit Lactantius. Sed ille non *Trajanopolim*, verum *Adrianopolim* memorat; et Auctor Itinerarii alia longe loca inter *Adrianopolim* et *Heracleam* nobis describit; ut p. 30: *Ostudizum, Bergulas, Driziparam, Izirallon*; p. 31, eadem cum *Heraclea* recenset; ut et p. 75, *Hadrianopolim, Ostudizum, Burdidizum, Bergulas, Drusiparam, Tirallum, Perinthum, Heracleam*: at contra, p. 75, iterum nobis annumerat *Trajanopolim, Cypselam, Apros, Resiston, Heracleam*; adeo ut mihi quidem videatur, *Campum Serenum*, cap. seq. memoratum, alibi querendum esse.

CAPUT XLVI.

Per præpositos tribunosque ... Nomen *præpositi* generale valde est, uti docet Gutherius in lib. de Officiis domus Augustæ. Hic præponuntur tribunis: sed tamen Vegetius, II, 42, legionis principis cohorti scribit præse tribunum, reliquis vero a tribunis, vel præpositis fuisse rectas. In inscriptionibus apud Gruterum occurrunt *præpositus cohortis expeditionis Germanicæ, præpositus legionis, numerorum tendentium in Pontum, et vexillationis Perinthi*; adeo ut nemo peccaturus sit, qui hoc loco *præpositos* majores tribunis faciat. Sic in inscriptione apud me inedita:

D. M.
C. IVL. CANDIDO
P. P. LEG. XIII. GEM.
HEREDES. EX. TES
TAMENTO. FECE
RVNT.

Nam duplex P. P. significat præpositum; et male in indice Gruteriano nonnunquam exponuntur hæ sigle per *præfectus*; et pejus in Inscr. VI, p. 277: *Pro Præ-tore*, cum sit imperatoris Cæii titulus *pater patriæ*; quomodo et I, p. 278, explicari debet, in qua quidem legitur et expressum est *Pro. Pr.*, sed non ad imperatorem, verum ad M. Aurelium Valentinianum refert. Sed hoc obiter.

Prælium diei kal. Maiarum ... Vel *diei* positum est pro *die*, vel scribendum *diem*.

Campus ... quem vocant Serenum. Hunc ita dictum puto, non quia ventis, sed quia arboribus fruticetis que carebat, eratque planus. Talem campum *καλαρὸν πεδίον, purum campum*, arbitror vocari ab Euseb., IV, 19, de Vita Constantini, qui jussit ut milites nondum Christiani facti singulis diebus dominicis in eum procederent, et simul omnes, signo dato, preces ad Deum funderent. Nam hic campus procul dubio fuit planus, nec arboribus aliisque rebus impeditus; in quo etiam milites armis sese exercuisse arbitror. *Purum ac patientem campum* dixit Livius, XXIV, 14. Sed facit *serenum campus*, ut monere debeam, *serenam militiam* mihi etiam lectam esse apud Paulum Diac., lib. X. *Historiæ Miscell. Qui (Carausius) vilissime natus, serene militiæ*

ordine famam egregiam fuerat consecutus. Qualis militia serena sit, fateor me non capere, nisi quis existimet, respectu Imperatorum eam ita dici, qui *Sereni Domini* vocantur in columna, quæ adhuc hodie Constantinopoli conspicitur. Et perpendant eruditi, num potius describi debeat *strenuæ*, vel *severæ* militiæ: quod ultimum erudito amico in mentem veniebat; ita ut Carausius dicatur famam sibi acquisivisse ex diligenti observatione disciplinæ militaris.

In largiendo tenax... Victor: *Namque illi* (Constantino) præter modum magna cætera; huic (Licinio) parcimonia, et ea quidem agrestis tantummodo inerat. Et Auctor Epitomes scribit eum avaritiæ cupidine omnium pessimum fuisse.

CAPUT XLVII.

A paucis metebatur. Id est, sternebatur, dejiciebatur, uti falce succidimus gramen. Exempla adfert Columbus; et extat aliud apud Tertullianum in fine Apolog.: *Nec quicquam profuit exquisitor crudelitatis vestra; illecebra est magis sectæ: plures effecimur, quoties meimur a vobis; semen est sanguis christianorum.* Et apud Sil. Ital., l. xiii.

Ruit obvia in arma

Scipio, et adversum metit insatiabilis agmen.

Deus summus... Optimo jure ita vocatur Deus noster: sed Gentiles etiam summum simpliciter de Deo Maximo, quem ignorabant, usurparunt. Stat. iv, th. 516:

Et triplicis mundi summum, quem scire nefastum est;

ubi hæc notat Scholiastes: *Dicit Deum demogorgona summum, cujus nomen scire non licet. Infiniti autem philosophorum magorum Persæ etiam confirmant, revera esse, præter hos deos cognitos, qui coluntur in templis, alium principem, et maxime Deum, cæterorum numinum ordinatorem, de cujus genere sint soli sol atque luna; ubi reliqua possunt videri, quæ elegantia sunt, et quæ emendare conatur Barthius in notis; cui addendus Fr. de Cordona, qui c. 25 Didascalie multiplici, pro demogorgona scribit demurgum, id est, opificem, demogorgonemque Boccatio originem suam debere existimat: sed male dubitat quis vetustior sit Lutatius, an vero Boccatius, cum nihil certius sit quam illum ante hunc vixisse.*

CAPUT XLVIII.

Securitatem publicam. Quæ in Africa apud antiquarios nummis occurrit; uti Erizzum, p. 449, 413, 469, 497, 559. Tristanum, t. i, p. 659; t. ii, p. 469; Patinum, p. 73; Thesauri, Vaillantium, cujus librum de coloniis avide expectamus, aliosque. Apud Ammianum Marcell., xiv, 6, etiam memoratur *Pompiliani securitas temporis.*

In tractatu haberemus... Id est, consultarem, et deliberarem. Vide huc pertinentia in Glossario sæpium laudato.

Quod quidem divinitas... Scribendum puto, quo quicquid divinitatis in sede cælesti. Vide Columbi, viri doctissimi, notas. Et ita loquebantur Gentiles, quia quid proprie esset summum nomen, quis Deus, dubitabant, atque inter sese disputabant.

Pro quiete temporis... Ut sub imperio meo quies et pax sit; mox: *Quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicæ consulatur.* In nummo Maximiani Herculi apud Tristan., t. iii, p. 372, conspicitur dea, una manu rudem, altera spicæ tenens; et quæ. Aug. illoque emblemate denotatur proculdubio quietem, seu pacem abundantie et annonæ causam esse. Ann. Marcell., xix, 41: *Et quietem colentes tanquam salutare deam, tributarium onera subirent, ubi potest videri Valesius.*

Vicarium postulent... Nomen hoc generale est, adeo ut pro certo affirmari non possit quod munus vicarius hic gesserit. Sed tamen eum erratum neutiquam puto, qui Maximinum designare existimet

A quemcumque in sua provincia vicarium. Sic in partibus Orientis fuere vicarii quatuor, Asiæ diocæseos, Ponticæ, Thraciarum, Macedoniæ, de quibus, ut et aliis aliarum provinciarum vicariis, videri potest notitia imperii. In inscriptionibus a Reinesio editis memoratur *Flavius Rufus Sabinus Volusianus vicarius Asiæ, et Virius Nicomachus Flavianus vicarius Africæ*; atque in libello Precum Faustini, p. 14, occurrit *vicarius Hispaniæ*. In genere autem vicarius vocatur qui alterius vicem gerit, vel alteri servit; ita *servus vicarius*, teste Ulpiano, servit servo ordinario. VICARIUS SUPRA COCOS in Inscript. xii, 580, qui coquis præest loco illius, qui in eos imperium habebat; et vicarii nostri id nomen habent respectu præfectorum pretorio, vel præsidium, quorum vicem administrabant: unde Sextilius Agesilanus Aedesius in lapide antiquo vocatur VICARIUS PÆFECTURÆ PER HISPANIAS; et c. 16 Lactantius memorat *Hieroclem ex vicario præsidem*, qui male a Gallis redditur præsidem.

B *Ad jus corporis eorum...* Hæc sunt bona ecclesiastica; et locus hic clare evincit, ante Constantini Magni legem ecclesiarum christianorum bona, ut vocant, immobilia possedisse. Julianus id prohibuit, uti testatur Ado in martyrol., p. 108, illic certe adstipulati fuissent Faustinus et Marcellinus, quia in libello Precum, p. 21, ita loquuntur: *Sed ideo nominis istius etiam cum omni dedecore querebatur auctoritas, ne illis possessiones Ecclesie tollerentur; quas utinam nunquam possedisset Ecclesia, ut apostolico more vivens fidem integram inviolabiliter possideret.*

Jus corporis eorum... Edictum hoc Maximini permittit unicuique deum colere quemcumque vellet; cumque singuli fere Gentilium dii haberent sibi devotos homines in unum corpus redactos, hinc similiter de christianis loquitur, quippe qui numini majestatique d. n. j. c. erant devoti. In lapidibus vetustis occurrit COLLEGIUM ÆSCULAPII, ET HYGIÆ NAUCLEUS, QUI ERAT IN COLLEG. SERAPYS, COLLEG. FABRUM VENERIS; de quibus alibi dabitur propediens disserendi locus. Atque uti hæc corpora arcus suas et agros, unde sumptus faciebant, habebant; ita etiam christiani bona sua possidebant; qui tamen omnes redditus omnesque elemosynas in pauperes erogabant, nec iis otiosos ventres alebant.

Beatitudine publica... Et hæc vox solemnibus atque adeo in ipsis nummis obvia est, ac notat tranquillum et felicem republicæ statum. *Beatissimum sæculum* dixit Tacit., c. 3, Agric.; *beatissimos Cæsares* Nazarius, c. 4 et ultimo; *beatissimam victoriam*, c. 32, et *beatitudinem urbis*, c. 53 Panegyrici.

Prolato programme tuo... Significat præsidem provincie scripto publice proposito significare debere se tale edictum ab imperatoribus accepisse, jussuque esse, ut istud affligeret. Locus hic certe mihi observandus esse videtur, quia nos docet imperatorum edicta in provinciis non fuisse proposita, nisi simul testarentur præsidem ejusmodi edicta ab imperatoribus ad sese missa esse; idque factum necessarium fuit, ut arcerentur supposititia edicta quibus provinciales ad res novas incitari a turbulentis hominibus potuissent.

CAPUT XLIX.

Sequenti autem Licinio... Putaveram scribendum esse sequente: sed nunc arbitror Maximianum concessisse sequenti Licinio, id est, eum non expectasse, sed fugisse, simul ac Licinium venire et appropinquare eum exercitu cognovit. Cicero, de Orat.: *Quibus ego, ut de his omnibus rebus disseram, cum concessero, illud tamen oratori tribuam et dobo*; qui locus, si loquendi formam spectes, plane similis huic Lactantii.

Dextrorsum perrumpentibus omnia victoribus. Maximinus, post casus inter Heracleam et Hadrianopolim copias, aufugit primo Nicomediam, inde in Cappadociam, teste Lactantio, c. 47: Quo cum cum seque-

ita Licinius, Tauri montis *angustius* occupat; et quia montes ejusmodi ubique non sunt pervii, crediderim Latine consui hunc designari, et quidem per quem alibi poterat Cilicia, cum Tarsum Maximianus fugisse dicitur. Apud hv. xxv, 15. Antiochum legimus *Antiochum* se *recepisse per Cilicium Tauri monte superato*. Alexander, apud Justin., xi, 8, *timens angustias magna celeritate Taurum transceudit*, et Tarsum pervenit; easque angustias optime describit Curtius, iii, 3, ex quo insuper discimus Alexandrum etiam ex Cappadocia Ciliciam petisse, et *illas pylas sive portas* (id quod et his exemplis firmari posset) fuisse appetitas. Licinius autem aliud iter tenuit, et versus Pamphyliam Taurum superavit: unde metuens Maximianus, ne fuga excluderetur, Tarsum se contulit, *Orontem scilicet et Aegypti propior futurus*.

Et solent hi, qui hoc ultimo se facere arbitrantur. Ita certe in praelium credere voluerunt Numantini; eumque id facere non possent, sese ipsi occiderunt, Flor. ii, 18. Juba magnifice epulatus, super mensas et potata Petreio se interficiendum dedit, iv, 2, et Cantabrorum nonnulli, postquam extrema vident, certatim igne, ferro, inter epulas, venenoque præcepere mortem, iv, 41. Quin et hominibus sententia judicis damnatis, quo forte respicit Lactantius, et gladiatoriis, dabatur ultima cœna miscellanea, ut varietate ciborum sese replerent, beneque poti formidinem mortis abjicerent. Juven., sat. xi:

Sic veniunt ad miscellanea ludi,

Ubi commentator: *Miscellanea, sibi gladiatorum, id est, ultima cœna; additque rationem: Ideo miscellanea, quia omnia, quæ apponuntur eis, miscent, sic manducant; quam poetæ interpretationem licet alii, nec forte immerito, improbent, et licet non verosimile sit omnes gladiatorum cibos in cœna, quam ultimam esse putabant, mixtos fuisse, potiusque varietate ciborum repleri sint, tamen Scholiastes morem illum videtur nobis conservare.* Apud Athenienses damnatis, vel qui ἐπι θανάτου, ad mortem, ducebantur, licebat se cibo vinoque replere, *αἶτου καὶ αἰνῶ πικροβήρου*, teste Suida, in v. εἰποις τὰ τρία, et Append. Vatic. Cent. i; Prov. 75. *Et bestiarii*, vel ad bestias damnatis, datam fuisse *cœnam liberam*, eosque pridie antequam pugnarent, lautissime cœnare consuevisse, patet ex passione SS. Perpetuæ et Felicitatis, necnon ex iis, quæ in præfatione monet Henr. Valesius, vir celeberrimus. Quin et huc videtur pertinere *militare prandium, dicitur ab eo, quod milites ad bellum, id est, praelium, parat*, teste Pollione in Gallienis.

Candidatis ministris.... Lego, cum candidatis. In aliis alioquin loquendi formulis, illius ætatis Scriptoribus omittitur hæc particula. Ammianus Marcell., xv, 4, *congregari barbaris dixit*, uti doceo ad cap. 18. Sed quia Ammianus mentio, nonne apud eundem, 45, 7, *ad dimittendam*, pro ad amandam scribendum est? In *discipulo justissimus, natura benevolus, licet auctoritatis causa servandæ acer quibusdam videbatur et ineluctans ad amandam*. Mihi certe illud videtur, quia *acer et amor* non bene hic conveniunt; et ex eodem capite constat Leonitium absque moris homines damnasse; hancque emendationem necessariam et veram judicabat clarissimus Columbus.

Candidatis ministris.... Ita sedicet fideles in Apocalypsi. adhibent. idque optimo merito vestiantur, ad indicandum vite puritatem atque integritatem. Prudent., Hym. I. *περὶ Στεφ.* v. 67.

Christus illic candidatis præsidet cohortibus,
Et throno regnans ad alto damnat infantes deos.

Christum subinde deprecans.... Idem tradit Euseb. ix, 19, extremo. Insigne autem hoc exemplum nos docet consensum severissimum etiam persecutorum tantum valere, ut ipsos illa reos faciat. Huc pertinet Maximianum, postquam victus esset a Licinio, libertatem Christianis concessisse edicto, quod

A ex Latina lingua in Græcam translatum conservavit Eusebius loco laudato, ejusque etiam meminit Haymo, lib. viii, c. 3 Hist. Eccl. Sed mirum hujus rei memoriam nullam Lactantium conservasse.

Detestabili genere mortis efflavit.... Eum ἀσχιστός Οὐάριος obisse scribit Eusebius, ix, 9, et Auctor Epitomes Victoris, *simplici morte*: quod plane cum Lactantio et Eusebio pugnat. *Simplex mors* iis tribuitur, qui absque tormentis gravibusque cruciatibus neci dantur, uti patet ex Suet. Cæs. c. 74. Unde Prudent. Hym. 10. *περὶ Στεφ.* v. 877:

Temptemus igitur ante partem quamquam
Truncare ferro corporis superstitis,
Næ morte simpla criminosus multiplex
Cadat, vel una perfidus cæde obpetat,
Quot membra gestat, tot modis pereat volo.

Sed Maximianus gravissimos dolores, licet ab alio non illatos, perpressus est; potuque auctorem illum mortem simplicem opponere illi, qua quis ab alio tollitur, et idem hoc esse, ac si dixisset, non strangulatus, non capite truncatus est, verum sua morte obit, utcumque illa fuerit cruciatibus plena. Victor sequitur P. Diaconus, imo tam fideliter illud facit, ut etiam ipsius exemplo sævissimum hunc hominem laudet, eumque scribat fuisse, *ortu quidem atque instituto pastorali, verum sapientissimi ejusque ac literarum cultorem, ingenio quieto, avidiorem vini, quo ebrius quædam corrupta mente aspera jubebat; quod cum pigeret factum, differri quæ præcepisset in tempus sobrium ac matutinum statuisset*. Sed alia longe ngs Lactantius docet; et pati possum religionis gentilis hominem laudare illius religionis propugnatores fortissimum: sed talia nequaquam Christiano condonanda sunt; et forte Victor eum cultorem sapientissimi ejusque ac literarum vocat, quia Ethnices philosophis et sacerdotibus, quos Christianis longe sapientiores esse judicabat, lavebat, eosque colebat.

Efflavit.... Sepultus fuit in Cilicia, et prope eum casu conditum fuisse infensissimum Christi hostem Julianum memoriæ mandat Philostratus viii, 1.

CAPUT L.

Valerium.... Quis hic fuerit, ne divinando quidem assequi possum, nec nemo alius ejus facit mentionem: id quod etiam recte observavit Baluzius. Nec puto huc quicquam pertinere, quod post narratam Maximiani mortem scribit P. Diaconus, lib. xi: *Valens interea in Oriente ab exercitu Imperator appellatus, ab eodem Licinio morte mulctatur. Deinde Alexander, qui apud Carthaginem imperator est factus, a Constantini exercitu jugulatur*. Nam licet Valens posset simul appellatus fuisse Valerius, tamen ille huic tempori non convenit; et plusquam semel auctor iste in his narrandis humani aliquid patitur. Nam Valens eodem tempore neci non fuit datus: sed a Licinio, post cladem ad Cibalium per Constantium acceptam, Cæsar est creatus, et occisus postulante Constantino, cura pacem eidem daret, uti ex Victore et Paulo Diacono docet Tristinus, t. iii, p. 472, qui tamen non satis caute ex iisdem auctoribus notat, Valentem rebellasse contra Gaerium Maximianum. Est enim hoc a veritate alienum; et Galerius Maximianus jam diem suum obierat, cum Valens a volente Maximino Cæsar est creatus, uti ex Excerptis Valesianis constat, licet Victor et P. Diaconus eum imperatorem appellent. Quod sequitur, *Alexandrum a Constantini exercitu jugulatum esse*, etiam fidei historiæ repugnat. Nam victus ille fuit a Maxentio per prefectum prætorii Volusianum et Zenam, uti videre licet apud Zoz. 2, 44. adeo ut hi duo nihil commune cum Valerio nostro habeant; quem nusquam inveniri arbitror, quemque solum cognoscere possumus Metamorphoseos Ovidianæ remedio. Ut enim ille canit Iphidem virginem in mare esse mutatam ope Isidis, ita suspicio mihi nonnunquam oborta est, Valerium in Valerianam ope Critices mu-

D

landum esse. Mirum hoc procul dubio aliis videbitur, quia cap. sequente Lactantius Valeriam mortem pluribus enarrat. Facit id, fateor, Lactantius : sed puto eum eadem illo capite, et in principio rerum quas post victum Maximinum aggressus est Licinius, obiter narrare ; nihilque tam ardentem ille desideravit, quam ut posset Valeriam e medio tollere. Nec video cui iratus potuerit fuisse, nisi Valeria, quæ ipsum spreverat, uti patet ex cap. 59, cuique ob injuriam illam infestus absque dubio erat. Atque hinc est ut suspicatus nonnunquam sim, scribendam hoc loco esse, in primis Valeriam, quam Maximinus..... et conveniunt admodum sequentia, quia narrat Valeriam Candidianum adoptasse. Atque ut mox Candidiani mortem in specie describit, quem dixerat necatum fuisse, ita etiam capite 51. Valeria matrisque ipsius Priscæ interitum enarrat, licet illæ eum Candidiano interfectæ non fuerint statim post obitum Maximini. Hæc commentatus fueram, cum animadverti eruditos Anglos ita etiam hunc locum emendasse; quos a me ante inspectos non fuisse liquido testor.

Et in honore haberi videbatur... Quippe qui filius esset Galerii Maximiani ex concubina susceptus, et adoptatus ab uxore ejus legitima Valeria, filia Diocletiani : quæ omnes res certe animos ipsi addere poterant. Unde cum Nicomediæ, quæ sedes imperatorum erat, sese efferret altius et supra privatum, jussu Licinii occisus est; quia in suspicionem, ut reor, veniebat rerum novarum, et de purpura sumenda cogitabat forte; id quod mox obiectum fuisse legimus Severiano, Severi filio.

Præ Valeria, quæ volens Licinio in omnes Maximiani hæreditates jure suo cedere, idem Maximino negaverat.... Locus admodum intricatus; nam si Valeria voluit Licinio cedere in omnes Maximiani hæreditates, nequaquam verisimile est illam eum matre sua eum relictaurum, et se credituram Maximino, mariti sui si non inimico, at certe non amico, uti patet ex cap. 59. Certe hæc non coherent; et locum depravatum esse propterea existimo. Licinium narrat Lactantius omnes, quos memorat, tanquam ita illum metuisse, sequæ tutiores credidisse fore cum Maximino : sed excipit Valeriam, matremque ejus Priscam, quæ Licinio exemplo aliorum relinquentes, noluerunt etiam esse cum Maximino, cui tamen reliqui sese credebant. Puto igitur scripsisse Lactantium, quæ nolens Licinio... et sic optime quadrabit sequens, idem Maximino negaverat; quod certe verum non foret, si illa Licinio omnia dare voluisset. Noluit igitur Valeria Galerii Maximiani mariti sui hæreditates Licinio cedere; quem persuasus sum eam ante ductam Constantini sororem in uxorem petuisse, quia tam significanter Lactantius dixit ante, eam putasse sese tulius moraturam apud Maximinum, quia uxorem habebat. Et hanc meam sententiam firmat mirum quantum ipse capite sequente, ubi scribit, pudicitiam et conditionem ipsis exitio fuisse; id est, periisse, quod Priscæ erat Diocletiani conjux, Valeria eorum filia, et Galerii Maximiani uxor; quodque hæc Imperatoris vidua noluerit vel Licinio, vel Maximino nubere, et absque more, ac absque exemplo ad secundas nuptias transire. Laudat igitur illustrissimas feminas a pudicitia Lactantius, ut licet eas pœnas dedisse dicat, tamen videatur tam acerbum casum miserari : Ductæ igitur mulieres cum ingenti spectaculo et miseratione tanti casus ad supplicium, et amputatis capitibus, corpora earum in mare abjecta sunt, cap. 51. Nullibi certe eas carpit, vel leviter indicat, Diocletianum vel Galerium Maximianum ad persecuendos Christianos ab illis incitatos fuisse; id quod tamen non obliviscitur annotare de Romula Galerii Maximiani matre, cap. 11, quomodo etiam Maximini uxorem propter mersas Oronte castas feminas hoc capite perstringit. Quin et ab impiis et persecutoribus eas separat; nam cum cap. 50 nar-

A pisse eadem quæ fecerant, mox capite sequente Valeria, nec non matris ipsius Priscæ mortem describit. Quid igitur? Priscæ et Valeria vel Christianæ fuerunt, vel iis fuerunt; utque illud sentiam, facit ipse Lactantius, cap. 15, ubi ita loquitur : *Furebat ergo imperator (Diocletianus) jam non in domesticis tantum, sed in omnes; et primam omnium filiam Valeriam, conjungemque Priscam sacrificio pollui coegit.* Neque enim Diocletianus eas coegisset sacrificare, nec Lactantius scripsisset easdem sacrificio pollutas fuisse, nisi Christianæ fuissent, vel in eam suspicionem apud Imperatorem incidissent, licet aperte eorum placita amplecti non auderent. Gentilis enim non cogitur ad sacrificium; nec talis proprie sacrificio pollui potest dici, verum quidem is qui Christo nomen dedit, et ad superstitionem ejuratam redit. Sic eodem capite cogere usurpatur de Christianis, quos in templa compulsos cogebant sacrificare : *Nec minus in cæterum populum (a quo scilicet discreverat presbyteros et ministros) persecutio violenter incubuit. Nam iudices per omnia templa dispersi, universos ad sacrificia cogebant.* Et Prudentius, Hym. *περι Στεφ.* 2, v. 367, eam Judæam plebem inquinatam fuisse aureo bove; et notius est, quam ut probari debeat, ad amplectendam gentilem religionem nihil aliud necesse fuisse facere, quam diis sacrificare, et aris thus injicere. Hæc mea opinio firmatur variis Actis et Historiis, quæ apud Baronium, Tristandum, aliosque, uxorem Diocletiani faciunt Christianam, licet verum ejus nomen ipsis laterit, et multa tradant quæ a veritate aliena sunt; id quod etiam observat Baluzius. Sed si Christianæ fuerunt, quid tandem causæ est, cur illud non tradat Lactantius claris verbis, cum contra Martyrologia a. d. 17, Cal. Sept. narrent *Serenam* (id nomen dant Diocletiani uxori) martyrem obiisse. Martyrium, ut verum fatear, mihi videtur reliquis Martyrologiorum erroribus adscribendum esse; nec verosimile est Lactantium illud præteriturum, si tam illustri esse fœminæ propter Christum capite fuissent punite. Quin et illud plane rejicit sacrificium idolis oblatum; quod licet coactæ fecerint, postea ad bonas mentes fore redierint, crimenque illud lacrymis, vita pudica et vera pœnitentia deleverint, tamen et Christianæ occisæ non sunt, quia Licinius libertatem Christianis edicto dederat, et nondum animum induxerat innoxiam lacerare gentem. Nam scriptus hic libellus fuit, antequam bellum inter Constantinum et Licinium oriretur, cum pace frueretur Ecclesia et tranquillitate, uti ex fine ejus clarissime patet; nec non ex initio, ubi narrat Deum excitasse Principes, qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt; id est, Constantinum et Licinium. Hæc ita commentatus fueram, cum postea in mentem mihi venit verba, quibus tradit Valeriam et Priscam sacrificio pollutas esse, posse a Lactantio ut Christiano dici, et cogi eo sensu usurpari, ut eodem ad sacrificia cogebant; quanquam, ut verum fatear, hæc voces vim repugnantis allatam esse designent : *Nam iudices per omnia templa dispersi, universos ad sacrificia cogebant.*

D Sed prius mater eorum in Orientem precipitata est... Quæ mea hoc de loco sit sententia, vide sis, lector, in notis Columbi; quæ ibi relinquenda esse censui, quia commode hoc transferri non poterunt. Ne tamen plane sterilis sim eo in loco, ubi celeberris fluvii mentio occurrit; medicinam conabor facere Josepho fluminis Sabbatii mentionem facienti, lib. vii Excidii cap. 24 : *Ἐπεὶ μὲν γὰρ μέσος Ἀρκάδας τῆς Ἀργίπτα βασιλείας καὶ Παρμανίας. Ἐχει δὲ θαυμαστὰν ιδιότητα. πολλὸς γὰρ ὡς ὅτε βεῖ, καὶ κατὰ τὴν γὰρὰν αὐτὸν σφραγίς, ἔπειτα δὲ πᾶς ἐκ τῶν παγῶν ἐπιλείπῃ, ἔξ ἡμερῶν ἀρκάδων, ἕξιν παραδίδωσι ὄραν τὸν τόπον, εἰς ὡς περ ὁμογενεῖας γενόμενης μεταβολῆς, ὅμοιος κατὰ τὴν ἐβδόμην ἐπιθῆσι, καὶ ταύτην οἰεῖ τὴν τῶν ἀρκάδων περὶ τῆς διαφυλάττων. Ἰδὲ δὲ καὶ σαββατικὸν αὐτὸν κληθῆσθαι, ἀπὸ τῆς ἱερᾶς τῶν Ἰουδαίων ἐβδόμης, οὕτως ὀνομασθῆσθαι;* id est, interprete Rullino : *Is fuit*

medus inter Arcas et Raphanias Agrippæ regni civitates. Habet autem quoddam peculiare miraculum. Nam cum sit, quando fluit, plurimus, neque mentu segnis, tamen interpositis sex diebus a fontibus deficiens, sicum exhibet locum videre. Deinde quasi nulla mutatione facta septimo die similis exoritur; atque hunc ordinem cum semper observare pro certo conpertum est. Unde etiam Saboticus appellatus est, a sacro Judæorum septimo die sic denominatus. Locus revera intricatus, et, ex sententia Casauboni, jam ante Ruffinum corruptus, quia omnes Rabbinii Josepho adversantur, et Sabbaticum fluvium dei contendunt, non quod undas septimo exoneret, sed quod eo quiescat die; quod et facit Plinius xxxi, 11, Hist. Naturalis; In Judæa rivus Sabbatis omnibus siccatur. Spizelius, in dissertatione de Israelitis Americæ, arbitratur fluvium illum nomen Sabbatici juxta Josephum non exinde accepisse, quod quavis septima die quiescat, sed quod singulis Sabbatis insigat quendam mutatione gaudeat. Manasse Ben Israel ita verborum sensum invertit, ut Plinio per omnia respondeat; Isaacus vero Casaubonus paucorum verborum traiectione, et nonnullorum omissione, corruptum restituit in Exere. adv. Baronium. Verum ego nulla verba omissa esse persuasus sum; et ita restituebam illa: ὁ σχολαῖος ἔξ ἡμερῶν ἡρῶν: ἐπιτετα δὲ πᾶς ἐκ τῶν παρῶν ἐπιλείπει, ἕξ ἡμῶν παραδίδωσι ἡμῶν τὸν τόπον. εἰθ' ὡσπερ σιδαιμῶς γεννητῶν μεταβάλλει, ὁμοίως κατὰ (ἢ μετὰ) τὴν εἰθάρην ἐκδίδωσι; id est, feruaturque impetu non leni per spatium sex dierum: inde totus ab ipsis fontibus deficiens, sicum præbet spectandum alveum; et hinc, quasi nulla facta esset mutatio, similis post septimum diem erumpit. Nam dum scribit, fluvium Sabbaticum post sextum diem sicum fuisse, et post septimum, similem, ut ante septimum diem illum, erupisse, satis clare docet eum omnibus Sabbatis quiescere et sicum fuisse. Sed eruditii judicent, qui nobis jamdiu Josephum promiserunt emendatorem longe.

CAPUT LI.

Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio cultu pervagata... Videndum est unde hujus vagationis epocha repetenda sit. Licinius an. Chr. 313, kal. maii, vicit Maximinum, a quo tempore, si erroris Valeriæ computamus, necesse est illum occisum esse mense junio vel Julio an. 314. Quod si vero eos numerare incipimus ab eo tempore, quo in exilium missa est a Maximino, anno 312, sequitur eam haud multo post victum Maximinum neci fuisse datam; quod certe a ratione alienum non est, quia imprimis Valerianam, si conjectura mea vera, necare cupiebat Licinius; et quia etiam Lactantius, c. 59, diserte tradit, Maximinum ipsam cum matre in exilium relegasse, nec in locum certum, sed hac atque illic præcipitum cum ludibrio exturbasse: quod infortunium dum illa subire cogitur, certe non nisi plebeium cultum induta fuit: quanquam non diffitear, τὸ pervagata videri significare eam non jussu imperatoris, sed sua sponte, et ad evitandos persecutores, modo in hanc, modo in aliam provinciam, sese transtulisse. Quod si libellus hic in lucem editus est statim post victum Maximinum, et ante bellum quod anno 314, inter Constantinum et Licinium ortum est, commode fuga hæc a Maximini decreto repeti potest. Illo bello victus fuit Licinius viii id. oct. ejusdem anni, pacemque obtinet tradito Illyrico, et anno denum 319, ad deos redi, vel potius se semper gentilem fuisse ostendit, proposito edicto ne episcopi habent concilia, Christianosque persequitur. Quod si quis existimet, post primum quod inter Constantinum et Licinium int. bellum, hunc libellum a Lactantio editum esse, videbit ille facti opera, ejus natales adscribi debere temporis, quod inter annos 313 et 319 intercedit. Nam pace fruebatur Ecclesia, cum hæc memorie mandarentur.

A Fœnas dedit... Non opinor Lactantium velle significare eas ut noxias punitas esse, sed tantum morte periisse violenta.

CAPUT LII.

Quæ omnia, etc. Hæc erunt plañissima, si distinguas, Quæ omnia (secundum fidem scientium loquor) ita ut gesta sunt mandanda literis credidi.

Clara per gentes Joviorum et Herculiorum cognomina, quæ primum a Dioclete et Maximiano insolenter assumpta, ac postmodum ad successores eorum translata, viderunt? Alii igitur post Diocletianum et Maximianum Jovii atque Herculi cognominati sunt. Sane Galerius, Maximinus et Licinius Jovii fuerunt dicti, uti docet Valesius ad Euseb. ix, 9 Histor. Eccles., et Tristanus, t. iii, p. 455, qui tamen nummum elegantissimum non satis bene explicat: id quod facit Henr. Norisius, vir doctissimus, in explicatione Nummi Liciniani, ubi simul docet Constantium et Constantinum Herculos fuisse appellatos; quod etiam memorat auctor panegyrici Maximiano et Constantino dicti, cap. 8: Hic est qui nomen, quod accepit a Deo principe generis tui, dedit vobis (Constantino) qui se progeniem esse Herculis non adulationibus fabulosis, sed æquatis virtutibus comprobavit. Atque in Epitome χρόνων pag. 277, Maximinus Jovius ἐπιφανέστατος κείτατος occurrit; et Galerius Maximianus intelligendus est: quomodo vice versa, Maximinus nonnunquam ab auctoribus nomina hæc confundentibus, vel librariorum vitio, Maximianus appellatur.

Delevit ea Dominus... Rectissime ita Deus noster vocatur, quippe qui optimo jure omnium rerum Dominus est. Dederunt tamen et Gentiles tam splendendum et tam illustrem titulum diis deabusque suis. Apud Gruterum, vi, 68, occurrit ΚΥΡΙΟΣ ΔΕΣΚΑΙΗΘΙΟΣ; et in nummo apud Harduinum, Θεὸς μέγας Κύριος Σάρατις, uti haud absque ratione diductus literis legendum esse suspicatur vir eruditus. Solem DOMIVM Latinis, Græcisque Δεσπότην dictum fuisse, docui in Harpocr. pag. 113, et per DOMIVM INVICTEM apud Gruter. xi, 106^b, vel sol intelligi debet, qui sæpe Invictus vocatur, vel deus, quem Commodianus instructione 15 Invictum absolute appellat, qui Agdestis erat; cui robur invictum tribuit Arnobius, et quem cum Mithra vel sole confundi observat Rigaltius: vel denique ita appellatur Deus eo in loco cultus. Nec deæ caruerunt hoc titulo. κυρία Ἀρτεμις, Domina Diana; occurrit in ins. xii, pag. 1066 Gruteri; DOMINÆ in alia pag. 3, Albæ Julæ reperta, per quas forte Deæ Matres designantur; et DOMINA HONOR in ins. iii, pag. 100, quod notandum, quia Honor est masculini generis, et is tamen DOMINA (si modo nolle lineæ interierunt) vocatur, quia interdum instar deæ effingebatur, uti constat ex nummo Galbæ, qui inscribitur HONOR ET VIRTUS. Virgilio lib. iii, Æn. v. 113, non aliter Cybele, vel deam mater, vocatur:

Et juncti currum dominæ subiere leones.

D Et quanquam nonnulli apud Servium arbitrentur Cybelem leonum dominam dici, notat tamen idem eam proprie dominum fuisse appellatam. Dominas, ait, deas dicunt; ut alibi:

Illi dominam Diis thalamo deducere adorti.

Sane dominam proprie matrem deum dici Varro et cæteri affirmant; non et ibi Proserpinam: ideo a Virgilio dominam appellatam, quod ipsa terra esse dicatur, sicut et mater deum: mox addit, Hanc eandem (nempe Cybelem) Eram appellari, hoc est Dominam. Non aliter canit Genetricem in Arcosis:

Dicetæ exerceat dominæ famuli Corybantæ,

id est, famuli matris deum; idemque epitheton Junoni atque Dianæ dat Valerius Flaccus, lib. iv, v. 355, et lib. vii, v. 181, Argonaut. Quin et Arcades deam

summa veneratione coluerunt simpliciter *ἀεποῖον* dictam, uti ex Pausaniæ l. viii patet. Interpres, p. 499, eam facit *Proserpinam*; procul dubio quia Cereri conjungitur, et quia, pag. 516, ejus filia esse dicitur: sed tamen ibi simul clare a Proserpina distinguitur, Neptunium et Cereris filia dicitur; et scribit insuper Pausanias se non audere *ἐς τοὺς ἀελοεστέρους γράψαι* nomen hujus deæ: quæ certe docent satis superque eam Proserpinam non fuisse. Verum licet Gentilium dii ita cognominati sint, noster tamen Deus optimo jure Dominus est; qui ut eos dejecit et calcavit, ita spero eundem tandem respectum populi fidelis atrocissimas calamitates, et pacem reddiditum Ecclesiæ veræ per totum orbem terrarum. Imperatores etiam Romani domini appellati sunt, uti est notissimum; nec illud monerem, nisi viderem Gasp. Gevar-tium ab lib. i Sylvarum Statii extremum non satis bene interpretatum esse Claudianum. Nam cum docuisset Domitianum, Trajanum, aliosque *Dominos* dictos fuisse, addit se mirari Claudianum, lib. iii de Laud. Stiliconis, signate scribere Romanos primo omnium *Domini* appellationem Stiliconi tribuisse his verbis:

Publica sed nunquam tanta se gratia fudit
Assensu, quis enim princeps hoc omnibus egit
Obsequiis, sese dominum patremque vocari,
Quod tibi continuis resonant convexa diebus?
Macte novis consul titulis, Mavortia plebes
Te dominum Bruto non indignante fatetur,
Et quod adhuc nullo potuit terrore coacta
Libertas romana pati, Stiliconis amori
Detulit.

Sed hanc Claudiani mentem fuisse vix puto: quin potius arbitror eum canere populum coactum quasi et invitum ita principes appellasse; id quod certe sequitur, si probabilem admodum Heinsii conjecturam admittimus, *Princeps non omnibus emit obsequiis*; et eundem populum sua sponte atque ex affectu Stiliconem dominum vocasse: vel Stiliconem primum consulum fuisse, qui dominus a populo nominatus sit; quod certe firmant sequentia, quibus docet ipsum restitutorem libertatis Brutum id non ægre latum, quia scilicet Stilico, licet dominus appellaretur, parentem tamen populi agebat.

Amplissimo viro PAULO VOET VAN WINNSEN, Celsis ac præpotentibus Trajectinæ diœceseos Ordinibus a Secretis, S. D. GISB. CUPERUS.

Si nova Lactantii de Mortibus Persecutorum editio absoluta foret, hæc a me haud ferres forte literas, vir amplissime; nam cum varii præstantis eruditionis viri præter Baluzium et me (id quod vehementem in modum gaudeo), libellum hunc illustrare animum induxerint, vix dubito quin eorum alicui in mentem venerit, quod præcipuum earum caput erit. Pauca verba sunt, et in quibus prima fronte vix aliquid observatione dignum sese offert: unde et factum est ut, cum Notulas meas digererem, non animadvertim quod nunc ad te cognoscendi causa mitto.

Constat igitur Gentiles coegisse Christianos ut sacrificarent diis, nihilque ab iis exegisse aliud, quando eos veræ religioni nuntium remittere cogebant. Plurima historia ecclesiastica, passionum, Patrumque loca hoc testantur satis superque. Notum est quod Eulaliæ dictum esse canit Prudentius, Hymno *περὶ Στεφ. 3.*

Hæc (tormenta) rogo, quis labor est fugere?
Si modicum salis eninulis,
Thuris et exiguum, digitis
Tangere, Virgo benigna velis,
Pena gravis procul abfuerit.

Diocletianus apud Lact., cap. 10: *Ira furens, sacrificare non eos tantum qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio jussit, et in eos, si detrec-*

tassent, animadverti; datisque ad præpositos litteris, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia, precepit ut qui non paruissent militia solverentur. Cap. 15: *Furebat ergo imperator jam non in domesticos tantum, sed in omnes; et primam omnium filiam Valeriam conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit.* Et mox: *Nam judices per omnia templa dispersi universos ad sacrificia cogebant.* Ultima hæc verba explicare obiter conatus fui ad cap. 1; sed ut illa non damno plane, ita aliquid majus et annotatione dignius in iis videtur reconditum esse. Nam existimo Christianos tam acerba persecutione pressos una cum Gentilibus deorum templa frequentasse, non ut eos adorarent, iis sacrificarent, vel aliqua re honorem eminentis numinibus haberent, sed ad evitanda tormenta et pœnas, quæ parata continuo erant iis qui Christiani habebantur, Christoque ejurato, diis sacrificare volebant. Diocletianus certior factus quid rerum gereretur, jubet omnes qui in templis reperiebantur sacrificare, id quod nequaquam necesse erat statuere, si nulli alii quam Gentiles templa adibant; atque ea via factum est ut Christiani qui cruciatu effugere conabantur detegerentur: unde et mox sequitur: *Pleni carceres erant, tormentorum genera inaudita excogitabantur.* Et procul dubio Christiani persuasum habuerunt sibi illud licuisse facere ad evitandam persecutionem, et tamen fidem Christo datam se posse servare; quia nequaquam consilium illis erat templa intrantibus idola colendi. Non jam dicam, Nicolaitas multa docuisse absque discretionem facere, et immolata idolis vesci, et in templis esse, et publice omnia communiter agere, quemadmodum loquitur auctor Iudiculi de Hæresibus Judæorum, qui vulgo Hieronymo tribuitur: sed videor animadvertisse Veteres distinxisse eos qui templa idolorum colendorum causa adibant, ab iis qui eo animo eadem non frequentabant. Can. 1 concilii eliberitani ita se habet: *Placuit inter eos, qui post fidem baptismi salutaris, adulta ætate, ad templum idololaturnum accesserit et fecerit, quod est crimen principale, quia est summum scelus, placuit nec in fine eum communionem accipere.* Distinguntur enim Christiani, qui templa adeunt animo idola adorandi, et qui illud faciebant et sacrificabant; quod utrumque cum Christiani qui sese a persecutionibus liberare conabantur non fecerint, videor haud immerito affirmare, eos nihil cum aliis commune habuisse, nec de illis loqui canonem concilii. Sic canonem iii distinguntur Flamines, qui munera quæ in honorem deorum celebrabantur dederint tantum, et qui sacrificaverint simul: *Item Flamines, qui non immolaverint, sed munus tantum dederint, eo quod se a funestis abstinerint sacrificiis, placuit in fine eis præstari communionem; et Can. lv, sacerdotes, qui tantum coronam portant, nec sacrificant, nec de suis sumptibus aliquid ad idola præstant, placuit post biennium accipere communionem.* Et exemplum elegans est apud Cyprianum ep. xxi, ubi Candidum Accusam, ut Cestriensis rescribit, vocat, quia pro se donauerat, ne sacrificaret. Sed tantum ascendit videtur usque ad tria fata, vel dryphacta (uti recte rescribendum censet J. F. Gronovius, præclaræ vir eruditionis, cap. 14 Obs. in scripturas eccles.), et inde descendisse ad dryphacta. scilicet, ubi coram præside sacrificare cogebantur Christiani, quoque licet ascendere Candida, excusatur tamen a Cypriano, quia sacrificio sese non polluit. Et quantum a peccato, mea ex sententia, nequaquam immunes sint qui eam ob causam Gentilium templa intrant, aliquo tamen modo excusari posse videntur, quia id non faciebant animo idola colendi. Sic Canon 41 concilii laudati permittit ut fideles idola in domibus suis habere possint. Admoneri placuit fideles ut in quantum possunt prohibeant ne idola in domibus suis habeant: si vero vim metuum servorum, vel se ipsos puros conservent; si non fecerint, alieni ab Ecclesia habeantur. Nec absque ratione est quod notat Albaspinæus, verba ista haud dubitanter astruere, concilium illud efficacissimis persecutionum temporibus,

atque adeo ante Constantinum convocatum; nam nominis delationem per servos suos fieri non exhorroiscent, si iniquitate proposita potuissent ad arbitrium religionem quamlibet amplecti et tueri. Quæ admodum igitur domi suæ fideles persecutionis tempore debet habere poterant, et permittere ut servi ea adorarent, ne scilicet ab iis accusarentur, ita videntur persuasum habuisse sese Gentilium templa frequentare potuisse ad evitandam persecutionem; nec poterant in iis facile distingui, quia loca erant amplissima, porticibus exornata, aliisque operibus, in quibus ambulare poterant, nihilque earum rerum agere, quas Gentiles facere consueverant colentes humana sua, idque eo magis, quia ibi sæpe templa adhibant salutari tantum deos, nec semper sacrificabant. Nolo jam disputare num recte an secus fecerint Christiani, aut quam grave peccatum hoc sit; nec etiam inquirere quo piaculo teneantur qui ex nostratibus, videndi tantum gratia, eorum Christianorum templa intrant, in quibus statuae et simulacra non ornata tantum, sed cultus etiam gratia disposita sunt. Verum illud facere non possum, quin moneam Gentiles nihil aliud exegisse a Christianis, quam ut sacrificarent, nulla tacti cura, quo animo homines deos suos colerent (*). Horum utinam exemplum non imitarentur pontifici, qui sacris suis initiatos esse existimant omnes, quos, vi, metu, pœnis, tormentis cogunt eorum participes fieri, cum Julia apostata contraria senserit, venientique ne qui aliquem Christianorum aut injuria offenderent, aut contumelia, καὶ ἄνοτος πρὸς θεοῦς ἔλαυν, neque invitatos ad sacrificandum traherent, sed ut qui sua sponte ad aras accederent prius placarent deos Ἀποτροπαιοῦς, et expiationibus, quæ ipsis usitata sunt, purgarentur. Nam meliorem partem nostri, animum et mentem, non corpus sibi poscit Deus. Sed libet hac occasione inscriptionem veterem ad partes vocare, ex qua video affirmare posse Judæos persecutionis tempore vel nuntium remisisse religioni suæ, vel etiam ejus evitandæ causâ fecisse nonnulla, unde Gentiles persuasum habere poterant illos non amplius Judæos esse. Inter marmorâ Oxoniensium, num. xxviii, et apud Rinesium iii, num. lxxviii, exstat inscriptio quæ comprehendit eorum nomina, qui pœnias contulerunt ad exornandum, et videtur, gymnasium Smyrnæ; et inter illos recensentur Judæi, οἱ ποτὶ τοῦδαίου, M. A., id est, ex sententia virorum eruditiorum, qui nuper affuere Jadaei, minamian. Verum mihi videbatur nonnunquam reddi hæc verba debere, qui quondam fuerunt Judæi. Hæc acta sunt Smyrnæ tempore Adriani imperatoris, quo gravissimam Judæi excitarunt seditionem et rebellionem, duce Barchocheba, pseudo-Messia. Illos vicit Adrianus, tota Judæa vastata, et occisa est misera gens multitudine sine numero; cumque persecutionem absque dubio passi sint per totum imperium Romanum, fieri potuit facilis opera ut nonnulli Smyrnenſium Deo nuntium remiserint, et Gentilium superstitionem facerint amplexi, vel argenteum ad ornatum Fortunæ famam contulerint, ut putarent Gentiles, eos in ipsorum castra transivisse, atque ita sese a tormentis liberarent. Non Judæos haud difficulter talia ex magistrorum suorum sententia facere potuisse, patet ex his quæ observavit Jacobus Capellus in libros Moſis, pag. 619 et sequentibus. Nec sane video cur miram darent in ornatum templi Jadaei, qui nuper affuere, cum non sit verosimile Judæos, qui anno habitatum concesserant, vel alio sese contulerant, collaturus aliquid ad ædificandum Smyrnæ templum, vel ideam præstaturus si palam profitori auderent sese Judæos esse; cum intuentes nequaquam ab idololatria forent,

[*] Atrox columna. Cuius in primis exigit Ecclesia catholica, sed non sicut non potest. Nominem cogit. At principes eius, qui non sine causa gladium portant, rebelles, discordantium seminatores, contumaces, turbulentes, ut R. P. secretat, periculosos, meritis afficiunt pœnis.

A a qua gens illa post captivitatem Babyloniam averso plaue fuit antio. Hæc mea de Lactantii loco et inscriptione veteri sententia, quam si approbaveris, recte me huic scribende epistolæ horulam impendisse existimabo: sin secus eveniat, et me mea fallat conjectura, nihilominus latabor me hoc egisse, quia dolor, quem ex charissime uxoris morte repentina cepi vix consolabilem mitigari videtur, dum tecum colloquor; atque hæc eandem causâ non patitur ut lineæ litteris imponam: sed jubet quasi ut unam aut alteram notam adjiciam, quæ reliquis jungi debent.

Ad caput 9, post legimus, addo: Atque huc respicit Augustinus lib. iv, pag. 29, de Civitate Dei, ubi deum Terminus ridet. Aliud est enim non cessisse, aliud unde cesserat redisse. « Quamquam etiam postea in Orientalibus partibus Hadriani voluntate mutati sunt termini imperii Romani. Ille namque tres provincias nobiles, Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam Persarum concessit imperio, ut Deus ille Terminus, qui Romanos terminos secundum istos tenebat, et per illud pulcherrimum auspiciū loco non cesserat Jovi, plus Hadrianum regem hominum, quam regem deorum timuisse videatur. Receptis quoque alio tempore provincijs memoratis, nostra pene memoria, retrorsus Terminus cessit, quando Juliano deorum illoco oraculis deditus, immoderato ausu naves jussit incendi, quibus alimonia portabatur, etc. »

Ad cap. 17 noto Veteres dixisse certare alicui et similia; atque hæc loquendi formam observo etiam in Inſcrip. cccxxxix Gruteri :

CERTASTI. MULTIS. NULLUM. PAUPER. TIMISTI. INVIDIAM. PASSUS. SEMPER. FORTIS. TACUISTI.

Et apud Apul. l. iv, pag. 145: Cum viderem canes et modo magnos, et numero multos, et ursis ac leonibus ad pugnandum idoneos.

Ad cap. 33 annotavi: odoritatem, prioritatem, etc., inveniri, quibus adde indulgentiam. Junius Philargyr. ad ii Georgic. Nove indulgentiam dixit. Veteres enim indulgentiam dicebant, ut Cælius in vii: Consuetudine uxoris indulgentia liberum.

Ad cap. 36, post ad Hist. Aug., adde: Ita Isidis sacerdotum primus vocatur summus, vel primarius, vel præcipuus sacerdos, Apuleio, lib. ii, pag. 264, 266 et 267. Ed. Elm.

Ad cap. 40 Observo, quo sensu homines, vel animalia dicantur famuli et θεράποντες deorum. Psyche apud Apul. lib. v Metam. eandem ob causam Cererem rogat per famulorum draconum pinnata curricula; et Plato sese vocare solebat τοῖς κίονοις ὑπόδοιλον, teste Olympiodoro in ejus Vita, quia cygni in tutela Apollinis, vel ipsi dicati erant, ipseque genus putabatur eo deo. Præterea sacri dii, vel eorum sacris initiati famuli dicebantur. Apul. lib. ii: Pro hinc me quoque peti magno etiam deo famulum sentire debirem, et servire iisdem; idem: Teque jam nunc obsequio religionis nostræ dedica, et ministerii jugum subi voluntarium: nam cum cæperis deo servire, tunc magis senties fructum tuæ libertatis. In Inſcript. xi, 528, FAMELA BACCII OCCURRIT; et Augustino lib. iv, cap. 10 de Civitate Dei, vestales virginis dicuntur ancillæ Vestæ, quod mirifice Lactantio convenit. Strabo, lib. xii, 4, 557, scribit Americæ templum Μαρὸς fuisse, πολλὸν ἰεροδόσιον habens; et pag. 577, Antiochiæ ad Pisidiam ἰεροδόσιον Μαρὸς Ἀρκάδιου πλῆθος ἔχουσαν ἰεροδόσιον, id est, sacerdotium Lunæ, cognomine Ἀρκάδι (alibi Ἀρκάδιος vocatur, et Salmasio ad H. A. Ἀρχαῖος) multitudinem habens Hierodulorum, sive sacerdotum famulorum, quo nomine sacerdotes et sacrali venire possunt; et pag. 559, Strabo ἰεροδόσιον et ἱερέας distinguit. Verti autem πρὸς Lunæ, idque etiam pag. 580, faciendum arbitror; nec puto mensuram aliquam ab his populi cultum fuisse, sed deum Lunam, qui in omnibus Antiochiæ ad Pisidiam, ne quid de aliis urbibus dicam, ceruntur, quique etiam in non-

D

mo Olbianorum, quorum urbs in Pamphilia fuit, A quo insidet. Videri possunt quæ pag. 17 Harpocratis noto, ubi *Diospolis* voco Armeniæ urbem quæ Straboni *Diopolis* dicitur, quod monendum duxi. Atque inde simul constabit, utique *Mensem* in Antiochenis nummo, uti existimant Eruditi, non memorari, sed describi debere *Antiochenis*, non autem *Mensis* col. cæs. ANTIOCH., id quod obiter in Harpocrate monui, et etiam placet Harduino in Antirrhético. Atque, si fas est sacra miscere profanis, Christiani, ipsique Apostoli *δοῦλοι Χριστοῦ* vocantur, et episcopus in Ins. ix, 1053, FAMULUS CHRISTI.

Ad caput. xxxix et præcipue in præfatione ago de combustione cadaverum, necnon de corporibus integris conditis. Postea observavi, Apulicis tempore humationem etiam in usu fuisse, uti clarissime patet ex historia pueri quem veneno e medio sublato putabant, cum contra potionem soporiferam ipsi miscuisset medicus, lib. *Metam.* x. Deinde magnam Gentiles religionem tenuisse, corpora integra uti sepulture mandarentur, vel inde patet, quod cadavera in ædibus collocata servarent diligenter, ne magæ aliqua membra inde auferrent. Narrat ille multis Apul. lib. ii, p. 124, et addit: *Ehem, et quod pene præterieram, si qui non integrum corpus mane restituerit, quidquid inde deceptum diminutumve fuerit; id omne de facie sua desectum sarcire compellitur.* Quod sive verum, sive fictum sit, innuit tamen curam quæ tenebat Gentiles, ut corpora integra conderentur, totique ad inferos venirent. Hinc lib. iii, illa Lucii tristitia, cum in iudicium ob cædem vocatus esset, et ritu Græciensi ignis et rota, tum omne genus flagrorum, quibus scilicet conscindendum foret, inferebantur. *Augetur oppido, imo duplicatur mihi mestitia, quod integro saltem mihi mori non licuerit.* Hunc lib. vii, cum in asinum transformatum castrare eum vellet, et ipse se præcipitem dare, vel inedia mori statuit: *moriturus equidem nihilominus, sed moriturus integer; et tandem hoc etiam patet ex pag. 109 libri ejusdem. Cadaver disjectis partibus tandem totum repertum, ægreque concinnatum ibidem terere dedere.*

Ad idem caput observo nullam Augustam, mortuo imperatore marito, ad secundas nuptias transiisse. Et extat hanc in rem locus elegans in concilio Toletano XIII, celebrato anno Christi 685. Nam titulus capituli quinti ita sese habet: *Ne, defuncto principe, relictam ejus conjungam aut in conjugio sibi quisquam, aut in adulterio audeat copulare,* uti constat ex notitia conciliorum Hispaniæ, quam anno 1686 edidit Josephus Saenz de Aquire; quamquam certum etiam sit omnes reginas hanc regulam nec olim, nec nunc observasse: uti vel exemplum Pythodoridis nos docet apud Strabonem, lib. xii.

Ad cap. 46. addendum est, Apul. lib. x. *Met. init. præpositum memorare, qui mille armatorum ducatum sustinebat,* eundemque, pag. 244, vocari *Tribunum.*

Notavi ad caput 50, Priscam et Valeriam, uxorem atque filiam Diocletiani, fuisse Christianas, vel certe Christianorum religioni favisse: postea animadverti præclare eruditionis virum Henr. Dodwellum, dissert. Cyprian. XI, num. 66, affirmare eas Christianas fuisse; uti ex ejus verbis, quæ sequuntur, patet. «*Quin et in ipsis Imperatorum palatiis liberi versati sunt. Ipsæ eorum uxores, et liberi, et servi erant christiani.* (Tales fuisse constat Diocletiani uxorem *Priscam* et filiam ejusdem *Valeriam*, Maximiani autem Galerij uxorem.) His ea, quæ religionis suæ erant, tam verbis quam factis libere exequendi coram semetipsis potestatem dederunt.» Binis vir harum rerum callentissimus auctoribus nititur; illique faciunt ut persuasum habeat Augustas eas Christo nomen dedisse. Eusebius alter est, lib. viii, cap. 1, *Hist. Eccl.*, alter Lactantius, cap. 15, cujus verbis et ego veluti fundamentum ad eandem rem probandam usus sum ad caput 50. Sed tamen Eusebius mihi non videtur verba facere de imperatorum conjugibus, sed de uxoribus domesticorum, vel au-

licorum, vel eorum qui in palatio versabantur, uti unde dubie patebit, si quis Græca consulere velit; unde ipse etiam iisdem verbis usus sum cap. 44, ad probandum in palatiis imperatorum gentilium sæpe Christianos fuisse, et quidem eos primos honores gessisse. Christophorus putavit olim Eusebium de imperatorum conjugibus loqui, sed errorem illum castigavit Valesius in notis. Monendum autem censui Dodwellum ante me animadvertisse Augustas illas fuisse christianas, ne quis forte existimet me alterius inventa mihi vindicare. Testor enim me verba illa, cum notulas meas digererem, non observasse, neque me alia omissurum fuisse virum pereruditum eo nomine laudare.

Hæc sunt quæ mihi in mentem venerunt, quæque tecum ut communicarem fecit amicitia, fecit familiaritas quæ mihi summa et suavissima tecum intercedit. Quod si typographus, vel eruditus potius, quorum, ut audio, notas expectat, longiores moras nectunt, forte alteras longioresque litteras a me ferres. Neque enim materiam omnem penitus adeo exhausti, ut non de aliquibus rebus prolixiores dissertationes componere queam. Vale. Hæge Comititis, a. d. 7. id. Jul.

Vix finita hæc erat epistola, cum ecce ad me afferretur Antonii Pagii, viri eruditissimi et diligentis temporum restauratoris, Critica historico-chronologica in Annale Eminentiss. Baronii. Cumque ille mirum quantum Diocletiani et imperatorum, qui cum eo reguarunt, tempora illustret, tuum erit judicare an non bene rebus suis consulatur typographus sit, si illa ex opere, quæ Lactantio elucidando inserviunt, excerpta editioni novæ adiciat. Mihi certe istud videtur apprime utile, atque eruditus acceptum fore; cum quia liber ille non omnium manibus teritur, tum quia ita in unum corpusculum collecta forent omnia, quæ ad melius aureum hunc intelligendum libellum necessaria sunt.

Defatigatus jam es lectione tam longæ et verbosæ epistolæ: sed tamen te missum facere nequeo, et veniam precor, si alteram æque prolixam priori annectam. Virum igitur eruditionis præclaræ mecum, ad annum Christi 306, sentire summa cum voluptate perspicio, Constantinum Magnum in oppido Naisso, non autem in Britannia natum; ad annum 302, Priscam et Valeriam Christianas fuisse; et denique eundem ad an. 306, NATALEM INVICTI referre ad Solem. Nec certe ergo nunc quidquam causæ video cur non sententia Petavii, quam etiam Harduinus in Anthirrhético amplectitur, sequenda sit, cum dies ille natalis solis non immerito dicatur, quia sol tunc primum ad Septentrionem ab Austro cedit, uti Julianus orat. iv ipse docet; et arbitrat Harduinus in hunc diem natalem Christi Romæ primum translatum esse, ut dum Gentiles profanis ritibus vacarent, sacris suis Christiani libere operam darent. Sed commodius mihi videtur ut alia, quæ mihi in libro Pagii observata sunt, quæque vel sententias meas probant, vel quæ ut examinentur digna sunt, ad ordinem capitum disponam, ut ita omnia facilius invenire, atque de iis judicare possis.

De Domitiani persecutione ago ad caput Lactantii 3, inque ea sum opinione eam nec longam, nec gravem fuisse. Pagius contra existimat Domitianum anno 13 imperii decrevisse persecutionem adversus Christianos, eam continuatam anno 14, et auctam occasione quinquennalium anno 15, quo occisus est in cubiculo, teste Suetonio, non autem in templo Jovis. *ἐν τῷ ἱερῷ Διός,* uti scribit auctor Chronici Alexandrini. Sententiam suam uti firmet vir eruditus, scribit, in Chronico laudato sub coss. lib. ix Asprenate, et M. Arrethino Clemente legi: *Brutius narrat magnam Christianorum copiam ab 14 Domitiani anno sublata et martyrio affectam;* et deinde observat Eusebium, qui Brutii historiam legerat, in Chronico narrare inceptam esse persecutionem anno Christi 93, idemque eum in Historia confirmare,

et cap. 17, lib. III de persecutione sub Domitiano A loqui, quæque habet postea, cap. 18, ostendere tantum eam hoc anno auctam esse. Sed Chronici auctorem non esse ex accuratissimis scriptoribus utique constat, nam hosce eos. sequentes conjungit: *Domitianum XIII, et Flavianum Clementem; Asprentium et Lateranum; Domit. XIV, et Clementem;* denique *Valentem et Veterem.* Primis eos. assignat persecutionis initium, illoque tempore scribit apostolum Joannem in Patrum relegatum esse, et Domitianum statuisse Davidis genus e medio tollere; sequentibus Bruti verba supponit; et reliquis huiusmodi annis ne persecutionis quidem mentionem facit. Similia iudicare debemus de Eusebii Chronico. Et quamquam, ut Bruti sequamur auctoritatem, persecutio potuerit anno 14 incepisse, illa æque in exitum, quam in principium anni illius rejici potest: quod si verum est, non multum certe a cæterorum cruditorum sententia discrepabit. Sed quod Pagius ex cap. 17 et 18, lib. III Hist. Eccles. Eusebii probare conatur, persecutionem incepitam an. 93, et auctam an. 95, illud ego nequaquam, quo sum stupore, capere possum. Nam Eusebii capita librorum per annos non disposuit; deinde scribit, *τελευτώντα* Christianos persecutum esse Domitianum, id est, sub extremum vitæ tempus. Caput 18, ad hæc priori annexit his verbis, *ἐν τούτῳ, ἢ μὴ δωροῦ,* vel persecutione; et denique illa ipsa verba, quibus Pagius putat probari anno 15 persecutionem auctam esse, prioribus etiam junguntur, indicantque eo anno Christianos persecutione vexatos fuisse; quod mihi firmum admodum argumentum videtur, anno 15 in innoxiam gentem grassari imperatorem cœpisse. Nam, cum dixisset Scriptores etiam ethnicos non dubitasse memoriæ tradere Christianorum martyria, addit: *ὁμοίως καὶ τὸν καιρὸν ἐπ' ἀρχαῖς ἀπεσαράνουντο, qui quidem etiam tempus ipsum persecutionis accurate notaverunt.* At quod illud tempus fuit? non certe annus 13, non 14, sed quintus decimus; scribunt enim, *anno principatus Domitiani quinto decimo, Flavianum Domitillam Flavii Clementis, ejus qui tunc temporis Romæ consul fuit, ex sorore neptem, una cum aliis plurimis ob confessionem Christi in insulam Pontiam fuisse deportatam.* Neque potest Eusebium omisurum fuisse narrare, si idem scriptores memoriæ mandassent, persecutionem jam anno Domitiani 13 incepisse, vel decretam esse. Neque tamen, quem admodum ante dixi, illis plane refragari animus est, qui anno 14 censent Domitianum jam in Christianos grassatum esse. Nam Dio Cassius, lib. LXXVI, postquam narrasset Fabium Clementem *ὑπατεύοντα, consulem,* et Flavianam Domitillam morte affectam esse, illato ambobus crimine *ἀσεβείας, impietatis* (ita enim de Christianis loquebantur), adjicit Domitianum *τῷ ἔτει*, anno sequente, eos. Caio Valente et Caio Anisimo, necisum esse. Et anno præcedente alios etiam Christianos vel relegatos, vel neci datos esse, ex verbis, quæ Flavie Domitillæ historiam sequuntur, patet: *ἐπιπέσει δὲ ἄλλοις ἐπιπέσει ἀσεβείας, ἢ τῶν καὶ ἄλλοι ἐς τὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸν ἔτι ἐπὶ ἀσέβειαν πολλοὶ παρεδουλοῦντο. καὶ οἱ μὲν ἀπίθανοι, οἱ δὲ τὸν γὰρ πῶσαν ἐπεπέθησαν.* *Matum ambobus, Clementi et Domitillæ, crimen impietatis, quo crimine plures etiam alii; Judaicos ritus amplexi, damnati sunt: quorum pars occisa est, pars spoliata facultatibus: ubi per Judaicos ritus intelligenda est Christiana religio, non modo apud Dionem, verum etiam apud auctorem Olympiadum, qui scribit illis illatum esse crimen Ἰουδαϊσμοῦ.* Nam Judæi et Christiani confundebantur; et forte ita Dio locutus est, quia Domitianus interficere jussit, qui ex Davidis stirpe orandi erant. Et quamvis concederem tunc cito incepisse persecutionem, tamen non sequeretur inde illam vel longam, vel gravem fuisse; nihilque nullum fore dubium, Domitianum crudelius in alios grassatum esse, eoque præcipue sensu posse dici, *portionem Neronis de crudelitate.*

Ad cap. 9, observo, ante victum a Galerio Maximo Narseum, Persis etiam superatos fuisse a Diocletiano, vel eos cum illo pacem fecisse; et Herculum videri cum iisdem bella gessisse. Et Diocletianum quidem bellasse cum Persis probat ad annum 289, Antonius Pagius, secutus Norisium, præclaræ itidem doctrinæ virum, qui videatur cap. 4 dissert. 1 de numismate Diocletiani, quique ibidem observat Maximianum Herculum nonquam contra Persas pugnavisse; id quod etiam Pagius ad an. 297 sequitur. Contrarium quidem tradit auctor Chronici Alexandrini, isque etiam modo Constantium scribit cum Persis bellum gessisse, quem in errore incidisse quoque Casaubonum observavi ad cap. Lactantii 15. Et forte is auctorem Chronici secutus est, qui ita loquitur p. 642. *Persæ maximo bello a Constantio et Maximino Jovio Cesaribus devicti sunt.* Imo Constantius nunquam cum Persis bellavit, et Nicomedius Cesar creatus statim Occidentem petiit; alter quoque Cesar, non Maximinus, verum Galerius Maximianus dictus fuit: quem errorem et alibi in eodem Chronico, vel *ἐπιτομῇ χρόνων,* uti Scaligero vocatur, occurrere, doceo ad cap. 52 Lactantii. Sed tamen Mamertinus, cap. 2 Panegyrici Maximiano Augusto dicti, ita loquitur: *An tuas res gestas enumerare conabor, quæ te prima signa imperatoris auspiciis inaugurarint, quæ castra dominum habitura susceperint, quæ bella deduxerint, quæ victoria auxerint? Ibo scilicet vestigiis virtutis tuæ colligendis per totum Istri limitem, perque omnem, qua tendit, Euphratem, et ripas peragrabo Rheni, et litus Oceanii.* Hæc verba, fateor, mihi significare videbantur Herculum ad Euphratem cum Persis bellasse; nec mutò: sed id factum antequam Imperator foret, et cum in aliorum Imperatorum castris militabat; et Mamertinus his verbis breviter enarrat quomodo vitam transegerit Maximianus, antequam imperio admoventur, et quæ virtutis suæ præclara specimina dederit. Nec quidquam evincunt munera, quibus Parthus, uti cap. 5 Genethiaci legitur, blandiebatur Diocletiano et Maximiano, quia Narseus id fecit, postquam fœdus cum Diocletiano percussit, uti patet ex cap. 10 Panegyrici, quem laudavi; *Hoc eodem modo Rex ille Persarum nunquam se ante dignatus hominem confiteri, fratri tuo (Diocletiano) supplicat, totumque, si ingredi ille dignetur, regnum suum parit, offert; interim varia miracula eximie pulchritudinis feras mittit, amicitia nomen impetrare contentus, promeretur obsequio.* Nam de iisdem proculdubio muneribus loquitur. Nec obstat Maximianum Herculum in Ins. vocari *Persicum Maximinum,* quia illud cognomen ex Diocletiani victoriis obtinuit, qui a victoriis Herculei *Ger. Maximus* etiam dictus est, notante Norisio, cap. v Dissert. 1 de numism. Dioclet.

Ad cap. 18 disputo num Diocletianus consecratus sit. Animadverto nucc Ant. Pagium ad an. 316, ex loco Eusebii à me laudato adstruere eum a Maximino inter deos relatum esse.

Ad cap. 42, p. 494, examino quot per annos Diocletianum, abdico imperio, privatus vixerit; quæque ibi noto ita refingenda sunt. « Significanter ait post imperium, et per totidem annos eum, abdica purpura, si annum, quo diem suum obiit, illis annueneramus, Diocletianum superstitem vixisse in confesso est; nam anno cccv. privatum se ipse fecit, et an. cccxiii. obiit, illisque ambobus pro integris computatis, anni novem colligentur, uti docet Pagius ad an. Christi cccxvi. Notuit autem, etc. »

Ad idem caput Maximianum Herculum a filio Maxentio consecratum esse observo. Firmat eam sententiam Anton. Pagius ex nummo apud Mediobarbani, qui inscribitur.

DIVO MAXIMIANO PATRI
MAXENTINVS AVG. F.

Et hanc ob causam, non autem quia a Constantino

genero erat consecratus, Divus in lapide apud Nicol-Bergerum 3, 23. a Constantino juniore vocatur, observante eodem alibi :

IMP. CÆS. FL. VAL. |
CONSTANTINO. P. F.
AVG. NEPOTII. DIVI. CONS
TANT. AVG. PH. FILIO
XXXIII.

Nisi dicamus ea voce nihil aliud tunc temporis designare voluisse imperatores vivos, quam quorum mentionem faciebant, mortuos esse; quo sensu existimabam, ad cap. 19, Diocletianum et Maximianum vocari *Θεωτάτους* a Galerio Maximino apud Eusebium.

Ad cap. 50, *Valerium* mutandum esse in *Valeriam* docui. Pagius ad an. 306, n. 15, et 314, 12, *Valerium Valentem* a Licinio interfectum fuisse scribit. Verum vix dubito quin rare eruditionis sententiam suam mutaturus sit, si incidit in ea quæ de morte Valentis notavi. Quod ad nummum attinet, qui apud Goltzium Græce inscribitur ΑΥΤ. Κ. ΒΟΗ (apud Pagium legitur ΡΟΥ) ΟΥΑΑΕΡ. ΟΥΑΑΕΝC CEB. L. A. dubium valde est, num ad Valentem a Licinio occisum referri possit, quia alius eidem Goltzio recensetur nummus, in quo ex ejus opinione ille vocatur, ΑΥ. ΚΑΙ. Ρ. ΟΥΑΑΕΝC. ΚΥ. CEB. L. A. Et, ut verum fatear, optarem summopere me illos nummos inspicere, et manibus tractare posse; suspecti mihi enim admodum sunt, certe unus ex iis, qui Valens noster nunquam Augustus, verum Cæsar tantum fuit. Quidquid sit, *Valentem* tunc temporis a Licinio non fuisse neci datum, sed post gestum cum Constantino primum bellum, quod incidit in annum Christi 317, apertissime constat, cum quæ capite illo narrat Lactantius, adscribenda sint anno 314, ipso Pagio hæc ita digerente. Quæ autem ad cap. 50. de Valente notavi, ita, rogo, refigas; festinatione enim factum est, ut non satis mentem attentam habuerim ad ea quæ Tristannus notavit. Nam Valens dux limitis (male apud Pagium scribitur *militis*) Dacie eodem tempore neci datus non fuit, sed a Licinio, postquam a Constantino ad Cibalinum victus fuit, Cæsar est creatus; et cum ambo pugna, quæ in campo Mardienne, qui inter Philippos et Hadrianopolim videtur fuisse, iterum succumberent, ea conditione Constantinus pacem cum Licinio fecit, ut Valens privatus fieret et occideretur, quemadmodum ex Excerptis de vita Constantini, Zozimo et P. Patricio notavit Tristannus, T. 3., p. 472., qui etiam recte reprehendit Victorem, P. Diacorum, et Oconem, quod scribunt, Valentem rebellasse contra Galerium Maximianum. Nam, quamvis illud apud priores duos non inveniam, verum tamen utique est Valentem non potuisse rebellare contra Galer. Maximianum, quia ille diem suum obierat, cum Valens a Licinio Cæsar crearetur. *Imperatorum* enim vocant Victor et P. Diacorus; et si eum Augustum censent esse factum, errant utique: vel statuendum est illa ætate *Imperatoris* titulum promiscue et Augustis, et Cæsaribus fuisse datum; quomodo, observante Pagio, Numerianus appellatur *Imp. C. M. Aur. Numerianus. Nob. C.* in nummo veteri. Putaveram tamen nonnunquam fuisse Numerianum tunc temporis non Cæsarem, sed Augustum, quia hic unicus foret nummus, in quo *Cæsar* appellaretur *Imperator*, quem titulum in aliis nummis, vel Inscriptionibus, non video Cæsaribus tribui, si exceptis Ins. 7, cclxxv.

IMP. Q. IVLIO. FILIO. GALLIENI.
AVG. ET. SALONINÆ. AVG.

Nam tantum Cæsar fuit factus. Et qui apud Tristannum, tom. 3., p. 466. inscribitur *IMP. ROMYVS*, atque a Mediobarbo referretur ad filium Maxentii, qui revera Cæsar obiit, a Tristanno adscribitur Romulo Augustulo dicto, qui a patre Oreste Augustus, vel Imperator est factus. Nec videtur obstare Numerianum appellari *nobilissimum Cæsarem*; nam eum titulum Au-

A gusti nonnunquam servarunt, uti patet ex inscript. iv. 278.

IMP. M. AVR.
CARINO
NOBILISSIMO
CAES. PIO.
FELICII. INVICTO
AVGVST.
PONT. MA
XIMO. TRIB.
POP. P. P.
COSS. PROCOS.

Patetque hoc etiam ex nummo apud Mediobarbum, in quo C. Valens Hostilianus Messius Quintus dicitur *nobilissimus Cæsar et Augustus*: QUINTVS. NO. CÆS. VALENS. HOSTIL. AVG. Sic Volusianus, P. Licinius Valerianus, Herodianus, filius Odenati, Heremianus Maxeptius et Constantinus Magnus in nummis appellantur IMPERATORES AVGVSTI, et simul PRINCIPES JUVENTVTIS.

Ad idem caput 50, observo *Valeriam* et *Priscam* christianas fuisse, vel valde Christianis fuisse. Antonius Pagius idem censet, illudque etiam ex Eusebii firmare conatur libro viii, cap. i Historie Eccles., præfertque ad annum 302 Christophoroni versionem *Valesianæ*, mihi iterum iterumque Græca Eusebii verba examini nonnumquam constare potest eum de imperatorum uxoribus verba facere, quia sequentia plane contrarium suadent, in quibus Dorothei et Gorgonii fit mentio, cum certe ne dubitandum quidem videatur quin Eusebii Augustas earumque liberos, pace jam Ecclesiæ data, fuisset nominatus, si per verba hæc *γαρταῖς καὶ πατρὶ* eas intellexisset. Imo, ubi diligentius Eusebium inspicio, nescio qui fiat ut existimem, nec Christophoronomi, nec Valesium horum verborum sensum percepisse, quamvis hujus versionem secutus sim ad cap. 14 Lactantii. Proponam rationes meas, a quibus tamen abire paratus sum, si meliora alius doceat, vel si Eruditis videantur non satis valide esse. Eusebins igitur narrat christianam religionem magnam gloriam et libertatem apud Græcos et Barbaros consecutam esse ante Diocletiani persecutionem: illud probari τῶν κρατούντων, id est, *Imperatorum* benignitate erga Christianos, quippe qui illis dabant τῶν ἔθνων ἡγεμονίας. Postquam ita de Imperatoribus disseruisset, ad alios transit: *τί δὲ περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικούς λέγουσιν οἰκῶν καὶ τῶν ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων*; quæ ultima verba Christophoronus et Valesius interpretantur de ipsis *Imperatoribus*, Pagius, de iis qui omnibus imperant. At ego illa ita vertenda censeo: *Quid opus est dicere de iis qui in Imperatoris palatio versantur? Quid de iis qui omnibus præfecti sunt?* Et intelligo per hos *ἀρχοντας*, Præfectos Prætorum, vel potius Præpositos cubiculi, similesque, qui reliquis, qui in palatio versabantur, et in comitatu Principis erant, præerant. Hos ait Eusebins fuisse Christianos, et domesticis, uxoribus, liberis et servis permisisse libere profiteri religionem christianam; talem fuisse Dorotheum, qui erat Præpositus cubiculi, uti docet Valesius, talemque Gorgonium, alium itidem in palatio Præfectum, et reliquos qui cum ipsis propter τὸν τοῦ θεοῦ λόγον parem gloriam sunt consecuti; et tandem addit, *τοὺς καθ' ἑκάστην ἐκκλησίαν ἀρχοντας*, vel Ecclesiarum antistites, magno in honore fuisse παρὰ πᾶσιν ἐπιτρόποις καὶ ἡγεμοῖσι, apud omnes tam privatos, quam provinciarum rectores, ut vertunt, cum interpretari hæc verba debeant, apud omnes procuratores Augustorum et præsidis, vel rectores provinciarum; quomodo in inscript. ii, 595, Aulidius Julianus vocatur ὁ κράτιστος ἐπιτροπὸς τῶν Σεβαστῶν, et 459 T. Porcius Proculus *ἐπιτροπὸς ἡλιουπόλεως διὰ Διαμανίας, Διμανίας, Λαγυρίας*. Et ultima hæc Eusebii verba satis mihi equidem evincere videntur eum non de Imperatoribus, sed de iis qui prima dignitate in eorum palatiis erant, et domesticos regebant, loqui; firmaturque idem cap. vi., ubi agitur περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασι-

Λατρίαι ἄνευ, de iis qui in palatio versantur, recensetque ibidem τοὺς ἐπι τῶν βασιλικῶν βασιλικῶν παιδῶν, id est, cubicularios, simulque, quibus Dorotheus praeerat: qui, tametsi summi honoris prerogativa ab imperatoribus ornati essent, nec minus ab isdem diligenter quam filii, probrā tamen et tormenta pro Christiana religione pati voluerunt; et mox ait Dorotheum atque Gorgonium strangulatos esse. Et accipe tandem quod mihi, dum haec scribo, in mentem venit, quod si probas, lis plane omnis e medio sublata foret. Cap. 6., uti dixi, memorat βασιλικῶν παιδῶν, cubicularios principis; et tum erit iudicare, num cap. 1. pro ἐπι πᾶσι rescribi debeat ἐπι παισὶ ἀρχόντων; et subintelligi commodissime potest βασιλικῶν, quae vox praecessit. Et quia capite 7 eundem ordinem sequitur, narratque primo constantium et martyria βασιλικῶν παιδῶν, inde ipsis praefectorum Dorothei et Gorgonii, et demum Anthimi episcopi, magis magisque confirmor in ea opinione, ac puto Gorgonium etiam praefecturam in palatio gessisse, et forte ejus sive filium, sive nepotem esse, qui tempore Constantii Augusti, teste Ammiano Marcell., 15, 2. Gorgonius etiam fuit vocatus, cuique thalanti Cæsariani cura commissa erat. Nam duo fuerunt praepositi sacri cubiculi, Augusti scilicet et Augustae, uti patet ex l. v. Cod. de Praepositis sacri cubiculi, ac utraque dignitate Dorotheus et Gorgonius potuerunt esse ornati: quamquam nullus repugnavit, si quis eos alios in palatio honores gessisse existimet; imo requiescam etiam plane, si cui conjectura haec, neque enim alio loco meas habeo emendationes, displiceat.

Haec sunt, vir amplissime, quae tecum communcare volui; tumque nunc erit iudicare num digna illa sint otio meo, atque adeo tuo. Vale plurimum.

Haga-Comitis, 15 Julii 1689.

Amplissimo VOTIO S. D. Gisb. Cuperus.

Id quod eventurum saepe praedixi, si Lactantius diutius inter operarum manus haereret, nunc factum est; et ecce tibi aliam notam, quam typographus alicubi facili opera cæteris adjicere poterit, si modo tu dignam eam iudices, quae publici juris fiat, vir amplissime.

*Cap. 12. Repente adhuc dubia luce ad ecclesiam profectus. Monui Christianos primo in privatorum aedibus convenisse, postea eosdem, indulgentibus et conniventibus Imperatoribus, domos extraxisse amplas, in quibus Christum D. N. publice quasi et palam colebant. Euseb. viii, 1, scribit Christianos propter innumerabilem fidelium multitudinem non contentos τοῖς παλαιῶν οἰκοδομήμασι, εὐρείαις εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων, extraxisse ἐκκλησίας; addidit lapsu temporis ea quotidie, nemine invidente, in majus et melius ivisse: adeo ut per παλαιὰ οἰκοδομήματα haud incommode intelligere possimus domos privatorum, vel certe Christianorum conventicula, quae nihil a privatorum aedificiis differabant; et per ἐκκλησίας εὐρείαις εἰς πλάτος, aedificia majora, quae non tam longa quam laxa et ampla erant, et in quibus Christianos Deum suum colere unusquisque seire tere poterat. De hoc genere aedificiorum loquitur, ex mea opinione, Lamprid. in Al. Severo, c. 49: *Cum Christiani quendam locum, qui publicus fuerat, occupassent, contra Popinarii dicerent, sibi eum deberi, rescripsit populus esse, ut quomodocumque illic Deus colatur, quam populi vultus deditur.* Nam quamvis clara aedificii mentio nulla fiat, verosimile tamen admodum est Christianos eo in loco conventiculum extraxisse, cum absque metu in unum convenire ex indulgentia imperatoris possent; et inde hinc doceatur tunc Christianos toga habuisse, in quibus libere conveniebant, et quae omnium patebant oculis. Quin et hoc sub Hadriano ipis concessum fuisse alicui videri possit, quia idem Lampridius, cap. 43. Vite: ejusdem imperatoris Severi ita*

*loquitur: Christo templum facere voluit, eumque inter deos recipere. Quod et Hadrianus cogitasse ferunt, qui templa in omnibus civitatibus sine simulacris jusserat fieri, quae hodie idcirco, qui non habent nomina, dicuntur ADRIANI, quae ille ad hoc parasse dicebatur. Nam cum Hadrianus id agitaverit, ut pluribus probat magni nominis vir, P. Daniel Hueticus, in Praeparat. Evangelica, inde a ratione alienum non est ipsum Christianis fuisse, et concessisse ut palam quasi Christum colere et adorare possent. Quin et ecclesias sub Trajano principe extructas fuisse censent erudit confisi Eusebio, lib. iii, c. 57. Eadem tempestate floruit etiam Quadratus, qui cum Philippi filius propheticam gratia illustris fuisse memoratur. Praeter hos alii quoque complures eodem tempore vixerunt, inter Apostolorum successores principem obtinentes locum: οἱ καὶ ἄτε πληκῶνδῆ ὄντες θεοπρεπεῖς μαθηταί, τοὺς κατὰ πάντα τόπον τῶν ἐκκλησιῶν παρακαταβλήθέντας ὑπὸ τῶν Αποστόλων θεμελίους ἐποικοδομοῦν: qui utroque discipuli tantorum virorum admirabiles plane ac divini, ecclesiarum fundamenta, quae variis in locis Apostoli prius jecerunt, additis aedificiis extruxerunt. Utuntur hoc argumento Pontificii, ut variarum ecclesiarum probent antiquitatem: sed mihi tempora Trajani consideranti verosimile nequaquam est Eusebio tale quid in mentem venire potuisse. Trajanus nolebat in urbibus haereticas, vel sodalitia, sive corpora constitui, propter factiones quae ab illis passim excitabantur, uti patet ex epist. 42 et 43. lib. x Epist. Plinii. Eodem loco habebantur Christianorum conventus, quia Gentiles etiam colligia sacra et numini alicui devota habebant; et inde Plinius, et sine dubio etiam alii praesides eos coire vetabant. Nam cum Ep. 98 narrasset Christianos carnem Christo quasi Deo dicere, sacramento se obstringere, ne atrocina, ne adulteria committerent, cepisse cibum promiscuum et innoxium, addit: *Quod ipsum facere desissee post edictum meum, quo secundum mandata tua haereticus esse veterum.* Deinde obstant ejusmodi aedificiis, vel ecclesiis, Christiani soliti stato die ante lucem convenire, uti loquitur idem Secundus; et Imp. Trajani decretum, *conquirendos non esse Christianos: si deferantur et arguantur, puniendos.* Cum enim Gentiles maximo odio prosequerentur Christianos, nullamque occasionem omitterent eos accensandi illud utique commodissime facere potuissent, si in oculis quasi civitatum convenirent; nec ego tam abjecte de prudentia et pietate veterum Christianorum sentio, ut credam, eos sese videntes volentesque gravissimis periculis objeuisse. Praeterea monumenta veterum nos docent, ipsaque temporum conditio affirmat convenisse Fideles in privatorum aedibus, in cenaculis, in porticibus, cryptis et coemeteriis; quin et non saeculo tertio templa vel ecclesiae fuerint adhuc sub iudice lis est; quam in rem videri potest rari vir eruditionis Frider. Spanhemius, in Historia Ecclesiastica. Quid multus? ego persuasus sum interpretem Eusebii, quique eum sequuntur, viros praefatos verba Graeca nequaquam intellexisse. Neque enim de aedificiis loquitur: sed commemorat eos, qui ex Apostolorum successoribus vivebant, ecclesiarum fundamentis ab Apostolis factis superstruxisse, vel Christianorum fidem confirmasse, multos Christianos fecisse, et eorum cætum vel ἐκκλησίαν auxisse. Et petita haec loquendi ratio est ab Apostolo Paulo, Ephes. ii, 20: *Ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν Αποστόλων καὶ Προφητῶν, ὅστος ἀρχιτοῦναιος αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, superaedificati super fundamentum apostolorum et prophetarum, ipso summo angulari lapide Christo Jesu.* Quo sensu ἐποικοδομῆσαι ei οἰκοδομῆσαι sepe in Novo Fœdere usurpatur; adeo ut mirer hoc ne ipsi quidem sagacissimus Valesio in mentem venisse. Et quamquam haec ita sese habeant, censent tamen et affirmant pontificii sub Domitiano et Trajano constructas fuisse ecclesias, et similibus molis opera, quae hodie cernimus. Minucius Felix ita loquitur in Octavio: *Cur etenim occultare et abscondere**

quidquid illud colunt magnopere nituntur? cum honesta semper publico gaudeant, scelera secreta sint. Cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra? Notat ad hæc verba vir eruditus, qui nuper de vera Senonum origine christiana commentatus est pag. 40: « Quæ suo tempore vera fuisse, quantum ad publicos conventus, cum in Christianos cæde et incendiis cuncta ferventer, nullus ambigo: sed extinctis Nerone et Domitiano, sub quo figuræ æram inaugurationis Ecclesiæ Senonensis, Saviniæ sanguine Christo dicatæ, et pacatis tantisper rebus, nemini dubium, excitationis superius imp. edictis, e latebris cryptivæ Christianos emerissem, in quibus pro reverentia sacrorum suorum, et sui tutelæ legi fas erat, et ecclesiæ variæ structuræ seu basilicæ nemini non notas suis usibus publicis erexisse. »

Variæ hic observanda sunt; et P quidem ætas, qua Minucius dicitur vixisse. Illius quidem ætas incerta est, eumque scripsisse sub finem Marci Antonini censet pereruditus Dodwellus pag. 55, dissertat. Cyprian., eundem Alex. Severo posteriorem facit Balduinus, et sub illo imp. eum floruisse censet cardinalis Bellarminus: at nemo, præter virtum illum doctum, inventus est, qui eum Domitiani Nerone temporibus assignet. Neque enim video, si hæc non est ejus sententia, quo pacto ita argumentari possit: suo tempore Cæcilius vel Minucius vere dicit, Christianos nulla templa habuisse, quia persecutionibus imperatores sæviebant in gentem innoxiam: at mortuis illis imp. Nerone et Domitiano, illud verum non erat, quia ecclesiæ extruebantur. Deinde si ecclesiæ Senonensis inaugurata est Domitiano principe, sique tunc scripsit Minucius, sequitur eundem errare, cum tradit, Christianos templa vel ecclesiæ (hæc enim eodem loco sunt viro docto) eodem imperatore non habuisse, adeo ut hæc quidem ἀσύντακτα sint.

H. Caute addit, quantum ad publicos conventus, ut scilicet tacite nobis simulacra et imagines illo sæculo obtruderet, quæ tamen certissimum Christianos tunc ignorasse plane; egoque nullus dubito, quæ Gentiles mitius acturi fuissent cum Christianis, si simulacra coluissent, vel memoriæ causa habuissent: quin et e re erat eorum non occultare imagines, sed per eas gratiam Gentilium aucupari, qui facile illos admisissent, et publice imagines coli passi fuissent, quia sibi finixissent eas similes deorum suorum simulacris esse, licet aliò colerentur modo, nec itus in aras injiceretur.

III. Ecclesiæ Senonensis non potuit inaugurata esse sub Domitiano, quia Christiani, uti modo probavi, tunc temporis in privatis ædibus, posteaque in ædificiis a privatorum ædibus, aut non, aut parum diversis conveniebant, quas a cœtu Christianorum in his congregatorum vocabant ἐκκλησίας, ab iisdem et formâ ἐκκλησιῶν οἴκους, et a precibus προσευχητικῶν οἴκους. Postea cum jam liberior Christianis vita eræt, basilicæ extruxerunt: et quidem id faciebant viri primarii opibusque affluentes, quando Christo nomen dabant; idque absque invidia Gentilium facere poterant, quia illorum etiam priores domos suas basilicæ exornabant, uti docet Alexander Donatus, et quia in basilicis homines convenire solebant. Nam basilicæ erant ædificia magnifica, columnis muttis suffulta, et plano tecto, in quibus mercatores non modo mercès suas vendebant, verum etiam judicia exercebantur, et forte etiam nunquam recitationes fiebant; nescio enim quam valde mihi placet ita Juven. Sat. I explicare:

Frontonis platani, convulsæque marmora clamant
Semper, et assiduo ruptæ lectore columnæ.

A Nam quamvis porticus etiam possit intelligi, tamen non a ratione alienum esse ad basilicæ privatorum decurrere, is, uti spero, judicabit, qui perpendere velit, quam commode ad hæc rem ille fuerit. Quicquid sit, constat in basilicis publicis, et forte etiam privatis, magnam semper hominum multitudinem fuisse, sive in iis ambularent, sive sermones cæderent, sive aliud quid agerent; et inde est, uti reor, quod in iis etiam conveniebant Christiani. A. Marcell. xxvii, 3: *Constatque in basilica Sicinini, ubi ritus Christiani est conventiculum, uno die centum triginta septem reperia cadavera peremptorum.* Fuit proculdubio hæc basilica a Sicinino quodam constructa, et forte ædibus suis juncta; in qua Christiani ipso persecutionis tempore, aliud veluti agendo convenire potuerunt, et Christo carmen dicere, quamque alii basilicam Liberii vocant, non tam quia Liberius papa illic ecclesiæ ædificasset, uti commentatur Valosius, quam quia illam in ecclesiam convertit. Illa enim loquendi forma novum ædificium involvit, altera autem nequaquam; et hoc factum fuisse patet ex actis Serotini laudatis Hugoni Mathoud. *Urbis nobilis viri, qui fuerunt ejus purcutes et propinqui, construxerunt mirifico opere basilicam super eum pulchræ ædificationis, quam B. pontifex Potentianus postmodum ecclesiam consecravit in memoriam martyris.* Et videor hinc affirmare posse, Christianos in locis, ubi martyres sepulti erant, primo basilicæ, tanquam ædificia publica sive privata fecisse, quia ejusmodi operibus urbem exornare licitum erat; et eadem basilicæ in ecclesiæ fuisse conversas postea, easque nomen habere ab ejusdem nominis operibus aliis, non autem ita dici, quia Christo Regi colorum dicatæ sunt, uti nonnulli censent. Cum autem basilicæ Romanorum fuerint planæ, quemadmodum patet ex nummo Lepidi, qui inscribitur, *ÆMILIA N. basilica, M. LEPIDUS REFECIT, et altero Trajani cum ins. s: P. Q. R. OPTIMO. PR. BASILICA ULPIA, additis basilicarum illarum formis, nec non ex Vitruv. lib. v, cap. 1, aliisque auctoribus, eadem forma proculdubio fuerunt etiam Christianorum basilicæ; potueruntque iis tecta fastigiata imponi, cum ex illis ecclesiæ facerent, ut ita Gentilium templa eorumque splendorem imitarentur.*

IV. Quia Christiani vel in privatis ædibus, vel conventiculis a privatorum ædibus nequaquam diversis, exteriori formam sui spectes, convenerunt, et cum templa Gentilium splendidissima forent, inde dicit Cæcilius, eos templa nulla habere. Opponuntur enim templa et conventicula; et ita nihil obstat, quominus Christiani, cum hæc scriberentur, libere convenire potuerint; nec necesse est Minucium ad Nerone vel Domitiani tempora referre. Sic Galerius apud Euseb. viii, 17, ea vocat οἴκους ἐν οἷς συναγοροῦτο; et apud Lactant. cap. 48 loca ad quæ convenire consueverant; idemque Lactantius v, 11, last. Arnobius aliique conventicula. Atque templa et ecclesiæ opponunt frequenter Patres; et illa Gentilibus, has Christianis tribuunt, uti docuerant eraditi.

V. Quæ laudantur imperatorum edicta, parum argumento inserviunt, quæque Maximiani, illa longo tempore postquam ecclesiæ Senonensem conditam opinatur vir eruditus, condita et promulgata sunt; et quidem illo, quo Christiani extra dubium ampla editaque ædificia, uti ex Lactantio patet, et forte etiam basilicæ habuerunt.

Hæc mihi, vir amplissime, et in mentem venerunt; et faciendum mihi esse putavi, ut ea tecum, utpote elegantioribus studiis valde dedito, communicarem. Vale. Hagæ-Com. 19. Nov. 1679.

PAULI BAUDRI NOTÆ

IN LIBRUM

DE MORTIBUS PERSECUTORUM.

PREFATIO.

Ecce tui tandem, erudite lector, editionem novam libelli *De Mortibus Persecutorum*, quam testudineis passibus processisse non immerito mecum dixeris. Nam quando est, cum incepta est, parum interest scire; ac multa operis loca rem non tacent. Sed audacter dicam, vix cœperam, cum libens, si potuissem, paruissem consilio Horatii, *Natum prematur in antro*. Neque hæc mihi tantum ratio erat, quod de primo ingenii partu ageretur, qui præ cæteris haud debeat temere in lucem promi; sed quod præterea observassem, arduum esse inchoare, tum et difficile, ut testantibus varia excidant, quæ refingi melius possint per otium; ut vel ipse sapius expertus sum in hujus editionis curriculo, urgentibus contra spem et voluntatem typographis. Accedebat maxime, quod in libro, quem pro virili parte illustrandum susceperamus, plurima hinc inde loca erant obscurissima, quæ, ut ejusmodi alia, comparare soleo tenebrosissimis illis specubus, in quibus qui ea subeunt, nihil primo cernunt: sed aliquid tandem plus minus vident, si ducunt immorentur, et intentis oculis patienter dispiciant. Gloriarì equidem nolim me, ita lente meditando, rem satis acu tetigisse, quod aiunt, seu, ut planius loquar, feliciter vidisse, quæ in tantis tenebris latitant. Apagæ sis. Perraro nobis tantum sumimus. Sed si non successit, et eapropter jure tritum illud frequentius usurpandum est:

Aut videt, aut vidisse putat per nubila lunam,

valebam omnino, studiose lector, tui meique gratia succedere; et si minus certa spes aderat prosperi eventus, atque propter Petri exemplum, qui, testante piissimo cursu comite Joanne (*in Evang. cap. XX*), para manitus est in Christi sepulchro, quam Joannes, qui præcurrerat, nullum videbatur periculum esse in mora. Eo magis, quod sapenmero, dum hæc editionem videbar abjicisse, incidere me contingeret aliud agendo (nam ad alia quoque, ne scias, sapiuscule, et, ut amici ex parte norunt, serio sumus depressi), incidere, inquam, contingeret in improvisas Cæciliæ narrationis confirmationes aut explanationes. Sed nimis moramur in veteribus rectoris.

Aureum esse opusculum, ad quod tam multa, quæ hæc volumine continentur, scripta sunt, non omnes modo, qui scripsere, verum etiam qui legerunt, sine ulla propinquo exceptione sunt confessi. Quam jure autem, cum res, quæ gravissime, tum auctoris dictio, quæ fere semper tersa et elegans, loquuntur. Sed nobis in presentia præ cæteris omnibus testimoniis, quoniam scilicet uno complexu pleraque ad rem pertinentia attingit, præfatio editiois primæ Oxoniensis, quam idcirco paulo fuscus describemus, et Exhibemus, inquit, Lactantii nostri librum de Mortibus persecutorum, auro contra æstumandum, quem per plus mille annos desideratum eruditissimi Baluzii studio nuperime recepinus. Eumque male mutilatum et lacunis sæpius hiucum, partim ex nostris, partim doctissimorum virorum, episcopi Asaphensis, et Isa et Vossii conjecturis subinde restitimus. Hu-

jus tractatus interventu, tandem aliquando ab inveterato errore liberamur de S. Petri 25 annorum pontificatu. Insuper persecutionum in Ecclesia seriem et tempora distinguimus; et felicitia martyria, quæ Diocletiano huc usque ante octavam ejus consulatum imputabantur, deterginus et explodimus. Demum imperii Romani statum, per feralia illa tempora fide historica enarrata, nunc primum obtinemus; et purpuram, quam sponte à tyrannis depositam vani credidimus, ægre, nec sine lacrymis dimissam intelligimus. Ubi nunc reapse, præter aureum libri pretium et grave de pretio iudicium, quæ dixeramus, ante omnia cernis, ut is Lactantio, politissimo sæculi tertii et quarti scriptori, adjudicatus rotunde fuerit a reverendissimo quondam Oxoniensi episcopo, Joanne Felles, præfationis auctore: tum quam misera olim et ad hæc propemodum tempora fuerit egregii foetus conditio in plurimis; tertio porro, in quas tandem felices manus et medendi peritas pervenerit; ac postremo, quid eximii breviter contineat. Nos quod attinet, et quantum hic licet agere de rebus, de quibus alibi suis locis egimus, vel erit paulo post opportunius dicendum, credimus quidem, propter auctoritatem Hieronymi ad titulum laudatam, sed maxime propter indicem, quem in proprium usum cœpinus concinnare, vocum, phrasium, rerumque, quas hic auctor et Lactantius communes habent, non posse melius librum cuiquam ascribi, quam Lactantio; nec audeamus tamen ob alia, quæ ad eundem titulum notavimus, rem secunus extra omnem dubitationis alkam constituere. Sed quod ad errorem de diuturno illo S. Petri pontificatu memoratum modo ut veterem, et quo tandem errore liberati sumus subjecti operis interventu, operæ pretium est accipere, quid mihi novissime evenerit. Posuit totidem syllabis in Chronologia sua technica ad annum Christi 55 Dionysium vir magni laboris Philippus Labbeus, *obscurationem solis*, de quibus evangelisto Matthæus, Marcus et Lucas meminerunt (*Math. xxvii, 45; Marc. xv, 33; Luc. xxvii, 43*) contigisse die 3 aprilis illius anni, sicut locum alienitibus patebit; contenditque similiter disertissimis verbis in hæc ipsa lucubratione clarissimus Toinardus, *Christum æræ vulgaris 53, et quidem mensis Nisan die 14, sive mensis aprilis die 3, cruci fuisse affixum*. Ego vero nudius tertius, cum crederem valedudinem, quam ante tres fere menses gravissimo morbo amisi, recuperari belle integrum non posse, si otiosus lectio abesset, cœpi querere, quis veterum dictas tenebras cum tertio die aprilis, et emortuali simul Jesu Christi conjunxisset, utrum pseudo-Dionysius Areopagita? vel illius annotator Maximus? vel ejusdem paraphrastes Pachymenes? vel libertas Hadriani Phlegon? vel qui Phlegontem ea de re citantur Eusebium et Pseudo-Eusebium? vel qui illius Dionysii vitam scripserunt, Methodius et Metaphrastes? ac sic de aliis omnibus, qui quocumque nomine in mentem et manus venire poterant. Sed quid plura? quod unice quærebam, nusquam potui reperire lactenus; et quod de primo Petri in urbem adventu quærebam, in martyrio Dionysii Areopagite per Methodium, aut, ut alii malunt, Methodorum, contra spem, et secundum ipsam Petri Lansselii Je-

suita interpretationem, sic invenit: « Anno, inquit, octavo et octingentesimo post natam Romam, cum imperium adeptus esset Nero Caesar, quintus ab Augusto, B. Petrus apostolus cum aliis etiam apostolis missus, qui Evangelium universo orbi predicaret. Is post multos annos prædicationis suæ, suprema urbe Roma occupata et delicta, ibi divinitus prædicandi munus accepit, ut quasi veritæ et præceptis sanctorum apostolorum in ordine numeris apostolice factus, primus Romæ in certantibus, eorum quæ Christus perpressus erat, socius ac particeps fieret. Urbs enim illa, quemadmodum in magnis erroribus versabatur, sic majoribus remediis egebat, ut corrigetur; ut ubi gravissimus erat error, ibi etiam maxima gratia abundaret. Deinde tyrannus et impius Nero, qui se tyrannidi suæ terram et mare subacturum speraret, furore crudelitatis suæ, vique amentie in rabiem adactus, in Christi servos exarsit, ac quarto decimo tyrannici imperii sui anno beatos Petrum et Paulum iniqua morte condemnavit. » Qui certe locus, ut obiter sæpe alia alibi, non inexpectato tantam misericordie confirmat, apostolum Petrum Romam, cum jam Nero imperaret, advenisse, ut inferius tradetur capite secundo: sed perspicue ostendit, potuisse nos carere hoc libello de mortibus persecutorum ad illam contrariam opinionem abjiciendam, cum jam eam Methodium secuti potuerimus damnare. Et vero si ex Methodio apostolus Petrus, imperante jam Nerone, ad prædicandum per totum orbem Evangelium cum cæteris apostolis missus est, et in urbe Roma anno tantum Neronis 14, post annuntiatum prius alibi per multos annos christianam veritatem capite plexus, quoniam ille pacto potuit annos plures, quam circiter sex, aut septem, episcopum Romæ agere? Ad rem propius accedimus.

Plurimum placet, ut, cum forte novus aliquis liber Veterum, qualis nunc noster, ex unico, nec bene sano manuscripto codice imprimendus est, edatur per omnia sicut extat exaratus, ne cui vel ulla parte rei veritas occultetur, aut per publicatas in auctoris verbis mendarum et lacunarum loco lectiones minus liceat de novis cogitare; eventurum scilicet alias, ut toticem ferme literis pronuntiavit Joannes Frider. Gronovius vir maximus (in *Observatis ad Ecclesiast. Scriptores, cap. 8, pag. 72*), ut signa ad salutem et veram auctoris manum idonea desint, futurumque non raro, ut prioribus aliquorum conjecturis meliores nequeant ab aliis proponi. Illius verba sunt: « Etsi non laudem audentes conjecturas, quibus nonnulli veterem scripturam nimis transformaverunt, et membranis hæere tutissimum sit, tamen si quid illic asperi, et scabri, et senticosi exhibeant, id non tam malo, quia Minucii esse certum habeamus (agit quippe de Minucii Felicis dialogo contra Paganos), quam quia ex eo, quod auctoris fuerit, fructus elci posse, non desperem. Non sunt enim codices antiqui sine mendis etiam prodigiis; et præclare nobiscum agitur, cum signa ad salutem et veram auctoris manum satis plana sunt ac certa: reliquum mens divina, plurimumque doctrinæ studium, et perçognita scriptoris indices ac natura præstabit. » Et quod continenter subjicit: « Atque in eo, quod non trum est, evenit persæpe, lateor, ut latitauer, quicumque has literas supra vulgum tractamus: sed et multa interim erimus præclara: utque olim iniquas censoris alterius notas collega plerumque levabat, et ad verus tribuam pro intercessione vim intentantem aliis auxilio erat tribuens: ita si que male conciliaveramus, exoritur atque existit ex hoc ipso ordine, qui nostram peccante emendet. Deinde tempus agit rem; quod hodie non est, eras erit: sic vita truditur. » Hæc, inquam, adeo non absterbere debent, ut Priscorum libri, nostro similes, cum cunctis suis vitiis bona fide represententur, ut palam sit, debere ea magis representari. Nunc autem, quia eadem prorsus sententiam, putaveram, operandum non po-

uisse melius nostra cura communicari eam dantis viris, quam si proxime ad vetus exemplar eudoretur, revocatis ob eam rem in sua loca quibuscumque lectionibus, quas in notis primus et clarissimus editor Baluzius testaretur abjectas a se fuisse ut corruptas; neque enim aliter manuscriptam codicem, qui Parisiis servabatur, fas erat consilere. At quid moror? Tantum juris in alienum opus per literas roganti concessum non est. Hinc tibi nunc ante omnia Parisiensem editionem param potam, sicut primò prodiit, aut in iis soium, quæ Baluzius ipse mutavit, interpolatam, quantum ad auctoris contextum renovamus. Noli ergo, cum, verbi gratia, in libri fere limine pro scriptura manuscripti, qui illustrat erat Deo, jacet, excusum de integro reperies ex doctissimi viri correctione, qui adversari erant Deo, jacet, rem alio referre, quam qui diximus. Jam de notis.

Illarum, ut in toto opere videre est, infinite breviusculæ sunt, aut non saltem longiores, quam ut commode subijci possent (textui, quem vocat. Contra vero alie, nec omnino pauca, inveniebantur, quibus nequibat idem locus assignari, sive quod fusiores essent excursus philologici, sive quod, licet aliquam auctoris difficultatem pressius discerent, ipsæ quoque proliores forent; sive denique quod ex singulis ejusmodi disquisitionibus, vel pluribus simul, facile esse videretur Cæcilianas dissertationes ad instar Cypranicarum, et Dodwellianæ de Ripa Striga, in prolegomenis, ac præsertim in secunda libri parte conficere. Sed jam, ut id fieret, tria magna corpora, non præstantibus viris gravissimis, nec probaturis etiam, opinor, auctoris, qui viverent, discerpenda erant in partes ac particulas: notæ, dico, doctissimorum virorum Baluzii, Cuperi et Columbi. Quare mox, mutata sententia, singulas ut licuit integras (jam enim suas amplissimas Cuperi ab illis Columbi sejunxerat), imprimendas tradidimus typothetis, nimirum ut ex omnibus ac Dodwelli dissertatione de Ripa Striga, cunctisque similibus, quæ postea inveniri possent, et quales deinde revera prodiunt Parisiis, anno 1690, clarissimi Toimardi note in nostrum libellam, ac doctissimi Ruardi præfatio in Acta martyrum sincera, sicut in, et selecta, non solum posterior pars hujus editionis constaret, sed ad illam primo loco editam ea suo ordine debitaque ratione in priori loco fierent, quæ Gallis singulari nomine dicuntur des renoués.

Neque vero nos tunc temporis ignorabamus, quanta inde talium seges postmodum oritura foret. Sed præter quam quod jam proposueramus, ac nimis esset arida, aut importuna, aliqui sæpe, si quis daretur locus, præmittere, unde et nonnunquam satis levia præmissa sunt, volumus te cito ac facile, priorem operis partem legendo, posse, verbi gratia, simul legere, si liberet, aut res posceret, doctorum notas, quæ ad libelli seriem, vel ad eadem auctoris loca spectarent. Doctissimas porro observationes, quas hodie primum simul collectas edimus, non aliquo modo pretium commendat: sed hoc amplius superpondi de novo ad illas accedit, quod, ut vulgo evenit in secundis editionibus, suas magnopere doctissimi viri Baluzius, Cuperus, Toimardus, sive nova annotando, sive vetera reformando, sive utroque aliter disponendo, prout conferentibus liquet, adauxerint. Quinam enim tibi nunc cuncto meliores indicarem?

In alteram partem concessimus omnia quæ ad auctoris intelligentiam diversimode cogitata, vel facientia, contextui subjicienda supererant. Eæ autem sunt, primo, quæ eruditissimi et doctissimi præter viri Joannes Georgius Crævus, illustris et loci grativum et exactissimum incubationum patris, ac Elias Bouerellus, a quo eximiam curam in dies profecto expectaveris, et proprio peni nobis flagitanti iure depretempserunt: deinde, quæ a clarissimis Thomæ Gale, Petri Allix, et Paulo Goussier, per Boboniham nostram, anno ad huc in Regia abigetæ. Sen-

guissime impetrata, quin et maximam partem laboriose descripta acceptimus; tertio, omnes notulae, quas idem Colomesius sua quoque manu, ex Vossiani excuspatris marginae curiosissime expressit, et ad nos iterum pro sua benevolentia per eundem amicum transmisit; tam quae aliunde serius oculis humanissimè Tolnardi beneficio, aut bibliopole nostri opera, a doctissimis viris Jacobo Tolho, et Abbate a S. Hilario, canonico Bellovacensi, habuimus: denique, quidquid ipsi potuimus proprio Marte, et ex iam editis illorum laboribus conferre. Ac sane, cum inter illos, tam propter semetipsas, quam propter additas notas, Anglicae tres editiones nullo pacto praeteriende forent, eminenterque itidem propter talia versiones duae laudatissimae, una Gallica clarissimi Maucroixii, canonici Rhemensis, et altera Anglicae Gisberti Burneti, reverendissimi hodie episcopi Sarisberiensis, quin et postremo eruditissimae Dodwelli dissertationes Cyprianicae, neonon doctissima Pagii Critica in Annale Baronii, plurima habent, quae ad certa sequentes opusculi loca commodissime referuntur, quid aliud tibi, obsecro, in hujus generis libro erat expectandum, quam ut identidem ea opera laudari, aut describi cerneres? Ad alia, quae restant, festinamus. A nobis, non difitemur, editae sunt inconsultis prorsus clarissimis auctoribus, dissertatio de Ripa Striga, praefatio in Acta martyrum, atque singula insuper, quae tot locis ex Dodwelli et Pagio excerptimus. Sed ne multis, quae jam antea facta fuerant separatim juris publici, et ad rem nostram quovis pacto spectabant, nullatenus iniquum, aut inurbanum putavimus, etiam inscius, qui vulgaverant, recudere et adunare, licet interdum viros doctos non leviter inter se commissura sint; ita enim melius aliquando ubi veritas lateat pateatve appariturum. Nec tacendum duo, primarium recudenda praefationis auctorem fuisse amplissimum Cuperum, qui inopinanter typographum de ea re ad majorem veri disquisitionem monuerit. Atque nos quidem titulum illi de *Multitudine martyrum* pene imposuimus; praecipue quod (ob suppressam studio suis locis nonnulla, in quibus Ruinartus singulariter rationem reddidit novissimae suae editionis Actorum Martyrum) superfutura essent tantummodo, quae ad multitudinem martyrum totis viribus asserendam facerent. Sed ne forte videretur illius praefationis ratio temere a nobis interpolata, vetus titulus servatus est, nec aliud quidquam, sancte possum dicere, ex toto opere abjectum, quam dura illa inter eruditos, et ut minimum, inter utriusque partis homines controversia, haeretici appellatio, qua Ruinartus aliquoties voluit adversarium infamare, et pro qua nos humanius certissimam, nec invidiam doctissimi nuncupationem substituvimus, aut aliquid tale. Accipe nunc in hunc modum cum nobili vetustissimi ecclesiae Patris monumento amplissimum omnium collectionem, quae ad illud quomodocumque pertinebant; et si minus diligentiam aliquam in ea re, propter tantas procrastinationes quae intervenerunt, memorandam esse existimas, aut saltem amplius, quanta fide suam cuique tributam voluerimus. Primum omnium, cum primae partis animalversiones, quas ab aliis accepimus, non omnes simul in nostras manus venerint, sed quaedam citius, quaedam tardius, priores passim prior loco, nisi casu posteriorum censurae essent, coloravimus. Postea, singula quae undecumque describenda erant, tanta cura descripsimus, ut ne ipsos qui non ablativorum circumflexos et ad verbiiorum graves omiseramus, quoties adhabitos fuisse vidimus a doctis; nullis vero addiderimus, quoties contra ab illis cum Jo. Frid. Gronovio (*In Observatis ad Eccles. Scriptur. cap. 14, p. 152 et seq.*) elementariis, vel parvis, vel etiam senibus relicti fuerant; servata nimirum methodo sua scribendi modo, etiamsi ex ista annotatione duo plerumque diversissima scripturae genera, prorsusque insociabilia in hoc libro conspicienda forent. Postea rursus, studioso quoque

A auctorum nomina suis notis, cum licuit, subjunximus. Ac denique, quoniam ex nulla trium Anglicarum editionum sat perspicue patebat, quos potius parentes notulae, quae plerisque omnibus paginis subjectae sunt, agnoscerent, editiones ipsas pro notularum parentibus nominavimus. Tanto magis, quod licet in priore Oxoniensi, quae caeterarum Anglicarum mater est, reverendissimus praefationis auctor antea nominatus simpliciter scripserit, *esse Lactantii librum de Mortibus persecutorum, utpote male mulctatum, et lacunis saepius hincum, partim ex suis, partim doctissimorum virorum episcopi Asaphensis, et Isaaci Vossii, conjecturis subinde restituisse, haud solum v. g. non suas accurate distinxerit a Vossianis, sed Sparkianas aliquot, ut facile esset probare, praeter omnem expectationem admiscuerit; quin et complures, ut legitima mihi suspicio, Galeanas, cum non paucas in Galei apographo, quo nos vir clarissimus per Boherellum nostrum beavit, haud aliter deletas invenimus, quam ut sua quisque solet damnare. Adde Cantabrigiensem editionem, etsi plures ei insint notulae quam duabus Oxoniensibus, anonymi utique esse editoris, seu ἄδελφοποι.*

B De caetero, scio nos, quantumque fuerit religio nostra in istis, parum proculdubio religiosus visum iri in locis, ubi toties Caeclii verba suspecta reddere tentavimus, vel aliorum conjecturas ac sententias, prolatis confirmatisque pro virili nostris, in dubium vocare et evertere. Sed verbo dixero; et in religione, primorum Christianorum exemplo, *religiosi crucis non sumus* (1): ita nec crucium in auctoribus; et ut iterum in religione veritatem supra omnia sectamur: sic quoque semper in rebus criticis et scientiis. Imitare tu, vel nostri laboris dispendio, si peccavimus. Nec enim nostra nobis ipsis oracula sunt, et omnes omnes veritati debemus litare; atque ut saepius nosmet libere et candide, occasione data, in musaeum reprehendimus: ita per alios ab erroneo tramite in viam reduci, si candor et ratio benigne adsint, libentissime patimur, et magnopere gaudemus. Quin confide, si, allata mole potiori auctoritate vel ratione, cur hic aut illic aberraverim ostenderis, te tantam a me gratiam initurum, quantum a te meritam vellem, si vel propter solas doctorum notas, quas tanto numero partim recentes, partim veteres collegimus, et jam nunc demum vulgavimus, feliciter tibi tutoque ab omni parte esset exclamandum:

Uuus homo nobis cunctando restituit rem.

C Sed quam reverendum, quantumcumque aestimandae sint, ut id operis, ni novi suppetant mss. codices, possit perfici! Vale; ac dum meliora, spero, molimur, animos adde, si potes. Nam ut nonnulla, quorum ratio divinatui facilis, non praeloquimur: ita nec omnia nostra, denuo dicam, valde commendabilia esse volumus; et amabimus semper, quae meliora videbimus et probabimus, sequi. Nostris porro, quod pene exciderat, notulis longioribusve animadversionibus, nomen nostrum non subjungimus. Sed vulgo D figura crucis praefixa; cum enim typographi plurimis locis oniserunt.

Viro perillustri atque reverendissimo D. EMMANUELI a SCHELSTRATE, *Ecll. D. Petri canonico, et Vaticanae bibliothecae primo custodi, JACOBUS TOLLIVS S.*

Laudem, quae praeclearis studiis tuis atque consummatissimae in Eccles. Historia eruditioni, vir perillustri ac reverendissime, debetur, in commodiora tempora occasioneque aptiore differam. Nunc paucis animum tantum meum ostendam tuorum memoriam meritorum. Plurimum enim tunc me debere candidissimae humanitati ac benevolentiae libens profiteor: dolere vero maximopere, quod nec tibi,

(1) Vid. Tertullian. in Apol., cap. 16. Tertull. non dicit christianos religiosos crucis non esse, dicit tales eos putari (qui crucis nos religiosos putat), nec refecti, sed explicat.

nec amicis cæteris, quorum cumulatissimum animi in me propensi affectum itinere meo Italico expertus sum, meritissimas, ac tantas, quantas cupio, referre gratias non liceat. Sed de his post video. Tuo vero nomini, vir perillustris ac reverendissime, hoc, quicquid est, mearum in Lactantium de Mortibus persecutorum notularum, inscriptum volui: tam-

A etsi vix digne illæ sunt, quæ conspectum tuum subeant. Sunt enim opera tumultuaria raptim et absque libris in gratiam amici bibliopola breviter conscriptæ. Verumtamen placituras credo, quia meæ sunt. Me enim amas: quod ut perpetuum facias, rogo. Vale. Dabam Amstelodami, anno 1688, postrid. kal. decembris.

PAULI BAUDRI NOTÆ (1)

Lucii Cæcilii. Paulo aliter ms. codex Colbertinus. Neque enia ille Cæcilii per æ, quod Columbus perperam ponebat, sed Cæcilii cum e simplici, ut monuit disertis verbis clarissimus Baluzius, oculus testis. Atque ita nos in prima huius editionis pagina, et ab hac deinceps in istis notis, partim curiosæ ejusdem simplicitatis gratia, partim quo melius possint, qui volent, hoc opus Lactantio abjudicare; partim denique, quod Cæcilii scriptura per e simplex, quam vetus membrana suggerit, haud ea sit forsitan, ex qua Cæcilii per diphthongum debeat eundi.

Longino certe rhetor ille, qui primus περι Τύχους scripsit, vocatur perpetuo κελιδιος, non κακιδιος; et singulis locis, quæ plurima sunt, latinus illorum interpreter, quem clarissimus Tanaquillus Faber, vir olim, si quisquam alius, emanctæ naris, cæteris translatoribus præferebat, diligenter Cæcilium sine diphthongo reddidit, non Cæcilium per primam diphthongum. Et, quo magis urgeam, apud Dionem Cassium, lib. XLII, κελιδιος ὁ Μάρκος illi quoque prætori Romano nomen est, qui primus omnium τοῖς τοῦ Καίσαρος, ut loquitur, resistere ausus, non autem, κακιδιος; quamquam ibi loci, semperque alibi, καίσαρος scripserit a Romanorum Cæsare, non κέσαρος; itémque haud semel Αἰμιλιος, ab eorumdem Emilio, non Ἐμιλιος, et Ἄλιος, ab eorumdem Alio, non Ἐλιος. Imo, quod præcipuum, Cæciliam Prognem, Cæcilium Dexterum, Cæcilium Saturnum, Cæcilium Felicem, Quintum Cæcilium, in ipsis Romanorum lapidibus sine diphthongo reperies apud Gruterum in inscriptionibus. Utcumque sit, neutrum scribendi modum anonymus editor Cantabrigiensis secutus est: sed utrumque in Cælii, aliquanto, opinor, confidentius mutavit: quod ideo dico, quia e duobus mss. rodicibus, iisque non vulgaribus, qui Baluzio pridem laudati fuerant, patet haud insolens esse, ut Lactantius Cæcilium vocetur, non Cælius.

Firmitati Lactantii. Ita editio Latina Paris., Oxon. et Aboensis, cum una atque altera translatione. Sed omnes tandem, ni paulo liberius et incautus, saltem ex meris conjecturis. In veteri enim codice, inquit Baluzius, ita simpliciter conceptus est titulus istius operis: Lucii Cæcilii incipit liber ad Donatum confessorem de Mortibus Persecutorum. Quam Lectionem si in fronte huius quoque paginæ non vides, scito nos jam primogenitam, ut sic loquar, Baluzii editionem summa fide representare, aut quam utique in iis tantum quæ ipse mutasset, cupiebat a nobis interpolari. At nulla nobis, quod ad titulum, mutatio a viro docto missa. Et veterem illum Colbertinæ schedæ quod spectat, habuisti superius a nobis, ubi licuit, ne in malas oras prorsus ablegaretur. Vide nunc Columbum, col. 389, sed multo magis Baluzium, col. 300, qui varia doctissime de Lactantio ipso, de ejus patria et similibus tradit.

Ad Donatum confessorem. De quo plura cap. huius libri XVI, ed. Oxon et Cant. Recte. Sed plura adhuc cap. 35 et 52. Vide quoque supra Baluzium, col. 301, et Columb., col. 389. Imo faciunt huius

B Donati ante et post redditam Ecclesiæ pacem pietas, simulque Columbi ad istam tituli particulam observatio, ne hinc etiamnum discendamus. Nam, Hodie sane, quod Columbus monebat, Pontifici romano addicti, confessores vocant multis quidem persecutionum turbinibus agitato, præ reliquis tamen mortalibus, ut isti autumant, vitæ sanctitate conspicuos. Sed, quod tacuit vir doctus, vexatos illos veteris ævi confessores ejusdem ætatis Ecclesia non minore sanctitate cum in acie, tum in pace, volebat esse præditos; ipsisque ea de causa coronas, vel ex opere candidas, vel ex passione virtutisque consummatione purpureas obtinendas proponebat. Sciunt qui Cyprianum legerunt, quo respiciam; et verba ipsa beati martyris suo deinceps commodiore loco describentur. Interim, fuisse Donatum nostrum, dum in fide Christi viveret, unum e sanctoribus Ecclesiæ confessoribus, clamant ipsummet Opusculi initium et finis. Principium enim est: *Audivit Dominus orationes tuas, Donate charissime, quas in conspectu ejus per omnes horas tota die fundis*: clausula vero ferme extrema, *Tu præcipue, Donate charissime, qui a Deo mereris audiri, Donatum deprecare.*

C De cætero, confessores, si Beckius ad Ecclesiæ Germanicæ martyrologium esset audiendus, fuere proprie per ea tempora Christiani, qui interrogati a iudice, Christum confessi erant; neque tamen vel carceres, vel tormenta, nedum ipsum supplicium mortis senserant, a sola sua igitur Jesu Christi confessione confessores vocati. Sed hæc nimis καθόλου dicta; adeoque falli primo de carceribus virum doctum, manifeste ostendit caput 35 istius operis, ubi noster: *Tunc apertis carceribus, Donate charissime, cum cæteris confessoribus e custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit.* En enim palam, si nullæ aliunde suppetere auctoritates, confessores nonnunquam in custodiam coniectos. Deinde vero de tormentis quoque errasse pari de causa Beckium, apparet rursus ex istis huius auctoris verbis: *Verum quid opus est illa narrare? præcipue tibi, Donate charissime, qui præter cæteros tempestatem turbide persecutionis expertus es...* Novies enim tormentis cruciatibusque variis subjectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti... Nihil adversus te verbera, nihil unguæ, nihil ignis, nihil ferrum, nihil varia tormentorum genera valuerunt. Cave igitur confessorem vel confessores, quando in veterum libris nominantur, aliter accipias, quam variæ rerum, temporum et personarum περιστάσεις requirunt. Maxime cum præter tria prisco- rum confessorum genera, quæ ex antedictis colligere facile est, primum nempe simpliciter interrogatorum, secundum conjectorum in carceres, tertium tormentis vexatorum, duos insuper eorumdem ordines Cyprianicæ epistolæ nobis eodem in memoriâ revocent. Unum illorum quibus, quod in Christi confessione perstarent, exilii poena solemniter indicta et inflicta fuerit a iudicibus; uti nuperrime in nostra patria tot fortissimis fratribus nostris, seu Verbi divini præconibus (1), sive aliis. *Exulto lætus et gratulor, fortissimi ac beatissimi fratres, cognita fide ac virtute vestra, in quibus mater Ecclesia gloriatur, gloriata et nuper quidem, cum confessione perstante suscepta poena*

(1) Animadvertendum est Paulum Baudri, cujus sunt hæc notæ, ad reformatorem religionem pertinuisse, ac proinde loca Scripturæ Sacræ juxta reformatorem versiones citavisse.

(1) Sen potius persecutoribus, saltem in Eucharistia

est, qui confiteretur Christi fecit extorres. Cypr., ep. 9. A
 Alio vero mortui, qui non a iudicibus quidem,
 sed a Deo tentati et probati, hoc est, ad id per divi-
 nam providentiam adducti, ut privatim et coram Deo
 disputandi habere, suave deserere, an Domi-
 num, Deumque sequi et sua relinquere malebant.
 Sic de martiribus dicitur: *et cum baptizati sumus: sed
 quoniam esse reuerentiam saculo, quando tentati et pro-
 bati a Deo, nostra omnia relinquentes, Dominum seculi
 mortui, et solum in throno eius stimus et vivimus*, Cypr.,
 ep. 7. et sensus data, quem ipse sibi, quo se simili
 paulo persecuti subdiceret, elegerat.

De mortibus persecutorum. En summo cunctarum
 editionum cum ms. codice consensu quale sit huius
 libri argumentum. Nisi quod in Aboensi, p. 78, Co-
 lumbus ita ad suas notas descendat: *Incipiunt notæ in
 l. 1. tit. Lact. Firm. librum de Persecutione, seu de
 Mortibus Persecutorum*, respiciens nempe ad illa Hiero-
 nyymi, Frentzhi et aliorum loca, ubi scriptum
 esse a Lactantio, *De Persecutione librum unum* legimus;
 unde statim Columbus cæteraque doctum turba
 colligere non dubitavit. huius titulum etiam pridem
 misse simpliciter *De Persecutione*, nec posse igitur
 loci quoque argumento opus ipsum alii cuiquam legi-
 timis sibi, quæ Lactantio; sed infirmum satis præ-
 sumptum. Non omnis liber *De Persecutione* continuo li-
 ber est *De Mortibus Persecutorum*. Ille, v. gr. Tertu-
 liani, quæ idem et in eodem opere Hieronymo tan-
 quæ *De Persecutione* inscriptum laudabat ne quod
De Persecutorum Mortibus disserit, sed ex pro-
 fesso *De Fuga in persecutione*, qui et hodiernus libri
 titulus, et amicus. Quare, stricte loquendo, nil pro-
 hibet, quin Lactantii liber *de Persecutione* paulo
 post ab eodem Hieronymo commemoratus, vel *De
 Fuga quoque in persecutione* cum Tertuliano tracta-
 verit, vel *De Causis persecutionum*, aut si que alia
 huius generis in mentem venire possunt: minime
 auctorem librorum obtin, qui Ecclesiam christianam
 ad Constantinum usque fuerint persecuti. Absit nihil-
 omnia, ut ex istis conjecturis aliam velum egegit
 asserendam suscipere, nequæ ut de sanguis cogitem.
 Disputo tantum, non esse in Hieronymi et aliorum
 verbis, *habemus (Lactantii De Persecutione librum
 unum*, unde liquido erant ostendat quod volum de
 genere huius libri auctore. Alias enim, sicut eum
 fuisse Lactantium haud iaviti concedimus: ita pariter
 duplicem fuisse apud Veteres libelli titulum, non
 ausimus negare. Unum scilicet, *De Mortibus Perse-
 cutorum*, quoniam qua ratione plerique ex primævæ
 Ecclesie persecutoribus vitam finirent, tetigit. Al-
 terum vero, *De Persecutione*, ob persecutionem illam,
 ut ita dicam, κατ' ἐξοχον, seu de emalem, de
 qua præ cæteris omnibus disserere studuit, quanquæ
 adeo a capite 20 usque ad 32, seu ultimum, narra-
 tam videre est; quæ et postremo illo capite perstrigam
 his verbis: *Victoriam Domini cum laudibus fre-
 quentemus, diurnis nocturnisque precibus celebremus,
 ut pacem post annos decem plebi sue datam confirmet
 in sæculum*. Vel potius, *De Persecutione*, id est, de
 variis persecutoribus in priores Christianos usque
 ad auctoris tempora exortis: eo modo, quo de *Con-
 solatione* apud Senecam plus semel, simili loco, pariter
 quoque de *Consolatione philosophiæ* apud Severinum
 Bossuetum, et de *Fuga in persecutione* apud Tertullianum,
 aptissime *De consolationibus*, et *De fuga in
 persecutionibus*, exponi queunt.

Quidquid sit, docent plurimis exemplis Baluzius,
 col. 501, Cuperus, col. 471, et Columbus, col. 390
 eadem arguunt, et meliorum auctorum imitatione,
 eorum in primo titulo posuerit *De mortibus*, numero
 multumque. Sed quod vix fortissimum observare, ni
 fallat, nihil est, quæ simile simili pacto Græci ἐπι-
 γραφὴν, ἢ τὴν τῶν νεκρῶν; ἢ τῶν ἀποστόλων, ἢ τῶν
 ἁγίων, ἢ τῶν ἁγίων, ἢ τῶν ἁγίων, in mortibus sæpius
 ἢ τῶν ἁγίων, ἢ τῶν ἁγίων, ἢ τῶν ἁγίων, ad verbum, *mortes æ-*
ternæ, id est, æternæ. Plene ut abbi Græcos

in contrarie significationis vocabulo *βίος*, Latinos
 vero *vitas* usurpasse certum est.

CAPUT PRIMUM.

Audivit Dominus orationes tuas. Constans erat ve-
 terum Christianorum opinio, imo certissima persua-
 sio, quidquid confessorum et martyrii caudati a Deo
 petissent, impetratum iri. Hinc noster extremum hoc
 libro. *Tu præcipue, Donate charissime, qui a Deo me-
 reris audiri*. Ergo et Lapsi, alique, iis deprecatori-
 bus utebantur: qua de re inter epistolas Cypriani
 nonnullæ extant notabiles, et in Historia Ecclesi-
 astica complura occurrunt exempla. Quod ad phrasin,
 eodem modo incipit et Horatius ad Lycæen:

Audivere, Lyce, dii mea vota, dii
 Audivere, Lyce;

estque ea inter animi exultantis characteres refe-
 renda, cuius gaudium plenissime exprimit. TOLLIUS.—
Aud. Dom. orat. tuas. Loquendi genus haud dubie e
 medio petitum. Vel, si mavis, e tota veteri vulgata.
 Cur enim potius ex isto Machabæorum commate,
Exaudiat (Deus) orationes vestras, et reconcilietur vobis,
 quod Columbus suspicabatur, quam ex infinitis
 ejusmodi locutionibus, quibus sacri codices referti
 sunt? puta ex ista, *Lange est Dominus ab impiis, et
 orationes iustorum exaudiet*, Prov. xv, 29. Imo, quam
 e Psalmi nominatim cv. comm. 44, ubi in fine, per
 omnia ferme usque hic, *Audivit (Dominus) orationem
 eorum?* Quod autem modo vir clarissimus de Lapsis
 ponebat, illos adeo fuisse efficacissime confessoribus
 tanquam deprecatoribus apud Deum, et esse in eam
 rem notabiles atque epistolas inter Cyprianas;
 favent ei admodum, non nego, vigesima secunda,
 decima tertia, et decima quarta editionis Pame-
 lianæ.

Prima quidem, quoniam in ea confessor Lucianus
 de pace omnibus lapsis ex martyris Pauli præcepto
 data ad Celerinum scribens, *Omnes, ait, quos Dominus
 in tanta tribulatione arrescere dignatus est, universi ex
 compacto universis pacem divinis*.

Alteri autem, quoniam pariter in illa secundum
 meliores Cypriani editiones, Cyprianus ipse, post
 hunc titulum, *Ad Clerum de lapsis et catechizandis,*
ne vœui communionem exeant. Occurendum puta, inquit,
*fratribus nostris, de lapsis loquens, ut qui libellos a
 martyribus acceperunt, et prærogativa eorum apud
 Deum adjuvari possunt...*

Postrema vero, quatenus in ea quoque Cyprianus,
 quin et in totidem fere verba desinens, rescribensque
 ad Clerum de eis qui ad pacem festinabant, *Quoniam
 significastis, ait, quosdam immoderatos esse, et com-
 municationem accipiendam festinanter urgeri, et desi-
 derastis in hac re formam a me vobis dari, satis plene
 scripsisse me ad hunc rem proximi litteris ad vos factis
 credo; ut qui libellum a martyribus acceperunt, et
 auxilio eorum adjuvari apud Dominum in delictis suis
 possunt...* Sed ut brevis sim, videant tamen sedulo
 eruditi, astipulentur tunc reapse Tollio ultima duo Cy-
 priani loca, an tantum in speciem. Multa enim sunt
 ob quæ rectius, ni fallor, in utroque adjungi posse
 legatur, quam adjuvari possunt, sicut paulo ante desi-
 derastis dari, et infra, petierant dari, postulastis dari;
 quod mox patebit. Agitur certe Cyprianus de quibusdam
 lapsis, qui non modo libellos a martyribus accepe-
 rant, sed immoderati erant, et communicationem festi-
 nanter urgebant, seu ad pacem festinabant, ut loquitur
 epistole titulus; de quibusque adeo vix aliud quid-
 quam statuendum videatur, quam quod iuggerimus:
 hoc est, eos sibi epistolas a martyribus vel confesso-
 ribus post perfidia sua facinora omni arte serius ocuis
 comparasse, statimque flagitasse inportune ab epis-
 copis, aut aliis Ecclesie et reconciliationis divine mi-
 nistris, ad quos illæ dabantur epistole, ut auxilio
 martyrum confessorumque, qui eas scripserant, *inve-
 rentur apud Dominum in delictis suis*; id est, ut sibi
 eorum precibus abnegatio sua condonaretur, et ad

sanctam simul eucharistiam fideliumque pacem admitterentur, venturi etiam cum ea pace suo tempore ad Dominum. Hoc ergo primum omnium dispiciat erudita doctorum coloris.

Deinde vero, si nostras forte minus probaverit emendationes, caveant nihil secius quibus Cypriani lectio non multum familiaris est, ne Tollei verba simpliciter intelligant ut sonant; hoc est, quasi lapsi quidem usi sint apud Deum confessoribus tanquam deprecatoribus, sed non pariter apud Ecclesie prefectos. Nam lapsi ad confessores usque recurrerant, ut apud hos juvarentur. Nec confessores Deum unico lapsorum causa deprecabantur, sed sacros etiam Ecclesie et penitentiae προσεδότας. Hinc in Cypriani epistola ad martyres et confessores, qui lapsi petierant pacem dari (is enim titulus undecimæ in editione Pamelhana) Cum vos, inquit, ad me litteras direxeritis, quibus examini desideria vestra, et quibusdam lapsis pacem dari postulastis. Et rursus in 15 quam modo, ut ad Clerum de lapsis et catechumenis, ne vacui communione exirent, conscriptam laudavimus, Quoniam, inquit, video facultatem veniendi ad vos nondum esse... occurrendum puto fratribus nostris... ut manu eis in penitentiam imposita, veniant ad Dominum cum pace, quam dari martyres litteris ad nos factis desideraverunt. Imo, memoratus supra Lucianus suam ad Celerium epistolam elaudens, Ideo, ait, frater, peto, ut sicut hic, cum Dominus ceperit ipsi Ecclesie pacem dare, secundum præceptum Pauli, et nostrum tractatum exposita causa apud episcopum, et facta exomologesi (Numeria et Candida), habeant pacem, nec tantum hæc, sed et quas scis ad animum nostrum pertinere; non obscure orans, ut quam jam ipse pacem cum reliquo confessorum cœni Numerie et Candidæ dedisset, Celerium ratam faceret; intercedentibus itaque quondam, quoties per tempus licebat, et ne in Ecclesie jura viderentur ulro invadere, confessoribus apud episcopos, etiam cum pax lapsis a confessoribus fuerat dimissa; quod notandum.

Donatè charissime. Ita noster, quoties hunc Donatam compellat in hoc libro, quod quater facit. Conter cap. 16, 55 et 52. Nec obliviscere ita quoque compellari a Lactantio, capite 22 De Ira Dei, Donatum illum, cui id operis nuncupavit. Hoc enim Lactantium hujus auctorem esse, inter cætera suadere potest.

Qui gloriosa confessione sempiternam sibi coronam pro fidei suæ meritis quaesierunt. Huc pertinent ultima verba Lactantii Epitomes, ut possit Deo iudice pro virtutis suæ meritis, vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipisci. GALE.

Gloriosa confessione. Non modo vera ad confessores gloria ex illa animi fortitudine, qua intentata lahefactandæ constantiæ suæ tormenta contemnebant, redibat; sed et inanis ac humana a nonnullis captabatur, quæ in Proteo saise a Luciano deridetur. Eadem voce utitur noster capite 16 : *Novus adversarium gloriosa confessione vicisti*. Opponitur autem gloriosa confessio illi, quæ magno animi impetu et ardore, sed inconsulto ac temerario suscepta, postea in tormentis deficiebat. Unde lapsorum triste in Ecclesia prisca nomen, nec Origenis ignobile exemplum est. Sed et ideo gloriosa dicta videri possit, quod ea ἐδοξάζετο, uti est apud S. Joannem, Evang. cap. XXI, 19. TOLLIUS.

Firmat sane ultimam expositionem Tertullianica ista interrogatio : *Quomodo martyria fieri possent in gloria Domini, si tributo licentiam sectæ conspenseremus?* Ne et hanc quoque novæ prophetiæ hortationem ex eodem Tertulliano adducam : *Nolite in lectulis, nec in aborsibus, et febribus mollibus, optare exire, sed in martyris, uti glorificetur qui est passus pro vobis*. Sed, ut quod res est dicam, verior valde et Cecilii lectio, qui sempiternam sibi coronam quaesierunt, significet confessionem Deo gloriosam, ac non potius, ipsimet confessoribus. Mihi saltem posterior sensus magis probatur. Atque ita, meo iterum iudicio, noster infra, cap. 16, quin et Sulpicius Severus lib. II Hist. Sacrae

A his verbis : *Qua tempestate omnis fere sacro martyrum cruore orbis infectus est: quippe certatim gloriosa in certamina rubebatur, multoque avidius tum martyria gloriosis mortibus querebantur, quam nunc episcopus pravis ambitionibus appetuntur*. Quod et ideo exemplum præ sexcentis aliis afferre visum est, quia tempestate qua, secundum Sulpicium Severum, certatim in gloriosa certamina rubebatur, et martyria gloriosis mortibus querebantur, ex ipsa est de qua hic, *Audivi Dominus orationes tuas, Donatè charissime, cæterorumque fratrum nostrorum qui gloriosa confessione, et quo deinceps: cum ista vere ad decennalem Biodictam persecutionem recens initium pertineant, et ante delata Sulpitii verba, proxime apud auctorem legatur: Post (Valerianum) interjectis annis fere quinquaginta, Diocletiano et Maximiano imperantibus, acerbissima persecutio exorta, quæ per 10 continuos annos plenum Dei depopulata est: ut sint palam ejusdem temporis simulque significationis, Cecilio nostro ac Sulpitio Severo, gloriosa confessio, gloriosæ mortes, gloriosa certamina, de quibus hic, aut ille, suis locis.*

Pro fidei suæ meritis. Columbus, col. 390, omnem plane meriti rationem conatur ab hujus loci sententia remove. Quam recte autem, discutimus, Deo dante, alibi, et fuse; quandoquidem ad aliquot Veterum doctrinam de bonorum operum mercede et meritis bona fide intelligendam, verba hæc, cum cæteris quibus cum coherent, verè insignia sunt.

Quaesierunt. Ed. Oxon. et Cant. quaesierunt. Sed non opus fuit mutatione. Manuscripti codices scriptura ipsa quoque recta est. Lactantius de Vita Beata, cap. 14: *Non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis et libidinibus quaesierunt*; et similiter quaesieris, quaesierat, quaesisse, apud idoneos auctores occurrunt, et noster infra, denotat cum ipsis quaesisset. Quoad sensum. Reverendi episcopi, Sarisburiensis versio est, *who non acquired to themselves, ad verbum, qui sibi quaesierunt*. Optime. Non enim Cecilius, qui... sibi... quaerunt, tempore præteriti, et de confessoribus adhuc quaerentibus in mentem nobis venire oporteat: sed, qui... sibi... quaesierunt, tempore præterito, ut de his solum deceat cogitare, qui olim quaesierant, nec amplius quaerebant; hoc est, qui jam quod quaesierant, acquisierant, quoad jus saltem. Et non esse præter hujus auctoris morem, quaerendi verbum in acquirendi significatione adhibere, testatur caput 18, ubi de Diocletiano: *Ille vero aiebat ei indecens (fore) si post tantam sublimis fastigii claritatem in humilis vita tenebras decidisset, et minus tutum, quod in tam longo imperio multorum sibi odia quaesisset*. Manifeste, pro acquisivisset, uti suo loco confirmabimus.

Addetur. Legendum forte, arcetur. Vide sub finem, *Impetus diaboli a populo suo arceat*. Eodem modo hic, *arcetur adversarius*; id est, *diabolus*. Ita Boherellus noster, vir nullo non præclaro elogio dignus, omniumque adeo cum doctorum, tum bonorum, quibus notus est, delicia.

Additur his omnibus adversarius. Non potest hoc de paganis dici, quorum nulla facta mentio: verum ad orationes referendum est Donati et aliorum fratrum, quibus auditus additur a Deo adversarius, id est, diabolus divina gratia coëretur, et ipsorum precibus devictus. Mavim tamen hic legere, *Ecce deditur, vel traditur, his omnibus adversarius*. TOLLIUS.

Ecce addetur his omnibus adversarius. Ceterum legendum, *Ecce deturbatis his omnibus adversariis*. ALLI.

Ecce addetur. Corrigo, Excidetur, id est, destruetur. Ea voce sic alibi utitur Lactantius. GALE.

Quod de paganis generatim observat vir doctus, nullam factam esse eorum mentionem in toto antecedente libri contextu, ita speciatim de Persecutoribus verum est, ut ne in libri quidem titulo, qualem apud Hieronymum reperiri putant, vel tantum nominentur, quæ supra nempe vidimus esse simpliciter, *De Persecutione*; quare nollem ad eos hoc loco respici ab eruditiss. Agitur præcudubio de precibus Donati ejusque similibus. Nec quidquam probabimus.

quam hunc auctorem ab exauditis frequentissimis eorum orationibus semel exorsum, *Auduit Dominus exaudire tuas*, etc., voluisse statim ostendere, quibus illis in rebus fuissent exaudita, *Ecce his omnibus adversarius*... Utinam solum exemplo aliquo Tullius ostendisset, *tò addi*, seu *addi adversarium*, sumi posse pro *coerceri et devinci*? Nam quia nullum attulit, omnino non possumus, quin cum eo de ista interpretatione diffidamus.

Additur. Hæc est ms. codicis lectio, quam secuta sunt editiones omnes Latinæ, excepta Aboensi, ubi, mutato seu de industria seu fortuito tempore, *additur*, pro *addetur*, tam hic, quam in notis excusum reperimus. Sed utrumque haud dubie consulto factum. Nam Columbi explicatio congruit: *Additur*, inquit, *id est*, *apponitur*. Nec aliter modo Tullius et Roberellus, sua quisque ratione, per præses, quamvis iudicia quoque causa, legebant. Prior scilicet *additur*, vel *deditur*, vel *traditur*; posterior vero *arceat*. Laudo, ipsasque etiam translationes, quæ per præteritum converterunt. Nam cum libri initium sit, *Auduit Dominus orationes tuas*, eo ipso debuit multo potius afferri continenter ab auctore exemplum præsens vel præteritum istius exauditionis, *Ecce additur*, aut aliquid tale, quam exemplum ejusdem rei futurum atque incertum, *Ecce addetur*. Et præterea si ad ea quoque, quæ proxime sequuntur, respicimus, proxime sequentia sunt, et *Ecclesia rursus exurgit*, non *exurget*; itemque, et *major gloria templum Dei fabricatur*, non *fabrabitur*: quæ ambo haud minori iudicio sunt, adhibuit fuisse in principio periodi verbum quoddam præsentis temporis, non futuri; præsentis igitur verbum libentissime præterulerimus. Tantum, dum his indubie de causis viri docui, quos honoris causa superius nominabam, supradictas correctiones velut vulgatæ lectioni sufficiens proponunt, aut sufficiunt, nos pro symbola nostra malum legere *abdatur*. *Ecce abdatur his omnibus adversarius*; id est, ecce omnium illarum orationum efficacia diabolus, cui ex abyso contra Christianos prodire fuerat concessum, denuo in abyssi tenebras detruditur et abdatur. *Abdere*, pro *abscondere*, *retrudere*, et *abdatus*, pro *absconditus*, *retrusus*, Ciceroni, inter alios, quo vis conjugationis et constructionis genere frequentissima sunt.

Audisne hæc, Amphiaræ sub terram abdite?

ait ille, v. gr. post Epigonem in Quæst. Tuscul. et orat. 2 in Verrem. *Simulacra deorum jacent in tenebris, ab isto retrusa atque abdita*, de Verre. Et, quod magis est, non solum ex Evangelio didicimus, rogatum quondam fuisse Dominum nostrum ab integra dæmonum legione, *ne in abyssum ire juberentur*; sed Joannes sub finem Apocalypsis: *Deinde*, inquit, *vidi angelum descendentem e caelo, habentem clavem abyssi, et catenam magnam in manu sua, qui apprehendit serpentem illum antiquum, qui est diabolus et satanas, et vinxit eum ad mille annos; coniecitque in abyssum, quam occlusit et obsignavit super eum, ut non seduceret amplius gentes, donec consummarentur anni illi mille, post quos oportet eum solvi ad exiguum tempus; qui ergo permittitur interdum terras et auras, carcere solutus, peragrare, interdum vero abdatur denuo in abyssum avitus. Plane, ut apud Velleium Paterculum, lib. II: *Neque hic prioribus in occultando felicit fuit; abdatusque carceri, cum conscis facinoris mortem dignissimam vita sua obit*. Denique, potuisse hunc auctorem efficacia orationum, de quibus loquitur, omnia ista tribuere: *Ecce abdatur his omnibus adversarius*; et *restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper Ecclesia rursus exurgit, et majore gloria templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur*, ipse libri colophon probat, nisi non tamen potest, *Tu præcipue, Donate clarissime, qui a Deo mereris audiri, Dominum deprecare, ut misericordiam suam servet famulis suis propitius ac mitis, ut omnes insidias atque impetus diaboli a populo**

A suo arceat, ut florentes ecclesias perpetua quiete custodiat. Nec mirum, cum multo ante Jacobus viam prævisset, testando, *orationem fidei salvare infirmum, et Eliam, licet nostris affectibus similem, oratione orque visse, ut non plueret super terram, et non pluisse annos tres et menses sex; et rursus oravisse, et caelum dedisse pluviam*.

Adversarius. Quod contra Columbi sententiam *adversarium* hoc loco incunctanter de diabolo intelleximus, perulere nos haud solum doctissimorum virorum exempla eodem modo accipientium, sed præcipue gravissimarum rationum momenta, quæ in eam rem ex hujus scriptoris stylo suppetunt. Prima nempe e cap. 16 desumpta, et allata jam a perillustri Cuperio, col. 471. Altera autem, quod alibi de Christianorum persecutoribus Cecilius noster disserens, illos quidem *adversarios Dei* numero multitudinis vocaverit, et Maximinum Bazam, cap. 43, *unum de adversariis Dei*: at nullum tandem uspiam humanum persecutorem vocaverit *ἀπὸς adversarium*. Tertia denique, quod dum Columbus *adversarium*, non de ullo insigni fidelium persecutore intelligit, sed contra de aliquo singulari persecutore adversario eos coercente et puniente, reclamant valide paucis post verbis hæc verba: *Excitavit Deus principes, qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt*, cum ibi non *principem* hunc, aut illum, sed *principes*, pluralivo numero, habeamus; itemque, quod nec capite 48 littera de restituenda Ecclesia simpliciter inchoat: *Cum feliciter ego Constantinus Augustus*, et quæ postea, sed e contrario: *Cum feliciter tam ego Constantinus Augustus quam ego Licinius Augustus apud Mediolanum convenissemus*, etc.: adeo ut manifesto nullus humanus et singularis persecutorum ultor per *adversarium* hoc loco sit intelligendus. Non, inquam, Constantinus, vel Licinius: sed, ut dictum est, magnus fidelium persecutor, diabolus; quod infra optime confirmat Cuperus.

Per orbem. Mirum quantum inter se differere queant, accuratius pensitando, *per orbem*, quod hic habes, et *per omnem terram*, quod capite proximo in alio argumenti genere occurrit; itemque *per omnes provincias et civitates*, quæ altera ejusdem capituli locutio, in eadem materia.

Ibi enim, quoniam de Evangelio Christi *per omnes provincias et civitates* cum fidei obedientia spatio 25 annorum prædicanti agit, non modo illi vetat, sed e contrario, sicut suo loco patebit, locus ipse, et plurimæ Patrum auctoritates comment, posse et debere, verbi gratia, *per omnem terram*, omnem terram habitabilem seu habitatam late intelligi: hoc est, non solum quidquid intra imperii Romani fines continetur, tum cum amplissimum erat et in culmine suo, ut ab Augusto ad Trajanum: sed, exempli causa, totam insuper Scythiam, Indianamque, quarum, citra omne dubium, neutra, ne quid aliud dicam, imperii pars erat, cum Nero imperare exorsus est.

Sed hic, cum de amissa *per orbem* tranquillitatis restitutione sermo sit, nec ea tandem publicæ tranquillitatis amissio aliunde originem duxerit, quam ex imperatorum decretis contra Christianos, neque jam eorum decretorum ulla vis fuerit extra imperii Romani limites, idcirco sane *orbis* vocabulo *orbem mere Romanum*, id est, legibus imperatoris parentem, intelligere oportet, nequaquam vero cunctas illius portiones imperatoribus non subjectas. Et eo modo *totum orbem* videre licet a Julio Firmico ad *orbem Romanum* restringi his verbis supra quam dici potest notabilibus, *Dominus et Augustus noster totius orbis imperator... Constantinus scilicet Maximus, ... Romanum orbem salubri gubernationis moderamine sustentat*. Ne et adjectivum haud aliud ad summum sonare *πάσαν τὴν οἰκουμένην* hoc Lucæ loco (*Luc.*, II, 1), *Ἐξήλθε δόγμα παρὰ καίσαρος Ἀδριανῆτος, ἀπογράφεσθαι πᾶσαν τὴν οἰκουμένην*. Imo, sicut egregie haud ita pridem observatum est, nulla olim alia de causa conciliis *œcumenicis* id nominis inebatur, quam quia qui ad illa vocabantur et conveniebant, veniebant et co-

gebantur e singulis illis partibus generalioribus orbis habitabilis, quæ imperatorum potestati et jurisdictioni suberant.

Profligata nuper. Vide Columb., col. 391.

Templum Dei. Illud templum Nicomediæ erat. MAUCROIX. — Nicomediæ scilicet, quod a Diocletiano et Maximiano eversum fuit. Editio Oxon. Eaque totidem fere verba Baluzii in prima editione, quamvis ad alium locum. — Nicomediæ scil. (ubi tunc agebat Lactantius), quod a Diocletiano, etc., uti modo. Editio Cant. — Aliter, nec immerito, accipiunt ampliss. Cuperus, col. 472, et Baluzius, col. 302.

Fabricatur. Verbum huic scriptori familiare. Sic, cap. 3: *Cum multa mirabilia opera fabricasset*; et cap. 7: *Quæcumque fabricandis operibus necessaria*; et cap. 36: *Ut Christiani neque fabricarent...*

Principes. Constantium et Licinium. MAUCROIX. Recte. — Confer infra caput 48.

Humano generi providerunt. Pertinere huc egregie numeros, quos de imperatorum providentia laudat dectissimus Cuperus, col. 472, nemo qui locum adhibet, negaverit. Quod hic vero insuper, sive ex iisdem, sive ex aliis, *humanum genus de imperio Romano interpretatur*, firmat quidem valde quæ nos paulo ante ad *restitutam per orbem tranquillitatem* observavimus. Sed male, puto, ad *vastationem terræ et humani generis eversionem*, de quibus in fine capitis 2 accommodarentur.

Humano generi providerunt. Videretur excidisse copula *que*, nisi sæpe ita noster loqueretur. TOLLIUS. — Gaudere illum asyndeton constabit infra ex dicendis ad caput 38. Sed hic, ni fallor, ellipsis copula paulo durior est.

Placidus aer. Lucretius in primo:

Placatumque nitet diffuso lumine cœlum.

TOLLIUS.

Nunc placatus servorum suorum Deus... Deesse videtur *precibus*, vel *patientia*, seu verbum aliquod consimile. Ed. Ox. et Cant. Confer Columb., col. 391, et Cup., col. 472. — *Nunc placatus servorum suorum.* Deest forsan vox *gemitibus*. COLOMESIUS. — Locus de quo, mea sententia, non unice dispiciendum, quod ei cum majore verisimilitudine desit et suppleri debeat, sed ante omnia, desit ne ei *verè* aliquid? an una potius littera redundet? Si enim ex fine vocis *placatus* litteram *s*, veluti ex sequente vocabulo *servorum* importune, ut sæpe fit, prognatum extriveris, restabit integro sensu: *Nunc placatu servorum suorum: Deus jacentes et afflictos cœlesti auxilio sublevari*; *ia est, nunc servorum suorum placatione Deus*, et quæ postea, quomodo apud Ciceronem: *Quæ tum subito facta deorum tanta placatio*; nisi quod *placatum* noster, pro *placatione* adhibuerit. Sed ita infra tractatu, cap. 48, non *tractatione*. Et Tertullianum *conculcatu pro conculcatione* usus est his verbis: *Tunc erit Hierusalem conculcatu nationibus.* Et apud meliores scriptores *ejulatus* et *ejulatio*, *significatus* et *significatio*, *consolatus* et *consolatio*, *explicatus* et *explicatio*, ne plura congeram, promiscua sunt: Quare possit forsitan hic locus meliori jure censi inter redundantes, quam inter multos. Nil tamen affirmo.

Addo tantum, si defectivus potius videbitur annumerandus, forte etiam deesse potius *causa*, vel *gratia*, quam *precibus*, vel *gemitibus*, aut aliquid tale, ut sensus sit: *Nunc placatus servorum suorum gratia Deus.* Nimirum, quod simillima ratione libro II Machabæorum: *Et meminerit (Deus) testamenti sui, quod locutus est ad Abraham, et Isaac, et Jacob servorum suorum fideliu gratia*; uti et in Græcis, *πρὸς Ἀβραάμ, καὶ Ἰσαάκ, καὶ Ἰακώβ τῶν δούλων αὐτοῦ τῶν πιστῶν*, pro, *πρὸς Ἀβραάμ, καὶ Ἰσαάκ, καὶ Ἰακώβ, τῶν δούλων αὐτοῦ τῶν πιστῶν χάριν*. Neque aliud, opinor, volebat Columbus, cum ad nostri Ce-

A ciliu locum his verbis exorsus: *Excidisse videtur vox PRECIBUS, aut alia similis; quam si restituas, plenior sermo erit, multoque concinnior, paulo post breviter annotabat: Nonnihil dubitationis tamen inquit II Machab. 1, 2. Utcumque sit, habes quoque certo certius eadem ellipsi apud Tertullianum, libro de Fuga in persecutione: Qui mei confusus fuerit, pro: Qui mei causa confusus fuerit; moxque itidem: Et ego confundar ejus coram patre, pro: Et ego confundar ejus causa, coram patre meo: unde statim pleniore oratione exclamans: Felices, ait, qui persecutionem passi fuerint causa nominis mei. Adde ex Latinis auctoribus Floratium in de Arte poetica canentem:*

Serpit humi tutus nimium, timidusque procellæ.

Id est, inquit docti, *timidus causa procellæ*; ex Græcis vero, Homerum de Junone narrantem, II. α', v. 56:

Κήδετο γὰρ Δαναῶν, ὅτι ἔα θνησκοντας ἄρῃτο,

B ad verbum: *Sollicita enim erat Danaorum, quandoquidem eos morientes videbat*; pro: *Sollicita enim erat Danaorum gratia*. Quid? quod recta et plana ratiocinandi methodo videtur omnino exigere, ut in difficillimo isto Pauli loco ad Galatas: *φοβοῦμαι ὑμᾶς, μήπως εἰσὴ κοιποῖσθε εἰς ὑμᾶς. Γίνεσθε ὡς ἐγὼ, ὅτι κατὰ ὡς ὑμεῖς, ἀδελφοί, δέομαι ὑμῶν*, Apostolus simili ellipsis genere *δέομαι ὑμῶν* scripserit, pro, *δέομαι ὑμῶν ἕνεκα*, seu *χάριν*; hoc sensu: « Omnino, fratres, propter vestras illas legis ceremonialis observationes ego vos mihi metuo: ne scilicet inveniar tandem frustra laborasse apud vos, seu erga vos. Estote vero sicut ego. Id ipsum, inquam, vos quoque mihi timete; quia ego ipse qui mea causa vereor, ne incassum apud vos evangelizaverim, illud etiam vobis, tanquam vos ipsi, metuo, non mea proinde causa tantummodo sollicitus, sed vestra quoque. Par pari igitur referte; et ne mei apostolatus mercedem quoad vos amittam, mea causa veremini ». Scio *δεῖσθαι* Græcis longe frequentius esse *orare*, quam *vereri*, sed apud Plutarchum utique non semel pro *vereri* reperitur; quod nisi in hoc Apophthegmate, *δεῖσθαι περὶ βίου, ὃ φοβεῖσθαι, De vita vereri, non metuere*. Imo, quod magis ad rem, Hesy chius aperte in vocibus *δεῖσθαι* et *φοβεῖσθαι* non distingit inter *δεῖσθαι*, et *ἕνεκα*, sed ea, ut nunc nobis Paulus, pro iisdem habuit. Confer denique tot illa novi Fœderis loca, ubi *ἕνεκα* vel *χάριν*, relicta sunt subaudienda, quæ et quotidie suppleuntur ab interpretibus; exempli causa. Matth. XI, 1: *Μετέβη τοῦ διδάσκειν, Digressus est docendi gratia*; Luc. XXIV, 29, *Ἐπέβη τοῦ μείνειν σὺν αὐτοῖς, Invenit manendi causa cum eis*; et sic de reliquis, quæ infinita sunt.

Qui adversati erant Deo jacent. Ita editores omnes post Baluzium, cum non levi, uti mox patebit, securitate. — *Adversati*. Lege, *insultati*. Isaacus Vossius, ad marginem sui exemplaris. Quia nempe a Baluzio didicerat, antiquam lectionem esse *illustrati*; quodque eam quidem cum viro clarissimo mendosam existimas, aliter utique mutandam censeret, quam cum eodem in *adversati*. Recte sane. Nam etsi suam Baluzii emendationem certam nuncupaverit, liquet tamen; Vossii conjecturam multo magis ad priscum codicem accedere, quam Baluzianam, quæ sic incerta evadere incipit. — *Qui adv. erant Deo jacent*. Hæc est editoris clarissimi conjectura. In ms. fuit, *Qui illustrati erant Deo jacent*. Propius aberit a vestigiis veteris codicis, si scribatur, *Qui insultaverant Deo jacent*. Dicuntur aliis insultare, qui eos omni afflictum contumelia, et habent indignissime. Cæsar apud Suetonium, cum gementibus adversari adeptus esset quæ concupisset, dixit, *ex eo insultatum omnium capitibus*. Nicolaus Heinsius ὁ μακαρίτης conjiciebat, *Qui insultaverant Deo, jacent*. GRÆVIUS. — Plurima profecto veterum loca celeberrima et eruditissimi collegæ suspicionem confirmant. Minucius Felix, *Hoc insultare et illudere est, victis religionibus servire*. Claudianus, *insultant omnes profugo..* Et similia insuper non pauca apud Vulgatum interpretem reperias. Sed quid,

scitilominus a' Socratem ad apud sy lebaram trans-
positionem reemtratis' ut, pro Quo illustrati erant
Hoc fecerit, legatur, qui illustrati Deo, strati jacent.
Certe sensus erit plurimicus; et legendum esse
Alia non distanti modo caput, pro capite, itemque
cogitationis, pro contagiosis, vir ipse magnus,
quem modo laudabam, adnotabit infra cum Hein-
sio, vel pro Henrico ad cap. 27 et 29, que vide-
sis. Adlo, ce fersan, et olim non nemi, sic illi
quoque nostra lectio ideo non arridet, quod ali-
quanto ceteris qui subsequuntur locutionibus debi-
lissim, posse facile in tota periodo generaliam quandam
gradationem, tam quod noxas perseuerant, quam
quod eorumdem penas, isto pacto agnosci: Qui illu-
SERANT Deo... strati jacent. Qui templum sanctum
EVERTERANT... in via majore ceciderunt. Qui justos
INCARNE CAVERANT... celestibus plagis et cruciatibus
meritis nocentis animas profunderant. Imo, facillime
etiam fieri potest, ut initio periodi non aliam magno
illo et *καὶ ἐξ ἑσθλῆς* Dei nomine intellectum voluerit
hic scriptor, quam Dominum nostrum Jesum Chris-
tum, de quo scilicet simillima precus ratione Ter-
tullianus: *Recita, inquit, Deum dixisse: Qui caput
capit, Christum citra omnem dubitationem hac voce
indigitans, cum ex Matthæi Evangelio Jesum dixisse
semet: Qui potest capere, capit, sit crassissimum, et
locus etiam Tertulliani integer ferat. Sicut Christo
virginem sponsam. Nemo quæstion de ea fecit. Hæc tibi,
frater, dura forsitan et intolerabilis videntur. Sed re-
cita Deum dixisse: Qui caput, capit id est, qui non
capit descendat. A qui, si remorsam spectans Eliciteos
et Ecclesie christianæ persecutores illasisse quon-
dam in Christum, quoties impium quid libet jocari,
vel hæc ejusdem Tertulliani verba in Apologetico
ostendant: Sed nora jam Dei nosiri in ista civitate
proxime editio publicata est, ex quo quidam in frustra-
dis bestia mercenarius noxas picturam proposuit cum
ejusmodi inscriptione:*

DEUS CHRISTIANORUM ONONYCHTIS.

Erat auribus asinus, attero pede unguis, librum
gestans et togatus. Risimus et nonon, et formam. De
parasti autem, ne de te ipso dicam amplius, habes,
verbi gratia, Luc. XVII, 65: Et viri qui tenebant Jesum,
illidebant ei, cædentes: et XVIII, 41: Sprexit autem
illum Il rateris cum cæcitate suo, et illisit indutum
veste alba. Quid? quod togandi genus, quo hunc
auctorem usum esse suspicamur, inde ipsi forte in
mentem venerit, quod post Jude oscum, pharisæo-
rum sacerdotumque satellites, qui eo osculo in Jesum
de comperto illuserant, mæca ferre vocula in terram
dejecti, aliquamdiu hanc stratam jenerunt. Confer om-
nino Matth. XXVI, 28, et Luc. XVI, 47, 48, cum Joan.
XVIII, 3, 4, 5, 6. Manifestum satim est non repug-
nare sequenti ista, qui templum sanctum evtererant,
utroque que per locum quoque, nec illepidam hujus
Christi responsionis imitationem potuerint exarari,
Destruxite templum hoc, cum de templo sui corpo-
ris, ut a Jo. hinc observatum est, loqueretur. Confer
supra, col. 601. Nec nos denique quicquam cum
nostra conjecura, Qui illustrati Deo, strati jacent,
agnus vel propinquus, quod non pariter possibile
sit cogitare clarissimum Heinisium, cum legeret,
Qui illustraverant Deo, jacent. Tantum, si de tam vi-
tiose transpositionis origine et causis questio sit,
forsan, dictum non raro, quod Colbertinum codi-
cem hanc abunde descriptum habeamus, quam ab
exemplari, in quo unus aliquis versus desinet in
Qui illu-, sequens vero hæc per erant, vox autem
strati continuo post ommissa fuisse in contextu,
cum paulo negligentius in margine adscripta, verbi
gratia, e regione voce *est illas*: adeo ut præcep-
erantus Libanus, pro Qui illustrant Deo, strati jacent,
perperam Qui illustrati erant Deo jacent exerserit.

Qui templum sanctum, etc. Vide Cap., col. 472, et
B. I., col. 502. Confer quoque nos tam notam, col. 601.

Qui justos excrucificaverant. In Cicero I. in, De Nat.
de or. Anaxorem Democritum a Caprio tuum excruc-

A *vificatum accepimus. Et noster Varro, cap. 14, Dio
clavianus... excrucificavit omnes suos proinus præcepit.*

Nocentes animas profunderant. Eorum, quibus id ac-
ciderat, nomina recenset Baluzius, col. 502. Et hic aug-
tor porro simili locutione in fine capituli 49: *nocentem,
inquit, spiritum detestabili genere mortis efflavit; sup.
Maximus. Noli autem utroque loco per nocentes ani-
mas, nocentem spiritum leve quid intelligere, nam e. 2,
excruabit ac nocens de tyranno Nerone conjungatur.*

D. stulerat enim penas eorum Deus. De ejusmodi pen-
nis secundum theologiam, tam gentilem quam chris-
tianam, vide Columbi, col. 501.

Quibus et posteri discerent. Editio Abonensis, quibus
posteri discerent, sine copula; quod melius.

Mortem impis ac persecutoribus irrogare. Columbi
editio irrogare: quomodo apud Arnobium irrogare
penas capitis; et apud Ambrosium, irrogare injuriam,
irrogare vin, irrogare arma suis principibus, irrogare
sibi manus, et sic de aliis a viro summo J. Frid. Gro-
uovio ante nos observatis: ubique, ut patet, pro in-
ferre mortem inferre penas capitis, inferre injuriam,
manus, et que reliqua sunt.

De quo exitu.... testificari placuit. Quod hic deest,
erudit lacteus in vulgatis editionibus varie suppleve-
runt, scilicet ed. Oxon. substituit eorum; Cantabr. no-
bis; Cuperus quondam, si Colombo credendum, impe-
riorum; Cuperus ipse, impiorum; Columbius, prima
conjectura, crudelium principum; Columbi supplem.,
tyrannorum; Columbi ejusdem alterum supplemen-
tum, sævissimorum principum.

De quo exitu... Urge. De quorum exitu (horrendo)
testificari placuit. Superbiorum scilicet et impiorum
principum, christiani nominis persecutorum; quibus
appellationibus superbiam eum maxime notat Diocle-
tini et Maximiani, cum ob adscita cognomina Jovii et
Herculii, tum ob indumenta aurata, coronam gem-
matam, adorationem, etc. Sed et Galerii Maximiani
ingens et intolerabilis fastus fuit post devictum Nar-
sea, de quo noster infra, cap. 9. Impietas autem om-
nibus communis fuit: nisi quod Maxentius ceteros
videbatur superasse. Tollius. — Nos, primum cum nulla
sit lacuna in manuscripto post de quo, sed tantum
post exitu, nil necesse putamus ex de quo facere cum
Tollio, de quorum.

Deinde vero, quia illud Colbertini codicis va-
cuum non vidimus, nec scimus adeo quot litterarum
sit capax, queve litterarum vestigia in eo reman-
eant, non audemus quidem ex tot crudeliorum sup-
plementis illum tanquam indubitatum et genuinum
præ ceteris eligere. Sed hæc interim animo nostro
esse ad primum, aut simile, facilitati, sive quod
sit simplicissimum, sive quia, cum vox proxime præ-
cedens sit persecutoribus, et huic auctori exitus alibi
pro morte usurperet, dixerit ita expletus, De quo
exitu eorum, pro De quo morte persecutorum, qui ipse
ferme libri titulus, et ad quem proxime Cecilium
nostrum voluisse respicere plisquam verisimile est;
faciente præsertim mentionem Joanne Sarisberiensis
opusculi a se de Exita tyrannorum inscripti. Et quod
superest, exitum hoc loco mortem significare, abunde,
ut cætera taceam, adstruit alter iste. capus 50 Ni-
hil tale meum (Caudicianus) occisus est; et (Vale-
ray) exitu ejus audito, proinus fugit. Ubi exitu, id est in-
dubie, obitu, morte. — De quo exitu testificari placuit.
De quorum exitu pauca testifici. GALE. — De quo exitu
persecutorum, etc. ALIAX. — De quo exitu scripto hoc tes-
tif. Abbas a S. Hilario, Canoniceus S. Petri Bellovacensis.

Ut omnes qui procul moti fuerant. Ita ms. codex et
universe simul editiones. Oxoniensis tantum et Can-
tabrigiensis, una pagina, moment emendari posse, ut
omnes qui procul (remoti) fuerant. Aut si mavis (addit
in sequentibus posterior) lege: ut omnes qui (perse-
cuti) fuerant; quod et in prior adopusculi calcem reper-
peras, licet minus æqua conditione propositum. —
Qui procul moti. Lectio turbata. Scribe, qui procella
moti. ALIAX. — Moti. Lege, nati. Vossius. — Nati,
inquam, non noti, ut quidem accuratissimus ob-

Colomesius curavit nos pro suo in bonas litteras studio fieri certiores; quod et volebat curiosius observari. Sed fallor. an receptam lectionem viri docti sine causa sollicitant. Omnino, *movere* apud Plantum, Ciceronem, et alios, *amovendi*, vel *removendi* significacione occurrere, extra controversiam est, et esse debet. Plantus, v. gr. *Move abs te moram*, id est, *Remove*, vel *Amove moram abs te*. Ad hæc, quod *procul moveri*, pro, *longe a suis sedibus moveri, removeri, relegari*, latinissime dicatur, vel soli sequentes Virgillii versus idonei testes sunt:

Atque ideo talones procul, atque in sola relegant
Pascua,

Confer eodem libro:

Ipsa procul nebulis obscura recessit,

Tertio, quod multo gravius est, post ceptam semel decimam persecutionem, magna pars fidelium proscripta et in exilium missa fuerat. Idque non testatur simpliciter epistola Maximini apud Eusebium rescribentis inter alia ad Tyrios: *Quod si qui in detestando sua vanitatis errore adhuc perstant; si quam longissime a vestra urbe et territorio seclusi, sicut petistis, abigantur*; ἐν πόλει τῶ ὀρόθεν τῆς ὑμετέρας πόλεως καὶ περιχώρου, καθὼς ᾤκίσαστε, ἀποχωρισθέντες ἐξ ἐπιβήσεων: sed firmat paulo post multo disertius Eusebius ipse his verbis: *Hujusmodi igitur litteræ in omnibus provinciis adversum nos propositæ sunt; ταῦτα δὲ καθ' ἑαυτὸν κατὰ πάσαν ἐπαρχίαν ἄνεσθηθητε*. Præterquam in De Vita Const. duas illius imperatoris leges memorat idem historicus, quibus, ab una parte, *Omnes, qui Dei cultum ac fidem prodere nobrissent, et ideo crudelibus iudicium sententiis quocumque tempore damnati, patriam extraneo solo commutassent, patriis fundis restituerentur*; ab altera vero, *quotquot itidem in insulas fuissent relegati, ibique montium asperitatibus et circumfuso mari conclusi, seipso suis propinquis et amicis redderent*. Et infra denique noster ipse Cecilius: *Ut omnia, inquit, terrore compleverunt, provincie quoque in frusta concisæ, multi præsidet et plura officia singulis regionibus ac pene jam civitatibus incubare; item rationales multi, et magistri, et vicarii præfectorum, quibus omnibus civites actus admodum rari, sed condemnationes... et proscriptiones frequentes*. Unde et cap. 52: *Æternæ Dei pietati gratias, ait, agere debemus, qui tandem respexit in terram, quod gregem suum partim vastatum a lupis rapacibus, partim vero dispersum, reficere ac recolligere dignatus est*; haud alia, ut loquitur, de causa Ecclesiam Dei gregem partim dispersum et tandem recollectum vocans, quam ea, de qua mentionem injicere opera prelium putavimus. Quare non ad alios procul motos, si quid in me iudicii, hic loci respexerit, quam ad fideles illos, primum proscriptos et relegatos, sed Constantini postea edictis revocatos, quos diximus; quorumque adeo in gratiam scribere *De montibus persecutorum fuerit ante omnia aggressus, ut quæ Dei virtute et majestate, illis absentibus, contra persecutores edita fuerant, reserent*. Vide Columb., col. 592.

Vel qui p. turi sunt. Nec uno modo docti secundam hanc lacunam compleverunt. Sequentes conjecturas citabimus: Cuperus *ost nos fu*. Primæva Columbus conjectura, *osthæc aberra*. Ed. Oxon. et Cantabr., primo supplemento, *noent i*. Alterum eandem supplemento, *ersea*. Vossius, *osthæc fu*. — Vel qui p. turi sunt. Vel qui post nati sunt. GALE. — Vel qui postea futuri sunt. ALLIX. — Vel qui post nos venturi sunt. ABBAS a S. Hilario. — Nos ex istis supplementis, non nisi primum et ultimum digna quæ attendantur censemus. Sed possint forte alia, utriusque non distinctim, postliminio recipi; puta, *vel qui postea futuri sunt*. Videant, quibus visendi ms. codicis potestas libera est. Pendet enim res tota ex superstitionibus litterarum ductibus, si qui restant.

Quatenus virtutem ac majestatem. Vide Bal., col. 502. Noster interim cap. 5, sub fine, *Majestatem Dei singulari* terminat. sine ulla divine virtutis mentione.

In... dis. Reparanda hujus loci lætura non tantum ratio hæcenus præ manibus eruditorum erat, in [perden]dis. At jam ecce plures in posterum non deerunt. — In... dis delendisque. Forte in [excinden]dis, ut cap. 2, ubi excidende ac delere simul junguntur a Lactantio. COLOMESIUS. — In... dis. In [punte]dis. GALE. — In [excinden]dis. ALLIX. — In [pleeten]dis. ABBAS a S. Hilario. — Haud displicet methodus viri docti, quæ per se optima. Sed forte etiam igitur in [extinguen]dis delendisque legere oportebit. Nam noster cap. 46, *ut si victoriam cepisset, Christianorum nomen extingueret fundisque deleret*. Vel forte itorum, in [eraden]dis delendisque. Nam idem capite ultimo, *delevit ea Dominus et erasit de terra*. Aut forsitan denique, in [expugnans]dis delendisque, propter hæc Lactantii verba in Epitome, *ad expugnandam delendamque sanctorum gentem*. Quidquid malueris, vel hinc obiter plus satis appareat, quam periculosæ sit opus alex. hinc et mutilis veterum locis addere quæ meliori jure deesse videantur, cum optima denum methodus nequeat esse tutissima.

Ostenderet. Multo præstaret, opinor, legere ostenderit. Totum locum relegito. — Ostenderet.... est, si. Quæ hic in ms. codice desiderantur, editio Oxon. et Cantabrigiensi ita sufficienti, ostenderet: [quod clarum futurum] est, si. Columbus vero in hunc modum: *ostenderet [recte autem et ordine sermo meus processurus] est, si, et quæ postea*. — Videant, qui possunt, docti, annon scriptum fuerit a librario ostenderet. [Quod et melius succedere potest, si.... aut aliquid tale. — Ostenderet.... est. Ostenderet.... GALE. — Ostenderet. [Ad hoc operæ prelium] est. ALLIX. — Ostendere [dignatus] est. ABBAS a S. Hilario.

Si a principio ex quo est Ecclesia constituta qui.... Distingue omnino cum Columbo, *si a principio, ex quo est Ecclesia constituta est, qui fuerint auctores....* Quasi plene scriperit noster Cecilius, *si a principio, id est, ex quo Ecclesia constituta est, qui fuerint*, etc. Voluit enim dicere, ut inferius patebit, se quidem usque a primordiis Ecclesie, per apostolos tandem circa Neroniani principatus initia omnibus numeris constituta, repetiturum, quæ ad auctores persecutionum et illorum penas faceret: sed non pariter usque a primordiis Ecclesie constituenda, cujus fundamenta apostoli statim a Christi ascensu jacere cœperunt, et per annos 25, usque ad principium Neroniani imperii per omnes provincias et civitates miserunt, ut capite proxime sequenti locutus est.

Qui fuerint. Hæc est ms. codicis, cunctarumque simul editionum Aboensis anteriorum constantissima lectio. Quapropter quid sibi velit infra Columbus cum ista, *qui fuerint*, nullus capio. Nisi si, quod plusquam verisimile, sue ipsius editionis errorem typographicum per incoGITANTIAM pro prisca scheda scriptura acceperit.

Auctores... et. Post auctores, excidisse putat amplissimus Cuperus, tantorum scelerum, vel persecutorum. Assentitur suo loco de alterutra restitutione Columbus. Sed prætulit tamen postea persecutionis. Suppleat edit. Oxon. et Cantabr., *Ecclesie persequende*. — Auctores.... Auctores persecutionum. Allix: item Gale; et Abbas quoque a S. Hilario. — Supple, *faciendarum persecutionum*. Sic Lactantius lib. v, de Justitia, cap. 2, de Hierocle, tacito licet nomine: *Hic auctor in primis faciende persecutionis fuit*. COLOMESIUS.

In eos celestis iudicis, etc. Vide Columb., col. 595. Et quibus penis in eos celestis iudicis severitas vindicaverit exponam. Imo, et quibus penis in eos celestis iudicis se veritas vindicaverit, exponam. GALE.

CAPUT II.

Extremis temporibus Tiberii Casaris. Late dictum. Nam ab eventu, quem hic auctor subjicit, ad obitum usque Tiberii Casaris. anni octo integri, si pauculos dies exemerimus, effluxerunt; crucifixo scilicet, ex nostri scriptoris sententia, Jesu Christo duobus Geminis consulibus, mortuo autem Tiberio sub consularu Cn. Proculi Acerromi, et G. Pontii Nigrini. Imo, eo multum inclinamus, ut hoc loco, per extrema

tempora Tiberii Caesaris, intelligenda potius dicamus *extrema vite Tiberii tempora*, quia in eunte dionum Geminorum consulatu, annos iam totos sexaginta novem et amplius vixerat, quam *extrema tempora ejus imperii*, quia ejusdem consulatus initio Tiberius annum imperii tantummodo decimum quintum fuerat ingressus, et imperavit adhuc postea annos octo, qua jam ratione dictum est. Aliter tamen rever. episcopus Sarisberiensis, et politissime versionis Paris. auctor: quare nil pronuntiamus.

Ut scriptum legimus. Num Cecilius noster innuere vult illa, quae narrare incipit, a se lecta apud Lactantium libro IV Institutionum, cap. 10 his verbis: *Cujus Tiberii Caesaris anno quinto decimo, id est, duobus Geminis consulibus, ante diem decimum kalendarum Aprilium Judaei Christum cruci affixerunt*. Profecto, vel ad ea ipsa Lactantii verba respexerit necesse est, quod contendit indubie, qui hoc opus Lactantio abjudicabunt; vel ad alia cujusvis alius scriptoris aut plurium, quod pertendet quoque sine dubio clarissimus Baluzius. At si jam ad Lactantiana illa, ibi quidem lectam fuerit a nostro auctore, *ante diem decimum*, non *ante diem septimum*, quod non paucae editiones et codices manuscripti praeseferunt. Sed *Lucius ergo Cecilius Lactantius Firmianus* non erit germanus hujus operis parens, sed quilibet alius solis *Lucii Cecilii* appellationibus indigitatus. Sin vero, quod mihi magis probabile, alia cujusvis scriptoris verba et loca noster potius ob oculos, quam superiora Lactantii, habuerit, tum sane potuerit facile Lactantius, et libros Institutionum, et hunc *De mortibus persecutorum* pariter composuisse, bisque adeo ejusdem rei in diversis operibus ex aliorum monumentis meminisse. Sed inde tamen, velimus nolimus, Baluzii argumentum ab utriusque loci *supposita* desumptum manebit semper aequo infirmius, quod si maxime *ante diem decimum kalendarum Aprilium*, et *post diem decimum kalendarum Aprilis* synonymi sint, non omnia tandem exemplaria manuscripta typisve excusa in superiori Institutionum *περὶ τῶν* habeant *ante diem decimum*, sed bona pars *ante diem septimum*; puta, editio Basileensis, an. 1552, Antuerpiensis, an. 1587, Lugduno-Batavica, an. 1652, Cantabrigiensis, an. 1685, manuscriptus codex Emmamuelensis, in ejus praefatione laudatus; et sic de reliquis.

Cruciatu est. Accipe non repugnanter pro *crucifixus est*; et gravissimis auctoritatibus, quas in eam rem amplissimus Cuperus, col. 472, et Columbus, col. 395, attulerunt potere, non istam solum ex libro v Hegesippi, cap. 18, adjici: *Eorum quoque qui abierant proximi, cruciabantur, aut cruci affixu plerumque eadaveris suis, qui elapsi fuerant, ostentabantur*; sed hanc praecipue Plauti in milite glorioso, act. II, sc. 5, vss. 7, 8:

SC. Metuo. — PA. Quid metuis? — SC. Ne hercle hodie
[quantum hic familiarium est.
Maximum in malum cruciatum insitiamus.

Ibi enim, sicut optime Taubmannus observavit, *maximum in malum cruciatum*, illud est quod Plauto alibi *maximum in malum crucem* dicitur. Ostenditque adeo iste locus, purioris etiam latinis fuisse dicere *cruciatu*, pro *cruci affigi*, et *cruciare*, pro *crucifigere*. A Herum porro huic Plauti geminum; si non etiam disertioem, puto me olim vidisse in ejusdem comediis. Sed nunc non occurrit ad manum.

Post diem decimum kalendarum Aprilis. Libro vero institut. IV, haec habet Lactantius: *Ante diem decimum kalendarum Aprilium Judaei Christum cruci affixerunt*; ita ut huic loco videatur e diametro adversari: quam tamen repugnantiam nullam esse, contendit Baluzius, citato et Pauli jurisconsulti libris testimonio. Aliam vero non addit rationem, nisi quod Romani nunquam a kalendis denominaverint dies, qui sequuntur post kalendas. Quae quidem ratio evoluta magis et exposita facile has conciliabit divi-

A duas. Si quidem iidem dies pro naturali quo procedunt ordine dici possunt ante kalendas. Sio attendatur ad rationem illos numerandi, quae secundum Romanae designationis computatione a kalendis auspiciatur, nihil obstat, quominus inter posteriores recenseantur, gradum retro ferendo. Atque inde est, quod circa omne contradictionis periculum juxta haberi possit, utrumvis dixeris. Editio Oxon. et Cantabrigiensis ex ea.

Baluzii locus, ad quem novissima observationis auctores respexerunt, extat supra, col. 302. Et certum est quidem, adduci ibi a Baluzio testimonium 'e supra dicti Pauli monumentis ad probandum, *idem valere ante diem kalendarum aprilium, et post diem kalendarum aprilis*. Sed nec agit recta et primum vir clarissimus de nostri Cecilij locutione, verum de illa jurisconsulti Pauli, cum asserit, *Romanos nunquam a kalendis denominavisse dies, qui sequuntur post kalendas, sed eos tantum, qui antecedunt*, ita nempe Marcellum Francolinum de industria refutans, qui contenderit, non posse in Pauli verbis *post diem decimum kalendarum* (verbi gratia aprilium) intelligi aliquid *dierum mensis Martii*: sed *diserte decimum diem post kalendas aprilis, id est; nonum mensis aprilis*. Nec praeterea illa sola ratio a Baluzio ad Francolini confutationem allata est; sed haec quoque de Baluzianis hypothesibus belle et sponte manans, quod cum secundum Baluzium Lactantius eandem rem duobus in locis retulerit, et in uno quidem dixerit *ante diem decimum kalendarum aprilium*, in altero vero *post diem decimum kalendarum aprilis*, inde pateat, utriusque dicti sensum debere esse eundem; nec differre igitur a se invicem apud Paulum *ante diem decimum kalendarum, et post diem decimum kalendarum*, quae contra toto caelo distare, Francolinus affirmavit. Hoc in gratiam veritatis putavimus non tacendum; simulque ne res per se controversius implicata, intricatior adhuc evaderet ex superioris annotatione aliquanto minus, quam decuit, accurata. Vide iterum Baluz.

C De reliquo, quod ait, nec leviter probat Columbus, *post diem decimum kalendarum aprilis* locutionem esse ellipticam, quamque possimus supplere, *post exortum sive inceptum diem decimum kalendarum aprilium*, in ea, de qua agitur, doctorum disputatione maximi momenti est; quia si revera quandoque *post diem decimum kalendarum* significare potest, et debet, *post exortum diem decimum kalendarum*, tum illud patam nullatenus intelligendum de die viginti quatuor horarum, seu civili, constante ex tenebris et luce, quique Romanis a media nocte incipiebat: sed stricte de ea parte diei civilis, quam Veteres a precedente et consequente nocte distinguebant, et *modo diem, modo lucem* appellabant; ac *diem* quidem, v. g., Martialis, cum caneret:

Phosphore, redde diem. Quid gaudia nostra moraris?
Caesare venturo, Phosphore, redde diem.

D *Lucem* autem, exempli quoque causa, Cicero, cum scriberet ad Lentulum, *Haec scripsi ad 16 kal. Febr. ante lucem*. Sicque facili negotio habebimus, quomodo de uno et eodem die civili, puta decimo kalendas aprilis, Romani proprie atque optime dicere poterint, *Ante diem decimum kalendarum aprilium, et post diem decimum kalendarum aprilis*. Nimirum *ante diem decimum kalendarum aprilium* hoc sensu, die decimo civili ante diem integrum et civilem kalendarum aprilium, ipsomet die kalendarum annumerato: *post diem* vero *decimum kalendarum aprilis* hoc altero sensu, post exortam lucem diei civilis decimi, diem integrum et civilem kalendarum aprilium, ipso quoque kalendarum die putato, anteaentis, si nempe de re post solis ortum facta loqui accuratius vellent, qualis fuit praecul dubio huic auctori Domini nostri crucifixio, quam interdiu accidisse celebris ille, moriente Christo, solis defectus, aliaque tam multa Evangelii loca dubitare non sinunt.

Sed an fuerit igitur Jesus Christus die olim decimo A
 calendarum aperturum, id est, vigesimo tertio Martii crucifixus? Respondet, aliud esse scriptoris mentem aperire, vel saltem divinare quantum possis, aliud vero eadem cum ipso sentire; et nos quidem fuisse haecenus de priori sollicitos, sed velle nunc de posteriori hanc præcipue ob causam ἐπέχειν, quod licet in presentia maxime cum iis Veterum Recentiorumque faciamus, qui Christum duobus Geminis consulis crucifixum fuisse, existimant, tamen ipsissimi Patres, qui illius passionem duorum Geminorum consularum allegarunt, haud eam omnes ad eundem diem, vel eodem modo referant: sed noster, verbi gratia, ad *post diem decimum calendarum apertis*; Lactantius, pro editionum diversitate, interdum ad *ante diem decimum calendarum apertum*, interdum ad *septimum*; Victorius Aquitanus constanter ad *septimum*; Tertullianus autem et Augustinus suo quisque pacto ad *octavum kalendas apriles*. Ex quibus quis unquam, qui probe cunctas rei difficultates attenderit, visurum se liquido quid sit unice verum, sperare audeat? Nos saltem haecenus non vidimus. Et si Pagium ad annum Periodi suæ Græco-Romanæ 5525, num. 6, adiveris, erit etiam opinor, cur vel sciri unquam posse quid sit verisimilius, desperes.

Kalendarum Aprilis. Malim *Aprilium*. Sic enim prisci loquebantur, et noster etiam alibi nomine plurali usus est. Tollitur. — Vulgata lectio potest optime servari. Nam utcumque frequentius hic auctor, et cæteri forsitan Veteres, *Kalendarum aprilium*, et hujusmodi alia scripserint, quam *Kalendarum aprilis, maii, februarii*, et sic de reliquis, Pompeius tamen olim in sua ad Domitium epistola *Kalendarum martii* usurpavit, non *Martiarum*. Et Cicero ter ad Pompeium pari pacto in unis iisdemque literis, *kal. martii*, et ad Atticum, *id. Maii, id. Quintii*; imo alibi ad eundem, et in una similiter epistola, *non. maiis, et kalend. maii* promiscue, idque bis; et rursus denuo in alia, modo *id. maias*, modo *idus maii*; ut appareat utramque loquendi rationem fuisse ab Antiquis indiscriminatim adhibitam, nec esse hic adeo quidquam temere immutandum. Præcipue cum infra capite 44, *kalendas novembris*, non *novembres* legamus, obstantque haud leviter allata jam et Ciceronis operibus loca, quin et recepta nostri scriptura *Kalendarum aprilis*, ne quis capite illo 44, *novembris* antiquum esse pluralem adjectivæ formæ accusativum, pro *novembres*, vel *novembres*, in mentem inducat contendere, licet alioqui Sallustiani istius exordii inter alia meminerim: *Omnis homines, qui sese student præstare ceteris animalibus, summa ope mihi decet...* Sed in re dispari dispar facile ratio esse potest.

Duobus Geminis consulis. Ita ex aliorum Veterum numero, quos quidem in eam rem disertos viderimus, Tertullianus adversus Judæos, Lactantius lib. iv Institutionum, Sulpitius Severus lib. ii Historiæ sacræ. Augustinus de Civitate Dei, Prosper Aquitanus in Chronico ex *usitato*, uti loquitur, *traditione*, denique contrerraneus ejus Victorius in canone paschali: quanquam jure merito, ut de Prospero taceam, Buelherius, Labbæus, atque alii mirentur, « cur Victorius primum suæ Periodi annum, id est, Julianum septuagesimum tertium, Christi vero vulgarem vigesimum octavum, cum Geminorum consularum paraverit, quæ in sequentem primum incurere satis constat. » Sed et Christum duobus Geminis passum esse, inter Recentiores asserunt clarissimus Pagius in dissertatione Hypatitæ, p. 199, et nuperime in Critica Annalium Baronii, ad annum suæ Periodi Græco-Romanæ 5525. Imo, ait ille ibi loci num. 3: « Veteres Patres, Augustinus, Hieronymus, aliique, cum consularum duorum Geminorum anno æræ christianæ 29 gesto illigunt. Et Eusebius inter primos fuit, qui mortem Dominicam ab eo anno removerit, sed cui Epiphanius hæresi 51, aliique postea adhæsere;

A adeo ut, aperta semel, » ut pergit, « ea porta, alii passionem in annua æræ christianæ trigessimum primum, alii in annum trigessimum secundum contulerint: » colligente etiam inferius totidem verbis Pagio, « ex eclipsi, quæ Christo patente visa, annum passionis determinari non posse alium, quam annum æræ christianæ vigesimum nonum, » quo duo Geminum consularum gesserunt. Nos quod attinet, jam dudum sane eandem, quam Pagius, sententiam sequimur: sed nec propter laudatam ab illo Hieronymi auctoritatem, nec quod rursus ex iis, quas suæ de illa eclipsi conclusioni præmisit, hypothesebus rationationibusque adstrui posse credamus rem ita esse, ut ponit, de anno Christi emortuali. — Primo enim quoad Hieronymum, quomodo ei passionem sub duobus Geminis consulis accidisse, potuit esse persuasum, qui in De Scriptoribus Ecclesiasticis, *annum post passionem Domini vigesimum quintum* explicat per *secundum Neronis*? Omnino si annus demum post passionem Domini vigesimus quintus fuit Hieronymo secundus imperii Neroniani, non ergo Christus sub duorum Geminorum consularum mense Martio, vel Aprili, in crucem actus est, quia ab illo consularis ipsorum potestatis tempore usque ad annum imperantis Neronis secundum vel leviter initum, anni sunt toti viginti sex, cum quinque, aut sex amplius mensibus. Sed ei contra, cum suo Eusebio in Chronicis, Christus palam passus anno decimo octavo imperii Tiberii Cæsaris a morte Augusti, consulis Cai. Domitii Ahenobarbo et M. Furio Camillo Scriboniano; quandoquidem si quis ab illius anni paschate annos, qui proxime ad Neronis usque secundum fluxerunt, numeret, annus reapse vigesimus quintus post passionem Domini cum secundo Neronis, aliquantulum saltem protracto, decurrerit. Et inde est igitur, quod cum priscos opinionis, quam usque hodie cum Pagio in hac re tuetur, duces putemus, Hieronymum illis annumerare abstinemus. Quin nec eum modo, sed nominatim quoque Paulum Orosium, contra disertam Columbi sententiam, quia scilicet cum Orosius lib. vii, in ipso capitis 4 primordio scribat, « Tiberium Cæsarem anno ab Urbe condita 767, imperium post mortem Augusti adeptum esse, » subiiciatque in sequentibus, « Christum anno (imperantis) Tiberii decimo septimo sese tradidisse passioni, et fuisse suffixum patibulo, » ea nunquam passio cadere possit in consularum duorum Geminorum, hoc est, in annum vigesimum nonum æræ Dionysii, sed in illam tantummodo Ἰππεῖα, qua, duobus post annis, Tiberius Cæsar, collega Ælio Sejano, consul quintum processit; proinde in annum ejusdem æræ trigessimum primum.

De eclipsi vero, quæ sub Christi mortem conspecta (nam Thallus, Phlegon, atque alii innumeri tenebras horribiles, quæ tunc temporis terræ incubuerunt, ἐκείνης ἡλίου nominarunt, utque nos post se, reclamante licet Syncello, quoad loquendi genus sapient), quinam pariter, si vel tria Africani loca, qualia laudat Pagius, alibi Græce apud Syncellum legantur, non poterit alius annus passionis determinari, quam æræ christianæ vigesimus nonus. Certe Pagii in eo argumento magnus auctor, ne ei unicus dicam, Julius Africanus est, qui cum apud Syncellum, affirmante Pagio, dixerit in uno loco, *eam eclipsin anno 4 Olympiadis 202 accidisse*, in altero autem, *anno 2 Olympiadis 202*, tum porro in tertio, *anno 2 Olympiadis 202, eclipsin a Phlegonte numeratam contigisse*; in primo, inquit Pagius, mendum est legendumque *anno 4 Olympiadis 201*, et communem Olympiadum dispositionem Africanus fuit secutus. In secundo vero et tertio nullus occurrit error, ait idem Pagius: sed Africano Olympiades amique Olympiadii bienio citius, quam aliis exordiantur, ita ut annus 4 Olympiadis 201, ex vulgata methodo, et annus 2 Olympiadis 202, ex propriis Africano calculis, concurrerint, ac in mediam utriusque partem initium consularum duorum Geminorum incidit. Omnia

placuit, quo et ego, et res ipsa melius intelligamur, A sicuti in diagrammate subjecto videre est :

An. Urb. cond. Var.	An. aere Christ. vulg.	Consul. eo rund. an.	Africa, sec. Pag. an. Olymp. 202.	Vulg. co. etab. cad. an. ser.
780	27	M. Licin. Cras. L. Calpurn. Pis.	Ol. 201. an. 1 incip.	
781	28	Ap. Jun. Silan. P. Sil. Nerva.	an. 2 incip.	
782	29	C. Fuf. Gemio. L. Rubell. Geminus.	an. 3 incip.	Ol. 202. an. 1 incip.
785	30	L. Cras. Longin. M. Vinic.	an. 4 incip.	an. 2 incip.
781	31	Tiber. August. V. L. Ael. Sejan. †	an. 2 incip.	an. 4 incip.

B

† Christus ineunte hoc anno crucifixus, secundum Petavium et alios.

Colligimus itaque ni alia in subsidium vocentur, maxime tra, et ut quae Pagius Africano tribuit loca, Africani sint, inefficax semper fore viri docti argumentum, quo ab extraordinaria illa solis defectione desumpto liquere credidit, passionem ad annum aerae Dionysii vigesimum nonum proprie atque unice pertinere.

Sed euge, ecce opportune, si veli caetera, quae in eam rem diu ante editum recens Pagii in annales Baronianos volumen publice disseueramus, et per tabulas etiam Chronologicas, quo major nostris disputationibus fax alluceret, digesseramus, quaque adeo fuisse ab ipso magnam partem confirmata gavisi sumus, et de quibus tamen ultimam nostram tandiu sententiam ferre supersedimus, donec praeclearas aliquot eruditorem lucubraciones in contrarium plus minus facientes comparare et pendere potuerimus, omnia et singula, quod non putamus, nihil forent, C ecce, inquam, unde vel nunc obiter tota sua Pagii argumento efficacia postliminio sarta tectaque servetur.

Apud Hieronymum, Julio Africano Christus non anno simpliciter secundo Olympiadis ducentesime secunda passus est, sed anno simul quinto decimo Tiberii Caesaris.

Et primum igitur, inquit ego, ex eo quod secundum Africanum, Christus anno quintodecimo Tiberii Caesaris fuit crucifixus, sequitur, velis nolis, Christum non anno aerae Dionysianae trigesimo primo, quod Keplerus ac Petavii volebant, et diagramma secundum in speciem evincebat, mortuum esse, sed vigesimo nono, quod Pagius posuit, et ex Pagio primum diagramma proponit ob oculos. Ratio est evidens, quia nempe nullus annus quintodecimus Tiberii Caesaris in annum aerae Dionysii trigesimum primum cadere potest: at eadit idem recta in vigesimum nonum ejusdem aerae, si a morte Augusti, ut vulgo solent, numeraveris.

Et rursus ex eo quod, secundum Africanum, Christus anno simul quintodecimo Tiberii Caesaris, et secundo Olympiadis ducentesime secunda passus est, consequitur pariter invictissime, pergo ego, Julium Africanum, ubiqueque loci Christi mortem ad annum 2 Olympiadis 202 retulit, non putare, et moris est, Olympiadas, sed modo sibi proprio et peccatari, eoque vere, quem primus orbi literato indicavit Pagius, id est, quo Africanus receptum illius et ejusdemque alius Olympiadis initium biennio solet antevertere. Ratio videm manifesta, nimirum, quod nullus denno quintodecimus annus Tiberii Caesaris possit dici cum secundo Olympiadis 202 vulgariter numerando concurrere. At contra quinto decimus Tiberii ab Augusti obitu totus fere concurrat cum anno 2 Olympiadis 202, ex ordinariis Africanis antiscrptionibus Pagio observatis.

Quae cum ita sint, maneat, at patet, contra Petavii et sui simularum sententiam, necesse esse Christum ex communis Africano testimonio inter se collatis passum esse anno aerae Christianae 29, duobus Geminis consilibus. Nec committendum aed, sicubi revero in-

††† Er tribus istis crucibus, prima Christi mortem ad ducesimam geminorum consulatum, altera ad annum secundum Olympiadis 202, tertia ad annum quartum Olympiadis 201, referit.

At esto, inquit ego, futuros, qui nobis fortunatiores singula, de quibus agitur, Africani loca in Graeca Syacelli Chronographia reperiant. Nos enim hactenus nesciam primum potuimus invenire, nisi in latina versione paginae 323, sed quae evidenter sit mendosa, cum pro Latinis istis, ad Tiberii Caesaris annum 16, qui Olympiadis 202 anno quarto aequalis est, Graeca habeant, αἰχρὸς ἕκτος καὶ δεκάτος Τιβερίου Καίσαρος, ἢ τὸ Ὀλυμπιάδης σὲ ἔτος δεκάτου, ad verbum, aerae ad seriem et annum Tiberii Caesaris, qui fuit Olympiadis 202 annus secundus. Quotiano futuri sint posita, quantum libet, qui Pagii iudicio de reperitis semel Africani locis prorsus appaerent, tamen quid olim improbanus, nostrorumque saeculo Keplerus et Petavus de anno passionis senserint, nullus ignorat; Christiani nempe morte affectam fuisse eo anno, qui in aera Dionysiana trigesimus primus est. Et quid, si igitur ex illorum sciatribus aliquis in ipsam volens, illic quoque eadem Africani loca evidentis pertinere afflmet, quod ex vulgaris hypotesibus annus secundus Olympiadis ducentesime secunda anno aerae Dionysianae trigesimo primo ex parte responderit, et idem tamen ex peculiaribus Africanis supputationibus quartus ejusdem Olympiadis extiterit? Praefecto ex illa tunc eclipsi annus aerae Dionysii alius, quam vigesimus nonus consiluitur fuerit annus Dominicae crucifixionis; atque, quod magis est, sine ulla verborum Africani correctione, et ipsam aliam Pagiana sequendo. Rem, si necesse sit perspicua est, sequens diagramma clarum et edisseratam dabit :

veniat Africae eadem apud Syncellum scripsisse, quae Phlegon apud Eusebium in Chronico Latino, Solis scilicet defectionem magnam, et inter omnes excellentem anno 4 Olympiadis 232 factam esse, aut aliquid tale, ut non continuo recordemur corrigendam apud utrumque, Pagii imitatione, anno 4 Olympiadis 201. Alioqui nunquam secum concordaret Julius Africanus, nec unquam inter Julium Africanum et Phlegontem conveniret, aut, quod omnino pessimum foret, Africanus foret respuendus, dicereque haberemus ob Phlegontis, Josephi, Dionis, et aliorum loca, Christum anno aetatis 37 labente fuisse crucifixum; quae sententia semper erit absurdissima, uti alibi, Deo dante, ostendemus. Sequenda igitur indicata modo Pagii methodus, in Phlegontis, verbi gratia, loco apud Eusebium, itemque in cunctis Africanis, quae alioquin primo aspectu abeunt. Sed dum tu ea de causa criticum Annalium Baronii pag. 27, num. 40, et pag. 28, num. 15 et 44, quando volens, adhibis, nos ad ampliolem iterum totius rei elucidationem, tertium tibi diagramma, quo melius licebit loco, extendi, e re tua esse, censuimus.

Et quod hic porro Cavellio nostro, ne de aliis loquar, concise duobus Geminis consuliis dictum est, id apud Tertullianum plenius extat his verbis: *Quae passio perfecta est sub Tiberio Caesare, consuliis Rubellio Gemino et Rufio Gemino.* Et bene sane, quod isto modo consulum cognominibus eorundem nomina majoris perspicuitatis et accuratioris ergo voluerit adijcere. Posteriorum tamen non Rufium, uti nec Fufium, sed Fufium fuisse appellatum, ex familia quippe Fufia, nos hodie viri doctiores commonefaciunt; nec aliter forsan scripsert Tertullianus. Pessime utique Epiphanius, qui in Haeresi 51, ex unico illo consulum pari duplex fecerit, hoc est, unum ex duobus Geminis, alterum autem ex *Rufio et Rubellione*. Imo nec simpliciter Tertullianus, *Quae passio perfecta est sub Tiberio Caesare, consuliis Rubellio Gemino et Rufio Gemino*; sed praeterea in sequentibus, *die 8 kal. aprilium*; ut jam ideo quod ita fert ejus locus, noster contra *post diem decimum kalendarum aprilis*, liquet, totum nostri *περὸν τῆς* non fuisse descriptam a Tertulliano, sed ex alio quavis saeculi primi, secundi, tertii, quartive inventis scriptore, seu pluribus. Ab amplissimo Capere plurimi nominantur ex his, qui de Christo sub duobus Geminis crucifixo non consentiunt, sed varie in contraria scinduntur; et Columbus, suo ordine, unam atque alteram et praecipuis eorumdem opinionibus inter alia affert et exponit.

Duobus Geminis consuliis, cum resurrexisset... Longe melius editio Aboensis, *τῆς αἰτίας τῆς ἀπορίας* post consuliis posita, ibique adeo primam hujus capituli periodum claudens, et secundam incilians: *Extremis temporibus Tiberii Caesaris, ut scriptum legitur, Dominus noster Jesus Christus a Judaeis crucifixus est post diem decimum kalendarum aprilis, duobus Geminis consuliis. Cum resurrexisset die tertio, congregavit discipulos, quos, etc.* Nam et post discipulos, distinguitur: quod fecit quoque Cantabrigiensis. Utraque non male.

Congregavit discipulos. Dato scilicet duabus Mariis praeecepto, uti discipulis resurrectionem suam nuntiarent, monerentque, ut in Galileam adirent ipsam isthic visuri, *Math. c. xxviii, 10-16.* Marcus enim jam congregatis supervenisse Christum refert cap. xvi, 44, et et Lucas cap. xxiv, 36. TOLLIUS. — Habet aliquid tate Theodorus Metachita in libro Hist. Rom., ubi scilicet: *καὶ πρῶτα μὲν, inquit, ὄψθη θεοῦ προσελθὼν ἑλκεῖα καὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ κρατίζασαι κατὰ συνήθειαν. ἔπειτα ἦ Μαγδαλὴν μόνην ἀπαύξασαι. μετὰ δὲ ταῦτα τῶ χρονιά, Πέτρο.* Ac primum quidem mulierculis (namque mulieribus) duabus visus est, cum pedibus ille comprehensum ampleverentur. Inde soli Magdalene est conspectus, postea Petro illi summo: quae clarissimi editoris Joannis Meursii versio est. Sed cum ab una parte, secundum S. Joannis Evangelium (Cap. ix. 11 et seq.), Maria Magdalena sola ad sepulchrum

A esset, quando suam illi Christus resurrectionem manifestam fecit, et Abi, ut, *ad fratres meos: dic illis: Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, et ad Deum meum et Deum vestrum*; ab altera vero, secundum Matthaeum (cap. xxviii, 8), mulieres, quibus Christus suos pedes amplexatus, *Ite, inquit, ac fratribus meis renuntiate, ut in Galileam me istic visuri proficiantur*, a sepulchro jam longe, quando id ad discipulos mandati acceperunt, abessent; et denique secundum disertissimum Marci affirmationem (cap. xvi, 9), *Christus, cum resurrexisset mane, primo post Sabbatum die, apparuerit primum Mariae Magdalena*; his, inquam, de causis dicenda illa mihi plane videtur et vidisse prima omnium, dum sola sepulchro adesset, Dominum nostrum et mortuis redivivum, et habuisse quoque prima omnium tunc temporis mandatum ab illo de sua resurrectione discipulis indicanda. Ad phrasin quod attinet, Lactantianam esse, monet et probat Balozius, col. 505.

Quos meus comprehensit. Videntur Apostoli, collectis post primam illam fugam animis, postridie et tertio die convenisse in unum, et sollicitos tristisque tragediae hujus expectasse catastrophem. Vide cap. xx Joannis, et Luc. xxiv, ubi Christus Hierosolymis, ipso resurrectionis die, cum Cleopas cum sodali apparitionem Christi discipulis undecim aliisque narrarent, ad ipsos in coenaculum accessisse narratur, in quod se metu Judaeorum contulerant, incluserantque, magna sane et tantum non inextricabili a Matthaei Marcique diversitate, quorum ille profectos in Galileam discipulos ad illum montem tradit, quem Jesus indicarat, hic postea Christum discipulis apparuisse tradit, quam hi duo, quid sibi accidisset, ad alios retulerant. TOLLIUS. — Qui ea cuncta, quae antecedens viri clarissimi observatio complectitur, uno ut ipse intuitu, simulque tanquam eventa trium dierum Julianorum respexerit, hoc est, diei passionis, quo sub vespem Jesus Christus sepulchro conditus est; postea, quo toto jacuit sepultus; et resurrectionis, quo illucescente revisit; nec illi priorem Tollii difficultatem, habet magnum modò, et tantum non inextricabilem, ut eam vocavit, sed revera insolubilem repererit. Ita quippe, ex Matthaeo (cap. xxviii, 1, 2, 5, 7), Apostoli illo ipso die resurrectionis, quo prima luce angelus ad mulieres: *Cito, inquit, euntes dicite discipulis ejus, quia resurrexit, et ecce praecedit vos in Galileam*; deum Jesus ipse paulo post ad easdem (*ibid.* 10): *Abiite, renuntiate fratribus meis, ut eam in Galileam, ubi me videbunt, profecti fuerint omnes in Galileam, in montem, quem eis condixerat Christus, ibique Dominum viderent et adorarent.* At contra, ex aliis evangelistis, jam vespere erat (*Luc. xxiv, 29, 55; Joann. xx, 2, 5, 7, et coenabatur Apostoli (Marc. xvi, 11)*, in jam etiam, coenaverant (*Luc. xxiv, 41, 42*), quando se Christus eorum collegio primum exhibuit. Quomodo igitur profecti eo die in Galileam, et Christum in condito sibi monte conspiciati et venerati? An post coenam denique, quia non ante? Sed ante coenam non alia ipsis eundi causa in Galileam per mulieres significata fuerat, quam ut ibi Christum conspicerent. Cur ergo post coenam, quo jam eam tempore viderant, in Galileam visendi gratia exivissent? Quorsum, dico, tam intempestiva profectio? Opera pretium itaque, quoniam non ignobilis nodus est, et cum, occasio datur, pro virili solvamus.

Christus, si quid veritas, die resurrectionis semel (*Math. xxviii, 2, 5, 7*) atque iterum (*ibid.* 10) per alios mandari apostolorum familiae jussit, ut *in Galileam* sui causa vivendi proficiantur; qui quidam de ejus a mortuis suscitatione dubitabant, per totum diem dare se eo versus, viam neglexerunt: quomobrem venit tandem ad ipsos Christus de nocte: neque ibi amplius eo die, ulove e proximo sequentibus, ob dictum Christi jussum in Galileam ire cogitaverunt, multo minus contenderunt. Factum ut ergo domum ab eis post octo ad minimum dies,

idque sive ex casu mere fortuito, ut vulgo loquimur, sive potius ex novo Christi mandato. Confer Joannis xx, 19, 26, cum xxi, 1 et seq. Et Christus, dum id temporis in Galilæa versarentur, inunxit illis, non absens et aliorum opera, sed ipse et coram, ut ad se in certum Galilæe montem certa die, sive etiam hora convenirent. Atque ea vice apostoli magistri sui dictis obtemperantes in montem Galilææ profecti sunt, quem eis præscripserat, Matth. xxviii, 16, et ad quem cæteroqui cum etiamnum e longinquo accederent, plerique quamprimum Jesum viderunt, adoraverunt, comm. 17, quidam vero abstinerunt (ibidem), quod an is reapse foret, hæsitarent, visu nimirum reliquis minus pollentes, nec ejus resurrectionem, quam tot certissimis testimoniis confirmatam vidissent, in dubium denuo vocantes, sed solum ejus præsentiam, de qua nisi sibi planissime constaret, nolebant ei ipsi homini, quem strictim oculis observarent, et alii coram se ut Jesum et Deum venerarentur, religiosum ullum exhibere honorem. Confer Joan. xvi, 4 et seq. Adeo ut illud jam nobis, quod toties a chronologis sacris usurpatum est, inculcandum veniat, *Distingue tempora, et conciliabis Scripturas*. Aliquatenus utique in hocce argumento clariore futuras, fateor, si quemadmodum apud Lucam xxiv, 56, legimus: ταῦτα δὲ πάντα λαλοῦντων, αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς ἔειπεν ἐν μέσῳ αὐτῶν; *Hæc autem ipsis loquentibus, stetit ipse Jesus in medio eorum*; ita verba Matthæi florent: Οἱ δὲ ἑνδεκά μοθηται ἠπορεύθησαν εἰς τὴν Γαλιλαίαν εἰς τὸ ὄρος ὃ ἐπαγορεύετο αὐτοῖς αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς. Undecim autem illi discipuli profecti sunt in Galilæam, in montem, ubi Jesus ipse constituerat eis, ut adessent. Verum, ne quid aliud dicam, eodem quoque facere hodiernam lectionem, nemo vel medicrriter græce doctus negabit.

De ista autem altera quæstione, qui verum sit, Christum Hierosolymis ipso resurrectionis die ad discipulos in cœnaculum accessisse, dum Cleopas et sodalis, quo pacto sibi Christus apparuisset, undecim apostolis aliisque narrarent, tradente in contrarium Marco, Christum non ante discipulis apparuisse, quam illi duo quid sibi accidisset, ad alios retulissent, ecce istum etiam nodum, ne, cum opus est et possunus, Historiæ sacræ desimus, sic extricamus. Ex Marco (cap. xvi, 12), Christum duobus e fidelium cœtu rus euntibus apparuit alia forma, quam ante mortem consueverat. Iidem autem, si ad Lucam nos conferimus (cap. xxiv), vix Jesum ἐν τῇ ἀνάστασι τοῦ ἄρτου cognoverant, et e suo conspectu evanuisse viderant, cum sine mora Hierosolymam rediere, ubi congregatos invenerunt apostolos, eorumque socios, qui dicerent: Vere surrexit Dominus, seque Simoni ostendit. Atque ibi tum Cleopas et sodalis, que sibi quoque in via et in cœna contigissent, narrarunt, loquentique finem eo temporis articulo fecerunt. Sed jam si ad Marcum revertimur (cap. xvi, 12, 13, 14), plurimi ex iis, quibus ista recitabantur, quique similia prius ab aliis audiverant, nec crediderant, ne Cleopæ quidem ejusque comiti fidem habuerunt; indeque de istis omnes denuo ac magis magisque disse-rere ac colloqui. Et dum ita illi, inquit Lucas (cap. xxiv, 56), tam quos Cleopas ejusque socius convenierant, quam ipsummet cum itinere comite Cleopam intelligens, eadem loquebantur, stetit ipse Jesus in medio eorum; ut simul Christus sat diu post primam Cleopæ et sodalis narrationem sese vivum conspiciendumque apostolis representaverit, et dum una adhuc omnes de memoratis a Marco apparitionibus inter sese agerent et disceptarent. Quod si pluribus opus est, tria sunt, que hanc totam solutionem comprobant. Unum, ταῦτά, cum gravi accentu, non hæc, sed eadem, haud raro apud idoneos auctores sonare, pro τὰ αὐτὰ scilicet. Alterum vero, nullos in antiquioribus Novi Testamenti manuscriptis codicibus occurrere accentus; ut proinde si loci sensus, vel veritatis commoda requirant, tam facile in iis legere queus ταῦτά cum gravi, quam ταῦτα cum circumflexo. Tertium denique, neutiquam verisimile esse,

A ut ad primam apostolorum aliorumve incredulitatis significationem Cleopas, et qui cum eo rure redibat, ibique Christum suis ipse quoque oculis conspexerat, frigide conticuerint, vel ad alia omnia, de sibi facte apparitionis veritate et gravitate parum solliciti, sermonem converterint. Potius itaque etiam pro rei merito institerint, itemque qui ipsis in cœnaculum intrantibus, Christus vere resurrexit, et a Simone visus est, dixerant. Quamobrem vertere equidem, ut supra, non dubitaverim, Eadem autem illis loquentibus, id est, agitantibus et disputantibus, Christus ipse constitit in medio ipsorum.

Verum ista nos longius abduxerunt: ad auctorem nostrum redimus, qui de Christi discipulis iniquiens, quos metus comprehensionis ejus in fugam verterat, nullatenus apostolorum metum, ne Christus comprehenderetur, intellexit, nam eos nonnisi post ejus comprehensionem aufugisse, ex Evangelio certum est: sed metum sane iisdem ex ipso comprehensionis eventu obortum. Vide Matth. xxvi, 50, 56. Adde quoque, quæ nos infra ad num. 56 notabimus.

B fuerunt. Lege, fuerunt. BOHRELLUS.— Adeo in ea re doctissimo amico non repugno, ut ita ipse semper putaverim emendandum, inductus scilicet tam præcedentibus verbis, Congregavit discipulos quos metus comprehensionis ejus in fugam verterat, (tempore plusquam perfecto, non tempore perfecto veriti) quam istis maxime Lactantii, lib. iv Inst., cap. 20: Discipulis iterum congregatis, Scripture sanctæ litteras, id est, prophetiarum arcana patefecit, quæ antequam pateretur, perspicere nullo modo poterant. Nam neque etiam ibi reperias potuerunt. Sed istam forte correctionem præripuit utrique nostrum Columbus. Haud enim aliter excusum hoc loco in editione Aboensi, ac nostræ conjecturæ legendum ferunt, licet rationem frustra quæras in ejusdem notis.

C Ordinavitque eos. Ordinati jam erant a Christo Matthæi c. x, sed restricta missione ad Judæos. Ut igitur et Gentibus verbum Dei prædicaretur, nova rursus ordinatione indigebant, quæ se ad πάντα τὰ ἔθνη extenderet, Matth. xxviii, 19; Lucæ xxiii, 47. TOLLIUS.—Unice probo, totusque, ita me Deus amet, posse gaudeo hinc agnoscere virum celeberrimum, me, quidquid hæcenus ab ipso dissentiens animadvertierim, nulla vel malignitate, vel invidia fecisse, absit: sed ex solo summoque meo erga veritatem studio et candore, ut litteratis licet ac criticis. Cæterum, uti noster, ordinavit eos, indubie pro eo, quod Paulus, Christi ministros dispensatoresque mysteryorum Dei constituit, dixisset, aut aliquid tale (vide enim Epistolam priorem ad Corinth. cap. iv, comm. 1), ita Suetonium in Vespasiano cap 23: Quemdam e caris ministris dispensationem cuidam, quasi fratri, petentem cum distulisset, ipsum candidatum ad se vocavit, exactaque pecunia, quantum is cum suffragatore suo pepigerat, sine mora ordinavit, hoc est, ut patet, dispensatorem instituit, vel creavit. Hugo Floriacensis narrat, Constantium ordinasse Licinium Cesarem Hispaniarum: quod etsi vir summus alienissimum pronuntiat a veritate, exemplum tamen est certissimum locutionis, quam hic habemus, licet in recentioris ævi scriptore. Tertium affert et Lactantio Baluzius.

D Testamenti Novi solemnem disciplinam. Id est, Baptismum. Hujus enim collatio in veteri Ecclesia solemniter erat tempore paschatis; qua de re nonnulla in notis ad Ausonii carmen paschale. TOLLIUS.— Acceptit de tota novi Testamenti disciplina clarissimus interpret Gallicus (Maucroix). Sed, ut opinor, male. Primo enim haud alia attingit hic scriptor in antecedentibus, quam quæ a Christo post resurrectionem facta sunt. At nequaquam, verbi gratia, Eucharistiam post sui suscitationem a mortuis instituit (Id ante mortem præstiterat), sed baptismum, saltem quoad omnes gentes, Matt. xxviii, 19. Et præterea, cum in nostro auctore, post, Ordinavitque eos et instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ, rursusque post proximum disponens Tes-

tanenti Novi solemnem disciplinam, confestim sequatur. Quo officio repleto, circumvolvit eum procella nubes, et subtractum oculis rapuit in cælum. Et inde discipuli... dispersi sunt per omnem terram ad Evangelium prædicandum, sicut illis Magister Dominus imperaverat; quid primum omnium manifestus est quam τὸ Ordinavit eos, et instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ, illud ipsissimum esse quod apud Matthæum legimus: *Et accedens ad eos Jesus locutus est, dicens: Data est mihi omnis auctoritas in cælo et in terra; profecti ergo discipulus facite omnes gentes?* Postea vero quid clarius quam τὸ dehinc disponens Testamenti Novi solemnem disciplinam, illud pariter esse quod apud eundem Matthæum proxime occurrit: *Baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti?* Ac denique quid hoc evidentiis quam τὸ Quo officio repleto, circumvolvit eum procella nubes, et subtractum oculis hominum rapuit in cælum, id ipsum quoque denuo esse, quod apud Marcum scriptum est (cap. xxviii, 19): *Postquam hæc locutus esset, assumptus est in cælum: apud Lucam autem in Actis: Et cum hæc dixisset, aspicientibus illis, elevatus est, et nubes suscepit eum abstulit ab oculis eorum.* Per illam itaque disciplinam, quæ hoc loco solemniter et Novi Testamenti vocatur, haud videmus quid aliud melius, non quidem propter Christi institutionem, vel praxin primulorum Christianismi temporum, sed ex usu sæculi, verbi gratia, quarti, quo noster Cecilius scribebat, possit intelligi quam Baptismus.

Cave modo, etsi Burdegalensis Ausonii versus Paschales incipiant:

sancta salutiferi redeunt solemnia Christi,

et olim in Thessalia, teste Socrate, *solis diebus Paschæ baptizarent, et secundum Zonaram, soleret Ecclesia in magno sabbato baptismata celebrare*, nec postremo aliorum abeat Basilus, Homil. in S. Baptismum, ne ob ejusmodi loca baptismi collationem existimes non alio anni tempore usitatum fuisse solemniter in prisca Ecclesia, quam tempore Paschatis. Merisque enim in locis, qui in Paschate baptizabant, baptizabant etiam in Pentecoste, et alicubi die quoque Epiphaniæ, imo numerosius in die Epiphaniæ, quam in paschali tempore, ut ex Decretis Leonis I papæ discimus, tit. 7. Tantum qui ita die Epiphaniæ, seu, ut alias loquuntur, Epiphaniarum, vel interdum etiam Epiphaniarum, pro ritu sibi a prædecessoribus peculiari frequentius tingebant, a prædicto pontifice damnati sunt, utpote qui *irrationabilem novitatem usurperent*, ait ille, et *confuso temporis utriusque mysterio nullam esse differentiam credere inter diem qui adoratus est Christus a Magis, et diem qui resurrexit Christus a mortuis.* Quin imo, inquit Petrus Blesensis, *Ecclesia sub anathemate interdixit ne aliquis die Epiphaniarum baptizet, si articulus necessitatis non interdicat.* Eorum vero superstitio, qui Thessalis illis, de quibus paulo ante e Socrate, similes, nolebant nisi ἐν τῷ Πάσχα accedere ad Baptismum, a nullo quidem, quod noverim, concilio, vel Ecclesiæ Romanæ episcopo insigniter condemnata est: sed præstricta est tamen a Joanne Chrysostomo, homil. 4 in Acta Apostolorum. Qui autem diebus simul Paschatis et Pentecostes baptizare solebant, ii diem Paschatis altero solemniorum existimabant: unde et, forsam solemnibus nostri loci disciplina κατ' ἔξοχὴν. Tertullianus: *Dein Baptismo solemniorum Pascha præstat, cum... passio Domini, in qua tingimur, adimpleta est... Exinde Pentecoste ordinandis lavacris latissimum, seu, ut alii legunt, latissimum spatium est.* Ac denique consuetudo qua uterque dies baptismi consecrabitur, nobis videtur fuisse omnium usitatis-ima, recepta quippe ab Ecclesiis Africanis, secundum Tertulliani testimonium ante allatum; et de qua diserte Sricus in epistola decretali ad Himerium episcopum Tarracensem: *Sequitur, inquit, de diversis baptizandorum temporibus, prout cuique libitum fuerit, improbabilis et emendanda confusio, cum hoc sibi privilegium, et apud*

nos, et apud omnes Ecclesias, Dominicum specialiter cum Pentecoste sua Paschate defendat, quibus solis per unum diem ad fidem confluentibus generalia baptismatis tradi convenit sacramenta.

Quo officio repleto, Matrim impieto. Ideo Christus a Patre in terras missus fuerat, πιστος τῷ ποιῶντι αὐτόν, ad Hebr. xi, 2, ubi et ἀπόστολος καὶ ἀρχιερεὺς τῆς ἰουδαίας ἄρχων appellatur. TOLLIER. — Habet lingua Gallica plurimas istiusmodi locutiones. Quapropter, et quia simul infinita dicendi genera Latinis accepta referre debemus, vix mendam equidem τὸ repleto subesse assentiri ausim; de officio vero, quid hic sonet, adi Columb., col. 395.

Procella nubes. Πρωτοκρίτως hoc Lactantii, qui hic artis, quam docebat, non oblitus est, respondetque aliquantulum τῷ ἀνεφέρετο, quod est apud Lucam, c. xxiv, 51. TOLLIER.

Dispersi sunt per omnem terram, ad Evangelium prædicandum, sicut illis Magister Dominus imperaverat, etc. Locus, si quid auctor per omnem terram, moxque per omnes provincias et civitates intellexerit, curiosius, ut licet, et ob ante dicta necesse est, scire velimus, valde notabilis. Nam dispersi sunt discipuli per omnem terram, incipit ille, sicut eis Magister Dominus imperaverat. Atqui Dominus non inunxerat apostolis ut per solas gentes Romanis subjectas Evangelii causa dispergerentur, sed ut ad omnes sine ulla limitatione populos eo nomine abirent. Hinc apud Matthæum, xxviii, 19: *Profecti, ait, docete omnes gentes:* apud Marcum vero disertius (Cap. xvi, 13): *Euntes in mundum universum, prædicate Evangelium omni creaturæ;* Redemptor scilicet totius mundi, non illius unice portionis quæ Romanis prebeat. Et noster ergo, cum dicit apostolos jam inde ab assumptione Domini dispersos fuisse per omnem terram ad Evangelium prædicandum, sicut eis Magister imperaverat, tum de iisdem continuo post, et per annos 25, usque ad principium Neroniani imperii per omnes provincias et civitates Ecclesiæ fundamenta miserrunt, omnem totius orbis terram habitatam, omnesque pariter omnis terræ provincias et civitates lato sensu intellexit, non imperium strictè Romanum, omnesve provincias et civitates orbis simpliciter Romani. Atque ita prævus in δολέξει de Legibus Theodoretus: *Nostri illi, inquit, piscatores ac publicani, sutorque ille noster (ὁ σαρκοτέρος, Paulo hac voce indigitato), cunctis nationibus legem evangelicam detulerant. Neque solum Romanos, quique sub Romano vivunt imperio (καὶ τοὺς ὑπὸ τοῦτων τρέφοντες), sed Scythas quoque ac Sarmatas, Indos præterea, Æthiops, Persas, Seras, Hyrcanos, Britannos, Cimnerios et Germanos, utque senal dicatur, omne hominum genus, nationesque omnes inducunt Crucifixi leges accipere.*

Adde, si paucis ad specialiora quadam descendimus, Scythiam, verbi gratia, atque Indiam nunquam censas fuisse sub Neromni decessore Claudio inter imperii Romani provincias, et esse e cæteris Patribus qui, utcumque ex parte pseudonymi, non modo Philippum post ascensionem Salvatoris Evangelium per annos tantum viginti et unum Centibus per Scythiam prædicasse scriperint, indeque per revelationem in Asian reversum esse: de Thoma vero, Evangelium fuisse ab illo prædicatum Parthis et Medis et Persis, Hircanisque, Bactrianis, et Indis, tenente scilicet Orientalem plagam, et interna Cæcæum penetrante (longe enim præferenda Frecolphi lectio, quam sequimur, Isidorianæ); sed, quibus, quod magis est, Philippus anno 12 Claudii crucifixus fuerit et lapidibus obrutus; imo esse qui sub Melitonis Sardensis nomine tradiderint anno secundo ab ascensione Domini apostolos per orbem divisos in externis provinciis Evangelium promulgasse, quorumque præfide omnium sententia, si non plane eadem que hujus scriptoris, saltem quam simillima fuerit necesse est, hoc est, Christi fidem fuisse ante principium Neroniani imperii longe ultra Romanæ limes annuntiatam. Jure an injuria longam hæc disputare: et quousque tandem tua temporis

perisset, nonne unquam forsitan paulo prudens de-
 hebre et delicti, ita res obsequium est, et de illa sibi inva-
 cerna nuptiarum, ex nuptiarum causa, variis noster, hic
 libri, hinc dicit: ubi in Hist. Eccl. cap. 1, collato cum
 ultimo libro, ubi in Ordines, ubi atq. 28, in Mat-
 theo, ubi in Actibus ad versus Judæos, facti, de nar-
 tative Genui, sub tunc et ac demum Augustinus in
 epistola ad Theodosium, qui ostendit, ita et laud pro-
 prii quoque valde. Jam satis sit ergo doctores nostri
 mentem, contra tamen tertio melius adhuc declaran-
 dum, pro virili speravisse.

Magister Dominus. De Christo, citra controversiam.
 Quæ veritas sine dubio Columbanus utramque vocem
 littera inusitata inchoari. Sed id nihil. Alieujus
 vero argumentum est, quod ita *Magister Deus* de eodem
 annu. Libertatem occidit his verbis: *Discipuli per
 provincias dispersi fundamenta Ecclesiæ ubique posue-
 runt, factantes et ipsi in nomine magistri Dei magna et
 potè inestimabilia miracula. Sic enim firmantur quæ a
 nobis supra, col. 505, ad hujus conjecturæ fulcimen-
 tum altum sunt: Qui illaservati Deo strati jacent.*

*Et per annos 25 usque ad principium Neroniani im-
 perii. Constat ratio.* Nam hinc scriptoris *Jesus Chris-
 tus post diem decimum kalendarum aprilis cruciatus est
 duobus Gemis consularibus; et sub isdem, commemoratus
 cum discipulis diebus dantaxat 40 post resurrectionem,
 facti in cælum raptus. Et inde, secundum eundem,
 apostoli per unam terram dispersi, per annos 25 usque
 ad principium Neroniani imperii Ecclesiæ fundamenta
 miserunt.* Atqui, ab anni tempore quo sub duorum
 Geminarum consularum *Jesus Christus in cælum*
recepit est, usque ad primordia principatus Neronis,
*anni tantum sunt 25 cum mensibus 5 et aliis quod die-
 bus. Sed noster numerum, ut solet fieri, rotundavit.*
*Distinguit porro non male post per annos 25 editio
 Abensis, habetque complura Baluzius, nec pauci
 momenti, ad eadem verba, col. 505.*

*Per omnes provincias et civitates. Id est, si verna-
 cula Mæcæni tractatio audienda sit, per omnes pro-
 vincias et civitates imperii Romani.* Nec dubitandum
 quidem quæ infra, cap. 25. *Census in provincias
 et civitates semel missus de censu in provincias et
 civitates imperii Romani misso pari modo sit intelli-
 gendus, nec quin pariter, cap. 7, per concisus in
 prima provinciis, singulasque regiones, ac propen-
 dam civitates multis præsidibus et pluribus officiis op-
 pressis, intelligende quoque veniant imperii Romani
 provinciæ, regiones et civitates. Sed quoad nos,
 hic sane, ubi ante dicta col. 618, non possumus non
 supplere potius ex precedentibus omnis terræ, late
 loquendo, sicuti recens observabamus; ita ut deni-
 que, quemadmodum apud nostrum *Ecclesiæ constituta
 uno modo, c. 1, sub finem, et altero, c. 12, circa
 medium, debet accipi, sic apud eundem uno loco
 per omnes provincias et civitates, altero vero ubique
 in provinciis et civitates, pro heorum natura res di-
 versas comitent. Adde quoque hoc ipso capite, col. 626,
 ad vocem *justitiam*, itaque col. 635 et 638, ad
translatum (Veronem) et translatos (duos prophetas)
 dicimus.**

Ecclesiæ fundamenta miserunt. Vide omnino et
 Lactantii verba, quæ supra col. 618, exscripsimus,
 et Baluzium col. 505, Columbanum, col. 394, has voces.
*Comque jam Nero imperaret, Petrus Romam adve-
 nit. Tu tibi, lector, locum quem contra Baramian
 cæterosque innumeros et actiones divinitus S. Petri
 in urbe Roma cathedræ defensoris vere pugnacem
 et viciniam dicere possumus. Baronius enim, in An-
 nalibus ad annum Christi 44, num. 15: Omnium,
 inquit, testimonio certum exploratumque habetur, jam
 anno secundo ejusdem (Claudii) Augusti Petram,
 episcopiorum principem, venisse Romanam. At noster
 contra: Petrus Romam adventi, cum jam Nero impe-
 raret. Hincque adeo, post repertum vulgatumve se-
 nile hoc opus, gravis illa doctorum tam protestan-
 tum, quam pontificiorum iudicia, quæ partim sub
 jicere, partim indicare properamus.*

« Hujus Tractatus interventu, tandem aliquando
 ab inveterato errore liberamur, de S. Petri 25 anno-
 rum pontificatu. » (Præfatio editionis Oxoniensis, seu
 verius piissimi et reverendi, dum viveret, Oxoniensis
 episcopi, Joannis Feltes, eujus, uti morum
 sanctitas excellens, et effusissima in pauperes bene-
 ficentia, mirusque animi in promovendis melioribus
 litteris ardor, justam semper a me venerationem
 laborant: ita memoria sit æternum precor hec
 dicta.)

« The account that he gives of Saint Peter's com-
 ing to Rome, cuts of the Fable of his being there
 for five and twenty years. » (Præfatio quam reveren-
 dissimus ipse quoque jure merittissimo episcopus Sarisbu-
 riensis, Burnetus, suo olim vernacule valedioni, nec-
 dum præsul, præfigebat). Quæ ferme sonant: Quod
 Lactantius in hoc libro de B. Petri in urbem Romanam
 adventu recitat, omnem serpendi amplius potesta-
 tem præcidit fabule, quæ ipsum Romæ 25 annis se-
 disse ingabatur.

« Eusebius in Chronico Petri in urbem Romanam ad-
 ventum refert anno secundo Claudii, quam senten-
 tiam secutus est Baronius. Sed, ut inquit Valesius
 in notis ad Eusebium lib. II cap. 16, sententia hæc
 refelli videtur ex Actibus Apostolorum; ex quibus
 constat Petrum in Judæa ac Syria semper mansisse
 usque ad ultimum annum Agrippæ regis. Qui cum
 Hierosolymis Petrum in vincula conjecisset, paulo
 post divina eum insequente justitia, extinctus est
 Cæsareæ, ut refert Lucas. Cum igitur anno quarto
 Claudii mortuus sit Agrippa, ut inter omnes conven-
 nit, Petrus ante hunc annum Romam proficisci non
 potuit. Sed Auctor Chronici Alexandrini adventum
 Petri in urbem Romam adhuc tardius refert. Scribit
 enim Paulum venisse Hierosolymam ob controver-
 siam de circumcissione anno sexto Claudii, eoquo
 anno celebratum esse concilium Hierosolymitanum,
 apostolis nondum a se invicem disjunctis. Itaque ex
 ejus sententia, Petrus non ante annum 7 Claudii
 Romam profectus est. Denique Lactantius lib. de
 Mortibus Persecutorum, cap. 2, ait Petrum, cum jam
 Nero imperaret, Romam venisse, quæ opinio vero-
 similior videtur. Neque enim in Chronologia pontifi-
 cia Eusebio magna fides habenda, ut inferius osten-
 demus. Præstat hic Lactantii citati verba in medium
 afferre. Apostoli per annos 25, usque ad principium
 Neroniani imperii, etc... Cumque jam Nero imperaret,
 Petrus Romam adventi, etc... Ex his viginti quin-
 que annis, qui ad prædicationem omnium apostolo-
 rum ex quo pertinent, orta videtur opinio de 25
 annis qui vulgo tribuantur S. Petro in sede Roma-
 na. Qui Claudio imperante Petrum Romam venisse
 voluit, cogitur duplicare projectionem ejus in Ur-
 bem, et duplex item ejus cum Simone Mago certa-
 men commisceri, primo quidem temporibus Claudii,
 dein principatu Neronis: quod tamen a nullo Vete-
 rum proditum, ut ait Baluzius in notis ad Lactan-
 tium. Hanc etiam sententiam tument Papebrocius
 in Conatu chronico-historico ad Catalogum vete-
 rum pontificum, et Ludovicus Du Four in observa-
 tionibus mss. ad Chronologiam pontificum, quas
 necum pro sua benevolentia communicavit. » (Pagnus
 in Critica Annot. Baron. p. 59 et 49 ad omn. Per. Gr.
 Rom. 8536, num. 3 et 4). Vbi utinam pari accuracione
 locum Papebrocii quem in animo habebat indicas-
 set. Nos enim nullum hætenus in dicto conatu, nec
 in ejus Appendicibus, potuimus reperire, in quo
 Papebrocius duplicem eam Petri in Urbem projectio-
 nem confatet, vel simpliciter neget. Et contra, « Di-
 cam igitur, inquit ille pag. 12, num. 4. Petrum qui-
 dem Romanam venisse 2 anno Claudii (quæ res Euse-
 bium deceperit), sed prævalente apud imperatorem
 gratia Simonis Magi..... mox redisse in Syriam,
 ubique mansisse quoad divino admonit (si Meta-
 phrastæ credimus), vel sua propria sponte iterum
 Romanam reverti..... Itaque opinio vulgo sub in-
 tum annu. 50 Romanam advenisse apostolum, et mense

B

C

D

Januario ibidem Cathedralam sibi et successoribus suis constituisse; & duplicato proinde ibi loci a Papebrocio Petri in Urbem adventu, quemadmodum moris est, quia et utroque ad tempora Claudii relato; imo, priore usque ad annum illius secundum, posteriore autem non inferius quam ad decimum. Ubinam ergo Papebrogii consensus cum nostro scriptore et Pagio ponentibus Petrum Romam non nisi Neronis principatu venisse? Sed in eo forsitan ex mente Pagii agnoscere debet, quod quidquid Papebrocius de gemina Petri sub Claudio in Urbem profectioe statuerit, non ideo Petrum Romæ 25 annis pontificem sedisse eum vulgo agnoverit, sed *quindecim tantum, integrumque adeo, ut ipse locutus est, decemium exorbitanti numero viginti quinque annorum subtraxerit.* At si ita est, locus ergo fuisse paulo aliter quam fecit clarissimus Pagius. Notam porro Baluzii, ad quam respiciebat, extat nostræ editionis col. 305, ad hæc verba: *per annos 25.* Et ob eandem, longe ante Pagium editiones Oxoniensis et Cantabrigiensis: *Ex hoc loco eos redarguit Baluzius, qui viginti quinque annos Petro assignant quibus Ecclesia Romana præsidet, et cum excessa sibi viderint omnia fere subterfugia, eo redacti sunt ut duplicem Petri profectioem in Romam comminiscantur, unam Claudii temporibus, principatu Neronis alteram, contra omnium fidem, qui de ea aliquid literis mandarunt.*

Videantur nunc, si quid restat, Cuperus et Columbus suis locis: sed omnium maxime, quando in rei veritatem penitus inquirere libebit, docta meretricule et laboriosa clarissimi Frider. Spanhemii de temere credita Petri in urbem Romam profectioe dissertatio, nec non illustris Salmasii tractatus de Primatu Petri.

Petrus Romam advenit. Vide de eo Petri adventu Scaligerum ad Novum Testamentum. Tollius. — Scaligeri locus est ad istum Joh. xviii, 31: *ἵππερὸς οὐκ ἔξεσται ἀποκτείνειν σῶμα.* Ubi mirum quanta non dicam confidentia, sed *εὐστοχία* et sagacitate vir summus, cui nunquam noster innotuerat, id ipsum fere totidem verbis, quod noster olim dicturus erat, occupaverit sub finem in hunc modum: *A Christi in cælum recepta ad quartum annum Neronis certo certius est Petrum Romam non venisse.*

Et editis quibusdam miraculis qua virtute ipsius Dei, data sibi ab eo potestate faciebat. Melius ante omnia eum Aboensi editione distinxeris, et editis quibusdam miraculis qua virtute ipsius Dei, data sibi ab eo potestate, faciebat.... Quæ hic autem secundo loco debeant miracula intelligi, ingenue dicam, non mihi constat. Sive qua quidquid Arnobius, Sulpicius Severus, Georgius Metochita, atque alii, de Petri miraculis apud Romanos patris speciatim recitent, noster ad nil tale descendat; sed de quibusdam tantum meminerit generatim, *editis quibusdam miraculis.*.... Sive postea, quoniam dum Arnobius et Sulpicius Severus non nisi *Simonis Magi de cælo in terram, orante Deum Petro, vel etiam Paulo, præcipitatis,* mentionem faciunt, adijcit exerte Georgius Metochita fuisse in ejus prestigiatoris vestibulo canem cateræ alligatum qui quousis ad dominum injussu intrantes devoraret: *voluisse autem aliquando Petrum ad Simonem Magum adire; tuncque jussisse cani, ut prior intraret, et voce humana Magistro de Petro pro foribus stante nunciaret: id vero confestim factum fuisse a cane, cunctis qui in ædibus erant obstupefactis.* Sive tertio, quia cum isti miracula fabulam mere redolent (unde et primam doctissimus Cuperus *fabulam* infra, tametsi altero probabilis, appellabit), Christus autem miracula longe alius naturæ promississet editum iri per apostolos, quaque illi adeo ediderunt, in quoque et Patres edita esse ab apostolis crederent, sicut vel ex eorum hominibus et commentariis ad Acta apostolorum liquet: *video, inquam, admodum possibile sit, Cecilium nostrum respexisse potius ad aliqua melioris notæ miracula tamquam Romæ per Petrum fac-*

ta, quam ad modo recitata que mendacii suspicione non earent. Sive denique, quod etsi Patres solis variorum miraculorum narrationibus fidem habere debuerint, sæpius tamen quam par sit, etiam fabulosis accommodaverint, uti eadem exempla pius satis ostendant.

Verum enimvero, quæcumque demum coinacula noster dicere voluerit, Patres certe, dum *dubia*, seu quis malit *aperte fabulosa*, pro veris sine malo dolo complectebantur, eadem quoque, quod decem, divinitus edita credebant. Nec aliter de vero miraculo Petrus in Actis, id est post celebrem illam propositæ ejusdem ab utero claudi sonationem: *Viri Israhelæ, quid miramini de hac re? aut quid incertis oculis in nos habetis, quasi propria potentia vel pietate efficeremur, ut hic ambulet? Per fidem in nomen Principis vite hanc quem conspicitis ac nostis confirmavit nomen ipsius.* Et Orosius similiter de cunctorum apostolorum miraculis: *Pilatus... ad Tiberium imperatorem atque ad senatum retulit de possessione et resurrectione Christi, consequentibusque virtutibus, quæ vel per ipsam factæ fuerant, vel per discipulos ipsius in nomine ejus fiebant.* Imo, præ cæteris omnibus testimoniis, præfatio Iulii, ut aiunt, Africani in Historiam Abdiæ apostolicæ: *Verum utrum magna apostoli ostendissent prodigia in populis, an minima, non hæc fragilitati humane sunt adscribenda, sed a nobis scilicet comprehendendum, quia operatur ea unus atque idem Dominus Jesus Christus, qui in eis per bonam voluntatem et sensus puritatem habitat.*

Convertit multos ad justitiam. Locutio desumpta, ni fallor, ex ista Gabrielis ad Zachariam de Johanne Baptista, *ut convertat... incredulos,* vel, ut alii malunt, *rebelles ad prudentiam justorum.* Unde et erunt fortassis qui primo intuitu censeant justitiam nil hic esse aliud quam eam ipsam *justorum prudentiam.* Sed melius procul dubio quid nunc *justitia* nomine intelligere oporteat, docet ex Lactantio et Sulpicio Severo Baluzius, col. 305.

Isaque temptum fidele, etc. Hoc est Christianorum corpus. Editio Oxon. et Cant. Optima.

Quæ re ad Neonem delata. Ita hic agit Lactantius, ut bonam in eo fidem desiderem. Lange enim alia ratio fuit quam quæ hic affectus. Facta namque persecutio ut incense urbis invidia in Christianos deriveretur. Sed nec tempora congruunt: imo, ut paucis dicam, manifeste hæc falsa sunt. Tertius. — Recte sane, quibus Cornelius Tacitus et Sulpicius Severus lecti fuerint, visique magni, aut soli auctores, ad quos licet attendere. Tacitus enim de Romæ incendio ad annum U. C. 717, quo C. Lecanius et M. Lucinius consules erant, disserens: *Sed non ope humana, inquit, non largitionibus principis, aut Deum placamentis decebat infamia, quin jussum incendium crederetur.* Ergo abolendæ rumor! Nero subdidi eos, et quasitissimis poenis affecit quos per flagitia invidis vulgus Christianos appellabat. Parique modo Sulpicius Severus: *Abundante jam Christianorum multitudine, accidit ut Roma incendio confuagraret, Nerone tunc Antium constituto. Sed opinio omnium imbellium lucidius in principem retorquebat, credebatque imperator gloriam incrementi urbis quasisse. Neque illa re sufficiebat quin ab eo jussum incendium puniretur. Immo vertit incendium in Christianos, atque in invidiosos crudelissimæ questionis, quin et novæ mortis excogitavit (ut ferarum vergis contexti, lociata canum intrarent. Multi crucibus affixi, aut flamma usi: perique in id reserati, ut cum discesset dies in usum nocturni luminis urerentur).* Hoc initio in Christianos a viri sapientum. Ita igitur aucto. Sed vel inde primo pius sacis liquet Cornelium Tacitum et Sulpicium Severum non esse in hoc negotio nisi pro uno et eodem tenore nomenclandos, quod que in Sulpicio verbis uncinulis inclusimus. singula totidem temerariis modo Tacitum, post illa que ex ejus Annalibus descriptissimas, legantur: quod ideo ante omnia observatum volumus, ne quis nos nunc temporis propter utriusque

gentia proprie erebat auctoritate premi, non unica. Postea vero, si maxime gentia ingerebantur, certe agnosceri, scio, ipse Tertullus nunquam potuisse hunc auctorem in Historiam Sacram Sulpicii Severi incidere, eamque legere. Quid ita? Quia nempe ipsemet Tertullus hoc quidquid est operis ubique Lactantio adscribit, nec ignorat quo tempore fuerit conscriptum, nimirum, cum mundum Licinius sævire coepisset in Christianos, id quod anno demum aere Dionysii 520 aggressus est: nec quousque pariter Lactantius athenam ad summam produxerit, hoc est ad annum circiter 526: nec postremo, post quem definite annum Historiam suam Sulpicius Severus absolvit, id est non ante quadragesimum, consiliiis Sulfone et Aureliano, octoginta ferme annis post mortem Lactantii. Sicque nulla hactenus in nostro Scriptore mala fides.

De Tacito autem, qui sub Adriano principe Annales suos exarabat, na illum legere potuit noster Cecilius. Sed quid, si eum tamen nunquam viderit aut legerit quidem, verum ejus, cum oportuit, non meminerit? aut etiam legerit, probeque illius meminerit, quando ea de quibus agitur scriberet, verum alios sequi maluerit auctores? An, quidquid ex istis tribus dicatur, jure tandem bona fides deiderabitur in nostro, aut manifeste falsa erunt que hic loci leguntur? Profecto dixerit eum, viro docto qui volet, mihi, ut res esse video, religio est. Primum enim Suetonius, scriptor aque, ac quisquam alius, gravis et idoneus, ita incensam fuisse a Nerone urbem Romam, et Christianos sub eo persecutionem passos esse commemoravit, ut non modo non utriusque eventus mentionem fecerit conjunctim in uno eodemque capite, vel prioris utique eventui alicubi aere posterius, et tanquam ejus quod posteriori occasione præberet, ut contra posterioris capite decimo sexto meminerit in hunc modum: *Afflicti supplicii Christiani, genus hominum superstitionis novæ ac maleficæ*; prioris vero capite demum tricesimo octavo, his verbis: *Sed nec populo aut mœnibus patriæ perpercit. Dicente quodam in sermone communi.*

Ἐκείνῳ θαυμάσιος γὰρ μὴθῆσεν παρῆ.

Imo, inquit, ἐμοῦ ἕξουτος, planeque ita fecit: nam quasi offensus deformitate veterum ædificiorum, et angustiis flexurisque vicorum, incendit urbem tam palam, et que demiceps, Suetonio, ut breviter dicam, ne tantillum quidem innuente in alterutro loco, Christianorum persecutionem natam esse ex illa Romæ conflagratione; sed tradente solum generaliter in primo, *Christianos afflictos fuisse sub Nerone, ut hominum genus novæ ac maleficæ, si his placet, superstitionis.*

Deinde, quamquam in Latino Eusebii, vel potius Hieronymi Chronico, uterque casus diverso ordine recitatur, incendium tamen Hieronymus haud alio refert, quam ad annum 10 Neronis hæc notula: *Nero, ut similitudinem Trojæ ardentis inspiceret, plurimum partem Romanæ urbis incendit. Christianorum vero persecutionem quod spectat, illam ad annum demum ejusdem Neronis 14, hæcque adeo simplicissima narratione posteritati traditam reperimus: Primus Nero super omnia sæcula sua vitam persecutionem inter Christianos fecit, in qua Petrus et Paulus gloriose Romæ occubuerunt: ut manifeste Hieronymus incendium et persecutionem tanquam res plene disjunctas retulerit, quas tæ nullam habuisse ad se invicem causæ et effectus σχέσις existimaret. Quod melius tamen haud dubie intelligemus, si nos jam a Latino, ut ita pergam dicere, Hieronymi Chronico ad Græcum Eusebii Chronicon, vel ejusdem etiam Eusebii Historiam Ecclesiasticam, in qua fuisse eum accuratioram, quam in Chronico, viri eximie eruditionis non infirma pronunciant, contulerimus, soias quippe Neronianæ persecutionis mentionem in Chronico primum his verbis reperitur: *Νέρων ἐπὶ πῶσι τοῖς ἄδικήματι ἠδὲσεν τῶν πῆσιον κατὰ γρηστικῶν ἐπέδραξεν διωκτῆς, ἴδιον ἡέτρος καὶ Παύλος οἱ θεότατοι ἀπόστολοι τῶ σπέρ Χρι-**

A *στοῖ μαρτυρησάντες ἐπέδρασαν ἴδιον.* Quorum modo versionem sat idoneam ex Hieronymo describebamus, la Historia autem Ecclesiastica, *Ἰσίδει δὲ ἕξου τοῖς πᾶσι...* id est, interpretante Henrico Valesio, *Verum hoc unum adhuc illi deerat quod cæteris ejus in titulis adscriberetur, ut scilicet primum: Romanorum imperatorum hostis christiænæ religionis diceretur fuisse...* Sic igitur omnium divini Numinis hostium princeps et autesignatus Nero in ipsos apostolos sævit, absque ulla iterum incendiî commemoratione, unde ista Neronis persecutio exarsit.

Præterea, quid Orosius, quem utriusque cladis cum Hieronymo, et eodem quoque, quo Hieronymus, ordine, mentionem fecisse, certum est? An ei Nero ad persequendos fideles, ut incensæ Urbis invidia in Christianos retorqueretur, prorupit? Minime gentium, sicut omnibus, quibus vel semel caput septimum libri septimi fuerit lectum, constabit; ubi nempe Orosius post longam Neronianorum facinororum enumerationem (et in quorum extremo agmine *urbis Romæ incendium ante omnia, tum imperata senatui vis ingens sestertium ad expensas, mox plurimorum Senatorum spoliatio, delinæ omnium negotiorum expilatio, proxime autem permultorum ex iisdem senatoribus cædes, dein porro integri fere equestris ordinis destitutio, ac denique matris, fratris, sororis, uxoris parricidia, cæterorumque omnium cognatorum et propinquorum jugulatio* comparet et recensentur) statim subjungit: *Auxit hæc molem facinorum ejus temeritas impietatis in Deum. Nam primus Romæ Christianus supplicii et mortibus affecti, ac per omnes provincias pari persecutione exercitari imperavit; ipsum quoque nomen extirpare conatus, beatissimos Christi apostolos, Petrum cruce, Paulum gladio occidit; Orosio proinde totam Christianorum persecutionis causam culpamque ita aperte soli Neronis in Deum impietati assignante, ut si quis ex rerum serie, quam post illum exhibuimus, conficere vellet, Christianos fuisse secundum Orosium ad vertendam in eos combusta Urbis invidiam a Nerone vexatos, posset idem simili, imo meliori jure, illum quoque Neronis parricidia trahere; de quibus scilicet propior in dicta Orosii παρακοπή mentio fit.*

Adhæc, dum de causâ, propter quam Nero Christianos persecutus est, Tacitus et Orosius a se invicem tam diversi abeunt, alio etiam Pseudo-Hege-sippus lectores suos ducit, Neronem quippe idcirco adversus Christianos insurrexisse, tradens quod *Petrus et Paulus, Christianorum doctores, virtute suorum operum Neronem sibi adversum fecissent; hoc est, ut postea loquitur, Simonem Magum imperatori utilem et reipublicæ necessariam, sustulissent.*

Postremo, quod magis est, e Theodoro Metochita, Nero longe etiam ante Romæ incendium Christianos fuerat insectatus. Accidit enim ea clades *C. Licanio et M. Licinio consulibus, ait Tacitus, quo tempore, monente Suetonio, Nero annum ætatis agebat 27. Atqui, secundum Theodorum Metochitam, post Claudium Nero... imperium 14 annos tenuit. Et hic impurissimus ἔτων ὡσεὶ δέκα καὶ ἑπτὰ ὄν, πρώτος τοῦ διωκτοῦ ἡέξου, annos septemdecim natus, primus persecutionem inchoavit. Nec quisquam tamen hactenus, quod noverim, bonam horum omnium fidem (Suetonii dico, Eusebii, Hieronymi, Orosii, et sic de cæteris) desiderare se in hoc negotio testatus est.*

Quæ enim ita sint, absit ut eam magis huic Auctori deesse suspicari velimus, multoque minus affirmare; quamquam fieri quidem facile queat ut non mala fide malas merces ab aliis acceperit, eandemque postea uti bonas in hoc ipso opere exposuerit. Quid plura? *Delirus et deliramentu ipsemet strenue explodit sub finem hujus capitis. Et initio quinquagesimi secundi (que omnia, inquit, secundum fidem scientiam loquor, (et) ita ut gesta sunt mandanda litteris credidi, ne aut memoria tantarum rerum interiret, aut si quis historiam scribere voluisset, non cor-*

rumperet veritatem, vel peccata illorum adversum Deum, vel iudicium Dei adversus illos reticendo. Equis vero meliora bonæ fidei iudicia in ullo Auctore requirat?

At enim tempora non congruunt, instat vir clarissimus. Esto vero, inquit ego. Num id perpetuo certum et indubitatum est argumentum malæ fidei, nec quandoque etiam non voluntariæ ἀπιστορίας? Omnia, haud minus posterioris, quam prioris. Sed præterea, non convenire tempora, cur dabimus? cum ne quidem quid ista sibi velit objecto divinemus, et inde alias videantur non male congruere, quod quæ h'c quatuor ad doctrinam temporum pertinentia a nostro Cecilio ponuntur (Petrum, quando jam Nero imperabat, Romam venisse; eundem postea multos ibi ad justitiam convertisse; Neronem deinde primum omnium post Ecclesiam semel constitutam persecutum esse Dei Servos; denique servos Dei Petrum et Paulum fuisse Neronis jussu in ea persecutione interemptos), haud solum isto pacto inter se cohæreant quotquot sunt, verum singula insuper talia sint ut nullum ex iis ulli anno certo alligetur ab auctore, possintque adeo, servata dicti ordinis ratione, tam bene, si sit opus, cum hoc, quam cum illo anno connecti, id est, verbi gratia, Petri in urbem Romam adventus cum anno 4 imperii Neronis, si a Christi in cælum receptu ad quartum annum Neronis certo certius sit, Petrum Romam non venisse, quod olim ponebat Josephus Scaliger; tunc quippe Petrus belle huic Scriptori, cum jam Nero imperaret, Romam advennerit, vel cum primo utique Neroniani imperii, si secundum recentissimam Pagii sententiam, primus Petri in urbe Roma sedentis annus cum primo imperantis Neronis inchoandus est, quia tunc quoque egregie a nostro: Cum jam Nero imperaret, Petrus Romam advenit, scriptum fuerit. Uno igitur verbo, ni, exempli causa, luce meridiana clarius ostendatur, Petrum nunquam fuisse Romæ, quod non videtur contendere Tollius, vel nullam unquam exiitisse sub Nerone persecutionem, quod Tollius non negat, aut Petrum et Paulum nunquam esse sub illa martyrio affectos, quod a nemine, opinor, potest probari, tempora, meo iudicio, congruent semper hic loci, quantum satis est.

Damnata vetustate. Non ut vetustate simpliciter, et, quod aiunt, sine addito: sed ut vetustate erroris, quomodo locutus est alicubi S. Cyprianus. Atque ita superiori sæculo Majores nostri, damnata vetustate errorum Ecclesie Romanæ, ad campum religionem novam, de qua modo noster Cecilius, transiverunt. Eant ergo, qui nos Majoresve nostros damnasse vetustatem clamitant. Habenas, quorum exemplo, plaudentibusque purioris Ecclesie Patribus, gloriemur esse Novatores, Novatorumve filii*.

Ut erat execrabilis.... tyrannus. Sic cap. iv, execrabile animal Decius, de imperatore Decio.

Ac nocens. Nil leve, nunc quidem, hoc epitheto significari jam monuimus; nec immerito, licet dicere. Nam præterquam tyranno, et omnium forte tyrannorum maximo Neroni tribuitur, præcedit de eodem elogium alteram execrabilis, id est omnium elogiomm odiosissimum. Et denique: Nec tamen, ait Cicero, ut hoc fugiendum est (eloquentiam scilicet ad bonorum pestem perniciemque convertere), item habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Quo ex loco cum nocentem quandoque de nefario et impio apud Romanos dictum esse, nemo non videat, et apud nostrum toties impii, impie manus, sacrilegi, et similia de Persecutoribus occurrant, quid clarius quam hic τὸ nocens idem esse atque nefarius, impius, sacrilegus? En tamen, quominus dubites, elegantissimum Martialis epigramma, ubi apertissime eadem vox im-

A pium et sacrilegum, quasi dicas insigniter nocentem, indigitat. Lege modo:

DE DISCIBUS BAJANIS.

Bajano procul a lacu monemus,
Piscator, fuge, ne nocens recedas.
Sacris piscibus hæc natantur undæ,
Qui norunt dominum, mannaque lambunt
Illam, qua nihil est in orbe majus.
Quid, quod nomen habent et ad magistri
Vocem quisque sui venit citatus.
Hoc quondam Lybis improbus profundo
Dum prædam calamo tremente ducit,
Raptis luminibus repente cæcus
Captum non potuit videre piscem,
Et nunc sacrilegos perosus hamos,
Bajanos sedet ad lacus rogator.
At tu, dum potes, innocens recede,
Jactis simplicibus cibus in undas,
Et pisces venerare dedicatos.

(Mart., Ep. lib. iv, ep. 50.)

B Quare sint igitur quoque, c. 1: *Nocentes animæ, quas, qui justos excarnificaverunt, cælestibus plagis et cruciatibus meritis profuderunt, animæ impiæ et nefariæ quæ, nec verum Deum, nec ejus servos veneratæ sicut; itemque, c. XLII: Nocens spiritus quem Maximinus detestabili mortis genere efflavit, spiritus impius et sacrilegus.*

Excidendum. Editio Oxoniensis et Cant., *excidendum.* Sed stare manuscripti codicis lectio optime potest. Vide Columbum, col. 394.

Delendamque justitiam. Quid jam noster proprie per justitiam intelligat interpretatur capite sequenti his verbis: *Postquam vero ad persequendum justum populum, etc., quin et istis capitibus IV: Exiit post annos plurimos execrabile animal Decius, qui vexaret Ecclesiam. Quis enim justitiam, nisi malus, persequatur? Justitia itaque hic loci Ecclesia est, seu justus populus, quem et mox, hoc ipso capite, populum Dei et servos Dei appellari videbis.* Norunt rhetorum filii, qua orationis figura scelus pro scelesto homine, et similia sexcenta quotidie in quibusvis auctoribus offenduntur. Sed hic quidem vix ullum, opinor, isto Petri exemplo aptius est: *Cælos novos ac terram novam secundum promissum ejus expectamus, in quibus justitia habitat;* quippe cum ibi quoque justitia, ut verba jacent, nil aliud sit quam justus Dei populus. At nunc ubinam, si non consummatam, tentatam saltem fuisse dicemus istiusmodi justitiæ deletionem a Nerone? An Romæ solum, cum doctissimo Dodwello in dissertationibus Cyprianicis? Aut nam vero ubique per imperium romanum, cum eruditissimo pariter Pagio, in sua Annalium Baronianorum critica? Omnino, quin noster, ex Pagii sententia, ubique per omnes imperii romani provincias dicere voluerit non dubitamus; ob hanc scilicet orationis seriem: *Qui re ad Neronem delata, cum animadverteret, non modo Romæ, sed ubique quotidie magnam multitudinem deficere a cultu idolorum, et ad religionem novam, damnata vetustate, transire, ut erat execrabilis ac nocens tyrannus, prosilivit ad excidendum cæleste templum, delendamque justitiam.* Ubi enim terrarum excidendum videri debuit Neroni templum cæleste, delendamque justitiam, quam ubi magnam quotidie multitudinem a cultu idolorum deficere intelligebat, et ad religionem novam, damnata vetustate, transire? Atqui, secundum nostrum, Nero id non modo Romæ, sed ubique quotidie accidere animadvertebat. Et ubique igitur, non Romæ tantum Nero, secundum eundem, prosilivit per sua edicta, et per præfectos ad delendam justitiam.

* Sed enim, inquit Dodwellus, non aliorum certe christianorum illa potuit esse persecutio quam eorum qui Romæ verarentur. Nam utcumque iniquos persecutores existimemus, qui Roma aberant, in illos nulla erat vel specie tenus verisimilis ratio cur intentaretur urbis incendum. Aliam itaque persecutionem comminiscantur necesse est quam illam, cuius meminit Tacitus, si quos alios præter quam Romæ christianos in ea passos comminiscantur. At quo

* Ergo, fatentibus ipsis, Novatores sunt et Novatorum filii. Præstans Ecclesie romanæ apologia religio Christi semel constituta, erroris essentialiter nescia, novitatem in fide semper damnavit

non tandem ab aliis testimonio fuisse confirmatum.

Verum ecce, ut hinc merito exordiar, quæ Pagius ad ista imperatoris respondens: Dodwellus, inquit, num. 11. inno 15. Dissertationis Cyprianæ 14. amicus et quilibet ingentem multitudinem in persecutione Neroniana passam, sed eorum tantum christianorum quæ Romæ versabantur; cum qui Roma aberant in illis nulla esset vel specie tenus verisimilitudo esse mentaretur urbis incendium. Sed heu! hæc ratio. Nero quippe, non vero christiani, auctor incendii; adeoque edictum non tantum ad christianos Romæ gentes vexandos, sed ad universam sciam per imperium romanam abolendam missum, et ex his Lactantii, lib. de Mortibus persecutorum, c. 2, verbis intelligimus: *Cum animadverteret (Nero) non modo Romæ, sed ubique quotidie neque in multitudine deficere a cultu idolorum. prosilire ut exciderent cæleste templum, etc.* Hæc itaque persecutio non localis, sed universalis fuit. Nec refert, quod Tacitus de his quæ in provinciis adversus christianos gesta sermonem non habeat, cum Suetonius in Nerone, c. 16, persecutionem ad urbem Romanam non restringat. *Affecti supplicii Christiani, quous hominum superstitionis novæ ac maleficæ,* inquit, Suetonius. Hæc ergo et totidem verbis Pagius in dicta Critica, suo loco.

Immo, cum subjectam inscriptionem Gruterus inter alios, et Jæsephus Scaliger, ipse tamen de ejus similitudine similitas, protulerint, eandemque ille in inscrip. sig. M. ap. sig. in Lusitania, hic vero in Hispania, loco Pisverge vocato, extare monuerint:

NERONI CL. CAES.
AVG. PONT. MAX.
OB. PROVINC. LATHONIB.
ET. HIS. QUI NOVAM
GENEBL. HVM. SVPER
STITION. INVEVLAD.
PVRGATAM,

vel ut Scaliger edidit:

NERONI CLAVDIO
CÆSARI AVG.
PONT. MAX. OB
PROVINCIAM LATHONIBVS ET HIS
QUI NOVAM
GENEBL. HVMANO
SVPERSTITIONEM
INVEVLARANT
PVRGATAM.

Pagius superioribus contra Dodwellum argumentis non contentus, haud simpliciter præterea Scalgeri de dicta inscriptione dubitationem in eo vanitatis arguit, quod nullam plane Scalger suæ suspicionis rationem in medium attulerit; sed contendere simul conqueam eam cum fundamento posse afferri. Quæ ac tunc habere observare, in illa sine dubio inscriptione generalem, quam posuit, Neronis in omnes ubique christianos crudelitatem idcirco tangi, quod de christiana religione, quemadmodum et a Suetonio, necnon Oratio, et in antiqua inscriptione Diocletiani dicta, *superstitione* appellatur; et ex ea itaque deducendum non tantum in Hispaniis ejusmodi de præstanti Christiana religione tropæa fuisse erecta; sed et in aliis provinciis similiter locuturum esse. Præsertim cum Oratio (libro, ad Pagius, ix, verum verum legendum erat, c. 7, videndumque alios cur adducta ab ipso Oratio verba tanquam a vulgatis eorumque hinc et in hinc differant) de Nerone scripsit: *Deique verbis flagitiis suis hoc itam addit, quod primum Roma Christianos supplicii, et meritis affecti, ac per omnes provincias persecutione excruciatum esset, ipsum quoque nomen recipere conatus, a quo non apertis Petrum esse affuit, Paulum capto, quibus secuit.* Ubi etiam denno Pagius pro clau-

sula: *Quod martyrium, ait, anno sequenti contigit; ideoque persecutio, quæ hoc anno Romæ cæpit, intra illud tempus in alias provincias propagata; ni, quod verisimilius, edictum in omnes statim provincias missum fuerit.*

Et nos jam, ut de nostro quoque aliquid cunctis istis addamus, (quatenus nimirum valide confirmant, Neronem ad excidendum ubique Dei populum præcipisse), ideo minus habere Dodwellum, quæ iis regebat, arbitramur, quod, dum pugnat, *nullum vel specie tenus verisimilem fuisse rationem cur Christiani, qui Roma aberant, urbis incendio arguerentur, secum ille ob Taciti auctoritatem ponit, primo id incendii Neronianæ Christianorum persecutioni prævisse, deinde autem eidem simul vexationi occasionem dedisse. At præterquam hujus scriptoris hypotheses manifesto ab illis Taciti diversæ sunt, multa paulo ante a Suetonio, Hieronymo, Orosio, atque aliis, adduximus, quæ vel Neronis persecutionem incendio anteriorem faciunt, vel posteriorem quidem, sed quam ab illo ortam non dicunt. Et, ut maxime anteriorem fuisse non contendamus, haud videmus, fateor, quinam pulchre et perspicue ostendendæ quisquam valeat, impossibile esse, ut post Romæ incensionem Nero fideles ubique per imperium romanum solo christianismi nomine fuerit persecutus; aut si non solo, Romæ tandem ut incendii reos, propter Taciti testimonium, ubique vero, et re nata, tamquam homines malefice superstitioni addictos, propter alia aliorum loca, licet reapse utriusque culpæ insontes. Prorsus uti Susis Mardocheum ob neglectam salutationis officium, omnes autem Judæos, occasione data, per centum et viginti septem provincias imperii Assueriani tamquam hominum nationem, qui leges ab omnium gentium legibus alienas haberent, neque regis præerent edictis, Aman Assueri nomine decreverat interfici.*

Notandum sedulo, quod superest, nostrum quidem de Nerone, *Prosilivit ad excidendum cæleste templum, defendamque justitiam, dicere; neutiquam vero, excidit, vel delevit.* Voluit enim revera excidere et delere. Imo, ut cum Orosio loquar, *ipsum quoque nomen extirpare conatus*; sed frustra; quæ et sors postea Diocletiani, nisi suam fortassis finem Nero in illa assecutus sit Provincia, de qua allata superius inscriptiones meminerunt. Videant qui nuperime numismatibus et similibus inscriptionibus de *Hæresi*, quam vocant, *extincta* gloriantur sunt, annon iucassum quoque ad excidendum cæleste templum prosiliverint.

Et primus omnium (Nero) persecutus Dei servos. Rotunde dicatur. Nil minus verum, si res ipsa spectetur, et ad singularia, qualia hic scriptor subjicit, exempla attendamus. Cur illi enim Nero *primus omnium*, non dico cum Eusebio *imperatorum*, nam id noster nusquam addidit, vel innotuit; sed *primus omnium* simpliciter, adeoque *hominum, Dei servos persecutus est*? Quia, ut habetur in sequentibus, *Petrum cruci affixit, et Paulum interfecit.* Atqui longe antea, sub Tiberio, Herodes Antipas Joannem Baptistam iniquissime decollaverat; et sub eodem, vel, ut alii volunt, sub Caligula, Judæi Stephanum lapidibus obruerant; sub Caligula autem, vel, ut rursus aliis placet, sub Claudio, Jacobus, Joannis frater, ab Herode Agrippa fuerat interfectus, et Petrus confectus in vinculo. Imo, si a singularibus istis quorundam fidelium martyriis, aut vexationibus ad generales Ecclesie persecutiones transierimus, Tiberii, vel Caligule certe, si quis cum vulgo malit, principatu, ipsoque die quo Stephanus ille protomartyr lapidatus est, *Facta est, ait Lucas in Actis (cap. viii, 1), persecutio magna adversus Ecclesiam quæ erat Hierosolymis, et omnes dispersi sunt per regiones Judææ; et Samariæ præter apostolos*: unde Georgius Syncellus ad annum mundi 557, Divinæ vero Incarnationis 57, imperantis autem Tiberii 20 aut 21: *Hoc anno, inquit, persecutione in Ecclesiam excitata, fidelium ple-*

vique dispersi sunt, ad quos, fidelium in dispersione constitutorum prefato titulo, Catholicam Epistolam Jacobus frater Domini scripsit. Quid quod perillustri Cupero, itemque Lipsio ad Taciti Annales, videntur non immerito Christiani, qui sub Claudio Roma degabant, Judæis illis accensendi, qui a Claudio male habiti sunt, id est, quos Claudius, Luca (Act. Apost. xvii, 2) et Suetonio testibus Roma coegit excedere. Cur ergo utrumque motum Cecilius noster non numeravit inter persecutiones, nec aliter tandem in speciem de Nerone loquens, quam cum de eodem Sulpicius Severus. « Qui, non dicam, inquit, regum, sed omnium hominum, et vel immanium bestiarum sordidissimus, dignus existit, qui persecutionem in Christianos primus inciperet. » Nempe quod hic auctor « nequaquam imperatorum aliorumve qualescumque persecutiones, eorumque pœnas jam inde ab Ecclesia post Christi Assumptionem constituenda exponere fuerit aggressus: » sed tantum « a principio, ex quo est Ecclesia constituta. » Ex hoc autem secundo Ecclesia Christiana haud ante constituta fuisse censenda est quam postquam, apostoli per annos 25, usque ad principium Neroniani imperii per omnes provincias ac civitates fundamenta Ecclesie miserunt. Et nostro igitur scriptori Nero optime, cæteris cæterorum persecutorum per illos 25 annos vexationibus de industria prætermittis, dicitur primus omnium Dei servos persecutus. Supple, post Ecclesiam semel constitutam. Vin'auctoritate, quæ nostra sit major, urgeri? Extat apud Augustinum de Civitate Dei, libro xviii, caput 52, cum hoc lemmate: « An credendum sit, quod quidam potant, impletis decem persecutionibus quæ fuerunt, nullam supervasse, præter undecimam, quæ in ipso Antichristi tempore sit futura. » Lege illud: et an aliud quam quod jam monuimus, opus sit facto. tecum cogita, cum ad hæc veneris: « Primam (persecutionem) computant a Nerone. . . Sed. . . quid. . . qui hoc sentiunt, dicturi sunt de persecutione, quæ ipse Dominus crucifixus est? In quo eam sunt numero posituri? Si autem, hac excepta, existimant computandum, tamquam illæ numerandæ sint, quæ ad corpus pertinent, non quæ ipsum caput est appetitum et occisum, quid agent de illa, quæ postea quam Christus ascendit in caelum, Hierosolymis facta est, ubi beatus Stephanus lapidatus est, ubi Jacobus, frater Joannis, gladio trucidatus est, ubi Apostolus Petrus ut occideretur inclusus est, et per Angelum liberatus; ubi Saulus, qui postea Paulus factus, vastabat Ecclesiam; ubi ipse quoque jam fidem quam persequebatur evangelizans, quæ faciebatur est passus, sive per Judæam, sive per alias gentes, quacumque Christum ferventissime prædicabat? Cur ergo eis a Nerone videtur ordiendum, cum ad Neronis tempora inter atrocissimas persecutiones, de quibus nimis longum est cuncta dicere, Ecclesia crescendo pervenerit? Quod si a Regibus factas persecutiones in numero existimant esse debere, Rex fuit Herodes, qui etiam post ascensum Domini gravissimam fecit. » Hactenus ergo Augustinus.

Et primus omnium (Nero) persecutus Dei servos. Neque enim illud verum est, quod illi Martyrologiorum Menologiorumque consarcinatos putant, tam multos imperatorum fuisse persecutores. Qui scripsit sub Constantino Lactantius, paucos ante Diocletianum in eo persecutorum alio recensuit: Nerorem duntaxat, Domitianum, Decium, Valerianum, atque Aurelianum. Convenitque, pro ætate sua, cum Lactantio Tertullianus; nec enim alios ille ante se quam quos Lactantius persecutores imperatores agnoscit, Nerone atque Domitianum. DODWELLUS.

Petrus cruci adfixit. Hoc in Petro supplicii genus Joannes, c. xxi, 19, confirmare videtur, respiciens ad Christi verba, ἐπιτείσεις τὸν κρῖνα σου. Alias enim ἐκ τῶν ζωννησθαι καὶ τῶν ἀπαγρῆσθαι ὅπου τις οὐ θέλει, ἄστυ μοῖστος significari non poterat, sed quidem in carcerem et vincula conjecto; etiam absque capitali supplicio. TOLLIUS. — Et Paulum interfecit. Tria sunt,

A ob quæ non injuria videri possit scriptura quondam fuisse, et Paulum gladio interfecit. Utam, quod Paulum gladio perisse, cuncto scilicet deciso, communis sit Veterum sententia. Alterum autem, quia cum noster oratoris leges calluerit, et in antecedentibus martyrium Petri memorans instrumentum simul martyrii neminaverit, Petrum cruci afficit vix poterit non continenter, et Paulum gladio interfecit, subjicere. Præsertim, cum ex ejusmodi regulis apud Sulpitium Severum legamus: Paulus ac Petrus capitibus damnati, quorum uni cervix gladio desecta, Petrus in crucem sublatus est: parique modo apud Orosium: (Nero) beatissimos Christi apostolos, Petrum cruci. Paulum gladio occidit; rursusque idem apud Pseudo-Hegesippum: Alter crucem, alter gladio necatus est; Græce autem apud Theodorum Metochitam: Ὁ Νέρων τὸν Πέτρον ἐσταύρωσε, τὸν δὲ Παύλον διὰ ξίφος ἐπέσεισεν. Tertium denique, quoniam Latini abest ut Latinis Patribus interficere, vel interfici, certa locutione specialiter et proprie decollare, vel decollari significant, ut si contra quandoque, verbi gratia, interficere breviter, pro crucifigere posuerint, nonnunquam autem interfici, pro præcipitari in flumen, et mergendo necari. Tertullianus de Synagoga, quæ Christum, quod omnes norunt, securi non ferit, sed crucifixit: Omnis, inquit, Synagoga filiorum Israel cum (Jesus) interfecit, dicentes ad Pilatum, et quæ sequuntur. Latini vero Eusebii Chronicon de Quirino martyre, quem totum, hoc est, non prius decollatum, etiam in fluvium præcipitarunt, et hi postea vel illi mergendo interemerunt. « Quirinus, episcopus Sciscianus, pro Christo gloriose interfecit. Nam manuali mola ad collum ligata, e ponte præcipitatus in fluvium diutissime supernavit, et cum spectantibus collocatus, non suo terrenter exemplo, vix orans, ut mergeretur obtulit. » Cogitent interim eruditi, ni molestum est, an hoc ipso, quod ita interficere in crucifigendi et submergendi significatione, manante nimirum a generali, qua pro occidere et e medio tollere ponitur, usurpatum invenimus, non potuerit quoque hic auctor, neglectis rigidioribus oratorum præceptis, interfecit, sine ulla gladii mentione, de Paulo securi caso adhibere.

Nec tamen abii impune. Simili phrasi noster infra de sene Maximiano: Quia semel abii impune, etc. initio cap. 55.

Respexit enim Deus vexationem populi sui. Pauci, credo, alludi hoc loco ad istum Exodi cap. iii, 7: Vidi, vidi afflictionem populi mei, si nec jam ex sese intellexerunt, nunc a me admoniti negabant. Eo magis quod, cum olim 70 Interpretes Hebrææ verba reddiderint, Ἰδὼν αἰδῶν τὴν κάταστρον τοῦ λαοῦ μου, Beza superiori sæculo illorum translatione (Act. vii, 54), expresserit in hunc modum: Vidi, vidi vexationem populi mei, quæ et forsitan veteris editionis Itale versio erat. Estare certe etiamnum pluribus locis vexationis vocem in Vulgata, durioreque sensu, quod magis est, hoc est, pro gravius afflictione et persecutione, nemò nisi injuria dubitaret. Nam apud Jeremiam, cap. xxix, 18, v. c. de Sedecia ejusque principibus, Dabo eos, inquit Dominus, in vexationem afflictionumque omnibus regnis terræ. Sicque alibi apud nostrum, vel Sulpitium saltem Severum, ne de aliorum testimoniis sim scilicet, vexatio et vexationes, pro persecutionibus; itemque vexare et vexari, pro persequi, aut persecutionem pati. Sulpicius etenim ipse quoque, lib. i Hist. Sac.: « Visum est mihi, ait, non absurdum, eum usque ad Christi crucem apostolorumque actus per sacram Historiam cucurrissent, etiam . . . excidium Hierosolymæ, vexationesque populi Christiani, » etc., decem, quas vocant, persecutiones intellegens. Unde postquam, libro ii, de singulis dicere aggressus, et ad quartam usque progressus, Quarta, inquit, sub Hadriano persecutio numeratur, moxque similiter de quinta: Sub Aurelio, Antonini filio, persecutio quinta agitata; sextam deinde vexationis nomine, tamquam proressu synonymo, indidit his ver-

tas. *Sicuti, Senero imperante, Christianorum vexatio facta. Veruliani* alias vocabatum in ista Tertulliani editio: *veruliana* sic illicare non ignoramus; et Plebe quoque hinc vocas; ex *verulogesses* ut publicationem suam val suffragare, aut de die in diem d' ferre praestimo, pulchris magis memores quam saluti; velut ibi qui in partibus veremodiioribus corporis contracta vexatione, conscientiam medentium vitant. Sed quod quique hoc conveniat attendendum. Et de cetero, qui in eo, qui nobis vere praë manibus, noster *et cetero in populi sui passivo sensu, pro veratam suam populum*, idque de Ecclesia Dei christiana dixerit, nullis ambigendi locus est, tam ob hanc verba. cap. 4: *Exiit enim execrabile animal Decius qui egeret Ecclesiam*, et ista simul J. Remae cap. xxxi, 55: *Ero eis in Deum, et ipsi erunt mihi in populum*, quae certissime ad novis foederis fideles pertinent, quam quod de alia quavis interpretatione, non dicam cogitare, sed vel somnare, foret absurdissimum. Et sic supra passivo quoque: *Quos metus comprehensio eius in fugam egerat*, pro *Quos, eo comprehenso, viduas in fugam egerat*.

Dejectos itaque fastigio imperij. Cave, ne ob proximo sequentia, ac devolutus a summo tyrannus impotens. legendum hic pariter necessario credas, *Dejectus itaque e fastigio imperij*. Sapius enim post id verbi in melioribus Auctoribus latinis praeposito *de*, vel *ex*, eleganter relicta est subaudienda. Cicero in oratione pro Muræna: *His haedinis pelliculis praetura dejectus est*; et 2 in Verr.: *Pollicitus est quantum vellet pecunie, si me adilitate deiecerent*. Ibidem alio loco, *deiecere honore reperies*, uti et apud Livium plus semel.

Nusquam repente comparuit. Fabulae. Miror autem Christianos veteres tam splendide mentiri solitos, quorum mendaciorum si contexere catalogum luberet, tota iis plaustra impleri possent, atque una cum Sibyllinis carminibus ad anus vetulas mitti. Tollitis. -- Licet quae hic et proxime quoque de Nerone, non a nostro solum Cecilio, sed a quibusdam praeterea Christianis, ejus, uti nil ponere vetat, a quibus dicitur, taba sint ut ea ego sine mora fabulosissima esse, viro docto concedam; vellem nihilominus acriam istam in nostrum ceterosque antiquiores ecclesiasticos Scriptores censuram non strinxisset, aut in aliam saltem occasionem magis opportunam distulisset. Nam nunc quidem, si non uandique, laud parum tamen tam nostri, quam quorumvis insuper veterum Christianorum candorem honoremque laetatur insignis Taciti locus, quem Columbus ex libro ii Histor. cap. 8 adduxit. Res tota, quoniam non indigna est quae paulo accuratius explicetur, sic habet.

Ex hoc scriptore, *Nero*, seu, ut verus dicam, *Neronis a seculo interfecti cadaver nusquam repente comparuit, ut ne sepultura quidem locus in terra tam male brevis appareret*. Ea quoque reapse et unice ipsius sententia. Contra autem, ex illis quibusdam, quos perstrinxit, Christianis, non Neronis cadaver jam extincti, sed *Nero ipse vivus vidensque nusquam repente comparuit, et certum in locum translatus, vivus ibi revertere ad. Tacitus vero in laudanda Perieope: Sub illa tempus, ait (facta non longe ante mentionem sacramenti Odomis, quod uterque exercitus, hoc est, unus Vespasiani, alter Muciani, octavo circiter mense ab obitu Neronis acceperant), Achaia atque Asia falso metu exterritae, velut Nero adventaret, vario super cubu, ius ramore, coque pluribus eum vivere fingentibus credentibusque. Quare primum omnium, ex Tacito: post Neronis mortem sparsi fuerunt varii super illa rumores, minusque aliquis inter ceteros Lupus ad, ut si cui ejus occasione vivere adhuc Neronem fugere liberet, posset facile apud multos fidem invenire. Deinde, qui id fingerent, octavo, plus, minus, mense, quam obierat, inventi sunt. Tertio, complures simul reperit, qui non modo fabulam deo respicient et confutarent, sed fide adeo bona admitterent, ut miserrime exterrerentur, velut Nero*

A adventaret. Et denique, qui rem ita tum finxerunt et credere ceperunt, si duplice de causa nequaquam Christiani, verum manifeste ethnici erant. Una, quoniam multorum quidem ex ethnicis interesse poterat fingere, Neronem fuisse adhuc superstitem, non vero pariter Christianorum. Altera autem, quia Tacitus in alato loco nullam plane Christianorum mentionem facit, sed Achaia tantum et Asia, in quibus plures Neronem post ejus exitum vixisse finxerint, crediderintque: unde palam nonnisi ethnicos debere intelligi colligendum est. Quae cum ita sint, ubi jam noster, oro, vel deliri, de quibus mox loquetur, Christiani tam splendide mentiti sunt?

Ummo si, ut decet, de fictionis auctoribus ante omnia questio est, nulla istius culpa portio vel in hunc, vel in illos conicienda: sed, ut liquet, ethnicis imputanda tota quanta est. Sin autem postea de fide, quae fictionis habita, creditam certe; quin et cum insigni valde *ἐπιείρη* admissam fuisse eam fabulam a delirantibus nostri Cecilio Christianis agnoscentibus. Sed primo, noster nec fictionem, nec *ἐπιείρη* admittit; credensque, uno verbo, Neronis semel defuncti cadaver nusquam apparuisse, negabat alias, tam Neronem nunquam priore Christi saeculo obisse, quam eum adhuc saeculo quarto alicubi terrarum superfuisse, adeo, dum utrumque negaret, ab omni splendido mendacio alienus, ut pro ipsissima veritate contra vanas naevias pugnet. Secundo vero, quod ad ejus aequales utriusque fabulae defensores, eorum sane causa longe minus favorabilis. Sed tamen quod octo fere post Neronis obitum mensibus plurès in Achaia et Asia ethnici, nimia quidem credulitate, sed nulla utique egregie mentiendi deliberatione, Neronem adhuc vivere, in animum inducebant, (id enim, puto, mentiri nullo pacto voluissent, ut falso delinere metu exterrerentur) quidni ita quoque ejus aetatis Christiani, et inde alii, in animum induxerint? Per errorem, inquam, potius quam vera ipsorum culpa. *Credulitas error est magis quam culpa*, scribebat olim Plancus Ciceroni, et quidem in optimi cujusque mentem facillime irrepit; ut vel hic, ubi de Christianis sermo est, cavere sedulo oporteat, ne illos splendide mentitos esse dicamus. Et quanto igitur amplius, ubi de isto auctore agitur? Qui cum fictionem, fictionisque appendicem sannis exceperit, id unum evidenter peccavit quod ei praë ceteris rumorì fidem super Neronis exitu putaverit adhibendam, qui olim Neronem nusquam subito comparuisse sparserat in vulgus, quemque de Neronis cadavere sine dubio intelligendum ethnici, quorum intererat equivocazione abuti, ad Neronem ipsum paulo post ejus mortem quasi etiamnum vivum retulerant, et Christiani postea eorum exemplo aliis de causis. Adde quod, cum etiam Romæ, e Suetonii loco plene mox describendo, non defuerint, qui vel post Neronis funera modo ejus imagines praetextatas in Rostris proferrent; modo edicta, quasi viventis et brevi magno inimicorum malo reversuri, hand possent illi aliter Neronem in vivis adhuc esse dicere, quam una affirmando, eum, dum more majorum puniendus quaereretur, derепente evanuisse, et iusta, quae nativo Neronis corpori soluta fuisse putarentur, nonnisi suppositio facta esse: neque porro talia affirmare, quin viventibus victurisque postea Christianis plus aequo facilioribus tales de Nerone fabulas credendi asserendique occasionem darent, quales in hoc capite noster ponit, aut oppugnat.

U. ne sepultura quidem locus in terra tam male haurire appareret. Contra Suetonium, qui docet eum funeratum fuisse impensa ducentorum millium. Ed. Ox. et Cant.

Ita dictae editiones e Baluzio, ut videre est supra, col. 304. Neque vero negandum quin Suetonius in Nerone, sub finem capitis 49, et initio quinquagesimi disertissime habeat: *Nihil prius ac magis (Nero) a comitibus exegerat quam ne potestas cuiquam capitis sui fieret; sed ut quoquomodo totus*

eremaretur. Promisit hoc Seius, Galbæ libertus... A
 Funeratus est impensa ducentorum millium stragulis albis auro intextis, quibus usus kalendis Januarii fuerat. Reliquias Ægloge et Alexandra nutrices cum Acte concubina gentili Domitiorum monumento considerunt, quod prospicitur et campo Martio impositum colle hortorum; nec quia pariter initio quinquagesimi septimi legamus: Obiit secundo et trigesimo ætatis anno, die quo quondam Octavianam interemerat. Tantumque gaudium publice præbuit ut plebs pileata tota urbe discurreret. Et tamen non defuerunt, qui per longum tempus vernis æstivisque floribus tumulum ejus ornarent. Sed quid multa? Ista, quod quis forte opinetur, Cecilium nostrum cum suo ut ne sepultura quidem locus in terra tam malæ bestię appareat, penitus non jugulant; quippe cum Suetonius uno tenore post hæc ultima: Et tamen non defuerunt qui per longum tempus vernis æstivisque floribus tumulum ejus ornarent, addiderit, ac modo imagines prætextatas in rostris proferrent, modo edicta, quasi viventis, et brevi magno inimicorum malo reversari; quos ergo Neronis tumulum pro mero Cenotaphio habuisse, perspicuum est. Unde ea nostri, qua de agitur, narratio non solum non perimitur, sed juvatur.

Tam malæ bestię. Orosius simili modo de Tiberio Cæsare: Ex mansuetissimo principe sævissima bestia exarsit. Et Paulus ipse, quod jamdudum a viris magni nominis dictum est, non aliam innuebat leonem, quam Neronem, in hoc loco secundæ Epistolæ ad Timotheum (cap. iv, 7), Ereptus sui ex ore leonis. Hinc, ut cæteros prætermittam, Ensebius .. ἀρρόστην, φησίν, ἐκ στόματος λέοντος... τὸν Νέρωνα ταυτῆ ὡς εἶκοι δὲ τὸ ὠμόθυμον προσειπὼν; id est interpretante Vallesio, Liberatus sum de ore leonis, Neronem scilicet ita designans propter animi crudelitatem. Plura addere vult nos, quæ supra a Baluzio, col. 312, et Cuperio, col. 475 observata sunt; quos tu ergo suis locis consule.

Translatum. Quo? Mira enim hic nostri breviloquentia, et ista sequæstio, velis, nolis, objicit attentis lectoribus. Respondeo in fines terræ, propter sequentia. Perge legere.

Vivum reservatum. Vide Baluzium ad hæc ipsa verba, Cuperum ad istam periochen, Adventum... nefas; Columbum denique ad hæc rursum, Nusquam repente comparuit.

Sibylla dicente matricidam profugum. Nonnulli persuasum habere, Neronem ipsum vel antichristum fore, vel iisdem temporibus per Occidentem sæviturum, quibus ille in Orientem grassaretur. Ex Casaubono Baluzius. Sibyllini versus ab eodem citati sic se habent:

Ἦξει δ' ἐκ περάτων γαίης μητροκτόνος ἀνὴρ
 φεύγων ἤδη νόον (Credo reser. νιων) ἐξὶ στόμα μαρμαρίζων,
 ὅς πᾶσαν γαίην καθελίη, καὶ πάντα κρατήσει.

Sic editio Oxoniensis cum Cantabrigiensi; nisi quod vir doctus, qui posteriore curavit, inclusam uncinulis conjecturam prætermisit prorsus, memorataque ejus loco alia, ejus auctorem non nominabat, nos vero jam indicabimus, et loquentem inducemus, eam sibi quoque displicuisse, testatus est.

Ἦξει δ' ἐκ περάτων γαίης μητροκτόνος ἀνὴρ.
 φεύγων ἤδη νόον ἐξὶ στόμα μαρμαρίζων,
 ὅς . . .

Lego secundo versu :

Φεύγων Ἠριδανὸς ἐξὶ στόμα μαρμαρίζων.

Padus oritur ex Alpihus. Hunc cum Eridano eundem faciunt Æschylus et Apollonius in Argon. et cum Rhodano quoque confundunt. Intellego oraculum de Julio Cæsare, qui ex Gallia per Rhodanum et Alpes in Italiam descendebat: Μητροκτόνος, Caesar Julius. GALE. — Autumat vir reverendus hoc oraculo designari Julium Cæsarem, quæ ultima vox Matricidam . . . et sic putat legendum :

Φεύγων Ἠριδανὸς ἐξὶ στόμα μαρμαρίζων.

Rationem conjecturæ suæ hanc affert quod Eridanus ab Æschylo et Apollonio in Argon. pro Pado, Padus itidem pro Rhodano usurpetur, quem Italiam petens Cæsar trajecit. Sed quamquam hæc conjectura oraculi sensum forte assequatur, cum Lactantii mente non congruit, qui disertè hæc de Nerone intelligit. Anonymus Auctor editiois Cantabrigiensis. — Lactantii mentem miramur contra viri reverendi emendationem appellari et urgeri. Quippe quia non Lactantius, vel noster, uti solemus dicere, Cecilius, sed quos obiter castigavit deliri ii sunt, qui laudata Sibyllæ carmina de Nerone intellexerunt. Quare non hæc procul dubio fuerit præstantissimo Jamblichi commentarii sententia, debere eos versus ex Sibyllæ nostrique simul Ceciliii mente de Julio Cæsare accipi: verum ista, Sibyllæ oraculum recta ad Julium Cæsarem pertinere, et fuisse tamen, secundum hujus Scriptoris narrationem, quosdam deliros, qui quod Sibylla de Julio Cæsare vaticinata erat ad Neronem eperum retulerint; ut stare quidem possit optime ætatem conjectura, quam cum reliquis deinceps memorandis vir clarissimus et suo exemplari per doctissimum et communem simul utriusque nostri amicum Eliam Boherellum describi humanissime passus est: sed quas denique serius ex Anglia accepimus, quam ut hæcenus nonnullarum ex iis mentionem in tempore et loco potuerimus facere, legendarum igitur, quando semel nobis invitissimis suæ sede excederunt, ad hujus tantum libelli calcem. Gaudemus interim, posse virum celeberrimum ex recens dictis intelligere, quam recte confiderit non futurum quin simul candidi, cum oportebit, ipsius cogitationum interpretes.

A finibus. Excidia vox terræ. Est enim in Græco, ἐκ περάτων γαίης. TOLLIUS. — A finibus terræ esse venturum. GALE. — Nec alia, ut liquet, de causa. — Plane assentior. Nam non semel modo, quod ob præcedentia xideri possit, sed his vocem γαίης Græci Sibyllarum versus exhibent.

Ut quia primus persecutus est. Malim Ut qui Ecclesiam persecutus est. TOLLIUS. — Ego vulgatam lectionem haud mutandam censeo. Nam licet noster hoc ipso capite scripserit: Primus omnium persecutus Dei servos; et cap. 2: Postquam ad persequendum justum populum incitatus; et iterum paulo post: Senatus ita nomen ejus persecutus est; rursumque (cap. 4): Quis justitiam, nisi malus, persequatur? et si qua sunt alia deinceps hujusmodi exempla, id est, in quibus τὸ persequi cum subsequente vel præeunte proxime accusativo aliquo compareat: extat tandem in fine capituli noni locus alter ei, de quo nunc agitur, plane similis, hoc est, ubi idem verbum absolute, quod aiunt Grammatici, positum reperitur; nempe hic: Quam vero causam persequendi habuerit, exponam, ibique ne ipsi quidem Tollo aliud quidquam legere in mentem venit. Adde, huic Scriptori familiare fuisse, Ecclesie persecutores simpliciter persecutorum vocabulo indigitare. Hinc, verbi gratia, in libri titulo nil, nisi De Mortibus Persecutorum; et cap. 1, mortem persecutoribus irrogare. Imo, ut videbitur in sequentibus, solet noster ea verba sine accusativis a habere, quæ sibi accusativos adjungi maximo opere postulant, puta agere, facere.

Adventum... nefas est credere. Adventum... nefas esse credere. Editio Cantabr. in verbis auctoris; sed menda procul dubio typographica. — Adventum (quod nefas est credere). Editio Oxon. et Cant. in Notulis, cum ea quam repræsentamus parenthesi. — Adventum: quod nefas est credere. Cuperus, sine parenthesi. — Adventum non nefas est credere. ABBAS a S. Hilario. — Mallet equidem, ut libere dicam, adventum. Alii, quod nec fas est credere. Ita quippe duas delirorum classes hic auctor perstrinxerit. Unam eorum qui crassa et rudi Minerva posuerint, Neronem jam obit, ut cum nostro loquar, translatum, vivumque ab eo tempore in terræ finibus reservatum, indidem ἐν τῇ τοῦ αἰῶνος συστάσει venturum, ut Ecclesiam persequatur, et

Adventum... nefas esse credere. Editio Cantabr. in verbis auctoris; sed menda procul dubio typographica. — Adventum (quod nefas est credere). Editio Oxon. et Cant. in Notulis, cum ea quam repræsentamus parenthesi. — Adventum: quod nefas est credere. Cuperus, sine parenthesi. — Adventum non nefas est credere. ABBAS a S. Hilario. — Mallet equidem, ut libere dicam, adventum. Alii, quod nec fas est credere. Ita quippe duas delirorum classes hic auctor perstrinxerit. Unam eorum qui crassa et rudi Minerva posuerint, Neronem jam obit, ut cum nostro loquar, translatum, vivumque ab eo tempore in terræ finibus reservatum, indidem ἐν τῇ τοῦ αἰῶνος συστάσει venturum, ut Ecclesiam persequatur, et

Antichristi precedat adventum. Alteram vero illorum, qui non totam praesentia, quod quidem putarent, observationem, sed revera factam, confirmatum invenit in hunc modum: duos quendam prophetas, hoc est, Enocham et Eham translatos fuisse vivos in ea loca, unde die Judicii reversari sicut ad epinitium Christi sanctum ac sempiternum, in ultima tuba, cum descendere coeperit, inchoandum; nec alicui diabolo, cum ad vastationem terrae et humani generis eversionem veniet, Nervum praecursum, ejusque praecursorum fore. Agnosco, nos ita pluribus conjecturis necdum suo loco propositis nisi, modam ut iam illas extra controversiam pro vidi statuerimus. Sed ad eas festinamus, et pietum inorim eumque potestatem suam nostris symbolas preferendi libentissime lacimus.

Sicut duos Prophetas vivos esse translatos in ultima, initium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere coeperit... pronuntiant. Locus fœde mutilus et obscurus, quemque adeo, ex aliorum et nostra quoque sententia expietum et illustratum subiecit opera pretium judicavimus, quo ejusque mentem de tota pericope sciant et facilius, Lector, percipias, simulque melius egere queas, quam sequaris. Ex editionibus Oxoniensi, et Cant., « Sicut duos prophetas vivos esse translatos in ultima secula praecursuros initium Christi sanctum ac sempiternum cum descendere sanctis suis comitatus, pronuntiant. » — Ex amplissimo Capero, « Sicut duos prophetas vivos esse translatos, et in ultimo seculo initium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere coeperit, praecursuros pronuntiant. » — Ex Columbo, « Sicut duos prophetas vivos esse translatos, et in ultima secula, initium Christi sanctum ac sempiternum cum descendere coeperit, praecursuros pronuntiant. » — Ex eodem Columbo, alia ratione, « Sicut duos prophetas vivos esse translatos, et in ultima secula, initium Christi sanctum ac sempiternum cum descendere coeperit, redituros pronuntiant. » — Ex nostra sententia, « Sicut duos prophetas vivos esse translatos, in ultima ut tuba epinitium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere coeperit, inchoent vel pronuntiant. »

Translatos. Non quidem in terræ fines, quomodo paulo ante tractatum explicavimus; sed in mundo, sive in caelum, aut, quod etiam eodem debet recte, in Paradisum; vel si adhuc aliter mavis, *postis tō beion.* Quil enim de doctas, qui hie sine duno intelliguntur, prophetis Enoch et Ehm Thesbite scriptores suos commixe interpretes, alique homines id genus? De Enoch: *Translatas est in Paradisum,* verterunt interpretes Arabi et Latini, ille Hebr. xi, 5, hic Syriac. xlv, 15: *Translatas fuit in caelum,* habet Vatablas (Gen. v. 24). *Ἀνεβήκασθε πρὸς τὸ θεῖον, ὅθεν ὠδὴ τῆς ζωῆς ἀπὸ τοῦ ὄρους Ἱερουσαλὴμ.* Discessit ad Deum, unde nec ejus mortem, *en jinan conscripserunt,* inquit Josephus (lib. i Ant. c. 4). Quod ad Eham vero Thesbiten: *Hebans non ac decessione vite, sed ex translatione veniens est, nec corpori restituendus, de quo non est exemplus; sed mundo reddendus, de quo est translatus,* ait elegantissime Tertullianus in libro de Anima, Scriptura autem Sacra in Reg., i, 11): *Ascendit Elias per tartarum in caelum;* unde et i Macch., ii, 58: *Ἦνας ἐν τῷ θανάτῳ ἔλασεν ὁμοῦ ἀπὸ τοῦ ἕδατος εἰς τὸν οὐρανόν.*

In ultima... Quod hic neque secula, neque vrate, cum doctis modo laudatis, sed ut tuba supplicandum putaverimus, causa sunt tam que proxime dicemus ad vatem dicitum, quam iste in primis apostoli locus: Πάντες γὰρ ἐν νεφέλαις ἐβήθη, πάντες δὲ ὀπίσω ἰσθμίου ἐν δόξα ἢ ἐν γλῶσσι ἀφάνισθαι. ἐν τῇ ἐσχάτῃ σάλπιγγι. συνιστάσθαι. καὶ ἡ ἐκείνη ἰσθμίου ἰσθμίου ἰσθμίου. καὶ ἰσθμίου ἰσθμίου. Non omnes quidem ostendimus, sed omnes mutabimur in momento, in icu oculi, in ultima, seu, ut vulgius interpres, in novissima tuba. Cuncti enim tuba, et mortui resurgent incorrupti, et nos

A *inmutabimur (! Cor., xv, 51, 52). Ne etiam dicam, non infrequens fuisse Patribus ad eandem ultimam tubam respicere in scribendo. Tertullianus, verbi gratia, in de Anima: Quos ergo animam exhalabis? In caelum. Christo adhuc sedente ad dexteram Patris? Nondum Dei jussu per tubam archangeli auditio? Nondum illos quos Domini adventus in saeculo invenire ob- vium ei, areptis (pot. raptis) in aerem, cum his qui mortui in Christo primi resurgent? Ita enim hunc locum legitimus et distinguimus. At cur potius apud nostrum, in ultima ut tuba, quam ut in ultima tuba? Partim, propter lacunam, cujus nulla pars ante in ultima videtur, quareque tota post occurrit: partim vero propter Latinae linguae indolem, cui ejusmodi metahezes usitate sunt. Sic eleganter Cicero contra Verrem, vere ut dicam, pro ut vero dicam; et in epistolis ad Atticum, Quod verior, tibi ipsi ut in probem, similiter pro Quod verior, ut tibi ipsi probem.*

B *In ultima initium Christi. In Ultima et Judicium Christi. Abbas a S. Hilario.*

Initium Christi sanctum et sempiternum. Id est, ut hi boni viri putabant, regnum Christi millenarium. Cujus inanissimum persuasione opinio, quae etiam apud plures Patrum obtinuit, ex his Pauli ad Corinth. xv, 25, 24, 28, fluxisse videtur: Ἀπορχὴ (scilicet ἐκ νεκρῶν ἀναστήσεισθε) Κοιτηθὲς, ἔπειτα οἱ τοῦ Χριστοῦ, ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ. ἔβη τὸ τέλος, ὅταν περιδῇ τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ καὶ Πατρὶ, ὅταν καταργήσῃ πᾶσαν ἀρχὴν, καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν, καὶ δόξαν. Διὸ ἴσθαι ὅτι ἔβη βασιλεύειν, ὅτι οὐκ ἔστι πᾶσις ἐξουσία ὀπί τοῦ πάδος αὐτοῦ. Precedit enim i tempora Christi tō τέλος, seu finem mundi, cum traditurus est Deo et Patri regnum, atque ipse ei i παραστήσει τῷ ὑποτάξοντι αὐτῷ τὰ πάντα, ut ait comate 28. Inter eam parousiam τὸ τέλος intercedit ἡ βασιλεία, id est, regnum Christi, cujus regni tempore καταργήσῃ πᾶσαν ἀρχὴν, etc., καὶ ἔσθαι πάντας τοὺς ἐχθρούς ὀπί τοῦ πάδος αὐτοῦ, et erit adversarius ultimus ipsa mors: sic ut dein semper victuri sint electi, et mortem post victoriam Christi ignoraturi. Ex hoc igitur loco Veteres illud regnum Christi in terris expiscati sum. Tempus vero millenarium ex Apocalypsi Joannis, xv, 5, ubi diabolus ab angelo vincetus dicitur γλῶσσι ἔσθαι; et com. 4, ubi sancti martyres, et qui signum bestiae non admisere, βασιλεύουσι dicuntur μετὰ Χριστοῦ τῷ γλῶσσι ἔσθαι, reliqui vero mortui minime revivisse. Illa vero resurrectio sanctorum prima dicitur; scilicet ei sanctus, qui ejus fuerit participes: quippe in quas mors altera potestatem non sit habitura. Quod apprine convenit cum illis Pauli, ubi ultimo devictum subnctumque iri mortem dicit. Duos illos prophetas quod attinet, Henochum et Eliam, praecursores Christi ad regnum millenarium de caelo descendents, in mili e cap. xi Apocal. petiti videntur, ubi duo testes memorantur qui potestatem habebunt elaudendi caelum (ne pluit quod Eliam praecipue respicit) et aquarum in sanguinem mutandarium; quae duo Lactantius noster (lib. vii, cap. 17, Div. Institut.) tantum homini, seu prophetae magno tribuit. Sequitur tandem post devictum triumphatumque diabolum, principatus, imperia et potestates, de quibus Paulus, sive post Gog et Magog caelesti igne absumptos, ut est apud Joannem xv, 8, 9, iudicium extremum, sive secunda resurrectio, cum terra, mare et infernum suos mortuos dabunt, sique dein qui damnati fuerint una cum morte et inferno in lacum ignis concitentur, quae secunda mors est. Ex hoc Joannis viso tot enata sunt hominum vigilantium somnia (et mutum legisse libro vii, cap. 16, 17 Lactantium sufficit), ut non tam multa ex hura inferorum porta Aeneidos scriptor enis-erit, aut Hermetis nostri filii per omnes gentes ac populos disperserint. Sed de his alias uberius. Tollius. — Recte, inquit ego, modo duas simul meminerit vir doctissimus enodare difficultates, quibus sententia, quam sequitur, laborat, quasque haec intactas prorsus reliquit. Unam, qua ratione futurum illud regnum

Christi millenariam, ad quod ipsi, viroque etiam antipissimo hic auctor respicere visus est, vocari queat commode initium Christi, cum jam per tot sæcula Christus in cælo et terris ad dextram Patris semel elatus et considens regnaverit. Alteram vero, quam vere pariter possit *initium sempiternum* appellatio bono sensu eidem regno congruere. Quid enim *sempiternum initium* in ea re, quæ non æternum initium habitura est: sed quales res reliquæ, hoc est, fluxum ac evanidum, siueque adeo post mille annos! Ego certe, qui me aliter in summo utriusque viri clarissimi de utraque difficultate silentio extricare non possem, cepi jamdudum vitii aliquid in voce *initium* suspicari, et, quid si potius *epinicion* legatur, dicere; moxque quam multa eo faciant, sigillatim aspectare in hunc modum.

Narrare primum omnium Joannem in Apocalypsi, VII, 9-12, vidisse se olim post alia multa, quæ sæculorum lapsu eventura erant, *turbam multam, quam numerare nemo posset, ex omnibus gentibus, et tribubus, et populis, et linguis, qui ante solium et Agnum starent, stolis amici candidis, palmas gestantes in manibus, et magna voce clamantes: Salus Deo nostro, qui sedet in throno, et Agno. Omnes autem Angelos, qui ipsi quoque tum temporis in circuitu throni, et seniorum, et quatuor animalium starent, procluisse ad ea verba ante solium in facies suas et adorasse Deum, dicentes: Amen. Benedictio, et gloria, et sapientia, et gratiarum actio et honor, et potentia, et robur Deo nostro in sæcula sæculorum. Amen.*

Istas porro utrorumque acclamationes, cum palme a prioribus gestarentur in manibus, non minus verum esse *ἐπιείκων*, quam cantica illa palmaria et laureata, quæ Veteres victoribus canebant, et *ἐπιείκων* vocabant.

Deinde, fuisse illa quidem plerumque, ut vel e Suetonio in Julio Cæsare constare potest, impurissima, et, si non semper singula unius tantum diei, ad summum certe paucissimorum: sed eas rursus, de quibus agitur, acclamationes sanctum ab omni parte *ἐπιείκων* esse, et vere æternum sempiternum, quod hominum sint, qui, sicut patet ex sequentibus, *Deum in omne ævum in ejus templo colent.*

Adhuc, inter cætera, quæ Apostolus in priore ad Thessalonicenses cum ipso Christi de cælis descensu conjunxit, nominari disertissime, *κλεῦσμα. Αυτός ὁ κήρυξ ἐν κλεῦσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγελού. καὶ ἐν σάλπιγγι Θεοῦ, καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ;* ad verbum, *Ipsomet Dominus cum celestimate, cum voce Archangeli, et tuba Dei descendet e cælo.*

At alluisse sine dubio Apostolum, cum ita scriberet, ad genus illud *celestium*, quod *militare* vocare est, quodque a victricibus quondam copiis cantabatur. « Super muros Babylonis levate signum, augete custodiam, levate custodes, preparate insidias, quia cogitavit Dominus, et fecit quæcumque locutus est contra habitatores Babylonis. Qui habitas, super aquas multas, locupites in thesauris, veni finis tuis pedalis præcisionis ture. Juravit Dominus exercituum per animam suam: Quoniam replebo te hominibus quasi brucheo, et super te *celestima* cantabitur. » (Vulgatæ capite LI Hieremie. 12, 15, 14.) Quamquam si vel maxime Paulus *ἀλληγορικῶς* ad illa Veterum *celestimate*, seu hortamenta, quæ in avarum calcatione, alias autem in remigatione adhibebantur, respexisset, certum sit legi alibi apud Vulgatum interpretem de prioribus, *celestima quasi calcantium concluditur adversus evocis habitatores terre, hier., xxv, 30; et iterum XLVII, 55: Nequaquam calcator vive solitum celestima cantabit.* Nautica vero, seu quæ quondam remigibus dabantur, et speciali quodam usu *κλεῦσμα* nuncupabantur, eam interdum solita fuisse per Symphoniacos pueros, et per assum vocem, id est, voce prolata, testis est Pædianus in libros Ciceronis de Divinatione.

Præterea vocem *epinicion*, licet origine Græcam, usurpari quandoque latine a melioribus scriptoribus

profanis, dicente, verbi gratia, Suetonio in Nerone: *Affirmet. . . sequenti die lectum inter lectos cantaurum epinicia esse jamque sibi componi oporteret.* Ob quam indubie auctoritatem Laurentius Hieronymus ad calcem disputationis Origenice de resurrectione, quam e Græcis interpretatos est, *Epinicion, seu triumphalis Eutropii aliorumque, ut apparet, auditorum acclamatio in Adamantii victoris tandem celebrata, o divine omnique sapientia et intelligentia ornatæ, etc.*

Tum autem, post *initium Christi sanctum ac sempiternum*, sequi proxime in nostro Cecilio, *cum descendere cœperit.* At hæc ultima verba nunquam posse idonee, nisi ad futurum Christi et cælo descensum toties in novo Fælere memoratum referri; nec quidquam jam melius cum gloriosa illa Christi descensione quadrare, quam hinc *tubam ultimam*, ejus modo e Pauli Epistolis meminimus, illuc vero vocabulum *epinicion*, ejus tot litteræ in voce *initium* occurrant.

Denique, negari sane ab Apostolo in priore ad Thessalonicenses (cap. IV, 15), fore unquam ut illos quos Christus die iudicii vivos deprehendit in terris, *preveniant illos, qui in Domino obdormierint*; hoc est, obviam et priores in cælum rapti, eant; sed negari nusquam ab eodem, aut ab alio quovis scriptore sacro, Enochum et Eliam, qui vivi olim in cælos translati sunt, ex iisdem eodemque die in Christi comitatu descensuros, ut ejus sint prævii ac præcursores; et eo magis igitur deliris, quos hic auctor suggillat, licet isse asserere rem ita futuram, adterque insuper eosdem in *ultima tuba* laudatum Christi *epinicion*, aut aliquod tale, præcursuros. Sicque nostra tandem de hoc loco confata sententia est, interim dum meliora doceamur.

Cum descendere cœperit. Sic lib. VII, 19: *Tunc aperitur cælum medium intempestæ et tenebrosa nocte, ut in orbe toto lumen descendens Dei tanquam fulgur appareat. Et mox: Cœdet repente gladius e cælo, ut sciant justi duces sanctæ militiæ descensurum, et descendet, comitantibus Angelis, in medium terræ.* TOLLUS — Auctorem nostrum scilicet accipiens, quasi totidem verbis scripserit, *cum Christus descendere cœperit.* Nil magis probæ. Nam quid ista, verbi gratia, constructio Columbi: *Cum initium Christi sanctum ac sempiternum cœperit descendere?* Præsertim, si per sanctum ac sempiternum Christi *initium* Columbus nil aliud, ut verisimile est, quam *regnum Christi millenarium* intelligebat. Non solent sane regna, regnorumque initia hominum ritu moveri, descendere et ascendere. — *Cum descendere cœperit. . . pronuntiant. Cui descendere cœperit, antecessuros pronuntiant.* Abbas a S. Hiero. — Qui quem sensum ex hoc loco cum illis supplementis scilicet cupiat, vellem indicasset. Non enim assequor.

Venturum putant. . . cursor diaboli ac prævius sit. Eo breviter, ut hæc locuta expleta fuerit hæcenus a doctis viris: *Venturum putant ut qui præcursor.* Edit. Oxon et Cant. — *Venturum putant qui futurus præcursor.* CERERUS. — *Venturum putant ut præcursor.* ALLIX.

Humani generis. Non jam strictè et improprie, ut supra, pro imperio Romano accepti, id est, pro cunctis provinciis omnique Roma, quemadmodum definitur tacite imperium Romanum ab Aurelio Victore his verbis: *Adeo cunctæ provinciæ omni-que Roma interitu ejus exultavit*; sed sumpti citra controversiam latissime et proprie pro toto genere humano, ut Florus (lib. IV Historiæ Romæ): *Unique, ait, cuncta atque continua totius generis humani aut pars fuit, aut parve;* cum non omnes tantum gentes intelligeret, quas olim Augustus ad oceanum et meridiem præverat. Itemque ad septentrionem intra Rhenam atque Raudium, et ad Orientem intra Tauram et Euphratem, populi-que proinde Romani imperio subjectas, sed illas etiam reliquas quæ, ut pergit, *immanes erant imperii, Scythas, Sarmatas, Seras, Indos, Partios, qui omnes in σῆσσι* ad imperium Romanum in pace erant. Vide Lucium, si vacet

CAPUT III.

Post hunc. Neronem nempe. Unde rotunde, majorisque perspicuitatis gratia. Anglica reverend. episcopi Sams. versio, *After Nero*, ad verbum, *Post Neronem*.

Interjectis aliquot annis. Hoc est, tredecim. Anni enim totidem integri, quin et cum tribus insuper mensibus diebusque, a decima die Junii, qua Nero anno aerae Christi, vulgari sexagesimo octavo misere perijt, usque ad diem decimam quartam septembris, qua alter, de quo mox, tyrannus anno Christi Dionysiano octagesimo primo regnare exorsus est, lapsi sunt.

Alter non minor tyrannus. Domitian. Gallica Maucroixii tractatio, in margine. — *Another Tyrant, Domitian, not much inferior to him.* Anglica recens laudata, Domitiani nomine, commentarii vice, inserto auctoris verbis. *Domitianus, eadum dixit quem Roma Neronem.* Editiones Oxon. et Cant. ex subjectis, credo, Ansonii versibus :

Et Titus imperii felix brevitate, Secutus
Frater, quem Calvum dixit sua Roma Neronem.

Favet omnibus historia ecclesiastica et profana, quippe cum e proximis Neronis post Galbam, Othonem et Vitellium successoribus, puta Vespasiano, Tito, Domitiano, Nerva, nullus sit praeter Domitianum, cui quae hoc capite narrantur, conveniant. Confer Balozium, col. 504, et Columb., col. 595, praecipue vero Eusebii caput a Baluzio indicatum.

Tyrannus. Domitianum eodem elogio Aurelius Victor sic infamavit : *Igitur metu crudelitatis (Domitiani) et conscientiae suae conjurare plerique... adscita etiam in consilium tyranni uxore Domitia.*

Ortus est. Pro imperare cepit, nostri scilicet scriptoris locutionem de natali die Domitiani imperii accipiendi, facta de nativitate Domitiani proprie dicta. Atque ita facta opus esse, ex eo insiguitur apparet, quod tantum abest, ut Domitianus post Neronis obitum fuerit in lucem susceptus, ut jam annum aetatis ageret decimum septimum, cum Nero morte occubuit. Confirmatque adeo egregie, si quid iudico, hic locus, nescio quo lato ab amplissimo Cuperi praetermissus, illius sententiam, qua de natalitio Constantini solo disputans contendit, voces *ortus et oriri* adhiberi non raro singulari elegantia de iis, qui reges fiunt, vel imperatores, aut Caesares.

Qui cum exiret et intus dominationem. Ὁδὴν αὐτοῦ εἰς πόλιν ἐπιβάντων, μετὰ τὴν ἐξίτην ἐπὶ τῶν ἑσπερίων καὶ ἐπιπέδων ἀναρῶν πύλιν ἀπὸ μέρ' ἐξέρχον ἄριστος ἀποκρίσας, μετὰ τὴν ἐξίτην ἐπιπέδων ἀναρῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἐσπερίων πύλιν, καὶ τὰς τῶν ἀναρῶν ἀποκρίσας ἀναρῶν, ut loqui in et post Eusebium (lib. in Hist. Eccl., cap. 47). Hoc est, si Valesii versionem imitemur : Nulla in multis crudelitatis suae specimina edendo, nec paucos nobilium atque illustrium virorum urbis Romae injuste intermendo, alios praeterea innumerabiles summe dignitatis viros, tametsi insones, acito et barbarum proscriptione mactando. — Exercere autem dominationem, ut id obiter monent, non est ex intentionibus illis quas e Latinis majores nostri Gallicas fecerunt, et qualium infinitam esse apud nostrates multitudinem superius ponebamus, ne facile Tollio concederemus, debere quo officio repleto in quo officio impleto mutari.

Cerocibus incubavit. Sic e. 7 : *Multi praesides et plura officia singulis regionibus ac pene jam civitatibus incubare;* ad quae verba vide Tollium. Confer capite 15 : *In ceterum populum persecutio violenter incubuit.*

Quam diutissime. Annus videlicet 15 et mensibus 5, si graecus Eusebii canon Chronicus, latinusque Hieronymi, et utroque opere longe posterior Joannes audiendi sunt. Ex priori quippe, verbi gratia, *Ἐπιπέδων ἀναρῶν καὶ ἐσπερίων ἐπὶ τῶν πύλιν* ; et est, veritate et commode Hieronymo, *Romanorum*

A nonus regnavit Domitianus, Titi frater junior, ann. 15, mens. 5. Sed mirum, ni olim Eusebius pro *ἐπὶ τῶν πύλιν* ε. scripserit *ἐπὶ τῶν πύλιν* ε. annos quindecim, dies quinque. Xiphilinus enim e Dione in Domitiano, *Ἐπιπέδων ἀναρῶν καὶ ἐσπερίων ἐπὶ τῶν πύλιν καὶ δέκα, καὶ ἡμέρας πέντε;* imperavit annos quindecim, et dies quinque. Ac praeterea, ab idibus Septemb. anni aerae Christi Dionysiana 81 quibus Titus, Domitiani decessor, vivere et imperare desit, usque ad 14 kalend. Octob. anni ejusdem aerae 96, quibus Domitianus vitam et imperium cum morte commutavit, putandi tantum veniunt anni 15 et dies 5, sive ad summum, quod Petavio placebat, anni 15 dies 6. Imo, *Domitianum annos quindecim imperasse* Epitome Aurelii Victoris, anno imperii decimo quinto occisum fuisse Suetonius, *πεντεκαίδεκα ἔτη ἐπικρατίσας*, ipse quoque Eusebius quodam loco, sipe ulla mensium dierumve, qui excurrerint mentione, scripto reliquerunt. Sed numerum procul dubio rotundabant Confer latinam Eusebiani Chronici editionem, in qua ad an. Dom. 97 cernitur decimus sextus Domitiani e regione notatus ; quod is nempe iniverit, etsi permodice. Addo vel hinc numeri rotundationem in Aurelii Victoris loco, de quo agitur, patere, quod pro disertis istis illius verbis, *Domitianus... imperavit annos quindecim*, extet alibi apud eundem in libello de Caesaribus : *Pænas luit... anno... dominationis circiter quinto decimo* quod non simpliciter pro plus, minus, quinto decimo, commode accipi potest, sed pro paulo plusquam quinto decimo. ob Xiphilini locum modo adductum.

Donec impius manus adversus Dominum tenderet. De anno, quo Domitianus in Christianos saevire cepit, magna est inter Chronologos opinio diversitas, quorum alii ad annum aerae Christi vulgaris nonagesimum, alii ad nonagesimum primum, alii ad nonagesimum tertium, alii ad nonagesimum quartum, atque alii denique ad nonagesimum quintum illius persecutionis primordia quocumque modo referunt. Et eam quidem controversiam non infirmis, ut videbatur, rationibus dirimere hoc loco in gratiam Dodwelli contra Pagium et ceteros proposueramus, resque jam diu erat confecta. Sed quis erit finis, inquit, si ita perrexerimus ut coepimus? Dandum igitur deinceps plurimis nostris *εργαδιόματα*, ut que in hunc auctorem fusus annotavimus, aut observare adhuc volebamus, in pauca quantum fieri poterit, contrahantur. Tractat infra hoc argumentum Cuperus in priore ad magnum elegantium Mosarum cultorem Voetium, pag. 9 et seq. Dodwellus vero in dissertatione Cyprian., xi, num. 16, et post eum Pagius ad annos Christi 90, num. 5, 6, 91, num. 4, 95, num. 2, 94, num. 5, 95, num. 2. De phrasi autem, quam hic noster adhibet, Cuperum vide, col. 475.

Tutusque regnavit, donec impius manus adversus Dominum tenderet. Proximus post Neronem Christianos persecutus est Domitianus... At sane multi esse non poterant, qui in ea (persecutione) coronati sunt. Erat enim ea persecutio brevissima, ut vix unum annum implere potuerit. Statim extinctum, innuit Lactantius. *Tutus, inquit, regnavit donec impius manus adversus Dominum tenderet. Postquam vero ad persequendum justum populum instinctu demonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit pænas.* DODWELLUS.

Ad persequendum justum populum. Explicat quid supra per delendam justitiam intellexerit. Vertit illustris interpres Anglicus *the holy seed*, id est, *Sanctum semen*, quomodo sese olim Judæi appellabant (V. I Esdr. ix, 2, et III Esdr. viii, 71).

Luit pænas. Ita de eodem Domitiano, et in eodem argumento apud Aurelium Victorem : *Pænas luit quinto et quadragesimo anno vitæ.* Neque aliter Lactantius de Antichristo : *Et captus, tandem scelerum suorum luit pænas* (De Vita beata c. 49).

Interfectus domi. Id est, in palatio. Vide d et a ad caput 14, Domitianum autem fuisse occisum in palatio, quod ei in urbe Roma pro domo erat, et ubi

adeo inter cætera cababat, non est, meo iudicio, A quod dubitetur: ita Eutropius, Jornandes, Suetonius et Xiphilini Dio rem unanimi consensu contra Alexandrini Chronici auctorem narrat, secum quem, laudante ante nos Cuperio, Domitianus ἐν τῷ ἐπέῳ τοῦ Διὸς, in Jovis Jovis fuit trucidatus. E contrario enim infectus est suorum conjuratione in palatio, ait, verbi gratia, Eutropius; nominantibus etiam specialius partim Suetonio, partim Zosimo, privati locum, ubi cædes patrata, cubiculum Domitiani ad domum Palatinam (pertinens), in quo volebat interdum, uti consueverat, requiescere, (et) ad cujus januam Parthenius (tamquam), cubiculo prepositus aderat.

Etiam memoriamominis ejus eras i. est. Aurelius Victor in Cæsaribus: Senatus gladiatoris more finius (Domitiani) ferri, seu, ut in Epitome, efferr, radendum nomen decrevit. Quod quomodo factum fuerit, si videre et probe nosse cupis, in tibi insignie exemplum e Critica Historico-Chronologica Pagii cum viri doctissimi Annotatione:

A. P. R. C. DCCC. XII.

EX. S. C. LUDI SÆCULARES FACTI.

Et in marmore Domitiani nomen non legitur, quia, ut inquit Suetonius in Domitiano (cap. 23), senatus Domitiani eradendos ubique titulos abolendamque omnem memoriam decrevit. PAGIUS. — Adde postum (cap. 52), exclamantem: «Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Joviorum et Hercuriorum cognomina, quæ primum a Dioclete ac Maximiano insolenter assumpta, ac postmodum ad successores eorum translata viguerunt? Nempe deletit ea Dominus, et erasit de terra,» quamquam id quidem alio sensu, quam hoc loco.

Cum multa mirabilia opera fabricasset, etc. Ecce, secundum Cassiodorum in Chronico, non accuratissimam tantum illorum operum recensionem post Eusebium, cujus similis catalogus laudatur Columbo, col. 395, sed sub quibus etiam consulibus singula facta fuerint, quod ab Eusebio prætermisum, seu, ut verius dicam, pessime conturbatum.

Asprenus et Clemens.

«His consulibus multa mœnia et celeberrima Romæ facta sunt; id est Capitolium, Forum transitorium, Dyorum porticus, Isium, Scapium, Stadium, Horrea piperatoria, Vespasiani templum, Minerva Chalcidica, Odion.»

Domitianus IX, et Clemens II.

«His consulibus insignissima Romæ facta sunt opera; id est Forum Trajani, Thermæ Trajanæ et Titianæ, Senatus, Ludus matutinus, Meta aurea, Meta sudans et Pantheon.»

Nobilis monumenta fecisset. Velleius Paternulus de P. Scipione Æmiliano: Fecit sua virtutis monumentum, quod fuerat avi ejus clementiæ.

Ut neque imaginum, neque titulorum, etc. «Senatus adeo letatus est, ut repleta certatim curia non temperaret, quin mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo acclamationum genere laceraret, scalas etiam inferri, clypeosque et imagines ejus coram detrahi et ibidem sol affligi juberet, novissime eradendos ubique titulos, abolendamque omnem memoriam decerneret.» Edit. Oxon. et Cant. e Suetonio, post Baluzium, apud quem plura vide, col. 505.

Rescissis igitur actis tyranni. Quod sub Nerva contigit. καὶ ὁ Νερούσιος τοὺς τε χριστιανούς ἐπ' ἀσθελεῖα. hoc est Christianos, ἀφῆκε καὶ τοὺς φερόμενους καθ' ἑαυτὰ. Editiones Oxon. et Cant. ex Xiphilino scil. post Dionem in Nerva. — Rescissis igitur actis tyranni, non modo in statum pristinum Ecclesia restituta est, sed etiam multa clarius ac floridius enitunt. Sed enim postea longa pax rupta est. Exiit enim post annos plurimos execrabilis animal Decius, qui vexaret Ecclesiam. Si Lactantium audimus, a Domitiano ad

Decium usque, nulla erit omnino persecutio. Ita enim ille: «Rescissis igitur actis tyranni (Domitiani) non modo in statum pristinum Ecclesia restituta est, sed, etc. Ex quibus contrerancani sui verbis intelligimus, longa Cypriani pax quibus sit limitibus includenda. DONWELLUS. — Omne quod (Domitianus) constituerat, Romani irritum fecere. Jornandes, lib. 1 de Regn. Succ. Et quod hic porro noster de actis tyranni rescissis loquitur, id supra, capite 1, non dissimili locutione, vel sensu, tyrannorum imperia rescindere dixerat. In statum pristinum Ecclesia restituta est. Quam cito id post Domitianum contigerit, habuisti modo duobus verbis ex editionibus Oxon. et Cant. num. 17, initio: tradit vero fusius Baluzius col., 505.

Multi ac boni principes. Nec hoc ex fide historie. Sed mentiendum erat, ut persecutoribus omnibus tristem obligisse mortem probaret; cum Trajanus et Antonini tranquillissime vita defuncti sint. Vide sis Sarisberiensis Polycratium (lib. vii. pag. 646 et seq.) TOLLIS. — Aliud virum doctum, cum hæc scriberet, egisse, parum abfuit quin dicerem. Sive quia multos ac bonos principes proxime post Domitianum Romani imperii clavum tenuisse, Zosimus, præter Eusebium et Lactantium, qui jam a Baluzio in eam rem laudati, testatus est his verbis: «Domitianus peremptus a Stephano liberto... Ab hoc tempore viri boni (ἀγαθὸς ἀγαθοί), principatum adepti, Nerva, Trajanus, et post eum Hadrianus, et Antoninus Pius, et par illud fratrum, Verus atque Lucius.» Sive deinde quoniam, ut ut maxime Trajanus et Antonini tranquilla morte defuncti sint, quod certe nollem negasse, haud id magis utique negavit noster Cecilius, qui ne γὰρ quidem de illorum morte, seu bona, seu tristis fuerit, meminit; quique proinde non nisi summa injuria videatur dici posse mentitus, ut persecutoribus omnibus tristem obligisse mortem probaret. Præsertim, cum nec Trajanum, nec Antoninos, nec ullos alios a Domitiano usque ad Decium imperatores Romanos in numero persecutorum posuerit, sicut sequentia firmabunt. At ecce id ipsum Tollo displicuisse nunc cogito, quod noster, inquam, Trajanum et Antoninos, qui ab Eusebio et aliis inter Ecclesiæ persecutores censentur, bonos contra principes vocaverit: haud inficiante nimirum viro clarissimo, fuisse illos Romanis, ceterisque ethnicis quibus imperant, bonos, sed negante fuisse tales Christianis; nec aliam sibi denique fingente præclari illius elogii causam, quam malam hujus Scriptoris fidem, qui quod iis tristem contigisse obitum ostendere non posset, mentitus sit fuisse bonos. Quasi vero probandum sumpsit, magna semper edi a Domino exempla in persecutores, ac non potius, adversarios Dei sæpe dignam scelere suo recipere mercedem, ut suo ipse loco loquetur. Aut quasi iterum ex Eusebii scribendi methodo, apud quem Adrianus imperator Justini verbis μέγιστος καὶ ἐπιφανέστατος, maximus et illustrissimus vocatur, quique alias eundem Adrianum, non cum Sulpicio Severo. «Dæmonum simulacra in templo ac loco Dominicæ passionis, perimendæ Christianorum fidei causa, constituentem» induxit, sed e contrario «Sereni Granii litteris in Christianorum gratiam datis commotum; imo ita commotum, ut statim proconsuli Asiæ scribere, «non esse Christianos sine objectu criminum condemnandos,» quique postremo nullam quartam, Sulpicii ritu, persecutionem sub Adriano numeravit, sed quartam suam usque ad M. Antonii et L. Au. Commodi tempora memorare distulit, sequatur, mentitum esse in his omnibus Eusebium, nec nisi mala mente res Adriani tractasse. Fuerit ergo potius et Cecilius noster, et Eusebius, bonæ in istis fidei Scriptores: sed quibus gravi aliqua de causa singule Christianorum vexationes non vise sint in persecutionum catalogum referendæ, nec singuli etiam imperatores, sub quibus et ex illorum quandoque imperio acciderent, in persecutorum albo scribendi. Plane quemadmodum ipsemet Sulpicius (lib. ii Historiæ Sacre): «Sane tum, inquit, Licinius,

B

C

D

... ad Constantium de imperio certavit, milites suos inire preceperat; abientes, milita reprobavit. Sed ad hanc persecutionem non computatur; sed res in omni negotio fuit quans ut ad Ecclesiarum videri non potest. » Sen, ut inanis d eum, promodo, dum Hieronymus in Chronico dicens Ecclesie persecutionem usque ad Licinij termino recenset, Sulpitius in Historia Sacra novam tantum numerat, quin nec singulas easdem cum Hieronymianis, imo, illam Arentium inter alias pretermittens, quam huic auctori *annua Aureliani scripta* ab una parte, ab altera vero *credita ejusdem facta* insignem merito reddiderunt; haud eam propter tamen male fidei accusatus, quod ad brevem et irritum Aureliani impetum sine dubio respexerit, et cui ne perficere quidem que cogitaverat licuit, protinus inter initia sui furoris extracto, ut noster brevi loquatur.

Nullus invenerunt impetus passa. Non quod nil proposita Domitiani obitu ad Decium usque fuerit perpessa. Passa enim, v. gr., sub Trajano, sub Adriano, sub Severo, sub Philippo, ut videre est apud Eusebium atque alios; sed quod impetus in illam per ea tempora facti nulli fuerint, id est, inanes et levioris momenti; quibus, ut cum nostro dicimus, non obstitit, quominus et Ecclesia ambas simul in Orientem et Occidentem perigrare possit manus: sicut omnino in Philippo. Et Facius, *Nulla ista sunt, ait, excusationes*; non quod nulli perquis exis ditioni occurrentium sibi esse videret, sequuntur enim continuo tres, et meus amicus est. Sa patria prius. Meus cognatus: sed quod ipsius iudicio, tres illae vanae essent ac nauci; et sicut idem iteram Philippo. 15: « Quid est autem, scelerate, quod genus, hostem Dolabellam iudicatum a senatu, quem in ordinem omnino esse nullum putas? Non quod pariter Antonius nullum esse crederet Senatum in urbe, vel in orbe; eam enim, ut sequitur, et sibi causam belli gerendi proponeret, ut senatum funditus deteterit: sed quod nulla esset senatus auctoritas apud Antonium. De re ipsa vide Dolwelli dissert. Cyrenae, vi, num. 17 et seq. usque ad 25. Quid? quod germana forte nostri scriptura fuerit, *nonnullos invenerunt impetus passa*; id est, pauculos, nec valde graves.

Manus suas in Orientem et Occidentem porrerit. Eusebius (lib. iv. Historie Eccl. c. 2), de rebus ad Trajanum Imperium pertinentibus disserens: καὶ τὰ πρὸς τὴν ἑσπερίαν ἡμεῖς διδρασκόντες ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἐπὶ ταῖς ἀνατολικαῖς ἐπιπέσειν πρὸς τὸν σωτήρα, quidem nostri doctrina atque Ecclesia magis ac magis in dies efflorescens, continuo incrementis aug. haurit. Idem rursus (eod. lib. c. vi), sed jam de Adriani temporibus verba faciens: ἴδιον δὲ τοῦ πρώτου διέταξε ποταμὸν πρὸς τὴν ἀνατολικήν, ἀνατολικήν, ἀνατολικήν τε ἐπὶ πρὸς τὴν ἑσπερίαν, πρὸς τὴν ἀνατολικήν καὶ ἑσπερίαν ἡμεῖς ἀνατολικήν ἡμεῖς ποταμὸν πρὸς τὸν σωτήρα. Porro Ecclesiam jam per universum orbem hauri clarissimorum siderum fulgentibus, et vigento apud totam hominum genus fide in Dominum ac Salvatore eum Jesum Christum, et que deinceps. Quod ad locutionem, ad vis Colubianum, 596.

Ut per annos esset terrarum angulus, etc. Nolebat ergo superius hic scriptor, cum de Christi discipulis statim post ejus in caelum ascensionem dispersis mentionem faceret, illoque, Nerone uocum regnante, Ecclesiam per omnes provincias ac civitates fundasse adderet, intelligi quasi de tota terra habitabili sine ulla limitatione loqueretur; sed atque, plus, minus, terrarum angulus in Oriente et Occidente exciperet, ad que ne quidem sub toto Nerone imperio religionem Christi penetrasse putabat, nonnullasque diem ferissimas nationes, que non nisi diu post Nerone Dei cultum susceperat, et ad justitie opera mansuetacte sint; unde et ille nobis de suis locis restrictiones, *hinc solum, etc.* cum ad Auctoris verba de omni terra ante Nerone *επιπέσειν* dissereremus.

Sed num saltem in America generaliter sancta

A Apostoli ex nostri Cecili hypothesebus Evangelium ante Nerone dominationem predicaverunt? Affirmare debet Pagius, post illa, que in Critica sua ad annum Domini 62, num. 2, tam in margine, quam alibi, observavit. Sed ego quidem negare non dubitaverim; et negare alias debet ipsemet Pagius, quoniam Lactantius, quem omnes, et Pagius ipse cum canonicis verum hujus libri parentem esse censent, et nos quoque credimus, libro tertio Institutionum, cap. 25, doctrinam Antipodum asperce exagitat, ut sint proinde inter Veteres, ne jam Augustini et aliorum auctoritatem congeram, qui Pagio negitent, Apostolos ad extrema mundi climata perrexisse. Ut meo utar instituto, habet aliquid in hunc locum Baluzius, col. 505.

Nulla denique natio, etc. Ἐπερὸθεν hęc dicta sunt, et interpretatione lenienda. Ceterum, non aliter fere lib. v, cap. 15, loquitur, ubi: *Cum vero, inquit, ab ortu solis usque ad occasum lex divina suscepta sit, et omnis sexus, omnis aetas, et gens, et regio unis ac paribus animis Deo serviant.* TOLLUS — *Nulla denique natio.* Præstaret, opinor, ex veteri codice legere, *nulla denique Dei natio*, ob hunc Apostoli locum ad Romanos, iii, 29: *An Judæorum Deus tantum? Nomen et Gentium? Imo et Gentium.* Inde quippe nulla in mundo natio, que non sit *Dei natio*, Præter quam quod cum perrexerit Paulus: *Quoniam quidem natus est Deus, qui justificabit circumcisionem ex fide, et præputium per fidem*, eo ipso nulla natio potuit tam feris moribus vivere, que non esset Evangelii prædicatione Deique cultu mitescenda ad justitie opera.

Suscipio Dei cultu. Tale est apud Lactantium, de Vita beata, c. 27: *Suscipere sapientiam cum vera religione; et de Justitia, c. 15: Suscipere legem divinam; et in Epitome, cap. ultimo: Suscipere quem Deus misit.*

Sed enim postea longa pax rupta est. Postea, id est, sub Decio, sicut patet ex sequentibus. *Longa autem proinde est annorum circiter centum et quinquaginta trinum.* Cave tantum, ut quo supra diximus sunt, ne hic pacem ἐπιπέσειν ἡμεῖς ἀνατολικήν ἡμεῖς, hoc est, *alissimam in tota Ecclesia*, qualis apud Eusebium ponitur ab Hegesippo sub Nerva extitisse. Nam noster contra de pace, quam levis aliquot persecutiones quandoque turbantur, loquitur, et ejusmodi adeo habebat ob oculos Sulpitius Severus, cum scriberet: *Interjectis deinde annis 8 et 50, pax Christianis fuit: nisi quod medio tempore Maximinus nonnullarum Ecclesiarum clericos vexavit: ubi pacem triginta et octo annorum haud meram ac continuam, sed aliqua vexatione interruptam vides, vocante etiam rotunde Hieronymi Chronico eam pacis sub Maximiano interruptionem, sextam Ecclesie persecutionem.*

CAPUT IV.

Exstitit enim post annos plurimos. H est, post annos plurimos tranquillitatis. Mai croxius, — ut sonat quidem Gallica ejus versio. Indubie ob longam mentionem recens factam, quam hic aliquatenus ἐπὶ τοῦ χρόνου repetendam potavit. Sed integra igitur locutio repetenda foret hoc modo: *post annos plurimos longa pacis, seu tranquillitatis; que mere ταπεινότητι, cum qui pacem dicit plurimorum annorum, longam eo ipso pacem extitisse penat. Mallem itaque post annos plurimos simpliciter de clavis plurimis annis accipere, quos jam porro centum et quinquaginta tres fuisse diximus.*

Enarrabile animal Decius. Haud alia arte Nerone tractabat noster (col. 496). Sed aliud plane diversum Cuperis habet de Decio proximo, col. 478.

Quis enim justitiam, etc. Redit ad loquendi genus, quod ante explicavimus, ejusque simie apud Lactantium his verbas: *Hinc cepe causa principum justitiam mansuetacte malis regibus fuit.* Videendus de reliquo Commodus, col. 526.

Ad illud principis fastigium. An quo sensu principis interdum primam et precipuum est? Sed quo, verbis gratia, Romanorum Imperatorum potestas vo-

cute a Trebellio Pollione *maximum in terris culmen*, A
 et infra a nostro *sublime fastigium*? Haud credide-
 rim, sed quo potius *principalis auctoritas* et *princi-*
palis notio in Zenonis lege de causis criminalibus,
 prout *principis auctoritas* et *notionem* significam
 secundo paragrapho: « Hoc solummodo in huius-
 modi causis vice quoque principis audiri solet, ut
 intentatum apud se crimen si patefactum fuerit,
 ad principalem referat notionem: ultionis autem
 tantis inferendæ dignitatibus modus non nisi in prin-
 cipis residebit arbitrio; » et rursus paulo post: *In*
hoc namque casu super coercenda huiusmodi accusatoris
culminia, non immerito consulenda erit principalis
auctoritas.

Frere protinus contra Deum cepit. Statim equi-
 dum a suscepto imperio *inceptam* constat ab eo per-
 secutionem. Quasi huius rei gratia proventus esset
 ad illud principale fastigium, frere protinus contra
 Deum cepit, ut protinus *caederet*, inquit Lactan-
 tius. Et ad Alexandrinum unus idemque nuntius re-
 tulit, et successisse in imperio Decium, et edidi-
 disse persecutionis edicula, quæ Dionysii Alexan-
 drini Epistola constat ad Fabium Antiochenum.
 Neque Romæ fuit ipse sub finem an. Dom. 249, quo
 circiter mensem Julium imperare exorsus; et primi
 omnium capti sunt cum sociis Moyses, et Maximus,
 et Celerianus, ipso adhuc Romæ versante Decio.
 DOWWELLS, dissert. Cypriani, xi, num. 55, e quo et
 quinque proximus, cætera que ad hæc Decii per-
 secutionem spectant, peti possunt.

Et quasi huius rei gratia proventus esset ad illud
principale fastigium, frere protinus. Ita, narrante
 Amunio Marcellino, et Caesar Gallus ex squalore nimio
 miseriarum, in ætatis indultæ (aut *adultæ*) primi-
 tiis, ad principale culmen *asperato* cultu pro-
 vectus, ultra terminos potestatis deleta procurvens,
 asperitate nimia cuncta *facilabatur*.

Nam proventus adversum Carpos. Constantinus in
 oratione ad Sanctorum coetum Gelas sive Gothas, Lo-
 simus *Seythas*. Quæ res ita conciliari potest, ut quia
 Carporum Gothicorum eadem origo erat, et quia
 utrique propter Istrum fluvium sedes habebant, facile
 eorum nomina permutareatur. *Editiones Oron. et Cant.*
 e Baluzio, quem plura vide sis annotationem in eam rem.
 Adiquoque Cuperum, col. 475, et Columbum, col. 596.

Statisque circumventus a barbaris, etc. Moris mo-
 dum ita narrat Zoimus: Τοῦ δὲ Ρόδου διὰ τὸ τῆματος
 ἐπὶ ἀποδοῦς, id est, *Seythas*, ὁμοίως τῷ Δελφῶν σαυροῦ-
 τος, ὅμοια τῶν τῶν ἀπεριστάτως ἐπέδωκεν, ἐπιταξίς
 τῆ ἀμὲ τῆ σὺν αὐτῷ δυνάμει τῆ πύλης, καὶ πανταχῶθεν
 ἐπὶ τῶν βαρβάρων ἀνατιθέμενος. μετὰ τὸν συνίστατον ὑπὲρ
 διαφύρα, διαφύραϊν οὐδένα δυνάμενος. *Editiones Oron.*
et Cant.

Nec sepultura quidem potuit honorari. Malin, *ne se-
 pultura quidem*, nam hæc vulgata loquendi ratio; et
 sic cap. 6: *Illi ne perficere quidem que cogitaverat li-
 cuit.* Fatendum tamen, c. 7, priori pacto *occurrere*:
Cum disperderet omnia, nec a Deo quidem manus potuit
abstinere. Neque apud Lactantium, de Vita beata,
 cap. 4: « Qui vero ambitione inflati, aut amore po-
 tentiæ inflammati, omne studium suum ad honores
 acquirendos contulerant, nec si solem quidem ipsum
 gestant in manibus, fidem commodant: » quin et
 apud Plinium (lib. viii, c. 76), de ursis: « Procedunt
 vere, sed mares præinguis; cuius rei causa non
 prompta est, quippe nec somno quidem saginatis
 præter 14 dies. » Sed consultus a me de his, inter
 alia, magnus Grævius sic respondit. Recte te vidisse
 puto, cum rescribendam censes, *ne sepultura quidem;*
 et sic quoque rescribendam in cap. 7 et Plinio, et
 Lactantio de Vita beata. Sipe libenter considerant
 ne et nos, cum tamen stans cuncte loquens sit proprius.
 Memini Gronovium varia loca in Suetonio sic quo-
 que correxisse. Grævius.

Ut hostem Dei oportebat supplic. esse.
Volentibus Deo vultibus. — Μαχόμενοι — Perinde
 alique scriptum fuerit a nostro. *vultibus*

CAPUT V.

Non multo post, etc. Id est, non multo post Decium
 imperatorem. — *Versio anglica.* Anno æræ Christi
 communis 251. Decius Abanti, quæ Mœsiae civitas,
 perit: idæde sit. sive Naxosibus, aut infino Decem-
 bria, ut e. carissima Pagii observationibus constare
 potest. Anno autem ejusdem æræ 256, quod multi
 volunt, vel ad suum, ut Pagius maluit, 257,
 Valerianum persecutio cepta. Revera igitur non multo
 post Decii interitum Valerianus simili persequendi fu-
 rore fuit correptus. Tantam persecutionem, quam
 anno Christi 252. Gallus et Volusianus sub finem
 mensis Junii commoverunt, poster, qui aliquot alias
 tacuit, silantio quoque, uti patet, prætermissit. Sed
 eam, ut hic merito Pagium exseribamus, neque Eu-
 sebius in Chronico, neque Divus Augustinus, lib. xvii
 de Civitate Dei, cap. 51 (potius 52), neque Sulpitius
 Severus numerant, localem quippe ac Romæ solum
 excitam; neque Eusebius in Historia martyrum sub
 Gallo et Volusiano passos memoravit. Imo, pergente
 eodem, Orosius, qui lib. vii, decem persecutiones
 quibus Ecclesia afflicta, cum decem pagis quibus per-
 cussa est Ægyptus confert, septimam plagam sub
 Gallo et Volusiano deducit ex pestilentia que omne
 propemodum genus hominum et pecudum neci dedit, non
 vero ex tormentis Fidelibus inflatis. Hæc ergo Pagus.

Valerianus. Senior nempe, qui anno Christi 255,
 statim post Gallum et Volusianum interfectos, ab
 exercitibus Norici ac Rhætiæ electus imperator, et
 mox Augustus factus. Ideo alias non solum P. Licinii
 Valeriani pater, sed simul P. Corneli Valeriani
 Salonini avus existit. Vide Pagium ad annum Christi
 259, num. 5, 4, et ad ann. 255, num. 8, 9. — *Valerianus.*
 Qui totio principatus sui erga Christianos se
 benignissimum præstitit, dein vero cum hæc indole
 fortunam etiam mutavit. *Edit. Oron. et Cant.*

Impius manus adversum Dei intenuit. Capite 5: *Donce*
impus manus adversum Dominum tendit. Estque
 prior locutio apud Virgilium et Tacitum aliosque
 pertraquens.

Quomvis brevi tempore. Id est spatio duorum circiter
 annorum, ex Pagii calculo, quem bonam putamus.
 Non quod huiusmodi tantum Valerianus imperaverit;
 meliorerat enim amatus imperii septimum, quando
 a Sapere captus est: sed quod cum reverendissimo
 episcopo Sarisb. breve, de quo agitur, tempus acci-
 pendum credamus de duratione persecutionis; o-
 tius quam cum Maucroixio de duratione imperii. Con-
 ferat Dodwellum, dissert. Cypriani, xi, num. 59 et
 60.

Iusti sanguinis. Multum pro temporis brevitate, mul-
 tum pro passorum qualitate intellexit. DOWWELLS. —
 Alii aliter, ut ex eodem patet, qui tibi adendum. Sed
 quem, verbi gratia, sanguinem vir doctissimus Jus-
 sam fuisse contendit in Ægypto ultra edicti modum,
 quod Valerianus ad Senatam misit, et eujus summam
 Cyprionis nobis in epistola ad Successum conserva-
 vit, quidni potius et proprie fusi dicitur ex speciali
 rescripto ad Ægypti præfectum Amilianum? Dispu-
 tat enim ex seipso Valerianus ad Senatam edicto Dod-
 wellas: ac præter illud, hæc etiam illud, quod urbi
 Romæ, sed ad summam totius provincie fuit, quam-
 plurimum alia ad provinciarum præfides ab eodem Va-
 leriano imperatore missa fuerunt. In ea dicta Cy-
 priani epistola certum est; in qua, post descriptum
 Valerianus ad Senatam edicti summam, sequitur:
Subiecit etiam Valerianus imperator orationem suam, id
 est Legi, *exemptam litterarum quas ad præfides pro-
 vinciarum de nobis, hoc est, in genere de Christianis,*
fecit. Et, quod magis est, non in ad apud Iusobelum
 Ægyptipræfectus Amilianus *que tunc debeat esse*
missa, quasi ad verbum illas, *registoria jussione,*
 ad se missa meminit: sed id rescriptum diversum
 fuisse ab eo, quod ad Senatam Valerianus misit, due
 res inter alias momentanea, quod illud ad Senatam
 solus Valerianus fuerit, si epistolam Cypriani non uno

loco audiverimus, illud vero ad Æmilianum non so-
lus Valerianum, sed Augustorum, id est, Valeriani et
Gallieni, altera autem, quod ex Augustorum *αὐτοκρατορίας* ad Æmilianum missa, debuerat ille ante omnia
Christianos sue provincie in quendam Libye locum
nomen Cephro relegere, quia de re ne verba qui-
dem in Cypriano Valeriani ad senatum rescripto;
nec injuria sane, cum ea res ad Ægypti prefectum
speciatim pertineret, non ad Senatum, et jam Valerianus
de Christianis, qui in provinciis degebant,
ad eorum presides rescripsisset. Acta publica confes-
sions Dorothei et aliorum apud Eusebium: *Æmilia-
nus præfatus dixit: Video vos ingratos esse simul ac
stipidos, qui clementiam Augustorum minime sentitis.
Quoniam non novebitis in hac urbe: sed mittimini
in partes Libyæ ad locum qui dicitur Cephro. Hunc
enim locum ἐν τῆς ἀδελφείας τῶν Σεβαστῶν ἔχον, iussu
Augustorum nostrorum elegeri; ad quem igitur singulare
aliquod rescriptum allatum fuerat ab imperatoribus,
et qui proinde sanguinem, quem fudit postea copiose
in Ægypto, fuisse merito ex eodem Augustorum
mandato censendus est. Plusque adeo sanguinis, ne
nunc alia afferam, Valerianus faderit, quam Dod-
wello visum.*

Ut esset posteris documentum, etc. Sic supra, cap.
4: *Distulerat... pœnas eorum Deus, ut ederet in eos
magna et mirabilia exempla, quibus et posteri disce-
rent... Deum... mortem digna ultione superbis, et im-
piis, ac persecutoribus irrogare.*

Adversarios Dei sæpe, etc. Audin' ut, ex hujus auc-
toris hypothesibus, dignam suo scelere mercedem Dei
hostes, non semper, sed sæpe recipiant? Firmat ergo
valide hic locus quæ supra a nobis contra Tollium
disputata sunt. Potuissetque adeo Trajanum et Anto-
ninus noster, vel si maxime tranquilla morte obierint,
Ecclesiæ persecutoribus accensere, si quæ sub illis
persecutiones contigerunt, ab eorundem edictis ma-
nassent: sed quoniam aliunde ortæ sunt, idcirco illi
per nostrum in bonorum principum catervam fuerunt
relati. Quæ cum ita sint, vellein τὸ sæpe clarissimi
interpretes non suppressissent.

Hic captus a Persis. Quo anno Valerianum a Sapore
captus fuerit, haecenus in controversiam vocatum...
Certum est, currenti anno Christi 269, Valerianum ad
mancipii fortunam, ut Lociis verbis utar, redactum
fuisse, inchoato septimo imperii anno... Æstate cir-
citer ineunte. PAGES, qui omnino videndus. — Cap-
tus est sub fine anni 261. DODWELLS, Dissert.
Cyp. 11, num. 59. — Valerianus, in Christianos perse-
cutione commota, statim a Sapore, Persarum rege,
capitur. HERONYMUS, in Chronico, ad annum æræ sue
Domini 268 secundum Scaligeri editionem. Sed non
unico errore. Vide supra, num. 4, et Pagium suis
locis.

Si quando liberit. Si quando liberat. Editio Abo.
seu casu, seu consilio. Nihil enim ea de re Columbus
in suis notis. — Latine magis, *liberet*, vel, quod
propius ad veteris libri scripturam, *libuerat*. TOLLIUS.
— Posterioriorem malim conjecturam. Nam nec aliter
ferè, cap. 21: *Quotiens delectari liberat.* Cogitavi
etiam, pleniorē forte nostri manum fuisse, non, si
quando liberat aut vehiculum ascendere, aut equum,
cum gemino, aut, sed cum unico, si quando liberat
vehiculum, etc.

Vehiculum ascendere, aut equum. Ita sine præposi-
tione Terentius, *ascendere navem*; Cæsar, *ascendere
jugum*; et uti hic denique Livius ac Suetonius, *as-
cendere equum*: quomvis præpositio in talibus adhi-
beri soleat, et Livius ipse alibi *ascendere in equum
dixerit*.

Inclinare sibi, etc. Quam contumeliam ultro dissi-
mulat Treb. Pollio, qui aliam non memorat contume-
liam, nisi quod Sapores cum Romanorum rege ut
vili et abjecto mancipio loqueretur, quasi intra verba
solum stetit hoc dedecus. Edit. Oxon. et Cant. —
Inclinare sibi. Eutropius, in Vita Pontii manu-crip-
ta, ex bibliotheca doctissimi P. Puteani: *Valerianus*

*A scilicet imperator in captivitate ductus a Sapore, rege
Persarum, non gladio, sed ludibrio, omnibus vitæ suæ
diebus merita pro factis percepit: ita ut quotiescumque
ree Sapores equum conscendere velit, non manibus suis,
sed incusato dorso, et in cervice ejus pede posito, equo
membra levaret.* GALE et BALUZII cum variantibus
tamen aliquot lectionibus non spernendis.

Romanum. The Roman Emperor. Id est, Roma-
num imperatorem. Versio Anglicæ.

Romanum. Supple. Regem, ἀπὸ τοῦ ῥωμαίου. Quod ne
dubitanter facias, vide ut jamdudum Trebellius Pol-
lio præverit: Valerianus, inquit, *victus est a Sapore,
Rege Persarum... quem cum gloriosæ victoriæ successu
minus honorifice quam deseret, superbo et elato animo
detineret, atque cum Romanorum rege ut vili et abjecto
mancipio loqueretur, etc.* Ut Græci ergo tam Augustos
sen imperatores, quam Cæsares ab Augustis diversos
seventes βασιλεῖς vocarunt: ita Latini quoque non
raro post primi et secundi sæculi imperatores, Au-
gustus et imperatoribus regum nomen dederunt; quin
et alterum in speciem multo minus nobile, uti mox
videbimus.

Imposito pede super dorsum ejus. Phrasis, cujus
nulla nunc mihi occurrunt exempla, nisi apud Vul-
gatam, ubi, verbi gratia, II Reg. xii, 30: *Et diadema
impositum est super caput David*; et Act. xv, 10:
*Quid tentatis Deum, imponere jugum super cervicem
discipulorum.*

Illud esse verum dicebat. Loci sensum non asse-
quor, nisi innuat Lactantius illud a Sapore expro-
brati verum esse, Valerianum sibi esse, mancipii
loco, utpote qui scalæ vel stapedis vicem præstaret;
non ea utque, quæ Romani in tabellis depingunt,
hoc est, *devictos Persas triumphosque ab illis reporta-
tos.* Edit. Oxon. et Cant. a quibus diversus non abit
elegantissime versionis Parisiensis auctor. — Malim,
Illud esse verum spectaculum dicebat; quomodo ca-
pite 16: *Hic est verus triumphus cum, etc.* GALE. —
Illud esse verum dicebat. Numrum, quod pedem dorso
Valerianum imposuisset, atque illud etiam loquens
premeret. Tota enim series orationis est, et imposito
pede super dorsum ejus, illud esse verum dicebat.....

non quod in tabulis aut parietibus Romani pingunt;
ut ad eam tandem utriusque corporis situm, non fic-
titium, sed reipsa constantem, Cecilius noster post
Saporem respexerit, quo Sapores Valeriani dorsum,
inclinare se et terga præbere semel jussi, suo pede
calcabat. *Inclina te mihi, ac terga præbe, aiebat igitur
imperiosius rex Persarum Romano.* Quod cum dic-
tum factum Valerianum præstaret, pedem illico Sa-
pores ejus dorso imponebat, *Hoc verum est, inquit,
non quod in tabulis aut parietibus Romani pingunt.*
Quasi dixisset: Ausi suat aliquando Romani tui Per-
sas sibi hoc pacto subjectos depingere. Sed illa ad
libitum efficta erant, et mere imaginaria. At quod
jam tibi, terga præbenti, pedem impono, id pura
veritas, Valeriane. Sicque tota, meo judicio, hu-
jus loci difficultas hinc orta, quod auctor non in-
tegra se ipsissima Sapores verba, quæ jam, credo,
attulimus, representaverit, verum interpolata, et
quibus usus sit pro suis.

Exprobrans ei cum risu. Multum, ni fallor, lucis et
elegantie afferri possit his verbis, si cum proxime
præcedentibus ac sequentibus connectantur in hunc
modum: *Illud verum esse dicebat exprobrans, et cum
risu, non quod in tabulis, etc.* Neque adeo dubito
quin ipsissima sit auctoris manus: ut haud, inquam,
scripserit *Saporem Valeriano exprobrasse cum risu*;
nam ista sine locutio obscura, et minus Latina; sed
id quod Valeriano Sapores dicebat, dictum illi fuisse
exprobrando, et ridendo simul.

Dignissime triumphatus. Hoc est, ut meritis erat.
Sic enim dignus et digne veteribus. Noster capite 1:
Deum mortem digna ultione persecutoribus irrogare; et
hoc ipso *adversarios Dei sæpe dignam scelere suo re-
cipere mercedem.* Alias, indignissime foret legendum.
Triumphatus autem, propter sequentia, ad memoriam

clarissimi triumphū videtur omnino per triumphum ductus sonare. Nec alio, opinor, anglica versio referenda, *Being thus led about in triumph.*

Aliquandiu vixit. Vixit in ea servitute Valerianus usque ad annum 269, auctore Chronici Alexandrini teste, cui hac in re fides habenda : *His coss.* (Claudio nempe et Paterno) Valerianus Augustus a Persis oppressus perit. Papius.—Nimirum, ad an. Chr. 259, quo Valerianum captum fuisse a Sapore, Pagio certum est. Fuitque adeo Valeriani servitus decem annorum.

Cum filium haberet imperatorem. Senioresem scilicet Gallienum, quem jam ab anno Christi 251 consortem imperii fecerat, et qui, capto patre, summam rerum solus per multos annos administravit. Quo hæc anglicæ translationis verba pertinent : *That he had a Son, upon whom the Empire had devolved by his misfortune.* Adde Baluz., col. 506.

Servitutis extrema. Eodem proculdubio sensu, quo extremi ingenii homo apud Livium, pro homine ingenii infimi, et extremi homines, pro infimis ac humillimis, occurrunt.

Nec omnino repetitus est. Id verissimum. Et Bactriani tamen, atque Hiberi, et Albani, et Tauruscythæ, ad Romanos duces scripserant, auxilia pollicentes ad Valerianum de captivitate liberandum, ut scripto reliquit Trebellius Pollio in Valeriano seniore.

Direpta est cutis. Sententia Nicolai Heinsii fuit scribendum esse *derepta est ei cutis.* Aliud enim Latinis est diripere, ut diripere agros, urbes; aliud deripere, quod est detrudere, auferre, ut multis ostendit vir ille magnus in notis ad Ovidium, idque probat fide et auctoritate vetustissimorum librorum. Grævius. Confer Cuperum, col. 482, et Baluz., 506.

Infecta rubro colore. *Qu'ils peignirent de rouge.* MAUGROIX. — Tanquam noster, *picta rubro colore* scripserit.—*And both it and its being teinctued with a red colouring.* Versio anglica. — Perinde jam ac si apud nostrum *tincta rubro colore* legatur, nec de sola Valeriani cute, verum de ejus intestinis quoque agatur. Quod posterius vereor, ut facile cum isto narrationis complexu conciliari possit, et *exuta visceribus pellis, infecta rubro colore, ut poneretur...* De cæteris, vix ausim quid potius sequar eligere. Credo tamen secundam præstare interpretationem ob hunc Plinii locum : *Mulieribus etiam palpebræ infectæ quodammodo : tanta est decoris affectatio, ut tingantur oculi quoque.*

Infecta rubro colore. Ut donaria *εὐδωματα* solebant minio obduci. Qua de re Servius ad Virgilium. Ruber enim color diis sacer, propter igneam eorum naturam. TOLLIUS. — Accederem libens viri docti sententiæ, ut proxime sequeretur, *ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimi triumphī poneretur.* Sed ex verbis fateor, ad memoriam clarissimi triumphī, mihi ante omnia suspicio est indulum fuisse purpurea veste Valerianum ea die qua de illo triumphavit Sapores, quo nempe asperius Valeriano insultaret, et se de imperatore triumphum agere omnium oculis ostenderet. Nam nec aliter Christum purpurea veste Romani milites, cum ei impensus illudere vellent, induerunt. Deinde vero suspicio quoque non alia de causa placuisse Sapori, ut Valeriani, tandem mortui et corio exuti, cutis rubro colore inficeretur, quam ut clarissima illius diei memoria in perpetuum duraret, qua Valerianum in triumpho eduxerat purpuratum. Confer Baluzium ad eadem verba. Col. 506.

Cum exuvias capti principis. Non quo igitur sensu apud Virgilium, lib. II Æn.,

Exuvias indutus Achillei;

sed quo proprie apud eundem *exuvias serpentis* habemus in his versibus :

Cum positis novus exuviis, nitidusque juvena Volvitur.

Itemque apud Plautum *exuvias bubulas*, pro corio,

A vel pelle bubula; et rursus apud Actium in Bachiis :

Tunc pecudum exuvias lævo pictas lateri accommodans.

Qui locus an quod jam præcessit, *infecta rubro colore*, aliquatenus illustrare queat, judicent docti : mihi non videtur, sed pertinere potius ad pictas veterum vestes. Et de reliquo, quem noster paulo ante imperatorem tacite regis nomine donavit, exerte nunc principem appellat : quod prima, uti dixi, specie multo minus habet nobilitatis. Sed id nolito Valeriani captivitati tribuere. Latinis maxima feliciorum imperatorum dignitas et potestas nonnunquam principatus dicta, ipsique principes nuncupati. Hinc noster capite 3 : *Multi ac boni principes Romani imperii clavum regimenque tenuerunt.* Indeque mox eidem, cap. 4, de illorum *ὑπεροχῆ*, fastigium illud principale. Sed et ita apud Plinium et alios, *Claudii principatu*, et *Divi Augusti principatu* pro *Claudio* et *Divo Augusto imperantibus.* Denique, de ipsissimo nostro Valeriano, cum jam captivus esset, Balerus rex Cadusiorum ad Saporem scribens : *Captum, inquit, Valerianum principem principum non satis gratulor ;* ut vel inde pateat quid ex cæca et prava Ethnicorum adulatione principes, cum de Romano imperatore dicitur, sonet, idem scilicet, quod de Dei Filio in Apocalypsi (cap. 1, 5), *Princeps regum terræ.* Apage sis.

Apud deos suos cernerent. Sexcenta sunt in Latinorum libris exempla, ubi *apud me*, et in *ædibus meis*, unum et idem prorsus notant. Atque ita nunc *apud deos suos*, et in *templo barbarorum deorum*, quod recens præcessit, eodem mihi redeunt.

Facere... adversus majestatem Dei. En quod supra diximus, *facere*, apud nostrum absolute, hoc est, sine accusativo, quem regat, reperiri. Neque aliter in fine capituli 6, *contra Deum fecerunt.* Quod ut minus mireris, sciendum *τὸ facere* in utroque exemplo nil aliud esse quam quod quotidie neutraliter dicimus *agir*, Græci sere *πολετεύεσθαι* : quo et sensu hic auctor, cap. 9, de Maximiano loquens, *exinde insolentissime agere cepit.*

Singularis Dei. Vid. Cap., col. 482. Continentis, etc., *ibid.*

CAPUT VI.

Aurelianus. Quintilli, seu, secundum Hieronymi Chronicon, Quintili Imperatoris, qui die imperii decimo septimo interfectus est, successor; idque anno Christi 270 mense novembri, aut insequenti. Eundem aliquot locis *L. Domitium Aurelianum* Indicali consulum nominant; modo etiam nonnullæ inscriptiones, *Valerium Aurelianum*, a familia Valeria, qua ipsi erat gentilis. V. Hieronymum in Chronic. ad an. Dom. 274, Criticam Pagii ad an. Chr. 270, num. 3, et 274, num. 1, Petavium denique De Doct. Temp. ad annos Chr. 274 et 275.

Natura vesanus, etc. Aurelianus, quod negari non potest, *severus, truculentus, sanguinarius fuit princeps.* Edit. Oxon. et Cant. ex Fl. Vopisco. Adde Baluz., col. 507, et Columb., col. 597.

Quamvis captivitate Valeriani meminisset. Si quis, unde id noster sciverit, cogitet rogare, responsio in promptu. Potuit meminisse, quia res erat adeo recens et illustris, ut illius non posset non recordari; mortuo quippe novissime Valeriano apud Persas post annos decem captivatis, seu, quod eodem redit, anno demum Christi 269. Vide supra, col. 448.

Iram Dei crudelibus factis lacessivit. Non intentata igitur duntaxat persecutio ab Aureliano, quod clarissimo Dodwello visum est, sed *executioni mandata*, ut loquitur et multo probat Pagius in Critica Historico-Chron., ad annum Christi 272, num. 5 et 6. Conferantur insuper tertius, quartusque : quin et Baronius ad annum Christi 275, num. 9, 10, et 275, num. 4, 5 et seq. ubi, si non innumera illa *martyrum millia* recensentur, quos Leo Magnus in octava sub Aureliano persecutione passos esse posuit, nominantur saltem plurimi, eorumque pœnæ, ex fide Martyrologiorum et similium scriptorum auctoritatibus.

Aurelianus... iram Dei crudelibus factis lacessivit.

Verum illi ne perficere quidem quae cogitaverat licuit: A sed protinus inter initia sui furoris extinctus est. Edictum itaque indultive emisit Gallienus Aegyptiis an. Dom. 272 accuratissime, instante solemnitate paschali... Inde nemo est de persecutione suspectus usque ad Aurelianium. Eum tamen ipsum praetermisit Sulpicius Severus, vir alioqui fabulis addictissimus. Et merito quidem illa. Intentata enim duntaxat erat ab Aureliano, non item executioni mandata. Id satis manifeste indicant scriptores illis temporibus proximi Lactantius et Eusebius. Equid illis Lactantii verbis claritas? *Verum illi ne perficere quidem quae cogitaverat licuit: sed protinus, etc.* Similiter Eusebius de eodem Aureliano... *ἢ ἢ ἐστὶ βουλὰς ἢς ὡν διαγράψιν ἐκείνην οὐκ ἐποίησε: πολλὸς γὰρ ἦν ὁ παρά παρὰ περὶ τούτου λόγος. Μάλιστα δὲ ἦδη, καὶ σχεδὸν εἰπεῖν τοῖς καθ' ἡμῶν γράμμασι δεικνύμενοις ἕνα μέγιστον δίκην, μονομαχίᾳ ἐξ ἀρχαίου τῆς ἐγγεγραμμένης ἀπὸ ἀποδοσμῶσα...* Impulsus itaque erat duntaxat Aurelianus, ut persecutionem adversus Christianos commoveret; et de ea rumor solum, quasi de re nondum ad exitum perducta ferebatur. *Ἐλλοττα* etiam dixit, et edictis *σχεδὸν εἰπεῖν ὑποσχεθέντων*, a Deo esse occupatum. Nondum igitur persecutionem excitaverat: vixdum etiam subscripserat edictis, cum a Deo punitus est. Constricto cubito Deus conatum ejus repressit. Nondum igitur res erat ultra conatum perducta: nondum etiam plagam infllexerat, quam fuerat elevato brachio minatus.

QODWELLUS.

Verum illi ne perficere quidem, etc. Product (hunc) Lactantii locum Dodwellus, atque: *Si (Aureliano) perficere quae cogitaverat non licuit, ut tradit Lactantius, nullus itaque eius decreto factos martyres fuisse necesse est.* Verum, ex hoc ipso loco, et sequentibus, Dodwelli sententia jugulatur. Lactantius enim, qui istis temporibus fuit proximus, dicit quidem Aurelianium, quae cogitaverat, perficere non potuisse, non vero ei illa inchoare non licuisse; persecutionem vero inchoasse statim subdit: *sed protinus inter initia sui furoris extinctus est: non itaque ante ejus initium, sed antequam eam perficere et ad finem perducere posset, quod sequentibus verbis magis confirmat: Nondum ad provincias ultteriores cruenta ejus scripta pervenerant, et jam cruentus ipse humi jacebat.* Pervenerant ergo ad provincias viemiores Thraciae, ubi interfectus est. Quibus etiam verbis Lactantius confirmat quod in Chronico Eusebii, et apud Orosium traditur, inter decretum persecutionis et Aureliani eadem aliquod temporis spatium intercessisse. *PAGIUS*, apud quem *plura* in eam rem digna lectu.

Sed protinus inter initia sui furoris extinctus est. Occisus Aurelianus uno aut altero mense, ut videtur, postquam persecutionis edictum emisit. *PAGIUS*.— Brevisssimae igitur eatenus, quo et illam nomine appellavit, duorumque ad summum mensium. Sed, pergoneat viro docto, eadem post Aureliani interitum per aliquot menses, id est, per sex mensium interregnum duravit; et quicumque Christiani martyrium tunc passi sunt, sub Aureliano in Martyrologiis passi dicuntur, quia videlicet virtute ejus decreti occisi. Ita ergo rursus. *PAGIUS*.

Ad provincias ultteriores. Id est, ultimas. Thracia enim quondam a nostro nominata est, ut possis cum *PAGIO* provincias ultra Thraciam istas intelligere. *Maucroixius*, *Anz provinces les plus éloignées, eodem nobisem sensu.*

Scripta, etc. Hoc est, *edicta*, quae *Maucroixii* versio; vel, *edicta contra Christianos*, quae plenior episcopi *Sarisher*. interpretatio. Scito tantum videri ejusmodi scripta cap. 10, num. 22, alio nomine *litteras* vocari his verbis. *Itaque ad praepositos litteris, etiam milites cogi ad arripda sacrificia praecepit;* ubi lego quae notavimus.

Coenophrum. Sed cum iter faceret, apud *Coenophrum*, mansionem quae est inter *Heraciam* et *Byzantium*, malitia notarii sui, et manu *Mucaporis* interfectus est. *Editio Ox. et Cant. ex Vopisco.* Adde *Baluz.*, col. 307, et *Columb.*, 397.

Qui locus est Thracia. Sed quis locus? *Un bonny*, ait *Maucroixius*, id est, *pagus*. Praeiverat *Ferrarii Lexicon Geographicum: Coenophrum. Castelnuovo, ut ipsum nomen Graecum significat, pagus Thraciae, ad Propontidem, inter Byzantium... et Heracleam... ubi Aurelianus imperator interfectus est, teste Eutropio.* *Vopiscus mansionem* vocavit sic verbis modo altatis: de ejus vocis significatione dicetur suo loco in sequentibus.

Ab amicis interempus. *Edit. Ox. et Cant. ex Vopisco:* « Incidit autem, ut se res fataliter agunt, ut *Mnestheum* quem pro notario secretorum habuerat, libertum, ut quidam, suum, infensioem sibi minando redderet, quod nescio quid de quodam suspicatus esset. *Mnestheus* qui seisset *Aurelianium* neque frustra minari solere, neque, si minaretur, ignoscere, breve nomen conscripsit, mixtis iis, quibus *Aurelianus* vere irascebatur, cum iis de quibus nihil asperum cogitabat, etc. » — Quem *Vopiscus Mnestheum* vocat, a *Zozimo* « *Ἔρος* dicitur, τῶν ἔξωθεν φερομένων ἀποκρίσεων μηνυτὴς τεταγμένος, uti olim ad primum *Zozimi* librum annotavimus. *Eaedem editiones.* Adde *Columb.*, col. 397.

Contra Deum... fecerunt. Versio *Anglica: They acted against God.* — Ad verbum, *Egerunt contra Deum;* quod illa quae a nobis, in fine capitis 5, dicta sunt firmat. Conferatur *Columbus*, col. 397, *Sallustius* non dissimili ratione de veteribus Romanis: *Optimus quisque facere, quam dicere... malebat.*

CAPUT VII.

Diocletianus. Qui anno Christi 284, male enim *Scaliger* serius, imperator renuntiatus est; idque, non *Palmbis*, seu die 21 Aprilis, ut quamplurimis ante *Petavii* Doctrinam temporum persuasum fuit, sed die 17 septembris, si cum *Pagio* auctorem *Chronici Alexandrini* librat sequi vel 12 kal. Decembris, id est, die 20 Novembris, si *Diocletianeam Baluzii* Chronologia praetuleris. *Petavium* autem, lib. xi, de Doct. temp. c. 50; denique *Pagii* Criticam in *Annales Baronii* ad annum Christi 284, num. 3 et 4.

Qui scelerum inventor et malorum machinator. *MAUCROIX*, *Mauvais prince, et auteur de tous nos maux.* — Quasi postrema hujus loci verba sint, et omnium nostrorum malorum machinator. Versio *Anglica: That was the Contriver of all our late miseries.* — Perinde etiam atque recepta lectio sit, *Inventor postremorum omnium nostrorum malorum.* Occurrunt, opinor, ambae translationes difficultati, quam ad caput 9, col. 666, tanget *Tollius*. Adde *Col.*, col. 597. *Lactantius* in lib. de Mortibus Persecutorum cap. 7, quibus moribus *Diocletianus* imbutus fuerit, nos edocet... *Diocletianum* tamen prioribus imperii annis Christianis favisse testatur *Eusebius*, lib. vii, cap. 1, ubi quantum gloriam ante persecutionem anno 302 excitatum religio christiana consecuta esset indicans, ait: « *Argumentum esse possit imperatorum benignitas erga nostros, quibus regendas etiam provincias committebant, omni sacrificandi metu eos liberantes ob singularem, qua in religionem nostram affecti erant, benevolentiam.* Quid opus est dicere de iis, qui in imperatorum palatiis versabantur? Quid de imperatoribus ipsis, etc. » quae huic referenda. *PAGIUS ad annum Chr. 284, num. 9.*

Orbem terrae. Quem mox *Diocletianum regnum* appellari videbis, et qui proinde simpliciter de Imperio Romano intelligendus, uti et vox *Orbis* paulo post sine addito posita.

Avaritia et timiditate. *Avaritia exemplar* occurrit apud *Vopiscum* in *Numeriano*, cum apud *Tungros* diverteretur. *Editio Ox. et Cant.* — Affert *Vopisci* locum *Baluzius*, col. 307. *Vin* hic *χρησ* insigne *Diocletiani* timiditatis argumentum? *Perge* quae noster dicit legere. *Tres enim*, inquit, *participes regni sui fecit.* Ratio, si quae ulla unquam, peremptoria. Confer *Aurelii* locum vox adducendum: *Quoniam bellorum noles acivus urgebat*, etc. Item clarissimum *Graevium*

ad caput 8, num. 6. Postremo, quæ ad novum dicimus, col. 664, et ad 10, col. 668.

Subvertit orbem terræ. Acta latina passionis SS. martyrum Tarachi, Probi, et Andronici, quos sub Diocletiano et Maximiano Herculeo serius œcius passos esse certum est: «Maximus dixit, maleficis principes, o malum caput, qui diuturnam et aliam pacem præstiterunt. Andronicus dixit, Ego maledixi et malefico potestates et sanguibulos, qui sæculum everterunt.» Quod cum magno animo, viventibus iis principibus, et apud præsidem Romanum dictum fuerit, major sane huic scriptori, dum post utriusque mortem similia affirmat, fides est habenda.

Tres enim participes regni sui fecit. Maximianum cognomento Herculeum anno Ch. 285, Constantium cognomento Chlorum, et Galerium Maximianum cognomento Armentarium, anno 295. Editio Ox. et Cant.

Adde Baluzium, col. 507, Cuperum, col. 482, Columbum, col. 598, et Pagii Criticam ad annum Ch. 292, quò videlicet, secundum Pagium, non sequente, Constantius Chlorus et Galerius Maximianus a Diocletiano Cæsares facti.

Regni sui. Tanquam de regis proprie dicti ditione et potestate agatur, non vero de imperatore, qui orbem terræ administrabat. Sed quia, ut jam vidimus, Romani imperatores, tertio saltem sæculo, reges vocati, idcirco etiam quandoque illorum ditione ac potestate regni nomen sortitæ sunt. Aurelius Victor de ejusdem Diocletiani imperio: *Celebrato regni vicesimo anno, valentior curam R. P. abiecit.* Confer et Hieronymiana Eusebiana Chronici versione, *Tiberius Drusum consortem regni facit.* Item, *Philippus Philippum filium suum consortem regni fecit.* Imperium sine circuitione interpretes nostro loco redderunt.

In quatuor partes orbe diviso. Ea quo pacto, ex Aurelii Victoris pericope vere insigne: *Quoniam bellorum moles.... acrius urgebat, quasi partito imperio, cuncta quæ trans Alpes Gallie sunt, Constantio commissa* (hæc prima pars): *Africa, Italiaque Hercudio* (hæc secunda); *Illyricique ora ad usque Ponti fretum, Galerio* (hec tertia). Cætera *Valerius retentavit.* Hic quartam habes. Vide an non itaque Hispania Valerio Diocletiano inter alia cesserit.

Quam priores principes habuerant cum soli, etc. Tractatio anglica: *The former emperours.* Id est, priores imperatores. Optimus Commentarius. Promiscue enim apud antiquos imperatoris ac principis appellationes, etiam cum de imperatorum maximis loquuntur. Confer dicta ad caput 14, num. 10.

Acceptentium. Anglica versio: *Of those who received hispay.* Hoc est, eorum qui stipendia ab eo accipiebant.

Dantium. Eadem: *Of those who payed his taxes.* Id est, illorum qui imperata sibi tributa solvebant.

Enormitate indictionum. Sic apud Spartianum in Caracalla, *enormitas stipendii*; et in Vita S. Cypriani per Pontum, *enormitas spatii longioris*; et in Theodosii Novellis. *Palatinæ exactionis enormitas*; denique, apud Jul. Capitolinum in Gordiano tertio, de Philippo Arabe, *qui se in novitate utque enormitate fortunæ non tenuit.*

Indictionum. Tributorum. Editio Ox. et Cant. Adde Baluz., col. 507.

Desererentur agri. Vide Baluz., col. 507.

Et cultura. Forte scriptum, *et culta rura*: quantum nec vulgata lectio mala est. TOLLIUS.

Provinciæ quoque in frusta concisæ. Reliquit Augustus Senatui imperii *Breviarium*, quod quale fuerit ex Strabone, et Tacito, et Plinio intelligimus; nec ullus memoratur imperatorum, qui provinciarum distributionem innovavit usque ad Hadrianum. Mutata equidem nonnulla ab Hadriano discimus ex Appiano. Sed quamcumque tandem ille provinciarum distributionem reliquerit posteris, ea rursus peransisse videtur usque ad Diocletianum. Novam enim ille cum suis Cæsaris provinciarum partitionem fecit. Provincias, eo imperante, *in frusta concisæ tradit in aureolo de Persecutorum mortibus libello*

Lactantius. DODWELLUS, in diss. Cypr. XI, num. 23.

Multi præsidēs. Vide Cup., col. 482, et Columbum, col. 578.

Officia. Pro, officiarum. Editio Ox. et Cant. — Confer Cangii Glossarium, v. *Officium*; et Grævinum infra, capite 8. Sed omnino debere hic inferioris ordinis officia intelligi ostendit, cum antecessens mentio *præsidum*, quibus scilicet officia illa suberant. Tum collatus Pollionis locus in duobus Gallienis, ubi *palatinorum officiorum præfecti et magistri* sic commemorantur: «Cum iret ad hortos nominis sui, omnia palatina officia sequebantur. Ibant et præfecti; et magistri officiorum omnium ibantebantur.»

Incubare. Sic et lib. VII de vita Beata, cap. 19: *Si quidem capto mundo cum magnis latronum exercitiis incubabit, et supra, cap. III: Subjectorum tamen cervicibus incubavit quam dicitissime.* Florus l. II, c. 6, de Scipione: *Sic factum est, ut inhærentem, atque incubantem Italiæ extorqueret Hannibalem.* Sed plura video clarissimum Columbum jam ad caput tertium, col. 595, congressisse. TOLLIUS.

Rationales. Procuratores principum, quorum cura erat, ut in provinciis bona caduca et vacantia fisco vindicarent. Editio Ox. et Cant. — *Rationales* eosdem revera esse atque principum procuratores perspicere ostendit Lampridius in Alex. Severo his verbis: *Ubi aliquos voluisset vel rectores provinciarum dare, vel propositos facere, vel procuratores, id est, rationales ordinare, nomina eorum proponere.* De hisdem *rationalibus* reperio in codice «ad fisco pertinentes causas rationalis deciderat, omnibus consensionibus prohibendis;» et alio loco: «*Rationalis noster, si res quæ a fisco occupate sunt Domini tui esse probaveris, jus publicum sequetur.*»

Magistri. Vide Columbum, col. 400, itemque dicenda ad caput 14, num. 18.

Vicarii præsectorum. Non ea erat vicariorum præsectorum urbium regiarum potestas, ut his idem quod præfectis liceeret quorum vicem tuebantur. Ergo amplior hic nunc potestas data est, quo voluntatem Principis exsequerentur. TOLLIUS.

Quibus omnibus. Legendum forte, *sub quibus omnibus.* GALE.

Civiles actus. Id est, acta in civilibus causis decretoria; et ita mox *condemnationes et proscriptiones*, præ actis decretoriis condemnationum et proscriptionum. Qui ejusmodi acta faciebant, *actuarii et actuales* dicti a veteribus. Aurelius Victor: *Tantum actuarium... in exercitu factiones vigent.* Glossæ Philoxeni et aliorum, *Actuarii, ὑποθηκατογράφος πρακτοῦρος.* *Actualis scientia, πρακτική.* Confer. Cup., col. 485, et Columbum, col. 400.

Sed condemnationes tantum, etc. Quomodo *tantum condemnationes et proscriptiones*? Id est, quomodo aliud, quam condemnabant et proscribentur, si, ut sequitur, *proscriptiones frequentes* solum erant? Rursus, quomodo *tantum condemnationes et proscriptiones*, ubi *civiles actus* fuisse apparet, etsi admodum raros? An legendum, *quibus omnibus civiles actus admodum rari, sed condemnationes et proscriptiones frequentes, sine tantum*? Absset certe tota loci difficultas. Sed erunt, credo, quibus id adverbium videbitur potius *παρόληεν*, ut in ista Justinii Perioche: *Ingrati civis officium existimans (Trogu), si, cum omnium gentium res gestas illustraverit, de sola tantum patria taceat; etsi loca haud perfecte similia sint.*

Proscriptiones. Ea vox tam de hominibus in exilium ejectis, quam de bonis eorum fisco adiectis accipi potest. TOLLIUS.

Exactiones. Vide Columbum, col. 400.

Hæc quoque. Legendum, *haud quoque.* ALIUS. — Imo potius, *Nec quoque*, quod a veteri cadere minus recedit. Atque id jamdiu antequam viri doctissimi conjecturam vidissem, mirabar, ut amici norant, nemini in mentem venisse, adeo emendatio facilis erat et necessaria. Quam enim ad Diocletianum respiciant gubernationem permentia nominantur et re-

consentur in antecedentibus? An res ullo pacto tolerabiles, ut noster catalogum pertextendo addere potuerit, *Illic quoque tolerari possunt?* Minime: sed res e contrario plane intolerabiles; puta « enormitas in-dictionum, perpetuæ rerum innumerabilium exactio-nes, et in exactioibus injuriæ non ferendæ: » unde legit, subjiciendum statim fuisse « nec quoque tolerari possunt. »

Ad exhibendos milites. Id est, ad præstanda militi-um stipendia. PAULUS.—Item Editiones Oxon. et Cant. a Baluzio, apud quem alia etiam in eam rem, col. 308. — *Ad exhib. mil. Exhibere* Latinis posteriorum temporum est alere, sustentare. Justin. l. XI, 10: *Misere etiam exhibentem*; hoc est, *misere se sustentantem*. GRÆVIUS, qui et tibi videndus ea de re ad caput 11, num. 2.

Variis iniquitatibus. Sic Salvianus, lib. v: « Quibus enim aliis rebus Bacaudæ facti sunt, nisi iniquitatibus nostris, nisi improbitatibus judicium, etc. »

Legem pretiis. Vide Baluz., col. 308, et Columb., col. 400.

Donec lex. Vide eosdem, ibid.

In exhibendis oper. et artif. et plaustris omnibus, quæcumque sint, etc. Copulam excidisse puto. Vide-tur enim Lactantius scripsisse: « In exhibendis operariis, et artificeibus, et plaustris, omnibusque, quæcumque sint fabricandis operibus necessaria. » Tô que absorpsit syllaba sequens in quæcumque. Non tantum coacti fuerunt operarios, artifices et plaustra exhibere, sed et omne aliud instrumentum, quod requirebatur ad opera condenda. GRÆVIUS.

Omnibus quæcumque. Et hic copula deest. Lege igitur, omnibusque. TOLLIUS.

Hic basilicæ, hic circus, hic, etc. Pro hic, legendum ubique credam hinc. GALE.

Hic moneta. Vide Cup., col. 483, et Columb., col. 400.

Hic armorum. Vide Cup., col. 483.

Magna pars civitatis exceditur. Pro magna parte ci-vitatis exceditur. Expulsi namque cives privatis ædifi-iciis, quorum aræ in ædificationes principis cessuræ erant, tamquam urbe capta, excedere cogebantur, et alias sedes querere. TOLLIUS.—*Magna pars civ. exced.* Lege, *magna parte civitatis exceditur*; aut *magna pars civitatis exceditur*. ALLIX.—*Exceditur. Exeditur.* GALE. Itemque ALLIXIUS, alio loco.

Civitatis. Nicomedia, quam Diocletianus Romæ studuit æquare, ut infra. Edit. Oxon. et Cant. Ad stipulantur doctissimi Translatores, qui ne vocis quidem civitatis meminissent, sed ejus loco *Nicomedia* posuerunt. Conf. Baluz., col. 308.

Ita semper dementabat. So madly expenceful was he. Versio anglica. Ad verbum, *Adeo stulte impendiosus erat.* — *Dementabat.* Insaniebat, infinita scilicet ædifi-candi cupiditate. TOLLIUS.—*Nec aliter tere Maucroixius.* Adde Cuperum, col. 401, in Columbi Nota ad hunc locum. — *Dementabat. An dementabatur?* ALLIX, qui alibi bene rotunde, legendum *dementabatur*.—Mili, quin noster compositum *dementabat*, pro simplici *mutabat*, et adhibitum recens *mutari* scripsit, non dubium est, in hunc sensum. « Quod ita autem Diocletianus plus semel opera jam perfecta diruebat ac mutabat, inde ortum, quod is Nicomediam studeret urbi Romæ conquare; » ut primo loco frequentes Diocle-tiani circa sua ædificia mutationes memoraverit, dein porro illarum causam attulerit, quam dixi, eamque valde planam et idoneam. *Demutore* idem, quod *mutare*. Plautus:

aut si demutant mores ingenium tuum:

pro mutant, vel inmutant, ut e præcedenti versu apparet: sive inmutare vis ingenium moribus.

sed et verbo *demutare*, ejusque verbali nomine *de-mutatione*, solutæ orationis Auctores usi sunt. Apule-ius, nisi quod sensu ab eo, quem hic sequimur, paulum diverso: *Quamquam*, ait, *terribilium os nuni-cium a Tineta tragico demutet*, hoc est, *differat*. *Demutare vero demutationem* in eadem proterus signifi-catione, qua *mutatio* a Latinis usurpari solet, adhi-bitus: *Nulam animam (Cameleone) pavidus esse exis-*

timatur, et ideo versicoloris esse demutationis, saltem secundum vetustiores editiones; fatendum enim excusum fuisse in recentioribus *mutationis*, propter insolentiam vocis forsitan inter alia. Mirum certe, editores nullam fecisse mentionem prisæ lectionis.

Licitum consuetudine. Vide Baluz., col. 308.

CAPUT VIII.

Quid frater ejus. Nempe Diocletiani. PAULUS, ad ann. Chr. 291, num. 2. — Recte, quamquam id nomen usque ab initio capitis 7, sit repetendum.

Frater ejus Maximianus. Non natura, sed imperio; siquidem Diocletianus Dalmata, Maximianus Panno-nia oriundus fuerit. *Diversum sanguinem*, inquit Ma-merlinus in Panegyrico, « affectibus miscuistis. Non fortuita in vobis germanitas est, sed electa. » Ed. Ox. et Cant.—*Maximien, son associé à l'Empire, MAU-CROIX.* — Id est, Maximianus ejus in imperii adminis-tratione socius; quocum anglica concinit translatio: *His Colleague in the Empire*, ejus in imperio collega.

B Confer Baluz., col. 308, Cuper., 483, Columb., 401.

Qui est dictus Hercules. Claudit hic primam hujus capitis periodum Maucroixii versio: *Maximien, son associé à l'Empire, quel rapport n'avait-il pas avec lui?* Claudit quoque editio Aboensis isto pacto: *Quid frater ejus Maximianus, qui est dictus Hercules?* Sed hæc quidem ex optimo præmonstratore ampl. Cuperi, quem videsis, col. 485. — *Qui est dictus Hercules.* Compendium Historiæ Romanæ a Pomponio Læto vulgatum, ubi et rem pluribus exequitur: « Cognomina sibi indidere (Diocletianus et Maximianus). Diocletianus *Jovius*, Maximianus *Hercules* appellati sunt, velut ille Jovis, hic Hærculis hæres. » Sed aliter, et magis credibiliter Aurelius Victor in Casaribus: « Huic (Maximiano) postea cultu numinis, *Herculei* cognomentum accessit, uti Valerio (Diocletiano) *Jovium*: unde etiam militaribus auxiliis longe in exercitum præstantibus nomen impositum. » Adde Cuperum, ad *Qui est dictus*, col. 485; et Columbum, v. *Hercules*, col. 401.

Non dissimilis ab eo? Dele interrogacionis notam.

C GALE. — Eandem merito translata hinc voluit Cuperus, loco recens laudato; et postquam hic Scrip-tor ad Maximianum Herculeum cum ista interrogacione transiverit: *Quid frater ejus Maximianus, qui est dictus Hercules?* sibi ipsi breviter responderit: *Non dissimilis ab eo*; hoc est, non dissimilis fuit Diocletiano.

Nec enim possent in amicitia tam fideli coherere, nisi esset, etc. Oratorie dictum, pro *Nec enim potuissent in amicitia tam fideli coherere, nisi fuisset*; et quæ sequuntur. Illi enim non vivebant amplius; optimeque adeo versio anglica: *Nor could they ave been cemented into so entire a friendship, if they had not been, etc.* Eodem reclit: *Maucroixiana. A moins que d'avoir les mêmes inclinations, les mêmes pensées, les mêmes desirs, auraient-ils vécu dans une si parfaite intelligence?*

Nec enim possent in amicitia. Notum illud Sallustii in Catilin.: *Nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est.* TOLLIUS.

In utroque, etc. Vide Bal., col. 310.

Hoc solum differabant, quod avaritia minori, etc. Quod avaritiæ minori. Editio Aboensis, cum Oxoniensi anni 1684 et Cantabr. anni sequentis. Legendum *avaritiæ*. Vossius, cui mox adstipulabuntur alii.

Hoc solum differabant, quod avaritia minori, etc. Subesse hic loci mendum cum Baluzio suspicor; luxata est enim verborum structura: sed assentiri non possum viro doctissimo, qui ideo corrupta hæc censet ac depravata, quod alias secum pugnaret Lac-tantius, qui sibiinde scribit, non admodum diligen-tem fuisse Maximianum in conservandis opibus quas ei Africa et Hispania opulentissimæ provincie sub-ministrabant. Quidni enim rapacior Maximianus, te-nacior Diocletianus haberi possit? Præsertim cum Maximianus fuerit ferus animo, avaritia crudelis; at-que hæc saltem parte consortem imperii vicerit. Locum itaque ita restitui, donec de illius sensu melius constiterit: *Hoc solum differabant, quod avaritiæ mi-nori*, id est, Maximiano, *altro sult plus (majori vero*

minus, sed plus timiditatis), plus vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male. Ita ut intermedia verba unci inclusa, et a præcedentibus sejuncta, videantur mihi sensum illum suppeditare, quem hic locus postulat. Editio Oxon. anni 1680, a qua translationem Anglicam non nisi verbis discrepare dici potest. — Episcopus Asaphensis legit: *Quod avaritiæ minori altero fuit plus, sed plus timiditatis: majori vero minus, sed plus animi, etc.* Quæ quidem lectio distinctior est: sed si admittatur, sibi non constabit Lactantius, quippe qui Diocletianum infra describit tanquam in omni tumultu meticulosum animique disjectum. SPARKIUS in edit. Oxon. anni 1684, itemque in Cantabr. post illa, quæ modo ex priore Oxoniensi repræsentavimus. — Locum hunc corruptum et luxatum esse, quicumque in hoc libello emaculando elaborarunt, videre, variisque usi sunt remediis. Forte scripsit Lactantius: *Hoc solum differebat, quod avaritia major in altero fuit, sed plus timiditatis; in altero vero minor avaritia, sed plus animi, non ad benefaciendum, sed ad male.* Non ausim præstare hanc manum esse Lactantii; non tamen longius aberrare ab ea hanc lectionem mihi persuasi, si præcedentia inspicias, et quæ sequuntur. Diocletiani dicit fuisse majorem avaritiam, sed et majorem timiditatem. Inde in capite præcedenti dixit, *illum orbem terræ simul et avaritia, et timidiitate subvertisse.* Propter illam timiditatem tres in consortium imperii adscivit, qui multiplicatis exercitiis exhausterunt imperium Romanum; dein subiecit avaritiæ exempla. Maximianum autem minus avarum fuisse, sed prodigum: animosiores autem in agendo male, nimirum in locupletissimis senatoribus interficiendis, et virginibus abducendis. Vidi postea in eadem fere sententia doctissimum Columbum esse. GRÆVIUS. — *Lego: Hoc solum differebat, quod avaritiæ minori altero fuit plus, sed et plus timiditatis: majori vero minus, plus vero animi, non ad bene faciendum, etc.* GALE. — Et nobis quoque liceat ad hujus loci intellectum ac restitutionem conjecturis indulgere. Quid si igitur minori et majori notulæ antiquitas fuerint, quæ ex ora libri, ubi primum de more adscriptæ essent, postea in auctoris verba malo fato irrepserint? auctor vero ab origine scripsisset: *Hoc solum differebat, quod avaritiæ in altero fuit plus, sed plus timiditatis; in altero minus, plus vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male?* Tunc certe pronum fuerit prius altero de minori, scilicet fratre, posterius autem de majori, pariter fratre, accipere; quod agat citra controversiam hic Scripser de Diocletiano et Maximiano Herculio tanquam fratribus: pronum itidem possuisse confestim suis locis in margine minori et majori, modo certis Veterum fundamentis superstruens Annotator crederet, Diocletianum fuisse minorem natu, Herculium majorem. Fundamenta vero, quæ nunc potissimum habeo ob oculos, duo sunt. Unum est, ex Cassiodori Chronico, Diocletianum et Maximianum Herculium eodem anno ob ætatis defectum purpuram deposuisse; postquam videlicet, narrante Eutropio, Diocletianus auctor fuisset Herculio, ut in privatam vitam concederet, et stationem tuendæ Reipublice viridioribus junioribusque mandarent. Alterum autem, quod ex Zozimo, non tantum Maximianus Herculius morte simplici obierit æque ac Diocletianus, sed prior pluribus annis. Quam frequenter porro conquerunt docti, marginales notas in auctorum verba perperam irrepsisse, nemo nescit; et erit, credo, exemplum rei manifestissimum in proxime sequentibus. Scimus alias ex Victoris Epitome, Diocletianum vixisse annos sexaginta octo; Maximianum vero Herculium ætate tantum sexagenarium interiisse. Addantur Baluzius, col. 311, et Columbus, col. 401. Subjacerentque opulentissimæ provinciæ vel Africa, vel Hispania. Quid? si sola, verbi gratia, Africa subjacebat, subjacebant plures ditissimæ provinciæ, ac non potius unica tantum? Ferret ergo manuscriptus codex: *Subjacerentque opulentissimæ provinciæ Africa et Hispania,* sicut clarissimis interpretibus

A contra illius, et Aurelii simul Victoris auctoritatem legere in mentem venit. Aut ferret saltem: *Subjacerentque opulentissimæ provinciæ vel Africa, vel Hispaniæ,* in genitivo casu. Verum vulgata lectio ejusmodi est, ut postquam initio, non unius, sed plurium provinciarum mentionem iniecit, illæ subito in unam Africam, vel Hispaniam recidunt. Deinde, cum Aurelius Victor, qui de Cæsariis sub imperatore Juliano scribebat, probe noverit, quasi partito imperio, cuncta quæ trans Alpes Galliæ erant, fuisse Constantio commissa, Africam Italiamque Herculio, Illyricique oram ad usque Ponti fretum Galerio: cætera vero Valeriano (Diocletianum) retentasse, (et inter quæ igitur Hispaniam putare oportet) quis credat, nostrum Cecilium, qui Maximiani Herculii temporibus multo vicinior extitit, paria nescivisse; seu, quod idem est, non potuisse utrum Africa, vel Hispania Herculio præter Italiam subjacerit, invenire et dicere? Scripserat ergo simpliciter, ut res clamitat: *Nam cum ipsam imperii sedem teneret, subjacerentque opulentissimæ provinciæ,* (Africæ scilicet generalis, in qua plures minores provinciæ continebantur) *non erat in custodiendis opibus tam diligens,* etc. Sed ad voces *opulentissimæ provinciæ,* nescio quis longe post nostrum natus, et qui, quas præcise provincias noster intellexisset, ignorabat, aut non satis meminerat, et locum tamen sibi, vel aliis volebat obiter illustrare, notaverat per compendium ad marginem, *vel Africa, vel Hispania,* hoc est, *velut Africa, vel Hispania;* et inde postea confecta et exarata in libri contextu lectio, ad quam hæc annotamus. Aliæ tamen, quod fatendum, viri docti, ut sequentia ostendunt.

Dodwellus in dissertatione xi Cypriana de Paucitate martyrum, num. 75, existimat, nullos martyres in Hispaniis hoc tempore fuisse, quod eas Constantius regeat. Victor enim de Cæsariis, qui scribit, Italiam et Africam Maximiano Herculio paruisse, de Constantio ait: *Quasi partito imperio, cuncta, quæ trans Alpes Galliæ sunt, Constantio commissa.* Quare cum Hispaniam aliis ditionibus Victor non accensuerit, putat Dodwellus vir eruditissimus, Hispanias, Britannias et Gallias Constantio Cæsari creditas fuisse; indeque infert, nullos in Hispaniis martyres fuisse, cum nullum accesserit Constantii edictum, et Urbici magistratus, cum gladii potestate carerent, nullos martyrio coronare possent. Verum Victoris verba citata tantum ostendunt, Constantium Gallias rexisse: Hispanias autem Maximiano Herculio subditas fuisse, docet Lactantius lib. de Mortibus Persecutorum, cap. 8: « Nam cum ipsam Imperii sedem teneret Italiam (nempe Herculius), subjacerentque opulentissimæ provinciæ vel Africa, vel Hispania, non erat in custodiendis opibus tam diligens, quarum illi copia suppetebat. » Pagus ad annum Christi 505, num. 10.

Non erat in custodiendis opibus tam diligens. He was not so careful in the management of his Treasure as was necessary. Versio Anglicana. — Id est, non erat in custodiendis opibus tanta, quanta oportebat, diligentia. Possit simpliciter *tam diligens,* pro *valde diligens* sumi. Haud raro enim idonei auctores eleganter *tam,* pro *valde* posterunt. Plinius, l. vii Hist. Nat., c. 49: *M. Cecilius Rufus et C. Licinius Calenus eadem die geniti sunt, oratores quidem ambo, sed tam dispari eventu;* ubi ne aliud quidem unquam *tam dispari* queat esse, quam *valde dispari.* Plautus pariter in Mostell., act. iv, sc. 2, v. 9:

Feroem facis, quia te herus tam amat.
Ad quem versus jure merito Taubmannus, *tam, id est, valde:* quod et confirmat laudato Plinii loco, atque aliis.

Non deerant locupletissimi Senatores, etc. Artificium Aureliano satis notum, Vopisco referente. *Dicitur præterea hujus fuisse crudelitatis, ut plerisque senatoribus simulatam ingereret factionem conjurationis ac tyrannidis, quo facilius eos posset occidere.* Edit. Oxon. et Cant. Confer Baluz., col. 311.

Qui subornatis indicis, etc. Hæserat mihi aqua

hoc loco, quem eapropter ex isto inter alios Livii A
 ostendendam credideram: Ad invidiam (Marco Fulvio)
 ostendendam, Legatos ambrosianos in senatum subornatos
 criminibus invidiam; hoc est ad criminandum, prout
 etiam frequenter Ciceroni ipsa *crimatio* est, sive
criminatione accusatio. Sed nudus aliunde multo melius
 solvi potest, ut jam videlicet. — Subornare indicia est
 subornare indicia. Sic conjugia, pro conjugibus; ser-
 vum, pro servis; officia, pro iis, qui funguntur officijs;
 et mille alia, quae facile possunt congeri. Nihil certius
 Suetonius, verbi gratia, in Augustus, consilia se-
 nestra, pro consiliariis semestribus. GRÆVIUS. — Asti-
 patur versus anglica. Accused by some Witnesses,
 but were suborned to swear against them, etc., id
 est, accusati a subornatis aliquot testibus.

Effoderunt assidue lamina senatus. Justinus de
 Athenis a Lacedaemonijs captis eadem fere phrasi
 utitur. Et nostræ, l. v, c. 12: Manus ei denique au-
 ferantur, effodiantur oculi. Infra, c. 56: Itaque con-
 fessoribus effodiebantur oculi. TOLLIUS. Adde Baluz.,
 col. 311, et Cup., col. 485.

Jamlibido in homine pestifero. Recte Heinsius legen-
 dum vidit: Jam libido in homine pestifero, etc. GRÆV.

Non modo ad corrumpendos mores, etc. Sensus est ma-
 gis nūdus, si legeris mores. Et licet gradatio videatur
 manus congrua a crimine hoc lenita ad raptus virginum,
 apud Romanos tamen hoc crimen illo majus habebatur.
 HANXETUS. — Longe antequam Saricheriensis esset epi-
 scopus, ac subiiciendam paulo post Coloniam notulam
 cum ceteris acciperemus. Confer Cup., col. 485. — Nil
 certius conjectura pulcherrima doctissimi Burneti.

GR. — Et magis, liceat hoc addere, quia, si rem pro-
 prius consideraverimus, auctoris gradatio non simplici-
 ter a crimine Sodomiae ad raptus virginum procedit
 quod aliquanto magis inuit viri celeberrimi loentio;
 sed a crimine corruptorum marium ad crimen violatarum
 nobilium plium: ut his adeo Maximianus, rem eum
 eis habendo, vim inferret, maribus minime, quos
 nempe sibi prius vel prece, vel pretio, aliisve leuocia-
 tionibus concillasset. Corrumpere certe eo sensu minus
 est quam violare; praesertim, quando de violatis pri-
 morum libitibus agitur, uti nunc. Neque aliter sine
 dubio distinguenda apud Aurelium Victorem, nutri-
 menta nobilitum corrumpit, de Carino, qui militarium
 nuptas affectabat; et constupratis ei plerisque, de Victorino:
 — Pro mores, mores legendum esse sagacissime odoratus
 est amicus noster Joannes Bateley, Suffolciensis
 archidiaconus, vir clarissimus, idemque reverendis-
 simo archiepiscopo Cantuariensi a sacris domesticis. A
 quo diversus non abit reverendus doctor Burnetus in
 anglica sua libelli hujus translatione. COLMESIUS.

Veni etiam ad volandum prim. fl. Vir ergo reapse
 et eis hypodotus parotolis aetelias, ut loquitur de illo
 Julianus imperator in Cæsariibus. — In the debau-
 ching daughters... Anglica versio. — Auribus, opinor,
 patens, eum vox violandas hoc loco multo plus notati

Felicitem imperii. Vide Cup., col. 485.

Si libidini, et cupiditati malis nihil denegaret. Hi mores
 hominis, qui postea Ecclesiam persecutus est; PAOTIS,
 ad annum Chr. 291, n. 2. — Si libidini. Cic. apud Non-
 num: Graues enim dominæ cogitationum libidines in-
 finita quondam cogunt, atque imperant; quæ quia expleri,
 atque satiari nullo modo possunt, ad omne factum im-
 pellunt eos, qui illecebris suis succumbunt. TOLLIUS.

Constantium. Intellige Constantium Chlorum, unum
 ex tribus illis, quos capite 7 num. 6, Diocletianus
 doctus participes fecisse sui regni. Tres enim parti-
 cipes regni sui fecit. Ad quæ verba, quo id anno sin-
 gulis post Christum natum contigerit, notavimus. Con-
 fer Baluz., col. 312; et Columb., col. 402.

Orbem. Eum nempe, quem capite 7, num. 8, Dio-
 cletianus narravit in quatuor partes divisisse; ut
 quatuor partes orbe diviso. Vide notas. The whole em-
 pire. Versio anglica. Id est, totum imperium; sensu
 optime, si quid video, expresso. Accepit contra de
 toto seu universo terrarum orbe Maucroxius: Digne
 de constantio a non universi

CAPUT IX.

Alter vero Maximianus, etc. Pour ce qui est de Ga-
 leries, genre de Diocletien. MAUCROIX. — Latine, de
 Galerio, genero Diocletiani. Non male, si ad alios
 historicos respexerimus; sed haud ita forsitan, si ad
 nostrum. Quod ut explicam, fuit certe alter ille Maxi-
 mianus, ad quem iam nostri prope narratio, vocatus
 sæpissime Galeries ab historicis latinis, quo
 ipsum melius a Maximiano Herculo distinguerent;
 idque, sive nomen simul Maximiani adjunxerint, sive
 non. Priori modo, apud Eutropium libri ix, legimus:
 Diocletianus Maximianum Herculum ex Cæsare fecit
 Augustum. Maximianus Galeries in Dacia haud longe a
 Sardinia natus; et rursus apud Aurelium Victorem
 licet diverso ordine, Galerium Maximianum, cui cog-
 nomen Armenarium erat, etc. Posteriori vero ratione,
 apud eundem papulus interjectis: Illyrici ora ad us-
 que Ponti fretum Galerio commissa. Sed, quod videtur
 Maucroxius non observasse, accidit nescio quo pacto,
 ut a Galeria appellatione hic scriptor per totum librum
 abstinerit; et vel alios distinctionis, de qua agitur,
 characteres adhiberit, puta in proxime sequentibus,
 quem sibi generum Diocletianus asciverat, capite au-
 tem 10, Maximianus Cæsar, et sic de ceteris: vel
 nullos, ut cum capite 19: Brat, inquit, locus altus...
 in cujus summo Maximianus ipse purpuram sumpserat,
 quod ad Galerianum Maximianum pertinet; ad ex
 reliqua libelli serie patebit. Atque hoc ultimo modo
 de duobus simul Maximianis Julianus imperator in
 Cæsariibus: Deinde Diocletianus secum ducens Maxi-
 mianos duos, et avum meum Constantium; ubi nulla
 alia vides utriusque Maximiani nomina. Adde Baluz.,
 col. 312; et Cup., col. 486.

Quo anno vero is, de quo nunc sermo, Maxi-
 mianus, adnotus fuerit respiciat regimini a Dio-
 cletiano, et Cæsar factus, dictum supra, quantum
 satis est, ad caput 7, num. 7.

Quem sibi generum Diocletianus, etc. Eutropius
 l. ix Hist. rom.: Diocletianus Maximianum Hercu-
 lum ex Cæsare fecit Augustum: Constantium et Maxi-
 mianum Cæsares... atque ut eos etiam affinitate con-
 jungeret, Constantius privignum Herculi Theodorum
 accepit, Galeries, filiam Diocletiani Valeriani.

Non his duobus tantum, etc. Ordo et sensus sunt:
 Pejor (fuit) non tantum his duobus malis (principibus)
 quos tempora nostra senserunt, sed omnibus qui fuerunt.
 Confer doctissimos translatores. — His duobus:
 Id est, Maximiano et ejus socero, prout explicare
 studuit in sua versione Maucroxius...

Huic bestia. Vide Baluz., col. 312.
 Efferitas. Legendum, et feritas. Editio Oxon Cant.
 Rem Vossius, Boherellus, Gale. Adde etiam Columb.,
 col. 402.

Cum mater ejus. Ortus parentibus agrariis, pastor ar-
 mentorum, unde ei cognomen. Edit: Oxon et Cant. ex
 Epitome Aurelii Victoris.

Transdanubiana. Ceteræ editiones, Transdunubiand.
 Vid. omnino Caperum, ad hæc verba, Romanam matrem.

In Daciam novam. Id est, Daciam Aureliani; ni-
 mirum cum Moesia partem, in quam Aurelianus po-
 pulos transferat, quos ex Dacia Trajani abduxerat... Ed. Ox. et Cant. — E Baluzio scilicet, apud
 quem reliqua vide, col. 312. Videatur quoque Cupe-
 rus, col. 486.

In Daciam novam. Adi Anonymi Excerpta de Con-
 stantino, p. 659, lib. 1. GALE.

Anne. Legendum, Anne Danubio. Editio Oxon.
 anni 1680, p. 408, in Emendationibus quæ serius
 occurrant.

Confugerat. Lege, confugerit. TOLLIUS. — Nil ne-
 cessæ. Terentius:

Percastr, scitu puer natus est Pamphilus.

Deos quæso, ut sit superstes, quandoquidem ipse est
 ingenio bono,
 Cumque huic veritas est optime adolescenti facere
 injuriam.

Ubi post cum, a Lesbia ad reddendam sui voti ratio.

nem adhibitum, non veritus sit, sed, veritus est legis: A qua nempe ibi loci cum pro quoniam usurpatur. Noster alibi simili pacto: Cum libertatem populi Romani ferre non poterat, prorupit: quo, in loco frustra aliquis ex communi loquendi genere emendari vellet, non possit. Alibi rursum: Cum inde... sibi nihil præter nomen videbat accedere, respondit, etc., non, videret. Ad loca. Statu. Ed. Aboens. Status. Conf. Columb., col. 402. — Rectius, Status celsus, ut et alij videre. Tol. Caro ingens. Vide Baluz., col. 315.

Actibus. Ses. actions. MAUCROIX. — Qui ita sine dubio illos corporis motus gestusque intelligebat, a quibus Donato in Terentium Scena actiosa dicta est, quæ magis in gestu, quam in oratione constituta.

Metuebat acerrime. L. 1. AËD.: Aut metus accegerat. GAL. Narsens rex Persarum. Vide ampliss. Cuperi Epist. 1, ad ampliss. pariter Voeltum, col. 580.

Conciliatus domesticis exemplis, etc. Being encouraged by the success that his Grand father Saporis had against Valerian, versio anglica. — Ad verbum fere: animatus prospero successu expeditionis avistini Saporis contra Valerianum; optima paraphrasi et sententia. A. sui Saporis. Vide Cup., col. 486.

In omni tumultu meticulosus. Tumultus, ex Ciceronis Philippica VIII: « Perturbatio tanta est, ut major timor oriatur, unde etiam nomen ductum est tumultus. » Quæ verba non mediocriter illustrare incipiunt hunc locum, ubi Diocletiani timiditas, atque, ut ita dicam, meticulositas, non tantum cum omni tumultu juncta, sed ex omni tumultu orta apparet. At potuit Narsei expeditio, ad occupandum Orientem cum magnis copiis adventantis et inhiantis, in tumultum numero poni? Probe, inquam, si non ex illo Romanorum usu, quo jam inde a Ciceronis temporibus tumultus vulgo aliquid minus quam bellum et prælium significabat (Florus enim I. III, 48: Sed hic tumultus magis fuit, quam bellum; Curtius, VI, 5: Tumultus magis quam prælium fuit; laudata Philippica: Belli nomen ponendum in sententia vidiam non putabant; tumultum appellare malebant): saltem ex eo loquendi consuetudine, qua vetustiores Romani gravissima sua bella, Italica scilicet et Gallica, tumultus specialiter, ob majorem timorem qui ex eis populo Romano oriebatur, vocabant. Rationes sunt, quod primum Cicero, in epistolis ad Atticum, maximum, illud bellum Parthicum, quod in suo Cilicæ proconsulatu imminere reipublicæ videbat, tumultus nomine, prisam Romanorum loquendi consuetudinem ad alia bella quam Italica et Gallica extendendo, appellaverit. Verba sunt: « Hodie (Parthi) hyemant in Cyrrhestica, maximumque bellum impendit. Nam et Orodes, regis Parthorum filius, in provincia nostra est; nec dubitat Dejotarus, cujus filio pacta est Artavasdis filia... quin cum omnibus copiis ipse prima æstate Euphratem transiturus sit. Quo autem die Cassii literæ victrices in Senatu recitatae sunt, eodem meæ tumultum nuntiantes. » Deinde autem, si subjecta nostri et aliorum loca vel levissime conferantur, apparebit Persicum nostri tumultum, hoc est, illam Narsei sub Diocletiano expeditionem, quam videtur hic scriptor meris tumultibus annumerasse, ab Aurelio Victore modo Persarum impetus, modo Persarum gravem Orientis concussam, modo rotunde bellum nuncupari; et rursum id, quod Eutropius videtur simpliciter Persarum sub Caro tumultum nominasse, appellatum fuisse ab eodem Aurelio Persarum bellum, qui Mesopotamiam invasissent.

Noster in loco quem præ manibus habemus: « Diocletianus, ut erat in omni tumultu meticulosus. »

Aurelius Victor in Cæsaribus: « Eodem tempore Orientem Persæ, African Julianus et nationes Quingentanas graviter quæsiebat... Et quoniam bellorum moles, de qua superius memoravimus, acrius urgebat... Illyrici ora ad usque Ponti fretum Galerio (commissa)... provinciamque credita Maximiano Cæsari, uti, relicti finibus, in Mesopotamiam progredieretur, ad arcendos Persarum impetus. »

Eutropius, lib. IX: « Dum (Carus) bellum adversum Sarmatas gerit, nuntiato Persarum tumultu, ad Orientem profectus res contra Persas nobiles gessit. »

Aurelius Victor, deinde in Cæsaribus: « Quoniam, cognita Probi morte, barbarorum quique, opportune invaserant (Carus), misso ad munimentum Gallie majore filio, Numeriani comitatu in Mesopotamiam pergit protinus, quod ea Persarum quasi solenni bello subest. »

Noster denique, cap. 23: « Census, ait, in provincias et civitates semel missus, censoribus ubique diffusis et omnia exagitantibus, hostilis tumultus et captivitatis horrendæ species erant; ubi, dum cum horrenda captivitate hostilem tumultum copulant, vix aliud hostilis tumultus possit esse, quam hostile bellum. » Quare nec dubitandum credimus, quin hoc etiam capite Narsei expeditionem tumultus voce complectatur.

Animique disjectus. Recte clarissimus Columbus, dejectus. Nam animi disjectus idem est, quod dissolutus animi, sine intentione animi, et cura rerum necessariorum. TOLLIUS. — Idem viderunt viri doctissimi Boherellus, Gale.

Non ausus est obviam tendere: sed hunc, etc. Vellem, qui mox vix ullum anquam majoris animi principem Diocletiano exitisse, affirmabant, præberent ex idoneis scriptoribus, ausum id fuisse Diocletianum, quod noster negat. Nam si illud nequeunt ostendere, et constat contra ex Aurelio Victore, rem, uti hic narratur, abiisse, quibus Diocletianum meticulosum fuisse credemus, et animi dejectum: « Ilis tempestatibus, ait ergo Aurelius Victor, interim Jovio Alexandriam profecto, provinciam credita Maximiano Cæsari, uti, relicti finibus, in Mesopotamiam progredieretur, ad arcendos Persarum impetus; » et rursum paulo post, indicansque verum tempus susceptæ a Galerio Persicæ expeditionis: « Quæ terræ, inquit, cum acrius reposescent, bellum recens susceptum est, grave admodum perniciosumque; » per terras, quas dicit « acrius repetitas fuisse, » Ægypti terras intelligens, quas Valerius Diocletianus haud aliter, post superatum semel Achilleum, reposescit, quam Ægyptum totam proscriptionibus cadibusque lædendo, ut infra ex Eutropio audiemus: per bellum autem grave admodum perniciosumque, quod, dum illæ, repetebantur, susceptum est, significans bellum Galerio contra Persas commissum, in eo grave admodum et perniciosum, quod a Persis prima vice Galerius graviter vexatus fuerit. Ubi si quis regerendum credat, ea ipsa de causa Galerium contra Persas missum fuisse a Diocletiano, quod ipse adversus Achilleum, qui Ægyptum invaserat, profectus esset: primo, iustum semper fuit a natura principibus majoris animi, ut sibi majores hostes propulsandos debellandosque sumerent. Carus, ut jam ex Eutropio avidimus, dum bellum adversum Sarmatas gerit, nuntiato Persarum tumultu, ad Orientem profectus, res contra Persas nobiles gessit. Et debuit omni tempore Diocletianus Ægypticam expeditionem ignobilem censere præ Persicæ. Ex Aurelio quippe Victore, bellum Persicum: « Quod interea dum acrius Ægypti terræ: per Diocletianum reposescantur, susceptum est, fuit bellum admodum grave. Sed in Ægypto Achilleus facili negotio fusus. » Deinde vero, si ad laudata Victoris verba, simulque cum Pagio ad Eumenii panegyricum Constantio Cæsari post victoriam Britannicam dictum, itemque ad Iadacum, et auctorem Chronicæ Alexandrini, Libanimumque, ut oportet, attenderimus, vel Ægyptus jam tum plane,posito furore, quieverat, et eam tantum Diocletianus, debellato Achilleo, proscriptionibus et cadibus pollebat, quando provinciam credidit Maximiano Cæsari, ut, relicti finibus, in Mesopotamiam proficerecetur ad arcendos Persarum impetus: aut si necdum penitus quieverat, tota certe pacata fuerat longe antequam vere superati fuissent Persæ a Galerio; et Diocletianus, laudem in Oriente substituit, quo jam sensu dicemus.

Per Armeniam misit. Persæ Mesopotamiam imperii Romani provinciam, invaserant. Unde, narrante

Entropio, primum Galerii Maximiani praelium cum illis inter Callinicum Carrasque factum est. Jam autem, cum Diocletianus tam sibi et Constantio, quam duobus Maximianis quasi partituro imperium, Galerio Illyrici oram ad usque Ponti fretum commiserat; ita ut Galerius non melius contra Persas exercitum movere posset, relinquendo fines, quam per Armeniam, cui contigua erat Mesopotamia, in quam it irruerant. Alia vide apud Baluz., col. 515.

Ipsè in Oriente subsistens. Locutio haud dubie valde emphatica, sed quæ, ni admodum fallor, huic Scriptori neququam propositum fuit vel Armeniam, per quam Diocletianus Galerium adversus Persas misit, vel Mesopotamiam, in quam illi irruptionem fecerant, ab Oriente distinguere. De ista quippe expeditione Aurelius Victor, *Orientem Persæ quatiabant*; et Eutropius similiter: *Narseus Orienti bellum inferebat.* Nostro itaque propositum potius Diocletiani pusillanimitatem acriter arguere et ostendere, qui dum *Orientem Persæ graiter quatiabant* (addidit enim id adverbii Aurelius), non moverit Alexandria, quo profectus erat, et quæ ipsa quoque *Orientis*, aut, si quis malit, *Orientalium provinciarum* nomine comprehendebatur, legatum, uno verbo, contra Persas misisse contentus, cum debuisset ipse obviam ire hostibus: ut hoc denique loco *ipse in Oriente subsistens* idem sonet, quod *ipse in ipsissima sede belli Oriente pedem procul et immensum quantum ab hostibus figens.* Credo tamen, ut ingenuè dicam, scriptum potius fuisse eo sensu, *ipso in Oriente subsistens*, quam *ipse*, ut hactenus editum: « Oriens autem in dispositione imperii Romani, ne nos nimis Orientem extendere videamur, eas provincias omnes complectitur ab ipsius Vespasiani temporibus, quæ a Thracia per Ægyptum et Asiam minorem usque ad Euphratem et Tygrim pertinent, » inquit illustrissimus de Marca in Concordia, lib. 1, cap. 4. Confer Notitiam imperii, in qua inter provincias subjectas olim præfecto Orientis, Ægyptus, et utraque Armenia, et Mesopotamia recensentur.

Aucupans exitus rerum. Idem hic valet *aucupari exitus rerum*, quod initio capitis 10 *scrutari (sacrificiis) res futuras, et ventura quærere.* Dodwellus dissertatione Cyprianica xi, num. 68. Malim tò *aucupans* simpliciter pro *observans* sumere, vel ob hæc Ciceronis verba: *Cum præsertim tam multi occupationem (L. Syllæ) observent, tempusque aucupentur, ut, simul atque ille despexerit, aliquid huiusmodi moliantur.* Quo in loco quin *observent et aucupentur* synonyma sint, vix ullus, credo, poterit dubitare.

Ille insidiis. Præstare videtur, *insidiis usus.* TOLLIIUS. *Quibus mos, etc.* Nimirum uxore, pellicibus et familia regia. Mos hic antiquus Persarum, de quo vide Curt. in Vita Alexandri. Conf. Columb., col. 402. TOLLIIUS.

Difficiliter. Rara sunt forsitan hujus adverbii exempla. Non desunt tamen. Cicero, lib. iv Academic.: « Cur non etiam ut valde verisimile? Cur deinde non ut difficiliter a vero internoscatur? » Idem alibi, eodem libro: « Quomodo autem sumis, ut si quid cui simile esse possit, sequatur, ut etiam difficiliter internosci possit? » *Difficile ergo et difficiliter* frequentiora tantum. Glossæ, verbi gratia, Polixeni et aliorum, *difficiliter, δυσκόλως, δυσχερῶς.*

Fugatoque Narseo rege. Primus tamen conflictus Galerio non adeo feliciter cessit. « Interim, » inquit Baptista Egnatius, adversus Narseum, Persarum regem, Galerius infeliciter primo, mox reparatis copiis, ira etiam animos illi faciente, quod ad Diocletiani carpentum post eladem acceptam per mille passus pedes currere coactus est, egregie vicit, Narseo fugato, et cæsis magna ex parte Persis, pellicibusque cum gaza omni regia captis. » Edit. Oxon. et Cant.— Alii aliter. Nam Dodwello, verbi gratia, *Jam duobus præliis superatus fuerat a Narseo Galerius*, cum Narseum Galerius vicissim superavit et fugavit. Cætera, quæ hæc pertinent, pete ex Cuperò, col. 487, e Baluzio, col. 515, et e Pagio denique, ad annum Christi 297, quo

A Persas a Galerio Cæsare victos fuisse, si nunc satis video, demonstrat.

Reversus, etc. Anno Christi 302 ut ponit quidem vir clarissimus in dissertationibus Cyprianicis. Sed, dum hunc Galerii reditum ex expeditione Persica Dodwellus in dissertatione Cyprianica xi, num. 68 (imo 70), in annum trecentisimum secundum differt, a recto tramite deviat, ait Pagius in Critica sua Historico-Chronologica; rejicitque ipse ad annum Christi 297, num. 4, quem adisid.

Cum præda, etc. Vide Cuper., col. 488.

Sibi attulit superbiam, Diocletiano timorem. Mentuenti scilicet, ne successu nimio elatus Galerius contumeliam sibi ab ipso factam aliquando ulcisceretur, quod eum, re male contra Persas gesta, ad carpentum suum per mille passus currere coegisset; uti et post accidisse, noster inferius docebit. TOLLIIUS.

Diocletiano timorem. Ab ea potius, ni fallor, superbia, quam, ut modo legebas, *Maximianus sibi attulit.* Navique illa, sicut proxime sequitur, *Galerius in tantos fastus post hanc victoriam elevatus est, ut jam detractaret Cæsaris nomen*; et inde Diocletiano misere timendum erat, ne brevi Galerius Augusti potestatem invaderet, eamque, propter memoratum Tollio curriculum, vel suo socero eriperet, quod postea factum. Aliiter etiam Cuper., col. 489.

Ut jam detractaret, etc. Ita quoque editio Aboensis, et noster iterum, capite 10, si detractassent. Reliquæ omnes, detractaret. Videndus, vel, si nolis, Columbus, col. 402. — *Ut jam detractaret Cæsaris nomen.* Qui hactenus igitur neque in epistolis ad ipsum missis, neque in aliis salutationibus, neque postremo in communi sermone imperator vocari consueverat, quod valde notandum. Nam ex Pagio, *Cæsares quidem anno Christi 197, nondum imperatores nuncupantur. . . sed ab anno insequenti, proindeque 198, quo Severus Quinquennalia exhibuit, Getam, aliosque deinceps Cæsares, licet nec tribunitia potestate, nec imperio proconsulari exornati essent, imperatores appellatos fuisse, certum est, inquit καθόλου vir doctissimus.* At hic contra Cecilius noster de Galerio, qui Narseum anno Christi, secundum Pagium, 297 superavit, *ut jam detractaret Cæsaris nomen*, quo se nimirum Galerius ante eam victoriam per sex circiter annos non recusaverat appellari. Sed res aliunde ex hoc auctore multo certior. Is quippe in proxime sequentibus: *Quod (nomen, inquit, Cæsaris) cum (Maximianus) in litteris ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat, Quousque Cæsar? Et ex capite 18, Diocletianus Galerio socerum ad imperii abdicationem cogere volenti respondens, aiebat, indecens esse, si post tantam sublimis fastigii claritatem in humilis vitæ tenebras decidisset. . . . Verum si nomen imperatoris cuperet adipisci, qui illud itaque hactenus non obtinuerat, impedimento nihil esse, quominus omnes Augusti nuncuparentur.* Imo, Galerium haud ante vocatum fuisse imperatorem, quam purpura socerum exuisset, disertissima hujus capitis affirmatio est sub finem his verbis: « Sed differo de factis ejus dicere, ne confundam tempora. Postea enim, quam nomen imperatoris accepit, exuto socero, tum demum furere cepit; » quorum indubie genuinus ordo: *Postea enim, quam, exuto socero, nomen imperatoris accepit, tum demum, etc.*

D *Quid? quod si, ut opere pretium est, singula capita, in quibus noster ante Diocletiani abdicationem de Galerio Maximiano jam Cæsare facto loquitur, cum illis, in quibus de eodem Galerio, post depositam a Diocletiano purpuram, mentionem facit, conferantur, patebit sane, Galerium Maximianum plus semel imperatorem nominatum fuisse a nostro post dictam Diocletiani abdicationem, uti capite, verbi gratia, 24: nunquam vero ante eandem; sed vel alterum Maximianum, quem sibi generum Diocletianus asciverat, ut hujus capitis initio; vel Maximianum simpliciter, ut semel capite 20. Et in decimo nono bis; vel Maximianum Cæsarem, ut in fine capitis 10; vel*

postremo simplicissime *Cæsarem*, ut semel in singulis capitibus 9, 17 et 18 bis ad calcem undecim, ter denique in decimo quarto. Quæ cum ita sint, videat clarissimus Pagius, quo pacto undequaque certum sit quod illimitate posuit, *Cæsares* ab anno Christi 198, licet nec tribunitia potestate, nec imperio proconsulari exornati essent, fuisse imperatores appellatos, cum tam multa in contrarium faciant apud nostrum de eo ipso Maximiano, qui, ex Pagii calculis, Cæsar creatus ann. Ch. 292, et tribunitia simul potestate donatus. Nam nos quidem verba ista capituli 14 ad Diocletianum et Galerium Maximianum adhuc Cæsarem pertinentia, duos imperatores domi suæ pene vivos esse combustos, conciliabimus facile suo loco cum iis, quæ huc usque ex nostri locutionibus observavimus. Vide ergo quæ ad caput 14 dicuntur.

Cæsaris nomen. César était le présomptif héritier de l'Empire. MAUCROIX. — Quasi dicat: Qui Cæsar erat, futurus imperii heres censebatur. Adi, si plura cupis, clarissimum Baluzium, col. 313, et amplissimum Cupe- rum, ad *Fugatoque Narsee*; eundem in præfatione, col. 301, doctissimi denique Norisii epistolam memoratæ præfationi subjectam.

Insolentissime agere cepit. Ductum jam supra, quid hoc sit: id ipsum nempe, quod vilium apud nostrates: Il comença à agir très-insolentment. Nec aliter fere capite 21: Et quia id aperte jubere non poterat, sic agebat, ut et ipse libertatem hominibus auferret. Est tantum, ubi eodem sensu se superbissime agere reperias. Julius Capitol. in Gordiano 3: Suscepto igitur imperio, cum Philippus se contra Gordianum superbissime ageret, etc. Nec ab eodem dicendi genere recedunt ejusdem verba de M. Antonino Philosopho. « Præfectus feriarum latinarum fuit. In quo honore præclarissime se pro magistratibus agentem... ostendit. »

Ut ex Marte, se procreatum. Paulo aliter, nisi quod de insolentia idem ferat, Victoris Epitome: « His insolenter affirmare ausus est, matrem, more Olympiadis Alexandri Magni creatricis, compressam draconem semet concepisse. » Edit. Ox. et Cant. — Magis igitur ad rem faciunt, quæ supra ab eruditissimo Cu- pero ad hunc locum notantur, col. 489.

Romulam matrem. Ab ea Romula, tanquam a proavia materna nomen fuit, secundum Pagium, Romulo, alteri illi Maxentii filio, cujus nullibi, uti loquitur, mentio, et quem alias Constantini jussu occisum fuisse, existimat. Videsis ejus Criticam, ad annum Christi 312, num. 5. Adi quoque de eadem Romula Cupe- rum, col. 489.

Exuto Socero. Adiri et hic debet Cup., col. 490. — Et contemnere omnia. Uti consueverunt scilicet, qui insolentissime agunt; quod Galerii vitium fuisse, à nostro paulo ante ponebatur.

Omnia. Malim nomen. GALE.

Diocles enim ante imperium vocabatur. Cum rempublicam, etc. Locus male affectus. Maucroixii, ut ex ejus translatione apparet, distinctio et emendatio est: « Diocles (ita enim Diocletianus ante imperium vocabatur) cum rempublicam: » et quæ postea: *Diocles* (c'était le nom que portait Dioclétien, quand il n'était qu'une personne privée) se servit de tels conseils. Non damno. Sed potuit etiam auctoris manus esse: *Diocletianus, Diocles enim ante imperium vocabatur, cum rempublicam*, et quæ deinceps. Vide Bal., col. 313.

Contemnere omnia. Diocles enim, etc. Ista non coherere bene, viderunt docti viri; puto quoque recte correxisse Galeum, *contemnere nomen.* Sic autem locus videtur constituendus: *Contemnere nomen Diocli. Sic enim ante imperium vocabatur. Diocli, pro Dioclis,* est quoque apud Ciceronem, act. v in Verr., ut apud Cornelium nepotem, *Themistocles Neocli filius.* Sic et Aristoteli dixerunt pro *Aristotelis, Ulyssi pro Ulyssis,* et sexcenta talia. GRÆVIUS.

Rempublicam talibus consiliis et talibus sociis everteret. Et hoc falsum. Vix enim melior, reipublicæ utilior, ac prudentior, et majoris animi principem Diocletiano fuit, excepta illa motæ crudeliterque exercite persecutionis labe. TOLLIUS. — Aliquid est sane,

A Lector, quod hic ultro vir doctissimus concedit. Sed quia, quando Diocletianum fuisse alias principem *optimum, Reipublicæ utilissimum, prudentissimum,* ac maximi denique animi asseverat, id unice agit, ut omnem nostro fidem abroget, vide, oro, uter majorem mereatur Tollius, an hic scriptor. — « Diocletianus » testante totidem verbis Eutropio « obsessum Alexandrie Achilleum octavo fere mense superavit, eumque interfecit. Victoria acerbe usus est: totam Ægyptum gravibus proscriptionibus cædibusque fœdavit. » Quibus quam similissima legas apud Suidam, voce Διοκλητιανός, et inhumaniora etiam apud Baptistam Egnatium in Diocletianum et Maximiano Augustis. « Quid hoc esse dicam, » exclamat jam Vopiscus in Aureliano, « tam paucos bonos extitisse principes, cum jam tot Cæsares fuerint? » Mox addens: « Nam ab Augusto in Diocletianum Maximianumque principes, quæ series purpuratorum sit, index publicus tenet. Sed in his optimi, ipse Augustus, Flavius Vespasianus, Titus, Cocceius, Nerva, divus Trajanus, divus Adrianus, Pius et Marcus Antonini, Severus Afer, Alexander Mammææ, divus Claudius, et divus Aurelianus. Valerianus enim, cum optimus fuerit, ab omnibus infelix apparuit. Vides, queso, Terentiane, quam pauci sint principes boni. » At ibi, quod valde notabile, non tantum Diocletianus inter bonos non numeratur: sed manifesta ejus rei causa est, quod ille, ut ex antecedentibus liquet, clementia, imperatorum dote primaria, fuerit destitutus. Nam *Aurelianus quidem* (pergit Vopiscus, ad divum suum Aurelianus, quem paulo ante inter optimos putaverat, rediens), « multi neque inter bonos, neque inter malos, principes ponunt, idcirco quod ei clementia, imperatorum dos primaria, defuerit, » ut jam aperte non ea extiterit in Diocletiano bonitas, quam innuit Tollius, cum solam motæ crudeliterque exercitæ persecutionis labem in Diocletiani vita excipit.

Deinde, ex illa imperii partitione, qua supra vidimus Diocletianum Africam et Italiam Herculo commisisse, *invectum parti Italiæ tributorum ingens natum*, inquit dissertissime Aurelius Victor in Cæsari- bus. « Nam cum omnis eadem functione, moderatæque ageret, quo exercitus atque imperator, qui semper aut maxima parte aderant, ali possent, pensionibus inducta lex nova. Quæ sane illorum temporum modesta tolerabilis in *perniciem processit.* » Et ex Eutropio « Herculus propalam ferus, et incivilis ingenii, asperitatem suam etiam vultus horrore significans, naturæ suæ indulgens, *Diocletiano in omnibus est severioribus consiliis obsecutus.* » Talibus igitur consiliis talibusque sociis, ut noster loquitur, Diocletianus rempublicam revera evertebat, perniciosus, inquam, reipublicæ cum illis, si vel maxime futurus fuisset utilis reipublicæ absque iisdem. Urgeri enim hic loci societatem, ad quam respicio, apertissimum est; quod non videtur attendisse vir clarissimus. Confer Andronici responsonem ad Ægypti præfectum superioris allatam. « Ego maledixi, et maledico potestates et sanguibulos, qui sæculum everterunt. »

Præterea, auctore rursus Eutropio: « Hic (Constantius) non modo amabilis, sed etiam venerabilis Galis fuit; præcipue quod *Diocletiani suspectam prudentiam* et Maximiani sanguinariam temeritatem imperio ejus evaserant. » Nec erat itaque Diocletianus prudentia vere laudabili, cum eam Eutropius *sanguinaria Maximiani temeritati* conjunxerit, ac malo sensu *suspectam prudentiam* vocaverit, hoc est, suspiciosam, sive quæ semper nescio quid misere suspicaretur et timeret; adeo ut qui eam evaderent, pro felicissimis haberentur.

Postremo, quod Diocletianus tres regni sui participes fecit, id, si Aurelium Victorem consulimus, idcirco factum, quia *bellorum moles acrius urgebat.* Nec fuit igitur magno illo animo Diocletianus, quem laudabat v. gr. Horatius in Augusto:

Cum tot sustineas et tanta negotia solus,
Res Italas aranis tuleris, moribus orbes,
Legibus emendes...

sed contra mente vere pusillanima, et quæ impar esset oneri reipublice ferendo. Alterum infra, quin et gravius, ad eam rem argumentum asseretur a nobis, capite 10.

Cum pro sceleribus suis nihil non mereretur. Vide quid acerbas odii, quid assentandi principibus libido possit. Quare in illis, quæ sequuntur, plerisque ea nostro fides habenda est, quæ Eusebio in Vita Constantini, atque illa parte Historiæ Ecclesiasticæ, quæ Constantini tempora complectitur. TOLLIUS. — Iam vero, vide potius quo præconcepta semel opinio ferat. Nam quod, narrantibus Aurelio Victore, Eutropio, atque aliis, *Diocletianus, nullo ante persecutionem, se primus omnium Caligulam post Domitianumque Domitianum patrum diet passus, et adorari se, appellarique uti Deum jussit*, quod etiam, secundum Eutropium, debellato Achilleo, *totam Ægyptum cædibus sedavit*; quod illi præterea, teste Aurelio Victore, *parum honesta in amicos fides erat*; denique, tot illa inhumana et aspera, ob quæ Diocletianus, quando ea facere decreverat, et suam simul severitatem aliena invidia volebat explere, Herculum præ cæteris in consilium advocabat, quid cuncta, precor, esse possunt nisi scelera, et qualia hic perstringuntur, hoc est, Diocletiano propria, cum pro sceleribus suis nihil non mereretur.

Adde quod, si vel noster planissime de Diocletiani sceleribus esset mentitus, non omnem eapropter fidem amittere debetur in reliquis. Aut nulla certe in posterum debetur Livio, Salustio, Cornelio Tacito, et similibus. Quid ita? Quoniam, momente Vopisco, nemo Scriptorum, quantum ad historiam perlinet, non aliquid fuerit mentitus. *Me contra dicente, neminem scriptorum, quantum ad historiam pertinet, non aliquid esse mentitus; prodeunte quoque etiam in quo Livius, in quo Salustius, in quo Cornelius Tacitus, in quo denique Trogus manifestis testibus, convincerentur.* Locus est in Aureliano, sub initium fere, isque, ut vides, non ad rem tantum, sed valde notabilis.

Summa felicitate regnavit. Baluzium vide, ad hæc verba capituli 17, *felicitas ab eo recessit*, col. 321.

Quam vero causam persequendi habuerit. Firmantur quæ de conciso isto loquendi genere superius diximus, simili Tertulliani loco in libro ad Scapulam, cap. 4: *Arius Antoninus in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civitatis Christiani ante tribunal ejus se manu facta obtulerunt.*

CAPUT X.

Cum ageret in partibus Orientis. Forte Alexandria: sed et forte quoque alibi, sed in Ægypto, sed extra Ægyptum. Licet enim ex nostra sententia, Diocletianus Alexandria, aut si minus forsam in ea Metropoli, alicubi saltem in Ægypto degeret, quando Galerium jussit per Armeniam exercitum ducere contra Persas, non perpetuo utique postea Alexandria, vel in Ægypto commemoratus est: quod patet, ut cætera omittam, primum ex eo quod postquam, narrante Eutropio, Galerius primo prælio pulsus esset a Persis, et ad Diocletianum profectus, Diocletiano iter facienti occurrerit. *Pulsus igitur et ad Diocletianum profectus, cum ei occurrisset*, etc. Tum ex eo etiam quod, pergeat eodem, locus, in quo post illa Galerius, pulso vicissim Persarum rege, et in ultimas regni solitudines coacto, honore magno a Diocletiano exceptus est, fuerit in Mesopotamia situs. (Mox tamen... contractis copiis... rursus cum Narseo... in Armenia majori pugnavit successu ingenti... Pulso Narseo... ipsum in ultimas regni solitudines coegit: quare a Diocletiano, in Mesopotamia cum præsidio tum morante, ovans regressus, ingenti honore susceptus est.) Sive jam ante alterum illud prælium Diocletianus in Mesopotamiam venisset; sive, quod magis crediderim, post audita Galerii victoriam, et interea dum Narseum in ultimum regnum propelleret. Præstitit itaque,

opinor, hic loci in partibus Orientis cum clariss. interpretibus accipere generaliter de Oriente, quam ultimam specialiter Orientis partem divinage, ubi memoranda proxime sacrificia, poscente timido superstitioneque Diocletiano, facta sint. Nam et ita in Saracenicis, pag. 402 editionis quam Syllburgius procuravit, εως Δαμασκού, usque Damascum; et ἐπι τὰ μέρη Δαμασκού, contra partes Damasci, idem prorsus, aut propemodum valent. Vide Cup., col. 491.

Ut erat pro timore, etc. Nondum ergo Narseum superaverat Galerius, vel eapropter fuerat honorificentissime acceptus in Mesopotamia a Diocletiano, quando quæ jam noster referet, in Orientis partibus contigerunt; id est, quando Diocletianus ad tot peccatum immolationes recurrit, ut ventura nosceret. — Omnino maximo erat in metu Diocletianus, cum jam duobus præliis superatus, fuisset a Narseo Galerius, ut proinde ad nativam sibi superstitionem duxerit esse confugiendum. DODWELL, *dissert. Cyp. xi, num. 68.* — Pro timore. Possit et præ timore legi.

Mirifice verò Lactantius cuncta Diocletiani facta in sequiorem pravamque partem detorquet. Quod magnus Alexander, quod Caesar Julius, quod optimi et fortissimi principes ac duces ex more solemnii fecerunt, id huic tanquam timoris argumentum vitio vertit. Mihi sane a timore alienissimum fuisse videtur Diocletianus, qui se virtute sua ad ipsum summi imperii fastigium advovit, eoque non invitus et coactus, quod vix vero simile licet hoc Lactantius ita tradat, sed sponte ac volens, contempta rerum humanarum vanitate, quod maximi animi est, abdicavit. TOLLIUS. — De vtri docti emendatione, videndus supra Columb. col. 402. Videat vero Tollius ipse, quod ad reliqua attinget, quid occipiat. Contendit enim, Diocletianum solemnii more, non metu, fuisse imminentium scrutatorem; eundemque maximo animo, non timore, imperium abdicasse. At contra Aurelius Victor in Caesaribus, Diocletianum illam imminentium scrutationem, et imperii simul abdicationem cum metu consocians: « Neque tamen, inquit, cum hæc (Herculus et Valerius Diocletianus) agerent, extra vitia fuerunt; quippe Hercules... Valerio parum honesta in amicos fides erat, discordiarum sane metu, dum enuntiationibus posse agitari quietem consortii putat. Hinc etiam quasi truncate vires urbis, imminuto prætoriarum cohortium atque in armis vulgi numero. Quo quidem plures voluit imperium posuisse. Namque imminentium scrutator, ubi lato intestinas clades, et quasi fragorem quendam impendere comperit status Romani, celebrato regni vice-simo anno, valetorum curam R. P. abiecit. » Quod quidquid dicere possit Tollius, vel Aurelius ipse in sequentibus, meticulosi fuit animi, nec illius demique, quem Horatius in viro suo magnanimo requirebat, cum canerat inter alia:

Justum et tenacem propositū virum,
Si fractus illabatur orbis,
Impavidum ferient ruinae.

Scrutator rerum futurarum. Vide Cup., col. 492, et Columb., col. 402.

Et in jecoribus eorum. Lege, earum. BOHERELLUS. — Recte, cum præcesserit, immolabat pecudes; nec obstat per Emii verum:

Pecudi dare viva uua marito,

quin pecus, pecudis, ut nomen feminini generis in usu fuerit apud omnes.

Tum quidam ministrorum, etc. Ex hoc loco argumentum ducit Bal., col. 344, geminum hunc esse Lactantii librum, eo quod similia occurrant libro *Inst. iv*, cap. 27, quæ sic habent: « Nam cum dis suis immolant, si adsistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant, nec responsa potest consultus reddere vates. Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus bestia-

rum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, inslantibus iisdem dæmonibus, quibus proscerant, conquerentes profanos homines sacris interesse, egerunt principes suos in furorem, ut expugnarent Dei templum. » Editio Oxon. an. 1680.

Quod tamen argumentum non est tanti roboris, ut sua solum vi hunc librum Lactantio asserat, siquidem, ut recte monet vir doctus, alius quispiam hæc potuerit Lactantio mutuari. Editio Oxon. an. 1684.

Tum quidam ministrorum. Locus haud parum difficilis, si de supplemento, quo nunc opus est, cogitare attente voluerimus; necessario enim vel *aliqui ex Diocletiani ministris* intelligendi, quatenus tales; vel *aliqui sacrificiorum ministri*, proprie loquendo; et alterutri quidem, *Dominum simul scientes, seu christiani.* Tum *quidam ministrorum scientes Dominum*, etc.

Si prius, hoc est, si potius *quidam ex Diocletiani ministris*, vel *auleis*, ut interpretes acceperunt (*Quelques-uns de ses officiers, qui étoient chrétiens*, MAUCROIX. — *But some of his courtiers, that were christians*, Tralatio anglica), quam *quidam ex veris sacrificiorum ministris*, non repugnant sane allata modo Lactantii verba, cum *quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus dominis assisterent*. Sed vero sequentia ista in hoc capite videntur graviter adversari: *Tunc ira furens sacrificare non eos tantum qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio jussit*. Audis enim, *qui sacris ministrabant*; non, *qui Diocletiano ministrabant*; unde in superioribus, *quidam ministrorum scientes Dominum*, vix aliud quidquam esse queant, quam nonnulli e sacrificiorum ministris proprie dictis, eo magis quod ibidem cernuntur *adistentes immolanti*; atque ea propter Comico illi Pseudo Sosip similes, cui Jupiter apud Plautum in Amphitruone:

Hæc curata sint

Fac sis, proinde adeo, ut me velle intelligis,
Atque ut ministres mihi, mihi cum sacrificem.

Sin vero jam de sacrificiorum ministris, eisque Christianis, hunc locum accipere oportet, quomodo impetrare a seipsis fideles potuerunt, ut ejusmodi sacris ministrarent? Sed de his rursus, col. seq.

Scientes Dominum. Id est, qui quis esset Dominus Jesus sciebant, et in illum quoque credebant: *Christiani*, uno verbo, sicut recte interpretes. Atque ita apud Lactantium De Vita Beata, cap. 20: *Adicabuntur ergo qui Deum scierunt*: pro quo paulo ante, *qui sunt in Dei religione versati*; et contraria locutione, cap. 24: *Qui Dominum mundi nescierunt*. Neque aliter in novo Fœdere, sive Græci fontes, sive vulgatus interpret adeantur, act. xix, 15, τὸν Παύλον ἐπίσταμαι, Paulum scio; et Joan. i, 31, 33, κέγω οὐκ ᾔδειν αὐτόν. Vulgata denuo, *Et ego nesciebam eum*. Que et fortassis causa, cur noster eo, quo fecit, modo fuerit locutus. Certum sane, quod hic clarissimus Grævius observabat, pro, *Ego nesciebam eum*, dixisse cultiores scriptores, *Ignorabam eum*. Cornelius Nepos in Aristide, *Respondit, se ignorare Aristidem*. Suetonius in Vitellio, *Disceissantes quisnam esset. Nam ignorabatur*. Addo viri amicissimi exemplis Terentii locum ex Eunuchio:

Quid, isti te ignorabant. Postquam eis mores ostendi tuos.
Et collaudavi secundum facta et virtutes tuas,
Impetravi.

Cum adisterent immolanti. Fæcinus sane Christianis indignissimum: sed eo magis credibile, quod ad imperatoris aulam pertinerent, et odiosiora etiam adferre in promptu sit. Adrianus epistola apud Vopiscum in Saturnino: *Adrianus Augustus. Servianus Cæsar. S. Ægyptum quam mihi laudabas... totam didicisti*. Ilevem, pendulam, et ad omnia famæ momenta volitantem. Illi, qui Serapim colunt, Christiani sunt; et devoti sunt Serapi, qui se Christi episcopos dicunt. Nemo illic archisynagogus Judæorum; nemo Samaritanus, nemo Christianorum presbyter: non mathematici (non aruspex: non alyptes) hoc est, qui non sit

mathematicis, et aruspex, et alyptes). Ille ipse Patriarcha, cum Ægyptum venerit, ab aliis Serapidem adorare ab aliis cogitur Christum. » Origenes, hom. 7 in Josue: « Sed et illi, qui (verbi causa) cum Christiani sint, solemnitates Gentilium celebrant, anathemata in Ecclesias introducunt. Qui de astrorum cursibus vitas hominum et gesta perquirunt, qui volatus avium, et cætera hujusmodi, quæ in seculo prius observabantur, inquirunt, de Hiericho anathema inferunt in Ecclesiam, et pollunt castra Domini. » Vide nunc, oro, an qui de Christianorum grege licere sibi Diocletiani imolationibus adistere arbitrati sunt, non licere sibi iisdem ministrare, in animum facile induxerint. Noster certe non contradicit.

Imposuerunt frontibus suis, etc. Hoc est, interpretante Lactantio in Institutionibus, *Signum sanguinis, id est, crucis, quæ sanguinem fudit, in sua fronte conscripserunt*; aut si plantius, et cum Tertulliano maximam partem, *navis, frontem, imposito digito, signaculo crucis triverunt*. Tertullianus enim in Corona militis: « Ad omnem, aut, progressum, atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum et calcatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quacumque (seu, quod malim, quæcumque) nos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terimus. » Ubi dum non ex una, sed multis, et antiquissimis, gravissimisque auctoritatibus hodiernam illam tot Christianorum consuetudinem, nemini non notam, jandiu in Ecclesia obtinuisse vides, cave, lector, ne qui nostrum ab eo more abstinenti, esse tibi capropter penitus extra Ecclesie sinum putentur, vel dicantur.

« Hujus quippe disciplinæ si legem expostules Scripturarum, nullam invenies, » pergit continenter Tertullianus. Et quod is porro ad dicti ritus defensionem deuo subijciit, « Traditio tibi præfenditur auctrix, consuetudo confirmatrix, et fides observatrix, » id, inquam, si nostros, qui sibi frontem signo crucis non terunt, fidei renuntiassent, evinceret, adversarios quoque convinceret ejusdem rei; quippe qui plures alias veteris Ecclesie disciplinas ibidem loci memoratas, atque eodem Tertulliani ratiocinio defensas non observent. Ubinam enim ii hodie (infantibus, vel adultis ter mergitatis, et mellis concordiam prægustandam porrigit?) vel (die Dominico degemulis adorare nefas ducunt?) Et de his tamen ritibus Tertullianus non minus disertè: « Harum et aliarum ejusmodi disciplinarum si legem expostules Scripturarum, nullam invenies. Traditio tibi præfenditur auctrix, consuetudo confirmatrix, et fides observatrix. » Fateantur ergo vel ingratiis, qui se κατ' ἔξοχὴν Catholicos nominant, eos omnes non alienos esse necessario a Christi fide, qui singularium primitivæ Ecclesie disciplinarum traditionumve nolunt esse observatores. Sed hæc obiter, et ut duobus verbis auctori Gallico sic satis recenti (1) responderemus (2), qui Neophytos illos, quos vocant, cæterosque Protestantes haud aliter posse Catholicos dici, autumat, quam si crucis signum frontibus suis imponere didicerint. Utitur, quod superest, ea ipsa locutione Grævus auctor Theodoretus, lib. iii Historiæ Ecclesiasticæ, cap. 4.

Verbasunt: Ἐρείπων δὲ (supple δαιμόνων) πρὸς τῆς συνήθους φαντασίας, ἐπιφανήτων, ἠγάπησας τοῦτον (Julianus) τὸ θεὸς ἐπιθεῖναι τὸ μετῴποι τοῦ σταυροῦ τὸ σημεῖον. « Cum isti vero Dæmones solita specie apparuissent, coegit Julianum timor imponere fronti crucis signum. »

Immortale signum. Hoc est, si Maucroixium adire voluerimus, adorandum signum crucis. Ita enim ejus versio: *Quelques-uns de ses officiers, qui étoient chrétiens, et qui assistaient à ces cérémonies profa-*

(1) *Libelli, tantus est*: Les honneurs de la sainte croix, justifiés par l'Écriture et par les Pères, etc., pour la conversion des protestants, pour l'instruction des nouveaux convertis et pour l'édification de tous les catholiques. A Bordeaux, 1656.

(2) *Inanis responsio*: quis enim discrimen non sentiat inter usum illos, quorum hi indifferentes, ille vero mysterium principale religionis exprimens.

nes, marquèrent leurs fronts du signe adorable de la croix. Sed quis ferat? « Immortale est, quod per se non est capax mortis, aut quod procuracione alterius a morte defenditur, » inquit Macrobius in Somnio Scipionis. Glossæ autem Philoxeni et aliorum: *Immortales, ἀθάνατοι; immortalia, ἀθάνατα; immortalis, ἀθάνατος; immortalitas, ἀθάνασις.* A nemine vero uspiam *immortalis*, vel *immortale*, per adorandum, seu προσκυνητόν exposita (1). Deinde, *Crucis* (2) *nec colimus, nec oramus*, ait exerte Minucius Felix in suo Octavio; et Ambrosius pariter: « Habeat Helena, quæ legat, unde crucem Domini recognoscat. Invenit ergo titulum: *Regem adoravit, non lignum utique, quia hic gentilis est error, et vanitas impiorum.* Sed adoravit illum, qui pependit in ligno, scriptus in titulo. » Quæ si vere Ambrosius de ligno crucis, Minucius autem de omnibus sine exceptione crucibus, ut dubitare non licet, pronuntiarent, quanto magis, de signo crucis vera sunt. Abstenuisset ergo a sua tralatione Macroixius, quam nemo paulo æquior infidam esse, et a nimio partium studio profectam diffidebitur, qui de motis jamdiu circa crucis adoracionem controversiis vel per transannam audiverit. Sed ad rem propius. Ex Lactantio: « Futurum est in principio regni sancti, ut a Deo princeps dæmonum vincatur. Sed idem, cum mille anni regni, hoc est, septem millia cœperint terminari, solvetur denuo, et custodia emissis exhibit; atque omnes gentes, quæ tunc erunt sub ditione justorum, concitabit, ut inferant bellum sanctæ civitati; et colligetur ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum, et obsidebit et circumdabit civitatem: tunc veniet novissima ira Dei super gentes, et debellabit eas usque ad unum; ac primum concutiet terram quam validissime, et a motu ejus scindentur montes Syriæ, et subsident colles in abruptum, et muri omnium civitatum corruent, et statuet Deus solem, triduo ne occidat, et inflammabit eum, et descendet æstus nimius, et adustus magna supra perduelles, et impios populos, et imbres sulfuris, et grandines lapidum, et guttæ ignis, et liquescent spiritus eorum in calore, et corpora conterentur in grandine, et ipsi se invicem gladio ferient; et replebuntur montes cadaveribus, et campi operientur ossibus. Populus autem Dei tribus illis diebus sub concavis terræ occultabitur, donec ira Dei adversus gentes extremum judicium terminet. Tunc exhibent justi de latebris suis, et invenient omnia cadaveribus, atque ossibus tecta. *Qui ita vero in extrema totius orbis necessitate ac plaga tuti sunt futuri, tantum erunt, qui signum veri et divini sanguinis in summo corporis sui notaverint.* » Quod jam signum Lactantius alibi *immortale* cum nostro Cecilio appellavit. « Sed quoniam neque (dæmones) accedere ad eos possunt, in quibus cœlestem notam viderint, nec iis nocere, quos signum *immortale* munierit, tanquam inexpugnabilis murus, lacessunt eos per homines. » Manifestum itaque, quid ambo, si non unus, sed duo sunt auctores, per *immortale signum crucis* intellexerint; rem nempe, per quam, bonorum Patrum judicio, Dei populus contra mortem temporalem et æternam posset protegi. Id illis, fateor (3), non credimus: sed cum sine controversia nec ipsimet adversarii Lactantio de omnibus, quæ proxime e libro vii Institutionum studiose adduximus, fidem habeant, condonent nobis necesse est, si nec Lactantium, nec nostrum, nec similes de immortalis sui signi virtute audimus quantum capiunt.

Quo facto, fugatis dæmonibus. De ejusmodi signi potentia videre possunt, qui talia amant, Theodorum inter cæteros, libro iii Historiæ Ecclesiasticæ, cap. 3, ubi Julianus ille Apostata dicitur simili

A pacto dæmones fugasse, postquam a Divino quodam fuisset in idolorum templum perductus, atque ibi seductores dæmones ad arioli invocationem terribili, ut solebant, specie apparuissent. Videndus quoque, ne nunc plures nominem, Lactantius, lib. iv Instit. cap. 27, cujus bona pars supra ab aliis est allata.

Sacra turbata. Vide Cup., col. 492.

Trepidabant aruspices. Hoc est, caput, manus, totum denique corpus circa victimam motitabant, et cum perturbata quadam festinatione agitabant, ut solitas in extis notas viderent, quod mire Galli dicerent una voce: *Les Aruspices se tremoussaient*; absque *discursitatione* tamen, sicut manifestum erit e sequentibus: quin nec necessario cum *formidine*, ut ibidem ostendemus; quanquam longe verisimilium sit, veritos fuisse aruspices, ne quas in extis notas quærebant, non invenirent. Sed hic quidem ad nativam vocis significationem attendimus. Palmericus: *Trepidare est festinare, et satis agere, ac... circumagi.* Varro lib. iii de Re rustica, cap. 16: *Eximendorum favorum signum sumunt ex ipsis, cum plenas alvos habent, et cum illas geminaverint, ex apibus conjecturam faciunt, si intus faciunt bombum, et cum eunt, ac foras trepidant; pro quo ultimo verbo cum sit apud Aristotelem κινεῖσθαι (κινεῖσθαι ἐξιοῦσας, καὶ εἰσποῦσας), Græca vox eleganter per vertiginosam agitationem a Theodoro Gaza reddita est, exeundi, ingrediendique vertiginosa agitatio. Accedat non levis confirmatio ex Festo, et etymologia. Trepidat, vertit, inquit Festus: unde trepido, trepidatio, quia trepidatione mens vertitur. Trepidat itaque a Græcorum τρέπω est, apud quos revera millies τὸ τρέπειν, pro Latinorum vertere offendimus. Quod cum ita sit, quidni inde quoque *trepido* et *trepidatio* tanquam totidem frequentativa, hoc est, tanquam *trepito* et *trepitatio*, et quasi latine dicas, *versito* et *versitatio*, orta sint? Ita ut, inquam, ab origine prima *trepidare* per *d*, pro *trepitare* per *t* exaratum, nil aliud fuerit, quam se huc et illuc frequentius τρέπειν; quod quia perpetuo fere meticulosi homines faciunt, itemque non raro qui aliquid festinantius agunt, hinc postea Romani *trepidare*, pro *timere* et *festinare* usurpaverunt. Sic certe Varroni ex usu Lingue proprio optimoque sensu, *foras trepidant* dictum fuerit, pro *sese in omnes partes convertunt, vel molitant, ut foras exeant.* Pulchre etiam poterit apud nostrum τὸ *trepidabant aruspices* id, quod jam diximus, notare. Vide cap. 12 et 17.*

Ad Varronis locum de voce *trepidare* pertinet illud Phædri, lib. iv, cap. 5:

Cum victi mures mustellarum exercitu

Fugerent et arcos circum trepidarent cavos;

ubi male nuperimus Interpres παραπάσει, *paverent prope cavernas obscuras*, cum sit angustos cavernarum introitus irrumpere festinantes. Sic et Sallust. Jug. 67: *Trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant.* GRÆVICUS.—At quid erunt *Aruspices*? Macroixii enim versio sic habet: *Les Sacrificateurs étonnés, s'écrièrent*; id est, *Sacrifici attoniti exclamarunt.* Paulo post vero in eadem, τὸ *Magister ille aruspicum Tagis* transfertur: *Tagis un des Augures; Tagis unus ex Auguribus*; et in anglica denique neutro loco similem alterutri tralationem legas, sed hanc in ambobus, *The Diviners, Divini.*—*Harjuga*, auctore Festo, dicebatur *hostia, cujus adhærentia inspiciebantur exta.* *Aruspices* itaque, seu potius cum aspiratione, *Haruspices*, id proprie Divinorum genus fuerunt, qui ab *harjuga*, aut, ut alii scribunt, *haruga*, id est, *hostiæ* conspectu futura prædicebant: quod prorsus cum iis, quæ sequuntur, convenit. Sed quoniam jamdudum voces *Haruspicum* et *Haruspiciæ* apud populos obsoletæ sunt, maluerunt procul dubio clarissimi interpretes notiora vocabula, licet minus propria, adhibere, quam barbarâ, de verbo ad verbum vertendo. Caperem tantum a vocabulo *Augurum* abstenuisset posteriore

(1) Ineptæ ratiocinat. o.

(2) Solvarie sumptas.

(3) Ergo Patres etiam priorum sæculorum, quos contumeliose bonos patres vocat, idem sentiunt ac nos; iis ducimus quos nobis credit gloriatur.

loco Maucroixius; quippe cum nunquam Augures, A Haruspicum ritu, ex immolarum avium extis futura prædixerint, sed ex illarum volatu, aut cantu, vel denique gustatu, quando pullis gallinaceis e cavea depromptis esca porrigebatur, ut inde tripudium solistimum foret. Cicero ad A. Cecinam: *Non igitur ex altis involatu, nec e cantu sinistro oscinis, ut in nostra disciplina est, nec e tripudiis solistimis... tibi auguros.*

Nec solitas in extis notas videbant. Id est, exempli gratia, exta cum capite. Colligo ex hoc loco Ciceronis: *Cum enim tristissima exta sine capite fuerint, quibus nihil videtur esse dirius, proxima hostia litatur sæpe pulcherrime.* Eam vero notam præ pluribus, quas facile foret adducere, ideo attigi, quod idem Tullii locus, qui ejus meminit, tacite moneat, non litatum fuisse quoties illa nota desiderabatur in immolatis hostiis. De *litatione* autem et *immolatione* agendum mox in sequentibus.

Quasi non litassent, sæpius immolabant. Litare ergo et immolare, si accuratius loqui velimus, a se invicem differunt. Firmat Plautus in Pœnulo, act. II.

Di illum infelicent omnes, qui post hunc diem
Leno ullam Veneri unquam immolarit hostiam
Quive illum thuris granum sacrificaverit.
Nam ego hodie infelix dis meis iratissimis
Sex immolari agnos, nec potui tamen
Propitiam Venerem facere uti esset mihi.
Quoniam litare nequeo abii illinc illico
Iratus...

Idem paulo post, in eodem actu:

Si hercle isthuc unquam factum est, tum me Jupiter
Faciat, ut semper sacrificem, nec unquam litem.

Cicero denique, lib. II de Divin.: *Quid? cum pluribus diis immolatur, qui tandem evenit, ut licetur aliis, aliis non licetur?* Et vero *immolare*, secundum Festum, est *mola, id est, farre mollito, et sale hostiam perspersam sacrare: litare autem, propitium facere*, ut recens Plautus explicuit; vel, *facto sacrificio munem placare*, quæ Macrobii verba in Saturnaliis. Et tamen haud raro *litare* pro simplici *sacrificare* inventas apud Patres. Sulpitius Severus de libro Leviticis, qui totus est in sacrificandi ritibus præscribendis: *Exin, ait, Leviticus liber sequitur, in quo litandi præcepta traduntur.* Idem alio loco, multoque disertius: *Rursus (Hebræi) corrupti longæ pacis malo, idolis litaverunt; quod ita vere pro sacrificaverunt*, absque ulla propitiationis et impetrati voti notatione accipiendum, ut proxime sequatur, *moxque aderat pœna peccantibus*, præcedat autem paulo ante synonyma phrasis, *profano ritu populus idolis sacrificare coæpuit.*

Magister ille aruspicum Tages. Doctissimus Baluzius hæc autumat oratorio more dicta esse, eo quod Tages olim apud Tuscos maxima inclarerit aruspicii fama. Edit. Ox. et Cant.—*Tages that was set over the Diviners;* Tages, qui præpositus erat Divinis. Versio anglica. Adde Baluz., col. 314, et Cup., col. 492. — *Tagis.* Ita ambæ editiones Parisienses; Latina, dico, Baluzii, et Gallica Maucroixii; quibus addenda Aboensis. Cæteræ, *Tages.* Priorem lectionem tuetur Columbus, col. 403. Secundam autem, si, ut censo, ad antiquum illum Tuscorum Haruspicum pertinet, sequentia loca defendunt. Fulgentius: *«Labeo, qui disciplinas Hetruscas Tagetis et Bacchetidis quindecim voluminibus explicavit.»* Cicero, lib. I de Divin.: *«Sed quid plura? Oratum videamus haruspiciæ... Tages quidam dicitur in agro Tarquiniesi, cum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, extitisse repente, et eum alfatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, »* etc. Tum paucis interjectis: *«Si autem homo ille Tages fuit, quoniam modo potuit terra oppressus vivere? »*

Ait idcirco, non respondere sacra, quod, etc. Idem Juliano imperatori dixit Aruspex. GALE.—Magice operationibus Christiani adversissimi habebantur. Ideo Alexander pseudomantis Christianos a suis nys-

teris summoventos curavit. Ideo Valerianum Macriannus Magus ad persecutionem adegit. Ideo Diocletianum suus quoque, quem appellat Lactantius, Tages. Ideo Julianus Babylam martyrem e Daphne tollendum curavit, quod Christianos invisos diis suis censuerit, ut proinde nulla sua sacra possent, nisi sublatis Christianis, rite procedere. DODWELLUS, Diss. Cypr. XI, num. 30.

Profani homines. Pervulgata illa sacra facientium formula: *Procul hinc, procul ite, profani.* TOLLIUS. Adde Cup., col. 492, et Columb., col. 403.

Tunc ira furens. Diocletianus nempe; etsi de Haruspicum magistro agatur in proxime præcedentibus, et ne semel quidem hactenus nominatus sit Diocletianus in hoc capite, quod satis notandum. Sed quid facias? Ita poscunt necessario sequentia, uti nemo non fatebitur. Hincque merito Maucroixius quo omnem tolleret amphibologiam: *Diocletien en fureur; et post eum pariter versio anglica: Utpon which Diocletian being enraged.*

Sacrificare non eos tantum, qui sacris ministrabant, sed universos, etc. Maucroix: *Commanda non-seulement à tous les assistants, mais encore à tous ceux qui se trouverent dans son palais, de sacrifier.* Id est, haud cunctos duntaxat, qui aderant, verum etiam universos, qui in palatio reperti sunt, sacrificare jussit. At primo, cum olim non quicumque Gentilium sacris aderant, sacris ministrarent, neque etiam hujus loci initium de iis omnibus, qui sacris intererant, loquatur, sed de iis tantum, qui sacris ministrabant, jam hinc manifeste latius patet, quam debuit, viri docti versio. Deinde vero, cum, ex eadem, Diocletianus ira semel accensus non omnes solum, qui primo sacris adfuerant, sacrificare voluerit, sed, nemine dempto, universos, qui in palatio inventi sunt, apparet autem in contrarium e capite quindecimo Diocletiani furorem non in omnes, sed in solos domesticos sævisse: *«Furebat ergo imperator jam non in domesticos tantum, sed in omnes; et primam omnium filiam Valeriam, conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit: »* inde rursus perspicuum est, nostri loci sententiam extensam fuisse a Maucroixio longius, quam oporteat. Postremo, in universos illos, de quibus agitur, id est, qui Diocletianei sacrificii tempore in palatio erant, et a Diocletiano sacrificare jussi sunt; jussit idem, ut verberibus animadverteretur, si recusassent; sequitur enim: *et in eos, si detractassent, verberibus animadverti.* Atqui non omnes, seu non omnium ordinum homines flagris et verberibus excipi consueverant, cum deliquerant; nec vel leviter verisimile, eam penam in Diocletiani, verbi gratia, filiam Valeriam, conjugemve Priscam, aut illos etiam aulicorum, qui imperatoris aulam officii causa frequentabant, vel nobilioribus domesticorum turmis præerat, fuisse decretam. Quare ob hæc omnia, et quia quoque in principio fere hujus capitis mentio fit quorundam ministrorum, qui immolanti Diocletiano adstebant: *«Tum quidam ministrorum, cum adstiterent immolanti; »* nequimus, fateor, quin nunc sequentia ista: *«sacrificare non eos tantum, qui sacris ministrabant, sed universos, qui erant in palatio jussit, »* pertinere putemus ad omnes et solos Diocletiani ministros, hoc sensu: *Tunc ira furens Diocletianus non eos solum e suis ministris, quorum alii Christum scientes, alii ignorantem adstiterant hactenus immolanti, sacrificare voluit et coegit: sed et reliquos omnes qui ad eandem ministrorum familiam pertinentes hic illic in palatio variis rebus occupati reperiri possent.* Vide vero quam recte, si hæc ita sumantur, scriptum postea fuerit capite 15: *«Furebat ergo imperator jam non in domesticos tantum, sed in omnes, primamque omnium filiam, »* etc.

Si detractassent. Eandem exhibet lectionem editio Aboensis. Alia, *si detractassent*, legant.

Verberibus animadverti. Maucroix: *Il condamna au fouet.* — Tanquam auctoris verba essent, *flagris, seu*

virgis caedi. Nec aliter tralatio anglica : and ordered those to be whipped who should refuse to do it. Idem prorsus sentio, vel ob locum capitis 21, ubi distensio cum verberatione conjuncta. Distensos enim de more fuisse servos, quando flagris, aut virgis cedendi erant, quis, qui vel unum Plantum legerit, ignorabit? Adde, apud Eusebium, lib. viii Hist. Eccl., cap. 3. in quo de variis certaminum generibus, quibus martyres, scilicet Diocletiani persecutione, certarunt, disserit, mentionem fieri nonnullorum, qui flagellis consensit : ὁ μὲν μάλιστα ἀκάλωτος τὸ σώμα, ὁ δὲ, etc.

Datisque ad præpositos litteris. Non uni itaque homini, quod aperte posuit Dodwellus, curam persecutionis illius, quæ in milites exercenda erat, commisit imperator, sed pluribus. Eo magis, quod cum Eusebii verba, quibus vir doctissimus innixus est, ista sint : ὅς γάρ ὁ στρατοπεδάρχης ὁ τις ποτε ἦν ἐκείνος, ἀπὸ πρώτου ἐδεχάτο τὴν κατὰ τῶν στρατευμάτων διαταγήν. Eusebium quidem in his ad verbum dicat : « Stratopedarcham nescio quem, cum primum cepisset milites persequi » et quæ postea, at non pariter « eum Stratopedarcham solum fuisse præpositum, ad quæri Diocletiani litteras ea de re miserit. »

Præpositos. Nomen id quidem dignitatis militaris, et post tribunos, qui tamen præerat cohorti perinde ac tribuni, Ed. Ox. et Cant. — *Aux généraux de ses armées.* MAUCROIX. Vide Baluz., col. 315.

Litteris. Hoc est, si quis veli, *Edictis.* Edicta enim, quæ a Diocletiano post has ad militares præpositos litteras quaquaversum in Christianos missa sunt, et quorum primum plus scripsi in hoc opere *edictum* vocatum est, Eusebium, lib. viii Hist. Eccl., cap. 2, nominavit simpliciter γραφὴν et γράμματα, vel ad summum θεσπίζον γράμματα : quo fit, ut nec ultimo loco Valens dubitaverit vertere : Sed non multo post alia rursus litteræ supervenerunt. Malim ipse aliquid discriminis ponere inter litteras ad præpositos, de quibus noster hoc loco, et *edictum*, de quo idem, capitibus 13 et 14.

Etiam milites cogi, etc. Primum persecutionis gradum in milites fuisse tradit Eusebius in Historia, ex Chronico omnino intelligendus. Ad annum (enim) Diocletiani 17 : num. Abrahami 2217 : « Veturius, inquit, magister militiæ, Christianos milites persequitur; paulatim ex illo jam tempore persecutione adversum nos incipientes. » Brevi antea ponit editio Pontaci; triennio Prosper Aquitanus, et acta Marcelli centurionis, si tamen sinceri sint illius anni in actis Coss. Faustus et Gallus; quod negat Antonius Pagi. Sed recte omnino constituit editio Scaligeriana. Convenit enim Lactantius, qui omnia ordine temporis accuratissimo disposuit.... Que enim in contrariam profert ex actis Marcelli doctissimus Pagi, ea certe suspecta sunt, nec eum Lactantii fide ulla ex parte conferenda. DODWELLUS. — Persecutio adversus Christianos a militibus cepit, ut non tantum Eusebius in Chronico de Veturii militis magistro loquens, et in Historia, lib. viii, capitibus 1 et 4, sed etiam Lactantius, lib. de Mortibus persec., capitibus 9 et 10, testatur... Cum vero Veturius milites anno 298, persequi cœperit, ea persecutio ante eum annum non contigit. PAGIUS, ad an. Chr. 297, num. 3.

Persecutio adversus milites anno 298 inchoata, ut recte Prosper in Chronico. Idem PAGIUS, ad An. Chr. 298, n. 2, et 302, n. 3, quos vides propter rationes, ob quas contra Dodwellum contendit, martyrum S. Marcelli centurionis non esse ab eo anno removendum. — Sed hic occurrit aliqua difficultas; utrum scilicet recte scribere poterit inter alios Eusebium, Diocletiani persecutionem orsam primum fuisse ab his qui militabant, ἐκ τῶν ἐν στρατείῳ ἀδελφῶν καταρχομένων τῶν διωγμῶν, cum ex nostro Cecilio, inchoaverit verius ab illis ministris Dominum scientibus, quos Diocletianus sacrificare jussit et adegit. Respondere facile est, cepisse illam quidem ab his Diocletiani ministris; sed Eusebium, quod ea res tumultuario et quasi intra privatos parietes, tum et in

paucissimos forsitan Christianos fuisse suscepta, tantum enim quidam scientes Dominum Diocletiano sacrificare incipienti adstiterant, maluisse persecutionis initium accessere a militum persecutione, quam vel sola Diocletiani litteræ ad præpositos date, et edictorum maturam referentes, tanto altera illa domestica persecutione notiosem et omnibus modis memorabiliorum redderant, quanto publicata principum edicta privatis eorundem mandatis notiora et notabiliora sunt. Adde Baluz., col. 315, et Cup. 493.

Ut qui non parvisset, milita solv. Ita, sicut ante et Sulpicio Severo in alia re laudavimus : Licinius, quia adversum Constantinum de imperio certavit, milites suos litare præceperit; abnuentes, militia rejiciebat. Sed, quæ nunc magna inter nostrum et Sulpicium Severum discrepantia, id inter persecutiones non comparatur, pergit Sulpicius; adeo res levioris negotii fuit, quam ut ad Ecclesiarum vulnera perveniret; et e contrario, secundum nostrum, sicut mox videbimus, ideo inter alia Diocletianus persequendi Christianos principium fecisse dicendus est, quod datis ad præpositos litteris, milites ad nefanda sacrificia cogi præceperit, ut qui non parvisset, exauctorarentur.

Ut qui non, etc. Emissa itaque sunt adversus milites persecutionis edicta, nondum tamen sanguinaria. Ita enim sequitur : Hactenus furor ejus et ira processit, nec amplius contra legem aut religionem Dei fecit. Passos tamen aliquos, flet non pro Imperatoris edicto, at pro ministris propria sevitia, docet Eusebius; sed ita docet, ut innuat omnino fuisse paucissimos. DODWELLUS, in Diss. Cypr. xi, n. 69.

Hactenus furor ejus et ira processit, etc. Tunc temporis nemp, et in dictis litteris. Postea enim longe graviora Diocletiani edicta, nec in solos militantes Christianos, sed in omnes fideles condita sunt, et ad provinciarum prefectos missa; ita ut, si quandoque ex optima doctissimi viri Jo. Frid. Gronovii observatione, τὸ hactenus, non posthac, valet, ea tandem significatio huic loco minime possit convenire, sicut sequentia demonstrabunt.

Deinde. Post decretam scilicet militum persecutionem. PAGIUS, ad an. Chr. 302, n. 4.

Interjecto aliquanto tempore. Annis nempe quatuor. Deceptum enim viri doctissimi, qui autamarunt, Lactantium indicare, militum persecutionem anno 302 ceptam, sequentique adversus omnes Christianos decretam fuisse. Nam in hac Historia explicanda Eusebius et Lactantius inter se conferendi, alterque ex altero explicandus; in paucissimis quippe dissentiant. Cum itaque Eusebius in Chronico militum persecutionem cum anno Ch. 218 discrete conjungat, et in Historia indicet etiam, inter initium persecutionis adversus milites et persecutionis universalis, aliquot annos fluxisse, non dubium, quin hæc Lactantii de Diocletiani verba « deinde (hoc est, ut jam dictum, post decretam militum persecutionem), interjecto aliquanto tempore, in Bithyniam venit, de intervallo aliquot annorum, non vero de intervallo aliquot mensium interpretanda sint. PAGIUS, ad annum Chr. 302, n. 3 et 4.

In Bithyniam venit Igenarum. Diocletianus nempe, idque in urbem Nicomediensem, quæ sedes regia erat, quo sub hujus anni finem (intellige 302), se contulit, et ubi persecutio universalis adversus Christianos destinata fuit. Quod enim non tantum Baronius, sed et Petavius in lib. de Doct. Temp. aliique plures viri docti persecutionis Diocletianæ initium in hunc annum 302 contulere; liber Lactantii de Mortibus persecutorum controversiam tandem diremit, et Valensii sententiam certam esse ostendit. Is quippe in notis ad librum viii Eusebii cum anno tantum 303 ceptam adeo solide demonstravit, ut mirum mihi acciderit, post ejus notas in lucem emissas, inventos fuisse qui contrarium senserint. PAGIUS, ad an. Chr. 302, n. 5. Adde Baluz., col. 315.

Maximianus quoque Cæsar. Galerius Maximian. Anglica versio.

Inflammati scelere advenit. Sic Lactantius, lib. vii A Inst., cap. 1 : *inflammati, amore potentie.* Sic ibidem, cap. 17, et apud nostrum, cap. 14, *inflammatus ira* : sed sic præcipue Cicero de Verre : *Ipse inflammatus scelere, et furore, in forum venit* ; et alio loco : *Procedit iste repente e prætorio, inflammatus scelere, furore, crudelitæ.*

Senem vanum. Id est, Diocletianum, ut anteceden- tia ostendunt : quem et deinceps modo *inconsideratum senem*, modo *senem languidum*, modo etiam simpliciter *senem*, appellari videbis.

Principium fecerat. Livius simili phrasi : *Principium conjurationis factum ab Harmonie... nuptiis.*

CAPUT XI.

Erat mater ejus, etc. Logo : *Erat mater ejus mulier admodum superstitiosa. Quæ cum esset deorum montium cultrix, dapibus, et quæ deinceps.* ALLIX.

Mater ejus. Id est, Maximiani Cæsaris, de quo nos- ter paulo ante. Nam ut ad *senem vanum*, de quo idem postea, referimus, obstat undique historia, ratio et veritas. — *La mère de ce prince.* MAUCROIX. — Hoc est, *matr ejus principis, manente etiamnum rei obscuritate et ambiguitate.* Adde Baluz. col. 315.

Deorum montium, etc. Locus contaminatissimus. Scio quid viri docti afferant, sive ad illum emendandum, sive ad explicandum. Certum est, ut flumina, arbores, terram, sic et montes deos esse habitos et cultos. Notus est Deus Carmelus ex Tacito et Suetonio, de quo dissertationem pereruditam edidit illustri-
 B *trissimus vir Gaspar de Montoza, Marcho de Agropoli, qui inter summos Hispaniæ proceres dignitate varique et diffusa doctrina eminet.* Notum promontorium in Syria, quod propter hanc causam dicebatur θεῶν πρόσκιον. Valde tamen dubito sic scripsisse Lactantium ; quia enim omnium montium deorum cultricem illam mulierem fuisse sibi persuadeat ? itaque censo, scripsisse Lactantium *Dapæ montium cultrix.* Sic Cybelen vocari Mæcenate, jam ante vir Amplissimus
 C *Gisbertus Cuperus* annotavit ; aut *deorum matris cultrix.* Sequentia verba confusa sunt, ut multa alii lujus libelli. Sic vero mihi videntur refingenda, suoque restituenda ordini ; *« Erat mater ejus deæ montium cultrix. Quæ cum esset mulier admodum superstitiosa, sacrificabat pene quotidie, et dapibus ac epulis suis vicarios exhibebat. »* Cum veteres gentiles sacra fecissent, ex parte, quam non adolebant, epulas instruebant, ad quas invitabant, quibus volebant bene : quod fecisse fere quotidie superstitiosam illam Cybeles cultricem, et ideo quasi his dapibus aluisse vicarios, cum quibus degebat, narrat Lactantius. Vicari sunt, qui in eodem vico habitant. Quæ vox apud Livium et Ciceronem legitur. *Exhibere* est. alere. Justin. ix, 2 : *« Atheas inclementiam cæli, terræ sterilitatem causatus, quæ non patrimonii dices Scythas, sed vix alimentis exhibeat... »* Idem, lib. xxxi : *« Vitam stupri patientia exhibuit, »* Sic et locuti sunt veteres jurisconsulti, ut exemplis ostendit ille dignitate et doctrina illustris Jacobus Bongarsius ad locum priorem Justini. Gæ-
 D *vius.*

Deorum montium cultrix. Avait une dévotion particulière pour les dieux des montagnes. MAUCROIXII versio. — Hoc est, specialiter colebat deos montium ; in quem sensum tralatio quoque anglica, was particularly addicted to the devotion of the Gods of the mountains ; neutra proinde hunc locum de diis montibus, sed de diis montium intelligente : qua de re atque aliis videndus supra Cuperus, col. 493, Bal., col. 317, et Columb., col. 105.

Mulier admodum superstitiosa. Quæ cum esset. Malim : *Quæ cum esset mulier admodum superstitiosa.* GALE.

Quæ cum esset. Excidit nomen urbis. Forte an ea Nicomedia fuerit. TOLLIUS.

Quæ cum esset dapibus sacrificabat pene quotidie, ac vicariis suis epulis exhibebat. Locus est apud Julium Capitolinum in Antonino Pio, quem, quia forsitan ali- quid lupis afferre potest huic pericopæ, describam :

Convivia cum amicis et privata communicavit, et publica; nec ullum sacrificium per vicarium fecit, nisi cum æger fuit.

Dapibus. Legere malebat Dæmonibus clarissimus GALE. — *Qualequid etiam Maucroix in animum venisse suspicandi locus est, cum verterit : « Il se passait peu de jours qu'elle ne sacrifiait à ses divinités fabuleuses. »* Id est, *fabulosis illis numinibus sacrificabat pene quotidie.*

Vicariis suis epulis exhibebat. Subesse mendum sus- pector, licet illud vel dissimulaverit, vel utro præter- miserit Baluzius. Pausa mutatione legi potest, *vicariis suis epulas exhibebat*, nisi si istud mavis, *vicarios suos epulis adhibebat*; alterutrum enim admittendum videtur. Edit. Ox. et Cant.

Vicariis suis, etc. Lege, *vicarios suos epulis exhibebat*; id est, in eodem vico habitantes excipiebat. Sarriseriensis in Polycratico, l. viii, cap. 22 : *« Quapropter doce etiam collationes facere paganos ad talia ministeria, paganorumque vicos offerre primitias frugum. »* Vicari igitur, qui in istiusmodi vicis habitabant. TOLLIUS.

Vicariis suis. A ses domestiques. Maucroix. Id est, *suis domesticis.* — *Her Officers.* Anglica versio. Hoc est, si Salviani voce uti liceat, *suis officialibus.* — *Vicariis suis.* Rescribo, *victimariis suis.* GALE.

Epulis exhibebat. Legendum, *epulas exhibebat.* GALE., ALLIX.

Christiani abstinebant. Les chrétiens évitaient sa table. Maucroix. Hoc est, *christiani abstinebant ab ejus mensa.* — Malim ego, ut antecedenia sunt, *subaudire* cum anglica versione, *ab iis epulis.* The christians would not assist at those entertainments. Sed cur, putas, abstinebant ? An propter ipsamet idola, quæ crederent esse aliquid, uti Paulus in priore ad Cor. x, 19, locutus est ? Aut num vero quoniam eorum judicio observari adhuc deberet in Ecclesia celeberrimum decretum apostolicum de idolothytis et similibus : *Visum est Spiritui Sancto et nobis nihil ultra imponere vobis oneris quam hæc necessaria, ut abstinatis vos ab immolatis simulacrorum,* etc. Act. xv, 28, 29. Difficile præcaldubie rem divinare. Sed si prius, causa certe abstinentiæ necessaria fuit et æquissima. Nam si, ex Apostoli præceptis (I Cor., x, 27 et seq.), propter alterius conscientiam, cui non bene persuasum est *Idola nihil esse*, debet aliquis abstinere ab idolothytis, quanto magis propter suam propriam ?

Sin autem postæque, adeo non tenebantur sæculi quarti *fideles* ab omni idolothytorum esu propter apostolorum decretum temperare, ut quia jam per unum et alterum sæculum eversa fuerat Judæorum respublica; neque amplius habuerat Moses, qui illum de more oppidatim singulis Sabbatis legerent et exponerent, cassum pridem eo ipso evasisset illud decretum, nec Christianis in reliquum observandum, hanc alio quippe innixum fundamentum ab origine prima, quam isto, quod Mosi ab aratibus antiquis κατά πόλιν suppeterent, qui ipsum prædicarent, lectus nempe per singula Sabbata in Synagoga. Symeon exposuit, quomodo primum Deus respexerit Gentes, ut sumeret ex ipsis populum nomini suo ; et huic rei consonant verba Prophetarum... Quamobrem ego censo non esse obturbandos eos, qui ex Gentibus ad Deum se convertunt. Sed ad eos scribendum, ut abstineant a pollutis per simulacra, et scortatione et suffocatis rebus, et sanguine. Moses enim ab ætatibus antiquis oppidatim habet qui ipsum prædicent, cum in Synagoga per singula Sabbata legatur (Act. xv, 14, ac seq.). Quare cum post istam Jacobi sententiam pateat nunquam futurum fuisse, ut interdicerentur Christianis idolothyta, ni tot illæ Mosi lectiones, sed expositiones quæ a præcis temporibus uno quoque Sabbato per omnes urbes et synagogas usitate fuerant, adhuc post ipsam Christi in cælum ascensionem sine ullo divinæ providentiæ obstaculo perseverassent, sequitur necessario, licuisse Christianis ab interdictionis observatione

abstinere simul ac desiit Moses ita habere, qui ipsum A legeret et explicarent in synagoga: quod longe ante Diocletiani persecutionem contigit. Sublata scilicet causa, tollitur effectus. Quæ res unique, tam a Patribus, quam a Græcorum Ecclesiis minus animadversa, multiplices illos canones ususque produxit, de quibus breviter Sacerus in Thesaurò Ecclesiastico voce *αἵμα*, et nos alibi forsitan fusius, si vixerimus.

Hinc concepti odium. Quia ei tacite vanam superstitionem exprobrabant. Vide quæ nos ad Lucianum de Calumnia in hanc sententiam congesimus. TOLLIUS.

Ad tollendos homines. Brevis locutio, quales iste Justinus, xxxviii, 1 : *Mythridates parricidia nece uxoris auspicatus, sororis alterius Laudices filios cujus virum... insidiis occiderat, tollendos statuit, id est, occidendos*, mutato verbo, ne idem sæpius usurparet; et paucis interjectis, *per eundem, filium tolli posse*, hoc est, interfici, *per quem interfecerat patrem*, posteriore verbo jam prius declarante. Plena phrasid fuis-et, *ad tollendos et medio homines, vel de medio, vel ex rerum natura*. Livius enim, verbi gratia, lib. iv Belli Punicis, *Thrasone subtrato et medio*; Cicero autem pro Roscio : *Demonstrant... per facile hunc hominem de medio tolli posse*; et rursus ibidem : *Nonne videntur hunc hominem ex rerum natura sustulisse?* Sed et alii quandoque simpliciter *tollere, pro e medio tollere*, seu *occidere* dixerunt. Vulgata, Joan. xix, 15 : *Tolle, tolle, crucifige eum*; et incertus auctor apud Suetonium Neronis impietatem, qui matrem interemit, et *Æneæ pietatem qui patrem humeris Troja extulit*, eodem verbo notans :

Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem.

Quod hic scriptor quasi imitatus, *scuta tollunt*, inquit capite 46, *pro attollunt seu e terra attollunt*; et in nostro deinceps, *hostes religionum publicanorum tollendos esse censuerunt*, id est, *interimendos*.

Habito inter se, etc. Solos hic Diocletianum, et Galerium Diocletiani generum, merito intelligunt Baluzius, et ambo interpretes, cum, ut proxime de Romula, matre Maximiani Cæsaris, habuerimus, *illam e Christianorum a suis epulis abstinentia concepisse odium adversus eos, ac filium suum ad tollendos homines incitasse*, certum sit tamen, ne Romulam quidem adhibitam fuisse ad id consilii capiendum, cuius nunc historia inchoatur : sed habitum esse revera tantummodo inter *senem, seu imperatorem*, ab una parte, id est, Diocletianum, et *præcipitem hominem, Cæsarem*, ab altera, hoc est, Galerium Maximianum. Hinc paulo post, singulari numero : *Diu senex furori ejus repugnavit, non eorum*; et iterum in sequentibus : *Nec tamen deflectere potuit præcipitis hominis insaniam, absque ulla matris mentione*. Quod autem ita hic locus de consilio *per totam hyemem* inter Galerium et Diocletianum habito loquitur, indicio est, Maximianum Cæsarem in Bithyniam quamprimum advolasse, cum eo Diocletianum scivit venisse hymatum : qua de re caput decimum sub finem.

Per totam hyemem. Anni scilicet 302, secundum Pagiun, cujus hæc verba ad dictum annum, num. 3 : *Hoc anno per totam hyemem de Christianis persecutionis actum*.

Senex. Id est, interpretante Maucroixio, *Diocletianus : Diocletianus resista longtempis*, etc. — Recte. Nam de Maximiano Herculo, altero senex ex imperatoribus, nulla hic loci quæstio esse potest. Erant enim per ea tempora in imperio Romano duo senes *senex* ἡγήτων, Valerius Diocletianus, et Hercules Maximianus, uterque Augustus et imperator. Hinc capite 12 : *Agentibus consulationem senibus ambobus octavum et septimum*; et cap. 20 : *Maximianus (intellige, Galerius) postquam, senibus expulsis, quod voluit effecit*. Sed quoniam hoc loco de solis Diocletiano et Galerio Maximiano, cuius potissimum ratione Diocletianus senex erat, sermo est, non dubitavit noster Diocletianum simpliciter *senem* vocare; quod et cap. 19, simili de causa iterabit.

Ejus. Hoc est, Maximiani. Versio anglica.

Ostendens quam, etc. Mirum non petiisse hoc loco; quibus hujus libri fides suspecta est, unde hæc auctori nostro nota fuerint, cum nemo, quemadmodum præcedentia monent, *admitteretur, et omnes de solo summo statu reipublicæ tractari arbitrentur*, uti recentissime positum. Sed parata erat responsio, si quævisissent. Nam, quamvis Diocletianus et Galerius Maximianus neminem diu ad sua consilia admitterent, *admissi tandem iudices pauci et pauci milites, quorum placuit sententiam experiri, sicut patebit e sequentibus*. Quo facto, non modo plus quam probabile est Diocletianum, cuius animus a sanguinolenta Christianorum persecutione abhorrebat, et cui etiam severitatem suam aliena invidia explorare velle solemne erat, cœpisse ante omnia exponere in eo cœtu, quibus, uti hic, argumentis tentasset per totam hyemem Galerium a persequendi proposito deflectere, et quæ sibi constanter regessisset Galerius; dicerent ergo candide, utrius rationes potiores esse crederent: verum valde etiam verisimile, extitisse postea ex advocatis illis seu Iudicibus, seu Militaribus, unum aliquem vel plures, qui erga Christi populum bene affecti (sentiebant enim nonnulli haud tollendos fuisse Christianos) rem totam nostro Cæcilio, aut aliis suis denique familiaribus serius ocus retulerint, a quibus deinceps ad hujus Scriptoris notitiam pervernerit.

Inquietari orbem terræ. Ut supra, capite 7 : *Hic orbem terræ subvertit*: quod utrobique interpretes de imperio Romano accipere, uti decuit, non oblitii sunt.

Fundi. Pro, et fundi; uti sæpe alibi copula deesse videtur. TOLLIUS.

Illos libenter mori solere. Hinc voces spontaneæ : *Christianus sum, mori volo*. Qui furor pius eo usque incalescit, ut Mensurios episcopum Carthaginiensis iis negandum censeret martyrii honorem, qui inconsulto se morti obtulerint. Edit. Ox. et Cant.

Illos libenter mori. Imo mortem, etiam non intentatam, appetere. Vide ea de re Tertullianum adversus Scapulam, aliosque illorum temporum Scriptores. TOLLIUS. — Sabinum Ægypti præfectum cum assessoribus, cum quidam (Christianus) cedere non nihil cruciatibus sensimque remittere videretur de pristina animi firmitate, represserunt alii eodem tempore ad subsellium accurrentes, seseque Christianos, nemine interrogante, confessi. Idque ipsum Galerio ad persecutionem stimulantem opposuit Diocletianus, quod Christiani libenter mori solerent. DODWELLUS, diss. xi, num. 92.

Si palatinos tantum ac milites ab ea religione prohiberet. Omnes qui in palatio militant, possunt appellari *Palatini*, inquit Scholiastes Juliani antecessoris apud Cangium in Glossario, voce *Palatini*. Sed cum hic *Palatini a militibus* distinguantur, patet de alia significatione cogitandum esse.

Palatini, pergit Cangius, *proceres optimates palatii*, qui primores palatii in vita sancti Genulphi, *palatini principes* apud poetam Saxonicum, an. 782, *palatinus senatus* apud Claudianum, de quarto Honorii consulatione, *proceres palatii* in Charta Roberti regis Francorum an. 1029 appellantur; paulo post addens, *Palatini dicti sub imp. Romanis, qui rei privatae et largitionales titulos exigebant, de quibus est titulus in utroque codice, De Palatinis sacrarum largitionum*: quod et statim et Scholiaste Juliani antecessoris confirmat, apud quem *palatini* dicuntur, *qui pertinent ad comitem rerum privatarum, vel ad comitem sacrarum largitionum*. Verum jam, si hoc loco per *palatinos* nihil aliud quam palatii proceres, aut ejusmodi comites intellexerimus, quid illis fiet magistris et iudicibus, quos infra videbimus in palatio Diocletiani? Cap. 14 : *omnes denique qui erant in palatio magistris, data potestate, torquebant*; et cap. 17 : *Luctus repente in palatio, mæstitia, lacrymæ, iudicum trepidatio et silentium*. An, inquam, notebat eos Diocletianus ullo pacto a Christiana religione prohiberi, sed magnos tantum palatinos et mi-

lites? At hoc absurdum. Et rursus, si hic loci *palatinorum* nomine solos palatii proceres vel utriusque ordinis comites intelligere debemus, ne minimum quidem igitur cogitaverit amplius Diocletianus de domesticis et ministris, a quibus persecutionem inchoaverat; quæ non minor absurditas. In præsentia itaque per *palatinos* denotari putamus, et omnes Diocletiani domesticos, tanquam totidem palatii incolas, et quotquot insuper dignitate aliqua ad palatium pertinente ornati erant.

Deflectere. Malim flectere. Sic mox: *Nec siquidem flexus est Imperator ut accommodaret assensum;* et capite xxv: *Nisi enim amici ab illo furore flexissent, ubi contra deflectissent prætulim.* TOLLIUS.

Præcipitis hominis. Id est, inconsiderati; pro quo sine circuitione Maucroixius *Galerium*, qui hic certe perstringitur et intelligitur, interpretatus est: *Toutes ces raisons ne pouant fléchir l'opiniâtreté de Galérius:* de quo interpretationis genere diximus paulo ante ad cap. 9.

Nam erat hujus militiæ. Hinc apud Vopiscum in Numeriano vir audit *callidus et consilii semper alti, nonnunquam effrontis.* Edit. Oxon. et Cant.

In consilium multos advocabat. Sed, si ita est, quare noster post sex septem verba: *Admissi ergo Judices pauci et pauci militares?* Putamus scriptum primitus fuisse: *In consilium alios advocabat*, id est, alios quam seipsum. Favent proxime sequentia, *ut aliorum culpæ ascriberetur quicquid ipse deliquerat;* nec obstat purior latinæ linguæ genius. Cicero, lib. 1. Offic.: *Nos autem quantum in utroque genere profecerimus aliorum esto judicium:* hoc est, aliorum quam mei. Adde hujus locutionis elegantiam: *in consilium alios advocabat, ut aliorum culpæ,* etc. Quid? quod in multos, si prima littera, tanquam ex fine præcedentis vocabuli *consilium* temere repetita, abjiciatur, non obscura apparent vestigia lectionis quam, ni fallor, restituimus, vel quam doctis saltem cum nostro scrupulo proponimus. Hactenus enim nemini, quod videam, hæere hic loci contigit.

Admissi ergo judices pauci, et pauci militares. Ut hic merito *judices a militibus*, ita, quod eodem recidit, *judices a militibus* capite 17 distinguuntur his verbis: *Judicum vultus alacritate mutari. Non defuerunt qui suspicarentur celari mortem ejus donec Cæsar veniret, ne quid forte a militibus novaretur.* Et ecce tamen, e capite 22, *Judices militares* conjunctum et elegantissime de unis atque iisdem personis: *Judices militares, humanitatis litterarum rudes, sine assessoribus in provincias immissi.*

Tollendos esse. Qu'il fallait exterminer. MAUCROIX.

Et qui aliter sentiebant. Ita omnes editiones, præter primam, in qua, ex ms. codice, reperitur *et qualiter sentiebant:* sed mendose, uti primus vidit et inonuit ipsemet Baluzius.

Homini. Id est, Maximiani. Versio anglica.

Imperator. Rotunde et clarius ambo interpretes, *Diocletianus.*

Misitque aruspem ad Apollinem Milesium. Hanc historiam narrat Eusebius in lib. II de vita Constantini, capite 1. PACTUS, ad An. Ch. 502, num. 3.

Traductus est itaque a proposito. Nimis concise, ut optime viderunt interpretes, qui ambo, etsi non obscurum sit ad quem hæc debeant referri, tamen quia ultimo loco mentio facta est Apollinis Milesii, et proxime ante aruspem ad eum missi, supplendum idcirco in sua translatione vel vocabulum Imperatoris, vel proprium *Diocletiani* nomen putarunt. *Ainsi l'Empereur fut contraint de céder.* MAUCROIX. — *Upon this Diocletian yielded.* Tralatio anglica.

Cum Cæsar vivos cremari vellet, etc. Crudelissimum itaque Galerius, et de quo merito, licet aliis verbis Dodwellus:

Nam si hic mali est quidquam, hem illie est huic rei caput.

Doctissimi viri verba sunt: « Successerunt deinde

A anno 504, si Eusebio credimus, edicta sæviora, quibus πάντας παυθηκει τοὺς κατὰ πόλιν θύειν τε καὶ σπένδειν τοῖς εἰδόλοις ἐκδέχεται. Quo tempore Timotheum tradit Eusebius post innumera tormenta tandem tenui ac lento igni vivos consumptum. Plane hæc edicta Galerium sapiunt auctorem, quem Lactantius ait vivos illos cremari voluisse qui sacrificio repugnassent, etiamnum imperium administrante Diocletiano.

CAPUT XII.

Felix. De bon aqure. MAUCROIX. Id est, boni omnis: *Auspicious, Versio* anglica; hoc est, auspiciatus.

Terminalia. Terminalia, inquit Varro, quod is dies anni extremus constitutus. Duodecimus enim mensis fuit Februarius; et cum intercalatur, inferiores quinque dies duodecimo demuntur mense. *Festus.* Terminus deus, secundum Varronem, a T. Tatío consecratus est, secundum alios a Numa Pompilio: *ut Romani contenti propriis aliena non concupiscerent, Numa lege cavil de prædiis terminandis.* Edit. Oxon. et Cant. — *Terminalia. The Festivity of the God Terminus.* Tralatio anglica. Id est, Festum dei Termini.

Ad septimum kalendas Martias. 25 Januarii, Maucroixii versio: id est, die 25 Januarii, error manifesto tythothetarum, eoque prorsus intolerabili, pro 23 Février, ut vel e sequentibus doctorum observationibus constare potest. — *Within five days of the end of February.* Interpretatio anglica; quasi dicas: sexto die ante finem Februarii. — *Ad septim. Kal. Mart.* Cœpit itaque persecutio die 25 Februarii, ut patet etiam ex cap. 48 ejusdem libri. Et certum hujus persecutionis non tantum annum, sed mensem ac diem Lactantius libro de Mort. Pers. post longam tot seculorum ignoracionem nos docuit. PACTUS, ad annum Ch. 502, num. 5.

Ut quasi terminus imponeretur huic religioni. Mens auctoris apertissima. Sed quis cum eo terminum imponere, pro finem imponere usurpavit? Mihi enim exemplum deest. Quamvis terminum imponere forte nemo dixerit, ut finem imponere, patet tamen Lactantium hoc loquendi genere alludere ad vocem *terminalia*, quibus hæc persecutio cœpta est. Cum videret autem id loquendi genus esse durius, ideo illud emoluit vocula quasi. GRÆVIUS.

Ille dies primus, etc. Ex Virgil. IV Æneid. BALUZII, ad marginem primæ editionis.

Et ipsis et orbi terrarum. Id est, imperatoribus et omnibus nationibus, secundum Maucroixium; hæc enim ejus versio: *aux empereurs et à toutes les nations.* Melius vero cum anglica translatione acceperis, quasi auctoris verba forent, *et ipsis et universo imperio: not only on them, but on the whole empire.* Qua de re jam alibi satis diximus.

Agentibus consulum scribis ambobus octavum et septimum. Anno scilicet 503, quo Diocletianus VIII et Maximianus VII consules processerunt, quoque ideo persecutio certo cœpit. PACTUS, ad An. Ch. 502, num. 5. En nonnihil lucis amplius e Maucroixii versione. *Sous le huitième consulat de Diocletien, et le septième de Maximien Herculeus.* Hoc est, sub octavo consulatu Diocletiani, et septimo Maximiani Herculei, pro quibus tralatio anglica: *in the seventh and eighth consulate of the two ancient emperors;* hoc est, in septimo et octavo consulatu duorum seniorum imperatorum, mulato, nescio quam ob rem, ordine quo noster utrumque consulatum nominavit ac numeravit simul.

Senibus ambobus. Recte, sed nondum tamen decrepitis. Utrumque proho ex Cassiodoro, qui ad decimum Diocletiani consulatum, id est, quem deinceps Diocletianus anno Ch. 507 invit, hæc habet:

Dioclet. x. et Maximus vii.

His coss. Diocletianus Nicomedie, Maximianus Mediolani purpuram deposuerunt ob ætatis defectum. Pro-

bo iterum ex libro ix Eutropii, cuius verba sunt : « Cuius in ingravescente aëto, parum se idoneum Diocletianus moderando imperio esse sentiret, auctor Herculio fuit, ut in privatam vitam concederent, et stationem tuendam republicæ viridioribus junioribusque mandarent, cui ægre collega obtemperavit. » Quid? quod uterque non paucos annos post depositam purpuram vixerunt.

Ad *Ecclesiam*. Fuit hic loquendi mos jam sæculo quarto post Christum natum inductus, ut *Ecclesie* nomen Latini Græcique Patres de rebus Christianorum sacris dicata usurparent. Noster paulo post : *Ecclesia ex palatio videbatur*. Eusebius, libro vii Hist. Eccl. : Ἐκκλησία ὁ τίςδε Ἐπιστοπὸς ἀρξίμακ (Magister) παρὰ τὸν δὲ ἑαυτοῦ, καὶ τὸς χειρὸς ἔχων ἐπὶ τῶν Ἰουδαίων, ἐπὶ τοῦ αἵματος τοῦ πρὸς αὐτῷ στίχους τῷ ἁγίω, etc. Hoc est, vertente Valerio : *Theodotus* civitatis episcopus ad Maronem accedens, et sermonatando longius eum abstrahens, prehensa manu, ad altarium perducit. Cumque interius ad ipsam altare eum stasset, et quæ postea. Similia exempla in Eusebio, et sæculi quinti scriptoribus frequentissima sunt. Tantum, siisdem sæculis quarto et quinto, Christiani ædes suas sacras *templa* quoque vocabant. Lactantius, libro v Inst., cap. 2. : « Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, contigissetque ut eodem tempore Dei templum everteretur... Augustinus, Serm. 255 *De temp.* Quamvis sancta sint *templa* quæ vidimus de lignis et lapidibus fabricari, tamen plus apud Deum pretiosa sunt *templa* cordis et corporis nostri... *Templa* de lignis et lapidibus humano ingenio componuntur; *templa* corporum ipsius celestis artificis manu fabricantur. » Et *promiscue imperatores Theodosius et Valentinianus Augusti Antioche PP.* : « Pateant summi Dei *templa* timentibus; nec sola altaria et oratorum templi circumjectum, qui ecclesias quadripartito intrinsecus peritum septu concludit, ad tuitionem confugientium sancimus esse proposita; » et sic *sæpius in sequentibus*.

Præfectus cum ducibus. Ita editiones omnes, præter Oxoniensem anni 1684, et Cantabrigiensem anni sequentis, in quibus, ad *ecclesiam præfectus cum ducibus*. Imò qui illarum primam procuravit Sparkius, optime ad hunc locum. Prius, inquit, legebatur *præfectus*, cum qua voce nihil occurrit quod congruat.

Præfectus cum ducibus. Nullus est sensus. Legendum ergo est *præfectus*, etc. rever. episc. Sarisb. Burnetus, cuius adeo versio, *the Prefect*, et quæ postea. — *Præfectus*. Lege *præfectus*. Sic cap. 16 mentio fit *Flaccini Præfecti*. GALE. — *Legi Præfectus*. ALLIX. — *Ad ecclesiam præfectus*. Vide Plinii exist. ad Trajanum, et Justinum Martyrem in Apol. TOLLIS.

Rationalibus. Les officiers du fisc. MAUCROIX. — *The Receivers*. Traditio anglica.

Simulacrum Dei quaeritur. Ut inter Paganos, qui putabant *templa* non posse sine *simulacris* esse. Editio Oxon. et Cant. — *Ut a Romanis sub Pompeio, expugnatis Hierosolymis*. TOLLIS. — *Ex hoc indubie loco Taciti : Romanorum primus Cn. Pompeius Audeos domuit, templumque jure victoriae ingressus est. Inde vulgatum, nulla intus Deum effigie, vacuum sedem et haucia arcani.* — *Simulacrum Dei quaeritur*. Episcopus Sarisburiensis : *Nor that the Christians had any images in their temples, as Lactantius himself testifies, de Origine Erroris, lib. ii, p. 65, 66, 67, 107, but the heathens having images in all their temples were ready to conceive the like of them.* Id est, non quod Christiani ullas haberent *imagines* in suis templis; testatur enim contrarium Lactantius ipse de Origine erroris, lib. ii, etc., sed, quia cum in cunctis Ethnæorum fanis *imagines* extarent, idem forte E. habet in animam de Christianis induxerint. — *Simulacrum Dei quaeritur*. Bene, sed non invenitur; quod valde notandum. Nihil enim nominatur *præfatus* in catalogo rerum reperitur, sed solet esse postea. *Scripturae reperte incenduntur*. — Iluc

A pertinent duæ Pagii conclusiones, haud illaudabiles certe, nec inutiles nostris hominibus, quamquam necundum utraque fidei candidissimæ. Una est : « *Credibile itaque imagines parum a Christianis usurpatae fuisse primis fere quatuor sæculis, per quæ nefanda demonum in idolis religio, et Christiani nominis crudelissima vexatio cursum suum tenuit. Altera autem : « Quare in controversia de imaginibus, ceterioris Ecclesie potius exemplorum et institutorum, quam antiquioris duci rationem oportet. » Qui priorem locum adhibent videbunt cur in isto quidem argumento aliquantum plus bonæ fidei voluissem in viro clarissimo repertum, qui gratis scilicet addiderit *imagines* tamen ante quintum sæculum in usu aliquo fuisse, quamvis non promiscue ac frequenti; quod nullo exemplo probavit.*

Simulacrum Dei quaeritur. On cherche l'idole du Dieu (1). Maucroix. Ad verbum *Quaeritur idolum Dei*. Bene habet. Nam *idolum* igitur etiam verbi Dei simulacrum est. Quare videant qui ad tuendas Sacerdotum sanctæ Trinitatis *imagines* verti volunt in secundo Decalogi præcepto : *Non facies tibi idolum*, quomodo vel cum sua interpretatione probare possint illicita quidem esse *idola*, hoc est, rerum deorumve ἰδὼν ἑστῶν simulacra : sed probe licitas esse *imagines* veri Dei, cum nostro loco Maucroixius *simulacrum Dei*, summi nempe et solius veri, per *idolum Dei* reddiderit, nec alia voce appellaverit ad marginem *imagines*, quas ait Paganos credidisse extare in Christianorum templis : *Ils croyaient que les chrétiens avoient des idoles dans leurs temples*. Hoc est, *Credabant Christianos habere idola in suis templis*. Quid? quod quæ habebant *idola* Paganis, illa nequaquam τῶν ἰδῶν ἑστῶν, sed τῶν ἑστῶν *imagines* esse persuasi erant.

Scripturae reperte incenduntur. Unde natum est *traditoris* vocabulum adversus eos qui pœnarum metu S. litteras judicibus imperialibus tradidero. Editio Oxon. anni 1680, item Cantabrigiensis.

Datur omnibus præda. Potius *dantur omnia præda*. TOLLIS.

Rapitur, trepidatur, discurritur. *Trepidare* ergo eo sensu quem supra tetigimus aliquid a *discursatione* diversum sonat, sicut ibidem observavimus; ut *trepidetur* adeo in uno loco, nisi si etiam quandoque circa eundem locum, *discurratur* vero per plura. Firmat Terentii versus :

Trepidari sentio, cursari sursum versum ;

quod manifestissimam invehit *trepidationis* distinctionem a *curstationibus*, tanquam longe minoris motus a majori. Sed præterea, planissime etiam *trepidatur* nonnunquam sine ulla formidine, quemadmodum insuper ad caput decimum posuimus, p. 603, cum iis de quibus nunc noster, *rapitur, trepidatur*, data prius fuerit Diocletiani nomine securissima prædandi rapiendique potestas. *Datur omnibus præda*. *Rapitur, trepidatur*. Firmat pariter ante laudata Varronis apium *trepidatio*, quas certo certius nullus magis metus incessit, cum in alveis suis foras *trepidant*, quum cum eisdem introeant. Ne et ista Livii eodem referam : « Quid? quod hostes per summum otium instruxerant aciem, reparaverant animos, stabant compositis suis quisque ordinibus; nobis tunc repente *trepidandum* in acie instruenda erat. Et iterum paulo post : At ne illo ipso quidem die, aut consule, aut rege optanto, pugnatum est : Rege, quod nec lessos, ut pridie, ex via, neque *trepidantes* in acie instruenda, et vixidum compositos aggressurus erat; Consule, etc. » Recte notas *trepidare* sæpe accipi sine formidinis notione. Nam *trepidare* sæpe est *tumultuari*, et ab omni parte niti ad *ingredendum*, aut *egredendum*, aut *invadendum*, et magna vi aliquid infestandum. GRÆVIUS.

(a) Loquitur in mente Paganorum, et apposite ad illorum systema. Unde infirmum prorsus hinc eruitur argumentum

Rapitur, trepidatur, discurritur. Maucroixius : *Les uns ravissent, les autres se pâment de crainte, les autres fuient.* Quasi primum Latina sint : *Alii rapere, alii terrore exanimari, alii diffugere*; et quasi deinde jam in templum Nicomediæ Christiani summo mane convenissent, atque eorum alii præ terrore, revulsis foribus, exanimati sint, alii vero in fugam huc illuc acti, quo et reliquæ redeunt translationes. Sed ut præter illa, quæ ante adversus istas hypothesi obiter notavimus, hoc amplius afferamus, auctoris verba neutiquam sunt : *Rapitur, trepidatur, diffugitur*; detur venia verbo : sed *Rapitur, trepidatur, discurritur*, ut haud proprie ad diffugientes homines pertineant, sed ad discursantes. Adde quod Nicomedienses Christiani adeo nondum ea die in Ecclesiam suam convennerant, ut necesse fuerit revellere fores, quod necdum fuissent aperta. Dicere enim revulsas fuisse, quia intus Christiani religioni suæ, clausis januis, vacabant, absurdum foret; partim quoniam nulla reperiuntur intus Christianorum mentio sit in nostro loco post forium revulsionem, sed Scripturarum tantummodo; partim autem quoniam, cum Nicomediæ Christiani templum propalam et permittente magistratu hactenus habuissent, nil causæ erat cur cœtus suos clausis foribus celebrarent; partim denique quoniam apertissime hæc tria, *Rapitur, trepidatur, discurritur*, non ad diversas, sed ad easdem personas pertinent, hoc est, ad illos omnes quibus data fuerat præda; ut proinde multo potius vertendum credam Gallice : *Les uns ravissent, les autres se tremoussent, les autres courent deçà et delà*, quam quomodo Maucroixio interpretari placuit. Doctorem tamen iudicium esto.

In alto enim constituta Ecclesia. Fortassis casu, sed fortassis quoque consilio. Nam et olim concilio Judæi Synagogas suas in excelsis locis, etsi haud ita suvisent ab initio, construebant; Gentiles vero magnam partem suorum templorum. De Judæis, res certissima e permultis Juris, ut ita dicam, Rabbiniçi canonibus, quibus præscriptum, ut in altissimo urbium loco *Synagogas* ædificarentur, eaque ædificii cæteris excelsiores; ad imitationem nimirum templi Hierosolymitani, quod in monte fuerat conditum. Gentiles autem quod attinet, Græci, verbi gratia, in excelsis ac puris locis Æsculapii templa, quem sanitati præfecerant, collocabant. « Cur Æsculapii fanum extra urbem est? » querit Plutarchus in Quæstionibus Romanis. « An quia salubrius extra quam intra urbem degi putant? Nam Græci quoque non absurde locis puris et sublimibus posita habent Æsculapii sacra. » Et Vitruvius : « Ædibus, inquit, sacris, quorum Deorum maxime in tutela civitas videtur esse, ut Jovi, Junoni et Minervæ, in excelsissimo loco, unde moenium maxima pars conspiciatur, aræ distribuuntur. »

At incredibile, dicit aliquis, Christianos ulla simili de causa Ecclesiam, qua de agitur, in alto constituisse. Fateor : sed potius igitur (si quid in ea re volueris de industria factum) quoniam priores Christianorum cœtus ἐν ὑψηλοῖς, hoc est, ut vulgo transferunt, in *cænaculis*, ad verbum fere, in *supernis*, celebrati fuerunt. Vide Act. i, 12 et seq., item, xx, 7, 8. Malui ego causam in incerto prosum relinquere, vel hoc ipso, quod sicut non omni tempore Judæi Synagogas suas in excelsis locis, neque semper Gentiles sua fana in alto extruxerunt; Vitruvius enim, ut alios taceam, continuo post illa quæ supra laudavimus : « Mercurio autem, ait, in foro, aut etiam, ut Isidi et Serapi, in emporio; Apollini patrique Libero, secundum theatrum; Herculi, in quibus civitatibus non sunt gymnasia, neque amphitheatra, ad circum; Marti, extra urbem, sed ad campum; itemque Veneri, ad portam; » ita nec Christiani perpetuo sua templa in cacaminibus montium, sed interdum quoque in imis vallibus, interdum quoque in littoribus maris et fluminum, aliisque locis collocarunt, quemadmodum jamdiu movit Hospinianus. Tantum itaque constet, etiam ab Evagrío, mentionem factam fuisse τεινάουσι, seu *τέον*, id est, templi, quod sæculo quinto Simeoni

A Stilitæ, trecentis fere stadiis a Theopoli, in ipso montis vertice conditum viderit.

Utrum ignem potius supponi oporteret. Potius quam quid? Videtur enim ea vis esse hujus adverbii, et communis usus loquendi apud Latinos, ut non potuerit hic auctor non scribere : « utrum ignem potius supponi oporteret, quam eam dirui, » vel, quod malum, « utrum illum dirui, an ignem potius supponi oporteret; quare quin alterutro modo aut consimili legendum sit, non dubitamus.

Incendio facto. Latinissime dictum. Cæsar de Bello Gall. : *Et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceret.* Alia quoque exempla in promptu.

Prætoriani. A *considerable Body of the Guards.* Anglica versio. Id est, magna manus stipatorum et protectorum imperatorii corporis.

Tamen (vel fanum) illud editissimum paucis horis solo æquarunt. τὸ τamen ferri non posse hoc loco, qui Latina doctus est non ignorat, ne dicam, *editissimum* desiderare nomen aliquid. Non probo *tutamen*, quod alii substituendum censent. Cogitavi scribendum esse *culmen illud editissimum.* *Culmina* enim sunt templa, et omnes ædes editiores, qualis erat hæc ecclesia. Justin. xxiv, 8 : « Advenisse Deum, eumque se vidisse desolentem in templum per culminis aperta fastigia. » Idem xviii, 3 : *Ubi dies adventare cœpit, editissimisque culminibus urbis oriens splendere.* » Stautius in Genethliaco Lucani :

Dices culminibus Remi vagantis
Infandos Domini necentis ignes.

Culina Remi sunt templa, aliæque domus, quibus ignem imminit Nero, cum Romam incenderet. Idem ix. Theb.

seu jam sub culmine fixus
Excubat, antiquo seu pendet gloria luo.

Hoc est, seu luxuriam leonis capti suspenderunt in templo, sive in luo. Exempla sunt et alia in promptu.

C GRÆVIUS. — *Templum* Maucroixius, *ædificium* Burnetus in sua quisque versione suppleverunt. — *Tamen illud editissimum*, etc. Pro *tamen*, quin reponendum sit *templum*, nullus ambigo. Conjecturam meam stabilitum sit Lactantius ipse, lib. v, Instit., cap. 2, ubi ædificium a Christianis cultui divino dicitur *Dei templum* appellat. Sic etiam in limine hujus libelli. COLOMESIUS. — *Ibid. Tamen illud editiss.* Potest vulgata lectio defendi. Præferam nihilominus *tamen*, pro quo *tamen* aliquando positum usurpatumque meminimus. Sed et *templum illud editissimum* non incommodè legi possit, vel *fanum*. Nam τὸ *tutamen* vix hic locum inveniat. TOLLIUS. — *Tamen.* Legendum *culmen*, vel *cacumen*. GALE. — *Tamen illud.* Ibi est *culmen*, aut corruptio. ALLIX. — Ita plane sentio. Incertum vero miris modis, utrum potius. Mihi olim, quod posterius arrideret, non displicebat legi *fanum*, quod et Tollio in mentem venit, aut Latinis litteris Græcum *temenos*, id est, templum; nec me hactenus utriusque conjecturæ pœnitet. Nam quod *Fanum pro Gentilium templis Christianis proprio vocabulo usurpasset*, posuit Ducangius, id, quanquam multa Veterum loca innuant, perpetuum non est. De Veterum templo, Christianus interpret libri n. Mach. xiv, 33, pro Græcis istis, *ἵνα μὴ δέσμιόν μοι τὸν Ἰουδαῖον παραδοῖτε, τούδε τὸν τοῦ θεοῦ οἴκου εἰς πῆδιον ποιήσατε*, hæc habet : *Nisi Judæum mihi vincum tradideritis, istud Dei fanum in plantiam deducam.* Et tam de templo corporis Christi, quam de Hierosolymitano, auctor opusculi de montibus Sina et Sion adversus Judæos conscripfit : « In cujus, inquit, Templi (Salomonici) similitudinem Jesus carnem suam esse dixit, dicens Pharisæis : *Destruite fanum istud, et ego in tribus diebus excitabo illud.* Et Pharisæi dicebant : *Quadraginta sex annis ædificatum est fanum istud, et hic in tribus diebus excitabit illud?* Dicebat autem Jesus *fanum* de corpore suo. » Adde ex Aldhelmo, seu verius ex Grönovii Observatis in scriptores ecclesiasticos :

Nescitis quod templa Dei sint illa vestra ?

Membranzæ :

Nescitis quod fana Dei, etc.

De nomine autem *temenos*, quæ altera nostra τὸ *ταμενον* emendatio est, non solet quidem id vocabulum nisi Græcis litteris et apud Græcos pro templo occurrere; puta, apud Dionem Cassium de Hierosolymitano, his verbis ἐν τῷ τήμενον τοῦ θεοῦ ἀναστήσαντες, pro templo Dei sui propugnantes; et apud Evagrium, de templo Simeonis Stilicæ: Ἐπόθουν τὸ τήμενον τοῦτου θεοῦ λέγοντες θεοσέβηται, Cupicbam videre templum sancti itius. Sed, uno verbo, nil frequentius in scriptis Patrum, quam Græcæ voces latinis exaratas reperire. Joannes Frideric. Gronovius, Observ. in scriptores ecclesiasticos: « Cerda, inquit, vetat *cyclus* scribi: sult autem *cielus*, quasi contractum sit ex circulis. Miror rationem. An difficultis erat petere a Græcis *cyclus*, quam *orama*, et *protus*, et *tetra*, et hujusmodi ianua? » Lactantius, lib. vii Institut., cap. 25, quæ de *anastasi*, pro qua de ἀναστάσει, id est, resurrectione; et iterum paulo post: Anastasis mortuorum futuram esse consentiunt, pro ἀνάστασις, eodem sensu. Noster infra, cap. 25: Apollo et Asclepius orantur, ex Græco Ἀσκληπιός, pro Latinorum Æsculapius. Idem apertissime, capite 2, epinicium sanctum et sempiternum, pro ἑπινομίον. Orosius, lib. vii, cap. 7, de Nerone: *Cerices, citharistas, tragædos et aurigas sæpe sibi superasse visus est*: non pro *Ceritos*, vel *Scenicos*, quomodo primæ editiones ferebant: sed pro *Cerycas*, Græcis κήρυκας, ut germanus isæ Hieronymiani Chronici locus ostendit: Nero in Olympiade coronatur, *cericas, citharistas, tragædos, aurigas vario certamine superans*. Passio SS. Perpetuæ et Felicitatis, *Bene venisti legnon*, pro τέκνον. Alibi in sequentibus: *Prædie quam pugnaremus, video in horonate*, pro in ὁράματι. Alibi rursus: *et illum contra Ægyptium video in usu volutatem*, pro in ἄσπῃ; atque iterum deinceps: *Audivimus vocem univiam dicentem*: Agios, Agios, Agios, sine cessatione; ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος. Confer initium orationis Cypriani pro Martyrij; item ejus, quam sub die passionis suæ dixit: ne jam equum Lucretii duranteum, id est, δουράτεον seu ligneum; Plinii probata, hoc est, πρόβατα seu oves, et sexcenta alia id genus laudem. Verum hic locus potius forsans mutilus, quam corruptus.

CAPUT XIII.

Postridie. Die videlicet 24 Februarii. Eusebius tamen, lib. viii, cap. 2, scribit propositum fuisse edictum mense Martio, appetente die festo Dominicæ passionis. Auctor vero Chronici Alexandrini die 25 Martii, ipso die paschæ. Verum hæc sic conciliat Baluzius vir clarissimus, ut primo edictum illud propositum fuerit *Nicomædiæ*, ubi agebat Lactantius, vel in civitate regia, die 24 Februarii; deinde missum ad cæteras imperii civitates; mense quidem Martio propositum in eo loco, ubi tum Eusebius habitabat, et in Palestina mense Aprili; *Alexandriæ*, vel alibi, ipso die paschæ. Quam conjecturam certam esse max ostendo. Pagiæ, ad annum Christi 302, num 5.

Propositum est edictum. Proponere æque ut proscribere est; publice affixo titulo, decreto aut alio scripto aliquid significare. *Symbolos proponere*, apud Justinum, lib. ii, est inscriptiones in publico loco ponere legendas in cippis. Sed quis hæc ignorat? Grævius. — *On public un édit*. Maucroix. Ad verbum, et ut hodie loquuntur, *publicatum est*; quo et modo Versio Anglica, *An edict was published*. — *Proponere in publico, et in publicum*, dixere interdum melioris ævi scriptores, pleniusque.

Ut religiois illius homines. Quam noster scilicet *demonum* in his cap. ii appellavit: *Respondit ille ut divinæ religionis inimicus*, intellectis, uno verbo, *Christianis*, quos et ita ter paulo ante sine circumtione vocabat; unde etiam rotunde hoc loco Maucroi-

A xius : *Tous ceux qui faisaient profession de la religion chrétienne*; quotquot profitebantur religionem christianam. Et simpliciter adhuc tralatio anglica, *The Christians, Christiani*.

Tormentis subjecti essent, etc. Antea itaque, ut a verberibus, quod supra tangebamus, sic a tormentis immunes erant varii hominum ordines et gradus.

Adversus eos omnes actio caleret. Ino potius *adversus eos omnis actio caleret*. GALE. — Quæ emendatio non mihi tantum præterea, sed et clarissimo auctori versionis anglicæ in animum venerat, ut apparet ex his verbis: *All actions were to be received against them*. Ni etiam insuper pro *caleret*, hoc est, acrius urgeretur, legendum censuerit *valeret* cum amplissimo Cupero. Nam id quoque anglica verba præ se ferunt. Fuit et cum suspicarer scriptum primitivum fuisse cum majore emphasi, *adversus eos omnes omnis actio caleret, vel valeret*. Neque aliter sane cunctis occurritur exceptionibus in verbis, quæ proxime præcedunt: « *Carent omni honore ac dignitate, tormentis subjecti essent, ex quocumque ordine, aut gradu venirent.* »

B *De rebus ablati agere*. Supple *jure*, ut in notissimo versu :

Fustus erit, per quem jure licebit agi.

Alio enim sensu, quamquam simillima phrasi, noster infra capite 59 : *Respondit illa... non posse de nuptiis in illo ferali habitu agere*. Sed ut hic *agere*, pro *jure agere et in foro*, ita modo *actio*, pro *forensi actione* in istis, *adversus eos omnes actio caleret*. Hincque merito versio anglica, *might not sue for thefts or robberies*.

Quod edictum quidam, etc. Historia apud Eusebium occurrit lib. viii Historiæ Eccles., cap. 6, (potius 5). Nulla tamen magis, quam hic loci sit nominis mentio. Edit. Ox. et Cant.

C *Quidam. Un particulier*. — MAUCR. Quasi dicas : *Homo quidam privatus*; quod minime cum Eusebii verbis convenit: Τὸν οὐκ ἀσπίων τις, ἀλλὰ καὶ ἄγαν κατὰ τὰς ἐν τῷ βίῳ νενομισμένας ὑπεροχὰς ἐδοξοτάτων. Sed videndus omnino de ea re Baluzius.

Diripuit. Lege deripuit, ut infra, cap. 28. TOLLUS. — *Diripuit et conscidit*. Referrî huc non incommode potest Simeonis Metaphrasæ narratio de Polyucto, qui imperantibus Decio et Valeriano, illorum contra Christianos edictum e Nearchi manibus acceptum perlegit, inter legendum conspuit, et tunc demum in frusta minuta confregit, ventisque mandavit.

Cum irridens diceret victorias Gothorum et Sarmatarum præpositas. Hoc est, ni fallor, imperatores æque barbaros esse, ac Gothos Sarmatasque, e quibus devictis sibi titulos compararunt. Edit. Oxon. et Cant. — *En se moquant des surnoms de Gothiques et de Sarmatiques, que les empereurs s'arrogeaient*. MAUCROIX. Ad verbum, cognomina Gothicorum ac Sarmaticorum, quæ sibi imperatores arrogabant, irridendo.

D — *And rallied the emperors, who had put among their titles, that they had triumphed over the Goths and the Sarmatians; that they acted like those whom they pretended that they had subdued*. Versio anglica. Quasi dicas : *Et imperatoribus, qui in edicti sui præfatione se de Gothis et Sarmatis triumphasse inter alia gloriati fuerant, illudebat, quod haud aliter agerent quam ii quos a se subjectos esse jactitabant*.

Præpositas. Lego : propositas. Ironice dictum. Id est, Christianos, quamvis subditos, jam loco esse Gothorum et Sarmatarum debellandorum. BOHERELIUS. — Firmare possit edito Aboensis, in qua jam pridem non *præpositas*, sed *propositas* excusum. At, ne nescias, eximius et conjunctissimus collega Grævius latere hic loci putabat aliquid ἔπρωλον gravioris momenti, quod sine emendatione codice non possit clui, ut multa hujus scripti alia loca; idemque sentio.

Statimque productus. In jus scilicet, seu ad magis-

tratus. Interpretes simpliciter pro captus est, sumpserunt. — *On le prit.* MAUCROIX. — *He was presently seized on.* Tralatio anglica.

Eatorius. Id est, torquendo excarnificatus. Sic et capite 27 : *Eatorii parentes et mariti, ut filias, ut conjuges, ut opes suas proderent.* TOLLIUS.

Legitime coctus. Secundum leges quas Augusti tulerant, inquit Baluzius. Editio Cantabr. — ὡς ἂν μὴ συντόμως ἀπαλλαγῆναι, καταβραχὺ ἰσχυρίσασθαι, Eusebius loco citato, hoc est, lib. viii Historiæ Eccl. cap. 6, pergunt editiones Oxon., etsi allata Eusebii verba neutiquam ad eum, de quo agitur, martyrem pertineant : sed ad alium nomine Petrum, τῶν βασιλικῶν παιδῶν ἕνα ; id est, vertente Valesio, unum ex imperatoris cubiculariis.

Legitime coctus. *On le mit sur le gril.* MAUCROIX. Ad verbum, *impositus est articulae*, quod quomodo ferri defensiva possit non video. — *Legitime coctus.* Potius, *lentissime coctus*, cap. 21 : *Datis legibus, ut post tormenta dammati lentis ignibus urerentur.* GALE.

Cum admirabili patientia, etc. Eusebius, lib. viii Hist. Eccles. cap. 5 : τὸ ἄλπιον καὶ ἀτάραχον εἰς αὐτῆς τελευταίας διετήρησεν ἄναπνοῆς. *Lætitiam ac tranquillitatem animi usque ad ultimum spiritum conservavit.*

CAPUT XIV.

Sed Cæsar. Brevior et obscurior personæ notatio ; cui malo ita jam docti varie medicinam fecerunt. — *Bnt Maximian.* Id est, *Sed Maximianus.* Versio anglica. — *Galérius Maximien César.* MAUCROIX. — *Sed Cæsar, Galérius nempe Maximianus.* Pagius, ad annum Christi 302, n. 6. Confer quæ nos supra diximus ad cap. 9.

Non contentus est. Eleganter atque oratorie, pro non contentus fuit ; cujus rei indicium certissimum proxima periodus : *Aliter Diocletianum aggredi parat, non paravit* ; a qua alias lectione vix licitum foret abstinere manum. Nec male tamen utrobique doctissimi interpretes pro verba præteriti temporis : « Galérius Maximien César ne se contenta pas de la rigueur de cet édit. Il dressa, etc. Bnt Maximian was not satisfied with the severity of this Edict, so he resolved. »

Edicti legibus. Erant in edicto, de quo noster loquitur, si non variae sectiones, saltem varia genera et capita persecutionis contra Christianos instituendæ : puta, *ut religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate ; ut tormentis subjecti essent, ex quocumque ordine aut gradu venirent* ; et sic de reliquis in præcedenti temmate recitatis. Atque nunc singula ista capita hic auctor edicti leges argute, meo iudicio, nominat. *Edicti severitatem et acerbitatem* laudatæ recens tralationes intellexerunt, sicut et superioribus nota clausula apparet.

Aggredi parat. Ita, cap. 36 : *Facere autem parabat, quæ in Orientis partibus fecerat* ; et Terentius in Phorm. Prologo :

Maledictis deterrere, ne scribat, parat.

Ut illum ad propositum crudelissimæ persecutionis impelleret. An cum interpretibus exponendum, ut illum ad decernendam et animo proponendam sævisimam persecutionem adigeret ? « Afin' que cette audace obligéât l'empereur à jurer la ruine des Chrétiens. MAUCROIX. That so he might engage him to an unrelenting persecution. » Tralatio anglica. Malim equidem accipere, quasi noster planissime scripsisset : « Nam Galérius Maximianus, ut ad crudelissimam persecutionem, quam ipse sibi primum proposuerat, Diocletianum induceret, etc. »

Occultis ministris palatio subjecti incendium. Credo Lactantium scripsisse : *occultis ministeriis* ; quod et Nictolao Heinio in mentem venerat. GRÆVIUS. — Legendum esse cum minori post *ministris* distinctione censeam : *occultis ministris palatio*, etc. GALE. — Ita quoque cogitaveram, in hunc sensum : *Palatio subjecti incendium ministrorum opera, quos ea propter occulerat ; id est, quos sese diligenter occultare jusserat.* Nec obstat quidquam, opinor, quo-

minus hic loci *occultis* tam bene participium sit, pro *occultatis*, quam vulgo censetur nomen ex participio.

Occultis ministris palatio subjecti incendium. Eusebius, lib. viii, cap. 6, nescire se fatetur quo casu ex incerta urbis Nicomediæ ora ; ut nempe Galérius, exusta semel aliqua palatii portione, Diocletianum, quo ipsum efficaciter ad propositum crudelissimæ persecutionis impelleret, convenerit, et Christianos illico velut hostes publicos ad socerum detulerit, magno impetu, uti mox audiemus, pergens ; illos, consilio cum eunuchis habito, de extinguendis principibus cogitasse, duos imperatores domi suæ pene vivos esse combustos. »

Christiani arguebantur. Sicut sub Nerone, incensa ab eo Roma. TOLLIUS. — Præstiterit, ni fallor, ad Galerium Maximianum Cæsarem referre, quam ad incerta urbis Nicomediæ ora ; ut nempe Galérius, exusta semel aliqua palatii portione, Diocletianum, quo ipsum efficaciter ad propositum crudelissimæ persecutionis impelleret, convenerit, et Christianos illico velut hostes publicos ad socerum detulerit, magno impetu, uti mox audiemus, pergens ; illos, consilio cum eunuchis habito, de extinguendis principibus cogitasse, duos imperatores domi suæ pene vivos esse combustos. »

Et cum ingenti invidia, etc. Dele præpositionem. Simpliciter enim, *ardere invidia, ira, odio* Latini dixerunt. TOLLIUS. — Certa est viri docti observatio. Livius enim, verbi gratia, *Cum arderent invidia... patres.* Et similiter Cicero ad Quintum fratrem : *Res ardet invidia.* Sed malim tamen ex præpositione, quam deleri vult TOLLIUS, adverbium temporis *tam* facere. « Et cum pars quædam conflagrasset, Christiani arguebantur velut hostes publici ; et tam ingenti invidia simul cum palatio Christianorum nomen ardebat. »

Illos consilio, etc. Incipiunt communis fama verba, secundum clarissimos interpretes : mihi vero potius Galerii, sicut jam tetigimus, et sequentia confirmabunt. Melior autem distinctio editionis Aboensis : *Illos, consilio cum eunuchis habito, de extinguendis principibus cogitasse, et quæ deinceps.*

De extinguendis principibus. Diocletiano scilicet Augusto, et Galerio Maximiano Cæsare. Nam tunc temporis Galérius haud solum Nicomediæ versabatur cum Diocletiano, sed in eodem simul palatio degebat, ut quamplurima ostendunt. Sicque alias Galérius, ita loquendo, *principis* nomen commune sibi ferebat cum socero Augusto, id ei primo per usum sæculi licebat, quo Cæsares æque *principes* nuncupabantur ac ipsis Augusti. Et nobis deinde de eo Cæsare res est, qui Cæsaris appellationem jam ab aliquo tempore non poterat ferre ; unde hæc illius in capite 9 interrogatio : *Quousque Cæsar ?* Nil miri igitur eatenus ; ni mirum forte, de *extinguendis principibus* sermonem ibi loci fieri, in quo de iisdem comburendis, quin et pene combustis, mentio sit. Verum id facile solvitur. Apud bonos auctores *extinguuntur qui vitam amittunt*, quocumque modo amittant, morbo, incendio, aut alia re. Cicero in Somnio Scipionis, capite 3 : « *Quasivi tamen, viveretne ipse et Paullus pater, et alii, quos nos extinctos arbitraremus ; id est, mortuos.* Livius, lib. viii : « *In alio tractu orbis (magnum Alexandrum) invictum bellis juvenem fortuna morbo extinxit ; quare extingui pariter poterant nostri principes, vel comburendo.* »

Duos imperatores, Two Emperors. Versio anglica, sine articulo ; cum integra sit, *and thud two emperors wer well nigh burnt alive.* — *Les deux empereurs.* MAUCROIX, cum articulo : « *Et que peu s'en était fallu qu'ils n'eussent brûlé tout vifs les deux empereurs.* » Innuat, Lector, si nescis, ac velis, nolis, memorata articuli adjectio, tam Diocletianum et Galerium Maximianum fuisse tunc ex Imperii Romani dispositione Imperatores, seu Augustos, quam neminem præterea fuisse per idem tempus similis potestatis et tituli comitem. Ad contra Galérius Maximianus necdum proprie Augustus erat, sed Cæsar, uti monet amplissimus Cuperus. Et qui duo tunc, secundum recentiorum Imperii dispositionem, veri et soli imperatores erant, hi Diocletianus et Hercules Maximianus fuerunt. Male itaque Versio Gallica Pa-

mansis, et optime e contrario anglica. Verum, inquit, ut esset se Galerius imperatoribus : duos imperatores simul suis penâ vices esse combustos. Recte, et non est se. Allata enim verba non nostri Cæcili, vel vultu Nijomedensium, sed Galerii reapse sunt. Cur vero, patescit, se accessit, nisi quia jam inde a superate Narsæo Cæsaris nomen, ut ut Caesar, detrectat, et de se loqui volebat. Confer dicta, pag. præc.

Domus sua. Id est, in palatio; tum ob ea que ad caput tertium observavimus de Domitiano *domi* interpretari, et quem præstantissimi quique historici occisum fuisse *Romæ in Palatio* tradiderunt; tum præcipue ob iteratam ejus vocis interpretationem, quam in hoc ipso capite legere est; unam paulo ante, his verbis: *cum palatio Christianorum nomen ardebat*; alteram vero in istis: *Denique qui erant in palatio...* que disertissima et *domi sue* explicatio est. Interpretari vel plusquam ad verbum, *dans leur propre maison; in their own house*, hoc est, domi suæ propria.

Qui semper se volebat, etc. Talis a Terentio in Heautontimo. Chremes describitur, derisus eapropter a Mæcencio. TOLLUS. — Usitator loquendi ratio erat, qui semper volebat videri astutus et intelligens.

Nihil potuit suspicari. Ne se douta pourtant point de cet artifice. MAUCROIX; quasi dicas: ne vel minimum quidem de subdola Galerii peridia cogitavit. — *Could not be brought to give any credit to this.* Anglica versio. Hoc est, adduci non potuit ut his ullam fidem haberet.

Excarnificari omnes suos protinus præcepit. Præteritum cum Columbo, *excarnificare omnes suos protinus cepit.* Causas vide apud Baluzium. — *Omnes suos.* Id est, omnem suorum domesticorum familiam; quod patet, si hunc locum cum verbis paulo post sequentibus, et initio quoque capituli 15 contuleris. Nam quid ista primo: *Excarnificari omnes suos præcepit..... cum familiam Cæsaris nemo torqueret*, nisi Diocletiani familiam excarnificatam fuisse, cum familia Galerii a nemine torqueretur? *Omnes sui* itaque jam Diocletiani familia sunt. — Deinde vero: « *Farebat ergo imperator. ait noster initio capituli 15: jam non in domesticos tantum, sed in omnes, primanque omnium filiam Valeriam, conjugemque Priscam sacrificio polui coegit.* » Unde nunc haud simpliciter quam multi priusquam Diocletiani carnificem evaserint aperitissimum est; omnes nempe qui non erant e Diocletiani domesticis proprie dictis, puta filia Valeria, conjugis Priscæ, judices, quod mox subjecturus est, *universi, item omnes qui erant in palatio magistri*; sed perspicuum simul nostro loco *omnes suos* nil aliud esse, quam omnem familiam domesticorum Diocletiani; eorumque, non magistrorum, sed inferioris ordinis: quo et modo antiquitas *familiæ* vox proprie servos complectebatur, haud pariter sobolem seu liberos.

Sedebat ipse, atque innocentes igne torrebat. De sa chose il voyait brûler ses innocents. MAUCROIX. — Hoc est, ex calhedra sua videbat innocentes igne torreri. Sed, ut Latina sonant, et sequentia sunt, non facere videbat torreri Diocletianum; torrebat ipse.

Omnes denique qui erant in palatio magistri. Tous ceux qui avaient puissance de vie et de mort. MAUCROIX. — Ad verbum, Omnes qui potestatem vitæ ac necis habebant. — Non probò. Id enim aperte magistros cum iudicibus, de quibus mentio præcessit, confundere est. Præter quam quod si, ut innuit Maucroixius, magistris illis, ex sui institutione, vitæ necisque potestas erat: cur data isdem extra ordinem potestas ut torquerent? Sequitur enim continuo, *datur potestate torquerentur*, ejusmodi itaque nullam prius habuerant, unde magistri dicerentur: quare id magistrorum genus omnino inane intelligere, qui verbi gratia, ab inferioribus aut scriptoribus, *magistri cubiculariorum, magistri ciliariorum, magistri servorum*, et sic de aliis, vocati sunt. Fatetur difficultatis aliquid oriri posse ex Pollionis

A loco quem supra laudavimus: *Cum iret ad hortos nominis sui, omnia Palatina officia sequebantur. Ibant et præfecti, et magistri officiorum omnium adhibebantur*: quippe cum in his verbis intelligi, verbi gratia, non debeant *magistri familiæ servorum*, quæ in imperatoris palatio versabatur, sed *magistri omnium palatinorum officiorum*, id est, eorum qui officiis fungebantur in palatio. Verum respondendum credimus, vel palatina ipsa officia sub generali imperatoris familia nomine comprehendi; atque ita Cæciliam nostram de his quoque egisse, cum *Diocletianæ familiæ ministris*, ut sequentia ostendunt, disserat: vel eum potius minoris Imperatoris *familiæ ministris* specialiter a *Palatinorum ministris* distinxisse. Neque ei tunc adversari poterunt Pollionis verba, cum alter nonnisi palatinorum officiorum magistris intellectos voluerit: alter vero nonnisi magistris minoris familiae Diocletiani, qui et ipsi in palatio vixerint. *All the Officers of his Household.* Versio Anglica. Quasi dicas, omnes familiae suæ præfectos. Confer supra Cuperum, epist. 1. Elegantius porro totum hunc locum ex Aboensi editione distinguere possis, si volueris, isto pacto: « *Item judices universi, omnes denique qui erant in palatio magistri, data potestate, torquebant*: » ad quæ ultima verba videndus duobus locis Baluzius.

Erant certantes quis prior aliquid inveniret. Hoc est, aliquid exprimeret ex iis qui torquebantur, quisnam auctor incendii esset. Sed nihil ex quoquam audiebant, quia familia Cæsaris non torquebatur, in qua erant ii occulti ministri, quorum opera palatio faces subjecerat Galerius, ut hujus facinoris invidia Christianos oneraret. GRAEVIVS.

Erant certantes. Pro certabant. Sic cap. 15: *Eorum sententia in tantis rebus expectata non erat, pro non expectabatur.* Nec dissimili ratione Vitruvius, lib. 11, cap. 8: *De lateritiis vero (parietibus) dummodo ad perpendicularum sint stantes, nihil deducitur.* *Reperiebatur.* Quo sensu nempe res aliqua dicitur reperiri, quando palam et comperta nobis est; ut haud ideo tamen ullum ejusmodi proprium discrimen agnoscere oporteat inter præcedens verbum *invenire*, et *reperire* hoc loco, quale nonnunquam alibi a viris doctis jure vel injuria inter utrumque verbum fuit positum. Sunt hic itaque synonyma; nec posterior noster usurparit, quam quia prius proxime adhibuerat. Confer quæ ad caput 7 notavimus.

Cum familiam Cæsaris nemo torqueret. Jactitantis scilicet, Christianos mali caput certo certis esse, eorumque tam nullum unquam a se admissum toleratumve fuisse inter suos domesticos, quam magnus e contrario eorumdem numerus jam diu toleraretur, et tunc temporis extaret in familia Diocletiani. Nam quin per *familiam Cæsaris*, domesticos Galerii Cæsaris intelligere oporteat, non dubitamus. Ulpianus: « *Familiæ appellatio servos continet: hoc est, eos qui in ministerio sunt, etiamsi liberi esse proponantur, vel alieni bona fide nobis servientes.* » Et apud Terentium in Heaut. act. iv. sc. 5, Syrus:

D Ancillas omnes Bæcebidis traduce huc ad vos propeere. Chremes vero scena sequente:

Il lancine mulierem alere cum illa familia?

Il lancine mulierem alere cum illa familia?

Il lancine mulierem alere cum illa familia?

La maison de Galerius. MAUCROIX. Ad verbum, *domum Galerii*: posita uti liquet, *domo pro domesticis*; quod nostratibus haud infrequens. — *Maximians family.* Traditio anglica: hoc est, *Maximiani familia*, cum alia personæ designatione, sed necdum satis, ut quod res est dicam, sufficienti, eum per ea tempora non unus tantum Maximianus celebris fuerit in imperio Romano, sed duo; alter Caesar, quem et ideo Maximianum Cæsarem, amplioris distinctionis ergo, vocare expediverit, alter Augustus.

Aderat ipse et instabat. Il se trouvait présent à tout. MAUCROIX. Servata vi temporis imperfecti, et Maximianum Cæsarem jam ante presentem fuisse palam

innuens. *He came and stood by Diocletian.* Versio anglica. Ad verbum, *Venit ille et Diocletiano adstitit*; ac si tunc demum Galerius advenisset, nec adfuisset prius contra quam a nobis non uno loco superius positum est. Sed id ob nativam, inter alia, utriusque imperfecti indolem et significationem posuimus; nec quidquam videmus cur ab illa sit recedendum.

Iram inconsiderati senis deflagrare. Elegantissima hæc tratatio est. Tanto vero hic loci suavior, quod de incenso palatio, atque hinc accensa ira Diocletiani sermo est. *Inconsideratum* autem vocat, quod ita turpiter sibi a Galerio imponi passus fuerit. **TOLLIUS.** — *Deflagrare.* Quo videlicet sensu id verbum quandoque pro *deservessere* occurrit; puta in his Philippi Macedoniae regis, sedentis apud Livium iudicis inter duos filios: « Interdum spes animum subibat deflagrare iras vestras, purgari suspiciones posse. To he abated. » Anglica versio nostro loco. Quasi dicas *imminui decrescere*, quod eodem redit. Alias certe, ut multa Ciceronis loca ostendunt, *deflagrare* penitus comburi sonat. *Phaeton ictu fulminis deflagravit*, lib. III. **OFFIC.** Et contra Augustus: *Ille facies, quibus incensa L. Bellieni domus deflagravit.*

Quindecim diebus interjectis. A fornitiq. af ter. Versio anglica, singulari lingue idiotismo. Quasi dicas, *post quatuordecim noctes, vel post noctem decimum quartam.*

Incendium molitus. Sic capite 37: *Hæc ille moliens*; et 29: *fugam moliebatur.*

Sed (vel id) celerius animadversum. Editio Aboensis, *id celerius animadversum*: quæ Columbi emendatio, imo, secundum virum doctum, non dubia, quia proxime præcessit *sed*. Verum ea ratio levissima est. Amat noster hanc partientiam, illamque multis locis identidem usurpavit. Capite 23: « *Sed alii super alios mittebantur, tamquam pira inventuri. Et duplicabatur semper illis non inventientibus, sed ut libuit addentibus.* » Capite 25: « *Sed illud excogitavit, ut Severum, qui erat ætate maturior, Augustum nuncuparet.* » Constantinum vero non imperatorem, sicut erat factus, *sed Caesarem*, etc. » Capite 27, sub titnem, et initio simul sequentis, « ut non Romanum imperium, *sed Dacicum cognominaretur.* Post hujus fugam, cum se Maximianus alter e Gallia recepisset, habebat imperium commune cum filio. *Sed juveni.* . . » Ita quoque alibi.

Tunc Cæsar. And then Maximian. Versio anglica, *id est, tunc Maximianus.* Vide dicta supra.

Medio hyemis protectione parata prorupit. At vero capite 11 dicitur Diocletianus per totam hyemem cum Galerio consilium habuisse: porro, capite 12, cœpit persecutio sub finem Februarii; post 15 dies colla-gravit palatium, ut proficisci non potuerit Galerius ante expletum fere Martii mensem. Sparkius, in edit Oxon. an. 1684, et ex illa poste, Cantabrigiensi.

Optimæ viri docti difficultates, non gravissima tamen, uti nec mihi novæ, sed quarum frustra solutionem quæras in versionibus, aut aliis eruditorum lucubrationibus. Maueroixius enim, verbi gratia: « Cæsar, quoique au milieu de l'hiver, précipita son départ. » Id est, « Casaris, quamvis medio hiemis, subitus fuit discussus et præceps profectio; » et simili pacto tratatio anglica: « Maximian, tho it was in the midst of winter, left Nicomedia on the same day in which this second fire was raised, protesting, etc. » Hoc est, « Maximianus, quamvis media ægeretur hiems, Nicomediam eo ipso die reliquit, quo secundum illud incendium conflatum est. » Quæ, ut vides, propositos nodos potius stringunt quam expediunt. Distinguendum, quo evanescant: *Tunc Cæsar medio hyemis protectione parata, prorupit, eodem die contestans*, etc. Sensus est: Tum Cæsar, qui per mediam hiemem omnia quæ ad protectionem opus erant, pessima mente clanculum parari curaverat, quasi de improvviso prorupit: quin et hanc simul causam cur erumperet scelerate afferens, quod nollet vivus

A ardere, cum jam ante illud incendium constitisset abire Nicomedia. Adde dicta ad caput 17.

CAPUT XV

Imperator. Is nempe qui vere, imo et ἐβόλας imperator erat; *Diocletianus*, uno verbo, sicut suo nomine in antecedenti capite nuncupatus est. Quod non monerem, nisi ibidem quoque præcessisset, *duos imperatores domi suæ pene vivos esse combustos*: hoc est, nisi se quoque Maximianus Cæsar imperatorem is verbis vocasset. *Nec siquidem flexus est imperator*, ut accommodaret assensum, dixit pariter hic scriptor de Diocletiano, capite 11, etsi, secundum eundem capite 7, jam tunc temporis *Diocletianus tres participes regni sui fecisset*, atque unum ex illis imperatorem, Maximianum scilicet Herculium. Sed is tandem non fuit nisi Diocletiani secundarius. Confer Episcopum Meld. ad initium, cap. xii Apoc.

Jam non in domesticos tantum. Eusebius, lib. viii, cap. 6, confirmat quod scribit Lactantius Diocletianum in domesticos sævisse. **PACIUS**, ad an. 302, num. 8.

Sed in omnes. Hoc est, in omnia genera personarum, seu hominum, ut optime interpretes. — *Filium Valeriam conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit.* Erant ergo Christianæ. Sic certe acta sancti Marcelli et Passio sanctæ Suzannæ, in quibus Diocletiani uxor *Serena* vocatur, filia vero *Arthemina*. Fuerunt forsân binomines. De quo viderint eruditi **COLOMESIUS.** — Ex Lactantii verbis discimus, tam uxorem Diocletiani *Priscam*, cujus etiam nomen ignorabamus, quam *Valeriam* ejus filiam et Galerii Maximiani conjugem christianas fuisse. . . Atque id quidem Eusebius, lib. viii, cap. 1, indicarat, sed verbis obscurioribus, et ab ejus interpretibus plerumque non intellectis. Hæc ejus verba: *Ἐβέβη περὶ τὴν κατὰ τοὺς βασιλικὰς λέγουσιν ὄνομα, καὶ τὴν ἐπὶ πάντων ἀρχιεπιστοπὸν τῶν οὐρανοῦ εἰς πρῶτον ἐπὶ τῷ θεῷ πατρὶ, ἀποκαθάρσας τὴν ψυχὴν καὶ τὴν σὺν, συνεβόλων γυναικὶ καὶ πατρὶ καὶ οὐρανοῦ, μονοθεῖ καὶ ἐκτιστῶν ἐπὶ τῇ παρθένῳ τῆς πίστεως ἐκπεριπατοῦσας.* **PACIUS**, ad an. 302, num. 7 et 8.

Valeriam. Valeria, Diocletiani, ex uxore *Prisca* filia, Galerio Maximiano juncta fuit matrimonio anno 292, ætatis suæ, ut minimum, duodecimo. Quamvis supervixisse Galerio constat, ut observavit Baluzius, vir doctissimus, in notis ad librum Lactantii, de Mort. Persec., cap. 13. . . Imo tam *Valeria*, quam *Prisca*, Maximiano Augusto, anno 313 extincto, superstites fuerunt, ut infra ex eodem Lactantio, cap. 50, demonstrabo. **PACIUS**, ad an. Chr. 294, num. 2 et 5.

— *Priscam.* Prisca Diocletiano nupsit antequam is fieret imperator: cum Valeria, sicut jam dictum, Galerio Maximiano juncta matrimonio sit anno 292, ætatis suæ, ut minimum, duodecimo. Vixisse autem tum *Priscam*, matrem ejus, hinc certo colligitur, quod diu postea superstes fuit; et anno tantum 313 extincta est, post victoriam quam Licinius de Maximiano reportavit. Certum quoque Diocletianum toto principatus sui tempore aliam uxorem non habuisse quam *Priscam*, quidquid in contrarium ex nonnullis sanctorum actis posuerint Baronius, Henschenius et Papebrochius; qui nempe librum Lactantii de Mort. Pers. non viderant. **PACIUS**, ad an. Chr. 294, num. 5. — *Filium Valeriam conjugemque Priscam*, etc. Illustrantur egregie quæ de duabus hisce Augustis illustris Cuperus ad cap. 1 notavit, illis Lactantii, lib. v, cap. 13: « Quoniam peccare homines et inquirari possunt: averti autem non possunt a Deo; videt enim vi sua veritas. » Ubi et mox sequuntur quæ huic loco quoque lucem afferunt: « Nam et in hoc quoque malitia illorum convincitur, qui evertisse se in dicitur religionem Dei opinantur, si homines inquinaverint: cum et Deo satisfacere liceat, et nullus sit tam manus Dei cultor, qui data facultate ad placandum Deum non reveratur, et quidem devotione majori. Peccati enim conscientia, et metus pœnæ religionem facit; et semper multo firmior est fides quam

reponit penitentia. » Ita ut Valeria et Prisca in hunc numerum referenda videantur penitentiam agentium, quandoquidem eas Diocletianus vi ad thias aris imponendum coegerat. Egregia vero sunt quæ ibidem statim noster subjicit : « Si ergo, inquit, ipsi, cum deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis et sacrificiis et odoribus placari eos credunt, quid est tandem quod Deum nostrum tam inmitem, tam implacabilem putent, ut videatur is jam christianus esse non posse, qui diis eorum coactus invitatusque liberit? nisi forte contaminatos semel putant animum translatores, ut sua sponte jam facere incipiant quod per tormenta fecerunt. » Vide infra de novo Maximiani instituto, cap. 57. TOLLIUS.

Adde Cuperum, in epistola quam proxime ante nostras notas reperies.

Eunuchi necati. Inter quos erat Petrus, qui ἀπὸ τῆς ἐχθρῆς τῆς περὶ θεοσεβείας, ἀνακαταίς ταῖς βασιλικαῖς νικηφόρας ἀποθήκας τῆν ψυχῆν. Editiones Ox. et Cant. ex Eusebio, lib. viii Hist. Eccl., cap. 6.

Per quos palatium et ipse ante constabat. Locus obscurus. ALLIX. Imo, si quid iudico, corruptus; et legendum forte, *per quos palatium, et ipse ante, conflabat*, eo sensu quo nostratibus dicere familiare est: *Il ne respire que par lui; ad verbum, non respirat nisi per illum*; de homine scilicet qui non per se, sed per alium vivere videtur, tanta est illius ad alterum applicatio, et, ut ita dicam, *vivificatio* prioris per posteriorem. *Conflare* certe, proprie loquendo, *simul flare* est. Glossarium vetus, *Conflare*, συμπνέειν. Et *flare*, pro *animum eam, quæ dicitur est spiritu, respirare et efflare*, dixerunt Latini. Plautus in Mostellaria :

Heus tu, si verbum hoc cogitare voles,
Simul flare sorbereque haud facile est.

Palatium, si hæc arrideant, fuerit pro *Palatinis*, seu hominibus ad Diocletiani palatium pertinentibus, positum; quomodo tot locis apud priscos oppidum pro oppidano, domum pro domesticis, regnum pro regni incolis, et si quæ similia sunt. — *Don't les conseils lui avaiēt été si utiles.* MAUCROIX. Id est, quorum consilia fuerant ei adeo utilia. — *By whose directions the whole affairs of the palace had been conducted before this Edict.* Anglica versio. Quasi dicas, quorum opera et moderamine ante illud edictum cuncta palatii negotia administrabantur.

Comprehensi presbyteri ac ministri. Ejusmodi comprehensionis meministi noster superius, capite 5, ubi de Domino nostro Jesu Christo a Judæis, ut in ipsum animadverterint, comprehenso : *Congregavit, inquit, discipulos quos metus comprehensionis ejus in fugam verterat.* Cicero, Philipp. 2 : *Cum comprehensio sentium, meum animadversio, Senatus fuerit.* — *On arrêtait les prêtres et les ministres de Paul.* MAUCROIX. Ad verbum : *Comprehensi presbyteri ac ministri altaris.* Sed altaris nulla mentio apud nostrum, et tam bene mensæ supplere potuisset clarissimus canonicus, si quo fuisset opus supplemento. Chrysostomus, Homil. 5, in epist. ad Ephes. : Πῶς ἔμενας, καὶ ὃ μὲτέχεις τῆς τραπέζης; *Quomodo mansisti, neque tamen mensæ sis particeps?* Imo, interrogate eos, aiebat Basilii Magnus, ep. 75, de illis loquens qui se ante aliquot annos pro Orthodoxis gesserant, si jam orthodoxus est Basilides... *quare cum Dardania redirent, altaria ipsius in agro Gangrenorum subverterint, mensasque suas substituerunt.* Βασίλειος τῶν αἰγυπτῶν, εἰ ὁρθόδοξος εἶναι βούλομαι, ἐν ὁμοιοτύτῳ ἐπιπέδῳ, διὰ τὴ ἀπὸ λαοφάνου ἐπιπέδου, τὰ βασιστήρια ἐκείνου ἐν τῇ γῆρῳ τῶν Γαγγρηνῶν κατέστρεψαν, καὶ ἐκείνων τράπεζας ἐπίθεσαν. Ac si usus sæculo iv invaluisse, ut sacra Hæreticorum mensæ, βουτιστήρια seu altaria, Orthodoxorum vero simpliciter τράπεζαι et mensæ vocarentur; quod nolui tamen a me affirmatum. Unice volo MAUCROIX nullam habuisse causam cur nomen potius altaris quam mensæ suppleret in nostro loco, quin nec cur alterutrum, cum ministri de quibus agitur, sine controversia diaconi sint, et diaconi a Patribus modo episcopatus et Ecclesie ministri, modo ministri

Dei, modo ministri Christi, et quandoque etiam simplicissimo nomine ministri appellati sint, ut max patebit. — *Presbyteri ac ministri. Presbyteris and deacons.* Versio anglica. Id est, presbyteri et diaconi. — *Rectissime.* Vide Cangium in Glossario, voce *Minister*, ubi inter cætera quæ profert exempla, hoc insigne et Commodiani carmine inscripto, *Ministris.*

Ministerium Christi Zacones, (id est, Diacones, seu quod magis latinum, Diaconi), exercete caste;

Idcirco ministri facite præcepta magistri, etc.

Et sine ulla probatione ad confessionem damnati. Et sans preuve ni confession. MAUCROIX. Id est, et sine ulla probatione aut confessione. Quæ, uti liquet, emendatio non soli viro clarissimo, sed aliis quoque in animum venit. — *Ad confessionem.* Lege aut confessione. Notum quid in jure sint *confessi rei*; et sine confessione damnari neminem solere. TOLLIUS. — *Emendo, aut confessione.* GALE. — *Cum bona doctissimorum virorum venia, mendum mihi alibi cubat; et pro sine ulla probatione, legendum censeo sine ulla prolotione;* hoc est, procrastinatione, seu ἀναβολῇ. Plantus in Mil. Glor. :

Facile est: trecenta possunt causæ colligi,
Non domi est, abiit ambulatum, dormit, ornatur, lavat,
Prandet, potat, occupata'st, opera non est, non potest:
Quantumvis prolotionum, dum modo nunc prima via
Inducamus...

Ad quem locum merito Taubmannus: Quantumvis prolotionum, procrastinationum, ἀναβολῶν. Nota etiam Ciceronis in epistolis ad Atticum rerum prolatio, pro negotiorum suspensione. Sed quid erit tandem sine ulla mora vel procrastinatione ad confessionem damnari? Facilis responsio. Presbyteri, verbi gratia, qui comprehendebantur, statim atque se presbyteros esse confessi erant, nulla interposita mora damnabantur. Hoc fuit damnari ad confessionem. Neque alio dicendi genere Christus apud Matthæum xii, 41, narrat Niniuitas eis τὸ κήρυγμα ἰωνῆ μετανοῆσαι; hoc est: *ad Jonæ prædicationem penituisse.* Vel si tu nunc forte, quod olim cogitaveramus, et nobis jam minus aridet, malis, *Damnari ad confessionem est damnari ad martyrium*, quia, ut optime monuit et variis auctoritatibus probavit Cangius : « Confessores etiam dicti olim, qui martyrio vitam pro Christo, quem palam confessi et contestati sunt, finierunt. » Quod adeo verum, ut inde, secundum caeremoniale episcop. lib. 1, cap. 12 : « locus qui in plerisque ecclesiis sub altari majore esse solet, ubi sanctorum martyrum corpora requiescunt, » non martyrium duntaxat, sed et confessio vocetur. *Qui martyrium, inquit, seu confessio appellatur, etc.*

Cum omnibus suis. De simili phrasi diximus supra quid nobis videretur. Hic vero latius patet illius significatio quam antea. Ibi quippe non liberi, aut uxores, sed omnes ad summum domestici intelligendi erant: hic autem, ut e sequentibus colligendum, domestici, et alii usurper; qui quid sint, nisi uxores et liberi?

Ducebantur. Melius, *ducebantur*, ut sæpe alibi TOLLIUS. — *Favet in primis hic locus capitis 51 : « Ductæ igitur mulieres cum ingenti spectaculo et miseratione tanti casus ad supplicium. »* Nam et ii, de quibus nunc noster loquitur, ad supplicium ducebantur, ut ex proximis liquet : « Omnis sexus et ætatis homines ad exustionem rapti. » Sed cum nihilominus apud idoneos auctores *deducere in carcerem, deducere ad extremum casum, et ejusmodi alia occurrant, haud sollicitanda forte lectio ordinaria.* Proprie utique, si veterem nostram de toto loco sententiam preferendam duxeris, subaudiendum ἀπὸ τοῦ καινοῦ ante alterutram scripturam, *ad confessionem*, id est, ad martyrium. Nec dissimili sensu Interpretes : *On les faisait passer par les mains des bourreaux.* MAUCROIX. *were condemned and executed.* Versio anglica. Sed nos quidem credimus hodie ipsismet deduce-

bantur accipi recte posse pro deducebantur ad supplicium. Vide dicta ad hæc verba, cap. 40. sub finem, ita medicè inter Cuneos, etc.

Omnis sexus et ætatis homines, etc. Locus, quantum ad historicè seriè, intellectu difficillimus, ni quemadmodum, secundum eruditos, in isto commate Apocal. cap. xviii, 13, καὶ κτήνη, καὶ πρόβατα, καὶ ἴππων, καὶ ἄδων, καὶ σαμάτων, καὶ ψυχῆς ἀνθρώπων, ἄνθρωποι, ad verbum homines, distinguntur a σώμασι, tanquam liberæ conditionis homines a mancipiis: ita hic, per omnis sexus et ætatis homines, cunctas intelligamus personas conditionis liberæ, quæ ad familiam presbyterorum ac diaconorum quorum noster cœpit mentionem facere, pertinebant, singulasque adeo a domesticis, de quibus idem paulo post, diversas: ut nunc nempe persecutionis historiam continuando, et quomodo presbyteri ac ministri ad martyricum cum omnibus suis ducti sint, accuratius explicando, inquit, «presbyteros ac diaconos cum uxoribus suis, liberisque cujusvis sexus et ætatis, ad exustionem raptos esse et catervatim combustos» paulo post vero de eorundem domesticis, illos, ligatis ad collum molaribus, fuisse mari mersos; deinceps autem de cætero Nicomediensium populo, persecutionem in eum atque violenter incubuisse; ac denique de provinciis, quæ seni Maximiano prebant vel Constantio, sævitam quoque fuisse in illis, sive contra Christi servos, sive contra eorum conventicula, non minus quam Nicomediæ, jubente altero, altero tantum connivente.

Et gregatim, etc. Ita videtur legendum: At gregatim circumdato igni ambiebantur domestici, et alligatis, etc. Edit. Ox. et Cant. — Lege, sed gregatim; et distingue post ambiebantur. Simile quid noster habet lib. v, c. xi: Sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit.

TOLLIOS.

Et gregatim. Tò et ex set, pro sed, ortum credo, estque, meo animo, totus hic locus ita constituendus: «Nec singuli, quoniam tanta erat multitudo, sed gregatim circumdato igni ambiebantur; domestici (alligatis ad collum molaribus) mari mergebantur.»

GALE.

Domestici. Their servants. Versio anglica. Ad verbum, Eorum servi aut famuli: quod quæ jam ponebamus in eo valide firmat, quod neque vir doctissimus cogitandum esse hoc loco de imperatoris domesticis putaverit. Videtur enim cæteroqui non presbyterorum et diaconorum, sed aliorum hominum domesticos intellexisse. Some presbyters and deacons were seized on... Persons of all ages and of both sexes were burnt... and their servants were cast into the sea.

Alligatis ad collum molaribus, mari mergebantur. Supplicio itaque, quod Palestinis peculiare non fuit, uti falso posuit Hieronymus ad Matt. xviii, 6, itemque post illum Casaubonus, saltem quod ad καταποντισμόν modum: sed quod recte vir doctissimus ostendit e Polybio, non fuisse inter gravissima putatum a Grecis. Hieronymi verba sunt. «Quod autem dixit: Expediit ei ut suspendatur mola asinaria in collo ejus, secundum ritum provinciæ Judoicæ, quo majorum criminum ista apud veteres Judæos pœna fuerit, ut in profundum, ligato saxo, demergerentur.» Locus vero Casauboni est: «Matt. xviii, 6. καὶ καταποντισθῆν ἐν τῷ πελάγει. Quod notat D. Hieronymus, peculiare Palestinis supplicium hic intelligi τὸν καταποντισμόν, non ita accipiendum est, quasi aliæ gentes eo supplicio non uterentur, sed ad καταποντισμοῦ modum potius referendum, qui hic indicatur; nam fuisse usos Græcos hoc supplicii genere erga secleratissimos homines, apparet satis ex Historiis. Diodorus Siculus, l. xvi: Ὁ δὲ Φίλιππος τὸν μὲν Ἄνθιμαρχοῦ ἐκόμισσε, τοὺς δὲ ἄλλους ὡς ἱεροσύλους καταπόντισεν. Ratio vero et motus fuit alius, quam apud Palestinos. Non enim saxum collo alligabant Græci, sed sotentem in plumbeum vas conjiciebant: quod ex Athenæi hoc loco didicimus, libr. xiv: Πάρασιος

ὄν ὁ τοῦ Πτολεμαίου στρατηγὸς ἐν Καίρῳ τῇ νήσῳ λαβὼν αὐτὸν, καὶ εἰς μολεθίδιον κεραιδιὰ ἐμβάλων, καὶ ἀναμαρῶν εἰς τὸ πέλαγος καταπόντισε. Non fuisse porro habitum hoc supplicium inter gravissima, docet Polybius, lib. ii. Ἄλλ' ὁμοίως τοιοῦτος ὦν οὐδενὸς ἔτυχε θένου, πλὴν τοῦ καταποντισθῆναι διὰ τῶν ἐν ταῖς κερχρέαις πεπραγμένων.» Etiam Græci igitur, quod non putabat Hieronymus, et saxo ad collum alligato, contra quam creditit Casaubonus, sotes suos quandoque mari mergebant.

In ceterum populum. In all other places. Versio anglica. Hoc est, in omnibus aliis locis. — Malo de cætero Nicomediæ populo, qui Christum quidem coleret, accipere.

Pleni carceres erant. Iis nempe quos ad sacrificia coegerant; id est, quos viderant magnopere renuisse, et inde Christianæ fidei addictissimos esse cognoverant.

Les prisons étoient pleines de misérables. MAUCROIX. Ad verbum, Pleni carceres erant miseris.

Ne cui temere, etc. Hoc est, ne cui non perspecto et cognito jus diceretur. Et videnda hic acta Crisp. apud Mabillon. Annal. vol. iii, p. 423. GALE. — Edicto, ejus noster capite 13 mentionem fecit, cautum inter alia fuerat, ut Christiani non de injuria, non de adulterio, non de rebus ablatiis agere possent. Hinc illud, quod jam præ manibus habemus, ortum arbitrator, et ne cui temere jus diceretur, id est, et ne ejus forte Christiani causam Judices imprudenter audirent ac dijudicarent. Assentitur planissime Maucroixius: De peur que sans y penser on ne leur rendît justice; quin et obscurius versio anglica: And that noman might have the benefit of the Law that was not a Heathen.

In secretariis. In curiis judicialibus. Ed. ox. et Cant. — In the very Courts of Justice. Tralatio anglica, eodem sensu. — Dans les Greffes. MAUCROIX. — Male. Secretaria enim fuerunt proprie loca, in quibus judices de causis civilibus, vel criminalibus cognoscebant, sedebantque: cum ibidem ex altercantibus alii sederent, alii starent, pro personarum dignitate, aut vilitate. Codex, lib. iii, tit. 24, l. 3: «Sedendi quoque in aliqua secretarii parte, quæ Judicibus inferior, altercantibus vero superior esse videatur, habitu licentiam; et § ult. Sedendi; cum celebratur cognitio (querimoniarum criminalis) in secretariis judicantium jus consequantur.

Ut litigatores prius sacrificarent, atque ita, etc. Poscunt omnino cum adverbium ordinis prius, tum liquidi sensus ratio, ut hic τὸ ita non pro ea ratione, hoc modo, vel similibus, sicuti vulgo solet, sumatur, sed pro deinde, Græcè εἶτα, vel ἔπειτα. Quid esset enim, ut litigatores prius sacrificarent, atque suas causas, ita sacrificando, dicerent? Poterantne, inquam, causas suas sacrificando dicere? Et quorum etiam τὸ prius, quod, ut jam dictum, adverbium ordinis est, inseruisse in hanc phrasin, positæ aræ, ut litigatores prius sacrificarent, si vel inter sacrificandum dicendæ causæ fuerunt, ac non potius postea? Positæ igitur manifesto, ut prius, id est, ante omnia, litigantes falsis numinibus thus, aut aliud quidpiam sacrificarent, ac deinde causas suas, peractis jam sacrificiis, orarent. Neque aliter in fine capituli 47. «Ita vestem resumit, pro deinde vestem, scilicet purpuream, resumere ausus est: disertius vero capite 49. Sed prius cibo se inferisit, ac vino ingurgitavit, ut solent hi, qui hoc ultimo se facere arbitrantur. Et sic hausit venenum; hoc est, et postea, vel deinde venenum hausit.» Accedat, confirmationis ergo, Act. locus xxviii, 14, qui et ipse ex istis illustrandus: ἤλθομεν εἰς Ποσιόλους, οὗ ἐνός τετες ἀδελφοῦς, παρελάβημεν ἐπ' αὐτοῖς ἐπιμαίνας ἡμέρας ἐπτά, καὶ οὕτως εἰς τὴν πόλιν ἤλθομεν. Id est, Venimus Puteolos, ubi reperitis fratrem, rogati sumus, ut maneremus apud eos diebus septibus. Et deinde venimus Romam; non ut vulgata: Et sic Romam venimus; nisi τῷ sic vis quoque τοῦ deinde tribuatur. Accedat

rursus hoc communi prioris Epist. ad Cor. xi, 28 : *δυναμίτις δι' ἑσθλαῖς ἑσθλῶν, καὶ ὄψως ἐν τοῦ ἁγίου ἰσχυρία*. Ubi pariter nova ratione vertendum : *Exploret autem quisquis se, et deinde de pane illo edat*. Accedat denique, ne piura nunc adducam, istud quoque prime ad Thess. iv, 17 : *Ἐσται ἡμεῖς ἐξ ὧντος, ὁ πνευματικός, ὅρα τὸν αἰὸν ἁγίου, ἡσθηθῆ ἐν νεφέλῃς ἐπὶ ἁπλοῦν τοῦ νεφελῶ ἐξ ἁγίου, καὶ ὄψως πύργου ἐξ ἁγίου*. Hoc est, si recte interpretari voluerimus : « Deinde nos vivi, qui reliquerimus, rapiemur simul cum eis in nubes, in occursum Domini in aera; et postea semper cum Domino erimus : » que et vis versionis Ethiopice.

Et jam littere ad Maximianum atque Constantium commoverant, ut eadem facerent. Verum itaque est, edictum prius in civitate regia, quam in aliis imperii urbibus, imo prius in Oriente, quam in Occidente propositum fuisse. PAGIUS, ad ann. Christi 302, num. 7.— *Ad Maximianum*. Mirum, ni noster, qui mox hunc ipsum Maximianum, distinctionis causa, *senem Maximianum* nuncupabit; eundem hic, loco multo convenientiore, similis discriminis gratia, *senem* quoque cognominaverit, vel potius *Herculum*, aut *Augustum*. Non intelligitur certe alius quisquam Maximianus, nisi qui istis nominibus notus est.— *Ad Maximianum. To the other Emperor*. Versio Anglica. Id est, ad alterum imperatorem.

Expectata non erat. Hoc est, non expectabatur, uti jam dictum supra ad similem locum.

Ne dissentire a majorum praeceptis, etc. Breviter dictum, pro ne videretur dissentire a praeceptis majorum, hoc est, ab iis quae Diocletianus imperator, et Maximianus pariter Augustus (uterque Constantio, qui mere per ea tempora Caesar erat, majores) praeceiebant fieri in provinciis sibi subjectis. Nam ut ea potius, quae iidem imperatores, vel Diocletianus imperator, et Maximianus Caesar, Constantio Caesari praeceperint, intelligamus, a recte rationis dictamine alienum est. Primo, quia nusquam legitur Maximianus Augustus Constantio mandasse per litteras, ut eadem secum faceret. Secundo autem, quia tantum aberat ut tunc temporis Maximianus Caesar Constantio Caesare major esset in imperio Romano, ut contra eo ipso, quod erant ambo Caesares, essent aequales. Interpretes difficultatem dechnarunt. « Pour Constance, de peur qu'on ne crût qu'il n'approuvât la résolution des empereurs. *MARCOIX.* » — *But Constance, that he might not seem to dissent from those that were in rank above him*. Versio anglica.

Conventicula. Conventiendi et Conventiculorum vocabula, quae nunc dierum odiosissima sunt, et proprie olim de haereticis dicta esse, posuit incaute clarissimus Cangius, interdum etiam loca coetium civilium, aut ecclesiasticorum melioris notae, uti hic, vel coetus ipso sonarunt. De civilibus, Cicero pro Domo sua : « Quoniam plebi quoque urbanae majores nostri conventicula, et quasi consilia quaedam esse voluerunt. Idem pro Sextio : Qui primi virtute, et consilio prastanti extiterunt, h, perspecto genere humanae docilitatis atque ingeni, dissipatos unum in locum congregarunt... tum res communem utilitatem continentes, quas publicas appellamus, tum conventicula hominum, quae postea civitates nominatae sunt, tum domicilia conjuncta, quas urbes dicimus, invento, et divino, et humano jure, mœnibus sepersunt. » De Ecclesiasticis vero, ne plures laudem, Lactantius, lib. v Institut., cap. 14 : « Aliqui ad (justos) occidendum praeceptis extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit. » Merito itaque hic loci Maueroixii versio : *quelques églises, aliquot ecclesias; anglica autem : the houses where the Christians held their Assemblies; domus, in quibus Christiani suos coetus celebrarunt.*

Dirui passus est. A populo nimirum, vel a praefectis. Unde Lactantius, cap. 24, de Constantino jam Augusto loquens : « Suscepto imperio, Constan-

tinus Augustus nihil egit prius quam Christianos cultui ac Deo suo reddere. Haec fuit prima ejus sancto sancte Religionis restituta. » Nam, ut recte observat Dodwellus in Dissertatione xi Cyprianea, quae est de Paucitate martyrum, num. 75, nihil habuit agendum Constantius, si nihil fuisset a patre ejus Constantio in Christianorum causa innovatum. Quare verum est quod scribit Lactantius : « Constantius, ne dissentire a majorum praeceptis videretur, conventicula; id est, parietes qui restitui poterant, dirui passus est. *PAGIUS, ad annum Christi 302, num. 7 et 8.*

Verum autem Dei templum, quod est in hominibus, incolume servavit, quod est in hominibus, incolume servavit, ergo saevissimis primæ Ecclesiae persecutoribus sicut haud pridem a clarissimo episcopo Meldensi Bossueto saepius factum, cum per septem *κεφάλαις* cap. xiii Apocal. et septem *επιστολῶν* cap. xvii, hanc imperatorum Romanorum pleiadem, uti persecutorum, hac aut illa de causa notabilium, intelligendam esse scriberet, Diocletianum, Maximianum Herculum, Constantium Chlorum, Galerium Maximianum, Maxentium, filium primi Maximiani, et Licinium. Sed audiat, se a magno suarum partium Critico et Historico simul, sub Baronii nomine, confutari.

Existimavit Baronius, durante persecutione, Gallias martyrum sanguine exundasse. Certum tamen videtur, eam in illis, ubi Constantius imperabat, locum non habuisse, id enim diserte affirmat Lactantius de Moribus Persecutorum, cap. 15, etc. PAGIUS, ad annum Christi 305, num. 7.— Adde eundem ibid. num. 8, in quo reclamantes in contrarium historias conciliat.

CAPUT XVI.

Universa terra. Id est, omnes imperii provinciae, ut recte Maueroixius. Non enim saeculo iv totus orbis, quantus quantus est, ab Oriente usque ad Occasum, a Meridie usque ad Septentrionem, Augustis et Caesaribus erat subjectus : sed magna pars tantum. Quare si vel maxime, quae jam excipientur Galliae, in censum venirent, nil quidquam, praeter *universum imperium Romanum*, intelligendum foret. Alias hujus generis *ὑπερβολῶς* suis locis superius tetigimus.

Praeter Gallias. Quam tunc felices, Deus bone! et quantis dignis gratulationibus de ista, si non simplici et plenissima exceptione, saltem qualem nosier habebat ob oculos! Nam Constantius, ut paulo ante narratum, « conventicula, id est, parietes, qui restitui poterant, dirui passus est: verum autem Dei templum, quod est in hominibus, incolume servavit. » Quare, ut haec sunt, expertæ quidem Galliae persecutionem, quod ad templa attinet, furentibus nimirum populis, nec obstante Constantio; nullam vero, quod ad sanguinem, quia renebatur idem Constantius.

Sed Eusebius in fine libri de Martyribus Palaestinae, inquit docti, affirmat, « Italiam totam et Siciliam, quin *Galliam quoque*, duobus primis persecutionis annis integris πόλεμον ὑπομείναν, bellum (supple persecutorum) sustinuisse. » Fateor. Verum facile potuit Eusebius nullum aliud bellum intelligere, quod ad Galliam spectat, quam quod in ea per biennium sine ullo Constantii mandato, et praecipiti populorum licentia gestum fuerit in solos sacrarum aedium parietes, non in homines. Primo, quia etiam impetus contra basilicas et inanima templa facti, si ad hujus, aut aliorum loquendi rationem respexerimus, bella sunt. Actus martyrum Saturnini, Felicis et aliorum : « Placet igitur... causam ipsius belli tractare... Temporibus namque Diocletiani et Maximiani, bellum diabolus Christianis indixit isto modo, ut sacrosancta Domini testamenta Scripturasque divinas ad exurendum peteret, basilicas dominicas subverteret, et ritus sacros, coetusque sanctissimos celebrari Domino prohiberet. » Et nosier supra, capite 12, primum Diocletianæ persecutionis impetum, qui mere in templum Nicomedie factus, referens, « Qui dies, ait, cum illuxisset, repente... Praefectus cum ducibus, et tribunis, et ratio-

nalibus venit, et revulsis foribus... Scripturæ repertæ A incenduntur, datur omnibus præda.... Veniebant igitur prætoriani acie structa, & etc. Deinde autem, quoniam in libello Precum, quem ante nos clarissimus Baluzius ex Optato citavit, asserunt pleno ore Donatistæ: « Constantium nullam inter cæteros imperatores persecutionem exercuisse, et ab hoc facinore immunem fuisse Galliam. » Tertio denique, quia apud Eusebium, quem sibi ipsi constare necesse est, laudatur totidem verbis Constantius, ut princeps, « qui concitatis adversus Christianos belli particeps nusquam fuerit; qui veri Dei cultores sub suo imperio viventes immunes ab omni noxa et calumnia servavit; postremo, qui nec ecclesiarum aedes subvertit: nec quidquam adversus fideles molitus sit; » τούτε καθ' ἡμῶν πόλεμον μηδαμῶς ἐπιχειρησάσας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπ' αὐτῶν θεοσεβεῖς ἀθλητῆς, καὶ ἀνεπηρέαστους φυλάξας, καὶ μᾶτε τῶν ἐκκλησιῶν τοὺς οὐκὼν καθέλων μὲθ' ἑτέρων τι καθ' ἡμῶν καινονομήσας; passus itaque tantum, ut hic merito ad nostri verba redeam, *templa dirui, nihil ipse circa eadem vel Christianos aggressus.*

Scio, quam multæ historiæ Gallicarum urbium provinciarumque a Baluzio memoratæ alio prorsus abeant. Sed illas, credo, pauci erudit dignas judicabunt, quæ præ hoc Auctore et Eusebio, qui tam commode secum et cum nostro in concordiam adduci potest, audiantur. Adi nunc, si libet, Dodwellum, dissertatione Cyprii xi, num. 75 et 77, et Pagium ad Annum Christi 303, num. 7 et 8.—*Et præter Gallias ab Oriente, etc. Melior distinctio editionis Aboensis, et, præter Gallias ab Oriente... vel ista Galci, et (præter Gallias) ab...*

Tres acerbissimæ bestię. Persecutorum, quos noster intelligit, nomina extant supra apud Baluzium. En hic vero, quibus de causis veteres Christiani licitum sibi crediderint, ejusmodi maledictis invehi in suos ejusdemque gradus persecutores. Lactantius lib. v Institut. sende Justitia, cap. 11: « Iis igitur hominibus, qui deorum suorum moribus congruunt, quia gravis est et acerba justitia, eandem impietatem suam, qua in cæteris rebus utuntur, adversus justos violentem exercent. Nec immerito a prophetis bestię nominantur. Præclare itaque M. Tullius: Etenim si nemo est, inquit, quin emori malit quam converti in aliquam figuram bestię, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius in hominis figura animo esse offerat? Mibi quidem tanto videtur, quanto præstabilior est animus corpore. Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæviores; sibi que adeo placeant, quod homines nati sunt, quorum nihil nisi lineamenta et summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad ventris satietatem furit, fameque sedata, protinus conquiescit, illa est vera bestia, cujus una jussione

Funditur ater ubique cruor, crudelis ubique
Luctus, ubique pavor et plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ bellucæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis extet sepulture locus; quasi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut ad eorum sepulchra veniantur, ac non ut ipsi ad Deum perveniant. Quam illa feritas, quæ rabies, que insania est, lucem vivis, terram mortuis denegasse? Dico igitur, nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impie jussionis necessitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut profectio dignitatis fuit: sed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad pœnam sempiternam. » Dicant nunc, qui nostrates de illa pia scilicet *Bimachorum* expeditione scriptitantes ad primorum Christianorum patientiam ac moderationem revocant, eccui nostram tale quid uspiam exciderit.

Non mihi, etc. Rescribe confidenter eum Galeo et tribus editionibus:

Non mihi si linguæ centum sint, oraque centum.

Versus enim Virgilianus est e lib. vi *Æneidos*, ut annotatum a Baluzio ad marginem, sed is quidem mutilus librarii oscitantia, vel fortassis etiam ignorantia, qui nesciret, debere hic esse versum. Habes certe in isto exemplo causam manifestissimam, cur non ad solas corruptas voces quæ in hoc auctore inveniri possunt, attendere illos oporteat, qui ipsam lectitant, sed et ad omissas.

Omnia pœnarum percurrere nomina possem, quæ judices intulerunt. Scribe *quas*. Neque enim pœna nomen alicui inferre potest esse Latini commatis, quamquam vir doctissimus supra laudatus juxta habeat pœnarum nomina et pœnas. Sparkius in editione Oxon. an. 1684, et ex illa Cantabrigiensis.

In Flaccinum præfectum. Bithyniæ. Ed. Ox. et Cant.

Non pusillum homicidium. *Μείσις* est, quam optime sensit Maueroixius, et talis illa capitis 15, *homo non adeo clemens*, de Maximiano Herculo, quem Eutropius *propalam ferum fuisse, et ad omnem asperitatem sævitiæque proclivum*, disertissime tradidit. Similis illa quoque *Μαθηαί*, secundum Vulgatum interpretem: *Et Bethlehem, terra Juda, nequaquam minima es in principibus Juda.*

Deinde in Hieroclem, etc. Hinc apprimè illustratur Lactantius Institut. lib. v, cap. 2, ubi Hierocles, tacite licet, mentionem fieri vidit lyceus præsul Joannes Pearson, ὁ μακαρίτης, Prolegomenis doctissimis in Hieroclem. *Colomesius*.—Imo viderat ante Pearsonium Baronius, ut ex Baluzio, discere est. Is Hierocles, Judæ Ethnicus, dum Dei templum (Nicomediæ) everteretur, adversus Christianos scripsit, et Bithyniæ præsidatum gessit, antequam præfecturam Ægypti, qua eum ornatum fuisse docet Valesius in annotationibus ad Eusebium, in libro de Martyribus Palestine, cap. 5: *Pacius, ad annum Christi 302, num. 9, 10, et 8, sub finem.*

Auctor et consil. ad faciendam persecutionem. *Persecutionem facere*, phrasis fuit illorum temporum, ut constare potest ex Actorum loco, viii, 1: *Facta est autem in illa die magna persecutio in Ecclesia;* atque iterum e Lactantii verbis a Baluzio allatis ad hunc locum.

Novies enim tormentis cruciatibusque variis subjectus. Quomodo novies tantum sub toto trium dictorum præsidum magistratu, qui sibi invicem successerunt?—Præsides Romani illos præsertim supplicii dies constituebant, quibus frequentissimi totius provinciæ conventus pro more essent expectandi. Hoc erant in numero dies, quibus *Judi et munera essent Circensia edenda*... Si qui igitur ad bestia, vel ad munus gladiatorum in se invicem damnati essent, illis ipsis ludis omnino proferebant. Nec alio ipsos, quam ludorum ipsorum diebus, pati potuisse, ex epistola Smyræorum de martyrio Polycarpi colligimus. Petebant Asiarcham Philippum Smyræi, ut Polycarpo leonem immitteret. Respondit Philippus, *μη εἶναι ἔξιν αὐτῷ, ἐπειδὴ ἐπιηρόναι τὰ κοινῆσιμα*... Atque ut non admodum frequentes redire poterant publicorum ludorum vices, ita nec frequentes redibant vices suppliciorum publicorum. Toto biennio, quo retentum in custodia tradit Eusebius Agapium, a secundo nimirum anno persecutionis ad quartum, ter duntaxat e carcere eductus, et eum maleficis solemnium pompa tractatus in stadio. Et toto sexennio Donatus, et tribus præsidibus sibi invicem succedentibus, Flaccino, Hierocle, et Priscilliano, novies tamen, nec sæpius tormentis cruciatibusque variis subjectus est. *DODWELLUS, in diss. Cyprii xi, num. 89.*

Zabulum. Diabolum. Sic *Zacones* usurpari legimus, pro *Diacones*: quin et *Zeta*, si quid memini, apud Plinium juniores occurrit, pro *Dieta*. Edit. Oxon. et Cant.

Sæculum cum suis terr. triumphasti. Vulgata, triumphans illos principatus in semetipso. Aurelius Victor, Achaos bis prælio fudit: triumphandos Mummi tradidit. Denique Tertullianus, licet quidem compositum verbum adhibens: « illos (dæmones) nunquam magis detriumphamus, quam cum pro fidei obstinatione damnamur. »

Triumphatores currui tuo subjugantem. Hoc suspexit enim erat Nicolao Heinsio τῶ νόῳ ἐν ἀγίῳ, non modo quia currui subjugare equum apud Latinos scriptores invenitur, quamvis ratio latinæ linguæ non repugnet: sed et quia subjugare statim sequitur: « Victi enim tua virtute et subjugati sunt. » Malebat itaque vir ingeniosissimus, triumphatores currui tuo subjugantem. Jungere enim et subjungere currui, vel ad currum jumenta, Latinis dici quis ignorat? Virg. Eclog. v:

Daphnis et Armenias curru subjungere tigres.
Instituit.

GREVIUS.

Cum dominatores dominantur. Lego, cum dominatores dominantur. GALE. — Interpretet in eundem sensum, et propter similem proinde correctionem: C'est un triomphe véritable que de vaincre les vainqueurs des nations. MAUCROIX. — This is true Victory. when those that have conquered the World, subduer. rever. episcopus Sarisb.

Nefanda jussione. Jussionis vox, secundum Cangium, præceptionem notat, sed maxime principis: quod verissimum, sicut exempla, quæ vir doctissimus attulit, stabiliunt, et nos istis confirmamus. Proconsul Anulinus ad Saturninum: « Tu contra jussionem imperatorum, et Cæsarum fecisti; » et Lactantius lib. v Instituit., cap. 11: « Illa est vera bestia, cujus una jussione: »

Conditur ater ubique cruor.

Græci Patres in simili re, simili nomine κελύσεως usi sunt. Eusebius lib. vii Hist. Eccl., cap. 11: ἐκ τῆς κελύσεως τῶν Σεβαστῶν ἡρώδων. Et ut hic porro noster imperiale præceptum, de quo loquitur suo nomine, nefandum jussionem appellavit: ita alibi veteres Christiani, ne recentiores bonorum exempla non habere putentur, scapham, scapham in ejusmodi negotio vocarunt. Actus martyrum Saturnini et aliorum sacrilegam jussionem perhorruit (exercitus Domini Dei). Lactantius autem, loco proxime laudato, Satellites impie jussionis.

Fide stabili. Id est, firma, seu qua olim, verbi gratia, confessores et martyres in fide stabiles erant. Cyprianus in epistola de Mappalico: « Istum nunc beatissimum martyrem et alios participes ejusdem congressionis et comites, in fide stabiles, etc. » qui et paulo post ejusmodi fideles unica, sed notabili voce, stantes nuncupavit. « Opto pariter, et exhortor... ut lacrymas matris Ecclesiæ, quæ plangit ruinas et funera plurimorum, vos vestra (malim vestri) letitia tergeatis; et cæterorum quoque Stantium firmitatem vestri exempli provocatione solidetis; » et rursus in epistola viii « qui sint positi... inter numerosam languentium stragem, et exiguum stantium paucitatem: » orta primum, credo, locutione ex illa « plurimorum, qui ruerant strative fuerant, » idea, quibus elegantior stantes opponendos putavit; tum ex verbis prioris epistolæ ad Cor. xvi, 13: στήθετε ἐν τῇ πίστει; Stare in fide: postremo, ex eo quod in multis locis τὸ Latinorum stare et Græcorum στήθετε vim resistendi impugnantibus denotat.

Mulciber in Trojam, pro Troja stabat Apollo.

Paulus in epistola ad Gal. v, 1: τῇ ἐλευθερίᾳ ἣν ἡ Χρῆστος ἡμᾶς ἀπελευθέρωσε στήθετε; Stare igitur pro libertate, qua Christus nos liberavit. Ita enim hoc comma vertendum credimus, potius quam ut vulgo, Stare igitur in libertate, et que postea.

Hoc est militem. Malim hoc esse militem, supple

est. TOLLIUS. — Ita quoque legendum conjeceram; vel saltem, hoc et militem Christi. Vulgata certe scriptura præ utraque lectione parum elegans videtur, et vix digna polito isto opere. Potuit tamen et antiquitas fuisse exaratum, Hoc est esse discipulum Dei, hoc est esse militem Christi.

Nullus laqueus inducat. Potius videtur, induat. TOLLIUS. — Prætulero ego, nullus equuleus inducat; hoc est, persuadeat, aut aliquid tale. Sequitur quippe, nullus dolor vincat, nullus cruciatus affligat; quibuscum equulei notio optime coheret, non illa pariter laquei. Cicero pro Roscio: « Pretio, gratia, spe, promissis induxit aliequem. » Id est, persuasit, pellexit; et in Philip. 2: « Nihil queror de Dolabella, qui tum est impulsus, elusus, inductus; » hoc est, persuasus. Nobis autem eo magis hæc emendatio arridet, quod eam etiam doctissimo Galeo in mentem venisse aliquis sit suspicandi locus.

Non est ausus ulterius congregari tecum. Christianorum monstrosa fortitudo fregit plerumque ferociam B persecutorum, ne ultra sævire auderent... Atque ut victoria supra modum efferebantur, ita vicissim spe victoriæ dejecti, oppugnatione omni abstinebant. Ita de Donato suo Lactantius: « Denique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus a te Zabulus victus est, non est ausus ulterius congregari tecum, quem tot præliis expertus est non posse superari, » etc. DODWELLUS, in diss. Cypr. xi, num. 92.

Congredi tecum. Sic supra, pag. præc. in primis Cypriani verbum, « Istum nunc beatissimum martyrem et alios participes ejusdem congressionis. » Et alio loco: « Ipse (Dominus) luctatur in nobis, ipse congregatur, ipse in certamine agonis nostri, » etc.

Victrix corona. The crown of victory. Versio Anglica. Ad verbum, corona victoriæ, sensu planissime expresso: eodem actus martyrum Saturnini presbyteri, Felicis, et aliorum victricem palmam in passione gestantes; et Cicero in epistolis ad Atticum, « quo die Cassii litteræ victrices in senatu recitate sunt: » Ambrosius denique epistola 29: « Et huic vexilla committes victricia, huic labarum. » — Sed ne hinc citius quam par est abeamus, quamnam coronam voluit noster Cæcilius Donato suo paratam fuisse, postquam tot præliis congressus esset cum diabolo? Utrum purpuream, an candidam? Clarissimus enim Beckius de sanctorum martyrum et confessorum memoriis in genere disserens, posuit: « His strenuis Christi militibus atque athletic coronam paratam esse, martyri quidem de rosas purpuream, confessori vero de liliis candidam, juxta Cyprianum, epistola viii, et commentatorem ejus Rigaltium in notis. » Verum, ignoscat mihi quod jam dicam vir doctissimus, non videtur Cypriani epistolam, quam laudat, legisse unquam, vel saltem attendisse. In ea quippe Cyprianus candidam, de qua loquitur, coronam adeo non propriam fecit confessoribus, adeo non solis confessoribus proposuit tanquam accipiendam specialiter de confessione, ut eam primum omnium proposuerit accipiendam de opere; deinde, singulis fratribus, seu Ecclesiæ membris; postremo, tanquam illam, « unde jam tum temporis Ecclesia fuerit candida, eum necdum per Decii persecutionem confessores haberet aut martyres, sed solum fratres bonis operibus insignes. » Cyprianicus, de quo agitur, locus illustrior est quin et hic nimis necessarius, quam ut, licet paulo longior, non producat. Sic habet: « Si vos acies vocaverit, si certaminis vestri dies venerit, militate fortiter, dimicite constanter, scientes vos sub oculis præsentis Domini dimicare, confessione nominis ejus ad ipsius gloriam pervenire: qui non sic est, ut servos suos tantum spectet; sed et ipse luctatur in nobis, ipse congregatur, ipse in certamine agonis nostri et coronat pariter, et coronatur. Quod si ante diem certaminis vestri de indulgentia Domini pax supervenerit, vobis tamen manet (malim maneat) voluntas integra, et conscientia gloriosa. Nec contristetur aliquis ex vobis, quasi illis minor, qui ante

vos tormenta perpassi, victo et calcato sæculo, ad Dominum glorioso itinere venerunt : Dominus scrutator est renis et cordis ; arcana perspicit, et innotuet occulta. Ad coronam Dei promerendam sufficit ipsius testimonium solum, qui iudicatoris est. Ergo utraque res, fratres charissimi, sublimis est pariter et illustris. Illa securior, ad Donnum victoriae consummatione propere ; hæc lætior, accepto post gloriam comiteatu, in Ecclesia laude florere. O beatam Ecclesiam nostram, quam sic honor divine dignationis illuminat, quam temporibus nostris gloriosus martyrum sanguis illustrat ! Erat ante in operibus fratrum candida ; nunc facta est in martyrum errore purpurea. Floribus ejus nec lilia, nec rosæ desunt. Certent nunc singuli ad utriusque honoris amplissimam dignitatem. Ut accipiant coronas *vel de opere candidas, vel de passione purpureas*. In cœlestibus castris et pax, et acies habent flores suos, quibus miles Christi oï gloriam coronetur. » Mala itaque cœlestium coronarum divisio, quam e Cypriano suggerere et stabilire voluit clarissimus Beckius, in « purpureas de rosis martyribus paratas, et candidas de liliis accipiendas a confessoribus ; » perinde ac si candidas illas Cyprianus tam proprias et peculiare consuerit esse : « Confessoribus, qui a iudice interrogati, Christum confessi sunt, neque tamen vel carceres, vel tormenta, nedum ipsum supplicium mortis senserunt, » quam purpureas martyribus, qui pro Christo sanguinem fuderunt : cum e contrario in candidas, secundum Cypriani mentem, vel strenuissimis confessoribus nihil sit juris, nisi bonis operibus fulgeant ; et in candidas rursus tantumdem juris competat quibusvis fratribus, modo eximie sancti sint, quantum vel gloriosissimis confessoribus, quibus bona opera non defuerint.

In præsentī. Quid ? sæculo, an tempore ? Possit certe τὸ sæculo deesse ex nimia librarii properantia ; et fatendum majorem aliquam apparere oppositionem inter præsens sæculum et regnum Dei, de quo proxime in sequentibus, tamen integra tibi in regno Dei reservatur, quam inter præsens tempus et idem Dei regnum. Sed quia sæpe Græci breviter et eleganter ἐν τῷ παρόντι, pro ἐν τῷ παρόντι χρόνῳ dixerunt, atque itidem Latini in præsentī, pro in præsentī tempore, satius, ni fallor, fuerit similem hoc loco agnoscere locutionem. Cicero, verbi gratia, ad Cœlium : « Hæc ad te in præsentī scripsi, ut sperares te assequi id quod optasses. » — *Tho it was not given to you then*. Versio Anglica ; quasi auctoris verba sint, quam licet tunc, vel tempore tum præsentī non acciperis.

Integra tibi pro virtutibus tuis et meritis in regno Dei reservatur. De similis coronæ reservatione extat insignis locus in secunda Pauli Epistola ad Timot. iv, 7 et 8 : Bonum certamen certavi, cursum consummavi, fidem servavi. In reliquo reposita est mihi corona justitiæ, quam reddet mihi Dominus in illa die, justus iudex : non solum autem mihi, sed et iis qui diligunt adventum ejus. De causa vero seu ratione, quam noster tangit, illius reservationis (pro virtutibus tuis et meritis), dicemus aliquando, Deo dante, in dissertatione singulari, quod ea res fusius tractanda sit.

CAPUT XVII.

Hoc igitur scelere perpetrato. De quo noster scilicet capitibus 12, 13 et 17, seu quo factum, ut vexaretur universa terra. Conferant, qui Anglice sciunt, versionem Rever. episcopi Sarisberiensis. *Diocletian being now engaged into this wicked design, hand having succeeded so well in the execution of it.*

Perrexit statim Romam. Anno nempe 303, PAGIUS, ad dictum annum, num. 2.

Vicennalium diem. Quæ agenda erant in eunte vigesimo imperii anno ; quibus Diocletianus, ut clariora fierent, triumphum de Persis huc usque dilatam conjunxit. Rationem temporis ita subducit Baluzius.

In confesso apud omnes esse, Diocletianum imperare cœpisse anno 284 exeunte, quod Petavius luculenter probavit ; commotam vero persecutionem anno 303, ex plurimis Lactantii locis constare, ita ut incidat in annum imperii Diocletiani 19, uti fusius eadem disserit vir doctissimus, statim ante acta vicennalia. Edit. Ox. et Cant.

Vicennalia, et id genus festa die natali imperii celebrari solita. Quod si contingeret, ea vel anticipari, vel differri, quod non raro factum, dies similis denominationis cum die natali, quo susceptum fuerat imperium, eligebatur, vel festum die natali collegæ imperii assumebatur. PAGIUS, ad an. Chr. 284, num. 7.

Vicennalia, observante Maueroixio ad marginem suæ versionis, festum fuerunt multorum dierum, ad celebrandum annum vicesimum regni Diocletiani.

Qui erat futurus ad duodecimum kal. Dec. Hinc Diocletianum tali die, id est, nostro putandi modo, vicesima Novembris, ante 19 annos creatum fuisse imperatorem, memorat tralatio anglica ad hunc locum ; et defendit Baluzius. Alier vero PagiUS, ut sequitur. — Posita regula, quam in prima parte diss. Hypat. statuiimus ex Lactantio, lib. de Mortibus Persecutorum, cap. 17. Decennalia nempe et id genus festa exhibita fuisse vel die natali imperii, vel die natali collegarum, vel saltem die ejusdem denominationis cum eo, in quem Natale imperii inciderat, constat... Diocletianum, qui 15 kal. Octobris imperator dictus fuit, ideo anno 303, ad duodecimum kalendas Decembres Vicennalia distulisse, quia hoc anno eodem die Maximianum Herculum imperio Cæsare exornarat ; alioquin non 12 kalendas Decembris, sed 15 kalendas Octobris ea solemnia exhibuisset. Certus itaque nunc dies natalis imperii Cæsari Maximiani Herculi, quem die vicesima mensis Novembris, seu 12 kalendas Decembris, Cæsarem appellatum fuisse ostendi. PAGIUS, ad an. Chr. 284, nu. 7, sub finem et initio. — Videatur idem ad an. 298, num. 2, ad an. 303, num. 2, et ad an. 304, num. 12.

Cum libertatem populi Romani ferre non poterat. Rectius, quod libertatem, etc. Alias enim posset pro poterat legendum. TOLLIUS. — Imo, sana veteris scholæ lectio ; et hic cum pro quoniam, ut jam ad caput 9, notatum est.

Prorupit ex urbe. Paulo aliter supra in fine capitulis 14 : Tunc Cæsar, medio hyemis profecione parata, prorupit : quod nempe absolute positum, et ut illud fere Ciceronis in 2 Catilin. : Abiit, excessit, evasit, erupit.

Quibus illi nonus consulatus defer. Is gestus anno 304 : PAGIUS, ad eum annum, num. 2.

Ravennæ procederet Consul. Ravenna ad mare Adriaticum erat ; fuitque olim urbs ex primis Italiæ.

Morbum levem ac perpetuum traxit. An sic Latini loquantur, trahere morbum, pro incidere in morbum, videant peritiores. Trahere morbum iis est morbum producere, protrahere, ut sit diuturnior ; ut trahere bellum, obsidionem, iter. Mihi syllaba videtur excidisse, et secundum emendate scribentium consuetudinem scripsisse quoque Lactantium, morbum levem ac perpetuum contraxit. GRÆVIUS. — Morbum levem ac perpetuum traxit. Scribe, morbum levem, ac perpetuum contraxit. BOHERELLUS. TOLLIUS. — Ac. Lego, at. GALE.

Vexatusque per omne iter. Morbo scilicet, cujus mentio præcessit. Eo magis, quod ipsum vexationis vocabulum usurpatum supra viderimus a Tertulliano pro morbo, his verbis : « velut illi, qui in partibus verecundioribus corporis contracta vexatione, conscientiam medentium vifant. » Quæ perioche, ne id taceam, antecedentem doctorum mutationem τὸ traxit in contraxit plurimum juvat.

Sic æstate transacta. Anni nempe Christi 304. PAGIUS, ad dictum annum, nu. 2.

Per circuitum ripæ strigæ Nicom. venit. Mendo laborat hic locus. Baluzius tamen nescio qua fretus auctoritate per ripam strigam intelligit oram Propontidis. Mihi autem, cum conjecturis agendum sit,

videtur verisimilior elici posse ex eo, quod *Strigonium*, Pannoniæ urbs ad Danubium sita, qua fertur versus Pontum Euxinum, paula mutatione depravato loco, aliqualem saltem medelam præbeat. Cui conjecturæ illud imprimis favet, quod Diocletianus non recto cursu, sed per circuitum Nicomediam venit. Scribendum itaque ripæ *Strigonie*, donec aliud sese offerat cui loco cedat hæc conjectura. SPANKIUS, in edit. Oxon. an. 1680.—Locum hunc mendo laborare credideram. Jam autem meliora edoctus nihil mutandum censeo; cum *Striga* sit vox gramatica, seu Agrimensorum propria, et ab iis, quod in latitudinem, longius fuerit, *scammum* appelletur, quod in longitudinem, *striga*. In re enim rustica, secundum Festum, sulcum significat qui uno ductu peragitur. Idem SPANKIUS, in Edit. Ox. an. 1684.—*Ripæ strigæ*. Ripæ scilicet *Danubii*, ad quam ait Galerius, Sect. sequente, Iuctassa se per quindecim annos cum Gentibus barbaris. De vocis *Strigæ usu*, tam gramatico, quam *castrensi*, vide luculentam doct. Dodwelli dissertationem, ad calcem edit. Ox. Lactantii editam, an. 1684. Hujus *Ripæ Strigæ* memoria hodie constare videtur in *Strigonii* nomine, quæ urbs ad Danubii ripam sita est. Edit. Cant.—Per circuitum ripæ *strigæ*. Hoc est, per ripam Danubii, qui antiquus erat imperii limes, ubi erant prætenturæ Illyricanæ, *Strigæ* dictæ, ut docte ostendit Dodwellus in singulari dissertatione de *Ripa Strigæ*. PAGIUS, ad an. Chr. 304, num. 2.—*Ripæ strigæ*. Lego, *ripæ Istricæ*, sive de Istro fluvio, sive de Istris ad Sinum Adriaticum intelligas. Diocletianus enim, Ravenna Nicomediam iter moliens, debebat navem descendere: sed, qui reger esset maluit, ut navigationis incommoda vitaret, per circuitum Adriæ tendere in Venetos et Istros, aut ad ipsam etiam Istri, seu Danubii ripam. BORELLEUS. — Per circuitum ripæ *strigæ*. *Ripæ Istricæ* Heinsium vere emendasse censeo, ut significet illum per Illyricum, Pannoniam, Daciam, venisse Constantinopolin, indeque, trajecto Bosphoro, Nicomediam. Ripa Istrica, unde *Dacia Ripensis*. Non recta illum contendisse Nicomediam, vox *circuitus* est indicio, quod significat illum per ambages iter traxisse. GRÆVIUS. — Pro *strigæ*, malim *Istricæ*. GALE. — Legendum: *Frigæ*. VOSSIUS. — Emendandum *Phrygiæ*. Edit. Oxon. anni 1680, pag. 108, atque inde forsân clarissimus auctor versionis anglicæ: *Having come round the Coast of Phrygia*.

Morbo jam gravi insurgente. Lego: *Morbo jam gravi insurgente*. Ante enim *levis* erat. TOLLIUS. — *Levis* erat, fateor; et videtur etiam viri docti emendatio non parum firmari duobus Virgilit locis, quorum unus in lib. XII Æn.

Ille manu raptum trepida torquebat in hostem
Altior insurgens.

Alter vero in lib. XI:

Tum validam perque arma viro, perque ossa securiam
Altior insurgens grauti et multa præcanti
Congemiat vulnus.

Sed vel ob hunc tertium ejusdem libri:

Saucius at serpens sinuosa volumina versat,
Arcticis que horret squamis et sibilat ore
Arduus insurgens.

Servari potest optima vulgata lectio, cum præsertim, sicut in Virgilianis illis exemplis verus ordo verborum est, *insurgens altior, insurgens arduus*, ita quoque in nostro loco non de morbo gravi, eoque insurgente agatur: sed de morbo insurgente gravi, hoc est, qui e levi, quod erat prius, evadere gravis.

Quodcumque (vel quocumque) se premi videret. Hic citat mendum. ALLIX.—*Quodcumque*. Lego: *utcumque*. Editio Oxon. anni 1680.—Lego: *Quo utcumque*. Editio Oxon. anni 1684, et Cantab. post illam. — *Quodcumque se*. Lego: *Quo cum se*. COLOMESIUS. — Emenda: *Quo cum se*, vel *Quo utcumque se*; nam *το quo* retinendum est. BORELLEUS. GALE.—*Quodcum-*

A que se premi videret. Hæc nihili sunt. Recte olim Nicolaus Heinsius et Joannes Columbus viderunt legendum esse: *Quo utcumque se premi videret*. Aut forte scripsit: *Quo cum undique se premi*, etc. GRÆVIUS.

Prolatus est. Scilicet lectica in publicum. TOLLIUS.

Ut circum, etc. Glosse veteres: *Circus et circuitus*; *κῆδος ἐν τῷ ἵπποδρομῆι γίνονται. ἵππικὸς τόπος*. Eadem alibi: *ἵππικὸς τόπος, Circus circensis; ἵππικὸς, Circus; ἵπποδρομος, Circus circensis, Circus; ἵπποδρομία, Circenses*. Atque hinc sine dubio in anglica versione, pro *Circo*, the *Mippodrome*. In circis tamen, ut id obiter dicam, non equi solum, sed pugiles quoque exercebantur, et alia multa spectacula edebantur. Ovidius lib. IV Trist., Eleg. 9:

Circus adhuc cessat, spargit tamen acer arenam
Taurus in infesto jam pede pulsat humum.

Idem lib. IV, Fast.:

B Proxima vitricem cum Romam inspexerit Eos
Et dederit Phæbo stella fugata locum,
Circus erit pompa celebr numeroque Deorum.

Et Onuphrius Panvinius de Circo, verbi gratia, maximo, qui Romæ erat: « In Circo, inquit, maximo multa spectaculorum genera fieri ab antiquis consuevisse, veterum Annalium Commentaria perscrutanti manifestum erit. Quæ mihi ea accuratius ex iisdem monumentis contemplaui et disquirenti octo sese obtulerunt. Præcipuum et proprium, cursus, sive certamen Curule et Equestre; Gymnicum, seu Athleticum; Pompa; Ludus Troiæ; Venationes; Pugnæ Equestres et Pedestres; Naumachia; et aliquando Ludi Scenici. » Quare melius, ni fallor, Maucroixius vocem *Circi* in sua translatione retinuit.

Anno post vicennalia repleto. Anno itaque 304, post duodecim, kal. Decembres, cum, ut supra vidimus, Diocletianus imperii sui vicennalia anno 303, ad duodecim kalendas Decembres celebraverit. Ad id autem, quod ille circum, de quo agitur, non anno vicennalium labente; sed jam elapso, dedicavit, ista doctissimi Pagii observatio sic satis pertinet: « Thermae, templa, atque alia opera publica quinquennii initio de more inchoabantur, [eoque] expleto dedicabantur, ut multis exemplis liquet. — » *Repleto*. Præferam, *expleto*. TOLLIUS.

Ita languore oppressus. Supple est, ex præcedentibus. BORELLEUS.

Per omnes deos. Id est, per omnia templa preces ad deos supplices funderentur. Vide Sueton. et Plutarchum de Pompeii morbo, atque item Velleium. Eadem phrasi utitur Lactantius cap. 36: *Qui et sacrificia per omnes deos suos quotidie facerent*; id est, in omnibus templis. TOLLIUS.— *Mihi quoque, per omnes deos, in utroque loco, et per omnia templa in isto capitis 15: Judices per omnia templa dispersi, eodem redeunt; ejusmodi scilicet figura, qua in his Martialis versibus*

D Quid petis a Phæbo, Nummos habet arca Minervæ,
Hæc sapit, hæc omnes generat una deos.

Per omnes deos, uti magnus monuit Gronovius, intelligenda omnium deum dona, sapientia, pulchritudo, potentia, denique, quæcumque alii dii dare dicuntur; et singula generat, id est, confert, tribuit una arca Minervæ. Sic nunc igitur, imo meliori jure, omnes dii omnia sua templa deorum. Ratio est, quod quotidie non dissimili pacto innumera Sanctorum nomina, verbi gratia, Sanctum Joannem, pro templo S. Joannis; Sanctam Mariam, pro ecclesia S. Marie, et sic de reliquis; imo et in Veterum lueubrationibus *Μαρία Θεοτόκος*, atque etiam in novo Testamento, secundum criticos celeberrimi nominis, *τὸς δία*, pro Ecclesia Mariæ Deiparæ, et templo Jovis usurpari videamus. Cyrillus in epistola ad Clerum populumque Alexandrinum: *ἵστε τοῖνον, ὅτι κατὰ τὴν ὀρθότατον καὶ εὐσεβήσαντος πατρὸς, ἡ ὁπία σύνοδος γέ-*

γεννη ἐν τῇ Ἐφέσῳ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῆς πόλεως, ἧς καλεῖται Μαρία Θεοτόκος; « Itaque scitote, sacram Synodum in magna Ephesiorum Ecclesia, quæ dicitur Maria Deipara, celebratam fuisse die 28, mensis Pauni. » Act. xiv, 13: « Ὁ δὲ ἑρπύς τοῦ Διὸς τοῦ ἄνθρωπος πρὸ τῆς πόλεως ἄστῶν, etc. » Sacerdos autem Jovis collocati ante illum urbem. » Ad quæ verba videantur Critici infra laudati.

Pro vita ejus rogaretur. Hoc loquendi genus male reprehendi a Scioppio, hic quoque locus declarat, et Phædrum optime, aut quæ proxima erat optimæ utatis Scriptorem absolvit barbariei et plebeitatis nota, quam ei affricat, qui dixit: *Dammus huius recusat, tantum pro vita rogant.* Lactantius enim supra suæ ætatis captum castigatus est Scriptor. Quid, quod ipse Cicero sic loquitur in oratione ad Quirito de re ditu suo: « Denique ipse ad extremum pro mea ves salute non rogavit solum, verum etiam obsecravit. » *Idibus Dec.* Anni scilicet 204. *Pagius, ad eum annum, num. 2.*

Judicium trepidatio. Id est, terror, secundum interpretes. Malo ego de crebris illis motionibus et minoribus itionibus intelligere, quæ cum quis moribundus est, vel recens mortuus; et cujus mortem alias celari interest, extra illius cubiculum videri con-sueverunt. Confer quæ supra diximus de nativa τῶν trepidandi notione.

Tota civitate, etc. Sic Suetonius in Julio Cæsare, cap. 59. « Edidit spectacula varii generis: minus gladiatorium, ludos etiam regionatim urbe tota. »

Donec Cæsar. Hoc est, Versionum supplementa, sicuti decet, conjungendo, *donec Maximianus Gale-rius Cæsar.* Is nempe Cæsarum, propter quem, ut-pote Diocletiani generum, magis verisimile erat conjecturalem illam Diocletiani mortem celari.

Kalendis Martiis. Anni nimirum 305. *Pagius, ad an. Ch. 304, num. 2.*

Prodisset. Ita capite sequenti per geminam con- tractionem, *quævisset, redisse.*

Morte sopitus animam receperat. Quomodo morte sopitus animam recipere potest, nisi vi quadam di- vina, ut Lazarus? Aut vocabulum hoc a sciolo, qui nesciebat vim vocis *sopire*, interpositum est perpe- ram; aut legendum; *pro mortuo sopitus*: hoc est, tamquam mortuus esset, sopitus tantum fuit; cum pro mortuo haberetur, sopitus tantum erat. *Pro mortuo*, ut apud Cæsarem, *nihil pro sano loqui.* Apud Justin. *Victor pro victo fugere visus est.* *Sopiti* dicuntur, qui deliquo animi corporis quoque sensum ad tempus amittunt; ut pro mortuis jaceant. Liv. lib. 1: « Populum Tanaquil alloquitur, jubet bono esse ani- mo; sopitum fuisse regem subito icu; ferrum haud alte in corpus descendisse; jam ad se redisse. » Qui locus fere Lactantii geminus est. Tarquinius dicitur sopitus fuisse icu: sed Diocletianus vi morbi sopie- batur. Ille dicebatur, *ad se redisse*; hic vere *recipie- bat animam*, quod idem est, ac ad se rediit. Idem Livius xlii: « Ad corpus Regis primo amici, dein satellites ac servi concurrerunt, tollentes sopitum vulnere ac nihili sentientem. Vivere tamen, ex calore et spiritu remanente in præcordiis senserunt, victu- rum exigua ac prope nulla spes erat. » Qui somno sopiuntur, aut vulnere, aut morbo, vigilant et ad se redeunt; qui morte sopiuntur, somnum ferreum il- lum dormiunt, ex quo nunquam excitantur his in terris. GREVIUS.

Morte sopitus, etc. Etsi Vulgata, Judic. iv, 21, so- porem non ineleganter cum morte conjunxerit in his verbis: *Qui (Sisara) soporem morti socians deficit, et mortuus est*; mihi certum tamen, geminam hujus loci emendationem merito propositam fuisse ab eruditi- simo collega. Sed quid, si interim aliquantulum propius ad veterem scripturam legerimus: *Et ille idibus Decem- br. morti sopitus animam receperat?* Hoc est, *sopi- tus*, ut qui jamjam videretur morti præde futurus. Favent certe suspicioni nostræ cum illi *debiti mortis*, Sapientie xii, 20. *Si enim inimicos servorum tuorum,*

et debitos morti cum tanta cruciasti attentione; tum subjecti versus Æn.:

Multi homini circa mactantur corpora morti (*lib. xi*).
Ipso neque adversos dignatur sternere mortu (*lib. xii*).

Quid enim, quod ad Syntaxim, imo quod ad sensum quoque attinet, differre queant *morti sterni*, seu *sternere*, *morti mactari*, ac *morti sopiri*? Accedant alia: locationes Vulgati Interpretis, in quibus homines vi- deas *modo morti destinatos*, modo *morti fructificantes*, et quæ insuper hujus generis.

Nec tamen iolan. Elegans hoc et facetum. Sic mente et animo imminuit dicuntur, quibus integer il- lius usus morbo ereptus est. Vide sis Suetonium in Claudio. TOLLIES.

Denens enim factus est. Δὲ τὴν τῆς ἀποπόνης βλά- θης, μὴς εὐκαταρραγῆτος οὐκ ἔπειτα καὶ ἐπιμαρῶν. Constantini oratio ad Sanct. Cæstum, cap. 25.

CAPUT. XVIII.

Cæsar. Nempe Galerius Maximianus. *PAGIUS.* Item versio anglica.

Non ut patri gratularetur. Id est, sicut optime Maucroixius, non ut socio *gratularetur de restitutione valetudinis.* Diocletianus enim socer tantum erat Ga- llerii Maximiani, quem sibi generum *Diocletianum ascie- rat*, uti noster supra, capite 9, locutus est. Unde idem paulo post: *Secer quoque eum metuebant acerrime.* Potestque adeo hic locus, ubi qui mere socer erat, in historica narratione *pater* vocatur, solvendis va- riis Scripturæ sacræ difficultatibus commode adhi- beri, de quibus alias ex professo, Deo dante, agemus.

Jam conflixerat nuper Maximiano, etc. Sine dubio legendum, *cum Maximiano.* Neque enim Lactantius pro genio sæculi sui, ac tam barbare locutum esse, existimandum est. TOLLIES. — Si, quod puto, prima manus extitit, *jam conflixerat nuper Maximiano seni*, elegantia fuit Latinorum a Græcis desumpta. Græci enim non raro inter alia, ἀγροσθέντες τὸ πνεύμα; ad ver- bum, *contendere aliquid alieni*, pro *contendere cum aliquo de aliqua re*, dixerunt. Atque ita apud Pro- pertium, lib. 1, Eleg. 45:

Non tamen ista meo valeant contendere amori,

pro eum meo amore contendere; plane ut Ovidius in Metam.:

... Antigonem ausam contendere quondam
Cum magni consorte Jovis.

Eunque terruerat injecto armorum civilium metu. Simili metu, quemadmodum supra ex Aurelio Victo- re audivimus, *Diocletianum quoque imperium po- suisse plures olim voluerunt.* Immo, quæ diserta Au- relii Victoris sententia est: (*Valerius Diocletianus*) *imminentium scrutator, ubi fato intestinas clades, et quasi fragorem quemdam impendere comperit status Romani, celebratio regni vicesimo anno, valentior curam reipublicæ abiecit;* quod ea, quæ hic et infra a nostro narrantur, non leviter firmat. Aliam abdicationis utriusque Augusti rationem, sed eam sane parum ve- risimilem, affert Theod. Metochita in historia sua Romana, libro fere extremo.

Jam senem esse dicens, jam minus validum, et ad- ministrande reipublicæ inhabilem. Saturninus apud Vo- piscum: *Adde quod omnis ætas in imperio reprehenditur. Senex est quisquam? Inhabilis videtur, etc.* Re- liqua, quæ hic monenda sunt, superius diximus.

Exemplum Nervæ præferebat, qui imperium Trajano tradidisset. Nervam Trajano imperium tradidisse, convenit omnino inter eruditos. Sed utrum id Nerva semet præsus abdicatione fecerit, an imperium dum- taxat communicando cum Trajano, haud pariter con- sentiant viri magnæ doctrinæ Dodwellus, Pagius atque alii. *Abdicavit tunc cum Trajanum fecit πῶς τοσοῦ- τῶρα,* inquit Dodwellus in appendice ad dissertatio- nes Cyprianicas, num. 40. et hoc loco clarissimi in-

serpentes : Il lui alléqua l'exemple de Nerva, qui se déchargea de l'empire sur Trajan. ΜΑΥΡΟΙΧ.—He set before him Nerva's example, who resigned the Empire to Trajan. Anglica versio. Contra vero, non abdicavit, ait Pagius ad an. Ch. 97, num. 3. Immo, ex Plinio Nervam non abdicasse liquet, et omnia quæ Victor de Nerva scripsit, portentosa sunt; et Lactantius non dixit, Nervam imperium deposuisse, pergit idem Pagius, num. 4 et 5, quamquam, quod notabile, Victor exerte scripserit in Cæsaris: *Ubi (Nerva) prospexit imperium nisi a superioribus robustioribusque corpore animoque geri non posse, mense sexto ac decimo semet eo abdicavit; et noster itidem hoc capite: Simul et exemplum Nervæ proferebat, qui imperium Trajano tradidisset. Ille vero aiebat... Nervam... cum pondus et curam tantarum rerum, vel ætate, vel insolentia ferre non quiret, abjecisse gubernaculum reipublicæ, atque ad privatam vitam redisse, in qua consenuerat.*

Mihi nulla ratione videtur melius dirimi posse ista controversia, quam si hinc imperium, id est, ipsissima reipublicæ administrationem, sedulo distinxerimus ab Augusti nomine, ab imperatorii corporis protectoribus, ab habitandi usu imperatorum in Palatiis, et si quæ similia sunt; illinc vero Nervam diverso sensu abdicasse et non abdicasse posuerimus: abdicasse nempe, quantum ad reipublicæ gubernationem, totum illius gubernaculum committendo Trajano, redeundoque catenas ad vitam privatam; quo allata modo Victoris verba pertineant *semet eo abdicavit*: non abdicasse autem quantum ad imperatoris nomen, quia illud, vel post memoratam imperii depositionem, servaverit, istum Pliniani panegyrici locum ad eam rem inter alia referendo: *Privatus tibi (Trajane) videbaris quamdiu imperator et alius esset, Nerva nempe etiamnum imperatoris nomen gerens; neque rursus quantum ad vitæ genus imperatorum, quia illo uti Nerva perrexit post eandem Trajani adoptionem ad imperium, vivendo puta cum Trajano in Augustorum palatiis, ob istud alius Victoris in Epitome: Nerva Trajanum in liberi locum, inque partem imperii adoptavit: cum quo tribus vixit mensibus.*

Sed, objiciet forsitan clarissimus Pagius, si Nerva Trajanum in partem tantum imperii adoptavit, quanam dici poterit Nerva sese toto imperio, hoc est, tota rei publicæ gubernatione, abdicasse? Quoniam, inquit ego, nolebat, verbi gratia, purpura exui, neque imperatoris nomen amittere, capropter cum de Trajani adoptione ageretur, professus est Trajanum a se in partem solum imperii adoptari; etsi integrum reipublicæ pondus in Trajani humeros deponere postea decrevisset, et revera post adoptionem deposuerit: in eo proinde a Diocletiano discrepans, quod non omnia simul et semel, quemadmodum deinceps Diocletianus, deposuerit, imperii scilicet administrationem, purpuram, imperatoris nomen, palatia, et reliqua id genus, sed solas imperii curas et sollicitudines, honoribus retentis. Et vero Diocletianum imperatorum purpuræ, palatiis, et cæteris ejusmodi prærogativis, jam inde a prima die abdicationis in perpetuum valedixisse, testes sunt, primo noster capite 19, his verbis: *Huic purpuram Diocletianus injectit suam, qua se exiit, et Diocles iterum factus est; tum Eutropius, l. ix, in fine: Diocletianus privatus in villa, quæ haud procul a Salonis est, præclaro otio semit; inusitata viriute usus, ut solus omnium post conditum romanum imperium, ex tanto fastigio sponte ad privatæ vitæ statum civilitatemque remearet. Contigit igitur ei, quod nulli post natos homines, ut cum privatus obisset, inter Divos tamen referretur. Relatus certe Nerva quoque inter divos, ut constat vel e solo Plinii panegyrico. Sed quia Nerva cum imperatoris titulo et statu, non similiter privatus, obierat; idcirco Eutropius: Contigit igitur (Diocletiano) quod nulli post natos homines, ut cum privatus obisset, inter divos tamen referretur. Unde et quæcumque hætenus ad istam distinctionem diximus, Nervam diverso sensu*

A abdicasse, et non abdicasse, validissime confirmantur. Sed de his rursus in sequentibus. Aut sic loca scriptorum in concordiam redigenda sunt, ut tu scite facis, aut fatendum est, illorum sententias sic discrepare, ut alterutri sint hallucinati. ΓΚΑΥ.

Ille vero aiebat, etc. Nempe Diocletianus. Pagijs, ad an. Chr. 297, num. 5. Item interpretes.

Aiebat ei indecens esse. Fallor an potius noster scripserat, aiebat et indecens futurum esse. Ita jam certe correxit ante nos ex parte Columbus.

Sublimis fastigii. De fastigio principum ac regum extat insignis locus apud Suetonium in Caligula, capite 22: *Nec multum absuit qui statim diadema sumeret, speciemque principatus in regni formam converteret. Verum admonitus, et principum et regum se excessisse fastigium, divinam ex eo majestatem asserere sibi cepit. Ubi principum et Regum excessisse fastigium, est supra altissimam illam regum dignitatem esse evecium. Sic et apud Curtium, humanum fastigium excediis, est, supra summum illum verticem humanæ dignitatis estis elati; et apud Livium ejusdem civis fastigii sunt, qui in eadem alta dignitate sunt constituti. Fastigium itaque in his rebus dignitas est, ἐξοχή, ὑπεροχή, et alia hujusmodi. Trebellius Pollio in loco, quem ante laudavimus, summam romanorum imperatorum potestatem sublimemque fastigium simili voce maximum in terris culmen vocabat. Noster supra Decii ad principale fastigium, hoc est Augusteum, proVecti meminit; et idem paulo post, hoc capite, Constantini, tamquam Cæsareo fastigio dignissimi, mentionem facit. Ab ejusmodi porro fastigijs occurrunt duo fastigiatissimi consulares apud Sidonium, libro 1, epistola 9, quasi fastigiatissimi; id est, ex optima Cangi interpretatione, ad supremam dignitatum fastigia educti; et fastigiatissima felicitas apud eundem Sidonium, libro 11, epistola 14, pro supræma.*

Minus tutum quod, etc. Non incelebraria sunt Syllæ et Augusti consilia et exempla. Adi et infra, capite 20, extremum. TOLLIUS.—Quamvis, ut hic, sæpius periculosum fuerit purpuram deponere, etiam tamen quandoque minus tutum fuit non sumere. Flavius Vopiscus de Saturnino: *Cum cogitare cæpisset, tutum sibi non esse si privatus viveret, deposita purpura ex simulacro Veneris, cyclade uxoriam militibus circumstantibus amictus et adoratus est. Ubi deposita, pro dempta et detracta.*

In tam longo imperio. Annorum nempe viginti, et amplius.

Quæsisset. Id est, acquisivisset. Simplex pro composito; ut vel ex eo certum, quod nemo sibi ultro multorum odia conciliet, sed invitus semper sustineat. Confer quæ supra diximus ad caput 1.

Nerva vero uno anno imperante. Nervam amplius quam uno anno imperasse, ad quemcumque duorum Victorum calculum respiciamus, indubium est. Imperavit enim Nerva menses tredecim, dies decem, ait junior in Epitome. Senior vero de Cæsaris, uti sane jamdiu codices editi et mss. ferunt: *Quid Nerva Crentensi prudentis, magisque moderatum? Qui cum extrema ætate ad Sequanos... imperium arbitrio legionum cepisset, ubi prospexit, nisi a superioribus robustioribusque corpore animoque geri non posse, mense sexto ac decimo semet eo abdicavit. Sed, ne multis, posteriore loco scripserat Victor: (Nerva) mense xiv semet eo abdicavit. Librarius vero, nota numerali loco mutata, posuit mense xvi tandemque progressu temporis notæ numerales omisse, scriptumque mense sexto et decimo, sicut totidem verbis monuit nonnuper doctissimus Pagius, ambos Victores secum eo pacto felicissime concilians. Et deinde, licet jam Nerva ex utroque Victorum loco menses ut minimum, tredecim imperaverit, et decem dies, potuit tamen Diocletianus, quo suum melius generum refelleret, unius tantum anni, numerum rotundando, mentionem facere. Præterquam quod, cum locus in quo nunc versamur mendo manifeste laboret, nil obsit quominus auctoris*

manus fuerit : Nervam nonnisi fere uno anno impe-
rasse, et cum pondus, etc.

Nerva vero uno anno imperante. Lego Nervam
vero uno anno imperantem. Litteram n sæpe omis-
sam fuisse observare est. BOHERELLUS.— Nerva... im-
perante. Recte qui Nervam imperantem præferunt.
TOLLIUS. — Malim equidem, si nulla sit opus majori
mutatione : Nervam vero uno anno imperasse, etc....

Qui ret. pro quo cuiret alicubi apud Lucretium per
e, et περισύλλαβον, metri causa.

Abjicisse gubernaculum rei publicæ. Quantum ad
curam scilicet, ac sustentationem ponderis tanta-
rum rerum, de quibus noster proxime ante; non
vero quantum ad nomen et sedem gubernatoris,
prout nos in superioribus.

Ad privatam vitam redisse. Quatenus nempe rem
publicam non curabat amplius. Alioquin enim adeo
ista curarum depositione privatus factus non est, ut
neutiquam privatus obierit, sed imperator; sicut ex
Victoris Epitome ostendimus.

Si nomen imperatoris cuperet adipisci. Quod nec-
dum igitur Galerius Maximianus adeptus erat, quem-
admodum ante colligimus, pluribusque adstruximus.

Augusti nuncuparentur. Quidni potius imperatores
nuncuparentur? Haud alio enim oratio videbatur
abitura : Verum, si nomen Imperatoris cuperet ad-
ipisci, impedimento nihil esse quominus omnes Im-
peratores nuncuparentur. Respondet duobus verbis
Maucroixius ad marginem suæ editionis Augustum et
Imperatorem idem esse, vertente præterea eam ob
causam viro clarissimo τὸ σὶ nomen imperatoris, etc.,
tanquam auctoris verba sint, si nomen Augusti cupe-
ret adipisci; similiterque tralatione anglica τὸ quomi-
nus omnes Augusti nuncuparentur, ac si noster, qui-
minus omnes imperatores nuncuparentur, scripserit.
Non negandum quin in codice sexcentæ hujusmodi
præfationes legibus antecant : Impp. Diocl. et Maxim.
AA. — Impp. Carus Carinus et Numerianus AAA.—
Imp. Constantinus Aug. Sed id ipsum, quod in illis præ-
fationibus seu inscriptionibus Diocletianus, verbi gra-
tia, et Maximianus non simpliciter imperatores, sed
imperatores primum, deinde etiam honoris causa
Augusti appellati sunt, maximo mihi argumento est
scriptum olim fuisse ab hoc auctore : Verum si no-
men Imperatoris cuperet adipisci, impedimento ni-
hil esse, quominus omnes et Augusti nuncuparentur,
quasi dixisset Diocletianus : Non modo per me non
stat quominus vel Cæsaribus imperatoris nomen
tribuatur, sed non obstat etiam quominus iidem
Augusti quoque dicantur.

Jam ipse inhiaverat. Malo : Jam spe inhiaverat. GALE.
— Ex conjectura inhiaverat viri docti hic posuere,
cum testantur in ms. fuisse Jam ipse invenerat; a qui-
bus minus longe recesseris, si scribas Jam spe inva-
serat. Pro ipse Lactantium spe scripsisse, ut Colum-
bus vidit, persuasissimum habeo. Sic enim perpetuo
loquuntur scriptores, spe imperium affectare, invadere.
Ipse sane quid hic sibi velit nemo dixerit. Friget mini-
mum. GRÆVIUS.— Legendum Jam spe invaserat. Vos-
sius, et, ex ejus indicatione, editio Ox. an. 1680. p. 108,
in emendationibus que serius occurrerant. Prætul-
erim, fateor, partim ob veterum scripturam, partim ob
commodiorem, ut videtur, sensum, Jam spe invene-
rat. Proponebatur nempe Galerio merum imperato-
ris nomen adipiscendum : Verum si nomen Imperatoris
cuperet adipisci, etc.; at ille jam totum orbem spe
invenerat, hoc est, sperabat jam se totius orbis
imperium invenisse, seu malis, viam qua totius
orbis compos fieret. Sic initio capitis 20 : « Maximia-
nus, postquam senibus expulsus, quod voluit effecti,
se jam solum totius orbis dominum esse ferebat.
Nam Constantium, quamvis priorem nominari esset
neceesse, contempnebat, quod et natura mitis esset
et valetudine corporis impeditus. Hunc sperabat brevi
obituro; et, si non obisset, vel invitum exuere facile
videbatur. »

Cum inde sibi aut nihil præter nomen, aut multum,

etc. Postalat sensus : ut legatur : aut non multum.
Editio Oxon. et Cant. — Ita quoque Tollius et Alli-
xius. Vossius vero, Calomesio teste : Cum inde sibi
aut nihil, aut præter nomen haud multum videbat acce-
dere. Galeus denique, uti partim oculis cernere, partim
animo conjicere est, cum inde sibi nihil præter
nomen et tantulum, quæque postea. Primam ego
correctionem, ut omnium simplicissimam, ceteris
præferendam censeo, ni et hanc tamen potius, cum
inde aut sibi nihil præter nomen, aut haud multum...

Videbat. Lege videret. TOLLIUS. — Ino videbat sat
bene habet, sicut jam dictum est.

Ipsius dispositionem, etc. Id est, ipsius formam
regendæ rei publicæ. Edt. Oxon. et Cant.

Ut duo sint in re publica majores. Hoc est, sicut
rotunde versio Anglica, duo imperatores, iidemque
Augusti; majores autem cum majusculo M exarari
volebat Gal.

Item duo minores. Id est, ut nunc sine circuitione
Maucroixius, duo Cæsares; addente præterea viro
docto in margine, si non Spartiani verbis, saltem se-
cundum Spartiani, sententiam in Ælio Vero : Cæsares
fuerunt designati Augustæ majestatis hæredes. Les Césars
étaient les présomptifs héritiers de l'empire; quod et
ante ad caput 9 monuerat.

Inter duos. Supple ex sequentibus pares : Inter
duos pares facile posse concordiam servari; de duobus
proprie paribus imperatoribus intelligendo; cum Dio-
cletianus Galerio proposuisset ut in posterum qua-
tuor pares Augusti existerent, Galerius vero socerum
super ea re confutaret.

Ne amplius minor et extremus esset. Hoc est, sicut
præcedentia ostendunt, non modo ne amplius minor
et extremus minorum foret, verum ne amplius Cæsar
et extremus Cæsarium : unus quippe non e majori-
bus, qui imperatores, sed e minoribus, qui Cæsares
erant; atque horum etiam non primus, sed secun-
dus quartusque adeo illorum quos tunc temporis
Orbis Romanus in principali fastigio constitutos vi-
debat. Vis testem locupletissimum? Eusebius libro
viii Historiæ Ecclesiasticæ, capite 5 edicti quod
Nicomediæ, jubente Diocletiano Augusto, auctore
vero Galerio Cæsare, propositum fuit, mentionem
faciens : Simul ac, inquit, edictum contra Ecclesias
propositum est, vir quidam minime obscuro... Edic-
tum illud... tanquam impium ac scelestum manibus
suis discerpserit. Διοῦ ἐπιπαρόντων κατὰ τὴν αὐτῆν πόλιν
βασιλείων, τοῦ τε πρεσβυτάτου τῶν ἄλλων, καὶ τοῦ τῶν
τέταρτον ἀπὸ τούτου τῆς ἀρχῆς ἐπικρατούντων βασιλέων,
id est, duobus regibus in eadem urbe commorantibus,
quorum alter, aliorum respectu, antiquissimus erat,
nimirum Diocletianus, alter autem quartum ab illo
Imperii gradum obtinebat, nempe Galerius.

Jam fluxisse annos quindecim in Illyrico vel ad ri-
pam, etc. Hæc Baluzii emendatio in hac secunda illius
editione. Veteris enim codicis, ut vir clarissimus
monuit, lectio est : Jam fluxisse annos quindecim
Illyricum vel ad ripam... Quare ita merito excusum
in editionibus Paris., Oxon., Cantabrig. et Aboussi,
licet locus utique ejusmodi sit, ut medica manu
egeat, quam sic eruditi varie adhibuerunt. — Jam
fluxisse annos quindecim quibus in Illyricum Cu-
perus, Gale, Alix. Jam fluxisse... ex quo in Illyri-
cum, Boherellus, Dodwellus. Jam fluxisse... cum in
Illyricum, Boherellus, Gale, Alix. Jam fluxisse...
in Illyrico, Baluz. Jam fluxisse... in Illyrico, id est...
idem Baluz. Jam fluxisse... in Illyrico, cum....
Sparkius. Et hæc porro rationes, quas quidam ex illis
de suis emendationibus reddiderunt.

Scribendum in Illyrico cum ad ripam Dambii.
Scribit Baluzius in Illyrico, id est, ad ripam, non
adeo liquida, ut videtur, verbarum structura; neque
enim, uti prius dicit noster, conflixerat Maximiiano
senæ, ita illud sustineri potest, lactare gentibus bar-
baris. Siquidem particula cum aut iterato usurpanda
est, quod nos facimus, aut præponenda saltem voci
relegatus si semel. SPARKIUS in editione Oxon. et

causam — *Quid quidem in Hispania Corrigere omnes A*
quidem non de Hispania: quae particula ad pra-
cedentem syllabam excederat Tertius.

Quomodo Quomodo supra Transsylvanica. Atque
ita primum cum meo edito, et Abonasis: reliqua, Da-
vidis. Vide Cuperium, ad Hanciam nostram.

Quomodo Primum in Ceteris Tertius. — Sed sic
capite et. prope nam, velut, ut omnes loquan-
tur, non recitatur, quae tunc inquam usus, quod
solum.

Scrībentis quomodo locutus fuisset. Nixus con-
tra, ut quid res sit dicam, pro scrībentis qua-
erantque non locutus tantum intus, aut aliquid tale:
in eo tempore sermōnis ex illis, de quo noster sub
titulo hujus capituli, non quod illis non postea
sunt vestigia illius breviter quam nota.

Ad ea. Hoc est, a Theodosio Maximaliano, ut in An-
glica versione haec legere, et vel minime dicta sugge-
re poterant.

Lacrymantium. Et hic ego totum Lacrymantium
scribes, quomodo qui ministrum, vel creatum nullam.
totus enim in eo est ut Diocletianum nobis tan-
tam formam intellegendam describat aut affingat.
Sed unde haec non accepit? Miror ego esse tam
credulum quemquam, atque Lactantius mendax est.
Neque enim verisimile haec in publico acta relata
esse, quae soli inter se Imperatores agebant. Tum,
si inter res totas emittantur haec acta sunt,
quis lacrymantem videri Diocletianum? quis haec mi-
nistrium, qui se ipse, dialogum audivit? Credo ego
post capite lacrymantem fuisse, atque ita in pug-
nares, quae audierat, remisse. Nisi quis eum a ser-
vulo haec accepisse non Christiano sulte velit sus-
picere Tertius. — Bona verba, quomodo. Quae tunc
Diocletianus Imperator et Galerius Caesar inter se
agebant non egerunt soli, uti placuit viro docto
ponere: sed sive intra secretos cubiculi parietes
seca sint, sive non, coram aliquot iestibus contige-
rant, Constantino certe et Bala, sicut patet in sa-
quentibus. Atqui illi vel procul distabant tum tem-
poris a Diocletiano et Galerio, vel prope aderant. Si
prope aderant, cur petit Tertius: (Quis lacrymantem
videri Diocletianum, et ministrum hujus capite dia-
logum audivit? — Viderunt enim duo illi Diocletia-
nium lacrymantem, et ejus cura Galerio collo-
quante audiverunt, et uterque exinde, vel audivit,
quae viderit et audiverunt, plus minus narravit.
Sed autem (quod, ut ingenue dicam, vel similibus)
procul distabant, nihilominus tamen, cum intra cu-
biculum fuerint, poterunt Diocletiani lacrymas
conspicere. Et ut denique rerum omnium quae a
nostro commemorantur, ne res quidem viderat, vel
audiverit. Tum cum regem amonissent, quibus re-
verentia lacrymantem, et gloriam et proficere,
satis apud necessarios, quod admiraret, imo sin-
gulis ad ministrum usque narrare? Quomodo non eorum
est. Apud nostrum, exempli gratia, capite 50, Ma-
ximianus Herodianus quomodo, quomodo Constantium
esse pariter, et gloriantur, procul gloriantur, ac
procul quod viderunt. Quare ad hunc modum
procul bene pariter fieri, apud quos videri non
esset eorum, cum Galerio nec pariter videri ad in-
ter se pro suis ministris exisset, minus, et illo
enim commiserit, narravit uterque eorum, et
aliquos quos pariter, imo postea hunc us ad
nostrum pariter. De reliquo, Diocletianum revera
lacrymantem fuisse ostendimus illi satis licet.

Supererat, ut communis consilio omnium Lacrymantem
legatur. Hoc illud, quod proximo proximo et
annuntiis agit Diocletianus est, et hoc, et hoc, et hoc,
proferat non pariter, quomodo illud sequenda
proferat Diocletianus, si non illud, veritas, saltem
similitudo, et Supererat, ut de communi omnium, ad
est, tum nec et Heruli Maximaliano, quam vel quae-
que, et Constantii Chlori sententia. Illius Herulli
Maximianus, et Constantii filius Constantinus, hic pra-

sent, Caesares legantur: et ad est, eligantur. Ibi que
quomodo et dicitur. et Quid opus est consilio, cum sit
necesso illis duobus placere quidquid nos fecerimus?
Ita plane. Nam illorum filios nuncupari necesse est.
Atque ad eam statim responsionem Diocletianus:
(Quid ergo fiet?) Galerius vero sine mora, et nomi-
atum primo loco Maxentium intelligens: (Ile, inquit,
dignus non est. Qui enim me provocatus contempsit,
et quae postea. Hinc eorum germani, integra, nec inter-
rupta seras colloqui, ejus partem lactantius vidisti,
lector, et reliqua deinceps succedent. Sed noster, ut
melius intelligeretur, quos Diocletianus Caesares eli-
gendos proposuisset, primum omnium longaeulem
illam Diocletianum de novorum Caesarum dolectu
propositionem in pauca contraxit, suisque potius quam
Diocletiani verbis attingendam putavit, cum si vere
Diocletianea essent, ita forent: Supererat, ut com-
munis consilio omnium Caesares legantur: quod contra,
Supererat, inquit noster, ut communis consilio omnium
Caesares legantur. Tum paulo post quomodo intus et
in cute propositi essent haec multorum versum ob-
servatione illustravit: Erat autem Maximiano filius
Maxentius, etc., ita quidem sermat atque iterum hujus
dialogi seriem impugnavit, atque etiam, ne diffitear,
parum commode intercedens. Sed quid facias? Nem
ita esse manifestum est; idque, scio, non negabunt,
qui alio, quo se expediant, confugere voluerint. Adde
quod non deest exempla, cum ejusmodi transi-
tionum ab oratione directa ad indirectam, vel vice
versa, tum simulum quasi παροξυσμῶν, elucidandis
quidem rebus sapientissimo insertivum, sed et non-
nunquam satis incommodarum. Ordo, qui observatur
superius, qui a Saracenis ad Christianorum fidem se
convertunt: (Tu ille, qui a Saracenis hodie ad Chris-
tianorum fidem accedis, non vi aliquo, vel necessi-
tate, neque dolo, aut simulatione, sed toto animo,
corde puro ac sedulo, Christum Christianique fidem
amante: Respondeat tui Saracenenorum filio, ana-
thematizans Mahomedem, et Genes. iv, 26. Cognovit
autem Adam ad hunc vocem suam, et pepitit filium,
vocavitque nomen eius Seth: Quia reposuit michi
Dominus semen alterum pro Abel, quem occidit
Cain;) nec aliter capite xli, 51 et 52, ac rursum
1 Sam. iv, 20, et sic de aliis.

Supererat, etc. Videtur omnino Macrobius quo
pacto suam hujus loci versionem instituit, ex prima
voce Supererat, Supererat fecisse, et ex ultima lege-
rentur, legantur, in hunc modum: Supererat, ut com-
munis consilio omnium Caesares legantur. Sed multi-
plex illi correctione praetermissa, si ita simpliciter
pariter Diocletianus, hoc est, absque vel minima
Maxentii et Constantii designatione. Maxentii nempe,
quomodo filius erat Herulli, Constantii vero,
quomodo filius erat Constantii Chlori, quomodo po-
tuit illico Galerius referere: (Quid opus est consilio,
cum necesse sit, illis duobus placere, quicquid nos
fecerimus? Ita plane. Nam illorum filios nuncupari
necesse est.) Haec enim evidentiter innuunt Diocletiani
de novorum Caesarum dolectu mentionem minima
vagari posse et generaliter: sed certis certorum ho-
minum filios indignatos fuisse Galerio, eosque pre-
terea qui non a nobis plus seras suis mandatis ap-
pellati sunt, et a primo etiam editare nobiscum, sicut
quo haec observabimus. Sed haec hujus lecto, quod
et reverendissimo episcopo Saris-burgenensi visa est,
integra spectatur vero locus ipse, non tanquam
par responsionis Diocletiani ad Galerium, sed tan-
quam hujus auctoris verba Diocletianeam illam pro-
positionem suo modo representantis. Praeter quam
quod aliquid possibile sit, ut proximo post istam
sententiam: Supererat, ut communis consilio omnium
Caesares legantur, subnotum quomodo herit a nostro:
et in eum continenter tetigerat Diocletianus; quin
et innuunt in eum rem Maxentio filio Herulli,
prope Constantio filio Constantii. Sed aliter repu-
te. Quid opus est consilio, cum sit necesse, etc.)
Delectum certe haud raro in manuscriptis codicibus

non voces solum, sed quoadque res, interdumque plures, velut docti norunt.

Communis consilio omnium. Firmantur que jam ad has voces diximus, versione Anglica, by the concurring advices of all the four, communis illorum quatuor consensu; cum non alios palam intellexerit ejus auctor, quam quos Diocletianum, Marculum, Constantium et Galerium vocavimus. Confer Eusebii locum de martyribus Palestinianis, in quo Procopius a præside jussu libere quæstus rogibus, tæte sua dicitur et cæpæi exordium, illi ipsi quæstioni libere jubetur.

Quid opus est consilio, etc. Galerii verba Diocletiani propositionem respicientis, sicut clarissimus interpretos plus minus explari non obicit sunt. — Legendum: *Quid opus est, inquit, consilio?.. GALE.*

Illis duobus. Maximiano Marculo et Constantio. TOLLIVS. — Item versiones, aliis verbis.

Ita plene. Nam illorum filios nuncupari necesse est. Sequitur ergo periphrasis (quod optime vidit Batovius: sed alij obscuram, propter quos hæc retractanda) propositum fuisse a Diocletiano, ut filius Herculis Maxentius, et Constantii filius Constantinus fierent Cæsares, ne principum filii privati viverent. Hæc manifestum quoque non esse igitur ea verba Diocletiani, sicut credidit Maueroixius, vel hujus Scriptoria, quod alter celeberrimus interpretes consentit, sed Galerii Diocletianum illud consilium deridentis. Et vero nomen, ut Diocletiano possent tribui, oportet, verbi gratia, processisse: *Quid opus est consilio, cum futurum sit illis duobus gratissimum quicquid nos fecerimus?..* Et nomen rursus, ut hæc auctori cum aliqua veri similitudine tribui possent, sic saltem esse debent: *Atque sane illorum filios nuncupari necesse erat; cum verbo, inquam, temporis imperfecti, quod historico sum de re præterita judicium interponenti conveniret. At habemus e contrario per præsens: Ita plene. Nam illorum filios nuncupari necesse est: quod jam nulla ratione judicium historici quærit esse, sed evidenter hominis aliquum cum sanis accipientis sermo est.*

Ergo autem Maximiano, etc. Senti nempe, ut recte interpretes supplereverunt.

Maxentius. Ferns audit apud Aurelium Victorem, et insensatus, nulli carus. ne patri aut socero quidem Galerio. Edition. Oxon. et Cant.

Hujus ipsius Maximiani gener. Hoc est, hujus gener ipsius Maximiani Cæsaris, de ejus cum Diocletiano confiliatione nunc agitur, ait meins noster Cecilius. Qui quænto tamen velius percipisset: *Item autem Maximiano non filius Maxentius, junioris Maximiani gener; quæ via anglica versione. Vel. Ergo autem Maximiano non filius Maxentius, Galerii gener, quomodo Maueroixius interpretatus est.*

Solitus sibi adorare. Id est, vultus Maueroixio, *honore.* Quam interpretationem, etsi nostrorum partium hominibus non inuitum, qui similem nimirum jaudiu et merito in multis Veterum locis, præposuerunt, et contra adversarios defenderunt, hic tamen nullo modo possumus admittere, ob delatum illis aliquot imperatoribus adorationis honorem proprio dictæ. Aurelius Victor in Cæsaribus: *Diocletianus primus omnium Caligian post Romitannaque Divinita diei passus, et adorari se appellatque ubi Deum.* Vopiscus in Saurimio: *Cum cogitare cepisset, tutum sibi non esse, si privatus viveret, deposita purpura ex simulacro Veneris, eyclada usaria indutibus circumstantibus amictus et adoratus est;* et vice scilicet, dum Diocletianus vulgæ perpetuo adorari. Adde translationem anglicam: *he would not pay the wonted respect of adoration.* Dubitavi hæcquando, an non vulgatæ lectioni solitus sit, præferri debet hæc altera, *solitus esset, eaque facile ex us et ad erigenda. Judicent docti.*

Constantinus, sanctissimus, etc. Blogium longæ Christianismo antiquius. Cicero Philipp. xiii: *Ignorans (Antonius) quæcumque false diceret in sanctis-*

simum adolescentem (Cæsarem), ea vere recidere in memoriam pueritiae suæ. Idem pro Flacco: *Quem vos modestissimum adolescentem, provincia maxima sanctissimum virum... cognoverunt.* Et ibidem rursus: *Homines sunt tota ex Asia frugalissimi, sanctissimi, a Græcorum luxuria et levitate remotissimi.* Quæ postrema exempla ideo magis afferenda mihi visa sunt, quod cum illa, quid per sanctissimum seu virum, seu adolescentem intelligere oporteat, non obscure moveant, hominem nempe singulari virtute præditum, quod et proprie sonat versio anglica in nostro loco, in eodem tamen Maueroixius diversissima notione adolescentem magnæ sui verterit.

Illo fastigio dignissimus. Id est, alto illo Cæsare dignitatis gradu, in quem novos homines promoveri opus erat.

A privatis et optaretur. Imo potius, a privatis exoptaretur. GALE. — Quod et ego jam pridem legendum conjeceram.

Etique tunc præsens. Clare audit TollivS. Nam non soli ergo agebant inter se imperatores que in eo Galerii aggressionem tractarunt. Scio, secundum utramque translationem, Constantium fuisse duntaxat alibi præsentem in aula Diocletiani; hoc est, inter aulicos, in loco plus minus distante ab ea, ubi de istis soer ac gener disceptabant, non vero in eodem cum illis. Sed quorsum hæc aut illa verborum adjectione absentem facere Constantium a colloqui loco, cum ex auctore nostro, si ut extat sumatur, fuerit manifeste in eo ipso præsens, neque ulla etiam offerri possit ratio, cur non aequè præsens existerit ibi loci, ac Dala, quem mox Galerius indignabit suo socero?

Quid ergo fiet? Diocletiani verba; nostro nempe, sicut ante monui, redeunte nunc ad reliquam ceptæ dispensationis seriem, post prolixam sætis digressionem, in qua curiose explicandum credidit, quos breviter Cæsares Diocletianus Galerio nominasset de communi omnium sententia legendos.

Ille, inquit, dignus non est. Hæc jam verba Galerii, per illam, de quo loquitur, Maximianum intelligentis. *Ille... dignus non est.* Scilicet Maxentius. TOLLIVS. — *Racia;* optimeque etiam interpretes, qui pronominis loco, nomen ipsum substituerunt. Quod cur Galerius iudem non fecerit, si quis roget, responsio est, non fuisse pariter necesse, quoniam eum directæ Diocletiani propositio, quam noster partim suppressit, partim in indirectam mutavit, hæc propemodum fuisset: *Superiori, ut communi omnium consilio Herculi filius Maxentius, et Constantii filius Constantinus Cæsares legantur;* potuit prolo post Galerius super Maxentio sine ulla sermone obsequitate. *Hic dignus non est,* regere, quia qui primus nominatus fuerat a Diocletiano Maxentius erat.

Hic vero et amabilis est, etc. Responsio Diocletiani pugnantis jam tantum pro Constantio, quem Diocletianus, quo tempore *Hic vero* et reliqua reponbat, digito monstrabat, præsentem quippe, sive propius adstaret, sive non. De illo certe Diocletianus in præsentem loquebatur, si non simul Constantinus ostendebatur. Quare nollem, interpretes Constantium nominare maluissent, quam vim pronominis servare et exhibere.

Ut patre suo melior et clementer iudicetur. Ad est ut vel suo patre melior, etc., quod o tunc exalatum a Maueroixio. Nam revera Constantii pater Constantius bonus fuit princeps, ac mitis. Noster capite 20: *Constantium, quavis priorem nominari esset necesse, contemnerit, quod... natura mitis esset, etc.*

Illumne saltatorem, temulentum, etc. Eryphosissima hæc et a scena petita. Ita Clitipha apud Terentium Heantontim, extremo. TOLLIVS.

Fideliter præbat. Leg. præfuit. Editio Oxon. an. 1680, p. 108, in emendationibus, quæ seruis concur-

rerat. Item Gale, Allix. Aliter Cuperus. Colum-

bus.

Item et Maximianum. Subaudi Herculium, vel senem, cum interpretibus.

Ut eò no induitur. Juvenalis, *Dictatorem induit* uxor. GALE. — Cetera, quae hic opus sunt, petenda e

Edizio. Cuperi et Columbo.

Ostendens Daian. Qui tunc igitur ipse quoque

pressus erat, et sub eorum oculis, si non manibus.

Daian. Aurelius Victor: « Sorore Armentarii genitus, veroque nomine ante imperium Daza dictus. » Edit. Oxon. et Cant. Adde Balezium et Columbium.

Adulescentia quemdam semibarbatum. Inclinat

militum animas, ut credam, scriptum potius fuisse a castris: « A Iulescentem quemdam semibarbatum. »

Noti barbaruli juvenes Ciceronis in epistolis ad Atticum, et distinctio *barbatorum a barbarulis* apud eundem in oratione pro Calpio. *Adulescens* autem

pro adulescens, occurrit saepius in Veterum monumentis.

Maximianum. Vide Bilezium, ad *jusserat Maximianum*, item ad *ostendens Daian*.

Item et ipsi. Legendum: *Nam et ipsi.* GALE. — Item

reverendissimus episcopus Sarisburiensis, ut ex hac illius versione apparet, *For Diocletian*, etc. ad verbum: *Nam et ipsi Diocletianus*.

Nomen ex parte mutaverat hominis causa. Legendum: *omnis causa.* Edit. Oxon. et Cant., quas secutus est Galeus. — *Loco* horum verborum, *hominis causa*, legendum cum editione anghcana, *omnis causa*. Quare ex hac emendatione, quae certissima est, disciscus, Diocletianum, quando Galerium Armentarium hoc anno 292 Caesarem renuntiavit, ei nomen ex parte mutasse, eumque Galerium Maximianum fuisse, ut sibi videbatur, omne vocari praecipisse, quia Maximianum cognomento Herculi erga se fides nunquam defecerat. Quo exemplo motus Galerius Maximianus anno 305, quo Daian Caesarem dixit, hinc ex toto nomen mutavit, eumque de suo nomine Galerium Maximianum appellari voluit.

Galerius enim Maximianus sorore Armentarii progenitus, vero nomine ante imperium Daza dictus, inquit

Victor in i p. tome. Inloque factum, ut nec Armentarii, nec Daza nomina in nummis, in-criptionibus, ceterisque monumentis publicis unquam legantur.

PAGIUS, *ad annum Christi 292, num. 2, et 304, num. 3.*

Quia Maximianus. Nempe Herculius. PAGIUS, *ad annum Christi 304, num. 3. — Quia Maximianus.*

Forte, quia Maximiano, etc. BOHERELLUS.

Tu videris. Formula improbantium aliquid. Nil frequentius apud Tertullianum et hujus saeculi scriptores. TOLLIUS.

Accesserit. Potius, *acciderit.* GALE.

CAPUT XIX.

Proceditur, etc. Hoc est, cum magaa pompa, et quodis, verbi gratia, in consulum processibus spectari solebant, exierunt Nicomedia Diocletianus et Galerius Maximianus prima die maii, versus locum,

de quo vox noster post pauca. Confer Cuperum, et *procederet consul.* *Proceditur*, *pro procedunt*; primus neque modo nominati cum suis. Sic in sequentibus.

Et pergitur, pro *eo pergitur*, summi sensu; et sui lineae capiti, *Tum descenditur*, pro *Tum descenditur*; quibus alia multa possunt aspi.

— *Tout éparpillé, le premier de nuit l'on en vint à l'exécution.* MAUCROIX. Quasi dicas, quod ita constituerant,

kalendis maiis ad rem confiderunt. — *All things being thus concerted in secret, on the first of may this great affair came to be declared.* Versio anghca. Ac si nunc ista sint, quae cum ea ratione secreto constituta fuissent, kalendis maiis aperte ac palam facta sunt, eorum sensuum verborum valde ut alteruter possit placere.

Constitutum omnes intuebantur. In ipso nempe processu. hoc est, dum iter adhuc haberetur in lo-

cum proxime describendum, sparso in vulgus rumore, novos ea die Caesares creatum iri. Atque omnes hic, ut alibi saepius, sunt *plerique omnes*; nisi quod nunc intelliguntur plerique omnes eorum qui comitabantur principes, et illos eo, quo pergebant, deducebant.

Nulla erat dubitatio. Quin scilicet Constantinus fieret Caesar; quod novum nimiae brevitatis exemplum in hoc scriptore, recteque adeo vitatum ab interpretibus. *Personne ne doutait de son élévation.* MAUCROIX. — *Not doubting but the nomination must fall on him.* Tralatio anghca.

Priores militum. Imo, *primores militum*, ut capite 21, *primores etiam civitatum*, etc. Gale et Columbus.

Ezava civitatem. Extra Nicomediam. *Maucroixii versio.* Quod Pagius firmat.

In cujus summo Maximianus ipse purpuram sumpserat. Id est, Maximianus Herculius, qui usque ad annum 286, Caesar fuerat, et eo anno, rerum publicarum necessitate exigente, Augustus dictus, et tribunitia potestate exornatus, ut ex antiquis lapidibus constat. Facta ea nuncupatio die kalendis aprilis, ut in Fastis Idacii legitur, idque Nicomediae extra civitatem ad millia fere tria, ut nos docet Lactantius, libro de Mortibus Persecutorum. capite 19, ubi de abdicatione Diocletiani et ejusdem Herculi loquens, ait: « Erat locus altus extra civitatem ad millia fere tria, in cujus summo Maximianus ipse purpuram sumpserat, etc. » Prope Nicomediam itaque ea nuncupatio facta, ut, antequam liber de Moribus Persecutorum lucem vidisset, collegerat clarissimus Norisus ex l. 6, *De fide instrum. dat. Nicomediae 15 kalendas februarias Maximo 11, et Aquilino*: hoc nempe anno 286 quo Maximianum kalendis aprilis Diocletianus Nicomediae in Hibernis morans, ac bellum adversus Persas ibidem adonans Augustum renuntiavit. PAGIUS, *ad an. Chr. 286, num. 2.*

Maximianus ipse. Id est, Armentarius. Edit. Oxon. et Cant. Quae proinde non Maximianum Herculium cum Pagio et Norisio, sed Galerium cum Maucroixio intellexerunt. Vide, ut nostri breviloquentia eruditos in contrarias partes egerit; quamque adeo vere scripserit Horatius: *Brevis esse laboro; obscurus fio.* In Maucroixii vera tralatione ne nomen quidem Maximianum cernitur, verum unica *Galerii* appellatio. *An haut de laquelle Galérius avait été honoré de la pourpre.*

Purpuram. Adjicit versio anghca, *imperatoriam; the imperial purple*, sive eo tantum consilio, ut hic loci de Herculo Maximiano imperatore sermonem esse sciamus, non de Galerio Maximiano Caesare; sive simul aliquid discriminis ponendo inter imperatorem purpuram, et purpuram Caesarem.

Cum Jovis signo. Id est, cum *Jovis statua.* Ambo interpretes, a quibus merito non alius abt Cuperus.

Concio militum convocatur, inquit senex, etc. Locus indubie mendosus, et cujus correctio multiplici ratione a viris docus testata, ut nostro modo exhibemus:

Concio militum convocatur. In qua *senex cum lacrymis alloquitur milites.* Edit. Abensis. — *Convocatur.* *Recipit senex cum lacrymis.* *Alloquitur.* Anonymus ad Col. — *Convocatur.* *Convogit senex cum lacrymis; alloquitur.* TOLLIUS. — *Convocatur, inquit senex cum lacrymis.* *Alloquitur.* GALE.

Inquit senex. Alii (nimirum Columbus) in qua *senex*, scilicet conacione: sed verbum *asyndeton* desideratur, uti narratio postulat. Lege igitur, *convogit senex.* TOLLIUS. — Qui aliter, credo, pronuntiasset, si ultimam conjecturam vidisset.

Alloquitur milites se, etc. Potius, *alloquitur milites, se invidiam esse...* GALE. — Postea ceteroqui, quam nunc representabamus, distinctione post *lacrymis*.

Requiem post labores petere. Elegantius, *peto*, fuisset, *se requiem*, etc. Mirumque ni se a postretha praecedens vocis syllaba fuerit absorptum.

Summa omnium expectatio quid, etc. Distinguit editio Aboensis, *Summa omnium expectatio, quid afferret*; quo et pacto interpungebat clar. Galeus.

Pronuntiat Severum et Maximianum Cæsares. Severus et Maximinus anno cccv Cæsares nuncupati sunt, non vero anno currenti (306), ut ex iis, quæ anno 304, diximus, certum redditur. Præterea ea creatio non in Italia, ut perperam Socrates, quem Baronius sequitur, sed *Nicomediæ* facta, ut ibidem ex Lactantio lib. de Mortibus Persecutorum ostendi. Una itaque eademque die, scilicet *kalendis maiis* anni 305 *Diocletianus et Herculi* abdicarunt, et *Galerius ac Constantius Augusti, Severus vero ac Maximinus Cæsares* appellati, ut eo in loco demonstratam. Errarunt tam Socrates et Theophanes, quam Eutropius, qui scribunt, *Galerium* utrumque non creasse, nisi postquam in Italiam adventavit. Errat et *Idacius* in Chronico, dum abdicacionem anno 304, kalendis aprilis factam dicit, quæ omnia ex iis, quæ jam in medium attulimus, certa sunt. PAGIUS, ad an. Ch. 306, num. 4. — Adde eundem ad an. 304, num. 5 et 6, itemque Baluz.

Obstupefiunt omnes in tribunali. Constantinus astabat susum. Mea sententia, longe melius cum Columbo atque anglica versione post omnes, simul vero nobiscum post *astabat* distinxeris, in hunc modum: *Obstupefiunt omnes. In tribunali Constantinus astabat. Sus....* Ratio prioris distinctionis videri ex parte potest apud Columb., ex parte autem, hujus capituli initio his verbis: *Constantinum omnes intuebantur.... Milites qui aderant, et priores militum electi et acciti ex legionibus, in hunc unum intenti gaudebant, etc.* Posterioris rationem proxime subjicimus.

Susum. In superiori parte. *Susum* veteres dicebant, pro *sursum*. Edit. Ox. et Cant. post Baluzium ex Dufresnio. — *Susum.* An *sursum*? Id probabile. ALLIX. — *Susum.* Ita Veteres, pro *sursum*. PAGIUS. — *Mihi quæ astabat susum, neque astabat susum legi posse videtur.* Quoniam si alterutrum, legeretur, adstitisset ergo Constantinus in superiori parte tribunalis, uti explicant. At quomodo potuisset ibi obstaculo esse, ne *Daia*, qui *Galerio Maximiano a tergo* erat, in medium protraheretur? Repelli enim oportuit Constantinum, quo id fieret, pergente mox nostro: *In conspectu omnium Maximianus manum retrorsum extendens protraxit a tergo Daiam, Constantino repulso, etc.... constituit in medium.* Patet omnino, Constantinum nequaquam in superiori parte tribunalis, ut viri docti per *susum* vel *sursum* intelligunt, adstitisse: sed adstitisse proprie, id est, dextrum vel sinistrum Maximiani nostri latus clausisse; adeo ut *Daia*, qui a tergo aderat, non posset commode in medium protrahi, nisi repulso prius Constantino. Præter quam quod, cum superiorem tribunalis partem memorant, planissime innuunt tribunale fuisse declive, seu devexum, et in anteriori portione *Diocletianum* sedisse vel stetisse cum *Galerio*, a tergo vero *Daiam*. Quæ hypothesis non allatam tantum difficultatem plurimum auget, sed inde prorsus improbabilis est, quod, ut res sunt, palam sit, *Diocletianum* non alibi *purpuram* deposuisse, quam ubi *Maximianus* ipse sumpserat, de quocumque tandem *Maximianus* volueris intelligere. At, quod jam vidimus, *sumpserat illam* alteruter *Maximianus* in summo loci alti, tribus milibus a civitate distantis; eodemque, ut novi Cæsares pronuntiarentur, persectum est: ibidemque adeo tribunale non declive sane constructum, sed pro situ loci rectum planumque, absque omni parte superiori vel inferiori. Debet ergo *τὸ susum* schedæ veteris connecti, quale est, cum sequentibus, si quis ex illo sensus confici possit, quod non credo; vel in aliquid aliud mutari, secundum exempla quæ mox, et post pauca iterum, subjiciemus. — *Susum.* Lego *confusus*, ut sit, *Constantinus astabat confusus.* GALE.

Sciscitari, vel hæsitare, etc. Legendum, *instare.*

Vossius. — *Sciscitari* est a conjectura viri doctissimi (Baluzii nimirum). Ms. *stare*, et in margine *hæsitare*. Scripturam quæ in margine habetur, non damnam. Est enim *hæsitare* Latinis dubitare. Cum *inter se*, hoc est apud se, in animis dubitent. *Sciscitari* nimis longe a vestigiis veteris codicis abiit. GRÆVIUS. — *Sciscitari.* Rectius illud, quod eruditissimus Baluzius in margine codicis reperit, *hæsitare*. Vix enim hic sciscitationi locus est ob principum reverentiam silentium imperantem. Puto autem excidisse voculam *illi*, ut fuerit: *Hæsitare illi intra se.* TOLLIUS. — De sciscitatione quid vir doctissimus dicat, audio, nec contra hisco. Sed si ob principum reverentiam nullus erat locus *sciscitationi*, erat certe *susurrati*o. Quare jamdiu ex duabus vocibus *susum stare* conficiendum credimus *susurrare*. Tunc repente pronuntiat *Severum et Maximinum Cæsares. Obstupefiunt omnes. In tribunali Constantinus astabat. Susurrare inter se, num Constantini immutatum nomen esset.*

Quasi aliis verbis noster scripsisset, concionem totam miris modis ad Severi et Maximini nomina obstupuisse: cum videlicet non Constantinum, in quem unum paulo ante intenti gaudebant, optabant, et vota faciebant, renuntiarî Cæsarem audivissent, sed Severum, et nescio quem Maximinum; continenter vero, eo ipso quod neminem, qui Maximinus appellaretur, cognoscerent, et Constantinum ad alterutrum latus *Galerii* adstantem viderent, in suspicionem venisse de mutato forsân *Constantini* nomine in *Maximianum*, simulque *susurrasse* inter se: « Num Constantini nomen mutatum est, et ille deinceps Maximinus vocandus? » Favet egregie versio Anglica. *All people were amazed; and since Constantine was standing by, some began to ask whether he had changed his name into Maximin.*

Protraxit a tergo. Non dissimiliter Livius, libro viii, de Bello Punico: *Nudi in medium protrahabantur.* Sunt enim proprie in istis exemplis *protrahere* et *protrahi*, antrorsum trahere et trahi; *tirer en avant*, inquit quotidie nostrates. Nec alia vis ejusdem prepositionis in *progredi* apud Ciceronem, ubi post *Quintum Fabium Labeonem*, sen quem alium, dicit, « ut regredi, quam progredi mallent; » vel inferius apud nostrum capite 11 in *promoti*: « Ac ne impetu populi de carnificum manibus raperentur, promoti militari modo, etc. » Locum vide et notas.

Et exutum vestem privatam. Ita hodie Baluzius, pro, et *exuto vestem privatam*, quæ veteris codicis lectio, eaque prima vice a viro clarissimo representata, et post illum a reliquis editoribus. Hinc nate quæ sequuntur emendationes cum adjunctis notulis. — *Lege, Exutum.* Hoc enim refertur ad Maximinum, BALUZIIUS, ad *calceam edit.* Paris. — *Lege, Exutum.* Refertur quippe ad Maximinum sororis *Galerii* filium. Editio Ox. an 1630. Item Cant. an. 1685. — *Lege, Exutum veste privata*; refertur quippe, etc., ut modo. *Sparkius, in edit. Oxon.* 1684. — *Sparkium* omnium melius emendasse, indicant proxima ista, *purpuram... qua se exuit.*

Constituit in medio. Quidni potius *constituit in medio*, sicut tot locis apud Ciceronem, et alios, *ponere in medio, proponere in medio*, et sexcenta id genus? Videtur sane ultima littera vocis *medium* originem suam primæ litteræ sequentis vocabuli debere, quod mirari est.

Huic purpuram Diocletianus injecit suam, qua se exuit. *Purpuram* *Nicomediæ* deposuit *Diocletianus* ipsis kalendis maiis anni 305, teste *Lactantio*, cui etiam consentit sui oblitus *Eusebius*... Quanquam autem instar omnium unus sit habendus *Lactantius*, sunt tamen et alia, quæ fidem ejus hac in causa commendat. *DODWELLUS, dissert. Cypr. xi, num. 75.* — Unde tu, quænam alia intelligat et afferat, debes petere: longiora quippe, quam ut hic transcribantur.

Huic purpuram, etc. *Purpuram* diximus deposuisse *Diocletianum* A. D. 305 aprilis 1, si *Idatium*, maii 1, si *Lactantium* audiemus. Eodem illo die factus est

etiam Maximinus. Eadem enim purpura, qua se exornat, hinc induit Diocletianus; quod factum etiam nonnulli Diocletianus in alio Cesare Severo a Maximiano fratris. Et tamen alium illi ab utraque natalera traxit. Quis hinc Novembriis 20 eundem scilicet, quod Diocletianus Nactianus; nisi forte quid mysterium illis verbis subesse suspicemus, κατὰ τὴν λέγουσαν ἀπὸ τοῦ γενέθλιου ἡμετέρας, quasi diceretur duntaxat, non item vero foret eius natalis.... Certum e Diocletiano, uno eodemque non anno modo, sed et die depositus? Diocletianum, suscepit Maximinum. Dornowicz eadem dissert. Cyp. xi, num. 78.

Diocles iterum factus est. Redeundo nempe ad vitam privatam, quam ante imperium, et cum adhuc *Diocles* vocaretur, duxerat. Sed simulne Diocletianus, ut in anglica versione traditur, ad antiquum nomen rediit adeo ut nollet amplius nisi *Diocles* appellari? Aut non etiam post imperii abdicationem a se vel ab aliis *Diocletianus*, ut in isto Hieronymi loco, vocatus est: *Diocletianus haud procul a Salonis in villa sua Spalato moritur?* Digna res certe, in quam pentissimo inquirat clarissimus episcopus Meldensis, Bossuetus, qui uno loco, *fatalum numerum bestiarum Apocalypticarum in Diocletiani nomine reperiri posuit*, alibi vero, eundem ex numeralibus litteris τὸ *Diocles Augustus* eduxit, atque oculis subiecit in hunc modum, *Diocles AVGVSTVS*, DCLXVI. Mihi constat, nullum unquam fuisse proprium nomen Diocletiano, sive dum adhuc foret privatus, sive postquam imperio prius est, sive denique post imperii abdicationem, in quo, si ad numeratas Latinorum litteras e celeberrima presulis methodo respiciatur, fatalis, quem vocat, numerus invenitur. Et vero ante imperium, ut noster supra ponebat, vocabatur *Diocles*: in qua voce numeratas litteras, quas ideo mascululas exaudi curavimus, conficiunt duntaxat DCLL. Post imperium autem, hoc est, imperium adeptus, haud amplius *Diocles*, sed *Diocletianus*, ut omnes norunt, appellatur: ejus rei vel hic scriptor eximius testes, quos quem quoties de rebus ad imperium Diocletianum pertinentibus agit, *Diocletianus* ubique nominatur, nusquam *Diocles*. Vide capita 7, 9, 12, 14, 17, 18, et hoc ipsum paulo ante. Sed jam ex nomine *Diocletianus* nullo pacto numerus DCLXVI, verum hic tantummodo DCLVII, emergere potest. Ad denique post depositam a *Diocletiano* purpuram, et a hinc prisco more *Diocles*, vel adhuc secundum recentiorum appellationem, *Diocletianus* nominabatur; quæ ambo, sicut apparet et præcedentibus, nunquam erunt explendo bestiarum numero sufficientia.

Scio, si ex integris Meldensis episcopi hypothsibus (1) addita semel fuerit privato nomini *Diocles* dignitatis vox *AVGVSTVS*, apparitum repente, sicut loquitur, numerum DCLXVI. Sed ne multa, quis in hoc argumento ferre possit dignitatis vocem *AVGVSTVS* aliter conjungi et representari litteratis hominibus, quam sit ex veteribus veterum monumentis copulanda et exhibenda, in quibus scilicet nusquam, contra quam falso inter vi doctissimus, in enias de Diocle imperium adeptus, *Diocles Augustus*, sed vel *Diocletianus Augustus*, ut apud Spartianum: *In animo mihi est, Diocletiane Auguste, tot principum maxime*, etc. Quibus paria apud Capitolinum in fine Veri et Marini invemimus, vel imperator *Diocletianus Augustus*, quomodo semper in codice tituli legum, quas Dio-

(1) Le nom de Dioclétien avant qu'il fût empereur était Diocles. Il s'appelait Dioclès avant son empire (Lact. de Mort. 9). En consultant le quitta le pourpre et redevenit Diocles (Ibid. 19). Pour en faire un empereur, qui est ici ce qui suit de Dieu a désigné par la bête, il ne faut qu'ajouter à son nom particulier Dioclès, sa qualité d'Augustus, que les empereurs avaient ou eût accoutumé de joindre à leur nom; aussi il en verra paraître d'un coup d'œil dans les autres noms des des laetus, ainsi qu'il est convenable, s'adressant d'un empereur romain, le nombre 686. *Diocles AVGVSTVS*, DCLXVI

clecianus, sive solus, sive cum Maximiano Hieronio pronuntiavit. Codicis, verbi gratia, libro viii, titulo 7: *Imperator Diocletianus Augustus Comerio. Inveitit agere vel accusare nemo cogatur.* Et titulo 11, libro 1: *Imperatores Diocletianus et Maximianus Augusti. Niqui: nisi mille iura.* Atqui numerus, qui Latine ex *Diocletianus* a *AVGVSTVS* oritur, adeo non est DCLXVI, ut sit DCLXVII, ut qui pariter apud eos eodem ex *Imperator Diocletianus a AVGVSTVS*, consurgit, adeo rursus non est Apocalypticus, ut sit fere triplo major, hoc est, MDCLXXXIII. Fallit ergo, falliturque vir clarissimus. Actusque hoc ipso de toto ferme illius Commentario in Apocalypsin, qui confutata nunc hypothese potissimum nititur (4).

Tum descenditur. An e monte, sicut addidit Maucroizius? Præsertim a tribunali. Proxima quippe mentio tribunalis est. Multoque verisimilis magnas illas, quas in ea scena vidimus, personas, *Diocletianum*, *Galerium*, *Daiam*, præcipue intelligi, quam eandem cum cunctis insuper spectatoribus, quod videtur Maucroizius inuisse: *On descend de la montagne...*

Per civitatem. Et hic quoque Maucroizius versio pro appellativa voce *civitalis*, proprius *Nicomedia* nomen posuit; et ad ejus imitationem Anglica, *thro Nicomedia*.

Veteranus rex. Ulpote qui per viginti annos regnaverat. Ex hoc capite constat, quæ Diocletiano fuerit causa imperio se abdicandi, ejus historiae arcana primus aperuit Lactantius. Siquidem consilium illud cepit post persecutionem commotam, reditum a Roma, et peracta vicennialia, cum illum difficilis morbus mentis suæ statu demoverit. Edit. Oxon. et Cant.

Statim Scutarius. Glossaria Labbæi, *Scutarius*, ἄξιωμα στρατιωτικῶν φέρων ἀσπίδοποιός. Vox itaque gemine significationis, modo *scutorum fabricatorum* denotans, quod hinc loco convenit, modo *hominem militari dignitate præditum*, et quem sine dubio eandem Glossæ paulo post *Scutigerulum*, Græce ἰπποφύρον, nominant; quod jam ab hoc loco non abnormi interpretes de gregario milite acceperunt. Verum contra alibi eadem Glossaria, *Scutarium*, ἄξιωμα στρατιωτικόν.

Prosector. Glossæ Basilicæ, Προσσουτάρχοι, ὑπερασπισταί, οἱ τῶν λεγόμενων προτείτορες. Est autem prosector, stipator imperatoris. Institutus est hic ordo a Gordiano juniore. SPARKIUS, in edit. Oxon. anni 1684, idque, ut ipsem adiecit, ex Suicero. — *Prosector.* Glossæ Basilicæ, Προσσουτάρχοι, ὑπερασπισταί, οἱ τῶν λεγόμενων προτείτορες. *Primoscularii*, defensores, qui nunc dicuntur *protectores*. Dicit autem sunt *protectores*, eo quod principis latus protegerent. Institutus est hic ordo a Gordiano juniore. Vide Gloss. Meursii; et Vales. Not. in Ann. Marcel. p. 34 edit. Parisiensis 1684. Anonymus auctor editionis Cantabr.

Videant vero lectores φιλαλήστεροι, an quod ita viri docti post Cedrenum ponunt, *protectorum ordinem institutum fuisse a Gordiano juniore* (habet enim inter alia Suicero locus: *Instituti sunt a Gordiano juniore, ut auctor est Cedrenus*, p. 214: Μετὰ δὲ τούτου ἐβασίλευσεν Ἰουλιανὸς μῆνας τρεῖς, δὲ πρώτος ἰπποφύρον καθεδρόν, καὶ προτείτορες. Post hunc, nempe Papienium, imperavit Junior menses tres. Is primus instituit *candidate et protectores*, non una sit ex his rebus, quarum causa Casaubonus de Gordianis agens exclamaverit: *Cedrenus vero quas nugæ blaterat in historia Gordianorum?* Spartianus enim in Caracallo, qui ante Juniorem Gordianum imperavit, *protectores* Caracallo tribuit. Verba sunt: *Per Thracias cum præf. præf. iter fecit. Inde cum in Asiam trajiceret, naufragii periculum adiit, antenna fracta,*

(4) Falli potest; non fallit: dicit enim, non vero forsati, sed verosimilima

ita ut in scapham cum protectoribus descenderet. A Protector. *Garde du corps.* MAUROIXII. — Qui ita propriam vim vocis nostratibus accurate expressit.

Accepti Orientem calcandum. Possint hæc et similia plura juvenuti velut exempla invidiæ conciliandæ proponi. TOLLIIUS. — Simile apud Ciceronem Philipp. 2: *In eodem vero tribunatu, cum Cæsar in Hispaniam proficiscens, huic conculcandum Italiam tradidisset, quæ fuit ejus peragratio itinerum?*

Jam non pecoram, sed militum pastor. Ita fere Christus discipulis allocutus est Petrum et Andream, Math. iv, 19, *Δεσὲ ἐπί τῶν ποσῶν, inquiring, καὶ παρθῶν ὑἰῶς ἡμῶν ὑποπόδιων.* TOLLIIUS.

CAPUT XX.

Maximianus. Pro quo Galerius apud Macroixium, ne qua, ut apparet, errandi foret occasio ex æquivoco nomine Maximiani.

Postquam sentibus expulsis. Id est, explicante eodem Mauroixio, post abdicationem Diocletiani et senis Maximiani.

Quod voluit et fecit. Maximian having now effected which he had projected. Tralatio anglica. Unde vel in eorum oculis, qui anglice nesciunt, stabilitur optima Columbi emendatio, *et est fecit in effectum tantis.*

Se jam solum totius orbis, etc. Hæc est, totius Imperii Romani, secundum anglicam versionem, quam Macroixiana præferendam esse sequentia ostendunt.

Esse ferebat. Vix credam ita primo fuisse exaratum. Malim esse rebatur: quod et videri possit Mauroixius legisse: *Galerius se erat maître de l'univers.*

Quod et natura mitis esset. Elogium, quo mirum sane foret Constantium Chlorum, hoc loci celebratissimum esse, si, ut nuperrime a clarissimo Apocalypsis interprete, Melchiesi episcopo, ita ab hoc scriptore in Constantium inter majores Ecclesie persecutores fuisse putatus. Quid enim mitius proclive, imo magis præter naturam, quam ut eum, quem sese in persequendis fidelibus nobilitasse credas, natura mitem fuisse cum laude memores? Potius igitur, quoniam nunc noster Constantio Chloro ejusmodi notatam non sine elogio tribuit, et diserte tibi eundem dissimilem fuisse Diocletiani ambovunque Maximianum posuit, quin et dignum qui *solum orbem tenuit*, quare et ille eorum Dei tempum, quæ *sei in mundiibus, motuque servaverit*, neque tandem miseris, ut reliqui omnes Dei adversarii, perierit, sed *in tratu suo requiem vitæ, sicut optabat, acceperit*: potius, inquam, visus sit ob ista omnia huic actori vultus esse ex Ecclesie nutritis et defensoribus, quam propter nescio quas vanissimas exceptiones, censetur unus e Christianorum hostibus ac persecutoribus.

Validudine. Sic capite 22 validudinis. Ceteram editiones, *valerudine*. Quæ de re consulende Deusquius in orthographicis, voc. *Validudo, Validudo*.

Quare. Supplic. *papiræ*, quomodo *causæ* antea capite 18: *ut ab eo induatur*: ad quoniam locum pluribus quod oportuit notatum est.

Et e tribus. Suis scilicet Imperii collegis.

Ipse. Id est, explanante merito versione Anglica, *Maximianus*: cum non jam poterit de Constantio, sed de Galerio Maximiano, ut sequentia ostendunt, loquatur.

Ad omnia regenda. Mihi, pro regenda non displicet viena vox *gerenda*. Neque aliter, credo, apud Orosium, libro vii, capite 4, pro regi, emendandum geri, id est *ferri*, his verbis: *et hæc prædictum immutata est illa Tiberii Cæsaris laudatissima modestia, in pœnanâ contradictoris Senatus.* Nam regi, quæcunque voluntate faciebat, voluptas erat: ceterum Ciceronis locum ex Officiis, ubi cum ait: *Ego autem quamdiu respublica per eos gerebatur, legant; alii contra*, inter quos vir gravissimus judicii Grævius: *Ego autem quamdiu respublica per eos gerebatur, maluit.* Ne filium nominaret, ut postea, etc. Fræfectorum, ne

filium nominaret, et ut postea in Constantii locum nuncuparet Augustum atque fratrem.

Ac substituo Cæsare filio suo, etc. Locus nimis brevitate obscurus. Vult certe noster dicere, consilium fuisse Galerio Maximiano, postquam illum semel vicennialium celebrationem absolvisset, Severum ante omnia ex Cæsareo gradu ad Augusteum promovere; tum filium suum Candidianum, sic enim mox appellabitur, Cæsarem substituere, hoc est, Cæsarem Severi dignitate dōare, denique, his peractis, Imperium, Diocletiani exemplo, deponere. Nondum enim Candidianus, cum hæc Galerius proponeret, potestate vel nomine Cæsaris gaudebat: sed erat olim Severo Cæsari sufficiens; quare etiam fortassis legendum, *ac substituo Cæsari filio suo*, id est, in locum unius e Cæsaribus, quod cum scilicet Galerius pater, non Augustum post vicennialia, alicujus augusti loco, sed nunc Cæsarem facere cogitaret.

Filio sub. E concubina nato. Nam ex Valeria, utpote sterili, nullum suscepit. Edit. Oxon. et Cant. — Filio suo. Uxor Galerii Maximiani erat Valeria Diocletiani filia... Nullum ex ea Galerius Maximianus filium suscepit; sterilis enim fuit, ut docet Lactantius, capite 50. Loquitur itaque hic de Candidiano, qui paulo post nominatur. PACIUS, ad an. Ch. 304. num. 6. et 311, num. 12.

Qui tunc erit novennis. Gallicus futurus. Ergo eundem tunc ætate erat Candidianus, qua Maximini filius, capite 1, nempe annorum octo; siquidem ante vicennialia Maximianus diem suum obiit, capite 55. TOLLIIUS. — Melius sane dubio laterpretes, ut et similis, qui tunc annos tantum novem natus erat.

Et ipse deponeret, ita cum, etc. Distingue, et ipse deponeret. Ita cum, etc. GALE. — PRIMUM, opinor, scriptura fuerat, et ita... hoc sensu, etiam ipse deponeret, ac deinde, cum Imperii summum, et quæ postea.

Secundum Cæsarem nomen. Quia nempe alterum primariumque erat: quod etiamnum imperatores, ad exemplum, verbi gratia Imperatoris Octavii Augusti Cæsaris, in edictorum titulis usurpabant, ut ex hoc edicto, quod Galerio Maximiano anno Christi 311, emisit, manifestum est *Imperator Cæsar Valerius Galerius Maximianus... Augustus... Et Imperator Cæsar Valerius Constantinus... Augustus... Et Imperator Cæsar Valerius Licinianus... Augustus*, etc. Ideo autem inter alia Cæsarem nomen, quoniam illud sibi sumebant imperatores, primarium dixi, quia non solitarium sumebant: sed, sicut allatus titulus ostendit, discretis Imperatoris et Augusti appellati milibus conjungebant, utpote majores illi qui summam rem tenebant; cum ille et conditio, qui ad id aunos minores, qui e Diocletiani dispositione, majoribus adiumento esse debebant, literas dabant, solitarium Cæsaris nomen epistolis suis inscribebant: unde noster supra capite 9: *in tantis namque fastis post hanc victoriam elevatus est (Galerio Maximiano), ut prædiceretur Cæsaris nomen.* Quod cum in litteris ad se factis audisset, audiit vixisse, ne voce terribili exclamabat: *Quomodo Cæsar? et quæ hæc epistola propositis secum dicitur?* *Imperator enim, cum imperio quoddam aliis nobili et seris daret. Ad prædictam vero istam Theodori Memoriam inscriptio non adeo pertinet a Julia Cæsari, antea Augustorum imperatorum dicitur esse Cæsari... hoc titulum Imperatoris, etc. et perdidit: hoc est, etc.* *Imperator enim, cum imperio quoddam aliis nobili et seris daret, ad prædictam vero istam Theodori Memoriam inscriptio non adeo pertinet a Julia Cæsari, antea Augustorum imperatorum dicitur esse Cæsari... hoc titulum Imperatoris, etc. et perdidit: hoc est, etc.*

Hæc consilia et sunt hæc. Si, sicut Lactantius non scripsit, ne ante quam sit loquabantur omni, qui latine loquuntur, hinc Constantii Est: *Hæc consilia ejus tendit est.* Utinam syllabæ in ejus a prope vitio scribo avulsa adhuc sit videri sequenti ostendunt, ut primo scriptum fuerit et ostendebant: inde ostendebant nomen Grævius.

CAPUT XXI.

Adoptus igitur maximam potestatem. Nempe quia Augustus assecutus, quae jandiu omnium maxima erat inter humanas. Athenagoras, verbi gratia, initio Apologiae, quam Christianorum nomine imperatoribus M. Aurelio et L. Vero, an Chr. 166, obtulit, in scriptis atque (sequor enim in ea re iudicium Pagii de Toirardi virorum eruditissimorum): *Ἀποχρότορον, Μάρκο Ἀδελφίῳ Ἀπτανίῳ, καὶ Λουκίῳ Ἀδελφίῳ Κρημόδοῦ ἢ Ὑμπίστρα, μεγάλαι βασιλείαι, οἰκουμένη...* Hoc est, interpretante Gesnero, *Imperatoribus, M. Aurelio, etc. Qui vestrum imperium, maximi reges, longe lateque per orbem terrarum agnoscunt.* Vel potius ob sequentia, *Imperatoribus M. Aurelio Antonino et L. Aurelio Commodo..* Qua parte, maximi regum, orbis vester est: legendo scilicet, non ἢ simpliciter-cum aspero, sed ἢ cum circumflexo insuper, et ἰῶτα subscripto. Adeatur locus. Ino, quo tempore is, de quo hic agitur, Maximianus e Caesare Augustus factus est (agitur autem, ut optime supplevit Maucroixius de Juniore Maximiano seu Galerio, tunc, inquam, Augustorum potestas Caesarem ex Diocletiani dispositione tantopere superabat, ut duo Augusti, secundum nostrum, capite 18, summam rerum tenerent, Caesares vero solum essent adiumento: utque deinde, si quando Augusti et Caesares communi vocabulo βασιλεῖς, id est, Reges vocarentur, quemadmodum, exempli causa, in istis Eusebii de Procopio martyre ὡς δὲ καὶ τοῖς βασιλεῦσι τεσσαράσι σπένδεν ἐκδεδέτο, cum vero quatuor regibus libere juberetur ea demum locutio, quatenus ad Augustos pertinebat, βασιλεῖας τελειότατους intelligendos relinqueret, hoc est, reges perfectissimos, seu summos; at nonnisi imperfectos et inferioris ordinis, quatenus spectabat ad Caesares. Qui istam nobis suppeditavit distinctionem, Eusebius est in Historia ecclesiastica, libro viii, cap. 43, ubi narrans quomodo Constantinus Magnus per milites post patris obitum e Caesaris loco, quem prius occupabat, ad superiorem fuerit promotus, dicit, illum renuntiatum fuisse ab eis βασιλεῖα τελειότατον καὶ Σεβαστὸν, Regem perfectissimum et Augustum. Βασιλεῖς Κωνσταντῆτος... τέλος εὐδοκίμον καὶ τρισμακάριον ἀπέθηκε τοῦ βίου... τελευτήσας. τοῦτον πᾶσι Κωνσταντῆτος εὐθὺς ἀρχόμενος, βασιλεῖος τελειότατος καὶ Σεβαστὸς πρὸς τῶν πτασπέδων... ἠναγορευθεῖς.

Ad vexandum orbem quem sibi patefecerat animum intendit. Locus, mea sententia deteriori modo affectus, quam ut satis sit illum cum Aboensi editione, nec non Pagio et Galeo, in hunc modum distinguere, ad vexandum orbem, quem sibi patefecerat, animum intendit. Interpunges ergo unaque, si mihi credes, emendabis, ad vexandum orbem, quem ipsi patefecerat, animum intendit. Hoc est, cum animum, quem toti orbi, Persarum scilicet consuetudinem, de qua mox, jam inde a reportata de illis victoria, palam et ubique laudando ita patefecerat, ut nullum esset dubium, quin, cunctos olim vellet vexare, ad orbem reapse vexandum applicuit et contendit. Properea quae sequuntur legere.

In servitium se addicant. Servitium nonnunquam, et frequentius servitia, in numero multitudinis, sunt servi ipsi. Cicero Verrina 7, cum interrogasset: « Nulline motus in Sicilia servorum Verre pretiore? » Paulo post subdidit: « Et tamen ceptum esse in Sicilia moveri aliquot locis servitium suspicor. » Item contra Catilinam, orat. 4: « Ad evertenda fundamenta republicae Gallos acceperunt, servitia conciliauit, Catilinam evocavit. » Alibi rursus: « Sollicitantur Allobroges, servitia excitantur, Catilina accersitur. » Nunc malim per servitium, servitutum intelligere, ob hunc Livii locum: « Rapique in vincula egentem jure libertatis, qui liberum corpus in servitutum addixisset. » Ubi nempe, quod noster addicere se in servitutum dixit, interpretante Livio est, liberum corpus addicere in servitutum.

Tanquam familia. Quin hic per familiam servi pro-

A prie intelligendi sint, dubitare non sinunt cum praecedentia verba, ut regibus suis in servitutum se addicant, tum quae ante ad ista capitis 14, notavimus, quippe cum familiam Caesaris nemo torqueret.

Ex illo tempore victoriae. Ad exemplum Alexandri M. post devictos Persas adorari se more regum persarum jubentis, in quorum mores desciverat. TOLLIUS. — Ante et post ex illo tempore victoriae, distingui non immerito volebat Galeus.

Sic agebat. An potius satagebat? GALE. — Non credam ego. Nam ut alibi vidimus et monuimus, haud nostro insolens est, ut duo ista verba agere et facere neutraliter, ac pro eo ipso, quod quotidie Gallica lingua dicimus agir, usurpet. Capite 9, verbi gratia, Exinde insolentissime agere cepit. Ad quem locum, hunc ipsum obiter explicuimus. Addo nunc, confirmationis ergo, simillimum e Cypriani epistolis: « Et in Actis Apostolorum legamus: Turba autem eorum qui crederant, anima ac mente una agebant. » Denique anglica etiam hujus loci versio pro nobis facit, *yet he behaved himself so as, etc.*

Ut et ipse. Repone, ut et ipsam. TOLLIUS. — Miror qui istud viro docto factu necessarium visum fuerit, cum vulgata lectio sensum planiorem commodioremque suppeditet: ut et ipse, hoc est, ut ipse quoque, Persicorum regum exemplo, etc.

Torquebantur ab eo non modo Decuriones. Etsi postea Constantinus legem tulit, ut liceret Decuriones torqueri in crimine falsi. Editiones Oxon. et Cant.— Post Baluzium, ut inquit, ex Baronio: verum, ut ipse quod res est dicam, nimis concise, et vix ad rem, ni caetera, quae illae praeterierunt, e Baluzio adjungantur.

Egregii ac perfectissimi viri. Quas dignitates honorarias fuisse liquet ex codice Theodos. lib. vi, tit. 37, Spectabilium ordinem a Constantino additum olim diximus ad Zozimi lib. ii. Huic tamen loco praecipue lucem dabit geminus alter Lactantii locus l. v Instit. cap. 14: « Nemo Deo pauper, nisi qui justitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo egregius, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiae largiter fecerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit. » Ut nemini possit in dubium venire, quin Lactantius has voces usurpaverit communi tunc sensu et vulgo recepto. Edit. Oxon. et Cant.

Perfectissimi viri. Quos credendum sane fuisse per ea tempora, de quibus noster loquitur, ex primoribus civitatum, sicut idem disertè ponit, primores etiam civitatum egregii ac perfectissimi viri. Sed advertè, quæso, ex subjecto codicis titulo De perfectissimatus dignitate, ut postea vel pistores, et ejusmodi homines, Perfectissimatus codicillos impetraverint, et edicendum propterea fuerit, ne fruerentur. « Imp. Constantinus A. ad Paternum Valerianum. Codicillis perfectissimatus fruantur, qui impetraverint, si abhorreant a conditione servili, vel fisco aut curia obnoxii non sint, vel si pistores non fuerint, vel non in aliquo negotio constiterint, nec sibi honorem venali suffragio emerint, nec rem alicujus administraverint.

Et quidem in causis levibus atque civilibus, etc. Locus ab antecedentibus magis quam debuit separatus, nec melius conjunctus cum sequentibus. Quam enim ratione in causis levibus egregii illi et perfectissimi viri videri morte digni potuerunt? Torti ergo potius in causis levibus atque civilibus. In graviorebus autem et criminalibus, si morte digni viderentur, cruces stabant. Compedes vero parati, si pœnam morte minorem promeriti fuisse putarentur. Refingenda ergo omnia in hunc modum, tametsi receptam distinctionem ambæ translationes secute sint: « Torquebantur ab eo, non modo Decuriones, sed primores etiam civitatum egregii ac perfectissimi viri; et quidem in causis levibus atque civilibus. Si morte digni viderentur, cruces stabant. Sin minus, etc. » Statque

pro nobis, ne nescias, et in singulis fere clarissimus Gale.

Sin minus. Pour le moins. MAUCROIX. Quasi noster scripserit: « Si morte digni viderentur, cruces stabant, aut saltem compedes parati. » Sed *cur saltem compedes*, si morte digni? Cur non, inquam, semper cruces? Manifesto itaque non refertur *quod Sin minus* ad verba proxime præcedentia, ut sensus sit, *Sin minus stabant cruces*: verum, prout ante tetigimus, refertur ad remotiora ista, *Si morte digni viderentur*, sensusque est: Sin vero pœnam aliquam, quæ morte minor esset, crederentur meriti. Neque aliud indubie volebat reverendissimus episcopus Sarisberiensis, cum verteret, *and for lesser transgressions he put them in Irons. Et propter minores culpas in catenas, vel compedes conjiciebat.*

In Gyneceum. *Gyneceæ* ex vi vocis loca significare muliebribus destinata operibus, extra controversiam est. Sed hic potius indigitari crediderim infame illud libidinis servitium, quale etiamnum in publico suo lupanari a fœminis exigit Ottomannorum imperator. Neque alia inibi opera præstari, quæ statim sequuntur de Maximiani libidine, satis indicant. Edit. Oxon. et Cantab. — Ego vero, cum illa ne intra trigessimam quidem caput invenire potuerim, quæ statim sequi dicuntur de Galerii imperatoris libidine, videamque alias propositum proprie huic Auctori capite nostrò ostendere, quo pacto Galerius, Augusti semel potestatem adeptus, orbem terrarum vexaverit, et libertatem hominibus abstulerit, longe probabilius censuerim *Gyneceum*, de quo nunc agitur, et in quod noster *matresfamilias ingenuas ac nobiles raptas esse* memorat, tetriximum fuisse aliquid publicum, quale jam nobis describet Du Cangius, quam publicum Galerii lupanar, ut laudatæ editiones locutæ sunt, seu, ut anglica, *his Seraglio*. Du Cangius itaque, inter cætera, voce *Gyneceum*, cum diphthongo in secunda syllaba, quæ sine dubio melior ratio scribendi: « Sub imperatoribus Romanis, extitit *Gyneceæ*, seu tetrinxina publica in quibus, *Gyneceiarum*, officines ita dicti, vestibus texendis operam dabant, obnoxie cæteroquin conditionis: adeo ut vice pœna in ea interdum loca noxiæ ac rei amandarentur; quod de viris testatur Sozomenus, lib. 1, cap. 8, de fœminis vero Joannes Chrysost. in epistola ad Juniorem viduam, t. vi, pag. 500. » Maucroixio, ut in suæ versionis margine annotavit, « *Gyneceum* locus fuit in quem ad pœnam et ignominiam mulieres concludebantur. »

In stabulo. Præferam, *in sabulo*. GALE.

Ad quos nullus unquam servus distendi solebat. Id est, ex Maucroixii versione, ad quos ne ullus quidem servus distendebatur, *quoiqu'on n'y attachât pas même les esclaves*. Ob sequentia forsitan, ex quibus videtur servorum pœna, quod nullam habere dignitatem, fuisse ignis. Malebat amicus noster David Martinus, vir reverendus: *ad quos nullus unquam, nisi servus, etc.*, quod nolim damnasse.

Lusorium. Amphitheatra, ubi publici ludii edebantur. Edit. Oxon. et Cantab. Theatrum seu amphitheatrum, ubi ludii publici edebantur. PAGIUS. — *Lusorium.* Lusorium hic non est amphitheatrum, in quo ferarum pœnæ edebantur: sed locus in palatio domesticus, animi voluptati destinatus, et cœnationi, seu triclinio Maximiani subjectus. Sequitur enim: *nec unquam sine humano cruore cœnabat*. Neminem ferme fugit abominabilis illa et fera Romanorum voluptas gladiatorum sanguine convivas pascentium; de qua plura Lipsius in Saturnalibus. Maximianus autem pro his ursorum semet immanitate oblectavit: unde et *delectas ejus* hanc humani sanguinis effusionem noster appellat. Forte an et ipsum triclinium inductis ursis objecti damnati; quod hic Lactantius diasyræticè *Lusorium* vocet. TOLL.

Habebat ursos, etc. Vin' scire cur *pedes bestiarum*, quam Joannes Apocal. xiii, 1, 2, recitat se vidisse, fuerint ut *pedes ursi*? Quoniam Galerius Maximianus, narrante nostro, *habebat ursos ferociæ ac magnitudinis*

A suæ simillimos, inquit ad dictum Joannis locum clarissimus Bossuetus; nisi quod et istum in rem suam e superioribus adducit: *Erat etiam Galerio corpus moribus congruens, statu celsus, caro ingens, et in horrendum magnitudinem diffusa et inflata*. Ino, si qua fides præsulii, hic libellus quasi perpetuus Commentarius est Apocalypseos.

Habebat ursos, etc. Vide Ammianum Marcellinum xxix, 3. GALE. — Ad ea proculdubio verba respiciens, quæ extant apud Columbanum.

Eligerat. Quid si averterat? GALE. — Pauci, credo, admittent. Ursi toto imperii tempore electi, sunt ursi, non simpliciter undique per longum temporis spatium conquisiti ac comparati, sed plurimis aliis corpulentiores et immaniores, ideoque egregie ab hujusmodi ferarum amatore delecti.

Afferri nominatim jubebat. Non debere adducendi et afferendi verba temere, vel promiscue adhiberi, ostendit liquido Plautinus locus, an joens dicam, ubi Calidorus de Pseudolo, quem ad Clarinum adducit, *Attuli hunc*. Pseudolo vero statim reprehendens, et succensens, *Quid? attulisti*. Tum Calidorus sese corrigens, atque hominem placans: *Adduxi, volui dicere*. Quod cum utique constare debeat, spontaneum fuisse errorem Calidori, eumque malitiosum, et factitia ergo usurpatum, quæstio jam esse possit, quo animo usurpaverit; hoc est, utrum Calidorus, non dicendo prima vice *adduxi hunc*, sed *attuli hunc*, joculari vellet de Pseudolo tanquam de puero; an potius, verbi gratia, tanquam de vitulo, cum vituli et ejusmodi pecudes afferri soleant humeris quadrupes constrictæ. Nobis sane in posteriore partem inclinât animus. Sed, utamque sit, ea erat ferocia et magnitudo ursorum Galerii, *ipsis quippe ferociæ et magnitudinis*, quemadmodum paucis ante versibus ponebatur, *simillimorum*, ut nequaquam probable sit voluisse Galerium ita ad se ursos quadrupedes constrictos afferri. An ergo *afferri* apud nostrum, pro *adduci*, sicut hodie non paucarum linguarum idiotismus facile pateretur? Haud crediderim: sed potius jussisse Galerium, ut, quo pacto, majorum nostrorum memoria, Tamerlanes Bajazetem ferreæ cavæe inclusum circumducebat: ita rursus hic, aut ille nominatim in cavea lignea, vel ferrea apportaretur sibi. Tatianus certe de Alexandro Magno in oratione ad Græcos disserens: *Ὅσσις*, inquit, *Ἀριστοτελικῶς πάνυ, τὸν ἑαυτοῦ φίλον διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι αὐτὸν προσκυνεῖν καθεῖρξας, ὡς περ ἄρκτον ἢ πύρραλον περιέφερον*. Qui prorsus Aristotelicè amicum nolentem cum adorare, tanquam ursum aut pantheram inclusam circumferebat. Bene itaque Maucroixius ad verbum, *Quand il vouloit passer le temps, il ordonnait qu'on en apportât quelqu'un*.

His homines, etc. Ita ad hunc locum disputat Ruinartus, p. 61 præfationis, quam sinceris suis Actis martyrum præfixit, quasi qui nunc *homines* dicuntur Galerianis ursis objecti fuisse absorbendi, nunquam ex Gentilium sinu, sed singulis vicibus e Christianorum cœtu sumpti sint; idque tam frequenter, ut nulla die sine humano fidelium cruore sævissime imperator cœnaret; et quasi iterum Dodwelli in de Paucitate martyrum sententia sit, agere quidem nostrum hæc pericope de solis Christianis, sed paucissimis. Et vero, postquam semel Ruinartus hæc nostri verba suo modo in medium attulit: « Quoties delectari (Galerio) libuerat, horum (ursorum) aliquem afferri nominatim jubebat. His homines non plane comedendi, sed absorbendi objectabantur, quorum artus cum dissiparentur, ridebat sævissime, » de suo statim subjicit vir doctus: « Nec id raro fiebat, aut diebus tantummodo festis, ut contendit Dodwellus. » Proxime autem ex nostri verbis: « Nec enim unquam sine humano cruore (Galerius) cœnabat. »

At primo, Dodwellum non nisi Christianos intelligi voluisse per hujus loci *homines*, nuspiam invenias in tota Dodwelli dissertatione de Paucitate martyrum, in qua ne tantillum quidem vir clarissimus

...es Gentiles, an Christiani, deus, alii vel eorum. Et deinde, quid ipsis tantum Christianis fuisse Romanis non simpliciter tenet, sed ex parte et ad partem, hoc adeo ex apte nostro Regulum exornare non est, ut contra constantia possit esse, quae paulo ante sub haec capiti, totam tradidit, deesse illis multo verisimilibus Gentiles, quam Christianos. Quae enim ibi loci *hominum*, erga quos sic esse dicitur Galerius, *tu et ipse libertatem hominibus conferas*? Nam utique, vel praecipue Christiani? Nequaquam; sed Romanae terrae habitatores, praesertimque, universe et verius loquendo, Pagani: «Nam,» narrante nostro, «post devotos Persecus, quorum hic locus, hic mos est, ut regibus suis in servitium se addiderit, et reges populo sine cuiquam familia stantur, hunc morem velarius homo in romana terram voluit inducere, quam ex illo tempore victorie sine pudore laudabat. Et quia id aperte iudicare non poterat, etc. agebat, ut et ipse libertatem hominibus auferret. In petitis honores adeptus, » quaeque postea. Nec proprio igitur Christiani, sed verius, ut dixi, Gentiles fuerit *hominum*, quibus ita sub Galieno principatu libertas et honores adepti. Aut si qui etiam forsitan Christiani eiusmodi vexationes exierit sunt, non certe quatenus Christiani, sed quatenus Romani soli invidie, sicut et Pagani. Atque ob id ipsum Gentiles pariter potissimum censendi videntur *hominum*, quos iam noster rectius obiectos fuisse Galeriano urbis absorbendos. Quare videat Romanus, cuius iudicio Dodwellus non parva votum manu pro sua Martyrum paucitate ex partium studio abusus est, an non ipse quoque presentis loco contra Dodwellum ex simili studio sit abusus? Eadem certe nos non duci ostendere possunt, quae in superioribus plura semel adversus doctrinam Anglorum, utique Antequam laudata Romanis praestitio locum videlicet, observavimus. Sed omnino, in ista, si quod video, de paucitate Martyrum evaporata, *intra murus peccator et extra*, ut ille agebat: dumquid minus, quam oporteat, admittit Dodwellus, plures, equo velle in Rufinatus ingere.

Obiit enim. Eripio Abominis, et noctissima quoque Romanus, eorborum. De qua emendatione videndus amplissimus Cuperus.

Obiectantur his uris homines). Noster, c. 21: Sub obiectu exercitii ac huius feris illum obiecterat; quo et modo Fragmentum de Constantio Choro: Nunc Constantianus huiusmodi obiectis arte pluribus periculis. Veramentumvero ipsius etiam frequentat, quod vocant, in simili argumento adhibuit exempla non rara sunt. Virgilius libro iv Georg.:

Et corpora bello
Obiectant.
Illi lib. ii Aeneid.:
Et rursus equis obiectare periculis.

Plura afferre brevitate cauti supercedo. Quibus actus cura dispareat. Locutus Lactantius: lib. 7 Inst. c. 4: «Semo huiusmodi ac bellae immunitatem potest pro merito describere, quo... demeritis terreis... non tantum actus hominum dissipat, sed, etc.»

Dignitatem non habentibus poena ignis fuit, et ex illi primo adversus Christianos permisisset, datis legibus. Nisi rescribatur, permessa, quod de huius loci sensu futurum sit, ut supra Edid. Oxon. et Cant. — Male locum hunc affertur esse, nemo non videt. Sed post fuit, legendum est, ut quoque vidit Nicolaus Heinsius, Id est, ut non adversus Christianos. Quae sequentis capitis initium, hanc poenam primum in Christianos, dedit in alios exercuisse: » Quae igitur in Christianis exercendis didicerat, consuevit ipse in omnes exercere. » Sed nondum est perperamus locus. Quis enim discretissimus Latinarum Ecclesiarum per se deorum scriptis credit, permittit id contra adversus

Christianos? Nec legibus datis, vel fatis; et pro permissa. Lactantium exarasse crediderim praesertim. Totus itaque locus sic videtur velle edocuisse: «Dignitatem non habentibus poena ignis fuit, sed ex illi primo adversus Christianos permisisset, tunc legibus, ut post tormenta damnati huiusmodi poena torerentur. » Promovere eadum, ut servitus promoveat. Facilo xii Anual. 39: At Christiani servitium quoque poena addatur quibus Aegyptiis dicitur. In Anual. ix. 37: Servitium et libertatem eam poena praesertim, locis continentem. Galeus.

*Dignitatem non habentibus, etc. An poena et dignitatem non habentibus poena ignis fuit (per exilium, quod primo adversus Christianos permisisset) datis legibus, » quaeque postea? Aut non vero, » Dignitatem non habentibus poena ignis fuit, non exilium (quod primo adversus Christianos permisisset), etc. » Malim: «Dignitatem non habentibus poena ignis fuit (non exilium, quod primo adversus Christianos permisisset) datis legibus, » et quae sequuntur. GALE. — *Dignitatem non habentibus, etc. Interpungendum, Dignitatem non habentibus poena ignis fuit, et exilium. Primo adversus Christianos...* ALIUS.*

Et ex illi primo adversus Christianos permisisset. Nihil hic exilio locus. Legi: et ex illi primo adversus Christianos permisisset. Ut hoc confirmatur primis verbis sectionis 22. Quae interjacent, debent omnia de Christianis intelligi. BONNALLIUS. — Et ex illi, emendatius, et illam, legas, nempe poena ignis; neque enim hic exilio locus, quod e principio euadit sequentis facile probari potest. Tertius. — Praefeream ego: » Dignitatem non habentibus poena ignis fuit. Si ex illis, primo adversus Christianos permisisset, latis legibus, etc., » hoc sensu: Atque locutus de eorum poenis, qui dignitate aliqua embebant. Quae vero nullam habebant, omnes periret, quando poenitentiam non emendarent: nisi quod cum iterum quodammodo esse essent classes, non tantum e Christianis constants, aliter autem e Gentilibus, Christiani primi fuerunt, in quos Galerius ceperit itaque animadvertere. » Vnde et sic dicere, Galerium poenam ignis primo adversus Christianos permisisset, » inquit ad hunc locum amplissimus Cuperus: quod quid aliud, quam ea ipsi potere, quae poenitentia? Confer initium capitis proxime sequentis. Alter perro Columbus, et Dodwellus in dissertatione Cyprianae xi. n. 74, sed quarum conjunctura nondum videt, ut ex dictis appareat, probate sunt.

Et ex illi. Quodammodo etiam ad flammam prius lumina, haud vero quantum ad solentia, cum non alia de causa haec ille accenderetur et exangueretur, quam ut continuo post extinctionem flagrantis singulis membris igne lenio urendis admoventur; quod quidem in versione anglica optime exprimitur, ubi contra poenitentia suppressa in Macrobianis.

Quod postremo occidebat. Tunc per multum diem, etc. Legendum: Quod postremo accidebat, cum per multum diem. Pagus ad annum Christi 505, n. 7, et ante eum editus Oxoniensis et Cantabrigiensis. 1) Abominis, quod postremo accidebat, cum per multum diem, decote omni etc., sic ignis, etc., quae melius, credo distinxisset cum per multum diem decote omni etc., sic ignis ad initium videretur potestatem. — Quod postremo occidebat, cum per multum diem. Rufinarii praefato in Acta martyrum, pag. 61. — Lego: Quos postremo occidebat, cum... GALE.

Hinc rogo facta cremabantur. Corpora iam cremata, lecta ossa, etc. Legendum: Hinc rogo facta cremabantur. Corpora iam cremata, lecta ossa. Editio Oxon. ann. 1684, item Cantabrig. necnon, momento me clarissimo Grevio, Nicolaus Rufinarius, decessit Gale.

Corpora iam cremabantur. Corpora iam cremata, lecta ossa, etc. Legendum: Hinc rogo facta cremabantur. Corpora iam cremata. Hic est, cremabantur accendunt et amplissimus ignibus corpora, quae iam lenio igne caridibus cremaverunt. Processus noster praesertim. — Quod postremo accidebat, etc.

debat, cum per multum diem, decocta omni cute, vis ignis ad intima viscera penetrasset; et paulo superioribus: a Datis, vel latis legibus; et post tormenta damnati lentis ignibus urentur. Qui cum deligati fuissent, subdebat primo pedibus lentis flamma tandem, donec calium solum contractum igni ab ossibus revelleretur. »

Scio, nullam disertam præire mentionem de corporibus jam crematis, et esse alias, rigide loquendo, aliquid differentie inter uri et cremari, prout ista Minutii Felicis verba dicant: *Quot ex nostris non dexteram solum, sed totum corpus uri, cremari sine ullis ejulibus pertulerunt?* Sed primo non perpetuam esse rigidam illam inter uri et cremari differentiam, abunde, credo, testantur Glossaria Lobbæi, ubi pag. 45, col. 1 et pag. 197, col. 4, legere est, *cremo, xaito; cremat, φλέγει; urō, xaito... φλέγει*; hoc est, ubi quantopere interdu synonyma sint *cremare* et *urere*, declarant græcæ interpretationes, utriusque latine vocis communes, *καίω, φλέγω*. Et deinde, etsi nulla diserta fiat mentio apud nostrum in antecedentibus de corporibus jam crematis, sit certe de corporibus, ad quorum ima viscera vis ignis penetraverat; et ita uri, non simpliciter uri est: sed, inter alia, cremari. Nam aliud quoque est cremari sine addito, et cremari, ut cum Plinio loquar, in cineres; quod majoribus illis, verbi gratia, noxiis accidit, qui, rogo facto, cremantur, et quorum eapropter tota corpora, exceptis vulgo paucis ossibus, in cineres abeunt. Tantum igitur differunt proprie in hoc auctore cremari, rogo facto, et cremari lentis ignibus, seu, quod idem est, « ita lentis ignibus uri, ut omnis tandem decoquatur cutis, et vis ignis ad intima viscera penetret. » Quare primum, si quid iudicio, insignem loci gratiam corrupti præpostera librarii distinctio; et nunc ducti cum suo corpora jam cremato multo magis corruptum erant. Sequi porro possit deinceps per majusculam litteram, *Lectia ossa, et in pulverem comminuta, jactabantur.*

In flumine ac mare. Editio Aboensis, in flumina ac mare. Item Gale. — *Flumine*. Forte, *flumina*. Editio Oxon. anni 1684, et Cantabr. ex illa. — *In flumine ac mare*. Rectius alii, qui, in flumina, aut mare, legunt. Tollis. — Adeundus hic omnino Columbus, ad hæc verba, *Cum per multum diem.*

CAPUT XXII.

In omnes exercebat. Id est, in omnes sibi subjectos, secundum Macroixii versionem; simpliciter vero, in alios, secundum anglicam. Sed ego sane, cum propter notata ad caput præcedens, tum propter mox dicenda, interpretari malim: « In Gentiles et Christianos promiscue, qui quidem ponendi essent, nec ullam habent dignitatem, neque ex sua essent familia, vel domesticis. »

Nulla poena penes eum levis, etc. Ex emendatione Baluzii, iniqui editiones Oxonienses et Cantabrigienses, cum in exemplari legatur, *Nulla poenis eum levis*; quod suo loco agnoscat et proficiat ipsemet Baluzius. Sed nonne posset æque commode, imo commodius altera ista lectio ex manuscripto codice erui, *Nulla e poenis eorum levis*, referendo nimirum ad Christianos, de quibus proxime antea, *Que igitur in Christianis exercuciandis didicerat?* Haud equidem possum, quin ita credam; quoniam isto pacto noster, qui sub finem præcedentis capituli per occasionem tantum locutus est de Christianis dignitatem non habentibus, qui Galerii principatu combusti sunt, descendit postea ex professo ad universum Christianorum corpus, ponendo, si non totidem verbis, saltem æquipollentibus, non debere quemquam, ideo quod nomen de gravissimo certorum Christianorum supplicio mentio injecta sit, colligere, actum longe aliter fuisse cum cæteris, ac si, puta, reliqui solummodo ad insulas relegati sint, vel in carceres coniecti, aut ad metalla damnati; nam *nullus e poenis eorum levis*, non insulas, non carceres, non me-

A *talla, sed ignem, cruces, feras*. Quæ cum dici quidem verissime poterint ab hoc scriptore de Christianis specialiter consideratis, nequit e contrario verum esse de Christianis et Gentilibus simul sumptis, ubi in ipsos levi poena animadversum fuisse a Galerio. Sunt quippe compedes et carceres ex minorum poenarum genere; et noster præcedenti capite, de primuriis civitatum, quos novo Christianos vulgo fuisse ostenderit, verba faciens: *Si morte, inquit, digni viderentur, cruces starent. Sin minus, compedes parati; quæ poena certe levissima est.*

Addo, ne cui jam videatur oratio ad illos nullius dignitatis homines radire, de quibus ante breviter, *Dignitatem non habentibus poena ignis fuit*, eorum poenam, ut vel inde patet, ignem fuisse; nostrum vero in presentia ad ejusmodi homines venire, in quos non solo igne sevitum fuerit a Galerio, sed his tribus, igne, crucibus, feris. Melius itaque, quantum iudico, narratio de toto Christianorum corpore processerit, quam de aliis quibusvis; quod si verum, tam palam etiam melius fuerit legere: *Nulla e poenis eorum levis*, quam, ut vulgo, *Nella poena penes eum levis*. Juvat maxime, quod cum, ut de poetis loquam, haud raro prisci solutio orationis Scriptores Deum, verbi gratia, pro Deorum, et Januariorum, pro Januariorum, et fere perpetuo nummum, pro memoriam usurpaverint: ita etiam facile poterunt librarii compendiose eum, pro eorum scribere. Maucroixius in panegyrico Maximiani Herculi: *Bona venia Deum dixerim, ne Jupiter quidem ipse, etc.* Ammianus Marcellinus lib. xxi et *Allopro itaque calendarum Januarii die, etc.*

Levis. Ruinartii prælatio ad Acta martyrum lentis; sive ita contra ipsius mentem fuerit excusum, sive certo consilio, ut alia alibi. Notus nimis daonasse. Nec placet tamen, quia cum noster paulo post, *Jam hæc illis levia fuerunt*, scripserit, clare apparet, processisse poenam quæ levis, quæ levis. De quo non iterum aliquid suo loco.

Non insula, non carceres, non metalla, etc. Hoc est, sicuti jam post versionem anglicam religiosis, non relegati in insulas, non coniecti in carceres, non damnati ad metalla, sed ad ignem, ad crucem, ad feras.

Non metalla. Id est, Metalli fodine, in quæ relegati mæsteli, ut ab Dionysio tyranno in leucaniis. Tollis.

In illo erant quotidiana. Processit paulo ante, in omnes exercebat. Atque ego libens simili modo scriptum primitus crediderim hic loci, in illos erant quotidiana. Hoc est, in Christianos, et cum puncto post quotidiana; cuius rei ratio proxima sequitur.

Et facilia. Quo bono sensu poterit noster dicere, feras, verbi gratia, fuisse in illo, id est, in Galerio Augusto, res faciles, fateor mihi non liquere. Imo, ne quidem legendo, ignis, crux, feras, in illos erant quotidiana et facilia, consoquendum magis censuam, ferus inter alia vetas fuisse faciles in Christianos. Quamobrem, et quantum mentio insuper leviorum aliquot poenarum de Galerio domesticis sumptarum mox occurret, legendum puto: *Ex familia, domesticis, etc.*, ut ita noster ab exterorum supplicis ad domesticorum poenas et emendationes transiverit. Cogitavi etiam de ista correctione, in illos erant quotidiana et familiaria. Sed videtur parva longius a veteri libro abesse.

Administratores. Glossarij Lobbæi, *Administratores, διοικητῆς, administro, διοικῶ, διακονώ; administratio, διοίκησις, διοικωσις*. Quare hic facile economi et hujusmodi ministri intelligi possint, ses officij. Maucroix. — De his vero, quibus negotia sua Galerius procurando committebat, maluit accipere clarissimus Bernetus.

Lancea emendabantur. Supple, in causis, quæ capitulis non erant, et quando nil nisi muros corrigere opus erat. Sequitur enim: *In causa captivis, etc.*

Quasi beneficii loco deferbantur. Propius ad vete-

ram scripturam emendaveris, *Quasi beneficium desebatur*. GALE. — Recte. Est enim τὸ loco Baluzii supplementum.

Jam illa his levia fuerant. Malin, *Jam illa hic*, etc. PONTRELLI. — Emendo, *Jam illa præ his*. GALE. — Vitium ego non in his, sed in fuerant latitare arbitror; pro quo adeo rescribendum eradam, fuerunt. *Jam illa his levia fuerant*, hoc sensu. Ita graves erant pœnæ, quibus Galerius Maximianus in omnes cum Gentiles, tum Christianos, extra suam familiam censendos, et reapse censitos animadvertibat, ut quas de domesticis suis lancea emendanda, sive etiam caput amputando sumebat, leves ab illis domesticis haberentur. Favent quæ proxime præcesserunt: « Animadversio gladii admodum paucis quasi beneficium deferrebat. » Estque præterea, quod ante tetigit, palpabilis oppositio inter superiore n. istum veteris schedæ lectionem, quocumque tandem modo sit corrigenda, *Nulla panis cum levis*; et præterea locum, *Jam illa his levia fuerant. Ce que je m'en vais dire n'est rien au prix*. MAUCROIX. — Ac si auctoris verba sint, *Jam vero hæc præ illis levia sunt. Eloquentia extitit*, etc. *Yet all these were small matters*. Versio anglica. Quasi nunc nostri manus fuerit, *Jam illa levia fuerunt*, absque pronome *his*.

Jureconsulti. Id est, ex anglica versione: *Jurispræriti*; *All that were learned in the law*.

Littere autem inter malas artes, etc. Adendum iterum, ubi jam dixi, *Cuperis*.

Execrati. Passive, ut mox *metiebantur*; et supra, *dominantur*. TOLLIES. — Poterant et ex aliis, meliorisque notæ. Scripturibus exempla bene multa afferri. Cicero, verbi gratia, in Antonium: *Attulens domo meditatam... scelus*. Horatius, libro I Carm. Od. 1: *Bellaque matris detestata*; Justinus, libro VII, capite 5, *executo regis imperio*.

Judices militares, etc. Hoc est, fuere autem ii judices, non togati, et legum periti; sed, contra omnem usum ac rationem, homines militaris ordinis, qui ne quidem scirent quid humaniores essent littere. Quod istos Ennii versus in animum mihi inter alia revocat:

Pellitur e medio sapientia, vi geritur res.
Spernitur orator bonus, horridus miles amatur.
Haud doctis dictis certantes, sed maledictis,
Miscet inter sese inimicitias agitates
Non ex jure manu concertum, sed magis ferro
Rem repetunt, regnumque petunt, vadunt solida vi.

CAPUT XXIII.

Omnium fuit. Præteram, *initium fuit*. GALE. — Quod mihi valde placet.

Census in provinciis, etc. Tertullianus libro De Fuga in Persec. capite 12: « *Tanta quotidie arario augendo prospiciuntur remedia censuum, vectigalium, collationum, stipendiorum*; » ubi licet quid is per singula intellexerit non clare videas, vides tamen eum quibus noluerit census proprie dictos confandi. Maucroixus ad marginem sue versionis: *Une imposition sur les personnes, sur les bêtes, sur les terres labourables, arbres fruitiers, vignes*. Quasi dicas: *Impositum quidam hominibus, pecudibus, arvis, frugiferis arboribus, vineis*.

Simul missus. Ivo, *simul missus*. GALE. — Quod iterum maxime probo, vel ob præcedentia ista: *Illud publicæ calamitatis et communis luctus fuit*; et si nunc cum editione Aboënsi, aut etiam aliquanto plus quam illi, post *missus* distinguas, habiturus sis locum, mea sententia, præclare constitutum, hoc præto: « *At vero illud publicæ calamitatis et communis luctus initium fuit, census in provinciis et civitatibus simul missus*. » Tum, *Censitoribus*, etc. Favet autem in singulis fere versio anglica: « *He also took care to involve the whole Empire into a general calamity, and under a common grievance, by the new Tax that he laid both on the Cities and Provinces*. »

Censitoribus, etc. Ulpianus, ne quos alibi expressissime nominatos *Censores* videre est, tu nunc miseris a

nostro *Censitores* vocari, Ulpianus, dico, ipse, quoque nostri vocabulum, ab antiquo verbo *Censio* derivatum, non semel duntaxat, sed iterum iterumque usurpans, « *Illam*, ait, æquitatem debet admittere *Censitor*, ut officio ejus congruat relevari eum, qui in publicis tabulis delato modo frui certis ex causis non possit. Quare etsi agri portio chasmata perierit, debet per *Censitorem* relevari. Si vites mortuæ sint, vel arbores aruerint, iniquum, eum numerum inseri censui. Quod si exciderit arbores, vel vites, nihilominus eum numerum profiteri jubetur, qui fuit census tempore; nisi causam excidenti *Censitori* probabit. » Quem nos locum, ut in longiusculum, eo magis huc transferendum duximus, quod alio nomine ad sequentium intelligentiam futurus sit utilis.

Hostilis tumultus et captivitas horrendæ species erant. Sensus facile esse possit, tunc uno eodemque tempore duæ diversæ rerum imagines sese oculis per totum imperium Romanum ingerebant: una scilicet *hostilis tumultus*, id est belli, sicut ante tetigimus ad hæc verba, *ut erat in omni tumultu meticulosus*; altera autem *horrendæ captivitatis*. Videat nihilominus eruditus lector, an non fortassis epithetum *horrendæ* pertinet potius ad nominativum pluralem *species*, quam ad genitivum *captivitatis*, hoc ordine, *erant horrendæ species hostilis tumultus et captivitatis*. Quidquid placuerit, noster rursus capite 24: « *Cum statisset census institutus orbem terræ devorare, ad hanc usque prosilivit insaniam, ut ab hac captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immunem*. »

Agri glebatim metiebantur. Quid sit *agros glebatim metiri*, neminem video qui dixerit. Imo interpretum versio ita est, ac si vox *glebatim* hinc prorsus abisset; quam tamen in ms. codice extare non modo certum est, sed plurimum etiam ad enormitatem Galeriani census hoc aut illo pacto representandam facere. Quid ergo sunt, vel verisimilius esse queant *agri glebatim metiri*? Nam primo sane res ipsa factu impossibilis, neque omnino qualis illa, cujus mentio apud jurisconsultum Paulum his verbis: « *Quod autem diximus, et corpore et animo acquirere nos debere possessionem, non utique ita accipiendum est, ut qui fundum possidere velit, omnes glebas circumambulet: sed sufficit, quamlibet partem ejus fundi introire, dum mente et cogitatione hæc sit, uti totum fundum usque ad terminum velit possidere*. » Facillimum certe cuivis, qui vel amplissimum fundum cupiat emere, omnes illius glebas simul ac semel, in nullam fundi partem introeundo, sed per totum circuitum spatiando, circumambulare. At quis unquam singulas concunior imperii Romani agrorum glebas potuit metiri? quæ diserta vis hujus loci, *Agri glebatim metiebantur*. Profecto nemo. Et jam, si quis id invidiosissima hyperbole scriptum fuisse existimet, simili igitur hyperbole subjecerit noster, *vites et arbores metiebantur*, eum hæc ultima tam hyperbolen sapiant, quam priora. Verum in his ultimis nullam penitus esse hyperbolen, ostendit *forma censuatis*, jam inde ab Ulpiani temporibus inventa et præscripta, qua, qui vineas aut olivarum jugera habebant, tenebantur quot in unaquaque vinea vites haberent profiteri, itemque quot in singulis olivarum jugeribus arbores. « *Forma censuatis cavetur, ut agri sic in censum referantur; nomen fundi cupusque, et in qua civitate et quo pago sit, et quos duos vicinos proximos habeat, et id arum quod id decem annos proximos satum erit, quot jugerum sit; vinea quot vites habeat, oliva quot jugerum, et quot arbores habeat*. » Dig., libro L, titulo 15, num. 4, § 1. Ne hic iterum que paulo ante ex eodem Ulpiano descripta sunt, afferantur. Quocirca nec magis videtur noster potuisse in presenti loco per hyperbolen, *Agri glebatim metiebantur* scripsisse; sed historice potius id quod res erat narrasse; qua de re ipsa ego nunc sic conjicio.

Genus illud pensionationis, quod olim Senatores suarum possessionum causa Principi præstabant, *gleba* nomine inter cætera vocabatur; et *gleba Sena-*

toria; itemque *aurum glebale*, et *aurum oblativum*. A eodem modo censite. TOLLIIUS. — *Adunate*. Emen-
do, *adequate*. GALE. — Quasi sententia sit, olim
quidem ejusmodi discrimen inter urbanas ac rusticas
plebes intercessisse, ut agricolæ censerentur, non
urbium cives, sed id tandem discriminis, cum in
ipsis etiam civitatibus hominum capita notaren-
tur, cessa-se, et utrasque pari modo fuisse habi-
tas; quod memorata distinctionis mutatione prorsus
niti, nemo non videt. Verum, vel nil mutando, diver-
sus ab isto sensus commodusque confici potest. *Adu-
nari* quippe apud idoneos auctores dicuntur proprie
res et personæ, quæ prius sparsæ, in unum postea
fasciculum vel locum coguntur. Plinius, libro xix, ca-
pite 2: « Vulsum (spartum) *fascibus* in acervo *aduna-
tum* biduo, tertio resolutum, *spargitur* in sole sicca-
turque, et *rursus* in *fascibus* redit sub lecta. » Justi-
nus, libro v, capite 9: « Repletur Græcia Athenien-
sium exulibus: quod etiam ipsum auxilium cum mi-
seris eriperetur... omnes se Argos et Thebas con-
tulere.. Thrasybulus... *adunatis exulibus*, castellum
Phylea... occupat. » Denique noster in fine capituli
15: « *Sparsi* enim milites per diversas regiones fle-
rant, et *adunari omnes* angustiae temporis non sine-
bant. » Quo fit ut facile noster, et ex optimo latinis
usui, tam de plebeis urbium incolis, quam de im-
mensa rusticorum multitudine, quæ a prisco tempore
per campos sparsa, in urbes census causa venerat, po-
tuerit dicere, *urbanas ac rusticas plebes adunatas fuisse
in civitatibus*; hoc est, coactas. Præsertim, cum
proxime alia loca nominentur, ubi per id tempus ru-
ricolæ cum oppidanis miserimo modo *adunati* sint:
fora nempe omnia.

Fora omnia. Editio Aboensis, *fora omnia*: quæ et
Galei emendatio, nostraque. Adde Col., c. 413, in c. 25.
Gregibus familiarum. Non jam quomodo noster an-
tea *familiam* pro servis ponebat hæc pericope (cap.
14): *Nihil usquam reperiebatur, quippe cum familiam
Caesaris nemo torqueret*; atque alibi (cap. 21): *Hic
mos (Persis) est, ut Regibus suis in servitium se addi-
cant, et Reges populo suo tanquam familia utantur*:
sed quomodo nonnunquam apud veteres vox *familia*
una patrumfamilias, sobolem et servos complectitur,
quod sequentia ista clarissime ostendunt: *Unusquis-
que cum liberis, cum servis aderant*.

Fidelissimi quique servi contra dominos vexab. Con-
tra regulam juris, quæ vetat servos in dominorum
caput interrogari. Edit. Oxon. et Cant.
Si omnia defecerant, etc. Locus obscurus et ambiguus.
Aut vult enim noster dicere: Quod si hæc omnia (fili-
orum nempe adversus parentes suspensio, et fidelis-
simi cujusque servi contra dominos vexatio, uxorum-
que adversus maritos) nullam tandem extorserant con-
fessionem, tunc ipsi contra se, quoniam cætera frustra
fuerant, torquebantur. Vel, ut malim, sensus est:
Si qui essent contra quos, quia jam uxoribus, liberis,
servis carerent, aut quod nunquam istorum quidpiam
habuissent, nec uxores, nec liberi, nec servi pos-
sent torqueri, ipsi tunc contra sese adhibebantur, et
gravissimis urgebantur tormentis.

Adscribentur quæ non habebantur. Id est, in tabu-
las census referabantur etiam illa, quæ tormentis
coacti possidere se profitebantur, licet ea revera non
haberent. Unde mox. « Et duplicabatur semper, illis
non inveniuntibus, sed, ut libuit, addentibus, ne
frustra missi viderentur. » TOLLIIUS.

Quæ non habebantur. Præferam, *quæ non fateban-
tur*. GALE.

Sensui, quem nunc Tollius ex vulgata lectione
eruebat, favet apertissime Maurerius, qui vertit:
*Et quand la douleur avoit arraché quelque aveu de
leur bouche, il passoit pour véritable*. Nec, ut ingenue
dicam, video cur debeat displicere.

Nulla vitæ, valitudinis excusatio. Videtur semel
excidisse culpa: *liberorum nulla*, et Lactantianus
fuisse: *Nulla vitæ, nulla valetudinis excusatio*. Ma-
lebat Nicolaus Boensius: *Nulla vitæ aut valetudinis
excusatio*. GRÆVUS.

toria; itemque *aurum glebale*, et *aurum oblativum*. A
quia non *canonis* vel *indictionis*, sed quodam *oblatio-
nis* genere a Senatoribus exigeretur, sicut partim ex
utroque juris codice, partim autem e Symmachi et
Synesii epistolæ certissimum. Atque ego propterea fa-
cile ante omnia crediderim, agros, pro quibus ita Se-
natores *glebam* pendebant, *glebatorum*, vel *glebaticor-
um*, aut fortassis etiam *glebatorum* cognomen esse
sortitos. Eosdem porro, quia dicta Senatorum *gleba*
sub *oblativii auri* nomine, id est, quasi ultro in ara-
rium inferebatur, nequaquam obnoxios fuisse men-
suræ in pristinis censibus: sed in illo denum Galerii
cessasse veterem immunitatem, ut in posterum scilicet
senatores pro cuiusque fundi quantitate et modo
suam *glebam* solvere cogerentur; huncque tandem
Scriptorem ob ea cuncta simul sumpta, specialiter
vero ut, quam dixi, census enormitatem in quibuscumque
posset, notare, scripsisse quondam una littera minus
quam vulgo, eaque valde verisimiliter prognata lapsu
temporis ex initio sequentis vocabuli, *Agri glebati
metiebantur*. Ni et forsitan potius, *Agri glebatici, aut
glebaticii*. Uicunque sit, tam bene *glebatus* a *gleba*, et a
glebatus glebaticus seu *glebaticus* esse possint, quam a
barba barbatus, et ab *oblativis*, *oblativus*; ab
adscriptis, *adscriptivus*. *Aurum* enim *oblativum* jam
ante in hoc ipso argumento habuimus; et *servi glebæ
adscriptivii* omnibus noti sunt. Quid? quod ipsummet
adjectivum *glebaticus* in testamento Perpetui Turo-
nensis episcopi, qui sæculo quinto exeunte mortuus est,
reperitur; ubi loci *servitutis glebaticæ* et *transmissibilis*
mentionem fecit: ut si nunc proinde vice *agri glebati*,
agri glebatici legere volueris non futura sit ultima vox
sine exemplo. Hæcque mea de hoc loco symbola, interim
dum meliores a viris doctis expectamus. Primi enim ser-
pulum de recepta lectione movimus.

Metiebantur. Passive, aiebat supra Tollius; quod
sequentia exempla confirmabunt. Anobis: *Orbe si
sol amplior, an pedis unius latitudine metiatur?* Cato,
capite 146: *Modio oleario mensum dato unguinis pondo
X. Curtius, libro iii: Ex pecunia deinde Babylonæ...
ducentis (denariis) pedestrium stipendium mensum est.*
Vites et arbores numerabantur. A censitoribus nempe,
contra veterem formam censualem, qua, sicut qui
quidpiam possidebant, ipsi pro jure res suas, puta
vites et arbores aestimabant deferendo (*Omnia enim
ipse qui deserit, aestimet, inquit sui loco Ulpianus*), ita
eorundem erat suas quoque vites et arbores profes-
sionis gratia numerare, et numerum deinde profiteri,
ut e sequentibus istis cognoscitur: *Quod si exciderit
arbores, vel vites, nihilominus eum numerum profiteri
jubetur qui fuit census tempore*. Confer verba *Formæ
censuæ* præcedente pagina allata.

Hominum capita notabantur, in civitatibus urbanæ, etc.
Malim, *hominum capita notabantur, in civitatibus*,
cum duobus punctis. Tum, *urbanæ ac rusticæ plebes
adunate*. GALE. — Possit omnino uterque legendi
modus suos invenire amatores ac defensores. Et pri-
mus quidem, quoniam recepta distinctio eum ultro
sensum suggerit, quem ubique Cuperus sequitur ad
hæc verba: *Censitoribus ubique diffusis*: altera vero,
ob istam vici-sim editionum, quæ Oxonii et Cantabrigiæ
profluerunt, annotationem: « Illic Lactantii locus
confirmat Gothofredi conjecturam, qui ex libro ii
Cod. Theod. de Censu collegit, mutationem aliquam
a Galerio factam esse per Lycum et Pamphilum,
nimirum urbanam plebem capitacioni subjec-
tam. » Vides enim, ut ea observatio priori membro
Galeancæ distinctioni faveat, *hominum capita notaban-
tur in civitatibus*. Dicam aliquid amplius. Precessit in
ipso hujus Sectionis initio: *Census in provinciis et ci-
vitates semel missus*: quæ ipsa quoque pericope non
leviter secundam Galei distinctionem stabilis, *urbanæ
ac rusticæ plebes adunate*. Et vulgatiam tamen sequi
malimus cum Cuperio, quam Galeanam, propter di-
cenda nota proxima in fine.

Adunate. Tamquam unum ac diversum corpus

Adscribentur quæ non habebantur. Id est, in tabu-
las census referabantur etiam illa, quæ tormentis
coacti possidere se profitebantur, licet ea revera non
haberent. Unde mox. « Et duplicabatur semper, illis
non inveniuntibus, sed, ut libuit, addentibus, ne
frustra missi viderentur. » TOLLIIUS.

Quæ non habebantur. Præferam, quæ non fateban-
tur. GALE.

Sensui, quem nunc Tollius ex vulgata lectione
eruebat, favet apertissime Maurerius, qui vertit:
*Et quand la douleur avoit arraché quelque aveu de
leur bouche, il passoit pour véritable*. Nec, ut ingenue
dicam, video cur debeat displicere.

Nulla vitæ, valitudinis excusatio. Videtur semel
excidisse culpa: *liberorum nulla*, et Lactantianus
fuisse: *Nulla vitæ, nulla valetudinis excusatio*. Ma-
lebat Nicolaus Boensius: *Nulla vitæ aut valetudinis
excusatio*. GRÆVUS.

Aboensis editio, et Galens.

Et non operent. Mirum, si sensus sit, ut nihil, hoc est, ut mania non indigerent: quomodo nempe Vulgata in priore ad Pagan. xi, 23: *Pudescitis eos qui non habent, pro, qui nihil habent.*

Adeo nomen in misericordem. Mallin: *Video hominem misericordem.* Gal. r. — Sensus postulat, ut legamus, *O hominem misericordem!* Alius apud Terentium est, *Adeone hominem esse mentantem et infelicem, etc.* Sed ea ratio loquendi locum hic non habet. TOLLIS. — Mellius, meo iudicio, excudaveris: *At, o hominem in misericordem, aut, etc.* Firmat precedens lectio, homo inapud, si sit servanda, nec repugnat homo pios TOLLIS, si sit, ut credo, admittendus, quia postquam noster Galentem ironice hominem pium appellaverit, eandem deinceps suo vero nomine, et quasi se casibus, vocaverit *in misericordem.*

Ita dum caret. Lege: *Ita dum caret;* quod et clarissimus Columbus vult. *At, subterfugerat, pro subterfugit, repromittit.* TOLLIS. — Putabam præterea, distinctione opus esse post *Ita, in hunc modum: Ita, dum caret, etc.*

Vivorum miserorum. Quid? Nullatenus tunc temporis a isera erant inter miseros, ut senter tantummodo miserorum vivorum terra mentantur? aut mania vero miseris mulieribus peperit Galentem, cum miseris viris non parceret? Sed, ut istis opus est. *Fuerat mulieribus oculis mania: s. Ita, dum caret, ne quis simulatione mendacitate censum subterfugiat, multitudinem verorum miserorum contra eam jus humanitatis occidit. Opponentis scilicet veros miseros miseris illis simulata mendacitate, et quibus volebat Galentem ut quosquam censum effugeret.*

CAPUT XXIV.

Jam propinquavit. Verbum, quod etsi noster iterum capite 16 adhibuerit, nec non Vulgata quinquies suis locis (*Judic. ix, 9; Isa. xli, 1*), ideo tamen libentius credidimus, magis poetium fuisse ab origine prima, quam solate orationis, quia unam, verbi gratia, exemplum in Plauti Truculente (*Act. ii, se. 9*) occurrit, et apud Virgilium quatuordecim: nullum vero et eorum apud Ciceronem, vel Suetonium, aut Justinum.

Jam propinquavit. Lege: *Jam propinquabat.* TOLLIS.

Male, creto, cum proximo deavo per præteritum perfectum subjunctive: *scilicet, non tempus est. Manerit utrumque autem cum Tullio, ne ad sim fraudi: *Mane te tempus de te iustitia divina appreciet.**

Et tunc dicitur, se vero submissa ceteri spes dicitur. Gall.

Hum est occupatus. Quidni potius: *Dum esset occupatus?* Nam hoc certe ante privum videtur coherere: *Nondum animum intercedat, dum est...* Sed omnino et nondum animum intercedat, dum esset, id est, quando, vel interim dum esset, etc., ejusmodi est quod apud Virgilium imitæ *Æneidas*:

Multa quoque et bello passus, dum condere urbem.

Et expectabat obitum ejus. Elegans in eo vocabulo joens est apud Quintilianum, ubi, cum filius periculis cogitaret reus dixisset, *se non expectare patris mortem, pater hæc et simul et severe respondit: *In morte expectes.** TOLLIS.

Qui cum graviter laboraret. Hoc est, sicut optime verba anglica, cum graviter agrotaret Constantius. Atque Galentem in Tuscan, Artus evehentior laborant, pro, pessime habent, vult a-gri sunt.

Frustra repetierat. Hæc verba in veteri codice non occurrere testatur Baluzius, sed quoniam sensus imperfecus fuisse extra aliquid supplementum, commodum nullum addi potuit, quam quod præhæsit Fragmentum de Constantia Choro, in quo ita legitur:

A Constantinus obses apud Diocletianum et Galerium sub eisdem lociter in Asia militavit, quæ post depositum imperium Diocletiani et Herculi Constantinus a Galerio repetiit. Sed hunc Galerium objecit ante plurimis periculis. Edit. Oxon. et Cant.

Nam et in insidiis sæpe juvenem appellerat. Dete in, quemadmodum alibi quoque. HARRIETI ES.

Juvenem. Atqui prius adolescens dicitur est. Capite enim xviii: *Constantio quoque filius erat Constantinus, sanctissimus adolescens;* et idem rursus capite 29, *adolescens voce significabitur: *Credat adolescens (Maximiano Herculo) ut perito ac non hese.** Sed nostro, quod nec apud alios rarum est, *juvenem et adolescens* synonyma sunt. Et, quod magis notandum, *juvenem* jam annos 33 natum intelligit, aut ad minimum, triginta quatuor plus minus completis. Constantinus quippe anno Christi 272 natus, sicut ante nos Papius observavit (*In Critica Baron. ad annum Christi 337, n. 2*). Et, ex Cypriniis Bodwell. Dissertionibus (*Undecima scilicet, n. 67*), anno Christi 306, Constantinum juvenem appellat in nostro capite Lactantius. Quod si verum, uti certe verum est, tunc profecto etiam non solum constat annorum numerus, quem diximus: sed possit præterea ex hoc loco magna lux multis Historiæ difficultatibus affluere.

Ne contra se arma civitas, et, quod maxime verbatim, odia militum concitaret. Nemo igitur, sicut ante diximus, aliter sibi aliorum odia querit, quam ingratias acquirendo, prout ibidem diversis verbis explicimus. Hic ceteroquin, ne id nescias, opera pretium merito duxerit sibi clarissimi Galens ac Papius (*In Critica Baron. ad annum Christi 306, n. 5*), et ante utrumque Editor Aboensis, distinguere post civitas, in hunc modum: *Ne contra se arma civitas, et, quod maxime verbatim, et quæque postea.*

Sub obtentu exercitii. Vide Sallustium in Jugurthino, de Micipsa vitæ Jugurthæ inminente. Deest autem hic copula et a precedente syllaba absorpta; quare lege: *et sub obtentu exercitii.* TOLLIS. — Postulant omnino que antecedunt, ut ita legamus. Precessit quippe: *Nam et insidiis;* post que verba alterum, et s-qui necesse est. Jamque abbi duobus locis nos ipsi eandem copulam simili modo absorptam fuisse suspicati sumus, et pro viris restitimus.

Peris illum objecerat. *U avat a-p-o-n-e Constantium a un lion. Mactroixius.* — Quasi noster non fatis, sed leoni, vel fere singulari numero se ipsorum, cum contra multitudinis numerum adhibuit, et inde admittam probable est, Galerium, qui non semel, sed sæpe Constantiologi humanis insidiis appatit, eundem quoque non semel, sed sæpius objecerat feris. Anglica versio nobiscum, *he had engaged him to encounter with Wild Beasts.*

In ipso cardine. Virgilius, *Æn. i:*

Haud tanto cessabit cardine rotam. Gal.

— In ipso cardine, id est in ipso articulo, vel in ipsa liberationis opportunitate. Servius ad præced. Virg. versum: *Artus eraculis, et suspensuræ quæ quærent, hæc est, brevi occasione cessabit. Aut simpliciter intelligendum est, Non poterit in tanta rerum opportunitate cessare; et si de proverbio tractum, de quo dicitur. *Res in extremum est;* hæc est, in articulo. Versum anglicum per quoniam significanter: *In the last and critical moment; ad verbum fore, in ultimo et deestatio momento.**

Namque serpius. Deest aliquid vocatum post serpius: verbi gratia, *regans aut sollicitus* si fides Bonicello, repetitur si Tollo erocant. — Namque serpius. Serpius corruptum est. Non enim sæpe, sed sæpius tantum sigillum dedit, legendum: *Namque serpius.* GRÆVIUS, item HALL. — Cum bona doctissimorum virorum verum in nobis, etiamque serpius, antecedendo scilicet præcedentibus, in hunc modum: *qui illum de manibus ipse liberavit in ipso cardine, etiamque serpius.* Tum mox: *Cum jam de negare non possit; ut, uno verbo, sicut noster posuit, Constantinum appetitum sæpe fuisse Galentem, vel aliorum,*

quos in eum per praefecisset. insidiis, itemque non semel fortis obsequium: ita quoque observaverit, Constantinum ereptum saepius fuisse Galerii manibus, cum in extremo versaretur periculo.

Cum jam diutius negare non posset. Ms. liber, atque inde quotquot haecenus editiones vulgatae fuerant, cum jam diu negare non posset. Nisi quod in omnium prima rescribendum, ut in hac excusum vides, posuerat ad calcem operis Balozius in Etratorum indice. Sequuntur doctorum judicia de veteris Schædæ lectione.

Cum jam diu necare, etc. Legendum, cum clam diu necare non posset. Hinc paulo ante tradidit, saepe insidiis appetitum eum fuisse. GRÆVIUS. — Legit, cum tandem negare Boherellus; emendat, cum jam denegare Galeus; mavult cum jam diutius negare Tollius.

Præferebam: Cum jam diu negare non posset: ut ordo et sensus sint, cum jam non posset diu negare, Constantinum scilicet suo patri; hæcque de causa, quod antea diutius negasset quam ut posset adhuc diu negare.

Stigillum. Acceperunt diversa ratione interpretes. Maucroxius: Galerius huic omnia non contigit, et le signa de sa main. Quasi nostri verba sint, dedu illi libellum commeatuus sua manu subscriptum. Tralatio anglica: A pass, which had the seal got to it. Hoc est, libellum commeatuus, sigillo munitum.

Retentaturus. Retenturus legi vult Galeus. Quod sane planissimum, et potuisset optime a nostro adhiberi. Sed vel retentandi voce usus est, quod illa interdum pro simplici retinere usurpetur. Cicero, libro 1 de Divinat.:

Namque omnes memori portentum mente retentant.

Id est, retinent. Ammianus Marcell., lib. xxix: nec meliora monente ullo, nec retentante; hoc est pariter, retinente. Postremo, Aurelius Victor de Cæsariibus: Quoniam bellorum moles... acrius urgebat, quasi partito imperio, cuncta quoque trans Alpes Galliarum sunt, Constantino commissa: Africa, Italiaque Herculis; Illyricique ora ad usque Ponti fretum Galerio; cætera Valerius retinavit; discrete, si quisquam alius, pro retinuit. Vel quod, cum jam saepius Constantinum hoc aut illo prætextu Galerius retinuisset, quædam inde oriretur necessitas utendi potius frequentativo verbo, quam alio. Vel quia denique ipsos etiam conatus, quibus personas a nobis abire contententes, aut res quaslibet servatu difficiles retinere tentamus, Latini non raro retentandi voce exprimunt. De personis, Plautus in Asinaria, act. III, sc. 3: Cur me retentas nunc? Idem in Rudens, act. III, sc. ult.: Etiam retentas? De rebus autem, Antonii vita apud Athanasium, tom. II, pag. 459. ad Comætel.: Ad summum, illud perspicere debemus, quod etsi nostras velimus retentare divites cum bono merito ab ipsis divellamus inviti. Adde obiter, quamquam id ab hoc loco alienum esse non ignorem, retentare quoque apud veteres pro simplici tenere inveniri. Spartianus in Ælio Vere, initio: In animo mihi est, Dilectione Auguste, tot principum maxime, non solum eorum qui principem locum in hac statione quam temperas, retentantur, etc., id est, tenentur.

Teneretur. Melius retineretur: sicut paulo ante, retentaturus, legitur. TOLLIUS.

Properavit exire. Ovidius, libro VI Fast... quamvis properabis vincere, Cæsar. Sulpitius Severus initio Historiæ sacræ, qui divina compendiosa lectione cognoscere properabant.

Per mansiones multas. Quin mansiones et stativa multa habuerint communia, non potest negari. Primo enim, verbi gratia, equi erant publici in utrisque. Noster hoc ipso loco de prioribus: Sublatisque per mansiones multas omnibus equis publicis. De stativis vero, seu stationibus, Thomas Magister apud Du Cangium in Glossario latino, voce Mansio: σταβίαι εἰς ἅσθαι ἄλλοις ἑκαστοῦ ἵππου. Du Cangius, gloss. ἑθνη εἰς ἅσθαι ἄλλοις ἑκαστοῦ ἵππου. Deinde autem in utris-

que pariter, qui privata de causa iter quodpiam susceperant, cibum vulgo sumebant. Et postremo, uti jam e Lampridio constat, in ipsis etiam expeditionibus bellicis Mansiones et stativa per certa itinerum intervalla dispositæ, excipiendis reficiendisque copiis inserviebant. Sed eadem alias, contra quam videtur sensisse vir clarissimus Du Cangius, a se invicem differabant. Lampridius in Alexandro Severo: « Expeditiones bellicas habuit... Tacebantur secreta bellicorum: itinerum autem dies publicæ proponebantur; ita ut edictum penderet ante menses duos, in quo scriptum esset: Illa die, illa hora ab urbe sum exiturus, et, si dii voluerint, in prima mansionem mansurus: deinde per ordinem mansiones, deinde stativa, deinde ubi annonæ esset accipiendæ. » In stativis itaque circa meridiem, nec per longum tempus (unde illis stationum et mutationum, Græcis ἀλλογιῶν, vocabula) tam milites, quam alii quilibet, qui vel imperatorum jussu, vel proprio nomine iter facerent, subsistebant, ac cibum capiebant: in mansionibus vero sub vesperam, et per noctem totam. Mansio, inquit optime in eam rem Du Cangius: « Latini scriptoribus dicitur locus, ubi confecto itinere per noctem quiescebant; unde ut plurimum pro diei unius itinere sumunt. » Firmat Archelæi episcopi Mesopotamiz Disputatio adversus Manicheum (Ad calcem Sozomeni, edit. Vales.) in ejus fere initio: « Turbo... acceptam eam (epistolam) huic cui a Mane præceptum fuerat, pertulit, omni itinere diebus quinque transacto... in quo plurimum... laboris ac molestiæ pertulit. Si quando enim ad vesperam velut peregrinus ad hospitium pervenisset... Turbonem etiam ipsi hospitium detrahebant, ne aquæ quidem ipsi ad bibendum facultate concessa. Quæ cum singula quotidie atque horum nequiora perferret ab his qui per singula loca mansionibus atque hospitium præerant, etc. »

Cum consulto ad medium diem usque dormisset. Qui consulto, qui volebat Constantinum persequi? inquit olim, testante clarissimo collega Grævio, Nicolaus Heinsius; cujus adeo sententia erat, scripsisse Lactantium consueto. Sed liceat vicissim doctissimos Manes rogare, quinam voluisset Galerius Constantinum persequi, qui prorsus nesciebat Constantinum abiisse? Potius itaque Galerius consulto ad medium usque diem dormiverit, hoc est, in lecto jacuerit, et simulaverit se dormire, quia pridie præceperat Constantino, ut postridie mane acceptis mandatis proficisceretur: ita quippe dormiendo die postera ad meridiem usque, Constantinum, si non retentabat, quia pridie post eoriam abierat, saltem retentare se credebatur, ejus ignorans protectionem, et sibi dieculam addere cogitans. Proba igitur, ni admodum fallor, vulgata lectio, et servanda.

Ut eum retrahi faceret. Spartianus in Caracallo, fratrem in Polatio fecit occidi. Neque serminaliter Mamert. (In Gentil. Max. Aug.): « Laurea illa devictis accolentibus Syriam nationibus, et illa Rhætica, et illa Sarmatica, Maximiane, fecerunt pio gaudio triumphare. » Vulgata autem, Mat. v, 45: Ut sitis filii Patris vestri... qui solem suum oriri facit super bonos et malos. Quibus similia quoque nonnulla apud Plantum in Persa, et in Epilico, occurrunt.

Nudatus ei cursus publicus nunt. Zozimus, libro II: τοὺς ἐν τοῖς σταβίοις ἵππους, οἷς τὸ δημοσίον ἔρεπον, ἀπὸ τῶν πλεονῶν τῶν σταβίων, πλοῦσιον καὶ ἀρχαίων ἑῶν, τοῖς ἐξῆς ἐστῶσιν ἐχρητο. Edit. Oxon. et Cant.

Nudatus. An potius Truncatus, vel, Jam datus? Gale: qui et addidit, Vide Ammianum, libro xxx.

Vix lacrymas tenebat. Videatur rursus, ibidemque loci amplissimum Cuperus.

Qui ei militibus commendato imperium per manus tradidit. Fallor, an sensus est: Qui Constantino (quem, antequam advenisset, militibus, ut ab ipsis post sui mortem imperator crearetur, commendaverat) purpuram, imperatoricæ dignitatis in-igne, tradidit ipse in manus? Possit omnino æque bene ita res esse, ac in istis Estheræ: Evenit autem die tertio, ut indure-

ur Esther regno (Sic enim Hebræa ad verbum sonant) sententia est: *Die autem tertio induta est Esther regalibus vestimentis*, ut optime transtulit interpres Vulgatus; vel, καὶ ἐγένετο ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ ἐνδύσατο ἡ Εὐστέρ βασιλικαῖς, ut Septuaginta vertent. Nec obstant sane quæ ex Dodwello, col. seq., afferuntur.

Imperium per manus tradidit. Nimirum Augusteum. Nec enim aliud imperii nomine solet denotare Lactantius. DODWELLUS, *Diss. Cypr. xi. num. 85.* — Solet quidem: verum in *Cæsarem* quoque eodem vocabulo nonnunquam in hoc opere significetur. Quod non ideo dico, quasi nunc nostrum de *Cæsare* loqui existimem: sed quod revera capite 18, cum de *legendis duobus Cæsaribus* ageretur, et Constantini, tanquam illo fastigio dignissimi, injecta fuisset mentio per Diocletianum, Galerius sine mora Cæsarem illam potestatem rotunda imperii appellatione donaverit his verbis: *Dignus non est. Qui enim me privatus contempsit, quid faciet cum imperium acceperit?* Non perpetua itaque ejus vocis usurpatio apud hunc scriptorem de *Imperio Augusto*: sed varius est illius usus.

Atque ita, etc. Hoc est, atque eo pacto. Neque enim hic τὸ ἴτα, pro deinde sicut alibi. Sed Constantius Chlorus, qui filio suo porpam propria manu tradere summopere expetiverat, et se, verbi gratia, sine ullo vite desiderio, si id semel fecisset, obituum dixerat, in lecto suo, postquam re ipsa imperium Constantino per manus tradidisset, *requiem vite, sicut optabat, accepit.* Qui jam loquendi modus, ob id maxime quod in hoc auctore invenitur, non parum negotii clarissimo Meldensi episcopo Constantium Chlorum inter magnos Ecclesie persecutores putanti, facessere potest et debet. Nostro quippe, sicut ultima primi capitis verba indicant, haud mere propositum hoc opusculo de persecutorum auctoribus agere. (sed præcipue, quibus pœnis in eos caelestis iudicis severitas vindicaverit, exponere. Unde supra capite 2 de Nerone: « Nec tamen, inquit, abijt inopine. Respexit enim Deus vexationem populi sui. Dejectus itaque fastigio imperii, ac devolutus a summo tyrannus impotens, nusquam repente comparuit, ut ne sepultura: quidem locus in terra tam male bestie appareret; » et capite 3 de Domitiano: « Tatus... regnavit, donec impias manus adversus Dominum tenderet. Postquam vero ad persequendum justum populum instinctu demonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum hujus pœnas. Nec satis ad ultionem fuit quod est interfectus domi. Etiam memoria nominis ejus erasa est; » et sic deinceps de reliquis. At, qui Constantium Chlorum *vite requiem, sicut optaverat, accepisse* ponit, quid ponit, obsecro, quod caelestis iudicis severitatem sapiat, ac non potius magnam Dei benignitatem et misericordiam? Non fuit itaque, ut palam est, Constantini pater nus ex insignioribus Ecclesie persecutoribus hujus scriptori. Sed nec magis Macteroixio, cujus nempe versio sic habet: *Il exira docement comme il avoit souhaité; ad verbum, Placide, prout optaverat, exprivavit.* Quin et longe minus Eusebio, qui Constantii mortem, εὐθὺς τοῦ θένος εὐδόμενος καὶ τρισπλασίονος, vultu finem laudabilem terque beatum vocaverit. Scio, ex quinto hujus libri capite, *Dei adversarios non semper dignam scelere suo recipere mercedem.* Sed nec noster, nec Eusebius, Constantium usquam inter *Dei adversarios* censuerunt. Quare videat doctissimus presul, quomodo Constantium patrem ipse melius noverit, quam duo illi Constantii Chlori aequales noscitate poterint. Nam quod inter alia post Eusebium memorat Bossuetus, *Procopium Martyrem jussum fuisse quatuor regibus, adeoque Constantio Chloro, illorum uni, libere, id, inquam, cum cæteris quæ pro sua persecutorum turba protulit, æque bene Eusebio, ut omnes fatebantur, innotuerunt, atque Meldensi episcopo Et Eusebius tamen Constantium Chlorum Persecutorem tumero disertissime exemit, eidemque mortem ter*

beatam tribuit. Imo vide, quod magis est, Ruinartii ad Acta Martyrum Præfationem, in qua nullum sub Constantii principatu Martyrem eatitisse sat ingenue concedit, sacra tantum conventicula, quæ Constantius dirui passus est, et Diocletiani edicta, quæ, ponente Ruinartio, sub eodem Constantio adhuc Cæsare in Galliis publicata sunt, nec ab illo, postquam Augustus factus est, revocata, adversus Dodwellum urgens. Quæ Principis quidem nimium facilis, nec persecutioni, ut oportuit, obsistentis esse possunt, at non itidem persecuentis. Qua de re jam antea plura diximus.

Ceterum, Constantium Chlorum anno Chr. 306, viii Kalend. August. ut habent Idacius in Fastis et Socrates, vita functum esse, quæ in Dissert. Hypat. capite 2, num. 19, in medium adduxi, evincunt. Neque, ut putarunt aliqui viri doctissimi, contrarius est Socrates in libro 1, capite 1, ubi ait, eum diem obisse primo ducentesimæ ac septuagesimæ primæ Olympiadis anno, qui currenti Christi anno 306, mense Julio absolvitur. Nam Socrates, multorum Orientalium more, qui aras omnes mense septembri auspiciantur, annum secundum Olympiadis cclxxi mense tantum Septembri hujus Christi anni inchoat, ut alibi ostendo. Nam neque Scaliger, neque Petavius, neque Calvisius hunc nodum solvere potuerunt. Hankius in libro de Bysantiarum rerum Scriptoribus Græcis, parte 1, capite 1, num. 19 et seq. pluribus contendi, Constantium anno precedenti e vita migrasse, eodemque Constantium imperatorem levatum esse. Sed ejus fundamenta in laudata Dissertatione a nobis eversa, licet, cum eam in lucem edidimus, librum illum non vidissemus.

Suscepto Imperio Constantinus Augustus, etc. Fecit illum Augustum Constantius pater Augustus Galerio prior. Renuntiavit etiam Augustum statim a patris decessu exercitus, cui pro eorumdem temporum more, jus renuntiandi competeat. Retragatus tamen est Augusti titulo Galerius, qui Cæsarem illi duntaxat dignitatem confirmavit. Quod enim excogitatum a Galerio scribit Lactantius, ut « Severum Augustum nuncupando, Constantium, non imperatorem, sicut erat factus, sed Cæsarem cum Maximino appellari juberet, ut cum de secundo loco rejiceret in quartum, » præposito nimirum illi ipso quoque Maximino, id etiam fecisse constat e fastis Alexandrinis manuscripti Usseriani, Theone, ni fallor, Alexandrino auctore, qui illos ad annum usque Domini cccxxxi perduxit. Hi enim pro anni cccvii consulibus, quos agnovit Imperium Orientale, legimus Σεβήρου Σεβαστόν καὶ Μαξιμιανόν Καίσαρα, nostrum nempe Maximinum, cujus primum consulatum reperire non potuit Baluzius; sæpe enim hæc nomina inter se permiscuit illorum temporum scriptores. Tempavit itaque aliquantisper Augusti titulo Constantinus, ut et Panegyrico anonymi discimus coævi illorum temporum auctoris. DODWELLUS, *Diss. Cypr. xi. num. 85.* — Firmare possit egregie locus iste Eumenii in Constantini Panegyrico: « O fortunata et ante omnibus beatorum terris Britannia, quæ Constantium Cæsarem prima vidisti! » Verius tamen arbitror, quia ita melius tota nostri narratio cohereret, Constantium primo creatum fuisse a patre Galieno Imperatorem, sicut Orosius locutus est. Deinde eundem, jam patre mortuo, renuntiatum fuisse a militibus *Ζουίνου τῆς ἐπιστολῆς καὶ Σεβαστοῦ*, quæ Eusebii verba sunt. Tertio, eundem rursus, pro summa potestate, quam sibi a patre et ab exercitu delatam videbat, sanctionem sine mora in gratia Christianarum, qui in Galliis erant, eum prælixo Augusti titulo emisisse, quæ illos publico sui Dei cultui redderet: hæcque omnia, priusquam ex Anglia nuntium illum Galerius de Constantii in patris locum successione accepisset, adeoque, antequam id, quod sequenti capite narrabitur, potuisset comminisci: sed allata demum post paucos dies laureata novi Augusti imagine ad malum bestiam, cepisse tum Galerium excogitare, ut Severum, qui erat ætate ma-

tur et Augustam non mareo, atque ita de Imperato-
ria Constantiani ponsse in Casarum fecerit. Constanti-
anum autem, Geroni mente aliquando post intellecta,
ab Augustam filio, quem prius sumpterat, abstinuisse,
dumque alium in terris nomen Casarum de medio tolle-
ret. Constantianum cum vidis vobis jubere vocari
Imperatoris, sicut in fine capitis 52 videmus. Adde
Tertullianum in hunc locum.

*Nihil est prius, quam ut non minus culti ad Deo sua
venerit. Quibus ergo cultum ab ussa publicum Con-
stantianus patre severo mandavit, per modum, supra
explicamus, et ante nos statim viti d'Alfissini Dod-
wells et Pagnis colligerent.*

*Nota est etiam, quod in Titularibus ad hunc
locum, in notatis verbis, que illi perinde accipi vo-
lent, tanquam deus sit: Nihil prius egi quam
Constantianum cultum de Deo suo tollerere.*

*Sancite rationis et sancta. Apud et. Eodem Aboen-
sis quo et pater videri vult in Bohicellis.*

*Sancite Kelogis restituta. Quid si potius, sancte
Hellenica sua restituta, vel sancta restituta? GALEUS.—
Nulla responsio, sed quod, si tamen illi sit notandum, et
hic vox vox restituta substitutive restitutum sonet,
quod ad apud Apuleiam editionis Raphaelengane, in
hoc libro. » Hermotus Trismegisti de natura Deorum
ad Asclepium ALBERTA, Apuleia, in quidam vo-
lunt, interprete. » vox aliena placissime allucina-
tione, quod et adeo vocabulum in consulis codicibus
alterius loco legitur, significa? et quomodo iterum
apud Tertullianum de psona, pro deponone, seu vin-
dicta reperimus, et apud Cyrillium in remissionem, pro
remissione; et apud Joannem Gerandinensem relatum,
pro relaxatione, et sic de aliis. Judicant Docti.*

CAPIT XV

*Laurata imago epus. Et est, secundum translationem
Anglicana, imago epus cum impositis imperatorie di-
gnitatis insignibus, aut, si ad verbum oporteat, cha-
racteribus: Hic imago, cum the characters of the impe-
rial dignita upon it. Unde quid clarissimo interpreti
Constantiani a moribus in parte, vel saltem ab exer-
citiis post Constantiam obtinuit huius Rerum, Augustine,
aut aliquando Casar, nemo non potest colligere.*

*Imago epus citata est. Ex Herodiano discimus, ritum
hunc ab Elagabalo profecto n. Tertius.*

*Ad notam besian: Galus non senecae Maximianum.
Pavus, qui quod suo modo interpretes illustrationis
gratia separavit legerant, na comparavit. Maucroix
etiam versio pro male besia. Germanus: Anglica vero
Maximianum habet.*

*Deliberavit du, an nuncuparet. In eo pene res fuit, ut
claret, ut Lucio quidem sacis servanda. Sed potuit ta-
men hoc altera a nostro, equo bene, si et melius
subhiberi. » Deliberavit, dicit, an susciperet, aut illum
in personam, qui sublevarat, exiret, et in eo pene res fuit,
ita non audit, » quomodo beneceps.*

*Amat. Ses Muses, inquit Maucroixus; an si
poster suscepisset? Ipse in rege de imperio adminis-
tra. Beete. Nisi, ut ad Joannem, et. clarissime col-
lego. Graves observavit, omnes regum d'ebantur
dicit, ante nos a consulis sunt. Vide notata, ubi in eum
cum pater et filii comparantur.*

*Imago auctoritate Severi, nona inquit Maximianus Dicit;
quod ex hoc patet, et pater in re p'patione. » Tunc
referentia pater. Dicitur autem, pronuntiat Severum et
Maximianum Casares. Obsequium amicos. Pater, que
inter se tunc la composuit omnium Maximianus, ma-
ximam inquit in eisdem progressu a rege Dicitur.
et ex hoc versio p'patione, constantium in imperium. Mi-
tari amicos, qui esset, ante nos, et que ne poster.*

*Imaginem The. versio, versio, inquit, epus in-
ter, non ante eandem vocem huius capiti hinc ad
tertium addidit, et que (Imago) insidit, aut se tantum
pater in eandem inter status et imperium, aut
et sic se in eandem, et in hinc p'patione, et sic de
plures, et que in eandem, quomodo Constantium ad Gal-
erium, non, et sic de status, et sic de eandem, fuit. A.*

A contra, non debere apud nostrum status et imagines
confundi, unus et alter locus commonebant, qui hu-
jusmodi sunt. Capite 44: » Imperator Constantianus
Maximianus perfidiam cognoscit, literas deprehendit,
STATUAS ET IMAGINES invenit. Ac similiter cap. 42:
Eodem tempore senis Maximiani statuam Constantiani
gussu revellabantur. ET IMAGINES, cum quo pietas
esset, detrahebantur. » Conferat ad hunc ultimum
locum eruditissime pro suo more amplissimus Cape-
rus amovavit.

*In societatem. Imperii scilicet; quemadmodum me-
rito interpretes suppleverunt.*

*Jam turbata rationes ejus. Quae capite 20 enarra-
tar. Tertius.*

*Non poterat alterum extra numerum nuncupare, ut
voluerat. Voluisse unquam Galerium Casaris, vel Au-
gusti nomen potestatemque cuiquam extra numerum
conferre, non modo nusquam videmus apud nostrum,
sed contrarium ter in antecedentibus plurissime vides-
mus. Nimirum capite 18 his verbis: » Respondit (Ga-
lerius) debere ipsius Diocletiani dispositionem in per-
petuum observari, ut duo sint in republica majores,
qui summam rem teneant, item duo minores, qui
sunt adiumento, » ac deinde capite 20, duobus locis,
ubi scilicet, si primum de tertio Augusto extra nume-
rum creando agatur, Galerium expectantem relinqui-
mus, dum obiret Constantianus, ut eo senel mortuo,
Licinium veteris contubernii amicum, et a prima mi-
litia familiarem, tum et enjus consiliis ad omnia re-
genda utebatur, Augustam ejus loco nuncuparet fra-
tremque; et ubi rursus, si jam de tertio Casare extra
numerum faciendo questio sit, ita pariter idem Gale-
rius a nostro relictus est cogitans de conferenda
olim Casaris dignitate in filium suum Candidianum,
ut non ideo tres Casares futuri essent tunc temporis
in imperio Romano, sed duo tantum, quoniam simul
Galerio consilium erat imperium deponere, et ex al-
tero Casarum Severo secundum facere » Augustum,
at eum Imperii summam tenerent Licinium ac Severus,
et secundum Casarum nomen Maximianus et Candidia-
nus, inexpugnabili muro circumseptis securam et
tranquillam degeret securitatem. » Quae cum ita sint,
et illuc vere consilia ejus omnia tenderent, quid ista
nunc esse quant? Nec poterat alterum extra numerum
nuncupare, ut voluerat?*

*Versio Maucroix est: Il ne pouvait n'opposer un trois-
ieme Casar contre la disposition de Diocletien; ad verum
» Non poterat tertium Casarem contra Diocle-
tiani dispositionem nonficare. Sed nunquam Galerium
de tertio Casare nuncupando cogitasse, ex modo dic-
tis certum est, et ex his denno capitis 20: » (Galerius
Licinium) Casarem facere noluit, ne filium nomi-
naret, et in postea in Constantii locum nuncuparet
Augustum neque fratrem. » Præterquam quod hoc duo
non-cripti codicis vocibus, ut voluerat, inscripta in
Maugeravil translatione comprehendunt.—Anglica fert: *Nor
could he have made another Emperor supernumerary;
hoc est: Nec poterat alterum imperator, in extra nu-
merum facere. Ad neque jam senel Galerius ejusmodi
nuncupationem fecerat quod illa versio inquit; neque
is nunquam illum saltem creare cogitaverat, ut proxime
ostendimus; neque postremo duas voces, ut voluerat,
eodem modo magis exhibet. Quis ergo? Sane
propterea eliminandam, tanquam male fato a librariis in
hunc locum intruse? Aut dum potius servanda, et
loci vitium alibi latet? Puto equidem alibi culre.
Neque, nisi verbo, comparata est, veram olim totius
hæc scripturam fuisse. » Jam turbata rationes ejus
insunt, nec poterat alterum se intra numerum nunc-
upare, ut voluerat; » hoc est, Licinium, maximum
suum autem, quomodo adeo p'patione se habebat.
Decebat enim antea reaps- Galerius, ut jam e
capite xv memoramus, Licinium veteris contubernii
amicum, et a prima militis familiarium, in Constantii
hunc, statim equo Constantianus abisset, subire, et
sane Augustam non mare, et ita Diocletiani dispo-
sitione ad omnia referre. Sed, cum res in eo statu**

essent, Constantinus in patris locum, præter Galerij expectationem, successit. Nec proinde poterat amplius Galerius Licinium, alterum se, intra numerum nuncupare, ut voluerat. *Alterum me simili sensu, nec semel apud Ciceronem reperies in Epistolis. Verbi gratia ad C. Cæsarem: « Vide, quam mihi persuaserim, te me esse alterum, non modo in iis rebus quæ ad me ipsum, sed etiam in iis, quæ ad meos pertinent; et ad Atticum: « Hic mihi ignoscas; me enim multo magis accuso, deinde te, quasi me alterum. » Rursum tibi: « Ad omnia me alterum se fore dixit: » denique ad Brutum: « Ad te, tamquam ad alterum me, proficiscens. » Quid? quod ubi Ciceroni in Lælio verus amicus tamquam alter idem esse ponitur, est enim is quidem, inquit, tamquam alter idem, nil possit unquam illud alter idem sonare quam quod nos Galli quotidie dicimus, un autre soi-même. Agnosco interim, hanc leviter in presentia differre vulgaram nostri lectioem, alterum extra numerum, ab emendatione, quam proponimus, alterum se intra numerum. Sed auctor secutus, ut vidisti, necessario conciliandus erat; et conciliationem pro virili ex ipsonet opere eruius, nec meliorem, si quis habeat, recusabimus.*

Ut Severum, qui erat etate maturior. Agebat Constantinus, quo anni tempore hæc acta sunt, annum ætatis trigesimum quintum. Acta enim post viii kal. Aug., quo die Constantius Chlorus mortuus est; et Constantinus, ut antea a nobis cum Pagio positum, natus fuerat anno Christi 272, 3 kal. mart. vel, ad summum, pridie kal. apr. Coniiciat inde, qui poterit, quot jam annos illo, de quo agitur, tempore vixisset Severus. Certe si non plures, vix minus triginta quinque completis.

Constantinum vero non imperatorem, sicut erat factus, sed Cæsarem, etc. Admodum præstat noster, ut vides, in sua sententia, Constantium filio suo Constantino imperium per manus tradidisse, et Augustum fecisse. Eamque, quo magis cogito, illorum temporum administratio probabilem reddiit, qua qui primus erat Augustorum, omnia vulgo poterat in istis. Erat autem Constantius senior Augustus, ut ex initio capitis vigesimi certum est. Verba sunt: Nam Galerius Constantium, quamvis priorem nominari esset necesse, continebat. Quidni ergo id, quod pro suo jure Constantius, senior Galerio Augustus, erga filium Constantinum fecerat, confestim Galerius, post Constantii mortem senior Constantino Augustus, licere sibi mutare crediderit, et illo revera, qui jam recitatur, modo mutaverit? Aliter tamen, ne dissimulem, doctissimus Cuperus.

Addo, cum hic noster plurimum discriminis inter imperatorem et Cæsarem ponat, inquit, Constantinum, non imperatorem, sicut erat factus, sed Cæsarem cum Maximino appellari iuberet, stabiliiri inde valde, que nos superius contra Pagium ex hoc ipso scriptore.

Næque vero jam contra, ex eo quod idem Constantinus, qui in fine præcedentis capitis vocabatur Augustus, appellatur nunc in hujus clausula imperator, evertuntur quæ antea de utriusque vocabuli differentia teigimus. Quoniam nempe, sicut quotidie christianis idem bens diverso sensu modo Optimus, modo Maximus, et quandoque conjunctim Optimus Maximus nancupatur; ita olim eidem quidem homini Augusti et imperatoris appellationes tribuebantur, sed sub diversa notione. Hic autem, ne nescias, ideo potius imperatorem quam Augustum de Constantino habemus, quia in proxime præcedentibus Augustum de Severo habuimus, et amat noster phrases et vocabula, quantum potest, variare.

Sed Cæsarem. Quæ viri doctissimi de natali Constantini, ut ita dicam, Cæsareo hic notarunt, sunt in promptu. Nolim de illo cum eis contendere. Hoc saltem mihi persuadere non possum, in calendario vetere Herswarti, in quo 8 kal. januar. adscribitur Natalis invicti, intelligi hunc Constantini natalem, non tantum ideo quod cum trium natalium Constantini in

illo calendario fiat mentio, semper dicatur Natalis Constantini, non invicti: sed in primis, quod 8 kal. januar. vulgo sit appellatus Natalis Solis, et Sol novus. Chrysostomus homilia de Nativitate Joannis Baptistæ extrema: Quod dicunt, Solis Natalem esse, et Sol justitiæ, de quo Malachias propheta dicit, et quæ sequuntur. Credebant enim, hæc die 8 kal. januar. quam habebant pro Christi natali, diemum facem augeri, noctium tenebras minui, et propterea Solem ex Antichionum hemisphærio ad nos remeare incipientem quasi renasci. Eucherius Lugdunensis, sive is sit Eusebius, homilia 2 de Nativitate: Hodie enim (8 kal. januar.) Noctis damnâ in diei transcurru lucra. Hodie nox deficientibus tenebris minoratur, et dies additus luci: (forte legendam, addita luce) producitur ut, nascente lucis auctore, omni illa, quæ totum mundum operuerat et tenebat, infidelitatis nocte discussa, fides nostra velut dies luceat. Inferius: Omnium sæcutorum antecessor et conditor hanc diem sibi, in qua nasceretur, elegit, ut sicut proficiscitur luce, proficere etiam dignitate. Propter quam causam hæc dies quoque apud gentiles erat in magna dignitate, ut et apud nonnullos christianos, non solum propter natalem Christi, sed et Solis. Leo Magnus, sermone de Nativitate Christi: In fide, quam fundatis estis, permanete ne idem ille tentator, cujus jam a vobis dominationem Christus exclusit, aliquibus vos iterum seducat insidiis, et hæc ipsa præsentis diei gaudia sua fallacie arte corrumpat, illudens simplicioribus animis, de quorundam persuasionem pestifera, quibus hæc dies solemnitas nostræ, non tam de Nativitate Christi, quam de Noxi, ut dicunt, Solis ortu honorabilis videtur. Quorum corda tenebris obvoluta, et ab omni incremento vere lucis aliena sunt; inbuuntur enim adhuc stultissimæ gentilitatis erroribus. Dicitum autem hunc diem Solem novum, Ambrosius, sermone 16 docet; et Censoribus de Die natali, c. 21: Alis a novo sole, id est, bruma, etc. incipere annus naturalis videtur. Brumam vero in hunc diem incidere multi Veterum stauerunt. Plinius, l. lxx, c. 25: Omnes eæ differentiæ (æquinoctiorum, solstitii et brumæ) sunt in octavis partibus signorum. Bruma Capricorni ad 8 kal. jan. ser. Servius ad 1 Virgil. notavit, brumam finire 8 kal. jan. Bruma, inquit, finitur 8 kal. jan. die. Hoc igitur die gentiles natalem solis, quo christiani perique secundo et tertio sæculo epochæ christiæ natalem Servatoris nostri celebrabant, quod etiam nunc faciunt. Hinc in illo vetere calendario dicitur Natalis invicti, scilicet solis. Hoc enim perpetuum ejus epitheton, ut in antiquo fupide, qui penes me est, Soffi invicti, Apollini. Vide amplissimum Cuperum. Grævius.

Confer quoque Pagii Criticam in Annales Baronii, ad annum Christi 306, num. 12. Maxime vero Joannis Harduini Antirrheticum de Nummis antiquis Colonialium et Municip. ad Joannem Foy-Vaillant, pag. 65 et 66, rursusque sub finem, in addendis. Quia et denno in admonitione ad Lectorem, quam in paulo recentiori opere vir clarissimus post Ebotium de Canone Turonensi subjecit.

Maximino. Maximian, Maueroix, id est, Maximiano. Quod quidem mirarer, ni id potius typographicarum errorum tribuendum foret, quam constructio interpretis. Agi namque de Maximiano Daco, et veteris sedebat lectio, et caput 19, atque alia plurima, partim indicant, partim evincunt.

Ut eum de secundo loco reveret, etc. Ita jam prima Baluzii editio. Alia omnes, rejiceret.

CAPUT XXVI.

Compositæ ei res. Revere. Nam ex capite 26: Turbae prius rationes Galerij Maximiani fuerunt; et inter alia, hujus componi res dicuntur, quod, postquam uti hic turbæ sunt, cavetur ne in perturbacionem incendant. Turbari enim et perturbari videtur a se invicem, quam purgare, et per purgare, quæque reliqua id genus, differant. Cicero l. 1, Offic.: « Cavere des-

tantis ne in perturbationem prius incidamus, quam animos nostros ratio componat: » et noster infra, c. 29, cum in turbata mentionem fecisset calamitatum, quas turbata res publica sustineret, « proleptice (composit) Hercules, ad hostem filii sui Maximianum, quasi et de componendo republica statu cum eo disputaret. Quibus locutionibus nec illæ veterum abstrusiores, ubi, sive de rebus suo loco motis et ad altissimum restituendis agatur, sive de aliis, quæ ad lineam illud minus ordinate, melius olim disponenda essent, componendi verbum usurpatum videas. De priori rerum genere Virgilius, *Æn.* 1 :

Quis ego... sed motos præstat componere fluctus.

De posteriori autem, noster capite 46 : *Pridie mane animos composuit.* Et Livius : « Aerio impetu atque animis, quam compositior ullo ordine pugna fuit. » Non quod ibi quidem, non simpliciter *compositior*, sed *compositior illo ordine* habemus; nec sine magna ratione in iudicio ablativum ordine subaudi ubique proprie, sed metaphorico sensu in præcedentibus locis.

Alii alius terror allatus. Hoc est, alius nuntius qui non terret. Vix siquidem noster proxime, *ἐπιγεννησάντων*, subiicerit, *Maxentium Galerii generum Romæ factum posse Imperatorem*; rursumque interiori, aliis quidem verbis, sed illius utique motus rationem reddendo, *Maxentium fuisse purpura indutum*, cui statim sequitur : *Quo nuntio allato. Terror itaque nuntio hinc loco, pro nuntio terribili positus.* Isque terror Galerio *alius*, id est, alter novusque supervenit, quoniam, ut jam vidimus, prior iste ad malam bestiam cum laetitia Constantini imagine apparuit terret, et Constantiam filio suo imperium per manus tradidisse. Merito igitur Manerovius : *On apporte à Gallienus d'autres nouvelles qui le remplirent de terreur; et l'auteur versio anglica : He received a new alarm.*

Maxentium Romæ factum Imperatorem. Cave, inquit ad ista verba clarissimus Toinardus, intelligas hinc *Imperatoris* significatu *Augustum*, uti deinde, cap. 52, in fine, ipse Maxentius factus est, statim addens. Nam hic (*Imperator*) nihil aliud est præter *Cæsarem*; infra enim (computato Maxentio) legitur : *Et oderat (Maximianus) hominem, et tres Cæsares facere non poterat.* Ego vero cautione, quam vir doctissimus præstitit, opus esse fateor me non videre. Et e contrario, pauci illi milites, qui mox dicentur Maxentium Romæ, non repugnante populo, purpura induisse, nihil minus in eis videntur *Augustum* et Maxentio, dum ita loquerentur, fecisse, quam *Cæsarem*. Primo, quia cum imperium, quod sic Maxentio tradebant, eriperent *Cæsari*, qui *Augustus* erat, non *Cæsar*, consequitur inde a traheret, *Augusteam* dignitatem collatam potius fuisse per eos milites in Maxentium, quam simpliciter *Cæsariam*. Illos enim erectam revera voluisse Severum, non portionem tantum imperatoris potestatis, quæ exinde a Maxentio cum vero *Cæsaris* nomine administraretur, sed potestatem integram, hæc verba, nec paulo post sequuntur, indicant : « Severum (Galerium) accessit, hortatus ad recipiendum imperium, et quod totum igitur Severo in Maxentio gratiam fecerat ablatum. Secundo autem, si laudati milites Maxentium solo *Cæsaris* imperio donassent, nullo modo potius a Maxentio patrem suum Herentium bis Augustum militare, cum eji modi nuncupationes ad Augustus proprias, non ad *Cæsares* pertinerent. Atqui, cum Herentium sententia testantur, a Maxentio Herentium patre purpuram misit, et bis Augustum nominavit. A Porcario, in ex capitibus 28 et 52 inter se contra discimus, necdum Galerius Maxentium, eademque opera nos alios, vacitari omnes *Imperatoris* hinc passus, et quam jam Maxentii potestas, ut ut novissime *Augusteam* Herentio patri reddidisset, Augustum tamen sui patris excedebat; qui non proinde tunc erat *Cæsar*, quando cum Herentio restitueret, sed *Augustus*, ac quodammodo etiam plusquam *Augustus*.

Totam itaque historiam nostram seriem evidenter turbat Toinardus, licet dicere, dum ex eo quod infra legimus, et oderat (Galerius Maximianus) hominem, et tres Cæsares, computato Maxentio, facere non poterat, colligit, Maxentium nil aliud factum fuisse a memoratis militibus, quam *Cæsarem*. Neque enim attingit noster vel tantillum iis verbis, quo potestatis genere donatus fuerit Romæ Maxentius in illa *Prætorianorum* seditione : sed quid Galerius ad primum de *Prætorianorum* factum nuntium in mente venerit, et nequiverit tamen duobus de causis a seipso impetrare, ut aggrederetur vel faceret.

Ante omnia ergo, quoniam rem integram ordine recitare operæ pretium est, pauci illi milites, qui Romæ in castris relicti, et opportunitatem nacti, Maxentium purpura induerunt, non *Cæsarem*, sed *Augustum*, cum ita induerent, fecerunt; disertusque est in eam rem Eutropius, libro x, his verbis : « Romæ interea, Prætoriani, excitato tumultu, Maxentium Herentii filium, qui haud procul ab Urbe in via publica morabatur, *AUGUSTUM* nuncupaverunt. » Neque pariter iidem Severo solam imperii sedem, sed imperium integrum pro virili abstulerunt. Paulo post vero, allato semel hujus rei nuntio ad Galerium, cogitavit Galerius, utrum qua jam ratione de Constantino, quem Constantius Augustum moriendo creaverat, fecerat ipse pro senioris Augusti jure merum *Cæsarem*, factus esset similiter merum *Cæsarem* de Maxentio, quem memorati milites Augustum constituerant. Sed istud tandem consilium post quam plus minus animo agitasset, duplici de causa repudiavit. Una, quoniam Maxentium valde oderat, nec, præ eo odio, impetrare a se poterat, ut vel illum *Cæsarem* nuncuparet. Altera autem, quoniam præterea per venerandam Diocletiani dispositionem capite 18, laudatam, tres simul *Cæsares* nequibat esse in republica. Quapropter sese alio convertens, Severum accessit, et hortatus ad recipiendum imperium, misit eum cum Maximiani Herentii exercitu ad expugnandum Maxentium, ut ab omni scilicet imperio Maxentius excluderetur. Ac denique eum post illam Severi adversus Maxentium expeditionem, non modo non expugnavit fuisse Maxentium, sed e contra plusquam duplicata fuisset Maxentii copiæ, periissetque Severus, et Maxentii etiam potestas ipsam Herentii Augusti potestatem receter in pristinum locum restitui superaret, tunc temporis, inquam Galerius, qui simplicem *Cæsaris* appellationem tantæ potentæ homini tribuere vellet, nec satis Maxentio, nec sibi ipsi sat tutum fore judicabat, et qui insuper omnem summi imperii spem Maximino Daicæ volebat adimere, se Liciniumque *Augustos*, Maxentium vero et Constantinum *filios Augustorum*, *Cæsarium* nomen de medio tollendo, nuncupavit; concesso tamen eisdem non multo post ipso quoque *Imperatoris* titulo, ea occasione, quæ in fine hujus capituli memoratur.

Maxentium Romæ factum imperatorem. Maxentius, ut ex Laetantio, capite 46 (imo 44), liquet, 6 kalendaris Novembris, id est, 27 Octobris, imperator Romæ appellatus est; et teste eodem Laetantio, capite 46 (potius, 26 et 25), Galerius Maxentium imperatorem dictum non accepit, nisi postquam Severum Augustum et Constantinum *Cæsarem* appellavit. *Pactis, ad an. Ch. 506. mem. 11.*

Cum statisset, Galerius nempe Maximianus. Quorum nomen prius a Gallicæ Parisiensis versione, posteriori vero ab Anglica suppletum.

Orbem terræ devorare. Figuraturum locutionum *συνπιπιον*, quam feliciter tralatio novissime laudata explicuit in hunc modum : totius imperii opes exhaustire; to exhaust the wealth of the whole Empire. Possit et hic Ciceronis locus pro Domo sua vice commentarii esse : « Non enim arbitror, cum post meum discessum omnium locupletum fortunas, omnium provincialiarum fructus, et tetrarcharum ac Regum bona spe et avaritia devorasses, » etc.

Prostitit. Ms. liber. *prostituit*; ut quidem ex prima

Baluzii editione, quam reliqui postea editores secuti sunt, colligere est. Velleque sane id præteritum secundæ vii clarissimi curæ non mutassent. Quorsum enim, cum *prosiluit* laud minus in usu fuerit apud Latinos, quam *prosilivit*? Livius, libro vii Belli Punici: «Asdrubal clamore equitum excitatus... ex tabernaculo *prosiluit*.» Idem alibi: «Prope attonitus miraculo Rex cum a sede *prosilisset*.» Atque ante illum Virgilius, libro v *Æneidos*:

. finibus omnes,
Haud mora, *PROSILVERE* suis.

Quid? quod si *prosiluit* nequisset servari, mutandum credo, pæius fuisset in *prosiluit*, quod infra tibi capite 30, occurret, quam in *prosilivit*. Sed, uti jam dixi, veteris membranæ lectio proba est; habuitque verbum *prosiluit* tria simul præterita, *prosiluit*, *prosilivi*, et *prosilivii*. Confer dicenda capitibus 30 et 49.

Ab hac captivitate. Id est, ab hoc tributo, si Maucroixii versionem (1), vel ab hac indictione, si anglicam (2) sequi voluerimus. Neque certe negandum, quin apud undecimi et duodecimi sæculi scriptores, *captiones* et *capturæ* talia indigent. Sed præter quam quod hæc voces ætatis infimæ sunt, differunt etiam plurimum a vocabulo *captivitas*. Quare nunc quidem longe præstiterit, meo iudicio, per *captivitatem*, *captivitas* signum vel notam intelligere. Non quod revera captivus esset populus Romanus, sed quod ut captivus tractaretur a Galerio, noster supra, capite 23, de iisdem censibus, atque aperte quæ nunc de huius loci sententia dicimus, in antecessum firmans: «Census, ait, in provincias et civitates semel missus, censoribus ubique diffusis et omnia exagitantibus, hostilis tumultus et captivitas horrendæ species erant.» Possit autem, si in istis, «ad hanc usque proslivit insaniam, ut ab hac captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immunem,» *captivitatem* recte de captivitas nota vel signo accipimus, aliquid inde lucis loco Pauli ad Corinthios accedere, ubi vulgo interpretes *ἐξουσίαν* pro potestatis iudicio sumunt. Contra est, *Οὐκ εἶναι ἡ γυνὴ ἐξουσίαν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς* (1 Cor. xi, 10.)

Eodem fere tempore castra quoque sustulerat. Locus varie acceptus a doctis.

Id est, numerum militum prætorianorum valde immi-
nuerat. Maucroixii versio, cuius verba sunt: *En même temps il avait extrêmement affaibli le nombre des soldats prétoriens.*

Hoc est, aliquot privilegia prætorianis cohortibus *ademerat*. Tralatio anglica, ut ex his patet: «He had also at the same time made an attempt upon some of the privileges of the pretorian bands.»

Sustulerat. Malim, *transulerat*. GAL.—*Castra... prætorio sustulerat.* Id est, ex parte. Neque enim eos penitus dicendus sustulisse a quibus factus est imperator. Siquidem secundum Zoziuum, *προσλαβὸν ὑπηρέτας τῆς ἐγχειρήσεως οὗς Πραιτωριανούς καλοῦσιν, εἰς τὸν βασιλεῖον ἦρόν τε καὶ τοὺτον ἀνεβίβασθη, μεγάλας ἀμείβεσθαι δωρεάς τοὺς αὐτοῦ δούλους αὐτῷ κατεπεργελάμενος.* Edit. Oxon. et Cant. Quibuscum faciunt Baluzius et Cuperus.

Mea symbola est, omnia planissima fore, si pro *Eodem fere tempore, etc.* alio tantum ordine legerimus, *Eodem tempore castra quoque prætorio fere sustulerat* Ita autem faciendum esse suadent primo quæ proxime sequuntur: *Milites pauci qui Romæ in castris relicti erant.* Nam si revera pauci milites relicti Romæ fuerant in castris, *fere ergo castra prætorio sustulerat* Galerius, quæ nostra lectio est: non vero prorsus sustulerat, quod recepta vocum dispositio innuit. Et deinde, cum constet, nequaquam nos-

trum numero multitudinis scripsisse in antecedenti-
bus, *Cujus motus hæc fuerunt causa*, sed singulari numero, *Cujus motus hæc fuit causæ*, præstat certe duas res, e quibus seditio, quæ de agitur, nata est, eodem præcise tempore accidisse, quia ita melius quasi unica fuerit causa illius motus, quam si diversis temporibus evenerint. Quare ob id quoque legitimum notius evenseam, *Eodem tempore, etc.*, quam *Eodem fere tempore.*

Nacti. Ita quoque prima Baluzii editio. *Cetero, nacti.* Vide oronino quæ de ea re observantur supra Columbo.

Occisus quibusdam judicibus. Inter quos Abellina interfecit τὸν τῆς πόλεως ὑπαρχον. Edit. Oxon et Cant. Idque quod addit, ex Zoziuo.

Quibusdam judicibus. Judices hi non erant ordinarii et civiles, sed domestici principum et militares, de quibus supra capite 22. «Judices militares, humanitatis litterarum rudes, sine assessoribus, in provincias missi.» Fit et eorumdem mentio, cap. xvii, ubi de morbo agitur Dioeletiani. *TOLLITUS.*

Qui erat concitatus. Id est, interpretante Maucroixio, qui jam contra *Galerium male animatus erat*; et secundum versionem anglicam, qui erat valde irritatus. Ego vero explicare malim, quem eo ipso tempore videre erat concitatum turbasque facientem; ob illos nempe Censitores, quos audiverat ordinari, ut Romanam missi describerent plebem Gallicæ, iniquitate quoque modo non minus proprio quam brevi, *sente* é.

Maxentium purpuram induerant. Emendasse videtur, *Maxentium purpura induerant*. GALUS.

Turbatus est, etc. Galerius nempe, secundum Maucroixium. Maximianus scilicet, secundum tralationem anglicam. Utrumque conjungit merito Baluzius.

Nec tamen nimium territus. Locutio sic satis notanda, sed cuius vim forsitan nulli melius hodie senserint, quam Galli, quibus (etsi, quod miror, aliter verterit Maucroixius), familiarissimum est videns verbis dicere, *U toutefois pas trop ébranlé.* Utrumque autem proprie, quando quis, uti hic, me timore turbatur, nec ineptus redditur animus ad discipiendum quid opus sit facto. Similique dicendi genere notet infra, capite 40, non nimis Augustus proxima: ubi vide notas.

Hominem. Pro quo *Maxentium* in sua versione posuit commentarii vice Maucroixius.

Et tres Cæsares facere non poterat. Id est, et præterea Constantino Maximinoque Dacia, quos jam ambos, licet diversissima mente, Cæsares fecerat, tertium; evehendo extra ordinem Maxentium ad eisdem Cæsareæ dignitatis apicem, addere non sinebat dispositio, de qua loquuntur supra Baluzius et Cuperus.

Semel fecisse quod voluit. Quando scilicet Constantinum Cæsarem fecit invitus: quæ Maucroixii interpretatio.

Hortatur ad recipiendum imperium. Suum scilicet. Est enim hic *recipere*, non rem, quæ tibi demum datur, accipere, quod anglica versio suggerit, sed rem, quam jam ante habueris, recipere, sicut optime transtulit Maucroixius, et docte tibi explicabit amplissimus Cuperus. Vellem tamen, ne quid dissimulem, Maucroixii tralatio, quæ simpliciter est: *Il l'exhorte à recouvrer l'empire* (hortatur ad recuperandum imperium), possessivo nomine auctor esset: *Il l'exhorte à recouvrer son empire*; *hortatur ad recuperandum suum imperium*, ne videatur utrumque indidit Severum fuisse seniore Augustum; quod esse non erat.

Militi eum cum exercitu Maximiani. Heroulli natorum, seu senioris, quod postremo lucis causa contempit Maucroixius in sua versione; neque laudandum, ut mox patebit, inessum, moxente pariter ad requentiam intelligentiam anglica, eundem Maximianum fuisse Maxentii patrem. Sed is porro Maxentius, ut proxima ostendit, nesciebat quid contra se, Galerius Maximianus moliretur, quanto uti Severus ab

(1) Galérius passa jusqu'à ce comble de fureur, de vouloir assujettir le peuple romain même à ce tribut.
(2) Maximian preceded tho that pitch of Madness, that he would not so much as grant the city of Rome an exemption from this tax.

Ita ad sese expugnandum cum patris sui Maximiani A Herentii exercitu missus est.

Maxentius tanti facinoris sibi conscius. Hoc est, sumptis sine senioris Augusti consilio purpuræ, usurpatisque simul Italici imperii, quod Galerius Severo cum Occidente cesserat.

Licet jure hereditatis paterno milites traducere ad se possit. Sensus est, licet sibi minime impossibile videretur paternos milites, siquidem a Severo contra se adducerentur, in suos partes hereditatis jure traducere. Sunt autem paterni illi milites iidem, qui patris ante versibus exercitus Maximiani vocabantur.

Maximus socer. Hoc est, Galerius; quod et maxime Macrobianus, illustrandæ narrationis gratia, suppressis auctoris verbis, ponere.

Quærat quærens. De vi hujus adverbii Columbum consule.

Se a periculo impendente muniret. Hanc phrasim idem vir ductus ibidemque loci, variis tuetur exemplis.

Patri suo. Seniori nempe Maximiano, sicut additum a Macrobio in sua translatione.

Post depositum imperium in campania moranti.

Ἐπειὶ τοῦ πατρὸς ἐκείνου ἀρρωστῶν Μαξεντίου, inquit Zozimus, τὸς Ἀυγαστίου ἐν τῷ τότε ἢ ἐξοουσίας ἐπὶ τῆς Ἰταλίας. Quæ ita conciliat Baluzius, secessisse quidem Herentium in Lucaniam cum imperium deposuerat, sed tum cum ista agebantur, in Campaniam venisse Edit. Oxon. et Cant. — Neque sane aliter Baluzius. Sed vero hujus loci verbis, quomodo hæc omnia sumpta sunt, longe aliud significari, res ipsa, et ambæ clarissimorum Interpretum versiones perspicue ostendunt. Gallica: *Il envole présenter la pourpre à son père, le vieux Maximien qui, après son abdication, faisait son séjour dans la campagne.* Anglica autem: *So he sent the purple to his father, who had lived in Campania ever since his resignation of the Empire.* Quid si igitur in eo loco, ut alicubi apud Cicero, *et post*, sequente commate, atque alibi aliter in illo loco, *postea* valeat? et in nostro rursus, Cicero, imitatione, qui, *Ego morabor te pro Ego te expectabo*, in epistolis ad Atticum usurpavit, *depositum imperium in Campania moranti*, pro *expectanti*, dictum fuerit? Tunc profecto nulla magis videbitur superesse difficultas, quam si planissime haberemus: *Patri suo postea, depositum imperium in Campania expectanti*, etc. In quam scilicet Herculius, audito seculi quo pacto Romæ filium suum Maxentium prætorum Augustum nuncupasset, summa quidem celeritate, nec sine magna spe recuperandi imperii advolaverit e Lucania, ubi jam inde a deposita ingratis purpura privatus consenescebat: sed ita tamen, ut intra Campaniæ limites sese tandiu tenere voluerit, donec utrum sibi filius resumendæ purpuræ potestatem faceret, rescivisset. Juvatque admodum, quamvis singula minus distincte recitet, Eutropius, his verbis: *« Romæ intra Prætoriam, excitato tumultu, Maxentium Herculii filium, qui haud procul ab urbe in via publica morabatur, Augustum nuncupaverunt. Quo tantum Maxentianus Herentius ad spem erectus resumendi fastigii, quod invito amiserat, Romam advolvit e Lucania, quam sedem privatus elegerat, in agris amoenissimis consenescens. »* Placet itaque, quo sic destinam, hæc distinctio: *« Patri suo post depositum imperium in Campania moranti, purpuram mittit. »* Neque ista Cicero dissimilis est: *Hora post, Antiochum Gabinum nescio quem, etc. condemnarunt. »*

Bis Augustum nominat. Explicat hanc locutionem Joinardus suo loco.

Et qui deposuerat invito. Purpuram scilicet, *ἀπο τοῦ πατρὸς*, eoque proprio. Præcessit enim et imperium, quod æque bene ratio latinitatis pateretur subaudiri. Sed remotius est. — *Et qui. Lego, et quia.*

GALE.

Libenter arripuit. Eandem nempe purpuram. Quæ de re multo plura Baluz.

Severus interim vadit. Vadere nonnunquam de hostibus qui armati, præliandique animo, procedunt, dicitur. Virgilius, *Æn. II* :

Spoliis se quisque recentibus armat.

Vadimus inmixti Danais, haud numine nostro,
Multaque per cæcam congressi prælia noctem
Congerimus;

et Livius pariter, libro III: *« vadunt igitur in prælium ab sua parte omissum, et locum ex quo cesserant repetunt; momentoque non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis cornu. »* Imo quandoque etiam usupatum videas de illis, qui sese huc aut illuc, jam præliantes, conferunt. Ennius, lib. VIII, *Annal. versibus supra laudatis* :

Non ex jure manu concertum, sed mage ferro
Rem repetunt, regnumque petunt:
Vadunt solida vi;

B nec dissimili ratione Livius, libro XXVI: *« Cum inopinato in castra Romana Numidæ Hispanique cum elephantis irrupissent, elephantum, per media castra vadentes, stragem tabernaculorum ingenti sonitu ac fuga abruptum vincula jumentorum facerent. »* Quare omnino possis Columbi emendatione carere.

Et se contra quem venerant tradunt. Corrige, *ei se contra quem*, etc. GALE. — Ita quoque emendaveram, quia mire gaudet noster *ἀνανδότης*. Sed potuit etiam scripsisse, *et se ei*, vel *illi*, *contra quem venerant tradunt*; aliaque id genus.

Sed occur. jam resumpto imperio Maximianus. Senior nimirum; quod non male ambobus interpretibus supplendum visum est. — Currenti anno (306), Maximianus Herculius, qui post depositum imperium in Lucania morabatur, a Maxentio filio, dum is in Campania esset, Romam vocatus est, ab eoque iterum Augustus nuncupatus, ut jam ex Lactantii capite 26, diximus: quod præsentis anno factum, non tantum ex laudato Lactantii capite, sed etiam ex ejus consulari ordinario anno sequenti (307), juxta primam consularum Cæsareorum regulam assumpto colligitur. PAGIUS, in *Crit. Baron. ad An. Ch. 306, num. 15*.

Cujus adventu Ravennam confugit. Zozimus ait, occisum fuisse ad Tres Tabernas, ut captus fuerit Ravennæ. GALE.

Maximiano. Illi nempe, qui mox initio capituli 27, nominabitur simpliciter *Herculius*, et ita simul ab alio Maximiano distinguetur. Locus est, *Herculius vero cum Maximiani nosset insaniam.* Judicet hinc obiter æquus lector, quam multis locis hic libellus sit non subobscurus tantum, sed obscurus, quamque satius auctori nobisque fuisset Herculium ubique, verbi gratia, *Herculium*, et Galerium pariter ubique *Galerium* nominasse.

Vestemque et purpuram eidem, a quo acceperat reddidit. Locus non una de causa notabilis. Nam quod primo supra vidimus, Severum missum fuisse a Galerio ad Herculium Maximianum, ut eum Herculius purpura indueret (sunt enim *senex Maximianus capituli 18, et Herculius Maximianus* idem homo), id hinc discimus fuisse factum, adeoque Severum ab Herculio purpuram accepisse. Et, quod jam secundum præcipuumque est, Severus qui ita purpuram ab Herculio acceperat, non nisi Cæsar factus fuerat, eum illam acciperet. Sed quando eandem Herculio reddebat, recenter factus erat Augustus a Galerio, ut in fine capituli 25, traditum. Nec videtur proinde Augustorum purpura diversa a purpura Cæsareum, cum quam Severus ut Cæsareæ potestatis insigne ab Herculio habuerat, eandem, jam Augustus factus, Herculio a quo habuerat, reddiderit. Addo, quod eodem pertinet, Diocletianam, capite 19, eum se purpura, quam hæcenus ut Augustus et senior Augustus induerat, exeret, velleque simul convocata militum concione hominem, quem una cum Severo novum Cæsarem pronuntiare tantum non desinebat, tradita in eorum oculis purpura notum facere, haud diver-

sata ab illa, qua se exiit, Maximino Dala injectisse, sed eandem: et Hule purpuram Diocletianus injecti suam, qua se exiit, et Diocles iterum factus est. Nescimus porro, an ita quod satis sit ad amplissimi Cuperi quæstionem superius memoratam responderimus. Sed vix certe quæ nunc a nobis observata sunt, prætermitti poterant; nec quidquam meminimus in contrarium, quod valeat præponderare.

Vestemque et purpuram. Quærit supra Columb. an sit *deà deà*. Idque negat, credens potius interiorem et anteriorem vesiem intelligi. Ego contra *deà deà* esse existimo, eamque unice vestem significari, quæ simul fuerit purpurea, et exterior, ob hæc nimirum auctoris nostri verba secum collata:

Senex Maximianus... ut posset (Constantinam) fallere, deponit regiam vestem, cap. 29.

Senex Maximianus... cum jam Constantinum vestiret intrasse fines Barbarorum, repente purpuram sumit, eodem capite in sequent.

Sed nec manifeste alia mens fuit doctissimis interpretibus: quorum Gallicus *vestemque et purpuram simpliciter verterit, la pourpre*, ad verbum purpuram: anglicus vero *the imperial purple*; imperatoriam purpuram, in hoc etiam confirmante palam ultimo, quæ nos modo de indiscreta Caesarum imperatorumque purpura diximus, quod *imperatoriam vocaverit eam purpuram, quam Severus, cum ab Herculo Cæsar fieret, accepit: and gave back the imperial purple to him from whom he had received it.* Celebre autem figuræ, quam hic laudamus, exemplum est, si quis aliquod requirat, Virgilianum illud:

... Laticis, qualem pateris libamus et auro,
pro pateris aureis, inquit Servius; atque alibi:

Victori velatum auro vitisque juvenem,
pro vittis illidem aureis. Necnon in Actibus apostolicis, ex meliori doctorum sententia, ταυροσὶ καὶ ἀσβυρατῶν ἐπι τοῖς πλάταις ἐβύμας, id est, vertente inter alios Beza, cum lauros vittatos, seu coronatos, ad vestibula adducisset.

Quo facto, nihil aliud, etc. Præstat sine dubio cum Abcensi editione, et ambabus tarsam versionibus, distinctionem tollere post *facto*, atque uno spiritu legere in hunc modum: *Quo facto nihil aliud impetravit, nisi bonam mortem. Certe lachetè ne putâ obtentit qu' une douce mort.* MAUCROIX. — *But all that he could obtain by his submission, was a gentle death.* Tralatio anglica.

Bonam. Id est, lenem, ut modo Maucroixius: quod et proxime sequentia confirmant, *leniter mori coactus est.*

Nam venis et incisis. Fractis laqueo cerycibus, secundum Zozimum. Edit. Oxon., et Cant.

Et Molim sibi. GALE.

Leniter mori coactus est. Anno scilicet Christi 507. PACIUS, ad An. Ch. 306, num. 40, in fine.

Ab hoc capite suos persequi. Lego, *ab hoc cepit suos persequi.* Cum antea scilicet sevisset in solos Christianos. BORELLEUS.

Ab hoc capite suos persequi. Vitis hujus mendosissimi loci facile remedium, si cum Nicotao Heinsio legamus: *Ab hoc cepit suos persequi.* *Ab hoc.* est post hoc. In capite, pro cepit, ut multi scribebant, peccatum est literarum, transpositione. GALEVIUS. — *Ab hoc capite suos persequi.* Addè *corperant.* Sed forte plura exciderunt. TOLLIUS. — *Ibi est hiatus.* ALLIX

CAPUT XXVII.

Herculius vero cum Maximiani nosset insaniam. Perioche in speciem perspicua, sed inde vere obscura, quod is primum, de quo nunc agitur, *Maximianus*, alius plane sit ab eo, qui hoc nomine indigebatur in proximè precedentibus. Tum, quod idem ille antecedentiam *Maximianus* vocetur jam inopinanter *Herculius*. Hæcque adeo obscuritati mederi volentes clarissimi Maucroixius et Burnetus, verterunt, ille quidem tamquam nostri verba sint: *Senex vero Maxi-*

minus cum Galerii nosset insaniam. *Le vieux Maximien, qui connaissait la fureur de Galerius.* Hic autem, ac si recepta lectio esset: *Senior vero Maximianus cum junioris Maximiano nosset insaniam.* *(But Maximian the elder knew well the madness of Maximian the younger.)*

Adjuncto Maximino. Editio Oxon. anni 1680, p. 108, in Emendationibus, quæ serius occurrerant. Vulgatam scripturam secutus est Maucroixius in sua versione, correctionem Burnetus. Vade in, quid Tomarido de utraque lectione pronudietur supra in Notis ad hunc locum, et ad caput 18.

Duplicatis copiis. Pro quo duplicatis viribus simili-mo sensu reperies in fine capitis 36.

Quibus resisti nullo modo posset. Cum puncto et comate. GALE. — Emendandum puto: *Quibus cur resisti, etc.* BORELLEUS: — Placet admodum. Nisi quod potuit etiam noster scribere: *Quibus resisti nullo modo posset: in beque munita, vel et orbe munita;* adeo ut copia absorpta sit a præcedente voce. Sed ultimam, scio, legendi rationem teretes aures minus amabunt.

Urbe munita, et rebus ceptis inimicis diligenter instructus. Hic mendum cubat. ALLIX. — Locus deper-vatus, quique vix aliter videtur in integrum restitui posse, quam si legatur: *Urbe munita, et rebus ceptis in timere diligenter instans, vel insistens.* Edit. Ox. et Cant. — Locus contaminatissimus. Qui purgari possit, incertam est. Heinsius empererat: *Urbe munita, et se super ceptis inimicis diligenter instans;* hoc est, diligenter mans et inquirens, quid consili capere in-iminet. GALEVIUS. — Emenda: *Urbe munita, et rebus necessariis non minus diligenter instructa;* aut, si hoc non placet, *Et recentibus copiis non minus diligenter instructa.* TOLLIUS. — Corrigo: *Urbe munita, et præceptis amicis diligenter instruens;* sive, *Et rebus contra inimicos diligenter instans, vel insistens.* GALE. — *Molim ego: Urbe munita, et rebus aptis inimicis diligenter instructus;* modo non res apte imitæ, sed res apte immitæ intelligantur, id est, aptæ ad arcendos et proinde ad a motis inimicos: *des choses propres pour des ennemis,* inquit quotidie Galli ad verbum, quælibet alia erant scorpiones, catapultæ, et reliqua hæc genus. Herodas lib. v: *Scorpionum, catapultarum, ceterorumque telorum, quæ ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat.*

Sua minoris filie nuptiis. Maucroixii versio, seu veritas parapsaras est: *par le mariage de sa fille Fausta;* sua Felix Fausta nuptiis. Recte. Ceterum Baluzium, ac Tomaridum insuper ad hunc locum.

Ille interea Galerius. MAUCROIX. — *Maximianus inter.* Tralatio anglica.

Ad urbem accessit. Roman scilicet, quod non immerito interpretes è sequentibus, et communi latinis usum, simpliciter et rotunda in suis versionibus passerunt.

Ad circumsedenda mania. Malebat, credo, vir doctus, cujus nomen, propter vel incertum, tacebat: *Ad circumdanda mania.* Sed nulla a ratione opus est. *Mulnam circumsedere, Galoniam circumdare, oppidum circumdare, etc.* aut, ut nonnulli codices habent *circumdare,* atque in genere, quædam familiaria sunt in Philippicis, et aliis, pro *circidare,* et similibus.

Estimaverunt illam. Virgilius Eclog.

Illam ego hinc nostræ similes, Melioræ putari,
Stultas ego, hinc nostræ stultior, etc.

TOLLIUS.

Secer generum oppugnaret. Id est, Galerius Maximianus Maxentium: quod vel hæc caputis 26 ostendere possint: *Maxentius tunc incitatus sibi consensit, cogitans, ubi mori posset, ut Maximianus ad eum, cum suo exercitu ad se oppugnandum veniret.* Addece tamen quæ ex Tristano manant, et anglicissimi Cuperus.

Et quod Romanis militibus, Romanam transiit signis. Editio Abcensis, mutata, neco inditum distinctione optime

la pessimam: Et quod Romani milites, Romanis translatis signis, inueniam reliquerunt.

Imperium reliquerunt. Galerii nimirum quod Maucroix non supervacaneum visum est explicare: *Se relâchèrent contre Galérius*

Demissisque animis. Præstatorit demissisque legere. **BOHERELLUS**, item **GALE**, a quibus nec diversus abit **Columbus**. — Tam *demissis* quam *demissis*, hic legi et commode exponi potest. Sed prout melius. *Dimittere animos*, id est, omittere et abjicere superbiam. *Dejicere animum* potius quam *animos* dicitur. **TOLLIUS**. — *Demissisque animis.* Nihil verius **Columbi** correctione, *Demissisque animis*. Nam quam demisso animo provolatus fuerit ad genua militum, sequentia docent. *Dimittere animum* quod sit, **Latium** ignorat. **GRAEVUS**.

Donec promissis ingentibus flexit animos eorum. Hæc ex secundis curis **Baluzii**. Prima namque editio, quam et cætera postea imitate sunt, manuscripti codices lectionem ad hunc modum in auctoris verbis representaverat: *Donec promissis ingentibus flexit animos quorundam vel aliquorum.* Adde **Baluzium**, **Columbum**, et **Toinardum**.

Felix animus, quorum. Hic mendum latet. **ALLIX**. — Facilis emendatio: *Flexit animos eorum.* Edit. **Oxon.** et **Cant.** — *Enfin la grandeur de ses promesses en toucha quelques uns.* **MAUCROIX**. — Ex ejus proinde conjectura scriptum olim: *Donec promissis ingentibus flexit animos quorundam vel aliquorum.* Adde **Baluzium**, **Columbum**, et **Toinardum**.

Si cum paucis. Variant hic interpretes, quorum alter de paucis equitibus, alter vero de parva militum manu accepit. *Si on eût envoyé de la cavalerie après lui.* **MAUCROIX**. — *If he had been pursued by ever so small a body.* Versio anglica.

Utensilia. Res ad victum necessaria. Edit. **Oxon.** et **Cant.** similiterque interpretes. — *Utensilia sunt cibaria, copie necessariae victui, Tacitus i Annal. 70, Pernocitare sine utensilibus, sine igne.* Vide quæ ibi notavit vir summus, **Joannes Fridericus Gronovius**. **GRAEVUS**. — *Utensilia.* Notabilis hujus hic vocis notio. **TOLLIUS**.

Quo pestiferum. Lege: *Qua pestiferum.* **TOLLIUS**.

Mulieres corruptæ. Nempe vi, quomodo in præcedentibus: « Dedit militibus potestatem, ut dispersi quam lætissime diriperent omnia, vel *corrumpere*. » Sequitur mox synonyma voce de virginibus: *virgines violatæ*; ut non proinde perpetua sit differentia, quam capite 8, occurrere posse credidimus et firmavimus inter *corrumpere* et *violare* in dissimili argumento. *Women were forced,* versio anglica; quod non nisi de mulieribus vi corruptis, seu violatis in usu est.

Extorti parentes et mariti, ut filias, ut conjuges, ut opes suas proderent. *Extorqueri* vulgo, non de personis, sed de rebus usurpatur: *torqueri* vero de personis; ut, uno verbo, res communiter *extorqueantur*, *personæ torqueantur*. Priori pacto, *extorquere pecuniam*, *extorquere talenta Attica 50*, *extorquere ferrum*, *extorquere auxilium*, apud **Ciceronem** cum quam plurimis aliis ejusmodi locutionibus occurrunt. Posteriori vero, noster supra capite 14: *Judices universi, omnes denique, qui erant in palatio magistri, data potestate, torquebant*; et paulo post rursum: *Nihil usquam reperiebatur, quippe cum familiam Cæsaris nemo torquebat.* Item capite 21: *Torquebantur ab eo non modo Decuriones, sed Primores etiam civitatum*; et pariter capite 25: *Si omnia defecerunt, ipsi contra se torquebantur.* Quare vel nunc compositum *extorti* pro simpliciter *tori* eadem ratione habeamus, necesse est, quæ **Latinis** *territis et æsternis, pavidus et expavidus*, cæteraque hujus generis promiscue fere adhibentur. Vel sensus est, parentes et maritos adeo in illa occasione tortos fuisse, ut ab eis tandem, ubi **Joel** filias, conjuges, opes ab-condissent, **Galeriani** milites extorserint: dicente nimirum haud dissimili sententia **Cicerone** in **Tusculanis**: *Quoniam extorsisti, ut fueret.* Eligant docti quod maluerint.

Hoc modo se ad suas sedes recepit. C'est ainsi que

A *Galérius regagna les terres de son obéissance.* **MAUCROIX**. — Hoc modo se **Galerius** ad ditionis suæ terras recepit.

Hostiliter universa vexasset. Vera est ergo **Vorstii** ad **Sulpicium Severum**, primis Christianorum persecutionibus vexationem. **Veren** in **Historia Sacra** linuine tribuentem, annotatio: « *Vexare*, ut **Asconius** docet, *ingentis calamitatis usum significat.* Et passim auctores id verbi jungunt talibus, quæ ingentem calamitatem utique significant, scribuntque *vexare et perdere, diripere et vexare, populari et vexare, vexare et spoliare.* » Nam et hic *hostiliter universa vexare* habemus; minusque adeo necessaria emendatio, quam proponit supra **Baluzius**.

Cujus titulum immutari volebat. Eundem ibidemque vide.

Sed Daciscum. Quippe qui ipse **Dacia** oriundus fuerit. Edit. **Oxon.** anni 1580. Item **Oxon.** anni 1684 et **Cantab.** anni 1685. Nisi quod hæc duæ legi insuper jubeant, *Dacicum*. — *Dacicum.* Alii legunt, *Dacicum*. Sed vulgata lectio illa **Severi** apud **Hist. Aug.** **Scriptorem** in **Maximino** defendi potest: *Thraciscum eum compellanſis.* **TOLLIUS**.

CAPUT XXVIII.

Post hujus fugam. Id est, *Postquam ita reliquisset Italiam Galerius Maximianus*, ut ex variis, quas eruditi in hunc locum contulerunt, curis colligere est. — *After that he had left Italy in this manner,* versio anglica. — *Après la suite de Galérius.* **MAUCROIX**. — *Hujus.* Nempe **Galerii Maximiani**. **PAGIUS**.

Maximianus alter. Is ergo, de quo supra capite 8: *Quid... Maximianus, qui est dictus Hercules?* quique alibi toties *senex Maximianus* in hoc libello vocatur, imo hoc ipso loco in **Maucroixii** versione.

E Gallia recepisset. In **Italiam** nempe, unde se contra paulo ante in **Galliam** receperat. **Cap. ult.** *Et ab urbe Roma tanquam Superbus alter exactus est.*

Habebat imperium commune cum filio. Nempe **Maxentio**. **PAGIUS**. Idque secundum translationem anglicam, in that part of the empire; hoc est, in ea imperii parte, quam eadem versio paulo ante *Italiam* nuncupabat, et in quam noster hujus capitis initio tacite posuit **Maximianum Herculium** sese e **Gallia** recepisse, id est, rediisse.

Quippe cum prior et major filii potestas. Subintelligi potest, *quod esset*: commodius autem, et ad perspicuitatem aptius addit. **TOLLIUS**. — *Quippe cum.* Corripo, *quippe quod.* **GALE**. — *Mea conjectura* est, emendandum esse, *quippe tum*, ut hoc temporis adverbio **Cecilium** noster significaverit, fuisse olim cum **Maxentii** potestas, quæ post redditum suo patri **Herculio** imperium prior et major erat sui patris potestate, non ejusmodi esset, sed inferior et minor.

Qui etiam patri reddiderat imperium. Accipio quasi noster scripserit, *quam adeo exerens*, vel, *qua etiam usus imperium patri reddiderat, illumque bis Augustum nominaverat.* Pro *etiam*, editio **Abœnsis** seu **causu**, seu ejusvis consilio, divisim habet, *et jam*. **Malleum**, si quid foret immutandum, legere *qua pro qui*, hoc pacto, *qua etiam* (subaudi potestate) *patri reddiderat imperium.* Neque aliter forte fuerat auctoris manus.

Ut sibi sua vindicaret. Hoc est, si **Maucroixii** versionem paulo liberius interpretemur, ut quæ sua fuerant, sibi vindicaret, et reciperet: ad verbum autem ut antiquam suam hæreditatem recuperaret: *De se mettre en possession de son ancien héritage*; quod mihi vel ob hunc **Victoris** locum, jam plus semel allatum, valde blanditur, *quasi partito imperio, cuncta que trans Alpes Gallie sunt, Constantino commissa.* **Africa** **Italique Hercule**.

Quia milites erant, etc. Ex veteri **Herculii** exercitu, quos in suas partes facile se pertracturum existimavit. Edit. **Ox.** et **Cant.** — **Rectius** sine dubio, amplius simi **Cæperi** imitatione, legeris, *quia sui milites erant, qui Severum reliquerant*, hoc sensu: quoniam eam

partem Maxentianorum militum, quæ paulo ab imperatore Severo, sublatis signis, desciverat, et sese Maxentio, contra quem venerant, tradiderat. Hercules suam proprie esse reputabat, non filii Maxentii: adeo ut admodum verisimile esset illos qui, quoniam olim patris fuerant, ad filium, relicto Severo, defecerant, defecturos pariter a filio ad patrem, quamprimum daretur occasio.

Ad filium. Ad Maxentium. *Maucroixii versio.*

Illum principem calamitatum. Id est, anglica versio: *The chief occasion of all the calamities, etc. præcipuam occasionem omnium calamitatum.* Maucroixio auctor et princeps non diversa hoc loco sonabant, qui ita nempe verterit, ac si posterius vocabulum hinc prorsus abesset: *l'ayant appelé l'auteur des calamités publiques, il lui arrache la pourpre.* Certum est non multum differre, si modo differant. Colligo ex istis Ciceronis locutionibus: *Princeps belli, princeps necis, princeps atque architectus sceleris;* similiterque ex ista Cæsaris: *princeps sceleris, et concitator belli;* in quibus haud tantum optimo sensu auctor pro princeps possit ubique substitui, sed in quibus præterea videas *sceleris principem et sceleris architectum*, synonyma esse, item, *principem belli et concitatorum belli.*

Diripuit, etc. Propter quod *seditionem et convitiâ militum tulit.* Eutr. libro x. Edit. Oxon. et Cant.

Purpuram. The imperial purple. Versio anglica, hoc est, imperatoriam purpuram; quod optime quidem convenit cum initio capitis xxvi: *Subito illi alius terror addatus est, generum ipsius Mœcenium Roma factum imperatorem:* sed non ideo labefactant quæ superius, auctorem nostrum cum seipso conferentes, collegimus.

Exutus. Ha quoque editio Aboensis. Cæteræ, *Exutus.* Neque aliter supra in fine capitis 4, *exutus ac nudus.* — Lege, *Exutus.* ALLIX.

Senex. Deest importune ista vox in editione Aboana, quod propter illos moneo, qui ea utuntur.

Tanquam Superbus alter. Scilicet Tarquinius, Romanorum rex ultimus. PAGIUS. — *Comme un autre Tarquin.* MAUCROIX. — Hoc est, tanquam alter Tarquinius. As *Tarquin the Proud.* Versio Anglica: id est, tanquam Tarquinius Superbus.

Superbus. Editio Aboensis, *Superbus;* cum majuscula littera ab initio: quo etiam modo rescribi volebat Galeus.

Exactus est. Delendum hic verbum substantivum, utpote infictum, et abundans. TOLLIUS. — Imo servandum esse, neque ullum ipsi vitium inesse, quæ jam dicam, perspicue, credo, ostendunt.

CAPUT XXIX.

Rediens rursus in Gallias. An. scilicet 307, circa mensem Augustum, ut ex libello de præfectis Urbis, a Cuspiniano primum et Onaphrio, tum a Bucherio in lucem edito, intelligitur. PAGIUS.

Ubi aliquantulum moratus est, profectus ad hostem, etc. Elegantius verbum substantivum post profectus infatur. TOLLIUS. — Vel cum supplemento alterius est legere oportet, *ubi aliquantulum moratus est, profectus est ad hostem:* vel distinguendum, *ubi aliquantulum moratus, est profectus, etc.* BOHERELLUS. — Item, quod ad posteriorem distinctionem atinet. Ego, qui propter afferendas proxime rationes posterius priori longe præferendum sit, nullus dubito.

Profectus ad hostem filii sui Maximianum. Id est, ad alterum Maximianum. Versio anglica. — Hoc est, ad Galerium in Pannoniam, uti transitulit Maucroixius. Omnia admitto. Agi enim cum de Galerio Maximiano (qui ab Herculo Maximiano diversus, vere inde alter *Macomianus* fuerit) tum de eodem degeate tunc temporis Carnuntum in Pannonia, et ad quem Hercules profectus sit et pervenerit e Zozimo atque aliis certissimum est. Quæro tantum, quomodo potuerit Hercules, redeundo, ut fecit, ex urbe Roma in Gallias, Carnuntum proficisci? Qui enim ex Urbe in Galliam

ibant, tergum prorsus obvolutebant Carnunto; Herculesque non se tantummodo in viam versus Gallias dedit, adeo ut cum Mediolanum, verbi gratia, pervenisset, susceptum iter deseruerit, ibique cæperit in Pannoniam tendere: sed rediit reapse in Gallias, quin et aliquandiu in Gallias post reditum fuit commoratus; nec nisi post eam commorationem ad Galerium filii sui hostem profectus est: « Rediens rursus in Gallias, ubi aliquantulum moratus est, profectus ad hostem filii sui Maximianum: » unde, vel si nolim, denuo rogandum, qui potuerit Hercules illo ipso tempore quo redibat ex Italia in Gallias, nec cessavit ad Gallias pergere, Carnuntum, Pannonie oppidum, cui dorsum vertebat, proficisci?

Hanc difficultatem eruditorum nemo, non dicam solvit, sed ne quidem tetigit. Solvet vero facile, opinor, receptæ interpolationis mutatio, paulo alius repetita, in hunc modum. « Quorum (militum) ira et clamore perturbatus est senex impius, et ab urbe Roma, tanquam Superbus alter, exactus est rediens rursus in Gallias, ubi aliquantulum moratus est, profectus ad hostem filii sui Maximianum. » Ita quippe Hercules concionem, in qua a Maxentii lumeris purpuram deripuit, non in urbe Roma habuerit, sed extra urbem, et fortassis etiam procul ab urbe, et ad hoc vel illud Latii oppidum, Hæricorum, puta territorii; « advocavit enim populum ac milites, » uti superius narratum. Idemque postea, ira et clamore militum de ipsius facto gravissime indignantium perturbatus, consilium subito cæperit in Gallias per urbem Romam revertendi. Mox autem, Roma ipsa, tanquam Superbus alter, fuerit exactus; idque, cum suum illud consilium exequeretur, hoc est, dum reapse in Gallias per urbem Romam rediret, ad quas deinde pervenerit, et a quibus denique, in illis aliquantisper moratus, contenderit in Pannoniam ad Galerium Maximianum filii sui hostem. Vides, uti admodum fallor, quam parvo labore non parva historia: series secum cohareat; item, quomodo contra Tollii sententiam id est post exactus non ineptum sit et redundans; postremo, uti quoque nihil necesse sit alterum est post profectus supplere, sed tantum distinguere: « ubi aliquantulum moratus, est profectus, etc. »

De componendo Reipublica statu. Lucretio valde propria, sicut ante initio capitis 26 notavimus. Vide sis. Estque alias hæc Sulpicia Severi quam simillima, paulo post *rebus domi compositis.* Locus integer, quo melius iudices, sic habet: « Nec multo post Tirhæ Rex Athiopum regnum Assyriorum invadit. Quo nuntio Sennacherib ad sua tendens conversus, freuens et clamitans victori sibi victoriam eripi, bellum omisit, missis ad Ezechiam litteris, cum verborum contumeliis denuntians se paulo post. rebus domi compositis, ad excidium Judæe mature rediturum. »

Cum eo disputaret. Non quo sensu vulgo *disputandi* sumitur, sed illo, quem ex Cicerone stabilitum supra videas in Cuperi Notis, et in Maucroixii Burnetique versionibus feliciter expressum hoc pacto: *Sous prétexte de conférer avec lui des affaires de l'empire.* MAUCROIX. — *He pretended that he went to concert with him, etc.* Irrolatio anglica. Quæ in utroque interprete latine sonant, quasi ut de imperii negotiis consilia conferrent et cæperent.

Regnum ejus. Id est, ut optime versio anglica, eam imperii partem quæ Galerio obtigerat: *his share of the empire.* Regnum enim proprie dictum non fuisse certum est. Sed, ut illis temporibus Imperatores et Cæsares nonnunquam regis nomine donabantur, ita quoque regni appellatione eorum ditones.

Exclusus a suo, quocumque tenuisset. Ex Aurelio Victore, quod nec nos ter capite 8 negabat imperii portio, quam Diocletianus administrandam Herculo commiserat, Italiae atque Africae limitibus continebatur. Sed nospiam nos ter, postquam semel capite xxxi re-umpti ab Herculo imperii mentionem fecit, vel tantillum Africanam ab Herculi regnum, aut ut regnum ad quod fuerit profectus, et a quo undique,

etsi suo, foris exclusus, nominavit, verum unice Italianam, quam sibi Herculius, ut suam, vindicare voluerit, non Galliam, in quam bis fugerit. Quare non dubitamus, eam *romanam*, à quo nunc, quocumque renisset, *caesarianam* fuisse dicendam, intelligere proprio oportet de Italia: sive non alia pars prioris imperii rediit, aeri Herculo per Italiam, quod satis crediderim; sive simul rediit à sibi Africa, quod videtur supra præfere amplissimos Cuperus, nec negaret forsitan Pagus, qui in Crit. Baron. ad annum Christi 336. num. 12, discrete ponit *Feliceum* Blum, *prætorio præfectum*, ad quem lex 21 Codicis Theodosiani inscripta est, ita fuisse *præfectum prætorio* Italie, ut in ea Africa quoque præfectura, contineretur.

Quocumque venisset. Nullum habet sensum, nisi displiceat a priori membro, et fiat initium sequentis periodi. ALIX.— Putabam, sensum optimum sine recepte distinctionis mutatione elici posse in hunc modum: nullam fuisse urbem in Italia, ad quam se Herculius recipere tentaverit, que non ei portas observaverit, aque ita, quocumque veniret, exclusum fuisse a suo regno, id est, a regno, quod sibi olim Diocletiana dispositione commissum solus tenebat, et hæretat postea commune cum filio, quasi postlimini iure.

Arat ibi Diocles. Hoc est, apud eum Maximianum, ad quem ante dictus est Herculius fuisse præfectus, prædeque apud Galerium Maximianum, seu, quod eodem redit, in aula Galerii, si cum Maucroxio ad sensum potius quam ad præcedentia vocabula volueris respicere: *Galerius arat depuis peu fait venir à sa cour Diocles*, etc.

Diocles. Hæc prima occasio, quæ data sit nostro loquendi de Diocletiano post istam capitis 19 pericopen: « Hinc purpuram Diocletianus injecta suam, qua se exiit, ita Diocles iterum factus est. » Unde, cum olim jam nos *Diocletianum*, sed *Dioclem* nominari volueris, videtur sequi Diocletianum, purpuram deponendo, ad præfecturam suam *Diocles* nuncupationem rediisse. Perseveram cum pariter capite 37, legamus: « Nam si quid reliquit vel Diocles, vel Maximianus reliquerunt, » et iterum capite 32: « Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Joviorum et Heremitorum cognoscimus, que præconi a Dioclete et Maximiano assumptæ? » Vixie sis tamen, ne quid tale incautus colligas. Noster enim capite 44, non *Dioclem*, vel *Diocletium*, sed *Diocletianum* dicitur appellat his verbis: « Augusta vero in desertas quasdam Syriæ solitudines relegata, postquam suum *Diocletianum* per oculos gentium coluntatis sua dicit: » et Eusepius quoque de eodem ad privatam vitam regresso: « *Diocletianus*, inquit, privatus in villa, que hodie præconi a Salonis est, prædicato otio stetit. » Adde, ne quæ prius indicam, Hieronymi locum superius citatum, Maucroxius, quæsi nosse an corrigens, *Galerius*, non quid potius eligeret antiqgens, *erat depuis peu fait venir à sa cour Diocles*, ou *Diocletien*, seu *beau père*; ad verbum: *Galerius Dioclem*, seu *Diocletianum*, suorum suum, potenter in aulam suam acceverat.

Est sane quid potius eligendum si didicisse nolim. Sed quomodoque ita iam nomine Diocletianus post nuperi ablati concessi volumus, aut resque vocatus fuerit, erat certe tam vel *Diocles* iterum, suo illo sibi, ut cum pariter supra, *Diocles iterum* potius est, scribatur; vel *Diocles*, seu *Diocletianus iterum* præfatus, si adijcenda su sunt membra conditionis: sed *Diocles*, seu *Diocletianus secundum privatus*, eo modo, quo quæ olim secundum consuetudinem apud Romanos agebant, *secundum consules* dicebantur:

A vel denique *Diocles*, seu *Diocletianus bis privatus*, sicut supra Herculius, capite 26, *bis Augustus* nominabatur. Et jam itarum omnium locutionum numerales litteræ nusquam magis fatalem numerum bestiarum Apocalypsicæ, si quis ea de Re Meldensis episcopi exemplo cogitare velit, concident, quam in cæteris superius memoratis contigit; quod ideo addo, ne se forsitan aliquo elabi posse crediderint vir clarissimus. Vide notulas in pagina subiectas (1).

A *venero nuper arcibus*, ut, etc. Diocletianus, si vera essent que ab eodem episcopo ad caput 13 Apocalypseos ponuntur, cæteros omnes imperatores ad Licinium usque fecerat, fuitque eorum quasi pater et origo: quin et Diocli (postquam is, abdicatedo imperio, *imperatoris* nomini validasset) conservata fuit quodam modo, secundum Cl. præsulem, potestas alios creandi. Hincque, pergente eodem, Diocletianum Galerius Maximianus ad se, cum vellet Augusti titulum Licinio dare, accersit. Sed primo, ut liquet ex cap. 24. Constantium, non *Diocletianum*, sed *Constantius Chlorus* Augustum nominavit, eique imperium per manus tradidit. Neque item Severum *Diocletianum*, sed *Galerius* Augustum nuncupavit, cap. 26, in fine. Neque pariter Maximium *Diocletianum*, sed *prætorianorum* manus imperatoris fecit, cap. 26. Neque magis Severum *Diocletianus*, sed *Galerius* ad recipientium imperium hortatus est, et resque perpulsi, ibidem. Neque iterum magis Herculium *Diocletianus*, sed *Marcus* bis Augustum nominavit, ibidem versus. Neque postremo in sequentibus *Diocletianus*, sed *Galerius* itre deropente jubebat imperatores, præter se et Licinium jam Augustos, sublatis Cæsariano nomine præseque summi Diocletiani dispositione, antèrari, cap. 32. Imò omnia ista non modo non præsentem Diocletianum, sed ne quidem consulto facta esse, apparebit ex eisdem capitibus. Ne et addidit Severum etiam, insciente plane Diocletiano, nactus fuisse a Galerio ad Herculium ante ipsam Diocletiani abdicationem, ut ab Herculio purpura in daretur. Quare, quæ ex laudati episcopi in Joannis Apocalypsin observationibus initio hujus note retulimus, ita sunt oportet somnia hominis cause studio atcepti. Hæcque tandem sumptæ et propria de causa accitas fuerit Diocletianus a Galerio, quando, præsentem illo, imperium Licinio dare voluit, ut solentior esset inauguratio.

A *venero*. A Galerio. MAUCROXIOS.
Imperium Licinio daret. Baluzius longam instituit huc loci disceptationem de anno, quo Licinius factus est imperator, alius in annum 307, alius vero in sequentem referentibus, quorum palmarium argumentum est, Galerium intra tum paucos menses tot terrarum spatia emitti non potuisse; quibus tamen id repou potest, iniquitum et ferox Galerii ingenium, imperii præsertim retinendi cupiditate accensum, ea cito percipisse repugnata, que armis paulo sedationibus obtinere potuissent. Edit. Oxon. et Cant. — Licinium currenti anno 307, Augustum appellatum, recte terosus Baronius, et nos in dissecratione Hypat. demonstravimus. Quare erat idcirco in Fastis, ubi hanc disputationem anno sequenti et colorem tradidit. Recte tamen uterque antea, cum nuncupationem *Galerius* in Pantheon, idque 5 idus novembris peractam. Sed Licinius pater Cæsar, ac non malo post Augustus appetitans, ut ibidem ostendit. Panes, in *Critica* Baron. ad an. Ch. 307. n. 14, usi et plura in eum rem.

Substituto in Severi loco. Recte, qui malant, in Severi locum TONNUS. — Rectius quidem crediderim.

(1) *Diocles iterum* = MDLXIII.
Diocles iterum = MDLXIII.
Diocles iterum = MDLXIII.
Diocles iterum = MDLXIII.
Diocles iterum = MDLXIII.
Diocles iterum = MDLXIII.

Nam sic, verbi gratia, Florus lib. 1, cap. 6: *Ergo inter Tarquinii mortem; amittente regina, substitutus in locum regis* (Servius Tullius). Sed uno verbo, quod communiter in manu tradere, in matrimonio postulare, atque hujus generis innumera melioris aevi scriptores dicebant; noster e contrario, et Sulpicius Severus, et Vulgatus interpres Bibliorum non raro in manu tradere, in matrimonio postulare, in matrimonio accipere, et sic de reliquis, dixerunt. Hinc inferius, capite 55, et commendatus Licinio conjuge sua et filio, atque in manu traditis; et capite 59, et Legatis premissis, in matrimonio postulat; et apud Sulpicium Severum, lib. 1, cap. 9: et Jacobus amore virginis conflagrabit, eamque sibi in matrimonio postulans, etc., et ac rursus, cap. 45, et Achab... Jezabel (id est, Jezabele) filia Baza regis ex Sidone in matrimonio accepta, Baali idolo aram luxuosam constituit; et qui tamen alibi, et Moyses... apud Jethro... diversatus, filiam ejus Sephoram in matrimonium accepit; et alibi rursus et Saul... filiam Malchol... Falim cuiquam in matrimonio dedit; quibus et alia apud eundem similia, ut quoniam ita quarto Christianismi seculo politiores Patres promiscue utraque phrasibus sunt, non debeat, nec eo judicio, hujus loci scriptura temere interpolari. Confer quæ ad capita 55, et 59, observabimus.

Itaque sit utroque præsentem. Diocletiano nimirum et Maximiano senem, ut non male tam ex antecedentibus quam ex proxime sequentibus supplevit, vel explicuit Macrobius. Mox enim sequitur *senex Maximianus*, et paulo ante præcessit *Diocles*.

Sic uno tempore sex fuerunt. Locus sine dubio corruptus, vel mutilus. Quid hoc enim, *sex fuerunt*? cum nulla vox præcesserit, quæ jam plurali numero intelligi, et, quod avertit, ἀπὸ τοῦ ἑξῶς subaudiri possit. Additum autem supplementi vice vocabulum *Imperatores* ab ambobus interpretibus. *Il y eut donc alors six personnes qui portaient le nom d'empereur.* MAUROIX. *And now there were all at once six emperors*, versio anglica. Miror, non proprie sane, quod id vocabuli neutro numero in toto hujus capitis initio, imo nec in toto superiori capite 28. legatur: sed quoniam qui tunc temporis reipublicam gerebant, nondum omnes imperatores erant, sed ex antiqua Diocletiani dispositione per Galerium confirmata, partim imperatores, partim Cæsares. Vide modo, si quid dubitas, totum caput 52. Intelliges, tantum abesse, ut, Licinio semel imperatore nuncupato, sex præficerent reipublice imperatores, ut contra distinctio Cæsarium ab imperatoribus obtinuerit adhuc aliquandiu, nec denique nomen Cæsarium vere sublatum fuerit et medio, nisi postquam temporis lapsu scripsisset ad Galerium Maximinus, sese salutatum fuisse Augustum ab exercitu, et acceptis iis literis, jussisset deum Galerius, ut qui quatuor, præter se, hoc aut illo jure et titulo Imperium Romanum administrabant, imperatores quoque in posterum nominarentur, sicut suo loco firmabimus. Quæ cum ita sint, quomodo horum verborum, *sic uno tempore sex fuerunt*, sensus esse possit, *sic uno tempore sex fuerunt imperatores*? Potius ergo, detur conjectura vena, scripserit noster: *Sic uno tempore sex præfuerunt*; *Reipublicæ nimirum, ejus mentio in antecedentibus hac periphoche*: et Quasi ut de componendo reipublicæ statu cum eo disputaret.

Sic uno tempore sex fuerunt. Herculius scilicet, Galerius, Maximinus Daza, Constantinus, Maxentius et Licinius. Edit. Oxon. et Cant.

Impeditis consiliis senex Maximianus. Maximianus frustra de seon espérance. MAUROIX. — Latine, Maximianus, quem sua spes frustrata fuerat. Præstiterit sine dubio ex sequentibus Terentii versibus explicare:

P. Ehdum, bone vir, quid ais? Viden' ne consiliis tuis Miserum impeditum esse? D. At jam expediam.

tibi vide, si vacat, aut opus est, commentatores.

A *Tertiam quoque fugam moliebatur.* Locus varie acceptus ab interpretibus. Macrobius per præsens, se præpare à une troisième fuite. Ad verbum, tertiam fugam parat. Non male, cum in ejusmodi locutionibus verba præsentis et imperfecti temporis eleganter idem valeant. Serviusque alias ad illud *An. 1*:

Sæpe fugam Danaï Troja cupiere relictâ Moliri.

Moliri, inquit, id est, parare.

Versio autem Anglica per præteritum: *Fled again for the third time*; se tertia vice in fugam dedit, inducto sic Herculio non fugam post plus minus temporis parante, sed jam fugiente. Suspiciabar, scripsisse nostrum, *Tertiam quoque fugam moliebatur*, hoc est, aliquo fugiendi certus, in quem potius locum ex multis, qui in mentem veniebat, abiturus esset, cogitabat, et res interim, quæ ad fugam necessariæ erant, parabat. Ciceroni u, de Divin. Ita quoque se verterint Stoici, etc.

B *Plenus malæ cogitationis ac sceleris.* Malebat Hein-sius, *Plenus malæ cogitationis ac sceleris.* *Cogitationi* hic nullum esse locum putabat. *Cogitationis* has malas in verbis sequentibus prodit. GRÆVIUS. — *Cogitationis.* Corrige meo periculo, et lege, *cogitationis.* *Contagio* sane hic locum non habet; nec juvant allata a clarissimo Columbo, pag. 580, col. 4. TORLIUS. — *Contagionis.* *Cogitationis.* Sic lib. v Institut., §. 12, de Justitia. GALE. — In laudato tamen Lactantii loco, non modo suspicium *cogitationis* vox illo casu comparat in meis editionibus: sed videtur etiam recepta lectio, *parum ab omni sceleris contagione præstare*, sensum habere optimum. *Judica tu.* Locus integer talis est: et Adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem simplici dignam judicetis: sed supra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere, peccatusque purum ab omni sceleris contagione præstare?

Ut Constantinum Imperatorem. Quem necdum tamen Galerii excessu licebat imperatorem vocari, sed tantummodo Cæsarem. Verum noster plane Constantii dispositionem, de qua in fine capitis 24, antiquiorem habuit G. Iuliana, de qua pariter in fine capitis 25, mentio est. Hincque, sicut is supra statim a Constantii obitu, *Suscepit, inquit, imperio, Constantinus Augustus*, ita nunc idem post annum et amplius ab ejusdem Constantii excessu, *Constantinum imperatorem* vocat. Cui locutioni mox similes plures hoc ipso capite videbis; ut ea propter potuerit quidem aliquando hic scripserit *quinque*, ante sublatum Cæsarium nomen per Galerium, numerare imperatores, sed non *sex*, quia consue Maximinus Daza vero Cæsaris nomine seu titulo gaudebat.

Generum suum. Ulpote qui Faustam Maximilianam filiam in uxorem duxerit. Edit. Oxon. et Cant.

Generi filiam. Id est, Constantii, qui, Helena repudiata, Theodoram, Herculii filiam, duxit, seu, ut alii malant, *priscillam*. Edit. Oxon. et Cant.

Dolo malo. Qui *bonæ fidei* opponitur. Vide Brissonii formulas. TOLLIUS.

Dolos manus eet, cum aliud agitur, aliud simulatur. Julius Paulus lib. Sentent. receptor. tit. 9.

Regiam vestem. Quæ mox alio nomine *purpura* vocabitur. *Repetite purpuram sionit*; et a Lactantio similiter his verbis: *Romanis indumentum purpure insigne est regie dignitatis assumptæ*, lib. iv Institut., cap. 7, ut inde vande firmetur quæ superius diximus. — *Les ornements impériaux.* Macrobius. Ad verbum, ornamenta imperatoria, multitudinis numero. *The imperia habit.* Versio angl. Id est, Imperatorium habitum, numero unitatis.

Francorum gens in arsis est. Illud Francorum bellum, de quo Lactantius loquitur, non videtur ab eo diversum, de quo Eusebius in Vita Constantini, lib. 1, cap. 25, ubi dicit, Constantium adversus Britannicas gentes percessisse factus, in Antica Baren, ad annum Christi 307. num. 7. — Sed jam igitur anno

ante Christum Dionysiana 507, Farnet totam Galliam A
pervasissent, et in *Britannia Gallica* consedissent, quod me insipiam legere memini; contra vero, diversissima apud Egnardum et alios. Adde Baluzium, ad haec verba, *relicta militum parte*; et quem sequi malim. Conferam.

Britannia Gallica hoc nomen accepit circa annum Christi 460, cum Placidii Valentiniiani tempore, Rivalus Anglorum dominationem fugiens, cum magna Britannorum multitudine trajecit in Galliam, et Venetorum, et Osimiorum fines occupavit, ac de sua gente Britanniam appellavit. GRAVIUS.

Barbaros. Francos lingua Attica Valentinianns imperator a feritate et duritia atque audacia vocari voluit, inquit Ivo Carnotensis in libro Chronici de regibus Francorum; quod hunc locum (ubi noster eandem gentem, quam paulo ante *Francos* nominavit, simpliciter *barbaros* appellat) valde illustraret, nisi *Francorum* nomen utriusque Valentiniiani temporibus antiquius esse, hic liber, plurimaeque alia veterum monumenta, docerent et evincerent. Sed an ideo mollior olim huic auctori *barbarorum* appellatio, cum de Galis ageret? Minime sane. Nam ita Carpos odiose capite 4, ita Persas capite 5. *barbaros* nuncupavit, haud alia mente alibi *barbaram libidinem, barbaram naturalem, barbarum aliquem generum, barbaram servitutem*, et huiusmodi alia nominans.

Credat adolescens. Ce jeune Prince. MAUROIXIUS. — Haud male, modo non de *principe admodum juvene* intelligas. Tunc enim Constantinus annum aetatis aget at circiter tricesimum sextum. Confer dieta ad caput 24.

Imperator. Constantino scilicet, quod merito nullo Bernetus, perspicacitatis gratia, repetere, quam cum nostro, variata appellatione, obscurius loqui.

Opprimitur homo. Senex nempe Maximianus, quod ex parte interpretes declinarunt, idemque adeo, qui paulo hinc opprimere ipse Constantinum cogitaverat. Processit enim: « Persuadet nihil suspicanti (Constantino) ne omnem secum exercitum duceret... ut et ipse (Senex Maximianus) haberet exercitum quem occuparet, et tunc (Constantinus) opprimi posset ob militum paucitatem.

Quod ipsum patris non deceret. Quis et ipsius Constantini socius erat, et patris fuerat Constantii, et imperator prorecte aetatis, quem omni honore exsuperat, adeoque patris loco, quia Augusti Caesarum patres dicebantur. TOLLIUS.

Tum subito a tergo ejus portae reserantur, milites recipiantur. Planissimo sensu, modo neutrum strictius a tergo Herculi accidisse, sed in remota urbis parte, cui tergum vertebat, intelligas, cujus observationis ratio et necessitas per se patent.

Adtrahitur ad imperatorem rebellis imperator. Vide ut pergat noster ad aliorum potius dispositionem respicere, quam ad Galerianam. Omnino, si vel locum istum capitis 26: « Patri suo post, Herculi scilicet, depositum imperium in Campania moranti, (Maxentius) purpuram mittit, et bis Augustum nominat, cum hoc capitis 52, contuleris: Vietus contumacia (Galerius) tollit Caesarum nomen, et se Licetudimpe Augustos appellat, Maxentium et Constantium filios Augustorum. » intelliges adeo, non habitum fuisse per plus manus temporis Herculum pro imperatore a Galerio, ut in ista fere ultima Galerii dispositione nulla fiat Herculi mentio, nedum ut imperatoris.

*Pater impius. Pater nempe, proprieque dictus, ratione filie Faustae, quam Constantinus uxorem duxerat. Impius autem, id est, crudelis, abuzivus, inhumaneus, sicut contra *pater pius* de patre benigno, humano, et misericordie usurpatur. Cicero: *Noveres in me pater quam filios*; ut non potius solum filiorum erga parentes pietatem vel respectum Latini memoraverunt, sed parentum quoque de filiis bene, *aeternam Dei pietatem*, hoc est misericordiam in gregem suam laudabit noster sub fine huius libri, capite 32.*

Audit scelera quae fecit, etc. Hoc est, quamprimum vero ad Constantinum fuit adductus, exprobravit illi Constantinus, quomodo non se pro patre et socero gessisset, sed scelerate, impie, perfide. Tum autem detracta ei vestis; ac denique, postquam ita fuisset increpitus, vita donatus est.

Vestis. Regia scilicet. Purpuram Mauroixius, Imperatoriam purpuram Bernetus, rotunde transtulerunt.

CAPUT XXX.

*Sic amisso imperatoris ac soceri honore. Id est, Hercules autem Maximianus, amisso in eum modum honore, quem ei antea Constantinus atque alii communiter ut imperatori, Constantinus vero insuper ut socero exhibebant. Firmant tam sequentia verba, *humilitatis impatiens* (ex quibus liquet, Herculum deinceps non sola purpura, sed cultu quoque et obsequio aulicorum curuisse, atque ad humillimam denique vitae conditionem fuisse redactum) quam quod in praecedentibus dicitur Constantinus Herculum, nullum ipsi honorem habendo, increpasse ut hominem *scelustum*, ut *patrem impium*, ut *socero perdidum*. — *Maximianus privè du titre d'empereur et de beau-père. Mauroixius*; ita simpliciter de amissis imperatoris et soceri appellationibus sermonem esse existimans. — *But Maximianus having lost both the dignity of an emperor, and the regard that was payed to him as a father in law*, versio anglica; *amissum jam imperatoris honorem de imperatoriae dignitatis amissione, amissum vero soceri honorem de amissa Constantini in socerum Herculum observantia explicans. Qui sensus a nostro minus recedit, idemque fere cum illo est.**

*Quia semel abiit impune. Punctum quod est ante Quia, transfer post impune. BOHERELLUS. Item Gale. — Suspiscabar ego copulam et, quæ sarpisculae alibi a praecedentibus vocibus absorpta est, absorptam pariter fuisse hinc loci ante *quia*, ubi proinde legendum putem; « Et quia semel abiit impune, vocat, etc. »*

Vocat filiam Faustam. Il flatte sa fille Fausta. MAUROIXIUS. — Miror, cum tantum sit discriminis inter *vocare* (*appeler*) et *blandimentis sollicitare, flatter*. Praeter quam quod etiam ex proxime sequentibus manifestum est, *blandimenta* non nisi secundam Herculi machinam fuisse, qua filiam suis partibus conciliare tentaverit. Vocavit ergo primum omnium; id est, illam ad se vocari curavit, effugitque ut veniret.

Digniore virum pollicetur. Videatur ibidem loci Columbus.

Petit cubiculum, etc. Paulo aliter editio Aboensis: « Petit cubiculum patens relinqui, et negligenter custodiri sinat. »

*Pollicetur illa facturam, et refert protinus ad maritum. Προκαταβολήσας δὲ Φαύστας τὸ ἐγγχειρόμενον, καὶ τῷ Κωνσταντίνῳ τοῦτο μνησάσας, ἀπορῶμενος ἐπὶ τῷ πάτρῳ ἐπισπεύει Ἐρμούλιος ὄνομα κατὰ τὴν Φαύσταν ἐπέλασσε. Recte hac de insidiis *Leontias*; sed uti olim annotavimus, confundit Herculum cum Maximiano Daza, quem simpliciter morte apud Tarsum periisse testatur Epitome Victoris. Sed de hoc postea viderimus. Editio Oxon. et Cant.*

Refert protinus ad maritum. Ad Constantinum MAUROIXIUS.

*Qua manifesto facinus teneretur. Malim, in facinore. TOLLIUS. Quod et Mauroixio videtur in mentem venire. On dispose toutes choses pour surprendre le perfide daz, un attentat manifeste. — Praferrem, si quid esset emendandum, qua manifesto facinorosus teneretur. Sic enim Cicero 5. Verr. *Tene... furem manifesto advertentem rem frumentariam omenem. Sed quidni belle stare possit lectio recepta, cum Cicero alibi in eadem Verriana scripserit: « Teneretur igitur jam, iudices, et manifesto teneretur avaritia, cupiditas hominis, scelus, improbitas, audacia; » et alibi rursus pro Cluentio: « Exponam vobis Oppianici facinus mani-**

festo compertum atque deprehensum.

Supponitur quidam vilis Eunuchus, qui pro imperatore moriatur. Factum notabile, sed cujus, ut verum dicam, æquitatem necessitatemve non satis video. Simile tantummodo exemplum scio esse in Historia Machabeorum, lib. II, initio fere primi capituli, in hunc modum: Θεόδωτος δὲ τις ἐπιπληρώσαι τὴν ἐπιβουλὴν διανοηθείς, etc. Latine, c. Theodotus autem quidam rem insidiis peragere cogitans, cum assumpsisset e commissis sibi a Ptolemæo armatis validissimos, contulit se ad tabernaculum Ptolemæi noctu, ut eum interficeret incautum, eoque pacto finem bello imponeret. At Dositheus... cum hunc subduxisset, ignobilē quemdam suppositum in tabernaculo, quem pro illo mulctari contigit.

Ille. Maximianus, quem et ideo Interpretes nomine maluerunt.

Insidiis opportuna. Hoc est, insidiosus suo incepto. Nimirum enim simpliciter Maucroixius, à son dessein, suo consilio?

Vidisse somnium. Locutio, de qua consulendus tibi Cuperus, et in qua alias facile deesse possit τὸ se post vidisse, absorptum scilicet ab illo.

Ingreditur armatus. Haud dissimile fuit Darii facinus, patrem Artaxerxem noctu opprimere et interficere volentis, quod sibi Aspasiā negasset, nec alius exitus. TOLLIUS.

Spadone obruncato. Id est, ut recte interpretes, occiso. Sequitur enim paulo post: *Profertur e cubiculo cadaver occisi*; et Latinis obruncare, quod proprie loquendo corpus, mutilatis, verbi gratia, capite et brachiis, truncum reddere significat, nonnumquam etiam quomodocumque occidere est. Plautus in Aulularia, act. III, sc. 4:

Capio fustem, obrunco gallum, furem manifestarium.

Ubi vox manifestarius propter proximè sequentia debet notari.

Prosiliit. Rectius, *prosiluit*. TOLLIUS.

Profertur quod admiserit. Lege *admiserat*, vel, quid *admiserit*. Idem.

Manifestarius homicida. Confer Plauti locum modo allatum.

Dura silex, aut stes Marpesia caulis. Ex Virgilio libro VI Æn. GALE. Item Paris. edit. in margine.

Cautis. Cautes. Editio Aboana, et Pagius.

Ac nodum informis leti trabe necit ab alta. Zozimus contra, libro II Histor. ὁ Ἑρακλῆος νόσος κατὰ τὴν Ταρσὸν ἐτελεσθησε. Id est, *Hercules apud Tarsum morbo obiit.* Sed ad ea verba jamdudum Syllburgius: « Sigonius, inquit, ex aliis tradit Massiliæ strangulatum, jussu Constantini. » Confer dicta, p. præc. col. 1 et mox dicenda, col. seq.

Ac nodum informis, etc. Virgilio versus e lib. XII, Æneides, quod primus monuit Baluzius ad marginem editionis Parisiensis.

Leti. Editio Aboana. *Lethi*, cum spiritu, quem sane scribendi modum Festus olim ac Varro, aliique postea bene multi probarunt, voce nempe ἀπὸ τῆς λέθης, quæ Latinis oblivionem sonat, derivata. Sed Priscianus letum sine spiritu malebat exarare, et a prisco leo, pro deleo, deducebat: cujus opinionem cum viri quoque inter recentiores magnæ eruditionis Manutius et Jos. Scaliger verisimiliorem judicaverint, non erat proci dubio, cur veteris schedæ Scriptura interpolaretur.

Viginti annorum vota celebravit. Hoc est, *Vicennalia.* Alludit enim Lactantius ad Romanorum morem, qui in hujusmodi solemnitatibus, vota pro salute ac felicitate principis concipiebant, ut patet ex Plinii epistolis ad Trajanum. In nummis quoque veteribus, ejusmodi vota expresse leguntur, votis XX. MCLTIS XXX. In aliis vero nummis ita habetur, sic X. sic XX. Hoc est, *Sic Decennalia, sic Vicennalia.* Anonymus Auctor editionis Cant. idque, ut addit, ex Valesio in Eusebio de Vita Const. lib. IV, cap. 47.

Viginti annorum. Deest autē hæc verba vox domi-

natus. Alias enim τὸ per in post mutandum foret in præcedentibus. TOLLIUS. — Faciunt omnino pro priori aut simili aliqua conjectura ambo Interpretes. *Ainsi ce grand Empereur, vingt ans durant, le maître du monde.* MAUCROIX. — *Thus this great emperor, that in the long course of 20 years reign,* Anglica versio.

Vitium detestabilem. Epithetum odiosissimum, ut hic Ciceronis locus indicat: « [Ea est] inter natos et parentes [charitas], quæ dirimi nisi detestabili scelestæ non potest. In Lælio, seu de Amicitia. »

Finivit. Massiliæ, ut Eusebii in Chronico, Victor in Epitome, et Orosius in Historia docent. PAGIUS, in *Crit. Baron. ad an. Chr. 307, num. 8.* Confer dicta superius, pag. præc. col. 1.

CAPUT XXXI.

Ab hoc. Imperatore, an tempore? Oratio enim elliptica est; neque res per se tantum dubia ex præcedentibus usve latine linguæ, sed ex hujus quoque loci versionibus, quæ palam alterutro supplemento mutantur. *Après que Dieu eut vengé sa religion et son peuple sur le vieux Maximien.* MAUCROIXIUS. — Ad verbum, ab hoc senē Maximiano, etc. *In the next place.* Versio anglica. Plane jam quasi noster scripserit: *Secundum hæc, vel post hoc.* Præfero, cum et ita τὸ ab hoc clarissimus Grævius in fine cap. 26, explicaverit; nec insolens sit auctoribus grævis ἐκ τούτου similiter, pro ἐξ τούτου καρπὸν ponere. Joannes, verbi gratia, in Evangelio XIX, 12: *Ex τούτου ἔλαττο ὁ ἰδιώτης ἀποδοῦσαι αὐτόν.* Ubi Beza: *Ex eo tempore studebat Pilatus eum dimittere;* Vulgata vero una voce: *Exinde quærebat Pilatus, etc.*

Ad Maximianum alterum. Id est, ex Maucroixii versione, ad Galerium. Recte, cum jam noster ad ultimos infaustosque Galerii Maximiani casus orationem convertat, alterius ideo Maximiani, quod et imperatori, cujus modo informè lethum recitabatur, nomen fuerit Maximianus. Sed an recte pariter editio prima Oxoniensis in emendationibus, quæ serius occurrant, legendum esse monuit ad Maximianum alterum, Galerium? Suspicer voluisse virum doctum cui vulgata lectio displicebat, ut pro ad Maximianum alterum ad Maximianum Galerium reponatur; quod ratione quidem non caret: sed ita tamen nusquam hic auctor locutus est; et e contrario jam ante Galerius initio capituli 9, Maximianus alter, ut ab Herculo distingueretur, fuit vocatus: quare nulla nunc mutatione opus esse credimus.

Persecutionis auctorem. Unum ergo ex illis auctoribus, de quibus supra in fine capituli 2: « Si a principio ex quo est Ecclesia constituta, qui fuerint... auctores... et quibus pœnis in eos coactis judicis severitas vindicaverit exponam. » Quo loco, qui post auctores vocem persecutionum, aut si quis malit, persecutionis supplere oporteat, non dabimus ob plenam hujusce phrasin, persecutionis auctorem. Addatur propter alia Bal. ibidem.

Ut in eo etiam vim majestatis ostenderet. Tale illud ejusdem capituli 2, quatenus virtutem ac majestatem suam in... dis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet.

Jam de agendis et ipse, etc. Quia nimirum Vicennalia Diocletianus ante octo annos celebraverat. MAUCROIXIUS: « Ce prince à l'exemple de Dioclétien. » Vide caput XVII.

Qui jamdudum, etc. Sic videtur supplenda hæc lacuna, et qui jamdudum. etc., ut quæ promiserat redderet. Edit. Oxon. et Cant.

Ut, quæ promiserat redderet. Ita recte emendatum. Promissa autem hæc ad milites spectant, quibus, instantibus vicennialibus, congruarum se, sive donativum daturum more solito promiserat. Hæc ut promissa præstaret, novis indictionibus opus erat. TOLLIUS. — *Lego, et, ut qui jamdudum provincias affligerat, auri argentique indictionibus factis, quæ promiserat redderet; etiam, etc.* GALE. — *Malebam, et qui jamdudum provincias affligerat, auri argenti-*

que iudicioribus factis, is quo quæ promiserat redderet, etiam, et quæ deinde, ut is a factis, et quo a hæc fuerint absorpta. Vel simpliciter; et qui jandudum provinciam afflixerat, aut argentique iudicioribus factis, quo quæ promiserat redderet, etiam...

Vota argentique iudicioribus factis. Livineius ad hunc Plauti locum in Trojanæ Pægyrico: « Nec novis iudicioribus pressi ad vetera tributa deficient, » tria omnino et genera pensitationum, inquit; *Canon*, certum et ordinatum tributum; *Oblatio*, quod sponte præstetur; *Inductio*, quod de novo imponatur. Meminit Asconius in Verrinam iv.

Quæ promiserat redderet, etiam in nomine vicennialium, etc. Lobe nota sicut hæc verba inquinata, quæ videtur alibi posse, si rescribamus: « Quæ promiserat reddere, et inani nomine vicennialium securem alteram inflixit. » *Reddere* nimirum vicennialium, est agere, celebrare, edere. Sueton. in Domit. 4. « Collegium instaurat, ex quo sorte ducti magistris hingerentur, redderentque eximias vestimentas et scenicos ludos. » Terent. Andr. 3, 1: « Me si comparatum in versis nuptiis adortus esset, quos mihi ludos redderet? » *Reddere* enim sepius est dare, ut *justa reddere* apud Columellam, lib. viii: « Nuda est autem major vel nequissimi hominis custodia, quam quotidianæ operis exactio, ut *justa reddantur*, ut villicus semper præsto sit. » Et lib. xi cap. 2: « Corabit villicus ut *justa reddantur*; » hoc est, ut quæ eis injunguntur, agant, dent, præstent. Celsus, libro xiv, de v. s: « Verbum reddendi quantum significationem habet retrodandi, recipit tamen et per se dandi significationem. » Sic *exia reddere*. Virgil. *Evonia reddimus exia*; et *vota reddere*, proficere, solemniter locutio. Postea ex voce inani, dicitur litteræ *ani* excederent, et adhæserunt præcedenti vocæ etc. Inde natum *etiam*, et deinde *etiam*. *Inane nomen vicennialium* dicitur, quod vicennialia frustra promittebat, et horum nomine pecuniam extorquebat, quæ tamen non egit. In fine non potest ferri *afflixit*, quia modo præcesserat *jandudum provinciam afflixerat*; ne dicam de insolentia locutionis, *securem affligere*. *Ad securim infligere*, ut in illo irino, *accium crari infligere*. Sententiam videntur Oxonienses, qui exponunt: alteram vulnus inflixit. Numquam intelligi acerbissimam illam exactiorem, de qua in sequentibus agit. GREVIUS.

Etiam in nomine vicennialium. Deleo in GALE. — Servari forte posset, ut ut in speciem superfluum, in ana obessent. Probo ex istis Hieronymi: « Et erat (Cato) ædificans civitatem, et circumnavit eam in nomine filii sui Enoch. » Ubi manifeste præpositio abundat.

Securim alteram afflixit. Nulli sensu. ALLIX. — Locus corruptus. PAGIUS. — Id est, alterum vulnus inflixit. Edit. Ox. et Cant.

Securim. *Securim.* Editio Aboana. Quod, licet veritas, merito tamen improbat Columbus.

Quæ iudicioribus factis. Verba, sicut viri docti ex Cælio ad Passivum SS. Perpetua et Felicitatis posuerunt, *Verba leve es; et potui circummodi.* Nec inde sane, si ad contextum de certis factis intelligatur; de isto pua memorat Passivus: « Pater motus hæc verba, mittit se in me, ut oculos mihi erueret; sed vexavit tantum. » At eam significationem minime perpetuam esse non solum jam ante ostendimus, verum que hic proxime sequentur, declarant etiam et confirmant.

Securim alteram. Pertinet hæc quod apud Florum, qui consimilium in horte Romana scriptorem, in hæc verba verba legere meminit, *quæ hinc verba, id est, verba Romana.* Nam tunc quidem locum meum neque hinc are, vel ad lucere.

Opprobrium dicitur. Ad hæc tam præter. Versio antea. Quæ dicitur, amoniam qui exigendis pecuniis prodesti erat, vel una *Nulli exactorum*; quomodo postea paulo post: « Nulla area sine exactore; » et apud Plautum, libro iii, de Bello civ.: « Erat ple-

na licitorum et imperiorum provincia, conferta præfectis atque exactoribus. » Sed aliter, et melius, credo, Cuperus in fine suæ ad hunc locum observationis.

Cui prius satisfaceret incertam. Venia, etc. Sic adhibet in hæc secunda editio Baluzius distinctionem correctionemque, quas in indice erratorum prioris proposuerat. In prima quippe vir clarissimus ex ms. codice excudi curaverat in auctoris verbis: *Cui prius satisfaceret incertam, veniam*, quæque postea. Unde nec aliter post aliquot annos editiones Oxon. et Cantabrig. Aboensis sola diverso pacto, *cui prius satisfaceret, incertam veniam non habentibus*. Quorum eundem verborum sententiam hand facile assequor. — Emendo, *cui prius satisfierit incertis*. GALE. Id quod egregie cum antecedentibus coheret.

Venia non habentibus nulla. Ita rursus hodie Baluzius, cum is prius, et ceteri post illum editores, *veniam non habentibus nullas abstinendi*, et reliqua, edidissent; prouideque sine ulla prorsus distinctione post nullas. Quod subjectis doctorum totulis occasione dedit. — Quamquam vetus codex exhibeat lectionem, quam nos dedimus, quia tamen constat eam non esse sanam, non vana fortassis conjectura fuerit, si putemus ita legendum esse: « Venia non habentibus nulla sustinendi multiplices cruciatus, nisi, et quæ sequuntur. » BALUZII, in indice erratorum prioris suæ editionis. — Ita emendat hunc locum Baluzius: *Venia non habentibus nulla sustinendi multiplices cruciatus*. Mihi sic videtur legendum: *Venia, non habentibus, nulla abstinendi*, etc. Edit. Oxon. et Cant. — *Veniam non habentibus nullas*; nullo sensu. ALLIX. — Corrige: *Quin etiam non habentibus via nulla*, etc. Nisi quis in singulari malit, *habenti*, quia mox circumsepto sequitur, quod tamen in circumsepto mutari maluit. TOLLIS. — Putabam non posse melius legi et distingui, quam vel hoc pacto: *Venia non habentibus nulla se abstinendi. Multiplices cruciatus, nisi exhiberetur*, etc. Id est, severe injunctum fuerat exactoribus, ne se ab his abstinere, qui nihil habeo quod præstem, affirmate dicturi forent: unde quoties id ex aliquibus audiebant, toties multiplices adhibebant cruciatus, nisi statim exhiberetur quod non erat; vel, ut hodie cum Baluzio: *Venia non habentibus nulla*. Supple. dabatur; hoc sensu: namquam quinihil, quod exhiberetur, habebant, impetrare poteram ab officiorum militibus, ut id sibi condonaretur. Sequentia porro neutri sensui repugnant, sed alterum potius firmabunt: uti et quod ante, allato Vulgate loco, ostendimus, *non habere*, idem esse ac *nihil habere*. Pro posteriori faceret spectandum. Quintilianus locus: *Peccati, veniam peto*: ubi *venia*, culpæ seu peccati remissio est. Tum et iste cap. 53: *Nec tamen... veniam sceleris accepti a Deo*.

Sustinendi multiplices cruciatus. Prisca schola: *Abstinendi multiplices cruciatus*. Quam lectionem non euncte tantum, quæ hactenus prodierunt, editiones bona fide representant: sed jam etiam explicari commode posse credebatur Galus.

Circumsepto. Vox TOLLIS, ut ipse modo testabatur, suspecta, et pro qua utique circumsepto millet repomi. Suspicabar ego totum omnino locum scripturam fuisse: *Sustinendi multiplices cruciatus, nisi exhiberetur statim quod non erat, aut erat multis custodiis circumsepto*. Deinde proxime: *Nulla respirandi facultas*, etc. Relege tu, si non ita omnia secum apte cohererent necne dubitas, quæ præcesserunt.

Frequens super hisdem hominibus vel ipsis judicibus vel militibus judicium pugna. Distinguo, et suppleo: *Frequens super hisdem hominibus, vel ipsis judicibus militum, vel militibus judicium, pugna*. GALE. — Argute prorsus, meo iudicio. Sed vel sine supplemento videbatur mihi Galei sensus ex recepta lectione emergere. De hisdem porro, pro *eisdem*, jam ante dictum.

Quæ quam tolerabilia sint. Locus luxatus. ALLIX. —

Fortasse reponendum : *Quaquam intolerabile*, A mot fetus, *factura*. Plinius : *Optima fetura est post vernum æquinoxium*; et Virgilius Ecl. 7 :

Basilius legit : *Quaquam intolerabilia sit*, sensu, ut mihi videatur, interruptio. Quare sic scribendum : *Quæ cum intolerabilia sint* Edit. Oxon. et Cant. — Emendo : *Quæ quaquam intolerabilia sint*. Baherelius, item Grævius ad totam periephrasin, his verbis : — *Quæ quam tolerabilia sint, eripi a labore hominum cibos labore questos, tamen tolerabile aliquo modo vel spe futurorum*. Hæc, ut habetur in libris, quos adhuc vidimus, sunt intolerabilia, quia nihil ex his sanæ sententiæ elici posse, non sanus iurabit Orestes.

Vide, num saniora, sint, si, ut Laetantium scripsisse vero simillimum est, legas : *Quæ quaquam intolerabilia sint, eripi a labro hominum cibos labore questos, tamen tolerabile aliquo modo vel spe futurorum*. Pro labore, labro repositi, minimum quo usari erant. Insuper illud : *Autio cadunt intra cæcæm supernaque iadna*. Cibi labore questiti sunt acquisiti, ut milites quæere Horatius :

Non minor est virtus, quam quæere, parca iæri.

Hæc emendationem olim probavi Heinio. Grævius. — *Quæ quom tolerabilia sint*. Lega : *Quæ quaquam intolerabilia sint*. Respiciunt enim et ab aratione, et a vindemia questitos et redeuntes cibos. Nam et vinum inter alimenta numeratur. Primo commune diversitatem respiciunt alimentorum; secundo de factum ipsum, quod illa sententiæ, *eripi ab ore hominum cibos labore questos*, exprimitur. Tollens. — *Corripo* : *Oh! quam intolerabile fuit*, etc. Gale. — *Quæ quanto intolerabilia sint*. Pagius ad annum Christi 311, num. 10, sive de industria, sive errore typographico. — Præferendam his omnibus : *O nequam, tolerabilia sint*, quæque postea, cum apostrophe nempe, et interrogatione. Primo, quoniam max noster cum simili apostrophe et interrogatione : *Unde igitur hoc, o dementissima tyranno, præstaba?* Tam, quod ea emendatio omnium maxime ad veteris ætatis lectionem accedat. Quantum enim distat : *Quæ quam*, seu verus etiam, ut milites scriperant librarii : *Quæ quam*, et *O nequam?* Denique, quia cum non de unico cibi genere eripio, sed de pluribus et septis agitur, potius optimo sensu hic auctor exclamare : *O nequam! tolerabilia sint, cibos labore questos ab hominum labro, vel ore eripi*. Hic etiam verus verborum pronuntiant tamen aiii de tota re, non ego. Addo solum hæc dissimile Ciceronis *ἐπιπόρευμα* in epistolis ad Atticum : *O Scythi tabellarum hominum nequam!*

Eripi ab ore hominum cibos labore questos. Ita jandudum amba editiones Oxoniensis et Cantabrigiæ. Nisi quod etiam præterea conjectura sua Bainsius in oratorum indice strepens laudat. Sed vetus tandem liber. *Eripi a labore hominum cibos Labore questos*, per e simplex, itaque inde Parisiensis editio cum Aboana : *Eripi a labore hominum cibos labore questos*, per diphthongam, et aliquid amplius. Cave porro, alios hoc loco cecos intelligas quam quos præcedenti *aræ* et vindemia vocabula suggestunt, panem scilicet. Immoque, cibos revera ab aratione et a vindemia redeuntes, ut paulo ante Tullius loquubatur : quia et pariter *ciliorum* notione contentos, ut idem modo observabat

Tamen tolerabile (vel sustentabile) aliquo modo vel spe futurorum. Ignoscant mihi quod dicam doctissim viri, qui hæc lectionem ferunt, et suo quisque rati exponant ego illam ferri non posse iudico, sed reservandum; *Tamen tolerabile aliquo modo, vel spe futurorum*. Qui in regionibus vini et frumenti feracibus versari solent, omnia vixge tripliciterum genere sustentant, aut quædam saltem sustentant, panem, sive frumento, quod est aræ proventus; vino, quod proventus est vindemia, seu torcularis; ac denique fortibus, seu proventus argentarium. Argentarium enim proventus Latinis *fortura* est; et ipsi

Si *fortura* gregem suppleverit, aræus esto.

Ubi Servius : *Si tui agnos habuero, quot oves; hoc est enim gregem suppleri per facturam. Factura enim est proventus, id est, ipsa fortis*. Unde et *superfortare*, explicante Stephano, dicitur quædam animalia, dum post unum factum ex conta conceptum, rursum alium concipiunt a prore, qui etiam uno aut altero die, vel etiam pluribus post primum emissam, suo tempore emitti solet : quæ emissio secunda, et veluti novus quidam partus *superfactura* dicta est. Atque agricolis, quibus ordinarii cibi, panis et vinum, uterque magno labore ab aratione et vindemia rediens, si usque ab ore eripiuntur, factum illud, ut et natura intolerabile, tolerabile tamen evadit, si spes sit, se ceteroquin ex argentarium *facturis*, id est, fortibus victuros; quia nempe diversa est eo sensu *factura bonæ*, verbi gratia, a *factura otium*. B Facit hæc notabilis locus Cæsaris, lib. vii, de Bello Gallico : *Summa difficultas rei frumentaria affecto exercitu, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint et pecore et longinquioribus viis adacta extricant finem sustentarent*. Quod si fallor, ecce quo pacto Interpretes verterint : *Quo les consolant par l'aration*. Macrobius. Ad verbum fore. Illis meliora ad posterum speranda esse dicebant, sique solabantur. *Yet all this was soothed by the hopes that were given of what the emperor was to do in his twentieth year*, Tralatio anglica. hi est : Sed ea tamen quæa tenebat injecta spes bonorum, quibus ipsos imperator suo illo vicessimo anno esset affecturus.

Quid vestis omnis generis, quid aurum, quid argentum? Locus, ut vel ex interpretum versione apparent, nullus, aut mendosus. Præteron se possit de vestibus, ut d'habus? Macrobius. — Quis suppellectile vestibus careere potest? It was expected that men should appear in rich clothes, and bring much gold and silver along with them. Burnæus. — Quasi dicas : Tenebantur homines memorati vicennialia pretiosis vestibus decorati, multoque auro et argento circum se posito decorati celebrare. Idque ita futurum expectabat Galerius.

Mihi videbatur verbum aliquod exigentis indictionibus proprium excidisse, quale est præterea *exigitur*. *Quid vestis omnis generis, aurum? Quid argentum? Quid argentum?* Ad vestiendo nempe et adornando imperatoris stipatores, milites, alios, agendorumque solemnium vicennialium nomine. Sequitur certe : *Quid igitur hoc, o dementissima tyranno, præstaba?* Id est, exhibebo, dabo; quod processisse aliquam rei profundæ petitionem pluraquam iuravit. Et posse nunc optime de percipiendis indictionibus sermonem esse, clamant pariter hujus capitis verba hæc verba : *Qui jandudum provinciam afflaxerat auri argenteque indictionibus factis... etiam in nomine vicennialium securam alteram (novam) scilicet auri argenteque indictionibus afflaxit*. Pervertunt si etiam capitis attendatur : *Quis ergo non bonis suis carissus est, ut opes, quæ sub imperio ejus purant, ce viderentur ad ratum, quod non erit celebratum?*

Unde igitur hoc, o dementissima? Rectius hæc, et proxime ante : *Norne hæc*. De apostrophe jam dictum quod oportuit.

Quis ergo non bonis suis carissus est, ut opes, etc. Ex verbis istis liquet, quanta per ipsi vicennialia et id genus festa ab imperatoribus celebrantur, cum in eam lineam ingentes exactiones fieri solent. Patet.

Quod non erit celebratum. Et quod non pertinet ad vigesimum operum suorum. Edit. Oxon. et Cant. addunt aliam, *non futurum* 30.

Supra ex his verbis. Ceterum Maximianum imperatorem Cæsarem vicennialia non celebrasse, licet, si anno regnato exhibita fuisset ætatem 311, in quo sextus a celebratis Quinquennialibus incipit, attenda fuissent. Et hæc enim annum imperii Cæs-

sarai Galerii Maximiani Vicennalia incidebant, quo tamen in annum sequentem distulit, ut ex Lactantio, cap. 3, videbimus, consilatu interim suscepto. PAGES

CAPUT XXXII

Nuncupato igitur Licinio imperatore. Sublato Severo, imperium Licinio dedit Galerius substituto in Severi loco, Augusteum nimirum imperium; id enim Severo concessum probavimus... et eodem, ut videtur, consilio Constantium deprimendi, ut proinde Constantium illum anteponeret. DODWELLUS.

Maximinus. Qui vero nomine ante imperium Daza dictus. Verba sunt Victoris in Epitome.

Iratus, nec Cæsarem se, nec tertio loco nominari volebat. Non quod sane tres tum temporis forent Cæsares in imperio Romano, essetque tertius ex illis Maximinus; erant enim duntaxat duo: Maximinus scilicet, ex communi Diocletiani et Galerii dispositione, ac Constantius, ex propria Galerii ultimam Constantii voluntatem improbantis: sed quia, uno verbo, volebat ascriptus Maximinus vocari Cæsar, verum Augustus; quia nec Augustus tertio demum loco in edictorum titulis post Galerium et Licinium nominandus, sed secundo, et Licinius postea tertio, hoc proinde inter sese ordine: Galerius Augustus, Maximinus Augustus — Licinius Augustus — non autem, ut ex novissima Licinii per Galerium nuncupatione videbat consequi, Galerius Augustus, Licinius Augustus, Maximinus Cæsar. Versio anglica breviter in eundem sensum: Maximin resented it extremely, and would neither be contented any longer with the title of Cæsar, nor allow Licinius the precedence.

Iratus. Anonymus editor Cantabrigiensis. Vide Eusebii Historiam Ecclesiasticam, lib. vii, cap. 15, edit. Vales.

Mitti ergo ad eum sæpe legatos. Scilicet Galerius Maximianus. PAGES. Coniunctis eo pacto diversis interpretum supplementis.

Dispositionem suam servet. Qui Licinius renuntiatus est imperator. Edit. Ox. et Cant. — Addo: Et qua olim Maximinus per Diocletianum, suggerente et dante hominem Galerio, pronuntiatus fuerat Cæsar. Vide caput 17.

Cedat ætati, etc. And to induce him to pay the respect that was due to Licinius's age and to his gray hairs. Versio anglica; hoc sensu: Cedat ætati Licinii, et honorem deferat ejus canis. Consentit Toimardus. Sed aliter prorsus Baluzius.

At ille tollit audacius cornua. Maximinus scilicet, ut interpret Anglicus explicuit.

Prescriptione temporis pugna; etc. Topicum, hodieque celebre in rebus tam civilibus quam Ecclesiasticis; quia et jam olim in utrisque, ut historie sacre et profane periti norunt.

Proces ejus et mandata contempsit. Lege: contemnit. TOLLIS.

Ejus. Maximiani. Tralatio anglica. Dolet bestia et mugit. Forte, Dolet bestia et rugit. NIC. HEINSIUS.

Bestia. Pro qua voce, Galernum in Maurocroixi versione, Tyrannum in anglica legas. Multe sunt similes locutiones in superioribus, imo, puta, capitis 3 et 9.

Quod cum ideo ignobilem fecisset Cæsarem, ut sibi obsequens esset, is tamen, etc. Lego: quod cum ideo. BODWELLUS. Item Gale. Adix. — Nisi quis maluerit transpositione contentus esse, legendo: quod ideo cum ignobilem... præsterit correxisse: quod cum ideo ignobilem fecisset Cæsarem. TOLLIS. — Forte: quod quem ideo ignobilem fecisset Cæsarem, ut sibi obsequens esset, is tamen tanti beneficii, queque postea. Eum non potest ferri, cum is sequatur. NIC. HEINSIUS. — Sequitur, taceor. At quid, si desit copula et ante is, eaque precedenti verbo esset assumpta, ut toties alibi? An necdum etiam ferri poterit tō eum? Itaque vero, plane et commodo sensui non obstat. Præterque, si simul pro ideo, azzo legeris, in hunc

modum: Dolet bestia, et mugit, vel rugit, quod cum, adeo ignobilem, fecisset Cæsarem, ut sibi obsequens esset, et is tamen tanti beneficii sui oblitus, voluntati ac precibus suis impie repugnaret. Contemptissimam Maximini ignobilitatem paucula ista capitis 19, extra omnem controversiam ponunt: Daza sublatus nuper a pecoribus et sylvis. Quare nos auctoris manum utraque correctione restituimus credimus.

Impie repugnaret. Pietatem et impietatem in filios cadere, diximus obiter in antecedentibus. Ab Augustus vero Cæsares filii vocabantur, ut ex capite 20, doctorumque ad illud observationibus certum est. Hinc jam noster de Maximino Cæsare, qui Galerii Augusti mandata contemnebat, is tamen voluntati ac precibus suis impie repugnaret.

Victus contumacia. Quis, et cujus contumacia? Nam de utraque re eruditi viri in contraria abeunt. Hoc est, Victus contumacia sua Maximinus, inquit unus et alter. Toimardus nempe et Pages in dissertatione Hypat., p. 158, et in Critica Baron. ad annum Christi 307, num. 14. Nisi quod posteriore loco mendose: Victus contumacia Maximianus pro Maximinus excusum. — Nos quod haecenus fecimus, pergemus facere. Stamus a posterioribus, idque tribus potissimum de causis. Prima est, quod hæc omnia, nomen Cæsarium tollere, tum se et Licinium Augustos appellare, postremo Maxentium et Constantium filios Augustorum nuncupare, natura sua propria et genuina Senioris Augusti partes fuerint, non veri adhuc Cæsaris, quem necessario ponunt fuisse Maximinum, cum se Augustum pronuntiavit. Secunda autem, quod adeo improbabile est, Maximinum tria illa suapte Marte utroque ausu aggressum esse disponere, ut quanquam, referente Eusebio, Maximinus Augustum semetipsum nuncupaverit, id tamen nunquam venit a se factum ausus sit nuntiare Galerio per literas, sed uti factum ab exercitu. Maximinus, dicit noster, postmodum scribit quasi nuntians, in campo Martio proxime celebrato Augustum se ab exercitu nuncupatum. Tertia denique, quod cum, ex ejusdem narratione, Maximinus Galerio tantum scripserit, fuisse se Augustum ab exercitu nuncupatum, nec addidit, inquam, sese exinde Cæsarium nomen sustulisse, et Augustorum filios Maxentium Constantiumque vocasse, jam nequeat duo ista, « Tollit Cæsarium nomen, Maxentium et Constantium filios Augustorum appellat, » referri, nisi vel ad eundem exercitum, vel ad Galerium. At ut ad exercitum referantur, non sinit, ne hic epistola silentium urgeam, id quod nulla ante presentem locum Maximini exercitus mentio apparet. Manifeste ergo ad Galerium retulit. His, opinor, nonnihil ponderis addit argumentis doctorum, quos duces sequimur.

Tollit Cæsarium nomen, Galerius nimirum, ob modo dicta, ut ab eo nomine deinceps absterent, qui in imperii spem adoptarentur, et sic excluderetur Maximinus, aint ad hunc locum, ex Baluzio, Editiones Oxon. et Cantabrigiensis.

Tollit Cæsarium nomen. Quod etiamnum igitur obtinebat, ut ex his verbis alibi non sine causa collegimus. Accedat Eusebius, libro vii, Historia Ecclesiastica, cap. 15: Ακινος δὲ ἐπὶ τοῖς ἐπὶ τοῦτος ἔτεος τὸν αυτοκράτορα καὶ Σεβαστὸς ἑσπερῆσαι. Ταῦτα Μαξιμιανὸς ἀνομιᾶς ἔθηκε, μὴδὲ Κεῖσάρη παρὰ πάντων ἀποκαλεῖσθαι καταπαύσασθαι. Id est, veritate Baluzio: « Post hæc Licinius communis imperatorum suffragio imperator et Augustus declaratus est. Quod quidem Maximinus egre admodum tollit, qui haecenus Cæsar duntaxat ab omnibus appellabatur. » Sed an is solus? Sic certe, secundum nostrum, a quo Maxentius, capite 26, et Constantius plus semel, capite 29, atque aliis, imperatores vocati sunt. Verum aliter Cæsarium et imperatorum numerum inibat Galerius, et ex ejus mente computat supra Toimardus.

Maxentium et Constantium filios Augustorum. By which Maximin was quite shut out. Tralatio anglica. Ad verbum: Qua re, seu quo pacto, Maximinus ex-

cludebatur prorsus. Sed hunc locum in *Maxentii* nomine corruptum esse suspicatur Baluzius. Mutilum vero iudicant Columbus et Cuperus.

Quasi nuntians, etc. Notanda vis verborum, quæ sane longe minor quam si noster *denuntians* scripsisset. Caute itaque etiamnum, nec sine aliqua observantia Maximinus cum seniore Augusto agebat; minusque verisimile Maximinum, in tam multis illis de quibus pagina præced. diximus, asum esse ejusdem senioris Augusti jura simul et semel usurpare.

In campo Martio proxime celebrato. Putabat Nicolaus Heinsius excidisse vocem *ludo*. In campo Martio ludo proxime celebrato. Mihi nihil excidisse videtur. Significat campum celebratum esse a magna hominum multitudine frequentatum, aut muneris, aut venationis, aut ludorum causa. Sic et in vetere kalendario celebratur *asylum*; et apud Ovidium *vicini lucus celebratur Hylerii*, id est, a plurimis aditur, ut solent loca sacra frequentari in solemnibus festivitatibus. Non aliter dicitur celebrari campus Martius, ut janna Mutii apud Ciceronem: *Qu. Mutii janna maxima quotidie civium frequentia celebratur*; et Cicero ipse IV ad Attic. I: *Similis et frequentia et plausus me usque ad Capitolium celebravit*. Potuit autem Maximinus etiam absens in campo Martio Augustus nuncupari, ut forsitan extra Romam non sit querendus Martius campus. GREV. — *Campo Martio proxime celebrato*. Phrasis illius temporis. Id est, die solemnii, vel comitiis, quæ consules creabantur. Factitatum id olim in campo Martio; dies autem hic fuit, quo ipse VIII, et Maximinus herum consules declarati; qua honoris sui occasione Maximinus ad invadendam Augusti dignitatem usus est. Cæterum factum hoc in partibus Orientis, ut liquet e cap. 36. TOLLERS.

Recepit ille. Quid? *Eum nuntium*. Maucroixius. *Id*. Versio anglica; quod forte absumptum a præcedenti *recepit*. *Recepit id ille*, etc. — *Ille*. Nempe Galerius Maximianus. PAGIUS.

CAPUT XXXIII.

Jam decimus et Octavus annus. Ejus regni. Interpretis imperii nempe Cæsarei Galerii Maximiani, kalendis martiis anni Christi 292 (mendose enim excusum 392) initi. PAGIUS, in Critica Baron., ad annum Christi 314, num 11. Item Columbus supra. A quibus dissentit Baluzius.

Percussit eum Deus insanabili plaga. Ideoque anno 309, quo annum 18 inchoavit. PAG. Sed aliter Baluzius in eodem loco. Consulatur super cæteris Cuperus et Columbus.

Ulcus malum in, etc. Zozimus, *τραῦμα δυσίατον*. Edit. Oxon. et Cantabrig., addente solum ultima: Vide Euseb. Hist., l. VIII, c. 16. — *Ulcus malum*. Ca-coethes. TOL.

Medici secant, curant. Primo aspectu legendum putaveram *secant, urunt*. Nunc nihil mutandum videtur. BOHERELLUS. — *Servari debere verbum curant* ostendit paucis interjectis hæc pericope: *Nova ex integro cura*. Vide vero quid hic loci insertum velit Columbus.

Medici secant, curant. *Les chirurgiens coupent, tranchent*. MAUCR. — Ad verbum *chirurgi secant, ersecant*. Neque certe negandum quin noster per *medicos* id proprie *medicorum* genus intellexerit, qui vulnerarij sunt, et *chirurgi* a manu operatione vocantur. Sed quis unquam *curare* pro *excavare* usurpavit? Ad hoc *fovere* et *curare* paulo post tamquam synonyma conjungi hoc ipso capite, ubi certo certius *fovere secare* non est.

Inducta jam cicatrice scinditur vulnus. Baluzius antea, et post illum quoque cæteri editores: *Inductam jam cicatricem scindit vulnus*; nisi quod quam hodie præfert emendationem Baluzius (utraque enim lectio aliqua ex parte veteris libri correctio est), eam ipse dudum proposuerat ad calcem primæ suæ editionis, et hæc etiam notula diserte probaverat Oxoniensis

A editio an. 1680, legendum: *Inducta cicatrice scinditur vulnus*. Sequitur clarissimi collegæ de altera Baluzii emendatione iudicium.

Inductam jam cicatricem scindit vulnus. Latine loquentium consuetudo postulat ut legatur: *inductam cicatricem rescindit vulnus*. Simile mendum delevi in epistolis ad Atticum. GRÆV. — *Vulnus*. De ulcere, quod male curatum, nec persanatum, venulum aliquam eroderat. Alias vulnus divisio cutis est, et subjectæ carnis cum sanguine: ulcus cum pure. TOLLERS. — Reliqua quæ ad hunc locum pertinent habes supra apud Baluzium et apud Columbum.

Vix tamen cruor sist. Imo, *vix tandem*, etc. BOHERELLUS. — *Corrigo tandem*. GALE. — Qui nihilominus alibi, *tamen*, inquit, pro *tandem*, ut sæpe Marcellinus.

Tamen perducitur. Legendum, *tamen*. Edit. Ox. 1684; item Cant. — *Iterum tamen*, pro *tandem*. BOHERELLUS.

Rursus levi corporis m... etc. Sagaciter Nic. Heinsius, et postea Oxonienses lacunam sic supplendam viderunt: *Rursus levi corporis motu vulneratus*. GR. — *Supple motu*. Edit. Oxon. et Cant.

Vulneratus. Emendo *vulneratur*. GALE. — *Vulneratus*. Mirum in tam facili conjecturâ hæsitatum. Lege: *vulnere rescisso*. TOLL. — *Parebant imperio qui volent*. Sed vereor equidem, ut talia alii probare æque facile sit ac audere. Aliter certe tolerabilisque. GALE.

Alphesicippus: Interpret. *Pallescit*.

Cessere magistri Phyllyrides Chiron Amythaoniusque Melampus. Ex III Georg., cum prius mendose legeretur *Phyllides, Cirona, Metonius, Melamphius*. Edit. Cant., item Ox. an. 1684. — Recte. Sic enim prima Baluzii, et Oxoniensis anni 1680. Sed alia postea:

Cessere magistri,

Phyllyrides Chiron, Amythaoniasque Melampus,

C ex sequente, sine dubio, notula minoris editionis Oxon. ad antiquam lectionem.

« *Phyllides, Cirona, Metonius, Melamphius*. Corruptissimus locus, et interpunctio pessima. Baluzius, quasi integer esset, nullum videtur mendum agnoscere; quodque imprimis mirandum est, priora nomina separata legit, que tamen proci dubio sunt connectenda. Chironem enim Phyllyre filium fuisse, poetæ passim testantur: hinc apud Virgilium Phyllyrides dicitur: de eodem Hesiodus in Theog:

... τὸν δ' Ἰσχυρὸν ἄρσταν Χείρων
Φυλλυρίδης.

Legendum itaque *Phyllyrides Chiron*. Loco vero *Metonius, Melamphius*, que postrema nomina quasi medicorum fuisse agnoscere videtur Baluzius, substitue, *Amythaoniusque Melampus*. Virg., III Georg. Edit. Oxon. 1680.

Undique medici nobiles trahuntur. Nullus dubito quin æque hic legendum sit *contrahuntur*, ut superior legendum ostendi *contraxit morbum*, pro *trahit*, quod in libris habetur. GR.

Confugitur ad idola. *On a recour's aux idoles*. Quod omni quidem difficultate caret. Sed quia in antecedentibus haud negligerent prætereundum putavimus Maucroixium, pro *simulacrum Dei* queritur, vertisse: *On cherche l'idole du dieu*, addendo simul ad marginem: *Credebant christianos habere idola in suis templis*; videri autem posset non nemini clarissimus Remensis canonicus locutus potius fuisse utroque loco ex paganorum sententia, quam ex sua, addimus, ferente nunc occasione, suam semper nostro contra Maucroixium argumento vim permansuram, donec is aut alius quisvis ostenderit *idola* interdum apud paganos fuisse simulacra deorum qui nusquam in rerum natura existerent; quam rem, credo, nemo unquam probavit: queque res si revera ejusmodi est, ut ostendi nequeat, tum validum contra celebratum idoli et simulacri, vel imaginis disunctionem argu-

medicinis est, quod ubi nosier, de vero Deo agens, A
Deo quæritur De quaeritur scripserat, Maucroixius, uti
 patet, ait, *Quæritur: Ou cherche l'ulole du dieu.*
Deo Agens agens. Imo, non dat spolio curam.
 GALE. — Hoc repugnant proxima: *Malum multo pe-*
rius. Sed vade tamen ut ex vulgata lectione
 totaque loco optimus sensus possit elici. Apollon
enveloppé de ronde; en s'en sort; le mal en devient
avec. MAUCROIXIUS. Ad verbum: docet Apollo reme-
 dium adhiberi; malum augetur.

Deo Apollon carere. Hoc est, docet remedium. Virgi-
 lius: *Ite, Tigris, nobis. Duce nos, atque ut traderet.*
 Contra, *captus est discere.* GRÆVIUS.

In utro s'ides tota dicitur. Id est, omnes infe-
 ritates partes corporis, quibus proliuam exonerat-
 orem, patrosine distillant, ut paulo post: *maiores*
tabescentiorum viscerum perniciem secunda
generat; et capite 75: *Cum non totius corporis mem-*
bra distillent, horrida tæbe consumptus est. Sueton.,
 VIII. 40: *Abhorretes quosdam calaverum tabem de-*
stanti esse confinare ausus est. Exemplum non
 tantum in aliis alibi. GRÆVIUS.

Repercussus medullis, malum recidit introrsus. Me-
 dicinis hoc pro affluentibus humoribus ponuntur, qui
 introrsus et repulsi remediis cohibiti novum
 malum produxerunt putrescendo: unde enati ver-
 bus. TOLLIUS. — Corrigo: *Repercussum medelis malum*
recidit introrsus. GALE. — Nicolaus Heinsius censebat le-
 gendum: *Repercussis medetis*, id est, cum ma-
 lum non adhaeret medicinis et remedia. Sed mihi
 videtur ex precedenti verbo curare ultima syllaba bis
 ab oscitante librario esse repetita, scribendumque:
Periculis medullis. Periculis autem Deus insana-
 bili plaga spiritibus interiorum partem, ut loquitur
 in medio capitis; nunc premitantur medullæ, hoc
 est, vitia. Sunt hæc in medullis dicuntur qui
ascendit pro corde; et Comens loquitur. GRÆVIUS.

— *Malice amplexor, et i' alia in mentem venissent,*
quæ in verbis potuissem defendere.

Medicinis non modo per palatium, sed totam civi-
tatem perire. Baluzius legit: *Odor terer non modo,*
et sic tamen emendatio est, Odor autem. Edit.
 1700. et Cant., quas secutus Pagius. — *Lege: Odor*
is autem, vel: Odor it autem. Vossius. — *Lego:*
Odor it autem non modo per palatium, sed totam etiam
civitatem perire. To enim confusum est cum *to to-*
tem. Vossius. — *Emenda: Odor totum non modo*
per palatium, sed, etc. GALE. — Nicolaus Heinsius
 interpretatur: *Odor it autem non modo per palatium, sed*
totam civitatem perire. Quid? si legamus: *Odor dirus*
non modo per palatium, quæque postea.

GRÆVIUS.

Comestus confusi essent exitus stercoris et urinae
comestus veribus. Veteris libri lectio, quam omnes
 editiones, auctor Aboensem, editiones secute fue-
 runt, se habet: *Comestus confusi essent exitus sterco-*
ris et urinae. Comestus a veribus, etc. Dudum tantum
 Hæntius emendationem, quam hodie in auctoris ver-
 bo palatium videri, suggesterat ad calcem tomi in
 Alsi. Haec enim: et hinc insuper Doctores de veteri
 scriptioe iudicia profertur.

Exitus stercoris et urinae. Comestus a veribus. Legen-
 dum: *Exitus stercoris et urinae comesti a veribus.* Editio
 Oxon. anni 1690. — *Legendum: Exitus stercoris et*
urinae comesti a veribus. Aut, si movis: *Comestus est*
a veribus, solva potest interpretacione. *Edit Oxon.*
anno 1684, nem Cantabr. — Comestus a veribus.
Comestus, etc. Editio Aboensis, necnon GALE. — Una
 auctum clarissimus Columbus *Comentur*, id est, *co-*
mentur. legendum videt. TOLLIUS. — *Firmat Senecæ*
sententia. Sic dicitur apud illos, sic bibitur.
Comestus simul, etc. Editio Aboensis:

Comestus simul, etc. Editio Aboensis:

Comestus simul hæntios ad sidera tollit
Comestus mortuos, fugit cum saucius aram
Comestus.

— *Præterea de restitutionem Galeus, aliæque duæ editio-*

nes non proponebant modo in suis notulis, sed ex 11
Eneidos firmabant.

Cocca et calida animalia. Ita recte, nam et his, et
 lardo præcipue vermes e corruptis membris eliciuntur.
 TOLLIUS. — Non repugno. Sed, ne nescias, et
 longe aliter Interpretes. Maucroixius nempe: *On lui*
applique des animaux vivants ou de la viande chaude.
 Apponebantur animalia viva aut calida caro. Alter
 vero in hunc modum: *Some living animals, and others*
that were boiled. Viva aliquot animalia, tum et alia elixa;
 quod ne nimis mireris, confer supra Columbum.

Quæis resolutis. Accepit Maucroixius, quasi noster
 scripserit: « Apponebantur ad sedem fluentem cocca
 et calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Sed,
 postquam ita perpurkata fuerant vulnera, ut nullus
 amplius vermiculus appareret, inæstimabile scatebat
 examen: Mais, quand on en avoit nettoyé ses plaies,
 il en ressortoit une fourmière. » At quid planius
 quam animalia illa non apposita fuisse vulneribus sine
 fasciis, quarum ope melius ulceratis partibus applica-
 rentur, suoque loco insisterent? Obligabantur ergo
 cum vulneribus animalia; et, quando postea fasciæ
 removebantur, ipsa quoque animalia resolvebantur.

Est enim in mille locis *resolvere*, id, quod ligatum
 fuerat, dissolvere. Noster, cap. 46: *Liciniani scuta*
deponunt, galeas resolvunt. Et Ovidius, in *Fast.*, de
 reptis Sabinis:

Consilium dederat, parent, crinemque resolvunt;

unde, post paucos versus, de iisdem: 4

Ut medium campi passis tetigere capillis.

Lactantius, in *epit.*, cap. 15: *Sed et ipse demonum*
principes, auctor et machinator maiorum, catenis igneis
alligatus, etc. Peractis vero mille annis, ac resoluto
demonum principe.

Inæstimabile scatebat examen. in *resolutis* illis sei-
 licet animalibus, quæ eliciendis Galerii vermiculis
 apposita fuerant, et quibus cum successu istud exa-
 men adhererat; contra quam modo ponebat Mau-
 croixius.

Tabescentiorum viscerum. Rectius, ut alii, *tabes-*
centium. TOLLIUS. — Columbum, quem invidit, imo
 et alias ejusdem conjecturas vide sis.

Pernicies secunda. Emendo, *perniciem secundam.*

GALE.

Inferior, sine ulla pedum forma, in utrum modum
inflata disceverat. Disceverat mendosum esse certo
 certius est. Nam primo inflata non disceverat. Dein,
 si *disceverat* ratione significacionis locum haberet,
 scribendum fuisset: *Inferiorem... in utrum modum*
inflatum disceverat. Licet autem, ut vir doctus notat
 (Columbus nempe), *discescere pro decrescere* acci-
 piatur, qui tandem inflata decreverunt? Existimem
 igitur Lactantium scripsisse: *Inferior, sine ulla pe-*
dum forma, in utrum modum inflata increverat. Just.
 tin. XI: *Mirus animo increvit tumor.* Liv. 1: *Increscens*
audacia. GRÆVIUS. — *Disceverat.* A *discesco*, non
 autem a *disverno.* Rarum hoc verbum. Significat au-
 tem intumescente dilatari. TOLLIUS. — *Disceverat.*
 Corrigo: *discreperat.* GALE.

Per annum perpetem. Ab ultimis nempe mensibus
 anni Christi 509, ideoque per annum et aliquot menses,
 quos Lactantius negligit. Pagius, in *Crítica Ba-*
 ron., ad annum Christi 511, num. 44.

Addantur Cuperus et Columbus, item Norisius in
 epistola, quam merito amplissimus Cuperus suæ vol-
 untati præfationi subjicit.

Deum coactus est confiteri. Vide exemplum aliud in
 Antiocho apud auctorem historię Macchabæorum.

TOLLIUS.

Novi doloris. Legendum forsitan: *Nova vi doloris.*
 Pagius, ubi modo. — Bene Columbus: *ac nova vi do-*
loris; nisi quis immari voluerit, pro *nova.* TOLLIUS.

Paulo tamen aliter Columbus ipse, et ex illo Cu-
 perus.

Novi doloris. Emendo: *vi doloris.* GALE.

De templo. Pro quo Versio anglica : the Church of Nicomedia, templum Nicomediæ.

Edictum misit huj. Scribendum : Edictum misit hujusmodi. Nic. Hærsicus, item Gale. Nos dubitabimus alibi. Missum autem, vel emissum fuisse Serdica Nicomediæ, idque non ante mensem martium anni Christi 311, etsi ita Valerio aliisque viris doctis placuerit, sed post kalendas martias ejusdem anni, posuit probavitque ad eum annum Pagius in Critica Baron., num. 12 et 13, cui assentimur. Confer laudatam Norisii Epistolam.

CAPUT XXXIV.

Luce, etc. Vide Eusebium, libro viii, capite 17. Edit. Oxon. an. 1684, item Cant. — Reete. Ibi enim præsentem epistolam ab Eusebio ipso ἐπι τὴν ἑλλάδα γράσαν κατὰ τὸ δυνατὸν, uti loquitur, μεταβληθεῖσαν habemus; id est, græce, sicut fieri potuit, translata. Sed quod hoc loco nequaquam prætermittendum, ea epistola, cui noster ne verbum quidem præfationis adscripsit, notabilem longissimamque apud Eusebium habet, in hunc modum : Ἀποκράτωρ καὶ σαρ Γαλιῆρος Οὐαλέριος Μαξιμῖνος, etc. Id est, verente Valerio, et imperator Cæsar Galerius Valerius Maximianus invictus, Augustus, pontifex Maximus, Germanicus Maximus, Aegyptiacus Maximus, Thebaicus Maximus, Sarmaticus Maximus, quintum Persicus Maximus, secundo Carpicus Maximus, sexto Armeniacus Maximus, medicus Maximus, Adiabenicus Maximus, Tribunitia potestatis XX, imperator XIX, consul VIII, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Flavius Valerius Constantinus, pius, felix, invictus, Augustus, pontifex Maximus, Tribunitia potestatis V, imperator V, consul, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Valerius Licinianus, pius, felix, invictus, Augustus, pontifex Maximus, Tribunitia potestatis IV, imperator III, consul, pater patriæ, proconsul : provincialibus suis salutem.

Verè autem in eo præfatio ista notabilis est, quod ex quatuor imperatoribus, quos ante triennium et amplius Galerius imperatores secum numerari jusserrat, duo tantum in obita præfatione nominantur, Constantinus scilicet, et Licinianus, qui alias Licinius, omissis plane Maxentio et Maximino Daia. Nam quid inde sequitur? nisi illud ergo a veritate alienum esse, quod in sua Apocalypseo explicatione Cl. Meldensis episcopus, ut ex Constantio Ulboro persecutorem quavis tunc taceret, ætatis disertisque verbis posuit (1), omnium imperatorum nomina omnibus actis publicis, ubiqueque locorum condatum esse prodirent, præfixa fuisse et inscripta. Item, mandata quoque generalia nomine imperatorum omnium fuisse data.

Addit, scio, Pagius suo loco, post præscripta laudate præfationis verba : Ideo autem in eo edicto Galerii Maximiani, Constantini et Licinii nomina leguntur, quia eorum consensu datum fuit. Sed, ne aliud dicam, unde, oro, probabitur unquam Diocletianum Constantii nomen una cum suo edictis, quæ contra Christianos emisit, præfixisse, nisi ipsissima edictorum præfatio in medium afferatur, quod, ut nunc recorder, impossibile est? Ita, si maxime proferretur, quinam nobis edicta illa Constantii consensu proposita fuisse possent constare, cum antea ex nostro didicimus non Constantii tantum, sed ne ipsius quidem Herculi Maximiani sententiam in tantis rebus fuisse expectatam? Verba sunt, capite 15 : Et jam litteræ ad Maximianum atque Constantium commoverant, ut eodem facerent. Horum sententia in tantis rebus expectata non erat.

Ad hæc, quando docti nomina quatuor imperatorum, quos tandem Galerius communi secum titulo

frui voluit, recensent, vulgo illi Licinium ante Constantinum numerant; eum e contrario dicta præfatio Constantinum Licinio præponat : quod nec levi observatione dignum est.

Semper commodis. An una voce semper-commodis legendum? et apud Terentium in Andria :

Mirabar, hoc si sic abiret; et heri semper-commodis Verebar quorsum evaderet;

quibus alia apud alios similia sunt. Videtur profecto verborum ordo quo noster usus est id piscere. Ince quippe verus et naturalis erat : Inter cetera que semper pro reipublicâ commodis aque utilitate disponimus. Testis est, si mihi non credis, Macroicii versio : Quoique nous ayons toujours travaillé avec beaucoup d'application au bien et à l'utilité de l'Etat.

Disponimus. Disponere, dispositio et dispositiones fuere ea ætate vocabula valde familiaria, sive de augustioribus imperatorum decretis et constitutionibus ageretur, sive de aliis eorundem voluntatibus animique propositis minus gravibus. Priorè sensu noster supra : Debere ipsius dispositionem in perpetuum servari. Et in his verbis : dispositionem suam servet; ad quæ loca repetantur notæ, si opus est. Posteriore autem. Λαίρητιον in Alex. Severo : « Hincrum dies publice proponebantur, ita ut edictum penderet ante menses duos, in quo scriptum esset : Illa die, illa hora ab urbe suo exiturus; et, si dii voluerint, in prima mansione mansurus... : et id quidem eousque quamdiu ad fines barbaricos veniretur. Jam enim inde tacebatur, et omnes ambulabant ita, ne dispositionem Romanam barbari asculent. Certum est autem eum nunquam id quod proposuerat scellisse, cum diceret : Nolle ab alicuius suis vendi dispositiones. » Tum paucis interjectis : « Et quia de publicandis dispositionibus mentio contigit, ubi aliquos voluisset vel rectores provinciis dare, vel propositos facere, vel procuratores (id est rationales) ordinare, nomina eorum proponebat, hortans populum, ut, si quis quid haberet criminis, probaret manifestis rebus; si non probasset, subiret poenam capitis; dicebatur grave esse, cum id Christiani et Judei (N. B. distinctionem) facerent in prædicandis sacerdotibus qui ordinandi sunt, non fieri in provinciis, rectoribus, quibus et fortunæ hominum committerentur et capita. » Ubi obiter, lector, quædam anpius ad veterum sanctorumque paganorum, Christianorum, Judæorumque disciplinam, post hujus vel illius hominis ad has aut illas dignitates civiles et ecclesiasticas electionem pertinentia observare potes non negligenda. Constat utique ejusmodi electiones, etiam cum necesse confirmate et omnibus numeris absolute fuissent, interdum quoque vocatas esse dispositiones.

Aique id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum. Quasi dicat : Neque ita vero cavata juxta leges veteres et publicam imperii Romani disciplinam corrigere illorum simpliciter Christianorum respectu cogitaveramus, qui nulla in re primævam suam secum deseruerant, et quos proinde, ut præcipuus publice Romanorum religionis adversarius nostra intererat ad bonas mentes ejarato Caritatem animam reddere, sed idem quoque illorum Christianos in rebus providere volueramus, qui dectam etiam Christianorum sectam, in varias scissi hereses, dissepierant, adeo non visi nobis eapropter indolentia aliqua digniores, ut e contrario minus digni viderentur. Siquidem quantum, etc.

Sectam. Religionem. Interpretes : qui cum loquentem Galerium inducere haberent, multus, credo, sectæ nomen, ut ut odi sum, retinuerunt.

Ad bonas mentes redirent. Ejarando scilicet ipsi quoque in paganis gratiam, qui Galerio sola bona religio erat, totum suum quatenuscumque Christianismum.

Siquidem quædam ratione, etc. Putavi aliquando, antequam Eusebii versionem cum hoc loco contulerem, emendandum fuisse. Siquidem quædam met

(1) On sait que les empereurs, quoiqu'ils partageassent entre eux les provinces, les gouvernaient néanmoins comme faisant un même corps d'empire. Les noms de tous les empereurs étaient inscrits à la date de tous les actes publics, en quelque endroit qu'ils se fissent : les ordres généraux se donnaient aussi au nom de tous

caso ne *hæc* *castem* Christianos voluntas invasisset, A quamque deinceps. Postea vero, propter hæc interrogantis Eusebii verba, *Ἐπιτομή τῶν ἐπιτομῶν*, etc., vidimus legendum potius esse: *Ἐπιτομή ἡμῶν*; Siquidem, dicuntur, consensu, hoc sensu: Siquidem, dicuntur, *ἡμῶν*, quam ratione voluntas tanta perversos illos Christianismi sectatores invasi, tantaque stultitia occupavit, ut non ea veteris sectæ instituta sequantur, que primi forsitan istorum pseudochristianorum parentes constituerunt, sed pro arbitrio suo, acque ita ut primis tandem clausiani cultus conditionibus fuit oblatum, sibi met leges faciant quas observent, et per diversa varios populos congregent. Tangit ergo obiter hic loci Galerius, propter quas antea rationes ipsos quoque primævi Christianorum sectæ desertores noluisse amplius tolerari.

Ut non illa veterum *instituta sequerentur*, que forsitan, etc. Aut ut nec illa veterum *instituta sequerentur*, sed ea, que forsitan... legendum est: aut obscure valde in oratio atque ambiguo, *cum iuxta leges veteres processerit* (id est, *præsec* Gentilium), et mox sequitur, *ut ad veterum instituta conferrent*: quod ad utramque cum Gentilium, tum Christianorum religionem referri potest: quamquam Maximianus cætenique imperatores Christianos non ad exactiorem veri Christianæ religionis cultus rationem edictis suis compulerunt, sed ad ejusdem abjectionem, cultumque idolorum. Assentior vero perillustri Cuperi in hujus loci explicatione, putoque hæc omnia de antiquo Gentilium numinum cultu capiendi. TOLLIUS.

Veterum Christianorum scilicet, a quorum simplicitate defecerant. Cui causæ persecutionem decimam acceptam refert Eusebius, cum invidia passim glisceret, obtreactiones et antistitum inter se certamina misere distraherent Ecclesiam. Edit. Oxon. et Cant. addente tantum postrema: «Vide Eusebium, Ecclesiæ. Historia libro viii, capite i.»

Quæ forsitan primi parentes eorumdem constituerant. Quasi dicit, que nec forte etiam veteres simpliciter Christianismi auctores, verum it ipsi a quibus suæ propagandæ originem ducunt, præscriperunt: conjiendo, verbi gratia, notissimos illos vel ipsis Gentilibus apostolos potuisse olim ejusmodi progeniem habere, que per aliquot nepotum seriem heterodoxos, de quibus nunc agit Galerius, Christianos produxerit, ut non Platino loquamur.

Sed pro arbitrio suo, etc. Procul dubio intelligit sectas et contentiones intestinas, in quas tum diductus fuit Christiani nominis populus. GRÆVIUS.

Atque ut hisdem erat libitum, ita sibi met leges facerent, quas observarent. Locus ad hujus capituli intelligentiam vere notandus. Nam quis primo sensus est, nisi hic atque eodem modo sibi met leges, quas observarent, facerent, quo id antea ab aliis pro libitu factum fuerat? Porro autem, quosnam alios, qui ex mera animi libidine sibi met leges ad religionem spectantes fecissent, intelligere potuit generatim Galerius, quam Christianos, cum Romani suas de religione sanctiones nequaquam ut humane libere parata, sed ut Egeria deæ monita considerarent? Et jam denique, quosnam alios et Christianis specialiter perstringere potuit Galerius, dicendo: *Atque ut hisdem erat libitum*, quam primos Christianæ religionis auctores? pergendo vero proxime, *ita sibi met leges, quas observarent, facerent, et per diversa varios populos congregarent*, quam eorumdem veteris Christianæ religionis desertores? Conclusum igitur, non quam venisse antea Galerio in mentem tales Christiani apostatas ad exactiorem veri Christianæ religionis cultus rationem edictis suis compellere, sed omnes omnino eajusdemque Christianismi, puriores, impurioresve sectatores ad illius abjectionem cultumque idolorum cogere vel adducere. Mihi alias aliquantulum illustrari posse videbatur hic locus, si modo verborum ordinem in hunc modum: *Atque ut hisdem erat libitum, sibi met, queque postea*.

Per diversa. Suppleo loca, vel contentiva. GALE.

— Eusebius tamen ipse quoque sine substantivo nomine, *ἐν διαφόροις*. — Dans les Provinces. MAUROIXIUS. Id est, in provinciis.

Nostra jussio. Nostra edicta. Interpretes. — Adde que supra ad caput xiv nolavimus.

Ut ad veterum se instituta conferrent. Perspicue ostendunt quæ jam diximus, pag. præc. col. 2, et porro ostendere pergunt pag. seq. quæ dicemus, non posse omnino hæc verba ad utramque cum Gentilium, tum Christianorum religionem referri, sed unice ad veterum Romanorum religionem pertinere, contra quam ponebat modo Tollius. Sentit nobiscum amplissimus Cuperus.

Multi periculo subjugati. In quo nempe fuissent, si Galerii edicto non paruisent, propter additas eidem gravissimarum poenarum comminationes. — A quoi plusieurs ont désiré par crainte. MAUROIX. Id est, multi metu subjugati.

Multi etiam deturbati sunt. Conjecerem, ni Eusebii versio obstaret, auctoris manum non *deturbati*, sed *deturpati* fuisse, intelligendo scilicet de Christianis, quibus edicente Galerio effossi fuerint oculi, amputate manus, pedes truncati, nares vel auriculae desecatae. Primo, quoniam similibus modis Maximinum Orientis confessores accepisse videbimus in fine capitis 36. Deinde autem, quia quin tunc illi misere *deturpati* sint, indubium est post istud Sætonii in Caligula: *Pulchros et comatos, quoties sibi occurrerent, occipitio raso deturpabat*. Denique, quoniam admissa semel *ῥασ deturpati* pro *deturbati* lectione, ea apte occurreret differentia inter *deturpari* et *periculo subjugari*, quæ non itidem, ut opus foret, cernitur inter *periculo subjugari* et *deturbari*, cum eodem prorsus videantur rodere. Sed faciunt omnino Eusebiana ista, *πλείστοι δὲ παραχθέντες, παντοίους θανάτους ὑπέμενον*, ad verbum: *Plurimi vero turbati omnigenas mortes pertulerunt*, ut haud temere mutandum esse hujus loci lectionem credamus. Præsertim cum, ut ex iisdem Eusebianis apparet, non integer sit, sed mutilus. Eruat ergo novus aliquis ms. codex, priusquam quid hic noster voluerit, ausim dicere. MAUROIXIUS: *Plusieurs aussi n'y ayant pas voulu obéir, ont été punis*. Multi etiam, quod parere noluerint, puniti sunt: ut nesciam, quid is legendum esse divinaverit.

Atque cum plurimi. Corrigo, atqui. GALE.

Nec Christianorum Deum observare. Quid ita, si vetustioris et exquisitoris sectæ Christiani sua adhuc publica conventicula habebant, in quibus per Galerii edicta liceret Christum colere? Non habebant ergo; idque adhuc magis patebit e sequentibus. Sed, quod non negandum, alio tamen abt amplissimus Cuperus.

Contemplationem mitissimæ nostræ clementiæ intuentes. Quid quæso est *contemplationem intueri*? Procul dubio littera ultima perperam bis fuit exarata. Scripsit enim Lactantius: *Contemplatione mitissimæ nostræ clementiæ, intuentes et consuetudinem sempiternam*. GRÆVIUS. — Nihil certius clarissimi collegæ emendatione, quæ mihi quoque in mentem venerat. Eam multa veterum loca confirmant. Sulpicius Severus libro ii Historiæ Sacræ, capite 25: «Tum Demetrius, reflecto cum Judæis fœdere, contemplatione cladis a Triphono illatæ, etc.» Idem Dialogo 2, de virt. B. Martini, capite 15: «Verum illa (virgo) fortissimi vincula propositi, ne Martini quidem contemplatione laxavit.» Justinus libro viii, capite 8: «His ita gestis forte evenit, ut eum fratres duo, reges Thraciæ, non contemplatione justitiæ ejus, sed invicem metuentes, ne alterius viribus accederet, disceptionum suarum judicem eligerent.» Observo tantum eosdem Veteres quandoque non simpliciter *contemplatione*, sed in *contemplatione* dixisse. Libellus Precum Faustini et Marcellini: «Deprecamur mansuetudinem vestram, piissimi imperatores, Valentiniane, Theodosi, et Arcadi, ut hæc in contemplatione Christi Filij Dei, qui vestrum juvat imperium, infatiga-

biliter legere dignemini. » Atque ita ad verbum Maucroixius hoc loco : « In contemplation de notre très-douce clémence. »

Ut denuo sint Christiani. Id est ut qui clam ab aliquo tempore Christiani fuerunt, et antea palam Christiani erant, publice denuo Christiani sint; quorum igitur cœtus ita antea Galerii edictis dissipati fuerant, ædesque sacræ dirutæ, ut nulli amplius Christiani, sive orthodoxi, sive heterodoxi apparerent, qui quemcumque Christianismum profiterentur. Maucroixius breviter : *C'est pourquoy nous leur permettons l'exercice de la religion chrétienne.*

Et conventicula sua component. Hoc est, cœtus suos celebrant, secundum Interpretes : *Et de tenir leurs assemblées.* MAUCROIX. *To hold their assemblies.* Versio anglica. — Malim ego *conventicula* de cœtum locis interpretari, et per component, ædificant intellegere; quo sensu scilicet Virgilius *Æneidos* 3 :

Quam tuta possis urbem componere terra.

Firmat finis capitis 48 : « His litteris propositis, etiam verbo hortatus est, ut conventicula in statum pristinum redderentur. Sic ab eversa Ecclesia usque ad restitutum fuerunt anni decem, etc. »

Contra disciplinam. Illam nempe, quam in ipso fore hujus Epistola: initio publicam Romanorum disciplinam et leges veteres vocavit. *Contrary to the established discipline.* Tralatio anglica. Ad verbum, *contra subitã disciplinam;* quod non dubito quoniam eodem debet referri. Adde Cuperum ad verba *Alia autem.*

Alia autem Epistola. Par une autre Déclaration. MAUCROIX. *By another Ordinance.* Versio anglica. — *Epistolam et Edictum non distinguo, ait in consimili occasione Pagius.* Neque certe videtur magis hic auctor distinxisse, qui in fine capitis præcedentis id, quod nunc a Galerio epistola dicitur, edictum nuncupavit : *edictum misit hujusmodi;* similiterque initio sequentis : *Hoc edictum proponitur Nicomediæ.* Nos potamus, si res suo proprio nomine appellandæ sunt, hoc scriptum propter ultimam prælationis portionem, *ἡ παρχαίσις ἰδίως γράψας, Provincialibus suis salutem;* deinde vero propter hanc ipsam clausulam, *Alia autem epistola significatur sumus, quid debeant observare* que non ita bene poterat Galerii edicto inseri; denique propter ipsummet *epistole* nomen, quod huic scripto tribuit Galerius, dicendum potius esse, et revera fuisse *epistolam*, rigide loquendo, quam *edictum*, sed ex qua tamen, pauculis demptis et mutatis, additoque præsidum *programme*, conciliendum confectumque fuerit paulo post edictum proprie dictum. Vide, quæso, quanto opere eo faciant postrema verba Licinii litterarum ad Bithynicæ præsidem datarum, quas habes infra, capite 48 et quibus vulgo *Licini de restituenda Ecclesia edictum* nomen est. Verba sunt : « Ut autem hujus sanctionis benevolentia nostræ forma ad omnium possit pervenire notitiam, prolata *programme* tuo, hæc scripta et ubique proponere, et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut hujus benevolentia nostræ sanctioni latere non possit. » Tum continuo post : « His litteris propositis, » proxime vero ante initium, « de restituenda Ecclesia hujusmodi litteras ad præsidem datas proponi jussit. » Confer similem locum Epistolæ Maximini Augusti ad Sabinum, quam integram refert Eusebius, lib. ix, 11. E. cap. 9 : *ἵνα δὲ ἅπα ἡρώδῃ ἢ κέλυσος εἰς ἑκάστου πάντων τῶν παρχαίσις τῶν ἡμετέρων ἔδῃ, διατάξασθαι ὑπὸ σοῦ προσθέντι τῷ κελύσει ἡμετέροις ἀποδείξαι.* Hoc est, vertente Valesio : Porro ut hoc præceptum Majestatis nostræ universis provincialibus nostris innotescat, edicto abs te proposito jussionem nostram publicari curabis.

Quid debeant observare. Quinam? Christiani, an Judices? Credebam, Christianos intelligi, ob præcedentia ista : « Ut denuo sint Christiani, et conventicula sua component, ita ut ne quid contra disciplinam agant. » Maluit Maucroixius de Judicibus accipere : *Par une autre déclaration nous ferons savoir*

à nos officiers de justice la conduite qu'ils doivent tenir envers eux.

CAPUT XXXV.

Hoc edictum. Accipe de superiore illa Galerii Augusti epistola, postquam in edicti formam per Bithynicæ præsidem, qui vulgo Nicomediæ habitabat, fuit redacta.

Proponitur Nicomediæ. Id est, ejusdem præsidis programme profertur in eo oppido

Nicomediæ. Duæ primæ hujus libelli editiones, Parisiensis scilicet, anni 1679, et Oxoniensis, anni 1680, *Nicomediæ;* unde posterior in emendationibus, quæ serius occurrerant : *Lege, Nicomediæ;* quod et Allixius monebat.

Pridie kalendas Maias. Trigesimo die mensis Aprilis. *Maucroixii Versio.* Ultimo die Aprilis. *Tralatio anglica;* quæ tria eodem redeunt.

Pridie kalendas Maias. Si quid video, legendum erit, *pridie kalendas Februarias.* TOLLUS. — Cuius in titulo præfati edicti Galerius Maximianus dicitur tribunitiæ potestatis xx, constat, illud emissum esse post kalendas Martias currentis anni (311), quibus tribunitiam potestatem xx auspiciatus est idem Galerius. Post illum diem datum, ex Nummis etiam Grecis apud Goltzium, certum redditur. Ultimus enim, in quo annus Augustei ejus imperii notatur, exhibet hos characteres L. Z. id est, *annus septimus.* Nam cum, Lactantio teste, kalendis Maii anni 306, Augustus renuntiatus fuerit, kalendis Maii currentis Christi anni septimum imperii Augustei annum incœpit. Quare cum idem imperator jam deficiens edictum illud promulgavit, apparet, Lactantii sententiam Galerii Maximiani Nummis corroboratam esse, perpetuamque scripsisse Valesium in notis Eusebianis, aliosque viros doctos, edictum illud ante mensem Martium datum esse. PAGIUS, in *Critica Baron. ad annum Christi 311, num. 12 et 13,* ubi et ex quo alio errore error ille importune proflaxerit, erudite indicat. Vide locum. Opera pretium est.

Prodit tandem absoluto anno persecutionis 7 in eunte ix, edictum Galerii, quo persecutio penitus extincta, inter kalendas Martias, quibus xx, tribunitiam potestatem inchoaverat, et pridie kalendas Maias, quo Nicomediæ dicitur propositum, fuisse Lactantius. DOBVELLES, *Dissert. Cypr. xi, num. 82.*

Ipsa, etc. Nempe Galerio Maximiano. *Pagius.* Quin et suo ipsoque modo interpretes, cum alter vice pronominis nomen ipsam *Galerii,* alter vero *Maximiani* adhibuerit.

Ipsa octies, et Maximiano iterum Consulibus. Romæ... anno 311, usque ad mensem Septembris, nulli consules fuerant publicati... At in Gallia, Hispania, cæterisque trans Alpes provinciis, quæ ad Constantinii imperium pertinebant, Maximianus Galerius solus consul eodem anno octies nominabatur. Ita legitur in Fastis Idacii et in fragmento consulari a Bucherio edito, pag. 250, MAXIMIANO VIII, SOLO... In Grecia, Macedonia, Dacia, aliisque provinciis Illyrici, in Thracia atque Bithynia, quæ partim Galerio Augusto, partim Licinio imperatori parebant, dicebantur consules Galerius Maximianus octies, et Maximianus iterum. Hæc nuper didici ex auro Libelle Lactantii Firmiani de Mortibus Persecutorum, a viro docto 4mo Stephano Baluzio ex insigni illustrato, et D. Goltzert... bibliotheca evangelica; siquidem scribit c. 75. edictum pro Christianis a Maximiano Cæsaribus ante ejusdem mortem illius *propositum Nicomediæ pridie kalendas Maias, ipso octies, et Maximiano iterum consulibus.* Norisius apud Pagum in *Critica Baron.* ad dictum Christi annum 311, num. 5, idque ex quarta Norisii dissertatione de Cenotaphis Pisanis, cap. 1, §. 1.

Sed, quod primum, Prosper in Chronico, Victorius in Canone paschali, Cassiodorus, auctor Chronici Alexandrini, aliique eo anno cum Maximiano octies Licinio collegam posterunt, pergit in hadata Cri-

non clarissimus Norisus, mox addens : Ille forte in
 Gallia, Rhætia, ac Norice, ubi Licinius impera-
 vit, illa enim collegam Maximino addiderat. Deinde
 in Italia, quod est magis graviter, nec ab ullo hactenus
 attestatum. Quibus eo ipso anno in praefatione
 apertis, ex quo certum, de quo igitur, confectum
 est, non modo dicitur eandem Licinium collegam
 esse in praefatione adjunxit : sed adjunxit insuper
 Constantium, quem et ante Licinium nominat, ta-
 cito proteris secundo illo consulata Maximini. Euse-
 bii verba Latine reddita sic habent : « Imperator Cae-
 sar Valerius Maximianus... Consul VIII... Et
 apparuit Caesar Flavius Valerius Constantinus...
 Consul... Et imperator Caesar Valerius Licinianus...
 Praefatus, pater patriae, proconsul : provincialibus suis
 Maximiano) Octies, et Maximino iterum consulibus, »
 nec potius, secuti sunt memoratam Galerii praefatio-
 nem, a ipso (Galerio Maximiano) octies, et Constanti-
 nio Liciniae quoque consulibus? » Viderint docti. Nihil
 esse nunc, quod mihi satisfaciat, reperio, aut ab illis
 afferri conperio. Nam quantum ab hac clarissimi
 Pagii conjecturas, a Galerio Maximiano mense Martio
 anni 311 collegam adjectum esse Licinium Augustum,
 qui consul appellatur in Edicto Galerii Maximiani
 non multo post autem Maximinum Augustum
 quodammodo Galerii Maximiani collegam fuisse, sicut
 liquet ex verbis Lactantii, ipso octies, et Maximino
 iterum consulibus : a adeo ut tunc consulatus ille
 Licinio quoquequam *praefatus* existerit, sed *subfectus*,
 ergo praefatus, cum Galerius, si haec res fuit, Constanti-
 nus in dicta praefatione secundo loco *consulens*, nullo
 modo *Maximianum* similiter *consulem* nominaverit?
 Ergo domo, quomodo Licinium Galerius sibi ordi-
 nario Consul mense Martio anni Christi 311, subse-
 quenti, et Norisio in praecedentibus, nulli consules
 Romae nulli autem anno Christi 311, usque ad men-
 tem Republicanam, ante quem jam sat diu obierat
 Galerius? Non omnes ergo hujus loci difficultates per
 Pagium sublevo. Sed eas forte brevi feliciter euo-
 lutes videre licebit in ultimo clarissimi Norisii opere,
 quod ad amplissimum Cuperum ex Italia pervenisse
 audivimus, et ex animo gaudemus.

Idem octies, et Maximino iterum Consulibus. Versio
 amplius, *in Maximian's eighth consulate, and Maxi-
 min's third.* Ad verbum, *in octavo Maximiani consu-
 latus, et tertio Maximini* : cuius utinam emendationis
 vera enim est *tertio iterum* in *tertio* mutatio, rationem
 reddidisset alicubi vir doctissimus, qui ad
 illum, ut necessarium foretque tuendam, recurrendum
 putavit. Nos quippe, vel ob proximae sequentia,
 quibus incumbat fundamentis nescimus.

Maximano iterum Cons. De cuius consulatu secundo,
 uti et de primo, nulla est in ceteris fastis mentio,
 et ut hic sola citamur Lactantii auctoritate. Noster
 etiam Lydiatus Galerium octava vice consulem
 statuit sine collega. Edit. Oxon. et Cant. adjicente
 ultima : Vide Valesii adnotationes in Euseb. lib. IX,
 cap. 11.

Et Lactantio, qui id temporis Nicomediae degebat,
 post Maximinum iterum consulem fuisse anno 311.
Veritas, ubi supra.

Ex Graeco Dodwelli excerptis, pag. 102, Appendi-
 cis 24 dissertationibus cypricis, editione minoris
 Oxon :

Αὐτὸν Δοῦλον.	Ἰουλιανὸν.
705	καὶ Μελέτιον Καίσαρα τὸ ε.
706	καὶ Μελέτιον Σεβαστὸν τὸ ς.
707	καὶ Μελέτιον Καίσαρα.
708	καὶ Μελέτιον Σεβαστὸν τὸ θ.
709	καὶ Κωνσταντὸν τὸ α.
710	καὶ Σεβαστῶν.
711	καὶ Μελέτιον.

Anno 307. Consules legimus Severum Augustum et
 Maximinum Caesarem. Maximinum vult quem Ca-
 esarem appellat. Habemus itaque primum Maximini
 in 307. Intra illa a clarissimo Baluzio quesi-

tum. Quamquam et in libro de praefatis urbi obscura
 etiam extant hujus consulatus vestigia. Anni enim
 307. usque ad mensem aprillem, conules ibi consi-
 gnatos ita legimus. Maximianus VII et Maximian.
 Secundus ille Maximianus non alius est a nostro
 Maximino. Nec enim recentiores modo, sed et illius
 saeculi coeva monumenta haec nomina confundunt,
 cum Maximino Maximianum, et cum Constantino Con-
 stantium. Dodwellus in Append. ad Dissert. Cypr.
 num. 1.

Tunc apertis carceribus, etc. Per singulas certe ci-
 vitates, quod Rufini locus a Baluzio, adductus statetur
 : sed mirum tamen, ni hic Nicomediae carceres
 specialiter intelligendi sunt, ob praecedentia ista :
Hoc edictum proponitur Nicomediae.

Cum ceteris confessoribus et custodia liberatus es.
 Quid hinc contra clarissimum Martyrologii Ecclesiae
 Germanicae editorem sequatur, jam supra ostendi-
 mus.

Cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. Pur-
 puram diximus deposuisse Diocletianum anno Domini
 305 april. 1, si Idatum, maii 1, si Lactantium audie-
 mus... Ab anno autem quo imperium deposuit Dio-
 cletianus, perstitit Nicomediae persecutio usque ad
 palinodiam Galerii, a kalendis maiis anni 305 usque
 ad pridie kalendas maii anni 311. Et colligimus et Lac-
 tantio, qui hoc tempore Donatum summi scribit, e car-
 cere fuisse liberatum, cum carcer illi sex annis pro
 domicilio fuisset... Et toto (illo) sexennio Donatus, et
 tribus praesidibus sibi invicem succedentibus, Flaccino,
 Hierocle, et Priscilliano, novies tamen, nec saepius,
 tormentis cruciatibusque variis subiectus est. Quia
 nempe, ut non alioquin frequentes redire poterant
 (sacrorum imperii Romani) ludorum vices, ita nec
 frequentes redibant vices suppliciorum publicorum.
 DODWELLUS, in Dissert. Cyprica, XI, n. 78, 80 et 89.

Hoc factum. Id est, illa memorati Edicti promulga-
 tione, seu, ad verbum, publicatione. Versio anglica.

Conjuge sua et filio. Valeria Diocletiani filia, et
 Candidiano. Edit. Oxon. et Cant. — *Sa femme et ses
 enfants.* MAUCROIX. Quasi nostri verba sint, *conjuge
 sua et liberis suis* ; quod valde minor. — Uxor Galerii
 Maximiani, ait Pagius in loco, quem nos antea levis-
 sime tetigimus, erat Valeria Diocletiani filia, quae ob
 ferociam Licinii ad Maximinum confugit, a quo pessime
 habitata... Nullum ex ea Galerius Maximianus fi-
 lium suscepit; ste illis enim fuit, ut docet Lactantius,
 cap. 50. Haec itaque intelligenda de Candidiano, quem
 ibidem Lactantius dicit ex concubina natum, a Valeria
 adoptatum, ac deponsum filiae septenni Maximini
 Augusti. Hunc, ut tradit Lactantius, cap. 20, Caesa-
 rem facere destinabat pater post celebrata Vicennalia.
 Sed occisus est a Licinio anno 315, aetatis suae XVI.
 PAGIUS, in Critica Baron. ad annum Christi 311, n. 12.

Horrenda tunc consumptus est. Facit huc notabilis
 locus Anonymi Valesiani, quem Pagius in Critica sua
 Baron. ad annum Christi 311, num. 12, produxit in
 hunc modum : Porro Galerium Maximianum Serdicae
 aegrotasse ac interisse discimus ex anonymo Valesi-
 ano, qui postquam de Licinio Casare creato locutus
 est, inquit : « Deinde illo in Pannonia relicto, ipse ad
 Serdicam regressus morbo ingenti occupatus sic dis-
 tabuit, ut aperto et putrescente viscere moreretur. »

Idipso cognitum Nicomediae (...) mensis ejusdem. De
 suppleta manuscripti codicis lacuna, quam nunc
 demum Baluzius quo vides pacto representandam
 curavit, viri docti plane hactenus, quod non mirum,
 securi, tantummodo cogitaverant, qua ratione aliquid
 huic loco, quem mutilum esse sentiebant, insererent :
 unde orta suspicio, de qua Cuperus et Columbus in
 suis notis, legendum esse scilicet : *Idipso cognitum
 Nicomediae medio mensis ejusdem* ; quod et nobis olim
 postrema pars nominis *Nicomediae* fieri posse sugges-
 serat, absorptum nempe, inquebamus, *in medio* libran-
 ti oscitantia a praecedente voce *Nicomediae*. Nunc
 autem, cum hujus loci defectus non librario, sed tem-
 pori rerum edaci sit tribuendus, possent certe saepe

repereret, in itinere sustulit. Sed jam alia epistola idem Galerius, ut ex eodem capite certum est, iudicibus significaturus erat quod amplius observandum foret circa Christianorum negotia. Neque porro postulabant simpliciter ejusmodi rerum occasio et necessitas, ut per eam epistolam in quibus potius locis Christiani aperte in posterum habitare, suaque etiam templa palam condere haberent, iudicibus significaretur: sed fieri nequibat, quin ea loca vel intra urbium muros assignarentur, vel extra. Nunc autem vix quidquam probabilius, quam Galerium posteriore epistola iudicibus significasse, placitum sibi fuisse, ut quemadmodum antea Christiani... complures ecclesias suas imperatorum permissu in civitatibus aedificaverant et alioqui protius semper habitaverant homines in urbibus propter murorum inter caetera tutelam, quam ruri, paterentur Christianos intra eujusque oppidi moenia majoris securitatis ergo morari, sibique ibidem conventicula restituerent.

Et vero Christianos ecclesias prius intra urbium septa habuisse, vel unum Nicomediae templum, ejus noster capite 12 meminit, validissimo argumento est: uti quod jam proxime sequetur, *subornatis legationibus civitatum, quae peterent ne intra civitates suas Christianis conventicula extruere liceret*, apertissime rursus indicat, his ergo licitum prius fuisse per Galerii epistolas ad iudices scriptas templa intra Gentilium civitates condere: datamque proinde Christianis a Galerio, non meram de qua superius diximus indulgentiam, sed et muri tutelam pro suis simul domiciliis et conventiculis: unde postea Maximinus *indulgentiam Christianis cum muri tutela datam* sustulerit. Haec mea saltem de hoc loco sententia, partim propter quas nunc atqui rationes, partim deinde, quia dum ex doctis alii *pro communi tutelae* de communi imperatorum consensu accipiunt, alii autem *communi titulo* emendant, id est, ut exponunt, praescriptis nominibus Galerii, Constantini, Licinii, Maximini, et Maxentii, neutri atque *communem*, quem oporteret, imperatorum consensum praestare possunt: quatenus nimirum vel de vere communi illorum quinque consensu questio est, vel de communi tantum eorumdem ex parte. At si de vere communi, extant quidem apud Eusebium tria priora nomina in Galerii praefatione, ejus toties meminimus, sed non itidem duo ultima, ut sic nequaquam prorsus de universalis dictorum quinque imperatorum consensione constare. Sin vero de communi trium duorumve duntaxat ex illis, meminit quidem etiam ejusmodi consensionis laudato loco Eusebius, at neutquam noster, qui in antecedentibus non modo non Maximini, verum ne vel unius imperatoris mentionem fecerit, qui memorate indulgentiam consenserit, sed solus Galerii qui eam miserit; ut haud ferme quidquam locutione ista durus queat concipi, « In primis indulgentiam Christianis communi sive tutelae, sive titulo, datam tollit Maximinus, » si quidem tandem communis consensus, ejus ipse neque secundum Eusebium, neque secundum nostrum, ulla pars fuerit, intelligendus est. Accedunt, quod superest, ad *muri tutelam* de qua loquimur, quatuor tutelarum, tutandi fundi ergo, genera, de quibus Varro. lib. 1 de re rustica. « Nunc de septis, quae tutandi fundi causa, aut partis fiant, dicam. Earum tutelarum genera quatuor. Unum naturale, alterum agreste, tertium militare, quartum fabrilis.

Subornatis legationibus, etc. *ἄπο τῶν ἀποτῶν καὶ ἡρώων προσεβόησαν*, inquit Eusebius lib. ix, cap. 11, ubi vide Annot. Vales. Editio Cantabrig.

Prodiit... absoluto anno persecutionis 8, ineunte ix, edictum Galerii, quo persecutio penitus extincta est, inter kal. Martias (anni 311,) et pridie kal. Maias (eiusdem anni)... Daravit haec pax ne sex quidem integris mensibus. Inde ad novas artes praetextusque quaerendos restaurandae persecutionis se convertit Maximinus. Imprimis arcent Christianos a caemeteriis. Tum subornavit civitatum ad se legationes, magni quasi beneficii loco id a se petentium, ut Christiani

A pellerentur, imprimis Antiochiae, in qua urbis curator Theotecnus egregius impostor novum Jovis Philii simulacrum magicis artibus consecratum erexit, ejusdemque commentus est oraculum, quo juberetur, Christianos urbe omnique urbis territorio esse exterminandos... Legationes haec eodem quo decessit Galerius anno, sed exeunte, Nicomediae accepit, postquam Galerii ditionem ad fretum usque Chalcedonium occupasset, et pacem amicitiamque cum Licinio certis conditionibus composuisset. Hoc ex ipsius Maximini edicto constat in favorem Christianorum sequenti anno 312 finiente edito. Sed et *indulgentiam* Christianis a Galerio concessam hoc etiam anno revocatam necesse est, si non integris sex mensibus ea pax duraverit. DODWELLES, *diss. Cyp. xi, num. 82.*

Maximinus in litteris, quas anno sequenti 312 ad Sabinum praetorii sui praefectum scripsisse dicimus, quasque Eusebius lib. ix, cap. 9, refert... « cum anno » ait, « praeterito, (anno scil. 311) Nicomediae feliciter essem ingressus, cives ejus urbis me illic degentem adierunt cum deorum simulacris, obnixae orantes, ne hujusmodi hominum genus in sua civitate habitare omnino sinerentur, » et alia, quibus mire illustrantur quae supra ex Lactantio retulimus; gesta enim hoc et sequenti anno in causa Christianorum multis huc usque tenebris circumfusa. PAGIUS.

Apud quem igitur eo pacto insigne vides exemplum subornatarum istiusmodi legationum.

Novo more Sacerdotes maximos per singulas civitates singulos, etc. Quasi ergo aliis verbis scripserit, *novi more unum in unaquaque civitate Sacerdotem maximum fecit*. Hincque mihi facti novitas: cum prius scilicet Gentiles quidem nonnunquam habuissent *ἀρχιερεῖς* et Sacerdotes provinciarum vel urbibus impositos, at non singulos per singulas civitates.

Qui et sacrificia per omnes deos suos quotidie facerent. Mibi nemo persuaserit sic Lactantium scripsisse. Excidit vox *dies*, quae deo praecessit, propter litterarum affinitatem, ut saepe. Illa ommissa, cum nihil esset quod pertineret ad omnes, diis suis reflexerunt in deos suos. Scripsit Lactantius: *qui et sacrificia per omnes dies diis suis quotidie facerent*, ut in capite sequenti, *per singulos dies sacrificarentur*. Per omnes dies quotidie est pleonasmus, ut nunc jam saepe apud Plautum, post deinde apud eundem, *rursus repetere* apud Suet. Caes. 2. *velut vetustum vinum* in Curculione. Sin cui haec displicent, posset lagi, *qui et sacrificia per omnes vides diis suis quotidie facerent*. GRAEVUS.

Per omnes deos suos. Hoc est, per omnia suorum deorum templa, seu in omnibus templis, inquebat supra Tollius, et nos cum ipso quod necdum plane respuere possumus, sive propter geminam illam nostri locutionem, capite 17, *per omnes deos pro vita ejus rogaretur*, sive propter hanc Livineii ad panegyricos veteres observationem, in quam postea incidimus, et qua, quae laudato loco notavimus, videntur non mediocriter firmari. Cicero iv, ad Attic. Ep. 1. et pro P. Sextio, nonas Sextiles salutis natalem appellavit, quod eo die in Quirinali aedes ei consecrata; et eleganter Martialis, *Maiae Mercurium creastis idus*, ob templum ei tum dedicatum, ut Livius 2. et Festus scripserunt; sive denique quod nondum satis assueti simus huic pleonasmio, *per omnes dies sacrificia quotidie facerent*. Posteriorem certe Clar. collegae conjecturam, ejus et ille optionem dat, praerendam credimus. Sed, quod non omittendum, vulgatam quoque lectionem, licet alio atque nos modo, explicat ampl. CUPERUS.

Ministerio. Praetulerim, *magisterio*. GALE. *Ministerio, the assistance*. Versio anglica; id est, ope, auxilio.

Darent operam (ut) Christiani neque fabricarent. Templata scilicet, uti quidem Macrobius interpretatus est: *devaient empêcher les Chrétiens de bâtir des temples*. — Emendo, *darent operam Christiani ne quid fabricarent*. GALE. — Erunt sine dubio quibus hic

ordo magis placeret: *darent operam ne quid Christiani fabricarent.*

Colerent. Præfero coirent. GALE.

Sub jure. Par son autorité. Maucroixius; quasi dicas, pro sua auctoritate.

*Parumque hoc fuit, nisi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu singulos quasi pontifices superponeret, et eos utrosque, etc. Locus, non difficilis tantum, sed valde, si quid video, mendosus, et cæteroque contraria prorsus ratione acceptus ab interpretibus: censente nimirum Maucroixio propter ultimam sine dubio vocem utrosque, Maximinum singulis provinciis non singulos, sed duos simul præposuisse pontifices: « Non content de cette ordonnance, il établit encore en chaque province deux pontifes pour avoir l'œil sur les autres; » cum contra ex reverendiss. Burneti versione non duo, sed unus duntaxat pontifex univernicæ provinciæ fuerit Maximini jussu præfectus. Verba sunt: « And not contented with this subordination that he had settled among the priests, he ordered one in every province to be over all the priests of the province. » Quorum sensus est: Neque ita contentus unum sacerdotem maximum cæteris in unaquaque civitate sacerdotibus subjecisse, unum præterea in unaquaque provincia ordinavit, qui cunctis provinciæ sacerdotibus superior foret. Nos primo, propter disertas voces, et eos utrosque, non possumus, quin cum Maucroixio credamus, de duobus quibusdam hic loci agi, qui ex Maximini mente singulis provinciis ad procuranda religionis negotia præpositi sint: Deinde vero, nec possumus quoque propter τὸ quasi in his verbis, *singulos quasi Pontifices*, quin jam vicissim contra Maucroixium *duos* ejus *proprie dictos Pontifices* rejiciendos esse ponamus. Porro autem, cum noster in antecedentibus narraverit, Maximinum novo more in unum aliquem ex urbium primoribus dignitatem Sacerdotis maximi per singulas civitates contulisse, non magis ambigimus, quin idem Maximinum geminos hujusmodi dignitatis homines, sed qui interim singuli quasi Pontifices maximi forent, singulis provinciis imposuerit. Ac denique, quod quis ingerat, verum ubinam binarii numeri vox *duo* comparet? respondeo, non latitare solum in vocabulo *utrosque*: sed plusquam verisimile esse, illam olim in hunc modum post ablativum gradu extitisse. « Parumque hoc fuit, nisi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu duo, singulos quasi pontifices, superponeret; » et eos utrosque, cum sequentibus. Inde ergo tandem ea vox malis avibus, præ nimia librarii ignorantia vel festinatione, simulque istorum *duos* et *duos* affinitate, exciderit: aut potius aliqua suppeditetur conciliatio, quam amplecti queamus.*

Candidis chlamydidibus. Paludamento sive albæ tunicæ specie auro interdum limbatæ, qua utebantur soli imperatorum ministri, quas utique palatinorum vestes cum summis pontificibus communicavit Maximinus, Edit. Oxon. et Cant. — Non alio sensu versio anglica: « He ordered them to wear theat fort of white habits edged about with gold, which might only be worn by the Chiefs Officers of the Court. »

Chlamydidibus, Manteaux. Maucroix; id est, palliis.

Facere autem parabat quæ in Orientis partibus, etc. Hoc est, secundum translationem anglicam: Facere autem parabat contra Christianos in aliis provinciis, quæ jam in Oriente fecerat: interpretante vero Maucroixio, quæ in Oriente fecerat, illa quoque facere parabat in Occidente.

Cum clementiam specie tenus profisteretur. In co... ponebant hanc clementiam tandem persecutores, de quibus agimus, Diocletiani, si cum vita peperissent, oculos tamen dextris eruisent, et sinistros poplites debilitassent candenti ferro. Ex quo itaque coeperunt hæc mutilationes, cum vita servanda causa fuissent excogitata, exinde rariora fuisse martyria isimile est. DODWELLUS, diss. Cyp. XI. num. 81

*Occidi servos Dei vetuit, etc. In Oriente scilicet. Nam, quantum ad alias regiones, facere tantum parabat Maximinus, quæ in Orientis partibus fecerat, ut noster modo loquebatur: unde et rursus de eodem, in initio capituli 37. Hoc ille moliens, Constantini litteris deterretur. Sed, ne rem dissimulem, non video tamen quomodo scribi olim belle hoc loco potuerit, uti nunc dierum habemus: suspicorque adeo veterem scripturam fuisse, *occidi ibi servos Dei vetuit*, quæque postea, intellectis nimirum per τὸ ibi Orientis partibus.*

Debilitari jussit. Id est hoc loco, mutilari, prout quatuor, quæ sequuntur, exempla singula ostendunt. Neque enim omnis debilitatio, mutilatio est, sed interdum, monente merito Casaubono, debiles latinissime sunt, quibus membra facta sunt ἀχρηστα, seu qui vitio aliquo impediuntur, quominus omnibus membris corporis sui uti possint: quemadmodum illi, v. gr. confessores, quibus candenti ferro debilitatos fuisse sinistros poplites aiebat modo Dowellus.

Verum hic, sicut dixi, de veris mutilationibus sermo est. Firmatque alibi idem Dowellus sequentibus verbis: Ita rediit ad supra dictas corporum mutilationes, quæ licet confessores multos fecerunt, nullos tamen martyres. — Il les faisait estropier. MAUCROIX.

Itaque confessoribus effodiebantur oculi, etc. Verum quidem est, post edictum a Galerio Maximiano in gratiam Christianorum emissum Maximinum, ubi illud accepit, mandasse iudicibus, ut a christianorum oppugnatione abstererent, constitutione tamen Galerii suppressa, et nuda tantum voce per Sabinum præfectum prætorii sui provinciarum præsidibus jussit, ut persecutionem adversus eosdem inhiberent, uti narrat Eusebius lib. IX, cap. 1, ubi et epistolam ab eodem Sabino singularum provinciarum præsidibus scriptam recitat. Sed, ut habet idem Eusebius cap. 2. ne sex quidem integris mensibus passus est eum statum permanere, et ad subruendam pacem Maximinus nihil non molitus est. Quam itaque Lactantius narrat, circa mensem Novembrem (is enim mensis sextus est a morte Galerii), ideoque circa Maximini Quinquennalia, quæ in eum mensem incidebant, persecutio adversus Christianos instaurata. PAGIUS.

CAPUT XXXVII.

Hæc ille moliens, Constantini litteris deterretur. Jam pulcherrimam sibi invidiæ declinandæ nactus videbatur occasionem (Maximinus), ut quasi urbium legationibus (et θροισπιραστ) coactus edictum pacis revocaret. Recipit enim ad illa civitatum decreta, pellendos esse Christianos... Jamque persecutioni matura erant omnia, si Constantinus illum deterruisset... Cum enim post mensem Maium emissa illa probaverimus persecutionis edicta anno 312 movente jam adversus Maxentium Constantino, eo tamen ipso tempore, simul ac rescivit, litteris illum deterruit Constantinus, quibus ad dissimulationem eum adactum scribit Lactantius sect. 57. Merito quidem illo. Erat enim primus Augustorum Constantinus, cui, pro illorum temporum administratione, parere oportebat reliquos Imperatores omnes, tam Casares, quam etiam Augustos. DODWELLUS, Diss. Cyp. XI. num. 83 et 85.

Hæc ille moliens, etc. Les lettres de Constantin réprimèrent ces violences. MAUCROIX. Ad verbum, Constantini litteræ violenta ista facta represserunt. Quasi jam, quo tempore Maximinus Constantini litteris deterritus est, eadem Maximini jussu in recentibus provinciis fierent, quæ prius ejusdem imperio in Oriente facta erant; proindeque quasi jam Nicomedia, verbi gratia, crudeli Præsidis aliorumque ministrorum opera oculos confessoribus effoderet, manus amputaret, pedes detruicaret, aures vel auriculas desecaret; quod certe non est, vel ob ista nostri: Hæc ille moliens, id est, ut paulo ante præcessit, facere paratus, Constantini litteris deterretur. Dissimulatio est.

Constantini litteris. Periere memorata litteræ: sed

deponere constitutionem a Constantino et Licinio illis. alteram hinc anno 312 alteram sequenti, quorundam eorumque anno ad Maximumm transmissam in dubium revocari non potest, licet Baronius, alique viri doctissimi, oculis tantum edicti meminerint. Nam, vitam Maximo capos cladis et interitus ad hunc annum 312, postulat: *Imperator Constantinus, et collegae eius Licinius uno consensu legem pro Christianis absolutissimam et equissimam promulgantur, partem de tyrannica victoria nuntium, ipsaque adeo legem ad Maximinum, quae in Orientis partibus etiam tum imperabat, sequae ipsis antea esse simulata, transmissere*, inquit Eusebius, lib. ix, cap. 9... Et praeterea in posteriori Constantini et Licinii Constitutione ab Eusebio, lib. x, cap. 5, relata, non semel prioris hoc anno 312, date mentio est, ut docte explicat Valesius in notis ad illud edictum, ubi et quod discernen inter utrumque esset, ostendit. Secundum edictum Mediolani... prius loco incerto datum; videtur tamen Romae, ubi reliquo hoc anno Constantinus egit, promulgatum. De laudatis litteris locutum existimo Lactantium, lib. de Mortibus Persecutorum, cap. 57, in quo, postquam persecutionem a Maximino contra Christianos excitatam narravit, ait: *Hae ille molens, Constantini litteris deterretur. Pactus in Critica Baron. ad annum Christi 312, num. 8. et praeced.*

Deterretur. Quo usque nempe modo diximus, non per omnia; quia etsi Maximinus in provinciis extra Orientem suis abstrusus quidem fuerit ab effodiendis, verbi gratia, sicut de re verat, confessorum oculis, testatur tamen Eusebius libro ix Historiae Ecclesiasticae, cap. 9, Maximumm post litteras ad Sabinum praefectum praetorem sui a se scriptas, non permississe Christianis conventus agere, aut Ecclesias extruere, licet Constantinus et Licinius litteris ad ipsam datis ad se Christianis concedere significassent. Quae postrema verba ejusdem Pagii sunt, laudato loco, num. 8.

Et tamen si quis incidere. In eum nempe, vel ministros; in capite 16. *Nam cum in blisses in Flaviana Praefectum... deinde in Hierolem...* etc. Maucroixio postremo, *amstrorum* supplementum placebit: *Mais lorsqu'un Chrétien tombait entre les mains des ministres de sa cruauté.*

Mari occulte mergentur. Non itaque audebat palam, quod fecerat antea, Christianos laedere: sed nec illos studiose querere. Nam *si quis incidere*, inquit Lactantius, et *paucissimos* fuisse necesse sit, qui in eum incidere. *DODWELLUS, Diss. Cypr. xi, num. 87.*

Mari occulte mergentur. Simili locutione, cap. 50: *Et utpote illa castus feminus mergi jusserrat.* Imo, totidem loco syriacis capit. 15, *Mari mergentur.*

Occulte. Secretly and in the night. Versio anglica. Hoc est, secreto nocturne.

Et hoc prius invenerat, ut animalia omnia, etc. Intellegit haec Baluzius de privato ciborum palatinorum usu. Supradictum edictum generale de vescendis *obscure* jam antea constitutum fuerit sub Decio et Galerio Maximiano. *Editt. Oxon. et Cant.*

Et hoc prius invenerat. Sicut in jure dicendo, supra, cap. 15, a Diocletiano et Maximiano excoegitatum fuerat, ut litigantes prius sacrificarent, utque ita causae dicerent. Eapropter mox ait: *In caenis quoque magistri suis similis*, et libe legendum cum per illustri Capero Tollius.

Ut animalia omnia, quous vescerentur, non a coena, sed a manducibus ad aras manducarentur. Affine est, nec enim omnino scilicet esse volumus id, quod supra sumimus. In jure, Suetonius, cum aliquo de Crastulo Phil. theros fuisset, et populos ad praesentem accessisset, et epissit ovem, et hircum, et vitulos, quibus cum singulis manibus ovis esset vesceretur, coegitatum fuisse, et quo populos hircumque contra manducantem suam manducantem per coena, ut ad se accessisset, et vesceretur, cum coena, ut coena.

que deinceps ejusmodi pecudes jugulare haberent, illas ad se adducerent, maectandas nimirum ad eum lapidem; adduxisse potro usque ad noctem universum populum boves suos in mano sua, qui ibi loci jugulati sint: extractam vero fuisse per Saulam aram Domino in ea occasione, imo primam omnium, quas fecerit. Quid enim, cum haec ita sint, verisimilius, quam Saulum ideo dici aram tum temporis extruxisse, quod magnum illum lapidem, quem ad se volvi cuaverat, erexerit illico in altaris modum, ut ad ejus latera Israelite pecudes suas maectarent, sicut animalia, quibus vesci avebant, fuisse ad aram immolata?

Nihilque prorsus mensae apponeretur, nisi aut delibatum, aut sacrificatum, aut perfusum mero. Delibatum est ejus, quod coena erat paratum, sed ejus particulam quamdam decerptam diis obtulerant. Solebant autem cibos etiam libare. *Sil. Ital. lib. vii.*

Distinxit dulces epulas, nulloque errore Polluta castus mensa Cerealia dona Atulit, ac primum Vestae detersit honorem Undique, et in mediam jecit libamina flammam;

quod Dionysius Halyc. iv, Antiq. Rom. dicit, τὰς ἀπὸ τῶν δεσποῦν ἀπορχύς ἀρξέσει, et coenarum primitias libare. Sacrificatum est, quod ex victima diis oblata praecium erat in epulas, ut solebant partem victimarum, prosecare et adolere, partem sacerdotum et sacrificantium epulis reservare. *Mero perfusum*, scilicet quo solebant supplicare, ut hi cibi quasi sacra-rentur. Quis enim igitur, thure et vino solitus Vesteres supplicare, etiam inter epulas? *Horat. iv, Carm. 5. de Augusto:*

Alteris Te mensis adhibet Deum. Te multa praee, te prosequitur mero Defuso pateris, et laribus tuum Miscet numen. Graevics.

Aut perfusum mero. Quod frontibus invergebatur hostiarum. Vide Servium ad Virgilium. Libatio vero in focum, vel terram fieri solita, de qua eruditissimus Baluzius, alius ab hoc ritus est. *TOLLIUS.*

Ut quisquis ad coenam vocatus esset, etc. Ita et Julianus apud Sarisbericensem, lib. vii. cap. 21. *Idem.*

Inde. Deest hoc vocabulum in editione Aboensi; et facile quidem abesse posset ab omnibus. Sed cur tamen rejiceremus, cum in manuscripto codice legitur, nec sit plane superfluum?

Magistri sui similis. Galerii nempe, ut Maucroixii Versio praevit: *Il s'efforçait de ressembler à son maître Galérius.* Id est, conabatur similis esse magistrato suo Galerio.

Horrea privatorum clauderentur, apothecae obsignabantur. Locus notandus. Nam horrea itaque et apothecae a se invicem, si proprie loqui oporteat, differerent, perperam quae adeo confudit Isidorus, lib. xv. cap. v, his verbis: « Apothecae, vel horrea, a Graeco, verbum ex verbo, repositoria, vel reconditoria dici possunt, eo quod in his homines elaboratas fruges reponunt. Unde et ἄβηκη, graeco sermone, repositam rei copiosam substantiam appellamus. »

Apothecae. Boutiques. MAUCROIX. Id est, officina, vel taberna. — Sed d'ferunt plurimum officina, apotheca, taberna, inquit Ger. Jo. Vossius in Etymologico, rem mox explicans in haec modum: In officina res fit ab opificibus. Hinc custodienda detetur in apothecam, e qua qui dividant, dicantur mercatores, et interdum cum adjectione, mercatores magnali. Ex apothecis res mittitur in tabernas, ut ibi prosci venalis: sed tantum habent tabernas, quae minutatim vendant, quique his praesent, institores appellantur; ut id maxime videri possit vir doctissimus per apothecam intellexisse, quod Galii nominant in magister, ne alibi praecedat, apothecae vocem esse generalem, quae junctis suis et aliis tribuitur vitiorum, ovis, horumque similibusque receptaculis. — Apotheca. In quibus una confudit. Adstantur notae ad Praedictum

TOLLIUS. — *Commodissima interpretatio.* Quoniam A sicut ex cap. 51 : « nulla fuit arca sub Galerio sine exactore, nec ulla viuentia sine custode : » ita postea sub Maximino, in eodem eorum genere, *hærea clausa fuerint, vinorum vero apothecæ obsignate* : unde sequitur, Maximinum fuisse reipsa magistri sui Galerii similem, quod paulo ante posuimus.

Debita in futuros annos exigebantur. Non ara sano sed frumenti et vini tributa, prout sequentia ostendunt : *Hinc fames agris, etc. hinc caritas inaudita.*

In futuros annos. Of the year, to come. Anglica versio ; quasi dicas, in futurum annum. — Præferendam numerum multitudinis, cum propter veteris libri fidem, tum quia si haud simpliciter in annum proximum, sed in futuros annos illa, quæ modo dixi, debita exigebantur, melius ex eorum solutione *inaudita caritas*, de qua mox noster loquetur, oriri poterit.

Hinc fames agris (non) ferentibus. Emendo : *Hinc fames agricolis non ferentibus.* GALE. — Cogitaueram ego, legi posse : *Hinc fames acris afferentibus*, memorata scilicet debita, ἀπὸ τοῦ ζῶον. Quæ cum ex parte frumento soluerentur, vix fieri poterat, quin qui anno Christi 512, imperata illa frumenti subsidia Maximino in complures annos exhibebant, æri postea fame laborarent. Terentius in *Phorm.*, act. 1, sc. 1.

Amicus summus meus, et popularis Gela

Hæri ad me venit : erat ei de ramicula

Jampridem apud me reliquam parvillulam

Nummorum, id ut conferrem. Confecti ; affero.

Quod allati debiti exemplum est.

Armentorum et pecorum greges ex agris rapiebantur ad sacrificia quotidiana, etc. Hæret aliquid. GALE. — Numnulla hic desunt. Non enim coherent hæc cum sequentiibus ; pertinet enim ad milites ea, quibus annonæ jam sordebat, nimia copia carniæ e quotidianis sacrificiis ipsis missarum. TOLLIUS. — Pertinet æque. Sed quid, si tamen hic locis mendosus sit potius, quam multus, neque aliud ad proxima saltem cum præcedentibus recte connectenda requiratur, quam ut mox suos, pro eos cum pluribus doctis sequenti nota nominandis emendemus ?

Quibus eos adeo corruerat, etc. « With which he fed his domesticks and his Soldiers so copiously, that they come to despise the corn, that was brought them for their provision, so that without any care they threw it often out of doors. » Tralatio anglica ; hoc sensu : *Quibus (sacrificiis) suos domesticos suosque milites adeo corruerat, ut frumentum aspernerent quod ipsis in annonam afferebatur, et effunderent sæpe, nulla cura habita, extra fores.* — Auc-toris verba hoc loco corrupta sunt. *Maueroixius, ad marginem suæ Versionis.*

Quibus eos. Scribe punctum ante *quibus*, et lege : *Quibus suos.* Id est, *Quibus rebus.* BOHERELLUS.

Ut aspernerentur annonam. Mere scilicet frumentariam ; cum ex antecedentibus appareat, illos nequam armentorum ac pecorum carnes aspernatos esse : sed e contrario frumentum propter illarum copiam fastidivisse. Favet porro non sola versio anglica, quam superiori nota descripsimus, veram ea quoque rei *annonariæ* exactio, ejus noster capite 51 meminit ; cum ibi loci nulli armentorum pecorumve greges sub *annonæ* notatione contineantur, ut locum consulenti patebit. Aliter tamen ad nostrum amplissimus Cuperus.

Et effundebant. Et effunderent. Edit. Ox. et Cant. — Mihi, propter sequentia, præferendum videbatur, *Æs effundebat.* Militare scilicet, seu pecuniam illam, quæ in stipendium militum de ærario a tribunis ærariis adnumerari questori solebat, ut locutus est Antonius, et quam denique non infrequenter *æs* sine addito dictam fuisse, ostendit notissima locutio, *ære dirutus miles*, de milite, cui stipendium ignominie causa non dabatur, quodque adeo diruebatur missum. non in militis sacrum.

Cum lites (vel satellites) universos. Cum milites uni-versos. Edit. Aboensis

Cum lites. Ibi est mendum. ALLIX.

Lites. Lego : *milites.* Vossius. — Legendum : *milites, vel satellites.* Ed. Ox. et Cant. — *Cum satellites universos* malim legere quam *milites*, quia *universis* illa contulisse dona Imperator dici nequeat, cum *progravis* et *tyrannicus*, qui tamen et ipsi milites, argentum tantum dederit. TOLLIUS.

Cum lites. Emendo : *dum comites.* GALE ; quod eodem recidit.

Expungerent. Expungeret. Editio Aboensis. — *Subest hic loci mendum, nec in ipso tantum verbi numero, sed et, ut mihi videtur, in significatione.* Scribendum itaque, *cæteret*, id est, *demulceret* ; quam quidem conjecturam confirmat illud Rufini cap. 17, lib. viii, a Baluzio citatum. « Unde et montes auri, ut ita dixerim, congregatos familiaribus suis ac satellitibus largiebatur. » *Expungeret* enim militibus additum nihil aliud significat, quam eos albo militum crasos *militia solvere.* Edit. Ox. et Cant. — *Expungerent.* Forte *expleret.* TOLLIUS. — Corrigo : *emungeret.* GALE. — Malebam Tertulliani verbum *expungeret*, id est, *exornaret*, aut aliquid tale. « Quanto autem blasphemabile est, si que sacerdotes pudicitia dirimunt, impediarum rita procedatis cultæ, aut expietæ, » inquit ille, lib. de Cultu femina, cap. 7, et paucis interjectis. « *Thamur* illa quia se expinxerat et ornauerat, id circo Judæ suspensio visæ est questui sedere, » et sic sepius alibi. Imò idem capite extremo, quomodo nunc *pretiosis vestibus et aureis nummis capingeret*, loci posito credebamus, non dissimili ratione « serieo probitatis, byssino sanctitatis, atque purpura pudicitia pigmentari » dixit, his verbis : « *Vestite vos serieo probitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitia.* » *Toliter pigmentata Deum habebitis amato-rem.* » Intellego autem per *aureas nummas*, aurea numismata et cælo appensa, qualia interdum multi in aulis Principum gestare conantur.

Nam quod videntium, bona, etc. Cui affine est illud Salviani : *Lutrones* hoc quidem proverbio uti solent, ut quibus non auferant vitam, dedisse se dicant. Edit. Ox. et Cant.

Dono suis. Bene itaque *suos*, pro *eos*, viri docti pag. præc. reposuerunt.

Nescio, an agendas illi fuisse gratias potem. Je ne sais s'il ne mérite pas quelque louange. MAUCROIX. — Cui ergo legendum potius esse, *an non agendas*, quam *an agendas*, visum est.

CAPUT XXXVIII.

Illud vero capitale, et supra omnes qui fuerunt corrupendi cupiditas, etc. Locus male affectus, sed facile sanandus. Lego modo, et distingue : « *Illud vero capitale et supra omnes qui fuerunt,* » vel forte etiam, « *Illud vero capitale ei, et supra omnes qui fuerunt, corrupendi cupiditas, quid dicam nescio, nisi exca et effranata.* » Hoc est, illud vero in Maximino, longeque supra omnes qui unquam vixerunt mortales, capitale fuit, quod exca et effranata corrupendi sequioris sexus cupiditate laboraverit. Nobiscum porro distinguebam post fuerunt editio Aboensis et Galeus ; sed illa quidem pessime alias, nec uno pacto in hunc modum, « *Illud vero capitale, et supra omnes qui fuerunt ; corrupendi cupiditas, etc.* »

Exprimere pro indignatione sua. Leg. *exprimi res, etc.* Ed. Oxon. et Cant.

Pro indignatione sua. Id est, secundum versionem anglicam, pro indignatione quæ inde debet concipi : *for the indignation which this must give.*

Pro indignatione sua. Emendo, pro *indignatione sua.* BOHERELLUS.

Pro indignatione. Lego, pro *indignitate.* TOLLIUS, item GALE.

Eunuchi, lenones scrutabantur omnia. Elegantissimum ἀσπύζον, quæ et istud Dietsi Cretenensis lib. v, de Bello Trojano : *Itaque singuli, pures, uti quisque occurreret, venique adeunt.* Observo autem, ut ex utroque exemplo appareat nil obesse, quominus apud

Paulum, 1. Cor. vii. 22 pro vulgata distinctione: *Qui enim in Domino vocatus est servus, libertus Domini est.* Nam non obstat certe totius loci sententiam vel con-
 A est, Magister. *His courtiers.* Versio anglica. Hoc est, ejus aula.
Inuocabantur. Editio Abo item Pa-
 gatus. — *Excusato, inuitabantur.* GALE. — *Supple, inuitabantur exemplum et...* Edit. Ox. et Cant. — *Corrigo et suppleo, inuocabantur libere, et civium.* ABBAS a S. Hilario, canonice Bellovacensis.
Suorum cubilia... *violabant.* Elegans et modestum dicendi genus, ipsique adeo Scripturae familiare, pro quo sine tanta circumtione Macroxius, « subjectorem suorum uxores ac filias cum eadem insolentia tractabant. » Recte tamen. Sic enim Gen. XLIX, 4: *Ascendisti cubile patris tui: pollutisti stratum meum, pro concubisti cum Balha concubina mea.* Nec dissimili sensu Paulus in Ep. ad Hebr. XIII, 4: *Honorabile (sit) concubium in omnibus, et cubile impollutum: vel cum Vulgata, et ioris immaculatus: fornicatores enim et adulteros judicabit Deus.*
Ne recusari licebat. Leg. *ne recusare.* Vossius. — *Concinit* Versio anglica, *The father durst not refuse it.* Ad verbum, *ne audebat pater recusare.*
Stipitor in latere. Malim, *a latere:* unde et *latrones,* quasi *laterones,* milites a latere. TOLLIUS.
Totus se gardes. MACCROIX. — *Domesticks or guards.* Tral. anglica.
A Gothis Qui ripam Istri incolentes, ea occasione usi, patrem viciniam invaserm, indigenis exulsis. Ed. Ox. et Cant.
Tempore viciniam Diocetiani nempe. Quod merito suppletur in versione anglica, *in the twentieth year of Diocletian's Reign.*
Maximiano se tradiderunt. *Leges, iradiderunt.* TOLLIUS.
Maximiano. Ino Maximino. MACCROIX. Prout saltem ex ejus versione colligere est: *se donnerent à Maximin.*
Protectoribus. Ut is ipse scilicet, cujus ita *satellites* erant, et *in latere.* vel *a latere stipitores,* protector quondam fuerat. Cap. 15: *Dava vero sublatus nuper*
 C *a pecoribus et syris, statim sententiam, continuo protector, etc.* Ad quem locum, que de *protectoribus* dicere habebimus, jam diximus. Adde tantum, si tibi vacet, Gruteri inscriptiones. pag. 371. las vi et p. 512. las vi et vii aque alibi.
Orientem ludibrio habuit. Bene. Nam sanum est igitur, prout supra arguimus, initium capitis 36: *Quo nuntio Maximianus avito, dispositis ab Oriente cursibus per volavit, ut provincias occuparet;* mireque simul conveniunt extrema verba, capitis 19: *Dava vero... accepit Orientem calcandum et conterendum,* cum hac nostri clausula, *Orientem ludibrio habuit.*

CAPUT XXXIX.

Uti fas putaret quicquid concupisset. Respici hic poterit Historia Juliae et Caracalla. TOLLIUS.
Concupisset. Ciceronis imitatione, qui pro Quintio, *sicut tu, ait, semper ratione concupisti;* et in Phil. *charitatem gravem et gloriam concupisse;* licet idem alibi *tam concupiscit, quam concupiscunt,* et similia multa non pauperit. Quod: quod nostro prodisset, obisset, dormisset, quassisset, sepelisset, redisset, ceteraque id genus, lamissatissima sunt, et propemodum perpetua.
Ut ab Augusta quidem, quam nuper appellaverat matrem, etc. Id est, secundum versionem anglicam, ne ab imperatrice quidem Valeria, que Maximiani videtur, et quam suam adoptione matrem agnoverat, *she soon acknowledged the Emperess Valeria, that was Maximian's mother, his adopted mother.*
Post obitum Galerii. Post obitum Galerii. *Mau-*
 D *tracati verso.*
Ad nos. Ad Maximinum. *Eadem.*
In paribus ejus. In Orientis paribus ergo, sicut ostendit locutus est in fine capitis 36, cum de Maximiano, et regionibus ubi Maximinus ante Galerii obitum Galilei superavit, agitur. Sed pererratum, opi-

Nobilibus feminis. Quidni potius *nobilibus matronis* cum Rufino apud Baluzium. Hic sane *feminae* distinguuntur a *virginibus:* Detrahebantur nobilibus feminis vestes, itemque virginibus. » At Latinis *feminae* non solesunt que viris junctae sunt, sed et virgines. Glossaria Labbei, *Feminae, brhema,* quam vocem vulgo per *feminea,* seu *quae femineae* secus est, interpretantur, quod virginibus quoque propriam.
Per singulos artus inspiciebantur. Non absimilis olim Persarum licentia, et hodie Turcarum, atque item Persarum. TOLLIUS.
Detrahebant. Detraherat. Edit. Oxon. et Cant. — Sed jam noster capite 9, *detraheret,* et in decimo similiter *detraherent* usurpavit.
Adultero. Edmo. Ab *adulterio.* Mendose.
Sub hoc ministro pudicitiae integritas nulla, nisi, etc. « Sous ce monstre, la difformité étoit le seul asile de la pudeur » Macroix. — Under this monster, there, was no other security for modesty, but ugliness. Baumertus. — Quis patet ergo pro primis verbis *sub hoc ministro,* *sub hoc monstro* legitur. Nec mirum profecto, cum vulgata hec loquar inquest. Quo sensu hinc sensu *sub hoc ministro* de eo homine dici possit, qui princeps erat, et de quo respo noster post patrida, *sub tali principe?* — *Sub hoc ministro.* Id est, sacerdotem, per eum enim. TOLLIUS. — De *pudicitia sacerdotibus,* si forte *de pudicitia* vir doctus pro genitivo casu ad *ministri* perlucens habuit, pro se memini quid in antea lectibus ex Tertulliano addiderim. « Quando auctorem blasphemio est, si quis sacerdotem pudicitiae dicimini, impudicicarum ritu procedatis cultae, aut expulsi? » Sed quoniam nunc ratione Maximinum noster per longam ironiam *pudicitiae ministrum,* id est, interpretante Tollio, *sacerdotem,* dicere poterit, nec videtur qualem, nec capio. Partim, quia *pudicitia monstro,* et *pudicitiae sacerdotis* non eadem sunt locutiones. Partim vero, quoniam, ut cetera hujus capitis admodum seria sunt, vix hac portio queat esse ironica. Patem atque, vel cum clarissimis interpretibus legendum, *sub hoc monstro, pudicitiae integritas nulla; aut atquanto ulterius eadem via procedendo, sub hoc monstro impudicitiae, integritas nulla, nisi, etc.*
In omnibus nuptis praegustator esset. In quibus nempe nova nupta non esset insigniter deformis, ut amandis exceptio postula.
Prægnator. Notant per Africæ extrema et Indiam peregrinatio inveni illic locorum pervulgatum esse, ut suam vitam virginitas a regibus vel sacerdotibus habebant. Quae et in Africa peregrinandi, si recte memina, in regno Mozambique, ad ad officium paratis, seu sponsas, praestandum multo cum verborum honore invitantes. Apud nos autem Trajectinae pote aliqua a proscriptio nobiles deponere ante aliquot annos, que hinc est re iura et privilegia, jus etiam, si heredes nuptiarum imperator concubebat, que tamen per nulla illum loci possit reddi. TOLLIUS.
Amantiss. Baluzius in alio sermone et in omnium hinc prima editio: in eodem enim primo edito, pag. 322. col. 2), *legere multo magis, quae quod eadem, ratione.* Sapientem cum Maximianus praegustator fuerit in omnibus nuptis, *incommodis* illud atque sonat, quae *incommodis* hinc Quam et tunc
Incommodis. Incommodis. Sequitur. Macroix. III

nor, ut regio, in qua quis degit, ejus partes vocetur, nisi cum ipsum coram vel per litteras alloquimur: iter in tuas partes tenebo; adhuc in tuis partibus eram, et hujusmodi alia.

Animal nefarium. Ut capite 4, execrabile animal Decius.

Adhuc in atris vestibus erat mulier. Quoique la princesse n'èrit pas encore quitté le deuil. MAUCROIX. Ad verbum, *Etsi mundum Augusta luctum deposuisset. Nec male sane, cum pro latina locutione, lumbrem vestem deponere, hæc quotidie apud Gallos ambulet, quitter le deuil; id est, ut alias plenius loquuntur, ses habits de deuil.* In qua itaque luctum pro vestibus vel veste luctus, hoc est, luctui conveniente, luctus teste et indice, adhibemus. Mirum tamen, ut id obiter dicam, non vertisse potius Maucroixium. *Elle était en noir*, cum quod interdum idem Latini, uti hic, in atris vestibus esse, alibi vero *atrum esse*, et alibi rursum *pullatum esse*, dicere soliti sunt, id vulgo et æque bene vocetur a nostratibus *être en noir* (in atro esse, vel in atris, subaudiendo *habitu, vel vestibus*), atque *être en deuil*, esse in luctu, hoc est pariter, in habitu luctus, seu vestibus indutum lugubribus. Sed itane etiam alia gentes? Judei certe, si non alii, quo rem proprie deductam volebam, propter subjecta Scripturæ loca, quibus, quæ jam posuimus, lucem afferent. Ezechiel, vii, 27: שמרת חמלק ותאכל וכשני ולבש, *Rex lugebit, et princeps induetur mævore.* Hoc est, vestibus mæroris, mærori consentaneis, mæstum Principem decentibus, qualis ille saccus v. gr. de quo apud Jonam iii, 6. *Crediderunt viri Niniivit in Deum, et prædicaverunt jejuniun, et vestiti sunt saccis a majore usque ad minorem. Et pervenit verbum ad regem Ninivæ; et surrexit de solio suo, et abiecit vestimentum suum a se, et indutus est sacco, et sedit in cinere.* Ezechiel rursum xxvii, 15, 16: *Hæc dicit Dominus Deus Tyro... Descendent de sedibus suis omnes principes maris, et auferent exuvias suas, et vestimenta sua varia abjicient, וילבש הרקודת, stuporibus induentur, in terra sedeant, et altissimi super repentino casu tuo admirabuntur.* Id est, quoque, vestimentis, stupefacti animi indicibus, amittentur: quod contra David, Psalmo xxix, 12: *Vertisti, inquit, planctum meum in chorum mihi: solvisti saccum meum, et accinxisti me lætitiæ, שמחה ותאכרי, cum dicere vellet, et accinxisti me vestibus lætitiæ, seu lætitiæ præ se ferentibus, quæ ceteroquin id ætatis candidæ esse solebant in Judæa. Eccles., ix, 7, 8: *Vade ergo, et comedite in lætitiæ panem tuum, et bibe cum gaudio vinum tuum, quia Deo placent opera tua. Omni tempore sint vestimenta tua candida.* Confer, si vacat, insignem locum extreme fere Ciceronis orationis in Vatiniun, ubi Tullius inter reliqua: *Ilud etiam scire ex te cupio, ... qua mente feceris ut in epulo Q. Ariti, familiaris mei, cum toga pulla acemberes? ... quis unquam coenavit atratus? ... cum tot hominum milia acemberent, cum ipse epuli dominus, Qu. Aritus, albatu esset, tu in templum Castoris te cum C. Fidulo atrato, ceterisque tuis furis funestum intulisti, etc.**

*Mulier. Vox nonnunquam contententis, ut quando Chremes apud Terentium, uxorem suam Sositram alloquens, Oh! pergin', ait, mulier esse? Eadem alias non raro irascens est; ut cum Christus apud Joannem in Evangelio matri suæ indignas, Quid mihi, inquit, tecum rei est, mulier? Hic vero, ubi nulla contentus vel iræ Cecilio nostro occasio est, mulier manifeste vicem pronomini *ea*, vel *illa*, sustinet; plane, ut in istis Horatii versibus:*

Estne marito

Matrone peccantis in ambos justa potestas?
In corruptorem vel justior? Hic tamen se
Non habitu mutave loco, peccatave superna
Quum te formidet mulier....

ubi ultima verba nihil aliud, quam *cum ea te formidet*, sonant: quod a doctis ante nos observatum, imo, alibi *hominem*, pro *eo* vel *illo* similiter occur-

rere. — *Mulier. La Princesse. MAUCROIX. Augusta nomen, quod præcessit repetens.*

In matrimonio postulat. Leg. in matrimonium. BORELLIUS; GALE. — Sæpius hoc vitium errore librariorum in Laetantii hunc libellum irrepsit, ut ablativus pro accusativo scriberetur. Corrige igitur, et lege, in matrimonium. TOLLIUS.

In illo ferale habitu. Id est mortuali, si hæc paucula veterum Glossarum conferantur: Νεκρικός, (sed lege potius, Νεκρικός.) Ferale, Νεκρικός, Mortuale. Mortuale autem est, quod ad mortuum pertinet, aut ob mortuum usurpatur.

Tepidis adhuc cineribus, etc. Ita fere Lucanus initio libri iii:

Conjuge me lætos duxisti, Magno, triumphos:
Fortuna est mutata tibi; semperque potentes
Detrahere in eadem fato damnata maritos,
Insuper tepido pellex Cornelia busto. CÆCILIUS.

Cum inter cetera, quæ alibi vir amplissimus ad hunc locum pro summa sua eruditione notavit, simpliciter poni vidisset, veteres Romanos admodum sollicitos fuisse, ne sua, vel aliorum cadavera mutila cremarentur inhumarenturve, recorderer vero Paulum diaconum inter Festi fragmenta disertissime scripsisse: *«Membra abscondi mortuo dicebatur, cum digitus ejus decidebatur, ad quod servatum justa fierent, reliquo corpore combusto, » credidi, quod evenit, in bonam partem accepturum virum doctissimum, si per litteras rogarem, quo pacto laudata Pauli verba concilianda putaret cum contrariis Apuleii, Statii, et reliquorum testimoniis a se adductis. Respondit haud multo post, qua humanitate est, me non importune de Pauli loco quæstionem movisse, sed ita sibi breviter, re perpensa, conjiciendum censendumque videri. Primo, memoratam Paulo consuetudinem antiquissimam quidem fuisse, at non perpetuam, cum præter Paulum nullus scriptor exertam illius mentionem fecerit. Eam itaque, quantum divinare liceat, in tantam olim desuetudinem lapsu temporis abiisse, ut obsolevisset prorsus iis sæculis, quibus Statii, verbi gratia, et Apuleius vixerunt. Sed nec sibi deinde credibile esse, eundem ritum, quantumcumque temporis duraverit, ubique simul terrarum obtinuisse; naturam enim, quæ quoties ita digitus mortuis absceidebatur, violatam fuisse aliquatenus: unde citra dubium quamplurimi ab eo usu abhorruerint. Græcos certe nihil unquam istiusmodi fecisse; Romanos autem longe minus supersticiosos fuisse sub primis imperatoribus, quam antea. Præter quam quod citra semper fuerit vis et potestas temporis in talibus superstitionibus immutandis. Postremo, Kirchmanno quoque vetustam, de qua agitur consuetudinem non diutius visam durasse, quam sibi, quod hæc illius verba testentur: «Vero simile est etiam, membrum illud, quod famule purgande causa exceptum fuisse nec cum reliquo corpore in urna conditum supra diximus, his ipsis feriis antiquitus, quamdiu mos iste duravit, terra fuisse obiectum. Atque ista sunt, lector, quæ tui gratia ex Gallico sermone in latinum convertenda credidimus, ne te idem forsitan, qui nos stimulavit, scripturus puaverit, ubi ad perillustri Cuperi præfationem perveneris.*

*Patris ejus. Per adoptionem scilicet, non ejus ad subintellectum Maximinum referendo; quomodo recte Maucroixius, par adoption père de Maximin. Neque enim hic pater ea notione, qua capite 24 Constantius Constantini pater, proprie loquendo, vocatus est; uti nec qua capite 18, Diocletianus Galerii pater, id est socer, nuncupatur: sed qua vere, qui quempiam seu natum, seu necdum natum adoptavit, appellari solet illius pater. Quo libens ipse Mariæ dictum refero: *Ecce pater tuus et ego dolentes quærebamus te, Luc. ii, 48.* Confer translationem anglicam hujus loci, *his adopted father.**

Deinde illum impiis fecere, etc. Que d'ailleurs si ne pouvait sans injustice, etc. MAUCROIX. — Cui ergo rō impie, aique est. Nihil potius inhumane, vel crude-

Uta sine, ut in fine capitis 29. pater impius patrem

cautorem, infamissimum, amiserit, ridere denotat. Repudiata. Nam quod iam repse Valeriam repudiat, aut jam antea repudiasset; processit enim, eja-

toris ut erat, si inuideret: sed quod repudiare en-

quirit. Repudiet igitur, pro repudiare uelut, aut ali-

quid tale; sicut proximo capite uocabatur, pro neci

destruabatur, ut tota loci series confirmabit. Sine more, sine exemplo, maritum alterum experiri.

tas, que ad caput 59 et in epistola ad amplissimum

Voetium de Augustarum secundis nuptiis nota, addere

existinet, ea forte exempla ignota penitus fuisse Va-

lerie, uel non satis utique presentia ejus animo,

quando Maximini legatis respondebat, possit quidem

alterutrum facile uerum esse. Vellem interim, nouus

aliquis hujus libri manuscriptus codex reperiretur.

Quid si enim uetus lectio fuerit, maritum ex filiis alterum

experiri, ut apud Plinium; meminisse tamen me

adlocutum ex iudicibus datum? Hæbebat certe jam

tum temporis filios duos Valeria, si non ex se natos,

a se saltem et marito Galerio adoptatos; Candidiano

scilicet, quem ipsa ex concubina genitum ob ster-

ilitatem adoptauerat, que uerba sunt capitis 50 et

deinde quoque Maximinum, qui, quamvis a Galerio

Dicitur autem proxima Augustæ, quæ erat inter interioris admissiõnis amicas Augustæ; ut proximus epistolarum, qui scripsit epistolarum preerat, proximas memorias, proximus libellorum. Illa dignitas dicebatur proximitas in Cod. Theod. he quibus multa docte notavit Salmasius ad Alexandrum Severum Lampridii. Grævus. — *And was the Empresses Kinswoman.* Anglica versio; id est, et erat, vel fuit ex Augustæ propinquis. — *L'œuvre n'avait pas grand commerce avec l'impératrice.* MAUCROIX. Ad verbum, Altera non magna habebat commercium cum Augustâ. — Recte, meo iudicio, et si melius adhuc vertere potuisset: *Mais elle n'approchait pas trop de l'impératrice.* Uno verbo, ex tribus Valeriæ amicis, quarum noster infelicem exitum hoc capite persequitur, Valeria primam, tanquam matrem alteram designabat, sicut modo vidimus, quæ illius ergo amica erat intimæ admissiõnis. Secunda autem, licet non palam, furtive tamen Valeriæ familiaris fuit. Tertia vero, quoniam et ipsa ex Valeriæ amicis, fuit interim longe minus familiaris duabus aliis, adeoque nec propius ad Augustam accedebat; non nimis ergo Augustæ proxima eo nomine, sicut capite 26, nec tamen nimium territis.

Necubatur. Id est, ut cum Ammiano loquar, urgebatur necari. Sed quidquid Cæsaris impiacabilitati sedisset, id veli fas jusque perpensum, confestim urgebatur inveni. Ammian., lib. xiv, initio fere.

Non ad iudicium, sed ad latrocinium. Hoc est, interpretante Maucroixio, non ad iudicem, sed ad latrocinem.

Invenitur quidam Judæus, etc. Qua arte nempe duo olim falsi testes contra Nabothum inventi fuerant inter Judæos Isrehele, 1, Reg. xxi, et qua rursus inventi postea pariter Hierosolymis inter Judæos, qui se Stephanum impie de Mose ac Deo loquentem audivisse, dicerent, act. vi.

Adversus insontes mentitur. Hoc est, mentiri velit in tempore et loco, affligendo scilicet adulterium insontibus, et se ipsum cum illis rem habuisse, dicendo: unde paulo post: *Nec adultero impietas promissa persolvitur.*

Judex æquus et diligens. Ironice dictum. Edit. Ox. et Cant. — Eadem ironia, atque qua Verrem Cicero sæpe laudat, ubi de singulari ejus injusta agit, qua innocentes opprimebat. TOLLUS. — *Mihi vix dubium erat, quin olim Judæus acutus et diligens legeretur.*

Extra civitatem cum presidio, nec lapidibus obruatur, protulit. Judæum illum videlicet, cui Eratineus a populo lapidationem mectebat, si intra civitatem tam falsum contra honestissimas matronas testimonium dixisset. Sed aliter, fateor, clarissimè interpretes, cum non uterque solum *τὸ ne lapidibus obruatur*, ad iudicem Eratineum, qui sibi timuerit, referant, verum anglicus insuper post *τὸ protulit*, pronomen *eam*, vel *illas* suppleverit, ad tres nimium Valeriæ amicas, imo quasi jam omnes intra civitatem damnatas respiciens, ducendasque duntaxat, quod superesset, ad supplicii locum extra muros. *Le Juge appréhendant d'être lapidé, s'il instruisait ce procès dans la Ville, il en sortit accompagné de gens armés.* MAUCROIX. — *The Judge who condemned them upon this evidence, carried them out of Town to their execution with a Guard; for he was afraid that he should have been stoned by the people.* Versio anglica. Quæ omnia vix equidem crediderim consistere posse cum sequentibus, ubi Judæo, nonnisi demum extra civitatem posito tormenta irrogantur, quo dicte mulieres reæ peragerentur ac damnarentur.

Nicææ. Editio Aboensis, *Nicææ*; quomodo scilicet apud Justinum, xi, 8, pro *Nicæam*, quæ merito vulgata lectio est, Juntæ *Niccæam* legunt. *Inrogantur tormenta Judæo.* Ut capite 1, *Mortem superbis inrogare.*

Deum quæ jussus.... loqueretur, pugnis, etc. Vir admodum reverendus lacunam hanc ita supplevit: *Deum, quæ jussus erat, crimina inferret, mulieres, si qua pro se loqueretur, etc.* — *Malin: Dum, quæ jussus*

fuera, tanquam iuvitis loqueretur, etc. Abbas a S. Hilario. — Sic lacuna videtur explori commode posse: *Dum, quæ jussus erat erat, palam loqueretur.* NIC. HEINSIUS. — Bistiguo, et suppleo: *Inrogantur tormenta Judæo, dum, quæ jussus esset, loqueretur. Pugnis, etc.* GALE. — Suspiciam ego, veterem potius lectionem fuisse: *Inrogantur tormenta Judæo; dumque quæ jussus fuerat (puta, dicere, respondere), loqueretur, pugnis cæcerentur innocentes, duci jubentur.*

Duci jubentur. Ad supplicium nempe: ut mox noster, et ad supplicium deducte et Justinus xii, 11: tredecim correptos manu sua ipse (Alexander) ad supplicia duxit. Id enim sæpissime duci et deduci, simpliciter posita, valent. Terentianus ad Scapalam, capite ultimo: *Arrius Antoninus in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civitatis Christiani ante tribunalia ejus se manu facta obtulerunt; cum ille pacis duci jussis, reliquis ait, ὁ θεός, οἱ θεοὶ ἐπιδοθήσονται, ἀπαρτοῦς ἢ ἀπαρτοῦς ἕλπετε.* Plinius in epistola ad Trajanum: *Ininterrogavi... an essent Christiani: confitentes iterum ac tertio interrogavi, supplicium minatus: perseverantes duci jussi.* Et noster supra, capite 15: *Comprehensi presbyteri ac ministri, et sine ulla, etc. damnati, cum omnibus suis deducebantur.* Neque enim nunc aliud ejus loci supplementum, quod antea ex præcedentibus elici posse credidimus, probamus. Confer Cuperum, in voce *coercentur*; item Buchnerum ad laudatam Plinii verba.

Contraerant. Avit attiré à ce spectacle. MAUCROIX. Id est, atraxerat ad hoc spectaculum. — *Had brought together.* Tralatio anglica. Hoc est, congregaverat, vel adunaverat: quod melius. Omnino enim Ciceroni, Livio, et aliis, *contrahere viros, milites, auxilia, pecuniam*, eadem sunt atque congregare, adunare, colligere: sicut e contrario *distrahere*, nonnunquam separare est. Florus, lib. 1, cap. 5: *Tribus quippe illis (Curialis) vulneratis, hinc duobus (Horatius) occisis, qui supererat Horatius, addito ad virtutem dolo, ut distraheret hostem, simulat fugam; pro divideret, separaret, aut aliquid tale.*

Promoti militari modo instructi elites et sagittari prosequuntur. Ita dudum Batavicus ex conjectura, ad eadem suæ primæ editionis. Idem enim antea eum ms. codice in auctoris verbis, *promoti militari modo instructibile mens sagittari prosequuntur*, quæ et secundo primæ editio is Oxoniensis: unde brevè aliæ aliarum editionum lectiones; variæque summi doctorum observationes, quas jam proxime subjiciam, prodierunt. — *Promoti militari modo instructibile mens. sagitta et prosequuntur* Ed. Aboensis. — *Promoti militari modo instructibile mens efflagitari prosequuntur.* Ed. Oxon. an. 1684. item Cantabr. et Pagi in Crit. Baron. ad an. Chr. 512. num. 11. — *Promoti militari modo instructibile, etc.* Ita legit Batavicus, *promoti militari modo instructi et elites sagittari*, utpote quod utriusque levis sui armati milites. Ed. Ox. et Cant. — Legendam: *Promoti militari modo instructi, et Vienneuses sagittari prosequuntur.*

Promoti militari modo instructi elites et sagittari prosequuntur. Ed. Vossius. — *Promoti militari modo instructi elites et sagittari prosequuntur.* Pertentose corrupta hæc, et non studuerim emendare. Mihi videntur Eusebium hæc fuisse verba: *Promoti militari modo, in vestri tellicus et sagittari prosequuntur.* Promoti sunt duces milites, qui ad ordines sumi promoti per superiores gradus, Lucanus:

Promotus Latiam genti ordine vitæ. GERVAS.

Corrigo, Promoti militari modo instructi elites et sagittari prosequuntur. GALE. — *Emendo, præ dicit militari modo instructi elites, et sagittari prosequuntur.* Abbas a S. Hilario. — *Instructibile mens sagittari.* Nullo sensu Legendam. *Instructibile mens sagittari.* ALLIX. — *Mea symbola erant, emendandum esse, promoti militari modo instructi elites et sagittari prosequuntur.* Hoc sonat: Promoti sunt ante matronas illas, qui additari modo pilo et ense instructi, tanquam prima acies procedunt, sequenti

statim easdem acie altera sagittariorum. Et vero, cum proxima verba sint, Ita media inter cuneos armatorum ad supplicium deducta, manifestum inde est, Eratineum duas armatorum hominum catervas, ne ducta matrona de carnificum manibus raperentur, adhibuisse; unam, quæ illis ad supplicii locum ducentibus attereret; alteram autem, quæ subsequeretur. Et quod rursus diserte Mamertinus in gratiarum actione pro consulatu, *Arma igitur, ait, et juvenes cum gladiis atque pilis non custodia corporis sunt, sed quidam imperatoris majestatis solemnibus ornatus, id, inquam, aperto pariter indicio est, potuisse recte, secundum nostram, arma princeps turme pila esse et enses, cum coævus Mamertinus pila et gladios, quod idem est, de imperatoris protectoribus loquendo, conjunxerit; itaque Amniansus initio l. xvii, in hunc modum, Quocirca forati pilis et gladiis cecidere complures.*

Inter cuneos armatorum. Qui omnes ergo pedites erant, contra quam paulo ante vir doctus ponebat. Cunei enim ex pedum multitudine in cunei formam redactorum constabant, ut ejusmodi cuneus in acie primo angustior, deinde latior procederet auctore Vegetio lib. ii.

Nec adultero impunita promissa persolvitur. Id est: sed Judæus ille, qui se cum matronis adulterium commississe mentibus fuerat, data sibi prius fide ab Eratineo, non modo se nullas fœditi illius adulterii pœnas laturum, verum omnia etiam flagitia, ob quæ merito reus peragi plectique potuisset, falsi, quod dicturus erat, testimonii contemplatione condonatum iri, nequivit tamen promissa eorum impunitate gaudere. Is enim revera, quamvis omnis adulterii cum memoratis nobilibus fœditi admissi plane pirus (unde noster in fine præcedentis capituli, « amicas ejus afflicto adulterio damnat »), ob alia utique facinora, sicut hoc capite positum, reus erat. « Ce misérable, qui s'était déclaré complice de leurs adultères, ne joint pas de l'impunité promise. » MAUCROIX.

Aperuit omne mysterium. Hoc est, ut ista cum sequentibus cohærent, aperire cœpit; inussitando v. gr., aliquid, quod, qui propius adstant, audierint, vel etiam exclamando. *Il découvrit tout le mystère, inquit quotidie nostrales de verbo ad verbum; ut omnino mirer, MAUCROIX vocem integram, ne simpliciter verteret, de suo adjecisse, il découvrit tout ce mystère d'iniquité. — Aperuit, leg. aperit. TOLLIUS.*

Sub extremo spiritu inquit omnibus qui videbant, innocentes occisos esse testatur. Scripsisse Lactantium censeo: « Sub extrema spiritu in quieto omnibus qui videbant, innocentes occisos esse testatur. » Sub extrema scilicet hora. Nic. HEINSIUS. — Mihi videtur inquit delendum esse. GREVIUS. — Inquit. Hæc vos παραίξει, nisi forte legi debeat, inquirentibus. Ed. Ox. 1684, item Cantabr. — Pro inquit lego inquit. GALE. — Sub extremo spiritu inquit. Forte scriptum, sub extremo spiritu inquit. Malim tamen, sub extremo spiritu, ingemiscuntibus omnibus, etc. TOLLIUS. — Emendabam, « et sub extremo spiritu inquit (vel inquietus) omnibus qui videbant, innocentes occisos esse testatur. » Amniansus certe lib. xlix: « Procopius quidem inquit homo etc., et Justinus, xlv, 2: « velocitatis genui pernix, inquit annus. »

CAPUT XLI.

Augusta vero. Valeria nempe, Galerii vidua. PAGIUS. — *L'Impératrice Valeria. MAUCROIX.*

Mittit ille legatos. Diocletianus scilicet ad Maximinum, quod ultimum ambobus interpretes supplerunt.

Enim. Maximum nempe: quod perspicuitatis causa adhibuit in anglica versione.

Is quoque imperfecta legatione. Legendum, perfecta legatione. Nic. HEINSIUS. — Corrigebam, *Is quoque illi, perfecta legatione, etc.*, ut rō illi lapsu temporis in im, sed hanc tamen utraque singulis litterarum ductibus, videtur.

CAPUT XLII.

Eodemque tempore. Lege: Eodem quoque tempore, TOLLIUS. — Ita etiam legendum esse suspicatur Columbus.

Senis Maximiani. Herculi nempe. PAGIUS.

Senis. Quint et dudum, ne tibi forte sequentia imponant mortui. Testantur ultima verba capiti 30: « Ita ille Romani nominis maximus imperator (Maximianus Hercules) ... eliso et fracto superbissimo gutture, vitam detestabilem turpi et ignominiosa morte finivit. »

Et imagines cum quo pictus esset detrahebantur. Emendo, et imagines loco, quo pictus esset detrahebantur. GALE.

Et imagines. Forte deest illius propter sequentia. SPARKIUS, in Edit. Oxon. an. 1684.

Cum quo. Leg. ubicumque. VOSSIUS. — Vir reverend. rescribit *ubicumque*, Editiones Oxon. et Cant. sive Vossium, sive alium intellexerint. — Suffragatur versio anglica, *any where set up*. Aliter vero, quodque malim, CUPERUS.

Senes ambo. Herculi scilicet et Diocletiano. PAGIUS. — Recte. Sed Hercules quidem jam sat diu, ut tantum monebam, fato functus: Diocletianus vero adhuc vivus vidensque. De ambobus porro, pariter vivis, noster supra cap. 42: « Qui dies cum illuxisset, agentibus consulatum senibus ambobus, octavum et septimum; » brevius autem capite 20, « Maximianus (Galerius) postquam, senibus expulsis, quod voluit, effecit, » etc.

Cum videret virus. Diocletianus nempe, initio præcedentis captus nominatus, et cujus nomen hic loci merito repetitum ab auctore translationis anglicæ ad hunc modum, *Diocletian seeing this affront*.

Quod nulli inquam Imperatorum acciderat. Alias enim damnatorum principum imagines solenne erat dejicere, lutare, et scalis Gemoniis inferre, ut ex Plutarcho probat Casaubonus. Edit. Oxon. et Cant.

Duplici ægritudine affectus. Mentis nimirum et corporis. Corpus enim indubie morbo aliquo laborabat, quando tam irreverenter agi cœptum est cum communibus Diocletiano et Herculo imaginibus. Confer Cuspiniani verba, quæ Baluzius protulit.

Jactabat se huc atque illuc. Ad exemplum lugentis amici Pelidæ; de quo Juvenalis. TOLLIUS.

Viginti annorum felicissimus Imperator. Locus caute et benigne accipiendus: quoniam vel jam ante decimum nonnum plane affectum *felicitas a Diocletiano recesserat*, vel brevi utique post vigesimum inchoatum recessit. Recesserat quippe, non modo priusquam Diocletianus vicennalia ageret (quæ quidem prima die vigesimi anni, aut ad summum post duos menses ejusdem anni recentissime elapsos, celebrata sunt); sed etiam antequam ad eorum celebrationem Diocletianus ex urbe Nicomedia Romanam ire fuisset aggressus. Noster enim supra disertissimis verbis: « Hoc igitur scelere perpetrato Diocletianus, cum jam felicitas ab eo recessisset, perrexit statim Romanam ut illic vicennalium diem celebraret, qui erat futurus ad duodecimum kalendas Decembres: » adeo ut cum id itineris longissimum fuerit, et jam tum felicitas a Diocletiano, quando susceptum est, recessisset, Diocletianus manifeste felicissimus esse decurrente adhuc decimo nono imperii anno desiverit. Quomodo ergo *viginti annorum felicissimus imperator*, si strictè loquendum est? Audeat de aliis difficultatibus CUPERUS.

Ad humilem vitam dejectus adeo et proculcatus injuriis, atque in odium vitæ dejectus. Quis credat, eodem in versu bis disertissimum Scriptorem eadem voce *dejectus* esse usum? Nic. HEINSIUS coniciebat in priori loco scribendum esse, *ad humilem vitam redactus*. Sed cum in odium vitæ dejecti vix ferant aures Latinæ, cum optime dicatur *ad humilem vitam dejecti*, censeo scribendum esse, *in odium vitæ deductus*. GREVIUS.

Dejectus adeo. Imo tribus vocibus, *dejectus a Deo.* A Boherellus, item Gale; quæ et nostra jamdudum erat conjectura.

In odium vitæ dejectus. Malim, *adductus.* Vox enim *dejectus* statim præcessit. TOLLIUS.

Corrigo, *deductus.* GALE. — Emendo, *dejectus.* BOHERELLUS. — Præfero, tam quoniam cæteris minus distat a vulgato *dejectus*, quam quoniam, cum de eo agatur, qui aliquando imperator extitit, elegans eo pacto fuerit oppositio, licet tacita, inter Diocletianum *profectum* olim *ad principale fastigium* (nam sic noster, capite 4: *Quasi hujus rei gratia (Decius) profectus esset ad illud principale fastigium*) et eundem Diocletianum *usque ad odium vitæ dejectum.*

Fame atque angore confectus est. Alii eum morbo acque intercutis extinctum ferunt, alii veneno, Suidas suspensio. Ut ut se res habeat, periisse eum constat anno 312, ante nuptias Licinii et Constantiæ. Ubi Victorem redarguit Baluzius, qui Diocletianum ad festivitatem illam vocatum venenum hausisse asserit, eo quod mortem suspicaret dedecorosam. Edit. Oxon. et Cant. addente ultima, Vid. Valesii Annot. in Eccles. Hist. Socrat. lib. 1, cap. 2.

Credium hactenus, Diocletiani mortem hoc anno (316) contigisse; ita enim scriptum a Zozimo, auctore Chronici Alex. et Idacio in fastis, qui sub hujus anni consulibus habet, Diocletianum diem functum esse in *Salona 3 nonas decembris.* Sed post librum Lactantii de Mortibus persecutorum in lucem emissum, eum initio anni trecentesimo decimo tertii interiisse, non dubitandum, cum Lactantius statim ac mortem ejus narravit, de interitu Maximini locuturus, capite 43 dicat: « Unus jam supererat de adversariis Dei, cuius nunc exitum ruinamque subnectam. Diocletianus itaque ante Maximinum extinctus... Victor autem in Epitome, quoad annum mortis, Lactantio suffragatur, licet in mortis genere discrepet: « *Vixit, inquit, (Diocletianus) annos sexaginta octo, ex quibus communi habitu prope novem egit. Morte consumptus est, ut satis patuit, per formidinem voluntaria.* Quippe cum a Constantino atque Licinio vocatus ad festa nuptiarum, per senectam, quominus interesse valeret, excusavisset, rescriptis minacibus acceptis, quibus increpabatur Maxentio favisse, et Maximino favere, suspectans necem dedecorosam, venenum dicitur hausisse. » Quod ultimum fama tantum a Victore narratum, valde incertum. Sed quoad cætera, inter Lactantium et Victorem convenit, non solum Diocletianum et Maximinum anno trecentesimo quinto abdiesset, ut suo loco ostendi: sed etiam Diocletianum anno 315, ante Licinii nuptias et Maximini obitum sublatum fuisse. Nam ab anno 305, ad annum 313, utroque extremo incompleto pro integro numerato, anni sunt novem, quibus Diocletianus privatam vitam duxit. PAGIUS.

CAPUT XLIII.

Unus jam supererat de adversariis Dei. Maximinus nempe, secundum hanc adjectionem Anglicam, *Namely Maximin.* Maximinus Daza, Edit. Oxon. et Cant. — Recte omnes; quanquam, quod miraberis, in hoc toto capite, ubi ex professo, nec paucis de *Maximino* disseritur, ne semel quidem *Maximini* nomen cernatur. Sed quos noster utique *adversarios Dei* nuncupavit, Maucroixius non male *adversarios Christianorum* interpretatus est. Et Baluzius porro, cum eorundem *Dei adversariorum* catalogum texeret, nullo loco Constantinum Chlorum cæteris accensuit, quod contra clarissimum Meldensem episcopum observamus.

Exitum. Exitium. Editio Aboensis, incerta causa, vel auctore. Nihil enim de istac emendatione Columbus in suis notis. Certum est, undecumque veniat, non esse contemnendam, et *exitium* quoque optime cum *ruina* conjungi. Sed quidni interim vulgata lectio melius servetur, ob consimilem locum primi capituli: « *Qui templum sancium evertentur, ruina majori ceciderunt; qui justos excarnificaverant, celestibus*

plagis et cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt.... De quo exitu testificari placuit, ut, etc. »

Quia prælati ei a Maximiano fuerat, etc. Quando scilicet Galerius Maximianus, qui certo certius hujus loci *Maximianus* est, Licinium, præterito Maximino, imperatorem nuncupavit. Unde noster initio cap. 32: « *Nuncupato igitur Licinio imperatore, Maximinus iratus, nec Casarem se, nec tertio loco nominari volebat;* » paucisque interjectis: « *et præscriptione temporis pugnât, se priorem esse debere, qui prior sumperit purpuram.* »

A Maximiano A Galerio. MAUCROIX. *Quoiqu'il eût conçu de la jalousie contre Licinius, que Galerius lui avait préféré.*

Licet nuper cum eo amicitiam confirmasset. Illam nempe, de qua noster cap. 36. « *Sed conditionibus certis pax et amicitia componitur, et in ipso fœtus fœdus fit, ac dextera copulatur.* »

Et ipse Legatos, etc. Quid *et ipse* hoc loco sit, non assequor, cum nulla de quoquam præcesserit mentio, qui prior legatos ad urbem Romam miserit, Emendo igitur: *Et ipse*, hoc est, *Ideo ipse*; vel *Et ipso*, hoc est, *Ob id ipsum, legatos, et quæ deinceps* nec dissimili ratione Cicero in De Finibus: *Hoc ipsum, quod adest.*

Ad urbem misit. Romam misit. Versio anglica. — Misit. Rectius, misit. TOLLIUS.

Occulte. Euseb. Hist. Eccles. lib. viii, capite 14: ἵπρος τὸν ἐπὶ Ῥώμης φιλιαν κρύβδην σπενδόμενος. Edit. Cant.

Scribit etiam familiariter. Id est, amice; ut sensus sit Maximinum non amicitiam tantum Maxentii postulasse, sed verba simul amicissima in eam rem adhibuisse. Maucroixius: *avec beaucoup d'honnêteté.* Quasi latina sint: Cum multo verborum honore, vel verbis honorificentissimis. Sed est certe *τὸ familiariter* in mille locis huic similibus *amicitiæ* vox, non *honorificentia.* Terentius; verbi gratia, in Heaut. act. 1, sc. 1:

Tamen vel virtus tua me, vel vicinitas,
Quod ego in propinqua parte amicitia puto,
Facit, ut te audacter moneam, et familiariter.

Cicero de Amicitia: « *Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quocum familiariter vixeris.* » Plinius denique in epistolis: « *Ipse sum testis, familiariter ab eo dilectus.* »

Fit amicitia. Paucissimis nimirum, uti solet, initio consensit et participibus; adeoque, dicere liceat, intra privatos parietes.

Utriusque imagines simul locantur. Statim nempe post illius amicitie conciliationem, in publicum rei testimonium, simulque Maxentiani de re ipsa gaudii.

Maxentius tanquam divinum auxilium libenter amplectitur. Quid amplectitur? An *Maximini societatem*, sicut supplevit Maucroixius? *Maxence regardait cette alliance comme un secours envoyé du ciel.* Sed *Maximini* ergo *societas* nominata fuisset in præcedentibus, ut e communi posset repeti. At ibi solam *Maxentii* societatem memoratam videmus. An *Maximini legatos*? vel, cum anglica versione, *oblatam Maximini amicitiam*? Verum jam noster de Maximini legatis et amicitia loquendi finem fecit in antecedentibus, et ad collocatas simul Maximini Maxentique imagines transiit his verbis: *Recipiuntur legati benigni. Fit amicitia, utriusque imagines simul locantur.* Missis igitur Maximini imagines libenter et tanquam divinum auxilium amplexus sit potius ex nostri aente Maxentius, quam aliud quidvis, si verum presentis loci sensum inquiramus: *Maxentius tanquam divinum auxilium libenter amplectitur.* Presertim cum Romanis, verbi gratia, solemne esset *Pessinuntium simulacrum* tanquam divinum auxilium respicere: unde Hierodiano τὸ θεῖον Διοσπερὲς vocatum. Et misit... o Maximini imagines ad Maxentium, si qui mane possimus donec voca sunt, uti olim Constantinus magis

non solum ad balerium miserat, sed non pari modo
 Nona balerius utrum illam Constantini sus-
 ceperit, de qua supra dicta, sicut cap. 23 vidimus, et in
 eo pater ex fuit, scilicet et ipsam, qui attulerat, exu-
 erat, et suscepit denique admodum invitus. Verum
 Maxentius Maximianus e contrario tanquam divinum
 consilium amplectus est.

Una enim bellum Constantino indixerat. Anno nempe
 311. Nam bellum inter Constantinum et Maxen-
 tium, non anno 312, sed precedenti inchoatum; cum
 auctor incertus panegyrici Constantino dicti, c. 24,
 testetur, eum ex *petitionem annuam fuisse*; et Eutro-
 pium lib. x: « Id bellum quinto. Constantini anno
 eorum non esse. » At quintus Constantini annus die
 24 Julii, anno Christi 311, absolutus est, eoque
 profecto anno bellum Maxentium inchoatum. Recte
 autem Lactantius: « Jam enim (Maxentius) bellum
 Constantino indixerat; » licet contra laudato loco
 Eutropium: « Quinto Constantinus imperii anno bellum
 adversus Maxentium civile commovit. » Nam bellum illud revera a Maxentio indictum fuisse, etiam
 Zonaras, lib. ii, nos docuit his verbis: « Maxentius
 Maxentium gerendi adversus Constantinum belli
 quærit, sequi dolere propter obitum patris sui simu-
 lachri, cui mortis causam Constantinus præbuisse... »
 Et Nazarius in Panegyrico Constantino Aug. dicto, c. 9,
 10, 11 et 12, illud etiam bellum Maxentio imputat,
 et Constantini prudentiam ad illud evitandum pluri-
 bus laudat. *Ex Pagii Critica Baroniana, ad annum
 Christi 312, num. 2.*

Senem illum. Id est, vertente Maurocroixio, senem
 Maxentianum, de quo certe agitur, et qui alias pater
 fuit Maxenti.

Intestabilem (vel exitabilem), etc. Hoc est, detesta-
 bilem et invisum. Edit. Oxon. anni 1680, item Cant. ad
 discordiam, que proxime innuitur, referendo. —
 Hoc est, detestabilem et invisum. Edit. Ox. an. 1684,
 quod, si nota non sit typographica, ad senem illum
 pertinet. — *Intestabilem.* Leg. *detestabilis*. Vossius.
 Item Gale, ad instar, inquit, *non detestabili*, in fine
 cap. 43. — Sed *intestabilis* quoque apud Sallustium,
 pro detestabili et execrando legitur. Locus est: « Nisi,
 quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior
 fuit, improbus intestabilisque videtur. » — *Intestabi-
 lem.* Cum in manuscripto sit *stabilis*, legendum
 censet: « inexplabilem finxisse discordiam. » GRÆV.
Fuisse discordiam cum filio. Artes istius modi jam
 a temporibus Tarquini Superbi notæ fuere; nec dis-
 simile, quod in vita Augusti apud Suetonium legitur.

TOLLIS.

Sed id falsum. Nec id falsum. GALE. — Plane con-
 tra sequentia; quod non capio. Quinam enim sibi
 vult a filio totius orbis imperium vindicare voluit
 Maxentius? Hercules, si, ex sequentibus, id propositi
 habet, ut et filio, et ceteris extinctis, se ac Diocletianum
 restituet et in regnum? Utinam ergo mentem suam ex-
 plicet et vir doctissimus!

CAPUT XLIV

Jam nota, etc. Ab anno nempe 311, ut pluribus
 modo notatum.

Inter eos. Obscure dictum; pro quo planissime in-
 terpretus: « Inter Maxentium et Constantinum. »

Paris sui exercitum receperat a Severo. Vide Con-
 stantini orationem ad Sanctorem cæcum, cap. 23, et
 Valesii annot. ibid. Edit. Cantab.

Paris in Maximian. MAXAR.

Suum proprium. Locutio melioris latinitatis amato-
 rius non præbitteranda, quæ quorum nonnullos
 vel de ista nomismatis, quod ante triennium profu-
 gorum, quis vocant, nomine in hac Tiberis eusum
 est, dubitare volebam, OMNES ET PROPRIA VISCERA EX-
 CLETA, quæ in animum vitiosus inesset Gallicismus. Sed
 tunc quidem apud Latinos, ut apparet, *suis propriis*
 hæc illi genus vitiosum fuit. Emerunt sequentia
 exempli. Jam Capitolinus in Antonino P. O: « In suis
 propriis fundis vivit varie ac pro temporibus. » Lac-

A tantus lib. v Instit., cap. 44: « Alii suo proprio ad-
 versus justos odio. » Vopiscus in Firmo: « Marius
 Maximus... Avidium... non suis propriis libris, sed
 alienis innoxuit. » Imo Cicero ipse de Orator:
 « Crassus sua quadam propria, non communi orato-
 rum facultate; » et ad Terentium cum possessivo pro-
 nomine primæ persone: « Ipsa calamitas communis
 est utriusque nostrum: sed culpa mea propria est.
 Item tamen alibi, quod non negandum, copulam in-
 terpositi. Sic in Teseul. Quæst. « *Propriis et suis*
 argumentis quæque res tractanda. »

*De Mauris atque Italii nuper extraxerat. Lege ex-
 straxerat.* Sic supra, cap. 12: *Acie structa.* TOLLIS.
 — Emendo, *contraxerat*, GALE.

Maxentiani milites prævalebant. Calligeham non ita
 diu, ex subjecto Justini loco (1), ubi perpetua conspici-
 tur oppositio inter superiores Alexandri *pedites* et
equites, nunquam *non militibus consentiens* Justinò aliud
 esse posse in ejus verbis, quam *pedibus consentiunt*,
 adeoque Latinos interdum *militum* vocabulo pedestres
 copias ab equestribus distinctas significasse. Id-
 que multa Livii loca similiter adstruere, viri docti
 ante nos observant. Sed procul dubio nihil est, quod
 hic *Maxentianorum militum* notationem eo modo res-
 tringat. Intelligentur ergo potius Maxentii copia pe-
 destres et equestres simul, ex usu vocis notissimo ac
 vulgatissimo. *Hortatur (Alexander) milites suis scribere*,
 inquit, verbi gratia, Justinus, lib. xii, cap. 5, cum
 non solos pedites, qui de se durius opinarentur, co-
 gnoscere vellet Alexander, sed equites quoque. Item
 historicus alibi: « Inde, ait, hostem petens (Alexander)
 milites a populatione prohibuit; » intellectis citra
 controversiam non solis *triginta duobus mille pedibus*,
 qui in Alexandri exercitu erant, sed et ejusdem *qua-
 tuor mille equitibus*, ut sequentia ostendunt. Adde nos-
 tri locum, qui capite 45 non procul ab initio legitur,
 simulque Caperum.

Ad utrumque paratus. Eventum puta peremptorium,
 citam mortem, aut victoriam lætam, juxta illud: Ho-
 ratii:

Concurrat, horæ
 Momento cita mors venit, aut victoria læta.

Firmat Justini locus, lib. vi, cap. 7: « Nam ut videre,
 inter quæ, et pro quibus starent, aut vincendum sibi,
 aut moriendum censerent. » Quin et ista Ciceronis
 epistola ad Toranium luculentus est hujus loci com-
 mentarius. « Etsi, cum ad te scriberem, aut appro-
 pinquare exitus hujus calamitosissimi belli, aut jam
 aliquid actum et confectum videbatur, tamen quotidie
 commemorabam, te unum in tanto exercituum mihi
 fuisse assensorem, et me tibi, solosque nos vidisse,
 quantum esset in eo bello mali, in quo, spe pacis ex-
 clusa, ipsa victoria futura esset acerbissima, quæ aut
 interitum allaturæ esset, si victus esses, aut, si vicis-
 ses, servitutem. Itaque ego, quem tunc fortes illi viri
 et sapientes Domitii et Lentuli timidum esse dicebant
 (et eram plane; timebam enim, ne evenirent ea, quæ
 acciderunt), idem nunc nihil timeo, et ad omnem
 eventum paratus sum. Cum aliquid videbatur caveri
 posse, tum id negligi dolebam: nunc vero, eversis
 omnibus rebus, cum consilio profici nihil possit, una
 ratio videtur, quidquid evenierit, ferre moderate,
 præsertim cum omnium rerum mors sit extremum. »
Constantin résolû à tout ce qui en pourroit arriver.
 MAUROCOIX.—*Having resolved to put all to hazard,* ver-
 sio anglica.

(1) Lib. xii, cap. 3: « Cum equites quoque idem fecis-
 sent, pedites indignati nullas sibi consiliorum partes relic-
 tas, Aridatum, Alexandrinatrem, regem appellavit. Quæ cum
 nuntia equitibus essent, legatos ad indagandum eorum
 animos, duos ex proceribus, Attalum et Meleagrum mittunt,
 qui potentiam ex vulgi aculatione querentes, omnia lega-
 tionem, *nihilibus consentiunt*. Tunc ad delendum equita-
 tum cuncti armati in regnum irrumpunt; quo cognito, equi-
 tes trepidi ab urbe recedunt, castrisque positos, et ipsi
 pedites terrene ceperunt. »

Pontis Mælvii. Hodia, Ponte-Mole. MAUCROIX. — A fuerit in capite Labari, ut videmus in nummis veteribus. Ed. Ox. et Cant. — Et transversa x littera. Malim, Et transversam x litteram. BOHERELLUS. — Distinguo, Et transversa x littera, summo capite circumflexo. Christo in sculis notat. GALE. — Optime vir perillustis correxit: Transverse x litteræ summo capite circumflexo Christum in sculis notat. TOLLIUS.

Ad sextum kalendas novembris. Scribe, a. d. sextum, etc. TOLLIUS. — Maxentius, ut ex Lactantio liquet, 6 kalendas novembris, id est, 27 octobris, imperator Romæ appellatus est. . . . Suspiciatus alias fueram, locum pæodosum esse, ac legendum, ad quintum kalendas novembris. Sed locus libelli de præfectis Urbi, 6 kalendas novembris, Annii Anulinus, dies 54, P. V. hanc suspicionem tollit. PAGIUS.

Maxentium vicit Constantinus 6 kalendas novembris, auctore Lactantio. Nec longe abit kalendarij Constantii a Bacherio editum. In eo enim ad 5 kalendas novembris habemus: *Evictio Tyranni*; ad 4, *Adventus Divi*; si tamen tyranni nomine Maxentius potius, quam Licinius sit intelligendus, ut est sane verisimillimum. DODWELLUS.

In veteri quidem kalendario Constantio imperante scripto, ad 5 kalendas novembris habetur: *Evictio tyranni*; ad 4 vero ejusdem mensis: *Advent. divi*; sed hæc verba non de Maxentio et Constantino, sed de Licinio et Constantino intelligenda, ut ex libello de Præfectis Urbi manifestum sit. In eo enim ad annum Christi 512 dicitur, *5 idus februarij*. Aradium Rufinum præfectum Urbi creatum esse, et 6 kalendas novembris Annii Anulinum. Quare 6 kalendas novembris Maxentius devictus, et a ter Urbi præfectus a Constantino renuntiatus. Neque aliter locus ille explicandus. Falluntur ergo, quicumque verba laudata kalendarii Constantiani de Maxentio interpretanda volunt. PAGIUS.

Quinquennalia terminabantur. Id est, notante Maucroixio, quintus annus regni Maxentii. *Cinquième année du règne de Maxence.* Quibus ista versionis anglicæ consentiunt: « The 27 of October was now near, which was the Anniversary of Maxentius's coming to the empire: and now his fifth year was almost out. » — *Quinquennalia terminabantur.* Quæ solemnia die imperii natali celebrari mos erat. PAGIUS. — Lactantius non docuit diem sextum kalendas novembris, seu diem vicesimum septimum octobris, imperii maxentiani natalem fuisse, cum imperatores eo die quinquennalia et id genus festa celebrarent, quæ imperium inerant. *Idem alibi.*

Communius est in quiete. Proprium hoc verbum. *Maxenti* enim dicuntur, quibus Deus aliquid per somnium imperat. Vide Inscript. Antiq. TOLLIUS.

.. *Cæleste signum Dei.* Mira periphrasis crucis; nisi si ita explicare lubet, in caelo visum Constantino signum, seu imaginem crucis, ut aliqui tradidere (1). Stratagemata hoc Constantini non minus scitum, quam illud Philippi Macedonis, quo sacrilegos Phocenses protulit. TOLLIUS. — *Cæleste signum Dei. Le signe adorable de la croix.* Id est, adorandum signum crucis. MAUCROIXIUS. Liberiore profecto paraphrasi, et quæ interpretem partium studio nimis addictum spiret. — *The Divine March, the Sign of the Cross, trajatio anglicæ quasi dicas, Divinum insigne, Signum crucis.*

Atque ita prælium, etc. Id est, atque deinde, vel atque postea. Non enim Christo meus fuit, ut Constantinus prælium eo ipso tempore, quo *cæleste Dei signum* notaturus erat in sculis, committeret, adeoque si planius loqui oportet, inter notandum: sed notaret ut primo; postea vero, notatis semel dicta littera clypeis, præliarum. Confer quæ superius observavimus, item istum Spartiani locum in Severo. « Cincium Severum calumniatus est, quod se veneno appetisset, atque ita interfecit, » pro, *deinde interfecit*, uti resclamat, et pridem monuit Erasmus. Vide rursum quæ ad verba capituli 49: *Et sic hausit venenum, dice-*

Et transversa x littera summo capite circumflexo, Christo in sculis notat. Hæc, inquit Baluzius, ita intelligenda sunt, ut Christi Monogramma circumflexum

A fuerit in capite Labari, ut videmus in nummis veteribus. Ed. Ox. et Cant. — Et transversa x littera. Malim, Et transversam x litteram. BOHERELLUS. — Distinguo, Et transversa x littera, summo capite circumflexo. Christo in sculis notat. GALE. — Optime vir perillustis correxit: Transverse x litteræ summo capite circumflexo Christum in sculis notat. TOLLIUS.

Christo. Christum, Editio abœosis; quod ego quoque legendum conjeceram. — « Et fit peñdige sur ses boucliers un x avec un accent circonflexe, qui signifie Jésus-Christ. » MAUCROIX. — Negligentius dictum. Accurate enim loquendo, circumflexa littera x non Jesus Christus, Ἰησοῦς Χριστός, sed Χριστός tantum, Latine Christus per compendium notatur. — « And ordered the letter x with the letters of the name of Christ mixed in a Monogramme, to be drawn on all their shields, » versio anglica.

Sine Imperatore. Sine Maxentio, versio anglica.

Pari fronte concurrunt. Concurrere in mille locis pugnare, seu præliari est. Horatius v. gr. in laudatis ante versibus:

Militia est potior. Quid enim? Concurrunt: horæ
Momeutq̄ cita mors venit, aut victoria læta.

Et Justinus, lib. III, cap. 5: « Itaque tantis animis concursum est, ut raro nunquam cruentius prælium fuerit. » Sed tamen sæpe alibi eadem vox *stimul aliquo currere, vel citato gradu iter emitti* valet. Ita eodem libro et capite Justinus: « Lacedæmonij quoque eo conspiratis ad arma concurrunt. » Et noster cap. 45: « Maximinus exercitum movit e Syria hyeme quam cum maxime sævient, et mansionibus geminatis in Bithyniam concurrunt debilitato agmine. » Accipit autem hic *pari fronte concurrere*, pro, eadem fiducia et alacritate, quæ contra te veniant hostes, obviam illis ire: ut necdum scilicet de pugna utriusque exercitus sermo sit, qui mox tantum his verbis incloabitur, *Summa vi utrinque pugnatur*, verum proprie de motu Constantini militum, qui ipsi quoque confidenter et festinanter contra Maxentianos ex adverso procedentes procurerint; nec sit denique hic loci minor differentia inter: *concurrere et pugnare*, quam apud Justinum lib. IX, cap. 8, inter *procurrere in hostem, et manum conserere*, hæc pericope: *Patri mos erat etiam de convitio in hostem procurere, manum conserere, etc.* quæ duo certe plurimum differunt.

Et dux increpitatur. Et Maxentius increpitatur. Interpretes.

Velut desertor salutis publicæ. Ut quisque scilicet salutem partium, quas sequitur, vocare solet salutem publicam. Atque talis desertor fuit postea justissimo Dei judicio dux ille, idemque persecutor, qui cum in acie, cui intererat, aliter rem geri quam putabat videret, projecit purpuram, et sumpta veste serbati fugit, ac fretum trajecit, ut in exercitu pars dimissa prostrata sit, altera vero vel dedita, vel in fugam versa; quod deserendi pudorem desertor imperator admisisset. Eum autem sequentia tibi capite 47, *Maximum* nominabant.

Cumque repente populus Circenses enim natali suo et debita voce subclamat. Aliqua verba desunt. PAGES. — Locus mutilus. ALLIX. — Ita supplenda et distinguenda sunt hæc verba, « Cumque repente populus, (Circenses enim natali suo celebraverat), » etc. Edit. Oxon. et Cant.

Cumque repente. Legendum: *Cum repente.* BOHERELLUS. — Loco misere corrupto sic sanitatem restitui posse censebat Nic. Heinsius, si legatur: « Cumque repente populus, Circenses enim natali suo celebrabat, una voce subclamat. » GRÆVUS. — Leger: « Cum repente populus (Circenses enim natali suo celebrabat) una voce subclamat. » Natalis hic est dies, quo imperium suscepit, quem paulo ante *imminuisse* dixit: ubi *eo imminere* de proxime sequenti die accipiendum est. Sic supra cap. 35: *Kalendis Martis impendentibus*, dixit: id est proxime sequentibus. Die vero illa

(1) Vox hic impia, impia, quæ sequitur, comparatio.

natah *quinguentalia* terminata dicit noster, id est, primam impera quinguentium finitum : quo exacto, ludi demum fiebant ipso die natali, qui primus alterius quinguentium sequentis. Frustra sunt, qui vocem *quinguentalia* aliter explant, et pro ipsa festi solemnitate capiunt. TULLIUS. — Reponendum : « Tuncque, vel tuncque repente populus, Carceenses enim natali suo dabat, edita voce subclamat Constantinum vinci non posse, » ut ex duabus vocibus *dabat, edita*, nullo sensu *debita* ab imperio et præcipiti librario factum ferit. « Carceenses dare, ut *natalia dare*, Cicero; et *manus dare magnificentissimum*, Phisio. *Edita* autem voce, sicut idem Cicero lib. II. Tuscol. : « Quas hic voces apud Sophoclem in Trachinis edit? » Firmat nativa vis verbi *subclamandi*, seu, ut alii scribunt, *exclamandi*, quod proprie *acclamare* est. Livius lib. VI, ab urbe condita : « Obsecro vos, ... putate me ex media curione ratum rivem suoclamare. » Idem lib. III : « Hæc Virginio vociferanti succlamabat multitudine, nec illius dolori, nec sue libertati se delaturos. » *Circenses* porro (supple. *ludii*) ex anglica versione sunt Hippodromi spectacula : « the spectacles of the Hippodrome. »

Qua voce. Legendum : *Hæc* vel *Ea*. Editiones Oxon. et Cant. — Retine, *Qua* BOHRELLUS.

Libros Sibyllinos inspici. *Le livre des Sibylles*. MAUCROIX ; id est, Sibyllarum librum, numero singulari, contra quam omnino oportebat. Adi, v. gr. Lactantium de Falsa religione, capite 6. Rectius ergo versio anglica : *The Sibylline books*.

Hostem Romanorum. Perplexa locutio, cujus mysterium aperit Cuperus.

Pons a tergo ejus scinditur. Quin et illius jussu, si Maucroixio credendum, ut vincendi necessitas animos suo exercitui adderet. *Il fit rompre le pont après lui, afin que la nécessité de vaincre donnât plus de courage à son armée*. Sed videntur sane sequentia plurimum adversari : « Ipse in fugam versus properat ad pontem, qui interruptus erat; » cum nullo modo verisimile sit, Maxentium alia de causa ad eum pontem, elabendi gratia, properasse, quam quia non interruptum credebat. Quod si revera probabile, non interrupti ergo jusserat.

Et manus Dei supererat aciei. Locus male affectus : quod vel ipsaliberiores interpretum versiones non leviter monent. *Mais Dieu favorisait Constantin*. MAUCROIX. Hoc est, sed Deus favebat Constantino. — *And the hand of God appeared over the Armies*, tralatio anglica. Ad verbum, et manus Dei apparuit super exercitus. — Legendum forte : *Et manus Dei suberrat aciei*. Id est, sese huc et illuc per pugnantium ordines extendit, vix suam latenter contra Maxentium milites exerens. *Acies enim sæpe pugna, seu prælium est*. Cicero ad Torquatum : « Nati tui quem exitum acies habitura sit, divinare nemo potest, tamen et belli exitum video. » Et 2. Tuscol. : « Non sentiant viri fortes in acie vulnera. » *Suberrare autem aciei*, ut apud Claudianum *suberrare montibus*, his versibus :

Indigentes fœces Italis quæcumque suberrant
Montibus, æquasque bibunt de fonte pruinas.

Maximianus proterretur. Scilicet, miles. Malim tamen plurali numero, *Maxentiani proterrentur*. TOLLER.

Maxentianus. Imo, *Maxentiana*, acies nempe. BOHRELLUS.

Proterretur. *Proteritur*. GALE. — *Maxentius was beat*, Burneti versio; ut plane videatur utramque manum in vicium hoc pacto emicassisse : *Maxentius proteritur*.

Litteras diiprenendi. Inter Maxentii chartas scilicet : *Among Maxentius es Papers he found Maximian letters*. Versio anglica.

Statuas et trapi : *semit*. Imperatorias nempe, quas Maximianus Maxentius miserat. *Kudem*. — *Adde*

quæ nos supra de *statuarum et imaginum discrimine* partim diximus, partim indicavimus.

Senatus Constantino virtutis gratia primi nominis titulum decrevit, quem sibi Maximinus vindicabat. Quod Cæsar ante Constantinum creatus fuisset. *PACIUS*. — *The Senat did Constantine the honour to order his name to be put first in order, before the other Emperours*. Anglica versio, hoc sensu : *Senatus in Constantini honorem decrevit, ut ejus nomen cæterorum imperatorum nominibus præponeretur*. Puta, in edictorum præfatione. — *Non video ego, ut ingenue dicam, qua ratione cum sensum latina verba ferant*. Corrigerem igitur libenter : « *Senatus Constantino, virtutis gratia, primi nominis titulum decrevit, quem sibi Maximinus vindicabat, » hoc est, titulum, seu epithetum Maximini, quod a Maximino usurpabatur, et una semper fuit e præcipuis Jovis appellationibus; ut in posterum nempe Constantinus haud simpliciter Imperator, sed Imperator Maximus, et Constantinus Maximus voceretur. Firmat finis capitis, ubi non,*

Cognito deinde senatus decreto sic exarsit (Maximinus) dolore, ut inimicitias aperte profiteretur (et) convicia joci mixta adversus imperatorem primum, vel primi nominis diceret, reperies, sed adversus imperatorem Maximinum. Firmant secundo non pauca inscriptiones Gruterianæ collectionis, quas Romani in Constantini honorem post debellatum Maxentium in publico proposuerunt. Ita, puta, Arcus Constantini qui etiamnum Romæ visitur :

IMP. CÆS. FL. CONSTANTINO MAXIMO.
P. F. AUGUSTO. S. P. Q. R.

Firmat deinde, quod non tantum memorata appellatio, *Maximus*, unus ex Jovis titulis per ea tempora extiterit, ut Maximini rescriptum ad civitatum decreta contra Christianos, et innumera insuper inscriptiones testantur, sed quod iisdem etiam temporibus Jupiter primum nomen Romanorum fuerit, ut inscriptiones quoque mille locis ostendunt. Firmat denique, quod cum in antecedentibus Galerium Maximianum novies sibi *Maximi* titulum arrogare viderimus, *Germanicus Maximus, Ægyptiacus Maximus, Thebaicus Maximus*, et sic de reliquis, nihil credibilius sit quam Maximinum, Galerii exemplo, idem sibi epithetum tali aliqua ratione vindicasse, vel simpliciter etiam *Maximi* titulum affectasse. Consulant ea de re numismata, qui possunt.

Senatus Constantino virtutis gratia primi nominis titulum decrevit. Inde pro auctoritate egit cum Maximino Constantinus. DODWELLUS. — Postquam Constantinus decreto senatus primi nominis titulum accepit, quem sibi Maximinus arrogabat, quod Cæsar ante Constantinum creatus fuisset, pro auctoritate egit cum Maximino, qui ideo illas ad Sabinum litteras hoc anno (512) scribere coactus est, quas Baronius in annum sequentem perperam confert. PACIUS.

Ad quem victoria liberatæ urbis cum fuisset allata, etc. Id est, ni fallor, ad quem cum liberatæ urbis Romæ nuntius, hactenusque victicis, quod quam victoriam Constantinus de Maxentio reportaverat, populus Romanus suam duxerat, fuisset allatus, haud aliter accepit Maximinus, quam si ipse victus fuisset. Revera enim eam victoriam gavisus tandem solideque Romani, tanquam ipsimet vicissent. Hinc in antecedentibus : « *Confecto tandem acerbissimo bello, cum magna senatus populique Romani lætitia susceptus imperator Constantinus. »* Planum certe *allatam victoriam*, allatum de reportata victoria nuntium eleganter significare; satisque agnovērunt interpretes, etsi quomodo *liberatæ urbis victoria afferri* vere potuerit, cum non vere ipsa, sed a contrario Constantinus adversus illam et Maxentium pugnavit, haud expiēnerint.

La nouvelle de ce grand événement ayant été portée à Maximin. MAUCROIX. Id est, cum magni illius eventus nuntius allatus fuisset ad Maximinum. — *Who was as much struck with the news that was brought to him*

of Romes being thus freed from tyranny, as of it had A been a defeat given himself, versio anglica. Hoc est, qui (Maximinus) cum ad eum nuntius de Roma tyranni imperio liberata fuisset allatus, non aliter accepit, etc.

Non aliter accepit, quam si ipse victus esset. Maximinus, postquam nuntium de Maxentio debellato accepit, maximopere doluit. « At ille, » inquit Eusebius lib. ix, cap. 9, « his rebus compertis, primum quidem, utpote tyrannus, graviter ingemuit. Postea vero, etc. » PAGIUS.

Adversus imperatorem maximum diceret. Nota bene. Nam, ut ante collegimus, in Constantini igitur gratiam decretum vere noveque fuerat a senatu, ut in posterum imperator maximus cognominaretur. Ita enim potius *to Maximus*, cum majuscula M ab initio, quam, ut vulgo, cum minori scribendum putem. Cætera quæ huc pertinere possint, jam recenter dicta sunt.

CAPUT XLV.

Constantinus rebus in urbe compositis, hyeme proxima Mediolanum contendit. Maxentium vicit Constantinus 6 kal. novembr. auctore Lactantio, De Mort. Pers. cap. 44. (Is autem dies vulgo vigesimus septimus octobris vocitatur.) Ita ut Romam octobris 29 ingressus fuerit Constantinus. Inde duos menses Romæ non explevit. (Nam) de Maxentio et Constantino ita Nazarius: « Quicquid mali sexennio toto dominatio feralis inflixerat, bimestris fere cura sanavit. » Convenit etiam lex Constantini in Codice Theodosiano, quam Romæ edidit sub initium decembris, sed Roma statim discessurus. DOWELLUS.

Cum Nazarius in Panegyrico, quem Constantino dixit, cap. 25, scribat, quidquid mali factum fuisset, bimestrem fere curam sanasse, patet, anni insequentis initio, rebus urbanis constitutis, Roma Mediolanum perrexisse, ut Licinio Constantiam sororem suam in matrimonium daret. Dico, sequentis anni initio, quia lib. 1 Codic. Theod. De censu, dicitur: Dat. 15 kalend. feb. Rom. Constantino A. IV, et Licinio in C. VI. anno sc. 313. Mense itaque januarii adhuc Romæ erat Constantinus, nisi loco Dat. legendum sit cum aliquibus editionibus PP. PAGIUS.

Constantinus rebus in urbe compositis, hyeme proxima (anni scilicet 313) Mediolanum contendit, ponit idem Pagius alibi, eisdemque, ut apparet, insistens hypothesis. Sed, quod primo notandum, non ideo tamen sibi ipsi perpetuo constitit vir clarissimus, ut hæc illius verba ad dictum annum, num. 2 testantur: Constantinus sub finem anni præcedentis (312) vel currentis (313) initio Mediolanum venit, et Constantiam sororem Licinio in matrimonium collocavit. Deinde vero, non ita tantum, quo potius tempore Constantinus post reportatam de Maxentio victoriam Mediolanum profectus fuerit, dubitavit proprie Pagius: sed videntur omnino postulare, cum victoria illa ad sextum kalendas novembris reportata, tum Nazarii locus, Quicquid mali sexennio toto dominatio feralis inflixerat, bimestris fere cura sanavit, atque ista denique nostri locutio hyeme proxima, cuius facile sensus esse possit, cum hyems proxime instaret, ut statuanus Constantiniq; medio circiter decembri ex urbe Roma Mediolanum contendisse. Præsertim, cum, verbi gratia, Parisiensis editio Codicis Theodosiani, apud Nevilleum anno 1586, vulgata, nullo modo legem primam De Censu datam fuisse Romæ præ se ferat, sed simpliciter propositam, in hunc modum:

Imp. Constantinus A. ad populum. Quoniam tabularii civitatum per conclusionem potentiorum sarcinam ad inferiores transferunt, jubemus, ut quisquis se gravatum probaverit, suam tantum pristinam professionem agnoscat, etc. PP. (id est, Proposita) 15, kal. feb. Rom. Constantino A. III, et Licinio III. Quod æque certe fieri potuit absente Roma Constantino, et Mediolani versante, ac si revera Romæ præsens fuisset.

Mediolanum contendit. Sub hujus anni (313) consulis Constantino imp. 9, Licinio imp. 7. Constantinum adhuc mense Martio Mediolani fuisse, constat ex lege 1, De bonis vacantibus, ibidem 6 id. Mart. data, quæ refertur in Codice Theodosiano. PAGIUS.

Eodem Licinio advenit, ut acciperet uxorem. Constantiam nempe, quam Constantius Chlorus, Constantini pater, ex Herculi privigna Theodora sustulerat, eamque proinde Constantini sororem ex patre; quin et Licinio jam ante desponsam, uti supra capite 45 memoratum his verbis: « Maximinus tamen ut audivit Constantini sororem Licinio esse desponsam, etc. » — Decembri, ut existimo, ineunte, Mediolanum venit, nuptiarum causa, Licinius. DOWELLUS. — Id ego potius sequentis anni initio accidisse censuerim. Sed, utcumque sit, cum semel feliciter, ut ex hoc capite et quadragesimo octavo discimus, Constantinus et Licinius apud Mediolanum nuptiarum ergo convenissent, universa illi obiter eo loco, quæ ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu habuerunt; atque hæc, inter cætera quæ videbant pluribus hominibus profutura, ordinanda esse in primis crediderunt, ut darent et Christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem, quam quisque voluisset.

Constantinus deinde Mediolano (labente adhuc anno 313) digressus, in Galliam et ad inferiorem Germaniæ litem, ubi Treveris, reversus est, ac Francorum et Barbarorum ad Rhenum transitum inhibuit, repressique, ut testatur auctor incertus panegyrici Constantino dicti cap. 21... Hincque, ut observat Gothofredus in Chronologia Codicis Theodosiani, Trevis postea datæ ab eo pluræ constitutiones hoc anno mensibus novembris et decembris. Licinius vero Mediolano ad Illyricum reversus est, ut habet anonymus Valesianus. PAGIUS.

Hyeme quam cum maxime sæviante. Fallor, an hæc lectio corrupta, et pro ea legendum, vel simpliciter, hyeme quamquam maxime sæviante; vel una voce amplius, quæque a ms. codice suggeritur, hyeme, quamquam cum maxime sæviante. Cogitent docti. Explicant ut bene sanam Cuperus et Columbus.

In Bithyniam occurrit. Puto: in Bithyniam occurrit. GREVIUS. — Lege: in Bithyniam occurrit. TOLLIUS — Sed a nostro *to concurrere*, pro in ratiis aut plurium comitatu procurrare, festinatque plus minus gradu vel itinere progredi, usurpatum esse, jam supra, credo, evincens. Et hic locus capituli 25 confirmare possit, « admonentes eum periculi, quod universi milites, quibus invitis ignoti Cæsares erant facti, suscepturi Constantinum fuissent, atque ad eum concursuri alacritate summa, si venisset armatus. »

Transjecto protinus freto. Thraciæ nimirum, uti recte supplevit versio anglica: having cross the straits of Thrace. Vulgo Bosphorus Thracicus nuncupatur.

Nec tamen quicquam vis aut promissa valuerunt. Locus non male forsitan pro multo habitus a Columbo.

Per quos fuit spatium nuntios litterasque mittendi ad imperatorem. Diverso modo acceperunt interpretes. Gallicus nempe, ac si ita Cecilius noster scripserit: per quos satis fuit spatii ad mittendum nuntios litterasque Licinio (Il y avait déjà onze jours que la ville était assiégée, terme suffisant pour donner avis à Licinius des choses qui se passaient). Anglicus vero quasi auctoris verba sint: quos quidem dies Maximinus ad hoc obsessis præfiverat, ut per eos imperatorem de suo et Byssantii statu monerent (they had eleven days assigned them, for advertising the emperor). Eligant ex istis sensibus eruditi quem valuerint. Sed verius, opinor, est, quia apud nostrum ne minima quidem mentio istius modi spatii Byzantini a Maximino concessi reperitur, sententiam esse, Byzantios per undecim dies obsidionis, qua undique Maximini exercitu circumfuso pressi sunt, haud simpliciter spatium habuisse nuntios litterasque mittendi ad Licinium, sed revera viam invenisse, qua id vel invito Maximino

præstarent, ut se proinde post id temporis non præter omnem Licinii notitiam expectationemve Maximino dediderint.

Cum milles non fide, sed paucitate diffisi. Cujus fide, vel paucitate? Videtur vox præsidii deesse, vel aliquis tantum similis genitivus in hunc modum: *Cum milles non præsidii fide, sed paucitate diffisi.* — Pro diffisi, lego defecti. — GALE.

Hinc promovit Heracleam. Maximinus scilicet, quantum ad nomen ab ipso fere capitis initio sit repetendum. *Heracleam* autem, *Heracleam* Thraciæ intellige, quæ mox alia appellatione *Perinthus* vocabatur. Ptolemæus, *Ἡράκλειος, ἢτοι Ἡράκλεια, Perinthus, aut Heraclea.* Incertus poeta:

Quæ magna Perinthus

Ante fuit, prisceum mutavit Heraclea nomen.

Confer dicenda infra.

Festinato itinere. Non absimili locutione Plinius in panegyrico: *Festinalis honoribus amplificat atque auget;* simillima vero Jo. Frid. Gronovius, vir summus: *Cum aut necessario magis quam consulto festinata navigatione, cum videlicet hunc locum Dictyos Cretenensis ex ingenio et manu scripto simul codice emendasset:* et Legati paucis diebus ad Trojam veniunt; et que tam Alexandrum in loco offendere. Eum tamen que properatione navigii inconsulte usum, etc. Quam videri haud immerito possit Justinius ex plena phrasi, *festinato itinere*, concise *festinato* dixisse, his verbis: et Pauciter deinde dimissi Demetrii (Pfratiem) cepit: ad quem retrahendum cum turmas equitum festinato misisset, Demetrium, etc. qui nempe alibi eodem sensu citato *itinere miserunt*, scripserit.

Accepta in deditione Perintha. Id est, *Heraclea*; sic enim vocata *Heraclea* Thraciæ ad differentiam aliam eum ejusdem nominis urbium, ut notat Valesius ad lib. XII Ammiani. PAGIUS.

Accepta in deditione. Corrige, ut supra aliquoties, in *deditionem*. TOLLIS; item Bohérellus. — Sudent certe summa exempla. Puta, hæc Justini, lib. XII, cap. 6: *Dabas in deditionem accepit.* Ibid. cap. 7: *Omnes eius loci gentes in deditionem accipit;* et cap. 9: *Micenasius Sileosque... in deditionem accepit.*

Processit ad mansionem mille decem et octo. Id est, ornantem verba Maucroixio: *Processit millia decem et octo ad mansionem (si s'avance six lieues au-devant de l'ennemi);* quo etiam modo construenda esse judicaveram. Verum dubitabam amplius, an non forte post vel ante *mansionem*, adjectivum numerale primum in hunc aut similem modum supplere oporteat, *processit ad primam mansionem mille decem et octo.* Sequitur quippe proxime cum secundo numerali adjectivo. nec enim poterat ulterius, *Licinio jam secundam mansionem tenente.* Viderint eruditissimi: nihil abutuo.

Milia decem et octo. Six lieues, Maucroix; ad verbum, sex leuæ; cui proinde singule leuæ ex tribu veterum milliaribus constant.

Milia. Ita ubique, quantum quidem ex Baluzii editione colligere est, scheda vetus, non *milia*; quod is loquitur, qui cum Varrone, Eutropio, et aliis, vocem *miles* a *mile* isto, v. gr. pacto deducit: et *Mile* pugilates delegit, quos a numero milites appellavit; Eutropius, lib. 1, de Romulo: clarius autem Isidorus, lib. IX, c. 5: *Miles* dictus, quia mille erant ante in numero uno, vel, quia unus est ex mille electus.)

Licinio jam secundam mansionem tenente distantem milibus totidem, qui collectis, etc. Ita hodie post Vossium Baluzius, qui prius scilicet eam in codice in auctoris verbis: *Licinio jam secunda mansionem tenente, distante milibus totidemque collectis;* nos, quod idem paulo post, et conjectura, in erratorum indice legendum monuerat: *Licinio jam secundam mansionem tenente, distantem milibus totidem, atque collectis;* modo mox Sparticus in prima editione Oxoniensi: *Legit vix reverendissimus (Vossius) eam jam secundam mansionem tenente di-*

stantem milibus totidem, qui, etc. quæ emendatio Baluziana distinctior videtur. Porro Vossianam quæque Columbus in editione Aboensi secutus est; et quantum ad veterem scripturam, in quid amplius viri docti ejus loco ediderint, aut ad eamdem notaverint.

Licinio jam secunda mansionem tenente. Licinio jam secundam mansionem tenente. PAGIUS.

Licinio jam secunda mansionem tenente. Lege: *Licinio jam secunda mansionem tendente;* hoc est, castra metante. Suetonius in Galba 12: *Cn. Dolabella, juxta cujus hortos tendebat, proniorem.* Virgilius:

Hic Dolopum manus, hic seivus tendebat Achilles.

Notissima est hæc verbi notio, et maxime propria apud omnis generis scriptores. GRÆVIUS.

Tenente, distante. Locus multus. ALLIX.—Distante milibus totidemque collectis, etc. Locus corruptus est. PAGIUS.

Milibus totidemque... Lego: *milibus tot, idemque collectis, etc.* GALE.

Collectis ex proximo quantis potuit milibus. Quantis potuit, græco more, pro quantos potuit; scilicet colligere. TOLLIS.

Ille. Maximinus. Versio anglica.

Ipsæ. Licinius. MAUCROIX.

Sparsi enim milites. Licinii nimirum, suppletibus ambobus interpretibus.

Adunari omnes. Ut supra, in *civilitatibus urbana ac rusticæ plebes adunatæ;* quod ex Plinio et Justino illustravimus. Addimus nunc ex eodem Justino sequentia exempla. L. II, c. 12: *Adunata omnis sociorum classis.* L. VII, c. 1: *Adunatis gentibus variorum populorum.* L. XI, c. 5: *Adunato deinde exercitu naves onerat.*

CAPUT XLVI.

Propinquantibus ergo exercitibus. Sic initio, c. 24: *Jam propinquavit illi judicium Dei:* ad quem locum videsis notas.

Ut si victoriam cepisset. Hoc est, vertente Maucroixio, reportasset: *Si l'emportant la victoire.* — Optime. Quid aliud enim *victoriam capere* esse possit, quam, ut vulgo latini locuti sunt, reportare, adipisci, consequi? Sed quis interim, præter nostrum, *victoriam capere* usurpavit? Nam nullum mihi aspiciam exemplum observatum.

Quiescenti. En songe. MAUCROIX. Id est, in somniis. Quo hic Justini locus pertinet: *Post hæc (Cambyses) per quietem vidit fratrem suum Smerdim rogaturum. Quo somnio exterritus, etc.* — *In his sleep.* Versio anglica. Hoc est, dormienti. Præferam, Non simpliciter, quia proxime sequitur, *discussa deinde somnia;* sed præcipue, quoniam etsi multi per quietem videre soleant homines somnando, non inde tandem, proprie loquendo, quiescere, somnare est, sed dormire. Cicero, verbi gratia, Verr. 6: *Eò cum venio, prætor quiescebat.* Confer elegantissimum locum Lactantii: *Corpus enim, vigilante sensu, licet jaceat immobile, tamen non est quietum, quia flagrat in eo sensus, et vibrat ut flamma, et artus omnes ad se astrictos tenet. Sed postquam mens ad contemplandas imagines ab intentione traducta est, tunc dum corpus omne resolvitur in quietem, Traducitur autem mens cogitatione caeca, cum eque gentibus tenebris secum tantummodo esse cœperit. dum intentæ est in ea, de quibus cogitat, repente somnus obrupit, et in species proximas sensum ipsa cogitatio declinat. Sic ea, quæ sibi ante oculos posuerat, videre quæque incipit. Deinde procedit offensus, et sibi invocata invenit, ne saluberrimam quietem corporis interrumpat.*

Deum summum. Hoc epitheto cum de vero Deo agitur, vix quaquam frequentius in indubitanis Lactantii incubrationibus. Hinc suis verbis: *Vim potestatemque summi Dei: hominem præclarâ quâdam conditione a summo Deo esse generatum, neque tamen ei desitisse cultum, tamquam summo patri redditum; esse summi Dei filium, qui est po-*

testate maxima præditus : Sibyllam Erythræam carmen suum a summo Deo fuisse exorsam ; sic a principio processisse dispositionem summi Dei, ut esset necesse, etc. ; Deum summum ad restituendum justitiæ domicilium, et ad tutelam generis humani Constantinum excitasse ; illum providentiam summæ divinitatis ad fastigium principale provexisse : denique, ne te nimia exemplorum satietas capiat : « hominem, nisi summum Deum per eum, qui missus est, cognoverit, pœnas daturum. » At, quod aliqua dignum est observatione, idem epithetum in hoc opusculo non minus frequenter, si voluminis ratio habeatur, invenitur. Nam capite 4 : « Scirent quatenus virtutem ac majestatem suam in... delendis... nominis sui hostibus Deus summus ostenderet ; » nostro vero, « oraret Deum summum ; » et quadragesimo septimo, « esse Deus summus jugulandum subjecit inimicis. » Quia hæc enim, inter alia, Lactantium istius quoque libelli parentem esse suadeant, dubitari non potest.

Cum surgere sibi visus esset, et cum ipso, qui monebat, adstaret, tunc docebat eam quomodo et quibus verbis esset orandum. Hujus loci, qui a multis forsitan probe sano habitus est, duas video proponi emendationes. ab eruditissimis viris : unam unius tantum litteræ ; alteram vero, ex pluribus simul emendationibus constantem. Corrigo : cum surgere sibi visus esset, et cum ipsa, qui monebat, adstaret, tunc, etc. BOHERILLUS. — Lege : *Consurgere sibi visus est, et cum ipso, qui monebat, adstare. Tunc, quæque postea.* TOLLIUS. — Nos primam, vel eo nomine, quod veteris codicis lectionem levissime immutat, alteri longe præferendam esse, arbitramur.

Notarium, etc. Hoc est utriusque interpreti, unum ex iis, qui Licinio a secretis erant : *Un ae ses secrétaires.* MAUCROIX. *One of his secretaries.* Versio anglica.

Asciri. Id est, adhiberi. Alias et *accessari*, vel *acciri* legi possit. Tol.

Summe Deus, te rogamus, etc. Triplicem hujus orationis compellationem, *summe Deus*, cæteris hujus tractatus locutionibus, que ipsum Lactantium vindicare possunt, col. præc. non adjecimus ; quoniam hæc compellationes ne hominem quidem proprio, sed angelum auctorem habuisse censenda sunt, et ex antecedentibus liquet.

In libellis pluribus. Ut schedula nempe, qua quis paucissimis verbis in foro, vel templorum valvis proponit se quidpiam invenisse, eique, cujus est reddendum ; *libellus* vocatur ab Ulpiano in Digestis : « Solent plerique etiam hoc facere, ut libellis proponant continentem invenisse, et reddaturum ei qui desideraverit. » Neque vero multo amplior, aut non multo certe amplior hujus capituli oratione, *libellus* repudiæ, βιβλίον ἀποστειλῶς, de quo apud Mattheum Dominus noster cap. xix, 7, quandoquidem *repudiæ libellus* duodecim tantum versibus, haud pluribus, inquam, nec paucioribus debuit conscribi, et ex Rabbini a Lightfooto ad Matth. v, 31, laudatis, cognoscere est.

Et per præpositos tribunosque mittuntur, ut suos quisque milites doceat. Audiō. Sed ad quosnam mittebantur, qui postea et confestim ex acceptis memorate orationis exemplaribus suos quisque milites Deum summum orare docerent ? Nam de hujusmodi hominibus altissimum in recepta lectione silentium est. Omnino vel dicendum aliquid desse, quale sit, verbi gratia, *ad Centuriones*, iste patero, et per præpositos tribunosque mittuntur ad Centuriones, ut suos quisque milites doceat, si per præpositos tribunosque mittere, ex vulgatissimo loquendi usu, præpositorum tribunorumque opera mittere significant. Vel, quod malim, ponendum, sicut Justo non lib. viii, cap. 3, per regna mittere, et Latinis alibi, *per plateas et quadruvia mittere*, idem prorsus, atque ad regna mittere, vel ad singulas plateas et singula pariter quadruvia mittere sonant : ita hic loci *per præpositos tribunosque mittere*, proprie esse ad singulos cum præpositis, tum tribulis mittere, ut qui militum præpositi tribunique erant, eorumdem doctores, quod ad illam pre-

cautionem attinet, fierent. Neque sane aliter interpretes acceperunt. — *Que l'on distribue aux colonels et aux capitaines, pour l'apprendre à leurs soldats.* MAUCROIX. Ad verbum, quæ (precautionis exemplaria) præpositis tribunisque distribuuntur, ut eam suos quisque milites doceat. *Which were sent about to all the Officers, etc.* Anglica versio. Ad verbum etiam, quæ quidem precautionis exemplaria ad omnes præfectos missa sunt. — De præpositis porro et tribunis, quid differant. tum quid eorumdem nomina valeant, videantur Cuperus et Columbus.

Crevit animus, etc. Non minus egregium hoc Licinii stratagema, atque illud, de quo supra, Constantini. Eodem ferme astu usus est Sertorius, apud Phalaricum ; nec Scipionis in templum Jovis recessus, aut Numæ ad deam Egeriam aditus diversi sunt generis. TOLLIUS. — Sed unde constat Tollio, neque Constantinum, neque Licinium ea vere somniasse, quæ professi sunt, ut pro meritis stratagematibus habenda sint ? Num ipse, ut olim Josephus in *Ægypto, Tophnathpahanæach* est ? Id est, vertente Matthei, *τοφνῶν ἐβραῖς* ? At Deum somnia vel ipsis Gentilibus immittere, agnoscebat Jacobi filius Josephus : quod non videtur Tollius admittere.

Statuit imperator prælium diei kalendarum maiarum. Quis imperator ? Licinius, an Maximinus ? Maximinum versio anglica discussissime nominat : *Maximin resolved to give battle on the first of May.* Neque etiam de alio intelligenda editiones Oxonienses et Cantabrigienses in subjicienda paulo post annotatione. Sed quid planius, cum de Liciniani militibus proxime præcesserit : *Crevit animus adversis victorian sibi creditibus de cælo nuntiatur*, quam recta pertinere subsequenda verba, *Statuit imperator, ad eorum imperatorem Licinium ?* Præcipue, cum quæ paucis abhinc versibus legentur, aperte penam, Maximinum neutiquam die ipso kalendarum maiarum pugnare voluisse, sed uno die citius, et, ut cum nostro loquar, *pridie*. Fateor interim rem, si aliunde spectetur, non omni prorsus ætate difficultate, sed quæ non sit insolubilis, ut patebit e sequentibus. — *Diei kalendarum maiarum.* Lege : *in die, seu potius in diem kalendarum maiarum.* TOLLIUS. — Quod putat in ipsa sua notæ clausula Columbus, ferri utenique posse, *statuere alicui diei prælium, hæc eos constituere in illum diem prælium*, adeo mihi non displicet, ut valde affine credam loco capiti 58, ubi Gothi Maximiano se tradidisse dicuntur *in malo generis humani, pro in malum*, ut palam est : *in grand intérêt de l'empire.* MAUCROIX. — Nil itaque hic interpolandum censeam. Galli dicerent : *Il résolut la bataille pour le premier jour de mai.* Aliorum tamen abire Cuperum, et suæ quoque notæ initio Columbum, dissimulare nec volumus, nec debemus. — *Diei kalendarum maiarum.* Quo die factus est imperator anno 505, a quo cum octo jam anni effluerent, rebus eximie accidit iis, quæ supra dicta sunt de tempore, quo perit Diocletianus. Edit. Oxon. et Cantabr. addente etiam postrema : *Vide Annotationes Valesii in lib. viii fasci 6 factas.* Hist. cap. ult. — Sed male certe, (vel si cetera, de quibus jam non ago, bene habeant) quod memoratis editionibus, et Baluzio ipsi ante *Alas imperator* in his verbis, *Statuit imperator, Maximinus* est. Potius enim Licinium intelligendum esse, tanto autem probavimus, et porro ostendimus.

Quæ octavium annum mancipationis ejus implerent. Locus, de quo quid unquam ratiōne fieri possit, non video, nisi cum supplemento legatur, *quæ octavium annum mancipationis hostis ejus, vel inimici ejus implerent, ac, aliquid tale.* Prima ratio est, quod eo facto hæc verba, *octavium annis mancipationis ejus*, non videbantur amplius ad eundem imperatorem referri, de quo noster proxime ante, *Statuit Imperator* (Licinius scilicet, ex modo dictis) *prælium diei kalendarum maiarum.* Secunda autem, quod revera kalendæ illæ maiæ octavium annum mancipationis Maximini, qui Licinii hostis erat, impleverunt : ut

non eandem Licinii, quod quisquam, opinor, valeat A
 recendere. Ac tertia denique, quoniam eo ipso, quod
 illa kalenda dies natalis fuerunt imperii Maximini,
 potuit sane optime Licinius praelium in eum diem
 caesari tuere, ut quemadmodum antea Maxentius na-
 tali die, non Constantini, sed suo proprio victus fue-
 rat, Maximinus pariter propriis imperii sui natalibus
 Jebellaretur. Verum quomodo vicissim recte dici
 posset Maximinus, *praelium diei kalendarum maiarum*
statuisse, quæ octavum annum nuncupationis ejus imple-
bunt, ut suo potissimum natali vinceretur, sicut Romæ
tenus fuerat Maxentius; cum, si, ut decet, non ex
evento, sed ex Maximini mente loquendum est, ne-
quaquam vinci voluerit Maximinus, sed vincere; ne-
que id etiam ipsissimis kalendis maiis, verum uno
die maturius, ut mox tradetur? Putem itaque, hunc
locum, non secus ac alios multos hujus opusculi,
mutum esse, et supplemento aliquo, qualia supra
proposui, indigere.

Quæ octavum annum nuncupationis ejus implebant. B
 Ideoque gesta hæc anno 315 quo kalendis maiis im-
 perii Cesarei annus octavus complebatur. PAGIUS.

Ut suo potissimum natali vinceretur. Maximinus
 nempe; quod etsi jam satis alieno loco monitum,
 debet hic denuo, vel ob anglicam versionem, quæ id
 nomen rotunde supplavit, observari.

Sicut ille victus est Romæ. Id est, Maxentius. PA-
 GIUS. — Confer translationem anglicam: *It happened,*
that as Maxentius was defeated at Romæ, etc. Item
 Baluzium et Toinardum.

Maximinus voluit præire maturius. Corrigo, *prodire,*
 vel *perire.* GALE. — Posterius malebam, hoc sensu:
 Sed Maximinus uno die citius pugnare voluit, adeo-
 que, rem ex evento putando, perire maturius. —
Only Maximin would needs anticipate his own ruin:
for he would needs fight the day before it. Anglica
 versio. Ad verbum: Tantummodo Maximinus noluit
 anticipare suam ruinam. Noluit enim eo die, qui il-
 lam præcessit, preliari. Ut appareat, clarissimum
 interpretem pro *Maximinus voluit præire maturius,* C
 inter alia legisse, *Maximinus noluit.* Plura enim di-
 vinare nequeo.

Nuntiatur in castra, etc. Forte delendum in, ut
 alibi. BOMERELLUS.

Capiunt milites arma, etc. Liciniani nempe, quo-
 modo simpliciter post paucula nominabuntur. Neque
 in diversum abeunt interpretes.

Quem vocant Serenum. Thraciæ locum inter Ha-
 drianopolim et Heracleam, contra Zozinum, qui
 pugnam hæc in Illyriis pugnatam refert. Edit. Oxon.
 et Cant.

Galeas resolvunt. Resolutis nempe nexibus ligamī-
 nū, quibus galeæ capiti aptabantur, et constringe-
 bantur ne exciderent. Cassides autem, monente Isi-
 doro, de lamina erant, galeæ de corio, cum hac, se-
 cundum Josephum Scaligerum, differentia, quod quæ
 ex caninis pellibus fiebant, *ζωβέαι* proprie vocabantur
 a poetis græcis: quæ vero ex lupinis, *λύβηται*; et quæ
 ex felinis, *φελίαι*, galeæ; *γυβέαι* quippe, in prosa
γυβή, felis. Sed hoc sine dubio præcipua observa-
 tione dignum, Licinii milites nonnisi depositis galeis,
 nudoque proinde capite, precem, quam edocti
 fuerant, dixisse. Sive quod ita faciendum esse idem
 Dei angelus, qui Licinium, quibus verbis orandum
 esset, monuerat, una opera præscripsisset: præces-
 sit enim: *Tunc docebat cum, quomodo et quibus verbis*
esset orandum; sive quod, ipsa docente natura, om-
nia ver, qui Deum suum velato capite orat, eo ipso
suum Deum dedecoret. Paulus certe in priore Episto-
la ad Corinthios: Omnis vir orans . . . velato capite,
dederat caput suum; paucisque interjectis: Vir enim
non debet velare caput, εὐχόμενος καὶ ἄνευ θεοῦ ὑπαρχών;
 quod alibi, Deo dante, ut vulgo perperam acceptum
 explicabo. « Apponebantur ad sedem fluentem coacta
 et calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Quæ
 resolutis, inestimabile scatebat examen. »
 Item hanc Justinus: « Jugum plaustris requisivit: quo

exhibito, gladio loramenta cædit, atque ita resolutis
 nexibus, latentia in nodis capita invenit. »

Virtute jam pleni. Bellica illa scilicet, quæ vulgo
fortitudinis nomine cognita, et *ignavia* contraria est.
 Neque quidquam Justino familiaris, etsi eam lib. ix,
 cap. 2, haud simpliciter *virtutem*, sed *virtutem animi*
 vocaverit his verbis: *Scythas virtute animi, et duri-*
tia corporis, non opibus censeri, quam ut alibi *virtu-*
tem sine ulla adjectione nominet. Sic ibidem paulo
 post: « Cum virtute et numero præstarent Scythæ,
 astu Philippi vincuntur; » et sequenti capite: « Athe-
 nienses . . . virtute Macedonum vincuntur; » et lib. v,
 cap. 11: « Per tanta itineris spatia virtute se usque
 terminos patriæ defenderunt; » et lib. xii, cap. 1:
 « Agis rex cum suis terga dantes videret, dimissis
 satellitibus, ut Alexandro felicitate, non virtute in-
 ferior videretur, tantam stragem hostium edidit, ut
 agmina interdum fugaret: » quibus plurima talia pos-
 sint adjici. *The Soudiers being now wonderfully ani-*
mated. Anglica versio. Id est, cum jam milites mire
 animati essent.

Scuta tollunt. They took up their Shields. Eadem.
 Ad verbum, scuta attollunt. Sensu sane optime ex-
 presso, sed propter quem nil necesse sit ita legere.
Tollere enim non raro est de terra attollere, seu de
 plano. Cæro ad Atticum: « Quid si tu velis, inquis?
 Age, quis est, cui velle non liceat? Sed ego hoc ip-
 sum velle miserius esse duco, quam in crucem tolle-
 ri: » quod, ut omnes norunt, haud aliter factum,
 quam de terra attollendo. Idem., lib. iii Offic.: *Sol*
Phaetonti filio, ut redeamus ad fabulas, facturum se
esse dixit, quicquid optasset: optavit ut in currum pa-
tris tolleretur; sublatus esset insanus: ubi pariter tolle-
retur, pro de plano attolleretur.

CAPUT XLVII.

Maximinus aciem circumire, etc. Suam-ne? an Li-
 cinii? Non suam certe. Nam, uti mox patebit, adeo
 procul a suis Maximinus, quando aciem, de qua agi-
 tur, circumibat, abierat, ut facto semel in ipsum
 per Licinianos impetu, coactus fuerit ad suos refu-
 gere: *Fit impetus in eum, et ad suos refugit,* qui suos
 ergo nequaquam prius circumibat, sed Licinianos
 eosque cunctos. Quod ideo addimus, quia, ut res
 sunt, videtur omnino noster *aciem*, cujus meminit,
 a Licinianiis militibus, de quibus proxime loquitur,
 aperte distinguere: *Maximinus aciem circumire, ac*
milites Licinianos nunc precibus sollicitare, nunc donis.
 Acies ergo, universus sit Licinii exercitus, tam præ-
 fectos omnes, quam omnes simul gregarios milites
 complectens: sint vero *Liciniani milites*, gregarii mi-
 lites tantum; et universum quidem Licinii exercitum
 ex præfectis et gregariis militibus constantem Maxi-
 minus circumiverit, sed solos gregarios milites, ut
 ad defectionem proniores, nunc precibus, nunc donis
 sollicitaverit. « Scribuntur hæc in libellis pluribus,
 et per præpositos tribunosque mittuntur, ut suos quis-
 que milites doceat: » verba sunt superioris capitis;
 unde non parum roboris proposita modo distinctio
 mutuatur. — *Maximin tournait autour des bataillons*
de Licinius, et tâchait de les ébranler par ses prières et
par ses promesses. MATUROI. — Tanquam vulgata lectio
 sit, *Maximinus aciem Licinii circumire, ac eam nunc*
precibus sollicitare, nunc donis.

Tantus numerus legionum . . . tanta vis militum a pau-
cis metebatur. Usus est alieubi simili translatione
 Justinus.

Nemo nominis, nemo virtutis, nemo veterum præmio-
rum memor. Horatius de milite Crassiano, l. iii, Od. 5.

Consenuit sacerorum in armis
 Sub rege Medo Mæsus et Appulus,
 Anciliorum, nominis, et togæ
 Oblitus, æternæque Vestæ.

TOLLINS.

Nemo virtutis. Id est, fortitudinis; proindeque eo-
 dem sensu, quo in præcedenti capite: *Illi, oratione*
ter dicta, virtute jam pleni; et quo rursus in quadra-
 gesimo quarto: *Senatus Constantino virtutis gratia*

pr̄imi (nominis dicam, an numinis?) titulum decrevit, A quem sibi Maximinus vindicabat.

Ad devotam mortem. Devota mors hic loci est, mors destinata; quomodo apud Virgilium Æn. 1 :

Præcipue infelix, pesti devota futuræ,
Expleri mentem nequit, ardescitque tuendo
Phœnissa :

pro, *amori destinata, qui futurus erat Didoni pestiferus. — A una mort voluntaire. Maueroix. Hoc est, ad mortem voluntariam, sensu feliciter declarato.*

Deus summus. Ut supra, oraret Deum summum : quod suo loco pro virili illustravimus. Plura tibi Baluzius et Cuperus suppeditabunt.

Projecit purpuram. Vestem in fine capitis simplissimo nomine appellabit : Ita vestem resumpsit. Sed utrobique purpuream vestem intelligendum esse, manifestum est. Eoque pertinet, quod quam vestem Marcus semel atque iterum in historia passionis Christi πορφυράν, ad verbum purpuream nuncupavit (καὶ ἐνδύσασιν αὐτὸν πορφυράν, cap. xv 47. καὶ ὅτε ἐνέπαϊζαν αὐτῷ, ἐξέδυσαν αὐτὸν τὴν πορφυράν, eodem capite, comitate 20), illam ipsam Joannes duobus patrier lecis ἱράτιον πορφυροῦν, id est, de verbo ad verbum, pallium purpureum, nominavit : ἱράτιον πορφυροῦν περιέβαλον αὐτόν; c. XIX, 2 : ἐξήλθεν οὖν ὁ Ἰησοῦς ἐξω, φέρον τὸν ἀκαθάριστον στέφανον καὶ τὸ πορφυροῦν ἱράτιον, ibid. 5. Nos̄ter supra, fere uti hic : (Dicitur) purpuram Diocletiani iniecit suam, qua se exiit.

Sumpta veste servili fugit. Confirmat Eusebius, l. ix, cap. 10, et lib. i de Vita Constantini, cap. 58. PAGIUS.

Fretum trajecit. Idem nempe, de quo in antecedentibus : Sed (Maximinus) transjecto protinus fretu, ad Byzantii portas accessit armatus : cum hoc discrimine, quod Maximinus, dum prima vice fretum illud trajiciebat, contenderet ex Bithynia in Thraciam ad quascumque posset Licinii provincias urbesve occupandas; quando vero secunda, regrederetur e contrario ex Thracia in Bithyniam, ut se intra suos fines reciperet. Colligo ex capite 45, et ex his Eusebii verbis : οὕτω ἐλθὼν ἀποσχύσας ἑμπίσως ὁ τυράννος ἐπὶ τὰ πρὸ ἱαντὸν ἔλθων μέρη πρώτων μὲν ἐμνοσεῖ θυμῷ, etc. Hoc est, Sic igitur tyrannus, cum ad imperii sui partes ignominie plenus (ita enim Græca ad verbum) venisset, primum quidem animo furens, quæque deinceps. Adde Baluzium, et post illum quoque, si volueris, Pagiū in Critica Baroniana ad an. Ch. 514, num. 5.

Ac in exercitu, etc. Mellius, at in exercitu. TOLLIUS. — Lego : Ac ita exercitus pars dimidia prostrata est. Pars altera vel dedita, vel in fugam versa est. BOHERELLUS. — Accedit quam proxime versio anglica in hunc modum : fer now the one half of his Army was destroyed, and the other half either fled or rendered it self. Jam enim ejus exercitus pars dimidia prostrata fuerat, et pars altera dimidia vel dedita, vel in fugam versa.

Ademerat enim pudorem deserendi desertor imperator. Deserendi quid? his interests. Eadem versio; quasi dicas, ejus partes, vel, ejus causam : cui contra desertor imperator desertorem sui exercitus imperatorem sonat. And since the emperor had deserted his Army, the souldiers were not at all ashamed of deserting his interests.

Malebam in commune vocem prælii, quæ præcessit, hoc pacto repetere : ademerat enim pudorem deserendi prælium desertor prælii imperator. Quam turpis vero et imperatori, et militibus ea desertio esset, ostendit, cum odiosissimum desertoris elogium, quo jam Maximinus notatur, tum insignis ista Atheniensium, ut ut prælio caesorum, commendatio apud Justinum, lib. ix, cap. 5 : Non tamen innumeriores pristinæ gloriæ cecidere : quippe adversis vulneribus, omnes loca quæ tuenda a ducibus acceperant, morientes corporibus tæcerunt. Imo, quod memoria exciderat, eodem Justino, lib. xvii, cap. 8 : exemplum est flammæ rex exercitus sui desertor.

die, Nicomediam alia nocte pervenit. Post die, deest aliquid vocabulum, quod sit nomen mansionis, ad quam kalendis maiis, id est, una nocte atque una die, venerit Maximinus, unde Nicomediam alia nocte pervenit. BOHERELLUS. — Post die, deest ad fretum. TOLLIUS.

Nicomediā alia nocte pervenit. Lege, alta nocte. ALLIX. — Quid si nec quidquam desit, nec aliud quidquam, præter ordinem verborum, sit corruptum; ut hic ordo scilicet genuinus olim fuerit : At ille kalendis maiis, id est, una nocte, una die, atque alia nocte, Nicomediam pervenit.

Millia centum sexaginta. Soixante lieues. Maueroix. Id est, sexaginta leucas; cum, si sibi constare voluisset, debuisset tantum ponere, cinquante-trois lieues, leucas quinquaginta tres.

Raptisque filiis, etc. Hoc est, raptim, seu cum summa festinatione captis. Livius in eundem sensum : « Propiorque excusanti transitionem ut necessariam, quam glorianti eam velut primam occasionem raptam. » Sed nec alio sensu forsitan Christus apud Matthæum c. ii, 42 : Ἀπὸ δευτῶν ἡμερῶν Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ ἕως ἄρτι, ἡ βασιλευσίων οὐρανῶν διαέτεται, καὶ βιασται ἀρπάξουσιν αὐτήν. Vulgata : « A diebus autem Joannis Baptiste usque nunc regnum cælorum vim patitur, et violenti rapiunt illud.

Petivit Orientem. Sed in Cappadocia, etc. Id est, primum quidem in Orientem proprie dictum recipere se decreverat, adeoque Cappadociam prætergredi, et Syriam v. gr. petere, ex qua haud multo antea, tanquam ad se pertinente exercitum in Bithyniam ad vicinas Licinii provincias, si posset, invadendas moverat. Verum cum, iter faciendo, non paucos milites præter spem in Cappadocia tam ex fuga, quam ab Oriente collegisset, in Cappadocia aliquandiu substitit. Quod dum limito, inter alia propter Zozimi locum facio, quem apud Baluzium invenies. Ex his autem, vel me taceante, intelligis Cappadociam huic auctori non fuisse in notione Orientis specialiter dicti comprehensam.

Ita vestem resumpsit. Ces légers secours lui donnèrent le courage de reprendre encore la pourpre. MAUEROIX. Hoc est, breviter, ita purpuram resumpsit. — And there he took the purple again, versio anglica : tanquam vulgata lectio sit, ibi purpuram resumpsit. — Omnino, vel ibi vestem resumpsit legendum, vel, quod præferam, sensus est : Deinde vestem resumpsit; uti jam supra plus semel, τὸ ἴτα idem esse atque deinde, vel postea monuimus. Confer, si pluribus adhuc exemplis opus est, Justinum, lib. v, cap. 3 in fine; item lib. xi, cap. 7, in fine quoque : ne et alia rursum indicem.

CAPUT XLVIII.

Accepta exercitus parte ac distributa. Sui-ne exercitus? an hostilis? Nam variant interpretes. Ego hostilem cum Maueroixio intelligo : quia si de accepta a Licinio sui proprii exercitus portione, eaque simul in varias, puta, civitates distributa sermo esset, nequaquam proxime sequeretur, trajecit exercitum in Bithyniam, sed trajecit alteram in Bithyniam; cum qui pone se sui exercitus partem de industria relinquit, non amplius exercitum, sed solummodo partem alteram exercitus trajiciendum habeat. Atqui deserta nostri narratio est : « Licinius, accepta exercitus parte ac distributa, trajecit exercitum in Bithyniam paucis post pugnam diebus. » Accedit, quod cum sub finem præcedentis capitis deserte de Maximini exercitu scriperit : Pars dimidia prostrata est, pars autem vel Licinio dedita, vel in fugam versa, optime invicem, cohæreant, partem aliquam Maximiani exercitus voluisse se Licinio dedere : Licinium autem eandem primo libenter accepisse in ditionem; paulo post vero prudenter in diversam militum seu turmas, seu catervas, distribuisse, se tam denique exercitum, ita ex suis et Maximiani constantem, trajecisse in Bithyniam.

Die sanctorum juniorum. Die quidem idam juniorum Nicomediae propositae sunt litterae de restituenda Ecclesia ad praesidem missae, ut testatur Lactantius: sed date tuncam Mediolani eodem anno, Christi scilicet 315, circa mensem martium, ut Constantinus et Lactantius in hisdem discreto asserunt. PAGIUS.

Die sanctorum juniorum. Le tréisième de juin. MATURON.—Id est, die decimo tertio junii. *On the twentieth of June,* versio anglica: quae diversae tantum ejusdem rei notaciones sunt.

Constantiniae atque ipso tere consulibus. Anno nempe Christi 315. PAGIUS.

De restituenda ecclesia. Nicomediensi scilicet, caeterisque, quae ante decennium per totam Bithyniam, cujus Nicomedia princeps erat civitas, fuerant eversa. Nam Nicomediensis quidem prima omnium eversa fuerat et solo adequata, ut ex capite xii centum est: ac idem postea multis aliis per amplum Bithyniae tractum accidisse, vel hinc constat, quod nos- ter, descriptis in hoc capite Licinii ad Bithyniam praesidem litteris, continenter subjicit: *His litteris propositis, etiam verbo hortatus est, ut conventicula in statum pristinum redderentur;* plurimum, uti vides, *conventiculorum,* seu, quod idem est, ecclesiarum, quae restituende essent, mentione facta, non unius Nicomediensis.

Litteris. Illas Eusebius lib. x Hist. Eccles. cap. 3, describit et lingua latina, qua primum editae sunt, ut ipsemet docet. PAGIUS.

Litteras. Id est, ex utriusque interpretis versione, *edictum.* Et Pagiis quidem exerie in hoc ipso argumento: *Epistolam,* inquit, *et edictum hic non distinguo.* Sed esse, accurate loquendo, nonnulli discriminis inter edicta, et litteras imperatorum ad praesides datas, jam ante, ni fallor, ostendimus: patebitque rursus amplius ex dicendis ad ultima fere verba hujus capitis.

Ad praesidem datas. Sed quem praesidem? Nicomedia? an Bithyniae? Num utraque vox praecessit, *trajecti executionem in Bithyniam...* et Nicomediam *ingressus,* etc. *Nicomediae praesidem* Maucroixius intellexit: *Qui praesida ut praesident de Nicomedia.* Sed hinc supplemento praeterea repognat Justiniani codex, ex quo loquit, *praesides fuisse provinciarum praesides.* Vide, vero grati, lib. 1, tit. 40, l. 1 et n. Aude quoque Salmasium in Hist. Aug. scriptores. Nec obstat quod apud nostrum, capite 40. Licinius, qui paulo post notum dicitur praeses, appellatur *judex* in sequentibus. Nam ex eodem codice, qui provincias, regerant, etiam iudices erant, seu, ut nobis Lactantius suggerit in epitome, non simpliciter provinciarum praesides, sed una quoque praesides legum. Verba sunt: *Siquidem ipsi praesides legum praesides nuncupabatur corrupti.* Hincque merito Gallicus, qui *praesidem* simpliciter reddunt *praesidem,* repetens sui loco ab amplissimo Capero.

Propria jussu. At non sine praesidis *procurante,* ut Licinius ipse in extrema fere subjectione litterarum clausula imperabit, quo nempe de Licinia litteris *edictum,* secundum data mandata, condidit, sicut Phili epistola ad Trajanum interitus confirmabit.

Can. feliciter, etc. Vid. Euseb. Ecclesiasticae hist. lib. x, cap. 3. Editio Cant.

Apud Mediolanum convenissemus. Quod non accidit, nec potuit, ante primum mensem anni Chr. 314 plus minus inchoatum. Partem primo, quia cum, ex Nazario, *quodquid mali sexennio toto donato feralis Maxentio ubi Roma infligat, donatus fore cura Constantii,* statim a victoria de Maxentio ad 6 kalendas novembrii, proindeque die 27 octobris reperta, sanaverit, inde apparet Constantium Romae, ut tantum, ad medium usque decembrem moratorem esse. Partem vero d. nate, quoniam cum urbs Roma, unde Constantio ad conquirendam locum, Mediolanum, profectum fuit, longissimo itineris interuallo distans fuerit, vix potuit commode Constantinus Mediolanum ante initium Januarii mensem

A pervenire. Colligit, scio, Baluzius ex codice Justiniani imperatoris, lib. xi, tit. 57, lib. 2, Constantinum Roma digressum non esse ante mensem Januarii exeuntem, quod vulgo legis subscriptio sit, *Datum 15 kalend. febr. Romae, Constantino A. III, et Licinio coss.* Sed jam antea alios codices in hunc modum legere monuimus, *Proposita 15 kal. febr. Rom. Constantino A. IV, et Licinio III Coss.,* unde contra quam putavit vir clarissimus, adeo non cause *jugalum petii* subscriptio, ex qua, adversus Dodwellam, virum pariter clarissimum, argumentatas est, ut ex illa nihil omnino possit legitime inferri, propter variantem lectionem, quae Constantinum non magis Romae praesentem ponit, quam alibi. Adde quod si revera ea lex data Romae fuisset u. Constantino 15 kal. febr. seu, quod idem est, die 18 Januarii, anni Christi 314, sequeretur Constantinum non bimestri fere cura quidquid mali sexennio toto *dominato feralis Maxentii infligerat, sanavisse,* quae diserta tamen Nazarii affirmatio est, sed *propromo* *B trimestri.* Convenerint ergo Mediolanum, Constantinus quidem ab urbe Roma profectus, Licinius vero ab Illyrico, mense potius Januario anni 314 haud multum decurso, quam decurrente, v. gr. februario ejusdem anni, aut decembris superioris anni 315. Vide interim quid in utraque partem scripserint Dodwellus in diss. Cypri. xi, num. 86.

Apud Mediolanum. etc. Ibi conditum decretum pro pace, quod nobis conservavit latine hodie Lactantius cap. 48. Illud exemplo una cum victoriae nuntio mittit Maximino. Ille vero *per donato* *επίσκοπος* *εἰς* *ἡμεῖς* *νομῶν,* ut auctorem habemus Eusebium, *et idem adveniens* emisit edictum. Aegre enim admodum et invitus senatus-consulto cessit, quo Constantinus primi tituli Augustus renuntiatus est. DODWELLUS.

Securitatem. Tranquillitatem. MAUCROIXIUS. Quasi nulla sit prorsus differentia inter has voces; quod non ita esse, duo locorum genera apud Ciceroneum ostendunt. Unum est illorum, in quibus *securitas et tranquillitas* tanquam res a se invicem, etsi non multum quidem, diverse nominantur. Alterum vero eorum, in quibus diversam utriusque vocabuli definitionem Cicero tradit. Primi generis ista sunt: lib. 1, de Offic. cap. 20: « Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate, et metâ, tum etiam aegritudine, et voluptate animi, et iracundia; ut tranquillitas et securitas adsit. » Lib. v, de Finibus: « *Democritum autem securitas, quae est animi tanquam tranquillitas, etc.* Pertinet vero sequentia loca ad secundum genus. Lib. iv Tuscul. Qu. 1: « Qui animum in duas partes dividunt, alteram rationis participem faciunt, alteram expertem: in partem rationis ponunt *tranquillitatem, id est, placidam quietemque constantiam.* » Lib. v eundem. « Qui autem illam maxime optatam et expetitam securitatem (*securitatem autem nunc appello, vacuitatem aegritudinis, in qua vita posita est*) habere quidquam potest, cui aut adsit, aut adesse possit multitudine malorum? »

Quod quidem divinitas in sede caelesti nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere. Subesse mendacium suspicor. Quare sic lego: *Quod divinitas quidem, etc. propitium possit existere.* Sparkius, credo, in editibus Oxon. et Cant. — *Pro quod quidem divinitas, legendum forte, quod quidem divinitas, etc. BOUTERLII.* — Lactantii verba se mate habent. Curatio est accers. Cogitationi tolerabiliora futura esse; si sic refringantur: *ut quidem divinitas in sede caelesti nobis, atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placata atque propitia possit existere.* GAETIUS.— *Leget, quo tamen divinitatis, et mox possit, pro possit. FORLII.* — Scribendum potem, vel, *quo quidem divinitas in sede caelesti nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere, ut neglexerat Syntaxin: vel, quo quidem divinitatem nomen in sede caelesti, etc. Divinitas certe in*

veterum libris divinum nomen est. Marcellinus l. xvii. cap. 7 : « Parcius, inquit Eupraxius, agito, piissime principum; hos enim, quos interficere tanquam noxios jubes, ut martyres, id est, divinitati acceptos, colit religio christiana; » et in Codice, imperator Justinianus; Cum propitia divinitate, ait, Romanum nobis sit delatum imperium. GALE.

Ut possit nobis summa divinitas, cujus religioni liberis mentibus obsequimur, etc. Verba notatu digna; quoniam si Licinius Jovem, ut certum esse debet, per summam divinitatem, de qua loquitur, intelligebat, Jovi ergo, non Deo Christianorum, memoratam supra preces cum toto exercitu dicebat, Summe Deus, te rogamus. Sancte Deus, te rogamus, quæque postea. Quo fit, ut si quid fraudis forsitan in ea re fuerit admittum, contextum dici nequeat in gratiam summi Christianorum Dei ab hoc Cecilio, aut ab aliis scriptoribus.

Liberis mentibus. Volontairement. MAUGERIX; id est, ultro, seu, ad verbum, voluntarie. — Recte. Cuiam enim per licenter interpretari, in animum possit venire? Quam mirum vero (1), Summe Christianorum Deus, cum per te ethnicæ homini, qui non te, sed Deum nihil colebat, liceret palm, liberisque mentibus religioni divinitatis falsæ obsequi, non licere idem hodie tuo tuorum millibus, qui te verum Deum spiritu ac veritate adorare in præputio gestiunt! Sed judicia tua sunt abyssus magna, Rex Sanctorum.

Dicationem tuam. Id est, dignationem. Edit. Oxon. et Cant. — Hoc est, te. Interpretes. — Lege, dignationem. ALLIX.

Amotis omnibus omnino conditionibus. Recte explicuit cultissimi vir ingenii atque eruditionis Baluzius: Et hinc mox, liberam iis atque absolutam colendæ religionis facultatem a se concessam dicit. Conferatur Maximini edictum præcedens, ubi illa facultas certis legibus circumscripta atque coercetur: ita, inquit, ut ne quid contra disciplinam agant, etc. que in epistola ad judices data continebantur. TOLLIUS.

Super Christianorum nomine, etc. An eodem sensu, quo capite Itrigenti inveniâ simul cum palatio Christianorum nomen ardebat? Aut num per περιγραφήν, pro super Christianis, quomodo breviter interpretes acceperunt, et ante illos Eusebius hęc versione, περί τῶν χριστιανῶν, ad verbum, de Christianis? Mallen, super Christianorum nomine: cujus reiterationem mox reddam. — Supplenda et corrigenda, ex Eusebii Græcis, lib. x, cap. 5, in hunc modum: super Christianorum nomine continebantur, et que prorsus laxa, et a nostrâ clementia alienæ esse videbantur, ea tollantur; et nunc libere ac simpliciter unusquisque, et que postea: — Absit ut Eusebii verborum versionem, quam vir doctissimus uti huic loco convenienter proponit, alla de causa minus respondere græcis censeam, quam quod incipiat, super Christianorum nomine; cum græca mere habeant περί τῶν χριστιανῶν, super Christianis, vel, de Christianis. Sed quid si interim ut eatenus Eusebius latina, quæcumque tandem fuerint, contractiora græce vertendo fecit quam erant, sequentia è contractiora latine fuerint, quam Eusebius græce repræsentavit? Suspicio uno verbo, tam quia græcis τὰ σκατά facile nugæ aut trica esse possunt, (σκατά enim, inter alia, ineptus, stolidus, turbarum plenus, diffidilis), quam quia simul certissimum est, ea que latinis severa sunt, verti optime posse ab homine græco πρώτης ἀλλότρια. Suspicio, inquam, ob utrumque unaque etiam præter istud tertium, quod hæc lectio videbantur meæ ac severæ, haud multum recedat a veteri ridebantur, nunc vivere ac, veterem forte nostri loci scripturam, si paulo altius repetatur, fuisse: « Quare scire dicationem tuam convenit, placuisse nobis, ut amotis omnibus omnino conditionibus, que prius scriptis ad officium tuum datis super Christianorum nomine videbantur nugæ ac severe simpliciter unusquisque eo-

rum, etc. » aut aliquid denique istius modi, quale sit, videbantur trica ac severæ. Eusebi verba, quo melius tota res intelligatur, sic concepta sunt: ἄνω οὕτως ἀρέσκειν ἡμῖν ἀντιγράψαι ἀπολοῦσθον ἦν, ἢ ἀκαταμεταίτων παντελῶς τῶν αἰρέσεων, αἰτίας τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασι τοῖς πρὸς τὴν σὴν καθοσίωσιν ἀποσταλαίαι περί τῶν χριστιανῶν ἐνεχόντο, καὶ ἄνω πᾶν σκατά καὶ τῶς ἡμετέρας πρώτης ἀλλότρια εἶνα εἶδομαι, ταῦτα ὑπερβῆ, καὶ νῦν ελευτέρος τε καὶ ἀπλανῶς ἕκαστος τῶν τῶν αὐτῆν προαίρετον ἐχόντων τοῦ φυλάττειν τὴν τῶν χριστιανῶν θρησκείαν, ἵνα τὸν δόξασας, τοῦτο αὐτὸ παραφυλάττοι.

Nunc cavere (vel nunc vere) ac. Legendum: Nunc cavere, ut. Edit. Oxon. et Cant. item Allixius. — Corrigo: Nunc caveres, ut. BOBERELLUS. — Nunc cavere. Emendatus legas: Nunc revoceatur. TOLLIUS.

Qui eandem observandæ religioni Christianorum, gerunt voluntatem. Præferam cum editionibus Oxon. et Cantab. Qui eandem observandæ religionis, etc.

Id ipsum observare contendat. Quid id ipsum? Nihil enim, ut res sunt, præcessit, ad quod grammaticæ referri queat, quam Christianorum. Absurdum vero est voluisse Licinium edicto statui, ut Christiani Christianorum nomen observare, si cuperent, pergerent. Quid potuit enim Christianis Christianorum nomine observatio esse? Legendum ergo propterea in antecedentibus, ni admodum fallimur, super Christianorum nomine. Contendant. Potius, contendat. TOLLIUS.

Dicatio tua. Potius, dignatio tua, ut supra. BOBERELLUS, item ALLIXIUS.

Ut in colenda quod quisque diligeret habeat liberam facultatem. Melius sine dubio laudandæ ima pagina editiones: Ut in colenda quod quisque, etc.

Quod quisque diligeret habeat. Lege: quod quisque diligeret habeat. GRÆVIUS.

Quis (vel quia). — honori, neque cuiquam religioni aut aliquid a nobis. Sic supplendum: Quia videni volumus cuiquam honori, aut cuiquam religioni aliquid a nobis detractum. Edit. Oxon. et Cant. — Sed id quoque, nec una ratione, emendare est. Favent ætæroquin aliatis supplementis cum. Eusebii verba apud Celambum, tum isthæc capitulis 13: « Postridie propositum est edictum, quo cavebatur, ut religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate. »

In persona Christianorum. Εἰς τὸ πρόσωπον τῶν χριστιανῶν. Eusebius. Hoc est, vertente Valens, in gratiam Christianorum: unde quis haud immerito suspicetur, auctoris manum fuisse, in personam Christianorum, non in persona. — With relation to the Christians. Tractatio anglica. Id est, quod spectat ad Christianos.

Eandem loca, ad quæ antea convenire consueverunt. Lege: ea loca; nec aliter paulo infra, ubi et consueverunt legitur: hic autem consueverant, sed minus recte. TOLLIUS.

Priore tempore aliquid vel a fisco nostro, vel ab aliis quocumque videntur esse mercati. Imo aliqui. BOBERELLUS; HEID GALE. Recte.

Quantocius reddant. Appone punctum post reddant. BOBERELLUS. — Omnino hæ factio opus esse, cuncta evincunt, sed Eusebiana distinctio in primis rite accepta. cui ista quoque editionis Aboentis suffragatur: istam Christianis quantocius reddant. Etiam, etc.

Quantocius. Quantocius in Gemma est, procul quamprimum. Sed auctorem requiro. Ger. Jo. Vossius. — Miror, cum præter duos, quos jam ante nos Columbus partim recte, partim mendose laudavit veteribus. Salpêtre nemp, Dial. iii, cap. 5, et Vindigatum interpretem, Genes. xlv, 19. Mamertius etiam, non ignobilis scriptor, idem vocabulum hæc pericope adhibuit: « Licet, maxime imperator, publico iudicio al nomine agere tibi gratias debeamus, tamen illa, que pro summa re domi fori quo gessisti, nunc ex parte maxima prætermittam, ut quantocius ad ea, que propria sum, perveniamus. » Ita enim, non quanto totius legendum esse, palam est; ne et brevitate septimæ sæculi præterem, addeam, qui præfatione in Viam sancti Amibani, ut, etc., ait,

Adverte miculam sursum hereticæ exclamationem.

in *missae eius celebratione quantocius legi*. Sit itaque *ad* adverbium, si non vox optima nota, longe tamen malioris, itaque sæculi, quam credidit vir doctissimus. Maxime cum et paulo post Licinius iterum jubent, ut *preceptum suum quantocius compleatur*.

Etiam vel hi qui emerunt. Suspicebar primo intuitu, corrupta hæc esse, legendumque : *Cæterum vel hi*, etc. Sed nunc nihil muto. TOLLIUS.— Ut liberit. Sed jampridem mutavit clarissimus Gale *et etiam et in jam*, ad marginem sui exemplaris, et infra quoque cum eo vir maximæ dignitatis et eruditionis, Petrus Valerius Diazius. Conjeciebam ego, nec una ratione inductus, veterem lectionem fuisse *et ita*, pro *et deinde*. Prima erat, quoniam eo pacto omnia apte co-hæserint : Qui Christianorum conventicula quocumque modo emerint, reddunt quantocius. Qui eadem dono acceperint, reddunt pariter quantocius. Ac deinde utriusque de indemnitate, ut æquum sibi visum fuerit, cogitanto. Altera vero, nec minus valida, quoniam non videtur omnino Eusebius aliter legisse, quam emendamus. Quid hæc enim : *ὅπως, εἰ τοῖς ἀποτοῖς χριστιανῶν τῆν ταχίστην ἀποκαταστήσωσιν, οὕτως ἢ εὐχρηστικῶς τοὺς ἀποτοῖς τόπους, ἢ οἱ κατὰ ἰσορροπίας εὐαγγελοῦ ἀποδοῦναι τὴν παρὰ τῆς ἡμετέρας ὑποκαταστάσεως, προσέδοσαν τῶ ἐπὶ τόπων ἐπιόργη διαζόντι* : nisi ad verbum : « Ut si hisdem Christianis quantocius restitu-erint, ita (hoc est, deinde) vel hi, qui eadem loca emerunt, vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint de nostra benevolentia aliquid, accedant ad locorum præfectum, qui jus dicit. » Ostensum autem jam antea a nobis multiplicique exemplo, tam Græcorum οὕτως, quam Latinorum *ita*, pro *deinde*, vel *deinde*, non insolenter usurpavi. Et quod nunc in Eusebii loco adverbium *et* ante *ἀποδοῦναι* supplevimus, ita faciendum fuisse arguit haud solum collatio cum nostro, *si puta-verint*, sed quod insuper non proxime sequatur apud Eusebium *προσέδοσαν τε*, aut aliquid tale, verum sine ulra copula, *προσέδοσαν*, ut pendeat manifesto a præcedenti *ὅπως*.

Vel qui dono erunt consecuti. Potius, *qui dono fuerunt consecuti*. GALE.

Si putaverint de nostra benevolentia aliquid, vicarium postulent. Locus haud parum difficilis, sive propterea quod de ejus integritate et distinctione non convenit inter doctos, sive quoniam per *vicarium* alium Eusebio certum hominem intendit, alii vero non hominem, sed aliquid vicarium. Res tota sic breviter habet.

Scribendum censeo : *Si optaverint de nostra benevolentia aliquid vicarium, postulent*. Diazius. Credideram antea, hunc locum mutilum esse, legendumque : *Si putaverint de nostra benevolentia aliquid sperandum, vicarium postulent*. Sed nunc nihil muto, et accipio *et vicarium* pro eo, quod pro restitutione bonorum Christiani deberi sibi putabant, ut illustris fecit Diazius. Eam mox *indemnitate* vocat. TOLLIUS.— Sic legendum : *Si postendum, putaverint de nostra benevolentia aliquid, vicarium postulent*. — Nil nisi distinguo : *Si putaverint de nostra benevolentia aliquid vicarium postulent*. Gale ; item Columbus.— *Vicarium postulent*. *προσέδοσαν τῶ ἐπὶ τόπων ἐπιόργη διαζόντι*. Eusebius. Id est : *in præfectum, qui in illa provincia jus dicit, adeant*. Valesius.— *Vicarium postulent*. Nempe, *qui jus dicit*. Edit. Oxon. et Cant.— *Se pourront par devers les vicaires*. MAUCROIX. Quasi dicas : vicarios, ut suis rationibus provideant, rogabunt, anno-tante eodem in margine sue versionis, *Vicarios fuisse lieutenants du préfet du prétoire* ; quod nequeo metius, quam *vicarios præfecti prætorio vertere*.— *Shall go to some magistrat*. Tralatio anglica. Ad verbum, *aliquam magistratum convenient*.— Nobis liceat, vel post tot eruditorum sententias de hoc loco allatas, iudicium nostrum, qualecumque sit, interponere. Aut tertio, quam evidenter Eusebius secutus est : *Si putaverint de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent*, germana est et genuina ; et tunc non modo honesta, si putaverint, aperte mendosa fuerit, verum *etiam et aliquid non ad sequentem vocem erant*.

A sed ad præcedens verbum *petiverint* pertinuerit, plane ut in Græcis, *ἀποδοῦναι τε* ; eritque adeo per *Vicarium* homo aliquis, qualis ab amplissimo Cuperio indicatus est, intelligendus. Vel fuit olim in Licinii litteris uti hodie habemus, quantum ad vocabula, exaratum : *Si putaverint de nostra benevolentia aliquid vicarium postulent* ; tuncque necessario Columbi distinctionem sententiamque simul amplecti oportebit : *Si putaverint, de nostra benevolentia aliquid vicarium postulent*, cujlibet generis *indemnitate* intelligendo. Vel ista denique, de qua nemo hactenus cogitavit, interpunctio erit advocanda, *qui dono erant consecuti, si putaverint de nostra benevolentia* (hoc est, si tamen illi esse possint, qui de rei pretio, quam ipsis pro mera nostra benevolentia dedimus, rationes nobiscum velint putare), *aliquid vicarium, id est, quod priorum donationum vicem suppleat, postulent*. Eligant, qui hæc lecturi sunt, quod maluerint. Verum equidem Eusebii lectionem cæteris præferendam arbitror ; quanquam *putare de re aliqua*, debuerit phrasim esse familiarissimam apud Romanos, neque sit insolens, ut *benevolentia* non de ipso benevolentia affectu, sed de benevolentia signo, aut gratificatione usurpetur. Nam sic, verbi gratia, Spartianus in Caracallo : *Non ille in litteris tardus, non in benevolentia segnis*. Confer, si pluribus opus est, Diazium, Balz., Cuperum et Columbum.

B *Corpori Christianorum. To the Christians*. Versio aethiæ. Ad Verbum, *Christianis*. — Recte. Nam ut *Sabini et Sabinorum corpus* omnino confunduntur apud Livium in his verbis : « Oriundi ab Sabinis, ne, quia post P. Tatii mortem ab sua parte non erat regnatum, in societate aqua possessionem imperii amitterent, sui corporis creari regem volebant, » (id est, qui esset ex Sabinis) : ita Licinio in hac epistola, *Christianis et corpori Christianorum*, locutiones sunt synonymæ prorsus et promiscuæ, quas tantum, ne semper *hisdem Christianis* diceret, intermiscuit. Atque infra tamen pro *Christianorum corpori*, videas uno loco in eadem versione : « The Corporations or Assemblies of the Christians ; id est, corpora, vel cœtus Christianorum ; » et alibi rursus : « The Bodies corporate of the Christians ; » hoc est, collegia, vel societates Christianorum.

C *Non in ea loca*. Dele in. BOBERELLUS ; item Gale. — Delenda hic præpositio, uti et supra faciendum monui. TOLLIUS.

Consueverunt. Had used. Versio anglica. Id est, *consueverant*. — Non improbo, vel ob precedentia, « quod si eadem loca, ad quæ antea venire consueverant. » Neque improbabat, opinor, Tollius ad ea verba.

Ad jus corporis eorum. . . pertinentia. Hoc est, secundum tralationem anglicam, *pertinentia ad illos, tanquam ad commune corpus* : « That belonged to them as a Body corporate. » Quis enim *tanquam ad corpus corporatum* de verbo ad verbum transferri ferat ?

Ea omnia lege, qua superius comprehendimus citra, etc. Scribe levem distinctionem post *comprehendimus*, quod eodem sensu explicandum, quo *comprehensum est*, in sequentibus. BOBERELLUS.— Emenda : *comprehendimus, eaque citra, etc.* quæ vocula excidisse mihi visa ; alias, *quam comprehendimus legendum*, quemadmodum mox : *sicut superius comprehendsum est*. TOLLIUS.— Malebam, partim cum Boberello nostro, cui Aboensis quoque editio adstipulatur, partim mutato amplius, sed leviter, ordine ; « Ea omnia, qua lege superius comprehendimus, citra ul-lam prorsus ambiguitatem vel controversiam hisdem Christianis ; id est, corpori et conventiculis eorum reddi jubebis. » Ita quippe facili opera integra erit lectio, et optime coherens.

D *Sumus. Summis*. Editio Aboensis. Mendosissime. *Prosperè successibus nostris*. Malim, « prosperis successibus nostris, vel prospere fluentibus successibus nostris. » TOLLIUS.

« Ut autem hujus sanctionis benevolentia nostre forma ad omnem possit pervenire notitiam, præ- »

programme tuo hæc scripta et ubique proponere, et ad omnium scientiam te perferre conveniet. » Quod jam Licinius sanctionem suam, et hæc scripta nuncupat, id ipsum paulo ante præceptum suum, quin et tacite statutum suum et ordinationem suam nominaverat. Sed, quod notandum, nusquam pariter edictum appellavit, uti nec noster, qui contra semel atque iterum mero epistolarum nomine ad hæc Licinii dispositionem indigitandam usus est. Primo nempe, in hujus fere capitis initio, « de restituenda Ecclesia (Licinius) hujusmodi litteras ad præsidem datas proponi jussit; » atque denuo propemodum in fine: *His litteris.* Unde nunc haud ingrata oritur questio, utrum recte hic loci edictum ab utroque interprete, atque alibi a multis, cum veteribus, tum recentioribus vocentur; quod equidem non putaverim, si sit accuratius loquendum: sed veras esse e contrario litteras cum mandatis ad τὸν δεῖνα Bithyniæ præsidem datas, ex quibus ille festimam mandata excerptere, tum « edictum suum, secundum ea mandata, addito programme, conficere et proferre » debuerit. « Ut autem hujus sanctionis benevolentia nostre forma ad omnium possit pervenire notitiam, prolata programme tuo hæc scripta et ubique proponere, et ad omnium scientiam te perferre conveniet, » inquit nostro loco verbisque disertissimis ipsemet Licinius; multoque disertius ante ipsum Plinius ad Trajanum, libro x, ep. 97: « Quibus peractis, morem sibi (Christianis) discedendi fuisse rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetarias esse veteram: » ubi non tantum Trajani mandata, et Plinii edictum, tanquam res diversas nominari vides, sed imperatoris mandata materiam fuisse edicti præsidis; quod et ideo non Trajani edictum, sed edictum suum appellavit, post edictum meum. Ingenue autem agnoscere debemus priusquam hinc progrediamur, nos, quod in hoc argumento laudata Plinii verba adduximus, debere epistolæ amplissimi Cuperi ad clarissimum Grævium 7 id. apr. anni 1691, datæ, in qua, ad suæ in hunc locum notæ confirmationem: « Loetus, ait, hanc in rem elegans apud Plinium, lib. x, ep. 97: Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse, rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetarias esse veteram; nam hinc, pergit, clarissime pater, præsidem publice testatum esse, sese ejusmodi edictum accepisse. » Atque hactenus périllustri Cuperi.

Etiã verbo hortatus est. Nempe Licinius. PAGIUS. — Et sine ulla circuitione: « When the Edict was published, Licinius did likewise by word of mouth entertain all persons, » etc.

Conveniunt. Les églises. Maucroix. Hoc est, ecclesias.

Sic ab eversa Ecclesia. Nicomediæ nimirum, secundum versionem anglicam: *And from the destruction of the church of Nicomedia;* sed melius sine dubio Maucroixius, ut latina sonant. *Ainsi depuis la ruine de l'Eglise.* Confer hæc capitis 5: *In statum pristinum Ecclesia restituta est.* — *Ab eversa Ecclesia.* A die scilicet 23 februarii anni 503. PAGIUS.

Usque ad restitutam. *To he rebuilding of it.* Tralatio applica. Id est, usque ad restaurationem illius (Nicomediensis ecclesie).

Usque ad restitutam. Usque ad diem videlicet 15 mensis Junii anni 313, qua propositum est Nicomediæ edictum de restaurandis ecclesiis. PAGIUS.

Anni decem, menses plus minus quatuor. Cœpit itaque persecutio septimo kalendas martias, a quibus si subducatur numerus usque ad diem 15 mensis Junii, qua propositum est edictum hoc, effluxisse constabit annos 10, menses tres, dies 19, id est, annos decem, menses plus minus quatuor. Edit. Oxon. et Cant.

Menses plus minus quatuor. Nempe menses

tres, dies novemdecim. Ideoque pax universæ Ecclesiæ anno tantum 313 reddita. PAGIUS.

CAPUT XLIX.

Sequenti autem Licinio, etc. Corrige et lege: *sequente.* TOLLIUS.

Tyrannum. Versio anglica, *Maximum, quem certum est intelligi.*

Profugus concessit. Malim *retrocessit.* TOLLIUS. — Quid opus est mutatione? Terentius in *Eunuchi*, act. 1, sc. 2:

Ego impetrare nequeo hoc absque, biduum
Saltem ut concedas solum.

Et in *Hecyra*, act. 4, sc. 2:

Hic video me esse invisam immerito; tempus est concedere.

Latinis itaque τὸ concedere simpliciter positum, inter alia, loco *cedere*, seu *alicui locum abeundo dare* significat; quæ ultima phrasia a Terentio quoque usurpata in *Heaut.* act. 4, sc. 2:

SY. Jube hunc

Abire hinc aliquid. CL. Quo ego hinc abeam? SY. Quod lubet; da illis locum.

Abi deambulatum.

Petit. Præferam cum Columbo, *petit.* TOLLIUS.

Munimentis ibidem, etc. Potius, *munimentisque ibidem*, uti et clarissimus Columbus legendum putat. TOLLIUS. — Columbum ipsum, si etiamnum opus est, visere potes.

Iter obstruere. Licinio mirum; quod anglica versio, perspicuitatis causa, addidit.

Et inde dextrorsum perrumpentibus omnia victoribus.

Distinguo, et inde, dextrorsum perrumpentibus. GALE. *Perterreretur (vel peteretur).* Scripsisse Lactantium credo, *peteretur.* GRÆVIUS.

Perterreretur. Supra, *Maxentianus proterretur*; quod verbum etiam hic rectius mihi videtur, quam illud alterum. TOLLIUS.

Refugium. Effugium. GALE. — Usi tamen etiam *refugii* voce idonei auctores. Cicero: *Regum, populorum, nationum portus erat, et refugium senatus.* Suetonius: *Eos easque omnes, ne quod refugium in tali fraude cuiquam esset, exilio affecti.* Neque noster a *refugiendi* verbo superius abhorrebat; cuius cap. 47, verba sunt: *Fil impetus in eum, et ad suos refugit.*

Ut solent hi, qui hoc ultimo, etc. Exempla sunt apud Florum et Livium. GALE. — Mirum, quam faciat ad hunc locum alter plane geminus Lactantii de Vita beata, quem nos hactenus cum cæteris commentatoribus prætermiseramus: « Quanto quisque annis in senectutem vergentibus appropinquare cernit illum diem, quo sit ei ex hac vita demigrandum, cogitet, quam purus abscedat, quam innocens ad judicem veniat; non ut faciunt quidam cæcis mentibus nixi, qui jam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur ultimæ necessitatis, ut cupidius, ut ardentius hauriendis libidinibus intendant. »

Et sic hausit venenum. Non itaque periit morte simplici, ut tradit epitome Victoris. Edit. Oxon. et Cant.

Et sic. Id est, *et deinde*, quem sensum jam antea indicatum volumus. Conspirant interpretes. *Après quoi il prit la boisson mortelle.* MAUCROIX. *And then he took poyson.* Versio anglica. Sed nil forte melius τὰ sic interdum ordinis adverbium esse ostendere queat, quam locus iste Vulcatis Gallicani in Avidio Cassio: « Mater mea Faustina patrem tuum Pium ejusdem in defectione Celsi sic hortata est, ut pietatem primum circa suos servaret, sic circa alienos. » Verbum, cum res ipsa loquatur, non addo. Audiatur solum Cicero primum et postea simili ordine et significato adhibens: *Ego incolumitati civium primum, et postea dignitati (consulo).*

Non potuit in præsens. Exemplum, quod, qui volent, his adicient, in quibus *præsens* nunquam de tempore nunc presenti, sed de tempore tunc præ-

sent, adeoque, una voce fecit dicere, presenti presentio, uscriptum; quaha exempla apud Ciceronem et alios occurrunt.

Cruciantia. Nec hic quoque Cicerone exemplum querentibus fecerit. Philipp. xi: *Nec vero graviora sunt cruciantia tormenta, quam interdum cruciantia morborum.*

Insuperabili. Ignoro, equis ita olim ante nostrum fuern ignotis. Sed jam certe nequit hoc epithetum ex *Cicerone* deseri.

Manuum manibus terram, etc. Id est, ut optime Versio anglica expressit, *manibus effossam: He eat earth, which he dug up with his hands.*

Cum caput suum partibus inflaret. Impatientia cruciantium scilicet. Nam jam quatuor insania dies adherant, deque aliter hinc Augustum caput fortibus ex impatientia doloris amissum Van legionum illidentem inducit Suetonius in Octavio, cap. 25. Vide locum et quae ad illum Casaubonus notavit; item quae Baluzius supra.

Ecce tunc cor li ejus de caecis. Ὅς τῶν μὲν τὰς κόρας ἔειπε ζῶντας ἀνθρώπους ἐκπύδουσα τὰς οὐκὰν αἰῶν. Μαθητῶν οὐκὰν αἰ. Chrysost. in oratione de S. Babyla contra Gent. Vale Euseb. Eccl. Hist. lib. ix, cap. 10. Edit. Cant.

Deum videre caput candidatis ministris, etc. *Il vit Dieu enroule de ses Anges.* Maucroix, quem apparet ergo vobis esse emendari, *Deum videre caput circumdantium ministris.* — *A vision represented himself to his imagination, as standing to be judged by God, who seemed to have hosts of ministers about him all in white garments.* trallato anglica. Quasi jam potius prisca lectio fuerit, *Deum videre caput circumdatum candidatis ministris de se judicantem.*

Candidatis ministris. De eodem Maximino Simeon Metaphrastes apud Surium, t. vi, p. 929, ait cum ab angelis fuisse flagellatum. *Calomnesis.*

Deinde quasi tormentis adactus futebatur. *Se fecisse nempe, repetendo ἀπὸ τῶν πορῶν,* quomodo interpretes acceperunt. Nisi enim clar. Gale materis Christum soppere ex sequentibus, distinguendo, deinde quasi tormentis adactus futebatur Christum.

Nacentem spiritum.... efflavit. Baluzius recte in notis observat, non statim mortuum esse Maximinum ac Tarsum pervenit: sed aliquanto tempore gravissimos dolores sustinuisse, sicque non videns, eum ante mensem Augustum perisse. Cum enim ei peragrandia fuerat aliquot miliaria, ut Tarsum Cilicia urbem pervenerit, in Cappadocia primum, deinde in Tauri montis angustiis substitit, ubi monumenta ac tyres fabricavit, ad arcendos nempe insequentium Liciniani impetus, fieri vix potuit ut is qui kalendis mensis pervenit Nicomediam, Tarsum venerit ante usum Julium sequentem: adeo ut Maximinus ante mensem Augustum non perisse videatur. *PAGIUS.*

CAPIT. L.

Summa rerum potius. Anno nempe 312. *PAGIUS.*

In primis Valerium, quam, etc. Ita hodie clariss. Baluzius, qui prius eum veteri scheda in primis *Valerium, quam ediderat;* unde paulo post Spakius in Oxoniensi editione anni 1680: Scribendum inquit, ex emendatione viri rever. *Valerium, quam.* Ut frustra sit Baluzius, qui Valerium quam sollicita indagavit. Cum censura, iterumque postea in sequentibus editionibus repetita, scribitur supra, nec invitus, Baluzius, nempe Cuperus, nec non versio anglica in hanc modum: *For Livinus being now settled in the Empire, gave over to put both Valeria and Candidian to death.* Sed interim praeter hanc editionem nulla est, quae non cum ms. codice in auctoris verbis habeat, *Valerium quem.* Et, quod magis notandum, stare optime posse manuscriptorum lectionem *pond,* pugnatque P. gius in Critica sua Baroniata, ubi sequitur. — *In primis Valerium.* Valerium scilicet Valentem, de quo anno 306 num. 14 (imo, 15), sic locuti sumus: *Eundem fere tempore, quo Alexander, qui uralecti prae-*

torii Africae munereungebatur, apud Carthaginem imperator sit. Valens imperator creatur, inquit Victor in epitome, qui postquam Maximini mortem narravit, subiungit: *Valens a Licinio morte mulcatur.* De hoc Valente loquitur Lactantius lib. de Moribus Persecutorum cap. 50, ut primus omnium observavit eruditissimus Abbas Ludovicus *du Four* in litteris ad me scriptis. Ibi Lactantius, Maximini morte recitata, ait: « Licinius summa rerum potius, in primis Valerium quem Maximinus iratus ne post fugam quidem, cum sibi videret esse perendum, fuerat ausus occidere, necari jussit. » Nec dubitari potest, quin *Valerius* ille idem sit cum *Valente* a Victore memorato, cum Goltzius inter numeros triginta Tyrannorum, qui imperante Gallieno rempublicam Romanam assidere, hunc relerat: ATT. K. HOY. OYAAEP. OYAAENG. CEB. L. A. id est, *Imperator Coeae Publius Valerius Valens Augustus.* Anno primo. Nummus tamen ille ad Valerium Valentem Licinii jussu occisum, non vero ad Valentem, qui post Valerianum in presidem abductum tyrannidem arripuit (ut testatur Pollio lib. de Triginta Tyrannis cap. 19), omnino pertinet, licet Mediobarbus hinc Valenti, qui brevi in Macedonia imperavit, attribuat *PAGIUS, ubi supra, ad an. Chr. 314, num. 42, et 306, num. 45.*

Confer nunc, primum omnium, assentientem propugnantemque Toinardum, tum nec dissentientem ergo Maucroixii versionem: *Cur premierement Licinius fit mourir Valerezan* qua scilicet, ut sequentia et linguae simul genius ostendunt, non *Valeria*, sed *Valerius* intelligitur: postremo amplissimum Cuperum varie Pagio et sequacibus objicientem in epistola ad perillustrem Voetium:

Item Candidianum. Ms. codex, quem caeterae haec tenus editiones secuta fuerant, *idem Candidianum.* Sed omnino, vel cum Baluzio *item Candidianum* corrigendum est: vel nobiscum, adverbium ordinis adhibendo, inde *Candidianum;* aut per meram fore litterarum transpositionem, *dein Candidianum.*

Candidianum. Filium Galerii et concubine, observante Maucroixio ad marginem suae versionis. — *Candidian was her adopted Son, for his mother was a Concubine of Maximians.* Tralatio anglica. Ad verbum, *Candidianus* erat adoptivus Valeriae filius: fuit enim ejus mater concubina Maximiani.

Valeria. Pro quo materis nomine, gravissimo errore typographico, *Valerius* legitur in Pagii Critica Baroniata, ad annum Chr. 314, num. 42, ubi totum haec caput describitur. Conferto modo eandem ad annum Chr. 305, num. 6.

Mulier tamen. Forte, *mulier statim,* vel, *mulier namque.* *TOLLIUS.* — *Emendo, Mulier tandem.* *GAL.*

Ut cum viasse cognovit. Quem, et quis sensus? De utroque enim miris modis disambentium interpretet. — *Cette dame ayant appris que Candidianus n'etoit point mort.* Maucroix. Id est, cum mulier *Candidianum* non fuisse mortuum didicisset. — *She had no sooner got the news of Maximins death, etc.* Anglica versio. Hoc est, vix mulier nuntium de Maximini morte acceperat. — *Mili,* primo loco, quod in bonam partem sumi velim, nulla ratione videbatur sermo nunc esse posse de Maximino. Quid vero amplius cogitem, post pauca dicam.

Viasse. Lego, *vicisse.* Eum autem, quod praecedat, intendo de Licinio. *BOBERGELIUS.* — *Viasse.* *Κεποιε, vicisse.* *GAL.* nec non *Colomesius.* — *Legendum quoque cognoverat,* pro *cognovit;* et mox itidem *miscerai,* pro *miscuit.* *TOLLIUS.* — *Arridebat magis vi exisse, vel simpliciter exuisse;* ut, postquam Candidianum necari jussisset Licinius, *Candidianus,* mandati-guarus, evadens prima vice e loco, ubi jugulandum erat, vix invenerit: *Valeria* autem, cognito eum inde feliciter erupisse, mutaverit habitum, et se adoptivi sui filii comitatu miscerit, ut ejus fortunam specularetur.

Constitutus ejus. Hic *ruabus,* et pro contrariis inter

pretum hypothesisibus, in contraria abeunt versiones; A Gallica nimirum de *Candidiani comitibus* explicante: Anglica vero de *Maximini*, novissime defuncti, *uxore*, hoc est aulicis. *She had no sooner got the news of Maximinus's death, then she came to his Court in disguise.*

Quia Nicomediz. Scribo, *Qui cum*, Sparkius, in utraque Oxon. a quibus haud diversa est Cantabrigiæ.

Quia Nicomediz. Lege cum Columbo, *qui quia Nicomæ*. TOLLIUS.

Et illa, exitu ejus audito. Id est, illustrante singula, licet in re minime obscura. Mauroixio: Cum Valeria Candidiani mortem audivisset. Confer, si tanti est, *quæ de vocabulo exuta notavimus.*

Qui omnes. Atqui duo tantum supra memorati sunt. *Candidianus et Severianus.* TOLLIUS.—Imo tres; *Candidianus, Severianus, et ante utrumque, Valerius*, seu, *Valeria*, prout initio capituli legere malueris: *Licinius, summa rerum potius, in primis Valerianum*... *querat ausus occidere, vel, in primis Valerianum*? mirumquæ hanc, aut illum, a Tollo, post tam diserta verba, prætermittit.

Quasi nullum metuentes. Hoc est, anglicæ versionis, quasi natum hominem: *looking on him as an ill man.* —Legendum: *quasi venulum metuentes.* GRÆVIUS.—Forte, *quasi iratum.* TOLLIUS.—Suspicebar, *quasi malum metuentes* locutionem esse e medio petiti, qualis ista Gallorum, *il le craignait comme la peste.*

Præ Valeria, (vel præter Valerianum) quæ volens, etc. Sed hæc jam superius Licinium fugisse dicta est. Vide quæ viri docti ad caput 59, notaverunt. Ergo *quæ volens* rectius in *volens* cum Cupero mutaveris. Hinc liquet, Maximinum non magis libidine quam avaritia accensum, matrimonium Valeriæ appetisse. Tol.

Præ Valeria, quæ volens, etc. Ita per omnia interpretes, ut, qui adhibunt, statim intelligent.

Filium suum maximum agentem in annis octo. Dele sum. BOHERELLUS.—Forte rectius, *filium tum maximum agentem annos octo.* TOLLIUS.—Emendo, *filium natum maximum agentem jam annos octo.* CALE.

Mater eorum. Uxor Maximini, de cujus nomine aliter est apud eruditos silentiunt. Edit. Oxon. et Cant.

In Orientem præcipitata est. In Orontem. Editio Aboensis. *In the River Orontes.* Id est, in fluvium Orontem. *Versio anglica.*

Orientem. Scribendum: *Orontem*, hoc est, fluvium Syriae, vel *torrentem*, ex emendatione viri rever. supra laudati. Edit. Oxon. et Cant.—Lege, *torrentem*: aut potius, *Orontem.* ALLIX.—Lege, *Orontem.* Vostius: —Mauroixius ad verbum; *On præcipita leur mère dans l'Orient*: quod paucissimum procul debet probabant.

Ibi sæpe illa castas feminas mergi jusserat. Ibi mergi, ut supra, capitibus 15 et 37, *mani mergi*: quare equidem doctissimum virum *ibi delentem*; minus audendum esse crediderim.

Ille. Corrige, et lege, *ille*: scilicet Maximinus. Respice cap. 38 et ita hæc lege talionis evenit, ut ipsius uxor eodem supplicio inieret, quo ipse alienis conjuges necari jusserat. TOLLIUS.

Ille. Secuti sunt hanc lectionemambo interpretes. *Sic omnes impii, etc.* Sarisburiensis in Polycrat. lib. viii, cap. 19, de Domitiano: «Et quia Ecclesiam Dei, imo et totum imperium, laceravit Domitianus, eodem in se Dei usus judicio et ipse laceratus est.» TOLLIUS.

CAPUT LI.

Quindecim mensibus. During the space of fifteen months. Versio anglica: quasi trostri verba sint, *octodecim mensibus*: cujus diversitatis rationem non assequor.

Plebeio cultu. In the habit of a Peasant. Eadem

versio. Ad verbum, in rusticorum habitu: quod paulo liberius.

Cum matre. Prisca scilicet. PAGIUS.

Pœnas dedit. Nullone prorsus affecto crimine, quæ sententia viri amplissimi. Vix crediderim, cum propter ipsum pœnarum nomen hic adhibitum, tum propter sequentia, ubi ambæ mulieres ad supplicium, idque gravissimum, dicuntur ducæ. Amputatum enim caput utriusque, et mox earum corpora in mare projecta. Accedit, quod ne quidem Valeriæ amicæ damnatas viderimus in antecedentibus, nisi affecto prius adulterio, capite nimirum 39 in fine.

Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit. Quia et Licinio et Maximino Valeria nubere recusarat. TOLLIUS.—Sed pars igitur pudicitie eo quoque scæto habebatur v. gr. in mulieribus, amicus tantum viri fuisse uxores. Suo enim revo Tertullianum cum Montanistis monogamiam in utroque sexu requisivisse, omnibus notum ex ejus libro de Monogamia. Obervandum interim conditionem, quam hic noster memorat, æqualiter quidem matri et filia, seu, quod idem est, Priscæ et Valeriæ, secundum anglicam versionem exitio fuisse: verum additam pudicitiam mentionem specialiter pertinere ad Valeriam. Verba sunt: *so fatal did their Dignity and Valeria's chastity prove to them.*

CAPUT LII.

Quæ omnia secundum fidem scientium loquor, ita ut, etc. Post loquor, suppleo et, vel atque: et ita ut gesta sunt mandanda literis credidi. BOHERELLUS.—Similiter versio anglica, *and i have thought fit to write them just as they were transacted.* Aliter vero Cuperos.

Non corrumpet veritatem. Non melius abesset. BOHERELLUS.

Pietati. Id est, clementiæ, benignitati. Vid. not. ad Ausonium. TOLLIUS.

Respexit in terram. Quomodo capite 5. *Respexit enim Deus vexationem populi sui. Dejectus itaque fastigio imperii, etc.*

Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Joviorum et Herculiorum cognomina, quæ primum, etc., vigerunt? Notandum, ne id nimis oratorie et contra historiciæ fidem scriptum fuisse videatur, haud simpliciter queri a nostra, *Ubi sunt modo Joviorum et Herculiorum cognomina*, ac si post mortuos semel Diocletianum et Herculum, a nemine amplius quocunque pacto usurpata sint: sed, *Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Joviorum et Herculiorum cognomina, quæ primum a Dioclete ac Maximiano insolenter assumpta, ac postmodum ad successores eorum translata, vigerunt?* ut neget tantum fuisse æque magnifica et clara per gentes, vigentique adhuc, dum hæc scriberet, atque primum fuerant sub ipsius Diocletiano et Maximiano Herculo; quod ab omni parte certissimum.

Joviorum et Herculiorum. Tanquam si a Jove et Hercule genus ducerent. Edit. Oxon. et Cant.

Maximiano. Illo nempe, quem nunc Herculum cognominavimus. Alteri enim, sive Galerio Maximiano, Jovius, Diocletiani imitatione, cognomentum fuit; et hic præterea de eo agitur, qui sibi prius Hercutium nomen indidit.

Nempe delenti ea Donatus et erasit de terra. Quatenus nimirum ipsemet Diocletianus et Maximianus, qui sibi primum, alter Jovii, alter Herculi, cognomen tam insolenter sumptarant, et per quos simul eadem tam clara et magnifica per gentes evaserant, delenti sunt divinitus ex viventium terra et numero.

Muneris nocturnisque precibus celebrantus. Præterrem, observemus. Celebrantus enim paulo ante legitur. BOHERELLUS.—Putabat vir doctus, qui Aboensi editioni præfuit, aliquid ante divinis desse, quod asterisco voluit notatum.

Ux Misericordiam suam servet etiam famulis, etc. Lege, *ux Misericordiam suam servet, et jam famulis suis*

propitius ac mitis omnes insidias, etc., deleto rō ut. A TULLIUS. — Pro seruet etiam, rescribo, seruet aternam. BOMARELLUS. — Quid, si potius auctoris manus fuerit, ut misericordiam suam seruet etiam atque etiam famulis suis propitius ac mitis? Tum deinde, ut omnes insidias, quæque postea: ac denique eum tertio ut eleganter sine copula repetito, ut florescentes, et quæ demceps.

Diaboli. Zabuli, ut prius. GALE. — Capite nimirum 16, duobus locis.

Ut florescentes Ecclesias perpetua quiete custodiat. Veteris codicis cunctarumque hactenus editionum lectio est, ut florescentes Ecclesias perpetuæ quiete cus-

todiat. Sed eam dudum, uti nunc excusam vides, emendauerat clarissimus Baluzius in indice errorum suæ primæ editionis, aliique postea cum illo, vel aliter, ut subiecio.

Ecclesias perpetuæ quiete. Scrib. Ecclesias perpetua quiete. Edit. Oxon. et Cant. item Allixius.

Ut florescentes Ecclesias perpetuæ quiete custodiat. Nullus dubito legendum esse: Ut florescentis Ecclesie perpetuam quietem custodiat; quæ et Nicolai Heinsii fuit sententia, ut olim summi et amicissimi viri ore, cum de hoc loco cum superstitute agerem, intellexi. GRÆVIUS.

DISSERTATIO

IN LUCII CECILII LIBRUM

DE MORTIBUS PERSECUTORUM

AD DONATUM CONFESSOREM, LUCIO CÆCILIO FIRMIANO LACTANTIO
HACTENUS ADSRIPTUM.

(AUCTORE DOM LE NOURRY.)

ADMONITIO.

Duobus potissimum, nec minimi quidem momenti, rationibus ad hanc dissertationem novis curis edendam inducti sumus. Primum enim in toto hoc secundo apparatus nostri tomo, et in superioris parte haud exigua expendimus quibus, et quam invicti plane roboris argumentis antiquissimi christianæ religionis vindices illius veritatem adversus ethnicos demonstraverint. Unum itaque probandum superesse videbatur, quis tantorum certaminum fuerit exitus, et quæ victoria. Cecilius autem illud, in hoc *de Persecutorum Mortibus* libro, manifestum omnibus fecit. Totus namque in eo est, ut patefaciat quales quantasque christiani nominis hostes pœnas omnipotenti Deo et scelerum ultori dederint, ac quam admirabilem vera nostra religio de impiis gentilium superstitionibus triumphum egerit. Superioribus igitur dissertationibus nostris hanc, tamquam illarum complementum, subiungendam censuimus; ut qui in illis prælia eruditorum pugilum spectarunt, in hac victorias et triumphum videant et mirentur.

Deinde vero clarissimi plures viri, quorum votis ob eximiam eorum eruditionem, et singularem in nos benevolentiam, non satisfacere nefas ducimus, et dictis et scriptis ad hanc dissertationem recudendam nos impulerunt. Non satis enim esse putant, quod aliqui coacti sint palam fateri duo Firmiani Lactantii nomina audacius contra unci, quod superest, manuscripti codicis fidem addita fuisse hujus libri titulo. Neque sufficere adhuc arbitratur quod pluribus visum sit ea argumenta, quibus hunc librum Lactantio suppositum fuisse demonstratur, aliis præponderare quæ contrariæ opiniois defensores protulerunt. Quia etiam addunt nec satis eam esse, quod nonnulli pu-

B blicis scriptis nostræ subscripserint sententiæ. Sed a nobis præterea efflagitarunt, ut cuidam respondeamus scriptori, qui argumentorum nostrorum vim suo potius arbitrio, quam validis rationibus infirmare conatus est. Horum itaque voluntati vel potius imperio amplius assistere non potuimus. Quapropter quæ a docto illo scriptore nobis objecta sunt, hæc suis in hac dissertatione locis sic exequiemur ac confutabimus, ut nihil tamen velimus debito illius honori detractum. Ab eo autem et ab aliis, qui præconceptam semel opinionem deponere numquam volunt, hoc unum petimus, ut si quando et argumenta nostra rursus examinanda, vel refellenda aggrediantur, vim illorum non minuunt, sed dignentur ea exponere, quemadmodum, a nobis proponunt. Tum vero illa si recte rebellant, suæque aliis majoris ponderis et momenti rationibus stabiliant ac confirmant, cito et libenter cedemus. Palam enim professi sumus, et adhuc profitemur non aliam scribendo esse nostram mentem, nec alium scopum, quam ut veritas, si fieri possit, ab omnibus perspiciatur.

CAPUT PRIMUM.

Analysis hujus libri, et de illius unico codice manuscripto, titulo, atque argumento, et cur ac quo tempore a Lucio Cecilio editus fuerit.

ARTICULUS PRIMUS.

Analysis hujus libri.

D Quamvis hic liber ea compositus sit sermonis brevitate, qua ab omnibus cito perlegi possit: quia tamen plurima in eo loca fæde corrupta, lacunis hiulca, et casu excisa, alia vero obscura, atque intellectu difficillima occurrunt; ideo exhibendam esse censuimus illius analysis; ut lectores minus periti tentius

intelligent, quæ ab ejus auctore non sine magna ambiguitate, variisque verborum ambagibus pertractata sunt.

1. Ab ipso autem hujusce libri exordio Cecilius Donatum alloquitur, asseritque illius et aliorum confessorum preces exauditas fuisse a Deo, qui reddita christianæ Ecclesiæ pace, pristinum illi splendorem restituerat. Qui vero in eam sævierant, hi, inquit, a principibus divinitus excitatis prostrati, digna scelerum suorum morte pœnas æquissimo scelorum judici ac vindicæ Deo dederunt. Quod quidem se hoc in libro demonstraturum pollicetur.

2. A Nerone autem antequam ordiatur, breviter ille explicat quomodo extremis Tiberii Cæsaris temporibus, Christus duobus Geminis consulibus mortuus, ac die tertio ad vitam revocatus, discipulos suos divinis præceptis imbuerit, ac postea raptus sit in cœlum. Tum deinde undecim ejus discipuli, assumptis Matthia et Paulo, in omnibus provinciis et civitatibus per annos viginti quinque fundamenta Ecclesiæ jecerunt. Ad postquam Petrus, editis quibusdam miraculis, multos ab erroribus gentilium ad veram Christi fidem traduxisset, hunc Nero cruci affigi, et Paulum interfici præcepit. Sed crudelis ille tyrannus tantum ob crimen de medio repente sublatus est, nec inventus umquam sepulturæ ejus locus. Inde vero deliri quidam homines slexerunt illum reservatum; ut in fine mundi sit Antichristi præcursor.

3. Interjectis dehinc aliquot annis, Domitianus diu tutoque regnavit. Ast ubi christianos cœpit vexare, statim domi interfectus est. Post illius vero cadem, rescissa sunt a senatu acta illius, excisæ imagines, eversi honorum tituli, ac postea Ecclesia Christi longo pacis tempore sub bonis principibus floridius enituit.

4. Pacem hanc post annos plurimos Decius fregit quidem, sed non impune. Nam commisso cum Carpi prælio, et fusa majori exercitus sui parte, ipse occisus est; atque insepultum ejus corpus feris ac volucris pastui fuit et pabulo.

5. Posthæc autem Valerianus multum quidem, tametsi brevi tempore, fudit christiani sanguinis: sed tantæ inhumanitatis pœnas summo cum dedecore diu persolvit. Persarum enimvero rex Sapor, a quo bello captus fuerat, numquam equum conscendebat aut currum, nisi imposito, non sine conviciis, supra dorsum ejus pede. Quin etiam ipsi, turpissima hac in servitute mortuo, detracta pellis, quæ in barbarorum templo ad sempiternam tantæ ignominie memoriam appensa est.

6. Aurelianus tamen hoc exemplo minime permotus, eruentas adversus christianos tulit leges. Sed vix eæ ad ultiores provincias pervenerant, cum ille Cœnosphurio in Thracia mortuus jacuit.

7. His leviter perstrictis, Cecilius venit ad Diocletianum, et multo fusius de illo aliisque ad Constantinum usque Magnum, ac Licinium, Imperatoribus disputat. Scelerum autem, inquit, inventor, et machinator malorum Diocletianus, avaritia et timiditate corrupti omnia. Tres enim Romani imperii, in qua-

tuor partes divisi, fecit participes, qui quidem, ut magnos cogerent alerentque exercitus, immensis exactionibus, tributis, atque vectigalibus provincias omnes, in frusta concisas, sanctoribus etiam legibus conculeatis, penitus obruerunt. Majore tamen et insatiabili avaritia Diocletianus thesauros suos noluit imminui, et alias opes innumeris exactionibus, ac capitalibus pœnis congregabat. His porro opibus iniquissime extortis, circos, basilicas, domos, palatia, monetam, et arma fabricandi infinitæ vix satisfacit cupiditati. Ea autem erat, ut Nicomediam Romæ cœquare voluerit.

8. Neque illi plane absimilis fuit Maximianus Herculius, nisi quod de custodiendis opibus non adeo sollicitus erat. Verum impotenti libidine labefactavit ac pervertit mores, primorumque filias atque alias, quacunque iter faciebat, virginis a parentum conspectu avulsas constupravit.

9. Tametsi porro Cecilius plura hoc in libro de Constantio narraverit, nos tamen ibi admonet eum nunc a se ideo prætermitti; quia cæteris omnino dissimilis, dignus fuit, qui totius imperii Romani fræna moderaretur. Transit itaque ad Maximianum Galerium Diocletiani generum, aliis omnibus pejorem. Is autem matre Transdanuviana natus, ingenita barbarie, horrendaque corporis mole formidabilis, aspectu, verbis, actibus terrorem unicuique incutiebat. Ab eo igitur omnia metuebat Diocletianus, ac potissimum postquam ille insignem reportavit de Narseo Persarum rege victoriam. Tunc enim insolentior factus, detractabat Cæsaris nomen, volebatque se Marte genitum videri.

10. Nec plura ibi Cecilius de nefariis illius actis, ne temporis ordinem perturbet, ac persecutionis a Diocletiano, qui prius Diocles vocabatur, in christianos excitatae causam sic exponit: Cum in Oriente pecudes falsis diis ille immolaret, facta a quibusdam adstantibus signo crucis, fugati sunt daemones, turbata sacra, et hostiarum mactationes frustra repetitæ. Aruspicum vero magister tantam confusionem perturbationemque sacrorum rejecit in adstantes christianos. Quamobrem ira furens Diocletianus, primum jussit universos palatinos, atque etiam milites ad sacrificandum compelli.

11-12. Venit deinde Nicomediam, quo occurrit Maximianus Galerius, qui matris suæ, mirum plane in modum superstitiosæ, querelis et instigationibus expugnatus, eundem Diocletianum ad tollendos penitus christianos acerrime incitavit. Verum ei diu ille restitit, donec habito ea de re per totam hyemem cum amicis, ac iudicibus, aliisque consilio, tunc tantummodo cessit, postquam acceptum est Apollinis Milesii responsum. Noluit tamen ullum christianum mortis puniri supplicio.

13. At die septimo kalendas Martii, quo Terminalia celebrabantur, profectus cum ducibus et tribunis perrexit ad ecclesiam, cujus revulsis foribus, ac frustra quæsito Dei simulacro, sacræ Scripturæ cremate sunt, ac tota ecclesia solo adæquata. Postridie

persecutionem adversus christianos edictum, quod a Constantino ob valetudinis infirmitatem aspernabatur. Jam vero suum in animum induxerat post illius mortem, quam brevi futuram sperabat. Licinius imperatorem, et novennem filium suum Caesarem creare, ac post celebrata vicennalia sua, Severo et Licinio Augustis, Maximino et Candidiano Caesaribus relictis, seceram ac tranquillam, deposito imperio, degere senectulem.

21. Interea intento ad vexandum orbem animo, meditabatur quidem Romanos Persarum instar sibi in servitutem addicere. Verum quia id palam non audebat, nobilissimos virorum honores in primis attulit, jussitque primores civitatum torqueri, ingenias ac nobiles matresfamilias rapti in gynæceum, alios eorum se, et obsecrationis causa ferocissimis, quos habebat, ursis objici. Denique inmanissimus ille tyrannus non sine humano cruore effuso cenare consueverat. Christiani vero in exitum, datus ab eo iugibus, primo quidem acti; sed postea lentis ignibus membratim combusti sunt, atque eorum corpora, in favillas et cineres redacta, in mare et flumina projiciebantur. Nulla insuper levis apud eum non modo in christianos, sed in cunctos etiam gentiles poena fuit. Eloquentia etiam et litteræ ab illo extinctæ, sublatis causidici, relegati aut necati jurisconsulti, ac pessundatæ leges universæ. Vanis præterea vestigiis, ac capitacionibus, pro his etiam qui mortui erant, exigendis; omnes enjuslibet ætatis et conditionis homines opprimebat: ut plurimum tamen perierint. Soli itaque supererant mendicæ, qui cum solvendo non essent, hos simul congregatos, et in viculis impositos, in mare mergi mandavit.

22. Interim Constantius graviter ægrotans, Constantinum filium ab hoc Galerio, qui sæptis vitam ei eripere tentaverat, datis litteris petiit sibi remitti. Postulanti annuere simulat tyrannus, datque Constantino, quem retineret votebat, sigillum, ut postmodum proficiscatur. Sed statim post cenam hic elapsus, sese tinea in commisit periculo, ac pueris equis per singulas mansiones, ne quis illum insequeretur, sublati ad patrem exoravit. Per illius vero jam jam morituri manus accepti imperium, confestimque primam pro christiana religione dedit legem.

23. Laureatam autem ejus imaginem Valerius sibi paulo post, ac de more allatum, agerrime suscepit. Severamque imperatorem creavit, eandemque Constantinum Caesarem. At milites qui sublata ab ipso Galerio castra practoriana, et Romam qui viros censitores ad describendam plebem missos impatentissime ferebant, Maxentium purpura induunt. Quam obrem Galerius Severum cum Herculis patris sui exeretit Romam mittit adversus novum Caesarem. Verum hic cum ad Urbem nituros propius accessisset, a suis desertus est, iugique Ravennam. Verus autem ne traderetur Herculo qui omniam a Galerio Augusti purpuram, inebriatus resumpserat, suam ille deposuit ac remis misit: itam cum imperio tenuit.

24. Interim Constantius graviter ægrotans, Constantinum filium ab hoc Galerio, qui sæptis vitam ei eripere tentaverat, datis litteris petiit sibi remitti. Postulanti annuere simulat tyrannus, datque Constantino, quem retineret votebat, sigillum, ut postmodum proficiscatur. Sed statim post cenam hic elapsus, sese tinea in commisit periculo, ac pueris equis per singulas mansiones, ne quis illum insequeretur, sublati ad patrem exoravit. Per illius vero jam jam morituri manus accepti imperium, confestimque primam pro christiana religione dedit legem.

25. Laureatam autem ejus imaginem Valerius sibi paulo post, ac de more allatum, agerrime suscepit. Severamque imperatorem creavit, eandemque Constantinum Caesarem. At milites qui sublata ab ipso Galerio castra practoriana, et Romam qui viros censitores ad describendam plebem missos impatentissime ferebant, Maxentium purpura induunt. Quam obrem Galerius Severum cum Herculis patris sui exeretit Romam mittit adversus novum Caesarem. Verum hic cum ad Urbem nituros propius accessisset, a suis desertus est, iugique Ravennam. Verus autem ne traderetur Herculo qui omniam a Galerio Augusti purpuram, inebriatus resumpserat, suam ille deposuit ac remis misit: itam cum imperio tenuit.

25. Laureatam autem ejus imaginem Valerius sibi paulo post, ac de more allatum, agerrime suscepit. Severamque imperatorem creavit, eandemque Constantinum Caesarem. At milites qui sublata ab ipso Galerio castra practoriana, et Romam qui viros censitores ad describendam plebem missos impatentissime ferebant, Maxentium purpura induunt. Quam obrem Galerius Severum cum Herculis patris sui exeretit Romam mittit adversus novum Caesarem. Verum hic cum ad Urbem nituros propius accessisset, a suis desertus est, iugique Ravennam. Verus autem ne traderetur Herculo qui omniam a Galerio Augusti purpuram, inebriatus resumpserat, suam ille deposuit ac remis misit: itam cum imperio tenuit.

26. At Galerius summum præsepotum adeptus,

27. At Galerius summum præsepotum adeptus,

in Galliam, ut Constantinum suæ minoris filiae nuptiis sibi conciliaret. Ipse vero Galerius Romam, a se nondum visam, invadere frustra nititur. Nam legionibus tantum scelus detestantibus, tenuit Severi exitum, ac fuga capta, ad sedes suas se recepit, postquam Italiam militibus crudelissime vastandam reliquisset.

28-29. Dehinc Herculijs ex Gallijs Romam revertit, ubi commune imperium habebat cum Maxentio. Sed quia ab ejus humeris purpuram publica in concione diripuerat, ex hac urbe tamquam Tarquinius Superbus ejectus est. Inde itaque per Gallias ad Galerium profectus, illum reconciliationis specie occidere, et spoliare regno meditabatur. Ast ubi cognovit Licinium, Diocle præsentem, factum ab eodem Galerio imperatorem, tunc rursus confugit ad Constantinum. Quem quidem ut facilius deciperet, deponit purpuram, illique adhuc juveni persuadet, ut ad barbaros debellandos pacis cum militibus proficiscatur. Nec multo post proditor nefarius, resumpta purpura, expulsiisque Constantini thesauris aufugit, occupavitque Massiliam. Verum Constantinus mira celeritate regressus, urbem hanc obsidet, ac pace frustra oblata, eum capit, et detracta rebellis imperatoria veste, noluit illum vita privare.

30-32. Melior nihilo propterea factus, alias struxit Constantino insidias. Sed his a Fausta detectis, spationem pro Constantino obruncat. Quapropter tantæ sceleris poenas suspendio solvere cogitur. Galerius interim ut magnos in vicennialium suorum celebratione sumptus facere posset, omnes intolerandis obruit vectigalibus. Maximini porro, qui se Cæsarem tertio loco nominari molestissime ferebat, victus contumacia, tollit Cæsarem nomen, seque, et Licinium Augustos nuncupat, et Maxentium atque Constantinum Augustorum filios. At Maximinus ei rescripsit se in campo Martio imperatorem fuisse salvatum.

33-35. Ageliat tunc Galerius decimum octavum imperii sui annum, cum horrenda plane et insanabili in inferiõri genitalium parte plaga perculitur. Morbum hunc Cecilius noster, et remedia per annum integrum multiliter adhibita, fuscè describit. Ibi vero edictam exhibet, quod ab eodem Galerio, jam jam deficiente, in christiane religionis gratiam, et ut Deum placaret, datum est. Eo autem Nicomedie promulgato, Donatus cum alijs christianis confessoribus e carcere ad ductus est. Galerius vero conjugè suâ et filio in Licini manum traditis, horribili tabe consumptus moritur.

36-37. Tam Maximinus accepto mortis ejus nuntio, ut provincias omnes ad fretum usque Chalcædonicam facilius sub ditionem suam subjungeret, census tollit, atque in Bithyniam ingreditur. Oborta exinde ipsum inter ac Licinium discordia, ire ad arma jam parati erant: sed pacem in hoc ipso freto certis conditionibus fecere. Rebus ita compositis, Maximinus securior inde regressus, animum ad cruciandos christianos appulit. Jussit itaque eis effodi oculos, et manus amputari, statimque novos in provin-

cijs instituit deorum suorum pontifices, quo eosdem Christi discipulos ad impia sacrificia facienda cogèrent. Ab ea tamen christianorum persecutione literis Constantini deterritus, dissimulavit quidem, sed sinebat illos occulte maris undis submergi. Ad hæc vero, ut eos necaret fame, præ prohibitis escis contaminaret, prius omnium præcepit cuncta animalia, quibus vescimur, ad deorum aras immolari, et omnia ad victum necessaria delibari, aut sacrificari, aut perfundi mero. Denique tantis tributis non modo christianos, sed cæteros omnes oppressit: ut inde exorta fame, et omnibus, quæ Diocles et Herodius reliquerant, abrais, solum vitæ usum, mora litærum, hominibus pro magno dederit beneficio.

38-42. Ea autem tamque effrenata erat descripta a Cecilio, illius libido; ut nullius ingenia formidaret, aut virginis, nisi ob deformitatem, tuta esse potuissent integritas. Nuptiarum præterea omnium ille prægestator, corruptas a se virgines servis, atque violatas ab alijs primarias mulieres, in matrimonium civili petenti concedebat. Recusantibus vero vis allata ab stipatoribus suis, plerisque omnibus Gothijs, quorum opera Romanos et orientem ludibrio habuit. Quia etiam improbus vir Augustam, nuptias ejus deprecantem, huc illicque cum matre sua projecit in exilium. Ejus autem amicas falso condemnavit adulterii. At tres potissimum ex iis nobiles familias recenset Cecilius, quæ a quodam Judæo hujus criminis immerito accusatae, ad supplicium inter cuneos armatorum deductæ sunt. Impudens vero calumniator Judæus postea patibulo affixus, earum innocentiam palam quidem declaravit, sed tardius. Maximinus porro Diocletiano, Augustam in Syriæ solitudines relegatam, varijs legationibus sibi remitti postulante, semper denegavit. Eodem porro tempore imagines et statuae Herodii et Diocletiani adhuc viventis, jubente Constantino, evertuntur. Quamobrem Diocletianus intolerabili dolore inde percussus, vitamque exosus, mortem sibi et fame conscivit, et angore.

43-44. Ex omnibus itaque Dei adversariis solus supererat Maximinus, qui cum Licinii somnisiisque Constantini sponsalia suspecta omnino haberet, legatis Romam missis, fœdus cum Maxentio, nihil magis in votis habente pepigit. Romæ autem tunc hinc morabatur, et bellum eidem Constantino indiderat. Verum ubi cum hoste prælio decertanda esset, una quodam terræ oraculo, pedem extra Urbem, terre minime ausus est. Duces itaque misit, qui negotiosius, quam Constantinus, copijs instructi, primo impetu prævaluerunt. Confirmato tamen Constantinus animo, milites propius ad Urbem e regione pontis Mulvii admovit, ac viso cœlesti crucis signo, atque in scutis notato, in certamen descendit, quo paribus animis pugnatum. Nuntiatum id Romæ, atque seditione increpatum Maxentius, et in Circensibus ludis Constantinum vicini non posse conclamatur. His clamoribus permotus Tyrannus, et responso ex Libris Sibyllinis accepto, procedit in aciem, pugna recedens, terretur ille, et fugatur, ac dum elabitur, amittit,

e ponte deturcatum in Iberiâ. Victor autem Constantinus in urbe Roma cum summa letitia exceptus, titulo primi nominis a Senatu decoratur. At Maximinus, his etsi summo non sine dolore auditis, non potuit à conviciis jocisque plane intempestivis abstinere.

45-47. Constantinus autem res in Urbe composuit, venitque Mediolanum. Ibi dum sororis suæ cum Licinio nuptiæ conficerentur, Maximinus exercitum suum ex Syria in Bithyniam, sæviente hyeme, deduxit, sed prorsus debilitato agmine. Fretum nihilominus trajecit, et redegit in ditonem Byzantium post undecim obsidionis dies, ac paulo post Heracleam. Accurrit autem Licinius, et Adrianopolim prætergressus, obviam illi venit, imparibus tamen copiis. Itaque futurum, prope diem, prælium cum cerneret Maximinus, votum de christianis, si victor esset, extinguendis Jovi suo vovit. Licinius vero proxima ante pugnam nocte quiescens, ab Angelo dedit præcens, qua facta, hostes vinceret. Tum Maximinus castra movit, ac Licinium, cum quo collocutus erat, aspernatus, ad pacem ferri numquam potuit. Prælie igitur kalendas Maii ad manus venerunt, ac milites Liciniani primo impetu invadunt in hostes. Nec minor ab eis in ipsum Maximinum, precibus ab donis illos sollicitantem, fit impetus, isque ad suos refugere cogitur. Interim acies ejus caditur impune, ac pars una exercitus prostrata, atque altera in fugam versa est. Victus itaque Maximinus, abjecit regalem purpuram, ac sumpta servili veste, Nicomediam citissime confugit. Inde uxore liberisque suis raptim abductis, cum paucis comitibus venit in Orientem, ac collectis ex fuga militibus, substitit in Cappadocia, ubi resumpsit purpuram.

48. Paucis autem post hanc pugnam diebus Licinius exercitum suum trajecerat in Bithyniam. Ipse vero Nicomediam ingressus, gratias primum Deo, cuius oneraverat, retulit, ac deinde idibus Junii solemniter deum pro instauranda religione christiana precorari, nemadmodum hic a Cecilio nostro exhibitum. Hoc factum est insuper ut christianorum conventus a postremo restituerentur in statum. Atque ita pax in ista Ecclesia post decem persecutionis annos, et mensis aliquot reddita fuit.

49. Post hæc vero Licinius Maximinum ex Taurinensis montibus expellit, ac Tarsum, quo confugerat, terra marique obsidet. Territus Maximinus, ac religio salutemque sua desperatis, hausit venenum. Sed rictu et vino cum prius sese ingurgitasset, per dies multos maximis precordiorum doloribus ad rabiem usque perennis, ac Christo frustra invocato, nocentem spiritum detestabili mortis genere efflavit.

50-51. Hinc ergo, inquit auctor noster, in modum distincti sunt universi christiane religionis persecutores, quorum nulla prorsus nec stirps, nec radix reliqua est. Licinius quippe Valerium, et Candidianum a Valeria adoptatum, Severianum Severi filium, atque omnem Maximini filium, filiamque ejus septem annos Candidiano desponsam, jussit interfici. Valeria

vero, quæ Candidianum secuta, post necem ejus fugerat, Thessalonica tandem comprehensa, capite cum matre sua ob pudicitiam et conditionem plexa est.

52. Porro autem Cecilius profitetur se ea omnia, sicuti gesta sunt, mandasse litteris, ne interiret eorum memoria, aut ab aliis deinceps Scriptoribus veritas corrumperetur. Tum omnes, ac nominatim Donatum adhortatur, ut æternas, propter extirpatos christianorum persecutores, et redditam Ecclesie pacem, agant Deo gratias, eumque precentur, ut florentes Ecclesias perpetua quiete custodiat.

ARTICULUS II.

De hujus libri manuscripto codice, quam imperfectus sit, et quam fæde a librario latine lingue penitus ignaro corruptus.

Iniqua plane fuit hujus libelli, sicuti et aliorum quam plurimorum fortuna. Per plurima enim sæcula in bibliothecarum angulis sepultus, neminique cognitus, cum blattis et tineis luctatus est. Sed anno tandem 1678 vir clarissimus D. Foucault, tum in Aquitania regius quæstor, nunc vero Comes Consistorianus, manuscriptum illius codicem invenit in Moissiacensi olim ordinis sancti Benedicti monasterio, seu *Abbatia mille monachorum*, quæ jam a pluribus annis a canonicis, ut aiunt, sæcularibus incolitur. Nulla vero, vir eximius interposita mora, illum aliosque complures ibi repertos, transmisit ad illustrissimum virum Joannem Colbertum regni administrum, qui pro summo suo in litteras studio hunc cum aliis undique conquisitis jussit in sua bibliotheca reponi. Paruit itaque nobilissimi viri mandatis Stephanus Bulozius, qui tum ditissime illi bibliothecæ præerat, atque anno subsequente 1679, hunc *de mortibus persecutorum* librum ex illo unico codice typis edi curavit.

Monitos autem nos ille fecit huncce ipsum codicem esse quidem integrum, sed mendis infectum pluribus, eumque ab annis circiter octingentis ab imperita manuscriptum videri. Sed quia plures novis illius editionibus postea præpositi; conqesti sunt negatam sibi fuisse ejusdem codicis, vel semel quidem inspicendi facultatem, nos idcirco breve illius specimen, quo ab omnibus cujus formæ et ætatis sit, agnoscat, hujusæ dissertationis initio exhibendum esse censuimus. Nobis autem illius, jubente illustrissimo abbate Colberto, copiam fecit D. Carolus Duchesne, Colbertinæ bibliothecæ nunc præfectus, vir omnibus utique non minus pietate quam doctrina commendandus.

In illo autem Colbertini codicis specimine jussimus accuratissime exendi integram pene primam illius paginam, iisdem omnino expressam litteris et characteribus, quibus totus ipse a scriba exaratus est. Quæ vero in secunda et tertia linea cernes omissa, hæc glutinoso quodam corpore superinducto deleta legi non possunt. Breviares vero ejusdem pagine hiatus tacti sunt putredine et tabo, quibus

discissæ sunt extremæ illarum partes. In aliis quoque nonnullis hujusce libri locis aliæ lacunæ, his plane similes, eandemque ob causam reperiuntur. At hæc semel saltem observanda esse ideo duximus, quia secundæ et aliis deinceps hujus libri editionibus præpositi, cum harumce lacunarum spatium scire non potuerint, in eo conjecturis suis replendo inutilem fere semper posuerunt operam.

Præterea ex hoc specimine animadvertere poteris hæc verba; *Serius quidem, sed graviter, ac digne*, in omnibus ad nostram usque editionibus omissa fuisse. Nulla autem hujus prætermissionis mentio ullibi facta est. Sed animum satis non attenderunt unicum in eo subesse librarii errorem, quod *seruit*, pro *serius*, ultima littera *s* in *t* mutata, scripserit. Nemo autem non videt quantum hæc verba Cecilii instituto necessaria sint, et subsequentibus connectantur.

Paulo post in editis legitur: *Et eundem mortem digna ultione superbis et impiis ac persecutoribus invogare*. Sed hæc gratis ficta sunt. In manuscripto enim codice nihil aliud scriptum videtur, nisi *et eundem judicem digna judice* (aut *digno judicio*), *supplicia impiis ac persecutoribus invogare*. Nihil quippe aliud in codice scriptum videtur, et hæc sanè verba ad auctoris propositum satis aperte conuincunt.

Quaedam vero, sed pauca quidem in hoc libro occurrunt, quæ librarius adjecit, nisi aliqua iis a Cecilio præposita omisisse dicatur. Talia profecto sunt hæc verba: *Ab hoc capite suos persequi* (Cap. 26), quæ nullam cum antecedentibus aut subsequentibus habent connexionem. Cætera porro in eo codice quæcumque aut dempta, aut addita, aut transposita fuerint, hæc ne eadem repetamus, suo loco annotabuntur.

At longe plurima toto passim in eodem codice ostendemus loca, quæ non solum librarii, ut adsolet, aut oscitatione ac negligentia, aut nimia scribendi festinatione, sed magna etiam linguæ latinæ ignorantia depravata sunt, positisque corrupta. Visæ quibusdam saltem exemplis id tibi nunc probari? Animum, quæso, ad hæc verba adverte, quibus Cecilius de nobilibus fœminis, etsi innocentibus, ad supplicium tamen ductis sic loquitur: *Ne impetu populi de carnificum manibus repererent, promoti militari modo instrue tibi mens essagitari persequuntur* (cap. 40). *Quis autem primis latinæ lingue elementis imbutus, ita unquam scribere potuit? Nec magis sanus est alius Cecilii nostri locus, ubi de humanis Maximini imperatoris exactioibus sic disputat: « Armentorum, ac pecorum greges ex agris rapiabantur ad sacrificia cotidiana, quibus eos adeo corruperat, ut aspernarentur annonam, et effundebant passim sine delictu, sine modo culites universos, quorum numerus ingens erat, pretiosis vestibus nunnis expungerent* (cap. 37). »

Tertium, si lubet, exemplum addemus, inde desumptum, ubi de Hieronimo, Galerii illi sui insulam timente, hæc scribantur: *« Urbe manita, et rebus ceptis animis diligenter instructis proficiscam in*

A Galliam (cap. 27). » Summam denique librarii imperitiam evidentissime probant alia verba ab illo in hanc modum transcripta: *« Cessere Phillides, cirona, metonius melampsius* (cap. 53). *» Ibi enim Cecilius citat illud Virgilii carmen:*

Phillyrides Chiron, Cessere magistri
Amynthomiusque Melampus,
(*lib. in Georgic., in fin.*)

Cum igitur unicus ille Ceciliani libri codex, tot tantisque mendis infectus, hactenus repertus fuerit, nonne ingenue fateandum est huncce librum, tam imperita manu descriptum, ad nos nec incorruptum, nec plane integrum pervenisse? Scimus quidem non parum laboris a doctis quibusdam viris insumptum, ut his omnibus vulneribus mederentur. Sed nihil aliud sæpius protulerunt, nisi meras conjecturas, easque sic incertas, et a se invicem discrepantes, ut nullus asserere audeat utrum aliquis, aut quis ex illis veram invenerit auctoris nostri lectionem. Aliis igitur codicibus, Colbertino emendationibus, aut uno saltem alio iisdem mendis carente opus est; ut hic Cecilii nostri liber pristinae et integræ sanitati restituatur.

ARTICULUS III.

De vero geminoque hujus libri titulo et argumento.

Quis sit hujus libri titulus non aliunde profecto certius cognoscere possumus, quam ex eo, qui solus, uti diximus, superest, Colbertino codice. At in eo inscribitur *Lycii Cecilii liber de mortibus persecutorum*. Qui autem publicandis illius editionibus prælerunt, persuasum utique habentes hunc ipsum esse librum, quem Hieronymus (*Catalog. Script. Eccles.*, p. 121) a Firmiano Lactantio de persecutione compositum testificatur, huic titulo addiderunt utrumque *Firmiani Lactantii* nomen. Nec defuit etiam, qui pari auctoritate duplicem illam inscriptionem, et in manuscripto codice, et ab Hieronymo notatam *de mortibus persecutorum, aut de persecutione suis* in hunc librum commentariis conjunxerit. Sed nulli unquam leuè libri, a se non compositi, titulum mutare; nisi ipso Solè meridiano clarius ostendat eum ab infidelibus corruptum fuisse librariis. At quia nemo hactenus, ne infra dicetur, demonstravit an depravatus sit libri, quo de agitur, titulus, is talis præciò dubio debuit retineri, qualis in illo Colbertino codice exhibetur.

Porro autem si libri hujus argumentum hæcè illius, uti debuit, inscriptione explicatur, inde colligi potest toto hoc in libro de tyrannorum qui primis Ecclesie sæculis christianos crudeliter persecuti sunt, mortibus disputari. Non satè tamen distincte et enucleate intelligitur, quinam sint illi, an omnes, an aliqui tantum Ecclesie christianæ persecutores. Decem quippe illius persecutiones ab Eusebiano Cæsariensi auctore, Paulo Orosio, Sulpicio Severo, et aliis enumerari solent. Eas vero Augustinus non tam sua, quam cæterorum omnium ætatis suæ Scriptorum opinione sic recenset: *« Primam persecutionem computam, a Nerone quæ facta est; secundam a*

Domitiano, a Trajano tertiam, quartam ab Antonino, a Severo quintam, sextam a Maximino, a Decio septimam, octavam a Valeriano ab Aureliano nonam, decimam a Diocletiano et Maximiano. At Cecilius quatuor ex his decem persecutionibus penitus omisit, eas videlicet, quas Augustinus et alii a Domitiano usque ad Decium motas fuisse testificantur. Cur autem non alium ejus fuerit de illis silentium, si postules, bene tibi ipsiusmet verbis redtemus rationem: Nullis inimicorum impetus passa tunc Ecclesia, penitus suas in orientem occidentemque porrexit. Jam vero non querimus an id verum sit: sed inde certo planeque colligitur Cecilius propositum in hoc libro non fuisse de omnium omnino Ecclesie persecutionum, sed plurimum duntaxat mortibus disserere, de his videlicet, qui sua propter scelera, sicut iste in hujus libri et fine et initio declarat, ac propter inhumanissimam in christianos severitatem, poenas miserabili exitu dederunt.

Neque etiam constituerat eodem prorsus modo de se ipsis disputare, quorum mortem describit. De his si quidem a Nerone usque ad Diocletianum tanta brevitate, quinque post libri sui exordium capitulis disserit; ut eos levissime duntaxat attingere voluisse videatur. Maxime enim vero libri partem consumit in ultimorum Ecclesie persecutorum Diocletiani, Herculii, Galerii, Severi, Maxentii, et Maximini horrenda tam in christianos, quam gentiles crudelitate, aliisque eorum sceleribus explicandis, propter que meruerunt miserissima morte puniri.

Non alius itaque in hocce libro conticiendo Cecilius seopus fuit, quam premissa persecutionis a primis illis imperatoribus in christianos commota, illorumque interitus brevissima enarratione, fusiùs explicare posteriorum in eosdem christianos inhumanam severitatem, notanda ipsorum crimina, mortem foestam, ac quomodo his tandem divina ultione extinctis, Ecclesia Christi mirabilem plane egerit triumphum. At certe nemo est, nullis præjudiciis præoccupatus homo, qui non fateatur verum genuinumque videri hujus libri titulum *de mortibus persecutorum*, cui nihil addi unquam debuit.

ARTICULUS IV

Quare rationibus ad hunc librum scribendum Cecilius impulsus fuerit, ac quo tempore illum in lucem protulerit.

Duas Cecilius profert rationes, quibus ad hunc librum scribendum impulsus fuit (cap. 32). Prima est, ac memoria tantarum rerum interiret, id est, poenitentiam et liberitatem, quibus tyranni, et christiane religionis persecutores, miserabiliter vitam finierunt, ac quomodo his, uti mox dicebamus, acquissimo Dei iure, et medio sublati, triumphans Christi Ecclesia pacem in horemque, quam antea, splendorem recuperavit.

Secunda ratio est, ut si quis noverit tyrannorum historiam scribere deinceps voluisset, ab eo veritas non corruptoriam, vel nocivam illigam, ut ipsiusmet

A Cecilius ait, *adversum Deum, vel justitiam Dei adversus illos reticendo*. Ex utraque autem illa ratione colligi potest pro certo Cecilius habuisse hujusmodi historiam, a nullo saltem christiano scriptore ad sua usque tempora aut compositam, aut juris factam fuisse publici.

Quid ergo, inquit, nonne multi acta Martyrum, et christiane religionis apologias in vulgus antea, nec semel emisere? At certe hæc scribi ab illis non potuerunt; quin enarraverint tyrannorum flagitia, scelera, feritatem, inhumanitatem, et poenas gravissimas, quas tantis criminibus debitas, funesta morte, vindicti Deo dederunt. Numquid igitur Cecilius id ignorabat? Minime quidem sed negat tantummodo editam hactenus fuisse peculiarem quamdam de persecutorum præcipue ultimorum crudelitate, scelere, et morte historiam, aut eam suas venisse in manus. Nec mirum sane; quandoquidem hunc ille librum paulo post Maximini imperatoris aecem se composuisse significat. Sed hujus descriptionis tempus accuratius investigandum est.

Primum itaque constat non Cecilius librum nuncupari Donato Confessori, qui sub initio persecutionis a Diocletiano excitata, detrusus in carcerem, plurimamque per sex annos tormenta propter christiane religionis professionem perpessus, inde tandem, ac post datum a Galerio moriente in ejusdem religionis gratiam edictum anno 311 liberatus esse perhibetur.

Deinde vero auctor noster (cap. 45 et 50) adseverat Maximinum imperatorem tyrannorum omnium, qui christianos vexaverunt, postremum fuisse. Nec minus perspicue ab illo traditur hunc, aliosque omnes christiane Ecclesie inimicos et persecutores sic fuisse debellatos, et divina ultione profligatos: ut nulla eorum aut stirps, aut radix, vel sicut Eusebius loquitur: *μη γένος, μη σπέρμα, μηδέτι κληρονομία, nec genus, nec soboles, nec ullum nominis eorum vestigium* (Euseb., *Orat. de laudib. Constant. c. 9, p. 629*), in terra amplius remanserit. Ad hæc vero, in hujusce libri exordio et fine non sine summa grati animi testificatione palam prædicat redditam christianis pacem, Christique Ecclesiam in pristinum restitutam esse statum atque splendorem. Atqui Maximinus anno Christi 313, aut ad summum 314, mortuus est.

D Præterea Cecilius de Licinio loquitur et Constantino, adhuc fœdere et amicitia conjunctis, ac nullam obortarum inter utrumque simultatum vel minimam ullibi fecit mentionem. Denique nullibi Licinium in persecutorum Ecclesie numero posuit: immo vero haud obscure significat ipsum favisse christianis, et integrum referi edictum, quod in eorum gratiam mense januarii anno 313, ab illo datum esse memoratur. Post hunc igitur annum, et priusquam idem Licinius in christianos sævire cœpisset, hic libet a Cecilio, nisi nos ipse fallat, editus est. Verum empero si Eusebiani chronici auctori et aliis, quos sibi citavimus (*Dissert. in Lactant., cap. 4. art. 1*) scriptoribus, ides habendam sibi, Licinius

christianos ex patria sua anno 319. aut 320 ejecit, atque inde eruditiores critici quaerunt persecutionis ab eo excitatae initium. Cecilius itaque hinc hujus. 315 et 320 anni spatium, hunc librum composuit.

Quo autem praecise anno manum ultimam ei imposuerit, dictu sane difficultius. Scriptum namque Sozomenus (*Lib. 1. Histor. Eccles., cap. 7, p. 408*), remittit Licinium post Cibalensem pugnam, qua anno 314. mense octobri a Constantino, illius tunc hoste, victus est, mutato prorsus animo, christianos eorumque sacerdotes ideo variis pœnis afflixisset: ut scilicet Constantino ipsorum fautori crearet molestantiam. Tunc ergo coepit in illos grassari. Quia etiam Eusebius (*Lib. 1. de Vita Constant., cap. 3, p. 446*) nobis exhibet orationem a Licinio ante Cibalense illud praelium habitam, qua multis edixit deos, quos haecenus coluerant, si victoriam darent, ab omnibus fore semper honorandos; secus vero, colendum Constantino Deum. Verum, inde non concluditur tunc motam ab illo fuisse publicam in christianos persecutionem, sed potius eum ancipiti adhuc haesisse animo quam religionem aut rejiceret, aut tueretur. Quid vero, quod haec privata Licinii facta Cecilio, qui longius aberat, latere potuerunt?

At certe ille ipse aperte declarat post supra memoratum Licinii edictum anno 315, pro christiana religione datum, subsecutam esse mense augusto vel septembri, Maximini et Candidiani mortem. Tum deinde narrat, illo mortuo, Valerianam Diocletiani filiam, cum matre, sua Prisca per varias provincias, plebeo cultu, quindecim mensibus vagantem errasse, et utramque postea capitis damnatam (*C. 38. et seqq.*). Mortuae itaque sunt circa finem anni 314, ut infra fusius explicabitur. Nondum ergo hic liber in lucem tunc prodierat. At cum ibi finiatur, nonne inde haud immerito concludi potest illum a Cecilio hoc ipso tempore profectum, cum nihil adhuc, nec de Cibalensi praelio, nec de excitata a Licinio in christianos persecutione quidquam comperit habuisset. Ab eo itaque hic liber, siue fuerit anni 314, aut paulo post scriptus videtur.

CAPUT II.

De libro hujus auctore, et Donato Confessore cui nomen cupatur, ac de tribus iudicibus, quorum jussu variis ille propter Christi confessionem supplicii affectus est.

ARTICULUS PRIMUS

Proponuntur argumenta, quibus plurimum hunc librum Hermiano Lactantio vindicari posse putabuntur.

Libri hujus titulus, a nobis quatenus in unico codice Colbertino describitur, talis omnino representatus apertissime prodit Lucium, siue Lucium, littera y pro e: sicut adsolet, posita; Lucium inquam Cecilium ipsius revera esse auctorem (1). At quis ille sit, in dubium haud immerito vocari potest. Nemini etenim veterum historiarum vel medioeriter imbuto, inconspicuum

A est clarissimum utinam apud Romanos totum, quod accipiebant Ceciliis, addito, tunc se hunc librum composuerunt; agnominealiquo, et adposita, utrumque cognomine. Pluribus quoque post subitaneam religionem christianam commoque facta Ceciliis nomine carum si quidem fecimus quendam in Minucii Felicii Octavio, introduci Ceciliam, qui rejectis ethnicorum religionibus, quas defendere frustra conatus fuerat, christianam subentissime suscepit (*Dissertat. in Minucio cap. 1, art. 5*). Alium adhuc Hieronymus (*Catalog. Scrip. Eccles., cap. 67, pag. 419*), memorat Ceciliam Africanam ecclesiae presbyteram, a qua Cyprianus, Carthaginensis Episcopus, ad christianam fidem adductus, sumpsit ipsum idem Ceciliis cognomen.

B Denique in pluribus ejusdem Cypriani episcopi nomine Ceciliis inscriptum legimus (*Cyprian. Epistol. 7, 57, 63, 67, 70*).

A quamvis hi alique bene multi, doctrina et pietate insignes, nomen illud sortiti sint; Batozias tamen, quem alii plerique omnes sequuntur, sibi visus est certo et perspicue deprehendisse Lucium Gellium, seu Caecilium Firmianum Lactantium huius auctorem ac parentem. Persuasionem hanc sibi habuit; ut ullo absque scrupulo in persequendo auctore editione, et alii in subsequens, quatenus in Lactantio Ceciliis Firmiani Lactantii nomine praefixerim. Neque eum vel minimum quidem morata sunt emissa in veteri et unico codice Colbertino duo posteriora vocabula, quibus Lactantius a ceteris omnibus, Caeciliis siue Ceciliis nomine appellatis, proprio quasi quodam caractere discernitur. Nam ea, inquit, ad oscitante librario, sicut Simplicius ad Sidoniam Lacinia causa amantivi, praetermissa sunt.

Tribus autem argumentis ad hunc librum Lactantio vindicandum, et illius nomen haud dubitanter inscribendam se inductum fuisse significat. Primum etenim, ubi Hieronymus genuina Firmiani Lactantii opera enumerat, in eorum numero ponit, *de persecutione Liberti auctorem*. At is ipse est, ut dicitur, de quo agitur (*Index Not. in Injuss. lib. Ital. Hieronymi. Catalog. Scrip. Eccles., cap. 83, pag. 421*).

Secundum vero argumentum hinc duxit, ex majore libri stylo, qui ipsi omnino Lactantianus visus est. Et id quidem confirmat Virgini versionis, qui Lucio libro, quemadmodum geminis Lactantii operibus, interseruatur.

Tertium denique rationis nomen hinc ab eo petitur, ex variis legendi modis, qui in hoc, sicut in aliis Lactantii libris ad verbum leguntur.

Tandem porro tanquam manifestis, in hoc opinatur, rationibus illud claritate optime posse potari, quod Lactantius in vulgatis librorum eorum editionibus non Cecilius, sed Lucius vocatur. Sed respondeat tam levis momenti esse hanc difficultatem, ut nonnihil prorsus movere debeat. In Colbertino enim vero 527 veterum Lactantii librorum codice nomen illud Ceciliis, in autem vero duobus 1405 et 1493, nec non in

(1) Confer dispositionem ipsi libro di. Modestas persecutionem praenotam, in qua hinc Nuzianus quidem agi dicitur argumentis contra dicitur.

vetustissimo Oxoniensi illud aliudque prænomen **A** quatuor *Lucii Cæcili Firmiani Lactantii nomina exhibet.* comittitur, et simpliciter appellatur Firmianus Lactantius. Veruntamen duabus postea hujusce *de persecutorum moribus* libri editionibus Oxoniensi et Cantabrigiensi præfecti, hæc Baluzii responsione minime pernoti, illius tunc nomen *Cælii*, non *Cæcili* præponi voluerunt.

Hæc porro omnia, nec plura sunt rationum momenta, quibus Baluzius, alique eruditi homines, huic librum Firmiano Lactantio tribuere hæcenus conati sunt. Ea autem sic retulimus, ut nihil plane eorum viribus detractum, sed aliquid potius auctum fuerit. At tametsi illa Baluzio aliisque ferre omnibus validissima videantur; aliter tamen Baudrio visum fuit (*Baudr. not. in cap. 1 et 2*), sed cur, quæ ratione, ille non explicavit. Quo autem sumus animi candore et ingenuitate, dissimulare non possumus plura, et longe majoris, quam superiora, roboris nobis suppetere argumenta, quæ non minimum dubitandi locum præbeant utrum hic liber a Firmiano Lactantio sit revera compositus. Candido autem ac simplici more nostro ea proponemus; quo omnes, depositis omnibus præjudiciis, facilius intelligant quid de hujus libri auctore certius statuendum sit.

ARTICULUS II.

Proferuntur argumenta ex hujus libri titulo desumpta, quibus confici posse videtur Firmianum Lactantium non esse illius auctorem.

Primam dubitandi rationem an hic liber Lactantio Firmiano tribui debeat, ipsiusmet titulus nobis sup-
C peditavit. Duæ enim sunt illius partes, quarum prima auctoris nomen, secunda ejusdem libri argumentum nobis exhibent. Atqui utraque pars demonstrat Firmianum Lactantium non esse ejus auctorem. Non aliud quippe in eo nomen, nisi Lucii Cæcili inscribitur. Lactantius vero quatuor his nominibus *Lucius Cælius*, sive *Cæcilius Firmianus Lactantius* appellatus est. At clarissimus vir Christophorus Matthæus Pfaffius nos admonuit in vetustissimis codicibus operum ejusdem Lactantii Bobiensi et Oxoniensi, in octo Taurinensibus, in Ambrosiano, Mutinensi, et duobus Florentinis utrumque *Lucii Cælii*, sive *Cæcili* prænomen penitus omitti. Ad Galicanos autem codices quod spectat, in regio codice olim Puteano, ab annis 700, aut 800 scripto hic divinarum Institutionum titulus est: *Firmiani Lactantii de falsa religione*. Postea: *Incipit liber secundus Lactantii Firmiani*. Et in fine: *Cæli Firmiani Institutionum... expliciit*. Ad calcem vero libri de Ira Dei legitur: *Cæcili Firmiani de ira... expliciit*; et libri de Opusculo Dei: *Cæcili Firmiani... expliciit*. In altero regio codice, quondam Floriacensi ab annis circiter 900 exarato: *Incipit liber Firmiani Institutionum*, etc., atque in margine eadem manu: *Cæli Firmiani de religione*; et in fine, *L. Cæli Firmiani*, eodemque modo ad libri tertii, quarti et quinti calcem. Plures adhuc sunt in Colbertina bibliotheca codices, sed longe recentiores, ut in nostra de librorum Lactantii dissertatione exposuimus. At unus tantum hæc

Videsne integrum *Cæcili* nomen in solo Colbertino codice scriptum? In Puteano enim legitur *Cæli* et *Cælii*, et duobus aliis in locis *Cæcili*: sed librarius in his nominibus scribendis alicubi certe erravit. Quis autem dixerit unius codicis aut titubante, aut errante librarii manu exarati, et recentissimi alterius auctoritatem cæteris longe pluribus et vetustioribus et melioribus esse anteponendam? Nonne ergo inde concludi recte potest in dubium saltem jure merito vocari utrum *Cæcili* aut *Cæcili* nomen unum ex his quatuor sit, quibus Lactantius vocatur. Atqui si id incertum est, hinc plane conficitur in libri *de moribus persecutorum* titulo unum damtaxat ex illis quatuor, nimirum *Lucius*, certo inveniri. Nam secundum, videlicet **B** *Cæcilius*, anceps saltem, uti diximus et dubium est. Duo autem posteriora, scilicet *Firmianus Lactantius*, plane absunt. Quæ ergo ratione hic liber tanta securitate in ejus editionibus potuit quatuor Lactantii nominibus inseribi?

Sed agedum, et dic, quæso, quid prohibet quominus stemus codicis nostri titulo, ac credamus Lucium aliquem Cæcilius esse illius libri auctorem? Nonne satis perspicue ostendimus plures sane, nec ignobiles quidem fuisse viros, qui eodem Cæcili nomine sunt appellati, et eadem qua auctor noster ætate vixerunt? Nulla autem certa ratio proferri potest, cur hic liber ab uno ex illis compositus non fuerit. Non magna igitur sine temeritate asserti potuit illum editum fuisse a Firmiano Lactantio, cujus hæc duo nomina in libri hujus titulo inscripta non sunt, et tertium dubium saltem esse debet.

At quis est, inquam, iste Lucius Cæcilius? Sed ab his, qui id postulant, vicissim petimus quinam sint plurimorum, quorum unicum superest exemplar, librorum auctores, qui solo nomine eis præfixo nobis cogniti sunt. Numquid eis idcirco abjudicandæ erunt genuinæ commentationes, et adscribendæ alteri, qui ex pluribus illorum nominibus unicum prætulit?

Ea itaque levissima profecto postulatione ommissa, Baluzius alique contendunt ab osecitante librario prætermissa fuisse in libri *de moribus persecutorum* titulo duo *Lactantii Firmiani* nomina. Sed id nec ulla penitus ratione firmatur, nec quomodo fieri potuerit videmus. Nam is titulus minio et litteris, uti aiant, majusculis exaratus est. Quis autem nescit majorem a librariis diligentiam in hisce titulis, et auctorum nominibus, quam in cæteris omnibus describendis adhiberi? Lento siquidem ac peculiari modo hæc litteras singillatim, nec calamo corrente effingunt. Iluc accedit, quod hic liber ab eo librario scriptus est, qui multa verba, a se primum depravata correxerat. At certe titulum libri, si quid ipsi defuisset longe potiori jure emendare debebat.

Fac tamen, si Deo placet, utrumque Lactantii Firmiani nomen a librario osecitante, et aliud cogitante, quod fieri vix aut ne vix quidem potuit, fuisse omissum. Numquid ille, ne libri hujus haud dubie venalis pretium perderet, titulum ejus nunquam postea re-

legit? Numquid etiam ab alio aliquo nunquam lectus est, qui illum omissorum nominum admonuit? Tunc enimvero illa, sicut in alio Lactantii codice factam vidimus, saltem in margine descripsisset.

Sed similem, inquit Baluzius, prætermissionem Sirmondus in suis ad Sidonii libros animadversionibus annotavit. Sed quæ illa sit non indicat. Numquid autem ea est a Sirmondo edita in hunc titulum: *C. Solli Apollinaris Sidonii epistolarum liber primus*. Ibi namque doctus ille vir observat, in quibusdam, non in cunctis codicibus, *Modesti* nomen additum. Sed ibidem continuo nos admonet nullam hujus posterioris nominis ullibi apud Sidonium fieri mentionem, nisi eo forsitan alludere videatur, ubi ad Oresimum scribit, velle se *Modestum*, quam *factum* existimari. Quis autem non videt hanc prætermissionem ab illa multum discrepare, quæ in Cecilianii libri titulo fingitur? *Modesti* siquidem appellatio quantum erat, nec proprium Sidonii nomen, quod illi rarissime, et in quibusdam tantum manuscriptis codicibus attributum fuit. Querendus ergo alius libri alicujus titulus, in quo propria ac peculiaria auctoris nomina omittantur.

Verum insurget fortasse aliquis, et urgebit ab eodem Sirmondo (*Prefat. in Sidon. de propr. nomin.*) insuper observari nobiliores, stante Romana republica, viros pluribus nuncupatos fuisse nominibus; quorum proprium illud erat, quod primum. Post reipublicæ vero eversionem mos, inquit, inductus est; quo proprium cujusque nomen postposuerunt cæteris, aut aliunde pro arbitrio, ac sæpius a propinquis affectibus deductum imposuerunt. Faletur autem vir ille doctissimus in quibusdam librorum titulis a posteriore hoc more aberratum. Nam rei rusticæ, verbi gratia, scriptor quatuor vocabatur his nominibus; *Palladius, Rutilius, Taurus, Emilianus*. At quamvis hoc ultimo nomine tamquam proprio illum Isidorus (*Init. lib. xvii Origin.*) citaverit, a pluribus tamen *Palladius* tantum vocatur. Quatuor quoque erant *Cassiodori* nomina: sed nonnulli nomine *Senator*, quod epithetum esse arbitrabantur, plane rejecto, *Cassiodorum* simpliciter nuncupaverunt. Sed librariorum, pergit Sirmondus, brevitati studentium, negligentia proprium duntaxat quorundam auctorum nomen, quod quidem ultimum erat, illorum libris inscriptum fuit.

Sed quid contra nos facit hæc scita Sirmondii observatio? nos enim ibi monuit a festinantibus libraribus ommissa fuisse prima Auctorum nomina, ac scriptum tantummodo ultimum. At nunc non de primis agitur Scriptoris nominibus, sed de ultimis, quæ a librario prætermissa jure vel injuria contendunt. Hæc accedit quod Lactantius in nullo unquam librorum titulo, nec ab ullo unquam auctore *Lucius*, aut *Lucius Cecilianus* tantum appellatus est. Quæcumque igitur festinatione liber de moribus persecutorum exaratus fingatur, illius titulo nomina *Firmitiani Lactantia* potius quam *Lucii Cecilianii*, scribi debebant.

Præterea Sirmondus aperte declarat paucorum

librariorum fuisse hunc ab eo notatum errorem. Atqui si paucorum est, numquid hinc ulli inferre licet eandem fuisse oscitationem illius nominatum librarium, qui librum *de moribus persecutorum* transcripsit? Sed dic, quæso, cur ille potius, quam tot alii librarium, a quibus omnes aut aliquæ separatim Lactantii commentationes descriptæ sunt, duo præcipua ejus nomina omisit, et ex duobus aliis unum scripsit quod quidem, ut diximus, valde dubium est? Donec igitur id plane ostendas, nonne multo verisimilius, ne dicamus, certius est auctorem libri *de moribus persecutorum* duobus tantummodo *Lucii Cecilianii* nuncupatum nominibus, longe a *Firmitiano Lactantio* diversum fuisse?

Alios porro non magis audiendo patamus, qui instabant Lactantium solo aut *Firmitiano*, aut Lactantii, aut utroque hoc nomine sæpius vocari. Nam cum utrumque illud nomen ei proprium fuerit, utroque, aut uno ex his tantum a cæteris omnibus scriptoribus satis discernitur.

Ad secundam vero tituli, quo hujusce libri argumentum continetur, partem si veniamus, inde sæpe rursus confici potest illum *Firmitiano Lactantio* jure haud prorsus merito adjudicari. Nam his verbis *de moribus persecutorum*, nec pluribus representatur. Atqui nemo unquam aut ostendit, aut dixit compositum fuisse a Lactantio librum, quem *de moribus persecutorum* inscripserit.

Contra tamen Baluzius aliquæ contendunt hanc inscriptionem eandem penitus esse, ac libri illius quem Hieronymus (*Catal. Script. Eccles. cap. 89, pag. 121*) ab ipso et Lactantio, non alio, quam simplici *de persecutione* titulo editum fuisse testificatur. Sed quo, anabo te, argumento id Baluzius, tanta, uti omnes norunt, eruditione præditus, vel ulli deinceps probavere? Nullo plane. Cur ergo? Numquid arbitrati sunt ita unum eundemque esse *de persecutione et de moribus persecutorum* librum; ut ad id demonstrandum nullo, ac minime quidem, argumento opus sit? Sed quis eis illud asserentibus fidem statim habebit? Nobis certe videtur his titulis diversam omnino argumentum designari, quod quidem vario penitus modo tractari debuit. Qui enim *de persecutione*, christianorum videlicet, continet librum, is procul dubio in illo explicare debet quæ, et quanta illi pro religionis suæ professione tormenta ac supplicia pertulerint, ac quomodo illam ad extremum usque spiritum, et crudelissimam inferno bonem fuerint turbati. Atqui hæc describi poterant tamen si nulla aut levisima de illius persecutoris morte, aut publicis gemitibus illius hac mentio. Contra vero Cecilius noster in libro *de persecutione moribus* simili plane modo gentium ac de christianorum vexationibus sermone instituit. Denique vero ab hujus libri exordio aperte declarat illum a se ideo editum, ut patam omnibus iaceret, *quibus pennis in eos christianorum persecutores castis periculis servatus remittatur*, ac quomodo in sermo quodam *sed graviter ac acute delictis* sermibus suis

D

potius supremo persolverint Deo, qui in illis existimantibus et detentis virtutem majestatemque suam ostendit. Ad illud autem argumentum hoc in libro collineat, nec ab illo ad aliud digreditur. Diversum est igitur utriusque libri *de mortibus persecutorum*, et *de persecutore* argumentum.

Neque dixeris Hieronymum ex his unum esse, qui in citandis memorat librorum titulis sepeus erraverunt. Non enim hunc solum Lactantii titulum, sed alios pariter citavit. Qua ergo ratione de i potest in hoc seculo recensendo memoria lapsus? Demum vera si memoria illam ibi defecti, cur illius falsa auctoritate ad hunc librum Lactantio adjudicandum abuteretur.

Præterea quomodo tanta confidentia asseverari potest eam eandemque esse illam *de persecutione*, et *de mortibus persecutorum* commentationem? Scimus enim cum hic Cecilius *de mortibus persecutorum* liber interpretatur: quid vero in Lactantii libro *de persecutoribus* scriptum fuerit, plane penitusque ignoramus. Nam iacturam illius jam a longissimo tempore fecimus, ac solus illius titulus ab Hieronymo designatus superest. Tacuit enimvero expius ille doctor que in illo a Lactantio disputata sunt, nec nisi alteri hæc serie hæcque licuit. Donec ergo hic liber invenitur, qui aliquis nobis certo ostendat que in hoc, a se lecto, contineantur, nemo plane nono affirmare jure merito potest illum eundem esse, atque Cecilius nostri librum. Sed ad alia non minoris ponderis rationum momenta gradum, si lubet, faciamus.

ARTICULUS III

Exponitur alia argumenta, quibus demonstrari potest, hunc librum a Firmiano Lactantio non esse profectum, et us opposita delinuntur.

Nullum certe quo hic liber Lactantio adjudicatur, argumentum minoris momenti et ponderis esse videtur, quam illud, quod plurimum hæcenus ex auctoris (hinc stult) et scribendi ratione erui posse existimus. Nam iode manifeste demonstrari potest eam ab illo Firmiano Lactantio scriptam non posseuisse. Quod quidem ut clarius aduersusque pateat, observandum est longe certius ex styli orationisque dillectibus, quam similitudine iudicium ferri posse, an diversi libri ab uno eodemque auctore profecti fuerint. Plures etiamvero potuerunt alterius stylium scribandique modum aut usum, aut saltem imitari. At notus in conscribendis pluribus libris omnino distincti penitusque diverso loquendi modo usus est. Atque in dictionibus, sententiisque discrepantia in Cecilio et Lactantii libris possim deprehenditur.

Qui enim hunc Cecilius nostri librum majore cura perlegerunt, suisque illustrare comitiis aut notis et observationibus, hi fateri coguntur Cecilius brevitatem, et usque sententiarum brevitate vitiosam esse, et ipsam esse. Et certe pluribus in locis tanta observata similitudo; ut si qui tibi hinc osus posuimus, hinc aut eius ammodum, aut Gallicis

Anglicisque interpretationibus explicare voluerunt, a se invicem omnino dissentiant. Nihil autem necesse est homine obscuriorum locorum, et variarum in illis expianandis opinioinum omnia hic congerere exempla. Nam sepeus occurrunt, et plura a nobis postea annotabuntur. Quis autem non fatetur eruditos illos homines deluisse aut vitiose hujus brevitatis accusare Lactantium, aut ipsi hunc librum adjudicare? Atqui nullus adhuc illud sermone vitium in genibus Lactantii operibus deprehendit. Quid autem inde sequitur, quis non videat?

Sed agebam, planeque demonstrarem quantum non solum obscura sit Cecilius nostri brevitatem, sed quantum etiam illius dicendi genus et stilius a Lactantiano discrepent. Primum itaque Cecilius (*cap. 2*) de primis Christi discipulis sic loquitur: *Per omnes provincias et civitates Ecclesie fundamenta iecerunt*. Quis autem bonæ latinitatis auctor hoc, quod Lactantium esse venditari, unquam dixit *mittere* fundamenta? Is certe non est Lactantius, qui necesse scriptis *fundamenta Ecclesie ubique iecerunt* (*Lactant. lib. IV Insc. cap. 21*). Nam quid autem dices in errasse imperitum librarium, qui pro verbo *iecerunt*, scripsit *miserrunt*? Sed id primo quidem gradus fugitur. Deinde vero si omnia barbara verba, et improprie dictiones, quæ in hoc libro occurrunt, librarii imperitiæ tribuenda esse censeas, qua ratione asseverare potes Lactantianum loquendi genus in hoc ipso libro facile agnosci, quod in unico, hæcenus superstiti, exemplari fæde corruptum fateris?

Paulo post vero Cecilius (*cap. 5*) de secundi Ecclesie persecutoris morte disputat. Sed Bonitiani, a quo excitata est, nomen nullibi, ne senex quidem ab eo expressum invenies. Sicciat ergo Lactantius suspensus suis in libris retinuit legentium animos; in eis, de quo loquitur, relinquat non facile divinandum?

Tum deinde Cecilius: *Rex, inquit Persarum Sapores, qui eum Valerianum imperatorem, cepit, se quando libuerit aut vehiculum ascendere, aut equum, inclinare sibi Romanum iubebat, ac tergo parere, et imposito pede super dorsum ejus, tum verum esse dicebat, exprobrans ei cum risu, non quod in tabulis, aut periculis Romani pigerent: Quis unquam, anabo re phrasia hinc similem in verbis Lactantii libris animadvertit? Hinc conferat, si libet, ac cedamus. At certe Baudrius factum primo iudea heras commatis, *imposito pede super dorsum ejus*, sibi occurrisse exempla, nisi in vulgus sacre Scripturæ interpretatione, quam quidem Lactantio stylo similem esse nemo unquam dixerit. Deinde vero idem Baudrius declarat se horum verborum, *tum verum esse dicebat*, ex ac ne vox quidem assequi potuisse sensu. Nam quid ergo dum facilius percipiant an, minus docti, aut quo auctore non ita ætate hunc librum legerunt? At quidam auctores deprehendisse sibi videtur pariter non de perperere a librario additam, qua sobriate sensus auctoris obscurus non erit. Sed quid*

inde? Non querimus utrum subiecta ea particula, A
sensus sit clarior; sed utrum tota hæc phrasîs profecta sit a Lactantio, qui Cicero christianis habetur. Nesçio sane utrum aliqui, qui elegantior Ciceronianæ gustum habeant, id unquam dixerit.

Nunquid etiam Laetantii stylum magis resolent
fræ de Galerio imperatore Cecili (Cap. 9) verba :
« Sed differo de factis ejus dicere, ne confundam tempora. Postea enim quomodo nomen imperatoris accepit, exiit socero, tum denum ferere cepit, et contemnere omnia; Diocles enim ante imperium vocabatur. »
Quoniam autem, obsecro, est horum verborum connectio, tametsi copula enim conjungantur? Quid ibi facit mutatum aut Diocles nomen, aut hujus mutationis commemoratio? Nonnulli quidem suspicantur in textu aliquid esse inutilem, aut depravatam. Ita sane hic et tibi corruptionis ea insinuant, et loca, et dicta, quæ excusare non possunt. Nam fæde etiam corrupti, arbitrabantur non magis clara, et explicata facili Cecili verba, quibus Diocletianum inter et Periculum quid fuerit discriminis, sic exponit: « Hæc solum, inquit (Cap. 8), differebat, quod avaritia minori, altero fuit plus, majori vero minus, sed plus timiditatis, plus vero animi, non ad bene faciendum, sed male. » Neque minus animi suspecta, propter similitudinem obscuritatem, illis videtur integritas bonum de Galerii matre verborum: « Mulier admodum superstitiosa quæ cum esset, dapibus sacrificabat pene quot die, ac vicariis suis epulis exhibebat (Cap. 11). » Verumtamen his omnibus in locis nec ulla prorsus in manuscripto codice corruptionis nota, nec ullum plane vestigium. Esto tamen. Hæc et alia, si velis, passim omnibus obvia, quæ brevitatis ergo prætermittimus, tenebriosa, ambigua, atque explicata difficillima hujus libri loca, a librario fœdata, corrupta, adulterata, detruncata, transposita fuerint; quid inde, quæso, conficies. nisi certo affirmari non posse Lactantium esse hujus libri auctorem, donec alius codex plane integer et incorruptus inveniat?

Quid vero, quod plures loci, pari diligine conspersi, nequeunt ullius corruptionis notari. Post citata etenim ultima verba, Cecilius narrare pergit conceptum a Galerii matre in christianos odium, quod in filium transtulit. Tum autem continenter adjicit: *Ergo hujusmodi ante se per totam hyemem consilio...* *diu senex furori ejus repugnavit.* Dic, quæso, ad quos, D
ipsis videbatur, Scripseris Opere, quod per tota sæcula perditum fuit, a se tandem inventum, evellere opinionem, aliud exemplum subjiciamus, quod vel unicuique omnibus æquis rerum aestimatoribus persuaderi poterit hunc librum, ea scribendi ratione esse compositum, ut aperte claret animi omnino, quam Lactantium, se habuisse parentem. At ea autem argumentum illud ducimus colloquio, quo Galerius Diocletianum cum ad parparem et imperatoris dignitatem deponendam coegit. Primo itaque Cecilius vitiora quaedam refert Galerii verba, responsaque Diocletiani contra reclamantis. Tota deinde sic auctor noster prossequitur (Cap. 13): « His auditis senex

itaque illorum verborum sensus est: Galetium ea omnia medio hyemis præparasse, quæ ad perfectionem suam necessaria erant: Ubinam autem Lactantius ita omnquam locutus est?

Visne et alia obscurioris orationis exempla? Lege, si placet, quid de horrendis ejusdem Galerii exactioibus Cecilius tradiderit (Cap. 24): « Censitores alii, inquit, super alios mittebantur, tanquam plura inventuri. Et duplicabatur semper illis non inventientibus; sed ut libuit addentibus. » Nunquid vitus simitem, et tam obscurum scribendi modum in genuinis Lactantii libris haecenus animadvertit? Abbi vero hæc Cecilius totidemque de nobilitibus feminis, adulteris falso accusatis, et ductis ad supplicium, habet verba (Cap. 10): « Inventur quidam Judæus.... qui adversus insontes mentitur. Judex æquus et diligens extra civitatem cum presidio, ne lapidibus obruatur, protulit. » De quoniam, putas, id dictum, *ne lapidibus obruatur*? An de Judæo accusatore, aut de iniquo judice? Tam obscura profecto et ambigua sunt hæc verba; ut ea ubi de primo, alii de secundo intelligenda esse censerint. At uno addito vocabulo, *vesipite*, vel *ille*, aut aliquo simili, affectate ab Auctore brevitati minime opposito, tolli poterat omnis obscuritas, et amphibologia.

Perge adhuc, obsecro, et lege quomodo Cecilius narrat eversas fuisse a Constantio Diocletiani et Maximiani Herculi statuas atque imagines. « Eodemque, inquit, tempore senis Maximian statuas Constantio jussu revehebantur, et imagines cum quo pictus erat. Et quia senes ambo simul pietærant, et imagines simul deponébantur amborum. » Nomen Cecilius longe citius et brevius, omissis his verbis, *cum quo pictus erat* scribere poterat: « Eodem tempore Diocletiani, et senis Maximiani statuas et imagines simul pietæ, » etc. Hæc utique clara et perspicua forent, et ab omnibus facile intelligerentur. Quid autem id ipsi propositæ brevitati officiebat?

Finem certe dicendi non faceremus, si omnia transcribenda essent parisi. ambiguitatis, et obscuritatis exempla. Neque id magnæ profectio est necessitatis. Quis enim ex his, quæ retulimus, aperte non videat Cecili stylum a Lactantiano plano, perspicuo, dilucido, esse prorsus alienum?

Verum quia difficillimum est ex plurium animis creatam de singulari et ambissimâ et antiquissimâ, uti ipsis videbatur, Scripseris Opere, quod per tota sæcula perditum fuit, a se tandem inventum, evellere opinionem, aliud exemplum subjiciamus, quod vel unicuique omnibus æquis rerum aestimatoribus persuaderi poterit hunc librum, ea scribendi ratione esse compositum, ut aperte claret animi omnino, quam Lactantium, se habuisse parentem. At ea autem argumentum illud ducimus colloquio, quo Galerius Diocletianum cum ad parparem et imperatoris dignitatem deponendam coegit. Primo itaque Cecilius vitiora quaedam refert Galerii verba, responsaque Diocletiani contra reclamantis. Tota deinde sic auctor noster prossequitur (Cap. 13): « His auditis senex

moguidus, qui jam Maximiani litteras acceperat, scri-
pseris quaecumque locutus fuisset. » Quis, oro te, hic
Maximianus, et quæ locutus erat? Non intelliges sa-
pe, nisi animum ad ea reflectas, quæ antea dicta
fuerunt, Galerium prius confluisse cum Maximiano
Herculio, quem injecto armorum civilium metu ter-
ruerat. Pergit deinde Cecilius: « Et didicerat angeri
ab eo exercitum, lacrymabundus: Fiat, inquit, si
hoc placet. Supererat ut communi consilio omnium
Cæsares legerentur. » Quorum omnium? Nam de
solo Maximiano Herculio jam dudum mentionem fe-
cerat. At ambiguis his vocibus Cecilius designavit
Diocletianum, utrumque Maximianum, Herculium,
et Galerium, ac Constantium, de quo jam a longo
tempore tacuerat.

Sed Auctorem nostrum sequamur, qui ad institu-
tum dialogum continenter huncque rediit in modum:
Quid opus est consilio, cum sit necesse illis duobus,
qui nec ibi nominantur, placere quidquid nos fecerimus.
Ita plane. Nam illorum filios nuncupari necesse
est. Cujusnam hæc sunt verba? An unius tantum?
Nentiquam. Priora enim sunt Galerii, et posteriora
Diocletiani, qui ei respondet; *Ita plane.* Tum ibi
interrupto adhuc colloquio, nullaque rursus collo-
quentis facta mentione, Cecilius sic prosequitur:

« Quid ergo fiet? c. Ille, inquit, dignus non est. Qui
enim me privatus contempsit, quid faciet, cum imper-
ium acceperit? d. Hic vero et amabilis est, et ita
imperatorus; ut patre suo melior et elementior judi-
cetur. c. Ita fiet, ut ego non possim facere, quæ
velim. Eos igitur oportet nominari, qui sint in mea
potestate, qui timeant, qui nihil faciant, nisi meo
jussu. d. Quos ergo faciemus? c. Severum, inquit.
d. Illumne saltatorem, temulentum, ebriosum, cui
nox pro die, et dies pro nocte? c. Dignus, inquit,
quoniam militibus fideliter præbuit, et cum nisi ad
Maximianum, ut ab eo induatur. d. Esto. Alterum
quam dabis? c. Hunc, inquit, ostendens Dalman...
fidei, summa religione præstabit. d. Quis est hic,
quem mihi offers? c. Meus, inquit, affinis. e. At ille
genitricis. Non, inquit, sed homines mihi das,
quibus tutela reipublice committi possit. c. Probavi
enim, inquit. d. Tu valeres, qui regimen imperii sus-
cipimus? c. Pergit adhuc, si velis, et in verbis, hoc
colloquium subsequens, in idem adhuc locutio-
nis sermone vitium offendas. Quis autem, nisi max-
ime ad hunc contentione singula quæque dilogi hinc
et inde pertinerent, facile agnoscat, quæ a Diocle-
tiano, et a Galerio dicta sunt? Et certe hoc in dialogo
procedit, ut sit uti quædam in effluvia, quibus
pauca verba, ut in suis et in adversariorum pro-
pos, ut vides, neminem ex asque imperatoris loquen-
tis litteras, ejus verbis præfigendas esse consuevit.
At quoniam, quæso, harum adhibitis litterarum, et
ceteris illis dialogi locis, deserptis? Nonne illa
procedunt, quæ pro se habent, nisi cum eadem
colloquium imperatoris verba, ut vides, quæ
sunt, et cum patris tollentiam in illis esse, quæ

identidem, et ubi maxime opus erat, loquentis im-
peratoris nomen adjicere? Quid hoc contra sermonis
brevitatem, quantumvis exquisitam faciebat? Sed
tale procul dubio erat Cecili ingenium, quod ab ipso,
sicut ab aliis, scribendo proditur. Non male igitur
quidam nos admonuit nostrum auctorem in illud
orationis vitium incidisse, quod notatur hoc Horatii
carmine:

Brevis esse laboro,

Obscurus fio.

(Horat., de Arte poet., v. 25.)

At quis unquam in scriptis Lactantii illud tam ob-
scure et ambiguum brevitate vitium unquam depre-
hendit? Nihil profecto eloquentiæ et perspicuitati,
in ejus libris ab omnibus, uti alibi ostendimus, agni-
tæ magis oppositum (*Dissert. in Lact. cap. i, art. 2*).

Quid ergo recentiori cuidam scriptori facias, qui
dum illud lectoris indagini relinquit, ipse tamen pro-
fitetur se nihil toto hoc in loco deprehendisse, Lac-
tanti indignum? Cur enim lectoris judicio id statu-
endum relinquit, quod ille suo præoccupat? Nonne
potius debebat sinceram expectare lectoris senten-
tiam, ad quam nos provocat, ac nos vicissim eum
provocamus. A quolibet autem, cui per otium licebit,
hoc unice petimus, ut hunc librum, quantumvis bre-
vem, cum nuper edita a doctissimo Pflaffio Lactan-
tiorum operum breviori Epitome æquo animo
componere velit, ac nisi nobiscum agnoscat valde
dissimilem esse utriusque stylium, tum illi libenter
subscribemus.

Scimus quidem ab uno eodemque scriptore pro
argumentorum et lucubrationum diversitate suum
variari dicendi genus, atque aliud esse in scribendis
historiis, aliud in epistolis, aliud in orationibus, aliud
in polemice disputationibus. Sed nullus scriptor,
qui sicut Lactantius eloquentia, et clare ac perspicue
dicendi gratia polleat, in ulla sua lucubratione, in
qua etiam aliud, quam in aliis, argumentum quan-
tumlibet diversum pertractavit, ab elegantia, plano,
et aperto ubique scribendi genere ad tantum obscu-
ritatis vitium unquam delapsus est.

Quosdam tamen audire nobis videmur contra re-
clamantes plura, quam quæ retulimus, in hæc Ceci-
lii libro inveniri loca, ubi ille clare et perspicue
nec minori, quam Firmilianus Lactantius sermone
eleganti loquitur. Esto sane. At negari etiam non
potest in his, quæ a nobis transcripta sunt, et aliis
hæc multis, tantum esse difficilis et inculte Lactan-
tiorum obscuritatem: et illa ad adjudicandum a Lac-
tanti hunc librum plane sufficiat.

Et certe quo minus, ut jam diximus, ex quadam
styli similitudine, duobus in libris deprehensa, con-
fici potest hæc libris ab eodem auctore fuisse
compositos, eo magis ex styli discrepancia ac dissi-
militudine certo evidenterque probatum diversos esse
illorum auctores, qui enim pœsit, hunc semel con-
tingisse, ut seruator ad quædam de bonitate sita
eodem plano modo hunc sermone excluderet? Nonne
a quibusdam præcipue quædam etiam scriptores illi

nam linguam, quod quidem infantie non est opere, A
ita callebant; ut vix discernas a quo scripti sint eorum libri? Non tanti igitur momenti et ponderis est sermonis similitudo, ut ex ea sola variae commentationes uni eidemque Scriptori adjudicentur. Contra vero ex styli dissimilitudine ac differentia longe certius et efficacius demonstratur qua-dam commentationes a diversis scriptoribus esse profectas. Atqui diversam esse Lucii Cecili, et Firmiani Lactantii scribendi rationem inde colligimus, quod varios iste edidit libros, in quibus, etsi varia pluraque difficilia tractavit argumenta, in iis tamen omnibus idem stylus, idemque elegans et politus dicendi modus ubique deprehenditur. Unicum vero habemus Cecili opusculum, in quo de historicis tantummodo rebus disputat. In eo autem aliquando clare et nitide, ac si vis etiam eleganter, sed sæpius ambigue, confuse, et obscurissime loquitur. At ea in una nec longa lucubratione, tam diversa scribendi ratio, non aliunde oritur, nisi quia Cecilius aut mediocri ingenio erat, aut nondum satis in libris componendis exercitato. Is ergo Lactantius dici non potest.

Nobis itaque Baluzius alique frustra obijciunt in hoc *de persecutorum Mortibus* libro, ac geminis ipsiusmet Lactantii commentationibus locutiones plane similes sæpius inveniri. Nam pares apud medicæ et infimæ etiam latinitatis scriptores, atque apud Ciceronem loquendi modi reperiuntur. Numquid ergo inde concludi potest genuinos libros Ciceronis ab illis fuisse compositos? Nemo certe sani capitis homo id umquam dixerit. Ut aliqua igitur verisimili C
ratione probetur hunc librum eodem, quo vera Lactantii opera, scriptum esse stylo, notandæ procul dubio erant dictiones et locutiones ita eidem Lactantio propriæ; ut ab ipso solo, non autem ab aliis usurpatæ fuerint. At quis hactenus hoc demonstravit? Quamvis etiam id demonstraretur, tunc dici posset illud casu aliquo evenisse, aut illa ex iisdem hausta esse fontibus. Denique ex paucissimis, immo vero pluribus, si velis, similibus Lactantii et Cecili dictionibus colligi numquam poterit librum *de Mortibus persecutorum* breviloquentia, ambigua, difficili, planeque obscura, passim circumfusum, illius ejusdemque esse Lactantii, qui omnibus aliis suis in libris, eleganter, enucleate, et perspicue locutus est.

Neque magis etiam ii audiendi sunt, qui urgent D
hunc Cecili librum Lactantio ideoque tribuendum, quia Virgillii versus, in eo, sicut in Lactantii libris inseruntur. In aliorum quippe tam sacrorum, quam prephatorum auctorum libris versus Virgillii similiter citati sunt. Nemini autem mirum videri debet, si duo, aut plurimi etiam scriptores Virgillii carmina, quæ inter omnium manus versabantur, suis in scriptis pariter citaverint.

ARTICULUS IV.

Expomuntur alia argumenta, ex variis Cecili opinionibus petita, quibus ostenditur hunc librum a Firmiano Lactantio non esse scriptum.

Satis sane mirari non possumus qua docti quidam

virum ratione in mentem suam induxerunt eum, cui hoc *de persecutorum Mortibus* opusculum inscribitur, eundem esse Donatum, cui Lactantius suum *de Ira Dei* librum nuncupavit. Duo quippe illi Donati ita sibi dissimiles sunt; ut præter nomen nihil prorsus commune habere videantur. Quod quidem ex utriusque libri ætate, et rebus ab uno et altero Donato gestis evidenter probari potest. Nam liber *de Mortibus persecutorum*, uti supra ostendimus, absolutus est aut circa finem anni 313, aut certe antequam Licinius christianos vexare cepisset. Donatus autem ille, de quo Cecilius ibi loquitur, cum aliis Confessoribus, anno Christi 305, in carcerem conjectus, per sex postea annos, usque ad annum 311 plurima propter Christi confessionem tormenta pertulerat. Donatus autem cui Lactantius librum suum *de Ira Dei* dicavit, nondum in doctrina christiana satis obfirmatus fuerat. Timebat enim Lactantius (*Lib. de Ira Dei, cap. 1, et cap. 22*), ne ille auctoritate hominum, qui se putabant sapientes, deceptus, in eorum laberetur errorem, qui Deum ita faciebant immobilem, ut non posset aut ira excitari, aut tangi gratia. Quin etiam hunc Lactantius *de Ira Dei* librum ad illum scripsit, quo posset discere, quemadmodum hosce impios homines refelleret. Nondum igitur hoc documento, in quo, ut ait Lactantius, religionis ac pietatis summa et cardo versatur, satis imbutus erat. At quis in animam sibi facile inducat Donatum, martyrem sanctissimum, qui varia verborum, unguularum, ferri, et ignis pro christiana religionis confessione tormenta constantissime perpeussus, novies de tyranno triumphaverat, ignorasse utrum Deus ira in improbos, et in pios homines gratia commoveatur.

Neque respondeas hunc *de Ira Dei* librum a Lactantio compositum, quando nihil adhuc Donatus pro Christi confessione passus fuerat, aut dubitabat, aut satis compertum non habebat quid de ira et gratia Dei statuendum sit. Etenim præterquam quod probatu id difficillimum est, dicendum foret hunc *de Ira Dei* librum a Lactantio divulgatum fuisse ante aut circa annum 305, quo Donatus inclusus in carcere, et quæ sit ira Dei, vel ignarus, vel incertus, eam minus quam inflictas sibi a tyrannis quaslibet plagas timere debebat. Atqui in superiori dissertatione ostendimus hunc *de Ira Dei* librum longe postea, et anno circiter D
321 publicam prodiisse in lucem. Donatus itaque eximius Christi confessor, quem Cecilius maximis laudibus exornat, alius omnino esse debet ab eo, cui Lactantius librum *de Ira Dei* contulit. Falluntur ergo, qui unum et eundem Donatum esse putant, et inde perperam inferunt Lactantium duorum horumque librorum fuisse verum auctorem. At hoc argumentum si eis eripitur, nonne potiori jure conici potest, sicuti diversi professione et tempore sunt Donati. Ita duos et diversos esse horum librorum parentes. Cecilium videlicet et Lactantium. Quis porro fuerit Donatus ille martyr in sequenti articulo fusius explicabimus.

Præterea hic ipse Cecili librum plura alia nonis sumministrat rationum momenta, quibus adhuc demons-

causat eum ab alio, quam Firmiano Laetantio fuisse A
compositum. Primum enim hic solet scire, ut annotavi-
mus, in libris alios citare, quos aut jam ediderat, aut
deinceps elucebrare meditabatur. Atqui nec hic *de*
Mortibus persecutorum liber in veris Laetantii Operi-
bus, vicissimque in hoc Ceciliii libro nulla plane ejus-
dem Laetantii commentatio ullibi citatur. Plures tamen
occurrerunt occasiones, ubi hic liber à Laetanti-
o, vel Laetantii libri à Cecilio, si unus idemque
illorum auctor sit, poterant, debebantque revere
citari. Nam ut pura omittamus, nonne opportunissi-
mam, ne dicamus necessariam; hanc liberum, aut in
eo alios de divinis institutionibus libros citandi occa-
sio sese obtulit, ubi uterque de inhumanissima tyran-
norum crudelitate, dirissimisque martyrum supplic-
iis, novicissima ad mortem usque patientia toleratis B
disseruit? Cur ergo Laetantius contra morem suum
ab uno libro ad alium nos non misit, nisi quia hic *de*
Mortibus persecutorum liber neutiquam ab ipso, sed ab
alio scriptore contextus est?

Neque est quod quis causetur inde inferri posse,
falsa et adulterina esse omnia scripturam opera, qua
in alijs non citantur eorum libris. De his quippe
scriptoribus agimus, qui solent alios suos libros cita-
re, eosque citandi opportunam et necessariam, quem-
admodum Laetantius, occasionem hacti, non præ-
termittunt.

Sed acrius urgere possumus non pauca in hoc *de*
Mortibus persecutorum libro tanquam certa narrari
que Laetantii opinionibus adversantur, aut ab illo
dici nequaquam potuerunt. Talia procul dubio ea
sunt, que Cecilius tradidit de anno, quo Christus
eraei affixus fuit, de millenario illius regno, de Si-
byllis, et de pace Ecclesie, quam asserit nullis à Do-
minicanti imperatoris morte usque ad Decium passam
esse gentilium inimicorum inapetus.

Deinde vero nullus plane dubitandi locus est, quia
Laetantius, sicuti suo loco diximus, Nicomediam ab
imperatore Diocletiano accitus, ibi rhetoricam do-
cuerit. In ea autem urbe adhuc consistebat, quando
cessit Nicomediensis jussu ejusdem imperatoris in-
cessit. Posthac tandem ex sua extrema in senectute
in Gallias à Constantino Magno accersitus, Cris-
pina Casarem illum filium latius liberis impuit. Cum
sunt tunc omnia, quemadmodum vidimus, certa
sunt. Laetantio Nicomediæ adhuc commoranti latere
non potuit, que à Diocletiano, Galerio, et Constanti-
no Magno in hac urbe acta sunt, ac quomodo Diocle-
tiano et purpuram, et imperatoris depositi dignitatem.

Atqui Cecilius multa in libro suo de hac celebra-
tissima abdicacione scripsit tam parum verisimilia, et
scriptoribus fide magis arguis adeo contraria; et hæc
à Laetantio, qui ea que facta fuerant, ignorare non po-
terat, tradita fuisse nemo certe dixerit. Qua enim
quæso ratione tanquam verum describere potuisset
memoratum à nobis Diocletiani Galeriique collo-
quium, in quo exaggerantur ejusdem Diocletiani vix
in senectute toleranda animi imbecillitas, timiditas,
ignavia, lætitia, et gemitus? Cui eliam hæc ver-

suadetur Laetantium dixisse Constantinum, qui
colloquuntibus imperatoribus erat præsens, illis eo
usque fuisse comitatum, ubi novarat, aut certe non
minimum dubitandi locum habebat, fore ut à Gesa-
rea dignitate indignissime repelleretur? Quis tandem
in animum haud ægre inducet Laetantium asseruisse
Diocletianum, Galerii minis ac comminatio ibus
coactum, cessasse imperio, quod plerique omnes etiam
coævi scriptores sponte ab eo depositum asseverant?

Contra tamen Cecilius, arguit aliquis, Laetantio
coævus esse conceditur. Ergo tam ille ex seire po-
tuit, que Nicomediæ agebantur, quam Laetantius.
Quid autem mirum si non eadem atque alij ejusdem
ætatis Scriptores tradiderit, cum illi sæpe sæpius à
se invicem dissentiant? Verum quamvis utrumque
Laetantium et Cecilium eadem ætate vixisse conce-
datur; non ita tamen certum est utrum uterque Ni-
comediæ habitaverit, cum Diocletianus ibi deposuit
imperium. Constat quidem tunc ibi mansisse Laetan-
tium, sicuti à nobis alibi satis probatum est. At nul-
lus unquam ostendit Cecilium illuc venisse, aut ibi ad
fuisse sub imperii Diocletiani finem. Immo vero hinc
illum longe remotum fuisse satis hæc ipsa probant, que
ab illo, sicuti diximus, narrantur de modo: quò Dio-
cletianus imperiali dignitate sese in eadem urbe abdi-
cavit. Ea quippe non solum à coævorum scriptorum
sententijs, sed ab omni etiam verisimilitudine sic
aliena sunt; ut credi non possint ab aliquo scriptis
tradita, qui tum in eadem ac Diocletianus, urbe com-
morabatur. Sed hæc et alia similia infra a nobis, et
C. opportuniori loco fusius explicabuntur.

Quanti autem ponderis ac momenti sint illa omnia,
que hactenus protulimus argumenta, et utrum ijs
recte conficiatur Firmianum Laetantium libri *de*
Mortibus persecutorum non esse auctorem; eorum om-
nium, qui semotis præjudicatis, veritati sincere stu-
dent, judicio definiendum libenter permitimus. At
iis certe, nisi nos mens nostra fallat, evidenter de-
monstratum est maximam profecto esse dubitandi ra-
tionem utrum Cecilius hujusæ libri auctor idem sit
atque Firmianus Laetantius. At si res ita se habeat,
illius titulo addendum procul dubio non erat utrum-
que Firmiani Laetantii nomen; sed talis relinquendus,
qualis in unico manuscripto codice Colbetino exhibe-
tur. Quamobrem nos tota hæc in dissertatione hunc
scriptorem non alio, quam Lucii Cecili, aut brevita-
tis causa, solo Ceciliii nomine appellandum esse
duximus.

Ceteram quidquid de hoc auctore pronuntietur,
fatendum semper erit nos ijs plurimum debere, que
hunc librum ex densissimis, in quibus per tot sæcula
jacuit, tenebris erant, publicam in lucem emiserunt.
Ab antiquo siquidem scriptore, sicuti dictum
est, exaratus videtur, et plura in illo occurrunt, aut
ab alijs prætermissa, aut quibus eorum opiniones
possunt confirmari.

ARTICULUS V.

*De Donato, cui hic liber nuncupatur, ac tribus Juliano-
bus, Flaviano, Marcello, et Præcilliano, quorum*

jussu caris ille propter Christi confessionem supplicis affectus est.

Palam in superiori articulo, nisi plane decipiamur, omnibus facinus duos diversosque esse Donatos, quorum uni memoratus Lactantii de *Ira Dei* liber, et alteri hic Cecilius nostri de *Mortibus persecutorum* inscribitur. Quis autem posterior iste Donatus fuerit, qui te doceat, vix alium, præter Cecilium ipsum, invenies scriptorem. At ille ubi de persecutione, a Diocletiano in christianos commota, disserit, sic eundem Donatum alloquitur: *Quis opus est illi narrare, præcipue tibi, Donate charissime, qui præter cæteros tempestatem turbidæ persecutionis expertus es? Nam cum incidisses in Flaccinum præfectum, non pusillum homicidam, deinde in Hieroclem ex vicario præsidem, qui auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem fuit, postremo in Priscillianum successorem ejus. documentum omnibus invictæ fortitudinis præbuiti. Novies enim tormentis cruciatibusque variis subiectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti. Novem præliis Zabulum cum satellitibus suis debellasti; novem victoris sæculum cum suis terroribus triumphasti. Nihil adversus te verbera, nihil ungula, nihil ignis, nihil ferrum, nihil varia tormentorum genera valuerunt. Donique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus a Zabulo victus est, non est ausus ulterius congregi tecum, quem tot præliis expertus est non posse superari. Et cum tibi parata esset victrix corona, desit amplius provocare, ne jam sumeres. Quam licet non acceperis, in præsentem, manet tamen integra tibi pro virtutibus tuis, et meritis in regno Dei reservata. Audisti sane que, et quanta, ac quamdiu Donatus ob Christi confessionem tormentata, ac quorum iniquo iudicio, quamque constanti fortitudine perpressus sit.*

Tum deinde Cecilius narrat datum fuisse a Galerio Imperatore, morti jam proximo, in christianorum gratiam edictum; atque postea Donatum his verbis iterum compellat: *Tunc aperitis carceribus, Donate charissime, cum cæteris confessoribus a custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. Ibi porro adjectum propositum fuisse illud edictum Nicomedie pridie kalendas maias, ipso Galerio octies, et Maximino iterum consulibus, id est, anno Christi 314, ut infra ostendemus. Donatus itaque sex antea, uti dictum est, annis, hoc est, anno Christi 258 detrusus in carcerem, tot tamque variis cruciatibus tortus fuerat.*

Eam autem ob causam illum, aliosque similibus tormentis excruciatos, Cecilius appellat glorioso confessorum nomine. At Cyprianus, quemadmodum nonnulli observarunt, hoc nomen, quo sæpe sæpius in epistolis suis utitur, his tribuit, qui ab ethnicis iudicibus interrogati, Christum intra illas pœnas verum Deum esse constanter profiterentur. Iure ergo longe potiori Cecilius tanti honoris nomen et titulum Donato aliisque dedit, qui ob eandem Christi confessionem variis dirisque tormentis tamdiu discruciat

Quod vero spectat ad memoratos a Cecilio iudices, quorum ab humana prorsus crudelitate Donatus in carcerem conjectus, totque supplicis execrificatione est, quidam opinantur Flaccinum Bithyniæ tunc præfuisse. Quamvis autem nullam opinionis sue afferant rationem; in eam tamen abisse videntur, quod existimaverint Donatum in hac provincia, et Nicomediæ quidem, aut non ita procul ab hac urbe pœnis, pœno antè memoratis, fuisse affectum. Alii verò putant hunc Flaccinum præfectum fuisse Prætorio, et iure forsitan meliori. Nam is distinguitur a duobus aliis iudicibus, qui præsides vocantur. At provinciarum urbiumque præsides solebant quidem præfecti nuncupari, sed addito provincie, vel urbis, eum præerant; aut alio insuper nomine. Flaccinus autem simpliciter, et quasi per autonomasiam præfectus vocatur. Cui adtém melleis, quam præfecto Prætorio hoc nomen convenire potest.

Duo porro alii Hierocles, et Priscillianus, ejus successor, a Cecilio dicuntur præsides, sive rectores et gubernatores illius haud dubie provincie, ubi Donatus iniquo ærum furori restitit. In Bithynia autem, uti jam monuimus, id sæcum arbitratur. Ab Epiphanio autem scripto traditum legitur Hieroclem tunc Alexandria præfectum fuisse, cum Diocletianus et Maximianus in christianos sæviebant. Ad hæc vero, Eusebius narrat Aedesium martyrem, jubente Alexandriae præside, cujus nomen tacuit, in mare fuisse precipitatum. In Græcorum etiam Menæo Hierocles Aegypti præses dicitur. Verisimile non in Bithynia tantum, sed in Aegypto quoque, vario tempore præsidis dignitatem obtinere potuit. Denique hunc esse scadam, qui cum christianam religionem scriptis publicis infamare molitus tempore fuisset, Lactantii, ut alibi annotavimus, occasione dedit libras syos de divinis Institutionibus consecrari. Tota autem hæc opinio quibusdam nititur conjecturis, quibus et si res ipsa certa non demonstratur, ea tamen aut vero satis similes videntur aut nihil habere, quod veritati omnino repugnet.

Tertius demum iudex ab Cecilio Priscillianus cognominatur. At in martyrologio Romano legitur Nicææ in Bithynia Antoninam in Diocletiani persecutione a Prisciliano, præside jussam, fustibus caedi; suspendi in equitico, lateribus lanciari, et flammis incendi, ac demum gladio necari. An autem is ipse sit, cujus meminit Cecilius, expendant peritiores eruditi ac pronuntient.

Inipio itaque horum iudicum jussu Donatus his, quæ memoravimus, suppliciis ob Christi confessionem excruciatum est. Cecilius autem (*Cecili cap. 1; 25 et 26*), illum charissimum nomine auspiciis componat. Arcissimo igitur apicibus vinculo conjunctus erat cum illo sanctissimo, contesente, cujus mirabilem in tot cruciatibus patientiam, quis alius præter Cecilium prædicaverit, scriptorem nullum hactenus habere potuimus.

Ceterum auctor noster adiecit jucundum fuisse Deo spectaculum cum viderem Donatum carcerem,

non eundem equos, ut immanes elephantos, sed ipsos A
possimum triumphatores curru suo subjungentem. Ad
 eum autem Romanorum imperatorum morem his
 verba alludit, qui triumphantes curru suo equos
 albos, aut elephantos jungebant, vel etiam subjun-
 gebant. Quamobrem quidam suspicatur in textu Ce-
 cili legendum *subjungentem, non subjungentem*, sed id
 aequa alicuius, aut manuscriptorum, aut scriptoris au-
 thoritate probandum erat. Plura autem imperatorum
 equis albis et elephantis triumphantium exempla pro-
 tulit Balengerus, confirmatque Ouphrius Panvinus,
 ejusque interpretes Johannes Maderus, quorum libros
 consulere quilibet facile poterit.

CAPUT III.

De variis hujus libri editionibus, vriorumque in illum
observationibus, et notis.

ARTICULUS PRIMUS.

De variis hujus libri editionibus.

Primam hujus libri uti, jam diximus, editionem
 debemus clarissimo viro Stephano Baluzio, qui eum
 Parisiis anno 1679, initio tomii secundii suorum Mis-
 cellaneorum, ex solo unico, qui in Coibertina biblio-
 theca asservatur, manuscriptorum codicis publici juris
 fecit. Quia vero textus auctoris in manuscripto hoc
 libro magna scribae latine, uti jam observatum,
 nescientis imperitia saepe saepius corruptus est,
 Baluzius candide et ingenue profitetur, se ea cor-
 rexisse, quorum emendatio facilis et obvia erat:
 sed alia reliquisse intacta, in quibus, sicut ille ait,
 corrigendi audacia non vacabat periculo. Utrum
 autem promissis steterit, ex iis judica, quae de
 omissis quibusdam verbis et aliis annotavimus.

Cum autem prima haec libri singularis, ac tam
 longo a tempore deperdit, editio magno omnium
 applausu excepta fuisset, plures certatim in variis
 Europae partibus illum postea recudi curaverunt.
 Secunda itaque Oxonii prodivit anno 1680. Nos
 autem Paulus Baudrius monitos esse voluit praefati-
 onis, huic editioni praefixae, auctorem fuisse Joan-
 nem Felies Oxoniensem episcopum. In ea autem
 clarissimus illic vir declarat hunc librum male mul-
 ctatum, et lacunis saepe hantem, a se subinde
 fuisse restitutum, partim suis, partim doctissimo-
 rum virorum Asaphensis episcopi, et Isaaci Vossii
 conjecturis.

Tertia deinde hujusce libri editio in eadem urbe
 cum Thome Spark, ad omnium Lactantii operum
 catalogum anno 1684, in vulgus prodit. Sed ab eo in
 praefatione admonemur sive sua sive typographorum
 incuria contigisse; ut edendus hic liber per trien-
 nium sub praelo sudaverit. Eodem autem anno Jo-
 hannes Columbus hunc librum Aboae in Finlandia typis
 Joannis Winter excusum publicavit.

Anno subsequenti hic ipse liber ex Cantabrigia
 typographia cum omnibus Firmiani Lactantii ope-
 ribus iterum publicam emissus est in lucem. Ni-
 hil autem in eo, ibi edito, novi accessit, nisi una
 aut altera adnotatione, ab illo haud dubie pro-

fecta, qui praefuit huic editioni, sed nomen retinuit
 suum.

Postea vero Paulus Baudri librum hunc rursus
 edi curavit Trajecti ad Rhenum anno 1692, cum
 aliorum omnium notis et animadversionibus, quae
 hactenus editae, aut nondum editae, atque ab
 ipso conscriptae, vel ab amicis traditae missaeque
 fuerant.

Denique nos Parisiis anno 1710, novam hujus
 libri editionem ideo adornavimus, ut aequissimis
 satisfaceremus eorum votis, qui optarunt eum ta-
 lem omnino exendi, qualis exaratus est, in unico
 codice, quem nullus praeter Baluzium recognoverat.
 Non immerito enim judicaverunt illius lacunas et
 hiatus tunc posse certius compleri, ac corrupta et
 B obscura loca facilius corrigi et explicari.

Neque alii etiam defuerunt, qui hunc librum,
 in vernaculam linguam conversum, juris voluerint
 esse publici. Maucroixius enim Abbas a sancto
 Hilario, et cathedralis Ecclesiae Remensis cano-
 nicus illum gallice redditum Parisiis anno 1680,
 divulgavit.

Anglicana quoque lingua illum postea interpre-
 tatus est Burnetus, Sarisberiensis episcopus, ac
 paulo post ex hac ipsa interpretatione alius, qui
 noluit nomen suum nobis esse cognitum, alteram
 gallico idiomate composuit, quae typis Francisci
 Halma Ultrajecti anno 1687, vulgata est. Praecipuus
 autem, aut forte non alius hujus Gallici interpretis
 scopus fuit, quam ut perduellionis venenum, a
 C Burneto in sua praefatione Anglis protestantibus obla-
 tum, Gallis propinaret. Nostri autem non est instituti
 heterodoxos hosce duos homines non minus a ve-
 ritate, quam a proposito nostro aberrantes perse-
 qui. Fas enimvero nobis non esse putamus lectores
 in iis retinere, quae ad argumentum nostrum non
 spectant, et quae olim a Domino Dionysio Sammar-
 thano, nunc regiae nostrae Sangermanensis abbatiae
 priore, aliisque doctissimis hominibus satis super-
 que confutata, ac funditus eversa sunt. Et certe
 quis sani capitis homo eos intolerandae prorsus te-
 meritatis non condemnet, qui ausi sunt christianis-
 simum Regem nostrum, propterea quod extortam
 armis civilibus haeresim publice profitendi potesta-
 tem abstulerit, cum Diocletiano, Galerio, Maxi-
 D mino, aliisque componere tyrannis, qui sanctissimos
 christianae fidei ipsomet Christi Domini, et
 discipulorum ejus sanguine, ac mirandis divinisque
 operibus fundatae, defensores crudelissime trucidave-
 runt?

ARTICULUS II.

De variorum in hunc librum notis et observatio-
nibus.

Paucissimi plane sunt libri, in quos tot, pro parva
 mole sua, scriptae sint notae et animadversiones. Ex
 his enim ingens volumen composuit Baudrius, in
 quo eas omnes tam editas, quam necdum editas,
 suis locis adjecit. Ex editis vero aliae cum Ceci-
 lii libro, aliae seorsim typis excusae fuerunt. Qui-

dam etiam in litteris ad amicos datis, alii in libris alia de re compositis, alii peculiari quadam in dissertatione conati sunt obscura quedam hujusce libri loca pro virili parte explicare et interpretari.

Breviores autem notas in hunc librum scripserunt Thomas Spark, Georgius Grævius, Elias Boherellus, Thomas Gale, Petrus Alix, Paulus Colnesius, Vossius, Maucoixius, Burnetus, Antonius Pagi in sua in Baronii Annales critica, ac Dodwellus in Cyprianicis dissertationibus: sed his iste nondum contentus, peculiarem de ripa striga, ab auctore nostro memorata, dissertationem edidit.

Longiores vero conscriptæ sunt a Stephano Baluzio, Gisberto Cuperio, Joanne Columbo, Nicolao Toinardo, Jacobo Tollio, et Paulo Baudrio. Quibusdam porro in litteris Valesius, Diazius, Stephanus Baluzius, et Gisbertus Cuperus nonnulla Cecillii nostri loca emendare aut illustrare tentarunt.

De illarum autem omnium pretio et utilitate ii omnes, in quorum manus devenerint, facile judicabunt. Nihil ergo necesse est ut nostrum, quod vix umquam sine alienius offensione ferri potest, interponamus iudicium. Neminem vero esse putamus, qui non agnoscat quæ quantaque fuerint illorum in locis auctoris nostri obscurioribus explicandis, aut corruptis emendandis eruditio, sagacitas, et ingenium. At nullus etiam difitebitur quasdam ex his notis minoris esse momenti, atque grammaticam longe magis, quam par erat, spectantes; alias vero prolixiores, in quibus earum auctores ab Cecillii proposito longius digrediantur, aut extra aleam penitus excurrentes, aliud omnino agunt, quam quod ad auctoris sui institutum, vel explicationem possit tantillum conducere. Nullus porro audacior fuit Tollio, qui passim auctorem nostrum erroris temere arguit, atque idcirco a Baudrio, tametsi ejusdem sectæ, melioris tamen fidei viro, sæpe ac jure quidem merito vapulat. Eo autem magis improbanda est Tollii temeritas, quo magis ingenue declarat notas suas opera esse tumultuaria, raptim, et asque libris in gratiam bibliopolæ breviter conscripta.

CAPUT IV.

Novæ in hunc librum notæ et animadversiones, ac primum de Christo Domino ejusque discipulis.

ARTICULUS PRIMUS.

Expenduntur ea, quæ Cecilius tradidit de tempore et anno quibus Christus Dominus mortuus est, et utrum illius eadem ac Lactantii ea de re fuerit sententia.

Totus hic liber cum historicus sit, ejus auctor ordinem temporum in eo se sequi haud semel profiteatur (cap. 9). Aliquando tamen, quod et aliis historiarum scriptoribus usu venire solet, ab eo discedit (cap. 9 et 11), sed uno tantum in loco suæ nos admonet digressionis (cap. 17). Nostris itaque in notis insistemus in ipsius vestigiis; ita tamen, ut quæ ille variis in locis de Christianis, et de unoquo-

que imperatore intellectu minus facilia, aut observatione magis digna memoriæ prodidit, hæc simul, nec separatim, ne confusio aliqua oboriatur, pro modulo nostro examinare, enodare, aut confirmare connitamur.

Historiam autem suam Cecilius (cap. 2) a Christi Servatoris nostri morte sic orditur: « Extremis temporibus Tiberii Cæsaris, ut scriptum legimus, Dominus noster Jesus Christus a Judæis cruciatus est, post diem decimum kalendarum Aprilis: » In manuscripto codice, *post diem 10 kal. Apr. duobus Geminis consulibus*. At Firmianus Lactantius in genuinis suis divinarum Institutionum libris paulo aliter dixit (*Lactant., lib. iv div. Inst., cap. 10*): « Herodes fuit sub imperio Tiberii Cæsaris, cujus anno quinto decimo, id est, duobus Geminis consulibus, ante diem septimam kalendarum Aprilium » (in duobus mss. regis antiquioribus, et aliis quibusdam codicibus: *Ante diem 10 kal. April.*) « Judæi Christum cruci affixerunt. » Baluzius vero et alii in partes sese vertunt omnes, ut utrumque hunc locum concilient, et ab uno eodemque auctore scriptum fuisse ostendant.

Certum quidem est ac plane manifestum eundem a Lactantio et Cecilio nostro designari mortis Christi annum sub duobus Geminis, id est, L. Fusio Gemino, et L. Rubellio Gemino consulibus. Sed hæc non singularis fuit Lactantii et Cecillii opinio, verum etiam Tertulliani, ut supra demonstravimus, et aliorum plurium antiquiorum Ecclesie Patrum, sicuti omnes fatentur.

Verum a Lactantio aut locutione, aut opinione prorsus aliena sunt hæc Cecillii verba: *Extremis temporibus Tiberii Cæsaris*. Si enim hæc ille de 22 et amplius annis imperii ejus, et cum Lactantio de anno regni ipsius decimo quinto dixerit, minus recte et contra Lactantii morem loquitur. Tunc enim Tiberius, qui septem aut octo annos postea regnavit, secundam tantum imperii sui partem expleret. Hæc ergo dici non possunt extrema illius tempora. Si vero Cecilius illis verbis annum imperantis Tiberii decimum octavum designet, paulo quidem aptius loquetur, sed ab Lactantii opinione, a nobis alibi explicata, plane recedit.

Præterea eidem Lactantio adversari adhuc videntur subsequencia Cecillii verba: *Post diem decimum kalendas Aprilis*. Lactantius enim scripsit: *Ante diem septimum*, vel juxta quosdam codices a nobis citatos *decimum kalendas Aprilis*. At Baluzius tamen contendit utroque loquendi modo idem significari. Nam Romani, inquit ille, non solebant dicendo post kalendas, eos dies appellare, qui illas subsequebantur, sed qui antecederant. Deinde utroque illo scribendi genere ante et post kalendas unum idemque designari, putat probari posse his Pauli Jurisconsulti verbis: « Anniculus extremo anni die moritur: et consuetudo loquendi id ita esse declarat. Ante diem decimum: Post diem decimum kalendarum. Neque utro enim sermone undecim dies significat.

Vtrum si non omnia salva et integra sint, ut ipse A et 161: *Et diebus quadraginta*, pergit auctor noster, cum eis commoratus est, sive ut in Actibus Apostolorum (cap. 1, 3) legimus: *Præbuit se ipsum vivum post passionem suam in multis argumentis, per dies quadraginta apprensus eis, et loquens de regno Dei.*

Respondet antiquissimus idem Baluzius, si quæ in illis sit difficultas, eam tolli auctoritate Lactantii, qui quo eodemque sensu in divinarum Institutionum libro, et in hoc libro de Moribus persecutorum dixit: *Ante et post diem decimum kalendarum.* Verum jam ostendimus certum omne non esse utrumque posterior liber a Lactantio sit compositus. Neque magis constat utrum in utroque libro, quisquis posterioris auctor sit, verba hæc uno eodemque sensu vera adhibeantur.

Sed hæc, si velis, illa eodem accipi significatu, tunc horum verborum: *Post diem decimum kalendarum*, hæc erit sensus: *Post diem decimum, quem kalenda subsequuntur.* At quis unquam ita locutus est, an Paulus, an aliquis antiquus scriptor? Nobis hæc proferant, et libenter cedimus.

Quamobrem persuasum illud non fuit pluribus, qui malunt veterem libri de Moribus persecutorum librarium erroris, vel imperitiæ accusare, suspicanturque a Cecilio nostro scriptam: *Ante, non vero, post diem decimum kalendarum.* Recte quidem, si id stabilatur codicis alicujus satis firma auctoritate. Sciri enim sæpe potest quid scriptor aliquis dicere debuerit, quid autem reapse scripserit, an bene, aut male, an clare, aut obscure, quis contra unici codicis fidem, sine certe aliorum testimonio, definire audeat?

Denique Cecilius tradidit Christum affixum fuisse C cruci extremis Tiberii Cæsaris temporibus, sicut scriptum legimus. Ubinam, quæso, id legitur scriptum? Num in sacris Novi Testamenti, vel veterum auctorum ecclesiasticorum libris? At in Lucae tantum Evangelio (cap. 24, v. 1, 21), scriptum est plures Judæos, et Christum Dominum quinto decimo imperii Tiberii Cæsaris anno fuisse Jordanis aquis ablutos. Ad hæc autem verba non respexit Cecilius, nisi cum Lactantio, Clemente Alexandrino, et aliis, a nobis abhi evatis, crediderit Christum eodem anno mortuum esse, quo a Joanne baptizatus est. Sed etiamsi ad illa evangelistæ dicta collineaverit, non tamen recte, uti jam diximus, concludi potest Christum mortem obiisse extremis Tiberii temporibus. Porro autem si Cecilius ad Lucae Evangelium quoniam non advertit, quos ille alios laudaverit scriptores, et utrum existent eorum opera, ab aliis libentissime audierimus.

ARTICULUS II.

De us, quæ Cecilius a Christo Domino ad vitam revocato ad suum usque in cælos ascensum, acta fuisse commemorat.

Institutionum de Christo Domino sermonem sic Cecilius prosequitur (cap. 2) *Cum resurrexisset Christus, die post mortem tertio, congregavit discipulos, et cum illis Galilæam, ut ibi, sicut ait Matthæus, quoniam illi viderent (Math., cap. xxviii, 10*

et 161): *Et diebus quadraginta*, pergit auctor noster, cum eis commoratus est, sive ut in Actibus Apostolorum (cap. 1, 3) legimus: *Præbuit se ipsum vivum post passionem suam in multis argumentis, per dies quadraginta apprensus eis, et loquens de regno Dei.*

Tunc autem, ut loquitur Cecilius: *«Aperuit Christus corda eorum, et Scripturas interpretatus est, quæ usque ad id tempus obscuræ atque involutæ fuerant.»* Ipse autem Lactantius (lib. iv Inst., cap. 15): *«Christi, inquit, nativitas et passio patefecit arcana, sicut etiam voces prophetarum, quæ cum per annos mille et quingentos et eo amplius lectæ fuissent a populo Judæorum, nec tamen intellectæ, nisi postquam illas Christus et verbo et operibus interpretatus est.»* Quod si hæc ad completas prophetarum de eodem Christo Domino predicationes referenda esse contendas, non repugnabimus quidem. At certe idem Lactantius postea Cecilius nostri dicta hisce verbis expressius confirmat (ibid., cap. 20): *«Discipulis post mortem Christi, inquit, iterum congregatis Scripturæ sacræ litteras, id est, prophetarum arcana patefecit, quæ antequam pate-retur, perspicere nullo modo poterant, quia ipsum passionemque ejus annuntiabant.»* Scimus quidem quæ temeritate Galilæus in suis notis Lactantium ibi erroris arguere ausus sit. Sed vanos temerarii hominis conatus in nostra de ejusdem Lactantii libris dissertatione repressimus ac coercuimus.

Auctor vero noster institutum sermonem sic prosequitur (Cecil., cap. 2): *Christus ad vitam revocatus, «ordinavit» et instruxit discipulos suos «ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ, disponens Testamenti novi solemnem disciplinam. Quo officio expleto, circumvolvitur eum procella nubis, et subtractum oculis hominum, rapuit in cælum.»* Ita quidem ille, qui quamvis hoc in libro miræ profusus, uti supra notavimus, breviloquentiæ studeat; longior tamen est Lactantio, qui brevius dixit (Lactant., lib. iv Inst., cap. 21): *«Ordinata vero discipulis suis evangelica ac nominis sui prædicatione, circumfudit se repente nubes, eumque sustulit in cælum.»*

Dubium autem esse non potest quin uterque prioribus verbis illud significare voluerit, quod evangelistæ Matthæus et Marcus a Christo, in cælum mox conscensuro, traditum discipulis suis memorant; et Matthæus quidem (Math., cap. xxviii, 19): *Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, docentes eos servare omnia, quæcumque mandavi vobis.* Marcus vero (Marc., cap. xvi, 15): *Euntes in mundum universum, prædicate Evangelium omni creaturæ. Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit.* Hæc est itaque doctrina, ad cujus prædicationem Christus, uti Cecilius aiebat, discipulos suos ordinavit, sive constituit, atque instruxit: vel, sicut loquitur Lactantius, quæ a Christo discipulis suis ordinata et disposita est.

Putant autem nonnulli Cecilium his subsequentibus

verbis (*Cecil., cap. 2*): *Disponens Testamenti novi so-* A
lennem disciplinam, ad ea collineasse, quæ ex Mat-
 thæo et Marco citavimus, ac sacrum designasse
 baptisma, quod primis Ecclesiæ temporibus solebat
 sacro paschæ et pentecostes die solemniter adminis-
 trari. Cur non et ad alia omnia, quæ ad ipsam
 christianæ religionis doctrinam spectabant? Christus
 enimvero, ut ex allatis utriusque evangelistæ verbis
 colligi ur, non solum discipulis præcepit, ut gentes
 omnes solemniter baptismo tingerent, sed etiam ut
 prædicarent Evangelium; tunclosque docerent ea
 serbare, quæcumque ipsis prius mandaverat. Et
 hunc esse Cecilii sensum confici haud obscure pos-
 test iis, quæ de iisdem Christi discipulis ibidem ad-
 jecit: *Dispersi sunt per omnem terram ad Evangelium* B
prædicandum, sicut illis Magister Dominus impera-
verat.

Denique quidam arbitrantur a Cecilio dictum paulo
 liberius: *Circumvolvit eum procella nubis.* A sacro
 etenim, inquit, Lucæ textu non erat recedendum,
 ubi legitur: *νεφέλη ὑπέλασεν αὐτόν, nubes suscepit*
(Act. Apost. cap. 1, 9); et apud Marcum *ὑπέλασθη,*
assumptus est (Marc. cap. xvi, 19); atque apud Lu-
 cam *ἀνεφέρετο, ferebatur (Luc. cap. xxiv, 51)*. Quæ
 loquendi ratio, ut aiunt, procellam penitus exclu-
 dit. Quamobrem melius Cyprianus (*Cyprian. de ido-*
lor. Vanitat., sub. fin.): *In cælum, inquit, circumfusa*
nube sublatus est. Et Lactantius paulo ante citatus
(Lactan. lib. iv Institut., cap. 21): *Circumfudit se*
repente nubes, eumque in cælum sustulit. Verum quia
 sacri scriptores non omnino aperte dixerunt quo-
 modo Christus nube sublatus in cælum fuerit, an
 placide et lente, an velociter et quodam cum im-
 petu, id Cecilius suis verbis explicare voluit. Utrum
 autem, et quantum hac interpretatione ab vero
 evangelistarum sensu recesserit, ab eis demonstan-
 dum est, qui tam audacter illum redarguunt.

At rursus ille ab Toynardo corripitur, quod ibi-
 dem paulo injuriosus scripserit ab undecim Christi
 discipulis assumptos in locum Judæ Matthiam, et
 Paulum. Nant prior in Actibus Apostolorum sorte
 electus traditur (*Act. Apost. cap. 1, 25 et seqq.; cap.*
ix, 15 et seqq.; cap. xiii, 2), et posterior a Christo
 selectus. Verum auctor noster ita brevitatis causa
 locutus, non aliud significare videtur, nisi Mat-
 thiam et Paulum suo quemque tempore ab aliis
 apostolis post funestam Judæ proditoris mortem,
 ad Apostolicam dignitatem aggregatos. Sed nemo
 haud dubie diffitebitur illum, sicut brevius, ita ob-
 scurifus loqui. Enimvero Paulus tam a Matthia, quam
 ab aliis undecim Apostolis, in sacrum eorum colle-
 gium cooptatus est.

ARTICULUS III.

Utrum Cecilius recte dixerit Evangelium Christi,
ineunte Neronis, sive Decii imperio, per omnes orbis
terræ partes fuisse disseminatum.

Postquam Christus in cælum conscendit, discipuli
 ejus, inquit Cecilius (*cap. 2*), *dispersi sunt per omnem*

terram, ut prædicarent Evangelium, quemadmodum
 idem ipsemet Christus, uti diximus, præceperat. Per
 annos autem viginti quinque, ab Christi videlicet in
 cælos ascensu, usque ad Neroniani imperii princi-
 pium *per omnes provincias et civitates*, vel sicut scrip-
 sit Lactantius (*Lactant. lib. iv Inst., cap. 21*), a nobis
 supra citatus, *ubique fundamenta Ecclesiæ poste-*
runt. At facta fuisse ab apostolis ecclesiarum funda-
 menta nemo est qui nesciat, utraque non fateatur.

Verum rogabit aliquis quid sibi voluerit Cecilius,
 cum ibi tam affirmative pronuntiat apostolos initio
 Neroniani Imperii Evangelium disseminasse per to-
 tam terram, et christianæ Ecclesiæ per omnes præ-
 vincias ac civitates jecisse fundamenta? Nunquid per
 omnem omnino terram, et divinos etiam remotissi-
 mos illius recessus? Minime quidem, nec ea Cecilii
 verba ita ad vivum resecauda sunt. Nam ille postea
 non minus aperte asseverat ab ipsa Domitiani, qui
 longo post Neronem tempore regnavit, necæ usque
 ad Deciani Imperii primordia, extitisse bonos impe-
 ratores Romanos, sub quorum imperio Ecclesiæ in
 Orientem et Occidentem sic propagata est (*Cecil.*
cap. 3): *Ut jam nullus esset terrarum angulus tam re-*
motus, quo non religio Dei penetrasset, nulla denique
natio, tam feris moribus vitens; ut non suscepto Dei
cultu, ad justitiæ opera mitesceret. Neronis ergo tem-
 pore christiana religio in illos omnes locos nondum
 penetraverat.

Sed insurgunt aliqui, et hæc etiam posteriora Ce-
 cilii verba plane penitusque falsa esse contendunt.
 C Nesciebat enim, inquit, Americam esse partem
 terræ partem, ac tam ille, quam Lactantius, sicut
 alibi observavimus, antipodas negaverunt. Quomodo
 ergo, nisi *σπερβολικῶς* asserere poterat nullum,
 Decio imperante, tam remotum esse terrarum angu-
 lum, in quo christiana religio disseminata non fue-
 rit? At miramur sane hæc ab eruditis viris serio
 nobis objici. Nam quicumque ex antiquis Ecclesiæ
 Patribus antipodas esse insciabantur, et quibus Ame-
 rica incomperta erat, cum scriptis tradiderunt chris-
 tianam religionem fuisse ubique terrarum propaga-
 tam, non alias terræ partes designarunt, nisi eas
 quas credebant ab hominibus habitari.

Nec potiori procul dubio jure nobis objici potest
 Origenes (*Origen. Homil. 29, in Matth.*), qui aticubi
 D testificatur a pluribus non solum barbaris, sed aliis
 etiam gentibus nullum ad sua usque tempora audi-
 tum fuisse christianitatis verbum. Nam Eusebius (*Euseb.*
lib. iii histor. Eccles., cap. 1) ex alio illius libro
 demonstrat apostolos, discipulosque Christi per uni-
 versum mundum fuisse dispersos; ut illius Evange-
 lium omnibus hominibus annuntiarent.

At quantumvis, arguet aliquis, dubia videatur
 Origenis ea de re opinio, Augustinus (*Augustin. epist.*
 199) tamen Hesychio objicienti mundum sua ætate
 Evangelio fuisse repletum, haud dubitanter respon-
 dit innumerabiles, ut ipse certo certius compererat
 esse in Africa gentes, quibus Evangelium Christi
 nondum prædicatum fuerat. Quamobrem quod ab

apostolis dictum fuit (*Act. cap. 1, 8*) : *Eritis mihi testis baptis in extremam terræ*, id ille putat non ipsis tantummodo promissum, sed universæ Ecclesiæ, quæ usque in consummationem sæculi futura est. Ea leguntur Pauli verba (*Epist. ad Roman., cap. 1, 18*), ex psalmographo desumpta : *In omnem terram exiit sonus eorum, et in fines orbis terræ verba eorum*, sic intelligenda esse censet; ut quamvis præteriti sint temporis; his tamen, sicut similibus aliis prophetarum locutionibus, futurum denotetur.

At non desierant etiam, qui existimaverint Evangelium ipsa Cæciliæ ætate, atque etiam antea, in omnibus terræ partibus fuisse disseminatum. Quid enim, amabo te, clarius et evidentius his Tertulliani verbis (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. 7*) : « In quem alium universæ gentes crediderunt, nisi in Christum, qui jam venit? Cui enim et aliæ gentes crediderunt, Partii, Medi, Elamitæ, et qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam, Phrygiam, Cappadociam, et incolentes Pontum, et Asiam, et Pamphiliam, immorantes Ægyptum, et regionem Africæ, quæ est trans Cyrenem, inhabitantes; Romani et incolæ, tunc et in Hierusalem Judæi, et cæteræ gentes; ut jam Getulorum varietatis, et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes, et Britanniarum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarmatarum, et Dacorum, et Germanorum, et Seytharum, et abitarum multarum gentium, et provinciarum, et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare nimis possumus; in quibus omnibus locis Christi nomen, qui jam venit, regnat... in quibus omnibus locis populus nominis Christi inhabitat. » Et paulo post : « Christi regnum et nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus supra enumeratis colitur, ubique regnat, ubique adoratur, omnibus ubique tribuitur æqualiter. » Non minus perspicue, etsi paulo brevius a Lactantio (*Lactant. lib. iv Inst., cap. 26*) litteris mandatum legimus : *Nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui passio ejus, Christi, aut sublimitas majestatis ignota sit. Alibi vero : Ab ortu, inquit (Idem lib. v, cap. 25), solis usque ad occasum, lex divina suscepta est, et omnis sexus, omnis ætas et gens, et regio unitis ac paribus animis Deo serviunt. Sed plura de hoc scripore, et quomodo inde ad asserendam certitudinem religionis veritatem argumentetur, plinius sub loco ostendimus.*

Huc accedat etiam Eusebius (*Euseb. lib. iv Histor. Eccles., cap. 7*), qui diserte attestatur, Hadriano imperante, Ecclesiam floruisse per universum orbem, carissimum instar siderum, ac per omnes nationes regnasse veram in Christum Dominum fidem.

Quid vero, quod Chrysostomus de eodem Christi Evangelio ubique propagato, interpretatur hæc Pauli ad Colossenses (*cap. 1, 25*) verba : *Quod prædicatum est in universa terra. Ibi enim ille animadvertit ab Apostolo scriptum non esse, quod prædicatur, sed quod prædicatum est. Neque porro is ipse solus, sed etiam tam antiqui, quam recentiores, existimant verba*

Apostoli eo proprio et naturali intelligenda esse sensu. Neque tamen dissimulabimus visum pluribus aliis quamdam esse in illis hyperbolen, sive potius synecdochen, qua pars maxima pro toto accipitur. Sed negari etiam non potest Cæcilio nostro non defuisse opinionis suæ patronos et adstipulatores, qui persuasum utique habuerunt christianam religionem tempore Decii imperatoris per omnes dispersam fuisse orbis terræ partes. Sed hoc loquendi modo, eas tantum comprehenderunt, quas ab hominibus, uti diximus, revera incoli arbitrabantur.

ARTICULUS IV.

Quid Cæcilius senserit de Petri Romam adventu, de tempore, quo eadem in urbe supremum pontificatum tenuit, de miraculis ibidem ab illo editis, ejusque et Pauli Apostoli interitu.

Jam a nobis demonstratum est vix quidquam in tota Ecclesiastica historia certius stabilitum reperiri, quam ipse, qui a Cæcilio nostro recte asseritur, Petri Romam in urbem adventus. Mirum itaque inveniri adhuc aliquem, qui cum illum penitus negare non ausus sit, nunc asserat quemdam adhuc esse de eo dubitandi locum. Quibusnam enim, obsecro te, dubitandi locus esse potest? Non aliis profecto hominibus, quam iis, qui invicta penitus obstinatione excæcati, certissimæ veterum, et recentiorum Scriptorum, atque ipsorummet etiam, ut alibi ostendimus, novis heterodoxorum sectis pertinaciter addictorum, auctoritati cedere numquam voluerunt.

Contra vero plures, ac potissimum iidem heterodoxi homines, ambabus ulnis illud exceperunt, quod Cæcilius noster ibidem adjecit : *Cum jam Nero imperaret, Petrus Romam advenit. Ab inveterato enim, aiunt illi, de Romano Petri per 25 annos pontificatu errore his tandem aliquando verbis liberamur. Sed hæc vetus sententiæ, quam nunc errorem appellant, paulo enodatis exponenda est.*

Testatur autem Eusebius (*Euseb. lib. ii Eccles. Histor., cap. 13*) facit Petrum Claudii Augusti temporibus Romam venisse, ut Simonem Magum expugnet. Hieronymus vero scribit (*Hieronym. Catal. Script. Eccles. cap. 1*) id contigisse secundo ejusdem imperatoris anno, Christi autem 43 (*Euseb. Chron. ad ann., 43*), vel sicut aliis placet, 42, aut 44, atque ibi Petrum per viginti quinque annos sacerdotalem tenuisse cathedram. Neque tamen opinantur apostolorum principem per totum illud tempus Romæ mansisse; sed eum postea rediisse Hierosolimam, atque inde anno Christi 68, aut 69, Romam reversum, ubi cum Paulo apostolo Neronis jussu occisus fuit.

At plura ab eruditis observata sunt, quæ contra hanc opinionem repugnare et resistere videntur. Anno quippe Christi 44, uti Eusebius innuit (*Euseb. lib. ii Hist. Eccles., cap. 10*), Herodes Agrippa, paulo antequam ex hac vita migraret, Petrum apostolum, quemadmodum in Actis Apostolorum legimus (*Act. cap. xii, 4*), misit in carcerem. Eodem quoque anno, uti in Eusebiano chronico legitur (*Euseb. Chron. ad*

ann. 45), oborta est famēs, ab Agabo in Apostolorum quoque Actibus prædicta (*Act. cap. xi, 28*), eaque post ejusdem Herodis obitum, sicuti ex Josepho colligere est (*Josephi lib. xix Antiq. Judaic., cap. 7, et lib. xx, c. 5*), adhuc perseverabat. Atqui tunc Paulus, sicuti adhuc ex Actibus Apostolorum colligitur (*Act. c. n, 50; et cap. xii, 25*) eleemosynas, a discipulis collectas, Hierosolymam attulit. Præterea idem Josephus hanc famem et Herodis mortem anno 4 Claudii Augusti contigisse testificatur. Denique Apollonius apud Eusebium (*Euseb. lib. ii Hist. Eccles., cap. 18*) ex veterum traditione retulit Christum Apostolis suis præcepisse, ne intra duodecim post suum in cætos ascensum annos Hierosolymis excederent. Verum alii ab omnibus hisce difficultatibus sese expedivisse opinantur variis Petri Hierosolyma Romam, et Roma Hierosolymam designatis itineribus.

At recentiores quidam sicuti et liber Cecilii nostri divulgatus est, illius testimonium Hieronymi aliorumque omnium auctoritati præponi voluerant, palamque asseveraverunt tam fictitia esse illa Petri ante Neronis imperium itinera, quam parum verisimilis est illius per annos viginti quinque Romanus pontificatus. Neque tamen id putant quidquam officere Romanæ Ecclesiæ primatui, qui non certo quodam numero annorum, quibus eidem Ecclesiæ Petrus præfuit, sed fundata ibi Episcopali sede, ac fuso sanguine suo confirmata, institutum, stabilitusque est. Quapropter Papebrœchius palam aperteque docuit (*Papebr. Conat. Chron. hist.*) quinquagesimo tantum Christi anno, et Claudii imperatoris decimo collocatam a Petro Romani et summi pontifici cathedram. Sed hoc ille aliunde, quam Cecilii nostri auctoritate probare conatur.

Utrum vero is ipse auctor noster secundæ hanc opinioni, quæ Romano Petri apostoli per 25 annos pontificatui adversatur, reipsa faveat, jam si lubet, examinemus. Primum itaque asserit apostolos, ab ipso Christi in cætos ascensu usque ad Neroniani imperii principium, in varias provincias per viginti quinque annorum spatium dispersos, Ecclesiæ posuisse fundamenta. Secundo Petrum advenisse Romam, cum jam ibi Nero imperaret. At ibi ille non dixit an tum primum, nec antea unquam illuc venerit. Cum autem passim ubique, atque hoc potissimum loco, summi brevitati studeat, nullus dubitandi locus esse videtur, quin Petrum alii apostolis annumeret, qui diversis in provinciis Evangelium prædicarent. Atqui si id subaudi voluit, cur non aliquid etiam ab eodem Petro peregrinante habitum antea in urbem Romam iter? Nonne dici potest priorem illius hanc in urbem accessum idcirco ab Cecilio prætermitti; quia necem jussu Neronis illi illatam, ac quas, tantum ob scelus, nefarius ille imperator pœnas luerit, annuntiare properabat? Cæterum tamen si apertissime dixisset Petrum semel tantum, nec ante Neronis imperium Romam adventasse, numquid illius testimonium, si solus ille, nec verus sit Lactantius, Eusebii, Hieronymi, et aliorum veterum scripto-

rum auctoritati tanta acclamatione anteponi debuit?

Cæterum quam vera certaque est Petri in urbe Roma commoratio, tam ratum fixumque illud esse debet, quod Cecilius noster addidit (*Cecil. cap. 2*) quædam divina virtute ab eo edita fuisse miracula. Sed hæc ille, nec plura de hisce Petri miraculis verba fecit. At nonnulli suis in hunc locum longioribus notis inquirunt an Cecilius de veris, aut fictitiis quibusdam Petri miraculis loquatur. Quodnam ergo insanabile notas scribendi cacœthes adeo transversas egit horum animos? Nonne Cecilius ibidem decernit de his miraculis se loqui, quæ Petrus *dedit sibi ab eo, id est, Deo, potestate faciebat?* Nonne ea miracula aperte designat, quibus Petrus *convertit multos ad justitiam. Deoque templum fidele ac stabile collocavit, id est, Romanam Ecclesiam, his collectam hominibus, quos in christianam religionem converterat?* Quis autem in dubium unquam vocare potuit utrum vera sint ea miracula, quæ divina potestate fiunt, et quibus multi convertuntur ad justitiam? Numquid Christi Ecclesia potest aliis miraculis, nisi veris, et divina virtute editis, fundari, ac stabiliri?

Denique Nero, pergit Cecilius (*cap. 2, Petrum cruci affixit, et Paulum interfecit*). Baudrius autem ibi ante verbum *interfecit* in textu additum vellet *gladio*, idque variis rationibus probare nititur. Sed hujusmodi additamenta sine codicis alicujus auctoritate fieri non debent. Origenes enim apud Eusebium (*Euseb. lib. iii Hist. Eccles., cap. 1*), simpliciter quoque de Paulo dixit: *ὁ τῆ βίβλη ἐπὶ Νέρωνος μαρτυροῦντος, ῥωμαῖοῦ sub Nerone martyrio, perfunctus est*. Prius tamen Petrum cruci ibidem affixum fuisse dixerat (*Idem lib. ii, cap. 25*). At porro eum crucis supplicio et Paulum gladio necatos idem Eusebius, Tertullianus (*Tertul. lib. de Præscrip., cap. 36: Apologet. cap. 5; et Scorp. cap. 15*), alique complures haud obscure testificati sunt.

CAPUT V.

Examinantur ea quæ Cecilius de christianorum moribus, et quibusdam eorum dogmatibus tradidit.

ARTICULUS PRIMUS.

Quantum christiani, ab illis, quæ gentilibus diis immolata erant, abhorrent; atrum Maximinus Imperator omnium primus jusserit cibos venales diis anteu libari quam mensis apponerentur, et de nobilissimo mariare, qui vivus ob conscissum Diocletiani edictum exustus est.

Christianis nihil antiquius magisque cordi fuit, quam ut susceptæ veræ religionis suæ præcepta summo studio observarent. Quamobrem maxime cavenda ne ille genus hominum, vel per una idololatricæ umbra contaminarentur. Nos eduxero Cecilius (*Cecil., cap. 14*), admonet cum Galerii imperatoris mater dapibus, id est, esis falso alicui deo sacrificatis, quotidie epularetur, tum christianos, his omnino abstinentes, instituisse *jejuniis et orationibus*. Noverant enim apostolico divinoque mandato, de quo nos alibi, omnibus idolothytis, sive iis, quæ falso alicui deo immolata erant, sibi plane penitusque interdicti.

Itaque Maximinus ut eos ad perfringendam hanc legem compelleret, ac plerimi aut bis inquinarentur belandis lapibus, aut fame evocarentur: *Primus invenit, Cecili* hæc verba sunt (*Cecil. cap. 37*), *et adhibita omnia, quibus vesceretur, non a coquis, sed a sacerdotibus ad aras immolarentur, nihilque prorsus mensæ apponeretur, nisi aut delibatum, aut sacrificatum, aut per ipsum mero; ut quisvis ad cenam vocatus esset, immolatus videri, atque impurus exiret.* Ita in manuscripto codice Calbartino, nihilque ibi, quidquid aliqui dixerint, redandat, aut supervacuum est. Quid autem delibatum, perfrustumque mero appelletur, nos alibi explicavimus.

Rebim autem aliquibus videtur utrum Cecilius recte discreti illud a Maxima omnino primo constitutum, ac de quibuslibet generatim intelligendus sit animalibus aut de his tantum, quæ ejusdem Maximi mensæ apponerantur. Nam Eusebii narrat (*Euseb. de Martyrib. Palest. cap. 9*), illum publico edicto imperasse: ut cuncti tam viri quam mulieres, tam servi quam liberi cogentur immolatis hostiarum carnibus vesci, cuncta venilia fustari sacrificiorum libatione, atque ante publicas balneas, quasi in insidiis, a hostiarum custodes, qui lavantes illic homines exantibus sacrificiis polluerent. Veruntamen arbitrantur nonnulli ex quibusdam martyrum actis colligi posse illud antea a Decio fuisse imperatum. Quocirca sensum hunc Cecili esse putant: Maximinum omnium primum invenisse, sive præcepisse, ut Palatini tantum, non vero ceteri omnes ea duntaxat animalium carne, neque in eis vescerentur, quæ diis prius immolatione fuissent. Et certe ea tendere videntur hæc Cecili verba: *Animalia omnia quibus vesceretur, nimirum ipse Maximinus cum his, qui mensæ ejus accumbere consueverant.* Veruntamen quia subjungit: *Nihilque prorsus mensæ apponeretur, generalis forsitan videbitur hic loquendi modus, et omnium mensas complecti.* Sed ibi post nomen *mensæ*, si subaudiendum est *ave*, Cecili verba de his intelligenda sunt, qui in Maximini palatio vescantur, quotidianique ejus epulis accumbebant. Nos tamen veremur ne magis subtilis, quam vera sit hæc exceptio. Si Decius enim prius jussisset nihil nisi diis delibatum mensis apponi, tam suam procul dubio quam aliorum mensas hoc edicto complectebatur. Quo autem immanior furus, et Maximi, cæterorumque tyrannorum feritas, eo certe major erat christianorum in fame aliisque horrendis cruciatibus invicto plane animo tolerantis constantia et fortitudo. Quid vero ea timuissent, qui solebant pro Christi fide mortem ultro lubenterque obire?

Quamvis autem illud ex his, quæ in superioribus dissertationibus sæpe observavimus, et inferius observanda sunt, evidentissime demonstretur; prætermittere tamen non possumus memoratum ab auctore nostro exemplum nobilissimæ ejusdem martyris, qui Diocletiani et Galerii adversus christianos edictum, publico in loco appensum, « etsi non recte » ait Cecilius « magno tamen animo diripuit, et conscidit.

A Cum irridens diceret victorias Gothorum et Sarmatarum præpositas: statimque productus, non modo extortus, sed etiam legitime coactus, cum admirabili patientia postremo exustus est. » Eadem vero historia sic ab Eusebio (*Euseb. lib. viii Histor., cap. 5*), etiam descripta fuit: « Primum quidem simul ac edictum contra Ecclesias propositum est Nicomedia, vir quidam minime obscurus, sed secularium honorum prærogativa in primis conspicuus, zelo quodam divino commotus, et ardore fidei incitatus, edictum illud, Diocletiani et Galerii, in publica et illustri vobis loco affixum detraxit, et tanquam impium et sceleratum manibus suis discerpit: idque duobus Imperatoribus, in eadem urbe commorantibus, quorum alter senior, Augustus, Diocletianus primum inter omnes imperii gradum, alter vero, Galerius, quantum obtinebat. Hic igitur cum primus omnium in ea civitate hujusmodi facinore incloruisse, statim ea supplicia perpeusus, quæ post tantam audaciam ei infligenda esse credibile erat, lætitiâ, ac tranquillitatem animi usque ad ultimum spiritum conservavit. » Atque ita Valerius latina fecit græca Eusebii verba, quæ quidem satis dilucide explicata, et omnibus obvia, hic transcribere tam longum quam inutile foret.

Vides autem longiorem sane, sed clariorem esse Eusebii, quam Cecili nostri narrationem. Enimvero intellectu facile non est quid ipse Cecilius his verbis significat consensum esse a martyre edictum: *Cum illud diceret victorias Gothorum et Sarmatarum præpositas.* Quapropter obscurum hujusce locum varii diverso plane modo interpretantur. Aliqui enim putant ibi derideri usurpata ab imperatoribus Gothicorum et Sarmaticorum nomina: alii vanam de illorum in Gothos et Sarmatas victoriis ostentationem; alii parem eorum barbariem, ac devictorum ab ipsis Gothicorum, et Sarmatarum; alii denique aliquid majus graviusque in textu Cecili latere, quod sine alio codice manuscripto divinari nequeat. Nonne autem dici posset memoratum martyrem hæc amara irrisione palam exprobrasse decretum illud tam crudele non esse revera Romanorum piorumque Imperatorum edictum, sed scriptum aliquod, quo cruentæ, et sanguinolentæ quædam Gothorum et Sarmatarum, vel fictæ et imaginariæ Romanorum de profligatis a se Gothicis et Sarmatis victoriæ proponebantur?

D Cæterum cum ironia sit, tanti haud dubie non est momenti scire quid auctor noster ea significare voluerit, quam hæc duo illius de eodem martyre verba, *legitime coactus.* Varia autem tormentorum genera recenset, quibus sanctissimus hic martyr discruciatu est. In judicium enim vero productus, primumque extortus, id est, de hoc facto, quod tamen non negabat, questionem magnis cruciatibus habuit. Sic quippe infra Cecilius dixit: *Extorti parentes, et mariti, ut filias, ut conjuges, ut apes suas proderent.* Seneca vero (*Senec. epist. 66*): *Per longam nervorum contradictionem extortus mirratum.* Secundo martyr *legitime coctus* dicitur, hoc est, inquit gallicus hujus libri interpres, craticulæ impositus, quod alii raiciunt. Sed

Prudentius (*Prudent., hymn. de S. Laurent, vers. A 409, et seq.*) de divo Laurentio craticulæ imposito hæc cecinit :

Præfectus inverti jubet :
Tunc ille : Coctum est, devora,
Et experimentum cape
Sit crudum an assum suavis

Verum dici tamen potest non omne quod coctum est, craticulæ fuisse impositum. Aliqui vero existimant hæc verba, *legitime coctus*, idem sonare ac secundum latas ab Imperatoribus leges *coctus*, id est, combustus. Et certe adverbium *legitime* apud jurisconsultos significat id, quod ratione legum observatur, vel *ordinarie* fit. Eo enim sensu dicuntur legitimi gladiatores et feriæ legitimæ. Verum quia hic martyr initio persecutionis a Diocletiano excitatæ necatus fuisse traditur, probandum utique erat datam tunc esse legem, qua christiani lento igne cremarentur. Noster siquidem Cecilius (*Cecil. cap. 21*), hanc a Galerio postea latam memorat. Quis autem antea potuit præfato sensu recte scribere martyr em *data* a solo tantum quodam iudice sententiâ coctum *legitime*? Quamobrem quidam legendum suspicantur *lentissime*, sed contra manuscripti codicis fidem. Donec igitur alius emendatio inveniat, expende, quæso, an una, et quæ ex his duabus interpretationibus tibi magis arrideat. Quidquid autem pronuntiatur, Cecilius hæc longe clarius de illo invictissimo martyre dixit : *Cum admirabili patientia postremo exustus est.*

Quis porro fuerit illustrissimus ille christianus athleta si roges, tibi respondebimus nihil de eo certius suppetere, quam quod ex Cecilio nostro et Eusebio retulimus. At Eusebius diserte asserit hunc virum fuisse sæcularium honorum prærogativa in primis conspicuum. Sed ibi a doctissimo Baluzio erroris arguitur. Cur ergo? Quia tunc, inquit Baluzius, Nicomediæ commemorabatur Firmianus Lactantius, hujus libri, de quo agimus, auctor. Martyris igitur nomen ignorare non poterat. At reipublice christianæ infererat, ut illud omnibus patefaceret, si tantis honorum prærogativis fuisset conspicuus. Sed paucis morabor te, vir eruditissime. Nobis, obsecro, edissere utrum Lactantio, quem nunc tibi hujus libri auctorem esse dabimus, minus fas fuerit hujus martyris nomen reticere ob sæculares dignitates, quam propter tam insigne martyrium? Firmianus, inquis, Lactantius ignoravit illius nomen; quia homo erat obscurus. Sed illud, inquit, ignorare non potuit; quia celeberrimus fuit martyr, qui in urbe, ubi imperatores, et ipse Lactantius, uti ais, debebant, tam gloriosa non ipsi soli, sed christianis omnibus, morte vitam finivit. Reipublicæ ergo christianæ multum intererat ut Lactantius invictissimi illius martyris, quamvis alias obscurissimi hominis, nomen cæteris omnibus tam christianis, quam gentilibus manifestum faceret; ut confunderentur hi, et illi, ad religionis suæ defensionem magis accenderentur. At Eusebius forsitan et Cecilius ejus nomen prætermiserunt, quia tunc omnibus satis erat compertum.

In antiquis autem martyrologiis, ab nono sæculo scriptis, hunc martyrem Johannem nemine appellatum legimus. Sed certa plane non est illorum fides, atque in eis citatur Rufinus (*Rufin. lib. viii Histor. Eccles. cap. 5*) qui in sua Eusebianæ historiæ interpretatione nullius nomen indicavit. Nec certior est Papebrochii opinio, qui arbitratur hunc esse Georgium, celeberrimum martyrem. Quibusdam enimvero dumtaxat conjecturis illam confirmare nititur, quæ alii levioris videntur momenti, atque ad eam probandam minime sufficient. Satis est igitur ingenue fateri tam incognitum esse hujus martyris nomen, quam gloriosum fuit illius pro Christi fide certamen, et illustris victoria.

ARTICULUS II.

B De summa christianorum potestate in demones, quos in sacrificiis, a Diocletiano factis, signo crucis Dominicæ fugaverunt, ac utrum, et quomodo fas eis fuerit his ethnicorum sacrificiis interesse.

Maxima sane erat christianorum in demones potestas, mirumque in eos exercebant imperium. Ab illis etenim solo crucis signo fugabantur. Nosse autem admirationis dignum profecto tantæ potestatis exemplum nobis Cecilius (*Cecil. cap. 10*) suppeditat. Cum Diocletianus, inquit, in partibus Orientis, Nicomediæ videlicet, immolabat perudes, tum quidam ministrorum, scientes Dominum, cum assisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum, quo facto, fugatis demones, sacra turbata sunt. Trepidabant aruspices, nec solitas in exis notas videbant, et quasi non litassent, sæpius immolabant. Verum identidem mactatæ hostiæ nihil ostendebant, donec magister ille aruspicum Tugis, seu suspicione, seu visu, ait idecirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines interessent. Alia vero in dissertatione ostendimus eadem a Lactantio in generis divinarum Institutionum libris memoriæ mandari.

Quod autem aliqui argumentum inde erui posse putant, quo hic *de Mortibus persecutorum* lib. *ix* eadem asseratur Lactantio, illud aliis non magni ponderis videbitur. Hæc namque historia satis celebris, et ubique divulgata fuit: ut ab diversis ejusdem ætatis scriptoribus memoriæ traderetur. Deinde vero

D Lactantius (*Lactant. lib. iv Instit., cap. 27*) non eodem plane modo eam descripsit, atque Cecilius. Neque etiam ille, quemadmodum hic auctor noster, dixit et sæpius et frustra repetitis ab ethnicis sacerdotibus peccudum immolationes.

Denique longe obscurior videtur Cecilius quam Lactantii narratio. Enimvero hunc Cecilius loquitur in modum: *Quidam ministrorum, scientes Dominum, cum assisterent.* Sed quinam, obsecro te, sunt illi ministri, an Christi, vel Diocletiani, aut sacrificiorum? Totidem enim modis ambigua illa verba possunt utique explicari. At eam obscuritatem plane sustulit Lactantius, cum scripsit. *Quidam ministrorum nostrorum.* Forte tamen Cecilius in Lactantii textu legerat.

quod in duobus illius manuscriptis regis antiquioribus seriptum est : *Quidam ministrorum e cultoribus Dei*, itaque his verbis expressit, *scientes Dominum*. Sed quamquam res ita sit, numquid ideo sic loqui debebat; ut vix ab ullo intelligi posset?

Verum alia inde suboritur difficultas : quomodo christiani, et quod gravius est, christianorum ministri, ausi fuerint ethnicorum sacrificiis interesse. Sed illius podum his Tertullianus (*Tertull. lib. de Idolol., cap. 16*) solvit verbis, quæ prius corrupta, sic ex manuscripto codice Agobardi a Rigaltio emendata sunt : « His (nuptiis) accommodantur sacrificia. Sim vocatus, nec adsacrificii (id est, sacrificio associati) sit titulus officii, et opera meæ expunctio (hoc est, persolutio), quantum sibi libet. Utinam quantum soli quidem; nec videre possemus, quæ facere nobis nefas est. Sed quoniam ita Malus circumdedit sæcuram idololatria, licebit adesse in quibusdam, quæ nos homini, non idolo officiosos habent. Plane ad sacerdotium, et sacrificium vocatus, non ibo; proprium enim idoli officium est : sed neque consilio, neque sumptu, aliave opera in ejusmodi fungar. Si propter sacrificium vocatus assistam, ero particeps idololatriæ; si me alia causa conjungit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificii. » Docet itaque Tertullianus optandum sane ut nullus christianus adsit gentilium sacrificiis, quæ quidem umquam facere fas ipsi non erat. Sed quia christiani, cum gentilibus permixti, illos sua propter officia, aut servitatem ad deorum templa et sacrificia sequi cogebantur, tum iis adesse licebat, si ad sacrificium minime vocati, debita quibusdam officia, non idolo, sed homini tantum, verbi gratia, domino suo persolverent. Tunc quippe non participes erant sacrificii, sed dumtaxat spectatores. Quamobrem alio ille in libro docet (*Idem lib. de Spectac. cap. 9*) nullam de locis esse præscriptionem : « Nam templa, inquit, ipsa sine periculo disciplinæ adire servus potest, urgente causa simplici dumtaxat, quæ non pertinet ad proprium ejus loci negotium, vel officium. » Verum hæc procul dubio indulgentia videbatur urgentem propter necessitatem infirmioribus concessa, quam alii fortiores magno animo respuebant.

Christiani vero, qui Diocletianum diis suis sacrificantem comitabantur, *hi imposuerunt frontibus suis immortale crucis Christi signum*. Lactantius quoque illud similiter appellat signum immortale (*Lactant. lib. iv Inst., cap. 27*) quo tanquam muro inexpugnabili christiani frontem suam muniebant. De antiquissimo autem christianorum more signum crucis frontibus imponendi, et de admirabili illius ad fugandos demones potentia, nos in alia nostra de genibus Lactantii libri dissertatione disputavimus.

Illud porro crucis signum tam a Cecilio nostro, quam a Lactantio ideo immortale vocatur; non solum quia daemones est inexpugnabile, et ab iis vinci numquam potuit, sed etiam quia, ut ait Lactantius, (*lib. iv Inst., cap. 26*) *saluti est omnibus, qui signum sanguinis, id est, crucis, qua sanguinem fudit, in sua*

A fronte conscripserint. Audisne cur ille crucis signum immortale vocet, et unde insuperabilem ejus virtutem repetat, ex ipso videlicet Christi sanguine, quem ei affixus, pro hominum salute effudit? Quis autem nisi heterodoxus homo, falsis secte suæ erroribus plane circumventus, negare potest sanam omnino et veram esse hanc doctrinam?

ARTICULUS III.

De crucis Dominicæ signo, quod Constantino Magno apparuit, et cujus virtute insignem de Maxentio reportavit victoriam, ubi et de sacris imaginibus.

Crucis signum a Cecilio non modo *immortale* appellatur, sed etiam *cæleste*, cujus tanta est virtus; ut exercitus Constantini Magni eo armatus, insignem de Maxentio tyranno victoriam mirandum in modum retulerit. Quale autem illud crucis signum, quomodo, et quo jubente, expressum fuerit, his paucis verbis exposuit Cecilius (*Cecil. cap. 44*): « Commonitus est in quiete Constantinus, ut cæleste signum Dei notaret in scutis, atque ita prælium committeret. Fecit ut jussus est, et transversa X littera summo capite circumflexo Christo in scutis notat. » Itaque ille paulo, uti assolet, brevius et obscurius. Sed id Eusebius (*Euseb. lib. de Vita Constant., cap. 28 et 29, pag. 422*) longe clarius huncque descripsit in modum : « Horis diei meridianis, inquit, sole in occasum vergente, crucis tropæum ex luce conflatum *στασπὸν τροπαίων ἐκ φώτος συσταμένον*, soli superpositum, ipsi oculis se vidisse affirmavit, cum hujusmodi inscriptione, *Τὸ ἴσα νίκα*, Hoc vince; eo viso, et se ipsum, et milites, qui ipsum, nescio quo iter facientem, sequebantur, et qui spectatores fuerant, vehementer obstupefactos. Interim ipse, ut aiebat, addubitare cœpit quidnam hoc spectrum sibi vellet. Cogitanti ipsi, et diu multumque apud se reputanti, nox tandem supervenit. Tum vero Christus Dei dormienti apparuit cum signo illo, quod in cælo ostensum fuerat, præcepitque ut militari signo, ad similitudinem ejus, quod in cælo vidisset, fabricato, eo tanquam salutari præsidio in præliis uteretur. » Ibi autem Eusebius certo palamque asseverat se id ex ipsomet accepisse Constantino : qui quidem ne quis de facto tam mirabili signo dubitaret, sacramenti religione confirmavit. Post Eusebium vero hæc eadem rursus a Socrate et Sozomeno litteris consignata legimus.

Nec movere quemquam debet, quod Cecilius dicat crucis signum Constantino semel in quiete, Eusebius vero bis, ipsique primum vigilantem, ac militibus, sole lucente, ac postea illi soli dormienti nocte divinitus ostensum. Auctor etenim noster, qui sermonis, uti diximus, brevitate passim ubique sectabatur, satis esse putavit unam dumtaxat retulisse Constantini visionem, quæ ei adhuc ancipiti omnem prorsus scrupulum et dubitationem sustulit.

Pari profecto breviloquentia, sed tanta obscuritate Cecilius depinxit illud crucis signum, ut in verbis ejus explicandis tot sint fere sensus, quot capita.

Nec desunt etiam, qui corruptum illius textum suspicantur. At huic tenebricoso loco lucem forsitan aliquam affert jam laudatus a nobis Eusebius (*Euseb. lib. 1 de Vita. Constant., cap. 51*), qui illud signum quomodo a Constantino effingi jussum est, sic descripsit: Hasta, inquit, longior, auro contexta, transversam, instar crucis, antennam habebat. In ipsa autem hastæ summitate corona gemmis et auro contexta, posita erat, in qua nomen Christi duabus tantum primis ejus litteris græcis, X videlicet et P designabatur, *Χαζομένον*, inquit Eusebius, *τοῦ Ρ κατὰ τὸ μισαίτατον*, littera P maxime in medio decussata. Purpureum autem velum auro gemmisque fulgens, antennæ affixum dependebat, atque ad ipsius summitatem, et sub ipso crucis signo erat aurea Constantini et liberorum ejus effigies, pectore tenus depicta. At ibi Eusebius non modo crucem describit a Constantino visam, sed ornamenta etiam atrea et gemmea, quibus ab eo deinceps decorata fuit. Narrat enim nihil ipsi primum apparuisse, nisi signum crucis in cælo ex luce conflatum. Cætera vero posthæc ab illo adjecta sunt, excepto haud dubie Christi monogrammate, sive duabus primis litteris græcis, quibus totum nomen ejus significatur. Cecilius autem has duas nominis Christi priores litteras inter se connexas designare videtur his verbis: *Transversa X littera summo capite illius circumflexo*. Sed ibi littera P, quæ secunda est nominis Christi, a librario fortassis ommissa est; quia græcam majusculam esse nesciebat, et priorem putabat esse latinam. Crucis porro signum cum nominis Christi monogrammate tale Cecilius designavit, quale in nummis, aliisque monumentis antiquissimis sæpissime representatur.

Quis itaque animo adeo patienti esse potest, ut ullo absque motu heterodoxorum quorundam hominum ferat pervicacem audaciam, qui cum hanc crucis Christi, aliasque omnes sacras imagines proscribant, ac detestentur, temere asserunt illo signo nullam crucis effigiem, sed solum Christi nomen fuisse representatum? Quid enim magis temerarium et falsum fingi poterat? Quid evidentius et certius testimonio Eusebii, qui quidem quale esset illud signum suismet oculis viderat: *Ὁ δὴ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτὲ συνέβη παραλαβεῖν*. Atqui ipse expresse affirmat illud esse *σταυροῦ τροπαίου*, crucis tropeum, et *σημαῖον*, signum. At non crux, inquit, sed Christus mundi

Salvator est. Quid inde? Numquid idcirco contra Eusebii et aliorum omnium auctoritatem confici potest illud, quo de agimus, non fuisse revera crucis Christi signum, ejusque effigiem?

Mullo sane minus ferri debet vix sane credibilis Tollii impudentia, qui ausus est palam asseverare hanc ostensæ Constantino crucis Christi imaginem esse stratagemma, ad militares veterum Imperatorum fraudes referendum. Sed impudentissimus ille homo a sodali suo Baudrio recte castigatur. Qua enim vero putas ratione id ab eodem Tollio ibi probatum? Nulla penitus. Et certe quid afferre poterat contra illud crucis signum, quod non solus Constantinus, sed om-

nes etiam, qui illum comitabantur milites tam perspicue viderunt; ut, eo viso, vehementer, sicut ait Eusebius (*Euseb., ibid., cap. 28*), obstupefacti fuerint? Sed de eo adhuc postea.

At dubium profecto tibi videbitur an quidam Tollii sodales ipsius non vicerint temeritatem. Non hoc enim factum ille penitus negare ausus est, sed absurdissime interpretatur. Alii vero ut illud aut falsum, aut saltem incertum esse ostendant, nobis objiciunt nullam ab Eusebio hujus signi in Ecclesiastica historia sua fieri mentionem. Sed quid, amabo te, ea argumentatione magis futile, magisque imbecillum? Nonne ad asserendam rei alicujus veritatem sufficit, ut testis omni fide dignus semel atque asseveranter affirmet nihil esse ea certius et verius? Numquid illius in uno libro silentium disertæ et expressæ ejus in alia commentatione assertioni præferendum est?

At quis opus erat, inquit, ut Constantius jurejurando firmaret se vidisse crucis Dominicæ signum, si tam mirabilis prodigii innumerabiles propemodum fuerint spectatores? Sed quandonam, quæso, juravit hoc jusjurandum? Num presentibus iisdem militibus? Minime quidem: sed longo, ait Eusebius, post tempore, atque idcirco coram aliis quibusdam, qui hoc signum cæleste non viderant, aut certe dubitabant utrum vera Constantinus narraret.

Instat tamen recentior quidam heterodoxus signum illud naturale fuisse phenomenon, quod Constantinum, Astrologiæ scientiâ parum haud dubie imbutum, ita in sui rapuit admirationem, ut divinum falso existimaverit. Numquid omnes etiam milites, atque alii etiam, qui tanto numero cum comitabantur, eadem ignorantia decepti sunt? Numquid etiam naturalis fuit horum verborum *πολεμὸν νικᾷ*, hoc vince, et prima-rum nominis Christi litterarum inscriptio, aut ea fortuito casu accidit? Nemini certe sani capitis homini id unquam veniet in mentem. Atqui Eusebius, quidquid scriptor ille frustra reclamet, palam diserteque asserit visa lectaque fuisse a Constantino Magno et hæc verba, et illas quoque litteras. Quis autem Eusebio, tunc viventi, potius quam temerario nostri temporis scriptori, nulla auctoritate falso, fidem non habeat?

Non amplius itaque hic vel alii audiendi sunt, qui nobis adhuc perperam objectant hanc historiam paulo aliter a Sozomeno, Philostorgio, ac quibusdam aliis recentioribus, quam ab Eusebio nostroque Cecilio describi. Quis namque nescit facta quedam et eventa a nonnullis scriptoribus fuisse enarrari, ab aliis vero brevius? Numquid ergo ullus ea idcirco falsitatis arguere unquam audebit? Ad hæc vero citati Scriptores nullibi negant visum a Constantino Magno Dominicæ crucis signum: immo vero illud potius stabiliant et confirmant.

Denique nonnulli gratis fingunt Christi nomen in eo admirabili signo representatum non fuisse. Nam hi non modo vetustissimorum Scriptorum, sed sociorum etiam suorum mox citatorum testimonio revincuntur. Sed quid mirari si homines errore ducti sibi

invicem contradicant? Alios quoque nihil juvat dixisse signum illud antea in militariibus præfixum fuisse signis, ac vexillis. Quamvis enim hoc ab eis meridiana luce clarius demonstraretur, non tude tamen unquam conficitur nec a Constantino, nec ab ejus exarati visum revera fuisse crucis Christi tropæum, constatam luce, ac soli superpositum.

Sed pudet his futilibus heterodoxorum hominum, omnes sacras crucis Christi, aliasque imagines quoquo tandem modo evertere conantium, confutandis argutis immorari. At quantovis insano furorè in eas abripiantur, neque hi neque ullus alius mentis sue compos, unquam negabit, illud verum esse, quod subiungit Eusebius (*l. de Vita Constant., c. 31*): *Hoc quidem salutari signo, τοῦτο γὰρ τῆς σταυροῦ σημεῖον, tamquam munimento adversus oppositas quorumvis hostium coptas imperator, Constantinus, semper est usus, aliaque ad ejus similitudinem expressa signa cunctis exercitiis præferri voluit.* Palam itaque Eusebius declarat signum crucis Christi salutare cunctis esse, illudque a christianis omnibus magno in honore et pro munimento habitum. Quis autem fidem illi derogabit ea enarrant, quæ publice agebantur, et quorum ipse oculatus testis erat? quamobrem hujus salutiferi signi osoribus et inimicis objicere possumus, quod olim Prudentius gentili Symmacho dixerat :

Agnosce Regia (id est Roma) libens mea signa necesse est,
In quibus effigies crucis, aut gemmata retulgent,
Aut longis solide ex auro præferuntur in hastis.
Hæc signa juvenis, transmissis Alpibus, attulit,
Socium solvit miserabile Constantinus.

(*Prudent., lib. II contra Symmach., § 18 et 19.*)

Urgent tamen Ieonomachi, ac contra allarum sacrarum imaginum usum rursus objectant nullum prorsus, teste Cecilio nostro (*Cecil. cap. 12*), in Nicomediensi Ecclesia ab ethnicis, dum eam subverterent, inventum Dei simulacrum, tametsi illud diligenter quæsierint. Sed in animis gentilium ea falsa, ut alibi animadvertimus, insederat opinio caput asini a christianis revera adorari. Quid ergo titulum, si ethnici Deum christianorum Ονοχοιτην, sicut a Tertulliano dictum annotavimus, in ea Ecclesia sedulo quæsitum, non invenerint? Deinde vero tametsi christianis ante nullam Deo, ut pote invisibilibus, imaginem tribuerint, nunquid inde recte colligitur, rejectas ab eis omnes alias Christi rætorumque, qui vitam sanctissimam egerant, sacras imagines? At certe a nobis jam satis perspicue demonstratum est christianos reliquisse crucis Christi effigiem, quam pro sane cultu prosequentes castrii suis præviam potèrre consueverant. De sacrarum porro imaginum religioso cultu in superioribus nostris dissertationibus disputavimus.

ARTICULUS IV.

De templis antiquorum christianorum vortaque conis et possessionibus, de operum bonorum meritis, et utrum Cecilius aliquid de Christi millenario in terris regno tradiderit.

Certo sane certius est magna amplaque ante Dio-

clétiani imperium constructa fuisse a christianis templa. Paulo enim ante vidimus, quod postea clarius explicabitur, editissimum non solum a Cecilio nostro, sed etiam a Lactantio (*Lactant. lib. IV Inst. cap. 27*) memorari Nicomediense templum, quod initio persecutionis, ab eodem Diocletiano commotæ, solo adæquatam est. Testatum vero Eusebius (*Euseb. lib. VIII histor. Eccles. cap. 1*), facit neminem esse, qui possit cumulate describere innumerabilem hominum tunc quotidie ad fidem Christi contagientium turbam, magnamque ecclesiarum in singulis urbibus numeram, ac frequentissimos populorum in eas concursus.

Neque sua tantummodo christianis erant templa, sive ecclesiarum, sed alia quoque bona et possessiones, quæ ad eorum corpus, sive civilem ipsorum communitatem ac societatem pertinebant. In Licinii namque et Constantini Magni edicto, quod auctor noster (*Cecil. cap. 47*) integrum retulit hæc leguntur: « Et quoniam iidem christiani non in ea loca tantum, ad quæ convenire consueverunt, sed alia etiam habuisse noscuntur, ad jus corporis eorum, id est, Ecclesiarum, non hominum singulorum pertinentia, ea omnia lege, quæ superius, comprehendimus, citra ullam prorsus ambiguitatem, vel controversiam usque iisdem christianis, id est, corpori et conventibus eorum reddi jubebis. » Eusebius vero (*Euseb. lib. VIII histor. Eccles. cap. 30*), narrat Aurelianum imperatorem, a christianis interpellatum, jussisse, ut Paulus Samosatensis hæreticus pellèretur domo Ecclesiarum *τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ*, et hæc domus eis traderetur, quibus Italici christiane religionis antistites, et Romanus episcopus scriberent. Alibi autem memoria prodidit (*Idem, lib. II de Vita Constant., cap. 39*). Constantinum Magnum præcepisse similiter, ut omnia quæ ad Ecclesias recte visi fuerint pertinere, sive domus, sive possessiones, sive agri, sive horti, sive quæcumque alia, nullo tamen jure, quod ad dominium pertinebat, immutato, restituerentur.

Operæ præterea pretium est illa hic antea advertere, quæ de honorum operum meritis a Cecilio nostro tradita legimus. De Donato enim abisque Christi confessoribus, qui pro tuenda illius fide varios cruciatus mira invictaque patientia pertulerant hæc ille (*Cecil. cap. 1*) scribit: *Gloriosa confessione sempiternam coronam pro fidei suæ meritis quæsierunt.* Vides sane quam diserte fidei meritum prædicet, asseratque eo sempiternam coronam comparari. Sed Columbus respondet verbum *mereri* sæpe accipi pro *nancisci*, *adipisci*, et *sortiri*, ita ut eventum potius quam jus, et dignitatem, rei eventum etiam, non solum jus et dignitatem significet. Esto sane, hoc verbum aliquando eo sensu a bonis auctoribus accipiatur. Non de iis quæritur, sed quo sensu Cecilius illud adhibuerit. At certe ab eo non sumitur pro fidei eventu. Quo enim sensu vir sana mente præditus dicere potuit confessores Christi pro fidei suæ non jure et merito, sed eventum coronam sempiternam quæsierunt? Numquid id solo casu fortuitoque eventu accidit? Ad hæc vero quamquam Columbus daremus meritum ibi significare eventum,

quid inde proficiet? Quisnam esse potuit ille fidei A
 aventus, nisi ipsamet illius meriti, quo confessor-
 res Christi sempiternam coronam *quasiervunt*? Magis
 ergo laudanda Baudrii, etsi ejusdem. atque Colum-
 bus, sociæ scriptoris sincera confessio, qua ingenue
 declarat hæc Ceciliï nostri aliaque aliquot veterum
 Ecclesiæ Patrum verba de bonorum operum mercede
 et meritis esse intelligenda.

Neque porro ibi tantum id asseruit Cecilius, sed
 alibi postquam varia retulit tormenta, quæ idem
 Donatus pro asserta Christi fide perpassus fuerat :
 Corona *inagra tibi*, inquit (*Idem, cap. 16*) *pro virtu-*
tibus et meritis in regno Dei reservatur. Nonne ibi Ce-
 cilius apertissime causam rationemque profert, nempe
 virtutes et merita, propter quæ corona illi in re-
 gno Dei reservabatur? Sana igitur et orthodoxa de bo-
 norum operum meritis doctrina clarius asseri expli-
 carique non poterat. Citatus autem Baudrius nobis
 hic promiserat se eam in singulari dissertatione evo-
 daturum, sed morte præventus promissis non stetit.
 Nos autem in superioribus nostris dissertationibus,
 pro ut se se dedit occasio, illam pro virili parte nos-
 tra exposuimus.

Denique observabimus quosdam opinari obauctera
 nostro designari millenarium Christi regnum, ubi ait
 (*Cecil. cap. 2*) in fine mundi fore *initium Christi*
sanctum et sempiternum, cum descendere coeperit. Sed
 e contrario aliis multo potiori jura videtur his verbis
 illud idem millenarium Christi in terris regnum de-
 strui evertique funditus. Millenarium quippe sempiter-
 num esse non patet. At si hæc vera sit Ceciliï opi-
 nio, is profecto Lactantius esse non potest, qui totis
 viribus falsum illud Christi regnum, ut alibi vidi-
 mus, asserere frustra conatus est. Scimus quidem
 mutilum et hiantem esse hunc Ceciliï locum : sed va-
 cua ibi spatia brevissima sunt. nulloque modo viden-
 tur potuisse quidquam comprehendere, quo illud
 millenarium Christi regnum deotetur.

CAPUT VI.

De primis ecclesiæ christianæ persecutoribus eorumque
interitu.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam recte Cecilius asserat primam in christianos per-
secutionem a Nerone Augusto fuisse excitatam; quam
inepte a Tollo mendacii propterea accusetur, quod
hujus persecutionis causam in Petri apostoli prædi-
cationem refundat, asseratque Neronis corpus car-
ruisse sepultura; quo jure Cecilius eos deliracionis
arguat, qui eundem Neronem Antichristi præcur-
sorem fore finxerunt.

Primum Cecilius (*Ceciliï cap. 2*) ante omnes Ec-
 clesiæ christianæ persecutores locum Neroni assi-
 gnavit : *Primus omnium*, inquit ille, *persecutus est*
Dei servos. At nonne antea, uti aliqui post Augusti-
 num (*August. lib. xviii de Civit. cap. 52*) observant,
 Stephanus a Judæis occiso, *facta est persecutio magna*,
 sicut in Actis Apostolorum legitur (*Act. cap. viii, 1*),
 in Ecclesia, que erat Hierosolymis? Nonne ante Nero-

nem Herodes Jacobum fratrem Joannis occidit gladio,
 et Petrum misit in carcerem? (*Ibid. xii, 4 et seq.*)
 Nonne etiam christiani cum Judæis a Claudio im-
 peratore Roma expulsi sunt? Recte quidem. Sed
 nos quoque ibidem Augustinus admonet ebristianos
 scriptores, qui decem Ecclesiæ persecutiones compu-
 tare consueverant, primam ab Neronis tempore ordi-
 ri. Nec mirum sane. Nam illæ persecutiones, Nero-
 nianam autgressæ, non fuerunt generales, sed in
 Judæa tantum commotæ, aut pauci quidem earum
 astu abrepti sunt.

Communem itaque Cecilius noster illorum sequi-
 tur opinionem, qui generalium persecutionum initi-
 um a Nerone repetebant. Quod quidem cum ne-
 mini incomptum esse queat, Tertullianum (*Tertul-*
lian. Apologet., cap. 5) dumtaxat, et qui verba ejus
 retulit, Eusebium (*Euseb. lib. ii Histor. Eccles., c. 25*)
 nunc citabimus. Ipsosmet autem gentiles his Africa-
 nus ille scriptor compellat verbis : « Consultate com-
 mentarios vestros, illic reperietis primum Neronem
 in hanc sectam, tum maxima Romæ orientem, Cæsa-
 riano gladio ferocisse, sed tali dedicatorem damnationis
 nostræ etiam gloriamur. » Alio quoque in libro
 (*Tertullian. Scorpius., cap. 45*), ubi et Stephani et
 Jacobi cædem memorat, ibidem continuo addidit :
 « Vitas Cæsarum legimus : orientem fidem Romæ pri-
 mus Nero cruentavit. » At utroque in loco gentiles
 mittit ad Scriptorum suorum commentarios, videlicet
 Cornelii Taciti libros, quemadmodum multis visum
 est. Cur non, ut suo loco vidimus, nec minori pro-
 fecto jure, ad vitas Cæsarum a Suetonio conscriptas,
 aut æta publica? In his autem sive aliis gentilium
 libris Tertullianus traditum esse asserit Neronem in
 christianis gladio Cæsariano, *primum ferocisse*, om-
 nium videlicet imperatorum Romanorum, qui in chris-
 tianos Cæsariano gladio sævierunt. Nihil autem pro-
 hibet, quominus dicamus ita intelligendum esse Ce-
 cilium, qui hoc in libro de funestia, sicut diximus,
 persecutorum martibus disputat. Nonnulli etiam opi-
 nati sunt Neronis persecutionem ideo primam dici;
 quia prior post Ecclesiam Romæ, alisque in mundi
 partibus constitutam excitata est. Sed altera expli-
 catio, si ab hac penitus discrepet, ad auctoris
 nostri mentem et scopum proprius accedere videtur.

Nero itaque tum in christianos bacchari cepit,
 cum animadvertisset Petri, inquit Cecilius (*Cecil.,*
cap. 2), prædicatione magnam hominum multitudi-
 nem quotidie a cultu idolorum ad christianam trans-
 ire religionem. Verum Tollo ibi Cecilium et falsi-
 tatis et malæ fidei audacter accusat. Sed bona,
 quæso, verba, mi Tollo. Nonne Cecilius in libri sui
 fine (*c. 52*) palam profitetur se in illo omnia
 scripsisse *secundum scientiam fidem*? At tempora, in-
 quis, non congruunt, atque a Nerone ideoque excitata
 est hæc persecutio; ut incensæ urbis invidia in chris-
 tianos derivaretur. Sed dic, quæso, iterum, mi
 Tollo, cur tempora non congruunt? Satis, nisi falli-
 mur, probatum a nobis fuit Petrum Neronis jussu
 Romæ cruci affixum. Quam autem ob causam, nisi

qui hic apostolorum princeps et predicantibus et miraculis multos ad Christi religionem addidit? Nomen in Eusebio libris (*Euseb. lib. ii Hist. Eccles. cap. 23; et Chron. ad ann. 69*), ac Chronico, et ab aliis scriptoribus Petri cordes, et Neroniane persecutionis natum conjuguntur.

At Cornelius Tacitus (*Tacit. lib. xv Annal.*), ac postea Sulpitius Severus (*Sulp. Sever. lib. ii sacr. Histor. post med.*) diserte, inquit aliquis, asserunt Neronem et rumorem Urbis a se incensæ aboleret, subdixisse reos, et quæsitissimis penis adfecisse, quos *per flagitia invidios*, i. a gentilibus Tacitus loquitur, *ut quis christianos appellat*. Sed cur, oro te, christiani vulgo ethnicorum invidi erant, nisi suam ob religionem, quam ab apostolo Petro, Romæ predicante, acceperant? Deinde vero, nunquid sola christianos persequendi causa Neroni fuit, ut in eos incensæ Urbis crimen transferret? Quin immo Suetonius (*Sueton. in Vita Neron.*, § 16; in vita Neronis primum narrat excarnificatos suppliciiis christianos, quod ethnici putarent illos *genus esse hominum superstitiosis novæ et maleficæ*. Longe vero postea describit quomodo Roma Neronis jussu incensa fuerit. At nulla secundo hoc in loco aut christianorum, aut invidiæ primum in eos propter illud incendium derivata fit mentio. Quid vero, si Cecilius Suetonium secutus, acinum ad Taciti verba non adverterit? Nemo sane idcirco illoni mala fidei iure merito insimulabit. Quid porro, quod ipsemet Tacitus ibidem adjecit: « Indicio eorum multitudo ingens, haud perinde in crimine incendii, quam odio humani generis convicti sunt? » Magis ergo odio generis humani, quam incendi crimine eos execratos fuisse declarat. Ubi ergo mala fides, ubi error Cecili, qui quos sequeretur habuit auctores, et quem alii postea secuti sunt?

Verum non ibi tantum Tollius Cecilius mala fidei, ac erroris, sed alibi adhuc illum et alios veteres christianos scriptores corripit, tempus splendide, ita ille ait, *mentiri solitos*. Ferri posset, si aliquos, ut post inhumanitatem humane obnoxios, erroris atrocius redargueret. At quis patienter audiat tot tantosque viros nulla aliâ ratione accusari splendidi mendacii, quo publicis in scriptis aliquid contra conscientiam et persuasionem suam asseruerint? Aut ut alios, de quibus hic non agitur, missos faciamus, noniam est illud splendidi Cecili mendacium? Respondet Tertius ad id quærendum, ubi ille de panis a Nerone ab impio manum populi christiani vexationem deo justissime datus suspexit. « Dejectus fulgore imperii, ac devotus a sensu tyrannus impotens, » la paulo ante: « Execratus et nocens, » quo ultimo adjectivo alii nesciam, credent et impium significari nusquam repete comparari; ut ne sepulture quærent locum in terra tam male bestie inventirent. Nunquid ergo hæc non ab alio homine, quam impudenter mentiente, dici poterunt? Nunc possumus Nero violentis manus sibi intulit, nam et manus ejus sparsi sunt ruitores? Nunc plures sic uti ejus mor-

tem, et eum adhuc postea vixisse crediderunt? Certe id a Cornelio Tacito (*Tacit. lib. ii Hist. post init.*) litteris mandatum legimus: « Sub idem tempus, Galba post Neronem imperante, Achæia atque Asia falso exterrita, velut Nero adventaret, vario super exitu ejus rumore, eoque pluribus vivere eum flagentibus credentibusque. » Tum subjecit libertinum quemdam, Neroni similem, vendidisse se verum esse Neronem. Suetonius vero: « Cum post viginti, inquit, annos, adolescente me, exisset conditionis incertæ, qui se Neronem esse jactaret, tam favorable nomen ejus apud Parthos fuit; ut venementer aditus, et vix redditus sit. » (*Sueton. in fin. vitæ Neron.*). Ex utroque autem illo Taciti et Suetoni loco colligit Casaubonus tres fuisse falsos Neronem. Huc accedit, quod Augustinus et Sulpitius Severus, infra citandi, memoria prodiderunt plures existimasse Neronem non reapse occisum, sed reservatum; ut in hunc mandum sub ejus finem reveratur.

Urgebis Suetonium et alios tam aperte ac certo affirmavisse Neronem sibi necem conscivisse, ac postea funeratam; ut id a nomine sanæ mentis homine in dubium possit revocari. Esto sane. At non inde Cecilium, aut alios mala fidei aut splendidi mendacii accusare poteris, sed erroris tantum, quo incauti falsis aut rumoribus, aut aliorum, quemadmodum Sibyllæ, ab eodem Cecilio nostro laudatæ, astimonii decepti sint.

Post hæc enim sic ille (*Cecil. cap. 2*) sermonem suum prosequitur: « Unde illum quidam deliri » (*ms. codex deleri*, sed ultima litera e inquinata et correctâ videtur), « credunt esse translatum ac vivum reservatum, Sibylla dicente matricidam profugum a finibus esse venturum; ut quæ primus periclitatus est, idem etiam novissimus persequatur, et Antichristi præcedat adventum. » Nec pauci quidem, si Hieronymo (*Hieron. Comment. in Daniel. cap. vi. 27*), paulo tamen aliter, quam Cecilius noster, loquenti credimus; sed: « Multi nostrorum, inquit, putant eum sævitiæ et turpitudinis magnitudinem Domitianum Neronem Antichristum fore. » Augustinus vero. Nonnulli ipsam Neronem resurrecturam, et inuram Antichristum suspiciantur. Alii vero nec ortum putant, et vivum occidit, in vigore ipsius ætatis, in qua fuit, eum crederetur extingui, donec suo tempore reveletur, et restitatur in regnum. Sed nullum mihi mira est tanta præsumptio. » (*August. lib. xx de Civit. cap. 19.*)

Quævis autem hæc opinio ita ab Augustino expoditur, Sulpitius tamen Severus testificatur Martinum, episcopum Tarenensem, a limo eam intelligere. Cum enim tam ab ipsonum Sulpicio, quam ab aliis ejus discipulis de fine mundi interrogaretur, respondebat, ut ait obvia Sulpitius (*Sulpic. lib. ii Dialog. cap. ult.*), « Neronem et antichristum prius esse venturos, Neronem in occidentali parte, regibus subactis decem, imperaturum, persecutionem autem ab eo habendam exercendam, ut in tota gentium coli cogat. Ipsum denique Neronem ab Antichristo esse peri-

mendam. » Rursum vero idem Sulpicius alibi (*lib. II sacr. Hist. de Christo*) scripsit opinione multorum Neronem fore Antichristum. Tum deinde quibusdam interjectis: « incertum, inquit, an ipse Nero sibi mortem conceiverit. Certo corpus illius interemptum. Unde creditur, etiam si se gladio ipse transfixerit, curate vulnere ejus, servatus, secundum illud, quod de eo scriptum est: Et plaga mortis ejus curata est, sub sæculi fine mittendus; ut mysterium iniquitatis exerceat. » Eandem in rem Cuperus (*Cuper. in cit. Cecil. loc.*) retulit plures Commodiani versus, ex ejus libro, quem raram putat, transcriptos: sed is liber in ultimo bibliothecæ Patrum, Lugduni editæ, tomo iterum excusus est.

Porro autem Cecilius monitos nos esse voluit antiquos illos scriptores in hanc falsam abiisse opinionem: *Sibylla*, uti jam annotavimus, dicente *matricidam profugum a finibus esse venturum*. At inter editos Sibyllarum versus, hos legimus.

Ἐξὶ δ' ἐκ περασθῆναι γαίης μακροτάτους ἀγίης
 φεύγων ἄβη νόον, ἄβη σέσση μακροτάτους,
 ὅς κέσση γαίην χαλεπὴν, καὶ πάντα κρητῆσαι.

Matris et occisor quædam de finibus orbis
 Vir fugiens veniet, spirans immane fremensque
 Omnes qui terras vastabit, et omnia viucet.

(*Sibyll. Orac. lib. v, vers. 364 et seqq.*)

Et alio in libro:

Ἐκ περασθῆναι γαίης ὁ φεύγων μακροτάτους ἄβην,
 Τετὴν δ' ἀβὴν ἄβητος ἄβητος, γαίην, ἄβητι θύσση.

Ut quando rediit

Extremo cæsar matris fugiendus ab orbe,
 Quamvis has (opes) donans, Asiam locupletet abunde.

Verum hæc opinio non minus gravi censoriæ severitatis nota ab Cecilio nostro, quam ab Augustino inuritur. Non eam enim tantummodo auctor noster refellit, sed illius etiam fautores, uti diximus, deliros appellat. Fatetur tamen hos scriptores ideo tam falsæ opinioni subscripsisse; quia eam Sibyllæ auctoritate fultam arbitrabantur. Cecilius itaque persuasum habuit non minus Sibyllam hac in re quam ejus assecclas delirasse.

At rogabit fortasse aliquis utrum is ipse sit Lactantius, qui plurimis, ut suo loco vidimus, Sibyllarum versibus ea confirmat, quæ in mundi fine credidit esse haud dubitanter ventura. Numquid enim tanti fecisset illarum auctoritatem, si eas delirasse putasset, qui ipsarum non plane obscuris de Nerone testimoniis utuntur? Sed supra ostendimus carmina Sibyllarum ideo a Lactantio contra ethnicos citari; quia persuasum illis erat ea divina utique esse auctoritatis. Utrum tamen verus Lactantius hoc ad hominem, ut aiunt, argumentum ea delirationis accusatione penitus infirmare unquam voluerit, aliorum esto iudicium.

ARTICULUS II.

De Domitiano, secundo Ecclesie persecutore, ejusque interitu, atque eversis imaginibus et honorum titulis.

Transit Cecilius (*Cecil. cap. 3*) a prima Ecclesie

christiana persecutione ad secundam, quæ a Domitiano commota est. Sed in tota hac narratione ne semel quidem illum, ut supra animadvertimus, proprio suo nomine appellavit. Primo autem narrat illum exortum esse, interjectis aliquot, id est, viginti post Neronem annis, illumque eodem Nerone non minorem fuisse tyrannum. Tertullianus vero (*Tertull. Apologet. cap. 5*) postquam de Nerone, uti superius annotatum est, verba fecit, hæc citata ab Eusebio (*Euseb. lib. III Histor. Eccles., cap. 20*), et græce redita, festim adjecit verba: « Tentaverat et Domitianus, portio Neronis, de crudelitate. » Et alio in libro (*Tertull. lib. de Pallio, cap. 4*): « Tacendum impuriorem Phisione, et molliorem Sardanapalo Cæsarem designare, et quidem Subneroneum. Quin etiam idem Domitianus, teste adhuc Eusebio (*Euseb. ibid. cap. 17*), jactitabat se ipsum Neronianæ impietatis, bellique et odii adversus Deum fuisse successorem. Petilianus autem apud Augustinum (*August. lib. II contr. Lit. Petil., tom. IX*) vocat illum Neronis maximam partem. Nec christiani tantum Scriptores, sed poete etiam ethnici illum Neronem alterum nuncuparunt. Audi, quæso, Juvenalem (*Satir. 5, vs. 37 et seqq.*):

Cum jam semianimum laceraret Flavius orbem
 Ultimus, et calvo serviret Roma Neroui.

Hunc secutus est Ausonius his versibus:

Et Titus imperii felix brevitate, secutus
 Frater, quem calvum dixit sua Roma Neronem.

Crudelis tamen ille imperator, pergit Cecilius (*Cecil. cap. 5*), quam diutissime, intusque regnavit, donec impas manus adversus Dominum tenderet. Quæ autem ratione, inquit, regnasse diutissime dicitur, qui annis tantum quindecim, ut ait Eusebius (*Euseb. lib. III Histor. Eccles. cap. 20*), et aliquot, sicut aliqui putant, insuper mensibus imperavit? Num quia superioribus aliis imperatoribus, si Augustum, Tiberiumque excipias, et diutius regnavit, et securius? An vero quia severissimi tyranni imperium, per annos quindecim exactum, longissimum est? Quanti ponderis sint hæc rationes, aut utrum Cecilius erraverit, doceas, velim, et pronuncies.

Ast ubi intolerandus ille tyrannus instinctu dæmonum ad vexandos christianos animum sub vitæ finem appulit, tunc, inquit Auctor noster (*Cecil. ibid.*), traditus in manus inimicorum, luit pœnas. Nam quarto decimo, ait Hieronymus (*Hieronym. Catal. Script. Eccles. § 9*), imperii sui anno, secundam post Neronem Domitianus ille persecutionem movit, quemadmodum ab Eusebii Chronici (*Euseb. Chron. ad ann. Christ. 95*) auctore id confirmatur. Ipsemet autem Eusebius (*Euseb. lib. III Histor. Eccles., cap. 17*) scribit illum post unita crudelitatis sue specimina, ad extremam secundam concitavisse adversus christianos persecutionem. Multorum etiam opinio est illam his designari Juvenalis versibus, *Satir. IV, vs. ult.*:

Sed perit postquam cædonibus esse timendus
 Cæperit, hoc nocuit Lamiarum corde madentis.

Arbitrantur enim cædonum nomine ibi christianos,

tamquam tenuis fortunæ, et infimæ plebs homines, a salifico poeta notari. Scimus quidem hanc persecutionem Scriptoris nonnullis antea excitatam videri: sed horum argumentum tam levis, quam ea, quæ retulimus, gravis sunt momenti.

Deo autem scelerum ejus vindicæ debitas nefandus iste tyrannus solvit pœnas, cum domi, sicut ait Cecilius, interfectus fuit. Etenim hæc ipsa Suetonii (*Sueton. in Vita Domit.*, § 16) de illius morte verba legimus; *Summis omnibus, in cubiculum se recepit, atque ibi occisus est.* Quomodo autem, et a quibus necatus fuerit, si scire aveas, ab ipso postea narrante, discere haud difficile poteris. Ita enim ille prosequitur. « Stephanus Domitillæ procurator... sinisteriore brachio, velut ægro, lanis fascisque per aliquot dies ad averendam suspicionem obvoluto, ad ipsam horam dolum interfecit, professusque conspirationis indicium, et ob hoc admissus, legenti traditum a se libellum, et ætonito suffodit inguina. Saucium ac repugnantem adorti Clodius Corniciarius, et Maximus Parthenii libertus, et Saurius Decurio Cubiculariorum, et quidam e gladiatorio ludo vulnibus septem contrucidaverunt. » Eadem quoque traduntur in Dionis Epitome, atque ut Philostratum, (*Philostrat. in Vita Apollon.*, cap. 10) qui rein paulo aliter retulit, et alios omittamus, certè Eutropius (*Eutrop. Hist. Rom. lib. vii. in fin.*) narrat illum interfectum fuisse in palatio. Denique Plinius (*Plin. Paneg. Trajan. arc. med.*, § 49) postquam illius, quem immanissimam belluam appellat, horrendam crudelitatem atque ferocitatem ante omnium posuit oculos, hæc de morte ejus subiungit: « Ille tamen quibus sibi parietibus et muris salutem suam tueri videbatur, dolum secum, et insidias, et ultorem scelerum Deum inclusit. Dimovit perfregitque custodias pœna, angustosque per aditus et obstructos, non secus ac per apertas fores, et invitata limina irrupit, longaque tunc illi divinitas sua, longe arcana illa cubilia, sævique recessus, in quos timore, et superbia, et odio hominum agebatur. »

Neque porro hæc dira crudelissimi imperatoris cædes satis ad scelerum ejus attonem fuit: Cum multa enim mirabilia, inquit Cecilius (*Cecil. cap. 3*) opera, quæ a Suetonio (*Sueton. in Vit. Domit.* § 5), et in Eusebii Chronico (*Euseb. ad ann. Christ. 90*) enumerantur, atque etiam Capitolium, teste adhuc Plutarcho (*Plutarch. in Vit. Public. fabricasset*, Romanus senatus nomen ejus ita persecutus est; ut nulla vel imaginem, vel titulorum illius vestigia reliquerit. Et vero memorie Suetonius (*Sueton. in Vit. Domit.*, § 25) commendavit senatum Domitiani nece adeo lætatum: « Ut repleta certatim curia non temperaret, quam mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo acclamationum genere lacreret, scalas etiam inferri, clypeosque et imagines ejus coram detrabi, et tandem solo affligi juberet, novissime eradendos abicere titulos, abolendamque omnem memoriam cœderet. » Vel, sicut ait Eusebius (*Euseb. lib. iii. Hist. Eccles.*, cap. 20), ἀβυσσίδιον τὰς ἀσπ-

τασὸν τιτλῶς. Omnes honorum Domitiani titulos abrogari; sive, ut scribit Macrobius (*Macrobi. lib. i. Saturnal. cap. 12*), infansium deinde vocabulum ex omni ære, vel saxo bradi, ac delinse sublatis, ut aiebat Dion, (*Dion. Epi. de Nerva*) statuas illius aureas et argenteas ex quibus grandis pecunia redacta est.

ARTICULUS III.

Utrum Cecilius recte dixerit Romanos Imperatores a Domitiano usque ad Decium fuisse bonos principes, et tunc christianorum Ecclesiam nullos passam esse inimicorum impetus, ac inde colligi possit Lactantium non esse lujus libri auctorem.

Post Domitiani mortem, Multi, inquit Cecilius, ac boni principes Romani imperii clavum regimenque tenuerunt (*Cecil. cap. 3*), unoque Heclosia, in pristinum statum restituta, nullos inimicorum impetus passa est. Dux ibi sunt, uti patet, Cecilii nostri propositiones. Prima quidem, qua assertit a Domitiani cæde usque ad Decii imperium bonos extitisse principes, qui Romanis imperaverunt. Sed Tollius solita audacia Cecilium ibidem adhuc turpis, quo rem, quam falsam noverat, pro vera affirmavit, mendacii redarguere non veretur.

Verum Tollius ipse aut revera mentitus est, aut non legerat hæc Zozimi verba (*Zozim. lib. i. Hist. post init.*) quibus, postea quam dixit Domitianum a Stephano liberto fuisse occisum, sic prosequitur: « Ἀνδρῶς ἀρετῶν τῆς ἡγεμονίας παρὰ τὰς θύρας τῆς καὶ Τραϊανῶς, καὶ μετὰ τοῦτον Ἀδριανῶς, ὃς τε εὐσεβῆς Λατῶντος, καὶ ἡ τῶν ἀδελφῶν συνουσίᾳ ὕψους, καὶ δούκιος πάλαι τῶν ληλωθεμένων ἡγίστων διαρρήσεως: Viri boni principalium adepti Nerva, Trajanus, et post eum Hadrianus, et Antonius Pius, et per illud fratrum Verus atque Lucius, multa vitia correxerunt. Nam hi ipsi sunt principes, qui post Domitianum regnaverunt. At Zozimus, quemadmodum Cecilius noster eos bonos diserte appellat viros. Quæ autem, obsecro, ille vitia ab eis emendata asseverat, nisi crudelia ejusdem Domitiani in gentiles et christianos edicta? Eusebius (*Euseb. lib. iii. Hist. Eccles. cap. 20*) enimvero palam testatur ab hujusce temporis scriptoribus consignatum litteris fuisse eos a Nerva revocatos, iisque bona restituta, quos Domitianus miserat in exilium. Tum deinde idem Eusebius (*Ibid. lib. iv. cap. 9*). Hadriani nobis exhibet edictum, quo cavebat, ne christiani indicta causa punirentur. Denique ab illo laudatur summa Imperatorum ante Diocletiani ætatem benignitas, qua christianis, sublato omni sacrificandi metu, non solum regendas provincias committabant, sed sinebant etiam eos in palatiis suis versari, suam profiteri religionem, ac ædificare ecclesias, ubi sacris suis operant tuto et secure dare poterant. Vixitne quam falso et temere Cecilius mendacii a Tollio ideo coarguatur, quod hos bonos principes dixerit?

At is ipse Cecilius, pergit Tollius, ideo mentitus est, ut eo mendacio omnes ecclesiæ persecutores tristi funestaque morte obiisse ostenderet. Sed si

hunc Tollius illius librum attente leget, caveat profecto, ne ipse rursus, non autem Cecilius mendacii convincatur. Nam idem ille Cecilius (*Cecil. cap. 5*) paulo post citata a nobis verba apertissime asseverat imperatorem Valerianum novo ac singulari poenarum mortisque genere extinctum: *Ut esset posteris, inquit, documentum adversarios Dei sæpe dignam scelere suo recipere mercedem.* Ibi autem, sicut alibi, hoc adversariorum Dei nomine persecutores Ecclesiæ designat. Palam ergo latetur illos non semper, sed sæpe dignam sceleribus recepisse mercedem. Probandum itaque non susceperat omnibus omnino christiane Ecclesiæ persecutoribus tristem, ut loquitur Tollius, obtigisse mortem.

Manifestum præterea fecimus Ceciliū hoc in libro propositum non fuisse omnium Ecclesiæ nostræ persecutorum historiam scribere, aut enarrare interitum, sed plurimum duntaxat, atque in primis posteriorum, Diocletiani videlicet, et aliorum, qui ad Licinii usque tempora christianos iniquissime vexaverunt. Addere porro nobis liceat, quod scriptum a Cypriano (*Cyprian. ad Demetr.*) legitur: *Nec unquam impiorum scelere in nostrum nomen exurgitur, ut non statim divinitus vindicta comitetur.* Visne aliquid adhuc expressius? Ecce ipsamet Hieronymi verba: *Nos autem, inquit, dicemus omnes (audiat Tollius omnes), non aliquos tantum, persecutores, qui afflixerunt Ecclesiam Domini, ut taccamus de futuris vinctilibus, etiam in presenti sæculo recepisse quæ fecerint (Hieronym. Comment. in Zachar. cap. xiv, v. 18).* Si hæc dixisset Cecilius, quantas, Deus bone, excitasset Tollius tragœdias! Sed id ille non dixit, ac immerito mendacii ab eodem Tollio insimulatur.

Major itaque difficultas occurrit in secunda ejusdem Ceciliū propositione, qua haud dubitanter affirmat sub imperatoribus Romanis, qui a Domitiano ad Decium usque tempora etiam regimenque Romani imperii tenuerunt, Ecclesiam christianam nullos passam esse inimicorum, id est, gentilium impetus. Opinatur quidem Dodwellus eam tunc nulla generali persecutione, edictis imperatorum decreta, fuisse exagitata. Sed in hoc acerrimum, præter cæteros, adversarium expertus est nostrum Theodoricum Ruinartum.

Quidquid autem de generalibus Ecclesiæ persecutionibus statuatur, is ipse Dodwellus, alique omnes fateri coguntur christianos his temporibus crudelissime excruciatos fuisse variis persecutionibus, quas illi locales appellant. Atqui tunc infiniti propemodum martyres, uti ab Ruinarto, aliisque demonstratum est, sanguinem suum pro Christi fide profuderunt. Quid vero, quod Eusebius, et antea Tertullianus, (*Tertullian. Apologet., cap. 2*) ut suo loco vidimus, narrat Trajanum imperatorem consulenti Plinio secundo quid faciendum esset christianis, respondisse non eos quidem inquirendos, sed oblatos puniri oportere? Statuta est igitur hoc responso in christianos, saltem oblatos, persecutio. At quis dubitabit plures ex illis ab infensissimis eorum inimicis gentilibus revera

oblato fuisse iudicibus, qui eos morte damnarunt? Præterea Plinius non aliam, teste eodem Eusebio, (*Euseb. lib. iii Histor. Eccles., cap. 33*) ob causam Trajanum ea de re consuluit, nisi quia magna martyrum, qui obtruncabantur, multitudo commotus fuerat. Sed quid opus est hos aliosque appellare testes et scriptores? Unus ipsemet sufficit Plinius, (*Plin. lib. x, epist. 101*) qui ad hunc Trajanum hæc scripsit in verba: *Visa est mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis ætatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam videntur in periculum, et vocabantur. Neque enim civitates tantum, sed vicos etiam, atque agros, superstitionis istius contagio pervagata est, quæ videtur sisti et corrigi posse.*

Quis autem in dubium merito vocare potest plurimos in hoc periculum venisse, ac pro Christi fide dirissime tortos et interfectos? Nobis quidem illud non est incertum, quod Tertullianus, uti alibi observavimus, litteris mandavit Marcum Aurelium adjectisse poenam, et quidem tetriorem, aut, ut ait Eusebius (*Euseb. lib. v Histor. Eccles., cap. 5*), capitulis comminatum, qui christianos accusabant. Sed huic ipsi imperatori Melito, et Apollinaris, sicuti idem Eusebius (*Idem lib. iv, cap. 13*), atque etiam Hieronymus (*Hieronym. Catalog. Script. Eccles. cap. 24 et 26*), testificantur, Apologeticos libros obtulerunt, quibus christianos impune ab ethnicis cruciari et excarnificari palam conquesti sunt. Quid vero, quod antea, et hanc ipsam ob causam eadem quoque Justini martyris, Athenagoræ, ut alibi vidimus, apud M. Antoninum Pium, Quadrati apostolorum discipuli atque Aristidis apud Hadrianum, ut narrat Hieronymus (*Hieronym. Catal. Script. Eccles. cap. 19 et 20*), fuerat expositulatio hæc querimonia? Nonne illud adhuc demonstratur ex Theophili Antiocheni et Tatiani, de quibus nos alibi dissertimus, libris in christiane religionis defensionem publicatis? Denique præter alios adhuc bene multos, haud incerto Justini martyris, atque Clementis Alexandrini testimonio manifeste ostendimus, quam magna fuerit, Antonino ac Severo imperantibus, martyrum multitudo.

Finem certe dicendi non faceremus, si ea omnia describenda forent, quibus id evidentissime comprobatur. Quamobrem illud tantum adjiciemus non solum, Marco Aurelio regnante, ortam, ut plures, aut saltem, ut alii volunt, esterbuisset in christianos persecutionem: sed etiam *Σέβηρος διωγμός*, verba sunt Eusebii (*Euseb., lib. vi Histor. Eccles., cap. A*), *κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἐπέβη.* Severus persecutionem, adversus Ecclesiam concitabat. Tum vero per omnes ubique locorum Ecclesiæ, pergit idem Eusebius, ab athleteis, pro pietate certantibus, illustris consecuta sunt martyria. Nonne ergo tota plane via erravit Cecilius, qui tot tantæque auctoritatis, tam coarctis, quam aliis scriptoribus plane penitusque refragatur?

Respondere fortasse aliquis solet etiam illum habuisse, quos sequeretur, patronos et adstipulatores.

Nam Melito Sardiensis in citata ab Eusebio (*Idem*, *A* *lib. iv. cap. 26*), uti annotavimus, Apologia, palam testatus est solos Neronem et Domitianum commisso fuisse religionem nostram criminari et a suis idcirco emendatos oburgatosque successoribus. Tertullianus vero (*Tertullian. Apologet., cap. 5*), sicuti suo loco animadvertimus, postquam excitate in christianos ab hisdem imperatoribus persecutionis, et legum adversus eosdem christianos datarum mentionem fecit, tunc continenter ab ethnicis postulat, ut aliquem exinde proferant christianorum debellatorem. Alios dehinc recenset Neroni et Domitiano subrogatos imperatores, Trajanum, Hadrianum, Vespasianum, M. Aurelium, Antoninum Pium, et Verum, qui correxerunt impia illorum edicta, nullasque adversus Christi discipulos leges promulgaverunt.

Verum si Cecilius noster animum ad hæc Melitonis et Tertulliani scripta advertit, eorum profecto mentem sensuamque non est assecutus. Nam uterque, ac potissimum Tertullianus ibi contra gentiles disputat, qui quidem quam in christianos exercebant carnificinam, ut excusarent, palam clamabant se suis teneri legibus, quibus præcipiebatur illos, inaudita etiam causa, torqueri et trucidari. Tertullianus igitur et Melito eos recte refellunt; quia alii post Neronem ac Domitianum imperatores iniquissimas eorum leges emendaverant. Neuter vero dicit hæc leges penitus ab illis fuisse rescissas.

Deinde vero M. Aurelius non palam, uti loquitur Tertullianus (*Tertullian., loc. cit.*), ab hujus modi hominibus, id est christianis, *pœnam dimovit*, sed tantam dispersit. Quamvis ergo neque hic M. Aurelius, neque alii memorati a Tertulliano Cæsares et Augusti, ullas adversus christianos dederint leges, hoc tamen non impedivit quominus plurimi christiani variis in terræ partibus cruciati necatique fuerint. Persuasum siquidem ethnicis habebant vigere adhuc communes et antiquas leges, quibus omnis religio nova prohibita erat. Sola igitur earum auctoritas ias sibi esse putabant scire in christianos, ac revera in eos, uti diximus, immanem horrendamque in modum severunt.

Quidquid porro de horum imperatorum legibus statuatur, certo certius est plurimos martyres christianos post Domitiani, et ante Decii imperium variis trucidatos fuisse supplicis atque cruciatibus. Non potuit ergo Cecilius ex Melitonis, Tertulliani, aliorumque dictis, nisi falso, concludere christianam Ecclesiam sub principibus Domitiani successoribus, nullos passam esse inimicorum impetus.

Porro autem si id falsum est, non deerunt fortasse aliqui, qui arbitrarentur inde confici posse hunc Cæciliii librum perperam Firmiano Lactantio adscribi. Vero etenim similis illis haud dubie videbitur eum ab alio posterioris ævi profecto auctore, qui male intellectus Melitonis, et Tertulliani, sive alterius scriptoris verbis, in hanc impiegit erroris scopulam. Petuit tamen Cecilius aut librorum penuria, aut memorie lapsu, aut falsis rumoribus decipi. At si revera

erravit, qua, quaeso, ratione dici poterit hunc ipsum esse Firmianum, quem omnes fatentur jam ab ipso Diocletiani imperatoris tempore magna scientiæ eruditionisque fama fuisse illustrem, nec mediocriter tam profane, quam Ecclesiasticæ sui temporis historie doctrina imbutum?

CAPUT VII.

De aliis christianæ Ecclesiæ persecutoribus.

ARTICULUS PRIMUS.

De Ecclesiæ persecutione excitata ab imperatore Decio, ejusque funesta morte.

Cecilius omissis bonis illis, de quibus dictum est, imperatoribus, a Domitiano venit ad Decium. De illo autem nihil aliud memorat, nisi eum protinus cecidisse, cum ab imperii sui exordio contra Christi Ecclesiam furere et bacchari cœpisset: *Post annos enim plurimos, inquit auctor noster, id est, centum quinquaginta, ac paulo amplius, extitit execrabile animal Decius.* Eo autem adeo infami nomine illum notavit ob summam in christianos crudelitatem, de qua, præter alios, Prudentius (*Prudent., lib. ii contra Symmach.*) Roman inducit sic canentem:

Primus Nero, matre perempta,
Sanguinem Apostolicum bibit, ac me strage piorum,
Pellunt, et proprium facinus mihi saxus inussit.
Post hæc et Decius jugulis bacchatus apertis,
Insanum pavit rabiem.

Hilarius (*Hilar., lib. contr. Constant., § 4 et 7, ac lib. contr. Auxen., § 3*) quoque Decianam persecutionem cum Neroniana præsertim comparavit. Sed nostri nunc non est instituti id fusius prosequi, quod auctor noster putavit esse prætereundum.

Dixit porro Cecilius Decium, post motam ab regni sui initio adversus christianos persecutionem, protinus cecidisse; quia interfectus est, inquit Eusebius (*Euseb., lib. vi Histor. Eccles., cap. 59*), cum secundum imperii sui annum, nequum explevisset. Verumtamen nos Aurelius Victor (*Victor in Epitom.*) admonet illum triginta imperavisse mensibus. At peritiores ætatis nostræ critici initium imperii illius consignandum censent ante mensem Octobrem anni 249, illius vero finem anno 251, mense ipso Novembri, post inceptum tertium sui imperii annum. Suam vero sententiam firmari posse putant quibusdam inscriptionibus, a Goltzio, Grutero, et Pagio exhibitis.

Quomodo autem et a quibus imperator ille occisus sit, his Cecilius noster (*Cecil., cap. 4*) describit verbis: « Profectus adversus Carpos, qui tum Daciam Mursianaque occupaverant, statimque circumventus a barbaris, et cum magna exercitus parte deletus, nec sepultura quidem meruit honorari, sed exutus et nudus, pabulum teris ac volucris jacuit. » At Constantinus Magnus, apud Eusebium (*Euseb., Orat. Constant., cap. 24*) diserte declarat illum in campis Scythicis prostratum, Orosius (*Oros., lib. vii, cap. 21*) in medio Barbarorum sinu interfectum, Zozimus (*Zozimus, lib. i Histor.*) delictum in paludis luto, Aurelius Victor (*Aurel. Victor, in Epitom.*) in gurgite paludis submersum, Zonaras (*Zonar., lib. xii Annal*)

in palude obrutum cœno; ita ut illius cadaver, A quemadmodum hi duo posteriores tradidere, non potuerit inveniri. Denique in Eusebiano Chronico (*Euseb. Chron., ad ann. Christ. 252*) dicitur occisus in Abrito, sive, ut ait Jornandes (*Jornand., de reb. Get., cap. 18*), ad Abritum, Mœsiæ civitatem. Vides sane quorum vestigia premat Cecilius noster, et cur addiderit Decii corpus jacuisse feris et volucris pabulum.

ARTICULUS SECUNDUS.

De Valeriani Imperatoris persecutione, ejusque ignominiosa servitute, ac pelle post mortem detracta.

Non multo post Decii interitum, ait Cecilius (*Cecil., cap. 5*), id est, anno Christi 253 circa mensem Augustum Valerianus creatur imperator, ac simili in christianos furore correptus, multum quamvis brevi tempore, justus, id est, christiani, sanguinis fudit. Plura autem de hac persecutione narrat Eusebius (*Euseb., lib. vii Histor. Eccles., cap. 10 et 11*) ex Dionysii ad Hermammoneum epistola, in qua quidem scripserat nullum superiorum principum tanta humanitate et benevolentia christianos complexum, quamam Valerianus sui principatus initio in eos habuit. Quinetiam tota, ait ille, familia ejus sic piis hominibus abundabat; ut Dei videretur esse Ecclesia.

Verum postea ejusdam magorum in Ægypto magistri, et archisynagogi persuasionibus ad eosdem christianos dirissime ex cruciandos animum convertit. Tum vero impleta est, ait idem Eusebius, hæc Joannis in Apocalypsi prædictio: *Et datum est illi os loquens magna et impia, et data est illi potestas facere menses quadraginta duos (Apocalyps., cap. 13, v. 5)*, id est, annos duos, et menses sex, per quos summam in christianos adhibuit crudelitatem. Et certe Optatus (*Optat., lib. ii de Schism. Donat., § 8*) aiebat Ecclesiæ persecutionem sub Decio et Valeriano instar fuisse leonis, qui una erat ex quatuor bestiis, quas Daniel de mari ascendentes conspexerat (*Daniel, cap. vii, v. 4*).

At Valerianus tantæ tamque iniquæ inhumanitatis singulare prorsus, et hætenus inauditum luit pœnæ suppliciique genus. Enimvero captus a Persis, inquit auctor noster (*Cecil., cap. 5*), turpissima vixit in servitute, vel quemadmodum Eutropius (*Eutr., Brev. hist. Rom., lib. ix*) et Aurelius Victor (*Aurel. Vict., Epit. de Valer.*) narrant, ignobili servitute consenuit; in Eusebii autem et Cassiodori Chronico: (*Euseb. D Chronic. ad an. Christ., 258; Cassio. Chron.*) *Servitute miserabili consenescit.* Nam Persarum rex, Sapore cum eo, inquit Trebellius Pollio (*Pollio, de Valer.*), ut vili et abjecto mancipio loquebatur. Postremo, ἐν ἀρχμαλάτου τάξει καταστάς, verba sunt Zoimi (*Zoim., lib. i Histor.*), παρά Πέρσαις τὸν βίον ἀπέλιπε, μεγίστην αἰσχρῆν ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα τῷ Ῥωμαίων ὀνόματι καταλειπὼς. *Ad mancipii fortunam redactus, in eadem conditione apud Persas vivendi finem fecit, maximo dedecore romani nominis apud posteros relicto.*

Ad servitutis porro ignominiam illud accessit, quod, teste Constantino Magno, vinculis onustus, cum chlamyde purpurea et reliquo imperiali cultu cir-

cumduceretur. Præterea Sapor terga præbere cogebatur, ut imposito, inquiebat Cecilius, *pelle supra dorsum ejus, aut equum, aut vehiculum conscenderet.* Alium vero tantæ contumeliæ testem si petieris, en Aurelius Victor (*Aurel. Vict., Epit. de Valer.*), ipsaque ejus verba: « Quamdiu vixit, Sapore, Rex ejusdem provinciæ, incurvato eo, pedem cervicibus ejus imponens, equum ascendere solebat. » Addimus, si lubet, et Orosium (*Oros., lib. vii Hist., cap. 22*), id sic enarrantem. « Imperator populi Romani ignominiosissima apud Persas servitute consenuit, hoc infamæ officii continua, donec vixit, damnatione sortitus, ut ipse acclinis, regem semper ascensurum in equum non manu sua, sed dorso, attolleret. »

Ne autem tanto dedecori convicium aliquod deesset, superbus Sapor miserum imperatorem sic conculcando, cum risu illi exprobrabat *illud esse verum*, ita adhuc Cecilius noster loquitur (*Cecil., cap. 5*), *non quod in tabulis, aut parietibus Romani pingent.* Obscuris autem his verbis significat Saporem dixisse fictas aut longe minores esse victorias, quas Romani, uti Gregorius Nazianzenus observat (*Greg. Naz., Orat. 3 in Julian. circa med.*), in tabulis aut parietibus depingebant; suam autem de Romanis veram, aut majorem victoriam toties evidentissime probari, quoties equum aut vehiculum ascensurus, pedem in Valeriani dorsum imponebat.

Quamvis autem longum fuerit probrosæ illius captivitatis tempus, miserabilis tamen ille imperator nullum, ait Cecilius (*Cecil., ibid.*), tantæ injuriæ ultorem invenit, nec ab ullo unquam, ne proprio quidem filio suo Galieno, repetitus est. At de hoc Galieno scripsit Trebellius Pollio (*Poll. de Valerian.*) eum, comperta patris sui indignissima captivitate, de qua plerique aut murmurabant, aut dolebant, gavisum quibusdam respondisse: *Sciebam patrem meum esse mortalem.* Sed ibidem Pollio, contra Cecilius nostri opinionem, tres nobis representat epistolas, quibus Betsoldus, Baserus et Artabasdes reges libertatem Valeriani a Sapore postulaverunt. Quamobrem hæc epistolæ Cecilio incomptæ omnino videntur, nisi probaveris nihil aliud ejus verbis significari, quam psum a nullo homine Romano, aut Romanis subdito, fuisse repetitum.

Porro autem ne infamiæ tantæ nota romano nomini et viventi imperatori inusta, aliquando deleatur, jussit Sapor, uti ait auctor noster, detrahi mortuo Valeriano cutem, eamque rubro colore intinctam, in templo barbarorum appendi. Quapropter Constantinus Magnus in sua ad sanctorum cœtum oratione Valerianum his, quæ Eusebius refert (*Euseb., Constant. Orat. ad sanct. cœt., c. 24*), verbis alloquitur: « A Sapore, Persarum rege, detracta tibi cute, condiri jussus, sempiternum calamitatis tuæ tropœum spectandum præbui. » ὑπὸ Σαπῶρος Περσῶν βασιλέως, ἐκδαρῆται καλευθεῖς, καὶ παρεχουθεῖς τροπαῖον τῆς σωτοῦ δυστυχίας ἑστῆτος αἰῶνον. Eadem habet Petrus Patricius (*Petr. Patr. Excepi. Legat.*), quamvis Agathias (*Agath., l. iv, de Reb. gest. Justin.*)

quodlibet videatur Valeriano adhuc vivo pellem re-
salsam.

ARTICULUS III.

*De persecutio in christianos ab Aureliano imperatore
canonata, ejusque inventis.*

Aurelianus tanto tamque infamo Valerianum suppli-
cio non territus, aut scelerum illius et poenarum im-
memor, *vanu Dei*, ait Cecilius (*Cecil.*, c. 6), *crudeli-
tus*, haud dubie in christianos, *factis incessit*. Sed
subito eundem Deum, quoniam jam graviter offende-
rat, erimum suorum vindictam expertus est. Non-
dum enim *evocata ejus scripta*, id est, crudelia ad-
versus christianos edicta, ad ulteriores provincias per-
venissent, et jam *Carnophoro*, inquit Cecilius, qui lo-
cus est Thracia, *argentis ipse humi jacebat*. Eusebius
vero narrat (*Euseb., ord. ad sanct. Cort.*, c. 24) il-
lum, dum latere percutus Thraciam percurreret, in
medio viae publico casum, complevisse impio san-
guine *arabibus discos*, publici agrorum sulcos. Roma-
nus autem ille imperavit, juxta eundem Eusebium
(*Euseb.*, l. vii, *Hist. eccles.*, c. 50), sex annis, sed
inde sex menses detrahit Orosius (*Oros.* l. vii *hist.*,
c. 25), et recentiores quidam annum integrum.

Sub illius itaque vite finem, quemadmodum Ce-
cilius, et citati a nobis auctores tradunt, coepit in
christianos saevire atrocitas scriptis, aut, ut ait Eu-
sebius, *causis ubi coepit opprobriis, compositis contra nos
edictis*. Ast eum, pergit Eusebius, haece leges, ut ita
dicamus, subscribentem cito est divina justitia, at-
que etiam antequam ad ulteriores, sicut auctor nos-
ter loquitur, provincias perferret.

Brevissima itaque fuit haec ab Aureliano com-
mota persecutio. Sed mirum tamen cur aliqui haud
dubitanter asseverent nullos tunc factos esse marty-
res. Cum enim Cecilius scripserit Aureliani edicta
ad ulteriores provincias non pervenisse, satis elare
et aperte indicat illa publicata fuisse in vicinioribus.
At nullus sane dubitandi videtur locus, quin ethnici,
se praecipue deorum antistes ac sacrificum his, si-
militer atque divulgate fuerunt, legibus abusi, plures
etiam illos solius supplicis excruciatos intereme-
rit, quam etiam ex Eusebio (*Euseb.*, l. vii, *His-
tales*, c. 50) discimus Aureliani ad excitandam
atrocem christianos persecutionem quorundam con-
silio impulsam, eoque adhuc vivente, sparsim ubi-
que hae de rationem. Quis autem facile sibi non
persuadet gentiles, data hae suum in christianos
causa maturata occasione, nec non non posse
esse sanguinolentum?

Carnophorum petra, cuius meminit Cecilius,
in quo *Carni* dicitur, parvis est Thracia, in quo revera
Aurelianus, ubi mox dicitur, interfectus est. In Eu-
sebio (*Euseb., l. vii, ad ann. Christ.* 276) namque
Christiano legitur: *Cum adversum nos (Aurelianus),
persecutionem movisset, hincem juxta eam finem
Orosius* (*Oros.*, l. vii, *Histor.*, c. 25), *venientesque
quos non ac non multo post hincem Constantinopolim
et Hierosolimam in Carnophoro vice veniens occidit* et
Vopiscus (*Vopisc., de Aurel.*) vero: *et Cum iter spe-*

quit) *faceret apud Carnophorum mansionem, quae
est inter Heracleam et Bizantium, malitia notarii
sui, vel sicuti Eutropius (Eutrop., l. ix, Breviar.)
scripsit, et domestici dolo interemptus est.* Addit
Vopiscus huic notario nomen fuisse Mnestheo, qui
minas domini sui veritus, simulato ejus caractere,
et suum et quorundam illius amicorum nomina de-
scripsit, tamquam eos Aurelianus perimere decre-
visset. Itaque hi ab servo improbo decepti, ipsum
Aurelianum, Macaporis, ut ait adhuc Vopiscus (*Vo-
pisc., loc. cit.*), manu occiderunt. Nonne autem illud
est, quod Cecilius noster (*Cecil.*, c. 6) his obscurio-
ribus verbis significavit: *et Falsa quadam suspicione
ab amicis suis interemptus?*

CAPUT VIII.

B *De ultimis Ecclesiae Christianae persecutoribus, ac
primam de Diocletiano.*

ARTICULUS PRIMUS.

*De triplici Diocletiani, Dioclis et Jovii nomine, ejus-
que patria, avritia et timiditate; de alio imperatore
et duobus Caesaribus ab eo ob timiditatem creatis:
utrum Hispaniam Constantio dederit regendam,
quantis exactionibus et tributis omnes oppresserit:
de illius, donec christianos vexare coeperit, maxima
felicitate: et utrum ceteris principibus melior uti-
liorque reipublicae fuerit.*

Antequam Diocletianos ad supremam imperatoris
dignitatem erectus fuisset, *Diocles*, ait Cecilius (*Ce-
cil.*, c. 9 et 19), *vocabatur*. Jam autem observavimus
hunc locum pluribus multum et hincum nec immeri-
to forsitan videri. Nam ibi ut sensus et aliqua ver-
borum connexio esset, legendum utique videba-
tur: *et Diocletianus autem, qui ante imperium Dio-
cles vocabatur, cum rempublicam* (*Cecil.*, c. 9), etc.
Sed quis sine alio codice manuscripto affirmare
audeat haec esse vera genuinaque Cecilius nostri verba?

Quidquid sit, Diocletianus deponita cum imperio
purpura, *Diocles*, inquit auctor noster, *iterum factus
est*. id est, talis factus est, qualis ante imperium,
homo videlicet privatus. Neque enim verisimile est
tunc ab eo resumptum Dioclis nomen. Et certe quam-
vis postea Cecilius eum semel et iterum hoc priori
nomine nuncupaverit, alicubi tamen illum Diocle-
tianum adhuc appellat.

D Dioclis autem nomen ipsi primitum impositum
fuisse his discis Aurelii Victoris in Epitome (*Au-
rel. Viet., Epit. de Dioclet.*) verbis: *et Diocletianus
Dalmata, Anolini Senatoris libertinus, matre pariter
atque oppido Dioclea, quorum vocabulis, donec im-
perium sumeret, Diocles appellatus, ubi orbis romani
potentiam cepit, gratum natum in Romanum conver-
sit.* Et id quidem a Paulo diacono mox citando
plene confirmatur. Quarcionem nonnulli in Vopisci
textu (*Vopisc. de Aurel.*), ubi dividit ad Diocle-
tianum, priusquam imperator renunciatus esset,
restitit verba: *et Diocletiano, adeo avarus es*, ibi
pro *Diocletiano*, legendum censent *Diocles*. Sed id
absque saltem auctoritate ferri debent. Alii vero exi-

stimant quibusdam Libanii verbis (*Liban., orat. 12 ad Theod.*) probari posse Diocletianum, postquam sese imperio abdicavit, reddidit Dioclis nomen. Non male quidem, si Libanium ibi de Diocletiano revera sermonem fecisse ostendissent. Utcumque autem res se habeat, quando Cecilius noster dixit illum, deposita imperiali dignitate, rursus factum Dioclem, ibi potius illius ad privatam vitam reditum denotare, quam ad pristinum nomen ei restitutum alludere videtur.

Præterea Diocletianus Jovii quoque, teste Cecilio (*Cecil., c. 52*), quemadmodum senior Maximianus Herculei, cognomen assumpsit; ut ille a Jove, hic ab Hercule ortu crederetur. De utroque autem illo cognomine hæc Aurelius Victor (*Aurel. Vict., de Caesar. ubi de Dioclet.*) memoriæ mandavit: « Maximiano culta naminis Herculei cognomentum accessit, uti Valerio, » id est Diocletiano, « Jovii. Unde etiam militibus auxiliis, longe in exercitu præstantibus, nomen impositum. » Verum id adhuc clarius proditur non solum a veterum panegyricorum scriptoribus, sed etiam pluribus nummis, in quibus inscripta sunt hæc nomina, et uterque imperator Jovis et Herculis insignibus ornatus representatur. Varios autem ejusmodi nummos eruditus, Dominus Anselmus Bandurinus, nobis non minus amicitia, quam sodalitate conjunctissimus, in suo de Nummis imperatorum opere exhibet.

Aurelius autem Victor, a nobis paulo ante laudatus, ibidem subjunxit Diocletianum patria fuisse Dalmatam. At quam magnus est ea de re scriptorum consensus, tam varie sunt eorum opiniones, quo in loco natus sit. Nam hæc sunt, de illo, ut diximus, Aurelii Victoris (*Aurel. Vict., Epitom. ubi de Dioclet.*) verba: « Diocletianus Dalmata, matre pariter atque oppido nomine Dioclea. » Quibus verbis putant significari cum Dioclem, sive Dioclea oriundum. Sed quidam Pauli Diaconi (*Paul. Diac., l. x, Hist. de Dioclet.*) testimonio freti, hunc ibi de matre ejus loqui opinantur. Nam post hæc verba: « Matre oppido pariter, atque nomine Dioclea, » continenter adjecit: « Quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles est appellatus. » Verum etenim horum verborum sensum esse arbitrantur, matrem Diocletiani oppido pariter ac nomine fuisse Diocleam ac Diocletiano datam utrumque illud nomen. Sed viderint alii utrum Paulus, qui Victoris verba transcripsit, aut clarus, aut verius loquatur.

At certe Cecilius, non secus ac alii plurimi, asserit eundem Diocletianum, abjecta purpura reddisse in patriam. At qui hic, uti ait Eusebiani Chronici auctor (*Eus., Chronic. ad ann. Christi 317*), « In illa Salonis proxima vivit privatus, ibique præclaro otio consentit. » Eadem pene Eutropii (*Eutrop., l. ix. in fin.*) verba sunt. Socrates (*Socrat., l. 1 Histor. eccl., c. 2*) vero de Salonis civitate hæc scribit: « Salonæ, que civitas est Dalmatice, e vivis excessit. » Jam autem civitas a nobis Aurelius Victor (*Aurel. Vict., Epitom. ubi de Dioclet.*) narrat illum Herculeo et Ga-

lerio, ad resumendum imperium adhortantibus respondisse: « Utinam Salonæ possetis visere olera, nostris manibus instituta! » Quamobrem plures Diocletianum Salonis natum existimant; que quidem civitas, quia non longe a Dioclea distabat, hinc forsitan varia de ejus patria opiniones ortæ sunt.

Diocletianus autem a Cecilio (*Cecil., c. 7*) dicitur « scelerum inventor, et malorum machinator, » eorum scilicet, quibus non solum in christianos, sed gentiles etiam grassatus, omnia disperdidit. Si ab eodem Cecilio quæras quomodo, confestim respondet: *Avaritia et timiditate* subvertit orbem terre, qui scilicet sub Romanorum, atque idcirco illius dominatione erat.

At jam audivimus Druidem, qui ei reprobravit avaritiæ vitium. Neque huic oppositam dixeris infinitam, ut ipsemet Cecilius paulo post observat, edificandi cupiditatem, summamque illius magnificentiam, qua jussit fabricari palatia, basilicas, circos, arma et domos, ubi moneta euderetur, ac tandem voluit Nicomediam Romæ coæquari. Nam immensas opes horrendis, ut mox dicitur, exactionibus congebat, atque *insatiabili*, inquit adhuc Cecilius, *avaritia* nolebat eas usquam imminui, quas in ærario recondiderat.

Avaritiæ autem ejus comes, ut assolet, erat timiditas. In omni enim tumultu, sicuti ait auctor noster (*Ibid., c. 9*) fuit plane *meticulosus*. Ab Aurelio autem Victore (*Aurel. Vict., de Cas. ubi de Dioclet.*) scriptum leges: « Valerio, » id est, Diocletiano, parum honesta in amicos fides erat, discordiarum sane metu, dum enuntiationibus posse agitari quietem consortii patat. » Sed Diocletianus timiditatis, de qua fœsus infra agendum, inde a Cecilio nostro redarguitur; quia tres regni sui participes fecit, videlicet Maximianum Herculeum, Constantium Chlorum, et Maximianum Galerium. Tunc enim ad imperii consortium eos adsevit, cum ipsi magis esset timendum. Per omnem quippe terrarum orbem, sicut ait Eutropius (*Eutrop., l. ix Breviar.*), res erant turbata, aut uti adnotat Aurelius Victor (*Aurel. Vict., ibid.*) bellorum moles urgebat. Non eodem tamen tempore illos regni socios consortesque sita conjunxit. Nam Herculeum uti plures perhibent, anno 286 occupavit Augustum, et anno 292 Constantium ac Galerium Casares. Qua de re infra disseremus.

Eis autem ad regni societatem convocatis, orbem se divisit; ut parte illius unæque data, emittam sibi reservaverit: « *Caucæ* enim, » ait Victor (*ibid. Vict., loc. cit.*), « que trans Alpes Gallicæ sunt, Constantio commissa; Africa, Italiaque Herculeo; Hæricique ora usque ad Ponti fretum Galerio; cætera Valerius Diocletianus retentavit. » Verumtamen si auctori nostro fides habenda, Maximianus Herculeus præter Italiam, in qua imperii sui sedem tenebat, subjectas sibi habuit opulentissimas provincias, vel *Africam*, vel *Hispaniam*. Julianus vero (*Julian., orat. 2*) apostata Hispaniam, sive *totam Hispaniam*, Constantio datas esse significat. Non nimium

giur inter Ceciliam nostram, hosque duos scriptores videtur esse dissensio. Neque enim Aurelium, neque Julianum fessere utique poterat sub cuius ditionem Hispania cesserit. Numquid itaque ad solvendum huius difficultatis nodum responderi potest Ceciliam uti particula *vel*, non quidem copulativa, sed disjunctiva; quia tunc Hispania bellis vastata, atque divisi imperii initio nemini nominatim attributa fuit? Sed utrum res ita se habeat, aut quis ex his scriptoribus erraverit, aliis decernendum relinquimus.

Romano autem imperio in quatuor partes sic diviso, tam Augusti duo, quam duo Cæsares majorem ex subjectis sibi populis, quam priores principes, exercitum conficere certatim contenderunt. Ad milites itaque, sicut ait Cecilius (*Cecil. cap. 7*) *exactiones*, id est, ad præstanda eis stipendia, et alimenta, immensis exactionibus expilatæ sunt provincie, atque iudictionum seu tributorum enormitate ita consumptæ colonorum vires, ut agri inculti desererentur.

Aurelius quoque Victor (*Aurel. Vict. de Cæsar. ubi de Dioclet.*) post explicatum illam Romani imperii partitionem: « Hinc, inquit, parti Italiæ invecum tributorum ingens malum. Nam cum omnis eadem functione moderataque ageret, quo exercitus atque imperator, qui semper aut maxima parte aderant, ali possent, pensionibus inducta lex nova. »

Præterea ut majorem Diocletianus pecuniæ opumque copiam extorqueret, provincias in frusta et partes varias divisit, ac multiplicavit ærario præfectos et tributorum exactores. Auctus est etiam ab eo numerus præsidum, inquit Cecilius (*Cecil. cap. 7*) sive uniuscujusque provincie rectorum, et officiorum, seu officialium, et eorum, qui officiis fungebantur, item *rationalium*, sive procuratorum fisci qui sacri ærarii causis præsidebant, atque etiam *Magistorum*, de quibus, sicuti et de aliis, ibi a Cecilio memoratis, videsis Constantini Magni legem, et Gothofredi in eam notas, illiusque, et Panciroli observationes in Notitiam dignitatum. Tanta porro fuit pecuniæ et vectigalium exactio, ut multi, teste adhuc Cecilio (*Cecil. cap. 7*), opum possessionumque gratia perierint; quia videlicet ab illis cum vita rapiebantur.

Verumenimvero quia Diocletianus Nicomediam, uti jam diximus, volebat pari, ac Romam, magnificentia exornare, ideoque quibuslibet aut agri cultioris, aut ornatoris ædificii in illa urbe dominis parata erat calumnia, ac pœna plectebantur capitali. Cives itaque Nicomedenses immensis illis tributis penitus oppressi, inde discessere, atque ita magna pars civitatis exceditur, ut in Cecilianum libri codice manuscripto legimus, id est, pars magna eorundem civium ex hac urbe, quasi ab hostibus capta, cogitur exire, nisi scriptum sit a Cecilio *excedit*, sive egreditur.

Quæ autem hactenus exposuimus, ea omnia non magis ad christianos, quam ad gentiles aliosque *gentes* sub Diocletiani ditione positos spectabant. At cum *republicam talibus consiliis*, ait Cecilius. (*Ibid.*

cap. 9) *et talibus sociis everteret, cum pro sceleribus suis nihil non mereretur; tamdiu tamen summa felicitate regnavit, quamdiu manus suas justorum, id est christianorum, sanguine non inquinaret.* Omnes vero laud inviti fatentur illum summa felicitate regnasse, donec christianos persequeretur. Sed negat Tullius eversam fuisse ejus consilii rempublicam, atque in hoc auctorem nostrum falsitatis accusat: *Vix enim, inquit ille, melior, reipublicæ utilior ac prudentior, et majoris animi princeps Diocletiano fuit.* Esto, prudentior aliis fuerit. Sed prava utique et mala erat ejus prudentia. Etenim ea, sicuti notat Cecilius, (*Ibid., cap. x.*) fuit ejus malitia, ut bonum sua sola voluntate faceret, et malum consilio aliorum, quibus tota operis pravitas ascriberetur. Et re quidem ipsa ab Eutropio (*Eutrop. lib. ix Breviar. hist. Rom.*) dicitur sagax, subtilis ingenio, et probe moratus, qui tamen volebat suam aliorum invidia explere malitiam.

Quomodo autem ille aliis imperatoribus *melior* dici potest, qui insatiabili avaritia, quemadmodum vidimus, et crudelissimis exactionibus omnes agros, civitates, provincias depopulatus, divitibus et opulentissimis hominibus opes et vitam simul eripuit.

Deinde vero narrat Eutropius Diocletianum, victo Achilleo, nimirum antequam in christianos sæviret, ea victoria acerbe usum, ac totam Ægyptum gravibus proscriptionibus et cædibus sædasse. Suffragatus est Eutropio Orosius (*Oros. lib. vii histor. cap. 25*) atque insuper adjecit: « Immoderate victoria usus, Alexandriam direptioni dedit, Ægyptum totam proscriptionibus cædibusque sædavit. » Addit Eutropius (*Eutrop. loc. cit.*) Herculium, nativæ suæ feritati indulgentem, Diocletiano in omnibus obsecutum esse severioribus consiliis. Falsus est igitur Tullius, aut ostendere debebat vix ullum principem fuisse meliorem Diocletiano, aut reipublicæ utiliorem. Quomodo autem statim atque incœpit christianos vexare, felix esse desierit, nunc enucleandum est.

ARTICULUS II.

De persecutionis a Diocletiano in christianos commotæ præludii et exordio, quam ob causam, quibusve consiliis ad eos vexandos impulsus fuerit.

Quam Diocletianus ob causam in christianos concitatus sit, hunc Cecilius noster (*Cecil. cap. 10.*) exposuit in modum: Pecudes ille diis suis immolabat in partibus Orientis, id est, Alexandriæ, sive in Ægypto, ut quidam opinantur, sive ut alii, Antiochiæ, ubi quædam leges ab eo tunc datæ memorantur. Præ timore autem, de quo antea dictum est, *scrutator rerum futurarum*, aut, ut ait Aurelius Victor (*Aurel. Vict. de Cæsar. ubi de Dioclet.*) *imminentium*, in earumdem pecudum jecoribus futura inquirebat. Sed immortalis crucis signo, ab assistentibus quibusdam fronti imposito, fugati sunt dæmones; turbatisque sacris ac frustra repetitis, nullum illi prorsus responsum reddiderunt. Hujus autem silentii non aliam, nisi profanos, hoc est, christianos homines, qui ibi aderant, causam esse dixit *magister aruspicum Tagis*,

quo quidem nomine is a Cecilio nostro (*Cecil. cap. 10*) vocatur, qui inspicendis pecorum extis praverat. A Tage enimvero aruspiciæ ut in alia dissertatione animadvertimus, inventore cum derivatum sit hoc nomen, eo magister aruspicum postea appellatus est. Quod autem de daemonum silentio responsum a Tage seu aruspicum magistro Cecilius noster, illud Lactantius (*Lactant., lib. iv Inst., c. 27*) non ab eo tantum, sed ab aruspicibus datum esse perhibet. Nonnulli vero arbitrati sunt hanc sive unius, sive plurium aruspicum responsonem ipsam esse, qua Apollo, ut narrat Eusebius (*Euseb. lib. ii de Vita Constant. cap. 50*), non ex hominis ore, sed ex tenebroso quodam specu dixisse ferebatur se a justis hominibus præpediri, quominus oracula vera proferret. Sed in dubium vocari potest utrum una et eadem sit, quæ a Cecilio et Eusebio narratur historia. Nobis vero haud ægre persuadebitur illam esse duplicem. Nam Cecilius de Apollinis responso sermonem postea facere videtur, uti mox videbimus.

Cæterum tam Eusebius, quam Cecilius asseverant illud silentium, quod christiani daemonibus imposuerant, veram fuisse causam cur Diocletianus in illos furere et bacchari cœperit. Enimvero *statim sanguinolenta*, inquit Eusebius, *edicta cruentis, ut ita dixerim, mucronibus scripsit, διατάγματα λήθρον μακρόνως, ὡς εἰπεῖν, ἀνοχαῖς συνέταρτε* (*Euseb. ibid. cap. 51*). Iudicibus autem præcepit ut ad excogitanda acerbiora suppliciorum genera animum intenderent. Cecilius (*Cecil., c. 10*) itaque ait illum ira farentem, jussisse primum, ut milites et omnes qui in palatio erant, ad nefanda, datis eam in rem litteris, sacrificia cogentur. Et certe Eusebius (*Euseb. lib. viii histor. Eccles. cap. 1*) tradit persecutionem incœpisse a christianis, qui militabant. Verum ibi Auctor noster significare potius videtur illud fuisse persecutionis dumtaxat præludium. Addit quippe hoc quidem tunc, sed nihil amplius contra Dei religionem a Diocletiano factum. In Eusebiano autem Chronico (*Euseb. Chron. ad. ann. 302*) hæc annotantur. « Veturius, magister militiæ, christianos milites persequitur, paulatim ex illo jam tempore persecutione adversus nos incipiente, » Porro autem nos Cecilius admonet id contigisse *aliquanto tempore, antequam Diocletianus in Bithyniam hyematum venisset*. At quidam putant hæc acta esse anno 308, quatuor videlicet annis priusquam generalis persecutio anno 302, ut notatur in Eusebii Chronico, incœpta sit. Sed veremur ne hanc explicationem pati non possint citata Cecilii verba, atque ideo maxime quod dixerit Diocletianum ab illo tempore ex summa felicitate cecidisse, quo christianos vexare aggressus est. Nam his ille verbis significare videtur tunc depositam a Diocletiano imperatoris dignitatem, uti ex postea dicendis manifestius patebit.

Dehinc narrat (*Cecil., c. 11*) Diocletianum, elapso aliquanto tempore, Nicomediam, quæ Bithyniæ urbs erat, venisse, quo Galerius occurrit. Ibi vero hic superstitionis matris suæ querelis stimulatus, eundem Diocle-

tianum ad tollendos christianos acerrime excitabat, sed non tam facile flexit illius animum. Nam Diocletianus consilio cum eodem soloque Galerio per totam hyemem habito, conatus *esse deflectere*, ita in manuscripto codice, *præcipitis hujus hominis insaniam*. Satis enimvero ille esse aiebat *Palatinos*, id est, eos, uti paulo ante dictum est, qui in palatio degabant, et milites a christiana religione preleberi. Quoniam autem Galerius eum urgebat, *in consilium*, inquit Cecilius, *admissi sunt iudices pauci, et pauci militares*, qui contra christianos sententiam tulerunt. At cur ibi, inquires, *pauci* dicuntur, quandoquidem proxime Cecilius dixerat solitum esse Diocletianum *multos* simili in causa ad consilium vocare? Quidam itaque pro *multos* legendum putant *alios*, sed contra apertam manuscriptorum codicis reclamationem. At nihil in textu mutandum, bonamque esse illius lectionem inde confici potest, quod pauci ex uno, et pauci ex alio ordine iudices assumpti multos efficiant. Patendum tamen est Cecilium loqui de re singulari, quæ secreta adhuc erat, nec tum patebatur tam magnam arbitrorum numerum in consilium admitti.

Porro autem Diocletianus nondum in Galerii et iudicum de torquendis christianis sententia acquiescit. Aruspicum etenim misit ad Apollinem Milesium, qui respondit, *ut divinæ*, inquit Cecilius, *religionis inimicus*. Atque hæc ille, nec plura de illo Apollinis responso. At vide, quæso, an illud sit, paulo antea a nobis ex Eusebio transcriptum (*Euseb. lib. ii de vita Constant., cap. 50*) quo Apollo edixit sua oracula ab hominibus justis impediri.

Omnibus porro his consiliis, et Apollinis responso Diocletianus reluctari amplius non posuit. Itaque permisit christianos divexari; ita tamen ut nullius sanguis funderetur. Contra vero Galerius volebat eos omnes vivos cremari.

ARTICULUS III.

Quo anno, mense et die Diocletianus christianos torquere ac persequi adorsus sit.

Diocletianus octavum (*Cecil. cap. 12*) et Maximianus Herculus septimum gerebant consulatum, quando christianos et christianam religionem, penitus tolli funditusque everti ab eodem Diocletiano decretum est. Decimum autem et nonam imperii sui annum ipsemet Diocletianus tunc agebat. Auctor siquidem noster (*Ibid. cap. 17*) postea tradidit, sicuti videbimus, illum Romam perrexisse, ut illic 12 kalendas decembris vicennalium suorum diem celebraret. Tum continenter adiecit ipsum ex arce prorupisse, impendentibus kalendis januariis, quibus ei nonus consulatus deterebatur. Atqui anno 284 die, uti peritioribus criticis videtur, decima septima septembris creatus est imperator. Erge vicesimus imperii illius annus incidit in annum Christi 304, quo ille nonum consulatum suscepit. Octavum itaque consulatum et nonum decimum imperii annum cœpit agere anno Christi 303, quo aggressus est christianos durius exercuciare atque insectari

Præterea Cecilius (*Cecil., cap. 48*) diserte declarat hanc Diocletiani persecutionem durasse annos decem, et menses plus minus quatuor, ab eversa nimirum Nicomediensi ecclesia usque ad divulgatum Licinii de illa restituenda edictum. Atqui anno Christi 313 die 15 jam detecta fuit hæc ecclesia. Diruta est igitur anno 323 die 25 februarii, ut paulo post explicabitur. Hæc itaque anno et mense persecutio christianorum incœpit.

Quantvis autem hæc clara et manifesta multis videantur, nonnulli tamen opinantur hanc persecutionem anno superiori 303 fuisse inchoatam. Nam memorie Augustinus prodidit (*August., lib. III contr. Cresc. Donatist., cap. 27*) concilium Cirtense coactum fuisse, Diocletiano octies, et Maximiano septies consulibus, quarto nonas martii. Alibi vero ille ipse dixit mense februario et tredecim mensibus ante illud concilium quosdam martyrio coronatos. Sed audi, quæso, ipsamet illius hæc secundo in loco verba: « Gesta martyrum, quibus ostendebatur tempus persecutionis, consulibus facta sunt Diocletiano novies, et Maximiano octies, pridie idus februarias, gesta scilicet episcopalia decreti Cirtensis post eorundem consulatum, tertio nonas martias, ac per hoc tredecim menses interesse inveniuntur, plures utique quam undecim, quos prius catholici minus diligenter computando responderant: sed officium ut falleretur, et mensum interesse responderet, eundem consulatum putavit, post consulatum autem non advertit ubi actus jam alius agebatur. » Ibi itaque fatetur errasse officium, sive officialem, nec satis advertisse alium annum tunc actum, qui post nonum Diocletiani consulatum exactus est. Is ergo annus Christi 305 esse debebat. In his porro duobus Augustini locis cum aperta sit repugnantia, nemo certe negabit in uno ex illis errasse aut librarium, aut officialem, qui tamen in priori facilius, quam in posteriori labi potuit. Nihil itaque penitus certi ex his duobus Augustini locis conteri potest, nisi in quo erratum sit, evidenter demonstretur.

Ad hæc vero, martyres ab Augustino memorati, pro Christi confessione mortem obiisse dicuntur tredecim mensibus ante concilium Cirtense, quod celebratum est, Diocletiano octies consule, et quarto nonas martias. Primum vero Diocletiani edictum Nicomediæ anno Christi 303, die 24 februarii, datum est. Quid autem inde sequitur, nisi illos martyres ex hac vita migrasse ante illud edictum? At Donatistæ tamen ex eorum actis tempus persecutionis illius colligebant. Tam igitur infirma est ex his Augustini locis deducta argumentatio, quam certum videtur ab anno Christi 303 exortam fuisse Diocletianæ persecutionem.

Hujus autem anni diem, ejusdemque persecutionis primum assignat Cecilius (*Cecil., cap. 42*) Terminalis festæ, quæ 7 kalendas martii, sive die 25 februarii celebrari solebant. Nam « Romani », ait Macrobius (*Macrobb., lib. Saturnal., cap. 13*), « non confecto februario, sed post vigesimum tertium diem inter-

estabant, Terminalibus scilicet jam peractis; deinde reliquos februarii mensis dies, qui erant quinque, post intercalationem subjungebant. » De iis autem præter antiqua kalendaria Romana, videsis Varronem (*Varr., lib. v de Ling. lat.*) et Augustinum (*August., lib. VII de Civit., cap. 7*). Nos vero aliquid de illis alibi perstrinximus.

Veruntamen contra hanc Cecilius nostri opinionem obijci potest Eusebius (*Euseb., lib. VIII Histor., cap. 2*), qui hujusce persecutionis a Diocletiano excitatæ, initium consignat anno 19 imperii illius, mense Dystro quem Romani martium vocant, appetente, vel sicut interpretatur Rufinus (*Ruf., lib. VIII Histor., cap. 2*), imminente die festo Domini læ passionis. In Chronico autem Eusebiano et Alexandrino (*Ad ann. Christi 384*), atque in Ecclesiastica Theodoretii (*Theodoret., lib. v Hist. Eccles., cap. 39*) historia notatur ipse Paschæ, aut salutaris passionis dies. Sed alii respondent diem Paschæ anno Diocletiani 19 non incidisse in martii 25, sed aprilis 18 diem. Putant itaque hos scriptores intelligendos de primo Diocletiani in christianos edicto, prout suis in provinciis aut citius, aut tardius promulgatum est. Sed de hoc edicto paulo post dicendum.

ARTICULUS IV.

De ecclesia Nicomediensi persecutionis initio et jussu Diocletiani eversa, deque hujusce imperatoris edicto in Christianos protinus promulgato, de uno et altero regii palatii incendio, quis illius auctor, ac quomodo inde Galerius Diocletianum ad Christianos crudelius vexandos accendere conatus sit.

Ubi notatus a Cecilio (*Cecil., cap. 42*) primus, uti proxime dictum est, persecutionis dies illuxisset, seu potius illucescere cœpisset :

Ille dies primus lethi primusque malorum

Causa fuit. Virg. lib. IV, *Aeneid.*, v, 169.

sicuti Virgilius, ab eodem auctore nostro, sed tacito nomine, citatus cecinit. Enimvero repente, inquit, adhuc dubia luce, id est ante exortum solem, ad ecclesiam profectus cum ducibus et tribunis, et rationalibus venit. In manuscripto codice habetur quidem pfectus, id est, profectus, sed nullo sensu, nisi aliquid aut additum fuerit, aut subaudiatur. Non enim ibi subandiri potest Diocletianus, qui postea in palatio suo remansisse perhibetur. Pro nomine igitur profectus legendum potius videtur pfectus, id est, præfectus. forte prætorio, aut saltem unus ex his præfectis, qui Diocletianum, tunc Nicomediæ degentem, more solito comitabantur. Is itaque quisquis fuerit præfectus cum aliis supra memoratis ad ecclesiam venit, ac re-vulsis foribus, simulacrum Dei quæsitum, ut supra animadvertimus, non invenerunt. Ab iis autem reperi-tæ, sacræ veteris haud dubie et novi Testamenti, Scripturæ incenduntur, quas videlicet in ecclesiis asservari tunc mos erat.

Addit continenter Cecilius : *Datur omnibus præda. At combustis sacris Scripturis, quænam, amabo te, præda in illis Christianorum ecclesiis superesse poterat,*

ab ethnicis diripienda? Num vasa sacra, ornamenta, A scamna, scabella, cathedra? Non inutilis proorsus fuisset operæ, si hæc Cecilius noster breviter saltem perstringere voluisset. Alicujus siquidem pretii hæc esse debeant, quæ auctor noster ab iisdem ethnicis rapta fuisse declarat. Si quis nihilominus perspicue ostenderit captam illam prædam aliud non esse, quam sacræ Scripturæ codices, quos ethnici, uti Eusebius mox citandus explicat, medio in foro cremaverunt, non omnino relictabimur. At nemo tamen inficiabitur obscurum omnino esse Cecili sermonem.

Interea dum hæc in ecclesia Nicomediensi agerentur, ipsi in speculis, id est, Diocletianus et Galerius, ecclesiam ex suo palatio videntes, diu secum concertarunt utrum ignis ei supponeretur. Sed prohibuit Diocletianus, ne incendio illo arderent vicinæ domus, ac deinde pars aliqua civitatis. Quamobrem prætoriani milites paucis horis editissimum illud templum solo adæquaverunt.

Lactantius vero genuinis suis in operibus manifeste, quemadmodum alibi ostendimus, testificatur se tunc in Bithynia, videlicet Nicomediæ, oratoriæ litteras decuisse, cum illud templum eversum est. Cur ergo Cecilius, si vere Lactantius fuit (*Lactan., lib. v. div. Inst. cap. 2.*), nunc etiam non dixerit se hujus eversionis oculatum fuisse testem, aliis examinandum relinquitur. At Eusebius id profecto non tacuit, scripsitque. « Hæc omnia nostris temporibus completa sunt, tunc cum ædes sacras solo æquari, ac funditus subverti sacros divinarum Scripturarum libros in medio foro concremari oculis nostris vidi- C mus : αὐτοῖς ἰπειδομεν ὀφθαλμοῖς. In sua nihilominus de laudibus Constantini oratione nullam amplius præsentis sue fecit mentionem, idque brevius simpliciusque hunc enarrat in modum. « Hi nuper πρό μικροῦ, oratoria ab ipsis culminibus ad solum usque disturbantes, ac fundamenta ipsa eruentes, captæ urbis imaginem spectantibus præbuerant. » (*Euseb. orat. de laud. Constant. cap. 9.*)

Sed Cecilium nostrum (*Cecil., cap. 15.*) si lubet, sequamur. Postridie, inquit, quam Ecclesia Nicomediensis funditus destructa est, Diocletianus edicto publico sanxit ut Christiani omni honore ac dignitate privarentur, omnesque, nulla absque exceptione, sub- D jecti essent tormentis, atque adversus omnes actio valerent, ipsi non de injuria, non de adulterio, non de rebus ablatiis possent agere, nec libertatem ullam aut vocem haberent. At Eusebius (*Euseb., lib. viii. Histor. Eccl., cap. 2.*) paulo aliter retulit hoc edicto constitutum fuisse primo ut ecclesie ad solum usque everterentur, exurerenturque sacræ Scripturæ: secundo autem καὶ τοὺς μὲν τῆς ἐπειδημενῆς ἀρχῆς, τοὺς δὲ ἐν αἰετίας, εἰ ἐπιμένοντες ἐν τῇ χριστιανικῇ προῆσει, ἀνευθερίας σπερδίσθαι προσημαίνοντα. Quæ sic latine vertit Rufinus: « Si quis inter nostros alicujus honoris prærogativa muniretur, sublata hac, maneret infamis: si quis servorum permansisset christianus, libertatem consequi non posset. » Valesius vero: « Ut honorati quidem infamia notarentur; ple-

bei vero libertate spoliarentur, si in christianæ fidei proposito permansissent. « Utramque hanc diversam Rufini et Valesii interpretationem exhibemus, quia quidam eruditi viri pro una stant, alii pro altera. In his autem verbis τοὺς δὲ ἐν αἰετίας explicandis tota versatur difficultas. Nonnulli enim putant iis servos significari non posse; quandoquidem hi, quia carent libertate spoliari non possunt. Sed contendunt alii Rufinum, ætati Eusebii proximum, et græcæ lingue peritum, intellexisse verborum Eusebii vim, et quid illius tempore acum sit. Huc accedit, quod alias illo edicto nulla pœna adversus christianos servos constituta designaretur. At certe quamvis servi libertate spoliari nequeant, eam tamen possunt aliquando consequi. Quid ergo prohibet quominus hæc potestas illis edicto Diocletiani ablata sit, et omnes omnino christiani aut infamia notati, aut perpetuæ servitutis mancipati fuerint?

Quidquid autem de Eusebii mente sit, certe Cecilius noster manifeste significat Christianis omnibus hoc edicto ademptam libertatem; ita ut in judiciis de injuria sibi facta, aut de adulterio, aut de rebus ablatiis, conquerendi iis facultas omnis sublata sit, tametsi adversus eos omnes (in manuscripto codice omnis) actio judicis valeret, hoc est, maxima cum diligentia exerceretur. Nam et Cicero (*Cicero., lib. ix., epist. 16 ad Attic.*) scripsit: *Judicia calenti.* Quid vero, si legatur valerent, et hic sensus Cecili sit, sublata Christianis omnibus, in iudicium vocatis, quamlibet sese coram iudicibus defendendi facultatem, quamvis omnis ethnicorum in illos actio, detactio, et accusatio valerent atque admitterentur.

Porro autem illud Diocletiani edictum, quod quidem nec a Cecilio nostro (*Cecil., cap. 14.*), nec ab Eusebio integrum exhibetur, Galerio non placuit, mitiusque visum est. Itaque ut illius animam ad Christianos crudeliter exarantandis inflammaret, incendium occultis quibusdam ministris palatio subje- cit, curavitque Christianos hujus incendiarii incendia atque calumnia accusari. Eusebius vero narrat (*Euseb., lib. viii. Histor. Eccl., cap. 6.*) illud incendium nescio quo casu excitatum; sed Christianos publico fati- soque rumore dictos proclamatosque ejus auctores. Alio tamen ejusdem ipsius Eusebii (*Idem, Constant. Orat. ad sanct. ead., cap. 25.*) in libro Constantinus Magnus testificatur Christianos hujus incendiarii incendiarii re vera insinulatos, quamvis ipse contra his Nicomediæ tunc commemorantibus, vidisset suis oculis fulmine ac celesti quodam igne palatium fuisse incensum, quemadmodum a viris harumce rerum guaris predictum fuerat. At vero si Cecilius noster tunc Nicomediæ, sicut Constantinus, commemorabatur, id ipsi competentissima esse debuit. Cur ergo illud tanto adhuc silentio ab eo prætermisum est? Num quia ubi palatium fulmine ardere cepit, tum illic Galerius occultos misit ministros, qui ignem illum magis accenderent? Numquid Cecilius, utpote in civitatis servitutes sectator, unam incendii hujus causam proferre, alteram præterire potuit? Sed quando at-

dentissimus ille divinæ ultionis præco tam insigne sceleris ignis, hostes Christianorum punientis, exemplum penitus omiserit, nobis alii edisserent.

Quæcumque autem fuerit silentii hujus causa, testatum Eusebius (*Cecil.*, cap. 14) facit Christianos tunc ferro et flammis, aliisque suppliciis necatos. Scriptis vero Cæcilius prodidit Diocletianum ira inflammatum, cum non posset, sive simularet se non posse suspicari Christianos illius incendii fuisse reos, præcepisse *omnes suos*, palatinos videlicet et domesticos torqueri; ut tanti sceleris quicumque rei convinci possent, meritis pœnis afficerentur. Sed irritus omnino fuit ejus conatus; quia Cæsaris, id est, Galerii familiam, cui incendiarii illi et nefandi homines adscripti erant, intactam penitus reliquerat.

Verum ipse Galerius, qui non patiebatur Diocletiani iram *deflagrare*, hoc est, deservescere, et imminui, molitus est aliud incendium. Illius tamen, qui præter Cecilium meminere, scriptorem nullum invenimus. Nec mirum, inquiet aliquis. Nam, ut notat Cecilius, illud citissime extinctum est. Tunc autem ipse Galerius simulans se metuere, ne vivus arderet, Nicomedia prorupit, *medio hyemis*, ait auctor noster, *profectione parata*. Quid ergo sibi vult his verbis *medio hyemis*, qui prius dixerat eundem Galerium cum Diocletiano habuisse per totam hyemem consilium? Sensus itaque, ut superius observavimus, illius est, Galerium medio hyemis tempore clam paravisse omnia ad eam, quam tunc meditabatur, fugam necessaria.

ARTICULUS V.

Quomodo Diocletianus sæviverit in Priscam et Valeriam, in eunuchos potentissimos, et qui isti fuerint, item in presbyteros ac ministros cum omnibus suis, atque in omni sexus et ætatis homines, nec non in domesticos, ac qua ille aliique iudices sævitiæ universos ad sacrificia falsis diis facienda cogere conati sint.

Persuasum Galerius nec falso quidem habuit fore ut Diocletianus, post repentinam fugam suam, ad excruciosos omnes christianos acrius excitaretur. Et re quidem vera ille non solum in domesticos, inquit Cecilium (*Cecil.* cap. 15), sed in omnes etiam tanta iracundia efferebat, ut primam omnium filiam suam Valeriam, conjugemque Priscam, de quibus postea agendum, coegerit sacrificia pollui.

Deinde vero *potentissimi ipsa* sunt auctoris nostri verba (*Ibid.*), quondam ms. codex *edæ eunuchi necatio per quos palatium, et ipse, scilicet Diocletianus, antè constabat*. Ibi præ verbo *edæ* non minus mendose, ut nonnulli opinantur, quam breviter scripto, legendum volunt, *quidam eunuchi*, quorum maxima erat in Diocletiani palatio potestas, et per quos ipse Diocletianus *antè constabat*. Sed hi non satis attendisse videntur quam variæ sint adverbii *quondam* significationes. Non enim a bonis scriptoribus usurpatur tantummodo ad præteritum tempus denotandum, verum etiam accipitur pro aliquando et semper, ut

A Servius annotat in hoc Virgilii carmen, lib. 11 *Æneid.* vers. 678 :

.....Conjux quondam tua dicta relinquo.

Unde et ille alibi: *Quondam*, inquit, *tria tenet tempora sicut olim*. Sensus itaque Cecilii esse potest potentissimos tum fuisse eunuchos, utpote qui Diocletiano summo essent in amore, ac proinde per eos et idem imperator, et palatium constabat.

Qui autem hi fuerint, si roges, tibi respondebimus nullum plerisque omnibus videri dubitandi locum, quin christianæ religioni nomen dederint. Baluzius autem existimat unum ex iis fuisse Petrum, cujus celeberrimum martyrium ab Eusebio (*Euseb. l. viii histor. Eccl.*, cap. 6.) describitur. Quidni etiam illis annumerabuntur Dorotheus, Gorgonius et alii, quorum idem historiographus ibidem meminit, quique eos vocat *τοὺς βασιλικούς παιδας*, id est, ut Rufinus interpretatur, *Regis cubicularios*, et Valesius *cubicularios pueros*? Quis enim vero nescit hos Regum, seu Imperatorum cubicularios fere omnes eunuchos fuisse? Quamobrem eruditores critici censent Cecilium de hisce loqui cubiculariis, de quibus idem Eusebius scripsit: *Οἱ καὶ τῆς ἀνωτάτω τιμῆς παρὰ τοῖς δεσπότηαις ἠξιώμενοι, γρησίων τε αὐτοῖς διαθέσει τέκνων οὐ λειπόμενοι.* « Qui quidem summi honoris prærogativa ab Imperatoribus ornati, non minus, quam filii, ab iisdem diligebantur. » Quibus sane verbis confirmatur, quod paulo ante dicebamus eos hanc ob causam a Cecilio (*Cecil.* cap. 15) vocari potentissimos, *per quos palatium et ipse Imperator constabat*.

C Prosequitur Cecilium: *Comprehensi presbyteri, ac ministri, et sine ulla probatione ad confessionem damnati*. In codice autem Colbertino legimus *ad confessionem*, sed emendandum haud dubie *ac confessionem*, si revera propter memoratum prius palatii incendium damnati sint. At si pro fidei christianæ *confessione*, uti verisimilius est, condemnati fuerint, ibi scriptum fortasse erat *ob confessionem*, videlicet solam christianæ religionis, ita ut ulla absque alia probatione sint condemnati. *Et cum omnibus suis*, addit Auctor noster, id est, aliis inferioribus Ecclesiæ ministris, aut domesticis *deducebantur*, supple ad supplicium.

Ad hæc vero, « omnis sexus et ætatis homines, » pergit Cecilium, « gregatim circumdato igne combusti, domestici alligatis ad collum molaribus mari mergebantur. » Dictum autem non facile est quid ibi domesticorum nomine significetur, an omnis sexus et ætatis hominum, an presbyterorum et ministrorum domesticorum, aut potius, scholæ domesticorum adscripti, quorum alii in foro habebant magistratum, alii militiæ sacramento obligati, ex quibus aliqui imperatorem semper comitabantur. De his vero omnibus plura Gothofredus et Valesius. Quæ autem verior sit obscuræ dictionis Cecilianæ explicatio judicent æqui rerum æstimatores.

Quid plura? *Judices*, pergit ille (*Cecil.* c. 15), *per omnia templa dispersi, universos ad sacrificia cogebant*. Quosnam universos? Numquid gentiles? Nam paulo ante

vidimus Priscam et Valeriam coactas fuisse ad hæc facienda sacrificia. Certum enim non est, ut infra dicitur, an christianæ revera fuerint. At si Cecilius ethnicos designet, negari profecto non potest, quin *universos* dicendo, eo nomine cujuslibet quoque conditionis et sexus christianos comprehendat.

Neque tamen id nobis omnino probari potest, quod inde doctissimus vir quidam infert hos tunc, salva Christi fide, templa ethnicorum frequentasse; ut falsis diis exhibito cultu et honore aliquo, pœnas necemque haud incertam evitarent. Jam enim Tertullianus testimonio ostendimus christianis, templa gentilium adeuntibus, fas tantum fuisse spectare facta ab iis sacrificia, sed nullo penitus modo illorum esse participes, aut ullum omnino ementitis numinibus exhibere honorem. Quis autem hasce leges a christianis pro nihilo habitas certissimis sine rationibus asserere audeat? Deinde vero Cecilius noster aperte declarat iudices christianis vim intulisse, ut in templis sacrificia diis factitarent: sed non dicit, immo potius planè inficiari videtur eos ullo sacrificii, aut impii cultus quovis genere fuisse contaminatos.

Instat tamen vir eruditus. Nomen mox sequitur: *Pleni carceres erant, tormentorum genera inaudita excogitabantur* (Cecil. c. 15). Quibus autem, inquit, pleni erant carceres, et adversus quos excogitata sunt inaudita tormentorum genera, nisi adversus christianos, quos ethnici deprehenderant aliquem diis reddidisse honorem, ut atrocissima supplicia effugerent? Sed cuiam facile persuadebitur hisce falsis et mendacibus christianis plenos tunc fuisse carceres? Quis potius non fateatur iis dici repletos, qui in ethnicorum templis, et aliis in locis, falsos eorum deos colere, illisque sacrificare palam audacterque detrectabant? Si quis tamen his rationibus nondum velit cedere, is audiat Eusebium, testem proculdubio ea de re fide dignissimum: *Μυρίων πλήθους ἐν παντί τόπων καθιερρωμένων καὶ τὰ πανταχῆ δεσμοτήρια ἀνδροφόνους, καὶ τυμβωρύχους πάλαι πρότερον ἐπισκευασμένα. τότε πληρούστων ἐπισκόπων, καὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἀκηρωστών τε καὶ ἐποικιστῶν ὡς μὴ δὲ χάρις ἔτι τοῖς ἐπι κκοιργίας κατακρίτοις αὐτοῖσι καταλείπεσθαι* (Euseb. lib. viii hist. Eccles., cap. 6). « Innumerabilis ubique hominum multitudo custodiæ mancipabatur, et carceres olim homicidis, et sepulcorum expilatoribus deputati, tunc Episcopis, Presbyteris, Diaconis, Lectoribus, atque Exorcistis complebantur, adeo ut iis, qui ob crimina condemnati fuerant, nullus jam locus superesset. » Cui autem probabile fiet hos omnes atque alios etiam, si ita velis, pœnarum socios; aut plerosque ex illis, in carcerem propterea fuisse coniectos, quod deos aut vere aut fide tantum et simulate coluissent aut eis sacrificassent?

Denique Cecilius narrat (Cec. c. 15) in secretariis, hoc est, in prætoriiis, et locis, in quibus iudices sedere solebant, positas fuisse aras; ut litigatores, sacrificio prius facto, causas suas orarent: *Ne cui*, ait idem Cecilius noster, *temere jus diceretur*, id est, ne alicui christiano, qui nulla prorsus ratione, nisi sacrificio

diis prius facto, audiendum erat; *jus temere diceretur*. Rem quippe omnino temerariam esse censebant; si quis unquam christianus aliter ad causam suam dicendam ab ullo iudice admitteretur. Eum igitur horrendum plane in modum christiani in provinciis, sub Diocletiani ditone positus, excruciabantur. Quod quidem ex Eusebio mox citato assertum traditumque videbis. In aliis autem provinciis quid actum sit, jam, si lubet, attendamus.

ARTICULUS VI.

Quanta Diocletiani jussu fuerit in provinciis, Galerio et Herculo subjectis, Christianorum carnificina; contra vero quomodo Constantius ecclesias dirui passus, Christianos in Galliis incolumes, persecutionisque immunes servaverit.

Cum Galerius imperator persecutionis, in christianos a Diocletiano commotæ, uti diximus, auctor impulsorque perquam acerrimus fuerit, nullus plane dubitandi locus est, quin christianos suis in provinciis majori, quam alii imperatores, crudelitate torserit, necaveritque. Sed id infra suo loco clarius explicabitur. Verum ut christiana religio cum suis sectoribus ubique terrarum funditus everteretur, Diocletianus, datis ad Maximianam Herculum, et Constantium Chlorum litteris, jussit ut illi in christianos eodem, quo ipse, modo sævirent. At Hercules, *non admodum clemens*, inquit Cecilius, sed *crudelissimus homo, libens parvit per Italiam*. Numquid solam? Nonne et per Africam, quam ipsi attributam supra animadvertimus? Nemo sane unquam, uti putamus, id dissitebitur. Testatum siquidem Optatus Milevitanus (Optat., lib. i, § 15) facit Africam, cui et alias provincias Eusebius adjungit (Euseb. de Martyrib. Palest. cap. 15), hæc divissima persecutionis tempestate concussam fuisse, ac crudelissime exagitatam. Cecilius itaque solam nominavit Italiam, vel quia præcipua Herculi Augusti sedes erat, vel quia ibi tunc commoratus, ibidem cœpit christianos persequi.

Sub his igitur principibus Diocletiano, Herculo, et Galerio, quos Cecilius tres appellat acerbissimas bestias, *vexabatur*, inquit, *universa terra*, ea videlicet tota quæ eorum imperio et legibus parebat. Porro autem ii tanta sævitia et inhumanitate christianos vexabant; ut Cecilius (Cecil. cap. 16) illud verissimum esse asserat, quod cecinit Virgilius, lib. vi Æneid., v. 620 et seqq.

Non mihi si lingue centum sint, oraque centum,

Omnia pœnarum percurrere nomina possim.

Et vero Eusebius (Euseb., lib. 8 hist. Eccles., c. 6) ingenue fatetur tantam tunc fuisse christianorum carnificinam; ut omnem prorsus dicendi copiam superet. Sed hæc sane ex iis, quæ alibi ex vero Lactantio in medium protulimus, clara adhuc fiunt, omnibusque magis perspicua.

Ad Constantium autem quod spectat, is acceptis Diocletiani litteris, *conventicula, id est, parietes*, ait Cecilius, sive christianorum ecclesias et templa, *quæ restitui poterant, dirui passus est, ne, addit ibidem Ce-*

cilius, dissentire a majorum præceptis videretur. At, quorum, amabo te, majorum? Non Herculli, cui pariter Diocletianus scripserat. Non Galerii, qui utpote adhuc Cæsar, ee major dici utique non poterat. Quid ergo si legeretur, *majoris*? Omnia profecto se bene haberent. Si tamen pertinacius contendas retinendam esse lectionem *majorum*, tibi id ree probanti nos statim utroque assentiemur. At inde haud immerito ferri poterit non solum Diocletiani, sed alterius adhuc Imperatoris nomen latae adversus Christianos legi fuisse inscriptum. Tunc enim Cecilius eos Constantio *maiores* potuit appellare. Sed quid in re adeo obscura facias, ubi unus tantummodo manuscriptor liber, et is quidem mendis passim infectus superest?

Quidquid sit, Constantius horum *majorum* præceptis obtemperare parum curavit. Nam si passus est, nec jussit ecclesias destrui; christianos tamen qui verum, ut ait adhuc Cecilius, templum Dei sunt, omnino servavit incolunes. Neque enim ullam, teste Optato Milevitano (*Optat., lib. 1, § 22*), in christianos exercitii persecutionem, neque belli, quemadmodum Eusebius loquitur (*Euseb., lib. viii Hist. Eccles., cap. 15*) adversus nos concitati, particeps inquam fuit. Quin immo felicissimam, inquit, vitæ exitum pius Imperator consecutus est, *τοῖς ἐπὶ αὐτῷ θρησκείῃς ὁμοίαις, καὶ ἀναπαύσεως χρόνους, καὶ κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τοῖς ἄνευ καλῶν, καὶ ἰσχυρῶν καὶ ἀπὸ αὐτῶν ἀνεπαύσεως.* Cum veri Dei cultores, qui sub imperio suo degebant, immunes ab omni noxa et calamità servasset, nec aut ecclesiarum aedes subvertisset, aut quidquam adversus nostros esset molitus. Nec semel id dixisse contentus, iterum et tertio repetit.

Quid ergo, arguet aliquis, nonne ibi Eusebius contra Ceciliū nostri opinionem diserte affirmat nullam a Constantio eversam fuisse ecclesiam? Sed is, quæso, animam advertat quid ibi dixerit Cecilius ecclesias christianorum non Constantio quidem aut jussu, aut nutu dirutas fuisse, sed eam passum esse eas destrui, seu non impedivisse quominus ethnicæ illas destruerint. Coacta itaque fuit illius tolerantia, ac Diocletiani, sive *majorum præceptis*, uti dictum est, prorsus relinquantur. Eo itaque sensu non immerito prorsus jure Eusebius dicere potuit ab illo eversas non fuisse Christianorum ecclesiarum aedes.

Porro autem Constantius scribit (*Cecil., cap. 16*) direxerat fuisse ab aliis tribus principibus universam terram, *propter Gallias*, que quidem quia sub ejusdem Constantii, sicut diximus, imperium ceciderant, hæc nulla persecutionis procella j. etate quassataque fuerunt. Jam enim Optatum et Eusebium audivimus, qui testificantur eam vexationis adversus nos concitate nullo modo fuisse participem. Sed id adhuc evidentius demonstratur hæc, que a nobis non pretermittenda est, eximia comparatione, quam idem Eusebius (*Euseb., lib. 1 de Vita Constant., cap. 15*), inter eundem Constantium, et tres alios superius nominatos imperatores, hæc verbis instituit: Illi ec-

clesias Dei expugnare adorti, solo æquarant, et oratoria una cum ipsis fundamentis aboleverant. Hæc vero a nefaria illorum impietate puras manus atque integras servavit, nec se ullatenus eorum similem præstitit. Et illi quidem Dei cultorum, tam virorum, quam mulierum cædibus, tanquam civili quodam bello, provincias sibi subjectas polluerant. Hæc vero animum ab hujusmodi scelere purum atque inviolatum semper servavit. Illi coæcervatis impietatis superstitionis malis, se ipsos primum, ac deinde subditos omnes nequissimorum dæmonum fraudibus manciparunt. Hæc profundissimæ pacis intra imperii sui fines auctor ac signifer, subditis suis permisit; ut absque ulla molestia divino cultui inservirent. Atque hæc ex interpretatione Valesii, apud quem paulo longiora græca Eusebii verba, si animus est, legere facile poteris.

Qua ergo, inquit aliquis, ratione idem ipse Eusebius alibi asseruit (*Euseb. de Martyrib. Palest., c. 5*), provincias Occidentis, ac nominatim Galliam, *τοῖς ἀπὸ τοῦ πρώτου τοῦ διωγμοῦ τὸν πόλεμον ἀπαμείναντα*. Nonne ibi aperte fatetur Galliam hujusce initio persecutionis vix integris duobus illis annis expertam fuisse gentilium furorem? Numquid ergo hæc scribendo humani aliquid passus est, si bique ipsi et Cecilio nostro aperte contradixit? Dicere potest illi, quando tunc librum conficiebat, incomperum fuisse quid actum sit in Gallia? Respondeat aliqui eo tempore in Constantii, bello adversus Barbaros gerendo occupati, potestate positum non fuisse, ut omnem comprimeret ethnicorum impetum, quo in christianos ea in provincia habitantes dirissime grassabantur. Et id quidem confirmari potest quibusdam, si vera et sincera sint, martyrum Actis, in quibus gloriosas illorum ob Christi confessionem cædes descriptas legimus. Aliorum autem opinio est Eusebii verbis nihil aliud significari, nisi persecutionem in Galliis post biennium fuisse sedatam, sed tunc tamen quosdam martyrii palmam consecutos.

Quid vero si dicatur Constantium in ipso persecutionis exordio non ideo quidem, quia bello occupatus, sed quia Cæsar tantum, et ideo Diocletiano et Maximiano Herculio minor erat, tunc non potuisse ethnicorum in christianos severitatem refranare insensam et furorem? Cum enim tunc eruentis imperatorum edictis armati essent, Constantius collidere non potuit quominus illi quasdam subverterent ecclesias christianorum, atque ex his plures variis etisque suppliciis occiderent. At eo certe pacto Eusebius et sui et Cecilio nostro reconciliari poterit. Nam si præter Constantii voluntatem insano gentes furere quasdam christianorum ecclesias diriverint, si plures interfecerunt christianos, hæc illo invito facta sunt. Quin immo hæc quantum in se erat, impedivit, ac proinde eosdem christianos servavit incolunes, nec persecutionis in eos concitate particeps fuit.

Neque ullus etiam locus alicui dabitur nobis adhuc obijciendi diversa martyrum Acta, quibus magnas il-

lorum, pro Christi fide occisorum, numerus recensetur. Etenim quantumvis certo certius demonstrares magnam fuisse illorum in Gallia multitudinem, tibi semper respondebimus eos omnes contra Constantii voluntatem, eoque reluctante, excruciatos fuisse atque interfectos. Iluc accedit quod peritiores atatis nostræ critici de plurimorum horum ætatorum fide ac sinceritate jure haud prorsus immerito exposulant, ac martyrum numerum in eis auctum esse criminantur.

ARTICULUS VII.

De Diocletiani vicennialibus, ac quando Romæ celebrata fuerint, cur ille inde festinanter exierit, Ravennamque veniens, ac levi morbo correptus, nonum ibi susceperit consulatum, quo sensu inde Nicomediam per ripam strigam contendisse, ibique morti sopitus, in dementia incidisse dicatur.

Post accensum immanissimæ persecutionis ignem, Christianos in omnibus pene, sicut dictum est, Romani imperii provinciis depascentem, Diocletianus Romam se contulit; ut ibi 12 kalendas decembris, id est, die 20 Novembris, anno 305, vicennialia, sive vicessimum imperii sui annum cum Maximiano Herculeo, de quo postea agendum, celebraret. At Eusebius scribit (*Euseb. de Mart. Palæst., cap. 1 et 2*) hunc festum diem vicennialiorum die 17 Novembris celebratum fuisse Antiochiæ. Neutro tamen die completa erant Diocletiani vicennialia; quia die 17 Sept. anno 384, uti jam annotavimus, creatus est imperator. Plures itaque eruditi homines Cecilii nostri auctoritatem cæteris omnibus anteponunt, putantque Diocletianum, aliorum exempla secutum, atque ut sumptibus parceret, illud festum in vigesimum Novembris diem distulisse; ut sua celebraret una cum Maximiano Herculeo vicennialia, simulque publicum cum eo de Narseo Persarum rege victo triumphum ageret. Non desunt, nihilominus, qui suspicentur Ceciliani libri scriptorem errasse in numero describendo atque ibi pro XII. KL. DCB. legendum 15 kal., id est, die 17 Novembris. Sed quis hoc audeat certo affirmare, nisi accedat melioris alterius codicis testimonium?

Ut ut sit: Diocletianus, uti ait Cecilius (*Cecil., cap. 17*), ferre non potuit populi Romani libertatem, id est, haud dubie probra, contumelias, convicia, quibus ab eo ob superbiam, et divini honoris ambitum publice vexabatur. Quamobrem festinanter et jam impendentibus kalendis Januariis prorupit ex urbe Roma, nec in ea tredecim adhuc dies remanere potuit. Inde autem venit Ravennam. Sed per omne iter, ut Cecilius noster loquitur, tametsi lectica plurimum vectus, sævientibus frigore et imbribus, in levem incidit perpetuamque aegritudinem. Kalendis porro Januariis, anno 304, nonum consulatum Ravennæ inivit. At ibi levi illo morbo semper laborans, post transactam ætatem hinc egressus est, Nicomediamque se contulit *per circuitum*, inquit Cecilius, *ripæ strigæ*.

At mirum profecto quantum hæc duo posteriora

A verba ingenium eruditorum nostræ ætatis virosum exercuerint. Dodwellus enim peculiarem et integram de iis scripsit dissertationem, quæ ad calcem hujus Ceciliani libri in quibusdam illius editionibus adjecta est. In ea autem probare conatur *strigam* vocem esse agrimensorum, a castrametatione ad coloniarum agris distribuendos tractam, eaque agrorum, et antea castrorum metam ac limites significari. Tum deinde similiter nititur demonstrare Danubium Romani imperii fuisse limitem. Atque ex his ille concludit *ripæ strigæ* nomine designari Danubii ripam. Itaque opinatur ex duobus illis Cecilii verbis colligi posse Diocletianum Ravenna usque ad Danubii ripam lectica, ac deinde navi delatum per Danubium, huc et illuc se flectentem, et Pontum Euxinum venisse Nicomediam.

Sed quamvis Dodwellus luce clarius ostendisset *strigæ* nomine Danubium potius, quam alium fluvium designari, ac vocem *ripæ* ideo additam, quia huc et illuc fluvius ille se flectit, Romanique imperii meta erat; pluribus tamen non persuasit Diocletianum ægrotantem longa et periculosa navigatione per cataractas Danubii et Pontici Euxini procellas Nicomediam transvectum fuisse.

Alii igitur censent illum Ravenna Nicomediam deportatum pedestri itinere, non via quidem breviori, quæ difficilior erat, sed longiori atque faciliori, per Danubii videlicet ripam. Tota itaque difficultas in nomine *strigæ* versatur. Eam autem in codice manuscripto corruptam putant: sed quomodo corrigenda sit, diversæ prorsus sunt illorum opiniones. Quidam enim reponendum suspicantur *Strigonis*, alii *Phrygiæ*, alii *Hæstriae*, vel *Districae*, alii denique *Istricae*, id est, Danubianæ. Nam Danubius alio nomine, uti omnes norunt, *Ister* vocatur. Si autem Diocletianus Danubii ripam peragravit, hæc posterior opinio aliis certe videtur verisimilior. Danubius quippe ibi nomen *Ister* sortitur ubi versus ostia vergit, atque inde Diocletianus Nicomediam deferri potuit.

Per totum autem illud iter Diocletiani morbus sic recrudit, eoque Nicomediæ ita oppressus est, ut idibus Decembris pro mortuo habitus fuerit. Tunc tamen: *Morte sopitus*, inquit auctor noster, *animam receperat*. Sed quid hæc verba *morte sopitus*, inquit aliqui, significant, nisi mortuum? Quia ergo Diocletianus adhuc vivebat, legendum potius existimant, *pro mortuo*, aut *morti sopitus*. Quid vero, si Cecilius minus proprie locutus, significare voluerit maximum animi deliquium, quo Diocletianus omni sensu vitali aliquandiu privatus est, atque adeo tanquam morte, sive *morti sopitus*? Et certe ille sic prosequitur: *Animam receperat; nec tamen totam. Demens enim factus est; ita ut certis horis insaniret, certis resipisceret*.

Visne hanc Diocletiani dementiaem tibi alterius Scriptoris testimonio comprobari? Eadem adest Eusebius (*Euseb., lib. viii Eccles. histor., cap. 13*), qui memoriae mandavit illum, vix expleto secundo persecutionis anno, in difficilem quemdam morbum incidisse: *Ἦν δὲ αὐτὸ καὶ τῆς διαμανίας εἰς ἑσθλασὶ ἀπὸ παρήγορα,*

cujus vi de mentis suæ statu dimotus est. Constantinus A (Constant. Magn. Orat. ad Sanct. Cœt., cap. 25) vero Magnus testificator illum post cruenta persecutionis severitatem, suamet sententia damnatum, *δία τὴν τῆς ἀρροσύνης βλάβην, ob insanie vitium*, et vili quodam domicilio inclusum, scelerum suorum dedisse pœnas. Nec desunt, qui opinantur eundem Diocletianum, tacito tamen nomine, a Chrysostomo designari (*Chrysost., lib. contr. Gent. et de Babyl.*), ubi de variis tyrannorum suppliciis disserendo, litteris tradidit unum ex iis mortuum esse *μαρτυρὰ ad insaniam redactum*.

At Diocletianus, ut mortis suæ suspensionem tolleret, prodivit in publicum, kalendis martii, anno videlicet 305. Sed quia toto fere anno ægitudine contabuerat, vix a quoquam agnosci potuit.

ARTICULUS VIII.

De colloquio, quo Galerius Diocletianum imperio cedere coegit; utrum recte illi proposuerit Nervæ imperatoris exemplum; quanta in hoc colloquio insolentia Galerii et Diocletiani timiditas; an recte Cecilius asserat Constantinum ibi fuisse præsentem, ac Diocletianum a Galerio impulsum et coactum sese abdicasse imperio.

Non multis post memoratas martii kalendas diebus, Maximianus Galerius ad Diocletianum gravissime ægotantem advolvit; ut eum ad cedendum imperio compelleret. Cecilius vero quamvis summam brevitate ubique, uti sæpe diximus, sectetur; longum nihilominus utriusque colloquium transcripsit, quo Diocletianus tandem, sed ægerrime ad deponendam imperatoris dignitatem adactus est. Galerius itaque id primum illi, uti narrat auctor noster, molliter et amice persuadere aggressus, obiecti senescentis ætatis et corporis morbo penè effecti infirmas vires, exemplumque Nervæ, qui imperium Trajano tradiderat. Sed respondit Diocletianus Nervæ facile fuisse, post unum imperii annum, ad privatam redire vitam, in qua quidem consenuerat: sibi vero, qui tandiu imperaverat, illud nec decens esse, nec ob conflata plurimorum odia satis tutum.

At quomodo tanta, inquires, confidentia asserit Cecilius depositam fuisse a Nervæ imperatoris dignitatem? Nonne Eutropius (*Eutrop. hist. Rom. lib. ix*) palam declarat Diocletianum omnium, post conditum Romanum imperium, esse solum, qui ex tanto fastigio ad privatam vitam remeaverit? Nonne Plinius (*Plin. Paneg. Trajan. § 9 et 10*) qui eo tempore floruit, Trajano idcirco gratulatur, quod quamdiu Nervæ vixit, illius imperii ita fuerit socius et particeps; ut sibi ipse privatus videretur.

Verum ubi opinantur verba hæc Plinii neatiquam de imperio, sed de vita Nervæ intelligenda. Nam ibidem continenter adjecit: « Audita sunt vota tua » nimirum Trajani, « sed in quantum optimo illi et sanctissimo seni utile fuit, quem dii cœlo vindicaverunt, ne quid post illud divinum immortalis factum

A mortale faceret. » Sed contendunt quidam hæc a Plinio dicta, et perorata fuisse, quoniam Trajanus tres menses cum Nervæ imperavit. Contra vero alii urgent eundem Plinium Tacito scripsisse se ab eodem Nervæ, qui jam privatus erat, ideo laudatum, quod in Bæbii Messæ a Domitiano in exitium pulsæ causa aliquid antiquis simile fecisset. At respondent alii hanc quidem epistolam a Plinio scriptam, cum Trajanus revera imperabat, sed eum loqui de hac Bæbii Messæ causa, quæ prius acta fuerat anno Christi 93, quo Domitianus erat imperator, Nervæ vero privatus.

Porro autem quantum obscura videri possunt Plinii tantum aperta et clara sunt hæc Aurelii Victoris verba: « Cum Nervæ extrema ætate imperium arbitrio legionum cepisset, ubi prospexit, nisi a superioribus robustioribusque corpore animoque geri non posse, mense sexto ac decimo senet eo abdicavit. » (*Aurel. Vict. de Cæsar. ubi de Nervæ.*) Atqui inde colligi potest aut sparsum rumorem, aut quosdam credidisse Nervam, morti jam proximum, cessisse imperio, vitamque aliquamdiu, licet brevissimo tempore, ut Dio Cassius aliique testantur, privatam egisse (*Dion. Epit.*).

Galerius ergo impotenti imperandi cupidine inflammatus, ad senem valde ægotantem decipiendum satis sibi esse putavit, si illud Nervæ exemplum illi proponeret. Fieri autem facile potuit, ut Diocletianus re non satis accurate expensa, ac Galerii sermone turbatus, responderit Nervam sese abdicasse imperio, postquam illius fræna uno tantum anno moderatus fuisset. Nam in hoc saltem ipse Diocletianus videtur errasse, quod Galerio respondit Nervam uno dumtaxat anno regnasse, quem Aurelius Victor, mox laudatus, sex insuper, vel sicut alii a nobis alibi citati aiant, quatuor præterea menses imperasse testificantur.

Post hæc Cecilius narrat quomodo uterque Galerius et Diocletianus colloquium suum prosecuti fuerint, atque ille transierit ad comminationes, quibus Diocletianus perterrefactus, ad deponendum imperium, atque Severum et Maximinum Cæsares, rejecto Constantino, creandos tandem coactus est. Maximam porro hujusce colloquii partem sic superior exhibuimus; ut necesse amplius non sit illud iterum describi.

Sed quædam tamen sine aliqua observatione aucte prætermittere non possumus, ac primo quidem tantam in hoc dialogo animadverti insolentiam feracitatemque Galerii, quantam Diocletiani senis imbecillitatem ac timiditatem. Eo enim impudentiæ processit Galerius; ut præter cætera dixerit jam missum a se, sed Diocletiano, cum quo loquebatur, inconsulto, Herculium, qui Severum Cæsarem nuncuparet. Diocletianus vero, etsi ei superior, id patientissime tulisse, nec mussitasse quidem perhibetur. Verum responderi forsitan potest prius insolentia vitium Galerio, Barbaro utique ac ferocissimo homini, qui jam totum, sicuti ait Cecilius, orbem initiave-

verat (*Cecil. cap. 18*), et posterius imbecillitatis Diocletiano seni, ex gravissimo corporis animique morbo vix convalescenti, haud plane immerito attribuentium.

Difficilius fortasse illud videbitur, quod ibidem de Constantino Magno Cecilius noster memorat: *Eratque, cum Diocletianus et Galerius inter se colloquebantur, tunc praesens*. Ubinam enim, obsecro, *tunc praesens erat*? An in Diocletiani palatio, ut quibusdam placet; an in ipso cubiculo, ubi ille cum Galerio loquebatur, quemadmodum aliis visum est? In hujusce autem secundæ opinionis confirmationem illud proferri potest, quod paulo post Galerius fertur Diocletiano ostendisse Maximinum Daian, Caesarem mox nuncupandum. Eorum enim in cubiculo si hic aderat, cur ergo non ipse etiam Constantinus, qui ibi *praesens* fuisse asseritur? Atqui si in hoc cubiculo revera stetisset, imperatorum aut verbis, aut signis deprehendere procul dubio potuisset se a Caesaris dignitate rejiciendum. Sed his plura ac subsequenti ipsiusmet Cecili verba repugnare omnino videntur, quemadmodum infra ostendemus.

Porro autem quocumque modo te ab hac difficultate expedieris, in aliam non minore confestim incidēs. Nam si Diocletianus lacrymabundus, ut ait Cecilius (*Cecil. cap. 18*), gemebundus atque omnino infirmus et reluctans imperiali purpura et dignitate sese ipsum exiit, qua, quæso, ratione Aurelius Victor scripsit depositum a Diocletiano imperium, non quidem impulsu Galerii, sed discordiarum metu; non ob infirmam valetudinem, sed cum valentior erat et animo et corpore? « Namque imminentium, inquit, scrutator, ubi fato intestinas clades, et quasi fragorem quemdam impendere compertit status Romani, celebrato regni vigesimo anno, *valentior* curam P. R. abjecit, cum in sententiam Herculium ægerrime traduxisset. » (*Aurel. Vict. de Cæsar., ubi de Diocl.*) Sed ibidem adjecti aliam quidem aliorum, sed falsam esse opinionem, veram autem eam sibi videri, qua Diocletianus excellenti natura præditus ad communem vitam, spreto ambitu, descendisse tradebatur. Nec ille igitur, nec alii hujusce opinionis assertores, existimaverunt violentam aut coactam fuisse Diocletiani abdicationem, sive propter infirmitatem, sive propter Galerii metum.

Eutropius vero narrat (*Eut. Brev. hist. Rom. lib. ix*) Diocletianum imperio, cui regendo sentiebat se imparem, cecidisse una cum Herculio, cui id antea, sed ægre persuaserat. Vides igitur quam aperte testetur depositam sponte et ultro a Diocletiano imperialem purpuram.

Eumenium tamen (*Eum. Paneg. Constant., § 15*) si velis, audies longe clarius loquentem: « At enim divinum, » inquit, « illum virum, » Diocletianum, « qui primus imperium et participavit et posuit, consilii et facti sui non poenitet, nec amisisse se putat, quod sponte transcripsit. » Quin etiam ille ibidem inquit eundem imperatorem prius cum Herculio in

A Jovis Capitolini templo jurasse fore ut simul imperio sese abdicarent.

Alumne adhuc testem desideras? tibi dabimus Constantianum Magnum, qui Diocletianum, si fides Cecilio nostro habenda sit, purpura imperiali sese exuentem viderat. Ab illo quippe in ipsa sua ad Sanctorum cœtum oratione idem Diocletianus dicitur postea vixisse privatus, atque, *αὐτὸς ἑαυτοῦ καταλείψασαμενος, suametipse damnatus sententia* (*Apud Eus. Orat. ad sanct. cœt., cap. 25*). Numquid autem illud scriptum traditumve legitur de imperatore, qui Galerii ferocia et minis ad abjiciendam supremam imperii dignitatem adactus est? Quis autem dixerit minorem esse Constantini Magni et aliorum a nobis laudatorum, quam Lucii Cecilij auctoritatem?

B Contra vero plures, inquiet aliquis, asserunt depositum ab illo imperium, vel ob senectutis inertiam et imbecillitatem, uti Eutropius paulo ante citatus: vel ob insanientis animi vitium, sicut Constantinus Magnus, a nobis etiam mox citatus, vel tandem, ut ait auctor incertus Panegyrici, cum graviore anni, aut valetudo deficiens, eum receptui canere coegissent. Nonne igitur inde colligi potest id ab eo sponte factum; quanvis senio et infirmitate ad hæc abdicationem faciendam impulsus fuerit? Recte forsitan, si Galerius, nullo terrore injecto, illum ad exuendam purpuram adduxisset.

Instabis tamen: Quid obstitit quominus Diocletianus non tam Galerii comminationibus, quam amicis illius verbis tandem convictus, nuntium imperio volens lubensque remisit? Sed quid etiam impedit, arguet alius, quominus alii scriptores descripserint insolens illud Galerii cum Diocletiano colloquium, aut illius aliquam saltem mentionem fecerint? Verum non de rebus quæ fieri poterunt, sed de iis, quæ re ipsa actæ sunt, quæstio habetur. At plerique omnes diserte affirmant Diocletianum, et alii quidem senio et corporis infirmitate debilitatum, alii vero integris adhuc viribus, ac valentiorum, ultro ac sponte sua, nulloque alio cogente, deposuisse imperium. At hæc opinio plane penitusque adversatur Cecili verbis, quibus apertissime declarat Diocletianum post Galerii minas, *lacrymabundum, ac gemebundum* ab imperatoris dignitate cecidisse. Quoquo enim modo gemitus et lacrymas effudisse dicatur, quis sibi facile persuadebit ea fuisse hominis non coacte, sed ultro libenterque cedentis indicia? Porro autem sinceris veritatis indagatoribus decernendum relinquimus utrum Laetantius, qui tam Nicomediæ commorabatur, tam alto, ac Cecilius, voluntariam Diocletiani abdicationem silentio prætermisisset.

ARTICULUS IX.

Ubi et quomodo Diocletianus Maximinum induerit purpura, eumque, ac Severum, repulso Constantino, Cæsares renuntiaverit; utrum vera sit ea de re Cecili opinio, quem in locum Diocletianus, deposito imperio, sese receperit, et ubi Licinius, eo præsentem, factus sit imperator.

Post memoratum superiori articulo colloquium,

quo Diocletianus, impellente Galerio, imperium, ut ait Cecilius, deponere tandem decreverat, uterque imperator, et Constantinus, iis qui tum Nicomediae morabantur, militibus eorumque primoribus stipati, ex hac urbe Kalendis maii, anno Christi 308, ad quemdam locum venerunt: tribus fere millibus inde distantem. Is autem locus, inquit auctor noster, *Cecil. cap. 19*, alius erat, et in eo erecta columna cum Jovis signo, hoc est, statua et simulacrum, atque ibi Hercules, de quo infra, purpuram sumpsisse memorabatur.

Diocletianus autem hoc in loco milites e tribunali albentis, Severum et Maximinum Daiani, repente pronuntiavit Cæsares. Tum Galerius, repulso inde Constantino, prostravit a tergo Maximinum, exutumque veste privata, in medium constituit. Nec mora illa Diocletianus eum illa induit purpura, qua seipsum exorat. Mirabantur vero omnes et stupebant id ita, tamque ex inopinato factum: tum quia quis, aut unde esset Maximinus, ignorabant; tum quia ardebat Constantinum Cæsarem futurum.

Sed jam ille rejectus fuerat ab imperatoribus in eo celebri colloquio, cui quidem, si Cecilio credimus, erat tunc praesens. At si huic colloquio revera interfuit, qua ille fronte, inquiet aliquis, in illam excelsum locum cum imperatoribus conscendere ausus est, ubi se non summa sine ignominia repellendum esse certo sciebat? Nonne igitur tota via erravit Cecilius, aut falsis rumoribus aures facilius praebuit? Nam Anonymus Valesianus expresse tradidit Severum et Maximinum Cæsares factos, Constantino nihil tale nocente. Sed postea, locoque opportuniore investigabimus si quae sit ratio, qua sublatis hisce difficultatibus, opinio Cecilij defendi stabiliri possit.

Pergamus interim, atque expendamus utrum illud veritas sit, quod Cecilius noster de duobus Cæsaribus a Diocletiano creatis narrat. Nam Anonymus Valesianus haud dubitanter affirmat eos non ab illo, sed a Galerio renuntiantes fuisse Cæsares: *Hos*, inquit, Severum videlicet et Maximinum, *Galerius Cæsares fecit*. Et haec quidem sententia liquido confirmatur hisce Eutropij verbis: *Cæsares duos creavit Galerius Maximianum, seu Maximinum, quem Orienti praeposuit, et Severum, cui Italiam dedit* (*Eutr. Brev. Rom. hist. lib. x, init.*). Atque inde lux aliquam afferitur Socrati, similiter dicenti: *Δύο παύσητον Κωνσταντίνος, Μαξιμιανόν τε εν τῷ ὀρει καὶ τὸν Σεβήρον ἐν τῷ ἰταλῷ τῷ Γαλιέριον* (*Socrat., lib. 1 histor. cap. 2*). *Duos Cæsares, Maximinum in Oriente, Severum in Italia constituit*, non eo certo sensu, quod Galerius eodem tempore unum in Oriente, alterum in Italia, inde tam remota, creaverit Cæsarem, sed animum ipsemet in Oriente, alium in Italia alicujus ministerio nuncupaverit: vel potius utrumque his Romani imperii praefecerit provinciis. Nam autem haud dubie ob causam auctor noster adiecit (*Cecil. c. 19*) Maximinum accepisse *Orientem calcandum et conterendum*. In Eusebiano denique Chronico habetur: *Maximianus et Severus a Galerio Maximiano Cæsares facti*.

In quibusdam vero hujus Chronici codicibus manu exaratis, et in editionibus erratum est, ubi haec Cæsarium nuncupatio in alterum post Diocletiani et Herculi repudiationem annum, contra aliorum codicum fidem rejicitur.

Quid ergo, inquiet aliquis, nonne haec pugnant cum Cecilij sententia? Nam ille expresse asserit Maximinum a Diocletiano indutum fuisse purpura, renuntiatumque Cæsarem coram Galerio, qui Herculum antea miserat, ut ab eo Severus in Italia Cæsaris similiter nuncuparetur. At quia auctor noster non minus manifeste asseverat factam esse utramque illam inaugurationem, Galerio instigante atque impellente, namquid dici potest eam idcirco, hancque ipsam ob rationem soli Galerio ab Eutropio, Eusebiano Chronico auctore, et Socrate (*Socrat., lib. 1 hist. Eccles. cap. 2*), atque aliis etiam, si velis, ascribi?

Diocletianus porro, sic deposita purpura, factus est iterum biocles, quemadmodum auctor noster loquitur, id est, Diocletianus rediit ad privatam vitam, quam ante assumptum imperium dum agebat, Diocles, uti supra diximus, vocabatur.

Maximino autem Cæsare creato, ille protinus e tribunali et excelsio, de quo paulo ante dictum, loco descendit, rhedaque per civitatem, ait Cecilius (*Cecil. cap. 19*), hoc est, Nicomediae, in patriam exportavit. Sed de illius patria supra disputavimus, quam alii Diocleam, sive Docicam, alii Salonas esse opinantur.

Non ibi tamen semper commoratus est. Quando enim Hercules ad Galerium venit, *Aderat ibi Diocles*, inquit Cecilius (*Cecil., cap. 19*), *a genero, Galerio, nuper vocatus, ut quod ante non fecerat, praesente illo, imperium Licinio daret*. Sed quemnam in locum Herculis Galerium convenerit, auctor noster penitus tacuit, et alijs reliquit divinandum. Anonymus autem Valesianus etiam procul dubio dixit: *Galerius in Illyrico Licinium Cæsarem fecit*. Si queras qua in urbe, disces ex Eusebii Chronico: *Licinius a Galerio Carnunti Imperator factus*. Pannoniae autem ea urbs est, ad Danubij ripas sita, quae a Zozimo (*Zozim., lib. 11 histor.*) male cum Carnute, Galliae Celticae urbe, confunditur. Porro autem Galerius Licinium non praesente tantum, sed *adscito* etiam, sicuti loquitur Aurelius Victor (*Aurel. Vict. de Constan. et Armen.*), in consilium Jovio, id est, Diocletiano, Augustum creavit. At Hercules, qui illuc venerat, huic Licinio inaugurationi aut praebuit assensum, aut cum negare non ausus est.

ARTICULUS X.

Utrum ea vera sint, quae Cecilius narrat de privata Diocletiani vita, atque utrum ob negatum ipsi filio suae Valeriae exultantis reditum, et eversas statuas marore et fume consumptus interierit.

Diocletianus Carnunte reversus Salonas, ibi praefecto, si Eutropio credimus (*Eutrop., lib. ix Brev. in fin et lib. x*), otio consensit, nec unquam, ut

idem Eutropius, Aurelius Victor (*Aurel. Vict. in A Epitom. de Dioclet.*), et Zozimus (*Zozim., lib. II hist.*) testificantur, adduci potuit: ut ebiatam sibi ab aliis Imperatoribus purpuram resumeret. Quod quidem Eumenius (*Eumen. Panegyric. Constant., § 15*) bis: eorum nonnulla jam retulimus, predicat verbis. At enim divinum illum virum, qui primus imperium et participavit, et posuit, consilii et facti sui non pœnitet, nec amisisse se putat, quod sponte transcripsit. Felix beatusque vere, quem vestra tantorum principum eoiunt obsequia privatam. Sed et ille multijugo saltus imperio, et vestro tegitur lætus umbraculo, quos scit ex sua stirpe crevisse, et glorias vestras sibi juste vindicat.

Veruntamen illo in otio, quantumvis præclaro, multa, si Cecilio fidem habeas (*Cecil. cap. 44*), expertus est adversa. Primum enim nec missis sæpius legatis, nec repetitis precibus, obtinere a Maximino unquam potuit, ut filiam suam Valeriam Augustam, in desertas, ut paulo post dicitur, Syriae solitudines cum matre sua relegatam, sibi remitteret.

Præterea ille adhuc vivus, uti Cecilius loquitur, vidit suas, suique collegæ Maximiani Herculi statuas et imagines jussu Constantini Magni eversas atque destructas: *Quod nulli unquam, sicut ipse ibidem adjecit, Imperatorum acciderat. At nobis occurret aliquis, et objectabit, quo ergo jure Eumenius, a nobis proxime citatus, publica in oratione, ac ipsomet Constantino Magno præsentem et audientem, tantis laudibus prædicavit summam illius erga Diocletianum venerationem, si illo ipsomet Constantino jubente, statuæ et imagines ejusdem Diocletiani deturbate sint? Nonne ergo Cecilius ibi adhuc erravit? Non inepta quidem erit ea redargutio, si recte probetur hanc orationem ab Eumenio peroratam fuisse post Diocletiani interitum. Nam Cecilius scribit, ut mox videbitur, illum obisse paulo post statuarum suarum eversionem. Verum panegyricus ille sermo anno 310 habitus esse, et Diocletianus tribus postea annis ex hac vita migrasse perhibetur. Et certe ipsemet Eumenius videtur Diocletiani, quasi vitam adhuc agentis, facere mentionem. Denique Cecilius nobis manifeste satis insinuat non solum quidem Diocletiani, sed conjunctas illius Maximianique Herculi statuas, atque imagines, in hujus præsertim odium revulsas et depositas fuisse Aedias, velim, ipsa auctoritatis nostri verba. « Senis Maximiani statuæ Constantini jussu revellebantur, et imagines cum quo pictus erat, detranebantur. Et quia senes ambo simul plerumque picti erant, et imagines simul deponerentur amborum. » Jussisse igitur videtur Constantinus non alias, quam Herculi imagines destrui. At has revera dirutas fuisse suo loco ostendemus. Quia vero vix aut potius nullo modo fieri potest, ut Constantinus nescierit hujus et Diocletiani imagines simul esse pictas, eas omnes proci dubio everti præcepit. Quo igitur modo id cum maxima, quam Eumenius in eodem Constantino adeo laudavit, Diocletiani veneratione stare queat, alii fortasse nos docebunt.*

Sed alius quisquam insurret adhuc in Cecilium nostrum, nobisque objiciet falsum esse, quod ille asserit Diocletianum primum esse omnium, qui vivus imagines suas excisas viderit. Nam Tacitus (*Tacit., lib. III histor. sub fin.*) discrete asseverat Vitellium imperatorem, antequam occideretur, vidisse *cadentes statuas suas*. Numquid autem in Cecilio favore dicitur potest has statuas ab illo aliter visas esse *cadentes*, quam a Diocletiano? Vitelli enim statuæ in magno vulgi tumultu, ut scribit eisdem Tacitus, eversæ sunt. Diocletianus vero imagines quidem suas deturbatas conspexit jussu Constantini imperatoris, sed sine ulla populi seditione.

Cæterum quamvis Diocletianus non tam in sui, quam in Maximiani Herculi invidiam, imagines suas dejectas viderit: non potuit tamen, si Cecilio credas, tantam contumeliam patienti ferre animo. Tuæ enimvero *moriendum*, uti ille aiebat, *sibi esse decrevit*. Sed quodnam, putas, elegit voluntarie mortis genus? Audi, obsecro, ipsamet adhuc Cecilium nostrum: *Proculcatus injuriis, atque in odium vita dejectus, postremo fame atque angore, id est, mœrore et tristitia confectus est*. Sed non alias ille injurias memorat, nisi eversas eo, quo diximus, modo ejus imagines, et ipsi negatum a Maximino filia suæ exultantis reditum. Ac certe tantæ non videntur hæ contumeliæ, ut propterea Diocletianus, qui in præclaro, ut diximus, otio consenscebat, in tam immane vitæ odium venire debuerit.

Quid vero, quod alie sunt, et valde diversæ de illius morte aliorum Scriptorum opiniones. Etenim ab Eusebio dicitur (*Euseb., lib. VIII Append.*) *Μακρόζωϊ ἐπιδημιότητα τῆ τοῦ σώματος ἀσθενείᾳ διαγοσθεῖς, διαιτηνῶ ἀν μολεστασσίμῳ μορῶν confectus*. Tacet autem quis ille morbus fuerit, vel utrum in illum incidit mœrore, aut desperatione, aut senectutis inhrmitate. Hieronymus vero (*Hieronym. Comment. lib. III in Zachar., cap. 14, v. 18*) eum in tyrannorum numero ponit, qui propterea quod Christi Ecclesiam affligerint, crudeli morte mulctati sunt. Sed quid ibi speciatim de illo dixerit, intelligi non potest. In Aurelii autem Victoris Epitome illius interitus his verbis describitur. « Vixit annos 68, ex quibus communi habitu prope novem egit. morte consumptus est, ut satis patuit, per formidinem voluntaria. Quippe cum a Constantino atque Licinio vocatus ad festa nuptiarum, per senectam quominus interesse valeret, excusavisset, rescriptis minacibus acceptis, quibus mœrebat Maxentio favisse, ab Maximiano favore suspectans necem dedecorosam, venenum dicitur hausisse. » Numquid ergo hunc timore auxilii triste dirutarum statuarum imaginumque suarum spectaculum? Numquid etiam dici potest eum, veneno sumpto, noluisse postea illum cibum sumere? Porro autem Aurelius Victor id, quod ex ejus libro retulimus, non asseveranter affirmat, sed nos ipse admonuit, illud facta tantummodo aliorumque testimoniis fuisse traditam.

Ad recentiores vero gradum si faciamus. Alexan-

drini Chronicus auctor nobis cito occurret, qui scripto hæc prodidit: *Galerius Maximianus*, legendum Diocletianus, *aqua intercutit* ἑδραπέθιστον, *graviter laborans*; *Salonia*; Suidas vero de eodem Diocletiano et Maximiano ejus genero: (*Suidas ad v. διοκλητιανός*) καὶ ὁ αὐτὸς ἐσθλάθη ἐπὶ τῆς συγχύσεως, ὃ δὲ ἀπήχθητο, *Nam alter quidem a Senatu jugulatus fuit: alter vero se ipse strangulavit*. Sed unde hæc ille delibaverit, cum penitus sileat, dictu sane difficillimum est. Urum autem Cecilius noster propius ad verum, quam alii accesserit, aliorum esto judicium. Nos interim ad ea, quæ ille de Prisca ejusdem Diocletiani uxore, et Valeria ejus filia narrat, enucleanda transibimus.

CAPUT IX.

De Diocletiani uxore Prisca, et filia ejus Valeria.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam rara Priscæ, et frequens Valeriæ apud antiquos auctores mentio; utrum ambæ christianam religionem professæ sint.

Quam sæpe ab antiquis auctoribus Valeriæ, Diocletiani filix, tam raro uxoris ejus Priscæ mentio facta est. Scimus quidem hujus imperatoris conjugem in quibusdam sanctorum Actis Serenam, in aliis Alexandram vocari. Sed hæc Acta nec vera jure sane merito videntur, nec sincera. In gestis præterea pontificalibus, ab Anastasio editis, appellatur Eleutheria, et in vetustissimo eorum codice Leutheres. At id solo horumce gestorum scriptoris testimonio nititur. Prisca porro a Cecilio nostro cognominatur: sed utrum potiori jure, eaque pluribus nominibus nuncupata sit, ab aliis eruditioribus libenter audiemus.

Cæterum Diocletianus ex uxore sua filiam suscepit Valeriam, quam in matrimonium, ut infra ostendemus, collocavit Maximiano Galerio, cum ipsum Cæsarem, imperiique sui socium fecit. Hic vero cæsis, ut scribit Aurelius Victor (*Aurel. Vict. de Cæsar. ubi de Arment.*), immanibus sylvis, ac Peltone, apud Pannonios lucu in Danubium itumisso, provinciam nomine uxoris suæ Valeriam voluit nuncupare. Suffragator huic opinioni Ammianus Marcellinus (*Ammian. Marcell., lib. XIX, cap. 11*), qui literis mandavit eam provinciam sic fuisse cognominatam in Valeriæ Diocletiani filix honorem. Exstat porro in gazophylacio regio istud ex ære secundi moduli numisma, quod acceptum referimus amantissimo sodali nostro Anselmo Bandurio, qui illud solaque plura non sine eruditis observationibus publicam in lucem brevi emissurus est.

Cum primum autem Diocletianus in Christianos immani, sicuti vidimus, crudelitate sævire cœpit: *Primum omnium*, ait Cecilius (*Cec. c. 15*), *filiam Valeriam, conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit*. Cur ergo eas coegit ad diis sacrificandum? An quia christianæ erant, aut ut illas, gentilium superstitionibus addictas, ad præbendum aliis hæc impia sacrificia faciendi exem-

plum cogeret? Diversæ profecto sunt eruditorum virorum ea de re opiniones. Quidam enim eas christianæ religioni nomen revera dedisse arbitrantur. Opinionem autem suam stabiliri posse existimant his Eusebii, tametsi, uti plures fatentur, obscurioribus verbis: *Τί δεῖ περι τῶν κατὰ τοὺς βασιλικούς λέγειν οἴκους, καὶ τῶν πᾶσιν ἀρχόντων, οἱ τοῖς οἰκείοις εἰς πρόσωπον ἐπὶ τῷ θεῷ παθήσασιν ἄξιοις λόγῳ τε καὶ βίῳ συναχώρου, γαμεταῖς, καὶ παισὶ, καὶ οἰκέταις, μονουουχί καὶ ἔγκουχάσθαι ἐπὶ τῇ παθήσει τῆς πίστεως ἐπιτρέποντες. οὓς ἐξὸς καὶ μᾶλλον τῶν σθηθεράτων ἀποδέκτους ἦγόντο*. Quæ sic interpretatur Valesius: « *Quid opus est dicere de iis, qui in Imperatorum palatiis versabantur, quid de Imperatoribus ipsis? Qui domesticis suis, eorumque uxoribus, liberis, ac servis ea, quæ religionis suæ erant, tam verbis quam factis libere exsequendi coram semetipsis potestatem dederunt; ipsis ob hanc fidei suæ libertatem gloriari ac se ostentare quodammodo permittentes, eosque præ cæteris omnibus ministris præcipuo quodam amore complectentes.*» Suis autem in animadversionibus Valesius Christophorsonum arguit, qui græcum nomen γαμεταῖς de imperatorum uxoribus interpretatus est. Subsequentia siquidem Eusebii verba huic sensui penitus repugnare ipsi videntur.

Sed utraque et Valesii et Christophorsoni interpretatio Toinardo liberior visa est, græcæque Eusebii verba sic latine reddenda esse opinatur: « *Quid opus de iis dicere, qui in Imperatorum erant domibus, et iis, qui omnibus imperabant? Qui suis coram circa rem divinam et sermone et vivendi ratione libere sese gerere sinebant, uxoribus et liberis, et famulis tantum non, et gloriari super libera professione fidei permittentes, quos eximie, et præ cæteris eorum conservis acceptos habebant.* » Contendit autem vocabulum οἰκείοις ibi esse, quasi genericum, quod γαμεταῖς, παιδῶν, et οἰκέτας, uxores, liberos et famulos imperatorum complectitur. Inde igitur concludit Priscam et Valeriam fuisse christianas. Confirmari autem potest hæc interpretatio auctoritate Rufini, græca illa Eusebii verba sic latine explicantis: « *Aliquantum ex principibus Romanis, conjugibus, ac ministris, atque universæ domui suæ, non solum credere in Dominum nostrum Jesum Christum, verum et cum omni fiducia ac libertate in fide agere sinebant.* » (*Rufin., D lib. viii, cap. 1.*)

At Cuperus putat his Eusebii verbis: *ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων*, non imperatores, aut eos, qui omnibus præfecti sunt, designari, sed præfectos prætorio, vel potius præfectos cubiculi, aliosque similes, qui cæteris omnibus in palatio versantibus præerant. Nam paulo post Eusebius aperte significat unum ex iis fuisse Dorotheum, alterum vero Gorgonium, qui domesticis et uxoribus suis permiserant christianam religionem libere profiteri.

Sed Eusebius ibi de illa tantummodo agere videtur libera facultate, quam imperatores, non vero alii eorum præfecti Christianis concesserant religionem suam publice palamque exercendi. Præterea hi præ-

fecti, in imperatorum palatio commorantes, hanc potestatem uxoribus domesticisque suis non fecerunt; nisi ipsimet imperatores annuerint, aut prius suis uxoribus eandem dederint facultatem. Quis enim nesciat solitum esse curialium et palatinorum morem, ut nihil fere aliud publice agant, quam quod regibus placeat? Verisimilius est igitur illis Eusebii verbis significari, ante concitatam a Diocletiano in christianos persecutionem, imperatores domesticorum suorum conjugibus, multoque magis suis uxoribus licentiam dedisse suam colendi religionem.

At tametsi res ita se haberet, in controversiam adhuc vocari potest utrum Prisca et Valeria, priusquam Diocletianus christianos vexare cœperit, christianam religionem revera amplectatæ sint. Et id Baluzius quidem penitus inficiatur, quia Cecilius haud obscure testificatus est Priscam et Valeriam ausas non fuisse impio Diocletiani decreto refragari. Atqui si christianam fidem revera profitebantur, cur aliis christianis mulierculis et pueris, qui tanta fortitudine fidem suam ad dirissimam usque interneccionem confessi sunt, timidores sese nefandis ethnicorum sacrificiis tam facile coinquinaverunt? Huc accedit, quod postea in hoc Cecilius libro earum sæpius fit mentio; nullibi tamen ullum prorsus religionis christianæ, ab eis susceptæ, vestigium exstat. Quin immo non propter hanc religionem, sed conditionem et pudicitiam, uti mox dicemus, interemptæ dicuntur.

Alii tamen eas aut christianas fuisse, aut saltem christianis favisse inde arguunt; quia ad gentilium diis sacrificandum coactæ fuerint. Gentiles enimvero non invito et ingratis, sed sponte et ultro diis sacrificabant. Quid vero, si post hoc sacrificium peccati eas non pœnituerit, aut præ timore celaverint pœnitentiam?

Neque objicias Cecilius paulo post (cap. 15) addidisse: *Judices per omnia templa universos ad sacrificia cogebant.* Nam hæc non minori quam pleraque alia ejus verba obscuritate involuta sunt. Si universorum etenim nomine tam gentiles, quam christianos comprehendit, inde confici non potest Valeriam et Priscam fuisse christianas. Si vero nomen illud sensu accommodato accipiatur pro omnibus christianis, et ad eos referatur, hinc recte inferetur illas christianæ religioni suum reipsa dedisse nomen. Fatendum est igitur valde ambiguum esse auctoris nostri elocutionem, ex qua vix certi aliquid possit concludi. Verumtamen ita fortasse locutus est; quia tunc omnibus tam exploratum fuit, quam nunc incompertum est utrum Prisca et Valeria christianæ fuerint: sed illud profecto Cecilius posteris clarius explicare debebat.

ARTICULUS II.

De Valeria et Candidiano ab ea ob sterilitatem adoptato, cur illa post Galerii viri sui mortem, Licinio relicto, confugerit ad Maximinum, ejusque nuptias rejecerit. De nigris viduarum uctus sui tempore vestibus; ac utrum nulla imperatoris uxor secundo marito antea umquam nupsit.

Nullos propter sterilitatem liberos Valeria ex viro

A suo Galerio imperatore susceperat. Quapropter Candidianum illius ex concubina filium sibi adoptavit. Galerius vero moriens, et hunc et Valeriam Licinio commendavit, illiusque tradidit in manus. Et hæc quidem ex Cecilio nostro accepimus. Sed explicatu illud difficilium, quod ab ipso rursus de eadem Valeria, Candidiano, ac Severiano, Severi imperatoris filio narratur: « Licinium, » inquit, « jam pridem quasi malum metuentes, cum Maximino esse maluerant, præ Valeria, quæ volens Licinio in omnes Maximiani Galerii hæreditates jure suo cedere, idem Maximino negaverat. » Nonne enim hæc verba significant Valeriam, post mariti sui Galerii mortem, cum Licinio remansisse? Verumtamen prius dixerat: « Venerat post obitum Maximini Galerii ad eum, Maximinum, Valeria, cum se putaret in partibus ejus tutius moraturam; eo maxime, quod habebat uxorem. » Numquid responderi potest brevissimam fuisse ejus apud Licinium moram, ac protinus confugisse ad Maximinum, apud quem se tutiorem fore sperabat? At si res ita sit, cur omnibus Galerii bonis voluit Licinio cedere? Nonnulli itaque in textu Cecilius *volens*, non autem *volens* legendum suspicantur. Verum in Colbertino codice scriptum est: *Volenti Licinio.* Vide autem utrum inde hic sensus elici unquam possit, Licinium voluisse in omnes invadere Galerii hæreditates, atque idcirco Valeriam confestim ab eo fugisse; ut ad Maximinum, qui uxorem habebat, sese tutius reciperet. Sed quis ibi Lactantii stylum agnosceret?

Valeria porro non eam, quam optabat, a Maximino impetravit securitatem. Enimvero vir ille libidinosissimus hanc ipsam, rejecta uxore sua, in matrimonio habere voluit, *quam nuper appellaverat matrem.* Cur autem matrem appellabat, nisi honoris causa, et quia conjux fuerat Galerii Augusti, qui propterea quod Maximinum, ut diximus, fecerat Cæsarem, ab eo pater, atque idcirco uxor ejus mater vocatur. Ipsamet vero Valeria legatis, qui eam Maximini nomine in matrimonium petebant, respondit tepidis adhuc mariti sui cineribus, et in ferali viduæ habitu, fas sibi non fuisse de secundis nuptiis cogitare. Numæ enim Pompilii legem Plutarchus retulit (*Plutarch. in Vit. Numæ, t. 1*), qua vetitum erat, ne ulla umquam vidua ante exactos post mariti sui mortem decem circiter menses alteri nuberet. Ovidius autem non solum hujuscæ decreti reddidit rationem, sed meminit etiam feralis, uti loquitur auctor noster, et lugubris habitus, quo per id tempus vidua indui debebat:

Quod satis est utero matris, dum prodeat infans,

Hoc anno statuit temporis esse satis,

Per totidem menses a lunere conjugis, uxor

Sustinet in vidua tristia signa domo.

(*Ovid., lib. 1 Pastor., v. 33 et seqq.*)

Per hos itaque menses illi idcirco in viduitate erat permanendum; quia moriente viro, prægnans esse poterat. Si plura desideres, consulere præterea poteris Brissonium et Gothofredum (*Brisson. lib. de jure Connub. in fin.; Gothof. not. in leg. 1 de sec. nupt. t. 1 Cod. Theod. p. 281 et seqq.*).

Constat autem nigras fuisse virorum in mortuam

uxoram luctu vestes. Nam præter infinitum testium A numerum, Propertius cecinit :

De quo quis nostro curvum te luctu vidit?

Atque quis luctibus me vidisse vidit?

(*Propert.*, lib. iv, *Eleg.* 6, *ad Cynth.*, v. 27.)

De viduis itaque mulieribus major potest esse difficultas. Nam Lipsius in suis ad Cornelii Taciti libros commentariis varios citat auctores, quorum aliqui has pulta nigraque, alii alba et candida, vel purpurea, aureisque ornamentis intertextâ veste luctus sui tempus transexisse prodiderunt. eos autem sic conciliandos esse censet : ut Romane mulieres, stante republica, atram vestem et sub imperatoribus candidam induerint. Si quis vero hujusmodi mutationis causam requirit, in Lipsius respondet, non atram esse præter Romanarum matronarum usum, quo coloris albi vestes, utpote valens pretiosas, aspernabantur. Neque multum movetur auctoritate Apuleii, qui *matronam flebilem* viduam fusca veste contextam memorat. Ad antiquum enicavero more se ibi eum respexisse Lipsius opinatur, aut ad illum, qui adhuc in provinciis solebat observari.

Sed huic conjecturæ penitus adversatur Cecili nostri testimonium (*Cecil.* cap. 39). Nam is palam aperteque asseverat Valeriam Imperatricem luctus sui tempore *in atris fuisse vestibus*. Numquid ergo dicendum Romanas mulieres viduas aut albis, aut nigris, aut purpureis, majoris minoris pretii vestibus usas, prout majorem vel minorem de virorum spontea morte luctum ostentare volebant? Sed lege adhuc, si velis, Ferrarii de atris in luctu vestibus observations (*Ferrari.* lib. i de re vestiar. cap. 23).

Secunda Valeriæ ratio : cur Maximini imperatoris nuptiis rejecta, ea est, quia nefas ducebat *sine more, sine decoro, matrum alterum experiri*. Sed hæc verba non minus difficile, quam superiora, habent explicanda. Nam generalis hæc propositio significat nullam hæcens imperatricem secundis nuptiis fuisse illuzantem. At Cuperus, Toimardus, afflicta exempla proferunt imperatricum, quæ mortuo marito, alteri nupservunt. Quamobrem nonnullis suboluit in textu Cecili scriptum fuisse : *matrum et filii alterum* ; sed huic conjecturæ, profecto levissime, delisi, fateri coguntur se non videre ubi pedem secure figant.

Nos quidem non præterit citari a nonnullis Tertullianum (*Tertull.* lib. de Præscript. hæret. c. 40, et *Exhortat. ad castit.* cap. 15), qui docet fas summo ethnicorum pontifici non fuisse secundam ducere uxorem. Atqui imperatores erant pontifices summi. Verum illi arbitrantur Tertullianum loqui de Flamino Divo, cui, sicut Gellius et Plutarchus testantur (*Gell.* lib. x *Nat. Antiq.* cap. 15; *Plutarch.* *Quest. Roman.* quest. 39), interdictionem secundis nuptiis iterat. At præterea ex hac interdictione non sequitur illud fuisse sine more et exemplo. Adjiciamus, si lubet, Cædulum nostrum non de imperatoribus agere, sed de illorum uxoris, quarum alius poterat esse usus, nec eadem ratio.

Quædam igitur ad angustias retracti, non aliter lu-

jus difficultatis nodum solvi posse autamant, nisi ignorantia Valeriæ, quæ nullas noverat secundas imperatricum nuptias. Quid vero, si putaverit eas aut invidis imperatriciibus, aut contra morem antiquum, ac sine exemplo utique laudando, sed pravo plane ac porverbo celebratas? Nihil tamen certo affirmare audeamus, sed hæc aliorum permittimus iudicio.

ARTICULUS III.

De Priscæ et Valeriæ exilio, ac trium nobilium familiarum, hujus amicorum, et Judæi cujusdam, qui eas adulterii falso accusaverat, atque eorundem Priscæ et Valeriæ supplicio et iherito.

Valeria ob spretas, sicut paulo ante dicebamus, Maximini nuptias, in exilium huc et illuc, ait Cecilius (*Cecil.* cap. 59), cum matro sua Priscæ mitibus, rapinatur ejus bona, auferuntur comites, et spadones in tormentis necantur. Sic etiam, ut id obiter annotamus : Cicero scripsit : « Accepimus Zenonem Eleatem in tormentis necatum. » (*Cicero.* lib. iii de *Natur. deor.*)

Maximini vero furorem similiter experita sunt tres femine nobiles, quas Valeria singulari amicitia complectebatur. Prima erat clarissima femina, cui jam ex juvenibus filiis nepotes erant. Quia vero hæc a Valeria tanquam mater diligebatur, suspicatus est Maximinus hujus consilio spretas rejectasque ab illa fuisse nuptias, quas ei proposuit.

Altera vero æque nobilis, *Vestulam famulam virginem*, ait Cecilius, *Romæ reliquerat, furtive tunc Valeriæ familiaris*. Sed cujusnam, obsecro, famula erat? An Vestæ deæ, an illius femina nobilis? Vestales enimvero deæ Vestæ, et famulæ et ancillæ, Apuleio et Augustino testibus (*Apulei.* lib. vi, *August.* lib. iv de *Civit.* cap. 10), vocabantur. Verum quia parum ad rem conducebat hujusmodi vestalis commemoratio, quidam idcirco opinati sunt hæc nobilis illius femina fuisse famulam, illi filiam. Atque horum opinio probabilior forsitan videri posset, si rationes saltem aliqua forent. Sed quidquid pronuntias, fatearis necesse est. Familiam Lactantii sermonem solitumque loquendi modum tanta obscuritate non involvi.

Tertia mulier *virum habuit venotorem*, Cecili verba sunt, *non nimis Augustiæ proxima*. Atque ita in codice D Colbertino legitur, *non nimis* : quod certe quibusdam in editionibus mutandum non erat. Nam secundâ mulier dicitur Valeriæ *furtive familiaris*; hæc itaque dici potuit, *non nimis proxima*, sicut antea de Galerio *nec tamen unquam territus*. Deinde vero utraq; mulier non tam propter Valeriæ amicitiam, quam *ob eamiam pulchritudinem corporis*, inquit auctor no-ster, *ac pudicitiam necabatur*. Sensus ergo Cecili esse videtur ambas illas mulieres non tam arcto, ac prior matrona, amicitie et necessitudinis vinculo Valeriæ fuisse conjunctas; sed captatas ex hac qualicumque amicitia occasionem, ut *obtemper pulchritudinem et pudicitiam illam more obsecerantur*.

Quædam autem tres illæ nobiles femine nullis cri-

minis conscie erant. impunitum secleratunque quem- A
dam Judæum, falsum testem, promissa criminum
venia, subornarunt, qui eas Nicæa in urbe apud Gra-
tineum præsidem adulterii accusavit. Iniquissimus
vero judex hunc præcævit *extra civitatem cum pæssidio*,
ut Cecilius loquitur, *ne lapidibus obruatur*. At hæc
ultima verba alii ad iudicem ipsam, alii ad Ju-
dæum potiori, uti videtur, ratione referunt. Tum
irrogantur tormenta Judæo, sic pergit Cecilius,
*dum que jussus..... loquerentur, pugnis a torto-
ribus coercerentur*. In spatia vacua duo aut tria,
ut plurimum verba initio pagine abscissa sunt, ac
deinde scriptum *opererentur*. Unde conijci potest le-
gendum, *dum Judæus, quæ jussus fuit, declarat, tum*
*mulieres, ne laquerentur, pugnis a tortoribus coercen-
tur*. Testatur siquidem Eusebius facit (*Euseb. lib.*
vi. in seq. Eccles. cap. 5. c. de Martir. Palest. cap. 4)
plurimos martyres pugnis in os cæcis ac confusos,
ac accusationibus et iudiciis responderent.

C. plii porro condemnata mulieres hæc, ad sup-
plicium inter armatorum cuneos ductæ sunt, ne populi,
et tanta injustitia, et unius ex illis mariti fletibus
commoti, impetu ex carnificum manibus eriperentur.
Denique promissa impunitas negatur ipsimet
falso testi Judæo *adultero*, id est, ut quidam suspi-
cantur, qui cum hisce mulieribus *adulterium* se per-
petrasse mentiris fuerat. At si res ita se habeat, non
solum propter illud factum adulterium, sed alia etiam,
ut paulo antè dictum est, propter scelera, patibulo
affixus est. Dum sceleratam vero animam ibi ageret,
innocentiam nobilitum illarum foeminarum palam, sed
tardius patefecit.

Valeria autem ex desertis Syriæ solitudinibus, in
quas amandata fuerat, patrem suum Diocletianum
calamitatis suæ fecit certiores. At ille nullis, sicut
diximus, precibus potuit unquam reditum illius a
Maximino obtinere. Post ejusdem vero Maximiani in-
teritum Valeria, mutato habitu, Nicomediam venit,
ut Candidiani fortunam specularetur. Ast ubi audivit
eum jussu Licinii interfectum, fugit protinus. Utrum
vero Priscam matrem fugæ itinerisque constantem ha-
buerit, tacet omnino Cecilius. Paulo tamen postea
scriptis prodidit illam quindæcim mensibus hæc il-
lucque plebeia cultu pervagatam, demum Thessalo-
nicæ suæ cum matre comprehensam fuisse, ac utri-
que tandem caput amputatum. Cæterum dubium esse
potest utrum auctor noster quindæcim hos menses ab
eo computet tempore, quo Valeria anno 312, in exi-
lium a Maximino projecta est, vel quo post victum a
Licinio eundem Maximinum, et Candidianum hujus
jussu interfectum, fugam arripuit. Sed ab hæc pos-
tremo haud dubie tempore initium horum quindæcim
mensium repetendum est. Tunc enim tantum, nec
prius Valeria coacta fuit regias vestes, cum plebeio
habitu mutare, ac fugæ suæ considerare salutem. Atqui
Maximinus a Licinio superatus, obiit anno 313, circa
mensem Augustum, Valeria igitur, materque ejus
Prisca crudeli ejusdem Licinii, ad summum imperii
fastigium jam evecti, mandato circa finem anni sub-

sequentis necatis, et illarum corpora, et auctori nostro
credas, in mare projecta fuerunt.

CAPUT X.

De Maximiano Herculo imperatore.

ARTICULUS PRIMUS.

Quando et ubi Maximianus Hercules factus sit imp-
rator; quæ ejus cum Diocletiano consensio, quant-
que illius avaritia, inclementia, ac libido, et ubi in-
perium primo deposuerit.

Maximianus senior dictus est Herentius, uti Cæci-
lius (*cap. 8 et 52*) aliique omnes vitro confitentur.
Cognomen autem illud sibi ipse vindicaverat, in
Herculis, ut superius a notis observatum est.
B honorem, vel potius, ut ab eo ortus crederetur.
Ad imperii vero societatem a Diocletiano advehtus est
anno Christi 305, sicuti putant aliqui, aut certe, ut
aliis placet, hoc ipso anno renuntiatus fuit Cæsar
tantum, ac subsequenti 306, imperator et Augustus.
Ubi autem regni purpura indutus fuit, si a Cecilio
nostro perconeris, hæc accipies ab illo responsum:
« Erat locus altus extra civitatem », Nicomediam,
« ad tria sepe millia, in cuius summo Maximianus ipse
purpuram sumpserat. » Sed non minima tamen inter
ætatibus nostræ scripturas contentione disceptatur quo-
nam ille de Maximiano, an Herculo, vel Galerio ibi
loquatur. Quidam enim hæc de priore, alii plures de
posteriore intelligenda esse arbitrantur. Verumtamen
ii omnes consensu satis unanimi latentur eundem
C Herculum, sicut in Chronico Alexandrino habetur,
Nicomedie creatum fuisse imperatorem. Post hæc
porro frater ejus Diocletianus ab Cecilio nostro dicitur.
Solebant enim imperatores, tametsi minime
consanguinei, sese invicem fratrum nomine appel-
lare.

At quamvis Hercules consanguinitate non esset
Diocletiano conjunctus, ipsi nihilominus similis fuit.
Nam in utroque, inquit auctor noster, *mens una, ea-
dem cogitatio, par voluntas, æqua sententia*. Magno
enim voluntatum sententiarumque consensu regnave-
runt. Communem autem singularemque illorum con-
cordiam Mamertinus plurimum extollit (*Mamert.
Pænegyric. Maxim. § 41. et Genethl. § 7*). At certe
Herculus Diocletiano, tanquam minor majori, in
vexandis christianis, omnibusque, ut testatur Eutropius
(*Eutrop. Brev. Rom. histor.*), severioribus consi-
dit, ac sui usque ad imperii abdicationem obsecutus
est.

Hæc hoc solum, pergit Cecilius, differre habi, quod
avaritiæ minori altero fuit plus, majori vero minus, sed
plus timiditatis. Majorem autem dixit Herculi avari-
tiam; quia etiam si in custodiendis opibus non esset
tam diligens ac Diocletianus; eas tamen summa ini-
quitate ac crudelitate congererat. Quando namque
hæc ipsi deerant, tunc illas rapiebat ex locupletissi-
mis senatoribus, quos notaria seductione hinc illam ju-
bebat plecti capite. Nec deinde ei erat minima di-
vitiis malis his opibus tempore brevissimo cogere;

quandam quædam subjectas ditioni suæ habebat opulentissimum provinciarum Italiam, vel Africam, vel Hispaniam, quod modo supra a nobis explicatum est.

Quædam aetas tantum a Cecilio nostro dicitur (cap. 13), sed nemo non adeo clemens. Quantum tamen a clementia alienus fuerit, nemo est qui ex his verbis non videat. Si quis tamen id jam sibi adhibere voluit, sic audiatur Eutropium (Eutrop. lib. 1) de illa sic loquentem : « Hercules manifestissimè et iniquissimè crudelis, a moderatione et societate alienus, respectu ac vultus horrore asperitatis præ se ferebat. » (Idem, lib. x, pag. 229; Zozim. pag. 675.) Aliis vero verbis id postea repetit, atque infidelitatis præterea eum, sicuti Zozimus, insinuat.

Non minori porro libidinis, quam avaritiæ crudelitatisque æstu Hercules urebatur. Satis quippe pessimo homini non erat, mores, ita quidem in manuscripto codice legitur, contra omne jus et fas corrumpere, sed primorum etiam filias, et avulsas ab parentum conspectu virgines violabat. Uno verbo tam putabat imperii sui esse felicitatem, si libidini nihil denegaret. Cecilio autem hæc dicenti si non credas, aliumque desideres testem, tibi dabimus Aurelium Victorem, a quo effrenata ipsius libido, aliæque ejus vitia his verbis in Epitome notantur : « Aurelius Maximianus cognomento Hercules, ferus natura, ardens libidine, consiliis stolidus, ortu agresti. » In suo autem de Cæsaribus libro : « Libidine, inquit, tanto agebatur, ut ne ab obsidum corporibus quidem anni labem comprimeret. » Si autem inde intentus in textu Cecillii legendum mores, non mores, uti quibusdam placuit, ages procul dubio contra manuscripti codicis fidem, et contra gradationem, quam Cicilius a generali morum ad specialem virginum corruptelam fecit. Ipsius enimvero hæc totidemque sunt verba : « Jam libido in homine pestifero non modo ad corrumpendos mores, quod est odiosum, ac detestabile, verum etiam ad violandas primorum filias. » Miramur itaque quomodo illa fictitia Cecillii textus emendatio, vel potius depravatio, in eorum, quorum mores penitus corrupti non sunt, mentis errore potuerit.

Nulli porro mirum videbitur, si hic imperator libidine, impudicitia, totque aliis vitiis depravatus, Diocletianum cui similis erat, morem semper gerendum dicit, ut cum maxime cum ei scripsit, ut Christianos, sicut ipse, persecueretur. Et certe acceptis illorum verbis, libens, ut auctor noster loquitur (cap. 13), persequens. Ita enim, nemo non adeo clemens. Quis autem, cum in silentibus, non facillime perspiciat quot quantisque tormentis christiani plurimi in illis, non solum in provinciis exaridificati sint, suamque perdidissent religionis suæ confessionem fuderint sanctuarium? Si tamen Ceciliam nostram audire adhuc voluerit, hinc, que supra retulimus, citatis Virgillii carminibus tibi dicet hunc, et Diocletianum, ac Galerium, ut præterea, « cerbissimas bestias, quæ ab oriente in Galliam tanto furere in Christianos sæviebant; ut de illis verus possit ab ullo explicari. Nemini ergo

A dubium esse potest quin Hercules, homo minime clemens, ingenitæ feritatis tunc laxaverit habenas, nec umquam sanguini pepererit Christianorum.

Quantumvis autem ille Diocletiano, uti diximus, fuerit audacior, Galerius tamen ut eum ad supremam imperatoris dignitatem deponendam cogeret, terruit armorum civilium metu. Datis itaque Hercules ad Diocletianum litteris, illum et consiliorum Galerii commonefecit, et aucti revera ab illo post comminationes exercitus. At ex Cecilio nostro discimus quidem redditas fuisse Diocletiano hæc illius litteras, quid autem ipse Diocletianus ei responderit, alto Cecilio prætermisit silentio. Nobis tamen haud obscure significat eundem Herculum, accepto illius responso, sese exuisse purpura, qua Severum, quemadmodum B Diocletianus, uti dictum est, Maximinum sua induit. Ubi vero ac quando hoc factum sit, his præter alios Eusebiani Chronici auctor verbis explicat : « Secundo anno persecutionis Diocletianus Nicomediæ, Maximianus Mediolani purpuram deposuerunt. » Sed de hac abdicatione supra egimus, de Severo autem et Maximino infra disputandum.

ARTICULUS II.

Quomodo Maximianus Hercules, restituta purpura, Romam obsidione liberaverit et venerit ad Constantinum, quem, collocata ei in matrimonium minore filia, decipere conatus est: de secundo illius Romam reditu, ubi Maxentium imperio privare frustra conatus, inde ignominiose ejectus fuit.

Suprema imperatoris et Augusti dignitate sese Hercules abdicavit non lubenti quidem, si Cecilio credas, animo, sed omnino invito, vel sicut jam ex Eutropio annotavimus, postquam Diocletianus id illi ægre persuassisset. Quapropter eum, teste Eumenio, puduit eximiam ejusdem Diocletiani, qui ad vitam privatam tam gloriose descenderat, imitari moderationem. Nec mirum profecto. Rerum enimvero novarum, uti Cecilius loquitur, cupidus, et φῶσει δὲν, Zozini verba sunt, φιλοπράγμων, καὶ ἄπιστος, Natura inquietus, sive libenter alius negotia facessens, et infidus erat. Post depositam itaque imperium, cum in Campania moraretur, missam sibi a Maxentio filio, Severum metuente, purpuram rursus tamque læto D animo arripuit, quam invito antea eam exuerat.

Tum deinde Severo Romam obsidenti occurrit, vel e Lucania, ut loquitur Eutropius, illic advolvit, et in Urbem obsidione liberatam ingressus est. Sed timuit ne Galerio, ob Severi necem irato, et ad se fortasse cum Maximino duplicatis copiis venienti, resistere non posset. Quamobrem Urbe munita et rebus captis inimicis diligenter instructis, proficiscitur in Galliam. Ita in manuscripto codice hæc scripta sunt, sed mendosissime nulloque sensu. Singuli itaque pro suo quisque ingenio hunc locum emendare tentarunt. Quæ autem vera sit lectio, quis sine altero meliori codice asseverare audeat? Sensus tamen Cecillii esse videtur : Herculesum, relicta Urbe munita,

et rebus, quæ ex inimicis captæ erant, diligenter instructa, profectum esse in Galliam.

Ad Constantinum igitur ibi degentem venit; ut eum partibus suis conciliaret suæ minoris filię nuptiis, in manuscripto nostro codice, sic minoris familiæ nuptiis, simili procul dubio, atque antea, librarii errore. Narrat autem Zozimus Herculium post mortem Severi venisse ad Diocletianum (Zozim., lib. II histor.). Sed cum illum, inquit, ad purpuram resumendam frustra excitasset, ad Constantinum, superatis Alpibus, contendit. Ei autem filiam hoc dolo malo collocavit, quo ad persequendum Galerium compelleret. Faustæ porro nomen huic Constantini Magni conjugii fuisse non solum Zozimus, sed Eutropius alique omnes fatentur (Eutrop. lib. X Breviar. hist. Rom.). Cur vero Cecilius eam Herculi filiam minorem appellaverit, valde incertum est, nisi forte majorem ejus filiam esse putaverit Theodoram privignam, ex Eutropia uxore sua genitam, et Constantii patris Constantini conjugem. De illo enim Aurelius in Epitome: « Genuit ex Eutropia Syra, » inquit, « muliere Maxentiam et Faustam conjugem Constantini, cujus patri Constantio tradiderat Theodoram privignam. » Magnis porro laudibus Julianus imperator hanc Faustam exornat (Julian. orat. 1), ex qua Constantinus Magnus suum præ cæteris filium Constantium suscepisse perhibetur.

Herculium autem improba decipiendi Constantini spes plane frustrata est. Quamobrem Romam confestim se contulit ad Maximum suum, ut mox dictum est, filium. Ibi vero commune quidem cum eo imperium habebat, sed Maxentii major erat potestas. Invidia ergo impius ille pater laceratus, publica in concione purpuram ab filii humeris detraxit. Verum milites tantam perfidiam detestati, excipiunt filium, ac patrem tamquam Superbum, id est, Tarquinium Roma ejciant. Testes alios tam indigni facinoris habemus, ac primum quidem incertum panegyrici, Constantino Magno dicti, auctorem, qui illud sic enarrat: « Ipse » Herculius, qui pater « illius, » Maxentii, « credebatur, discissum ab humeris purpuram detrudere conatus, senserat in illud dedecus sua fata transisse. » Secundus vero testis erit Eutropius (Eutrop., lib. I Breviar.), cujus hæc sunt verba: « Herculius Maxentii pater in medio exercitu concionatus, filiumque suum imperio depellere conatus, seditionem et multa militum convicia tulit. » Zonaras tamen nos docet (Zonar., lib. XI Annal. § 33) id paulo aliter ab aliis quibusdam narrari; sed eos nominatim non appellavit. Secus adhuc Socrates (Socrat., lib. I, cap. 2), qui literis mandavit Herculium, cum filium suum interficere niteretur, a militibus fuisse prohibuit. Sed illud in animam ii facile induxerunt, qui eum a filio purpuram diripere videbant.

ARTICULUS III.

Qua ratione Maximianus Herculius, ad Constantinum regressus, sese rursus purpura exiit, atque decepto Constantino, eam tertio sumpserit, posteaque occu-

paverit Massiliam, ex qua ab illo expulsus est: ac quibus tandem dolis illum interficere molitus, postea laqueo dederit, et de eversis ejus statuis.

Tanto eum dedecore tantaque ignominia Herculius Roma pulsus, rediit in Gallias, prætextatibus cum filio suo Maxentio discordiam, periude ac si ab illo, sicut narrat Eutropius (Eutrop. lib. X Breviar.), regno ejectus fuisset. At Cecilius noster negotia peragere ab eo licetum, ut sibi ac filio totius, uti ille ait, orbis imperium vindicaret. Ipsius namque prepositum erat; ut tam ipse quam Diocletianus in regnum restituerentur. Ad quam vero Galliæ partem, et terminum usque ad Constantinum pervenerit, magne Cecilius noster premit silentio. Perpendas autem velim utrum is a scopo penitus aberraverit, qui inde colligit Herculium post brevissimam in partibus Galliæ provinciarum moram, cum clausos nec satis tutos vidisset ad Constantinum aditus, noluisse cœptum iter peragere.

Ut ut sit, in Galliis ille aliquantulum, inquit Cecilius, moratus est, ac mutato consilio, ad Galerium, tunc Carnuntum in Pannonia cum Diocletiano commorantem, eo animo perrexit; ut falsæ reconciliationis, ac componendi reipublicæ status specie, regno vitæque eundem Galerium privaret. Sed quocumque ille faciendo, perrexisset, ait Cecilius, excinatus est a suo. id est, ab oppidis et urbibus sub ditione sua positis. Anxius itaque ac perturbatus, reverit ad Constantinum, generum, uti inquit Cecilius, suum et generi filium. Nam Constantinus, quemadmodum paulo antea memorabamus, tunc Faustam ejusdem Herculi filiam, et Constantius Constantini pater Theodoram illius privignam duxerant. Sed sceleratus ille socer, ut Constantinum facilius deciperet, regiam deposuit vestem ac dignitatem. Simulata enimvero hæc abdicatio illi, nihil fraudis amplius suspicanti, persuasit ad debellandos barbaros sufficere minores copias. Constantinus igitur paucis cum militibus fines barbarorum vix ingressus fuerat, cum ille resumpsit purpuram, summaque perfidia expilavit thesauros ejus, et Galliis transgressus, Massiliam, sibi mancipium futuram, occupavit. At mirabili celeritate advolat Constantinus, ad quem milites redeunt. Tum absidione cingit Massiliam, benigneque alloquitur Herculium, qui maledictis conviciisque ei respondet. Urbs interim capitur, atque Hercule detrabitur imperatoris purpura; vita tamen ei incepto donatur. Atque ita quidem noster Cecilius.

Sed hæc fusius ab Eumenio oratore narratur (Eumen. Panegyrr. Constant., § 14 et seqq.). Constantinus, inquit, Herculium Urbe pulsus, ab Italia degatum, ex Illyrico ejectum, suis provinciis, cogitum palatio receperat. Verum homo ingrattissimus, cui imperium bis depositum, tertio usurpaverat, iterum tentata, primum venerat Arclateam, deinde Massiliam. At Constantinus cum festissimo egressu eum insecutus, a Rheno fluvio ad Alarum, et Babylonem, indeque Rhodano vectus, Arclateam ab Herculio jam relictam, deinde Massiliam, ubi se ille incluserat, velocitate pene incredibili occurrit. eamque

cinxit obsidione. Jam vero milites hanc in urbem irrumpere parati erant, cum ille receptus cecidit, deditque Herculo et aliis veniam. Ea hunc sibi in modum Eumenius coram ipsomet Constantino perorabat. Neque certe ab Cecilio multum discrepare videtur, nisi quod ille uberius, hic brevius ista retulit.

Ea autem, uti prosequitur auctor noster, fuit Herculi, tantorum beneficiorum penitus intemoris, pernicia; ut filiam suam Faustam, Constantini uxorem, ad novas marito struendas insidias sollicitaverit. Morem vero se ei genero ipsa tunc quidem simularit, sed maritum interim de his fecit certiorum. Itaque Hercules nocte intempesta in ejusdem Constantini cubiculum clam introductus, spadonem pro illo obruneat. At ei, de tanto scelere gestienti, occurrit cum armatorum globo Constantinus, concessitque liberam potestatem mortis, quam quidem ille laqueo obire selegit. Tam funestis catastrophes locum expresse quidem non denotat Cecilius, sed eam Massiæ actam esse insinuare satis videtur. Plures vero ali id aperte assaverant.

Varum enimvero Eutropius (*Eutrop. lib. x Brevar.*) omissa variis Herculi conditionibus, narrat eum postquam Maxentium, uti dictum est, regno spoliate frustra machinatus fuisset, venisse in Gallias ad Constantinum; ut paratis, data occasione, insidias eum interlitteret. Sed his a Fausta detectis, pergit Eutropius, fugit Massillam, ubi oppressus, tunc sceleris pœnas justissimo exitu persolvit. Eusebius vero *εγγυρα*, inquit, τὸν εὐνοῦ ἀποβιβάζει (*Euseb. lib. viii Supplem., idem, lib. viii, cap. 13*) *λαγυεὶν vitam abruptit*, quod ille alibi foedissimum mortis genus appellat. In Chronico autem suo: « Hercules, » inquit, « Maximianus, a filia Fausta detectus, quod dolium Constantino viro pararet, Massilia fugiens occiditur. » (*Euseb. Chron. ad ann. Christi. 310.*) Eadem adhuc retulit Orosius (*Oros. lib. vii, cap. 28*). Aurelius autem Victor, qui alicubi eum digna sceleribus morte interisse memorat, alibi longè clarius dixit: « A Constantino apud Massillam obsessus, deinde captus, pœnas mortis genere postremo, fractis laqueo cervicibus, int. » Vides quibus testibus Cecilius opinio firmetur. Errat itaque Eutropius, qui memorie prodidit eundem Herculum Tarsis, post relectas a Fausta ejus filia insidias, morbo extinctum, illumque ibi cum Maximino stulte confundit. Denique Cecilius adjecit miserum hunc Imperatorem tam ignominiosa morte vitam detestabilem finivisse post celebrata viginti annorum vota, id est, festa vicennalia, sive vicesimum Imperii sui annum. Unde jam laudatus Aurelius Victor: « *Ætate*, » inquit, « interit sexagenarius, anno 20 imperator. »

Ceterum narrat auctor noster statuas illas et imagines, jubente Constantino, sive fuisse destructas, ut Diocletiani quoque imagines, eis adjunctas, simul deturbate fuerint. En auctoris nostri verba: *Senis Maximiani statuas Constantini jussu revellebantur, et imagines eius, Diocletiani, ut supra vidimus, cum quo prius*

A esset, detrahebantur (*Cœstl. cap. 42*). De harum autem Maximiani Herculi statuarum imaginumque everisione Eusebius hæc litteris consignavit: πρώτου δὲ τοῦτου τὸς ἐπὶ τῆς γράφας, ἀνδοιάντας δὲ, καὶ οὐα τοιαῦτα ἐπὶ ἐναθέσων ἐκτίσται, ὡ, ἀνοτιοῦ καὶ δυσσεβειῶν τῶν καθήκοντων (*Euseb. lib. viii anstot. Eccles. c. 15, et lib. i de Vita Constant. cap. 47*). At ibi vero eadem repetit, nisi quod ibi scriptum est πρὸ δὲ τοῦτου: « Primusque hæc fuit, egius, utpote impii et sceleratissimi hominis, imagines omnes et status, ceteraque id genus monumenta, quæ in honorem imperatorum erigi solent, dejecta atque abosita sunt. » At, Christophorus pro priusque vertit: *Ante mortem*; haud dubie quia græce scriptum legerat πρὸ δὲ τοῦτου. Rufinus e contrario latine dixit: « Ita ut post interitum statuæ ejus, atque imaginis auferrentur. » Rufinus vero opinionem sequi videtur Cecilius noster, qui longè antea illius Maximiani Herculi mortem descriperat. De solo itaque Diocletiano tradidit, vias ab illo, adhuc vivente, excisas, deletasque suas imagines. Sed de his nos supra egimus.

CAPUT XI.

De Maxentio imperatore.

ARTICULUS PRIMUS.

De Maxentii imperatoris parentibus, ac quæ et quanta illius vitia, quomodo, ubi et a quibus factus sit Imperator, quo senex ille, et Constantinus Magnus filii Augustorum appellantur, quæ fuerit Regis salutatio, et quid nomen prius signifiçet.

Varlos in superioribus articulis citavimus scriptores, qui Maxentium Maximiani Herculi filium fuisse tradiderunt. Ab Eusebio etiam et Zozimo appellatur (*Euseb. lib. viii histor. Eccles. cap. 14; Zozim. lib. ii histor.*), τὸν Ἐρριπίου πατρὸς, Herculi filius. Aurelius autem Victor dixit quidem eum ab Herculo ex Eutropia Syra muliere genitum: sed ibidem adjecit: « Maxentium suppositum ferunt alic muliebri, tenere mariti animam laborantis auspicio pravissimi cepti a puero. » Et vero de hujus origine, inquit anonymus Valesianus, cum quesitum esset, « mater ejus Syro quodam genitum esse confessa respondit. » Quod etiam incertus panegyrici auctor mox laudandus certius asseruit. At idem anonymus ibidem, non secus atque Aurelius Victor, et Cecilius noster, aperte declarat hunc Maxentium Maximiani Galerii generum fuisse. In eo itaque nomine, quem Baronius exhibet (*Baron. ad ann. Christi. 306, § 25, tom. iii*), idem Maxentius recte profecto Maximiani, non quidem Herculi, ut quidam putaverunt, sed Galerii gener renuntiatur.

Quis vero ille Maxentius fuerit, si scire aveas, audi Ceciliam (*cap. 18*): *Homo perniciosus, inquit, ac male mentis, adeo superbus et contumax; ut neque patrem Herculum, neque sororem, Galerium, solitus sit adorare, id est, salutare genuflexo, aut deosculando, uti pater ex variis codicibus Theodosiani legibus, et Gothofredi in eas notis, atque Panciroli*

etiam in dignitatum imperii Romani notitiam animadversionibus. Aurelius autem Victor memoriam præterea prodidit hunc Maxentium ferum fuisse, inhumanum, pavidum, inbellem, ac libidine multo turiores. Sed Eusebius, et postea Socrates, ac Suidas indomitam illius libidinem, immanem servitiam, atque vitia longe vehementius insectantur (*Euseb. lib. viii hist. Eccles. c. 14, ac libr. 1 de Vita Constant. cap. 53 et seqq., Socrat. lib. 1, c. 2 et seqq., Suidas ad verb. Μαξέντιος*). At prætermittere non possumus ipsius cum Constantino Magno comparationem, ab incerto panegyrici, huic dicti, auctore institutam, qua tam hujus virtutes, quam illius vitia graphice describuntur. Maxentium inquit, « erat Maximiani, » Herculii, « suppositus; tu Constantii pii filius. Ille despectissimæ pravitatis, detoris solutisque membris, non sine ipso, » haud dubie Maximiani, « abusiva appellatione mutilato; te paterna pietas sequebatur. Illum ut falso generi non invidemus, impietas; te clementia. Illum crudelitas. te pudicitia soli dicata conjugio. Illum libido stupris omnibus contaminata, te divina præcepta. Illos superstitiosa flagitia, illum denique spoliatorum temporum, trucidati senatus, plebis Romanæ fame enectæ piacula; te abolitarum saluberrimam, te prohibitarum delationum, te conservatio, atque homicidarii sanguinis gratulatio. » Non mirum itaque si idem Maxentius ab Aurelio Victore dicatur nulli charus unquam fuisse, *neq. patri, aut sacro quidem Galerio*.

Nec magis certe mirandum, si idem Galerius filium a Diocletiano, quemadmodum Cecilius perhibet, noluerit Casarem nuncupari. At hanc ille recusationis suæ rationem reddidit. *Qui me privatus contempit, quid faciet, cum imperium acceperit? Contemptum procul dubio se Galerius queritur; quia Maxentius illam, quemadmodum paulo ante observatum est, adorsus renuebat. De privati autem nomine plura pro sua eruditione annotat Cuperus: sed quis non videat illud opponi Cæsaris et imperatoris nomini, quemadmodum in hoc Plauti carmine (in *Captiv. act. 1, sc. 3, v. 63*):*

Hic qualis imperator, nunc privatus est.

Verum milites prætoriani Galerium, qui castra eorum sustulerat, populo Romano ob nimias exactiones inivisum odiosumque esse animadvertentes, Maxentium Romæ fecerunt Imperatorem. Aurelius autem Victoris, anonymi Valesiani, et auctoris Eusebiani Chronici testimoniis id plane stabilitur. Ipsemet tamen Eusebius literis mandavit arreptam ab eo *τῶν ἐπὶ τῶν ῥωμαίων τυραννίδων* (*Euseb. Chronic. ad ann. Christ. 208*), *Romæ tyrannidem*, sed a prætorianis ipsi procul dubio delatam. Et certe daret Zozimus (*Zozim. lib. 11 histor.*) eam collocatum fuisse in regio solio, *ἐπὶ τῶν πραιτωρίων ἄθρονον*, ab his, quos *πραιτωριανὸς καλοῦσι*, prætorianos vocant. Verumtamen si Eutropio fidem habueris (*Eutrop. lib. x Breviar. Rom. hist.*), ille non Romæ ab iisdem prætorianis salutatus est imperator, sed haud procul ab hæ-

A urbe Roma, in agro videlicet, in quo morabatur.

Sed disputant eruditi quidam viri utrum Maxentius tunc imperator factus sit, an Cæsar tantum. Eorum autem dissidium ex his oritur Cecili nostri de Galerio imperatore verbis: « Vietus contumacia tollit Cæsarem nomen, et se, Liciniumque Augustos appellat, Maxentium et Constantinum filios Augustorum. » Quidam enim arbitrati sunt ibi Cecilium loqui de Maximino, qui *victus contumacia*, id est, vi contumaciæ suæ abreptus, se ipsam, ut ait Eusebius (*Euseb. lib. viii hist. Eccles. cap. 15*), se Licinium renantiavit imperatorem: Maxentium vero et Constantinum, qui natura Augustorum filii erant, voluit ea denominatione honorifica appellari: atque ita ab his tribus sustulit Cæsarem nomen. At plures alii contendunt Cecili verbum designari Maximianum Galerium, uti tota sermonis illius series aperte indicat. De Maximino etenim paulo post loquitur, et ab ipso, qui nondum imperator erat, Cæsarem nomen tolli non potuit.

Illis vero suspectum ibi videtur Maxentii nomen. Quorsum enim, inquirunt, mentio ejus ibi facta est? Cur non, inquirunt alii, si eum, Galerius tunc Augustum, aut Augusti filium nuncupaverit? Nonnulli itaque putant retinendum Maxentii, et addendum Maximini nomen. Verum hi forsitan animam non satis adverterunt nullam a Cecili nostro, hanc Augustorum nuncupationem enarrantem, factam ejusdem Maximini mentionem; quia Galerius tunc eum ab hæc dignitate jure haud immerito exiitit. Tantorum enimvero beneficiorum, a se acceptorum, illum penitus immemorem sibi summa audecia repugnare cernebat.

Nihil itaque mutandum videtur in textu Cecili, (*Cecil. cap. 26*), si ibi Maxentius, vel ordo, vel si velis adoptione Augusti filius, tum a Galerio Augustus et imperator appellatus esse asseratur. A prætorianis quippe in regio throno, uti diximus, jam collocatus fuerat. Deinde vero auctor noster antea plane edixerat missam ab illo purpuram patri suo Maximiano Herculio, quem *bis*, inquit, *Augustum nominat*. Quo autem modo bis eum Augustum nominavit, nisi et ipse jam fuisset Augustus et imperator? Huc porro accedit, quod scriptum ab Eutropio legimus non illam solum, sed etiam Constantinum Augusti similiter filium, tum revera Augustos fuisse atque imperatores. Nam hæc ipsa sunt, quæ audias velim, ipsius verba: « Deinceps republica tum ab quatuor imperatoribus tenebatur Constantino, et Maxentio filiis Augustorum, Licinio et Maximiano, » lege Maximino. Nonne ergo ibi ille de his tanquam veris imperatoribus sermonem fecit? Nullo enim pensis eos, qui honorifica tantum filiorum Augusti denominatione vocabantur, erat regendæ reipublice potestas.

Ex hætenus porro dictis elici potest duplex Cecili nostri sensus. Et primus quidem hic erit: Galerius se ipsum Liciniumque Augustos appellat, Maxentium vero et Constantinum, non quidem imperato-

res, sed Augustorum dumtaxat filios. Verum quia A
 Li duo posteriores, uti diximus, longe antea et natura sua Augustorum filii erant, alter verborum Cecilius sensus sic potest explicari: Galerius se ipsum et Lucinium, atque Augustorum filios Maxentium et Constantinum voluit esse imperatores. Quæ autem verior ex his duabus sit mentis verborumque auctoris nostri interpretatio, expende, quæso, ac pronuntia. Cæterum illud clarius esse videtur, quod ab illo subjungitur tunc sublatum a Galerio Cæsarium nomen. Sed quomodo, obsecro te, sublatum? Numquid ut nulli postea Augusti et imperatoris filio hoc nomen in certam imperii spem daretur? Cæsaris etenim dignitate reliquit Maximino, sed non aliam procul dubio ob rationem, nisi quia illam auferre ei non poterat.

Post hæc verò cum Maxentius ab exercitu salutatus fuisset imperator, tum Galerius, uti ibidem Cecilius refert (*cap. 32*), *universos quatuor imperatores jubet numerari*, haud dubie præter se ipsum, qui omnium erat primus. Sic itaque Galerius Maxentium, sicuti et Maximinum, jam nuncupatos ab militibus imperatores, ipse quoque renuntiavit, seu eorum probavit electionem. Nihil ergo mirum ulli esse debet, si auctor noster scriptum reliquerit plures non semel, sed bis terque factos fuisse imperatores.

ARTICULUS II.

*An et cur Maxentius, structis sibi a patre suo Herculo insidiis liberatus, bellum Constantino indixerit, de illius cum Maximino fœdere, de maxima exercitus ejus multitudi-
 ne, illiusque superstitione, ac primo ad-*

Manifestum antea fecimus quanta perfidia, quantumque ingratiissimi animi vitio Maximianus Hercules incassum molitus sit Maxentium filium suum purpura regia exuere, qua tamen eum rursus, nec jam a longo tempore induerat. Ab his itaque iniquissimi patris insidiis liberatus Maxentius, bellum post ejus mortem Constantino Magno indixit, linxitque se ejusdem patris sui velle necem ulcisci. Ita sane non solum Cecilius noster (*cap. 43*), sed Zozimus etiam sentiunt (*Zozim. lib. II histor.*). Contra vero Adrianus Vallesius opinatur (*Vales. lib. I Rer. Franc.*): Constantinum Maxentio bellum propterea intulisse; quia ejus statuas Romæ positas everterat. Sed hæc opinio funditus destruitur a Nazario (*Nazar. Panegyri. § 6, 8, et 15*), alioque incerti panegyrici auctore, atque Eusebio (*Euseb. lib. IX hist. Eccles. cap. 9, et lib. I de Vita Constant. cap. 26*), qui asseveranter affirmant: hoc bellum a Constantino, plane invito, neque ante oblata remedia molliora susceptum, neque aliam profecto ob causam, nisi ut Romam ab Maxentii tyrannide liberaret. Pacem itaque cum eo facere volebat, quam ille non modo penitus rejecit, sed ipsummet præterea Constantinum læcessivit, venerandis ejus imaginibus excisis et conculcatis. Verumtamen præstantissimus ille imperator neglexit factam sibi contumeliam, ac Romanorum tantum libertatem vindicare decreverat.

Soreem interim suam imperatori Licinio despondet. Sed suspecta fuit Maximino ea affinitas, qua eos adversus se conjunctos ominabatur. Is itaque ad Maxentium misit imaginem suam et legatos, hisque dedit litteras, quibus fœdus cum eo inire postulabat. Ea autem omnia Maxentius libentissime suscepit, ac tamquam divinitus missum sibi contra Constantinum hostem auxilium. In pacti autem fœderis signum acceptam a Maximino cum sua collocat imaginem. Mos enim erat Cæsarium et imperatorum, ut post inaugurationem suas sibi invicem mitterent imagines, quas quidem si electionem approbarent suis adjungi curabant. Testatum quippe Herodianus facit (*Herodian. v. histor. cap. 567*) missam Romanis ab Eliogabalo imperatore suam imaginem, locandam mediâ in euria; ut periculum faceret quo animo a senatu Romano reciperetur. Atque inde nonnulli repetendam putant originem hujus moris, quo postea novus imperator suam imaginem aliis mittere consuevit. Sed de illo more plura Cangius, nosque adhuc infra.

Motis porro armis civilibus, Constantinus contra Maxentium pugnaturus, castra sua in campis Romæ vicinis posuerat. Major autem erat, inquit Cecilius, Maxentii quam Constantini Magni exercitus. Et id quidem ab auctore panegyrici, in ejusdem Constantini laudem perorati, confirmatur. Zozimus vero disertè asserit (*Zozim. lib. II histor.*) hujus exercitum nonaginta millibus peditum et equitum octo millibus, Maxentii vero centum et septuaginta peditum millibus et decem atque octo millibus equitum constituisse. Brevius Eusebius (*Euseb. lib. IX histor. Eccles. cap. 9, et lib. I de Vita Constant. cap. 37*) nec semel scripsit, sicut et incertus panegyrici auctor, innumerabilem fuisse in Maxentii exercitu armatorum multitudinem.

At is quamvis tanto adeoque majori, quam Constantinus, copiarum numero instructus, sese tamen Romæ continebat, responso ab artis magicæ peritis accepto se periturum, si extra illius portas exiret. Nefandas quippe illas artes, et præstigias, teste Eusebio (*Euseb. lib. VIII histor. Eccles. cap. 14, lib. IX, cap. 9; lib. I de Vita Const. cap. 27 et 36*), studiose vir improbus consecratur, atque iis magis, quam subditorum benevolentia confusus, non audebat pedem extra urbis portas ferre. Incertus vero panegyrici auctor, a nobis proxime citatus: « Stultum, inquit, et nequam animal nusquam extra parietes egredi audebat. Ita enim aut prodigiis, aut metus sui præsigiis monebatur. » At expresse Zozimus (*Zozim. lib. II histor.*) tradidit hostias ab eo diis immolatas, ac de belli eventu consultos aruspices Sibyllarumque libros, quorum fallaci responso deceptus est.

Jam vero laudati a nobis Eusebius incertusque ille panegyrici auctor, ac Nazarius plura commemorant Maxentii cum Constantino prælia, in variis commissæ Italiae regionibus. Sed Cecilius noster (*cap. 44*), his prætermisissis, ad illud venit, quo in præfatis campis, Romæ vicinis, ambo imperatores collatis signis dimicaverunt. In eo autem certamine, inquit, « Maxen-

tiani milites prævalebant, donec postea confirmato animo Constantinus, et ad utrumque paratus, copias ad Urbem propius admovit, et e regione pontis Milvii, ms. codex Milvi, concedit.) Pons autem Milvius, sive Molvius, nunc vulgo *ponte Mole* appellatus, in via Flaminea duobus circiter ab urbe Roma millibus extractus est. Verum prioris hujus pugnae mentionem qui fecerint, vix alium scriptorem invenias præter Cecilium nostrum et auctorem Politicæ sanctorum Patrum Metrophanis et Alexandri. Ipsamet autem hujuscæ scriptoris de Constantino, qui persuadere Maxentio non poterat ut ab impiis operibus absteret, verba apud Photium sic græcè leguntur: Ἄπτεται πολέμου καὶ συμπλακῆς μάχη, τὰ πρῶτα μὲν ἐγγύς γίνεται τοῦ λαβεῖν τὸ ἕτερον. (Phot. Biblioth. cod. 246) « Bello tentavit, pugnaque congressus, primo non procul absuit quin succumberet. Sed hæc levis tantum videtur velitatio, qua, si quid Maxentiani milites prævaluerunt, his tamen minime impeditus Constantinus, omnes copias propius ad Urbem e regione pontis Milvii admovit.

ARTICULUS III.

Utum ea vera sint, quæ Cecilius tradidit de pælio quo Maxentius a Constantino Magno victus est; quo ille ex ponte in Tiberim dejectus, ac quo anno interierit, an absolutis quinquennialibus.

Post memoratam a nobis in superiore articulo pugnam; *Imminebat*, inquit Cecilius (cap. 44) *dies quo Maxentius imperium ceperat, qui est ad sextum kalendas novembris, id est 27 octobris, et quinquennialia terminabantur.* Nocte vero subsequente Constantinus cæleste, de quo superius disputavimus, vidit crucis signum, quo exercitum suum voluit armari ac muniri. Tunc autem ipsi occurrit hostis, qui Milvium pontem transgreditur. Ad manus veniunt, et utraque ex parte pugnatur summa vi, sed incerto penitus exitu. Fit ideo in urbe seditio, et populus in circo Maxentium ludos natali die suo edentem increpat. Inde consternatus, jubet inspicere Sibyllinos libros, et in eis repertum est, uti Zozimus jam citatus testatur hostem Romanorum periturum. Sibi autem Maxentius persuaderi sinit eo responso Constantinum designari. In aciem itaque venit, transitque pontem, qui a tergo ejus interseinditur. Eo viso, recruduit pugna, ac versus in fugam, et multitudine fugientium oppressus, ex ponte dejecit in Tiberim, et submergitur. Atque ita Cecilius describit hanc pugnam, Maxentii mortem, et Constantini Magni victoriam.

At in hac narratione illud pluribus parum forsitan vero videbitur simile, quod Cecilius (cap. 44) memorat Maxentium eo die, quo tam acriter ad Romæ pene muros pugnabatur, publicos, se præsentem, ludos in circo edidisse. Cui enim credibile fiet imperatorem populumque Romanum his ludis et oblectationibus fuisse occupatum, cum hostis formidandus ad portas Urbis sic præliabatur? Sed hic Cecilius locus mutilus et corruptus est, et sine alterius codicis auxilio, quid ille ibi revera dixerit, scire non possumus.

Ad hæc vero, quod in ea Cecilius narratione de

A ponte Milvio tradidit, hoc ab aliis scriptoribus paulo aliter traditum videtur. Narrat enim Eusebius (*Euseb. lib. ix histor. Eccles. cap. 9, et lib. i de Vita Constant. cap. 38*) pontem scaphis firmissime quidem a Maxentio constructum, ita tamen ut interseindi, ac transiens Constantinus in fluvium facile dejici posset. Contra vero accidit. Nam victus Maxentius per hunc pontem aufugit, sed soluta sub ejus pedibus machina, cum pluribus in annem cecidit, ac submersus est. Eadem quoque Zozimus (*Zozim. lib. ii histor.*), Libanius (*Liban. orat. 3, tom. ii*), Protogoras (*Protogor. apud Phot. cod. 62*), et Politicæ SS. Patrum Metrophanis et Alexandri scriptor litteris commendaverunt. Sed Aurelius Victor perhibet Maxentium « insidiis, quas hostis, » forsitan « hosti, apud pontem Milvium locaverat, in transgressu Tiberis interceptum » fuisse. Sed aliquanto clarius in epitome: « Paulo, » inquit, « superius a ponte Milvio, in pontem navigiis compositum ab latere ingredi festinans, lapsu equi in profundum demersus est. » Vides itaque duos pontes distingui ab hoc scriptore, Milvium videlicet, et alium, qui scaphis et navigiis ædificatus fuerat. Maxentius autem dicitur ex hoc secundo ponte, quem ipse in Constantini perniciem construxerat, in Tiberim præcipitatus. An autem duo hi pontes ob memoratam in citata Aurelii Victoris Epitome vicinitatem ab aliis distincti non fuerint; ut certius pronuntiare queas, audi adhuc Eutropium, qui brevissime dixit Maxentium victum fuisse *ad-pontem, qui Molvius vocatur.* Prudentius quoque eundem pontem his versibus designavit:

Testis christicolæ ducis adventantis in Urbem
Molvius, exceptum Tiberina in stagna tyrannum
Præcipitans.

(Prudent., lib. contra Symmach.)

At nullius pontis mentionem fecit Nazarius (*Nazarii Panegyrr. § 50*), neque etiam anonymus Valesianus, ejus de Maxentii a Constantino victi interitu hæc sunt verba: « Egressus ex Urbe Maxentius, campum supra Tiberim, in quo dimicaret, legit. Ubi victus, fugatis omnibus suis, inter angustias arcantis populi, equo præcipitatus in fluvium. » Incertus denique panegyrici Constantino dicti auctor memoriæ prodidit Maxentium, pontis Milvii exclusum angustiis, frustra conatum per abrupta ripæ ulterioris evadere, et Tiberis gurgite devoratum. Audisti sane varias scriptorum opiniones de Maxentii casu, lapsu in Tiberim, et ponte, ex quo in hunc fluvium cecidit. Quæcumque porro veriorem esse pronuntiaveris, fatendum profecto erit, ex iis omnibus plane confici hunc tyrannum, a Constantino superatum, ac Tiberis submersum undis, revera periisse. Cecilius autem, sicut et Bucherius, asserit illum, uti animadvertimus, ibi mortuum 28 Octobris, anni videlicet 312, quo die *quinquennialia* ejus, inquit, *terminabantur.* At *tyrannidis anno sexto*, ait Aurelius Victor, non eo quidem tantum inchoato, sed *consumptio per desidias senio*, seu sexennio, si incerto panegyrici scriptori, paulo ante laudato, fidem habeas, « Ut ipsum, » inquit, « diem

natalis sui ultima corde signaret, ne septenarium illius numerum, sacrum, et religiosum inchoando violaret. » Quod quidem ab illo paulo post, nec quidem semel, atque a Nazario repetitum legitur. Nonne autem inde haud facile, te prorsus colligi potest intelligendum esse Caelium nostrum, de explicitis Maxentii quinquennaliis; quamvis ea festa celebrarentur aut anno imperii sexto incunte, aut exeunte, atque aliquando transferrentur in alium diem? Sed de his plura Dufresnius, Cardinalis Norisius, et qui eos citavit Pagius, quos adire poteris.

CAPUT XII.

De Maximiano Galerio imperatore.

ARTICULUS PRIMUS.

De Maximiano Galerii patria, parentibus, uxore, seva barbarie, immam corporis mole; de Romula matris ejus superstitione, ac difficili ea de re Cecili loco, de memoria, quam Galerius reportavit a Narseo, ac Casaris nomine, quod insolenter detrectavit.

Maximianus Galerius ex Dacia oriundus erat, ut Cassius Caes. cap. 9. 25 et 27; haud semel significat, ut et ait Eutropius (*Europ. lib. ix. Barbarie*). *Maximianus, qui Maximus vocatus est, ex Dacia haud longe a Sardinia genitus avari, et sicuti in Aurelii Valeris Epit. non legitur, ex Dacia Ripensi, et in ejus libris in Illyrico.* Quamobrem conatus est quondam *nomem* imperii Romani portare, quemadmodum noster auctor aliunde narrat, ut *Daciam* appellaretur.

Summorum originem duxit ex parentibus, ut ait Aulus Gellius, cap. 12, et ipse *pastor ovium* fuit. Eam procul dubio ab *omnino* Armeniam primum cognominatur. Sed qui jam *Dialetum*, ut ait Cassius, *nomen ab patre mutaverat hominis suum, qui Maximianus factus suavitati religione parvulus*, id est, Romula, ut voluit Galerius, rejecto Armeniarum nomine, appellat Maximianum in honorem Maximiani Herodii, quia ipse fidem summa religione praestiterat. Sed quidam corrigendum esse putant *Cecili* nostri locum, et pro his verbis: *Jan... hominibus*, legendum *Jan... omnis*. Verum id alienius saltem evadit auctoritate confirmandum est. Etenim hic Cecili locus solita obscuritate involvitur.

Clariora procul dabat sunt haec illius de Galerii matre verba: « Mater ejus Transdunaviana, infestibus Carpis, in Daciam novam, transjecto anno, confugerat. » Nomen autem huius, ut auctor noster addit, et Aurelii Victor sinit, erat Romula, atque illececo Galerius, sicuti ab illo annotatur, locum ubi in haec editus est, voluit Romulianam vocari. Sed ea tamen fuit ingratiissimi illi inoperta, ut matrem suam supra, pergit auctor noster, innotaverit, quo die oriendus videretur. Nam insolenter affirmare ausus est, » verba sunt ejusdem Aurelii Victoris, « Romulam matrem, more Olympiadis, Alexandri Magni creatricis, compressam dracone, semet concepisse. » Alexander autem stulte id factitabat, ut

A Jovis Hammonis, inquit praeter alios Julianus (*Julian. imperat. orat. 1*); Galerius vero, ut Martis creditur filius.

Non mirum itaque si huius homini, ex agrestibus hinc parentibus procreato, aut ut loquitur Cecilius (cap. 9), « huius bestiae inerat naturalis barbaries effertus, a Romano sanguine aliena. » In Colbertino codice manuscripto ita quidem legitur *barbaries effertus*: sed quidam scriptum suspicantur *barbaries et feritas*; nec inepta prorsus videtur haec emendatio. Quae autem esset illa saevissimorum Barbarorum innata Galerio feritas, et quam horrenda corporis moles, hinc auctor noster enarrat verbis. « Erat corpus moribus congruens, statura celsus, » ita manuscriptus codex, « caro ingens et in horrendam magnitudinem diffusa et inflata; denique et verbis, et actibus, et aspectu terrori omnibus ac formidini fuit. » Et certe memorie Eusebius (*Euseb. lib. viii. histor. Eccles. cap. 16. et lib. i. de Vita Constant. cap. 57*) prodidit totam corporis illius molem, ob nimiam alimentii copiam, excrevisse in immensam quandam pinguedinem. Ab Aurelio Maximiano Victore dicitur pulcher corpore, licet inculta agrestique justitia, satis laudabilis, et ab Eutropio, *vir probe moratus*. Sed haec dubio procul de juvenili ejus aetate, et antequam Caesar esset, intelligendae sunt, aut adulatione ascribenda. Nam idem Aurelius Victor dicitur. Illius non secus ac estrogam ejus parum latuisse humanitas.

Eam autem Diocletianus generum, inquit Cassius (cap. 9) sibi adscivit. Quando enim ab eo, ut supra vidimus, renuntiatus est Caesar, tunc illi filiam suam Valerianam, de qua nos antea diximus, collocavit in matrimonium, compellensque primam uxorem repudiare. Ad eadem ab Eutropio et Aurelio Victore Historicis consignata sunt.

Romula vero ipsius Galerii, sicuti dictum est, mater in quo gentiliam cultu adhaerens, una erat et cultrix deorum montium, id est, montibus praepositorum, aut quibus montes consecrati, aut qui in eis habitare forebantur, quemadmodum Cybele, et alii, de quibus Ovidius ceclit lib. iii. *Fastor.*, vers. 318 et seq.:

Dii sumus agrestes, et tui dominamur in altis
Montibus: arbitrium est in sua lecta Jovi.

D De his autem nos alibi disputabimus. Mulier itaque haec valde supersticiosa cum esset, inquit Cecilius *dapibus sacrificabat pene quotidie, ac vicariis suis epulis exhibebat. Christiani abstinebant.* Ita plane in ms. codice Colbertino; sed fatentur omnes corruptum esse hunc locum. Plurimi autem medicam manum ei adhibere conati sunt, sed frustra. *Daps* vero, juxta Festum, « apud antiquos dicebatur res divina, quae fiebat aut hyberna semente, aut vermi. Quod vocabulum ex graeco deducitur, apud quos id genus epularum *δαΐς* dicitur. » Livius vero narrat sacrum olim factum bove eximia, capta de grege, adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis et Pinariis, ac forte evenisse ut Pinarii extis adesit, ad caeteram venient

dapeni. At Servius his terque observat dapes deorum esse, epulas vero hominum.

Vide ergo quis inde eicci possit Cecilius sensus, et an hic sit: Erat mater Galerii deorum montium cultrix; quæ mulier admodum supersticiosa cum esset, sacrificabat pene quotidie dapibus, quæ diis montium offerebantur, ac vicariis suis, hoc est, iis qui vices ejus gerebant, aut vicariis suis, hoc est, his qui inhabitabant in vico, ubi sacrificabat, ex iisdem dapibus exhibebat epulas, quibus abstinebant Christiani. Verum quæcumque sit vera hujus textus lectio, ibi Cecilius perspicue declarat Christianos abstinuisse his Bomula epulis; ne dapibus falso numini libatis polluerentur. Tales itaque erant Galerii parentes, ex quibus hausit agrestem barbariam, quemadmodum ex impia matre vanam deorum superstitionem cum iacte suserat.

Quamquam autem ab Aurelio Victore appellatur *eximius et felix bellator*, atque ab Eusebio *bellica experientia præditus*, a Narseo tamen Persarum rege primum victus est, sicuti uterque Eutropius et Aurelius Victor, Ammianus Marcellinus (*Ammian. lib. xiv cap. 11, et lib. 14*). Chronici Eusebii auctor (*Euseb. in Chron. ad ann. Christi 301 et 305*), Orosius, Zonaras (*Zonar. lib. xii Annal.*) aliique memorie tradiderunt. Sed redintegrato certamine, insignem de illo victoriam reportavit. Ad Diocletianum igitur, a quo primum ignominiosissime exceptus fuerat, inde cum præda et manubiis reversus, timorem ei incussit, ac deinceps nomen Caesaris insolentissime detrectavit et aspernatus est.

ARTICULUS II.

Quomodo Galerius Diocletianum in Christianos servire, et imperio cedere coegerit; quid ei tunc exprobraverit; quanta iniquitate libertatem omnibus auferre conatus sit, ac contra leges jussit torqueri decuriones, primores civitatum, egregios et perfectissimos, item matres sanctas nobiles rapti in gynæceum, domesticos et administratores lancea emendari, et verberandos distendi ad palam in stabulo.

Satis aperte, nisi fallimur, a nobis explanatum est quibus, et quam malis artibus Galerius ad vexandos ac crudelissime occidendos Christianos Diocletianum impulerit. Nec minus clare ostendimus quomodo illum, si Cecilio nostro fides, coegerit cadere imperio, ac Severum et Maximinum creare Cæsares. Tum vero ille ipse Galerius eidem Diocletiano acriter exprobrabat, eo nihil curante, et jam fluxisse annos quindecim in Illyrico, vel ad ripam Danavii relegatus, cum gentibus barbaris luctaret. Totidem sunt Cecili in editis, et in manuscripto codice verba his tamen exceptis, in *Illyricum, id est, ad ripam Danavii*. Luctaretur, quæ in eodem codice sic exarata legimus. At ibi quadam omissa, et alia textui adjuncta videntur. Nam post *annos quindecim*, prætermisum est *ex quo, vel ex quibus, aut quid simile*. Si vero legas sicut in codice, *id est, ad ripam Danavii*, hæc fortassis explicationis causa, a Cecilio ipsis,

quæ refert, Galerii verbis subjecta sunt. At Basilianus et alii deinceps scriptum maluerunt, *vel ad ripam*; ita ut Galerius significare voluerit relegatum se fuisse, vel in varias Illyrici regiones, vel ad Danavii ripam, qua videlicet Illyricum ab aliis provinciis determinabatur. De illius autem finibus, si plura scire aveas, Cellarium adire poteris.

Postea vero quam Diocletianus atque Maximianus Herculis supremam eo, quo vidimus, modo imperii dignitatem deposuerunt, Galerius summa rerum se potiri arbitratus est. Constantium enim, qui solus poterat ei adversari, plane contemnebat, tum propter senectutem et mansuetudinem, tum propter valetudinem corporis infirmam; qua in spem haud incertam aducebatur fore ut ille, de quo nos postea agemus, brevi moreretur, aut saltem purpura et imperio posset facile privari. Nihil itaque ipsi tunc magis cordi fuit, quam ut crudeliter in omnes haberet dominationem, ac celebratis vicennialibus, sive vigesimo imperii sui anno, ac nuncupatis imperatoribus novisque Cæsaribus, securam degeret ac tranquillam senectutem.

Animum igitur sensusque omnes ad cunctos tum Christianos, quam gentiles vexandos intendit. Ad primo quidem voluit eum introducere apud Romanos morem, quo Persarum regibus in servitatem adducebant, et reges per se, sicuti Cecilius, *tamquam familia* (ms. *mal...*) utantur. Unde autem ille, rogabit aliquis, ut perat hunc fuisse Persarum morem, de quo ille, cum tam multis ad hunc ipsius

libram notis animæ usum est? Expendat is vellem utrum de hoc more intelligenda sint illa, ab Herodoto citata (*Herodot. lib. 1, § 210*), *Hystaspis parvis Darii ad Cylum verbis: Absit Rex, ut quispiam vir genere Perses tibi molitor insidias.... Tu enim Persas ex servis liberos, ex subditis aliorum hominum dominos effecisti. τὸς ἀπὸ τῶν δουλῶν ἐπαίτας ἐλευθέρους ἡέτους εἶναι, ἀπὸ δὲ ἄλλοθεντι ἄν' ἄλλων, ἄρχετον ἄπύτων*. Non audemus tamen certo asseverare ex his verbis plane colligi Persas antea fuisse regum suorum servos. Sed quia in Galerii potestate positum non erat Romanos sub jugum mittere servitutis, conatus est eis adferre libertatem.

Ab illo præterea, *Torquebantur non modo decuriones, sed primores etiam civitatum, egregii, ac perfectissimi*. Decuriones autem erant prefecti et principes cujuslibet ordinis, qui decuria vocabatur. At sicut varia illorum fuerunt genera, sic etiam munera et officia, quæ a Gothofredo et aliis descripta invenies. Constantinum autem lege, anno 317 data, hi atque etiam egregii et perfectissimi simul comprehenduntur. Eos qui in palatio militabant, et eos quibus provincie commissa sunt, quoque merito simplicissimum administrationum honores perfectissimatus vel egregiatu adepti sunt: nec non et illos qui decuriones vel principales constituti, cuncta suæ patrie munera impleverunt, frui oportet dignitate indulta. Si vero decurio, suffragio comparato, perfectissimatus, vel ducenæ, vel centenæ, vel egregiatu

meruerit dignitatem, declinare suam curiam cupiens, codicillis amissis, suæ conditioni reddatur; ut omnium honorum et munerum discussione perfunctus, juxta legem municipalem aliquam prærogativam obtineat. » Perfectissimam ergo et egregiatam dignitatem iis tantum conferri poterant, qui militaverant in palatio, vel functi fuerant amplissimis provinciarum administrationibus. Potiebantur autem pluribus prærogativis, inter quas hæc erat; ut pœnarum corporalium, tormentorum et quæstionum haberent immunitatem. Sed de his plura Gothofredus in suis ad codicem Theodosianum annotationibus, ac de perfectissimam Valesius in suis notis ad Ammianum Marcellinum, nosque alibi de utraque dignitate. Galerius porro his aliisque legibus pessumdatis, jubebat decuriones, egregios, perfectissimos, ac civitatum primores, sive primates, et optimates, atque in civitatibus primos, si morte digni essent, crucibus affigi, sin minus, torqueri ac teneri in compedibus.

Ad hæc vero matresfamilias ingenuæ ac nobiles rapiiebantur in gynæceum, quod conclave erat, et locus in domibus secretior, ubi mulieres opera textoria ac muliebria conficiebant. Hunc itaque in locum Galerius præcipit ingenuas nobilesque mulieres ad ignominiam infamiaeque notam amandari. Sed Constantinus Magnus eas omnes feminas libertate donavit, quotquot gynæceis mancipatae fuerant. De gynæceariis porro variae exstant in codice Theodosiano leges, in quas videre poteris Gothofredi commentaria.

Domestici vero et administratores. pergit Cecilius, *lanæa emendabantur*, id est, interferebantur. Domestici autem erant, qui varias in scholas divisi, intra palatium familiariter militabant, ita tamen ut aliqui nonnumquam mitterentur in provincias. At de iis adhuc variae occurrunt in codice Theodosiano leges, in quas Gothofredus itidem multa observat. Plura quoque ille de memoratis ibidem a Cecilio administratoribus sive administrantibus, qui triplicis erant generis, primo aliores, sive iudices, secundo mediæ dignitatis, lique spectabiles; tertio minimi, et hi clarissimi appellabantur. Vides autem qua pœna Galerius in eos et domesticos animadverti voluerit, nimirum lancea, qua percussi necabantur.

Si quis insuper esset verberandus, *defiri*, ait Cecilius, *in stabulo pali quatuor stabant, ad quos nullus unquam servus distendi solebat. At criticus aliquis voci in stabulo præferri in stabulo, sed nulla data ratione. Is autem forsitan arbitratur stabulum ibi accipi pro loco, ubi armenta et pecora stabulant atque habitant. Sumitur tamen aliquando pro diversorio et hospitio, uti apud Cyprianam (Cyprian., epist. 68); aliquando etiam pro quacunque statione seu loco, ubi quis habitare et stare consuevit. Quod nonnulli probant hoc Virgilii carmine lib. vii Æneid., v. 512 :*

*Activa loca parat, stabuli et de culmine summo
Pastorale danti signum.*

At hoc significatur si stabulum a Cecilio nostro usur-

patum sit, locus haud dubie publicus aliquis designatur, ubi verberandi ad palos alligati cædebantur; et ad quos, uti ille loquitur, *nullus unquam servus distendi solebat*. Quidam vero ante *servus* addi volunt nisi, sed nulla prorsus auctoritate. Nonne autem sine hac aliave textus immutatione satis planus est iste auctoris nostri sensus? Neminem unquam, ne quidem servum, ad eos palos consuevisse antea distendi. Ita sane Cecilius Galerii crudelitatem expressius denotare videbitur.

ARTICULUS III.

Quantis Galerius, et quam horrendis cruciatibus Christianos, aliosque enecaverit, ac quomodo tentaverit omnes literas et litteratos exterminare, iudicesque instituere militares.

Nemini haud dubie mirum videbitur, si Galerius adeo ferox ac superstitiosus in Christianos longe crudelius, quam in alios omnes sævierit. Sed mirabuntur omnes, nec sine horrore audient quantis eos excarnificaverit tormentis ac suppliciis. De iis enim vero hunc Cecilius noster locutus est in modum: « Dignitatem non habentibus pœna ignis fuit: et exilii primo adversus Christianos permisit, datis legibus, ut post tormenta damnati, lentis ignibus arcerentur. » Sed locum hunc pene omnes corruptum depravatamque esse haud dubitanter asseverant: quando quidem nullam perspiciunt rationem, cur ibi *exilii* mentio facta fuerit. Verum in eo textu sanando vix credibile est quantum *σχολιων*

scriptores desudaverint. Nonnulli namque pro *exilii* scribendum suspicantur *exilii*, alii *exilium* quod, quidam *exemplum*, alii *illum*, alii *ex illis*. Quidam vero pro *permisit* legendum putant *permissa*, alii *promiserat*. Denique nonnulli opinantur mutandam dumtaxat interpunctionem, ac punctum ante vocem *prime* collocandum. Nobis tamen facilis persuasivus debitor retinendam antiqui codicis, donec alius emendator inveniatur, lectionem, ex qua hic auctoris nostri brevitati, uti diximus, nimium consulenti, sensus elici potest: *Dignitatem non habentibus pœna ignis fuit: et exilii pœnam Galerius primo adversus christianos permisit, sed datis postea legibus, jussit, ut post tormenta damnati, lentis ignibus arcerentur*. Quoniam enim inhumanissimus ille tyrannus impetrare a Diocletiano antea non potuerat, ut Christiani vivi cremarentur, eoactus est initio morem ei gerere, qui volebat Christianorum fundi sanguinem. Aliquamdiu ergo Galerius, exemplum Diocletiani secutus, exilii pœnam, ut ait Cecilius, adversus Christianos haud dubie permisit.

Ast ubi supremum, sicut diximus, dominatum consecutus est, tunc savitiæ innatae furorique suo, quæ invitæ hactenus compresserat, frenâ laxavit. Christianos igitur omnes, *dati legibus*, præcepit lentis post tormenta ignibus exuri. Quam autem horrenda et inmani crudelitate id factum sit, narrante Cecilio quis sine animi commotione audire poterit? *Lentis flamma*, inquit, *subdebitur*

pedibus, donec callum solorum contractum igni ab ossibus revelleretur. Anacharsis quoque apud Ciceronem dixerat, *callum solorum*, eoque nomine crassior plantæ, sive pedum pars inferior significatur. Cecilius igitur dicit cum Galerii jussu Christiani torquerentur, *callum solorum*, sive infimam pedum partem igne lento fuisse ab ossibus revulsam. Dehinc incensæ et extinctæ faces admovebantur singulis membris, et omnibus ulla absque exceptione corporis partibus. Ne vero christianus martyr sic tortus, arescentibus nimio ardore et siccitate faucibus, citius moreretur, os ejus et facies aqua frigida suffundebatur. Denique post crudelissima hæc tormenta animam christianus ille martyr, ut ait Cecilius, exhalabat, cum *per multum diem decocta omni cute, vis ignis ad ima viscera penetrasset.* Neque tamen satiata adhuc fuit horribili illo cruciatu sævior belluis dirissimi tyranni rabies: sed imperavit adhuc cremata corpora post mortem cremari iterum, atque in cineres redacta, in mare et flumen projici. Sed de his aliisque similibus christianorum martyrum suppliciis, quæ diabolico potius, quam humano furore excogitari poterant, in alia dissertatione fusius disputavimus.

Christianis itaque sic torquendis necandisque assuefactus, omni diritate et inmanitate teter homo, cæteros quoque eadem sævitiâ excruciauit. Nulla enim amplius pœna levi ullum discruciatat: sed *ignis, inquit Cecilius, crux, fere in illo erant quotidiana et facilia.* At totus hic locus magna profecto ignoratione a librario depravatus est. Sic quippe in Colbertino codice hæc scripta legimus: *Nulla pœnis eum levis, non insola, non in carceris, non metella; sed ignis, crux fere in illa erant cotidiano... et facilia.* Spatium vero punctis notatum ibi vacuum est, sed ubi nihil scriptum fuisse videtur. Locum autem hunc tam fœde corruptum unusquisque pro suo sensu corrigere enisus est, nemo tamen quidquam attulit certi penitus atque explorati. Sensus vero nostri auctoris is esse videtur, nullam a Galerio pœnam levem adhibitam, qualis est exilium, atque in insulam deportatio, conjectio in carcerem, vel ad metalla effodienda damnatio: sed ignis, crucisque supplicia illi erant quotidiana et facilia, id est, si tamen ita in textu legendum, ab illo sicut quotidie et sæpissime, ita facillime in omnes constituit et adhiberi solebant.

Tum in eodem codice scribitur: *In cā pœna capitis et animadversio gladii admodum paucis, quasi beneficii deferebatur, qui ob merita vetera impetraverant bona morte.* Librarii autem incuria in postremis duobus verbis prætermissa est lineola ultimis duabus litteris pro duplici M imponenda. In editis vero nomen pœna, atque conjunctio et ommissa sunt. Quid vero si solum nomen pœna sit transpositum, ac legatur: *In causa capitis; pœna et animadversio gladii,* etc., nonne tunc satis clara erit elocutio auctoris nostri, eademque hæc verbis suis ommissis significatio, idemque sensus? Nam ipsius verbis non

obscure omnino significatur in causa capitis sive illorum, qui quolibet modo capite morteque damnati erant, pœnam animadversionemque gladii, quasi beneficii, paucis admodum, atque his tantummodo concessam, qui ob merita impetraverant bonam mortem, id est, leniorem, mitiorem, minusque crudelem. Hoc quippe sensu eadem verba ab illo inferius accipiuntur.

Maxima itaque sævissimi tyranni, qui omnem prorsus humanitatem exuerat, hæc fuit indulgentia. Enimvero horrenda ejus crudelitas eo usque processerat, ut quoties lubebat delectari, toties juberet unum nominatim ex his, quos alebat, ursum adduci, cui homines devorandi objiciebantur. Audisne quam execranda, atque inaudita hactenus fuerit inhumanissimi hujus tyranni delectatio, qui hominum sanguine sic ludebat? Nos quidem non latet imperatorem Valentinianum Seniore, teste Ammiano Marcellino (*Ammian. Marcell. libr. xxix, cap. 3*) habuisse ursas, fidas corporis sui custodes, sed *hominum amestrices*, quarum uni *Mica aurea*, et alteri *Innocentiæ* nomen imposuerat. Verum ibi Ammianus Marcellinus non dixit homines oblectationis causa a Valentiniano his ursis quemadmodum a Galerio objectos.

Eruditi autem quidam viri secum disceptarunt utrum Cecilius noster significare voluerit Galerium jussisse non solum Christianos, sed etiam gentiles his omnibus, quæ hactenus memorata sunt, tormentorum suppliciorumque generibus excarnificatos necari. Nobis vero, cuncta illius verba, et ea quæ antecedunt ac subsequuntur, accurate examinantibus, videtur Cecilium ibi loqui de omnibus qui in ejusdem Galerii venerant ditioem, tam gentilibus quam Christianis, in quos immanissimam quidem exercuit crudelitatem, sed satiare numquam potuit. Neque tamen cum aliquibus, a vero longe aberrantibus, inferas inde martyrum numerum imminui. Vidimus enim quanto Galerius furore, ac quanta rabie in Christianos bacchatus fuerit. Minus itaque ab horum ob spretum falsorum deorum cultum sanguine temperavit, quam gentilium; ac majorem procul dubio illorum, quam istorum numerum his, quæ enarravimus, suppliciis trucidavit.

Neque homines tantum intolerandus ille tyrannus, sed litteras etiam, omnesque litteratos implacabili odio prosequēbatur. Ab eo quippe extincta est eloquentia, ait Cecilius, ea videlicet, quæ publicis docebatur in scholis. Nam de forensi continenter addidit: *Causidici sublati*, quibus profecto verbis, ut ex sequentibus patet, patroni omnes, qui aitorum causas in foro dicebant, ab eo comprehenduntur. Tum ita ille pergit: *Jureconsulti, sive jurisconsulti aut relegati, aut necati.* Si quis autem a nobis inquirat quisnam jurisconsultus vere nominetur, illi respondebimus his Ciceronis verbis: *« Eum dicerem, qui legum et consuetudinis ejus, qua privati in civitate uterentur, et ad respondendum, et ad agenda, et ad cavendum peritus esset. »*

Ad hæc vero Galerius non illas tantum, sed omnes simul et liberatos et literas exterminare machinabatur. Nam *litteras*, ait auctor noster, *inter tales artes habito, et qui eas generant, pro inimicis acerbisque potius et sanctorum*. Litterarum autem nomine ille philosophiam atque literales disciplinas designat, quas Galerius proscriptis tanquam *inimicis* vidit, et est, magister, ut Cuporus interpretatur, sed non etiam venetica? Verius fortassis nunciam toxicas et republicæ periculosas. Nam solita administrationem vitam movere debet, quod imperator ille pro ingenuitate sibi, uti dictum est, in usu et barbari, omnes omnino literas et omnesque colere penitus voluit.

Expressis igitur personis atque legum paritatis, in provinciis missi *judices militares, humanitatis litterarum cives*, sive ut loquitur Cicerò *consentanea litterarum et militum humanitatis expertes* (Cicero, lib. II de Officiis), *utque sine assessoribus seu consiliariis militarent*, ut soli contra jus et fas ferrent judicium. Et hoc autem quæ de assessoribus Suetonius (Sueton. in Vita Tiberii § 53, et Galb. § 14) et Lampridius (Lamprid. in Vita Alex. Sever. post med.) tradidere, iux aliqua hæc Cecili loco afferri potest. At plures de his exstant leges in codice Theodosiano, atque illa in primis qua Constantinus imperator adversus auidæ et iniquissimum hujusmodi facinus hæc statuisse perhibetur: a Definitum est provinciarum rectores in civibus causis litigia terminare, etsi militantes exceperint jurgia vel moverint. In hæc autem adusque leges, a nobis hic citatas, videbis Gothofredi annotationes.

At quicquid dixeris de his militaribus judiciis, a Galerio missis, quidam certe Cecilium nostrum ibi redarguunt erroris, in quem Lactantius earum, quæ tunc agebantur, rerum minime ignarus incidere non poterat. Cui Cecilio siquidem non asseverasset literatos, ac præsertim jurisconsultos ab eodem Galerio sublatis fuisse. Nam Iuliacianus eos tutatus est, variatque in eorum gratiam suo Galerio nomine reddidit edicta, quæ ab isto ante aut post ejusdem Diocletiani imperium rescissa æquo procedi dubio memoria hæcenus præstat. Notat ordo, inquit, Cecili fides, et ipse falsi arguitur, nisi alium præferas illius opinionis vadem ac patronum. Etrum autem in ejus delusionem sufficiat crudelissimi imperatoris barbariem ac serviliam nutasse, alis discernendum relinquimus. Non deerunt fortasse aliqui, qui præcipientur Galerio cum Licinio, de quo infra ageamus, ab auctore nostro præposuere confundi. Sed numquid etiam Lactantius eos confudisset?

ARTICULUS IV.

De *monentis puerisque infidelibus exactionibus, censuris, capitulationibus et tributiis*, quibus Galerius omnes subditos suos, ut ait, *ad extremam paupertatem adduxit, ut de auctoritate, quas in manu fuisse submergi.*

Quod Maximiano Galerio non erit in omnes Chris-

ianos et gentiles tam horrenda carnificina furere et bacchari: sed quoslibet etiam sibi subjectos immensis exactionibus ac tributis ad extremam redegit paupertatem. Censuræ quippe per omnes provincias et civitates *missæ*, ita in codice manuscripto, ut significetur irreversibiliter, *missus*. Censitores vero, quorum intererit tributa tantum imponere ac percipere, et de quibus plura in codice Theodosiano, omnia deplorandum plage in modum vastabant ac depopulabantur. Agri enim vero *glebati*, non *glebati*, nec *glebati*, nec senatorum tantummodo, ut quidam opinantur, sed hominum omnium, secundum census quo glebam et portionem *partiebantur*. Quia etiam vites et arbores dinumerabant: ut majorem inde censum scelerati homines extorquerent. Ad hæc vero *animalia omnis generis ab eis numerabantur publicis*. B *scribebantur in tabulis, atque exigebatur pro singulis tributum*. Numerabantur etiam hominum capita, ut pro singulorum capitibus ac personis pecunia penderent. Scimus quidem quosdam opinatos esse capitali hæc descriptione significari non modo unumquodque hominum caput, sive personam; sed omnesque etiam prædia, possessiones, atque bona et facultates. At ea præcui dubio omnia auctor noster singulatim recenset, atque idcirco a se invicem distinguit.

Numquid vero, inquiet aliquis, hæc agrorum, capitum et aliarum rerum descriptionem, quidpiam novi a Galerio introductum est? Nonne Ulpianus observat descriptionem illam fuisse longe antiquiorem? Recte quidem. Sed præterquam quod illa diu intermissa a Galerio revocata est, immensum plane in modum auctus fuit census ille, et his qui tactis immunis fuerant, aliisque qui non erant solvendo, summa cum inhumanitate impositus et extortus. Ex jam laudato quippe Ulpiano discimus pueros ante decimum quartum, et puellas ante duodecimum, omnesque post sexagesimum ætatis suæ annum nullo tributo obligatos. At contra Galerius nullam prorsus dari voluit aut ætatis aut valetudinis veniam. Ne vero omnem omnino humanitatis speciem erga pueros, senesque invalidos algerisse videretur, atque illam tamen concessa non gauderent tributi immunitate, censitores senibus detrahebant annos, quos junioribus adiciebant. At alia forsitan erat adhuc causa, D *cur pueris adderentur anni, minime ut possent de parentibus suis, rapiendisque eorum bonis dicere testimonium*. Non enim pucri ante indicatam a nobis ætatem ad illud laudum habiles erant, quemadmodum de Agnete virgine et martyre scribit Ambrosius: *Supere, universi, quod jam divinitatis testis existeret, quæ adhuc arbitria aut per ætatem esse non posset*. Quem in locum vide si vacet, et libet, nostras observationes.

Neque Galerius Romanos minus, quam alios, his immensis exactionibus operavit et oppressit. Ad eos etenim describendos misit quoque censitores, atque illis eundem imposuit censum, quem Trajanus parentibus ejus *Dacis assidue rebellantibus penne gratia*

victor indixerat. Quis autem hujus census mentionem fecerit, non alius sane præter Cecilium nostrum scriptor hactenus citatus est. At certe Galerius eo censu imposito, ausus est facere adversus Romanos, quæ veteres, ita in Goibertino codice, *adversus victos jura belli fecerant*. Ibi autem non *victos*, sed *victories* legendum plures existimant: quia Cecilius de Trajano vicione loquitur. Verum etiam *veteres*, sicut in citato manuscripto codice legitur, semper subintelligendæ erunt *victories*, quandoquidem continenter subjungitur *adversus victos jure belli*. Nihil itaque in textu notandum videtur. Sensus autem auctoris nostri is esse apparet, Galerium a Romanis cum exegisse censum, quem non modo veteres, jure belli post victoriam partam, sed Trajanus etiam Graecis in assidue rebellantis defensionisque pacem impo-

A tatis securitatem miserrimis hominibus invidit. Enim vero contra omnia prorsus humanitatis jura, jussit eos naviculis exportatos maris fluctibus submergi. Neque Cecilius nostri sectatores sibi objici patientur tam atrox horrendumque facinus ab aliis scriptoribus fuisse prætermisum. Nemo quippe, inquit, negare potest, plura ab illis ommissa, quæ brevitate ergo tacenda putaverunt. Tacuit vero ipsemet Cecilius quo tempore hæc facta sint. At ille manifestissime declarat eundem Galerium sub vita suæ linem navis inauditisque exactionibus cunctos obruisse, ut necessarios ad celebranda vicennialia sua sumptus faceret.

Neque porro ibi adhuc stetit crudelissimum tyranni, omnia rapientis, innumeris cupidus. Nemo enim, ait Cecilius, enarrare potest quam calamitas tunc fuerit præsertim rei agnominæ exacer. Et vero singulis adherabant *militæ vel potius carnifices*, uti ille ait, *officiorum*, id est, *tribunorum*, qui prætorum et magistratuum munere fungebantur. Omnia autem acerrimi illi sicarii et grassatores depopulabantur, utinamque ad victum reliquebant laborantibus. Quin etiam nihil amplius habentibus nullam dabant veniam, ac variis tormentis conabantur eis eripere *quod non erat*. Atque is quidem videtur esse sensus auctoris nostri (*Cecil. cap. 51*). Quamvis illius textus in codice manuscripto plane corruptus sit.

Pergit vero ille, atque hæc, quantumvis intolerabilia, potuisse tamen quomodocumque sustentari spe fructuum, altero anno futurorum. Sed hæc etiam, quæ sola miseris supererat, a scelestissimis Galerii satellitibus prorsus adimebatur. Vestes siquidem omnis generis, aurum, et argentum exigebant, quæ venditis fructibus necesse erat comparari. Atque ita Galerius omnium bona, opes, facultates, ipsasque segetes corrosi sub vana vicennialiorum specie, quæ reipsa non erat celebraturus. Jam enim res ejus et fortuna dilabi coeperant, uti postea explicabimus.

ARTICULUS V.

Quas Galerius Constantino Magno struxerit insidias; quid sit sigillum, quo hic accepto, ad patrem rediit; qua Galerius tristitia didicerit hunc et Maxentium imperatores factos, et laureatam Constantini imaginem acceperit; quomodo Romam obsidere conatus sit; qua confusione inde discedens, permiserit Italiam a militibus vastari, ac quomodo Licinium et Maximinum imperatores nuncupaverit.

Quammodum Galerius Constantium imperatorem, uti diximus, aspernabatur, ita filium ejus Constantinum metuebat. Quamobrem enim adhuc juvenem oculis *insidiis*, sicut ait Cecilius, atque Eusebius (*Euseb. lib. 1. de Vita Constant., cap. 20*) confirmat, sæpe appetiverat. Nam illum, pergit auctor noster, *sub obtentu exercitii ac lusus objecerat* illis, sive ut clarius Praxagoras apud Photium dicit, tero inhumanique leoni, aliisque quomodo anonymus etiam Valerianus testatur nobis fecit, paribus rationis. Sed hæc omnia a nobis infra singularem hæcque enarranda et exponenda sunt.

Uisitores porro, quibus nihil charius erat, quam incedenti Galieri avaritiæ et crudelitati satisfacere, ut majorem pecuniam cogerent, omnes liberos et servos, cives et rusticanos, filios et parentes, viros et uxores tormentis, verberibus, equaleo torquebant; ut sua omnes vicissim bona patofacerent. Post eorum vero declarationem plura singulis ascribentur, quam revera possidebant, atque hæc crudeli fraude census augebatur. Novi præterea censitores alii super alios mitcebantur, qui quidem ut majores adhuc pecunias exprimerent, etiam pro mortuis tributa exigebant, sive quia eos mortuos esse dicentibus nocebant fidem haberi: sive quia productos a se testes cogebant confiteri illos, etsi jam mortuos, esse adhuc in vivis.

Denique, *Mercēs*, ait Cecilius, *pro vita dabatur*. Ita in codice manuscripto. Sed Baudrius corrigendam censet *dabantur*, ut sit Cecilius sensus: Tanta erat capitatio, ut ad eam solvendam, exhausta pecunia, mercēs, seu quilibet res venales darentur pro vita, id est, *pro victu et cibo*. Quid tamen, si servata veteris codicis lectione, dicatur significari pecuniam capitatiois mercedem fuisse, quæ pro vita dabatur, hoc est, ut vivere liceret, nec vita eriperetur? Non mirum foreque, si Constantinus Magnus, cujus tanta erat munificentiæ et pietas, quanta Galerii crudelitas et avaritia, hanc prorsus intolerabilem capitatioem, lege data, sustulerit. Hæc autem ipsa lege confirmari utique ea possunt, quæ Cecilius noster de immensis illis et execrandis Galerii exactionibus tam certo assererat.

Omnium vero bonis et facultatibus tanta inhumanitate ablatis, soli utique supererat mendicior, *quos ab omni*, ait Cecilius, *genere injuriæ ætatis*, sic in codice manuscripto, *miseria et infelicitas fecerat*. At fatentur omnes depravatam esse verbum *ætatis*. Baluzius itaque pro eo et superiori *injuriæ* scripserat *injuriæ ætatis*, sed re diligentius expensa, cum aliis corrigi voluit: *omni genere injuriæ tutes*, et quomodo quidem sensu, nec aliud amplius desiderandum, nisi ut firmetur alterius codicis memoris auctoritate. Ceterum dissimulatis illis imperator nunc sententiæ oblatu-

Tum vero intolerandus ille tyrannus eundem Constantium, ut infra etiam planius explicabitur, Romæ, si Aurelio Victori fides, vel potius Nicomedia, ut ait jam laudatus Praxagoras, tanquam obsidem retinebat. Interim vero Constantini pater Constantius, lethali morbo correptus, plures ad ipsum Galerium scripsit litteras, quibus postulabat, sicut Valesianus etiam anonymus testificatur, illum sibi remitti. At inexorabilis Galerius obtusas aures tamdiu habuit, donec importunis patris gravissime ægrotantis precibus fatigatus, ei filium non potuerit amplius negare. Tunc enim Constantino dedit sigillum, inclinante jam die, præcepitque ut postridie, acceptis mandatis, proficiaceretur. Quid sit autem illud sigillum si quis sciscitetur, huic Baluzius, Ducangii auctoritate fretus, respondet epistolam esse dimissoriam munitamque sigillo. Sed ibi Ducangius auctores infimæ latinitatis citat. Nobis vero facilius probabitur eo nomine significari *evictionem*, cujus frequens in codicis Theodosiani legibus fit mentio, et qua designatur diploma, sive licentia scripto sigilloque confirmata publici cursus accipiendi, et qui ab illo, quemadmodum postea probabitur, revera acceptus est. Sigilli enim vero nomine eam indicari probant ipsamet auctoris nostri verba, quibus illud sigillum distinguitur a Galerii mandatis, id est, haud dubie litteris, quibus Constantium de remisso a se filio ejus Constantino, aliisque de rebus faceret certiorum.

Porro autem Galerius arbitrabatur Constantinum hæc mandata sua postridie, uti jusserat, expectaturum. Quapropter finxit se ad medium usque diem dormire; quo illum quavis occasione retentaret. At Constantinus, accepto pridie sigillo, statim post cœnam summa celeritate, et occisis, ut infra dicitur, per mansiones multas publicis equis, ad patrem suum convolvavit. Ubi vero Galerius id rescivit, tanto inde dolore affectus est; ut vix lacrymas tenuerit. Sed plurimum sane aucta est ejus moestitia, quando cognovit illum a Constantio patre suo factum esse imperatorem. Parum itaque abfuit quin protinus illum, qui laureatam ejus imaginem de more attulerat, vivum comburi jusserit. Amicorum tamen consilio instigatus, suscepit Constantini imaginem, eique misit purpuram, quemadmodum postea explicabimus.

Sed rursus eum terruit nuntius, qui retulit Maxentium factum fuisse imperatorem quadam factione prætorianorum militum, quorum castra, sicuti superiorum animadvertimus, pene omnia sustulerat. Non inde tamen omnino perterrefactus, Romam misit Severum, ut eam urbem, et commorantem ibi Maxentium expugnaret. Verum Severo victo et mortuo, Galerius in Italiam invadit Romamque, et in ea Maxentium obsidere molitus est. Sed quia illam, sicuti ait Cecilius, nondum viderat, minorem quam par erat, secum duxit copiarum numerum, quibus urbem multo, quam putabat, majorem obsidione cingere non potuit. Spem itaque omnem abjecit in eam irrumpendi.

Sed aliquem audire nobis valemur, qui nos ex hæc Romæ urbis obsidione ad alia properantes, retarda

bit, objicietque falsum esse Cecilium, qui Romam a Galerio hactenus visam, aut cognitum ejus ambitum plane penitusque inficiatur. Quis enim, inquit ille, nescit Aurelium Victorem, aut cum saltem qui historiam illius in compendium redegit, aperte, ut paulo ante dicebamus, asseverare Constantinum adhuc juveniculum, ac proinde ante hæc tempora a Galerio obsidem in urbe Roma religionis specie retentum? Ast ubi illum nisi apud se in hac ipsa urbe obsidem retinuit? Nonne ipsi, uti ex jam dictis patet, nimium suspectus erat, quam ut illum Romæ solum relinqueret? Huc accedit, quod idem Constantinus adhuc juvenis, in Asia, teste eodem Valesiano anonymo, apud Galerium obses, fortiter militavit. Quidni et Romæ? Tum deinde acrius ille urget; atque esto, inquit, idque si velis, penitus sit falsum. At quomodo fieri potuit, ut Galerius imperator qui aliquamdiu saltem in Italia remanserat, Romam tunc numquam viderit ac ne semel quidem? Sed quamvis eam ab ipso numquam visam fuisse certo certius demones; nemini tamen facile probabis persuasum Galerio fuisse hanc, ut narrat Cecilius, urbem non multo esse majorem, quam quas noverat civitates. Quis enim umquam, nisi insanissimus imperator, ad urbem aliquam obsidendam aggressus est, nisi comperit omnino habuerit, quanta esset illius latitudo et longitudo, quibus præsidii et propugnaculis munita; ac quo copiarum numero, et quibus machinis potuerit expugnari? Si ea tamen omnia Galerio, quamvis cognitu facillima, prorsus incognita fuisse ostendas, neque tibi, neque Cecilio repugnabimus. Ad ea porro animum, quæso, advertas, quæ mox citandus a nobis anonymus Valesianus memoriæ prodidit Galerium cum ingentibus copiis Romam venisse, quæ nihilominus auctor noster ad circumsedenda ejus mœnia non satis fuisse asseverat. Vide ergo utrum inter eos nulla sit dissensio.

Cæterum legiones quædam indignum Galerii, Romam et in ea Maxentium, generum suum, oppugnantis, scelus detestantes, ab illo defecerunt. Reliqui vero milites jam nutabant. Metu ergo fractus, provolvit se ad illorum pedes, promissisque ingentibus flexit eorum animos, et fuga saluti suæ consuluit. Neque solus Cecilius hanc Galerii expeditionem litteris consignavit, sed alii plures, quemadmodum anonymus Valesianus, cujus hæc ipsa sunt verba: « Galerius cum ingentibus copiis Romam venit, minatus civitatis interitum, et castra lateramæ ad Tiberim posuit. Tunc legatos ad Urbem misit Licinium et Probum, per colloquium petens, ut gener apud socerum, id est, Maxentium apud Galerium precibus magis, quam armis optata mercaretur. Qui contemptus, agnovit promissis virorum Maxentii partes suas deseruisse, quibus perturbatus, retro versus est. » Similiter Aurelius Victor, sed brevius, edixit obsessam quidem a Galerio Romam: sed cum metueret ne a suis desereretur, ex Italia discessit: vel sicut alius scriptor loquitur, *propere refugit*. Scriptis quoque Zozimus prodidit eum, cum sensisset parum fidos erga se militum

animos, in Orientem, nullo commisso prælio, rediisse ad suas nimirum, ut ait Cecilius, sedes.

Ne vero turpi in fuga ab hostibus interciperetur, aut ii utensilia, inquit idem auctor noster, id est, res ad victum et usus necessarias haberent, militibus suis Italiam, quacumque iter faciebat, vastandi potestatem dedit, sive ut militi suo, ait anonymus, prædam quancumque conferret. Hi autem rapinis et sceleribus omnia prædatis et depopulati sunt.

Postea vero venit Caranatum, quæ urbs Illyrici erat, ibique Diocletianum atque Maximiano Herculo presentibus, uti jam superius annotavimus, dedit Licinio imperium. Sic autem uno tempore, inquit Cecilius, sex fuerunt, quibus imperium datum est, videlicet Maximianus Herculeus, Maximianus ipse Galerius, Maxentius, Constantinus, Licinius et Maximinus. In Ceciliii itaque textu si nullum sit mendum, ibi ille, imperii nomine, tam Cæsaris, quam Imperatoris et Augusti dignitatem designavit. Maximinus quippe tum Cæsar tantum erat. Ab auctore siquidem nostro scriptum postea legimus: *Nuncupato Licinio imperatore, Maximinus, in manuscripto codice Maximianus, iratus, nec Cæsarem se, nec tertio loco nominari volebat.* Cecilio autem nostro suffragatur Eusebius (*lib. viii histor. eccles. cap. 3*), qui aperte declarat Licinium communi Imperatorum, haud dubie Diocletiani, Galerii et Herculi, consilio renuntiatum fuisse Augustum et imperatorem: « Quod quidem, » pergit ille, » Maximinus ægre admodum tulit, qui hæcenus Cæsar dumtaxat ab omnibus appellabatur; » *ἡ μόνη καίσαρα παρά πάντων εἰσέτι τότε χρηματίζοντα.* Nullis porro Galerius nec precibus, nec legatis sapius missis, potuit hujus ingrati, ignobilisque hominis, quem fecerat Cæsarem, aut animum lenire, aut frangere iracundiam. Victus ergo ejus contumacia, sustulit, ut antea dictum est, Cæsarium nomen, illamque, tametsi invitus et dolens, tresque alios nuncupavit imperatores.

ARTICULUS VI.

De extremo ac pudendo Galerii morbo et edicto, quod sanjam moriturus in christianorum gratiam puolicavit.

Decimum et octavum imperii sui annum agebat Galerius, cogitabatque de celebrandis suis vicennialibus, quando illum Deus, æquissimus scelerum vindex, pudenda plane plaga percussit. Fistulosum siquidem ulcus erat, in inferiori, inquit Cecilius noster, parte genitalium, quod postea crevit, serpsitque latius. Varia autem ab illo deinde describuntur remedia a medicis et chirurgis casso irritoque conatu adhibita, atque hæc in rem citat istos Virgillii versus, sed tacito ejus nomine:

Cessere magistri

Philyrides Chiron, Amithaonisque Melampus.

(*Virgil., lib. iii Georgic., in fin.*)

Nos autem jam ostendimus quanta librarii imperitia hæc verba corrupta fuerint. Porro autem auctor noster significat medicos recessisse, de Galerii salute desperantes.

Alii tamen nobites, pergit ille, undique trahuntur, non

A male quidem dixit trahuntur, id est, nolentes et iaviti. Sed cum nihil hi, sicut alii, promoverent, ad falsorum deorum idola, atque ad Æsculapium et Apollinem haud feliciori exitu miser imperator confugit. *Dat Apollo,* inquit Cecilius, id est, hujus falsi dei sacerdotes, curam, assignatis proculdubio ad sanandum illius ulcus medicamentis: sed hæc sicut et alia, quæ alii rursus medici suggesserunt, fuere omnino inutilia. Nam cancer, ait Cecilius, id est, gangræna interim serpit, augetur malum, creantur vermes, et in putredinem caro solvitur. Tum vero odoritatem non modo per palatium, verba sunt Auctoris nostri, sed totam civitatem pervadit. Nemo sane non videt vitiatum esse hunc locum: sed ad eum emendandum, tot plane sunt sensus, quot capita. A vero autem forsitan propius absunt, qui scribendum putant *Odor autem.* Et certe si odorem, ut notat Plinius (*lib. ix Hist. natur. cap. 7*), non aliud, quam infectum aera, intelligi possit, nonne facilius intelligi poterit cur Cecilius dicat odorem hunc teterrimum, seu aerem infectum, non modo per palatium, sed per totam pervasisse civitatem. Sed quo, inquires, modo per totam, nec parvam, profecto civitatem pervasit? Nos itaque iis prorsus non refragabimur, qui probaverint in his Ceciliii verbis non minimam esse hyperbolem, qua significantius exprimeret, quam male olens esset teterrimus ille odor, qui ex Galerii ulcere afflabatur. Acutissimis porro doloribus percitus:

Clamores simul horrendos ad sidera tollit,
Quales mugitus fugit cum saucius aras
Taurus.

(*Virgil., lib. ii Æneid., v. 222.*)

C Et hi adhuc Virgillii versus sunt, quos Cecilius, nec integros, nec auctore nominato citavit.

Postremo apponebantur ulceri cocta quædam et calida animalia, fasciis involuta; ut calor vermes eliceret. Sed inde longe adhuc major vermium copia generabatur. Putredine itaque viscera ejus omnesque corporis partes macie contabuerunt, et pars illius inferior in utrumque modum inflata fuit, pedesque ejus amiserunt suam formam ac speciem.

Alii autem scriptores aut brevius, aut fusius hunc Galerii morbum descripserunt. Aurelius enim Victor narrat illum vulnere pestilenti, et in Epitome genitalibus consumptis, Eutropius insanabili vulnere, anonymus Valesianus morbo ingenti distabuisse, atque aperto tandem et putrescente viscere, vel sicut innuit Hieronymus, computrescentibus carnibus, mortuum. Chryso-stomus vero litteris mandavit corrupta ejusdem Galerii verenda generasse vermiculos, atque a medicis ad curandum hoc ulcus pingues et peregrinas aves putrefactis membris admotas, quibus vermes extrahere cum frustra conati fuissent, multis ille post diebus animam exhalavit. Prius autem Eusebius memoriæ prodiderat natum repente, uti medici loquuntur, abscessum circa media occulitorum corporis partium, ac deinceps ulcus purulentum ac fistulosum, unde incredibilis vermium multitudo scaturiebat. Hi autem intima viscera sic depasti sunt; ut magna corporis moles in tabem soluta horrendum adstantibus spectaculum præberet.

Adhibiti autem sunt. addit ille, plures medici, sed A
quæ aut nimium fietorem ferre, aut nullum remedium
afferre poterant, crudeliter necati sunt. At Rufinus,
et postea Paulus Orosius insuper adjiciunt unum ex
his medicis audacter dixisse illum insanabili hoc morbo
deò absuni, quia christianos tanta crudelitate,
quanta injustitia exercuerat.

Verum ille manus hujus medici hortationibus,
quam merbi, qui per annum integrum duravit, vio-
lencia ac doloribus coactus est tandem Deum vindic-
tam confiteri. Ad extremas quippe angustias redac-
tus, promisit se restitutum illius verè Dei tem-
plum, satisque facturum pro scelere, vel sicut Euse-
bius (*lib. viii Histor. eccles., cap. 17*) paulo
prius significat, se christianorum ecclesias reedi-
ficaturum, impositorumque illorum vexationibus si-
nere. Et quidem edictum in eorundem christiano-
rum gratiam confestim conscripsit, quod in singulis
provinciis voluit promulgari. Nobis autem integrum
hoc edictum exhibet Cecilius, atque etiam Eusebius,
qui illud ex latina lingua in græcam, et Rufinus, qui
ex græca in latinam se translulisse testificantur. Porro
autem si illorum omnium græca latinæque verba se-
rum conferas, facile animadvertes eundem esse ip-
sorum sensum, eandemque significationem. Quo-
circa nonnulli opinantur acceptum referri Cecilio de-
bere, quod nunc latine hoc edictum habeamus. Verum
tamen omissam ab eodem Cecilio hujusc edicti
nam Imperatorum nominibus inscriptionem nobis
Eusebius representat, tametsi non omnino integram
et perfectam, ut quibusdam videtur.

Observant præterea alii edictum illud christianis
perisus esse injuriosum ac contumeliosum. At in
eius tamen sine Galerius præcepit, ut pro sua rei-
que publicæ salute christiani Deum suum orent ac
precantur. Sed quid mirent, si Galerius, ejusque mi-
nistri, gentium erroribus penitus obcecati, sibi
ipsi in o eorumque in edicto inepte contradixerint?
Nicomediæ autem illud, ait Cecilius (*cap. 55*) pro-
prium *privilegium laudandis majas, ipso, Galerio, octies,*
Maximino iterum consulibus. Notat etiam Eusebius
causam hanc Galerii consulatum, et alii quidam
non solum considerant, alii vero tam antiqui, quam
recentiores, illius collegam non Maximinum, sed Li-
cinius fuisse suspicantur. Nec desunt, qui autemant
hanc Maximino esse subrogatum. Verum veritas
illuc certo demonstravit edicta quedam, quæ in-
scripta sunt subrogati alicujus consulis nomine.
Hæc vero Cecilius Maximinum non secus ac Gale-
rium ordinatos hujus anni consules satis aperte de-
notat. Quamobrem eruditis aliorum nostræ ætatis
scriptoribus verisimilior videtur ejusdem Cecilius
etiam *Adi, si iubet, cardinalium Nervianum,*
Episcopum ac Theonem.

ARTICULUS VII.

*Quæ et quando Galerius, postquam uxorem suam et
filium Licinium commendasse, mortuus est, ac de filio
eius Constantino.*

Quædam in Galerius edictis in christiano religio-

nis gratiam eo, quo diximus, modo dederit; non
sincera tamen, sicuti ex hoc etiam ipsomet edicto
liquet, fuit ejus poenitentia. Non mirum itaque, si a
justissimo Deo non potuerit impetrare corporis sani-
tatem, quam Innocentius quidam, qui simili morbo
in extremum vitæ periculum adductus, suis, ut ait
Augustinus, et episcopi, atque aliorum Ecclesiæ mi-
nistrorum lacrymis ac precibus obtinuit.

Sceleratus igitur, nec poenitens ille imperator,
paucis post memorati edicti publicationem elapsis
diebus. ac *commendatis Licinio* ait Cecilius (*cap. 55*),
conjugæ suæ et filio, atque ei de manu, ut aiunt, in
manum traditis, horrenda tabe consumptus est. Tum
ille continenter sermonem suum sic prosequitur :
idque cognitum Nicomediæ mensis quidem. cum futura
B essent vicennalia, et mar impendentibus. Ita, sane
in codice manuscripto legimus, ubi librarii incuria
mensis a Cecilio memorati dies omissus fuit.

At ex his Cecili verbis colligimus primo Galerium
mortuum esse non quidem Nicomediæ, sed postea-
quam *ad Serdicam,* si anonymo Valesiano credideris,
reversus fuisset. Secundo Licinium imperatorem ibi
morienti Galerio astitisse, quippe qui illi ibidem
commendatam uxorem et filium, inquit auctor noster
(*Cecil. cap. 55 et 56*), *in manu tradidit.* Tertio Gale-
rium ex hac vita migravisse mense maio, cum no-
vodecim jam ab annis ac duobus insuper mensibus
aut Cæsar fuisset, aut Augustus et imperator. Nam
Cecilius designat kalendis martiis anni haud dubie
subsequentis futura illius vicennalia. Et certe in
C allata ab Eusebio (*lib. viii Histor. eccles., cap. 17*)
edicti ab eo, sicut paulo antea dicebamus, dati
inscriptione hæc legimus : *Imperator XIX, Δεοκρά-*
της έννεα και δεκαετη. Id est, anno imperii decimo nono
haud dubie inchoato. Ubi autem scriptum ab ano-
nymo Valesiano legimus : *Imperavit annos xviii,* ibi
haud immerito jure subaudiendum plenos atque per-
fectos. Nec alia quoque videtur esse Aurelii Victoris
sententia, ubi annos, quibus vel Cæsaris, vel Au-
gusti dignitate potitus est, sic distinxit : *Huic quin-*
quentium imperium, Constantino annum fuit; cum sane
uterque potentiam Cæsarem annos tredecim gessissent.
Quaque autem et tredecim anni decem et octo con-
ficiunt. In Eusebii tamen Chronico scriptum legimus :
Galerius Maximinum vicesimo primo imperii sui anno
D mortuus. Sed fortasse librarius erravit numeros de-
scribendo, aut auctor Chronici priorum et ultimum
annum, quamvis plane imperfectum numeravit. At
clarus sane in eodem Chronico funesta Galerii mors
anno Christi 311, et a peritoribus chronographis
anno ætatis 518 consignatur.

Filium porro ex concubina Galerius susceperat,
qui Constantinus nuncupatus est. Valeria autem, ejus-
dem Galerii uxor, de qua nos plura diximus, cum
sterilitatis morbo laboraret, cum postea adoptavit.
Cum vero is nemum ætatis sue annum attigerat,
cum Diocletianus anno 505 deposuit imperium. Tunc
autem patet ejus decreverat illum, post acta imperii
sui vicennalia, in locum suum substituere, ac creare

imperatorem. Verum hoc ipso tempore ille miserabili, sicuti mox enarravimus, morte interiit. Animam itaque agens, cum nihil amplius facere posset, hunc Candidianum, uti dictum est, commendavit Licinio, et in manus tradidit.

Post hæc Candidianus venit Nicomediam, ubi ab eodem Licinio in honore haberi videbatur, sibi que tunc despondit septennem Maximini filiam. Verum tamen simulato Licinii favori nimium confusus, ab eo, cum nihil tale metueret, occisus est. Cæterum qui hujus Candidiani mentionem fecerit, vix sane alium, præter Cecilium nostrum, repèrias scriptorem. Penes igitur hunc ~~zozum~~ fides erit, donec alius horum testis aut sponsor proferatur.

CAPUT XIII.

De Severo et Maximino imperatoribus.

ARTICULUS PRIMUS.

Quæ fuerin. Severi patria et vitia : a quo et quomodo Casar ac diuise Imperator creatus sit, quoque mortis genere, post obsessam Romam a suis desertus, vitam finierit, et de Severiano ejus filio.

Observatum a nobis fuit quomodo Galerius Severum Illyricorum, ut ait Aurelius Victor, indigenam, Diocletiano Casarem creandum proposuerit. Verum is ipsemet Diocletianum illum primo quidem rejectit, utpote saltatorem, inquit Cecilius, temulentum, ebriosum, cui *nox pro die, et dies pro nocte*. Nec immerito sane. Nam is, teste Anonymo Valesiano, erat ignobilis et moribus et natalibus, ebriosus, et hoc Galerio amicus. Nemo itaque mirabitur si Galerius vir, uti vidimus, improbissimus, hunc sibi simillimum et amicum habere et Casarem creari voluerit.

Quotiescumque tamen Diocletiano rationem attulit, ut nomenclationi ejus assentiretur. Palam enim et sseveranter dixit illum imperio esse dignum; *quoniam militibus fideliter præbuit*, id est, uti quidam arbitrantur, fideliter præbuit argentum et stipendia, aut aliter, quæ Galerius ipse militibus distribuenda illi traderat. Sed ubi, queso, hæc verbum *præbuit*, ita solum interpretes. Nonnulli igitur rescribendum volunt *præfuit*, facilliori quidem, ac meliori sensu, sed sine auctoritate. Quicquid sit, Galerius, huic rationi plane diffusus, continenter adjecit se eundem Severum ad Maximianum Herculeam jam misisse, ut ab illo purpura Casaris indueretur. Quod quidem Mediolani factum est. Quapropter cum Diocletianus hoc impedire amplius non posset, purpuram, uti diximus, et imperium Nicomedie deposuit, ac Severum illum atque Maximianum recti Casares. Narrat autem Eutropius (*lib. x Brev.*), sicut et alii, tunc Galerium Italiam Severo regendam dedisse; hisque suffragatus est Socrates (*lib. i Histor. eccles. cap. 2*), qui tamen in hoc ab Eutropio discrepat, quod hic dixerit Galerium in Italiam abiisse, Eutropius vero eum remansisse in Illyrico.

At Galerius postquam Diocletianum, si auctori nostro (*Cecil. cap. 20*) fides habeatur, et Maximianum Herculeum imperio cedere coegit, in mente tum ha-

buerat, exactis vicennialibus suis, sive post vicesimum imperii sui annum, Severum pro se substituere imperatorem. Sed ubi laureata, uti diximus, Constantini, cui pater moriens imperium tradiderat, imago allata fuit, tunc serio cogitavit eundem Severum imperatorem Augustumque renuntiare, atque eum antepone Constantino, utpote ætate minori. At ei hæc in animo habenti nuntiatum est Maxentium prætorianorum militum, sicuti vidimus, factione appellatum fuisse imperatorem. Quamobrem Severo, confestim accersito, suis cohortationibus persuadet, ut recipiat imperium, et ad Maxentium, Romæ commorantem, expugnandum proficiscatur.

Galerii itaque voluntati Severus sine mora paruit, et cum exercitu accessit ad urbis illius muros. Sed ibi a militibus suis, uti Cecilius noster et incertus etiam panegyrici Constantino dicti auctor testificantur, desertus est, atque Herculio adveniente, sese dedit in fugam, ac cum paucis Ravennæ inclusit. Veritus tamen ne eidem Herculio traderetur, *vestemque et purpuram*, inquit Cecilius (*c. 26*) (vel sicut in codice manuscripto habetur, *vestemque purpuream*) eidem, a quo acceperat, remisit, Herculio videlicet, qui illum, ut paulo ante dictum est, hæc Casaris purpura revera induerat. Verum turpi illa abdicatione nihil potuit aliud impetrare, nisi ut, venis incisis, leniter moreretur. Atque hunc Cecilius in modum perhibet Severum vitam cum imperio amisisse. Quid vero ea de re alii scriptura reliquerint, nunc, si placet, videamus.

Primum ergo Eutropius narrat Severum Casarem a Galerio missum, ut Romam et ibi Maxentium obsideret, sed suorum scelere desertum, Ravennam confugisse, ubi interfectus est. At Zozimus nulla Romæ obsidionis mentione facta, scribit eundem Severum Casarem a Galerio missum, ut Maxentio bellum inferret. Mediolano itaque, uti ille ait, cum Mauro- rum ordinibus profectus est. Sed cum accedentem Maxentium, qui majorem militum partem pecunia corruperat, cum facile vicisset, Ravennam bene munitam et magna alimentorum copia abundantem aufugit. Illuc vero cito accurrit Hercules, qui ubi cognovit inde Severum vi non posse ejici, illi sacramentis circumvento persuasit, ut inde Romam migraret. Sed in itinere, eoque in loco, quem Tres Tabernæ vocant, positus a Maxentio insidiis captus, *βόχρη πόν τράχηλον ἀρτίσας, ἀσπίδης, inserta lingue cervice necavit*.

Neque multum ab hæc opinione recedit anonymus Valesianus, qui suam hisce verbis exposuit: Cum Severus adversus Maxentium jussu Galerii duxisset exercitum, et desertus a suis, fugit Ravennam. Pro Maxentio filio evocatus illuc venit Hercules, qui per perjurium Severum deceptum custodia tradidit, et captivi habitu in Urbem perduxit, et in villa publica Appiæ viæ, tricesimo militario, ad Tres videlicet Tabernæ, custodiri fecit. Postea cum Galerius Italiam peteret, ille jugulatus est. » Videsne quantum isti a Cecilio, dissentiant?

Magis itaque ipsi favere videtur Aurelius Victor,

qui ait Galerium Armentarium, statim atque rescivit **A** Maxentium factum esse Imperatorem, Severo Cæsari, qui casu ad Urbem erat, præcepisse, ut in illum arma propere ferret. Verum « circum muros, » inquit, « cum (ille) ageret, desertus a suis, quos præmiorum illecebris » Maxentius « traduxerat, fugiens obsessus-que Ravennæ obiit. » In ipsius tamen Epitome scripto traditum legimus : « Severus ab Herculo Maximiano Romæ ad Tres Tabernas extinguitur, funusque ejus Galieni sepulero inferitur, quod ab Urbe abest per viam Appiam millibus novem. » At qua, inquires, ratione Aurelius Victor eum Ravennæ obiisse asserit, qui in ejusdem Epitome dicitur ad Tres Tabernas, tricesimo ab urbe milliario dissitas, occisus? Numquid hujus Epitomes scriptor ipsomet Aurelium, auctorem suum, corrigendum esse censuit? Nemini forsitan illud a vero prorsus abhorreret videbitur. Non enim semel ejusmodi compendiorum scriptores ea emendare conati sunt, in quibus auctores suos errasse existimabant.

Varie porro hæc opiniones inde forsitan exorta videntur, quod Severus, ab Herculo dolose ac perjurio Ravenna excitus, clam et mutato habitu ad Tres Tabernas, ubi paratæ erant insidiæ, perductus est. Atque id quidem quia paucis cognitum fuerat, alii eum Ravennæ, alii alibi interfectum putaverunt. Neque alio fortassis ex fonte manavit altera scriptorum de mortis illius genere dissensio.

Cæterum Severus filium reliquit, cui Severiano nomen fuisse perhibetur. Ætate vero jam robusta et adulta erat, cum Licinius Maximinum, eo, quod infra **C** enarrabimus, prælio vicit ac profligavit. Severianus tamen hunc ex acie fugientem secutus est. At victor Licinius illum post ejusdem Maximini mortem capite damnavit, *tamquam de sumenda*, inquit Cecilius, *purpura cogitasset*. Licinii itaque mandato sistitur iudicibus publicis, et lata ab eis sententia, illi tamquam læsæ majestatis affectateque purpuræ convicto, caput abscissum est. Sed pergratum nobis facient, qui alios, præter Cecilium, hujusce historię confirmatores protulerint.

ARTICULUS II.

De Maximini patria, vario nomine, parentibus, professione, ebrietate: quomodo scutarius, protector, tribunus. Cæsar et imperator factus fuerit, ac quid sit campus Martius.

Maximinus, quemadmodum Severus, Illyricorum, uti Aurelius Victor ait, indigena erat. Auctor vero noster discrete asseverat illum primo quidem nomine appellatum *Dazam*, sive potius *Dazam*, suaque professione fuisse pecuarium et Galerio affinem. Nec minus perspicue in Epitome Aurelii Victoris scriptum est. « Galerius Maximinus, sorore Armentarii progenitus, veroque nomine ante imperium Daza dictus... ortu quidem atque instituto pastorali. » (*Aurel. Vict. Epitom. ubi de Maxim.*) Non longo autem antequam Cæsar fieret tempore mutatum fuerat illius nomen. Cæsar namque de illo Cæsare nuncupando ibi ad-

jecit : *Quem recens Maximianus Galerius jusserat Maximinum vocari de suo nomine.* In manuscripto autem codice Colbertino fere ubique habetur *Maximianus*, non Maximinus : sed aperto, inquit Baluzius, errore. Veruntamen in Eutropii Breviario et aliorum infra citandorum libris, scriptum est : *Maximianus*. Non solius itaque librarii error videtur, et eum ab aliquibus Maximianum, ipso Galerii prænomine, nuncupatum aliquando fuisse fatendum est.

Ad ejus vero originem et professionem quod spectat, Aurelius Victor paulo ante laudatus, testatur illum ex sorore, uti dictum est, Armentarii progenitum, sed ortu etiam atque instituto fuisse pastorali, eodem videlicet atque ipse Galerius Armentarius. Cecilius autem nostri verbis mox citandis id stabilitur confirmaturque.

Addit idem Victor illum fuisse vini avidiorem, quo ebrius ea imperabat quæ postridie sobrius jubeat emendari. Scriptum quoque ab anonymo Valesiano legimus : « Igitur Galerius, » *Rege*, aut subaudi *Maximinus*, « sic ebriosus fuit, ut juberet temulentus ea quæ facienda non essent ; a præfecto admonitus, constituerit ne jussa ejus aliquis post prandium faceret. » Eadem quoque refert Eusebius, qui cætera describit illius vitia, de quibus postea nos fusius agemus.

Superius autem demonstravimus quomodo, quando et quo in loco Diocletianus, a Galerio, si Cecilio fides coactus, hunc Maximinum Cæsarem creaverit. Tunc ergo « sublatus nuper a pecoribus et sylvis, » inquit Cecilius, « statim scutarius, continuo protector, mox tribunus, postridie Cæsar, accepit Orientem calcandum et conterendum. Dicitur autem sublatus nuper a pecoribus et sylvis, » quia pecuarium, sicut jam animadvertimus, et rusticanus erat. Statim vero factus est *scutarius*. At scutarii erant milites, qui, ut narrat Zozimus, imperatorem stipare consueverant. De iis plura Ammianus Marcellinus, Gothofredus et Pancirolus, qui varias eorum scholas recensent.

Exinde Maximinus *continuo protector*. Quinam autem protectores essent, his Honorius imperator explicat verbis : « Qui armatam militiam subeuntes, non solum defendendi corporis sui, verum etiam protegendi lateris nostri sollicitudinem patiuntur, unde etiam protectorum nomen sortiti sunt. » Vide, si lubet, Gothofredi in hanc legem commentaria, Valesii in Ammianum Marcellinum observationes, et Pancirolum a nobis jam laudatum.

Statim vero atque Maximinus protector factus fuit, *mox tribunus*, uti ait Cecilius, renuntiatus est. Nemini autem latet varia fuisse tribunorum genera, nec dubium esse potest quin auctor noster Maximinum militum tribunum esse dixerit. At multa quidem de tribunis eorumque officiis, jam laudati a nobis Gothofredus et Pancirolus observarunt. Vopiscus autem nobis exhibuit exemplar epistolæ Valeriani imperatoris, qua ad Mulvium Gallicanum, præfectum prætorio, hæc scripsit in verba : « Miraris fortassis, quod ego inberbem Tribunum fecerim contra constitutum

divi Adriani, sed non multum miraberis, si Probum cogitas, adolescentem vere probum. » Contra vero Galerius aut, si velis, impulsus ab illo Diocletianus fecit Maximinum tribunum *adolefcentem quemdam*, sicut ait Cecilius (cap. 18), *semibarbarum*, atque ita in manuscripto codice. Baudrius tamen legi mallet *semibarbatum*, quia Cicero juvenes vocat *barbatulos*. Recte quidem *barbatulos*, sed non *semibarbatos*. At Cecilius videtur Maximinum idcirco appellasse *semibarbarum*; quia nuper sublatus fuerat a pecoribus et sylvis, qui neque militiam, pergit ille, neque *republicam sciret, jam non pecorum, sed militum pastor*.

Quamvis autem plane indignus esset, qui contra morem et instituta majorum ad hosce dignitatum gradus repente eveheretur: factus est nihilominus *prostridie Cæsar*, ait Cecilius, atque *acceptit Orientem calcandum et contendendum*. Galerius quippe illum, uti Eutropius et Socrates narrant, præfecit Orienti, quem postea Gothis barbaris stipatus, quemadmodum Cecilius loquitur, *ludibrio pessime in manuscripto codice indibria habuit*.

Præterea Galerius huic semibarbaro homini, tantis dignitatibus contra stas leges aucto, primum, et Constantino Magno secundum Cæsarum locum dedit. Verumtamen Licinio imperatore nuncupato, tanta superbus ille Maximinus exarsit iracundia, ut se Cæsarem, et tertio loco nuncupari aspernatus, ad saniorum mentem nec legatis, nec precibus ejusdem Galerii potuerit umquam revocari. Tunc itaque Galerium poenituit illum fecisse Cæsarem, sed frustra. Nam Maximinus illi postmodum rescripsit se in campo Martio, proxime celebrato, nuncupatum fuisse Augustum. Si alium hujusce nuncupationis testem desideres, tibi facile dabitur Eusebius, qui hæc litteris mandavit: Postquam Licinius Augustus declaratus est: Ταῦτα Μαξιμῖνον δεινῶς ἐλύπει, μόνον Καίσαρα παρά πάντων εἰσέτι τότε χρηματίζοντα, ὃς δὲ ὄν τὰ μέγιστα τυραννικῶς ὄν, παραρπίσας ἑαυτῶ τὴν ἄξίαν, σεβαστὸς ἦν αὐτὸς ὑπ' ἑαυτοῦ γυγονός (Euseb. lib. viii *Histor. eccles.*, cap. 13). « Quod quidem Maximinus ægre admodum tulit, qui hactenus Cæsar dumtaxat ab omnibus appellabatur. Hic ergo præ cæteris tyrannico ingenio præditus, Augustus a semetipso renuntiatus est. »

Sed ibi locum non designat, in quo supremam hanc Augusti potestatem sibi arrogavit. Cecilius vero noster (cap. 32) diserte dixit: *In campo Martio, proxime celebrato*. Quis autem sit ille campus Martius, non minima inter eruditos contentione certatur. Existimant enim nonnulli eum se appellari a multitudine hominum qui illuc aut muneris, aut venationis, aut ludorum causa confluabant. Alii phrasim esse illius temporis, qua significabatur dies solemnus, aut comitia, quibus creabantur consules. Quidam vero opinantur indicari diem solemnem, quo milites, sive exercitii, sive alterius rei causa in unum congregabantur. Alii tandem hæc interpretantur de militariibus comitiis, quibus milites atque exercitus lustrabantur, quotiescumque imperator jubebat. Nobis vero si his omnibus nostras quoque conjecturas adji-

A cere liceat, dicemus his verbis significari Equiria, quæ festa erant sic cognominata ab *equorum*, ut ait Varro (Varr. lib. v de *Ling. lat.*) *cursu*. *Eo enim, pergit ille, die currunt equi in campo Martio*. Festus vero observat ludos esse quos *Romulus Marti instituit per equorum cursum, qui in campo Martio exercebantur*. (Fest. lib. de verb. Signif ad v. *Equiria*). Prius autem Ovidius cecinit (lib. ii *Pastor. in fin.*):

Jamque duæ restant noctes de mense secundo,
Marsque citos junctis curribus urget equos.
Ex vero positum permansit Equiria nomen,
Quæ deus in campo prospicit ipse suo.

Hi igitur ludi, quia Marti dicati erant, in campo Martio celebrabantur, exeunte Februario mense, uti non solum ab Ovidio, sed in antiquis etiam Kalendariis Romanis (*Kalend. Roman. tom. viii Antiquit. Roman.*) notatum legimus. Nonne autem vero satis simile est Cecilius nostri verbis designari hunc Equiriorum diem, quo equi in campo Martio, cujus frequens apud Scriptores mentio, cursu exerceri solebant. Nobis porro his subjungere liceat Gregorii Turonensis (*Gregor. Turon. lib. ii histor. de Franc.*, § 29) tempore nomen campi Martii adhuc fuisse in usu. Hæc igitur die Maximinus in campo Martio, qui in Ægypto, vel Syria, uti ex sequentibus Cecilius nostri (cap. 32, 33 et 36) verbis colligitur, situs erat, factus est imperator. Si quæras quo anno, respondebimus anno 310, quia tunc Galerius decimum, uti ibidem scripsit Cecilius, et octavum imperii sui annum agebat. Anno autem subsequente 311, ille Sardiæ, quemadmodum diximus, mortuus est.

ARTICULUS III.

Quomodo Maximinus post Galerii mortem in provincias invadere molitus, pacem cum Licinio fecerit, ac sustulerit indulgentiam Christianis communi tutelæ datam, cur sacerdotes maximos, candidis chlamydidibus ornatos, ubique constituerit jussurisque Christianorum militari membra, et venulit omnia animalia a sacerdotibus ethnicis immolari.

Ubi primum de Galerii morte nuntius Maximino allatus est, tum ille protinus advolavit, ut provincias et omnia ad fretum usque Chalcedonicum sibi vindicaret. Ingressus itaque in Bithyniam, ad captandam populi benevolentiam, censum illico sustulit. Tum deinde cum oborta esset inter illum et Licinium discordia, pene ad arma ivere. Sed certis conditionibus sædus et pax in eodem freto Chalcedonico, seu Thracio aut Bosphoro cum utroque pacta est. Hujus autem pacis, quæ postea rupta fuit, Eusebius meminit (lib. ix *histor. eccles.* cap. 10).

Securior inde factus Maximinus, reversusque in Orientem: *In primis*, ait Cecilius, *indulgentiam christianis communi tutelæ datam tollit*, id est, sustulit facultatem quam Galerius, sicut paulo antea observabamus, jam moriturus christianis dederat ædificandi ecclesias, et *suum profitendi religionem*. Testatum vero Eusebius (lib. ix *Histor. Eccles.*, cap. 1) facit Maximinum ausum quidem non fuisse huic edicto, quod tamen ipsi displicebat, palam refragari. Quapropter nulla deinceps hujus edicti ha-

bita mentique, iudicibus ac præsibus voce tantum prohibuit, ne Christianos vexarent amplius, idemque aliis faciendum significarent. Ibi autem ipse Eusebius nobis representat epistolam hanc in rem a Sabino scriptam exemplar.

At in Cecilio nostri textu corruptum putant nomen *tutela*, et Faudrius illud et superius *communi* sic corrigendum arbitratur *cum muri tutela*, id est, potestate ecclesiam intra urbem muros constituendi. Quod quidem ille magno, sed casso et inutili labore; robare contendit. Christianis quippe hoc ipso Galerii edicto facultas non solum ecclesiam intra urbium muros edificandi, sed suam quoque religionem ubicumque locorum palam ac publice colendi conceditur. Ad hæc vero jubetur, ut nulla inde illis crearetur molestia, et in carceres coniecti ex iis emitterentur. Alii itaque legendum suspiciantur *communi titulo*; quia auctor noster respicere videtur ad paulo ante memoratam imperatorum constitutionem, eorum nominibus, id est, *communi titulo* inscriptam. Nonnulli tandem scriptum a Cecilio putant *communi tutela*. Nec omnino forsitan inepte. Nam in manuscripto codice littera ultima, *o* pro *a*, quasi ex scribentis manu elapsa, priori litteræ *L*, subjicitur. Huc accedit, quod in quibusdam codicibus Theodosiani legibus scribitur, *tutela publica*, vel *juris publicis tutela*. Nonne autem inde colligi potest hoc nomen, a jurisconsultis aliisque usurpatum, a Cecilio nostro, qui de imperatoris lege loquitur, potuisse adhiberi. Expende, quæso, et pronuntia quæ ex his conjecturis vero tibi videatur similior.

Porro autem Maximinus, ut hanc indulgentiam et pacem christianis indultam, ulla absque imperatorum invidia auferret, civitatum, ut ait Cecilius (c. 36), subornavit legationes, quibus petebant ne intra civitates christianis conventicula sive ecclesiam extruere liceret: *Et quasi coactus*, inquit auctor noster, sive ut in manuscripto codice habetur, *ut suavis coactus et impulsus facere videretur, quod erat facturus*. Et vero Eusebius (l. ix *Hist. eccles.*, c. 2, 4, 7 et 9), qui hanc christianorum pacem ab hoc tyranno, honestatis et honorum omnium inimico, per sex tantum menses ferri non potuisse testatur, harumce postulationum mentionem non semel fecit. Duas in super epistolas transcripsit quibus ipsemet Maximinus eisdem postulationibus annuit, præcepitque christianos torqueri et excludari.

Præterea vero ille a novo, inquit Cecilius (c. 36), more sacerdotes maximos per singulas civitates et provincias singulos ex primoribus fecit, qui et sacrificia per omnes deos suos, id est, omnia, ut aiunt: animadvertentes, illorum templa, *quotidie facerent*. darentque operam ne christiani fabricarent, supple ecclesias, nec publice aut privatim colerent, subaudi Deum suum, sed eos falsis diis sacrificare cogere, aut offerrent iudicibus. Sed audias, velim, Eusebium ista sic enarrantem: *Ἰερῆς τε εὐδῶλον κατὰ παντὸς τοῦ αἰῶνος καὶ ἐπὶ τούτοις ἐκτάστων ἐπαρχίας κερῆρον, τῶν ἐν πολιτείαις. ἓνα γὰρ τινὰ τὸν μάλιστα*

ἑμμανῶς διὰ πάσης ἐμπρέφοντα λειτουργίας, κατὰ στρατιωτικοῦ στίβου, καὶ δορυφορίας ἐκτάστων (Euseb., l. viii *Hist. Eccl.*, c. 14). « Sacerdotes in singulis locis atque urbibus constituit, et archisacerdotem cuiusque provincie præfecit, eum qui cunctis muneribus egregie perfunctus esset, addito ei militari satellitio. » Postea vero fere eadem repetit: *Ἰερῆς δὲ κατὰ πόλιν τῶν ἑσάνων, καὶ ἐπὶ τούτοις ἀρχιερεῖς πρὸς αὐτοῦ Μαξιμίνου, οἱ μάλιστα ταῖς πολιτείαις διαπρέφοντες καὶ διὰ πάσων ἐδοξοῖ γενόμενοι καθίστατο* (Eusebius, lib. ix *Histor. ecclesiast.*, cap. 4). « Sacerdotes itaque simulacrorum in singulis urbibus, ac præterea sacerdotes maximi ab ipso Maximino constituti sunt, illi maxime, qui in publicis functionibus obstantis summam gloriam præ omnibus retulissent. » Nonne autem ex his verbis *κατὰ* jure immerito confici potest singulis sicut locis et urbibus, ita et provinciis constitutum a Maximino unum sacerdotem, primum, sive archisacerdotem, qui christianos ad impia falsis diis sacrificia facienda compelleret?

Tum post hæc Cecilius: *Et eos utrosque, id est, archisacerdotes, tam provinciis, quam aliis locis et civitatibus præpositos, candidis chlamydibus ornatos jussit incedere*. Nam si purpureis, saltem ad sacrificandum, usos fuisse nobis Servius videtur insinuare suis in hoc Virgilii carmen observationibus:

..... Tyrioque ardebat murice lana
(Serv., in lib. iv *Aneid.*, v. 262.)

Alibi vero annotat Trabeam, seu togam, quæ auguribus, ac Diali, vel Martiali sacerdoti communis erat, de cocco factam esse et purpura. Plura, si velis, lege quæ ab Alberto Rubenio observata sunt.

Maximinus itaque his sacerdotibus, qui alios ad diis sacrificandum cogere, duas prærogativas et duo privilegia concessit, primo ut cæteris ubique præessent, secundo ut incederent chlamydibus ornati candidis, quibus ab aliis omnibus distinguerentur. De aliis porro sacerdotibus videsis Gothofredi in codice Theodosianum commentaria.

Ne vero nimia in christianos sævita alios imperatores irritaret, quamdam vir improbus affectavit clementiæ speciem. Vetuit enim christianos occidi, sed eos debilitari jussit. Quocirca effodiebantur, inquit Cecilius, eorum oculi, amputabantur manus et pedes, naresque et atricula desecabantur. Eadem quoque retulit Eusebius (l. i *de Vita Constant.*, c. 58, et lib. viii *Hist. eccl.*, c. 12), scriptisque mandavit excogitatum a Maximino novum hoc supplicii genus, quod alibi falsæ tyrannorum humanitati ascribit. Cum primum vero data lege præcepit christianorum membra mutilari, tum statim innumeris propemodum viris, mulieribus et pueris effossus est dexter oculus, ac poplites ferro et cauterio debilitati sunt. In eorum autem numero centum et triginta idem Eusebius (*de Martyrib. Palest.*, c. 8) posuit his membris in Ægypto mutilatos. Plures postea Nicæno concilio interfuerunt, qui hæc Jesu Christi stigmata, ut loquitur Theoderetus, corpori suo impressa circumferebant. Paphnutius etiam unus

fuit « ex illis, ait Rufinus, quos Maximianus, dexteris oculis effossis, et sinistro poplite succiso, per metallam damnauerat. » Eadem narrat apud Photium auctor Politicæ SS. Patrum Metrophanis et Alexandri. sed in utriusque scriptis Maximianus legitur, non Maximinus.

Interim tamen ab ea vexatione litteris Constantini Magni ille deterritus, ac dissimulare coactus, quotidiana in palatio suo sacrificia intermisit. Verum si quis christianus alicubi occurrisset, in mari occulte mergebatur. Eusebius vero alicubi declarat (l. viii *Hist. eccles.*, c. 8) Maximinum post indatam christianis pacem ostendisse animi sui perfidiam ac versutiam, nec Constantini et Lacinii epistolis flecti potuisse, nisi postquam diuina iustitia eum persecuta est.

Denique nequissimus ille homo, ut christiani nefandis gentiliam superstitionibus polluerentur, primus voluit « ut animalia omnia, inquit Cecilius, (c. 57), quibus vesceretur, non a coquis, sed a sacerdotibus ad aras immolarentur, nihilque prorsus mensæ apponeretur, nisi aut defibatam, » id est, cuius partem diis oblata esset, « aut sacrificatum, aut penusum mero. » Quæ quidem jam a nobis superius enucleata explanataque sunt. At ibi præterea manifestum Eusebii auctoritate fecimus missa fuisse a Maximino per singulas provincias edicta, quibus iubebat non solum ante publicas balneas collocari custodes, qui lavantes execrandis sacrificiis macularent, sed omnia etiam in foro venalia impiis libationibus inquinari, ut cuncti immotatis falso numini carnibus vescerentur.

ARTICULUS IV.

De immenso exactioibus ac tributis, quibus Maximinus omnes, tum gentiles quam christianos, penitus oppressit.

Non in christianos tantum cæco furore inflammatus est Maximinus, sed in omnes etiam gentiles quos in ditione sua ac potestate tenebat. Cunctos enim vero novis planeque intolerandis oppressit exactioibus et tributis: « In cæteris quoque, » sicut Cecilius ait (c. 57), « magistri sui similis. Nam si quid reliqui, vel Diocles, vel Maximianus, » videlicet Galerius, « reliquerunt, hic abrasit, sine ullo pudore auferens omnia. » Ibi forsitan legendum *magistris suis*, nimirum Dioclesiano et Galerio, qui ibi nominantur. Nonnumquam enim librarii ultimam vocis affluens litteram emittunt, tum præsertim cum alia sequitur ipsi similis. Nomen autem *rei* qui propter subsequens verbum *reliquerunt*, superfluum videtur. Ita vero ostendimus quanta Dioclesiana et Galerius tributa exegerint. At Maximinus majore adhuc seueritate ea omnia abastulit, quæ ab illis relicta fuerunt.

Bibula quippe in futuros annos solvere cogebat, atque Mæneo Horrea prouatorum clauderentur, verba sunt Cecili (c. 57), *apotheca obsignabantur*, id est, celle, in quibus nec solum vina, ut hoc verbo scriptum significatur, sed etiam feugos reservari sole-

bant, clauderentur, muniebanturque sigillis, ne quis ex iis aliquid nisi pro imperatore auferret. At *pro hinc famas*, pergit Cecilius, *agris ferentibus*. Item in manuscripto codice, ac bono quidem hoc sensu: quamvis agri multos fructus ferrent, homines tamen fame necabantur; quia Maximini satellites et vasa euncta, et fruges omnes, immani crudelitate auferabant, ut ea in fisci publici gratiam aliis in regionibus venundarentur. Nonnulli tamen in textu Cecili addiderunt particulam *non*, ancinis tamen inclusam, ante verbum *ferentibus*; ut sit haud dubie iste verborum Cecili sensus: Nihil agricolis factum reliqui, quod serere ac metere deinceps possent, ac proinde agros nihil attulisse. Sed nihil sane sine certa auctoritate addendum textui, si alius, sicuti vidimus.

B bonus ex eo sensus possit exprimi. Cæterum narrat Eusebius (lib. ix *Hist. eccles.*, cap. 8) post divulgatum ab eodem Maximino adversus christianos edictum insperatam contigisse famem, quam pestis subsecuta est. Sed eam tribuit imbribus et pluviis quæ solito more per hybernium tempus non ceciderant.

Prosequitur deinde Cecilius: « Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiebantur ad sacrificia quotidiana, quibus eos adeo corruerat ut aspernarentur annonam, et effundebant passim sine detectu, sine modo, cum lites universos, quorum numerus ingens erat, pretiosis vestibus et aureis nummis expungerent omnia, gregariis et tyronibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret. » Et hæc quidem omnia transcripsimus, quandoquidem varii ibi animadvertuntur simile errores; iametsi in manuscripto sic scripta sint, nisi quod legitur *largitionibus* pro *largitionis*, et quidem pessime. Quidam itaque restituendum suspiciantur suos pro eos: deinde vero *effunderent* pro *effundebant*, aliqui *vs effundebant*. Tum postea pro *ites* quidam *militis*, alii *satellites*, nonnulli *comites*, alii *divites*. Denique pro *expungerent* unus *expungeret*; alter *expleret*, alius *excoleret*, nec deest qui emendari velit *expungeret*. Ex hoc autem vel solo exemplo disce quam fecunda sint hominum ingenia, cum tentant excogitare veram corrupti alicuius textus lectionem. Neque tamen certo affirmari potest utrum aliquis ex iis scopum adhuc attigerit. Quamlibet enim ex his emendationibus elegeris, vix inde certum certumque sensum efficies. Quærendus est igitur alius codex, ut omnia recte, si fieri potest, restituantur. Interim ut percipi possit Cecili mens et sententia, animadvertendum est quatuorplex ab eo distingui hominum genus. Primum eorum, quos Maximinus rapitis ad quotidiana, uti dicuntur est, sacrificia, immotatis falso nominibus sic corrumpibat et saturabat ut aspernarentur et effunderent annonam. Secundum genus erat præcipuorum militum, vel familiarium eius, vel, si velis, assentatorum, quibus vestes pretiosas et aureos nummos erogabat. Tertium gregarium et tyronum militum, quibus argentum largiebatur. Quartum denique ge-

nas barbarorum, quos idem Maximinus honorabat etiam largitionis genere. Ex his autem ita observatis colligi potest hunc esse Ceciliï nostri sensum. Maximinus largiebatur hæc omnibus singillatim hominibus ea omnia quæ a nobis memorata sunt, et quæ ille maximis immensisque tributis et exactionibus extorqueri præceperat.

Neque in animum, quæso, inducas hanc a nobis gratis fingi interpretationem verborum Ceciliï, quæ certe nihil minus quam Lactantiana sunt. Nam illa haud prorsus inepte firmari stabilisque potest hæc Eusebii de eodem Maximino verbis : « Posthæc non unam dumtaxat urbem, aut regionem, sed universas provincias, imperio suo subjectas, auri, argentique, et pecuniarum exactionibus et indictionibus gravissimis, variisque subinde condemnationibus vexavit atque oppressit. Sed et locupletissimum quemque paternis avitisque spoliis bonis, ingentes opes ac nummorum acervos, assentatoribus suis, τοῖς ἀμφοτέρωθεν κολαζέει (Rufinus) familiaribus suis ac satellitibus donabat.... Ac milites quidem lascivia ac mollitie diluere permisit. Præsides vero ac duces, perinde ac tyrannidis suæ consortes, omni rapacitate atque avaritia grassari adversus provinciales præcepit. » Porro autem his omnibus, quæ ab auctore nostro et Eusebio dicta sunt, enucleandis lucem aliquam præstulerunt, quæ retulimus de Galerio, quem quidem, sicut et Diocletianum Maximinus, ut antea observatum est, imitatus ea omnia corrasit, quæ uterque reliquerat. Postremo Cecilius addidit (cap. 37) omnia viventium bona ab hoc crudeli tyranno direpta fuisse, *more clementium latronum* qui videlicet tunc clementes videntur, quando aliorum bona, opes, et pecuniam, salva et incolumi eorum vita, diripiunt.

ARTICULUS V.

De effrænata ac perdita Maximini libidine.

Omnia, tametsi maxima, Maximini scelera superabat nequissima ac perdita libido. Quanta autem fuerit, si quæras, respondet Cecilius (cap. 38) : *Vincit officium linguæ sceleris magnitudo.* Quæ quidem totidem sunt Lactantii in genuinis ejus operibus verba (*Lactan. lib. vi div. Inst., cap. 23*). Non inde tamen inferas hunc librum ab eodem Lactantio fuisse compositum. Etenim non adeo insolitus et extraordinarius est hic loquendi modus, quin illum duo scriptores adhibere, vel unus ab altero desumere poterit. Huc accedit, quod ab Lactantii stylo prorsus aliena sunt hæc proxime antecedentia Ceciliï nostri verba : « Et tamen his verbis exprimere pro imaginatione sua non potest. Nam etiamsi ibi, ut quidam autumant, legeretur *exprimi*, non idcirco tamen Lactantianam dictionem efficiunt. Quid enim significat *pro indignatione*, id est, stomacho et ira? Melius forsitan *pro indignitate*. Sed quis asserere audebit hanc esse veram Ceciliï lectionem?

Dicit autem ille effrænata plane atque indomita Maximini libidinem nullis posse verbis explicari.

A Cui libet enim vero nobili femine, aut virgini, cujus facies erat liberalior, pudicitiam eripuit. Patribus vero et maritis secedendum erat, ne raptum filiarum et uxorum suarum impedire crederentur. Verum femine omnes prius per singulos artus inspiciebantur, *Ne qua pars corporis, ait Cecilius (cap. 38), regio cubili esset indigna.* Suetonius autem narrat Antonium exprobrasse Octavio Augusto « conditiones quæsitas, id est supra quæsitæ per amicos, qui matresfamilias, et adultas ætate denudarent, atque perspicerent tamquam Throanio mangone vendente. » (*Sueton., lib. ii de Octav. Cæs., cap. 69*). Tum ergo raptæ omnes femine revera spoliatæ sunt, atque inspecta earum membra, antequam raperentur. Vide, si lubet et vacat, scriptas in hunc Suetonii locum observationes. Si qua vero mulier Maximino sistenda, denudari detrectasset, in aqua mergebatur, quasi rea majestatis. Variis autem pœnis crimen læsæ majestatis olim vindicatum est, ac postea gladio, et bonis omnibus fisco addictis. Sed Maximinus pudicas illas mulieres submergi maluit.

Turpissimum insuper ille morem induxerat, ut nemo sine ejus permisso duceret uxorem, et ipse unamquamque nupturam delibaret. At si Herodoto fidem tribuamus, idem mos apud Andrymachidas, Africae populos, invaluerat. Quid multa? Maximinus *ingenuas virgines imminutas servis suis donabat uxores.* In manuscripto codice, quidquid aliqui causerent, scriptum reipsa est *imminutas*, id est, corruptas, nec amplius integras et intactas. Nam et Plautus cecinit :

Neque pudicitiam meam mihi alius quisquam inminuit. Atque hoc verbum eodem sensu a Firmiano Lactantio accipitur.

Sceleratissimi porro Imperatoris exemplum secuti sunt non solum ejus comites, qui *suorum* (ibi in manuscripto deest unum nomen, initio paginae amputatum, fortasse collegarum, aut aliquid simile) *cubilia impune violabant*; sed quilibet etiam pro libito rapiebat *mediocrium filias*. Parentibus vero recusantibus aut pereundum erat, aut si salvi esse vellet, cogebantur filias suas in matrimonium collocare barbaris, ejusdem Maximini stipatoribus, qui ei sese tradiderant. At si quæras qui fuerint illi barbari homines, respondebimus scriptis quidem a Jorname proditum Gothorum auxilio Quinquegentianos ab Herculio, Partinos a Maximiano, et Narseum Persarum regem a Galerio, uti diximus, victos fuisse ac profligatos; verum auctor noster de Gothis haud dubie loquitur, quia ibidem subjunxit illos ex horum gente assumptos ab eodem Maximino stipatores suos, satellites et protectores. Denique vidimus quanta crudelitate nefarius ille homo Valerianus, Galerii imperatoris paulo antea viduam, propterea occidi jusserit, quia illicitas ejus nuptias constanter recusaverat.

ARTICULUS VI.

Cur et quomodo Maximinus bellum Licinio indixerit, victusque sit; quo etiam modo in Tauri montis an-

angustias fugerit, ac deinde conatus fuerit sese Tarsi in Cilicia defendere a tueri.

Pacem eam Licinio Maximinus eo, quem superius exposuimus, modo fecerat. Verum ubi cognovit sororem Constantini, cui jam bellum indixerat, illi desponsatam fuisse, affinitatem hanc suspectam inde magis habuit, quod Galerii, ut prius diximus, impulsu Diocletianus eundem Licinium, ipso postposito, creaverat imperatorem. Quamobrem fœdus occulte, quemadmodum antea quoque observatum est, pepigit cum Maxentio in omnibus, sicut ait Eusebius, ipsi simillimo. Cum autem postea rescivisset eum victum fuisse a Constantino, huicque victori datum a senatu primi imperatoris titulum, tanto exarsit dolore, ut inimicitias palam profiteretur. Et certe idem Eusebius memorie prodidit illum tunc publica negotia indecore tractantem, atque singulari in imperii consories insolentia inflatum, sibi in titulis et honoribus vindicasse primum inter eos locum, ac deinde desperatione insanientem, ictum cum Licinio fœdus violasse, suscepto bello plane implacabili.

Ubi itaque certior factus est nuptias Licinii cum Constantini Magni sorore celebrari, ac utruoque iis conficiendis esse occupatum, tum cito exercitum movit e Syria, festinatisque itineribus, primum in Bithyniam, ac trajecto dehinc freto Thracico, ad portas Bizantii venit. Verum sævientibus hyemis frigore, nivibus, et inhiibus, exercitus ejus plurimum debilitatus est. Licinii autem milites promissis atque muneribus corrumpere frustra tentavit. Sed hi tamen auxilio destituti, ac paucitate sua diffisi, Byzantium, post undecim obsidionis dies, ei dederunt. Tum dehinc Heracleam, que primum Perinthus vocatur, redegit in ditionem suam. Jam vero inno ad mansionem, ait Cecilius, *millia decem et octo* processerat, cum Licinius Adrianopolim, et inde ad secundam mansionem, totidem ab Heraclea millibus distantem, ivit illi obviam. Quia vero Maximinus septuaginta milium millia, et ipse triginta tantum millia habebat, eum potius morari, quam dimicare decreverat. At propiores sibi erant exercitus, nec prælium ideo potuit amplius ab utroque declinari. Maximinus igitur tunc votum Jovi vovit ut, si *victoriam cepisset* (hac impropria locutione utitur Cecilius), statim extingueret Christianorum nomen. Contra vero Licinius, ut inferius dicitur, verum Deum precibus sibi ab angelo dictatis invocari jussit.

Pridie autem kalendas Maii Maximinus castra movit, sibi que invicem adversa fronte illius Licinii que exercitus obviam sic processerunt, ut solo quem Serenum vocant, sterili campo separarentur. Tunc de pace secum collocuti imperatores, eam Maximinus penitus rejecit. Ad manus igitur ventum est, atque Liciniani in hostes tanto impetu irruerunt, ut his ad interneccionem cæsis, ipse Maximinus, sumpta servili veste, fugere adactus fuerit. Atque ita hoc prælium a Cecilio nostro describitur. Zozimus vero narrat (*Zozim. lib. II histor.*) acriter utrimque pugna-

A tum *in Cilicia*, in Illyricis, ac primo quidem fractos superatosque apparuisse Licinii milites; sed redintegrata pugna, victum fugatumque Maximinum. Eusebius autem scribit (*lib. IX Hist. eccl., cap. 10, et lib. III de vita Constant., cap. 58*) eum demum auxilio militumque suorum multitudine confidentem, in certamen descendisse. Sed quia Dei ope ac subsidio plane destitutus erat, fusam delectamque fuisse majorem exercitus ejus partem, alteram vero se ad victorem contulisse. Salutem igitur suam consulere coactus Maximinus, sumpsit servilem habitum, ac, per agros et vicos sese occulando, vix tandem ex manibus hostium effugit.

Vides itaque Zozimum in hoc ab Eusebio et auctore nostro discrepare, quod tradiderit Licinium primo conflictu visum fuisse a Maximino superari, alii vero casos impune hujus milites, qui vix sese defendere ausi fuerant. Verumtamen Zozimus non id reapse factum asseverat, sed duntaxat visum esse fortasse aliquibus tantum falso rumore deceptis. Quod autem adjecit prælium illud commissum esse in Illyricis, a quibus campus Serenus distare videtur, in hoc quidam illum erroris accusant. Sed hi fortassis animum non satis adverterunt varios assignari Illyrici limites; de quibus Strabonem et Appianum a nobis jam citatos adire poteris. (*Strab., lib. VII Geograph., Appian. de Bel. Illyric.*)

Porro autem Maximinus fuga elapsus, *una nocte*, ait Cecilius (*cap. 47*), *et una die Nicomediam alia nocte*, id est, intra quatuor circiter et viginti horarum spatium *pervenit*, *cum locus prælio*, hoc est, *campus Serenus*, *absent milia centum sexaginta*, sive *tres et milia supra quinquaginta leucas*, si tria millia unam leucam contendant. Si geographicis autem credamus, illud iter adhuc longius est. At certo asseri nequit quæ ament Cecili leucas et millia computandi ratio, vel utrum librarius in numeris, tametsi inægris, describendis non erraverit. Ut ut sit, Cecilius plane significat summam fuisse Maximini fugientis festinationem, ac longissimum profecto iter ab illo paucis horis peractum. Neque est tamen quod id prorsus mireris; nam timor, ut aiunt, alas fugienti addiderat.

Nicomediæ vero ille uxorem, filios, paucosque ex palatio comites raptim secum duxit, atque in Cappadocia collectis militibus, reumpsit imperatoris vestem. Ibi autem Cecilius innuere videtur Maximinum fugisse usque ad Cappadociæ fines, ubi scilicet ea Tauro monte a Cilicia determinatur. Posthæc enim narrat quomodo Licinio adventante, Maximinus qui aliquamdiu in Cappadocia remanserat, hinc rursus fugerit in ejusdem Tauri montis angustias. Munimentis autem et turribus ibi fabricatis, iter Licinio obstruere quidem commisit est: *Verum inde dextrorsum*, verba sunt Cecili, in manuscripto autem codice *detorsum*, forte detrusus, aut depulsus, *postremo confugit Tarsum*, Ciliciæ videlicet urbem, in quam per Tauri montis fauces aufugerat.

ARTICULUS VII.

De funesta Maximini morte, ac quamdiu regnaverit, quoque anno mortuus sit.

Nihil sane Maximiano profuit Tarsum confugisse. Nam ibi a Licinio terra marique obsessus, rebusque omnibus desperatis, hausit venenum. Sed antea vir, ut jam diximus, plane ebriosus, capite damnatorum exemptum, quod Zenodotus et Suidas ab Erasmo citati memorant, secutus, cibo se et vino ingurgitavit, quo primum vis veneni percussa est. Verum ubi illud in præcordia ejus penetravit, tantis doloribus fuit excruciatius, ut per dies quatuor insana rabie percutus, terram manibus effossam devoraverit. Parietibus vero caput impexit tanto impetu, ut oculi de loco suo exsilierint. Amisso autem visu, Deum tandem videre cepit, *candidatis ministris*, ait Cecilius (cap. 49), *de se judicantem*. Aliqui ibi subandri volunt verbum *circumdatum*, alii particulam *cum*, hisque verbis, *candidatis ministris*, angelos significari. Nonne vero Cecilius potius collineavit ad candidatorum ordinem, qui senatorius erat, et ex quo candidati quæstiones et prætores eligebantur. Unde sensus Cecilius erit, tunc visum a Maximiano Deum, qui per suos ministros albis, sicut candidatorum ordo, vesibus indutus, sententiam in eam ferebat. De illo autem candidatorum ordine in variis conciliis Theodosiani legibus mentio fit, in quas vidende Gothofredi observationes, et Panciroli in dignitatum notitiam. Quidquid porro de hisce *candidatis* statuatur, certe Maximinus frustra imploravit veri Dei Christianæ Domini clementiam. Eo quippe detestabili genere mortis nocentem, ita loquitur nec semel quidem Cecilius noster, id est, nefarium et execrandum *spiritum efflavit*.

Si quis vero requirat quid alii scriptores de ejusdem Maximini morte titeris prodiderint, ex Eutropio primum discet illum, res novas molientem, Licinio bellum in Orientis partibus intulisse, et *vicinum certam repentina morte præmissis Tarsi in Cilicia*. Zozimus vero scribit illum a Licinio, sicuti diximus, victum per Orientem venisse in Ægyptum (quod quidem creditu difficile) et tandem obiisse Tarsi, ἐν Τάρσῳ τέλευσεν. Brevius Aurelius Victor dixit eum apud Tarsum perisse, et in Epitome adiecit *morte simpliciter*. At Hieronymus *Hieronymus*, in cap. xiv Zozii char., vers. 42), ubi de persecutorum caecitibus disputat, ex iis quosdam fuisse testatum, quorum oculi contabuerint. Quem autem his verbis alium clarius designabat, quam huncce crudelissimum Maximinum? Nam præter auctorem nostrum Chrysostomus (lib. de S. Babyl., cont. gent.) hunc ipsum nominationem appellando, unum ex iisdem tyrannis esse tradit qui miserabili morte interierunt, et cujus pupille suo exsilierunt ex loco. Eadem quoque Epiphanius memorat (lib. de Pond. et Mens., § 20), sed in textu ejus, sicut et Zozium, Maximianus pro Maximinus legitur.

Verum hæc fuscus ab Eusebio descripta sunt

A (lib. ix Hist. eccles. cap. 9; et lib. ii de Vita Const., cap. 58). Manifestum siquidem ille facit eundem Maximinum, postquam prælio fuscus in fugam sese dedisset, legem, quam ille integram retulit, pro Christianis sancivisse, ac magna quidem, sed mitiore, quam merebatur, pœna mulctatum. In secundo namque prælio, haud dubie prope Tarsum, domi se occultavit, et plaga cœliis percussus, tantis totius corporis arsit doloribus, ut pronus humi volutaretur. Fame autem et occulto quodam igne divinitus inmisso adeo contabuit, ut nudatis macie ossibus pristinam plane amiserit formam et speciem. Demum scelera sua confessus, mortemque adprecans, exhalavit animam. Atque ita quidem Eusebius hunc extremum Maximini morbum, funestamque illius mortem describit, qui nullam tamen veneni, quod Cecilius ab illo haustum asseverat, fecit mentionem. Expende autem, quæso, utrum dici possit hoc ab eo idcirco prætermissum; quia ipsi incompertum fuerat, aut si cognoverit, persuasum forsitan habebat Maximinum, petato veneno, tanquam occulto igne divinitus inmisso, extinctum et necatum.

Cæterum citatus a nobis Aurelius Victor asseverat miserum hunc imperatorem perisse *post biennii Augustum imperium*: in Epitome vero: « Cesar quadriennio, dehinc per Orientem Augustus triennio fuit. » In alterutro, uti vides, loco erratum est. At Cecilius noster perspicere edixit primum Maximini cum Licinio prælium commissum fuisse, cum ille kalendis maii octavam imperii sui annuam impleret. Postea vero Tarsum, uti dictum est, fugit. Aliquot igitur inde elapsis mensibus, forte circa mensem Augustum ibidem mortuus est, anno Christi, ut quidam putant, 312, alii 314, alii tandem, sicuti verisimilius videtur, anno 315. Nos vero jam animadvertimus illum a Diocetiano purpura Cæsaris indutum kalendis maii anno 305, et anno 310 Augustum imperatorem in campo Martio nuncupatum, si tamen Cecilio nostro, uti supra diximus (Hoc cap., art. 2), fides habenda sit. Nem recentiores existimant illum ab anno 307, alii vero 308, renantiam fuisse imperatorem; quam quidem sapream dignitatem per annos quinque et amplius ad mortem usque obtinuit.

ARTICULUS VIII.

De Maximini uxore et liberis, ac funesta eorum morte.

Observatum a nobis jam fuit Maximinum e prælio fugientem venisse Nicomediam, unde uxorem ac liberos, ibi antea relictos, secum adduxit. habuitque fuge sue comites. Planam quoque fecimus quoniam modo nefarius ille imperator hanc ipsam uxorem suam, ut Valerium post Galerii viri sui mortem duceret, repudiare voluerit. Mentionem autem Eusebius facit (lib. i Hist. eccles., cap. ii) pluriam Maximini liberorum quos imperii titulum et imaginum participes fecerat. Sed eo, quemadmodum enarravimus, mortuo, Licinius, a quo vic-

us est, jussit illos omnes interfici. Addit autem iis ita extinctis, tam ipsorum quam impij eorum parentis imagines fuisse contractas et obliteratas. Atque hæc quidem nec plura de iis Eusebius memoriæ mandavit.

Verum auctor noster, longius progressus, plures quidem alicubi memorat Maximini filios, alibi vero: « Ipsius, » inquit (cap. 47), « Maximini filium suum maximum, agentem in annis octo, et filiam septennem extinxit » Licinius. « Sed prius mater eorum in Orientem præcipitata est. » Quædam autem in hoc textu menda esse opinantur. Etenim nonnulli putant sublatam ibi vocem suam, alii legendum *filium natu maximum*, vel *filium tum maxime*, alii denique *filium in Cilicia*. Veremur tamen ne citata ipsiusmet Cecilii nostri atque etiam Eusebii verba non satis attenderint. Plures enim uterque notat Maximini liberos, quos Eusebius Imperij, uti mox dicebamus, ab eo, dum viveret, consortes factos testificatur. At Cecilii noster (Cecil. cap. 47 et 50), etsi priori loco plures etiam Maximini liberos memorat, secundo tamen loco unum tantummodo nominat, enimque octennem, ac septennem filiam. ambosque Licinii jussu occisos. At ubique ille penitus effuit utrum hic Maximini filius a patre suo aut imperator, aut saltem Cæsar nuncupatus fuerit. Si autem octennis cæteris ejus filiis major natu dicatur, eni credibile fiet alios ætate longe minores vel imperatores, vel Cæsares ab illo, sicut ait Eusebius, creatos fuisse?

Numquid autem responderi potest hunc Maximini filium ab auctore nostro appellari *Maximum* non suam propter ætatem, sed quia proprium erat illius nomen? Sed fac, si velis, hæc omnia esse vera. At quam, amabo te, ob causam nunc Cecilii (cap. 50) hujus tantum meministi, non vero aliorum Maximini filiorum quos Eusebius Licinii mandato interfectos esse denuntiat? Nonne Cecilii nostri in hoc libro, uti animadvertimus, propositum fuit palam omnibus facere tyrannos, qui Christi Ecclesiam tanto furore vastaverunt, debitas æquissimo Dei iudicio pœnas ita pependisse, ut nulla eorum stirps aut radix remanserit? Cur ego unius tantum facit mentionem, atque alios omittit quos Eusebius Licinii mandato necatos fuisse asseverat?

Neque dixeris plures Maximini liberos a Cecilio memorari, videlicet illius filium ac filiam, qui eodem Licinio jubente trucidati sunt. Nam Eusebius de iis Maximini liberis loquitur, quos ille fecerat imperij sui participes. Sed id de illius septem filia dici nequaquam potest. Perpendas igitur velim quomodo Cecilii secum, et eam Eusebio reconciliari queat. Quod si errorem hunc in illius, qui librum ejus transcripsit, imperitiam aut negligentiam rejiciendum contendas, doce nos, quæso, quo tandem modo hic error corrigendus sit.

Quod autem ad uxorem Maximini imperatoris spectat, illa in *Orientem*, sicuti ait noster Cecilii, in quo plures feminas ille mergi jusserat, præcipi-

fata est. At quidam arbitrati sunt ibi in illius textu legendum non quidem *Orientem*, sed *Orontem*. Magnus siquidem Syriæ fluvius est, qui sæpe apud geographos aliosque scriptores *Orontis nomine* nuncupatur. Sed hæc emendatio aliis inutilis fortasse videbitur. Ab Hegesippo enim (lib. III de Excid. Hierosol. cap. 15) et Isidoro ejus sequace (lib. XIII Origin. cap. 21) de hoc ipso flumine scriptum legimus: *De originis suæ tractu Orientem huncce fluvium appellaverunt.*

CAPUT XIV.

De Licinio imperatore.

ARTICULUS PRIMUS.

De Licinii patria, parentibus, vitis, ejusque cum Galerio familiaritate; utrum ab eo Cæsar simul et imperator factus sit, ac Galerius moriens ei conjugem suam et filium in manus tradiderit.

Licinius Dacia, teste Eutropio, atque etiam Socrate, eaque nova, ut Anonymus Valesianus ait, oriundus erat: sed *vittoris*, sicut ille ibidem addidit, originis. Et certe Aurelius Victor memoriæ prodidit illum ortum esse ex genere agrariorum et rusticantium. Narrat autem Cecilii noster hunc Galerij imperatoris fuisse « veteris contubernij amicum, et a prima militia familiarem, cujus consiliis ad omnia regenda utebatur, » vel sicut Zozimus et Socrates aiunt (Zozim. lib. II Histor.; Socrat. loc. cit.), veterem amicum, familiarem, et contubernalem, ac tandem, sicut memorat Eutropius, notum ei, et antiqua consuetudine, et strenuis in bello, quod adversus Narsen gesserat, laboribus atque officiis acceptum. Eam itaque ob causam Galerius volebat quidem illum ad supremum imperij fastigium provehere; sed noluit primo eum Cæsarem facere, verba sunt Cecilii, *ne filium nominaret; ut postea in Constantii, quem brevi moriturum sperabat, locum nuncuparet Augustum et fratrem.* Mos enim erat, ut Cæsares ab imperatoribus et Augustis filii, quemadmodum imperatores ab iisdem imperatoribus fratres vocarentur.

Pauca ac fere nihil de Licinii vitis auctor noster litteris mandavit, sive quia ea non noverat, sive potius quia tacenda esse duxit. Nam hujus non secus ac Constantini Magni, uti ille tradidit, studio, opera et pietate religio christiana in pristinum statum restituta, de tyrannis mirabilem plane egit triumphum. Huc accedit quod huic libro Cecilii finem inposuit post datum ab eodem Licinio in christianorum gratiam edictum, et antequam eos persequi ac vexare cœpisset. Nonne igitur vero satis simile est eum noluisse debitam eidem Licinio, quem præcipuum Ecclesie liberatorem agnovit, tam præclarum ob factum, commemoratis ejus vitis, gloriam minueret?

Verumtamen ille, uti mox diximus, fatetur hunc ipsum fuisse sceleratissimi Galerij amicum, familiarem et consiliarium. At hæc amicitia, familiaritas,

et consuetudo illi non magnæ procul dubio laudi esse poterat. Alibi vero ab eodem Cecilio nostro dicitur *in largiendo tenax*. Sed hoc mitiori loquendi modo aliquid de avaritiæ ejus vitio imminuere potius quam illud, prout par erat, arguere videtur. Nam et hoc et alia ejus vitia alii scriptores longe acrius insectantur. Audias velim anonymum Valesianum : « Seelere, inquit, avaritia, crudelitate, libidine sæviebat, occisis ob divitiis pluribus, uxoribus eorum corruptis. » Testatam quoque Eusebius facit præter nefariam hanc illius libidinem, nullum modum habuisse sordidam ejus parcimoniam, nec satiari potuisse habendi cupiditatem. Tantalico enim, inquit, quodam morbo laborans, tametsi immensa auri, argenti, et opum copia thesauros implevisset, ingemiscens adhuc de sua paupertate querebatur. Quin etiam scriptis Aurelius Victor tradidit ejus parcimoniam fuisse agrestem, et leviores ipsi visos insonitium et nobiliorum philosophorum servili more cruciatus. At in sua Epitome his illum coloribus depinxit : « Avaritiæ cupidine omnium pessimus, neque alienus a luxu venereo, asper admodum, haud mediocriter impatiens, infestus litteris, quas per insecitiam immodicam virus, ac pestem publicam nominabat, præcipue forensam industriam. »

Ubi autem Galerius imperator cognovit Constantium, jamjam moriturum, Constantino filio suo imperium dedisse, tum summam imperatoris dignitatem eidem Licinio, tam arctis amicitia vinculis sibi conjuncto tribuit. Jam vero superius patefecimus quomodo, qua in urbe, ac quibus præsentibus illum fecerit imperatorem. At in dubitationem eruditi homines adducunt utrum ille tunc Cæsar tantum, an Cæsar simul et imperator inauguratus fuerit. Nam Valesius omnia arbitratus est eum anno 308 Cæsarem, et anno 311 creatum imperatorem. Ea autem ad id asserendum ratione potissimum ducebatur, quod Galerius in edicto, paulo ante mortem suam conscripto, nullum ejusdem Licinii habuerit sermonem. Re tamen accuratius examinata, agnovit cum ex codicibus manuscriptoris, tum ex Nicephoro nomen illius huic edicto revera fuisse inscriptum.

Alii igitur opinantur ipsum aliquo saltem tempore renuntiatum Cæsarem, priusquam Augustus crearetur. Alii vero arbitrantur ex Cecilio nostro colligi posse eum appellatum dumtaxat imperatorem. Diserte etenim ille asserit Galerium, sicuti paulo ante diximus, noluisse Cæsarem illum renuntiare, ne filium appellaret. Sed quid impedit quominus Cæsar et Augustus una et eadem, aut una et altera die factus fuerit? Etenim jam observavimus Maximinum una die scutarium, protectorem, et tribunum; altera vero creatum fuisse Cæsarem. Timendum itaque Galerius non erat ne ipsum tunc filium vocaret. Denique ea ratione Aurelius Victor et anonymus Valesianus, qui eum Cæsarem factum dicunt, cum aliis facile conciliabuntur. Neque huic opinioni repugnant varia Maximiani Herculi, qui huic inaugurationi interfuit, verba. Quomvis enim illa monentur illam postulare

videantur, vir tamen iste, imperandi avidissimus, summa diligentia et festinatione ea conficere potuit.

Quidquid porro ea de res sit, fatentur peritiores critici Licinium anno 307, die 2 Novembris, imperatorem non sine maxima Cæsaris Maximini invidia fuisse salutatum. Postea vero ille adfuit Galerio Sardiæ, quemadmodum superius enarravimus, morienti, qui illi tunc conjugem suam et filium commendavit ac tradidit in manus.

ARTICULUS II.

De Licinii et Maximini discordia, et pace facta; de ejusdem Licinii cum Constantia Constantini Magni sorore sponsalibus et nuptiis, de rupta dehinc eum inter et Maximinum pace, de illorum prælio, et precibus ab Angelo, quidquid Tollius dixerit, Licinio dictatis et insigni illius victoria.

Post Galerij mortem orta est Licinium inter et Maximinum tanta discordia, ut ad arma pene venerint. Sed pacem certis conditionibus, uti animadvertimus, in freto Thracico pepigerunt, ad breve nihilominus exiguumque tempus duraturam. Maximinus siquidem, qui ferre non poterat illum ita sibi fuisse prælatum, ubi intellexit Constantiam, Constantini Magni sororem, ei desponsam esse, in animum induxit illos hac affinitate contrase devinciri. Suspicionem porro auxerunt nuptiæ, anno, uti putant, 313, celebratæ Mediolani, quam in urbem Licinius a Constantino arecessitus fuerat. Scriptum quippe in Aurelii Victoris Epitome legimus : « Constantinus sororem suam Constantiam Licinio Mediolanum accito conjungit. » Nec immerito prorsus jure Maximinus hanc affinitatem suspectam habuit. Nam Constantinus, uti narrat Zozimus, *Μεταπεμφθῆναι, Λικίνιον ἐν τῷ Μεδιολάνῳ, κατεγγρά τὴν ἀδελφὴν τοῦτοῦ Κωνσταντιανῆν, ἣν καὶ πρότερον αὐτῷ ἄσσειν ὑπέσχετο, τῆς πρὸς Μαξιμιανὸν δυσμενείας κωνσταντῶν ἔχειν βουλόμενος.* (Zozim. lib. II *Histor.*) « Licinio Mediolanum accersito sororem Constantiam in matrimonium tradidit, quam et antea se daturum promiserat, cum eum sibi socium contra Maxentium hostem adjungere vellet. » Si quem vero alium præterea testem desideres, anonymum Valesianum protinus tibi dabimus, cujus hæc de hisdem nuptiis et sædere sunt verba. « Cum recepisset Italiam Constantinus, hoc Licinium sædere sibi fecit adjungi, ut Licinius Constantiam, sororem Constantini, apud Mediolanum duxisset uxorem. »

Itaque Maximinus, cujus occultum cum Maxentio sædus jam annotavimus, statim atque certior factus est illos ambos imperatores nuptiarum solemnibus detineri, exercitum ex Syria, ut supra etiam retulimus, duxit in Bithyniam, et Byzantium, ac deinde Heracleam in deditionem redegit. Sed obviam ei venit Licinius, contractis, quantum poterat, copiis. Imminente autem prælio, Angelus ipsi, nocte quiescenti, precreationem dictavit, qua recitata, victoriam obtineret. Discusso somno, eam jussit a notariis, quemadmodum ab auctore nostro exhibetur, integram descri-

bi, illiusque exemplar singulis dari militibus. Inde A
 hi alacriores facti, antequam praelium in campo Se-
 reno inirent, ter post imperatorem transcriptas pre-
 ces fuderunt. Tum postea, cum Maximinus ad pacem
 ferri non potuisset, hostes tanto impetu adoriuntur, ut
 iis, sicuti diximus, ad internecionem deleris, Maximi-
 nus vix fuga elabi potuerit.

Verum ibi nos medias veluti inter acies moratur
 Tollius. Audacter enim pronuntiat has preces, quem-
 admodum visam in somnio a Constantino crucem,
 nihil esse aliud quam stratagema, quo milites ad
 pugnam acrius accenderentur. Sed audacioris homi-
 nis impudens temeritas a Baudrio, ejusdem sectæ
 viro, jure merito retunditur; nullam enim illius va-
 næ conjecturæ, et temerariæ assertionis protulit ratio-
 nem. Ad hæc vero, quis nescit hujusmodi somnia non
 solum Josepho patriarchæ aliisque piis hominibus,
 verum etiam ethnicis divinitus immissa in sacris Scrip-
 turis memorari? Fatendum tamen est altum esse
 scriptorum aliorum de hac prece silentium. Sed
 ideo tanquam dolus et stratagema temere explodi
 non debuit; et certe nemo negare potest non sine di-
 vini numinis auxilio reportatam fuisse a Licinio hanc
 de impiissimo tyranno Maximino tam insignem
 victoriam. Sed de his visis adhuc aliquid infra
 dicetur.

ARTICULUS III.

*De edicto quod Licinius pro restituenda christianæ
 Ecclesiæ pace publicavit.*

Licinius post victum eo, quo vidimus, modo Maxi-
 minum, magnam exercitus illius partem, quæ ad C
 eum confugerat, distribuit, Bosphorum transiit, ve-
 nitque Nicomediam. Ibi autem primum immortales
 pro parte victoria Deo gratias egit. Tum deinde *Lit-
 teras*, ait Cecilius, sive edictum de restituenda christi-
 anæ Ecclesiæ pace jussit promulgari. Idibus autem
 Junii, id est, 13 hujusce mensis, tertioque tam ip-
 sius, quam Constantini consulatu, hoc est anno Christi
 315, illud datum fuit. Ab auctore autem nostro exhi-
 betur, sicuti et ab Eusebio (*Euseb. lib. x. Histor. eccles.,
 cap. 5*), qui illud ex Romana lingua in Græcam a se
 conversum fuisse declarat. At ibi præfixum illi breve
 exordium transcripsit, a Cecilio omissum. Nam iste
 ejus initium ab his tantummodo orsus est verbis qui-
 bus Constantinus et Licinius significant se Medio-
 lanum convenisse, ibique plura, vel sicut apud Euse-
 bium, πάντα ὅσα, *quæcumque* ad reipublicæ bonum
 spectantia sollicite inquirendo, id in primis duxisse
 statuendum, ut unicuique potestas libera esset, quam
 vellet, religionem consecrandi: « Quod quidem di-
 vinitas, » ait Cecilius (*c. 48*), « in sede cœlesti nobis
 atque omnibus, qui sub potestate nostra sunt consti-
 tuti, placatum ac propitium possit existere. » At
 nemo non videt corrupta esse hæc verba, nullumque
 iis sensum posse confici. Ex Eusebio itaque sic viden-
 tur corrigenda: « quod quidquid est divinitatis ac
 cœlestis numinis, nobis... propitium possit existere: »

Ὅπως, ὅτι ποτέ ἐστὶ θεοῦ καὶ ὁράνου προμηκεῖος
 ἡμῶν εὐχρητὸς εἶναι ὀφείλη.

Jubet ergo imperator ut nulli, quam voluerit, re-
 ligionem amplectendi facultas denegeretur: « ut possit
 summa Divinitas, » Imperatoris hæc adhuc verba
 sunt, a Cecilio transcripta, (« cujus religioni liberis
 mentibus obsequimur) in omnibus solitum favorem
 suum benevolentiamque præstare. » Quæ autem un-
 cinis inclusimus, in Eusebii textu non inveniuntur.
 Ab eo vero scriptum legitur τὸ θεῶν, *divinum numen*,
 pro quo Cecilius dixit, *summa Divinitas*, hisque verbis
 non Jupiter, ut quidam putant, sed is significatur,
 cujus *summa est divinitas*, id est, haud dubie verus
 supremusque Deus. Et id quidem ex allatis superior-
 ribus verbis colligi facile potest.

Pergit Imperator: « Quare scire dicationem tuam
 convenit placuisse nobis, ut, amotis omnibus omnino
 B conditionibus, quæ prius scriptis ad officium tuum
 datis, super christianorum nomine videbantur, »
 uita absque molestia hi religionem observent suam.
 Quidam vero *indignationem*, non *dicationem* scriben-
 dum suspicantur, sed frustra. Nomen enim *dicatio* est
 titulus honoris, qui præsidibus et proconsulibus da-
 batur, ut patet non solum ex relatione Anolini apud
 Augustinum (*Augustin. Epist. 88*), sed variis etiam
 Constantini Magni legibus, hoc circiter tempore pro-
 mulgatis. Quæ autem *conditiones* a Cecilio, hæ ἀίρεσις
hæreses ab Eusebio vocantur. At fatetur Valesius ob-
 scuram esse hanc dicationem, qua tamen opinatur de-
 signari Judæos, Samaritanos, Marcionistas, aliosque
 hæreticos, quibus hæc lege fidem suam sectari per-
 mittitur. Sed in quadam codicis Theodosiani lege scrip-
 tum vidimus, *navalem hæresim*, et in subsequente *na-
 valem functionem*. At ibi hæresis nomen, non sectam
 aliquam a vera fide deficientem, sed functionem et
 munus significat. Quidquid porro de hæresis nomine,
 quo Eusebius græce reddidit latinam vocem *conditio-
 nes* statuatur, hoc circiter tempore edicto, *conditio-
 nes* sumi videntur suo naturali sensu pro dispositioni-
 bus et pactionibus, ad Christianos aliosque spectan-
 tibus, quæ quidem in aliis rescriptis ad præsidem da-
 tis propositæ antea fuerant, hocque edicto amoven-
 tur et abrogantur.

Nonnulli præterea existimant sequentia verba, *nunc
 cavere.... contendant*, esse adhuc depravata, ac pro
 iis legendum, quæ nugæ, ac severæ, alii, *prorsus lævæ,
 et a nostra clementia alienæ videbantur*. Emendationem
 autem hanc inde confirmare nituntur, quia græce ab
 Eusebio scriptum est: Ἄ τινι πάντοι σκαῖά, καὶ τῆς
 ἐκτερας πραότατος ἀλλότρια εἶναι ἔδοκει, *quæ prorsus
 sinistra, et a nostra mansuetudine aliena videbantur*.
 Sed is qui hoc edictum e latino idiomate, uti dictum
 est, in græcum vertit, quædam ibi explicationis cau-
 sa, et παραφραστικῶς potuit adicere. Dictu itaque dif-
 ficile est quænam vera sit Cecillii lectio, quando qui-
 dem ibi, sicuti et paulo post, aliquid videtur librarii
 oscitatione prætermisum. Itaque, donec alius codex
 emendator inveniat, id satis esse putamus, quod
 integer hujus edicti sensus ex Eusebio possit cogno-
 sci.

Neque etiam promptum est indicare quænam sint ea

scripta, quæ ibidem ad præsidem prius missa memorantur. Nonnullorum quidem opinio est designari legem a Maximo latam, postquam a Licinio victus fugatusque fuit, et quam Eusebius integram descripsit. Verum lex illa, post ejus fugam sancita, hoc Licinii edicto videtur posterior. Aliam igitur, ac fortasse deperditam ille Imperator denotavit. Quibusdam insuper visum est adverbium *quantocius*, ibidem usurpatum, non bonæ esse latinitatis. Alii vero nos admonent illud a septimi Ecclesiæ sæculi Scriptoribus adhiberi. Verum illos forsitan fugit eandem dictionem in aliqua etiam inveniri Honorii imperatoris lege, quam eruditi anno Christi 395 latam esse annotant.

Ad hæc vero quidam suspicantur non solum corrupta, sed intellectu etiam difficilia esse ea verba, quæ adverbium illud ita subsequuntur: « *Quantocius reddant etiam vel qui dono erunt consecuti, si putaverint de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur.* » Aliqui enim ominantur pro *etiam* emendandum *et jam*, alii *et ita*; ac pro *dono erunt*, quidam *dono fuerunt*, alii *dono erant*; item pro *putaverint*, alii *optaverint*, alii addi volunt *poscendum putaverint*. Denique *vicarii* nomine quidam res restituendas, vel sicut jurisconsulti loquuntur, *indemnitatem* significari arbitrantur. Alii vero virum aliquem, qui iudicis vel præfecti gerat vices, et damnum resarciendum definiat. Verum Eusebius hæc clarius sic græce reddidit: *Ἐὰν τις κατὰ δόξαν ταρχιωτικῶν εὐνοίας τοῖς αἰσίοις τόποις, ὅπως εἰ τοῖς αἰσίοις χριστιανῶς τῶν ταρχιωτικῶν ἀποκαταστήσῃται ἄδρας, ἢ οἱ ὑποκαθίστας τοῖς αἰσίοις τόποις, ἢ οἱ κατὰ δόξαν εὐνοίας αἰσίοις τε καὶ τῆς ἡμετέρας καλοκαρδίας, προσέλθῃσι τῆ ἐπὶ τόπων ἐπάργυρον δυνάσῃσι ὅπως καὶ αἰσίοις διὰ τῆς ἡμετέρας χριστιανίας πρόνοιαν γένηται (Euseb. lib. x Histor. eccles., cap. 5).* « Si qui eadem loca dono acceperint, ut ea protinus christianis reddant. Quod si qui ea loca emerunt, aut donata acceperint, aliquid a nostra clementia petere velint, ii præfectum, qui in illa provincia jus dicit, adiant, ut a nostra serenitate ratio ipsorum habeatur. » Si quis tamen contendat non satis à Græco Eusebio perspectam fuisse latinorum verborum significationem, huic certe nisi ad recte probaverit, *pulsus* expectanda est Ceciliani textus ex alio codice emendatio, quam vana aliquibus conjecturis indulgendum.

In sanctionis hujus sine Imperator, quemadmodum ait Cecilianus, præcipit insuper ut *illa* proferatur *programmata* præsidis, eoque munita in omnium notitiam veniat. Nulla tamen apud Eusebium hujus programmatum expressa mentio, sed ejusdem tantum legis ubique publicandæ. Programmatum autem nomine indicatur tabula publicè proposita, in qua describi debuit illud Licinii sive præsidis edictum, quo hic mandata imperatoris, in epistolis ad se missis tradita, debebant publicari. Denique Cecilianus addidit: *His litteris propositis, etiam verbo hortatus est*, nimirum Licinius, ut *conventicula*, id est, christianorum,

A ut sæpius diximus, ecclesiæ, *in statum pristinum redderentur*. Quamnam autem hortatus est Licinius, nisi præsidem ad quem Cecilianus has litteras directas fuisse antea dixerat? Ipsi itaque huic præsidæ, Nicomediæ tunc degenti, Licinius eas in manum dedit aut mitti præcepit.

Cæterum auctor noster nos ibidem monitos esse voluit eo edicto finem impositum fuisse crudelissime persecutioni, quam Diocletianus in christianos exciterat. Totum vero, quo illa duravit, tempus ita ab ipso designatur: « *Sic ab eversa ecclesia, usque ad restitutam, fuerunt anni decem, menses plus minus quatuor.* » At quæ, amabo te, ecclesiæ sibi memoratur, nisi Nicomediensis, quæ Diocletianæ persecutionis initio eversa, post illud Licinii edictum restituta est? Nonne enim ille, uti vidimus, persecutionis illius initium orditur ab hujusce ecclesiæ destructione? Inde igitur, hoc est, a septimo mensis Februarii die anni 305 quo destruta fuit hæc ecclesiæ, ac Diocletianus ad christianos persequendos aggressus est, usque ad hoc Licinii edictum, anno 313, die 13 Junii datum, computantur anni decem, menses tres ac dies novemdecim. Sed Cecilianus dicere voluit *menses plus minus quatuor*, minorisque momenti esse censuit dierum, supra tertium mensem elapsorum, numerum indicare.

ARTICULUS IV.

Quomodo Licinius Maximinum insecutus, ad necem sibi Tarsi in Cilicia consciscendam compulerit, ac summa rerum potitus, omnem superiorum tyrannorum stirpem, omnesque eorum liberos extirpaverit, ubi in primis de Valerio.

Nicomediæ Licinius per aliquot dies, ac post latum superius edictum, commoratus, itineri sese postea cum exercitu suo ad insequendum Maximinum commisit. In Tauri autem montis faucibus, sicuti exposuimus, hic se validis propugnaculis ac turribus muniterat. Sed inde a Licinio depulsus, Tarsum tandem confugit. Neque tamen ibi tutior fuit. Nam terra marique ab ejusdem Licinii exercitu obsecus, eam, de qua nos supra disseruimus, necem sibi inferere coactus est.

Licinius itaque, summam rerum adeptus reliquam tyrannorum, qui tanta inhumanitate in christianos sævierant, stirpem ac progeniem radicibus evulsit. Etenim in primis, inquit Cecilianus, « *Valerium, quem Maximinus iratus, nec post fugam quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus occidere... necari jussit.* » Ita plane in codice nostro manuscripto, et in prima hujus libri editione. Verum recentiores critici maxima profecto contentione secum de isto Valerio decertant. Quidam enim nullam tunc fuisse Valerium existimantes, opinati sunt depravatum fuisse ista librario Auctoris nostri textum, ac scribi debuisse, *Valerianam* quam, minime autem *Valerium* quem. Suspiciuntur autem hanc Valerianam esse Galerii imperatoris uxorem, quæ post viri sui mortem oblatam sibi, uti diximus, Maximini imperatoris conjugem

gim recusavit, atque idcirco ab illo in exilium, a sublati omnibus bonis, sociis, et famulis, missa per Syriae solitudines huc atque illuc erravit. Tam enim vero certum est, inquit, huic Valeriae fratrum fuisse Maximinum, quam incertum cui alteri irasci poterit.

Quod si objeceris mortem Valeriae a Cecilio postea describi, tibi respondebunt eam ibi quidem ab ipso attingi leviter, sed postea describi longe fusius, et magis enucleate. Nec assimili, sicuti aiunt, modo ibi dem de Candidiani morte sermonem facit, de quo tamen adhuc vivo deinceps loquitur. Plures igitur his rationibus impulsus, aut quia eis, quis fuerit Valerius, ignotum erat, in textu Cæcili *Valeriam quam* ulta absque hæsitacione scribi curaverunt.

Alii contra magnis animis insurgunt, contenduntque retinendum esse Valerii nomen, nihilque in Cæcili textu mutandum. Persuasam quippe habent hunc esse Valerium Valentem, qui quodam in numismate græco apud Goltzium appellatur, ΑΥΤ. Κ. ΒΟΥ. ΟΥΑΑΕΡ. ΟΥΑΛΕΝΚ. ΣΕΒ. Ε. Α. *Imperator Cæsar Publius Valerius Valens Augustus, anno primo.* Neque etiam dubitandi locum esse putant, quin is sit ipse de quo Aurelius Victor in Epitome scripsit: « Dehinc Licinius Augustus efficitur, parique modo Alexander apud Carthaginem imperator fit, similique modo Valens imperator creatur, quorum exitus iste fuit. » Tum namque continenter narrat Severi, Maximiani Galerij, Maximiani Herculij, Alexandri, et Maxentij exitum, sicque prosequitur: *Valens a Licinio morte mulctatur.* At ibi, inquit, Aurelius Victor mortem Valentis, quemadmodum Cecili noster, cum Maximini interitu conjungit. Atque inde inferunt hunc Valentem eundem esse ac illum qui in præfato numismate Valerius Valens nuncupatur. Primum enim vero nomen *Valerius*, utpote ex Diocletiani familia ortus, et alterum *Valens*, pro cognomine suo acceperat. Posito autem hoc fundamento, haud dubitanter asseverant eum imperatorem et Augustum esse factum, quando Maximinus anno 315 a Licinio de bellatu profligatus fuit.

Præterea sedulo observant hanc Valentem Valerium præpostere confundi cum altero Valente, cujus numisma a Medobatho exhibetur, et cum tertio Valente, quem Libanius, postquam Cibatast pugna a Constantino superatus est, creavit Cæsarem. Prior enim Valens, Galerio imperante, tyrannidem usurpavit, isque ab Anniano Marcellino Thessalonicus vocatur. Nam hæc ipsa sunt illius de Galieno verba: *Ille perduellionum crebris verisque appetitus insidiis, Aureoli, et Posthumi, et Insepni, et Valentis cognomento Thessalonici, aliorumque plurium mortem factura eringia aliquoties lenius vindicabat* (*Annian. Marcell. libr. xxi, cap. 16*). At Valens Goltzii representatus numismate, non appellatur Thessalonicus. Posterior autem Valens non Augustus et imperator, sed Cæsar tantum a Valeriano Anonymo, et a Zozimo dicitur, suaque spoliatus dignitate, et ad privatam conditionem puto post restitutus. In textu sibi

Zozimi verbum *ἀναπεθεῖναι* legitur, quo non solum necari et occidi, sed deponi etiam, et auctoritate privari significat. Restat igitur, inquit illi, ut hic Valens, cujus Aurelius Victor, et Cecilius noster meminere, is sit, qui jubente Licinio occisus, in memorato Goltzii numismate Valerius Valens vocatur. Nec objici sibi patiuntur nullam illius alibi unquam fieri mentionem. Neque enim ulla pariter mentio facta est Juliani, Diocletiano regnante, tyranni, nisi apud Libanum, neque Perpetue Licinii, alterius etiam tyranni, nisi in unico numismate.

Verum tota hæc opinio non alio nititur fundamento, quam auctoritate Aurelij Victoris, qui obitum Valentis cum Maximini morte conjungit, et unius nummi a Goltzio, uti dictum est, representati. Sed hæc aliis non magni forsitan videbuntur ponderis, qui animadvertent plura ibi ab eodem Aurelio Victore confundi, atque hujus Valentis et aliorum, sicut diximus, principum mortem simul conjunctimque ita enarrari, ut temporis ordinem nullo penitus modo sequatur. Nam Galerium Herculio præpositum, quamvis Galerius anno 314, et Herculius anno 310 mortuus esse dicatur. Deinde vero tametsi Maximini mortem conjungat cum Valentis morte, ibi nihilominus tacet quantum temporis inter utramque intercesserit. Neque etiam in Goltzii numismate designatur quo tempore regnaverit ille Valerius Valens, aut ex hac vita migraverit. Denique Cecilius aperte declarat hunc, de quo agitur, Valerium, ex eorum imperatorum tyrannorumque stirpe esse generatum, qui, Licinio regnante, Christianos persecuti sunt. Atqui illum Valerium Valentem ab uno ex illis procreatum nemo hactenus nobis demonstravit. Neque dixeris nomen *Valerius* is fuisse proprium, qui ex Diocletiani familia suam ducebant originem. Nam demonstrandum adhuc tibi erit hoc nomen non aliis unquam datum, quam hujusmodi gentis hominibus, aut Valerium Valentem Diocletiani sanguine revera fuisse progenitum. Notant igitur hujus opinionis fundamenta, utce satis firmis stabilita sunt rationum momentis, ut inde concludi possit Valerium Valentem eum esse quem Licinius ante Cibatastem pugnam jussit interfici.

Quamobrem, si in Cecili nostri textu nomen Valerii reipsa, uti videtur, scriptum fuerit, nec ipsemet Cecilius, aut antiquarius librum ejus scribendo erraverit, extra dubium esse debet hunc originem traxisse ab uno ex his, quos hactenus memoravimus, Ecclesie christianæ persecutoribus. Ex quo autem ortus, et utrum Valerius Valens revera appellatus sit, si a nobis postules, ingenue respondebimus hoc nobis esse incertum, eumque in gloriam habendum numero, quorum mentio semel tantum, quemadmodum superioris sententiae defensores latenter, in aliquis auctoris scripto, vel quodam numismate occurrit. Nihil ergo certi de illo statuere possumus, nisi inconcussa Cecili auctoritas prius stabiliat.

Neque porro Licinius hanc solum Valerium, sed Constantinum etiam, et Petram atque Celeram Diocletiani hunc filium, quam vero conjungent, ac præ-

terea Maximini uxorem, filiumque octennem et septennem filiam, tandemque Severianum Severi filium necari præcepit. Sed de his omnibus suo loco egimus.

CAPUT XV.

De Constantio Chloro, et Constantino Magno imperatoribus.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam eximia fuerint Constantii Chlori virtutes, quando Cæsar factus, et Maximiani Herculi gener, an et quomodo Christianos tempore persecutionis in Gallis servaverit incolumes, ac passus sit Ecclesias dirui; cur factus sit primus imperator, etsi a Galerio contemptus, ac quomodo Constantino, ad se reverso, imperium tradiderit, et ubi mortuus sit.

Nostrum de Constantio Chloro imperatore sermonem hactenus distulimus, ne ea quæ de illo et filio ejus Constantino Magno dicenda sunt, longius a se invicem distraherentur. Noster vero Cecilius ubi Diocletiani, Herculi et Galerii vitia patefecit, sic ibidem (cap. 8) prosequitur: *Constantium prætereo; quoniam dissimilis cæterorum tyrannorum et Ecclesiæ persecutorum fuit, dignusque qui solus orbem teneret, sive toti terrarum orbi imperaret.* At hæc quo brevior, eo certe major est tanti viri commendatio, ac maximum utique præconium. Quamvis autem Cecilius noster eam ob causam ibi illum haud plane immerito præterierit; multa tamen de eo, oblata deinceps occasione, intermiscuit, quæ a nobis enucleanda illustrandaque sunt. Alicubi itaque ab eodem auctore nostro (cap. 20) appellatur vir *natura mitis*. Ab Eutropio autem, cujus hac in re testimonium dubiæ fidei esse profecto non debet, vocatur homo egregius et civilitatis præstantissimæ, Gallis non modo amabilis, verum etiam venerabilis, qui fisci non affectabat commoda, sed provincialium ac privatorum divitiis studebat. Postea vero Cecilius illum Maximiani Herculi generum nuncupat, ac merito quidem jure. Nam quando Diocletianus eum anno 292, ut supra annotavimus, creavit Cæsarem, tunc ille priorem conjugem, ut scribit idem Eutropius, repudiare coactus, Theodoram, ejusdem Herculi privignam, duxit in matrimonium.

Narrat adhuc auctor noster (Cecil. cap. 15) Diocletianum statim atque immani, sicut diximus, crudelitate in christianos bacchari cœpisset, litteras ad eundem Constantium dedisse, quibus illi jubeat ut eadem, quæ ipse, faceret. Verum acceptis his litteris, «ne dissentire,» ait Cecilius, «a majorum præceptis videretur, conventicula, id est, parietes (ecclesiarum), qui restitui poterant, dirui passus est, verum autem Dei templum, quod est in hominibus (Christianis),» incolume servavit. Ibi quidem in hoc auctoris nostri textu legitur *majorum*; sed jam animadvertimus ibi fortasse legendum *majoris*, id est, Diocletiani qui eum fecerat Cæsarem, et illo idcirco major erat. Præterea ibidem expendimus quo jure auctor noster dixerit Constantium, ne a majorum præceptis dissentire videretur, passum fuisse dirui

A christianorum conventiculorum, sive ecclesiarum parietes, nec propterea Eusebio plane advesetur.

Pro virili quoque parte nostra conati sumus eodem in loco explicare quo sensu ille continenter adjeccit: *Vexabatur ergo universa terra præter Gallias, quibus videlicet Constantius imperabat.* Palam quippe fecimus Eusebium videri huic Auctoris nostri opinioni alicubi subscribere, alibi vero refragari. Sed qua potuimus, majori diligentia perscrutati sumus quæ vera sit Eusebii mens et sententia, ac quis genuinus verborum illius sensus. Scopum autem si attingimus, plane, nisi fallimur, ostendimus illum ineptæ prorsus contradictionis non posse merito accusari, secumque ac cum Cecilio nostro sic posse reduci in gratiam, ut nulla sit inter eos neque discordia, neque dissensio, sed perfectus consensus, communisque concordia. Jam itaque ad alia, si lubet, gradum, faciamus.

Postquam Diocletianus et Hercules imperio, uti narrat Cecilius (cap. 20), nosque alibi vidimus, sese abdicarunt, Constantius primum imperatoris locum et Galerius secundum obtinuit, vel tunc, sicut Eusebius ait (lib. II de Vita Constanti, c. 18), Constantius πρώτος Ἀύγουστος καὶ σεβαστός ἀντιοχεύετο: *Primus Augustus et imperator renuntiatus est.* Et certe Eutropius et Zozimus eum primum, et ante Galerium collegam ejus nominant. Verum is ipse Galerius illum spernebat ob ingentem lenitatem atque infirmam eo tempore valetudinem corporis; sive ut Cecilli verbis utamur, quia *valetudine corporis impeditus erat.* Spem itaque magnam Galerius habebat fore ut ille brevi moreretur, aut certe eum privaret imperio.

Sed non longum profecto post temporis intervalum, ac forsitan citius quam ipse putabat, ab eodem Constantio, jam ægroto litteras, ut diximus, accepit, quibus postulabat filium suum Constantinum sibi remitti. Cum vero Galerius illum patri suo, qui hoc non semel petierat, negare diutius ausus non fuisset, simulavit se Constantino permittere, ut ad patrem reverteret, sed reipsa retinere illum volebat. Constantinus tamen ex illius palatio, quemadmodum a nobis dictum est, clam elapsus, ad Constantium incredibili celeritate convolvit. Ad illum autem, inquit Cecilius, «pervenit jam deficientem, qui ei militibus commendato, imperium per manus tradidit, atque ita in lecto suo requiem vitæ, sicut optabat, invenit.» Simili modo Eusebius narrat Constantium, lethali morbo in palatio et regio cubili decubentem, ex hoc exsiliisse, ut filium suum, qui desperatus advenerat, ambabus ulnis amplecteretur. Dispositis deinde rebus omnibus, illi imperii tradidit administrationem, ac felici morte ex hac vita decessit. Nec minus clare id ab incerto Panegyrici ante Constantinum ipsum et Maximianum pronuntiati auctore asseritur.

Secus vero Eutropius et Aurelius Victor, quibus Zozimus atque anonymus Valesianus suffragari videntur, diserte asseverant Constantinum, mortuo patre suo, a Prætorianis cunctisque annitentibus,

creatum fuisse imperatorem. Sed Julianus Apostata in sua ad Constantium, ejusdem Constantini Magni filium, oratione non minus perspicue affirmat illum adeptum esse supremam imperii dignitatem, et iudicio patris sui, et exercituum omnium suffragio. At exinde facilis procul dubio esse poterit superiorum opinionum conciliatio. Si enim factam Constantini a patre moriente electionem exercitus cæterique omnes sponte sua utroque confirmaverunt, quid impedit quominus ab iis omnibus facta fuisse dicatur? Neque id a nobis gratis fictum existimes. Nam Eumenius publico in panegyrico sic Constantinum ipsum alloquitur: « Manifeste sententia patris lectus es imperator. » Tum paulo post: Illico atque ille terris fuerat exemptus, universus in te consensus exercitus, te omnium mentes oculique signarunt; et, quamquam ad seniores principes de summa reipublice retulisses; prævererunt tamen studio, quod illi mox iudicio probaverunt. Purpuram statim tibi, cum primus copiam tui fecit egressus, milites utilitati publicæ magis, quam tuis affectibus servientes, injecere lacrymantem. »

Ubi autem Constantius vitam posuerit, si quis curiosius inquirat, respondebimus hoc a Cecilio, Eusebio, aliisque silentio fuisse prætermissum. At Aurelius Victor litteris mandavit eum in Britannia obiisse. Eutropius vero: « Eboraci, quæ Britannia urbs est. » Anonymus autem Valesianus scribit Constantinum ad patrem Constantium venisse apud Bononiam, quam Galli prius Gesoriacum vocabant, huncque in Britannia mortuum. Hujus vero Gesoriaci hæud infrequens apud antiquos scriptores Suetonium, Plinium, Melam, Eumenium, aliosque mentio. Sed quæ sit illa urbs, variæ sunt illorum opiniones. Quidam enim Caletem, alii verisimilius Bononiam in Picardia esse arbitrantur. Videsis in hos auctores variorum observationes ac notas.

Anonymi porro Valesiani jam citati sententia his confirmatur Eumenii ad ipsum Constantinum verbis. « Ad tempus ipsum, quo pater in Britanniam transfretabat, classi jam vela facienti repentinus tuus adventus illuxit. » Nonne ergo, ut Eutropius in aliorum gratiam et opinionem reducatur, dicendum est Constantium, repentino et insperato filii adventu recreatum, ex morbo parumper convalescere, ac cum eo conscendisse navem, qua Eboracum appulit, ubi anno 306, die 15 Julii mortuus est? Huc accedit quod idem Eumenius paulo post his Britanniam alloquitur verbis: « O fortunata, et nunc omnibus beatorum terris Britannia, quæ Constantium Cæsarem prima vidisti. » At si prima eum Cæsarem vidit, in ea procul dubio ille Cæsar a patre moriente factus est. Ibi enim obiisse perhibetur, ubi illum nuncupavit Cæsarem.

ARTICULUS II.

De Constantini Magni parentibus, patria, eximii corporis animique dotibus, ubi educatus, quantum aliorum, atque in primis Galerii in illum invidia, quibusve insidiis ab eis appetitus fuerit.

Quæ in superiori articulo, et antea a nobis disputata sunt, hæc omnibus satis aperte demonstrant

Constantinum Constantii Chlori, quemadmodum Cecilius noster tradidit, fuisse filium. Qua vero ex matre, et ubi natus fuerit, cum ille taceat, nullam nobis, qui in ejus vestigiis insistimus, illud diligentius investigandi dedit occasionem. Adnotasse igitur sufficiat certiorum videri, ac jam prævaluisse eorum sententiam qui Constantinum *Helena matre*, ut ait Anonymus Valesianus, in oppido *Naiso* ortum esse existimant.

Primum autem de illo sermonem Cecilius noster instituit in memorato a nobis Diocletiani et Galerii dialogo, in quo de creandis novis Cæsaribus Nicomediae disceptarunt. Ibi autem de illo his totidemque verbis loquitur. « Constantio filius erat Constantinus, sanctissimus adolescens, et illo imperii fastigio dignissimus, qui insigni et decore habitu corporis, et industria militari, et probis moribus, et comitate singulari a militibus amaretur, a privatis et optaretur. » At eximias hæc Constantini virtutes, egregiasque animi et corporis dotes, tot, præter Eusebium testem oculatum (*Euseb. lib. 1 de vita Constant. cap. 12*), scriptores cum antiqui tum recentiores ita certatim celebrarunt; ut eas fusius enarrare nihil plane necesse sit. Neque putaveris illas ab his scriptoribus exaggerari. Ab aliis quippe eadem litteris publicis consignata invenies, videlicet ab incerto panegyrici a nobis jam citati auctore, Eutropio, Aurelio Victore et Praxagora apud Photium, in quos omnes cadere non potest ulla adulationis suspicio.

Ante præfatum autem Diocletiani et Galerii anno 304 colloquium, Constantinus, uti auctor noster ait, « Jam pridem a Diocletiano factus erat Tribunus primi ordinis. » De his autem Tribonibus jam egimus. At ex illis aliisque Cecili nostri verbis colligitur Constantinum, tametsi adhuc adolescentem, jam a longo tempore in aulam venisse Diocletiani, quo illum a patre suo eruditionis causa missum esse Praxagoras et Zonaras testificantur. Anonymo autem Valesiano si credimus: « Obses apud Diocletianum, et Galerium sub iisdem fortiter in Asia militavit. » Quin etiam Galerius eum in urbe Roma, inquit Aurelius Victor, *religionis specie obsidem retinuit*. Praxagoras vero, a nobis paulo ante laudatus, non minus perspicue tradidit Constantinum a patre suo missum, non quidem Romam, sed Nicomediam *eis Nicomediam* ad imperatorem Diocletianum, ubi, si Cecilio credimus, præfato Galerii ejusdemque Diocletiani colloquio interfuit. Nonne autem inde colligi potest Constantinum adhuc juvenem se hisce imperatoribus pluribus simul, aut separatim comitem in iis locis præbuisse, in quibus commemorabantur, aut ad quos se interdum conferebant? Sed quid conjecturis opus est? Nonne Eusebius diserte dixit illum adhuc adolescentem, et juvenili lanugine decorum, Moysis instar, substituisse in ipsis sedibus tyrannorum, apud quos summo fuit in honore?

Sed parum sincera hæud dubie erat horum veneratio. Nam invidia, inquit adhuc Eusebius, et metu percussus, ipsum oblata occasione non solum contumeliis vexare conati sunt, sed insidias etiam ei semel et

ocum posuere, quas Dei nutu patefactas declinavit. At multo magis Galerius illi invidebat. Quamobrem pleribus illam, ut scribit anonymus Valesianus, percussis objecit, vel sicuti ab auctore nostro traditum iam admodum advertimus, ei quoque insidiatus est, sed clam et occulte; ne contra se arma civilia, et militum, a quibus, quemadmodum paulo ante dictum est, amaretur, odia concitaret. Quæ autem fuerint hæc insidie, si quis scire aveat, is primum audiat Cecilium nostrum, qui illum sub lusus, atque exercitii specie feris memorie ab eo mandata sunt. At Praxagoras, a Phœno citatus, narrat Constantium a Galerio invitatum, ut eum fero leone pugnaret, quem ille non sine quodam, ut ait Zonaras, sine auxilio interfecit. Neque tamen illum in hoc tantum, sed in aliâ non minus metuenda adduxit præliorum pericula. Nobis autem si omnino non credis, audi, quæso, Anonymum Valesianum, illud his totidemque verbis enarrantem. *« Sæpe Sarmatas juvenis equestris militans, ferocem barbarum, capillis tentis raptum, ante pedes supplicem Galerii Imperatoris adduxerat. Deinde Galerius mittente, per paludum equo ingressus suo, viam cæcis fecit ad Sarmatas, ex quibus pluribus stratis, Galerius victoriam reportavit. »*

ARTICULUS III.

Utrum Constantinus Magnus Diocletianum, sicuti Cecilius narrat, et Galerii colloquio præsens fuerit, cognovetque creandos Cæsares, sequæ ab hac nomenclatione ignominiose repellendum.

Tantum abest, ut præclara, quæ enarravimus, Constantini Magni facinora exstiterint Maximiani Galerii invidiam, ut eam longe magis inflammaverint. Nam Diocletianum, de imperio deponendo novisque Cæsaribus creandis secum agentem, plane detulit ne hunc ipsum Constantinum Cæsarem renuntiaret. Tunc autem quanta arderet malevolentia ac livore dissimulare non potuit. Tametsi enim Constantinus a Cecilio nostro dicatur huic, de quo non semel diximus, Diocletiani Galerique dialogo affuisse, tametsi ipse Diocletianus eum amabilem, et meliorem parte sua melioremque, ac imperio dignum esse assereret; eidem nihilominus Diocletiano Galerius palam et aperte, nec magna protervo sine impudentia restitit, prohibuitque ne Romæ faceret Cæsarem. Quia immo præter omnium, qui Constantium hanc amplissimam dignitatem tribui optabant, expectationem, illum contumelia maxima afflicere conatus est. Postquam enim Constantinus ipsum et Diocletianum, per tria, uti diximus, ab urbe Nicomedia millia secutus fuisset, ac ante eos excelsam tribunal conscendisset, ab eodem Cæsario indignissime repulsus est, atque rejecto, Diocletianus Severum et Maximianum Cæsares nunciavit. Atque ita sane Cecilius noster describit hanc Cæsarium creationem, invidiamque inactenus Diocletiano, repulsam.

Sed in hac narratione non minime profecto occurrit ambiguitas, quæ nunc enodatus explicandæ

A sunt. Quo enim sensu Cecilius de Constantino dicere potuit: *Erat tunc præsens* (Cecil. cap. 18), quando Diocletianus cum Galerio colloquebatur? Numquid in regio illius cubiculo, uti quidam opinantur, vel in ejus palatio, sicut alii putaverunt? Non quidem in palatio; nam eum propius affuisse Cecilius verba significare videntur. Non in cubiculo, quandoquidem Constantinus quid illi inter se tanta animorum commotione colloquerentur, eorum verbis, aut certe nutibus et signis percipere potuisset. At si quid de se a Cæsaris dignitate repellendo præsensit, quomodo illos ad eum usque locum comitatus est, ubi tantam tamque publicam se passurum esse injuriam nove- rat? Quin etiam si id ipsi vel minimum suboluisset, quomodo tantæ ignominie sese temerario exponere

B ausus est? Nonne potius Anonymo Valesiano credendum, qui scripto tradidit Severum, et Maximinum tunc factos fuisse Cæsares, *Constantino nihil tale noscentem?*

Numquid autem ad solvendum hujus difficultatis nodum satis erit dixisse eum non in Diocletiani cubiculo aut palatio, sed in separato quodam illius loco, vel in urbe Nicomedia fuisse præsentem? Cecilius enim potuit hoc sensu Constantinum opponere Severo, qui inde longissime aberat. Severo autem si reipsa opponatur, dici utique poterat Diocletiano et Galerio præsens, id est, multo illis propior, quam Severus, sed satis ab ipsis remotus, ut loquentes audire nequiverit. Sed contra alii insurgent arguentque impropriam omnino fore Cecilius locutionem. Deinde vero Cecilius, inquit, plane manifesteque pronuntiat C Galerium Diocletiano tunc ostendisse, ac quasi digito indicasse Maximinum Daïam, mox Cæsarem, rejecto Constantino, creandum. In ipso igitur Diocletiani cubiculo, et ante ipsius et Galerii oculos, Maximinus adstabat. At si in eorum cubiculo erat, non inde proculdubio longe aberat Constantinus, de quo Cecilius aperte dixit: *Erat tunc præsens.*

Fac tamen, si velis, eum tam ab eodem Maximino, quam a Diocletiano et Galerio fuisse perquam longissime distantem. in aliam certe difficultatem protinus incidet. Nam Constantinus, uti Cecilius haud dubitanter asserit, dum uterque Diocletianus et Galerius magna contentione dicendi certarent, *erat præsens*, aut in palatio, aut saltem in urbe Nicomedia. Finito autem illo colloquio, quod ab aliquibus saltem audiri potuit,

D idem Constantinus illos per tria millia eo secutus est, ubi a Cæsaris dignitate repellendus erat. At quo, amabote, pacto fieri potuit, ut ille, qui ab omnibus amabatur, post utriusque colloquium, ac per totum hoc iter a nullo admonitus fuerit de novis Cæsaribus creandis, nec suspicatus sit se ab eorum numero rejiciendum? Nonne vel ex solo Imperatorum de ea nomenclatione silentio id facillime intelligere poterat? Cur ergo eos secutus, tam indignæ repulsæ ultro et temere se obtulit? Numquid respondebis eum tam forti magisque fuisse animo, ut hanc rejectionem, et contumeliam prudenter dissimulaverit? Sed expendant alii cujus ac quanti hæc vel alia responsio sit ponderis, et utrum ad Cecilius sine ullo vade et

patrono, immo et contra apertum Valesiani anonymi A testimonium, asserendam de Constantino præsente narrationem sufficiat.

At urgebit tamen adhuc aliquis, nobisque tandem objiciet errasse Anonymum Valesianum, minime vero nostrum auctorem. Sed id aliqua saltem ratione probandum est. Ad hæc vero Cecilio opinio non nihil secum importat obscuri, explicatuque difficilis quod sibi ipsi, uti diximus, repugnans, atque oppositum videtur. Sed alii sagaciores critici hæc omnia forsitan enodabunt, atque illorum de tota hac controversia judicium exspectabimus. Pergratum quoque nobis facient, si similes, parique obscuritate involutos loquendi modos in genuinis Firmiani Lactantii libris indicaverint.

ARTICULUS IV.

Quomodo Constantinus contra Galerii voluntatem ad B Constantinum patrem suum, jam jam moriturum, redierit, et utrum ab illo, vel ab aliis Cæsar, simulque imperator factus sit.

Constantius gravi-simo lethaliq; morbo afflictatus, plures sicuti jam a nobis observatum est, Maximiano Galerio scripsit litteras, quibus petebat filium suum Constantinum sibi remitti. Sed litteris precibusque repetitis vix illud unquam ab Galerio potuit impetrare: *Namque sepius*, uti ait Cecilius, *cum jam diu negare* (manuscriptus codex, *diu necare non posset*) *dedit illi sigillum, inclinante jam die.* Fatentur quidem omnes depravata esse hæc auctoris nostri verba, atque ad ea sananda aliqui post adverbium *sepius*, addendum suspicantur *rogatus*, aut *solicita-tus*, aut *repetenti*, et pro *diu*, legendum *dutius*. Sed que vera sit lectio, quis sine altero meliori codice adseverare audeat? Sensus autem Cecilius is esse videtur, Galerium cum diutius Constantio, filium toties petenti, negare amplius non posset, dedisse Constantino sigillum, de quo nos supra, ac facultatem ad patrem suum postridie redeundi. Interim tamen illum retinere volebat, aut saltem Severo imperatori scribere, ut illum in itinere retineret sed vana fuerunt ejus consilia, spesque eum fefellit.

Nam Constantinus accepto sigillo, statim post cœnam exiit, et sublatisque, ait auctor noster, per mansiones multas omnibus equis publicis, evolavit. Quod quidem ab Aurelio Victore his verbis clarius explicatur confirmaturque: « Constantinus fugæ commento, cum ad frustrandos insequentis publica jumenta, quaqua iter egerat, interliceret, in Britanniam pervenit. » Item ab Anonymo Valesiano: « Summa festinatione, veredis post se truncatis, Alpes transgressus, ad patrem Constantium venit. » Nec absimili modo Zozimus græce scripsit: *Τους ἐν τοῖς σταθμοῖς ἵππους, ὅς τὸ δημόσιον ἔπρεπον, ἀπὸ τῆς φθῆται τὸν σταθμὸν, καὶ ὁδὸν καὶ ἀχρεῖους ἐὼν.* (Zozim. lib. II *Histor.*) « Equos stabularios, quos alebat publica, cum primum stabulum aliquod attigisset, mutilans, et inutilis reddens, » ad patrem accessit: *ut non advectus cursu publico, inquit Eumenius, sed divino quodam advolasse curriculo videretur*

Et itaque modo pervenit ad patrem suum Constantium, viribus pene deficientem, qui moriens, *ei militibus*, sicuti ait Cecilius (cap. 21), *commendato, imperium per manus tradidit.* Atque illo « mortuo, » ita loquitur Arelis Victor, « cunctis, qui aderant, admittentibus, sed præcipue Eroco, Alemanorum rege, auxilii gratia Constantium comitato, » ipse Constantinus « imperium cepit. » Sed inter se controversantur eruditi scriptores, utrum ille tunc tantum Cæsar, an imperator fuerit renuntiatus. Enimvero Eusebius haud dubitanter affirmat eum a patre suo relictum in imperio successorem, additque: *Κωνσταντῖνος εὐθὺς ἀρχόμενος, βασιλεὺς τελευτάτος καὶ σεβαστὸς,* (Euseb. lib. IX *Histor. Eccles. cap. 14.*) « Constantinus ab ipso statim exordio supremus imperator, et Augustus » a militibus salutatus est. Alii vero scribit, ipsi a patre relictam *τὸν κληρὸν τῆς βασιλείας, imperii hæreditatem.* Julianus vero Apostata (*Julian. Orat. 1, in Constant.*) imperium illi, post patris mortem, exercituum omnium suffragio datum fuisse prodidit.

Secus tamen Anonymus Valesianus, Zozimus, et Eumenius eum Cæsarem factum asserunt. Huc accedit incertus panegyrici auctor, qui Maximianum Heraculum his compellat verbis: « O divinum tuum, Maximiane, judicium, qui hunc » Constantinum « tibi jure adoptionis nepotem, majestatis ordine filium, etiam generum esse voluisti. » quando videlicet illi Faustam filiam suam, ut infra dicitur, in matrimonium collocavit. Atqui si tum *majestatis ordine filius* erat, inde sequitur illum Cæsarem tantummodo tunc fuisse. Nam Cæsares, uti jam observavimus, ab Augustis filii, quemadmodum imperatores ab eis fratres vocabantur. Ad hæc vero, idem auctor paulo ante dixerat hoc nuptiarum die eidem Constantino Cæsari additum imperii nomen.

Sed hanc litem ille ipsemet orator dirimere videtur his, quibus Constantinum affatur, verbis: « Cujus tanta maturitas est, ut cum tibi pater imperium reliquisset, Cæsaris tamen appellatione contentus, expectare maturis; ut idem te, qui illum, » patrem tuum Constantium, « declararet Augustum. » Nonne enim inde colligi recte potest eam fuisse Constantini Magni moderationem ac modestiam; ut tametsi a patre, et toto exercitu factus fuisset Augustus et imperator, Cæsaris nihilominus nomine contentus, tunc noluerit Augustus et imperator appellari. Etenim prius ab illo dictum legimus. « Tibi, Constantine, per socerum nomen imperatoris aderevit. »

Præterea ubi laureata illius imago ad Galerium de more, sicuti diximus, asportata est, hanc ille suscepit invitus, et Constantinum non imperatorem, sicut erat factus, sed missa purpura, quarto loco, id est, post seipsum, ac Severum, et Maximinum, Cæsarem nuncupavit. Non mirum itaque si in his provinciis, quibus hi imperabant, Constantino datum sit solum Cæsaris nomen, quo variis in numismatibus, a nostro erudito Anselmo Bandurio propediem repræsentandis, appellatur

ARTICULUS V.

Quæstio. Constantinus Christianis faverit, cur Maxentianus Herculius ad eum venerit, eique desponderit, ac cambio junxerit pliam suam minorem, cur ad eum revertens sit, quasve illi adversus barbaros pugnare, pavaverit insidias, quomodo hic ab illo Massilia capta veniam impetravit, atque illum postea in lecto occidere frustra molitus fuerit, et quam insignem Constantinus de Maxentio victoriam, viso mirabili crucis Christi signo, reportaverit.

Constantinus Magnus, suscepto, inquit Cecilius (cap. 24), imperio, et nihil egit prius, quam christianos cultui ac Deo suo reddere. Hæc fuit prima ejus sanctio sancte religionis restituta. Ita sane in codice Colbertino, ubi nonnulli plura verba corrupta esse suspicantur, eaque committuntur conjecturis suis emendare. Quid vero, si ipsiusmet auctoritas non elegantissime loquentis verba sunt? Nonne antea ostendere debebant hæc ab eo non esse profecta, quam in eis corrigendis oleum fortasse et operam perderent? Quidquid sit, hic illius videtur esse sensus: Constantinus Magnus ab ipso imperii sui principio restituit christianam religionem, ac lege data christianos veri Dei sui cultui reddidit. Nec mirum, si tunc patrem imitatus sit suum, qui Christianis, sicut vidimus, impense plurimumque favebat. Et id quidem evidentissime demonstrari posset quadam Lactantii oratione, genuinis illius Operibus inserta, qua Constantino hanc ob rem gratulatur. Sed nondum satis constat, quemadmodum suo loco ostendimus, utrum hæc oratio ab ipsomet Lactantio scripta unquam fuerit.

Quidquid autem de illa statuatur, Severo Imperatore, quemadmodum adnotatum est, non multo post extincto, Maximianus Herculius in Gallias ad Constantinum venit, quem quidem ut ad suas adversus Galerium partes adduceret, ipsi Faustam, sicut etiam exposuimus, filiam suam minorem despondit, ac postea dedit in matrimonium. In harum autem nuptiarum solemnitate pronuntiatus est ab incerto auctore panegyricus, qui typis cum aliis excusus, omnium in manibus versatur.

Post hæc Maximianus Herculius Romam profectus, ibi Maxentium filium suum imperio, sicut adhuc animadvertimus, spoliare perperam attentavit. Cum inde vero ob indignissimum illud facinus exactus fuisset, rediit ad Constantinum, qui in Gallis tunc commorabatur. Qua autem perfidia filium, eadem generum suum decipere molitus est. Ut cum autem facilius circumveniret, regiam deposuit vestem. Constantino rapte, de sincero ejus animo non amplius dubitanti, persuadet Francos paucis cum militibus ab eo posse debellari. Sed ubi primum ille horum barbarorum fines minoribus, quam par erat, copiis ingressus esset, tunc Herculius, ut diximus, remanque parvata, relictos milites direpta ex Constantini thesauris pecunia corruptis, fugique Massiliam.

Opinantur nonnulli hoc bellum, quod Franci cum Constantino gererant, non aliud esse, nisi illud, cui Eusebius alexubi meminit (*Euseb., lib. 1 de Vita*

A Constant., cap. 25). Verum alii id negant, illudque esse contendunt, quod idem imperator paulo antea cum eis confecit, quam Maxentium vinceret. Ut sit, nemo sane dubitabit hoc bellum ab Eumenio describi, qui insuper ea ibidem confirmat, quæ a Cecilio nostro narrantur de admirabili celeritate, qua ad Herculium revolavit, ac capta Massilia, vitam ei donavit quidem, sed detracta prius veste regali. Quæ quidem cum jam a nobis explicata fuerint, ea nunc repetenda non sunt. Palam quoque fecimus quomodo sceleratus ille Herculius non inde melior factus, aliis insidiis cum Fausta filia, tunc Constantini uxore, communicatis, illum cui tantis beneficiis obligatus erat, in lecto suo occidere perperam adorsus fuerit. Nam iis ab eadem Fausta Constantino patetactis, Herculius extremæ perfidiæ pœnas foedisimo, uti adhuc vidimus, mortis genere persolvit.

Tunc deinde narrat Cecilius Galerium, sublato Cæsarem nomine, Maxentium et Constantinum appellasse Augustorum filios, atque etiam imperatores. Sed hæc quoque alibi examinavimus, sicut et id quod ille postea tradidit Maximinum Constantini literis ab ea, quam in christianos concitaverat, nova persecutio deterritum. Denique a nobis enarratum est quomodo Constantinus, postquam sororem suam Constantiam Licinio despondisset, Maxentium, qui bellum ipsi induxerat, eo quod ipsimet divinitus apparuerat, crucis Christi præeunte signo vicerit ac profligaverit. Manifestum autem ibi fecimus quod qualeque fuerit mirabile illud Dominicæ crucis signum, ac quam vano et irritato conatu recentiores heterodoxi divinam hanc Constantini Magni visionem impugnare conarsi sint. Nec minus perspicue ostendimus Tullium, qui eam in militarium stratagematum numero ponendam esse effutit, a Baudrio, tametsi ejusdem sectæ viro, pro merito castigari.

Verum temerarius ille scriptor alio rursus in libro suum in reprehensorem invehitur. Non enim sine acri, sed plane intempestiva irrisione objicit hæc paucos reges, atque in primis quemdam Lusitaniæ Regem, et Antigonum Alexandri Magni successorem, simili usos esse stratagemate. Primus enimvero eadem a se, atque a Constantino Magno conspecta fuisse jactitabat. Antigonus vero finxit se vidisse pentagonum, quod salutis imago erat, in quo scriptum quod fuit: *In hoc signo vinces*. Atque ita quidem Tullius non modo adversus conspectum ab eodem Constantino signum crucis, sed preces etiam Licinio imperatori, uti supra vidimas, ab Angelo dietatas argumentatur. Porro autem is ipse Tullius audacter venditat, se longe certius, accuratiusque, quam Baudrius, de rebus historicis ferre judicium.

Sed quis non miretur tam absurdam insulsamque novi hujus critici scientiam suam inepte venditantis argumentationem? Fictæ, inquit, et falsæ fuerunt regis Lusitaniæ, et Antigoni visiones, meraque militaria stratagemata; ergo et Constantini Magni atque Licinii. Quis unquam sani capitis homo ita argumentatus est: Enimvero si ita ratiocinari liceat, pari

quoque modo alius argumentabitur : Magi Pharaonis artibus magicis eadem, atque Moyses, miracula edidit; ergo falsa sunt Moysis miracula, ac magicis facta artibus. At nullus profecto, nisi plane desipiat, ita ratiocinabitur. Quis enim nescit veram esse aliquam historiam, etiamsi falsa altera ei prorsus similis scripto tradita sit? Uniusne hominis mendacium proditam ab alio veritatem infirmare potest? At veram fuisse Constantini Magni visionem superius evidentissime demonstravimus. Tanta igitur Tollii ineptiæ a nobis potius spernendæ erant, quam serio confutandæ, nisi timendum foret ne fucum alicui incredulo facerent, aut is arbitraretur eas a nobis ideo fuisse prætermissas, quia refelli non poterant.

ARTICULUS VI.

De triumphali Constantini in urbem Romam ingressu, eique decreto a Romano senatu primi nominis titulo, quandiu ille postea Romæ manserit, et ubi sororem suam Constantiam in matrimonium Licinio collocaverit, ac de restituta ab utroque christianæ Ecclesiæ pace, ac tranquillitate.

Post victoriam de Maxentio, non sine magno miraculo reportatam, Constantinus cum summa senatus populi Romani lætitia Romæ susceptus est. Sed hunc illius gloriosum in Urbem ingressum, vel potius triumphum, sic descripsit incertus panegyrici eidem Constantino dicti auctor : « Tecta ipsa, ut audio, commoveri, et altitudo culminum videbatur attolli, quacumque Numen tuum tardo molimine currus inveheretur : tanta te populi densitas, tanta senatus stipatio provehebat simul et attingebat. Felices, qui te propius aspicerent, longius positi nominabant; quos præterieras, loci quem occupaverant, pœnitebat. Vicissim omnes inde discedere, hinc sequi; certare innumerabilis multitudo, et impulsu vario fluctuare, et tantum sibi hominum animi post illam sexennii cladem superesse memorabant. Ausi etiam quidam, ut resisteres, poscere, et queri tam cito accessisse palatium, et cum ingressus esses, non solum oculis sequi, sed penè etiam sacrum limen irumpere. Inde omnibus circumfusis; ut unde excederes, opperiri, prospicere, optare, sperare, ut viderentur eum, a quo obsidione liberati fuerant, obsidere. » Nazarius vero : « Nullus, inquit, post Urbem conditam, dies Romano illuxit imperio, ejus tam effusa, tanque insignis gratulatio aut fuerit, aut esse debuerit; nulli tam læti triumphi, quos annalium vestustas consecratos in litteris habet. » Plura ibi ille de eodem triumphali ingressu, sicut et Eusebius, quæ quidem transcribere longius foret, atque in eorum libris facillime legi possunt.

Neque porro senatus Romanus satis esse duxit tantis honoribus affectisse Constantinum, sed ipsi etiam virtutis gratia primi nominis, ut loquitur Cecilius, titulum decrevit. Sed quid his verbis significetur, non una est omnium opinio. Nonnulli quippe putant designari nomen et titulum *Maximi*, quod tunc Constantino virtutis gratia decretum est. Verum enimvero

A Constantinus Imperator, inquit, ibidem Maximus vocatur, sicut postea in nummis, et publicis inscriptionibus. Ad hæc vero, plures alii imperatores hunc titulum sibi adrogabant. Verumtamen quia is etiam titulus erat Jovis, hinc suspicantur aliqui in Cecilio textu scribendum *numinis*, non autem *nominis*. At quandonam senatus Romanus publico aliquo decreto imperatores suos hoc primi aut secundi *numinis* titulo honoravit? Nonne hæc conjectura probatione saltem aliqua indigebat?

B Aliis itaque illa Cecilio verba non alium habere sensum videntur, nisi a Romano senatu datum Constantino *primi nominis*, hoc est, Imperatoris titulum, quo quidem ille Maximino, longe ante ipsum Cæsari facto, deinceps anteponeretur. Atque in hujus sententiæ confirmationem illud proferri potest, quod narrat Eusebius Maximinum eo arrogantia devenisse; ut primum inter imperatores locum in titulis sibi vindicaret. Senatus vero hunc Constantini virtuti censuit esse tribuendum. Præterea Cecilius noster declarat hunc ipsum esse nominis titulum, *quam sibi Maximinus vindicabat*, solus haud dubie, et præter alios imperatores. Atqui ille profecto hunc titulum adsumpsit primi imperatoris, quandoquidem ante illos omnes, ut jam diximus, creatus fuerat Cæsar. Neque dixeris quando illud senatus Romani decretum Maximino nuntiatum est, cum tanto tunc exarsisse dolore, ut inimicitias aperte professus, *convicia foci mixta*, ait Cecilius, *adversus imperatorem maximum diceret*, id est, eum amarulenta irrisione *maximum* appellaret, ut hoc convicio insultaret Romano senatui, qui ei *primi nominis*, sive imperatoris titulum ob virtutem decreverat. Nam Cecilius illum non ejusdem senatus, sed suis verbis *maximum* nuncupasse procul dubio videtur; quia eximii suis virtutibus non solum Maximino, sed aliis etiam omnibus antecellebat.

C Post hæc vero præstantissimus ille vir res in urbe Roma composuit, quemadmodum narrat Cecilius noster, cui Zozimus, Eusebius, alique suffragantur. Scire autem si cupias quandiu ad eas componendas Romæ manserit, audi, quæso, Nazarium : *Quidquid mali*, inquit, *sexennio toto dominatio feratis, Maxentii, inflixerat, bimestris fere cura sanavit*. Duos igitur circiter menses Constantinus Romæ commoratus est, videlicet usque ad 28 diem Decembris anni 312, sicuti peritiores chronographi adnotarunt. Neque huic opinioni adversantur duæ leges, ab eodem Constantino Romæ promulgatæ 15 kalendas Februarii. Nam in his legibus additum est P. P., id est, in urbe Roma propositæ, seu publicatæ. At ibi proponi potuerunt, postquam Constantinus jam inde discessisset. Et vero Cecilius noster (*cap. 45*) hæc totidemque verba continenter subjunxit : *Hylene proxima Mediolanum contendit*.

D Ibi autem promissam Licinio Constantiam sororem suam connubio sociavit. Zozimus vero scribit Constantinum Licinio, Mediolanum accersito, sororem suam Constantiam collocasse, quam antea se datum promiserat. Testem alium si desideras, en adest

Anonymous Valesianus, cuius hæc sunt verba: (Oppresso A
M. Valerio, cum recepisset Italiam Constantinus, hoc
Lactantium heredem sibi fecit adjungi, ut Licinius Con-
stantianum, sororem Constantini, apud Mediolanum
duxisset uxorem.) Sed de hoc conjugio supra disse-
ruimus.

Atque hæc quidem omnia Cecilius noster, nec
parva de Constantino Magno memoriae prodidit. Insti-
tutum a his omnibus sermonem ibi prosecutus, pla-
nam omnibus, uti ostendimus, ac manifestum facit,
quomodo Licinius postea oppresserit Maximinum,
aliosque omnes, ex tyrannorum, crudelissimorumque
Ecclesiae persecutorum gente oriundos; ita ut nulla
eorum stirps aut radix superstes fuerit. Sed hujusc-
modi libri sui initio palam aperteque prædicat Imperatores,
sive ut ille loquitur, principes, Constantinum videli-

et Magnum, ac Licinium a Deo Optimo et Maximo
fuisse excitatos, qui rescissis cruentis tyrannorum,
et dirissimorum christianæ Ecclesiae persecutorum
edictis, per totum orbem, imperio suo subditum,
summam tandem optatam pacem atque tranqui-
litate christianis dederunt. Tum enim extincta sunt
non solum impia illorum in christianos edicta, sed
magnifica etiam ac ridicula *Joviorum*, uti ipse auctor
noster ait, et *Herculiorum* cognomina, quæ Diocle-
tianus et Maximianus Hercules, uti superius obser-
vatum est, insolenter usurpasse perhibentur. Po-
stremo idem ipse Cecilius nihil sibi magis in votis
esse significat, quam ut tunc florescentes Ecclesiae
concessam sibi a Licinio et Constantino Magno quie-
tem in perpetuum custodiant.

B

DISQUISITIONES DOGMATICÆ IN LACTANTIUM,

SIVE

DE EJUS CIRCA RELIGIONEM SENTIENDI ET ARGUMENTANDI RATIONE

CAPUT PRIMUM.

De religione generatim spectata.

ARTICULUS PRIMUS.

*Unde religionis, et superstitionis nomen derivatum, ac
utrum Cicero verum dederit utriusque illius nominis
etymologiam.*

Antequam de his disputemus, quæ ad christianam
religionem spectatim attinent, ea sunt a nobis exami-
nanda, quæ Lactantius de ipsa religione, generatim
spectata, literis consignavit. Ab ipso autem nomine
ut ordiamur, illud non a relegendo, ut Cicero puta-
bat, sed a religando censet esse deductum. De illius
siquidem etymologia sic adversus latinum Oratorem
dimicat. « Vinculo pietatis obstricti, Deo religati sum-
us, unde ipsa religio nomen accepit; non; ut Ci-
cero interpretatus est, a relegendo, qui in libro de
Natura deorum secundo dicit ita. Non enim philosophi
solum, verum etiam majores nostri superstitionem a
religione separaverunt. Nam qui totos dies precaban-
tur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites es-
sent, supersticiosi sunt appellati. Qui autem omnia
quæ ad cultum deorum pertinerent, retractarent, et
tamquam religerent, ii dicti sunt religiosi, ex reli-
gendo, tamquam ex eligendo elegantes, et ex dili-
gendo diligentes. His enim verbis omnibus inest vis
legendi eadem, quæ in religioso. Ita factum est in
supersticioso, ac religioso, alterum vitii nomen, alte-
rum laudis. » (*Lactant. lib. iv, cap. 8.*) Quæ quidem
ex citato Ciceronis libro (*Cicer. lib. ii de Natur. deor.*)
revera totidem verbis transcripta sunt, his tamen

C omissis, quæ post verbum, *appellati*; ita legimus
Quod nomen postea latius patuit.

Verum hanc utriusque illius nominis etymologiam
et interpretationem, a Cicerone sic datam, Lactan-
tius noster omnino improbat. Si enim, inquit, in his
sic colendis superstitio et religio versatur, exiguum
aut potius nullum inter utramque erit discrimen. Nisi
si semel pro filiorum salute, et ut superstites sint,
deos precari, iisque immolare bonum et religiosum
est; ergo sæpius et totos dies pro eadem filiorum sa-
lute precari et immolare nec malum est, nec supersti-
tiosum. Contra vero si sæpius precari et immolare
vitio vertitur, ergo et semel etiam.

Deinde vero, quid honestius, quid justius optari et
peti potest a patribus, quam ut filios suos sibi super-
stites relinquant? Superstitio igitur, quod vitii, fatente
D Cicerone, nomen est, non inde derivatur.

Concludit itaque Lactantius (*Lib. iv. Inst. cap. 23*)
religionem esse veri Dei, ac superstitionem falsorum
deorum cultum. Addit vero: *Et omnino quid colas in-
terest, non quemadmodum colas, aut quid precere;*
sive interest omnino utrum verum Deum, an fictitios
deos colas, et in hoc religio a superstitione distingui-
tur, non vero quomodo, hoc est, an semel, vel sæ-
pius, an per unam horam, aut totos dies preceris;
id enim ad discernendam a religione superstitionem
nihil facit.

At Lescalopierius, ubi citatum Ciceronis librum suis
expositionibus illustrare conatur, multa in hæc Lac-
tantii animadversione esse contendit, quæ justam
nequeant vitare reprehensionem. Primum itaque in

eo Lactantium arguit, quod neget superstitionem et religionem in diis colendis versari. Omnes quippe Theologi fatentur superstitionem non eo tantum a religione distingui, quod aliquis falsum deum veneretur, sed quod verum etiam Deum nec debito, nec sicuti par est, modo colat. Quamobrem æquo animo ille ferre non potest hoc Lactantii effatum *Quid colas interest, non quemadmodum colas.* Deus quippe verus falso indignoque cultu potest coli et honorari.

Sed quemadmodum hæc Lactantii pace dixit Lescaloperius, ita et nobis Lescaloperii pace dicere liceat Lactantii mentem ipsi fortassis non fuisse satis perspectam. Eximius siquidem ille vir ideo refellit Ciceronem, quia supersticiosos eos esse appellatos volebat, qui totis diebus precabantur deos, et eis immolabant, ut filii sui sibi essent superstites. Atqui ab ethnicis non ideo præcise dicti sunt supersticiosi, quod pro liberorum suorum salute suos precarentur deos, sed quod per totos dies eis supplicarent immolarentque. Lactantius itaque reete asserit non in longiori aut breviori hæc precatione situm esse superstitionis et religionis discrimen.

Contra vero Lescaloperius objicit hanc non esse Ciceronis mentem, qui vulgarem tantummodo profert nominis *supersticiosi* etymologiam, et omnium judicio expendendam permittit. Verum quid hoc facit contra Lactantii argumentationem? Nonne ipsa met retulit Ciceronis verba, quibus illud explicat et interpretatur, quod a philosophis et majoribus fuerat traditum? At certe cum id Cicero non rejiciat, nonne probare videtur, nec relinquere indefinitum ac suspensum?

Instat Lescaloperius: Quod semel facere optimum est, sæpius facere, uti variis exemplis patet, non est semper optimum. Sed frustra hæc objicit. Nam de iis solis agitur, qui deos precabantur. At quis negaverit, si semel eos precari optimum sit, istos quoque sæpius precari esse optimum?

Porro autem quemadmodum nimia Lescaloperii in Ciceronem, quem illustrat, propensio, illum magis fortasse, quam æquum erat. Lactantio infensum reddidit: ita ubi de Cicerone amplius non agitur, eidem Lactantio æquior est. Nam ingenue fatetur non improbandas, quas ille et alii utriusque nominis et religionis et superstitionis etymologias attulerunt. Recte quidem. Primam siquidem Lactantius confirmat, his Lucretii versibus, quorum ultima tantum verba transcripsit:

Primum quod magnis doceo de rebus, et arctis
Religionum animum nodis exsolvere pergo.

(Lucret., lib. 1, long. ante fin.)

Suffragatur Servius in hæc Virgiliti carmina:

Jam tum religio pavidos terrebat agrestes
Dira loci

(Virg., lib. vii Æneid. v. 319.)

Ibi siquidem hæc explanationis causa subjecit: *Religio, id est, metus, ab eo quod mentem religat dicuntur religio.* Augustinus quoque: « Ad unum, inquit, Deum

tendentes, et ei uni religantes animas nostras, unde religio dicta creditor, omni superstitione carcamus: » (August. lib. de vera relig. cap. 55.)

Scimus quidem ab eodem Augustino datum a Cicerone hujus nominis etymon alibi non improbari, aliosque proferri ab laudato Servio, Festo, Macrobio, et A. Gellio (Gell. lib. v, Noct. Att. cap. 9) ejusdem religionis et religiosi etymologias. Sed nobis sufficit ostendisse Lactantium plures habuisse opinionis suae fautores et patronos. Unum his adjicere liceat, a Betulcio observatum, religionis nomen plurali numero in malam partem a Lactantio usurpari (Lactant. lib. in Inst. cap. 9 et cap. 50; et lib. iv cap. 5). At quemadmodum fatendum est illud ita passim et leve ubique ab eo accipi; ita etiam singulari numero nomen illud eodem aliquando adhibetur significati.

Quod vero ad nomen *superstitionis* spectat, illud quidem Lactantius a voce *superstis* ortum Ciceroni facile concedit: sed ab eo dissentit, quod id de filiis, quos parentes sibi esse superstites optant, intelligendum non arbitretur. Vult itaque illud intelligi de superstite defunctorum memoria, aut mortuorum imagine parentum, quos ethnici novo ritu tanquam deos colabant. Et id quidem ille probat hoc Virgiliti carmine (lib. viii, Æneid. v. 188).

Vana superstitio veterumque ignara deorum.

Quod in carmen hæc adnotavit Servius: « Duo dicuntur: Non ideo Herculeum colimus, aut quia omnem religionem veram putamus, aut quia deos igoaramus antiquos. Cautum enim fuerat et apud Athenienses, et apud Romanos, ne quis novas introduceret religiones..... Ergo ideo vana, quia superstitio ignara veterum, » novas haud dubie deos contra reipublice statuta inducendo. Legem autem illam Cicero (Cic. lib. ii de legib.) his verbis retulit: « Separatim nemo habessit deos, neve novos, sed ne advenas, nisi publice adscitos, privatim colunt. » Nam antiquos, uti ait Auctor noster (Lactant. lib. iv. cap. 28.) et publicos deos, qui colerent, religiosos nominabant. Sed de his satis, et qui plura desiderabit, is Vossii etymologicon adeat.

At certe nemo dilitebitur veram procul dubio esse hanc dictis deductam a Lactantio conclusionem. « Supersticiosi ergo, qui multos ac falsos deos colunt: nos autem religiosi, qui uni et vero Deo supplicamus. » Quo autem modo et ritu verus Deus sit colendus, ibi quidem non edisseruit, quia id non conducebat ad propositum suum. At illud fusc in libro sexto et alibi explicat, uti ex sequentibus manifestum omnibus fiet.

ARTICULUS II.

Quæ sit vera religio, et quam inseparabili nexu cum justitia ac sapientia conjuncta sit.

Quæ in superiore articulo disputata sunt, ea aperte demonstrant religionem a Lactantio in hoc constitui, quod veri Dei cognitio et cultus sit: Sed necesse est ut ille cultus sit verus, pius, justus, sanctus ac qualis Deo vero, ac summo omnium parenti, debetur: In Dei autem agnitione (inquit) et cultu, rerum summa versatur: in hæc spes omnis et salus hominis, hæc

sapientiae gradus primus; ut sciamus quis sit nobis verus pater; eumque solum pietate debita prosequamur, hunc porcumus, hunc devotissime serviamus, et in eo promerendo actus omnium, et cura, et opera collocetur. » (*Lib. vi Inst. cap. 9.*) Quid, queso, praclarus et luculentius de cultu Dei, veraque religione dici poterat? Nonne evidentissime definiit quis quavisque sit et verus Dei cultus, et ipsa vera religio? At prius nec minus recte dixerat: « Haec est religio caelestis, non quae constat ex rebus corruptis, sed quae virtutibus animi, qui oritur e caelo. Hic verus est cultus, in quo mens colentis se ipsam Deo immaculatam sistit. » (*Ibid. cap. 2.*) Visne eum eadem adhuc dicentem rursus audire? Ecce alia totidem ejus verba: « Quisquis omnibus praeceptis caelestibus obtemperaverit, hic cultor est veri » (sive ut recte in regio antiquissimo codice legitur *verus*) *Dei, cujus sacrificia sunt mansuetudo animi, et vita innocens, et actus boni.* (*Ibid. cap. 24.*) Pura hanc in rem congeri possent, sed ea ad eum reservanda sunt locum, ubi de sacrificio agemus.

Mirum itaque nemini videri debet, si Lactantius hanc religionem, sive unius summique Dei cognitionem, et cultum debitum, ab iustitia et vera sapientia separari non posse constanter asseveret. Sed illud tametsi satis clarum et apertum, variis probat rationum momentis, ac primo quidem ipsius iustitiae definitione: *Justitia* inquitbat ille, *nihil aliud est quam Dei amici pia et religiosa cultura* (*Ibid. lib. v, cap. 7.*), id est, ipsamet est vera religio. Recte igitur utramque sibi ita cohaerere asseverat; ut una pelli non possit, quin continuo altera tollatur. Unde rursus ait: « Expulsio iustitiae, nihil aliud, ut dixi, quam desertio divinae religionis putanda est (*Ibid. cap. 6.*). Sed jam illud probaverat diversis poetarum, philosophis antiquorum, testimoniis (*Lib. v Instit., cap. 5 et 6 et seq.*). Sæpius enim cecinerunt iustitiam ad Jovis usque tempora, ac tandiu permansisse quamdiu religio, sive veri Dei cultus, stetit et perseveravit. Post hæc vero ubi hic cultus, hæcque religio, introducto falsorum deorum cultu, extincta fuere, tum etiam iustitia sublata est, et omnia deinde mala inundaverunt. Præterea autem ille ostendit istud non pro fictione poetica, sed pro vero habendum. Quapropter Cicero nem castigat, qui iustitiam ex terris in caeleste Jovis regnum avolasse, hoc versa probare contendit:

Et Jovis in regno, eodique in parte residit.
(*Cicer. in fragm.*)

Justitia enimvero non poterat in illius regno residere, qui expulsus regno patrem, bello persecutus est, et exulem toto orbe jactavit.

Fugata vero, inquit Lactantius (*Lib. v Inst., cap. 7.*), eadem iustitia eum comite sua individua religione, ac pio veroque Dei cultu, in terras a Christo reducta est. Quamobrem ethnicos asperius objurgat (*Ibid. cap. 8.*), qui in scriptis suis eam tum adhuc a mundo exilio conquerebantur, et de caelo cadere optabant. Ante ipsorum quippe oculos erat, poterantque facile

A falso deorum cultu et malitia depositis, illam suscipere, modo verum Deum colere cœpissent.

Nec valde mirandum, si illi, qui verum Deum non noverant, iustitiam quoque non agnoscerent: « Qui enim Deum ignorat, inquit, et ipsam iustitiam ignoret, necesse est. » (*Ibid. lib. vi, cap. 9.*) Cojus hanc reddit rationem, quia jus civile ab hominibus constitutum, pro eorum moribus variatur; iustitia autem uniformis et simplex a Deo tantum proponi potest. Ea igitur agnita, Deus illius auctor debet agnosci. Ubi vero agnoscitur, verus et debitus cultus ei exhibendus est.

Veri porro Dei ignoratio eo minus hominibus condonanda erat, quo potiori jure et veteres philosophi, et ipse Cicero hominem ad iustitiam revera natum esse fatebantur. Quod quidem auctor noster his ostendit ejusdem latini Oratoris verbis: « Sed omnium, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad iustitiam esse natos. » (*Cicer. lib. 1 de legib.*) Totidem autem sunt hæc verba Ciceronis, ex primo illius de legibus libro transcripta. At illa ipsa auctor noster alio adhuc in libro refert (*Lib. de Ira Dei, c. 14.*), atque ex iis confirmat *religionis ac iustitiae causa hominem esse generatum*. Quam porro id verum sit, inde luculenter conficit, quia homo a Deo creatus est statura corporis erecta, mente, ratione, ac loquendi, cæterisque rebus dominandi facultate præditus, ut illum creatorem suum agnoscat, contempletur, colat, diligit, ac majestatem ejus prædicet, eique subiectus sit. Vides itaque quam recte Lactantius ex his omnibus concludat: « Nulla igitur alia religio est vera, nisi quæ virtute ac iustitia constat. » (*Lib. vi Inst. cap. 25.*) Atque idcirco hæc a vera religione non potest unquam divelli. Nam religioni, sicut ille alibi asserit (*Lib. de Ira Dei, cap. 7.*), propria est iustitia, cui et Dei cultus adscribitur.

Non minus autem persuasum habuit sapientiam eodem plane modo ac iustitiam eum religione conjungi; ita ut ab illa numquam distrahi possit. Ab ipso siquidem Institutionum divinarum exordio docet impias gentilium superstitiones maximosque errores inde manasse, quod nec se ipsos, nec quo vita referenda, aut quomodo degenda sit, cognoverint. At hujus, inquit, « scientiæ summam breviter circumscribo: ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla, sine religione, probanda sapientia. » (*Lib. 1 Inst. cap. 1.*) Una etenim si ab altera separaretur, neque vera erit amplius religio, neque sapientia. Sed audias velim eum (*Ibid., lib. iii, cap. 41.*), id clarissime explicantem. « Naturam hominis, inquit, hanc Deus esse voluit, ut duarum rerum cupidus et appetens esset, religionis et sapientiae. Sed homines ideo falluntur, quod aut religionem suscipiant, ommissa sapientia, aut sapientiam soli studeant, ommissa religione; cum alterum sine altero esse non possit verum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quæ illos docere poterat deos multos non posse: aut studeant sapientia-

sed ideo falsæ; quia religionem summi Dei omiserunt, qui eos ad veri scientiam potuit erudire. Sic homines qui alterutrum suscipiunt, viam deviam, maximisque erroribus plenam sequuntur; quoniam in his duobus inseparabiliter connexis et officium hominis, et veritas omnis inclusa est. Quibus vero rationum momentis fultus, hanc doctrinam propugnet. si scire aveas, hanc primam adducemus, quam ille his expressam verbis tradidit: *Omnis sapientia hominis in hoc uno est; ut Deum cognoscat et colat. Hoc nostrum dogma, hæc sententia est* (Lib. III, cap. 30). Atqui religio, uti ille docet, nihil aliud est, quam Dei veri et summi cognitio, et cultus. Ergo secundum ejus sententiam vera sapientia et religio unum idemque sunt, nec possunt a se invicem secerni. Nam « idem, » inquit (Ibid. lib. IV, cap. 4), « Deus est, qui et intelligi debet, quod est sapientia; et honorari, quod est religionis. » Sed illud hæc rursus argumentatione confirmat (Ibid., cap. 5): « In colendo sapere debemus, id est, scire quid nobis et quomodo sit colendum. In sapiendo colere, id est, re et actu quod scierimus implere. » Sapientia igitur et religio nexu inseparabili coherent. Quando autem sic conjunguntur, unus colitur Deus, vita nostra, et actus omnis ad unum caput, ad unamque summam referuntur.

Præterea: « Sapere, » inquit (Ibid.), « nihil est aliud nisi Deum verum justis ac piis cultibus honorare. » Atqui hoc ipsum religio vera est, quæ sic Deum honorat: « Ergo et in sapientia religio, et in religione sapientia est. »

Quid insuper, quod Deus, uti auctor noster recte ait (Ibid., cap. 4), intelligi ac cognosci debet? At id ipsamet est sapientia. Ubi vero cognoscitur, eo ipso debet honorari. Hoc autem est religionis officium (Ibid., lib. VII, cap. 9). Ergo utraque sapientia et religio non possunt a se invicem unquam separari. Fateretur quidem præire sapientiam, et religionem subsequi. Prius enim vero est scire Deum, ac postea illum honorare. Sed duo sunt sicut rivuli ex eodem fonte manantes, atque una vis est in duobus nominibus, quorum uno sensus, altero actus significantur.

Cur ergo, inquires, ille dixit: « Sapientia spectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad servos, quæ exigit timorem? » Nonne his verbis indicat aliquid profecto inter utramque intercedere discrimen, quo revera se junguntur? Minime quidem. Nam ibidem eas inter se esse conjunctas concludit. Prius autem demonstraverat unum dumtaxat esse posse Deum, qui idem omnium sit pater et dominus, atque ideo unusquisque nostrum et filius et servus illius est. Quia ergo pater noster est, eum diligere et honorare; quia dominus, colere et vereri debemus. Sapientia vero Deus cognoscitur, religione colitur, et utraque etiam amatur tamquam Deus, et timetur tamquam Dominus. Sicut ergo hi actus, ita religio et sapientia arctissimo vinculo coniacentur.

Instabit aliquis: Nonne Lactantius inde suam de

religio nunquam potest esse sine metu, ita nec Deus sine ira? « Metus » vero, ait ille (Lib. de Ira Dei, cap. 8 et cap. 11), « non est, ubi nullus irascitur. » Et postea, « religio esse non potest, ubi metus nullus est. » Quis autem dixerit idem esse Deum timere iratum, et eum filii amore prosequi? Sed quis nescit patrem a filio suo amari simul et timeri? Metus itaque neque amori contrarius est, neque illum semper excludit. Præterea quamvis filialis Dei, ut aiunt Theologi nostri, et servilis timor plane diversi essent, quid vetat quominus uterque religione comprehendatur? Nonne eadem religione homo Dei filius et servus illam ut patrem colit, et timet ut Dominum? Sed quæ Lactantii de ira Dei opinio, et utrum ea vera sit, postea suo loco expendemus.

ARTICULUS III.

Religionem non metus causa introductam, sed a Deo institutam, et insitam homini, qui idcirco corpus habet erectum, vocatur, quæ græcè ἄστροφος, ac religione potissimum a belluis distinguitur, hisque contraria Epicuri argumenta solvantur.

Tametsi Lactantius, sicuti mox vidimus, dixerit religionem nullam esse ubi nullus metus est; diserte nihilominus asseverat eos tota via aberrare, qui putabant religionem, metus terrorisque causa, a sapientibus, fuisse institutam; quo imperitos homines facilius a peccatis deterrent. Ipsa autem sunt hæc illius verba, quibus impium eorum errorem hæc infamie nota condemnat: « Falsa est et illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia religionem a sapientibus institutam, quo se homines imperiti a peccatis absterent. » Quapropter absurdam hanc opinionem funditus evertit; quia philosophorum omnium sapientissimi, ac maximam inter eos sectarum principes constanter docuerunt mundum ab omnipotente Deo creatum esse, ejusque providentia gubernari. Deus ergo hominum sicut et mundi creator, ab iis agnoscendus et colendus est. At in hæc Dei agnitione illiusque cultu tota, uti diximus, religio constituitur. Non ergo ab ullo homine mortali introducta, sed cum ipso, uti recte auctor noster ait, *ingenta est* (Ibid., cap. 14). Omnes enim fateri coguntur huic Deo, ut pote mundi hominisque creatori ac rectori, maximum deberi honorem summamque venerationem. Et vero mundum propter hominem, quemadmodum hominem creavit propter seipsum, ut ab illo videlicet cognoscatur, ac colatur (Lib. VII Inst. cap. 6). Atqui vera religio, ut diximus, nihil est aliud, quam veri Dei notitia et cultus. Ergo religio non insulsi alicujus timoris inveniendi, sed honorandi Dei causa ab illo ipso constituta est.

Sed hæc auctor noster non uno tantum in loco, sed sæpius confirmat, repetit, et inculcat. Præter citatum etiam locum alibi scripsit: « Hæc conditio dignior; ut generati nos Deo justa et debita obsequia præbeamus, hanc solum noverimus, hanc sequamur. Hoc vinculo præcæcis obstricti, Deo religati sumus. Unde ipso religio nomen accepit. » (Lib. IV,

cap. 28.) Ab ipso itaque ortu nostro, a Figuli Deo sumis religionem: quia cum noscimus, colimus, sequamur, ejusque volumus, et iusta et temperatis.

Huc accedit, quod non solum mos ipsi homini a Deo insita est, ut illum agnoscat et veneretur: sed recta etiam corporis ejus statura, ab ipsonem Deo formata, hujusmodi officii ille semper admonetur. Nec scire ad hoc ad auctor noster, sed saepe et pius variis suis in libris asserit, ipsorumque gentium testimonio corroborat. In secundo quippe divinarum Institutionum libro, cap. 4: « Cum ea cetera, » inquit, « animantes prorsus corporibus in humani spectent, Deus hominem, ex humo sublevatum, ad contemplationem sui artificis erexit. » Quod quidem ille decantatum fuisse ostendit his ingeniosi, uti ait, poeta, id est, Ovidii versibus, quos hunc citavit in modum:

Pronaque cum spectent animalia caetera terram,
Os homini sublime dedit, caelumque videre
Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

(Ovid., lib. 1 Metamor., v. 80 et seq.)

Apud Ovidium tamen pro *videre*, legitur *tueri*. Addit Lactantius hominem a Graecis ἀσθροπρον vocari, quod sursum spectet. Vox enim illa graeca, ut quibusdam videtur, originem duxit ab ἄνω ὄρατον, sursum vergens, sive ut aliis placet, παρὰ τὸ ἄνω ὄρατον, a sursum adspiciendo, vel juxta magni etymologici auctorem ab ἄνω ὄρατον, hoc est, sursum spectare. Quod Lactantii nostri opinioni magis consentaneum est.

Quamobrem ipse alibi sic argumentatur: « Qui religionem non suscipiunt, terreni sunt; quia religio de caelo est... Nihil igitur prodest homini ita esse fictum, ut recto corpore spectet caelum, nisi erecta mente Deum cernat, et cogitatio ejus in spe vite perpetuae tota versetur. » (Lib. III Inst. c. 27.) Vide ergo an id paucioribus verbis significet, ubi hominem hortatur, ut sacramentum naturalitatis suae norit, id est, erectam corporis sui staturam, qua ad terram descipiciendam, caelumque ac Deum conspiciendam, tamquam symbolo et sacramento figurae suae commonetur. Si id tamen tibi probari velit, alia ipsius proferemus verba, quibus discrete pronuntiat, solum ex omnibus hominem esse animal. « Cujus corpus, » inquit, « ab humo excitatum, vultus sublimis, status erectus originem suam quaerit, et quasi contempta humilitate terrae, ad altum nator... memorque conditionis suae, qua Deus illum fecit exitum, ad artificem suum spectat. Quam speculationem Trismegistus *θεωσιζο* rectissime nominavit, quae in mutis animalibus nulla est (Ibid. lib. VII, cap. 9). Nonne autem his verbis, *memor conditionis*, seu creaturae suae, qua Deus corpus ejus rectam fecit, ut ad artificem suum spectet, satis aperte declarat, quid naturalitatis ejus sacramente intelligi voluerit? »

Eandem dicendi profecto non faceremus, si omnia ejus loca, quibus id docuit, et sustulit, integra transcriberemus. Praecipua itaque, quae in aliis libris occurrunt, nos sic sufficit.

Tam sanctae rectaeque doctrine, tamque naturae hominibus convenienti, quis repagare inquam ausus est, nisi aliquis athenis homo, aut Epicureus philosophus,

qui Deum verbo tenus confessus est, atque omnem prorsus religionem sustulit? Ille autem, ut ait auctor noster, objiciebat: « Quid ergo Deo cultus hominis, » hoc est ipsa religio, « confert beato, et nulla re indigenti? » (Lib. IV Inst. cap. 5.) Tametsi vero illi neminem, qui haec dixerit, nomine suo appellet, obsecrum nihilominus non est hunc esse Lucretium, cujus carmina, quibus id stulte cecinerat, paulo ante citavit.

Quid enim immortalibus atque beatis
Gratia nostra queat largi fieri enclimenti.

(Lucret., lib. V, v. 163 et seq.)

Et prius:

Prætereaque

Ad laudabile opus divum laudare decere.

Sed satis huic ineptae objectioni se respondisse B Lactantius noster declarat, cum toties dixit hominem a Deo creatum, ut illum ejusque opera contempletur, intelligat, miretur, praedicet, ac debita veneratione prosequatur. At demonstraverat insuper hanc non modo suam, sed ipsorumque gentium esse sententiam. Plures autem si non citavit, ea praeculatio ratio est, quia id omnes, his dumtaxat, quos notavimus, exceptis, pro vero, certo, et confesso habebant. Praesto quippe illi erat laudare Ciceronem, quem tacito forsitan nomine, sequitur dicentem: « Deus homines primum humi excitatos, celsos, et rectos constituit, ut deorum cognitionem, caelum intuentes, capere possent. Sunt enim e terra homines, non ut incola atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animalium pertinet. » (Cic., lib. II de Natur. deor.) Eadem vero ille in Tusculanis questionibus et alibi literis mandaverat (Cic., lib. I Tuscul.).

At porro ibi non stetit Lactantius, aliaque argumentandi ratione ostendit homini ingenitam innotamque esse religionem. In ea quippe putat vel solum, vel praecipuum, et maximum situm esse hominis pediculusque discrimen. « Hominem, » inquit, atque mortuorum, vel solum, vel certe maximum in religione discrimen est. » (Lib. II Inst. cap. 5.) Alibi vero: « Nullum est aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei, religioque est pene sola, quae hominem discernat a brutis. » (Ibid., lib. VII, cap. 9.)

Opinionem porro suam cum Ciceronis auctoritate; D tum etiam ratione propugnare et firmare conatur. Et Ciceronem quidem loco proxime citato laudavit. At alia ipsius verba prius hunc retulerat in modum: « Qua de re Ciceronis vera est sententia: Ex tot, inquit, generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei, ipsisque in hominibus nulla gens est, neque tam immansueta, neque tam fera, quae non, etiamsi ignoret qualem Deum habere deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur. » (Lib. III Inst., cap. 10.) Haec autem transcripta sunt ex primo illius de Legibus libro, ad quem rursus Lactantius nos alibi mittit, ibique addit: « Solus enim sapientia instructus est; ut religionem

solus intelligat. Et hæc est hominis atque mutorum vel præcipua vel sola distantia. » (*Lib. de Ira Dei, cap. 7.*)

Sed audi, quasso, qua ratione id probaverit : Omnia, inquit (*Lib. in Inst., cap. 10 et lib. de Ira Dei, cap. 7.*), præter religionem, quæ videntur propria esse homini, cum animantibus cæteris aut communia, aut certe plane similia apparent. Si proprius etenim homini sermo dicitur, muta etiam animalia vocibus sese invicem cognoscunt, interiorumque patefaciunt habitum. Quædam igitur in illis est sermonis similitudo. Si homini lætitiæ elato peculiaris videatur risus, in animalium auribus, oculis, rictu, serenaque fronte signa lætitiæ deprehenduntur. Si nihil hominis magis proprium sit, quam ratio, et futuri providentiæ ; in animalibus etiam inest quædam intelligentiæ et cogitationis species, qua in latibulis suis varios exitus pandunt ; ut obsessis, et periculo imminente, salutis suæ fuga consulant. Formicæ vero et apes, uti Lactantius Virgiliti versibus probat, æstate colligunt, quæ victui suo hyemis tempore necessaria fore prævident.

Missa porro facit plurima in singulis animalium generibus exempla, quæ humanæ solertiæ simillima sunt. Quæ enim retulerat, hæc prorsus sufflere putavit ; ut ex illis hanc eliceret conclusionem : « Quod si horum omnium, quæ adscribi homini solent, in mutis quoque deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem, cujus in mutis nec vestigium aliquod, nec illa suspicio inveniri potest. » (*Lib. de Ira Dei, cap. 7.*)

At Isæus suis in Lactantium notis observat illum, cum libris Institutionum conficiendis operam daret, existimasse hominem a brutis sola religione distingui, quia tunc Pythagoræ, Platonis, aliorumque quorundam sequebatur opinionem, qui brutis inesse rationem arbitrabantur. Verum postea cum librum *de Ira Dei* edidit, ab hoc errore tunc eum resipuisse existimat. Et re quidem vera in prioribus libris ita locutus est : « Equidem sic arbitror universis animantibus esse datam rationem, sed mutis tantummodo ad vitam tuendam, homini autem ad propagandam. Et quia in homine ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur, quæ in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est intelligere divina. » (*Lib. in Inst., cap. 10.*) In libro autem *de Ira Dei*, videtur mutis animantibus solam eorum omnium, quæ rationis et solertiæ humane sunt, tribuere similitudinem

Veruntamen veremur, ne Isæo plane penitusque explorata non fuerit auctoris nostri sententia. Nam in libro secundo et septimo Institutionum, a nobis paulo ante citato, aperte declarat hominem a mutis animantibus sola religione vel ea potissimum discrepare : quia homo perfectæ rationis compositam illam habere potest, minime vero bruta animalia, quæ imperfecta tantum ratione potiri possunt. Non alia itaque videtur fuisse mens ejus et opinio, nisi in brutis esse rationem aliquam imperfectam, aut potius rationis tantum similitudinem et speciem, quæ illis ad vitam dumtaxat tuendam data est. Itaque cum religio sola sit, cujus nullus plane, ne minimum

A quidem in brutis sit vestigium, inde Lactantius intulit eam esse, qua homo clarius et evidentiùs ab illis distinguitur. Quoquo autem modo res se habeat, si ille erravit, erroremque correxit, laudari certe debet ingenui veracisque hominis modestia, ac sincærus tuendæ veritatis amor, summumque studium.

Hominibus porro cum sic ingenta fuerit religio, et illius, sicuti sapientiæ, naturaliter cupidus, atque, ut ait Lactantius (*Lib. in Inst., cap. 10.*), appetentes sint, quid mirum si inde concludat ab illis, qui eam tollunt, hominem suo proprio singularique bono orbari. « Qui ergo philosophi, » inquit, « volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam religionem, et orbant hominem suo proprio ac singulari bono. » (*Ibid., cap. 10.*) Epicurum autem his verbis perstrinxit, de quo alibi dixit : *Dissolvitur omnis religio, si credamus Epicuro dicenti* (*Lib. II, v. 56 et seq.*).

Omnia enim per se divum natura necesse est
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris rebus, etc

Vides sane ibi ab illo Epicuri nomine citari Lucretii carmina. Monitos etenim alibi nos fecerat (*Lact., lib. de Opific., cap. 6.*), Epicuri esse omnia, quæ delirat Lucretius. Impium vero hunc errorem eidem nominatim Epicuro Tullius adscripsit. Præterea hic ipse orator ethnicus (*Cicer., lib. II de Natur. deor.*) cui-dam ejusdem Epicuri discipulo objicienti : « At etiam de sanctitate, de pietate libros scripsit Epicurus, » respondet : « At quomodo in his loquitur ? Corneanium, aut Scævolam, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem ; nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant ? » Quod paulo post aliis verbis repetit, ac postea addidit hoc Epicuri de sanctitate libro, quem invidiæ detestanda gratia composuerat, nos ludi « ab homine non tam hæreo, quam ad scribendi licentiam libero, » et qui « retollit, oratione relinquit deos. » Et hoc quidem ab illo jam antea dictum fuerat.

Lactantius vero, qui hunc absurdissimum errorem, ab aliis omnibus explosum, acrius adhuc insectatur, et radicibus evellit, ex hæcœnis disputatis duplicem elicit conclusionem ; primo, non mens causa esse institutam religionem ; utpote quæ hominum animis naturaliter insita est, ac Deus voluit eorum naturam illius esse cupidam et appetentem : secundo, servendum eidem religioni, quam totius humani generis consensu constat esse suscipiendam. Verum quia plures religiones in mundum invaserant, videndum est quam Lactantius existimet esse veram, quamque ab omnibus deligi et suscipi necesse est.

CAPUT SECUNDUM.

Expenduntur argumenta, quibus Lactantius solam religionem christianam veram esse demonstrat.

ARTICULUS PRIMUS.

Examinantur Lactantii argumenta quibus christianam religionem veram esse demonstrat ex sacrorum nostro-

rum vatum oraculis, quibus prädixerunt fore ut Christus, Dei Filius, homo fieret, et ex virgine nasceretur.

Cum omnes omnino homines tanta, sicuti dictum est, necessitate religionem suscipere et amplecti teneantur; constat profecto ab eis nullam aliam esse suscipiendam, nisi quæ vera sit, et Deum summum vero et debito cultu honoret ac veneretur. Atqui Lactantius hanc solam christianam esse religionem variis, iisque invictissimis, rationum momentis demonstrat (*Lact., lib. iv Inst., cap. 23, 24, 25*). Primum autem inde petit, quod Christus a Deo Patre legatus et nuntius missus est; ut justitiam, quæ nulla amplius erat in terris, restitueret, ac vero pioque Dei cultu per omnem terram verbis et exemplis disseminato, novum ædificaret templum, seu veram religionem fundaret, doceret, et stabiliret. Ut autem eam institueret ac docendi munere fungeretur, voluit Deus illum in terram, sicuti decreverat, descendere, et humana carne indui.

Sed quoniam ab ethnicis, aliisque negari poterat illum revera a Deo fuisse missum, et veram sancivisse religionem, id Lactantius luculentissime probat (*Ibid., lib. iv, cap. 10*) sacrorum auctoritate vatum, qui jam a pluribus, antequam natus fuisset, sæculis prædixerant fore ut ille aliquando Filius Dei humanum corpus ex virgine acciperet, ex Davidis familia nasceretur, miracula faceret, per totam terram pronulgaret veri Dei cultum, affixus cruci moreretur, ac demum tertia die a morte rediret ad vitam. Non potuerunt autem hæc omnia a sacerdotibus eodem, quo acta sunt, modo sic prænuntiari, nisi divino Spiritu afflati fuerint. At nemo sanæ mentis homo inficias unquam ire poterit his divinis oraculis, quæ effectum suum sortita sunt, certo et evidenter demonstrari et Christum a Deo revera fuisse missum, et fundatæ ab illo christianæ religionis veritatem.

Quapropter Lactantius primo quidem ostendit hos prophetas multa ante sæcula vaticinatos esse Christum Filium Dei ex virgine nascentum. Dicendi vero incertum ab hisse sumpsit Salomonis verbis (*Ibid., lib. iv, cap. 12*): *Salomon sic ait* (ms. codex regius antiquissimus, et editio Beulæii: *Salomon in ode undevicesima ita dicit*: alter ms. codex regius, priore paulo recentior, et alii nonnulli; et Salomon in psalmo nonagesimo ita dicit): *Infirmatus est uterus virginis, et conceptus foetus, et gravata est in multa miseratione mater et virgo.* Sed plures jam annotant huic locum in sacris nostris Bibliis non reperiri. Suspiciatur autem Beulæius illud esse unum ex quinque millibus carminibus, quæ auctor libri tertii Regum ab eodem Salomone edita fuisse sic testificatur: *Et fuerunt carmina ejus quinque et mille* (*Lib. iii Reg., cap. iv, v. 52*).

Gallæus vero putat Lactantium citasse verba, quæ ab aliis audita, ipse non legerat, sed nugæ ille vendit pro cæcis: *Quis enim argumento ad probare contendat, nullus sanus. Patres, inquit, sæpe loca citant, quæ testis in præsentem non adducuntur, quæ*

sieris. Numquid ergo non lecta. sed ab aliis tantum audita Lactantius retulit? Quis unquam ita argumentatus est?

At Isaïus hunc locum adducit in falsi suspicionem. Non arbitratur enim in illo canonicorum Scripturæ librorum hæc fuisse scripta; quandoquidem beata Virgo nullum ex Christi Domini conceptu et partu dolorem sensit. Verum vox *infirmatus*, videtur ibi in bonam partem a Lactantio accipi, non vero in hanc malam, qua significare voluerit debilitatum fuisse Virginis uterum, ita ut aliquo affecta fuerit dolore. Nam his verbis Salomon, sive quisvis eorum scriptor, declarat eam divino Spiritu, sine ullo viri tactu concepisse, et in multa miseratione matrem factam, et permansisse virginem. Nonne autem tanto tamque inaudito miraculo solitus mulierum parientium dolor exclusus est? Sed quamvis illud bono sensu explicari posset, non deerunt tamen qui hæc verba a Lactantio non ex genuino Salomonis libro, sed alio quodam apocrypho desumpta fuisse opinentur. Qui enim, inquit, fieri potuit ut tam clara et evidens illibata virginitatis Mariæ vaticinatio ab Ireneo, Epiphanyo, Hieronymo, et aliis prætermissa fuerit, qui totis ingenii viribus virginitatem illius adversus hæreticos, eam negantes, propugnandam susceperunt?

Omnibus itaque notiora sunt hæc, quæ Lactantius adhuc citat (*Lactant., lib. ii Inst. cap. 12*) Isaïæ verba: *Ecce Virgo accipiet in uterum* (plures mss. *in utero*) *et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel* (*Isaïæ, cap. vii, 14*). Ita etiam Cyprianus (*Cyprian., lib. i adv. Judæos, § 9, et Epist. 9*). Quanto autem clarius, uti ait auctor noster, tanto certius esse debet hoc propheta de Christo ex virgine nascituro testimonium. Nam illud christiani a Judæis, et suis, et Christi Domini infensissimis hostibus acceperant. Ab iis ergo quantumlibet obstinatis, et a cæteris omnibus hoc Isaïæ, sicut et alia omnia sacrorum prophetarum nostrorum testimonia, debebant utique, sicut infra ostendemus, pro veris ac plane divinis agnosci et recipi.

Neque objici poterat Christum non Emmanuelis, sed Jesus nomine vocatum. Emmanuel enim ab Isaïa dictus est, ut hoc vocabulo Deum aliquando nobiscum futurum significaret. Atqui Christus ex virgine natus, nobiscum revera Deus fuit. Videtur autem Lactantius hæc delibasse ex Tertulliano qui adversus Judæos eodem Isaïæ oraculo dimicat (*Tertull., lib. adv. Judæ., caput 9*), et frivolam illorum responsionem sic refellit: *Itaque dicunt Judæi: Provoceamus istam prædicationem Isaïæ, et faciamus comparisonem, an Christo, qui jam venit, competat illi primo nomen, quod Isaïas prædicavit... Equidem Isaïas prædicat eum Emmanuelem vocari oportere... Porro, inquit, iste, qui venit, neque sub ejusmodi nomine est editus... At nos e contrario admonendos eos existimavimus, uti coherentia quoque hujus capituli recognoscant. Subjuncta est enim et interpretatio Emmanuel, nobiscum Deus, uti non solum sonant, sed et sensum. Somnis enim*

Hebraeus, quod est Emmanuel, suæ gentis est. Sensus autem ejus, quod est Deus nobiscum, ex interpretatione communi est. Quæro ergo an ista vox Nobiscum Deus, quod est Emmanuel, exinde quo Christus illuxit, agitetur in Christo? Et puto, ex toto non negabis. Nam qui ex judaismo credunt Christo, ex quo in eum credunt, Emmanuel cum volent dicere, nobiscum Deum esse significant. Atque ita constat jam venisse illum, qui prædicabatur Emmanuel; quia quod significat Emmanuel, venit, id est, nobiscum Deus. » Locum hunc, etsi paulo longiorem, totum transcripsimus, quia inde clariora fiunt, quæ Lactantius noster brevius retulit. Plura adhuc Tertullianus ibidem adjecit, quæ quidem cum ad rem nostram non faciant, quamvis lectu dignissima, omitimus. At alio adhuc in libro (*Idem, lib. III. adv. Marc, cap. 12 et 13*) eadem repetit, eosdemque castigat Judæos, qui hisce Isaie verbis non virginem, sed juvenulam concepturam significari perperam, nec sine mendacio prædicabant. Sed in priore Apparatus nostri tomo, ubi de Justini et Irenæi scriptis, hanc præposteram explanationem confutavimus. Videsis adhuc Eusebium (*Euseb. lib. II. Dem. Evang. § 59, et lib. III, § 2, lib. VII, § 5*), Hieronymum, Huetium (*Huet. Demonstr. Evang. propos. 9, cap. 9*), et alios sacræ Scripturæ interpretes.

Tum deinde Lactantius ostendit prænuntiatum rursus fuisse futurum Christi adventum hoc Psalmistæ oraculo: *Veritas de terra orta est* (*Psalm. LXXXIV, 12*). Quod quidem hæc ratione comprobatur: « Quia Deus in quo veritas est, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam salutis aperiret. » Irenæus vero (*Iren. lib. III. adv. hæres. cap. 5*) his ipsismet verbis non modo Christi ex virgine ortum, sed illius etiam a morte ad vitam reditum annuntiari arbitratus est: « David, » inquit, « eam, quæ est ex virgine, generationem ejus, et eam quæ est ex mortuis resurrectionem prophetans ait: Veritas de terra orta est. » At Hieronymus in quarto suorum in Isaïam commentariorum libro eadem Psalmistæ verba de humano Christi ortu sic interpretatur (*Hieronym. in Isaï. cap. XI, 1, et seqq.*): *Ipsæ factus est nobis a Deo sapientia, et justitia, et sanctificatio, et redemptio, qui in Evangelio loquitur. Ego sum lux, vita, et veritas; et de quo in psalmis dicitur: Veritas de terra orta est, et justitia de cælo prospexit.* Rorsum vero postea (*Ibid. in cap. XLV Isaïæ, 1*): « Nubes pluunt mundo justum, sive justitiam, terraque aperiatur, et germinet Salvatorem, de quo in psalmis canitur: Veritas de terra orta est, et justitia de cælo prospexit; sive juxta LXX: Terra misericordiam et justitiam pariter germinavit; ut et peccatores misericordiam, et justitiam consequantur. » Plura qui voluerit, adeat sacræ Scripturæ interpretes, et ab eis discet veritatem a psalmographo annuntiatam esse Christum, qui dixit: *Ego sum via, et veritas, et vita* (*Joan. Evang. cap. XIV, 6*).

Redit autem Lactantius ad Isaïam, et ab illo adhuc alibi prædictum Christi adventum his probat illius

A verbis: *Ipsi autem non crediderunt.... Et ipse cepugnavit, et recordatus est dierum sæculi, qui suscitavit de terra pastorem* (*Isai. cap. LXIII, 10, 11*). Apud LXXII seniores legitur: *Ipse pugnavit contra eos, et recordatus est dierum antiquorum, qui eduxit a mari, et τὸς θαλάσσης. pastorem ovium.* Ab utraque illa interpretatione discrepant hæc ultima Vulgatæ verba. *Recordatus dierum sæculi Moysi et populi sui. Ubi est, qui eduxit eos de mari cum pastoribus suis?* At Lactantius, qui in sacro suo codice legerat pastor, hunc esse ait, de quo antea idem ipse Isaïas dixerat: *Exsultent cæli desuper, et nubes induant justitiam, aperiatur terra, et pullulet Salvatorem. Ego enim Dominus Deus creavi eum* (*Ibid. cap. XLV, 8*). Septuaginta autem duo Interpretes: *Lætetur cælum desuper, et nubes spargant justitiam: germinet terra, et proferat misericordiam, et justitiam germinet simul. Ego sum Dominus qui creavi.* Jam vero Hieronymum paulo ante audivimus hæc ex eadem versione citantem. In Vulgata autem: *Rorate cæli desuper, et nubes pluunt justum; aperiatur terra et germinet Salvatorem, et justitia oriatur simul. Ego Dominus creavi eum.* Varias porro horum sacri prophetæ verborum interpretationes retulimus, ut facilius quisque intelligat quam Lactantius noster secutus sit. Omnes autem passim antiqui Ecclesiæ Patres, et sacræ Scripturæ interpretes, illa Isaïæ verba de Christo homine facto, quemadmodum Lactantius noster, intelligenda esse existimant. Ab his itaque qui tanto numero, quanto consensu obviam nobis veniunt, hic appellandis, operæ prorsus inutilis esse duximus.

Eodem quoque consensu docent præmonstratum adhuc fuisse humanum Christi ortum his, quæ Lactantius deinde citavit (*Ibid., lib. IV, cap. 12*), ejusdem Isaïæ verbis: *Ecce natus est nobis puer, et datus est nobis filius, cujus imperium super humeros ejus, et vocatum est nomen ejus magni consilii nuntius* (*Isai. cap. IX, 6*). Magis autem ibi adhæret LXXII interpretationi. Ita etiam Cyprianus (*Cyprian. lib. II, adv. Jud. § 21*), nisi quod in fine scripsit, *magnæ cogitationis nuntius.* In notis tamen observatur uno in codice legi, *magni consilii nuntius.* Inde vero Lactantius sic argumentatur: « Idcirco missus est a Deo Patre, ut universis gentibus, quæ sub cælo sunt, singularis et veri Dei sanctum mysterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adversus Deum sæpe deliquit. » Tertullianus autem inde adversus Judæos hunc in modum disputat: « Quid novum si non de Filio Dei dicit?... Quid omnino regum insigne potestatis suæ humero præfert, et non aut capite diademam, aut in manu sceptrum, aut aliquam propriæ vestis notam. Sed solus novus rex sæculorum, Christus Jesus, novæ gloriæ et potestatem et sublimitatem in humero extulit, crucem scilicet. » (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. 11, et lib. de Carne Christi, cap. 14*). Quod quidem ille ad confutandum Marcionem alibi eisdem verbis repetit. Alio insuper in libro (*lib. III. adv. Marcion., cap. 19*) non solum Judæos, sed hæreticos etiam

qui Christum aut verum Deum, aut verum hominem esse negabant posterioribus Isaie verbis sic refellit :

« Deus est quidem magni consilii Angelus. Id est, angelus, sed non naturale vocabulo. Magnum enim cogitatum Patris super hominis scilicet restitutione immutaturus seculo erat. Non ideo tamen sic Angelus intelligendus, ut ait qui Gabriel, aut Michael. Nam et filius a Domino vinea mittitur ad cultores, sicut et famuli, de fructibus petunt. Sed non propterea unus ex famulis deputatur filius, quia famularum successit officio. » (*Idem, lib. de Carne Christi, cap. 14.*) Denique disputationem suam his absolvit verbis : « Quid ultra ? » Adhuc Isaiam exclamantem audi : « Non Angelus, neque legatus, sed ipse Dominus salvos eos fecit. » Eodem modo hæc et superiora Isaie verba interpretati sunt Hieronymus et Eusebius (*Hieronym. in comm. cit. Isa. loc., Euseb. lib. vii Demonstr. Evang., cap. 3.*), quem plura, et notata certe digna, enarrantem te legisse non poenitet.

Prosequitur Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 12*), adhucque ostendit a Daniele non modo primum, sed secundum etiam Christi in mundi fine adventum prænotari. De utroque enim hæc, inquit, vaticinatus fuerat : *Videbam in visu noctis, et ecce in nubibus cæli, ut filius hominis veniens, et usque ad velustum diem pervenit. Et qui adsistebant, obtulerunt eum, et datum est ei regnum, et honor, et imperium, et omnes populi, tribus, lingue servient ei, et potestas ejus æterna, que nunquam transibit, et regnum ejus, quod non corrumpetur* (*Daniel. cap. vii, 13*). Judæos autem inde auctor noster redarguit, qui Christum, quia ex homine natus est, verum Messiam negabant. Duos enim ejus adventus paucis his verbis propheta aperte præsignavit. Et primum quidem, cum ait : *ut filius hominis veniens*. Hoc siquidem loquendi modo significabat fore, ut suscepta hominis forma, et conditione mortali, homines justitiam ac veritatem doceret. Subsequentibus autem ejusdem Danielis verbis secundum Christi adventum prænotari auctor noster demonstrat, nisi quod illa : *Datum est ei regnum, et que sequuntur*, possint de utroque ejusdem Christi adventu intelligi.

Tertullianus tamen hoc eodem sacri vatis testimonio (*Tertull. lib. adv. Jud., cap. 14, et lib. iii, adv. Marc., cap. 7*), quod non sine pluribus diversis lectionibus retulit, contra Judæos et Marcionem probat posteriorem dumtaxat designari futurum Christi adventum, priorem vero alia Isaie vaticinatione. Tertullianum autem sequitur Cyprianus (*Cyprian. lib. advers. Judæos, § 26*), qui eadem Danielis verba, nec sine diversis adhuc ab utroque lectionibus, descripsit. At Hieronymus (*Hieronym. in cit. Danielis loc.*) hæc ad priorem Christi adventum magis referre videtur. Addit porro Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 22*) isdem quoque prophete verbis significari fore, ut Christus a mortuis excitatus, postea in cælestem ascenderet.

Rursum vero ab ipse discrete asseverat Hieroniam

prædixisse fore ut Christus homo fieret, ubi hoc fuit oraculum : *Et homo est, et quis cognosceat eum?* Sed observant notarum in auctoris nostri opera editores hæc verba neque in Hieremie, neque in Baruchii prophetia inveniri. At ea haud dubie in Vulgata interpretatione quaesierunt, ubi aliter leguntur; non autem apud LXXII interpretes, qui illa eodem, atque auctor noster, modo grece, sicuti postea Epiphanius, reulerunt (*Epiph. Hæres. 54, § 4*). Quid vero, quod illud idem prophete testimonium latinis totidem verbis a Tertulliano variis suis in libris (*Tert. lib. adv. Jud. cap. ult.; lib. de Carn. Christi, cap. 15; lib. iii adv. Marcion., cap. 7*), et a Cypriano (*Cyp. lib. advers. Judæos, § 10*), Ambrosio (*Ambros. lib. de Inst. Virg., cap. 16*), aliisque transcriptum est. Verum præmittenda non sunt, que Hieronymus in hunc Hieremiam locum animadvertit. « Verbum Hebraicum Enos quatuor litteris scribitur, aleph, et nun, et vau, et sin. Si igitur legatur Enos, homo dicitur, si anis, inscrutabile, sive desperabile, eo quod nullus hominum valeat cor hominis invenire. Symmachus vero hunc locum ita interpretatus est : Inscrutabile cor omnium : vir autem quis est, qui inveniat illud? Solent quidam nostri bono quidem voto, sed non secundum scientiam, uti hoc loco contra Judæos, quod homo sit dominus atque salvator secundum dispensationem carnis assumpta, nullusque possit nativitas ejus scire mysterium... Melius autem est, ut simpliciter accipiamus quod nullus cogitationum secreta cognoscat, nisi solus Deus. » Tota porro ex hac disputatione colligit Christum esse Deum, quippe qui secretas hominum, teste Evangelista, cognoverit cogitationes. Antiquissimi vero Ecclesie Patres septuaginta duorum, qui et ipsi Judæi erant, interpretationem secuti, hæc de Christo pariter intelligenda esse censuerunt.

Quid plura? Christum, ait Lactantius (*Lactant. lib. vi, cap. 15*), hominem futurum his Isaie adhuc prædixit verbis : *Et mittet eis Deus hominem, et salvabit eos, et judicans sanabit eos* (*Isaie, cap. xix, 20*). Sed quidam notarum in hunc Lactantii locum scriptores rursus nos adiungunt hæc etiam verba ab Isaie libro abesse. Quid ergo? Nonne potuerunt in Vulgata Scripturæ sacre editione, et Hieronymi commentariis hæc sicut et nos legere : « Et mittet eis salvatorem et propugnatorem, qui liberet eos. » (*Hieronym. in cit. Isa. loc.*) Nonne idem his atque transcriptis ab Lactantii verbis significatur? Numquid aliquid expressius desiderabant? Ab eis igitur adeunda erat LXXII interpretatio, et in ea legissent : *καὶ ἀποστείλει ἄριστος ἀπόστολος, ὃς σώσει αὐτοὺς ῥύθων σώσει αὐτοὺς. Et mittet eis hominem, qui salvabit eos : judicans salvabit eos*. Vides sane que hominum quorundam heterodoxorum, qui editionibus operum Lactantii præfati erant, diligentia fuerit. Cæterum Hieronymus (*Hieronym. Comment. in cit. Isa. loc.*), aliique antiqui Ecclesie Patres hunc locum de Christo intelligendum esse palam præbentur. Omnibus his prophetarum nostrorum vaticinatio-

nibus Lactantius (*Lactant., ibid.*) subjunctit celeberrimum Balaamī oraculum, quod Moysis, illud scilicet narrantis, nomine hunc citat in modum: *Sed et Moyses in Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Jacob, et exsurgat homo ex Israel (Numer. cap. xxiv, 17).* Vulgata: *et exsurgat virga de Israel.* Cyprianus vero totidem ac Lactantius noster verbis illud exhibet (*Cyprian. lib. 1 adv. Judæos, § 10*). Irenæus autem (*Irenæ. lib. iii adv. hæres. cap. 19*): *Orietur stella ex Jacob, et oriatur dux ex Israel.* Atque ita etiam Justinus Martyr græce (*Justin. dial. cum Tryph.*), atque eodem quoque Moysis nomine: ἀνατελεῖ ἄστρον ἐξ Ἰσραὴλ, καὶ ἠγούμενος ἐξ Ἰσραὴλ. *Orietur stella ex Jacob, et dux ex Israel.* Eusebius vero (*Euseb., lib. ix Demonstr. Evang. § 2*) similiter, nisi quod addidit verbum καὶ ἀναστήσεται, et surget, ubi ille plura de hoc et aliis cum eisdem Isaie tum aliorum prophetarum de humana natura, a Christo assumenda, oraculis scite disputat: quem sicut et plurimos alios græce latinæque Ecclesiæ Patres, quos singillatim appellare longius foret, si adire volueris, operam profecto non perdes. Interim Auctorem nostrum sequamur, alia prophetarum de Christo oracula enarrantem.

ARTICULUS II.

Quibus sacerorum prophetarum oraculis Lactantius prædictum fuisse demonstrat fore, ut Christus ex Davidis familia nasceretur, et utrum recte dixerit urbem Hierosolymam suam a Salomone accepisse nomen.

Prosequitur Lactantius (*Lactant. lib. 17, cap. 15*), et plura præfert sacerorum vatum nostrorum oracula, quibus Christum non humanam tantummodo naturam assumpturum, sed etiam ex Davidis familia generandum, diserte prædixerat. Primum autem id ostendit hæc duplici Isaie vaticinatione: *Et erit in illa die radix Jesse, et qui exsurgat principari in nationes, in eum gentes sperabunt, et erit requies ejus in honore (Isaie cap. x, 11).* Et alio loco: *Exiet virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet, et requiescet super eum spiritus Dei, spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiæ et pietatis, et implebit eum spiritus timoris Domini (Isaie cap. xi, 11).* Vides sane quomodo auctor noster utriusque illum locum inverso paululum prophete ordine citaverit. Priorem vero Cyprianus (*Cyprian., lib. 1 adv. Judæos § 12*) nobis sic exhibet: « Et erit in die illa radix Jesse, qui surget imperare omnibus gentibus: in illum gentes sperabunt, et erit requies ejus honor. » Ita etiam LXXII. At Vulgata paulo aliter: *In die illa radix Jesse, qui stat in signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur. et erit sepulcrum ejus gloriosum.* Citatur etiam ab Paulo Apostolo (*Ad Roman. cap. xv, 12*), sed magis juxta LXXII interpretationem; atque his verbis prænuntiatum esse docet fore, ut Christus ex Davidis stirpe nasceretur, et gentibus omnibus ad se vocalis Imperaret.

Secundus autem locus in utraque et LXXII senio

rum, et Vulgati versione, fere eodem modo descriptus est. Totidem vero ac Lactantius verbis, eundemque in finem Cyprianus illum protulerat (*Cyprian. lib. 11, adv. Judæos § 11*). At ante utrumque Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. 9*) hinc contra Judæos sic disputat: « Et quoniam ex semine David genus trahere deberet virgo, ex qua nasci oportuit Christum, ut supra memoravimus, evidenter Isaías propheta in sequentibus dicit: Et nascetur, inquit, virga de radice Jesse, quod est Maria, et flos de radice ejus ascendet. . . . Neque enim ulli hominum universitas spiritualium documentorum competeat, nisi in Christum, flori quidem ob gratiam adequatum, ex stirpe autem Jesse deputatum, per Mariam scilicet inde censendum. Fuit enim de patria Bethlehem, et de domo David, sicut apud Romanos in censu descripta est Maria, ex qua nascitur Christus. » Inde etiam contra hæreticos, male de Christo sentientes, argumentatur, eorumque errores alibi, nec quidem semel refellit. Similiter Eusebius (*Euseb. lib. 11 Demonstr. Evang. § 19; lib. 11, § 1; lib. 7, § 5*) utroque illo Isaie testimonio probat significari Christum ex radice Jesse, et Davidis semine nasciturum. Quia vero longior est illius disputatio, quam ut tota hic transcriberetur, librorum ejus locos indicabimus, ut unicuique illos adire liceat. Nec minus longum foret alios appellare recentiores, quibus idcirco prætermissem, te ad Hieronymum (*Hieronym. Comment. cit. Isai. loc.*) et Eusebium (*Euseb., lib. 11 Demonstr. Evang. cap. 53*) præclare de hoc argumento disseverentes mitemus.

Porro autem Lactantius (*Lact., ibid.*) ut gentiles suo gladio jugularet, memoratum ab Isaia florem eum esse dicit, quem Sibylla (*Lib. 11 Oracul., v. 8*), ejus auctoritatem elevare non poterat, his verbis designavit: Ἀθήνησι δ' ἄριστος γυμναστής, quæ in vetusto librorum Lactantii nostri codice regio sic latine redita sunt: *Florescet autem flos purus, et in editis Sibyllinis oraculis reperiantur.*

Nec ibi adhuc stetit auctor noster (*Lact. ibid.*), sed idem adhuc demonstrat his Nathanis prophete verbis, quæ ab illo et Cypriano (*Cyprian., lib. 11 adv. Jud. § 11*) ita citata legimus: « Item in βασιλειῶν (duo regii codices antiquissimi, *Basilion*, Cyprianus *In Basilion*) » id est, Regnorum, « libro secundo propheta Nathan, missus est ad David volentem Deo templam fabricare. Et fuit verbum Domini ad Nathan dicens: Vade, et dic servo meo David: Hæc dicit Dominus omnipotens (hoc verbum a Cypriano omissum fuit) Non tu edificabis mihi domum ad inhabitandum (Cyprianus vero addidit, *erit*) cum impleti fuerint dies tui, et dormieris cum patribus tuis, succidabo semen tuum post te (Cyprianus his adiecit, *qui erit de utero tuo*) et parabo sibi domum (Cyprianus, *regnum*) ejus. Ille edificabit mihi domum in nomine meo, et erigam thronum ejus usque in sæculum. et ego ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium. et talem consequetur domus ejus, et regnum ejus usque in sæculum. » ut insuper Cyprianus subiungit, n

conspectu meo. Prius vero ille eundem locum, alium tamen in finem cataverat. Hæc autem verba leguntur in secundo, uti dictum est, Regum (*Lib. u. Reg. cap. vii. 4, 5, 12, 15, 14, 16*), sive Samuelis libro: sed plura, quæ ibi in sacro textu interponuntur, ab utroque Cypriano et Lactantio prætermissa sunt.

Variis porro rationibus ab eodem Lactantio confutantur Judæi, qui hæc non de Christo, sed de Salomone intelligi volebant. Propheta enimvero de eo, inquit, loquebatur, qui non antea nasci debebat, quam David cum patribus requievisset. Atque antea natus erat Salomon. Deinde hoc propheta: oraculo ille expresse designatur, cujus perpetuum foret imperium. Non ergo is est Salomon, qui quadraginta tantum annis regnavit. Denique destructum est templum ab Salomone ædificatum. Non illud igitur Salomonis, filii David, sed Christi filii Dei templum denotabatur, quod nihil aliud est, quam fundata ab eo Ecclesia, quæ non in parietibus, sed corde fidelium hominum in perpetuum permanebit.

Simili prorsus ratione Tertullianus (*Tertull. lib. iii. adv. Marcion. cap. 20*) contra Marcionem prius pugnaverat. «Nathan propheta in secundo Basilidarum (hæc ipsa sunt illius verba) professionem ad David facit semini ejus: Quod erit, inquit, ex ventre ipsius. Hoc si in Salomonem simpliciter edisseres, risum mihi incuties. Videbitur enim David peperisse Salomonem. An et hic Christus significatur, ex eo ventre semen David, qui esset ex David, id est, Maria? Quin et ædem Dei magis Christus ædificaturus esset, hominem scilicet sanctum, in quo potiore templo inhabitaret Dei spiritus, et in Dei filium magis Christus habendus esset, quam Salomon filius David. Denique et thronus in ævum, et regnum in ævum, magis Christo competit, quam Salomoni, temporali scilicet regi. Sed et a Christo misericordia Dei non abscessit: Salomoni vero etiam ira Dei accessit post luxuriam et idololatriam. Suscitavit enim illi Sathan hostem Idumæum. Cum ergo nihil horum competat in Salomonem, sed in Christum, certa erit ratio interpretationum nostrarum, ipso etiam exitu rerum probante, quas in Christum apparet predicatas.» Tertulliano autem et Lactantio nostro Augustinus concinit (*August., lib. xvii. de Civ. cap. 8, § 5*), et alii quamplurimi.

At Lactantius (*Lact. ibid. lib. iv, cap. 15 et cap. 18*), inquiet forsitan aliquis, multo longius quam Tertullianus et Augustinus excurrendo, quemdam offendit erroris scopulum. Non enim solum Hierosolymitanum templum a Salomone ædificatum fuisse asseverat, sed civitatem etiam, quam de nomine suo Hierosolyma nuncupavit. Atqui hæc urbs longe ante Salomonis ætatem condita cognomen suum acceperat. Nam ut omnittamus illius mentionem in libris Josue et Judicum sæpius fieri (*Josue, cap. x, xi, xii, Judic. cap. i, xix i*), Josephus (*Joseph. lib. vii, Antiqui. cap. 2, 5*) narrat Hierosolymam, Ἱεροσόλυμα, captam fuisse a Davide, ac postea instauratam. Tum deinde hæc adiicit. . . Igitur primus David Jebusæis

A inde ejectis, a se civitatem denominavit; nam tempore Abrahami, generis nostri auctoris, Solyma vocabatur. » Alio autem in libro (*Idem. lib. vii. de bello Judæi. cap. 18*) narrat quidem eam tempore Abrahami a Melchisedech ædificatam, sed addit ab illo appellatam Hierosolymam, cum prius nuncuparetur Solyma.

Hieronymus quoque scribit eam a Jebusæis suum traxisse vocabulum, ac deinde a Davide, qui eos exterminavit, factam fuisse Judaicæ provinciæ metropolim: «Eo quod locum templi, inquit, emerit, et impensas structuræ Salomoni filio dereliquerit. Hanc esse Josephus refert, quæ in Genesi scribitur Salem sub rege Melchisedech (*Hieronym. loc. Hebrai.*).» Ibi autem antiquorum Ecclesiæ Patrum opiniones recenset, subditique plures, quos nominatim appellat, tradidisse «Melchisedech hominem fuisse Chananæum, regem urbis Hierosolymæ, quæ primum Salem, postea Jebus, ad extremum Jerusalem appellata sit (*Hieronym. epist. ad Evangel.*).» Sed siluit quibus temporibus mutatum fuerit illius nomen. Deinde tamen Josephum aliosque reprehendit, qui arbitrati sunt Salem esse Jerusalem, hocque nomen ex Græco et Hebraico compositum. Suidas nihilominus eam a Melchisedech Hierusalem cognominatam opinatur.

At Eusebius (*Euseb. lib. ix. Præpar. Evang. cap. 54*) hæc ab Eupolemo de Hierosolymitano templo, quod Salomon construxit, litteris mandata memorat: Προσαγορευσθῆναι δὲ πρῶτον μὲν τὸ ἀνάκτορον, ἑρὸν Σολομώντος· ὕστερον δὲ παραβηαρμένως τὴν πόλιν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Ἱεροσόλην ὀνομασθῆναι. Ἰπὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων φερωμένως Ἱεροσόλυμα λεγέσθαι. «At primum sacra illa ædes Solomonis templum, nominata est. Deinde urbs ipsa Hierusalem corrupto vitiatoque templi nomine appellata, quam Græci postea Hierosolymam affini geminoque vocabulo nuncuparunt.» Vides profecto non unam de illo, qui primus Hierosolymæ cognomen dedit, fuisse omnium sententiam, Lactantioque non defuisse opinionis suæ patronum.

Verum si cum erroris in hoc convineas, fateri sane debes ab ipso non omnibus quidem, quæ proferre poterat, sed pluribus, iisque certissimis sacrorum prophetarum oraculis satis probari fore, ut Christus ex virgine, et Davidis familia nasceretur, Nec minus luculenter ille demonstrat prænuntiatum fuisse æternum ejusdem Christi Domini sacerdotium. D Quod quidem jam examinandum est.

ARTICULUS III.

Quibus prophetarum Oraculis Lactantius demonstrat prænuntiatum fuisse sempiternum Christi, veræ religionis auctoris, sacerdotium.

Satis Lactantio non fuit demonstrasse quam claris et expressis sacrorum prophetarum oraculis prænuntiatum fuerit mirabilis plane Christi ex virgine et Davidis familia ortus. Verum progreditur ulterius, et ostendit non minus luculenter ab illis prædictum fuisse sempiternum ejus sacerdotium. Primum itaque probat (*Lactant. lib. iv, cap. 14*) illud plane præcantatum fuisse his Psalographi verbis. *Ante Luciferum*

genui te. Juravit Dominus, et non pœnitebit eum; tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech (Psalm. cix, 4 et 5). Tria posteriora tamen hæc verba absunt a duobus antiquissimis regiæ bibliothecæ manuscriptis codicibus. Atqui hæc tamen a sacro vate revera de Christo dicta fuisse in sua Apostolus ad Hebræos epistola diserte asseruit (Epist. ad Hebr. v, 6).

Quapropter Tertullianus sic disputat: « Quod et in ipso hic accedit: Tu es sacerdos in æternum. Nec sacerdos autem Ezechias, nec in ævum, etsi fuisset Secundum ordinem, inquit, Melchisedech. Quid Ezechias ad Melchisedech, altissimi sacerdotem, et quidem non circumcisum, qui Abraham circumcisum, jam accepta decimarum oblatione, benedixit? At in Christum conveniet ordo Melchisedech; quoniam quidem Christus, proprius et legitimus Dei antistes, preputiati sacerdotii pontifex, tum in nationibus constitutus, a quibus magis suscipi habebat, cognituram se quandoque circumcisionem, et Abrahæ gentem, cum ultimo venerit, acceptione et benedictione dignabitur » (Tertull. lib. v adv. Marcion., cap. 9). Sed id adhuc fusions prosequitur Hieronymus (Hieronym. Epist. ad Evangel.). ubi utriusque et psalmistæ et Apostoli verba citavit. Ita etiam Eusebius (Euseb. lib. iv Demonstr. Evang. § 18) in sua demonstratione evangelica, sed brevius in psalmorum commentariis. Eadem est Hilarii (Hilar. tract. in Psalm. cxlix) ac Cypriani mox citandi atque aliorum magno plane consensu interpretatio.

Quamvis autem illud Davidis testimonium, Apostoli auctoritate, ut diximus, firmatum, cuilibet etiam perviaciori sufficere debeat; Lactantius (Lact. l. iv, c. 14), tamen id adhuc probat scriptis in primo Regum hisce verbis: Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia quæ sunt in corde meo faciat, et ædificabo ei domum fidelem, et transibit in conspectu meo omnibus diebus (I Reg. i, 2). Cyprianus (Cypr. lib. i Test. adv. Judæos § 48) quoque scribit illis et superioribus Psalmographi verbis sempiternum Christi sacerdotium presignificari.

Tertium insuper Lactantius (Lactant. lib. iv, cap. 14) subjungit spectatissimum, ut ipse ait, hoc Zachariæ testimonium: Et ostendit mihi Dominus Deus Jesus (utique regis librorum Lactantii codex antiquior), et Cyprianus (Cypr. lib. ii Testimon., § 14), Jesum sacerdotem magnam stantem ante faciem Angeli Domini... Et ecce effectus ab igne, et Jesus erat indutus vestimentis sordidibus, et stabat ante faciem Angeli.... Si in vis visis ambulaveris.... Tu judicabis domum meam.... Audi itaque sacerdos magne (Zachar. cap. iii, v. 1. et seqq.). Plurimum itaque Lactantius noster facit eos penitus decipi, quod hæc de Jesu Nave, sive Josue, aut de sacerdote Jesu, filio Josedech, dicta esse opinabantur. Neuter enim sordidatus est, neuter, ut titio an igne ejectus, aliquid perperis est adversi, neuter in conspectu Dei et angelorum stetit. Denique Zacharius non de rebus præteritis, et mortuis suis hominibus, sed de aliquo homine futuro loquebatur. At quantum hæc neotiquam utrique illi Jesu, tantum certe

Jesu Christo prorsus conveniunt. Nam ille veste sordida, id est, carne humana indutus, tormentis et supplicio crucis, tamquam titio, igitur extinctus est. Ad hæc vero Zacharias de illo loquitur, qui cum in vis Dei ambulaverit, ejusque impleverit voluntatem, et judicium accipiet et imperium sempiternum. Atqui solus Christus, sublato falso deorum cultu, ac stabilita vera religione, implevit Patris sui voluntatem et mandatum, atque ideireo, et sacerdotis perpetui, aut auctor noster, dignitatem et regis summi honorem, et judicis potestatem, et Dei nomen accepit.

Justinus autem Martyr (Just. Dial. cum Tryphi.) eadem Zachariæ verba adversus Tryphonem arguit, palamque facit divinum illum prophetam hæc de Christo, non autem de Josue aut alio fuisse prælocutum. Quia vero prolixior est ejus interpretatio, ab hinc verbis recitandis abstinens, ad ejus librorum omnibus facile obvium te mittimus. Interim vero audi Tertullianum (Tertullian. lib. advers. Jud. cap. 44), qui quidem citatum Zachariæ locum de duplici Christi adventu explicat, pluraque adiecit, quæ Lactantii nostri explicationi plane congruunt: « Apud Zachariam, inquit, in persona ipsius, immo et in ipsis nominibus sacramento, verus summus sacerdos Patris, Christus Jesus, duplici habitu in duos adventus delineatur. Primos sordidis indutus est, id est, carnis passibilis et mortalis indignitate, cum diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Judæ traditoris, qui eum etiam post baptismum tentaverat. Dehinc spoliatus pristinis sordibus, exornatus podere et mitra, et cidari munda, hæc est, secundi adventus; quoniam gloriam et honorem adeptus demonstratur. Nec poteris eum Josedech, filium dicere, qui nulla omnino veste sordida, sed semper sacerdotali fuit exornatus, nec umquam sacerdotali munere privatus. Sed Jesus iste, Christus Dei patris summus sacerdos, qui primo adventu sordidus humana forma, et passibilis venit in humilitate usque ad passionem, ipse etiam effectus hostia per omnia pro omnibus nobis, qui post resurrectionem suam indutus podere, sacerdos in æternum Dei Patris munere capatus est. » Et hæc quidem ille pene fisdem, sed præcioribus verbis adversus Marcionem repetit (Lactant. lib. ii advers. Marcion. cap. 7).

Cyprianus vero (Cypr. lib. ii, adv. Jud., cap. 17) isthæc de primo Christi adventu, quemadmodum noster noster, interpretatur. Sed legendus in primis Hieronymus (Hieron. lib. i, Comment. in Zachar. cap. iii), qui præclare ostendit hæc Zachariæ verba de adventu de Jesu sacerdote, filio Josedech, perpetuum ac alio explicari, eaque de Christo Jesu esse intelligenda. Neminus fuisse et luculenter Eusebius hæc ne totidem verbis dicta misse demonstrat (Euseb. lib. iv Demonstr. Evang., § 46).

Vere ergo eum fuerint omnes litæ carni sordidus, et sordidus Christi ortu, sed sempiternus sacerdos, ejus sacerdotio prædicationis, et inique sermone sordidus effectus, nemo sane negabit, antiquum potest, eum de vino spiritus sanctus, ac Christianam reipsa a Deo missum, veritatem esse, quam in cunctis religionem. Sed...

Lactantius aliis de illius morte oraculis mirum in A modum confirmat. Ad ea igitur examinanda, jam si libet, veniamus.

ARTICULUS IV.

De aliis Apollinis Miletii, Sibyllarum et sacrorum prophetarum nostrorum oraculis, quibus impia iudiciorum in Christum conspiratio, curia tormentis autem mortem ei : *flenda, morsis ejus genus, solis eo moriente defectus, et ejus ad totum orbem praenuntiabantur, ac quantum inde in ista vita, eius certum stabilitum sit.*

Transit Lactantius (*Lactant. lib. iv. cap. 13*) ad alia oracula, quibus mors Christi, ejus circumstantiæ, miracula tam edita, illius a morte et ab inferis reditus prædicta fuerant. Palam vero fuit hæc oracula lusa esse non a sacris tantum nostris prophetis, sed ab aëis etiam vatibus, Apolline Miletio et Sibyllis, quorum summa erat apud ethnicos auctoritas. Tres autem orat de futura Christi mortali vita et morte hos Apollinis Miletii versus :

*Μορτὸν ἔχει καὶ τὸν θεοῦ πατρὸς παραδεδωκὸς ἔργον,
ἀλλ' οὐκ ἔσθ' ἄνευ τῆς ἀπορίας τῆς ἀποκατάστασις,
ἡμεῖς γὰρ προσηγορίας ἀποκατάστασις ἔχοντες.*

Quorum hæc est in 5756 regio librorum Lactantii nostri manuscripto codice latina, sed non de verbo ad verbum interpretatio : « Mortali erat corpore, sapiens signis operum atque monstris, sub iudicibus Chaldæis comprehensus, transfixus, finem amarum complexit » (*Oracul. Veter. § 5*). Referuntur autem hæc carmina in editis veterum oraculorum libris, sed ex Lactantio nostro desumpta. Non infrequens tamen oraculorum Apollinis Miletii apud antiquos scriptores mentio. Nam præter Herodotum (*Herodot. lib. II. § 178*), Strabonem (*Strab. lib. IV. Geogr.*), Melam (*Mela, lib. I. cap. 17*), Plinium (*Plin. lib. V. Natur. Hist. cap. 20*), Apuleium (*Apul. lib. IV. Metamor.*), et alios, testatur Sozomenus (*Sozomen. lib. I. hist. Eccles. c. 9*) Apollinem Licinio Imperatori de belli eventu interroganti respondisse citatis Homeri carminibus.

Lactantius vero animadvertit Apollinem solita dæmonum fraude cecinisse Christi mortale corpus, et portentifica opera, ut ethnici crederent illum non esse Deum, ac magicis artibus et virtutibus edita ab eo miracula. At certe Christum mortalem appellando, non ausus est illius negare divinitatem. Deinde vero quamvis mendacio, ait Lactantius, fallente, celare voluerit facta ab illo divina virtute miracula; veritas tamen ab hoc ipso Apolline extorsit, ut illa ipsa vocaret portentifica, nec tamen ullis magicis artibus, sed Dei, ut infra demonstrabimus, potestate edita esset: lateretur. Denique sapientem Christum dicendo, declarat et sapientem esse ejus doctrinam et eos sapientes qui illam sequuntur.

At longe postea auctor noster citavit (*Lactant. lib. IV. cap. 18*) Sibyllarum carmina (*Sybill. Orac. lib. I et II. VI*), quibus cecinerant plerique Christi ante suam mortem tormenta, cumque plane obmutescentem, spūtis fœdandum, credendum alapis ac flagellis, et mandam spūis, potantiam brevis et felle, vbi non tam saluberrimum, tenebras diei clarissimo oblitus, das, denique Christum voce maledandam

crudelissima, sed tertia die a morte et inferis ad vitam rediturum. Verum hæc omnia, quæ græcis Sibyllarum versibus a Lactantio nostro descripta sunt, non aliis latinis aptius referre possumus, quam his Augustini (*August. lib. XVII de Civit. cap. 23*), qui ea ex Lactantio nostro decerpit, et sententiam ejus confirmat verbis : « Inserit Lactantius Operi suo quædam de Christo vaticinia Sibyllæ, quamvis non exprimat eujus. Sed quæ ipse singillatim posuit, ego arbitratus sum conjuncta esse ponenda, tanquam unum sit prolixum, quæ ille plura commemoravit et brevia. In manus iniquas, inquit, infidelium postea veniet. Dabunt autem Deo alapas manibus incestis, et impurato ore expuent venenatos spiritus. Dabit vero ad verbera simpliciter sanctum dorsum; et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat quod verbum, vel unde venit, ut inferis loquatur, et corona spinea coronetur. Ad cibum autem fel, et ad sitim acetum dederunt; inhospitalitatis hanc monstrabant mensam. Ipsa enim insipiens tuum Deum non intellexisti, ludentem mortalium mentibus, sed et spinis coronasti, et horridum fel miscuisti. Templi vero velum scindetur, et medio die nox erit tenebrosa nimis in tribus horis. Et morte morietur, tribus diebus somno suscepto, et tunc ab inferis regressus ad lucem veniet primus, resurrectionis principio revocatis ostenso. Ista Lactantius carptim per intervalla disputationis suæ, sicut ea poscere videbantur, quæ probare intenderat, adhibuit testimonia Sibyllina, quæ nos nihil interponentes, sed in unam seriem connexa ponentes, solis capitibus, si tamen scriptores deinceps ea servare non negligant, distinguenda curavimus. » Hæc autem ille ex eo, quem præ manibus habebat, operum Lactantii codice, haud dubie transcripsit. At citata Sibyllarum oracula latine tantum citavit, quæ in plerisque antiquissimis et recentioribus cum manuscriptis tum editis eorumdem Lactantii librorum codicibus græce dumtaxat exhibentur. Quæ vero ab Augustino profertur latina Sibyllinorum oraculorum interpretatio eadem est ac illa quam in secundo eorumdem Lactantii librorum antiquissimo regie bibliothecæ codice, uti jam dictum a nobis fuit, e græcorum verborum regione de verbo ad verbum legimus. Græca porro Sibyllarum oracula, latine reddita invenies in editis illarum libris, sed ab Lactantio nostro et aliis scriptoribus collecta et transcripta, etiamsi nonnulli quædam in eis non occurrere putaverint.

Verum Lactantius (*Lactant. lib. IV, cap. 16*) hæc recepta ab gentilibus de Christo oracula citasse non contentus, perspicue adhuc ostendit nostros prophetas hæc eadem ac plura divini spiritus afflatu de illo fuisse vaticinatos. Nam præterquam quod ipsemet Christus Judæ proditorem, de qua plura Eusebius (*Euseb. lib. X, Demonstr. Evang. cap. 2 et 3*), et mortem suam prædixerat, certe Psalmographus impiam Judeorum de illo occidendo conspirationem præsignavit hisce verbis, quibus cecinit beatum esse qui non abiicit in concilio impiorum. Martyr vero Justinus (*Justin. Apolog. 1*) docet hæc verba eodem, quo

Lactantius, modo esse intelligenda. Tertullianus A (Tertull. lib. de Spectac. cap. 3) vero tametsi ea ad vetita gentiliū spectacula accommodet; quia tamen varius et multiplex est sacre Scripturæ sensus, fateor dicta quoque videri de justo illo homine qui in concilio, et in sessu Judæorum de necando Domino consultantium non communicavit.

Præterea Lactantius (Lactant. loc. cit.) de illa in Christum conspiratione hæc a Salomone in libro Sapientiæ ante mille et amplius annos scripta fuisse existimat: *Circumveniamus justum, quoniam insuavis est nobis* (Sapient. cap. II, 12 et seqq.). Quem ille locum integrum descripsit, quemadmodum et antea Cyprianus (Cypr. lib. II adv. Jud., § 14, p. 40), eumque pariter de Christo, a Judæis interficiendo, intelligendum esse non dubitat. Magistrum porro suum hic sequitur Tertullianum (Tertull. lib. III advers. Marcion. cap. XXII) qui hoc quoque sensu verba illa explicanda esse arbitratus est.

Isaias insuper, ut ait Lactantius (Lact. lib. IV, cap. 18), tam certo quam diserte, nec breve ante tempus, annuntiaverat flagella, alapas, sputa, quibus Christus ante mortem cædendus erat, et inquinandus. Citat (Lactant. loc. cit.) autem hæc totidem sacri hujus prophetæ verba: *Non sum contumax, neque contradico; dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmam: faciem autem meam non averti a fœditate sputorum* (Isai. cap. L, 5). Cyprianus vero (Cypr. lib. II, adv. Jud., § 13 et de Bono patient. sub fin.) eadem omnino hæc verba descripsit, et de Christo similiter interpretatur. Ita etiam Tertullianus C (Tertull. lib. III contr. Marcion. cap. V et de Resur. carn. cap. XX), exceptis tamen posterioribus verbis, quæ sic reddidit: *Faciem meam vero non averti a sputaminibus; LXXII: A confusione sputorum; Vulgata: Ego autem non contradico, retrorsum non abii, corpus meum dedi percussentibus et genas meas vellentibus: faciem meam non averti ab increpantibus, et conspuentibus in me.* Hieronymus (Hieronym. init. lib. XIV in Esai) autem castigat Judæos qui hæc de Isaiâ intelligi volebant, et ea de Christo dicta fuisse, quemadmodum Justinus Martyr (Justin. Apolog. I) atque Ireneus, ostendit (Iren. lib. IV adv. hæres., cap. LVIII).

Ad hæc vero, Lactantius (Lact. lib. IV, cap. XVII) hoc quoque designatum fuisse docet his Psalmistæ verbis: *Congregata sunt super me flagella, et ignoraverant, dissoluti sunt, nec compuncti sunt, tentaverunt me, et deriserunt derisu, et striderunt super me dentibus suis* (Psalm. XXXIV, 15 et 16). Quamvis tamen Judæi hæc de David explicare, ut ait Eusebius (Euseb. Comment. in hunc psal.), conarentur; de Christo tamen Domino patiente prædicta fuisse et ille, et cæteri interpretes, quos appellare longius foret, summa profecto consensione existimant. Et certe ea tunc completa in eo fuisse sacra Evangelistarum historia aper- tissime demonstrat.

Summum etiam, pergit Lactantius (Lactant. loc. cit.), ejusdem Christi patientis silentium indicavit Isaias his verbis: *Sicut vis ad humiliandum ductus*

est, et sicut agnus coram tondentibus se sine voce, sic non aperuit os suum (Isai. cap. LIII, 7). Legebat hæc Isaiæ verba Eunuchus Candacis reginæ Æthiopiæ, cum accessit ad eum Philippus, qui illa de Christo scripta esse tam evidenter demonstravit, ut Eunuchus Christi fidem amplexus fuerit. Quid igitur mirum si omnes nostri scriptores, Justinus martyr, (Just. Dial. cum Tryph.), Ireneus (Iren., lib. IV, adv. hæret. cap. XLI), Tertullianus (Tertull. lib. adv. Jud. cap. IX et XIII), Cyprianus (Cypr. lib. II, adv. Jud. § 13), Athanasius (Athanas. orat. de Incarnat. Verbi), Hieronymus (Hieronym. in cit. Isai. loc.), et alii huic apertissimæ interpretationi subscripserint?

Rursus vero sacer psalmista, inquit Lactantius, cecinerat Christum felle potandum et aceto. Dixerat enim: *Et dederunt in escam meam fel, et in siti mea potaverunt me aceto.* Eadem est Justinī Martyris, Ire- næi et Ambrosii sententia (Ambros. lib. X, in Lucam, § 124). Judæos autem id cæca pertinacia negantes, Tertullianus (Tertull. lib. adv. Jud. cap. X et XIII) sic redarguit: « Ut ea quæ prædicta sunt a prophetis, per vos ei obventura impleantur, in psalms ipse spiritus Christi jam canebat.... Miserunt in potum meum fel, et in siti mea potaverunt me aceto.... Quæ quidem omnia ipsa perpeusus, non pro actu suo aliquo modo passus est, sed ut Scripturæ impleantur de ore prophetarum. » Sed hæc fusius Eusebius (Euseb. in hunc psal.) et alii.

Varia deinde eorumdem sacrorum prophetarum testimonia adducit Lactantius noster, quibus præ- nuntiaverant interficiendum a Judæis Christum Do- minum. Sed cæteris omnibus difficilior est, quod ille ex Esdræ libro sic descripsit: « Et dixit Esdras ad populum: Hoc pascha Salvator noster et refugium nostrum, cogitate, et ascendet in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo, et post hæc sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in æternum tempus, dicit Dominus, Deus virtutum. Si non credideritis ei, neque audieritis annuntiationem ejus, eritis derisio in gentibus. » Nam Justinus Martyr (Just. Mart. Dial. cum Tryph.), qui hunc locum integrum græce citavit, observat illum, uti alibi annota- vimus, ex textu Esdræ a Judæis, hoc est, ex eorum, quos legerat, libris fuisse amputatum. At certe nec ille, nec Lactantius noster, tanta fiducia gentilibus et Judæis eum objecissent, nisi a se perfectum in iis, quos præ manibus habebant, Esdræ libris. Non desunt tamen, qui palam dixerint hæc conficta a christi- anis, sed pia quadam fraude, qua et gentiles et alios ad Christi fidem facilius adducerent. Sed qui sic anti- quissimos Patres arguunt, hi non pia forsitan, sed maligna, qua auctoritatem eorum infirmit, fraude utuntur. Quid enim, amabo te, Justino et Lactantio illa piâ fraude opus erat? Numquid illud solum erat in omnibus sacrorum prophetarum libris, et tota sacra Scriptura de Christi morte testimonium? Tunc enim illa fraus piâ prodesse potuisset. Sed plurima alia illi, quemadmodum Justino martyri, de quo nos alibi, Eusebio (Euseb. in Adv. de Demonstrat. Evang.)

aliosque hanc passim venerunt, quibus eadem non minus perspicue præmittantur.

La certe Lactantius noster (*Lactant. lib. iv. cap. xvii*) non ea quidem omnia retulit, sed ex his plura selegit, quæ non minus profecto, uti exponemus, clara manentes apte sunt. Primum autem his exprimitur Isaie verba: *In humilitate ejus iudicium sublatum est. Natiuitatem ejus quis enarrabit? Quoniam auferetur a terra iustus, et facinoribus populi mei adductus est ad mortem. Et dabo malos pro sepultura, et divites pro morte eius, qui facinus non fecit, neque insidias ore locutus est. Propterea ipse consequetur multos, et fortium dividet spolia, propterea quod traditus est ad mortem, et propter facinorosos deputatus est, et ipse peccatum multorum pertulit, et propter facinora illorum traditus est* (*Iren. op. l. II, 8 et seqq.*). Eodem modo et eandem eandem causam hæc citantur a Cypriano (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 15*), si paucas exceperis varias lectiones, atque hanc in primis: *Propterea quod tradita est ad mortem anima ejus*. Sed plura etiam, quæ in sacro Isaie texto interjiciuntur, verba præternisit. Tertullianus vero (*Tertull. lib. cont. Jud. cap. x et xii*) tunc eundem Isaie locum, etsi pauciora illius verba transcripserit, eodem sensu de Christo interpretatur, et ad Judaicam perveraciam retundit. Eodem quoque antea fuerat Irenæi (*Iren. lib. iv. adv. hæres. cap. xl*) ac postea Hieronymi (*Hieronym. in hunc Isaie loc.*) et aliorum sententia.

Deinde vero Lactantius (*Lactant. ibid.*) illud adhuc probat his Davidis verbis: *Captiabant in animam iusti, et sanguinem innocentem condemnabunt, et factus est mihi Dominus in refugium* (*Psal. xciii. 21 et 22*). Nec dubitat Huetius (*Huet. Demonstrat. Evang. proposit. 9. cap. cxxvi*) et alii quidam, verba hæc eodem sensu accipienda. Sed fatendum est hæc ab aliis longe pluribus explicari de justis hominibus, quos impii divexare solent.

Magis itaque ad id probandum hæc apta sunt quæ Lactantius refert (*Lactant. ibid.*) Hieremiæ verba: *Domine, significa mihi, et cognoscam. Tunc vidi meditationes eorum. Ego sicut agnus sine macula perductus sum ad victimam. In me cogitaverunt cogitationem dicentes: Venite, mittamus lignum in panem ejus, et eravamo e terra vitam ejus; et nomen ejus non erit in memoria amplius* (*Hierem. cap. xi. 18 et 19*). In duobus antiquissimis codicibus regis pro *sine macula* scriptum est *sine malitia*. Atque ita etiam apud Cyprianum (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 15*), qui totum hunc locum eodem modo et eodem sensu retulit. Ad id locum græce legitur *ὡς ἀπὸ τοῦ ἀζύρου, sicut agnus sine macula, et purus*. Uterque vero Cyprianus et Lactantius non omnino hanc græcam interpretationem *ἀζύρου* præferunt sequuntur.

Porro autem auctor noster dixit ligni nomine crucem et panis, corpus Christi significari. Tertullianus quoque in De hoc, inquit, et ceteris signo etiam Deus insinuat per Hieremiæ, quod essetis dicturi: *Venite, mittamus in panem ejus lignum, et conteramus eum a terra vitæ ejus, et nomen ejus non memorabitur am-*

plius. Utiq; in corpus ejus lignum missum est. Sic enim Christus revelavit, panem corpus suum appellans, cujus retro corpus in panem propheta figuravit (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. x*). Eadem ille alibi repetit (*Idem. lib. iii. adv. Marcion. cap. xix*). Plures alios hic citare quid opus est? quando quidem Hieronymus (*Hieronym. fin. lib. ii. Comment. in Hierem.*) discrete asseverat hunc fuisse consensum omnium Ecclesiarum, quæ sub persona Hieremiæ hæc a Christo dicta fuisse fatebantur. A nobis autem jam observatum est hunc locum inter eos a Justino martyre recenseri, quos Judæi ex sacris codicibus haud dubie non omnibus, sed visis ab ipso fortasse solo abstulerant.

Prosequitur Lactantius (*Lactant. ibid.*), docetque illud adhuc de eadem Christi cruce, et ut ipse quidem putat, apertius his Moysis verbis prædicatum: *Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis die ac nocte, et non credes ritæ tuæ* (*Deuter. xxviii. 66*). Totidem verbis hunc locum descripsit Cyprianus, eodemque modo explicat. Utrique autem præverat Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. xi et xiii*), qui memoriæ lapsu ea verba ex Exodi pro Deuteronomii libro transcripta fuisse opinatus est. Sed id certe non impedit quominus plurimi, uti Augustinus (*August. lib. xvi. contr. Faust. cap. xxii*), Procopius (*Procop. in hunc Deuteronom. loc.*), Leo Magnus (*Leo. serm. 8. de passion.*), ejus interpretationi subscripserint. Scimus quidem eos erroris ab aliquibus inde argui, quia alii non putant genuinam hanc esse illorum Moysis verborum significationem. At quis nesciat varios unius ejusdemque sacrarum Scripturarum loci esse sensus, alium, ut aiunt, litteralem, et alium, qualis est iste, propheticum?

Ad hæc vero Lactantius (*Lactant. lib. iv. cap. xviii*) existimat eandem Christi crucem designari his ejusdem Moysis in Numerorum libro verbis: *Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minus patitur* (*Numer. cap. xxiii. 19*). Nobis quidem non latet hunc locum in vulgatis bibliorum libris aliter exhiberi. Sed non minus compertum nobis est, eum a Cypriano (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 20*) non solum eodem sensu explicari, sed totidem etiam describi verbis; nisi quod pro verbo *Dominus*, ab illo *Deus* scriptum legimus. Quis autem dubitet ab utroque hæc verba in suo bibliorum codice lecta fuisse, quemadmodum ab eis descripta sunt?

Majorem fortasse difficultatem ea habent quæ Lactantius paulo post subjunxit, funestissimum Hierosolymæ excidium in ultionem, ut ipse ait, sanctæ crucis a Salomone his verbis prædictum fuisse: *Quod si avortimini a me, erit Israel in perditionem, et in opprobrium* (Mss. *improperium*...) *quia reliquerunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt regem suum dilectissimum Deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna; propter hoc importavit illis Deus mala hæc* (*Lib. iii. Reg. cap. ix, 6 et seqq.*). Quamvis enim pleraque ex his videantur ex secundo Regum aut Paralipomenon libro delibata, in neutro tamen hoc

libro verba illa, *Et percussit sunt.... in humilitate magna* (*Lact. Inst. cap. vii. 19. et seqq.*); que sola ad Lactantii propositum faciunt, legere est. Quid vero, quod in utroque illo libro que habentur verba non Salomonis sunt, sed Dei ad Salomonem? Nonne itaque dicendum erit aut antiquarios textuum Lactantii describendo errasse, aut ipsismet Lactantiam memoria lapsam, nisi hæc ex aliquo librorum codice, a nostris diverso, excerptisse probetur?

At certe etsi Lactantius (*Lactant. lib. iv. Inst. cap. xvii*) quædam retulisset sacris ex libris testimonia, que ipsi tantummodo, minime vero aliis de Christo dicta viderentur; certum nihilominus esse debet ab illo alia afferri, que de Christo vere prænuntiata fuisse nemo cordatus homo poterit unquam negare. Nam præter jam memorata, tale procul dubio illud est, quod ipse, Cyprianum secutus, ex Zachariæ libro in medium adduxit: « Zacharias, » inquit, « etiam hæc tradidit: *Et intuebuntur in me, quem* (Cyprianus *Cyprian. lib. ii. adv. Jud. § 20*), *in quem) transfixerunt* (*Zachar. cap. xii. 10*). Quis enim vero inficias iverit hæc de Christo esse intelligenda, postquam Joannes Evangelista disertissime affirmavit (*Joan. cap. xvii. 57*), Christo moriente, impletam esse Scripturam, que dixerat: *Videbunt in quem transfixerunt?* Divini autem hujus scriptoris testimonium tante est auctoritatis, ut alios præterea citare supervacuum videatur. Si quis tamen Hieronymum (*Hieron. in cit. Zach. loc.*) adhuc adire voluerit, hunc laboris proculdubio non pœnitebit.

Non minori profecto evidentia illud declaratur his, que Lactantius post hæc retulit (*Lactant. ibid.*), Psalmistæ verbis. *Effoderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me, diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam sortem miserunt* (*Psal. xxi. 18 et 19*). Ita etiam Cyprianus (*Cyprian. lib. ii. adv. Jud. § 20*) eodemque plane sensu verba illa interpretatur. Atqui Psalmographus hæc, uti ait Lactantius, non de se, qui nihil simile peressus est, sed divino spiritu afflatus, de Christo præloquebatur. Similiter quoque modo Tertullianus: « Scriptura in psalmo dicit: Exterminaverunt (prius scripserat, foderunt) manus meas et pedes, dinumeraverunt omnia ossa mea. Ipsi autem contemplati, et viderunt me.... Hæc David passus non est, ut de se merito dixisse viderentur, sed Christus qui crucifixus est » (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. x et xii*). Quin etiam ille discrete asserit, toto isto integro psalmo laudem Christi passionem decantari. Et certe alios per se multos ut prætereamus, Justinus marty. (*Just. Mart. Dial. cum Tryph.*), et Basilides (*Basilides Hereticus. Evangel. in un. totum*), et singulos illius nervis de eisdem extantibus Christi tormentis et morte exponant. Evangelista vero Mattheus (*Matth. x. vii. 55*) et Joannes (*Joan. xix. 24*) docent hunc evenisse, quod in psalmo prædicto de vestimentis ejus, sorte dividendis, prædictum fuit. factum.

Idem tamen ipso tempore, ait Lactantius: *La-*

tant. lib. iv. cap. xix), quo Christus ultro et sponte animam exhalabat, lux solis defecit, et omnia tenebris per tres horas circumfusa fuerunt. Atqui hæc citatus ab illo propheta his verbis præsignificaverat: *Et erit in illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem* (*Amos, cap. viii. 9 et 10*). Hanc prædictionem eodem modo protulit Cyprianus (*Cyprian. lib. ii. adv. Jud. § 25*), nisi quod ante *cantica*, addidit, *omnia*. Facto tamen aliter Irenæus: « In die illa, dicit Dominus, occidet sol meridie, et erunt tenebre super terram in die lucis.... et universa cantica vestra in lamentationem. Eum occasum solis, qui crucifixo eo, factus ab hora sexta, manifeste annuntiaverunt » (*Iren. lib. iv. adv. hæres. cap. lxi*). Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. x*) quoque hæc vaticinationem adversus Judæos, quam de Christo accipiendam esse negabat, sic urget. « Nam quod in passione ejus accidit, in media dies tenebreerunt. Amos propheta annuntiat, dicens: « Et erit in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die, et tenebrescet super terram dies festis, et convertam dies vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem. » Quomobrem alio in libro scripsit: « Deliquim utique peccaverunt, qui in quoque super Christo prædicatum non severimus. Et tamen cum mundi casum relatum in archyvis vestris habetis » (*Idem Apolog. cap. xxi*). Denique, ex jam citato Amosi oraculo contra Marcionem, quemadmodum adversus Judæos disputat (*Idem lib. contr. Marcion.*). Hieronymus vero (*Hieron. in loc. Amos. cit.*) illud explicat, tum de Judæorum apud Assyrios et Chaldaeos captivitate, tum de Christo Dominum cruci affixo. Sed quid mirum? cum jam a rons observatum sit plures esse ejusdem sacri textus nostri significatus et interpretationes, quas omnes veres esse nullus negare merito unquam poterit.

Neque vero sacris vaticibus nostris sufficit etiam mortem Christi, et que tum acciderant, omnibus prænuntiare, nisi illius etiam resurrectionis, sine qua, uti ait Apostolus (*Paul. i. Corinth., cap. xv. 17*), vana esset fides nostra, mysterium prædixissent. A. Hæc evidenter ab eis prænuntiatum fuisse probat Lactantius (*Lactant. lib. iv. cap. xix*) his Psalmistæ verbis: *Non derelinques animam meam apud inferos, ne dabis sanctum tuum videre infernum* (*Psal. xv. 10*). Hæc vero eodem Cyprianus (*Cyprian. lib. i. adv. Jud. § 21*) verbis tradidit, præter ut in eam verbum, pro quo posuit *corruptionem*. Nam tum satis aperta est ea prædictio, ut Petrus apostolus, in oratione sua ad Judæos sermone (*Act. apostol. cap. 13. 28 et seqq.*) constanter demonstrat, hanc prædictionem, que apud eos mortuis et seculo interitu, et in inferis, et mortuis ad vitam revivendo, profecto prædixit, quin etiam Paulus in eadem quoque ad eos oratione (*Ibid. cap. xiii. 35 et seqq.*) idem prædictos etiam, itaque hoc oraculum auctoritate apostolorum confirmat firmatum, verum, et facile est, et non improbabile, quod eadem esset, uti in hactenus

enim illis non credit, quibus, quæso, fidem unquam habebat?

Neque ibi consistit Lactantius, sed idem rursus prebat his eisdem Psalmistæ verbis: *Ego dormivi, et somnum cepi, et resurrexi, quoniam Dominus auxiliatus est mihi* (Psalm. III, 6). Ita etiam et totidem verbis Cyprianus (*1 pp., lib. II, adv. Jud., § 24*). Testatum autem Justinus Martyr (*Just. Apol. I, al. 2*) et Irenæus (*Iren., lib. IV, adv. hæres., cap. XV*) nobis faciunt, hæc verba à Christo, in persona Davidis loquente, de sua morte, et ad vitam regressu fuisse pronuntiata.

Ad hæc vero propheta Oseas non uno tantum, sed duplici oraculo perspicue prædixerat fore ut idem Christus aliquando revivisceret. Dixerat enim: *Hic filius meus sapiens, propter quod nunc resistet in tribulatione filiorum suorum, et de manu inferorum eruat eum. Ubi est iudicium tuum, mors, aut tibi est aculeus tuus* (*Os., cap. XIII, 13 et 14*)? Ibi ille pro more sequitur interpretationem LXXII, sed non sine diversis quibusdam lectionibus. Posteriora autem prophete verba in sua Paulus (*1 Corinth., cap. XV, 54*), ut nemo nescit, ad Corinthios epistola retulit. Quapropter Hieronymus (*Hieronym., lib. III Comment. in Os., cap. XIII*) ex citatis a se hujus Apostoli verbis hanc elicit conclusionem: « Itaque quod ille in resurrectionem interpretatus est Domini, nos aliter interpretari nec possumus, nec audemus. »

Aliud Osee testimonium, secundo loco ab Lactantio citatum, hunc exprimitur in modum: *Vivificabit nos post bibum, die tertio* (*Osee, cap. VI, 2*). Totidem quoque hæc verba transcripsit Cyprianus (*Cypr., lib. II adv. Jud., § 25*), eaque ille, et Tertullianus (*Tertull., lib. adv. Jud., cap. XV, lib. IV, adv. Marcion., cap. XLIV*), ac postea Hieronymus (*Hieronym., in cit. Os., loc.*), atque alii similiter interpretantur.

Addit tandem Lactantius prædictum a Daniele, fore ut Christus a morte ad vitam revocatus, ascenderet in caelum. Sed de hac vaticinatione nos paulo ante egimus.

Quis autem jam non intelligat quo jure Lactantius dixerit (*Lact., lib. IV, cap. XIV*) « prophetas omnes, » hoc est, sacros prophetas nostros, et alios quos ethnici pro vatibus habebant, « pronuntiasse de Christo, ut ex genere David corporaliter natus, constitueret æternum templum Deo, quod appellatur Ecclesia, et universas gentes ad religionem Dei veram convocaret? » Fieri enim non potuit ut tot oracula de mirando prorsus Christi ex virgine et familia David ortu, de summo ejus sacerdotio, de Judæorum in eum iniquissima conspiratione, dirissimis cruciatibus, horrenda morte, ad vitam regressu, longissimam ante tempus prænuntiata, ab alio quam divino spiritu profecta fuerint. Tam certo igitur, quam evidenter ex iis conficitur Christum a Deo Patre suo missum esse, ut homines a falso et impio deorum cultu ad veram, quam fundavit, religionem adduceret. Nullus itaque nec Judæus, nec gentilis, nisi insanabili cæcitate percussus, negare potest ad demonstrandam christianæ religionem certissimum

atque invictissimum esse illud argumentum. Sed Lactantius alia adhuc non minoris ponderis profert, quæ jam expendenda sunt.

CAPUT III.

Quomodo Lactantius veritatem christianæ religionis asserat et confirmet ex veris Christi miraculis, quæ a sacris nostris aliisque vatibus prædicta fuerant.

ARTICULUS PRIMUS.

Quanta evidentia Lactantius ostendat veram esse Christi religionem, quam ille veris miraculis, ab Isaia et Sibylla designatis, confirmavit.

Aliud ad asserendam ac probandam christianæ religionis veritatem argumentum desumit Lactantius ex Christi miraculis, tum quia et vera et divina virtute ab eo sunt facta, tum quia sacri vates, aliique, longissimo antequam fierent tempore, illa revera prædixerant. Deus enim neque spiritus sui afflatum, neque potiorum ad edenda vera miracula divinæ potestatis suæ partem cum aliis communicat, nisi ad asserendam veritatem, sanaque ac vera documenta tradenda et stabilienda. Quam igitur religionem Christus veris miraculis, et longe antea prænuntiatis, et divina virtute a se editis fundavit, ea omnino vera sanctaque sit penitus necesse est.

At Christus « maximas, » inquit Lactantius (*Lactant., lib. IV, cap. IV*), « virtutes, » quas Apollo, a nobis antea laudatus, « portentificas » appellavit, « operatus est, non præstigiis magicis, quæ nihil veri ac solidi ostendant, sed vi ac potestate cœlesti, quæ jam pridem prophetis nuntiantibus canebantur. » Quocumque enim iter Christus faceret, quoslibet, quovis morborum genere laborantes, paralyticos, claudos, cæcos, mutos, leprosos, aliosque non manu aut medicamentis, sed solo verbo et jussione, unoque momento sanavit. Quin immo eodem quoque modo ad vitam revocavit mortuos. Atqui Isaïas ejusmodi ægros pristinae valetudini a Christo restituendos annuntiaverat. Illius quippe est descriptum a Lactantio, et prius a Cypriano hoc prædictum: *Confortamini manus resolutæ, et genua debilia consolamini* (ms. regius antiquissimus *consolidamini*, Cyprianus vero (*Cypr., libr. II, adv. Jud.*) *echortamini*) *qui estis pusilli animi, nolite metuere; Dominus noster iudicium retribuet. Ipse veniet et salvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum, et aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut cervus, et plana erit lingua mutorum* (*Isai., cap. LV, et seqq.*). Ibi autem neque ille, neque Cyprianus, aut interpretationis LXXII, aut Vulgatæ omnino adhærent, sed alteri paululum diversæ. Utriusque autem varias lectiones collegit Hieronymus (*Hieronym., lib. X. Comment. in cit. Isai. loc.*), palamque fecit ea, quæ ibidem dicuntur, in Christo et Apostolis suum sortita esse exitum. Prius autem Tertullianus (*Tertull., lib. adv. Jud., cap. IX, lib. de Resur. carn. cap. XX, et lib. IV advers. Marcion., cap. X et XII*) hinc pene incredibilem Judæorum Marcionisque pervaciā retundit, et illa de Christo prædicta ab eoque reapse peracta esse demonstrat. Quin etiam Sibylla, cui ethnici fidem derogare non

poterant, eadem Christi miracula his cecinit carminibus, quæ Lactantius (*Lactant., lib. iv, cap. xvi*) græcè citavit, et in regio codice sic latine exhibentur: « Mortuorum vero resurrectio erit, et claudorum cursus velocissimus, et surdus audiet, et cæci videbunt, et loquentur non loquentes » (*Sibyll. Orac., lib. viii, 226 et seqq.*). At eadem insuper Sibylla uno versu decantaverat fore, ut Christus hæc solo suo verbo faceret:

Πάντα λόγῳ πρῆξων, πᾶσαν τε νόσον θεραπεύων.
(*Idem post Acrostich. Lactant., loc. cit.*)

Quæ scriptor præfati codicis regii his latinis verbis reddidit: *Omnia verbo faciens, omnemque infirmitatem curans*. At præclare omnino animadvertit Lactantius mirum non esse quod Christus verbo faciebat (*ms. regii faceret*) *mirabilia, cum ipse esset Dei Verbum, cælesti virtute ac potestate subnixum*.

Prosequitur ille, et ait quinque millia hominum, in deserto fame enectorum, a Christo quinque tantummodo panibus et duobus piscibus fuisse saturata. De his autem nos in superiori dissertatione egimus. Quid autem, inquit auctor noster (*Lactant., loc. cit.*), dici aut fieri potest mirabilis (*Sibyll. Orac., lib. viii, v. 502 et seqq.*)? Atqui Sibylla id adhuc futurum præcicerat his versibus, quos ille descripsit, et in oraculis earum editis similiter, si quasdam varias lectiones excepias, inveniuntur.

Præterea Christus non solum super undas maris sicco pede ambulavit, sed verbo etiam suo sedavit ejusdem maris tempestates. Addit Lactantius: « Non ut poetæ Orionem mentiuntur, in pelago incedentem, qui demersa corporis parte, humero supereminet undas. » Observant ibi Bernheius, et post eum Gollæus hemistichion esse poetæ alienius: sed quis ille sit, neuter indicat. At magno sine labore discere poterant illud esse Virgilli, ejus hæc sunt carmina, (*Lib. x Æneid., v. 765 et seqq.*).

Quæ magnum Orion

Cum pedes incedit, medi per maxima Nerei
Stagna, viam scindens, humero supereminet undas.

Quis enim dubitabit hæc a Lactantio designari et irrideri? Videsis Servii in illos versus et in primum ejusdem Æneidos librum annotationes, Natalem Comitem et alios.

Rursus autem Lactantius ostendit (*Lactant., lib. iv, cap. 15*) hæc olim designata fuisse Sibyllarum carminibus, quæ in variis earum libris legimus. Eo vero græcè tantum ab illo transcripta, in codice regio, sæpius a nobis laudato, sic latina facta sunt. « Ventos composescet; sternet vero insanum mare pedibus, pacisque fide calcatum. Et rursus aliqua dixit: Super undas ambulabit, infirmitatem hominum solvet, resurgere faciet mortuos, et pellet multos dolores, et de pane unius perionis saturatio erit vtrorum. » Ibi autem dicitur *perionis*; quia græcè scriptum est *πέρας ἄρον*, id est, *sacculo et pera panis*. In quibusdam vero editis legitur *πέρας*, in aliis *περας*, hoc est *fonte*, melius forsitan *πέρας* ex una *πεας* pera aut sacculo, quo paucitas panum evidentius significatur. Cæterum latinam prædicti regii operum

A Lactantii codicis interpretationem sæpius curiosis eruditisque lectoribus exhibuimus, ut quomodo ab aliis discrepet, et quæ corrupta fuerint græcæ verba, facilius perspiciant.

Sed videamus quid gentiles et Judæi contra tantorum haecenusque inauditorum Christi miraculorum auctoritatem objectarent. Primum autem respondebant carmina Sibyllarum non ab iis, sed a nostris, id est, christianis scriptoribus, fallaci titulo fuisse composita.

Verum Lactantius (*Lactant., lib. iv, cap. 15*) futilem vanamque esse ostendit hanc responsonem. Nam Varro, Cicero, et veteres Sibyllam Erythræam aliasque commemorant. Christiani vero ea, quæ citant, illorum testimonia ex libris transcripserant auctorum, quorum dubia non erat fides, utpote qui ante obierant quam Christus homo factus fuisset.

Judæi vero majori procul dubio audacia et temeritate clamitabant, hæc miracula a Christo quidem facta, sed magicis plane artibus. Nulla enim, ait auctor noster, fingi poterat major calumnia. Christus siquidem *maximus*, ut ille loquitur, « virtutes coepit operari non prastigiis magicis, quæ nihil veri ac solidi ostendant, » id est, nihil veri, aut quod aliquid aliis afferat utilitatis et emolumenti. Quæ enim arte magica aut dæmonum fraudibus sunt, ideo tantum aguntur, ut decipiantur homines. At Christi miracula vi ac potestate divina, non mala arte aliqua, sed solo, ut diximus, verbo facta sunt, atque ut homines ad Dei veri cultum veramque religionem adducerentur. Deinde vero Judæi negare non poterant edita fuisse a Christo hæc miracula, quemadmodum in arcanis eorum literis, id est, Veteris Testamenti libris præannuntiata fuerunt. A quibus autem longe antea prædicta fuerant, quam ab hominibus, ut vidimus, divino afflatis spiritu, qui nulli nocere, nullumque fallere, nec unquam mentiri poterant? Denique hæc insulsissimam non modo Judæorum, sed gentiliùm quoque criminationem ab Arnobio aliisque depulsam et eversam ostendimus.

Recte ergo concludit Lactantius (*Lact., l. iv, c. 15 et 16*) Christum tantis miraculis et prodigiis meruisse et veracis legati, a Deo missi, et ipsiusmet divinitatis fidem. Quin etiam certissima fuerunt cælestis virtutis indicia, quibus sole meridiano clarius probavit veram esse quam fundavit et instituit religionem. Verum Lactantius aliis adhuc Christi miraculis, quibus dæmones, magicarum artium auctores fugavit, evidentissime demonstrat illa nullis magorum dolis et artificijs, sed divina prærens virtute ab ipso facta, atque inde adhuc veritatem christianæ religionis mirum in modum stabiliiri. Sed hæc in sequenti articulo examinanda sunt.

ARTICULUS II.

Quam inciere Lactantius christianæ religionis veritatem demonstrat ex pugatis a Christo, ejusque nomine, ac crucis signo dæmonibus.

Tantum abest ut Christus prestigijs artibusque magorum aut dæmonum miracula ediderit, quin et ipse

et cum discipuli mirabili virtute fugaverint dæmones, eoque egerint ex his, quæ obsidebant, hominum corporibus. Atqui uti Lactantius (*Lactant., lib. iv, cap. xxxi*) recte argumentatur: «Necesse est veram esse religionem, quæ et rationem dæmonum novit, et ascantem intelligit, et vim retundit, et eos spiritualibus armis devotos ac subjectos, cedere sibi cogit.» Et nonne hi dæmones Jovis, Æsculapii aliorumque, quos gentiles colunt, deorum aut amici sunt, et his aliqua necessitudine copulati, aut e contrario inimici, et infensi. Si sibi invicem copulati sint, atque, ut ait Homerus (*Homer. Iliad., l, vers. 221*), Jupiter dæmonibus aggregetur, si a poetis et philosophis modo dæmones, modo dii appellantur, quomodo eos distinguemus a se invicem, ut illos rite distinctos colamus et honoremus? Si vero existii gentiliam dii hostes revera sint dæmonum, et eis infensi, cur illos non fugant, atque ad eos expellendos, non eandem ac Christus ejusque discipuli habent potestatem? quæ etiam erit horumque deorum vis aut potentia, si ipsis subjecti non sint dæmones? Cur etiam Christi, non autem Jovis aliorumque deorum, nomine fugantur, nisi quia Christum, minime vero falsos deos reformidant? Et certe ubi coluntur, se deos esse mentiuntur; ubi adjurantur a christianis, coguntur se dæmones esse palam confiteri. Quorsum autem ab eis extorquetur tam ignominiosa confessio, nisi quia maximo christianorum eos adjurantium timore percelluntur?

Sed Lactantium nostrum, hæc omnia, nec semel profecto enarrantem, si lubet audiamus: «Justos, inquit, id est, cultores Dei metuunt, ejus nomine adjurati, de corporibus excedunt, quorum verbis, tamquam flagris verberati, non modo dæmones se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa quæ in templis adorantur; et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt, non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui (*duo antiquissimi codices regii*, et honoris sui), quia nec Deo, per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possant. Itaque maximis sæpe ululatibus editis, verberari se, et ardere, et jam jamque exire proclamant » (*Ibid. lib. ii, cap. 15, lib. iv, cap. 27, et lib. v, cap. 21*). Eadem a Minucio Felice tradita alibi annotavimus et explicavimus.

Atqui si tantus sit dæmonum, homines a veri Dei veneratione ad impium falsorum deorum cultum fraudulentè avocantium timor, si tanta istorum et deorum et dæmonum infirmitas: contra vero, si tantum est Christianorum, verum Deum colentium, in ipsos dæmones imperium, si tanta ad eos fugandos potestas; nonne certissime inde conficitur, tam veram esse christianorum, quam falsam gentiliam religionem?

Aerius adhuc urgeat Lactantius, perspicuumque facit iisdem dæmonibus terrorem maximum incuti ipso etiam crucis signo, quo quidem facto, non secus ac ejusdem Christi nomine adjurati, de hominum corporibus, quæ obsessa tenebant, confestim ejiciebantur. Atque id quidem auctor noster narret, non uti rem incertam, aut obscuram, sed omnibus sæi temporis

A hominibus notissimam ac certissimam. «Nunc, » inquit, «sectatores ejus, » Christi videlicet, «eosdem spiritus inquinatos, de hominibus, et nomine magistri sui et signo passionis excludunt (*Lactant., lib. iv, c. 27*). » Neque hos improbos spiritus clam et occulto in fugam vertebant, sed palam ac publice, ac cum ipsimet gentiles diis suis immolarent. Tum enim, si assistat aliquis, uti ille ait, *signatam frontem gerens*, non poterant ullo modo litare, vel sicut Virgilius ab eo laudatus canebat (*lib. iii Georg., vers. 149*):

Nec responsa potest consultus reddere vates.

Non semel autem aut raro, sed sæpius id factum plane asseverat. Nam continenter subjungit hanc sæpe causam præcipuam fuisse malis regibus *justitiam*, hoc est, christianos persequendi.

B Unum tamen ex pluribus selegit memorabile exemplum, quod his protulit verbis: «Cum quidam ministrorum nostrorum » (in duobus antiquioribus mss. regii codicibus, pro *nostrorum*, legimus, *e cultoribus Dei*) «sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus, quibus prosecant, » (memorati codices regii *prosecrant*, et unus secunda manu, *consecrant*, editio Florentina *prosecuerant*) «conquerentes, profanos, id est, Christianos, homines sacris interesse, egerunt principes suos in furorem, ut expurgarent, (mss. regii præfati, ac plures alii cum antiquiores tum recentiores, et editio ultima, *expugnarent*) «Dei templum, et seque vero sacrilegio contaminarent, quod gravissimis persequentium pœnis expiaretur. » Duæ autem diversæ codicum lectiones duplicem exhibent Lactantii sensum. Si enim legas *expugnarent Dei templum*, significabit Nicomediæ templum, Diocletiano jubente, ut ipse Lactantius postea narret, fuisse expugnatum et eversum. Si vero legas *expurgarent Dei templum*, sensus erit, ut gentiles expiant dei sui templum, quod a christianis contaminatum putabant.

Quæcumque sit vera Lactantii lectio, ex ea aperte intelligitur dæmones facto a christianis crucis signo territos ac fugatos. Sed hæc fusius enarrat Lucius Cecilius in suo de Mortibus persecutorum libro, ubi rationem nobis reddit cur Diocletianus Imperator cœperit in christianos sævire. Ibi enimvero hæc legimus: «Tum quidam ministrorum, scientes Dominum, cum assisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum. Quo facto, fugatis dæmonibus, sacra turbata sunt. Trepidabant Aruspices, nec solitas in exitis notas videbant; et quasi non litassent, sæpius immolabant. Verum identidem maculatæ nihil ostendebant, donec magister ille Aruspicum Tages, seu suspitione, seu visu, ait idcirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines, nimirum christiani, interessent. Tunc ira furens, sacrificare non eos tantum, qui sacris ministrabant, sed universos, qui erant in palatio, jussit, et in eos, si detrectassent, verberibus animadverti, datisque ad præpositos litteris, etiam milite

cogi ad nefanda sacrificia praecepit; ut qui non paruerunt, militia solverentur » (*Cecil., lib. de mortib. persecut., cap. x*). Vides sane quam asseveranter uterque affirmet ethnicorum sacra facta a christianis dominicae crucis signo turbata fuisse, ac Diocletianum, ibi presentem, tum jussisse in hos ceterosque christianos saxiri.

Quamvis autem certissimum sit utriusque Lactantii, et Lucii Cecili, sicut alibi ostendimus, de fugatis signo crucis demonibus testimonium, nec ab ullo cordato homine in dubium merito possit vocari; si quis tamen id sibi aliunde probari postulet, huic testem primum dabimus Athanasium, qui palam testificatur daemones ac deos signo crucis Christi facto tanquam mortuos obmutescere, irritasque fieri eorum praestigias : Τῶ δὲ σημείῳ τοῦ σταυροῦ πᾶσα μὲν μαγία παύεται, πᾶσα δὲ φαρμακεία καταργεῖται (*Athanas., de Incarn. Verb. Dei*). « Signo autem crucis omnis ars magica deficit, incantamenta omnia evanescent. » Quapropter Cyrillus Hierosolymitanus christianos, curae suae commissos, sic adhortatur : « Ne ergo Christi crucem erubescamus, sed si quis alius abscondat, tu palam ad frontem obsignato, ut daemones regium signum intuentes, tremuli procul aufugiant. » Μὴ τοίνυν ἐπαίσχνηθῶμεν τῷ σταυρῶ τοῦ Χριστοῦ, ἄλλὰ καὶ ἄλλος ἀποκρύπτῃ, σὺ φανερώς ἐπὶ μετώπῳ σφραγίζου, ἵνα οἱ δαίμονες τὸ σημεῖον ἰδόντες τὸ βασίλειόν, μακρὰν φύγησι τρέμοντες (*Cyrril., Hierosol. Catech., iv, § 10*). « Non enim, inquit, alterius crucifixi invocatio demones abigit.

Nec minus perspicue Gregorius Nazianzenus divinitatem hujus salutiferi crucis signi et invocati nominis Christi potestatem nisce versibus cecinit :

... Ἐπὶ Χριστοῦ λόγος ὄνομα σπασθὼν
 Πολλὰκι μόνον ἔειπον ὃδ' ἤμετο τλήϊδι δαίμονι
 Τρύζου, ἀσπράζου τε, βουῶν σῆνος ὑψιμέδοντος,
 ἢ σταυροῦ μεγάλου χαράγματι, καὶ δὲ μόνοντι,
 Πέρα μόνον ἔγραψα, τίπος δὲ ἔσταις τρόποιον.

(*Greg. Naz., Carm. 61.*)

Ipsae etiam sors inclyta Christi
 Proleto ipsius vel solo nomine, saepe
 Demones eieci stridentes, atque gementes;
 Clamantes Dei robur dominantis Olympo,
 Aera vel medium signo crucis ipse notavi
 Illustremque tuum cyprus hic ex hoste triumphum.

Quid vero quod vir ille, fide procul dubio dignissimus, ac post eum Theodoretus (*Theodoret., lib. in Hist. Eccl., cap. iii*), celeberrimum nobis suppeditant Juliani Apostatae exemplum, quo certe nihil ad ostendendam signi crucis in daemones virtutem efficacius potest unquam desiderari. Impius enim ille imperator, sicut illi testantur, postquam a christiana religione defecisset, in subterraneum et horrendum adytum, uno tantum stipatus comite, descendit, ut magicis artibus daret operam. Sed sonis insuetis, tetrīs odoribus, spectrisque igneis territus : « Ad crucem, » inquit Gregorius, « vetusque remedium confugit, hocque se adversus terrores consignat, eumque quem persequabatur. » videlicet Christam, » opulatorem adseiscit.... Valuit signaculum, cedunt daemones, pelluntur timores. Quid deinde? Respicit tandem, rursus antelacum percipit, rursus appropinquat terrores

idem terrores urgent, rursus signum adhibetur, ac daemones conquiescunt. »

Cum haec vero publica notaque omnibus ethnici negare nequirent, qua, putas, ratione ea sustinere conabantur? Respondebant, ait Lactantius (*Lactant., lib. iv, cap. 27*), hoc deos non metu (male in editis, *uatu*) verum odio facere. Neque in animum, quae inducas illud ab auctore nostro gratis fictum: quod facilius refelleret. Jam enim citati Gregorius Nazianzenus et Theodoretus certiores nos faciunt sacerdotum antistitem, lateri Juliani inhaerentem, ipsi virtutem crucis valde admiranti respondisse. *Abominati illis sumus, non terrori, vel ut scribit Theodoretus: « Non timuerunt daemones, ut tu censes, sed factum tuum abominati recesserunt. »*

Verum Lactantius insulsam hanc cavillationem finiditus evertit. Si qua etenim fuisset deorum sive demonum potestas; congruum, immo necesse proculdubio erat, ut quos signo crucis munitos oderant ac detestabantur, hos non fugerent, sed praesentibus potius mulctarent poenis. Turpis namque haec fuga certissimum erat victoriae, a christianis in eosdem daemones reportatae indicium. Negare itaque nemo poterat, tam veram, quam victricem esse religionem christianorum, qui daemones solo crucis signo fugabant domabantque.

Quis igitur Galkeum, non secus atque alios ejus assecelas, salutiferi crucis signi inimicos, non mirabitur, qui in hunc Lactantii locum observat, eum plus, quam par erat, tribuisse crucis signo; quando quidem dixit illud demonibus fuisse terrori? Quod enim, amabo te, illi nimium tribuit? Daemones, inquit Galkeus, non signo crucis terrebantur, sed cruce ipsa, hoc est, morte Christi in cruce interempti. Verum eximius ille vir prius evidentissime probare debebat, mentitos fuisse non dubie tamen fidei scriptores, a nobis haecienus citatos. Sed id nec probavit Galkeus, nec probare curavit. Atqui si Julianus impius ille apostata, non amplius, si tamen unquam fuit, sincerus Christi sectator, daemones, uti diximus, signo solo crucis fronte imposito expulit; multo magis certum esse debet, eos a veris ac pijs Christi discipulis hoc ipso solo fugatos fuisse.

Urge Galkeus: Paulum in sua ad Hebraeos epistola scripsisse diabolum Christi morte destructum. Quid inde? Nonnequid ex his verbis conficitur solo crucis Christi signo fugatos non fuisse daemones? Quin immo, quia Christus morte sua diabolum destruxit, inde profecto conficitur ipsius crucis signum diabolo et demonibus esse terrori.

Instat adhuc heterodoxus homo Lactantium non dixisse daemones nudo crucis signo expelli, sed et nomine magistri et signo passionis, quod, inquit, et nos concedimus. Bene est, quod ille tandem concedat, quod non poterat amplius inficiari. At si utroque et nomine Christi et signo crucis ejus daemones expulsi sunt, certe ad eos expellendos debuit aliqua esse illius salutaris signi potentia. Ut quid enim frustra adhiberentur? Atque Lactantius ibidem subjungit,

quod Gallus non sine fraude et dolo dissimulasse videtur, cum sacrificarent ethnici in fugam versos fuisse demones, *imposito* ab assistentibus christianis *fronibus* crucis Christi signo. At ibi Lactantius, quem a Theodorus alii a nobis citati, mentionem solus Dominice crucis signi fecerunt. Porro autem hanc signi crucis virtutem non ab ipso solo, sed a divina potentia, cujus instrumentum est, derivari catholici omnes, quidquid calumniatores heterodoxi secus efflant, palam profitentur.

ARTICULUS III.

Diluuntur ethnicorum argumenta, quibus frustra probare conati sunt ab Apollonio Tyanæo similia, ac majora etiam, quam a Christo facta fuisse miracula, aut hæc ab apostolis, ut quæstum facerent, conficta.

Quantum christiana religio veris ac certe stupendis Christi miraculis stabilitur, tanta ethnici audacia, tantoque conatu tam sæpe quam frustra repetito, illa negare aut infirmare conati sunt. Unus autem ex his cujus nomini Lactantius peperit, et quem superius Hieroclem fuisse ostendimus, peculiari quadam, sed plane penitusque vanâ ac futili ratione ad cuncta Christi miracula deprimenda et extenuanda aggressus est. Cum enim illa negare non posset, *voluit ostendere*, Lactantii verba sunt, *Apollonium vel paria, vel etiam majora fecisse (Lactant. lib. v. Inst. div. cap. iii).* Faustus ille fuit Apollonius Tyanæus, Pythagoricæ philosophiæ sectator, qui sub fine primi Ecclesiæ sæculi, ut in Eusebiano Chronico notatur (*Euseb. Chron. ad ann. Christ. 96*), florebat. Octo autem, qui etiamnum exstant, libros de illius vita Philostratus stylo, sicuti ait Photius, aperto, gratioso, et conciso conscripsit. Ibi autem varia et maxima memorantur miracula, ex quibus pauca quædam idem Photius recenset, qui narrationem suam sic absolvit: *illis similia dementiæ plena, et alia plurima prodigiosa contingit. Itaque liberis octo omnis ab illo vauissimi laboris opera consumitur.* Παραπλάστια τούτοις ἄλλοις μεστὰ καὶ ἕτερα πλείστα τερατευσάμενος. ἐν ὅτοις δὲ ἕνα ἢ πᾶσα ἀπὸ τῆς ματαίωσις σπουδαὶ κατακρίσται.

Ex hac autem Philostrati historia, seu potius confictis ab eo fabulis, Hierocles in suis libris, quos pseudotitulo *φιλαληθείας*, uti notavimus, inscripserat, occasionem arripuit Apollonii miracula cum his, quæ Christus divina virtute fecerat, perperam componendi. Itaque hæc insulsa comparatione, non ille tantum, sed alii quoque gentiles, postea conati sunt miraculorum Christi minuire, ac penitus etiam infirmare auctoritatem. Sæculo etenim quinto Marcellinus quæstiones quasdam Augustino solvendas proposuit, eumque rogat, ut iis respondere dignetur, quæ « Apollonium suam nobis, et Apuleium aliosque magici artis homines in medium proferunt, quorum miracula contendunt existisse miracula » (*Apud Aug. epist. 156*). Audaciores procul dubio hi videntur, qui miracula non solum ab Apollonio, quemadmodum Philostratus jactitabat, sed etiam ab Apuleio, effecta, *hæc quæ Christus fecerat, paria atque majora etiam*

fuisse opinabantur. Sed quia nemo negare poterat hunc Apuleium impium fuisse hominem, et magis *accusatum*, hinc Lactantius (*Lactant. ibid.*) haud illepide Hieroclem sic irridet: « Mirum quod Apuleium prætermiserit, cujus solent et multa, et mira memorari. » At serio hunc deinde refellit et respondet, si vera fuerint, quæ venditabantur Apollonii miracula, illum debuisse pro deo ab omnibus coli. Hieroclem itaque sic urget, « Cur igitur, ô delirum caput, nemo Apollonium pro deo colit, nisi forte tu solus, illo scilicet deo dignus? »

Quo autem, inquit, pacto, id Lactantius asseverare potuit. Nonne Xiphilinus memoriæ mandavit eundem Apollonium ab Antonino Caracalla in honore magno habitum fuisse, καὶ ἕρῶν αὐτῷ κατασκευάσαι, etque ab illo erectum monumentum, sive ædificatam, tanquam heroi, basilicam? Narrat vero Vopiscus Apollonium Aureliano post captam Tyanam urbem apparuisse, illique suasisse, ut clementius ageret. Tum deinde hæc adjecit: « Norat vultum philosophi venerabilis Aurelianus, atque in multis ejus imaginem viderat templis. Denique statim attonitus, et imaginem et statuas, et templum eidem promisit » (*Vopisc. in Vit. Aurel. circ. med.*). « At si imperator ille stetit promissis, ante Lactantii tempora, templum Apollonio ædificatum est. Quid vero visæ ab illo ejus imagines et statuae, in templis collocatæ, aliud inveniunt, nisi eas ipsi tanquam Deo positas? Verum id probatione adhuc indiget. Quis enim nesciat alias in gentiliū templis, quam deorum erectas fuisse statuas et imagines? Et certe Xiphilinus dicit illi, non tanquam Deo, sed tanquam heroi fabricatum a Caracalla monumentum.

Quoquo autem modo res se habeat, Lactantius paulo post suam clarius explicat mentem, ubi adversarium suum sic insectatur: « Cum dicas et adoratum esse a quibusdam, sicut Deum, et simulacrum ejus sub Herculis Alexiaci nomine constitutum, ab Ephesiis etiam nunc honorari » (*Lact. ibid.*). At hæc ex Philostrati historia (*Philostr. lib. iv, cap. 3*) Hierocles haud dubie delibaverat. Nonne ergo Lactantius hinc recte colligit Apollonium a quibusdam tantummodo pro deo habitum, quem tamen non suo nomine colebant, sed alieno, nimirum Herculis Alexiaci, seu ut græce Philostratus dixit *ἄπορροπαίου*, id est, matrum depulseris et averruncatoris? Si qui autem alii illum vero ac proprio ejus nomine tanquam Deum honoraverint, hi paucissimi erant, ac unus fortasse, uti, Lactantius, joco et risu dixerat, et solus Hierocles.

At hic ipse respondebat Apollonium fuisse Christo modestiorem, qui etsi majora, ut ille garriebat, quam Christus, fecisset miracula, Dei nihilominus nomen sibi non arrogaverit. Sed Lactantius funditus evertit vanum illud simulacri frustra verecundiæ effugium. Quis est enim, inquit, qui immortalis nominis sui memoriam non concupiscat? Reges certe maximi, alique homines magnificis imaginibus, statuis et sepulchris eam sibi comparare moliti sunt. Hinc vere

ipsemet Hierocles editis libris suis, tametsi detestabile ingenii sui monumentum sint, nihil aliud quam nominis immortalitatem affectaverat. Stultum est igitur putare id, quod omnes optant, recusatum ab Apollonio, quem Hierocles dixit a quibusdam sicut Deum adoratum fuisse.

Dein vero falsa fuisse Apollonii miracula hinc auctor noster aperte convincit (*Lactant. lib. v. Inst., cap. m.*), quia constabat illum operam magicis dedisse artibus, fecibus aliquid supra consuetam naturæ ordinem fecisse videbatur. Nefandis siquidem his fraudibus illud plane tribuendum, quod Hierocles post Philostratum posteris tradidit (*Philostr. lib. viii, cap. 4*), eundem Apollonium cum ante iudicium tribunal staret, moxque debitas pœnas Domitiano daturus esset, tum repente ex omnium oculis evanuisse, nec comparuisse amplius. At inde Eusebius jure merito concludit (*Euseb. adv. Hierocl.*) illum non ideo quidem magum fuisse, quia subiit iudicium, sed quia iudices, imperatorem et circumfusos illi speculatores effugit ac fefellit. Nec absimili sane modo Hieronymus contra Marcionistas, qui Christum fecte et simulate natum falso asserebant, disputat: « Apollonius Tyanæus scribitur, cum ante Domitianum staret in consistorio, repente non comparuisse. Noli potentiam Domini magorum præstigiis adæquare, ut videatur fuisse, quod non fuit » (*Hieronym. epist. ad Pam-mach. adv. Error. Joan. Hierosol.*).

Quamobrem Augustinus censet irridendos prorsus esse gentiles, qui hunc Apollonium et Apuleium magicis artibus deditos, Christo comparare audebant, tametsi tolerabilius videatur, quod illos cum eodem Christo potius, quam cum sceleratissimis diis suis contulerint. Marcellino siquidem, ipsum, ut paulo ante dicebamus, interroganti sic respondet: « Quis vel risu dignum non potest, quod Apollonium et Apuleium, cæterosque magicarum artium peritissimos, conferre Christo, vel etiam præferre conantur? quamquam tolerabilius ferendum sit quando istos ei potius compararunt, quam deos suos. Multo enim melior, quod fatendum est, Apollonius fuit, quam tot stuprorum auctor et perpetrator, quem Jovem nominant » (*Augustin. epist. 138 ad Marcell. § 18*). Alia vero in epistola seu libro, ubi ethnicos refellit, qui Jonam triduo in ventre ceti fuisse, tanquam penitus incredibile irridebant, ibi Apollonium haud dubitanter magum appellat, et asserit memorata ejus miracula nullius certa auctoritate firmari: « Et tamen si hoc, inquit, quod de Jona scriptum est, Apuleius Madaurensis, vel Apollonius Tyanæus fecisse dicerentur, quorum multa mira, nullo fideli auctore, jaectant, quamvis et demones nonnulla faciant Angelis sanctis similia, non veritate, sed specie, non sapientia, sed plane fallacia; tamen si de istis, ut dixi, quos magos vel philosophos laudabiliter nominant, tale aliquid narraretur, non jam in buccis creparet risus, sed typhus » (*Idem epist. cii. quæst. 6*). Animum, quæso, parumper advertas ad id, quod ibi eximius iste doctor palam aperteque asseverat, hæc utriusque, Apol-

lonii et Apuleii miracula nullo fideli auctore jaectitari. Nec immerito quidem. Nam quæ Apollonio tribuuntur, illa ex Philostrato, uti observavimus, incertæ omnino, ne quid amplius dicamus, fidei scriptoræ, litteris mandata sunt. Deinde vero Augustinus dicit illos magos, vel laudabiliter philosophos nominari. Quam jure autem merito id ab eo dictum sit, inde colligas, quod Hieronymus Apollonium a vulgo magum, a Pythagoricis philosophum nuncupatum fuisse testificatur: « Apollonius, inquit, sive ille magus, ut vulgus loquitur, sive philosophus, ut Pythagorici dicunt » (*Hieronym. epist. l. ad Paulin.*).

Neque solum porro vulgus hunc magum vocavit, sed Lucianus narrat (*Lucian. in Alexandr. seu Pseud.*) quemdam maleficum et improbum præstigiatorum, B Alexandri itidem magi præceptorem, ex eorum fuisse numero qui cum Apollonio Tyanæo versati fuerant, omnemque pervenerant illius tragediam: καὶ τὸ πᾶσιν ἀπὸ παραρτίων εἰδότεον.

At vehementius adhuc ethnicos hinc urget Lactantius, quod ab illis pauca tantum, fatente etiam Hierocle, atque exigua Apollonii portenta venditarent: Christus vero innumera, et tam multa, inquit ille, ediderit miracula, ut *unus liber ad complectenda omnia satis non sit* (*Lactant. lib. iv. cap. 15*). Quo ille loquendi modo Joannem laud dubie imitatus est, qui in fine Evangelii sui scripsit, se non arbitrari singula Christi opera, si scriberentur, mundum ipsum capere posse eos qui scribendi sunt libros (*Joan. Evang. cap. xxi, 25*). At his procul dubio verbis significat innumerabilia fuisse Christi opera et miracula, quæ digna erant immortalis memoria singularim signari. Porro autem Christiani, uti Lactantius prosequitur (*Lactant. lib. v. cap. 3*), agnovērunt palamque profitebantur Christum esse verum Deum, sed non ideo tantum, quia tot tantaque miracula ab ipso edita, verum etiam quia ea ipsa a sacris vatibus, uti dictum est, divino spiritu afflatis prænnuntiata fuisse certo certius compererant. Atqui nec Apollonius, nec Apuleius vera unquam ediderunt miracula, neque ullus unquam ea ab aliquo divino propheta, prius quam fierent, annuntiata fuisse ullibi testificatus est. Plura autem de Apollonio qui legere voluerit, is Hæticus consulat (*Hætic. de Demonstr. Evangel. prop. ix, c. 147*), et recentioris scriptoris incubrationem, gallica lingua nuper conscriptam.

Contra tamen impudentissimus christianorum hostis Hierocles intabat, quæ in sacra Scriptura narrantur, hæc falsa esse, sibi ipsis contraria et a Petro et Paulo, cæterisque Christi discipulis rudibus et indoctis, ac plerisque piscatoria arte quæstum facientibus, atque omnia ad lucrum revocantibus, ficta fuisse ac fallaciter disseminata. Sed insulsiſſimam calumniam tam cito quam facile Lactantius noster depellit (*Lact. lib. v, cap. 2 et 3*). Nam si rudes et indocti fuerunt, ergo ab eis abfuit fingendi astutia et voluntas. Quid vero, quod non indocti homines, sed eruditi ac doctrina excolti, quales erant Plato, Aristoteles aliique philosophi, contraria sibi invicem et

tur, vitam imitantur. » Alibi vero : « Nulla gens tam infamata est, nulla regio tam remota, cui aut passio ejus, » Christi videlicet, « aut sublimitas majestatis ignota sit » (*Lactant. lib. iv. Inst. cap. 26*). Denique alio adhuc in loco : « Ab ortu, inquit, solis usque ad occasum lex divina suscepta est » (*Idem, lib. v. cap. 15*). Quis autem diffiteri potest eam religionem esse veram, quæ per totum terrarum orbem eodem plane propagata est modo, quem divino afflante Spiritu, prophetae longe antea prædixerant? Sed hoc argumentum paulo aliter et uberius tractatum ab Arnobio vidimus et expendimus.

Ceterum Lactantius (*Lactant. lib. iv. Inst., cap. 10*) in propositionis suæ confirmationem alia proferet eorumdem sacrerum vatum testimonia, quibus patrum denuntiaverant fore, ut Christus, abdicato et exheredato Judaico populo, christianos faceret regni sui hæredes. Primum autem desumit ex his Hieremiæ verbis : *Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et consummabo domum Israel, et domum Juda testamentum novum, non secundum testamentum quod disposui patribus eorum in die, qua apprehendi manum eorum, ut educerem eos de terra Egypti; quia ipsi non perseveraverunt in testamento meo, et ego neglexi eos, dicit Dominus (Hierem. cap. xxxi, 51 et 52)*. Quæ quidem leguntur in LXXII interpretatione, et apud Cyprianum (*Cyprian. lib. 1, adv. Judæos, § 41*), quæ sicuti Lactantius noster interpretatus est. Eodem quoque modo duobus in libris contra Judæos et Marcionem inde argumentatur Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Judæos, cap. iii, et lib. iv adv. Marcion. cap. 1*), qui tamen duobus illis in locis diversa ratione retulit Hieremiæ verba. Sed hujus diversitatis non alia procul dubio causa fuit, nisi quia illa aliquando ab ipso, sicut aliis Ecclesiæ Patribus usu haud semel venit, memoriter tantum reddita sunt. Hieronymus vero (*Hieronym. in cit. Hierem. loc.*) haud dubitanter asseverat Paulum Apostolum hoc antea usum fuisse testimonio, omnesque deinceps ecclesiasticos viros censuisse illud in primo Christi adventu completum quando Evangelium Veteri Testamento successit.

Secundam futuræ hujus successionis prædictionem his Lactantius (*Lact. ibid.*) censet exprimi ejusdem Hieremiæ verbis : *Dereliqui domum meam, dimisi hereditatem meam (LXXII addunt: Dedi dilectam animam meam) in manus inimicorum ejus. Facta est hereditas mea mihi, quasi leo in sylva. Dedit super me (LXXII contra me) vocem suam, ideo odi eam (LXXII odivi eam) (Hieronym. cap. xii, 7 et 8)*. Hæreditatis enimvero nomine, ait Lactantius, non regnum designatur, sed ingrati et impij hæredes Judæi, quibus Christus factus est sicut leo, id est, præda, quando eum crucis supplicio interfecerunt, cum prius dedissent *super*, sive *contra ipsum suam vocem*, id est mortis sententiam. Hieronymus vero et alij magno consensu huic propheticoium verborum interpretationi subscripserunt.

Porro autem inde colligit Lactantius christianos ex gentibus a Christo convocatos et collectos in

Judeorum locum, filios horum ipsorum appellari. Quod ille insuper confirmat Sibyllino versu, quem in secundo antiquiore codice regio sic latine legimus : *Judeorum b atra divinum genus cœlestium*. Sed illud maledico fonte carpit Gallicus, quod hæretice dicit christianos judeorum filios nuncupari; quia Paulus manifeste, ut ille ait, ab gentibus constituit Judæos (*Paul. epist. ad Galat. cap. iii, vers. 29. et cap. iv, 51*). Quid ergo, bone vir, nonne imitari in antiquas Ecclesiæ Patres odium et occæcitatem? Qui enim oblivisci aut dissimulare potuisti christianos ab eodem Apostolo semen Abraham, atque illius *heredem et libere*, id est, Sarræ filios appellari?

Quamobrem omissis his inepti scholiastæ quisquillis, Lactantium nostrum sequamur (*Lact. ibid.*). Suam autem assertionem rursus probat hac Isaie prædictione (*Isaie cap. xlii, 6 et 7*) : *Apud quem, inquit, Pater summus ad Filium loquitur, dicens: Ego Dominus Deus vocavi te in justitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te (LXXII et Cyprianus (Cyprian. lib. ii adv. Judæos, § 7), confirmabo te), et dedi te in testamentum generis mei (LXXII in fœdus generis Israel) in lucem gentium aperire oculos cæcorum, prodeudere ex vinculis albugines, et de domo carceris sedentes in tenebris*. Quibus ille significari putat nos, cum antea tanquam cæci, et carcere inclusi, Deum veritatemque ignoraremus, fuisse ab eo illuminatos, solutos malis vinculis, et in regni cœlestis adscitos hæreditatem. Eadem fuit sententia Tertulliani, quem velim audire, adversus Judæos disputantem; « Aspice, » inquit, « universas nationes, de voragine erroris humani exinde emergentes ad dominum Deum creatorem, et ad Deum Christum ejus; et si audes, nega prophetatum. Statim tibi promissio occurrit..... Sicut per Isaiam dicit : Ecce dedi in dispositionem generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum; utique errantium, exsolvere de vinculis viectos, id est, de delictis liberare, et de domo carceris, id est, mortis, sedentes in tenebris ignorantie scilicet. » (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. xii*). Quid autem Lactantii, oro te, disputationi magis congruum? Nonne is tibi videbitur illam ex hoc Tertulliani fonte hausisse? Quis ergo infeliciter veram esse religionem sectatorum Christi, quos prophetae et ipsemet Christus annuntiaverant in locum exheredati populi Judaici divinitus substituendos? Sed de his legendi Justinus in Dialogo cum Tryphone, et Eusebius de Demonstr. Evang. lib. ix, pag 445, et seq. atque alii.

Neque porro ille dantaxat, quæ exitum suum habuerunt, de christiana religione instituenda ac propaganda prædictiones; sed ejusdem etiam religionis sanctitas, documenta et præcepta, quibus eam profitentes per totum vitæ suæ curriculum fideliter obsecuti sunt, veritatem illius mirum plane in modum comprobant. Nam omnis christianorum, inquit Lactantius (*Lactant. lib. v, cap. 9*), religio quid aliud præcipit, nisi ut illi non solum sine scelere et maleficia, sed pie sancteque vivant? At heri non po-

test. pergît ille, ut qui omnibus vitæ suæ actibus non errant, in ipsi errant religione, quæ rerum quantum caput et summa est. Eoquæ vero non fatebitur nempe venturam posse, ut maxima hominum, qualis jam tum Lactantiæ ætate erat, christianorum multitudo, omni vitæ suæ tempore, in vera pietate et sanctimoniali constanter perseveraret; quin pura et sana sint ea, quibus sedulo obtemperabat, instituta præcepta, ac documenta? Atqui christiani, uti sæpius jam ostendimus, et infra adhuc dicetur, minime vero gentiles vitam hujuscemodi agebant. Ergo tam verâ erant illorum quam falsa horum religio.

ARTICULUS II.

Quam luculenter Lactantius christianæ religionis veritatem assererit ex durissimis Martyrum suppliciis, ad eam rem usque vitæ spiritum, non sive divinæ gratiæ auxilio, constantissime toleratis.

Aliud ad vindicandam christianæ religionis veritatem argumentum, cæteris procul dubio non minus validum, Lactantio suppeditavit invictissima infidelium consiliet ætatis, sexus, et conditionis martyrum constantia quæ eam ubique ad extremum usque vitæ spiritum defenderunt. Quamvis etenim omni suppliciorum genere, ac his etiam, quæ humana rabies excogitare potuit, crudelissimis sæpissime excruciatifuerint, numquam tamen labefactari potuit eorum constantia, ac semel susceptæ religionis propositum. Sed Lactantium nostrum pulehre, ut solet, ea de re disserentem, si lubet, audiamus: « Cum ab ortu solis usque ad occasum, lex divina suscepta sit, et omnis sexus, omnis ætas et gens, et regio unitis ac paribus animis Deo serviant, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis, intelligere debuerant aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa ad mortem usque defendatur » (*Lact., lib. v, cap. xiii*). Quomodo namque tantus potuit esse tot christianorum hominum, ætate, sexu, conditione tam diversorum, et in regionibus a se invicem adeo remotis habitantium consensus, tantaque pro religionis suæ defensione conspiratio; nisi invictissimis rationum momentis persuasum omnino habuerint eam veram, nec humano ullo ingenio, sed ab ipsomet Deo insertam fuisse? Tanta siquidem hominum multitudo simul errare non potuit, nisi forte dixeris eos omnes eo sustinere devotuisse, ut unanimi consensu tormenta gravissima et mortem, quæ vitare facillime poterant, nulla ratione omnibus commodis ac vitæ suæ prætulerint.

Sed hæc mira prorsus martyrum fortitudo paulo attentiori animo consideranda est. Fatebantur ethnici christianos esse homines placidissimos, justorum imitatores, qui *bona*, ut ait Lactantius, *et justa operabantur*. Tanta tamen iniquitate ac feritate illos, ob salam Christi fidem, excarnificabant, quanta ac quam mirabili prorsus patientia innocentes ac vitæ integritatæ illi viri quolibet tolerabant irrogata sibi supplicia. Nam impij principes, tyranni et principes, contra omne humanitatis jus et lés, nos ad audiamus quædam

A causa, sed propter solum christianum nomen condemnabant, laniabant, occidebant. Quin etiam *animas eorum*, ut loquitur auctor noster, opes, liberos ferro et igni appetendo, horrenda prorsus immanitate ipsasmet feras, lupos et serpentes superabant. Quod quidem ille adhuc exprimit hoc Virgiliti versu, sed tacito ejus nomine:

Lupi seu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit cæcos rabies.

(*Virgil., lib. iii. Æneid., v. 354 et seq.*)

Sed immanissimos christiani nominis hostes non sava ventris sicut feras, sed sævior cordis rabies effecerat; nec hi in atra nebula, sed aperta prædatione in homines plane innocentes grassabantur. Parum autem erat eos viventes vexare, ac dirissimis necare suppliciis, sed horribili crudelitate mortuis illudebant eorum corporibus.

Ea autem erat plane diabolica ethnicorum iniquitas, ut si quis christianus doloris aut mortis metu, *caeleste sacramentum*, id est, Christi religionem desereret, sacrificaretque falsis numinibus, hunc laudarent et honoribus *mactarent*, hoc est, ut alibi diximus (*Dissert. in Misc., cap. viii, art. ii*), auferent et cumularent. Contra vero in veræ religionis professione perseverantes vocabant impios atque, ut a nobis observatum est (*Ibid., cap. xii, art. i*), *desperatos*, totisque in eos incumbebant carnificinæ viribus. Quamobrem Lactantius asserit (*Lactant., lib. v, cap. 11*) hos inhumanissimos tyrannos a prophetis, proculdubio nostris, bestias merito vocari. Nam bestiis, inquit, erant sæviores, nihilque hominis aliud gerebant, quam lineamenta et summam figuram. At, inquit ille, nihil, teste Cicerone, his miserius (*Cicer. in fragment., tom. ii, pag. 56*).

Operæ autem pretium est hic ea referre quæ ab illo de crudelissimi ejusdam tyranni, quem solo bestie nomine appellat (*Lact., lib. v, cap. 11*), inaudita hætenus sævitia et immanitate narrantur: *Ille est, inquit, vera bestia, cujus una jussione*

Funditur ater ubique cruor.

Crudelis ubique

Luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.

(*Virg., lib. ii. Æneid., v. 647, et lib. ii, v. 268 et seq.*)

Ibi ille plura conjunxit Virgiliti carmina suppresso, uti adsolet, nomine, et in variis ejus libris decantata, nisi forte librarios potius errasse dixeris. Pergit vero: « Nemo hujus tantæ bellæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis exstet sepulture locus. » Ibi autem bellæ nomine impium crudelemque procul dubio designat Diocletianum, cujus Eusebius (*Euseb., lib. viii. Histor. Eccl., cap. iii et seqq., pag. 295 et seqq.*) hæc et alia plura similia infunde in christianos inhumanitatis facinora memorat. At illud in primis quod scribit Lactantius noster, ferum illum imperatorem in occisorum martyrum sævisse cineres, potest confirmari testimonio jam laudati Eusebii (*Idem. Ibid., cap. vi, pag. 298*), qui

memoriæ prodidit Dorothei et Gorgonii, regionum A cubiculariorum, corpora, quæ post mortem convenienti sepulture tradita fuerunt, ex sepulcro eruta, projectaque in mare, ne quis eos in sepulcris conditos, pro diis habitos adoraret. Parem quoque Tertullianus ethnicorum in sepulta martyrum corpora furorem exagitat et insectatur (*Tertullian., Apologet., c. xxxvii*). Sed de illo nos infra suo loco agemus. At Lucius Cecilius, uti alibi annotavimus (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. xii, art. iii*), narrat eandem fuisse inhumanissimi Galerii, cum Diocletiano imperantis, sævitiam ac feritatem. Si quis itaque *bestia* nomine utrumque imperatorem ab auctore nostro designari recte probaverit, nos in suam eo facilius adducet opinionem, quo certius est latas adversus christianos leges utriusque imperatoris nomine fuisse inscriptas.

Prosequitur auctor noster (*Lact., ibid.*), asseritque ab imperatoris Diocletiani satellitibus ac ministris tanta, tamque gravia excogitata fuisse ad excarnificandos et occidendos christianos tormentorum genera, ut ea nemo dicere, nec ullus voluminum numerus capere potuerit. Quædam tamen ille ibi recenset, quæ ab laudato Eusebio (*Euseb. loc. cit., cap. vii et seqq.*) satis confirmata, singillatim referre foret longius. At silentio is præteriri non debet, quem Lactantius memorat ex ferocissimis illis hominibus unum ad cruentas cædes præcipitem exstitisse, qui in Phrygia, inquit, *universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit*. Sed hoc ab eodem Eusebio sic describitur: « Certe urbem quamdam Christianorum in Phrygia milites armati obsidione cinxerant, injectoque igne totam una cum viris, et mulieribus, ac parvulis, Christum Dominum invocantibus, concremarunt. » Valesius autem et alii, immo vero Gallæus etiam fatentur eandem historiam ab utroque Eusebio et Lactantio narrari. Vide ergo utrum apud Lactantium (*Lact., ibid., cap. ii*), idem significet *conventiculum*, utque apud Eusebium vox græca *πολιχνη*, id est, oppidulum. At animadvertas velim quod paulo antea dixerat ipse Lactantius, cum Nicomediæ in Bithynia oratorias litteras doceret, contigisse ut eodem tempore Dei templum everteretur. Numquid ergo tunc et templum, et totum oppidulum subversum fuisse significavit?

Cæterum postquam Eusebius (*Euseb., lib. viii Histor. Eccl., cap. 42*) longa enumeratione recensuit D varia supplicia, quibus christiani excarnificabantur, suam sic absolvit narrationem: « Singulos quidem martyres nominatim commemorare longum, ac difficile fuerit, ne dicam prorsus inexplicabile. » Plura autem de hac Diocletiani persecutione, et de incenso illo conventiculo, Lucius Cecilius in suo de Mortibus persecutorum libro tradidit, quæ in nostra de hoc libro dissertatione explanare contendimus (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. viii, art. iv et seqq.*).

At subsequamur, si placet, Lactantium nostrum (*Lactant., lib. v, cap. 11*) diserte asseverantem eo usque processisse insatiabilem quorundam crudelitatem, ut jacerent, *curam tortis*, sicuti ille ait, *doli*

genter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, et reparetur novus sanguis ad panam. Testatum vero Eusebius alicubi facit (*Euseb., lib. viii Hist., cap. 11*) quosdam martyres, variis curantium remediis refocillatos, ad mortem fidentiores perrexisse. Nos vero in jam citata de Lucii Cecilii libro dissertatione (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. xii, art. iii*) ostendimus Galerium imperatorem hac falsa pietate, quæ ipsamet crudelitate crudelior erat, martyres nostros ad novos et redintegrandos præparasse cruciatus.

Quidam vero, pergit Lactantius, *sceleratissimi homicidæ*, aut nimio in christianos odio, aut innata animi feritate, aut tandem ut imperatoribus impie adularentur, ausi sunt sæva illorum edicta sævioribus explicationibus interpretari, ac singillatim enarrare quibus suppliciis christianos excruciaci oporteret. Sed juvat ipsammet Lactantium loquentem audire: « Sceleratissimi, inquit, homicidæ contra piis jura impia condiderunt. Nam et constitutiones sacrilegæ, et disputationes jurisperitorum leguntur injustæ. Domitius de officio proconsulis libro septimo rescripta nefaria collegit, ut doceret quibus pœnis affici oporteret eos, qui se cultores Dei confiterentur. » (*Lactant. loc. cit.*) Ab Eusebio autem discimus (*Euseb., lib. viii Histor. Eccl., cap. 2*) anno decimo nono imperii Diocletiani, mense Martio, circa diem festum ~~dominice~~ passionis, datas esse duas leges, quarum primam præcipiebatur Ecclesiis ad solum usque dirui, cremari sacros codices, infamia notari honoratos, qui in fidei christianæ proposito permanerent, ac plebeios libertate spoliari. Nec multo post lata altera lege jubebatur, ut omnes ubicumque Ecclesiarum præsules conjicerentur in vincula, ac quoquo tandem modo sacrificare diis cogerentur. In Cecilii tamen libro de *Mortibus persecutorum* legimus sancitam fuisse a Diocletiano legem, sexto kalendas martias, qua cautum erat, ut omnes christiani cujuslibet ordinis aut gradus, omni privarentur honore et dignitate, atque in eos quibuscumque suppliciis animadverteretur. Sed de his in nostra de hoc Cecilii libro dissertatione disputavimus (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. viii, art. iv*).

Citatum porro a Lactantio Domitium censent cum esse Domitium Ulpianum, Alexandri imperatoris præceptorem, qui decem de officio proconsulis libros, nunc deperditos ediderat. Ex his autem libris plura in Digestis transcripta reperies (*lib. i Digest., tit. 43 et alibi*). Utrum autem is ipse sit, de quo auctor noster loquitur, vel alius, Diocletiano imperante, jurisconsultus, expende, quæso, ac pronuntia.

At certe ille jure prorsus merito detestatur acerbiorum omnibus tormentis falsam quorundam præsidum indigentiam, qui simulacra humanitatis et clementiæ, christianos torquere se nolle fugebant; ut ab illis facilius religionis suæ repudiationem extorquerent. Neque ipse ab aliis tantum acceperat nonnullos sibi mirifice blandiri, quod eorum administratio hac in parte fuisset incruenta: sed, « Vidi ego, inquit, in Bithynia Præsidem, gaudio mirabiliter elatum, tamquam barbarorum gentem aliquam subjugasset: quod

unus... (Euseb., lib. viii *Hist. Eccl.*, cap. 5). Addit tamen id adversus fortissimos Christi martyres parum prospere successisse.

Verum quam fraudulenta erat horum certe paucissimorum lenitas, tam horrenda erat aliorum pene omnium feritas, qui belluis longe sæviores, nova et cæteris atrociora semper excogitabant tormenta, quibus christianos crudelius quam antea excarnificarent et interficerent. Nobis vero, si fidem omnem præbere dubites, eam procul dubio non denegabis Lactantio, qui de his, quæ tempore adhuc suo agebantur, aut ipse viderat, aut certo certius didicerat, hunc scribit in modum: « Speciate sunt, spectanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus excruciantis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium bestiarum, ultra ipsam mortem, carnificina sævierit. » (*Lact.*, lib. vi *Inst.*, cap. 17). Dicit itaque ultra mortem, sicut prius dixerat, eos in martyrum cineres sævisse.

Neminem porro sanæ mentis hominem esse putamus, qui ex hac certissima tot tantorumque suppliciorum, a christianis tanta constantia toleratorum, narratione apertissime non videat veram esse illorum et falsam gentium religionem. Ea enim religio plane falsa esse convincitur, cujus sectatores summa iniquitate ac contra omnia divinarum et humanarum legum jura christianos, prorsus innocentes, ac veri Dei cultores, non audita umquam causa, sed suum solum ob nomen, iis necabant cruciatibus, quos, ut ait Lactantius, horret animus recordari. Vera enim religio cum scelere et injustitia consistere non potest. Contra autem hæc religio vera est, cujus sectatores pietate, æquitate, morum integritate, fructibus etiam hostibus suis, plane conspicua, hæc omnia supplicia ad mortem usque miranda prorsus constantia atque, ut Lactantius adhuc asseverat (*Idem lib. v, cap. 17*), non necessitate, sed voluntate tolerabant. Nihil enim facturos erat, quam vel somni vel etiam fide, ejurato nomine deus, nisi iam omnia illa tormenta declinare, sed præmia eterna temporaria, honores et dignitates consequi.

Quis insuper sani capitis homo, cum cæcæ mortyres, tamã tamque crudelia quam nullius pœnarum tormenta mirabili et invicta pœnis patientia perpeti, statim fateri non cogebatur, nec ipsam. Inquit Lactantius, patientiam sine Deo cruciatibus tantos posse sustineri? Non enim utique et talibus corporis viri possunt tam patienter ejusmodi lacerationes perferre, sed exclamant, gemitis etiam ac dolore vivunt. Cur ergo? Quia illis, ait auctor nostris, deus inspirata patientia. Atqui si martyrum non omnium patientia humanas vires superavit, si quis ad omni-

potente Deo inspiciata est, uti etiam in superioribus dissertationibus nostris ostendimus (*Dissert. in Minuc. Octav. cap. vi, art. iv*), hinc evidentissime conficitur veram esse christianam religionem.

Novum autem huic argumento robur ac firmamentum inde accedit, quod his invictissimorum martyrum nostrorum pœnis ac credibus non modo non minueretur christianorum numerus, sed magis magisque semper augetur. Telis siquidem, adeoque universalis hujusmodi tormentorum et mortis contemptus, non pœne persuasit aliquid procul dubio in eorum religione esse prorsus insolitum ac divinum; quo factum est, ut unde everi debebat, hinc altiores egerit radices, firmiusque stabilita et disseminata fuerit. Et certe hac pene incredibili martyrum patientia

docti pariter atque indocti agnoverunt veram esse illorum religionem, eamque non hominum cogentem, sed Dei ipsius ope ac virtute fundari. « Nam cum videat vulgus », inquit, « dilacerare homines variis tormentorum generibus, et inter fatigatos crucificos invictam tenere patientiam, existimant id, quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium, vanam esse, nec ipsam patientiam sine Deo cruciatibus tantos posse superare » (*Ibid. lib. v, cap. xiii*), vel sicut brevius postea dixit: *Augetur religio Dei, quanto magis premitur*. Plurimis enim, examinata et cogitata causa cur christiani tam patienter hæc perferrent, merito displicuit iniquissima tyrannorum crudelitas, atque explorata mirabili martyrum patientia ac virtute, agnoverunt ipsorum innocentiam, ac illius, quam tam constanter tuebantur, religionis veritatem.

Eodem quoque modo Tertullianus (*Tertull. Apolog. cap. L*) adversus gentiles in christianæ religionis defensionem argumentatur, ac publico in scripto audacter asseverat horrendam tyrannorum crudelitatem fuisse illecebram, qua alii ad illius religionis professionem alliciebantur. Qui enim videbant quibus suppliciis martyres torquerentur, causam requirebant, ac facile agnoscebant illorum innocentiam; qua agnita, religionem christianam amplexabantur. Atque ita, ut ait Tertullianus, martyrum sanguis erit semen christianorum, ac quam eorum religio vera sit, certissima comprobatio. In superioribus notis nostris dissertationibus ostendimus quomodo alii Periclitæ Patres hoc pro christiana religione argumentum propellant, explicent, et confirmant.

ARTICULUS III.

Spectantur contra gentium argumenta, quæ deus non habet conabatur christianos de pœnis et tormentis ad majorem religionem revocandos; quæ in quibusdam Deus, qui eos in egestate et inopia depreheperat.

Quantis diminuto gentium populo, multas christianorum numerum plane in modum multiplicavit, tanta, ut diximus, evidenti veritate religionis nostræ demonstraret, pervicaciores tamen etiam multisque rationibus minime commotis, objiciebant servantes es majorem religionem, et christianos ad eam revocandos, si ac tormentis, etiam et ad iter fieri non

posset, jure merito compellendus. Lactantius autem A ultro fatetur (*Lactant. lib. v, Inst. cap. 19*) in ea majorum religione permanendum, quæ verum Deum colit, quæ tormenta quælibet, ac illatam mortem libenter ferendo propugnatur: non verò illam quæ veri Dei cultum prohibet, conaturque, innocentes viros occidendo, se ipsam tueri. Nam hoc iniquorum, et illud justorum hominum officium est. Nihil quippe magis voluntarium, quam religio. Deus enim vero nullum amat, nisi ab eo libere ametur; nullum precantem audit, nisi sponte atque ex animo ad precandum accedat: « Religio itaque », uti Lactantius loquitur, « cogi non potest. Verbis potius quam verberibus res agenda est, ut sit voluntas. » Prius vero Tertullianus dixerat: « Nemo se ab invito coli volet, ne homo quidem. » Et postea: « Iniquum videretur B liberos homines invitos urgeri ad sacrificandum. Nam et alias divinæ rei faciendæ libens animus indicitur. » (*Tertull. Apolog. cap. 24 et cap. 28.*) Sed plura de Tertulliano infra disputabimus.

Christiani ergo hæc probe intelligentes, neminem ad suscipiendam religionem suam cogebant, aut in ea retinebant invitum: sed eam solam veram esse docebant, probabant, demonstrabant. Quamobrem Lactantius noster, quemadmodum Cyprianus (*Cyprian. tract. ad Demetrian.*) omnes ethnicos provocat, ut sine ulla vi et injuria, sed omni qua pollent, arment se eloquentia, ac cominus congregiantur cum christianis, et singula eorum documenta discutiant, ac si possint, refellant. Petit insuper, ut clare demonstrent quæ fuerit deorum et rituum suorum origo, quo ritu illi honorandi sint, quæ in eorum cultu merces, aut in contemptu pœna homines maneat. Sed quantavis eloquentia pollerent, numquam id definire ausi sunt; ne deorum suorum, quos mortales fuisse diffiteri nemo poterat, ortum, res gestas, interitum, sepulcra patefacientes, summæ profecto dementiæ arguerentur. Contra vero christiani, quantumlibet rudes et imperitii, disertissime demonstrabant veritatem religionis suæ, et omnium ejus institutorum sanctitatem. Quid ergo aliud inde concludendum; nisi quod res ipsa, ait Lactantius, et veritas loquitur, horum veram, illorum falsam esse religionem?

Acerrimo adhuc telo ethnicos confodit, qui palam vociferabantur vel ob id solum puniendos esse christianos, quia majorum suorum religiones funditus D destruebant. Non enim illas, inquit, magis evertabant, quam Ægyptii, qui turpes bestias et quædam dictu pudenda, de quibus nos alibi, et adhuc infra agemus, pro piis venerabantur. Non magis etiam eas auferebant, quam ipsimet ethnici, qui cum adorarent deos suos in templis, eos, ut alibi adhuc ostendimus, in theatris deridebant. Non magis denique illas convellebant, quam Epicurei et alii philosophi, qui nullos deos, aut si qui sint, illos nihil curare, aut omnia sponte nata esse, de quibus adhuc nos satis alibi, tam impudenter quam imperite docuerunt. Nulla ergo ratione gentiles his omnibus hominibus, deos suos irridentibus aut negantibus, impune di-

missis, tanta crudelitate in Dei veri cultores christianos, tanquam in veræ religionis eversores furebant ac bacchabantur.

Deinde vero fac ab his solis religionem cultumque deorum destrui, atque idcirco deos ab illis solis affici injuria, horum, inquit Lactantius (*Lactant. lib. v, cap. 20*) deorum erat suas injurias ulcisci. Non enim nisi potentia et divinitate destituti sint, humano indigebant auxilio, quo de inimicis suis pœnas sumerent. Et certe Cicero perhibet in suis, id est, antiquorum Romanorum legibus, hoc fuisse sancitum: *Pietatem adhibento, opes amovento. Qui secus faxit, ita in ejusdem Ciceronis textu* (*Cicer. lib. II de Legib.*) et regio operum Lactantii antiquiore codice, *Deus ipse vindex erit*. Quapropter Cyprianus eosdem gentiles eodem modo, hisque verbis insecratur: « Si quid diis tuis numinis et potestatis est, ipsi in ultionem suam surgant, ipsi se sua majestate defendant; aut quid præstare colentibus possunt, qui se de non colentibus vindicare non possunt?.... Pudeat te eos colere, quos ipse defendis: pudeat tutelam de iis sperare, quos tu ipse tueris. » (*Cyprian. tractat. ad Demetr.*) At in superioribus nostris dissertationibus animadvertimus quantum ethnici hoc argumento premerentur.

Ad hæc vero ethnici christianos diis sacrificare cogendo, nullum plane ulli beneficium dare poterant, non diis quidem: quod enim ab invito extorquetur, illud non sacrificium, sed exsecratio est. Quid vero, quod eo ipso dii non sunt, qui sic ab invitis, ut paulo ante dicebamus, volunt honorari. Huc accedit, quod nullus non insani capitis homo id postulare potest.

Neque etiam ethnici hac vi atque violentia bene de christianis merebantur. Nullum siquidem tribuitur nolenti et recusanti beneficium. Neque dixeris pietatis officium esse consulere omnium, atque etiam nolentium salutem. Nam crudelitas vera, minime autem pietas est, quæ aliorum falsa numina colere recusantium salutem consulere se putat, illos, nisi ea adrent, cruciando, atterendo, perdendo, et intericiendo. Eapropter christiani ne minimo quidem homini, qui Deum verum colere nolebat, vim faciebant, ut illum ingratis coleret. Certo quippe certius noverant, eum, qui Deum, sicuti par est, non veneratur, impietatis suæ pœnas ipsi aliquando daturum.

Contra tamen ethnici instabant: Si dii injurias sibi illatas debeant ulcisci, Christianorum quoque Deus, si verus et omnipotens est, prohibere debet, ne sui cultores tantis cruciatibus torquerentur. Atqui id ille non solum tacitus sinit, sed permittit etiam ut alii, a quibus numquam colitur, divites, opulenti, felices sint, atque ad summos conscendant dignitatum omnium gradus. Verum jam vidimus quomodo hoc argumentum, sive perpetua gentilium querimonia, a Minucio Felice refellatur ac diluatur.

Respondet vero noster Lactantius gentiles sic argumentantes, omnia metiri corpore, cupiditate ac voluptate, non autem animo, *in quo solo, inquit, est homo*. Si enim animo suo et recta ratione alienatis

animerent utique corporis bona tam caduca esse ac fragilia, quam ipsum corpus; animi vero, non secus ac ipsum, solida esse et perpetua; quippe quæ in sola virtute posita sint. Deinde etiam, Deus, sicuti peritæ auctor hostes, variis, sed justis semper rationibus permisit christianos egrotare, inopia, cruciatibus et supplicis vexari; ne, sicut olim prævaricatores Judæi, otio torpentes, laborarent in luxuria; at etiam fides illorum ac devotio probaretur, ut gentiles cogita admirabilis eorum patientiæ causa, impios deorum cultus desererent, et eorundem christianorum numerus semper augetur; denique ut is ipsimet exquisitissimus Deus illorum constantiam et virtutem æterna felicitate remuneret, ac iniquissimos eorum persecutores pœnis sempiternis afflicta.

Tertullianus vero antea dixerat idcirco: *Nos hæc patitur Deus patitur* (Tertull. Apolog. cap. 50), quia tyrannorum, christianos tormentum et alterentium, iniquitas erat certa horum innocentiae comprobatio, ac christiani effuso ob ejusdem veri Dei ac Christi confessionem sanguine, et omnium peccatorum veniam, et æternam felicitatem adipiscebantur. Sed de Tertulliano postea adhuc agendum.

ARTICULUS IV.

Diluantur alia ethnicorum argumenta, petita ex quorundam christianorum lapsu, ac Reguli et Mutii in æterna morte constantia, ac quia christianos publicanorum calamitatum causam esse dicebant.

Tot tantisque rationum momentis, tantoque argumentorum hactenus expositorum pondere nondum oppressa fuerat ceca et indomita gentilium pervicacia. Nobis enim adhuc objiciebant non adeo mirandam esse martyrum nostrorum fortitudinem, quandoquidem multi, tormentis cedentes, a nostra religione defecerunt. Ne quis vero conqueratur argumenti hujus vim imminui, ea adjiciemus, quæ de illis Eusebius memoria mandavit: « Alii, inquit, non pauci, *πολλοὶ ἄλλοι*, sive alii plurimi, fracti animo ac aequalitati, primo statim impetu præ timore succubuerunt » (Euseb. lib. vii. *histor. Eccles. cap. 3*).

Verum illi si cum infinito aliorum, qui perseverarunt, et horrendis cruciatibus enecti sunt numero comparantur, paucos esse latendum est. Nam ut recte Lactantius asserit, ab ortu solis usque ad occasum christiana religio suscepta erat, et omnis gens, sexus, et ætas, eadem ubique patientia, et animis pariter Deo servientes, quolibet tormentorum genere contempserunt. Eusebius autem eodem citato loco enecrat, quom magnus fuerit horum martyrum numerus, qui omni suppliciorum genere mortem pro religione sua constantissime obierunt.

Deinde vero ille per plura declarat plures quidem paucos præ timore fractos: *ποὺ ἄποιοι, ἀποβόητοι, γένηται*, ut interpretatur Valesius, *scilicet impetu*: sed non fallitur eos ad sanam rediisse mentem. At id Lactantius disertissime assererat: « Nullus est, inquit, iste malus Dei auctor, qui datis benevolentia ad

placandum Deum non revertatur, id est, ad Christi religionem, « et quidem devotione majori » (Lactant. lib. v, cap. 45). Quemadmodum ergo illorum defectio dirissimis supplicis extorta, exemplum fuit humanæ fragilitatis: ita certe spontanea eorum penitentia fuit eximie virtutis miraculum, quo viso, novus ad christianos populus semper accedebat. Plura hæc in rem affert Cyprianus (Cyprian., lib. de Laps.), quæ etsi paulo longiora, non inutile erit hic transcribere. Ita autem ille: « Queri de tormentis potest, qui per tormenta superatus est, excusationem doloris obtendere, qui victus est in dolore. Potest rogare talis et dicere: Certare quidem fortiter volui, et sacramenti memor, devotionis ac fidei arma suscepti; sed me in congressione pugnantem cruciamenta varia et supplicia longa vicerunt. Stetit mens stabilis et fortis, et cum tormentibus pœnis diu anima luctata est: sed cum durissimi iudicis recrudescente sævitia, jam fatigatum, jam lassum corpus nunc flagella scinderent, nunc contunderent fustes, nunc equuleus extenderet, nunc ungula effoderet, nunc flamma torreret, caro me in colluctatione deseruit, infirmitas viscerum cessit, nec animus, sed corpus dolore defecit. Potest cito proficere ad veniam causa talis, potest ejusmodi excusatio esse miserabilis....

Sic in prima congressione devictos, victores in secundo prælio reddidit, ut fortiores ignibus fierent, qui ignibus antè ceciderunt, et unde superati essent, inde superarent. » Rursus autem alio in libro (*Idem tract. de Unit. Eccles.*): « Non statim confessorum sanctitas, et dignitas comminuta est, quia quorundam fides fracta est..... Stat confessorum pars major et melior in fidei suæ robore, et in legis ac disciplinæ dominicæ veritate.... Atqui hoc ipso amplioem consequuntur fidei suæ laudem, quod ab eorum perfidia segregati, qui juncti confessionis consortio fuerunt, a contagio criminis recesserunt. » At hæc sane ad diluendam gentilium argumentationem plane sufficiunt, donec alius disputandi de lapsorum, uti vocabantur, causa, nobis locus deur.

Interim legi possunt et hi Cypriani tractatus, et scriptæ ab illo in eandem causam epistolæ.

Urgebant iterum ethnici non minorem fuisse Reguli et Mutii, quam martyrum nostrorum fortitudinem ac constantiam. Alter enim se hosti ad certam obtulit mortem: alter vero manum in ardentem focum injectit. Sed frivola, reponit Lactantius, et omnino inepta est hæc comparatio. Regulus quippe hosti se ideo obtulit, quia captivum se vivere debebat. Mutius autem ab hostibus captus, desperatæ salutis suæ hoc facinore sic consuluit; ut quam certe non meruerat, acceperit veniam. De utroque autem Regulo et Mutio jam a nobis actum est.

Verum quid hæc contra christianos faciebant, ex quibus non paucissimi tantum, sicuti Lactantius recte redarguit, sed sexus infirmus et fragilis, ac eujuslibet ætatis, et conditionis, uti diximus, homines non necessitate, sed voluntate, toto se corpore dilatari et comburi mira placide constantia patiebantur.

Quam vero id præclarum sit ac laudabile, nec ipsi A quidem gentiles negare poterant. Nam illorum philosophi, etsi non suo utique exemplo, ut ait Auctor noster, coacti sunt palam confiteri veram esse virtutem, qua sapiens nullis terroribus potest de sententia suæ, ut injusti aliquid faciat, proposito divelli. Neque etiam ii, aut alius quilibet, dicere poterant delirasse citatum ab Auctore nostro Horatium, cum eecinit:

Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida.

(*Horat., lib. III Carm., od. 3.*)

At id insuper Lactantius confirmat his Senecæ ver- B bis: *Summa virtus illis videtur magnus animus.* Ea autem transcripta putant ex deperdito illius libro, qui inscribitur *Fortuita*, et a Tertulliano, sicuti suo loco videbimus, nominatim citatur. Illa porro verba initio ejusdem Senecæ operum inter ejus fragmenta reperies.

Denique Lactantius non amplius censuit audien- dos esse gentiles, qui pene incredibili audacia et impunitate nunquam clamitare desinebant tollendos esse christianos; utpote qui omnium publicarum calamitatum causa erant. Impudentem enimvero hanc calumniam, quantumvis sæpius, nec maximo sine fastidio repetitam, plane aspernatur. Paucis tamen verbis eam funditus evertit, palamque facit ipsosmet ethnicos, a quibus falsi dii colebantur, harumce calamitatum esse auctores. Nam si verus tantum Deus C impositum fuit nomen. Sed hæc quæ auctor noster sic enarrat, cum omnibus satis nota sint, longiori explicatione non indigent.

Quis igitur Judæus aut gentilis, cujus sana mens in sano corpore sit, injicias ire potest veram esse christianam religionem, pro cujus, ut satis probavimus, defensione sectatores ejus, miræ prorsus et D ab omnibus agnitæ innocentie et integritatis pueri, viri et mulieres tot tantaque supplicia, quæ vel commemorare horret animus, nulla necessitate sed tam vera, quam voluntaria animi virtute, nec divino siquæ auxilio constantissime pertulerunt? A nobis porro examinatum est quomodo Arnobius christianæ religionis veritatem ex eadem plane invicta martyrum fortitudine demonstraverit. Nunc vero investigandum quid in Lactantii libris de illa, sanctisque ejus institutis et documentis traditum sit et assertum. At primum videamus quid de sacris ejus scriptis statuatur, et pronuntietur.

CAPUT V.

De sacris veteris et novi Testamenti libris, eorumque auctoribus, ex quibus Lactantius hausit christianæ religionis instituta et documenta.

ARTICULUS PRIMUS.

De sacræ Scripturæ in vetus et novum Testamentum divisione, divinoque sacrarum prophetarum afflatu.

Quibus et quam validis rationum momentis veritas christianæ religionis a Lactantio nostro asserta stabilitaque sit, postquam demonstravimus, jam examinandum est, quæ qualiave sint ejus instituta ac documenta, et quibus ex fontibus hausta fuerint. At non alii procul dubio sunt hi fontes, nisi omnes sacrarum nostrarum Scripturarum libri, et prophetarum nostrorum oracula, ex quibus ille invictissimum, uti jam vidimus, ad asserendam nostræ religionis veritatem duxit argumentum. Quamobrem operæ pretium est investigare, quid de illis ab eo traditum statutumque sit.

In duo autem Testamenta, uti ait (*Lact. lib. IV, cap. 20*) omnis hæc Scriptura divisa est, quorum primum continet libros et legis et prophetarum, qui ea omnia exhibent, quæ adventum Christi mortemque ejus antecesserunt. Hi autem libri Vetus Testamentum idcirco vocari solent. Secundum vero illa complectitur, quæ postquam Christus revixit, ab Evangelistis, apostolis et aliis ejus discipulis scripto sunt tradita, atque iis idcirco novi Testamenti impositum fuit nomen. Sed hæc quæ auctor noster sic enarrat, cum omnibus satis nota sint, longiori explicatione non indigent.

Tum deinde ille dicit Judæos veteri, quemadmodum christianos, novo uti Testamento. Neque tamen existimes eum credidisse his novum dumtaxat Testamentum usui esse, sicuti et vetus solis Judæis. Continenter enimvero addidit illa non diversa esse Testamenta, sed unum omnino et idem. Quod duplici ratione ab eo probatur. Et primo quidem; quia novum veteris adimpletum est. Quam autem id verum sit, ex iis plane conficitur, quibus supra ostendimus, redditas a sacris prophetis nostris de Christi ortu, vita, morte, ac substituendis in Judæorum locum christianis vaticinationes, suum revera, uti prædictum fuerat, habuisse exitum. Secundo id ab illo confirmatur; quoniam in utroque Testamento *idem testator est Christus*. At iis sane verbis suffragatur opinioni Justinii martyris, Irenæi, Clementis Alexandrini, aliorumque, uti suo loco vidimus, veterum Ecclesiæ Patrum, qui docuerunt Dei Filium, Christum Dominum, sese Moysi et antiquis patriarchis, videndum præbuisse, ac divino illius spiritu sacros vates nostros suas fudisse predicationes. Quamobrem non levi certe brachio ethnicos cædit, qui illos divino Spiritu repletos fuisse perperam negabant. Quin immo palam illis ostendit inde factum, ut iidem prophætæ pleraque futura, tamquam præterita, aut in conspectu suo peracta describerent.

Neque obijci poterat hæc ab iis insano quodam A furore correptis fuisse pronuntiata. Nullus enim, inquit auctor noster, sic *mentis emotæ*, id est, a mente ita alienatus, potest vere prædicere futura, et coherentia loqui. Quæ autem sacri prophetæ nostri de Christo Domino prælocuti fuerant, hæc non modo reapse, uti viamur, evenerunt, sed omnia etiam illorum dicta ita sibi invicem et coherent, et concordant, ut neuter umquam sibi aut alteri contradixerit.

Huc accedit quod ab illis penitus abfuisse ostendimus, ullam, qua falsi prophetæ ducuntur, fallendi causam, et voluntatem, aut lucri studium. Sibi enimvero commissum a Deo munus dum exsequerentur, extemporalis cibo contenti, atque iis omnibus, quæ ad vitæ tutelam non omnino necessaria sunt, derelictis, Judæorum scelera, pravosque mores tam fidenter et libere redarguebant; ut illi inde offensi, quosdam ex his crudelissime trucidaverint. Atque id a Lactantio nostro post Cyprianum probatur evidentissimis Helie, Jeremie et Esdræ testimoniis. Unus vero ab illo nominatim appellatur Isaias, quem Judæi serra sectum, horrenda inhumanitate interfecerunt. Sed de hac immanissima cæde alibi disputatum a nobis fuit. Nullus ergo sane mentis homo negare potest hujuscemodi prophetas divini Spiritus instinctu ea omnia oracula edidisse, quæ longissimo post tempore eventus vera esse demonstravit. Nemo igitur etiam gentilis homo fidem illis derogare ullo jure poterat.

ARTICULUS II.

De Scripturæ sacræ antiquitate, ac primo utrum Lactantius recte definiat quando, ac quomodo Moyses Israelitas ab Ægyptiaca servitute liberaverit; quid statuat de Angela eos præcedente, et aquam scindente, ac de miraculis in deserto ab eodem Moysæ factis; et ubi ac quare legem Israelitis dederit, ac quandonam mutato Hebræorum nomine Judæi, et terra eorum Judæa appellari cœperint.

Cum ethnicis nihil magis cordi esset quam sacræ nostræ Scripturæ infirmare auctoritatem, eam cuneo saltem aliquo concutere moliebantur. Christianis itaque non ea tantum, quæ supra confutavimus, obijciebant, sed eam quoque novam esse, et recens conflictam. Quamobrem Lactantius, ut prophetarum sacrorum antiquitatem ab omnibus, uti ille ait, inquirendam patefaciat, rem a sua origine orditur, a Majorum videlicet nostrorum, qui Hebræorum principes erant, in Ægyptum migratione. Nobis autem manifestum ille facit quomodo diutius ibi intolerabili servitutis iugo oppressos Deus, Moysæ duce præposito, post annos quadringentos et triginta liberaverit. At in duobus antiquissimis codicibus regis et aliis quibusdam, quemadmodum in Romana horum Lactantii librorum editione, scripsum est: *trecentos triginta*.

Dubium ergo suboritur quæ vera sit lectio, et quid Lactantius *Majorum nostrorum* nomine intelligat.

Nam in Genesis libro alius annorum numerus his verbis notatur: *Dictum est ad eum (Abram) Scito prænosces, quod peregrinum futurum sit semen tuum in terra non sua, et subjicient eos servituti, et affligent quadringentis annis (Genes., xv, 13)*. In Exodo: *Habitatio autem filiorum Israel in Ægypto (Septuaginta duo seniores addunt, et terra Chanaan) fuit quadringentorum triginta annorum (Exod., xii, 40)*. In Actibus Apostolorum: *Locutus est autem ei (Abræ) Deus: Quia erit semen ejus accola in terra aliena, et servituti eos subjicient, et male tractabunt eos annis quadringentis (Act., vii, 6)*. Paulus vero ad Galatas de iisdem annis hæc scribit: *Hoc autem dico: Testamentum confirmatum a Deo, quæ post quadringentos et triginta annos facta est lex (Ad Galat., iii, 17)*. Vides sane in quibusdam sacris libris computari quadringentos, et in aliis triginta super hos quadringentos annos assignari. Præter hos autem sacros Scriptores Josephus litteris hæc mandavit: « Reliquerunt autem Ægyptum mense Xanthico, luna quinta decima, μετ' ἔτη τριάκοντα καὶ τετρακόσια, anno quadringentesimo trigesimo, postquam Abraham, pater noster, in Chananæam venit, et post Jacobi migrationem in Ægyptum anno ducentesimo quinto, διακοσίους πρὸς τοὺς διάκοντες ἑκατοῦς ὑστερον » (Joseph., lib. ii Antiquit., c. 6).

At horumce annorum initium, numerum et finem Augustinus, ut cæteros sacræ Scripturæ interpretes ac chronographos omitamus, ita explicat: « Quadringenti sane, » citatis videlicet Geneseos verbis, « dicuntur anni propter numeri plenitudinem, quamvis aliquanto amplius sint, sive ex hoc tempore computentur, sive ex quo natus est Isaac, propter semen Abraham, de quo ista prædicantur. Computantur enim, sicut superius jam diximus, ab anno septuagesimo et quinto Abraham, quando ad eum facta est prima promissio, usque ad exitum Israel ex Ægypto quadringenti et triginta anni, quorum Apostolus meminit » (August. lib. xvi de Civit., cap. 24), ipsismet nimirum verbis, quæ paulo antea transcripsimus. Sed hæc ille fusius alio in libro prosequitur, variasque ea de re proponit opiniones, veramque existimat sententiam Eusebii, qui dixit: *Abraham cum esset 75 annorum, divino dignus habetur colloquio, et ea repromissione, quæ ad eum facta est; a quo tempore, usque ad regressum gentis Hebræorum ex Ægypto supputantur anni 430 (Idem, lib. Quæst. in Exod., quæst. 48; Euseb., lib. i Chron.)*, quorum, inquit, allatis supra Pauli et Moysis in Exodo verbis mentio facta est.

Quæ quidem ideo retulimus; ut quisque intelligat Lactantium narrationis suæ exordium sumpsisse ab hoc Abraham anno, si in illius textu, ut verisimilius est, legatur *post annos quadringentos triginta*. Nam cum de iis agat, quibus futura Christi hominis opera annuntiabantur, ab ipsa Abraham facta a Deo promissione ordiri procul dubio debuit. Si quis vero contendat, probetque scriptum ab Lactantio nostro fuisse, *Post annos trecentos triginta*, horum initium

ab tempore, quo Jacob Patriarcha cum filiis suis in Ægyptum descendit, duxisse dicendus est. Porro autem hinc etiam colligitur, quos ille nomine *Majorum nostrorum* designare voluerit.

Quomodo autem Hebræi ab hac Ægyptiaca captivitate educti fuerint, Auctor noster hunc enarrat in modum: *Moyses trajecit populum medio mari Rubro; præcedente Angelo, et scindente aquam..... ut ait poeta:*

Curvata in montis faciem circumstetit unda.

Versus hic est Virgilii in quarto Georgicorum libro.

At Gallæus hanc Lactantii narrationem de Angelo Israelitas *præcedente*, et scindente aquam vellicat. Nam in Exodi, inquit, libro legimus Angelum abiisse post illos, siccatasque aquas, vento flante et urente, postquam Moyses manum suam in mare extendisset. Verum adeo inepta est hujus hominis, Auctorem suum venenato dente ubique passim corrodentis, reprehensio; ut eam Spark jure merito rejecerit. Nam columna lucis Hebræis usque ad Rubri maris litus anteivit: ibique scidit ejus aquas, postquam Moyses suam in illud manum porrexisset.

Tum deinde Lactantius refert miracula, quæ ille in desertis fecit, sed nec omnia, nec ipso ordine, quo in sacris litteris descripta sunt. Ubi autem mira prorsus Dei erga Israelitas beneficia recenset, ibi manna *cælestis alimenti pluviam* appellat. Sed hi, inquit, impie ingrati, et tantorum beneficiorum prorsus immemores, in luxuriam, et Ægyptiorum idololatriam prolapsi sunt, et aureum, ut ille loquitur, *caput bovis, quem vocant Apim..... figurarunt*: hoc est, figurarunt caput bovis, quem Ægyptii, sicut alibi observavimus, Apim vocabant.

Deus autem populo ingrato iratus, pergit auctor noster, illum gravibus pœnis mulctavit, subjugavitque legi, per Moysen datæ. Rursus vero Gallæus cum Lactantio rixatur, objicitque hoc falsum esse, si Lactantius, quemadmodum videtur, ibi significet latam fuisse legem in hujus peccati pœnam. Antequam enim populus, ut ille arguit, figurasset vitulum, jam Moyses legis accipiendæ causa montem adscenderat. Sed numquid Gallæus satis attendit Moysen semel et iterum adscendisse hunc montem, ac post secundum inde descensum duas Hebræis dedisse legis tabulas? Tum enim eorum scelere offensus fuerat, antequam eos legi subjugaret.

Præterea Lactantius censet hanc legem datam fuisse *non in monte Sion, sed in monte Oreb* (Lactant., lib. iv, cap. 17). Quod quidem a Malachia, ac postea ab Irenæo (Irenæ., lib. iv adv. hæres., cap. 21) similiter traditum est (Malach., iv, 4). Neque id mirum tibi videatur. Nam ex ipsomet Moysæ et Hieronymo discimus hunc montem duplici nomine nunc Sinai, nunc Choreb vocitari (Exod., xxxi, 18; Deuteron., xix, 1, 2; Hieronym., epist. ad Fabiol., de 12 mansion.). Quidam vero opinantur Oreb, seu Horeb, seu Choreb esse montis Sinai summam, alii occidentalem, alii orientalem partem.

Alii denique censent montes esse quos sibi cohærentes, et Oreb Sinai inferiorem dixerunt.

Difficilius profecto est, quod Lactantius continenter adjecti Israelitas, cum in deserta quadam Syria parte condesissent, amisisse vetus Hebræorum nomen, ipsosque Judæos, et terram quam incolebant, Judæam cœpisse appellari; quoniam princeps examinis eorum, inquit, erat Judas. Quis enim, argues, fuit Judas ille Hebræorum in desertis Syriae princeps? Quis etiam nescit quam variæ sint de prima Judaici nominis originè opiniones? Josephus enim, cui recentiores etiam quidam critici suffragantur, putat utrumque hoc Judæorum nomen Hebræis, eorumque genti impositum, postquam e Babylonia reversi, in pristina sua loca postliminio redierunt. Epiphanius vero opinatur (Epiph., lib. 1 adv. hæres., § 2 et 3) illos sic cognominatos ob tribum Judæ, ex religiosorum hominum genere compositam, atque iis temporibus, quibus David, Salomon, ejusque filius Roboam Hierosolymis regnabant. Sed alii cum Augustino existimant Judæorum et Judæ cognomen ortum fuisse a Juda (August., lib. xv de Civit., cap. 9), Jacobi patriarchæ filio. Nonnullis adhuc visum est hanc appellationem inde repetendam, quod tribus Judæ, cæteris cunctantibus, aut diffidentibus, prima medias inter maris Rubri undas Moysen secuta sit. Quid mirum igitur cum tot fuerint ea de re opiniones, si Lactantius abierit in aliquam singularem, et ab illis omnibus diversam? At Judæorum et Judææ nomen ejusque originem repetere videtur ex illo Juda, qui Chanaanum et Pherezæum vicisse, plurimasque urbes, ac nominatim Hierusalem delevisse memoratur.

ARTICULUS III.

Quot annis Moyses Trojanam cladem antecesserit: et de aliorum prophetarum, ac regum seu principum, sub quorum imperio hi floruerunt, ætate; quot elapsis post Trojanum excidium annis David et Salomon regnaverint; ac quot inde usque ad Christi tempus numerentur: utrum Zacharias fuerit ultimus propheta, et quot ab ejus ætate usque ad Christi mortem anni fluxerint: quam recte Lactantius ex hac chronologia concludat sacros vates sua omnia de Christo oracula longe antea edidisse, quam ille homo factus sit.

Moysis, aliorumque prophetarum ætatem non aliunde Lactantius, et jure quidem merito, potavit certius posse agnosci, quam ex designato tempore, quo vixerunt et regnaverunt reges et principes, sub quorum imperio illi floruisse perhibentur. Quamobrem tempus illud investigandum esse existimat, quamvis in eo retegendo non magnam arbitretur occurrere difficultatem. Nam testatum unusquisque propheta fecit, sub quo rege, vel principe vixerit, litterisque ea mandaverit, quæ divino Spiritu afflante, diu ante didicerat, quam evenerint.

Sed præstat Lactantium ipsum, de Moysæ loquentem, prius audire: « Multi scriptores, » inquit, « libros de temporibus ediderunt, initium facientes a

condicta Moyses, qui Trojanum bellum nonaginta
 sex annis antecessit (Lactant., lib. iv, cap. 5).
 In utroque autem regio codice antiquissimo pro
 scriptis legitur, scriptas, minus quidem bene, sed
 eadem sensu. Maioris itaque momenti est utriusque
 lectio scriptis pro nonaginta annis. Dicta siqui-
 dem illud illud an una ex his lectionibus, aut
 quenam ex illis vera sit.

Quis enim hos, quos citat scriptores, nobis certo
 definire audeat? Postea quidem docet omnem tem-
 porum seriem ex Judaicis, Græcis, Romanisque
 historicis colligi. Sed cum nullum ex illarum scripto-
 ribus nomine suo appellet, non magis certum quos
 ille secutus sit. Nam de Moysis ætate, et quot annis
 bello Trojano præverit, tot fere eorum sententiæ
 sunt, quot capita. De his autem jam diximus in Cle-
 mentis Alexandrini Chronographia. Cæterum, si quis
 minorem annorum numerum ab Lactantio denotatum
 fuisse ostendat, ei suffragium nostrum haud inviti
 feremus. Ad falsam quippe gentilium de recentiori
 Moysis ætate referendam opinionem is sane, quem
 tenent, penitus sufficebat. Prætermittere tamen non
 possumus indicatum a Lactantio horum annorum
 numerum non ita abesse a Tertulliani et Josephi cal-
 culo (Tertull. Apolog., cap. xix; Joseph., lib. i
 contr. Apoc.). Tertullianus siquidem, ut suo loco vide-
 bimus, narrat Moysen Inacho fuisse cœtaneum, ac
 mille circiter annis cladem prævertisse Priami, seu
 Trojanum excidium. Josephus vero mille annos com-
 putat ab illorum numero, quos Manethon ab Israe-
 litarum ex Ægypto egressu ad Trojanum bellum
 lapsos esse arbitrabatur.

Post assertam hunc in modum ætatem Moysis per-
 git Lactantius (lib. iv, cap. 5), aitque: *Is cum*
per annos quadraginta, quemadmodum in sacris
 codicibus nostris legimus, *populum rexisset, suc-*
cesserem habuit Josuem (vel, ut in duobus regis
 codicibus scriptum est, *Jesus*), *qui septem et viginti*
annis tenuit principatum. Eadem est opinio Cle-
 mentis Alexandrini, a quo græce cognominatur
θεσσα, et Augustini, qui eum *Jesus Nave* ap-
 pellat. A Josepho etiam *Jesus* nuncupatur, sed
 dicitur annis *πεντα και εικοσι*, *viginti quinque* He-
 bræorum rexisse rempublicam. Sed de Josue prin-
 cipatu, et annorum illius numero nos in exhibita
 Theophili Antiocheni, et Clementis Alexandrini
 Chronologia.

Prosequitur Lactantius (Lact., *ibid.*) « Exinde sub
 Judicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta. »
 At Clemens Alexandrinus postquam annos, quibus
 singuli Judices Hebræis imperaverunt, enumeravit,
 summam collegit eorum summam: *Ἐν ὅ τοις ἀποστόλοις*
ἡμερῶν τῶν Σαυλοῦ γίνονται ἑπτὰ παραστάται ἑξήκοντα τρία,
ἡμέρας ἑπτά (Clemens Alexandr., lib. i Strom.): Quo-
 rum universus numerus usque ad Samuelem anni
 quadragesimi sexaginta tres, menses septem.
 Sed ibi ille annos 93 Israeliticæ sub alienis regibus
 captivitatis tempus complectitur. Si vero hunc anno-
 rum numerum tollas, ille supererit, quam Lactantius

Hebræorum Judicibus assignat. Verendum tamen ne
 librorum Lactantii scribæ in numeris, qui Romano
 dumtaxat caractere exarati sunt, describendis, more
 haud insolito erraverint. Vide ergo utrum Lactantius
 hos captivitatis annos data opera prætermiserit; quia
 de sola Judicium Hebræorum ætate loquitur. Quid
 vero si ille de accuratissima computandorum horumce
 annorum ratione exhibenda parum sollicitus, minores
 semper numeros retulerit; ne ethnicis, aut aliis mi-
 nimam quidem hiscendi occasionem præberet.

Postea enim, « Tum mutato, » inquit, « statu reges
 habere ceperunt, quibus imperium tenentibus, per
 annos quadringentos sexaginta » (duo manuscripti
 regii antiquiores, et optimæ notæ alii, *per annos*
450) usque ad Sedeciæ regnum, » et Babylonicam
 captivitatem. Clemens vero Alexandrinus: « A regno
 Davidis usque ad captivitatem, que facta est a Chal-
 dæis, anni quadringenti quinquaginta duo, menses
 sex: ut autem colligit nostra accurata supputatio,
 quadringenti anni nonaginta duo, menses sex,
 dies decem. » (Clemens Alexandr., lib. i Strom.) Cernis
 certe sibi adhuc majorem, quam in regis operam
 Lactantii nostri codicibus numerum indicari. De his
 autem agimus in jam citata Theophili Alexandrini et
 Clementis Alexandrini chronographia.

Denique Lactantius: « Septuagesimo post anno,
 Cyrus major » (uterque manuscriptus codex regis
 addidit, *captivos Judæos*) « terris ac sedibus suis red-
 didit, qui per idem tempus in Persas suscepit im-
 perium, quo Romæ Tarquinius Superbus. » Ad calcem
 libri secundi Paralipomenon et initio libri primi
 Esdræ (II Paralip., xxxvi, 22 23; I Esdr., i, 1),
 ille captivitatis Babylonicæ finis anno hujus 70,
 et Cyri Persarum regis primo similiter consignatur.
 Qua de re Josephus, Eusebius, Eusebianique
 chronici auctor, et alii quamplurimi, ac nos
 etiam in Clementis Alexandrini chronologia disse-
 ruimus.

At qua, arguet aliquis, ratione Lactantius dixit per
 idem tempus Tarquinium Superbum cœpisse in Ro-
 manos dominari. Nam Eusebius non modicum, inter
 Cyri in Persas et in Romanos Tarquinii regnantis
 primordia, spatium temporis interposuit. Sed eruditi
 chronographi triplex Cyri in Persas regni initium
 constituunt, quorum unum fuit, quando, toto Asiæ
 imperio potitus, solvit Judæorum captivitatem. At-
 que ita Lactantius poterit cum aliis modo aliquo con-
 ciliari.

Difficultate etiam non carent hæc Lactantii de Da-
 vidis et Salomonis ætate verba: *Quorum alter, qui*
posterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum et
quadraginta annis antecessit (Lactant. lib. iv, cap. 8).
 Nam ibi, aut Lactantium memoria, aut librarios os-
 citantia lapsos esse, vix ullus dubitandi locus est.
 Communis quippe chronologorum opinio est Salomo-
 nem non minus, quam centum et quadraginta annis
 Trojano excidio fuisse posteriorem. Quomodo ergo
 totidem ac pluribus antiquior dici potest? At Isæus
 tamen hujusce difficultatis nodum solvi posse puta-

unius e Vaticanis codicibus auctoritate, in quo pro alter, legitur, alterum. Verborum enim Lactantii hic erit sensus : Trojane urbis ruina centum et quadraginta annis anteivit alterum, id est, Salomonem, qui post Davidem regnavit. Non male quidem, si hujus manuscripti non admodum vetusti lectio aliorum antiquiorum testimonio firmaretur. Nobis tamen haud ægre persuadebitur veram esse illius Vaticani codicis lectionem; quandoquidem duæ ultimæ litteræ hujus nominis alterum potuerunt facile ab antiquiore scriba et ab aliis deinceps omitti. Utrum porro ita res se habeat, alii judicent, per nos licet.

Videntur autem librarii accuratius descripsisse annorum numerum; quem Lactantius ab Davidis et Salomonis imperio ad Christi usque mortem assignavit. De Davide siquidem hæc ille tradidit. « Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat passurus post annos mille et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David ad crucem Christi. » De Salomone autem antea dixerat: « A Salomone usque ad id tempus, quo res gesta est, » id est, Christus cruci fuit affixus, « mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos affingimus, nihil addimus. » Recte quidem. Nam si demas quadraginta Davidici regni annos, mille tantum et decem a Salomone, ejus filio et successore, usque ad mortem Christi revera numerandi sunt. Utrum autem vera sit hæc auctoris nostri opinio, si roges, respondebimus paulo plures ab veteribus Chronologis, uti ex quorundam chronologia, a nobis alibi representata patet, annos computari. At non desunt quidam ex recentioribus doctissimi, qui ab eo tempore, quo David rex inauguratus est, ad Christum usque annos 1047, aut paulo plus aut minus elapsos fuisse existiment.

Duo demum de Zacharia propheta Lactantius (*Lactant., ibid.*) Theophilum Antiochenum (*Theophil. lib. III ad Autolyt.*) secutus, narrat, ac primum quidem illum sub Dario rege, secundo anno regni ejus, octavo mense, sua litteris mandasse oracula. Et recte quidem. Nam hoc ipsum prophetiæ suæ tempus ille ab ipsius libri sui initio diserte declaravit. At ab eo autem, pergit Lactantius, tempore, quo Zacharias fuit, usque ad annum quintum decimum imperii Tiberii Cæsaris, quo Christus crucifixus est, prope quingenti anni numerantur; siquidem Darii et Alexandri adolevit ætate non multo postquam Tarquinius Superbus exactus est (*Zachar. 1, 1; Lactant. lib. IV, cap. 14*). Hæc autem cum utraque Eusebii et Clementis Alexandrini chronographia, secum a nobis alibi composita, satis concordant. Ipse vero Eusebius alio in libro annos 495 numerat ab eo tempore, quo Zacharias vaticinabatur, usque ad Augustum Romanorum imperatorem. Non male itaque a Lactantio nostro anni notantur prope quingenti ab eodem Zachariæ tempore, usque ad annum Tiberii Cæsaris quintum supra decimum.

Secundo Zacharias a Lactantio dicitur prophetarum ultimus. At nonne Clemens Alexandrinus asseverat (*Clemens Alexandr. lib. I Strom.*) hoc eodem Zacharia posteriorem fuisse Malachiam vel sicut ipse

loquitur, *μεθ' ἐν ὃ ἐν τοῖς ἑσώτεροις ἔργατος*, qui post eum fuit in duodecim Angelus? Nonne etiam Eusebius et Augustinus novissimos prophetas tres simul appellant (*Euseb. in Chron. ad ann. 4497; August. lib. XVIII de Civit. cap. 33*), Aggæum, Zachariam, et Malachiam? Nonne tandem huic Malachiæ, non autem Zachariæ ultimus in sacris Bibliis locus datus est? Responderi haud inepte potest hos tres prophetas a pluribus simul nominari, quia ætate suppres fuerunt. Ultimum verò locum in sacris Bibliis ideo Malachiæ datum censent; quoniam Judæos non ad templi ædificationem adhortatur; sed ob corruptos mores, et cultus divini depravationem redarguit.

Cæterum Lactantius non alio sane consilio omnem illam textuit Hebræorum Ducum, Judicum, et Regum chronologiam, nisi ut ostendat sacros prophetas sua de Christo, et stabilita ab eo religione oracula longe antea fuisse, quam ipse Christus natus mortuusque fuerit. At quamvis hæc chronologia ad omnes juris apices adornata non videretur; ex dictis tamen constat veram esse hanc illius opinionem, eamque tam certo, quam evidenter demonstrari. Primum enim sacri prophetæ nostri, ut paulo ante dictum est, testati sunt sub quo rege aut principe oracula sua ediderint. Deinde si Zacharias, aut si velis Malachias, ultimus prophetarum quadringentis plus aut minus annis ante Christum vixerit, inde manifestissime colligitur alios prophetas, sub prioribus Judæorum ducibus ac regibus longiori adhuc tempore ante Christum Dominum floruisse. Quamobrem Lactantius, ut brevitati consuleret, alios præter Zachariam nomine suo ibi non appellavit. Ipsi enimvero hunc ultimum, aut ultimis cœvum nominasse sufficebat.

De singulorum porro prophetarum ætate plura si desideres, ad Clementis Alexandrini librum primum Stromatum, ejusque chronographiam, quam cum aliis contulimus. Lege etiam, si velis, Cyrilli Alexandrini librum primum contra Julianum, atque varios inter recentiores chronologos, Scaligerum, ac Petavium, hunc de doctrina, illum de emendatione temporum, ac chronologias in Bibliis polyglottis Anglicanis, et aliis, latino et gallico idiomate editas.

Denique Lactantius ex his, quæ hætenus disputata sunt, recte concludit sacram Scripturam ab ethnicis immerito novitatis argui. Nam antiquiores, inquit, etiam græcis Scriptoribus prophete reperiantur. (*Lactant. lib. IV, cap. 3*). At id certe verum est, ut de Moyse loquatur. Enimvero illum Scriptorum omnium esse antiquissimum haud semel in superiore Apparatus nostri tomo ostendimus. Verum si certi certum est hunc, et alios quosdam prophetas Græcis prævisse Scriptoribus, ita etiam anime dubiam videtur uti ex Eusebii et aliorum accuratioribus chronologiis colligitur, quosdam ex istis Zacharia fuisse vetustiores. At cum Lactantii propositio definita non sit, nec satis intelligatur utrum omnes omnino prophetas comprehendat, nihil necesse est longiorem ea de re institui disputationem. Ad demonstrandam enim sacre Scripturæ antiquitatem satis illi erat pro-

fuisse Moysen, et alios quosdam sacros vates nostros et ceteris Scriptoribus fuisse antiquiores, ac longe ante incarnationem Christi ortum vixisse, suosque composuisse libros, ac vera reddidisse oracula.

ARTICULUS IV.

De libris Moysis, et Josue, qui primum Auses, ac deinde Josue est cognominatus, de libris Regum, seu Basilion, de libris Esdræ ac Nehemiæ.

Ad ea quæ Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 5*) de quibusdam veteris novique Testamenti libris memorie mandavit, ut veniamus, observare juvat Moysen ab eo non solum prophetam vocari, sed illum etiam fuisse, cui primus a plurimis locus inter eos datur, qui de temporibus commentationes ediderunt. At quos, oro te. Moyses de temporibus libros composuit, nisi Genesis, aliosque ipsi vulgo adscriptos?

Et certe Cyprianum haud dubie imitatus, Numerorum librum ei nominatim attribuit. Moyses enim, ait ille, in Numeris: *Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur. Quæ quidem non ex Vulgata, sed ex LXXII seniorum interpretatione uterque transcripsit. Quin etiam Lactantius ipsiusmet Moysis nomine verba Balaani, in eodem Numerorum libro descripta, hunc in modum citavit: Moyses in Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Jacob. Dixit itaque Moyses loquitur, non suis quidem, sed Balaani verbis, quia totidem ille, dum librum hunc scriberet, accurate retulit.*

Deuteronomii quoque librum illi tamquam vero genuinoque ejus parenti semel atque iterum vendicat. Audi, queso, quam adseveranter id affirmaverit (*Lact., ibid., cap. 17*): « Sed et ipse Moyses..... in Deuteronomio scriptum reliquit: *Et dixit Dominus ad me: Prophetam excitabo eis (Deuteron., xviii, 15).* » Et rursus paulo post (*Lact., ibid.*): « Item Moyses ipse: *In novissimis diebus circumcidet Dominus cor tuum.* » Postea quoque: « Apertius ipse Moyses in Deuteronomio ita prædicavit: *Et erit pendens vita ante oculos tuos (Deuteron., xxx, 6).* »

Moysi itaque hunc librum, et alios ipsi adscriptos, quemadmodum Cyprianus, ac ceteri antiquissimi Ecclesie Patres, haud dubitanter attribuit. Quis igitur æquo animo ferat recentiorum nonnullorum audaciam, qui negant Moysen aut horum librorum totius Pentateuchi, aut maximæ illorum partis fuisse auctorem? Sed eorum insanam temeritatem alibi retulimus.

Eodem plane modo Lactantius librum illum Josue adseruit (*Lact., l. iv, c. 17*), quem nomine ejus inscriptum habemus. Post Moysis siquidem verba, proxime a nobis citata, sic ille prosequitur: « Item Jesus Nave, successor ejus: *Et dixit Dominus ad Jesum: Fac tibi cisternos petriinos nimis acutos (Josue, v, 2).* » Data autem opera, tibi auctor noster adjecit successor ejus Moysis, ne qua esset in illius nomine ambiguitas. Cyprianus vero (*Cypr., l. i adv. Judæ., § 8*) eadem verba ita citasse legitur: *Ita apud Jesum Nave.* Sed in superiori articulo vidimus hunc eundem Moysis successorem utroque

A illo nomine appellari. Ante utrumque vero Justinus martyr, Tryphone minime repugnante, plura ex eodem libro verba sic refert, ἀπὸ τοῦ βιβλίου Ἰησοῦ, ex libro Jesu, sive Josue.

Aliud tamen hujus prophete antea fuisse nomen Lactantius observat: « Qui cum primum, inquit, Auses vocaretur, Moses futura præsentiens, jussit eum vocari Jesum. » Quam quidem nominis mutationem haud semel Justinus martyr (*Justin., Dial. cum Tryph.*) alique adnotaverunt. Sed prætermittendus non est Tertullianus (*Tertullian., l. advers. Judæ. c. 9, et l. ni advers. Marcion., c. 16*), cujus in vestigiis instituisse auctor noster videtur. Ita enim ille: « Dum Moysi successor destinaretur Auses, filius Nave, transfertur certe de primo nomine, et incipit vocari Jesus. » Et id adhuc alibi repetit, atque in utroque loco docet, quemadmodum Lactantius, hunc Jesum sive Josue fuisse Jesu Christi figuram. Quæ autem ab illis de Auses nomine dicuntur, hæc desumpta sunt ex Numerorum libro, ubi hæc verba juxta LXXII interpretationem legimus: καὶ ἐπωνόμασε Μωϋσῆς τὸν Δούση, υἱὸν Ναυῆ, Ἰησοῦν. *Et cognominavit Moyses Ause, filium Nave, Jesum.* In Vulgata vero habetur: *Vocavitque Osee, filium Nun, Josue (Numer., xiii, 17).* Plura si velis, lege Eusebium (*Euseb., l. iv, Demonstr. evangel., § 17*), qui præclare ea de re disputat. Hieronymus tamen contendit male in græcis et latinis codicibus scriptum Ause (*Hieronym., l. i Comment. in c. 1, 1, Osee*), quod nihil significat, sed scribendum Osee, quod idem sonat ac salvator.

Quædam præterea Lactantius transcripsit verba ex libris Regum (*Lactant., l. iv, c. 11*), primo, secundo, ac tertio, qui in pluribus operum illius editionibus græce βασιλειῶν, in duobus antiquioribus regie bibliothecæ codicibus manuscriptis, et editione romana latino characterè Basilion, a Cypriano autem Basilion, ac prius a Tertulliano Basiliorum et Basilicarum, sive potius Basileorum nominibus citantur. Porro autem hæc duximus animadvertenda; quoniam in regii librorum Lactantii manuscriptis codicibus citata a Lactantio Græcorum auctorum verba græce, uti jam diximus, descripta sunt. Cur ergo et hoc unicum verbum Basilion græcis similiter litteris exaratum non fuit? Non alia procul dubio ratio videtur, nisi quia librarii illud ita in antiquioribus codicibus scriptum repererunt. Utrum autem Lactantii, Cypriani et Tertulliani ætate ita hi Regum libri citari ac cognominari vulgo solerent, expendas, velim, et pronunties.

Dubium autem minime videtur quin auctor noster (*Lactant., l. iv, c. 18*) in suo sacrorum Bibliorum codice legerit non solum nomen Esdræ, præfixum ejus libro, sed hæc etiam verba: *Hoc pascha Salvator, etc.*, a se transcripta, quæ de Christo, ut supra vidimus, dicta esse existimavit. At alibi tamen observatum a nobis fuit Justino martyri persuasum omnino fuisse hæc ipsa omnia Esdræ verba ex sacro textu a Judæis amputata fuisse. At de iis procul dubio Judæis Justinus loquebatur, qui eandem ac

ille regionem incolebant. Sed hos procul dubio Lactantius noster non cognovit, qui hanc tantæ fraudis illis exprobrandæ occasionem tanto utique silentio non prætermisisset.

Non mirum igitur, si Lactantius, qui verba illa in sacris suis codicibus legerat, Esdræ aperte prophetam appellet. Sed mirabitur fortasse aliquis quod non tantum ab illo, sed prius etiam a Cypriano quædam verba ejusdem Esdræ nomine citata sint, quæ in altero libro, Nehemiæ nomen præferente, reperiuntur. Nam ea hunc Lactantius retulit in modum: « Esdras etiam propheta, qui fuit ejusdem Cyri temporibus, a quo Judæi sunt restituti » (non poterat sane clarius Esdras designari), « sic loquitur: *Desciverunt a te, et abjecerunt legem tuam.* » Verum quidam haud infimæ notæ critici respondent hunc librum ab Lactantio, et aliis antiquissimis Ecclesiæ Patribus idcirco Esdræ nomine citari, quoniam ea complectitur, quæ ab illo simul et Nehemia gesta sunt. Deinde vero hæc potissimum ratione auctor noster ductus fuisse videtur, quod uterque liber non ab Hebræis et Græcis, sed a Latinis tantum distinguatur. Enimvero, ut Hieronymi verbis utamur: « Apud Hebræos Esdræ Nehemiæque sermones in unum volumen coarctantur » (*Hieronym., Præfat. in Esdr.*).

ARTICULUS V.

De Psalmis, de libris Ecclesiastici, Sapientiæ, Proverbiorum, Salomoni adscriptis, ac de quibusdam citatis a Lactantio verbis, quæ nunc in sacro textu desiderantur. De libris Isaïæ, Jeremiæ, Danielis, Osee, Amos, Micheæ, Malachiæ, Zachariæ; de primis Joannis Evangelistæ verbis; de Pauli ad Ephesios Epistola, et Apocalypsi.

David a Lactantio (*Lactant., l. iv, c. 9*) disertissime vocatur rex, propheta, et divinorum hymnorum, seu psalmorum auctor. Neque hanc suam ac christianorum tantum sententiam fuisse asseverat, sed Judæorum etiam, qui illum, ut ipse ait, *inter* (vel, sicut manuscripti regii antiquiores, *præter cæteros prophetas vel maxime legunt.* Atqui si divini sunt scripti a Davide hymni, eos procul dubio spiritu Dei afflatus conscripsit, atque idcirco recte ab eodem Lactantio propheta divinus nuncupatur. Ad hæc vero quæ ille de Christo vaticinatus est, hæc, ut jam ostendimus, cum eodem, quo prædicta fuerant, modo reipsa evenerint, quis illa divini spiritus instinctu prænuntiata fuisse abnuat?

Videtur autem Lactantius eorum, de quibus alibi diximus, subscripsisse opinionem, qui Davidi psalmos omnes adjudicabant. Nam ab illo divinorum sine exceptione hymnorum scriptor dicitur, nullique nisi ejusdem Davidis nomine citantur. Non paucos porro hoc modo citatos vidimus, videlicet psalmum primum, tertium, decimum quintum, decimum septimum, vigesimum primum, trigessimum secundum, et quartum, quadragesimum quartum, sexagesimum octavum, septuagesimum primum, octogesimum quartum, nonagesimum tertium, centesimum nonum, et cente-

simum vigesimum sextum. At de citatis ab eo horum psalmorum versibus supra, ac præsertim in superiori capite, egimus, et infra data opportuniori occasione agendum. Non minus asseveranter Lactantius pronuntiat Salomonem, sive ut in pluribus manuscriptis codicibus legimus, Solomonem, memorati Davidis filium, quemadmodum patrem suum, fuisse prophetam. Nec mirum sane. Persuasum siquidem habuit libros ab eo, sicut a Davide, conscriptos fuisse divini spiritus afflatu, ac plura in eis de Christo prædicta, sicuti reapse postea facta sunt.

Ecclesiastici autem librum huic ipsi Salomoni, non secus ac Cyprianus adscribit. Quæ enimvero ex hoc libro verba transcripsit, ea sic profert: « Salomon ipsum, » Christum videlicet, « Verbum Dei esse demonstrat.... *Ego, inquit, ex ore Altissimi prodivi.* » Ne quis autem dubitet ex illo libro-verba hæc fuisse desumpta, Cyprianus id expresse declarat: « Apud eundem Salomonem in Ecclesiastico: *Ego ex ore Altissimi prodivi.* » Et hæc quidem in hoc Ecclesiastici libro, de quo nos alibi disseruimus, reipsa legantur.

Quod autem Dei spiritu plenus Salomon scripserit, nos Lactantius docet (*Lact., l. iv, c. 6*) ubi illi adhuc librum Proverbiorum attribuit. Ipsa quippe hæc sunt ejus verba: « Ipse est Dei filius, qui per Salomonem, sapientissimum regem, divino spiritu plenum, locutus est ea, quæ subjecimus: *Deus condidit me in initio viarum suarum.* » Cyprianus vero (*Cypr., l. ii advers. Jud. § 1*): « Apud Salomonem in Paræmiis: *Dominus condidit me initium viarum suarum.* » Paræmiarum ibi nomine recte indicat Proverbiorum librum, ubi hæc revera occurrunt. De hoc libro nos alibi, et infra de transcriptis ex illo verbis disputabimus.

Sapientiæ insuper librum ab ipso quoque Salomone profectum esse Lactantius (*Lact., l. iv, c. 16*), Cyprianum adhuc secutus, ulla absque hæsitacione affirmat. Uterque enim plura in hoc libro scripta retulit, præposito illius nomine. Et Lactantius quidem: « Salomon in libro Sapientiæ his verbis usus est: *Circumveniamus justum; quoniam insuavis est nobis, etc.* (*Sapient., ii, 12*). » Prius autem Cyprianus (*Cypr., l. ii adv. Jud., § 14*): « In Sapientia Salomonis: *Circumveniamus justum; quoniam insuavis est nobis, etc.* » Sed id ille non ibi tantum, sed in subsequenti etiam libro haud semel hunc librum similiter citavit. Nos autem de hoc libro alibi disseruimus.

Non sine aliqua porro observatione prætermittere possumus duo adhuc testimonia ab Lactantio ejusdem Salomonis nomine proferri, quæ in editis ejus libris non reperiuntur. Primum autem his ab eo verbis expressum legimus: « Infirmatus uterus virginis, et accepit foetum, et gravata est, et facta est in multa miseratione mater virgo » (*Lact., l. iv, c. 12*). De hoc autem testimonio a nobis supra actum fuit. Alterum est, quo auctor noster hæc Salomonis, tamquam Dei ipsius, retulit verba: « Quod si avertimini a me, dicit Dominus, » etc. Sed jam annotavimus plura ibi citari, quam in sacro textu legantur.

Vires etiam Lactantius predictiones et sententias colligit ex Isaiâ et Hieremiâ, pauciores ex Danielis libris, quos illis constanter ac communi omnium, præterquam voluntaria obstinatione penitus obsecutorum, consensu attrahit. De horum autem prophetarum sententias, quandoquidem suo loco ubi necesse est, disputamus, nunc tantum juvat animadvertere Hieremiæ locum citari in Lactantii editionibus hæc epigraphæ: « Item de circumcissione solvenda Esaias ita prophetavit » (*Lact., ibid., c. 17*). Nam ibi scholiorum editores notant hoc esse memoriæ Lactantii peccatum. Sed cur non potius librariorum? Nam in manuscripto regio codice antiquiore 3736, scriptum legimus: *Item de circumcissione solvenda escias item prophetavit*. Quis autem ibi scribarum oscitantiam et errorem non deprehendat? Imperitus itaque librarius, et qui latine nesciebat, cum nomen Hieremiâs legere, nec intelligere potuisset, scripsit *escias* non nullo plane sensu.

Hieremiæ autem nomine, quemadmodum aliis plerisque mos fuit, citat Lactantius Baruchi libellum haud dubie, quia illius, sicut diximus alibi, amanuensis librarius erat, et, veluti Hieronymus ait: *Baruchi libellus libro Hieremiæ vulgo editi LXX copulatur* (Hieronymus, *prologo Commentar. in Hierem.*).

Quem vero Osee nomine inscriptum librum habemus, hunc Lactantius ab ipso exaratum esse ubi fatetur, ibi illum haud dubitanter appellat *primum duodecim prophetarum*, videlicet eorum, qui minores propheta vocari solent. Cui ergo, inquit? nonne ipsi, teste Hieronymo (*Hieronym., l. 1 Comment. in Osee, c. 1, 11, Johel, Amos, Abnias, Jonas, et Micheas cōp. 2200*), et contemporanei fuerunt? Recte quidem. Sed respondet ibidem Hieronymus, Osee primum illorum omnium dici, quia Dominus in Osee prius, quam in illis et aliis locutus est.

Amosis præterea, Micheæ, Malachiæ ac Zachariæ prophetias, nomen illorum preferentes, eis Lactantius similiter vindicat. Sed cum hi ipsi eas se scripsisse testificentur, ac Testamenti novi scriptores quædam earum verba, aliquando etiam præposito eorum nomine citaverint, quis illas ab iisdem divini spiritus instinctu scriptas fuisse negare maxima sine temeritate audeat?

Et novi etiam Testamenti libris prima Evangelii ab Joanne compositi verba, expresso illius nomine, se refert: « Joannes quoque ita tradidit: *In principio erat Verbum*; » sed ut his confirmet quod Davidis et Salomonis auctoritate probandum susceperat, Deum ex Deo potuisse prolatione vocis et spiritus generari. De hoc autem Evangelio haud semel in priore Apparatu nostri tomo discutimus.

Præter quoque apostoli mandata, tamquam ab ipso nec Deo christianis tradita, Lactantius noster (*Lactant., l. vi, c. 18*) proponit: « Præcepit Deus, inquit, non occidere solem super iram nostram. » Ubi autem Deus id præcepit, nisi cum Paulus Ephesiis scripsit: *Irascimini et nolite peccare: sed non occidat*

A super irandulam vestram? (Ad Ephes., iv, 26.)

Denique Lactantius plura ex libro Apocalypsis excerptis fidei, ubi de iis, quæ in mundi fine eventura sunt, disputat. Sed cum et libri, et ejus auctoris nomen tacerit, non deerunt fortasse, qui hæc aliunde, et ex aliis libris desumpta ab eo fuisse contendant. Quapropter illud nunc fusius persequendum non duximus, quandoquidem ex iis, quæ infra dicentur, manifestiora cuilibet fieri posse arbitramur.

ARTICULUS VII.

Cur et quomodo Lactantius testimoniis sacræ Scripturæ ad informandos Christianos, ac Judæos gentilesque refellendos utatur.

Lactantius divina veteris et novi Testamenti auctoritate feliciter usus est, et veteris quidem adversus Judæos ac gentiles, utriusque vero ad docendos quoslibet christianos. Utroque enim illo Testamento a Christianis admissio, illos vera doctrina, divinisque institutis, atque præceptis informat. Veteris vero Testamenti oracula et effata adversus Judæos adhibet, ut duplicem demonstret adventum Christi, ac præter hunc ipsum frustra ab iisdem Judæis alium Messiam expectari. Quanti vero ponderis adversus illos sint argumenta, inde decerpta, his Lactantius præclare significat verbis. « Satis firmum testimonium est ad probandam veritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis » (*Lact. lib. iv Inst. cap. 12*). Non poterant enim hi hostes christianorum infensissimi securis debellari, quam suismet armis, id est, iisdem Scripturis, quas uti plane divinas christianis suppeditaverant. Neque obicere poterant eas, a christianis corruptas fuisse et adulteratas. Nihil quippe christiani ex eis deprimebant, quod ab ipsismet Judæis scriptum traditumque non fuisset.

Verum tanta erat horum obstinatio ac perversitas, ut dum eas quotidie legerent, mentis oculos clauderent; ne quod solis luce clarius erat, possent intelligere. Quamobrem Lactantius: « Habebant hæc, » inquit, « qui fecerunt: legebant, in quos hæc dicta sunt. Sed et nunc hæredes nominis ac sceleris illorum hæc et habent, et damnationem suam, prophetarum ore predictam, quotidianis lectionibus persolvant, nec aliquando in cor suum, que pars est et ipsa damnationis, admittunt. » Quin immo tam ecco furore erant perciti, ut christianos, ait Justinus martyr, implacabili odio persequerentur; quippe qui ex iisdem ipsorum Scripturis Christum advenisse invictissime demonstrabant. « *Ὅτι οὐ μὴ νόησαντες οἱ ἕλενας τῆς βίβλου τῶν προφητῶν Ἰουδαῖοι, οὐκ ἐνόησαν, ὅτι παραγενήσαντο τῶν Χριστῶν. ἀλλὰ καὶ ἡμῶν τοῦ ἕλενας παραγενήσθαι αὐτῶν, καὶ ὡς προσκεκήρυκτο ἀποδεικνύσθαι ἐστὲν ἰσχυρῶς ἐπὶ αὐτῶν, μισῶσι* (Justin Apolog. 1.) »: Quod quia non intellexerunt, qui libros prophetarum habent Judæi, Christum etiam presentem non agnoverunt. Quin et nos advenisse illum asserentes, et ab ipsis cruci affixum esse, quemadmodum vaticiniis est prænuntiatum demonstrantes, odio prosequuntur.

Itaque Lactantius contra hosce Judæos, qui Christum crucifixerunt, sacrorum prophetarum suorum auctoritate confutatos, hanc jure merito elicit conclusionem: « Quid amplius jam de facinoribus eorum dici potest, quam excæcatos tum fuisse, atque insanaibili furore correptos, qui hæc quotidie legentes, neque intellexerunt, neque quin facerent, cavere potuerunt » (*Lactant. lib. iv, cap. 19*); quia nimiram tam cæco, quam spontaneo furore obcæcati erant. Immo vero ea fuit illorum pervicacia, ut neque cælestibus prodigiis, quæ Christo moriente, sicuti ab sacris eorum vatibus annuntiatum fuerat, edita sunt, facinus suum intelligere aut potuerint, aut voluerint.

Neque tamen Lactantius, alique christianæ religionis defensores eos confutando, omnem operam perdidere. Nam evidentissimo ac invictissimo argumentorum, quæ ex sacris prophetarum oraculis hauserat, pondere multos ex Judæis, atque ex gentilibus longe plures, ad christianæ fidei professionem ille alique Scriptores nostri adduxerunt.

Non iam merito igitur eadem Scripturæ auctoritate adversus gentiles aliquando auctor noster dimicavit. (*Idem, lib. i, cap. 5; lib. v, cap. 14; et lib. de Ira Dei, cap. 22.*) Quamvis enim eam spernerent, inficias tamen ire non poterant eam non conflictam a christianis, sed acceptam a Judæis eorum hostibus, atque ipsosmet suos philosophos, et alios, non paucos ex sacris scriptoribus nostris, uti non semel ostendimus, accepisse documenta. Planum itaque alicubi (*Idem, lib. ii, cap. 8*) facit hominem post cæteras omnes creaturas a Deo factum fuisse, quemadmodum Ovidius post sacras nostras litteras cecinerat. Item Deum ab iis, sicuti a Sibylla, unum prædicari, ac justos homines ad vitam revocandos. Alibi vero eadem Scripturæ sacre auctoritate rursus adversus eosdem gentiles utitur, ubi varia ejus placita rectæ rationi plane consentanea esse ostendit. Quæ quidem omnia ex infra dicendis plana omnibus manifesta que fient.

A nobis præterea superius clarissime, nisi fallimur, demonstratum est christianæ religionis veritatem

A ab eodem Auctore nostro etiam adversus ethnicos demonstrari sacrorum vatum oraculis, quæ post longa temporum spatia talem plane exitum habuerunt, qualem illi prædixerant. Cum enim ea absque divini spiritus afflatu sic prænuntiare non potuerint, nemo sane ethnicus, suæ mentis compos, negare poterat fidem illis esse habendam.

Non amplius itaque gentiles audiendi erant, qui prophetas nostros aut spernendos, aut rejiciendos esse contendebant; utpote qui simplici, rudi, impolito, ac barbaro sermone locuti sunt. Sola enim, inquit Lactantius (*Lactant. lib. v Inst. div. cap. 1*), eloquentia, quæ sæculo servit, non autem veritas, fucatum aliquid desiderat. Neque tamen distitet Deum, ejus spiritu afflati sacri scriptores nostri libros suos conficiebant, potuisse elaborata, polita et eleganti elocutione uti. Verum « divina, » inquit ille (*Lib. vi, cap. 21*), « providentia carere fuco voluit eam, quæ divina sunt; ut omnes intelligerent, quæ ipse omnibus loquebatur. » Quid vero, quod recto ille asseverat Deum in sacris litteris, uti decebat esse locutum. Sed animum, quæso, ad ipsiusmet Lactantii verba adverte: « Nec enim decebat ut, cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret voces suas tamquam fides ei non haberetur. Sed ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maximus iudex, cuius est non argumentari, sed pronuntiare. » (*Idem, lib. iii, cap. 1.*) Quam autem id verum sit, facile evincitur ex ipsorummet gentilibus legibus, quæ quidem quam simplici sermone scriptæ fuerint, ex Cicerone et aliis, qui illas collegerunt, planum omnibus est ac manifestissimum. Sed de his jam supra, et in aliis nostris dissertationibus satis disputavimus.

Denique Lactantius tradidit nos ad res singulas id est, ad omnia christianæ religionis dogmata ac præcepta stabilienda et demonstranda, habere testimonia divinae vocis, quam nimirum in sacris nostris Scripturis diserte expressam intelligimus. Quod sane quam verum sit, ac quomodo ab illo asseratur, deinceps examinandum est.

APPENDICES

AD SCRIPTA SANCTORUM PONTIFICUM ROMANORUM

MARCELLINI, MARCELLI, EUSEBII ET MELCHIAS

QUI IN TOMO VI MEMORANTUR.

APPENDIX PRIMA,

AD SANCTUM MARCELLINUM PAPAM.

EPISTOLA PRIMA (1),

MARCELLINI PAPÆ AD SALOMONEM EPISCOPUM.

Confutatur error dicentium Patrem esse Filio majorem, etc.

Marcellinus episcopus sanctæ ecclesiæ catholicæ urbis Romanæ, Salomoni coepiscopo, in Domino salutem.

Quam laudabiliter (S. Leo, ep. 93) pro catholicæ

(1) Utraque supposita

D fidei veritate movearis, et quam sollicite dominico gregi devotionem officii pastoralis impendas, tradita nobis per diaconum tuum fraternitatis tuæ scripta demonstrant, quibus notitiæ nostræ insinuare curasti, qui errorum morbi in regionibus vestris modo exorti sunt. Nam epistolæ sermo, et commonitori

series, et libelli tui textus eloquitur, quod quidam errore decepti, dicunt, ideo Patrem majorem Filio esse, quia illi soli sacrificium immolatur, et quod Filius nullam cum Patre communionis operam habeat, et quod illud propheticum de solo Patre dictum sit: *Sciunt gentes, quoniam nomen tibi Deus, tu solus altissimus super omnem terram (Psalm. LXXXII)*. Sive quod ideo minor est Filius, quia ipse in cruce pendens dixit: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti (Muth. XXVII)?* Quibus competens et congruum (*Ithacii adv. Varimadum. c. 51*) reddatur responsum, quia sicut Patri, ita etiam Filio, non solum christianis temporibus, verum etiam priscis temporibus a sacerdotibus variis multisque modis probamus, sacrificium fuisse oblatum, Daniele propheta dicente: *Non est locus, inquit tres pueri, ad sacrificandum nomini tuo, et invenire misericordiam tuam, sed in anima contrita, et in spiritu humilitatis suscipiamur. Et sicut holocaustum arietum et tauro-rum agnorumque pinguium, ita fiat sacrificium nostrum in conspectu tuo hodie, ut placeat tibi (Daniel. III)*. Et ut Filium fuisse agnosceas, cui hi tres pueri sacrificium se confessi sunt obtulisse, ex ipsius regis ac tyranni, qui eos in fornacem ignis mitti præceperat, confessione addisce, qui se cum tribus quartum, in ipso æstuantis camini incendio sociatum, prodidit conspexisse. *Nome, inquit, tres viros misimus in fornacem vincos? Et dixerunt ei: Vere rex. Et dixit: Ecce ego video quatuor viros solutos, et deambulantes in medio ignis: et aspectus quarti similis Filio Dei est (Ibidem)*. Idem Dei Filius per prophetam loquitur, dicens: *Tibi offerent reges munera (Psalm. LXXII)*. Et ut hæc de Filio Dei se dixisse doceret, dixit: *Reges Tharsis et insulæ munera offerent, reges Arabum et Saba dona adducent: et adorabunt eum omnes reges: omnes gentes servient ei (Psalm. LXXI)*. Et ut hæc omnia, superius designata, Christo Filio Dei doceamus fuisse oblata, in nativitate ejusdem Filii Dei, quæ secundum carnem facta est, probamus fuisse completa, Evangelio comprobante: *Cum natus esset Jesus in Bethlehem Judæ in diebus Herodis regis, ecce magi ob Oriente venerunt Hierosolymam, dicentes: Ubi est, qui natus est rex Judæorum? Et infra: Et intrantes domum, invenierunt puerum cum Maria matre ejus, et procidentem, adoraverunt eum: et aperitis thesauris suis, oblatorem ei manera, aurum, thus, et myrrham (Muth. II)*. Sacrificium itaque quod a Christianis sacris altaribus admoveatur, non solum Deo Patri, sed etiam Filio communi devotione offertur, quoniam nec Patre sine Filio potest offerri, neque Filio sine Patre sacrari. Quod autem commanem (*Ejusdem Ithacii c. 52*) operationem habeant Pater et Filius, hoc modo docetur, dum primi hominis plasma Deus ad imaginem Dei communi operationis virtute fecisse fertur, Scriptura dicente: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram (Genes. I)*. Item ibi: *Descendamus et co-cedamus ter linguam eorum (Genes. XI)*. Et, *Pauli Dominus a Domino ignem et sulphur super Sodomam*

A (*Genes. XIX*). Et in Evangelio: *Pater meus usquemodo operatur, et ego operor (Joan. V)*. Similiter: *et opera, quæ ego facio, non sunt mea, sed ejus qui misit me, Patris (Joan. VII)*. Quæ omnia non discretam Patris et Filii potentiam monstrant, sed unam divinitatis operationem annuntiant. Et is, qui paternum opus exequitur, a paternis operibus alienus esse non creditur. Si autem ex Evangelio Filium Dei cognosceres Altissimum nuncupatum (*Ejusdem Ithacii c. 55*), nunquam filio derogans, hoc de solo Deo Patre dictum poneret testimonium, cum scriptum sit: *Tu puer propheta Altissimi vocaberis (Luc. I)*. Et ut Filius cum Patre indiscrete in altissimis habitasse credatur, Salomonis testimonio comprobatur: *Ego sapientia, inquit, habitavi in altissimis, et thronus meus in columna nubis (Eccles. XXIV)*. Et in psalmo XCI: *Tu autem Altissimus es in æternum, Domine, quoniam ecce inimici tui peribunt*. Nam cum diabolus thronum suum contra creatoris sui thronum in altissimis collocaret, elatus superbia, hæc ausus est nefando ore depromere: *Ponam sedem meam ad aquilonem; ascendam, inquit, super sidera cæli, sedebo super montes excelso et ero similis Altissimo (Isa. XIV)*. Item in Salomone: *Ne dixeris, Peccavi, et quid accidit mihi triste? Altissimus enim patiens est redditor (Eccles. V)*. Si auditum cordis tui Scripturis non vis accommodare divinis quæ Filium doceant Altissimum nuncupatum, vel diabolo crede, qui contra opificis sui thronum sedem sibi voluit collocare. Ut eum cognoscatis Filium a Patre (ut vos suspicamini) non fuisse penitus derelictum, hoc de se in Evangelio posuit testimonium: *Pater, qui me misit, mecum est: et non reliquit me solum, quia, quæ placentia sunt ei, facio semper (Joan. VIII)*. Unde pro surreptione mandamus, ut omnis cura atque sollicitudo invigilet, ne fides teneretur aut violetur. Jam nullus est ignorantie locus, nullus utatur simplicitatis excusatione præterita. Scienti peccare, necessaria est confusio: et quod ore contraxit, scientia reformetur. *Ista, frater, tene, et hæc doce (Hornisdæ ep. 24)*. Utinam ad plenioris affatus satietatem presentie tuæ nobis gaudia contigissent, ut gratularemur nos et colloquio et præsentia tui frui, quam sumus ante scripto complexi. Verumtamen probasti, dilectissime frater, quo christianam fidem veneraris affectu, dum ea, quæ ad regulas Patrum pertinent, et ad mandata catholica, sine aliqua cupis transgressione servare: et sprete erratica et noviva doctrina, catholica et apostolica tenere præcepta, et rectæ fidei regulas docere atque servare. Hæc, frater carissime, et alia (*Ejusdem ep. 25*), quæ Patrum regis continentur, in labiis et cordibus nostris indivisa retractatione meditemur, et sicut scriptum est, *narremus ea filiis nostris, ut ea meditentur in cordibus suis, sedentes in domo, ambulantes in itinere, dormientes atque surgentes: quia ventus in Domino qui in lege ejus meditabitur die ac nocte (Ps. LXXVII)*. Hæc etenim magister gentium secutus, discipulum suum instruens, admonet: *Hæc medi-*

tare, in his esto (I Tim. iv), *subjiciens plenitudinem* A (ita et ms. cod. Just.). *Attende tibi ac doctrinæ*: quoniam si fidelibus sine intermissione incumbimus institutis, separamur a vitiis, dum impensa cura divino operi, humano locum non relinquit errori. Quod (*Hormisdæ ep.* 79) si ea quæ prædicta sunt validis teneantur fixa radicibus, nec a paterna traditione receditur, et constanter questionibus obviatur, ac prævorum intentio cassatur, honorumque fides et constantia roboratur. Data octavo Idus Septembris, Diocletiano sexto et Constantio secundo viris clarissimis consulis (anno 296).

EPISTOLA II,

MARCELLINI PAPE AD ORIENTALES EPISCOPOS.

Ut laico clericum non liceat accusare.

- I. De contentionibus inter Christianos ortis ad Ecclesiam deferendis, et ab ecclesiasticis jure terminandis.
- II. Quod major a minori judicari non debeat, nec episcopi ullum præjudicium interre pontifici a quo consecrari probantur.
- III. Quod clericus absque permissu episcopi sui neminem ad iudicium sæculare trahere præsumat, nec laico quemlibet clericum accusare liceat.
- IV. Quod injustum iudicium metu regis, vel jussu, a iudicibus factum non valeat: et quod statuta infidelium delentur.

Dilectissimis fratribus universis episcopis, per orientales provincias constitutis, Marcellinus episcopus.

Quid tam dulce sollicito quam quod mihi de vobis innotescunt illa quæ cupio? Quid (1) tam religiosis conveniens institutis, quam ut inter se sacerdotes pacem, quam necesse est aliis pro officio annuntiare, conservent? Plena (fateor) gratulatione suscepi, quod votiva mihi de charitate (quæ inter vos est) ecclesiarum et pace, in litteris indicastis sponte mihi quidquid hortari poteram, quidquid monere, delatum est. *Confirmet hoc Deus, quod est operatus in nobis* (*Psal.* LXVII); et quæ præcepit pro animarum salute faciendæ, hæc ipse qui præcepit, pro ea, qua nos redemit, pietate faciat. Et his tam bonis nuntiis, nos (2) quoque religiosam sanctorum vicem reddimus nuntiorum. Quidquid cum orientalibus, quos ad Ecclesiæ corpus unitatemque revocatos, dudum Dei nostri ope litteris significavimus destitatis, denovo, cum apud fuerit, repetitis vobiscum participamus iudiciis, *noxi pro nostro edicto* (3) *ab orientalibus missa legatio est*: certa speravit, certa consuluit. Sed facimus de his, quæ fuerunt dicenda, compendia D ipsi potius ad instruendam notitiam vestram, quæ nobis sunt responsa, dirigentes, ne quid sibi sub spatio prolixiore terrarum, aut opinio vindicet, aut error assumat, cum ad rerum fidem, ipsam teneri sufficiat veritatem. Quid autem ad continentiam nostrarum pertinet litterarum, oportuit quidem desideria plenius expedire. Quapropter (4) scitote,

(1) *Hormisdæ ep.* LXV, quæ vel unica omnes pseudo-Isidori merces evertit præscribitque cruditorum virorum iudicio.

(2) Religiosorum vicem reddentes nuntiorum, quidquid.

(3) Hinc videas fraudem mali artificis sole mendaciano clarus emicare.

(4) Hæc illam capiant solito Mercatoris cautiones.

vos a persecutione fratrum, et ab omni litigio abstinere debere, dicente Scriptura: *Servum Dei non oportet litigare* (II Tim. II); nec quemquam nocere, sed omnes persecutores Ecclesiæ, servorumque ejus vestris redargutionibus corrigere, testante Apostolo: *Argue, obsecra, increpa* (II Tim. IV).

I.

Quæcumque ergo contentiones inter Christianos ortæ fuerint, ad Ecclesiam deferantur, et ab ecclesiasticis viris terminentur.

II.

Major autem non potest a minore judicari, nec episcopi pontifici, a quo consecrari probantur, præiudicium inferre ullum possunt. Quod si præsumptum fuisse cognoscitur, viribus carere non dubium est, nec posse inter ecclesiastica ullo modo statuta censi.

III.

Clericus vero cuiuslibet ordinis, absque pontificis sui permissu, nullum præsumat ad sæculare iudicium attrahere. Nec laico quemlibet clericum liceat accusare. Detractiones tamen et accusationes atque persecutiones inter Christianos oppido vitandæ sunt: quia licet pauci simus in comparatione aliorum, si tamen unanimes fuerimus, facilius adversariis resistemus. Sanctus etenim protomartyr Stephanus lapidabatur, sed Jesus suscipiebat plagas. Ideo unicuique providendum est, ne aliquem injuste iudicet aut puniat. Et Dominus in Evangelio ait: *Nolite iudicare, ut non iudicemini: quo enim iudicio iudicaveritis, iudicabimini* (*Matth.* VII). Unde et doctor gentium loquitur, dicens: *Hoc igitur dico, et testificor in Domino, ut jam non ambuletis, sicut gentes ambulabant in vanitate sensus sui, tenebris obscuratum habentes intellectum, alienati a vita Dei per ignorantiam, quæ est in illis propter cæcitate cordis ipsorum, qui desperantes, semetipsos tradiderunt impudicitæ, in operationem immunditiæ, omnisque avaritiæ: vos autem non ita didicistis Christum, si tamen illum audistis, et in ipso edocti estis, sicut est veritas in Jesu, deponere vos secundum pristinam conversationem veterem hominem, qui corrumpitur secundum desideria erroris. Renovamini autem spiritu mentis vestræ, et induite novum hominem, qui secundum Deum creatus est in justitia et sanctitate veritatis. Propter quod deponentes mendacium, loquimini veritatem unusquisque cum proximo suo, quoniam sumus invicem membra. Irascimini, et nolite peccare. Sol non occidat super iracundiam vestram. Nolite locum dare diabolo. Qui furabatur, jam non furetur. Magis autem labore operando manibus suis quod bonum est, ut habeat unde tribuat necessitatem patienti. Omnis sermo malus ex ore vestro non procedat; sed si quis bonus est ad ædificationem opportunitatis, ut det gratiam audientibus. Et nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis in diem redemptionis. Omnis amaritudo et ira, et indignatio, et clamor, et blasphemia tollatur a vobis cum omni malitia. Estote autem invicem benigni et misericordes, denantes invicem, sicut et Deus in*

Christo donavit vobis. Estote ergo imitatores Dei, sicut filii charissimi, et ambulat in dilectione, sicut et Christus dilexit nos, et tradidit semetipsum pro nobis oblationem et hostiam Deo in odorem suavitatis. Fornicatio autem, et omnis immunditia, aut avaritia nec nominetur in vobis, sicut decet sanctos, aut turpiter, aut stultiloquium, aut scurrilitas quæ ad rem non pertinet, sed magis gratiarum actio. Hoc enim scitote intelligentes, quod omnis fornicator, aut immundus, aut avarus, quod est idolorum servitus, non habet hereditatem in regno Christi et Dei. Nemo vos seducat inanibus verbis. Propter hæc enim venit ira Dei in filios diffidentium. Nolite ergo effici participes eorum. Eratis enim aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino. Ut filii lucis ambulat (fructus enim lucis est in omni bonitate et iustitia et veritate) probantes quid sit beneplacitum Deo. Et nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum, magis autem redarguite. Quæ enim in occulto sunt ab ipsis, turpe est et dicere. Omnia autem quæ arguuntur, a lumine manifestantur. Omne enim, quod manifestatur, lumen est. Propter quod dicit: Surge qui dormis, et exurge a mortuis, et illuminabit te Christus. Videte itaque, fratres, quomodo caute ambuletis, non quasi insipientes, sed ut sapientes, redimentes tempus quoniam dies mali sunt. Propterea nolite fieri imprudentes, sed intelligentes quæ sit voluntas Dei. Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria, sed impleamini Spiritu sancto, loquentes vobismetipsis in psalmis, et hymnis, et canticis spiritualibus, cantantes et psallentes in cordibus vestris Domino, gratias agentes semper pro omnibus, in nomine Domini nostri Jesu Christi, Deo et Patri. Subiecti invicem in timore Christi. Omne enim quod irre-

prehensibile est, catholica defendit Ecclesia (Can. ix. Nicænis citatus in conc. vi. Rom. sub Symmacho). Non licet ergo imperatori, vel cuiquam pietatem custodienti, aliquid contra mandata divina præsumere: nec quidquam quod evangelicis propheticisque et apostolicis regulis obviat, agere.

IV.

Injustum enim iudicium et definitio injusta, regis metu vel jussu a iudicibus ordinata, non valet: nec quidquam, quod contra evangelicæ, vel propheticæ, aut apostolicæ doctrinæ constitutionem, successoremve eorum, sive sanctorum Patrum, actum fuerit, stabit. Et quod ab infidelibus aut hæreticis factum fuerit, omnino cassabitur (Hactenus conc. vi, sub Symm.). Vos autem state in fide, viriliter agite et omnia vestra cum charitate fiant. Hujus rei gratia, ut ait Apostolus (I Cor. xvi; Ephes. v), flecto genua mea ad Patrem Domini nostri Jesu Christi, ex quo omnis paternitas in cælis et in terra nominatur, ut et vobis secundum divitias gloriæ suæ virtutem, corroborari per Spiritum ejus, in interiore homine habitare Christum per fidem in cordibus vestris, in charitate radicati et fundati, ut possitis comprehendere cum omnibus sanctis, quæ sit latitudo, longitudo, et profundum (sublimitas), scire etiam supereminentem scientiæ charitatem Christi, ut impleamini in omnem plenitudinem Dei. Et autem qui potens est omnia facere superabundanter, quam petimus aut intelligimus, secundum virtutem, quæ operatur in nobis, ipsi gloria in Ecclesia, et in Christo Jesu, in omnibus generationibus sæculi sæculorum. Amen. Data quinto Idus Septembris, Diocletiano septimo, et Maximiano sexto viris clarissimis (anno 299) consulibus.

APPENDIX SECUNDA,

AD SANCTUM MARCELLUM PAPAM.

EPISTOLA PRIMA (1),

MARCELLI PAPÆ AD EPISCOPOS ANTHIOCHENÆ PROVINCIÆ.

De Romane Ecclesiæ primatu et auctoritate, etc.

Dilectissimis fratribus universis episcopis per Antiochenam provinciam constitutis Marcellus.

Sollicitudinem omnium ecclesiarum juxta apostolum circumferentes (II Cor. xi), divine circa nos gratiæ memores esse debemus, qui nos per dignationis suæ misericordiam, ob hoc ad fastigium sacerdotale provexit (Acacius ep. CP. ad. Simplicium papam), ut mandatis ipsius inhaerentes, in quadam sacerdo-

(1) Supposita utraque.

tum ejus specula constituti, prohibeamus sollicita, et sequenda doceamus (Hilarius papa ep. ad Ascanium). Unde directis per Bonifacium diaconum nostrum litteris admonemus, ut quæ male pullulant, abscondantur, et malefacta (mala) corrigantur, atque bona sectentur, et patrum nostrorum exempla et statuta imitentur. Rogamus ergo vos, fratres, ut non aliud doceatis neque sentiatis, quam quod a beato Petro apostolo, et a reliquis apostolis et patribus accepistis.

Ab illo enim primo instructi estis: ideo non oportet vos proprium derelinquere patrem, et alios sequi. Ipse enim caput est totius Ecclesiæ, cui ait Dominus: Tu es Petrus, et super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam (Matth. xvi): et reliqua. Ejus enim sedes primitus apud vos fuit, quæ postea, jubente Domino,

NOTÆ SEVERINI BINI.

Ejus enim sedes,.... jubente Domino, translata est. Sicut Petrus, anno Christi 55, ad eos qui in Samaria verbum Dei receperant confirmandos mittitur, ita etiam, omnium apostolorum sententia, factum est

ut idem apostolorum princeps ad principem totius Syriæ civitatem atque metropolim, Antiochiam, anno Christi 59 ablegaretur. Hinc vero, designato, nondum autem instituto successore Evodio, Romam profectus,

Romam translata est, cui, adminiculante gratia divina, hodierna præsidemus die. Nec ab ejus dispositione vos deviare oportet, ad quam cuncta majora ecclesiastica negotia (divina disponente gratia) jussa sunt referri, ut ab ea regulariter disponantur, a qua sumpsere principia. Si vestra vero Antiochens, quæ olim prima erat, Romanæ cessit sedi, nulla est quæ ejus non subiecta sit ditioni, ad quam omnes quasi ad caput (*Innoc. ep. 4*), juxta apostolorum eorumque successorum sanctiones, episcopi, qui voluerint vel quibus necesse fuerit, suffugere, eamque appellare debent, ut inde accipiant tuitionem et liberationem, unde acceperunt informationem atque consecrationem. Quod omnibus minime convenit denegare episcopis, sed absque ulla custodia, aut excommunicatione, vel damnatione, vel expolatione, libere ire concedatur. Simulque idem (inspirante Domino) constituerunt, ut nulla synodus fieret præter ejusdem sedis auctoritatem, nec ullus episcopus, nisi in legitima synodo suo tempore apostolica auctoritate convocata, super quibuslibet criminibus pulsatus audiatur vel judicetur: quia (ut paulo superius prælibatum est) episcoporum judicia, et summorum causarum negotia, sive cuncta dubia (*Soer. lib. II, c. 8*), apostolicæ sedis auctoritate sunt agenda et finienda. Et omnia comprovincialia negotia, hujus sanctæ universalis et apostolicæ Ecclesiæ sunt retractanda iudicio, si hujus Ecclesiæ pontifex præceperit. Nec cui liceat sine præiudicio Romanæ Ecclesiæ (cui in omnibus causis debet reverentia custodiri) relictis his sacerdotibus qui in eadem provincia Dei ecclesias nutu divino gubernant, ad alias convolare provincias, vel aliarum provinciarum episcoporum iudicium experiri vel pati, sed omnibus ejusdem provinciæ episcopis congregatis, iudicium auctoritate hujus sedis terminetur: quod tamen (ut præfatum est) per ejus vicarios, si libuerit, erit tractandum: et quidquid injuste actum est, reformandum. Pastoralis (*S. Greg. ep. 54, lib. VII*) ergo cura officii nos admonet, et destitutis succurrere, et cuncta neglecta vel male acta reformare (*S. Leo, ep. 97*), ut ignis ille, quem Dominus veniens misit in terram, motu crebro emendationis

vel crebre meditationis, agnatus, sic caleseat, ut ferveat: et sic inflammetur, ut luceat.

Sæpe enim dicendum et agendum est, quia mala pullulantia fraternæ charitate oportet rosecari, ut bona crescendi et augmentandi ampleximum locum inveniant. Nolite ergo (ut Jacobus apostolus ait, c. III) *plures fieri magistri, fratres mei, scientes quoniam majus iudicium sumitis. In multis enim offendimus omnes. Si quis in verbo non offendit, hic perfectus est vir: potest etiam freno circumducere totum corpus. Si autem in equorum ora frenos mittimus ad consentiendum nobis, et omne corpus illorum circumferimus. Ecce et naves, cum magis sint, et a ventis validis miventur, circumferuntur aem a modico gubernaculo, ubi impetus dirigentis valet: ita et lingua modicum quidem membrum est, et magna exultat. Ecce quantum ignis, quam magnum silvam incendit. Et lingua ignis est, universitas iniquitatis lingua constituitur in membris nostris, quæ neculat totum corpus, et inflammat rotam civitatis nostræ, inflammata a gehenna. Omnes enim naturæ bestiarum et volucrum et serpentum, etiam cæterorum, domantur et domita sunt a natura humana. Linguam autem nullus hominum domare potest. Inquietum malum, plena veneno mortifero. In ipsa benedicimus Deum et Patrem, et in ipsa maledicimus homines, qui ad similitudinem Dei facti sunt. Ex ipso ore benedictio procedit et maledictio. Non oportet, fratres mei, hæc ita fieri. Numquid fons de eodem foramine emanat dulcem et amarum aquam? Numquid potest, fratres mei, ficus olivas facere, aut vitis ficus? Sic neque salsa dulcem potest facere aquam.*

C *Quis sapiens et disciplinatus inter vos? Ostenda ex bona conversatione opera sua (operationem suam) in mansuetudine sapientiæ. Quod si zelum amarum habetis, et contentiones sunt in cordibus vestris, nolite gloriari, et mendaces esse adversus veritatem. Non enim est ista sapientia desursum descendens, sed terrena, animalis, et diabolica. Ubi enim zelus et contentio, ibi in constantia et omne opus prævarium. Quæ autem desursum est sapientia, primum quidem pudica est, deinde pacifica, modesta, suavisibilis, bonis consentiens, plena misericordia et fructibus bonis, iudicans sine dissimulatione. Fructus autem iustitia in pace seminans, facientibus*

NOTE SEVERINI BINI

in urbem venit anno secundo Claudii, ibique 18 Januarii, anno Christi 45 et 2 Claudii adhuc durante, Romanam Ecclesiam erigens, una cum persona omne jus summi pontificis in eam transtulit.

Constituerunt ut nulla synodus. Hoc loco beatus Marcellus scribit, apostolico canone statutum esse, ne præter sententiam Romani pontificis ulla generalia concilia celebrentur. Eundem renovavit concilium Nicænum primum, ut testatur synodus Ateन्द्रina in epistola synodica ad Felicem, et Julius primus in epistola ad orientales, qua hunc canonem allegans, ipsos reprehendit, quod sine suo consensu Antiochite concilium celebrassent. Unde in concilio Chalcedonensi actione prima, Dioscorus Alexandrinus iubetur inter episcopos non sedere, eo quod sine auctoritate apostolicæ sedis synodum lucere ausus fuisset. *Quæd,* inquit, *iniquum licuit, nunquam factum est.* Et merito. Legitimum enim aliter non est concilium, nisi quod in nomine, et auctoritate Christi congregatum est. Quod vero a Petro et Petri successoribus est indictum

D generale concilium, id ab eo convocatum est, qui habet auctoritatem congregandi, a Christo sibi concessam; secus quod a Romanis imperatoribus est indictum. Nam Petro ejusque successoribus, non Tiberio aut posteris imperatoribus dictum est, *Pascite oves meas, Pascite agnos meos: verisimum est igitur illud Pelagii secundi in epist. I ad orientales: Generalium synodorum convocandi auctoritas apostolicæ sedi, beato Petro singulari privilegio tradita est.* Item illud Valentiniani imperatoris, qui, ut refert Sozom. lib. VI, cap. 7, cum ab episcopis rogaretur, ut permitteret illis concilium celebrare, respondit: *Mihi, qui sum in sorte plebis, fas non est talia curas sine persudari: sacerdotes, quibus hoc omne est, quæramus, non sint loco concessiast.* Quod oblatum adversariis a Constantino Nicænum, a Constantino Sardianense, a Theodosio seniore Constantiopolitanum, a Provasio juniore Ephesianum, a Marciano imperatore Chalcedonense concilium convocatum, ut additum esse, cum suo locum ditionem. Note Græc. lib. I de synodis, cap. 12 et 17.

pacem. Propter quod succincti lumbos mentis vestrae, sobria, perfecti, sperate in eam, quae offertur vobis, gratiam in revelatione Jesu Christi, quasi filii obedientiae, non configurati prioribus ignorantiae vestrae desideris, sed secundum eum, qui vocavit vos, sanctum, ut et ipsi sancti in omni conversatione sitis, quoniam scriptum sit (Lev. xix; I Petr. i): Sancti eritis quoniam ego sanctus sum. Et si patrem invocatis eum, qui sine acceptione personarum judicat, secundum uniuscujusque opus, in timore incolatus vestri tempore conversamini, scientes quod non corruptibili auro vel argento redempti estis de vana vestra conversatione paternae traditionis, sed pretioso sanguine Agni quasi incontaminati et immaculati Jesu Christi, praecogniti quidem ante constitutionem mundi, manifestati autem novissimis temporibus, propter vos, qui per ipsum fideles estis in Deo, qui suscitavit eum a mortuis, et dedit ei gloriam, ut fides nostra et spes esset in Deo: animas vestras castificantes in obedientia charitatis, in fraternitatis amore, simplici ex corde invicem diligite attentius, renati non ex semine corruptibili, sed incorruptibili per verbum Dei vivi et permanentis: quia omnis caro ut fenum, et omnis gloria ejus tamquam flos feni. Exaruit fenum, et flos ejus decidit, verbum autem Domini manet in aeternum. Hoc est autem verbum, quod evangelizatum est in vobis. Depo- nentes quidem omnem malitiam et omnem dolum, et simulationes, et invidias, et omnes detractiones, sicut modo geniti infantes, rationale sine dolo lac concupiscite, ut in eo crescatis in salutem: si tamen gustatis, quoniam dulcis est Dominus: ad quem accedentes lapidem vivum, ab hominibus quidem reprobatum, a Deo autem electum et honorificatum, et ipsi tamquam lapides vivi, superaedificamini domos spirituales (sorte domus spiritualis), sacerdotium sanctum, offerre spirituales hostias, acceptabiles Deo per Jesum Christum. Propter quod continet Scriptura: Ecce pono in Sion lapidem summum, angularem et electum, pretiosum: et qui crediderit in eum non confundetur. Vobis igitur honor credentibus, non credentibus autem lapis quem reprobarerunt aedificantes, hic factus est in caput anguli, et lapis offensionis, et petra scandali, his qui offendunt verbo, nec credunt in quo et positi sunt. Vos autem genus electum, regale sacerdotium, gens sancta, populus acquisitionis, ut virtutes annuntietis ejus, qui de tenebris vos vocavit in admirabile lumen sumum. Estote ergo, charissimi, prudentes, et vigilate in orationibus. Ante omnia autem mutua in vobismetipsis charitatem continuam habentes, quia charitas operit multitudinem peccatorum. Hospitalis invicem sine murmuratione, unusquisque sic-

A ut accepit gratiam in alterutrum illam administrantes, sicut boni dispensatores multiformis gratiae Dei. Si quis loquitur, quasi sermones Dei: si quis ministrat, tamquam ex virtute, quam administrat Deus, ut in omnibus honorificetur Deus per Jesum Christum, cui est gloria et imperium in saecula saeculorum. Amen. Data kalendis aprilis (1) Maxentio et Maximo viris clarissimis consulibus.

EPISTOLA I,

MARCELLI PAPAE I AD MAXENTIIUM TYRANNUM.

Commonet tyrannum, ut desinat savire in Christianos.

Marcellus, episcopus sanctae apostolicae et catholicae urbis Romae, Maxentio.

Magistra bonorum omnium charitas (S. Greg., ep. 114, lib. vii), quae nihil rapit extraneum, nihil agit asperum, nihil confusum, nihil factiosum, nihil quod honori divino repugnet, animae propriae noceat, aut proximi commodo deroget, oblita sui, non quae sua sunt, sed quae Dei vel proximi, quaerens (Phil. ii), nemini invidens, omnibus consulens, non saviens sed compatiens, non rapiens sed largiens, non murmurans sed omnia aequanimiter tolerans, si in te perfecte habitaret, temperares animum a malis, savire desineres, Dei Ecclesiam: ac sanctos ejus persequi cessares, tyrannidi modum imponeres, furorem cohiberes, humanitati invigilares, modestiam amplectereris, et bonis potioribus frui satageres. Charitas enim (S. Greg., ibidem) exercet corda, sensus corroborat, ut nihil grave, nihil difficile, sed totum fiat dulce quod agitur, dum ejus sit propria nutrire pacifica, servare composita, dissociata conjungere, prava dirigere, et virtutes reliquas perfectionis suae munimine solidare. De ipsa ergo, omnes monens Apostolus ita loquitur (I Cor. xiii), dicens: Si linguis hominum loquar et angelorum, charitatem autem non habeam, factus sum velut aes sonans aut cymbalum tintiens. Et si habuero omnem prophetiam, et noverim mysteria omnia, et omnem scientiam, et habuero omnem fidem, ita ut montes transferam, charitatem autem non habeam, nihil sum. Et si distribuero in cibos pauperum omnes facultates meas, et si tradidero corpus meum, ita ut ardeam, charitatem autem non habeam, nihil mihi prodest. Charitas patiens est, benigna est. Charitas non aemulatur, non agit perperam, non inflatur, non est ambitiosa, non quaerit quae sua sunt, non irritatur, non cogitat malum, non gaudet super iniquitate, congaudet autem veritati. Omnia suffert, omnia D credit, omnia sperat, omnia sustinet. Charitas nunquam

(1) Anno 309, diebus 74 a morte S. Marcelli, quae contigit die 16 Januarii.

NOTÆ SEVERINI BINI.

Epistola. Hanc epistolam anno 308, scriptam, additamentum aliquod extrinsecus accepisse, res scriptae hic parum sibi coherentes indicant. Hae epistola Maxentium, perinde quasi homo prope christianus sit, a pontifice compelli, ne mireris: nam principio occupati imperii se Christianam religionem susceptorum simulavit, christianorumque animos beneficiis sibi devincere summo conatu laboravit, eo fine, ut occupatum imperium adversus Constantium imperatorem, Christianis addictissimum, omni ex parte stabiliret. (Maxentius,) inquit Euseb. lib. viii,

cap. 26, (qui Romae tyrannidem occupare instituit, in ipso imperii sui ingressu fidem nostram se complecti, quo populo romano placeret, eumque blanditiis deimiret, et assentatione caillide simulavit, et ea de re illis, qui ejus parebant imperio, in mandatis dedit, ut persecutionem contra Christianos remitterent: tantamque pietatis speciem praese talit, ut humanus et valde mansuetus praes illis qui imperium ante tenuissent cuique videretur.) Vide Baron. anno 308, num. 24.

excidit. Quisquis ergo in ejus radice (Idem Greg. ea- A *dem ep.) se inserit, nec a viriditate deficit; nec a fructibus inanescit, quia amore fecunditatis opus effica-*
ex non amittit. Licet modo charitas in persecutoribus
ecclesiae servorumque Dei arefacta sit, viget tamen in
amatoribus ejus, et in eis qui patiuntur propter justitiam.
De quibus ipsa per se veritas testatur, dicens:
Beati qui persecutionem patiuntur propter justitiam
(Matth. v). Et alibi: Si me persecuti sunt, et vos per-
sequentur (Joan. xv). Potius enim nos et omnes Do-
mini sacerdotes, qui ejus videlicet sunt veri sacer-
dotes, eligimus propter justitiam et veram fidem
persequi, et pro Christi nomine pati, quam multis
divitiis ditari, honoribusque copiosissimis abundare,
et celesti regno carere. Ista enim temporaria sunt, illa
vero perpetua, et sine fine mansura. Tu ergo qui nos
suades cultum dimittere divinum, et a recta fide rece-
dere, diis que immolare, melius tibi foret ut tu prius
mutabilem te præberes, omnesque exhortareris fidei
documenta et divini cultus ministeria ita tenere, sicut
patres nostri sancti apostoli sibi tradita prædicaverunt
et docuerunt. Boni enim principis ac (religiosi) regis
est, ecclesias contritas atque (concussas vel conscissas)
seissas restaurare, novas ædificare, et Dei sacerdotes
honorare atque tueri (1). Unde sanctos apostolos eor-
umque successores sub divina contestatione consti-
tuisse legimus, non debere fieri persecutiones, nec
inferri fluctuationes, nec invidere laborantibus in agro
dominico, neque expellere (2) æterni regis dispensa-
tores. sed, si qui expulsi fuerint, aut suis rebus ex-
poliati, primo omnia legaliter reddi, quæ eis ab ini-
micis aut a persecutoribus ablata sunt, et sedes pro-
prias, cum omnibus ad se pertinentibus, regulariter
restitui, et postea tempore congruo vocari ad synodum
regulariter congregatam. Nec liceat ei, priusquam
fiat hæc, de se, juxta statuta prædictorum, responde-
re. aut de suis impetitionibus, si se viderit prægra-
vare, reddere rationem. Sed his rite peractis, suisque
omnibus libere dispositis, si tum juste (justum 3 q. 9.
Non oportet.) videtur, suis respondeat accusatoribus,
et inducias, si ei necesse fuerit, accipiat non modicas,
ut expiorare valeat ea quæ obijciuntur ei, ne aliqua
delusus fraude, innocenter ruat: quoniam non oportet
quemquam judicari vel damnari, priusquam legitimos
habeat presentes accusatores, locumque defendendi
accipiat ad abluenda crimina. Unde ait propheta:

Priusquam agnoscas, non judices quemquam. In hoc
ergo quod episcopi et reliqui servi Dei persecutionem
patiuntur, non tantum ipsi persecutionem patiuntur,
quantum ille cujus vice funguntur sicut scriptum est:
Qui vos tangit, tangit pupillam oculi mei (Zach. ii). Et
alibi: Qui vos contristavit, me contristavit (II Cor. ii).
Et qui fecit injuriam, recipiet id quod inique gessit (Co-
loss. iii). Vos ergo licet corpora nostra possitis occi-
dere, animas tamen non potestis occidere: nec gra-
dius nobis divinitus collatos potestis auferre. Syn-
odum ergo, absque hujus sanctæ sedis auctoritate
episcoporum (quamquam quosdam episcopos possitis
congregare) non potestis regulariter facere, neque
ullum episcopum, qui hanc appellaverit apostolicam
sedem, damnare, antequam hinc sententia definitiva
procedat. Nam si sæculares in publicis judiciis libellis
utuntur appellatoriis, quanto magis sacerdotibus hæc
eadem agere licet, qui super illos sunt? De quibus
dictum est: Ego dixi, dii estis; et filii Excelsi omnes.
Et ideo nullus episcopus, nisi in legitima synodo, suo
tempore, apostolica aut regulari auctoritate convocata
super quibuslibet pulsatus eriminibus, audiatur vel ju-
dicetur, ne innocens damnetur, aut perdat communio-
nem. Quod laici aut suspecti episcopos non debeant
accusare, neque accusatoribus de inimici domo pro-
deuntibus credendum sit, et a beato Clemente, ipsi
eum instructibus apostolis, legimus definitum, et nos
eadem firmamus: quoniam iidem modo multoties in-
fensi, recte viventes atque credentes perturbare nitun-
tur. Propterea persona, fides, vita et conversatio, atque
suspicio accusantium, enucleatim primo inquirenda
est: deinde, quæ obijciuntur, fideliter pertractanda,
quia nihil ante fieri debet, quam impetitorum vita et
suspicio atque odium inquiratur. Et si bonæ conversa-
tionis non fuerint, aut laici, vel manifesti inimici, aut
odio respersi fuerint, nequaquam in episcoporum reci-
piantur accusatione. Hæc vobis, a quibus nimis infeste
persequimur, scienda mandamus, ut ab his vos cavetis,
et cessetis persequi eos qui Deo ministrant, quorum
orationibus et terrena bella sedantur, et Deus peccato-
ribus conciliatur, et si amplius nos elegeritis persequi,
quam Deo placere; et nos magis elegimus sustinere
persecutionem, quam regulam confundi ecclesiasti-
cam, hortante nos ipsa veritatis voce, atque testante
ita: Nolite timere eos qui occidunt corpus, animam
autem non possunt occidere (Matth. x). Et iterum:
Si quis vult post me venire, abneget semetipsum, et tollat
crucem suam, et sequatur me. Qui enim voluerit animam
sua salvam facere, perdet eam. Qui autem perdidit
animam suam propter me, inveniet eam. Quid enim
prodest homini, si mundum universum lucretur, animæ

(1) Dist. 66. Boni principis est. Quocirca id notandum paucos intellexisse: monos penitentes qui hæc non constituunt.

(2) Edictum imper. Valent. et Valentis, cap. 9, lib. vii fast. Equarctus: non negat. Vide locum.

NOTÆ SEVERINI BINI.

Tu ergo qui nos suades. Causa ob quam Marcellus ad Maxentium scripsit, hæc est: Cum hæcæus omnibus et maxime Romæ degentibus christianis bene favisset, et aliquamdiu catholice fidei sectatorem simulasset, Severi et Alexandri obitu, suam sibi imperium satis firmam judicans, impietatem, quæ intus latebat, produxit, ac Marcellum Romæ degentem blanditiis quibusdam a fide christiana ad cultum

idolorum avocare conatur; quo eventu, patet supra in vita Marcelli.

Synodum ergo. Hæc verba sequentia, usque ad hunc locum, hæc vobis, a quibus nimis infeste persequimur, etc., aliunde addita et surreptita esse videntur, ideo quod hæc de re ad Maxentium nulla scribendi ratio aut occasio fuerit. Baron. præfere loco.

quo sua detrimentum patiar? Aut quam dabit homo commutationem pro anima sua? Filius enim hominis captivus est in gloria Patris sui cum angelis suis (Matthæi. xvi), et tunc reddet unicuique secundum ejus opus (opera ejus). Ista vobis valde timenda et cavenda sunt, a quibus ecclesia Dei ejusque ministri vexantur, et persecutionem patiuntur, quibus Dominus per prophetam minando loquitur, dicens (Psal. XLVIII, ex versione S. Hier.): *Homo in honore non commorabitur: assimilatus jumentis, exæquatus est. Hæc est via eorum, insipientia eorum, et post eos juxta os eorum errent. Quasi oves in inferno positi sunt, mors pressit eos. Et subjicient eos recti in matutino, et figura eorum conteretur in inferno post habitaculum suum. Verumtamen Deus redimet animam meam de manu iniqui, cum assumpserit me. Noli timere, cum ditatus fuerit vir, cum multiplicata fuerit gloria domus ejus. Neque enim moriens tollit omnia, nec descendet post eam gloria ejus. Quia animæ suæ in vita sua benedicet. Laudabunt te, cum bene fuerit tibi. Intrabit usque ad generationem patrum suorum, usque in finem non videbit lumen. Homo cum in honore esset, non commovebitur (intellexit comparatus est jumentis, et silebitur): assimilatus jumentis, exæquatus est. Et alibi (Psal. LI, ex eadem versione): *Quid gloriaris, qui potens misericordia Dei tota die? Insidias cogitavit lingua tua, quasi novacula acuta faciens dolum. Dilexisti malum magis quam bonum, mendacium magis quam loqui justitiam. Dilexisti omnia verba ad deorandum, lingua dolosa. Sed Deus destruet te in sempiternum, terreat te, et evellat te de tabernaculo tuo, et eradicabit te de terra viventium. Et videbunt justi, et timebunt, et super eum ridebunt. Ecce vir, qui non posuit Deum fortitudinem suam, sed speravit in multitudine divitiarum suarum, confortatus est in insidiis suis. Ego autem speravi non vivens in domo Dei, speravi in misericordia Dei in sæculum, et in æternum. Confitebor tibi in sæculum, quoniam fecisti, et expectabo nomen tuum, quoniam bonum in conspectu sanctorum tuorum. Ista vobis omnia ad interitum, nobis autem ad confortationem, ne pereamus, dicta sunt. Vobis ergo ideo hæc scribimus, quia debitores vobis sumus, dicente Domino: *Diligite inimicos vestros, benedicite eis qui vos oderunt (Matth. v; Rom. xn)*. Et alibi Scriptura loquitur, dicens: *Si esurierit inimicus tuus, cibum illum: si sitit, potum da illi. Hoc enim faciens, aut mes ignis congregas (congeres) super caput ejus. His fulti auctoritatibus, bellum quod adversum nos exortus (S. Leo, ep. 54), adeo feliciter dextera Domini***

A protegente nos, atque pro nobis pugnantem, pacifice portare cupimus, ut triumphante Christo omnium verorum fiat una victoria sacerdotum: et coruscante lumine veritatis, solæ erroris tenebræ cum suis auctoribus pellantur: quia non est in hominis potestate consilium Dei. *Justus est enim Dominus, et omnia judicia ejus justa sunt, atque omnes viæ ejus, misericordia et veritas et judicium. In manu Dei potestas terræ, cui execrabilis est omnis iniquitas. In manu Dei potestas hominis, et super faciem scribæ imponent honorem suum. Perdidit Deus memoriam superborum et inique agentium, et non dereliquit memoriam humilium et bonorum hominum. Hoc autem pro certo habet omnis, qui recte colit Deum, quia si vita ejus in probatione fuerit, corroborabitur (coronabitur): et si in tribulatione, liberabitur: si vero in correctione fuerit, ad misericordiam perveniet. Tu ergo ne delecteris in perditionibus nostris, quia post tempestatem facit Deus tranquillitatem, et post lacrymationem et fletum, exultationem infundit (Job. iii). Benedictus Dominus Deus patrum nostrorum, qui cum iratus fuerit, misericordiam faciet, et in tempore tribulationis peccata dimittit. Magnus est Dominus in æternum et ipse reget nos in sæcula sæculorum. Amen. Data decimo sexto (1) Kalendas februarii, Maxentio et Maximo viris clarissimis consulis.*

DECRETUM (2) MARCELLI PAPÆ I,

DESUMPTUM EX GRATIANO.

C *Extra voluntatem propriam retrusi in monasteriis non teneantur.*

Illud autem statuendum esse censemus, ut si minori ætate filii monasterio oblati fuerint, vel sacram tonsuram vel velamina susceperint, dignum quidem duximus ut 15 anno a prælatis moniti, verbis inquirantur, utrum in ipso habitu permanere cupiant, aut non. Si vero permanere professi fuerint, ulterius pœnitendi locum minime amplecti possunt. Si vero ad sæcularem habitum reverti voluerint, redeundi licentia nullo modo denegetur: quia satis inutile est ut coacta servitia Domino præstentur.

(1) Jan. an. 309 postridie mortis aut sepulturæ S. Marcelli.

D (2) Auctor Glos. apud Gratian. tribuit Martino, ejus temporibus magis videtur convenire. 20, quest. 1. Illud autem statuendum. Palea citatur apud Gratian. et auct. glos., sed extat fere in omnibus vetustis sine Paleæ nomine.

NOTÆ SEVERINI BINI.

Maxentio et Maximo viris clarissimis cons. Quod in fastis malis consularibus Maxentii scriptis invenitur, bellum civile inter imperatores conflatum potuit esse in causa: ut scilicet quisque trium imperatorum ex se beatâ consules sponte crearet, nec ea in re cum

ab eis consentiret. Nam supra auctorem libri pontificalis in vita Marcelli, sicut etiam infra in vita Melchiadis, mentio habetur expressa secundi et quarti consulatus Maxentii. Baron. prædicto loco.

APPENDIX III, AD SANCTUM EUSEBIUM PAPAM.

EPISTOLA PRIMA (1).

EUSEBII PAPÆ AD OMNES CALLIÆ EPISCOPOS.

1° Laici ab accusatione sacerdotum prohibeantur, similiter illi qui eis aliquo modo subditi sunt. 2° Quæ accusationes a iudicibus ecclesiasticis audiri non debeant; et qui accusatores ab accusatione submoveantur.

Carissimis fratribus Domino et Deo dilectis episcopis omnibus per Gallicanas provincias constitutis, Eusebius.

Scripta sanctitatis vestræ cum magna gratiarum actione suscepti (*S. Greg. lib. II, ep. 36*), gavisus scilicet de vestra sospitate, sed contristatus nimis de vestra oppressione. Quod significastis enim (*al. autem*), quid de conversis hæreticis fieri debuisset, scitote nos eos, qui in sanctæ Trinitatis fide baptizati sunt, per impositionem manus suscipere.

I.

De accusationibus vero clericorum, super quibus mandastis, scitote, a tempore apostolorum in hæc sancta urbe-servatum esse, accusatores et accusationes quas exterarum consuetudinum leges non adseiscunt (*Uadr. coll. can. 41*), a clericorum accusatione submotas. Similiter, laicos non accusasse episcopos, hæcenus observatum et constitutum est, quia ejusdem non sunt conversationis (*Vide Hincmar. c. 24 libri LV*). Et oppido eis quidam infesti existunt, quippe cum vita eorum et conversatio debeat esse secreta, et a laicorum actibus remota. Nec ab his impeti debeant, quorum castitatem et gravitatem nolunt imitari, maxime cum nec hi eos in suis volunt recipere accusationibus. De ipsis vero, suis videlicet agricultoribus atque ministris, Dominus laicos et cunctis eos persequentibus ait: *Nolite tangere christos meos, et in prophetis meis nolite malignari (Psalm. civ)*. Et ipsa sacra scriptura dicit: *Qui vos tangit, tangit pupillam oculi mei (Zach. II)*. Talia enim et his similia sancti patres prævidentes pericula, laicos sæculo militantes, ab accusatione sacerdotum prohibere: similiter servos et liberos, atque censibus publicis vel privatis subjugatos, omnesque infames, ab eadem accusatione vel tergiversatione submoverunt. Non enim oportet, ut permittantur carnales spirituales persequi, nec sceleribus irretiti, vel sæculo militantes, episcopos infamare vel lacerare aut crimen opponere. Nam si hoc apostoli aut successores eorum permitterent, perpauci remansissent qui Domino in sacerdotali ordine militassent. Idcirco et nos sequentes patrum vestigia, pro salvatione servorum Dei, quæcumque ad accusationem personas leges publicæ non admittunt, his impugnandi alterum et nos licentiam submovemus (*Ennodius in apol. pro Symmacho ec. can. 7, conc. II*

A Carthag.) Et nullæ accusationes a iudicibus audiantur ecclesiasticis, quæ legibus sæculi prohibentur.

II.

Quapropter illi, quibus indita non est ad unguem polita perfectio, talia silere debent, ita ut nec multentur (*al. ventilentur*), nec proponantur. Nec illi, qui aut in fide catholica, aut inimicitia suspecti sunt, ad pulsationem prædictorum admittantur: quia veritatem (*Anian. ad sent. Pauli tit. 43, sent. 2*) professionis infidelitas et inimicitia impedire solet. Nec illi credendi sunt, aut admittendi, qui aliorum sponte crimina confitentur. Et ideo replicanda sollicitè eorum veritas: quam sponte prolata in illis vox habere non potest, hanc diversis cruciatibus e latebris suis rigorosus tortor exigere debet, ut dum pœnis corpora subjiuntur, quæ gesta sunt fideliter et veraciter exquirantur. Unde, queso, primum ad leges publicas, deinde ad iudices, ora convertite, qui possunt et volunt in defensione omnium juste loqui (*al. sua sic eloqui*). Nos enim (quos Dei servitium post istarum rerum abjectionem fecit ingenuos, qui talium insultationes aut contumelias aut despiciamus aut deridemus, quibus scriptum est de famulis et vulgari (*al. vulgaribus*) hominibus per Apostolum (*Ephes. vi*): *Memento, quia vester et illorum Dominus in cœlis est, ad hæc sæculi mala revocabimur? Faciendum a nobis est quod, faciente altero, profanum esse contendimus? Quod per ministerium jussionis et manus alienæ incestret aspectum, nostro peragetur imperio? Nolite hanc per universas ecclesias mentem, rapacium luporum more et natura, servare: quia postquam nos maculat forte pro desiderii eorum cruenta discussio, effectum in his, quo tendunt, non habebunt (*al. quo tenditis non haberet*), dicente nobis (*vobis*) propheta: *Ponamus circum in naribus eorum, et frenum in labiis, et reducamus eos in viam rectam (Isa. xxxvii)*. Quia eodem propheta (*Is. xli*) asserente, impugnantur, qui dicunt: *Erunt quasi non sint, et peribunt viri qui contradicunt nobis (al. vobis)*. Infames enim sunt procul dubio impugnatores episcoporum, omnesque qui adversus patres armantur, et conculatoribus ecclesiarum sacerdotumque ejus, et qui de publicis fugiunt præliis, et mandata Dei contemnunt, et qui aliqua culpa infamie asperguntur maculis, his omnibus impugnandi episcopos, patrum sequentes insiuita, et nos licentiam submovemus; quia sic odit Deus eos (*Proclus ad Donnum*) qui patres persequuntur, ut patrum invasores, qui in omni mundo infamia notantur, et ideo juste et regulariter respiciuntur. Nunc longa non opus est admonitione. Jam perditis odium debemus operire, de quibus (*al. operi, de eujus*) jam non superest, quod damnetur, actoribus. De quibus Dominus per prophetam loquitur (*Isa. xxx*), dicens: *Reprobantes verbum, sperastis in calumniam et in te-**

(1) Coniuncte de spuria omnes.

multum, et iam estis in eo. Propterea erit vobis in-
 quitas hoc sine interruptione. Rursus et in de talibus
 propheta (amat (Isa. lxxi), dicens: Accedite huc ser-
 vati ad hunc et parati estis (al. semel ad alium et formi-
 carit). Super quem iurastis? super quem dibastis, et
 operistis linguam? Numquid non vos filii scelesti estis,
 seron mendaci? Cessent impii commenditia adversus
 simplices iam fraude mentis? Custodi, inquit pro-
 pheta (Psal. xxxiii), linguam tuam a malo, et labia tua
 ne loquantur dolum. Recede a malo, et fac bonum:
 manus pacem, et persequere eam. Oculi Domini ad jus-
 tos, et aures ejus ad clamorem eorum. Vultus autem
 Domini super facientes mala, ut perdat de terra memo-
 riam eorum. Et paulo post: Intersiciet impium multi-
 tudis, et odientes justum culpabuntur. Nos quamquam
 multa patiamur a talibus, diligamus nos, carissimi, in-
 ticeam, quoniam caritas ex Deo est. Et omnis qui diligit,
 ex Deo natus est, et cognoscit Deum. Qui non diligit,
 non novit Deum, quia Deus caritas est. In hoc appa-
 ruit caritas Dei in nobis, quoniam Filium suum unigeni-
 tum misit Deus in mundum, ut vivamus per eum. In
 hoc est caritas, non quasi nos ad verimus Deum, sed
 quoniam ipse dilexit nos, et misit Filium suum propitiationem
 pro peccatis nostris. Carissimi, si Deus dilexit
 nos, et nos debemus alteritrum diligere. Deum nemo
 vidit unquam. Si diligamus invicem, Deus in nobis ma-
 net, et caritas ejus in nobis perfecta est. In hoc intelli-
 gimus, quoniam in eo manemus, et ipse in nobis, quoniam
 de Spiritu suo dedit nobis. Et nos vidimus, et testi-
 ficamur, quoniam Pater misit Filium suum, Salvato-
 rem mundi. Quisquis confessus fuerit quoniam Jesus est
 Filius Dei, Deus in eo manet, et ipse in Deo. Et nos
 agnovimus, et credimus veritati, quam habet Deus in
 nobis. Deus caritas est: et qui manet in caritate, in Deo
 manet, et Deus in eo. In hoc perfecta est caritas nobis-
 cum, ut fiduciam habeamus in die iudicii: quia sicut
 ille est, et nos sumus in hoc mundo. Timor non est in
 caritate, sed perfecta caritas foras mittit timorem, quia
 timor pœnam habet. Qui autem timet, non est perfectus
 in caritate. Nos ergo diligamus Deum, quoniam Deus
 prior dilexit nos. Si quis dixerit, quoniam diligo Deum,
 et fratrem suum oderit, mendax est. Qui autem non
 diligit fratrem suum, quem videt, Deum quem non vi-
 det quomodo potest diligere? Et hoc mandatum a Deo
 habemus, ut qui diligit Deum, diligit et fratrem suum.
 Omnis qui credit, quoniam Jesus est Christus, ex Deo
 natus est. Et omnis qui diligit eum qui genuit, diligit
 et eum qui natus est ex eo. In hoc agnovimus (Vulg.,
 cognoscimus), quoniam diligimus natos Dei, cum
 Deum diligamus, et mandata ejus faciamus. Hæc est
 enim caritas Dei, ut mandata ejus custodiamus. Et
 mandata ejus gratia non sunt: qui sciant quod natum
 est ex Deo vincit mundum. Et hæc est victoria, quo-
 rum est mandatum, fides nostra. Quis est qui vincit mun-
 dum, nisi qui eredit quoniam Jesus est filius Dei? Hic
 est qui vincit mortem et carnem, Jesus Christus,
 qui in aqua et sanguine, sed in aqua et sanguine. Et Spiritus
 sanctus, qui descendit, quoniam Christus est veritas.
 Quoniam tres sunt qui testimonium dant, spiritus,

sanctus et aqua: et hi tres unum sunt. Si testimonium
 hominum accipimus, testimonium Dei majus est. Quo-
 niam hoc est testimonium Dei, quod majus est, quia
 testificatus est de Filio suo. Qui credit in Filium Dei,
 habet testimonium Dei in se. Qui non credit Filio,
 mendacem facit eum, quia non credit in testimonium,
 quod testificatus est de Filio suo Deus. Et hoc
 testimonium est, quoniam vitam æternam dedit nobis
 Deus. Et hæc vita in ejus Filio est. Qui habet Filium,
 habet vitam: qui non habet Filium Dei, non habet vi-
 tam. Hæc scribo vobis, ut sciatis, quoniam vitam ha-
 bebitis (Vulg., habetis) æternam, qui creditis in no-
 mine Filii Dei. Et hæc est fiducia, quam habemus ad
 eum: quia quodcumque petierimus secundum volunta-
 tem ejus, audit (Vulg., audit) nos. Et scimus, quia au-
 dit nos, quidquid petierimus. Scimus quoniam habe-
 mus petitiones, quas postulamus ab eo. Qui scit fratrem
 suum peccare peccatum non ad mortem, petat et da-
 bitur ei vita peccanti non ad mortem. Est peccatum ad
 mortem; non pro illo dico, ut roget quis. Omnis iniqui-
 tas peccatum est, et est peccatum ad mortem. Scimus
 quia omnis qui natus est ex Deo, non peccat: sed gene-
 ratio Dei conservat eum, et malignus non tangit eum.
 Scimus enim, quoniam ex Deo sumus, et mundus totus
 in maligno positus est. Et scimus quoniam Filius Dei
 venit, et dedit nobis sensum, ut cognoscamus Deum verum,
 et simus in vero Filio ejus. Ille est verus Deus et
 vita æterna (1 Joan. iv et v). Propter mala sua multi
 potentes oppressi sunt valde, et gloriosi traditi sunt in
 manus alterorum. Benedictio autem Dei in mercedem
 justi festinat, et in honore (Vulg., hora) veloci proces-
 sus illius fructificat. Beatus vir, qui non est lapsus verbo
 ex ore suo, et non est stimulatus in tristitia delicti (Ec-
 cli. xi et xiv). Scitote, charissimi, pro ea pietate
 (S. Leo, ep. 46), qua vobis Dei famulis impendenda
 est, omnes suggestiones vestras fidei catholicae profu-
 turas, me dignanter suscepisse, ut ipsarum quoque
 opera et pax christiana reparari, et error impius
 possit aboleri. Et si amplius de talibus aut de his si-
 milibus aliquid fuerit deliberandum, celeriter ad nos
 relatio dirigatur, ut pertractata qualitate horum nos-
 tra, quid observari debeat, sollicitudo constituat. Data
 vi kalendas augusti, Constantino (al. Constantio) con-
 sule (al. Constante).

EPISTOLA II,

EUSEBII PAPÆ AD ÆGYPTIOS (I).

De episcopis rebus suis spoliatis, aut a sede pulsatis, nisi in
 integram restituantur non judicandis, in synodis convo-
 catis, ut ab omnibus sue provincie episcopis audiantur.

Eusebius Romæ et apostolicæ Ecclesiæ episcopus,
 dilectissimis in caritate Christi unanimis, caritatis
 glutino connexis fratribus, per Alexandriam et
 Ægyptum Domino militantibus, et rectam fidem te-
 nentibus, in Domino salutem.

Benedictus Deus et pater Domini nostri Jesu Christi,
 et Deus totius consolationis, qui consolatur nos in omni
 tribulatione nostra, ut, possimus et ipsi consolari eos,
 qui in omni a personis sunt per exhortationem qua echor-

(1) Ad hunc manscriptum Alexandrinum.

tamur ipsi a Deo. Quoniam sicut abundant passiones Christi in nobis, ita et per Christum abundat consolatio nostra. Sive autem tribulamur pro vestra exhortatione et salute, sive exhortamur pro vestra exhortatione et salute, quæ et operatur tolerantiam eorundem passionum, quas et nos patimur. Et spes vestra firma est pro vobis, scientes quoniam sicut socii passionum estis, sic eritis et consolationis. Vetera (dilectissimi), transierunt, et ecce facta sunt nova. Omnia autem ex Deo, qui reconciliavit nos sibi per Christum, et dedit nobis ministerium reconciliationis: quoniam quidem Deus erat in Christo, mundum reconcilians sibi, non reputans illis delicta ipsorum; et posuit in nobis verbum reconciliationis. Pro Christo ergo legatione fungimur, tanquam Deo exhortante per nos. Obsecramus pro Christo, reconcilianini Deo. Eum, qui non noverat peccatum, pro nobis peccatum fecit, ut nos efficeremur justitia Dei in ipso. Adjuvantes autem exhortamur, ne in vacuum gratiam Dei recipiatis. Ait enim: Tempore accepto exaudi te, et in die salutis adjuvi te. Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis. Nemini dantes ullam offensionem, ut non vituperetur ministerium nostrum, sed in omnibus exhibeamus nosmetipsos sicut Dei ministros, in multa patientia, in tribulationibus, in necessitatibus, in angustiis, in plagis, in carceribus, in seditionibus, in laboribus, in vigiliis, in jejuniis, in castitate, in scientia, in longanimitate et suavitate, in Spiritu sancto, in charitate non ficta, in verbo veritatis, in virtute Dei, per arma justitiæ a dextris et a sinistris, per gloriam et ignobilitatem, per infamiam et bonam famam, ut seductores et veraces, sicut qui ignoti et cogniti: quasi morientes, et ecce vivimus: ut castigati et non mortificati: quasi tristes, semper autem gaudentes: sicut egentes, multos autem locupletantes: tanquam nihil habentes, et omnia possidentes. Os nostrum patet ad vos, Corinthii, cor nostrum dilatatum est. Non angustiamini in carnalibus (Vulg., in nobis), angustiamini autem in spiritualibus (Vulg., in visceribus vestris). Eandem autem habentes remunerationem, tanquam filiis dico, dilatamini et vos. Nolite jugum ducere cum infidelibus. Quæ autem participatio justitiæ cum iniquitate? Aut quæ societas luci ad tenebras? Quæ autem conventio Christi ad Belial? Aut quæ pax fideli cum infideli? Quis autem consensus templo Dei cum idolis? Vos enim estis templum Dei vivi, sicut dicit Dominus: Quoniam inhabitabo in illis, et inambulabo, et ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi populus. Propter quod exite de medio eorum, et separamini de medio eorum, dicit dominus: et immundum ne tetigeritis, et ego recipiam vos, et ero vobis in patrem, et vos eritis mihi in filios et filias, dicit dominus omnipotens. Hæc igitur habentes promissiones, carissimi, nundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus, perfectentes sanctificationem in timore Dei (II Cor., I, v, vi, vii). Errorem vestrum corrigite, fratres, et ab omni erroris macula vos custodite, ut parum Deo munus offerre valeatis. Servos Dei nolite persequi, episcopos nolite infamare, neque accusare, quia Deus os suo iudicio voluit reservari. Quod enim non ab humanis aut prave vite hominibus eos depravari aut

A accusari voluit, ipse dedit exemplum, quando per seipsum (S. Greg., c. 14 lib. xxv *Moralium*), et non per alium, negotiantes eiecit sacerdotes de templo, et mensas nummulariorum proprio evertit flagello, et eiecit de templo. Et sicut alibi ait: Deus stetit in synagoga deorum, in medio autem deos discernit (Psal. lxxxii). Dei ergo ordinationem accusat, qui episcopos accusat vel condemnat, dum minus spiritualia quam terrena sectatur. Causa enim fidei et dilectionis (S. Leo, ep. 54), quibus salus christiana consistit, multa me sollicitudine labore compellit, metuentem, ne pravitas, quæ in suis fuerat amputanda principiis, processu temporis et pertinacior fiat et altior. Nam inimicum nimis est (S. Leo, ep. 40, c. 5), atque incongruum, eos, qui episcopos vel reliquos veros sacerdotes sua persecutione vexant, catholicorum nominibus sine discretionem misceri, cum damnatam impietatem non deserentes, ipsi sua pravitate condemnantur, quos convenit percelli pro perfidia, aut liberari (al. laborare) pro venia: quia sicut plenum pietatis est (Idem, lib., c. 2), oppressis charitatem dominicam reddi (al. redhiberi) ita justum est, omnia perturbantis auctoritatem amputari. *Miror*, carissimi, quare tam cito movemini, atque a vestro sensu transferimini (Galat. 1), cum scriptum sit: *Post concupiscentias tuas non eas, et a voluntate tua avertere. Si præstes animæ tuæ concupiscentias ejus, faciet te in gaudium inimicis tuis. Ne oblecteris in turbis, nec in modiciis. Adest enim (Vul., assidua enim est) commissio illorum. Ne fueris mediocris in contentione ex fenore, et est tibi nihil in sacculo. Eris enim invidus vite tuæ. Operarius ebriosus non locupletabitur: et qui spernit modica, paulatim decidet. Vinum et mulieres apostatare faciunt sapientes, et arguunt sensatos: et qui se jungit fornicariis, erit nequam. Putredo et vermis (Vulg., vermes) hereditabunt illum, et extolletur in exemplum majus, et tolletur de numero anima ejus. Qui credit cito, levis corde est, et minorabitur: et qui delinquit in animam suam, insuper habebitur (Vulg., habebit). Qui gaudet iniquitate, denotabitur: et qui odit correctionem, minuetur vita: et qui odit loquacitatem, exinguit malitiam. Qui peccat in animam suam, ponitebit: et qui jucundatur in malitia, denotabitur. Ne iteres verbum nequam et durum, et non minoraberis. Amico et inimico noli enarrare sensum tuum, et si est tibi delictum, noli denudare. Audiet enim te, et custodiet te: et quasi defendens peccatum, odiet te, et sic adhærebit (Vulg., aderit) tibi semper. Audisti verbum adversus proximum? commoratur in te, fidens quoniam non te disruptet. A facie verbi parturit fatuus, tanquam gemitus partus infantis. Sagitta infixa femori carnis, sic verbum in corde stulti. Corripe amicum, ne forte non intellexerit, et cum fecerit injuriam, et non intellexerit, dicat. Non feci: aut si fecerit, ne iterum addat facere. Corripe proximum, ne forte non dixerit: et si dixerit, ne forte iteret. Corripe amicum, sæpe enim fit commissio, et non omni verbo creas. Est qui labitur in lingua sua, sed non ex animo. Quis est enim qui non deliquit in lingua sua? Corripe proximum, antequam conpinneris: et*

in laqueum timor Altissimi ultra quibus sapientia et scien-
tia amor Dei, et in omni sapientia dispositio legis. Non
est sapientia, neque scientia, et non est cogitatus bonus
in illa. Peccatorum prudentia est nequitia, et in
toto exercitio: et est insipiens, qui imminuitur sapien-
tia (A). Melior est homo qui deficit sapientia, et defi-
ciens sensu in timore Dei, quam qui abundat sensu, et
transgreditur legem Altissimi. Est solertia certa, et ipsa
revera: et est qui emittit verbum certum, enarrans veri-
tatem. Est qui nequiter humiliat se, et interiora ejus
pœna sunt doleo. Est enim justus, qui se nimium submit-
tit a multa humilitate: et est justus qui inclinat faciem:
et fugit non videre se quod ignoratum est. Et si ab im-
becillitate virum vetetur peccare, si invenerit tempus
malefacienti, malefaciet. Ex visu cognoscitur vir, et ab
occurru faciei cognoscitur sensatus. Amictus corporis,
et vultus dentium, et ingressus hominis enuntiant de illo.
Est correptio mendax in ore (Vulg., ira) contumeliosi:
et est iudicium, quod non probatur esse bonum: et est
tacens, et ipse est prudens. Quam bonum est arguere,
quam irasci, et confidentem in oratione non prohibere?
Concupiscentia spadonis devirginavit juvenclam: sic
qui facit per vim iudicium iniquum. Quam bonum est
correpto manifestare penitentiam! sic enim effugies vo-
luntarium peccatum. Est tacens, qui invenitur sapiens:
et est odibilis qui procaz est ad loquendum. Est autem
tacens, non habens sensum loquelæ: et est tacens tem-
pus sciens apti temporis. Homo sapiens tacebit usque ad
tempus, lascivus autem et imprudens non servabit tem-
pus. Qui multus utitur verbis, læditi (Vulg., lædet) ani-
mam suam: et qui potestatem sibi assumit injuste,
obditur. Est processio in malis viro in disciplinato, et
est inventio in detrimentum. Est datum quod non est
utile: et est datum cuius retributio duplex. Est propter
gloriam minoratio: et est qui ab humilitate levabit caput.
Est qui multa redimat modico pretio, et est restituens
ea deceptum. Sapiens in verbis seipsum amabilem facit:
gratia autem futurorum effundentur. Datum (Vulg., dat-
us) insipientis non erit utile tibi, oculi enim illius
septemplexes sunt. Exigua dabit, et multa impropere-
rabit. et apertio oris illius, inflammatio est. Hodie
generat quis, et cras expetit, et odibilis homo huiusmodi.
Ictus non erit amicus, et non erit gloria (Vulg. gratia)
bonis illius. Qui enim edunt panem illius, falsæ lingue
sunt. Quoties, et quanti iridebunt eum? Neque enim,
quod habendum erat, directo sensu distribuit, similiter
et quod non erat habendum. Lapsus falsæ lingue, quasi
quæ a pacamento cadens, sic casus malorum festinanter
venit. Homo iniquus (Vulg., acharis), quasi fabula
rara in ore indisciplinatorum assidua erit. Ex ore fatui
prolabitur parabola: non enim dicit illam in tempore
suo. Est qui velatur peccare (Vulg., pœna) inopia, et
in requie sua stimuletur. Est qui perdet animam suam
pro (Vulg., præ) confusione, et ab impudenti persona
perdet eam, personæ autem acceptione perdet se. Est
qui pro confusione promittit pro amico: Vulg., prom-

amico), et lucratus est eum inimicum gratis. Oppro-
brium nequam in homine mendacium, et in ore indisci-
plinatarum assidue erit. Laudat furem (Vulg., potior
fur quam) assiduitas viri mendacis, perditionem autem
ambo hereditabunt. Mores hominum mendacium sine
honore, et confusio illorum cum ipsis sine intermissione
(Eccli., xviii, xix et xx). Vos (fratres) admonemus,
profutura hominibus invicem indesinenter sectari in
charitate Christi: similiter obsecramus vos in Domino,
ut digne ambuletis vocatione, qua vocati estis, cum omni
humilitate et mansuetudine, cum patientia supportantes
invicem in charitate, solliciti servare unitatem spiritus in
vinculo pacis. Unum vocatus et unus spiritus, sicut vo-
cati estis in una spe vocationis vestre: unus Dominus,
una fides, unum baptisma, unus Deus pater omnium,
B qui super omnes, et per omnia, et in omnibus nobis.
Unicuique autem nostrum data est gratia secundum men-
suram donationis Christi. Propter quod dicit: Ascendens in
altum, captivam duxit captivitatem: dedit dona homini-
bus (Ps. LXVII). Quod autem ascendit, quid est, nisi quia
et descendit primum in inferiores partes terræ? Qui de-
scendit, ipse est et qui ascendit super omnes cælos, ut
adimpleret omnia. Et ipse dedit quosdam quidem apo-
stolos, quosdam autem prophetas, alios vero evangelistas,
alios autem pastores, et doctores, ad consummationem
sanctorum, in opus ministerii, in ædificationem corpo-
ris Christi, donec occurramus omnes in unitatem fidei
et agnitionis Filii Dei, in virum perfectum, in mensu-
ram ætatis plenitudinis Christi, ut jam non simus par-
vuli fluctuantes, et circumferamur omni vento doctrinæ,
C in nequitia hominum, in astutia ad circumventionem
erroris (Ephes. iv). De occultis (Prosperi sent 21)
enim cordis alieni temere iudicare iniquum est: et
eum, cuius non videntur nisi opera bona, peccatum
est ex suspitione reprehendere. Ovis ergo, quæ pasto-
ri suo commissæ sunt (Conc. v Rom. sub Symmach.),
eum nec reprehendere (nisi a recta fide exorbitave-
rit) debent, nec ullatenus accusare possunt, quia
facta pastorum oris (al. Ovis) gladio ferienda non
sunt, quamquam tecte reprehendenda videantur.
Ideo ista dicimus, quia in scripturis vestris reperimus,
quosdam episcopos vestris in partibus a propriis ovi-
bus accusatos, aliquos videlicet ex suspitione, et ali-
quos ex certa ratione: et idcirco quosdam esse rebus
suis expoliatos, quosdam vero a propria sede pulsos.
D Quod sciatis nec ad synodum comprovincialem, nec
ad generale posse vocari, nec in aliquo iudicari,
antequam cuncta, quæ eis sublata sunt, legibus potes-
tati eorum redintegrentur (al. pacifice omnia redint.).
Prius ergo oportet omnia illis legibus redintegrari,
et ecclesias, quæ eis sublatae sunt, cum omni privi-
legio sibi (al. suo) restitui, et postmodum, non sub
angusti temporis spatio, sed tantum temporis spatium
eis indulgeatur, quantum expoliati vel expulsi esse
videntur, antequam ad synodum convocentur, et ab
omnibus quibusque (al. quisque) suæ provincie epi-
scopis audiantur. Nam nec convocari ad causam, nec
dijudicari potest expoliatus vel expulsus, qui non
est privilegium, quo expoliati possit iam iuda-

[1] Hoc locus sic legitur in Vulgata: Et non est sapientia
in illa, neque scientia, et non est cogitatus peccatorum pru-
dentia. Est nequitia cum ista exercitio, etc.

tus Unde et antiquitus decretum est, ut omnes possessiones, et omnia sibi sublata, atque fructus cunctos, ante litem contestatam percceptor vel primas (al. *primo*) possessori restituat. Et alibi scriptum habetur: ille qui violentiam pertulit, universa in statu, quo fuerant, recipiat, et quæ possidet, securus teneat. Et alibi in synodalibus patrum decretis et regum edictis legitur statutum: redintegranda sunt omnia expoliatis vel ejectis episcopis, præsentialiter ordinatione pontificum, et in eorum, unde abscesserunt, loca funditus revocanda quacumque conditione temporis, aut dolo, aut captivitate, aut virtute majorum, aut per quascumque injustas causas, res Ecclesiæ vel proprias aut substantias suas, perdidisse noscuntur ante accusationem, aut regularem ad synodum vocationem eorum, et reliqua. Est etiam in antiquis Ecclesiæ statutis decretum, ut qui aliena invadit, non exeat impunitus, sed cum multiplicatione omnia restituat. Unde et in evangelio scriptum est. *Quod si quid aliquem defraudavi, reddo quadruplum (Luc. xix)*. Et in legibus sæculi cautum habetur: qui rem subripit alienam, illi cujus res direpta est, in decuplum, quæ sublata sunt, restituat. Et in lege divina legitur. *Maledictus omnis, quis transfert terminos proximi sui. Et dicit omnis populus. Amen (Deut. xxviii)*. Talia ergo non præsumantur absque ultione nec exerceantur absque sua damnatione (*Hactenus verba Symmachii papæ, in conc. laudato*). Pacem, et non damnum, aut injustitiam alicujus sectamini invicem, et in omnes. *Veritatem autem facientes in charitate, crescamus, in illo per omnia, qui est caput Christus, ex quo totum corpus compactum et connexam per omnem juncturam subministrationis, secundum operationem in mensuram uniuscujusque membri, augmentum corporis sicut in edificationem sui in charitate. De cætero, carissimi, gaudete, et perfecti estote: exhortamini, idem sapite, pacem habete, et Deus pacis et dilectionis erit vobiscum (Heb. xii, Eph. iv)*. Dominus custodiat vos et nunc, et in diem æternitatis (II Petr. iii). Amen. Data ix Kalendas octobris Constantino (*Constantio*) clarissimo consule.

EPISTOLA III,

EUSEBII PAPÆ EPISCOPIS TUSCÆ ET CAMPANIÆ DIRECTA.

De in'amibus ad testimonium non admittendis, et qui dicantur infames, et de hæreticis rite baptizatis, si ad fidem revertantur, per manus impositionem recipiendis, quæ quidem manus impositio ad summos sacerdotes tantummodo pertinere monstratur.

Dilectissimis fratribus universis episcopis per Campaniam et Tusciam constitutis, Eusebius.

Benedictus dominus Deus noster, qui (*Hormisdæ, ep. 25*) per misericordiam suam Romanam ecclesiam B. Petri apostolorum principis sacerdotio ditavit, nobisque viam monstrandam circa nos (propter universalem curam, quæ nobis est propter privilegium ejusdem Ecclesiæ) invicem caritatis indulsit, ut qui cohæremus firmitate fidei, jungamur quoque votivi (al. *votiva*) jucunditate colloqui, quo facilius dum per litterarum ministeria ad vos usque pertendimus, etiam corda vestra ad religiosum

cultum apostolicis admonitionibus incitemus: et dum dilectionis (al. *dilectioni*) nostræ spei reddimus velut quoddam debitum, plenum circa Deum monstremus affectum. Jungamus ergo, dilectissimi fratres, continuas et humiles preces: et Deum nostrum, oris et cordis lacrymis supplicantes, jugi deprecatione poscamus, ut institutione et opere, illi, cujus esse membra cupimus, hæreamus, nec unquam ab illa via, quæ Christus est, devio tramite declinemus, ne ab eo juste, quem nos impie relinquimus, deseramus infelices. Quod superni favoris auxilio, ea nobis potest ratione contingere, si apostolica dogmata, si patrum mandata servamus. Dicit enim dominus noster: *Qui diligit me, sermonem meum servabit, et Pater meus diligit eum, et ad eum veniemus, et mansionem apud eum faciemus (Joan. xiv)*. Et licet hæc possint generaliter dicta sufficere, ut vel declinemus errata, vel custodiamus catholica: ab apostolis tamen eorumque successoribus novimus constitutum (*Sixtus sententia 250; Hadr. coll. cap. 67*), criminationes adversus doctores non debere suscipi, nec peregrina judicia fieri (*Cod. Theod. l. ix, tit. 1, const. 10*), nec quemquam alterius judicis quam sui sententia deberè constringi (*Cod. Just. l. vii, tit. 48, const. 4*). Caput enim ecclesiæ Christus est. Christi autem vicarii sacerdotes sunt, qui vice Christi legatione funguntur in ecclesia (*Hormisdæ, ep. 25, jam citata*). Ideo quidquid ad eorum fit injuriam, ad Christum pertinet, qui dixit: *Qui vos audit, me audit: et qui vos spernit, me spernit. Et qui spernit me, spernit eum qui me misit (Luc. x)*. Ista, fratres, terribilia sunt, et oppido diligenter consideranda et cavenda, et tam propter eos qui seipsos aut cupiditate, aut avaritia, aut invidia perdere moliantur, ne in profunda labantur, aut in talia incidant mala, quam propter persecutiones Ecclesiæ, servorumque ejus, qui juxta veritatis vocem, *oculos habentes, non vident, et aures habentes, non audiunt, nec intelligunt quæ placent Deo*. Sequentes itaque in omnibus apostolicam regulam, et prædicantes ejus omnia constituta (*Joannes ep. cp. in libello post Hormisdæ ep. 51, 3, quæst. 5, Constitutum cum*), ob custodiam episcoporum, qui columnæ Ecclesiæ a Deo dicti sunt et cæterorum verorum sacerdotum, firmantes cana patrum statuta; statuimus iterum cum omnibus qui nobiscum sunt episcopis, sicut dudum decretum reperimus, ut homicidæ, malefici, fures, sacrilegi, raptores (*Hadr. coll. 65, in 2decr. Euynchiani papæ*), adulteri, incesti, venefici, suspecti, criminosi, domestici, perjuri, et qui raptum fecerunt, vel falsum testimonium dixerunt, seu qui ad sacrilegos (*Sortilegos lege ex con. Latini*) divinosque concurrerunt, similesque eorum, nullatenus ad accusationem, vel ad testimonium sint admittendi, quia infames sunt et juste repellendi, quia fures a est vox eorum. Vocem (*Cod. Theod. lib. ix, tit. 6, const. 5*) enim funestam in omnibus interdicti patris quam audiri oportet. Periculum ergo, quod doctores imminet, summopere semper cavendum est et declinandum: et illi sunt a cunctis potandæ et casti-

dicendi, dicente Domino: *Quod uni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis* (Matth. xxv). Prima (Hormisdas, in regula fidei, post ep. 9 et ep. 51) enim salus est recta fidei regulas custodire, et a constitutis patrum nullatenus deviare. Nec potest Domini nostri Jesu Christi prætermitti sententia dicentis: *Tu es Petrus, et super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam* (Matth. xvi). Et hæc, quæ dicta sunt, rerum probantur effectibus, quia in sede apostolica extra maculam semper est catholica servata religio. Ideo, carissimi, et vox juxta sanctam scripturam: *discite benefacere* (Isai. 1), et mala declinare (Prov. xvi) et patrum regulis (Al. semper) imbuere, sicut scriptum est: *Fili, si habes, benefacere verum, et Deo dignas oblationes offer. Memor esto, quoniam mors non tardat, et testamentum inferorum, quia demonstratum est tibi. Testamentum hujus mundi morte morietur. Ante mortem benefac amico tuo, et secundum vires tuas exporrigens da pauperi. Non defrauderis a die bona, et particula (Vulg. bona diei) boni doni non te prætereat. Nonne aliis relinques dolores et labores tuos in divisione sortis? Da, et accipe, et justifica animam tuam. Ante obitum tuum operare justitiam, quia non est apud inferos invenire cibum. Omnis caro sicut fenum veterascet, et sicut folium fructificans in arbore viridi. Alia generantur, et alia dejiciuntur: sic generatio carnis et sanguinis, alia finitur, et alia nascitur. Omne opus corruptibile in fine deficiet: et qui illud operatur, ibit cum illo. Et omne opus electum justificabitur: et qui operatur illud honorabitur in illo. Beatus vir, qui in sapientia morabitur, et qui in justitia sua meditabitur, et in sensu cogitabit circumspectionem Dei. Qui excogitat vias illius in corde suo, et in absconsis illius intelligens erit, vadens post illam quasi investigator, et in viis illius consistens. Qui respicit per fenestram ejus, et in januam illius, audiens. Qui requiescit juxta domum illius, et in parietibus illius figens palum. Statuet casulam suam ad manus illius, et requiescent in casula illius bona per ævum. Statuet filios suos sub tegmine illius, et sub ramis ejus morabitur. Protegetur sub ramis illius a sermone, et in gloria ejus requiescet (Eccles. xiv). Qui timet Dominum, faciet illud (Vulg. bona): et qui continens est justitiæ, apprehendet illam: et obviabit illi quasi mater honorificentia, et quasi nutrix a virginitate suscipiet illum. Cibabit illum pane vitæ et intellectus, et aqua sapientiæ salutaris potabit illum. Et firmabitur in illo, et non flectetur: et continebit illum, et non confundetur, et exultabit eum apud proximos suos. Et in medio Ecclesiæ aperiet os ejus, et implebit eum Spiritu sapientiæ et intellectus, et stola gloriæ vestiet illum. Jucunditatem et exultationem thesaurizabit super illum, et nomine a terro hereditabit illam. Homines stulti non apprehendent illam, et homines sensati obriabunt illi. Homines stulti non videbunt illam: longe enim abest a superbia et dolo. Vir mendaces non erunt illius memores, et viri veraces invenientur in illa, et accessum (Vulg. successum) habebunt usque ad inspectionem Dei. Non est sanctorum laus in ore peccatoris, quoniam a Deo profecta*

in ore fidei abundabit, et dominator dabit eam illi. Non dixeris: *Per Dominum abest: quæ enim odit, non feceris. Non dicas: Ille me implanavit: non enim necessarij sunt illi homines impij. Omne execrumentum erroris odit Deus, et non erit amabile timentibus eum. Deus ab initio constituit hominem et reliquit illum in manu consilij sui. Adjecit mandata et præcepta sua. Si volueris mandata (Vulg. mandata conservare), conservabunt te, et in perpetuum fidem placitam facere. Apposuit tibi aquam et ignem: ad quod volueris, porrige manum tuam. Ante hominem vita et mors, bonum et malum. Quod placuerit ei, dabitur illi: quoniam multa sapientia Dei, et fortis in potentia, videns omnes sine intermissione. Oculi Domini ad timentes eum, et ipse cognoscit omnem operam hominis. Nemini mandavit impie agere, et nemini dedit spatium peccandi. Non enim concupiscit multitudinem filiorum infidelium et inutilium (Eccles. xv). Ne jucunderis in filiis impiis, si multiplicentur, nec oblecteris super ipsos, si non est timor Dei cum illis. Non credas vitæ illorum, et (Vulg. ne) non respexeris in labores eorum. Melior est enim unus timens Deum, quam mille filij impij. Et utile, mori sine filiis, quam relinquere filios impios. Ab uno sensato inhabitabitur patria, et a tribus impiis deseretur. Multa alia (Vulg. talia) vidit oculus meus, et fortiora horum audivit auris mea. In synagoga peccantium exardebit ignis, in gente incredibili exardescet ira. Non exoraverunt pro peccatis suis antiqui gigantes, qui destructi sunt, confidentes suæ virtuti. Et non percipit peregrinationem illorum, sed percussit eos, et execratus est illos, præ superbia verbi illorum. Non misertus est illis, totam gentem perdens, et extollentes se in suis peccatis. Et sicut sexcenta milia peditum, qui congregati sunt in duritia cordis sui: et si unus fuisset cervicatus, mirum si fuisset immunis. Misericordia enim et ira est cum illo, potens exoratio, et effundens iram. Secundum misericordiam suam, sic correptio illius. Hominem secundum opera sua judicabit. Non effugiet in rapina peccator, et non retardabit sufferentia facientis misericordiam. Omnis misericordia faciet locum unicuique secundum meritum operum suorum, et secundum intellectum peregrinationis ipsius. Non dicas: *A Deo abscondar, et ex summo quis mei memorabitur? In populo magno non agnoscar. Quæ est enim anima mea in tam immensa creatura? Ecce cælum, et D cæli cælorum, abyssus, universa terra, et quæ in eis sunt, in conspectu illius commovebuntur, montes simul, et colles, et fundamenta terræ. Et cum conspexerit illa Deus, tremore concutientur. Et in omnibus his insensatum est cor: et omne cor intelligitur ab illo, et vias illius quis intelligit, et procellam (Vulg. procella), quam nec oculus vidit hominis? Nam plurima opera illius sunt in absconsis: sed opera justitiæ cuius quis enarrabit, aut quis sustinebit? Longe enim est testamentum a quibusdam, et interrogatio hominum in consummatione est. Qui minoratur corde, cogitat mala (Vulg. inaniam). Et vir imprudens et errans cogitat stulta (Eccles. xvi). Omnis ergo, fratres, sermo malus de ore vestro non procedat, sed si quis bonus est ad edifican-**

tionem opportunitatis, ut det gratiam audientibus. Et nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis in die redemptionis. Omnis amaritudo, et ira, et indignatio, et clamor, et blasphemia tollatur a vobis cum omni malitia. Estote autem invicem benigni, misericordes, donantes invicem, sicut et Deus in Christo donavit vobis (Ephes. iv). Estote ergo imitatores Dei, sicut filii carissimi; et ambulatores in dilectione, et sicut Christus dilexit nos, et tradidit semetipsum pro nobis oblationem, et hostiam Deo in odorem suavitatis. Fornicatio autem, et omnis immunditia, aut avaritia, nec nominetur in vobis, sicut decet sanctos, aut turpitudine, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quæ ad rem non pertinet, sed magis gratiarum actio. Hoc enim scitote, intelligentes, quod omnis fornicator, aut immundus, aut avarus (quod est idolorum servitus) non habet hereditatem in regno Christi et Dei. Nemo vos seducat inanibus verbis. Propter hæc enim venit ira Dei in filios diffidentiae. Nolite ergo effici participes eorum. Eratis enim aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino. Ut filii lucis ambulatores (fructus enim lucis est in bonitate et iustitia et veritate), probantes quid sit beneplacitum Deo, et nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum, magis autem redarguite. Quæ enim in occulto fiunt ab ipsis, turpe est et dicere. Omnia autem quæ arguuntur, a lumine manifestantur. Omne enim quod manifestatur, lumen est. Propter quod dicit: Surge qui dormis, et exurge a mortuis, et illuminabit te Christus. Videte itaque, fratres, quomodo caute ambuletis: non quasi insipientes, sed ut sapientes redimentes tempus; quoniam dies mali sunt. Propterea nolite fieri imprudentes, sed intelligentes quæ sit voluntas Dei. Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria, sed impleamini Spiritu sancto, loquentes vobismetipsis in psalmis et hymnis et canticis spi-

ritualibus, cantantes et psallentes in cordibus vestris Domino, gratias agentes semper pro omnibus, in nomine Domini nostri Jesu Christi, Deo et Patri: subjecti invicem in timore Christi (Ephes., v). Crucis (1) ergo Domini nostri Jesu Christi, quæ nuper, nobis gubernacula sanctæ romanæ Ecclesiæ tenentibus, quinto nonas maii inventa est, in prædicto Kalendarum die inventionis festum vobis solemniter celebrare mandamus. Similiter et hæreticos omnes, quicumque Dei gratia convertuntur, et in sanctæ Trinitatis nomine credentes baptizati sunt, romanæ Ecclesiæ regulam tenentes, per manus impositionem reconciliari præcipimus. Manus quoque impositionis sacramentum, magis veneratione tenendum est, quod ab aliis perfici non potest, nisi a summis sacerdotibus. Nec tempore apostolorum ab aliis quam ab ipsis apostolis legitur aut scitur peractum esse: neque ab aliis (sicut jam dictum est) quam ab illis, qui eorum locum tenent, unquam perfici potest, aut fieri debet. Nam si aliter præsumptum fuerit, irritum habeatur et vacuum, nec inter ecclesiastica unquam reputabitur sacramenta. De cætero, fratres, gaudete et exultate in Domino, ut sancti Spiritus gratia illuminati et confortati, vos ad pascua æternæ vitæ pervenire, vestrosque perducere, administrante Domino valeatis. Gratia Domini nostri Jesu Christi, et charitas Dei, et communicatio Spiritus sancti sit semper cum omnibus nobis. Amen. Pata octavo Kalendas septembris Constantino (al. Constantio), clarissimo consule (2).

(1) De consecr., dist. 3 Crucis Domini. Hoc quidem est contra consensum historicorum, ut etiam supra dictum est; aliunde igitur huic loco assutum est. Imo tota conficta est epistola.

(2) Constante suspecta utraque temporis nota.

NOTE SEVERINI BINI.

Crucis ergo Domini nostri Jesu Christi, quæ nuper, nobis gubernacula sanctæ romanæ Ecclesiæ tenentibus, inventa est. Crucem Domini tempore Eusebii papæ non fuisse inventam, ideoque ea quæ hoc loco epistolæ huic adduntur, ut ait Surius in notis marginalibus, surreptitia esse, et extrinsecus addita fuisse, certissima conjectura statueret licet. Nam teste Eusebio, libro iii, c. 46, constat Helenam post Constantinum christianam religionem amplectatam esse. Si hæc hoc tempore Eusebii papæ Constantianus necdum christianus fuerit, quomodo Helenæ deorum adhuc cultrix inveniendæ crucis Christi adeo studiosa fuisse potuit? Accedit, quod communis patrum et historicorum sententia affirmet, post Nicænum concilium, ab Helena octogeneria, in seminis divinitus amonita, a Judæis antipathissimis, Christianis adjuteribus, consultoribus et iudicibus, instructa magno gaudio quærentium 14 septembris crucem Domini reperitam, miraculose a latronum crucibus discretam esse. Ita ex patribus S. Paulinus, ep. ii ad Severum; S. Hieronymus ep. ad Paulinum, de festo monach.; S. Ambros., oratione in funere Theodosii; S. Chrysost., hom. 84, in Joan.; Andreas Gretensis, hom. de exalt. S. Crucis; et de eodem his antiquior Cyrilus Hierosol., ep. ad Constantium. Ideam ex historiciis

Eusebium in Chronico, et libro iii de Vita Constantini, c. 29; Hieron. in Chronico. Prosper in Chronico; Sulpitius, libro ii Sacræ Historiæ. Rufinus, libro i, c. 7 et 8; Theod., l. i Hist., c. 18; Sozomenus, l. ii, c. 4; Socrates, l. i, c. 17; Greg. Turon., l. i Hist. Franciæ, c. 26; Nicephor., l. viii, c. 29; Justiniani imperatoris novell. 28. Taceo mille alios recentiores. Vide Baron. anno 511, num. 41; item anno 526, num. 42 et sequentibus; Gretserum, l. i, de Cruce, c. 54 et sequentibus.

Inventionis festum. Hoc festum, quod Latina Ecclesia 5 maii celebrat, quod auctore et institutore celebretur, incertum est. Nam quod hic et apud Gratianum, can. crucis, dist. 5, de Cons. legitur, Eusebium pontificem hoc festum insituisse probabile non est: cum crux non sub Eusebio, sed sub Silvestro fuerit inventa, ut supra ostendimus. Græci non habent hoc festum in suo menologio, ea de causa, ut dicit Baron. in notis ad mart. Roman., 5 maii, quod apud ipsos inter mobilia festa numeretur. Tertium enim die a resurrectione Domini celebrabant crucis resurrectionem, cum scilicet e latronibus studio et opera Helenæ Augustæ quasi resurgens, miraculis clarescere cepit. Vide Baron. loco allegato

APPENDIX IV, AD SANCTUM MELCHIADEM PAPAM.

EPISTOLA (1)

MELCHIADIS PAPÆ AD OMNES HISPANIÆ EPISCOPOS.

De accusationibus et iurgiis, et ut nemo alteri infestus sit; de baptismo et impositione manuum episcoporum, utrum eorum aliud sine altero sufficiat, aut majus esse videatur.

I. De judiciis episcoporum, sive majoribus causis ad apostolicam sedem deferendis; et ut nullus eam prohibeatur appellare.

II. Quod sit majus sacramentum, impositio manus episcoporum, an baptismus.

III. De jejuniis dominicæ diei, et quintæ feriæ.

Dilectissimis fratribus, Marino, Benedicto, Leontio, et cæteris Hispaniarum, ac illis in partibus constitutis episcopis, Melchiae (Melchiae aut Miltiades).

Apostolici præcepti verba sunt, *apud Judæos atque Gentes sine offensione nos esse debere. (I Cor. x.)* Hoc quisquis Christianus est, tota animi virtute custodit. Quod cum ita sit, non parvum periculi illi manere poterit ante Deum, qui hoc detrectat etiam fidelibus exhibere. Nam qualiter nos, qui neminem perire volumus, ista contristent, quæ auctoribus christianis percellunt animos christianos, dominicus in Evangelio sermo testatur. Ait enim ipse Salvator, *quod expedit scandalizanti unum de pusillis in maris profundum demergi (Matth. xviii; Luc. xvii).* Ideo, quæ sit ejus jam pœna, quæramus, cui tale supplicium legimus expedire. Quapropter ista, carissimi, verba valde sunt ponderanda, et cavenda, ne pro temporalibus æterna, et pro caducis mansura, et pro parvisimis temporalibus perdantur (quod absit) perpetua gaudia. Unde vos rogamus, et obsecramus, ut nullus alteri noceat, neque infestus aut nocens existat, sed (juxta apostolum) *alter alterius onera portet, ut legem Christi adimpleat (Galat. vi).* Et nolite judicare invicem, sed (juxta eundem apostolum) *hoc judicate magis, ne ponatis offendiculum fratri vel scandalum. (Rom. xiv.)* Primo semper ante omnia diligenter inquireite, ut cum justitia et veritate (charitate) definiatis. Neminem condemnatis ante verum et justum judicium (Neminem condemnantes ante). Nullum suspicionis arbitrio judicetis, sed primum probate, et postea charitativam proferte sententiam. Et quod vobis non vultis fieri, alteri nolite facere (2). Mementote sermonis Domini semper, qui ait: *Nolite judicare, et non judicabimini: Nolite condemnare, ut non condemnemini (Luc. vi).* In quo enim judicio judicaveritis, judicabimini (Matth. vii). Episcopos nolite judicare, nolite condemnare absque senis (sedis) hujus auctoritate. Quod si feceritis, irrita erunt vestra judicia,

(1) Confictam docti viri arbitrantur.

(2) The incipit ep. in manuscripto Justelli.

A et vos condemnabimini. Hoc enim privilegium huic sanctæ sedi a temporibus apostolorum statutum est servare, (al. servari) quod illæsum manet usque in hodiernum diem. Episcopos ergo, quos sibi Dominus tanquam oculos elegit, et columnas ecclesiæ esse voluit, quibus etiam ligandi et solvendi dedit potestatem, suo judicio reservavit, hocque privilegium beato clavigero Petro sua vice solummodo commisit. Quod ejus juste prærogativum successit sedi (al. Quæ prærogativa successit, etc.), futuris hereditandum atque tenendum temporibus, quoniam et inter beatos apostolos fuit quedam discretio potestatis. Et licet cunctorum par electio foret, beato tamen Petro concessum est, ut aliis præmineret (al. præemineret), eorumque quæ ad querelam venirent causas et interrogationes prudenter disponeret. Quod Dei ordinatione taliter ordinatum esse credimus, ne omnes posterorum (al. posteri eorum) cuncta sibi vindicarent, sed semper majores causas, sicut sunt episcoporum, et potiorum curæ negotiorum, ad unam beati principis apostolorum Petri sedem confluerent, ut inde suscipiant finem judiciorum, unde acceperunt initium institutionum, ne quandoque a suo discreparent capite.

I.

Si vero se viderit quisquam vestrum prægravari, hanc sedem appellet, huic recurrat, ut semper instituta fuit consuetudo; quia et voluntarie eis compatimur, et libentes, prout Dominus dederit, adminiculum feremus. Nec a quoquam, fratres, inhibeatur aut objurgetur, qui nostræ consors communionis esse voluerit, sed magis ei venienti auxilium præstetur (1) quia sufficit unicuique objurgatio quæ fit a plurimis, et (juxta apostolum) magis donetis, et consolentini, ne forte abundantiori tristitia absorbeat qui in angustia est (II Cor. ii). Propter quod obsecro vos, ut ipse ait, ut confirmetis in illo charitatem. Eorum enim os accusandi sacerdotes, vel testificandi in eos, obstruimus, quos non humanis, sed divinis vocibus mortuos esse scimus, quoniam infidelis (Sixti sent. 6 et versione Rufini) homo mortuus est in corpore vivente. Nec in suspicionem veniat homo fidelis, (ejusdem sent. 168 et 169) ut dicat aut faciat ea quæ pati non vult. Si quis fidelis est, videat ne falsa loquatur, aut cuiquam insidias ponat. Facile (sent. ejusdem 176, 291, 205) est ergo hominem fallere, non tamen Deum. Sapiens non est qui nocet. Et nihil mali vult qui est fidelis. In his enim fidelem

(1) Quæ sequuntur usque ad § 11, absunt a manuscripto Justelli.

NOTÆ SEVERINI BINI.

Hoc enim privilegium huic sanctæ sedi a temporibus apostolorum statutum. Ut episcoporum causas ad Romanæ eccl. hæc sedem deferantur, episcopi, auctoritate

75 et 74, constitutum est; idemque omnium fere pontificum decretalibus epistolis confirmatum est.

et infidelem hominem cognoscere possumus, in no- A cendo et adjuvando, ut ipsa veritas ait: *Bonus homo ex bono thesauro cordis sui profert bona; et malus homo ex malo thesauro cordis sui profert mala* (Matth. xii). *Ex abundantia enim cordis os loquitur* (Luc. vi). Pro nobis enim dicit Dominus per prophetam: *Eos vero qui judicant vos, ego iudicabo* (Isa. xlix). Et iterum ad servos suos dixit: *Nolite timere opprobrium hominum, et blasphemias eorum ne metuat* (Isa. xxxi). De talibus quoque propheta canit dicens: *Non sic impii, sed tanquam pulvis quem projicit ventus. Propterea non resurgent impii in iudicio, neque peccatores in congregatione justorum: quoniam novit Dominus viam justorum, et iter impiorum peribit* (Psal. i). *Quare conturbati sunt gentes, et plebes meditantur inania? Consurgent reges terræ, et principes tractabunt pariter adversus Dominum, et adversus Christum ejus. Disrumpimus vincula eorum, et projiciamus a nobis jugum ipsorum. Habitatator cæli ridebit, et Dominus subsannabit eos. Tunc loquetur ad eos in ira sua, et in furore suo conturbabit eos* (Psal. ii). Et alibi dixit: *scelus impii in medio cordis ejus, non est timor Dei ante oculos ejus. Quoniam (ex vers. Hier. pleraque quæ hic citantur) dolose egit adversus eum in oculis ejus, ut inveniret iniquitatem ejus ad odium. Verba oris ejus iniquitas et dolus: cessavit cogitare, ut beneficeret. Iniquitatem cogitat in cubili suo, stabit in via non bona, matrem non abjiciet. Domine in cælo misericordia tua usque ad nubes. Justitia tua sicut montes Dei, judicia tua abyssus multa. Homines et jumenta salvos* C

facies, Domine: quam pretiosa misericordia tua, Deus? Et filii Adam in umbra alarum tuarum sperabunt. Inebriabuntur de pinguedine domus tue, et terrente deliciarum tuarum potabis eos. Quoniam tecum est fons vitæ, et in lumine tuo videbimus lucem. Attrahe misericordiam tuam scientibus te, et justitiam tuam reclus corde. Non veniat mihi pes superbie, et manus inopiorum non me commoveat. Ibi ceciderunt operantes iniquitatem, expulsi sunt, et non potuerunt surgere (Psal. xxxv). Audivimus a quibusdam fratribus, quibus infesti eratis nimis, quod jurgia et discordiæ sint inter vos. Propterea ista scripsimus vobis mandantes, ut ita teneatis, sicut et ab apostolica sede vobis tenenda mandantur. Unde et Domini præcursor in evangelio militibus interrogantibus respondit dicens: *Neminem concutatis, neque calumniam faciatis, sed contenti estote stipendiis vestris* (Luc. iii). Concutit enim hominem, qui illum injuste conturbat. De his hæc vobis interim sufficiant. Si autem majoribus indigneritis, vita comite, mittite et mittentur vobis (1).

II.

De his vero, super quibus rogastis vos informari, id est, utrum majus esset sacramentum, manus impositio episcoporum, aut baptismus; scitote, utrumque magnum esse sacramentum. Et sicut unum a majoribus fit, id est, a summis pontificibus, quod a minoribus perfici non potest, ita et majori ve-

(1) De cons. dist. 5, Spiritus sanctus qui super. Et in decret. Ivon. lib. 1.

NOTE SEVERINI BINI.

Sacramentum. Illi, a quibus Melchides consulebant, confirmationem sacramentum esse præsupponebant. Errant igitur, qui quod supra in notis ad Urbani II, Fabiani et Cornelii epistolas annotavi, hoc sacramentum a Melchide institutum esse tradunt: cujus enim expressa mentio fit in multis antiquorum pontificum epistolis, antiquiore Elibertino concilio supra cap. 58 et 77, plurimis veterioribus ecclesie patribus ac doctoribus supra a nobis recensitis; quomodo a Melchide institutum esse potuit?

*Manus impositio episcoporum. Non quehbet manus impositio est sacramentum, sed tantum confirmativa. Multiplex enim in scriptura manus impositio legitur; una curativa, de qua intelligendum est illud Marc. ult. *Super ægros manus imponent; et bene habebunt*: item illud Act. ix: *Abiit Ananias, et imponens ei manus dicit: Saule frater, Dominus misit me Jesus, ut videas et implearis Spiritu sancto*: sicut etiam illud Act. xxviii: *Contigit autem patrem Publii febris et dysenteria vexatum jacere, ad quem Paulus intravit, et cum orasset et imposuisset ei manus, salvavit eum* Alta est manus impositio, quæ dici potest ordinativa vel consecrativa, de qua dicitur 1 ad Timoth. iv: *Noli negligere gratiam quæ in te est per impositionem manuum presbyterii, etc.* Tertia est impositio manus ceremonialis ad baptismum, quæ fit ad quandam catechumeni sanctificationem, de qua intelligendum est illud Augustini libro ii de peccat. merit. et remis. cap. 26, ubi ait: *Catechumenos secundum quandam modum suum per signum Christi, et orationem, manus impositione sanctificari*: et item in concil. Hispalensi II, c. 7. Carthaginensi IV, canone 85. Quarta est peccatorum reconciliativa: de qua Aurelianus I, c. 2 et 5; et ean. 8 concilii Arelatensis. Quinta est quedam manus impositio deprecativa: hæc videtur illa, de qua est scriptum, Act. 15: *Tunc**

jejunantes et orantes, inponentesque iis manus, dimiserunt illos; Paulum nempe et Barnabam jam ante confirmatos et ordinatos: abeuntibus igitur manibus imponendo, bene tantum precati sunt. Sexta est manus impositio confirmativa, quæ gratiæ, quæ in baptismo ad remissionem peccati sufficientissime data est, alia ad gratiam baptismatis augendam et roborandam superadditur, eo fine ut baptizatus fidem in baptismo susceptam loco ac tempore requisito constanter credat, indeque commiteatur. De hac posteriore intelligendus est hic locus Melchidis, sicut et illud Act. cap. 8: *Tunc imponebant manus super illos, et accipiebant Spiritum sanctum*. Item illud: *Cum vidisset autem Simon, quia per impositionem manus apostolorum datur Spiritus sanctus, obtulit iis pecuniam, dicens: Dote mihi hanc potestatem, ut quicumque imposerit manus, accipiat Spiritum sanctum*. Eodem modo accipiendum est illud Act. xix: *Postquam imposuit Paulus illis manus, venit Spiritus sanctus super illos, loquebanturque linguis et prophetebant*. Ita glossa, 1 quæst., canone Manu. inq. dicit.

*Unum a majoribus fit, id est, a summis pontificibus quod a minoribus perfici non potest. Hoc idem Lusch. epistola 5, in fine ait iis verbis: *Manus impositionis sacramentum magna veneratione tenendum est, quod ab aliis perfici non potest, nisi a summis sacerdotibus*: Quod quidem jure divino ordinario recte et convenienter consuetum est, ita tamen, ut nihilominus juxta ac rationabili de causa a pontifice dispensari possit, sicut et frequenter dispensatum est, ut presbyter hoc sacramentum conferat. Nam Ambros. in c. 74. ad Ephes. testatur in Ægypto presbyteros confirmare in absentia episcoporum. Item cum Gregorio pontifici, ut scribitur epistola 26, lib. iii, relatam fuisset, in insulo Sardinia solitos iussu presbyteros baptizatos confirmare, id facere eos pro-*

neratione venerandum et tenendum est. Sed ita conjuncta sunt hæc duo sacramenta, ut ab invicem nisi morte præveniente nullatenus possint segregari, et unum sine altero rite perfici non potest. Nam unum (præveniente morte) salvare sine altero potest, aliud autem non potest. Unde scriptum est. *In diebus illis, ait Dominus, effundam (1) de spiritu meo super omnem carnem (Jes. 32)*. Advertamus summas divitias bonitatis Dei. Quod in confirmandis neophytis manus impositio tribuit singulis, hoc tunc Spiritus sancti descensio in credentium populos (al. *populo*) donavit universis. Sed qui diximus, quod manus impositio et confirmatio ad baptismi perfectionem pertinet, et qui jam regeneratus in Christo est, confirmare aliquid possit, forte cogitat sibi aliquis: quid mihi prodest post mysterium baptismatis mysterium confirmationis (al. *ministerium confirmantis*)? Aut quantum video, non totum de fonte suscepimus, si post fontem adjectione novi generis indigemus. Non ita dilectissimi. Attendat charitas vestra. Sicut exigit militaris ordo, ut cum imperator, quemcumque in militem receperit numerum, non solum signet receptum, sed etiam armis competentibus instruat pugnaturum: ita in baptizato benedictio illa munitio est. Dedisti militem, da ei adjumentum militie. Numquid prodest, si quisquam parentum magnam pupillo (al. *parvulo*) conferat facultatem, nisi providere studeat et tutorem? Itaque Paracletus regeneratus in Christo, custos et consolator et tutor est. Ideo dicit sermo divinus: *Nisi Dominus custodierit civitatem, frustra vigilat qui custodit eam (Psal. cxxvi)*. Ergo Spiritus sanctus, qui super (De consecr. dist. 3, Spiritus sanctus qui super) aquas baptismi salutifero descendit illapsu, in fonte plenitudinem tribuit ad innocentiam, in confirmatione augmentum præstat ad gratiam. Et quia in hoc mundo tota ætate victuris, inter invisibiles hostes et pericula gradiendum est, in baptismo regeneramur ad vitam, post baptismum confirmamur ad pugnam: in baptismo abluimur, post baptismum roboramur. At si continuo transituris sufficiant regenerationis beneficia, victu-

(1) Iucherius, homilia de Pentecoste Eusebio Emisensino passim, sed falso tribuitur: cujus auctor a quibusdam perhibetur Ponticus. Hinc veroniceus lector unum latere plurimum in sacris nostri mercatoris.

NOTE SEVERINI BINI.

habuit: ex qua prohibitione, cum scandalum grama esse videret, sic predicto loco scribit: « Nos quidem scandalum usum veterem ecclesie nostrae fecimus, sed si omnino hæc de re aliquid contrahatur, uti episcopi desunt, ut presbyteri eorum in frontibus baptizatos (*impositi omnes corrupte loquuntur*, baptizandos) circumdate lagere debent. » Unde conc. Florent. in decr. Eugenii, solum episcopum posse conferre eam unctorem, que est confirmationis sacramentum, subicit: « Lagere tamen aliquando per apostolicæ sedis dispensationem ex rationabili et urgente admino: causa simplicem sacerdotem christumate per episcopum confecto hoc administrasse confirmationis sacramentum. » Quæ dispensatione nihil per se potest administrari, patet ex declarant Bell. et Suarez de sacram. confirm. ministro, apud quos plura habentur rationes patetis.

Arts tamen necessaria sunt confirmationis auxilia. Regeneratio per se salvat mox in pace beati sæculi recipiendos: confirmatio autem armat et instruit ad agones mundi hujus et prælia reservandos. Qui autem post baptismum cum acquisita innocencia immaculatus pervenit ad mortem, confirmator morte, quia non potest peccare post mortem. Hic, si forte illud etiam requirere velimus, post passionem et resurrectionem Christi, quid apostolis profuerit adventus Spiritus sancti, ipse Dominus eis evidenter exponit. *Quæ dico, inquit, vobis, non potestis ea portare modo. Cum autem venerit ille Spiritus veritatis, ipse docebit vos omnem veritatem (Joan. xvi)*. Vides, quia cum Spiritus sanctus infunditur, cor fidele ad prudentiam et constantiam dilatatur? Itaque ante descensionem Spiritus sancti, usque ad negationem, apostoli deterrentur: post visitationem vero ejus usque ad martyrium, contemptu salutis arriantur. Secundum hoc per Christum redimimur, per Spiritum vero sanctum dono sapientiæ spiritualis illuminamur, ædificamur, erudimur, instrumur, consummatur, ut illam sancti Spiritus vocem audire possimus: *Intellectum tibi dabo, et instruam te in via hac qua gradieris (Psal. xxxi)*. De Spiritu sancto accipimus, ut spirituales efficiamur, *quia animalis homo non percipit ea quæ sunt Spiritus Dei (I Cor. ii)*. De Spiritu sancto accipimus, ut sapiamus inter bonum malumque discernere, justa diligere, injusta respicere, ut malitiæ ac superbiæ repugnemus, ut luxuriæ ac diversis illecebris, et fœdis indignisque cupiditatibus resistamus. De Spiritu sancto accipimus vitæ amorem et gloriæ ardorem, ut succensi divinitus, erigere a terrenis mentem ad superna et divina valeamus (1).

III.

Jejunium vero dominici diei (2) et quintæ feriæ nemo celebrare debet, ut inter jejunium Christianorum et Gentilium, veraciter credentium atque infidelium et hæreticorum, vera et non falsa discretio, habeatur. Unde scriptum est. *Quæ pars Christi ad Beliam? aut quæ pars fidei cum infidelibus? Quæ autem participatio justitiæ cum iniquitate (II Cor., vi)*. Et

(1) Hæc usque Orator quisquis fuit Gallicana facundia præstans.

(2) Const. que dicuntur apostolorum, lib. V, cap. ult. supra.

D *Confirmatio ad baptismi perfectionem pertinet. Confirmatio appellatur perfectio baptismi non tantum hoc loco, verum etiam in concilio Eliberitano, c. 77, item a Dionysio Areop. de ecclesiastica Hierar. c. 4, p. 3, illius capitis, ubi eam, Divinæ generationis sacrosanciam perfectionem appellat. Ambros., lib. II de Sacr. cap. 2, eandem nominat, Spirituale signaculum, quod post fontem superest, ut perfectio fiat. Non sane, quod baptismus extra confirmationem nihil gratiæ tribuat, aut baptizati peccatum plene ac perfecte non tollat, sed quod per confirmationem baptizato augmentum et robor gratiæ superaddatur ad fidem in baptismo susceptam constanter profitendum. Suarez., tom. II, disput. 74, de confirmatione sect. 2.*

Jejunium dominici diei. Vide que diximus in notis can. apost. 66, et aliorum.

herum. Nolite jugum ducere cum infidelibus (II Cor. vi). De cætero, fratres, videte, ne quis vos decipiat inani-
bus verbis, neque per philosophiam et in mem fallaciam
secundum traditionem hominum, secundum elementa
mundi, et non secundum Christum : quia in Christo ha-
bitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter, et estis in
illo repleti, qui est caput omnis principatus et potesta-
tis, in quo et circumcisi estis circumcissione, non manu-
facta, in expoliatione corporis carnis, sed in circumci-
sione Christi, consepulti ei in baptismo, in quo resur-
rexistis per fidem operationis Dei, qui suscitavit illum a
mortuis. Et vos, cum mortui essetis in delictis et præ-
putio carnis vestre, contriviscavit eum illo, donans vo-
bis omnia delicta, detens quod adversum vos erat, chi-
rographum decreti, quod erat contrarium nobis, et ipsum
tulit de medio, et affigens illud cruci, expolians princi-
patus et potestates, traduxit confidenter, palam trium-
phans illos in semetipso. Nemo ergo vos judicet in cibo
et potu, aut in parte diei festi, aut neomeniæ, aut sab-
batorum, quæ sunt umbra futurorum : corpus autem
Christi, nemo vos seducat volens in humilitate et reli-
gione angelorum, quæ non vidit, ambulans frustra, in-
flatus sensu carnis suæ, et non tenens caput, ex quo to-
tum corpus per (Vulg. nexu et conjunctiones) nexum
et conjunctionem subministratum et constructum, crescit
in augmentum fidei. Si ergo mortui estis cum Christo
ab elementis hujus mundi, quid adhuc tanquam viven-
tes in mundo decernitis? Ne tetigeritis, neque gustave-
ritis, neque contrectaveritis, quæ sunt omnia in interitum
ipso usu, secundum præcepta et doctrinas hominum, quæ
sunt rationem quidem habentia sapientiæ, in supersti-
tione et humilitate, et non ad parcendum corpori,
non in honore aliquo ad saturitatem carnis (Coloss.,
II). Igitur si consurrexistis cum Christo, quæ
sursum sunt querite, ubi Christus est in dextera Dei
sedens; quæ sursum sunt sapite, non quæ super ter-
ram. Mortui enim estis, et vita vestra abscondita est
cum Christo in Deo. Cum Christus apparuerit vita ves-
tra, tunc et vos apparebitis cum ipso in gloria. Mor-

tificate ergo membra vestra, quæ sunt super terram,
fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscen-
tiam malam et avaritiam, quæ est simulacrorum servi-
tus, propter quæ venit ira Dei in filios incredulitatis,
in quibus et vos ambulastis aliquando, cum viveretis
cum illis. Nunc autem deponite et vos omnem (Vulg.
omnia) iram, indignationem, malitiam, blasphemiam,
turpem sermonem de ore vestro. Nolite mentiri invicem,
capoliantes vos veterem hominem cum actibus suis, et
induentes novum, eum qui renovatur in agnitionem se-
cundum imaginem ejus qui creavit eum, ut ubi non est
Judæus et gentilis, circumcisio et præputium, barbarus
et Scythia, servus et liber, sed omnia et in omnibus
Christus. Induite ergo vos sicut electi Dei, sancti et di-
lecti, viscera misericordiæ, benignitatem, humilitatem,
modestiam, patientiam, supportantes invicem, et donan-
tes vobismetipsis, si quis adversus aliquem habet que-
relam : sicut et Christus donavit vobis, ita et vos. Super
autem omnia hæc charitatem habentes, quod est vinculum
perfectionis. Et pax Christi vigeat in cordibus vestris,
in qua et vocati estis in uno corpore, et grati estote. Ver-
bum Dei habitet in vobis abundanter, in omni sapientia
docentes et commonescentes vobismetipsos psalmis, hymnis
et canticis spiritualibus, in gratia cantantes in cordibus
vestris Deo. Omne quodcumque facitis in verbo aut in
opere, omnia in nomine Domini nostri Jesu Christi facite,
gratias agentes Deo et patri per ipsum (Colos., III). Vos,
charissimi, nolite deficere benefacientes. Quod si aliquis
fuerit, qui non obedierit verbis apostolicis, hæc notate,
et non commisceamini cum illo, ut confundatur. Et no-
lite quasi inimicum existimare, sed corripite ut fratrem
(II Thess., III). Deus autem pacis det vobis idipsum
sapere in alterutrum, et in omnes, et ipse sit semper vobis-
cum in omni loco. Amen (Rom., XV). Data Kalen-
dis Martii, Volusiano (?) et Rufino viris clarissimis con-
sulibus.

(1) Anno 514, quo jam a 5 fere mensibus obierat Mel-
chisedes, die 10 dec. an. 515.

SYLLABUS RERUM QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

LUCI CÆCILI FIRMIANI LACTENTI DE OFFICIO DEI, VEL FORMATIONE HOMINIS, LIBER, AD DEMETRIANUM AUDIENTEM SCUM.	9
Caput primum. — Proœmium et adiortatio ad Demetria- num.	Ibid.
Cap. II. — De generatione hominum et hominis.	14
Cap. III. — De conditione præcedum et hominis.	18
Cap. IV. — De imbecillitate hominis.	23
Cap. V. — De figuris animalium et membris.	24
Cap. VI. — De Epicuri errore; et de membris eorumque usu.	27
Cap. VII. — De omnibus corporis partibus.	29
Cap. VIII. — De hominis partibus, oculis et auribus.	31
Cap. IX. — De sensibus eorumque vi.	33
Cap. X. — De extrinsecis hominis membris, eorumque usu.	34
Cap. XI. — De interioribus hominis, eorumque usu.	38

Cap. XII. — De utero et conceptione, atque sexibus.	55
Cap. XIII. — De membris inferioribus.	58
Cap. XIV. — De intestinorum quorundam ignota ratione.	60
Cap. XV. — De voce.	62
Cap. XVI. — De mente et ejus sede.	64
Cap. XVII. — De anima, deque ea sententia philosopho- rum.	68
Cap. XVIII. — De anima et animo, eorumque affectio- nibus.	70
Cap. XIX. — De anima eaque a Deo data.	75
Cap. XX. — De seipso et veritate.	76
Analysis libri de Ira Dei.	77
LIBER DE IRA DEI AD DONATUM.	79
Caput primum. — De sapientia divina et humana.	Ibid.
Cap. II. — De veritate, deque eius gradibus, atque de Deo.	81

Cap. III. — De bonis et malis in rebus humanis, corruptaque auctore 84

Cap. IV. — De Deo, deque ejus affectibus, Epicurique rebusiione. 85

Cap. V. — De Deo Stoicorum sententia; de Ira et gratia. 88

Cap. VI. — Quod Deus irascatur. 92

Cap. VII. — De homine et brutis, ac religione. *Ibid.*

Cap. VIII. — De religione. 96

Cap. IX. — De providentia Dei, deque sententiis illi respondentibus. 98

Cap. X. — De mundi ortu et rerum natura, et Dei providentia. 100

Cap. XI. — De Deo, deque uno, cujusque providentia mandis cogatur et constat. 110

Cap. XII. — De rebusione et Dei timore. 114

Cap. XIII. — De mundi et temporum commodo et usu. 115

Cap. XIV. — Cur Deus fecerit hominem. 122

Cap. XV. — Unde ad hominem peccata pervenerint. 125

Cap. XVI. — De Deo ejusque ira et affectibus. 124

Cap. XVII. — De Deo, cura et ira. 126

Cap. XVIII. — De peccatis vindicantis, sine ira fieri non posse. 151

Cap. XIX. — De anima et corpore, deque providentia. 153

Cap. XX. — De peccatis et Dei misericordia. 157

Cap. XXI. — De ira Dei et hominis. 159

Cap. XXII. — De peccatis deque iis recitati versus syllabe. 141

Cap. XXIII. — De ira Dei et peccatorum punitione, deque ea sibylarum carmina recitata; castigatio praterca et adhortatio. 145

Cap. XXIV. — Dissertatio de Lactantii libro de Ira Dei, auctore le Nourry, O. S. B. 147

Caput primum. — Analysis hujus libri. *Ibid.*

Cap. II. — De hujus libri auctore, titulo, argumento, arte, quare scribendi ratione ab illo compositus, ac quomodo Ciceroem imitatus sit. 155

Cap. III. — Quibus Lactantius rationibus ad hunc librum conficiendum adductus sit, et quis Donatus, cui eum nuncupat; de hujus libri in capita divisione, et capitum argumentis, de eorundem manuscriptis et editis, ac variorum in eum observationibus. 155

Prolegomena in librum de mortibus persecutorum. 157

Disputio de auctore libri cui titulus. Lucii Cæcili de Mortibus Persecutorum, qui Firmiano Lactantio tribui solet, auctore Nicolao de Lestocq, doctore ac socio Sorbonico, Ecclesie catholice Ambianensis decano, vicario generalis episcopi Ambianensis, et abbate sancti Axeli. *Ibid.*

Appendix de duobus locis codicis manuscriptori libri de mortibus persecutorum, quorum immutata quedam voces in textu editis non Domini, le Nourry. 171

Honori Dodwellii dissertatio de ripa Striga. *Ibid.*

§ Primus. — Ripa hinc in a mari erat, sed fluvii. *Ibid.*

§ II. — Striga vox geographica et castrensis. *Ibid.*

§ III. — Castra Romana, et plurimum castrata. Castrorum fixorum fons Oriens, mobilium hostis. *Ibid.*

§ IV. — Proventus inque castrorum strigani veteres hinc sciant appellabunt. 177

§ V. — Quibus romane pro castris disciplina discorunt. Persecutorum colonie in striga. *Ibid.*

§ VI. — Aggerum castrorum, pronuntiantque præcine Romanorum veteres hinc. *Ibid.*

§ VII. — Procenturiam Rhyetanam hinc Danubius. Proventus Rhyetanæ ripensis ab episcopi Danubii ripa. *Ibid.*

§ VIII. — Hinc probatur e castris stavis in Danubii ripa frequentissimas, et ab Historia Procenturiam Romanorum quibus mutamenta. Explicatur adversus Rhenanum Tertullianus. *Ibid.*

§ IX. — Hinc ex Antia provincia Romani erepta. 179

§ X. — Ripam Danubii agrosi aliquid, sed raro Romani. 180

§ XI. — Quibus sæpe egreuerentur impediabat opinio de turbidis imperatorum terminis. Nullam tamen provinciam transdanubianam retinebant ante Diocletiani. *Ibid.*

§ XII. — Convenit hæc ripa strigæ mentio cum consilio appellatione Diocletiani. *Ibid.*

Honori Dodwellii chronologia persecutorum, item Stephani Bionii historiam Diocletianæ, præsertim ratio temporum, et inveniunt. Adhuc sunt insuper cujusque anni consilio. Hinc sunt exitus. 181 et seq.

Dei Cæsar Firmiano Lactantii libri de Deo et Providentia Deo Mortibus Persecutorum. 190

Caput primum. 190

Cap. II. 195

Cap. III. 198

Cap. IV. 200

Cap. V. 201

Cap. VI. 205

Cap. VII. 204

Cap. VIII. 206

Cap. IX. 207

Cap. X. 209

Cap. XI. 211

Cap. XII. 215

Cap. XIII. 214

Cap. XIV. 215

Cap. XV. 216

Cap. XVI. 217

Cap. XVII. 219

Cap. XVIII. 220

Cap. XIX. 225

Cap. XX. 227

Cap. XXI. 228

Cap. XXII. 250

Cap. XXIII. 251

Cap. XXIV. 255

Cap. XXV. 253

Cap. XXVI. 258

Cap. XXVII. 259

Cap. XXVIII. 270

Cap. XXIX. 242

Cap. XXX. 245

Cap. XXXI. 244

Cap. XXXII. 246

Cap. XXXIII. 249

Cap. XXXIV. 250

Cap. XXXV. 251

Cap. XXXVI. 252

Cap. XXXVII. 254

Cap. XXXVIII. 256

Cap. XXXIX. 257

Cap. XL. 258

Cap. XLI. 258

Cap. XLII. *Ibid.*

Cap. XLIII. 259

Cap. XLIV. 260

Cap. XLV. 262

Cap. XLVI. 264

Cap. XLVII. 266

Cap. XLVIII. 267

Cap. XLIX. 270

Cap. L. 272

Cap. LI. 275

Cap. LII. 274

LACTANTIUM FRAGMENTA. 275

INCERTI AUCTORIS PHOENIX LACTANTIO TRIBUITUR. *Ibid.*

INCERTI AUCTORIS CARMEN DE PASSIONE DOMINI. 285

VENANTI HONORII CLEMENTIANI FORTUNATI, PRESBYTERI ITALICI, AD FELICEM EPISCOPUM, DE PASCHA. 285

CECILII SYMPHOSII ÆNIGMA. 289

Stephani Baluzii Tutelensis Notæ in librum de Mortibus Persecutorum. 297

Caput primum. 302

Cap. II. *Ibid.*

Cap. III. 304

Cap. IV. 306

Cap. V. *Ibid.*

Cap. VI. 307

Cap. VII. *Ibid.*

Cap. VIII. 308

Cap. IX. 312

Cap. X. 311

Cap. XI. 315

Cap. XII. 316

Cap. XIII. 317

Cap. XIV. 319

Cap. XV. 320

Cap. XVI. 322

Cap. XVII. 321

Cap. XVIII. 329

Cap. XIX. 351

Cap. XX. 354

Cap. XXI. 356

Cap. XXII. 357

Cap. XXIII. *Ibid.*

Cap. XXIV. 358

Cap. XXV. 341

Cap. XXVI. 345

Cap. XXVII. 343

Cap. XXVIII. 347

Cap. XXIX.	348	In cap. XLII.	426
Cap. XXX.	351	In cap. XLIII.	427
Cap. XXXI.	356	In cap. XLIV.	<i>Ibid.</i>
Cap. XXXII.	357	In cap. XLV.	429
Cap. XXXIII.	358	In cap. XLVI.	<i>Ibid.</i>
Cap. XXXIV.	359	In cap. XLVII.	450
Cap. XXXV.	<i>Ibid.</i>	In cap. XLVIII.	<i>Ibid.</i>
Cap. XXXVI.	361	In cap. XLIX.	431
Cap. XXXVII.	365	In cap. L.	452
Cap. XXXVIII.	364	Nicotai Tomardi monitum lectori.	455
Cap. XXXIX.	<i>Ibid.</i>	Notæ Tomardi Aurelianensis in librum de Moribus Persecutorum.	<i>Ibid.</i>
Cap. XL.	368	In cap. primum.	<i>Ibid.</i>
Cap. XLI.	<i>Ibid.</i>	In cap. II.	455
Cap. XLII.	<i>Ibid.</i>	In cap. III.	459
Cap. XLIII.	366	In cap. IV.	441
Cap. XLIV.	367	In cap. V.	445
Cap. XLV.	370	In cap. VI.	<i>Ibid.</i>
Cap. XLVI.	372	In cap. XI.	<i>Ibid.</i>
Cap. XLVII.	<i>Ibid.</i>	In cap. XIII.	447
Cap. XLVIII.	375	In cap. XV.	<i>Ibid.</i>
Cap. XLIX.	374	In cap. XVII.	449
Cap. L.	377	In cap. XVIII.	450
Cap. LI.	378	In cap. XX.	456
Stephani Baluzii epistolæ duæ in quibus explicantur et illustrantur duo loca ex libro Lactantii de Mortibus Persecutorum.	379	In cap. XXIV.	<i>Ibid.</i>
Præfixa est initio observatio viri doctissimi de altero eorumdem locorum.	<i>Ibid.</i>	In cap. XXV.	<i>Ibid.</i>
Illustrissimi viri Petri Valerii Diazii, consiliiarii regis Hispaniarum in supremo consilio Aragonum, sententia de quodam loco Lactantii corrupto.	<i>Ibid.</i>	In cap. XXVI.	457
Illustrissimo doctissimoque viro Petro Valero Diazo, consiliiarii regio, Stephanus Baluzius Tutclensis.	380	In cap. XXVII.	<i>Ibid.</i>
Clarissimo viro Henrico de Noris, Augustiniano, Stephanus Baluzius Tutclensis.	381	In cap. XXIX.	<i>Ibid.</i>
Joannis Columbi notæ in Lactantium.	385	In cap. XXX.	<i>Ibid.</i>
Perlustissimo et amplissimo viro D. Gisberto Cuperio, ab ordinibus Transalantiæ ad illustrissimorum et præpotentium federatorum Belgii ordinum generalium conventum delegato, in dyltæ reipublicæ Daventriensium consuli, Joannes Columbus.	<i>Ibid.</i>	In cap. XXXII.	<i>Ibid.</i>
Lectori benevolo. S.	387	In cap. XXXIII.	459
De libro hoc testimonia et judicia aliquot.	388	In cap. XXXIII.	<i>Ibid.</i>
Hieronymus in ecclesiasticorum scriptorum catalogo.	<i>Ibid.</i>	In cap. XXXVII.	<i>Ibid.</i>
Notæ Joannis Columbi in librum de Mortibus Persecutorum.	389	In cap. XXXIX.	<i>Ibid.</i>
In titulum.	<i>Ibid.</i>	In cap. XXXIX.	<i>Ibid.</i>
In caput primum.	390	In cap. XLIV.	461
In cap. II.	395	In cap. XLVI.	<i>Ibid.</i>
In cap. III.	395	In cap. XLVIII.	<i>Ibid.</i>
In cap. IV.	396	In cap. L.	<i>Ibid.</i>
In cap. V.	<i>Ibid.</i>	In cap. LI.	462
In cap. VI.	397	In cap. LII.	<i>Ibid.</i>
In cap. VII.	<i>Ibid.</i>	Gisberti Cuperi Notæ Præfatio.	<i>Ibid.</i>
In cap. VIII.	401	Note in Lactantium	471
In cap. IX.	402	Caput primum.	<i>Ibid.</i>
In cap. X.	<i>Ibid.</i>	Cap. II.	472
In cap. XI.	405	Cap. III.	475
In cap. XII.	406	Cap. IV.	<i>Ibid.</i>
In cap. XIII.	<i>Ibid.</i>	Cap. V.	477
In cap. XIV.	407	Cap. VII.	482
In cap. XV.	<i>Ibid.</i>	Cap. VIII.	485
In cap. XVI.	408	Cap. IX.	485
In cap. XVII.	409	Cap. X.	491
In cap. XVIII.	410	Cap. XI.	495
In cap. XIX.	411	Cap. XII.	501
In cap. XX.	<i>Ibid.</i>	Cap. XIII.	502
In cap. XXI.	412	Cap. XIV.	505
In cap. XXII.	415	Cap. XV.	<i>Ibid.</i>
In cap. XXIII.	<i>Ibid.</i>	Cap. XVI.	501
In cap. XXIV.	414	Cap. XVII.	505
In cap. XXV.	415	Cap. XVIII.	506
In cap. XXVI.	<i>Ibid.</i>	Cap. XIX.	510
In cap. XXVII.	416	Cap. XX.	515
In cap. XXVIII.	<i>Ibid.</i>	Cap. XXI.	516
In cap. XXIX.	417	Cap. XXII.	518
In cap. XXX.	<i>Ibid.</i>	Cap. XXIII.	521
In cap. XXXI.	418	Cap. XXIV.	522
In cap. XXXII.	419	Cap. XXV.	525
In cap. XXXIII.	<i>Ibid.</i>	Cap. XXVI.	525
In cap. XXXIV.	422	Cap. XXVII.	527
In cap. XXXV.	423	Cap. XXVIII.	<i>Ibid.</i>
In cap. XXXVI.	424	Cap. XXIX.	<i>Ibid.</i>
In cap. XXXVII.	<i>Ibid.</i>	Cap. XXX.	529
In cap. XXXVIII.	425	Cap. XXXI.	<i>Ibid.</i>
In cap. XXXIX.	<i>Ibid.</i>	Cap. XXXII.	550
In cap. XL.	426	Cap. XXXIII.	551
		Cap. XXXIV.	552
		Cap. XXXV.	554
		Cap. XXXVI.	556
		Cap. XXXVII.	540
		Cap. XXXVIII.	542
		Cap. XXXIX.	<i>Ibid.</i>
		Cap. XL.	548
		Cap. XLI.	549
		Cap. XLII.	<i>Ibid.</i>
		Cap. XLIII.	554
		Cap. XLIV.	<i>Ibid.</i>
		Cap. XLV.	563
		Cap. XLVI.	567

Cap. XI VII. 363
 Cap. XVIII. 364
 Cap. XIX. 365
 Cap. I. 368
 Cap. II. 371
 Pauli Baudri Notæ in librum de Mortibus Persecutorum. 387
 Prefatio. *Ibid.*
 Viro illustri atque reverendissimo D. FERRANUCIO SORDANI, Eccl. D. Patri canonico, et Vaticana bibliothecæ primo custodi, JACOBO TOLLIS. 392
 Pauli Baudri Notæ. 394
 Caput primum. 396
 Cap. II. 406
 Cap. III. 459
 Cap. IV. 464
 Cap. V. 466
 Cap. VI. 470
 Cap. VII. 482
 Cap. VIII. 486
 Cap. IX. 490
 Cap. X. 497
 Cap. XI. 497
 Cap. XII. 482
 Cap. XIII. 487
 Cap. XIV. 489
 Cap. XV. 494
 Cap. XVI. 700
 Cap. XVII. 703
 Cap. XVIII. 710
 Cap. XIX. 719
 Cap. XX. 723
 Cap. XXI. 727
 Cap. XXII. 753
 Cap. XXIII. 755
 Cap. XXIV. 755
 Cap. XXV. 744
 Cap. XXVI. 747
 Cap. XXVII. 750
 Cap. XXVIII. 757
 Cap. XXIX. 769
 Cap. XXX. 761
 Cap. XXXI. 768
 Cap. XXXII. 770
 Cap. XXXIII. 773
 Cap. XXXIV. 781
 Cap. XXXV. 783
 Cap. XXXVI. 789
 Cap. XXXVII. 794
 Cap. XXXVIII. 798
 Cap. XXXIX. 800
 Cap. XL. 804
 Cap. XLI. 807
 Cap. XLII. 808
 Cap. XLIII. 809
 Cap. XLIV. 811
 Cap. XLV. 817
 Cap. XLVI. 820
 Cap. XLVII. 824
 Cap. XLVIII. 826
 Cap. XLIX. 834
 Cap. I. 855
 Cap. II. 857
 Cap. III. 858
 Dissertatio in Lucii Ceciliii librum de Mortibus Persecutorum ad Domitium confessorum, Lucio Firmiano Lactantio hoc librum auctorem. 859
 Caput primum. — *Analysis hujus libri, et de illius unico codice manuscriptorum, titulo atque argumento, et cur ac quo tempore a Lucio Cecilio editus fuerit* 840
 Articulus primus. — *Analysis hujus libri* *Ibid.*
 Art. II. — De hujus libri manuscriptorum, quam imperfectus sit et quomodo in bibliotheca Vaticana legitur. 843
 Art. III. — De vero geminoque hujus libri titulo et argumento. 850
 Art. IV. — Quibus rationibus ad hunc librum scribendum Cecilius impulsus fuerit, ac quo tempore illum in hunc protulerit. 854
 Cap. II. — *De libri hujus auctore, et Donato confessore, cui mancipatur, ac de tribus iudiciis, quorum causa eius ille propter Christi confessionem supplicis affectus est.* 853
 Articulus primus. — *Proposuit argumenta plurimum hunc librum Firmiano Lactantio indicari posse putaverunt.* *Ibid.*
 Art. II. — *Proferuntur argumenta ex hujus libri titulo sumpta, quomodo esse possit auctor Firmiano Lac-*

tantium non esse auctorem. 855
 Art. III. — *Exponuntur alia argumenta quibus demonstrari potest hunc librum a Firmiano Lactantio non esse profectum, et us opposita diluuntur.* 859
 Art. IV. — *Exponuntur alia argumenta ex variis Ceciliii opinionibus petita, quibus ostenditur hunc librum a Firmiano Lactantio non esse scriptum.* 865
 Art. V. — *De Donato, cui liber mancipatur, ac tribus iudiciis Firmiano, Hieronimo et Prisciliano, quorum iustu variis ille propter Christi confessionem supplicis affectus est.* 868
 Cap. III. — *De variis hujus libri editionibus, variorumque in illum observationibus et notis.* 871
 Articulus primus. — *De variis hujus libri editionibus.* *Ibid.*
 Art. II. — *De variorum in hunc librum notis et observationibus.* 872
 Cap. IV. — *Notæ in hunc librum notæ et animadversiones, ac primum de Christo Domino ejusque discipulis.* 875
 Articulus primus. — *Expenduntur ea quæ Cecilius tradidit de tempore et loco quibus Christus Dominus mortuus est, et utrum illius eodem ac Lactantii ea de re fuerit sententia.* *Ibid.*
 Art. II. — *De iis quæ Cecilius a Christo Domino ad vitam revocato ad suum usque in celos ascensum acta fuisse commemorat.* 875
 Art. III. — *Utrum Cecilius recte dixerit Evangelium Christi, incunte Nerone, sive Decii imperio, per omnes orbis terræ partes fuisse disseminat.* 877
 Art. IV. — *Quid Cecilius censeri de Petri Romam adventu, de tempore quo eadem in urbe supremum pontificatum tenuit, de miraculis ibidem ab illo editis, ejusque et Pauli apostoli merito.* 882
 Cap. V. — *Examinantur ea quæ Cecilius de Christianorum moribus et quibusdam eorum dogmatibus tradidit.* *Ibid.*
 Articulus primus. — *Quantum christiani ab iis quæ gentium diis immolata erant abhorrent; utrum Maximianus imperator omnium primus jussisset cibos venales diis antea libari quam necesse apponerentur, et de nobilissimo martyre qui vivus ob confessum Dioletiani edictum exustus est.* *Ibid.*
 Art. II. — *De summa christianorum potestate in dæmones, quos in sacrificiis a Dioletiano factis signo crucis dominicæ fugaverunt, ac utrum et quomodo fas eis fuerit his ethnicorum sacrificiis interesse.* 886
 Art. III. — *De crucis dominicæ signo quod Constantino Magno apparuit, et ejus virtute insignem de Maxentio reportavit victoriam, ubi et de sacris imaginibus.* 890
 Art. IV. — *De templis antiquorum christianorum eorumque possessionibus, de operum bonorum meritis, et utrum Cecilius aliquid de Christi millennio in terris regno tradiderit.* 891
 Cap. VI. — *De primis Ecclesiæ christianæ persecutoribus omnique interitu.* 895
 Articulus primus. — *Quam recte Cecilius asserat primam in christianis persecutionem a Nerone Augusto fuisse excitam; quam inique a Felicio meminit propterea accusari, quod ejus persecutionis causam in Petri apostoli prædicacionem retulidat, assensumque Neronis corpus caruisse sepultura, quo jure Cecilius eius delationis arguat, qui eundem in Nerone Antichristum putat auctorem fore fluxerunt.* *Ibid.*
 Art. II. — *De Domitiano, secundo Ecclesiæ persecutore, ejusque interitu, atque exustus imaginibus et nominum titulis.* 897
 Art. III. *Utrum Cecilius recte dixerit Romanos imperatores a Domitiano usque ad Diocletianum esse bonos principes, et hinc christianorum Ecclesiæ multos passim esse infundicionum et casus ad inferi et digni per ad Lactantium non esse hujus libri auctorem.* 900
 Cap. VII. — *De aliis christianæ Ecclesiæ persecutoribus.* 904
 Articulus primus. — *De Ecclesiæ persecutione per tota ab imperio Constantino Decio, ejusque funesta morte.* *Ibid.*
 Art. II. — *De Valeriano imperatore persecutore, ejusque prope ignominiosam exitum ac pelle post mortem a Felicio.* 905
 Art. III. — *De persecutione in christianos ab Antiochiano imperatore commota, ejusque morte.* 907
 Cap. VIII. — *De ultimis Ecclesiæ christianæ persecutoribus, ac primum de Diocletiano.* 908
 Articulus primus. — *De Diocletiano, Diocletio, et Jovianum, ejusque potestate, avaritia et imbecitate; de alio imperatore et duobus Cesaribus ad eo ab unitatem erant; etiam Hispaniam Constantino cedere regimini, quibus exactionibus et tribulationibus oppressa; de illius, Jovianum, Constantinos revocato, et sua maxima felicitate.*

et utrum caeteris principibus melior utiliorque reipublicae fuerit. *Ibid.*

Art. II. — De persecutionis a Diocletiano in christianos commotae praedicti et exordio, quam ob causam, quibusve consiliis ad eos vexandus impulsus fuerit. 912

Art. III. — Quo anno, mense et die Diocletianus christianos torquere ac prosequi adorsus sit. 914

Art. IV. — De ecclesia Nicomedensi persecutionis initio et iussu Diocletiani eversa, deque huiusce imperatoris edicto in christianos protinus promulgato, de uno et altero regii palatii incendio, quis illius auctor ac quomodo inde Galerius Diocletianum ad christianos crudelius vexandos accendere conatus sit. 916

Art. V. — Quomodo Diocletianus saevierit in Priscam et Valenam, in eunuchis potentissimos, et qui isti fuerint, item in presbyteris ac omnibus cum omnibus suis, atque in omnibus sexus et aetatis hominibus. Necnon in domesticis, ac qua ille alicuius iudices sacra universos ad sacrificia falsis duc lacuenda cogere conati sint. 919

Art. VI. — Quanta Diocletiani iussu fuerit in provincia Galerius et Herculo subjectis, christianorum caritativa; contra vero quomodo Constantius ecclesias dirui passus, christianos in Gallis incolentes, persecutione acque iniurias servaverit. 922

Art. VII. — De Diocletiani vicinialibus, ac quando Roma celebrata fuerint; cur inde festinantur exierit, Ravennamque veniens, ac levi morbo correptus, nonnum ibi suscepit consulatum; quo sensu ante Nicomediam peritiam strigam contendisse, ibique mori sopitus, in dementione inchoasse debeat. 925

Art. VIII. — De colloquio quo Galerius Diocletianum imperio cedere coegit; utrum recte illi proposuerit Nervae imperatoris exemplum; quanta in hoc colloquio insolentia Galerius et Diocletiani timiditas; an recte Cecilius asserat Constantinum ibi fuisse praesentem, ac Diocletianum a Galerio impulsam et coactum sese abdicavisse imperio. 927

Art. IX. — Ubi et quomodo Diocletianus Maximam inducit purpura, eumque ac Severum, repulso Constantino, Caesares renuntiaverit; utrum vera sit ea de re Cecilius opinio; quem in locum Diocletianus, deposito imperio, sese receperit, et ubi Licinius, eo praesente, factus sit imperator. 930

Art. X. — Utrum ea vera sint, quae Cecilius narrat de privata Diocletiani vita, aequo utrum ob negatum ipsi filiae suae Valeriae exultans reditum, et eversas statuas moerore et fame consumptus interierit. 932

Cap. IX. — De Diocletiani uxore Prisca, et ejus filia Valeria. 935

Articulus primus. — Quam rara Priscae et frequens Valeriae apud auctores antiquos mentio: utrum amicae christianam religionem professae sint. *Ibid.*

Art. II. — De Valeria et Candidiano ab ea ob sterilitatem a loptato; cur illa post Galerii viri sui mortem, Licinio relicto, confugerit ad Maximinum, ejusque nuptias rejecerit. De agris Viduarum factus sui tempore vestibus, ac utrum nulla imperatoris uxor secundo marito antea unquam nupsisset. 937

Art. III. — De Priscae et Valeriae exilio, ac trium nobilium foeminarum, huius amicarum, et Judaei cujusdam qui eas adultum falso accusaverat, atque eandem Priscam et Valeriam supplicio et interitum. 940

Cap. X. — De Maximiano Herculo imperatore. 942

Articulus primus. — Quando et ubi Maximianus Hercules factus sit imperator; quae ejus cum Diocletiano consensio, quantaque illius avaritia ac libido, et ubi imperium primo deposuerit. *Ibid.*

Art. II. — Quomodo Maximianus Hercules, resumpta purpura, Romam obsecratione liberaverit et venerit ad Constantinum, quem, collocata ei in matrimonium minore filia, de imperio coactus est; de secundo filius Romam reditu, ubi Maxentium imperio privare frustra conatus, inde ignominiose ejectus fuit. 944

Art. III. — Qua ratione Maximianus Hercules, ad Constantinum regressus, sese rursus purpura exiit, atque decepto Constantino eam tertio sumperit, posteaque occupaverit Massimam; ex qua ab illo expulsus est; ac quibus tandem dolis illum interficere molitus, poenas laqueo dederit, et de eversis ejus status. 945

Cap. XI. — De Maxentio imperatore. 948

Articulus primus. — De Maxentii imperatoris parentibus, ac qua et quanta filius vitia: quomodo, ubi et a quibus factus sit imperator; quo sensu ille et Constantinus Magnus filii Augustorum appellentur, quae fuerit regis salutatio, et quid nomen privatus significet. *Ibid.*

Art. II. — An et quo Maxentius, tractis sibi a patre suo Horatulo insidias liberatus, bellum Constantino indixerit; de illius cum Maximino foedere, de maxima exercitus ejus

multitudine, illiusque superstitione, ac primo adversus Constantinum praelio. 984

Art. III. — Utrum ea vera sint quae Caecilius tradidit de praelio quo Maxentius a Constantino Magno victus est; quo ille ex ponte in Tiberim dejectus, ac quo anno interierit; an absolutis quinquennialibus. 985

Cap. XII. — De Maximiano Galerio imperatore. 988

Articulus primus. — De Maximiano Galerio patria, parentibus, uxore, fera barbarie, immani corporis moie; de stultitiae matris ejus superstitione, ac diffidit ea de re Caecilius; de victoria quam Galerius reportavit a Narsae, ac Caesaris nomine quod insolenter detrectavit. *Ibid.*

Art. II. — Quomodo Galerius Diocletianum in Christianos saevire, et imperio cedere coegerit; quid ei tunc improbraverit; quanta iniquitate libertatem omnibus auferre conatus sit, ac contra leges jussisset torqueri decuriones, primores civitatum, egregios et perfectissimos, item matresfamilias nobiles rapti in gynaeceum, domesticos et administratores lancea emendari, et verberandos distendi ad palmam in stabulo. 987

Art. III. — Quantis Galerius et quam horrendis cruciatibus christianos atque necaverit, ac quomodo tentaverit omnes literatos et literatos exterminare, judicesque instituire militares. 989

Art. IV. — De immensis penitusque intolerandis exactionibus, censibus, capitacionibus et tributis, quibus Galerius omnes subditos suos obruit, et ad extremam paupertatem redegit, ac de medicis quos in mare jussit submergi. 965

Art. V. — Quas Galerius Constantino Magno struxerit insidias; quid sit sigillum, quo hic accepto ad patrem rediit; qua Galerius tristitia didicerit hunc et Maxentium imperatores factos, et lauream Constantini imaginem acceperit; quomodo Romam obsidere conatus sit; qua confusione inde discedens permisit Italiam a militibus vastari, ac quomodo Licinium et Maximinum imperatores nuncupaverit. 966

Art. VI. — De extremo ac pudendo Galerii morbo et edicto quod jamjam in Christianorum gratiam publicavit. 969

Art. VII. — Ubi et quando Galerius, postquam uxorem et filiam Licinio commendasset, mortuus est, ac de filio ejus Candidiano. 971

Cap. XIII. — De Severo et Maximino imperatoribus. 973

Articulus primus. — Quae fuerint Severi patria et vitia, a quo et quomodo Caesar ac deinde imperator ereatus sit; quove mortis genere, post obsessam Romam, a suis desertus, vitam finierit, et de Severiano ejus filio. *Ibid.*

Art. II. — De Maximini patria, vario nomine, parentibus, professione, ebrietate; quomodo scularius, protector, tribunus, Caesar et imperator factus fuerit, ac quid sit Campus Martius. 978

Art. III. — Quomodo Maximinus post Galerii mortem in provincias invadere molitus, pacem cum Licinio fecerit, ac sustulit indulgentiam christianis *communis titulo* datam; cur sacerdotes maximos candidis chlamydis ornatos, ubique constituerit jussissetque Christianorum mutilari membra, et venalia omnia animalia a sacerdotibus ethnicis immolari. 978

Art. IV. — De immensis exactionibus ac tributis, quibus Maximinus omnes, tam gentiles quam christianos, penitus oppressit. 981

Art. V. — De effraenata ac perdita Maximini libidine. 985

Art. VI. — Cur et quomodo Maximinus bellum Licinio indixerit victusque sit; quo etiam modo in Tauri montis angustias fugerit, ac deinde conatus fuerit sese Tarsi in Cilicia defendere ac tueri. 985

Art. VII. — De funesta Maximini morte, ac quamdiu regnaverit, quove anno mortuus sit. 987

Art. VIII. — De Maximini uxore et liberis, ac funesta eorum morte. 988

Cap. XIV. — De Licinio imperatore. 990

Art. primus. — De Licinii patria, parentibus, vitiis, ejusque cum Galerio familiaritate; utrum ab eo Caesar simul et imperator factus sit, ac Galerius moriens ei conjugem suam et filiam in manus tradiderit. *Ibid.*

Art. II. — De Licinii et Maximini discordia, et pace facta; de ejusdem Licinii cum Constantia, Constantini Magni sorore sponsalibus et nuptiis; de rupta dehinc eum inter et Maximinum pace; de illorum praelio et precibus ab Angelo, quidquid Tollius dixerit, Licinio dictatis et insuavi illius victoria. 992

Art. III. — De edicto quod Licinius pro restituenda christianae Ecclesiae pace publicavit. 993

Art. IV. — Quomodo Licinius Maximinum insecutus ad necem sibi Tarsi in Cilicia conscendam compulerit, ac suavana rerum potitus omnem superiorem tyrannorum stit-

INDEX AUCTORUM LIBRORUMQUE

QUÆ IN OPERIBUS LACTANTII,

ADJECTISQUE ANIMADVERSIONIBUS, CITANTUR, LAUDANTUR ET EMENDANTUR.

NUMERUS ROMANUS TOMUM, ARABICUS PAGINAM INDICAT.

A

A Ben Esra, I, 351.
Abbas a S. Hilario, II, 604, 606 et passim infra.
Acacius, I, 922, 955.
Acta SS. Agapæ, Chionici et Irenæ, martyrum, II, 319, 365.
 — *Crispi*, II, 216, 608.
 — *S. Georgii, martyris*, II, 318, 521.
 — *SS. Indis et Damiæ, mart.*, II, 515, 521, 449.
 — *S. Marcelli, centurionis*, II, 369, 694.
 — *Maria, ancilla Tertullii*, II, 345.
 — *S. Maritii et sociorum*, II, 511.
 — *Parvianis Felici, episcopi Aptungit.*, II, 556, 565.
 — *S. Pontici, mart.*, II, 566, 515, 478.
 — *S. Sabæ, gothi, mart.*, II, 565.
 — *SS. Saurini, Dativi, etc., mart.*, II, 517, 319, 389, 362, 709, 705, 704.
 — *Savini, episcopi et martyris*, II, 516, 412, 480.
 — *Scraptiæ, virg. et mart.*, II, 229, 472.
 — *Sergii et Bacchi*, II, 565.
 — *S. Susanna*, II, 529, 694.
 — *SS. Tarachi, Probi et Andronici*, II, 466, 521, 540.
 — *SS. Terentii, Africani, et sociorum*, II, 565.
 — *Theodori Amosci*, II, 565.
 — *S. Viti, mart., et sociorum*, II, 565.
Ado Viemensis, I, 475, 968. II, 475, 511, 521, 541, 512, 515, 566.
Adrianus, papa, 7, 914.
Adrichomius, I, 504.
Ælianus, I, 249, 272, 288, 578, 621, 786, 890, 898, 904, 908, 910. II, 56, 94, 420, 485, 548.
Ælius Spartianus, I, 195, 621. II, 555, 396, 397, 427, 478, 520, 536, 655, 714, 725, 726.
Æsopus, II, 94.
Agathius, I, 789, 1007. II, 482, 486, 487.
Agathia rei scriptores, II, 505, 504, 405, 415, 418, 529.
Albaspineus, II, 574.
Albatus magnus, I, 959, 967.
Alcatus, I, 453, 475, 475, 902, 906, 968. II, 582.
Alcibiades, I, 140.
Alexander papa, I, 955.
Alexander Ateus, I, 917, 925, 924, 926, 956, 958, 959, 951, 975.
Alexander ab Alexandro, I, 111, 194, 204, 219, 455, 615, 712, 954.
Allix, II, 598.
Almagest, I, 553.
Almain, I, 975.
Ameloven (Fauson. ob.), II, 148, 206, 208, 212, 214, 222, 250, 251, 252, 255, 262, 266, 268.
Amphionius de Castro, I, 384, 544, 989, 990, 1045.
Amrosius (S.), I, 158, 293, 506, 528, 418, 427, 451, 472, 477, 565, 565, 571, 607, 621, 674, 685, 707, 721, 782, 880, 881, 925, 926, 928, 955, 957, 957, 967, 970, 975, 987, 987, 998, 1006, 1008, 1012. II, 12, 31, 206, 210, 265, 598, 571, 595, 408, 555, 604, 671, 704.
Ananias Marcellianus, I, 229, 555, 511, 779, 786, 789. II, 308, 310, 315, 514, 520, 578, 592, 598, 405, 408, 410, 412, 418, 421, 422, 425, 426, 428, 461, 464, 477, 478, 487, 484, 486, 488, 489, 491, 492, 496, 497, 501, 506, 512, 515, 516, 521, 555, 554, 557, 511, 579, 585, 564, 565, 588, 585, 586.
Anastasio, I, 916. II, 531.
Anas Carpenti, I, 511, 914, 970.
Anastasia, I, 748. II, 45.
Anastasio diacono, etc., I, 478. II, 272, 575.
Anaxagoras, I, 125, 151, 154, 654.

Andreas Cæsariensis, II, 593.
Andreas Patricius, I, 212, 901, 905, 947, 951, 953, 992, 996, 1000.
Angeloni (Franciscus), II, 485.
Ansbertus, I, 1009.
Anselmus (S.), I, 923, 945, 978.
Anthologia, II, 511.
Antinachus, I, 141.
Antoninus (S.), I, 977, 1040.
Antoninus martyr, II, 495.
Antoninus philosophus, I, 405, 407, 725, II, 406, 351.
Antoninus Augustinus, 589, 888, 894, 915, 991. II, 382, 385, 395, 408, 455.
Apollonius, I, 208.
Apollinaris, I, 938.
Apollodorus, I, 159, 161, 208, 249, 894, 895, 897, 901, 902, 910. II, 142.
Apollonius, I, 159, 161, 177, 184, 418, 422, 896. II, 465.
Apollonii scholiastes, I, 181, 184. II, 465.
Appianus, I, 276, 292, 510, 635, 910, 921. II, 479, 509, 551.
Arabeus, I, 122, 152, 156, 140, 146, 158, 168, 475, 477, 203, 270, 552, 557, 587, 490, 511, 554, 618, 674, 691, 729, 777, 785, 795. II, 45, 46, 252, 415, 426, 429, 448, 466, 499, 559, 576, 577, 635.
Aquila, I, 157, 971, 975.
Arabs interpres, I, 247.
Aratus, I, 152, 512, 534, 564, 565. II, 75.
Arboreus (Joannes), I, 1008.
Archyltas, I, 706.
Arcthius, I, 1012.
Aristides, I, 224, 547. II, 351, 553, 544.
Aristobulus, I, 951, 459.
Aristochius, II, 142.
Aristænetus, II, 46.
Aristophanes, I, 162, 412.
Aristophanis scholiastes, I, 995. II, 498, 541.
Aristoteles, I, 122, 154, 158, 158, 166, 169, 171, 225, 510, 513, 552, 553, 553, 565, 574, 595, 418, 420, 421, 427, 457, 469, 472, 519, 578, 596, 604, 657, 704, 705, 714, 715, 716, 710, 755, 742, 751, 776, 787, 792, 883, 889, 890, 895, 904, 916, 929, 951, 958, 910, 941, 946, 949, 951, 952, 955, 955, 965, 996, 997, 998, 999, 1001, 1004. II, 14, 16, 26, 56, 59, 42, 45, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 65, 68, 92, 94, 95, 101, 115, 118, 129, 278, 597, 100, 402, 414, 517, 672.
Arnobius, I, 125, 155, 158, 156, 160, 161, 162, 163, 165, 169, 175, 174, 175, 177, 178, 179, 190, 202, 205, 206, 215, 220, 222, 227, 250, 254, 256, 245, 244, 245, 246, 247, 272, 276, 278, 279, 282, 275, 291, 517, 557, 510, 519, 418, 528, 577, 579, 589, 591, 592, 576, 708, 710, 712, 715, 747, 801, 894, 897, 899, 900, 906, 907, 909, 911, 912, 915, 914, 916, 918, 921, 954, 941, 942, 988. II, 45, 98, 211, 215, 231, 508, 514, 405, 406, 422, 424, 449, 475, 474, 495, 494, 496, 497, 499, 501, 510, 572, 586, 604, 621, 757.
Arrianus, I, 167, 755, 757, 381. II, 475.
Artemidorus, I, 258, 276, 274, 557. II, 72.
Asclepiades, I, 461, 748.
Asclepius, I, 556, 729, 750, 979.
Asconius Prætorius, I, 696, 898, 948. II, 590, 521, 771.
Asterius Amarensis, I, 156, 177. II, 171, 185.
Athanasius, I, 132, 146, 195, 251, 252, 281, 615, 638, 762, 928, 958, 975, 995, 1005. II, 210, 745.
Athenæus, I, 217, 240, 249, 565, 591, 407, 416, 618, 620, 684, 667, 698, 903, 937, 955, 948, 950, 951. II, 482, 511, 697.
Athenagoras, I, 122, 270, 917. II, 727.
Auctor anonymus de Vita Constantini, II, 528.

- *Dissertationis historicae de Fisione Constantini*, II, 39

- *Episcopus tempo un apud Sedij.*, II, 185.
- *Ely- loqueti awaji*, II, 475, 483, 498, 510.
- *Erasmianus Synbeli Apostolorum*, I, 989.
- *Erpota nis totus mundi*, II, 190.
- *Epoca is de Consulibus*, II, 559.
- *Voluntat ad Dietym Cretensem*, II, 759.
- *De pontificibus*, II, 559.
- *De pontificibus*, II, 488.
- *Petrus i angue vitae*, I, 809.
- *Vita S. Artemi*, II, 569.
- *Vita S. Damasi*, II, 549.
- *Vita S. Procopii, mart.*, II, 555.
- *Vita Sept. Severi*, II, 598.

Augustinus (S.), I, 117, 125, 124, 125, 129, 152, 155, 171, 153, 141, 161, 163, 174, 176, 177, 186, 189, 192, 193, 195, 199, 204, 206, 208, 215, 214, 215, 219, 220, 221, 225, 221, 227, 255, 274, 258, 245, 244, 247, 250, 258, 261, 269, 277, 278, 280, 291, 295, 302, 307, 313, 317, 319, 325, 327, 332, 355, 354, 376, 375, 378, 379, 372, 355, 356, 363, 371, 375, 391, 409, 407, 408, 415, 414, 416, 424, 422, 426, 457, 440, 442, 445, 451, 450, 461, 465, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 474, 475, 478, 484, 485, 491, 496, 498, 501, 505, 506, 508, 511, 517, 520, 521, 555, 556, 557, 561, 542, 544, 547, 552, 555, 565, 571, 585, 588, 591, 602, 653, 658, 643, 647, 662, 667, 681, 687, 691, 695, 707, 710, 719, 721, 725, 726, 728, 730, 741, 747, 761, 764, 774, 780, 781, 782, 787, 784, 787, 788, 801, 809, 819, 821, 800, 801, 802, 806, 807, 809, 901, 905, 906, 919, 921, 925, 927, 928, 929, 930, 952, 954, 957, 956, 957, 958, 969, 971, 974, 975, 984, 986, 962, 967, 967, 966, 967, 968, 970, 974, 975, 984, 986, 987, 988, 990, 992, 995, 996, 997, 1001, 1005, 1006, 1007, 1008, 1009, 1010, 1012, 1014, 1015, 1015, 54, 58, 94, 95, 117, 196, 197, 210, 213, 361, 701, 509, 515, 516, 522, 375, 395, 399, 404, 414, 477, 494, 541, 578, 609, 619, 629, 685.

Augustinus Eugubinus, I, 888, 890, 960, 966

Aquinstus Stachus, I, 129, 149, 578, 576, 461.

Aurelianus, I, 928.

Aur. Gallius. Viti. GELLIIUS.

Aurel. Victor, I, 180, 181, 240, 244, 951, II, 201, 207

227, 234, 256, 271, 272, 279, 549, 509, 512, 515, 520, 550, 571, 555, 556, 558, 549, 543, 544, 348, 549, 551, 552, 555, 557, 560, 561, 566, 567, 575, 776, 578, 395, 597, 412, 417, 418, 442, 452, 456, 458, 466, 464, 477, 480, 481, 485, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 506, 507, 509, 510, 512, 515, 516, 518, 522, 525, 526, 528, 535, 537, 545, 544, 552, 553, 554, 565, 567, 568, 569, 581, 608, 659, 640, 641, 655, 671, 696, 659, 664, 662, 667, 668, 705, 710, 711, 712, 717, 719, 760, 770, 775, 809.

Aurelius I, 153, 641, 317, 906, II, 277, 595, 400, 617, 659.

Aurel. I. 427, 957, 955, 1009 II, 190, 191, 551, 359, 540, 564, 564, 562, 568.

B

Baron (Bogertus), I, 968.

Barbarus, II, 371.

Baldwinus (Franciscus), II, 556, 415, 585.

Baldus, I, 116, 385, 231, 476, 542, 818, II, 190, et passim infra.

Baldernus, I, 175.

Baldus (Domitianus), I, 978.

Baldus, I, 512, 658, 728, 905, 967, 967, 990, 1009, II, 596, 595, 709, 507, 516, 520, 525, 556, 559, 579, 575, 576, 577, 665, 475, 589, 619, 650, 702.

Baldus, I, 115, 185, 217, 244, 505, 804, 828, 554, 675, 708, II, 392, 410, 482, 496, 500, 505, 565.

Baldus (Sophista), I, 184, 975.

Baldus (Anna) (S.), II, 375.

Baldus (S.), I, 185, 186, 266, 295, 307, 304, 427, 489, 495, 517, 570, 574, 918, 924, 924, 926, 928, 955, 958, 942, 957, 965, 969, 975, 995, 969, 1001, 1012, II, 12, 16, 85, 95, 108, 119, 121, 617, 665.

Baldus (S.) (S.), I, 517, 518, II, 196.

Baldus (S.) (S.), II, 619.

Baldus (S.) (S.), II, 619.

Baldus (S.) (S.), II, 619.

Baldus (S.) (S.), II, 619.

Baldus (S.) (S.), II, 619.

Baldus (S.) (S.), II, 619.

Baldus (S.) (S.), II, 619.

Beraldus, I, 204, 902, 999
Bessarion cardinalis, I, 889, 971.
Betuleus, I, 141, II, 50, et utrobique passim infra.
Beza, I, 504, II, 650, 737.
Bion, I, 120.
Birgerus rex, II, 417.
Blanchardus, I, 216.
Blucanus (Josephus), I, 428.
Blondellus (David), I, 141, 143, 817.
Blondus, I, 615.
Boacchus, I, 801, 809.
Bogardus (Samuel), I, 138, 165, 166, 175, 180, 184, 218, 528, 471, II, 120, 494, 495, 555.
Boelerus, II, 595, 499.
Boethius, I, 598, 919, II, 418, 395.
Boethius, I, 972.
Bokersius, II, 247, 275, 399, et passim infra.
Bollandus (Joannes), II, 521.
Botanici (Franciscus), II, 55.
Bouventius (S.), I, 802, 917, 925, 925, 926, 956, 957, 959, 974, 972, 975, 987, 988, 1011.
Bogardus (Jacobus), II, 677.
Borrerius, I, 240, II, 451.
Bostius, II, 784, 508, 538, 547.
Bosquetus (Franciscus), II, 522.
Boswellius, episc. Melb., II, 694, 709, 723, 725, 750, 764, 781.
Boxhovius, I, 217.
Brasichellus, I, 152, 526, 350, 428.
Brissotius, I, 156, 510, 888, 905, 919, 947, 992, II, 228, 241, 414, 418, 451, 516, 540, 766.
Brodicus, I, 622, 894, 990.
Brogardus (Chastophorus), II, 300.
Brochardus (Ludovicus), II, 509, 510, 458, 452, 475, 609.
Brochardus, II, 407, 415, 454.
Brochardus, I, 459.
Brochardus, I, 115, 145, 276, 290, 384, 539, 560, 458, 678, 887, 899, 909, 927, 929, 947, II, 582, 414.
Brochardus (Cassius), II, 218, 524, 596, 559.
Brochardus (Ludovicus), I, 198.
Brochardus, I, 155.
Burnetus, II, 247, 485, 734.

C

Caeremoniale episcop., II, 696.
Casar (Julius), VII, JULIUS.
Cassarius, I, 426, 955.
Cassius jurisconsult., I, 999, II, 588, 456.
Cassius (Cassius), I, 945.
Cassius, I, 525.
Cassius, I, 161, 166, 179, 898, 930.
Cassius (Scholasticus), I, 622.
Callixtus (Georgius), II, 595.
Callixtus (Nephorus), I, 914, II, 518, 521.
Calthurnus, I, 244, II, 41.
Calvisius (Sethus), II, 544, 539.
Cambdenus, II, 254, 558, 540.
Cangius (Carolus), I, 201, 218, 226, 226, 355, 251, 268, 298, 309, 355, 357, 359, 347, 356, 362, 375, 400, 410, 411, 459, 443, 462, 487, 502, 901, 510, 511, 512, 525, 527, 552, 545, 559, 561, 634, 680, 686, 696, 699, 729, 744.
Cansius, II, 525.
Cantius (Gualtelmus), I, 895, 895, 899, 900, 948.
Cantius (Theodorus), I, 950, 1007.
Cantius (Thomas), I, 382, 455.
Capellus (Jobobus), II, 575.
Carion, I, 956.
Carr-o (Ludovicus), I, 968.
Cartesius (Renatus), I, 564, 553, 741, 11, 39.
Casimirus (Lancus), I, 154, 165, 224, 258, 554, 610, 721, 775, II, 293, 272, 304, 517, 558, 510, 541, 566, 565, 575, 594, 597, 617, 667, 475, 480, 482, 486, 504, 508, 520, 542, 515, 571, 590, 794.
Cassianus, I, 555, 574, 925, 824, 956, 957, 958, 945, 976.
Cassiodorus, I, 406, 942, 967, 975, II, 528, 460, 504, 529, 641, 657, 682.
Cassius joise., I, 999.
Cassius Severus, I, 188, II, 518.
Castello (Sebastianus), II, 304.
Castellanus, II, 511.
Catharius, I, 1008.
Cato, I, 176, 618, 706, II, 411.
Cathartes, I, 199, 896, 901, II, 485, 506, 508, 529, 790.
Cathartes, I, 611.
Cathartes, I, 279, 360, 577, 460, 482, 512, 724.
Cathartes, I, 115, 145, 146, 185, 219, 254, 276, 291,

544, 560, 575, 578, 597, 449, 468, 473, 508, 569, 616, 629, 656, 681, 682, 685, 684, 687, 755. II, 25, 35, 41, 55, 241, 263, 266, 417.
Cellier (Pater le) I, 147.
Celsus, I, 527, 645, 694, 774, 902, 995. II, 48, 49, 50, 52, 246, 418, 424, 771.
Celsus jurisc. I, 894.
Cenonius, I, 516, 525, 535, 647, 648, 950, 954, 944. II, 57, 54, 55, 56, 783, 428, 750.
Chalcidius, I, 155.
Chalcucius, II, 410.
Chartarius, I, 177.
Chevæus, II, 486, 487, 495.
Chiffletius (Franciscus), II, 299, 501, 525, 542, 546, 568, 569.
Chimendinus, II, 480.
Choutius, II, 560.
Christmannus, II, 475.
Christophorsorius, II, 250, 351, 355, 548, 555, 359, 562, 565, 574, 579, 778, 582.
Chronicon Alexandrinum, alias Paschale, II, 506, 507-517, 525, 526, 552, 556, 549, 557, 560, 458, 459, 440, 442, 445, 445, 459, 466, 467, 481, 578, 580, 620, 644, 649, 687, 786.
Chronologia Monachi Alsiiodorensis, II, 556.
Chrypinus, I, 151, 142. II, 106.
Chrysostomus (S.), I, 220, 295, 526, 528, 556, 410, 418, 426, 427, 474, 477, 517, 519, 520, 627, 655, 644, 685, 729, 770, 925, 946, 952, 955, 957, 959, 945, 955, 966, 968, 969, 971, 974, 975, 995, 1000, 1012. II, 13, 272, 529, 558, 574, 575, 595, 471, 554, 552, 617, 695, 729, 750, 855.
Ciacronius (Petrus), I, 140, 185, 564, 889, 890, 898, 900, 966, 945, 945. II, 19, 514, 406.
Cicero, I, 115, 119, 121, 122, 125, 125, 129, 150, 155, 154, 155, 157, 158, 159, 140, 141, 146, 155, 155, 157, 160, 162, 164, 165, 167, 175, 174, 176, 177, 179, 190, 195, 196, 197, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 211, 212, 215, 217, 220, 221, 222, 225, 228, 254, 256, 242, 245, 255, 260, 265, 272, 275, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 288, 289, 290, 291, 297, 504, 508, 509, 514, 517, 518, 520, 521, 523, 552, 555, 557, 558, 552, 555, 558, 559, 561, 563, 564, 566, 568, 570, 571, 575, 576, 577, 579, 580, 582, 583, 587, 588, 589, 592, 594, 595, 401, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 415, 416, 418, 422, 425, 424, 425, 429, 431, 454, 456, 458, 459, 440, 441, 444, 457, 465, 468, 469, 495, 495, 502, 505, 525, 525, 528, 528, 529, 551, 556, 540, 558, 565, 566, 567, 568, 569, 574, 576, 579, 585, 584, 588, 590, 595, 597, 601, 602, 604, 607, 608, 616, 619, 620, 621, 622, 625, 610, 644, 645, 650, 651, 653, 656, 667, 660, 661, 664, 667, 670, 671, 672, 675, 676, 677, 678, 687, 695, 696, 697, 700, 702, 704, 705, 706, 708, 721, 725, 726, 727, 728, 735, 739, 740, 742, 746, 747, 749, 751, 759, 760, 764, 762, 765, 764, 765, 766, 768, 769, 770, 774, 779, 780, 781, 785, 786, 792, 805, 807, 822, 885, 888, 889, 895, 894, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 905, 904, 905, 909, 915, 919, 920, 921, 920, 951, 955, 958, 940, 941, 942, 945, 944, 945, 946, 948, 949, 950, 951, 952, 955, 955, 988, 992, 995, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000, 1001, 1005, 1004, 1005, 1006. II, 11, 12, 13, 15, 20, 50, 55, 58, 41, 44, 48, 57, 65, 66, 67, 71, 72, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 92, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 105, 107, 108, 112, 115, 114, 115, 117, 122, 124, 129, 152, 156, 157, 158, 141, 142, 193, 208, 211, 215, 218, 222, 223, 229, 251, 254, 259, 240, 245, 259, 265, 271, 561, 524, 564, 575, 579, 582, 584, 585, 590, 591, 597, 401, 402, 407, 415, 414, 415, 418, 419, 421, 425, 425, 451, 458, 471, 477, 474, 482, 483, 490, 502, 508, 520, 522, 527, 529, 552, 555, 556, 558, 559, 540, 545, 552, 562, 565, 566, 601, 605, 608, 609, 651, 652, 656, 655, 659, 675, 675, 679, 681, 685, 689, 704, 705, 709, 717, 719, 722, 725, 727, 735, 740, 741, 743, 749, 750, 752, 755, 759, 761, 766, 767, 768, 769, 775, 777, 792, 800, 801, 804, 810, 812, 815, 820, 823, 828, 834, 851.
Cicilius I, 929, 951.
Claudianus, I, 165, 205, 278, 241, 250-274, 280, 281, 628, 788, 801, 900, 920. II, 262, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 598, 802, 414, 429, 450, 505, 575, 602.
Cleantes, I, 121, 154, 534.
Clemens alexandrinus, I, 119, 129, 174, 175, 185, 187, 161, 174, 221, 250, 255, 247, 286, 275, 515, 526, 535, 451, 552, 553, 618, 621, 622, 627, 789, 888, 890, 896, 906, 957, 954, 959, 965, 967, 975, 1007. II, 705, 951, 98, 499.
Clemens Romanus, I, 472, 517, 621, 622, 862, 861, 4012.
Clement Papa V. I, 917.
Clement (Joannes), I, 255.
Cleus, I, 155.

Cluverius (Philippus), II, 351, 411
Coccus, I, 805.
Codex Juris Græco-Romani, II, 575
Codex Justiniani, I, 165, 557. II, 216, 326, 527, 528, 535, 570, 441, 445, 470, 827, 838.
Codex Theodosianus, I, 165, 454, 905, 914, 945. II, 45, 228, 252, 566, 571, 575, 576, 580, 581, 589, 510, 522, 556, 541, 549, 565, 685, 698, 728, 817, 818.
Cælius Rhodiginus, Vid. Rhodiginus.
Coelius (Carolus), II, 445.
Collatio Carthaginensis, II, 525, 575
Comesius, II, 601, 604, 606, 659, 686, 694, 707.
Columbus (Joannes), II, 194, et passim infra.
Columella, I, 178, 222, 374, 459, 589, 929, 970. II, 95, 421, 455, 771.
Coluthus, I, 161.
Comestor (Petrus), I, 955.
Commodianus, II, 515, 525, 474, 696.
Concilium Antiochenum, I, 974.
 — *Bituricense*, I, 455.
 — *Bracharense*, I, 455, 951.
 — *Carthaginense*, I, 710, 752, 965, 994.
 — *Chalcedonense*, I, 972.
 — *Constantinopolitanum*, I, 972.
 — *Constantinopol. IV.* I, 915.
 — *Elibetanum, at. Illyberit.*, I, 455. II, 515, 805, 574.
 — *Emeritanum*, I, 455.
 — *Ephesinum*, I, 994.
 — *Florentinum*, I, 1615.
 — *Francofordiense*, I, 915.
 — *Gangrense*, I, 915.
 — *Hispaniense*, I, 972.
 — *Luodicenum*, I, 710.
 — *Latanense*, I, 925, 939, 975, 994.
 — *Levonicense*, I, 455.
 — *Mediolanense*, I, 455.
 — *Milevitanum*, I, 951. II, 557.
 — *Nannetense*, II, 499.
 — *Nicomium I.*, I, 406, 480, 482.
 — *Nicomium II.*, I, 914, 915, 958.
 — *Romanum*, I, 994.
 — *Toletanum*, I, 951, 994. II, 557.
 — *Triburtinum*, I, 555.
 — *Tridentinum*, I, 915, 994, 1015.
 — *Turonense*, I, 710.
 — *Viennense*, I, 917.
Constantinus Harnenopolus, II, 575.
Constantinus M. Imp., I, 891. II, 93, 228, 506, 507, 519, 551, 574, 512, 525, 710, 722.
Constantinus Porphyrogenia, II, 464, 545, 545, 525.
Conversarius, I, 555, 945.
Cordemoi, II, 62.
Cordova (Franciscus de), II, 565.
Corippus, II, 515.
Corvus, I, 257.
Cornelius Fronto, II, 71.
Cornelius a Lapide, II, 580.
Corneilius Nepos, Vid. Nepos.
Cotterius (Joan. Bapt.), II, 191, 281, 562, 455.
Covarruvias (Jsidacus), I, 1010. II, 281.
Cassellius (Pater), I, 147.
Criminus (Petrus), I, 899, 905.
Crijacius (Jacobus), I, 905, 992. II, 19, 382, 584, 455.
Cruces, I, 485.
Cuperus, II, 194, et passim infra.
Cusa (Cardinalis de), I, 555, 945.
Cyprianus (Joannes), II, 259, 506, 519, 559, 565.
Cyprianus (S.), I, 155, 140, 156, 160, 177, 192, 193, 200, 220, 221, 224, 239, 291, 295, 554, 555, 576, 541, 547, 462, 469, 472, 477, 478, 484, 486, 488, 505, 508, 510, 511, 550, 552, 563, 575, 624, 635, 675, 705, 707, 710, 711, 754, 801, 565, 899, 900, 912, 922, 957, 939, 860, 961, 965, 965, 966, 969, 970, 971, 972, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 982, 984, 986, 987, 989, 993, 998, 1016. II, 215, 218, 275, 323, 389, 594, 598, 408, 469, 412, 422, 425, 425, 440, 445, 374, 195, 596, 597, 629, 640, 687, 705, 704, 428, 447.
Cyrrillus (S.), I, 159, 151, 245, 510, 410, 452, 479, 946, 474, 482, 781, 850, 957, 957, 956, 956, 960, 966, 967, 969, 805, 571, 974, 575, 980, 995, 1001, 1000. II, 210, 534, 703.

D

Dallaens (Joannes) I, 147.
Damasceus (Joannes), I, 155, 515, 405, 411, 890, 914, 845, 925, 928, 956, 957, 959, 972, 975, 985, 980, 1005. II, 474, 561.
Danusus, II, 357.
Daniel propheta, I, 409, 479, 516, 583, 788, 789, 590, 594, 911, 4508.

Pantagruelus, I, 396.
Pantagruellus, I, 122, 127, 157, 151, 187, 266, 372, 277, 509, 427, 468, 479, 480, 481, 485, 486, 487, 494, 497, 498, 505, 508, 509, 515, 557, 611, 650, 635, 600, 679, 688, 691, 696, 726, 751, 757, 748, 759, 760, 761, 770, 792, 785, 799, 801, 916, 919, 957, 954, 967, 970, 975, 998, 1000, 1007, 11, 507, 528, 506, 804.
Pantagruus, ad *Dasqueius*, II, 227, 411, 723, 759, 740.
Pantagruus post finem, I, 681, 1015.
Panthea (Lucianus), I, 304.
Pantus, I, 179.
Pantusianus, I, 217, 661.
Pantusianus, I, 158, 141, 205, 207, 217, 221, 226, 228, 231, 277, II, 401.
Pantusianus de claris O. atoribus, II, 569.
Pantusianus, I, 188.
Pantusius Celsus, I, 151, II, 708.
Pantusius, I, 248, 249, 928.
Pantusius, I, 508, 557, 756.
Pantusius Cassius, I, 137, 224, 375, 618, 902, 969, II, 199, 129, 395, 405, 408, 409, 415, 446, 452, 459, 468, 474, 475, 477, 418, 456, 478, 795, 687, 805.
Pantheus, II, 496, 997.
Pantusius Siculus, I, 157, 159, 160, 161, 165, 171, 180, 187, 206, 215, 214, 255, 275, 257, 243, 248, 270, 514, 529, 787, 426, 472, 621, 622, 786, 787, 891, 896, 899, 900, 905, 907, 908, 920, 950, 955, II, 482, 536, 697.
Pantusius Tharsensis, I, 954, 945.
Pantusius, I, 669, II, 64.
Pantusius, II, 62, 404, 421, 494.
Pantusius Alexandrinus, I, 890, 914, 926, 959, 942, 975, 1015, II, 482, 335.
Pantusius Haliarnasensis, I, 145, 145, 181, 195, 200, 201, 228, 270, 256, 241, 245, 246, 266, 288, 290, 291, 369, 617, 662, 665, 891, 892, 899, 901, 904, 907, 920, 921, 941, 996, II, 34, 257, 498, 501, 502, 796.
Discorides, I, 727, 1000.
Doedellus, II, 219, 250, 505, 518, 321, 522, 576, 440, 449, 482, 476, 377, 383, 626, 645, 648, 647, 651, 658, 674, 675, 678, 681, 700, 704, 707, 710, 722, 725, 750, 752, 752, 745, 746, 773, 786, 787, 788, 792, 795, et passim infra.
Donus, I, 712, 727, II, 925, 936, 661.
Donus (Joannes-Bapt.), II, 516.
Dorotheus, I, 459.
Donza (Franciscus), I, 454, 379.
Drusus, I, 157, 526, 474, 472, 501.
Duarensis, I, 204, 902.
Du Carpe, Vid. *Carpus*.
Duns (Joannes), Vid. *Scot*.
Dupin (Elius), I, 147.
Durandus, I, 956, 957, 954, 973.
Durantius (Jacobus), I, 989.

E

Egesippus, Vid. *Hegesippus*.
Elius Cretenensis, I, 255, 426, 427, 945, 965.
Elius propheta, I.
Eliohorsithus (Geobartus), I, 119, 121, 152, 154, 155, 135, 157, 139, 160, 162, 163, 206, 244, 236, 492, 496, 547, 575, 708, 801, II, 89, 514, 409.
Empodocles, I, 520, 929, II, 69.
Ennius, I, 174, 178, 182, 189, 190, 201, 211, 252, 315, 580, II, 58, 114, 401, 608, 735.
Ephrem (S.), I.
Ephremus, I, 120, 152, 222, 419, 651, 736.
Ephremus, I, 120, 516, 398, 405, 454, 736, 778, 945, 949, II, 41, 86, 125, 126.
Ephraemus (S.), I, 119, 151, 157, 166, 169, 171, 176, 178, 217, 275, 282, 320, 327, 554, 556, 586, 589, 595, 581, 605, 618, 121, 459, 477, 480, 484, 517, 524, 542, 553, 658, 741, 748, 784, 800, 896, 899, 917, 925, 928, 959, 968, 975, 999, 994, 1004, 11, 98, 99, 115, 541, 641, 615.
Ephraemus scholasticus, II, 555, 548.
Erasmus (Desiderius), I, 272, 299, 560, 579, 416, 452, 454, 451, 688, 907, 980, II, 9, 19, 11, 27, 45, 62, 392.
Erasmodemus, I, 142, 355, 423, II, 505.
Erizan, II, 410, 473, 345.
Erasmus propheta, I, 126, 127, 452, 477, 479, 480, 481, 485, 484, 485, 492, 498, 500, 506, 507, 516, 539, 611, 612, 667, 680, 686, 784, 809, 810, 815, 911, 954, 970, 987, 1012.
Erasmus, I, 470, 476, 507, 788, II, 640.
Essartus (Domnus aca), I, 812.
Esterhe Liber, I.
Estius, I, 295, 551.
Eucrius, I, 622, 914, II, 683.
Eucherius, II, 554, 750.
Eusebius, I, 809.

Eusebius, I, 174, 184, 208, 210, II, 111.
Eusebius, II, 508, 540, 541, 551, 565, 564, 361, 461, 365, 483, 488, 511, 525, 524, 555, 552, 865, 662, 746.
Eunapius, I, 558, 883.
Eusebius Upsalensis, II, 564.
Eupolemus, I, 439.
Euripides, I, 142, 189, 161, 177, 208, 510, 568, 384, 411, 425, 554, 598, 618, 668, 728, 901, 914, 960, II, 598, 468, 485.
Eusebius, I, 116, 150, 155, 159, 145, 156, 170, 171, 174, 188, 192, 216, 217, 250, 255, 255, 245, 250, 258, 271, 285, 284, 524, 551, 575, 416, 418, 421, 571, 579, 400, 468, 475, 474, 477, 480, 485, 486, 489, 491, 511, 574, 511, 556, 586, 621, 659, 668, 756, 760, 784, 786, 808, 810, 818, 887, 889, 892, 898, 899, 904, 906, 908, 911, 912, 914, 918, 927, 957, 958, 955, 956, 959, 960, 967, 967, 978, 976, 990, 992, 994, 999, 1007, 1015, 1015, II, 98, 99, 198, 199, 200, 201, 205, 211, 215, 214, 215, 216, 217, 220, 220, 254, 241, 245, 245, 248, 249, 252, 262, 265, 267, 269, 269, 270, 272, 299, 505, 505, 506, 507, 509, 510, 515, 515, 516, 517, 518, 519, 521, 522, 523, 524, 525, 531, 552, 556, 556, 558, 559, 560, 545, 548, 555, 555, 556, 558, 559, 562, 566, 569, 572, 575, 574, 575, 577, 579, 580, 596, 419, 420, 421, 422, 426, 428, 450, 451, 454, 440, 447, 455, 456, 457, 461, 466, 475, 477, 480, 481, 482, 487, 526, 550, 552, 555, 556, 559, 560, 544, 548, 550, 552, 555, 554, 559, 562, 564, 577, 578, 579, 582, 583, 584, 586, 605, 619, 621, 625, 628, 655, 659, 642, 645, 644, 646, 647, 651, 652, 673, 676, 682, 685, 687, 688, 689, 694, 696, 700, 701, 702, 705, 714, 717, 722, 725, 740, 766, 769, 778, 778, 781, 781, 782, 785, 784, 785, 790, 791, 791, 795, 810, 817, 826, 829, 829, 850, 851, 835.
Eusebius Casariensis, I, 474, 968.
Eusebius Emisensis, I, 600, 945, 974.
Eustachius, II, 47, 30.
Eustachius, I, 205, 242, 944, II, 452, 479, 498, 519, 551.
Euthymius, I, 427, 935, 966, 986, 1012.
Eutropius, I, 276, 459, 665, 694, 900, 936, II, 205, 204, 207, 212, 217, 223, 235, 257, 260, 507, 308, 510, 512, 515, 522, 524, 555, 555, 556, 558, 544, 547, 532, 554, 560, 561, 567, 578, 596, 597, 599, 465, 477, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 504, 507, 515, 524, 526, 528, 530, 534, 641, 647, 687, 690, 692, 665, 667, 685, 702, 711, 782, 783, 761, 765, 811, 819.
Eutychius, I, 518, II, 272, 359, 364, 575, 377.
Euzebius, Zygaberius, II, 495.
Extravagantes, I, 1015, II, 508.
Ezechiel propheta, I, 164, 341, 477, 885, 667, 684, 690, 815, 1015, II, 801.

F

Faber (Petrus), I, 335, 526, 529, 724, 912, 952, II, 599.
Fabius Victorinus, I, 826.
Fabricius, I, 523, 518, II, 71, 589.
Fabii Alexandrini, II, 746.
Fabii Iudicium, II, 251, 299, 509, 524, 526, 534, 552, 554, 555, 540, 542, 549, 553, 557, 559, 561, 566, 568, 458, 470, 510, 662, 720, 721, 722, 764, 786.
Favre (Antonius), II, 311.
Fenestella, I, 146, 615, 921, II, 142.
Fenellontius, II, 15.
Fenel, I, 959.
Ferrariensis, I, 925.
Ferrarius, II, 485, 505.
Ferretius, II, 401.
Festus (Pomponius), I, 186, 470, 174, 181, 216, 222, 241, 245, 588, 727, 904, 908, 929, 940, 999, II, 49, 50, 400, 404, 489, 499, 500, 521, 551, 558, 546, 547, 672, 675, 682, 707, 769, 790.
Festus Rufus, Vid. *Rufus*.
Fictus (Marcellus), I, 890, 975.
Firmicus (Julius), I, 296, 275, 279, 281, II, 464, 515, 355, 600.
Floccus Siculus, II, 405.
Flaminius de Nobilitus, I, 957.
Florus, I, 201, 224, 276, 284, 292, 538, 665, 788, 921, II, 271, 402, 416, 522, 556, 507, 658, 654, 661, 765, 806.
Florusius (Grätelmus), I, 909.
Flornierius (Rod.), II, 475, 513, 516.
Fourmont (Domnus), I, 459, 177.
Fragmentum S. Ambrosii, II, 383.
Fragmentum de Constantio Choro, II, 254, 257, 245, 272, 398, 550, 554, 556, 559, 543, 543, 546, 548, 550, 556, 557, 598, 590, 561, 568, 571, 572, 577, 464, 465, 751, 741.
Franciscus Floridus, I, 901.
Franciscus (Petrus), I, 115, et utrobique passim infra.
Francolinus (Marcellus), I, 474, 475, 967, II, 592, 582.
Frecotphus, II, 568, 4.

Freherus, II, 468.
Frenshemius, I, 230. II, 411, 505.
Frontinus (Julius), I, 906.
Fulgentius, I, 159, 162, 168, 169, 175, 186, 209, 512, 587, 652, 900, 991. II, 492, 675.
Fullerus, II, 404.
Fulvius Ursinus, I, 493. II, 398.

G

Gabriel, I, 975.
Gæsius, I, 415.
Gale (Thomus), II, 598, et passim infra.
Galenus, I, 154, 215, 502, 516, 533, 554, 589, 580, 594, 401, 421, 423, 436, 441, 776, 911, 917, 929, 999. II, 16, 26, 41, 42, 47, 49, 55, 66, 61, 65, 119.
Gallus (Servatius), I, 115, et utrobique passim infra.
Gallon Constitutiones, I, 455.
Gallotius, II, 219, 409, 505, 505, 523.
Gassendus, I, 563. II, 559.
Gatakerus, I, 405, 415, 726, 744. II, 36, 38, 68.
Gaufreidus, II, 46, 50.
Gaza (Theodorus), II, 118.
Galusius Papa I., I, 455, 708, 972, 998. II, 557.
Gellius (Aulus), I, 115, 145, 175, 176, 246, 261, 322, 360, 365, 377, 394, 405, 409, 417, 429, 450, 457, 548, 895, 617, 665, 674, 705, 715, 782, 891, 904, 915, 929, 931, 944, 950, 954, 988, 995. II, 45, 62, 88, 152, 285, 391, 595, 499, 505, 519, 521, 547, 759.
Genebrardus, I, 152, 214, 957.
Gennadius, I, 922, 951.
Gentilius (Scipio), I, 905.
Georgius, al. *Gregorius*, vèl *Theodorus Mètochita*, II, 621.
Georgius Trapezuntius, I, 889.
Germanicus Cæsar, I, 165, 169, 185, 236, 240, 365, 366. II, 372.
Germanici Scholastes, II, 393.
Germanus Constantinopolitanus, I, 784, 1006.
Gesta pontificum, II, 521.
Gesta Purificationis Caroliani et Felicii, II, 517.
Girona (Antonius), II, 277.
Glorenius, I, 468, 891, 910, 965, 1007. II, 395.
Glossæ veteres, I, 169, 216, 352, 622, 956. II, 547, 595, 400, 401, 402, 414, 416, 418, 422, 430, 451, 449, 501, 634, 671, 695, 708, 721, 802.
Glossaria Labbei. Vide *Labbeus*.
Goltzius, II, 250, 272, 596, 560, 581, 786.
Gonzales, II, 504.
Gothofredus Jacobus, al. *Dionysius*, I, 138. II, 120, 222, 232, 290, 550, 557, 558, 547, 574, 582, 490, 509, 522, 537, 541, 545, 549, 558, 757, 818.
Gravins, II, 220, 228, 246, 247, 285, 268, 269, 271, 276, 471, et passim infra.
Gravensius, II, 15.
Gratianus, I, 674, 707, 998.
Gregorius de Arimin., I, 916, 944.
Gregorius Magnus, I, 295, 655, 674, 684, 707, 726, 914, 915, 925, 926, 927, 957, 959, 975, 993, 1009, 1012. II, 595.
Gregorius Nazianzenus, I, 156, 157, 247, 406, 426, 427, 655, 606, 925, 928, 959, 955, 954, 965, 974, 995. II, 15, 216, 591, 597, 105, 406, 420, 425, 428, 477.
Gregorius Nyssenus, I, 239, 506, 912, 916, 927. II, 9, 14, 16.
Gregorius pupa, I, 1. II, 564.
Gregorius Turonensis, II, 358.
Gronovius, I, 126, 145, 240, 241, 512, 675. II, 228, 246, 279, 591, 599, 600, 601, 408, 410, 412, 414, 415, 421, 425, 429, 512, 574, 589, 591, 604, 676, 686, 687, 708, 759, 845.
Grotius, I, 515, 525, 510, 517. II, 592, 598, 557.
Grotius, I, 135, 221, 222, 226, 277, 675, 718, 905. II, 224, 264, 515, 555, 559, 547, 400, 405, 404, 405, 411, 415, 434, 436, 437, 475, 478, 478, 479, 481, 495, 501, 555, 557, 574, 572, 576, 800.
Güllenus Parisiensis, I, 924.
Guthenus (Jacobus), II, 497, 498, 508, 558, 564.
Gyrdæus (Gregorius), I, 142, 177, 194, 195, 249, 523, 890, 898, 904, 905, 907, 954.

H

Hadrianus. Vide *Adrianus*.
Haldander, II, 595.
Haldanus (Joanncs), II, 457, 460, 557, 572, 577, 578, 750.
Hæcæus. (*Güllenus*), II, 56.
Hæmo. Vide *Agnæ*.
Hæroclæus, II, 36, 48, 59, 55, 72

Hegesippus, II, 393, 401, 407, 411, 421, 432, 455, 772, 575, 607.
Heinicus (Nicolaus), II, 205, 218, 257, 276, 278, 279, 282, 285, 284, 389, 592, 405, 413, 421, 450, 575, 602, 609, 705, 751, 752, 758, 740, 744, 737, 758, 766, 778, 777, 788, 779 et passim infra.
Heliodorus, I, 584.
Helladius, II, 420.
Henschelius, II, 518, 521, 458.
Heracides Ponticus, I, 144, 186, 669.
Heraultus (Desiderius), I, 167, 253, 249, 236, 272, 478, 477, 537. II, 517, 422.
Hermanus (Conradus), I, 910, 958, 967.
Hermes, I, 140, 506, 514, 551, 553, 461, 465, 466, 749, 766, 777. II, 112.
Hermias, I, 155.
Hermippus, I, 451.
Hermolaus Barbarus, I, 892, 899. II, 464.
Herodanus, I, 165, 195, 206, 290. II, 202, 497, 492, 404, 457, 497, 512, 517, 524, 545, 747, 810.
Herototus, I, 171, 199, 258, 260, 270, 278, 282, 409, 484, 620, 622, 745, 775, 785, 895, 908, 970. II, 516, 405, 420, 494, 551.
Herwartus (Joan. Fredericus), II, 328, 540, 542.
Hesiodus, I, 151, 152, 164, 167, 179, 187, 256, 245, 297, 551, 555, 554, 584, 644, 785. II, 718.
Hesychius, II, 408, 494, 494, 485, 498, 519, 551, 602.
Heumannus, II, utrobique passim.
Hierocles, I, 122.
Hieronymus (S.), I, 116, 118, 127, 152, 156, 157, 157, 201, 206, 208, 216, 224, 271, 294, 295, 502, 326, 527, 530, 555, 511, 599, 405, 409, 415, 422, 127, 151, 439, 463, 472, 473, 474, 477, 479, 485, 487, 508, 510, 511, 513, 513, 650, 556, 511, 551, 552, 555, 558, 572, 621, 659, 658, 641, 644, 666, 797, 715, 749, 724, 726, 748, 781, 785, 784, 730, 767, 808, 885, 890, 965, 910, 922, 825, 926, 574, 977, 934, 599, 965, 967, 976, 974, 973, 975, 976, 987, 988, 989, 994, 1004, 1006, 1008, 1009, 1012, 1015, 1014. II, 3, 64, 79, 80, 172, 299, 501, 570, 575, 577, 578, 588, 589, 593, 598, 408, 114, 420, 427, 477, 479, 487, 507, 545, 543, 574, 687, 697, 726, 765, 771.
Hilarius (S.), I, 431, 469, 477, 520, 781, 945, 940, 961, 965, 966, 975, 1006, 1008. II, 407.
Hincmarus, II, 401.
Hippocrates, I, 138. II, 42, 78, 51, 55, 56, 57, 58.
Hittius, II, 449, 758.
Historiamscella, II, 544.
Historia tripartita, II, 511, 501.
Hofmannus (Gasperus), II, 452, 544, 582.
Holstenius (Lucas), I, 335. II, 447, 497, 517, 528.
Homerus, I, 125, 131, 161, 162, 165, 166, 167, 175, 195, 207, 208, 211, 215, 240, 245, 271, 451, 466, 469, 479, 551, 557, 562, 761, 800, 801, 895, 896, 950, 954, 961, 970, 988, 11, 72, 594, 598, 519, 602.
Homeri Apothecis, II, 495, 499, 501.
Homeri Scholastes, I, 162, 894.
Honorius Augustodunensis, I, 748. II, 589.
Hovatus, I, 150, 165, 165, 706, 699, 171, 194, 201, 276, 243, 272, 512, 551, 567, 420, 421, 443, 524, 549, 553, 564, 606, 649, 62, 686, 726, 758, 747, 758, 804, 958, 960. II, 44, 48, 94, 255, 289, 595, 415, 416, 481, 508, 509, 517, 588, 596, 602, 668, 720, 755, 759, 774, 796, 822, 841, 829.
Hornius, I, 561.
Roseus Propheeta, I, 177.
Hospinianus, I, 264. II, 680.
Hottomannus, II, 520.
Huetius, I, 174, 502, 576. II, 563.
Hugo Cærensis, I, 994.
Hugo Ferrariensis, I, 924.
Hugo Flavianensis, I, 102, 178, 179, 487, 488, 51, 60.
Hugo a S. Facto, I, 527, 926, 928, 975, 977.
Hugolinus Martellus, I, 968.
Humbertus (Luceus), I, 658.
Hugonius, I, 157, 151, 169, 167, 168, 169, 171, 207, 968, 216, 256, 259, 585, 709, 941, 11, 105, 106.
Hippocrates Martellus, I, 108, 199.

I

Jacobus opistolus, I, 152, 679, 725, 7, 890, 897.
Jamblichus, I, 57, 575, 962.
Jansæus, I, 507.
Joanncs Guillelmus, I, 227, 567, 567, 802, 902, 909, 967, 945, 946, 990, 998, 4, 55, 85, 159.
Joanncs Parrhasius. Vide *Parrhasius*.
Jovianus prothæta, I, 466, 472, 473, 477, 485, 484, 485, 508, 514, 515, 681, 686, 959, 1014. II, 551, 555, 650, 651.

Ingenius martyr, II, 510, 635, 959, 974, 995. II, 210.
Ingenius Depositionis martyrum, II, 458.
Inscriptiones Feteres, I, 231, 333, 355, 547, 568, 403, 404, 407, 408, 452, 442, 454, 455, 476, 478, 479, 489, 490, 491, 492, 495, 501, 507, 516, 519, 521, 529, 550, 551, 556, 557, 558, 546, 548, 549, 567, 564, 565, 566, 572, 575, 576, 577, 580, 581, 582, 627, 816.
Joannes Abbas Bictarensis, II, 524.
Joannes (Andreas), I, 917.
Joannes Antiochenus, II, 406.
Joannes apostolus, I, 150, 295, 321, 336, 337, 411, 491, 492, 493, 499, 502, 503, 509, 512, 514, 527, 529, 535, 539, 574, 627, 670, 615, 686, 699, 751, 757, 760, 769, 789, 790, 792, 794, 797, 798, 799, 801, 804, 806, 809, 815, 814, 911, 922, 925, 956, 960, 962, 965, 1008, 1009, 1010, 1014, 1015. II, 82, 2, 2, 463, 587, 597, 599, 605, 614, 615, 621, 629, 636, 657, 670, 669, 679, 729, 770, 825.
Joannes Cauci, I, 359, 557, 567, 661, 669, 677. II, 47, 20, 138.
Joannes Damascenus, Vide DAMASCENUS.
Joannes Gerardi, I, 320, 627.
Joannes grammaticus, I, 927.
Joannes Lucius, I, 988, 967, 968.
Joannes de Monte Regio, I, 968.
Joannes de Muris, I, 968.
Joannes presbyter Nicomediensis, II, 373.
Joannes Sarisberiensis, I, 587.
Joannes Thessalonicensis, II, 938.
Joerius (Pater), I, 188.
Joel, I, 157, 427, 679, 916, 926, 984. II, 534.
Joel propheta, I, 509, 792, II, 72.
Jonas Aethiopiensis, I, 698.
Jonas propheta, II, 801.
Jonsius, II, 408.
Jornandes, II, 396, 444, 445, 485, 490, 507, 535, 639, 641, 642.
Josephus (Filius), I, 119, 174, 247, 326, 527, 555, 405, 498, 451, 469, 471, 472, 475, 477, 911, 918, 952, 954, 956, 959, 957, 988, 959, 960, 967, 971, 976, 1006. II, 420, 429, 458, 444, 457, 460, 570, 571, 658, 822.
Iranus (S.), I, 294, 445, 463, 479, 515, 517, 521, 542, 655, 754, 781, 790, 801, 802, 914, 993, 999, 1006, 1008, 1012. II, 98.
Isaïus, I, 114. II, utrobique pa sim infra.
Isidorus Hespulensis, I, 515, 354, 368, 588, 592, 648, 890, 902, 906, 923, 929, 956, 945, 959, 967, 970, 974, 987, 988, 994, 1009, 1010. II, 26, 55, 45, 50, 85, 428, 432, 435, 440, 205, 796, 819, 825.
Isidorus Pelusiota, I, 121, 549, 714.
Isocrates, I, 193, 215, 414, 951.
Itinerarium Antonini, II, 327, 572, 576, 449, 450, 456, 564.
Itinerarium Burdigalense, II, 374.
Julianus Imp., al. Parabatus, I, 199. II, 307, 314, 322, 340, 344, 398, 507, 512, 523, 578, 639.
Julius Africanus, I, 188, 528, 960, 967. II, 593, 622.
Julius Caesar, I, 115, 124, 224, 230, 403, 645, 695, 907, 995. II, 41, 402, 508, 647, 686, 709, 761, 771, 774.
Julius Capitolinus, I, 165, 195, 329, 906. II, 202, 246, 308, 395, 394, 405, 413-415, 419, 426, 428, 458, 459, 460, 469, 475, 543, 653, 677, 805, 811.
Julius obscurus, II, 501, 509, 519.
Julius Paulus, II, 766.
Julius Pollux, I, 225, 906. II, 42, 47, 58, 59, 475.
Junilius, I, 426, 943, 955.
Junius, I, 500, 921.
Junius (Francisc. F.), II, 45.
Junius (Hadrianus), I, 236, 787.
Junius Philargyrus, II, 576.
Ivo Carnotensis, II, 409, 707.
Juretus (Franciscus), I, 216, 522, 707. II, 356.
Justinianus Imp., I, 476, 680, 902. II, 769, 415.
Justinus historicus, I, 148, 153, 157, 177, 216, 225, 251, 272, 515, 414, 467, 894, 904, 906, 959, 1007. II, 203, 213, 477, 485, 515, 522, 551, 550, 565, 654, 655, 659, 677, 679, 687, 709, 755, 780, 784, 803, 806, 807, 812, 819, 820, 824, 825, 826.
Justinus martyr, I, 122, 129, 153, 154, 145, 259, 285, 353, 354, 355, 427, 445, 460, 477, 484, 488, 507, 599, 618, 658, 781, 787, 789, 801, 802, 891, 919, 958, 945, 953, 955, 960, 961, 974, 1006, 1007, 1012. II, 645.
Justus Galitanus, I.
Justus Lipsius, Vide LIPSIVS.
Juvencalis, I, 136, 139, 177, 205, 216, 220, 245, 270, 352, 388, 415, 444, 455, 495, 529, 539, 622, 637, 786, 787, 946. II, 46, 48, 498, 508, 521, 567, 588, 749.
Juvencalis Sacerdotis, I, 216, 257. II, 412, 483, 510, 567.
Juvenius, I, 152.

K

Kalendarium Romanum vetus, II, 516, 540, 542, 545, 550, 567, 568, 452, 749, 777.
Kempius (Martinus), I, 157.
Keplerus, II, 611.
Kirchmannus (Joannes), I, 187, 192, 195, 270, 560. II, 545.

L

Labbaeus (Philippus), II, 551, 545, 724, 755, 754, 799.
Laertius, I, 119, 151, 151, 264, 274, 502, 509, 520, 552, 552, 555, 555, 561, 565, 564, 568, 571, 580, 587, 594, 405, 406, 407, 409, 415, 422, 425, 450, 451, 454, 450, 469, 658, 742, 760, 764, 776, 889, 942, 914, 945, 947, 948, 949, 950, 952. II, 98, 99, 100, 102, 157, 142.
Lambecius (Petrus), II, 542, 568, 452.
Lambius, I, 145, 199, 587, 402, 579, 819, 905, 948, 949, 1016. II, 129 et ibid.
Lampridius (Aelius), I, 206, 254, 259, 912. II, 195, 205, 218, 524, 526, 394, 495, 515, 744, 782.
Langius (Guillelmus), II, 460, 475.
Langius, II, 516.
Lancius Latinus, I, 661, 750, 898, 906. II, 314, 381.
Laurentbergius, II, 478.
Lautius, II, 478.
Leo Africanus, II, 556, 557, 558.
Leo Imp., II, 479.
Leo Magnus, papa, I, 519, 520, 635, 958, 972, 994. II, 370, 617, 650, 750.
Leonardus Augustinus, II, 516.
Lestocq (Nicolaus de), I, 117.
Lerinus Lemnius, I, 959. II, 55.
Libanius, II, 504.
Libellus Precum Theodosio et Arcadio oblati, II, 488, 491, 516, 519, 566, 701, 784.
Lindenbrogius, I, 555. II, 53, 56.
Lipomannus, I, 214, 928.
Lipsius (Justus), I, 115, 156, 173, 552, 675, 987, 989, 1009. II, 592, 599, 109, 415, 460, 475, 479, 500, 522, 558, 545, 621, 729, 759.
Livineus (Joannes), II, 554, 466, 474, 485, 487, 771, 792.
Livius (Titus), I, 145, 182, 195, 200, 201, 217-220, 221, 222, 228, 250, 256, 241, 243, 247, 271, 275, 286, 288, 290, 291, 512, 357, 540, 576, 382, 588, 417, 420, 528, 556, 578, 595, 615, 614, 663, 695, 711, 714, 770, 798, 904, 906, 909, 920, 921, 951, 940, 941, 946, 952, 988. II, 145, 195, 205, 211, 216, 218, 251, 508, 594, 400, 406, 407, 409, 410, 411, 415, 416, 419, 420, 458, 574, 477, 478, 493, 503, 509, 539, 576, 551, 564, 567, 651, 647, 649, 677, 679, 684, 709, 712, 722, 727, 753, 756, 780, 792, 815, 826.
Loensem (Jacobus), II, 500.
Longinus (Dionysius), II, 407.
Longuerue (Abbas Ludovicus du Four de), II, 272, 462.
Lorius, II, 580.
Loydus (Guillelmus), II, 482, 552.
Lucanus, I, 122, 150, 161, 166, 229, 250, 254, 255, 249, 282, 528, 539, 510, 559, 778, 779, 906, 907, 910. II, 398, 485, 802, 806.
Lucas apostolus, I, 559, 474, 477, 485, 491, 492, 495, 494, 499, 502, 504, 509, 510, 526, 527, 531, 577, 599, 627, 628, 645, 666, 685, 684, 699, 722, 751, 761, 769, 782, 784, 785, 790, 792, 799, 802, 895, 939, 957, 970, 974, 997, 998, 1006, 1017. II, 61, 194, 592, 593, 404, 456, 457, 458, 475, 588, 600, 602, 605, 615, 614, 615, 616, 617, 618, 620, 621, 628, 629, 669, 678, 685, 698, 702, 759, 757, 802.
Lucianus, I, 157, 159, 161, 162, 165, 166, 168, 171, 206, 208, 241, 245, 370, 283, 315, 516, 555, 574, 594, 406, 407, 409, 424, 451, 457, 620, 761, 786, 787, 801, 896, 897, 908, 911, 935. II, 405, 474, 485, 493, 494, 530, 597.
Lucilius, I, 155, 246, 454, 579, 649, 698, 909.
Lucretius, I, 204, 253, 242, 256, 509, 315, 517, 553, 561, 586, 587, 597, 400, 401, 402, 405, 404, 407, 425, 433, 450, 491, 537, 547, 550, 579, 601, 639, 745, 761, 771, 772, 775, 774, 776, 801, 819, 902, 907, 908, 917, 950, 942, 941, 949, 955, 988, 999, 1001, 1004, 1005, 1006. II, 16, 17, 19, 26, 28, 58, 59, 70, 75, 85, 95, 96, 102, 105, 601, 713.
Luitprandus, II, 504.
Lycophron, I, 184, 474, 493.
Lydial (Thomas), II, 475.
Lysu (Nicolaus de), I, 425, 953, 953.
Lyranus, I, 324, 952, 958, 959.

M

Mabilton (Joannes), II, 216, 476, 510, 554, 541.

Macchabæorum Libri, II, 390, 391, 414, 420, 396, 601, 635, 686, 763, 780.
Macer, I, 539.
Mac obius, I, 150, 151, 153, 161, 166, 177, 184, 186, 188, 217, 251, 252, 265, 246, 247, 250, 281, 308, 325, 331, 337, 353, 354, 415, 423, 470, 435, 553, 595, 621, 658, 668, 741, 742, 761, 762, 781, 782, 804, 899, 900, 901, 903, 906, 907, 909, 921, 928, 954, 957, 942, 943, 955, 954, 992, 1005, 1006. II, 50, 72, 98, 199, 391, 477, 498, 502, 545, 671, 675.
Magister Sententiarum, I, 917, 925, 926, 951, 952, 955, 956, 957, 957, 967, 969, 988.
Maquius, I, 718, 997, 999. II, 478, 479, 505.
Major, I, 959.
Malachus propheta, I, 456, 476, 514, 1008.
Malvenda (Thomas), I, 793, 797, 808, 812.
Mamertinus, II, 508, 510, 512, 401, 422, 484, 485, 486, 487, 489, 502, 545, 580, 636, 754, 744, 807.
Mamertinus episcopus Viennensis, I, 771.
Mamora (Andreas), II, 569.
Manilius, I, 429, 177, 195, 262, 925. II, 402, 471, 485.
Manulius (Paulus), I, 396, 329, 335, 769.
Marbodorus, II.
Marca (Pet us de), II, 367, 675.
Marcellanus, Vide *AMMANUS*.
Marcellus Eusepiensis, I, 504.
Marcus evangelista, I, 483, 491, 492, 495, 494, 499, 502, 505, 504, 509, 510, 512, 515, 516, 526, 531, 720, 785, 790, 792, 911. II, 595, 476, 688, 615, 614, 615, 617, 618, 825.
Marianus Victorius, II, 578.
Marius Mercator, II, 385.
Marmorata Arantelima, al. *Oxonensis*, II, 404, 406, 575.
Martyrologium Germanicum, II, 473, 594.
Martyrologium Romanum, II, 525.
Morsilius (Theodorus), I, 597, 959, 1015.
Martialis, I, 179, 205, 270, 563, 787, 902. II, 56, 48, 282, 285, 485, 608, 626, 708, 792.
Martianus Capella, I, 144, 185, 214, 353, 354, 355, 889, 890, 891, 899, 957, 947, 955, 954, 970.
Martianus jurisconsultus, I, 999. II, 550.
Martinus (David), II, 729.
Massonus, Vide *PAPPIUS*.
Masarius Sabinus, I, 965, 988. II, 500.
Mathold (Hugo), II, 586.
Mathæus evangelista, I, 321, 324, 356, 411, 445, 454, 485, 491, 492, 495, 494, 499, 502, 504, 509, 512, 515, 516, 526, 531, 611, 618, 666, 667, 674, 677, 679, 685, 699, 704, 720, 760, 769, 782, 783, 790, 792, 795, 797, 953, 955, 957, 940, 994, 1006, 1014. II, 64, 125, 195, 456, 455, 588, 602, 603, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 696, 702, 725, 744, 826.
Mauroix, II, 206, 266, 601, et passim infra.
Mauritius Imp., II, 479.
Mav olicus (Franciscus), I, 968.
Maximus Tyrinus, I, 532. II, 404, 494, 497.
Mazonius, I, 944.
Mediobarbus, II, 447, 458, 461, 462, 485, 580, 582.
Meibomius, II, 498.
Mela (Pomponius), I, 148, 478, 229, 275, 529, 559, 621, 899, 935. II, 464, 484, 556.
Melchior Cano, I, 957.
Mellio Astinus, I, 439.
Menagius (Eginius), I, 450.
Menander, I, 355.
Mendoza, II, 504.
Menocheus, I, 500, 530.
Menioquium Cræcorum, I, 914. II, 203, 292, 298, 339, 365, 401, 402.
Mercerus (Joannes), II, 540.
Merula, I, 155.
Metaphrastes (Simeo), I, 914. II, 618, 756.
Methodius, I, 763, 957, 958, 1001. II, 588.
Meursius, I, 120, 209, 227, 257, 246, 250, 315, 358, 909, 910, 952. II, 474, 523, 551, 553, 724.
Micheus propheta, I, 499.
Minutius Felix, I, 119, 121, 129, 135, 155, 140, 174, 192, 220, 212, 228, 250, 252, 254, 258, 551, 553, 416, 442, 448, 491, 548, 592, 600, 666, 707, 709, 710, 711, 745, 725, 729, 890, 895, 899, 900, 904, 906, 907, 911, 921, 958, 939, 1011. II, 80, 98, 111, 142, 398, 402, 409, 421, 500, 545, 585, 602, 671, 755.
Medestinus, I, 588, 719. II, 520.
Mol nus (Joannes), I, 945.
Montana (Gaspardus de), II, 677.
Morcellus, II, 463, 552.
Moreri (Ludovicus), II, 390, 544, 552.
Mo... (Joannes), II, 378, 352, 361, 771.

Mornicus (Du Plessis), II, 592.
Moses, I, 127, 180, 184, 213, 214, 247, 250, 260, 270, 305, 311, 319, 322, 324, 326, 327, 328, 330, 470, 471, 472, 475, 485, 484, 486, 499, 501, 504, 508, 509, 510, 514, 520, 550, 585, 650, 662, 679, 680, 699, 725, 729, 739, 760, 772, 782, 784, 785, 911, 915, 916, 919, 935, 973, 987, 994, 995, 1007. II, 68, 262, 580, 597, 400, 404, 423, 451, 454, 494, 529, 531, 650, 716, 800.
Moyno (Stephanus le), II, 499.
Munckerus (Philippus), I, 256. II, 395.
Muretus, I, 199, 299, 901. II, 508.
Musæus, I, 240.
Musculus, II, 553, 555, 374.
Musonius, I, 458, 650.
Musurus, I, 506, 1005, 1009.

N

Nævius, I, 142, 181.
Nannius (Petrus), I, 647.
Natalis Comes, I, 177, 477.
Nazarus, I, 146. II, 550, 567, 568, 570, 576, 485, 558, 811, 817, 827.
Nehemias propheta, I, 475, 969.
Nemesius, II, 66, 68.
Nepos (Cornelius), I, 188, 392. II, 669.
Nicander, I, 240, 748, 776.
Nicetas, I, 142, 256.
Nicephorus, I, 914, 1015. II, 268, 349, 420, 428, 450, 461.
Nicetas Choniates, I, 968. II, 534.
Nigidius Figul., I, 988.
Noldius (Christianus), II, 460.
Nonius Marcellus, I, 252, 284, 305, 401, 702, 705, 721, 909, 929. II, 218, 224, 562, 409, 421, 455.
Nonnus, I, 149, 225, 313.
Norisius (Hemericus), II, 510, 536, 568, 374, 378, 376, 456, 456, 468, 506, 528, 572, 580, 720, 780, 786.
Notitia Africa, II, 325.
Notitia Imperii, II, 527, 400, 462, 491, 515, 519, 529, 555, 566.
Nourry (P. Nicolaus le), I, 147, 407, 710, 725. II, 192, 195.
Numenius, I, 955.
Nunni, et Nummata, II, 344, 513, 569, 396, 404, 410, 454, 458, 446, 447, 458, 459, 461, 466, 471, 472, 475, 477, 485, 489, 497, 502, 505, 506, 511, 512, 525, 524, 528, 527, 528, 529, 552, 553, 559, 543, 549, 559, 560, 561, 572, 580, 581, 582, 586, 769, 786.

O

Obrechtus, II, 496, 545.
Obsequens, Vide *JULIUS*.
Occo (Adolphus), II, 344, 342, 568, 409, 411, 417, 461.
Octon, I, 1012, 1015.
Oenomaus Cyriacus, I, 148.
Oisclus (Jacobus), I, 225. II, 570, 598, 528.
Omphrius Pavimus, I, 195, 800, 892, 967, 968. II, 516, 335, 518, 560, 445, 475, 708.
Opsopæus, I, 525, 462, 495, 798. II, 144.
Optatus Milevitanus, I, 187, 788, 1007. II, 315, 522, 562, 597, 418, 504.
Oracula Sibyllina, I, 141, 142, 147, 148, 179, 191, 196, 512, 519, 524, 525, 537, 461, 462, 480, 492, 493, 494, 495, 498, 499, 506, 507, 511, 515, 516, 778, 788, 789, 792, 796, 797, 798, 799, 807, 808, 809, 811, 815, 892, 893, 899. II, 143, 144, 145, 198, 304.
Origenes, I, 147, 208, 258, 528, 350, 409, 445, 452, 477, 508, 802, 917, 927, 935, 957, 945, 970, 1012. II, 86, 92, 210, 619.
Orosius (Paulus), I, 116, 165, 276, 460, 471, 665, 893, 967. II, 245, 248, 540, 553, 558, 559, 560, 395, 483, 515, 518, 610, 622, 624, 628, 650, 653, 651, 687, 725, 746, 770.
Orpheus, I, 150, 151, 150, 155, 161, 181, 189, 314, 466, 704, 781, 957.
Ortelius, II, 534.
Oseas propheta, I, 157, 515.
Ovidius, I, 125, 129, 151, 132, 137, 159, 160, 161, 161, 165, 168, 169, 170, 171, 179, 181, 185, 188, 191, 204, 205, 207, 215, 216, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 240, 241, 242, 245, 257, 269, 270, 277, 280, 288, 289, 290, 297, 505, 509, 512, 516, 526, 528, 563, 572, 588, 595, 599, 104, 565, 566, 667, 669, 659, 720, 727, 742, 745, 751, 770, 801, 810, 894, 895, 936, 967, 999, 904, 505, 906, 967, 908, 921, 944. II, 15, 30, 46.

Pontius Diaconus, II, 518.
Porphyrus, I, 140, 148, 224, 459, 906. II, 252, 496, 559, 571.
Pratens, I, 902, 905, 947.
Praxagoras, II, 559.
Praxinos, I, 177, 193, 674, 721, 819. II, 16, 53, 454.
Primasius, I, 427, 955.
Priscianus, II, 62, 221, 155, 495, 497, 769.
Probus Grammaticus, I, 256. II, 413.
Proclus, I, 122, 125.
Procopius, I, 168, 426, 427, 927, 928, 957, 943, 953. II, 535, 555, 564.
Propertius, I, 156, 216, 221, 271, 286, 512, 415, 711., 778, 804, 904, 908. II, 429, 452, 710.
Prosper Aquitanus, I, 1008, 1009. II, 609, 675, 786.
Protagoras, I, 119, 608.
Proterius, I, 121, 158, 162, 202, 216, 321, 222, 229, 255, 255, 551, 551, 552, 625, 778, 787, 807, 959, 1012. II, 568, 102, 105, 167, 408, 418, 471, 475, 476, 485, 489, 497, 500, 505, 515, 521, 558, 559, 560, 562, 567, 568, 570, 575.
Psellus, I, 957, 959.
Protonotarius, s. *Policarius*, I, 533, 427, 658, 929, 945, 955. II, 450, 477, 573, 819.
Pullius Siganus, I, 204, 115, 519.
Pyrho (*Gallicanus*), II, 450.

Q

Queroli Comedia, II, 206, 503.
Quintilianus, I, 140, 187, 196, 272, 317, 349, 533, 457, 490, 571, 586, 694, 702, 719, 885, 901, 906, 920, 950, 953, 961, 965. II, 56, 62, 190, 772.
Quintus Curtius, I, 205, 252, 823, 715. II, 251, 416, 465, 505, 567, 661, 712, 757.

R

Rabanus, I, 542, 957.
Rabbi Salomon, I, 955, 959.
Raderus (*Mathaeus*), II, 519.
Raconetes, I, 148, II, 582.
Rappolus, II, 425.
Remesius, II, 479, 492, 495, 496, 558, 566, 875.
Renatus (S.), I, 591.
Reppaldus (*Odoarius*), II, 520.
Rhodiginus (*Caëlius*), I, 181, 774, 898, 899, 950.
Rhodius (*Joannes*), I, 205.
Ribera (*Franciscus*), I, 1068, 1610.
Ricardus, II, 554.
Ricciolus, II, 453.
Richardus Vicorinus, I, 126, 895, 935, 975, 1009.
Rigaltius (*Nicolaus*), II, 505, 555, 585, 413, 495, 872.
Rolanus (*Joannes*), II, 33.
Rittershusius, I, 549. II, 474.
Rivallus, I, 902.
Rivetus, I, 236, 528, 575, 187, 529, 550, 028, 771, 774, 790, 791. II, 85.
Robertellus, I, 199, 902.
Robertus Stephanus, I, 991.
Robertus Titus, vide *Tricus*.
Romulus Amasius, I, 155.
Rostatus, I, 220.
Rubeus (*Hieronimus*), II, 545.
Rubemus, II, 485, 557.
Ruffinus, I, 255, 908. II, 243, 248, 249, 250, 254, 518, 519, 522, 529, 551, 552, 555, 556, 558, 559, 560, 562, 564, 565, 571, 798.
Rufus Festus, s. *Festus*, vel *Sextus Rufus*, I, 515, 523, 555, 189, 490, 555.
Ruparius (*Theodoricus*), II, 440, 445, 444, 750, 752.
Rupertus, I, 925, 926, 952, 975, 954, 957. 1009. II, 592, 560.

S

Savellicus, I, 204, 902.
Sabianus Jurise, I, 999.
Sagittarius, II, 505.
Sallustius, I, 240, 241, 522, 442, 574, 656, 942, 948. II, 54, 56, 609, 652, 676, 742, 811.
Salmus, I, 156, 157, 115, 167, 173, 218, 227, 552, 553, 577, 593, 600, 606, 788. II, 255, 506, 557, 541, 562, 599, 400, 104, 412, 413, 416, 417, 429, 475, 478, 479, 490, 491, 495, 506, 512, 522, 557, 559, 511, 515, 531, 576, 621.

Salomon, I, 127, 156, 248, 259, 293, 576, 427, 468, 479, 487, 504, 509, 611, 627, 650, 645, 673, 686, 699, 725, 747, 789, 760, 926, 934, 966, 961, 965, 1007, 1009. II, 94, 417, 536, 709, 891.
Salomon Archi, I, 247.
Salvianus, I, 152, 154, 503, 547, 707, 721. II, 58, 89, 229, 251, 507, 557, 564, 412, 451, 658, 798.
Samuel Bochartus, vide *BOCHARTUS*.
Sanctiathan, I, 159.
Sanctius, II, 499.
Santhamathus, vide *TRISTANUS*.
Saracenicus, II, 716.
Savao (*Joannes*), II, 547.
Scevola Jurise, I, 898, 947.
Scaliger (*Josephus*), I, 153, 194, 213, 230, 528, 889, 901, 939. II, 566, 516, 521, 527, 528, 554, 510, 545, 545, 571, 552, 556, 584, 595, 606, 114, 146, 455, 473, 479, 498, 499, 500, 315, 538, 560, 627, 825.
Schedius, I, 224, 225, 255, 218, 278.
Schefferus, I, 237. II, 414, 505, 519.
Scholus (*Anareas*), II, 513, 578, 491, 412, 417, 420.
Scoppius, II, 595, 485.
Scot, I, 926, 956, 998.
Scriptor Anonymus post Amian. Marcell. editus, II, 552, 507, 525, 524, 525, 527, 562, 660, 788.
Scutetus, I, 305.
Scylla Curyandensis, II, 464.
Siguanus, II, 475.
Seldenus, I, 176, 252, 248, 454, 454, 621. II, 424, 493, 498.
Seneca Philosophus, I, 122, 424, 135, 156, 150, 159, 177, 192, 202, 214, 212, 222, 282, 289, 553, 543, 565, 580, 582, 588, 590, 597, 599, 415, 117, 122, 123, 125, 129, 457, 505, 510, 529, 547, 579, 391, 627, 656, 671, 672, 676, 682, 686, 697, 712, 724, 726, 728, 741, 765, 788, 885, 897, 902, 905, 905, 909, 911, 919, 927, 942, 945, 945, 946, 950, 952, 954, 955, 992, 994, 996, 997, 999, 1000, 1001, 1005. II, 16, 89, 101, 129, 155, 195, 557, 584, 592, 598, 402, 407, 409, 412, 457, 471, 490, 519, 529, 542, 565, 595, 779.
Seneca poeta, I, 150, 108, 228, 257, 618, 709, 894. II, 333, 456.
Serrinus, I, 155, 154, 141, 145, 157, 159, 166, 181, 192, 207, 208, 220, 222, 224, 256, 218, 281, 312, 535, 582, 415, 442, 558, 547, 642, 647, 648, 712, 890, 891, 894, 906, 988. II, 53, 59, 68, 95, 591, 569, 501, 522, 572, 649, 742, 780, 737, 766, 774, 796.
Servius Sulpicius, I, 988.
Severianus, I, 426, 427.
Sevius Claudius, I, 245.
Sextus Empiricus, I, 155, 455, 547, 898, 920. II, 592.
Sextus Primosopus, II, 118.
Sextus Rufus, vide *RUFUS*.
Sibylla Comica, II, 145.
Sibylla Egilveia, I, 115, 149, 154, 191, 524, 557, 462, 495, 594. II, 145.
Sibyllina Oracula, vide *ORACULA*.
Siculus Flavicus, vide *FLAVICUS*.
Sidonius Apollinarius, I, 161, 250, 512. II, 45, 46, 195, 517, 594, 485, 712.
Sigonius (*Carolus*), I, 647, 901, 905, 927, 947, 951, 992, 996. II, 572, 555, 556, 545, 560, 558.
Silius Italicus, I, 229, 269, 273, 541, 539, 761, 804, 890, 807, 901, 929, 979. II, 252, 266, 402, 559, 565, 796.
Simplicius, I, 451.
Siricus, II, 617.
Sirmenius (*Jacobus*), II, 501, 515, 525, 524, 517, 506.
Sisimius Capto, I, 519.
Sictus Socius, I, 707, 802, 925, 998, 1014.
Smyrnatas, I, 464.
Smyrnatas Eusebii Episcopi, II, 415.
Socrates Hieronicus, II, 555, 554, 540, 548, 553, 361, 420, 428, 431, 513, 524, 527, 529, 617, 721.
Solmus, I, 145, 148, 178, 182, 294, 279, 285, 525, 621, 800, 891, 832, 899, 910, 954. II, 34, 464.
Sopater, I, 334.
Sophocles, I, 709, 726.
Sophonias propheta, I, 585.
Soto (*Donatus*), I, 927, 998, 1012.
Socronius, I, 584, 887. II, 558, 501, 729.
Spethonius (*Leoboldus*), II, 512, 597, 599, 401, 417, 425, 476, 482, 485, 492, 497, 503, 511, 552, 556, 558, 559, 568, 584.
Sporkius, II, utrobique passim.
Spurcius (*Elius*), vide *ELIUS*.
Spurcius, I, 466, 478, 510, 515, 535, 565.
Stalderus Philothesus, I, 1014.

Venerius Saturninus, II, 530.
Vesulius, II, 42, 43, 53, 54, 59, 60, 64.
Vibius Sequester, I, 160.
Victor (Aurelius). Vide *Aurelius*.
Victor (Petrus), I, 565.
Victor. Episc. Tunnunensis, II, 531.
Victorinus Lemovicensis, I, 963, 1015.
Victorinus Pictaviensis, I, 784.
Victorinus Aquitanus, II, 609, 786.
Victorius (Marianus). Vide *Marianus*.
Victorius (Petrus), I, 894, 945.
Vigilius, I, 242.
Vincentius Lirinensis, I, 116.
Virgilius Maro, I, 152, 154, 144, 135, 135, 160, 161, 162, 161, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 179, 180, 183, 190, 191, 194, 195, 196, 200, 206, 208, 209, 215, 216, 228, 256, 241, 247, 260, 263, 269, 270, 290, 295, 311, 341, 342, 346, 357, 359, 366, 367, 369, 374, 411, 417, 451, 458, 442, 430, 467, 471, 478, 491, 493, 510, 531, 534, 578, 547, 550, 560, 564, 565, 566, 567, 576, 578, 580, 584, 582, 584, 613, 618, 619, 639, 642, 644, 704, 723, 727, 742, 764, 768, 777, 788, 800, 801, 805, 804, 805, 806, 810, 890, 891, 892, 896, 897, 900, 902, 904, 908, 909, 917, 918, 929, 944, 942, 944, 970, 997, 1000, 1008 II, 11, 33, 56, 59, 40, 43, 49, 71, 72, 94, 95, 102, 111, 118, 192, 208, 213, 217, 220, 255, 258, 241, 242, 246, 247, 260, 266, 278, 280, 521, 594, 595, 598, 406, 444, 421, 427, 450, 467, 475, 477, 478, 486, 492, 502, 506, 527, 563, 572, 603, 619, 701, 702, 705, 707, 710, 711, 742, 751, 755, 756, 766, 769, 771, 774, 779, 783, 829, 823.
Vita S. Basilii Episcopi Amaseæ, II, 573.
Vitruvius, I, 155, II, 586, 685
Vives (Ludovicus), I, 682, 690, 710, 890, 906, 956, 964.
Vlavianus, I, 205, 363, 435, 661, 717, 719, 720, 898, 902, 908, 920, 929, 966, 999, 1000, II, 251, 327, 451, 468, 522, 566, 733, 757, 759, 821.
Vulturnus, I, 941.
V. lealius, al. Vulcatius Gallicanus, II, 411, 854.
Vopiscus (Flavius), I, 912, II, 507, 511, 515, 522, 521, 526, 525, 537, 558, 511, 507, 416, 463, 467, 470, 472, 477, 485, 483, 488, 490, 491, 504, 506, 561, 563, 630, 631, 632, 638, 667, 669, 681, 710, 712, 717, 812.
Vorsius (Joannes), II, 590, 408, 425, 760.
Vosius, I, 119, 120, 125, 150, 141, 147, 153, 168, 171,

175, 180, 195, 194, 200, 206, 207, 213, 214, 215, 218, 235, 254, 255, 240, 240, 278, 281, 574, 414, 454, 460, 787, 788, 805, II, 69, 94, 108, 204, 247, 265, 590, 401, 406, 408, 451, 479, 494, 493, 499, 602, 604, 636, 660, 714, 723, 779, 790, 796, 798, 808, 830.
Usserius, II, 445, 460.
Usuardus, II, 417.
Walchius, I, 115, 116, 145, 156, 167, 190, 201, 202, 215, 235, 236, 287, 331, 335, 363, 371, 597, 452, 606, 645, 674, 676, 677, 681, 685, 696, 701, 733, 815, II, 35, 47, 89, 95, 95.
Walfridus, I, 942.
Walsius (Joannes), 222, 398.
Wahler (Georgius), II, 515.
Waltichius, II, 51.
Wilhelmus, II, 506, 516.
Wisembachius, II, 595.
Witchindus, II, 319.
Wicantius, II, 480.
Wouwer (Joannes), I, 121, 152, 181, 660.

X

Xenocrates, II, 66.
Xenophon, I, 264, 525, 532, 561, 569, 414, 896, 934, 941, 947, 951, 993, II, 112, 406, 478, 430, 519.
Xiphilinus, II, 505, 529, 558, 409, 641.
Xistus, I, 140, 526, 550.

Z

Zacharias Propheta, I, 488.
Zartinus, I, 968
Zeno Imperator, II, 645
Zeno Philosophus, I, 124, 153, 368, 469, II, 68, 115.
Zeno Veronensis, I, 970.
Zephyrus (Franciscus), II, 505.
Ziegiers (Gaspardus), II, 505.
Zozimus, II, 254, 256, 257, 260, 262, 263, 265, 267, 269, 306, 526, 528, 351, 358, 340, 543, 346, 347, 348, 350, 351, 354, 361, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 397, 426, 445, 462, 476, 477, 492, 505, 510, 524, 526, 527, 528, 553, 559, 541, 544, 558, 561, 562, 468, 641, 642, 643, 647, 652, 637, 744, 753, 755, 756, 757, 768, 769, 809, 811.

INDEX
RERUM VERBORUMQUE NOTABILIUM
QUE IN OPERIBUS LACTANTII CONTINENTUR.

A

ABDERE, **ABDITUS**, pro *abscondere*, *absconditus*. II, 599
ABDICARE, quid significet. I, 527
ADICATIO FILII, quid significet. I, 437
ABDOMEN, nomen ejus unde deductum, II, 59. — Quæ in testina comple tur. *Ibid.*
ABELLUS, quis fuit et quomodo interfectus. II, 256, 543
ABEUNI IN PROFUNDUM, demersæ urbes. I, 742
ABURARE. I, 636
ABNEGARE LUCEM ANIMIS, id est. *occidere*. I, 708
ABOMINABILIS, vox Lactantiana. I, 815
ABRUTUM, *abrutum* et *abrutum*, eadem. II, 411
ABSIDI, quid. I, 186
ABSQUE, pro *preter*. I, 483
ABSTINENTIA, quid sit. I, 420
ABSTINERE, cum accuzandi casti recte jungitur. *ibid.*, et 934, 952
ABU, pro *ali* usurpatum. I, 166
ACCEDEBAT, Scythiani sustulerunt, I, 333 et *ibid.*, 556.
 — *Forum* ergo, *ibid.* — In quo erraverit, 560 — *Forum* disciplina inde manavit, 459. — *Forum* doctrina. 604
ACCEDERE ad religionem. I, 743, 714
ACCENDI milites, unde *ibid.* I, 928
ACCIPITRA, cultus ab Ægyptis. I, 760
ACCUS, NAVIS, augur. I, 288
ACCUSATIONE FORTUNE consolari se. I, 583
ACCUSARE, purpuram sumit in Ægypto. II, 491. — A Diocletiano quo anno victus. 492
ACTUS pro *paena*, seu *prelio*. II, 262, 812
ACTA sancti Martini et sociorum falsa, II, 311. — bene sancti Georgii 318, 321 — Acta Petri quando et contra. 460, 540
ACTIO, pro actione *hominis*. II, 698
ACTIVUM et *activum* quomodo dicit. II, 334
ACTUS, pro *seno* et. II, 114

ACUMINARE. II, 732
ADAMES, De ejus vita in paradiso, I, 322 — Utrum ibi expert laborum degerit, 322, 325. — De ejus lapsu et penitentia, 325. — De paradiso ejectus. *ibid.* — Opinio asserens, eum mortem obiisse ex carnali conditione damnata. 931
ADDICTI ET NEXTI, quinam dieti sint I, 637
ADFERRE et **ADJICERE**: non iromiscue adhibenda. II, 750
ADGAUDERE. I, 462
ADICERE, antique pro *adjicere*. II, 759
ADMINISTRATORES, quinam fuerint. II, 250, 754
ADOLESCENS et **JUVENS**, synonyma. II, 742
ADON ab agro ietus. I, 208
ADORATIO, In adorationis ritu manus ad es admoventi solita. I, 155, 156
ADORARE, pro incurvare se profunde. II, 225
ADULESCENS, pro *adolescens*. II, 719
ADULTERIUM, Quid sit, I, 719. — In ecclies romana reprehendenda. *Ibid.*
ADULTERII pœna, capitalis esse quando cœperit. II, 549
ADVERSARIUS, pro diabolo. II, 191, 571, 600
ADVENARI, quomam dicantur. II, 758
ADACTS, iudex inferorum. I, 804
ADACTS, rames vendentium sem condebant. II, 400
ADACTS, quo sensu Oriens dicitur. II, 491, 665
ADACTS, mare, quia et *adact* dicitur. I, 182
ADACTS, quia et *adact* dicitur. I, 240
ADACTS, horum sacerdotum ritumque postdebant, I, 253
 — De superstitionibus eorum auctores consistendi, 282. — Annus apud eos qualis fuerit, 323, 617, 934. — *Forum* terra quo nomine dicitur, 527. — Piramistra contemplari cœperunt et laborant, 528. — Apud eos nubes anni aut rari, 529, 555 — Piram tradidit mecumscosam, 465 — *Forum* et Pharaonis in mari Rubro submersio, 470, 471, 765. — De ritu amulham apud nos 670, 766. — Solem cognant seu Jovis imagiem, 621. — Utam ab us condit

aerea corporum moem Judaei acceperint 772
 Aeres, a mutant in a. II, 408
 AETHALIS cum quo. II, 93
 Aegyptus, pro *Aegyptiaca*, II, 417 et *ibid.* — Est justitiae pars, 797. — In quo consistat. 798
 Aes, seu aurum quibusdam de aere volitari, II, 797. — *Aes* dicitur malis quibusdam. *Ibid.*
 Aesculapii cultus et edentio, I, 160. — Quibus factis divinus hincurrit sic acrius, *ibid.* — Cur fulmine utus pertinetur. *Ibid.* — Ejus patria et sepultura, *ibid.* — Quare dicitur *Aesculapius*, *ibid.* — Mysteria nomini inveniuntur, 215. — Aesculapii templum, Romam posse liberari, 290, 321 — Ejus insula. 894, 895
 Aesula, ins. burbanus, I, 273. — *Aesulapio* galus sacra-tus. I, 417
 Aesulapio, gula dicitur, II, 49. — Ejus natura et usus. *Ibid.* — Stoicorum a quibusdam, *Ibid.*
 ESTIMARE, idem nomen quam ac numerare, seu de timore consistendum facere. II, 322
 EUCANTUS, si est peripetous. I, 392
 EUCERTES, Stoicorum et peripateticorum sententia circa eos, I, 688 et seq. — Evallius, 699 et seq. — Idem datus auctoritatis quoque nominis, 690. — Eorum sedes, juxta Ovelliam, 689. — Et filius domus virtus, 689. — Quam sit verum dicitur usque, 690, 705. — Quo sensu nos cogant, — Haec de eorum circa istas opiniones, quod sint dorum II.
 EUCRANUS (Scipio), unde celebritas, et inter divos locatus. I, 211, 212
 EUCRANUS ET ADIPRANUS, *Adipranus* et *Adipranus*, a quo *Adipranus*. II, 320, 321
 EUCRATES, Ejus in Diolectiana persecutione martyrion. II, 522
 AGATHOCLES, rex Siciliae. De ejus gestis in Africa. I, 255
 AGERE, pro *facere*, II, 675 725. — Pro *jura agere*. 688
 AGESILAUS Pluto. I, 475
 AGNIS, vel abili, lapsus, sive dea culta in simulo lapidis, II, 496. — Idem qui lapide quatuor Saturnus dicitur pro Jove deponasse. 497
 AGNIS, deus lapidis. II, 496
 AGNIS, quoniam dicitur apud Graecos. II, 490
 AGNIS PASCIENS, ligna Christi apud Judaeos. I, 550
 AGNIS, deus lapidis, quo formis. II, 497
 ALAMANNI, quasi a Constantio circa Liogonas. II, 304
 ALBIS ERRE, pro *palescere*. II, 246
 ALBI (qui), vide *Equus*.
 ALBINA SYBILLA. I, 144
 ALBINOSES, SOCIETAS istorum discipulis fuerit. I, 144
 ALBINOSES, ALBINOSES, ubi vitus. II, 353
 ALBIS ERRE, quatuordecim, videri in quibusdam Africanis peragra-vit, II, 255. — Eius auctoritas a Cereere Mithrae cur dicitur. I, 291 et *ibid.*
 ALEXANDRA, De qua cum Diolectiano conjugio et christi-anismo fidolet. II, 521, 522
 ALIQUOD, pro *proportione*. I, 998
 ALPENSIS, *procellera ex parte*. II, 35
 ALPHABETUM JAVANUM habere in aliis creditur. I, 240
 ALPHABETUM SYBILICUM. I, 147
 ALPHABETUM SYBILICUM. I, 210
 AMAZONES, Ubi illarum nomen. I, 158
 AMALTHEA. I, 463
 AMALTHEA, ubi dicitur apud poetas. II, 22
 AMALTHEA, ubi dicitur. II, 405
 AMALTHEA, ubi dicitur Evangelium apud si autem Neronis domo. I, 643, 644
 AMALTHEA, ubi dicitur. II, 597, 717
 AMALTHEA, ubi dicitur. II, 446. — De duobus libris. *ibid.* — Libere dicitur a Julio Cesare, *ibid.* Libentiam quendam in postea questiverint. 447. — Tertio a suo ipsa abstinent. *Ibid.*
 AMALTHEA, ubi dicitur. II, 478
 AMALTHEA, ubi dicitur. I, 151
 AMALTHEA, ubi dicitur. I, 895
 AMALTHEA, ubi dicitur Deo sententia, I, 154. — Quo tempore dicitur. *ibid.* — Auctoritas de eo, *ibid.* — Error illius in a quo dicitur hinc, 571 et seq. — Nigram et colorem in eo. *ibid.* 421 et seq. — Quam tenebris circum-dato dicitur. 478 479. — Hanc tenebris dicitur quodammodo. 92, 95. — Praxidit lapidum a sole casuram. 496
 AMALTHEA, ubi dicitur. I, 425
 AMALTHEA, ubi dicitur Deo quod dicitur. I, 154. — Auctoritas de eo dicitur. *Ibid.*
 AMALTHEA, ubi dicitur. I, 242
 AMALTHEA, ubi dicitur. I, 149. — Non se auctoritas dicitur. 430 et *ibid.* — Filius Dei a Laetantio appellatur, 296. — Quam dicitur a Deo ad tutelam gentis humanae. 554. — Hanc cum Inductibus congressus. 750, 938. — In quo

pore eorum creationis, 922. — Iaculantium non eos dixisse natura Dei filios, 925, 926. — Filii Dei in Scriptura appel-lantur, *ibid.* — Illos corporeos auctores quam docuerunt, 958 et s. q. — Omni prorsus corpore carent, 959. — In his perfectior intelligenti moens. 965
 ANCHIMAS, Elephas quo dicitur. II, 26
 ANIMA, In calore, sive igne sita est, I, 509, 529. — Quo-modo ornatur a Deo, 519 et seq. — Dominium habet cor-poris, 522. — Ejus officium, *ibid.* — Cibus, 525. — Illius de celo origo est, 535. — Utrum nascatur cum corpore, 405 et *ibid.* — Adamum praexistente, et a divina essentia delibatio, 750. — Ilas non de Deo, sed a Deo esse, *ibid.* — Annua vitam qui manent, vitam corporis condemnat ne-cesse est, 751. — Eam immortalem quoniam docuerunt, 960 et seq. — Platonis argumenta proponuntur et refelluntur, 961 et seq. — Probatur ejusdem aeternitas, 761 et seq. — Ejus resurrectionem Laetantius videtur inuere, 769 et *ibid.*, 806. — Desideria ejus esse aeterna, 770. — Di-solvuntur argumenta quae contra immortalitatem ipsius proponuntur, 771 et seq. — Quare non possit dissolvi, *ibid.* et 776. — Quod nec crescat in pueris, nec in juvenibus vi-geat, nec in senibus diminuat, 772 et seq. — Non est idem ac mens, *ibid.* — Quod aegrescat corporis contagio, 775. — Non pars est corporis, sed in corpore, *ibid.* — Au-teria sanguinis contingit, sicut humen oleo, *ibid.* — Cri-deret immortalitas a Pythagora ipsi attributa, 776. — De ejus aeternitate Hermias et Sybillium testimonia, 777 et 778. — De animarum ab inferis evagatione, 778 et seq. — Aristoxeni de animae natura sententia, 779. — Quomodo immortalis cum sit, eadem penam sentire possit, 798 et seq. 1011. — Notatur eorum error, qui postas animarum et praena differri putant in diem universalis judicii, 802, 1012 et seq. — Quo sensu dicantur a poetas ab inferis red-ire, 804. — Quod casus de Deo substantia esse, a quibus procedunt, a quibus damnata, 927. — Animas justorum post judicium universae in paradiso terrestriam introdu-cendos, quam teneant, 952. — Quo sensu recte dicantur, e caelo animas trahere originem, 945. — Anima non con-tinetur in corpore, ad id quod in vase, aut quod in loco est, 1005. — Quam inquam niam crediderint, II, 54, 36. — De ejus natura varie opinionibus, 98. — Quomodo lasinetur in corpus, 69. — Utrum idem sit cum anima, 70. — Utrum a parentibus generetur, 70. — Anima, pro *animad.* I, 506
 ANIMALIA, De eorum figura et membris, II, 21. Vide *Bella et Bruta*.
 ANIMALIA, pro *animam accipere*, rara vox. I, 510
 ANIMAS, pro *animadibus*. I, 708
 ANIMAS, Quoniam sit ejus officium, I, 263, 521. — Ab eo scientia in nomine, I, 509. — Quibus cum hostibus ipsi pugna sit, 376 et seq. — Inter ejus et corporis similitudinem qui dicitur, 579. — Cui casu in eo est, 676. — Anima-ra conjugio fertur, quam corporum, 687. — Quoniam sit vis ejus et ratio, 690. — Adis opere sunt tetera. 770
 ANIMAS, vide *Animam*.
 ANIMAS, quoniam dicitur. II, 582, 585
 ANIMAS, quoniam dicitur. Per eam qua dicitur intelligi, II, 541
 ANIMAS, Quas in egypto. Egyptus, I, 528, 951. — De ejus diversitate quae gentes, 525, 647 et seq. — Animus quos vivere vellet sua de divinitate, partes fuisse nostradus, 954
 ANIMAS, quoniam dicitur. I, 471
 ANTE, pro *post*, sive utroque a *ante*, I, 277. — Ante dicitur kalendas pro *ante* kalendas. *Ibid.*
 ANTE, pro *post*, sive utroque a *ante*, et *post* dicitur decimum kal. an idem vitium. II, 502, 595, 601
 ANTIOPATI FACIENDI. I, 542, 990
 ANTIOPATI, Homo quare appellatus sic. I, 257
 ANTIOPATI, Quo tempore venturas sit. I, 788. — De ejus adventu, et porum sub eo pressione, 794. — De illius exitu, 797. — Quod non idem faciat sit ac diabolus, 1008. — Ex sanctorum Patribus hincurrit auctorem Neronem, quoniam dicitur, 1009. — De ipsius characteribus, 1009
 ANTIOPATI, Quoniam dicitur error quia illas, I, 125 et 126. — Eorum auctoritas unde reperitur, *ibid.* et seq. — Quoniam cum eo illis dicitur, quoniam dicitur. 127, 1082
 ANTIOPATI, De Deo dicitur dicitur, I, 154. — Principe illius dicitur. 894
 ANTIOPATI, De Deo dicitur dicitur. II, 513
 ANTIOPATI, pro *significati*. I, 508
 ANTIOPATI, ubi dicitur quibus sensu dicitur, I, 478. — Quo anno dicitur. II, 493
 ANTIOPATI, De eorum inferi, otia, et providentia hincurrit. II, 95. — De eorum generalium quoniam scripturam, De illorum ingenio auctores quoniam dicitur. 574
 ANTIOPATI, Idem cum Scipio, I, 277. — Bovis caput, 472. — Fuit symbolum Joseph, II, 25. — Ubi dicitur, 521. — De eo auctores quoniam dicitur, *ibid.* — Ubi dicitur symbolum fuit ad Memphitis. *Ibid.*
 APOLLO, Apollinis Mithrae testimonium pro divinis hincurrit.

tur ab ethnicis, I, 158. — Ejus de Deo Testimonium, I, 49. — Unde Symbius appellatus, 151. — Pastorium munus cur exerceat, 161. — Cum Neptuno muros trojanos condidit, *ibid.* — Hyacinthum quomodo occiderit, *ibid.* — Milesius quare dicitur, 484. — Illius de Christo testimonium, 485

Apollo Colophonius, I, 148
 Apollo cultus a Milesis, II, 415. — Dicitur *Apollo* et *Apolo*. 498

Apolloinis flagitia, I, 160, 161, et seq.
 APOLLONIUS Thyanus. Quæ de eo mira narratur, I, 557 et seq. — Ad Ephesus cultus, 559

APOSTOLI, quot annos Evangelium prædicaverint, II, 505, 619. — Unum Evangelium disseminaverint per omnem terram, 618, 619, 645

APOTHECA, veteribus quid fuerint, II, 424, 796. — Distinguebant ab hereticis officinis et tabernis. *Ibid.* et 497

APOTHEOSIS. Ejus origo, I, 192 et seq. — De ejus vitibus auctores quinam consulendi, 195

APPICIUS Claudius, cæcus, I, 290

APCLEUS macrus, I, 561. — Ejus mirabilia, 553

AQUA. Hanc Thales dixit rerum omnium principium, I, 155, 501. — Pro dea culta, 281. — Quare in impijs adhibetur cum igne, 509. — Exulibus interdicta, 929. — Ejus natura deum versus, 511. — Quenam utilissima, 696

AQUA vendere, id est, *Baptismon*. I, 454

ARABIA. Avis fuit apud veteres, auspicijs accomodatissima, I, 185, 184. — Unde Jovi dicata, *ibid.* — De ejus cultu apud Ægyptios, 787

ARABES, lapidum pro deo coluerunt, II, 494

ARABIA, Chanaan dicta, I, 527

ARBE posite insidiose a paganis in multis locis, II, 408

ARCESYLAS, novæ academia conditor, I, 588. — Quod philosophandi genus induxerit, *ibid.*, 561. — Scientiam soli Deo relictam, 589

ARCHIMÈDES. De ejus sphaera, I, 279 et seq. — Ejus inventa, *Ibid.*

ARCHYMAS Tarentinus. Illius irati apophlegma redarguitur, II, 452

AREOPAGITARUM nomen nasci, II, 162

ARERE cum invidia, utrum latine dicatur, II, 690

ARRE. In his aliquando franciam habebant veteres, donec in horreis reconderetur, II, 418

ARGO. Nomen navis Argonautarum, I, 150

ARGONAUTÆ. Quinam fuerint et inde cognominati, *ibid.*

— Eorum navigatio quandonam facta, 159

ARGUS a quo occisus, I, 138

ARLANS. Illorum hæresis quo tempore innotuerit, I, 542, 545

ARLANSIUM nomen, I, 245

ARISTAROS aliquis, I, 555

ARISTONES, quis fuerit, II, 175

ARISTIPPES. Summum bonum in quo constituerit, I, 564, 945. — A Lactantio depictus, 564 et *ibid.* — Cyrenæorum princeps fuit, *ibid.* — Suam cum Laide consuetudinem quomodo excusaret, 595, 948. — Falsus est in subjugando homine volens, 760

ARISTOTELIS, *quidam*, II, 142

ARISTOTELIS Hominem nasci consuit ad vicentem capescedam, I, 769. — Quinam fuerit, *Ibid.*

ARISTOTELIS aliquid, I, 556

ARISTOTELIS. Quantum secum ipse dissideat, I, 435. — De Deo quid senserit, *ibid.* — Num lum æternum existimavit, 515, 756 — Sætera omnia dixit sphaerica, 584. — Summum bonum in quo consistit, *ibid.* — Existimationem hominum pariter servaverit, 570. — Veteres philosophos in quo arguerit, 440. — Ejus contentus in persuadenda justitia quare vari et inanes, 604. — Unum Deum asseruit, 889. — Non ulli se injuriam ignavi atque servilis animi esse contendit, 920. — Latitans Deo gæovit, II, 145

ARISTOTELIS. Epus de natura anime sententia, I, 779; II, 67. — Quis fuerit, et quos ex avo naturam, I, *ibid.*

ARMA. Dicitur missæ, Euphrate fluvijs distinguitur, II, 517

ARMASTRUM, quilibet esset, II, 550. — Unde celebratur, 551

ARMASTRUM, unde dicitur, I, 741

ARMIS, quam in deo pensavit, II, 420

ARMATUS. Avus fuit Saporis, regis Persarum, quo pater ei regnum perierat, II, 186

ARMATUS, monachus etiani fuit, II, 545

ARMATUS, una, quomodo appellata a Lactantio, II, 69. — De ejus sententia et usu, *ibid.*

ARMATUS, de magis artibus ab imperatoribus innotuit, II, 123

ARMATUS, *unde* Homologus, 123

ARMATUS, *unde* legum, equum sine propositore, 123

ARMATUS, *unde* in quanto latuam tempore innotuit, 123

ARIT, I, 748. — De illius scriptis ad Lactantium, *ibid.* — Alius est ab Aselepiado, Antiocheno episcopo et martyre. *Ibid.*

ASCLETES, id est, Asclepias. I, 209, II, 247, 558, 527

ASIANI, quos marsum quo ordine putarint, II, 445

ASIARCHE. De his auctoribus, II, 557

ASSUMPTIO, pro minori parte syllogismi, I, 282

ASTRA. Eorum ortus et occasus ad hominis utilitatem accommodatus, II, 147. — Non sunt colenda, I, 277. — In decuram numero habita a Stoicis, 278. — Eorum motum non esse voluntarium, 279. — Quomodo his insit ratio, 280. — Illa Ægyptii primi hominum observare et colere cepertunt, 528

ASTROLOGIA a demonibus inventa, I, 576. — Quinam adversus eam illam artem scripserint, 940

ASTRONOMI, diem quomodo numerent, II, 456

ATABINUS Jupiter, I, 248

ATHENI, qui fuerint, I, 120

ATHENAGORAS, apologiam pro christianis quo anno scripsit, II, 727

ATHENE. Istud nomen unde, I, 195

ATHENIENSES. Vetus apud eos meretricibus templum ingrediti, II, 217. — Quo nomine Læone meretrici stultum posterini, *ibid.* — Licetum apud illos meritos interficere vel exponere, 378

ATLAS mons, cultus quasi deus ab æcolis, II, 404. — Nomen monti innotuit, I, 181. — Quinam fuerit, *Ibid.*

ATOMOS unde hauserit Epicurus, I, 401. — De his Auctores quinam consulendi, *Ibid.* et 440

ATOMORUM disputatio, I, 401

ATRIUS. Quod per litteram A in hbris Ciceronis designatur, I, 990, 991

ATTILUS Regulus, I, 592

ATTINICA (Tiberius). De senio ipsi a Jove orlato, I, 291, 921

ATYS. Quinam fuerit, I, 205. — De ejus cum Cybele et Sangaride nympho amoribus, *Ibid.*

AVANTIA. Ea sub obtentu doctum collatur, I, 284

AVES. Ipsis nascentibus utrum oculi prius formetur, II, 36

AVENTINUS mons, unde istud nomen, I, 182

AVICENS. Eorum origo, I, 645

AUGURIA. In pretio quid ethnicis, I, 287. — Eorum reprobos, 288

AUGUSTA. Utrum olim mortuis maritis imperatoribus, alijs visis apparuit, II, 255, 459, 577, 805

AVARITIA (Sævus). Maudis nomen qua ratione a Luna deduceri, I, 774. — Ejus fragmentum de extrema judicio, 821, 822

AVARUS imperator. Factum ipsius laudatum ab auctoribus, II, 467. — Quam fecerat imperij distributionem, ea quomodo duraverit, 655

AVARUS, *unde* Pappam, Pappam, quare dicitur, I, 190. — De eum de medico illius ante prædium Philanense a Tharva orlato, 292

AVARUS, *unde* imperator occupati, II, 553. — Juniores Avarus magna reverentia prosecutos seniores, 805. *Unde* innotuit, I, 184

AVARUS, *unde* naturam vestitus et præceptis, II, 405, 507, 620. — Persecutionem molitur in christianis, 205. — Ejus mors, 204, 507, 597, 651, 652. — Persecutionem quo anno conceperit, 205, 445. — Ejus crudelitas, 511. — Quam vitam recuperavit, 512. — Domini et Dei titulum assumpit, 597. — Quo anno se interemit, 445. — Carpius quare dicitur, 476, 477. — Unde orlatus, 490. — Soleam magna reverentia prosecutus, 506. — Cui accessit in imperio, 620. — Quando ad finem evehctus, 650

AVARUS Victor, historiam persequutus utrum suspert, II, 578

AVARUS. De avium voli, actibus, et quam sint vitiosus, I, 890. — Aves viliores aut veniores quo sensu dicatur, 757. — De his, et quare bene a Deo avare, II, 50. — Unde dicitur, 50. — Quam innotuit a Veteribus, *Ibid.*

AVARUS, *unde* pro emere, pro emere, quomodo in benignam, I, 640

AVARUS, *unde* innotuit, II, 527

AVARUS, *unde* innotuit, II, 444

B

B. *Unde* phantasie antiquius pro v substituta, I, 941, 945

BACCHUS, *unde* dicitur apud Arabes, II, 644. — Quam innotuit colendum, *ibid.* — Cultus antiquus, sub figura colubina, 646. — Quibus diebus divinos honores adeptus sit, I, 164. — Ejus amores, *unde* innotuit, *ibid.* — Ipsius oris expellere, *unde* innotuit, *ibid.* et 995. — Vin-

invocati nisi non tribuenda, 215. 527. — A quo sacra ejus in locum inducitur, I, 247. — De iura et erga eum dicta, *ibid.* — De his auctoribus quoniam consuetudini, *ibid.* — Hinc iudi sententia consuetudini.

BACCHUS, seu BACCANTES, unde appellata. I, 163

BACCHI lapides apud Phoenices, II, 495. — Ipsi testis in structure in Oriente. I, 169

BACCHISMATE multum usus fuisse, I, 175. — Fructu huius, quod pro eo ex gremio, *ibid.* — De vario iussum, I, 177

BACCHANES, quoniam institutos a Christo, II, 511. — Quo tempore in veteri Ecclesia solemniter adoraverunt. I, 177

PASTA jactare, quid sit. I, 176

BABARA, De Dei in ratione barba providentia. II, 55

BABARICA, et solum BARBARICA, dicta de regionibus, quoniam in Romano non subja essent. II, 549

BABATI et BARBATUS, inter se distincti. II, 719

BASILICAE quaha edificata fuerint, et quando christiani extra a christianis, II, 383, 386. — Unde atheni habuerunt. I, 186

BASTANI, populi transcaucasi. II, 559

BEATI, vox sumpta alio sensu a Veteribus, quam hodie sic solet. II, 485

BEATITUDO publica, beatissimi Casares, et alii in hominibus. II, 485, 486

BELLONA, Sacrorum illius celebrandum ritus. I, 254

BELLUM, De Dei providentia in illam creatione, II, 11. — Utum as mens iura, et quoniam hanc ipsi tribuerint, 92, 95. — In quo differant ab homine, 95. — Eorum intelligentia et providentia actus, 96. — Incommodum Deos mundum esse, 117. — Summum usum hominis a Deo dicta, *ibid.* — De unitate etiam nostrarum. 118

BELLUS, Ejus sacra edesse: quoniam antiqua, I, 229. — Trojano bello antiquior, 230. — Saturno coactus, juniam fuerit. I, 290

BENI dicitur, pro benedicti dicitur. I, 785

BENEFACERE, quid sit, I, 667. — Quoniam beneficiando sui laude dicitur. I, 679

BENEFICENTIA, In quas personas sit conferenda, I, 671. — Nulla est, ubi non est necessitas, 676. — De illius generibus. *ibid.*

BENEFICIUM, Si referatur, laterit. I, 677

BENEVOLENTIA, pro benevolentiae signo, aut gratificatione. II, 852

BESTIA, B, dictum de Ecclesiae persecutoribus. II, 197, 217, 512, 655

BESTIARI, seu damnati ad bestias, 36. — De illa libera ipsi data, II, 367. — Quoniam dicitur. I, 653

Bi, in compositione quaedam numerum denotat. II, 486

BIPALMUM, BICINUM, BISELLUM, et similia. II, 489

BIS, pro iterum. II, 257

BITHYNA, II, 452

BISTABLE, quando conserunt usurpanti. II, 479, 489

BEATTE, De duplici eorum genere, et auctoribus de his consecratis, II, 118. — Salubris eorum usus in medicina. *ibid.*

BIBLIOTHECA, Janum eandem cum Noe existimavit. I, 185

— Quid sit, et ad hunc usque Notitia

BIBLIOTHECA, et variis, ad quorum usum pertinent, II, 508. — Bona amobilia ecclesiarum elationem quando prohibita quae de 500

BIBLIOTHECA, et variis, ad quorum usum pertinent, II, 508

BIBLIOTHECA, et variis, ad quorum usum pertinent, II, 508

BRUTESCI, pro fit sensus expers. I, 287

BURDINUS, detentus in custodia a Callisto II. II, 743

BURSES, Veneris adulter. I, 215

C

CABIRI dii, ubi culti, I, 194. — De his auctores. *Ibid.*

CACIA dicitur a Romanis culta. I, 226

CACILIUM per e, et Cecilium per e, facile esse posse nomina non confundenda. II, 393

CAELIPIUS V papa, quare detentus in custodia a Bonifacio VIII. II, 545

CAESAR JULIUS, Primus Caesarum inter deos relatus est, I, 193, 199. — Hanc honorem quomodo fuerit assecutus, I, 200. — *ibid.* — De ejus clementia. 408

CAESARES minores Augusti, II, 222. — Eorum purpura eadem acque imperatorum, 227, 511, 756. — Vocati etiam filii Augustorum, 555. — Quo tempore tres fuerint in imperio, 513. — Fuerint plane in potestate Augustorum, 468, 488. — Nomen eorum nullius imperii iudicium fuit, 468. — Diadema commune utrum haberint cum imperatoribus, 511, 512. — Utrum aliquando imperatorum nomen gesserint, 664. — Augustae majestatis fuerint haeredes, 714. — Caesares relati inter deos, I, 195. — Penes quos illorum consecrationis auctoritas esset. *Ibid.*

CAESUS sanguis, pro sanguis caesorum. I, 581

CALCARE, pro vastare, perdere, conculcare, II, 515. — Calcere gentem, tyrannos, mortem. *Ibid.*

CALATHO, Summum bonium in quo constituitur. I, 365

CALLISTUS II papa, Burdium in custodia detinet. II, 515

CALVA VENUS, I, 225

CALVITIS, De ejus dedecore. II, 53

CAMPUS MARTIUS, quid fuerit et quando celebratus. II, 245, 458, 550. — Celebratus etiam apud Fraucos, 458. — Villa publica in eo quid fuerit. 525

CANDIDIANA, urbs, ubi sita, et a quo forte denominata. II, 156

CANDIDIANUS, filius galerii ex concubina, II, 227, 556, 726. — A Valeria Galerii uxore adoptatus, 275, 339. — A Licinio quando occisus, *ibid.* — Filiae Septimi Maximini desponsatus, 275. — Quo anno natus. 456

CANDIDUS, immortificatus, qui dicitur, I, 705

CANES, culti apud Aegyptios, I, 621 et seq. — Quomodo lugentur. I, 622

CANINA fecundia, I, 701

CANIS QUINARIUS in eo speciem quendam ratiocinationis admitterit. II, 93

CANNENSIS clades. I, 540

CANON, quid sit, et ab indictione quid differat. II, 599, 771

CAPIO, ONIS, nomen jurisconsultorum proprium. II, 45

CAPITATIO, Hinc urbana plebs a Galerio subjecta, II, 231 et seq. — Quoniam eam pendere imperatorum legibus non tenerentur. 252, 522, 759. — Hinc Romani veteres non reprobantur. 415. — Hinc sota Romana plebs a Constantino exempta. *Ibid.*

CAPITOLIA, in aliis urbibus extracta, quam Romae. II, 511

CAPITOLINA, I, 179. — De ejus sacerdotibus. Cicero quid senserit, 109. — A quo fundatum, et unde appellatum, *ibid.* — Quod accusum. *Ibid.*

CAPTIVITAS, dicta de signo, et nota captivitatis. II, 755

— Quod ad redemptionem magnum opus justitiae. I, 679

CAPUS, ubi quare et globus similis in homine, II, 54. — De diu numero in eo, 42. — Caput varietatibus infligere, quod ex demeritibus legitur generibus. 578

CARACALLA, Germani appellatus, quare usurpaverit, II, 447. — Quo anno tradita ipsi potestas adiuncta. *Ibid.*

CARIS, Carum verus et capus a Persis, pellicisque ab his abductus, I, 410. — Quomodo perierit. *ibid.* — Carii filii sui. *Ibid.*

CARNEALES, Ejus libertatis clementia, I, 595. — De istis Romani regibus, *ibid.* — Jura, cum impugnat. 596

CARUM, quoniam. II, 701. — Unum habitanti, 506. — Probi monitionem, 370. — Romani, quomodo inter, 396. — Cum Caris, Germani, ut Caris, et veris, aliquando occisus, 447, 601. — Caris Caris, quomodo Caris. 477

CARTHAGINENSIS, Hinc res homines Saturno amolantur. I, 252

CARTHAGO JUBONIUS cura. I, 341

CARIS, quo anno coefferit imperare. II, 465. — Carini propter hunc non avocatus. 466

CASIA veterum non eadem ac recentiorum. II, 280

CASSIDUS, de quo materia ferent. II, 825

CASTOR et POLLUX, Quare Tyndaridae appellati, I, 150

CATHARTICUS, Quare Tyndaridae appellati, I, 150

CAUSAM, Quare Tyndaridae appellati, I, 150

CAUSAM, Quare Tyndaridae appellati, I, 150

CAUSAM, Quare Tyndaridae appellati, I, 150

CATACUMBÆ, quæ loca fuerint apud veteres, II, 546. — Unde dictæ. *Ibid.*
 CATAMPHI, quoniam sint. I, 169
 CATAPHYGES hæretici unde dicti, I, 541. — Eorum auctores, quo tempore. *Ibid.*
 CATHARI hæretici, *vid.* NOVATIANI.
 CATO. Ejus mors, I, 406. — An Socratica vanitatis imitator, *ibid.* — Spontanea mortis quænam ipsi causæ fuerint, 408. — A quibus damnatus. 409
 CAUSA, scriptum sæpe in antiquis codicibus, pro *casus*, II, 263, 571. — *Causa vel gratia*, Græcis *αἰτία*, sæpe subauditum in auctoribus. 601
 CAUCASUS. Unde ejus immunitas. I, 584
 CAUSIDICI, a jurisconsultis in quo differrent. II, 520
 CECROPHIDÆ virginis. I, 208
 CEDERE impune. II, 157
 CEDO. Quid significet. I, 589
 CELEBRARE CRIPPIUM DIARTIUM, asylum, etc., quid sit. II, 350, 777
 CENSITORES, a Censoribus quid differrent, II, 521, 753, 756. — Eos jam ante Galerium in tabulis omnia retulisse. 522
 CENSUALIS forma, qualis fuerit, et quid contineret. II, 357, 468, 756
 CEREBRUM. De ejus ventriculis, II, 412. — Mentis sedes est. 64, 205
 CERERI frugum inventio tributa, I, 212. — Ubi, quare culta, *ibid.* — Unde Ceres dicta, *ibid.* — Eadem qua Isis, 235. — Cereris Eleusina sacra, 257. — Cereris Catanensis penetralia viris adire nefas erat, 275. — Eumenis antiquissima. *Ibid.*
 CERES Milesia. 291
 CHALCEDONIUM fretum aliquando voluit Maximinus limitem esse Orientalis imperii, II, 361, 789. — Ubi situm. *Ibid.*
 CHALDÆI. Illorum de mundi antiquitate commentum. I, 780
 CHAM, filius Noe, a patre maledictus, I, 527. — Quas terras occupaverit. *Ibid.*
 CHANANÆI. Unde dicti, I, 527. — Primi hominum Deum ignoraverunt. *Ibid.*
 CHAOS, quid sit, I, 151. — An ab eo cuncta prodierint, 152. — Error veterum de ejus æternitate. 297
 CHILIASMÆ. Illorum error unde fluxerit, I, 781, 1015. — Hunc ex Patribus quipam amplexi sint, *ibid.* — A quibus renovatus, *ibid.* — Adius auctor quos fuerit, *ibid.* — Quinam illum refellerent, 784. — Ab Hieronymo solum irridetur. *Ibid.*
 CHIRON Æsculapium medicum docet. I, 160
 CHLAMYDÆ quid fuerint, II, 362. — Candidæ quando summis pontificibus tribuæ, *ibid.* et 559. — Vis Patrum utebantur. 795
 CHLORIS Zephyro nupta. I, 219
 CHRESTUS. Nomen illud bonam in partem accipi, I, 941. — Unde deducatur, *ibid.* — Nomen Romanis usitatum, II, 473. — Quid significet, *ibid.* — A Gentilibus Christo Domino quomodo inditum. *Ibid.*
 CHRISTIANI. Ejum gentilium diis sacrarum nomen quantum horrent. I, 259. — Quod ecclesias et altaria jam a septemdecim sæculis habuerint, *ibid.* — Mos apud eos mortuos ungendi et lavandi, 270. — Potestas ipsis a Deo data in dæmonas, 354. — Eorum de summo bono dogmata, 571. — Illos decet simplicitas, 452. — Indicta causa damnantur, 548. — Apud illos pauci eloquentes, 550. — Eorum cruciatus, 573. — Desperati unde dicti, 577. — Quibus convitiis impetati ab ethnicis, 578. — Quales sint, aut esse debeant, 585. — De Gentilium in eos crudelitate, 584. — A tempore nomine abhorrebant, 586. — Quod eorum stultitia esset sapientia, 588. — De illorum incrementis, 589. — De fervore lapsorum inter eos resipiscuntium, 591. — Illorum fortitudo, 595. — Quomodo leatres essent. et pares inter se, 599. — Ludis gladiatorum ipsis interesse fas non erat, 606. — De eorum patientia et justitia, 625. — Deus ab inimicis suis affligi patitur, 626. — Numerus eorum augetur, 628. — Ultio divina in eorum persecutores, 630. — Usus illum apud eos in conventibus suis, 657, 994. — Mos ille postea quare retentus, *ibid.* — In quo ab ethnicis illi differant, 664. — Ab humano san. uine quantum olim abhorrent, 707, 709. — Utrum ipsi aut militare liceat, aut in judicio accusare, 707, 998. — Justi vocati a Lactantio, II, 102. — Erant maximo numero apud Dioctletianum, 215, 505. — Quo sensu revocati ab exilio per Donitianum, 305. — Zelus eorum ultra se morti pro fide asserentium, 315, 680. — Carebant simulacris in suis ecclesiis, 317, 585. — Taxati a Galerio, quod a prisca parentum simplicitate deflexissent, 559, 575. — Ab Idothyis semper abstinuerunt, 365. — Novitatis sæpe a paganis accusati, ternarium numerum in precibus cur amarent, 594, 475. — Judæorum nomine veniebant primis Ecclesiæ temporibus, 475. —

Athæi, impii et irreligiosi vocati a gentilibus, 492. — Conveniebant primo privatis in ædibus, 502, 583, 586. — Ecclesias postea in urbibus edificaverunt, 502, 791. — Romæ fuerunt magno numero tempore Maxentii, 526. — Rogabant pro salute imperatorum etiam gentilium, 535. — Ab iis gentiles quid exigerent, cum rogarent eos fidem ejurare, 575. — Illorum templa ad vitandam persecutionem frequentabant, 574. — Utrum sub Domitiano et Trajano ecclesias habuerint, quales hodie cerimus, 584. — Basilicas quando construxerint, 585. — De more eorum crucis signum frontibus frequenter imponendi, 670. — Magicis operationibus semper adversissimi, 675. — Ecclesias suas in excelis locis urum semper construerunt, 683. — In persecutores suos invulsi licitum sibi crediderunt, 701. — Monstruosa sua fortitudine plerumque fregerunt illorum ferociam. 704

CHRISTUS. Dux magis a Lactantio dictus, I, 452. — Princeps appellatur a prophetis, *ibid.* — Nomen Christi non est proprium, sed regni nuncupatio, 461. — A Gentilibus in Christum immutatum, *ibid.* — Hujus nominis significatio, *ibid.* — Quod et regnum et sacerdotium Christo competat, *ibid.* — De regno ejus terreno Lactantii ortu, 465, 808, 1015. — De duplici ejus ortu, 465. — Quo anno passus sit, et quo die, 474, 967. — De causa ipsius Incarnationis, 475. — De ea testimonia prophetarum, *ibid.* — Cur ad Judæos missus, 478. — De ejus ortu ex Virgine, *ibid.* — Emmanuel nunquam vocatus fuit, tamen versus Emmanuel, 479. — Ad quid missus, 480. — De duplici ejus adventu, 481. — Sine Patre et sine Matre quomodo fuerit, 485. — De eo prophetarum testimonia, *ibid.* — Judæi virtute dæmonis, dæmones aiunt eum ejicere, et patrare miracula, 485, 491. — De sacerdotio ipsius a prophetis predicto, 487. — Quo sensu nunquam se Deum dixerit, 490. — De ejus vita et miraculis, *ibid.* — Ejus Passio prædicta, 495, 502. — Hanc ethnici christianis objiciebant, 496. — De ejus morte, sepultura et resurrectione, 510. — Qua hora expiraverit, *ibid.* — De sole tunc obscurato. *Ibid.*

Quale sepulcrum illius fuerit, 512. — De ejus in Galileam post resurrectionem profectioe, 514. — De illius Ascensione, deque discipulorum ejus predicatione, 516. — Argumenta invidiosæ contra incarnationem ipsius. 517. — Ut homines erudiret, primum facere debuit, qua docuit, 521. — Quomodo venire debuit, ut Dei et hominum mediator esset, 524. — Quomodo viva lex sit, *ibid.* — Quod quæcumque gessit, aut passus est, figuram et significationem magnam habuerit, 525. — De ejus cruce, quanta vis in ea sit, 528. — Quod dies in sepulcro remanserit, 535. — Quod magus non fuerit, 536. — Fugatum justitiam reduxit, 570. — De ejus adventu ad iudicium, 796. — De anno ætatis sue, quo passus est, 967. — Medius inter Deum et hominem, 972. — Quo sensu mediam substantiam genere dicatur inter utrosque, *ibid.* — Quomodo sit angelorum princeps et caput, 977. — Quoniam ætatis sue anno fuerit baptizatus, *ibid.* — Quo anno, mense et die sit a Judæis cruci affixus, II, 191, 593, 608. et seq. — De missione Apostolorum ab eo post resurrectionem, 194. — In eorum quomodo ascenderit, 195. — Quo die passus putandum tempore Lactantii, 586. — Utrum anno decimo quato Tiberii, 477. — Chrestus quomodo vocatus ab ethnicis, 475. — Deus *καὶ θεός* aliquando dictus, 603. — Baptizatum quando instituerit, 616. — Regni ejus in terris millenarii opinio unde desumpta, 636. — Ejus monogramma quomodo expressum in nummis et laniis. 559, 815

CHRISTUS. Ejus de Deo sententia, 154. — De ipsius doctrina auctores quinam consulendi, 153. — Quinam fuerit, 406. — Ejus mors. *Ibid.* et 950

CIBALIS. II, 49

CICERO. Veram religionem attingere cur non potuit, II, 412. — Quam sæpe Providentiam defenderit, I, 121. — Quosnam secutus sit inter philosophos, *ibid.* — De Deo quomodo senserit, 153. — Ejus libri de legibus, 156. — Platonis imitator, 196. — Filium consecrare voluit, 197. — Fidei illi defuit, 205. — Intellexit vana esse, quæ homines adoret, 263. — Quid illum de terra et errore destruendo, *ibid.* — Ipsius nota vox, 268. — Ejus de creatione mundi opinio, 297. — Errat in laudanda philosophia, 383. — Et in assignanda sapientie origine, 586. — Græcorum levitatem arguit, 588. — Ejus invectiva in Antonium Philippicæ unde dicta, 589. — Philosophis quos præferat, 595. — Ejus de voluntaria morte sententia, 407. — Redarguitur ejus error de hominum nativitate, 409. — De varia eorum sorte post mortem illius sententiæ, 410. — Refellit hoc ejus effatum, primum hominum esse non nasci, secundum quam primum mori, 411. — Fortune quantum tribuerit, 441. — Quod Deo creatori debitum cultum non reddiderit, 457. — Interpretatio quam affert vocis religionis redarguitur, 536. — Libros suos de Officiis quanti fecerit, 640. — Ejus legis divinæ encomium, 660. — De libertate et mise-

... quod senserit, 672. — Illius de hospitalitate hominis testatur, 677. — Mors ejus unde orca, 702
 ... quod sit, II, 39
 ... II, 40
 ... I, 142
 ... I, 361
 ... I, 695
 ... I, 236
 ... I, 711. — A quo ... I, 711. — A quo ... I, 711. — A quo ... I, 711.
 ... II, 708
 ... II, 385. — ... II, 385. — ... II, 385.
 ... I, 554
 ... I, 247
 ... I, 508
 ... I, 290. — In eam auctores quoniam ... I, 290.
 ... I, 290
 ... I, 290
 ... I, 408 et 409. — Quis ... I, 408 et 409.
 ... I, 567, 946
 ... I, 220. — Unde nomen ejus, *ibid.* — Quoniam ... I, 220.
 ... I, 165
 ... I, 178
 ... II, 571
 ... II, 571
 ... I, 582 — Boetius ... I, 582.
 ... I, 485. — Quod non sit Deus, ... I, 485.
 ... 964
 ... *ibid.*
 ... II, 307, 682. — ... II, 307, 682.
 ... I, 175
 ... II, 506
 ... II, 11
 ... *ibid.*
 ... 310
 ... II, 55
 ... I, 160
 ... I, 571
 ... I, 387
 ... I, 707
 ... II, 790, 762
 ... II, 354
 ... *ibid.*

CONCLUSIO SACRILII, pro finis mundi. I, 784, 795, 812
 CONCORDIA, res diffinitiva inter duos, eadem potentia preteritis, II, 550. — Concordia Burrhi et Senecae in societate potentiae. *Ibid.*
 CONCORDIA, pro *subigere, domare*. II, 597
 CONCORDIARE, pro ad pugnam procedere. II, 261, 814
 CONFECTIS PATIOSOPIS, pro comissis vulneribus philosophis. I, 559
 CONFECTRIX, pro ea que coedit. I, 769
 CONFESSIO, gloriosa quo sensu olim dicta, II, 597. — Denuntiat ad confessionem, quod sit. 696
 CONFESSORES, Quam primis Ecclesiae saeculis differuntur II, 589, 591. — Oculi dexteri illis quodam eruti, 559. — Una ibidem genera ad mirandum, 594. — His deprecatoribus lapsi apud Deum uterantur, 596. — Inno et apud Ecclesiae perfectos, 597. — His illi pacem quandoque dimittunt. *Ibid.*
 CONFERRE, locum aliquando ad sinum flare. II, 695
 CONFERRE SEMINA, pro atomi. I, 760
 CONFERRE, in maiorem partem accipitur, vel sinui iurare. I, 574
 CONSECRATIO. *Vid.* APOTHEOSIS.
 CONSENTANES, adverbium. I, 568
 CONSENTES DEI, Si sunt majorum gentium. I, 199
 CONSTANTIA, AU VERA VIRTUS. I, 617
 CONSTANTIA, sicut CONSTANTIUM, desponditur Licinio, II, 269. — Sic Amoleit, ut fratrem etiam ad protegendum illum impelleret, *ibid.* — Ubiam et quando Licinio nupserit. 262, 570, 818
 CONSTANTINA, urbs, non unica apud auctores, II, 353. — Hinc in Africa descriptio, 357. *Vid.* CARVA.
 CONSTANTINUS IMPERATOR, Per cum orbis iustitia et sapientia sustinente sunt, I, 116. — Nomen imperatoris quando fuerit insignitus, *ibid.* — Quae cognomina gradatim assecutus fuerit, *ibid.* — Imperatorum primus pacem deici Christianis, *ibid.* — Conversionis ejus causa, *ibid.* — Quodammodo Maveatium vicerit et obierit, *ibid.* — Sancti Augustini de illo testimonium, 117. — Constantinus magnus, quibus animi corporisque dotibus polleret adolescens, II, 225. — Frustra insidias appetitus, et feris obsecutus a Galerio, 253, 559. — Quomodo dimissus ab eo, 253, 274. — Ad patrem quomodo pervenerit, 254, 540. — Acceptus ab illo imperium, *ibid.* — Locustam imaginem suam mittit ad Galerium, 255, 541. — Bellum gerit cum Maxentio, 367. — Quo anno fuerit illud incertum, *ibid.*, 461, 811. — Quo successu confectum, 261. — Quo die et loco ex ipso ostensa in caelo, in qua vinceret, *ibid.* — Imperator maximus a senatu salutatur, 262, 817. — Ex Byzantio Constantinopolim quare nuncupaverit, 508. — Hinc Roma annulum facere studuit, *ibid.* — Quare ipsi causa fuerit transferendi illuc imperii, 526. — Fuit apud Diocletianum tempore illius abdicacionis, 551. — Dignitatem Caesarem utrum aliquando gesserit, 555, 524. — Ad quam plurimum causam referri debeat discessus ejus a Galerio, 558. — Utrum juvenulis ab illo in urbe Roma obsidibus loco detentus fuerit specie religiosis, *ibid.* — Verus forte miserum a patre ad Diocletianum, et apud eum instructum, 559, 507. — Militavit fortiter in Asia sub Diocletiano et Galerio, 559, 507. — Obiectus fero leoni, quomodo vidit, 559, 522. — Quo tempore ad patrem pervenerit. 546
 Primum annus ejus imperii quis fuerit, *ibid.* — Ad quos seniores principes et ceteri de deitate sibi itop rti, 541. — Quando et a quo Caesar renuntiatus, 512. — Fius quatuor uxores fuisse, 545. — Faustam in matrimonium utrum accepit an postea verum, 546. — Consensus ipsius non requisitus, ad erigendum Licinium imperatorem, 555, 507. — Mitti Mediolano ad Maximianum constitutionem pro Christianis, 565 — Utrum Maxentio bellum ultro intulerit, 566, 567. — Quando Roma profectus fuerit Mediolanum, 570, 817, 827. — Natus ubinam, 465 et seq. — Quo anno, 465, 742. — Utrum a Diocletiano insidiis appetitus, 522, 525. — Praetorianos cur sustulerit, 526. — An homines inquam sanctorum villitas aut imagine Christi emicisse signaverit. 560, 561
 CONSTANTINUS LABORIOS, dignus qui solus orbem gereret, II, 267. — Primum optatus ac benignissimus, *ibid.*, 512, 718. — Quis fuerit sub eo persecutio, 217, 522, 504, 699. — A Galerio cur contentus, 227. — Constantium ab illo repulsi mori proximus, 255. — Hinc imperium per manus transit, 254. — In leto suo requiem vix occupat, *ibid.* — Ubinam sepultus, *ibid.* — Quo anno obierit, *ibid.*, 540, 525, 746. — Quo die et anno Caesar factus, 507, 165, 469, 485. — Victoriam de Germanis reportavit, 514, 504. — Non omnium in omnino consuetudinem, 525, 700. — Ubinam purpuram induerit, 572. — Utrum in otium locum in imperio gesserit, bene adificationem Diocletiani et Maximianum, 556. — Maxentium unde gener, 564, 287. — Verum

ejus ultima deficientis, 418. — Britanniam non attigit antiquam Caesar foret, 507. — Persas utrum vicerit, 467, 504, 580

CONSTRUERE, idem ac disjecta reponere, et firmiore statu corroborare. II, 422

CONSULES. Eorum designatio aut declaratio ad quos pertinet post Valerianum imperatorem, II, 526. — De eorum processu minus, et per annum quot essent, 526, 527.

— COSMUS deus, idem ac Neptunus equis, I, 712. — Hinc Ceresius Iudi consecrati. *Ibid.*

CONTEMPLATIONE et in *contemplationem*, lectiones Patricios familiares. II, 425, 784

CONTINENTIA, quid sit, I, 718. — Ejus merces, I, 721

CONTRA, vox in judiciis usitatissima, et quæ formulam sapiat. II, 415

CONTRAHERE vires, milites, pecuniam, etc., pro congregare, colligere. II, 806

CONTRARIOS *quam*, latinitas dubia. I, 443

CONTRACTARE *oculis*. II, 15

CONTUMACIA, inferioris est in superiorem, II, 419. — Vitiis contumacia, utrum dictum de homine qui contumacia suæ sit impar. 557, 419, 437, 550

CONVENTICULA, olim dicta ea loca, in quibus Christiani conveniebant, II, 472, 555, 690. — Dicitur item de quocumque coetu et congregatione, *ibid.* — Eorum hodie vocabulum odiosissimum. 699

Korpi et Copitans, quid significet. I, 989

CORIPANS, per calumniam, pro Cyprians, I, 552

COR. De ejus ventriculis, et variis eorum nominibus, II, 42. — De venis ejusdem, et illarum usu, *ibid.* — Utrum primum nascentibus formetur in utero, 55. — Quæ minima maxima illud habent, 61. — Utrum sit mentis sedes, 64. — Cuius vitalis officina antiquos habitum. 69. — Cor, pro *animi*, *prudencia*, *sapientia*, I, 415. — Quod sit sedes principis, I, 689. — Principale est organum omnium affectuum. I, 690

CORONA, quid significet. I, 528

CORONÆ. De purpureis et candidis, quæ nato post mortem confessoribus et martyribus sui parantur. II, 704, 705

CORPORARE, pro *corpore unum*. I, 510, 528

CORPUS, ita comparatum ut animo servire debeat, II, 42. — De omnibus ejus partibus, 50. — Utrum sit hominis receptaculum, 75, 80. — Mortuorum corpora non mutilata, sed integra servata a veteribus, 467. — Corporis materia, I, 510. — Anime debet esse subiectum, 521. — Ejus officium, *ibid.* — Quo sensu diaboli dicitur esse a Lactantio, 522. — Ab illo ignoratio la homine, 500. — Quibuscum ipsi pugna sit, 579. — Ipsius et animi distinctio, *ibid.* — Ergastulum anime hæretur a Platonicis, 581. — Eius est omne tempus, quod in terra transigitur, 585. — Non est anima carcer, 765. — Desideria ipsius esse mere temporalia, 770. — Sine anima nihil potest, *ibid.* — Corpora post resurrectionem qualia futura sint, 801. — An corpus sit hominis receptaculum, hospitium, etc., anime instrumentum, 915. — De ea questione sententia catholica. 916

CORPUSCULUM, pro corpus humanum. II, 75

CORROBORAMENTA, DOVA VOX. I, 565

CORVANTES. Quinam fuerint. I, 177

CORNERATA *seclera*, quid sint. I, 710

COSTA *potioris*. I, 285

CRATES. Conventus divitias, I, 422, 952. — Quam hæret. *Ibid.*

CREARE et *gignere*, quid sint. I, 480

CRATIO. A. usive de Verbo divino dicitur. I, 961

CREDIBILITAS, error magis quam culpa. II, 652

CREMARI et urii, rigide loquendo differre, II, 755. — Aliquod synonyma, *ibid.* — Aliud esse efferat, et cremari in cineres. *Ibid.*

CREMATIO corporum non sublata per Antoninos, II, 545. — Lapsu temporis, et per Christianos abolita, *ibid.* — Quando reserpi et desierit. *Ibid.*

CRETA insula. I, 165

CRIMEN, pro criminatione, seu criminaum accusacione. II, 637

CRUCIUS tyrannus. I, 414

CRUCIEM aut Crasum divitibus superare. I, 686

CRUCIARE, pro cruci affligere. II, 607

CRUCIABILES anime. I, 860

CRUCES Christi vis et ratio, I, 528, 551 et seq. — Crucis pæna infans et servilis, 529. — Quæ ejus signo Christiani sepe sibi se signarent. 555

CRURA. De nuda Dei in eorum conformatione prævidentia. 41, 59 et seq.

CRURACTUM. Quale supplicium. I, 987

CRUX. Ejus signo fugati demones a fidelibus, II, 210, 514. — De ejus potentia et efficacia, *ibid.*, 216, 671, 672. — Castese signum et immortale vocatum a Patribus, 261, 514, 671. — De cruce ostensa Constantino in cælo, in qua

vinceret, 261, 569, 428. — De crucis signo in vestimentis hominum et in celo viso tempore Juliani apostate, 427, 428. — Utrum Tertullianum tempore imago crucifixi cruci superaddidit a. 500. — Crucium figuræ multiplicis apud veteres, 559. — Mas veterum Christianorum crucis signum frontibus frequentè suspendendi. 670

— CRYA Gæviana. I, 505

CULEUS, pons patricidii. I, 588

CULTRIA, pro cultus religiosus. I, 570

CULTUS, plurali numero. I, 454

CUM, pro quoniam. II, 208, 210, 661, 706

CUMANA Sibylla. I, 145

CUMÆ, urbes ejus nominis. I, 890

CURÆ, ex quo nihilum genere constarent. II, 807

CURINA dea. — *Vid. Juxa.*

CURITAS. Fons est malorum omnium, I, 567. — Virtus an sit aut vitium, 694. — Ad quem usum data, 704. — Mundum regit. 758

CUPIDO Dei istius origo, I, 207. — Trium huius cupidinis porte quinam scripserint. I, 896

CURETES. Quinam, I, 178. — An altores Jovis. 210

CURIO consul. I, 146

CURIO Maximus, Curiones minores, quinam dicti. II, 558

CURVUS. Cur se deoverit pro patria, I, 581. — Ejus historia. I, 946

CYBÆE. Sacra ejus a Gallis sacerdotibus celebrabatur, I, 206. — Varia ejus nomina, 255. — Sacrorum ejus celebrandorum ratio, 254. — Anistites ejus Moïse nuncupate, 248. — Dea montium cur vocata, II, 404. — Item *Βόδρα*, seu *Σαββα* dicta, *ibid.* — Eadem lapis sacer, nomine Aglus, in limbus Phrygiæ, 496. — Domina proprie dicta, 872

CYBERUM in vercundia, I, 594. — Eorum nomen. *ibid.* — Eorum principes. *Ibid.*

CYNOSURA, urbs. I, 160

CYPRIANUS. Religiosis assessor, I, 554. — Tertullianum quinam læceret, *ibid.* — Ejus præconium, 552. — Opera illius in quo peccent, *ibid.* — A gentilibus derisus, *ibid.* — De eo Hieronymus testimonium, *ibid.* — A Lactantio minime re, rehusus. I, 565

CYRENAICI philosophi. I, 565

CYRELLA, Bectonioris filia, christiana credita. II, 475

CYRRENA, oppidum ad radem Parnassi. II, 479

CAUS. Quo tempore in Persas cepit imperium. I, 460

D

DACI, ab antiquo Dacisii appellati, II, 410. — Montem collecti auster numerus. 496

DACIA rebellis sensu subiecta a Traiano, II, 252, 368. — Du, lex, superior et inferior, 252, 490. — Nova qua fuerit, 512, 489, 490. — Amissa a Galieno, et ab Aureliano recuperata, 512. — Dacia Ripensis, unde dicta, 490. — Mediterranea quare sic appellata, *ibid.* — Istro nova proxima. *Ibid.*

DAEMON. Apud veteres idem est atque angelus aut genius. I, 181, 574

Dæmones, crucis signo fugati a fidelibus, II, 210, 514. — Dæmonum duo genera, I, 551. — Unde dæmones appellati, *ibid.*, 957. — Eorum responsa ambigua, 958. — Dæmon Sociatus, 552. — Vagatur per omnem terram, *ibid.* — Quis Genitorum nomine edocetur, 555. — Horum natura, *ibid.* — Fallacia, 554. — Christianorum potestas in eos, *ibid.* — Quibus nocere possint, *ibid.* — Artes magis an ipsis inverte, 556. — Non in et cultum deorum adfectum, 557. — — Eade aliquando etiam prædicitur, 558. — Homines quomodo fallant, *ibid.* — Romanus hostis, excohitaverunt, 544. — Crucis signo terrentur, 551. — Christum timere non Jovem, 554. — Eorum tuos in Christianos, 625. — Castigatio illorum in diem iudicii non reservatur, 801. — Quo tempore peccaverint, et ubi deperit sint, 955. — Post peccatum obstaculi manent in nato, 556. — De diversis dæmonum generibus, 957. — Quamvis fatua noseant, *ibid.* — Num gaudium per se, non ex hominum peccatis, 958. — Quod honorem adfectet. 940

αποποιεσθαι. Unde istud nomen. 551

DASIS. An turris umbre sit delusa. I, 170

DAVID propheta. Inter prophetas a Judæis non numeratur. I, 480

DAVIDIUS, hinc constitutus duarum Dæmonum, II, 545. — Idem atque Istro, 527. — Davidius quædam dicitur, 489. — Limes antiqui Romani imperii. 707

DARE, pro *dicere*, *dacere*. II, 247, 779

DAVID pro, hinc quo rex heret potentissimus, I, 468. — Ab illo ad Caris in eorum apud ammentur. 509

DAXA, seu DAXA *Vid. Maximus.*

DEBELLATA *peccos* invito. I, 188

DEBILES Latius quid sint. II, 794

DEBILITATIO, non omnis infirmitas est. II, 794

DECEMVIRO. In condendis XII tabularum legibus injuri.
I, 663
Decemviri, propositi ad libros Sinylianos inspiciendos.
II, 561
DECENNALIA Eorum origo, II, 409. — Quando celebraverunt.
Ibid.
DEI. Cui se devoverint pro patria, I, 381. — De his auctores quantum considerand.
I, 946
DEIUS, animal execrabile, II, 200. — Christianos persecutor, *ibid.* — Eius tentatus, *ibid.* — Quot annos imperavit, *ibid.*, et 441. — Mors ejus ullioni divite attributa, 204. — Quo genere mortis perierit, 506, 645. — Jussit ut Christiani eibus immolatis vescerentur, 263, 795. — Cui successerint in imperio, 441. — Quando coepit imperare, *ibid.*, et 645. — Quo anno et qua anni tempestate obierit, 441, 645. — Ubi non occisus, *ibid.* — Carpes vicit, 476
DECLAMATIONES, quantum dicte sint, I, 885
DECURIONES, jure civili Romano torqueri non poterant, II, 228, 336, 316. — Quando postea, et qua de causa id liceret, *Ibid.*
DEFLAGRARE. *Pro de, ræcere.* II, 695
DELECTUS ANIMI 402
DELIBATUM, quid proprie fuerit, II, 235, 796
DELIBACUM, quid sit, I, 166. — Dicitur a veteribus de stipite delabato, II, 500. — Non usurpatum nisi de re sacra, vel loco religioso, *Ibid.*
DEMENTARE, DEMENTIRE, *pro insanire, dementem esse.*
I, 554, II, 101, 655
DEMETRIUS auditor, I, 565
DEMETRIUS Ptolemaeus, Jupiter κατὰθεός; ab Atheniensibus quare dicitur, II, 474
DEMUTARE, DEMUTATIO, *pro mutare, mutatio.* II, 635
DEMOCRITUS. Asserunt omnia fortuito facta, I, 419, 760. — Ex illo puerque hausi Epicurus, 119, 402. — Quomodo vixerit et obierit, 404. — De ejus morte opiniones, 407. — Contemnit divitias, et sponte excecatur, 4. 2. — Quod veritatem diversim in puteo demersam, 459
DEMOPHILE Sibiylia, I, 143
DENTES, plus ad loquendum conferunt quam lingua, II, 44. — De morandi illorum ordine et structura, *ibid.* — Mollares unde dicti, *Ibid.*
DEPINGERE, *pro obere rare.* I, 552
DESCRIBERE, ut ἀναγράφειν apud Graecos, verbum usitatum de causa, II, 415
DESERTIO pugnae imperatori et militibus turpissima, II, 825
DESCENDERE, idem quod descendere, II, 742
DEIRA, TARE, *pro detracture.* II, 664
DEUCALIONIS diluvium, I, 313
DEUS. Eius consilii et dispositiones cogitatio humana non potest assueti, I, 115. — Summus Deus, lo uti Lactantiana, *ibid.* — Est pater et iudex, 417. — Est doctor sapientia, duxque veritatis, 118. — Eius providentia, 120. — Eius iudicis, 122. — Eum unum ex poetis quoniam agnoverint, *ibid.* — Eius nomine apud Ethnicos, *ibid.* — Accidentia cadere non possunt in illum, 123. — Unus praedicatur a prophetis, 127. — Et a poetis, 129. — Cur et nomen non sit, 140. — Hunc mundi conditorem Sibiylia confitentur, 147. — De illo Apollinis testimonium, 148. — Non est solitarius licet unus, 149. — Eius nomen extrulitur, quando alius adhibetur, 150. — Nullo modo potest comprehendi, 152. — Non a seipso genitus est aut procreatus, 152. — Vis ejus ad omnipotens a Platone praedicata, 155. — Sexu non eget, 157. — Est vere omnipotens, *ibid.* — Nomen Jovis, si tribui non potest, 176. — Verus est omnium pater, 177. — Quare non potest dici quod fuit, 184. — In eum cadere non potest, ut coepit, 202. — Nec cadit in illa imbecillitas, 204. — Hunc decem editorum confitentur, 255. — Unde adversus eum impetrus, 256. — Ille solus creator est colendus, 276. — Ex nihilo fecit omnia, 298. — Ipse natura est, 299, 504. — La scrutari nefas, que cogita voluit, 504, 505. — Hinc quare Oriens accesserunt, 507. — Solus habet veram omnium cum Filio potestatem, 558. — De ejus patientia et ultione, 544. — Ira quo sensu ipsi conveniat, 542, 942. — Ipse est summa scientia, 552. — Eius contentum latio quid sit, 575. — Hinc soli vindicta in integro est, 408. — Eius praecipua quantum valeant, 452. — Unus virtutum potest honorare, 455. — Unus est pater et dominus, 454. — Solus est dominus, *ibid.* — Amare debemus eum tanquam filium, et tunc et tanquam servi, 456. — Fons est sapientiae et religiosus, *ibid.* — Filium ab aeterno quomodo genuerit, 467, 922, 961. — Amicus aeternum quare a Propheta dicitur, 480. — Agnosceret eum quid sit, 555. — Quod unus sit Deus, hinc filium habere aequalum, 559. — Cui non potest, nisi per filium, 540. — Pater omnibus idem est, 569. — Illius templum, 572. — Eius cultu vitia omnia ligantur, *ibid.* — Cuius eius devotionem maximam fideque desiderat, 619. — Malus potentes esse ac beatos, bonos vero miseros

et inopes eorum patiatur, 626. — Quo ritu colit eum oporteat, 654. — Quod sacrificiis non indigeat, 655. — Neque terrenus indiget operibus, 656. — Fons est honorum, 655. — Non potest rationem hominis obtinere qui eum nescit, 662. — Fons est ipse bonitatis, *ibid.* — Ipse est omnis virtutis ac doctrinae caput, 664. — Praeceptorum ejus observationem facilem esse, 698. — De ejus bonitate et clementia, 722. — Quod ipsi nihil sit clausum aut secretum, 724. — De cultu illo agam, atque de illum laudandi forma, 728. — Illi cur pauperes et humiles credant factus, quam divites, 758. — Inter ipsius hominibus sapientium quantum distet, 740. — Illi soli nota sunt opera sua, *ibid.* — Quod non sit mundo permixtus, 742. — Quo sensu mundum corpus ejus fecerit Plato, 744. — Coli se et honorari ab homine cur expetat, 754. — Aspectu comprehendi nequit, sed mentis oculis est intueendus, 784. — Solus est qui aeterna vite praemium largiatur, 780. — De inenarrabili ipsius potestate etiam in incorporalia, 800. — Dei nomen unde deductum, 890. — Quod angelis non indiguerit, ut non esset solitarius, 895. — Deus non se Deum genuit, 894. — Quod in eo cogitatio nulla sit, ac proinde neque prudentia, 921. — Cur mala fieri permittat, 941. — Eius permissio quo sensu actio dicatur, 955. — In illo non est aliud intelligere, et aliud esse, 965. — Quo sensu sit in eo sapientia, 966. — Voluntas ejus circa hominum reprobationem, 984. — Quo sensu dicitur derelinquere, indurare, exaccare, 986
Quod sit unus, nec potest esse plures, II, 116. — Eius providentia in varia animantium configuratione, 31. — Ipsius numerus est, quod vivimus, 74. — Lumen est humanæ mentis, 81. — Utrum figurem aliquam habeat, 85. — Non est otiosus et nihil curans, 89, 126 et seq. — Quo sensu ira ipsi tribuitur, 89, 92, 154. — Nec mente comprehendi potest, nec lingua enarrari, 111. — De ejus unitate sententia philosophorum, 112, 115. — Timoris illius necessitas, 114. — Qua providentia bona et mala ordinaverit, 119 et seq. — In eum non cadit neque timor, neque libido, neque invidia aut cupiditas, 124. — Etiam cum malis obest, nocens non est, 128. — Eius misericordia et patientia, 137, 158. — Ira ejus quomodo immortalis, 140. — Deus summus, locutio frequens Lactantii, 195, 820, 825. — Domini nomine jure appellatus, 572
Δευόρας, nomen Bacchi apud Arabes, II, 494
DIA, insula Cretae adiacens, I, 895
DIABOLUS. Bonus creatus a Deo, per se malus effectus est, I, 295. — Primum ejus peccatorum, *ibid.*, et 925. — Hinc Occidens quare tribuitur, 307. — Illi Deus ab initio terræ dederat potestatem, 350. — Quare dominus, *ibid.*, a Trimegisto appellatur, 351. — Universis hominibus insidiatur, 445. — Patres quoniam eum non statim ad peccatum detrusum arbitrati sunt, *ibid.* — Homines variis artibus captat, 648. — Fons est malorum, 655. — De ipsius dilagatione per mille annos, 808. — De ejus emissione, 815. — Quare diabolus appellatur, 924. — Parvula mora intercessit iter creationem illius et lapsum, 958. — In quem locum post peccatum fuerit detrusus, *ibid.* — Adversarius vocatus, II, 191, 471, 600. — Dux et imperator eorum qui Ecclesiam Christi persequuntur, 504
DIAconi, vocati ministri simpliciter, II, 505, 695. — Item et ministri Dei, Christi, etc., 695, 696
DIADEMA, utrum Cæsaris commune cum imperatoribus, II, 511. — Illud imperatorum Romanorum primum quis sumpsit, 512. — Quale esset, *Ibid.*
DIAGNOSIS. Excolit deos, I, 120. — Ab Atheniensibus proscriptus est, *ibid.* — Quos libros scripserit, *ibid.* — A quo quare cognominatus, II, 99. — Quo tempore vixerit, *ibid.* — Melius unde dicitur, *ibid.*
DIANA. Eius virginitas quam suspecta, I, 209. — Sacrificia humana ipsi oblata apud tauros, 270. — Theoaethea cur dicta, 229. — Erat inter Nautarum numina, 257. — Trivia unde appellata, 554. — Nemorensis dicta et montivaga, II, 495. — Paucæ simulacrum ab Oreste sublatum ubi jaceret, 498
DIGNO pro dignatione, II, 268, 375
DIGNANUS. Quinam fuerit, I, 404. — Eius de aeternitate hominis et anime sententia, *ibid.*, et 761
DICE, seu iustitia, paganorum dea, I, 592. — Eadem quæ Astræa, Themis, etc., *ibid.*
DIES, apud Romanos qualis fuerit, et unde illum inciperent, II, 585, 584. — Quomodo numeretur ab astronomis, 456. — Dies mensium Asiani qua ratione putarent, 443. — De diebus nefastis et felicibus, 501. — Quos praesertim dies supplicis Romani praesides destinarent, 702
DIESPITER, Jovis cognomen, I, 190
DIFFICULTER, rara vox sed Ciceroniana, II, 665
DIGITI. De illorum specie, usu, numero in manu et ordine, II, 43, 46. — De eorumdem usu et forma in pedibus, 59, 60
DIGNO, DIGNISSIMO, pro sicut erat meritis, II, 648

DIU. De iis philosophorum sententia, I, 120. — Non multum opus est ad mundi regimen, 122. — Poetæ bellantes illos inter se fixerunt, 125. — Dii populares, 131. — Quomodo dii crediti sint, 136. — De iis auctores consulendi, 177. — Quomodo homines cum fuerint, dii sint nominati, 192. — Dii provinciales quibus, 194, 195. — Dii majorum gentium, 199. — Quod dii esse non possunt d'ive si sexus, 201. — Eorum æternitas, 206. — De colantur ab iis in homines beneficiis, 209. — Ne homines quidem proli fuerunt, 216. — De diis Romanorum propriis, *ibid.* — De sacris deorum et eorum mysteriis, 270. — His consecratis nomina immutantur, 256. — Similitudina eorum et insignia humeris bandantur, 241. — Eorum sacra in Italia quis sustinerit, 242. — Illorum colendorum iudicium, 247. — Mos eorum similitudine coronandi, 236. — Imagines illorum non erant dii apud Gentiles, 258. — Illorum flagentium quæ ratio primo inventa, 259. — Diis velato capite sacrificabantur, 265. — Bonis pretiosus frustra excoluntur, 270. — Sua habebant velamenta et amictula, 272. — His ipsis a quibus violati erant, nihil nocere poterunt, 275. — Patris nomine quod nemo illorum vocari possit, 455, 458. — Idem sunt deæones, 554. — Illorum cultus mala omnia advexit, 575. — De flagitiis illorum qui colunt eos, 475. — Quod boni et iusti esse non possunt, 585. — De eorum crudelitate in christianis, 584. — Merito a prophetis bestiaominati, *ibid.* — De illorum insectia, furoribus atque odio in fideles, 611. — Eorum religio quam inanis, 617. — Cultus illorum cecitas, 625. — Honores divinos quomodo adepti sint, II, 111. — Multi esse non possunt, 110. — Moutium dii quibus, 405 et seq.; 493 et seq. — Omnes dii, pro omnia deorum templa, 798, 792

DIUITIIS summois sacrificare, I, 224
DILUVIA quot numerentur, I, 315. — De iis lites quam incerta, *ibid.* — De annis quo vivere homines post diluvium, 954. — Post diluvium humana vita in centum et viginti annis collocata non fuit, *ibid.*

DINOMACHUS. Sibtham bonum in quo constituitur, I, 564

DIOCLEA, Diocletiani mater, II, 514. — Item patria eius, ubi sita, 515. — Utrum natus in ea, 514

DIOCLETIANUS, scelerum inventor et malorum machinator, II, 204. Quos et qua de causa imperii fecerat participes, 204, 307, 482, 485. — Orbem romanum qua ratione subverterit, 204. — Eius avaritia, 205, 507, 652 — Diocles vocatus ante susceptum et post depositum imperium, 209, 226, 313, 765. — Ipsius timiditas, 205, 652, 662. — Scrutator rerum futurarum, 210, 514, 668. — Ejus in Christianis persecutio unde orta, 210, 211. — Illius in velanda severitate sua calliditas, 215, 216, 405, 581. — Incidit in dementia, 220. — An imperium sponte deposierit, 220 et seq. 552. — Imperatorum primus velat adorari, 225. — Quo die et anno reparum deposuerit, 225, 528; 510, 552, 721, 722. — Veteranus rex elegantior dictus, 554, 724. — Vivus vidit imagines suas aboliri, 559, 565. — Quo genere mortis sit extinctus, *ibid.* 562, 809. — Quando obierit, 565, 566, 552, 809. — Unde oriendus, 509, 515 et seq. — Quot annos imperaverit, 569, 552. — Quo anno triumphum egerit de Narseo, 315, 516. — Nullam aliam uxorem habuit, quam Priscam, 518, 520. — Hanc quando duxerit, *ibid.* — Quam feliciter regnaverit, 524. — Quo anno Vicennalia ipsius celebrata, 525. — Ad imperium quo die et anno sit promotus, *ibid.* 652, 706. — Nomen eius consularis quem annum incidit, 526, 706. — De decimo quâ sententiam 528. — Memorabile dictum ipsius imperium resumere respondentis, 552. — Consensus eius utrum expetitus ad creandum Licinium imperatorem, 555. — In vita communi quot annos egerit, 552, 808. — Multa præclara opera extruxit, 485. — Qua superbia Galerium ad carpeatum suum currere passus sit, 486. — Utrum primus imperatorum geminus adiuverit in cæcis, *ibid.* — Post depositum imperium quo concesserit, 513. — Utrum post mortem relictus inter divos, 515. — Utrum cum Persis bellum gesserit, 584. — Pavit aliquando Caesarianis, 632. — Quo ætatis anno sit mortuus, 657. — Utrum post depositum imperium servata illi potestas imperatoris alios creandi, 764

DIOGENES Cynicus. Captus, sed redemptus, I, 450

DIORSYUS Tyrannus. Sacrilegia sua peccis excusata, I, 273, 919. — Quanta felicitate regnaverit, 275. — Platonem diu secum habuit, 274

DIREPTIO, vox insolens, I, 822

DIREPERE et **DEREPERE,** in quo differant, II, 205, 240, 527, 649

DIS. Mem quod græce dicitur, 900

DISCIPLINA solennis Novi Testamenti, quid sit, II, 616, 617

DISCORDIA. Quod non sit secundum divinis rationem, I, 671

DISCRESCERE, pro *decrescere*, II, 422. — Item pro intumescendo dilatari, 780

DISCREVERAT, a *discrevo*, pro *disiendo*. *Discrevero*, gallice, *étendre davantage*, II, 248

DISERTUS, quis sit, quis eloquens, I, 585

DISCRETUS animi, idem quod animo dissolutus, II, 662

DISPATENTIA, I, 574

DISPATER. Placitum appellatur, I, 990, 990

DISPOSITIO DISCRETÆ, quo sensu recepta voces tempore Lactantii, II, 222, 329, 782

DISSENTIRE, idem acco. dicitur cum aliquo, II, 250, 252

DISSERERE, quid sit, I, 114

DISSICERE, pro *dissocare*, I, 288, 302

DISSIDABILIS, una vox et Ciceroniana, I, 105

DISTRINGERE, pro *separare*, II, 80

DIVI Epotes, quatuor dicitur, II, 493

DIVINATIO supersticiosa, a timore proficiscitur, II, 405

DIVINITAS, vox pro Deo usurpata, II, 208, 451, 828, 829

DNIS natus, in Asiaticum proconsularium ante s. l. i. quotus esset, II, 447. — Unde imperet, *Ibid.*

DOLABELLA consul, I, 201

DOLORIS privationem non esse summum bonum, I, 567

DOLUS males bonæ fidei opponitur, II, 766. — Eius definitio, *Ibid.*

DOMESTICI, quandoque dieti corporis imperatorii custodes, qui domi excubant, II, 407

DOMINARI, cum gigantei casu, II, 122. — Idem passive positum, 218, 524

DOMINI nomen ab Ethnicis diis deabusque inditum, II, 572

DOMITIANUS, ab Apollonio defusus, I, 557

DOMITIANUS, non minor tyrannus Nerone, II, 198. — De longa et felici ejus dominatione, 199, 659, 640. — Memoria ejus erasa et acta rescissa, 199, 595, 595, 641. — Multa mirabilia opera fabricaverat, *ibid.*, 596. — Duodecim Cesarum postremus, 198. — Caius Nero, et portio Nerone in crudelitate dictus, *ibid.*, 594, 595, 595. — Quando severe coepit in Christianos et fuerit interfectus, 459, 640. — Illos utrum ab exilio revocaverit, 505, 475. — Tito fratri quo anno successerit, 459, 640. — Cesaris appellatio utrum illi potestas aliquid attulerit, 468. — Occisus a suis domi in palatio, 475, 640, 641. — Ecclesiam non diu persecutus est, 476, 640. — Car non numeratus a Prudentio inter persecutores, 476. — Utrum sub illo laboraret Christiani ecclesiam, quales tunc erant, 584. — A Nerone ad eum quot anni effluxerint, 659. — Quo ætatis ejus anno Nero occubuerit, *ibid.* — Catalogus operum quo fabricaverat, 647

DOMITIUM monumentum, ubi situm, II, 504. — In eo Neroneis reliquæ condite, *Ibid.*

DOMITIUS jurisconsultus, I, 587

DONATISTÆ, idem ac Monteses, seu Montenses, II, 315

DONATUS, cui libri de Ira Dei et de Mortibus persecutorum sunt inscripti, II, 79. — Novies tormenta pro Christo pertulit, 189, 217. — Sex annis detentus in carcere, 189

— Emisus extremis Galerii temporibus, 190, 250, 501, 524. — Ejus in fide constantia, 217, 218. — Unus fuit et sanctoribus Ecclesie confessoribus, 594

DONOTHUS, laudatus ab Eusebio, fuit ex numero prepositorum sub Diocletiano, II, 315, 418

DUCI et **DENCI,** absolute, pro duci ad supplicium, II, 548, 806

DUPICITAS, II, 35, 42

DURUMI, præpositi ad libros Sibyllinos inspiciendos, II, 56

E

EBORIS usus in sacris quantus fuerit, I, 728, 1000

ECCLESIA. Ecclesie nomen apud Christianos, I, 259. — Sola catholica Ecclesia verum Dei cultum retinet, 542. — Quamquam illa sit, 545. — Ecclesia a christianis primo constructa valde obscura, 638. — De eorum ecclesie sententia orthodoxa, 911. — Apud eos quam sint antiquæ, *ibid.* — Contra illas hæretici quam insurrexerint, 913. — Earum ornatum Deo esse acceptissimum, 919. — De more antiquissimo illas exornandi, *Ibid.*

ECCLESIA christiana, post mortem Domitiani restituta, clarius emittit, II, 199, 200. — Ecclesie nomine ædem rebus sacris destinata christiani significant, 215. — Ecclesia verum Dei templum, 205, 594. — Ecclesie christianorum primus seculus carebant simulacris, 518. — Catachytosus Ecclesie christiane status quarto sæculo, 359. — Ecclesie bona innoxia quanto prohibita, quando 600, 566. — Utrum sub Domitiano et Trojano edificata quæ nunc habemus, 584. — Ecclesia christiana quando constructa deum censenda sit, 606, 629. — Ecclesie utrum in ecclesiis locis posite, 685

ESSES, *esse*, pro *edere*, *ederet*. II, 403
ESUS. — *Vide* **ESSES**.
ETA non recte, formula non leviter improbitatis. II, 406
ETERNITAS sanctissimum sacramentum. De eo Patrum testimonia. I, 653, 993
ETERNUS, Megaronem sectæ conditor, I, 580. — Summum bonum in quo constituerit. *Ibid.* — Quam fuerit. 579
EVANGELIA invecatrix secundas neptias post mariti mortem contrahi contra fidem datam. II, 805
EVANGELIUM, De eju patria, I, 174, 898. — Quo tempore vixerit, 174. — De eo quam in ministeria. *Ibid.* — Quibus monumentis factus historiam deorum conscripserit, *Ibid.* — De deis illa quid referat. 175
EVANGELIUM, An Pythagoras fuerit. I, 409
EVANGELIUM, Quis fuerit. I, 271
EVANGELIUM de aïno et corpore sententia. I, 411
EVANGELIUM servit Herodes. I, 139
EVANGELIUM, An sit rapta a Jove in taurum mutato. I, 170
EVANGELIUM, uxor Maximiani, II, 359. — Quos ex eo liberos habuerit. *Ibid.*
EVANGELIUM tyranni, in veteri calendario, de quo potissimum imperatore intelligenda. II, 367, 368, 813
EVANGELIUM, qui tributa vel operas exigunt. II, 460
EVANGELIUM, morborum vulgare epitheton. II, 278
EVANGELIUM. I, 215
EVANGELIUM, quid sit. I, 562
EVANGELIUM, vox Lactantio frequens. II, 196
EXEMPLA verbis sunt efficaciora. I, 520
EXTERRE, pro *dimenta suppeditare, alere*. II, 205, 212, 308, 655, 677
EXTERRE, pro *exibi*. I, 486
EXTERRE, pro *monite*. II, 495, 275
EXTERRE, usus in Ecclesia, I, 334, 939. — Etiam apud Indios et gentiles. *Ibid.*
EXTERRE sua ritus. I, 618
EXTERRE, pro *exornare*. II, 798
EXTERRE, quasi *extra poni*. I, 835
EXTERRE nomen, pro debitu solvere. II, 425, 542. — Expungere manus, vestibus, pro *privare*, 542. — Expungere pauperes, exalvare manus, rationes expuncte, quid sint. *Ibid.* — Expungere, pro *inlitta solvere*. 798
EXTERRE, pro *extra terminus inlitta*. I, 705
EXTERRE, pro *torquendo ellicere*. II, 739
EXTERRE, pro *inlitta*. II, 621
EXTERRE sociorum, honorem, patrem, etc., pro *abjicere socium amicum*, II, 490. — *Extere et exiti*, dictum de his, qui imperium vel deponere, vel deponere coguntur. *Ibid.* 309
EXTERRE ignis et aqua interdicta. I, 510
EXTERRE, pro corio et pelle. II, 629, 630

F

FABRICARE, vox Lactantio familiaris. II, 601
FABRICATRIX. I, 715, 774
FABRICITUS. I, 637
FACERE, absolute positum. II, 630
FACERE, pro *sacrificare*. I, 619
FAMILIA, vox usitata ad servos significandos, II, 516, 692, 727. — Nonnunquam etiam dicta de Patrum familias sobole et servis. 758
FAMILIARITER, idem quod *amicè*. II, 279, 810
FAMILIAS, familia, etc., dictum de viris, virginibus, animalibusve deorum ministerio aut cultui consecratis. II, 318, 370
FANATICUS, de sacerdote vel homine diis consecrato. II, 376
FASUM, de Templo, seu majori Ecclesia, II, 214. — Non semper usque tum a christianis de gentilibus templo, 686. — Dictum aliquando de templo corporis Christi. *Ibid.*
FASUM, id est, omnis frumenti genus. II, 738
FASUM, metaphorice de summa imperatorum dignitate. II, 306, 712
FASUM, consularis, fastigatissima felicitas. II, 712
FATA FAUNA, que fuerit, I, 245 — Quare sic dicta, *Ibid.* et 909. — Ljus pueritiam, 245. — Eadem cum bona dea, *Ibid.* — Vini amphora in sacris ejus posita, 245. — Nulli vico templum ejus ingredi licet, 245, 415. — De ejus mysteriis auctores. *Ibid.*
FATUM, idem quod *Parca*, I, 168. — Hæc dii omnes parent, *Ibid.* — *Fati* vox varie usurpata. 556
FATUS, pro montium angustiis. II, 374
FAUNA, dea abnam cum I, 218. — Cujus scortum fuerit, *Ibid.* — Non est eadem cum Flora. *Ibid.*
FAUSTUS, epigram cultus, I, 494. — Quis fuerit, *Ibid.* et 343

—Quando vixerit, 194, 247. — fœnetarum religionum in Latio institutor. 244
FAUSTA, Ælia Maximiani, utrum a patre Constantino oblata, an ab hoc postulata, II, 346. — Quo tempore illi nuptiis, *ibid.* — Quando obierit, et utrum mariti jussu. 417
FAUSTA, nomina, puta Felicitas, Fausta, Faustina, etc., plurimum amata a veteribus. II, 417
FAUSTINA imperatrix, in maritum quo animo conspiraverit. II, 805
FAUSTULI uxor Lupæ. I, 217
FAVORABILIS, activè. II, 89
FEBRIS, quasi dea culta, I, 222. — Quid sit, juxta Galenum. I, 775
FEBRUA, quid sint apud veteres. I, 727
FECIALES, Bella indicabant. I, 662
FEL, est iræ sedes ac symbolum, I, 589. — De ejus natura et usu, II, 60. — Ejus vesicula quibus nominibus appellata, *ibid.* — Quæ animalia fel habeant. 61
FELICES, Coluntur ab Ægyptiis, 622. — Mortuæ quomodo lugentur. *ibid.*
FELICITAS temporum, felicitia temporum, in nummis. II, 485
FERALE et mortuale, synonyma. II, 802
FERE sexenti, pro sexcentis et triginta. II, 570
FERME quatuor menses, de mensibus quatuor cum dimidio. II, 570
FIBULAM imponere, vel *solevere*. I, 205
FICTIO hominis, pro *creatio*. I, 512
FICULNIS, ligum fragile et contemptibile, I, 268. — Quid significet. *ibid.*
FIDES, Absque illa nulla vera virtus et justitia. I, 665
FIMENTUM, pro *concomitum*. 815
FIMENTUM, pro *creatio*. I, 682
FIGURARE, vox Lactantiana. I, 588
FILI Augustorum, appellatio communis Cæstrum, II, 555, 558, 484, 515. — Ea aliquando tantum honorifica. 488
FILIUS Dei, A Lactantio Spiritus et productus perpetuus dictus, I, 294, 922. — Creatio mundi hinc tribuitur, 296, 461. — De eo Trinitatis et Sibilanum testimonia, *ibid.* — Quare *divinitus* et *deus* et *deus* appellatur, 465. — Nomen ejus notum est soli Deo patri, *ibid.* — A Patre quomodo genitus, 466, 922, 962. — Quid Dei sit sermo, seu Verbum, *ibid.* *deus*; melius dicitur, 460, 961. — Ne philosophus quidem fuit ignotus, 469, 960. — Quod necesse fuerit ut uideretur sicut homo, 470. — Quod non sit Deus a Patre distinctus, 558. — Balthus Lactantius circa ejus divinitatem, 559. — Deus eoli non potest nisi per eum, 540. — Quomodo orti dicitur a Patre tamquam exus a matre, 922. — Quod unum illum Dei Filium Lactantius agnovit, 925. — Creationis vocabulum de eo non proprie usuratur, 954. — Angeli nomen ipsi quo sensu tribui possit, 952. — Quare Verbum Dei appellatur, *ibid.* — Proprie Dei sapientia dicitur, 966. — Quod proprie dei non possit hominem assumptisse, indidisse, gessisse, *ibid.* — Utum trinitus ejus unicus ad humanitatem fuerit persona simplex an composita, 975. — *id.* *Christus*.
FLACCINUS Bythinia præfectus, non pusillus homicida, II, 248. — Crudelis erga christianos. 525
FLAMINIS, Qui et a quibus instituti. I, 615
FLAMINUM, pro Flaminio. II, 517
FLARE, idem ac animam spiritu ductam respirare, et *flare*. II, 695
FLAVIANUS, præfectus Ægypti quo tempore fuerit, II, 525
FLAVIUS CLEMENS, consul, conjugis Domitiani cognatus, II, 405. — In ietatis accusatur, damnaturque. *ibid.*
FLORA, Divinis honoribus a Romanis affecta, I, 248. — Antiquus hujus cultus apud eos, *ibid.* — De variis ejus nominibus. *ibid.*
FLORALIA, Qua occasione instituta, I, 248. — Qua lascivia celebrarentur, 249, 903. — Quomam die, et ubi nam florent, *ibid.* — Non ferre eodem cum festis Majarum, *ibid.* — Unde dicta. II, 248
FŒCES vino madefere. I, 655
FŒEMINE Marcibus sunt infirmiores, I, 204. — Earum comunitas a Platone induca, 418. — Continues omniais prohibite ac meretricios sine necesse est, 420. — His numeribus Ecclesia interinet, 421. — Curum una tantum philosopha docta fuerit, 429. — De feminis philosophis auctores, 459. — Ad generationem quid conferant, II, 54, 55. — Pomine Latinis non sole quam vis juncite sunt, seu el virgines, 254, 265, 799. — Quali vestitu in lectu uterentur. 545

FORES, *ibid.* et seq.
FORATIS, substantive. II, 55
FORTESSIMO, vox insolita. II, 247
FORMICA, De earum natura et industria. II, 42
FORNAX, pro dea culta, I, 226. — Ab ea fornacalia dicitur. *ibid.*
FORTRITUS, quid sit, I, 579. — Christianorum sermone, 594. — Est malorum vitrix. 75a
FORTUNA Equastris, I, 290. — Illa ut dea culta, 377. — Gravior accusatioribus processu, *ibid.* — Per se nihil est, 440. — Fortuna mascula et muliebrii, *ibid.* — Eius natura differentia, 441. — Illius summo, 442. — Eius gentiliu in eam declamations. *ibid.*
FRAŒCI, eisdem cum *capis* Gallicis, *ibid.* 377, 587
FROŒI limes utrum circa Danubium, 584, 588. — Constantino, 529. — Tempore Galerii statim eorum munitio pervaserant, 766, 767. — Eorum nomen ad imperatoribus utriusque Valentianii. 767
FRATRES nuncio se reges solent vocare, II, 508, 484
FRATER imperii de collega imperatore, *ibid.* 557, 484
FRAŒRES, de his qui eodem aut pari magistratu in Republica fugebantur, 509. — Item de rebus nominatis vel machinis ejusdem originis, vel similibus, 484. — Fratres Arvales, Fabriles, etc. *ibid.*
FROŒDES, honor, et pulchritudo arboris, II, 273. — *ibid.* unde dicta. II, 55
FROŒGALITAS ubi sit, I, 420. — Quo sensu sit virtus aut vitium. 497
FROŒARE, quid sit. I, 428
FROŒA heita tempore persecutionis. I, 189
FROŒVUS censor, Mente capus est. I, 310
FROŒBER, quis ira dicitur. I, 292
FROŒLE, A poetis decantata. I, 104
FROŒVUS malis incensibus, pro obsessus. I, 342
FROŒUS Bibaculus pons. I, 247
FROŒUS Plato disputat contra justitiam. I, 188

G

GABINUS lezatus Erythras. I, 411
GALATARUS, — Quo nom eorum nomen. II, 557
GALBA, orator. I, 592
GALILEE, de qua materia Lactantius, II, 825. — Quomodo proprie sic dicte, *ibid.* — *Galilee*, galilee vel felix rebus. *ibid.*
GALERIUS Maximianus, de or nomen, omnia ad imperatorem, II, 207, 208. — Eius fratres ac barbaries, 208, 249 et seq. — Uno concilio, 568. — Bona apponens a Lactantio, 297, 253, 245. — Scia et alio concilio, 208. — Mactantius quare dictus, 207, 300, 690. — Dicitur a matre, 208, 209, 299. — Ansem legit dicitur ejus exortum, 298. — Dicitur etiam Cæsaris nomen, 299. — Es Mactantius se prætorum dei et videri videt, *ibid.* 189. — Dicitur a matre ad christianos persequentes, 245. — Legitimus cogitare ad deponendum imperatorem, 220 et seq. — Ius cum illo eade re collatum, 222 et seq. — Augusti titulum respectu imperatoris Theodotiani, 221. — Minor Augustus quo sensu, et Cæsarem extenuos, 222. — Cui purpuram adiecit, 225, 226, 352, 720. — Quo die creatus Augustus, 225. — Constantium contemnit, 247. — Eius de oratione et deponendo imperio consistit, 227, 228, 556, 720. — Nelles suscepit liberus ex uxore, varia, 556, 720. — De plebe tribuna Captiois ab ipso suscepta, 251. — Parentes ejus census subjecti, 252. — Severum Augustum unumquem, 255. — Per orationum numerum nuntiat, 256, 755. — Severum nuntiat contra Maximianum, 256. — Romanam pergit, ibique a Maximiano deservit, 257. — Romanum imperium Decimus Valerius contemnit, 259. — Tyrannus a populo a Lactantio, 244. — Non potest ad auctorem viginti annu ingreditur, 246, 257, 260, 260. — In summo dicitur a Deo per orationem, 259. — Dicitur coram eadem, tur, 248, 358. — Imperium quo tempore tenuit, 249. — Mactantius quid et quomodo eum, *ibid.* 760. — Era per adoptionem a patre Maximiano dicitur, 250. — Quomodo frater forei Constantii, 509. — Piusus remanere, 473, 487, 665. — Narsium quo anno vixerit, 755. — Eius et orationis, 551. — Parentes ac vesanus, *ibid.* — Bona apponens convenit cum Maxentio, 555. — Cæsar quo tempore, 469, 487. — Ad imperium Theodotianum occasione acciderit, 487. — Scia illis tempore, *ibid.* — Mactantius adhuc vixit, 754. — *ibid.* — *ibid.* — *ibid.* — *ibid.* — *ibid.*
GALIA Placidia, Theodotianus Margit, *ibid.* 265, 266
GALIA, Hæreni a Platone et hinc pro oratione, *ibid.* 265, 250. — Specie illa quomodo subit, *ibid.* — Mactantius Synodes opinionem a Lactantio, *ibid.*
GALLI et ceteris sacerdotibus, I, 200. — Cuius vultu, *ibid.* et 271. — Cuius ritus in sacris, *ibid.* 484
GALLO, homines persecutionsis ad orationem, *ibid.* I, 247, 511, 509, 509

GALLICA lingua, plurimas habet locutiones a latinis accipiens. 618, 639

GALLIENSIS SENIOR, quo anno a patre Valeriano adscitus in partem imperii, II, 202, 649. — Comperit ejus captivitate supra modum latatus est, 706. — Daciam novam amisit, 712. — Quot annos regnavit, 481. — Religiosissimus Deique amantissimus dicitur. 482

GANNEMES, A Jove captus in Aquilam mutato, I, 170. — De fabula plura auctores quinam consulendi, 896. — Raptores dicitur propter animi pulchritudinem. *Ibid.*

GASTANA CIUX. I, 305

GEMINI consules. I, 474

GEMLE, aute Diocletianum adhibite ab imperatoribus in caecis. II, 488

GENE. De iis et eorum usu. II, 41

GENERARE, pro *creare*, verbum familiare Lactantio. I, 588

GENI. Culti ab Ethnicis, I, 355. — Unde appellati, *ibid.* — Morum his profundi solium. *Ibid.* et 958

GENITIV plurales contracti, ut deum pro deorum, janarium pro januariorum, etc. II, 734

GENIUS, pro Ethnicorum religio. I, 329

GENIUM majorum dicitur. I, 199

GENIA. De mira eorum conformatione. II, 39

GENIUM, pro *creavit*. I, 750

GEORGIUS sanctus, acta ejus martyrii falsa. II, 318, 521

GERANIUM oppidum. I, 144

GERMANITAS, pro fraterna societate. II, 59

GESTATIO INFANTIUM. I, 421

GIGNEBE, verbum saepe improprie sumptum, I, 731, 895

GINGIVAE, unde dicitur. II, 44

GLADIATORUM ludi. I, 707

GLADIUM poena honoratior habita, quam securis, II, 518, 519. — Quando usurpari coepta apud Romanos. 520

AD GLADIUM COMPARARE HOMINES, pro gladiatores emere. I, 685

GLAUCIA, Plutonis soror gemella. I, 190

GLEBA senatoria, aurum glebale, quid sit, II, 756, 757.

— **AGRI glebati, glebalici**. 757

GLEBATUM, quid significet. II, 251

GROSSUS, urbs Cretae. I, 178

Gnostici haeretici, vide Valentiniani.

GORGONIS christianus, apud Diocletianum quod munus obtinuit. II, 585

GOTHI. Quae loca incolerent, II, 506, 564. — Sub Diocletiano vicinis provincie romanicae partem invaserunt. 564

GRACCHANA tempora. I, 275

GRAECAE voces latinis litteris saepius exaratae apud patres. II, 687

GRAECI. Apud eos majore in gloria philosophi fuerunt, quam oratores, I, 114. — Montibus et fluminibus hominum nomina inderunt, 181. — Una eorum appellatio, 182. — Idololatris ab iis orta, 196. — De illis versus Sibyllarum, *ibid.* — Res levissimas pro maximis semper habuerunt, 211. — Locum in consensendis Cupidinis et Amoris simulaeris nequitas, 221. — Palliati cor dicitur, 565. — Levitas illorum a Cicerone saepe notata, 588. — Philosophiam quare excogitaverint, 597. — Quomodo et quanto studio incubuerint inquirende veritati. 451

GRAECUM datum esse quanti Plato fecerit. I, 415

GRAVATA virgo, pro *gravidu*. I, 479

GULA. *Vid.* ESOPHAGUS.

GURGURIO. *Vid.* ARTERIA ASPERA.

GYNCEAE, loca deserta operibus muliebribus, II, 228, 557, 729. — In ea interdum poenae loco viri noxii mulieresque coniciebantur. *Ibid.*

GYNCEIUM, dicitur epiles, qui in gynaeclis laborabant. II, 729

H

HABERE emulationem, prudentiam, justitiam, etc. II, 427. — *Non habere*, pro *nil habere*. 772

HABERE dicere, pro *posse*, vel *debere dicere*, phrasis graeca, Lactantio familiaris. I, 738

HABITUDO. II, 59

HADRIANUS imperator, postremum consulatum quo anno ingressus, II, 446. — Imperium quo anno sit adeptus, *ibid.* — Eius volumatae mutati termini imperii, 576, 655. — Hunc christi omnes favisse probantur. 584, 612

HAERESIS, dicitur a praesensconsultis de conditionibus, seu conditionibus, II, 575, 451. — Haeresis navalis, pro conditione navali. 375

HAERESIS. Haereses esse oportet, I, 840. — Illarum origo quoniam fuerit. 541

HAESTARE, *id est ac dubitare*. II, 722

HAMATA PRIMORDIA. pro *uomi*. II, 101

HABUCCA, sive haruga, quod esset. II, 672

HARMONIA, Veneris filia. I, 207

HARUSPICES, quinam dicerentur, II, 672. — Ab auguribus prorsus differrebat. 675

HASTA pro Marte culta a Romanis. II, 499

HASTAE, olim pro diis cultae. *Ibid.*

HEBRAE, unde ita dicitur, I, 328, 473, 967. — Nomen illud quomodo audiverint. *Ibid.*

HELENA. I, 162

HELENA, mater Constantini, unde oriunda, II, 165 et seq. — Hanc repudiare Constantius coactus est, ut Maximiani privignum duceret. 545

HELICON, mons musis dicatus, I, 152. — Ejus sublimitas a poetis praedicata. *Ibid.*

HELLESPONTICUM mare. I, 182

HERACLEA Thraciae, olim Perinthus dicta. II, 572

HERACLITUS. Ex igne dicitur velle esse omnia. I, 509

HERCULES. Ejus supra et libi lines, I, 136. — Quod nihil gesserit magnificum, 157. — De istis apud Omphalum servitute, 159. — Quo tempore vixerit, *ibid.* — Deus a Phileteta non est creditus, 160. — Quondam Trojam expugnauerit, 159. — Quod viribus corporis non meruerit immortalitatem, 210. — Ejus sacra Lindi celebrata, 258. — Hercules Alexicacus, 559, 560. — Unde praecipua illius commendatio. II, 45

HERCULIUS, cognomen Maximiani, qua superbia assumptum, II, 274, 656. — Ad successores ejus transtatum. 274

HERILLUS. Summum bonum in quo constituerit, I, 564. — Quinam fuerit. *Ibid.*

HERMAPHRODITUS, ejus origo. I, 207

HERMES TRISMEGISTUS. Illius testimonia pro divinis habita ab Ethnicis, I, 158. — Ab Aegyptiis Theot cognominatus, *ibid.* — Multo fuit antiquior Jove, et eo Mercurio a quo occisus est, *ibid.* — Quos libros ediderit, *ibid.* — Qui sub ejus nomine hodie circumferuntur, constat esse supposititious, *ibid.* — Litteras invenisse, et Aegyptiis tradidisse fertur, *ibid.* — Quare Trismegistus appellatur, 140. — De Deo quid senserit, 159. — Hominem tradidit ad imaginem Dei et Deo factum, 514, 746. — Quosnam ab incuribus daemonum liberos existimavit, 535. — Pietas, quid sit, juxta illum, *ibid.* — Ejus de Dei filio testimonium, 461. — Veritatem pene omnem investigavit, 469. — De vero Dei cultu ipsius sententia, I, 750. — Ejusdem vaticinium de mundi exitio, 775. — Unitatem Dei agnovit, 112. — Trismegitus unde dicitur, *ibid.* — Quo tempore vixerit. *Ibid.*

HERMOPOLIS, oppidum Aegypti. I, 139

HERODES Agrippa, quam foede perierit, II, 420. — Quo anno abierit, 458. — Jacobum apostolum, Joannis fratrem interfecit. 623

HERODES Antipas, Joannem Baptistam interfecit. II, 628

HERODES magnus. De funesta ejus morte. I, 420

HEROPHILE Syllia. I, 145

HERTA. Eo nomine terra pro dea culta a Germanis. I, 281

HERODOTUS. Horrui in cogitatum veritatem. I, 152

HESUS, Gallorum Deus, humano sanguine placatur, I, 250. — Idem fuit atque Mars. II, 205

hic, pro *alibi*. II, 205

HERAX Aegyptius. Haereseos insinulatus ab Epiphano. I, 581

HEROCLES. Ejus libri adversus christianos, I, 535, 990. — Quo tempore vixerit, I, 555. — Illius in persecundis christianis severitas. *Ibid.*

HEROCLES, praeses Bithyniae, auctor et consiliarius persecutionis Diocletianae, II, 218, 525. — Multam carnificum de christianis exercuit, 325. — Eo nomine quot fuerit, 408. — Scripsit adversus christianos. 702

HERONTIUS sanctus. Ejus libri Lactantii de Ira Dei honorificum testimonium. II, 79

HERONYMUS philosophus. De summo bono. I, 564

HEROSOLYMA, urbs, quomodo a Salomone condita, I, 486. — De vero ejus fundatore, *ibid.* — Nomen ejus unde. *Ibid.*

HIPPOLYTUS. Utrum mortem ipsam, an periculum mortis duntaxat passus fuerit. I, 209

HIVUS. Cultus ab Aegyptiis. 787

HISTEM, vox ignota Ciceroni. I, 710

HISTORICUS, corrumpunt mores. I, 710

HOMERUS. Bellantes inter se Deos finxit, I, 125. — Nihil dare potuit, quod pertineret ad veritatem, 151. — Utrum Deum unum cognoverit, *ibid.* — Ob suas de diis fabulas a multis perstrictus, 215. — Inter poetas nullus foete de iis loquitur, *ibid.* — Jovem demonibus aggregavit, 554. — De ejus aetate, 805. — Unum Deum asseruit. 889

HOMO. Natura proclivis in vitia, I, 115. — Quomodo diis homines fiat similium, 138. — Plus esse in homine, quam videtur, 253. — *Αρσενος* a Graecis cor appellatus, 257. — Status rectus, quae ipsi attributus, *ibid.* et 261, 582. — Ipse est vere Dei simulacrum. 260

Homo, pro anima, 263 — In quo Plato essentiam ejus posuerit, 264 — Ei soli ratio tributa, 266. — Illi satis est ad perfectam prudentiam, si Deum esse intelligat, 277. — Quod non sit pars mundi, 282. — Necessè fuit huic postremo fieri, 305. — Rerum celestium intelligentiam cur non habeat, 305. — Perfecta illius scientia in quo sita sit, *ibid.* — Igne quare solus utatur, 310. — De ejus creatione, 312. — Unde homo dictus, *ibid.* et 950. — Quod non sit ortus e terra sine ullo artifice, 314, 317. — Quod non semper extiterit, 315. — Ex rebus diversis ac repugantibus concretus, 319. — De hominum vita post Adami lapsum longissima, 325. — Ea post diluivum centum et viginti annis quo sensu circumscripta, 326, 954. — Natura hominis facta a Deo veri adipiscendi cupidissima, 349. — Aliena melius diducit quam sua, 357. — Unde in eo scientia, aut ignorantia, 360. — Cujus rei causa natus sit, 375. — Summum ejus bonum in quo positum, 374. — Quod illi soli religio sit propria, *ibid.* — Ad quid ratio ipsi data, 375. — Quot partibus constet, 378. — Quod calat in eum beatitudo et immortalitas, 380. — Proprium est illius errare, 385. — Non ad stultitiam, sed ad sapientiam nascitur, 396. — Non idcirco natus est, ut scelentum penas lucret, 409. — In eo interna et propria doctrina esse non potest, 521. — Videri vult etiam cum ratione peccare, 522. — Frons ejus summum lumen, 531. — Quæ spes sit ipsi vite propiata, 535. — Ipse est templum Dei, 575. — Inter summam ipsius laudes innocentia numeratur, 608. — Natura ejus sociabilis et benefica, 609, 668. — Quomam sit illius officium, 635. — *¶* unde dictus, 639. — Quod homines omnes fratres sint, 667. — De tribus eorum generibus post diluivum, 668. — De sensuum in homine voluptatibus, 705. — Sanus quis et justus dici debeat, 726. — Quomodo intelligere non possit quod fecit Deus, 759. — Brevis mundus quare dictus, 742. — Omnia quæ in mundo sunt, etiam mala, ipsius causa esse facta, 746. — Sapientia cur sit ei attributa, 748. — Illum propter Deum esse factum, 749, 757. — Quare mortalis a Deo effectus, 752. — Cur non statim atque natus est reclus ingrediatur, 755. — Sequitur potius bonum sensus, quam bonum rationis, 885. — Eum esse animam tantum intellectivam, non autem corpus, quoniam docuerint, 916. — De illa quæstione quid sentendum, 917

De Dei providentia in ejus creatione, II, 14. — Ejus et pecudum conditio, quoniam antepœnenda, 16. — Cur erectus creatus et bipes, 34. — Solus habet aliquam notionem Dei, 95. — Ex atomorum concursu fortuito non est effectus, 105. — Unde nomen accepit, 108. — Mundum ejus causa esse factum, 115. — Fecit illum Deus propter se, 122. — Unde ad eum peccatum pervenerit, 125, 135. — Hunc sola beatum facit innocentia, 147. — Dei simulacrum, 522

Homo positum loco pronominis, *is, ille.* 804

HONOR, domina vocatus, quamvis generis masculini, II, 572. — Instar dæi interdum efficitur. *ibid.*

HONORES. Horum possessioi veritatis cognitio quantum præstat, I, 111. — His cur nemo justior efficiatur. 112

HONORATI viri, romanis legibus a tortura immunes, II, 316

HONORI atque virtuti ades consecrate, I, 221. — Quo ritu et die Honori sacra peragerentur. *ibid.*

HONORIFICARE. II, 146

HONORIFICI. I, 277, 811

HONORINI Dei ubi mentio. I, 221

HOREB, mons in quo per Mosem lex Judæis data, I, 500. — Ubi situs, *ibid.* — Utrum a Sinai sit distinguendus. 980

HORMSDAS, Persarum rex, Sapor patri successit, II, 486. — Non unus fuit eo nomine, sed plures, sæpe confusi. 486, 487

HORMSDAS qui confugit ad Constantinum, quis fuerit. 487

HORREA, ab apothecis differabant, 796. — Cum his tamen quandoque confusa. *ibid.*

HOSPITES immolabant Tauri. I, 250

HUMANITAS. Summum est hominum inter se vinculum, I, 665. — Eam conservare quid sit, 671. — De ejus officiis, *ibid.* — Eam non utilitate metendam. 672

HUMANUM genus, de romano imperio, II, 172, 601, 774.

HYSTASPES. Quinam fuerit, I, 790, 107. — Illius de romano imperii excidio somnium, *ibid.* — Hujus item vaticinium de mundi excidio. 795

I

IRIS, avis cuncta ab Ægyptiis. I, 786

ISCARIUM mare, unde dictum. I, 182

ISOLATRICE origo, I, 133, 217. — De ea Lactantius quid sentiat, 328. — Inter gentes quomodo transfusa sit. 419

ISOLOTHYA, quotidianam aliquando cibus Maximini, I, 255, 365. — Quando primum christianis imperata, 365. — Ab his semper abhoruerunt, *ibid.*, 341. — His Nicolane et Valentianæ participabant, 341. — Utrum abstinere ab his qui rto sæculo fideles tenerentur. 678

ISRAEL, pro locupletate. I, 672

IGNIS. Ex eo dixit Hæraclitus nata esse omnia, I, 509. — Quare in nuptiis cum aqua adhiberetur, *ibid.* — Exulius cur interdictus, 510 — Illos solus homo quare utatur, *i id.* — Ignis æterni natura diversa ab hoc nostro, 801, 1014. — Quoniam sit, *ibid.* — De ejus actione in reprobos, *ibid.* — Variæ ejusdem denominationes apud veteres. 801, 802

IGNORATO sui, causa pravitatis. I, 119

ILLESIBILIS, rara vox. II, 150

ILLEBILIS, vox rara. I, 287

ILLEICIBILIS. I, 818

ILLUMINATOR. I, 698

IMAGINATUS, passivè positus, pro in imaginem figuratus. I, 594

ILLYRICUM, utrum situm ad ripam Danubii, an ad mare Adriaticum, II, 550, 566. — Quam longe lateque patuerit, 554, 555. — Divisum in Orientale et Occidentale. 535

IMAGINES deorum coronabantur, I, 256. — Earum fingendarum ratio ab hominibus inventa, 259. — Nullam habent potestatem, 261. — Nihil in his majestatis est, 268. — Sunt grandis pueri, 271. — Artificum illarum Philo quomodo egestatem irrideat, 272. — Vanæ esse denonstrantur, 342. — Ubiqueque sunt, ibi nulla est religio, 544. — Imagines funeribus nobilium adhiberi solite, 588. — Atque regum Franciæ, 560. — Imaginibus quinam cultus a christianis deferatur, 914. — Ille quam antiquus, *ibid.* — Quinam eum impugnaverint. 915

IMAGO DEI, seu simulacrum, frustra quæritur a paganis in Ecclesia Nicomedicensi, II, 515. — Imaginum usus ignotus christianis veteribus in Ecclesiis, 517. — Imperatorum imagines misse in provincias in signum adeptæ dignitatis, 415, 426. — Cum veneratione excepta a populis et magistratibus, 426. — Alimando post mortem eorum dejectæ et ignominiose habitæ, 426, 427. — Imagines distinctæ a statuis. 550, 747, 748

IMBER ferreus dicitur a poetis. I, 170

IMMINERE, dictum de die sequenti. II, 814

IMMINERE. I, 163

IMMINERE, pro corrumpere. II, 253

IMMOLARE, diversum a litare, II, 675. — Proprie quid sit. *ibid.*

IMMOLATITI cibi, *Vid. ISOLOTHYA.*

IMMORTALITAS est summum bonum, I, 580. — Cadit in hominem, 581. — Ejus appetitio quam vera et recta sit, 381. — Virtutis est merces, 458. — Illius dempta spe, frustra virtus expetitur, 665. — Non sequela nature, sed præmium virtutis est. 735

IMPASSIBILIS. I, 127, 502

IMPATIBILIS, qui nescit pati. I, 799

IMPERATORES. Nullum discrimen fuit inter purpuram eorum et Cæsarium, II, 227, 311, 556. — Vox Imperator in titulis secundo loco posita, quid significet, 560. — Utrum ab illorum natali anni numerarentur, 576. — Consulatum solebant sumere simul ac inhabit imperium, 508. — Quo insigni a Cæsaribus distinguerentur, 511 et seq. — Utrum didæma utriusque communo, 511. — Secundas nuptias adire utrum per leges ipsis liqueret, 547. — Domini appellati, 575. — Ipsi regium nomen quando inditum a Latinis, 648, 762. — Imperatoris ac principis appellationes promissuæ, 650. — Imperatorum nomen utrum aliquando Cæsariibus datum, 664. — Imperium dictum tam de imperio cæsareo quam de Augusto. II, 745

IMPIE, pro crudeliter, inhumaniter. II, 802

IMPIUS, pro crudeli, inhumano. II, 242, 767

IMPRUDENTIA, quid sit. II, 167

IMPUNE, cedere. II, 457

IN, cum sexto casu, pro quarto. II, 250, 425, 426, 764, 765

IN PRESENTI, pro in presenti tempore. 705

INACTUS regnat, I, 171, 181. — Nomen suum flumini indidit. 182

INESTIMABILIS, pro innumerabili. II, 102, 248, 551

INCARNATIONIS CAUSA, et de ea prophetarum testimonia, I, 175. — Argumenta Lactidii contra illam. 517

INCENDIUM Romæ qui anno contigerit, II, 459. — Utrum causa fuerit persæcutio in christianis. 622

INCOGITABILIS, pro incognitus, inconsideratus. I, 155

INDEX, martyr in diocletiana persecutione. II, 321

INDICIA, pro indicibus. II, 658, 659

INDICIUM PROFERTI, quid sit. I, 947

INDICTIONES, idem ac tributa, II, 507, 485. — Factæ initio extra ordinem, quibus de causis, 509, 485. — Diversæ a canone et oblatione. 509, 771

utilitas, 662. — Quod absque deo nulla sit, 665. — Ubinam sit, 679. — Ea qui egrot, qualis reputandus, I, 686. — Quod qui illum operatur, factare se non debet, 688. — In quo filius summo consistat, 720. — Non nisi ad eam nascatur, 720. — Sola est quae vitam homini pareat aeternam, 780.

JUSTITIA. Sola facit beatos, II, 147. — Idem ac veri Dei cultus, 196, 505. — Sumpta item pro justo populo, seu Ecclesia, 626 et seq, 644.

JERUSA, quanam fuerit, 289. — Ejus laus et tons, 595.

JUTUS, verbum non insolens, II, 45

K

KALENDÆ. His Romani nunquam amectebant: dies, qui kalendæ sequuntur, II, 584. — Dies kalendæ quatuor imperatorum adoptionibus sacro, 482. — Kalendæ aprilis, maii, etc., locutiones tam latine quam kalendæ aprilis, maiæ, etc, 809.

Kαλωπικη, non is qui victimas dividebat, II, 541. — Quæstor fuit pecuniæ publicæ.

Kδωλεσις, pro jussione, II, 616, 705.

Kδωλαρα et **Kδωλαρατα,** non fuisse generis unius, II, 657. — **Quædam** militaria, vindematoria et nautica, *ibid* — Nautica quomodo canerentur, *ibid*.

Kατωκεδαι, mulieres quædam diæte, II, 462.

Κουρις, Mundus a Græcis eo nomine cur appellatur, I, 122.

Κρισιωω, seu **Κρισιωωω,** ad verbum melior, pro contemptore, II, 458 et seq.

Κρισιω, Saturnus, quare na dicitur, I, 156.

Κουτα, galææ ex animalis pelibus, II, 827.

Κουρις, Vex illa quid significet, II, 515. — Diæta de villa vel domo in agro exstructa, 525

L

LABIA. De his eorumque forma et usu, II, 44.

LABRYDA, vicus Cariae, I, 348.

LACEDÆMONI Veteri armata templum exererunt, I, 225.

LACERTI, quid sint in homine, II, 45. — Diæti de robore, *ibid*.

LACTANTIUS Forum non attingit, I, 114, 585, 885. — Scopus ejus in scribendis libris Divinarum Institutionum, 116. — Hellespontis quandoque utitur, 142. — Non sermo niose satagit in suppositivis temporum, I, 252, 556. — Ab Ariariorum et Monachorum læresibus vindicatur, 295, 922. — Quod non assumitur, animas omnes in principio creatas, 511, 950. — Illum Marcellini errorem non docuisse de corpore hominis a diabolo formato, 524. — Error illius de angelis datis hominibus ad custodiam, 550. — Parum sibi constat in exlicanda Epicuri doctrina, I, 565. — Quo sensu dixerit, abjiciendam omnem philosophiam, 596. — Ejus de animis inopriam sententia posse illos arte magica vorti in lupos, 415. — Quod Socrati videatur iniquior, 416. — Illius error in præscribendis antidotibus, 425. — Vocem naturæ quod præter meritum interpretatus sit acerbis, 457. — Hanc in citandis Scripturæ sacre locis versione Septuaginta uteripriam plerumque usum, 462, 960. — Hinc simplex pro composito familiare, I, 552, 551. — Balbutie dum circa Verbi divinitatem, 559. — Oratoriam artem ubi dederit, et quo tempore, 582, 585. — Inmerito Cyprizium agnit, 565. — Deum lactorem nati num fecerit, 750, 658. — Duo romane constantia et fortitudinis exempla male interpretatur, 592. — Jusiam definitionem cum iniqua aggressionem confundit, 656. — Que de cultu Dei externo dixit quomodo intelligenda, I, 728. — Ejus error in assignando differentia inter donum et sacrificium, 729. — Illius opinio de causa mundi finit, 747. — Videtur in ea fuisse sententia, animas quasi tot particulas de Deo decerptas, 759, 950. — Arguit hæc ejus doctrina, hominem in aeterna manere non potuisse, 752. — A Chliffastafum errore quomodo excusatur, 785. — Ejus error de expurgandis igne justorum corporibus post judicium, 802. — Notatur ejusdem opinio erroneæ, penas æternam et pecuniæ differri in die judicii, *ibid*. — Quo sensu dicere potuerit, animas resurrecturas, 808. — Adversus Baleum defenditur, 827. — Quænam Dei Filium Jesum et agnoverit et docuerit, 925. — Illum Dei sedem, domiciliumque beatorum in celo sidere non statuisse, sed in cœpyreo, 927. — In quo cum Manichæis consentire videtur, in quo ab eisdem dissentire, I, 928.

Lactantius verba composita usurpat sæpe pro similibus, et simplicia pro compositis, II, 26. — Ejus error in assignando numero articulorum in pollice, 47. — De honorum et malorum ordinatione quid senserit, 119. — Hallucinatur in assignando anno mortis Christi, 194. — Anni arguitur, 251. — Utrum carmen scripserit de Phœnicæ et de Phœniæ, II, 271, 285. — Likor ejus de Mortibus Perse-

corum quo tempore compositus et absolutus, 207. — Libros Divinarum Institutionum quando scripserit et enotavit, 299. — De ejus patria, *ibid*. — Ubi et quando Cræpi Constantii filii, ed: eam manus eoperit, *ibid* et seq. — Quo anno venerit in Gallias, *ibid*. — Ubi et quando mortuus, *ibid*. — L. Cælius alij grande appellatus, 589. — Anni formulas veteres elegantissque sermone, 595. — Consuetas verborum formulas frequentat, 446. — Duxit titulus apud veteres ipsius libelli de Mortibus Persecutorum, 595.

LACTES, pro lacteosis, I, 640.

Lais, meretrix, I. — Quid de illa dixerit Aristippus, 395.

LAMP-SACTA, hæc urbs ubinam sita, I, 237, 300.

LANCEA, adhibita in emundationibus loco fistis, ut minus ignominiosa, 412. — Nomen ejus unde d. sumtum, 518. — Figi solita ante præfecti Casiorum præcuriam, *ibid*.

LANCEARI, lanciari, milites lancea armati, *ibid*.

LANTÆE quid sint apud veteres, I, 685.

LAOMEDON. Fœno cœvus fuit, 247. — Ab Apolline et Neptuno mercede fræditus qui læta affectus, 895.

LAPIDES, a gentilibus honore divino culti, II, 434, 495 et seq. — Lapis Al-Hajar-Al-Aswad cultus a Mahumetanis, *ibid*.

LAPIDES Bactrii apud Prænitæ, *ibid*.

LAPIDES divi, quinam dicant, *ibid*. — Hisis templum extructum in Oriente, *ibid*. — Cultus laj idum du duravit, ipsamque plenum christianam infect, 498. — Vigin etiam apud Romanos, 499.

LAPSI quinam dicerentur opinis Ecclesie sæculis, II, 592. — Triste illorum nomen in Ecclesia, 597.

LABA, seu Laranda, eadem ac dea Muta apud Romanos, I, 926.

LARENINA, Romuli et Romi nutrix credita, et divinis honoribus culta a Romanis, I, 216. — Quanam fuerit, 217. — Lupa quare dicta, *ibid*.

LARENTIALIA sacra, qua occasione instituta, I, 218. — Quo die celebrantur, *ibid*.

LATINES, Prænitæ ortus fuit, I, 217.

LAVUM, unde dicitur, II, 189.

LATRONES clera uter, II, 524.

LAUREATE tabello a quibus afferretur, II, 253. — Imaginum laureatarum usus multiplex, sed præcipuus in imperatorum inaugurationibus, 416.

LAURENTIS marty, quo anno occidit, II, 560.

LÆENA, Quanam fuerit, I, 247. — Qua occasione Atheniensis ipsi statum posuerunt, *ibid* et 904. — De potentia ejus aduvertibili, *ibid*.

LECTISTERNIA, eo nomine unde dicta, I, 798.

LEDA eam que Nem si, I, 256.

LEGTONES spariensis quædam, II, 527.

LEDES, ea potententia facit ut proficiant, non ut noceant, II, 508.

LEDES. Multas argumentum esse motum corruptorum, I, 574. — Legis disime præclaram encomium, 650. — Quid sit legi in abrogand, 664. — Quamvis huius nomen non mereantur, *ibid*. — His non iustitia, sed utilitas reperit, 662. — De legibus multibus, 665.

LEGITIME copul de martiribus, qualis evocatus fuerit, II, 214, 519, 505, 689. — Legitima sacra, inguri e hostibus illata legitime, 519. — Legitima verba, Lassa legitima, 467. — Olim legitimum, 595.

LEMONS. Vulcanus in eam præcipitator, I, 195.

LEO, cultus ab Egyptis, I, 787. — Sol sacro, *ibid*.

LETHARGUS, Quis sit, I, 774. — Unde nomen habuit, *ibid*. — A Lænis quibusdam quædam appellatur, *ibid*.

LETHENS flavus, unde dicitur, I, 804. — A poetis quare adinventus, 806.

LETIVUM, et **Lactan.** varie scriptum pro varia etymologia ratione, II, 769.

LEUCHEUS, atonas, et ex his nomen generatum adhibuit, II, 100.

LEUCOPHEA, quanam sit, I, 256.

LEVES quanam et di, I, 674.

LEVITER, pro sensu, II, 41.

LIBANUS in quo genere floruerit, I, 885. — Quam gratis fuerit Juliano imperatori, *ibid*.

LIBERTAS, de eam breviter, II, 479, 521. — Acceptus institum pro apostata, *ibid*.

LIBERTAS repudii quot constaret versitas, 521 et seq.

LIBER. Vid. BACCUS.

LIBERA, dea ad etruscos eadem, I, 164. — De illa varæ opinionibus, *ibid* et 896.

LIBERALIS, distinguatur a prodigo, I, 636.

LIBERTI, quo rino apud veteres pro legibus agnoscerentur, 202. — Trium liberorum jus quare liber, 204, 302. — Parum potestas in eos olim quanta foret, 354. — quibus de causis possent a parentibus abjici, 457, 955. — Quibus commotis admodum præventur, *ibid*. — Adicall et eadem

redati quinam dicerentur, 315. — De morte et situ illos exponendi, 378. — De eorum exheredatione, 311. — Eos recessus datos interdicere aut exponere quam sit impium, 708

Ibidem ad quem usum data, I, 701. — Aspectu maxime conuenit, 711. — Quare conueniat, 712

IRMES, amicus vetus et contemporaneus Galerii, II, 227. — Idem Cæsarem post depositionem Diocletiani quare hic non creauerit, *ibid.* — Augustus ab eo uocatur, 210. — Constantium, Constantii sororem, ubinam et quare duxerit, 262, 571, 518. — De visione quæ in somnis obata in bello contra Maximianum, 201 et seq. — In arguendo tenax 266, 363. — Maximianum uocit iugalique, quo anno, 371. — Latens propemodum iubet in gratiam christianorum, 267. — Quo anno promotus ad imperium, 318, 356, 764. — Urbem eodem tempore et Cæsar et Augustus iactus, 391, 528 et seq. 764. — Quot annos regnauerit, 335. — Visus aliquando christianis fawere, postea se prodicit, 566. — Quo tempore dederit se Constantio, etique purpuram remisit, 568 et seq. — Tyrannus *ex capto* dicitur, *ibid.* — Provector astate Maximiano, II, 458. — Jovius aliquando dicitur, 462 et seq. — Quo anno christianis bellum adixerit, 374

ISIDOS. Hæc urbs ubinam sita, I, 258. — Ritus sacrorum Herodas in ea celebrandum, *ibid.*

ISSICA. De vario illius usu, II, 45. — Non soia confiri ad loquendum, *ibid.* — Unde dicta, *ibid.* — Ea saporis sentiuntur, 44

INGUA, quandonam vere fungatur officio suo, I, 526

INSIPIS erat in adonatiis ritu, 156

INSIPIS uictima, quoniam sit, I, 257

INSARE, diuersum ab *Immolare*, II, 675. — Quid sit, *ibid.* — Non raro sumptum a Patribus pro sacrificare simpliciter, *ibid.*

LITTERÆ imperatorum ad præsides, utrum contiendi debeant cum edictis, 267-675, 785, 827, 835

LIUER IONS est malorum, I, 295

LITÆ, diuini Verbi nomen, 469. — Quid significet, *ibid.*

LUCILLA Augusta, Antonini philosophi filia, quibus et quomodo his adseruit, II, 439, 805 et seq.

LUCRETII. De eius morte Hieronymus testimonium I, 201. — Secorum cultum quomodo irideat, 265. — Quod errauerit in statuenda sapienter origine, 586

LUCERTI tempus olim decem mensium, postea duodecim, II, 545. — In eo sub imperatoribus vestes albas fœmice indubant, *ibid.*

LUDI. De uarietate illorum qui sumptum faciebant in his expositis, I, 674. — Illis quantum veteres impenderunt, 675. — Qui hos exhibebant, quibus nominibus appellati, *ibid.* — Ludi gladiatorum et circenses christianis quam uictudi, 707. — His semper interunt interditi, 710. — Hi in honorem deorum erant consecrati, 712

LUMEN. De more veterum in diebus lætis lumina accendendum, 657. — Usus eorumdem apud christianos, *ibid.* et 904. — His die retentus in Ecclesia, *ibid.*

LUMEN senectus, ciuitatis, etc, II, 512, 485 — Lumen uerum, de colore purpureo, 562

LYXA, sub Isidis nomine culta ab Ægyptis, I, 255. — Hinc quare cotius imolatus, 258. — De ea varie gubeseptorum opinus, 534. — De natura ipsius et imaginum sine Amphibia semetita, 424. — Quo sensu dictum a quodammodo ueneribus, terram illam esse habitabilem, 952

LYXA. De ea uti usum fœmice ordinata, II, 116

LYXES deus, a quibus cultus, 576

LYXA, Romani matris, diuinis affecta honoribus, 216. — Quoniam licita, 901. — De uarietate auctorum circa eius nomen et fœmorum ipsius, 904. — Utrum in figurata illa exemplum ab Atheciensibus Romani sumptum, *ibid.*

LYXAR, uide dictum, 297

LYXIS, cultus ab Ægyptis, 287

LYXISUM, idem ac thaurum, seu amphetrum, II, 229, 557 et seq. — Lusitania, tum ac derisus, *ibid.* — Lusoria nauis apud Romanos, *ibid.* — Lusorium, desinunt etiam aduocant, priuata imperatorum reuocatum, 417, 729. — Unde forte dictum, 836

LYXIS, galeæ ex iugis pellibus, 827

M

M. Littera cuius si sepe in aliis manserit, II, 713

MACHABEI non liber secutus lectus olim assidue a christianis tempore persecutus, 591

MAGISTER imperator, quo anno interfectus, 347

MAGICA ars, a demonibus inuenta, I, 556. — Damna legibus, *ibid.* — Nil obest ei uel a se non, 491, 497

MAGISTRA, dictum de præsidiis collegatum sacrorum, II, 492. — Magister Deus, magister Dominus de Christo, 619

MAGISTERIUM Dei, pro Christi doctrina, I, 758

MAGISTRI. Nomen eorum late patet, II, 400. — Quinam ita dicti, *ibid.* — Magistri populi, morum, operum, etc., *ibid.* — Eorum quid gatus magisterium, non magistratus, *ibid.* — Magistri nullum, officiorum, epistolarum, etc., in aulis penes, *ibid.* — Magistri item cubicularium, ostiario-rum, 691

MAGNA Urbica, creata filia Galerii, uxorque Maxentii, 345

MAGORUM ars a demonibus, I, 552

MAGORUM auctoritas in religione, 285. — Ilorum stare iudicio quantum sit imprudens, 287

MAGORUM. Utrum festa eius eadem fuerint cum festis Floribus, 903. — Ubinam celebrantur, *ibid.*

MALUM, interjectionis aliquando vim obtinet, II, 27

MANALIS, lapsus a uis Romanis, 499

MANES sanguine humano placantur, I, 561

MANFESTARIUS homicida, manifestarius fur, pro manifesto, II, 418

MANSIONES geminare quid sit, 262, 429. — Sumpta et plurimum pro unius diei statione, *ibid.* et 365. — Quid essent, *ibid.* et 745, 744. — In quo differunt a mutationibus, *ibid.* — Habuerunt communia multa cum stativis, *ibid.* — In quo discrepant, *ibid.*

MANUBIA. Dis tuerunt consecrata, I, 284. — Quid sint, et a spotis, seu prædici in quo differant, *ibid.*

MANUM conserere, quid sit, 115. — In adoratione manus ori admovebatur, 156

MANUS dare, quid sit, I, 458

MANUS. De eorum structura et usu, II, 45, 46. — Quales laudate a veteribus, *ibid.*

MARCION. In quo errauerit, I, 542. — Quo tempore uixerit, *ibid.*

MARE, pro mari, II, 250, 412

MARE Rubrum, uel Erythraeum, I, 471

MARES. quare fœmice fortiores, II, 57. — Fœmice robustiores, I, 204

MARICA, eadem quæ Circe, 256

MARO, uel VIRGILIUS.

MARS. Homicidæ criminis liberatus, 161. — Adulter, *ibid.* — Idem qui Hesus apud Gallos, 229

MARSYAS. Eius fabula, 386

MARTIPELLORES, in inscriptione veteri, II, 404

MARTYRES, qui fortiter tormentis dicti diabolum vincere, 304. — Quomodo laudandi bestiis in amphitheatris exponeretur, 518. — Basilicæ primo extractæ in locis, ubi sepulsi erant, 585, 586

MARTYRUM sepe questum a multis, II, 680

MAUER DUMA, uel CYBELE.

MATERIA, non est Deo coeterna, I, 298

MATRIMONIUM caste seruandum, 719

MATHIAS apostolus, utrum cum Paulo fuerit Jude, ab apostolis suffectus, II, 795

MATRIA (matery). Eadem quæ Ino, I, 256

MAXENTIUS, homo superbus et contumax, II, 225, 356. — Ubi et quando Augustus proclamatus, 255 et seq. 345, 367, 456, 551, 815. — Patri suo Maximiano purpuram mitit et bis Augustum nominat, 257. — Quo prætextu, et quo anno contra Constantium arma uouerit, 260, 461, 810. — Quo pacto uictus, ac submersus, 261, 562, 815. — Quo die et anno perierit, 567, 570, 558. — Nulli clatus, ne patri quidem et socio, 570. — Utrum ortus ex Maximiano Herculo, 545, 507. — Bene nunquam ei conuenit cum Galerio, 534. — Ipsus gener uuit, 545. — Christianis fawere visus, initio christianum se simulauit, 566, 526. — Tyrannus dictus *ex capto* 564. — Quinquennialia utrum celebrauerit, *ibid.* — Puer ualde haecutus, 545

MAXENTIIUS tyrannus a Constantino uictus, I, 116

MAXIMINIUS GALLIENSIS, uel GALERIUS.

MAXIMIANUS HERCULEUS, Diocletiano simillimus, et ab eo desumptissimus, II, 206, 596. — Eius inuidias, *ibid.* — In quo non ab eo cinctus, 217, 522. — Christianos persecutus, *ibid.* — Quo die et anno purpuram deposuerit, 225, 352 et seq. 310, 721. — Augustus herum a Maxentio filio reuocatum, 257. — Ubinam notaretur post depositum imperium, 556, 744. — Maxentium filium imperio priuare frons aggrepat, 240. — Utraq. pellitur, *ibid.* — Quibus uictis, Augustus fuerit Constantinum, *ibid.* et seq. — De quo tempore, quomodo de uictis, I, 212, 564. — Hanc resonantia, *ibid.* — Maxentio captus, ex exilium, *ibid.* — Constantium non recte interfectus, *ibid.* et seq. — Mortis quomodo color, 217, 744, 25, 769. — Ipsius actus et imagines post finem deperit, 248, 369. — Inuenit nomen quæ sup. etiam assidue serit, 274, 401, 656. — Quo die et anno exulatus ad imperium, 507, 509 et seq. 525, 482 et seq. — Frons Diocletiani electione, non natura, 508, 401, 455, 485, 486. — Cuius inuidias, *ibid.* — In quem annum octauus eius exulatus habebat, *ibid.* — Quot annos impe-

raverit, virum Cæsar factus antequam Augustum, *ibid.* 485, 481. -- Diocletiano semper in omnibus obsecundavit, 510, 486. -- Rerum novarum cupidus, et perfidia lenis, *ibid.* -- Prodigus potiusquam avarus, *ibid.* 686. -- Eius asperitatem Diocletianus sæpe reprehendit, 522. -- Filiam Faustam Constantio utrum obtulit, 545, 546. -- Quo anno Diocletianum ad resumendum imperium invitaverit, 551, 552. -- Quæ causa fuerit Constantio ipsius interficiendi, 556. -- Primus non fuit imperatorum cujus statue et imagines sunt dejectæ, *ibid.* -- Utrum bello Persas vicerit, 580. -- Inter deos relatus a Maxentio filio, *ibid.* -- Quo ætatis anno obierit, 637. -- Maximianus Daza, sive Daza appellatus, unde, II, 224, 411. -- Cur et quando nomen ejus mutatum a Galerio, *ibid.* 551. -- Unde oriundus, *ibid.* -- Maximinus et Maximianus promissæ dictus, *ibid.* 454. -- Quo die et anno Cæsar creatus, 225, 264, 529, 572, 722 et seq. -- Nec republicam sciebat, nec militiam, 227. -- Nec Casarem se, nec tertio loco, noudarii vult, 244. -- Augustus renuntiat, 245. -- Pædus facit cum Licinio, christianisque persecutor, 251 et seq. -- Illius prodigalitas, 255 et seq. -- Item effrenata libido erga mulieres, 254, 364. -- Connubium Valeria expellit, et repellitur, 256. -- Societatem jungit cum Maxentio, 259. -- Imperatoris maximi titulum sibi vindicat, 262, 816. -- Bellum movet contra Licianum, *ibid.* et seq. -- Vincitur et fugatur, 266. -- Ubi et quomodo miserime perierit, 271, 574, 568. -- Tyrannus dicitur a Lactantio, *ibid.* -- Quo anno sit extinctus, 272, 372, 375, 835. -- Eius uxor in Orientem præcipitatur, 275. -- Ipsius temulentia et crapula, 351 et seq. -- Purpura nbi indutus, 552 et seq. -- Quando imperaverit, 572. -- Eductum pro christianis quando miserit, 376. -- Quo tempore a Galerio adoptatus, 454. -- Ubi sepultus, 568. -- Quo anno victus a Licinio, 571. -- Valeriæ quomodo filius, 803 et seq.

MAXIMUS, unus ex præcipuis Jovis titulis, II, 816

MEDICINÆ inventio, I, 275. -- Herborum inventio quibus data, 359

MEDIE pro medicæ, mediocriter, 691

MEDIETAS, II, 44

MEGARICI philosophi. Eorum quis auctor fuerit, I, 380. -- Summum bonum in quo constituerint, *ibid.* -- Eretriaci quare dicti, 379

MELICERTES, idem ac Palæmon atque Portunus, 236

MEMBRA. De situ illorum in homine, II, 50 et seq. -- De singularum pulchritudine et usu, 40 et seq.

MEMORIA delicata et fragilis, I, 1005

MENDACIUM, nulla de causa licitum, 698

MENŒCEUS. Quod mortem non obierit pro patria, nisi spe immortalitatis, 581. -- Eius historia, *ibid.* et 946

MENS, in capite collocata, II, 54. -- Ratio illius incomprehensibilis, 64. -- De ejus sede philosophorum opinionem, *ibid.* et seq. -- De ejus excellentia, 65 et seq. -- Non potest esse nisi a Deo, 108. -- Corpus nisi ab una regi non potest, 111

Mens inter deos relata, I, 221. -- Non est idem atque anima, 775. -- Nos a Grecis appellata, *ibid.* -- Pro ætate augetur vel minuitur, *ibid.* -- Non extinguitur in furiosis, 774. -- Nomen ejus Augustinus unde deduxerit, *ibid.*

MENSA et **MENSÆ**, de mensis sacris christianorum, II, 695 et seq.

MENTIONES, quinam dicti a veteribus, 45

MENTUM. De ejus pulchritudine et forma, *ibid.* -- Quæde fuerit a veteribus commendatum, *ibid.*

MERCURI quot, I, 158. -- Quam inter eos Thoyt Egyptii appellaverit, *ibid.* -- Mercurius, a quo Argus occisus, Jovis filius fuit, *ibid.* -- Fur erat et nebulo, 162. -- Quare celo dignus existimatus, *ibid.* -- Teutates apud Gallos, 250

MERCURIUS, Cyllenius cur dictus, II, 279. -- Ipsi Pharis in Arabia aqua sacra, 496

MENERI, pro naricisci, adipisci, sortiri, 591

MERETRICES quedam cultæ, I, 218. -- Ipsi vetitum apud Athenenses ingredi templâ, 217. -- Insignium meretricum catalogus ubinam reperitur, 219

MERIDIES, dictum etiam de horis post meridianis, imo et serotinis, II, 428

MERUM, adhiberi solitum a veteribus ad supplicandum, 255, 796. -- Eodem cibos suos quandoque perfundebant, et quasi sacrabant, *ibid.*

Meritum, utrum Deo possit tribui, I, 725

MERTI, passive positum, II, 251, 565, 757

METEMPSYCHOSIS opinio a quibus propugnata, I, 405. -- Eius origo, *ibid.*

METUS. Religio omnis metu constat, II, 97, 114. *Vide* TIMOR.

MILESI, Apollinem coherent, 415

MILETES, distincti a civitatibus, 308 et seq. -- Ære dirivus miles quis, 797. -- Miles dicti quandoque copie pedes-

tres ab equitibus distinctæ, aliquando equites simul et pedes, 812. -- Miles a *mile* deductus diverso modo, 819

MILITIA, christianis an sit vitanda, I, 707, 998

MILITIA tria, pro leuca, II, 819. -- Item, aliter, 826

MINEVA ubi culta, I, 195. -- De ea auctores quinam consulendi, *ibid.* -- Ipsius virginitas suspecta, 208. -- Erichonion cum dracone cista inclusum Cecropidis filius quæ commendaverit, 208. -- Texturæ artis inventrix, 214. -- Ab Ægyptiis quo nomine appellata, *ibid.* -- An eadem cum Noëma Lamechi filia, *ibid.*

MINEVERA, prima uxor Constantini, II, 545.

MINISTR, sine addito dictum de Diaconis, 505, 695. -- Ministri Dei, Christi, episcopatus, etc., de isdem, *ibid.*

MINOS. Eius astutia in religione, I, 245. -- An fuerit Jovis filius, *ibid.* -- Unus inferorum judex, 804

MINUTUS FELIX. Eius pro religione apologia, 551. -- Quo tempore floruit, *ibid.* et II, 583

MISERICORDIA. Hanc reponebant stoici inter vitia et vicios, I, 425, 667, 671. -- Quo sensu hoc illorum dogma intelligendum, 425. -- Quid illa sit, et quorum propria, 666. -- Sole vite communis continet rationem, *ibid.* -- De misericordiarum operibus, 665. -- Merces illius quanta sit, 684

MINUTIUS, II, 195, 507, 514

MITTERE, pro *parere*, II, 195, 507, 514

MNESTREUS. Aureliani libertus, in eum conjurat, et illum occidit, II, 597, 632

MNEVIS, bos ab Ægyptiis pro deo cultus, I, 621. -- Solis symbolum fuit apud Heliopolitanos, *ibid.*

MOESIA utraque ad Illyricum pertinebat, II, 550

MOLIRI, idem quod *parare*, 241, 766.

MOLOCH, an item ac Saturnus, I, 252

MONERI, dictum de iis quibus per somnium Deus aliquid imperat, II, 261, 815.

MONETA, pro *ædificio* in quo nummi culuntur, 205, 400, 485.

MONETA. *Vide* JUNO.

MONOCAMIA, pars pudicitia habitata in mulieribus sæculo quarto, 275, 858. -- A Tertulliano cum Montanistis in utroque sexu requisita, *ibid.*

MONOGRAMMA Christi circumflexum a Constantino in Labaris, 261, 570. -- Quale fuerit, 359. -- Illud minime impressum in nummis Maxentii, *ibid.* et seq. -- Occurrit in nummis signatis ante Constantinum, imo et ante Christum, 560

MORS. De montibus qui concurrunt, I, 745

MONTES, tanquam dii olim culti, II, 404, 495, 677. -- Extracta in iis templa et aræ, *ibid.* -- Montium dii quinam, 405, 495

MONTESSES, sive Montenses dii, 213, 405 et seq., 491. -- Montes, sive Montenses, idem ac Donatistæ, 405

MONTINUS, deus qui montibus præest, 405

MORBI, an sint demonia, I, 959

MORS prima ac secunda, 521. -- Secunda animalia non subjacent, *ibid.* -- Mortis nomen ambiguum, 520. -- Quod nemo illam subeat, nisi spe vite longioris, 581. -- Aditus ad eam miser, 405. -- Morti voluntarie scire quinam obtulerint, 406. -- Li quam damnandi 407. -- Mors unde bona vel mala, 410. -- Ex præteritis vita actibus ponderanda, 411. -- Secunda nobis proposita, ut eam vitemus, 735. -- Non extinguit mors hominem, sed ad præmium virtutis admittit, 768

MORTALITAS, pro *mortales*, 523

MORTES, plurali numero, II, 190, 501, 389, 471, 595. -- Mors bona, idem ac facilis, non coacta, non turpis, 250, 337, 415, 519. -- Mors devota, id est destinata, 266, 825. -- Mors simplex, quinam sit, 568

MORTALES, pro *homines*, 252

MORTU. Eorum unctura in usu apud ethnicos, I, 269. -- Eadem viget apud Juceos et christianos, *ibid.* -- Illos lavandi ubinam mos obtinuerit, *ibid.* -- Aliquando etiam vestibus pretiosis induti elati sunt, *ibid.* -- Mors Judæorum in illis hincandis, 512. -- Quosnam venenatos dixerit, 527. -- Manes eorum humano sanguine placantur, 581. -- De mortuis sepulchre mandandis nihil unquam ab ullo legisistere ethnico imperatum, 997

MOVERE, pro *amovere*, *removere*, II, 604 et seq.

MOYSES, trojano bello quot annis fuerit antiquior, I, 459, 956

MULIER, unde dicta, II, 57. -- In quo differat a virgine, *ibid.* -- Mulieres etiam provinciarum sacerdotes factæ, 557. -- Mulier, vox aliquando contententis, 801. -- Posita aliquando loco pronominis, 804

MULVUS pons, a quo constructus, 562. -- Erat lapideus, *ibid.*

MUNDUS, non fuit generatus ex atomis, 100 et seq. -- Mundos infinitos qui dixerint, 102. -- Non est effectus a natura, 106 et seq.

MUNDUS, quare a Grecis *κοσμος* appelletur, I, 422. -- An

oblatio. lactine domestici, tres personarum species comprehendunt. 478
 OISELIUS (Jacobus) nimium audax, in quos. II, 570
 OLYMPUS, nomen adrogatum, I, 175. — In illo Juniter habitavit, *ibid.* — Pro celo accipitur. *Ibid.*
 OPERARI, passivè positum. 849
 OPES cogitationi veritatis postponende, III, — His melior nemo efficitur, *ibid.* — Earum fructus, 676. — Quam sint fluxæ, 685. — His in aram conferre quæ sit, 685. — Non sunt sumenda locum.
 OPTIMUM, pro optimis. II, 695
 OPTIMATO, quæ sit, I, 575. — Unde abest scientia. 533
 ORACULA, quæ non de his scripserunt, 148. — A demonibus sunt inventa. 554
 ORATIONEM parum efficacia. II, 596, 599
 ORATORIS. Minore in gloria fuerant apud Græcos quæ philosophi. I, 114
 ORATORES veterani, 145 — Maximi a caudidibus in iudiciis ear saepe videri, 549. — Quam periculosi. 549
 ORBIS, orbis terræ, locus orbis, de orbe romano. II, 690, 692, 690
 ORDINARE pro constituere, seu creare. 610
 ORES. *Vide HORES.*
 ORIENS. Deo accensetur. I, 707
 ORIENS. Originem conculatorum a victoribus colorem, aut terrorem, dicitur Orientalibus. II, 597. — Orientalis limes sub Trajano esse constitutus, 489. — Pars imperii Romani orientibus Oriens dicta, 491. — Quas provincias completeretur. 565
 OREM et ortus, dicta de initio imperii, 165, 659. — Ude desumpta hoc loquendi ratio. *Ibid.*
 ORONTES fluvius, Oriens dicitur attingendo, 275, 377, 472 et seq. — Draconis nomen trinum acceperit, *ibid.* — Typhoeum vocatus. *Ibid.*
 ORPHIUS, quo tempore vixerit, I, 150, 247. — De Deo uno et omnium conditor, quæ senserit, 150. — De eius scriptis et existentiis, *ibid.* — Illius de Saturni regni testimoniū, 189. — A Throësis quare descriptus, 245. — Sacra liberi patris primus iudax, 247. — De illius theologi quæ consensu, 166. — Unde arbores et saxosa iura traxisse creditus. 698
 OS, oris. De eius forma et usu. II, 45
 OSCULUM laiorum quid sit, I, 156. — Oscula facere quid sit. *Ibid.*
 OSIRIS. Idem ac Serapis apud Ægyptios, 256, 908. — An Isis filius. 907
 OSSA, sunt solidamentum corporis. II, 50
 OVIDIUS, nuntium a Deo factum instructum, I, 152. — Eius versus de elementorum dispositione. 731
 OVIS. De eius cultu apud Ægyptios. 787
 OXYARCHUS. De cultu illius apud Ægyptios, 786. — Variæ de eo opinionis. 787

P

PADUS. Unde oritur, II, 655. — Idem cum Eridano et Rhodano, iuxta quosdam. *Ibid.*
 PADERASTIA, i. omnis gravissimis sublatâ. I, 165
 PAGANI. Non potestis templâ esse posse sine simulacris, II, 517, 685. — Hierum sacra Christianorum interveia sepe turbata, 495. — Sciant deos reverentes ipsis deorum nominibus insistebant, 475. — A christianis quæ exegerit, cum cogeret eos filium jurare, 575. — Temple sua in locis excelsis vulgo construuntur. 666
 PALÆMUS. Idem qui Melicertes, I, 256. — Ludi a Græcis in ejus honorem instituti. *Ibid.*
 PALATINI, quomodo dicerentur. II, 680
 PALATIUM, fons pro Palatinis, 695. — Caudidibus elamidiis utebantur. 793
 PALATIS. De ejus usu, 44. — Utum sapientis sensus illi tribuendus. *Ibid.*
 PALLIUM. Unde dictum, I, 565. — Vestis fuit philosophorum, *ibid.* — Utrique sexui communis. *Ibid.*
 PALMA, arbor Syria, II, 279
 PALMIFERÆ. Unde dicta, 40, 41. — De mirabili earum usu. *Ibid.*
 PANCTUS mors tibi situs. I, 185
 PANNOSUS pons a Galerio in honorem Valeriæ uxoris Valerii cognominatus. II, 520
 PAPA lex. Quid eaveri, I, 205, 902. — Sensus ejus quæ sit fuerit, 205. — E, legi in, erratores quædam derogaverunt. 962
 PABILLI. De earum palchritudine et usu. II, 47
 PARASTEREPTISTRIS situs, I, 522. — Arbor scientie hinc et inde que fuerit, 245, 951. — Quo sensu sit dicta, 952. — Quod non fuerit locus extra hinc oblecta postea, 525. — An igne circumvallatus. *Ibid.* et 955
 PARAZI, idem quod latum. 108. — Illarum conatus in

nomina, *ibid.* — Trium Parcarum fante origo. 515
 PARENCHYMATA, quid sint, et de eorum natura. II, 48
 PARRICIDARUM pena, I, 588. — Varia pro variis temporibus. *Ibid.*
 PARTHENSE quibus fuerint
 PASCHA, verbum hebraicum, 551. — Unde deducatur. *Ibid.* et 987
 PATRIENS.
 PATRIS nomen diis non competit, 455. — Deus unus est, omnium Pater, 454. — Pateras patrum olim quatuor, *ibid.* — Patris auras quos, et quomodo diceretur, 455. — De jure Patris et Domini. 611
 PATIENTIA. Quanta sit virtus, I, 625. — Quis sit, *ibid.* — Continentia ille quod jadeum, 626. — Virutum maxima, 700. — Ios Eudæorum, *ibid.* et 701. — Illa vir bonus ac sapiens diligit a malis, *ibid.* — Virtus omnibus aque affectibus esse opposita. 702
 PAVUS, quæ sit, Etruria cum Mattha fuerit ante ab apostolis s. Petrus, II, 156, 157. — A quo et quomodo maturo abeunt. 197, 629
 PAVUS Tyrius. In quo genere floruit, I, 880. — Græcis sibi Avium interpretati. *Ibid.*
 PAVUS et PALLIUM. A Romanis colæperam ut decæ, 220
 — Eadem namq. sunt quæ eos. *Ibid.*
 PEGATUM. Ude ad hominem perseverit, II, 125, 154. — Sciant non potest cooperari. 151 et seq.
 PEGUS. He, eius forma et dignitate, 47. — Cui potens et eratum homini a Deo datum. *Ibid.*
 PEGUS. De terra in conformandis diis Dei providentia. 59
 PEGUS, mch in figura in amphitheatro. II, 517
 PEGUSONES qui sint. I, 696
 PEGUSONATUS, dignitas honoraria. II, 228
 PEGUSONATUS, titulus honoris. I, 598
 PEGUSONATUS, substantivè. 577
 PEGUSONATUS, nomen antiquum Heracleæ Thraciæ. II, 572, 819
 PEGUSONATUS. Summum bonum in quo constituitur, 564. — In quo differunt a stoicis, *ibid.* — florum bonum nimium multiplex, I, 567. — Laudant virtutem, reipsa serviant voluptati, 570. — Mysterionum non improbant, 667. — Forma de alioquin sententia, 688. — Opinio florum de terra. 705
 PEGUSONATUS. *Vide ABDOMEN.*
 PEGUSONATUS, vox nova et rara. I, 625
 PEGUSONATUS, quando victi a Galerio, II, 208. — De quore eorum cogitibus suis servienti. 228
 PEGUSONATUS Aureliani. Quando conceitata, 205, 445. — Non contenta molio, sed et executioni mandata, 650. — Quot annos duraverit. 651
 — Gallicia. 628
 — Claudii, sive sub Claudio. 628
 — Constantii Claudi, sive sub Constantio Choro, qualis fuerit. 217, 322 et seq. 699 et seq.
 — Decii, quando sevirerit, 200. — Ad illam quæ anni a Diocletiano effluxerit. 441, 644
 — Diocletiani, qua occasione conceitata, 210. — Usque quo primo processerit, 211. — Quo die et anno inceperit. 215, 514, 516, 571, 403, 675, 682
 Quomodo asserit. 216 et seq. 520, 504
 In quo dicitur et consiliarius quis sit. 218
 Quomodo duraverit. 270, 274, 851
 Quomodo remittere ceperit. 517
 Non resuscitatur a Prudentio. 475 et seq.
 — Domitiani, quo anno sevirerit. 199, 459 et seq. 378 et seq. 640
 Ad eam a Heroniana quot annis effluxerit, 440. — Non illi digniora. 675, 641
 — Galeri Maximiiani, unde orta, 211. — Quo die et anno inceperit. 215
 Quomodo recruduerit. 228 et seq.
 — G. M. et Volusiani, quo anno inceperit, 646. — I. oca. *Ibid.*
 Is tunc. *Ibid.*
 — Antiochi. 642
 — Jerusalemiana, magna fuit, et omnes precessit. II, 197
 — Maximiani, quo anno inceperit. 571
 — Maximiani Dace, quando orta, 261, 704. — Qua occasione recruduerit. *Ibid.*
 — Nervæ, quando et qua occasione conceitata, 191, 459.
 — Omnes anteceperit, *ibid.* 622 et seq. — Etrum Roma tantum crederet. 626, 637
 — Philippi, sive sub Philippi. 615
 — Severi. *Ibid.*
 — Traiani. *Ibid.*
 — Valeriani, quo anno sevirerit. 202, 445, 616
 PEGUSONATUS facere, phrasia temporum Lactantii, 218, 702. — Persecutionem christianos passos sub Nerâ, Traiano, Antonino, etc., 475. — Consequi, absolute posi-

tum. 634.—Persecutiones utrum frequentes inter Domitianum et Decianum. 641 et seq.
PERSECUTIONES, a Patribus bestie appellati, 197, 217, 274, 312. — Omnes debellat a Deo, 272, 377. — De funesta illorum morte. 420
 Datum absolute de Ecclesie persecutoribus. 654
PERSENTIUM simulacrum, qua reverentia habitum a Romanis. 810
PESUMIRE, de quibus dictum. I, 899
PETRAE apostolorum, an Romae praedixerit, 317. — Quo anno cum B. Paulo martyrio fuerit coronatus. 318
Petrus apostolus Romanus quando advenit, II, 196, 305, 458, 589, 619, et seq. — De miraculis ab illo ibi editis, *ibid.*, 621 et seq. — Utrum viginti quinque annis illic sederit, *ibid.*, 505, 558, 589, 619 et seq. — A quo et quomodo martyrio affectus fuerit, 196. — Quo anno Jerosolymus vineis divina ope liberatus. 458
Petrus Eunuclus, martyr in Diocletiani persecutione. 521, 695
PHEDON, a quo redemptus fuerit, et philosophum edocuit, I, 450. — Quinam fuerit. *Ibid.* et 954
PHAEON Incendium in orbem mittit. 516
PHANTASMA, quid sit. II, 72
PHIDIAS, quis fuerit. I, 272
PHILIPPEUS numidus quid sit, 145. — Ejus pretium, *ibid.* — Romae num excusatus. 892
PHILIPPUS imperator, Carpos vicit, non debellavit. Quails sub eo persecutio. — Philippus imperator, quandomam regnaverit, I, 116. — An christianus. *Ibid.*
PHILOCTETES, Herculi morienti adest. 894
PHILO Jud. Sus. Simulacrorum artifices ob egestatem irridet, 272. — Quam basin mundo constituerit. 277
Philosophi Apud Graecos majore in gloria fuerunt quam oratores, 114. — Non sunt duces ad bene vivendum satis idonei, 117. — Cur reliquerint magnam confusionem veritatem inquirentibus, *ibid.* — Quinam deos vocaverint in dubium, aut excluserint, 120. — Illorum gravis auctoritas, 155. — Joves plures cur fixerint, 176. — Multi eorum religionem sustulerunt, 206. — Cogitationes eorum stulte, 330. — Nomen eorum unde exortum, 531. — Nec sapientes fuerant, nec studiosi sapientiae, 552, 555. — Insipientiae eorum in disputando, 556. — Ad corpus omnia referebant, 572. — Rari laude digni, 592. — Quinam ipsi merito prelaerentur, 595. — Non utilitatem, sed oblectationem petierunt ex philosophia, *ibid.* — Quam damnandi inter eos qui mortem voluntariam appetendam docuerunt, 407. — Vanitas illorum et insipientia, qui naturam rerum putaverint ingenio comprehendere posse, 414. — De philosophis barba tenus et pallio proveniana, 421. — Neque seipos, neque alios potuerunt facere meliores, 455. — Illorum praecipia quam parum conerant ad sapientiam, *ibid.* — Quod ipsi suam insentiam concessi sint, 458. — Eorum praecipis quare nemo obtemperaverit, 526. — Quam fuerint perniciosis, 549. — Literas sacras cur contempserint, 550. — Barbari magister unde dicit, 555. — De illorum dissentionibus et contrarietatibus, 559. — Eorum insipientiae fons et origo, 664. — Veritatem ita non comprehenderunt, ut leviter tamen odorati sint, 756. — Quae causa erroris ipsis fuerit circa mundum. 759
Philosophi ad perturbandum veritatem perniciosis sunt ac graves, II, 77. — Haereticorum patriarchae vocati a Tertulliano, *ibid.* — De cultu Dei et debitis illi honoribus cur non dissemerint. 115
Philosophia praestat eloquentiae, 114. — Eam coherent maxam oratores, 115. — Vno dicitur est in Scriptura, 351. — Non est sapientia, *ibid.* — Nec iter ad sapientiam, 535. — In variis sectis diversa, 557. — Philosophia moralis quomodo sit, 562. — In philosophia beata vita nulla est, 582. — Non est angustia virtutis, aut parvus vita, 588. — Non est regali vita, 591. — Utrum omnis abjectenda sit, 596. — Illius origo recens, 597. — Multa vera et recta continet, 428. — Illam omnibus in usum inveniunt propositam, 429. — Quae sint ad ejus studium necessaria, *ibid.* — Hujus sententiae alienae sunt a veritate, 740. — Quare nulla existerit quae ad verum proxime accideret. 760
PHENIX, Uti fabledur eum habitare, 276. — Unde proverbium phoenice rator, 278. — De ejus resurrectione auctores, *ibid.* — Pheno avis sacra, *ibid.* — De ejus aetate varie sententiae, 279. — Cibus ejus quis. 282
 282. Vocis illius ambigua significatio. I, 659
PHRAGES, *vid.* **CATHARIGES**
PHRYGIAE sermones qui sunt et quinam eorum materia fuerit. 420
Physici, in quo erraverint. 560
Pietas, pro clementia, seu misericordia, II, 419, 767. — Pietas, quid sit, juxta Trismegistum, I, 336, 373. — Pro misericordia saepe sumitur, 478. — De falsa pietate ethiopicorum, 280. — Vera pietatis definitio, 397. — Generosa est. 640

PIGNORA, pro filiis. 616, 680
PILATUS, quo nomine Judaeae, cum Christus passus est, praesideret, I, 305, 980. — Sententiam in eum num tulit. 504, 984
Pilati acta, quando et a quibus confecta. II, 466, 519
Pionius (S.), quo die comprehensus et martyrio affectus. II, 434, 442
Pius, pro benigno, humano. 707
PLACATUS, us. pro placatione. 601
PLACIDUS, pro lenitas. I, 689
PLANUS, pro humilis. 601, 626
PLATO, Quam inconstanter de rebus divinis disseruerit, II, 98. — Agnovit Dei unitatem, 115. — Deum agnovit creatorem, I, 120, 155. — De ejus majestate eximie sentit, 155. — Existimatus est illa hausisse ex Mosis et Aegyptiorum disciplina, *ibid.* — Hanc Cicero quanti fecerit, 196. — Essentiam hominis in quo posuerit, 264. — Utrum docuerit voluntariam mortem appetendam, 408. — Irridetur, et quare, 412. — Quod Pythagorae doctrinam de metempsychosi secutus fuerit, 415. — Unde ejus sententia de animae immortalitate, *ibid.* — Justitiam in quo reposerit, 417. — Redarguitur circa matrimonia, 418. — An verum sit beatas fore civitates, si philosophi regnarent, *ibid.* — Justitiam et virtutes alia prorsus evertit, 421. — Illum maris et laemine officia miscere, 420. — De illius servitute, 450. — Quare ad Judaeos non accesserit, 452. — Ejus doctrina fluxit ex doctrina Mosaeica, *ibid.* — Deo debitum cultum non exhibuit, 457. — Deum somniavit, non cognovit, 597. — Ejus conatus in persuadenda justitia quare vani et inanes, 604. — Scire non potuit quomodo et quare mundus a Deo sit effectus, 753. — Genitum illum agnovit, *ibid.* — In perpetuum dixit illum fabricatum, *ibid.* — Illius argumenta de immortalitate animae, 762. — Ejus de mundi antiquitate sententia, 780. — Signatur ipsius opinio de memoria, 806. — Moyses atque disserens dicitur. 953
PLUTO, Agesilaus, sive Agelastus dictus, 175, 898. — Quomodo clam patre natus, 190. — Varia ejus nomina, *ibid.* — Quare vocatur Dispar. *Ibid.*
PONENTIA, Quod sit, 684. — Quibusnam peccatoribus sit difficillima, 685. — Omnibus proposita, 722. — Utrum Deo possit tribui, 725. — Ad ejus perfectionem quid sit necessarium. 731
POETE, Quinam Deum unum agnovissent, 122. — Conflentur spirita regi unum, 150. — Num illis credendum de diis loquentibus, 159. — In his celebrandis quid fixerint, 170. — In quo positum sit eorum officium, 171. — Epicae illorum de diis fabulae, 215. — Quam sint perniciosis, 349. — Ex Platonis republica exclusi, *ibid.* — Quod philosophis antiquiores, 564. — An historicis antiquiores, 805. — Illorum error de aureo saeculo. 810
POLEX, De illius forma et usu, II, 46. — Unde dictus, *ibid.* — Ejus articuli quo numero sint. *Ibid.* et seq.
POLLUX, *vide* **CASTOR**.
POLLYANDRUM, quid sit. I, 272
POLYCARPUS (S.), Martyrium quo die fecerit, II, 455, 445
POLYCLETUS, quando vixerit. I, 272
POLYEUCTUS, martyr, edictum Decii et Valeriani contra christianos quomodo tractaverit. II, 688
POSTES, in amphitheatro quid essent, et ad quem usum structi, 517 et seq. — Ex ligno confecti. *Ibid.*
PONTIFEX maximus utrum privatus fuerit, 508. — Pontifex toti provinciae impositus, 556. — Ex quibus eligeretur, *ibid.* — Vocatus etiam sacerdos provinciae, *ibid.* — Pontificis nomen dignum habitum quam sacerdotis, 558. — Pontifex maximus dictus aliquando pontifex absdute. *Ibid.*
PONTIFICES a quo instituti, I, 615. — Minores quinam dicebantur. *Ibid.*
Porte Ciliciae, angustiae Tauri montis ducentes in Ciliciam. II, 574, 567
PONTIONES viriles, quamnam apud jurisconsultos. I, 287, 920
PORTUNUS Idem ac Melicertes. 256
PORTUNALIA ab eo nuncupata. *Ibid.*
Post sextiduum, idem ac sexto die inchoato, II, 393. — Post deinde, pleonasmus antiquus, 792. — Post diem decimum calendarum. *Vide ANTE DIEM*.
POTENTATUS, rara vox. I, 693
POTESTAS praecipitativa, pro praecipilandi. II, 157
PREFENDA, Annorum militaris unde sic dicta. 224, 509
PRAEBERE, absolute positum, pro praebere stipendium vel annonam militarem. 509
PRAEBITORES, quinam et unde dicti. 509
PREGUSTATOR, apud principes quis esset. 564
PREGUSTATOR libidinum. 789
PREMONSTRATIO. I, 785
PREPOSTI, nomen dignitatis militaris. II, 211, 564, 515, 429, 561. 675. — Tribunis utrum inferiores. 564, 665.

PRÆERANT cohortibus perinde ac tribuni, II, 429, 564, 675
 PRÆSENS. in præsens, de tempore præterito. 834
 PRÆSENTIBUS HABERI, vel esse, pro adesse. Locutio latinis
 scriptoribus celebratissima. I, 905
 PRÆSES, nomen generale, II, 581. — Præsides cur ita
 dicti, 599. — Præerat provinciis, 827. — Idem iudices.
Ibid.
 PRESSURE, id est calamitates. I, 527
 PRÆSULTOR, qui saltando initium facit ludorum. 291
 PRÆTENTURÆ Illyricianæ, ubi sitæ. II, 707
 PRANITELES. Duo istius nominis artifices extitere. 551
 PRÆCEM, in singulari. 265
 PRIAMUS. Latino cœvexus fuit. I, 247
 PRIAPUS. Præerat portibus, 256. — Unde ipsi assellus
 immolebatur, 237. — Lampsaceni nomen unde sortitus
 sit, *ibid.* et 269 — Priaporum figuræ a poetis irrisæ, 268. —
 Hellespontiacus quare appellatus. 269
 PRIMORES militum, militiæ. II, 411
 PRINCEPS calamitatum, religionum, belli, sceleris, pro
 auctore, etc. 416, 761
 PRINCIPALE fastigium, principalis auctoritas, etc. De prin-
 cipis auctoritate, etc. 645
 PRINCIPES pagani quinam boni et in christianos propensi.
 199, 305, 475, 642 et seq., 666
 PRINCIPUM quinam nomina Deorum et honores usurpa-
 verint. 401
 PRIORES militum, 225. — Prior civitatis, loci, scholæ, etc.
 510
 PRISCA, uxor Diocletiani, ab eo idolis sacrificare iussa,
 216. — In exilium pellitur a Maximino cum filia Valeria,
 257. — Ubi, et quo mortis genere perierit, 275. — Dio-
 cletiani uxor fuit unica, 518, 520, 542, 694. — Ipsi quando
 nupsit, 520, 694. — Christiana utrum fuerit, 521, 447,
 578, 582. — Ante maritum non obiit, 565, 694. — Si non
 christiana, christianis favit, 570. — Non occisa est ut christi-
 ana, *ibid.* — Quo anno perierit, 571.
 PRISCILLIANUS præses Bithyniæ. 323
 PROCURATORES provinciarum, quinam essent. I, 503
 PROCIPI PRO PRODIBUNT. 793
 PROFESSUM gaudium, id est manifestum. 691
 PROFESSUS Deus, id est manifestus. 518
 PROLOGI, proprie vaticinari. 892
 PROMETHEUS, an hominem formaverit, 512. — Fabula
 illa refellitur, *ibid.* — Genus illius atque ætas, *ibid.* —
 Ab eo nata ars statuas figurandi. 514
 PROMOTI, dictum de officialibus iudicum ad gradum ali-
 quem promoti, II, 548. — Item de ducibus militaribus pro-
 motis ad ordines. 806
 PROPHETÆ. Unum Deum prædicant, I, 127. — Nec insani
 fuerunt, nec fallaces, 128. — Quinam vitas eorum scripserint,
ibid. et 459. — Oracula illorum intelligenda, 459. —
 De eorum temporibus, 459. — Antiquiores sunt Græcis
 scriptoribus, 460. — Ad Judæos missi, et ab ipsis excruciatii,
 475, 477. — Communi et simplici sermone locuti sunt, 550.
 — Prophetæ unde dicti. 892
 PROPINQUARE, verbum poeticum. II, 255, 741
 PROPONERE edictum, symbolos, quid significet. 687
 PROSECARE, quid sit. I, 532
 PROSEMINARE, pro generare. 669
 PROSILI, PROSILI ET PROSILIVI, a prosilire. II, 753
 PROSTITUTIO. I, 574
 PROTAGORAS. Deos vocavit in dubium, I, 420. — Quare
 Athenis ejectus, *ibid.* — Quo tempore floruerit, II, 98. —
 Ejus de Divinitate opinio. *Ibid.*
 PROTECTORES, quinam et unde dicti, 227, 354, 411, 724.
 — Varia eorum genera, 411. — A quo imperatore insti-
 tuti. 724
 PROTRAHERE, antrorsum trahere. 722
 PROVIDENTIA. probatur tum ex mundi creatione et constan-
 tiam ejus regimine, tum ex creatione et configuratione
 hominis ac belluarum, 14, 51 et seq. — Providentiam quinam
 impugnaverint, I, 420. — Quinam defenderint, *ibid.* —
 Asseritur, 121. — Probatur ex ortu hominum et animalium,
 518. — A calumniis infidelium vindicatur, 627. — Ex con-
 sultatione mundi eadem adstruitur. 745
 PROVIDENTIA, pro sapientia, seu scientia philosophorum.
 114
 PRUDENTIA, pro juris prudentia. 115
 PRUDENTIUS, de providentia divina. 121
 PUDENDA. De illorum usu et variis eorum nominibus.
 II, 58
 PUDICITIA, cur laudatur. I, 719
 PULMO. De ejus natura, forma et usu, II, 48. — Quare
 folli comparatus. *Ibid.*
 PULVINARIA, apud Ethnicos. I, 797
 PUPÆ, quid sint, 272. — Deorum effigies grandes pupæ,
 271. — A virginibus pubertatem consecutis Veneri solitas
 dicari. 272

PURIFICI toris perfusio, id est baptisimus. 491
 PURPURA. Regium insigne est, 464. — Rubicundus eju-
 color quid insinuet. *Ibid.*
 PURPURA Cesarum, eadem atque imperatorum, II, 226,
 511, 756 et seq. — Insigne utriusque dignitatis. 490, 509, 766.
 PURPURATUS, dictum etiam de Cæsare. 488
 PUSILLITAS, pro parvitas, I, 696. — Vox rara, II, 42, 39
 PUTICULA, nihil habere commune cum calaminibus, 547.
 Genus sepulcræ antiquissimum, *Ibid.* — Unde dicti. *Ibid.*
 PYGMÆI. De iis veteres quid fabularentur. 380
 PYRRHUS expilat Proserpine tempum. I, 291
 PYTHAGORAS unum Deum agnovit incorporalem, II,
 115. — Quomodo Deum definiert, I, 154. — Statuit eum
 ut i principium omnium, 302. — Ab illo exortum philoso-
 phorum nomen, 352. — Metempsychosim unde hausert,
 405. — Ejus dogma deridetur, 409. — Illius impossibilitatis
 ostenditur, 415. — Quod servus non fuerit, 450. — Quare
 ad Judæos non accesserit, 452. — Multa illum ex lege Mo-
 saica accepisse, *ibid.* — Quod filia suæ Judaicum nomen
 imposuerit, 451. — Eum ex populo judaico genus duxisse,
 452. — Irridetur tributa ab ipso animæ immortalitas, 777.
 — Quorum ex prophetis fuerit cœtæneus. 960
 PYTHAGORICI circa immortalitatem animæ errant, 405. —
 Quæ ratio esset hominis ignorarunt, 406. — Multi violentas
 sibi manus intulerunt, *ibid.* — De duobus amicis Pytha-
 goricis, Damone et Pythia. 607

Q

QUERERE, pro acquirere, II, 191, 221, 244, 598, 712, 775.
 — Quæsierunt, quæsieris, quæsisse, etc., apud auctores
 idoneos. 598
 QUÆSITIO. I, 553
 QUAM CUM MAXIME, II, 429. — Hæ voces quid significant.
 565
 QUANDO pro quandoquidem. I, 155
 Quando pro quoniam, aut quandoquidem. II, 96
 QUANTI, æ, a, pro quot. 429, 820
 QUANTOCIUS, seu quanticus, vox melioris notæ quam
 quidam putant. 451, 870
 QUANTO frequenter, tanto firmius, pro quanto frequen-
 tius..., tanto firmius. I, 572
 QUATENUS, pro quomodo. II, 257
 QUEAT, QUIRET, etc., verbum Lactantio familiare. 266
 QUIBUS coram, pro coram quibus. I, 576
 QUIESCERE, idem ac dormire. II, 820
 QUIETE gradiendum. I, 691
 QUIETIS nomen Romanis Romanorumque principibus
 amabile, II, 434. — Quies publica in nummis. *Ibid.* 565
 QUINDECIM viri instituti, I, 141, 144. — Quinam liberi a
 iis solis iusci possent. 892
 Quindecim viri præpositi ad sybillinos libros inspicien-
 dos, II, 561. — Quo tempore abrogati. *Ibid.*
 QUINQUENNALIA Maxentii, 568. — Ea quando celebraren-
 tur, *ibid.*, 409. — Quando fierent et solverentur. 409
 QUIRINUS. De deo isto auctores quinam consulendi, I,
 195, 200. — Divinos honores assequitur. *Ibid.*
 QUONDAM, de non longo temporis intervallo. II, 505

R

RAPERE, pro raptim et cum festinatione capere. II, 826
 RATIO. Nihil potuit homini majus ac melius a Deo dari.
 419. — Rationes turbatæ et liquidæ opponuntur. 415
 Ratio homini soli attribuitur, I, 266. — Eandem brutis
 quinam tribuerint, *ibid.* — Rectum præseribit, 286. —
 Lumen est cordis humani, 287. — Ad quid data. 574
 RATIONALES, principum procuratores, II, 400, 684. — No-
 tum officium. *Ibid.*
 RAVENNA, ubi sita, 706. — Olim una ex præcipuis Italiæ
Ibid.
 RECIPERATORES, unde dicti. I, 417
 REDDERE, pro agere, edere, celebrare, II, 771. — Idem
 pro dare, præstare, *ibid.* — Vota reddere, pro facere.
Ibid.
 REFUGIUM, vox usitata idoneis scriptoribus. 854
 REGES. — Ea appellatione imperatores quando a Latini-
 donati. 648
 Reges sacrificuli. De eorum origine. I, 615
 REGNUM Christi millenarium, ex quibus Scripturæ hec
 desumptum videatur, II, 656. — Regnum dictum de Ro-
 mano imperio, 652 et seq., 762. — Regnum pro regni
 colis. 695
 RELIGIO. Solius hominis est propria, 98. — In solam
 sequitur confusio vitæ ac perturbatio, 97, 114 et seq. —
 Sine metu non potest consistere, *ibid.* — Religio
 sine sapientia, I, 119. — Religiones in plurali numero

adipiscendo quid præset, 382. — Quod virtus esse non possit, 650. — Nihil prodest, si virtus deficiat. 651
 SCUS, a, um. 551
 SCÆPTA imperatorum, pro eorum litteris ad provinciales prædes. II, 651
 SCRIPTURA SACRA. Omni suo caret. I, 714
 SCRIPTURA, *pro rectitudi.* II, 251, 521
 SCRIPTURARIUS ager, Quis? 521. — Scripturarii publicani cur erit. *Ibid.*
 SCUTORIOS, de quo diceretur, 227, 724. — Varia scutoriorum genera, 554, 411. — Dictum de scutorum fabricatore. 724
 SCUTIGERELLUS, græce *στυγερῶς*. 724
 SECRETARIA, quid essent. 216, 408, 698
 SECUREM, *sitem, turrem, etc.*, *pro securim, silim, Currim.* 418
 SECURITAS publica, in dumis, 365. — Securitas a tranquillitate discrepat. 828
 SED, particula Lactantio frequentissima. 655
 SEDES, dii pars corporis quo sedemus. 631
 SEMEN, De duabus venis quibus continetur in corpore, 85. — Unde oriatur. *Ibid.*
 SEMIRAMIS, Horti ejus pensiles. I, 426.
 SEMO. Vide SASCUS.
 SENATORES. Præme sententia quam fuerint, 105. — Quibus dicti sunt majorum aut minorum gentium, 199. — Qua veste uti solent. 288
 SENATUS consultus declarabat, eisdemque tradebat consulas insignia post Veterianum. II, 526
 SENECA. Ejus de Providentia divina testamentum, 120. — Ex Romanis acceptissimus stoicus fuit, 150. — De Deo quo modo senserit, *ibid.* — Loquitur illius in Jovem cavillatio, 392. — Quam scite senum stultitiam derideat. 272. — Error ejus in philosophia, 598 — In corruptionem mentium illius invehit, 579. — Utrum inter christianos numerandus, 774. — Eius de vero Dei cultu sententia, 728. — Potius esse verus Dei cultor, si veræ sapientia ducem ductus esset. 927. — Studiosissimus fuit Epicuri, 945. — Sensus non sunt fallaces. II, 59 et seq.
 SENTENTIA de septenarij numeri mysterio, I, 782. — Septingentorum sacrum, in quorum honorem a Romanis constitutum. II, 403
 SEPTUAGINTA, peregrinorum et pauperum, I, 681. — De his qui tantum illam apertam sunt, *ibid.* — In ea exhibitio nos quædam in Ecclesiâ. *Ibid.*
 SEPULTURÆ cadaverum gentiles et christiani studiosissimi. II, 475
 SEQUI, *pro cæqui.* 81
 SERAPIS cultus ab Amisensis. 440
 SERAPIS, vel sarapis. Item atque Apis. 235. — Erectus idem cum Josepho patriarcha. *Ibid.*
 SERDICA, urbs Thraciæ, non Hæcæ, neque item Macedonia, I, 531. — Eadem sita in Hætrico late sumpto. *ibid.* — Ubi autem fuit. *Ibid.*
 SERENA, uxor Diocletiani supposititia. 320, 542
 SERENUS campus, locus Thraciæ, 360, 372, 826. — Unde natus, 825. — Ejus a Nicomedia distantia, 374. — Unde dicitur. 420, 364
 SERVA Quid sit. I, 909
 SERPENS, De serpentum venatione. II, 466
 SERPENTES, De usu eorum salubri in medicina. II, 118
 SERVUS, Nos contra dominos interrogat jure Romano nefas erat, 251, 356. — Qui casus postea sint excepti, *ibid.* — Nava, cetera ad constitutionis antiquitatem et renovandam, 761a — His in Diocletiana persecutione libertatis spes ademptæ, si ita ille permansissent, 517. — Discipuli de more quando flagras aut virgas cadentes erant, 675. — Servus quidam inter philosophos, I, 450. — Fàmilia et famulatus vocati, *ibid.* et 636. — Maudisissimi patris nomen sempiternum, 477. — Frigivorum pater. 477
 SERVITUM, *pro servitute*, II, 228. — Idem, *pro serpis*. 727
 SEVERIANUS, Severi imperatoris filius, quando et à quo o bisus. 275
 SEVERUS imperator, saltator temulentus, ebrius, 224, 354. — A quo rappa indutus, *ibid.* — Augustus renuntiatus a Galerio, 255, 537. — Pergit Romanum contra Maxentium, 257, 526. — Desertor a militibus fugam cepisset, *ibid.* — Dehinc se, purpuramque exuit, *ibid.* — Quo genere meritis perierit, 257, 545, 527, 757. — Purpuram ubi induerit, 502. — De tempore quo sumpsit Augusti titulum, 514. — Ubina, fuerit interfectus, 545. — Quo anno obierit. 546
 SEXUS, In diversis sexibus instituendis more Dei Providentia. 57
 SIBYLLE, De his auctores, et variae sententiæ, 141. — In scriptum libri quo nomine laudati a Lactantio, 198. — Sibyllarum auctoritas, I, 138. — De carum libris Varro quid

senserit, 110. — Unde sibylla nuncupata, 141. — Quædam fuerint, *ibid.* — Illarum numerus, *ibid.* et 899. — Sæpe quo nomine fuerit, 142. — Quædam inter eas Demogone vel Herophyle, 145. — De libris a Camana Tarquinio ornatiss, 891. — Phrygia confunditur cum Camana et Erythraea, 144. — Phortina ubi culta, *ibid.* — Erythraea ætate prior habetur, 146. — Cur librorum sibyllarum lectio effluviis interfecta, 145. — De istis eruditi quid consenserint, *ibid.* — In quibus voluminibus fuerint scripti, *ibid.* — Sibyllarum oracula quam secreto custodia, 146. — Ea que habemus vel omnia ficta, vel saltem interpolata, *ibid.* — Quo tempore emissa videantur, 147. — De illis quibus scripserint, *ibid.* et 890. — De Camana quædam consulerit, *ibid.* — De ejus nomine, *ibid.* — De Erythraea quædam meminertint, 891. — Hæc atque Camana quo temporis floruerint. *Ibid.* et 892
 SIBYLLINI libri, a quibus, cum opus esset, constulerunt, II, 561. — Que tempore combusti. *Ibid.*
 SIG, quandoque adverbium ordinis. 874
 SICCARE, neutra significacione. I, 742
 SIGILLUM, de commentus libello, sive epistola dimissoria sigillo munita. II, 275, 539, 414
 SIGGA, notæ quibus utebatur *σικκῶδες, σικκῶτα, σικκῶτα*. 415
 SIGNIFICANTIA, vox africana. I, 326
 SILENS, Quinam fuerit. 266
 SIMA, Culta ab Aegyptiis. 787
 SIMILIS, cum gignendi casu. II, 229
 SIMON Magus, Duplex ejus cum Petro certamen commentitium, 505. — Ille apostoli opera de celo in terram præcipitatus, 621. — De eo fabula. *Ibid.*
 SIMULACRUM, Vid. Imago.
 SINISTRAS versus. I, 360
 SOCIETAS, quare ab hominibus appetatur. II, 25
 SOCRATES, Apologiam pro ipso quinam scripserint, 81. — De Deo quid senserit, 112. — Quam forte animo mortem subierit, I, 964. — De ejus damone, 552. — Scientiam sustulit, 565. — Ex ipsius doctrina fluxit Academia, *ibid.* — Quod ingenium discipulis non potuerit comprehendere, 414. — Fuisse illum alius in philosophia prudentiorum, *ibid.* — Ejus effatum, quod supra nos, nihil ad nos, 416. — An religioni minime servientium putaverit, *ibid.* et 351. — De hujus per canem et asserem iuramento, *ibid.* — De tabis quem Esculapio venerat, 417. — Securæ Alconis unde dicitur, 416. — Quare coniectus in carcerem, 587. — Eius de vitæ bono dubium. 740
 SOL, Cursus ejus inrequietus et orbis inæquales ad usum humanis ordinati, II, 116. — Hæc ejus equites, 279. — Sol iuxtius in numeris, 525, 572, 750. — Solis defectio quæ sub Christi mortem conspecta qualis fuerit, et quomodo acciderit, 588, 610. — Sol novus, de Bruma, sive de die 8 Kal. jan., 730. — Quomodo in eo sit natura et causa gignentium, I, 185. — Quare apud Persas ejus ipsi immolatus, 268. — Sol et luna pro pjs habitæ, 278. — Sol ante dicitur, 508. — In quo sit imago Dei, *ibid.* — Ipsius magnitudo, 554, 638, 814. — De liberis e quantum actum ipsi populus daret, 425. — Cultus ab Aegyptis sub hujus imagine, 621. — Substantiam ejus esse igneam. 766
 SOLIDAMENTA corporis. II, 50
 SOLVIBILIS. I, 760
 SOMNIA, quæ de causa homini a Deo dant, II, 71. — Utrum veri aliquid habeant. 72
 SOMNUS, Ubina sit juxta Aristotelem, I, 1004. — Idem, quid sit. *Ibid.* et 1005
 SOPHISTA, quidam christiani simplicitate adactus ad simoniam. 554
 SORITI, quinam dicantur. II, 220, 709
 SORDIDERE, vox ecclesiastica. I, 918
 SORONES, de Carthagine et Utica II, 580. — Eorum de assentione et calumnia, de paupertate et bono more, *ibid.* — Sorores iudicis. *Ibid.*
 SORTES, Quod essent. I, 871
 SOTIO, magister Seneca. 726
 SPALATO, Villa Diocletiani, ubi eorum, II, 227, 515. — Ubi sita. *Ibid.*
 SPARTI poetarum quinam dicti a Lactantio, I, 508. — Unde Sparti appellati. 577, 914
 SPECTACULA, De illis et quod illi interesse christianis non conveniat, 707. — Quibus diis fuerunt consecrata. 712
 SPINA alba, Salutaris apud veteres quare habita. 402
 SPLEN, De ejus natura et usu, a Lactantio, 689, 11, 60
 STABELUM equitum, 229, 412. — Ferræ arm. *Ibid.*
 STAPEDES, nullos hauserunt veterum scæp. 477. — Quando ceperint usurpari. 478 et seq.
 STATUA, in quo conveniant eorum more, *ibid.*, in quo ab illis differant. 475
 STATUA, Græcis piacebant. 32. — In quibus

libro, 288, 366, 426, 549. — Ab imaginibus differunt.

349 et seq., 747

STELA, id est columna. I, 183
STELA, Græcæ columna, sæpe etiam statua. II, 511
STERILITAS, proptis motibus utrum ciantur. I, 945
STERILITAS protomartyr, sub quo principe passus fuerit. II, 628
STERULUS seu Sterculus. A Romanis cultus. I, 226, 906
STERNUTATIO, olim habita inter omnia, 552. — Sternutatio cur bene precatum. *Ibid.*
STIPES, quid sit. 260
STIPES nudi, sæpe culti a gentilibus, II, 499. — Stipes deorum, lignum crucis rectum, *ibid.* — Stipes deasciatus deorum vocatus a veteribus. 500
STIPES. Utrum Deum fecerint corporeum, 86. — Opinio eorum de ira in Deo refellitur, 88 et seq. — De causa cur mundus sit effectus quid senserint, 113. — Non distinxerant iram justam ab injusta, 129. — Providentiam æternam propugnauerunt, I, 120. — Fingentia poetarum ad rationem physicam conati sunt traducere, 185, 204. — Astros tribuerunt divinitatem, 278. — Mundum Deum esse asseruerunt, 281. — Tempus quomodo dividerent, 315. — Remo repudiarunt opinionem, 337. — Eorum quidam summum bonum in quo constituerent, 364. — Negarunt sine virtute ellici quemquam beatum posse, 380. — Immortalitatem animæ asserunt, 405. — Quæ ratio esset homines ignoravit, 406. — Unde illorum multi violentas sibi manus intulerint, *ibid.* — Peccata fecerunt paria, 425. — Miscerunt inter morbos reponunt, *ibid.*, 667, 671. — Servis et mulieribus philosophandum esse docuerunt, 429. — Solam virtutem duxerunt vitam beatam posse efficere, 451. — Eorum error circa virtutes et vitia, 688. — Natura diviso iuxta ipsos, 741. — Redarguitur error illorum in assignandi mundi causa finali, 744. — Unde denominati. 807
STOMACHUS. De eo variisque ejus nominibus, II, 48. — Ejus officium. *Ibid.*
STRANGULATIO, aliis bona mors, mala et lethum informe alios, 519. — Mulieres hoc supplicii genere affectæ. *Ibid.*
STRATON. Ejus de mundo opinio, 100. — Quis fuerit, *ibid.* — Physicus unde cognominatus, *ibid.* — Quo tempore floruerit. *Ibid.*
STRATORES, unde dicti. 478. — Eorum officium, *ibid.* — Ministerium illud a militibus, imperatoribus exhibitum. Eorum mos unde deductus apud Græcos. *Ibid.*
STRIGA, vox agrimensaria, seu gramatica, 449, 707. — Quæ oblique figuræ limes fuit in longitudinem. 707
STRIGONUM urbs, ubi sita. 707
STULTITIA. Quod iustitia per se speciem quamdam hujus habeat, I, 595, 602. — Illa quid sit. 608
STYX. Hujus quanta fuerit veneratio, 167. — Per stygiam paludem jurantium deorum et pejerantium quæ poena fuerit. 168
SCANDERE legem, quid sit. II, 231
SCAVITATES, in plurali. I, 235
SCURRIOSUS dicitur, motibus. II, 262, 815
SCURRIOSUS. I, 398
SCUTER fundare. 505
SUPERBIA, pro *superesset*. II, 222
SUPERBIRE, unde dictum. 774
SUPERBONARE, vox pro Lactantii usurpata. 424
SUPERSTITIO. Quid sit, et in quo differat a religione, I, 336, 988. — Annis superstatio quænam dicatur, 554. — Eam Pleni quomodo definiunt. 640
Superstitiosis odiosum nomen religioni christianæ affectum ad Ethnicis. II, 627
SURA, quid sit. 59
SURA et **CAUS**, duo quasi symbola gula et libidinis, I, 506. — Caro nulla Judæis cur interdicta, 501. — De immunda *ibi* natura. 502
SUSANNA (S) cujus filia et cognata dicatur in ejus actis, II, 720. — Ejus cum Galerio matrimonium commentum. *Ibid.*
SUSPENSIO in equuleo, supplicium martyrum, 521 et seq. — **Suspensus** simpliciter, pro in equuleo suspensus. *Ibid.*
SUSUM pro *sursum*. 226, 333, 411
SUSUS proprius, locutio latina. 811
Sylvanus, a montesium deorum cætu non excludendus. 403
SYNTHEMA, de commentus libello, seu epistola dimissoria. *ibid.* — *Synthesa*, notæ secretæ cujus generis. 413

T

TABERNÆ, differunt ab officinis et apothecis, II, 796. — Quis earum usus. *Ibid.*
TAGES est sensus totius corporis. I, 716
TAGES, araspex olim celebris apud Tuscos, II, 211, 314.

— Oratorie sumptus pro magistro ejusdem disciplinae.

Ibid.

TAGES, auguriorum repertor apud Etruscos. I, 288
TAM, pro *valde*. II, 638
TANGIBILIS. I, 770, 771
TANTARUM, pro *tot*. 126
TANTUS, in sensu magnitudinis usurpatum. 838
TAURI. Humana sacrificia apud eos Dianæ oblata, 250. — A quo ibi instituta. 229
TAURI montis angustia, ubi sita. II, 374
TELEGONUS, auguriorum inventor. I, 288
TELLUS, Jovis avia, 250. — Ubi culta, *ibid.* — Quod non sit dea, 281. — Quo nomine a Germanis appellata. *Ibid.*
TELEUS, semper pro tempore a Græcis usurpatum. II, 687
TEMPLEUM Dei, sanctum, fidele, etc. De christianorum corpore, seu Ecclesia, 191, 472, 622. — Item de omni nomine christiano, 322, 472. — Tempia et ecclesias sæpe Patres opponunt. 586
TEMPUS. De controversia, utrum præsens existat, I, 950. — Tempus instans sæpe dictum a Latinis, medium inter præteritum et futurum. II, 820
TENDERE, nota vox, pro castra metari. I, 340, 940
TENSA, obsoleta vox. I, 340, 940
TENUE, Latinis idem quod Græcis *τερος*, 939. — Quid proprie significet, *ibid.* — Quod non dicatur nisi de corporibus. *Ibid.*
TERMINALIA, unde dicta, II, 215, 682. — Quo die et mense celebrantur, 316, 502. — Fictioe quadam dies anni ultimus fuerit. *Ibid.*
TERMINI imperii Hadriani voluntate mutati, 576. — Terminus deus quinam fuerit, I, 228. — Quare et quando a Romanis cultus, 228, 229. — Ab eo dicta terminalia, 228. — Quo ritu et sacrificaretur, *ibid.* — Forma lapidis vel stipitis in agris cultus, II, 506. — Sacra ipsi quando fierent, 501. — Non plures illi dies sacri, *ibid.* — A quo consecratus. 682
TERNARIUM quoniam veteres christiani cur amarent in precibus. 430
TERRA. Ejus magnitudo seu crassitudo, I, 355. — Rotunditas illius, 427, 954. — Terræ motus apud prophetas quid significetur, 509. — Cælum quiescere, hanc autem solum moveri quinam asseruerint. 943
TERRICULUS, pro terroribus. II, 409, 505
TERTULLIANUS, minus comptus, I, 551. — Ejus opera græce scripta ubinam extant, *ibid.* — Hunc Cyprianus quanti faceret. *Ibid.*
TESTAMENTUM, lex data Judæis, eo nomine cur a prophetis appellata, 514. — Quod vetus et novum diversa sint, *ibid.* — Testamenti definitio, *ibid.* — Vetus non fuisse perfectum; Novum vero consummatum, 515. — Testamentorum suppositio crebra apud gentiles. 578
TETRABARCLE, apud Judæos. 473
TEUCER. Humana sacrificia apud Cyprum instituit, 250. — Salaminem Cyri condidit. 429
TEUTATES, humano sanguine placatus apud Gallos, 250, 906. — Idem ac Mercurius. 250
THALES. Traditur primus omnium quæsisse de causis naturalibus, 155. — A quibus esse dixit rerum omnium principium, *ibid.*, 509. — De Deo quid senserit, *ibid.* — Auctores de ejus doctrina, 155. — Existimatus est illam et sacris litteris desumpsisse, *ibid.* — Auctor fuit sectæ Ionice, 587. — Quo anno natus sit et denatus, 597. — Quot annis vixerit ante Senecam. *Ibid.*
THEODORA, Maximiliani filia, vel provigna, II, 554. — Constantio desponsata. *Ibid.* 457
THEODORUS philosophus, nullum esse Deum dixit, 99. — Quo tempore vixerit, *ibid.* — Cyrenæus unde dictus, *ibid.* — *ἄσος* cognominatus. *Ibid.*
THEOPHILUS Antiochenus, quo tempore floruerit, I, 250. — De ejus opere ad **Authenticum**. *Ibid.*
THEOPHILUS. Vox illa unde. 1004
THEOS, rex Tauridis. Humana sacrificia instituit. 229
THEYT. **VID. HERMES**.
THUS. Quo ritu in aram jaci solitum. 224
TIBERICUS. Utrum ejus imperii anno decimo quinto Christus passus fuerit. II, 437
TIBULE. Origo et sensus hujus proverbii: *Tanquam tibulus ad fontem*. I, 586
TIMON, quis fuerit, et de ejus natura et indole. II, 157
Timon apud prophetas religionem fere significat, I, 456. — Timor quos Dei damnandus, quis probandus, *ibid.* et 693. — Summus timor quomodo sit summa virtus, 694. — Timor Dei, ejus necessitas, II, 114. — Solus custodit hominum inter se societatem. *Ibid.*
TINCTUS, id est baptizatus. I, 491
TITAN. De eoa sacra Historia quid doceat, 490. — Ejus posteri a Jove deleti. 560

TITULI in inscriptionibus edictorum nomina et honores comprehendebant. II, 536

TITIVS. Quare apud poetas pœnas jecore luere fingatur. I, 689

TOGA. Communis Romanorum amictus, 270. — Toga varia pro varia hominum conditione. 271

TOLLERE, pro e meo tollere, occidere, II, 679. — Idem pro attollere. 824

TOLLERE LIBEROS, quid sit. I, 202

TOLLES, quæ corporis partes dictæ, II, 50. — Eadem ac tonsillæ, *ibid.* — Unde vocatæ, *ibid.* — Quomodo melius appellatæ a recentioribus. *Ibid.*

TONSILLÆ. *Vid.* TOLLES.

TORI. Quid sint in homine, et de eorum situ, 45. — Eorum usus ad significandum robur. *Ibid.*

TORPORATUS. I, 505

TOTA, in plurali numero. 505

TRADITORIS nomen, unde ortum. II, 215, 517, 684

TRAHERE morbum, pro morbum contrahere, 706. — Trahere bellum, obsidionem, etc. Latinis idem ac protrahere, *Ibid.*

TRAJANUS, adoptatus a Nerva non imperavit, nisi illo mortuo, 221, 452. — Dacias rebelles vectigales fecit, 252, 759. — Dux ejus expeditiones in Dacos, 538. — Quo die et anno natus, 452. — Quando a Nerva adoptatus, *ibid.* — Orientalis fines sub eobis constitutus, 489. — Utrum sub illo christiani ecclesias habuerint quales nunc cernimus. 584 et seq.

TRANQUILLITAS, pro pace, 471. — Differt a securitate. 828

TRANSIGRITANÆ regiones, de quibus locis intelligendæ. 489

TREPERE, verbum obsoletum, pro *vertere*, a græc. *ορειναι* deductum. 672

TREPIDARE, pro huc et illuc frequentius se vertere, 672, 681. — A *risco trepere* deductum. *Ibid.*

TRIBUTUM soli, sive capitis, ad quos et ad quid extendere. 468, 522

TRIBUTINA potestas imperatorum quarto seculo a quo die dumeretur. 549

TRIMEGISTUS. *Vid.* HERMES.

TRIUMPHARE, cum quarto casu. 218, 525, 705

TRIUMPHATUS, passivè. 202

TRYPHENA, Tryphonia, vel Trophonia, Decii junioris uxor, christiana credita. 475

TU VIDERIS, formula improbandum. 225, 719

TUBALCAIN. An idem cum Vulcanus. I, 215

TUMULTUS, quomodo definitus a Cicero, II, 661. — Unde dictus, *ibid.* — Aliquando pro bello gravissimo usurpatus. *Ibid.*

TURBARI, et perturbari, in quo differant. II, 750

TURCELLIUS. Ob eversum æsculapii lucum a deo isto quomodo castigatus. I, 291

TUTELA. In brevi quid esset, 169, 897. — Ejus cum parente differentia, 170. — De tutela civibus data apud Romanos, 679. — Justinianus ob illam in quo reprehendendus. *Ibid.*

Tutelarum tutandi fundi ergo quatuor genera apud veteres. II, 791

TUTULO, pro titulo. 251, 562

TUTINUS, tutunus, seu mutunus. Pro deo cultus a Romanis, I, 227, 906. — Idem ac Priapus, *ibid.* — Unde dictus. *Ibid.*

TYBERINUS. Quis fuerit, 182. — Tyberi fluvio nomen sibi quo casu indierit. *Ibid.*

TYNDARIDE. Castor et Pollux quare ita appellati, 150

TYRUS, urbs primo insula, deinde continens. 745

U

ULPIANUS. Ejus libri de principum rescriptis, I, 587. — Quis fuerit, et quando vixerit. *Ibid.*

ULTIO. Deo reservata. 699

UMBILICUS. De ejus situ et usu. II, 47

UNGUES. Eorum pulchritudo et usus. 46

UNGULÆ, quale martyrii instrumentum. 218, 409, 505

UNIFORMIS. I, 665

UNIVERSA TERRA, de romano imperio, II, 217, 700. —

URANUS. Unde dictus, I, 182. — Mors ejus et sepultura, 184. — Quare ante illum reges nulli fuerint. 192

URBS. De origine urbium condendarum veterum opinio proponitur et refellitur. 669

USTRINÆ PUBLICÆ, Romæ ubi sitæ. II, 517

USURA. Et Patribus et conciliis damnata, I, 198. — Illa quam injusta. 699

Ut, pro quemadmodum. 687

UTENSILIA, quid sint, II, 239, 759. — Sumpta pro instrumentis. 527

UTERUS De eo et ejus forma, 55. — Varia illius nomina. 54

UTILITAS recedit a justitia. I, 662

Utilitas publica in nummis. II, 552

V

VACUË FACERE, id est abrogare. I, 499

VACCUM. De illo auctores. 751

VADERE, de hostibus qui preliandi animo procedunt. II, 756

VALENS imperator, i nonomine Valerius, utrum a Licinio occisus fuerit, 272, 461, 856. — Quo Christi anno. 461, 581

VALENS Thessalonicus, occisus non fuit a Licinio, 461. — Casar ab illo quantum creatus. *Ibid.*

VALENTINIANI hæretici unde dicti, I, 512. — Eorum errores, *ibid.* — Cur se gnosticos nominarent, *ibid.* — Adversus eos quimam scripserunt, *ibid.* — Morbos affirmarunt esse demonia. 959

VALENTINIANUS imperator. De ejus arsis. II, 412

VALERIA, Diocletiani filia, a patre idolis sacrificare jussa, 216. — Galerio quo anno nupsit, 694. — Sterilis fuit, 227, 542, 726. — Maximini nuptias contemnit, 256, 342 et seq. — Ab eo cum matre in civium pellitur, *ibid.* — A patre Diocletiano frustra repetitur, 258, 542. — C. Udidianum Galeni ex concubina filium adoptavit, 275. — Ubi et quomodo misere perierit, 273, 512. — Perperam credita brevi obiisse post nuptias, 520. — Pannoniæ parti nomen dat, *ibid.* — Christiana num fuerit, 521, 447, 577, 582. — Si non christiana; christianis favit, 570. — Non est occisa ut christiana, *ibid.* — Quo anno perierit, 571. — Maximinus quomodo ejus filius. 824

VALERIANUS christianos persequitur, II, 201. — Victus et in servitutem a Persis reductus, 202. — Quo anno sævire cœperit in fideles, *ibid.*, 405, 646. — Ejus primo in illos benevolentia et humanitas, *ibid.*, 306, 646. — Stapedis vicem exhibet Saporî regi Persarum, *ibid.*, 306, 478. — Qua morte vitam limerit, 205, 506, 482, 619. — Quot annos servierit, 649. — Quando et a quibus evectus ad imperium, 441, 646. — Quo anno captus a Persis, 445, 481, 647. — Utrum consensurit in imperio, illudque filiis traderit, 480. — Quo ætatis anno imperator factus, 481. — Quot annos regnaverit, *ibid.* — Quo ætatis anno mortuus, *ibid.* — Plus fudit christiani sanguinis quam quibusdam visum. 646 et seq.

VALITUDO pro valetudo. II, 759

VARIOLOQUENTIA. 146

VARRO. Græcorum Latinorumque fuit doctissimus, I, 140. — De libris sibyllinis quid senserit, 141. — Quo tempore natus et denatus, 140. — De illo egregia Cicero et Quintiliani testimonia, *ibid.* — De longa priscorum hominum vita quid censuerit. 525

VENARUM sectio, quale mortis genus. II, 519

VENDERE animam suam publicæ, scilicet in gladiatorio ludo. I, 579

VENERARIUS. 617

VENENATUS, pro peimicosus. 566

VENTER. De eo et qualis laudetur ab auctoribus. II, 47

VENTI. De illorum usu et utilitate. 117

VENUS, artem meretriciam instituit, I, 207. — Culta in Syro-homœe, II, 279. — Venus Urania qua forma Athenis culta, 497. — Paphia sub figura pyramidis. *Ibid.*

Ejus obscenitas et libidines, I, 207. — De ipsius cum Marte a moribus, *ibid.* — Veneri calve ades a Romanis consecrata, 225. — Quo nomine Veneri amata telem atque simulacrum Laedæmonii dedicata, 225, 906. — Venus Limnesia portubus præest, 256. — Ei quis primus templum posuerit. *Ibid.*

VERBENA adhiberi solita in sacrificiis, 727. — Unde dicta, *ibid.* — Romæ quantum habere nobilitatis. *Ibid.*

VERBUM DEI, *vid.* FILIUS DEI.

VERITAS. Ejus cognitio quantum præstat, 141. — Illam quantum expetiverint excellenti ingenio viri, *ibid.* — Illam assecuti cur non fuerint, 145. — Latet in obscuro, *ibid.* — Quare dactis sit contemptui, odio indoctis, *ibid.* — Ejus cognitione nullus suavior animo cibus, 148. — Quinam se obdurent contra illam, *ibid.* — Hujus quanta vis sit, 150. — Cur summo ingenio viri non illam attingerint, 137. — Satis pro se est ornata, 549. — Hanc demersam quis dixit in puteo, 459. — Acerba est et omnibus invisâ, 528. — Idonæis præconibus cur indignat, 531. — Quare odium parit, 576. — Adversus illam, clausis oculis, quinam recalcitent, 757. — Per philosophos et sectas pene universa divisa est. 759

Veritas. Gradus per quos ad eam ascenditur, II, 81 et seq. — Humanis sensibus erui nunquam potest. 112

VERRES Siciliæ templâ expiati, I, 275. — Ctrum damnosus

vol. 7
2007

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
10 ELMSLEY PLACE
TORONTO 5, CANADA.

2007.

